उत्सर्गः

सकलमङ्गलालयाखिलसद्गुणैकनिकेतन प्रजारञ्जन

महाराजाधिराज-

मिर्ज़ा-श्रीश्रीश्रीश्रीश्री-आनन्द-गजपति-राज-

मन्ये सुलतान् बाहादूर-जि. सि. आइ. इ.-

विजयनगराधीश देव श्रीकर कमलेषु

वैद्यकशब्दसिन्धुरयं

भक्त्या श्रद्धया च सादरमुपहारीकृतः ।

TO

HIS HIGHNESS

MIRZÁ SRÍ ÁNANDA GAJAPATI RAJ

MUNNYA SULTÁN BAHÁDUR, C. C. I. E.

MAHÁRÁJA OF VIZIANAGRAM

THIS WORK

IS MOST RESPECTFULLY

DEDICATED

FOR HIS DISINTERESTED ZEAL AND OPEN HANDED LIBERALITY
IN HELPING BOTH STUDENTS AND PRACTITIONERS OF HINDU
MEDICINE AND THE MEDICAL PROFESSION GENERALLY
IN THE STUDY OF INDIA'S ONCE PERFECT SYSTEM.
OF MEDICINE AND PATHOLOGY

BY

HIS HIGHNESS' MOST OBEDIENT SERVANT,

THE COMPILER.

राजसकाशे विज्ञप्तिः ।

प्र !

साहाय्यकं प्राप्य परं त्वदीयं
साकल्यतो वैद्यकसंहिताभ्यः ।
संगृह्य शब्दान् परितः क्रमेण
प्रकाशितोऽयं परमाज्ञया ते ॥ १ ॥

तस्मिन् प्रभो वैद्यकशब्दसिन्धौ
रत्नावली शब्दमयी मया या ।
विगुम्फिता भक्तिगुणेन रम्या
बहुप्रयत्नेन समादरेण ॥ २ ॥

तया युतोऽयं शुभपुण्यपात्रे
त्वय्येव भक्त्या प्रतिपादनीयः ।
प्रतीच्छतामेष कृपापरेण
जनः कृतार्थीक्रियतां कृपालो ॥ ३ ॥

विनीत

श्रीउमेशचन्द्र-गुप्तस्य ।

May it please your Highness—

It is solely through the munificence of your Highness that I have been able to present the public with my "Vaidyaka Śabdasindhu"—the fruit of my earnest and long continued labour in collecting all medical terms of India from various original sources.

2. Herein I have taken great care in stringing together with the thread of my heart's devotion these gems of medical terms into a delightful garland for your Highness' kind acceptance.

3 *Now, that it has been brought to a close, I humbly take the* liberty to dedicate the compilation to your Highness as a public acknowledgment of the pecuniary obligation I owe to your Highness, and in the fervent hope that your Highness would place me under infinite obligation, by accepting this poor but heart-felt token of a "debt immense of endless gratitude."

I have the honour to be
Your Highness'
Most Obedient Servant,
UMEŚACHANDRA GUPTA.

विज्ञापनम्।

इह खलु कोषापरनामधेयं शब्दभाण्डागारभूतं लिङ्गार्थनिर्णायकं शास्त्रमभिधानं नाम। पुरा किलास्मदीये जनपदे संस्कृतभाषायां शास्त्रानुशीलनार्थं सौकर्य्यातिशयात् अन्त्यवर्णक्रमेणाभिधानरचनारीतिः प्रचलितासीत्। तत्र प्राचीनकोषविषयकं संक्षेपेण किञ्चिदुच्यते। प्राचीनशब्दसाधारणाभिधानानि रचयितृभेदेन बह्वन्यमरसिंहादिविरचितानि अमरकोषादीनि प्रसिद्धानि। तानि सर्व्वाण्येव तात्कालिकरीत्या सुखाभ्यासलाभार्थं छन्दोपनिबद्धानि। स्वर्गमर्त्त्यादिवासिदेवतामनुष्यादिवाचकानां शब्दानां यथाभागं पृथक्श्रेणीविभागेन स्वरादिवर्गविभागान् निर्म्माय वर्गमध्ये क्वचिदन्त्यवर्णक्रमेण, क्वचिदाद्यवर्णक्रमेण, क्वचिच्च क्रमभङ्गेन शब्दपर्य्याया गुम्फिताः प्राचीनकोषकारैः। क्वचित् ते पर्य्यायाः श्लोकसमापिताः, श्लोकार्द्धसमापिताः श्लोकपादसमापिताश्च यथाप्रयोजनं दृश्यन्ते।

एवमेव प्राचीनवैद्यकाभिधानानि निघण्टुद्रव्यगुणादीनि रचयितृवैचित्र्यात् नानाविधानि विविधवैद्यकसंहितासङ्ग्रहादिचिकित्साग्रन्थेभ्यः समाहृतशब्दाद्युपादानैः प्राचीनरीत्या छन्दोपनिबद्धानि, भूलतादिनानावर्गैः खण्डैः परिच्छेदैर्वा विभक्तानि। तेषु च वैद्यशास्त्रोपयोगिनामुद्भिज्जतरुलतादीनां जरायुजाण्डजस्वेदजानां पशुपक्षिकीटपतङ्गसरीसृपादीनां प्राणिनां खनिजलौहादीनाञ्च सलिङ्गपर्य्यायनामगुणादीनि सुष्ठु विनिर्णीतानि। तत्र द्रव्याभिधानं नाम चिकित्सोपयोगिसर्व्वविधद्रव्याणां सनामलिङ्गार्थपर्य्यायसंग्रहः। तानि च रत्नमालादीनि बहूनि वर्त्तन्ते। निघण्टुः द्रव्यगुणाभिधानञ्च द्रव्याणां सनामपर्य्यायार्थगुणदोषरसादिसंग्रहः। तेषु च धन्वन्तरिमदनपालराजनिघण्ट्वादीनि प्रसिद्धानि। परिभाषा नाम पारिभाषिकशब्दार्थविनिर्णायको ग्रन्थविशेषः। तत्र परिमाणक्वाथकषायफाण्टोष्णोदकद्रव्यमात्राः, कषायादौ द्रव्यवारिमानं यवागूमण्डादिसाधनलक्षणानि रससाधनविधानप्रक्षेपविषयः क्षीरस्नेह-

गुड़ादिपाकसाधनलक्षणानि क्वाथ्यवारिपरिमाणम्।इमारणपाकलक्षणानि भावनाविध्यनुपानविधिबालौषधमात्राभेषजमात्रादीनि पञ्चकर्म्मादीनि च सविस्तरं वर्णितानि। तत्र ग्रन्थकारभेदेन परिभाषाप्रदीपादयो बहवः सन्ति। एतानि हि बाल्यएव समभ्यस्तानि चिकित्सकानां कार्य्यकाले विशेषोपयोगीनि भवन्ति।

आभिधानिकशब्दा असंख्याः नानोपायसिद्धत्वात् नानाजातीयाश्च भवन्ति। तेषु केचित् नामवाचकाः, केचित् द्रव्यादिवाचकाः, केचिच्च द्रव्यगुणादिवाचकाः। नानोपायसिद्धेषु पुनः केचित् रूढ़िनिष्पन्नाः, केचित् स्वस्वप्रकृतिनिष्पन्नाः, केचन देश्योक्तिसिद्धाः, केचन विभिन्नलाञ्छनोपेताः, केचित् उपमानसिद्धाः, केचित् स्ववीर्य्यतः सिद्धाः, केचिच्चेतरदेशनामतः सम्पन्ना इति सप्तप्रकाराः। तदुक्तं राजनिघण्टौ—

> "नामानि क्वचिदिह रूढ़ितः स्वभावा-
> देश्योक्त्या क्वचन च लाञ्छनोपमानैः।
> वीर्य्येण क्वचिदितराह्वयादिदेशा-
> द्द्रव्याणां ध्रुवमिति सप्तधोदितानि॥"

द्रव्याभिधानेषु द्रव्यनामपरिचयस्त्रिधा भवति। यथा—कानिचित् द्रव्याणि नामसाधारण्येन सर्व्वत्र परिचितानि, कानिचित् पार्व्वतीयनामभिः, कानिचिच्च देशभेदेषु नामभेदैः परिचितानि। तथा मेदादीनि यानि कतिपयानि द्रव्याणि, तान्यस्मदीये देशे दुरधिगमानि, तस्माच्च इदानीन्तनचिकित्सकैः प्रायेणैव न प्रत्यक्षीकृतानि, केवलमेवाभिधाने तेषां पर्य्यायगुणादिकं पठ्यते। अतः कार्य्यकाले अनुकल्पतया तत्तत्स्थानेषु तत्तत्समगुणानि अश्वगन्धादीनि द्रव्याणि संग्रहादिषु व्यवस्थापितानि। येषाञ्च द्रव्याणां देशभेदेषु नामान्तराणि विद्यन्ते, तेषामवबोधनार्थममुकभाषया अमुकनामभिः प्रसिद्धानीत्यभिधानकारैरभिधाय परिव्यक्तिर्लेख्या। तथा द्रव्याभिधानेषु द्रव्यनामानि भाषाभेदेन—कुत्रचित् वङ्गभाषया, कुत्रचित् हिन्दीभाषया, कुत्रचिच्च महाराष्ट्रकर्णाटादिभाषया—अभिहितानि।

प्रागुक्तकोषाभ्यासं विना चाव्युत्पन्नच्छात्राणामिष्टशब्दार्थसमुद्भावनमतीव दुरूहं भवतीति समालोच्य विद्यारम्भे एव सुकुमारमतिशिष्याणां तदभ्यसनरीतिः चतुष्पाठीषु प्रवर्त्तिता। अतएव पुराऽस्मिन् भरतवास्तव्येऽस्मदीये जनपदे साहित्यचिकित्सादिशास्त्राध्यापनरीतिः कालसापेक्षाप्यतीव फलोपधायिन्युपादेया चासीत्।

विशेषतो वैद्यकद्रव्यगुणनिदानादीनां सम्यगभ्यसनं चिकित्सकानामतीवावश्यकम्। तथाहि—चिकित्साशास्त्रेषु चिकित्सोपकरणद्रव्याणि असंख्येयानि, तेषु कानिचित् विषमयानि कानिचिदाहारोपयोगीनि कानिचित् कायपोषणानि कानिचित् प्राणहराणि कानिचिच्च रोगोपशमनानीति विभिन्नगुणानि दृष्ट्वा प्रजाहिताय महर्षयो भरद्वाजादयो द्रव्यज्ञानमूलं चिकित्सितमिति विचिन्त्य द्रव्याणां परीक्षया तद्गुणरसवीर्य्यविपाकादिविज्ञानं सम्यगुपलभ्य शिष्यपरम्परया कोषनिघण्टादीनि लोके प्रचारितवन्तः। द्रव्यं हि नाम विभिन्नरसाश्रयं, भिन्नरसाश्रयत्वाच्च भिन्नगुणम्। तदेव च द्रव्यं चिकित्सकस्य चिकित्सायां प्रधानमुपकरणम्। अतः चिकित्साप्रवृत्तेरादौ कविनिश्चयादिशास्त्रपरिसमाप्त्यनन्तरमभ्यासेन द्रव्यनामगुणादिपरिचयं कृत्वा चिकित्सकैः सर्व्वप्रयत्नेन द्रव्यगुणादिप्रयोगसाधनं कर्त्तव्यम्। चिकित्साशास्त्राध्यायिनाम् आदौ कोषनिघण्ट्वाद्यभ्यासेन विना द्रव्यनामगुणादिपरिचयप्रयोगसाधनं न सुलभं, साकल्येन च न सम्पद्यते। तदुक्तं राजनिघण्टौ—

"निघण्टुना विना वैद्यो विद्वान् व्याकरणं विना।
अनभ्यासेन धानुष्कस्त्रयो हास्यस्य भाजनम्॥"

अभ्यासेन द्रव्यनामपरिचयाभावे च चिकित्सकस्य प्रमादसम्भावना। द्रव्यगुणाद्यनभ्यासेन च तस्य चिकित्साकर्म्मणि शास्त्रनिर्द्दिष्टव्यवस्थाविशेषेषु आशुचिकित्सासिद्धिमूलभूतं द्रव्ययोगवियोगचमत्वं न हि स्फुरति। अस्फुरिते च योगवियोगचमत्वे न हि सर्व्वदा सर्व्वत्र केवलेनैव शास्त्रव्यवस्थापितव्यवस्थाविशेषेण उपक्रमसाफल्यं जायते। एतदर्थमेव शास्त्रकृद्भिर्महर्षिभिः दिग्दर्शनाय व्याधिविशेषेषु योगविशेषान्

व्यवस्थाप्य स्वधिया समुद्भाव्य योगवियोगक्षमत्वं विदुषामुपदिष्टम्। तदुक्तं चरकेण—

> "अल्पबुद्धेरयं यस्मान्नातिसङ्क्षेपविस्तरः।
> मन्दानां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिवृद्धये।
> पञ्चाशत्को ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः।
> तेषां कर्मसु बाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च।
> संयोगञ्च वियोगञ्च यो वेद स भिषग्वरः॥"

अधुना तु कालवशात् इंरेजीशिक्षारीतेः प्रचारेण सह आद्यवर्णक्रमाभिधानस्याविर्भावात् चतुष्पाठीभ्योऽप्यन्तर्हितप्राया प्राचीनरीतिः हतादरतया वर्त्तते। अतो वर्णमालानुक्रमणिकाभिधाने द्रव्यादिनिर्व्वाचनं तथाविधनियमेनैव भवितुमर्हति यथा साधारणोपकृतिः सम्भवति। अतो वर्त्तमानाभिधाने द्रव्यनामनिर्व्वाचनमुक्तनियमेनैव सम्पादयितुं यथाशक्ति प्रयासः कृतः। न हि अभिधाने एकभाषया द्रव्यनामनिर्वाचनं विश्वजनीनबोधसुकरं भवति। अतो बहुविधेभ्यः कोषेभ्यः संहितादिभ्यश्च सङ्कलय्य भारतस्य सर्व्वजातिगम्यैः हिन्द्यादिभाषानामभिः वैदेशिकलाटिनादिभाषाशब्दैश्च द्रव्यादिव्याख्यानं विहितम्।

अस्मद्देशीयलिपिपुस्तकेषु लिपिकरप्रमादादिसङ्कुलेषु पुस्तकसंस्करणेषु च योग्यसमाकलनविरहात् प्रायेणैव भिन्नभिन्नपुस्तकेष्वन्तरान्तरा पाठवैषम्येण प्रकृतपाठं विनिर्णेतुं न शक्यते। स्थलविशेषे च भ्रमनिरासेन पाठसमन्वयं कर्त्तुं वृथैवाशा हृदये लालिता। अतो विदितमेवैतत् यथा अभिधानप्रणयनमतीव दुरूहो व्यापारः। तत्रापि च महामहोपाध्यायेनापि आत्मनोऽभ्रान्तमन्यता मनसि न विधेया। अस्मिन् कार्य्ये कदाचिद्बहुदर्शिनोऽपि विदुषो भ्रमप्रमादौ जायते, का कथा पल्लवग्राहिमादृशमिति विजानतापि मया पराङ्मुखतया न स्थीयते। यतोऽत्र यदि अंशतः श्रेयोलाभो भवेत् तदपि वरमिति हृदि कृत्वा बद्धपरिकरोऽहं प्रार्थये—सति भ्रमदर्शने मनस्विभिर्मनीषिभिः परिमार्जनीयमिति।

न्यूनाधिकसप्ततिवर्षपूर्व्वं प्रचारक्रमेण राजभाषाविरचिताभिधानस्य समादरमुपाटयिताञ्चावलोक्य तदादर्शेन शब्दकल्पद्रुमाभिधानं नाम सर्व्व-शास्त्रानुशीलनोपयोगि वृहदभिधानमेकं परमसात्त्विकेन सार्-उपाधि-धारिणा राजराधाकान्तदेववाहादुरेण सुविपुलार्थव्ययेन पण्डितमण्डली-नियोगेन च प्रथमं प्रचारितमासीत्। तस्य च मूल्य विना वितरणेन दरिद्रशिक्षितसमाजस्य महानुपकारः साधितः। इह खलु धराधाम्नि विद्यायाः समादरो यावत् तिष्ठति तावत् राधाकान्तदेवस्यायमसा-धारणकीर्त्तिस्तम्भो जाज्वल्यमानस्तदीयं यशो विघोषयिष्यति।

परं तदाप्रभृति वर्णानुक्रमणिकाभिधानानि कतिपयान्येव प्रचा-रितान्यासन्। चिकित्सातन्त्रेषु नागराक्षरमुद्रितस्य तथाविधाभिधानस्य विरलप्रचारतया अप्रचारतया वा चरकानुवादकाले चिकित्सादिनाना-विज्ञानशास्त्रविशारदेन मदनुकूलेन पोष्टवरेण डाक्तार-श्रीयुक्तमहेन्द्रलाल-सरकारेण 'सि. आइ. इ'-उपाधिधारिणा महोदयेन तदनुवादसहकारी अहमेकस्य वैद्यकाभिधानस्य वर्णमालानुक्रमरीत्या सङ्कलने चिकित्सकानां विशेषोपकारित्वमुपवर्ण्य सविशेषमनुरुद्धः। यद्यपि मया कार्य्यान्तरवशा-त्तदनुवादसहकारित्वं परित्यक्तं, तथाप्यभिधानसमाकलने नौदासीन्यमव-लम्बितम्। तदुपदेशक्रमेण चाहं साष्टाङ्गचिकित्साशास्त्रोपादानसामग्री-र्विविधकोषनिघण्टुवैद्यकसंहितादिभ्यः समाकलय्य वर्षत्रयाधिकेन काले-नाभिधानमिदं लिपिनिबद्धमकरवम्। अथ प्रदर्शितञ्चैतत् प्रथमं समा-लोचनार्थं डाक्तारसरकारमहोदयाय। ततश्च सच्छुभाकाङ्क्षिणे राजोपाधि-काय राजेन्द्रलालमित्राय हन्ताधुना कीर्त्तिशेषाय। अथ तौ मय्यनुकम्पया एतत् समालोच्य प्रीतिमन्तौ एतस्योपादेयतामुपकारिताञ्च वर्णयित्वा स्व-स्वाभिप्रायसूचकं लेखद्वयं मत्सकाशे प्रेषितवन्तौ। अथाहं तदुत्साहलाभे-नैतन्मुद्रणोपयोगिवित्तसञ्चयार्थं वर्षं यावत् क्लान्तश्रमो यदा निराश एवासं, तदा मम हितैषिणो मित्रस्य प्रेसिडेन्सिकालेजे संस्कृताध्यापकस्य एम्. ए. उपाधिधारिणः श्रीयुक्तनीलमणिमुखोपाध्यायस्य यत्नातिशयेन तथा प्रधान-राजकार्य्याधिकृतस्य श्रीयुक्तराधानाथविश्वासस्य चानुग्रहेण महाराजाधि-

राजस्य श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीविजयनगराधिपते: सकाशे समावेदनं समुपस्थापयितुं समर्थोऽभवम्। तत: परमोदारधीरचरितस्य विद्योत्साहितया तैस्तैरसाधारणदानावदानै: प्रकटितदानैकवीरताधर्मस्य श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीविजयनगराधिनाथस्य महाराजाधिराजदेवस्य सम्पूर्णार्थसाहाय्येन मया विनैव वदान्यान्तरान्तिककरप्रसारणमिदं प्रारिप्सितायुर्वेदीयाभिधानं वैद्यकशब्दसिन्धुनामकं वर्णानुक्रमेणार्वाचीनसूचीविगुम्फनरीत्या गुम्फितं, नागराक्षरेण मुद्रितं, साधारणशिक्षितसमाजे प्रकाशितञ्च।

अस्य रचनाप्रणाली शब्दकल्पद्रुमस्य प्रणाल्यनुसारिणी। अत: शब्दकल्पद्रुम इव अत्रापि क्षवर्णस्य स्वतन्त्र एव पर्य्याय: कृत:। "क्ष"कार: क+ष योगेन निष्पन्नत्वात् संयुक्तवर्णो न स्वतन्त्रवर्ण:। कादिसंयुक्तवर्णत्वाचास्य अभिधानान्तरेषु कवर्गमध्य एव पण्डितै: सन्निवेश: कृत:। स च सन्निवेशो युक्तिसङ्गत: प्रतिभाति। परमेतद्देशीयमहामहोपाध्याया: शब्दकल्पद्रुमाभिधाने, महाराष्ट्रदेशीयाश्च विद्वांसो निघण्टुरत्नाकरे, विचार्य्य याहशेव युक्त्या क्षवर्णस्य स्वतन्त्रपर्य्यायं स्वीकृतवन्त:, वयमपि अत्र तद्युक्त्यनुसारेण तत्प्रमाणानुसारेण वा तेषां मतवैपरीत्याचरणे तद्गौरवसम्मादनभिया वा स्वतन्त्रपर्य्यायं कृतवन्त:।

द्रव्येषु यानि देशभेदेषु विभिन्ननामभि: परिचितानि, अत्राभिधाने तेषु द्रव्येषु सर्व्वदेशीयानां सुखपरिचयलाभार्थम् एता भाषा निर्व्वाचिता: नानापुस्तकेभ्य:। यथा—लाटिनी, वाङ्गाला, हिन्दी, महाराष्ट्री, कर्णाटी, तदनुप्राणिता च आन्ध्री, लाटी, तैलङ्गी, तामिली, ओत्कली चेति। तासु मतभेदभिन्नरूपाणि लाटिननामानि पाश्चात्यवैदेशिकानां बोधाय Dr. Watt's Economic products of India, Udayachānd Datta's Materia Medica, Professor Wilson's Sanskrit-English Dictionary, Professor Monier Williams' Sanskrit-English Dictionary, Jayadatta's Aśvavaidyaka प्रभृतिभ्य: समाकलितानि। वैद्यपतिनरसिंहपण्डितकृत-राजनिघण्टुतो निघण्टान्तरतश्च महाराष्ट्रकर्णाटनामानि तदनुप्राणितान्ध्रलाटादिनामानि च परिगृहीतानि। तदुक्तं तत्रैव—

"व्यक्तीकृतात्र कर्णाटमहाराष्ट्रीयभाषया।
आन्ध्रलाटादिभाषास्तु ज्ञातव्यास्तद्वयाश्रया:॥"

यानि च हिन्दीनामानि तानि भावप्रकाश धन्वन्तरिमदनपालनिघण्टुभ्यो गृहीतानि। तैलङ्गनामानि महाराजाधिराजश्रीश्रीश्रीश्रीश्री-विजयनगराधिपतेः सभासद्विदुषामनुग्रहाल्लब्धानि। वाङ्गालानामानि चास्मद्देशीयविविधकोषशब्दकल्पद्रुमादिभ्य सङ्गृहीतानि।

अत्राभिधाने सर्व्वमेव सप्रमाणमभिधातुं प्रयत्नः कृतः। द्रव्याणां सर्व्वकोषीयपर्य्यायशब्ददाननियमश्च ग्रन्थेऽस्मिन् स्थानाभावात् परित्यक्तः।

अत्राभिधाने केवलमेवायुर्वेदोपयोगिनः शब्दाः (रम्भाख्यामादि-शब्दानां स्वर्गस्त्रीतरुणाद्यर्थान् परिहृत्य) तदुपयोगिनश्च एवार्थाः सङ्कलिताः। द्रव्याणां गुणदोषरसवीर्य्यविपाकादिवर्णनस्थले द्रव्यगुणाद्य-भिधानेषु मुनीनां मतभेदानाकलय्य अतिप्रामाणिकमेक द्वे वा क्वचित् त्रीणि वा मतानि सामञ्जस्येनोपात्तानि। सचित्ररोगलक्षणानि प्रसिद्ध-प्रचलितकतिपयघृततैलौषधानि च सपाठव्याख्यासहितानि महाराजा-धिराजस्य समाज्ञया विन्यस्तानि। अपिच रसोपरसधातुमणिमुक्तादिशो-धनजारणमारणादीनि सप्रमाणमुदितानि।

अथ द्रव्याणां प्रतिपर्य्यायशब्दं सर्व्वभाषानामसन्निवेशनस्य औचि-त्येऽपि स्थानाभावात् पर्य्यायशब्दानामेकतम एव शब्दे भिन्नभिन्नभाषा-नामद्रव्यगुणादीनि विनिवेशितानि न तु सर्व्वत्र। अनेकार्थशब्दानाञ्च भिन्नभिन्नार्थे प्रयोगस्थलानि यथालाभ सप्रमाणोदाहरण प्रदर्शितानि। प्रमाणीभूतभूरिभूरिप्रयोज्यशब्दानां पुनःपुनरुल्लेखगौरववारणाय सूची-विधानपुरःसर तत्सूचकवर्णसंक्षेपश्च ग्रन्थादौ विनिवेशितः।

अधुना ये चास्योपादानभूता ग्रन्था वैद्यकसंहितानिघण्टुसंग्रहकोषा-दयः प्रमाणत्वेन परिगृहीतास्ते यथावकाश संक्षिप्तसमालोचनेन प्रद-र्श्यन्ते। तेषाञ्च वैद्यकग्रन्थानां समालोचनसमारम्भात् पूर्व्वं स्तोकं स्थूलवृत्तान्तो वैद्यकसङ्ग्रहाणामुच्यते। एतद्देशीया वैद्यकसङ्ग्रहग्रन्थाः सिद्ध-योगचक्रदत्तसङ्ग्रहादयो मुसलमानराजत्वात् पूर्व्वतनहिन्दुराजत्वकाले

विरचिता आसन्। यत. तेषु ग्रन्थेषु सर्पादिविषाणां पारदगन्धकलौहानां (कादाचित्कव्यवहारमृते) स्वर्णरजतादीनां विदेशोत्पन्नान्यद्रव्याणाञ्च व्यवहारो नैव दृश्यते। अत इदमेव स्फुटं प्रतिभाति यत् तदा वैदेशिका राजानो भारते न समागच्छन्निति। परं वैद्यकरसग्रन्थाश्च रसकौमुदी-रसेन्द्रचिन्तामणिभावप्रकाशादयो मुशलमानराजत्वसमये लब्धजन्मानो मुशलमानचिकित्सकमण्डलीषु रसविषादिचिकित्साभिः परां प्रतिष्ठामलभन्त। तेषु च रसग्रन्थेषु तदाऽऽनीतानि विदेशजाताहिफेनसोहारातोपचीनीप्रभृतिद्रव्याणि तद्‌गुणपरीक्षया औषधत्वे परिगृहीतानि। तेषु च रोगाणां कषायपाचनौषधादिव्यवस्थापुरःसरं चिकित्साप्रणाली सम्प्रदर्शिता। औषधतैलादिनिर्म्माणञ्च यथा क्रियते तस्य सरला प्रणाली सुखबोधाय दर्शिता। वैद्यकसङ्ग्रहेषु रसग्रन्थेषु च रोगविशेषेण निर्वाचितानि प्रायेण बहूनि औषधतैलादीनि अन्तरान्तरा ईषद्वैशिष्ट्यं विना सर्व्वत्र एकनामानि साधारणानि च दृश्यन्ते। अतो रसग्रन्थेषु रसघटितौषधानि ऋते सर्व्वाण्येव तैलघृतौषधानि चरकादिभ्यश्चक्रदत्तादिसङ्ग्रहेभ्यश्च परिगृहीतानि स्वविरचितानि च वर्त्तन्ते। सिद्धयोगादिषु तु औषधादीनि कानिचित् संहितासङ्कलितानि, शिष्टानि च स्वरचितानि।

चरकसंहिता हि कायचिकित्साप्रधाना आत्रेयसम्प्रदायस्य आदिमा संहितासु प्रथमा च। अस्यां भगवान् कृष्णात्रेयो वक्ता, अग्निवेशः श्रोता, चरकमुनिः प्रतिसंस्कर्त्ता च। तस्मादियं गुरुसूत्रशिष्यसूत्रप्रतिसंस्कर्त्तृसूत्रमयीत्यर्थतोऽवगन्तव्यम्। पुरा किल कृतयुगान्ते असुरनिपीड़िता आर्य्यास्तत्रैव पश्चात्तत्रैव पञ्चनदप्रदेशे समापतिता वारिवायुवेननगनदतरुलताद्यशेषविधप्रकृतिसौन्दर्य्यस्वभावगुणविमोहिताः कृतनिवसतयः क्रमेण समाजबन्धनपुरःसरं तदुपयोगिजीवनोपायभूतकृषिरीतिनीतिस्वास्थ्यविधानादिषु सन्ततसमालोचनया क्षत्रियादिसम्प्रदायविभक्ताः स्वस्वकार्य्येषु निरता आसन् (ऐतरेयब्राह्मण)। तेषु चिकित्सासम्प्रदायाध्यक्षेण भरद्वाजमहर्षिणा रोगाक्रान्तायां मेदिन्यां लोकहिताय यजुर्व्वेदाद्भूत आयुर्वेदः स्वर्लोकादानीतः स्वशिष्याय कृष्णात्रेयायोपदिष्टः। सोऽपि

तमग्निवेशादिशिष्यषट्कायोपदिष्टवान्। अथ ते शिष्याः पृथक् षट् तन्त्राणि चक्रुः। तेषु प्रधानशिष्याग्निवेशकृततन्त्रमुत्कृष्टमुपादेयञ्चाजनि।

अथ कदाचिच्चरकमुनिः पञ्चनददेशे कायचिकित्साप्रधानं तत् सञ्चितन्त्रं प्रतिसंस्करणमुखेन सविस्तरं वर्णयन् स्वनाम्नाभिनवां संहितां प्रचारितवानिति चरकसंहितायां एव लभ्यते। "अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते।" ग्रन्थादष्टाङ्गमयी सा चेयमभिनवा संहिता यथा-स्थानमष्टभिर्भागैर्विभक्ता। अस्यां च संहितायां खनिजौद्भिज्जप्राणि-वाचीनि द्रव्याणि भागत्रयेण विभज्य पुनः प्राणिनो जरायुजादिभागचतु-ष्टयेन विभक्ताः, उद्भिज्जानि च वनस्पतिवृक्षवीरुधोषधिचतुष्टयेन विभ-क्तानि। तानि च पुनरुद्भिज्जद्रव्याणि जीवनीयादिपञ्चाशद्गणैः संविभ-क्तानि। अस्या भाषा न प्राञ्जला, प्राचीनत्वात् विषयरचनाप्रणाली च न मार्जिता परमतीव विचित्रा। एभिः कारणैः गोमांसस्य च व्यव-स्थया संहितायाः अस्याः समाजबन्धनस्य बाल्यावस्थायामजातस्मृतिशास-नायाम् उत्पत्तिरनुमीयते। अनेन वैदिकब्राह्मणप्रमाणेन च चरकस्यापि तद्देशवासित्वमसन्दिग्धम्। अस्याः सिद्धिकल्पस्थानद्वयं सप्तदशौषधाध्यायैः संयोज्य सम्पूर्णमकरोत्पञ्चनदपुरवास्तव्यो दृढ़बल इति अस्या एव संहि-तायाः सिद्धिस्थानपरिसमाप्तावुक्तम्। यथा—

"अखण्डार्थं दृढ़बलो जातः पञ्चनदे पुरे।
कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषाच्च बलोच्चयम्।
सप्तदशौषधाध्यायैः सिद्धिकल्पैरपूरयत्॥"

यत्तु उदयचन्द्रेणोक्तं वाभटे अग्निवेशभेलहारीतसुश्रुतकवलादीनामेव उल्लेखो दृश्यते न तु चरकस्य, अतः चरकस्य अधस्तनत्वमवश्यं स्वीकार्य-मिति, तत्तु भ्रान्तम्—तत्र भूरिप्रमाणदर्शनात्। See वाभट p. 110, Vol. I. and pp. 826—827, Vol. II. Bombay Ed. यत्तु अग्निवेशतन्त्रस्य संस्करणं कूटलेखककृतमित्यवगच्छामः।

एवमेव सुश्रुतसंहिता शल्यतन्त्रोपदेशप्रधानाष्टाङ्गमयी धन्वन्तरिसम्प्र-दायस्य आदिमा चरकादधस्तना च। अस्यां काशिराजरूपेणावतीर्णो

भगवान् धन्वन्तरिर्वक्ता विश्वामित्रमहर्षिसुतः सुश्रुतः श्रोता, परमरासायनिकः सिद्धनागार्जुनश्च प्रतिसंस्कर्ता। सूत्रादिपञ्चस्थानात्मके पूर्वतन्त्रे चिकित्सितागदरसायनवाजीकरणतन्त्रैः सह सचिकित्सितशल्यतन्त्रं प्रधानतो वर्णितम्। कल्पे सचिकित्सितविषतन्त्रं। चिकित्सिते च स्थाने रसायनवाजीकरणतन्त्रे वर्णिते। उत्तरे च तन्त्रे शालाक्यकायचिकित्साकौमारभृत्यभूतविद्या वर्णिताः।

एकदा सुश्रुताचार्य्यः पितुर्विश्वामित्रस्याज्ञया सहौत्याग्निमुनिकुमारैः सह वाराणसीमागत्य काशिराजदिवोदासादायुर्व्वेदं यजुर्वेदाङ्गभूतं शल्यतन्त्रप्रधानमष्टाङ्गमयमधीत्य सहौत्यादिगणक्षतसर्व्वतन्त्रप्रधानं सविंशाध्यायशतसम्पन्नं तन्त्रं स्वनाम्ना प्रणिनाय। अथ यदा बौद्धाः प्रबला भूत्वा वादेन बुधान् पराभूय वैदिकाः क्रिया विलोपयितुमारब्धवन्तः, तस्मिन्नेव बौद्धसङ्ग्रामसमये (खृः सहस्राधिकवर्षपूर्व्वं) जगति विश्रुतः परमरासायनिको बौद्धपालकः सिद्धनागार्ज्जुनः सौश्रुतं नाम तन्त्रं प्रतिसंस्करणमुखेन सूत्रादिपञ्चसु स्थानेषु अर्थवशाद्विभज्य सविस्तरं विशदञ्च व्याख्याय परिशिष्टभूते उत्तरे तन्त्रे शिष्टानर्थान् व्याकृत्य एकामभिनवां संहितां व्यरचयत्, सा सुश्रुतसंहितेति लोके गीयते। इति डल्वणाचार्य्यमतम्। अस्या भाषा प्राञ्जला, रचनारीतिश्च यथाभागमानुपूर्व्विकी। अस्याञ्च वर्णितं शारीरास्थिमालाव्याकरणसन्धिनिर्णयव्रणचिकित्सितादिविज्ञानं तदा परां कोटिमधिरूढ़मित्यनिर्विकल्पं स्वीकार्य्यम्। तस्य च मूढ़गर्भाश्मरीप्रकरणमतीव प्रशस्तमुपादेयञ्च निदर्शनभूतम्। किमधिकं, डाक्तार् (Charles) साहेबमहोदयः श्रीकुचविहारमहाराणी चिकित्सकेन डाक्तार्-दुर्गादासगुप्तेन मत्साहाय्येनानूद्य विलायतभाषया प्रदत्तं मूढ़गर्भादिप्रकरणं समालोच्य सविस्मयं प्रशशंस।

अत्रिसंहिता—कुत्रचित् पञ्चनदादिप्रदेशे सुप्रसिद्धा अत्रिमुनिप्रणीता चरकादिवत् प्राचीना च। संहितेयं नातिसङ्क्षिप्ता नातिविस्तृता च। अयमेवादौ प्रामाणिकः स्मृतिसंहिताकार आसीत्।

वाभटसंहितापि—आत्रेयसम्प्रदायस्य धन्वन्तरिसम्प्रदायस्य च नाना-

चिकित्सातन्त्रेभ्य आदावेव स्वयं संगृहीतादष्टाङ्गहृदयसंग्रहादाकृष्य वाभटाचार्य्येण विरचिता। यदुक्तं तत्रैव—

"अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्थनेन
योऽष्टाङ्गसंग्रहमहामृतराशिराप्तः।
तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां
प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्त्रम्॥" वा॰उ॰४०अ॰।

एवमेवासौ स्वनाम्नालङ्कारादिनानाशास्त्रं रचितवान्। श्रूयते च यद्सावादौ ब्राह्मणधर्म्मावलम्बी नियतमेव वैदिकाचारमनुतिष्ठतिस्म। अथ कदाचिदसौ बौद्धधर्म्मतत्त्वं जिज्ञासमानः कमपि बौद्धाचार्य्यं गुरुत्वेनाङ्गीचकार। एवं कियन्त कालमविचलितचित्तेन तमनुशीलयन् तस्य धर्म्मस्य परमरहस्यमवगच्छन् तस्मिन्नतीव श्रद्दधानो यदा पूर्व्वाचार्य्यसमीपमाजगाम, तदा गुरुणा तस्य तद्धर्म्मानुरक्तिमवधारयता तद्धर्म्मावलम्बनायैवासौ समुपदिष्टः। इति दाक्षिणात्यविदुषां किंवदन्ती (Aufrecht's catalogue)। दाक्षिणात्यपण्डिता इममेव वाभटममरसिंह ख्यापयन्ति। परं काश्मीरराजतरङ्गिणीसमालोचनया एवमवगम्यते यथा—सिंहगुप्तसुतः परमबौद्धो वाभटाचार्य्यः काश्मीरनरपतिजयसिंहस्य प्रजापालनसमये (खृः द्वादशशताब्दां, शक १११८—४०) वर्त्तमान आसीत्। तथा विजयनगराधिपस्य बुक्कराजस्य समसामयिको माधवः स्वग्रन्थे वाभट उद्धृतः। इदमपि नववर्षशतमतीतम्। अतस्तस्मिन्नेव समये वाभटः संहितामकरोदिति मादृशां मतम्। अतः वाभटसंहिता नातिप्राचीना चरकसुश्रुतयोरधस्तना इत्यनुमीयते। अत्र सर्व्वविधान्येव चिकित्सिताङ्गानि तुल्य व्याख्यातानि। अस्या मुष्टियोगरोगलक्षणादिकञ्च विशेषतः प्रशंसनीयम्। अस्या भाषा विशदा रचनारीतिश्च मार्जिता। वाभटस्य जन्मनि नाना किंवदन्ती श्रूयते यथा—केचित्तं धन्वन्तरिमाहुः, केचिच्च तं सागरमन्थनादुद्भूतमेकतमं रत्नम्, केचिच्च तं कलियुगस्य प्रधानऋषिं गौतमबुद्धमाहुः।

"अत्रिः कृतयुगे चैव द्वापरे सुश्रुतो मतः।
कलौ वाभटनामा च ·······॥" अत्रिः।

स्वरचिते तु अष्टाङ्गहृदयसंग्रहे स सिन्धुदेशज इति स्वयमेवोक्तम्। यथा—

"भिषग्वरो वाभट इत्यभून्मे
पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य।
सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्त:
तस्याप्यहं सिन्धुषु जातजन्मा॥"

अरुणदत्तो मृगाङ्कदत्तस्य तनयो वैद्यवंशे जातश्च। असौ हि सुप्रसिद्ध-वाभटसंहितायाः सर्व्वाङ्गसुन्दर्य्याख्यटीकाया विरचयिता।

हेमाद्रिरतिप्रसिद्धो ग्रन्थकारः। असौ वाभटसंहितायाः सूत्रस्थानस्य आयुर्वेदरसायनाख्यां टीकामकरोत्। चतुर्वर्गचिन्तामणिनामकः स्मृति-संग्रहश्च तस्यैवेति गीयते।

चक्रदत्तसंग्रहः—चक्रपाणिदत्तविरचितो रोगाणां चिकित्सासंग्रहः। अत्रासौ माधवकरप्रणीतरुग्विनिश्चयग्रन्थस्यानुपूर्व्विकरोगानुक्रमेण ज्वरादि-रोगाणां चिकित्सा वर्णिता। तत्र रोगाणां तत्प्रणीतसिद्धयोगाः परमदृष्ट-फला इति संग्रहोऽयं सर्व्वत्र समादरेण परिगृहीतो लोकहितं संसाधयति।

चक्रपाणिदत्तो वीरभूमिदेशवास्तव्यो विश्रुतरोध्रवलसंज्ञकदत्तकुले जातो नारायणदत्तपुत्रो नरदत्तशिष्यश्चासीत्। स च विद्याकुलसम्पन्नस्य भिषजो भानुदत्तस्यान्तरङ्गभावात् तदनु गौड़राजस्य पाकशालाध्यक्षो-ऽभूत्। अतस्तत्प्रादुर्भावो द्वादशशताब्दामनुमीयते। श्रूयते च यथा तस्य जन्मभूमावद्यापि तत्प्रतिष्ठापितश्चक्रपाणीश्वर इति शिवोऽस्ति। अतोऽसौ धर्मेण शैव आसीदिति बुध्यते। स्वसंग्रहस्य मङ्गलाचरणेऽपि आत्मनः शैवत्वं विज्ञापितम्।

"गौड़ाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्र-
नारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात्।
भानोरनु प्रथितरोध्रवली कुलीनः
श्रीचक्रपाणिरिह कर्त्तृपदाधिकारी॥
यः सिद्धयोगलिखिताधिकसिद्धयोगा-
नत्रैव निःक्षिपति केवलमुद्धरेद्वा॥"

सिद्धयोगः—वृन्दकुण्डकृतोऽतिप्रामाणिकचिकित्सासंग्रहः। तस्य च कुसुमावली नाम टीका श्रीकण्ठकृता। यतश्चक्रपाणिः स्वग्रन्थे एतस्य ग्रन्थस्य समुल्लेखं चकार, अतोऽयं चक्रपाणेरुर्द्धतन इत्यवगन्तव्यम्।

रसकौमुदी—भिषजा माधवेन कृता। माधवेनात्र रसघटितानि दृष्टफलानि औषधानि नानारसग्रन्थेभ्यः समाहृत्य स्वरचितानि च समायोज्यायं चिकित्सौषधसंग्रहः कृतः, रोगविशेषेषु च विविधयोगाः स्वयमपि व्यवस्थापिताः। ग्रन्थकारोऽयं निदानसंग्रहकारो माधवकर इति वृद्धपरम्परया श्रूयते। परं माधवाभिन्नेन केनापि भिषजा कृतेति प्रसिद्धिर्लोकैवेत्यपि सहसा प्रतिपत्तुं न शक्यते। यतो माधवकरस्य समये फणिफेणप्रयोगरसादिजारणमारणादिपुरःसरं रसप्रयोगस्य प्रचारो नासीत्।

रसरत्नाकरो—नित्यनाथविरचितो महान् रसग्रन्थः। तेनात्र रसजारणादिकं सविस्तरं प्रदर्श्य स्वरचितानि संगृहीतानि च तैलौषधादीनि बहूनि सन्निवेशितानि। नित्यनाथो न वङ्गदेशवासी ग्रन्थकृत् परं पश्चिमदेशज इत्यनुमीयते।

योगचिन्तामणिः—श्रीहर्षसूरिविरचितः। अत्र सिद्धाः चिकित्सोपयोगिनो बहवो योगा वर्त्तन्ते। तस्य समयः खृः एकादशी द्वादशी वा शताब्दी। रा.तर.।

योगतरङ्गिनी—नाम वैद्यकरसग्रन्थः त्रिमल्लभट्टविरचितः प्रामाणिकश्च। ग्रन्थोऽयं नास्मदीये देशे तथाद्रियते यथा पश्चिमदेश इति।

वैद्यजीवनं—हि लोलिम्बराजविरचितं नातिप्राचीनञ्च। तेनात्र काव्यकरणच्छलेन चिकित्सोपकरणौषधानुपानादिकमुपदिष्टम्।

वैद्यवृन्द-वैद्यामृते—नारायणकृतरसग्रन्थौ। वङ्गदेशीयवैद्यैरनयोः सविशेषसमादरो न क्रियते। (समयोऽष्टादशशताब्दी)।

सारकौमुदी—नाम आनन्दवर्म्मकृतार्वाचीनवैद्यकसंग्रहः, न्यूनाधिकसार्द्धशतवर्षाभ्यन्तरे विरचितः। अत्र मूढ़ानां सुखबोधार्थमौषधादीनि वङ्गभाषया पद्यीकृतानि। अतः स्वल्पबुद्धीनामियं व्यवहाराय परमोपयोगिनी जाता।

स्वरचिते तु अष्टाङ्गहृदयसंग्रहे स सिन्धुदेशज इति स्वयमेवोक्तम्। यथा—

"भिषग्वरो वाभट इत्यभून्मे
पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य।
सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्तः
तस्याप्यहं सिन्धुषु जातजन्मा॥"

अरुणदत्तो मृगाङ्कदत्तस्य तनयो वैद्यवंशे जातश्च। असौ हि सुप्रसिद्ध-वाभटसंहितायाः सर्व्वाङ्गसुन्दर्य्याख्यटीकाया विरचयिता।

हेमाद्रिरतिप्रसिद्धो ग्रन्थकारः। असौ वाभटसंहितायाः सूत्रस्थानस्य आयुर्वेदरसायनाख्यां टीकामकरोत्। चतुर्वर्गचिन्तामणिनामकः स्मृति-संग्रहश्च तस्यैवेति गीयते।

चक्रदत्तसंग्रहः—चक्रपाणिदत्तविरचितो रोगाणां चिकित्सासंग्रहः। अत्रासौ माधवकरप्रणीतरुग्विनिश्चयग्रन्थस्यानुपूर्व्विकरोगानुक्रमेण ज्वरादि-रोगाणां चिकित्सा वर्णिता। तत्र रोगाणां तत्प्रणीतसिद्धयोगाः परमदृष्ट-फला इति संग्रहोऽयं सर्व्वत्र समादरेण परिगृहीतो लोकहितं संसाधयति।

चक्रपाणिदत्तो वीरभूमिदेशवास्तव्यो विश्रुतलोध्रबलसंज्ञकदत्तकुले जातो नारायणदत्तपुत्रो नरदत्तशिष्यश्चासीत्। स च विद्याकुलसम्पन्नस्य भिषजो भानुदत्तस्यान्तरङ्गभावात् तदनु गौड़राजस्य पाकशालाध्यक्षो-ऽभूत्। अतस्तत्प्रादुर्भावो द्वादशशताब्दामनुमीयते। श्रूयते च यथा तस्य जन्मभूमावद्यापि तत्प्रतिष्ठापितश्चक्रपाणीश्वर इति शिवोऽस्ति। अतोऽसौ धर्मेण शैव आसीदिति बुध्यते। स्वसंग्रहस्य मङ्गलाचरणेऽपि आत्मनः शैवत्व विज्ञापितम्।

"गौड़ाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्रं
नारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात्।
भानोरनु प्रथितलोध्रबली कुलीनः
श्रीचक्रपाणिरिह कर्त्तृपदाधिकारी॥
यः सिद्धयोगलिखिताधिकसिद्धयोगा-
नत्रैव निःक्षिपति केवलमुद्धरेद्वा॥"

स कोषमिमं स्वर्गादिकतिपयैर्वर्गैर्विभज्य वर्गमध्ये चान्तरान्तरा वर्णानुक्रमरीत्या विरचितवान्।

अमरकोषस्य प्रचलितटीकाकर्त्तां मध्ये—

मथुरेशः प्राचीनः शकस्य नरपतेः षष्ठशताब्द्यां प्रादुरासीत्। असौ कस्यचित् मुसलमानवीरस्य साहाय्येन सदैव शास्त्रानुशीलनमकरोत् इति उइल्सनसाहबमतम्। शब्दरत्नावलीकारश्च स एव।

क्षीरस्वामी काश्मीरपतिललितादित्यस्य राजत्वसमये प्रादुरासीत्। जयापीड़ो नाम कश्चिन्नृपतिः अस्मादेव शब्दविद्यामधिगत्य अन्ते ललितादित्यपण्डित इति प्रसिद्धिमगात्। (खृ. ७०५—७३१) रा.तर.४त.।

रायमुकुटः (१४३० खृः अब्दे) प्रादुरासीत्। रा.तर.।

गौराङ्गमल्लिकात्मजो भरतमल्लिको नातिप्राचीनो ग्रन्थकारष्टीकाकारश्च। असौ वर्द्धमानप्रदेशस्य पातिलपल्लीग्रामे सुकुलीनवैद्यवंशे न्यूनाधिकसार्द्धशतवर्षपूर्व्वं जातः। कविरयं सुप्रसिद्धः शाब्दिकः, कारकोल्लासस्य रचयिता; रघुवंशभट्टिकाव्यकुमारसम्भवादीनां टीकाकारश्च। तत्कृतयामरकोषस्य टीकयैव तस्य महती कीर्त्तिर्भारते चिरं स्थास्यति।

धन्वन्तरिनिघण्टुरपि अमरसिंहविरचितामरकोषसमसामयिक एवेति प्रमाणतो लभ्यते। असौ तु षट्शतवर्षपूर्व्वतनः इति मधुसूदनगुप्तस्य मतमुदयचन्द्रेण स्वग्रन्थे समुद्धृतम्। तत्प्रणीतो निघण्टुः प्रसिद्धः प्रामाणिकश्च, काशीप्रदेशे च समधिकं समालोचितो भवति।

हेमचन्द्राभिधानमभिधानचिन्तामणिनाम्ना ख्यातं विशिष्टरीत्या भागद्वयेन विभज्य हेमचन्द्राचार्य्येण विरचितम्। तयोः प्रथमः स्वर्गादिभिः षड्भिर्भागैर्विभक्तः, शब्दानां श्रेणीविभागश्च अन्यक्रमेण कृतः। द्वितीयश्च नानार्थघटितः। पर हेमचन्द्रोऽवतरणिकायां स्वाभिधानस्य केवलं प्रथमभागस्य शब्दरचनाप्रणालीमुपवर्ण्य द्वितीयस्य न किमप्युक्तवान्। तथा प्रथमस्यैव द्वितीयस्य टीकापि न दृश्यते। अतो द्वितीयस्य हेमचन्द्रकृतित्वमागच्छमानैर्विद्वद्भिर्महेश्वरकृतस्य नानार्थवर्गस्य सन्निवेशनं तर्क्यते।

भैषज्यरत्नावली—शताधिकवर्षपूर्व्वं गोविन्ददाससेनेन सङ्कलिता। अर्व्वाचीनोऽयं रसग्रन्थोऽस्मदीये देशे वैद्यैरेव व्यवह्रियते।

नाड़ीप्रकाशो—नाड़ीविज्ञानग्रन्थ. शक्तिगोत्रजानन्दसेनवंशजेन शङ्करसेनेन विरचित:। वैद्यविनोदो रसशङ्करश्च तेनैव प्रणीतौ।

रसेन्द्रचिन्तामणि:—राधाविनोदकाव्यकण्ठरामचन्द्रकविकृतो रसग्रन्थ:। ग्रन्थोऽयं सर्व्वरसग्रन्थेषु प्राचीन इति लोकै गीयते। अस्मिन् रसग्रन्थे रसजारणादिकं सविस्तरं वर्णितम्। रसपारिजातोऽपि रामचन्द्ररचित:। अन्योऽपि रसेन्द्रचिन्तामणि: ढुण्ढुकनाथविरचितो वर्त्तते। परं नाम्नाभिर्दृष्ट:।

अमरकोषोऽमरसिंहविरचित:। अमरसिंहोऽमरदेवो वा विक्रमादित्यस्य समये प्रादुर्बभूवेति निश्चय एव। परं विक्रमादित्यानां बहूनां कस्य समये जात इत्यत्र नानामत दृश्यते। उइल्फोर्डसाहबमते नव विक्रमादित्या:। सर्व्वेऽपि ते शालिवाहनादिभिर्युद्धमकुर्व्वन्। (Dr. K. M B विद्याकल्पद्रुमे)। परमाधुनिकैतिहासिकरहस्यानुसन्धित्सुभि: कारणप्रदर्शनपुर:सरं कदाचिदसो (खृ: पू: ५६) प्रथमविक्रमादित्यनरपते: सभायां नवरत्नेषु* एकतमत्वेन, कदाचित् भोजप्रबन्धं समालोच्य (A.D. ६६५—७०८ Dr. Mitra and A D. ५०८ Prof. Wilson) धारानगराधिपते: द्वितीयस्य वृद्धभोजस्य सभायां, कदाचिच्च खृ: एकादशशताब्द्यां (१००५) भोजस्यान्यतमस्य सभायां तथाविधरत्नेषु अन्यतमत्वेन चोपस्थाप्यते। परमेषु कल्पत्रयेषु क: कल्पो मुख्य इति विनियेतुं न शक्यते। अस्माकन्तु संवत्प्रवर्त्तयिता विक्रमादित्य: A.D. ५६ अब्दे एवासीदिति विश्वास:। अमरसिंहो लोके बौद्धमतावलम्बीति सुप्रसिद्ध:। तदीय: कोष: प्राचीनरीत्या छन्दोपनिबद्ध: सर्व्वकोषश्रेष्ठ: परमोपादेयतया जगति सर्व्वत्रैव समादृत:।

* धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासा:।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपते: सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥

सूची वङ्गभाषया व्याख्याता। एवञ्च श्रूयते यथा हलायुधो लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीदिति।

राजनिघण्टुः—अभिधानचूडामण्यपरनामधेयो वैद्यपतिनरहरिपण्डितेन वैद्यकसंहितामरविश्वहलायुधधन्वन्तरिनिघण्टुमदनपालनिघण्टुभोजराजशेषराजादिकृतग्रन्थेभ्यः उपादानानि समाकलय्य आनूपभूमिगुडूच्यादिभिस्त्रयोविंशतिवर्गैः संविभज्य महाराष्ट्रकर्णाटादिभाषाभिर्द्रव्यादीनि व्याख्याय च रचितः।

"धन्वन्तरीयमदनादिहलायुधादीन्
विश्वप्रकाशममरकोषसशेषराजान्।
आलोक्य लोकविदितांश्च विचिन्त्य शब्दान्
द्रव्याभिधानगणसंग्रह एष सृष्टः॥"

असौ कस्माच्चित् काश्मीरपरिवाराज्जात इति स्वयमेव स्वग्रन्थे स्वीचकार। मतान्तरे त्वसौ दाक्षिणात्यनिवसतिर्ब्राह्मण इत्यभिधीयते। अत्र तेन शारीररोगनामौषधद्रव्यद्रव्यगुणादिक नानायुर्वेदीयाशेषविषयान् सविस्तरमुपवर्ण्य चिकित्सकानां महानुपकारः साधितः। असौ नरहरिपण्डितो मदनपालादीनामधस्तनो, मदनपालादयश्च तदूर्ध्वतना आसन्। तत्प्रादुर्भावसमयः (संवत् १७२५) सार्द्धद्विशतवर्षपूर्व्वं वासीत्। इति उदयचन्द्रः। निघण्टुरयं संस्करणानन्तरमस्मदीये देशे समादरेण परिगृहीतः सर्व्वैवानुशीलितो भवति।

भावप्रकाशो—लटकमिश्रात्मजभावमिश्रविरचितः। अयमतिविस्तृतः सरुग्विनिश्चयचिकित्सितचिकित्सासङ्ग्रहो नानाप्राचीनसंहितासङ्ग्रहकोषनिघण्टुसमालोचनेन स्वकल्पनया च रोगलक्षणचिकित्सितपथ्यापथ्यद्रव्यद्रव्यगुणरसवीर्य्यविपाकजारणमारणशोधनादीनि समाकलय्य लिखितः। असौ भावमिश्रो वैदेशिकपर्टुगीजदेशीयैरानीतमुपदंशरोगस्यैव प्रकारान्तरलक्षणसम्पन्नं फरङ्गरोगं स्वग्रन्थे सचिकित्सितं वर्णितवान्। अभिनवानि च तोपचीनीसोहारादीनि कतिचित् वैदेशिकद्रव्याणि सगुणानि तत्र सन्निवेशितानि। तेषु उपदंशहरं तोपचीनीमूलं चीनदेशीयै-

' हेमचन्द्रः हेमाचार्य्ययतिर्वा प्राचीनजैनग्रन्थलेखको जैनधर्म्मावलम्बी चासीत्। असौ संवत्सरीयद्वादशशताब्द्यां (खृः द्वादशशताब्द्यां) पाटलिपुत्र-नगरे स्वजीवनस्यादिमं भागं नानाशास्त्ररचनया यापयित्वा अन्तिमे वयसि गुजराटदेशं गत्वा तत्र जैनधर्म्मसमालोचनया परां प्रतिष्ठामलभत, तत्रत्यञ्च सप्रकृतिं नरपतिं जैनधर्म्मं ग्राहयामास। श्रूयते च पार्श्वनाथमतावलम्बी हेमाचार्य्ययतिः अस्मिन्नेव समये रजःपूतनरपतिं कुमारपालमपि जैनधर्म्मे दीक्षितवान्। एवमपि प्रसिद्धिरस्ति यथासौ हलायुधगुरुः लक्ष्मणसेनस्य सभायामासीत्। (सवत् १२३०)* इति उइल-सनसाहवस्य उट्टङ्कनम्।

शब्दमाला—च रामेश्वरशर्म्मकृतातिसंक्षिप्ताभिधानसंग्रहः अमरकोषस्य परिशिष्टभूता वङ्गभाषायां व्याख्याता च। इयं मेदिनीकरस्य पूर्व्वतन इति उइलसन्साहवमतम्।

' नाममाला—धनञ्जयकृता। तत्र श्रेणीविभागस्यासद्भावात् प्राचीनैवेयमित्यनुमीयते। धनञ्जयश्च दशमशताब्द्यां वर्त्तमान आसीत् इति बहुयामतम्।

भूरिप्रयोगो—दामोदरदत्तपुत्रेण सुप्रसिद्धसुपद्मव्याकरणकारेण पद्मनाभदत्तेन विरचितो भागत्रयेण विभक्तश्च। पद्मनाभो मेदिनीकरस्याधस्तनः आसीदिति स्वयमेव स्वग्रन्थे मेदिन्याः उल्लेखात् प्रमाणीकृतम्।

शब्दरत्नावली—मुग्धानाभिधस्य कस्यचित् मुसलमानवीरस्याश्रयेण अमरटीकाकृन्मथुरेशेनामरकोषस्यैव प्रणाल्या विरचिता। तत्र शब्दानां भिन्नरूपाः पाठाः निर्णीताः।

जटाधरकोषः—चट्टग्रामवासिजटाधरेण विरचितः। जटाधरश्च अमरकोषादर्शेन स्वनाम्ना कोषं प्रणिनाय। अयं नातिप्राचीन इत्यनुमीयते।

अभिधानरत्नमाला—हलायुधप्रणीता। इयं संक्षिप्ता स्वर्गभूनरकवारिमिश्राख्यैः पञ्चभिर्भागैर्विभक्ता। हलायुधो भट्टभास्करशिष्यः केरलदेशीयो ब्राह्मणोऽतिप्राचीनो बौद्धधर्म्मावलम्बी च खृः द्वादशशताब्द्यां वर्त्तमान आसीत्। तस्य चाभिधाने उद्भिज्जद्रव्यखनिजद्रव्याणां मनोरमा

चिकित्साक्रमकल्पवल्ली—काशीनाथद्विवेदिविरचिता; अयं वैद्यकचिकित्सासंग्रहः पाश्चात्यप्रदेशे प्रचलति।

जयदत्तसूरिर्नातिप्राचीनोऽश्ववैद्यकप्रणेता। जयदत्तः शालिहोत्रनकुलभोजराजादिकृताश्वशास्त्रेभ्योऽश्वानां शुभाशुभलक्षणं सम्यग्विनिश्चितं चिकित्सितञ्च समाकलय्य स्वग्रन्थं रचितवान्। अस्य प्रादुर्भावसमयनिरूपणमतीव दुरूहमिति न चेष्टा कृता। ग्रन्थोऽयं वाङ्गालादेशस्य आसियाटिकसोसाइटीसभानुमत्या तत्कृतव्ययेन च संक्षिप्तटीकासमेतो मया संस्कृतः।

शार्ङ्गधरसङ्ग्रहः—सुप्रसिद्धशार्ङ्गधरपद्धतिकारेण शार्ङ्गधरेण विरचितः। ग्रन्थोऽयं नातिसङ्क्षिप्तः नातिविस्तरश्च, बहुषु पाश्चात्यप्रदेशेषु प्रचलितः। अयञ्च ग्रन्थकारः विश्वप्रकाशकृन्महेश्वरादधस्तन आसीत्। (Burnel's catalogue.)

रसेन्द्रसारसंग्रहः—प्रामाणिकरसग्रन्थ गोपालभट्टेन विरचितः। अत्र रसजारणमारणादिपुरःसरं रोगाणामशेषविधरसघटितयोगाः सङ्कलिताः। एतद्ग्रन्थकारः त्रयोदशशताब्द्यां वर्त्तमान आसीत्। (Aufrecht's catalogue.)

डल्वणाचार्यो निबन्धसंग्रहाख्यायाः सुश्रुतटीकाया रचयिता। एष श्रीभादालकदेशस्य विश्रुतमथुरानगरीसन्निहिते अङ्कोलानाम्नि वैद्यस्थाने सौरवंशीयद्विजान्वये जातः। असौ गोविन्दपालस्य प्रपौत्रः जयपालस्य पौत्रः नृपालभूपतेः प्रियतमस्य श्रीभरतपालस्य च पुत्र आसीत्। तेन जेज्जटगयदासभास्करश्रीमाधवब्रह्मदेवादीनां टीकापञ्जिकाटिप्पनीः उपजीव्य निबन्धसंग्रहो रचित इति स्वयमेव स्वकृतटीकायामभिहितम्।

परिभाषाप्रदीपः—श्रीसत्यवल्लभसेनपुत्रश्रीगोविन्ददाससेनविरचितः।

प्रयोगामृतम्—अतिसुविस्तृतो वैद्यकचिकित्साग्रन्थो नृसिंहधन्वन्तरिशिष्य वैद्यचिन्तामणिकृतः। अयं ग्रन्थकारः श्रीगुण्डसमाजान्तर्गते नीरोल्नग्रामे शताधिकवर्षपूर्व्वं जातः। अस्मिन् समालोचिते चिकित्सकानां नानायोगादिषु सम्यगधिकारो जायते।

भारतवर्षस्य गोयाप्रदेशे शतत्रयाधिकवर्षाट्टूर्द्धं खृः (१५३५) समानीतम्। इति श्रीयाइजसाहबस्य मतम्। सुतरामेव भावमिश्रस्याविर्भावस्तत्काले तदनन्तरकाले वासीत्। भावप्रकाशसङ्ग्रहः काशीप्रदेशे वङ्गदेशे च चिकित्सकैरधिकं पठ्यते।

माधवनिदानं—माधवकरविरचितम्। अत्र माधवेन विविधप्राचीन-तन्त्रवैद्यकसंहितादिभ्य क्वचिदादर्शोद्धरणेन क्वचिच्च स्वरचितभाषया सारसङ्ग्रहेण पर्य्यायानुक्रमतो विविधरोगनिदानलक्षणादिकं लिपिषु सन्निबध्य भारतस्य चिकित्साशास्त्राध्यायिनां छात्राणां महानुपकारः साधितः। इदं माधवाचार्य्यविरचितमिति केषाञ्चित् मतम्। तन्न साधु, माधवकरः कर इत्युपाधिकोऽतिपुराकालीनो वैद्यजातीयग्रन्थकार आसी-दिति प्रसिद्धिः। अन्यच्च चक्रपाणिदत्तो माधवीयनिदानस्य रोगानु-क्रमणीमनुसृत्य स्वसङ्ग्रह रचितवानित्यसौ ग्रन्थकारश्चक्रपाणिदत्तस्योर्द्धतन आसीदिति प्रतीयते। तथासौ चक्रपाणिः द्वादशशताब्द्यां गौड़राजस्य पाकशालाध्यक्षत्वं स्वसङ्ग्रहे लिखितवान्। अपिच माधवः स्वग्रन्थस्योप-संहारे—यो गोविन्दः वृद्धभोजस्य पातञ्जलवृत्तिकारस्य समये (सप्तम-शताब्द्यां) वर्त्तमान आसीत् तत्कृतिसूक्तिकर्णामृतनामग्रन्थस्य मुक्तावली-कारं गोविन्दाधस्तनं गुरुमङ्गीकृत्यात्मान, ततसमसामयिक तदधस्तनं वा प्रतिपादितवान्। तस्य निदानमष्टमशताब्द्यामारवीयभाषयानुवादित-मारवीयैश्चिकित्सकैरधीतमिति पुरातत्त्वविद् उइलसनसाहबस्य मतम्।

व्याख्यामधुकोषो—(माधवीयनिदानस्य टीका) वैद्यवरश्रीविजयरक्षि-तेन श्रीकण्ठदत्तेन च विरचितः। तत्र द्वयोरेव नामदर्शनात् द्वयोरेव टीकाकर्त्तृत्वमनुमीयते। श्रीकण्ठः वृन्दकृतसिद्धयोगस्यापि टीकाकारः। कुसुमावली नाम्ना च सा प्रसिद्धा।

अर्कप्रकाशो—नाम चिकित्सासंग्रहो रावणेन प्रणीतः। रावणेनात्रा-भिनवा रोगाणां चिकित्साप्रणाली केवलेनैवार्केण प्रवर्त्तिता।

उणादिकोषः—सिद्धान्तकौमुदीप्रभृतीनामध्यायविशेषः। यत्र शब्दाः 'उण्' इत्यादिप्रत्यययोगेन सिध्यन्ति।

प्रादुरासीत्। कोपोऽयमन्त्यादिक्रमेण सुलभगम्यसुप्रंशस्तसुष्टुरीत्या विरचितः। कार इत्युपाधिना वैद्यजातीयोऽयं वङ्गदेशवासी चेत्यनुमीयते। उह्लसनसाह्वमतम्।

रत्नावली—नाम द्रव्याभिधानं वङ्गदेशवासिना रसकौमुदीकारेण माधवेन विरचितम्। तस्यां द्रव्यनामानि वङ्गभाषया कथितानि।

राजवल्लभीयद्रव्यगुणः—राजवल्लभकृतः परं श्रीनारायणदासकविराजेन सविस्तर व्याख्याय प्रतिसंस्कृतश्च। राजवल्लभश्च वैद्यपरम्परागतश्रुत्या अष्टादशशताब्द्यां (१७६०) वर्तमान आसीत्। ग्रन्थोऽयं परिच्छेदषट्कैः अतीवसुष्टुश्रेण्या विभक्तः प्रयोजनोपयोगी च। अयं वङ्गदेशे प्रायेणायुर्वेदपाठार्थिभिः पठ्यते।

रत्नमाला—नाम द्रव्याभिधानं केनापि वङ्गीयग्रन्थकाररचितमिति प्रतीयते। तस्यामुद्भिज्जखनिजद्रव्याणि सपर्यायाणि वङ्गभाषया व्याख्यातानि। उह्लसनसाह्वस्तु बौद्धग्रन्थकाररचितमित्याह।

उपसंहारसमये महाराजाधिराजश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीविजयनगराधिपतिमहोदयसमीपे विज्ञप्तिरियम्—

महाराजाधिराज!

सामग्रीषु सुसज्जितास्वपि यथाभीष्टानुकूलासु च
श्रीविष्णोरिव लोकरञ्जनरतेः राजाधिराजस्य ते।
आशास्यो यदि नाघटिष्यत कृपासंयोग एव प्रभोः
सिन्धोरन्तरलेष्यतेव मदनस्याशालता सा चिरम्॥

आशंसमानो देवस्य राजन्वत्तामविच्युताम्।
आयुष्मत्तां च विनयनिवेदनपुरःसरम्।
यावतोऽयं जनो नित्यं कृतज्ञत्वमनुस्मरन्।
देवपादाम्बुजमूलेषु देहस्यैव विसर्जनम्॥

साधुहृदय-डाक्तार-श्रीमहेन्द्रलालसरकारमहोदयसमीपेऽपि चिरकृतज्ञतापाशेन बद्धोऽस्मि। अत्र चाभिधाने प्रेसिडेन्सिकलेजे संस्कृताध्यापकेन श्रीयुक्तनीलमणिन्यायालङ्कारेण मच्छुभाकाङ्क्षिणा महोपकारः

शब्दचन्द्रिका—नाम द्रव्यगुणादिसंग्रहः चक्रपाणिदत्तेन प्रणीतः प्रसिद्धश्च। इयमुद्भिज्जखनिजप्राणिपथ्यापथ्यादीनां कार्य्योपयोगितया समाकलनात् सर्व्वत्र समादरणीया। अत्र द्रव्यनामानि वङ्गभाषया व्याख्यातानि।

भोजराजशेषराजमदनपाला दशमशताब्द्यां वर्त्तमाना आसन् इति प्रमाणतो लभ्यते। एषु आद्यद्वयस्य ग्रन्थावस्माभिर्न दृष्टौ। मदनपालनिघण्टुस्तु सर्व्वत्र प्रसिद्धो विस्तृतः प्रशस्तश्च। निघण्टुरयं मदनपालस्य नरपतेर्विनोदनार्थं केनापि विरचितः। अधुनोत्तरपश्चिमप्रदेशे छात्रैरधिकतरमालोच्यते। अत्र सनामद्रव्यगुणाः सविस्तरं वर्णिताः। द्रव्यनामानि च हिन्दीभाषया कथितानि।

विश्वप्रकाशो—नाम प्राचीनतरकोषो यदा कान्यकुब्जे विद्योत्साहितायां अतीव समादरस्तदा महेश्वरेण खृ. द्वादशशताब्द्यां सङ्कलितः (शक १०३३) (A.D. ११११) (११५० वड्‌या)। महेश्वरो गाधिपुरवास्तव्यस्य साहसाङ्कनरपतेः चिकित्साधिकृतस्य श्रीकृष्णस्यान्वये जातः। इति पुरातत्त्वविदुइल्‌सनसाहबमतम्।

अजयपालकृतसंग्रह.—सचित्रः परं बहुप्रमाणभूयिष्ठः। अजयपालो मेदिनीकरादधस्तनो जैनश्चासीत्। उइल्‌सनसाहबमतम्।

धरणिकोष.—कान्यकुब्जदेशीयेन द्विजधरणिदासेन कृतः। स मल्लिनाथादूर्द्ध्वतन आसीत्। उइल्‌सनसाहबमतम्।

त्रिकाण्डशेषः—परमजैनपुरुषोत्तमदेवविरचितः अध्यायत्रयात्मकश्च। ग्रन्थोऽयं अमरादिकोषपरिशिष्टमात्र एवाप्रसिद्धशब्दैः परिपूर्णः।

हारावल्यपि—सचित्राप्रसिद्धासाधारणशब्दैः ग्रथिता भागद्वयेन विभक्ता च। तयोः प्रथमो भागः पर्य्यायसंग्रहः, द्वितीयश्च नानार्थसंग्रहः। (समय. नवमी दशमी वा शताब्दी) इति उइल्‌सनसाहबमतम्।

मेदिनीकोष.—प्राणकरसुतमेदिनीकरप्रणीतः अभिधानरत्नमालेत्यपरनाम्ना लोके विदितः। मेदिनीकरो महेश्वरादधस्तनः चतुर्दशशताब्द्यां अस्मे महेश्वररायमुकुटयोर्मध्यवर्त्तिसमये (A.D. 1111—1430)

PREFACE

ANCIENT KOSHAS —Dictionary or Kosha, as a rule, is a store house of words in general specifying their applicable meanings and genders. Almost all the old Koshas or Sanskrit Dictionaries hitherto published have been composed in verse and divided into Vargas or groups and classified under different arrangements, such as Amarakosha, Hemachandrakosha &c

Dravyábhidhána, Nighantu, *Dravyagunábhidhána and Paribháshá* &c are Ayurvedic Medical Dictionaries *There are many of these Dictionaries, but all of them are entirely devoted to the description of synonyms, properties, tastes, irritating and cooling qualities and vipáka or result of assimilation of individual medical drugs, minerals, animals and vegetables* Such works are composed in verse with explanations of drugs and other substances in different languages, viz —Bengali, Hindi, Maháráshtra &c Works under the name of Dravyábhidhána, such as Ratnamálá, contain only lists of medical drugs minerals, animals &c Whilst works included under Dravyagunábhidhána, such as Rájaballabhiva Dravyaguna, Śabdachandriká &c. explain the names of medicinal substances with their properties, tastes &c Paribháshá is a treatise on medical technical terms and general descriptions of Phánta, Kasháya &c. They are Paribháshápradipa and others

The words contained in Sanskrit Dictionaries innumerable as they are, are of seven kinds, so far as their construction and derivation are concerned; viz —रूढि (usage), स्वभाव (derivation), देशोक्ति (local use); लाञ्छन (outward signs of things named), उपमान (comparison), वीर्य *(inherent energy)*, and भिन्नभिन्नदेशज *(names of foreign origin)* *Drugs* used in medical sciences have their nomenclature in three different ways —(1) Some are known everywhere by one and the same name, *(2) some by names used in hilly tracts of countries where they grow, and (3) others by different names given to them in different countries*. The names of material objects are explained in different languages in different dictionaries so as to render them intelligible to students conversant with any particular language If however attempts were made to explain the words of material objects in one particular dialect, the result would be to make the vocabulary useless to those unacquainted with that language and thwart the very object of the compilation It is, *for this* reason, absolutely necessary, that the names of medicinal drugs and other equally important substances should be explained in two or

साधितः। तथा तत्रैव सहकारिसंस्कृताध्यापकेन श्रीयुक्तहरिश्चन्द्रकवि-रत्नेन एतस्य मुद्रणे संशोधने च महान् परिश्रमः कृतः। अतस्तयोरुभयोः सकाशे कृतज्ञोऽस्मि। इत्यलं पल्लवितेन।

सङ्कलयितु

श्रीउमेशचन्द्रगुप्तस्य।

PREFACE.

ANCIENT KOSHAS.—Dictionary or Kosha, as a rule, is a store house of words in general specifying their applicable meanings and genders. Almost all the old Koshas or Sanskrit Dictionaries hitherto published have been composed in verse and divided into Vargas or groups and classified under different arrangements; such as Amarakosha, Hemachandrakosha &c.

Dravyábhidhána, Nighantu, Dravyagunábhidhána and Paribhásha &c are Áyurvedic Medical Dictionaries. There are many of these Dictionaries, but all of them are entirely devoted to the description of synonyms, properties, tastes, irritating and cooling qualities and vipáka or result of assimilation of individual medical drugs, minerals, animals and vegetables. Such works are composed in verse with explanations of drugs and other substances in different languages, viz:—Bengali, Hindi, Mahárashtra &c. Works under the name of Dravyábhidhána, such as Ratnamálá, contain only lists of medical drugs, minerals, animals &c. Whilst works included under Dravyagunábhidhána, such as Rájaballabhíya Dravyaguna, Śabdachandriká &c. explain the names of medicinl substances with their properties, tastes &c. Paribháshá is a treatise on medical technical terms, and general descriptions of Phánṭa, Kasháya &c. They are Paribháshápradípa and others

The words contained in Sanskrit Dictionaries, innumerable as they are, are of seven kinds, so far as their construction and derivation are concerned; *viz*:—रूढि *(usage)*, स्वभाव *(derivation)*; देश्योक्ति *(local use)*; लाञ्छन *(outward signs of things named)*; उपमान *(comparison)*; वीर्य *(inherent energy)*, and मिश्रमिश्रदेशनाम *(names of foreign origin)* Drugs used in medical sciences have their nomenclature in three different ways:—(1) Some are known everywhere by one and the same name, (2) some by names used in hilly tracts of countries where they grow, and (3) others by different names given to them in different countries. The names of material objects are explained in different languages in different dictionaries, so as to render them intelligible to students conversant with any particular language. If however attempts were made to explain the words of material objects in one particular dialect, the result would be to make the vocabulary useless to those unacquainted with that language and thwart the very object of the compilation. It is, for this reason, absolutely necessary, that the names of medicinal drugs and other equally important substances should be explained in two or

three well known current languages. There are some material drugs grown in hilly tracts mentioned in the Koshas which are never to be seen in the plains; and consequently the physicians know of their names and properties only in words. Some of these are मेदा, महामेदा &c These substances being scarcely found now a days their discoverers have wisely suggested adequate substitutes in अश्वगन्धा, शारिवा &c

The ancient mode of teaching was to make the pupils get the Kosha by heart as being indispensably necessary for the purpose of studying science in general and the medical science in particular. This process was of course resorted to by the few who happened to be gifted with retentive memory, but to others, whose number was far more numerous, it presented an insuperable barrier in the way of their medical study and not unoften dissuaded them altogether from such a pursuit. It cannot, however, be denied that, this process of training proved eminently advantageous to the few medical students who achieved success and began life as the reliever of human sufferings. The boundless fields of material objects, some nectar like, others possessing deleterious properties, some comprising our food affording nourishment both to our body and brain and some possessing healing and cooling properties, whilst others having killing properties. All these formed the exclusive subject of researches of the ancient Rishis—Bharadvája, Atreya, Agnivesa and others. These Rishis after having ascertained the different properties of different drugs, had them procured through the hermits and others who used to spend their lives in the wilderness. With their wonted zeal and perseverance they carefully verified their efficacious qualities as affecting human system and introduced them in the medical science. They therefore firmly believed that, a thorough knowledge of these drugs formed the most important factor in the attainment of success in medical treatment, and the only way to utilise them as the means of ready reference was to get their accumulated treasures of experience by heart. They were therefore of opinion that before commencing his practice the medical student must get Dravyábhidhána by heart as the students of the Calcutta Medical College do pathology; for without a complete knowledge of the drugs—both theoretical and practical,—the very object of medical treatment would be defeated.

Thus the idea to get all the above mentioned ancient medical books by heart and to retain them in memory throughout lifetime without losing a single link of the entire chain, is positively impracticable and decidedly discouraging to many who may be inclined to study the Hindu medical science.

To compile therefore a dictionary of the description just given is indeed a hopeless task. To collect and collate words from different printed books and MSS. of this country, the latter replete with the blunders of copyists, is a task as arduous as it is discouraging. Some times it becomes even hopeless to ascertain the real reading even by consultation with learned physicians. When such difficulties presented themselves in my way, all my endeavours to surmount them with the assistance of others proved fruitless.

It will thus be easy to imagine how very difficult it must be for one of my moderate ability to undertake a task hitherto unattempted by the best Paṇḍits of the country. No one but those who have employed themselves in similar labours can at all realize the amount of tedious toil involved in the compilation of such a work Indeed the prospect of success began to appear to me more and more gloomy, as I slowly pressed onward. The errors and imperfections with which the compilation must abound even if it were destined to be completed, became more and more manifest; and my attempt to complete the work would have been nipped in the bud but for the encouragement I received by the example of old writers on the subject.

A few years ago my patron Dr. Mahendralal Sircar was engaged in the task of translating the Charakasaṃhitá into English. I was appointed to assist him in this translation. In the course of his labours he had frequent occasions to consult the existing dictionaries for appropriate medical technical terms. He was, however, very much disappointed in his expectations. No alphabetical medical dictionary being available at the time to render him material help in the selection of appropriate terms, he had to own that such a work was a great desideratum, and expressed a desire that I should undertake to supply this long felt want The method of compilation was also suggested by him.

In compliance with his request I commenced my work. Want of leisure prevented Dr. Mahendralal Sircar from continuing the translation above mentioned; but I did not abandon the idea of such a compilation. I persevered in my labours and after an unremitting work of upwards of three years I finished my compilation and had the satisfaction of presenting the first printed sheet to Dr. Sircar and subsequently to Dr. Rájá Rájendralála Mitra, both of whom while expressing their satisfaction favored me with their letters of approbation, which I have much pleasure to insert further on.

The difficulties I met with in the compilation of my lexicon were nothing in comparison to what I felt in connection with the publication

of the dictionary Encouraged by these gentlemen I appealed to the public for pecuniary assistance to enable me to carry the work through the press and eventually present the publication to the public who take an interest in, and encourage the study of, Sanskrit Literature, especially the science of medicine Unfortunately, however, I received very little support. In short after the lapse of one year I thought of giving up the work in despair when, by the help of my friend Bábu Nílamaṇi Mukerjee M. A. B. L. Professor of Sanskrit in the Presidency College, I obtained an introduction to His Highness the Mahárája of Vizianagram This illustrious Mahárája accorded me a most cordial reception The extraordinary and unexpected condescension on His Highness' part encouraged me to represent my case more fully than I had hoped to do As an exemplar in the works of active benevolence and as a patron of Science and Literature, His Highness at once grasped and realized the necessity for an alphabetical medical lexicon of the above description for the purpose of helping the study of Hindu Medical Science, and with His Highness' wonted liberality immediately offered me his full support Thus the fruits of my labours extending over several years were at last saved from being consigned to oblivion I am now able and do myself the honour to offer to the literary public my humble compilation of Vaidyakaśabdasindhu and hope that they will afford me the encouragement they think proper.

It is necessary to add that, in my alphabetical arrangements I have followed the method adopted in the Śabdakalpadruma and as a mark of my respect to the learned Pandits of my country I have assigned to ঋ a separate space at the end

For fear of unnecessarily increasing the bulk of the dictionary I have not followed the plan of Sabdakalpadruma in giving all the synonyms together I have, however, given the most selected medical terms with their medical meanings which are quite enough for my present purpose Where a word conveys various meanings, I have endeavoured to show them, as far as practicable, in their respective places In the description of qualities and medicinal virtues of different drugs the Rishis of different periods have held different opinions In such cases, I have taken only two or three authorities generally accepted and avoided mentioning others whose opinions are either obsolete or not well grounded and consequently unnecessary for my present purpose I have also attached at the beginning of the work a list of abbreviations of words required for reference. Pathology of diseases and the process of preparation of efficacious medicinal Oils Ghritas and compound medicines have been added by the special desire of the Mahárája

In order to render the names of drugs intelligible to the people of different countries, I have given their meanings and explanations in the following Languages, viz —Latin, Bengali, Hindi, Maháráshtra, Telegu, Karnátic &c The Latin synonyms have been taken from Watt's Economic Products of India, Udayachánd Datta's Materia Medica, Professor Wilson's Sanskrit English Dictionary and Professor Monier Williams' Sanskrit English Dictionary Hindi and other synonyms have been collected from Bhávaprakáśa, Rája nighantu, Madanapála nighantu, Dhanvantari nighantu &c For Telegu terms I am indebted to Bábu Rádhánáth Biswás, at whose request the Pandits of His Highness' court have rendered me all the assistance I needed

Of the authors, both ancient and modern, from whose works I have collected the materials for my dictionary, I would give only a brief history of their lives and writings—

Charakasamhitá—a treatise on Káyachikitsá or treatment of general diseases, is generally considered to be older than the Suśrutasamhitá, and it is the first medical work of the Atreya school. The origin and dissemination of this wonderful work are ascribed to the sage Bharadvája. At the close of Satyayuga when diseases began to make their appearance to an alarming extent, Bharadvájamuni, as President of the great council of Rishis, brought down Áyurveda a part of Yajurveda, from heaven and gave instructions to his pupil Krishnátreya. Agniveśa, one of the six pupils of Krishnátreya, in common with his other fellow students, wrote a treatise on Káya chikitsá in accordance with his instructions, which being found to be the best was published in the name of the writer and styled "Agniveśatantra" This work was subsequently re edited and enlarged with elaborate explanations by Charakacháryya and published in his own name as "Charakasamhitá." He divided it into eight Sthánas or books, such as Sútrasthána Nidánasthána &c. The whole work contains one hundred and twenty chapters. It is mentioned at the end of the Charakasamhita, that Dridhabalamuni of the Panjab completed the book by adding seventeen chapters to Siddhi and Kalpasthánas.

According to Dr. Udayachánd it would seem that, Agniveśatantra was not edited and corrected by Charaka until after the period of Vábhata, he infers this from the mere fact that while mentioning the name of all the learned and celebrated Rishis of the time, Vábhata made no mention of the name of Charaka in his work. This opinion of Dr Udayachánda Datta does not appear to be correct as Vábhata mentions Charaka's name in many places of his work. (See अष्ट p. 110 Vol. I. and pp 826–827. Vol. II. Bombay Ed)

Susrutasamhitá—a treatise on surgery that ranks next to the Charaka samhitá, but it is more systematically arranged than the latter It is the oldest Samhitá of the Dhanvantari school In the introduction to that work it is described that, Dhanvantari, the surgeon of heaven, descended to earth in the person of Divodása, king of Benares, for the purpose of teaching surgery along with the other branches of medical science Susruta, the son of Visvámitra Rishi, accompanied by his other colleages, proceeded to Benares and attended the Lectures of Divodása on Salyatantra or surgery and other kindred subjects On their return, each of them wrote a treatise on surgery, but the one written by Suśruta was found to be the best and most complete. It is said by Dalvanácháryya, the commentator on the Suśruta, that at the time of war between the Buddhas and Hindus, the Susrutatantra was re edited and made more comprehensive by the renowned chemist Siddhanágárjuna with a supplement called Uttaratantra Since that period it has been known by the name of "Susrutasamhitá" The subjects of मूढ़गर्भ and अश्मरी which relate to difficult delivery and operation of stone respectively are treated in so masterly a manner that, Dr Charles desired to see them At his request Dr Durgádása Gupta and myself translated them into English and submitted the same for his perusal Dr. Charles highly praised the process of delivery in difficult cases and even confessed that with all his great experience in midwifery and surgery he never had any idea of the like being found in all the medical works that came under his observation.

Atrisamhitá,—a treatise well known in the Punjab, and collected by Atri Rishi, is as old as the Charakasamhitá The author of it is also an eminent writer of Law books

Vábhatasamhitá—a compilation principally based on works belonging to both Atreya and Dhanvantari schools It is composed by Vábhatacháryya for the purpose of helping the beginner in understanding medical science. This is stated by himself at the end of his work. (See Uttara bhága, chap 40) It is said, that Vábhata,formerly a Bráhmin, was persuaded by a Bauddha priest to adopt his religion, which he embraced in the latter part of his life This opinion is cherished by the learned Pandits of Southern India. But according to the Rájatarangini, he lived at the time of Jayasimha, a king of Kashmíra in the twelfth century A. D or about 1118 to 1140 of the *Saka* era The above facts clearly shew that, Vábhata is posterior to both Charaka and Susruta. His native place as he states in his Ashtangasangraha, was somewhere in Sindhu desa, to the south west of the Punjab

Arunadatta, son of Mrigánkadatta, is the author of a commentary on the Vábhatasamhitá, known by the name of "Sarvángasundarí."

Hemádri, the celebrated compiler of the Chaturvargachintámani, has also written a commentary on the Sútrasthána of the Vábhatasamhitá, which bears the appellation "Áyurvedarasáyana."

Chakradattasangraha—a treatise on Pathology and Therapeutics, is widely accepted by medical men as a most useful hand book on the Practice of medicine. The author, Chakrapánidatta, was a native of Birbhúm District, and as stated in the introduction to his work he was a disciple of Naradatta, a renowned physician of the twelfth century. It is also mentioned that, he was appointed by the king of Gour as a superintendent of his kitchen department.

Siddhayoga—a work on the treatment of diseases, was compiled by Vrindakunda. A commentary on this work styled "Kusumávali" is the work of Srikantha. Chakrapánidatta quotes in his compilation several passages from Vrindakunda's work, hence it is evident that the latter lived before the former.

Rasakaumudí—a work of a physician called Mádhava, who, according to the old traditions, is supposed by some to have been the author of the Nidánasangraha, a well-known compendium by Mádhavakara. But there is internal evidence, which militates against the above supposition. Rasakaumudí describes, among other things, the use of opium and Hydrargirum, which was unknown at the time of Mádhavakara ,

Rasaratnákara,—a treatise on the treatment of diseases by mercury. It is composed by Nityanátha. This author seems to have been a native of the North western Provinces and not of Bengal.

Yogachintámani—a compilation of numerous Yogas, i. e. combinations of peculiar drugs to cure diseases. It is written by Sriharsha, who, according to the Rájatarangini lived in the twelfth century A. D

Yogatarangini—an authentic work on the use of quicksilver. It is the work of Trimallabhatta. This work is not so highly esteemed in Bengal as it is in the North-western Provinces.

Vaidyajívanam—is of a somewhat recent origin. The author, Lolimba rája has skilfully described the ingredients of medicines while writing in the style of poetry.

Vaidyavrinda and Vaidyámrita—two works of Náráyana on the use of mercury. They are not fully appreciated by the physicians of Bengal. They seem to have been composed in the last century.

Sárakaumudi—a treatise on the Practice of medicine. It is written by Anandavarman in Sanskrit with explanations in Bengali, as it is

intended for those medical students who are not versed in Sanskrit. This work dates from the middle of the last century.

Bhaishajyaratnávalí—a book on the use of quicksilver. It is seldom consulted by our Bengal physicians It was compiled by Govindadása about the end of the last century.

Nádíprakása —a treatise which deals with arteries, veins and nerves. It is composed by Sankarasena, the author of Vaidyavinoda and Rasasankara He is a descendant of Anandasena, who comes of the Śáktigotra.

Rasendrachintámani—a book on the use of mercury. It is the work of the poet Rámachandra, the author of the Rasdhávinoda Kávya This compilation is held to be the first of the works of similar pretensions. A treatise called Rasapárijáta is also ascribed to the same author. Another book is said to be extant bearing the name of Rasendrachintámani but we have not had any opportunity to have a glance at it.

Amarakosha,—a lexicon of undisputed excellence and of the highest authority It was written by Amarasimha during the reign of Vikramáditya Although opinions of learned Sanskritists in connection with the date of Vikramaditya widely differ, still our conviction is that the king Vikramáditya, the founder of the Samvat era, flourished at 56 B. C., and that the author of the well known Amarakosha was also one of the jewels of his court Amarasimha is supposed to have been a Bauddha by religion, evidences whereof can be obtained from his lexicon. He has divided his work into several vargas or books

The following is a list of commentators on the Amarakosha frequently referred to in the present work —

1. A commentary by Mathuresa, the author of Sabdaratnávali.

2 A commentary by Kshirasvámi, the tutor of Jayápída, a prince of Káshmir, who reigned according to the Rájataranginí during the years 705 to 731 A D

3 A commentary by Ráyamukuta, who lived at the beginning of the fifteenth century.

4 A commentary by Bharata Mallika, son of Gauránga Mallika, who was born of a Baidya family in the village called Patilpárá, in the District of Bardwan Not more than one hundred and fifty years ago this learned commentator blessed Bengal with his birth, and glorified his name by writing commentaries on the Raghuvamsa, Kumára sambhava, Bhattikávya and other master pieces of Sanskrit literature.

Dhanvantarinighantu —The author of this book is supposed to have been a contemporary with Amarasimha This Nighantu is considered as the highest authority by the Benares school

Hemachandrakosha —well known by the name of Abhidhána chintámani. It is an excellent lexicon by Hemachandráchárya, who, as is said by Prof Wilson, was a Jaina by religion, and who, after spending the prime of his life at Pataliputra, an ancient city of the Maurya race, devoted the latter part of his life to the furtherance of the Jaina creed in Guzerat. He is supposed to have flourished in the twelfth *century or more approximately in the year 1230 of the Samvat era*

Sabdamálá —a very brief dictionary, intended by the author, Rámesvara Sarmá, to be supplementary to the Amarakosha. It is supposed by Prof. Wilson to have been anterior to Mediní. In this book words are explained in the Bengali language.

Námamálá,—a lexicon by Dhanañjaya, who, according to Mr A. Barua, lived in the tenth century.

Bhuriprayoga,—a dictionary by *Padmanábha Datta, the author of the celebrated Supadma Grammar.* It is divided into three chapters. *Padmanábha* is evidently posterior to Medinikara, as he cites the latter in his lexicon.

Sabdaratnávalí —a production of Mathuresa, the well known commentator on the Amarakosha, who, as Prof Wilson says, prosecuted his studies under the patronage of a Mahamedan, named Musha Khán. The author has rendered his work *peculiarly interesting to his readers* by giving variant forms of several words. He is supposed to have lived in the sixth century of the Saka era.

Jatádharakosha,—a work of recent date. It is written by Jatádhara, a native of Chittagong.

Abhidhánaratnamálá,—a valuable production of Haláyudha, the learned Pandita in the court of the king Lakshmanasena. The author was a *native of Kerala and a Jaina by religion. He has appended an index at* the end of his work, where words importing vegitables and minerals are explained in the Bengali language.

Rájanighantu,—otherwise known as Abhidhánachúdámani. It is composed by Narahari Pandita out of the materials of several other lexicons, who gives his explanation in Maháráshtra, Kárnátic and similar other languages. *He is supposed by some to have been a native of* Káshmíra, and by others a Bráhmana of the Deccan. According to Udayachand's conjecture he lived in the year 1725 of the Samvat era. His work is held in high estimation throughout India, for its full exposition of medical terms and pathology of diseases.

Bhávaprakása,—*a comprehensive cyclopædia of medical science.* It is written by Bhávamisra, son of Lataka Misra, in the year 1535, or a little

after that date He has described, in his book, with full detail the *Firanjaroga* imported to India by the Portuguese, which is considered to be a kind of venerial disease in our countries Among the vegetable drugs he has included *Topchini* and *Sohárá*, which are said to have been brought to India by the Chinese It is a work of great practical utility and is frequently made use of by the physicians both of Bengal and Benares schools

Mádhavanidána —a work on Pathology and Diagnosis of diseases It is written by Mádhavakara in the eighth century of the Christian era It is affirmed by Prof Wilson that, this book is translated into Arabic and often referred to by the Mahamedan doctors

Vyákhyámadhukosha —a commentary on the above work It is prepared under the joint authorship of Vijaya Rakshita and Sríkántha Datta The latter is also a commentator on the Siddhayoga.

Arkaprakásá,—a book written by a physician named Rávana Here a new system of treatment by means of tinctures is introduced by the author.

Unádi kosha,—a part of Sanskrit grammer, which treats of words derived from the suffixes un and others

Chikitsákramakalpavallí,—a work of Kásínátha Dvivedí a native of Benares This book is generally used by the physicians in the North western Provinces

Asvavaidyaka,—a book on the treatment of the diseases of horses. It is written by a veterinary physician named Jayadatta This work is of the highest importance in connection with the treatment of domestic animals, and published by the Asiatic society of Bengal under the editorship of myself

Sárngadharasangraha,—a work of Sárngadhara, the well known author of the Sárngadharapaddhati It is highly esteemed by the people of the North western Provinces According to Burnel's account, this author is posterior to Mahesvara, the writer of the well known Visva prakása.

Rasendrasárasangraha —a treatise on the various preparations of mercury and on the treatment of diverse diseases by it It is written by Gopála Bhatta, who, as Aufrecht supposes, lived in the thirteenth century of the Christian era

Nibandhasangraha —a commentary on the Susrutasamhitá by Dalvanáchárya who was a native of Ankolá a village near Mathurá It is stated in his book that he was the son of Bharatapála a favourite to the prince Nripála, and obtained material help from the comments,

glosses and annotations of many authorities of *that time, viz :—Jejjata*, Gayádása, Bháskara, Mádhava and others.

Paribhásháprradípa,—a work by Govindadása Sena, son of Śríkrishnaballabha Sena.

Prayogámrita,—the bulkiest work on the practice of medicine. It is compiled by Vaidyachintámaṇi, who was a native of Nirol, a village belonging to the Śríkhaṇḍa community. The author is said to have lived *one hundred years before the present time.*

Śabdachandriká,—a compilation of medicinal vegetables and minerals, with their effects on animal bodies. It is written by Chakrapáṇidatta, the well known author of the Chakradattasangraha. Names of articles are explained here in the *Bengali language*, which enhances *its practical* utility amongst the physicians of Bengal.

Madanapálanighaṇṭu,—a book, where names of articles are explained in the Hindi language. It was *compiled by an anonymous author* who called his work after the name of the prince Madanapála in order to gratify his patron. This work is frequently consulted in the North-western Provinces for the purpose of getting the exact synonyms of medicinal articles. Numerous evidences shew that there were two other Nighantus, one by Bhojarája, and the other by Śesharája; but we have not seen them yet.

Viśvaprakása,—a lexicon by Maheśvara, who lived in the twelfth century or more approximately about the year 1111 A. D. He is said by Prof. Wilson to have been born *in the family of Śríkrishna, the family* physician of Sáhasáṅka, a king of Gádhipura.

Ajayapálasaṅgraha,—a book by Ajayapála, who was a Jaina by religion and posterior to Medinikara.

Dharaṇikosha,—a lexicon by *Dharaṇidása*, a *native of Kanouj.*

Trikáṇḍaśesha,—a supplement to the Amarakosha. It is composed by Purushottamadeva, a Jaina devotee, who divides his work into three chapters which are full of obsolete words.

Háravalí,—*a dictionary of synonymous* and *homonymous words* The author of the book is supposed by Prof. Wilson *to have lived in the* ninth or tenth century.

Medinikosha,—otherwise known as Abhidhánaratnamálá,—is a lexicon of practical utility. The author, Medinikara, was posterior to Maheśvara and anterior to Ráyamukuta, and lived in the latter part of the *fourteenth century.* By the surname "Kara" he is supposed by some to have been born in the Vaidya family and a native of Bengal.

Ratnávalí,—a Dravyábhidhána or a dictionary containing the names

of articles of medicinal property in the Bengali Language It is the production of Madhava the author of Rasakaumudí He is said to have been a native of Bengal

Rájaballabhíyadravyaguna,—a work written by Rájaballabha and edited with notes by Náráyanadása It is generally read with interest in Bengal The author of this compilation lived in 1760 A D

Ratnamálá,—is also a Dravyábhidhána like Ratnávalí mentioned above The author is supposed by some to have been a Bengali writer, and Prof Wilson thinks him to be a Jaina

In conclusion, the compiler of these pages records his sincerest gratitude towards the Mahárája of Vizianagram for his disinterested munificence to promote the cause of medical education in India

His best thanks are also due to Dr Mahendralála Sarkára M D, the prime mover of this plan and the great helper in carrying it into effect

The compiler is thankful to Babu Nilamani Mukerjea M A B. L Prof of Sanskrit in the Presidency College, for his kind assistance He is likewise grateful to Pandit Harischandra Kaviratna, Assistant Prof of Sanskrit in the above college for his untiring labour in correcting proofsheets while carrying the work through the press

CALCUTTA,
The 24th Septr. 1894.

UMEŚACHANDRA GUPTA.

TRUE COPIES OF LETTERS

From Raja Rajendralala Mitra and Dr Mahendra Lal Sircar.

With much pleasure I bear testimony to the Sanskrit Scholarship of Babu Umeshchandra Gupta, Kaviratna, Librarian of the Government Sanskrit College, Calcutta He is a good grammarian and thoroughly conversant with Hindu Medical literature The manner in which he has, on my recommendation & under the auspices of the Asiatic Society of Bengal, edited Jayadatta's Asvavaidyaka, a work on veterinary science, reflects great credit on him

He is now engaged in the compilation of a comprehensive lexicon of Hindu Medical terms with copious references to or quotations from, standard works. I believe that such a work is a desideratum and will prove a great help to those who study and practise Hindu Medical science as well as to those who direct their attention to Sanskrit literature generally. The leading Sanskrit lexicons do not include such technical terms or supply their precise scientific meanings

8, Manicktallah
February 16, 1888.

(*Sd*) Rájendralála Mitra

51, Sankaritola Calcutta.
The 29th Dec 1888

While reading Charaka Sanhita some years ago with Kaviraj Umesh Chandra Gupta for purposes of translation, I felt very much the want of a Dictionary of Sanskrit Medical Terms And I actually formed the idea of compiling one The terms that we met with in the course of our studies were being arranged in alphabetical order, and the work was proceeding at a pretty satisfactory rate when from want of leisure on my part, it had to be discontinued I am glad however to see, that my friend and colleague did not abandon the idea but has very commendably persevered in working it out, and he has now the satisfaction of having very nearly completed the compilation. From the first printed sheet before me and from the MS submitted to my inspection I am glad to be able to certify that much labor and research have been bestowed upon the compilation, and the Lexicon when published will supply a real desideratum. The publication will cost a good sum which my friend has not the means of advancing. Considering the great importance of the work he deserves every encouragement from the Patrons of Sanskrit Literature, and especially of our Ancient Ayurveda

(*Sd*) Mahendra Lal Sircar

सङ्केतसूची।

अ.	अध्यायः
अगु तैल	अगुर्व्वादितैलं
अग्निमा.	अग्निमान्द्यं
अ.च, अरो	अरोचकः
अ ची.	अपची
अजी	अजीर्णं.
अ.टी.नी.	अमरटीकानीलकण्ठः
अ.टी.भ	अमरटीकाभरतः
अ.टी.भानु.	अमरटीकाभानुदत्त.
अ.टी.म.	अमरटीकामधुरेशः
अ.टी र.	अमरटीकारमानाथः
अ.टी.रा.	अमरटीकारायमुकुटः
अ.टी.रामा.	अमरटीकारामाश्रमः
अ टी.सा.	अमरटीकासारसुन्दरी
अ टी.सुभूति.स्वा.	अमरटीकासुभूतिस्वामी
अ.टी.स्वा.(क्षी)	अमरटीकाक्षीरस्वामी
अत्रि.	अत्रिसंहिता
अ.दर.	असृग्दरः
अनु.(पा)	अनुपानं
अने.व.	अनेकार्थवर्ग.
अन्नद्र(व).शू.	अन्नद्रवशूलं
अप(स्मा).	अपस्मारः
अ.पि.	अम्लपित्तं
अभि(न्या) ज्व.	अभिन्यासज्वरः
अम.	अमरकोषः
अरुण:, अरु.द.	अरुणदत्तः
अर्कः. (रावण.)	अर्कप्रकाशः (रावणकृत.)
अर्क चि.	अर्कप्रकाशचिकित्सा
अर्कादिः	अर्कादिवर्गः
अर्द्धा.द.(अर्द्धा)	अर्द्धावभेदः
अल.	अलसकः
अ.ह.	अर्श्चोह्निः
अश्म (री)	अश्मरी
अ.(घति,ती)सा.	अतीसारः
आ.	आरकोष
आम.वा., आ.वा	आमवातः
आमातीसा.	आमातीसारः
आ.व., आम.व.	आम्रवर्ग
इ.(न्द्रिय)	इन्द्रियस्थानं
उ.	उत्तरखण्डः, उत्तर तन्त्रम्, उदरम्
उणा.	उणादिः
उत्	उत्कालः
उ.दं.	उपदंशः
उदा., उ.व.	उदावर्त्तः
उन्मा.	उन्मादः
उ.रस.व.	उपरसवर्गः
ऊ.स्त	ऊरुस्तम्भ.
एकार्थः	एकार्थवर्गः
ए.को.	एकाक्षरकोषः
एलादिः	एलादिवर्ग.
ओ रो.	ओष्ठरोग
कं	कर्णाटः
कटिवा.	कटिवात
कण्ठ.मु.रो.	कण्ठगतमुखरोगः
कर्णरो.	कर्णरोगः
कल्प.	कल्पस्थानं
क.व.	कर्पूरवर्गः
का.	काण्डः
काङ्काय.गु.	काङ्कायनगुटी
का.पुराणम्	कालिकापुराणम्
काम.	कामला
कु.काम., कुम्भ.	कुम्भकामला
कु.टी., कुसुमा.	कुसुमावलीटीका
को	कोढ्यः
क्ली	क्लीवलिङ्ग
ख.	खण्डः
ग.	गणः
ग.ग	गलगण्डः
गज.नै	गजनैयक

ग मा.	गण्डमाला
ग	गटी (डी)
गु , गुर्ज	गुर्जरी गुजराटी
गुदभ्र	गुदभ्रंश
गु व.	गुड्वादिवर्ग
ग्र.	ग्रह
ग्रह.	ग्रहणी
च (चर)	चरकसंहिता
चक्र द.	चक्रपाणिदत्तद्रव्यगुण
च.द (स)	चक्रपाणिदत्तकृतसंग्रह
चन्द तैलं	चन्दनादितैलं
च वि.	चरकविमानस्थान
चातु ज्व	चातुर्थकज्वर
चि.	चिकित्सास्थान
चि क्र क (वल्ली)	चिकित्साक्रमकल्पवल्ली
चू	चूर्णम्
जटा	जटाधर
ज.(जय)द.	जयदत्त
ज्व.	ज्वर
ज्वराति	ज्वरातिसार
टी.	टीका
ड.	डल्हण
ता.	तामिल
तालु मु रो.	तालुगतमुखरोग
त्व	त्वचा
तै	तैलगु तैलङ्ग
तै.	तैलम्
॥० तो	अर्द्धतोलक.
तो.	तोलक
तोड.	तोडरानन्द
त्रि	त्रिलिङ्ग
त्रिका.	त्रिकाण्डशेष
दन्तरो	दन्तरोग
द मु रो	दन्तगतमुखरोग
द व	दधिवर्ग
दश	दशक
दा हि	दाक्षिणात्यहिन्दी
दु व.	दुग्धवर्ग
द्र(व्य).गु.	द्रव्यगुण
द्रव्याभि	द्रव्याभिधान

द्वि (रूप)	द्विरूपकोष'
ध नि घ	धन्वन्तरिनिघण्टु.
धर	धरणि
धा न्य व	धान्यवर्ग
ध्व भ	ध्वजभङ्ग
नाना.	नानार्थ
ना रो.	नासारोग
ना व्र.	नाडीव्रण
नि	निदानस्थान
निदा	निदान
ने दृ रो.	नेत्रदृष्टिगतरोग
ने रो.	नेत्ररोग
ने व रो.	नेत्रवर्त्मगतरोग
ने शु रो.	नेत्रशुक्लगतरोग
ने सन्धि.रो.	नेत्रसन्धिगतरोग
प, पञ्जा.	पञ्जाब
प	पल, परिच्छेदः
प प.	पथ्यापथ्य
प प्र.	परिभाषाप्रदीप'
प म (परमद)	परमद
प मु.	पर्यायमुक्तावली
पा अजी	पानाजीर्ण
पाना	पानात्यय
पि.ज्व	पित्तज्वरः
पि व.	पिप्पल्यादिवर्ग
पुं	पुलिङ्ग
पु.व.	पुष्पवर्ग
पू	पूर्वखण्ड , पूर्वभाग
प्र	प्रथक, प्रयोग , प्रसारणी
प्रमे (ह)	प्रमेह
प्रयोगर	प्रयोगरत्नाकर.
प्रयोगा.	प्रयोगामृत
प्रद.	प्रदर
प्रा	प्राकृत
फ व	फलवर्ग
फा.	फारसी
भ.	भाग
भग.	भगन्दर
भ द्विरूपको	भरतद्विरूपकोष
भ रभम	भरतपुनरभम

भल्ला.गुड़:	भल्लातकगुड:
भा.	भारतम्, भावप्रकाश:
भा.पू	भावप्रकाशपूर्वभाग:
भा म.	भावप्रकाशमध्यभाग:
भू उन्मा.	भूतोन्माद:
भूरि.प्र.	भूरिप्रयोग:
भैष.	भैषज्यरत्नावली
मं	महाराष्ट्र:
म.	मध्यखण्ड:
मद.	मदनपाल:
मधु.	मधुमतीटीका
मधुमे., म.मे.	मधुमेह:
मसू.	मसूरिका
मा.	माषा
मा.नि.	माधवनिदानं
मिश्र.	मिश्रकाध्याय:
मु.रो., मुखरो.	मुखरोग:
मू.कृ.	मूत्रकृच्छ्र:
मू घा.	मूत्राघात:
मू.र.	मूत्ररक्त:
मे.	मेदिनी
योग.र.,यो.(रत्न,रत्ना.	योगरत्नाकर:
यो (नि)व्या रो.	योनिव्यापत्
र.	रक्तिका
रक्ताति.	रक्तातिसार:
र.चि., रस चि.	रसेन्द्रचिन्तामणि:
रत्ना.	रत्नावली
र.पि.	रक्तपित्तं
र.म., रस.म.	रसमञ्जरी
र.मा.	रत्नमाला
र.मा.सं(ग्रह.).	रत्नमालासंग्रह:
रस.कौ.	रसकौमुदी
रस.प्र.	रसप्रदीप:
रस.र.	रसरत्नाकर:
रसायन	रसायनाधिकारे
र.सा.सं.	रसेन्द्रसारसंग्रह:
रसे.चि ,रसेन्द्र चि	रसेन्द्रचिन्तामणि:
राज.	राजवल्लभ:
राज य , रा.य.	राजयक्ष्मा
रा.तर.	राजतरङ्गिणी
रा.नि.	राजनिघण्टु:
रो.	रोग:
व.	वर्ग:
वटा.व	वटादिवर्ग:
वम्.	वम्याद्य
वा.	वाभट:
वाजी.क.	वाजीकरणं
वा.ज्व.	वातज्वर:
वा.पि.ज्व.	वातपित्तज्वर:
वा र.(रक्त)	वातरक्त.
वा.व्या.	वातव्याधि:
वि., विमा.	विमानस्थान
वि., विश्व.	विश्वप्रकाशकोष:
विज र., वि.र	विजयरक्षित:(व्याख्यामधुकोष)
वि.ज्व.	विषमज्वर:
विदग्धाजी.	विदग्धाजीर्ण:
विद्र.	विद्रधि.
विल.	विलम्बिका
विसू.	विसूचिका
हृ.चि.	हृद्चिकित्सा
वृद्ध.सु.	वृद्धसुश्रुतम्
वै.चन्द्रिका	वैद्यकचन्द्रिका
वै.जी	वैद्यजीवनं
वै.निघ.	वैद्यकनिघण्टु:
वै.सं.	वैद्यकसंग्रह.
व्य.	व्ययं
व्याक.	व्याकरणम्
श(ष).गो.	शणगोध:
श.	शराव:
।० श	चर्तुशराव:
श.च.	शब्दचन्द्रिका
श.चि.	शब्दचिन्तामणि.
शब्दकल्प:	शब्दकल्पद्रुम:
श.मा.	शब्दमाला
श.र.	शब्दरत्नावली
शा.	शारीरस्थानं
शा.ध., शार्ङ.	शार्ङ्गधर:
शा.व.	शाकवर्ग.
शा म.	शालिग्रन्थ:
शि.रो , शिरोरो.	शिरोरोग:

शिरोवि	शिरोविरेचनम्
शी पि	शीतपित्त
शु दो	शुक्रदोष
शै	शैव
शौ	शौक
शौ.	शौपद
स	सग्रह
स ग्रहणी	सग्रहग्रहणी
स सन्निपा	सन्निपात
सद्या ज्व.	सद्यासज्वरचिकित्सा
सर्व मु रो	सर्वगतमुखरोग
स व्र	सद्योव्रण
सा.	साधारण सान्निपातिक
सा कौ.	सारकौमुदी
सा सु	सारसुन्दरी
सि	सिद्धिस्थान
सि यो	सिद्धयोग
सु	सुश्रुत
सु टी ड	सुश्रुतटीकाडल्लण
सु नि	सुश्रुतनिदानस्थान
सु मि.	सुश्रुतमिश्रकाध्याय
सू	सूत्रस्थान
सूति	सूतिका
सूर्य्यसि	सूर्य्यसिद्धान्त
स.	स्तवक
स्त्री	स्त्रीलिङ्ग
स्था.	स्थान
स्व भे(द).	स्वरभेद
हला.	हलायुध
हली.	हलीमक
ह व.	हरीतकीवर्ग
हा	हारीत
हा अत्रि	हारीतोत्तरे अत्रि
हारा.	हारावलि (ली)
हि	हिन्दी
हि श्वा	हिक्काश्वास
हृद्रो	हृद्रोग
हे च.	हेमचन्द्र
हेमा	हेमाद्रि, तत्कृतटीका
चार	चारपाणि
Wil	H. H. Wilson

वैद्यकशब्दसिन्धुः ।

VAIDYAKAŚABDASINDHU.

अ

अ । पु । शिवे । विष्णौ । ए को ।

अंशः । पु । भुजशिरसि, स्कन्धे । Shoulder कँाध । अम ।

अंशमर्म्म । क्ली । स्कन्धसन्धिस्थमर्म्मणि । स्कन्धमर्म्म । सु शा ६अ ।

अंशवान् । पु । The moonplant or Acid Sarcostema (S. Viminalis) सोमलतायाम् । सु चि २६अ । See सोम ।

अंशुः । पु । त्वषायाम् । मे अष्टिकम् ।

अंशुकम् । क्ली । (The leaf of Laurus cassia) तेजपत्रे । তেজপাত । हिं तज । मं दालचिनि । गुणा —लघु मधुर पिच्छिल किञ्चित्तीक्ष्णोष्णं कफवातार्शोहृल्लासारुचिपीनसघ्नञ्च । भा पु १भ. । विषघ्नं वस्तिशूलघ्नं सुखमस्तकशोधनञ्च । रा नि व ६ । सूक्ष्मवस्त्रे । मे कत्रिकम् ।

अंशुकायः । पुं । प्रवालादौ ।

अंशुपर्णिका } स्त्री । शालपर्ण्याम् । शालपानि ।
अंशुपर्णी } श र. । See अंशुमती ।

अंशुमती । स्त्री । (Hedysarum gangeticum) शालपर्ण्याम् । शालपानि, छालानी । हिं सरिवन् । मं सालवण् भूँइशेवगा । तैं मपुपाकुपोन । तन् शारुपणि । गुणा —कासघ्नी वाहिष्वी कफपित्तघ्नी च । च द । रसे तिक्ता गुरुश्च वातघ्नी विषमज्वरघ्नी दाहशोषभ्रमापहरी च । रा.नि व ४ । गुरु छर्दिज्वरश्वासातिसारघ्नी शोषदोषत्रयहरा रसायनी च । मद व १ । बातवर्द्धनी । भा.पू.ग व. । "मेथर्च चाहमथा ।" चि न क.वाली ।

अंशुमतीफला । स्त्री । कदलीवृक्षे । दल ... शाह । भा पू १भ.फ व. ।

अंशुमत्फला । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा नि.व. ११ See कदली ।

अंशुमान् । पु । सोमवल्ल्यां सोमलताविशेषे । সোমলতা । See सोम

अंशूदकम् । क्ली । हंसोदके । तत्तु दिवाराव रविचन्द्रकिरणसंस्पृष्टत्वात् निर्म्मलं शैत्यगुणयुक्तं भौम जलं शरदि प्रशस्तम् । "शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् । दिवार्क्ककिरणैर्जुष्टं निशायामिन्दुरश्मिभि ॥ अरूक्षमनभिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥" सु सू ४६अ वारिव । भा.पू १भ. । गुणा. —बल्यं रसायनं शीतलं लघु च । मद ८व । अमलघ्नं पित्तोन्मादाहविषमूर्च्छारक्तमदात्ययेषु हितम् । रा नि.व १४ ।

अंसः । पुं, क्ली । स्कन्धे । रा नि व.१८ । भुजशिरसि । কাঁধ । ग्रीवाया उभयपार्श्वस्थे द्वे स्थायी अंसावुच्येते । "ग्रीवामुभयतः स्थायी ग्रीवाबाहुशिरोऽन्तरे ।" का.शा ४अ. । नि.१५अ. ।

अंसकूटः । पुं । स्कन्धफलके । का. शा ४ अ. । ककुदि । যাঁড়ের ঝুঁটি ।

अंसपारिकः । पुं । महानिम्बवृक्षे । महानिम् । हिं बकाइनि । वै.निघ. ।

अंसफलकम् । क्ली । स्कन्धफलके । पृष्ठोपरि ... । सु शा ६अ ।

अंसशोषः । पुं । ... विशेषे । ... वायुः ... ।

अंहतिः । स्त्री । रोगे । मे ... । त्यागे ... । अम । ए.नि ।

अङ्घ्रिः । पु । पादे । तरुमूले । अम ।

अङ्घ्रिपः । पु । वृक्षे । हला. ।

अङ्घ्रिस्कन्धः । पु । गुल्फे । পায়ের গুল্ফে, গুড়মুড়ো । হে.চ. ।

अकचः । त्रि । केशशून्ये । যার মাথা নেড়া ।

अकरा । स्त्री । आमलकीवृक्षे । আমলা গাছ । श.च । See आमलकी ।

अकराकरभः । पु । अककर्रे । আকরকরা । शार्ङ्ग अकरादिचूर्णम् ।

अकराभक. । पु । अककर्रे । আকরকরা । हे. निघ ।

अककर्रः / अक्कलकरः । पुंस्त्वनामख्याते पणद्रव्ये । আকরকরা । फा. अकर्करहा । प्र अकल्करा । गुणा —वीर्य्योष्ण बलकर कटु प्रतिश्यायशोथवातघ्नश्च । वै निघ. ।

अकर्णः । त्रि । बधिरे । কালা । हे.च ।

अकर्त्तनः । त्रि । वामने । বাঁওন ।

अकल्यः । त्रि । रुग्णे ।

अकल्ल. । पु । अककर्रे । আকরকরা । श टी. सा । वै.निघ २भ वा व्या ।

अकालकुष्माण्डः । पु । अकालजकुष्माण्डे । অসময়ে জাত কুমড়া ।

अकालजम् । त्रि । असमयोत्पन्ने । Unseasonable यथा—"अकालजन्तु विरस न धान्य गुणवत्स्मृतम् ।" राज ।

अकालभोजनम् । क्ली । अप्राप्ते काले, अतिप्राक्,कालेऽतीते वा,भोजनम् । অসময়ে ভোজন । तच्च गुरुसामथ्यकरं शिर पीडाविसूचिकादिव्याधिजनकम् । यथा "अप्राप्तकाले भुञ्जानो ह्यसमर्थतनुर्नर । तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरण चाधिगच्छति ॥" भा पू १भ ।

अकालशयनम् । क्ली । न यथायोग्यकाले शयनम् । অসময়ে শয়ন । वा सू.-त्थ । गुणा "अकालशयनात् श्लेष्मा प्रतिश्याय प्रसीनस । अय शोफ शिरोऽर्त्तिश्च जायते चाग्निमान्द्यता ॥" हा अत्रि १ स्थाने १३ च ।

अकुप्यम् । क्ली । स्वर्णे । रौप्ये । हला ।

अकुलः । त्रि । निरस्थिद्रव्ये । बीजशून्ये । च चि १म । लम्बकर्णजटाहीनमध्यमाद्ये । यथा "न स्वकर्णोऽजटश्चैव अकुल परिकीर्त्तित ॥" चयद. ६म ।

अकूटः । पु । फलवृक्षविशेषे । आगरु फल इति लोके ख्या ।

अकूपारः । पु । कच्छपे । त्रिका ।

अक्षताख्ययूषः । पु । लवणस्नेहकट्वादिपदार्थ वर्जिते यूषे । स लघुरिति वै निघ. ।

अक्रोटः । पु ।(Areca catechu) (Areca nut), The betel nut tree गुवाकवृक्षे । গুপারিগাছ । हि छत् गुया, सुपारी कोटी । म पोकल । त्रिका । फलगुणा—गुरु हिम रुक्ष कषाय कफपित्तहरं मोहन दीपन रुच्य मुखवैरस्यहरश्च।भार्द्र तत्—गुरु अभिष्यन्दि अग्निघ्न दृष्टिघ्नश्च । स्विन्न तत्—त्रिदोषघ्नम् । पुष्पं—कषाय मधुर गुरु च । मद । गुवाकशिर —भेदनं मद करश्च । च द. । स्वादु तिक्त कषायं बल्य शुक्रल मूत्ररोगघ्नश्च । राज. । निर्य्यास —हिमो गुरु विपाके उष्ण वातघ्न पित्तकर चार अम्ल मोह नश्च । वा । हिमो गुरु वातघ्न क्रमिश्लेष्मल चेति । रा नि व ११ । पूग सङ्कोचक क्रमिघ्नश्च । आम तत्—कषाय मुखकण्ठशोधन सरम् उदराध्मानहरं श्लेष्मपित्तश्लेष्मशमनश्च । शुष्क पूग—कण्ठशोधन रेचन पाचन रुचिरश्च । पर्णेन विना खादितं—पाण्डुवातशोषादिरोगजनकं भवति।रा. नि व ११ । स एव पूगस्याष्टभेदानङ्गीकरोति—शैली तैलण गौल्य घोण्टा चेडल वल्लि गुल चन्द्रापुरीय चोल्यइति । तेषु शैली—मधुरा रुच्या कटु कषायाम्ला। तैलणं—मधुर लघु दीपनं रसालश्च। गौल्य—कटु कषाय पाचन द्रावकं लघु च । घोण्टा—कटु कषायोष्णा दीपनी च । चेडलमत्र कोंकणे प्रसिद्ध—सुगन्धिदीपन पाचन पुष्टिकरं रसाढ्यश्च । वल्लिगुलमपि कोंकण एव प्रसिद्ध—त्रिदोषहरं पार्श्व दीपनश्च । चन्द्रापुरीयं—स्वादु कटु कषाय रुच्यं दीपनं पाचनश्च । चोलीपूर्यं—चान्दुदेशीय कषायमधुरम् ।

अक्रान्ता । स्त्री, पु । (Solanum Indicum) The egg plant, वृहतीवृक्षे । विरुति,

बाहूड़। हिं बरहण्टा,भटकटायी। मं कं डोरली पाडरी, वनभण्टी। उत् व्याक्रान्ति। तैं आकुरुचेट्टु। र.मा। गुणाः—उष्णवीर्या पाचनी संग्राहिणी च। चक्र द.। राज.। कटुतिक्तरसा उष्णा लघुः वातघ्नी ज्वरघ्नी अरोचकामकासघ्नी श्वासहृद्रोगहरी च। रा नि व.४।

अक्वथितक्षीरम्। क्ली। आमदुग्धे। काँचा दुध। तत् श्लेष्मप्रकोपि गुरु च। वै निघ.।

अक्लिका। स्त्री। The Indigoplant (Indigofera tinctoria). नीलीवृक्षे। श.च। नीलगाछ। हिं नीली। मं नीलीचें झाड, कं नीली, तैं मञ्चिपेट्टि चेट्टि, पेद्दनीलिचेट्टु। सा द्विधा, नीली महानीली च। गुणाः—कटुतिक्तोष्णा केश्या कासश्लेष्मामघ्नी लघुः वातविषोदरगुल्मकृमिज्वरघ्नी। रा नि व ४। रेचनी मोहभ्रमामवातोदावर्तघ्नी च। भा.पू १भ.। मद.१व। "महानीली गुणाढ्या स्यात् रक्तनेत्रा सुबोधदा। पूर्वोक्तनीलिका दिव्या सगुणा सर्वकर्मसु॥" रा नि.व ४।

अक्लिन्नवर्त्म। क्ली। नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे। यत्र रोगे नेत्रयोः पक्ष्माभावेऽपि धौतमधौतं वा नेत्रं पुनः पुनर्लगति। यथा "यत्र धौतान्यधौतानि सम्बध्यन्ते पुनः पुनः। वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत्॥" मा नि।

अक्लीका। स्त्री। नीलीवृक्षे। नीलगाछ। श.च।

अखुड़ः। पुं। (Buchanania latifolia.) पियालवृक्षे। পেয়াশাল,পেয়াল। ইহার বীজকে পেয়ালবীজ ও চারদানা বলে। हिं चिरौंजी। मं चारोळी। गुणाः—[illegible] [illegible] मधुरं स्निग्धं [illegible] [illegible] [illegible] मधुरं [illegible] [illegible] वातपित्तहरं [illegible] स्निग्धं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मधुरं [illegible] [illegible]। रा.नि व.११। "[illegible] [illegible] मधुरं [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥" [illegible]।

[illegible]ः। पुं। [illegible]। [illegible]।

[illegible]म्। क्ली। [illegible]। [illegible]।

च.का ४। पुष्करिण्याम्। श्रम।

अखिलिका। स्त्री। A kind of gourd (Momordica charantia.) क्षुद्रकारवेल्लां। উচ্ছে। हिं करेलो छोटी। See कारवल्ली।

अगः। पु। पर्वते। हिं पहाड़। अगो द्विविध आग्नेयसौम्यभेदेन। तयोर्विन्ध्य आग्नेय, हिमालयः सौम्यः। आग्नेयगिरिजान्यौषधानि अग्निगुणभूयिष्ठानि, सौम्यगिरिजानि च सोमगुणभूयिष्ठानि। "आग्नेया विन्ध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिः स्मृतः। अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभिः॥" भा। वृक्षे। सर्पे। सूर्ये। हे च.।

अगजः। पु। गुग्गुली। आर्द्रधान्ये। काँचा धने। हिं आर्द्रधनिया। मद। विशेषगुग्गुलशब्दे द्रष्टव्यः। वन्दायाम्। बान्दड़ा, परगाछा।

अगजम्। क्ली। Bitumen. शिलाजतुनि। र.मा.।

अगदः। पुं। रोगे। A medicament. औषधे। रा.नि.व २०। वा उ.३५प.। दद्रुघ्ने। भाग्दर्शन। त्रि। रोगमुक्ते। रा.नि व.२०।

अगदम्। क्ली। आरोग्ये। रा.नि.व.२०। वा. उ.३५प.।

अगदङ्कर (कारः)। पुं। वैद्ये। रा नि.व २०। A physician.

अगदतन्त्रम्। क्ली। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। सु.सू.१अ.।

अगदप्रयम्। क्ली। [illegible] [illegible]। सु.[illegible]।

अगदाद्यघृतम्। क्ली। [illegible] [illegible]। सु.[illegible]।

अगन्धिकम्। क्ली। Sochal salt. सौवर्चलवणे। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। See सौवर्चलम्।

अगरा (री)। स्त्री। A kind of grass, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

म । पीतदेवदाल्याम् । भा । रा नि व.३ । See देवदाली ।

अगरु । क्ली । अगुरुचन्दने । कृष्णागुरुणि अगुरु चन्दन । वा उ २७अ. । See अगुरु ।

अगरुसार: । पु । कृष्णागुरौ । Aloe wood, the black variety. काल अगुरु ।

अगस्ति: । पु । (Sesbana grandiflora) वकनामकपुष्पशाकवृक्षे । मे तविक । वकफुलेर गाछ । हिं हतिया वकुल इहत् बौलसरी । तें लक्षयविसेचेट्ट । म अगला इदगा । अगस्ति श्वेतरक्तनीलपीतभेदेन चतुर्विध ।गुणा —पित्तकफहारित्व शीतशमनत्व हिमत्व योनिशूलदण्डाकुष्ठशोथनाशित्वम् । अन्यच—वकोऽतिशिशिरस्तिक्त मधुर मदगन्धि पित्तदाहकफश्वासशमनोदीपनश्च । रा.नि व १० । अपरञ्च ' मुनिशिम्बी सरा प्रोक्ता बुद्धिदा रुचिरा लघु । पाककाले तु मधुरा तिक्ता चैव स्मृतिप्रदा ॥ त्रिदोषशूलकफहृत्पाण्डुरोगविषापहृत् । शोफगुल्महरा प्रोक्ता सा पक्का रुच पित्तला ॥'' पर्यन्त मुनिहस्तस्य—कटु तिक्त गुरु मधुर किञ्चिदुष्ण क्रमिकफकण्डूविषरक्तपित्तप्रद । वै.निघ । पुष्पगुणा —शीतल शैल्य त्रिदोषघ्नं श्लेष्मघ्नं बलासकासवैवर्ण्यभूतहरं बलप्रद ॥ रा नि व १० । शीतवीर्यं चातुर्थकज्वरहरं नक्ताध्यघ्नं तिक्त कषाय कटु पीनसकफपित्तवातघ्नञ्च । भा पू १भ भा व ।

अगस्तिकुसुम. । पु । वकवृक्षे । वांरनगाछ । त्रिका. ।

अगस्तिद्रु.
अगस्तिद्रुम } पु । वकवृक्षे । त्रिका ।

अगस्त्य: । पु । वकवृक्षे । रा नि.व १० ।

अगस्त्यरस. । पु । उदररोगघ्ने रसे । रसगन्धकजैपालशोधनीविशिलाजतु ताम्रहरिद्राणां प्रत्येक समभाग , एकत्र त्रिकटुचित्रकराजार्द्रकनिम्बनिर्गुण्डीस्वरसैकादशैकवारं मर्द । चटुपा गुड हरीतकी, कन्यकचूर्णं वा । र सा स. ।

अगस्त्यहरीतकी । स्त्री । कासे हिता । पाकविध —दशमूलादिकाथपर्यन्ताणि म १ष दवा एकत्र ८०श जले पक्का पादशिष्ट क्काथ कार्य्य । अथ गुड (१२॥श) उक्तक्काथेन गोलयित्वा कुडवमितघृततैलभर्ज्जितनिरस्थिशतहरीतकीसहित पक्का च पादशिष्टेऽवताप्य शीते पिप्पलीचूर्णं ॥० श प्रक्षिपेत् । शीतल मधु ॥०श मिश्रयेत् । मात्रा—हरीतकीद्वय लेहस्य च तो २ प्रत्यह खादेत् । एतदन्तर्गता चौरपुष्पी=दन्तखडिका । च द का स । मतान्तरे दशमूलद्रव्य म ४ तो । दशमूलीं स्वय गुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् । हस्तिपिप्पल्य पामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांश यवाढकम् ॥ हरीतकीशतञ्चैक जलपञ्चाढके पचेत् । यवस्विन्नकषायन्त पूत तत्राभयाशतम् । पचेद्गुडतुला दत्त्वा कुडवञ्च पृथक् घृतात् । तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् । लिह्याद्द्वे चाभये चात्र खादेन्निश्च रसायनात् ॥ इति पाठ' । रस र. । प्रयोगा हा र्षवि ३९ श ।

अगाधम् । क्ली । जले । हे च ४ का ।

अगारधूम: । पुं । गृहधूमे । झुल । वा उ ३८ श ।

अगिर । पु । चित्रकवृक्षे । जटा । See चित्रक ।

अगुरु । क्ली । (Aquilaria agallocha) A fragrant wood. स्वनामप्रसिद्धसुगन्धिकाष्ठविशेषे । अगुरुचन्दन । हि अगर । तें इरगाचेट्ट । मं सिसवाचे झाड, कृष्णागरु । तत्र लघु दाह स्वादु सद्गन्धकाष्ठा गुरु भेदेन पञ्चविधम् । रा नि व १२। तेषां विशेषास्तत्पर्याये ज्ञेया । अस्य सामान्यगुणा —तिक्तता, उष्णता कटुता, रूक्षता श्लेष्मकफवायुवान्तिमुखरोगनाशित्वं, त्वच्यं, पित्तल, लघु तीक्ष्ण, कर्णाक्षिरोगघ्नञ्च । रा नि व १२, वा चि ४च । कृष्णागुरु—गुणाधिकं लघु अत्यन्त च । एतन्मद —कृष्णागुरुसमगुण । भा क.व ।

अगुरु । पु । Aloe wood(or agallocha) अगुरुवृक्षे । अगुरु गाछ । वा स.१५च एलादिव. । ' अगुरु शैवालक कुङ्कुमम्'' । कन्दर्पविघ्नपायाम् । हि कर्पिन्दर्श प्रोमव । भा पू १म वगादि व । शिंशपाञ्च । त्रि५ ह । मे दविकम् ।

अगुरुगन्धम् । क्ली । हिङ्गुनि । हिङ ।
अगुरुसारः । पु । कृष्णागुरुवृक्षे । कालअगुरु । See कृष्णागुरु । लौहे । रत्ना.एकाश ।
अगुरुसारा । स्त्री । शिंशपावृक्षे । भा
अगुरुशिंशपा । स्त्री ।(Dalbergia Sisu.) शिंशपावृक्षे । शिशु । हि शीशव । भ टी स्वामी ।
अगूढ । पु। The castor oil plant,(Ricinus communis) श्वेतैरण्डे । श्वेतभेरेण्डा । हि एरण्ड । वै निघ । See एरण्ड ।
अगूढगन्धम् ।क्ली । (Ferula assafœtida) हिङ्गुनि रा नि व ६ । See हिङ्गु पलाण्डौ । मृगनाभौ । लशुने ।
अग्रद्धिः । स्त्री । अभिलाषे । वा, चि, ७ अ ।
अग्रोकाः । पु। A fabulous animal with eight legs शरभे । पचिषि । सिंहे । मे ।
अग्निः । पुं । The fire of the stomach. जाठराग्नौ । स चतुर्विध —मन्दतीक्ष्णविषमसमभेदेन । यथा 'मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषम समश्चेति चतुर्विध । कफपित्तानिलाधिक्यात् तत्साम्याज्जाठरोऽनल ॥ विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्ण पित्तनिमित्तकान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥ समासमाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते । स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिन ॥ कदाचित् पच्यते सम्यक्कदाचिच्च न पच्यते । तीक्ष्णाग्निरिति स विद्यात् समाग्नि श्रेष्ठ उच्यते" ॥ मा नि । तल्लक्षण— 'वामपार्श्वाश्रितं नाभे किञ्चित्सोमस्य मण्डलम् । तन्मध्ये मण्डल सौर्यं तन्मध्येऽग्निर्व्यवस्थित । जरायुमात्रप्रच्छन्न काचकोशस्थदीपवत् ।" भा । अपरञ्च —"धूर्यो दिवि यथा तिष्ठन् तेजोयुक्तैर्गभस्तिभि । विशोषयति स र्वाणि पल्वलानि सरांसि च ॥ तद्वच्छरीरिणां भुक्तं ज्वलनो नाभिमाश्रित । मयूखै पच्यते क्षिप्र नानाव्यञ्जनसंस्कृतम् । स्थूलकायेषु सत्त्वेषु यवमात्र प्रमाणत । कृमिकीटपतङ्गेषु बालमात्रोऽवतिष्ठते ॥" रस.प्र. । "पाचकं रञ्जकञ्चापि साधकालोचके तथा । भ्राजकञ्चेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदत ॥ आमाशये पक्वाशये च हृदये लोचनद्वये । त्वचि सर्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् । पाचक पचते भुक्तमिति ।" निदा । तेज पदार्थविशेषे । आगुन । हि आग । अग्निस्तापगुणा —वातकफस्तम्भता शीतकम्पघ्न, आमाशयकर रक्तपित्तकोपनश्च । राज भा. । चित्रके, चितेगाछ । सिद्धौ यद्दग्धो चि विलाधपञ्चते । वा सू १५अ आरग्वधादि व । अग्निजारवृक्षे । रा नि व २३। पीतशालके । केशरे । पित्ते अन्ने । निम्बुके । रा नि व २१ । स्वर्णे । रा नि व १३ । भल्लातके । रा नि व ११ । रक्तचित्रके । रा नि व ६। च द ग्रहणी चि कपित्थाष्टके ।
अग्निकः । पु। An insect of scarlet colour इन्द्रगोपकीटविशेषे । आवाडेपोका । सु मि अ , हे च.४का । चित्रकवृक्षे । वा चि० अ । भल्लातकवृक्षे । मा पू.१भ ह.व ।
अग्निकर्णी । स्त्री । वृक्षविशेषे । वै निघ.२भ. अभिन्यास ज्वर चि ।
अग्निकर्म । क्ली । यन्त्रादिरोगेषु दग्धशलाकादिभि प्रयोज्ये दाहकार्ये । तत्र शारदाग्रादौ क्रियास्,न गृष्मेषु । तच्चतुर्विध रोगाधिष्ठानभेदात्, यथा—वलयबिन्दुविलिखप्रतिसारणानि । तस्य च काल शरद्ग्रीष्माभ्यामन्यत्र सर्वर्तुषु प्रशस्त । तस्य पात्र —दुर्बलबालवृद्धभीरुप्रभृतिभिन्ना । तदुपकरण —पिप्पल्यजशकृद्दन्तशरशलाकाजाम्बवौष्ठेतरलौहा क्षौद्रगुडस्नेहा च । सु सू १२अ । वा चि २१अ. ।
अग्निकाष्ठम् । क्ली । (*Agallochum*) अगुरौ । "अग्निकाष्ठ करीरे स्यात् ।"रा.नि.व २३ । शमीकाष्ठे । रा नि व १२ ।
अग्निकुमारः । पु । अजीर्णाधिकारोक्तरसायनवटीविशेषे । यथा —"टङ्कणं रसगन्धौ च सम भागं त्रयं विधात् । कपर्द सर्जिका क्षारौ (यव क्षार । मागधी विषभेषजम् ॥ पृथक पृथक कर्ष मात्र वसुभागमिहोषणम् । जम्बीराद्यैर्दिन घृष्टो भवेदग्निकुमारक । विसूच्यामवाता दिवक्रिमान्द्यो पशान्तये ।" रस प्र रसेन्द्रचि । भैष प्रयागा सा को रसा स । द्वितीय यहण्यधिकारे । पर्पटक प्रधलवणम् । भद्रमार्द्रादिना प्रत्येक त्रिशा मर्दनम् । र सा स १११ योग । तृतीयो यक्ष्माम् । अजमोदा वत्सनाभो । र.सा स.११२योग ,भैष । चतुर्थ सन्निपातज्वरे हित । पारद भतो रभ,०

ती. हंसपादी (गोआलिया) रसे दिनैकं मर्द्द यित्वा वटीकरणेन २ तो विषेण सह काचकूप्यां निधाय मुखमवरुध्य बालुकायन्त्रेण १२ प्रहं दीप शिखावद्वह्नौ पाच्य । शीते विष ॥०तो मरिचचूर्णं ॥० तो मिश्रयेत् । मात्रा रक्तिमिता । भा म ख १ भ । पञ्चम अजीर्णे, अत्र भागत्रयमिति एक भागापेक्षया, एव सर्वत्र । कपर्दश्च दग्ध्वा ल क्षीररसे शोधनीयम् । षष्ठी वृहदाग्नकुमार । अ त्र रसापेक्षया द्विगुण गन्ध टङ्कणञ्च देयम् । पटूनि लवणानि । द्वादशैतानीति फलत्रयादिपञ्चपटूना नि द्रव्याणि रसतुल्यानि । र सा म १२८ योग, प्रयोगा । सप्तमोऽप्यपरवृहदग्निकुमार । अत्र जा तीफल जातीफलजातीकोषौ । वराङ्ग—गुडत्वक १२८योग । अष्टमी,ाग्नकुमारे समनागमिति प्रत्यकं भागैक वसुभागमिति भागाष्टकम् । र सा स १५६ योग । रस र उदरे ।

अग्निकुमारलौहम् । क्ली । लौहाधिकारे रस । रामठ = हिङ्गु । तुत्थहिङ्गुटङ्कणसैन्धव धान्य जीरकयमानीमरीचशुण्ठीलवङ्गैलाविडङ्गानां प्रत्य क १ तो लौह सर्वसमं रसस्य ४ तो गन्धकस्य च ४ तो । अनु घृतमधु च । र सा स ३३४ योग ।

अग्निगर्भ । पु । अग्निजारवृचे । रा नि व ६।

अग्निगर्भा । स्त्री। (Acacia suma)शमी वृचे । शाँइ गाछ । हि, म शमी । गुणा —ति क्ता कटु कषाया, शीता, लघु, रेचनी, कफ कासश्वासकुष्ठार्श क्रमिघ्नी । भा पू १भ । See शमी । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । वड लताफट की । रा नि ।

अग्निघृतम् । क्ली । अग्निमान्द्ये घृतम् । घृतं४ श पिप्पल्यादिकल्कद्रव्यं प्रत्यकं ४ तो दधि ४ श काञ्जिकं ४ श शुक्त ४ श आर्द्रकरस ४ श । एभि यथाविधि घृतं पचेत् । च द अग्निमा.चि.। पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली । हिङ्गुचव्यजमोदे च पञ्चैव लवणानि च । द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्द्धपलान्वितम् । दधिकाञ्जिक शुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च । आर्द्रकस्वरसप्रस्थ घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ इति पाठ ।

अग्निचूड. । पुं । ताम्रचूडपक्षिणि । कुक्कुट ।

दा हि कौमुडा, हि मुगा । स द्विविध वन्यग्राम्य भेदेन । तयोर्ग्राम्य —बृंहण चक्ष्य, बल्य, गुरु, शुक्रकफकृत्, स्निग्ध, उष्णवीर्य, कषायरसश्च । आरण्य —स्निग्ध, बृंहण, श्लेष्मल, गुरु, वात पित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशकश्च । भा । हृद्य श्लेष्म लघु च । रा नि.व.११। रूक्ष स्वादु कषाय शीतलश्च । राज ।

अग्निज. । पु । अग्निजारवृचे । रा नि व ६।
भल्लातके । सुवर्णे । मासधातौ ।

अग्निजननी । स्त्री । भैषज्यमेतत् अग्निमा न्द्योपशमनम् । रस चि । पलैक मूर्च्छितं सूतं म रिच हिङ्गुजीरकम् । प्रतिकर्षं वचां शुण्ठीं तत्सर्वं माकवद्रवै । दिन पिष्टा लिहेन्मार्ग मधुना वह्नि दीपये । कर्षैकं भक्षयेच्चानु दाडिम नागरं गुडं ॥ माकवद्रवे भृङ्गराजरसे । प्रयोगा. ।

अग्निजात । पुं । अग्निजारवृचे । रा नि व ६।

अग्निजार. । पु । A plant used in medicine of stimulant properties. पश्चिमसमुद्रप्रसिद्धे स्वनामख्याते सागरसम्भूतौषध विशेषे । स चतुर्वर्ण । तेषु लोहितवर्ण श्रेष्ठ । 'जारामी दृढमस्पर्शी पिच्छिल सागरे भव । ल रायुलस्तुर्वर्ण तेषु श्रेष्ठ सलोहित " इति तल्ल चणम् । गुणा —कटुरस, उष्णवीर्य, लघुपाक, कफवायुसन्निपातशूलरोगघ्न, पित्तकरश्च । 'स्या दग्निजार कटुरुष्णवीर्यं गुदामयी वातकफाम यघ्न । पित्तप्रद सोऽधिकसन्निपातशूलातिशैला मयनाशकश्च ॥ ' रा नि व ६।

अग्निजाल. । पु । अग्निजारे । रा नि व ६।

अग्नि जिह्वा (जिह्विका) । स्त्री । (Gloriosa Superba) लाङ्गलीवृचे । रक्ता । ईश लाङ्गुलिया । हि करिहारी । मं कललावी । गु णा —सरा, तिक्ता, कटुका, तुवरा, तीक्ष्णा, उ ष्णा, पित्तला, सक्षारा, गर्भपातिनी, कुष्ठशोफा र्शोव्रणशूलघ्नक्रमिजित्, कफवातघ्नी चल शल्य निष्कासिनी च । भा पू १भ गु व ।

अग्निज्वाला । स्त्री। Pothos officinalis. गजपिप्पल्याम् । गजपिप्पुल । सा चविकाया फलमिति भाष्ठा । "चविकाया फलं प्राज्ञै क थिता गजपिप्पली । ' भा पू १भ. । गुणा —

कटुः, उष्णा, वातश्लेष्महृत्, दीपनी, अतीसारश्वासकण्ठामयक्रमिघ्नी। लाङ्गलीवृक्षे। अग्निजारे। जलपिप्पल्याम्। কাংচড়া। मं जलपिंपली। धातकीवृक्षे। रा नि.व २३।

अग्नितुण्डीरसः। पुं। अजीर्णाधिकारे रसः। "शुद्धसूतं विषं गन्धमजमोदा फलत्रिकम्। सर्जिक्षारं यवक्षारं वह्निसैन्धवजीरकम्॥ सौवर्चलं विडङ्गानि सामुद्रं टङ्कणं तथा। विषमुष्टिसमं सर्व्वं जम्बीराम्लेन मर्दयेत्। मरिचाभां वटीं खादेत् वह्निमान्द्यप्रशान्तये॥" अत्र वह्निश्चित्रकः, अजमोदा यमानी। विषमुष्टिः,महानिम्बः, अस्य त्वक् पत्रं वा सर्व्वसमम्। र सा सं.१२३योग.। द्वितीय.—अमृतवराटकमरिचै' दिपचनवभागिकै.क्रतै: क्रमशः। वटिका मुद्गसमाना कफपित्ताग्निमान्द्याजीर्णहरा॥ अत्र लिम्पाकरसै. वटिका कार्य्या। प्रयोगा अजीर्णे। अमृतवटीति भैष।

अग्निदमनकः / **अग्निदमनी** पुं, स्त्री। (Medicinal plant stimulant and stomachic, considered as a small species of Cantacárica) क्षुद्रकण्टकवृक्षविशेषे। गणिकारीति प्रसिद्धा গণিনি। दुरालभाभेदे। দুরালভাভেদ। मं धमासाभेद, अगिदवणा। वै निघ। শোনা। इति केचित्। गुणा.—कटूष्णत्वं, रुचिकरत्वं, अग्निदीपकत्वम्। रा नि व ४। वातगुल्मकफघ्नत्वं, मेहघ्नत्वञ्च। वै निघ।

अग्निदीपनः। पुं। वरुणवृक्षे। বরুণগাছ। भा पू १भ.। [वर्द्धके।

अग्निदीपनी। त्रि। अग्निवृद्धिकर्य्याम्। अग्नि

अग्निदीप्ता। स्त्री। महाज्योतिष्मती लतायाम्। লতাফট্কী। मं थोड मालकाङ्गनी। हिं उमिजिनि। रा नि व. ३। भा पू १भ।

अग्निधमनः। पुं। कटुनिम्बे। কটুনিম্, ঘোড়ানিম্। मं कडुनिम्ब। See महानिम्बः।

अग्निनिर्यासः। पुं। अग्निजारवृक्षे। रा नि व ६। [लोके।

अग्निपर्णी। स्त्री। अग्निदमन्याम्। आगिया इति

अग्निपाली (माली)। पुं। चित्रकवृक्षे। চিতে। मद १५।

अग्निप्रस्तरः। पुं। अग्निजनकपाषाणे। চক্মকির পাথর। मं गार।

अग्निफला। स्त्री। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। বড় লতাফট্কী। मं थोड मालकानी। रा नि व ३।

अग्निभः। पुं। सुवर्णे। रा नि व १३।

अग्निभा। स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। লতাফট্কী। मं क्षुद्रमालकाङ्गीनी। हिं कडुइ। See ज्योतिष्मती।

अग्निभु। क्ली। स्वर्णे। जले। रा नि व १३।

अग्निमणिः। पुं। सूर्य्यकान्तमणौ।

अग्निमथनः। पुं। गणिकारिकायाम्। গণিরি বা আগ্গন্ত। रा नि.व ८। See गणिकारिका, अग्निमन्थः।

अग्निमन्थः। पुं। (Premna Seratifolia) स्वनामख्यातवृक्षे। গণিরি, আগ্গান্ত। हि इरणि,अगेथ,गणिआरि। उत् अगिवथ। तैं चिरिनेपुचेट्टु। अग्निमन्थो द्विधा क्षुद्रबृहद्भेदेन। तदुभयगुणा.—वीर्य्योष्णः, कटुः, तिक्तः, तुवरः,मधुरः, अग्निदः, श्वयथुपाण्डुकफवातहरः, मलरोधविपामग्निदः, मेदोरोगहरश्च। लघुनु लेपने उपनाहे शोथे च हितः। वै निघ। भा पू १भ.गु व.। च सू ४अ.२६ दश। अग्निवधु इति पूर्व्वदेशे, इति उ.। सु सू. ३८ अ. संशोधने। वा उ २०अ। सर्जवृक्षे।

अग्निमयः। पुं। श्वेतवृन्ददारके। শ্বেত বিচতাড়ক। म श्वेत वरधारा। वै निघ। श्वेतवृन्दायाम्।

अग्निमान्द्यम्। क्ली। मन्दाग्निनामकरोगविशेषे। मन्दाग्नि। तत्र कारणमत्यम्बुपानादिसम्भूतमजीर्णम्। तत्र स्वल्पापि मात्रा न पच्यते, कफजरोगाश्च विविधा जायन्ते। तत्राद्यः समानताप्यापर्न, विषमाग्नौ वायोर्बलञ्च:, तीक्ष्णाग्नौ पित्तस्य, मन्दे च श्लेष्मणः शोधनं प्रतीकारः। च द। निदानं यथा—"अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच संधारणात् स्वप्रविपर्य्ययाच। कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य॥" तत्र अजीर्णं षट्—आमाजीर्णं, विदग्धाजीर्णं, वाताच विष्टं-

आजीर्णे रसशेषात् रसशेषाजीर्णम् । दिवास्व-
पेन जीर्यात् दिनपाकि । यत्तच्च प्राकृतमिति ।
"तत्रामे गुरुतोत्क्लेद शोथो गण्डाविकूटग । उ-
द्गारश्च यथाभुक्तमविदग्ध प्रवर्त्तते ॥ विष्टब्धे शूल
माध्मान विविधा वातवेदना । मलवाताप्रवृत्तिश्च
स्तम्भो मोहाङ्गपीडनम् ॥ विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छा पि-
त्ताच्च विविधा रुजः । उद्गारश्च सधूमाम्ल स्वेदो
दाहश्च जायते ॥ रसशेषेऽन्नविद्वेष हृदयाशुद्धि
गौरवे । मूर्च्छा प्रलापो वमथु प्रसेक सदन भ्र-
म । उपद्रवा भवन्त्येते मरण चाप्यजीर्णत ॥"
मा नि । पथ्य यथा—श्लैष्मिके वमन पूर्व्व पैत्तिके
मृदुरेचन । वातिके स्वेदनञ्चाथ यथावस्थ हितञ्च
यत् ॥ नानाप्रकारो व्यायामो दीपनानि लघूनि
च । बहुकालसमुत्पन्ना सूक्ष्मा लोहितशालय ॥
विलेपी लाजमण्डश्च मण्डो मुद्गरस सुरा । एणो व
र्त्तो शशो लाव सूद्रमत्स्याश्च सन्नश ॥ शालिञ्च
शाकं वेत्राग्र बालूक ग्रलमूलक । लशुन ब्रह्म-
चाण्ड नवीनकदलीफलम् ॥ शोभाञ्जन पटोलञ्च
वार्त्ताकु नलदम्बु च । कर्कोटकं कारवल्ल वार्त्तञ्च
महार्द्रकम्॥मारणौ भेषघ्न चाङ्गेरौ सुनिषण्णकं ।
धात्रीफल नागरङ्ग दाडिम यवपर्पटा ॥ अम्लवेत
सजम्बीरमातुलुङ्गानि मात्रक । नवनीत घृत तक्र
सौवीरकतुषोदके ॥ धान्याम्ल कटुतैलञ्च रामठ ल-
वणार्द्रक । यमानी मरिच मेथी धान्यक जीरक
दधि ॥ ताम्बूल तप्तसलिल कटुतिक्तौ रसावपि ।
मन्दाग्नावप्यजीर्णेऽपि पथ्यमेतत्सुखं भवेत् ॥ अ-
पथ्यमाह । विरेचनानि विण्मूत्र वायुवेगविधारण ।
अतिरिक्ताध्यशन आगरी विषमाशनम् रक्तस्रुति
शमीधान्य मत्स्य मांसमुपोदिका । जलपान पिष्ट
कञ्च आम्लव सन्नमालुकम् ॥ कूर्च्चिका मारटं चीरं
किलाटञ्च प्रसानकं । तालास्थि शस्तं तद्वाल खेदन
दुष्टवारि च ॥ विरुद्धासात्म्यपानान्न विष्टम्भीनि गु-
रूणि च । अग्निमान्द्येऽप्यजीर्णे च सर्व्वाणि परिव
र्जयेत् ॥

अग्निमुखम् । क्ली । कुसुम्भपुष्पे । कुङ्कुमे ।

अग्निमुख । पु । चित्रकवृक्षे । চিতেগাছ ।
भल्लातकवृक्षे । ভেলা গাছ । वि ।

अग्निमुखचूर्णम् । अग्निमान्द्ये हितम् । हिङ्गु
१ भ वचा २ भ पिप्पली ३ भ शुण्ठी ४ भ यमा
नी ५ भ हरीतकी ६ भ चित्रक ७ भ कुष्ठ ८
भ । एतद्भागमिति । प्रयोगः । अजीर्णे । भैष ।
सा कौ । अयम् स्वल्प इत्युक्त उदरे । सा.कौ रस र ।

अग्निमुखताम्रः । पु । रसोऽयमम्लपित्ताधि-
कारे । "गन्धकेनाचमात्रेण मृततुल्येन निर्म्मिता ।
कज्जली या तथा लिप्य ताम्रपत्रन्तु तत्समम् ॥
अर्द्धनलवरसे सार्द्धे पक्वोदुम्बरपल्लवे । आच्छाद्य
कृष्णलवणैरूर्ध्वेऽप्यपि च मृण्मये । अम्लसूपागत
भार्त तस्मिद्ध भवयेन्नर । शाणार्कं रक्तिकाद्वया
मासमात्र प्रयोगत । अम्लपित्त चय शूल ज्वरपित्त
सुदारुणम् । सप्तरात्रप्रयोगेण शरीर निर्म्मल
भवेत ॥ रस र. । पञ्चलवणैरिति प्रयोगा ।

अग्निमुखमण्डूरम् । क्ली । शोथाधिकारे ।
मण्डूरस्य १२ प गोमूत्रस्य १२श । प्रक्षेपार्थे—पञ्च
कोल देवदारु मस्तक त्रिकटु त्रिफला विडङ्गञ्च ।
प्रत्येक चूर्णं १ प । मात्रा १तो । अनु तक्रम् । भैष ।

अग्निमुखरसः । पु । रसोऽय शूलरोगोपश-
मन । अत्र पारदगन्धकौ समौ पारदार्द्धे मृतता-
म्रम्, एकत्र शाकपत्ररसे (সেগুন) चौरिणीर
सैश्च दिनैक मर्द्दयित्वा लघुपुटेन पचेत् । अनुपा
यमान्यादिचूर्णसुखोदकेन पेयम् । रस र । द्वितीयो
ऽपि शूलाधिकारे । अयञ्च रसरत्नाकरधृतेन प्राय
तुल्य एव । अत्र बलि गन्ध । गगनम् अभ्रं, अर्क
ताम्रं । वेतसाम्लम् अम्लवेतसं । सवरमिति विष
त्वया सहितम् । भुजगवल्ली पर्णं । सलिल बालकं
(বালা) । कनक धुस्तूर । पटुगण पञ्चलवणा
नि । वज्री स्नुही । मुष्टि घण्टापाटलायां कटी
वा । रसा स २८२ योग । रसरत्नाकरधृते द्वि
तीये । मुण्डितिका मुण्डोरी । महाराष्ट्री मत्स्याक्षि
वामुनहाटी ।

अग्निमुखलवणम् । क्ली । अग्निमान्द्ये ।
अत्र—चित्रकमूल त्रिफला, दन्तीमूल त्रिवृन्मूल
कुष्ठम् । एषा प्रत्येक चूर्णं समं, सर्व्वसमं सैन्धवं
एकत्र स्नुहीक्षीरे सभाव्य तत्काण्डमध्ये दत्त्वा
पङ्केनालिप्य गुदावग्नौ विपचेत् । भैष ।

अग्निमुखलौह । पुं, क्ली । अर्शसि हित ।
त्रिवृन्मूलादीना ८ पलम् । वारि द्रोणमितं (१६
श)पादावशिष्ट क्वाथ कर्त्तव्य । अथ लौहपात्रे
२४प घृतमथीकृत्य तत्र लौहस्य १२प दत्त्वा क्वा
थेन तद्द पचेत् । घनीभूते चवनार्द्ध विडङ्गचूर्ण

३प त्रिकटुचूर्णस्य प्रत्येक २प त्रिफलाचूर्णस्य च ४प शिलाजतो १प मधुन २४प शर्करायाः २४प मिश्रयेत्। रसेन्द्र चि। चक्रमते त्रिफला दीनां प्रत्येक पलाष्टक ६४श जले पक्का पादशिष्ट क्वाथो विधेय। अत्र अजभण्टा भूम्यामलकी। ज टेति पाठे मूलकम्। अथ विडङ्गस्य पलत्रय व्योषस्य च प्रत्येक षट् तोलक कल्कीकृत्य तत्, तथा स्वर्णमाक्षिकेण मन शिलया विकङ्कतेन वा जारित लौहचूर्ण ११प घृतश्च २४प तस्मिन् क्वाथे दत्त्वा एकत्र पाच्यम्। घनीभूते शीतले च शर्करायाः मधुनश्च शरावत्रय मिश्रयेत्। घृतेन पे यम्। च द भग्न चि.। अग्निलौह पश्य।

अग्निमुखी । स्त्री। भल्लातक्याम्। ভেলা। मी खचतुष्क। रत्ना। च मू ४अ मेदनीये। लाङ्गलि कायाम्, ईशलाङ्गुलिया। मी खचतुष्क भा पू १भ अने व। कण्टे। काँचड़ा। रा नि व ४। भा पू ह व। गुडूच्याम्।

अग्निरजा / **अग्निरज्जु** । पु। इन्द्रगोपकीटे। আষাঢে পোকা। ह च ४। An insect of scarlet color

अग्निरस । पु। राजयक्ष्मणि हित। अन्यत्र चयकासे हित। तयो प्रथम —वज्रहाटकसूता ना भक्षैक द्विचिपट क्रमात्। त्रिकण्टकारसैर्भाव्य दिनान्ते तद्विचूर्णयेत्। गुञ्जामात्र प्रयोक्तव्य सज्वरे राजयक्ष्मणि। कुष्ठीमूलस्य जम्बीरद्रवे स्वादनुपा नकम। खादेत् विनिष्कम्। हीरकस्य १भ स्वर्णस्य २भ रसस्य ३भ गन्धकस्य च ६भ। द्वि तीय —शुद्धसूत द्विधा गन्धं कुर्यात्खल्वेन कज्जलीं। तयो सम तीक्ष्णचूर्णं मर्द्दयेत् कतकद्रवे। द्वियामान्ते कृत गोलं ताम्रपात्र विनिक्षिपेत्। आच्छाद्य रण्डपत्रैश्च यामार्द्धेऽत्युष्णता भवेत्। धान्यराशौ न्य सेत् पश्चात् दिवयामान्ते समुद्धरेत्। सपेष्य गालय द्वस्त्रे सत्यो वारितरं भवेत्। त्रिकटु त्रिफला चैला जातीफललवङ्गकम्। एषाच नवभागानां सम पूर्व रसो भवेत्। संचूर्ण्यालोडयेत् चौद्रैभक्ष्य निष्क द्वयम्। चयमग्निरसो नाम्ना चयकासनिकृन्त न। इन्द्रवारुणिकामूल भक्षकृष्णतिलै सह। भ चयेत् चयकासार्तौ निष्कमात्र प्रमाणयं। पारदस्य १भ गन्धकस्य २भ। द्वयो सम तीक्ष्णलौहचूर्णं निर्मलीफलरसेन कन्यारसेन वा. मर्द्दयेत् अनय गोनकल्का एरण्डपत्रैराच्छाद्य ताम्रपात्रे निवेश्य च धान्यराशौ प्रहरद्वयं अष्टरात्र वा न्यसेत्। पश्चौ द्रूल गोलित जलवद्भवेत्। त्रिकट्वादिचूर्णे मिलित पूर्वचूर्णसम (नवद्रव्यसकस्भ) ग्राह्यम्। रस र। भावप्रकाशे कतकद्रवे —कन्याद्रवे। तथा दि यामान्त —अष्टरात्रात् नवभागैर्निमितं। भा पाठ।

अग्निरुहा । स्त्री। मासरोहिण्याम्। रा नि. व १२।

अग्निरोहिणी । स्त्री। मासरोहिण्याम्। गॉ° मनोहिणी। वा उ ३१अ। तन्नामकक्षुद्ररोगवि शेषे। सा त्रिदोषजा। पित्तोल्वणैर्मले ज्वरवत्° मासदारणा कक्षाप्रदेशेषु येऽग्निसदृशा स्फोटा जायन्ते साऽग्निरोहिणीत्युच्यते। "सर्वे पित्तोल्वणैः स्फोटा ज्वरिणी मांसदारणा। कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभा साऽग्निरोहिणी। पञ्चाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितं"मिति॥ एतस्य चिकित्सितं वा उ ३२अ मन्यम्।

अग्निलौह: । पु। अग्निमुखापरनामकोऽयमौषधोऽयं रस। यथा—'त्रिवृच्चित्रकनिर्गुण्डीस्नुहीमुण्डिति काञ्भ्का। प्रत्येकशोऽष्टपलिका जलद्रोणे विपा चयेत्॥ पलत्रय विडङ्गस्य व्योषं कर्षत्रय पृथक्। त्रिफलाया पल पञ्च शिलाजतुपलं न्यसेत्॥ दि व्यौषधिहतस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा। पलद्वादशक देय रुक्मलौहस्य चूर्णितम्॥ घृताचतुर्विंशतिभि र्मधुशर्करयोरपि। घनीभूते च शीते च दापयेद वतारिते। एतदग्निमुख नाम दुर्नामान्तकर. प र॥ मुण्डितिका मुण्डीरी। अजभण्टा भूम्या मलकी।' 'जितपतीतं' इत्येतापि माधव्यपाठः।' क्वाथ पादावशिष्ट। पाकावतारणकाले प्रचे पाय्यं विडङ्गादीनां चूर्णम्। त्रिफलाया मिलिता पञ्चपलानि। शिलाजतु १प (शिवागुडिकोक्तरीत्या साधितम्)। दिव्यौषधि स्वर्णमाक्षिक मन शिला। वैकङ्कती वनपालङ्क। रुक्मलौहं वचपाण्ड्वादि त त्र रसायनोक्तरीत्या जारणपुटनादिना सूक्ष्मचूर्णितं। घृतात् चतुर्विंशतिपलानि मधुशर्करयोरपि प्रत्येकं चतुर्विंशति। तत्पूते लौहं दत्त्वा पश्चात् शर्करा सहित क्वाथ दत्त्वा पाक कार्य। अवतारणसमये विडङ्गादिचूर्णप्रक्षेप। शीते पर्युषित च मधु देय। रस र.अर्श चि।

अग्निवल्ल. । पु। भल्लातकवृक्षे। ভেলাগাছ।

मद व १। चित्रकक्षुपे। চিতে গাছ। [त्रौषधी।

अग्निवती । स्त्री। आगिया इति लोकप्रसि

अग्निवर्द्धकः (नः) 1 त्रि। अग्न्युद्दीपके, मरिचादौ। आग्नेयद्रव्यमात्रे। अग्निवृद्धिकर। राज।

अग्निवलवृद्धिः । स्त्री। जठरानलस्य वृद्धौ। च.द अर्श चि।

अग्निवल्लभः । पुं। Resin, सर्जयौनिर्यास विशेषे। राल। धूना। हे च। रा नि व ८१२। मद व.३। See सर्ज।

अग्निवल्ली । स्त्री। लताविशेषे। र सा सं अभिन्यासज्व स्वच्छन्दनायकरसे।

अग्निवाहः (हुः) । पुं। धूमे। हे च ४का।

अग्निविकारः । पु। तन्नामकरोगभेदे। स चतुर्भेद। शार्ङ्ग पू ७ष। See अग्नि।

अग्निविवर्द्धनः । त्रि। यमान्यादौ।

अग्निविसर्पः । पु। See अग्निवीसर्प।

अग्निवीजम् । क्ली। सुवर्णे। त्रिका।

अग्निवीजः । पु। अग्निमन्थे।

अग्निवीर्य्यम् । क्ली। स्वर्णे। रा नि व ३।

अग्निवीसर्पः । पु।(Pain from a boil) विसर्पभेदे—यत्र सर्व्वाङ्ग दीप्ताङ्गाराकीर्णमिव भवति, शरीरे च य य देश प्रति चलति स स देश शान्ताङ्गारवदसितो नीलो रक्तो वा भवति। तथा झटिति अग्निदग्ध इव स्फोटैराचितो भवति। चलत्वाच्चाशु सम्माना निद्रानाशश्च भवति। लक्षण—वातपित्तज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः। अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः। करोति सर्व्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत्। य य देश विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स स। शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाशु च चीयते। अग्निदग्धइव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्द्रुतश्च स। मर्म्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः। व्यथेताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत्। हिक्काञ्च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना। क्वचिच्छमारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु। चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम्। दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते। मा.नि.१२ष.।

अग्निवृद्धिः । स्त्री। अग्निदीप्तौ। क्षुधावृद्धि।

अग्निशिखम् । क्ली। सुवर्णे। रा नि व.१३। Safflower (Carthamus tinctorius) कुसुम्भपुष्पे। কুসুমফুল। Saffron (Crocus sativus) कुङ्कुमे। भा.पू.२भ.। मद व २।

अग्निशिखः । पु। कुङ्कुमवृक्षे। কুঙ্কুমগাছ। रा.नि व १२। लाङ्गलिकावृक्षे। বিষলাঙ্গলিয়া গাছ। रत्ना। कुसुम्भवृक्षे। কুসুম গাছ। श र.। पूतिकरञ्जे। नाटा। शरणे। ওল গাছ। प मु।

अग्निशिखा । स्त्री। (Gloriosa superba) लाङ्गलिकौषधौ। বিষলাঙ্গলিয়া। हि करिहारी। भा पू १भ गु व।

अग्निशेखरम् । क्ली पु। कुङ्कुमे। रा नि. व १२। कुसुम्भपुष्पे। लाङ्गलीवृक्षे। विशल्यानाम शाकभट्टे। [२८ष।

अग्निष्टोमः । पु। सोमलतायाम्। सु चि

अग्निसंस्कारः । पु। अग्निदाहकर्म्मणि।

अग्निसंस्पर्शा । स्त्री। पर्पटीनाम सुगन्धद्रव्ये। सा च उत्तरदेशे प्रसिद्धा। भा पू १भ क व.।

अग्निसन्दीपनः । त्रि। अग्निवर्द्धके। क्षुधावर्द्धक। Increasing appetite

अग्निसन्दीपनरसः । पु। अग्निमान्द्ये रस। यथा—पञ्चकोल मरिच, पञ्चलवण, यवक्षार, टङ्कण, सर्जिक्षार, जीरक, कृष्णजीरक, यमानी, वचा, मधुरिका, हिङ्गु, चित्रक, जातीफल, कुष्ठ, जातीकोष, त्रिजातक, तिन्तिडीलभस्म अपामार्गभस्म, विष, गन्धक, पारद, अभ्र, लौह, रङ्ग, लवङ्ग, हरीतकी चैतेषां प्रत्येकमेकैको भाग अम्लवेतसस्य १भ शङ्खभस्मनश्च ४भ। भैष।

अग्निसम्भवः । पु। (Wild saffron) अरण्यकुसुम्भवृक्षे। বনকুসুম। रा नि व ४। अग्निजारवृक्षे। रा नि व ६।

अग्निसहायः । पु। वन्यपारावते। घूघु। म कोकिला पक्षी। रा नि व १९। वायौ।

अग्निसादः । पु। अग्निमान्द्ये। मन्दाग्नि। सा को ज्व चि। [अर्श चि।

अग्निसाध्यः । त्रि। अग्निदाहसाध्ये। च द.

अग्निसारम् । क्ली। (A sort of collyr-

um.) रसाञ्जने। रा नि व १३।

अग्निसारा । स्त्री। फलशून्यशाखायाम्। रा नि व २। मञ्जर्याम्।

अग्निसुन्दररसः । पुं। अजीर्णाधिकारे रसः। यथा—टङ्कणं भागमेकञ्च मरिचञ्च द्विभागिकम्। आर्द्रकस्य रसेनैव भावना चात्र दीयते ॥ अनु लवङ्गम्। मधोगा.।

अग्निसेवनम् । क्ली। अग्निसेवायाम्। আগুন পোওয়ান। गुणा.—शीतवातस्तम्भकफवेपघ्नं रक्तपित्तकरम् आमाभिष्यन्दपाचनञ्च। मद १३व.।

अग्निहानिः । पुं। अग्निमान्द्ये। वा नि १२अ।

अग्न्या । स्त्री। तित्तिरपक्षिणि। गवि। इला.।

अग्न्याशयः । पुं। पक्वाशये। পাকাশয়।

अग्रम् । क्ली। पलपरिमाणे। "परिमाणे पलस्य च"। मे रद्विकं। इत्यादयो।

अग्रकाण्डः । पुं। काण्डाग्रे।

अग्रजः । पुं। काकविशेषे। भासपक्षिणि।

अग्रजङ्घा । स्त्री। The fore part of the leg. जङ्घाग्रभागे। हे.च। [जङ्घा।

अग्रधान्यम् । क्ली। धान्यविशेषे। जनार। वा-

अग्रपर्णी । स्त्री। A plant cowhage गुकशिम्ब्याम्। আলাকুশী। प मु। See आत्मगुप्ता।

अग्रपाणिः । पुं। हस्ताग्रे।

अग्रपुष्पः । पुं। वेतसवृक्षे। বেতগাছ। प मु।

अग्रमांसम् । क्ली। The heart. हृदये। बुक्कायाम्। हृदयान्तर्गतमांसवृद्धिरूपरोगविशेषे। অগ্রমাস। सु शा।

अग्रलोध्यः । पुं। चिञ्चोटकक्षुपे। চেঁচ্‌কো, চিকোড়মূল। गुणा:—गुरुपाक,शीतलः, अजीर्णकरश्च। राज। [०।

अग्रलोहिता । स्त्री। चिल्लीशाके। रा नि व

अग्रबीजः । पुं। बीजाग्रप्रभवे। यथा कुरुण्टादिः। हे च। A viviparous plant as the Gomphrena globosa &c.

अग्रबीहिः । स्त्री। मद्यानिकायाम्। मद्याग्रदान। रमा।

अग्रहायणः । पुं। मार्गशीर्षमासे। অগ্‌হান মাস। [गौडे। म च।

अग्रिमा । स्त्री। लवलीवृक्षे। লোণা গাছ इति

अग्रुः । स्त्री। अङ्गुली। আঙুল।

अग्रा । स्त्री। त्रिफलायाम्।

अघनम् । क्ली। दमनि। दहे। इला।

अघविषः । पुं। सर्पे।

अघोरनृसिंहरसः । पुं। सान्निपातिकज्वरे रसः। See घोरनृसिंहरस।

अङ्कः । पुं। शरीरावयवे। কোল। रा नि. व १८। वा चि ७अ। चिह्ने, रेखायाम्। पापे। दु.खे। मे कद्विकम्। [प मु।

अङ्कनः । पुं। अङ्कोटवृक्षे। আঁকোড় গাছ।

अङ्कपादम् । क्ली। खार्गेपादवयवविशेषे। वा. सू १८अ।

अङ्कपाली । स्त्री। धात्र्याम्। धात्री। वेदिकाख्यगन्धद्रव्यविशेषे। "धात्रीवेदिकयोरपि।" मे. लचतुष्क। आलिङ्गने। मे.।

अङ्कलेख्यः । पु। चिञ्चोटवृक्षे। চেঁচ্‌কোমূল।

अङ्कलोद्यः । पुं। चिञ्चोटकक्षुपे। চেঁচ্‌কো। See अग्रलोध्य.।

अङ्कुरः । पुं। प्ररोहे। পোক। वा उ ३९अ। जले। रुधिरे। लोम्नि। मुकुले। फले। सर्वत्र मे रत्रिकं। अभिनवोद्भिदि। मे।

अङ्कुशः । पुं। सृणौ। ডাঙশ। इला।

अङ्कूरः । पुं। अङ्कुरे। हे च ४का।

अङ्कोटः(ठः) । पुं। अङ्कोटवृक्षे। रमा। (सु नि व ३६)। भा पू १भ गु व।

अङ्कोटकः । पुं। (Alangium Hexapetalum) स्वनामख्यातवृक्षे। আঁকোড় গাছ, ধলা আঁকৈড়। हिं ढेरा। भा। रा नि व ८। अस्य गुणा:—कटु', तीक्ष्ण', स्निग्ध, उष्ण', तुवर', लघुः रेचन., क्रमिशूलामशोफग्रहविषघ्नश्च। तत्फलगुणा:—शीतलं, स्वादु, श्लेष्मघ्नं, वृष्यं, गुरु, बल्यं, विरेचनं, वातपित्तदाहक्षयास्रजित्। मद व १। विषभूतादिदोषघ्नम् वातकफहरः ग्रहिकृच। रा

; नि व. ८ । च द च.सा चि ।

अङ्कोठवटकः । पुं । रक्तातिसारे देय वटके । यथा—पलमङ्कोठमूलस्य पाठा दार्व्वीच तत् स माम् । पिष्टा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान् ॥ छायाशुष्कांश्च तान् कुर्य्यात् तैकैक तण्डुलाम्बुना । पेषयित्वा प्रदद्यात्त पानाय ॥ भा म ख ।

अङ्कोलः । पु । अङ्कोटवृक्षे । আঁকোড়গাছ। रवा. । भा म.ख १म अतिसा चि.। "अङ्कोलमूल कल्क ।" वा.उ ३८अ ।

अङ्कोलकः । पु । अङ्कोटवृक्षे । কাঁক্‌রোল। ওকড়া इति च र.सा स ।

अङ्कोलफलसङ्काशः । पु। फलविशेषे । পেস্তা इति लोके ।

अङ्कोलतैलम् । क्ली । तन्नामकफलवीजतैले । আঁকোড়বীজের তৈল। यथा —"अङ्कोलतैल वातघ्नमभ्यङ्गात्सयुतापह । कफनाशकर मोक्त पूर्व्वैर्वैद्यैर्महर्षिभि ॥" वै नि घ ।

अङ्कोलः । पु । देवदारुणि । रा नि व २३। वा उ ३८अ. । [मद व १ ।

अङ्कोल्लक. । पुं। अङ्कोटवृक्षे । আঁকোড়গাছ।

अङ्कोल्लसारः । पु । मालवप्रसिद्ध स्थावरविष प्रभेदे । A kind of poison दे.च.४का.।

अङ्गम् । क्ली । बोले । সুগন্ধ বোল । रा नि व ६ । शरीरे । शरीरावयवे । रा नि व १८ । उपस र्जनभूते । दे.च नानार्थ । [वा.नि १२अ ।

अङ्गगौरवम् । क्ली शरीरगुरुत्वे । গা ভার ।

अङ्गग्रहः । पु । अङ्गवेदनायाम् । গা ব্যথা। । वा नि १६अ ।

अङ्गग्लानिः । स्त्री । Langour. देहजाड्ये । শরীরের জড়তা। वा चि २२अ ।

अङ्गघातः । पु । अङ्गाघाते । গায়েলাগা । Bodily pain

अङ्गचय. । पु। गुदवृषणयोर्मध्यभागे । वै नि घ ।

अङ्गचेष्टा । स्त्री । अङ्गचालने । অঙ্গচালনা। वा नि.१५अ ।

अङ्गजम् । क्ली । रक्ते । मदे । कौलचिक ।

अङ्गजः । पु। केशे ।रोगे मांसधातौ मदे ।वि।

अङ्गज्वरः । पुं । राजयक्ष्मणि । যক্ষ্মা রোগ ।

अङ्गतापः । पु । शरीरोष्णतायाम् । গায়ের তাপ ।

अङ्गदरणम् । क्ली । पित्तजन्यपीडायाम् ।

अङ्गदाह. । पु । गात्रदाहे । গা জ্বালা।

अङ्गना । स्त्री। नार्य्याम् नलिका। प्रियङ्गौ। भा।

अङ्गनाप्रियः । पु । अशोकतरौ । र.मा. । दुमोत्पले । ওলট্ কম্বল । प स. ।

अङ्गनाप्रिया । स्त्री । प्रियङ्गुनामगन्धद्रव्ये । भा पू.१म क.व ।

अङ्गपाकता । स्त्री । पित्तजज्वररोगे । গায়ে ফোঁড়ার ন্যায় গাত্র বেদনা।

अङ्गपीडा । स्त्री । वायुजज्वररोगे । গা ব্যথা।

अङ्गपूजितः । पु । अश्वतरे । मद व ११।

अङ्गप्रसारणम् । क्ली । कायविस्तारे । গা হাত মেলান। वा नि ४अ ।

अङ्गवल्ली । स्त्री । चिवली । वड ।

अङ्गभङ्ग. । पु । शरीरस्य भङ्गे । গা ভাঙ্গা। वा उ.२अ ।गुदवृषणयोर्मध्यभागे । रोगे । वायुरोगे।

अङ्गभेदः । पु। वायुरोगे । वायुजन्य গাত্রভঙ্গ।

अङ्गमर्द्दः । पु । गात्रवेदनायाम् । वा सू ४अ ।

अङ्गमर्द्दनम् । क्ली। गात्रपीडने। গা কুটনো।

अङ्गमेजयत्वम् । क्ली।अङ्गकम्पने। গা কাঁপা।

अङ्गरक्तः । पु । कम्पिल्लके । কমলা গুঁড়ি । अम । [मादि । গাত্ররঞ্জন দ্রব্য।

अङ्गरागः । पु । अङ्गलेपनद्रव्ये । यथा—कुङ्कु

अङ्गरुहम् । क्ली । रोमणि । লোম।

अङ्गरुहा । स्त्री । लोम्नि । केशे । চুন।

अङ्गलाघवम् । क्ली । कायलघुत्वे । গা হাল্কা। वा उ १८अ।

अङ्गलेपः । पु । चन्दनादिद्रव्ये ।

अङ्गलोद्यः । पु । Ginger (Amomum zinziber) आर्द्रके । আদা। चिर्भोटवृक्षे ।

अङ्गव' । पु । शुष्कफले । शुक्रफल । श च ।

अङ्गवस्त्रोत्था । स्त्री ।श्वेतवमाभ्यामूर्णवान ।

अङ्गविक्षति. । पु। Apoplexy. अपस्मार रोगे । रा नि व २० । [गि । भा ।

अङ्गविभ्रम.. । पु । कायग्रंथिन्यरूपवायुजरो

अङ्गविक्षेपः । पु । अङ्गहारे । अङ्गचालने । वा ज २थ ।

अङ्गशूलम् । क्ली । गात्रतोदे । गां शूलन ।

अङ्गशोथः । पु । कायशोफे । गात्र फोला ।

अङ्गशोष. । पु । वायुजरोगे । (वा ज १थ ।

अङ्गशोषणम् । क्ली । अङ्गस्य शुष्कतायाम् ।

अङ्गसङ्गम् । क्ली । मैथुने । [१२ थ ।

अङ्गसदनम् । क्ली । शरीरावसादे । वा नि

अङ्गसादः । पु । अवसादे । हारा ।

अङ्गसुन्दरः । पु। दद्रुघ्नवृक्षे । दादमर्दन । अम ।

अङ्गसुप्तिः । स्त्री । कायस्पर्शाज्ञतायाम् । शरीरस्वापे । गात्रेर असाडता । [रत्ना ।

अङ्गसेन. । पु । अगस्तिद्रुमे । वाकस गाछ ।

अङ्गहर्षः । पु । रोमाञ्चे । वा नि २ थ. ।

अङ्गहारः । पु । अङ्गचालने ।

अङ्गहीन. । त्रि । विकलाङ्गे, काणादौ ।

अङ्गार । पु । निर्धूमाग्निपिण्डे । आङ्गार । "अंशुत काष्ठसम्भूतोऽङ्गार.।" वा मू ६थ चक्ष । अङ्गारपूर्णपात्रे । हिमा । कुरुण्टकवृक्षे । झाँटीविशेष । पीतवर्ण अम्लान वृक्ष । रत्ना ।

अङ्गारकः । पु । Yellow or white amaranth कुरण्टके । झाँटीजाति । अङ्गारे । आङ्गार । भेकपत्रवृक्ष । भृङ्गराजे । भीमराज । रा.नि व ४ । भा पू १भ गु व ।

अङ्गारकतैलम् । क्ली । स्वनामख्यातविषमज्वरघ्नतैलविशेषे । यथा—मूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी । बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी । आरनालाढकेनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥ इति र स र । पाकप्रकार.—तिलतैलं ४ श मू र्वादि ४१ श । काञ्जिकं १६श । प्रथम काञ्जिकेन पक्वा पश्चात् कल्कद्रव्यच पक्वा समापयेत् । च द । इन्द्रवारुणी = राखाल शशामूल । अन्यत् प्रयोगे हितम् । मूर्च्छिततिलतैल ४ श वबरी = वावुई तुलसी १२॥ श वारि ६४ श पादशिष्टक्वाथेन वर्ब र्यादीनां १श कल्केन सम पाच्यम् । च द,ज्वरचि । प्रोष्ठिका = मत्स्यिका । [नि व १२ ।

अङ्गारकमणिः । पु । Coral प्रवाले । रा.

अङ्गारककर्कटी । स्त्री । रोटिकायाम् । रुटी । अगाकडी रोटी लिटी इति हिन्दी । यथा—शुष्क गोधूमचूर्णन्तु साम्बु गाढं विमर्दयेत् । विधाय वटकाकारं निर्धूमेऽग्नौ शनै पचेत् ॥ अङ्गारकर्कटी ज्ञेया बृंहणी शुक्रला लघु । दीपनी कफकृद्बल्या पीनसश्वासकासजित् ॥ वैद्य नि । भा ।

अङ्गारकुष्ठका । स्त्री । हितावल्याम् ।

अङ्गारधूप. । पु । अङ्गारेण यो धूप हिन्दी प्रसिद्ध । वा चि ८ थ ।

अङ्गारपरिपाचितम् । क्ली । (Roasted food) शूलादिपक्वमांसे । त्रि । अङ्गारपक्वे ।

अङ्गारपर्णी । स्त्री भार्ग्यां।वामनहाटी।र.सा स ।

अङ्गार(क)पुष्प. । पु । (Ingua) जीवपुत्र द्रुमे । इङ्गुदी । जियापुता इति लोके । श र. ।

अङ्गारपूरिका । स्त्री । रोटके । रुटी ।

अङ्गारमञ्जरी / **अङ्गारमञ्जी** स्त्री। A species of Bonduc or Bonducella. करञ्जविशेषे । श र. । महाकरञ्जे । डहर करञ्ज । रा नि व ८ ।

अङ्गारमणिः । पु प्रवाले ।

अङ्गारवर्णी । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी ।

अङ्गारवल्लरी । स्त्री । (Oviedo verticillata) करञ्जविशेषे । नाटाकरञ्ज इति भाषा ।

अङ्गारवल्ली । स्त्री । महाकरञ्जे,रक्तकरञ्जे च । भार्ग्याम् । वा मू १५ थ । सुरसादि । भा पू १भ । गुञ्जायाम् । कूँच । भा पू धनेव । कटुकरञ्जे । करघरञ्जाम् । रक्तगुञ्जायाम् । भा पू १भ गु व ।

अङ्गारवृक्षः । पु । इङ्गुदीवृक्षे । भा पू १भ. वटा. । रत्ना । पुत्रजीवया इति च ।

अङ्गारवेणु. । पु । रक्तवर्णवंशविशेषे ।

अङ्गारशकटी । स्त्री । सुमग्राम् । চুলো ।

अङ्गारा । स्त्री । हिताबल्याम् । इङ्गुदीवृचे । प सु. । ভিয়াপুতা ।

अङ्गारिका । स्त्री । The stalk of the sugarcane. इक्षुकाण्डे। আকগাছ । (Butea frondosa) किंशककोरके । পলাশকলি । मे काचतुष्कं।

अङ्गारितम् । क्ली । The early blossom of किंशुक । पलाशकलिकोद्गमे । ছারা।

अङ्गारिता । स्त्री । लतामात्रे । सुमग्राम् । मे, तचतुष्कं ।

अङ्गिरः । पुं । तित्तिरपक्षिणि ।

अङ्गुणः । पुं । वार्त्ताकौ । বেগুন । श.र. ।

अङ्गुरिः(री) । स्त्री । अङ्गुल्यां । पाणिपादाङ्गुल्याम्। হাত পায়ের আঙুল। श.टी. ।

अङ्गुलः } पुं, स्त्री । The thumb. करपा-
अङ्गुलिः } दशाखायां । আঙুল। गजकर्णिका ग्रचे। হাতিশুঁড়ে। करिशुण्डायभागे। हे.च. । वृद्धाङ्गुष्ठे। च । रा.नि.व.१८ । अथाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ मध्यमानामिका तथा । कनिष्ठा चेति पञ्च स्युः क्रमेणाङ्गुलयः स्मृताः ॥ रा नि.व.१८ ।

अङ्गुलिकण्टकः । पुं । नखे ।

अङ्गुलित्राणकम् । क्ली । तन्नामकयन्त्रे । আঙুটী । वा.म २१४. ।

अङ्गुलिपञ्चकम् । क्ली । कराङ्गुलिपञ्चकं—यथा, अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमानामिकाकनिष्ठम् ।

अङ्गुलिपर्व्व । क्ली । अङ्गुलिग्रन्थौ ।

अङ्गुलिफला । स्त्री । श्वेतनिष्पावे । रा.नि. ।

अङ्गुलिमानम् । क्ली । अङ्गुल्या योजनपर्य्यन्तमाने । ८ यवैः—१अङ्गुलिः । २४ अङ्गुलिभिः—१ हस्तः । ४ हस्तैः—१ दण्डः । २००० दण्डैः—१ क्रोशः । ४ क्रोशैः—१ योजनम् । इति । [का. ।

अङ्गुलिमोटनम् । अङ्गुलिमर्द्दनशब्दे । चि-

अङ्गुलिसंज्ञा । स्त्री । यथाय्यां । যাউ । [१८ ।

अङ्गुलिसम्भूतः । पुं । नखे । नथ । रा.नि.व

[illegible]ी । स्त्री । गजकर्णिकायाम् । मे सचिकं ।

अङ्गुषः । पुं । नकुले । নেউল । बाणे । जीव ।

अङ्गुष्ठः । पुं । वृद्धाङ्गुली । বুড়ো আঙুল । रा नि व १८ । [म्लालजी ।

अङ्घ्रालजी । स्त्री । अम्लालजीरोगे । See अ-

अङ्घ्रिः । पुं । द्रुममूले । रा.नि.व.१ । अम. । पादे । रा नि.व १८ ।

अङ्घ्रिग्रन्थिकम् । क्ली । पिप्पलीमूले ।

अङ्घ्रिजिह्विकः । पुं । दमनकवृचे ।

अङ्घ्रिनामकः(नामन्) । पुं। दमनकवृचे । वृचमूले । रा.नि.व.२ । अम. ।

अङ्घ्रिपः । पुं । वृचे । रा.नि व.१ । हला ।

अङ्घ्रिपर्णिका } स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকু-
अङ्घ्रिपर्णी } লিয়া। भा.पू.१.गु.व. ।

अङ्घ्रिबला । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ।

अङ्घ्रिवल्लि.(का) } स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চা-
अङ्घ्रिवल्ली } কুলিয়া। श.टी.र. ।

अङ्घ्रिपः । पुं । तन्नामकतालुरोगे। See अधुषः

अङ्घ्रिसन्धिः । पुं । पादगुल्फे । [हे.च. ।

अङ्घ्रिस्कन्धः । पुं। गुल्फे । পায়ের গোড়ালি।

अङ्घ्रुरः । पुं । पादगुल्फे ।

अचरणा । स्त्री । योनिव्यापद्विशेषे, यत्र योनिः प्रथममेव मैथुनाद्विरता बीजं न गृह्णाति । एवमतिचरणापि योनिरतिमैथुनात् न बीजं गृह्णाति । मैथुनात् पूर्व्वमेव रजोनिःसारणात् च चरणातिचरणयोः वीर्य्यं नावस्थितं भवतीति केचित् । लक्षणम्--मैथुनेऽचरणा पूर्व्वं पुरुषादति रिच्यते । बहुशयातिचरणा तयोर्बीजं न विन्दति । मा.नि. ।

अचलत्विट् । पुं । कोकिले । श.च. ।

अचिकित्स्यः । त्रि । चिकित्सितुमशक्ये ।

अचिकुरः । पुं । खालित्ये । টাক্ ।

अचिन्त्यजः । पुं । पारदे । रा.नि.व. १२ ।

अचिन्त्यशक्तिरसः । पुं । रसोऽयं मवज्वरे व्यवस्थेयः । अस्य मात्रा रक्तिद्वयम् । अनुपान

धान्यपिप्पलीक्वाथ'। रसोऽयं बहुसुपाया वालुका यन्त्रेण लघुपुटे पाच्य.। अत्र पारदादिस्वर्णपर्य्यन्तानामेकैको भाग, लौहस्यार्द्धो भाग., लौहार्द्धं वैक्रान्त। द्रव्यसमुदायं भृङ्गराजरसेन समर्द्य पर्पटीवत् पचेत्। ततो भावनाद्रव्याणां प्रत्येक भावनात्रितयं दत्त्वा पचेत्। रस. गन्धक. प्र. २ मा. कज्जली कार्य्या। अथ भृङ्गराज केशराज निर्गुण्डी (निशिन्द।), मण्डूकी (थूलकुडि), श्रीमसुन्दरक. (गिमा),अपराजितामूलं, शालिञ्च:, कालमारिष (काँटानटे),मूर्वावर्त्तश्चेति द्रव्याणि। एषां प्र.रस ४ मा. तेन मिश्रयित्वा पश्चात् स्वर्णमाक्षिक १मा. मरिचचूर्णं १ मा. दत्त्वा च गुञ्जाभा वटी कार्य्या। भैष ज्व चि.।

अचिन्त्यात्मा । पुं। परमात्मनि।

अचिरपल्लव: । पुं। सप्तपर्णवृक्षे। प मु.।

अचेतन: । त्रि। जडे। सेन्द्रियं चेतनद्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम्। च.।

अचैतन्य: । त्रि। चैतन्यरहिते। [कम्।

अच्छ: । पुं। गुन्द्रे। भल्लूके। स्फटिके। मे कहि

अच्छभल्ल(लुक.) । पु। भल्लूके। ভালুক। रा.नि व.१९। रत्ना.।

अच्छर्दिका । स्त्री। वान्ती। रा.नि.व.२०।

अच्छल: । पुं। तिलकल्के।

अच्छिन्नपत्र: । पुं। शाखोटवृक्षे। শেওড়া গাছ। युक्तपत्रवृक्षमात्रे।

अच्छुक: । पुं। तन्नामकरञ्जनपुष्पवृक्षे। আঁচ ফুলেরগাছ। तिनिशवृक्षे। प मु। [उदुम्बरवृक्षे।

अच्युतावास:। पुं। अश्वत्थवृक्षे। रा नि व ११।

अज: । पु। छागे। भा पू.। स्वर्णमाक्षिके। हे च.। तन्नामकौषधिविशेषे, अजमश्रीतिख्याते। अजनामकौषधिरजमश्रीति विज्ञायते। च चि १४।

अजकर्ण: } **अजकर्णक:** } पुं। छागकर्णवत्पत्रशालतरुविशेषे। असन इति र.मा.। शाल सर्ज इति रत्ना। पीतशाल इति च भाषा प्रसिद्ध। আসনা, পিয়াশাল। हि आसन्। गुणा —कटुतिक्तकषाय: उष्णवीर्य्य. कफपाण्डुकर्णरोगप्रमेहकुष्ठविषव्रणघ्नश्च। भा पू १मा.वटा.व। सर्जवृक्षे।

रा.नि.व.९। महासर्जतरौ शालभेद एव। सु.सू. अ ३८,५गण ड।

अजका । स्त्री। अजागलस्तने। छागपुरीषे। तन्नामकक्रष्णगतशोणितजनेत्ररोगविशेषे। आता सपिच्छिलास्रस्रुदातार्म्रपिटिकातिरुक्। अजाविट् सदृशोच्छ्रायकाष्ण्र्यावज्र्याह्वजाजका। वा.उ.१०अ।

अजकाजातम् । क्ली। नेत्रतारकगतरोगविशेषे। तथाच व्यथा, रक्तता, पूयस्रावश्च नेत्रयोर्भवति। लक्षण —अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलास्र। विदह्य कृष्ण प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत्। मा.नि.।

अजकेशी । स्त्री। नीलीवृक्षे। वै निघ.।

अजगन्धा } **अजगन्धिका** } स्त्री। वनयमान्याम्। चैत्रयमान्या। भम।रत्ना। वनयमानी। (Ocymum gratissimum,) गुणा —कटु तीक्ष्णा रुच्या हृद्या अग्निवर्द्धनी दृष्टिह्रासकरी लघु'शुक्रवातकफघ्नी च। मद.व.१। वनतुलस्या। वनतुलसी। हि बबरी, बबइ। तिलीणि। मद। मं रानतुलस, तिलवण। रा.नि व.४। गुणा:—लघु: रुच्या हृद्या वातकफघ्नी च। मद व १। वनयमान्यां। च.द.वि.ज्व.। “नीलिनीमजगन्धाञ्च।” फोफान्दी, वनयमानीति। च सू.४अ. च.सू.२शिरो. वि.। वा चि.१५अ। उ.२१अ.।

अजगन्धिनी । स्त्री। मेषशृङ्गाम्। গাড়ল শিঙে। र.मा.।

अजगर: । पु। (Boa constrictor.) सर्पविशेषे। मद १२।१०६। बिलेशयमृगविशेषे। अथ मर्मसि हित'। सु सू.४६प.।

अजगल्लिका } **अजगल्ली** } स्त्री। बर्बरीवृक्षे। বাবুই তুলসী। भा.पु.१भ.पु। क्षुद्ररोगान्तर्गतबालरोगविशेषे। स च कफवातजन्या भवतीति। वा.उ.३१अ.। स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा। पिटिका, कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका। मा.नि,क्षुद्ररो.।

अजघोष: । पुं। त्रयोदशविधसन्निपातज्वरान्तर्गतसन्निपातज्वरे। लक्षण —छगलकसमानगन्ध. स्कन्धरुजाक्षामास्नरहगभरभु:। अजघोषसन्निपाताद्दातामाप. पुमान् भवति। भा.म १भ.।

अजटा । स्त्री(Flacourtia cataphracta,)

भूम्यामलक्याम्। भुँई आमला। रसे.चि.अर्श:-अग्निमुख-लौहे।

अजड़ा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । कपिकच्छ्वाम् । आलाकुशी, भुँईआमला । भा.पू.गु.व । कुमरिचे । लक्ष्मविच । अचि ।

अजड़ाफलम् । क्ली। शूकशिम्बीफले । आलाकुशी फल । च.चि.२अ. वृष्यचौरे ।

अजप्या । स्त्री । A plant, (Yellow jasmin.) स्वर्णयूथिकायाम् । छागसमूहे ।

अजदण्डी । ब्रह्मदण्डीवृक्षे ।

अजनामकम् । क्ली । माचिके । हे.च. ।

अजन्तजग्धः । त्रि । अकीटभक्षिते । च.द. अ.सा.चि.कुटजपुटपाके. । [भा पू.१भ.फ.व ।

अजप्रिया । स्त्री । वदरीवृक्षे । कुल गाछ ।

अजबला । स्त्री । कृष्णतुलस्याम्। कालतुलसी।

अजभक्षः । पुं । वर्बुरीवृक्षे । बाबुई, बावर । रा नि । (क्ष) क्षुद्रदुरालभायां । रा नि व ४ ।

अजमलः । पुं । गोधूमे । गम् । प.मु. ।

अजमांसम् । क्ली । छागमांसे। See छागमांसम् । वा.सू.६अ ।

अजमोदः । पुं । दीप्यके । वा.सू २५अ. वत्सकादिच । "कटुङ्गफलाजमोद. ।"

अजमोदाख्या । स्त्री । वनयमान्या । चैत्रयमान्या। रवा । वृहज्जशनादिचूर्णे। यमान्यां। रा नि.।

अजमोदा(दिका) । स्त्री। (Pimpinella Involucrata, Ligusticum ajwaen, Syn Apium involucratum) स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । रान्धुनी । हि अजमद । अजमोदा इति महाराष्ट्रकर्णाटयो. प्रसिद्धा। तैं वामं । गुणा.—कटुरुष्णा रुक्षा कफवातघ्नी रुच्या शूलाध्मानारोचकजठरनाशिनी च । रा नि व.६ । कटु: तीक्ष्णा दीपनी वातकफघ्नी उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बलमन्दा लघु नेत्ररोगकृमिच्छर्दिहिक्कावस्तिरुजापहा च । मद.व.२। कटु:, तीक्ष्णा, आग्नेया, वातकफघ्नी, उष्णा, विदाहिनी, शुक्रवर्द्धनी, बल्या, लघु, नेत्ररोगकृमिवमिहिक्कावस्तिशूलघ्नी च । भा. १भ ह व । सि यो.अग्निमान्द्य चि. । "त्रिकटुक अजमोदा ।" यत्र चि एलादिमन्थे । तथा ग्रहणी चि.चित्रक गुडे । च सू ४अ ४५दश । वनयमान्यां। यमान्याम् । सु सू.३८अ.पि.व.। ङ । च ग्रहणी चि चित्रकाद्यगुडिकायां । महाषट्पलकघृते। ग्रहणी कल्याणगुडे ।

अजमोदाद्यवटकः । पुं । आमवाते हित । अत्र यमान्यादिचूर्णं प्रत्येकं १ पलं, शुण्ठ्या. १० पलानि, वृद्धदारकस्य १० पलानि, हरीतक्या. ५ पलानि, सर्वचूर्णसमं गुडं दत्त्वा एकत्र विमिश्रयेत् । च द भा वा चि ।

अजम्भः । पुं । भेके । श.र. ।

अजया । स्त्री । विजयायाम् । भङ्गा सिद्धिरिति भाषा । रा नि । [रद्दिते।

अजरम् । क्ली। स्वर्णे। रा नि व.१३। त्रि.। जरारहिते।

अजरकम् । क्ली । अजीर्णे । सि.यो.कास चि. द्वन्द. । च द पाण्डुचि योगराजे ।

अजरा । स्त्री । गृहगोधिकायां । टिकटिकि । जीर्णफञ्जीलतायां । वृद्धदारके । रा.नि.व.७ । घृतकुमार्याम्। घृतकुमारी। रा नि.व ५। आलकुशायाम्। आलाकुशी । भा पू.१भ.गु.व।

अजलम्बनम् । क्ली । यामुनस्रोतोऽञ्जने । श. च. । Antimony.

अजलोमा(मी) । पुं । शूकशिम्ब्याम्। आलाकुशी । र.मा.। Cowach. See आत्मगुप्ता । महौषधिविशेषे । See औषधि: ।

अजवल्ली । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে ।

अजशृङ्गिका / अजशृङ्गी } स्त्री । A plant, described as a milky and thorny plant with a front crooked figure like a ram's horn. भा.पू.१भ गु.व १७१ । মেড়াশিঙে, গাড়লশিঙী, ছাগলবেঁটে इति वङ्गभाषा । तिलपाकगणीय स्वनामख्यातवृक्षे । मे मिढसिंग । कं उरियमर । रा.नि.व ८ । छागलविषाणिका उष्ट्रमारणी मेढशृङ्गीति । सु.सू ३८अ. । गुणा:—कटु: तिक्ता कफार्श:शूलशोथघ्नी चक्षुष्या श्वासहृद्रोगविषकासकुष्ठघ्नी च । एतत्फलं तिक्तं कटूष्णं कफवातघ्नं जठरानलदीपिकम् हृद्यं रुच्यं लवणरसं च-क्षुरसञ्च । रा.नि.व.८ । वातघ्ना पाके रुक्षा पित्त-

प्रबद्दीमनेवएलघ्नी । मद.व.१ । भा.पू.१भ गु व । कर्कटशृङ्गे, स च पुनर्जीवसदृशक्षुद्रविशेषः। सु.मू. ३७ अ.। भा.४भ.रैवतीयहचि.। मेषशृङ्गां, कर्कटशृङ्गां वा। सु.मू ३८भ.वल्लीपञ्चके। वा.चि.८भ। "अजशृङ्गी जटाकल्कम्।" भा पू.२भ.भने.व.।

अजर्ग्या: । स्त्री । फटिकारिकायाम् । मा नि ।

अजहा । स्त्री ।(Corpopogon pruriens.) शूकशिम्ब्याम्। आलाकुशी । च टी.।

अजक्षीरम् । क्ली । छागदुग्धे । वा.उ.१६भ.। See छागदुग्धं ।

अजक्षीरनामः । पुं । माक्षीटवृक्षे । आओड़ा गाछ । रा.नि.व ६ ।

अजा । स्त्री । छाग्याम् । तन्नामकमहौषधिविशेषे । सु.चि ३०भ । See सोमौषधिः ।

अजागरः । पुं । A plant (Eclipta or verbesina prostrata.) भृङ्गराजवृक्षे। भीमराज । श.र.। महासर्पे ।

अजाघृतम् । क्ली । छागीघृते । गुणाः—अजाघृतञ्च चक्षुष्यं दीपनं बलवर्द्धनं । द्रव्यं पाके कटु प्रोक्तं कासश्वासक्षयापहम् । कफार्शोराजयक्ष्मायानाशनं परमं मतम् ॥ वै निघ. । [व.६ ।

अजाजिकः(का) । पुं । पीतजीरके । रा.नि.

अजाजी(जिः) । स्त्री। (Cuminum cyminum)Cumin seed. जीरके। कालाजीरा। हि जीरा,कालाजीरा। स्थूलजीरके । बड़जीरे। रा.नि व.६। च.द.मधदभ्रौ चि.हृद्भुके। काकोदुम्बरिकायाम्। यज्ञडुमुर। श्वेतजीरके। भा.पू १भ ह व। च द.संग्रहणी चि,भायामकाञ्जिके। र. सा.सं माषिक्षारसी। कृष्णजीरके। सि यो.दिवाचामिस्वरे रुद्द । "अजाजी गुडसंयुक्ता विषमज्वरनाशिनी।"

अजातकम् । क्ली। छागीतक्रे । गुणाः—अजातक्रं लघु स्निग्धं दाहगुल्मार्शनाशनं । त्रिदोषश्वयथुपाण्डुरोगहरं परम् । वै निघ. ।

अजातदन्तः । त्रि । मासषट्कातीतेऽपि यस्य शिशोर्दन्तोद्गमो न भवति ।

अजादनी । स्त्री । A small species of prickly night-shade. क्षुद्रदुरालभायाम्। रा नि व ४ ।

अजादुग्धम् । क्ली । । छागदुग्धे ।

अजानयः } पुं । A horse of good **अजानेयः** } breed. उत्तमाश्वे । जयदत्तः ।

अजान्त्री । स्त्री । A potherb (Convolvulus argenteus.) नीलवृक्षायाम् । नीलबोना, छागलबेंटे । रत्ना. । गुणाः—कटुरसा, कासघ्नी, बीजदा, गर्भजननी च । रा नि.व. ३ । इड्डदारके । रा.नि.व.१ ।

अजापक्षम् । क्ली । पक्षघृतविशेषे ।

अजापञ्चकम् । क्ली । यक्ष्मरोगे घृतम् । छागघृतं ४श्र छागविष्ठारसः४श्र छागीदुग्धं ४श्र छागदधि ४श्र छागमूत्रं ४श्र. प्रक्षेपः यवक्षारः ८ पलं यथाविधि पाच्यम् । च.द यक्ष्म चि.। भैष ।

अजापयः । क्ली । छागदुग्धे । वा उ.१३भ. ।

अजाप्रिया । स्त्री । वदरीवृक्षे । भा फ.व.।

अजामांसम् । क्ली । छागमांसे । गुणाः—लघु स्निग्धं किञ्चिच्छीतं रुचिप्रदं मधुरं पुष्टिकृत् बल्यं वातपित्तघ्नं । वै.निघ ।

अजामूत्रम् । क्ली । छागीमूत्रे । गुणाः—कटु उष्णं रूक्ष नाडीविषघ्नं श्लीहोदरकफश्वासगुल्मशोफहरं लघु च । रा.नि व.१५ । वा.उ २४भ. ।

अजामेदः । क्ली । छागवसायाम् । वा चि,१भ. ।

अजाविट् । स्त्री। छागविष्ठायाम्। वा.उ.१०भ.

अजाह्वा । स्त्री । आत्मगुप्तायाम् । आलाकुशी । च टी.भ. । See अजहा ।

अजाद्धी । स्त्री। काकोदुम्बरिकायाम् । दाड़ुडुमुर । भं काला उम्बर । रा.नि व.११ ।

अजाक्षीरम् । क्ली । छागीदुग्धे ।

अजिततैलम् । क्ली । भेदरोगे हित तैलम्। तिलतैलं,चर्मभ्रष्टरसकं,शतावरी शरावकम् । चामलकीरस ४श्र दुग्धं ४श्र । कल्कार्थं यष्टिमधु पलमितम्। च द मेदरोग चि। अकाल्योऽपि भवेत् भेदः यः साध्यः कैरपि दृश्यैः। भेदपातविधौ यत्र प्रमाणं नैरितं क्वचित् । भेदस्य कुडवं तत्र दधेरक्तस्य पिन तु । इति प.व ।

गन्धद्रये उत्तरदेशे प्रसिद्धे । भा.पू.१भ.क.व. ।

अञ्जनगुड़िका । स्त्री । विसूचिकायामौषध विशेषे । गुडपुष्परसः, अपामार्गबीज, अपराजिता मूलं, हरिद्रा, त्रिकटु च । अञ्जनं कर्त्तव्यम् । च. द अग्निमान्द्यचि. ।

अञ्जनत्रयम्(त्रितयम्) । क्ली । कालाञ्जन सौतोऽञ्जन रसाञ्जनेषु । "कालाञ्जनसमायुक्तं सौतोऽञ्जनरसाञ्जने ।" रा नि व २२ ।

अञ्जननामिका । स्त्री । वर्त्मगतनेत्ररोगभेदे । आञ्जनी, आञ्जनाई । अत्र वर्त्मसन्धौ रक्तेन ताम्रा मुद्गप्रमाणा पिडका भवति।वा.उ.८.१४श्र। "दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसम्भवा । मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साञ्जननामिका ॥" मा.नि।

अञ्जनभैरवः । पुं । सान्निपातिकज्वरे रसः। अत्र एकांशमिति प्रत्येकमेकांशम् । तीक्ष्णं तीक्ष्णलौहम् । र.सा.स सान्निपा ज्व । अथाञ्जनं विधिः ।

अञ्जनयुग्मम् । क्ली । सौतोऽञ्जने रसाञ्जने च । वा सू. प्रियङ्ग्वादि: ।

अञ्जनरसः । पुं । सान्निपातिकज्वरे भस्म् । तत्र द्वैशः पारदः । मरिचचूर्णं समम् । र.सा.स ज्व चि.। अन्यः सान्निपातिकज्वरदाहे। तत्र वाह्निकं हिङ्गु । रसकं स्फटिकारी ।

अञ्जनविधिः । पुं । नेत्रप्रसाधनभेदे । यथा, "अथ सम्यक्दोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् । अञ्जनं क्रियते येन तद्द्रव्यं चाञ्जनं मतम् ॥ रसो वटी तथा चूर्णमिति त्रिविधमञ्जनम् । यथापूर्वं बलं तेषु स्नेहमाहुर्मनीषिणः ॥ तत्प्रत्येकं त्रिधा प्रोक्तं लेखनं रोपणं तथा । स्नेहनचे"ति । तेषु,लिखनं क्षारतीक्ष्णाम्लरसैरञ्जनं नेत्रवर्त्मादिदोषहरम् । रोपणं सकेद कषायं तिक्तं दृष्टिबलवर्द्धनञ्च ॥ मधुरं स्नेहमल्लं स्नेहनं नेत्रस्नेहनार्थम् । भा।

अञ्जनादिगणः । पुं । चन्दनफलिनीमांसीपद्मोत्पलरसाञ्जनमधुकनागाह्वरूपो वर्गः । स च विषाभर्दाहपित्तघ्नः । वा सू.१५श्र. । सौवीराञ्जनं, रसाञ्जनं, नागकेसरपुष्पं,प्रियङ्गुः, नीलोत्पलं, वीरणमूलं, नलिनं, मधुकं, पुन्नागञ्चेति । सु.सू.३८श्र।

अञ्जनाधिका } स्त्री । कृष्णकार्पासतुपे । See
अञ्जनिका } कालाञ्जनी । वाग्भटाम् आञ्जनाई । अञ्जनी लेपकारिणी । हारा.। हे.च.४ का. । क्षुद्रमूषिकायाम् ।

अञ्जनाम्भः । क्ली । अञ्जनजले । Liquid collyrium.

अञ्जनिकः । पुं । गन्धरासायाम् । [नि.व.४ ।

अञ्जनी । स्त्री । कटुकायाम् । कालाञ्जन्यां । रा.

अञ्जलिः । पुं । प्रसृतिद्वये, ३२तो. प प्र १ख.। कुडवमाने । रत्ना.नानार्थः । भा.उ.वाजी । करसम्पुटे । मै लभिकम् ।

अञ्जलिका । स्त्री । लज्जालुकायाम् । क्षुद्रमूषिकायाम् । जटा. ।

अञ्जलिकारिका । स्त्री । (Mimosa natans) लज्जालुकायाम् । रा नि.व.५ । भा.पू.गु.व.।(Lycopodium imbricatum.) वराहक्रान्तायाम् । ववाक्रान्ता ।

अञ्जलिनी । स्त्री । लज्जालुकायाम् ।

अञ्जीरः । पुं । (Ficus carica,Psidium pomiferum.) स्वनामख्यातवृक्षे । बड़ पेयारा गाछ । हिं अंजीर । फलगुणाः—शीतलं, स्वादु, गुरु, रक्तपित्तवातघ्न । मद.व.६ ।

अटरुषः । पुं । (Justicia adhatoda.) वासकवृक्षे । र.सा.स.मूत्रिकारिरसे, कन्दर्पसारतैले च । वा.चि २५. । See वासकः ।

अटरूषः } पुं । वासकवृक्षे । र.सा. । च.द. रक्तपित्तचि ।
अटरूषकः }

अटवी । स्त्री । अरण्ये । [इति रत्ना ।

अटवीलता । स्त्री । कुष्माण्डवृक्षे । कुम्हाड़्या

अटिः । पुं । शरारिपक्षिणि । हला. ।

अट्टम् । क्ली । अन्ने । मे टवर्गे ।

अट्टनम् । क्ली । चक्रभेदे । त्रिका. ।

अट्टहासः(कः) । पुं । (Jasminum multiflorum.) कुन्दपुष्पवृक्षे । कुँद फुलेर गाछ । रा नि व.१० ।

अड्डनः । पुं । गोधूमे ।

अड्डुः । पुं । लकुचवृक्षे ।

अणुः । पुं । सूक्ष्मधान्ये । चणब्रीहिविशेषे स्यात् । मेदिनिक । चीनधान्ये । [६२अ ।

अणुज्योतिः । क्ली । स्त्रीकट्टी । वा शा ५अ

अणुतैलम् । क्ली । केशगतरोगे तैलविशेष । वा.सू २०अ उ.२२अ । [नि व ४ ।

अणुमुष्टिः । पु । विषमुष्टी, महानिम्बे । रा

अणुरेवती । स्त्री।(Croton polyandrum) दन्तीवृचे । प सु । रा नि.व ६ ।

अणुव्रीहिः । पु । सूक्ष्मधान्ये । रा नि व १६ ।

अण्डम् । पुं,क्ली । मुष्के । रा नि व १८ । डिम्बे । डिम्,आण्डा । गुणा —कटु स्वादु रुचिकर शुक्रकर वातश्लेष्महरश्च गन्धमार्जाराण्डे । थाटोनी ।वै निघ.२भ.वा व्या विषगर्भतैलेऽमृगनाभी वीर्य्ये।वि.।

अण्डकः । पुं । अण्डकोषे । हे च ।

अण्डकोटरपुष्पा । स्त्री । अजान्त्राम् । नी लबुझा इति लोके । रत्ना ।

अण्डकोषः । पुं । कुष्कौ । वृषणे । अण्ड-कोष । रा नि व.१८ । अण्डकोषलक्षणं —रेत शुक्रसमावहं कोषगर्भे,वसिवते। रेत स्रावाण्डयुगल यथ्याभं चाण्डवर्तुलं । भूणस्योदरवेष्टन्या पश्चा उदरगह्वरे । तिष्ठेत्साकुम्पर्शनाद्भूमि कोषमायाति तद्द्वयम्। दक्षिणमात् स्थूलतर वामाण्ड निम्नलम्बि च । वाम रैतसिकं सूत्रं यतो दीर्घतरं परम् । च मर्मपरिसंस्थानसवन्धेन निर्मितं । कोषो रैतसिके सूत्रे भवेऽण्डयुगल तथा । तनोराभ्यन्तरो रक्त म ज्ञोचनगुणान्वित । तनोर्वाह्ययममयी लोमभि कतिभिवृत । तनोस्तिरश्चरध्यामरेकया भिद्यत द्विधा । तद्गर्भयमध्यान्तं पुंसोऽण्डयुगल भवेत् । उ दराद्रेतस सूत्रे पश्चाद्गमाण्डयो । नियत सम नुमायेत धराह्मायादिर्निर्मिते ॥ चविरिति कश्चित्।

अण्डकोषकः । पु । अण्डकोषे । श र. ।

अण्डगः ।पुं। गोधूमे ।

अण्डगजः । पु । चक्रमर्द्दवृचे । रा नि व ४ ।

अण्डजः । पु । मत्स्ये । पक्षिणि । भा पू १भ ।

अण्डजा ।स्त्री । सरटे । वि । सर्पे । मत्स्ये । पक्षिणि । मे जत्रिकं । कस्तूरी । वा च्मा ।

अण्डपर्णः । पु । महापत्री । चवि.।

अण्डपेशी । स्त्री । कोषे । मुष्के । हे च ।

अण्डस्कन्दः । पु । अण्डेषु स्कन्द इव,अण्डस्य रोगविशेषे । तल्लक्षण यथा —प्रकोपान्मारुतादीनां कारणे पूर्व्वचोदिते । अण्डस्कन्दस्तुरङ्गाणा जायते बहुसञ्ज्ञक ॥ तस्य रूप चिकित्साच भेदश्चैव समासत: । प्रवक्ष्यामि यथायोग वाजिनां हितकाम्यया। वृषणौ दूषयेद्वायु श्लेष्मणा यस्य संयुत । तस्य सु षाश्वल्येकौ रोगी वाताण्डसञ्ज्ञक. ॥ यदण्ड कम्प तेऽश्वस्य तेन पादेन खञ्जति । सम्यक्पृष्ठस्य तस्याञ्च वेदना मुष्कयोर्भवेत् ॥ शूनता मुष्कयोश्चैव रक्तता कृष्णतापि वा । भवेत् पित्तेन दुष्टेन पिड़कानाञ्च सम्भव ॥ शूनौ पक्वौ तुरङ्गस्य मुष्कौ यस्य सवेदनौ । त्रिकस्तम्भेन युक्तस्य तस्य पूताण्डमादिशेत् ॥ स्पर्श न कठिनौ रूक्षौ रूपतश्चैव यौ मृदू । वृषणौ यस्य वाहस्य स स्रुताण्ड प्रकीर्तित ॥ तस्मिन् सर्व्वा प्रयोक्तव्या क्रिया पीताण्डबोधिता ॥ शूनौ तु क ठिनौ रूक्षौ वृषणौ मन्दवेदनौ । कुक्कुटूबस्य वाहस्य मूत्रकोशस्य शूयते ॥ श्लेष्माण्ड स तु विज्ञेय श्चोपा र्थो वेधयेच्छिरां । निर्द्दह्य कटुतैलेन चाड्गे स्वेद कारयेत् ॥ जयदत्त ५०अ ।

अण्डहस्ती । पु । चक्रमर्द्दवृचे । रा नि व ५ ।

अण्डालुः । पु । मत्स्ये । श च ।

अण्डिका । स्त्री । यवचतुष्टयपरिमाणे । च ।

अण्डिनी । स्त्री । सान्निपातिकयोनिरोगविशेषे । लक्षण —"अतिकायगृहीतायास्तरुण्या भण्डिनी भवेत् ।" सु चि ।

अण्डीरः । पु । पुरुषे । मे रत्रिकं ।

अण्वस्थि । क्ली मणिबन्धादिस्थे सूक्ष्मास्थि सु शा ।

अणुली । स्त्री । चङ्गुली । [इति च लोके । चवि ।

अतन्द्रा । स्त्री । काफि इति ख्याति फणी । 61

अतरुणदाकः ⎱ पुं । क्ष्ददारके । दिम
अतरुणदारु (क) ⎰ टाउड । हि विमारा ।
"अतरुणदारुदारापुरा।"भा म १म अश्विकाव्य वि.।

अतलस्पृक् । क्ली । जले । हे च श्रका ।

अतसी । स्त्री।(Linum Usitatissimum) Common flax चुमावृचे । क्षुमिना । हि तिसि । तें महस्पर्शियं । गुणा—मधुरा बल

कारिका कफवातवर्द्धनी, ईषत्पित्तघ्नी कुष्ठवातघ्नी च। रा नि व १६। शुक्रदृष्टिघ्नी स्निग्धा गुरु वाता सजित्। मद व १०।

अतसीतैलम् । क्ली। अतसीजाततैले। মসিনার তৈল। গুণা —মধুরং পিচ্ছিল বাতঘ্ন মদ গান্ধ কষায়ং কফহর কাসহরঞ্চ। रा नि व १५। आग्नेय स्निग्धोष्ण कफपित्तनुत् कटुपाकमचक्षुष्यं बल्य वातहरं गुरु। मलकृत् रसत स्वादु ग्राहि त्वग्दोषदृहनम्। वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे। अनुपानविधौ चापि प्रयोज्य वातशान्तये॥ भा पू तैलव।

अतिकटुः । त्रि। निम्बादिद्रव्ये।

अतिकण्ट (क) । पु। लघुगोक्षुरके। दुरालभायाम्। मद व १। [कन्दशाके। रा नि व ७।

अतिकन्द (क) । पु। हस्तिकन्दनामकन्दे

अतिकृशः । त्रि। अतिदुर्बले।

अतिकेसरः । पु। कुब्जकपुष्पवृक्षे। কোকণ দেশীয় পুষ্প বিশেষ। हि कूजा। रा नि व १०। भा पु पु व। कण्टकवल्याम्। কাঁটা সেউতি।

अतिक्रान्तावेक्षणम् । क्ली। यत्पूर्वमभिहित तत्। "यथा चिकित्सितेषु ब्रूयात् श्लोकस्थाने यदीरितमिति।" सु उ ६५अ।

अतिगण्डः । त्रि। वृहद्गण्डे। भै ज्वतुष्क।

अतिगन्धः । पु। A sort of Jasmine (Jasminum zambac) मुद्गरपुष्पवृक्षे। रा नि व १०। गन्धके। रा नि व १३। (Michelia champaca) चम्पकवृक्षे। रा नि व १०। भूतृणे। गन्धतृण। रा नि व ८। [भ्यकवृक्षे। रा नि व १०।

अतिगन्धक । पुं। हस्तिकर्णपलाशवृक्षे। च

अतिगन्धा(लु) । स्त्री। पुत्रदात्रीलतायाम्। रा नि व ४। [जिह्वापुत्रा। रा नि व ४।

अतिगन्धिका । स्त्री। पुत्रदात्रीलतायाम्।

अतिगुहा । स्त्री। (Uraria lagopodes) पृश्निपर्ण्याम्। ছোট চাকুলে। र.मा। शालपर्ण्याम्। मद व १। वा सू १५अ। 'सक्षौ गुहाम तिगुहाम्।'

अतिघूर्णता । स्त्री। अतिनिद्रा। भा म ४भ ममूरिकाणि। "तृष्णा दाहातिघूर्णता।"

अतिचर । पु। पक्षिभेदे।

अतिचरणा । स्त्री। तन्नामककफजयोनिरोगविशेषे। अतिव्यवायेन शोथयुक्ता योनिरतिचरणो च्यते। 'सैवातिचरणा शोफसयुक्तातिव्यवायत।" वा उ ३३अ। See अचरणा।

अतिचरा(ला) । स्त्री। पद्मचारिण्याम्। मद व ३। (Hibiscus mutabilis) स्थलपद्मिन्याम्। স্থলপদ্ম। रा नि व ५। भा पू १भ। See स्थल पद्मम्। भूतृणे।

अतिच्छत्र । पु। रक्तकोकिलाक्षे। তালমাখনা। वङ्ग कुলেখাড়া। प सु। रबा। छत्राकायाम्। Mushroom কাটছাতু পোয়ালছাতু। स्थूलतृणविशेषे।

अतिच्छत्रक । पु। भूतृणे। प सु। भूतृणे। गन्धतृण। रा नि व ८। तृणसाधारणे। तृणविशेषे। यस्य मूल पत्रे वा छत्राकार, कटुरसश्च। रा नि। सप्तपर्णवृक्षे।

अतिच्छत्रा } **अतिच्छत्रिका** } स्त्री शताह्वायाम्। शुल्फा। रा नि व ४। मद व १। वा उ ६अ। "अतिच्छत्रा पलङ्कषा।" सि यो उन्माद चि महापैशाचघृते। मधुरिकायाम्। মৌরী। च. चि १अ। छत्रवृक्षे। यस्य मूले पत्रे वा छत्राकार, कटुरसश्च। भूतृणे। रा नि। विषाणिकायाम्। वा सू २८अ। तन्नामकमहौषधौ। See औषधि।

अतिजागर । पु। नीलक्रौञ्चे। रा नि व १९।

अतिजृम्भ । पु। वायुरोगविशेषे। वै निघ।

अतितपस्विनी । स्त्री। गोरक्षमुण्ड्याम्। গোরক্ষ চাকুলিয়া। भा पू १भ गु व।

अतितर्पणम् । क्ली। अतितृप्ती। वा सू ८अ।

अतितीव्रा । स्त्री। गण्डदूर्वायाम्। रा नि व ८।

अतितीक्ष्ण. । त्रि। मरिचादौ। पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। क्ली। अजमोदायाम्। [निघ।

अतितृप्तिः । पु। पित्तज्वररोगविशेषे। वै

अतितिञ्जिनी । स्त्री। तिन्तिड्याम्। তেঁতুল, তেঁতুলগাছ। मद व १।

अतिदग्धम् । क्ली। अतिदग्धरोग। अतिदग्धे

मामावलम्बन गात्रविश्लेष शिरास्नायुसम्ध्यस्थिव्या पादनमतिमात्र, ज्वरदाहपिपासामूर्च्छायोपद्रवा भवन्ति। व्रणश्चास्य चिरेण रोहति हृदय विवर्णो भवति। मुष्टस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं तथौषधम्। इत्यादि। सु.सू १२अ।

अतिदाहः। पु। अतिसन्तापे। वै निघ।

अतिदीप्तिः। स्त्री। श्वेतसुरसायाम्। শ্বেত বাবুই তুলসী। वै निघ। [व ६।

अतिदीप्यः(कः)। पुं। रक्तचित्रके। रा नि.

अतिदुष्टः। पु। गोक्षुरके। वै निघ।

अतिदेशः। पु। प्रकृतस्यानागतेन साधनम्। यथा—अनेनास्य वायुरूर्द्ध्वमुपतिष्ठते तेनोदावर्त्तं स्यादिति। सु उ ६५अ। [सु सू १५अ।

अतिनिद्रता। स्त्री। कफवृद्धिजन्यरोगविशेषे।

अतिपक्वमांसम्। क्ली। पाकाधिकसिद्धमांसे। गुणा—अतिपक्वन्तु यन्मांसं विरसं वातलं गुरु। वै निघ।

अतिपक्वक्षीरम्। क्ली। अतिप्रसघनदुग्धे। घनावृत दुग्ध। इदम् अतिगुरु। "भवेद्गरीयोऽतिपक्वम्।" वा टी हेमाद्री चारपाणि।

अतिपत्रः(कः)। पु। शाकतरौ। শেগুন গাছ। रा.नि व.९। उन्माद चि.महापैशाचघृते। हस्तिकन्दनाममहाकन्दे। रा.नि व ७।

अतिपत्रा। स्त्री। (Sida cordifolia) बलायाम्। বেলেড়া। हिं खरैंटी।

अतिपातितम्। क्ली। अस्थिभङ्गविशेषे। तेनास्थि नि शेषेण भिन्नं भवति। सु नि १५अ।

अतिपिच्छः। पु। श्वेतरक्तालुके। वै निघ.।

अतिपिच्छला। स्त्री। कुमार्य्याम्। घृतकुमारी। वै.निघ।

अतिपिञ्जरः
अतिपीडकः } पुं। दुष्टव्रणे। च।

अतिबला। स्त्री। (Sida rhombifolia.) पीतबलायाम्। पीतवर्ण বেলেড়া, পীতবাকুলি। हिं ककहिया। म पिटारिणी। गुणा—तिक्ता कटु वातघ्नी क्रिमिघ्नी दाहतृष्णाविषच्छर्दिक्लेदोपशमनी च। रा नि.व ४। शीतला मधुरा बलकान्तिकृत्। स्निग्धा ग्राहिणी वातरक्तरक्तपित्तक्षतघ्नी च। मद.व १। इत्थं महाबला कृच्छ्रं भवेद्वातानुलोमनी। हन्यादतिबला मेह पयसा सितया समम्॥ भा पू १भ गु व। सु सू.३८ संशमने। च सू.४अ। सु सू क्रिमिचि.। चि क.क.वल्ली स्त्रीरोगचि। वा.उ. ४०अ। श्वेतवाट्यालके। गोरक्षतण्डुलायां। গোরক্ষ চাকুলিয়া,কালিয়া ঝিটকী। विष्णु नारायणतैले। शतावरीयो सा.की। चि.क क वल्लीकेतक्यादितैले।

अतिबलिका
अतिबली } स्त्री। वाट्यालके। रा नि.व.४।

अतिभारगः। पुं। अश्वतरे। খচ্চর इति लोके।

अतिभोजनम्। क्ली। अतिमात्रया भोजने। गुणा.—आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽधिकम्। सु सू ४६अ कृतान्नव.।

अतिमङ्गल्यः। पु। (Aegle or cratoeva marmeloes) बिल्ववृक्षे। रा नि.व.११।

अतिमञ्जुला। स्त्री। कण्टकसेवतीवृक्षे। हिं सेवती गुलाब। গোলাপ, বক্ত গোলাপ। भा पू १भ पु व। मद व ३। See सेवती।

अतिमण्डलः। पुं। भूधामलक्षे। वै निघ.।

अतिमन्थः(कः)। पु। अग्निमन्थवृक्षे।

अतिमुक्तः(कः)
अतिमुक्तका } पु। Mountain eboney तिनिशवृक्षे। अम। तिन्दुकवृक्षे। তেন, গাব। नवमल्लिकाभेदे। मं सं राय विर। বায়বেল। (Goertnera racemosa.) माधवीलतायाम्। प सु। "अतिमुक्तकमिच्छन्ति वासन्ती माधवीलताम्।" इला ५४। अतिमुक्तमुनि सद्धे वासन्त्यां तिनिशेऽपि च। मे तचतुष्क। वा. उ १२अ। "तथातिमुक्तकैरण्ड।" भा.पु.१भ.। गुणा—कषाय शीतल श्रमघ्न पित्तदाहज्वरोन्मादहिक्काच्छर्दिघ्नश्च। रा नि व १०। See तिनिश। माधवी मधुरा शीता लघ्वी दोषत्रयापहा। भा पु १भ पु व। (क) हरिमन्थे। हारा।

अतिमुक्ततैलम्। क्ली। अतिमुक्तकबीजतैले। गुणा—वातपित्तघ्नं केश्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलञ्च। वा टी हेमा। [व १०।

अतिमुक्ता। स्त्री। अतिमुक्तकायाम्। रा.नि.

अतिमोदनी(दिनी) । स्त्री । नवमल्लिकायां। रा.नि.व.१०।

अतिमोदा । स्त्री।(Jasmimum arboreum) नवमल्लिकायां। সেউতি। रा.नि.व.१०। गणिकारीवृक्षे स्वनाम्ना कोंकणदेशे ख्याते। गणिदि। रा.नि.व.१०।

अतियवः । पुं । निःशूकयवे । कृष्णवर्णे यवे । मद व १० । निःशूकोऽतियवः स्मृतः । यवादतियवो न्यूनः । भा.पू.१भ धान्यव. ।

अतियुक्तः । त्रि । वारंवार प्रयुक्ते । भा.म.ख. १भ ज्व सा. । "स्नेहाद्यैरतियुक्तैः ।" [१७भ.।

अतियोगः । पुं । अतिशयितप्रयोगे । वा.सू.

अतिरक्तः । पुं । हिङ्गुले । वै.निघ. ।

अतिरक्ता । स्त्री । जवापुष्पवृक्षे । वै.निघ ।

अतिरसः । पुं । पौण्ड्रके । श.मा. ।

अतिरसा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । মুরগা। वै.निघ. २भ.अप.चि.पलङ्कषातैले । रास्नायाम् । मद.व. १। वल्लीयष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । शतमूल्याम् । च.सू.४ । [१२ । भा.पू.१भ. मद.व.१ ।

अतिरुहा । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । रा.नि.व.

अतिरूक्ष. । त्रि । स्नेहशून्ये, कङ्गुकोद्रवादौ ।

अतिरेचकः । पुं । काकोल्याम् । কাঁকলা । वै.निघ. । [नि.व.२०।

अतिरोगः । पुं । क्षयरोगे । राजयक्ष्मणि । रा.

अतिरोमशः । पु । वन्य छागे । द्वारा. ।

अतिरोमशा । स्त्री। नीलबुह्नायाम् । छागल বেঁটে । प.मु. ।

अतिलङ्घितम् । क्ली । अत्युपवासे । तल्लक्षणं—पर्व्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च । क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः। मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि। देहाग्निबलनाशश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ च.द. ।

अतिलम्बी । स्त्री । शताह्वायाम् । भा.पू.१भ. ।

अतिलोहितगन्धः । पुं । दमनकवृक्षे । দনা । प मु. ।

अतिवर्त्तुलः । पुं । (Sida rhombifolia) कलायविशेषे । মটর, বাটুলা, কড়াই । र.मा. ।

अतिविदाही । त्रि । राजसर्षपादौ ।

अतिविद्धा । स्त्री । दुष्टव्यधनविशेषे । प्रमाणातिरिक्तविद्धायाम् । सु.शा ८ ।

अतिविषः(षा) । स्त्री ।(Aconitum heterophyllum) स्वनामख्यातोपविषजातीयपण्यद्रव्ये। আতইচ্ । हिं आतइच । अतिविषा सर्व्वत्र भाषा । तैं अतिवसचेट्टु । अतिविषा शुक्लकृष्णारुणभेदात् त्रिधा रसवीर्य्यविपाकेषु तुल्या । गुणाः—कटूष्णा तिक्ता कफपित्तज्वरघ्नी आमातीसारकासघ्नी विषघ्नी छर्द्दिघ्नी च । रा.नि.व.६ । वा.सू.२५भ. वचादि । नागारातिविषाभयाः । च.द ज्व चि.पिप्पल्याद्यघृते । मदनपालस्तु श्यामकन्दोपविषयोश्चतुर्भेदानाह श्वेतरक्तकृष्णपीतत्वात् ते तासां यथा पूर्व्वं श्रेष्ठा गुणोत्तमा सर्व्वदोषहरा शोथघ्नी श्लेष्मकरीगघ्नी रसायनी च । मद.व.१। अतिविषाकटुकीप्रभृतीनामुष्णगोमयजलेन शुद्धिर्ज्ञातव्या । सा. कौ. । [वै.निघ. ।

अतिवीजः । पुं । वब्बूलकवृक्षे । বাবলাগাছ ।

अतिबृहत्फलः । पुं । पनसवृक्षे । কাঁটাল গাছ । भा.पू.१भ. ।

अतिव्यथा । स्त्री । अतिशयितयन्त्रणायाम् । पीडायाम् ।

अतिव्यायामः । पुं । व्यायामाधिक्ये । অধিক কুস্তি করা । अतिव्यायामो न पथ्यः । अतिव्यायामतः कासो ज्वरच्छर्दिः श्रमः क्लमः । तृष्णा क्षयः प्रतमकः रक्तपित्तञ्च जायते॥ भा पू १भ.।

अतिशष्कुली । स्त्री । तिलकृतरोटिकायाम् । गुणाः—रुच्या श्लेष्मपित्तास्रघ्नी गुरुः विष्टम्भिनी, न चक्षुष्या च । भा.पू कृतान्नव. । [मुग । र.मा ।

अतिशारिवा । स्त्री । अनन्तायाम् । অনন্ত-

अतिशूकः । पुं । यवे । যব । प मु. ।

अतिशूकजः । पुं। गोधूमे । গম । Wheat.

अतिशृतक्षीरम् । क्ली । अतिक्वथिते दुग्धे कम्भोऽन्यत् सञ्जाते । तद्गुणास्तु । शास्त्रैर्यन्मतं हितविचारतोऽशमित्वम् । तथा प्रततमं कार्यं गुरु वस्त्रतमं पयः । वा.सू ५ व.पर [illegible]

अतिशोष. । पु । चयरोगे । See चय ।

अतिसय्या स्त्री । वल्लीयष्टिमधुनि ।

अतिसर्जनम् । क्ली । वेधे । मे नपचक ।

अतिसान्द्रः । पु । राजमाषे । वाक्शाली वनपी । रवा । [लतायष्टिमधुनि ।

अतिसाम्या । स्त्री । कृष्णमुखगुञ्जावल्लाम् ।

अतिसार । पु । पर्पटके । मद व.१ । ‌ च्चि पापडा । उदरामयरोगविशेषे । See अतीसार ।

अतिसारकी । त्रि । अतिसाररोगिणि ।

अतिसारघ्न. । पु । चेत्रपर्पटके । क्षे~पाप ड़ा । वै निघ । [निघ ।

अतिसारघ्नी । स्त्री । अतिविदायाम् । वै

अतिसारभेषजम् । क्ली । सौषे । तद्रोग-निवारके औषध ।

अतिसारवारणरसः । पु । अतिसारे रस । अथ कृतकर्पूरं पक्वकर्पूरम् । खाखसीचीर अहिफेनम् । रसा स ।

अतिसारस्या । स्त्री । राखायाम् । वै निघ ।

अतिसूक्ष्म । त्रि । अतिशयसूक्ष्मे ।

अतिसेवनम् । क्ली । अधिकमात्रया सेवने ।

अतिसौम्या । स्त्री । वल्लीयष्टिमधुके । रा नि व ६ ।

अतिसौरभ. । पु । आमवृक्षे । भा पू फ व ।

अतिस्कन्धा । स्त्री । रक्तकुलथके । वै निघ ।

अतिस्थूलवर्त्मा । पु । दुष्टव्रणविशेषे । च ।

अतिस्निग्ध. । त्रि । अत्यन्तस्निग्धे । तस्य लक्षणम्—कफप्रसेक शिरसो गुरुतन्द्रियविभ्रम । रूक्षं तदतिस्निग्ध दृष्टे तत्र प्रदापयेत् ॥ वै निघ । नस्यचि । [निघ ।

अतिस्रवा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । मूर्वा । वै

अतिक्षिप्तसन्धिः । पु । अस्थिरतिशयविक्षेपे । सन्धिच्युतं सदुद्धैरवस्थानं । तेन सन्ध्यस्थोरुभयोरेवातिकान्तता वेदना च । सु नि १५ च । See भग्न ।

अतीसार. । पु । Diarrhœa or dysentry अतीव सरति, प्रकृतिमतिक्रम्य गुदमार्गेण सरतीति अतीसार । खनामख्यातोदरामयरोग, बहुद्रवमलनिसरणरोगे । तस्य निदान गुरुभोजनादिकम् । तस्य निरुक्ति —रसादिद्रवधातूनामपि मन्दीकृत्य मलेन सह मिश्रिताना वायुना चाध प्रणुन्नानां अतिनिसरणादतीसार उच्यते । तस्य च पूर्व्वरूप —हृदय नाभिगुह्योदरादिस्थानेषु सूचीविद्धवद्वेदना, कायावसादवायुमलविबन्धतोदोदराध्मानापरिपाकादिक च । स षड्विध वातपित्तकफसन्निपातशोकापरिपाकजभेदाद्भवति । तत्र वातजे मलस्यारुणता फेणिलता रूक्षता पक्वता तथा गुदे सशब्दवेदनमल्पशो मुहुर्निं सरणञ्च लक्षण भवति । पित्तजे च मलस्य हरितपीतलोहितवर्णता तृष्णामूर्च्छादाहा, मलद्वारे ज्वाला चतञ्च लक्षणम् , कफजे च शुक्लगाढसकफामगन्धिशीतलमल । नि सरन्ति, रोगी च रोमाञ्चय भवति । सान्निपातिके च वातजादिलक्षणानि दृश्यन्त, प्रायशश्चात्र मला शूकरवसा मांसधावनवारिवद्भवन्ति । शोकजे च गुञ्जाफलवद्दृश्यशोणितं केवल मलमिश्रित मलरहितं वा सरति, तत्र मलसहित चेत् दुर्गन्धं मलरहितं चेन्निर्गन्धं भवति । आमातिसारे च नानावर्णं वारवारञ्चातिसार्य्यते, तथा तत्रोदरशूलमतीव जायते । अतीसारस्य चासाध्यलक्षणं—मलस्य कृष्णस्निग्धता, यकृत्खण्डवत् कृष्णरक्तवर्णता, घृततैलवसामज्जदधिदुग्धमांसधावनवारिसदृशता, कृष्णनीलवर्णता, ईषत्कृष्णरूक्षचिक्कणता, शिखिपुच्छवत् विविधवर्णचन्द्रकयुक्तता, घनशवगन्धिमस्तिष्काभता, सुगन्धपूतिगन्धबहुलता च, तथा तृष्णादाहान्धकारदर्शन, हिक्काश्वासपार्श्वशूलेन्द्रियचित्तमोहा गुह्यास्यन्तरवलिपाक प्रलापश्च, तथा गुदसंवरणाक्षमता बलमांसहीनता अतीवोदराध्मान शोथ, मलद्वारस्य पक्वतासत्त्वेऽपि गात्रस्य शीतलता उपद्रवाश्च । चिकित्सा स्वस्वपर्य्याये प्रदर्शनीया । अतीसारे नानाविधद्रवधातुनि सरणमन्यत्र केवलमेव कफनिःसरणमित्यतिसारप्रवाहिकयोर्भेद । इति माधवकरमतवादतीसारमाह । शार्ङ्गधरस्तु भयजमुक्त्वा सप्तविधमाह । तस्य सम्प्राप्ति सशम्पापां चातुरस्य कृशानु वर्च्चोमिश्रो मारुतेन प्रणुन्न । सोऽतीवातिसरत्येव यस्माद्व्याधि घोर तं त्वतीसारमाह । इमामभिप्रायुदरक्रिमितीदग्रावसादाभिसन्निरोधाश्च विष्टम्भ आध्मानमदाविपाको भविष्यत तस्य पूर्वरूपाणि । तस्य निदानम्—गुर्व्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतले । विरुद्धाध्यशनाजीर्णैरसात्म्यै

चापि भोजने ॥ स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषाद्भयात्। शोकाद्दुष्टाम्बुमद्यातिपानात् सात्म्यर्तुपर्य्ययात् ॥ जलाभिरमणैर्वेगविघातैः क्रिमिदोषतः। नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ सु.उ. ४०अ.। स च वातपित्तकफसन्निपातशोकामजभेदात् षड्विध इति। अथातिसार लक्षणम्—अनिलेनाथ पित्तेन श्लेष्मणा चापि वाजिनः। अतीसारस्तथा चान्यः सन्निपातेन जायते ॥ सङ्कोचिताङ्गः श्वासेन सकफं योऽतिसार्य्यते। अल्पं तनु सशब्दञ्च पुरीषं बहु वा हय. ॥ तस्य वातात्मकं विन्द्यादतीसारं विचक्षण। पित्तजञ्चैव वक्ष्यामि श्लेष्मजञ्च समासत·॥ स्वेददाहपरीतानां लक्षयेन्मतिमान् भिषक्। स्रावेण नीलरक्तेन विस्रगन्धेन पित्तजम् ॥ मन्दाहारस्तथा वाहो हृष्टरोमातिपीडित.। श्यामे. सपिच्छिलैर्भिन्नैर्विद्यात् श्लेष्मसमुद्भवम् ॥ सन्निपातात्मकञ्चैव सर्व्वैषां लक्षणैर्युतम्। द्विरूपं द्वन्द्वजं श्लेष्मतीसारं विचक्षणैः। अतीसारा समुद्दिष्टा शालिहोत्रेण दिवि. पुरा ॥ ज.द ४२अ।

अतुल: । पुं । कफे । तिलकवृक्षे । श च.।

अतृप्ति: । स्त्री । दुःखिमूल्ये (।) अपरितोषे।

अतेजा: । स्त्री । छायायाम् । रा.नि,व २३।

अत्क: । पुं । अङ्गे । क्षुधा।

अत्र: । पुं । सूर्य्ये । वै निघ । ।

अत्य: । पुं । अश्वे । [भल्लाके । विज.र.।

अत्यग्नि: । पुं।क्षुधाधिक्ये। च.द अग्निमा चि. ।

अत्यन्तपद्मा । स्त्री । कमलिन्याम् । वै.निघ ।

अत्यन्तशोणित: । त्रि। अतिरक्ते । क्ली। सुवर्णगैरिके । वै निघ।

अत्यन्तसुकुमार: । पुं। (Panicum Italicum.) कन्दलीवृक्षे । कङ्ग्वाम् । रा नि.व १६।

अत्यम्बुपानम् । क्ली । मात्रातिरिक्तवारिपाने। तल्लक्षणं यथा—अत्यम्बुपानाद् विपच्यतेऽन्नं अनम्बुपानाच्च स एव दोषः। तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि ॥ इति अम्बुपानलक्षणम् । रा नि.व.१४ । (

अत्यम्ल: । पुं, क्ली । (Spondias mangifera.) वृक्षाम्ले। टेँकुल। रा.नि व ६। See तिन्तिडी। वनमातुलुङ्गे । मातुलुङ्गे। त्रि,अत्यन्ताम्लगुणे। ·

अत्यम्ला । स्त्री । मातुलुङ्गावृक्षे । वनबीजपूरे। मधुनलेबु, मधुटोवा वा मधुलेबु । रा.नि.व.११। महाकाँकुडी। रत्ना तिन्तिड्याम् । श.र.।

अत्यम्लपर्णी । स्त्री । वल्लिशूरणे लताविशेषे। कडवडवेनि। हिगगोलि। रा नि व.३। अम्ललोणाम्। आमरुल। गुणा.—अत्यम्लपर्णी तीक्ष्णाम्ला शोफगुल्मविनाशिनी। वातहृद्दीपनी रुच्या गुल्मश्लेष्मामयापहा ॥ रा.नि.व.३ । भावा,३भाषा।

अत्यय: । पुं । नाशे, दोषे, कृच्छ्रे । रत्ना.अने. व। शे यनिक। [गाछ। रा.नि.व.१०।

अत्यर्क: । पुं । शुक्लार्कवृक्षे। श्वेत आकन्द

अत्यानन्दा । स्त्री । कफजन्ययोनिरोगविशेषे, येन स्त्री ग्राम्यधर्म्मेण सन्तोषं न लभते। 'अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्म्मेण विन्दति। भा.म. ख.४भ.योनिरोगचि।

अत्यारक्ता । स्त्री । जवापुष्पवृक्षे । -

अत्युग्रम् । क्ली । हिङ्गुनि । मद.व.२ ।

अत्युग्रगन्धा । स्त्री । कृष्णगोकर्ण्याम्। कृष्णापराजितायाम् । अजमोदायाम्। मद व २।

अत्युदीर्णा । स्त्री । दुष्टव्यधनविशेषे। यत्र तीव्रमदाहसुखमस्येव वेधो भवति। स ग्रा.८अ।

अत्यूह: । पुं । कालकण्ठपक्षिणि । दात्यूहे। शे हविक। [कायाम्। शे हविक।

अत्यूहा । स्त्री । नीलशेफालिकायाम्। नीलि-

अत्रि: । पुं । ऋषिविशेषे। -

अदनम् । क्ली । भक्षणे।

अदन्त: । त्रि । दन्तहीने।

अदल: । पुं । हिज्जलवृक्षे । श.च. । एते।

अदला । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । रा नि. ।

अदंग: । पुं । महामूलके । बड मूला।

अदारिका । स्त्री । इथकमनि, हथोलनि। ওলট্ কম্বল । वै निघ। [निघ.।

अद्दड: । त्रि । धर्मिष्ठे । क्ली । वर्णविशेषे । वै.

अद्भुतसार: । पुं । खदिरसारे । रा.नि व.८।

अद्यम् । क्ली । धान्ये ।

अद्यतनः । त्रि । अद्यभवे । আজিকার ।

अद्यश्विना / **अद्यश्वीना** } स्त्री । आसन्नप्रसवायां गवि ।

अद्रकः । पु । महानिम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

अद्रिः । पु । पर्वते । शैलवृक्षे । मे,रद्विक । परिमाणविशेषे ।

अद्रिकर्णी । स्त्री । अपराजितायाम् । श्वेतापराजितायाम् । रा नि.व २३ । [भा पू १गु व ।

अद्रिका । स्त्री । धान्यके । धने । महानिम्बे ।

अद्रिजः । त्रि गिरिजाते । क्ली । शिलाजतुनि । र.मा रवा. । तुम्बुरुवृक्षे । रा नि,व ११ । गैरिके ।

अद्रिजतु । क्ली । शिलाजतुनि । हेमा. । भा. ।

अद्रिजा । स्त्री । सैंहलपिप्पलीक्षुपे । रा नि व.६ । [व.३ ।

अद्रिभूः । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । रा.नि.

अद्रिमाया । स्त्री । वनमाषे । मायाणी । वै निघ । [ढूनुन । वै निघ ।

अद्रिसानुजा । स्त्री । त्रायमाणायाम् । वना

अद्रिसारः । पुं । लौहे । रवा ।

अद्रेष्कः(ष्का) । पु,स्त्री । निम्बविशेषे । हिं बका यननिम्ब । পাহাড়ে নিম্ । भैष कुष्टचि. ।

अधः । अव्ययं । अधोभागे । योनौ । वै निघ. ।

अधःकुम्भनः । पु । वनमौषधि ।

अधःपातनम् । क्ली । पारदस्य पञ्चमसंस्कारविशेषे । यथा—नवनीताह्वयम्भक (নাউসাদর) सूतञ्च समभागं गृहीत्वा जम्बीररसेन मर्द्दयित्वा, एकविंशतीमूलं शिग्रुमूलापामार्गचित्रक सर्षपसैन्धवकल्केन समभागेन मिश्रयेत् ततःकौशं भाण्डाभ्यन्तरस्थे कल्कमिश्रितं तं सूतं लेपयेत् । अथ अन्यदुत्तममधोभाण्डं भुवि पूरयित्वा तस्य मुखे रसयुक्तं भाण्डमधोमुखं संस्थाप्य च तयोः सन्धिमुखं लेपयेत् । अथ उपरिष्टात् पुटे दत्ते पारदो जलं पतति । एतच्च पातनं । "नवनीताह्वयं सूतं" मित्यादि । र का से ।

अध.पुट. । पु । वानीरीवृक्षे । वै निघ ।

अधःपुष्पी । स्त्री । (Hcliotrop... [illegible]) शिखा

क्षुपे । रा नि व ४ । चोरपुष्पीत्यपिविशेषे । চোর কাঁটকী,চোরখড়িকা,ভাঁটুই, উবৃণে, বাটিয়া, লেঙরা । ইটাপুষ্পীতি গৌড়ীয়া । सततञ्च वद्ध दण्डी नखे वै निघ २म. ।

अधःप्रस्तरः । पुं । तृणासने । वै.निघ ।

अधःशल्यः । पुं । अपामार्गक्षुपे । रा नि व ४ । भा पू.१भ. । श्वेतापामार्गे ।

अधःशाखः । पुं । अश्वत्थवृक्षे ।

अधःशेखरः । पु । श्वेतापामार्गे ।

अधमः । पु । अम्लवेतसे ।

अधमाङ्गम् । क्ली । चरणे । अ च ।

अधरः । पु । ओष्ठे । ঠোঁট । रा,नि व १८ । क्ली । स्त्रीयोनौ ।

अधरकण्टकः । पु । दुरालभायाम् । वै निघ ।

अधरकण्टिका । स्त्री । क्षुद्रशतावर्य्याम् । वै निघ ।

अधरा । स्त्री । नीचदिशि । वै निघ. ।

अधामार्गः / **अधामार्गव.** } पु । अपामार्गे । धामार्गवादौ । गड़गড । हि कारव । च.टी ।

अधिकण्टकः । पुं । यासकुवे । क्षुद्रकण्टकी विशेष । रा.नि.व.४ । [निघ ।

अधिकप्रियम् । क्ली । लवि । দারচিনি । वै

अधिकरणम् । क्ली । यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणम् । सु म ४१च । 'यमर्थमधिकृत्योच्यते ।' यथा रसं दोषं वा । सु.उ.६५च ।

अधिकारी । पुं । पुरुषे । वै.निघ. ।

अधिजिह्वः । पुं । A tumour on the tongue. कण्ठगतमुखरोगे । सु.नि.१६च.। अथ हिजिह्वाऽप्युच्यते ।

अधिजिह्वकः । पु । जिह्वागतरोगविशेषे । See अधिजिह्वा ।

अधिजिह्वा / **अधिजिह्विका** } स्त्री । जिह्वारोगविशेष कण्ठविशेष । अत्र जिह्वोर्ध्वे जिह्वाग्रवत् शोथो जायते । तत्रोक्तम् । उपजिह्वा जिह्वाग्रस्थली अतनीरक्तमर्थैः । अत्र यम्—जिह्वाग्रवत् श्वयथु कफात् जिह्वाधर्ष दर्शयेन्ति । सु नि १६च. । कफात् जिह्वाग्र

रोगे त्रिह्वोपरि शोफरूपे। लक्षणम्—"अधिजिह्वाभिधानन्तु उपरिष्टाद्विनिर्द्दिशेत्॥" च द.२८अ.।

अधिदन्तः (कः) । पुं । A tooth growing over another. दन्तमूलगतरोगविशेषे। गजदन्ते। গজদাঁত। अन्यस्य दन्तोपरि यदधिकदन्तनिर्गमरूपरोगे। तेन चास्य ग्रासग्रहणे निक्ता भवति। अष्टदन्तविशिष्टोऽष्टदन्तविशिष्टयाश्चोऽधिदन्त इत्युच्यते। "सप्तभिश्चाष्टभिर्दन्तैः स्यात् चाधिकदन्तकः।" च.द.३अ।

अधिदैवतम् । क्ली। अधिदेवतायाम्। आधिदैविकरोगे। सु शा.१अ.।

अधिपतिः । पुं। मर्मस्थानविशेषे। तच्च रोमावर्त्तस्थाने मस्तकाभ्यन्तरे सर्व्वशिरासम्मिलनस्थानञ्च। सु.शा ६अ.।

अधिभूतः । पुं। यमधिकृत्य योवर्त्तते स एव तस्याधिभूतो नाम। यथा यस्य नासेन्द्रियस्य यत् कार्य्यभूतं तदेव कार्य्यं तस्येन्द्रियस्याधिभूतविषय.। सु शा १अ.।

अधिमन्थः । पुं। Acute pains in the balls of the eyes with pain and swelling of one side of the head. अभिष्यन्दोत्थनेत्ररोगविशेषे। स च वातजपित्तजकफजरक्तजभेदेन चतुर्विधः। सर्व्वत्रैव लक्षणं तीव्रवेदना। अभिष्यन्दे (চোক উঠা বা নেত্রশূল) उपेक्षिते अधिमन्थो जायते। लक्षणम्—वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम्। तावन्तस्त्वधिमन्था स्युर्नयने तीव्रवेदनाः॥ उत्पाट्यत इवात्यर्थं नेत्र निर्मथ्यते तथा। शिरसोऽर्द्धञ्च तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणै.॥ हन्याद्दृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तरात्रादधिमन्थो रक्तजः पञ्चरात्रात्। षड्रात्राद्वा वातिको वै निहन्यात् मिथ्याचारात् पैत्तिक सद्य एव॥ अधिमन्थेषु सर्व्वेषु ललाटे वेधयेच्छिरां। अशान्तौ सर्व्वथा मन्थे भ्रुवोस्तु परिदाहयेत्॥ सु.उ. ६अ.

अधिमांसम् । क्ली,पुं। मा ने रो.। See नेत्रमांसार्म्म

अधिमांसकः । पुं। Inflammation of the tonsils. कफजन्यदन्तवेष्टजरोगविशेषे। हनुभवान्त्यदन्ते अतिवेदनमहाशोथो लालास्रावश्च भवति। चान्त्ये पश्चिमे दन्ते महाशोथोमहारुजः। लालास्रावी कफकृतो विज्ञेय. सोऽधिमांसक। भा.म.ख.४भ.मु रो.चि.। मा.नि.। सु.नि.१६अ.।

अधिमांसार्म्म । क्ली, पुं। Fleshy excrescence on the eye, cancer of the eye. दृष्टिशुक्लगतरोगविशेषे मांसवृद्धीतिख्याते। लक्षणम्—पृथ्वाभं मृदु रक्ताभं यन्मांसं चीयते सिते। पृथुमृद्वधिमांसार्म्म बहुलञ्च यकृन्निभम्॥ मा नि।

अधिमुक्तकः । पुं। माधवीलतायाम्। वै निघ.।

अधिमुक्तिका । स्त्री। मुक्तागर्भे, शुक्ती। मुक्ताशुक्ति। वै निघ। [रत्ना.।

अधिष्ठानम् । क्ली। स्थाने। ग्रामे। नगरे।

अधीरः । पुं। अयोग्यवैद्ये। वै.निघ।

अधोंऽशुकम् । क्ली। परिधेयवस्त्रे। अम.।

अधोगतः । पुं। अस्थिभङ्गरोगे। वै.निघ।

अधोघण्टा । स्त्री। अपामार्गे। আপাঙ্। रत्ना.।

अधोऽङ्गम् । क्ली। मलद्वारे।

अधोमर्म्म । क्ली। गुदे। गुह्यद्वारे। है.च।

अधोजिह्विका । स्त्री। तालुमूलस्थक्षुद्रजिह्वायाम्। আলজিব। ছারা। जिह्वाध.शोथरोगे। कफाद्ध्वस्तादधिजिह्विका चेति। च।

अधोद्वारम् । क्ली। मलद्वारे। योनौ। है.च।

अधोभागहरः । त्रि। विरेचनकर्म्मणि हितकरे। च.।

अधोमुखा । स्त्री। गोजिह्वायाम्। रा नि व ४।

अधोयन्त्रम् । क्ली। वकयन्त्रे।

अधोवायुः । पुं। अपानवायौ।

अधोरेचनः । पुं। आरग्वधवृक्षे।

अधोऽस्रपित्तम् । क्ली। अधोगतरक्तपित्तरोगे। See रक्तपित्तम्।

अध्यण्डा (व्यण्डा) । स्त्री। कपिकच्छुलतायाम्। আলকুশী। See आत्मगुप्ता। भूम्यामलक्याम्। रत्ना। कोकिलाक्षे। তালমাখনা। मद. व १। भा.पू.। प सु.।

अध्यर्बुदम् । क्ली। अर्बुदोपरि जातार्बुदरोगे। আবের উপর আব। लक्षणं—यज्जायतेऽन्यत्खलु पूर्व्वजाते ज्ञेयं तदध्यर्बुदमर्बुदज्ञै। सु.नि.११अ।

अध्यशनम् । क्ली। अजीर्णोपरि भोजने। लक्षणम्

—"अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते। प्राग्भुक्ते त्वनले मन्दे हिरङ्गी न समाहरेत्। प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशी न दुष्यति। पूर्व्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम्। सायमाशे त्वजीर्णे तु प्रातर्भुक्तं विशेषमम्"। वै निघ दिनचर्य्या। भुक्तस्योपरि भूयोभोजने। भा म ख.१भ.भक्ती सा चि। 'वि रुद्धाध्यशनाजीर्णैं।" वा मू न्त्र.।

अध्यचः। पु। चौरिकाङ्कचे। श.र.। महार्कद्रचे। चि। प्रत्येकं कर्षाईमाने। सियौ र.पि चि एला दिगुटकायां द्वन्द्व।

अध्युषितः। पु। सर्व्वाचिरोगे। चि।उपविष्टे।

अधुपः। पु। तन्नामकतालुगतमुखरोगे। अत्र तालुदेशे रक्तदोषजश्वलोहितानतिस्थूलशोथ, तेन च।ज्वरस्तीव्रवेदना च भवति। मानि। तल्लक्षण—शोफस्त्वभ्रो लोहितस्तालुदेशे रक्ताज्ज्ञेय सौऽध्रुपो रुग्ज्वराद्य। सु नि १६अ।

अध्वगः। पु। उष्ट्रे। अश्वतरे। हे च.।

अध्वगभोग्य (ग्य.)।पु। आम्रातकवृक्षे।निका।

अध्वगदृचः। पु। आम्रातकवृक्षे।

अध्वगचर्मो।पुं। खेचरे, पथिके। वै निघ।

अध्वजा। स्त्री। स्वर्णक्षीरुपे। रा नि व ४।

अध्वनिपेवणम्। क्ली। अध्वचलने। वै निघ See चक्रमण।

अध्वरा। स्त्री। मेदायाम्। भा पू १ ह व।

अध्वशोषः। पु। पथिश्रमजन्यशोषरोगे। अ ध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्ग. संभृष्टपरुषच्छवि.। प्रसुप्तगात्रावयव शुष्कक्लोमगलाननः॥ नि।

अध्वसिद्धकः। पुं। सिन्धुवारवृक्षे। रा नि व ४।

अध्वाण्डशामव.। पु। श्योणाकवृक्षे। श्योना गाछ। हि नाउया श्योणाल। श च।

अनंशुमत्फला। स्त्री। कदलीवृक्षे। जटा.।

अनङ्गसुन्दररसः। पुं। वाजीकरणाधिकारे रस। सूतस्य पल गन्धकस्य च पल रक्तकुसुदरसै. दिनत्रय भावयेत्। ततो धात्रूकायन्त्रे प्रहरमात्रं पचेत्। अवताय रक्तोत्पलपुष्परसेन दिनैकं भावयेत्। र.सा स। [यो शा क। रा.नि.व ४।

अनडुज्जिह्वा। स्त्री। गोजिह्वायाम्। गोजि

अनडुही। स्त्री। See अनड्वाही।

अनड्वान्। पुं। वृषे। भा.पू। रत्ना.।

अनड्वाही। स्त्री। गवि। गाई। हला.।

अनणुः। पु,क्ली। सूक्ष्मधान्ये। सङ्कधान। वै निघ

अनन्तः। पुं। दुरालभायाम्। वै निघ २भ. अनन्तादिचूर्णे, सर्व्वज्वरे। सिन्धुवारवृक्षे। अभ्रक धातौ। रा.नि.व.१३।

अनन्तकः। पु। मूलके। नलतृणे। हि नर कट। मद.व.१।

अनन्तमूलम्। क्ली। करालाख्यौषधे। सुग न्धायां। वचाभेदे। श.चि। अनन्तायाम्।

अनन्तमूली। स्त्री। दुरालभायाम्। रक्त दुरालभायाम्। वै निघ।

अनन्तरम्भका। स्त्री। खर्परपोलिकायाम्। आन्दे पिटे। वै निघ।

अनन्तवातः। पुं। तन्नामकशिरोरोगविशेषे। लक्षणं—दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां सम्पीड्य घाटासु रुजां सुतीव्राम्। कुर्व्वन्ति योऽक्षिभुवि शङ्खदेशे स्थिति करोत्याशु विशेषतस्तु॥ गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्प हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान्। अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम्॥ मा नि।

अनन्ता। स्त्री। स्वनामख्यातलतायां। अनन्त मूल। हि अनन्तमूल। सु मिश्र च। शारिवेति स्वरापर्य्ये प्रसिद्धा। रा नि व.१ । See शारिवा।

मुरी चि.। "कन्कैरनन्ता खदिरारिमेदै.....।" वा १५ग्र प्रियङ्ग्वादि व। प्रियङ्ग्वादि दूर्व्वादि व हैमा.ग्रग्णश। "दूर्व्वानन्ता निम्बवासात्मगुप्ता यथा द्रजी यीजनवस्नानन्ता।" नीलदुर्व्वायाम्। भा पू १। रा नि व २२। गोलोम्यां। শ্বেতদূর্ব্বা। रा नि.व.८। यवासायाम्। भा म ४भ.काकेल्यादिव, "अनन्तां कुकुटीं विम्बीम्"। दुरालभाभावे यवासा ग्राह्या। अग्निमन्थवृक्षे। गुडूच्याम्।

अनभिलाप: । पु। अन्नविद्वेषे। अरोचके। रा नि व १०।

अनल: । पुं। चित्रकक्षुपे। रा नि.व.६। भा.पू. १भ.ह व.। च द.मग्रहणी चि पाठादचूर्णे। रक्तचित्रके। र सा सं। भल्लातकवृक्षे। रा नि व.११। पित्ते। रा नि.व २१। देवधान्ये। मद व १०। अग्नी। [दूर्व्वा।" भैष कुष्ठ चि.।

अनलम् । क्ली। भल्लातकबीजे। "अनलमरिच

अनलनामा । पुं। चित्रकवृक्षे। [नि व २।

अनलप्रभा । स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। रा

अनलविवर्द्धनी । स्त्री। कर्कटिकायाम्। কাঁকুড়গাছ।

अनली (लिन्) लि: । पुं। वकवृक्षे। त्रिका

अनवस्थितचित्तत्वम् । क्ली। वायुरोगे। वै.निघ। चित्तचाञ्चल्ये।

अनशनम् । क्ली। लङ्घने। मा.नि.।

अनघ: । त्रि। अघे।

अनस्थि । क्ली। कुचम्पदि।

अनाक्रान्ता । स्त्री। कण्टकार्य्याम्। र.मा.।

अनागतार्त्तवा । स्त्री। कन्यायाम्। अजातरजस्कायाम्। रा नि व १८। [सु च.६१ध।

अनागतावेक्षणम् । क्ली। एतन् बस्तीनाम्।

अनाधार: । पुं। अमन्त्रणनि। वै निघ।

अनातङ्क: । त्रि। अरोगिणि।

अनातप: । पुं। आतपाभावे।

अनातुर: । त्रि। अरोगिणि।

अनामकम् । क्ली। अर्शोरोगे। श र.।

अनामयम् । क्ली। आरोग्ये। रा नि व.२०।

अनामा । पु। अनामिकाङ्गुली। श र.।

अनामिका । स्त्री। तन्नामकाङ्गुली, अङ्गुष्ठात् चतुर्थाङ्गुली। रा नि व १८।

अनार्जव: । पुं। रोगे। रा नि व २०।

अनार्त्तवजलम् । क्ली। पौषादिमासचतुष्टय भवे वृष्टिजले। तच्च वातादिदोषत्रयकोपनं। यथा —अनार्त्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत्। तत् त्रिदोषाय सर्व्वेषां देहिनां परिकीर्त्तितं। भा पू. वारिव।

अनार्त्तवा । स्त्री। रजःशून्यायां। तन्नामकयोनिव्यापदि रोगे। अनार्त्तवास्तनी षण्ढी खरस्पर्शा च मैथुने। मा नि।

अनार्य्यकम् । क्ली। Aloe wood अगुरुकाष्ठे। कृष्णा। কাষ্ঠাগুরুণি। रा नि व १२। भा पू १भ क.व.। [रा नि।

अनार्य्यजम् । क्ली। Aloe wood अगुरुणि।

अनार्य्यतिक्त: (क:) । पुं। (Gentiana cherayta Rox.) भूनिम्बे। চিরাতা। अम।

अनासिक: । त्रि। नासिकाहीने।

अनाह: । पु। आनाहरोगे। See आनाह।

अनाहार: । पुं। आहाराभावे।

अनिच्छ: । त्रि। इच्छ। वै निघ.।

अनिमिष } पुं। मत्स्ये। त्रिका,मी.पञ्चपुष्प। **अनिमेष:** } त्रि। निमेषशून्ये।

अनिर्माल्या । स्त्री। (Medicago esculenta Rox) पिण्डिकायाम्। पृक्कायाम् পিড়িং। रत्ना।

अनिर्वाण: । पुं। कण्ठि। वै निघ.।

अनिल: । पुं। वायौ। स्नायवी। শ্বেত গাছ। रा नि व ११। [वै निघ।

अनिलकपित्थक: । पुं। [illegible]

अनिलकारक: । पु। वार्त्ताकभेदे। वै निघ.

अनिलघ्न (क:) । पुं। Terminalia bellerica.) विभीतकवृक्षे। रा.नि.व.११।

अनिलज्वर: । पुं। वातिकज्वरे। अ च म

अनिरामभेदात् द्विविध । च.द । See ज्वर ।

अनिलनिर्यासः । पुं । प्रियालवृक्षे । पिया शाल । मं विवला । वै.निघ ।

अनिलपर्य्ययः । पुं । वायुरोगे ।

अनिलभुक् । पुं । सर्पे । वै निघ । [रस.र ।

अनिलरस. । पु । रसोऽयं पाण्डुरोगे हित ।

अनिलरिपु. । पु । एरण्डवृक्षे । वै निघ १भ. सन्धि ज्व.चि. रासादि ।

अनिलहरम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । वै निघ. ।

अनिला । स्त्री । नद्याम् । खटिकायाम् । फूल थडि । र.मा.।

अनिलाजीर्णम् । क्ली। वाताजीर्णे वा सू ८ष ।

अनिलाटिका । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् ।

अनिलान्तक. । पु । इङ्गुदीवृक्षे । जियां पूती । हि इङ्गोट् । रा.नि व.८।

अनिलापहा । पुं। रक्तकुलत्थके । नानकर्त्ति। वै निघ. ।

अनिलामयः । पु । वायुरोगे । वातव्याधौ ।

अनिलारिरसः । पु। वातव्याध्यधिकारे रस। अत्र वातारिरसे एरण्डमूलरसे । अग्नि चित्रक। तोयै क्वाथे । र.सा.स. रसेन गन्ध द्विगुण विमर्द्य वातारिनिर्गुण्डिरसैर्दिनैक। निवय्येत्ताममवे पुटे तत्सर्वं मृदावच्च च वालुकाख्ये। यन्ते पुटे गोमय चूर्णवन्हौ स्वभावशीते तु समुद्धरेत्तत् ॥ निर्गुण्डि क्वाथतरापितोयै संचूर्ण्य यत्नेन विभावयेत्तत् ॥

अनिलोचित. । पु । नीलमाषके । वै निघ. ।

अनिष्टा (ष्टा) । स्त्री । नागबला । रा.नि. ।

अनि.सारा । स्त्री । कदलीवृक्षे । कलागाछ । रा.नि.व.११। वै निघ ।

अनिक्षु. । पु । (Chaccharum spontaneus) इक्षुविशेषे । थागुडा । र.मा.। कानाखो। रक्षा । [यचतुष्क ।

अनीकस्थः । त्रि । हस्तिशिक्षाविचक्षणे । मे

अनीली । स्त्री । काकढवे । र.मा.।

अनुकदली । स्त्री । कदलीविशेषे । मं खोर्ड चोकेल ।

अनुकर्णम् । क्ली । कर्णसमीपे । वा शा ४ष ।

अनुकर्पणम् । क्ली । पानपात्रे । हारा. ।

अनुकल्पः । पु । An alternative अभावे तद्गुणद्रव्यान्तरग्रहणे ।

अनुकूलका । स्त्री । लघुदन्त्याम् । वै निघ ।

अनुकूला । स्त्री । क्षुद्रदन्तीवृक्षे। रा.नि व ६।

अनुकूलिनी । स्त्री । क्षुद्रदन्त्याम्।

अनुगः । पु । परिचारके। रत्ना ।

अनुजम् । क्ली । प्रपौण्डरीक नाम गन्धद्रव्यविशेषे । पुण्डरिया । रा नि व १२ ।

अनुजा । स्त्री । त्रायमाणलतायाम् । गोउयां लिया लता । रा नि व.५ । वना कुमुद । भा पू १भ गुव । [दन्त । सि यो पाण्डुचि छन्द. ।

अनुतक्रम् । क्ली।तक्रानुपाने । अम्बा तक्र पिबे

अनुतर्ष. । पु । तृष्णा । सुरापानपात्रे । भैष मे पचतुष्क ।

अनुत्क्लेशः । पुं । उत्क्लेशाभावे । च स विष्चौ।

अनुत्थितशिरा (शिरा) । स्त्री । दु व्यान बन्धनात् वेपमानाया यस्या शिराया शोणित सम्मोहो भवति । सु शा ८ष ।

अनुपजः । त्रि । अनुपदेशजाते। ते च कूर्चे चरकोपस्थमदापदपादिनो भवन्ति । See अनू पवर्गे । [देशा]दि । हला ।

अनुपदीना । स्त्री। उपानहि । जूता, थड्म

अनुपशयः । पु । What increases the disease उपशयविपरीते व्याध्यसात्म्यौषधान्नविहारादौ। यथा—हेतुव्याधिविपर्य्यस्तविपर्य्यस्तार्थकारिणां । औषधान्नविहाराणामुपयोग सुखावह । विद्यादुपशयं व्याधे सहि सात्म्यमिति स्मृत ॥ विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंज्ञित । मा नि. पचनिदाने।

अनुपानम् । क्ली । औषधाद्यपेयविशेषे। अनुपान । तत्र औषधपानानन्तर विलम्बं प्रतीक्ष्य, रात्रौ पुन पानमेव व्यवस्थेयम् । "विलम्बं च क्रामसमेतदौरितं रात्रौ पुन पानमितद्विधिरे।" रा नि व २० । वातेऽनुपानं स्निग्धोष्णं, श्लेष्मणि

रुचीर्ण, पित्ते स्निग्ध,स्नेहपाने उष्णोदकमित्यादि। मद व १३। "चूर्णावलेहगुडिकाकल्कानामनुपानक। वातपित्तकफोद्रेके त्रिदोषकफलमाहरेत्"। शार्ङ्ग.म ख ६अ.।

अनुपालुः । पु । पानीयालुके। दन आलू। रा नि व ७। [दृढे। श च । खड़हथे। वेतसे।

अनुपुष्पः । पुं । (Saccharum sara) शर

अनुबन्धी । स्त्री । तृष्णायां । हिक्कायां । मे ।

अनुभासः । पु । काकविशेषे । वै निघ ।

अनुभूति. । स्त्री । त्रिवृतायाम् । ठेउडी। हि निशोथर। See त्रिवृत् ।

अनुमतम् । क्ली । "परमतमप्रतिषिद्धम्। यथा न्यो ब्रूयात् सप्तरसा' इति सु उ ६५अ.।

अनुयवः । पु । यवाणुर्नोऽनुयव । वा। नि यूक यवे। छेमा । गुणा —हृष्य स्थैर्यकर मूत्रभेद पित्तकफघ्र पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठरोगघ्नश्च। वा शूकधान्यवर्गे। [रा नि.व ६।

अनुरहा । स्त्री । नागरमुस्तायां । नागरमुस्ता।

अनुरेवती । स्त्री । क्षुद्रदन्त्याम्। रा.नि व.६।

अनुलासः । पु । मयूरपक्षिणि। मयूर।

अनुलास्यः । पु । मयूरपक्षिणि ।

अनुलेपः } पु, क्ली । चन्दनादौ । गन्धद्रव्या
अनुलेपनम् } दिलिप्ने । चन्दनादि लेपन ।
गुणा —अनुलेपस्तृडाश्वासमूर्च्छादौर्गन्ध्यश्रमवातजित्। सौभाग्यतेजस्त्वग्वर्णप्रीत्योजोबलवर्द्धन ॥ मद व १३। अपिच—अनुलेपनकं वल्य तेज सौभाग्यदायकम्। त्वच्य प्रीतिप्रद प्रोक्त तृण्मूर्च्छाश्रमनाशन। दौर्गन्ध्यवातहृ प्रोक्त पूर्वाचार्यैरिद मतम् ॥ वै निघ । प्रीतिकर, ओजस्कर, शुक्रवर्द्धन, दौर्गन्ध्यहर, श्रम यापतन्द्राहरञ्च। राज ।

अनुलोमनम् । क्ली । अनुलोमकरणे । मला दिधातूनां यथामार्गे गमनोपाये। मलादिधातून यथापथे गमनोपाय। यथा—कृत्वा पाकं मलाना यद्भित्वा बन्धमधो नयेत्। तच्चानुलोमन प्रोक्त यथा प्रोक्ता हरीतकी ॥ भा ।

अनुल्की । स्त्री । हिक्कायाम्। तृष्णायाम्। मे.।

अनुवासः } पु,क्ली सौरभ्ये। स्नेहवस्ती।
अनुवासनः } स्नेहने। धूपने। मे । 'य
अनुवासनक } स्नेहो दीयते स स्यादनुवास नस्य मात्रा च
नाख्यक "। तस्य मात्रा च पलद्वय षड्ढ वेति। भा ।

अनुवासनवस्ति. । पु । स्नेहवस्ती। मात्रा वस्ती। 'अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरित"। भा। स च तैलादिस्नेहोपकरणे स्नेहक्वाथादिना वा साध्यते गोपुच्छाकारेण स्वर्णादिनिर्मितेन, गजदन्तादिकृतेन वा नेत्रेण। पिचकारी वा नल। नेत्रपरिमाण वयोभेदेन विविधम्। एकवर्षी यात् षड्वर्षपर्यन्त षडङ्गुल। अष्टवर्षे अष्टाङ्गुल। षोडशवर्षे द्वादशाङ्गुल।प्रत्येकञ्च परिणाहो यथाक्रम कनिष्ठिकानामिकामध्याङ्गुलिपरिमित। एतेषाञ्च प्रत्येक यथाक्रम सार्द्धाङ्गुल सार्द्धद्व्यङ्गुल सार्द्धत्र्यङ्गुल वस्तिमुखे सन्निवेश्यम्। वस्तिद्वारप्रवेशनीय नेत्रमुखञ्च यथाक्रमं कङ्कश्येनमयूरपुच्छमध्यनाडी वत् स्थूल भाव्यम्। येन च द्रव्येणास्थापन तत्परि माण पूर्व्वोक्तवयोऽनुरूपमेव यथाक्रम रोगिणो द्व्यञ्जलिपरिमाण चतुरञ्जलिमितमष्टाञ्जलिमितञ्च भाव्यम्। एवमुत्तरोत्तर वयोऽनुरूप नेत्रादिमानं वर्द्धनीयम्। द्वितीयञ्च—पञ्चविंशतेरूर्द्ध नेत्रदैर्घ्यं द्वादशाङ्गुल मूलपरिणाहश्च अङ्गुष्ठोदरसन्निभो भाव्य। वस्तिनेत्रपश्चनाडिकावयवभाग', वदराम्थि मित वा कलायपरिमित वा छिद्रवत्तं भाव्यम्। वस्तिबन्धनायञ्च नत्रमूले कर्णिकाद्वय (काणि) का र्यम्। द्रव्यमानञ्च रोगिणो द्वादशाञ्जलि। अत्र कल्पे माधुकतैल ग्राह्यम्। सु चि ३५अ। एतत्प्रक रण सु चि ३५।३६।३७अ द्रष्टव्य। विरेचनात्सप्त रात्रे गते जातबलाय च। भुक्तान्नायानुवासाय व स्तिर्देयोऽनुवासन ॥ अथानुवास स्वभ्यक्त उष्णाम्बु स्वेदितं शनै। भोजयित्वा यथाशक्त्या कृतचङ्क्रमण नत। उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत् स्नेहवस्तिना। सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिण। कुञ्चिताप रजङ्घस्य नेत्र स्निग्धे गुदे न्यसेत्। बद्ध्वा वस्तिमुखे सूत्र वामहस्तेन धारयत्। पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधी। जृम्भाकासक्षवादींश्च वस्तिकाले न कार येत्॥ वै निघ वस्तिविधि। अथाङ्गस्य यथा— अथानुवासनविधेस्तथैवास्थापनस्य च। प्रवक्ष्यामि यथायोग माध्वहष्टेन वर्त्मना॥ काढेर्दशेरयोभिष

स्त्रवंशनलादिभिः। द्वादशाङ्गुलदीर्घन्तु परिणाहे षडङ्गुलम्॥ कोलास्थिमात्रच्छिद्रन्तु कुर्य्यान्नेत्रं विचक्षण.। मूलादनुक्रमस्थूलमस्थूलन्तु विशेषतः। स्थूलाङ्गुलानि चत्वारि कर्णिकान्तस्य कारयेत्। पुटकस्य प्रबन्धाय मूले द्वे चापि कर्णिके॥ अनेनास्थापनं कुर्य्यादनुवासनमेव च। यथायोग्यं भिषक् प्राज्ञः सर्व्वरोगोपशान्तये॥ अनुवासनविवरणम्—त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा। भोजयित्वा हयं प्राज्ञो रसकस्नेहभोजनैः॥ भोजितं भोजनोक्तेन दिनान्ते चानुवासयेत्। निरूहयेदनाहारमपराह्णे विचक्षण.॥ त्रिभिर्वारैः प्रदातव्यो निरूहः शास्त्रकोविदैः। ईषत्तीक्ष्ण. प्रयोक्तव्य. प्रथम पुटकोविदैः॥ द्वितीयश्च तृतीयश्च तीक्ष्णौ चैव प्रकीर्त्तितौ॥ ज द.१६अ.।

अनुवासनोपगवर्ग: । पुं । षड्विंशदशक नाम कषायवर्गः। यथा—रास्नासुरदारुबिल्वमदनशतपुष्पवृश्चीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राग्निमन्थश्योणाकाः इति दशेमानि ‥॥ वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा। च सू ४अ।

अनुवासाख्य: । पुं । अनुवासने। वै निघ ।

अनुवेल्लितम् । क्ली । शाखासु बन्धनभेदे। सु सू १८अ.।

अनुशयी । स्त्री। क्षुद्ररोगान्तर्गतपादरोगविशेषे। तल्लक्षण यथा—गम्भीरामल्पशोथाञ्च सवर्णामुपरिस्थिताम्। पादस्यानुशयीं तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम्॥ चि.—हरेदनुशयीं वैद्यः क्रियया श्लेष्मविद्रधेः। भा पाद रो चि ।

अनुशस्त्रम् । क्ली। त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखादिकउपशस्त्रेषु। तानि च शिशुभीरुप्रभृत्यर्थम्। सु सू ८अ.। [त्रि। शीतले।

अनुष्णम् । क्ली। उत्पले। नीलपद्म। रा नि।

अनुष्णवल्लिका }
अनुष्णवल्ली } स्त्री। नीलदूर्व्वायाम्। रा नि व ८।

अनुसार्य्यकम् । क्ली। सुगन्धद्रव्यविशेषे। गंधकीला।

अनूचान: । पुं। वचनमेवे साङ्गवेदाध्यायिनि।

अनूप: । पुं। महिषे। भिषविशेषे। जलप्राय देशे। भी। तल्लक्षण यथा—"बहुम्बुर्निम्नोन्नत वातश्लेष्मामयान्वितः। देशोऽनूप इति ख्यातः॥ तथा 'नदीपल्वलशैलाढ्यफुल्लोत्पलकुलैर्युतः। हंससारसकारण्डचक्रवाकादिसेवित.। सरो वराहमहिषरुरुरोहितकुलाकुल'। प्रभूतद्रुममुख्याढ्यो नानाशष्पफलान्वित.। अनेकशालिकेदारकदलीक्षुविभूषित.। अनूपदेशो ज्ञातव्यो वातश्लेष्मामयार्त्तिमान्"। भा। गुणा.—गुरुः, सान्द्रः, पिच्छिल, मधुर, श्लेष्मल, स्निग्धः, प्रमेहगलगण्डश्लीपदकर्द्दिकरश्च। रा नि। राजवल्लभस्तु स्निग्धं शीतलं वातश्लेष्मल गुरुश्चाह।

अनूपजम् । क्ली। आर्द्रके। रा.नि व ६। त्रि। अनूपदेशोत्पन्नद्रव्यमात्रे। पुं। वृक्षविशेषे। आनारस गाछ। वै निघ.। [अनूप:।

अनूपदेश: । पुं। अनूपलक्षणयुक्तप्रदेशे। See

अनूपमांसम् । क्ली। अनूपदेशस्थजन्तुमांसे। See आनूपमांसम्। [रा नि व.१०।

अनूष्णम् । क्ली। उत्पले। उन्दिफूल, शाला।

अनृजु: । त्रि। शठे। असरले। पुं। तगरपुष्पवृक्षे।

अनेकदिग्वायु: । पुं। नानादिग्भवविसृष्टवाते। এলো মেলো বাতাস।

अनेकप: । पुं। गजे। हाती। मद.व ११।

अनेकान्त: । पुं। क्वचित्तथा क्वचिदन्यथेति यः। सु.उ.६५अ.।

अनेडमूक: । त्रि। वाक्श्रुतिरहिते। मे.। अन्धे

अनोकह: । पुं। वृक्षे। गाछ।

अन्त:कण्ठशल्यादर्शाकिमी । स्त्री। नाडीयन्त्रविशेषे। सा च दशाङ्गुला भवति। चरकः।

अन्त:करणम् । क्ली। अन्तरिन्द्रिये, मनसि।

अन्त:कुटिल: । पुं। शङ्खे। शाँख।

अन्त:कोटरपुष्पी (ष्पिका) । स्त्री। नीलबुह्नायाम्। छागलबंटे। प स.। रत्ना।

अन्त:पदवी । स्त्री। सुषुम्नाख्यनाडिकायाम्।

अन्त:सत्त्वा । स्त्री। भल्लातकवृक्षे। गर्भिण्याम्। श.च.।

अन्तक: । पुं। कालवाचके। ख्रुद्दाशन। भा पू.व.। यमे। सन्निपातज्वरविशेषे। तल्लक्षणं—यथा—दाहं करोति परितापनमातनोति, मोहं ददाति विदधाति शिरःप्रकम्पं। हिक्कां करोति

कमनव समानुहोति जानीहि तं विबुधवर्जित मलकाव्यम् । भा म १भ । [रविर्क ।

अन्तरम् । क्ली । अवकाशे । छिद्रे । मध्ये । मे.

अन्तरापत्या । स्त्री । गर्भिण्याम् ।

अन्तरायामः । पु । आक्षेपकभेदे । लक्षणं यथा —अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रितः । वायुः प्रतानमनिलस्य क्षिपति वेगवान् ॥ विष्टब्धाक्ष स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन् । अभ्यन्तरे धनुरिव यदा नमति मानवः । तदा सोऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली । भा । मा नि । [व १२ ।

अन्तरि(री)क्षम् । क्ली । आकाशे । रा नि

अन्तरिक्षजलम् } क्ली । आकाशजले । वृष्टिज
अन्तरीक्षजलम् } जल । See गगनाम्बु ।

अन्तरुहा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् ।

अन्तर्जठरम् । क्ली । कोष्ठे । कुक्षिमध्ये । अम ।

अन्तर्दधनम् । क्ली । सुरावीजे । श.च ।

अन्तर्दाहः । पु । शरीराभ्यन्तरदाहे । भीतरेर ज्वाला । कोष्ठतापे । रा नि व २० । स-न्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं यथा—अन्तर्दाहः भृशं बहिः तथ[illegible] [illegible] । [illegible] मोऽन्तर्दाहादित कथित ॥ भा म १भ. ।

अन्तर्धमः । त्रि । [illegible] [illegible] दग्धे । च द [illegible] त्रि. [illegible] ।

अन्तर्मलः । पुं । मलान्तरे । [illegible] ।

अन्तर्महानादः । पु । शङ्खे ।

अन्तर्मुखम् । क्ली । शस्त्रविशेषे [illegible] । लक्षणं यथा—[illegible] [illegible] मम् । [illegible] [illegible] । [illegible] ।

अन्तर्मुखी । स्त्री । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । च.चि. ।

अन्तर्वत्नी । स्त्री । गर्भिण्याम् । अम ।

अन्तर्वमिः । स्त्री । [illegible] । [illegible] ।

अन्तर्विद्रधिः । पुं । जठरान्तरस्थविद्रधिरोगे । लक्षण यथा—पृथक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्म-रूपिणम् । वल्मीकवत् समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् । गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा । वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदि वा क्लोम्नि चाप्यथ । एषां लिङ्गानि जानीयाद्बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ भा । [वृद्धि ।

अन्तर्वृद्धिः । पु । अन्त्रवृद्धिरोगे । See अन्त्र

अन्तर्वेधः । पु । मर्मवेधे । मर्मपीडायाम् ।

अन्तशय्या । स्त्री । मरणे । मे. ।

अन्तस्वेदफला । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् ।

अन्तावसायी । (इन्) । पुं । नापिते । मे. ।

अन्तिका । स्त्री । सातलायाम् । चामरकषा । चुल्याम् । मे कथिक ।

अन्त्यः । पु । मुस्तायाम् । मे ।

अन्त्यपुष्पा । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै निघ ।

अन्त्रम् । क्ली । पुरीतति । नाडीभुँड़ि । रा.नि व. १८ । उक्तं सार्द्धत्रयी व्यामा पुंसामन्त्राणि सू रिभिः । अर्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि नि र्दिशेत् ॥ सार्द्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसां स्त्रीणामर्द्ध-व्यामहीनानि । सु शा ५भ. । पक्वाशयस्थ अपानस्यापि य प्रसादः परो मतः । तं पच्यमानं पिशितं वायु-राप्यनुधावति । ततोऽन्त्राणि जायन्ते गुदं व स्तिश्च देहिनाम् ॥ इति तदुत्पत्तिः । सु शा ४थ ।

अन्त्रकूजः । पुं । वायुरोगविशेषे । नाडीशब्दे । सु नि १थ । [आन्त्रकूजा इति भाषा । नि. ।

अन्त्रकूजनम् । क्ली । अन्त्रध्वनौ । पोंड़ाक ।

अन्त्रपाशम् । क्ली । व्याघ्रविषाणमेतत्काय-निर्माणविधि । सु कल्प १थ । [१ ।

अन्त्रवल्लिका । स्त्री । मद्रिद्यवल्ल्याम् । रा नि.व.

अन्त्रवल्ली । स्त्री । सोमवल्लीलतायाम् ।

अन्त्रवृद्धिः । स्त्री । Rupture. [illegible] [illegible] । लक्षणं यथा—[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible]

स्यमानस्य च मुखाऽद्गिम् आध्मानरुकन्नवर्ती स वायु । प्रपीडितोऽन्त्रं स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापय द्वेति पुनश्च मुक्तः ॥ अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धि समाकृतिः । मा नि । [७ अ । See कृमि ।

अन्त्रादः । पु । आन्त्रनरकृमौ । मा नि । शार्ङ्ग

अन्त्रालजी (मा) } स्त्री । वातश्लेष्मजन्यचुद्ररो
अन्त्रालजी (सु) } गविशेषे । तल्लचणं—घ नामवक्रा पिडकामुन्नता परिमण्डला । अन्त्रालजी मल्पपूया ता विद्यात्कफवातजाम् ॥ मा नि ।

अन्त्री । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । श टी. ।

अन्धकम् । क्ली । अङ्गारे । रत्ना ।

अन्धः । त्रि । नेत्रहीने । क्ली । तिमिरे । मे धत्रि क । (अस्) अन्ने । रा नि व.२० । जले । भरत ।

अन्धक. । पु । तुम्बुरौ । काँचाधने । भा पू १भ ह.व । [कोडि । स भेदजुया । त्रिका ।

अन्धकाकः । पु । काकाकारे पक्षिणि । पाण

अन्धकारः । पु । आलोकाभावे । गुणा —भय दृष्टितेजोऽवरोधकरं रोगजनकञ्च । राज ।

अन्धकूपः । पु । मोहे ।

अन्धता । स्त्री । पित्तरोगे । वै निघ ।

अन्धपूतना । स्त्री । बालकग्रहपीडाविशेषे । लक्षणम्—यो द्वेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्काच्छर्दी भिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः । दुर्वर्णः सततमधः प्रयोऽम्लगन्धिर्नं ब्रुवते भिषजोऽन्धपूतनार्तम् ॥ चि —ति क्तद्रुमपत्रक्रिइजले स्नानं । सुरादिमाधिततैलम् । पिप्पल्यादिसिद्धघृतादिकञ्च । सु उ ३०।२२श. ।

अन्धमूषा स्त्री । वज्रमूषापरनामके औषध पाकार्थे यन्त्रविशेषे । तस्य लक्षणं यथा—अन्धमूषा तु कर्त्तव्या गोस्तनाकारसन्निभा । सैवान्धिद्रान्विता मध्ये गभीरा सारयोचिता ॥ द्वौ भागौ तुषदग्धस्य एकः वल्मीकमृत्तिका । लोहकिट्टस्य भागैकं श्वेत पाषाणभागिकम् । नरकेशसमं किञ्चित् छागीक्षीरेण पेषयेत् । यामद्वयं दृढं मर्द्य तेन मूषां सुसम्पुटाम् । शोषं यत्ना स्य विधा तत्कल्के सन्निरोधयेत् । वज्र मूषा समाख्याता सम्यक्पारदमारिका । र.सा स. । कचिदचि । [ग"डा । दृषविशेषे । श च ।

अन्धमूषिका । स्त्री । देवताडके । मेदि

अन्धाहिः । पु । कुँचिया मीने । कुँचेमाछ, जलमेटे । त्रिका । [वनस्पतिविशेषे ।

अन्धाहुली । स्त्री । आहुल्यनामकशिम्बीफल

अन्धिका । स्त्री । सर्षप्याम् । स्त्रीविशेषे । मेक त्रिक । नेत्ररोगविशेषे । श र ।

अन्धुः । पु । कूपे । त्रिका ।

अन्धुलः । पु । शिरीषवृक्षे । श च. ।

अन्नम् । क्ली । भक्ते । भौद्दियवादौ खाद्यद्रव्य मात्रे । चर्व्यचोष्यलेह्यपेयभेदेन अन्नं चतुर्विधम् । केऽपि च निष्पेयचर्व्यणचोष्यखाद्यभेदेनाष्टधा वद न्ति । राजनिघण्टुकारोऽपि अन्नमष्टविधमाह च र्व्यादिभेदेन । व.१० । भक्ते । भात । तत्र तण्डुल परिमाणापेक्षया पञ्चगुणजले सिद्धम् । अन्न पञ्च गुणे साध्यम् । च द ज्व.चि । प म १ख । स्विन्न तण्डुले यथा—शस्यचैतगत प्राहुः सतुषं धान्य मुच्यते । आमं वितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतम् ॥ वशिष्ठ । तथा जलदानप्रमाणतोऽन्नं चतुर्विधम् । चतुर्विधं भवेद्भक्तं जलदानप्रमाणतः । तत्र भक्तं विलेपी च यवागूः पेयया सह ॥ प्रयोगरत्नाकर । अन्नगुणा —अग्निकरं पथ्यं तर्पणं मूत्रलं लघु च । तत्र अधौतमन्नमसुतधान्न—शीतलं गुरु रुच्यं कफ जनकं । सुधौतमन्नं उष्णं विशदं गुणकरञ्च । भृष्ट तण्डुलजमन्न—रुच्यं सुगन्धि कफघ्नं लघु च । अति क्लिन्न—ग्लानिकरं, तण्डुलान्वित—दुर्जरम् । मद. व ११।८ । धान्याग्नि पाचितं भक्तं लघु अग्निप्रदी पकं रुचिप्रदञ्च ॥ वै.निघ. । मरिचयुक्त भक्त— स्वादु शीतलं रुच्यं अग्निदीपनं पाचकं पुष्टिकरं बहुव्यर्थं शूलघ्नं । रात्रौ भक्षित—रुच्यं तृप्तिकरं दीपनमर्शोघ्नञ्च । मुद्गयूषयुक्त—कफज्वरे, शर्करा मिश्रित पित्तज्वरे हितम् । लाजभक्त—लघु शीत लमग्निकरं मधुरं रुच्यं निद्राहविकरं प्रदशोधनञ्च । यावकान्न—गुरु स्वादु रुच्यं स्निग्धं गुल्मस्वरकण्ठ रोगकासमेहघ्नञ्च । चिपिटान्न—तर्पणं गुरु रुच्यं धातुवर्द्धकम् । गोधूमान्न—गुरु घन श्वासकास घ्नञ्च । कोद्रवान्न—रुचिकरं मधुरं प्रमेहघ्नं मूत्र दोषघ्नं तृषाघ्नं हृद्दिकश्वासामदाहघ्नञ्च । श्यामा कान्न—रुच्यं लघु रुक्ष दीपनं बल्यं वातकरं भेद कमशोरूम्त्रकृच्छ्रघ्नं । नैवारान्न—रुचिदं लघु दीपनं गुरुवातकरं यकृत्शोफप्लीहज्वरघ्नञ्च । क्षुद्र

त्यान्न—मधुरं रुदम् उष्ण लघु कटुपाकि दीपन कफवातक्रमिश्वासहरञ्च। माषान्न—दुर्जर मास वृद्धिकर गुरुवातघ्नं हृद्यञ्च। स्निग्धान्न—मधुर रुच वातपित्तकोपनञ्च। वैदलान्न—गुरु रुचिकर। आढक्यन्न—गुरु कफपित्तघ्नञ्च। मत्स्यौदन—कफकर त्रिदोषकर अग्निमान्द्यकरञ्च। शाकान्न—लेखन रुचमुष्ण दोषद्रावकञ्च। मांसौदन—धातुवर्द्धक स्निग्ध गुरु च। पलान्न (फलान्न)—रुच्य गुरु फलसमगुणञ्च। षष्टिक साधारणशाल्यन्न—दीपन बल्य पाचन त्रिदोषघ्न चयविषघ्नञ्च। नवान्न—मधुर स्निग्धं गुरु मलस्तम्भन रक्तपित्तघ्नञ्च। उष्णान्न—दीपन लघु श्रमहर मदात्ययरक्तपित्तप्रमेहवातकर कासश्वासक्षयाध्मानगुल्मजाड्यचलकास हरञ्च। शीतान्न—शीतल लालास्रावकम् अग्निमान्द्यमेहमूर्च्छादिहरञ्च। वै निघ.। क्लिन्नान्न—दुर्जर ग्लानिकरञ्च।

अन्नकाल. । पु। भोजनसमये।

अन्नकोष्ठः । पुं। तण्डुलधान्यादिरक्षणाधारे। গোলা, মরাই।

अन्नगन्धिः । पु। अतिसाररोगे। त्रिका। हागा करा। म हगवण।

अन्नजम् । क्ली। त्रैदिवसिकान्नमण्डे। म तिन दिवसाचों शिजीपेज।

अन्नजा । स्त्री। हिक्काभेदे। पलाशैरतिसंयुक्तै सहसा पीडितोऽनिल। हिक्कयत्यूर्द्धगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक्॥ भा।

अन्नद्रवशूलः । पुं,क्ली। परिणामशूले। See पक्तिशूलम्।

अन्नद्रवाख्य. । पुं। अन्नद्रवशूले मा.नि।

अन्ननाडी । स्त्री। अन्नपाकनाड्याम्। सा च १० हस्तमिता कलापेशीनिर्म्मिता। तदुक्त—हस्तवि मितिप्रमाणा कलापेशीविनिर्म्मिता। अन्नपाकक्रियाया च पाकनाडी प्रकीर्त्तिता॥ कण्ठतो मुखना ... अधो॰ ... गुदनालक। ... ... या ... तु कथ्यते। ... ... पाचक। ... ... प्रकीर्त्तित। ... ... रणात्॥ ... ...

अन्नकिट्ट मलं सर्व्वं वहिर्निःसारयत्ययम्॥ श्वासनाड्या स्थिता पश्चादन्नमाशयवाहिनी। अधस्तात् कुण्डलीभूता नाडी चोदरमध्यगा॥ कण्ठादधोगति नाडी भित्त्वा वच स्थलाश्रया। पेशीसुखहृदयवर्त्तौ प्रविष्टेयमधोगुह्याम्॥ इत्यादि। आत्रेय।

अन्नप्राशनम् । क्ली। षष्ठे अष्टमे वा मासि बालस्यान्नभोजने। भा।

अन्नमण्ड । पु। भक्तमण्डे। ভাতের মাড়। गुणा—क्षुद्बोधनी वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रद शोणितवर्द्धनश्च। ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुश्चये दृष्टगुणो हि मण्ड॥ च द अग्निमा चि।

अन्नमयः । पु। स्थूलशरीरे।

अन्नमयकोश. । पु। शरीरे।

अन्नमलम् । क्ली। पुरीषे। मद्ये।

अन्नरस । पु। भक्तमण्डे।

अन्नलिप्सा । स्त्री। अन्नभोजनेच्छायाम्। क्षुधायाम्। वै.निघ। भक्ताभिलाषमिच्छन्तीऽन्नलिप्सा। च.द।

अन्नवहा । स्त्री। धमनीयुग्मे। याभ्यां भुक्तमन्नमुदरं नीयते। सु शा ९ अ। तयोर्मूलमामाशय, अन्नवाहिधमन्यञ्च।

अन्नवाहिस्रोत. । क्ली। गलनाड्याम्। गलान नली।

अन्नविकार. । पु। Seminal secretion शुक्रविकृतौ।

अन्नविपाकनाडी । स्त्री। अन्ननाड्याम्। यथा—विचित्रविधिना पक्वमन्नं सत्त्वानि जीवयेत्। अन्नपाको रसे पित्ते नाभाक्रियोऽन्ननाडिकाम्॥ ... ... निकटे ... ... श्वासनाडिका। जिह्वा ... पश्चाच पाकनाडौ ... ... द्वितीयं ... ...

अन्नाजीर्णम् । क्ली। ... ...

स्यमाणस्य च मुखाद्बहिः आध्मानकमनिलप्रवर्त्ती स वायुः । प्रपीडितोऽन्त्रं स्वनवान् प्रयाति प्रभापय न्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धि समाकृतिः । मा नि । [७ अ. । See क्रमि ।

अन्त्राद । पु । आभ्यन्तरक्रमौ । मा.नि । शार्ङ्ग.

अन्त्रालजी (मा) } स्त्री । वातश्लेष्मजन्यक्षुद्ररो
अन्त्रालजी (सु) } गविशेषे । तल्लक्षणं—घ नामवका पिडकामुन्नतां परिमण्डलां । अन्त्रालजीं मल्पपूयां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ मा नि ।

अन्त्री । स्त्री । हृद्दारुकलतायाम् । श टी. ।

अन्धकम् । क्ली । अङ्गारे । रत्ना ।

अन्धः । त्रि । नेत्रहीने । क्ली । तिमिरे । नेधक्रि क । (न्धस) अन्ने । रा नि.व.२० । जले । भरत ।

अन्धकः । पु । तुम्बुरौ । काँचाधने । भा पू १भ ह व । [८कोडि । म भेदज्ञया । त्रिका ।

अन्धकाकः । पु । काकाकारे पक्षिणि । पाण

अन्धकारः । पु । आलोकाभावे । गुणा —भय दृष्टितेजोऽस्तरीधकरं रोगजनकञ्च । राज ।

अन्धकूपः । पु । मोहे ।

अन्धता । स्त्री । पित्तरोगे । वै निघ. ।

अन्धपूतना । स्त्री । बालकग्रहपीडाविशेषे । लक्षणम्—यो द्वेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्काच्छर्दी भिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः । दुर्वर्णः सततमधः शयो ऽम्लगन्धिस्तं ब्रुवुर्भिषजोऽन्धपूतनार्त्तम् ॥ चि —ति क्तद्रुमपत्रसिद्धजले स्नान । सुरादिमाधिततैलम् । पिप्पल्यादिसिद्धघृतादिकञ्च । सु उ २०।३२श. ।

अन्धमूषा स्त्री । वज्रमूषापरनामके औषध पाकार्थं यन्त्रविशेषे । तस्य लक्षणं यथा—अन्धमूषा तु कर्त्तव्या गोस्तनाकारसन्निभा । मैत्रावस्त्रिद्रान्विता मध्ये गम्भीरा सारधौचिता ॥ द्वौ भागौ तुषदग्धस्य एको वल्मीकमृत्तिका । लौहकिट्टस्य भागैकं श्वेत पाषाणभागिकम् । नरकेशसमं किञ्चित् छागीक्षीरेण पेषयेत् । यामद्वयं दृढं पश्चात्तेन मूषां सुकल्पयेत् । शोषयित्वा रसं क्षिप्त्वा तत्कण्ठे मनिरोधयेत् बद्ध मूषा समाख्याता सम्यक्पारदमारिका । र.सा स. । कण्ठिदचि । [गाडा । वज्रविशेषे । श च ।

अन्धमूषिका । स्त्री । देवताडके । वैद

अन्धाहिः । पु । कुँचिया मौने । कुँचेमाछ, कनमेटे । त्रिका । [वनस्पतिविशेषे ।

अन्धाहुली । स्त्री । आहुल्यनामकशिम्बीफल

अन्धिका । स्त्री । सर्षप्यां । स्त्रीविशेषे । नैक त्रिक । नेत्ररोगविशेषे । श र ।

अन्धुः । पु । कूपे । त्रिका ।

अन्धुलः । पु । शिरीषवृक्षे । श च. ।

अन्नम् । क्ली । भक्ते । भौद्भिदवादौ खाद्यद्रव्य मात्रे । चर्व्यचोष्यलेह्यपेयभेदेन अन्नं चतुर्विधम् । केऽपि च निष्पेयचर्व्यचोष्यखाद्यभेदेनाष्टधा वद न्ति । राजनिघण्टुकारोऽपि अन्नमष्टविधमाह च र्व्यादिभेदेन । व.२० । भक्ते । भात । तत्र तण्डुल परिमाणापेक्षया पञ्चगुणजले सिद्धम् । अन्न पञ्च गुणे साध्यम् । च द ज्व.चि । प म १ख । स्विन्न तण्डुलं यथा—शस्यानेन्नगतं प्राहुः सतुषं धान्य मुच्यते । आमं वितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतम् ॥ वशिष्ठ । तथा जलदानप्रमाणतोऽन्नं चतुर्विधम् । चतुर्विधं भवेदन्नं जलदानप्रमाणतः । तत्र भक्त विलेपी च यवागू पेयया सह ॥ प्रयोगरत्नाकर । अन्नगुणा —अग्निकरं पथ्यं तर्पणं मूत्रलं लघु च । तत्र अधौतमन्नमसुतयान्न—शीतलं गुरु रुच्य कफ जनकं । सुधौतमन्नं उष्णं विशदं गुणकरञ्च । भृष्ट तण्डुलजमन्न—रुच्यं सुगन्धि कफघ्नं लघु च । अति क्लिन्न—ग्लानिकर, तण्डुलान्वित—दुर्जरम् । मद. व ११।६ । धान्याम्ले पाचितं भक्तं लघु अग्निप्रदी पक रुचिप्रदञ्च । वै.निघ. । मधितयुक्त भक्त— स्वादु शीतलं रुच्यं अग्निदीपनं पाचकं पुष्टिकरं वहवर्णं मूत्रघ्न । राजी भवित—रुच्यं वृष्यकरं दीपनमर्शोघ्नञ्च । मुद्गयूषयुक्त—कफज्वरे, शर्करा मिश्रितं पित्तज्वरे हितम् । लाजभक्त—मधु शीत लमग्निकरं मधुरं हृद्यं निद्राहचिकरं व्रणशोधनञ्च । माषकान्न—गुरु स्वादु हृद्यं स्निग्धं गुल्मश्वरकष्ट रोगकासमेहघ्नञ्च । तिलकान्न—तर्पणं गुरु हृद्यं धातुवर्द्धकम् । गोधूमान्न—गुरु घनं वातनाश घ्नञ्च । कोद्रवान्न—रुचिकरं मधुरं प्रमेहघ्नं मूत्र रोधकं तृषाघ्नं छर्दिकफवातमदापहञ्च । श्यामा कान्न—रुच्यं लघु रूक्ष दीपनं बल्यं वातकरं मेद- ज्वररोगमूत्रकृच्छ्रघ्नञ्च । नीवारान्न—रुचिदं लघु दीपनं गुरुवातकृत् यक्ष्मशोषदाहघ्नञ्च । कुल

स्थान्नं—मधुरं रुच्यम् उष्णं लघु कटुपाकि दीपनं कफवातक्रिमिश्वासहरञ्च। माषान्नं—दुर्जरं मांस वृद्धिकरं गुरुवातघ्नं वृष्यञ्च। शिम्ब्यन्नं—मधुरं रुच्यं वातपित्तकोपनञ्च। वैदलान्नं—गुरु रुचिकरं। आढक्यन्नं—गुरु कफपित्तघ्नञ्च। मत्स्यौदनं—कफकरं त्रिदोषकरं अग्निमान्द्यकरञ्च। शाकान्नं—लेखनं रुचमुष्णं दोषद्रावकञ्च। मांसौदन—धातुवर्द्धकं स्निग्धं गुरु च। फलान्नं (फलान्नं)—रुच्यं गुरु फलसमगुणञ्च। षष्टिक साधारणशाल्यन्नं—दीपनं वल्यं पाचनं त्रिदोषघ्नं चयविषघ्नञ्च। नवान्नं—मधुरं स्निग्धं गुरु मलस्तम्भनं रक्तपित्तघ्नञ्च। उष्णान्नं—दीपनं लघु श्रमकरं मदात्ययरक्तपित्तप्रमेहवातकफकासश्वासक्षयाध्मानगुल्मजाड्यशलकास हरञ्च। शीतान्नं—शीतलं लालास्रावकम् अग्निमान्द्यमेहमूर्च्छादिहरञ्च। वै.निघ.। क्लिन्नान्नं—दुर्जरं ग्लानिकरञ्च।

अन्नकालः । पुं। भोजनसमये।

अन्नकोष्ठः । पुं। तण्डुलधान्यादिरक्षणाधारे। গোলা, মরাই।

अन्नगन्धिः । पुं। अतिसाररोगे। त्रिका.। হাগা কস্রা। सं हगवण।

अन्नजम् । क्ली। मैदिवमिकान्नमण्डे। सं तिन दिवसाधौ भ्रिनीपेज।

अन्नजा । स्त्री। हिक्काभेदे। पलान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीड़ितोऽनिलः। हिक्कयत्यूर्ध्वगो भूत्वा ता विद्यादन्नजां भिषक्॥ भा.।

अन्नद्रवशूलः । पुं,क्ली। परिणामशूले। See परिशूलम्।

अन्नद्रवाख्यः । पुं। अन्नद्रवशूले सा.नि.।

अन्ननाड़ी । स्त्री। अन्नपाकनाड्याम्। सा च १०हस्तमिता कश्यपेशीर्निर्मिता। तदुक्तं—हस्तविंशतिप्रमाणा कश्यपेशीविनिर्मिता। अन्नपाकक्रियायां च पाकनाड़ी प्रकीर्तिता॥ तदंशो मुखनाम्ना च अधोंऽशो गुदनामकः। कण्ठादामाशयं यावदन्ननाड़ी तु कथ्यते॥ ततयामाशयमध्यात् स्थूलान्तः स्थूलमणकः। आमाशयात् समारभ्य भागः प्रथम आन्त्रिकः॥ द्वतीयो वामन्यधिहान बुधैरधः प्रकीर्तितः। ततः पक्वाशयः प्रोक्तः पक्वाशयदिदारणात्॥ स्थूलान्त्रनाम्ना धीमानः कुण्डलीभूतमन्त्रकः। अन्नकिट्टं मलं सर्वं बहिर्निःसारयत्ययम्॥ श्वासनाड्याः स्थिता पश्चादन्ननाड्यन्नवाहिनी। अधस्तात् कुण्डलीभूता नाडी चोदरमध्यगा॥ कण्ठादधोगतिर्नाडी भित्त्वा वक्षःस्थलाशयां। पेशीसुदृढयवतीं प्रविष्टैर्मधोगुह्याम्॥ इत्यादि। आत्रेयः।

अन्नप्राशनम् । क्ली। षष्ठे अष्टमे वा मासि बालस्यान्नभोजने। भा.।

अन्नमण्डः । पुं। भक्तमण्डे। ভাতের মাড। गुणाः—क्षुद्बोधनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च। ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुञ्जयेदष्टगुणो हि मण्ड.॥ च.द.अग्निमा.चि.।

अन्नमयः । पुं। स्थूलशरीरे।

अन्नमयकोषः । पुं। शरीरे।

अन्नमलम् । क्ली। पुरीषे। मद्ये।

अन्नरसः । पुं। भक्तमण्डे।

अन्नलिप्सा । स्त्री। अन्नभोजनेच्छायाम्। क्षुधायाम्। वै.निघ.। प्रकृतिगामिमनोऽन्नलिप्सा। च.द.।

अन्नवहा । स्त्री। धमनीयुगले। याभ्यां भुक्तमन्नमुदरं नीयते। सु.शा ९अ। तयोर्मूलमामाशय', अन्नवाहिधमन्यश्च।

अन्नवाहिस्रोतः । क्ली। गलनाड्याम्। गलान नली। [tion शुक्रविकृतौ।

अन्नविकारः । पुं। Seminal secre-

अन्नविपाकनाड़ी । स्त्री। अन्ननाड्याम्। यथा—विचित्रविधिना पक्वमन्नं सप्ताति जीवयेत्। अन्नयासो रसैः पिष्टो लालाक्लिन्नोऽन्ननाडिकाम्॥ आमरन्ध्रं मामारम्भ्य आतिरम्य सुखं विशेत्॥ निकण्ठुपजिह्वा सा सर्वथा श्वासनाड़िका। जिह्वा प्रयाति पश्चाच्च पाकनाड़ीं ततोऽभितः॥ किञ्चिदूर्द्धमुखी भूत्वा चिन्ड पतति यवत.। आचरन्ध्रप्रविष्टं चेदन्नं कासेदिति मरेत्॥ द्वितीयमन्नपुना मलेन प्रस्नेष्यात्। अतो मैवातित्वरया मेयः सामान्नकर्मापि॥ आत्रेयः।

अन्नाजीर्णम् । क्ली। अन्नं भुक्तं तदजीर्णमिति अन्नाजीर्णम्। भा.म.१भ.आमातीसा.। "अन्ना जीर्णाद्रुता. धीमवम.।" तन्नामकरूपभेदे।

अन्नाद्यम् । क्ली । अन्ने । भात । रा.व.२० । धान्ये ।

अन्नामयः । पुं । उदरे ।

अन्यकारका । स्त्री । मलस्कीटे । हारा. ।

अन्यतोवातः । पुं । सर्व्वाचिगतरोगे । अथ वा अन्यत्रावस्थितस्य वायोरन्यत्र वेदनोत्पादकत्वात् तथाभिधानम् । लक्षण यथा—'यस्यावटूकर्ण शिरोहनुस्थ. मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा । कुर्य्याद्रुज वै भुवि लोचने च तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥'' मा.नि. ।

अन्यपुष्टः । पु । कोकिले । কোকিল ।

अन्यभृत् । पु। कोकिले । हला । काके । हे.च

अन्यभृतः । पु । कोकिले । रत्ना. ।

अन्यलोहम् । क्ली । कांस्यवर्त्तौ । वै निघ. ।

अन्या । स्त्री । हरीतकाम् । वै निघ ।

अन्येद्युष्कः । पु । ज्वर भग्नेयजन्ये विषमज्वर विशेषे । तल्लक्षण —"अन्येद्युष्कस्तु होरात्रादेककाल प्रवर्त्तते'' इति । मा नि । [वक्षी ।

अन्वागनम् । क्ली । कर्म्मशालायाम् । हला. । वैद्य

अपक्वः । चि । आमे, अपक्वे । কাঁচা । तैले विपर्य्यय विद्यात् पक्वे चापक्व एव च । भम ।

अपक्वकादली । स्त्री । अपक्वरम्भायाम् । কাঁচা কলা । म लुय केलें । गुणा —अपक्वकदलश्चैव मलस्तम्भकर मतम् । तिक्त कषाय रूचच रक्तपित्त हरापहर । मेहादिरोगरक्तातिसारम्वरविनाशकृत् ॥ वै निघ. ।

अपक्वमांसम् । क्ली । असिद्धमांसे । কাঁচা মাঁস । गुणा —अपक्वन्तु भवेत्साम रक्तदोषकर मतम् । वाताादिदोषजनकमिति मांसविदो मतम् । वै निघ. । [मा ।

अपक्ववस्तु । क्ली। असिद्धे अपक्वे च वस्तुनि । र.

अपक्वक्षीरम् । क्ली । अपक्वदुग्धे । কাঁচা দুধ । गुणा —अभिष्यन्दि गुरु च ।

अपघनः । पु । शरीरावयवे । श्ब्दे । भम. ।

अपचायित. । पु । रोगे ।

अपचारः । पु । अजीर्णे ।

अपची । स्त्री । गण्डमालाख्यगलरोगविशेषे । तस्या लक्षणम्—हन्वस्थिकक्षाकक्षबाहुसन्धिमन्यागले पूयचितन्तु मेद । ग्रन्थि स्थिर वृत्तमथायत वा स्निग्ध कफश्चाल्परुज करोति ॥ त ग्रन्थिभिस्तमल कास्थिमात्रैर्म्मत्स्याण्डजालप्रतिमैस्तथान्यै । अनन्य वर्णैरुपचीयमान चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति ॥ कण्डूयुतास्तेऽल्परुज प्रभिन्ना स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । मेद कफाभ्यां खलु रोग एष सुदुस्तरो वर्षगणानुबन्धी ॥ सु.नि.११ष. ।

अपटुः । चि । रोगिणि । रा.नि.व २० ।

अपतन्त्रः / **अपतन्त्रक** । पु । स्वनामख्यातवातव्याधिरोगे । अथ कुपितो वायुरूर्द्ध्व चरन् हृदयशिर शङ्खमभिप्रपन्नस्तत्तत्स्थान पीडयन देह धनुरिव नतमाक्षिपत्र करोति । तेन मूर्च्छा लभ्या चता नि सज्ञता श्वासकाठिन्य कपोतवत्कूजन च जायते । लक्षण - क्रुद्ध स्वै कोपनैर्वायु स्थाना दूर्द्ध्व प्रपद्यते । पीडयन हृदय गत्वा शिर शङ्खौ च पीडयन् ॥ धनुर्वन्नमयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तदा । स कृच्छ्रादुच्छ्वसित्यापि स्तब्धाक्षोऽथ निमीलक ॥ कपोत इव कूजेच्च नि सज्ञ सोऽपतन्त्रक । मा. नि वा व्या । अथापतन्त्रकेनार्त्तमातुरं नापतर्पयेत् । निरूहवस्ति वमन सेवयेन्न कदाचन ॥ इत्यादि । चिकित्सा ।

अपतर्पणम् । क्ली । अन्नाभावे । लङ्घने । हारा. च.द रक्तपित्त चि । भ्रमोक्ष्मायीपशान्त्यथमाद्ये उपक्रमे । सु चि १ष. ।

अपतानः / **अपतानकः** । पुं । वातव्याधिविशेषे । अथ दृष्टिनाश सज्ञानाशश्च भवति, कण्ठस्थानमत्यन्त कूजति , वायुर्यदा हृदयमाक्रमति, तदा मूर्च्छा, यदा च हृदयात्क्रमति, तदा स्वास्थ्य जायते । लक्षणम्—दृष्टि सस्तभ्य सज्ञाच हत्वा कण्ठेन कूजति हृदिसक्ते नर स्वास्थ्यं याति मोह हते पुन । वायुना दारुण प्राहुरेके तमपतानकम् । मा नि.वा व्या । गर्भपातादिनिमित्त स न सिध्यति । अपतानकिने शस्त दशमूलोपशमम् । तैलेन मर्द्दनं स्वेद तथा तीक्ष्णेय नावनम् । स्रोतोविशोधन पदात् सर्पि.पानं हितं घृतम् । माधारश्चेव ।

अपत्यम् । क्ली । पुत्रे ।

अपत्यजीवः । पुं । पुत्रजीववृक्षे । झिंगापूता गाछ । रा.नि.व.६।

अपत्यदा । स्त्री । पुत्रदालतायाम्। रा.नि.व.४।

अपत्यपथः । पुं । योनौ । हे.च. ।

अपत्यशत्रुः । पुं । कर्कटे । श.च. ।

अपत्यसिद्धिकृत् । पुं। पुत्रजीववृक्षे । वै.निघ.।

अपत्रवल्लिका । स्त्री। सच्छिद्रवल्ल्यां । सोम-लताविशेष । मं लघुसोमवल्ली । रा.नि.व.३ ।

अपचा । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे । नेवसीति महाराष्ट्रादौ ख्याते ॥ वै.निघ. ।

अपथम् । क्ली । योनौ । श र ।

अपथ्यम् । क्ली । अहिते वस्तुनि ।

अपथ्यज्वरः । पुं । कुपथ्यजन्यज्वरे । अपथ्यजे मद्यभवे च हेतुर्हेतुर्ज्वरे पित्तमुदाहरन्ति । दाहश्च शैत्यश्च शिरोव्यथा च कोष्ठाभिवृद्धिः कथितोदकण्डू मलातिपातस्तनिवृद्धता च अपथ्यदोषेण भवेज्ज्वरे च ॥ वै.निघ.२भा.ज्व. ।

अपदः । त्रि । पादहीने, पङ्गौ ।

अपदरुहा } **अपदरोहिणी** } स्त्री । वन्दायाम् । बान्दा। मं वादागुल । वै निघ. ।

अपदेवता । स्त्री । पिशाचादौ ।

अपदेशः । पुं । अनेन कारणेनेत्यपदेशः । यथोपदिश्यते मधुरेण श्लेष्माभिवर्द्धते । सु.उ.६५अ. ।

अपबाहुकः । पुं । वातकफजे अंसगतवात-व्याधिविशेषे । लक्षणम्—अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसबन्धनं । शिराश्चाकुञ्च्य तत्रस्थो जनयेदपबाहुकम् ॥ मा.नि. ।

अपरम् । क्ली । गजपश्चार्द्धे । मे.रत्रिकं।

अपरा । स्त्री । जरायौ । हिं ऑवर्। भा.म. ४भ.प्रसूतोपद्रवचि. । जठरादपरा यदि । पञ्च तस्मात्तमनोवृद्धाङ्कङ्कारा एवापरेत्युच्यते, तेषामेव प्रकृते रूपत्वात् ।

अपराजितधूपः । पुं । धूपोऽयं सर्वज्वरघ्न। स च गुग्गुलुगन्धद्रव्यवचासर्जनिम्बार्कागुरुदेवदारुकृतः । पुरध्यामवचासर्गेत्यादि । च.द.ज्व.चि. ।

अपराजिता । स्त्री । स्वनामख्यातलतायाम् । (Clitoria Ternatea.) अपराजिता । हिं विष्णुकान्ति । तें नल्लनेलगुम्मिरि । विष्णुकान्त । नल्लविष्णुक्रान्त । गुणाः—कटु तिक्ता कफवातघ्नी शोथघ्नी कासघ्नी कण्ठ्या च । राज. । त्रिदोषशमनी चक्षुष्या विषदोषघ्नी पित्तघ्नी हिमा तिक्ता च । रा.नि.व.५ । भा.पू.१भ.गु.व.। एषा श्वेतनील भेदेन द्विधा, तयोर्विशेषाः श्वेतनीलापराजिताशब्दे मृग्याः । पीतनिर्गुण्ड्याम् । जयन्तीवृक्षे । श्वेतापराजितायाम् । रा.नि.व.२३ । शालपर्ण्याम् । भा.पू. २भ. । श्वेतभिन्दुवारे। श्वेतनिर्शिन्दा । क्रमशः । शमीभेदे । रा.नि.व.८ । जयन्तीवृक्षे । रा.नि.व.४। शेफालिकायां । रा.नि.व ४। शङ्खिन्यां । अपुष्पभेदे । हपुषाभेदे । रा.नि.व.४ । [लक्षणः । सु.स.६ ।

अपराह्णः । पु । दिवसशेषभागे । अपरश्च प्राह

अपरिम्लानः । पुं। रक्ताम्लानपुष्पवृक्षे । रा नि व.१० । [नि.व.८ ।

अपर्व्वदण्डः । पुं । रामशरे । रामबाण । रा.

अपलापः । पुं । तन्नामकशिरामर्म्मणि । अंसकूटाधोभागे पार्श्वोपरि च तस्य स्थानं । सु.शा.६अ.।

अपलापिका । स्त्री । पिपासायाम् । हे.च. ।

अपवनम् । क्ली । कृत्रिमवने । हे.च. ।

अपवरकः । पुं । गर्भगृहे । हला. ।

अपवर्गः । पुं । अभिन्याप्यापकर्षणे । यथा—सेव्या विषोपसृष्टा अन्यत्र कीटविषादिति । सु.उ. ६५अ. ।

अपविषा । स्त्री । निर्विषतृणे । रा.नि. ।

अपशोकः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

अपसव्यः । त्रि । दक्षिणे । प्रतिकूले । मे. ।

अपस्कारः । पुं । मलद्वारे । पुरीषे । धर. ।

अपस्तम्भ(म्ब)मर्म्म । क्ली । तन्नामकशिरामर्म्मणि । तस्य स्थानं वक्षस उभयत्र वायुवाहिन्यौ नाड्यौ । "उभयत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम ।" सु.शा.६अ. ।

अपस्तम्भिनी । स्त्री । शिवलिङ्गिनीलताविशेषे । वै.निघ.।

अपस्वरम् । अव्ययं । स्वभावस्वरादपगते । हीनस्वरे । वा.शा.५अ.४०श.।

अपस्मार (स्मृति) । पु । Epilepsy स्वनामप्रसिद्धवातव्याधी । अपस्मार मृगी । म फेफरे । स चतुर्विध वातपित्तकफसन्निपाते । अस्य च साधारणलक्षणं ज्ञानाभावमरणादिकम् । यथा —तम प्रवेश सरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृते । अप स्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विध ॥ तस्य स निदानसम्प्राप्ति —चिन्ताशोकादिभि क्रुद्धा दोषा हृत्स्रोतसि स्थिता । कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मार प्र कुर्व्वते । इत्यस्य पूर्वता हृदो ध्यान मूर्च्छा प्रमू ढता । निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ ॥ इति सा पूर्व्वरूपम् वातिकरूपम्—कम्पते प्रदशे द्दन्तान् फेणोद्वामी श्वसित्यपि । परुषारुणकृष्णान पश्यद्रूपाणि चानिलात् । पीतफेनाङ्गवक्त्राच पी तासृग्रूपदर्शन । सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिक ॥ शुक्लफेनाङ्गवक्त्राच शीतहृष्टाङ्गजो गु रु । पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चि रात् ॥ सर्व्वैरेभि समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषज । स चासाध्यो य चीणस्यानवश्च य इत्यादि । सा नि । पथ्यापथ्य यथा—वस्तिर्वातोद्भवे पूर्व्वं पैत्तिके च विरेचनम् । वमनं श्लैष्मिके चापि पर धूपनमञ्ज नम् ॥ नस्य शिराव्यधोदान चासन बन्धन भयम् । तर्जन ताडनं हर्षो धूमपानञ्च विस्मय । धीधैर्य्ये त्यादि विज्ञान स्नानमभ्यञ्जनानि च । लोहिता शालयो मुद्गा गोधूमा प्रतन हवि । कूर्म्मामिष धन्वरसा दुग्धं ब्राह्मीदल वचा । पटोल वृद्धकुष्माण्ड वास्तुक स्वादु दाडिमम् । शोभाञ्जन पय पेटी द्राक्षा धात्री परूषकम् तैल खरायमूत्रञ्च गगनाम्बु हरीतकी । अपस्मारगदे त्वेणा पथ्यमेतदुदीरितम् । चिन्ता शोक भय क्रोधमशुच्यन्नशनानि च । उग्र मत्स्य विरुद्धान्न तीक्ष्णोष्ण गुरुभोजन । अपस्मा रारि जयदत्त यथा—"पतत्यकस्माद्यो भूमौ स्र स्ताक्षो गतचेतन । स्वस्थागमेऽपि य शीघ्र सो ऽपस्मारीति कीर्त्तित ॥ उन्मादोक्तक्रिया सर्व्वा तत्र कुर्य्याद्विचक्षण । इतश्चातिपुराणस्य तत्र पानञ्च शस्यते । ' [आरि वटिका ।

अपस्मारनाशिनी(वटिका)। स्त्री । अप

अपाधातु । पुं । रसजलमूत्रखेदमेद कफ पित्तरक्तादी । भा म १भ धातुसा,चि । "सप्त स्यापाधातुरपि मज्ज ।"

अपापित्तम् । क्ली । पित्तकद्वये । श्लम ।

अपाकः । पु । अजीर्णे । पाकाभावे । उदरा मये । [आर्त्ते । रा नि व ६ ।

अपाकशाकम् । क्ली । आर्द्रके । आदा । मं

अपाङ्ग । त्रि । अङ्गहीने । मे । पु । नेत्रप्रान्ते । रा नि व १८ । तिलके । मे गचिकम् । तन्नामक मर्म्मणि । तत्रस्थवैकल्यकारमम्मान्यतममर्म्मद्वये वा। सु सा ६श । [र ।

अपाङ्गक । पु । अपामार्गक्षुपे । आपाङ । ग

अपाटवम् । क्ली । रोगे । जाद्ये । रा नि व २०।

अपान । पु । गुदापानवायौ । श्रम । अपान पवनो मल्याश्रयपृष्ठालपार्श्विग । इ च ४ । वृष णौ वस्तिमेढ्रञ्च नाभ्यूरुवङ्क्षणौ गुद । अपानस्थान यत्रस्य शुक्रमूत्रसकृन्ति स । सृजत्यात्तवगर्भौ च युक्ता स्थानस्थिताय य । स्वकर्म्म कुर्व्वते देहो धार्य्यते तैरनामय ॥ च । क्ली । गुदे । मलद्वार । रा नि व १८ । वा सू १२श ।

अपानदेश । पु । गुददेशे । वै निघ ।

अपामार्ग । पुं । (Achyranthus aspera Bidentata) स्वनामख्यातक्षुपे । आपाङ । हिं लटजीरा चिरचिरा । अघ्नकुडका इति । सु सू ३८। शिरो चि । तें उत्तरेणी । म आघाडा । स विधा —श्वेतकृष्णरक्तभेदात् भिन्नोऽपि गुणै समश्च । गु णा —तिक्तोष्ण कटु कफघ्न अर्श कण्डूदरामघ्नी रक्तघ्न ग्राही वान्तिकृत् । रा नि व ४। सरक्तोष्णो। वा सू १५श । शिरोविरेचने । च द सन्निपातज्वर चि । पृश्निपर्णी लपामार्ग ।" दीपन तिक्त कटु पाचको रोचन छर्दिकफमेदोवातघ्न हृद्रोगा ध्मानार्श कण्ड्वादिकं हन्ति । भा पु १भ । तत्पर्ण रक्तपित्तघ्नम् । मद व १। श्वेतापामार्गकस्तु तिक्तो ष्णो दाहक सर । किञ्चित्कटु कान्तिकरो पाच कोऽग्निप्रदीपक । नस्ये वान्ती प्रशस्त स्यात्कफ कण्डूत्रापह । दुनामान रक्तवर्ज मेदोहगुल्मे तया । वातश्लेष्मपचोदद्रुवान्त्यामाना विनाशक ॥ रक्तापामार्गक किञ्चित्कटुक शीतल स्मृत । मल्यावष्टम्भकृन्मिलवातविष्टम्भकारक । वर्णो व्रण विष वातं कर्फ कण्डूञ्च नाशयेत् । बीजमस्य रसे पाके दुर्जर स्वादु शीतल । मलावष्टम्भकृद्रू वातिकृत् रक्तपित्तजित् । तामापामार्गकबीज

कटु शोथकफापहं । कास वातञ्च शोषञ्च ना शयदिति च स्मृत । वै निघ ।

अपामार्गजटा स्त्री। अपामार्गमूले । सि थी तृतीयकज्वर शीकण्ठ । 'अपामार्गजटाकोट्या ॥" च द सन्निपातज्व चि । एतद्बन्धन तृतीयकज्वरे हितम्। अपामार्गस्य मूलञ्च सम्यक्चालिता नन । बध्नीयाद्वामहस्तेन सर्व्वज्वरविमोचणम् ॥ वैद्यकम् ।

अपामार्गतण्डुलः । पु । अपामार्गबीजे । च मू ४अ । See अपामार्ग ।

अपामार्गतैलम् । क्ली । शिरोरोगे। अस्य पाठ —अपामार्गफलव्योपनिशाचवकरामठै ।सवि पक्वै मस्त मूत्रे तैल नस्य क्रमीन् जयेत् ॥ अत्र चवक —ঠেঁচেতা। तैलं ४ श. कल्क १ श । प्रयोगा । च द ।

अपामार्गक्षारः । पु । अष्टविधक्षारान्यतम क्षारे। एष गुल्मशूलघ्न । भा पू १भ ६ व. ।

अपामार्गक्षारतैलम् । क्ली । कर्णरोगे। तिलतैल ४श अपामार्गक्षार २श वारि १६श एकविंशतिवारान् परिस्राव्य क्षारवारि कुर्य्यात् । (मतान्तरे तु क्षारपरिमाण २८प वारि च १८श। कल्कद्रव्य शरावमित । च द भैषकर्ण रो चि । अपामार्गक्षारजले सरक्तसकल्केन साधित तिलज । अपहरति कर्णनाद बाधिर्य्यञ्चापि पूरणेन ॥ अ पामार्गक्षारस्य १६ श जलस्य २४ श एकविंशति वारान् परिस्राव्य तै १६ श तैलशोषभयात् जले नाल्पीयापामार्गक्षारकल्को देय, पिण्डीभूतात् क ल्कात् पृथग्भूत तैल ग्राह्यं न तु गालनीयम् । इति प्रयोगा ।

अपालापमर्म्म । क्ली । पृष्ठवंशमुभयतस्तयोर अंसफलके योरधोभागे । तथा तयोरेव च पृष्ठोरसोर्य्यं पार्श्वे, तयोरपरिभागयोरंसकूटयोरधोऽपालापाख्ये द्वे म र्म्मणीति ज्ञेयम् । वा भा ४अ. ।

अपासनम् । क्ली । मारणे । अम ।

अपीनसः । पुं। नासारोगविशेषे। "पीनसरोग"। लक्षण यथा—"आनह्यते यस्य विधूप्यते च प्रक्लिद्यते शुष्यति चापि नासा। न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत् तमपीनसेन। स तानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्ग"मिति । सु. चि २२अ । तथा 'यो मस्तुलुङ्गाङ्गनपीतपक्व कफं स्रवेद्वाढमपीनस स ।'' च चि ।

अपुच्छा । स्त्री। शिंशपावृक्षे । श र. ।

अपुष्टः । त्रि । अपरिपक्वे । कचि ।

अपुष्पः । पु । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ ।

अपुष्पफलदः । पु । पनसवृक्षे । কাঁঠালগাছ। म फणस । रा नि व.११ । अपुष्पजातफलवृक्ष मात्रे । रा नि ।

अपूपः । पु । पिष्टके । हला । পুলি পিঠে। म घारगे । गोधूमसूक्ष्मपिष्ट गुडेन युक्त जलेन स मर्दितं । तद्वेल्यां वर्तुलनिभा घृते विपक्वा भवन्ति चापूपा । बल्या हृद्या रुचिदा गुरवो ह्यस्याय पुष्टिदा शीता । पित्तानिलशमनकरा मधुरा शीता । वै निघ. । পাঁউরুটী इति च केचिदाहु । गोधूमे । रा नि व १८ । [जटा ।

अपूप्यः । पु । गोधूमे । गोधूमचूर्णे । मयदा ।

अपूरणी । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । শিমুলগাছ। श.च । कार्पासवृक्षे ।

अपेकः । पु । दुरालभायाम् ।

अपेतराक्षसी । स्त्री। तुलसीक्षुपे । रा नि व १० । कृष्णतुलस्यां । কাল তুলসী । म काली तुलस । भा पू १भ गु.व वर्व्वर्यां । বাবুই । र मा ।

अपोगण्ड. । त्रि । वलिभे । विकलाङ्गे । पु । शिशौ । मे डचतुष्क । [ष टो ।

अपोढिका । स्त्री । पूतिकाशाके। পুঁই।

अप्नम्(स) । क्ली । जले ।

अप्पित्तम् । क्ली । चित्रकवृक्षे । अम. ।

अप्रकाण्डः । पुं । काण्डरहितवृक्षे, भिण्टिका दौ । अम. ।

अप्रकृष्टः । पुं । काके । श र । त्रि । अधमे ।

अप्रतिकार्य्यः । त्रि । दुश्चिकित्स्ये ।

अप्रसवधर्म्मी । त्रि । य पुरुष प्रसवधर्म्मी न भवति। "श्ववस्तु दुश्चारितमात्रकोऽगुणा अबीज प्रस्थोऽप्रसवधर्म्मिणो नपुंसकधर्म्मिकश्चेति ।'' सु. शा २अ । [मरुभूमि । ग्रिमभूमौ । रा नि व १ ।

अप्रहतः । त्रि । अप्रयुक्ते । জেশাত্র ভূমি । म

अप्रिया । स्त्री । शृङ्गीमत्स्ये । শিঙী মাছ । बोदालिमत्स्ये । বোওয়াল মাছ ।

अप्रेतराक्षसी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । र मा ।

अप्रोट । पु । भारद्वाजाख्यपक्षिणि । वै निघ ।

अफल । पु । फलहीनवृक्षे । ঝাউ গাছ । म वाभवृक्ष हे च ४का । त्रि । यो न फलति । श च ।

अफला । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । काष्ठधात्रीवृक्ष । भा रा नि व ११ । लघुकारवल्लके । आमलकीवृक्ष । भा पू १भ । कुमार्य्याम् । घृतकुमारी । श च ।

अफेनफलम । क्ली । अहिफेनफले । পোস্তার ঢেড়ি । भैष स्त्री रोग चि ।

अफेलम् । क्ली । आफूके । আফি । म अफूकडरी । फा अफफून हि अफीम । आ लवनुल सख्वास । वै निघ । See अहिफेनम् ।

अबरम् । क्ली । अन्तर्वंशे । मे रनिक ।

अबल । पु । वरुणवृक्षे । श च ।

अबालुक । पु । पानीयालुके । रा नि व ७ ।

अबिला । स्त्री । मेष्याम् । ভেড়ী ।

अब्ज । पु । निचुलवृक्षे । शङ्ख । धन्वन्तरौ । हिज्जलवृक्ष । सञ्चन मे जाहक ।

अब्जम् क्ली । पद्मे । पसु । रा नि व १०। See कमलम् ।

अब्जकर्णिका । स्त्री । कमलवीजकोश । वै निघ ।

अब्जकेशर । पु । पद्मकेशरे । च द ।

अब्जभाग । पु । कमलकन्द । श च ।

अब्जवीजभृत । पु । श्वेतकरवीरवृक्ष । वै निघ ।

अब्जाक्षम् । क्ली । वालके । বালা । मं वाला । वै निघ । [रा नि व १०। पद्मसमूहे ।

अब्जिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । পদ্মের ঝাড় ।

अब्द । पु । मुस्तायाम् । सि यो ज्वर किरातादि । च "वालज्व चि । किरातादमृतोदीच्या ।" नागरमुस्तायाम् । নাগরমুতা । मं नागरमोथ । भद्रमुस्तायाम् । भ भद्रमोथ । मद १व । मघे । मेदिन्याम् । क्ली । अभ्रके । र मा ।

अब्दनाद । पु । मेघनादक्षुपे । নটেনটে । स्त्री । शङ्खिन्याम्, भेक्याम् । म तान्दुलज । वै निघ ।

अब्दसार. । पु । कर्पूरभेदे । रा.नि ।

अब्धि । पु । समुद्रे । रत्ना ।

अब्धिकफ । पु । समुद्रफेने । সমুদ্রের ফেনা । भा पू १भ ह व । गुणा —"रुचिकर लवनसुवरी लघु । चक्षुष्य शीतलश्चैव पटलादिरुजापहर । सरस विषदोषघ्न कण्ठशूलहर पर । कफघ्न कण्ठरोगघ्न पित्तञ्चैव विनाशयेत ॥" वै निघ ।

अब्धिज. । पु । समुद्रफेने । रत्ना । (जौ) । अश्विनीकुमारौ ।

अब्धिजा । स्त्री । सुरायाम् । हे च ।

अब्धिडिण्डीर । पु । समुद्रफेने । वै निघ ।

अब्धिफलम । क्ली । समुद्रजातफले । महाराष्ट्रादौ ख्याते औषधविशेषे । समुद्रफल इति लोके। गुणा —"फल समुद्रस्य कटूष्णकारि वातापहं भूतनिरोधकारि । त्रिदोषदावानलदोषहारि कफामयभ्रान्तिविरोधकारि ।" रा नि ।

अब्धिफेन । पुं । समुद्रफेने । रा नि ।

अब्धिमण्डूकी । स्त्री। मुक्तास्फोटे शुक्तिकायाम् । झिनुक । मद व ४। मं मोतीसीप । हे च ४का ।

अब्धिवृक्ष । पु । शाखिमूलवृक्ष । काकातोदालीति लोके ।

अब्धिसार. । पु । रत्न । वै निघ ।

अब्धिहिण्डीर । पु । समुद्रफेने । रा नि ।

अभ्रम् । क्ली। अभ्रधातौ । मुस्तायाम् । रा नि

अब्रह्मचर्य्यकम् । क्ली । मैथुने । त्रिका ।

अभक्तच्छन्द । पु । अरोचकभेदे । यत्र नाग्रे भवेच्छ्रद्धा सोऽभक्तच्छन्द उच्यते । See अरोचक ।

अभयम् । क्ली । उशीरे । वीरणमूले । বেণার মূল । रा नि व १२ । मद व २ । अम । भैष कुष्ठ चि कन्दर्पसारतैले ।

अभयदा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভুঁই আমলা । म भूम आवली । वै निघ ।

अभयनृसिंहरस । पु । रसोऽयं अतीसारग्रहणीगदयोर्हित । मात्रा १ गुञ्जा । अनुपान जीरकचूर्णं मधु च । द्रष्टव्य हिङ्गुलविकटुविष

जीरक टङ्गणरसगन्धकाभ्राणि प्रत्येकं समभागानि सर्वसममहिफेनम्। निम्बुकरसेन मर्द्दनं। भैष.।

अभया । स्त्री । (Terminalia chebula ; chebulic myrobalan) हरीतकीभेदे । प. मु। "पथ्याक्षा चाभया ज्ञेया।" रा.नि.व.११। इयं बाहुल्येन चम्पायां जायते। गुणः—चक्षुष्या। भा. पू.१भ.। अनुतापरनाशीति भवत्यः, वा.सू.१५अ. वचादिव.।"नागरातिविषाभयाः।" च.द.कफज्व. चि.आमलक्यादि.। "आमलक्यभया कृष्णा।" See हरीतकी। श्वेतनिर्गुण्ड्याम्। मञ्जिष्ठायाम्। जयन्त्याम्। जयायाम्। सिद्धि। मृणालि। काञ्चिके। काचन बुलहर्यां। रा.नि.व.१७।

अभयाद्यमोदकः । पुं। विरेचनाधिकारे। अत्र हरीतक्यादीनां चूर्णं प्रत्येकं पलमितं दत्त्वा ६ तोलकानि, शर्करा १२ पलानि, त्रिवृतायाश्च पल द्वयमेकत्र मधुना मोदकं कुर्य्यात्। च.द.विरेचना धिकारे।

अभयाद्यावलेहः । पु। अतिसारे अवलेहः। हा.चि.। ३स्थाने.३अ.।

अभयारिष्टः । पुं। अर्शोऽधिकारे रसः। अत्र हरीतकी १२।० श. द्राक्षा ६।०श. मधूकपुष्पं १० प. विडङ्गञ्च १० प. वारि २५६ श. शेषं ६४ श. गुड १२।० श.। गोक्षुरादीनां प्र. चूर्णं २प. प्रक्षेपः। भैष.।

अभयालवणम् । क्ली। औषधमिदं यकृत्प्लीहाधिकारे देयम्। पालिधा, पलाश, आकन्द, सिहु, आपाङ, वरुण, अग्निमन्थ, वासक, गोक्षुर, वृहती, कण्टकारी, भाटीकन्दा वा गन्धभादालि, हापरमाली, कुड़चि, पोसा, पुनर्नवा, एषां प्रति समूलपञ्चाङ्गं समभागं कुट्टयित्वा हण्डिकाभ्यन्तरे स्थापयित्वा च तिलनालाग्निना दहेत्। ततो भस्म १६प. जल ६४श. शेष. १६ श. क्षारतोयं ग्राह्य। गोमूत्र १६श. सैन्धव १६ प. हरीतकीचूर्णं ८प. सर्व्वमेकीकृत्य पूर्व्ववत् क्षारकल्पेन मन्दमितेन प क्तव्यं। पाकसिद्धौ घनीभूते च प्रक्षेपः—कृष्ण-जीरकं हिङ्गु त्रिकटु यमानी कुष्ठ शटी च, एषां प्रति २ तो.। धा.को.रस.र.। भैष.प्रयोगा.।

अभयावटी । स्त्री। गुल्माधिकारे। अत्र का अकर्षं कर्षं ... । हिना हरीतकी। र.सा स.। एषा वटी भैषज्यरत्नावल्यामुदरे दृष्टा।

अभयाष्टकम् । क्ली। अष्टहरीतकीभक्षणे। यथा—"द्वे पूर्व्वमद्यादशनादितो द्वे द्वे चापि भुक्ता तु तथा स्वपन्तु। अस्य प्रयोगादभयाष्टकस्य त्रिसप्तरात्रैश्च पुनर्युवा स्यात्॥"इत्यादि प्रयोगा.रसायन.।

अभावः । पुं। मरणे। असत्त्वे। मे.वत्रिकं।

अभिघातः । पुं। आघाते। शस्त्रमुष्टिलगुडादिभिर्हनने। भा.म.१भ.आगन्तु ज्वर लक्षणे।"अभिघाताभिषङ्गाभ्याम्।"

अभिघातज्वरः । पुं। आघातजन्यागन्तुकज्वरे। "अभिघाताभिचाराभ्याम्—आगन्तुर्जायते…।" मा.नि.ज्व.। अपिच—"तत्राभिघातजो वायुः प्रायो रक्तं प्रदूष्य च। सव्यथाशोफवैवर्ण्यं करोति सरुजं ज्वरमिति॥" च.। अत्र ज्वरे दोषा नारम्भकाः परन्तु पश्चादनुबन्धिनः स्युः।

अभिघारः । पुं। घृते। सं तूप। रा.नि.व.१५।

अभिचारः । पुं। मन्त्रादिना मारणादिप्रयोगे। मन्त्रादिद्वारा पीडायां वा। र.मा.। कृत्याद्युत्पादने वा। भा.म.१भ.आगन्तुज्व.। "अभिचाराभिशापतः।" यन्त्रमन्त्राद्यवपीडने। "अभिचाराभिशापोत्थे।" रत्ना.।श्येनादियागजसज्वरे। "अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते।"मा.नि.ज्व.।

अभिज्ञः । त्रि। कुशले। [शब्द.चै.।

अभितापः । पुं। सर्व्वाङ्गतापे। ज्वरज्वरे।

अभिनवकामेश्वरः । पुं। वाजीकरणमिदं भेषजम्। "तोलकैकं समादाय प्रत्यग्रगन्धकस्ततो। रक्तोत्पलदलाम्भोभिर्मर्द्दयेत् दिवसत्रयं। मर्दयित्वा पुनर्देयं गन्ध माषचतुष्टयम्। तस्यैव पत्रतोयेन पुनर्दत्त्वा च गन्धकम्। शङ्खियाचापि तोयेन दत्त्वा काचघटे दृढे। ततस्तु वालुकायन्त्रे पचेद्यामत्रयं ततः। कामकुम्भा समालभ्य सिद्धनतमतं परं॥" रतिकामप्रदं स्यादित्। रस.र.।

अभिन्यासः (कः) । पुं। सन्निपातज्वरविशेषे। तल्लक्षणम्—"यत्र प्रकुपिता दोषा उरःस्रोतोऽनुगामिनः। आमाभिरुद्धा यदि ते बुद्धीन्द्रियसमीरणाः। जनयन्ति महाघोरमभिन्यासं ज्वरं दृढम्॥ गुरौ देवे प्रमुग्धः स्यात् चेष्टा का-प्रिधोरुध। न च दृशिर्भवत मदतो ...

न प्राणं न च सम्पर्शं शब्दं वा नैव बुध्यते । शिरो लोठयतेऽभीक्ष्णमाहारं नाभिनन्दति । कूजति स्फुरति चैव परिवर्त्तनमीहते । अल्पं प्रभाषते किञ्चिदभिन्यास स उच्यते ॥ प्रत्याख्यात स भूयिष्ठं कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ मा नि. ज्व । अस्य तन्त्रान्तरोक्तलक्षणं भावप्रकाशे द्रष्टव्यम् ।

अभिपीडनम् । क्ली । अभिचारे ।

अभिमन्थः (मन्थुः) । पु । नेत्ररोगे । त्रिका । See अधिमन्थ ।

अभिमर्द्द. । पु । अवमर्द्दे । [पीडायां । र मा ।

अभिमर्षणम् । क्ली । यक्षपिशाचादिभूतकृत

अभिमानितम् । क्ली । मैथुने । त्रिका ।

अभिरूपः । पु । बुधे । रम्ये । मे पञ्चतृष्ण ।

अभिलकपित्थः । पु । आम्रातकवृक्षे । आमड़ा गाछ ।

अभिलावः । पु । छेदे । अम. ।

अभिलापः । पुं । रमणेच्छायाम् । रस र. ।

अभिशापः । पु । द्विजातिभिः क्रोधात् ग्लानि आरधारणे । र मा । कामभयशुक्रहर्षादिदत्तशापे । भा म १भ. । तत्रातान्तरज्वरलक्षण—"अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ।" मा नि ज्व । [ज्वरनिदानम् ।

अभिशापज्वरः । पु । तन्त्रान्तरे । See

अभिषङ्ग. । पुं । भूतविषादिसम्बन्धे । यत्र पिशाचादिकर्त्तृकपीडायां । र.मा । कामशोकभयक्रोधभूतादीनाम् आवेशे । भा म १भ आगन्तुज्वरलक्षणे । एष प्रभृतिभिरभिषङ्ग । रवा ।

अभिषङ्गज्वर । पु । ज्वरविशेषे । स च भूतायावेशतो भवति । स कामादिभेदेन षड्विध । शार्ङ्ग. । लक्षण यथा—"अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिशापत । आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ।" मा नि ज्व । कामशोकभयक्रोधै रभिषक्तस्य यो ज्वर । सोऽभिषङ्गज्वरो ज्ञेय यश्च भूताभिषङ्गज । च ज्व नि ।

अभिषवम् । क्ली । काञ्जिके । रा नि व.१५ । [illegible]

अभिषुकम् । क्ली । काबेलादौ प्रसिद्धे फलविशेषे । पेस्ता । च चि.अवनप्राश । पु । तद्वृक्षे । सु । [काञ्जिके । अम ।

अभिषुतम् । क्ली । अच्छाकायाम् । आंड़ाकी ।

अभिषुविक्रान्तम् । पु । माधवीसुरायाम् । वै निघ ।

अभिषेकः पुं
अभिषेचनम् क्ली } स्नाने ।

अभिष्यन्द । पु । नेत्रशूलरोगे । চোক ওঠা । स चतुर्विधो वातादिभेदेन । See नेत्राभिष्यन्द । अतिवृद्धौ । आमावे । मे दचतुष्क ।

अभिष्यन्दी । त्रि । दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदजनने । कुसुमा टी.ज्वरे । सीत साविद्रव्ये । वा टी हेमा । कफकृत्पदार्थे दध्यादिके । भा मि. ।

अभिसर. । परिचारके । रवा. । प्राणाभिसर उच्यते । च सू २८. ।

अभिसारः । पु । शकुलीमत्स्ये । शल माछ । मद.व १२ । बलि । दल । धर । सख्ये ।

अभिहिता । स्त्री । जलपिप्पल्यां । वै निघ ।

अभीक. । पुं । कामुके । मे. कविकं ।

अभीरणी । स्त्री । दुन्दुभकर्पे । वै निघ. ।

अभीरुः । स्त्री । Asparagus racemosus शतमूल्याम् । हिं शतावर । वा.म १५च. । दुर्वा दिव. । गुन्द्राभीरु शतपाकी प्रियङ्गु । चक्रदत्ता शताभीरु । सि यो यक्ष चि षयोदशाङ्गे । महाशतावर्य्याम् । रसे चि २च । "प्रलम्बाभीरवेला च ।" [अम ।

अभीरुपत्री(त्रिका) । स्त्री । शतावर्य्याम् ।

अभीशु(षु) । पु । प्रग्रहे । [illegible] । रि ।

अभीष्टः । पु । तिमत्स्यभेदे । তিন মাছ । रा. नि व १० । [व १ ।

अभीष्टगन्धकः । पुं । माधवीलतायाम् । श्र.

अभीष्टा । स्त्री । हिङ्गुपत्र्यां । [illegible]

अभुक्तः । त्रि । कृतोपवासे । अनुक्तस्य दिवा निद्रा पापावर्त्ति कीर्त्तित । वै.निघ. ।

अभुग्नः । त्रि । अरोगिणि । [वज्रम् ।

अभेद्यम् । क्ली । हीरके । रा नि व १३ । See

अभेषजम् । क्ली । विपरीतौषधे । উল্টো ও ষুধ । तच्च द्विविधं बाधनं सानुबाधनञ्च । "अभेष जमिति ज्ञेयं विपरीतं यदौषधम् ।" च चि १अ ।

अभोजनम् । क्ली । उपवासे अनान्नभोजने वा উপোষ বা অমাত্র আহার । "अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनम् । रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः ॥" सग्रह ।

अभ्यक्तः । पु । तिलकल्के ।

अभ्यङ्गः । पु । तैलादिमर्द्दने । আভ্যঙ্গ করে তেল মাখা । "मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं मवस्त्यभ्याङ्ग मङ्गतम् । स्रोतोभिस्तर्पयेद्गात्रं अभ्यङ्गः स उदा हृतः"। च द ज्व चि । गुणा —जलसिक्तस्य वर्द्धन्ते यथामूलेऽङ्कुरास्तरोः । तथा धातुविवृद्धिर्हि स्नेह सिक्तस्य जायते । शिरामुखै रोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पणम् । सुश्रु । स जरायमवातहा । दृष्टिप्रसाद पुष्ट्यायु स्वप्नसुत्वक्दार्ढ्यकृत् । वा.सू १अ. । स च शिरःश्रवणपादेषु विशेषेणानुशीलनीयः । र.मा. । अभ्यङ्गो वातरोगघ्नः धातुसाम्यं बलं सुखं । निद्रा वर्णमृदुत्वानि कुरुते दृष्टिपुष्टिकृत् । शिरोऽभ्यङ्ग शिरस्तृप्तिकेशदार्ढ्याधिपुष्टिकृत् । केशप्रसाधनं केश्यं रजोजन्तुमलापहा । मद व ३ । तैलेन शिरोमर्द्दने । भा । सदोषस्य व्रणस्य दोषोपशम नार्थं मार्द्दवार्थञ्च उपक्रमविशेषे । सु चि.१अ ।

अभ्यञ्जनम् । क्ली । तैले । हे च. । तैलमर्द्दने । रा नि व १५ ।

अभ्यन्तः । त्रि । आतुरे । अम ।

अभ्यन्तरायामः । पुं । तन्नामकधनुस्तम्भरोग विशेषे, अन्तरायामे । येन कुपितबलवान् वायु रङ्गुलिगुल्फोदरहृदयवक्षोगलादिकमभिप्रपद्य स्नायुमनू न्नाकर्षन् नामं आकलनं करोति । तत्र चाधि क्षमता तनुसन्ध्यादि च जायतानन्तरम्—"अङ्गुली गुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रितः । स्नायुप्रतानमनिलो यदाक्षिपति वेगवान् । विष्टब्धाक्षस्त्वधस्तनुर्भग्नपार्श्वं कफं वमन् । अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मान वः । तदाभ्यन्तरायामं कुरुते स महाबली ।" सु.नि.वा.व्या. ।

अभ्यमितः । त्रि । आतुरे । अम ।

अभ्यवकर्षणम् । क्ली । शल्याद्युत्पाटने । শেল তোলা, কাঁটা তোলা । अम. ।

अभ्यवहरणम् । क्ली । भोजने ।

अभ्यवहारः । पु । आहारे । रत्ना ।

अभ्यान्तः । त्रि । रोगिणि । अम ।

अभ्याहारः । पु । भक्षणे । स च भक्ष्यभोज्य लेह्यपेयभेदेन चतुर्विधः । सु ।

अभ्यूषः । पु । ईषत्पक्वशालायादौ । अम ।

अभ्रम् । क्ली । मुस्तायां । मेघे । रा नि व ६ । अभ्रकधातौ । रा नि व १३ ।

अभ्रकम् । क्ली । भद्रमुस्तायाम् । कर्पूरे । स्वर्णे । वेधे । Talc स्वनामख्यातधातौ । অভ্ভর । হি আভ্ । गुणा —गुरु हिमं बल्यं कुष्ठमेहवि दोषघ्नं । मद व ४ । अभ्रकं चतुर्विधं—श्वेत पीतलोहितनीलभेदात् भिन्नभिन्नक्रियायां प्रयु ज्यते । यथा—श्वेतं तारे, पीतरक्ते काञ्चने, नीलञ्च व्याधौ प्रयोज्यं यथोत्तरं गुणाढ्यञ्च । तेषु नीलाभ्रं दर्दुरनागपिनाकवज्रभेदेन चतुर्भेदम् । परीक्षा गु णाश्च यथा—अग्नौ क्षिप्तं दर्दुरं भेकरवं नागं फूत्कारं पिनाकं धनुःस्वनं वज्रन्तु न विकारं धत्ते । एषां सेवनेन गुल्मी व्रणी कुष्ठी च मेहरोगी भवति । रा नि व १३ । कुष्ठमर्दं पिनाकं स्यात् दर्दुरं मरणप्रदं । नागं देहगतं नित्यं व्याधिं कु र्य्याद्भगन्दरम् । रसे रसायने चैव योज्यं वज्राभ्रकं प्रिये । तस्माद्वज्राभ्रकं ग्राह्यम् । र.सा सं । अभ्र शोधनम्—१।वज्रपुष्परसेन पिष्टमभ्रकं वन्यगुरुच कन्दमध्ये निरुध्य गोमयभूमितले नाम स्थाप्यम् । २।त्रिफलाक्वाथगोमूत्रदुग्धकाञ्जिकेषु अभ्राणी पुनः पुनः क्षिप्त, ततं ततं क्षिप्तं शुद्धं भवति ।३।अभ्रं समवारं तप्त तप्त कदलीक्वाथे निक्षिप्तं शुद्धं भवति। र.सा सं ।४।अभ्रपत्राणि प्रदग्ध्य चूर्णयित्वा चूर्णयेत् दिनैकं तानि काञ्जिकपर्युषितानि काञ्जिकेन पुनः पिंषेत् । ततो माषकादिरसेन मर्दयित्वा च पुनः पुनर्भावयित्वा ... पुनः पुनः दहेत् यावत् निश्चन्द्रतां लभन्ते । इति विशुद्ध मर्द्द ... । भ प्र. । ... [illegible]

अमध्यस्थधर्म्मिणी । त्रि । या चेतनजडो-भयधर्म्ममध्यवर्त्तिनी न भवति । तथा: केवलं न उभयत्वात् पुरुषस्य च तथात्वात् । सु.शा १अ. ।

अमर: । पुं । अस्थिसंहारे । हाडभाङा । रत्ना.। वज्रीद्रुमे । सिजुगाछ.रचिकं । बद्धावे । अ र । पारदे। रा.नि.व.१३ । कुलिशि । क्ली । सुवर्णे । वै.निघ. ।

अमरकणा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ. २भ.पाण्डु चि भूनिम्बादित्रिपुटी । [व.४।

अमरकण्टिका । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा नि.

अमरकन्द: । पुं । कन्दविशेषे । वै.निघ ।

अमरकालिक: । पुं । वृश्चिकाल्याम् । विछाती । भैष वा.व्या.सिंहमा गुग्गुली ।

अमरकाष्ठम् । क्ली । देवकाष्ठे । দেবদারু ।

अमरकुसुमम् । क्ली । लवङ्गे । वै.निघ.नवरी. नैलीकव चि.रसे ।

अमरज: । पुं । दुष्खदिरवृक्षे । गुयेबाबला । रा.नि. । देवदारुणि । नदीवटे । वै निघ.२भ. यक्ष्मादि: ज्व ।

अमरतरु: । पुं । देवदारौ । वै.निघ सा.ज्व. अर्कादि: । "किरातामरतरुसना ।"

अमरदारु । पुं,क्ली । तैलदेवदारुणि । रा.नि. व १२ । चि क क वल्ली-स्त्रीरी,चि. । तैलदेवदारु वृक्षे । मलयादेवदारु ।

अमरद्रु: । पुं । विट्खदिरवृक्षे । गुयेबाबला ।

अमरपुष्पम् । पुं, क्ली । पूगफले । कामवृक्षे । चाये । केतके । मे पदचक्रं ।

अमरपुष्पक: । पुं । कामवृक्षे । কেশে । प. सु. । काशभेदे । र.मा. ।

अमरपुष्पिका } स्त्री । चोरपुष्पीवृक्षे । চোর
अमरपुष्पी } काचकी, চোর খড়িকা । रमा । काशवृक्षे । [काचे ।

अमर(ल) रत्नम् । क्ली । स्फटिके । रा.नि. ।

अमरवल्ली । स्त्री । आकाशवल्ल्याम् । भं अम-रवेल । हिं अमरबेलि । আলোকলতা । मा. पु १म गु.व. । मद.व.१ । आकाशेतिस्थातलतायां । गुणा:—इयवल्ली वशकरी परं हया रसायनी । मूत्रकृच्छ्रविदलनकरी पुष्टिदा कार्य्यवारिणी । कीप-दंशिकरोगांश्च रक्तदोषं हरेदियम् ॥ वैद्यकम् ।

अमरसर्षप: । पुं । देवसर्षपे । राइ । वै.निघ.।

अमरसुन्दरी । स्त्री । ज्वराधिकारे रस: । पाठो यथा—त्रिकटु त्रिफला चैव ग्रन्थिकं रेणु-कामलम् । मातुलुङ्गं मृतं लौहं पारदो विषगन्ध-कम् । समभागमिदं चूर्णं तस्माच द्विगुणो गुड: । कोलप्रमाणां गुडिकां प्रातरुत्थाय सेवयेत् ॥ इत्या-दि । प्रयोगा. ।

अमरा । स्त्री । दूर्व्वायाम् । मे.रचिकं । गुडूच्यां। र.मा. । इन्द्रवारुणीलतायां । ब्राह्मीलशणी । रा. नि.व.२ । नीलदूर्व्वायां । स्थूलकन्यायाम् रा.नि. व.५ । नीलीवृक्षे । भैषज्यग्राम् । वृश्चिकाल्यां । विछाति गाछ । रा.नि व.६ । नदीवटे । रा नि व. ११ । जरायौ । मे.रचिकं । गर्भनाड्याम् । फूल । भैष.स्त्रीरो. । नाभिनालायाम् ।

अमराह्वम् । क्ली । देवदारुकाष्ठे । वा.सू.१५ एलादि अरुण । "स्प्रक्काव्याघ्रनखीऽमराह्वमगुरु: ।"

अमरी । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । श्वेतनिर्गुण्ड्यां । मूर्व्वायाम् । मूर्वा । वै.निघ ।

अमरुफलम् । क्ली । उत्तरदेशप्रसिद्धफले । गुणा.—अमरोश्च फलं प्रोक्तं मलद्रवकरं मतम् । सरं दाह रक्तपित्तं कामलां मूत्रकृच्छ्रकम् । मूत्रा-श्मरीश्च हन्तीति ऋषिभि: परिकीर्त्तितम् । वै. निघ. । [ज्व.निर्गुण्डीधूपे ।

अमरेन्द्रतरु: । पुं । देवदारुवृक्षे । वै.निघ.२भ

अमलम् । क्ली । अभ्रके । मे.लचिकं । समुद्र फेने । र.मा. । कर्पूरे । वै.निघ २भ.चपला.चि. । रौप्यमाक्षिके । पित्ते । कतकवृक्षे । गन्धद्रव्यविशेषे।

अमलदीप्ति: । पुं । कर्पूरे । च द. ।

अमलपत्री । पुं । हंसे ।

अमलमणि: । पुं । स्फटिके । रा नि.व.१३ । कर्पूरमणी । कर्पूरगन्धमणिविशेष ।

अमलरत्नम् । क्ली । स्फटिके । रा.नि.व.१३ ।

अमला । स्त्री । महानील्याम् । বড় নীল । रा.नि.व.४। सेहुण्डभेदे । रा.नि.। भूम्यामलक्याम् । च.म.। नाभिनालायाम् । आमलक्याम् । ভূঁইআমলা ।

मयोगा च्छद्रोग चि.। [मृत्। भ ठीभ।

अमलाज्झटा। स्त्री। भूधात्र्याम्। भुँइ आ।

अमसः। पु। रोगे। उ।

अमानस्यम्। क्ली। पीडायाम्। दुःखे।

अमिलातकम्। क्ली। वेलाख्ये पुष्पे। इला।

अमिलातका। स्त्री। महाराजतरुणीपुष्पवृत्ते। ८वेल। रा नि व १०। [वै निघ।

अमूला। स्त्री। अग्निशिखावृत्ते। ईषलाङ्गुलिया।

अमृणालम्। क्ली। लामज्जके। श्वेतशीत। रा नि व १२। भा पु १ भ क व। मद व ३। उशीरे। ८वेणार मूल। रवा। रा नि व १२। च.द अर्श चि प्राणदागुडिका।

अमृत। पु। पारदे। रा नि व १३। वनमुद्गे। रा नि व १६। See मकुष्ठक। अचि २स्थान २अ। धन्वन्तरी। ना धन्वन्तरिर्देवयी। मे तत्रिक। वाराहीनाममहाकन्दशाके। शुयाव आलू। रा नि व ७। क्ली। पीयूषे। सलिले। रा नि व १४। घृते। मे रा नि व १५। वै निघ वा.व्या भुजङ्गीगुटी। "अमृत यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते" मे। विषमामान्ये। दुग्धे। रा नि व १५। अन्ने। हे च। औषधे। रा नि व २०। यज्ञेविषे। स्वर्णे। भक्ष्य द्रव्ये। हे च।

अमृतकन्दा। स्त्री। कन्दगुडूच्याम्। म कन्द गुलवेल। वै निघ। See कन्दगुडूची।

अमृतकल्परस। पु। अजीर्णाधिकारे रस। शुद्धौ पारदगन्धौ च समानौ कज्जलीकृतौ। तयो रर्द्धे विष शुद्ध तत्सम टङ्कण भवेत्। भृङ्गराजद्रवे भाव्य चिदिन यवत पुन॥ माषा सुद्गमाना। अन्न तत्सममिति विषसमम्। र सा स।

अमृतगुडिका। स्त्री। भैषज्यमिद अजीर्णे हितम्। कुर्याद्भस्मविषव्योषत्रिफलापारदैः समै। भृङ्गाम्बुमर्दितैर्मुद्गमाषामतवटीं शुभाम्॥ रसे चि।

अमृतला। स्त्री। हरीतक्याम्। वै निघ।

अमृतमाशघृतम्। क्ली। राजयक्ष्मणि प्रश सम्। "जीवकर्षभकौ मेदा जीवन्तीं भागरें शटीं। चतस्र पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदग्धिकाम्। पुनर्नवे द्वे मधुकमात्मगुप्तां शतावरीम्। ऋद्धि परुषक भार्गीं मृद्वीकां बृहतीं तथा। शृङ्गाटकमामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम्। बदराक्षोड वातादखर्जूराभिषुकाणि च। फलानि चैवमादीनि कल्कान् कुर्वीत कार्षिकान्। धात्रीफल विदारीक्षुछागमांसरसान् पय। दत्त्वा प्रस्थोन्मितान् भागान् घृतप्रस्थं विपाचयेत्। प्रस्तं मधुन शीतं शर्करार्द्धतुला तथा। पलार्द्धकं मरिचलवङ्गै लापत्रकेशरम्। विनीय चूर्णयेत्तस्माल्लिह्यान्मात्रां यथाबलम्। अमृतप्राश इत्येव नराणाममृतोपमम्। सुराघृतमयं पथ्य क्षीरमासरसाशिन। नष्टशुक्र क्षतक्षीणदुर्बलव्याधिपीडितान्। स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् लान् स्वरहीनांश्च बृंहयेत्। कासहिक्काज्वरश्वास-दाहतृष्णास्रपित्तनुत् पुत्रदो वृद्धि दाहशूलच्छया पह॥" अस्य पाको यथा, मूर्च्छितगव्यघृत ४ श.। कल्काथद्रव्याणि प्रत्येकं कर्षमितान्येकत्र कल्कीकृत्य तै, धात्र्यादिरसै प्रत्येक प्रस्थमितैश्च घृतं यथाविधि पाच्यम्। पाकसिद्धौ छानयित्वा मधुन प्रस्थं शर्करायां ५० पलानि, मरिचस्य गुडत्वच एला या तेजपत्रस्य नागकेशरस्य च प्रत्येकं चूर्णमर्द्धपल (४तौ.) मिश्रणीयम्। कल्कद्रव्याणि यथा—जीव कर्षभकौ (अभावे गुडूची, वंशलोचना) क्षीरविदारी (भुँइकुमड़ा) महाबला वा जीवन्ती शृङ्गी शटी शालपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी मेदा (अभावे अश्वगन्धा) महामेदा (अभावे शारिवा) काकोली क्षीरकाकोली कण्टकारी बृहती रक्त पुनर्नवा श्वेतपुनर्नवा यष्टीमधु कपिकच्छु (आलाकुशी मूल) शतावरी ऋद्धि (अभावे बला ८वेलेडा) परुषकफल भार्गी मृद्वीका शृङ्गाटकं भूम्यामलकी शुक्लभूमिकुष्माण्ड पिप्पली वाट्यालक बदरफल अक्षोटफल वातादं (बादाम) खर्जूर अभिषुक (पेस्ता) च। एवंविधानि अन्यानि फलानि च। रसाय यथा—आमलकीरस भूमि कुष्माण्डरस इक्षुरस छागमांसरस, दुग्धच। प्र योगा. यक्ष्म चि। अन्यत् ध्वजभङ्गाधिकारे। व स्याय पाठ—"छागमांसं बलाश्चैव वाजिगन्धां तथैव च। जलद्रोणे विपक्तव्य कुर्यात् पादावशेषितं। घृतप्रस्थं पचत्तेन अजाक्षीरं चतुर्गुणं। मूर्च्छनार्थं प्रदातव्य कुङ्कुमच द्विकार्षिकं। बलामूलञ्च गोधूमं चाश्वगन्धा तथामता। गोक्षुरञ्च कसेरुञ्च त्रिकटुञ्च सधान्यकं। तालाङ्कुरञ्चैलफलञ्च कस्तूरीबीजका-

नरी। मेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी। दार्व्वी प्रियङ्गुर्मञ्जिष्ठा नतं तालीशपत्रकं। एलापत्रं त्वचं नागं जातीकुसुमरेणुकं। सरलं जातिकोषञ्च सुक्षौमोत्पलसारिवे। मूलं विल्वस्य जीवन्ती चर्हिंष्ठी चडुम्बरम्। प्रत्येकं कर्षमात्रन्तु पेषयित्वा विनिक्षिपेत्। वस्त्रपूते सुशीते च सितां दद्याच्छरावकम्॥ भैष। द्वा अभि,२स्या ६४।

अमृतप्राशावलेहः। पुं। अयं राजयक्ष्माधिकारे उक्तः। तस्य पाठः—"क्षीरे धात्री च मञ्जिष्ठा क्षीरिणाञ्च तथा रसैः। पचेत्समैर्घृतप्रस्थ मधुरे. कर्षसम्मिते.। द्राक्षाद्विचन्दनोशीरैः शर्करोत्पलपद्मकैः। मधूककुसुमानन्ताकाश्मरीतृणसञ्ज्ञकैः। प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्करार्द्धतुलां तथा। पलार्द्धिकाश्च संचूर्ण्य त्वगेलापत्रकेशरान्। विनीय तत्र सलिलान्मात्रां नित्यं सुयन्त्रितः। अमृतप्राशमित्येतद्विख्यातं परिकीर्त्तितम्।" भा-म ख.२भ। क्षीरे काकोलीक्षीरकाकोल्यौ। क्षीरिणः वटाश्वत्थोदुम्बरप्लक्षपारीशाः तेषां त्वक्। इयं गुञ्ज्हणं क्षीरादीनां क्वाथैः द्राक्षादीनाञ्च कल्कैः पचेत्।

अमृतफलम्। क्लीं (*Nák. Pyrus communis*) The pear tree. लघुविल्वफलाकृती नाम्पातीति प्रसिद्धे काबुलदेशजफलविशेषे। पञ्जावे च नाक इति ख्याते। गुणाः—गुरु वातघ्नं स्वादुर्म्रं रुचिकृत् शुक्रकृच्च। मद व.६। अमृतस्य फलं धातुवर्द्धकं मधुरं गुरु। कषायाम्लं वातहरं त्रिदोषघ्नं च ग्रामकम्॥ वै-निघ.। लघु पथ्यं स्वादु त्रिदोषहरञ्च। इदञ्च सुहलदेशे प्रचुरं लभ्यते। भावमिश्रः। पुं। पारदे। रश्मिनामकौषधे। पटोल वृक्षे। रा.नि व.३। धात्रीवृक्षे। आमलागाछ। मद।

अमृतफला। स्त्री। द्राक्षायाम्। क्विम्मिग्। हिं किसमिस्। आमलक्याम्। रा.नि.व.११। लघुखर्जूरीवृक्षे। छोट खेजुरेर गाछ। द्रिता. द्राक्षायां। कोऽपि तनरा तनरीति च ख्याता।

अमृतबन्धुः। पुं। अश्वे। वै निघ।

अमृतभल्लातकावलेहः। पुं। कुष्ठाधिकारीयमिदम्। यथा भल्लातकफलचूर्ण(१श) त्रिसाहोमध्ये (६श.) क्षिपेत्। तत्पश्चात् गुडूच्याः (१श) चूर्णं तत्कल्कांस क्षिपेत्। हरीतक्याश्च चूर्णः (१श.) दुग्धं तावदर्द्ध (१६श.) दद्यात्। सिता प्रस्थमितां (२ श) दद्यात्प्रस्थार्द्धं (१ श) माक्षिकं क्षिपेत्। सर्व्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृद्वग्निना शनैः। सर्व्वद्रवे घनीभूते पावकादवतारयेत्। तत्र चैतानि चूर्णानि ब्रूमो विश्वविषामृताः। बाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिचुमर्दौ हरीतकी। अक्षो धात्री च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा। यमानी सैन्धवं मुस्तं त्वगेला नागकेशरम्। प्रपौण्डं पत्रकं बालमुशीरं चन्दनं तथा। गोक्षुरस्य च बीजानि कर्चूरी रक्तचन्दनं। पृथक् पलार्द्धमानानां (प्र.४तो।) चूर्णमेषामिह क्षिपेत्। पलमात्रमिदं प्रात समश्नीयाज्जलेन हि॥ विषा=अतिविषा, अमृता=गुडूची। बाकुची=सोमराजी। अक्षः=बिभीतकं। पत्रकं=तेजपत्रम्। बालं (वाला)। कर्चूरः शटी एकाङ्गी वा। भा म ४भ कुष्ठ-चि।

अमृतभल्लातकी। स्त्री। रसायनोऽयं योगः। रस र। अथ पक्वभल्लातकफलं, विदलमिष्टकाचूर्णघृष्टं प्रक्षालितञ्च शुष्कं कृत्वा पुनस्तद्विदलीकृत्य ६४ प. वारि ५१२ प शेषः १२८ प शीतले क्षीरं १२८प,तत्पादशेषे शीते च घृतं ३२प ततश्च सुद्रापाकेऽवतार्य्य,खण्डस्य १६प. मिश्रयित्वा दिनसप्तकं स्थापयेत्। भल्लातकानां पक्वानीकृतानां वृन्ताग्रतानाञ्च यदाद्रकं स्यात्। तदिष्टकाचूर्णकणैर्विघृष्य प्रक्षालयित्वा विसृजेत्प्रवाते। शुष्कं पुनस्तद्विदलीकृतञ्च ततः पचेदप्सु चतुर्गुणासु। तत्पादशेषं परिपूतशीतं क्षीरेण तुल्येन पुनः पचेत्तम्। तत्पादशेषं पुनरेव शीतं घृतेन तुल्येन पुनः पचेत्तम्। तदर्द्धया शर्करया विमिश्रं ततः खर्ज्जेमध्ये स्थितं विधाय। तत्सप्तरात्रादुपजातवीर्य्यं सुधामृतादप्यधिकत्वमेति। रस.र रसायन। सा स्त्री। भैष कुष्ठाधिकारे। अन्या च विविधाधिकारे—सुपक्वभल्लातकफलं विखण्डितं ८श. वारि ३२श. (अग्नि वैगुण्याभावात्) पादशेषः ८ श. क्वाथो ग्राह्यः। अथ दुग्धं ३२ श घृतञ्च शरावद्वय (४ श.) दत्त्वा तावत्पचेत् यावद्धनता न गच्छेत्। घनीभूते शर्करायाः १६ पलानि मिश्रयित्वा दिनसप्तकं स्थापयेत्। च द रसायने। पाठो यथा—सुपक्वभल्लातकफलानि सम्यक् द्विधा विदार्य्याढकमम्भितानि। विपाच्य तोयेन चतुर्द्दुणेन चतुर्थशेषे व्यवनीय तानि। पुनः पचेत् क्षीर चतुर्गुणेन घृताशकेन घनं यदा स्यात्। सिता घृताद्विगुणाः पट्टैः विमिश्र युक्ताम्बु दिनानि

सम इत्यादि। घृतावतुर्गुण चौर घृतस्य प्रस्थ इष्यते इति। च द.विविधाधिकारे।

अमृतमञ्जरी। स्त्री। गोरचदुग्धीक्षुपे। रा.नि.व ५। सामान्यज्वरे रसविशेष। "हिङ्गुल मरिच टङ्ग पिप्पली विषमेव च। जातीकोष सम सर्व्वं जम्बीराद्भिर्विमर्द्दयेत्॥" माषा २ वा ३ गुञ्जा। अत्र जातीकोषं (जयित्री)। अन्या कासाधिकारे,पाठ तुल्य एव। र.सा स।

अमृतमण्डुरः। पु। परिणामशूले देय। पाठ — मण्डुरस्य पलान्यष्टौ शतावर्य्यारसलया। चीराज्य दधि प्रत्येक पिष्टा चतु पल पचेत्।' इत्यादि लौह.८प शतावर्य्यादीना प्रत्येक चतु पलच एकत्र पचेत्। रस र। [प्र स २०व।

अमृतमन्थ.। पु। दुग्धादिपरिणीलति मन्थ।

अमृतयोग.। पु। नक्षत्रयोगविशेषे दिन करकरयुक्त सोमसौम्यन वापि तुरगसहितभौम सोमपुत्रीऽनुराधा। सुरगुरुरपि पुष्य रेवती शुक्र वारे दिनकरसुतयुक्ता रोहिणी सौख्यहेतु। ज्यो ति २स्या ६प।

अमृतरसा। स्त्री। कपिलद्राक्षायाम्। आङ्गुर इति लोके। मं कालिद्राख। रा नि व.११।

अमृतलता। स्त्री। गुडूच्याम्। रा नि व ३। श.चवि।

अमृतलतादिघृतम्। क्ली। पाण्डुरोगाधिकारे घृतम्। तस्य पाठ – अमृतलतारसकल्क प्रसाधित तुरगविहित सर्पि। चीर चतुर्गुणसंत हितरैव हलीमकारोग्य॥ भा म २भ.।

अमृतवटक.। पुं। सन्निपातातिसारे हित। श चवि ३स्या ३प। पाण्डु चि।

अमृतवटी। स्त्री। ग्रहिण्युध्ये रसविशेष। अमृतवराटकमरिचै हिपयनवभागिकै क्रमश। विष २कडि ५ मरिच ८ तो। जलेन मुद्गसमाना वटी कार्य्या। भैष.।

अमृतवर्त्तिका। स्त्री। मधुमयतन्त्रीक्तरसा यनवर्त्ती। तत्साधन यथा—त्रिकटु त्रिफला ब्राह्मी गुडूची चित्रक नागकेशर षष्ठी भृङ्गराज निर्गुण्डी हरिद्रा दारुहरिद्रा मलाम्न(मिढि)लवङ्गा माषा तीलक् विडङ्ग वचानां चूर्णं प्रत्येक १प काम रूपटिणीयगुडस्य च ५०प एकत्र समर्द्य १६० वर्त्तिका कार्य्या। प्रत्यहं भोजनात्प्राक् सन्ध्यायां वा शीतलजलेन एकैक सेव्यम्। भैष।

अमृतवल्लरी। स्त्री। गुडूच्याम्। भा.पू १भ गु व। उपोदकायाम्। वड पुंई।

अमृतवल्लिका / **अमृतवल्ली** स्त्री। चित्रकूटप्रसिद्ध गुडूच्याम्। र.मा। रा नि व ३। ज्यो ति २स्या २प। अमृतस्य च वल्ली सा हितकारी विषापहा किञ्चित्तिक्ता जराव्याधिहरी कुष्ठमेहा घ्नी। कामलत्वयश्लीपघ्नी त्रविभि परिकीर्त्तिता। वै निघ.जीर्णज्व.हरीतकीपाके।

अमृतसङ्गमः। पु। खर्परिकायाम्। खापर। म कलवापरी। वै निघ.। [रा नि व ५।

अमृतसञ्जीवनी। स्त्री। गोरचदुग्धीनामक्षुपे।

अमृतसम्भवा। स्त्री। गुडूच्याम्। रा.नि व,५।

अमृतसहोदरः। पु। घोटके। जयद.।

अमृतसारजः। पु। गुडे। गुड। म काकवी। रा नि व १४। तवराजखण्डे। नवात। रा नि व १४। तृषाज्वरदाहरक्तपित्तघ्न।

अमृतसारजा। स्त्री। शर्करायाम्। चिनि। म खडेसाकर।

अमृतसारताम्रम्। क्ली। रसायनाधिकारे।

अमृतसोदर.। पुं। घोटके। रा.नि व १८।

अमृतस्रवा। स्त्री।चित्रकूटदेशे स्वनामप्रसिद्ध लतायां। वरस्नी लता। अमृतवल्लि। गुणा — दृष्टिनिकरसायनी,विषघ्नी त्वक्कुष्ठामकामलाशोफ जित्। रा नि व ३। त्रायमाणायाम्। रा.नि व.५। माता २ माषा।

अमृतहरीतकी। स्त्री। अजीर्णे। यथा— "धान्यकं जीरकचैव सुसक पटुपञ्चकंयमान्यामठ-पत्रच लवङ्ग त्रिकटुन्तथा। प्रत्येकं समभागमु मख्यचूर्णानि कारयेत्। सर्व्वचूर्णसम दद्यादभया, चूर्णमक्तम्।" सा कौ.। तक्रे समुत्स्विन्नशिवा शतानि सहोभसुद्धृत्य च कौशलेन। षड्यष पञ्च-पटूनि हिङ्गुधारावसाजीरनभीदकच। पुरैव सम्भाव्य तथा समान चिपेत् शिवाबीजनिवार-मध्ये ह प्रवीणा।

अमृतचार. । पु । नवसागरे । वैं निघ ।

अमृता । स्त्री । गुडूच्याम् । रा नि व ३ । रमा । आमलक्यां । रा नि व ११ । हरीतक्यां । प॰मु । "स्थूलमांसामृता सूता । इय चम्पाजाता । रा नि व ११ । तुलस्यां । काष्ठधात्रीवृक्षे । भा । मदिरायां । रा नि व १४ । इन्द्रवारुण्यां । रा नि व ३ । पारावतपद्यां । लता फट्की । रा नि व.३ । गोरचदुग्धायां । कृष्णातिविषायाम् । रक्तत्रिवृतायां । रा नि व ६ । दूर्व्वायां । पिप्पल्याम् । मे । लिङ्गिन्यां । रा नि.व ३ । नीलदूर्व्वायां । रा नि.व ८ । श्वेतदूर्व्वायाम् । नागवल्ल्याम् । पान । रास्नायाम् । गरुडवल्ल्याम् । वै निघ चय चि सूर्य्यप्रभायाम् । खर्जूरीतिख्यातलतायाम् । कन्दगुडूच्याम् । स्फटिकारिकायाम् । मद व ४ । मद्योगा । गुडूचीति चिन्तकगुड । वा सू १५, आरग्वधादि' । निम्बामृता मधुरसा शुक्लचपाटा, पद्मकादौ भरुष । महामृता दश जीवनसंज्ञा । चि १अ किरातादि । किरातक्तिकममृता । च द वातज्व.चि । किरातान्दामृतोदीच्य—। च द पित्तज्वरौषधादि । च सू ४अ ।

अमृताख्यगुग्गुलु । पु । वातरक्ते । गुडूची २ श गुग्गुलु १ श त्रिफला प्रत्येक १ श वारि ६३ श सङ्कुद्य पाच्यम् । पादशिष्टे छानयित्वा तावत्पुन पाच्यं यावत् न घनीभूत भवति । घनीभूते दन्त्यादिचूर्णं प्रत्येकं ४ तो त्रिवृच्चूर्णञ्च २ तो ईषदुष्णतामत्र प्रक्षिप्य मर्द्दयेत् । बलाबल वीक्ष्य मात्रा देया । च द वातरो चि ।

अमृताख्यलौह. । पु क्ली । रक्तपित्ताधिकारे लौह । पाठो यथा—अमृता त्रिवृता दन्ती श्रावणी खदिरो वर्ष । चित्रको भृङ्गराजश्च कौकिलाक्ष सपुष्कर । पुनर्नवा बलाकाशशिग्रुमीरटदारका । गवाक्षी पीवरी कन्दशविका तालमूलिका । नागबला कथामूल कुष्ठ मालयष्टिका । पलोन्मितानि चैतानि जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् । त्रिफलायास्तथा प्रस्थं जलाष्टगुणपाचितं । तस्मादष्टावशेषन्तु कषायं सुपरिस्रुतम् । माक्षिकेण हतस्यापि पुटितस्य यथाविधि । अयसश्चूर्णितं पूतं पलयोडशसम्मितम् । पलान्यभ्रस्य तावन्ति तावन्ति गन्धकस्य च । द्वे द्वे • पले रसस्यापि खल्वितस्य विधानत । गुग्गुलस्य च पलान्यष्टौ सिताया वाथ पैत्तिके । रक्तपित्ते तु खण्डेन मत्स्यण्ड्या वापि कासवे । गुग्गुलोर्द्विपलं दत्त्वा प्रस्थमेकन्तु सर्पिष । एव पाकविधिज्ञस्तु पचेल्लौह समाहित । शीतेऽवतार्य्य मधुन क्षिपेदष्टपल भिषक । माक्षिकस्य विशुद्धस्य द्विपल रजस क्षिपेत् । शिलाजतोस्तथा चूर्णं पलार्द्धसम्मित भिषक् । तथैषां प्रक्षिपेच्चूर्णं पलमात्र पृथक पृथक ॥ इत्यादि । अमृतादिवाह्मणयष्ट्यन्तानां प्रत्येक पलमित, वारि ३२ श शेष ८ श । त्रिफला मि २ श वारि ३२ श शेष ८ श । शोधितलौह १६ प अभ्र ४ प रसगन्धकौ ४ प खण्ड ८ प गुग्गुलु २ प घृत २ श । एकत्र लौहपाक कार्य्य । शीतले प्रक्षे मधु ८प स्वर्णमाक्षिक २प शिलाजतु ४ तो । अत्र श्रावणी मुण्डितिका । मोरटमिक्षुमूल । दारको वृद्धदारक । दर्भ उलुमूल । पीवरी शतावरी । गवाक्षी गोरक्षकर्कटी । नागबला गोरक्षाकुलिया । कुष्ठपुष्कराभ्यां काण्डग्रन्थिभेदेन ग्रहणम् । अथवा भागद्वयग्रहणम् । माक्षिकेण हतस्य निरुत्थमारितस्येत्यर्थ । पुटितस्य सामान्यविशेषपुटितस्य । पलान्यभ्रस्येत्यत्रापि पुटितस्येति सम्बध्यते । तेन प्रथमपरिच्छेदोक्तक्रमेण रसायनाधिकारे वक्ष्यमाण वृहदमृतमारोक्त लौहाभ्रसमभिहित विधिनैव वा चूर्णितपुटितस्येत्यर्थ । तावन्ति गन्धकस्येति चत्वारि पलानीत्यर्थ । गन्धकशुद्धिविधिश्च यथा—गन्धकन्तु समानीय नवनीतामलच्छवि । तत्सर्पिषि विपक्वञ्च यावत्तैलनिभ भवेत् । वस्त्रेणान्तरितङ्कृत्वा ढालयेत्त्रिफलाम्भसि । एव गन्धाश्मसंशुद्ध तत्कार्म्मसु योजयेत् । अथ रसस्येति पारदरसस्य पलद्वय । खल्वितस्य मूर्च्छितस्येत्यर्थ । मूर्च्छनं खल्वशिलादिषु औषधचूर्णैं रसं वा दत्त्वा विमर्द्य निर्म्मलीकरणमभिधीयते । तत्र तावत् पारदे सिद्धदोषत्रयनिवारणार्थं त्रिभिर्द्रव्यै प्रत्येकं सप्तधा मूर्च्छन कार्य्यम् । पटु लवण चसम्बुध कुलाहल किम्व सुरावीर्जं । माक्षिकस्य विशुद्धस्येति स्वरूपत शोधितस्या ग्रेयम् । चित्रकाद्यचूर्णानि प्रत्येकं पलमात्राणि । चतुर्जातकादीना प्रत्येकमर्द्धपलम् । रस र.रक्तपि चि ।

अमृतागुग्गुलु' । पु । राजयक्ष्मणि हित । प्रस्थं गुडूच्या प्रस्थार्द्धं प्रत्येक त्रिफलापुरं । दत्त्वा द्रोणेऽम्भस शिष्टे पाकार्थे तत्र द्विपम् । कौचे

दन्त्यमृताब्योषविड़ङ्गत्रिफलारजः । प्रत्येकमर्द्धपलिकं तच्चूर्णञ्च कार्षिकम्॥ रस र वा. र चि । च क्रपाणिमते तु गुड़ूची ४ श गुग्गुलु २ श. आमलकी २श. विभीतक २ श. पुनर्णवा २ श हरीतकी २ श एकत्र कुट्टयित्वा ६४ शरावजलेऽपि पक्त्वा १६ शरावावशिष्ट क्वाथः कार्य्यः । अथ गालयित्वा पुनः पक्त्वा घनीभूते तत्र दन्त्यादिचूर्णं प्रत्येक ४तो त्वक्त २ तो प्रक्षेप्यम् । प्रक्षेपश्च ईषदुष्णतायां देय । मात्रा च यथाबल देया । च द वा र. चि । पाठो यथा—अमृतायाश्च द्विप्रस्थं प्रस्थमेकन्तु गुग्गुलो । प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव च । सर्व्वमेकत्र सङ्क्षुद्य क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि । पुन पचेत्पादशेषं यावत्सान्द्रत्वमागतः । दन्ती चित्रकमूलानां कणा विश्वफलत्रिक । गुड़ूचीत्वग्विड ङ्गानां प्रत्येकार्द्धपलोन्मित । त्वक्त कर्षमेकन्तु सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत् । सिद्धे कोष्णे क्षिपेत्तत्र अमृतागुग्गुलो परमिति ॥ च द । अथ भावप्रकाशेऽपि वातरक्ते उक्त । पाठस्य मर्म्मार्थस्तुल्य एवेति पाठो न लिखित । भा म ३भ ।

अमृताङ्कुरलौहः । पु, क्ली । उपदंशे लौहविशेष । तस्यार्थ पाठ —"पारदं गन्धकं लौहमभ्रं ताम्रं सगुग्गुलु । भल्लातं पलिकं सर्व्वं धात्र्या सार्द्धं षडङ्गकं । तत्र पथ्याहरीतक्योर्लौहात् षोडशिकं हवि । पचेत्प्रस्थे वराक्वाथ लौहपात्रे विधानवित् । सुसिद्ध तत्समश्नीयात् सम्पूज्य गुरुदेवता । संमर्द्य मधुसर्पिर्भ्यां गुञ्जावृद्ध्या दिने दिने । अथानुपानं पयसा नारिकेलोदकेन वा । कुष्ठोक्तामृताङ्कुरलौहादस्य त्रिफलाभागभेद , अत पाठद्वयम् । प्रयोगा. उ द चि । भैषज्यमिद कुष्ठरोगे हितम् । अत्र पलमेकं रसस्येति रससिन्दूरमिति केचित् । अपरे हिङ्गुलोत्थपारद व्यवहरन्ति । वृद्धास्तु रससिन्दूरमेव व्यवहरन्ति । रसादिसर्व्वमेकीकृत्य लौहपात्रे त्रिफलाक्वाथेन पचेत् । पाकशेषे त्रिफलाचूर्णं देयम् । र सा स रस र । कुष्ठोक्तो यथा—"हताम्रसुखसद्वइं पलमेकं रसस्य वै । पल लौहस्य ताम्रस्य पलं भल्लातकस्य च । गन्धकस्य पलञ्चैकमभ्रकस्य च गुग्गुलो । हरीतकीविभीतक्योश्चूर्णं कर्षद्वयं द्वयो । अष्टमाषाधिकं तत्र धात्र्या पाणितलानि षट् । घृत ह्यष्टगुणं लौहात् त्रिंशत्त्रिफलाजलम् । एकीकृत्य पचेत्पात्रे लौहे तद्विधिपूर्व्वकम् । पाकमेतस्य जानीयात् पाकज्ञ कुशलो भिषक्" । इत्यादि । हुताम्रसुखसंशुद्धि यथा रसार्णवे—रसस्य पञ्चमांशेन गन्धेन लौहपात्रके । लौहदण्डेन च तथा दत्त्वेषन्नवनीतक । मर्द्दनात्कज्जलिकृत्वा पिष्टमालिश्चिकाद्रवे । हण्डीपृष्ठोत्थास्तु पिष्टेन वेष्टयित्वा निधापयेत् । हण्डिकाया मुख लिप्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । गन्धगन्धश्च यावत्स्यात् तद्धुताम्रसुखं विदु । कश्चित्तु हुताम्रसुखसम्बद्धमिति गुग्गुलुपर्य्यन्त सत्र भाति । तेन शोधनजारणादिक्रमेण सर्व्वेषामप्रशोधनमाह हरीतकीविभीतक्यो सार्द्धकर्षद्वय पृथगिति वचनात् । हरीतक्यास्तु ५ तो विभीतक्याश्च आमलक्या षट, पाणितल १२ तो । मिलितत्रिफला १६ प. पाकार्थजल १६ श. शेष ४श घृत १६ प लौहपात्रे पाच्यम् । वस्त्रपीडित यदा न निःसरति मुद्रा च भवति तदावतार्थं चूर्णप्रक्षेप । अस्य पाके सावधानेन भाव्यम् । अमृतसारलौहवदस्य क्रिया ज्ञेया । वृहदपि अमृताङ्कुरलौह कुष्ठे उक्तम् यथा—सूतं हिङ्गुलसम्भूत ताम्रं तद्द्विगुण भवेत् । सुजीर्णलौह तत्तुल्यमभ्रं भल्लातकं तथा । ताम्रद्विगुणगन्धश्च गुग्गुलुस्तद्द्विधा मत । त्रिफलायास्तथा चूर्णं प्रत्येक सूततुल्यकं ताम्राष्टगुणं सर्पि तैलमेरण्डजं द्विधा । रसाञ्जनशताभगुर्व्यं पक्त्वा चैवामृतद्रवे । चतुर्गुणैर्घृतात्तैलात्त्रिसीयमवतारयेत्" ॥ इत्यादि । भैष प्रयोगा कुष्ठचि । अस्य रसेन्द्रसारसंग्रहोक्त पाठ प्रायेण तुल्य एव । केवलं गन्धकस्य पलञ्चैकमित्यत्र—"अभ्रकस्य पलञ्चैकं गन्धकस्य चतु पलमिति ।" कर्षद्वयं द्वयोरिति प्रत्येक कर्षद्वयमिति । घृत ह्यष्टगुणमित्यत्र—"घृत चाष्टगुण"मितिभेद । अभ्रकस्य पलञ्चैव गन्धकस्य चतु पलमित्यत्र प्रयोगामृतधृतपाठ न साधु मन्यन्ते भट्टादयो विशिष्टवैद्याश्चेति । र.सा स टी । रसरत्नाकर प्रयोगामृतेन तुल्य एव केवल ह्यष्टमाषाधिकमित्यत्र अष्टमाषाधिकमिति भेद । रसेन्द्रचिन्तामणौ च "अष्टमाषाधिकानि" घृतं त्वष्टगुणमिति पाठभिन्नतास्ति । रसे चि कुष्ठ. । मा की । अम्लपित्ते चक्तम् ।

अमृतादिः । पुं । कषायद्रव्यसमूहे यथा—"अमृतापर्पटोल मुस्तकं सप्तपर्णं खदिरमसितवेत्रं निम्बक द्वे हरिद्रे" इत्यादि । अय विसर्पविस्फोटके हित । अमितवेत्र श्यामा लता । रस र. ।

च द विसर्प चि. । सा.कौ. । प्रयोगा । अपर. मूत्रकृच्छ्रे यथा—अमृतं नागरं धात्री वाजिगन्धा त्रिकण्टकं । प्रपिबेद्वातरोगार्त्तः सशूली मूत्रकृच्छ्रवान् ॥ भैष. ।

अमृतादिवटी । स्त्री । विषं २ भा. कपर्द भस्म ५ भा मरिचं ८ भा. जलेन मुद्गमाना वटी कार्य्या । इयं कफे त्रिदोषेऽग्निमान्द्ये च हिता । भा.म.१भ.ज्वरचि. ।

अमृताद्यगुग्गुलुः । पुं। अयं मेदोरोगे हित । यथा—"अमृता त्रुटिवेल्लवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुम् । क्रमवृद्धमिदं मधुप्लुत पिडकास्थौल्य भगन्दरं जयेत्।" अत्र त्रुटिः सूक्ष्मैला । वेल्लं विडङ्ग। वत्सकं कुटजत्वक् । एषां क्रमवृद्ध्या भागी ग्राह्य । भैष.मेद. । भा.म.३भ.मेदचि. ।

अमृताद्यघृतम् । क्ली । वातरक्ते हितं । घृत ४ श. कल्कद्रव्यं १ श. । पाककाले आमलकीरस ४ श. वारि १२ श. दत्त्वा पाच्यम् । आरग्वध श्रीफलफलमज्जा । हयीरः श्वेतपुनर्णवा । चरक. -कोकिलाक्षमूलम् । गन्धर्वः एरण्डमूलं । घन मुस्ता । च.द वातरोग चि. । भा.म.२भ ।

अमृताद्यचूर्णम् । क्ली । आमवाते । गुडूची नागरगोक्षुरमुण्डितिकावरुणचूर्णानि प्रत्येक सम भागानि । भा म.२भ ।

अमृताद्यतैलम् । क्ली । गलगण्डादौ । मूर्च्छिततिलतैलं ४ श. गुडूच्यादीनां शतपलं वारि ६४ श शेषः १६ श.। उक्तद्रव्याणां मिलितकल्क १श.। तैलपाकविधिना पाच्यम्। च.द.गलगण्ड-चि। अथवा गुडूच्यादीनां प्रत्येकं १ प. वारि १२८ प । तैलं पिबेद्वामृतवल्लिनिम्बहिंसाभयावत्सक पिप्पलीभिः । सिद्धं बलाबिल्वसदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥ तैल ४ श. कल्कार्थं—গুলুঞ্চ, নিমছাল, গুড়কাউনী, কেলেকড়া, কুটজত্বক্,পিপুল,বেলেড়া, বেতস,দেবদারু । मिलित १ श । भैष.। सिद्धं बलाभ्यामिति । च.द.।

अमृताफलः । पुं, क्ली । पटोले । भा.पू.१भ.। कावेलमसिद्धफलस्वविशेषे,दधिफले वा, नासाती इति लोके । मद.व.७ ।

अमृतारिष्टम् । क्ली । अरिष्टमिदं विषमज्वरादौ हित । अत्र गुडूच्याः पञ्चशत दशमूलस्य तथा एकत्र द्रोणचतुष्टयजले पक्त्वा पादशेषं ग्राह्यं। अथ तत्र क्वाथे गुडस्य तुलात्रयं(৩৭॥•সের) प्रक्षिप्य, कृष्णजीरस्य १६ प. पर्पटस्य २ प. । तथा सप्तपर्ण त्रिकटु मुस्तक नागकेशर कटुक्यतिविषेन्द्रयवादीनाञ्च प्रत्येकं चूर्णपलं निक्षिप्य आज्यपात्रे मासमात्रं स्थापयेत्। तेनान्तरमेकेनारिष्टं जायते । भैष. ।

अमृतार्णवः । पुं । रसोऽयं अतिसारे ज्वरातिसारे च हित. । मात्रा १ मा. । अनुपानं धान्यजीरक शाल्वीजानां यथालाभं देयम् । द्रव्याणि यथा हिङ्गुलोत्थरस लौहगन्धक टङ्कण शटी धान्यकहीवेर मुस्ताम्बष्ठाजीरकातिविषाजीरकाणि छागीक्षीरेण मर्द्दयेत् । भैष। रस र.अजाजी जीरकम् । घुणप्रिया अतिविषा । धान्यजीरकयूषेणेति यूषैः प्रदरतरं मुदा श्रेयम् । र सा.सं.अतिसा.चि ।

अमृतार्णवरसः । पुं । कासहरोऽयं रस । अत्र अमृता गुडूची । पद्मकं पद्मकाष्ठं । र.सा.स. कासचि. । रस.र. । भैष. । द्वितीयो रस वाजीकरणाधिकारे । अत्र सूतभस्म रससिन्दूरम् । र. सा.सं. । अन्यः कासे—"रास्ना विडङ्ग त्रिफला रसगन्धकटुत्रिकं । अमृता पद्मकं क्षौद्रं विषतुल्यं सुचूर्णितम् ॥" मात्रा २ गुञ्जा । रस.र.कासचि. । अन्यः राजयक्ष्मणि—"पारदं गन्धकं शुद्ध मृतलौहञ्च टङ्कणं । रास्नाविडङ्गत्रिफला देवदारु कटुत्रयम् । अमृता पद्मकं तुल्यं विषञ्चापि विचूर्णयेत्। मधुनाच वटी कार्य्या ।" प्रयोगा.। अन्यः रसेन्द्रसारधृते रसायनाधिकारे । "सूतभस्म चतुर्भागं लौहभस्म तथाष्टक । अभ्रभस्म च षड्भाग गन्धकस्य च पञ्चमं । भावयेत्त्रिफलाक्वाथैस्तस्त्वौ भृङ्गमद्रवे । त्रियुवङ्गिकटुक्वाथैर्भावयेत्सप्तधा पृथक् । सर्व्वतुल्या कणा योज्या गुडैर्मिश्रं पुरातनैः ॥" मात्रा निष्कमिता । र.सा.स. प्रयोगा.रसायने ।

अमृतार्णवलौहम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे । "त्रिकटुत्रिफलालौहं समभागं विचूर्णितं । सर्व्वेषामपि चूर्णानामर्द्धभागं शिलाजतु । गुडूचीस्वरसेर्देया भावना रविरश्मिभिः । मारत्रयं ततः शुष्कं घृतेन सह मर्द्दयेत् ॥" मात्रा १मा.मधुना लेह्या । रस.र प्रयोगा। अयम् अमृतार्णवरस इति केचिदुक्त । प्रयोगा. ।

अमृतावटिका (गुग्गुलु) । स्त्री । सद्यो व्रणघ्नी वटिका । व्रणशोथे इति च द । "अमृता पटोलमूलत्रिफलात्रिकटुक्रमिघ्नानाम् । समभागाना चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलोर्भागः ॥ प्रतिदिवसमेकैका गुडिका खादेदक्षप्रमाणाम् । रस र ।" अक्षमानादधिकं न कर्त्तव्यं कोष्ठादिकशुद्ध्याल्पमपि प्रयोगः । द्वितीया हृदभिधाना व्रणे हिता । यथा— "अमृताया पलशत दशमूलशत तथा । पाठामूर्व्वा बला द्वे च तथा गन्धर्वहस्तकः ॥ पृथग्दशपलान्येता नभयाना शत तथा । विभीतकशते द्वे च धात्री शतचतुष्टय ॥ गुग्गुलो प्रस्थसयुक्त जलद्रोणद्वये निशाम् । एका पर्युषिता पक्वा चतुर्थांशावशेषिते ॥ क्वाथे गुग्गुलुमालोड्य लौहपात्रे पचेद्घन । शीते चैतानि सचूर्ण्य प्रक्षिपेत्पलिकानि तु ॥ त्रिफलात्रिवृतादन्तीव्योषच्छिन्नाश्वगन्धकान् । विडङ्ग चित्रक चोच सूक्ष्मैला नागकेशरम् ॥' इत्यादि । पोट्टलिबद्धगुग्गुलुना सह पर्युषित कर्त्तव्य । ततोऽपरदिने क्वाथकरणम् । कैशोरगुग्गुलुवत् सर्व्वमपर ज्ञेयम् । प्रयोगा व्रणचि । रसरत्नाकरधृतपाठ तुल्य एव । तत्र अस्य पक्षो यथा—घृतपिष्टितगुग्गुलु १६ प. क्वाथार्थं गुडूची १०० प दशमूल १०० प आकनादी मूर्व्वा, बाडियाला, गैतवाडियालामूल, एरण्डमूल, प्रत्येक १० प सास्थि हरीतकी १००, बहेडा १००, आमलकी ४०० पाकार्थं देय जल द्रोणत्रयमित (१९२श) अत्रैव पोट्टलीबद्ध गुग्गुलु दत्त्वा पाकशेषजल ४८ श कर्त्तव्यम् । अत्रैव क्वाथे क्वाथस्थापितगुग्गुलु पिष्ट्वा पाचनीयम् । सिद्धे प्रक्षेपार्थे त्रिफला तेउडीमूल त्रिकटु दन्तीमूल गुडूची अश्वगन्धा विड्ङ्ग तेजपत्र गुडत्वक सूक्ष्मैला नागेश्वर मुण्डा, एषा प्रत्येक १ प एकीकृत्य स्निग्धभाण्डे स्थाप्यम् । मात्रा ८ माषा । उष्णोदकमनुपेयम् । रस र व्रणशोथचि । भा म २भ । अन्या कुष्ठरोगे वातरक्त च हिता । तस्या अथ पाठ—अमृताया पलशत दशमूल्यास्तथा शत । पाठा मूर्व्वा बला तिक्ता दार्व्वीगन्धर्वहस्तका । एषा दशपलान् भागान् विभीतक्या शत हरेत् । द्वे शते च हरीतक्या आमलक्यास्तदा शतम् । जलद्रोणचये पक्वा अष्टभागावशेषित । इत्थ गुग्गुलुमाहृत्य प्रस्थार्द्धञ्च घृत पचेत् । पाकसिद्धो यदा तस्य गुडूच्या अस्वगत्व च ।

पलद्वय तथा मुण्ड्या पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ॥ इत्यादि । भैष कुष्ठ चि ।

अमृताष्टक । पुं, क्ली । गुडूच्याद्यष्टद्रव्यसिद्धकषाये । एष पित्तश्लेष्मज्वरे हित । च द चि । 'गुडूचीन्द्रयवारिष्टपटोल कटुरोहिणी । नागरं चन्दन मुस्त पिप्पलीचूर्णसयुतम् । अमृताष्टकमित्येष पित्तश्लेष्मज्वरापह ।" अरिष्ट निम्बत्वक् । रोहिणी कटुकी । एषा प्रति २० रक्तिकं वारि ३२ तो शेष ८ तो । प्रक्षेपार्थे पिप्पलीचूर्ण ॥० तो । सा को. । [व ४ ।

अमृतासङ्गम् । क्ली । खर्परिकातुत्थे । मद.

अमृतासङ्गमः । पु । खर्परीतुत्थे । तूँतेम मोरचूत । वै निघ ।

अमृताह्वम् । क्ली । अमृतफले नास्पातीति लोके । हि अपी । मद व ६ । गुणा —गुरु वातघ्न स्वादु त्रिदोषघ्नञ्च । 'नास्पाती' शुद्धलदेशे प्रचुर लभ्यते । भा । खबूंजे । मद व ६ ।

अमृताह्वयतैलम् । क्ली । वातरक्ते तैलम् । पाठो यथा— गुडूची मधुक ह्रस्वपञ्चमूल पुनर्नवा । रास्नैरण्डमूला च जीवनीयानि साभत । पलाना शतिकैर्भागैर्बला पञ्चशत भवेत् । कोलं बिल्व यवान् माषान् कुलत्थांशाढकोन्मितान् । काश्मर्य्याणाञ्च शुष्काना द्रोण द्रोणशतेऽम्भस । साधयेज्जर्जर पूत चतुर्द्रोणञ्च शेषयेत् । तैलद्रोण पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुण पय । पिष्ट्वा त्रिफलिकञ्चैव चन्दनोशीरकेशरम् । पत्रैलागुरुकुष्ठानि तगर मधुयष्टिका । मञ्जिष्ठोत्पलञ्चैव तत्सिद्ध सर्व्वयोगिकम् ॥' भा म २भ वातरोगचि ।

अमृतेश्वररस । पु । क्षय रसो यक्ष्मणि हित । रसभस्मामृतासत्व लौह मधुघृतान्वितम् । अमृतेश्वरनामाय यक्ष्मा राजयक्ष्मणि ॥ भा म १भ । रसेचि । प्रयोगा ।

अमृतोत्था । स्त्री । सुधामूलायाम्, सालम् मिश्रीति भाषा । पनि ।

अमृतोत्पन्नम् । क्ली । तुत्थे । खर्परीतुत्थे । खादर । म कालखापरो । रा नि व १३ । [नि व ।

अमृतोत्पन्ना । स्त्री । अष्टमक्षिकायाम् । रा.

अमृतोद्भव । पुं । धन्वन्तरौ । रत्ना. । क्ली ।

(५१ पृष्ठस्य-प्रथमस्तम्भस्य षष्ठपङ्क्त्यनन्तरं पाठ्यमेतत्)

[?]षा । स्त्री। पाटलावृक्षे । भा। पू.१ भ.। [?]स्याम्। विड्ङ्गे । अ.। श्वेतपाटलायाम् । प [?] । रा.नि.व.११ ।

[?]या: । पुं । वट्भवृक्षे । जटा । क्ली । पि [?]व. । तालं । रा.नि.व.११ ।

[?]रम् । क्ली । कार्पासे । कपास । र.मा. । [?]तो । कटफल । रा.नि.व.११ । भैष. । वस [?]मुमाकरे । तन्नामकगन्धद्रव्ये । विश्व ।

[?]रद: । पुं । कार्पासवृक्षे । वै.निघ. ।

[?]रा । स्त्री । कार्पासवृक्षे । प.मु. ।

[?]रातक: (रीय:) । पुं । आम्रातकवृक्षे । [?]ड़ा गाछ । जटा । [भर्जनपार्श्वे । चम. ।

[?]रि(री)प: । पुं, क्ली । आम्रातकवृक्षे । [?]नपार्श्वे । चम । [ख्याते ।

[?]ष्ठ: । पुं । देशविशेषे । वैश्यायां ब्राह्मणा

[अम्ब]ष्ठका (की) } स्त्री । (Stephania
[अम्ब]ष्ठा (ष्ठिका) } hernandifolia, Syn
ssampelas hexandra,) पाठायां । निघ- । आकनादि । रा.नि.व.६ । पटाड़ इति मालवे । भार्ग्यां । र.मा. । मधुरामूले । भैष [?]रोग.चि.पुष्यानुगचूर्णे । अम्ललोण्याम् । आम् [?]ल । रा नि.व ५ । भा पू १भ. । यूथिकायाम् ।

[?]र्दे । च सू. । मयूरशिखायाम् । वा.सू.मिश्रका दि । "दन्तशठागन्धक नमस्कारी ।" चामातके । आम्ड़ा । क्षुद्रक्षुपविशेषे । अम्बाड़ा, अम्बरी इति च दक्षिणापथे । हिं मोइया । माचिका, माकुदण्ड इति च दक्षिणदेशे ख्याता । पूदिना । सु. सू.१८च । रस.र पुष्यानुगचूर्णे । गुणा:—कषाया कफघ्नी कण्ठरोगघ्नी वातरोगहरी रुच्या दीपनी च । रा नि.व ६ ।

अम्बष्ठादि: । पुं। पाठादिगणविशेषे । यथा—अम्बष्ठा धातकीकुसुमसमङ्गाकट्वङ्गमधुकबिल्वपेशी-सावररोध्रपलाशनन्दीवृक्षपद्मकेसराणीति । गु-णा.—"गणौ प्रियङ्ग्वम्बष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ । सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानाञ्चापि रोपणौ ॥" सु सू १८च. ।

अम्बष्ठी । स्त्री । कटुकाभेदे । कटुकीविशेष । यथा—"रक्तकाण्डेकबाम्बष्ठी कटुका चापरा स्मृ ता ।" द्रव्याभि. ।

अम्बा (लिका) । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । पूदि-ना । पाठायाम् । आकनादि । रा.नि.व ६ ।

अम्बिका । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । पूदिना । भा. पू.१भ. । मायाफलवृक्षे । हिं मयनफल । मद.व. ४ । कटुकाम् । श च. ।

तुल्ये । रा.नि.व.१३ । खर्परीतुल्ये । खापर । रा. नि.व. । आमलक्याम् ।

अमृतोद्भवा । स्त्री । आमलक्याम् । मं आवली । नागरवल्याम् । पान । वै.निघ. ।

अमृतोपमम् । क्ली । खर्परीतुल्ये । तूँदते । मं मोरचूत । वै.निघ. । [ति द्रव्ये । वै निघ ।

अमृतोपहिता । स्त्री । तोपचिनी इति ख्या

अमेध्यम् । क्ली । पुरीषे । अ.र. ।

अम्बु । क्ली । जले । रा नि.व १४ । बालके । च द.ज्वरातिसार चि. । "किराताम्बुयवासकम् ।" भैष. शोथ चि.पुनर्णवातैले ।

अम्बुकः । पुं । श्वेतार्कमन्दारे । रक्तैरण्डे ।

अम्बुकण्टकः । पुं । नक्रे । त्रिका ।

अम्बुकन्दः । पु । शृङ्गाटके । वै.निघ. ।

अम्बुकिरातः (टः) । पुं । नक्रे । त्रिका ।

अम्बुकीशः । पुं । गोधायाम् । शिशुमारे । त्रिका ।

अम्बुकुक्कुटी (टिका) । स्त्री । जलकुक्कुट्यां । पानकउडी । म पानकोंबडी । See सव ।

अम्बुकूर्मः । पु । गोधायाम् । वै.निघ ।

अम्बुकणा । स्त्री । जलपिप्पल्या । कौंचडा दाम् । वै निघ. । [सा.स. ।

अम्बुकेशरः । पु । छोलङ्गवृक्षे । लेंदू र.

अम्बुचरः । पुं । जलचरे । कच्छटे । वै.निघ. ।

अम्बुचामरम् । क्ली । शैवाले । जटा ।

अम्बुचारिणी । स्त्री । स्थलपद्मिन्या । हिं थल पद्म । वै निघ ।

अम्बुजः । पुं । हिज्जलवृक्षे । अम. । मत्स्यादौ । भा । जलवेतसे । कच्छटे । वै.निघ. । त्रि । जल जातमात्रे । क्ली । कमले । सि.जचिकं । [वै निघ ।

अम्बुजामलकी । स्त्री । पानीयामलके ।

अम्बुटः । पुं । अश्मगर्भवृक्षे । आवुटा । मं आपटा । रा.नि.व ८ ।

अम्बुतालः । पुं । शैवाले । त्रिका ।

अम्बुदः । पुं । मुस्तायां । सि.यो.कामला.चि. । मूर्वायष्ट्रयुते इन्द्र' । "पटोलाम्बुददारुभिः ।"

अम्बुधरः । पुं । नागरमुस्तायां । भद्रमुस्तायां । वै निघ ।

अम्बुधिः । पु । सागरे ।

अम्बुधिफेनः । पुं । समुद्रफेने । भा. ।

अम्बुधिस्रवाः । स्त्री । गृहकन्यायाम् । घृत कुमारी । मं कोडफल । रा नि व ५ । [भा ।

अम्बुनाम । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । भा. । बालके ।

अम्बुपचा (चिका) (पची) । स्त्री । उच्च टायाम् । र.मा. ।

अम्बुप्रसादः / **अम्बुप्रसादनः** } पुं । निर्मलीफलवृक्षे । रा.नि. व.११ । See कतक ।

अम्बुप्रसादनफलम् । क्ली । निर्मलीफले । वै निघ. ।

अम्बुमयूरकः । पुं । जलापामार्गे । वै निघ. ।

अम्बुमात्रजः । पु । शम्बूके । वै.च. ।

अम्बुयष्टिका । स्त्री । भार्ग्यां । वामणहाटी । र.मा. । [वै.निघ. ।

अम्बुरुहा । स्त्री । पद्मिन्यां । स्थलपद्मिन्याम् ।

अम्बुवल्लिकः । पुं । कृमिशत्रौ । वै.निघ. ।

अम्बुवल्लिका । स्त्री । कारवेल्लाम् । वै.निघ. ।

अम्बुवल्ली । स्त्री । क्षुद्रकारवेल्लयां । जलपिप्पल्यां । वै.निघ. । [वै निघ. ।

अम्बुवारिणी । स्त्री । स्थलकमलिन्याम् ।

अम्बुवासिनी । स्त्री । रक्तपाटले ।

अम्बुवासी । पुं । रक्तपाटले । वै.निघ ।

अम्बुवाहः । पुं । मुस्तके । चि.क्र.क.वल्ली प्रदर चि. । [रत्ना. ।

अम्बुवेतसः । पुं । जलवेतसे । मं लव्हाला ।

अम्बुशिरीषिका / **अम्बुशिरीषी** } स्त्री । जलशिरीषे । वै.निघ. ।

अम्बुशुक्तिः । स्त्री । जलशुक्तौ । शिंपुक । मं जलशिंपी । वै निघ । [त्रिका. ।

अम्बुसर्पिणी । स्त्री । जलौकसि । जोंक ।

अम्बुसादनम् । क्ली । निर्मलीबीजे । वै.निघ. ।

अम्बुसारा । स्त्री । कदलीवृक्षे।भा पु १भ फ व।

अम्बुसाह्वः । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । वै निघ ।

अम्भ । पु । जले । रा नि व १४ ।

अम्भःपा । पु । चातकपक्षिणि ।

अम्भःसार । पु । मुक्तायां । वै निघ ।

अम्भःसू । स्त्री । धम्बूके । मं धुकें ।

अम्भोजम् । क्ली । पद्मे । वारिविलसे ।

अम्भोजनाल । पु । पद्मनाले । वै निघ ।

अम्भोजा । स्त्री । वल्लीयष्टीमधुनि । वै निघ ।

अम्भोद । पु । भद्रमुस्तायाम् । रा नि व ६। च द यक्ष्म चि एलादिमन्थे । प्रपौण्डरीके । प मु ।

अम्भोधिपल्लव । पु । प्रवाले । मं पोंवलें । रा नि व १३ ।

अम्भोरुहम् । क्ली । पद्मे । च द र पि चि ।

अम्भोरुहकेशरम् । क्ली । पद्मकेशरे । च द र पि चि ।

अम्र । पुं । आम्रवृक्षे । আম্ গাছ । रा नि । See आम्र । माचिकायां । পুদিনা । हि मोइया । अम्लवेतसे । रा नि ।

अम्रम् । क्ली । आम्रफले ।

अम्रगन्धिहरिद्रा । स्त्री । (Curcuma reclinata) आम्रहरिद्रायाम् । আমহলুদ । हि आमहलदी ।

अम्रवेतस । पु । अम्लवेतसे ।

अम्रसार । पु । अम्लवेतसे । रा नि ।

अम्रात (क) । पु । (Spandias mangifera)Hogplum आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । हि अम्बाडा । मं अंबाडाचे झाड । श मा । निका । See आम्रातक ।

अम्ल । पु । षड्रसान्यतमरसे । অম্ল রস । स च जम्बीरमातुलुङ्गफलादिषु व्यक्त । गुणा —लघु, उष्ण, रुचिकर, दीप्तिकर, हृदयतर्पण, वातानुलोमन, बल्य कण्ठदाहकरश्च । रा नि व २०। तद्विपाकोऽपि तद्विपाकगुणस्तु पित्तकृत् वातघ्नश्च रोगघ्नश्च । सु सू । प्रीतिकर पाचन मार्दवकरश्च । अतिसेवनात् भ्रान्तिकुष्ठकफपाण्डुकार्श्यकासजनक । रा नि व १२ । पाचन रुचिकर पित्तलकफजनकी रक्तवर्द्धक लघु लेखन उष्णवीर्य स्पर्शशीतल सन्दीपन क्लेदनी वातघ्न स्निग्ध तीक्ष्ण सारक शुक्रविवन्धनाहृदिष्टिघ्न हर्षणश्च । अतिसेवने—श्रमदृष्टदाहतिमिरज्वरघ्न शोथविस्फोटकुष्ठपाण्डुलक्षण । भा पू १भ । लघुत्व पाचकत्व पित्तश्लेष्मवान्तिक्लेदत्वमुष्णत्वं वातघ्नत्वं। राज।

अम्लम् । क्ली। अम्लवेतसफले । काञ्जिके । घोले । रा नि । बदरफले । सि यो अरोचक चि । वर्वरचन्दने । रा नि व १२ ।

अम्लक । पु । लकुचवृक्षे । श र ।

अम्लकरञ्ज । पु। करञ्जविशेषे । टिकरवक्ष। तत्फलगुणा —पिपासाघ्नं गुरु रुचिकरं पित्तकरश्च । राज ।

अम्लका । स्त्री । पालङ्कशाके । পাল° শাক । प मु । पलाशीलतायाम् । रा नि व ४ ।

अम्लकाञ्जिकम् । क्ली । काञ्जिके । কাঁজি । च द यक्ष्मी चि महाषट्पलघृते ।

अम्लकाण्ड । पु । शुक्रसीने । वै निघ । क्ली। लवणतृणे । নোণা ঘাস । रा नि व ८ ।

अम्लकुचि । पु । इक्षुविशेषे ।

अम्लकेशर । पु। मातुलुङ्गे । টাবালেবু গাছ। प मु । दाडिम्बवृक्षे । [লেবু । वै निघ ।

अम्लकेसरी । पु । अम्लरसनिम्बुकवृक्षे । গোঁড়া

अम्लकोश (शाक) । पु । तिन्तिडीवृक्षे । मद व ६ । [मं अबटवाक । वै निघ ।

अम्लगोरस. । पुं। अम्लतक्रे । टिक् দোল ।

अम्लचाङ्गेरी । स्त्री। चाङ्गेरीभेदे । টক্ আমরুল । च चि २४ मधु तैले ।

अम्लचुक्रिका । स्त्री। चिञ्चाम्ले । তেঁতুলের অম্বল । रा नि व ११ । See चिञ्चासार ।

अम्लचूड । पु । शाकाम्ले । चिञ्चासारे । তেঁতুলের অম্বল । रा नि व ११ । अम्लशाके । চুকা পালং । रा नि ।

अम्लजम्बीर । पु । अम्लरसनिम्बुकवृक्षे ।

टक् লেবু গাছ। मं इडनिंबू। रा नि.व ११। See निम्बूक।

अम्लटकः । पु। अश्मन्तकवृक्षे। অম্ল কুচাই।

अम्लत्वक् । पु। प्रियालवृक्षे। म चारोली।

अम्लदोलकः । पु। चुक्रे। চুকা পালঙ্। मं थवीती। वै निघ.।

अम्लद्रवः । पु। बीजपूरादिरसे। भा म १भ जिह्वकज्व चि.। "अम्लद्रव सशमर्थेद्रसश्चा"

अम्लद्रव्यम् । क्ली। बीजपूरादौ। तक्रे वै निघ।

अम्लनायकः । पु। अम्लवेतसे। থৈকল্। म आम्लवेतस। रा नि व ६।

अम्लनिम्बुकः । पु। महाम्लनिम्बुके। গোড়া লেবু। म मोठे इरनिंबू। वै निघ।

अम्लनिशा । स्त्री। शट्याम्। শটী। रा नि।

अम्लपञ्चकम् । क्ली। १ कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रिकाम्लवेतसेषु। २जम्बीरनारङ्गाम्लवेतसतिन्तिडीबीजपूरेषु। रा नि व.२१। See पञ्चाम्लम्।

अम्लपत्रः । पु। दण्डालुके। থাম্ আলু। वै निघ। अश्मन्तकवृक्षे। रा नि व.९। क्षुद्रपत्रतुलसीवृक्षे। र.मा।

अम्लपत्रम् । क्ली। चुक्रशाके। रा नि व ७।

अम्लपत्रकः । पुं। भेण्डायाम्। अश्मन्तकवृक्षे। অম্ল কুচাই, আবুটা। रा नि व.९। मद व १। अम्ललोणिकायाम्। আমরুল। भा पू १व।

अम्लपत्रा । स्त्री। शुक्रशाखायां। ওড়া। प स।

अम्लपत्रिका । स्त्री। चाङ्गेर्याम्। ক্ষুদে শুনী। शुनी इति लोके। चावेता इति हिन्दी। रा नि व ५।

अम्लपत्री । स्त्री। पलाशीलतायाम्। रा नि व. ४। चाङ्गेर्यां। रा नि व ५। क्षुद्राम्लिकायाम्। খুদে শুনী।

अम्लपनसः । पु। लिकुचवृक्षे। ডেলো, মান্দার গাছ। मं चोटीचे झाड। वै निघ.।

अम्लपर्णिका } स्त्री। वृक्षविशेषे। सरपत्राम्।
अम्लपर्णी } भा.। गुणा —अम्लपर्णी वातकफयुल्मघ्न च दिमामिका। वै.निघ.।

अम्लपादपः । पु। वृक्षाम्ले। তেঁতুল গাছ। म कोकवी। वै निघ।

अम्लपित्तम् । क्ली। रोगविशेषे। तल्लक्षणम्—
विरुद्धदुष्टाम्लविदाहि पित्तप्रकोपि पानान्नभुजो विदग्ध। पित्त स्वहेतूपचित पुरा यत्तदम्लपित्त प्रवदन्ति सन्त ॥ अविपाक क्लमोत्क्लेश तिक्ताम्लोद्गारगौरवै। हृत्कण्ठदाहारुचिभिरम्लपित्त वदेद्भिषक् ॥ तच्च द्विधा—अधोगमूर्ध्वगञ्चेति। मा नि।

अम्लपित्तान्तकमोदकः । पु। अम्लपित्ते योगविशेष। अत्र शुण्ठी ८ प पिप्पली ८ प. गुवाकचूर्णं ८प घृत ४श एकत्र पाक। पाकसिद्धौ एषा प्रक्षेप यथा लवङ्गचूर्णं वचाचूर्णं कुष्ठचूर्णं नागकेशरचूर्णं यमानीचूर्णं रक्तचन्दनचूर्णं रास्नाचूर्णं कृष्णजीरकचूर्णं यष्टिमधुचूर्णं देवदारुचूर्णं त्रिफलाचूर्णं तेजपत्रत्वगेलाचूर्णं सैन्धवं हवुषाफलचूर्णं शटीमदनफटफलचूर्णं जटामासीचूर्णं अभ्र रङ्ग रौप्य तालीशचूर्णं पद्मकाष्ठचूर्णं मूर्वाचूर्णं वराहक्रान्ताचूर्णं वंशलोचन पिप्पलीमूलचूर्णं शतावरीचूर्णं शतपुष्पाचूर्णं पीतभिण्टीमूलचूर्णं जातीकोषचूर्णं जातीफलचूर्णं काकोलीमुस्तकपिप्पलीकर्पूरविडङ्गवनयमानीना चूर्णं बलागुडूच्यपामार्गबीजगोक्षुरबीजचन्दनदेवताडाना चूर्णं लौहकांस्यञ्चेति द्रव्यजात प्रत्येक २ तो स्वर्णं १ तो। भैष।

अम्लपित्तान्तकरसः । पु। रसोऽयमम्लपित्तघ्न। रसे चि। अत्र तुल्या पथ्याभिति सर्वं चूर्णसमा हरीतकीम्। र.सा स। मृतमृताकंलौहाना तुल्या पथ्या विमर्दयत्। माषमात्र लिहेत् क्षौद्रैरम्लपित्तप्रशान्तये ॥ भैष।

अम्लपुरम् । क्ली। वृक्षाम्ले। रा नि.व ६।

अम्लपुष्पिका । स्त्री। आरण्यशणवृक्षे। বনাশণ। मं राणताग। वै निघ।

अम्लपूरम् । क्ली। तिन्तिड्याम्। তেঁতুল। मं कोकम्बी। रा नि व ६।

अम्लफलः । पुं। आम्रवृक्षे। रा नि व ११।

अम्लफलम् । क्ली। वृक्षाम्ले। তেঁতুল। रा नि व ६। [कव्यारी। वै निघ।

अम्लफला । स्त्री। कर्काटिकायाम्। मं लघु

अम्लभटर । पु । अम्लकोलिकायाम् । टक कुल । प मू ४ म । [चुका पालङ । वै निघ ।

अम्लभेदनः । पु । अम्लवेतसे । रा नि । शुक्रि ।

अम्लमारीष । पु । अम्लशाकविशेषे । अम्बल नटिया । हि सारसा । गुणा —"अम्लमारीषको दीपकोपनो मधुर पटु ।" वै निघ ।

अम्लमूलकम् । क्ली । व्युषितकाञ्जिकपक्वमूल के । 'काञ्जिक व्युषित पक्व मूलक त्वम्लमूलकम् ।' प म २ख । च द सग्रहणी चि वृहच्चुक ।

अम्लमेह । पु पित्तजन्यमेहरोगभेदे । अत्र रोगी अम्लरसगन्ध मेहति । सु नि ६ प ।

अम्ल०हा । स्त्री । मालवदेशप्रसिद्धनागवल्लीभेदे । गुणा —रुचिकरी दाहघ्नी गुल्महरी आध्मानहरी च । रा नि ।

अम्ललोणिका } स्त्री । (Oxalis cornicu-
अम्ललोणी } lata) चाङ्गेर्यां । আমরুল শাক । म चुका । भटी । गुणा —दीपनी रूक्षा रुचोष्णा कफवातघ्नी पित्तला अम्ला ग्रहण्यर्शः कुष्ठातीसारघ्नी च । भा पू १भ । माषा २—२ माषा । पालङ्कविशेषे । চুকা পালঙ । र मा ।

अम्लवती । स्त्री । चाङ्गेर्याम् । আমরুল । रा नि व ५ । क्षुद्राम्लिकायां । थुमे शुनी ।

अम्लवर्ग । पु । चाङ्गेरी लकुचा अम्लवेतस जम्बीरक बीजपूरक नागरङ्ग दाडिम कपित्थाम्लको आम्रकाम्बष्ठा करमर्दक तिन्दुककाल तिन्तिडीषु । अम्बष्ठासहित हिरेतदुदितं पञ्चाम्लक तद्द्वयं, विशेष करमर्दनिम्बुकयुत स्यादम्लवर्गाह्वयम् । रा नि व २२ । अम्लवेतसजम्बीरलुङ्गाम्लचणकाम्लका । नागरङ्ग तिन्तिडी च चिञ्चाफलञ्च निम्बुकम् । चाङ्गेरी दाडिमञ्चैव करमर्दं तथैव च । एष चाम्लगणः प्रोक्ता वेतसाम्लसमायुत ॥ र सा स । [रा नि व ७ ।

अम्लवल्ली (ल्लिका) । स्त्री । त्रिपर्णीकन्दे ।

अम्लवाटक । पु । आम्रातकवृक्षे । म आंबाडा । वै निघ ।

अम्लवाटा } स्त्री । नागवल्लीभेदे । পান
अम्लवाटिका } বিশেষ । म चवाडे पर्ण ।
अम्लवाटी } रा नि.व.११ । See नागवल्ली ।

अम्लवातकः (वाडक) । पु । आम्रातक वृक्षे । আম্‌ড়া গাছ ।

अम्लवाप्य । पु । म आवटमाठ ।

अम्लवासुकः । पु । चाङ्गेर्याम् । আমরুল । म चुका । वै निघ ।

अम्लवास्तु(स्तू)कम् । क्ली । चुक्रनामपत्र शाके । অম্লবেতুয়া, টাকাবেতো इति भाषा । रा नि व ७ ।

अम्लविदुल । पु । अम्लवेतसे । वै निघ ।

अम्लवीजम् । क्ली । वृक्षाम्ल । তেঁতুল । रा नि व ६ । See तिन्तिडी । [भा पू १भ ।

अम्लवृक्ष (कम्) । क्ली,पु । वृक्षाम्ले । তেঁতুল ।

अम्लवेतस (क) । पु, क्ली । (Rumex vesicarius) country sorrel स्वनामख्यात क्षुपे । অম্লবেতস । हि आमलटास । चेकल इति च द. । च द ज्व चि । सिन्धुकूपश्च साम्लवेतसे । च सू २ म । गुणा —अत्यम्ल कषायोष्ण वातघ्न कफार्शोगुल्मारोचकहरञ्च । भोटदेशे प्रसिद्ध । रा नि व ६ । लघुदीपनमत्यम्ल भेदन हृद्रोगशूल गुल्मघ्नं पित्तल लोमहर्षणं रूक्ष विण्मूत्रदोषहरं प्लीहोदावर्तघ्न हिक्कानाहारुचिश्वासकासाजीर्णवान्ति हर वातकफजरोगघ्नं छागमांसद्रवकर चणकाम्ल तुल्यगुण लौहसूचीद्रावकञ्च । भा पू १भ । तस्य कफलगुणा —दोषघ्नं गुरु दारकञ्च । राज । शुभे । চুকা পালঙ্‌ । हि चुकेका शाक । प शु । अम्ललोण्याम् । च द काङ्कायण ।

अम्लशाकम् । क्ली । वृक्षाम्ल । তেঁতুল । रा नि व ६ । पु । चुक्रनामपत्रशाके । অম্লচুচাই, টক পালঙ্‌, চুকা পালঙ্‌ । गुण —अत्यम्ल वातघ्न दाहश्रमघ्नञ्च । सशर्करस्य तस्य गुण —दाहपित्त कफहरत्वम् । रा नि व ७ ।

अम्लशाकाख्यम् । क्ली । चुक्रनामकपत्रशाके । টক পালঙ্‌ । म थारचुका । रा नि व ७ ।

अम्लष्टा । स्त्री । चाङ्गेर्याम् । म आंबोती ।

अम्लसरा । स्त्री । नागवल्लीभेदे । रा नि व ११ ।

अम्लसारः । पु । अम्लवेतसे । रा नि व ६ । निम्बुके । रा नि व ११ । हिन्तालवृक्षे । रा नि व ८ ।

अम्लसारं (कम्) । क्ली । काञ्जिके । चुक्रनामककाञ्जिकभेदे । रा नि.व.१५ ।

अम्लस्कन्धः । पुं । वा.सू १०।२२५ ।

अम्लस्तम्भनिका । स्त्री। तिन्तिड्यां। वै.निघ।

अम्लहरिद्रा । क्ली । शट्याम् । रा.नि.व.६ ।

अम्ला । स्त्री । चाङ्गेर्य्यां । आमरूल । रा.नि व.५ । वनमातुलुङ्गे । अम्लवेतसे । रा नि.व.६ । शीवल्लीवृक्षे । वर्षामल्लिका । रा नि व.८ । तिन्तिड्यां । रा.नि व ११ । भा.पू १भ.फलव ।

अम्लाङ्कुशः । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

अम्लाटनः । पुं । महासहावृक्षे । मे. झाँटी विशेष । आम्रना इति च भाषा । हि कटसरय्या लालगुलमखमल । आयनाट् इति दक्षिणदेशे। वाणपुष्प इति च गौडे ख्यातः । गुणाः—कषायो मधुरस्तिक्त उष्णवीर्य्यः स्निग्धश्च । भा.पू.१भ पु.व । ४ख.म.भ.योनिरो.चि. । चि.क्र क.वल्ली.गर्भवेद नाहरयोगे ।

अम्लाख्यः । पुं । करुणनिम्बुके । नाराङ्गा लेबुर गाछ । प.मु. । [१भ पु व. ।

अम्लातः (कः) । पुं । अम्लाटनवृक्षे । भा.पू.

अम्लातकी । स्त्री। पलाशीलतायां। रा.नि व.४।

अम्लादानः । पुं । कुरण्टकवृक्षे । पीयावांसा इति प्रसिद्धे । वाणपुष्प इति गौडे ।

अम्लादिः । पुं । तिन्तिड्याम् । रा.नि.व.६ । चुक्रनामकपत्रशाके । रा.नि.व.७ ।

अम्लाध्युषितः । पुं, क्ली । सर्व्वगताक्षिरोगे। लक्षणम्—"श्याव लोहितपर्य्यन्तं सर्व्वमक्षि प्रपच्यते । सदाहशोथं सास्रावमम्लाध्युषितमम्लतः ॥" मा नि. । करुणनिम्बुके ।

अम्लानः । पुं ।(Gomphrena globosa.) बन्धुजीवकवृक्षे । वाकुलीवृक्ष । चिका । झिण्टिकाभेदे । अम्लानो झिण्टिकाभेदे । विश्व. । अम्लाटनवृक्षे । आम्रना इति भाषा । भा.म. ४म. योनिरो.चि. । "अदंष्ट्रमधुकाम्लानैः ।" महासहायाम् । मे.नपिकं । महाराजतरुणीवृक्षे । रा. नि.व १० ।

अम्लानम् । क्ली । पद्मे । श.र. ।

अम्लाना । स्त्री । महासेवतीपुष्पवृक्षे । बड़वन सेऊती । मं घोर राणसेवंती । वै.निघ ।

अम्लानिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । पद्मिन्याम् । चिका. । [रा.नि.व.६ ।

अम्लाम्बा । स्त्री । चाङ्गेर्य्यां । आमरुल शाक ।

अम्लायनी । स्त्री । मल्लिकाभेदे । मं नेवाली । वै निघ. ।

अम्लिका । स्त्री । तिन्तिडीवृक्षे । प.मु.रा.नि. व.११ । आमे । रा नि व २३ । पलाशीलतायां । माचिकायाम् । पुदिना । रा.नि.व.२३। श्वेताम्लिकायाम् । चाङ्गेर्य्याम् । रा नि.व २२ । अम्लोद्गारे । मे. । अर्शोरोगे तिन्तिडयर्थे, एवं सर्व्वत्र दीपनयोगे । पुरीषसंग्रहणादौ पुनरम्लिका स्यामच्छदहृद्दारके । सि.यो अग्निमुखचूर्णे द्वन्दः । सि.यो. मरीच.चि. । [वै.निघ. ।

अम्लिकाकन्दः । पुं । मं अम्लनालिकायाम् ।

अम्लिकापानम् । क्ली । तिन्तिडीपानके । तेँतुलपाना । पक्वतिन्तिडीकां वारिमर्द्दितं शर्करामरिचलवङ्गकर्पूरमिश्रितं पानकमुच्यते । "अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दितं वारिणा दृढम् । शर्करामरिचैर्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् । अम्लिकाफलसम्भूत पानकं वातनाशनम् ।" भा.पू.पानकवर्ग. ।

अम्लिकावटकः । वटकविशेषे । अम्बवड़ा । भीलीवरा इति लोके । "अम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्द्दयेत् । तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेन्नरः । अम्लिकावटकास्ते तु रुच्या वह्निप्रदीपनाः ॥" भा ।

अम्ली । स्त्री । अम्लवेतसे । वै निघ २भ.मदात्यय. चि.खर्जूरादिमन्थे । चुक्रिकायां । टिकपातङ् । तिन्तिड्याम् । रा.नि.व.११ । भा.पू १भ.फलव । चाङ्गेर्य्याम् । मं खडिकं ।

अम्लीका । स्त्री । तिन्तिड्याम् । च.टी. । "हृद्याम्लीकदाडिमैः ।" सि यो.मदात्यय.चि । अम्लोद्गारे । सु.नि.६ष. ।

अम्लीकाफलम् । क्ली । तिन्तिडीफले । तद्गुणाः—गुरूष्णं सदीपनं भेदन तृष्णार्ति लघु कफवा-

गयी, पथ्यच। वा.मू.६च।"पक्वी हि चाम्रफलम विपक्व तदम्लपित्तामकरं विदाहि। वातामयी ग्ल गदि प्रसल पक्व तथा शीतगुणोपपन्न॥" चर्नि.१०च।

अम्लीय: । पुं । चम्रवेतसे । वै.निघ. ।

अम्लोटक: । पुं । चाम्लमलकवृच्चे खनामैव प्र सिद्धे । हिं चामरौडा । अम्रकूछाई । रत्ना. ।

अम्लोटज: । पुं । चाङ्गेय्याम् । वड आमरुल शाता । च.द चातुर्थ ज्व.चि । "चम्लोटजसहसैव द्दलेन ।"

अम्लोत्तमम् । क्ली । दाडिमे । प.मु ।

अयनम् । क्ली । मासषट्क व्याप्य भानीरुत्तर- दक्षिणतो वा गतौ । मे नचिक । तच्च द्विविधम्— उत्तरायण दक्षिणायनञ्च । तयोराद्य वर्षाशरद्धेम न्तात्मक, तत्र भगवानाप्याय्यते सोमोऽम्ललवणमधु राश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते । द्वितीयञ्च शिशिरवसन्तग्रीष्मात्मकं तत्र भगवानाप्याय्यतेऽर्क्के तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बल मपहीयते । सु.सू ।

अयस् } क्ली । लौहमात्रे । रत्ना । च द पाण्डु
अयसम् } चि । कान्तलौहे । प.मु । मुण्ड लौहे । रा.नि व १३ ।

अयस्कान्त: । पु । कान्तलौहे । रा नि,व.१२। लौहचुम्बके । कान्तपाषाणे । চুম্বক পাথর । गु णा —लेखन, शीतो मेदोविषघ्नश्च । मद व.४ ।

अयस्कान्तशिला । स्त्री । लौहचुम्बके । চু ম্বকপাতর । वै निघ ।

अयस्कार: । पु । जङ्घापभागे । त्रिका. ।

अयस्कीट. । पुं । लौहकिट्टे । वै निघ ।

अयानम् । क्ली । स्वभावे । हारा ।

अयाद्यम् । क्ली। कांस्यधातौ । কাঁসা। वै निघ।

अयुक्छद: । पु । सप्तपर्णवृचे । छातिमगाछ। हे च ।

अयुग्मक. । पु । सप्तपर्णवृचे । वै निघ. ।

अयुग्मच्छद: । पु । सप्तपर्णवृचे । छातिम गाछ । च टी ।

अयुग्मपच: } पुं । सप्तपर्णवृचे । वै निघ. ।
अयुग्मपर्ण: }

अयोग: । पु । विश्लेषे । कठिनोपायो । कूटे । मे गचिक ।

अयोगुड: । पु । लौहगुडिकायां । "वरसाम्री विषविष कथित तामसेव वा । पीतमत्यग्निसन्तप्तो भविनो वाप्ययोगुड ।" च. । [वै निघ. ।

अयोच्छिष्टम् । क्ली । लौहकिट्टे । मण्डूर ।

अयोमलम् । क्ली । लौहमले । লোহার গু বা मण्डूर । प मु । "अयोमलन्तु सलम ।" सियो. पाण्डु चि हन्द । च द पाण्डु चि ।

अयोरज: । क्ली । लौहकिट्टे । मण्डूर । लौह चूर्णे । च.द पाण्डु चि.नवायसचूर्णे ।

अयोवस्ति: । पु, स्त्री । वस्तिकर्म्मविशेषे । यथा—एरण्डमूल नि.क्काथ्य मधुतैल ससैन्धवम् । एष युक्त अयोवस्ति सवचापिप्पलीफल ।" भा.।

अरक: । पु, क्ली । शैवाले । हारा । वै निघ।

अरक्त: । पु । लाक्षायाम् । ना । रा नि व ६ । See चलक्त ।

आरग्वध: । पु। (Cassia fistula) महाकर्णि कारवृचे । বড় সোন্দালি, লড়িয়া সোণাল, রাখাল নড়ী, বানর নড়ী इति । मं बडिलु वा ह्वाचे भाड । क हिगगडे । ते रेलचेट्टु । उत् सुनारि । हि आमलटा,धनवहेडा । गुणा.—अति मधुर शीतल शूलघ्न ज्वरकण्डूकुष्ठमेहकफविट् बन्धघ्न । रा.नि व.९ । स्रसन गुरु हृद्रोगमोदो- दावर्तघ्न । एतत्फल स्रसनगुणयुक्त रुच्य पित्त- कुष्ठकफघ्न कोष्ठशुद्धिकर ज्वरे हितञ्च । भा पू. १भ. । "पर्णानि रेचकानि स्यु कफमेदोहराणि च । पुष्पाणि स्वादुशीतानि तिक्तानि ग्राहकाणि च । सुवराणि विजानीयात् । मज्जा च मधुरा पाके स्निग्धा चाग्निविवर्द्धनी । रेचका पित्तवातानां नायका समुदाहृता ।" द्रव्य.गु वै.निघ. । See चारग्वध । [दग्निसुखचूर्णे ।

अरग्वधम् । क्ली । स्वर्णालुफले । सियो हृद-

अरङ्ग: (गा) (गी) । पु,स्त्री । मत्स्यविशेषे वै निघ. । मधुशिगु । रत्ना ।

अरङ्गरः । पु । कृत्रिमविषे । वै निघ. ।

अरङ्गुटी । स्त्री । माधवीलतायाम् । वै निघ. ।

अरजा । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् ।

अरटुः । पु। अरलुवृक्षे । শোণা গাছ। अ टी.।

अरणः । पु । चित्रकवृक्षे । वै.निघ ।

अरणिः । पु। क्षुद्राग्निमन्थवृक्षे । ছোটগণিরি । वा टी १५अ. । हैमा वीरतर्व्वादौ । अरणिर्वह्निमन्थे ना दयोर्निर्मथ्यदारुणि। मे पत्रिक । श्योणाकवृक्षे । चित्रकवृक्षे ।

अरणिका । स्त्री । अग्निमन्थवृक्षे । वा.सू.१५अ वेल्लन्तरादिव । 'वेल्लन्तरारणिरुवूकवृषाश्मभेद ।"

अरणी । स्त्री । क्षुद्राग्निमन्थे । ছোট গণিরি । म लघुऐरण । रा नि व ९ ।

अरणीकेतुः । पु । महाग्निमन्थवृक्षे । বড গণিরি । मं थोरऐरण । रा नि व.९ ।

अरण्यः । पु । कट्फलवृक्षे । কট্ফলের গাছ। अ.च. । शालभेदे । वै.निघ. ।

अरण्यम् । क्ली । कानने । वन । म रान । कअटवि । उद्यानमहावनोपवनप्रमदवनभेदात् स चतुर्विधम् । तत्रोद्यान यत्र रागिण क्रीडन्ति । नृपालयेषु यत्र पुरोचित वन प्रमदवनम् । उपवन पुर प्रान्तस्थवनम् । रा.नि व २ ।

अरण्यकः । पुं । महानिम्बे । महानिम् । मबकाननिम्ब । वै निघ ।

अरण्यकणा । स्त्री । कटुजीरके । জীরা বিশেষ । वै निघ. । वनपिप्पल्याम् ।

अरण्यकदली । स्त्री । गिरिकदल्याम् । वन कदल्याम् । বোচেকলা, বুনো কলা, মত্না কলা इति च भाषा । म रानकेल । रा नि व ११ । गुणा —शीतला मधुरा बल्या वीर्य्यवृद्धिनी बल्या दुर्जरा गुरु दाहशोषपित्तनाशिनी । तत्फल तुवर मधुर गुरु च । वै निघ ।

अरण्यकर्कटी । स्त्री । वनजातकर्कट्याम् । বুনো কাঁকুড় । म रानतवसे । गुणा —"अरण्यकर्कटी चोक्ता रुक्षे तिक्ता च भेदका । पाके कट्वी कफकृमीपित्तकण्डूज्वरापहा । वै निघ. ।

अरण्यकाकः । पुं । वनकाके । দাঁড়কাক । म रानकावला । द्रव्य गु वै.निघ ।

अरण्यकार्पासी । स्त्री । *The wild cotton*. वनकार्पासे । বনকাপাসী । म रानकापासी । तें पत्ति । गुणा —व्रणघ्नी शस्त्रघातघ्नी रुच्या च । रा.नि व ४ ।

अरण्यकुक्कुटः । पु। वनकुक्कुटे । বনকুক্‌ড়ো । हि कौमुडा वनमोर्गा । म रानकोंबडे । तन्मांस गुणा —हृद्य लघु श्लेष्महरञ्च । रा नि व.१७ । बृंहण स्निग्ध वीर्य्योष्ण वातघ्न गुरु च । मद व १२।

अरण्यकुलित्थिका (त्था) (त्थी) । स्त्री । कुलत्थायाम् । বন কুড়্তিকলাই । रा नि व.५ । A blue stone used as a collyrium कुलत्थाञ्जनी । कृत्रिमाञ्जनविशेष । रा.नि.व.१३ । हि कालसुमा । See कुलत्थाञ्जन ।

अरण्यकुसुम्भः । पु । वनकुसुम्भक्षुपे । বন কুসুম । म रानकर्डई, रानकुसुम्भ । गुणा —पाककटु श्लेष्मघ्न दीपनय । रा.नि.व.४ ।

अरण्यकोलिः । स्त्री । वनवदरे । বনকুল ।

अरण्यगवयः । पु । वनगवये । अय कुलचरजातीय । सु सू ४६अ । कूलिचरशब्द पश्य ।

अरण्यघोली (लिका) । स्त्री। वनघोलीति प्रसिद्धपत्रशाकविशेषे । घोलीशाके । रा नि व.९ । मन्यनदण्डे ।

अरण्यचटकः । पुं । वनचटकपक्षिणि । বন চটা পাখি, গুড়গুড়ে, নাগরভড়ুই, ছাতার इति च । तन्मांस—लघु हितावह चटकासमगुणञ्च । वै निघ द्रव्यगु. ।

अरण्यचम्पकः । पुं । वनचम्पके । বনচাঁপা । गुणा —शीतल लघु रुक्षवह्निकर बलकरञ्च । रा. नि व १० ।

अरण्यछागः । पुं । वनछागे । বুনো ছাগল ।

अरण्यजः । पु । तिलकवृक्षे । वै च. ।

अरण्यजार्द्रका । स्त्री । Wild ginger. वनार्द्रके । বন আদা । मं रानआले । गुणा —कटु रुच्य वह्निकर वल्य वातप्रियञ्च । रा नि व ६ ।

अरण्यजीरम्(कम्) । क्ली । वनजीरके, कटु

जीरके। वनजीरा। म कडुजीरं। तें जीरकव। गुणा —"अरण्यजीरकचोष्ण तुवरं कटुकं मतम्। स्तम्भवातं कफञ्चैव व्रणञ्चैव विनाशयेत्।" वै निघ। द्रव्य.गु.।

अरण्यतुलसी । स्त्री । वनतुलस्यां, कृष्णवर्ब्बर्य्याम् । वनतुलसी। हि कालाबावरी। म राण तुलस, वैजयन्तीतुलसी। सा द्विधा कृष्णदीर्घमेदात्। गुणा —"आरण्यतुलसी चोष्णा कटुका च सुगन्धिका। वातलन्दोषवीसर्पविषञ्चैव विनाशयेत्॥ आरण्यतुलसी रुद्रा कट्वी चोष्णा च तिक्तका। रुच्याग्निदीपनी रुच्या विदाही लघुपित्तला रुच्या कण्डुविषहृद्दिकुष्ठज्वरविनाशिनी। वास कृमीन् कफ दद्रु रक्तदोषञ्च नाशयेत्। वीजन्चास्या दाहशोषनाशकं परिकीर्त्तितम्।" वै निघ।द्रव्य.गु।

अरण्यत्रपुसकः । पु । वन्यत्रपुषे । वनकाँकुड, वनशशा। म गोडशेंदनी। वै.निघ ।

अरण्यत्रपुसी । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम्। राखालशशा। महाकाललतायाम्। माकालफल। वै निघ अपक्वा चि.नस्ये।

अरण्यधान्यम् । क्ली । नीवारे। उडिधान। म देवभात। रा नि व.१६।

अरण्यधेनुः । स्त्री । वनजातायां गवि।

अरण्यपलाण्डु । पु । वनजातपलाण्डौ। वनपेयाज। गुणा —मूत्रविरेचन. श्लेष्महरणो ऽल्पगुण एव च। मात्रातिरिक्तादवति कान्तिकृन्मलभेदन। अतिमात्रं प्रयुक्तोऽसौ विषवन्मारयेन्नर शोथे श्वासे च कासे च मूत्रकृच्छ्रे प्रयुज्यते॥ अचि।

अरण्यपिप्पली । स्त्री। वनपिप्पलीनामक्षुपे वनपिप्पुल। रा नि.व ६।

अरण्यमक्षिका । स्त्री । Gad fly. वन मक्षिकायाम्। डाँशमाछि। श र.।

अरण्यमुद्गः । पु । वनमुद्गे। घोड़ामुग। रा नि व.१६। See मकुष्टक । मुद्गपर्ण्याम्।

अरण्यमुद्गा । स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी। रा नि व २।

अरण्यमेथी । स्त्री । वनमेथिकायाम्। वन मेथि। म राणमेथि। वै निघ।

अरण्यरजनी । स्त्री । वनहरिद्रायां। वनहलुद। मं राणहलद। वै.निघ.।

अरण्यवायसः । पु । Raven, अरण्यकाके। डोमकाक। म डोमकावला। रा नि व १९।

अरण्यवासिनी । स्त्री । अश्वगन्धपर्णिलतायां। अमव वेल इति लोके। रा.नि.व ३।

अरण्यवास्तुकः । पु । कृष्णज्वरक्षुपे। वन वेतो। म राणचाकवत। रा नि व.५। See कृष्णज्वर।

अरण्यशालिः । पु । Wild rice. नीवारधान्ये। उडिधान। म देवभात। रा नि व.१६

अरण्यश्वनः । पु । वनकुक्कुरे। नेकड़ेबाघ। वै निघ.।

अरण्यशूरणः । पु। वनजशूरणे। बुनो ओल। म गोडामूरण। रा नि व ७। [चित्रकव्याघ्रे।

अरण्यश्वा । पु । कपौ। वानर। वै व।

अरण्यसम्भूतः । पु। कर्कटके काँकरोल।

अरण्यहलदीकन्द. } पु । वनहरिद्रायाम्।
अरण्यहरिद्रा (स्त्री) } वनहलुद। हि वन हर्दि। गुणा —कुष्ठघ्न वातरक्तप्रय। भा पू १भ हव.। कटु मधुरा रुच्या अग्निदीपनी तिक्ता कृछवातघ्ना रक्तदोषविषश्वासकासहिक्काश्च नाशयेत्। वै निघ ।

अरतिः । स्त्री। अनिच्छायाम्। अक्षाप्य चित्तयात्यर्थमरति कथ्यते बुधैः। भा। औदासीन्ये पित्तरोगे।

अरत्नि । पु । निष्कनिष्ठमुष्टौ। विठठ क निष्ठाङ्गुलि मुष्टि। रा.नि व १८।

अरमः । पु । नेत्ररोगविशेषे। वै निघ। अर्म्म शब्द पश्य। [वम.।

अरलः । पु । श्योणाकवृक्षे। शोणा गाछ।

अरला । स्त्री। वृक्षपान्याम्।

अरलु (क) । पु । श्योणाकवृक्षे। शोना गाछ। हिं अर्लु। म टेंटु टिंडा। श्योणापाठा इति भा म १भ अतिसा चि गङ्गाधरचूर्णे। "श्योणाकपाठारलुधातकीकुसुमै।" च द गर्भज्वरे। वै निघ अतिसा,चि अमृताद्ये। वेतसवृक्षे।

अरलुपुटपाकः । पुं । श्योणाकत्वकृतपुटपाके । साधनविधिः कुटजपुटपाकवत् । "अरलुत्वकृतथैव पुटपाकोऽग्निदीपनः । मधुमोचरसाभ्याञ्च युक्तः सर्व्वातिसारजित् ॥" शार्ङ्ग.म.ख १अ. ।

अरविन्दम् । क्ली । पद्मे । प सु । रा नि व. १०। ताम्रे । रा.नि.व १३। कोकनदे । वकुकम्बल। नीलोत्पले । रा.नि.व.१०। पुं। सारसपक्षिणि।अम।

अरविन्ददलप्रभम् । क्ली । ताम्रे । তামা । वै निघ. । [नलिन्याम् । अ.र ।

अरविन्दिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । र.मा ।

अरालः । पुं । Resin, सर्जरसे । धुना । हिं धुना । मं राल । शालवृक्षे । मत्तदन्तिनि । मे. ।

अरिः । स्त्री । स्वनामख्यातखदिरे खदिरविशेष। मं आरि । कं शीगुरि । गुणाः—कषाया कटुका तिक्ता रक्तपित्तघ्नी च । रा.नि व ८ ।

अरिपूरिमः । पुं। विट्खदिरे । গুয়েবাবলা। मं गंधीहिंवर । वै.निघ. ।

अरिमः । पुं । विट्खदिरे । গুয়েবাবলা । रत्ना । भैष.मुखरो.चि. ।

अरिमर्द्दः । पुं। कासमर्द्दक्षुपे । কালকাশন্দা । मं कासविंदा । रा.नि.व.४ । एतत्पत्रं रुचिकरं वृष्यं विषकासरक्तघ्नं मधुरं वातकफघ्नं पाचकं कण्ठशोधनं विशेषेण कासहरं विषघ्नं धारकं लघु च । भा.पू.१भ ।

अरिमेदः (कः) । पुं । (Accacia farnesiana, syn mimosa.)विट्खदिरवृक्षे । বিট্খয়ের, গুয়েবাবলা, দুর্গন্ধখদির । मं गंधीहिवर । कं करयंवेलु । हिं गन्धावुल । प.मु.। गुणाः—कषाय उष्णः तिक्तः भूतघ्नः शोफातिसारकासघ्नः विसर्पघ्नश्च । रा.नि.व.८ । मुखदन्तरोगघ्नः कण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठव्रणघ्नश्च । मद.व.५। कषायः उष्णः मुखरोगदन्तरोगरक्तदोषकण्डूकृमिकफविषकुष्ठव्रणघ्नश्च । भा.पू.१भ.वटादिः । भैष.मुखरो.चि. । च.सू.४अ. । मात्रा १ तो. ।

अरिमेदाद्यतैलम् । क्ली । मुखरोगे हितम्। मूर्च्छिततिलतैलं ८श.क्वाथार्थं खण्डीकृतारिमेदत्वक (বিট্খদির, কাঁটানাশেখর বা গুয়েবাবলা) १२। श. वारि ६४ श. पादशेषः १६ श । कल्कद्रव्याणां मञ्जिष्ठादीनां प्रत्येकं २ तो. । ततो वस्त्रपूतक्वाथकल्काभ्यां तैलपाकविधिना तैलं पचेत् । च.द.मुखरो.चि. ।

अरिष्टः । पुं । Soapberry plant (Sapindus trifoliatus.)रीठावृक्षे । रीठाकरञ्जे । रा.नि व.६ । রিটে গাছ । मे. । गुणाः—"अरिष्टः कटुकः पाके तीक्ष्णश्चोष्णश्च लेखनः । गर्भपातकरः शोती लघुः स्निग्धस्त्रिदोषहा । ग्रहपीडादाहशूलनाशनश्च प्रकीर्त्तितः । वै.निघ. । लसुने । प. मु. । रा.नि.व.२१ । भा.पू १भ. । निम्बवृक्षे । रा. नि व २३। प.मु.वा सू.१५अ.गुडूच्यादिः । "गुडूची पद्मकारिष्ट— ।"च.द.पित्तश्लेष्मज्व.अमृताष्टके— । "गुडूचीन्द्रयवारिष्ट— ।" सु.सू.४३अ. संशोधने । काके । हारा. । कङ्कपक्षिणि । मे. । सुराविशेषे । "औषधयुक्तैर्मद्याकारैः कृतं मद्यमासवः । स एव क्वथितौषधैररिष्टः ।" वा टी.हेमाद्रिः । क्वाथसिद्धो वारिष्टः । शार्ङ्ग. । अरिष्टः क्वाथसिद्धः स्यात् । प.प्र.२ । तद्गुणाः—यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वो मद्यगुणाधिकः । ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोषशोफोदरज्वरघ्नः । गुल्मकृमिघ्नः कषायः कटुवातलश्च । वा. मद्यव. । इक्षुविकारसहिताभयाचित्रकदन्तीपिप्पल्यादि भूरिभेषजक्वाथादिसंस्कारवानरिष्टोऽभिधीयते । गुणः—अर्शःशोथग्रहणीश्लेष्मरोगहरत्वम् । राज. । आसाव्य सुरया सम्यक् द्रव्याणि विविधानि च । सप्ताहान्ते परिस्राव्य रसं वस्त्रेण गालयेत् । एषोऽरिष्टोऽभिधानेन भिषग्भि. परिकीर्त्तित. ॥ अत्रि. । पक्वौषधाम्बुसिद्धं यत् मद्य तत्स्यादरिष्टकम् । अरिष्टकं त्रिदोषघ्नं गर्भस्रावकं ग्रहदोगघ्नञ्च । भा.पू मद्य व. । क्ली । पादजलेन त्रिभागदधिकृते तक्रे । ঘোল । रा नि.व.१५ । सूतिकागारे । रत्ना.।आसवे । मरणचिह्ने । त्रि । अशुभे । सर्व्वेष मे. । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ ।

अरिष्टकः । पुं। फेनिलवृक्षे । सि.यो.दाहज्वर. श्रीकण्ठः । "फेनैमारिष्टकस्य च ।" निम्बवृक्षे । अत्र निम्बकोमलपल्लवः । च.द.पित्त-ज्व शिरोलेपे । रीठाकरञ्जे । मद.व.५ । सरलद्रुमे । रत्ना. । क्ली । मद्ये । भा. ।

अरिष्टत्रयम् । क्ली । स्वस्थारिष्ट वैधारिष्टं कौटारिष्टञ्चेति अत्रारिष्टत्रये। तत्र स्वस्थारिष्टं पञ्चविधं तद्यथा— भोजनारिष्ट छायारिष्ट दर्शनेन्द्रियाद्य-

रिष्ट श्रवणेन्द्रियारिष्ट रसनेन्द्रियारिष्टा । तत्र प्रथमे रोगं विना हीनवर्णता दुर्मनस्कता भोजनानिच्छा च भवति । द्वितीये छायापराङ्मुखता विगतसच्छिद्रता वा भवति । तृतीयादौ नासामेढ्राचिपायुभ्योऽकस्मात् रक्तस्राव, श्रवणादिबाधिर्य्यं जिह्वा कठिना स्तब्धा च भवति। वेधारिष्ट वेधाख्योपसर्गज । स च शरदि रवितापेन, प्राङपि शालाभावाच जायते । तस्मिंश्च जाते सज्वरता श्वर्पोमुखता श्वासकासौ सम्मोहतादि भवति। कीटारिष्ट वाजिनां जठरे कीटगुच्छा जायन्ते, तेन वाजिनसीदन्ति । जयदत्त २२ २५श ।

अरिष्टफलः । पु । कटुनिम्बवृक्षे । रा नि व ८।

अरिष्टलक्षणम् । क्ली। मृत्युलक्षणे । "रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते । तल्लक्षणमरिष्टं स्यादरिष्टञ्चापि तदुच्यते ।" भा. ।

अरिष्टा । स्त्री । कटुकायाम् । रा नि व ६ । च सू ४श । प सु । र मा. । वै निघ २भ । विषमज्वरे पटोलादौ । नागबलायां । रा नि व ४ । मद्ये ।

अरिष्टाङ्गः । पु। रीठाकरञ्जे। रीठे। वै निघ २भ उन्मा चि ।

अरु. (स्) । पु । आरग्वधवृक्षे । सोन्दाल गाछ । रक्तखदिरे । व्रणे । मर्माणि । सन्धिस्थाने । उ. ।

अरुक् । त्रि । सुस्थे ।

अरुग्ण. । त्रि । सुस्थे ।

अरुडिमेष. । स्त्री । नेत्ररोगविशेषे ।

अरुचि. । स्त्री। स्वनामख्यातरोगे। আরুচ্ কড়া, অবোচক রোগ । सत्यामपि बुभुक्षायां भोजनासामर्थ्ये । भोजनानिच्छायाम् । भा म.१भ व्रणज्व। See अरोचक ।

अरुज. । पु । आरग्वधवृक्षे । বড় সোণালু । रा नि व.८ । क्ली । कुङ्कुमे । सिन्दूरे ।

अरुण. । पुं । कोकिलाक्षभेदे । কুলেখাড়া । अतिविषायाम् । श्योनाकवृक्षे । प सु । मञ्जिष्ठायां। अर्कवृक्षे । मे । पुन्नागवृक्षे । रा नि व.१० । गुडे । रा नि व १४ । चित्रकवृक्षे । मद व १। रक्तापामार्गे । रक्तकरवीरे । वै निघ । कुष्ठभेदे । लक्षणम्— वाततोऽरुणाभानि तनूनि विसर्पीणि तोदभेदस्वापयुक्तानि अरुणानि । सु नि ५ श. । त्रि । रक्तवर्णे।

अरुणम् । क्ली । अहिफेने । वै निघ.। रक्तोत्पले। रक्तवृन्ततायाम् । वा टी हेमाद्रि । कुङ्कुमे । रा.नि व १२। सिन्दूरे । रा नि व १३ । माणिक्यभेदे । वै निघ.१भ क्षयरोग.त्रैलोक्य चिन्तामणिरसे ।

अरुणकपिश. । पु । द्राक्षाभेदे । किस्मिस् विशेष । म फकीरीद्राक्ष । वै निघ ।

अरुणकमलम् । क्ली । कोकनदे । रक्तकमल । रा नि व १० । [वै निघ. ।

अरुणचूड. । पु । ताम्रचूडपक्षिणि । कुक्कुटा।

अरुणतण्डुलीयम् । क्ली । रक्ततण्डुलीयशाके। বাঙা নটে । च.द. ।

अरुणनाग. । पु । मुद्राशङ्खे । अत्रि ।

अरुणनेत्र । पु । पारावते । পায়রা । कोकिले । वै निघ ।

अरुणपुष्पी । स्त्री । बन्धुजीववृक्षे । বাঁধুলি ফুল । म रक्तदुपारी । वै निघ. ।

अरुणमक्षिका । स्त्री । रक्तमक्षिकायाम्। लाल माछि । वै निघ ।

अरुणलोचन. । पु । पारावते । পায়রা । हि खबूतर । रा नि व १९ । कोकिले । वै निघ।

अरुणसर्पः । पु । तक्षकसर्पे। वै निघ ।

अरुणसारः । पु । हिङ्गुले । वै निघ ।

अरुणा । स्त्री । अतिविषायाम् । मे । रा नि व ६ । भा.४भ बाल ज्व चि महाभल्ला गुडे । "घनकृष्णारुणाशृङ्गी ।" भैष मदरारिरसे । कुष्ठ चि.। मञ्जिष्ठायां । मे । रा नि व ६ । भा म १भ ज्व चि लाक्षातैले ।"लाक्षा दग्धाक्षा तरुणा वडचा।" प्रपौण्डरीके । प सु । त्रिवृतायां । मे । अवायाम् । मद व १ । अरुणातिविषा श्यामा मञ्जिष्ठा त्रिवृता च । श्यामालतायाम् । मे. । इन्द्रवारुणीलतायाम् । गुञ्जालतायाम् । रा नि व ३ । पुनर्णवायां । शुण्ठ्याम् । रवा । [मं लोक । वै निघ. ।

अरुणात्मिका । स्त्री । कुमार्य्याम् । लङ्कापुरी।

अरुणाभम् । क्ली । वज्रवीरे ।

अरुणार्क. । पु । रक्तार्के । प सु । म मन्दार । क मन्दार चक्के । रा नि.व १० । गुणा —सर.

वातकुष्ठकण्डुविषव्रणघ्न प्लीहगुल्मार्श कफोदरमल क्रिमिहरश्च। कटुतिक्तोष्ण कफघ्नो मेदघ्नो विषघ्न वातकुष्ठव्रणघ्न शोथकण्डुविसर्पहरश्च। पुष्प मधुर तिक्त धारक क्रिमिकुष्ठकफार्शोविषरक्तपित्तघ्न गुल्म शोथहरञ्च। भा पू १भ।

अरुणोपल । पु। अरुणवर्णमणिविशेषे। चुनि इति भाषा। पद्मरागमणौ। हे च।

अरुन्धती । स्त्री। जिह्वायां। वै निघ।

अरुप । पु। व्रणे घोटके। वै निघ।

अरुंषिका । स्त्री। क्षुद्ररोगान्यतमकपालरोगे। शिरोव्रणे। अथ कफरक्तक्रिमिकोपतो भवति। 'अरु षि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्द्धि तु। कफासृक् कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम्'॥ मा नि।

अरुष्क । पु। भल्लातकवृक्षे। ভেলা গাছ। म विवत्ता। भा पू १भ। रा नि व ११।

अरुष्कर । पु। भल्लातकवृक्षे। प मु। रा नि व.११। भा पू १भ। मद व १। अरु विकायाम्। त्रि। व्रणकृति। मे रचतुष्क।

अरुष्करम् । क्ली। भल्लातकफले। च द अर्श चि। भैष कुष्ठ चि पञ्चतिक्त घृते। 'सनागरारुष्करदेवदारकम्'। सि यो चतु समलौहे। च सू ४अ कुष्ठघ्न। [आमलक। रा नि व ५।

अरुषा (टा) । स्त्री। भूम्यामलक्याम्। भूँइ

अरोकदन्त । त्रि। कृष्णदन्त। वै निघ।

अरोचक । पु। अरुचिरोगे। स पञ्चविध—वातपित्तकफसन्निपातागन्तुभेदेन। मा नि। मनस्तापज आगन्तुक इति शाङ्ग पू ७अ। लक्षण यथा—प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं जन्तोर्न स्वदते मुहुः। अरोचक स विज्ञेयो भक्तद्वेषमथो शृणु॥ चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वा तु भोजनं। द्वेषमायाति यो जन्तुर्भक्तद्वेष स उच्यते॥ यस्यान्न न भवे च्छ्रद्धा स भक्तच्छन्द उच्यते। विजयरक्षिते भोज। एते त्रिविधा अपि रोगा चरकसुश्रुताभ्यां एक एव धृता। वातादिभि शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगन्धैः। अरोचका स्यु परिहृष्टदन्त कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन॥ मा नि। पथ्य यथा—बस्ति समीरणे पित्ते विरेको वमन कफे। सर्वजे सर्वकामार्थे हर्षण स्यादरोचके॥ भा। बस्तिर्विरेको वमन यथाबलं धूमोपसेवाकवडग्रहस्तथा। तिक्तानि काष्ठानि च दन्तघर्षणे चिवान्नपानानि हिते कृतानि। गोधूममुद्गारुणशालिषष्टिका मास वराहाजशशैणसम्भव। चेङ्गी भषाण्ड मधुरालिके झिषं प्रोष्ठी खलश्च कवयी च रोहित। काकादवेत्रायनवीनमूलक वार्त्ताकुशोभाञ्जनमोचदाडिम। भव्य पटोल रुचक घृत पयो बालानि तालानि रसोनयूषणम्। द्राक्षा रसाल नलदम्बु काञ्जिक मद्य रसालादधितक्रमार्द्रकम्। कर्कोलखर्जूरपियालतिन्दुकं पक्व कपित्थ वदरं विकङ्कतम्। तालास्थिमज्जा हिमवालुका सिता पथ्या यमानी मरिचानि रामठम्। स्वाद्वम्लतिक्तानि च देहमार्ज्जना वर्गोऽयमुक्तोऽरुचिरोगिणे हित। इति पथ्यम्। कासोद्गारक्षुधानववायुवेगविधारणम्। अहृद्यान्नमसृक्शोच क्रोध लोभ भय शुचम्। दुर्गन्धरूपसेवा च न कुर्यादरुचौ नर॥ इति अपथ्यम्।

अर्क । पु। (Calotropis gigantea, Syn, Asclepias gigantea) स्वनामख्यातोपविष जातीयक्षुपे। आकन्द गाछ हि मान्दार। म रुइ। क अक्के। तै जिल्लेडुचेट्टु। अर्क श्वेतरक्तभेदेन द्विविध। तयोर्विशेषनामपर्याय मध्या। गुणा—कटु उष्ण वातजित् दीपनीय शोफघ्न व्रणघ्न कण्डूकुष्ठक्रिमिघ्नश्च। रा नि व १०। सारक वातघ्न कुष्ठकण्डूव्रणप्लीहगुल्माश कफोदरमलक्रिमिघ्नश्च। पुष्प—मधुरं तिक्त धारक कुष्ठक्रिमिकफार्शोविषरक्तपित्तगुल्मशोथघ्नञ्च। भा पू १भ। अर्कद्वय शङ्खवातकुष्ठकण्डूविषव्रणान्। निहन्ति प्लीहगुल्मार्शी यकृच्छ्लेष्मोदरक्रिमीन्। मद व १। स्त्रा २२ राक्षा। इति रावणकृतचिकित्साशास्त्रे। ताम्रे। मे कद्विक। वैक्रान्तस्वरसे। वै निघ वा व्या चि चिन्तामणिरसे। स्फटिके। मे कद्विक। अक पार्के। प मु भा पू १भ। आदित्यपत्रक्षुपे। रा नि व ४। "अर्कोरक्तपुष्प प्रसिद्ध।" सु सू ३७अ अर्कादिव। ३९अ शिरो चि।

अर्ककान्ता । स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। हुड हुड़िया। रा नि व ४। मद व १।

अर्कगन्धिका । स्त्री। क्षीरविदार्याम्। दुग्ध भूमिकुष्माण्ड। प मु।

अर्कचन्दनम् । क्ली। रक्तचन्दने। रा नि व १२।

अर्कच्छदम् । क्ली । अर्कमूले ।

अर्कतैलम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे । अथ कटुतैलं पलाष्टकं अर्कपत्ररसस्य पलाष्टक निशाया पलं मन शिलायाश्च पलम् । च द.कुष्ठ.चि । सा कौ ।

अर्कदल. । पु । आदित्यपत्रक्षुपे । रा नि व ४ । अर्कवृचे । [भा ।

अर्कनामा । पु । रक्तार्के । लाल आकन्द ।

अर्कपत्र । पु । आदित्यपत्रक्षुपे । रा नि व ४ । च द । अर्कवृचे

अर्कपत्रा (त्री) (त्रिका) । स्त्री । ईश्वर मूलवृचे । ঈশের মুল । प सु र मा ।

अर्कपर्ण । पु । रक्तार्कवृचे । लाल आकन्द । मं सूर्यमन्दार । भा पू १भ । [माषाणी ।

अर्कपर्णिका (र्णी) । स्त्री । माषपर्ण्याम् ।

अर्कपाद । पु । सूर्यकान्तमणौ । निम्बवृचे । वै निघ । [चुपे ।

अर्कपादप. । पु । निम्बवृचे । त्रिका । अर्क

अर्कपुष्पा । स्त्री । चीरकाकोल्याम् । ক্ষীর কাঁকলা । See चीरकाकोली ।

अर्कपुष्पिका } **अर्कपुष्पी** } स्त्री । (Gynandropsis penta-phylla, Syn, Cleome pentaphylla) सूर्यवल्लयाम् । শ্বেত হুড়হুড়িয়া । अर्कहुलीति भाषा । अर्कसदृशपुष्पी लता । हि अन्धाहुली दधियार चीरहम् । मं मिर दोड़ी । भा ४भ बालरोग चि । गुणा —अर्कपुष्पी क्रिमिघ्न मेहपित्तविकारहृत् । कद व १ । क्रमि कफमेहमलोविकारघ्नी । भा पू १भ । रक्तापराजितायाम् रवा । चीरकाकोल्यां । र मा ।

अर्कप्रभागुड़िका । स्त्री । रसायनाधिकारे । अस्या पाठ यथा—रस निष्कद्वय ग्रह निष्कैक ता मचूर्णक । त्रिफलामूलफलक्वाथे यामं खल्ले विमर्द्दयेत् । तद्गोल बन्धयेद्वस्त्रे दोलायन्त्रेषु तक्रके । त्रिफलायुते पचाथ तुर्यांशकसुद्धरेत् । वटिकार्कप्रभा नाम जरामृत्युविनाशिनी । संवत्सरप्रयोगेषु सूर्यतुल्यो भवन्नर । पञ्चाम्बीजतैलञ्च कर्षमेक गवा पय । अनुपानमिदं पाता दमनायवशी भवेत् ॥ । प्रयोगा रसायना. ।

अर्कप्रिया । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । হুড় হুড়িয়া গাছ । जवायाम् । रा नि व १० ।

अर्कभक्ता । स्त्री । ब्राह्म्यां। ব্রাহ্মীশাক । आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া, শুন্টে इति व भाषा । हि हुलहुल । म सूर्यफुलवल्ली । रा नि व ४ । र मा ।

अर्कभूति: । स्त्री । ताम्रभस्मनि । वै निघ २भ. चीरताम्ररसे, सयहणी चि. ।

अर्कमूर्त्तिरस: । पु । रसोऽयं सान्निपातिक ज्वरे प्रयोज्य । द्रव्याणि चास्य रसगन्धकलौह विषाणि । अत्र लौहस्याष्टौ भागा पारदस्य भाग द्वय, गन्धको द्विगुण ,विषस्य चषोडशांशो याह्य । अयमेव त्रिदोषदावानल कथ्यते यदाय ताम्रपात्र स्थापित पुन निम्बुकरसपित्तवर्गकाष्ठकाथ्यैर्द्रंक रसैर्भाव्यते । भैष ज्व चि ।

अर्कमूलम् । क्ली । तन्नामकवृचमूले । च द अग्रिमा चि चारगुडे ।

अर्कमूला । स्त्री ।(Aristolochia Indica.) ईश्वरमूल्याम् । ঈশের মুল । रवा ।

अर्कलवणम् । क्ली । अर्कचारे । वै निघ ।

अर्कवल्लभ. । पु । बन्धुजीववृचे । বান্ধুলিবৃক্ষ, দুপুরে চটী । म दुपारी । रा नि व १० ।

अर्कवल्ली स्त्री । आदित्यभक्तायां । হুড়হুড়ে । वै निघ । [सु । रा नि व ६ ।

अर्कवेदम् (धम्) । क्ली । तालीशपत्रे । प

अर्कसुता । स्त्री। कृष्णापराजितायां । वै निघ ।

अर्कसुधा । स्त्री । अर्कोत्थसुधायाम् । আকন্দের চুণ। गुण —गुल्मरोगस्य नाशिनी। वै निघ।

अर्कहिता । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । হুড় হুড়িয়া । मं सूर्यफुलवल्ली । रा नि व ४ ।

अर्कचीरम् । क्ली । अर्कदुग्धनिर्यासे । আকন্দের আটা । गुणा —क्रमिघ्न मघ्न कुष्ठार्शोद रेषु च हितम् । राज । तिक्तलवणमुष्णवीर्यं लघु स्निग्धं गुल्मोदरकुष्ठहर विरेचने हितश्च । भा पू १भ. । च द अर्श चि ।

अर्कादिगण. । पु । अर्कालर्कनागदन्तीवि शल्याभार्गीरास्नावृश्चिकालीप्रकीर्य्याप्रत्यक्पुष्पीपीत

तैलोदकोर्ध्वत्वेतायुम्मतापसह्वा इति + अर्कोलर्क करञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकमार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेता महाश्वेताऽग्निकाल्यलवणतापसवृक्षचेति ॥ सु सू. ३८अ । गुणा —कफमेदोविषघ्न क्रमिकुष्ठघ्न विशेषाद्व्रणशोधनम् । वा.सू.१५अ ।

अर्काश्मा । पु । सूर्य्यकान्तमणौ । चुनी, पाम्रा इति च लोके । हला । [अर्कोपले ? पम ।

अर्काह्व. । पु । तालीशपत्रे । सूर्य्यकान्तमणौ ।

अर्की । पु। मयूरे । मयूर । म मोरी । वे निघ।

अर्केश्वररसः । पुं । रसोऽयं वातव्याध्युपशमनो द्विविधः । वतीयो रक्तपित्ते चतुर्थश्च कुष्ठाधिकारे "रसस्य भागाग्रत्वारो गन्धकस्य दशैव तु। तानस्य वाटिकायाश्च दत्वा चैनामधोमुखीम्। सम्यक् निरुध्य तस्याश्च दद्याद्दूर्ध्वं शरावकं। भाण्डं निरुध्य यत्नेन भस्मनापूर्य्य भाण्डकम्। अग्नि प्रज्वालयेद्यामं सुखं तस्य निरुध्य च। स्वाङ्गशीत मुद्धृत्य ताम्रं चूर्णयेद्दृढम्। भावयेदर्कदुग्धेन पुटित्वा दशधा पुन ॥" रसे चि. । रसेन्द्रसार सङ्ग्रहे प्यमिद कुष्ठे धृत । विशेषस्तु—तत्र गन्धकस्य ताम्रचक्रिकायाश्च १२ भागा उक्ता । इति प्रथम ॥ "रसेन गन्धं द्विगुणं विमर्द्य ताम्रस्य चक्रीच सुतापितेन। आच्छादयित्वाथ तत प्रयत्नात् चक्रे विलिप्य सत प्रयत्न । सचूर्ण्य च द्वादश धार्कदुग्धे पुटेत वह्निविषवाललेप ।" मा॰१२। इति द्वितीय ॥ रसे चि. । "मृताके मततामच मृताभच समाधिकम् । चयताम्रुदरीभाव्य त्रिसम कपुटे पचेत् । शतावरीविदारीभ्यां चतुर्मुखप्रमाण । अयं पम् ।" अत्र अर्क तामम् । अमृता गुडूची । माधिकं स्वर्णमाक्षिकम् । र.सा स रक्तपित्तचि. । इति तृतीय ॥ चतुर्थ कुष्ठाधिकारे । "पलानीयान् चत्वारि अर्केऽदग्ध तावती । ताम्रस्य चक्रिका देया रसयोर्दे शरावक । दत्वा विदह भाण्डर्ध्वं पूरयेद्भस्मना दृढं । अथ प्रज्वालयद्याम दय शीतं विचूर्णयेत् । पुटेद्दशधा मूर्ध्दुग्धेन भोक्ति पुन । वरायावकभृङ्गानां द्रवैस्त्रिभिर्विभावयेत् । चयमर्केश्वरो नाम्ना रसमण्डलकुष्ठजित् ॥" अत्र ऽर्क पारद , तस्य चत्वारि पलानि । चर्केऽर्कदग्ध च द्वादशपलानि । र.सा सं. ।

अर्कोसमा । स्त्री । वर्बर्य्याम् । वादुई तुलसी ।

अर्कोपल । पु । सूर्य्यकान्तमणौ । आतश पाथर इति लोके । रा.नि व.१३ ।

अर्गटः | पु । आर्त्तगल इति प्रसिद्धे कण्टकवृक्ष विशेषे । नीलझाँटी । हि आर्त्तगल । म एरवणी। गुणा —शीत व्रणशोधनरोपणश्च । मद व ५ । तथा । "अर्गटस्तुवर शीतवीर्य्यो व्रणविशोधन. । व्रणरोपणकश्चैव पुष्पमस्य मधु घृतम् । तिक्तश्च ज्वरपित्तघ्न कफरक्तरुजापहम् ।" वै निघ ।

अर्गलम् । क्ली । मांसे । वै.निघ. ।

अर्घटम् । क्ली । भस्मनि । छारा. ।

अर्घ्यम् । क्ली । आर्घ्यमधुनि । See मधु ।

अर्घ्याटः (ल) । पु । शकलायाम् । ओकड़ा, ढेंढ्का। शकला चालुपव स्यादर्घ्यालोऽर्घ्याटको मत , इति द्रव्याभि. ।

अर्घ्यातः । पु अर्घ्याटे । ओकड़ा । द्रव्याभि. ।

अर्घ्यार्हः । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । रा नि व.१० ।

अर्चिः । स्त्री, क्ली । कान्तौ । अग्निज्वालायाम् ।

अर्जकः । पु । शुक्लतुलसीभेदे । बाबुई तुलसी । हि बाबरी । मं आन्नवला । क गोरेर । तें तेल्लगगीरचेट्टु । "वर्बरिकाकारी लघुमञ्जरीक सूक्ष्मपत्र निर्गन्ध श्वेतकुठेरक (बाबुई) ।" सु सू॰ ३८अ सुरसादौ ड । श्वेतवर्बर्य्याम् । सादा बाबुई । भा पु १भ. । श्वेतपर्णास, ठोकमाडी इति लोके। मि ग्री त्रिमूच्नी चि.वमनशास्त्री । अर्जक श्वेतकृष्णरूपभेदेन द्विविध । गुणा —कटूष्ण. वातकफरोगघ्न नेत्ररोगहर. दृश्य सुखप्रसवकरश्च । रा नि व १० । श्वेतपलाशवृक्षे । See वर्बरी । [शाल ।

अर्जकर्णः । पु । अश्वकर्णे नाम्ना, शिरा

अर्जुनः । पुं । (Tarminalia Arjuna, or Pentaptera arjuna)स्वनामख्यातवृक्षे । क- र्जून गाछ । हिं कह, कौह । मं अर्जुनसादडा । क मारदोल । तें मद्दिचेट्टु । गुणा —कषायोष्णः कफघ्न व्रणशोधन विषघ्नमदनादर वातकोपन । रा नि व ९ । शीतल हृद्य क्षतक्षयविषरक्तहर मेदोमेहव्रणघ्न तुवर कफपित्तघ्न । भा. पु १भ वटादिव. । वा सू.१५अ ...

-स्पृहयार्जुनरूपपीतक्षौमवस्त्रः ।" माघः २ सौ. । नेत्ररोगविशेषे । तल्लक्षणम्—"एको यः शशकरुधिरोपमस्तु बिन्दुः शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति ।" मा.नि. । मयूरे । मेदिनी । त्रि । श्वेतवर्णे ।

अर्जुनम् । क्ली । तृणमात्रे । रत्ना. । सुवर्णे । मेदिनी । कामरूपे । र.मा. । दर्शभेदे ।

अर्जुनघृतम् । क्ली । हृद्रोगे हितम् । यथा क्वाथार्थमर्जुनत्वक् १६ प पाकार्थं जलं ६४ श. शेष. १६श. कल्कः १ श. घृतं ४ श । मूर्च्छित घृतं ४श. अर्जुनस्वरस. १६श. अर्जुनत्वक्कल्क. १श एकत्र पाच्यम् । च.द.हृद्रोगचि. । "पार्थस्य कल्कस्वरसेन सिद्धं शस्तं घृतं सर्वहृदामयेषु ।" घृतं ४ श अर्जुनस्वरसः ४ श कल्कार्थे अर्जुनत्वक् १ श. । शा.सौ. । भैषभा.रत्न.र. ।

अर्जुनत्वक् । स्त्री । अर्जुनवल्कले । अर्ज्जुन छाल । च.द.च.सा.चि.शङ्करादि ।

अर्जुननामाख्यः । पुं । अर्जुनवृक्षे । भा. ।

अर्जुनसुधा । स्त्री । अर्जुनोत्थसुधायाम् । अर्ज्जुन काटेर दुध । यथा:—"सुधा त्वर्ज्जुनजा [illegible] च विनाशिनी ।" वै.निघ. । [illegible] ।

अर्जुनाख्यः । पुं । [illegible] । र.मा. । अर्जुनवृक्षे ।

अर्जुनादः । त्रि । [illegible] । च.चि.१८. ।

अर्जुनाद्यघृतम् । क्ली । [illegible] यथा—

अर्णवजः
अर्णवजमलः } पुं । समुद्रफेने । रत्ना ।

अर्णवफेनः । पुं । समुद्रफेने । अ.र. ।

अर्णवमलः । पुं । समुद्रफेने । रत्ना ।

अर्णवोद्भवः । पुं । अग्निजारवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

अर्णोदः । पुं । मुस्तके । रा.नि.व.६ ।

अर्णोभवः । पुं । शङ्खे । रा.नि.व.१३ ।

अर्त्तगलः । पुं । नीलझिण्ट्याम् । नील झाँटी । [illegible] इति ख्याते [illegible] । रत्ना.

अर्त्तिः । स्त्री । [illegible] । रा.नि.व.२० ।

अर्थः । पुं । विषये । धने । याचने । कार्ये । वस्तुनि । अभिधेये । निवृत्तौ । प्रयोजने । मेदिनी ।

अर्थचम्पिका । स्त्री । [illegible] । वै.निघ. ।

अर्थप्रसादनी । स्त्री । [illegible] । वै.निघ. ।

अर्थसाधकः । पुं । पुत्रजीववृक्षे । पुत्रजीवी । [illegible] । अ.र. ।

अर्थसाधनः । पुं । पुत्रजीववृक्षे । अ.र. ।

अर्थसिद्ध (क) । पुं । पुत्रजीववृक्षे । [illegible] । रा.नि.व. ।

अर्थापत्तिः । स्त्री । "[illegible]"

स्वः युक्तरसोनकल्कादिकम्। "स्वेदपानानि नस्यञ्च भीज्यान्यनिलहन्ति च। उपनाहाश्च शस्यन्ते स्वेद अत्र तथाहिते॥" "तन्नामकाश्वरोगविशेषे। स्वच यं—हनुद्वयस्य विक्षेपात् घोणाभेदाच्च बुद्धिमान्। नासापुटविकाराच्च अर्द्दितं रोगमादिशेत्॥" जयद.५१अ.।

अर्द्धम् । क्ली। समांशे। पुं। खण्डे। मे.।

अर्द्धकः । पुं। जलसर्पे। वै निघ.।

अर्द्धकपाटसन्धिकः । पुं। बाह्यदीर्घैकपालीतराख्यपालिकर्णवर्द्धनाकृतिविशेषे। सु.सू.१६अ.।

अर्द्धकेशिकी । स्त्री। छेदनार्थं शस्त्रधाराविशेषे। सु.सू.८अ.।

अर्द्धखारी । स्त्री। खारीमानार्द्धे १२८ श.।

अर्द्धचन्द्रः । पुं। मयूरपिच्छे। मयूरपुच्छेर चाँद। हे.च.।

अर्द्धचन्द्रम् । क्ली। अङ्गुलितोरणे। हारा.।

अर्द्धचन्द्रा । स्त्री। त्रिवृति। रा.नि.व.६। कृष्णत्रिवृति। काल तेउड़ी। भा.पू.१भ.।

अर्द्धचन्द्राननः । पुं। धनुर्मुखनामकविषारक्षार्थे। चम.।

अर्द्धचन्द्रिका । स्त्री। कर्णस्फोटालतायां। रा नि.व.३। कृष्णत्रिवृति। मद.व.१।

अर्द्धलोचकः । पुं। कुर्पासे। काँचुली। हारा.।

अर्द्धतिक्तः । पुं। किराततिक्ते। भा.पू.१भ.।

अर्द्धधारकम् । क्ली। शस्त्रविशेषे। तच्च छेदनभेदनार्थम्। सु.सू.८अ.।

अर्द्धनारीश्वररसः । पुं। रसोऽयं सन्निपातिकज्वरे गुञ्जामात्रं नस्यकर्मणि योज्यः। अपरे जीर्णविषमज्वरे नस्यमित्याहुः। तेन तास्वप्येव बाधाज्वरो नश्यति। अस्य द्रव्यादि रसगन्धक विषटङ्कणानि समभागानि कज्जलीवत् कृत्वा कृष्णसर्पमुखाध्यन्तरे स्थापयित्वा तन्मुखं सदा संनिरुध्य भाण्डे स्थापयेत्। ऊर्द्धाधो लवणदानपूर्वकं ततो भाण्डमास्य लोघ्राधो ५ प्रहरं पचेत्। भैष.। अत्र "हिङ्गुलस्य तत्समम्" इति मिलितरसगन्धकयोः समम्। "जैपालं तत्सममिति" त्रिगुणं जैपाल ञ्च देयम्। "मरिचञ्च चतुर्गुणमिति" एकमात्रापि यया मरिचस्य चातुर्गुण्यम्। श्रीकण्ठः। सोमेश्वरस्तु मिलितरसगन्धकापेक्षया चातुर्गुण्यमित्याह। व्यवहारोऽप्यनेनैव। "रसगन्धौ समौ शुद्धौ विषं पादांशञ्च तत्समम्। जैपालं तत्समं ग्राह्यं मरिचञ्च चतुर्गुणम्। त्रिफलाद्या रसैर्मर्द्यं भावना पञ्चधा स्मृता॥" र सा.सं जीर्ण विषम ज्व चि.। अन्यः पाठः गुडमूतं तथा गर्भं विषं तालस्य भस्म च। संभागेन संग्राह्य वारिणा पेषयेद्दृढ़ं। चक्राकारसमं कृत्वा सर्पतुण्डेन संन्यसेत्। तन्मुखलेपनं कृत्वा रौद्रे दद्याद्विचक्षणः। स्थाल्यन्ते लवणं किञ्चित्तस्योपरि च गोलकं। ततो लवणकं दत्त्वा सिकताभिः प्रपूरयेत्। चतुर्भिः प्रहरैर्ज्वालामन्दमध्यखरक्रमात्। शीते तद्गोलकं नीत्वा दूरीकृत्य च लेपनं। भस्म संग्राह्य यत्नेन खल्वे कुर्याद्विमर्दनं। यवमात्रन्तु सर्पे नस्ये दद्याद्गुरेरिदं॥" प्रयोगा.ज्व चि.।

अर्द्धपलम् । क्ली। कर्षद्वये। ४ तो.। थाल्कार्थ्यामर्द्धपलम्। प.प.१ख.।

अर्द्धपाद्रा । स्त्री। भूम्यामलक्याम्। वै.निघ.।

अर्द्धपारावतः । पुं। वनकुक्कुटे। चित्रकण्ठपारावते। मुञ्जिपाग्रवा। तित्तिरपक्षिविशे। चन्द्रि.।

अर्द्धपुष्पा । स्त्री। महाबलायाम्। पीतवेरोड़ा। वै.निघ.। [थाओरा।

अर्द्धभोजनम् । क्ली। अर्द्धाशने। आधपेटे।

अर्द्धमात्रिकः । पुं। निरूहणाधिकारे तन्नामक वस्ती। "दशमूलीकषायेण प्रस्ताद्धं प्रपेषयेत्। सैन्धवाद्धच मधुनो द्विपलं द्विपलं तथा। तैलस्य पलमेकन्तु पलस्यैकं योजयेत्। अर्द्धमात्रिकसंज्ञोऽयं बस्तिर्दोषो निरूहवत्। न च वैदो न च स्वेदः परिहारविधिर्न च। आर्त्तेषापानुमतो द्येव सर्वरोगनिबर्हणः॥ इति च.द.।

अर्द्धमासूरी । स्त्री। भेदनार्थशस्त्रधाराविशेषे। सु सू.८अ.।

अर्द्धवीरच्छा । स्त्री। कृष्णदूर्वायाम्।

अर्द्धश(स)फरः । पुं। रक्तपाठाख्यक्षुद्रमत्स्यविशेषे। शैड़िया वा डानकोणा माछ। हारा.।

अर्द्धशरावः (कः) । पुं। प्रस्थविषये। ३२ तो.। प प्र.१ख। भा.। [वै निघ.।

अर्द्धसहः पुं। पेचके। पैंचा। मं पुनइ।

अर्द्धांशीनजलम् । क्ली । अर्द्धांशेन हीने पक्व जले । इदं वातपित्तघ्नम् । रा नि व १४ ।

अर्द्धालिगः । पु । जलसर्पे । वै निघ ।

अर्द्धावभेदकः । पु । शिरोरोगभेदे । आद् कपाले धरा । निदानलक्षणे— 'रूक्षाशनाध्यश नप्राग्वातावश्यायमैथुनैः । वेगसन्धारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः । केवलः सकफो वार्द्धं गृहीत्वा शिरसो बली । मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्द्धेऽतिवे दनाम् । शस्त्रारणिनिभां कुर्य्यात्तीव्रां सोऽर्द्धावभेद कः ॥'' मा नि । अपिच यस्योत्तमाङ्गार्द्धमतीव जन्तोः सम्भेदतोदभ्रमशूलजुष्टम् । पक्षाद्दशाहादथवाप्यक स्मात्तस्यार्द्धभेदं त्रितयाद्व्यवस्येत् ॥ सु उ २५ अ ।

अर्द्धाशनम् । क्ली । अर्द्धभोजने । श च ।

अर्द्धेन्दुः । पु । अतिप्रौढस्त्रीयोनौ अङ्गुलियोज ने । मेदिनिक ।

अर्द्धेन्दुप्रकला । स्त्री । नासारोगविशेषे । क पालरोगभेदे । ओष्ठरोगे । अर्व्वुदरोगे गलरोगे तालुरोगे । कर्णरोगे । वै निघ ।

अर्द्धोदकक्षीरम् । क्ली । अर्द्धोदकाश्रितदुग्धे । अर्द्धजले सिद्ध दुग्धे । "अर्द्धोदकं पयः शिष्टमा मांद्धृततरं स्मृतम् ।'' हेमाद्रौ चारपाणि ।

अर्भः (क.) । पु । बालके । रा नि व १८ । कुशे । मेदिनिक । पञ्चजातशिशौ । रा नि व १८ ।

अर्भा । स्त्री । गुग्गुली । গুগ্গুল । 'अर्भाचूर्णं सहगुलम् ।'' प्रयोगा भग चि ।

अर्मणः । पु । द्रोणपरिमाणे (३२ सेर) । प म १ख । च द क सा चि कुटजावलेहे ।

अर्म्मन् । क्ली । नेत्ररोगविशेषे । চক্ষুরোগ । तत्र पञ्चविधम्—प्रस्तार्य्यर्म्म, शुक्लार्म्म, रक्तार्म्म, मांसार्म्म, स्नाय्वर्म्म चेति । लक्षण स्वस्वपर्य्याय मृग्यम् ।

अर्यमा । पु । अर्कवृक्षे । रा नि व १० । सूर्य्ये ।

अर्व्वण / **अर्व्वा (न्)** } पु । अश्वे । भा पू ।

अर्व्वती । स्त्री । वडवायाम् । कुम्भदास्याम् । मेदिनिक ।

अर्व्वुदः । पु क्ली । पुरुषे । दशकोटिपरिमाणे । मेदिनिक । मांसकीलकाकाररोगविशेषे । आव् । हि रसौली । वातजपित्तजकफजरक्तजमांसजमेदो जाव्यर्व्वुदद्विरर्व्वुदभेदैर्नाष्टौ । लक्षण—गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः सम्मूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य । वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपा कम् । कुर्व्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्व्वुदं शास्त्र विदो वदन्ति । वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा वा । तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि तदा भवन्ति ॥ मा नि । सु नि ११अ । ''दोषः प्रदुष्टो रुधिरं शिरास्तु सम्पीड्य सङ्कोच्य गतस्तु पाकम् । सस्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धि । स्रवत्यजस्रं रुधिरं प्र दुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं स्यात् ।'' इति रक्तरोग भेदे । नेत्ररोगभेदे । तालुरोगे तल्लक्षण—तालु मध्ये रक्तजः पित्तलक्षणः पद्मकर्णिकावत्केसरैरिव पार्श्वतो दीर्घमांसाङ्कुरैर्वेष्टितः शोथः अर्व्वुदं विद्या त् । 'पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्ताद र्व्वुदं पित्तलिङ्गम् ।'' भा म ४भ मुखरोग चि ।

अर्व्वुदाकारः । पु । बहुवारवृक्षे । চালিতা গাছ । वै निघ ।

अर्व्वुदाद्रिजः । पु । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙা । म सुरदारुणि । वै निघ ।

अर्व्वूरम् । क्ली । आहल्यनामद्रव्ये । काश्मीरे तडवड इति प्रसिद्धे । म तड़वड़ । वै निघ १भ. सयवद्घतौ चि तालीशादिचूर्णे ।

अर्श । क्ली । The piles or hoemorrhoids. स्वनामख्यातगुदरोगविशेषे । लक्षणम्— दोषास्त्वङ्मांसगुदमुखादभ्यन्तरस्थ सार्द्धचतुरङ्गुलि मिता या नाडी गुदमिति कथ्यते । सा गुदनाडी शङ्खावर्त्तनिभवलित्रययुक्ता । तस्याः सार्द्धाङ्गुलि मितो गुदोष्ठः । गुदोष्ठादङ्गुलिमितोऽस्य सम्वर णीनाम प्रथमा वलिः, तदुपरि सार्द्धाङ्गुलिमितो ऽस्यौ विसर्ज्जनीनाम द्वितीया, तदूर्द्ध्वं सार्द्धाङ्गुलिमि तोऽस्य प्रवाहणीनाम तृतीयावलिरुच्यते । तास्विव मांसाङ्कुरा जायन्ते । तदर्शः षड्विधं वातजादि भेदात् । प्रकरणमिदं गुदार्शःपरं बोध्यम् । तन्नि दानं यथा—''दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूष्य विवि धाकृतीन् । मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्व्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ।'' इति । ''पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात् सहजानि च । अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुद

मलिनये ।” साधारणचिकित्सा — अत्र तथान्नपानौषधादिकं सेव्यं येन वायोरनुलोमः अग्निबलवृद्धिश्च जायते । “दत्त्वाथ वेतनं योऽध्येत्यादायापि च वेतनं । अध्यापयेच्च गुह्यान्यपेदार्शोयुतो भवेत् ॥” इति कर्म्मविपाकः । पथ्यं —‘विरेचनं लेपनमस्रमोक्षः क्षाराग्निशस्त्रावचरितश्च कर्म्म । पुरातना लोहितशालयश्च सषष्टिकायापि यवाः कुलत्थाः । गोधाखुसर्पानगजोद्भकूर्म्मश्वाविन्कुलिङ्गा जखरीतुकौशा. । तरक्षुचाषाश्वशृगालकाका येऽन्येऽपि मांसाः प्रसहाश्च तेऽपि ॥ पटोलपत्रूरसौनवक्रिपुनर्णवायूरणवास्तुकानि । जीवन्तिका दन्तशठा सुरा च त्रुटिर्वयस्था नवनीततक्रं । कक्कोलधात्रीफलकं कपित्थमौष्ट्रादिमूत्रादयपयांसि चापि । भल्लातकं सर्षपजञ्च तैलं गोमूत्रसौवीरतुषोदकानि । सातापर्द्द यञ्च यदग्निकारि तदन्नपानं हितमर्शसेभ्यः ॥” इति । अपथ्यं —आनूपमामिषं मत्स्यं पिण्याकं दधिपिष्टकं । माषान् करीरं निष्पाव बिल्वं तुम्बीमुपोदिकां । पक्वाम्रं शालुकं सर्व्वं विष्टम्भीनि गुरूणि च । आतपं जलपानानि वमनं वस्तिकर्म्म च । विरुजानि च सर्व्वाणि मारुतं पूर्व्वदिग्भवम् । वेगरोधं स्त्रियं पृष्ठयानमुत्कटकासनं । यथास्वं दोषलञ्चान्नमर्शसः परिवर्ज्जयेत् । यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च वक्ष्यते रक्तपित्तिनां । रक्तार्शोरोगिणां तत्तदपि विद्याद्विशेषतः ॥” इति ।

अर्शःकुठाररसः । पुं । रसोऽयं अर्शसि हितः । पाठः—“शुद्धसूतं पलञ्चैकं द्विपलं शुद्धगन्धकं । मृतताम्रञ्च लौहञ्च प्रत्येकञ्च पलद्वयम् । निशट्टसाह्वर्यौ दन्ती चित्रकं पुष्करं तथा । प्रत्येकं द्विपलं योज्यं यवक्षारञ्च टङ्कणं । उभौ पञ्चपलौ योज्यौ सैन्धवं पलपञ्चकं । द्वात्रिंशच्च गवां मूत्रं स्नुहीक्षीरं तदर्द्धकं । सर्व्वं मृदग्निना पाच्यं यावद्यायाति पिण्डताम् ॥” इति माषा मात्रयम् । रस.र.अ योगा. । रसेन्द्रचिन्तामणौ रसगन्धौ न धृतौ । सुहीक्षीरञ्च गोमूत्रसमं दत्तम् । पुष्करस्थाने पिप्पलीमिति उक्तम् । अन्यः—“शुद्धसूतं द्विधागन्धं मृतलौहञ्च ताम्रकं । प्रत्येकं द्विपलं दन्ती पूपणं सूरणं तथा । शुभाटङ्कयवक्षारसैन्धवं पलपञ्चकं । पलाष्टकं स्नुहीक्षीरं द्वात्रिंशच्च गवां अपेः । पाचयित्वा यपैदेषौ मार्दिमाषद्वयं ततः ॥” र.चा सं. । धन्वन्तरीयवना ।

अर्शःसूदनः । पुं । सूरणे । ओल ।

अर्शसम् । क्ली । अर्शोरोगे । श.र. ।

अर्शसः । त्रि । अर्शोयुक्ते ।

अर्शी । त्रि । अर्शोयुक्ते । श.र. ।

अर्शोघ्नः । पुं । सूरणे । ओल । रा.नि.व.७ । भल्लातके । ভেলা । सर्जिक्षारे । সাজিমাটি । तेजवल्ली । তেজবল । श्वेतसर्षपे । শ্বেত সরিষা । कटुशूरणे । বুনো ওল । वै.निघ. ।

अर्शोघ्नवर्गः । पुं । कुटजबिल्वचित्रकनागरातिविषाभयाधन्वयासकदारुहरिद्रावचाचव्यानीति । अयं द्वादशदशकः प्रभावादर्शोघ्न. । च.सू.४ ।

अर्शोघ्नवल्लिका । स्त्री । तेजवल्ली । তেজবল । वै.निघ. । [र्क । भल्लातके । वै.निघ. ।

अर्शोघ्नी । स्त्री । तालमूल्याम् । रत्ना । मे.नत्रि

अर्शोजः । पुं । भगन्दररोगे ।

अर्शोयन्त्रम् । क्ली । अर्शोदर्शनार्थे गोस्तनाकारयन्त्रे । “अर्शसां गोस्तनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलं । नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदानां षडङ्गुलं । द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेः केचिच्छिद्रन्तु कर्म्मणि ।” भवि. । जयद.५२७ ।

अर्शोवर्त्मन् । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे । नेत्रवर्त्मनि कर्कटीबीजवत् मन्दवेदनमसृणतीक्ष्णा या पिडका भवति तत् । “एर्वारुबीजप्रतिमाः पिडका मन्दवेदनाः । श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते ॥” एषा सन्निपातजा । मा.नि. । तदुक्तं—पिडका सन्निपातेन तदर्शोवर्त्म निर्दिशेत् । इति विजयरक्षिते—निमिः ।

अर्शोहररसः । पुं । रसोऽयं अर्शसि हितः । पाठो यथा—“रसवैक्रान्तगन्धाभ्रकान्तभस्म सगन्धकं । गुल्मार्थं मर्द्दयेच्चार्द्रदाडिमोत्थैः रसैस्ततः । भक्षयेन्माषमेकन्तु अर्शसां नाशने रसः ॥” रस.र. ।

अर्शोहितः । पुं । भल्लातकवृक्षे । त्रिका. ।

अर्हम् । क्ली । स्वर्णे । সোণা । वै.निघ. ।

अर्हा । स्त्री । नागमातृसंज्ञतायाम् । दन्तीगडा । वै.निघ. ।

अलम् (कम्) । क्ली । हरितालके । रा.नि.व. १३ । त्रि.पी.धारु,चि,मन.त्रिमादिधूमरागे,इन्द्र. ।

"मन शिलाले मरिच "इति। हस्तिवृश्चिककण्टके। विछुर हल। हि च। कड़ोले। वै निघ.१भ वा व्या मत्स्यौखा चि। भङ्गीयुक्तकेशे।

अलकप्रिय । पु। कृष्णभल्लातके। काल भेला। म विवलाजटा। बीजकवचे। हिं विजय सार। मद व ५।

अलका । स्त्री। वस्त्रायाम्। चक्रि। वै निघ.।

अलकाह्वय. । पु। कटुनिम्बे। कटू निम। वै निघ।

अलक्त (क) । पु, क्ली। Lac, the red animal dye so called. लाक्षायाम्। आलता, लाहा, जौ, गाला। हि लाची। मं अलिता। कं अलतगे। गुणा— तिक्तोष्ण कफवातामयघ्न वर्ण्यो व्रणघ्नश्च। रा नि व ६। वर्णकर हिम बल्य स्निग्ध लघुलवर अनुष्ण कफपित्त रक्तहिक्काकासज्वरघ्न व्रणोर चलवीसर्पकृमिकुष्ठ हर। अलक्तको विशेषेण व्यङ्गघ्न।' भा पू १भ। अलक्तको रजोरोधी रक्तपित्तक्षयापह। प्रदर श्चास्यतीसार सरक्तं चपयेद्ध्रुवम्॥' चक्रि।

अलगण । पु। नेत्ररोगविशेषे। वै निघ।

अलगर्द । पु। सर्पविशेषे। जलढोंड़ा, जल बोडा।

अलगर्दा । स्त्री। सविषजलायुकायाम्। विषाक्त जोंक। सा रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखी च। See जलायुका। सु सू १३ष।

अलगर्ध । पु। अलगर्दे। अम।

अलङ्कारसुवर्णम् । क्ली। प्रडौकनके। शारा।

अलजी । स्त्री। प्रमेहपिटिकारोगे। लक्षणम्— 'रक्ता सिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत्। सु नि प्रमेहपिटि ६ष। नेत्रसन्धिजरोगे। स च नेत्र सन्धौ प्रमेहाधिकारोक्तालजीलक्षण शोथ। लक्षणम्—' जाता सन्धौ कृष्णशुक्लेऽलजी स्यात् तस्मिन्नेव ख्यापिता पूर्वलिङ्गैः।' मा नि। शुक्रदोष विशेषे। एषापि प्रमेहपिटिकाया लक्षणयुक्ता। "अलजीलक्षणैर्युक्तामलजीञ्च वितर्कयेत्॥" सु नि मू दी चि १४ष। [पारद।

अलम्बमुष्कक. । पुं। मुष्ककवृक्षे। घण्टा

अलम्बा । स्त्री। तिक्तालाम्बाम्। तिक्लाउ।

स्थावरविषान्तर्गतपत्रविषे। सु कल्प २ष। See पत्रविषम्।

अलम्बुजा । स्त्री। गोरक्षमुण्ड्यां। वै निघ।

अलम्बुदम् । क्ली। वालके। वाला। वै निघ षय चि शिवगुटी.।

अलम्बुष । पु। वान्तिरोगे। मेषचतुक। भूकदम्ब। कुकशिमे गाछ। र मा स्वा।

अलम्बुषा (सा) । स्त्री। A sort of sensitive plant लज्जालुकाभेदे। कुल सोना। गुणा —मधुरा लघु क्रमिकफपित्तघ्नी च। भा पू १भ गु व। अलम्बुषाया स्वरसं पीतो हिपलमात्रया। अपचीगण्डमालानां कामलायाश्च नाशन। मूकदम्बे। कुकशिमे। महाश्रावण्याम्। बड थुलकुडि। रा नि व ५। वै निघ १भ वा व्या पञ्चशौति गुग्गुली, सूपणादिलौहे च। लौहमले। मण्डूर। च द १भ आमवाते अलम्बुषाचूर्णे।

अलम्बुषाद्यचूर्णम् । क्ली। आमवाते। पाठ—"अलम्बुषां गोक्षुरकं गुडूचीं वृद्धदारकम्। पिप्पलीं त्रिवृतां मुस्तं वरुणं सपुनर्नवम्। त्रिफलां नागरञ्चैव श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्॥" मस्तुरादिचूर्णं प्रत्येकं समभागमादाय एकत्र संमिश्रणीय। अनुपान—दधिमस्तु काञ्जिकं दुग्धं तक्रं मांस रस वा यथालाभं दद्यात्। च द आमवा चि। द्वितीयं यथा—अलम्बुषा गोक्षुरक त्रिफलानागरामृता। यथोत्तर भागवृद्धा श्यामाचूर्णञ्च तत्समम्॥ इति। अलम्बुषा लौहमल। मतान्तरे मुण्डीरी। श्यामाचूर्णं वृद्धदारकमूलचूर्णम्। च द भा। तृतीयमपि आमवाते। ' अलम्बुषा गोक्षुरकं मूल वरुणकस्य च। गुडूची नागरञ्चेति समभागानि कारयेत्॥" भा। रस र।

अलम्बोद्दिस्तनी । त्रि। यस्या स्तनौ न लम्बौ नीरमुखी च। सु शा १०ष।

अलम्बौष्ठी । त्रि। यस्या ओष्ठौ लम्बमानौ न भवति। सु शा १०ष।

अलमोस. । पु। मत्स्यभेदे। वै निघ।

अलर्क । पु। (Calotropis gigantea or Procera, अर्क of white flowers.) श्वेताऽर्के। श्वेत आकन्द। हि मादार। भा पू १भ।

मे.कचित्‌षं। मन्दार इति हेमा.अलर्कादिव.। मन्दारार्के। रा.नि.व.१०। अलर्कमन्दारार्कः यस्य चौरं न विनश्यति। सु.सू.३८अ.अर्कादि.ड.। मन्दाराख्यः श्वेतपुष्पः। वा.सू.१५अ अर्कादिव अरुणः। "अर्कालर्कौ नागदन्ती विशल्या।" योगीन्द्रादितकुक्कुरे। मे कचित्‌। कुकुरज्वरे। हा.चि. २४अ.२अ.।

अलवणा। स्त्री। ज्योतिष्मत्यां। लताकटकी। वर्त्तुलपकरक्तफला पीततैला काकमर्द्दनिका। सु.सू.३८अर्कादिव.ड.। गुणाः—तीव्रा चालवणा सा स्यात् कफमेदः क्रिमिप्रणुत्। अवि.। हरीतकाम्। मद.व.१।

अलसः (कः)। पुं। पादरोगविशेषे। পাঁকুই तल्लक्षणं—"क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुगन्वितौ। दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसं तं विनिर्द्दिशेत्॥" सु.नि.१३अ.। विसूचिकाया अवस्थाभेदे। स द्विधा—विपाजीर्णे रसादिके दोषैः स्यादलसस्त्रिधा। शार्ङ्ग। प्रयाति नोर्द्ध्वं नाधस्तात् आहारो न विपच्यते। आमाशयेऽलसीभूत तेनासौ लसको मतः॥ इति निरुक्तिः। वा.सू.८। तल्लक्षणं यथा—"कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत् परिकूजति। निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति॥" See अग्निमा.। क्लो। क्षुद्रकुष्ठरोगभेदे। लक्षणम्—"कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम्।" मा.नि.। व्यालशातिज्वरे। गल वै.। जिह्वारोगे। वै.निघ.। वृक्षभेदे।

अलसा। स्त्री। हंसपदीलतायाम्। গোওধাল লতা। मे.सचित्‌। [वै.निघ.।

अलसी। स्त्री। अतसीम्। তিসি, মসিনা।

अलसेलुका। स्त्री। रक्तलज्जालुकायाम्। ফুল সোণা। वै.निघ.।

अलातम्। क्ली। अङ्गारे। অঙ্গার। रत्ना.।

अलाबु। क्ली। (बु,बू)। स्त्री। (Cagenaria vulgaris, Syn, Cucurbita lagenaria.) समानमत्स्यतकलमालाबुलतायाम्। লাউ গাছ। हिं लौका, मिठितुम्बी, कद्दूलौका, मद्दूलौका। सं दुग्धाभीपुष्पा। सा द्विधा दीर्घा वर्त्तुला च। तत्फलगुणाः—मिष्ट हृद्यं पित्तश्लेष्मघ्नं हृद्यं रुचिकरं धातुपुष्टिविवर्द्धनम्। मा.पू.१भ.। मिष्टतुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु। वृष्यं रुचिकरं प्रोक्तमिति च। द्रव्यगु। कटुतुम्ब्यां। তিতলাউ। श.र.।

अलाबुकः। पुं। अवस्था सुखरोगे। अत्र सुखदौर्गन्ध्य तालुशोफः श्वासयहत्वे विदेयत्व भवति। ज.द.।

अलाबुका। स्त्री। कटुदुग्धालाबुनि। भा।

अलाबुनी। स्त्री। कटुदुग्धालाबुनि। তেত খেতলাউ। कटुतुम्ब्याम्। তিতলাউ। मिष्टतुम्बीलतायाम्। মিঠেলাউ গাছ। हिं मीठितुम्बी। मद.व.७।

अलाबुविधिः। पुं। अलाब्वा रक्तमोक्षणे। "अलाबु कटुकं रुक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम्। तस्मात् श्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने।" सु.सू. १३अ.।

अलाबुसुहृत्। पुं। अम्लवेतसे। वै.निघ.।

अलाबूयन्त्रम्। क्ली। यन्त्रविशेषे। लक्षणं—"शाद्वादशाङ्गुलाऽलाबुर्वाहे षट्षादशाङ्गुला। चतुस्त्र्यङ्गुलवक्त्रास्या दीप्ताऽन्तःश्लेष्मरक्तहृत्॥" कश्चित् अत्रि।

अलासः। पुं। जिह्वास्फोटे। जिह्वागतमुखरोगे। अत्र दुष्टकफशोणितेन जिह्वातले दारुणः शोथो भवति। इह गते जिह्वास्तम्भो जिह्वामूले पाकश्च भवति। लक्षणं - जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः। जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले तु जिह्वा भृशमेति पाकम्॥ सु.नि.१६अ.।

अलिः। पुं। भ्रमरे। रत्ना.। मद्ये। मे.सचित्‌। वृश्चिके। हारा.। काके। कोकिले। श.र.।

अलिकः। पुं, क्ली। कपोले। रा.नि.व.१८। ललाटे। रत्ना.। [सैन्धवनामि। पिटके।

अलिकमत्स्यः। पुं। अङ्गारे। मित्रतिवे।

अलिकुलप्रिया। स्त्री। बालकीवल्ली। কাঠ গোলাপ। वै.निघ.।

अलिकुलसङ्कुला। स्त्री। कष्टकशिम्बी। দাঁতিটেলউঠী। कुब्जकाख्ये। কোদন্দকৈন সুপন্দ। रा.नि.व.१०। मा.पू.१भ.।

अलिगर्द्दः। पुं। जलसर्पे। ঢ্যাঁড়া, ধড়া, ঢোঁড়িতাদ্য। इति च गौडे। श.र.।

अलिजिह्वा (ह्विका) । स्त्री । क्षुद्रजिह्विकायाम् । आल्जिव इति लोके । श.र ।

अलिञ्जरम् । क्ली । फलविशेषे । कूटीविशेष । चिरफोटीति महाराष्ट्रे। गुणाः—अलिञ्जरं तु रूक्षं स्यात्छीतलं भेदकं मतं । तुवर मधुरं चारं तिक्तं पाके कटु स्मृतं । स्वादिष्ठं वातकृच्छ्रमकासश्लेष्मविनाशनम् ॥ वै.निघ. ।

अलिता । स्त्री । अलक्तके । आलता । गुणा —"अलितीया तिक्तका स्यात्कफवातव्रणापहा । व्यङ्गारुचीकण्डुजं अणदोषञ्च नाशयेत् । अन्ये गुणाश्च लाचावत्प्रोक्ता पूर्व्वमहर्षिभिः ।" वै निघ.।

अलिदूर्व्वा । स्त्री। मालादूर्व्वायां। रा.नि व.८।

अलिपकः । पुं । भ्रमरे । कोकिले । कुकुरे । सर्व्वत्र मे.कचतुष्क। [रा.नि.व.५ ।

अलिपत्रिका । स्त्री। वृश्चिकाल्या । बिछाती।

अलिपर्णिका (र्णी) । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । बिछाति, बिछुटी । रा नि.व ८ ।

अलिप्रियम् । क्ली । रक्तोत्पले । त्रिका.। पुं । धाराकदम्बवृक्षे । आम्रवृक्षे । श र. । कादम्बवृक्षे । भा.पू.१भ. ।

अलिप्रिया । स्त्री । पाटलावृक्षे । पारुल गाछ । प.मु. । भूजम्बूवृक्षे । वै.निघ. ।

अलिमकः । पुं । भेके । कोकिले । भ्रमरे । पद्मकेशरे । मधूकवृक्षे । मे कचतुष्क ।

अलिमोदा । स्त्री । गणिकारिकायां । गणि- नि । रा.नि व.९ ।

अलिमोहिनी । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । रा. नि.व १० । केविका पद्म ।

अलिम्पकः (म्बकः) । पुं । कोकिले । मधुमक्षिकायाम् । कुकुरे । पद्मकेशरे । वै.निघ ।

अलिवल्लभा । स्त्री। रक्तपाटलायां। भा पू.१भ.।

अलिवाहिनी । स्त्री । कोकणदेशप्रसिद्धे के रिकावृक्षे । केवेर इति भाषा । रा.नि व १० ।

अलिसमाकुलः । पुं । पुष्पवृक्षविशेषे । दवणसेवतीति महाराष्ट्रादौ । वै निघ. ।

अली (इन्) । पुं । वृश्चिके । भ्रमरे । मे. ।

अलीकम् । क्ली । ललाटे । हे च. ।

अलीकमत्स्यः । पुं । अङ्गारविपक्वतिलतैलभृष्टमाषपिष्टके । यथा—"माषपिष्टिकया लिप्तं नागवल्लीदलैर्मृदुम् । तत्तु सस्वेदयेद्युक्त्या स्थाल्यामङ्गारकोपरि । ततो निष्काशितं खण्डं तिलतैलेन भर्जयेत् । अलीकमत्स्य उक्तोऽयं मकारः पाकपण्डितै । तं छलाकभटिचैव वालुकेन च भक्षयेत्।भा.पू.२भ.।

अलीनकम् । क्ली । वङ्गे । हे.च. । [निघ ।

अलीष्टः । पुं । तिलकवृक्षे । तिल गाछ । वै.

अलुः । पुं, स्त्री । गलन्तिकायाम् । झारी । तु लसीवृक्षे । क्ली । मूले । मे.कद्विक ।

अलुकम् । क्ली । आलुकसाधारणे । आलू । गुणा —आलुक शीतल आग्नेयं मलत्मभनं मधुरं जड़ रूच वृष्य दुर्जर बलवर्द्धनं स्तन्यवर्द्धनं मलमूत्रकफवातवृद्धिकर रक्तपित्तघ्न । वै.निघ. । एतच राजालुरक्तराजालुश्वेतकृष्णवन्यकांस्यालुभेदेन बहुविधम् । विशेष पर्य्याये द्रष्ट. । आलुबोखार इति प्रसिद्धे काबिलदेशीयफले । आमिषे ।

अलोमशः पुं । मत्स्यविशेषे । तल्लक्षणं—वितस्तिपरिमितः श्वेताङ्गः सूक्ष्मशल्कश्च । तन्मांसं बलकरं वीर्य्यकरं पुष्टिकरञ्च । रा.नि व.१७ ।

अलोमशा । स्त्री । वृक्षविशेषे । म कांगभाड़ । वै.निघ ।

अलोहितम् । क्ली । रक्तपद्मे । ईषद्रक्तपद्मे ।

अल्कः । पुं । वृक्षविशेषे । शरीरावयवे । वै.निघ.।

अल्पकः । पुं । यासक्षुपे, दुरालभायाम् । रा. नि.व.४ । भूमिजम्बूवृक्षे । वै.निघ. ।

अल्पकेशिका / **अल्पकेशी** } स्त्री। भूतकेश्यां। छामरकषा। प.मु. । र.मा.रवा.।

अल्पगन्धम् । क्ली । रक्तकैरवे । रक्तकमले । वै.निघ. । [व.१० ।

अल्पगोधूमः । पुं । ह्रस्वगोधूमे । प.मु । मद.

अल्पघण्टिका । क्ली । क्षुद्रशणपुष्प्याम् । शणगाछ । मं लघुताग ।

अल्पतनुः । त्रि । खर्व्वे । अम. ।

अल्पनायिकाचूर्णम् । क्ली । औषधविशे

षड्रसानां हितम्। पाठः—"विशार्द्धं पञ्चलवणं मरिचं चूर्णं पिचु। गन्धकान्माषकानष्टौ चतुरो माषकान् रसात्। द्रव्यादिमनाप्यलं शाल्मलितायाधिकमिष्यते। खादेदिन्धिमिश्रीकृतात्सात्म्यमनुपेयञ्च कान्जिकं॥" र.चि.। [वै.निघ।

अल्पनिद्रता। स्त्री। पित्तजन्यनिद्राल्पतारोगे।

अल्पपत्रः। पुं। क्षुद्रपत्रतुलसीक्षुपे। र.मा.। क्ली। रक्तपद्मे। र.मा.।

अल्पपत्रकः। पुं। गिरिजमधूकवृक्षे। পাহাড়ে মৌল গাছ। रत्ना.। [नि.व ४।

अल्पपत्रिका। स्त्री। रक्तापामार्गक्षुपे। रा.

अल्पपत्री। स्त्री। मिश्रेयायाम्। सुवर्णाम्। तालमूली। वै.निघ.। [निघ द्रव्यगु.।

अल्पपद्मम्। क्ली। रक्तपद्मे, रक्तोत्पले। वै.

अल्पपर्णिका } स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मृणाली।
अल्पपर्णी } वै निघ।

अल्पपुष्पिका। स्त्री। पीतकरवीरे। পীত-পুষ্প করবী। वै.निघ.।

अल्पप्रमाणकः। पुं। स्वतापनसे। र.मा.। चेलानके। চেলা তবমুজ, থরমুজ इति भाषा। वै.निघ.।

अल्पमस्तकः। पुं। चित्रकक्षुपे। वै.निघ.।

अल्पमक्षिका। स्त्री। मक्षिकाविशेषे। ছোট মাছী। वै.निघ.।

अल्पमारिषः। पुं। क्षुद्रमारिषे। কাঁটানটিয়া, বা চাঁপানটিয়া। हि अन्यमरषा। मं थोरतांदुलजा। अम। तत्गुणाः—लघुशीतवीर्यं रुक्षं पित्तघ्नं कफनाशनं। मलमूत्रनि सारकं रुच्यं दीपनं विषघ्नञ्च। भा.पू.१भ.। See तण्डुलीयं।

अल्परसा। स्त्री। हैमवत्याम्। रा नि.व.२३।

अल्पवर्त्तकः। पुं। तित्तिरपक्षिणि। मद. व.१२। [वै.निघ.।

अल्पशुक्रता। स्त्री। पित्तजन्यशुक्राल्पतारोगे।

अल्पशोफः। पुं। सर्वाङ्गिरोगे। वै.निघ.।

अल्पक्षुपा। स्त्री। क्षुद्रलज्जालुकायां। वै.निघ.।

अल्पास्थि। क्ली। परूषकफले। फलसा। रा. नि.व.११। भा.पू.१म.।

अल्पिका। स्त्री। वनमक्षिकाजातौ। इ.च.४। मुद्गपर्ण्याम्। भा पू.१भ।

अल्लकः। पुं। कङ्कोलविशेषे। कफूथल। धान्यके। धने। वै.निघ.।

अल्लका। स्त्री। धान्यके। धने। वै.निघ।

अल्ला। स्त्री। मातरि। धान्यके। धने।

अल्लु। क्ली। आलुके। আলুবোখারা इति लोके। मद.व.६।

अवकुञ्चनम्। क्ली। आर्त्तनादे।

अवकुशः। पुं। गोलाङ्गूलवानरे। अयं पर्णमृगजातीयः। सु.सू ४६अ.।

अवकूलनम्। क्ली। भयावृतीकरणे। च.द. अतिसा चि.। "अङ्गारैरवकूलयेत्।"

अवकेशी। त्रि। अफलवृक्षे। इ.च.।

अवक्रः। पुं। सरलवृक्षे। সরল গাছ।

अवगण्डः। पुं। गण्डदेशस्थव्रणे। বয়েস ফোঁড়া। मं पुटकुली। त्रिका.।

अवगथः। पुं। प्रात.स्नाने।

अवगाहः। पुं। स्नाने। स्नानगृहे। [स्नाने।

अवगाहनम्। क्ली। स्नाने। मज्जनपूर्वक-

अवगाहस्वेदः। पुं। अवगाहनेन स्वेदे। वा. सू.१७अ.।

अवगीर्णः। पुं। अपानान्निर्गते द्रव्ये।

अवगुण्ठनम्। क्ली। योषितृशिरःप्रावरणे, स्त्रीमुखाच्छादने। [का.

अवगुण्ठितम्। क्ली। चूर्णिते। গুঁড়া। त्रि-

अवग्रहः। पुं। गजललाटदेशे। हारा.। [के।

अवग्राहः। पुं। अवग्रहके। হাপর इति लो-

अवचूर्णम्। क्ली। स्थूलचूर्णे। মোটা গুঁড়া।

अवचूर्णितः। त्रि। चूर्णिते।

अवञ्चकः। पुं। भक्तिमति रोगिणि। वै.निघ।

अवटः (टी)। पुं। नाडीव्रणे। कूपे। मे.।

अवटीटः। त्रि। नतनासिके। থান্দা। अम.।

अवटुः। स्त्री। ग्रीवापश्चाद्भागे। रत्ना.। रा.नि. व.१८। पुं। वृक्षविशेषे।

अवड़: । पुं । मन्यापृष्ठभागे । वै निघ. ।

अवताप: । पु । भजाविज्वरे । गजवै ।

अवतारणम् । क्ली । भूतादिग्रहे । वस्त्राञ्चली।
मी यपधर्क । [पतितगर्भायां गवि । हला ।

अवतोका (दा) । स्त्री । स्रवद्गर्भायां गवि,

अवदन्त: । पु बालके । दांत। । वै निघ. ।

अवदंश: । पु । सुरापानरुचिजनकभक्ष्यद्रव्ये ।
চাট । हला । शिग्रुवृक्षे । कणभिर्यी । सजिना ।
वै.निघ. ।

अवदानम् । क्ली । उशीरे । च टी. ।

अवदान्त: । पु । शिग्रुवृक्षे । वै निघ. ।

अवदाह (कम्) । क्ली । लामज्जकतृणे । ৫ব
ণাব স্থায় শাদা তৃণ । भा पू १व । वीरणमूले ।
गन्धवेणा । म पिवन्नावाला । वै निघ ।

अवदाहेष्टम् । क्ली । वीरणमूले । गन्धवेणा ।
च टी. । [टी भ ।

अवदाहेष्टकापथम् । क्ली । उशीरे । च.

अवदोह: । पु । दुग्धे । निका । [मे ।

अवध्वंस: । पु । अवचूर्णने । গুঁড়া করণ।

अवध्वस्त: । त्रि । अवचूर्णिते । मे तचतुष्क ।

अवना (नी) । स्त्री । त्रायमाणायां । গোও
য়ালিয়া, বলা লতা । रा.नि व ५ ।

अवनाट: । त्रि । नतनासिके । থাঁদা । अम ।

अवनीसारा । स्त्री । कदल्याम् । वै निघ ।

अवन्ति(न्ती)सोमम् । क्ली । काञ्जिके । प
सु । हारा । रा नि व १५ ।

अवपाटिका । स्त्री । क्षुद्ररोगान्तर्गतशूकरी
गे । अल्पीयसीं यदा हर्षाद्बलाद्गच्छेत् स्त्रियं न
र । हस्ताभिघातादथवा चर्मण्युद्वर्तिते बलात् ।
यस्यावपाट्यते चर्म तां विद्यादवपाटिकां।मा नि.।

अवपीड़. । पुं । पञ्चविधनस्यकर्म्मान्यतमे शिरो
मध्ये । स च शोधनस्तम्भनभेदेन द्विविध । अव
पीड्यते यस्मात् स अवपीड इति । "अपीड्य दीयते
यस्मात् अवपीडस्तत स्मृत । कल्कीकृतादौषधाद्य
पीडितो निसृतोरस । सोऽवपीड समुद्दिष्ट
तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भव । स गलरोगादौ प्रयु ।" प.प्र.
४ख. । "गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।
मनोविकारे कृमिषु युज्यते चावपीडनम्॥" वै निघ.
नस्यवि. ।

अवबाहुक: । पुं । See अपबाहुक ।

अवभासिका (नी) । स्त्री । वर्णच्छायाप्रका
शिकायां त्वचि । सा च व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा।
শনীবেব বাহিবেব চর্ম্ম । सु शा ४ष. ।

अवभ्रट: । त्रि । नतनासिके । থাঁদা इति लो
के । अम. ।

अवमन्थ: (क) । पु । शूकरोगभेदे । लक्ष
णम्—'दीर्घा बह्व्यस्तु पिडका दीर्य्यन्ते मध्यतस्तु
या । सोऽवमन्थ कफासृग्भ्यां वेदना रोमहर्ष
कृत् ॥ सु नि १४अ । कर्णपालीरोगभेदे । सु सू.
१६अ ।

अवमर्द: (नम्) । पु, क्ली । पीडने । अम ।

अवमोटनम् । क्ली । आमोटने । মোচড়া
ওন । मा नि वा.व्या ।

अवयव: । पु । शरीरावयवे । रा नि व १८ ।

अवयवस्थानम् । क्ली । शरीरे । वै निघ. ।

अवयवी । पु । पक्षिणि । वै निघ ।

अवरम् । क्ली । गजपश्चाज्जङ्घादौ । अम ।

अवरदारुकम् । क्ली । तन्नामकस्थावरविषा
न्तर्गतपत्रविषे । सु कल्प.२अ । See पत्रविषम् ।

अवरिका । स्त्री । धन्याके । धনে । रा नि व ६।

अवरोहक. । पु । अश्वगन्धायां । मद.व १ ।

अवरोहशाखी । पु । प्लक्षवृक्षे । পাকুড়
গাছ । रा.नि व ११ ।

अवरोहिका । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा नि ।

अवरोही (इन्) । पु । वटवृक्षे । বটগাছ ।
रा नि व ११ ।

अवलग्न: । पु । मध्यप्रदेशे । মাজা ।

अवलम्बन: (क:) । पु । श्लेष्मविशेषे । तस्य
स्थानं हृदय, तत्कर्म च स्ववीर्य्या हृदयालम्बनं
त्रिकसन्धारणञ्च । भा ।

अवला । स्त्री । नारी । रत्ना. । प्रियङ्गौ । मदी
रा,गलगण्डे । "मधुलोभावलासघ्नं ।"

अवलुञ्चनम् । क्ली । मुण्डने । शैथिल्ये । सु.सू. २५अ. । [चतुष्कं ।

अवलेपः । पुं । गर्व्वे । लेपने । भूषणे । मे.प

अवलेपनम् । क्ली । लेपने । मर्द्दने । লেপা, মাখান ।

अवलेहः } पुं, स्त्री । लेह्यौषधे । চাটিবার
अवलेहिका } ঔষধ । जिह्वया आस्वादने । यस्य स्यादवलेहिका । च द ज्वर चि. । क्वाथादेः पुन: पाकात् घनत्वमवलेहः । "क्वाथादेर्य पुन पाकाद्घनत्व सा रसक्रिया ।" प.प.१अ.। मात्रा च तस्य पलमिता । "सोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता । सिता चतुर्गुणा कार्य्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुड. । द्रव चतुर्गुणं दद्यात् - । सुपक्वे तन्तुमत्त्व स्यादवलेहोऽप्सु मज्जति । दुग्धमिक्षुरस यूषं पञ्चमूलकषायजं । वासाक्वाथं यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ।" भा.। अयमूर्द्धजत्रुगदहरः सायञ्च प्रयोज्यः । ऊर्द्धजत्रुगदघ्नी या सा सायमवलेहिका । च ।

अवलेहनम् । क्ली । लेहने । চাটা ।

अवल्कः । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে, গাডনশিঙে । वै.निघ ।

अवलाजा । स्त्री । कृष्णसोमराज्याम् । হাকুচ । भैष.भल्ला.गुडे ।

अवल्गुजः (जा) । पुं,स्त्री । कृष्णसोमराज्यां । सु.चि.२५अ. । सोमराज्याम् । হাকুচ । भा पू.१ भ.भैष.कुष्ठ चि. ।

अवल्गुजबीजम् । क्ली । सोमराजीबीजे ।

अवशक्तुथिका । स्त्री । वातुदेशे ।

अवश्यः } पुं, स्त्री । तुषारे । भा.म.४भ.शिरो
अवश्या } रोग भर्द्धावभेदके । प्राग्वातातवश्यमैथुने. । भल्ला गुडे. ।

अवश्यायः । पुं । शिशिरे । च द.पि.ज्व.महौकादि. । "अवश्यायस्थितं पाक्यम् ।" तुषारे । भा.म.४भ.नासारो । "अवश्यायकेमैथुनवाष्पसेकैः ।"

अवश्याया । स्त्री । कुज्झटिकायाम् ।

अवष्टम्भः । पुं । स्वर्णे । मे. ।

अवष्वाणम् । क्ली । भक्षणे । हे च. ।

अवसादः । पुं । अवसन्नतायाम् ।

अवसादनम् । क्ली । उन्नतव्रणस्य निम्नीकरणे । सु.चि.१अ. ।

अवसादनी । स्त्री । महाकरञ्जे ।

अवसितम् । क्ली । मर्द्दितधान्ये ।

अवसेकः । पुं । रक्तमोक्षणे । च.चि ३अ. ।

अवसेकिमः । पुं । वटके । বড়া । वै.निघ. ।

अवसेचनम् । क्ली । जलसेचने । सु. ।

अवस्कन्दः । पुं । अवगाहनस्नाने ।

अवस्कयनी । स्त्री । बहुदिनानन्तरप्रसूतायां गवि । কেলেন গাই । [चतुष्क ।

अवस्कारः । पु । विष्ठायाम् । गुह्यदेशे । मे.र-

अवहस्तः । पु. । हस्तपृष्ठे । হস্তোপবিভাগ হি च. । [হাতের, উলটা হাত । मे.तचतुष्क ।

अवहारः (कः) । पु । ग्राहाख्यजलजन्तौ ।

अवच्छिन्नसन्धिः । पुं । सन्धिविश्लेषे । सन्धिच्युतस्य नीचमुखेनावस्थानम् । सन्ध्यस्थीरतिकान्ततावेदना च । सु.नि.१५अ. । [हि.च. ।

अवक्षेपणी । स्त्री । वल्गायाम् । লাগাম ।

अवाक्पुष्पी । स्त्री । हैमपुष्प्यां । र.मा । मधुरिकायाम् । মৌরী । रत्ना. । रा नि.व.४ । शतपुष्पायाम् । শুলফা । मं बडीशौंफ । रा.नि.व. ४ । च.द.अर्श चि सुनिषण्ण.चाङ्गेरीघृते । चौरपुष्प्याम् । চোরহুলী,চোরখড়কী । रत्ना. ।

अवाचीनः । त्रि । विपर्यस्ते । मे.नचतुष्कं ।

अवाच्यदेशः । पुं । योनौ । त्रिका ।

अवानम् । क्ली । शुष्कफलादौ । श र. ।

अविः । पु । मेषे । भा.पू. । मूषिके । कम्बले । मे । मत्स्यभेदे । स्त्री । कुलत्थिकायां । বনকুলথ । अविः कुलाली चक्षुष्या कुम्भकारी कुलत्थिका । र.मा. । मेष्याम् । त्रिका. । ऋतुमत्यां । अम. ।

अविकम् । क्ली । हीरके । रा नि ।

अविकमांसम् । क्ली । मेषमांसे । वै निघ. ।

अविगन्धनी }
अविगन्धिका } स्त्री । अजगन्धायाम् । বনবেনান । तिलोणीवर्ष्मगोलि
अविगन्धी } न भौके । रा.नि.व.५ ।

अविघ्नः (घ्न.) । पुं । पानीयामलके । सा.सु.। करमर्द्दवृक्षे । करमचा गाछ । मं करवंद । अम.।

अवितक्रम् । क्ली । मेषीतक्रे । ভেড়ার দুধের ঘোল। गुणा.—अवितक्रमपथ्यं स्यादक्ष दुर्गन्धिका रकं। दीपनं कटुकषायं लेखनं लघु पित्तलम् । रक्तदोषकरश्चैव कफवातविनाशकम् ॥ द्रव्यगु.।

अवित्यजः । पु । पारदे। शब्दकल्पद्रुम । रा नि.व.१३ । अत्र अचिन्त्यज इत्येवं पाठो राज निघण्टौ दृश्यते । [नि ।

अविदग्धः । त्रि । अनले । विजयर.अजीर्ण

अविदग्धम् / **अविदुग्धम्** } क्ली । मेषीदुग्धे । इला । See आविकक्षीरम् ।

अविदु(दू)ष्यम् । क्ली । मेषीदुग्धे । ভেড়ার দুধ। इला. ।

अविद्धकर्णा । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि। श्र.टी.। सा.कौ.। जातीफलावद्यायाम्। भद्रराजि। भीमराज । श्र टी. ।

अविद्धकर्णिका (र्णी) । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि । श्र.टी.। जातीफलावद्यायाम् ।

अविद्धा । स्त्री । दुष्टशिराव्यधने। "बहुश चला हीनयन्त्रप्रणिधानेनोपविद्धा ।" सु शा ८ अ ।

अविपक्ति(त्ति)करचूर्णम् । क्ली। अम्लपि त्ताधिकारे। पाठ —"त्रिकटु त्रिफला मुस्त बीज श्चैव विडङ्गजम् । एलापत्रञ्च सर्वञ्च समभाग वि चूर्णयेत् । यावन्त्येतानि चूर्णानि लवङ्ग तत्सम भ वेत् । सर्वचूर्णद्विगुणित त्रिवृच्चूर्णञ्च दापयेत् । स र्वमेकीकृत यावत्तावच्छर्करयान्वितम्। सर्वमेकी कृत पात्रे स्निग्धभाण्डे निधापयेत् । भोजनादौ ततोऽन्ते च मध्यान्ध्यामिदं शुभम् ॥" र सा स । भैष । प्रयोगा सा कौ. । त्रिकट्वादि प्रत्येक १ तो. लवङ्गचूर्ण ११ तो. त्रिवृन्मूलचूर्णं ४४ तो. शर्करा ६६ तो. ।

अविपटः । पुं । ऊर्णामयवस्त्रे, कम्बलादौ ।

अविपाकः । पुं । अपरिपाके । [रा.नि.व.१६

अविप्रियः । पु । श्यामाकतृणे । शामा घास ।

अविप्रिया । स्त्री। श्यामालतायाम् । रा नि। श्वेतामलताचे । रा नि व ५ ।

अविभुक् । पु । व्याघ्रे । मं लांडगा । वै.निघ।

अविमरीष(स)म् । क्ली । आविक्षीरे। ভেড়ীর দুধ্। इला.हे.च. ।

अविमुक्तकः । पुं । माधवीलतायां । वै निघ।

अविमुक्तका । स्त्री । तिन्दुकवृक्षे । তেঁদ । हि केंदु । म टेंभुरणी । काकतिन्दुकी । वै.निघ. ।

अविमोचम् । क्ली । आविकक्षीरे । र मा. ।

अविला । स्त्री । मेष्याम् । हे.च. । [वै.निघ. ।

अविह्वचः । पु । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে।

अविशिरम् । क्ली। सूर्यावर्त्तफले । হুড়হুড়ের ফল । वै निघ ।

अविश्वासा । स्त्री । चिरप्रसूतगवि । श्र च. ।

अविषा । स्त्री । अतिविषायाम् । रा नि व ६ । निर्विषतृणे । निर्विषी घास । वै.निघ. । [इला.।

अविसोढ़म् । क्ली। अविक्षीरे। ভেড়ীর দুধ্।

अविस्रम् । त्रि। पूतिगन्धरहिते । च चि २ च ।

अवी । स्त्री । वनकुलत्थे । र मा । ऋतुमत्यां स्त्रियाम् । हे.च. । [सु.शा.१ च. ।

अवीजधर्म्मा । त्रि । यो बीजधर्मौ न भवति।

अवीजा । स्त्री । गोस्तनीसदृशगुणद्राक्षायाम्। किस्मिस् বেদানা इति लोके। "अवीजान्या स्वल्पगुणा गोस्तनीसदृशी गुणे ।" भा. ।

अवीदुग्धम् । क्ली । मेषीदुग्धे । प.द. ।

अवीमूत्रम् । क्ली । मेषीमूत्रे । प.द ।

अवुकः । पुं । छागे । श्र र । [निघ. ।

अवृतः । पुं । पुष्पवृक्षभेदे । मं पलसपुस । वै. [नि ।

अवेद्यः । पु । गोवत्से । श्र.र. ।

अवेला । स्त्री । पूगचर्व्विते । চিবন গুবারি ।

अवोदम् । क्ली । आर्द्रके । जटा. ।

अव्यक्तम् । क्ली । प्रकृतौ । "अखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम ।" सु शा.१ च. । आकाशे । हे.च ।

अव्यक्ता । स्त्री । कृष्णगोकर्ण्याम् । काल अप- राजिता । मं कालीगोकर्णी । वै निघ ।

अव्यङ्गः । त्रि । अविकलाङ्गे । स्त्री । शूकशि म्ब्याम् । আলাকুশী ।

अव्यञ्जनः । त्रि । श्मश्रुहीने । हला. ।

अव्यण्डः (ण्डा) । पुं, स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভুঁই আমলা । कपिकच्छ्वां । আলাকুশী । च चि.३अ. ।

अव्यथा । स्त्री । स्थलकमलिन्याम् । স্থলপদ্ম । भा पू १भ. । रा.नि.व.११ । हरीतक्याम् । मद्दा श्रावण्यां । मुण्डीरी । भा.पू.१भ.गु.व. । आमल क्यां । लक्ष्मणायां । लक्ष्मणामूल । [श्रा. ।

अव्यथिः (थी) । पुं । अश्वे । वा सू.४अ.भजा

अव्यथ्या । स्त्री । हरीतक्याम् । भा.पु १भ. ।

अव्यधा । स्त्री । दुष्टशिरावेधने । "अयस्त- क्रता अव्यधा ।" सु.शा.८अ. ।

अव्यया । स्त्री । गोरक्षमुण्ड्यां । গোরক্ষচাকু- লি । मं गोरखमुंडी । वै.निघ. ।

अव्रणशुक्रः । पुं । नेत्रस्य कृष्णभागगतरोगवि शेषे । अयमभिष्यन्दजः ज्वालायुक्तः शशेन्दुकुन्दस दृशवर्णः नभस्थतनुमेघाकृतिश्च सुसाध्य. । लक्षणम् —दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढं न च संस्रवेद्धि । अवेदनावन्न च युग्मशुक्रं तत्सिद्धिमा प्नोति कदाचिदेव । सितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुगश्रुयुक्तं । विहायसीवाभ्रदलानु कारि तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ सु.उ.५अ. । स्यन्दात्मकं कृष्णगतं सचोषं शशेन्दुकुन्दप्रति- मावभासं । वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशमथाव्रणं साध्य तमं वदन्ति । गम्भीरजातं बहुलञ्च शुक्रं चिरोत्थि- तञ्चापि वदन्ति कृच्छ्रम् । विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं शिरासूक्ष्ममदृष्टिकृच्च । द्वित्वागतं लोहित- मन्ततश्च चिरोत्थितञ्चापि विवर्जनीयम् ॥ मा नि. ।

अशकुम्भी । स्त्री । पानीयोपरिजातवृक्षे । পানা। र.मा. ।

अशनम् । क्ली । भोजने । अन्ने । रा नि.व.२० । पुं । पीतशाले । च सू ४अ ४२दशकं । चित्रकवृक्षे । भल्लातकवृक्षे । वै निघ. । [पि । सु सू.४६अ. ।

अश(स)नकः । पुं । अशनपुष्पाकारधान्यविशे-

अशनपर्णी । पुं, स्त्री । विजयसार इति मधिद्धे वृक्षे । मारोटी इति च पश्चिमदेशे । गोकर्णील- तायां । অপরাজিতা । अम ।

अशनपुष्पः । पुं । अशनपुष्पाकारशाली । स्फ- টিক ধান্যবিশেষ । सु सू ४६अ. ।

अशनमल्लिका । स्त्री । आस्फोतायाम् । হা- পরমালী । च.द ।

अशना (या) । स्त्री । क्षुधायाम् । हला. । शुक्लनिष्पावे । শ্বেত বর্বটি বা শিম্ । रा.नि व.७।

अशनिः । पु, स्त्री । हीरके । হীরে । वै.निघ ।

अशाका (खा) । स्त्री । शूलीतृणे । शाखा शून्यलतायाम् । रा.नि.व.८ ।

अशान्तगन्धाख्या । स्त्री । आमहरिद्रायाम् । আম আদা । मं आवेहलद । वै.निघ. ।

अशितम् । क्ली । भक्षणे । खादने । हे.च. ।

अशितलता । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । নীল দুর্ব্বা । वै निघ । [वज्रम् ।

अशिरम् । क्ली । हीरके । रा.नि.व १३ । See

अशिशिम्बी । स्त्री । स्वनामख्यातशिम्बीविशे- षे । শ্বেত শিম্ । मं धोरश्वेतपावे । गुणाः— मधुरा कषाया श्लेष्मपित्तघ्नी श्रमदोषघ्नी शीतला रुचिकरी च । रा.नि व ७ ।

अशिश्विका । स्त्री । अनपत्यायाम् । যে স্ত্রীর সন্তান নাই । श.र. ।

अशीता } **अशुक्ला** } स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । वै.निघ. ।

अशुक्लजा । स्त्री । वीरोधान्ये । वै.निघ. ।

अशुचिः । त्रि । अपवित्रे । [व.१६ ।

अशूकजः (कः) । पुं । शुण्डशाली । रा.नि.

अशृतम् । क्ली । अपक्वे ।

अशोकः । पुं । (Saraca Indica, Jonesia Aśoka.) स्वनामख्यातवृक्षे । অশোকগাছ । ब. । हिं असोगी । स लोहितकुसुम इति । सु. सू.३८ लोध्रादिः । अशोकवृक्षगुणाः—शीतलः हृद्यः पित्तदाहघ्नः गुल्मशूलोदराध्मानघ्नः कृमिघ्नश्च। रा.नि व १० । तिक्तः ग्राही वर्ण्यः कषाय अपची तृष्णादाहकृमिशोषविषरक्तघ्नश्च । भा पू.१भ. । मा

षा २ तो.। वेतसे। तिमिशे। वै निघ। क्ली। पारदे। मे।

अशोकघृतम्। क्ली। प्रदराधिकारे प्रयोज्य। पाठ —अशोकवल्कलप्रस्थं तोयाढकविपाचितम्। पादस्थेन घृतप्रस्थ जीरकक्वाथसंयुतम्। तण्डुलाम्बु तथाक्षीर घृततुल्य प्रदापयेत् तथैव केशराजस्य प्रस्थमेक भिषग्वर। जीवनीयै पियालैस्तु परूषै रसाञ्जनै। यष्ट्याह्वाशोकमूलैश्च मृद्वीका च शतावरी। तण्डुलीयकमूलैश्च कल्कैरेभि पलार्द्धकै। शर्कराया पलान्यष्टौ सिद्धशीते प्रदापयेत्। जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ सूर्पपर्णिके। जीवन्ती मधुकश्चेति दशको जीवनी गण॥ भैष। प्रयोगा असृग्दर चि। गव्यघृत ४ श क्वाथार्थम् अशोकस्त्वक २ श जल १६ श शेष ४ श। तथा जीरक २ श जल १६ श शेष ४ श केशराजरस ४श तण्डुलोदक ४ श छागदुग्ध ४ श। कल्कार्थे जीवकऋषभकं मेदा महामेदा काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी जीवन्ती यष्टिमधु पियालवीज परूषकफल रसाञ्जन यष्टिमधु अशोकमूल द्राक्षा शतावरी तण्डुलीयकमूलञ्चत्येषां प्रत्येक ४ तो। पाकान्ते शर्करा मिश्रणीया। भैष। सा कौ।

अशोकरोहिणी। स्त्री। कटुतिक्तायाम्। कटुकी। रा नि व ६। च सू ४ष सञ्ज्ञास्थापने। See कटुकी। लताशोके, स च अशोकदलसदृश दल। रवा।

अशोका। स्त्री। कटुरोहिण्याम्। कटुकी। मे। भा पू १भ। [म कलम्ब। श च।

अशोकारि। पु। कदम्बवृक्षे। कदमगाछ।

अशोथनेत्रपाक। पुं। विनाशोथ नेत्रपाके। लक्षणम्—शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथजे। मा नि। कण्डूपदेहाश्रुयुक्त पक्वोदुम्बरनिभ सरम्भी च भवति।

अश्म। क्ली। स्वर्णमाक्षिके। वै निघ।

अश्मकदली। स्त्री। कदलीविशेषे। पाहाड़े कला। म लोखंडकेल। रा नि व ११।

अश्मकरम्। क्ली। स्वर्णे। रवा।

अश्मकच्छुहा। स्त्री। वेन्नमारवृक्षे। म वेलसूर। वै निघ.।

अश्मकेतु। स्त्री। क्षुद्रपाषाणभेदक्षुपे। पाथरचूर। रा नि व.५।

अश्मगर्भः। पु। हरिन्मणौ। पान्ना इति लोके। भा पू १भ। क्ली। मरकतमणौ। हे च।

अश्मगर्भक। पु। तिनिशवृक्षे। मद व ५।

अश्मगर्भजम्। क्ली। मरकतमणौ। पान्ना। रा नि व १३।

अश्मघ्न। पु। पाषाणभेदक्षुपे। पाथरकुचा। रा नि व ५।भा पु १भ।

अश्मजम्। क्ली। मुण्डलौहे। रा नि व १३। च द पाण्डु चि। शिलाजतुनि। मद व ४। हेमा। प सु। र मा। रा.नि व १३। गैरिके।

अश्मजतु (कम्)। क्ली। शिलाजतुनि। च द पाण्डु चि योगराजे। रा नि व १३। सि यो र. पि चि खण्डखाद्ये। "शुभाश्मजतुक लचम्।"

अश्मन्। पु। प्रस्तरे।

अश्मन्त. (क)। पु। पाषाणभेदे। च सू १ष। कोविदारवृक्षसदृशोऽम्लपत्रे अम्लोट इति लोकप्रसिद्धे वृक्षे। भा म ४भ गर्भ चि। "अश्मन्तकस्थिला क्वाथा। च सू ४ष। उद्दालकवृक्षे। भा पू १भ। कोविदारवृक्षे। भा पू २भ। चुक्रे। चुका। र मा। तृणविशेषे। अम्लकुचाई। सु चि २५ष। स्वनामख्यातवृक्षे। आबुटा इति च लोके प्रसिद्ध। म आपटा। गुणा —मधुरकषाय शीतल पित्तघ्न मेहघ्न दाहतृष्णाविषमज्वरविषघ्न भूतनिवारणश्च। रा नि व ६।

अश्मन्त(क)म्। क्ली। चुल्ल्याम्। मे नत्रिक। दीपाधाराच्छादने। आच्छादिका। मे.।

अश्मपुष्पम्। क्ली। शैलजे। शिलापुष्प। अम.।

अश्मभाण्डम्। क्ली। लौहभाण्डविशेषे। हामानदिस्ता। श च। खल्ले। खल इति भाषा।

अश्मभित्। पुं। पाषाणभेदे। पाथरकुचा। प सु रवा.। कपाटवक्रवृक्षे। कड़ाड़िया इति लोके। र.मा। कपाटवक्रमिति। रवा।

अश्मभेद (क)। पु।(Coleusamboinicus, Syn,Coleus aromaticus) क्षुपविशेषे। पाथरकुचा, हिमसागर, हाडाभंगा इति

भाया । सु सू ३८,२९अ. । हिं पाथरचुर । संशो धन । वा.सू १५,२९अ । "वेल्लन्तरारणिक वुकवृषा श्मभेद ।" गुणा —शीतल तुवर वस्तिशोधन घातक तिक्त प्रमेहार्श कृच्छ्राश्मरीघ्न । मद व १ । मधुरस्तिक्त मेहदाहमूत्रकृच्छ्राश्मरीहर शीतलश्च । रा नि व ५ ।

अश्मयोनिः (नी) । पु, स्त्री । नीलमणौ । अ टी. । भग्मन्तकवृक्षे । आपटा । मद व १० ।

अश्मरी । स्त्री । Stone or Gravel वस्ति पाषाणरोगे । ढिले, पाथुरी । म मुतखड़ा । सा चतुर्विधा श्लेष्माधिष्ठाना च—श्लेष्मणा वातेन पित्तेन शुक्रेण चेति । तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिण प्रकुपित श्लेष्मा मूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिमश्मरीं जनयति । तासां पूर्व्वरूपाणि वस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्र वस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना कृच्छ्र ज्वरावसादौ वस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति । अतासु ना भिवस्तिसेवनीमेहनेष्वन्यतमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्ग सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणञ्च गोमेदकप्रकाशमनाविलं ससिकतं विसृजति धावन लङ्घनप्लवनपृष्ठयानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति । अत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमन्नमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपचिय परिवृद्धि प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि । तस्य मूत्रप्रतीघाताद्दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव च वस्तिगुरुः शीतश्च भवति । अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डाभा मधूकपुष्पवर्णाभा च भवति । पित्ताश्मरी सरक्ता पीता वभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा । वाताश्मरी श्यामा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता च भवति । शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति तेन सा मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडितमात्रश्च तत्रैव विलयं गच्छति । प्रतिक्रिया, अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मत । तरुणो भेषजैः साध्य प्रवृद्धश्छेदमर्हति । तस्य पूर्व्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते । सु नि ३अ ।

अश्मरीकृच्छ्रः । पुं । मूत्रकृच्छ्रे । वै निघ ।

अश्मरीघ्न । पुं । वरुणवृक्षे । वरुण गाछ । मं वायवरणा । चिकि ।

अश्मरीभित् । पुं । महापाषाणभेदे । च सू ।

अश्मरीभिद् । पुं । पाषाणभेदवृक्षे । मद,व १।

अश्मरीभेदन । पु । पाषाणभेदके । पाथरकुचा । वै निघ ।

अश्मरीरिपु । पुं । बृहद्गोक्षुरके । बड गोखुरा । रक्ता । चेचेची । जनार । हि भुट्टा ।

अश्मरीशर्करा । स्त्री । तन्नामकरोगविशेषे । शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्मरिवैकृतम् । अश्मर्य्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना । पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः । सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते । हृत्पीडा सकथिसदनं कुक्षिशूलं सवेपथु । तृष्णोर्द्धगोऽनिलः कार्श्यं दौर्ब्बल्यं पाण्डुगात्रता । अरोचकाविपाकौ तु शर्करायां भवन्ति च । मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्य्यादुपद्रवान् । दौर्ब्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकं । इत्यादि । सु नि ३अ ।

अश्मरीहर । पु । देवधान्ये । देधान । व रुणवृक्षे । मं वायवरणा । र मा ।

अश्मर्य्याहरणयन्त्रम् । क्ली । तदाहरणयन्त्रे । अश्मर्य्याहरणं सर्पफणावदन्तमयत । कथितमिति । [रा नि व १३ ।

अश्मलाच (चा) । क्ली,स्त्री । शिलाजतुनि ।

अश्मसम्भवम् । क्ली । शिलाजतुनि । र मा. र्ध । [धातौ । सारलौहे । हेम्पा २ ।

अश्मसार । पुं क्ली । लौहे । अम । लौहादि

अश्मसारा । स्त्री । काष्ठकदल्याम् । पाहाड़ कला । वै निघ. । [म पहाड़मूल । वै निघ ।

अश्मसुता । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि ।

अश्महा (हन्) । पु । पाषाणभेदके । पाथरकुचो । [श्रा । रवा. । शिलाजतुनि ।

अश्मह्रत् । पुं,क्ली । कवाटवक्रवृक्षे । कवाड़ि

अश्मीर । पुं । मूत्रकृच्छ्रे । एषा ।

अश्मोत्थम् । क्ली । शिलाजतुनि । रा नि.व १३।

अश्यामा । स्त्री । श्वेतविवृतायाम् । [दवे ।

अश्रम् । क्ली । रुधिरे । द्रक । अ टी । निरो-

अश्रहा । स्त्री । अरोचके । रा.नि व २० ।

अश्रु । क्ली । नेत्रजले । চক্ষের জল । अम. ।

अश्रुनाशी । स्त्री । भद्रदन्तिकायाम् । वै.निघ ।

अश्रुपातः। पु। अश्वस्य चक्षुषोरध प्रदेशे। "अश्रुपात समुद्दिष्ट प्रदेशश्चक्षुषोरध। तत्रावर्त्तो भवेद्यस्य स्वामिन कुलनाशन।" जयद २श्व।

अश्वः। पु। घोटके। (घोडा)। तन्मांसगुणा —उष्ण वातघ्न लघु बलकर पित्तदाहजनकमतिरेचनाद्भवति। रा नि व १७। लवण वह्निकफपित्तकर वातहृत् बृंहण बल्य चक्षुष्य लघु मधुरञ्च। भा पू। "त्यागी लुब्धो दयालुश्च विप्र स परिकीर्त्तित। शूरश्च दृढमन्युश्च क्षत्रियस्तुरग स्मृत॥ पापिन कल्मषा रूक्षा दुष्टा वैश्या प्रकीर्त्तिता। विरूपा विषमाश्चैव शूद्राश्चण्डा उदाहृता॥" 'उत्तमा मध्यमा नीचा कनीयांसस्तथापरे। चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात्॥ ताजिका खुरशाणाश्च उत्तराश्चोत्तमा हया। गौज्जिकाणाश्च केकाणा पौढाहाराश्च मध्यमा॥ भाण्डजाश्चोत्तमासाश्च राजशूलाश्च मध्यमा। गोह्वरा शावराश्चैव सिन्धुपारा कनीयस॥ अन्यदेशोद्भवा ये च नीच नीचाश्च ते स्मृता। वाजिनो जलजा केचिदग्निजातास्तथापरे॥ समीरप्रभवाश्चान्ये उलूकमृगजास्तथा। जलोद्भवा द्विजातीया क्षत्रिया वह्निसम्भवा॥ समीरप्रभवा वैश्या एणोलूकाश्च शूद्रजा। विवेकी सद्गुणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली॥ दुष्टभावस्तथा वैश्य शूद्रो नि सत्त्वकातर। ब्राह्मण सामवाही च भेदवाही च क्षत्रिय॥ उपादानेन वैश्य स्याच्छूद्रो दण्डेन ताडित। पुष्पगन्ध सदा विप्र क्षत्रियोऽगुरुगन्धक॥ घृतगन्ध सदा वैश्यो मीनामोदी च शूद्रक। विप्राद्या वाजिन सर्व्वे क्षत्रियो भूपते सदा॥ द्वौ वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावह। केचिदिच्छन्ति भूपाना सर्व्वेऽश्वा वाहनोचिता॥ तदर्थं भूतले यस्मात्शालिहोत्रेण निर्म्मिता। ब्राह्मणा वेदकृत्येषु सिद्धिं गच्छन्ति वाजिन॥ क्षत्रिया युद्धकार्य्येषु वैश्या वित्तार्ज्जने सदा। शूद्राश्चान्येषु कृत्येषु शान्तैव वाऽक्रम सदा॥ चारोहित्वं सर्व्वकार्य्येषु यदीच्छेच्छाश्वतीं श्रियम्।" इति अश्वशास्त्रे। नकुल २८। "सप्त वर्णा भवन्तीह सर्व्वेषा वाजिना भुव। तानह कीर्त्तयिष्यामि भेदैर्ज्ञातानेकधा॥ सितो रक्तस्तथा पीत सारङ्ग पिङ्ग एव च। नील कृष्णोऽथ सर्व्वेषा श्वेत श्रेष्ठतम स्मृत॥ पद्माढ्यो भूपतेर्वाजी सर्व्वश्वेत प्रशस्यते। तदभावे यथा नीलास्तथा श्वेता क्रमेण च॥ श्वेत प्रालेयसङ्काशो रक्त कुङ्कुमसन्निभ। हरिद्रासदृश पीत सारङ्ग कर्व्वुर स्मृत॥ पिङ्ग कपिलकाकारो नीलो दूर्व्वासन्निभ। कृष्णो जम्बूफलाकार श्यामश्च समुदाहृत॥ पीताभ श्वेतपादो यस्तथा स्यात्सितलोचन। चक्रवाक स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तम॥ सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु भवेन्मेचककर्णक। स वाजी वाजिभिर्वाह्य श्यामकर्ण प्रकीर्त्तित॥ मुखे चन्द्रकसम्वीतो जम्बूफलसमाकृति। श्वेतपाद स विज्ञेयो मल्लिकाख्य स पूजित॥" नकुल २श्व। "सार्द्धं यवत्रय प्रोक्तमङ्गुलस्य तपोधनै। प्रमाण शालिहोत्राद्यैर्वाजिशास्त्रविशारदै॥ हस्तोऽङ्गुलानां त्रिंशत्या चतुरुत्तरया स्मृत। चतुर्हस्तैस्तु विख्यात शास्त्रोक्तैरुत्तमो हय॥ अर्द्धहस्तेन हीनस्तु भवेन्मध्यस्तुरङ्गम। मुष्टिशून्येन हस्तेन हीनश्चाप्यधम स्मृत॥ ऊर्द्धमानप्रमाणन्तु परिणाहं विनिर्द्दिशेत्। उत्तमानां च मध्याना हीनानाञ्चैव वाजिनाम्॥ अर्द्धसप्तमहस्तन्तु श्रेष्ठ दैर्घ्येण निर्द्दिशेत्। षड्भिर्मुष्टिविहीनैश्च मध्यमश्च विचक्षण॥ पञ्चहस्तप्रमाणस्तु जघन्य समुदाहृत। द्वात्रिंशदङ्गुल वक्त्रमुत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम्॥ पृष्ठ वक्ष कटिश्चैव मुखतुल्य समादिशेत्। अङ्गुलद्वयहीनन्तु मुखादि मध्यमाधमम्॥ निर्द्दिशेन्मतिमांश्चैव वाजिशास्त्रविशारद। सप्ताङ्गुल खुरश्चैव उत्तमाश्वस्य कीर्त्तित॥ षडङ्गुलो भवेन्मध्यो जघन्यश्चतुरङ्गुल। षोडशाङ्गुलदीर्घा तु जङ्घा चैवोत्तमा स्मृता॥ चतुर्द्दश तथा मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुल। एवंविधप्रमाणन्तु निर्द्दिष्ट शास्त्रशालिभि॥ अपाङ्गात्पुच्छमूलन्तु दैर्घ्येणाश्व प्रमाणयेत्। खुरान्तात्ककुदं यावद्दृष्टमानेन बुद्धिमान्॥" इति परिमाणादि। जयद २श्व। "अश्वानां जन्मदेशांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वश। उत्तमानाञ्च मध्याना हीनानां यत्र सम्भव॥ उत्तमास्ताजिका प्रोक्तास्तथा पारसिकाश्च ये। केकाणाश्चैव ये वाहा पृष्ठजा ये च कीर्त्तिता॥ तुरौ जाताश्च कीराश्च भूरष्टाभाश्च ये। पाञ्चला सैन्धवा मध्यास्तथा सारस्वता हया॥ सम्भलाश्चाकुलाश्चैव मटदेशोद्भवाश्च ये। अधमाष्टङ्कणे जाता हये प्राग्दक्षिणोद्भवा॥ ह्रस्व दीर्घोच्छ्रितग्रीवा ह्रस्वकर्णा महाजवा। महाकाया महोरस्का स्निग्धमांसास्त्विका मता॥ अत्यन्तविमर्द्देषां निर्मांसञ्च मुखं भवेत्। पीनेन कटिदेशेन सुखराश्च भवन्ति ते। अधमाश्च महासारा संदर्भि

चैव पूजिताः । अपि शस्त्रहताश्चार्थं नैव मुञ्चन्ति सादिनम् ॥ पारसीकाः ताजिकाभाः कैकाणाः केचिदुन्नताः । स्थूलाः श्लक्ष्णशरीराश्च प्रधाना दीर्घपृष्ठकाः ॥ कैकाणादेशजातानां मध्यमानाञ्च वाजिनाम् । ताजिकैः सदृशं वक्ष्म बाहुल्येन विनिर्द्दिशेत् ॥ सुवृत्तदेहस्तीक्ष्णश्च सुप्रमाणेन मध्यमः । तुरुजातः समुद्दिष्टः किञ्चित्स्थूलो मनाग्जवः ॥ अतिस्थूलोऽतितीक्ष्णश्च ह्रस्वग्रीवस्तुरुस्तथा । तुरुष्कः कीर्त्तितो वाजी स्थूलवक्त्रमुखश्च यः ॥ कैकाणाकारदेहस्तु भवेन्माण्डविको हयः । शान्त्या चैव प्रमाणेन केवलं नैव सत्तम. ॥ सिन्धुदेशोद्भवो वाजी पृष्ठन्यग्रारूकौरकः । आननञ्चापि दीर्घञ्च तस्य पृष्ठं प्रकीर्त्तितम् ॥ शान्त्या चैव जवेनापि रथस्थूरस्तुजाघनः । सादिभक्तोऽच्छतो याति ताजिकादधिकस्तथा ॥ परिमण्डलदेहास्तु दीर्घकर्णमुखा हयाः । पङ्कदेशोद्भवा दृष्टास्तथा सारस्वताश्च ये ॥ लम्बकर्णोऽजटश्चैव आकुलः परिकीर्त्तितः । साम्भलः श्लिष्टजानुश्च जटालश्चाकुलोपमः ॥ वर्त्तुलश्चापि ह्रस्वश्च टङ्कण. परिकीर्त्तित ।— दाक्षिणात्यो भवेद्दुष्टो योऽधमः सर्व्ववाजिनाम् ॥ जवहीना महादुष्टाः पूर्व्वदेशसमुद्भवाः । वाजिपदेश्वराणाञ्च देश विन्द्यादिचक्षणः ॥" इति जयदत्तः । "काकुदी कृष्णजिह्वश्च कृष्णशेफाश्चतालुकः । करालो हीनदन्तश्च शृङ्गी चाधिकदन्तकः ॥ एकाण्डश्चैव जाताण्डः कञ्चुकी त्रिसरी तथा । मार्जारपादो व्याघ्राभस्त्रिकर्णो द्विखुरी स्तनी ॥ यमजो वामनश्चैव कुक्कुटतित्तिरसन्निभः । (काकतित्तिरसन्निभः । इति वा पाठ.) । वानराक्षो विडालाक्षो मुषली चेन्द्रद्रुकः ॥ येषां पृष्ठे हतो भर्त्ता जातदन्तस्तथैव च । एते दोषान्विता वाहा न ग्राह्या भूतिमिच्छता ॥ धनप्राणहरा ह्येते बन्धुविपक्षकारकाः । एषां चिह्नं प्रवक्ष्यामि येन जानन्ति सादिनः ॥ पूर्व्वशास्त्रानुसारेण मुनीनां वचनं यथा । आवर्त्तो यस्य ककुदि काकुदी स उदाहृतः ॥ करालो चाधरे दन्तो जायते यस्य चोत्तरा । चतुर्भिः पञ्चभिश्चैव हीनदन्तः प्रकीर्त्तितः ॥ सप्तभिश्चाष्टभिर्दन्तैः स्यात्तथाधिकदन्तकः । बहुष्ठप्रचण्डागः छागमण्डोपमस्तथा ॥ जम्बूवदरूपश्च तथाचामलकोपमः । आमास्थिसदृशश्चापि हरीतक्याः फलोपमः ॥ दग्धचर्म्मनिभश्चापि वाशुमस्तम एव च । कोषः कर्णान्तरे यस्य केशान्ते चापि दृश्यते ॥ धीरैयः सर्व्वपापानां शृङ्गी वाह स कीर्त्तितः । एकं विधेन शृङ्गेन शृङ्गी राष्ट्रे न वासयेत् ॥ एकेन लम्बमानेन मुष्कैकाण्डसंज्ञकः । अत्यन्तरोमशाभ्यान्तु ताभ्यां जाताण्ड उच्यते ॥ स्कन्धे वक्षसि वाह्लीश्च अंसदेशे तथैव च । अन्यवर्णो भवेद्वाजी कञ्चुकी स प्रकीर्त्तितः ॥ यस्यान्यवर्णरेखा स्यात् पादे कूर्चे च वाजिनः । मार्जारपादः प्रोक्तोऽसौ न धन्यः कुलनाशनः ॥ अन्यवर्णस्य वाहस्य शिरः कृष्णं यदा भवेत् । त्रिसरी नाम सः प्रोक्तः भर्त्तुः कुलविनाशनः ॥" इत्यादि । मुखरोगोऽक्षिरोगश्च शिरोरोगश्च त्रिविधः । कर्णरोगश्च कासश्च श्वासो हिक्का व्रणस्तथा । ज.द.१अ. ।

अश्वक: । पुं । कुत्सितपक्षिणि । वै.निघ. ।

अश्वकन्दक: । पुं । अश्वगन्धायाम् । रत्ना. ।

अश्वकन्दिका । स्त्री । वनस्पतिविशेषे । अश्वगन्धायाम् । र.मा. ।

अश्वकर्ण: (क:) (र्णिका) । पुं, स्त्री । (Shorea robusta.) शालवृक्षे । शाल गाछ । सु.सू.३८अ. । च.सू.४अ. । सर्जरसभेदे । सर्जशालविशेष । रा.नि व.२३ । शाङ्गु इति च लोके । भा.म.४भ.रेवतीचि. । धवाश्वकर्णककुभः । गुणाः— कटुः तिक्त. स्निग्धः रक्तपित्तघ्नः शरीरविस्फोटकण्डूघ्नः । रा.नि.व.६ । कषाय व्रणस्वेदकफक्रिमिघ्नः व्रघ्नविद्रधिबाधिर्य्ययोनिकर्णरोगघ्नश्च । भा.पू.१भ. वटादिव. । मात्रा २ माषा । पलाशभेदे । सु.सू. ३६अ. । शरीरे । लताशाले । शियाड़ि लता । प.मु. ।

अश्वकर्णम् । क्ली । काण्डभग्ननामास्थिभङ्गविशेषे । यत्रास्थि अश्वकर्णवदुन्नतं तिष्ठति । सु.नि. १५अ. । See भग्नम् ।

अश्वकातरा (रिका) अश्वकाथरिका } स्त्री । हयकातरायाम् । घोड़ा काथरा । म घोडेकायर । गुणाः— तिक्ता वातघ्नी दीपनी । कायरा हयपर्य्यायैः कायरा वै प्रकीर्त्तिता । रा.नि. । [नि ।

अश्वखरज: । पुं । अश्वतरे । खच्चर । रा.

अश्वखुर: । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी । रत्ना. । घोटकखुरे । रा.नि । [रा नि.व.२ ।

अश्वखुरा (री) । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् ।

अश्वगन्धा (न्धिका) । स्त्री (Withania somnifera or physalis flexuosa) स्व नामख्यातक्षुपविशेषे । अश्वगन्धा । हिं असगन्ध आसगन्ध घोडानीमेठी । मं आसंध आसंद घंगुर, आस गन्धिका । रा नि व ४ । गुणा —सा शुक्रवृद्धिकरत्वात् शुक्रला । तथा कटूष्णा तिक्ता बल्या वातहरी का सश्वासक्षयव्रणघ्नी च । रा नि व ४ । रसायनीवात श्लेष्मश्वित्रशोथघ्नी च । भा म.ख १भ अश्वगन्धानि लघ्नश्लेष्मशोफश्वित्रक्षयापहा । बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिशुक्रला ॥ मद व १। वातकफघ्नी श्वि त्रशोथक्षयरोगघ्नी बल्या रसायना तिक्ता कषाया उष्णा अतिशुक्रला च । भा पू १भ । मात्रा २ तो । तच्छोधन यथा प्रयोगा —पञ्चपल्लवतोयेन गन्धा नां क्षालन तथा । शोधनञ्चापि संस्कारो विशेष श्चात्र वक्ष्यते ॥

अश्वगन्धाघृतम् । क्ली । प्रथम बालरोगाधि कारे । पाठ —"पादकल्केऽश्वगन्धाया क्षीरे दशगुणे पचेत् ।" घृतं ४श अश्वगन्धाकल्क १श दुग्धं ४श जलं१६ श । सा कौ । मतान्तरे दुग्ध ४० श । भैष । द्वितीय वातव्याधौ—"अश्वगन्धाकषाये च कल्के क्षीरे चतुर्गुणे । घृत पक्वन्तु वातघ्नं ।" अ श्वगन्धा ६ ० श वारि ६४ श शेष १६ श घृत ४ श दुग्ध १६ श यथाविधि पाच्यम् । च द वा व्या चि । मतान्तरे घृत ४श आर्द्राश्वगन्धामूल ६४ प जल ६४श शेष १६श दुग्ध १६श अश्वगन्धा कल्क ८ प । प्रयोगा वा व्या चि । तृतीयचतुर्थे बृहदभिधाने वातव्याधौ द्रष्ट्व च उक्त । पाठो — अश्वगन्धापलशत जलद्रोणे विपाचयेत् । चतुर्भागशेषं गृह्णीयात् सपूत तं रसं तथा । जलद्रोणद्वये छागमांस पलशतद्वयं । पक्त्वैकाहेन कर्तव्य क्वाथ पादावशेषित । क्वाथद्वये तथा गव्यक्षीरप्रस्थच तुष्टये । काकोल्यौ मधुक मेदे जीवन्ती जीवक बला । एला शतावरी द्राक्षा विन्दारी कृष्णजीरक । शूद्रपर्णी चकगिम्भी पिप्पल्यृषभक तथा । एतेषा कार्षिकैर्भागे घृतप्रस्थ विपाचयेत् । सिता चतुष्पल शीते विपेन्मधु पलाष्टकम् ॥' प्रयोगा । "अश्वग न्धापलशतं शुभदेशसमुत्थितं । पुष्पेऽहनि समुद्धृत्य साधयेत् छायाशुष्कितम् । द्रोणेऽम्भसि हतैस्तावत् यावत्पादावशेषितं । सर्पि प्रस्थ पचेत्तेन गव्य क्षीरं चतुर्गुणम् । कषायं छागमांसस्य दद्यात्तद्वदस्य च । कल्कानि श्लक्ष्णपिष्टानि कर्षमात्राणि दाप येत् । काकोलीयुग्ममृद्वी द्वे द्वे मेदे द्वे च जीरके । स्वयंगुप्ता ऋषभकौ एला मधुकमेव च । मृद्वीका शूर्पपर्णी च जीवन्ती चपला बला । नारायणी विदारी च दक्षा सम्यग्विपाचयेत् । सितामाक्षि काभ्यां शीते गृह्णीयात् कुडवे पृथक । सिद्धात्पा चितलम् । अत्र छागमांसशतद्वये जलद्रोण द्वय, तुलाद्रव्ये जलद्रोण इति वचनात् । घृत ४ श अश्वगन्धा १२॥० श जलं ६४ श पादशेष १६ श छागमांस २५ श जल १२८ श पाद शेष ३२ श गव्यदुग्ध १६ श । कल्कार्थ काको ल्यादिकस्य मिलितस्य शराव । शूर्पपर्णी मुद्ग पर्णी माषपर्णी च । पाकसिद्धौ शीते च शर्करा ०॥ श मधुनश्च शराव देय । रस र. । भैष ।

अश्वगन्धातैलम् । क्ली । प्रथम वातव्याधौ हितम् तिलतैल ४श क्वाथार्थमश्वगन्धा १२॥० श वारि ६४श शेष १६श दुग्ध १६श कृष्णादि कल्कद्रव्याणां मिलित्वा १श यथाविधि पाच्यम् च द प्रयोगा मिश्रभावनद कार्श्याधिकारे उक्तम् । द्वितीयं रसायनाधिकारे—अत्र कल्कार्थाश्वगन्धा दीनां मिलितशरावमित दुग्ध १६ श तिलतैल ४ श । अश्वगन्धावरीकुष्ठमांसीसिहीफलान्वित । चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैल विपाचयेत् ॥ च द ।

अश्वगन्धाद्यचूर्णम् । क्ली । स्वरभङ्गनाशन मिदं । यथा—' अश्वगन्धाजमोदा च पाठा त्रिकट क चित्रक । शतपुष्प ब्रह्मबीज सैन्धवञ्च समं समम् । एतदर्द्धं वचा चैव चूर्णितं मधुसर्पिषा । भक्षयेत् प्रमाणन्तु जीर्णापि क्षीरभाजनम् ॥" अत्र ब्रह्मबीज पलाशबीज मञ्चचूर्णाद्धं ग्राह्यम् । रस र. । [वन ।

अश्वगोष्ठम् । क्ली । वाजिशालायाम् । आस्ता

अश्वघ्न । पु । श्वेतकरवीरवृक्षे । श्वेतकरवी गाछ । रा नि व १० । [क्षमा । वै निघ ।

अश्वजीवन । पु । चणके । छोला । हिं

अश्वतर । पु । अश्वतरले । स च खराद् अश्वायां जातमात्रात । व छाय घोड़ा । तन्मांस गुरु बृंहण कफपित्तकरञ्च । मद व ११ ।

अश्वत्थ । पु । (Ficus religiosa, Syn, Urustigmareligiosum) स्वनामख्यातवृक्षे । अश्वत्थ गाछ । हि पिपर । मं पिपल । वि

वेद। ते कुलजुल्बिवेट्। प स। स.सू.३८अ. न्यग्रोधादिव। गुणा.—मधुर कषाय शीतल कफपित्तघ्न रक्तदाहशमन, योनिदोषघ्न। अश्वत्थस्य फलानि पक्वान्यतीव हृद्यानि च शीतलानि। कुर्वन्ति पित्तास्रविषार्त्तिदाह विच्छर्दिशोषारुचिदोषनाशम्॥ रा नि व ११। दुर्जर, शीत। मद व ५। पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् गुरु तुवरक योनिशोधनः वर्ण्यश्च। भा पू १भ.वटादिव।

अश्वत्थकम्। क्ली। मल्लिकापुष्पदले। मल्लिका फुलेर पापड़ि। वै.निघ.।

अश्वत्थफलका (ला)। स्त्री। हनुषायां। हबुष वृक्ष। हि हौबेर। म लघुशेरणी। भा पू १भ.। [वालिशापीपर। भा पू १भ.वटादिव।

अश्वत्थभित् (भेद्)। पु। नन्दीवृक्षे। हि

अश्वत्थसन्निभा। स्त्री। अश्वत्थिकायाम्। गया अश्वथ। रा.नि व.११।

अश्वत्था (त्थी)। स्त्री। क्षुद्राश्वत्थवृक्षे। गया अश्वथ। रा नि व ११। शीवल्लीवृक्षे। रा नि.व ८।

अश्वत्थिका (त्थी)। स्त्री। क्षुद्रपत्राश्वत्थवृक्षे। गया अश्वथ। हि पिपली। म अश्वत्थी। क हेन रलि। गुणा —मधुरा कषाया रक्तपित्तघ्नी विषघ्नी दाहघ्नी गर्भिण्या हिता च। रा नि व.११।

अश्वदंष्ट्रकः। पुं। गोक्षुरवृक्षे। वै.निघ.। हिंस्रजन्तुविशेषे। स.।

अश्वदंष्ट्रा। स्त्री। गोक्षुरके। भा पू.१भ.।

अश्वनाशः (कः) (नः)। पु। श्वेतकरवीरे। रा नि.व.१०।

अश्वपर्णिका (र्णी)। स्त्री। भूतकेशीलतायाम्। [भाषा।

अश्वपालः। पु। अश्वरक्षके। सहिस इति

अश्वपुच्छकः। पुं। खड्गलतायाम्। श च.।

अश्वपुच्छा। स्त्री। पृश्निपर्णी। चाकुलिया। माषपर्ण्याम्। रा नि.व.।

अश्वपुच्छिका (च्छी)। स्त्री। माषपर्णी लतायाम्। माषाणी। रा.नि व.४।

अश्वपुटभावना। स्त्री। दाविंशदश्वमरिमितद्रव्यस्य भावनायाम्। वै.निघ।

अश्वपुत्री। स्त्री। सल्लकीवृक्षे। रत्ना.। द्रवन्त्यां इन्दुवकाणी। वै निघ.।

अश्वबला। स्त्री। मेथिकायाम्। नारीशाके। नाड़ीशाक। गुणा.—शाकमाश्वबलं रूक्ष बद्धविण्मूत्रमारुतम्। सु। See नारी।

अश्ववालः। पु। काशतृणे। त्रिका।

अश्वमारकः। पु। श्वेतकरवीरे। श्वेत करवी। उपोदिकायां। पूँइ। पालङ्शाके। सु चि १अ। करवीरे। सु.सू.३८। लाक्षादिव। भा.पू १भ.। श्वेतकरवीरमूले। इदञ्च स्थावर विषान्तर्गतमूलविषम्। एवं सुगन्धरोहिषमपि। सु. कल्प २अ। See मूलविषम्।

अश्वमाराख्यः। पु।(Verium odorum.) श्वेतकरवीरवृक्षे। श्वेतकरवी गाछ। रा नि व १०।

अश्वमालः। पु। सर्पविशेषे। वै निघ.।

अश्वमूत्रम्। क्ली। घोटकमूत्रे। घोड़ारमूत्र। गुणा —तिक्तोष्ण तीक्ष्ण विषघ्न वातकोपशमनं पित्तकर दीपनञ्च। रा नि.व १५। मेदि कफदद्रु क्रिमिघ्नञ्च। मद.व ८। [जटा।

अश्वमूत्रिका (त्री)। स्त्री। शल्लकीवृक्षे।

अश्वमोहकः। पुं। श्वेतकरवीरे। वै निघ.।

अश्वयानम्। क्ली। अश्वेन गमने। घोड़ाय चड़ा। गुणा —घोटकारोहणं वातपित्ताग्निश्रमकृत्। मेदोवर्णकफघ्नञ्च हितं तद्बलिनां परम्॥ दिनचर्य्या।

अश्वयुजः। पु। आश्विनमासे। स सू.६अ।

अश्वरक्षकः। पु। अश्वपाले। घोड़ार सहिस।

अश्वरिपुः। पु। करवीरवृक्षे। महिषे। भा।

अश्वरोधकः। पुं। श्वेतकरवीरवृक्षे। श्वेत करवी गाछ। रा.नि व.१०।

अश्वरोहका (हा)। स्त्री। अश्वगन्धायां।

अश्वलम्। क्ली। क्षुद्रलवणविशेषे। घोड़ेनर। "अश्वलञ्च वर्णं बल्यं रूक्षं पवदहितावहम्।" वै. निघ.।

अश्वलोमा। पुं। सर्पविशेषे। त्रिका।

अश्ववराहः। पुं। वाराहीकन्दे। वै.निघ.।

अश्ववहः (वाहः) । पुं । अश्ववाहके । जटा ।

अश्ववारणः । पुं । गवये । हे.च. । [चादी ।

अश्ववैद्यः । पुं । अश्वशास्त्रप्रणेतरि शालिहो

अश्ववैद्यकम् । क्ली । अश्वचिकित्साशास्त्रे । तच्च बहुविधं शालिहोत्रनकुलभोजजयदत्तादिप्रणीतम् ।

अश्वशाला । स्त्री । मन्दुरायाम् । हला ।

अश्वहनः । पु । करवीरवृक्षे । रत्ना । भैष भ ग.चि निम्बादितैले ।

अश्वहा । पु । श्वेतकरवीरवृक्षे । मद.व १ ।

अश्वखुरा (रिका) (री) । स्त्री । श्वेतापरा जितायाम् । कृष्णापराजितायाम् । वै निघ ।

अश्वा । स्त्री । अजमोदायां । अश्वगन्धायां । अ पामार्गे । इन्द्रवारुण्यां । वाथालशशां । घोटक्यां ।

अश्वातक्रम् । क्ली । घोटकीतक्रे । घोडार छुधेर घोल । गुणा —अश्वातक्रन्तु तुवरं किञ्चि द्वातकरं मतं । अग्निदीपिकरं रुच नेत्रा मूर्च्छा कफापहम् ॥ वै निघ. ।

अश्वान्तकः । पु । श्वेतकरवीरे । रा.नि.व.१० ।

अश्वारिः । पु । करवीरवृक्षे । भैष कुष्ठ चि. मरिचादितैले । महिषे । जटा ।

अश्वारोहः (क.) । पु । अश्वगन्धायां रत्ना ।

अश्वारोहा । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । वाथाल शशां । अश्वगन्धायां । मे । [नि.व ८ ।

अश्वालः । पु । उशीरे । चन्द्रकासहये । रा

अश्वावरोहकः (हिका) । पुं,स्त्री । अ श्वगन्धायां । र मा. । [निघ ।

अश्वासना । स्त्री । वडवी । घोटक्याम् । वै

अश्वाह्वा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै निघ वा त्या शतावरीतैले, नारायणतैले ।

अश्वाह्वादिखुरा (री) । स्त्री । श्वेतापरा जितायाम् । रा.नि व ३ । [भेदे । रा नि ।

अश्वाद्यः । पु । देवसर्षपवृक्षे । अम । वृक्ष

अश्विजौ । पु । अश्विनीकुमारौ ।

अश्विनी । स्त्री । जटामांस्याम् । वै निघ. ।

अश्विनौ । पु । अश्विनीकुमारद्वये । रत्ना ।

अश्विभैषजम् । क्ली । लघुभैषज्ये । मेडा शि८६ । वै.निघ. ।

अश्वीघृतम् । क्ली । घोटकीक्षीरोत्थनवनीतज घृते । गुणा. कटु मधुरं कषायम् ईषद्दीपन गुरु मूर्च्छाहर वातात्यकरञ्च । रा नि व १५ ।

अश्वीदधि । क्ली । घोटकीदुग्धजातदधनि । घोडीव दइ । म घोडिचेदहि । क कुदिरेयसी सरु । गुणा —"मधुरकषायरुच कफरोगमूर्च्छा हर ईषदनल दीपन नेत्रदोषघ्नञ्च" रा नि.व १५।

अश्वीनवनीतम् । क्ली । घोटकीदुग्धजातन- वनीते घोडार छुधेर ननी । गुणा — कषाय वातकफघ्नं चक्षुष्य कटु उष्ण इषदनलघ । रा.नि. व १५ । [मे.यचिकि ।

अश्वीयम् । क्ली । अश्वसमूहे । त्रि । अश्वहित ।

अश्वीक्षीरम् । क्ली । घोटकीदुग्धे । गुणा — उष्ण रुच बल्य वातकफघ्न—एकशफक्षीरमार्ष लवणाम्लं लघु स्वादु च । मद व.८ ।

अश्वेता । स्त्री । कृष्णापराजितायाम् । कृष्णाति विषायाम् । वै निघ । गान्धारीवृक्षे । रा नि ।

अष्टकट्वरतैलम् । क्ली । तैलमिदं वातरोगे जरसाभे च हितम् । तैल ४ श दधि ४ श तक्र १२ श पिप्पलीशुण्ठी प्रत्येक पलद्वय (मतान्तरे मिलितपलद्वयम्) । यथाविधि पाच्यम् । च द ऊ रु चि । अर्शसदधि अष्टतक्र ग्राह्यम् । रस र. ।

अष्टकर्म । क्ली । अष्टादशरसकर्मणां मध्ये स्वेदनादिदीपनपर्यन्ते सूतस्याष्टविधसंस्कारे । स्वे दन मर्दनञ्चैव मूर्च्छनोत्थापनन्तथा । पातनं बो धनञ्चैव नियामनमतः परम् । दीपनञ्चेति संस्का रा सूतस्याष्टौ प्रकीर्तिता ॥ र सा सं. । त्रिकटु त्रिफला चित्रककन्यायुक्ते काञ्जिके चतुर्गुणस्वेव दिनं स्वेदनम् । गृहधूमेष्टकाजाजीदधीर्णागुड सैन्धवै षोडशांशैः सकाञ्जिके त्रिदिनं मर्दयेत् । त्रिफला चित्रककन्या वा मूर्च्छना । इत्यादि ।

अष्टका । स्त्री । वृक्षभेदे । हे च । [शरभे ।

अष्टगाधः । पु । ऊर्णनाभे । नाकड़्गा ।

अष्टगुणमण्डः । पु । अष्टसुद्रव्यगुणान् ददा दशगुण तोय पक्वा, तत्र हिङ्गुसैन्धवधान्यको

मरिचपिप्पलीचूर्णानि संमिश्र असिद्धयकं यं ज्ञीते मद्धे। गुणाः—तुधावर्द्धनः बलकरः बस्तिशोधनश्च। वै.निघ.। अत्र तण्डुलस्याष्टभागाः मुद्गस्य च भागाः।

अष्टधातुः । पुं । स्वर्णरौप्यताम्रशीषपित्तलरङ्गकान्तलौहमुण्डलौहतीक्ष्णलौहेषु । र.सा.सं.टी.।

अष्टपदी । स्त्री । बेल इति ख्याते पुष्पवृक्षे । বেলফুলের গাছ। गुणाः—शीता लघु कफपित्तविषघ्नी च। मद.व.३। [भा.।

अष्टपलम् । क्ली । शरावमाने । এক সের।

अष्टपलघृतम् । क्ली । ग्रहणीरोगे। पाकविधिः—मरिचादि १ प गुडं १ प घृतं ८ प. वारि ३१ प. एकत्र पाच्यम्। च.द.।

अष्टपात् (दः) । पुं । काश्मीरदेशीयशरभे। मद.व.१२। ऊर्णनाभे। हे.च.४का.।

अष्टपादपः । पुं । वृक्षभेदे। वै.निघ.।

अष्टपादिका । स्त्री । शारदमल्लिकायाम् । कार्ष्ठमल्लिका। रत्ना.। भल्कीतायां। হাপর-মালী। प.मु.व.११।

अष्टभावः । पुं । स्तम्भ स्वेद रोमाञ्च स्वरभङ्ग वैस्वर्य्य कम्प वैवर्ण्याश्रुपातेषु । वै निघ.।

अष्टमङ्गलः । पुं । पुच्छोर:खुरकेशास्ये: शुक्ले वाजिनि। हे.च.। यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा। मूर्द्धजाश्च सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम्॥ ज.द.२ग्र। क्ली। ब्राह्मणगवाग्नि स्वर्णघृतसूर्य्याब्दपचाकदर्य्यासु। वै.निघ.।

अष्टमङ्गलघृतम् । क्ली । बालरोगशमने सर्व्विषि। सर्वाष्टौषधिपकं बालानां हितम्। वचाकुष्ठब्राह्मीसर्षपशारिवासैन्धवपिप्पलीकल्केनाष्टमं घृतं घृतपाकविधिना पाच्यम्। घृत ४ श्र. कल्कद्रव्यवचादीनां मिलितशरावं दत्त्वा जलाढकेन पाच्यं। च.द.बाल.चि.। भा. रस.र.।

अष्टमधुजातिः । स्त्री । माधिक भामर चौद्र पौत्तिक छात्रकार्घ्योद्दालकदालेषु। वै.निघ.।

अष्टमानम् । क्ली । मद्यतिहये, ३२ तो.। আধ সের। प.प्र.१ख। [प्र.१ख।

अष्टमिका । स्त्री । तोलकचतुष्टयपरिमाणे। प.

अष्टमी । स्त्री । चीरकाकोल्याम्। वै निघ.।

अष्टमूत्रम् । क्ली । गोच्छागमेषमहिषाश्वगदखुष्ट्रगर्दभीमूत्रेषु । वै.निघ.।

अष्टमूलम् । त्रि । त्वर्गास्थिशिरास्नायुस्थिसन्धिकोष्ठमर्म्मसुवेषु। सु चि.१भ.।

अष्टमौक्तिकस्थानम् । क्ली । गजहस्तिसर्पमत्स्यमेघवंशशूकरशङ्खेषु। वै.निघ.।

अष्टलौहकम् । क्ली । स्वर्णरौप्यताम्ररङ्गशीषपित्तलकान्तलौहमुण्डलौहतीक्ष्णलौहेषु। पञ्चलौहसमायुक्तं कान्तमुण्डकतीक्ष्णकम्। कल्पितः कथितो धीरैरष्टलोहाभिधो गणः॥ रा.नि व.२२।

अष्टवर्गः । पुं । A class of eight principal medicaments, Rishabhaka &c. मेदाद्यष्टौषधिगणे। यथा—मेदामहामेदाजीवकर्षभककद्धिवृद्धिकाकोलीचीरकाकोलीषु। प.मु। जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्याद्धिवृद्धिकौ। एकत्र मिलितैरेतैरष्टवर्गः प्रकीर्त्तितः॥ रा.नि व १२। गुणाः—"शीतलोऽतिशुक्रलः बृंहण. दाहपित्तरक्तशोषघ्नः स्तन्यकृत् गर्भदायकश्च।" मद.व.१। "रक्तपित्तक्षयवायुपित्तनाशकश्च।" राज.। "हिमः स्वादुः बृंहण. गुरुः भग्नसन्धानकृत् कामवलासवलवर्द्धनः तृष्णादाहज्वरमेहच्चयहरश्च।" भा.पू.१भ.।

अष्टवर्गप्रतिनिधिः । पुं । मेदादीनामभावे तत्तुल्यगुणद्रव्यग्रहणे। तत्र मेदामहामेदाभावे शतावरी, जीवकर्षभकस्थाने भूमिकुष्माण्डमूलं, काकोलीचीरकाकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं, ऋद्धिवृद्धिस्थाने वाराहीकन्दं तत्तुल्यगुणं चिपेत्। भा.पू. १भ.। "मेदाभावे अश्वगन्धा महामेदे च शारिवा। जीवकर्षभकाभावे गुडूची वंशलोचना। ऋद्ध्याभावे बला देया वृद्ध्याभावे महाबला।" इति च मतान्तरम्। [भोज्यभक्ष्यनिर्पेयरूपे भोजनद्रव्ये।

अष्टविधान्नम् । क्ली । चर्व्यचोष्यलेह्यपेयखाद्य-

अष्टाङ्गम् । क्ली । आयुर्व्वेदस्य स्नाङ्गाष्टके। तद्यथा—शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्यं, अगदतन्त्रं, रसायनं, वाजीकरणञ्चेति। कायबालग्रहोर्द्धाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान्। अष्टावङ्गानि तस्याहुः। वा.मृ.१भ। द्रव्याभिधानगदनिश्चय शल्य काय-भूतनिग्रह विषनिग्रह रसायन बालचिकित्सासु च। वैद्यकम्। . . . . .

अष्टाङ्गघृतम् । क्ली । वाजीकरणमिदं घृतम् ।

अष्टाङ्गधूपः । पुं । ज्वरघ्नोऽयं धूप. गुग्गुलुनिम्बपत्रवचाकुष्ठहरीतकीयवश्वेतसर्षपघृतकृतः । पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ॥ च.द. ।

अष्टाङ्गयोगः । पुं । योगविशेषे । तद्यथा—कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी । इति संग्रहः ।

अष्टाङ्गरसः । पुं । अर्शोऽधिकारे । लौहकिट्टं मण्डूरं फलत्रयं त्रिफला । र.सा.सं. । गन्धं रसेन्द्रं मृतलौहकिट्टं पलत्रयं चूर्णयवह्निभल्लम् । कृत्वा समं शाल्मलिकागुडूचीरसेन यामत्रितय विमर्दः ॥ मात्रा निष्कमिता । र.सा.सं. ।

अष्टाङ्गलवणम् । क्ली । कफजन्यमदात्यये दीपविशेषे । यथा—"सौवर्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतसम् । त्वगेलामरिचार्द्धांशं शर्कराभागयोजितम् । एतल्लवणमष्टाङ्गमग्निसन्दीपनं परं । मदात्यये कफप्राये दद्यात्स्रोतोविशोधनम् ॥" चर.मदात्यय चि. । अजाजी जीरकं वृक्षाम्लं महार्द्रकम् । र.सा.सं. । सौवर्चलकृष्णजीरकाम्लवेतसाम्ललोणिकानां प्र चूर्णं समं त्वगेलामरिचानां प्रत्येकमर्द्धभागः । शर्कराया भागैकं एकत्र मिश्रयेत् । च.द.मदात्ययचि. ।

अष्टाङ्गवैद्यकम् । क्ली । शालाक्यकायभूतागदबालविषवाजीरसायनेषु अष्टाङ्गवैद्यकेषु ।

अष्टाङ्गहृदयम् । क्ली । वाभट विरचिते वैद्यकग्रन्थे । अष्टौ च तानि अङ्गानि तेषां प्रत्येकं हृदयं सारतरसंग्रहणात् । 'क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयम् ।' वा. सू.१अ. ।

अष्टाङ्गावलेहः (हिक्का) पुं. स्त्री । सन्निपातज्वरहिक्काश्वासादौ हितः । कट्फलं कुष्ठं कर्कटशृङ्गी शुण्ठी पिप्पली मरिचं दुरालभा कृष्णजीरकं,एषां समभागचूर्णं आर्द्रकरसेन लेह्यं । भैष. ज्वर चि. । लेहो न मधुना तस्य शीतोपचारित्वात् । "सन्निपातेषु सर्व्वेषु न क्षौद्रमवचारयेत् । शीतोपचारि क्षौद्रं स्यात्शीतबाधे विरुध्यते ॥" भा.म.१ भ. । शा.को. । च.द. ।

अष्टादशधान्यम् । क्ली । कुम्भाश्मगोधूमाढकीयवयावनालशालिचणकमसूरातसीमुद्गतिलकुलत्थश्यामाकमाषराजमाषवर्त्तुलहरिकण्डुतेरणीषु । वै. निघ. ।

अष्टादशमूलम् । क्ली । बिल्वाग्निमन्थश्योणाकगाम्भारीपाठापुनर्नवावाट्यालकमाषपर्णीजीवकैरण्डर्षभकजीवन्तीशतावरीश्रीक्षुदर्भकाशशालिधान्यमूलेषु । वै.निघ. ।

अष्टादशशतिकमहाप्रसारणीतैलम् । क्ली । वातव्याधौ । समूलपत्रप्रसारणी ३७।० श शतावरी १२॥० श अश्वगन्धा १२॥० श. केतकी १२॥० श. दशमूलं प्रत्येकं १२॥० श. वाट्यालकं १२॥० श. झिण्टी १२॥० श. एकत्र शतद्रोणे जले पक्त्वा द्रोणावशेषे क्वाथोऽवतार्य्यः । काञ्जिकस्य द्रोणद्वयं । दधिदुग्धशुक्तेक्षुरसच्छागमांसानां प्रत्येकं ८ श. एकत्र कल्केन सह तैलद्रोणं ३२ श. पाच्यम् । कल्कद्रव्यं प्रत्येक पलत्रयम् । श्रीवासो नवनीतखोटी । कुन्दुकः कुन्दुरुखोटी । च.द.वा.व्या.चि. ।

अष्टादशाङ्गः । पुं । सन्निपातज्वरे कषायविशेषे । स चतुर्विधः—दशमूल्यादिः भूनिम्बादिः द्राक्षादिः मुस्तकादिश्चेति । तत्र प्रथमः—"दशमूली शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभा । भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी । अष्टादशाङ्ग इत्येषः सन्निपातज्वरापहः ॥" द्वितीयः यथा—"भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्दतिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः । तन्द्राप्रलापकसनारुचिदाहमोहश्वासादिरक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥" तृतीयः यथा—"द्राक्षामृता शटी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनं । नागरं कटुका पाठा भूनिम्बं सदुरालभम् । उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं कण्टकारिका । पुष्करं पिचुमर्दश्च सद्यो जीर्णज्वरापहः ॥" चतुर्थः यथा—"मुस्तापर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधं । त्रिफला धन्वयासश्च नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत् । किराततिक्तकं पाठा बला कटुकरोहिणी । मधुकपिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥" च.द. । भैष. ।

अष्टादशाङ्गलौहम् । क्ली । पाण्ड्वधिकारे लौहम् । तस्य पाठः—"किराततिक्ता सुरदारु दार्वी मुस्ता गुडूची कटुका पटोलम् । दुरालभा पर्पटकं सनिम्बं कटुत्रिकं वह्निफलत्रिकञ्च । पामं विडङ्गसमांशिकानि सर्वैः समं चूर्णमयायसञ्च । सर्पि-

मधुना वटिका विधेया तक्रानुपानाद्भिषजा प्रयोज्या । निहन्ति पाण्डुं" इत्यादि । भा म २भ. ।

अष्टापदः । पुं । शरभे । मर्कटे । महासिंहे । धुस्तूरे । रा.नि.व १९ । क्ली । सुवर्णे । रा नि.व. १३ । स्त्री (दी) । चन्द्रमल्लिकायां ।

अष्टावक्ररसः । पु । रसायनाधिकारे रसः— पारदस्य १ भ गन्धकस्य २ भ स्वर्णस्य १ भ रौप्यस्य ।० भ. सीसकस्य ।० भ. रङ्गस्य ।० भ. ताम्रस्य ।० भ. खर्परस्य च ।० भ वटाङ्कुररसेन कुमारीरसेन च प्रहरं मर्दयित्वा रससिन्दूरवत् पाच्यः । मात्रा २ र. नागवल्लीरसेन सेव्यम् । भैष ।

अष्टिः (ष्ठि.) । स्त्री । अष्ठग्रा । आँठी ।

अष्टौषधिः । स्त्री । ब्रह्मसुवर्चलादित्यपर्णीनारीकाष्ठगोधासर्पासोमपद्मा अजनील्य इत्यष्टौ । च.चि. १भ. । इत्यासामष्टानामोषधीनां यां यामिच्छेदोषधि मभीत तस्यास्तस्याः स्वरसस्य सौहित्य गत्वा स्नेहभावितायामार्द्रपलाशद्रोण्यां सपिधानायां शयीत । तत्र प्रलीयते षण्मासेन पुनः पुनः सम्भवति । तस्याजं पयः प्रत्यवस्थापनम् । षण्मासेन देवतानुकारी भवति वयोवर्णस्वराकृतिबलप्रभाभिः । स्वयं चास्य सर्व्ववाचोगतानि प्रादुर्भवन्ति । दिव्यञ्चास्य चक्षुः श्रोत्रं भवति योजनसहस्रगति दशवर्षसहस्राण्यायुरनुपद्रवञ्च । च चि १भ ।

अष्ठिला
अष्ठीला
अष्ठीलिका } स्त्री । वायुरोगविशेषे । उत्तरापथप्रसिद्धे वर्त्तुलाकारपाषाणखण्डे (जिञ्जर) । कम्बुकावान्नित लोहपाण्डि वा (गयदास.) । नाभेरधस्तादाकारग्रन्थिभूतरोगे । स च चलो वा चलो वा ऊर्द्ध विस्तृतोन्नतः । तेन च वातादिरोधो भवति । लक्षणम्—"नाभेरधस्तात्सञ्जात सञ्चारी यदि वाचलः । अष्ठीलावद्घनो ग्रन्थिरूर्द्ध्वमायत उन्नत । वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गावरोधिनीम् ।" मा नि.वा.व्या ।

अष्ठि(ष्ठी)वान् । पु । मूत्ररोगविशेषे । लक्षणं यथा—"शकृन्मार्गस्य बस्तेश्च वायुरन्तरमाश्रितः । अष्ठीलावद्घनं ग्रन्थिं करोत्यचलमुन्नतम् ।" सु नि.१भ. । आयुर्नि । रा नि व.१८ ।

असंक्लिष्टः । त्रि । न दुष्यमाणे । भा पु.१भ. । "पित्तोऽलतमसंक्लिष्टम् ।"

असनः । पुं । (Termenalia tomentosa Syn. Pentaptera tomentosa.) कालकर्षवत्पत्रशालवृक्षविशेषे । पीतशाल इति प्रसिद्धे । प मु. । विजयसार इति प्रसिद्धे । भा पु.१भ.वटादि व. । असन इति प्रसिद्धे । र.मा.रत्ना । पियाशाल । हि असना । मं असणा, वडिलुरिया । "असनोवीजक कटाख्य स्वनामख्यात ।" सु सू ३८भ.ड । गुणाः—कटूष्णः तिक्त वातघ्न सारक गलदोषघ्न रक्तमण्डलघ्नश्च । रा.नि.व.८।२३ । कुष्ठवीसर्पश्वित्रप्रमेहगुदकृमिकफरक्तपित्तघ्न त्वच्यः केश्य रसायनश्च । भा.पू.१भ.वटादिव. । सि यो. रा.य.चि एलादिमत्थे.छन्द । "निम्बासनशालसारान् ।" वा सू.१५भ.असनादिव । "असनतिनिशभूर्जं ।" भा म.४भ योनिरोग चि. । "स्वर्णिकोयासन चाह्नम् ।" जीवकद्रुमे । मे.मचिक । वकवृक्षे । वीरतव्यांदो । क्ली । चैपणे । मे.नत्रिक ।

असनपर्णिका (र्णी) । स्त्री । अपराजितायाम् । अपराजिता । मारांटीति भ टी भ ।

असनपुष्पः (कः) । पु । षष्टिकधान्यजातिभेदे । सु सू ४६भ. ।

असनादिगणः । पुं । असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकीर्यखदिरकदरभण्डीशिंशपामेषशृङ्गीचन्दनश्रयतालपलाशजोङ्गकशालक्रमुकधवकलिङ्गच्छागकर्णाश्वकर्णात्मको गणः । स श्वित्रकुष्ठकफकृमिहरः पाण्डुप्रमेहमेदोघ्नश्च । वा सू.१५भ. ।

असकः । पु । भूकदम्बे । टूकुरशोंडा । ग.व. ।

असलम् । क्ली । लौहे । अस्त्रे । वै निघ. ।

असात्म्यः । त्रि । प्रकृत्यसुखावहे । क्ली । सात्म्यवैपरीत्ये ।

असारम् । पुं, क्ली । काष्ठागुरुणि । रा.नि व. १२ । अगुरुणि । ओपास्ति । एरण्डवृक्षे । म.च. ।

असारदधि । क्ली । गृहीतनवनीत दधनि । गुणा —असारं दधि संग्राहि शीतलं वातलं लघु । विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम् । भा पू दधिव ।

असारा । स्त्री । कदलीवृक्षे । वै निघ. ।

असिकम् । क्ली । चिबुकौष्ठमध्यभागे । हे.च. ।

असिक्किका (क्री) । स्त्री । अन्तःपुर प्रेष्यायाम् । मे.नत्रिकं । दासाम् । जटा. ।

असिगण्डः । पुं । क्षुद्रोपाधाने । छोट बालिस । जटा. ।

असितः । पुं । धवक्षे । धाओया गाछ । र.मा. । रत्ना. । क्री । काष्ठागुरुणि । वै.निघ. । त्रि । कृष्णवर्णे ।

असितजफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

असिततिलः । पुं । कृष्णतिले । च द अर्थचि. ।

असितद्रुमः । पुं । कृष्णताले । वै.निघ. ।

असितपल्लवा । स्त्री । भूमिजम्ब्वाम् । नदीजम्बूवृक्षे ।

असितफलः । पुं । मधुनारिकेले ।

असितावलमोटा । स्त्री । कृष्णजयन्त्याम् । काल जयन्ती । गुणाः—असितावलमोटा तु रसायनकरी मता । गुणाद्यान्ये जयन्तीवत् ·· । वै. निघ. ।

असितवल्ली । स्त्री । नीलदूर्व्वायां । वै.निघ. ।

असितवेत्रम् । क्री । श्यामालतायाम् । वा.र. अमृतादिकषाये । [ठेँग गाछ । वै.निघ. ।

असितसारः (कः) । पुं । तिन्दुकवृक्षे ।

असिता । स्त्री । इक्षनीलीवृक्षे । रा.नि.व.४ । See असिका । कालातिविषायाम् ।

असिताञ्जनी । स्त्री । कृष्णकार्पास्याम् । रा. नि व.४ । See कालाञ्जनी ।

असितानन: । पुं । कपौ । ह.च. । [का. ।

असिताभ्रशेखरः । पुं । मौलीवृक्षे । वि-

असितालता । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । श्यामालतायाम् । वै.निघ. ।

असितालुः । पुं । नीलालौ । रा.नि.व.७ ।

असितोत्पलम् । क्री । नीलोत्पले । नील-उत्पल । रा.नि.व.१० ।

असिदंष्ट्रः (कः) । पुं । मकरे । विका. ।

असिदन्तः । पुं । मकरे । कुम्भीरे । वै.निघ. ।

असिद्धः । त्रि । आमे । काँचा । अपक्के । सिद्ध कत्वा नय । रत्ना. । [ह.च. ।

असिधेनुः (का) । स्त्री । छुरिकायां । हला.

असिपत्रः । पुं । सेहुण्डवृक्षे । मनसा गाछ । मद.व.१ । इक्षौ । आखु । पत्तु. । विका. । गुण्डतृणविशेषे । रा.नि.व.८ । (कः) श्वेतदर्भे । रा नि.१४ ।

असिपत्रतृणम् । क्री । गुण्डतृणे । तृणविशेष । मं गुण्डागवत । रा.नि.व ८ । गुणाः—शीतं मधुरं कफवातनुत् । रक्तदोषातिसाराणां नाशकं दाहनुत्परं । द्विप्रकारं दीर्घलघुभेदैः दीर्घं गुणाधिकम् । वै.निघ । [उड़क । हारा. ।

असिपुच्छः (कः) । पुं । जलचरविशेषे ।

असिमेदः । पुं । खदिरवृक्षे । विट्खदिरे । शुद्धवाबला । मं खैराचेभाड । श र. । [भा.शा ।

असीतकम् । क्री । काष्ठागुरुणि । भा.म.१म.

असीतका । स्त्री । कृष्णापराजितायाम् । नील अपराजिता । मं काळीगोकर्णी । वै निघ ।

असीतकादिचूर्णम् । क्री । आमवाते चूर्णे । पाठः—"असीतकं मागधिका गुडूची श्यामा वराङ्गी गजकर्णयुण्ठी । समा घृताः क्वथमिदं तु चूर्णं पिबेत्तदुष्णोदकमण्डयुषैः ।" भा.नि.म.१म ।

असुः । पुं । प्राणे । अम. । क्री । चित्ते । हला. ।

असुखम् । क्री । दुःखे । ह.च. । [अम. ।

असुधारणम् । क्री । जीवने, जीवनधारणे ।

असुभृत् । पुं । प्राणिमात्रे ।

असुरम् । क्री । सामुद्रलवणे । मद व १ । पुं । दैन्द्रवालवृक्षे । वै निघ.जीर्णज्व.लवङ्गादि. ।

असुरग्रहः । पुं । भूतग्रहविशेषे । मा.शि ।

असुरसा । स्त्री । वर्वर्याम् । दाबुई तुलसी । र.मा. । [मे.रत्रिक ।

असुरा । स्त्री । रजन्याम् । राशि । हरिद्रायां ।

असुराह्वम् (ह्वा) । क्री,स्त्री । कांस्ये । ह.च. ।

असुराह्वपतङ्गः । पुं । तैलपायिपतङ्गे । टेला पोका, आर्सोला । "असुराह्वपतङ्ग विट्चूर्णं मधुसंयुतम् ।" वैद्यकम् ।

असुराह्वविट् । पुं । कासमर्दे । वै.निघ.१म.

ज्व.मधुरायसने । [च.टी.भ. ।

असुरी । स्त्री । राजिकायाम् । राईसरिषा ।

असुस्थः । त्रि । रोगयुक्ते ।

असृक् । क्ली । सूक्ष्मानामगन्धद्रव्ये । कुङ्कुमे । रा.नि.व १२ । रक्ते । रा नि.व.१८ ।

असृक्करः । पुं । शरीरस्थरसधातौ । हे च. ।

असृक्पः (पा) । पुं, स्त्री । जलौकायाम् । च टी.भ ।

असृग्गुल्यः । पुं, क्ली । केसरे ।

असृग्मदः । पुं । कीटे । वै निघ ।

असृग्दरः । पुं । असृग्दार्यते चाल्यते अनेनेति भा.रक्तप्रदरे । प्रदररोगे । हि परदर । लक्षण— "विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च । यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च ॥ असृग्दरं भवेत्सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् । तस्यातिवृद्धौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ।" मा.नि । वातजादिभेदात् स चतुर्विधः । ऋतुकालभिन्नान्यकालेऽपि अधिकार्तवस्रावोऽसृग्दर एव । सु शा.२च. । यत्पथ्यं यदपथ्यं वा रक्तपित्तेषु कीर्त्तितं । प्रदरेऽपि तथा दीर्घं तत्तन्नारी भजेत्त्यजेत् ॥ इति पथ्यापथ्यम् ।

असृग्दरगजेन्द्ररसः (सर्व्वाङ्गसुन्दरः) । पुं । रक्तप्रदरोक्तरसे । पाठो यथा— गगनं शोधितं ग्राह्यं पलैकमिष्टकासमं । टङ्कणं व्योषतुर्यांश ग्राह्यं विमगन्धिकं । कर्पूरमलदञ्चैव जातीकोष फलं चर्म । नागेश्वरं लवङ्गञ्च कुष्ठं अहिफेनं तथा । अनेन वटिका कार्या छायायां शोषयेत्तु ताम् । ...प्रदरस्य विनाशाय ह्ट. सर्व्वाङ्गसुन्दरः । भैषी-गा.च.दर चि ।

असृग्ध(न्धा)रा । स्त्री । चर्मणि । च.टी.भ. ।

असृणम् । क्ली । सर्वगेरिके । सुवर्ण गिरिमाटी । हि सोनगेरु । वै निघ ।

असृतम् । त्रि । अनिष्टे । अपके । रत्ना ।

असृपाटी । स्त्री । रक्तधारायाम् । च टी.भा. ।

अस्तम् । क्ली । पश्ची । हे.च. ।

अस्तमती । स्त्री । शालपर्ण्याम् । श.च. ।

अस्त्रम् । क्ली । आयुधे चापे । करवाले । मे.रद्विक । व्याघ्रनखे ।

अस्त्रचिकित्सकः । पु । शस्त्रवैद्ये । सु. ।

अस्त्रचिकित्सा । स्त्री । शस्त्रादिना व्रणघातादिप्रतिकारे । सु. । [इति भाषा । रत्ना. ।

अस्त्रजित् । पुं । कवाटवक्त्रक्षुपे । कवाटवेट्टू

अस्त्रवैद्यः । पु । शस्त्रचिकित्सके । वै.निघ. ।

अस्त्राघातः । पु । शस्त्रप्रयोगे । अस्त्रकर्म्म । वै.निघ. ।

अस्थि (कम्) । क्ली । बीजे । मेदोजधातौ । हाड । रा.नि.व १८ । अस्थिस्वरूप—मेदो यस्याग्निना पक्वं वायुना चातिशोषितम् । तदस्थिसंज्ञां लभते स सारः सर्व्वविग्रहे ॥" तत्कर्म्म च धारणं । तत्संख्या च मानवदेहे ३०० । तेषां १२० शाखासु, ११७ श्रोणिपार्श्वपृष्ठोदरोरःसु, ६३ ग्रीवायां प्रत्यूर्द्ध्वमिति । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तलकूर्च्चगुल्फसंश्रितानि दश । पाष्ण्यामेकं, जङ्घायां द्वे, जानुन्येकं, एकमूराविति । त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थिनि भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि त्रिकसंश्रितमेकं, पार्श्वे षट्त्रिंशत् एकस्मिन्, द्वितीयेऽप्येवं । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे । ग्रीवायां नवकं । कण्ठनाड्यां चत्वारि, द्वे हन्वोः, दन्ता द्वात्रिंशत्, नासायां त्रीणि, एकं तालुनि, गण्डकर्णशङ्खेषु एकैकं, षट् शिरसि । तच्च पञ्चविधम्—कपाल रुचक तरुण वलय नलकभेदेन । तत्र जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खमस्तकास्थीनि कपालसंज्ञानि । दशनास्थि रुचकमिति, नासाग्रीवाकर्णनेत्रास्थीनि तरुणमिति, हस्तपादपार्श्वपृष्ठोदरवक्षोऽस्थीनि वलयमिति, अवशिष्टानि च नलकमिति उच्यते । सु. शा ५ अ. ।

अस्थिकृत् । पुं । मेदोधातौ । हे.च ।

अस्थिगतज्वरः । पु । तदाश्रितज्वरे । लक्षणं यथा—"भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च । विक्षेपणञ्च गात्राणां विद्यादस्थिगते ज्वरे ।" वै.निघ । वमनशोधनं, वस्तिकर्म्म, अभ्यङ्गोद्वर्त्तने च प्रतीकारः ।

अस्थिग्रन्थिः । पुं, स्त्री । ग्रन्थिरोगे ।

अस्थिच्छलितम् । क्ली । तन्नामककाण्डभग्नक्षतविशेषे । छन्दस्थः चुद्रखण्डयुतौ । 'पार्श्वयो रस्थि क्षीणोद्गतम् ।' सु.नि.१५अ. । See भग्नम् ।

अस्थिजः । पुं । मज्जायाम् । रा.नि.व.१८ ।

अस्थिजननी । स्त्री । वसाधातौ । मेदोधातौ । वै.निघ. ।

अस्थितुण्डः । पुं । पक्षिविशेषे । अमा ।

अस्थितोदः । पुं । अस्थनि सूचीविद्धवद्वेदनायाम् । अस्थिपीडायाम् । वै.निघ ।

अस्थिपञ्जरः । पुं । कङ्काले । रा.नि.व.१८ ।

अस्थिफलः । पुं । पनसवृक्षे ।

अस्थिभङ्गः । पुं,क्ली । तन्नामधेयरोगे । अस्थिविशेषे । स द्विविधः सन्धिमुक्तकाण्डभग्नभेदेन । तयोः सन्धिमुक्तः षड्विधः । काण्डभग्नश्च द्वादशविधः । सु.चि.३अ.। विशेषाः स्वस्वपर्याये सन्ति । अस्थिसंहारे । हाड़भाङ्गा । See भग्नम् ।

अस्थिभक्षः । पुं । कुक्कुरे । शृगाले । श्वानः ।

अस्थिभक्षा । स्त्री । औषधिविशेषे । घायमारी इति महाराष्ट्रादौ । वै.निघ. ।

अस्थिमर्म । क्ली । तदष्टसंख्यकम् । तत्र कटी तरुणसंज्ञके द्वे, नितम्बे द्वे, अंसफलके द्वे, शङ्खयोश्च द्वे इति । सु.शा.६अ. ।

अस्थिराङ्किकः । पुं । हिन्तालवृक्षे ।

अस्थिशृङ्खला (लिका) । स्त्री । अस्थिसंहारे । शाड़योड़ा । हि अस्थिशृङ्खल । गुणाः —रूक्षा श्लेष्मघ्नी मधुरा पित्तरक्तानिलघ्नी च । मद.व.७,१ ।

अस्थिसङ्घातः । पुं । अस्थिमेलनस्थलेषु । तानि चाष्टादश—"गुल्फे पश्च जानुन्येकम् वङ्क्षणे कटिदेशे मस्तके चैकैकम् । चतुर्दशास्थ्नां सङ्घाताः तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरेकैकः ।" सु.शा. ५अ ।

अस्थिसन्धानकरः । पुं । लशुने । वै.निघ. ।

अस्थिसन्धानजनी । स्त्री । अस्थिसंहारे । हाड़योड़ा । वै.निघ. ।

अस्थिसन्धिः । पुं । अस्थिसंमेलनस्थाने । सन्धिस्थानेषु । ते द्विधा स्थिराः चलाश्चेति । सु.शा. ५अ । See सन्धिः ।

अस्थिसन्धिकः । पुं । अस्थिसंहारे । भैष. ।

अस्थिसमुद्भवः । पुं । मज्जनि । वै.निघ. ।

अस्थिसम्बन्धनः । पुं । रज्जौ । धूलौ । वै.निघ. । [वै.निघ.

अस्थिसम्भवः । पुं,क्ली । मज्जनि । शुक्रधातौ ।

अस्थिसम्भवस्नेहः । पुं । मज्जनि । वै.निघ. ।

अस्थिसंहतिः । पुं । अस्थिसंहारे । मद.व.७।

अस्थिसंहारः (कः) । पुं । (Vitis quadrangularis, Syn Cissus quadrangularis) स्वनामख्यातवृक्षे । हाड़योड़ हाड़योड़ा, हाड़भाङ्गा । हिं हरसङ्करी, हरजोड़ी, हरसङ्करि । गुणाः—शीतलः वृष्यः वातघ्नः अस्थिसन्धानकृत् । मद.व.१। अस्थियोजनः वातश्लेष्महरः उष्णः सरः कृमिघ्न अर्शोघ्न. नेत्ररोगघ्न. रूक्षः स्वादुः वृष्य लघु पित्तलश्च । भा.पू.१भ. । काण्डत्वविरहितमस्थिशृङ्खलाया माषार्द्धं द्विदलमकृत्वकं तद्देयम् । सम्पिष्टे तदनु ततस्तिलस्य तैले सम्यक् वटकमतीव वातहारि ॥ भा । च.द.ब.पि.अवगृही । मात्रा शुष्कचूर्णे १८ र. । हस्तिशृङ्खलाम् । हाड़िशृङ्ड़े इति लोके ।

अस्थिसंहारिका (री) । स्त्री । अस्थिसंहारे । भा.पू.१भ. । [प्रय.चि. ।

अस्थिसंहृत् । पुं । अस्थिसंहारे । च.द. भैष.

अस्थिसारः । पुं । मज्जायाम् । रा.नि.व.१८ ।

अस्थिसारस्थिता । स्त्री । मज्जायां ।

अस्थिस्नेहः । पुं । मज्जनि । रा.नि.व.१८ ।

अस्थिस्नेहसंज्ञः । पुं । मज्जायाम् । मगज इति लोके । रा.नि.व.१८ ।

अस्थिध्दारु (कम्) । क्ली । देवदारुणि । देवदारुविशेषे । रा.नि.व.१२ ।

अस्पर्शा । स्त्री । आकाशवल्ल्यां । आलोकलता । रा.नि.व.३ ।

अस्फोतः । पुं । कांचनवृक्षे । वै.निघ. ।

अस्मन्तम् । क्ली । चुल्लाम् । উনন, আকা इति लोके । मं चुल । भ टी भ ।

अस्मितः । त्रि । विकसिते । ফুটন্ত । वै निघ ।

अस्रम् । क्ली । शोणिते । रा नि व १८ । केशरे । কুম্কুম । च.द. । नयनजले । रत्ना । पुं । भा स्रावे । वित्र.र. । कोणे । केशे । मे. ।

अस्रखदिरः । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । লাল খয়ের । म रक्तखैर । रा.नि व ८ ।

अस्रघ्नः । पु । तेजवले । তেজবল । वै निघ. ।

अस्रजम् । क्ली । मांसे । रा नि व.१७ ।

अस्रजित् । पुं । वनस्पतिविशेषे । কপাট বেটু इति भाषा । र.मा. ।

अस्रपः । पुं । जलौकायाम् । জোঁক । म रक्तुणे । रा.नि व १२ । [व ४ ।

अस्रपचः (कः) । पु । भेल्लातके । रा नि.

अस्रपा । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক । मे ।

अस्रफला (ली) । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । শাল ই গাছ । रा नि.व ११ ।

अस्रमातृका । स्त्री । रसधातौ । रा नि.व १८ ।

अस्ररेणुः । पुं । सिन्दूरे । मे. ।

अस्ररोधिका (नी) । स्त्री । लज्जालुकाल तायाम् । লজ্জাবতী লতা । रा नि.व ५ ।

अस्रविन्दुच्छदा । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे । रा. नि व.५ । [वै निघ. ।

अस्रशिम्बी । स्त्री । रक्तशिम्ब्याम् । রাঙাশিম্ ।

अस्रसुती । स्त्री । रक्तस्रावे । वै निघ. ।

अस्रार्जकः । पुं । रक्ततुलसीवृक्षे । রাঙা তুলসী । श्वेततुलस्याम् । শাদা তুলসী । म पाण्डरी तुलस । वै.निघ. ।

अस्राह्वः । पु, क्ली । कुङ्कुमे । मद व.२ ।

अस्तु । क्ली । नेत्रवारिणि । अस्तुनिरोधाच्चीनसा दर्योत्पत्तिः । वा.सू ४ अ. । [आ ।

अस्तुकः । पु । पशीवृक्षे । আউচ গাছ । र

असुवाहिनी । स्त्री । अस्रुवाहके धमनीद्वये । सु शा ९ अ ।

अहः । क्ली । दिवसे । अम. ।

अहङ्कारः । पुं । क्षेत्रज्ञपुरुषस्य चेतने, इन्द्रियादिनिखिलशरीरव्यापी योऽहम्भावस्तद्विशिष्टप्रवृत्तिरेव । स च त्रिविध वैकारिकतैजसभूतभेदेन । "तल्लिङ्गाच्च महतस्तल्लिङ्ग एवाहङ्कार उत्पद्यते । तत्र वैकारिकादहङ्कारात् तैजससहायात्तल्लक्षणान्येव एकादशेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते । भूतादिरपि तैजससहायात्तल्लक्षणान्येव पञ्चतन्मात्राणि उत्पद्यन्ते ।" सु.शा १ अ. ।

अहतम् । क्ली । नूतनवस्त्रे । हला. ।

अहरट्टक् । पुं । गृध्रे । शकुनि । वै निघ. ।

अहर्पथः । पु । मांसे । हारा. ।

अहर्बान्धवः । पुं । अर्कवृक्षे । हे च । [हे.च. ।

अहर्मणिः । पु । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ ।

अहर्मुखम् । क्ली । प्रात काले ।

अहस्करः । पुं । अर्कवृक्षे । हे.च. ।

अहस्पतिः । पु । अर्कवृक्षे । सूर्य्ये । अम. ।

अहिः । पु । शीषके । শীষা । प्रयोगाः वसन्तकुसुमाकररसे । र सा स । सर्पे । मद.व १२ । उद रावर्त्ते । हारा । वज्रीवृक्षे । मनशा सिज् । हे च ।

अहिंस्रा । स्त्री । (Capparis sepiaria.) कण्टकपालीवृक्षे । কাঁটা গুড়কাঁটালি । रत्ना. । आमवातप्रलेपे । गुणा.—विषशोथहरत्व । राज ।

अहिकः (का) । पुं, स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । শিমুল গাছ । म सांवरी । श.च. ।

अहिकाण्डः । पु । वायौ । हे च. ।

अहिकुटी । पु । भारद्वाजपक्षिणि । वै निघ. ।

अहिगन्धफला । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । रा नि. व ११ । [শেষ । म सापगध वै.निघ ।

अहिगन्धा । स्त्री । सर्पगन्धायाम् । ঈশ্বরি

अहिच्छत्रः । पु । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে । हे च. ।

अहिच्छत्रा । स्त्री । शताह्वापुष्पे । মৌরী । শুল্ফা । रा नि व ४ । शर्करायाम् । চিনি । रा. नि व.१४ । [वै निघ. ।

अहिजाह्वः । पु । कृष्णमाषे । কৌদনাস ।

अहिजिह्विका । स्त्री । महाशतावर्य्याम् । बड शतमूली । वै.निघ. ।

अहितद्रव्यम् । क्ली । स्वभावत एवाहितद्रव्येषु । यथा—शिम्बीधान्येषु शैम्बे माषकलाय: फलेषु लकुच°, शाकेषु सर्षपशाकम्, मांसेषु गो मांस, वसासु माहिषी, दुग्धेषु मेषीदुग्धं, तैलेषु कुसुम्भतैल, इक्षुविकारेषु फाणितञ्च । भा.पू.१भ. ।

अहितपदार्थ: । पुं। उदरमध्यां । पूतिमांसे । प्रभातनिद्रायां, मैथुने, दधनि चेत्यादौ ।

अहिताहार: । पुं । अहितकरद्रव्यभक्षणे । गुण पीड़ाजनकत्वम् । वा.सू.७अ. ।

अहित्य: । पुं । वनमेथिकायाम् । वनमेथि । ,अहित्योऽल्पगुणस्तद्दाजिनां स तु पूजित । मद. व.२ ।

अहिद्विट् । पु । नकुले । मयूरे । मे पचतुष्क ।

अहिनिर्मोक: । पु । सर्पनिर्मोके । भा ।

अहिपुत्रक: । पु । तराखी । धारा ।

अहिपुष्पम् । क्ली । नागकेशरपुष्पे । च.द । कुम्भीकातैले । सु.चि.१०अ ।

अहिपूतन: (ना) । पुं, स्त्री । बालरोगान्यतमे रोगविशेषे । शिशुर गुह्यक्षत । यथा—"शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्विन्ने वा स्नाप्यमाने वा कण्डूरक्तकफोद्भवा ॥ कण्डूयनात्त चिप्र स्फोट स्रावश्च जायते । एकीभूत व्रण घोर त विद्यादहिपूतन ॥" मा.नि क्षुद्ररोग. ।

अहिफल: (ला) । पु, स्त्री । दीर्घकर्कटिकायाम्। लम्बा काँकुड । म टरकाकडी ।

अहिफेनम् (कम्) । पु, क्ली । Opium poppy, Papaver somniferum. स्व नामख्यातसारजवर्गीयोपविषे । प सु । आफिम् । हि अफिम् । म अफूकडरी, अफून । आफन इति मालवे प्रसिद्ध । तें नल्लमदु । "उक्तं खसफलक्षीर माफूकमहिफेनकम् ।" भा.पू १भ. । अहिफेन च सुविध आरण मारण धारण सारणभेदात् । तत्र श्वेतवर्णं जारण, कृष्णवर्णं मारणं, पीतवर्णं धारण, कर्बुरं सारणञ्च । जारणमन्न जारयेत् मारण मृत्यु कारयेत् धारण वयसश्च, सारण मलसार कञ्च करोति । सामान्यतो गुणा.—सन्निपातघ्न ऊर्ध्व बल्य मोहदञ्च । रा.नि व.६ । आफूकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्न वातपित्तकरञ्च । मद.व.१ ।

अहिफेनवटिका । स्त्री । योगोऽय रक्तातिसारे । खर्जूर पिण्डखर्जूरम् । र.सा.स । [धान्ये

अहिफेनबीजम् । क्ली । खसखसे । पोस्त,

अहिफेनासव: । पु । आसवोऽयमतीसार विसूच्योर्हित । माषाऽमाषकमिता । अत्र मधूकमद्यस्य (मउवार मद) पलशत (१२००० तोल) अहिफेन ४ प मुस्तक जातीफलेन्द्रयवैलानां प्रत्येक पलमेकमाहृतपात्रे मासमेक स्थापयेत् । भैष.

अहिभयदा । स्त्री । भूम्यामलकाम् । भुँई आमला । रा नि व ५ ।

अहिभुक् । पु । मयूरे । रा नि व.१९ । तार्क्ष्ये मे । क्षुद्रसापमद इति प्रसिद्धे क्षुपे । नाकुलीनाम महाकन्दशाके । रा नि.व.७ । गन्धनाकुल्याम् । रा.नि व ७ । See नाकुली ।

अहिमर्द्दनी । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । वासविशेष । अहिलताविशेषे । सापसद इति भाषा त्ये । रा.नि व ७ । See नाकुली ।

अहिमार: (क) । पु । विट्खदिरे । गुयेबाब्ला । म गन्धीखिर । रा नि व.८ ।

अहिमेद: (क.) । पु । विट्खदिरे । गुये बाब्ला । मं गन्धीखिर । रा नि.व ८ ।

अहिरिपु: । पु । मयूरे । रवा ।

अहिलता । स्त्री । सापसद इति ख्यातलतायाम् । गन्धनाकुल्याम् । रा.नि व ७ । See ना कुली । ताम्बूल्याम् । पान गाछ । रा नि.व.११ ।

अहिलोकिका । स्त्री । भूम्यामलकाम् । भुँई आमला । वै निघ । [वै निघ. ।

अहिल्या । स्त्री । वनमेथिकायां । वनमेथि ।

अहिवल्ली । स्त्री । नागवल्ल्यां । भैष.ध.अ चि ।

अहिविषापहा । स्त्री । अहिलतायाम् । सापमद । वै निघ. ।

अहिस्कन्ध: । पुं । गुल्फे । पादग्र न्थ ।

अहीन्द्र: । पुं । शारिवायाम् । अनन्तमूल । चं. द.यक्ष्म चि,लवङ्गादिचूर्णे ।

अहीरणि: । पुं । द्विमुखसर्पे । শঙ্খিনী इति लोके । हारा. ।

अहेरु: । स्त्री । शतमूल्याम् । अम. ।

अहोरात्रम् । क्ली । दिवारात्रे । [मु.।

अह्वाट: । पुं । ওকড়া इति प्रसिद्धे क्षुपे । प.

अह्वला । स्त्री । भल्लातकवृक्षे । ভেলা গাছ । श च. ।

अक्ष: । पुं । (Terminalia belerica.) A tree bearing a medicinal fruit विभीतकवृक्षे । বয়ড়া গাছ । हिं तिनाश । रा. नि व.६ । भा.प्र.४म.भञ्जने, "जम्बूवृक्षकाष्ठैर्मल मायसन्तु ।" सि.यौ.सिद्धमतयोगे कु.काम छन्द. । यद्वा एलादिमध्ये छन्द. । कर्षपरिमाणे । प.प्र. । इन्द्राक्षे । सर्पे । मे. । रुद्राक्षवृक्षे । भा अने.व. । आशी । ऋषभके । देवशिरीषवृक्षे । शिरीषविशेष । रा नि.व.९ । क्ली । विषयेन्द्रिये । रा.नि व. १८ । वा भा.२भ. । सौवर्च्चललवणे । तुत्थके । তুঁতে । मे.षद्विक । पक्षबीजे । विभीतकफले । रा.नि.व.११ ।

अक्षक: । पुं । विभीतकवृक्षे । भा.पू.१भ. । तिनिशवृक्षे । र.मा. । "विश्वमक्षसम पिबेत् ।" च. द.ज्वरातिसा.चि । रुद्राक्षवृक्षे । श.र. । इन्द्राक्षवृक्षे । सर्पे । तोलकद्वयपरिमाणे । मे.षद्विक ।

अक्षकारका । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । घृतकुमारी । वै.निघ. । [पाण्डु.चि. ।

अक्षकाष्ठम् । क्ली । विभीतककाष्ठे । च.द.

अक्षगण: । पुं । श्रोत्रादीन्द्रियसङ्घाते ।

अक्षगन्धिनी । स्त्री । अतिबलायां । वै.निघ. ।

अक्षत: । पुं । यवे । (बहु) आतपतण्डुले । रा. नि.व.१६ । अशमात्रे । भ.टी.भानु: । क्ली । लाजेषु । षण्डे । मे. । यवे । प.मु. । "लाजेषु विधवाक्षिते । यवेऽपि क्वचित् ।" मे तद्विक । केचित्तु अखण्डतण्डुला अक्षतमित्याहु: । त्रि । अक्षते । अहिंसिते । मे. । अनवच्छिन्ने । श.र । [व.४.।

अक्षतण्डुला । स्त्री । महाश्रमणाक्षुपे । रा.नि.

अक्षतरोग: । पुं । नखरोगे । আঙুল হাড়া । तथा च—"कुर्य्यात्पित्तानिलं पाक नख मांसे सरुग्ज्वरं । चिप्पमक्षतरोगश्च विद्यादुपनखञ्च तम् ॥" वा.उ.२१भ. । [श.च. ।

अक्षता । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়াশৃঙ্গী ।

अक्षतैलम् । क्ली । विभीतकतैले । বয়ড়া বীজের তৈল । वा उ.१२भ. । See विभीतकतैलम् । [खोटवृक्षे । শেওড়া গাছ । भूरिप्र ।

अक्षधर: । पुं । (Trophis aspera) शा-

अक्षधूर्त्त: (र्त्तिल:) । पुं । वृषे । ষাঁড় । हिं बैल । हारा ।

अक्षपाक: । पुं । सञ्चललवणे । वै.निघ. ।

अक्षपिण्ड: । पुं । शङ्खपुष्प्याम् । वै.निघ. ।

अक्षपीड: । पुं । श्वेतवुह्नायां । श्वेतवुह्नामूले । रसेन्द्र.चि. । दुरालभाया । सु चि ९अ ।

अक्षपीडका (डा) । स्त्री । श्वेतवुह्नायां । प सु. । यवतिक्तलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

अक्षम: । पुं । स्थूलमूलके । वनघटके । वै. निघ. । स्त्री (मा) । अक्षान्ती । ईर्ष्यायाम् । श.र. ।

अक्षर: । पुं । अपामार्गे । हे.च. । क्ली । जले ।

अक्षरुचकम् । क्ली । मृत्तिकालवणे । সোরা । मं सोरमिट । वै.निघ. ।

अक्षवीर्य्यवान् । पुं । श्वेतकरवीरे । वै.निघ ।

अक्षशिरोधिजा । स्त्री । मन्याम्थिशिरायां । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

अक्षसस्यम् । क्ली । कपित्थफले । मं कविठ ।

अक्षारलवणम् । क्ली । अकृत्रिमसैन्धवादौ । यथा—"गोक्षीर गोघृतञ्चैव धान्य मुद्गास्तिला यवा । सामुद्र सैन्धवञ्चैव अक्षारलवणं स्मृतम् ।" हारलता ।

अक्षि । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व १८ ।

अक्षिक: । पुं । (Dalbergia oujeinien-sis.) स्यन्दनवृक्षे । আউচ গাছ । रत्ना. ।

अक्षिकूट: (क:) । पुं । Eye-ball, ईक्षिकायां । চক্ষের তারা । वा मू.२भ. । गण्डाधिपुटके । हे.च. ।

अक्षिकूणितम् । क्ली । अपाङ्गदृष्टौ ।

अक्षिगोलः । पुं । The ball or globe of the eye. नेत्रतारके ।

अक्षिच्छादनम् । क्ली । अक्षिवर्त्मनि । रत्ना.।

अक्षिपञ्चकम् । क्ली । ग्रीवं त्वक् रसना नेत्रं भासा चेति । रा.नि.व.१८ । [eye. नेत्रपटले ।

अक्षिपटलम् । क्ली । A coat of the

अक्षिपक्ष्म । क्ली । The eye-lash. नेत्रलोमि । চক্ষের পাতার লোম ।

अक्षिपाकात्ययः । पुं । कृष्णगते अक्षिरोगविशेषे । लक्षणम् —"उष्णाश्रुपातः पिड़का च नेत्रे यस्मिन् भवेत् मुद्गनिभश्च शुक्लम् । तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचित् अन्यच्च यत्तित्तिरपक्षतुल्यम् । श्वेतं समाक्रामति सर्व्वतो हि दोषेण यस्यासितमण्डलञ्च । तमक्षिपाकात्ययमक्षिरोगं सर्व्वात्मकं वर्ज्जयितव्यमाहुः ॥" मा.नि. ।

अक्षिपीलुः । पुं । महानिम्बे । वै निघ. ।

अक्षिभेषजम् । क्ली । श्वेतलोध्रे । मद.व.१ । पट्टिकारोध्रे । रा.नि.व.६ ।

अक्षिरोगः । पुं । नेत्ररोगे । See नेत्ररोग ।

अक्षिवः । पुं । (Guilandina or Hyperanthera morunga.) शोभाञ्जनवृक्षे । शग्रुना । हिं शिग्रु । मरिचे । रा नि.व.७ । क्ली । समुद्रलवणे । श.टी.भ. । [च. ।

अक्षिविचूर्णितम् । क्ली । अपाङ्गदृष्टौ । हे.

अक्षिवैराग्यम् । क्ली । नेत्रविरक्ततायां । "कौरस्याक्षिवैराग्यम् ।" वा.मू.७ष. । [ष. ।

अक्षिवेपनम् । क्ली । नेत्रनिस्तोदे । वा.मू.११

अक्षिहुण्डनम् । क्ली । नेत्रमुद्रायां । मा.नि विज.र. । [कै । रत्ना. ।

अक्षीकः । पुं । वृक्षविशेषे । आउँड़ इति लोके

अक्षीवः । पुं । वज्रिरे । वक । शोभाञ्जनवृक्षे । मज्जिना । मे.वचिके । च.मू.४अ.क्रमिघ्न व. । चि. १अ. । महानिम्बे । भा.पू १भ. । त्रि । अमत्ते । मे । क्ली । सामुद्रलवणे । পাঙা । भा.पू.१भ । मरिचे ।

अक्षेयः । पुं । रक्तार्के । अर्कमन्दारे । वै.निघ. ।

अक्षोटः (कः) (की) । पुं, स्त्री । (Juglans regia.) गिरिजपीलौ । आक्रोट इति लोके । आखोट इति हिमवति प्रसिद्धः । मा अक्रोड़ । कौं अखोड़ । हिं खरोटनासपाती । गुणाः —मधुरः बल्यः स्निग्धोष्णः वातपित्तघ्नः रक्तदोषहरः शीतलः कफकोपनश्च । रा.नि.व.११ । मधुरं बल्यं गुरु उष्णं सारकं वातघ्नञ्च । मद.व.६। अक्षोटकोऽपि वातादसदृशः कफपित्तकृत् । भा.मि. ।

अक्षोटतैलम् । क्ली । अक्षोटफलोत्थतैले । আক্রোটের তেল । गुणाः सूलकतैलवत् ।

अक्षोड़कः । पुं । अक्षोटवृक्षे । रे.मा. ।

अक्षोहारः । पुं । मधुरखर्ज्जूर्य्याम् । वै.निघ.।

अख्यम् । क्ली । सौवर्चललवणे ।

आ

आकरः । पुं । खनौ । खनि । अम. ।

आकरजम् । क्ली । रत्ने । वै निघ. ।

आकर्णनम् । क्ली । श्रवणे । কাণ, শোনা ।

आकर्षः । पुं । इन्द्रिये । मे.षत्रिकं । [श.मा. ।

आकर्षकः । पुं । शिलाभेदे । চুম্বক পাথর ।

आकल्ली । स्त्री । चटकायां । চড়াই । वै.निघ. ।

आकल्पः । पुं । रोगे । हे.च. ।

आकल्पकः । पुं । तमसि । मोहे । ग्रन्थौ । उत्कण्ठितायाम् । मे.कत्रनर्थं ।

आकल्लः (कः) । पुं । अकर्करायां । আকড়করা । वै.निघ.१भ.चरी.चि.आकल्लकादिचूर्णे ।

आकपः । पुं । निकषप्रस्तरे । श.र. ।

आकारः । पुं । आकृतौ । मूर्त्तौ । अम. ।

आकारकरभः(भा) । पुं,स्त्री । अकरकरे । আকরকরা । भा.म.१भ.व्यरघ्नीवटी.(शार्ङ्ग.) ।

आकाशः । पुं,क्ली । अभ्रधातौ । रा.नि.व.१३। पञ्चभूतान्यतममूर्तौ । শূন্য, আকাশ । अस्य विशेषगुणः शब्दः, स नित्य. अशरीरी च, तदिन्द्रियं

आकाशपटलम् । क्ली। अभ्रधातौ। वै निघ।

आकाशमांसी । स्त्री। Small variety of जटामांसी produced in Kedára mountain. सूक्ष्मजटामांसाम्। आकाशजटामांसी। अस्या उत्पत्तिः केदारभूमौ गुणाः—शीतला शोफघ्नी व्रणनाडीघ्नी लूतागर्दभजालादिरोगघ्नी वर्णकरी च। रा.नि.व १२। भ.मु.।

आकाशमूली । स्त्री। जलौषधौ। पाना। झारा।

आकाशवल्लरी (ल्लिका) (ल्ली) । स्त्री। Cassayta filiformis. खवल्लीविशेषे। आलोक लता, आकाशवेल। कौं अमरवेल। अमरवेलि, आकाशवेलि, नलमुदवेलि इति च भाषान्ते। गुणाः—ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिला नेत्ररोगघ्नी अग्निवर्द्धनी हृद्या पित्तश्लेष्मामनाशिनी च। भा.पू.१भ.। मद.व.१। मधुरा कटुः पित्तघ्नी गुडाङ्कुरी रसायनी बल्या। रा.नि व.३।

आकाशसलिलम् । क्ली। आन्तरिक्षजले। वर्षोदके। वृष्टिर जल। मं पावसाचेपाणी। गुणाः:—मधुरं रुच्यं दीपनं पथ्यदं तृष्णाघ्नं श्रमघ्नं मेदघ्नञ्च। तथा "सद्यो ह्याम्बुभूमिस्थं कलुषं दोषदायकं। चिरस्थित लघु स्वच्छं पथ्यं स्वादु सुखावहम्।" रा नि.व.१४।

आकुञ्चनम् क्ली। सङ्कोचने। सु.सू.२५अ.।

आकुलः । पुं। अश्वभेदे। See अश्वः।

आकुलकृत् । स्त्री। अकर्करायाम्। आकरकरा। भा.म.१भ.जिह्वकज्व.चि.। "किरात तिक्ताकुलकृत् कुलिङ्ग।"

आकुला । स्त्री। तसापक्वगोधूमादौ। हवा पोड़ा इति भाषा। "तप्तैरपक्वगोधूमैराकुला परिकीर्त्तिता। आकुला गुरवो हृद्या मधुरा बलकारिणः।" रा.नि.व १६। [सन्निकं।

आकृतिः । स्त्री। रूपे। शरीरे। सञ्चये। मे.

आकृतिच्छत्रा (त्री) । स्त्री। जलौषधौ। पाना। कोषातकीवृक्षतायां। श्वेत घोषा। र.मा.।

आक्रन्दः । पुं। क्रन्दने। आह्वाने। मे.दत्रिकं।

आक्रीड़ः । पुं। यामाक्रीयाने। अम.।

आक्रोशः (नम्) । पुं,क्ली। अभिषङ्गे। शापे। हे.च.। अम.। [च.द.विदग्धाजी चि.।

आक्लेदिभावः । पुं। आर्द्रकारित्वगुणहेतौ।

आखनिकः । पुं। शूकरे। मूषिके। मे.।

आखुकः । पुं। मूषिके। रत्ना.। वन्यमूषिके। मद.व.१२। शूकरे। हे.च.। देवताडवृक्षे। र.मा.।

आखुकर्णपर्णिका । स्त्री। क्षुद्रमूषिककर्ण्यां। इन्दुरकानी, मूषाकानी। मं लहानउंदीरकानी। वै निघ.।

आखुकर्णी । स्त्री। Salvinia cucullata. जलजमूषिककर्णाम्। इन्दुरकाणी पाना, मूषाकाणी इति भाषा हिं मं भोपली। कं वल्लिहरुहे। सा द्विधा ह्रस्वा दीर्घा च। ह्रस्वगुणाः—कटूष्णा कफपित्तहरी आनाहज्वरशूलार्त्तिहरी भाचनी च। रा.नि.व.३। द्रवन्तीभेदे। कालदन्ती। रा.नि व ५। दन्तीभेदे वडदन्ती। गुणाः—कटुतिक्तकषाया शीता लघुः कटुविपाका मूत्रकफक्रिमिघ्नी च। भा.पू १भ.। कटुका तिक्ता उष्णा शीतला रसायनी सरा लघुः कषाया क्रमिग्रन्थिमूत्रकृच्छ्रमेहकुष्ठघ्नी च। वृहती शीतला मधुरा रसवन्ननी चक्षुष्या रसायनी शूलघ्नी ज्वरक्रमिव्रणाखुविषघ्नी च। वै.निघ.। राज.। चि.यो.क्रमि.चि. क्रमिघ्नपूपिकायां श्रीकण्ठ.।

आखुगन्धी । स्त्री। कर्पूरहरिद्रायां। वै.निघ.।

आखुजित् स्त्री। भूम्यामलक्याम्।

आखुपर्णी (र्णिका) (र्णी) । स्त्री। स्थूलमूषिककर्ण्यां। वड़ इन्दुरकाणी। हिं मूषाकाणी वा उन्दुरकर्नी। रत्ना.। ह्रस्वदन्त्यां। क्षुद्र दन्ती। क्षुद्रदन्त्यां। काल दन्ती। र.मा.। वृहद्दन्त्याम्। भा.पू.१भ.। मण्डूकपर्ण्याम् (थुलकुड़ि)। च.द. क्रमि चि.।

आखुपाषाणः (कः) । पुं। A kind of mineral, loadstone. लौहचुम्बके। चुम्बकपाथर। आखुपाषाणनामाऽयं लौहसङ्करकारकः। रा.नि.व.१३।गुणाः—स्निग्धः पारदस्य नियामकः। लौहभेदकरश्चैव वीर्यकल्पाभिवर्द्धनः। त्रिदोषसर्वव्याधीनां नाशकः परिकीर्त्तितः। चपलः स तु विज्ञेयः समधातुविनाशकृत्। दार्ढ्यं चित्तभ्रमश्चैव

खालासाव तथा मतिं। अनेकवेदनायैव बह्व्याधि स्तथा तथा। करोत्यतो मूर्खहस्ते न दातव्य कदाचन। तत्समीपे नैव वाच्य प्राणघातकरो ह्यसौ॥ वै निघ।

आखुफला। स्त्री। क्षुद्रदन्त्याम्। वै निघ.।

आखुभुक्। पु। रक्तापामार्गे। विडाले। मद. व.११। [षिक।

आखुमासम्। क्ली। मूषकमांसे। See मू

आखुविषम्। क्ली। दारुमोचे। दांवमूष। प सु।

आखुविषजित्। पु। सप्तपर्णवृक्षे।

आखुविषहा (पापहा)। पु देवताड वृक्षे। प सु। पीतदेवदालीलतायां। रा नि व.३।

आखुश्रुतिः। स्त्री। क्षुद्रमूषिककर्णी। छोटि इन्दुरकाणी। रा नि व.३।

आखेट. (क)। पु। मृगयायां। अम।अ र।

आखोटः (ड)। पु। अखोटवृक्षे। आक्रोट। रा नि व ११। See अखोट।

आगतिः। स्त्री। सम्प्राप्तौ। मा नि।

आगन्तु (क)। त्रि। आगमनशीले। अम।

आगन्तुकज्वर'। पुं। अभिघातादुत्पन्ने ज्वरे। "एव गणित आगन्तुज इति। आगन्तुअग्यन्देनाभिघातादयो हेतव उच्यन्ते। क्वचिदाधय काव्यकारणयोरभेदोपचारादागन्तुजा अभिघातादनेककारणयोगादनेके भवन्ति। तथाप्यागन्तुजत्वेन साम्यादागन्तुकोऽप्येक एव गणित। अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापत। आगन्तुर्जायते दोषैर्यथा स्व सं विभावयत्॥ थे भूतविषवायग्नि क्षतभङ्गादिसम्भवा। रागद्वेषभयाद्यैश्च ते स्युराम नवी गदा॥ भा म.१भ ज्व चि.। आगन्तुर्हि व्यथापूर्वो जायते यथाग्निर्दोषैरनुबध्यते इति। चर।

आगन्तुव्रण:। पु। सद्योव्रणे।

आगमः। पु। शास्त्रे। "आगमनादागम शास्त्रम्।" सु सू ४०च।

आगमावर्त्ता। स्त्री। वृश्चिकालीक्षुपे। वि छाति गाछ। रा.नि व ४। क्षुद्रवृश्चिकाम्। वै. निघ।

आगस्त्यम्। क्ली। बकपुष्पे।

आगारम्। क्ली। गृहे। घटी। [सु चि १४।

आगारगोधिका। स्त्री। गृहगोधिकायां।

आगारधूम'। पु। गृहधूमे। झुल। वै निघ २भ वा व्या लवसुक्ततायाम्।

आगारधूमाद्यतैलम्। क्ली। छपदंशे हित। गृहधूम १ भ हरिद्रा २ भ सुराकिट (मदेर छाँका) ३ भ एभि पलत्रय तैल पचेत्। च द छ द चि। [वामूनहाटी। सु चि १४ भ।

आगारलोमिका। स्त्री। गृहलोमिकायां।

आग्नेयम्। क्ली। सुवर्णे। रा नि व ११। घृते। पाणिनि। रक्ते। हे च.। पु। वासायां। वै निघ. ज्व लावातैले। त्रि। पित्तोद्दीपके, क्षुधाजनने। सद्य कट्वम्ललवणम्। सु सू।

आग्नेयवायु.। पु। अग्निकोणस्थसमीरणे। अग्निकोणेन वायु।"आग्नेयोदाहकृद्रुक्ष।" भा।

आग्नेयी। स्त्री। अजस्य ग्रामसूकरच्छायायाम्। "पद्मरागारुणा चैवमाग्नेयी परिकीर्त्तिता।" ज द.

आग्रमासः। पु। चित्रकवृक्षे। [अ।

आग्रहायणिकः। पु। अग्रहायणमासे। च

आघट्टक'। पु। रक्तापामार्गक्षुपे। रा.नि व ४।

आघाट। पुं। अपामार्गे। रा नि व ४।

आघातज्वरः। पु। अभिघातजन्यज्वरे। See आगन्तुकज्वर।

आघारः। पु। घृते। हला.।

आघ्राणम्। क्ली। नासया घ्राणग्रहणे। सौंक दमी। हे.च।

आघ्रातः। त्रि। शिङ्घिते। मे। हमे। हे च।

आङ्गम्। त्रि। कोमलाङ्गे। त्रिका।

आङ्गारम्। क्ली। अङ्गारसमूहे। चटी रा।

आङ्गिकः। पुं। मृदङ्गवृक्षे। रा.नि व ११।

आचमनम्। क्ली। जलेन मुखप्रक्षालने। आचान। मद व.१।

आचमनकः । पुं । निष्ठीवनपात्रे । পিক্দানি, ডাবর।

आचान्तः । त्रि । कृताचमने ।

आचामः । पुं । आचमने । अ.र । भक्तमण्डे । रत्ना. । [हारा. ।

आचामनकः । पुं । काटकोले । পিক্দানি ।

आचारः । पुं । सदाचरणे । "मैत्री सद्भिः समं कुर्य्यात्स्नेहं सत्सु च सर्व्वथा । संसर्गं साधुभि. कुर्य्यादित्यादि ।" भा ।

आचारी । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । হিঞ্চে শাক, হুরহুর इति लोके । गुण'—शोथकुष्ठकफपित्तघ्नी । भा पू १भ ।

आचितम् । क्ली । दशभारमित मानविशेषे । २८मण । अम.। इत्ययुतपले । "पलानामयुतद्वयि ।" मे.तन्त्रिकं । [भैष.कन्दर्पसारतैले ।

आच्चुः । पुं । आच्छुकवृक्षे । আচফুলের গাছ।

आच्छकः । पुं । रञ्जनद्रुमे । আচফুলেরগাছ। र.मा. । [पिधाने । मे नचतुष्कं ।

आच्छादनम् । क्ली । कार्पासे । वस्त्रे । रत्ना.।

आच्छादनफला । स्त्री । रक्तकार्पासे ।

आच्छादनी । स्त्री । कार्पास्याम् ।

आच्छुकः । पुं । (Morinda letrofolia, and morinda citrifolia, and morinda tinctoria.) स्वनामख्यातवृक्षे । আচ্, আউচ্ গাছ । हिं आल । र मा ।

आच्छोदनम् । क्ली । मृगयायाम् । अम. ।

आजम् (कम्) । क्ली । घृते । जटा. । छागघृते । च.चि.र.पि. ।

आजनवनीतम् । क्ली । छागदुग्धजातनवनीते । गुणाः—मधुरं कषायं त्रिदोषघ्नं चक्षुष्य दीपनं बल्यञ्च । रा नि.व.१५ । नवीत्य नवनीत क्षयकासघ्नं बल्यं नेत्ररोगघ्न कफघ्नं दीपनञ्च । अत्रि ८ष. । See छागनवनीतम् ।

आजन्मसुरभिपत्रः(त्रा) । पु,स्त्री। मरुवकवृक्षे । गन्धतुलसी । নাগদনা इति च लोके । रा.नि.व.१० ।

आजमूत्रम् । क्ली । छागमूत्रे । मद.व.८ ।

आजरसः । पुं । छागमांसक्वाथे । च.द यक्ष्म. ।

आजवल्लः । पुं । वनतुलसाम् । বনতুলসী । हि श्वेतबर्बरी । मं रानतुलसभेद । मा.आजवला । गुणा.—"आजवल्लः कटुश्चोष्णः शीतो दाहकरः प्रियः । रुची रुच्यो दीपकः स्याल्लघुः पाकी च पिच्छलः । तिक्तश्च मधुरश्चैव सुखप्रसवकारकः । व्रण्यो वातहरश्चैव कफनेत्ररुजापहः । मूत्रकृच्छ्रारुचिविषकामलाकुम्भकामलाः । आनाहवातशूलाग्निमान्द्यत्वग्विषरुक्क्रिमीन् । रक्तदोषश्वासकासदद्रुहृत्पार्श्वरुग्ज्वरान् । कण्डूकुष्ठवमींश्चैव नाशयेदिति कीर्त्तितः । सुगन्धाजवल्ल. प्रोक्तः कटुश्चोष्णश्च दीपकृत् । सुगन्धः पित्तकृन्निद्राजनको वान्तिवातनुत् । वह्निबाधापार्श्वशूलकासश्वासकफाञ्जयेत् । शोथश्चाङ्गस्य दौर्गन्ध्यं नाशयेदिति कीर्त्तित." ॥ वै.निघ. ।

आजक्षीरम् । क्ली । छागदुग्धे । गुणाः—आजं गव्यगुणं ग्राहि दीपनं लघु चयार्शोऽतीसारप्रदरास्रमज्वरघ्नं । एतच्च दुग्धं सर्व्वरोगघ्नम् । मद.व. ८ । छाग कषायं मधुरञ्च शीतं ग्राहि लघु पित्तचयापहारि । कासज्वराद्या रुधिरातिसारे हितं पयश्छागलजं त्रिदोषजित् । अत्रि.८ष. । वा.टी. हेमा. ।

आजानेयः । पुं । कुलीनाश्वे । हे च । तदुक्तं —"शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तोऽपि पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः ।" शालिहोत्रः ।

आज्यम् । क्ली । घृते । रा.नि.व.५ । श्रीवासे । টার্পিন তৈল इति कश्चित् । शब्दकल्प. ।

आञ्जिनेयः । पुं । जन्तुविशेषे । আজ্নাই, আজ্জুনি । श.मा. ।

आटरुषः
आटरूषः (षकः) } पुं । Justicia adhatoda. Adhatoda vasica) वासकवृक्षे । ছোট বাসক, মধু বাসক বা বাসকী । हि अडुसा । मं अडुलसा । रा.नि व.४भा.पू १भ. । सि.यो.र.पि चि तन्त्रान्तरयोगे ।"आटरुषकनिर्य्यूहे ।" "राजवृक्षाटरुषकै. ।" सि.यो.ज्वरे । See वासकः ।

आटिः (टी) । पुं, स्त्री । (Turdus gin-

giniianus.) शरारिपक्षिणि। शवाल पाथि। मं वगलीपचीष। मद व.१२। See आडी।

आटीकर: । पुं। वृषे। वै.निघ।

आटीमुखम् (वदनम्) । क्ली। व्रणविस्रावणाय शस्त्रविशेषे। सु सू.८ष। शरारिचञ्चुवदाकारत्वात् तथाभिधीयते। "कुशाटीवदने साध्ये ष्यङ्गुल स्यानयो फलम्।" ऋचि।

आटोप: । पु। उदरमध्ये सवेदनगुडगुडाशब्दे। स च वायुजन्यो भवति। मा नि। 'आटोपो गुडगुड़ाशब्द मोक्तो जठरसम्भव।' भा। [पो़ता।

आड़म्बर: । पु। Eyelid नेत्रच्छदे। চকের

आड़ि: । पु। शरारिपक्षिणि। शवाल पाथि। मद.व १२। मत्स्यविशेषे। আড় মাছ। गुणा — गुरु स्निग्ध वातश्लेष्मकोपन बलकर शुक्रमेधाविवर्द्धकाय। राज।

आडिका (ड़ी) (डीकी) । स्त्री। शरालिपक्षिणि। मद व १२। गुणा —'आडी वातविकारकासहननी बल्या तथा दीपनी।' ऋचि २२च.।

आढ़क: । पु,क्ली। शमीधान्यविशेषे। अरहर। हि टोर। प सु.। अष्टशरावमिते धान्यमानविशेषे। आढ़ि। मं पायली। प्रस्थचतुष्टये। 'चतुःप्रस्थमथाढकम्' पुष्कलचतुष्टयमिते माने। पुष्कलानि तु चत्वारि आढक परिकीर्त्तित। द्रवद्रोणचतुर्थभागे (८ वा १७ সের)। See आढकी।

आढ़किक: (कीन.) । त्रि। आढकमितवपनयोग्यक्षेत्रे। अम.।

आढ़किका । स्त्री। आढक्यां। वै निघ.।

आढ़की । स्त्री। (Cajanus, indicus, syn cytisus cajan) शिम्बीधान्यविशेषे। अड़ह्र, आइरि। हि रहर, टर्, तुवरी, टुमुर। हैमा। सा श्वेतरक्तपीतभेदात्रिधा। तत्र साधारणाढकीगुणा —कषाया मधुरा कफपित्तजित् ईषद्वातकरी रुच्या गुरु ग्राहिणी च। इति विदलाढकीगुणा। रा नि व १६। "आढकी तुवरा रूक्षा मधुरा शीतला लघु। ग्राहिणी वातजननी वर्ण्या पित्तकफास्रजित्॥" भा पू १भ। "मृदु कषाया च सरक्तपित्त स्रुत कफं हन्ति सुखवर्चा। गुल्म ज्वरारोचककासहृद्दिंहृद्रोगदुर्नामहराढकी स्यात्"। ऋचि १५च। दिव्याढकी दीपकरी। रक्ता—बल्या रुच्या पित्तनाशनी च। पीता—दीपनी पित्तदा स्तुही च। रा नि व १६। परिमाणभेदे। आढ़ि। मं कचिक। सौराष्ट्रमृत्तिकायाम्। हे च। गोपीचन्दने। तन्नामकगन्धद्रव्ये। अ टी।

आढ़कीयूप: । पु क्ली। तुवरीयूषे। অড়রের জোল। गुणा —बल्यम्। रा नि व १६। "भवेदाढक्या मधुरश्च यूष विशेषत्य वातनिवारणश्च। श्लेष्मापह पित्तहर नराणा॥" ऋचि १२च।

आढ्यपवन. । पु। ऊरुस्तम्भरोगे, वा बवाह रिद्रादौ।

आढ्यवात: । पु। वातरक्ते, वातरोगभेदे। लक्षण—"चल स्निग्ध मृदु शीते शोफोऽङ्गुमृदुलथा। आढ्यवात इति श्रेय सक्थ्नो भेदश्च त॥ च। [निघ।

आढ्या । स्त्री। अजमोदायाम्। वाकुची। वै

आणि: । पु, स्त्री। तन्नामकमर्मस्थाने। १८ सायुमर्म्म। तस्य च स्थानम् जानूर्द्ध्वमुभयपार्श्वतो ऽङ्गुलित्रयमितम्। सु शा ६च।

आतङ्क: । पु। ज्वरे। रोगे। रवा। सन्तापे। शङ्कायाम्। मे कचिक।

आतञ्चनम् । क्ली। तर्पणे। अम.। उपद्रवे। निक्षेपे। सु, प्रतीवापे।

आतनम् । क्ली। दर्शने।

आतप. । पु। रौद्रे। एतत्सेवन स्वेदमूर्च्छारक्तवपादाहभ्रमकर पित्तवैवर्ण्यकरञ्च। मद व १२। कटु रूक्ष नेत्ररोगप्रकोपनश्च। रा नि।

आतपतण्डुल. । पु। अखिन्नतण्डुले। অাতপ চাল।

आतपत्रम् (कम्) । क्ली। छत्रे। रवा।

आतपर्णिका (र्णी) । स्त्री। चौरिकायाम्।

आतर्पणम् । क्ली। तृप्तौ। मे।

आतपशुष्क: । त्रि। रौद्रशुष्के।

आतपाभाव: । पु। छायायाम्।

आतापि: (पी) । पुं। चिल्लपक्षिणि। চিল পক্ষী। मं समारी। हला.।

आतायी । पुं । चिल्लपक्षिणि । चिल । अम ।

आतिः । पुं । शरारिपक्षिणि । हला ।

आतुरः । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० । मृतिनिर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि वा । ज्ञापकत्वञ्च रोगाणामातुरस्य गुणा मता: ॥ भैष. ।

आत्यः । पुं । (Annona reticulata.) The custard apple tree. आता इति प्रसिद्धफलवृक्षे । आता गाछ । हिं सरीफा । म सिताफलीचेझाड । क्ली । तत्फले । फलगुणा. —तृप्तिजनक रक्तवर्द्धकं स्वादु शीतलं हृद्यं बल्यं मांसकर दाहरक्तपित्तवातघ्न । राज. ।

आत्मगन्धकः । पुं । गन्धतैले । मं रत्नावील । वै.निघ. ।

आत्मगन्धिहरिद्रा । स्त्री । कर्पूरहरिद्रायाम् । मं कापूरहलदी । वै निघ. ।

आत्मगुप्ता । स्त्री । (Mucuna pruriens, Carpopogon pruriens.) कपिकच्छ्वां । आलकुशी, दया, धुनाबिछुड़, शूयाशिम्बी इति च । हि कौंच । मं कुहिरी । तैं दुलगुंडि । गुणा: —शुक्रवर्द्धनी मधुरतिक्ता मांसवर्द्धका गुरुः वा तघ्री बल्या कफपित्तरक्तघ्नी च । तद्वीजं—वातघ्नम् अतिशुक्रवर्द्धकञ्च । भा पू. १भ.मद व.१। तत् फलं स्त्रीषु हर्षजनकत्वात् वाजीकरणम् । वा.सू. १५अ.दूर्वादिव. । स्वादु: उष्णा वातघ्नी शीतपित्तास्रघ्नी व्रणघ्नी च। रा.नि व.३। दूर्वानन्तानिम्बवासात्मगुप्ता । शतावर्य्याम् । रा.नि.व ३ ।

आत्मग्राही । त्रि । कुक्षिम्भरौ, स्वोदरपूरके ।

आत्मघोषः (षा) । पुं,स्त्री । काके । हारा । कुक्कुटे । श च. ।

आत्मजः । पुं । पुत्रे । [च.चि.२अ. ।

आत्मजा । स्त्री । कन्यायाम् । शुकशिम्बाम् ।

आत्मनीनः । पुं । पथ्ये । रा.नि.व २० । पु । प्राणधारे । पुत्रे । [श मा. ।

आत्ममूली । स्त्री । दुरालभायां । मं धामासा।

आत्मम्भरिः । त्रि । स्वार्थपरे । अम ।

आत्मरक्षा । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायां । वड माकाल कन लता । रा.नि.व.२ । मद.व १ ।

आत्मवत् । त्रि । यत्नवति, धृतिमति ।

आत्मविज्ञानम् । क्ली । योगाभ्याससमाधिनैव परमात्मस्वरूपविज्ञाने । वा.सू.१अ. । [रा नि.व.४।

आत्मशल्या । स्त्री । शतावर्य्यां । शतमूली ।

आत्मा । पुं । शरीरे । मे लचिक । जीवे । वायौ। अग्नौ । हे.च. । मनसि । मे: ।

आत्मायी (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषे । त्रिका ।

आत्मोद्भवा । स्त्री । (Glycine debilis,) माषपर्ण्यां । माषाणी । वनमुद्गे । रा.नि.व.३.। कन्यायाम् ।

आत्यूकः । पुं । वहूं ।

आत्यूहः । पुं । Gallinule. दात्यूहपक्षिणि ।

आत्रेयः । पुं । An essential juice of the body. शरीरस्थरसधातौ । हे च. ।

आत्रेयिका (यी) । स्त्री । ऋतुमत्यां स्त्रियां । हला । मे यत्रिक ।

आदर्शः । पुं । दर्पणे । टीकायां । प्रतिपुस्तके । मे.शत्रिकं । [शिवे । सु कल्प ५अ । See सर्प. ।

आदर्शमण्डलः । पुं । मण्डलिजातीयसर्पवि-

आदानम् । क्ली । अश्वालङ्कारविशेषे । हे.च. । निदाने । रोगलक्षणे । रा नि व.२० ।

आदाना (नी) । स्त्री । हस्तिघोषायाम् । धुन्धुल । हि तोरा नतुवा । र मा. । भैष.क्षुद्ररो. चि.महानीलतैले ।

आदिकारणम् । क्ली । निदाने । अम. ।

आदित्यः । पुं । अर्कक्षुपे । श्वेतार्कक्षुपे । आकन्द गाछ । सूर्य्ये । अम. ।

आदित्यकान्ता । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़िया । वै निघ. । [स्मौगाके ।

आदित्यतेजा । स्त्री । आदित्यभक्तायां । स्रा-

आदित्यपत्रः (क.) (त्रा) । पुं, स्त्री । आदित्यभक्ताभेदे । हुड़हुड़िया भेद । गुणा:—कटुः उष्णवीर्य्यः कफघ्नः वातरोगघ्नः दीपनः जाठरगुल्मघ्न. अरोचकघ्न । रा नि.व.७ । अर्कभेदे ।

आदित्यपर्णिका (नी) (र्णी) । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़िया । तन्नामकौषधि

आध्मातः । पु । वायुरोगभेदे । मेदिनी । क्ली । उदरस्फीतौ । अ द अग्निमान्द्य चि पथ्यापथ्ये । त्रि । दग्धे । स्फीते ।

आध्मानः । पु क्ली । वातव्याधिविशेषे । आना हे उदरस्फीतौ । পেট ফোলা, মুদো । स्वरूप यथा —साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम् । आध्मानमिति जानीयाद्घोरं वातनिरोधजम् । आध्माने लङ्घनं पूर्व्वं दीपनं पाचनं तत । फलवर्त्ति क्रिया कुर्य्याद्वस्तिकर्म्म च शोधनम् । सु नि १५ ।

आध्मानी । स्त्री। नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा नि व १२ । [याम् । अम अ र ।

आध्या (नम्) । स्त्री, क्ली । स्मृतौ । चिन्ता

आध्यात्मिकः । त्रि । आत्मसम्बन्धीये ।

आन । पु । अन्तर्मुखश्वासे । उच्छ्वासे । बहिर्मुखश्वासे । हे च । [भा ।

आनन्द । पु । सम्मदे । मद्ये । राजजम्बूवृक्षे ।

आनन्दपटम् । क्ली । नवोढावस्त्रे । हारा ।

आनन्दप्रभवम् । क्ली। रेतसि। वीर्य्ये । हे च।

आनन्दभैरवः । पु। शीताङ्गसन्निपाते रस । व्योष त्रिकटु,पिप्पल्या मरिचस्य च प्रत्येकभागत्रयम् ग्राह्यम् । "हिङ्गुलञ्च विषं व्योषं मरिचं टङ्कणं तथा । जातीकोषं समं चूर्णं जम्बीरद्रवमर्द्दितम् । रक्तिमात्रां वटीं कुर्य्यात् ।" द्वितीय ज्वराति सारे । "हिङ्गुलञ्च विषं व्योषं टङ्कणं गन्धकं समं । जम्बीररसमयुक्तं मर्द्दयेद्यामकद्वयम् ॥" भावा १२ । तृतीय प्रमेहाधिकारे । अन्य रस पारदभस्म । "वङ्गभस्म समं स्वर्णं रसं चौद्रैर्विमर्द्दयेत् । हिगुञ्ज भक्षयेन्नित्यम् ।" र सा म ।

आनन्दभैरवी(वटी) । स्त्री । शीताङ्गसन्निपाते रस हिङ्गुल विष त्रिकटु मरिचं टङ्कण (সো হাগা) पिप्पली जातीकोषं (জয়িত্রী) द्रव्याणि समभागानि । विष त्रिकटुकं गन्ध टङ्कण शत गन्धकं । पुनर्नवा च बीजानि हिङ्गुल नवमं स्मृतम्। एतानि समभागानि दिनैक विजयाद्रवे । मर्द्दये द्वल्लकाभाम् वटीमानन्दभैरवी। भक्षयेच्च विरेचानु सारीमूत्रकषायकं ।" र.सा सं । [मूली ।

आनन्दा । स्त्री । विजयायां । सिद्धि । हिं भाङ । वार्षिकीपुष्पवृक्षे । বেলফুল । হি বেলা । भा पू १भ पुव । आरामशीतलायाम् । रा नि व. १० । मुद्गपर्ण्याम् । वै निघ ।

आनन्दी । स्त्री । আকন পাতা इति प्रसिद्ध वृक्षे । श च । आरामशीतलायाम् । रा नि व १०।

आनन्दोदयरस । पु । पाण्डुरोगे रस । "पारद गन्धक लौहमभ्रकं विषमेव च । समांश मरिच चाष्ट टङ्कणञ्च चतुर्गुणम् । भृङ्गराजरसै सप्त भावनाश्चाम्लदाडिमैः । गुञ्जाद्वयं पर्य्यङ्कवटिं खादेत्सायं । भैष पाण्डु चि ।

आननम् । क्ली । मुखे । रा नि व १८ ।

आनयः । पु । उपनयने ।

आनर्त्त. । पु । जले । मेदिनी ।

आनाखुः । पु । दृष्टतुल्यायाम् । प सु ।

आनाह । पु । विण्मूत्ररोधकव्याधौ । মুদো । तस्य लक्षणं —"आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन । प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेन विकारमानाहमुदाहरन्ति" । भा । मा नि ।

आनील. । पु। नीलवर्णाश्वे। वङ्गे । स कथित। हे च । त्रि । ईषन्नीलवर्णे । [द अर्श चि ।

आनुलोमन. । त्रि । अनुलोमकारिणि । च.

आनुलोम्यम् । क्ली । सारल्ये । च द अर्श ।

आनुवासनिकम् । क्ली । अनुवासनवस्तौ । च चि २५.। See अनुवासनवस्ति ।

आनूप । पु । महिषे । जन्तु । अनारस इति ख्याते वृक्षे । हिन्तालवृक्षे । হেতালগাছ । प सु । अनूपदेशवासिप्राणिमात्रे। देशविशेष । क्ली । भौम जलविशेषे । तल्लक्षणगुणा —"बहुदुर्ब्बलच्छय वातश्लेष्मामयान्वित । देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जलम् ॥ इति । See अनूप । कर्क्के । रा नि व १४ । See जलम् ।

आनूपजलम् । क्ली । अनूपदेशभवजले । तद्गुणा —स्वादु स्निग्धं गुरु पित्तहरं पामाकण्डूवात कफज्वरकारकं । रा नि व १४ ।

| क्ली ।

करकहरिणशशकक्रीडसारङ्गाणां मांसेषु । तच लघु स्वादु बल्य हृद्यं कषायञ्च । रा.नि.व.१७।

आनूपपक्षिमांसम् । क्ली। सारसहंसचक्रवाकादिमांसे। गुणाः—शीतलं स्निग्ध-वातकफघ्नं गुरु च । रा.नि.व.१७। [अनूप.।

आनूपभूमिः । स्त्री । सजलभूमौ । See

आनूपमांसम् । क्ली। कूलेचर प्लव कोशस्थ पादिमत्स्यानां मांसेषु। ते च गवयवराहच्छागक्रोडगएडकादय । रा.नि.व.१७। गुणाः—मधुरं स्निग्धं गुरु अग्निमान्द्यकरं कफकरं मांसपोषकं अभिष्यन्दि प्रायेण हितञ्च । भा.पू.१भ.। सि.यो.वा.व्या. शान्तस्वेद.।

आनूपवर्गः । पुं । तद्देशस्थप्राणिवर्गे । आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः ।। तद्यथा—कूलचराः प्लवाः कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति । तत्र गजगवयादयः कूलचराः पशवः । तन्मांसं वातहरं वृष्यं मधुरमित्यादिगुणयुक्तम् । हंससारसादयः प्लवाः स ह्यातचारिणश्च—तन्मांसं रक्तपित्तादिहरम् । शङ्खशङ्खनखादयः कोशस्थाः—तन्मांसं स्वादुरसपाकत्वादिगुणम् । कूर्मकुम्भीरादयः पादिनश्च । सु.सू.४६अ.। आनूपाख्येषु विज्ञेयाः श्लेष्मला वातकोपनाः । चरि.२०अ.।

आन्तरि(री)क्षजलम् । क्ली। आकाशसलिले । तच्चतुर्विधं भवति धारं कारं तौषारं हैमभेदात् । तेषु धारं वर्षोद्भवं, वर्षोपलोद्भवं कारम्, नीहारतोयं तौषारं, तथा प्रातर्हिमोद्भवं हैममिति। धारमपि द्विविधं सामुद्रगाङ्गभेदात्—तयोर्गाङ्गं गुणाढ्यमदोषं पाचनञ्च। तदुक्तं आश्विने स्वातिविशाखस्थे रवौ मेघो यद्वर्षति वारि तद्गाङ्गं, तथा मार्गशीर्षादिमासेषु मेघो यद्वर्षति तोयं तत्सामुद्रं ज्ञेयम्। तत्परीक्षा दधिलिप्ते रौप्यपात्रे शाल्योदनपिण्डं विन्यस्य वर्षायां धृते न विकारमेति शुद्धत्वेन तदा गाङ्गं श्रेयम्। तच्च जलं गाङ्गं स्वादु शीतलं रुचिप्रदं कफपित्तघ्नं निर्दोषं स्वच्छं लघु निःस्वगुणाधिकञ्च । तथा सामुद्रजलं शीतं गुरु कफवातकरं। यथा चित्रानक्षत्रे पतितं तद्गुणार्धं गाङ्गवद्भवति, तथैव मयविषमेव वारि रसायनमाशु वि पतितं नानारसत्वं याति । रा.नि.व.१४। See गङ्गाम्बु ।

आन्त्रम् । क्ली । अन्त्रे ।

आन्त्रिकः । त्रि । अन्त्रसम्बन्धीये ।

आन्दोलनम् । क्ली । कम्पे ।

आन्धसिकः । त्रि । पाचके । अम ।

आन्ध्रदेशपूगम् । क्ली। तद्देशीयपूगफले। गुणाः—पाके मधुरं किञ्चिदम्लं तुवरं वातकफघ्नं मुखजाड्यकरञ्च । वै निघ.।

आपः । क्ली(ब) । जलसमूहे । पु । अष्टवसुन्तमे । स्त्री । बालके । बाला । अम.।

आपक्वम् । त्रि । ईषत्पक्वे कलायादौ । अम । रीटिका इति केचित् ।

आपगाजलं (वारि) (सलिलम्)। क्ली। नदीजले। गुणाः—"नादेयं दीपनं रुच्यं वातलं लघु लेखनं" । मद.व.८। See नदी ।

आपणः । पुं । हट्टे । पण्यविक्रयस्थाने । अम।

आपतिकः । पुं । श्येनपक्षिणि । वाजपक्षी ।

आपनम् । क्ली । मरिचे । श.च.।

आपनिकः । पुं । इन्द्रनीलमणौ । [व १८।

आपन्नसत्वा । स्त्री । गर्भवतीनार्याम् । रा.नि.

आपस्तम्भिनी । स्त्री। लिङ्गिनीलतायाम्। रा.नि.व ३।

आपाकः । पुं । पोयान् इति कुम्भकारस्य वा इष्टकादिपाकदाहस्थाने । जटा ।

आपानम् । क्ली । पानभूमौ । हला ।

आपालिः । पुं । केशकीटे । उकुण । अम ।

आपिञ्जरम् । क्ली । स्वर्णे । सोणा । रा.नि.व.१३।

आपीतः । पुं । तुणीवृक्षे । तूंन गाछ । गुणाः—कटु कषायौ मधुरः लघुः तिक्तः ग्राही हिमी वृष्यः व्रणकुष्ठरक्तपित्तघ्नश्च । भा.पू.१भ.। क्ली । रौप्यमाक्षिकधातौ । स्वर्णमाक्षिके। रा.नि.व.१३ । पद्मकेशरे । मद.व ३ ।

आपीनम् । क्ली । ऊधसि । हला । सुवर्णसुल्याम् । सोणारूपो । अम । पुं । कूपे ।

आपुपः (पूपः) । पुं । पिष्टके । रत्न.। आनुपतनुमार्थे । राज.।

आपूप्यः । पु । सक्तुके । चूर्णके । छातु, मयदा, বেশম্ । বিকা. ।

आपूर्य्यमाण. । पु । शुक्लपक्षे । [१२।

आपूषम् । क्ली । रङ्गे । वा॰, व्रङ्ग । रा नि व.

आप्तः । त्रि । विश्वस्तवाचि । 'रजस्तमोभ्यां नि र्मुक्ता तपोज्ञानबलेन ये । येषां त्रिकालममलं ज्ञा नमव्याहृत सदा । आप्ता शिष्टा विबुधास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ॥' चर. ।

आप्ता । स्त्री । जटायाम् । ज्ञारा ।

आप्यम् । क्ली । कुष्ठौषधौ । कुड । भ टी. भा पू १भ. । त्रि । जलविकारजे फेनादौ ।

आप्यायनम् । क्ली । तर्पणे । प्रीणने । रा नि.

आप्र(प्ला)वः (प्लुतम्) । पु, क्ली । स्नाने । अम । हे त्र ।

आफिङ्गम् । क्ली । अहिफेने । श चि ।

आफीनम् । क्ली । अहिफेने । वै निघ ।

आफु(फू)कम् । क्ली । अहिफेने । আফিম । भा पू १भ ।

आबाधा । स्त्री । पीडायाम् ।

आब्दिका । स्त्री । तिन्तिड्याम् । श र ।

आभा । स्त्री । बब्बूले । বাবলা । म बाभूल । भा पू १भ वटादिव । च.द भग्न चि वा व्या एरण्ड पाके । भा त्रिकशूल चि । महाशतावर्य्याम् । See बर्बूर ।

आभागुग्गुलु. । पु । अस्थिविकारे, अस्थिभङ्ग ने च हित । आभाबब्बूली । বাবলা । "आभा फलत्रिकव्योषै सर्व्वैरेभि समीकृतै । तुल्यो गुग् गुलुरायोज्यो भग्नसन्धिप्रसाधक ॥ च द भग्न चि ।

आभीलम् । क्ली । शरीरपीडायाम् । वै.निघ ।

आमः । पु । व्याधिभावे । मौ । मलवैषम्यरोगे। रा नि व २० । अपक्वान्नरसे । सि यो अजी चि. वृन्द । तल्लक्षण यथा—"आहारस्य रस सारो यो न पक्वोऽग्निलाघवात् । आमसंज्ञां स लभते बहु व्याधिसमाश्रय । आममन्नरसं केचित् केचित्तु म लसञ्चयम् । प्रथमां दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रच क्षते । उभयोऽन्यरसत्वेन धातुमायममपाचितम् । दुष्टमामाशयगत रसमाम प्रचक्षते" ॥ इति । विज र । षट्प्रकाराजीर्णरोगेषु । See अजीर्णम्।

आमकः । पु । कुष्माण्डे । [गन्धयुक्त । अम. ।

आमगन्धिः । त्रि । विस्रगन्धयुक्ते । আঁসটে

आमगन्धिहरिद्रा । स्त्री । (Curcuma reclinata) আম আদা । हि आमहलदी । वै निघ ।

आमघ्नी । स्त्री । कटुकायाम् । रा नि व ६ ।

आमचणक । पु । अपक्वचणके । কাঁচা ছোলা । म कचे भोंदे,भोलेहरभरे । क रह्लिला, हसिरकडले । गुणा' शीतल रुच्य सन्तर्पण तृषादाहहर गौल्य अश्मरीशोषघ्न कषाय दुंष त्कटुवीर्य्यच । रा नि व १६ ।

आमज्वरः । पु । अपक्वज्वरे । কাঁচা জ্বর । 'लालाप्रसेको हृल्लासहृदयाशुद्ध्यरोचकम् । त न्द्रालस्याविपाकाय वैरस्य गुरुगात्रता" इत्यादि आमज्वरस्य लिङ्गम् ॥ मा नि. ।

आमण्डः (क) । पु । एरण्डवृक्षे । प.सु । शुक्लैरण्डे । रा नि व ८ । भा पू १भ ।

आमण्डवासः । पु । आसवे । वै निघ ।

आमतिन्तिडि (डी) । स्त्री । अपक्वतिन्ति ड्याम् । কাঁচা তেঁতুল। [याम् । अम ।

आमनस्यम् । क्ली । वैमनस्ये । दु खे, पीडा

आमपत्रिका । स्त्री। चिञ्चीशाके। म चिचिला। वै निघ । [সর্দ্দি হওন ।

आमपीनसम् । क्ली । कफे । कफाक्रमणे ।

आमयः । पु,क्ली । कृष्णागुरुणि । र.मा । कुष्ठे। कुड । रा नि व ११ । सि यो अप चि । "गिरौ पलग्रनामये ।" भा.म १भ ज्व चि शालपर्ण्यादि मूलामयमधुस्रुता । रोगे । छर्द्दे । रा नि व २० ।

आमयव्याप्तः । त्रि । रोगिणि ।

आमयावी । त्रि । रोगिणि । रा नि व २० ।

आमरक्तम् । क्ली । रक्तामाशयरोगे । मा नि । See अतिसार । [शैकण्ठ ।

आमरसः । पु । अपक्वरसे । सि यो.अजी चि.

आमलः (कः) । क्ली । आमलक्यां । আমলা

गाछ। वासकाडवि। वानक गाछ। श च.। काष्ठ धात्रीफले। काठ आम्ला। See काष्ठधात्री फलम्। पद्मकाष्ठे।

आमलकचूर्णम्। क्ली। रसायनाधिकारे। च चि १भ।

आमलकगुण्ठ.। पुं। काष्ठामलके।"सुद्धाम लकगुण्ठ्यौ" १ प.द ज्व पद्ममुष्टि।

आमलका (की)। स्त्री। (Phyleanthus emblica, Syn Emblica officinalis.) स्वनामख्याततरुवे। आमला गाछ। हि मर्वोरा। म आवली। क नेल्लि। उत् अडा। आमलकी गुणा —हरीतकीतुल्या। विशेषतु रक्तपित्तप्रमेह ग्लानिकरी स्वाथ्यकरी रसायनी अम्लरसा च। मद व १। भा.पू १भ। कषायाम्ला मधुरा शी तला लघु दाहपित्तवमिमेहशोफघ्नी रसायनी च। रा नि व ११। अस्या फलमपि अम्लत्वादायु माध र्य्यंण पित्त रुक्षकषायत्वात् कफञ्च हन्ति इति त्रि दोषघ्नं। मद व १। आमलस्य फल शुष्क तिक्त मम्ल कटु स्मृतम्। मधुर तुवर केश्य भग्नस न्धानकारकम्। तथा आमलक्यास्तु हृचस्य मज्जा तु तुवरा मधु। वमिकृद्वातपित्तघ्नी धान्ये तु फल वद्गुणा। वै निघ। अम्लमामलक मदुशीतवीर्य्य त्वात् पित्त शमयति। सु मू ४५भ। तान् गुणां स्तानि कर्म्माणि विद्यादामलकीष्वपि। य न्युक्तानि हरीतक्यां वीर्य्यस्य तु विपर्य्यय॥ च चि १भ। काष्ठधात्रीफल स्वादे कषाय कटु शीतपित्तास दोषघ्न। भूम्यामलक्याम्।

आमलकायसम्। क्ली। रसायनविशेषे। इद ब्रह्मरसायनमपि कथ्यते। आमलकं निरास्थ य थोक्तविधिना शुष्कं ८ श जीवनीयादिक मिलित ८ श दशगुणवारिणा क्वाथयित्वा पादशेषे पूत क्वाथ ग्राह्यम्। तेन चूर्ण यथाविहितामिना सा ध्यम्। च चि १भ।

आमलकावलेह:। पु। रसायनविशेषे। च चि १भ.रसायनाधिकारे।

आमलकीपत्रम्। क्ली। तालीशपत्रे। वै निघ।

आमलक्यादि। पु। तदादिवर्गे। आमलकी हरीतकी पिप्पली विभीतकश्चेति। आमलक्यादि रित्येष गण सर्वज्वरापह। चक्षुष्यो दीपनो हृद्य कफारोचकनाशन॥ सु मू. ३८भ।

आमलक्यादिचूर्णम्। क्ली। सर्वज्वरे हि त भेदि दीपनञ्च। आमल चित्रक पथ्या पिप् पली सैन्धव तथा। चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेय सर्व ज्वरहर पर॥ भा म १भ.ज्व चि.।

आमलच्छद:। पु। तालीशपत्रे। वै निघ।

आमलाद्यलौहम्। क्ली। रक्तपित्ते रसवि शेष। अत्र लौह सर्व्वचूर्णसम। आमलापिप पलीचूर्णं तुल्यया सितया सह। रक्तपित्तहर लौह योगराजमिद स्मृतम्॥ र.सा स.।

आमली। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। वै निघ।

आमवात:। पु। Acute rheumatism. स्वलक्षणविशिष्टवातरोगविशेषे। आम वात। 'अङ्गमर्द्दोऽरुचिस्तृष्णा चालस्य गौरव ज्वर। प पाक शूनताङ्गानामामवातस्य लक्षणमिति तल्ला क्षणम्। विरुद्धाहारचेष्टाया मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च। स्निग्ध भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायाम कुर्व्वतस्तथा। वायुना प्रेरितो ह्याम श्लेष्मस्थान प्रधावति। तेना त्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनी प्रतिपद्यते। वातपित्त कफैर्भूयो दूषित सोऽन्नजो रस। स्रोतांस्यभिष्य न्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिल। जनयत्याशु दौ र्ब्बल्य गौरव हृदयस्य च। व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुण। युगपत्कुपितावन्तस्त्रिक सन्धिप्रवेशकौ। स्तब्ध वा कुरुतो गात्र आमवात स उच्यत। मा नि.।

आमवातगजसिंहमोदक:। पु। आम वाते। अवादौ स्वच्छ किञ्चिल्लघु हरिद्रा मद यिन्त्वाते ऽप्यौक्त ततश्चूर्णादि सर्व्वं प्रक्षिप्य मो दकवत्पचेत्। ततो घृत मधु च प्रक्षिपेत्। शुण्ठी चूर्णस्य प्रत्येक यमान्याञ्च पलाष्टकं। जीरकस्य प ल द्वे च धान्यकञ्च पलद्वय। प्रत्येक शतपुष्पाया लवङ्गस्य पलं तथा। टङ्कणस्य पलं अष्ट मरिचस्य पलानि च। त्रिकटुत्रिफलाचारविद्युत्सीनां पल तथा। शठीला तेजपत्रञ्च चविकानां पलं तथा। अभ्र लौह तथा वङ्ग प्रत्येकञ्च पल पलम्। एतेषां सर्व्वचूर्णानां स्वच्छ दद्यात् गुडत्रय। घृतेन मधुना मिश्रं कर्षमात्रन्तु मोदकं॥ र.सा.सं.।

आमवातारिगुड़िका(वटिका) । स्त्री । आमवाते रसः । रस गन्धक सोहागा सैन्धव लौह ताम्र अभ्रभस्म—एषां प्रति १ तो. गुग्गुलोः १४ तो. त्रिफलाचूर्णं ३॥ तो. चित्रकचूर्णं ३॥ तो सर्व्वं घृतेन विमर्द्य वटी कार्य्या । भा.कौ. । रस.र । रसगन्धकलौहाभ्रं तुल्य टङ्गणसैन्धवं । समभागं विचूर्ण्याथ चूर्णाद्द्विगुणगुग्गुलुः ॥ गुग्गुलोः पादिकं देयं त्रिफलामूलवल्कलम् । तत्समं चित्रकं देयं घृतेन परिमर्द्दयेत् खादेन्माषद्वयं चास्य त्रिफलाचूर्णयोगतः ॥ इति । रसगन्धौ वरावह्निर्गुग्गुलुः क्रमवर्द्धितः । एतदेरण्डतैलेन मर्द्दयेदतिचिक्कणम् ॥ इति च । र.सा सं. । पाठान्तरे—रस गन्धकलौहार्कतुल्यटङ्गणसैन्धवान् इति । तथा—रसगन्धकलौहार्कमभ्रटङ्गणसैन्धवान् इति च ।

आमवातेश्वररसः । पु । आमवाते रसः । अत्र गन्धकादिसर्व्वं द्रव्यं पञ्चाङ्गुलरसे इति एरण्डमूलरसे । पुनः पुनरिति सप्तवारं भावयेत् । ततः सञ्चूर्ण्य पञ्चकोलक्वाथे. २० वारान् भावयेत् । ततः टङ्गणादिसर्व्वं योज्यम् । पाठः—शुद्धगन्धं पलार्द्धञ्च मृततास्रञ्च तत्समं । ताम्रार्द्धं पारदं शुद्धं रसतुल्यं मृतायस । सर्व्वं पञ्चाङ्गुलेनैव भावयेच्च पुन. पुनः । संचूर्ण्य पञ्चकोलोत्थै. क्वाथैः सर्व्वं विभावयेत् । रौद्रे विंशतिवाराँश्च गुडूचीमा रसैर्दश । भृष्टटङ्गणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् । टङ्गणार्द्धं विड देयं मरिचं विडतुल्यकं । तिन्तिडीक्षारतुल्यञ्च मृतशुल्बञ्च दन्तिकं । त्रिकटु त्रिफलञ्चैव लवङ्गं चार्द्ध भागिकं । आमवातेश्वरो नाम विष्णुना परिकीर्त्तितः ॥ र.सा सं. ।

आमशूलः । पुं । The cholic pain arising from indigestion. आमजन्यशूलरोगभेदे । तल्लक्षणं यथा—"आटोपहृल्लास वमीगुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेके. । कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति ॥" इति निदानम् ।

आमाजीर्णम् । क्ली । आमरसाजीर्णे ।

आमातीसारः । पुं । Dysentery. पड्वातीसारान्तर्गते रोगविशेषे । अस्य सम्प्राप्तिः—"अन्नाजीर्णात्प्रद्रुता. क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषा धातुसङ्घान् मलांश । नानावर्णं नैकशः सारयन्ति शूलो पेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥ संसृष्टमेभिर्दोषैश्च न्यस्तमप्स्ववसीदति । पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलञ्चाममन्त्रितम् ।" मा.नि. ।

आमानुबन्धः । पुं । आमसातत्ये । सर्व्वदा आमसञ्चये । च.द.यह चि.गुल्म्यादिः ।

आमान्नम् । क्ली । अपक्वान्ने । কাঁচা বা আতপ চাউল ।

आमाम्लम् । क्ली । आम्लाम्रे । কচি আম্ । गुणाः—"कषायमम्लरसं रुच्यं वातपित्तवर्द्धकञ्च ।" भा.पू १भ. ।

आमावस्था । स्त्री । अपक्वावस्थायाम् ।

आमाशयः । पुं । आमस्थाने । स च नाभिस्तनयोर्मध्यभागे । "नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृत. ।" रा नि.व.१८ । च । प्रवाहिकारोगे । আমাশা রোগ । See प्रवाहिका ।

आमिषम् । क्ली । मामधातौ । मांसे । रा.नि. व.१७ । भोग्यवस्तुनि । मे.पत्रिकं । त्रिका. ।

आमिषकरम् । क्ली । शोणिते ।

आमिषगन्धिनी । स्त्री । पूतन्यां । পুদিনা ।

आमिषप्रियः । कङ्कपक्षिणि । বাজ পক্ষী, কাক পক্ষী । रा.नि.व १९ । त्रि । मांसभक्षके ।

आमिषभुक्(षाशी) । त्रि । मत्स्यमांसभक्षके ।

आमिषस्नेहः । पुं । वसायाम् ।

आमिषी । स्त्री । जटामांस्याम् । भ.टी भ. ।

आमि(मी)क्षा । स्त्री । क्षीरसायाम् । ছানা इति लोके । तक्रकूर्च्चिकायां । सान्तानिकायाम् । "तप्ते पक्वे च पयसि दधियोगेन जातायां दुग्धविकृतौ । शृते क्षीरे दधि क्षिप्तमामिक्षा कथ्यते बुधै ।" हला. ।

आमिक्षीयम् । क्ली । दध्नि ।

आमुषः । पुं । (Bambusa Spinosa.) वंशविशेषे । বেউড় বাঁশ । श.च. ।

आमोदः । पुं । दूरगामिगन्धे । मल्लावर्त्याम् ।

आमोदकः । पुं । यमानिकायां । वै.निघ. ।

आमोदजननी । स्त्री । नागवल्ल्यां । পান । वै निघ. ।

आमोदा । स्त्री । अजावर्य्याम् । पुलकायाम् ।

आमोदी । त्रि । मुखवासने । कर्पूरादिवटिकाक्रान्तसुखगन्धे । श ठी॰ ।

आम्बोली । स्त्री । रक्तकुरण्टकभेदे, कोङ्कण देशे खमावा ख्याते । इक्षुदण्डौविशेष। (प्राकृत शब्द)। [श्मीये।

आम्भसिक. । पुं । मत्स्ये । त्रि । जलसम्ब

आम्रः । पु।(Mangifera indica) Mango tree स्वनामख्यातवृक्षे। आम् गाछ। मं आंबाफल। कं माविनफल। तै माविडि। आम्र पञ्चविध साधारणाम्र कोशाम्र राजाम्र महाराजाम्र रसालाम्रश्च। एषां विशेषा स्वस्वपर्य्याय मध्या। मालामादिगुणा यथा—कषायाम्लरसं सुगन्धि कण्ठरोगघ्नम् अग्निकरञ्च। बाल्हि मेहरक्त कफपित्तव्रणघ्नञ्च। मद व ६। पित्तप्रकोपवातरक्त कर लवणादिना रुचिकरञ्चेति। बद्धास्थि पित्तानिलकफकर बालवदेव। पक्व तन्निदोष शमन स्वादु पुष्टिकर गुरु धातुवृद्धिकर सन्तर्पण कान्तिकारि तृष्णाश्रमघ्नञ्च। रा.नि व ११। वा सू १५श न्यग्रोधादि। तरुपक्वाम्र गुरुवातहर मधुराम्ल पित्तप्रकोपनञ्च। कृत्रिमपक्व पित्तघ्नम्। पर्युषिताम्र रूक्ष बल्य वीर्य्यकरं लघु शीतल वात पित्तहरं सारकञ्च। गालितामरस बल्य गुरु वातहर सारक अहृद्य अतितर्पण वृंहण कफ वर्द्धनञ्च। आम्रखण्ड गुरु अतिरोचन दुर्जरञ्च। दुग्धाम्र वृष्य वर्ण्य स्वादु गुरुशीतलं रूच्य वृंहण बल्यञ्च। आम्रातियोगे मन्दाग्निञ्च विषमज्वर रक्तामर्श वद्धगुदोदर नेत्रामयञ्च करोति। भा पू १भ। आपक्वमाम्रं फलमेव शस्त सवाह्नि पित्तास्रजि कोपनञ्च। तथा विपक्व मधुरञ्च बाल्य मेदसपित्ता मयनाशनञ्च॥ चवि १७श। क्ली। आम्रफले। पलि, म सौ। पप्र १ख।

आम्रगन्धक (घृत्) । पु । समष्ठीलवृपे । मं कौतुवा। रा नि व ४।

आम्रगन्धा । स्त्री । कर्पूरहरिद्रायाम्। आम् आदा। हि कर्पूरहल्दि। भा पू १भ।

आम्रगन्धिहरिद्रा । स्त्री । आम्रहरिद्रायाम्।

आम्रतैलम् । क्ली । आम्रास्थितैले। आमेर कुसीर तैल। गुणा —ईषत्तिक्त मधुरं नाति पित्तकृत् वातकफहर रूक्ष सुगन्ध विशदञ्च। मद व८। सहकारतैलमीषत्तिक्तमतिसुगन्धि वात कफहरं सूक्ष्म मधुरं कषायमेवंनातिरक्तपित्तकरञ्च। चवि १४श।

आम्रत्वचा । स्त्री । आम्रवल्कले। आमेर छाल। गुण —कषाया। रा.नि व ११।

आम्रनिशा । स्त्री। आम्रहरिद्रायां। वै निघ.

आम्रपल्लवः । पु, क्ली । आम्रकिसलये। च सू क्वथ। गुणा —रुच्य कफपित्तघ्नश्च। भा पू १भ।

आम्रपुष्पम् । क्ली । आम्रमुकुले। आमेर वोल। गुणा —रुच्य दीपनश्च। रा नि व ११। अतीसारकफपित्तप्रमेहघ्न रक्तदुष्टिहर शीत वात लघ। भा पू १भ।

आम्रपेशिका (शी) । स्त्री । शुष्काम्रखण्डे। आमचुर, आमशी। म आवोशी। गुणा —बल्य मधुरा कषायरसा भदिका वातकफघ्नी च। भा पू १भ।

आम्रफलम् । क्ली । आम्रे।

आम्रफलपानकम् । क्ली। आम्रफलकृत पानकविशेषे। आमेर पाना। "आममाम जले स्विन्न मर्द्दितं दृढपाणिना। सिताशीताम्बुसंयुक्त कर्पूरमरिचान्वित। प्रपाणकमिदं श्रेष्ठ भीमसेनेन निर्म्मित। सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रिय सर्पणम्॥' भा पू १भ।

आम्रमय. । त्रि । आम्रकृते।

आम्रमूलम् । क्ली । आम्रशिफायां। आमेर शिकड। गुणा –सुगन्धि रुच्य सग्राहि शीतल च। रा नि व ११।

आम्ररसाकृति । पु। रसालाभेदे। किञ्चित्कुङ्कुमसंयुक्ता विमलदधिगालिता। शर्करं भवेत्पीता पक्वाम्ररससन्निभा॥ पीता शिखरिणी या सा लघ्वी वल्यती हि सा। सुरुच्या मधुरा बल्या वातपित्तहरापरेति॥

आम्रलेह. । पु । आम्रकृतलेहे। हिं दायते। आमेर चाटे। "तरुणाम्र भर्जयित्वा मर्दयेदुग्रकरे। सैन्धवं मरिच हिङ्गु भर्जित तत्र निक्षिपेत्। रुचिकृद्वायसेहोऽयं मधुरवृद्धिकारक"।

रूक्ष: स्निग्धो गुरुश्चोक्तः पाकविद्याविशारदैः ॥" वै.निघ. ।

आम्रवन्दः । पुं । आमवन्दाकाम् । आम गाछेर मान्दना । वै.निघ.२भ.ज्व.चि. ।

आम्रव(वा)टः । पुं । आम्रातके । मद.व.६।

आम्रवीजम् । क्ली । आम्रास्थिनि । आमेर आँटी वा कुशी । हिं कोइली । गुणाः—कषाय छर्दतीसारघ्नं ईषदम्लं मधुरं हृदयदाहघ्नञ्च । भा.।

आम्रवेतसः । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

आम्रहरिद्रा । स्त्री । आमनिशायाम् । आम हलुद । गुणाः—·······"तिक्ता चाम्ला रुचिप्रदा। लघुग्निदीपनी चोष्णा तुवरा च सरा मता । कफ-श्वोथव्रणं कासं श्वास हिक्का ज्वरं तथा । मुखरोगं रक्तदोषं नाशयेत् ।" वै निघ. ।

आम्रात: (कः) । पुं । The hogplum (Spondias mangifera.) स्वनामप्रसिद्धे वृक्षविशेषे । आमडा गाछ । हिं आम्बाड़ा । मं दरसालबांवा, आवाडे । फलगुणाः—"आम्रातम-म्लवातघ्न गुरूष्णं रुचिकारकं । पक्वन्तु तुवरं स्वादु रसपाकं हिमं स्मृतं । तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं हृद्यं विष्टम्भि बृंहणं । गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षया-पहम्। आमं फलं कषायाम्लं। पक्वं तत् मधुराम्लं स्निग्धं पित्तकफघ्नञ्च । रा.नि.व.११ । आम्रावर्त्ते । आमोट्, आमसत्त्व इति ख्याते । "पक्वस्य सह कारस्य कटे विस्तारितो रसः । घर्मशुष्को मुहुर्दत्त-आम्रातक इति स्मृत. ।" क्ली । आम्रातकफले । आमडा । राजाम्रे । भा.पू.२भ. ।

आम्रातकः । पुं । पलाशिकायाम् । रा.नि.व. २१ । च.सू.४अ. ।

आम्रावर्त्तः । पुं । Inspissated mango juice. आम्रातके । आमोट्, अमोट, अमा-सट इति च प्रसिद्धे । हिं अमट । मं आंबेरसा पोळी । विधि:—पक्वाम्ररस. पटे विस्तारितः सौरद्रव्यः आम्रावर्त उच्यते । गुणाः—तृषाच्छर्दि-वातपित्तघ्नः सारकः रुच्य. लघुश्च । भा.पू.१भ. ।

आम्रास्थि । क्ली । आम्रबीजमध्ये । आमेर आँटी । च.सू.४अ ।

आम्लः । पुं । तिन्तिड्याम् । टेंतुल गाछ ।

अम्लवेतसे । मद व.६ । वै.निघ.२भ.वा.व्या.प्रश्न-हीना चि. । वि. । अम्लरसे । "अम्लम् पाचनो रुच्यः लघुः पित्तकफप्रदः । लेखनोष्णः क्लेदनश्च वाह्ये शीतलताकरः । स्निग्धोष्णः सारकश्च भूसडोष-नकारकः । द्विजरोमूर्षा हर्षदश्च वातनाशकरो मतः । अत्यासेवनेनैव तिमिरं दाहहृद्भ्रमा. । ज्वरकण्डूपाण्डुरोगविसर्पस्फोटकुष्ठकृत् ।" वै.निघ. ।

आम्लका । स्त्री । नागरदेशप्रसिद्ध पलाशी-लतायाम् । वै निघ ।

आम्लटकः । पुं । चुक्रक्षुपे । चूक । र.मा. ।

आम्लपञ्चकम् । क्ली । अम्लरसयुक्तफलपञ्चके यथा—कोल दाडिम वृक्षाम्ल चुक्रिकाम्लवेतसैः प-ञ्चाम्लफलम् । जम्बीर नारिङ्गाम्लवेतस तिन्तिडीः वीजपूरकमिति वा फलाम्लपञ्चकम् । रा.नि.व.२२। पञ्चाम्लं । [वै निघ. ।

आम्लपत्रकः । पुं । चुक्रायां । टक पालङ्। ।

आम्लपत्री । स्त्री । पलाशीलतायां । वै.निघ. ।

आम्लपित्तम् । क्ली । स्वनामख्यातरोगविशेषे । See अम्लपित्तं ।

आम्लफलम् । क्ली । कपित्थफले । वै.निघ ।

आम्ललोटिका । स्त्री । क्षुद्रचिञ्चायाम् । वै. निघ । [आमरुल ।

आम्ललोणिका । स्त्री । अम्ललोणिकायाम् ।

आम्लवल्लीत्वम् । क्ली । पित्तज्वररोगविशेषे ।

आम्लवती । स्त्री । अम्ललोणिकायाम् । मं आंबवती । वै निघ. ।

आम्लवर्गः । पुं । अम्लवर्गे । See अम्लवर्गः ।

आम्लवर्मी । स्त्री । आंबटवेल इति महाराष्ट्र-प्रसिद्धलतायां । गुणाः—"आम्लवर्मी दीपनी स्यात् शीताल्पा रुचिदा मता । कफगुल्मगुल्मवातशोफ-नाशकरी मता ।" वै.निघ. । [नेटो । वै निघ. ।

आम्लवास्तुकः । पुं । चुक्रिकायां । चूका ।

आम्लवेतसः । पुं । अम्लवेतसे । See अम्ल-वेतसः ।

आम्ला । स्त्री । तिन्तिडिकायाम् । तिन्तिडीफल-तायाम् । म.र. । शीवल्लाम् । रा.नि.व.८ ।

आम्लातकः । पु । आम्रातके । रत्ना. । [व ४।
आम्लातकी । स्त्री । पलाशीलतायां । रा नि
आम्लानीकः । पु । पीतझिण्टीक्षुपे । र मा ।
आम्लि(म्ली)का । स्त्री । आम्लिकायाम् । तेँतुल गाछ । अम्लोद्गारे । श मा. ।
आयतः । त्रि । दीर्घे ।
आयतच्छदा । स्त्री । कदलीवृक्षे । मद व ५।
आयतनम् । क्ली । अधिष्ठाने । आश्रये । हेतौ । भा. । [का ।
आयतपत्रा (त्री) । स्त्री । कदलीवृक्षे । त्रि
आयसम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । रा नि व १३ । लौहसामान्ये । रत्ना । [सु चि । लौहमले ।
आयसमलम् । क्ली । मण्डुरलौहे । च द पा
आयस्तः । त्रि । तेजिते । क्षिप्ते । मे तत्रिक ।
आयामः । पुं । वातरोगभेदे । स द्विधा अभ्यन्तरायाम बाह्यान्तरायामश्चेति । दैर्घ्ये । अम । अङ्गुलितादेशस्य न्यस्य दीर्घीकरणे । सु चि १८ ।
आयामकाञ्जिकम् । क्ली । यवक्षाधिकारे । निस्तुषदरदलितयवे चतुर्गुणजलसाधितयवमण्ड १६ श (यव ८ श जल ६४ श शे १६ श) यव शक्तु ८ श मध्यविधमूलकानि ६४ वारि ६४ श एकत्र स्थापनीयम् । ततो यवक्षारादिव प्रत्येक पलद्वयं (१६ तो) तथा पिप्पल्यादीनां प्रत्येक पलमित (८ तो) तत्र दत्वा विशुद्धघटे पञ्चदश दिन यावत् स्थापयेत् । च द यक्ष चि । भैष ।
आयासः । पु । यत्नौ । हे च ।
आयुः । पु,क्ली । जीवितकाले । जटा । अंयमे । घृते । रा नि व १५ । वसायाम् । रा नि व १८ ।
आयु शेप । पु । मृत्यौ ।
आयुधदीर्घपृष्ठ । पु । सर्पे । हारा ।
आयुधधर्म्मिणी । स्त्री । जयन्तीक्षुपे । श च
आयुर्द्रव्यम । क्ली औषधे । र मा ।
आयुर्योग । पु । औषधे । रा नि व २० ।
आयुर्व्वेद । पु । ऋग्यजुःसामाथर्ववेदविभागे अथर्ववेदोपाङ्ग शास्त्र । दध्यानादकशास्त्रे धन्वन्तर्या दिप्रणीतचिकित्साशास्त्रे । "इह खल्वायुर्व्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजा श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रञ्च कृतवान् स्वयम्भूः ।" तन्निरुक्ति यथा — आयुरस्मिन् विद्यते अनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्व्वेद इति । सु सू १८ । आयुर्हिताहित व्याधि निदान शमन तथा । विद्यते यत्र विद्वद्भि स आयुर्व्वेद उच्यते ॥ वैद्यशास्त्रे । हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितं । मानञ्च तच्च यत्रोक्त मायुर्व्वेद स उच्यते । च सू १८ ।
आयुर्व्वेदमयः । त्रि । आयुर्व्वेदाभिज्ञे ।
आयुर्व्वेदी । पु । वैद्ये । रा नि व २० ।
आयुष्करः । त्रि । परमायुर्जनके ।
आयुष्मान् । पु । तृतीययोगे । जीवकमहाक्षुपे । रा नि व ५ । त्रि । दीर्घजीविनि । [व २० ।
आयुष्यम् । त्रि । पथ्ये । आयुर्हितकरे । रा नि.
आयुस् । क्ली । जीवितकाले । अम ।
आर (क) । पु । हरिताले । रैफल इति गौडदेशख्याते मधुराम्लफलवृक्षे । र मा । क्ली । सुण्डलौहे । रा नि व १३ । "आरं कास्य मत तास" । मेघनादरसे । पित्तले । भा ।
आरकूट. । पुं क्ली । ताम्रयशदयोरुपधातौ पित्तले । पितल । हि पीतरो । रा नि व १३ ।
आरक्तम् । क्ली । रक्तचन्दने । त्रि । सम्यक्रक्त वर्णे । [इति लोके ।
आरक्तपुष्पी । स्त्री । बन्धुजीवकवृक्षे । वाकुची
आरग्वध । पु । (Cassia fistula) अरग्वध वृक्ष । बड़ शोंदाल, सोणालु, वांधानलड़ी, वानरलाठी । हि आमलतास, धनवहड़ा, शोंदाली । म बोरवाडावा । तैं रेलचेट्टु । सुवर्णालु फले, वा पत्रे । स्वाल्प परिमार्जने फल, बहि परिमार्ज्जने कुष्ठादौ पत्र ग्राह्यम् । सि यो पित्त ज्व द्राक्षादौ शीकराण । सुवर्णालुफले । च द पित्त ज्व चि । "द्राक्षारग्वधयोरपि ।" च द वात श्लेष्म ज्व आरग्वधादि । "आरग्वधस्यिकसुलतिका।" आरग्वध विरमालक । ड. सु.सू ३८ । आरग्वधपत्रे । च म २७ १म मध्ये । See अरग्वध ।
आरग्वधपञ्चकम् । क्ली । वातकफज्वरे कं

षायविशेषे। यथा—आरग्वधतिक्तकरोहिणी च हरीतकीपिप्पलिमूलमुस्ताः। हा.भवि २स्थानं २अ.

आरग्वधादिः । पुं। आरग्वधेन्द्रयवपाटला काकतिक्ता निम्बामृता मधुरसा सुवहदपाठाः।भूनिम्बसैर्य्यकपटोल करञ्जयुग्मं सप्तच्छदाग्निसुषवीफल बाणघोण्टा द्र्याभको गणः छर्द्दिकुष्ठविषमज्वरघ्नः कफकण्डूतिप्रमेहदुष्टव्रणशोधनः विशेषतो बलास घ्नश्च। वा.सू.१५अ । सु.सू.३८अ.। आरग्वधादि-पञ्चद्रव्यकृतकषाये वातश्लेष्मज्वरे। च.द.। आरग्वध ग्रन्थिकमुस्ततिक्ताहरीतकीभिः क्वथितः कषायः···।

आरग्वधाद्यतैलम् । क्ली। योनिव्यापदधिकारि तैलम्। सर्षपतैलं ४श गर्द्दभमूत्र ४श. आरग्वधमूलत्वक् १ प. मद्यचूर्णं २ प. हरितालं २ प. एकत्र पाच्यम्। च.द.योनिव्या चि.। कुष्ठरोगे च तैलं। आरग्वधत्वक् वटत्वक् कुष्टं हरितालं मनःशिला हरिद्रा दारुहरिद्रा च, एषां मिलितपादि ककल्केन तैलप्रस्थं विपचेत्। च.द.कुष्ठ चि.।

आरट्टजः । पुं। तद्देशीयाश्वे। आरबी घोड़ा। जटा।

आरणालम् (कम्) । क्ली। काञ्जिके। आमानी, काँजि। यच्च निस्तुषीकृतैः आमैर्गोधूमैः सहित तदारणालमुच्यते। प.प्र.२ख.। आरणालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः। पक्वैरासन्धितं तत्तु सौवीरसदृशं गुणे.॥ भा.पू.सन्धानव.।

आरणिः । पुं। कुलदण्डके आवर्त्ते। हारा.।

आरण्यगोमयः । पुं। वन्यगोमये। वनघुटे। च.चि.१अ.।

आरण्यपशुः । पुं। वनजपशौ। स सप्तधा,—ऋक्ष महिष वानर सरीसृप रुरु पृषत मृगाः।

आरण्यमक्षिका । स्त्री। दंशके। डाँशमाछि। रत्ना.। [रा.नि.व.३।

आरण्यमुद्गा । स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी।

आरण्यविम्बिका । स्त्री। तुण्डिकायाम्। वुनो तेलाकूचा। रा.नि.व १२।

आरण्योपलभस्म । क्ली। वनकरीषभस्मनि। विनघुंटेर छाई। वै.निघ १भ.ज्व.भक्मेश्वररसे।

आरतिः । स्त्री। स्वस्थचित्तत्वे।

आरभः । पुं। उद्यमे। वधे। दर्पे। मे.।

आरस्यम् । क्ली। विस्वादे।

आरत्नः । पुं। गजकुम्भाधोभागे। हला।हे.च.। गजकुम्भसन्धिभागे। त्रिका.।

आरा । स्त्री। चर्म्मभेदकास्त्रे। सा व्यधनप्रयोजना। लक्षणं—"आराद्धाङ्गुलवृत्ता स्यात्तत्प्रवेशास्तथोर्द्धतः। चतुरस्रा ··॥ अवि.सु.चि.२अ.। आरामुखीनाम जलपक्षिणि। अम.।

आराग्रम् । क्ली। अर्द्धचन्द्राद्यस्त्रमुखे। "आराग्रन्तु मुखं तेषाम्। पुष्पपत्रादिभेदतः॥" हला।

आराधनम् । क्ली। पचने। मे.नचतुष्क।

आरामः । पुं। उपवने। "नगरान्नातिदूरेण य. सद्भिरपरोपितः। तरुषण्डः स आरामस्तथोपवनमुच्यते॥" हला.।

आरामघोलिः(लिका) । स्त्री। पत्रशाकविशेषे, पश्चिमदेशे प्रसिद्धे। गुणाः—"आरामघोलिका चाम्लरुचा रुच्यानिलापहा। पित्तश्लेष्मकरी चान्या सूक्ष्मा जीर्णज्वरापहा॥" रा.नि.व ७।

आरामवल्लिका । स्त्री। मल्लिकाविशेषे। रा.नि.व.२३।

आरामशीतला (ली) । स्त्री। रामशालीति महाराष्ट्रख्याते सुगन्धपत्रशाकविशेषे। आरामशीतलापि पश्चिमदेशे कथ्यते। वर्व्वर्यादिगणेधृता। गुणाः—तिक्ता शीतला पित्तघ्नी दाहशोषहरा व्रणविस्फोटकघ्नी च। रा.नि.व.१०। शीता कटु. पित्तकफासघ्नी च। मद.व.१। [सु.८अ.।

आरामुखम् । क्ली। व्यधनार्थशस्त्रविशेषे। सु.

आरालिकः । पुं। पाचके। अम.।

आरिः (री) । पुं। कष्टकवचे। खदिरसारे। खयेर। गुणाः—कटुः तिक्तोष्णः कफवातघ्न. मच कण्ठरोगघ्न. रुच्यः दीपनश्च। रा.नि.व ८।

आरुः । पुं। (*Lager strocmia rigia.*) वृक्षविशेषे। कर्कटे। शूकरे। मे.रद्विकं। कुष्माण्डलतायाम्। अलाब्वाम्।

आरुकम् । क्ली। हिमालयदेशजाते स्वनाम ख्यौषधिविशेषे। आड़ इति भाषा। पत्रपुष्पादिभेदेन तस्य चातुर्जात्यं सर्वाण्येव गुणे तुल्यानि। गुणाः—"आरुकं वातमेहार्श.कफघ्नञ्च। मद.व.६।

मधुरं हिमं चर्म प्रमेहगुल्मरक्तदोषघ्नञ्च । रा नि, व,११ । पु । काबिलदेशे आलुबुखार इति ख्याते खाद्यद्रव्ये । गुणा —'आरुकी वाह्निकवरी इय शीतो गुरु स्मृत । मलावष्टम्भको ग्राही मेदी चोष्ण कफापह । पित्तह्यपाचकश्चाख्यो मधुरश्च सुखप्रिय । सुखक्षेत्रकरश्चैव मेहगुल्मार्शनुत्पर । रक्तवातरुजां हन्ता स पक्वो मधुरो गुरु । कफ पित्तकरश्चोष्णो रुच्यो धातुविवर्द्धक । वै.निघ. ।

आरुष्कर: । पु । भल्लातकवृक्षे । वै निघ ।

आरूटपक. । पु । वासायां । च चि २ भ ।

आरेवत. । पु । स्थूलारग्वधवृक्षे । बड सो नालू । रा नि व ९ । भा म १भ पित्तभमज्ज चि । "पथ्यारेवतरामसेनकरञ्जौ ।" सु मू ३८ अ लाचा दिव । क्ली। आरेवतवृक्षफले ।८थेक्रूवविशेष चम।

आरोग्यम् । क्ली । रोगनिर्मुक्तौ । आरोग्य व ह्निवर्द्धन । रा नि व २० । "बलाधिष्ठानमारोग्य ।" चर ।

आरोग्यपञ्चकम् । क्ली । पथ्यारग्वधतिक्ता त्रिहृदामलकेषु । एतत्सिद्ध पाचन सामे जीर्णज्वरे हितम् । भा म १भ ज्व चि, ।

आरोग्यशाला । स्त्री । चिकित्सालये ।

आरोग्यशिम्बी । स्त्री । आरग्वधवृक्षे । शो न्दाल । हि धनवहेडा। म लघुवाहावा । मद व १।

आरोग्याम्बु । क्ली । पादशेषीकृतजले । "पाद शेषन्तु यत्तोय आरोग्याम्बु तदुच्यते ।" भा ।

आरोह. । पु । अवरोहे । वरस्त्रिया श्रोण्यां । रा नि व १८ । परिमाणविशेषे । इ.च । गजा द्यारोहके । मे हनिकं ।

आर्ग्वध: । पु । आरग्वधवृक्षे ।

आर्घ्यम् । क्ली । तन्नामप्रसिद्धमधुभेदे । "मधूक वृक्षनिर्यास जरत्कार्व्याश्रमोद्भवा । यदन्यार्घ्यं तदा ख्यात नैतक मालवे पुन । तीक्ष्णतुण्डाश्च या पी ता मक्षिका षट्पदोपमा । आर्घ्यानामस्ततस्तु य त्सदार्घ्यमित्यपरे जगु ।" गुणा —"मध्वार्घ्यं कफपि त्तघ्न कटु कषायं पाके तिक्त बलपुष्टिकरञ्च ।अस दोषघ्न मिति । भा. । मक्षिकास्तीक्ष्णतुण्डा यास्ताः षट्पदसन्निभा । तदुत्थ यदार्घ्यं हि तदार्घ्यं मधु कथ्यते । एतन्मित्रलक्षणम् । रा.नि व,१४ ।

आर्घ्यशर्करा । स्त्री । आर्घ्यमधुजातशर्करायां । इयं गुणैरार्घ्यमधुतुल्या । रा नि व १४ ।

आर्घ्या । स्त्री । मधुमक्षिकाविशेषे । सा च पी ततुण्डा भ्रमरसदृशा । रा नि.व १४। See आर्घ्यं ।

आर्त्त: । त्रि । पीडिते ।

आर्त्तगल (ला) । पु, स्त्री । (Barleria coerulea) नीलझिण्टी । नीलझाँटी । हिं कटसैरया । म कालाकोराण्टा । रा नि व १० । च द श्रम चि कषायद्रव्ये ।सु.मू ३८,३८सशोधन। See नीलाम्लान । गुणा —'उष्ण तिक्त कटु वातकफघ्न शोथकण्डूशूलकुष्ठव्रणघ्नञ्च ।" वै निघ। भेद सुखरी चि । रक्तझिण्टीवृक्षे । भा पू १भ ।

आर्त्तवम् । क्ली । स्त्रीपुष्पे । तच्च प्रहृतिनिः तिकाल द्वादशवर्षादिपञ्चाशद्वर्षमित । तच्च प्रति मासमुपचित वायुर्योनिमुख नयेत् धमनीद्वयम्। सु शा ३अ. । तल्लक्षण —' रसादेव रज स्त्रीणां मासि मासि त्र्यह स्रवेत् । तद्वर्षाद्द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशत क्षय ॥ मासेनोपचित काले धमनीभ्या तदार्त्तव । ईषत्कृष्ण विगन्धञ्च वायुर्योनिमुख नयेत् । शशासृक्प्रतिम यच्च यद्वा लाक्षारसोपमं । तदार्त्त व प्रशसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत्॥" इति गर्भार्त्त वलक्षणम् । भा । पुष्प । त्रि । ऋतुजे । मे रत्रिकं ।

आर्त्तवी । स्त्री । घोटकाम् । रा नि व १८ ।

आर्त्ति. । स्त्री । पीडायां,वेदनायां । रा नि व ।

आर्द्र । त्रि । सजले वस्तुनि । क्लिन्ने । हि गीला । म ओलें । तच्च सरसनीरसभेदेन द्वि धा । तयोर्वालुकायम् आर्द्रम् । नीरसमपि सदुग्ध गुग्धरसभेदात् द्विधा । तयो वटाश्वत्थाय नीरसम्। सदुग्धमपि द्विधा मृदुतीक्ष्णभेदेन। तयो शातलाया स्तीक्ष्णा दुग्धिकाया मृदव इति । यथा—' वर्द्र द्रव्य द्विधा प्रोक्तं सरस नीरस तथा । सदुग्ध दु रसक द्विधा नीरसमुच्यते । वालुक सार्द्रं प्रोक्त निर्दुग्धारसमार्द्रकम् । धत्तूरादमिदं सम्यगार्द्र स्तरसमुच्यते । वटाश्वत्थकरीराद्य मार्द्रद्रव्यन्तु नी रसम् । सदुग्धन्तु द्विधा प्रोक्त मृदुतीक्ष्णमिति क्र मात् । शातलावटमोदुम्बरीरित्याचया तीक्ष्ण का । दुग्धिकार्कचीरिकाद्या मृददुग्धा प्रकीर्ति ता ।" पत.। क्लिन्ने। मे ।

आर्द्रकम् । क्ली। (Zingiber officinale.) Common ginger. स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे । आदा । हिं आदरख । मं आलें । कं अल्ल, अद्रका । गुणाः—शुण्ठीसमगुणं कटुकमपि पाके मधुरं प्राग्भोजनं सलवणं सेवितं अग्निदीपनं रुचिकरं जिह्वाकण्ठशोधनञ्च भवति । ग्रीष्मे शरदि च न सेव्यम् । भा.पू.१भ,वा.। आर्द्रकं नागरगुणं भेदनं दीपनं गुरु । मद व.२८ ।

आर्द्रकस्वरसः । पुं । आर्द्रकस्य स्वरसे । आदार रस । च.द.ज्व.चि.कवलधारणे ।

आर्द्रचिक्कणम् । क्ली । आमचिक्कणगुवाके । काँचा चिकिणगाबि । रा.नि.व.११ ।

आर्द्रजम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ ।

आर्द्रदाडिमनिर्यासः । पुं । आर्द्रदाडिमफलस्वरसे । सि.यो अरोच.चि.शौनकः ।

आर्द्रमरिचम् । क्ली । आममरिचे । काँचा मरिच । गुणाः—"आर्द्रन्तु मरिचं किञ्चिद्वीर्यं पाके रसे मधु । अपित्तलञ्च कटुकं गुरु चाग्निप्रदीपनम् । तिक्तञ्च रुचकं स्वादु कफवातहरं परं । हृद्रोगञ्च क्रमीश्चैव नाशयेत् .. ।" वै.निघ. ।

आर्द्रमाषा । स्त्री। Leguminus shrub, (Glicine debilis.) वनमुद्गे, माषपर्ण्याम् । रा.नि व.३ ।

आर्द्रवटकः । पुं । आदावड़ा इति प्रसिद्धे भोज्यद्रव्ये । तत्प्रकरणं यथा—मुद्गपिष्टरचितान् वटकांस्तैलपाचितान् हस्तघर्षितान् कृत्वा तत्र भृष्टहिङ्गुमरिचार्द्रकजीरकचूर्णं निम्बूरसं यथाभीष्ट युक्त्या दत्त्वा मिश्रयेत् । अथ तद्व्यञ्जनपूरकं दत्त्वा मुद्गपिष्टानि पचेत् । तानि च पिष्टकानि कथितजले निमज्जनि । "मुद्गपिष्टा विरचिताम् वटांस्तैलेन पाचिताम् । हस्तेन चूर्णयेत्सम्यक् तद्विचूर्णं विनिक्षिपेत् । भृष्टं हिङ्ग्वार्द्रकं चूर्णं मरीचं जीरकं तथा । निम्बूरसं यथाभीष्टं युक्त्या सर्वं विमिश्रयेत् । तदुपरिष्टं पचेत्सम्यक् व्यञ्जनमासारकोपरि । तन्मध्ये गोरकं कुर्यात् तन्मध्ये पूरकं क्षिपेत् । तैलमध्ये पचेत्सम्यक् ततः कथितायां निमज्जयेत् । गुणाः—"शीतलाः पाचकाः श्रीखण्डेनार्द्रवटका रुचि ।" भा.पू.१भ. ।

आर्द्रशाकम् । क्ली । आर्द्रके । रा.नि व.६ ।

आर्द्रा । स्त्री । कृष्णातिविषायां । पक्षान्तरे । आर्द्रके । रा.नि व ६ ।

आर्द्रास्यम् । क्ली । आर्द्रके ।

आर्द्रिका । स्त्री । शुद्धार्द्रके । भा पू.१भ. । आर्द्रधनिकायां । काँचा धने । गुणाः—"तिक्तमधुरा मूत्रला पित्तञ्च न करोति ।" "आर्द्रिका भेदिनी गुर्व्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा । कटुका मधुरा पाके रुक्षा वातकफापहा ।" वा.सू.६अ. ।

आर्षभी । स्त्री । कपिकच्छुलतायाम् । आलकुशी । रा.नि व ३ । See आत्मगुप्ता । [शार्ङ्ग. ।

आलम् (कम्) क्ली । हरिताले । प.मु ।

आलगर्द्दः । पुं । Species of cobra. अलगर्द्दे । अलगर्दे । [मु.सू.४६अ. ।

आलदूषकः । पुं । तन्नामकप्रसुतविषे ।

आलविषः । पुं । यस्य लाले (मुख) विषमस्ति । ते च दशविकविश्वम्भरराजीवमत्स्योचित्रिट्टा, समुद्रवृश्चिकाश्च । सु.कल्प.३अ. । [कल्प.८अ. ।

आलविषा । स्त्री । कृच्छ्रसाध्यलूताभेदे । सु.

आलस्यम् । क्ली । अलसतायां । सामर्थ्येऽपि कर्मण्यनुत्साहे । भा म.१भ ज्व.चि. । "आलस्यं मधुराम्लता ।"

आलातम् । क्ली । अङ्गारे । रा.नि व २० ।

आलानम् । क्ली । गजबन्धनस्तम्भे । हस्ती । रज्जौ । मे. । [गाछ । अ.र. ।

आलाबुः (बूः) । स्त्री । अलाब्वाम् । लाउ

आलावर्त्तम् । क्ली । वस्त्रव्यजने । कापड़ेर पाखा । हे च. ।

आलास्यः । पुं । कुम्भीरे । हे.च ।

आलिः । पुं । वृश्चिके । भ्रमरे । मे.लद्विकं ।

आलिङ्गनम् । क्ली । आश्लेषे । रत्ना. ।

आलिघ्नरः । पुं । कलिघरे । झागा । त्रिका. ।

आलिम्पना । स्त्री । हसी । त्रिका. ।

आलिवद्रा । स्त्री । आलिम् इति लोके । बाजालशीज इति दुर्गे । वै.निघ.२भ,वा,व्या, कटिवा.चि. ।

आली । स्त्री । कफोणी । मे लडिक ।

आलीढम् । क्ली । लेहने । भक्षिते ।

आलीनकम् । क्ली । रङ्गे । वाङ् । हे.च. ।

आलु. । पु । कोङ्कणदेशप्रसिद्धकन्दविशेषे । कासालू । स कासालु । शूरणे । आलुके । पेचके । रा नि व ७ । स्त्री । क्षुद्रजलाधारे । गलन्तिकायां । त्रिका । क्ली । भेलके मूले । त्रिका । গোল আলু इति ख्याते कन्दविशेषे । मे । गुणा — रक्तपित्तघ्न गुरु स्वादु शीतल स्तन्य शुक्रकरञ्च । द्रव्याभि ।

आलु(लू)क । पु क्ली । An esculent root (Arum campanulatum) कन्दशाकविशेषे । আলু গাছ । स बहुधा — काष्ठालुक शङ्खालु हस्त्यालु रक्तालु पिण्डालु मध्वालुभेदात् । तत्र काष्ठालुकं काठिन्ययुक्तं (हि कठारु), शङ्खालुक श्वेततायुक्त (शङ्खारु इति लोके, हस्त्यालुक दीर्घतायुक्त महाशरीरम्, रक्तालुकञ्च (रक्तारुर तण्डा), पिण्डालुक (हि वक्तलसुथनी), मध्वालुक मिष्ट रोमयुक्त (हि दीर्घसुथनी) इति च । गुणा —मलमूत्रनि सारक रुक्ष दुर्जरं रक्तपित्तघ्न वात कफघ्न बल्यं वृष्यं स्तन्यवर्द्धनञ्च । भा.पू १भ । आलुकं शीतलं सर्व्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु । राज ।

आलुकी । स्त्री । रक्तालुभेदे । বাড়া আলু । हि घरह । या दीर्घा कठिना तन्वी च । गुणा — बलकृत् स्निग्धा गुर्व्वी हृदयकफघ्नी विष्टम्भिनी तैलभर्जितात्यन्तरुचिकरी च । भा पू १भ, शा व. ।

आलूकम् । क्ली । एलवालुके । आलुके । रा नि व ४ । [वादी यथोक्तौषधलपे । सु चि १च ।

आलेप. (नम्) । पु क्ली । आतमात्रशोथघ्न

आलेयम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै निघ ।

आलेम: । पु । चतुष्पदरोगे । तत्र दन्तुदन्तो न मध्यगृह्णन् यवचायुत्पादयति, तदाशौऽत्यन्त अनिच्छया लोकं स्वादति भयकासो घोषवलञ्च भवति । "दन्तुदश्च यदा दन्तो भवत्यश्वस्य दारुणः । आलेम इति तं विद्यात् क्षेमदत्तसमुद्भवम् ॥ तेनासौ दुर्मनात्यर्थं मन्दं पिबति खादति । नअंरं चासते चैव बलाच परिहीयते ॥". ज.द १८प ।

आलोक: (नम्) । पु, क्ली । दर्शने । দেখা । दीपे । मे. ।

आलोचक: । पु । तन्नामकाग्नौ । तस्य स्थान नेत्र । स च रूपादि दर्शयति । सु सू २१प । क्ली । तन्नामकपित्ते । भा ।

आलोचनम् । क्ली । दर्शने ।

आलोडनम् । क्ली । मिश्रणे । उत्तमने । [मार्दे ।

आलोल: । पु । कम्पे । त्रि । कम्पिते । चञ्च

आलूकम् । क्ली । आलुके । আলু । हि च्चु आलुवाखार । गुणा । — रसत शीतं स्वादव्यं वात पित्तकरञ्च । मद व ६ । [वस्] ঘোড়া । त्रिका ।

आवट्टज. । पु । उत्तमाश्वे । पारसीकाश्वे । पा-

आवपनम् । क्ली । भाण्डे । वीजवपने । चम ।

आवरक. । त्रि । आच्छादके ।

आवर्त्त: । पु । भ्रमे । भा म १भ छदा चि । रा जावर्त्तमणौ । रा नि व १३ । तन्नामकमर्म्मस्थाने । स्थान च तस्य भ्रूद्वयोपरि निम्नदेश । तत्रस्थ वैकल्यकारमर्म्मद्वय । सु शा ६प. । शुभाशुभसूचकेऽश्वस्य रोमावर्त्ते । ते च पञ्चदशप्रकारा । तद्यथा— 'विंशतिस्तु शुभा प्रोक्ता षट्समत्यधिका स्मृता । सशरीरे प्रपाण स्यात् तथावर्त्ता शुभावहा ॥ ललाटस्थ तथा प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा । चयस्थैवाथ चत्वारो वाजिनो यस्य रोमजा । द्वौ वा ललाटजौ यस्य स तु धन्यतम स्मृत ॥ बहुपूर्व्वश्च स्थितायौद्वे ललाटे रोमजास्तथ । त्रि मे यौ नाम सा ख्याता भनु स्वादयाधिके ॥ शिर केशान्तयोर्मध्ये यदौ नामाभिधीयते । तथा वर्त्तं ध्रुतास्वस्य भनुर्जयविवर्द्धन । घटास्य समीपस्था निगाल कीर्त्तितौ बुधै । तत्किञ्च मधिर्नाम रोमज शुभकारकम् ॥ ककमूल तदा बाह्ना केशान्त मस्तक तथा । आवर्त्ता पूजिता नित्यं विशेषेण तु मस्तके ॥ आवर्त्ता दश चत्वारो वाजिनो वयसि स्थिता । एव कण्ठे भवेद्यस्य स धन्य सर्व्वकामद ॥ वर्ण चैव यदा भनु रोमिस्तायमदो भवत् । उपरन्ध्रे करैव रोमज जातिपूजित ॥ अश्वपक्षमदायकर्णकपटोपकाय । विशेषेण शुभा प्रोक्ता रोमजा दमदिकाट ॥ घत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि ,रोमजानदि[illegible]

-भर्त्तुः क्लेशावहान् सर्व्वान् धनप्राणापहारकान् ॥ नासिकापुटयोर्मध्ये प्रदेशः प्रोथ उच्यते । तत्र भर्त्तुर्व्विनाशाय रोमजश्च प्रकीर्त्तितः ॥ अर्द्धेन्दुना सिकाच्छिद्रात् स्वामिनः क्लेशकारकः । गण्डयोश्चैव भर्त्तारं हन्त्यावर्त्तो दुरासदः ॥ अश्रुपातः समुद्दिष्टः प्रदेशश्चक्षुषोरधः । तत्रावर्त्तो भवेद्भीमः स्वामिनः कुलनाशनः ॥ अपाङ्गाद्व्यङ्गुले चैव प्रदेशः शङ्ख उच्यते । तस्मिन् भर्त्तुर्व्विनाशाय भवेद्वाहस्य रोमजः ॥ भूप्रदेशसमुद्भूत आवर्त्तो नैव पूजितः । सुहृद्वियोगकृत् सः स्याद्भर्त्तुरर्थावसादकः ॥ मन्या ग्रीवा शिरो विन्द्यात्तत्रावर्त्तस्तु कुत्सितः । कक्षयोश्चापि संग्रामे स्वामिनश्चाशु घातयेत् ॥ चिबुकस्य समीपस्थो वामदक्षिणभागतः । प्रदेशस्तु हनुर्नाम तत्रावर्त्तो हि दारुणः ॥ अधरौष्ठस्य चाधस्ताच्चिबुकं हि प्रसिद्धकम् । तस्मिन् पापो भवेद्भर्त्तुः कर्णयोश्चापि रोमजः ॥ कण्ठस्याथ निगालस्य मध्ये गलक उच्यते । तत्रावर्त्तः स्मृतः पापः स्कन्धसन्धिगतश्च यः ॥ अधस्ताज्जङ्घयोश्चैव ग्रन्थिः कूर्च्च इति स्मृतः तत्रावर्त्तः स्मृतो भर्त्तुः संग्रामे जीवितान्तकृत् ॥ कूर्च्चाद्दशाङ्गुलं चोर्द्ध्वं पार्श्वयोस्तु कला स्मृता । तत्र भर्त्तुः शराघातैर्जीवितान्तश्च रोमजः ॥ ककुदं हयमस्येव सुव्यक्तमुपलक्षयेत् । वाजिनो यस्य तत्र स्यादावर्त्तः स्वामिनाशनः ॥ ककुदस्य पुरोभागे समीपे वह उच्यते । भर्त्तुः सुतसमेतस्य तस्मिन्नाशाय रोमजः ॥ कोकसे तु च यस्य स्यादावर्त्तस्तस्य दारुणः । रणे हतः समं भर्त्ता क्रव्याद्भिः स विलुप्यते ॥ क्रोडे चैवासने चापि हृदये चैव जानुनि । आवर्त्ताः स्वामिघाताय भवन्त्येव न संशयः ॥ पार्श्वयो रोमजो यस्य स चाश्वो नयति क्षयम् । स पवश्चाशु भर्त्तारं नीहारान्तु यथा रविः ॥ कूर्परस्याधःप्रदेशस्तु कुष्ठिकः परिकीर्त्तितः । अधन्यस्तत्र वाहस्य जङ्घयोर्जानुनोश्च यः ॥ नाभिजो मुष्कजश्चैव त्रिकजश्च विशेषतः । पुच्छमूलस्थितश्चापि नैव धन्यः प्रकीर्त्तितः ॥ कुक्षौ व्याधिं नियच्छन्ति रोमकाः कुक्षिसम्भवाः । पायुशेफनिमध्यस्था नैव धन्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ स्फिक्पिण्डे स्फुरके चैव यस्यावर्त्तो हि वाजिनः । लिङ्गावर्त्तः स विज्ञेयो भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशकः ॥ शतपादीति विख्यातस्तथा वै मुकुलोऽपरः । आवर्त्तश्चैव सङ्घातः पादुकश्चार्द्धपादुकः ॥ शुक्तिश्चैवावलीढश्च आवर्त्ताः कीर्त्तितोऽष्टधा । वाजिदेहगतः सम्यक् शुभाशुभनिवेदकः ॥ शतपादीसमाकारः शतपादीति कीर्त्तितः । जातीमुकुलसङ्काशो मुकुलः समुदाहृतः ॥ आवर्त्तो भ्रमितैर्वालैः सङ्घातो रोमपुञ्जकैः । शुक्तिश्च शुक्तिसंस्थानैः रोमभिर्व्यक्तलक्षणैः ॥ वत्सावलीढकाकारोऽवलीढः परिकीर्त्तितः । पादुकः पादुकाकारस्तथा चैवार्द्धपादुकः ॥ स्थाने विशेषसंस्थाने निर्द्दिशेन्मतिमान् भिषक् । शास्त्रमार्गानुसारेण यथा प्रोक्तं विचक्षणैः ॥ एतेषामेव सर्व्वेषामावर्त्तानां तपोधनैः । रोमजेति कृता संज्ञा वाजिलक्षणवेदिभिः ॥ शुभाशुभौ तु यत्र द्वौ तत्रैको न फलप्रदः । एको हेत्वा दहेत्पाप तेन दोषो न दुष्यति ॥ अथवा द्विजमुख्याय वेगादिगुणवान्हयः । दत्त्वा ग्राह्यः क्रयेणैव दुरावर्त्तस्तु काकुदो ॥ श्रीवृक्षी रोमजश्चैव रोचमानस्तथैव च । अङ्गदो सुपली चैव राज्यरत्नप्रदः सदा ॥ प्रपाणे मारुतं विन्द्याल्ललाटे च हुताशनम् । उरसि चाश्विनौ देवौ चन्द्रसूर्य्यौ च मूर्द्धनि ॥ रन्ध्रे स्कन्दविशाखौ च उपरन्ध्रे हरो हरिः । इत्येवं पूजिता ह्येते दशावर्त्तास्तु वाजिनः ॥ अप्येकेन विहीनाश्चेद्भवेयुरशुभास्तदा ॥ क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा नि व.१३ ।

आवर्त्तकः । पुं । कीटविशेषे । तद्दष्टे वायुजन्यरोगा जायन्ते । सु.कल्प.८अ. । राजावर्त्तमणौ । रा नि.व.१३ । क्ली । स्वर्णपद्मे । रौप्यमाक्षिके । रा नि.व.१३ ।

आवर्त्तकी । स्त्री । स्वनामख्यातलतायां कोकणादिदेशे आकुली सलाडवल्ली भगतवल्ली इति च प्रसिद्धायां ।নোণাবুথী। गुणाः—कषायोष्णा सरा तिक्ता रसायनी हृष्या वातामवातरक्तशोथमेहघ्नी । मद.व.१ । कषायाम्ला शीतला पित्तघ्नी । रा.नि. व.३ । हृद्दन्त्याम्, भद्रदन्त्याम् । रा.नि व.६ ।

आवर्त्तनम् । क्ली । आलोडने दुग्धादीनाम् । আওটান । धातुगालने । घटौ ।

आवर्त्तनी । स्त्री । (Helicteres Isora.) आंतमोडा इति ख्याते द्रव्ये । আঁতমোড়া । हिं मरफली । धातुगालनपात्रे । श.र. ।

आवर्त्तपूलिका । स्त्री । पूलिकाभेदे ।

आवर्त्तमणिः । पुं । राजावर्त्तनामकोपरत्ने । रा नि.व.१३ ।

आवर्त्तिनी । स्त्री । अजशृङ्गीवृक्षे । रत्ना. ।

आवेशः । पु । अपस्माररोगे । ई च । भूतसञ्चारे । रा नि व २० ।

आवेशनम् । क्ली । शिल्पशालायाम् । हला । भूतावेशे । मे नचतुष्क । मल्लेन भूतमाक्य शिरसि सन्निवेशने । 'वस्त्रावेशनताडने ।" च द व्य चि । क्लीवे । धरणि ।

आवेशनमल्ल. । पु । येन मल्लेन भूतादय शरीरे विशन्ति । भवि.३स्था ५अ. ।

आवेशिकः । त्रि । आगन्तुके । अम ।

आशन. । पु । असनवृक्षे । हिरूप कोष ।

आशय. । पु । आधारे । अभिप्राये । पनसवृक्षे । मे । अजीर्णे । Organs or receptacles. कोष्ठागारे । अजयपाल । आशयाः सप्त — वात पित्त कफ रक्त पक्व मूत्राशयाः, स्त्रीणामतिरिक्ता गर्भाशय इत्यष्टौ । सु शा ५अ. । वायु. स्थितिहेतोराशय करोति । आशयाभासयोगेन करोत्याशयसम्भवम् । सु.शा ४अ. । तत्र उरो रक्ताशय, तदध. श्लेष्माशय, तदध आमाशय, तदध. पक्वाशयादूर्द्ध ग्रहणी नाम या कला सैव पाचकाशय । नाभिवर्द्धमन्याशय मध्यभागे स्थित । तस्योपरि तिलं, तदधो वाताशय.। तदध पक्वाशय स एव मलाशय । तदधो वस्ति स एव मूत्राशय । भा पू । वाभटस्तु नार्य्यास्त्रय आशया अधिका उच्यन्ते, ते च गर्भाशय स्तनौ च । तत्र गर्भाशय पित्तपक्वाशयान्तरे, मद्रही स्तनौ स्तन्याशयौ च ।

आशयफलम् । क्ली । पनसे । विश्व. ।

आशयाशः । पु । वायौ । अग्नौ । अ टी. ।

आशा । स्त्री । तृष्णायाम् । अम ।

आशाढ़ः । पु । तृतीयमासे । हिरूप अ टी. ।

आशापुरसम्भवः । पुं । भूमिजगुग्गुलौ । आशापुरी धूप इति लोके । रा नि व.१२ ।

आशाबन्ध. । पुं । मर्कटजालके । माकड़शार जाल । मे.धचतुष्कं । [भीकने ।

आशितः । त्रि । भुक्ते । अशिते । जटा.। क्ली ।

आशितम्भवम् । क्ली । अन्नादौ । पु । तृप्तौ मे ।

आशिता । त्रि । अतिशयभोक्तरि । ई च. ।

आशी (शी.) । स्त्री । सर्पदंष्ट्रे । ह्री. । सर्पविषे । शर । आशी तालुगता दंष्ट्रा तथा दष्टो न जीवति । विषविद्या । ब्रह्मनामकौषधे । रा नि. व ५ । । . [पुष्पवृक्षविशेषे । रत्ना.।

आशीत. (कः) । पु । अहिल्ला इति ख्याते

आशीविष. । पु । सर्पे । मद व.१२ ।अम. । दर्वीकरसर्पे । स कल्प.४अ ।

आशु । पु, क्ली । धान्यसामान्ये । र.मा । व्रीहिभेदषष्टिकादिव्रीहिविशेषे । आँउश धान । मे. शब्दिक । "आशुभक्तोदके पिष्टम् ।" च द अ पि. चि अमरदृष्टौ । गुणा —मधुर पाकेऽस्य पित्तवर्द्धगुरुश्च । राज. ।

आशुकारी । पु । पित्तोल्बणसन्निपातज्वरे । लक्षणं—"अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च । गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते ।। पित्तोल्बणस्य चिह्नानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।" भा म १भ. ।

आशुकोपितः । पु । मध्यदेशजातवक्तकशालौ धकोड़ धान इति प्रसिद्ध । रा नि व १६ ।

आशुगः । पु । वायौ । अम. ।

आशुतीक्ष्णकम् । क्ली । ताम्रे । चि ।

आशुपः । पु । वंशविशेषे । देउड वाँश । श.

आशुपत्री । स्त्री । शल्लकीलतायां । कुन्दुरुकी लता । रत्ना. ।

आशुमण्डः । पु । आशुभक्तमण्डे । आउश चालेर मण्ड । गुणा —ग्राही मधुर कषायस्तर्पण सर्वदोषघ्न गुरुवर्द्धनश्च । भवि.१स्थान.१२ च । [धान्ये । अ.टी भ. ।

आशुव्रीहिः । पु । व्रीहिधान्ये । रत्ना । आशु

आशुशुक्षणिः । पु । अग्नौ । रत्ना.।

आशुकुटी । पु । पर्वते । श मा ।

आश्च्योतनम् । क्ली । नेत्रसेचने । वा टी ईमा. चक्षु पूरणे । प्रयोगा । तस्य लक्षणं—"चक्षुषो यातन कार्य्यं निशायां न कदाचन । उन्मीलिते दृष्टिभागे बिन्दुभिर्द्व्यङ्गुलादितम् । कायचोदानव सेकबिन्दूनां यत्नु पातन । यद्यङ्गुलीभिश्चेत्ते नेत्रे प्राक्समयोग्येन हि तत् ।" इति । मात्रा च स्नेहने ८ बिन्दव, लेखने १० बिन्दव, रोपण १२ कि-

न्दव, शीते चीणा यीर्मे च शीता विन्दवो म
वेंयु । तच वाते तिक्त, पित्ते स्निग्ध, कफे च ति
क्ष्णरुच हितम् । वै.निघ. ।

आश्रयः । पु । आधारे । लग्ना । गृहे । हे.च।

आश्रयाशः । पु । चित्रकवृक्षे । अग्नौ । अम।

आश्रवः । पु । क्लेशे । मे. ।

आश्लेषः । पुं । आलिङ्गने । रत्ना ।

आश्वत्थम् । क्ली । अश्वत्थफले । अम ।

आश्वयुजः } पु । षष्ठमासे, आश्विने मासि।
आश्विन. } यत्र रवे कन्याराशिस्थिति ।
आश्विन नाम । अम ।

आश्विनेयौ । पु । अश्विनीकुमारौ । अम ।

आश्वीनम् । क्ली । एकेनाश्वेन एकदिनगम्य
पथि । अम. ।

आषाढः । पु । स्वनामख्यातद्वतीयमासे । यत्र
रवेर्मिथुनराशिस्थिति । अम. । पलाशदण्डे । मे ।

आषाढकम् । क्ली । पलाशबीजे । [व १२ ।

आसङ्गा । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । रा नि

आसङ्गिनी । स्त्री । चक्रवाते । घूर्णि वा
त्याग । त्रिका. ।

आसङ्गिम. । पु । कर्णवस्त्राकृतिविशेषे । स
आयतदीर्घकपालि । सु सू १६अ ।

आसक्तिः । स्त्री । सङ्गे । मे ।

आसनः । पुं । [illegible] । क्ली ।
[illegible]

आसनपर्णी । स्त्री । [illegible]
[illegible] । वै निघ ।

आसन्द । पु । [illegible]

आसन्दी । स्त्री । [illegible]

आसनकाल. । पु । [illegible]

आसव । पुं । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

मा भा पु मध्य । द्रवेषु चिरकालस्थ [illegible]
स्थित भवेत् । आसवारिष्टभेदैस्तम्प्रोच्यते भेषजो
चितम् ॥ वै निघ सेहविधि । धान्यासे । वै निघ ।
See अरिष्ट । [रा नि.व ८ ।

आसवद्रु (म) । पु । [illegible] । तालवृक्षे ।

आसारणः । पु । हस्तभेदे । भेष ।

आसीनप्रचलायितम् । क्ली । निद्रायां
नोपविश्य दोलने । घूर्णनि । राज ।

आसुतम् । क्ली । चिरकालस्थितान्न मद्यादि
युक्तमासुतमुच्यते तदुक्त कन्दमूलफलादय सा
चोदकमयुतं । सन्धानाचिरकालात्समाहृत यदि
कीर्तितम् ॥ शा टी हे । [हे च ।

आसुति । पु । मद्यसन्धान । [illegible]

आसुतीवल । पुं । शौण्डिके । हे च ।

आसुरम् । क्ली । विड्लवणे । रा नि व ६ ।
विट लवण । भा पु १भ सामुद्रलवणे । मद व ।

आसुरी । स्त्री । [illegible]
[illegible]
[illegible] । रा नि
१६ । [illegible]
[illegible]

आस्कन्द. । पु । [illegible]
"[illegible]
[illegible]" [illegible]

आस्कन्दनम् । क्ली । [illegible]

आस्कन्दितम् (कम्) । क्ली । [illegible]
[illegible]

आस्तार । पु । [illegible]

आस्तरणम् । क्ली । [illegible]
[illegible]

आस्तिकमति. । पु । [illegible]

आस्था । स्त्री । [illegible]
[illegible]

आस्थागम. । पु । [illegible]

आस्थापनम । क्ली । [illegible]

आस्थापनोपगवर्ग. । पु । [illegible]

पञ्चविंशमहाकषायवर्गे । यथा —"त्रिवृद्बिल्वपिप्पलीकुष्ठसर्षपवचावत्सकफलशतपुष्पामधुकमदनफलानी"ति दशेमानि आस्थापनोपगानि भवन्ति। তেউড়ী, বিল্ব,পিপুল,কুড়, সরিষা, বচ, ইন্দ্রযব শুল্‌ফা, যষ্টিমধু, ময়না ফল । च सू.४अ. ।

आस्पदम् । क्ली । स्थाने । हे च । प्रतिष्ठायां । अम. ।

आस्पन्दनम् । क्ली । अतिकम्पे । स्पन्दने ।

आस्फालः । पुं । करिकर्णास्फालने । हारा ।

आस्फालनम् । क्ली । ताड़ने । आटोपे ।

आस्फोटः (कः) । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । गिरिजपीलुनि । আকৃবোটবিশেষ । रा नि.व.१० । अ.र । [अम. ।

आस्फोटनी । स्त्री । वेधनिकायां । ভোমর

आस्फोटा । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । रा नि.व. १० । নেবানি ফুল । भा. ।

आस्फोतः (कः) । पुं । स्वनामख्यातलतागुल्मे । হাপরমালী । र.मा. । रक्तार्कवृक्षे । भा.पु १भ. । भैष नेत्ररो चि. । कोविदारवृक्षे । नक्तकाञ्चने । हि कचनार । मद.व.१ । भूपलाशवृक्षे । प सु. ।

आस्फोतका (ता) । स्त्री। (Clitoria ternatea) अपराजितानामाख्ये। प.सु.। भा पू.१भ. विषतैले । भा.म.४भ.पूतनाग्रह.चि. । "आस्फोता चैव योज्याः स्यु."। लताविशेषे। হাপরমালী इति ख्याते । ले अडविमल्लीतीगे । गुणा.—कुष्ठविषरोगघ्नी । राज. । कन्दर्पसार तैले । शारिवायाम् । सु.चि ६,१८अ. । वै.निघ.जीर्णज्वरे चीरषादितैले । काष्ठमल्लिकायाम् । प सु । रा.नि.व १२। श्वेतशारिवायाम् । भा.पू.२भ. । नवमल्लिकायाम् । मे.तत्रिकं । [१८ ।

आस्यम् । क्ली । मुखे । मुखाभ्यन्तरे । रा.नि.व.

आस्यदेशः । पुं । मुखमध्ये ।

आस्यपत्रम् । क्ली । पद्मे । श.च ।

आस्यपुष्पः । पुं । श्वेतकिणिहीवृक्षे । वै.निघ.।

आस्यफलः । पुं । श्वेतधुस्तूरवृक्षे । শ্বেত ধুতুরা । मं श्वेतधोत्रा । वै.निघ. । [हे.च. ।

आस्यलाङ्गलः । पुं । शूकरे । वनशूकरे ।

आस्यलोम । क्ली। श्मश्रुणि। দাড়ি,গোঁপ।मे.।

आस्यवैरस्यम् । क्ली । मुखविस्वादे ।

आस्यशाखोटः । पुं । गुल्मविशेषे । আস্‌শ্যাওড়া । गुणाः—"वदद्रुवास्यशाखोट स पित्तकफनाशन । वातलश्च क्रिमिं हन्ति पाण्डुताज्वरकामलाः ।" अत्रि. । [अम. ।

आस्या । स्त्री । उपवेशने । निरुद्योगोपवेशने ।

आस्यासवः । पुं। लालायां লাল,থুতু हे च.।

आस्रवः । पुं । प्रस्रावे ।

आस्रावी । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं —"आस्राविणं विजानीयात् क्लेदस्रवनं द्वयम्।" ज द २८अ. ।

आस्वादः (नम्) । पुं, क्ली । स्वादग्रहणे ।

आहकः (ज्वरः) । पुं । नासाज्वरे । নাসাজ্বর । तल्लक्षण —"तनुना रक्तशोथेन युक्तो नासापुटान्तरे। गात्रशूलज्वरकर. श्लेष्मणा चाहकज्वरः।" वै.निघ. । [तत्रिवं ।

आहतम् । क्ली । पुरातनवस्त्रे । नववस्त्रे । मे.

आहरः । पुं। उच्छ्वासे। अन्तर्मुखनिश्वासे।हे.च।

आहरणम् । क्ली । सञ्चयकरणे । मे. ।

आहलीवम् । क्ली । आसालवीज इति गुजराटे प्रसिद्धे । गुणाः—आहलीव मतं चोष्णं तिक्तं त्वग्दोषनाशनं । वातं गुल्मं नाशयतीत्येवं प्रोक्तं चिकित्सकैः ॥ वै.निघ. ।

आहा । स्त्री । वणिकद्रव्यभेदे । च.द. ।

आहारः । पुं । द्रव्यगलाध करणे । গেলা, খাওয়া । भोजनद्रव्ये । द्रवाद्रवत्वात्स द्विधा, पुनश्च त्रिविधः—स्वभावगुरुर्मात्रागुरुः संस्कारगुरुश्चेति । वा. ।, "प्राणिनां पुनर्मूलमाहारः बलवर्णौजसाञ्च स षट्सु रसेष्वायत्तः प्रभादेरपि च लोकस्याहारः स्थित्युत्पत्तिविनाशहेतुराहारादेवाभिवृद्धिर्बलमारोग्यं वर्णेन्द्रियप्रसादश्च, तथाहारवैषम्यादस्वास्थ्यम्।" सु.सू ४६अ. । गुणा.—बलकृत् सद्य. प्रीणनः देहधारकः । ओजस्तेजःस्वरोत्साहधृतिस्मृतिमतिप्रद-श्च । मद.व.११ । तत्पाकप्रकारः—यात्यामाशय माहारः पूर्वं प्राणानिलेरित । माधुर्यं फेनभावञ्च षड्रसोऽपि लभेत स.। अथ पाचकपित्तेन

विदग्धशास्ततो व्रजेत्। तत्र समानमकता यद भौममभिनीयते ॥ यद्दग्धा पच्यते कौष्ठवह्निना जायते कटु । रसो भवति सम्यक्कादपक्कादामस मत.। वह्निर्बलेन माधुर्य्यं स्निग्धता याति तत्र स । पुष्णाति धातूनखिलान् सम्यक् पक्कोऽमृतोपम । मन्दवह्निविदग्धश्च कटुरम्लो भवेद्रस । विषभाव अजेदापि कुर्य्याद्वा रोगसङ्करम् ॥ शार्ङ्ग पू.६श । क्ली। भवे। प.सु । भक्षहारे। विन्याददाहार-माहारसंभ्रम् । रा.नि व.२० ।

आहारशोषण: । पु,क्ली। क्षणजीरके । [व.।

आहारसम्भव: । पु। शरीरस्थरसधातौ । इ.

आहारस्थानम् । क्ली। निर्जनादिदेशे। "आहारनिर्हारविहारयोगा. सदैव सद्भिर्विजने विधेया ।" भा.।

आहार्य्य: । पु। अपालिरूभयतो य स आहार्य्यपालिर्नाम। तन्नामककर्णबन्धनाकृतौ। सु सू. १६श.। त्रि। आहरणार्हे (कर्णमलादौ)। भाग ।मुक्ते। चिका ।

आहाव: । पु। निपानजलाशये । (चौवाच्छा)। हि घ.। अम ।

आहुली । स्त्री। आहुल्ये।

आहुल्यम् । क्ली। काश्मीरदेशजे 'तरवट्' इति ख्याते क्षुपविशेषे। हि भुञ्जितखड। म तर वड्, आवेर। गुणा.—आहुल्य तिक्तशीत चक्षुष्य पित्तदाहघ्न सुखरोगघ्न कुष्ठकण्डूतिजन्तुशूलव्रण घ्न च । रा नि व ४।

आहृरफेनम् । क्ली। अहिफेने। भैष शोथ चि. चेतपालरसे।

आहेयम् । क्ली। विषे। त्रि। अहिसम्बन्धिनि।

आह्निकम् । क्ली। भोजने। हारा.। मे.।

आक्षारणा । स्त्री। मैथुनं प्रत्याक्रोशे। (छेनालि अपवाद। अम.।

आक्षिक: । पु। आच्छुकवृक्षे। आच्छुगेर गाछ। रमा। क्षागन्वरी। गज वै.।

आक्षिकशीधु: । पु। विभीतकगुडकृते धा, तकीपुष्पकृततीक्ष्णमद्ये। गुणा —आक्षिक पाण्डुरोगघ्न बल्य. सयाहको लघु। कषायमधुर शीधु. पित्तघ्नोऽसृक्प्रसादन ॥ सु सू ४५श.।

आक्षिकी(सुरा)। स्त्री। विभीतककल्ककृतशालितण्डुलकृतसुरायाम्। सा च पाण्डुशोफार्मपित्तसकफकुष्ठघ्नी किञ्चिद्वातकरी रुच्या दीपनी रेचनी लघुश्च। मद.व ८। तिनिशकृतसुरेति केचित्।

आक्षीव: । पु। शोभाञ्जनवृक्षे। सजिना गाछ। भ टी.रा।

आक्षेप: (क:) । पु। वातरोगविशेषे। कुपितो वायुर्धमनीं प्राप्य मुहु सञ्चरणादिह घातयन् आक्षेपक जनयति। लक्षणम्—यदा तु धमनी. सर्व्वा कुपितोऽभ्येति मारुत। तदा क्षिपत्याशु मुहु मुहुर्देह मुहुश्चर । मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृत. ॥ मा नि.वा व्या.। स चतुर्धा—वातादिभेदेन। गदाधरस्तु आक्षेपकमेकमेव कारणभेदा चतुर्विध कथयति। पित्तश्लेष्मावृतो वायुर्वायुरेव च केवल । कुर्य्यादाक्षेपक चान्यच्चतुर्थमभिघातज ॥ आक्षेपके शिरां विध्यत् कुर्य्याद्वातहरी क्रियां। तीक्ष्णो प्रथमनैरन्र्यैस्तथा सज्ञां स विन्दति इति। अपरस्याक्षेपकलक्षण यथा—"गला य. पूर्व्वकायेन पुन पश्चाच गच्छति। क्षमाङ्गो वेद नार्त्तश्च तस्याक्षेपकमादिशेत् ।" ग द.५५श।

आक्षोट: । पु। गिरिजाक्षोटवृक्षे। ,आक् रोट् गाछ इति लोके। ज.र.। See अक्षोट।

आक्षोड: । पु। आक्षोटवृक्षे। भ.टी म.।

इ

इ: । पुं। पुरुषोत्तमे। एका.।

इकट. । पु। वराङ्कुरे।

इक्कट: । पु। वनविशेषे। इेकड़ । प.मु.। नदरक्ले। रत्ना.।

इङ्ग: । त्रि। अङ्गमे। इे.च.।

इङ्गल: । पु। इङ्गुदीवृक्षे। निग्रीपुटा। गणवडे। वै निघ.।

इङ्गुद. (दी) । पु,स्त्री। स्वनामख्यातवृक्षविशे

प्रसे। क्रियांगुलता, इरेंशटि इति च प्रसिद्धे। सु.सू.३६अ। कफशमने। "पुत्रजीवके पुत्रजीवकफले।" सि यो कास चि.मन.शिलादिधूमपाने इन्दः। "सुक्षेङ्गुदैः पिवेत्।" इन्दः। गुणा — मद गन्धिः कटुकणा फेनिला लघुः रसायनी क्रिमि वातकफव्रणघ्नी च। रा.नि.व.८। कुष्ठभूतग्रहव्रण विषक्रमिघ्न उष्णः श्वित्रशूलघ्नः तिक्तः कटुश्च। भा.पू.१भ.वटादिः। मद व.५। "अस्य पुष्पन्तु मधुरं स्निग्धवीर्यञ्च तिक्तकं। वातं कफ नाशयति च।" वै.निघ। तत्फलं—"स्निग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातश्लेष्मप्रमेहृदम्।" सु.सू.४६अ। पारावतपया। नताफट्की। प.सु.।

इङ्गुदीतैलम् । क्ली। इङ्गुदीफलोत्थतैलं। गुणाः—स्निग्धं मधुरं पित्तघ्नं शीतलं भव्य कान्तिदं श्लेष्मलं केशवर्द्धनञ्च। रा.नि.व.१५। [१अ।

इङ्गुदीचारः । पुं। तन्नामकवृक्षचारे। च चि.

इङ्गुलः (ली) । पुं, स्त्री। इङ्गुदीवृक्षे। रा.नि व.८। क्ली। हिङ्गुले। मा.नि.विज र.।

इच्छाभेदी । पुं। भेदकरसविशेषे। "तुल्यं टङ्कणपारदं समरिचं तुल्याशक गन्धकं विश्वा च द्विगुणा ततो नवगुण जैपालचूर्णं क्षिपेत्। गुञ्जैकमतिमी रसो हिमजलैः ससेवितो रेचयेत्।" अत्र प्रत्येकमेकभागतुल्यं जैपालचूर्णस्य नवगुणत्वं। द्वितीये पाठे जैपालस्याष्टौ भागाः गन्धकस्य द्वौ भागौ। स यथा—"जैपालाष्टौ द्विको गन्धस्त्रि शुण्ठी मरिच द्विकं। एकः सूत. सोहगैका गुञ्जा मात्रा वटीकृता" इत्यादि। तृतीये गदसुरारीच्छा भेदिरसे बलिर्गन्धके, गगनसमे, अर्कस्तामे, जैपाल चूर्णं सर्व्वचूर्णसमं भृङ्गराजरसे. दिनदयं मर्दनम्। पाठो यथा—"रसबलिगगनार्कं शुद्धतालं विषञ्च त्रिकटुत्रिफलमेतत् टङ्कण भृङ्गभेभिः। समेमिह जयपालोद्भूतचूर्णं विमर्द्य दिनियमनिशमेतद्भृङ्गराजोत्थवारा॥" चतुर्थो यथा—"शुण्ठी मरिच संयुक्तं रसगन्धकटङ्कणं। जैपालास्त्रिगुणाः प्रोक्ताः सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत्। इच्छाभेदी द्विगुञ्जः स्यात् सितया सह दापयेत्। यावन्तश्चुलुकाः शीताम्बु वारान् विरेचयेत्॥" सकोदन खादितव्यम्। र. सा.स.विरेकाधिकारे।

इच्छाभेदी(गुड़िका) । स्त्री। भेदकरसभेदे। अत्र जैपालचूर्णं सर्व्वतुल्यं ग्राह्यं। "पारदं गन्धकं कुर्य्यात्सौभाग्य पिप्पलीसमं। समानि जयपालानि क्रियन्ते रेचनाय च। शीतेन रेचयेद्रुम्यगुणेनैव प्रशाम्यति।" र.सा.सं.। [गाछ। श.च.।

इच्छुकः । पुं। मातुलुङ्गवृक्षे। টাবা লেবু

इज्जलः । पुं। (Barringtonia acutangula, Syn. Eugenia acutangula.) हिज्जलवृक्षे। हिजल। समुद्रफले इति च लोके। गुणाः—' शीतलः संग्राही वातकोपन विशेषेण विषघ्नश्च। मद.व.५। कुष्ठहृत् वातकोपनश्च। भा.पू.१भ.। इज्जलिरिति। वै.च.। See हिज्जल.।

इञ्चाकः । पुं.मत्स्यविशेषे। এঁচলা মাছ। चिका.।

इञ्चुकः । पुं। इञ्चाकमत्स्ये। हारा।

इट्चरः । पुं। षण्ढे। ষাঁড়। अम।

इड़वः । पुं। गोपतौ। ষাঁড়। वै.च.।

इड़ा । स्त्री। शरीरवामभागस्थनाड्यां। वामसुष्काश्रया धनुर्वका वामनासिकापर्य्यन्तगता या नाडी सा इडा इत्युच्यते। वै.च.।

इड़ाचिका । स्त्री। वरटायाम्। বোলতা। श.च। गम्भील्याम्।

इड़ाजातः । पुं। भूमिजगुग्गुलौ।

इड़िकः (कः) । पुं। वन्यच्छागे। वानरे। हारा.।

इड्डुरः । पुं। वृषे। अटी.। स्वामी।

इड्डरी । स्त्री। पक्वान्नविशेषे।

इत्कटः (रः) । पुं। स्वनामख्यातक्षुपविशेषे। ইৎকড়, ওকড়া, ইকড় इति च। र.मा.। च.सू.४अ.।

इत्काटा । स्त्री। सूक्ष्मपत्रिका दीर्घलोहितयष्टिका काष्ठविशेषे। वा.सू.१५अ वेल्लकरादिव.। "गौकण्टकेत्कटसहाचरबाणकाशाः।"

इत्किला । स्त्री। गोरोचनाख्यगन्धद्रव्ये। श.च.।

इदृक्षाय्यी । स्त्री। दुरालभायाम्। श च.।

इदम् । क्ली। रौद्रे। दीप्तौ। मे.। (अम.)

इध्मम् । क्ली। वह्निदीपनकाष्ठे। ম্যানানিকাঠ।

इनानी । स्त्री। वटपत्रीवृक्षे। পাথরকুচাভি-ভেদ। रा.नि.व ४।

इन्दस्वरम् । क्ली । (Nymphaea coerulea) नीलकमले, नीलपद्मे । श मा ।

इन्दिन्दिरः । पुं । भ्रमरे । त्रिका ।

इन्दिरा । स्त्री । लक्ष्म्यां । त्रिका. ।

इन्दिरामन्दिरम् । क्ली । विष्णौ । राज. ।

इन्दिरालयः । पु । (Nymphaea lotus.) पद्मे । श र. ।

इन्दिरावरम् । क्ली । नीलपद्मे । प सु श र ।

इन्दि(न्दी)वरम् । क्ली । नीलपद्मे । नील शुक्ति । प.सु.श.मा. । एतत् श्वेतपद्मादिगुणयुक्तं परं किञ्चिद्धीनगुणम् । भा पु १भ । See नीलोत्पलम् ।

इन्दीवरः । पुं । श्यामपद्मवृक्षे । सु सू.३८ध । कुरण्टकभेदे । "कुरण्टिकाभेद. दीर्घपर्णी बहुल पुष्प. ।" ड.सु.चि ७भ. ।

इन्दीवरा (री) । स्त्री । शतमूल्याम् । प सु. रा नि.व.१० । अमरसाम् । [illegible] । प मु । इन्दीवर्मण्याम् । [illegible] । रा नि व.३ । क दलीवृक्षे । वै निघ । See इन्द्रवारुणी ।

इन्दीवरिणी । स्त्री । [illegible] । [illegible] झाड़ । रा नि.व.१० ।

इन्दीवारम् । क्ली । नीलपद्मे । श्री.राज. ।

इन्दुः । पुं । कर्पूरे । श्म.रा नि व ८ । भा म.४ भ [illegible] वि. । "स्फटिकमद्र[illegible]" भा. म.१भ त [illegible] वि । "[illegible]। [illegible]इन्दुसुवासितम् ।" भा.पु [illegible] ।

इन्दुकः । पु । [illegible] रा.नि व ८ । [illegible] । वै निघ. ।

इन्दुकमलम् । क्ली । कुमुदे । [illegible] [illegible] । रा नि व १० ।

इन्दुकलिका । स्त्री । केतकीवृक्षे । [illegible] [illegible] । [illegible] । रा.नि व.१० ।

इन्दुकान्तः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा.नि व. ११ । स्त्री । रात्रौ । हे.च. । [रा.नि व.६ ।

इन्दुखण्डा । स्त्री । [illegible] । वै.[illegible] ।

इन्दुचन्दनम् । क्ली । [illegible] । वै.निघ. ।

इन्दुपत्रः । पु । भूर्जवृक्षे । संग्रह ।

इन्दुपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । लाङ्गलीवृक्षे । ईश्लाङ्गुल । रा नि.व.३ । [प रा नि व २३ ।

इन्दुपोदकी । स्त्री । वेलिकायां । [illegible]

इन्दुफलः । पुं, क्ली । आम्रातके । आमड़ा गाछ, आमड़ा । वै निघ. । वै निघ ।

इन्दुमुखी । स्त्री । पद्मिन्याम् । पद्मेर झाड़ ।

इन्दुरः । पु मूषिके । अर्थ विनिमय, [illegible] [illegible] मधुरं [illegible] [illegible] वीर्यामिय । भा.पु १भ ।

इन्दुरकर्णिका (र्णी) । स्त्री । आखुकर्णी लतायाम् । इन्दूरकाणी । हिं मूषाकाणी । [illegible]

इन्दुरत्नम् । क्ली । मुक्तायाम् । प सु.रा.नि व.

इन्दुरसा । स्त्री । पिष्टकभेदे । [illegible] । द या—"पटिकामाष [illegible] पिष्टं [illegible] । किञ्चिद्भा च संमर्द्य द्वितीये दिवसे [illegible] । वर्तुलान् वटकान् [illegible] । [illegible] —[illegible] इन्दुरसा मता ।" वै.निघ ।

इन्दुरा । स्त्री । सोमराज्याम् । वै.निघ. ।

इन्दुराजिः(जी) । स्त्री । सोमराज्यां । वै निघ ।

इन्दुलेखा । स्त्री । (Asclepias acida) गुडूच्याम् । त्रिका. । म.मराज्याम् । वै निघ. । [illegible] । [illegible] ।

इन्दुलोह(कम्) । क्ली । रौप्ये । रा नि.व ११

इन्दुवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । [illegible] । गुडूच्यां । जटा. । सोमराज्यां । [illegible] । वै निघ

इन्दुशकला । स्त्री । सोमराज्यां । वै निघ. ।

इन्दुशफरी । स्त्री [illegible] । रा नि व ८

इन्दूरः । पुं । मूषिके । रा.नि.व.८ ।

इन्द्रः । पुं [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । वै निघ ।

इन्द्रकर्णिका: । पुं। रक्तैरण्डे। लाल ভেরেণ্ডা।

इन्द्रकोप: । पुं। निर्यूहे। निर्यासे। तमङ्गके। গোঁজনা। इ च हला.। [टी.भ।

इन्द्रगुमम् । क्ली। उशीरे। বেণার মূল। श.

इन्द्रगोप: । पुं। (Coccinella of various kinds) शक्रगोपे। तीज बीरबहुटी इति च प्रसिद्धे। मखमली, ছোট কেন্নুই इति लोके। हारा.। रा.नि.व.१९। [रा नि.व १९।

इन्द्रचन्दनम् । क्ली। हरिचन्दने। रक्तचन्दने।

इन्द्रचिर्भिटा (टी) । स्त्री। इन्द्रवारुणील तायां। युग्मफललतायां। রাখালশশা। मं लघु कावरल। गुणा—कटु शीता पित्तश्लेष्मकास दोषव्रणक्रिमिघ्नी चक्षुष्या च। रा नि.व.३।

इन्द्रच्छन्दम् ।क्ली। सहस्रगुच्छहारे। इ च.।

इन्द्रज: । पुं। इन्द्रयवे। वै निघ.२भ.ज्व चि.य म्याद्दिकषाये। कुटजद्रुमे। वै.निघ.भ सा.चि. कुटजचूर्णे।

इन्द्रजतु । क्ली। शिलाजतुनि। वै निघ.।

इन्द्रजम्बूकवत्पाचा । स्त्री। कृष्णसारिवा- यां। भा.पू.१भ.। See कृष्णसारिवा अनन्ता च।

इन्द्रजिह्वा । स्त्री। लाङ्गलीवृक्षे। ঈশ্নাঙ্গুলে।

इन्द्रतरु: । पुं। अर्जुनवृक्षे। वै निघ.।

इन्द्रतूल(क)म् । क्ली। आकाशे उड्डीयमान सूत्रे। আকাশবুড়ির সূতা। कार्पासे। अर्कवृक्ष तूलके। त्रिका। [चि। भा पू १भ.।

इन्द्रदारु: ।पु। देवदारुवृक्षे। तैलदेवदारुवृ

इन्द्रद्युति । क्ली। चन्दने। वै निघ.।

इन्द्रद्रु: (म:) । पुं। अर्जुनवृक्षे। श.र.। अम। कुटजवृक्षे। रा.नि.व.८। देवदारुवृक्षे। भा पू अने।

इन्द्रनील: । पुं। मरकतमणौ। नीलकान्त मणि, পান্না। इ.च.। भा.पू १भ.। "क्षीरमध्ये विनिक्षिप्तं क्षीरं शैलं तं वजेत्। इन्द्रनीलमिति ख्यातम्।" इति परीक्षा। (क:) श र.।

इन्द्रपर्णी । स्त्री। इन्द्रवारुण्यां। রাখালশশা। लाङ्गलिकायां। ঈশলাঙ্গুলে। सु चि.१०५.।

इन्द्रपुष्पम् । क्ली। लवङ्गे। र.सा.सं.पूर्णचन्द्ररसे।

इन्द्रपुष्पा (ष्पिका) (ष्पी) । स्त्री। लाङ्गली- वृक्षे। ঈশলাঙ্গলে। प.मु रत्ना.। पूतीकरञ्जे। नाटी। कण्टकीकरञ्जपुष्पकरञ्ज:,कलिकारिकेत्यन्ये। सु.सू ३७अ.अर्कादि.ड।

इन्द्रब्रह्मवटी । स्त्री। अपस्माराधिकारे। अत्र तार रौप्यम्। ताप्यं स्वर्णमाक्षिकम्। पाठ:— "मृतसूताभ्रकं तीक्ष्णं तारं ताप्यं विषं समम्। पद्मं केशरसंयुक्तं दिनैकं मर्द्दयेद्द्रवै:। सूच्यग्रिविजयैरण्ड- वचानिष्पावमूरवै:। निर्गुण्ड्याश्च द्रवैर्मर्द्यं तन्नीलं पाचयेत्पुन:। कङ्गुणीसर्षपोत्थेन तैलेन गन्धसंयुतं। तत: पश्चा समुद्धृत्य चणमात्रा वटीकृता।" अनु- पानमार्द्रकरस:। र.सा.स। রসসিন্দুর, অভ্র, লৌহ, রূপা, স্বর্ণমাক্ষিক, বিষ, পদ্মকেশর সমভাগ। মর্দনদ্রব্য—মনশাসিজু, চিতে, সিদ্ধি,এরণ্ড,বচ, শিম, ওল এবং ইক্ষুর রস।

इन्द्रभेषजम् । क्ली। शुण्ठ्याम्। श र.।

इन्द्रमद: । पुं। तरुणज्वरे। गजवे.।

इन्द्रमहाकामुक: । पुं। कुकुरे। त्रिका।

इन्द्रयव: (वम्) । पुं, क्ली। (Seed of holarrhena antidysenterica.) कुटजबीजे। ইন্দ্রযব। हिं उत् इन्द्रयव। मं इन्द्रयव, कुडा- चेबी। क कोडसिगेयबीज। इन्द्रशब्दपर्य्यायमात्रं कुटजवाचकम्। धन्वन्तरि:। भा पू.१भ.। चा म. १९अ। "आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्ता।" च. द.पित्तज्व.चि.। "तिक्तान्द्रेयवै. क्रतम्।" गुणा: —कटु तिक्त: शीतल. कफवातरक्तपित्तहर: दा- हातीसारघ्न. नानाज्वरघ्न: शूलघ्न। रा.नि.व.८। त्रिदोषघ्नं धारकं कटुशीतं दीपनं ज्वरातीसार- रक्तार्शोवमिवीसर्पकुष्ठवातरक्तकफशूलघ्नं। भा पू १भ.। इन्द्रयवा इति राजनिघण्टु।

इन्द्रलुप्त(क)म् । क्ली। Baldness. श्मश्रुकेश पातरोगे। টাক্ রোগ। मं चाइरोग। तस्य लक्ष- णम्—"रोमकूपानुग पित्तं वातेन सह मूर्च्छितं। प्रच्यावयति रोमाणि तत श्लेष्मा सशोणित:। रु- णद्धि रोमकूपांश्च ततोऽन्येषामसम्भव:। तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुज्येति च विभाव्यते। सु नि १३भ.। इन्द्रलुप्तं श्मश्रुणि भवति खालित्यं शिरोरुहेषु च रुज्या सवेदनेति कार्त्तिककुण्ड:। मा नि,शिर.र.। रुज्येति। शिर.र.भोज। पु। रा नि व २०।

इन्द्रलोहकम् । क्ली । सीसे ।

इन्द्रवचा । स्त्री । इन्द्रयवे । रा नि.व.६ ।

इन्द्रवटी । स्त्री । प्रमेहाधिकारे । पाठ—"मृतं सूतं मृतं वङ्गमर्जुनस्य त्वचान्वितं । तुल्यांशं मर्द्दयेत्खल्ले शाल्मल्या मूलजद्रवैः । मात्रा १ मा. । र. सा सं. । भा.प्रौ. । रससिन्दूर, বঙ্গ এবং অর্জ্জুনছাল সমভাগ ।

इन्द्रवल्लरी । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायां । রাখালশশা । रा.नि व.३ । वै.निघ.२भ.कर्णक सन्निपात रोहितकादिलेपे । [মলতা । सु. ।

इन्द्रवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । इन्दुवल्ली । সো

इन्द्रवस्तिः । पुं । तन्नामकमर्म्मस्थाने । পায়ের ডিম । तस्य स्थाने प्रतिघातेर्जङ्घयो स्पन्दि । सु. शा ६ष. ।

इन्द्रवारुणिका (णी) । स्त्री । (Cucumis madraspatanus, cunnis melo, ऐन्द्री नामलतायाम् । वङ्ग । রাখাল নাড়ু, রাখাল শশা, कूँदरुकी । हि इन्द्रायण,बड़ी इन्द्रफला । मं इन्द्रवारुणी । गुणा.—तिक्ता कटु शीता रेचनी गुल्मपित्तोदरश्लेष्मक्रिमिकुष्ठज्वरघ्नी च । रा.नि. व.३ । सा ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विधा । लघु उष्णा कामलापित्तकफप्लीहोदरश्वासकासकुष्ठगुल्मग्रन्थिव्रणप्रमेहमूढगर्भगलगण्डविषघ्नी च । भा.पु १म. । "म हत्यैन्द्रवारुणी शीता पाके कट्वी च तिक्तका । शीता चरौचवीर्य्या च लघ्वी चैव प्रकीर्त्तिता । ... ... । यथेन्द्रवारुणी कफरक्तापह दोषदं सदा । नाऽऽदौ हिति संशोध्य गुणाढ्या तु पूर्ववत् । स्मृ शौचं च पाके चाधिका चोष्णा गुणैरियम् ।" वै निघ. । गोरक्षकर्कट्याम् । च.द नाड्यादौ ।

इन्द्रवि(द्व)द्धा । स्त्री । वातपित्तकफजक्षुद्ररोगकर्दमजरोगविशेषे । लक्षणं—"पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडकाः पिडकाचिताम् । इन्द्रविद्धां तां विद्यात् वातपित्तोत्थितां भिषग्विदिति ।" मा.नि. । इन्द्रा कारुवेष्टे । See इन्द्रवृद्धः ।

इन्द्रवीजम् । क्ली । इन्द्रयवे । च.द.नि मौ.त्वग्विकारे चिकि.वि कुष्ठादयः । "त्रिवृन्मूत्रैर्वर्षितैः..."

इन्द्रवृक्षः । पुं । इन्द्रदृष्टिभूत...विशेषे । लक्षणं यथा—"विरोधं नैव यो याति दशान्ते मुखवर्जितः । इन्द्रवृक्षः स विज्ञेयो भर्गस्य दुष्टनाशनः ।" ज.द.२म. ।

इन्द्रवृक्षः । पुं । देवदारुवृक्षे । जटा. । श्वेतकुटजवृक्षे । अर्जुनवृक्षे । भा.म ४भ. । "सोमवल्लीमिन्द्रवृक्षम् ।"

इन्द्रसुतः । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

इन्द्रसुरसः (सा) । पुं, स्त्री । निर्गुण्डीवृक्षे । নিশিন্দা গাছ । रत्ना. । See निर्गुण्डी ।

इन्द्रसुरा । स्त्री । गोरक्षकर्कटिकायां । রাখাল শশা । सु.चि.२०भ. । "गुडूच्यौन्द्रसुरा ।"

इन्द्रसुरिषः (सः) । पुं । निर्गुण्डीवृक्षे । নিশিন্দা গাছ । मौडी इति काश्मीराम् । र.मा.वल ।

इन्द्रसूनुः । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा नि.व.६ ।

इन्द्रस्वरसः । पुं । हरिजवृक्षे । च.द.चर्द.चि. नागार्जुनयोगे ।

इन्द्रा । स्त्री । फणिज्झकवृक्षे । রাং কাইরা शी.रविके । भा.म.१भ मेद चि. । इन्द्रवारुण्याम् । रा.नि.व ३ ।

इन्द्राग्निधूमः । पुं । हिमे । त्रिका. ।

इन्द्राणिका । स्त्री । निर्गुण्डीवृक्षे । वङ्ग । नीलसिन्दुवारे । रा.नि.व.४ । जातीफलादिवटि [जातीफलादिवटी । कायां ।

इन्द्राणिकापत्रम् । क्ली । निर्गुण्डीपत्रे ।

इन्द्राणी । स्त्री । (Vitex nigundo,) वङ्ग निर्गुण्ड्याम् । নীল নিশিন্দা । हि संभालू । स्त्रीन्द्रिये । "इन्द्राणी वरदं स्त्रीणां दीर्घा... वारणी ।" शी.रविके । भूर्यकान्ता, ... रा.नि व.६ ।

इन्द्राभा । स्त्री । कन्दविशेषे । वै निघ. ।

इन्द्रायुधम् । क्ली । वज्रधनुषि । हीरक । रा. नि व १३ । स्नायुविकारविशेषे, ... च. । च.चि.२६भ. । स्त्री । इन्द्रायुधवर्णधारिण्यां कण्डूकायाम् । सु क.११भ. । See वज्रभूत ।

इन्द्राधिपादपः । पुं । अर्जुनवृक्षे । অর্জুন গাছ । रा.नि व.११ । See अर्जुन ।

इन्द्राशनः (कः) । पुं । (Abrus precatorius

।।।३) सविदाहचे। सिङ्गिगाछ। आलीकला दिवर्ष्या। गुञ्जायाम्। कुँठ। कुष्ठौषधे। कुड। षारा। [वि १।

इन्द्राह्वा । स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्। मद

इन्द्राचः । पु। ऋषभकनामलताकन्दे। ऋष भक। भा पू १भ.ह व मद.व १।

इन्द्रियम् । क्ली। (Organs of senses) ज्ञानकर्म्मादिसाधनेषु चक्षुरादिषु। ज्ञान ও कर्म्म साधनेर उपायभूत चक्षुः प्रभृति। इन्द्रियाणि विविधानि बुद्धीन्द्रियकर्म्मेन्द्रियान्तरिन्द्रियभेदेन, तेषु श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनाघ्राणाभिधानानि ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थनामानि कर्म्मेन्द्रियाणि, एतदुभयात्मकं मन, समष्टा एकादशेन्द्रियाणि। तथाहि—'वैकारिकादहङ्कारात्तैजससहायात्तल्लक्षणान्येकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते। तद्यथा —श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाग्घस्तोपस्थपायुपाद मनांसीति। तत्र पूर्व्वाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि। इतराणि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि। उभयात्मक मन। भूतादेरपि तैजससहायात्तल्लक्षणान्येव पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्ते। तद्यथा—शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्र रूपतन्मात्र रसतन्मात्र गन्धतन्मात्रमिति। तेषां विशेषा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तेभ्यो भूतानि व्योमानिलानलजलोर्व्व्यः। एवमेषा तत्त्वचतुर्विंशति र्व्याख्याता। तत्र बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो विषयाः कर्म्मेन्द्रियाणां यथासंख्य वचनादानानन्दविसर्ग विहरणानि। अव्यक्त महानहङ्कार पञ्च तन्मात्राणि *चेत्यष्टौ प्रकृतयः शेषाः षोडश विकाराः।* स्व स्वयैषा विषयोऽधिभूता स्वयमध्यात्ममधिदैवतञ्च। अथ बुद्धेर्ब्रह्मा, अहङ्कारस्येश्वर, मनसश्चन्द्रमा, दिश श्रोत्रस्य, त्वचो वायु, सूर्य्यश्चक्षुषो, रसन स्याप, पृथ्वी घ्राणस्य, वचसोऽग्नि, हस्तयोरिन्द्र, पादयोर्विष्णु, पायोर्मित्र, प्रजापतिरुपस्थस्येति। आयुर्व्वेदे भौतिकानीन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च वर्ण्यां।" सु शा.१अ.। अन्तरिन्द्रियाणि पुन चत्वारि मनो बुद्ध्यहङ्कारचित्तानि। मनस्तावदिन्द्रियनियामकं। एवं चतुर्द्दशेन्द्रियाणां नियन्तारश्चतुर्द्दशदेवता। तत्र कर्णस्य देवता दिक, त्वचो वात, नेत्रस्य सूर्य्य, रसनाया वरुण घ्राणस्याश्विनौ, वाचो वह्नि, हस्तस्येन्द्र, पादस्य विष्णु, पायोर्मित्र, उपस्थस्य प्र

जापति, मनसश्चन्द्र, बुद्धेश्चतुर्मुख, अहङ्कारस्य शिव, चित्तस्याच्युत। इति वेदान्त। वैतनि। रा. नि व १८ मे अधिक। विका। भा म १भ छ,व चि।

इन्द्रियकर्म्म । क्ली। चक्षुरादीनां शब्दाकर्षण स्पर्शग्रहण रूपदर्शन रसग्रहण गन्धग्रहणवचनादानविसर्गगमनानन्दाख्यानि। सु शा १अ.।

इन्द्रियगोचरः । त्रि। इन्द्रियविषये।

इन्द्रियग्रामः । पु शरीरे। वै निघ। इन्द्रियसमूहे। [शानी।

इन्द्रियघ्न । पु। चक्षूरोगविशेषे। চক্ষের

इन्द्रियज्ञानम् । क्ली। इन्द्रियजन्यज्ञाने।

इन्द्रियबुद्धिः । स्त्री। इन्द्रियजन्यज्ञाने।

इन्द्रियवर्गः । पु। एकादशेन्द्रियेषु, इन्द्रियसमूहे। See इन्द्रियम्। [वै निघ।

इन्द्रियवैकल्यम् क्ली। इन्द्रियदुर्ब्बलतायां।

इन्द्रियसन्तापः । पु। इन्द्रियवैकृते।

इन्द्रियस्वाप । पु। प्रलये। निद्रायाम्। चैतन्यनाशे। रा नि,व.२०।

इन्द्रियागोचर । त्रि। अतीन्द्रिये।

इन्द्रियायतनम् । क्ली। शरीरे। देहे च।

इन्द्रियार्थ. । पु। इन्द्रियजन्यज्ञानविषयेषु। यथा—रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा। अम।

इन्द्रोक्तरसायनम् । क्ली। इन्द्रकथितरसायनवर्गे। ऐन्द्री। ब्राह्मी। शतावरी। महाश्रावणी। वड थूलकुडि। च चि १अ।

इन्द्रोपलम् । क्ली। नीलहीरके। प मु।

इन्धनम् । क्ली। काष्ठे। अग्निज्वालनार्थंदग्धकाष्ठे। अम।

इभ । पु। हस्तिनि। अम। नागकेशरे। च.।

इभकणा । स्त्री। (*Pothos officinalis*) गजपिप्पल्याम्। र.मा.। भा पू १भ। च द सि. यो सान्निपातिकज्वराद्यकषाये। 'धनिकेभकणाकषाय।'

इभकृष्णा (ष्णा) । पु स्त्री। गजपिप्पल्यां। भैष च द गहणी चि,कल्याणगुडे।

इभकेश(स)रः । पुं। नागकेशरवृक्षे । भैष। क्ली। नागकेसरपुष्पे । चि.क्र.क.प्रदरचि.। सु.चि.१८अ ।

इभगन्धा (न्धिका) । स्त्री । स्थावरविषान्तर्गततन्नामकफलविषे । सु कल्प २अ. ।

इभदन्ता । स्त्री । हस्तिशुण्डीवृक्षे । हाति शुँडे । रवा । नागदन्त्याम् । र मा ।

इभदन्ताह्वा । स्त्री । नागदन्त्यां । र मा रवा।

इभपत्रिका । स्त्री । चिल्लीशाके । वै निघ ।

इभपुष्पम् । क्ली । नागकेशरे । भैष सु री.चि बृहत्खदिरवट्यां ।

इभपोटा । स्त्री । करिशावके । [वासायष्टते ।

इभवला । स्त्री। नागबलायां । वै निघ चय चि

इभमञ्जकः । पु। पुष्पदामीलतायां । वै निघ ।

इभमाचलः । पु । सिंहे । [वै निघ ।

इभमूलकम् । क्ली। हस्तिमूलके । गजमूलके

इभशुण्डी । स्त्री । हस्तिशुण्ड्याम् । [र मा ।

इभषा । स्त्री । स्वर्णक्षीरीवृक्षे । सोनाखिरई ।

इभाख्यः । पुं । (Musaferrea) नागकेशरवृक्षे । निका. ।

इभावती । स्त्री । वटपत्रीवृक्षे । पाथरकूचा ।

इभी । स्त्री । हस्तिन्याम् । हाडिनी ।

इभोषणा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । प्र.ख ।

इभ्या । स्त्री । (Boswellia thurifera or serrata) शल्लकीवृक्षे । करिण्यां । मे दनिक ।

इरणम् । क्ली। ऊषरभूमौ। च टी द.रा.नि व ।

इरा । स्त्री । सुरायाम् । जले । मे । [निका ।

इराचरम् । क्ली । करकायाम्। दर्शाद्रि व.ह ।

इरावती । स्त्री । वटपत्रीपाषाणभेदे । न्ड़ पाथरकूचा। रा.नि व ४ । [इरिवेल्लिका ।

इराविल्लिका । स्त्री । इरिवेल्लिकायाम् । See

इरिकीलः । पु । करीलवृक्षे । [illegible] । वै निघ । [illegible]

इरिणम् । क्ली । [illegible]

इरिमेदः (क) । पु । अरिमेदे । [illegible]

द । रा.नि व ८ । भा पु.४भ मु.री चि । "कर्ण रन्ध्राखदिरेरिमेद ।" See अरिमेद ।

इरिवेल्लिः (का) । स्त्री। सन्निपातजन्ये शिरोजातव्रणजन्यपीडाविशेषे । तस्य लक्षणम् —"पित्त कासमूत्रमाहृद्या ज्वालामुखरुजाज्वरौ । सर्वाकिकी सर्वलिङ्गा जानीयादिरिवेल्लिकां ।" निदानम् ।

इर्मं (म्) । क्ली । व्रणे । क्षते । अम ।

इर्व्वारुः । पु स्त्री । कर्कटीनामफलशाके । बैंकुड़ गाछ । प सु । दीर्घककर्कटीति । व । सु म ४२अ मधुरत्व. ।

इर्व्वारुशुक्तिः (का) । स्त्री । फुटीतिख्यात निर्भिन्नकर्कट्याम् फुटी । हारा । [च टी ग ।

इर्व्वालुः । पु, स्त्री । कर्कटिकायाम् । [illegible]

इलि(ली)(लि)श. । पुं । मत्स्यविशेषे । [illegible] मीन माछ । हि हीलसा । हारा । गुणा — "इलिशो मधुरः स्निग्धो रोचनो वह्निवर्द्धनः । पित्तघ्न कफकृत्स्निग्धोपष्टम्भी [illegible] ।" भा पु १अ। पित्तश्लेष्मविवर्द्धक मधुर [illegible] । राज ।

इली । स्त्री । करवालिकायाम् । छुरि, [illegible] । च टी रा. ।

इल्लन्नः । पु । पक्षिभेदे । प्र.ख. ।

इल्वलः । पु । मत्स्यभेदे । मे [illegible] ।

इशि(शी)का । स्त्री । [illegible] काण्डे । [illegible]काठि । च टी भ. ।

इषः । पु । आश्विनमासे । अम ।

इषिका । स्त्री । [illegible] । च टी [illegible]

इषिरः । पु । अग्नौ । [च टी [illegible]

इषीका । स्त्री । काशतृणे । [illegible]

इषु. (कः) । पु । शरे । प सु ।

इषुगोमूलकः । पु । कोविदारवृक्षे ।

इषुपत्रिका (त्री) । स्त्री । [illegible]

इषुपुङ्खा (ङ्खिका) । स्त्री । [illegible] । हि सरफोंका । रा नि व ४ ।

इष्ट. । पु । [illegible] । क्ली । [illegible] च टी भ.

इष्टका । स्त्री । गृहादिनिर्माणार्थदग्धमृत्खण्डे। ईट । इयष्टे । [वेनाव मूल । रा.नि व १२ ।

इष्टकापथम् । क्ली । लामज्जके, वीरणमूले ।

इष्ट(ष्टि)कापथकम् । क्ली। लामज्जके । भा पू १भ । मद.व २ । [लुके । मे घचतुष्कं ।

इष्टगन्धः । त्रि । सुगन्धौ । अम । क्ली । वा

इष्टा । स्त्री । शमीवृचे रा नि व.८ ।

इक्षव. । पु । इक्षुसाधारणे । अ र ।

इक्षु. । पु । Sugarcane. (Saccharum officinarum) स्वनामख्यातमधुररसवृचे। आक गाछ । हि गाण्डा उख् तें चेरकु । भ्रा ऊ स । स द्वादशविध —पौण्ड्रक , भीरुक , वंशक , शतपारक कान्तार तापसेक्षु (काण्डेक्षु), का ष्ठेक्षु , सूचिपत्रक नैपाल , दीर्घपत्रक नीलक , कोशकृत् इति । भा पू २भ । श्वेतपुण्ड्रकरक्तकृष्णरक्त भेदात्त्रिधा। रा नि व १४ । स वर्णत षड्भेद , श्वेतकृष्णताम्ररक्तलेखकृष्णमिश्रवर्ण इति । स च पौण्ड्रकानुवासिकशतपर्वकान्तारनैपालदीर्घपत्रादि भेदाद्बहुविध । वा टी हेमा । एतद्विशेषास्तत्तन्नाम्नि द्रष्टव्या । स गुणा —"इक्षुदण्डो रसे पाके मधुरो वातनाशक । स्निग्धो गुरुर्मूत्रलश्च शीतो हृद्यो बलप्रद । कफपुष्टिकृमिकारकाल्पानन्दकर सर । रक्तपित्तवातविकारान् नाशयेत् सुनिश्चित ॥" वै निघ । 'अभुक्तो पित्तहा ज्ञेयो भुक्तो वातप्रकोपना। भुक्तमध्ये गुरुतरा इतीक्षूणां गुणास्त्रय ॥ पित्त दाहहरो वृष्यस्तेजोबलविवर्द्धन । वृष्यो रक्तास्रपि त्तशमशमनपटु शीतल श्लेष्मदोऽल्पस्निग्धो हृदय रुच्यो रचयति च मुदं मूत्रशुद्धि विधत्ते। कान्ति दीप्तस्य दत्ते बलमतिकुरुते इक्षुदण्डश्छिदायी दन्तै र्निष्पीड्य काण्ड मदयति रसितो मोहनश्चेक्षु दण्ड ॥" रा नि व १४ । इक्षु मूले मध्ये च मधुर, अग्रे ग्रन्थौ च लवणरस । सर्वेक्षु कफ करो मेदोमेहकरश्च। वृष्या च वातघ्न स्वादु पि त्तघ्न वृष्यशीतश्च। भा राज । मूलादूर्द्ध मधुरा मध्येऽतिमधुरास्तथा। इक्षवस्तेऽग्रभागेषु क्रमाल्लवण नीरसा । इति चक्रदत्तमूलमध्याग्रगुणा । रा नि व १४ कोकिलाक्षवृचे। कुलेखाडा। रा नि व ४।

इक्षुक । पु । स्त्री । इक्षुगन्धायां । कांशडून । भूमिकुष्माण्डे । काकोल्यां । वै निघ ।

इक्षुकाण्डिका । स्त्री । इक्षुकाण्डे । काकोल्यां। भूमिकुष्माण्डे । वै निघ । वा टी. हेमा ।

इक्षुकन्दा । स्त्री । श्वेतभूमिकुष्माण्डे । वै निघ. ।

इक्षुकाण्ड । पु । काशतृणे । केशे । रा नि. व.८ । मुञ्जायाम् । शरमाला । भ घ ।

इक्षुकाशः । पु । काशतृणे । मद व.१ ।

इक्षुकीय. । त्रि । इक्षुयुक्तदेशे ।

इक्षुगण्डिका । स्त्री । काशतृणे । वै निघ ।

इक्षुगन्ध' । पुं । काशतृणे । भा । चुद्रगोक्षुर कवृचे । रा.नि व ४ ।

इक्षुगन्धा (न्धिका) । स्त्री । कोकिलाक्षे । कुलेखाडा । मद व १,मे। गोक्षुरके । प सु भा। क्षीरविदार्याम् । भूँइकुमडा । मद व १ भ र, रा नि व ७। वाराहीकन्दे काशतृणे। भा पू भ., मे । शृगाल्याम् । भा भने । मे घचतुष्क । श्वेत भूमिकुष्माण्डे । भम मे । भूमिकुष्माण्डे । भ र।

इक्षुजटा । स्त्री। इक्षुमूले। चि.क्र क प्रदरचि.।

इक्षुतुल्या । स्त्री। इक्षालिकायां । भानाथ, इक्षुविशेष, थागडा । प सु । काशतृणे । रमा। यावनाले । यो ओयार, यनार ।

इक्षुदर्भा । स्त्री । स्वनामख्याततृणविशेषे । न टो । मं भावालु । गुणा —मधुरा स्निग्धा ईषत्क षाया कफपित्तघ्नी रुच्या लघु सन्तर्पणी च । रा नि व ८।

इक्षुनेत्रम् । क्ली । इक्षुमूले । येनेक्षु पुनरुत्पद्य ते । आकेर मूल, आकेर डगा वा चोक । रा नि व १४ ।

इक्षुपत्रः (क) पुं । यावनाल इति ख्याते धान्ये । जोयारा इति लोके । रा नि व १६ ।

इक्षुपत्री (र्णी) । स्त्री । वचायां । शुक्लभूमि कुष्माण्डे वै निघ ।

इक्षुपाकः । पु । गुडे ।

इक्षुपुष्पा । स्त्री । शरपुष्पायाम् । रा नि.व.४ ।

इक्षुरः । पु । शरतृणे । रा नि.व ८ ।

इक्षुवालिका । स्त्री । खागडिकायां । शेग ड़ा। रा नि.व.८,च सू ४भ शुन चि । काकिलाचे ।

कुलेखाडा। इति तालमाखना। भा पू १भ। मद व १। इक्षुतुल्यायाम्। र मा। काशतृणे। रा नि व ८।

इक्षुभक्षिका । स्त्री। इक्षुरसनिष्कासनयन्त्रे। आक् माडा कल। वै निघ।

इक्षुमद्यम् । क्ली। इक्षुविकारमद्ये। "इक्षुदण्ड मरीचञ्च बदरञ्च तथा दधि। शेषे तु लवणं दत्त्वा इक्षुमद्यं प्रकीर्त्तितम्॥" वै निघ।

इक्षुमूलम् । क्ली। इक्षोर्मूले। आकेर मूल। राज। च मू ४श।

इक्षुमेद । पु। इक्षुवाटिकायां। आखबाडी।

इक्षुमेह. । पुं। तन्नामककफजमूत्रदोषविशेषे। लक्षण— 'इक्षोरसमिवात्यर्थं मधुरञ्चक्षुमेहत।' मा नि। [मेहो। अथ पुण्ड्रकमेद। रा नि व १४।

इक्षुयोनि. । पु। पुण्ड्रकेक्षौ। करङ्कशालिना

इक्षुर (क) । पु। कोकिलाक्षे। कुलेखाड़ा। इति तालमाखना। र मा भा उ ख। 'द्राक्षा चेक्षुरगोक्षुरञ्च महती।' अत्र तद्बीज ग्राह्यम्। सा कौ महाकामेश्वरमोदके। च मू ४भ। इक्षौ। गोक्षुरके। श र। काशतृणे। (केशे, स्थूलशरे। रा नि व ८। "क्षयकृच्छुरकायी।" सु.चि २६भ। भा म १भ मू घा चि। शरतृणे। काशतृणे। रा. नि व ८। क्षीरेक्षौ। रा नि व १४। [ध्व.भ चि।

इक्षुरबीजम् । क्ली। कोकिलाक्षबीजे। भैष.।

इक्षुरस. । पु। काशतृणे। भा पू १भ गु व। इक्षोः रसे। आकेर रस। तद्गुणा —स मधुर वात वर्द्धयति शीतवीर्य्यत्वात् सु सू ४०भ। "इक्षो रसो गुरु स्निग्धो हृद्य कफमूत्रकृत्। श्य शी तोऽस्रपित्तघ्न स्वादुपाकरस सर।" चारपाणि। एतदयभागरसगुणा —"मूले तु सलवण। मध्य काण्डु माधुर्य्यमिक्षोर्मूलायपर्वसु। माधुर्य्ये सान्न लवण विदाही तेन यान्त्रिक।' हेमाद्री चार पाणि। दन्तपीडितरसगुणा —दन्तपीडित श्लेष्मासम दाहघ्नादिभिगुणै। वा टी हेमा। यन्त्रपीडितरसगुणा —"विदाही गुर्व्विष्टम्भी च।" वा टी हेमा। "यन्त्र पीडितरस कथिती गुरुश्च क्षय कठञ्च कुरुतेऽपि सुशीतमञ्च। पाके विदाहिवलजञ्च सुशीतमञ्च सर्वेविनो दधिर पित्तकज निहन्ति॥ दन्तैर्निपीडितरसो दधिश्च गुरुश्च सन्तर्पणो बलकर कफकृच्छ्रमश्च। विष्टम्भकारिरुधिरस्य तथैव पित्तदोष निहन्ति सकल वमनञ्च शोषम्॥" अथ पर्य्युषितरसगुणा —रस पर्य्युषितो नेष्टस्तापदैकमते गुरु। कफपित्तकर शोषी भेदनी वाय मूत्रल॥ अथ पक्वरसगुणा — पक्को गुरुरत स्निग्ध सुतीक्ष्णकफवातहा। पित्त घ्नोऽपि विशेषेण गुल्मातीसारकासहा॥ अथ फाणितरसगुणा —फाणित गुर्व्वभिष्यन्दि बृंहण च शुक्लञ्च तत्। पित्तघ्नञ्च श्रमहर रक्तदोषनिसूदनं।" भचि १०भ.। पीयूषोपमितस्त्रिदोषशमन श्रा इक्षुनिष्पीडित। यन्त्रजो रस स्तोकं शान्तिकर वातजनन जाड्यकर प्रतिश्यायकरश्च। तथा प र्युषित स कफवातकरश्च भवति। पक्व इक्षुरस स्निग्ध कफवातघ्न अतिगुरु अविपाकेन विदाही रा नि.व १४।

इक्षुरसक्वाथः । पुं। इक्षुगुडे। हैम।

इक्षुरसविकार । पु। इक्षुगुडे। इक्षुरसस समलन्नंशाद्गाढ्रिमलविकार फाणितगुडमत्स्याण्डिकाशर्कराभेदात्पञ्चविध। गुणा —"यतचोत्तरहिता हृष्या रक्तपित्तानिलापहा। मत्स्यण्डिका खण्ड सिता क्रमेण गुणवत्तरा॥" वा टी हेमा।

इक्षुरसशुक्तम् । क्ली। इक्षुरसेन सतैलेन क न्दशाकफलैराप्लुतमम्लतां गतमिक्षुरसशुक्तम्। प श १ख। गुणा —गुरु अनभिसन्दि च। सु सू ४१भ।

इक्षुरालिका । स्त्री। इक्ष्वालिकायाम्। का नाशु। रसा। च चि २भ बृंहणीयप्यां।

इक्षुवल्लकी (री) (ल्ली) । स्त्री। क्षणदेव विदार्य्याम्। कान कुँईदूमड़ा। रा नि व ०।

इक्षुवाटिका (टी) । स्त्री। पुण्ड्रकेक्षौ। पूँड़ि आख। करङ्कशालीक्षौ। रा नि व १४।

इक्षुविकृति. । स्त्री। खण्डे। थाँड़। रत्ना.।

इक्षुविदारिका (री) । स्त्री। भूमिकुष्माण्ड प मु.। [गु व।

इक्षुवेष्टः (ल) । पु। सुश्रुते। भा पू १भ

इक्षुशाकट(किन)म् । क्ली। इक्षुक्षेत्रे।

इक्षुसारः । पु। इक्षुगुडे। आखेर गुड़। रा.नि व १८।

इन्द्रूरक(वीज)म् । क्ली । कोकिलाचवीजे । कुलियाथाडाव वीज । योगरत्न वेमरपाके म हाकामेश्वरमोदके च ।

इल्लाकु । स्त्री । A bitter gourd emetic तिक्ततुम्ब्याम् । तिल्लाउ । प सु सू ४२ ञ । भा म ४भ यो व्या चि. । 'इल्लाकुवीजदन्ती ।' See कटुतुम्बी ।

इल्लाद्. । त्रि । इच्छुभक्षके । च चि,२ञ ।

इल्लारिः (क') । पु । कामदवे । रा नि व. ८ मद व.१ ।

इल्लालि (क')(का) । पु,स्त्री । कामदवे । मद व १। र मा। वै.निघ कास चि इल्लादवलेहे । इत्तुविमेषे । आनाथू, थागडा इति केचित् । वनखडिकायां । च द तथा सि यो यन्न चि वला दाघृते । 'इल्लालिका विषघ्न्यि ।'

ई

ईज्या । स्त्री । भूमौ । गवि । वै निघ. ।

ईडा । स्त्री । नाडाम् । नाडीविशेष ।

ईड्या । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै निघ,ज्व चि. । "गोपीघ्यामलकी ।"

ईतिः । स्त्री । डिम्बे । मी । राज्योपद्रवविशेषे । सा षड्विधा—अतिवृष्टिरनावृष्टि शलभा मूषिका शुका । अत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतय स्मृता ॥

ईप्सितफलः । पु । नारिकेलवृक्षे । वै निघ. ।

ईरिणम् । क्ली । ऊषरक्षेत्रे । नोणा जाग्गा । "ईरिणे मूषरे ।" मे यान्तिकं ।

ईरितः । त्रि । कम्पिते । त्रिप्ते । अम. ।

ईर्म्मम् । क्ली । व्रणे । द्वारा। वते । घा । अम ।

ईर्व्वारुः । पुं,स्त्री । कर्कट्याम् । काँकुड़ गाछ । कुष्माम् । फूटी । श र ।

ईर्व्वारुफलिका । स्त्री । खर्मूज इति प्रसिद्ध फललतायाम् । वै निघ ।

ईर्ष्यकः । पु । दृष्टियोन्याख्यक्लीवे । लक्षण—' दृ ष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये य प्रवर्त्तते । ईर्ष्यक स तु विज्ञेयो दृष्टियोनिय स स्मृत ॥" सु ।

ईश. । पु । पारदे । अञ्जनरसे । र सा स. । प ञ्चवक्त्ररसे । वै निघ ज्व चि. ।

ईशलिङ्गिनी (ङ्गी) । स्त्री । भवलिङ्गीलता यां । पचगुलि इति पाश्चात्ये । भा म.४भ,यो,व्या ,चि । ' विषुकालेशलिङ्गिनी ।"

ईशा । स्त्री । लाङ्गलदण्डे । मे.षद्विकं ।

ईशादन्त । पु । हस्तिदन्ते । श.र.। (न्त ,न्तौ) उदग्रदन्तिनि । हे च । त्रिका ।

ईशानः । पु । शमीवृक्षे । रा नि व २१ ।

ईशानवायुः । पु । तद्दिग्भववाते । स च क टुक । वै निघ ।

ईशाना (नी) । स्त्री । शमीवृक्षे । रा नि व.८।

ईशावसः । पु । कर्पूरभेदे । गुणा —' भेदी रू क्षो मदापह । अतिशीतोन्मादहरोऽसकासनाशनम् । अपान् । खेदश्चैवाङ्गदाहश्च नाशयेत् ।" वै निघ ।

ईशिरः । पु । अग्नौ । त्रिका. ।

ईश्वरः । पु । पारदे । भैष ध्व भ चि चन्द्रोद मकरध्वजे । पिप्पली रस र एकादशायसे । '

ईश्वरमल्लिका । स्त्री । वकवृक्षे । वै निघ ।

ईश्वरमूलक । पु,क्ली । तरुभेदे । ईशेरमूल। भैष कुष्ठ चि.कन्दर्पसारतैले ।

ईश्वरी । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटकीलतायाम् । वै निघ.२भ या व्या महाविषगर्भतैले । लिङ्गिन्याम् । जीवन्त्याम् । नागदमन्याम् । नाकुलीकन्दे । रुद्र जटायाम् । जटालता । रा नि व २ ।

ईषः । पु । आश्विने मासि । अ टी भ ।

ईषत्पाण्डुः । पु । धूसरवर्णे । अम ।

ईषदुष्णः । त्रि । कवोष्णे । अल्प उष्ण । हे.च.। वै निघ । [वै.निघ.।

ईषद्दीर्घम् । क्ली । वातामफले । बादाम फल ।

ईषद्वीजा । स्त्री । बेदाना इति ख्यातफलवृक्षे ।

ईषादन्तः । पु । दीर्घदन्तगजे । हे च. ।

ईषिका । स्त्री । अक्षिकूटे । गजाक्षिगोलके । तूलिकायाम् । हे.च ।

ईषिकास्त्रम् । क्ली । अस्त्रविशेषे । येन वास वोऽश्वानां पक्षच्छेद कृत । 'ईषिकास्त्रं समुत्सृज्य पक्षच्छेद व्यधादयम् ।' नकुल १४ ।

ईषीका । स्त्री । वीरणादिशलाकायाम् ।

ईष्मः । पु । वसन्तकाले । उष्मा ।

ईहा । स्त्री । चेष्टायां । वाञ्छायां । चिका ।

ईहामृगः (वृकः) । पुं । कोके । रत्ना. । कुकुरवद्धरिणघातिकपिलवर्णजन्तुविशेषे । ঢোগ। रा.नि व.१८। (वृक) । श र. ।

ईक्षणम् । क्ली । नेत्रे । रा.नि व १८ । दर्शने । मे थाविर्क ।

ईक्षणिकः । पुं, स्त्री । हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभकथनजीविनि । गणक ।

ईक्षा । स्त्री । दृष्टौ ।

उ

उकनाहः । पुं । पीतरक्तवर्णघोटके । हे.च. । लक्षण—"रक्तपीतकषायोत्थवर्णजो यस्य दृश्यते । उकनाह स विख्यातो वर्णो वाहस्य देहज ।" ज. द.३४ ।

उकुणः । पु । शिर कीटे । माथार उकुन ।

उक्लेदः । पु । वमौ ।

उख(ष)रम् । क्ली। क्षारभूमौ । यत्रोप्त वीज न रोहति । क्षारमृत्तिकायाम् । সোরা । वै.निघ. । रा नि.व.२ ।

उख(ष)रजम् । क्ली । पांशुलवणे । সোরা । रोमकनाम्नि अयस्कान्तभेदे । लवणे । रा नि व २० ।

उखर्व्वलः । पु । तृणविशेषे । हि उखल गुणा —बलद रुचिजनक. । पशूनां सदा हित य । रा नि.व.८ ।

उखलः । पु । उखर्व्वलतृणे । रा नि.व.८ ।

उखा । स्त्री । रन्धनस्थाल्याम् । वाङ्गिवान हाँडी । हि भरथियाभाइ । अम. [कावाव । अम ।

उख्यः । त्रि । उखासंस्कृते,मांसादौ । हि हाण्डि-

उग्रम् । क्ली । वत्सनाभनामकविषे । रा नि व ६। पु। शोभाञ्जनवृक्षे । श च. । वृष्टवत्सौ । त्रि । उत्कटे । कटुके । तीक्ष्णे । रौद्रे । मे. ।

उग्रकाण्डः (क.) । पुं । कारवेल्लके । क-रেলা গাছ । रा.नि.व.३,मद व.७। काण्डवल्ली । · See काण्डवल्ली ।

उग्रगन्धः । पु । शुक्लरसोने । रा नि व ७। कट्फलवृक्षे । रा.नि व ९ । रक्तरसोने । बर्बर वृक्षे क्षुद्रतुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० । रसोनमात्रे । भा.पू १भ ह.व. । चम्पकवृक्षे । श.च । क्ली । हिङ्गुनि । रा.नि.व ६ । त्रि । उत्कटगन्धयुक्ते ।

उग्रगन्धा (न्धिका) (न्धी) । स्त्री । वनय मान्याम् । वनयवानि । भा.पू १भ ,मद.व २ । अजमोदायाम् । রাঙুনী । भा.पू १भ. । वचायां। दछ । प सु ,रा नि.व ६ भा.चने ,वै निघ सा ज्व. अर्कादौ । मद्दाभरीवचायाम् । हि कुलिञ्जन। भा पू १भ.ह व. । इय सुगन्धवचाप्युच्यते । छिक्किकायां । হেঁচেটা । मे. । अजगन्धायां । रा नि व.४ । (गन्धिका) अजमोदायां । वन यওয়ান। रा नि व ६। सि.यौ यस्मा चि.एलादिमन्त्रे । (ग न्धी) शुक्लरसोने । मद.व.७ । [हे.च ।

उग्रनासिकः । त्रि । दीर्घनासिके । নেঠো।

उग्रपत्रकः । पुं । महानील्याम् । वै.निघ ।

उग्रभा । स्त्री । गोपसवल्लाम् । वै निघ. ।

उग्रवीर्य्यम् । क्ली । हिङ्गुनि । रा नि.व ६ ।

उग्रा । स्त्री । धन्याके । धने । रत्ना. । यमान्यां । रा नि व.४ । संविदामश्वर्य्याम् । গৌরী । चपि । वचायाम् । भा.म.१भ.कर्षकज्व चि । ' कटुचिकी शाघनकुस्तुम्बीभि ।" वै.निघ.छ.चि,वचादिचूर्णे, कटजलेदे । छिक्किकायाम् । হেঁচেটা । हे.च. ।

उड्डुणः । पु । उत्कुणे । উকুন । श मा ।

उचितः । त्रि । अभ्यस्ते । परिमिते । मे.तत्रिकं ।

उच्चः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ । सर लदेवदारौ । त्रि । उन्नते ।

उच्चटः । पुं । वङ्गे । वै.निघ. ।

उच्चटा । स्त्री । (Abrus precatorius.) स्वनामख्यातक्षुपे । ওকড়া,উচ্চটা মূল,কুঁচ গাছ इति च प्रसिद्धे । तैं घुंडतुंगमुस्ते । रत्ना. । महा भल्लातकगुडे । लशुनभेदे । हे.च.सु.चि.२६अ. । रक्तगुञ्जायाम् । रा.नि.व.३,वै.निघ,२भ.चय चि ,इत्यादिमोदके । भूधात्र्याम् । ভূঁই আমলা । रा.नि.व ५ । नागरमुस्तायाम् । रा.नि.व ६ । श्वेत-गुञ्जायां । "श्वेतगुञ्जोच्चटा प्रोक्ता ।" भा.म १भ. न्यु.व । तृणविशेषे । निर्विषी वा চেঁচুয়া । अ टी.भ । [क्ली । चिञ्चोटकपत्रे ।

उच्चटापत्रः । पुं । क्षुद्रतालीशपत्रे । वै.निघ. ।

उच्चटाफलम् । क्ली । रक्तगुञ्जायां । লালকুঁচ, ওকড়া ফল । भैष.कुष्ठ चि महाभल्लातकगुडे ।

उच्चटामूलम् । क्ली । चिञ्चोटकमूले । চেঁচ-কোর মূল, ওকড়ার মূল । सु.चि.२६अ. ।

उच्चतरुः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

उच्चन्द्रः । पुं । निशाचतुर्थप्रहरे । श.र. ।

उच्चयः । पुं । परिधानवस्त्रग्रन्थौ । हे.च. । राशौ ।

उच्चलम् । क्ली । मनसि । हे.च. ।

उच्चललाटा (टिका) । स्त्री । महत्स्त्रायां । हारा. । उच्चललाटविशिष्टायाम् । त्रिका. ।

उच्चाटनम् । क्ली । उत्पाटने । উদাসকরণ । षट्कर्म्मान्तर्गताभिचारकर्म्मविशेषे । तन्त्रम् ।

उच्चारः । पु । विष्ठायाम् । रत्ना. ।

उच्चिङ्गटः । पुं । उच्चिटिङ्गनामकीटे । উচ্চিং-ড়ে । क्षणगड्मत्स्ये । मे.टचतुष्कं ।

उच्चिटिङ्गः । पुं । A sort of cricket. उच्चिङ्गटे । উচ্চিংড়ে । रा.नि व.१९ । वातप्रकृतिकीटविशेषे । लक्षणम्—"कृष्णलोमोच्चिटिङ्गेन सम्भलिङ्गो भवानिमान् । दष्टः शीतोदकेनेव सिक्ताऽप्यङ्गानि मन्यते ।" तद्दष्टे वातजन्यरोगा भवन्ति । सु कल्प.८अ. ।

उच्चूलः । पुं । ध्वजोर्द्ध्वमुखकूर्च्चे । हे.च. ।

उच्चैःश्रवाः । त्रि । बधिरे । पुं । घोटकभेदे ।

उच्छादनम् । क्ली । गन्धद्रव्येण शरीरमार्ज्जने । भ.टी. । [क छाती । भागवते ।

उच्छिलीन्ध्रम् । क्ली । गोमयच्छत्राके । কোঁড়-

उच्छिष्टमोदनम् । क्ली । सिक्थके । रा.नि.व.।

उच्छीर्षकम् । क्ली । उपधाने । তাকিয়া । हला. । पुं । शय्यादोषविशेषे । सु.चि.२६अ. ।

उच्छूनः । त्रि । स्फीते । वर्द्धिते ।

उच्छेदः । पुं । उन्मूलने ।

उच्छ्र(च्छ्रा)यः । पुं । उच्चतायां । अम. ।

उच्छ्रितः । पुं । सरलदेवदारुवृक्षे । वै.निघ. ।

उच्छ्वसितः । त्रि । प्रफुल्ले, विकसिते । हे.च ।

उच्छ्वासः । पुं । प्राणने । मे.सत्रिकं । अन्तर्मुखश्वासे । हे.च ।

उज्जासनम् । क्ली । मारणे । अम । [म. ।

उज्जृम्भितः । त्रि । प्रफुल्ले । क्ली । चेष्टायां । अ-

उज्ज्वल(न)म् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१२ । पुं । धान्यभेदे । च. । [त्रि./।

उज्ज्वला । स्त्री । कुमरिचे । লঙ্কামরিচ । अ-

उज्झटा । स्त्री । भूम्यामलक्यां । ভূঁই আমলা ।

उञ्छः । पुं । उञ्छवृत्तौ । जटा. ।

उटः । पुं । गुप्तकष्टपे । वै.निघ । [वै.निघ. ।

उटजा । स्त्री । पानीयशालायां । पर्णशालायां ।

उटि:(ड़ि:)का । पुं,स्त्री । नीवारधान्ये । উড়ি ধান । मद.व.१० । गुणाः—"उडिका मत्र कथिता बल्या श्लेष्मविवर्द्धनी ।" राज. ।

उट्टङ्कम् । क्ली । मूत्रे । अस्त्रभेदे ।

उडु । क्ली । उदके । भ.टी.भ. ।

उडुपतिः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९अ । See सोम. । चन्द्रे । [ड । मद.व.२ ।

उडुपप्रिया । स्त्री । कमलिन्यां । পদ্মের ঝা-

उडुम्बरः । पु, क्ली । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ । अम. । कुष्ठरोगविशेषे । मे । लक्षणम्—

"उडम्बरफलाभास कुष्ठमौडम्बरं वदेत् ।" मा नि। ताम्रे। प म । कर्पमाने (२ तो.) । प प्र. ।

उडम्बरदला । स्त्री । दन्तीवृक्षे। रा नि.व ६।

उडम्बरपर्णी । स्त्री । दन्तीवृक्षे । म.च. ।

उड्डामररस । पु । पित्तगुल्माधिकारे रस । पाठ —'शुद्धसूत सम गन्ध सूताश मततामक। पचांश शाकवृक्षस्य द्रवैर्मर्द्य दिनद्वयम्। सर्पाक्ष्यो स्थैर्द्रवैर्याक्षि कृत्वा गजपुटे पचेत्। पचधा भूधरे वाथ चूर्णं जैपालतुल्यक । त्रिगुञ्ज भक्षयेच्चाज्यै पित्तगुल्मप्रशान्तये। द्राक्षाहरीतकीक्वाथमनुपान प्रकल्पयेत् ॥" रस र गुल्म चि । पारा १ ड. गन्धक १ ड. ताम्र ।• सिकि ड. । শেগুন বা শিরীষ এবং নাগেশ্বরের রস মর্দ্দনীয় দ্রব্যের পঞ্চমাংশ দ্বারা দুই দিন মর্দ্দনপূর্ব্বক গজ পুটে ভূধরযন্ত্রে পাক করিয়া দিবাভাগে চূর্ণ কর। শীতল হইলে পরে ঔষধ সমভাগ জয় পাল চূর্ণের সহিত মিশ্রিত করিয়া ৩ কুঁচ ঘৃতে মাড়িয়া সেবন করিবে।

उड्र (पुष्प.) । पु, क्ली । जवापुष्पवृक्षे । जवा पुष्पे । वै निघ । [চীনদেশীয় গোলাপ । Wil

उड्ढ । पु, क्ली। जपापुष्पवृक्षे । जवापुष्पे । जवा,

उण्डुक. । पु । मलाशये । सु शा ५श्च । स चा न्त्रदेशस्थ शोणितकिट्टप्रभव । सु शा ४श्च । "फु प्फुसस्यावरणौ द्वे जर्द्दतस्तद्वय तथी । उण्डुक शैशवे मध्ये मध्यान्ते महतां न हि॥" अत्रि.।

उत्कट: । पु । (Sachharum sara) शर काण्डे। शर गाछ। रा नि व ८। चुद्रक्षुपविशेषे । ওকড়া, কালিয়াবিষর। प सु । रक्तौ। रक्त चौ । रा.नि व.१४ । मदे । श र ,भैष नि.रो चि.। मनःशिलिनि । हारा । क्ली । Woody cassia or its bark त्वचभेदे । सतावीशेषे। শালমা। Wil गुडत्वचि । दारचिनि । प सु ,रा नि व ६, हारा । गण्डकुसुमे । हारा । तेजपत्रे । श टी भ । चि। उनाले। तीव्रे।

उत्कटा । स्त्री । सिंहलीपिप्पल्याम् । वन पि प्पूल। हिं सैतसुष्यी । म रायपिपलि, उटक टारा। गुणा —"सैंहली कटुकष्णा च अन्नघ्नी दीपनी परा। कफश्वाससमीरार्त्तिशमनी कोष्ठशो धनी ।" रा.नि व ६ । "उत्कटा कचिदा शोषा तिक्ता कषायमुदाहृता। मूत्रकृच्छ्र पित्तवात मह व्रणाश्च हृद्वुजें। विस्फोटक नाशयति वीजमस्याः शीतल। हृद्य हर्षिकरश्चैव मधुरश्च प्रकीर्त्तितम्।' वै निघ । [निरासनम्लितौ । सु चि १४ ।

उत्कटा(टुका)सनम् । क्ली । कठिनासने।

उत्कण्टकम् । क्ली । ওকড়া इति ख्यात ह्रस भेदे । च.चि १श्च.। [र्यां । श्रम ।

उत्कण्ठा । स्त्री । इष्टलाभे कालविलम्बासहिष्णुत

उत्कता । स्त्री । (Pothos officinalis) गजपिप्पल्याम् । श च । उत्कण्ठायाम् ।

उत्कर: । पु । रक्तेक्षौ । रक्त ईक्षु । रा नि व १४ । धान्यादराशौ । श्रम । उत्कारिकायाम्। पुल्टिश । भैष यत्न चि ।

उत्कर्ण. । पु । वायुजन्याश्वरोगे। अश्वस्य क र्णपुच्छगात्राणि स्तब्धीभवन्ति। 'कर्णौ स्तब्धौ तथा पुच्छ स्तब्ध गात्रमकिञ्चन । वातात्मकेन वाहस्य भवेदुत्कर्णकेन हि॥" ज द ५४श्च ।

उत्कर्षणम् । क्ली । अधोगतस्य जर्द्धाकर्षणे । सु चि १५श्च । [कलिकायाम् । কুঁড়ি । বিকা ।

उत्कलिका । स्त्री । उत्कण्ठायाम् । हारा ।

उत्काका । स्त्री। प्रतिवर्षप्रसूतायां गवि। श च।

उत्कारिका । स्त्री । रोटिकायां । रुटी । वा टी ইসা। यवमाषेरक्तशोजातसीकुसुम्भवीजादिभि पिष्टैस्विन्नै पिण्डिकाकृतिर्यं स्वेदनोपाय स उत्का रिका । पुल्टिश । चरक ,शा सू १७श्च । गुटिका याम् । वडि । सु चि २६श्च । लप्सिकायां । काई, মোহনভোগ । सु चि १४श्च । [च द यज्ञ वि ।

उत्कास: (नम्) । पु,क्ली। कासे। উৎকাশি

उत्कुञ्चि: (का) । पु, स्त्री । (Nigella indica) स्थूलकृष्णजीरके। মোটা কৃষ্ণজীরে। रवा । कुञ्चिकावृक्षे । मश्ररञ्जी वट ।

उत्कुटम् । क्ली । उत्तानशयने। চিৎ হইয়া শয়ন। हारा ।

उत्कुण: । पुं । केशकीटे । উকুন । ३च. ।

उत्कट: । पु । उच्चवारवे। हारा ।

उत्कोठः । पुं । कोठरोगभेदे । लक्षणं यथा—"असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः । मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च । सानुबन्धस्तु स प्रोक्तः उत्कोठ इति कथ्यते ।" भा.म.४भ शी.पि चि ।

उत्क्रोशः । पुं । पेचके । वै.निघ. । मत्स्यघाति-पक्षिणि । माछराडा पाखी । रत्ना. । गुणाः—रक्तपित्तघ्नः शीतलः स्निग्धः वृष्यः वातकरः रसे पाके च मधुरः । सु.सू.४६अ. । कुररपक्षिणि । कर्कटे पाखी । इत्या. । [See क्लिष्टवर्त्म ।

उत्क्लिष्टवर्त्म । क्ली । क्लिष्टवर्त्मनामरोगविशेषे ।

उत्क्लेशः (दः) । पुं । शरीरस्थदोषस्य उपस्थितवमनत्वमिव । वमनेच्छायां । च.द.ज्व.चि. । "उत्क्लेशश्चोपशाम्यति ।" वमनोपस्थितिरिव । भा.म. भ ग्रेप ज्व.चि । "गौरवं शीतमुत्क्लेशं ।" "उत्क्लिश्यमानं न निर्गच्छेत्प्रसेकष्ठीवनेरितं । हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत् ।" सु.शा ४अ ।

उत्क्लेशकः । पुं । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । तेन दष्टे पित्तजव्याधयो भवन्ति । सु.कल्प ८अ. ।

उत्क्लेशनवस्तिः । पुं, स्त्री । वस्तिभेदे । यः पूर्वम् एरण्डबीजादिकल्केन उत्क्लेशनार्थं दीयते । "दद्यादुत्क्लेशनं पूर्वम्—एरण्डबीजं मधुकं पिप्पल्यो सैन्धवं वचा । हपुषाफलकल्कश्च वस्तिरुत्क्लेशनः स्मृतः ॥" वै.निघ.वस्तिविधिः । [म.च ।

उत्खला । स्त्री । मुराख्यगन्धद्रव्ये । मुरामांसी ।

उत्तः । त्रि । आर्द्रद्रव्ये । भिजा द्रव्य । अम ।

उत्तमम् । क्ली । मुक्तमांसे । त्रि । तृषे । यावे । मे ।

उत्तमः । त्रि । उत्कृष्टे । पुं । अश्वविशेषे । अ-श्वे—"अजश्राश्च महाभागाः सर्वार्थे पीन पृष्ठिना. । अपि मत्स्यताडाय सैव सुखन्ति सादिनं ।" अ.द.२अ. ।

उत्तमफलिनी । स्त्री । (*Aclepias rosea.*) दुग्धिकायाम् । छोटो सिकड़ई । प.मु. ।

उत्तमवारि । क्ली । तप्तोदके । अ.द.मधु-वादी । उत्कृष्टजले ।

उत्तमवेद्यः । पुं । अष्टाङ्गवेदाध्ययने वैद्ये ।

उत्तमा । स्त्री । दुग्धिकायाम् । छोटो सिकड़ई । प.मु.,रत्ना. । मत्स्यपित्ताम् । प.मु. । पुनर्नवा-याम् । वै.निघ. । त्रिफलायां । भा.म.१भ.ग-न्थिकज्व चि । "शटीमुस्तकसमा ।" सुम्नायां । वै.च. । सन्नामकशूकदोषविशेषे । "मुद्गमाषोपमा रक्ता पिडका रक्तपित्तजा । उत्तमेषा तु विज्ञेया शूक-जीर्णनिमित्तजा ॥" सु.नि.शू.दो चि १४अ. ।

उत्तमाङ्गम् । क्ली । मस्तके । रा.नि व १८ । त्रि । उत्कृष्टाङ्गे ।

उत्तमारणी । स्त्री । इन्दीवरालतायाम् । इ-न्द्रचिर्भिट्यां । रा.नि व.३ । इन्द्रवारुण्याम् । वा. उ १०अ. । योधामल्लिकायां । यूंई । सु.चि ६अ. ।

उत्तरकालः । पुं । भाविकाले ।

उत्तरङ्गम् । क्ली । द्वारस्योपरितिर्यक्काष्ठवि-शेषे । "उत्तरङ्गं मतं तिर्यक् द्वारस्योपरि दारु यत् ।" इत्या. ।

उत्तरवस्तिः । स्त्री । लिङ्गयोन्यादिदेशवस्ती । लिङ्गदेशे पर देय पिचकारी । लिङ्गादुत्तरदानादुत्तरवस्तिसंज्ञा । तत्र नेत्रपरिमाणं १२ अङ्गुलम् । तच्छिद्रं मालतीपुष्पवृन्तच्छिद्रपरिमितं । स्नेहमात्रा पञ्चवर्षीये बाले चतुःपलं तदूर्ध्वे १ प. । स्त्रीणाञ्च कनिष्ठिकास्थूलं दशाङ्गुलं नेत्रं । स्नेहमात्रा च २ प. । तदुक्तं—"द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्णिकं । मालतीपुष्पवृन्ताभं छिद्रं सर्षपनिर्गमं । बालानां पञ्चवर्षाणामधो मात्राद्विपालिकी । तदूर्ध्वे पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः । यथायथमशुद्धस्य स्नातस्य यात्रभोजने. । स्थितस्य जानुमात्रेण चापि स्निग्धस्य बालकस्य । स्निग्धया मेढ्रमार्गेण शनैर्नेत्रं निवेशयेत् । शनैः शनैर्घृताभ्यक्तं मेढ्ररन्ध्रे षडङ्गुलानि पट् । ततश्च पीडयेद्वस्तिं शनैर्नेत्रं च निर्हरेत् । ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः । स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्याद्दशाङ्गुलं । स्नेहस्य मात्रामत्रापि मध्यं मेढ्रं विचक्षणः । योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिकी । मूत्रमार्गे स्त्रियो दद्यादुत्तानायै विचक्षणः । अप्रत्यागच्छति भिषक् वस्तावुत्तरसंज्ञिते । भूयो वस्तिं निदध्यात्तु संयुक्तैः शोधनैर्द्रवैः । अपत्यागतके निदध्यात् योनिमार्गे ह्रस्वा भिषक् । मूत्रेऽपि नि शुक्ला स्त्रियाः शोधनद्रव्य-संयुताम् । दलमात्रे सदा वस्ती दद्यात्स्नेहविशा रद. ।" इत्यादि । दद्यात्सुमतिः वस्तिः मात्रावस्तिः स्मृतः । दद्याच्च मेढ्रे रुत्तरो च यत्नतो पदमना

न्विमी। पिच्छावलिभिर्वेगस्य पादीन कीर्तितो ऽपर ॥ भानस्खान.।

उत्तरवायु. । पु । तद्दिमवमारुते । स च श्री त विध दोषप्रकोपकर क्लेदन प्रकृतिस्थानां बलद मदु चतचीणविषार्त्तानां विशेषेण गुणक रथ। मद व.२३।

उत्तरवारुणी । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । वा थानशशा। र सा.स वैक्रान्तमारणे । भैष कुष्ठ चि। 'शिला चीसरवारुणी।' ज्व चि कुलवधूरसे। उत्तमारणीति वा.उ ३७अ ,वै.निघ २भ काम चि वारुणीपवधूमे ।

उत्तरायणम् । क्ली । मकरसङ्क्रान्तितो मिथुन सङ्क्रान्तिसमाप्तिपर्य्यन्तकाले, सवितुरुत्तरमार्गगति रूपे वा काले । तदादान जानीयात्, यतस्तदा नृणां प्रतिदिनं सारमादत्ते, आदित्यपवनयो भुव सौम्यगुणहरत्वात् । वा सू ३अ. । [श्रम ।

उत्तरासङ्गः । पु । उत्तरीयवस्त्रे । ऊढ़ूनि ।

उत्तरिणी । स्त्री । उत्तमारण्याम् । गुणा — "उत्तरिणी तु कटुका शीता नेत्र्या लघु स्मृता । उष्णा स्निग्धा सारका च तुवरा व्रणरोपणी । कासव्रणकृमिश्वासज्वरपित्तप्रमेहकान् । कफकुष्ठ प्रलापाश्च वात तन्द्राश्च दद्रुक। चयकास मूत्रकृच्छ्रं योनिरोगञ्च शोथक । नाशयेदिति सम्प्रोक्ता सुख प्रसवकारिणी । शाकास्तस्याश्चोष्णवीर्य्या तिक्ता क्रम्यर्श कुष्ठहृत् । कफवातहरा शीता फल तस्या पटु स्मृत । तिक्तसुष्णञ्च कटुक लघु चाग्निप्रदीपक। पित्तकोपकरश्चैव शिवद विषनाशनम् ॥" वै निघ।

उत्तानः । त्रि । ऊर्द्धास्यशयिते । मे नत्रिक । क्ली । जले । हे च ।

उत्तानकः । पु । (Cyperus) तृणभेदे । नागरमुस्ता । उषटायां । ठेंचूवा, निर्विषी । र मा. । रवा. ।

उत्तानपत्रः (क) । पु । रक्तैरण्डे । रा नि व ८ । भा पू १भ गु व । मद व १ । श्वतैरण्डे । वै निघ । [गौ । श्रम ।

उत्तानशयः । पु । स्तन्यपायिशिशौ । अतिशि

उत्तानशायी । त्रि। उत्तानशायिनि। वै निघ।

उत्ताप. । पु । तेजसि । उष्णतायाम् ।

उत्तापनम् । क्ली । उष्णताकरणे ।

उत्तार. । पु । वमने । [स्कटे ।

उत्तालः । पुं । मर्कटे । मे लत्रिकं । त्रि । उ

उत्तुण्डकी । स्त्री । करञ्जके । वै निघ ।

उत्तुण्डितः । त्रि । निर्गते । सु चि २७. ।

उत्तुष. । पुं । लाजायाम् । खई । छारा ।

उत्तेजि(रि)तम् । क्ली। अश्वस्य मध्यमगमनगति विशेषे । इयं चतुर्थपञ्चमगति । "उत्तमुत्तेजितमुच गमन कोपादिवाखिले पदे ।" हे च ।

उत्तोलनम् । क्ली । उत्क्षेपणे ।

उत्थानम । क्ली । मलोत्सर्ग । रवा । मलवेगे । पौरुषे । हर्षे । हे च मे नत्रिकं ॥

उत्थित. । पु । सरलद्रवे । रा नि व १२। त्रि। उत्पन्ने । मे तत्रिक । [च ।

उत्थिताङ्गुलि । पु । चपटे । चापड़ । श

उत्पतः । पु । पक्षिणि । त्रिका. ।

उत्पतनम् (पत्ति.) । क्ली, स्त्री । उत्पत्तौ । ऊर्द्धगमने । मे नचतुष्क । जन्मनि ।

उत्पल(क)म् । क्ली । Blue lotus नील कमले । नीलपद्म । रा नि व १० । सु व ३८ उत्पलादौ ड. । च सू ४अ । च द र पि चि । कुष्ठे । कुड । तैं चेंगलिकोष्टु । च सु चिव । प्रकृ तूरौमोदके । र.सा स । च द पि ज्व लोधादि । "लोध्रोत्पलाम्रतापघ्र ।" लाचादितैले । वै निघ अर्श चि ह्रीवेरघृते । शालूके । प सु । स्वनाम ख्यातकमलजातीयपुष्पे । उन्दि फूल,'हन्दा फूल। छि कोञ्जि । म उत्पल । सु.चि ३८. । गुणा — कषाय मधुरं शीतलं पित्तकफरक्तघ्न । राज । शीतल स्वादु रक्तपित्तघ्न दाहश्रमवमिभ्रान्तिकृमि हरञ्च । रा नि,व १० । सामान्येनोत्पलं शीतं स्वादु दाहहर मत । रक्तदोष श्रमं वान्ति भ्रान्ति कृमि क्रमीन् जयेत्। द्रव्यगुण । नीलोत्पलो नीलउत्पि। सि यो र पि चि सिद्धतमयोगे, श्रीकण्ठ । "कषा कषायोत्पलसम्प्रियङ्गु ।" सि यो.यक्ष्म चि चवन प्राशे । वा गु १५अ ,अञ्जनादि । पद्मकादि । "प चोत्पलधान्यरोहिणीबिम्बै ।" च द.ज्वरातिविष मज्जनादि । पुष्पे । मे.। जलजातपुष्पमात्रे । कुन्।

उत्पलः । त्रि । मांसशून्ये । हे.चं. ।

उत्पलकः । पुं । चेत्रकरीषे । वनघुँटे । प्र. र.सा सं. कृष्णमारषे । नीलोत्पले । नीलशुन्दि । रा.नि.व १० ।

उत्पलकन्दः । पुं । शालूके । रत्ना. ।

उत्पलकुष्ठकः । पुं । कुष्ठौषधौ । वै.निघ ।

उत्पलकेसरम् । क्ली । पद्मकेशरे । भैष.क्षुद्र-रो.चि.कनकतैले । [विशेषे । श भा ।

उत्पलगन्धिकम् । क्ली । अतिसुरभिचन्दन

उत्पलगोपा । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । श्वेत श्यामलता । वै.निघ. ।

उत्पलदलम् । क्ली । तन्नामकशस्त्रविशेषे । तच्च छेदने भेदने च प्रयुज्यते। लक्षणं यथा—"उत्पला-र्धधाराख्ये भेदने छेदने तथा ।" अत्रि. ।

उत्पलपत्र(क)म् । क्ली । वैद्यकशस्त्रविशेषे छेदने भेदने च । तत्परिमाणं षडङ्गुलम् । सु सू ८अ. । मद.व.१४अ. । तिलके । धरणिः । कुव लयपत्रे । हे.च ।

उत्पलभेद्यकः । पुं । दीर्घायतसमोभयपालि कर्णबन्धनाकृतिविशेषे । सु सू.१६अ.। [र.पि.चि.।

उत्पलमृत् । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । च द.

उत्पलशारिवा । स्त्री । श्यामालतायाम् । प. सु.। र.मा.। अनन्तमूले । अम. । भैष अ भ चि.।

उत्पलषट्कम् । क्ली । योगविशेषे । "उत्पलं धान्यकं शुण्ठी पृश्निपर्णी बलायुतं । बालबिल्वं गवां तक्रेणायुषेन च पेषयेत् तेन लाजकृतं मण्डं देय-मानीय शीतलम् । ज्वरातिसारशमनं हुताशनबल प्रदम् ॥" हा अत्रि ३स्था.२अ. ।

उत्पलादिः । पुं । कषायवर्गविशेषे । उत्पलर-क्तोत्पलकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकाणि मधुक-ञ्चेति । गुणाः—"उत्पलादिरयं दाहपित्तरक्तप्रणा-शनः । पिपासाविषहृद्रोगच्छर्दिमूर्च्छाहरो गणः" इति । सु.सू.३८अ । भावप्रकाशे लक्षणविधः । यथा —"उत्पलं मोचमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा । नेत्रार्थोऽप्ययं मधुकमुत्पलादिरयं गणः । मुखोत्थमो हरत्येवं दाहं तथा हृदामयम् । रक्तपित्तञ्च मू र्च्छां च तथा छर्दिमरोचकम् ।" इति ।

उत्पलिनी । स्त्री । कुमुदखण्डे । शुन्दिफूलेर झाड़ । लघुकमलिन्यां । हिं कोईफोटी । गुणाः —हिमा तिक्ता रक्तामयघ्नी पित्तघ्नी तापकफका सत्वाश्रमवमिघ्नी च । तस्या बीजगुणाः—स्वादु रुच्यं हिमं गुरु च । रा नि.व.१० । [भि.सचित्रं ।

उत्पली । स्त्री । तुषचर्पट्याम्। तूषेर चापडा ।

उत्पाटः (तः) । पुं। कर्णपालीगतरोगे। लक्ष-णं—"गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनाद्घर्षणादपि। शो थः पाल्यां भवेच्छ्यावः दाहपाकरुजान्वितः । रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदो मत. ॥" मा. नि. । कर्णपाल्या उपद्रवे । सु.उ.१०अ. ।

उत्पाटनम् । क्ली । वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे । उन्मूलने । सु.सू.२२अ ।

उत्पादकः । पुं । शरभे । हे.च. ।

उत्पादशयनः । पुं। टिट्टिभपक्षिणि । हे.च.।

उत्पादिका । स्त्री । उपजिह्विकायाम् । वा रा। हिलमोचिकायाम् । हिंञ्चे । पूतीदिकायां । पूंई । त्रिका.। देहिकानामकीटविशेषे । श च. ।

उत्पारः । पुं । युद्धघृते ।

उत्पाली । स्त्री । आरोग्ये । श च ।

उत्पिञ्जलः । त्रि । भृशमाकुले । हे.च ।

उत्पिष्टसन्धिः । पुं । सन्धिरुत्पेषणे, अस्थिसन्धी घर्षणे । तेन सन्धावुभयतः शोफो वेदना च भव-ति । सु.नि १५अ. । See भग्नम् ।

उत्पीडः । पुं । सुरामण्डे । फेने ।

उत्पुटकः । पुं । कर्णपालीगतरोगविशेषे । सु. सू.१६अ । कर्णपाल्युपद्रवे । सु. ।

उत्प्रापः । पुं। भागे । वैनिघ.। [न्द्रिये । मि.।

उत्फुल्लः । त्रि । विकसिते । हे.च.। क्ली । स्त्री-

उत्सङ्गः । पुं। क्रोडे । रा.नि.व.१८। "क्रोडमङ्-कयोरुत्सङ्गः प्राग्भागो वपुषः स्मृतः ।" राज.। व्रण-बन्धप्रदेशे । सु.चि.१अ. । पर्वतमध्यदेशाकारव्रण-बन्धविशेषे । सा.सू.१८अ. ।

उत्सङ्गपिडका । स्त्री । लक्षणं—नेत्रवर्त्मगत-रोगविशेषे । वर्त्माधोवर्त्मनि सञ्जातपिडकायां । सा च सूक्ष्मा कण्डूमती, अधोवर्त्मनि सोत्सङ्गा वक्त्रा-

भ्यन्तरमुखी, बहिश्चामान्तःपूया च। "अभ्यन्तर मुखी तामा बाह्यतो वर्त्मनश्च या। सोत्सङ्गोत्सङ्ग पिडका सर्वजा स्थूलकण्डुरा॥" मा.नि.।

उत्सङ्गी । पुं। नाडीव्रणविशेषे। नाली घा। सु.।

उत्सर्जनम् । क्ली। दाने। अम।

उत्सर्जनी । स्त्री। गुदस्य द्वितीयवली। लक्षणं यथा—"उत्सर्जनी तु तदध. सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता।" भा.।

उत्सर्या । स्त्री। प्राप्तप्रजननकालायां गवि। पाल लइबार योग्य गाभी। जटा.।

उत्सवः । पु। इच्छाप्रसवे। उत्सेके। उत्साहे। क्रोधे। मे.वत्रिकं।

उत्सादनम् । क्ली। उद्वर्त्तने। भा.म.४भ.ने त्री.चि.। "ता मोचणोत्सादनलेपनादीन्।" "उत्सादनाद्भवेत्स्त्रीणा विशेषात्कान्तिमद्वपु।" सु चि. २४अ.। उत्सवे। रत्ना.घने। समुल्लेखने। मे.न चतुष्क। निम्नस्य व्रणस्य उन्नतीकरणे। सु.चि १ऋ.।

उत्साहः । पुं। मनस उल्लासे। अम।

उत्साहयुक्तः । पुं। शरभे। मद व १२।

उत्साही । पुं। भक्तरोगिणि। [वा.सू.।

उत्सिङ्घनम् । क्ली। नासया ऊर्द्ध्वश्वासधारणे।

उत्सुकः । त्रि। उत्कण्ठिते। व्यग्रे।

उत्सूरः । पु। सन्ध्याकाले, दिनावसाने। है च.।

उत्सृष्टः । त्रि। त्यक्ते। अम.।

उत्सेधः । पु। शरीरोन्नत्ये। देहे। अम।

उत्स्मयः । पुं। मन्दहास्ये। वै.निघ।

उत्त्विमः । पुं। धुस्तूरफले। श.च.।

उत्स्विसिका । स्त्री। वातडविशेषे। है.च।

उत्त्वेपणम् । क्ली। व्यजने। धान्यमर्द्दनवस्तुनि। है च.।

उत्त्वेपमर्म्म । क्ली। शङ्खयोपरिकेशप्रान्तस्य मध्येषि। तत्र विशल्यमर्म्मणो युगलं तत्रावेव ति ष्ठति। सु.शा ६ऋ.।

उद(क)म् । क्ली। जले। श.र.,रा.नि,व.१४। उ। करिपङ्कयायाम्। रत्ना.।

उदकप्रक्षेपणम् । क्ली। जलप्रक्षेपेण जलस्य शीतीकरणोपाये। सु.सू.४५अ.।

उदकमञ्चिका । स्त्री। जलप्रसाधनार्थमाधा रविशेषे। सु.सू.४५अ.।

उदकमञ्जरीरसः । पुं। रसोऽयं विराम ज्वरे देयः। मात्रा २ र. अनुपानं आर्द्रकरस। अत्र लवणं मरिचं शर्करा विष। मतान्तरे शर्करा सर्व्वद्रव्यसमा। विरावं २४ प्रहरपर्य्यन्तम्। पाठः —"सूतो गन्धष्टङ्कणः सीसपत्र स्यादितैस्तुल्या शर्करा मक्षायिते.। भूयो भूयो भावयेच्च विराव वङ्गी देय षड्डरिवस्य वारा॥" पारा १ ভ. গন্ধক १ ভ. সোহাগার খৈ १ ভ মরিচ १ ভ. বিষ ৪ ভ। কেহ কেহ চিনি ৪ ভাগ বলেন। अत्र शर्कराभ्याने मन शिलादानेन चन्द्रशेखररसो भव ति। र.सा.सं.।

उदकमेहः । पुं। कफोत्थमेहविशेषे। लक्षण —"अच्छं बहुसितं शीत निर्गन्धमुदकोपम। मेह त्युदकमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छिलम्।" मा.नि.।

उदकवहस्रोतः । क्ली। जलवहनाडी। ते च द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च। सु.शा.९अ.।

उदकवहा । स्त्री। मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने धमनी द्वये। तयोर्मूलं तालु क्लोम च। सु.शा ९।

उदकषट्पल(घृत)म् । क्ली। कर्णरोगे। तिलतैलं ४ श. वारि ११ श दुग्धं ४ श यवक्षारादीनां प्रत्येक पल कल्क दत्त्वा पचेत्। पाठः— "सक्षारैः पञ्चकोलैस्तु पालिकैस्त्रिगुणोदके। त्रि क्षीर घृतप्रस्थं ज्वरघ्नं सौहकासहृत्।" ঘৃত ৪ শ জল १२ শ দুগ্ধ ৪ শ পঞ্চকোল, যবক্ষার প্রত্যেকে १ প. (৮ তো.)। ইহা কল্ক। च द.घर्म त्रि। [रा.नि व.९।

उदकिका । स्त्री। वस्तानामधये। বেলেডা।

उदकी । स्त्री। पाठायाम्। थादनानि। ३ निघ.यङ.वि.२थतिविषांदिः।

उदकीर्णः (र्य्यः) । पुं। महाकरञ्जे। उदक करञ्ज। द्वि अरारि। रा.नि.व.९। Cनाकाटू १म.गु.व.।

उदकीर्य्या । स्त्री। पूतीकरञ्जे। नाटाकरञ्ज

बा ग्री हेमा। ना मू १५अ श्रर्कादि । "मत्यकपुष्पी पीततैलोदकीर्घ्यां।" च मू २अ वमने, फलिनीव १अ । सु मू.२८अ.कफशमने। [दकोदरम्।

उदकोदरम् । क्ली। जलोदरनामरोगे। See

उदक्या । स्त्री। रजस्वलायाम्। अम.।

उदगयनम् । क्ली। उत्तरायणे। अम ।

उदग्रदन् । त्रि। महादन्तकरिणि। हे च ।

उदञ्चनम् । क्ली। पिधाने। ঢাকনী। हला।

उदण्डपालः । पु। मत्स्यविशेषे। দানকোণা মাছ। मैलपश्चकं। [পড়ে। रा नि व १८।

उदया । स्त्री। तैलपिपीलिकायाम्। লালপি

उदधिः । पु। समुद्रे। रत्ना.। [अब्धिकफ।

उदधिकफः । पु। समुद्रफेने। च द। See

उदधिफलम् । क्ली। समुद्रफेने। वै.निघ।

उदधिफेन. । पु। समुद्रफेने। च द रस र बाल चि। See अब्धिकफ।

उदधिमलः । पु। समुद्रफेने। राज।

उदधिलवणम् । क्ली। सामुद्रलवणे। भा।

उदधिशुक्ति. । स्त्री। मुक्तास्फोटे। সমুদ্রের ঝিনুক। [लवण। भा पू १भ।

उदधिसम्भवम् । क्ली। सामुद्रलवणे। পাঙ্গা

उदन्तिका । स्त्री। तृप्तौ। हारा.।

उदन्या । स्त्री। पिपासायाम्। रा नि.व २०। See तृषा।

उदपर्णी । पु। क्षुधान्यविशेषे। सु मू ४६८। [?]

उदपानः । पु, क्ली। कूपे। अम.।

उदमन्थः । पु। उदकमथानमन्थे। च सू ६अ। क्षाराद्विहितस्य्तमन्थो। स च ग्रीष्मे सेव्य। भा। प.मु.।

उदमानम् । क्ली। वारिमानादके।

उदम्बरः । पु। शरीरजकृमिभेदे। शार्ङ्ग ७अ.। See कृमि। क्ली। ताम्रे। তামা। च टी.।

उदयः । पु। उन्नतौ।

उदयभास्करकर्पूरः । पु। समानामस्थातक-पूरे। स च पक्क। सदलनिर्दलभेदेन द्विभेद। गुणा—'पीत सर स्वच्छक सम्भोक्त कठिन कटु समुदित स्यादीपकोऽथैलघु। शीद पित्त कर कफकृमिविषान् वातघ नाशाशुनि लाला स्रावगलयदी च शमयेत् जिह्वाजड्त्वापह।' वै. निघ.।

उदयभास्कररसः । पु। कुष्ठाधिकारे रस। अत्र केवल गन्धकेन मृत ताम्र दशभागम्। अमृत विष, तस्य द्वौ भागौ। र सा स.। पाठ—"ग न्धकेन मृत ताम्र दशभाग समुद्धरेत्। उपण (भा) पञ्चभाग (गा) स्यादमृतञ्च द्विभागिक। शुक्ष्णचूर्णी कृत सर्व्वं रक्तिकैकप्रमाणत। दातव्य कुष्ठिने ॥ उषण स्थान भूषणमिति। रसे चि.। 'पिप्पली पञ्चभागा स्यादिति।" सा कौ। তামা ১০ তো পিপুল ৫ তো. শৃঙ্গ বিষ ২ তো. जलेन पिष्ट्वा रक्तिप्रमाणा वटी कार्या। মতান্তরে পিপুলমূল ৫ তো. অন্যমতে ত্রিকটু ৫ তো। अन्य हिक्काश्वासे। पाठ—'धान्याभ्र सूतक गन्ध श्वेतापामार्गजद्रवै। तुल्यांश मर्दयत्वाथ यन्त्रे पा तालके पचेत्। ऊर्द्धलग्नन्तु सग्राह्यो रसो ह्युदय भास्कर। श्वास पञ्चविध हन्ति द्विगुञ्जमनुपानत॥ रस.र.। অভ্র, পারা, গন্ধক সমানভাগে শ্বেত আপাংরসে মাড়িয়া পাতালযন্ত্রে পাক করি লে যন্ত্রের ঊর্দ্ধভাগে যে বস্তু লাগে, তাহা উদয়ভাস্কর রস।

उदरम् । क्ली नाभिस्तनमध्यभागे। পেট। रा नि व.१८। मलाशयकरोगे। উদরি রোগ। त दष्टविधम्—वातपित्तकफसन्निपातै चतुर्विध प्ली हजन्य मलसञ्चयजन्य क्षतजन्य जलसञ्चयजन्यञ्चेति। अस्य निदान—अग्निमान्द्याजीर्णमलसञ्चयादिकम्। कुपितवातादिभि स्वेदवहाम्बुवहस्रोतसि रुद्धे, त था प्राणापानाभ्यामग्नौ दूषिते तदुत्पद्यते। साधा रणलक्षण—'आध्मान गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्य दुर्ब्ब लाग्निता। शोफ सदनमङ्गाना सङ्गो वातपुरीष यो। दाहस्तन्द्रा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि॥" सु नि ७अ.। "सर्व्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातज मत। अतो वातादिशमनी क्रिया सर्व्वा प्रशस्यते॥ वह्निर्मन्दत्वमायाति कुक्षौ दोषप्रपूरिते। अजीर्णा ग्नलिनैर्यस्मान्मन्दाग्नौ मलसञ्चयात्। रुद्वा स्वेदा-

म्युगाहिन्यो जनयन्त्युदरं नृण॥ आध्मानमामताध्वल गतिरन्या कृशाङ्गता॥ शोथ सदनमङ्गानां दाह सन्द्रा विवर्णता। विड्गतसङ्ग पादाभ्यां शोथ याग्भलचणम्॥ पूर्व्वरूपम्। शीदकानुपज मांस शाक पिष्टकृत तिला। व्यायामाध्वदिवास्वप्नयान पानं विवर्ज्जयेत। तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरुणि च। नाद्यादन्नानि जठरी तोयपान विवर्ज्जयेत्॥ रस.र।

उदरग्रन्थिः । पु । अश्मरीरोगे। गुल्मरोगे। हे च। श्लर्ल। अाँ९ड़ी। मीङ्कि। Wil.

उदरनाडी । स्त्री । अन्ननाड्याम्।

उदरपरीक्षा । स्त्री । जठरपरीक्षायाम्।

उदरपिशाचः । पु । सर्व्वान्नभक्षके। हे च।

उदरपीड़ा । स्त्री । उदरामये।

उदरभङ्गः । पु । अतिसाररोगे।

उदररसः । पु । उदरस्थपाचकरसे।

उदरव्याधिः । पु । उदरामये।

उदरस्फुटा । स्त्री । नागवल्ल्याम्। वै निघ.।

उदराग्नि. । पु । जठराग्नौ। [निघ।

उदरानलपञ्चकः । पु। लघुतालीशपत्रे। वै.

उदरामयः । पुं । अतिसाररोगे। See अतीसार।

उदरामयकुम्भकेशरी । पु । शोथाधिकारे रस। अत्र गन्ध ताम्र, कटुक त्रिकटुकम्, नव यानि पञ्चलवणानि, कणामूल पिपपलीमूलम्। अत्र ब्रह्मा चव्य चित्रकचूर्णञ्च न प्रयच्छन्ति। पाठ —"रसगन्धकभस्मतामक कटुकक्षारयुतं सटङ्कण। कणमूलकचव्यचित्रक सयमानीलवणानि रामठ। समभागमिदं विभावयत् खरतापे त्वय म्बुगारिणा॥ उदरामयकुम्भकेशरी रस एष प्रथितोऽस्य माषक॥ सुरवाप्यनु दापयेद्भिषक् .। र.सा.सं.। পারা, গন্ধক, তামা, ত্রিকটু, যবক্ষার, সোহাগার খৈ, পিপুলমূল, চই, চিতেমূল, পঞ্চলবণ,যমান এবং হিং প্রত্যেক সমান ভাগ। লেবুর রসে মর্দন। মাত্রা ১মাষা।

उदरारिरसः । पु। उदराधिकारे रस.। य शोधोरेष सुधीधोरेव। पाठ—"पारदं गन्धक त्वच जैपालं पिप्लीसमं। आरग्वधफलाम्बुना वज्रीचीरेण मर्द्दयेत्॥ माषमात्रां वटीं खादेत् सी त्वां जलोदर जयेत्। चिञ्चाकस्वरसचानु पथ्य दध्योदनं हितम्।" र.सा.सं.।

उदरावर्त्तः । पु । नाभौ। रा.नि व १८।

उदरावेष्टः । पु। शारीरकृमिभेदे पाटाङ्कनि शार्ङ्ग ७अ। See कृमि।

उदरिणी । स्त्री। गर्भवत्यां। हे च। [हे च।

उदरिलः । त्रि। महोदरयुक्ते। তুঁড়িযুক্ত

उदरी । त्रि। उदरिले। हे च.।

उदर्क. । पु । धुस्तूरवृक्षे। मदनकण्टके। মযন কাঁটা। मे कविके।

उदर्चिः । पु । अग्नौ। मे.।

उदर्दः । पु। Erysipelas रोगविशेषे। तल्लक्षण यथा— "वरटीदष्टसंस्थान शोथ सञ्जायते बहि। सकण्डूतोदबहुल छर्द्दिज्वरविदाहवान्॥ उदर्दमिति त विद्याच्छीतपित्तमथापरे। वाताधिक शीतपित्तमुदर्दश्च कफाधिकम्॥" मा नि।

उदर्दप्रशमनवर्गः । पु। उदर्दप्रशमनयोगविशेषे। यथा—तिन्दुकपियालबदरखदिरकदरसप्तपर्णाश्वकर्णार्जुनासनारिमेदा इति दश। তেঁদ, পেয়াল, কুল, খদির, শ্বেতখদির, ছাতিম, শাল, অর্জ্জুন, পীতশাল, বিট্খদির। च.सू. ४अ। [मे.।

उदर्द्दः । पु । Scarlet fever. ज्वरविशेषे।

उदलावणिकः । त्रि। लवणोदकमिश्रद्रव्ये हला.।

उदश्वित् । क्ली । अर्द्धजलतक्रे। অর্দ্ধেক জল ঘোল। र मा अम। "दध्याश्वली यदि शमी तदुदश्विदाह।" रा नि व १५। प म १३। गुणा— लेपेन कुष्ठनाशन तृष्णादाहसुखशोषघ्न। रक्तपित्तशोषघ्नम्। रा नि व १५। [वै निघ।

उदास्तूहः । पु । जलकाके। পানকৌড়ী।

उदानः । पु । कण्ठस्थवायौ। "उदान कण्ठदेशस्थ।" भा। "उदानस्य पुन स्थानं नाभ्युरः कण्ठ एव च। वाक्प्रवृत्ति प्रयत्नोर्ज्जाबलवर्णस्मृति कर्म च॥" च.। "उदानो नाम यस्तूर्द्ध्व"

परनीतम । तेन भावितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते । ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः ॥" सु.नि १ष.। "तत्कर्म्म ऊर्द्ध्वनयनम् ।" वा. भ.११ष.। उदरावर्त्ते। सर्पे। नाभौ। मे.नत्रिकं। पञ्चाणि। श.र.।

उदारः । पुं। दीर्घशाली। शष्यविशेष।

उदावर्त्तः । पुं। नाभौ। सर्पविशेषे। Disease of the bowells, iliac passion रोगविशेषे। गूटेरा। मे। हे.च। रोगेणानेन मलमूत्रवायुरोधो भवति। तस्य निदानं सम्प्राप्तिश्च। "वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियव्याहतक्षुत्तृषोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्त्तसम्भवः॥" क्रमेण लक्षणं यथा—वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गोऽध्मानं क्लमो रुजा। जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युः वातनिग्रहात्॥ आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध्ववातः। पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य॥ वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा। विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे॥ मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात् पवनात्मकाः स्युः। तथाक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः॥ आनन्दजं वाप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि। शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन॥ मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्द्धावभेदकौ। इन्द्रियाणां च दौर्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात्॥ कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथवाप्रवृत्तिः। उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति घोरा विकाराः पवनप्रसूताः॥ कण्डूकोठारुचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्वराः। कुष्ठवीसर्पहृल्लासाः छर्दिनिग्रहजा गदाः॥ मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च। शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकारा विहते च शुक्रे॥ तन्द्राङ्गमर्दावरुचिः श्रमश्च क्षुधाभिघातात् कृशता च दृष्टेः। कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृषाभिघाताद्धृदये व्यथा च॥ श्रान्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः। जृम्भाङ्गमर्दोऽक्षिशिरोऽतिजाड्यं निद्राभिघातादथवापि तन्द्रा॥ वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः। भोजनैः कुपितः सद्यः उदावर्त्तं करोति च॥ वातमूत्रपुरीषासृक्कफमेदोवहानि वै। स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषं चातिवर्त्तनम्॥ ततो हृद्वस्तिशूलार्त्तो हृल्लासारतिपीडितः। वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः॥ इति। मा.नि.। "त्रिवृत्सुधापत्रतिलादिशाकग्राम्यौदकानूपरसैर्यवान्नं। अन्यैश्च सृष्टानिलविड्भिरद्यात् तथा प्रसन्नागुडशीधुपायी॥ रस.र.।

उदावर्त्ता (वर्त्ता) । स्त्री। Difficult menstruation. वायुजन्यस्त्रीयोनिरोगविशेषे। सा कष्टेन सफेनिलं रजो मुञ्चति। "सफेनिलमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति।" भा.म ४भ.यो. रो चि।

उदितः । पुं। नीवारे। উড়িধান। प.मु.।

उदीच्यम् । क्ली। ह्रीवेरे। সুগন্ধ বালা। प.मु.। रा.नि.व.१०। तें कुरुवेरु। सि.यो.ज्व चि, षडङ्गपानीये। "चन्दनोदीच्यनागरैः।" सि.यो. ज्व.चि.किराताद्ये। "चन्दनोदीच्यवत्सकैः।"

उदीच्यकाष्ठम् । क्ली। तोपचिनीतिख्यातद्रव्ये। वै निघ.।

उदीक्षणम् । क्ली। दर्शने।

उदु(दू)खलम् । क्ली। गुग्गुलौ। मे। लौहभाण्डे। हामानदिस्ते इति लोके। तण्डुलकण्डनाधारपात्रे। উখলী इति च लोके। अम।

उदुम्बरः । पुं। Glomerous fig tree, (Ficus glomerata.) यज्ञाङ्गे। यज्ञडुमुर गाछ। गुर्ज. हिं गुलर। मं उम्बराचेझाड। तन्. उदुम्बर। ज.द.। सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादिः। गुणाः—"उदुम्बरः शीतलः स्याद्भग्नसन्धानकारकः। व्रणरोपणकृद्रूक्षो मधुरस्तुवरो गुरुः। अस्थिसन्धानकृद्वर्ण्यो कफपित्तातिसारकान्। योनिरोगं नाशयति पक्वमेवास्य शीतलम्। दुग्धदं तुवरं गर्भे प्रदनाशकरं मतं। कोमलमस्य च फलं स्तम्भकं तुवरं मतं। हितकारि तृषापित्तकफरक्तजापहं। मध्यं कोमलं स्वादु शीतलं तुवरं मतम्। पित्ततृषामोहकरं रक्तपित्तप्रमोहनम्॥ वै.निघ। अपरः: गुरुः कफपित्तघ्नश्च। हिमः रूक्षः पित्तकषायजित् मधुरः वर्ण्यः व्रणशोधनरोपणश्च। मद.व ३। भा.पू.१भ.वटादिव.। तथा अस्य पक्वफलगुणाः: मधुरं हिमं क्रिमिकरं रक्तपित्तप्रणाशकम्। मूर्च्छाप्रणुत्। गुरुकफलगुणाः—अतिशीतलं मधुरं पित्तदाहश्रमघ्नं च। तरुणफलगुणाः—कषायं दीपनं ...

विकारत्वं मांसकरत्वं शोणितविकारजनकत्वञ्च। अस्य वल्कलगुणाः —शीतं कषायं व्रणघ्नं गर्भकर... सन्धानजनकञ्च। राजनिर्घण्टः ११। कुष्ठविशेषे। तामे। राजनिर्घण्टः १२। जन्तुफले। भा.पू.भने। क्ली। कर्षे, २ तो। प.प्र.१ख। तामे। मद व. ५। तोलमाने। वे निघ पाता.वि त्रिफलादिलेहे। क्षीरे। विका। [व १।

उदुम्बरच्छदा। स्त्री। क्षुद्रदन्तीवृक्षे। मद

उदुम्बरदला। स्त्री। क्षुद्रदन्तीवृक्षे। राजनि घ ६। [भा। लघुदन्तीवृक्षे। भा.पू.१भ।

उदुम्बरपर्णी। स्त्री। दन्तीवृक्षे। प मु। र.

उदुम्बरमशकः। पुं। मृगविशेषे। वैनिघ।

उदुम्बरी। स्त्री। काकोदुम्बरिकायाम्। भ काकोदुम्बर। रा नि व.११।

उदूखलम्। क्ली। तण्डुलादिकण्डनार्थे काष्ठ पात्रे। उदूखलि। गुग्गुली। मेदिनी।

उदूखलसन्धिः। पुं। उदूखलाकारप्रोथीसंगत सन्धौ। भा। कथावसमुदशनमस्ति। सु.शा.५च।

उद्गमः। पुं। वान्तौ। दनि। वैनिघ।

उद्गमनीयम्। क्ली। धौतवस्त्रे। (भोउथा स) गड़। अम.।

उद्गारः। पुं। उद्वमने। कण्ठदर्शने। (ढेकुर) इति भाषा। ... "... ... ..." ... २६७। वर्णाम्। रा नि घ २०।

उद्गारकर्मकृत्। पुं। ... ... रा नि व ११।

उद्गारणम्। क्ली। उद्गारवाच।

उद्गारशुद्धिः। स्त्री। उद्गारस्य ..., ... [... ... पु ६५.।

उद्गारशोधनः। पुं, क्ली। ... ..., ...

उद्गारशोधिनी। स्त्री। ... ...

उद्गि(द्गी)रणम्। क्ली। ... ... व.८.।

उद्गार.। पुं। ... ...

उद्ग'। पु। देहस्थवायौ। मेदिनी। ... हे.च.।

उद्घटम्। क्ली। वार्ताकुपुष्पे। वैनिघ।

उद्घर्षणम्। क्ली। गात्रादिघर्षणे। ... नोद्घर्षणे कण्डूकोठनाश शिरामुखकारकत्वञ्च। राज।

उद्घसम्। क्ली। मांसे। हारा.।

उद्घाटकम्। क्ली। घटीयन्त्रे। हेम।

उद्घात.। पु। पादस्खलने। ... ... व्रिक। परमाध्यासप्रयोगाय कुष्ठकादिरचे। ... ... [कौटि। ...

उद्दंशः। पु। मत्कुणे। उडुस। हेम। ...

उद्दण्डपाल। पुं। मत्स्यविशेषे। ... ... सर्पविशेषे। मे।

उद्दालक'। पु। ... ... विश।

उद्दन्तुर। त्रि। उच्चदन्त, ...

उद्दारदा। स्त्री। शाकम्भरी। ... मा। वैनिघ।

उद्दारा (री)। स्त्री। ... ...

उद्दाल. (क)। पु। (Cordia myxa or Latifolia.) ... ... See बहुवार। ...

उद्दाला। स्त्री। ... ...

उद्दिष्टः। पु। ...

उद्दीप. (प.)। पु। गुग्गुली। ...

उद्वेगः। पु। ... ...

उद्देहिका। स्त्री। ... ...

उद्भमः। पुं। ...

उद्वर्तनम्। क्ली। ...

उद्दान्त । पु । निर्मदकरिणि । चम ।

उद्दारा । स्त्री । गुडूच्याम् । श च ।

उद्दूलनम् । क्ली । सतैलत्वङ्कर्पूरकस्तूरीमदि घलकचूर्णेषु । पाकराज ।

उद्दूषणम् । क्ली । रोमाञ्चे । हला ।

उद्धृत. । त्रि । परिभुक्तोज्झिते । मे तन्त्रिक ।

उद्धट । पु । कच्छपे । शूर्पे । मे टन्त्रिक ।

उद्भव. । पु । उत्पत्तौ । चम ।

उद्भावः । पु । उत्पत्ति ।

उद्भिजः । त्रि । उद्भिज्जे । च टी र ।

उद्भिज्जः । त्रि । उद्भिदो जाते । इन्द्रगोपमण्डूकादौ । चम ।

उद्भित् (द्) । त्रि । गुल्मादौ । तत्र पर्यायाः— तरु गुल्म लता वल्ली त्वचच । चम ।

उद्भिदम् । क्ली । भूमिसुद्रिय उद्दमज्जलस्थाने । वा टी हैमा । सामुद्रलवणे । पाङा लवण । र मा । Culinary salt साम्बविलवणे । रस र चर्म वि । त्रि । तर्वादौ ।

उद्भूत । त्रि । उत्पन्ने, जाते ।

उद्भेद. । पु । अङ्कुरे । रा नि.व २ ।

उद्भमः । पु । उद्वेगे । चम ।

उद्यम. । पु । उद्योगे ।

उद्यानम् । क्ली । उपवने । उद्यान स्वयमपरैः समन्तु लोकैरव्यथा विभववताद्य पुष्पवाटी । हला ।

उद्याव. । पु । मिश्रणे । संयोजने ।

उद्योग. । पु । चेष्टायाम् ।

उद्र । पु । जलमार्जारे । उद्विडाल । हारा । जलनकुले । ধেঁড়ে इति भाषा । निघ ।

उद्रथ । पु । वृक्षविशेषे । कुक्कुटशोक । ताम्रचूड । कुकुडा । मे. । पावके ।

उद्राङ्क. । पु । रक्तचित्रके । वै निघ ।

उद्रिक्तचित्तता । स्त्री । पानात्ययरोगे । म चतायाम् । रा नि व २० ।

उद्रेकः । पु । रजोगुणे । रा नि व २१ । गहा निम्बे । भा म १भ. ।

उद्वत्सर । पु । वत्सरे । हे च । [कर्ता ।

उद्वमनम् । क्ली । उद्गिरणे, वान्तौ । वमि

उद्वर्तनम् । क्ली विलेपने । घर्षणे । मे भचतुष्क । तद्गुणा —"उद्वर्तनं वातहरं कफमेदोऽनिलापहम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परं । उद्वर्तनं हरिद्राद्यैः कण्डूवैवर्ण्यरौक्ष्यजित् । तिमिनीद्वर्तनं कण्डूरौक्ष्यत्वग्दोषनाशनम् ॥' राज । "उद्वर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलापनम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् । ' वा सू २ अ । "उद्वर्तनं वातहरं भाजकानलदीपनं । गात्रस्थिरत्वसुखितात्वकप्रसादसदुत्वसत् ॥ ' मद व १३ । म र्दने । च द विसूचि. । [याम् ।

उद्वह । पु । पुत्रे । उदानवायौ । स्त्री । कन्या

उद्दान्त. । पुं । निमदगजे । त्रि । उद्दमिते । मे तन्त्रिक ।

उद्दाहनी । स्त्री । वराटके ।

उद्दिडाल । पु । जलविडाले । उद्दिताल इति भाषा । ধেঁড়ে इत्यपि क्वचित् ।

उद्वृत्त । त्रि । उत्थिते । [निका । चामुण्डे ।

उद्वेगम् । क्ली । गुवाकफले । रा नि व ११ ।

उधस् । क्ली । आपीने । गाभीर पालान । हला ।

उधान(र)म । क्ली । चुल्याम् । च टी भं ।

उन्दक । पु । धवलयावनाल । शादा जनार, मउयाबा । रा नि व १६ ।

उन्दर । पुं । मूषिके ।

उन्दिरमारी । स्त्री । मूषिकार्थ्या तन्नाम्ना कोङ्कणे प्रसिद्धायां । इन्दुरमारी । गुणा —"मूषकारी तु कटुका नेत्र्या चाखुविषापहा । त्रयदोष नेत्ररोग नाशयादति च स्मृतम् ॥" रा.नि व ४ ।

उन्दुक. । पु । शरीरैकदेशे । भा ।

उन्दुरः । पु । मूषिके । [वा ।

उन्दुरु (क) । पु । मूषिके । वन्यमूषिके । र

उन्दुरुकर्णी (र्णिका) (र्णी) । स्त्री । चा खुकर्णीलतायाम् । इन्दुरकाणी । रा नि व.१ । दन्तीभेदे । उन्दुरुकर्णा ह्रवतीति ड ।

उन्दुरुपर्णी । स्त्री । आखुकर्णी । रा नि व ३।
उन्दूवरम् । क्ली । ताम्रे । श्रा ।
उन्द्रः । पु । कूलचरपशुभेदे । उद्बिडाल । सु शा ४म्ब. । See कूलेचर ।
उन्नम् । क्ली । सुरते । चि । क्लिन्ने । मे नविक ।
उन्नाहम् । क्ली । काञ्जिके । श्रम ।
उन्मत्तः । पु । श्वेतधुस्तूरे । श्वेत धुतुरा । धुस्तूरवृक्षे । प सु । र मा, रा नि व १० । मुचकुन्द वृक्षे । त्रि । उन्मादविशिष्टे । मे ।
उन्मत्तकारिणी } स्त्री । दुग्धिकायाम् । छि
उन्मत्ता } दुधियार ।
उन्मत्तरसः । पु । शीताङ्गसन्निपाते रस । र सगन्धकतुल्याश्च धुस्तूरफलजद्रवे । मर्द्दयेद्दिनमेकन्तु तुल्यांशं त्रिकटु क्षिपत् ।" त्रिकटुमिति त्रिकटुचूर्णं प्रत्येक रसतुल्य । र सा स शीताङ्ग सान्निपात ज्व.।
उन्मनः । पु । उन्मादवायौ । द्रोणपरिमाणे (१६ श्र) । प म २भ । [२०।
उन्मनायितम् । क्ली । उन्मादे । रा नि व
उन्मन्थकः । पु । कर्णपालीगतरोगविशेषे । तल्लक्षण—"कर्णं बलाद्वर्द्धयत पाल्यां वायु प्रकुप्यति । कफ संगृह्य कुरुते शोथ सव्यथवेदनम् । उन्मन्थक सकण्डूको विकार कफवातज ॥ मा नि । सु चि २५श ।
उन्मादः । पु । (Mania) वायुरोगे । पागल रोग । स च मानसिको व्याधि षड्विधश्च वात पित्तकफसन्निपातद् खविषसेवनाद्भवति । सम्प्राप्ति —मदयन्त्युन्मदा दोषा यस्मादुन्मार्गगामिन । मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तित ॥ एकैकश समस्तश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितै । मान सेन च दुखेन स पञ्चविध उच्यते ॥ विषा द्भवति षष्ठश्च यथास्व तत्र भेषजं । स चाप्रवृद्धस्त रुणे मदसंज्ञो बिभर्त्ति च ॥ विरुद्धदुष्टाशुचिभोज नानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानां । उन्मादहेतुर्भय हर्षपूर्व्वो मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टा ॥ इति तद्धेतुनिदानम् । मा नि । यत्पुन्मान् समुद्दिष्ट प्रलपितसमुद्भव । यथापि न नि मा वातान्मादा नायनं ध्रुवम् ॥ मन्य यदा कस्यचन स्वादनकाल न च निद्रा सुशीताम्बुलेपनानि । गोधूममुद्गारुण शालयश्च धारोष्णदुग्ध शतधौतसर्पि ॥ घृतं नवी नञ्च पुरातनञ्च कूर्म्मामिष धन्वरसा रसाल । पु राणकुष्माण्डफल पटोल ब्राह्मीदल वास्तुकतण्डुली यं ॥ खराश्वमूत्र गगनाम्बु पथ्या सुवर्णचूर्णानि च नारिकेलं । द्राक्षा कपित्थं पनसश्च वैद्यै विधेयमु न्मादगदेषु पथ्यम् ॥ राज । अयस्योन्मादरोगे । स चण यथा—"प्रकोपकारणे श्रीकृ कुपिते मात रिश्वनि । उन्मादो जायतेऽस्य तस्य रूपञ्च कथ्य ते । यातुमिच्छति य स्थिला रज्जु दत्तेव खा दति । खादत्यकस्मादथस पुनरेव न खादति। कदाचिद्बुध्यते सम्यं कदाचिन्न न बुध्यते ।" न द ५६श । उन्मादघ्नी । अ टी. ।

उन्मादगजाङ्कुश. । पु । उन्मादाधिकारे रस । अथ महाराष्ट्री भ्रमयष्टि । वामनहाटी। विषमुष्टि । कुचिला । अर्कचक्रिका, तामचक्रि कायां। पाठ —त्रिदिनं कनकद्रावे महाराष्ट्रद्रवे पुन । विषमुष्टिजले सूत समुत्थाप्यार्कचक्रिकां । कृत्वा तयां सगन्धां तां युक्त्या बन्धनमाचरेत् ॥ तत सं कानक बीजमभ्रक गन्धक विषं । मर्द्दयित्वा दिनं सर्व्वं वल्लमात्रं प्रयोजयेत् ॥ । पारा सच्छ परिमाणे लइया धुतुरा, वामनहाटी एवं कु चिलार रसे एक एक दिन ऊर्द्धपातन करि बे । परे ताहार सहित समभाग गन्धक मि शाइया वक्रनार्थ अर्द्धचक्रिकाय राखिया अग्नि पुट दिबे । परे उहार सहित समभाग धु तुराबीज, अभ्र, गन्धक एवं विष दिया एक त्र सले मर्द्दन करिबे । र सा स ।

उन्मादपर्पटीरसः । पु । उन्मादाधिकारे रस । अथ पर्पटीरस सव्वपर्पटीवत् । के पापुडार न्याय। "कृष्णधुस्तूरजैर्द्रावैः पञ्चभि स पंटीरस । सम्प्रयोज्य प्रमादघ्नमुन्माद मूलक्ष त्रम् ।" र सा स ।

उन्मादभञ्जनरसः । पु । उन्मादाधिकारे। अथ किरात भूनिम्ब । इन्द्रवारुणी गोरक्षकर्कटी। राखालशशा । पाठ —त्रिकटु त्रिफला चैव श्र पिपपलिका तथा । विडङ्ग्च देवदारु किरात कटुकी तथा । कण्टकारी च सर्व्वमिश्रं त्रिवृत मत च । तथा च विषदन्तीम सूतक गन्धक

च। शोभाञ्जनस्य बीजानि त्रिवृता चैन्द्रवारुणी। षड्‌ङ्गं कृष्णमरिचञ्च प्रमाणं समभागिकं। सर्वचूर्णस्य लौहं सलिलेन विमर्दयेत्॥ ...... । र.सा.स.।

उन्मादभञ्जिनी । स्त्री। उन्मादाधिकारे रसविशेषे। अत्र कटुरोहिणी कटुकी। गिरिमल्लीबीज कुटजबीजं। पाठ.—"शुद्ध मन:शिलाचूर्णं सैन्धवं कटुरोहिणी। वचा शिरीषबीजञ्च हिङ्गु च श्वेतसर्षपः। करञ्जबीजं त्रिकटु मलं पारावतस्य च। एतानि समभागानि गोमूत्रैर्वटिका कुरु। गिरिमल्लीबीजसमां छायायुष्काञ्च कारयेत्। प्रातःसन्ध्यानिशाकाले चक्षुषीरञ्जनं हितम्। मधुरादिरसैश्चाद्यं रात्रावपि जलेन च॥" ...... । र.सा.स.।

उन्मादाङ्कुशरसः । पुं। उन्मादे रस.। पाठ:—त्रिदिनं कनकद्रावैर्महाराष्ट्रीरसैः पुनः। विषमुष्टिद्रवैः सूतं समुत्थाप्यार्कचक्रिकां। कृत्वा तया सगन्धालां युक्त्या बन्धनमाचरेत्। तत्समं कानकबीजभस्मकं गन्धकं विषं। मर्दयेत्रिदिनं सर्व्वं वल्लमात्रं प्रयोजयेत्। कनक धुस्तूरबीजं। महाराष्ट्री जलपिप्पली भार्गी वा। विषमुष्टिः कुचेलकं। एभिरूर्द्ध्वपातनं कार्य्यं। पारदादिकं समभागं ग्राह्यम्। उन्मादगजाङ्कुश इति नामान्तरम्। भैष.रसे चि।

उन्मादिनी । विजयायाम्। सिद्धि।

उन्मानम् । क्ली। द्रव्यतौलकपरिमाणे। पु। द्रोणपरिमाणे। प.प्र १ख.।

उन्मार्गी । पुं। पञ्चविधभगन्दरान्तर्गतभगन्दररोगविशेषे। अर्शभगन्दर। तस्य लक्षणम्—"मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिसत्वमन्ने सहाभ्यवहृतं यदावगाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधःप्रेरितं असम्यगागतं गुदं क्षिणोति, तदा चतमिमित्तः क्लोथ उपजायते। तस्मिंश्च चते पूयरुधिरावकीर्णमांसक्लोथं भूमाविव जलप्रक्लिन्नायां क्रिमयः सञ्जायन्ते। ते भक्षयन्तो गुदमनेकधा पार्श्वतो दारयन्ति,तस्य तैर्मार्गैः क्रमिकृतैः वातमूत्रपुरीषरेतांसि चतिभिःसरन्ति तं भगन्दरं उन्मार्गिणमित्याचक्षते।" सु. नि ४थ.।

उन्मीलनम् । क्ली। उन्मेषे। हे.च.।

उन्मेषः । पुं। नेत्रोन्मीलने। हे च.।

उपकण्ठम् । क्ली। चक्रव्यास्कन्दिते। कण्ठसमीपे। हे.च.।

उपकरणम् । क्ली। उपादाने।

उपकर्णिका । स्त्री। मूषकर्णिकायाम्। वै. निघ.२भ.अर्श चि विडङ्गादिचूर्णलेहे।

उपकारिका । स्त्री। पिष्टकभेदे। मे कपचर्क।

उपकालिका । स्त्री। जीरकभेदे। श्वेतजीरके। कलौञ्जीजीरके। मद.व.२। कृष्णजीरके। भा.पू.१भ.। पिप्पल्याम्।

उपकुञ्चः (कः) । पुं। कृष्णजीरके। वै.निघ.।

उपकुञ्चिः (का) (ची) । स्त्री। कलौञ्जीजीरके। बृहज्जीरके। सूक्ष्मैलायाम्। अम.। कृष्णजीरके। स्वल्पजीरके। छोटि जीरा। भा.पू.१भ.रवा.। गुणाः—"तिक्ता कट्वी चोष्णा च दीपनी। रुच्या चाजीर्णशमनी गर्भाशयविशोधिनी। आध्मानवातगुल्मघ्नं रक्तपित्तं कृमींस्तथा। कफ पित्तं धामदोष वात शूलञ्च नाशयेत्॥" वै निघ.।

उपकुम्भा । स्त्री। दन्तीवृक्षे। वै निघ.।

उपकुल्या (का) । स्त्री। पिप्पल्याम्। प. मु.,रा.नि व.६। च द.अश्म.चि.एलादौ।

उपकुशः । पुं। Gum-boil. संज्ञामकदन्तवेष्टजपित्तरक्तजरोगविशेषे। तत्र वेष्टदाहपाकदन्तचलन चाघट्टिते रक्तस्रावेदने, स्रुते च रक्ते स्फीतिर्मुखपूतिता च जायते। लक्षणं—"वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च। आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनं। आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूतिः च जायते। भा.म.४भ.मु रो.चि.। चलनच भवति। अ.द।

उपकूपः । पुं। दीर्घिकायाम्। हे.च.।

उपकोलिका । स्त्री। कृष्णजीरके। भा.।

उपक्रमः । पुं। चिकित्सायाम्। रा.नि.व.२०। आरम्भे। मे.मचतुष्कं।

उपक्रोष्टा । पुं, स्त्री। गर्दभे।

उपघातः । पुं। रोगे। रा.नि.व.२०।

उपघातकः । पुं। आरग्वधवृक्षे। वै.निघ.।

उपघ्नः । पुं। निकटाश्रये। अम।

उपचक्रः । पुं। हंसविशेषे। चटकाङ्ग। "चक्रो

रातुपवककाम् ।" च वि ३च । गुणा—"कषाय स्वादुलवणत्वय केश्यो रुचिप्रद ।" सु सू ४६च । इग लवु उत्तरीर्य्ये कटुपाकि बलाग्निवर्द्धकच । राज । See चक्रवाक । [रा नि.व.२०। इला. ।

उपचर्य्या । स्त्री । चिकित्सायाम् । सेवायाम् ।

उपचक्षुः । क्ली । चक्षु प्रतिनिधौ । चशमा इति भाषा । [नि व.२० । हे च. ।

उपचारः । पु । चिकित्सायां । सेवायाम् । रा.

उपचार्य्यः । पु । चिकित्सायाम् । हे.च ।

उपचितः । त्रि । दग्धे । मे ।

उपचित्र (त्रा) । पु, स्त्री । उपचित्र इति म द व १। पृश्निपर्णीद्वये । চাকুলিয়া । रा नि व ४ । दन्तीद्वये । प सु । र.मा । आखुकर्णाम् । ইন্দুর কাণী পানা । मे. । वृहद्दन्त्या । भा पू १भ. । वै निघ.वा व्या विषगर्भतैले ।

उपचित्रका । स्त्री । क्षुद्रदन्त्याम् ।

उपचिल्ली । स्त्री । श्वेतचिल्लीशाके । শ্বেত চিল্লী (বেতোশাক) । रा.नि.व ७ ।

उपजिह्वा (ह्विका) । स्त्री । जिह्वागतमुख रोगे । दुष्टकफरक्ते जिह्वामुन्नमय्य निम्नतो लाला स्रावकण्डूदाहशोथानुत्पादयत । मा नि । लक्षणम् —"जिह्वाग्ररूद श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नम्यजात कफ रक्तयोनि । प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता प्रकथ्यतेऽसा बुपजिह्विकेति॥' सु नि १६च । कीटविशेषे । পে দো পোকা । हे च । मूलजिह्वायाम् । আল জিব । रा नि व १८ । अश्वस्य मुखरोगभेदे । अत्र जिह्वाध स्फीति । लक्षणम्—"अधस्तादथ जिह्वाया श्वयथुर्य्यस्य जायते। तं विन्द्यादुपजिह्वाख्य मुखरोगन्तु वाजिनाम् ॥" ज द २९च. ।

उपतप्ता । पु । रोगे । च टी भ ।

'उपतापः । पु । रोगे । सन्तापे । मे.पवतुर्ष्क ।

उपदग्धः । त्रि । ईषद्दग्धे। আঁকা। सु.सू.४६च ।

उपदन्तः । पु । कुम्भुरी । দাঁত ধনে ।

उपदंशः । पु । The venereal disease समष्ठीलक्षपे । रा नि व ४ । शिग्रौ वृक्षे । সজিনা গাছ । रा नि व ७ । चवने । চাটু । इला. । सि यो,मदा.वि.। "सर्व्वो सभक्तो पिशितोपदंशाम् ।" व्यञ्जने । रा.नि व २० । मेढ्ररोगे । বাও রোগ । निदानादि—"हस्ताभिघातान्नखदन्तपातादधाव-नादत्युपसेवनाद्वा । योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधोपचारे ॥" स च वातादिभेदा त्पञ्चधा । तल्लक्षण—"सतोदभेदे स्फुरणे सकृष्णे स्फोटैर्व्यवस्येत्पवनोपदंश । पीतैर्बहुक्लेदयुते सदाहे पित्तेन रक्तोपिमितावभासे । स्फोटै सकृष्णे रुधिर स्रवन्त रक्तात्मक पित्तसमानलिङ्ग । सकण्डुरे शो थयुतैर्महद्भि शुक्लैर्घनै स्रावयुतै कफेन । नानावि धस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम् ॥" मा. नि । "अतिमैथुनादतिब्रह्मचर्य्याद्वा तथा ब्रह्मचा रिणीं चिरोत्सृष्टा रजस्वला दीर्घरोमा कर्कशरो-मां सङ्कीर्णरोमा निगूढरोमामल्पद्वारां महाद्वारामु-प्रियामकामां अचौत्यसलिलप्रक्षालितयोनिमप्रक्षा-लितयोनि योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्ट योनि वियोनि वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करजदशनविषयुक्तनिपातनादर्द्दनाद्धस्ताभिघाताद् चतुष्पदीगमनादचौत्यसलिलप्रक्षालनादवपीडनाच्छु क्रमूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते चाप्रक्षालनादिभिर्मे ढ्रमार्गस्य प्रकुपिता दोषा क्षतेऽक्षते वा श्वयथु मुपजनयन्ति तमुपदंशमाचक्षते ।" सु नि ११ । विशीर्णमांसं क्रिमिभि प्रजग्ध मुष्कावशेष परिव र्ज्जयेत्तम् । असाध्यलक्षणम्। पथ्य यथा— छर्द्दिर्विरेकौ भुजमध्यनाडीवेधौ जलौका परि पातनञ्च । सेक प्रलेपौ यवशालयश्च धन्वामिष मुद्गरसौ घृतानि । कठिल्लक शिग्रुफलं पटोलं शा लिञ्चशाक वनमूलकञ्च । तिक्त कषाय मधु कूप वारि तैलञ्च इत्यादुपदंशरोगम्" इति । अपथ्य यथा—"दिवानिद्रां मूत्रवेग गुर्व्वन्न मैथुन गुडम् । आयासमम्ल तक्रञ्च वर्ज्जयेदुपदंशवान् ॥" पथ्या-पथ्यम् ।

उपदंशघ्नः । पु । शिग्रुवृक्षे । वै निघ. ।

उपदलम् । क्ली । पुष्पदले । ফুলের পাপড়ি ।

उपदी । स्त्री । वन्दाके । মান্দড়া । म वार्ता गल । रा नि व.५ ।

उपदीका । स्त्री । उपजिह्वाख्यकीटे । हे च. ।

उपदेवता । स्त्री । यक्षभूतपिशाचादौ ।

उपदेशः । पु । मुस्तके । हे च. । स्थितकथने । एवमित्युपदेश यथा—"तथा न आम्बवादार्थी

दिवास्वप्न वर्ज्जयेत् ।" सु.उ.६५अ । [निघ. ।

उपदेहः । पुं । उपलिप्ते । प्रलेप, मलम् । वै.

उपदेहिका । स्त्री । उपजिह्वाकीटे । हे.च. ।

उपद्रवः । पुं । उपसर्गे । तल्लक्षणम्—"रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपादुपजायते । योऽन्यो विकारः स बुधैरुपद्रव इतीरितः ॥" भा. ।

उपधातुः । पुं । Secondary secretion देहस्थसप्तविधधातुषु । यथा—"स्तन्यं रजो वसा स्वेदो दन्ताः केशास्तथैव च । ओजश्च सप्तधातूनां क्रमात्सप्तोपधातवः ॥" भा. । स्तन्यरजोवसास्वेदद न्तकेशौजांसि धातूनां सप्तोपधातव इति शार्ङ्ग. । A semi-metal. स्वर्णमाक्षिकादिगौणधातुषु । ते च सप्तविधाः—स्वर्णमाक्षिकं, तारमाक्षिकं, तुत्थं, कांस्यं, पित्तलं, सिन्दूरं, शिलाजतु चेति । तत्र स्वर्णमाक्षिकं स्वर्णस्य, तारमाक्षिकं रौप्यस्य, तुत्थं ताम्रस्य, कांस्यं तामरङ्गयोः, पित्तलं ताम्रयशदयोः, सिन्दूरं सीसकस्य, शिलाजतु च लौहस्योपधातुः । मतान्तरे तु माक्षिकतुल्यकाञ्चनीला ञ्जनरसाञ्जनमनःशिलाहरितालेषु । यथाः—"उपधातुषु सर्वेषु तत्तद्धातुगुणा अपि । सन्ति किं तेषु तेत्रौमात्त्यतदंशाल्पभावतः ॥" भा.म.१भ.धातुव. ।

उपधानम् । क्ली । विषे । उपबर्हे । बालिश । मे भचतुष्कं । [चाखप्रमर्दौ । मे. ।

उपधूपितः । त्रि । आसन्नमरणे । हारा. ।

उपनखम् । क्ली । चिप्पतुल्यरोगे । आङुल-हाड़ा । लक्षणं—"नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वातश्च वेदनां । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्प मादिशेत् । तदेव क्षतरोगाख्यं तथोपनखमित्यपि ॥" सु.नि.१३अ. ।

उपनयनम् । क्ली । वर्णत्रयाणां यज्ञसूत्रधारणरूपसंस्कारविशेषे । পৈতে দেওয়া । त्रिका. ।

उपनाहः । पुं । स्वेदविशेषे (जाम्बवादी) । सेक । वचाकिण्वशताह्वादिदध्यम्लादिभिः यः क्रियते स्वेदः स उपनाहः । भा.टी हेमा । स्वेदे । त्रिक.चतुष्कं । नेत्रसन्धिरोगे । कृष्णमण्डलदृष्टिमण्डलमध्ये ग्रन्थिपाकी स्वल्पवेदनः कण्डूरस्रावी दृष्टिरोगैर्जायते । लक्षणम्—"दृष्टिसन्धौ इति ग्रन्थिपाकी कण्डूपायी नौरुजस्तूपनाहः ।" मा.नि.। दृष्टिरोगाम् । त्रिक. ।

उपनाहनम् । क्ली । लेपने । च द वा व्या.चि ।

उपनाहस्वेदः । पुं । उपनाहजन्यधर्म्मे । वातकफजन्यशोफयोरुपक्रमभेदे । "अथोपनाहस्वेदश्च कुर्य्याद्वातहरौषधैः । प्रदिह्य देहं वातार्त्तं क्षीरमांसरसान्वितैः ॥ अम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।" एवमेव महाशाल्वणादिरपि । सु. चि.१७. । [हारा. ।

उपपुष्पिका । स्त्री । हाफिकायाम् । हाई ।

उपप्लुता । स्त्री । Morbid sensibility *of the uterus.* योनिरोगे । लक्षणं यथा—"गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासात् छर्दिश्वासविनिग्रहात् । वायुः क्रुद्धः कफं योनिमुपनीय प्रदूषयेत् ॥ पाण्डुं सतोदमास्रावं श्वेतं स्रवति वा कफम् । कफवातामयव्याप्ता सा स्याद्योनिरुपप्लुता ॥" चर. ।

उपभृती । स्त्री । महानील्यां । वै.निघ. । [म. ।

उपभोगः । पुं । भोगे । भोजनाधिकभोगे । अ.

उपमाता । स्त्री । धात्र्यां । धाई ।

उपमेतः । पुं । शालवृक्षे । श च. ।

उपयन्त्रम् । क्ली । पञ्चविंशतिविधशल्याहरणोपाययन्त्रभेदेषु । तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति । तानि च रज्जुवेणिकापट्टचर्म्मान्तर्वल्कलतास्वाष्ठीलाश्मसुद्गरपाणिपादतलाङ्गुलिजिह्वादन्तनखमुखबालाश्वकटकशाखाष्ठीवनप्रवाहणहर्षायस्कान्तम यानि क्षाराग्निभेषजानि । सु सू.७अ. । [धान्तकुम्बे ।

उपयोगः । पुं । औषधक्रियायां । औषधसेवने ।

उपरत्नम् । क्ली । गौणरत्ने । भा. । गौणेद पद्मराग वैदूर्य्यप्रवालेषु । प.सु. । काच स्फटिक मणिकेषु । "उपरत्नानि काचश्च कर्पूराश्मा तथैव च । मुक्ताशुक्तिस्तथा शङ्ख इत्यादीनि बहून्यपि ॥" गुणा.—रत्नतुल्याः किन्तु किञ्चिद्धीनाः । भा.पु.१भ. ।

उपरम्भम् । क्ली । कषाय उदररङ्गोपरिभादौ । न.द १च. ।

उपरसः । पुं । A secondary mineral. गौणरसेषु, उपधातुरसे । ते च हिङ्गुलाभ्रतालकशिलाश्रोतोऽञ्जनटङ्कणराजावर्त्तचुम्बकस्फटिकशङ्खखटीगैरिककासीसरसकवराटसिकता बोलाः कङ्कुष्ठं सौराष्ट्री च । सुषेण, मूल्ल किंचि-

ष्टुणयुता । भा पू १भ धातुव । यथा —"खेचरा भ्रनकड्कुष्ठगन्धाल्म गैरिक शिलि । शैलेयाञ्जन समिश्रा सप्तल्युपरसा बुधा ॥ कम्पिल्लगौरी चपलाकपर्दंसशैलसिन्दूरकवङ्गिजारान् । पाषाणि नीवादरयुङ्युक्तानित्यष्टकं सूतसमानमाहु ॥ रा. नि व.२२ । गन्धक वज्रवैक्रान्त हीरक दग्धहीर कश्च) वज्राभ तालक शिला । खर्पर शिखितुण्डश्च विमल हेममाक्षिकम् । काशीश कान्तपाषाण व राटाञ्जनहिङ्गुलम् ॥ गैरिक शङ्खभूनाग टङ्कणश्च शिलाजतु । एते चोपरसा प्रोक्ता । र.सा स।

उपरोधकम् । क्ली । गर्भंगृहे । श च ।

उपलः । पु । पाषाणे । रत्ना. । मे. ।

उपलभित् । पु । पाषाणभेदके । रा.नि.व ५ ।

उपलभेदः (दी) । पु । करञ्जोडिपाषाणभेदके । रा नि.व.५ ।

उपलवीरुत् । स्त्री । गुन्द्रिन्याम् । हे.च ।

उपला । स्त्री । शर्करायां । वालुकायाम् । मे ।

उपलाख्यकः । पु । दद्रुघ्नवृक्षे । दादमर्दनी ।

उपलालिका । स्त्री । तृष्णायाम् । वै.निघ. ।

उपलासिता । स्त्री। खटीशर्करायां। वै निघ।

उपलिङ्गम् । क्ली । उपद्रवे । अरिष्टे । हे च. ।

उपलेपः । पु । चन्दनादिलेपने । मुखलिप्ततायाम् । सु चि.२२ष. ।

उपलेपनम् । क्ली । गोमयादिलेपने । त्रिका ।

उपलोहम् । क्ली । स्वर्णादिधातुविशेषेषु । यथा —" स्वर्णं तार ताम्रनाग रस कान्तञ्च तीक्ष्णक । मुण्डालमष्टधा लोह कास्यार घोषक तथा । उपलोहा समाख्याता ॥ वै.मयदे ।

उपवटः । पु । पियालवृक्षे । चारवृक्षे । रा.नि. व ११ । See चखर ।

उपवनम् । क्ली । वहिरुद्याने । अम ।

उपवनस्थः । पु । शुकवृक्षे ।

उपवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । अमृतस्रवालतायाम् । रा नि व.३ । (निश, छाकिडा । हला. ।

उपवर्हः (र्हम्) । पु, क्ली । उपधाने । वा

उपवस्तम् । क्ली । उपवासे । अम. ।

उपवासः । पु । लङ्घने । क्रोधादिपरित्यागे । "उपावृत्तस्य पापेभ्य सहवासो गुणै हि य । उपवास स विज्ञेयो न शरीरस्य शोषण ॥" च.सू १४ ।

उपवाह्यः । पु । राजवाहकहस्तिनि । हे.च ।

उपविषम् । क्ली। कृत्रिमविषे । हे च । गौण विषमिति । भा । तच्च अष्टविध ।

उपविषपञ्चकम् । क्ली । स्नुह्यर्ककरवीरलाङ्गलिकुचेलकेषु । रा नि व १२ । करवीरार्कधुस्तूर लाङ्गलीगुञ्जाहिफेन वज्रश्च । प सु. । अर्कक्षीर स्नुही क्षीर लाङ्गली करवीरक । गुञ्जाहिफेनधुस्तूरश्चेति सप्त । भा । दुग्धपूर्णपात्रे दोलायन्त्रेण तत्सर्वं शोधित भवात । र सा सं. । [षायाम् । रा.नि.व ६ ।

उपविषा । स्त्री । रक्तातिविषायाम् । अतिवि

उपविषाणिका । स्त्री । कृष्णातिविषायाम् । मद.व १ ।

उपविष्टकः । पु । गर्भजरोगे ।

उपवीतम् । क्ली । यज्ञसूत्रे । अम. ।

उपवेदः । पु । आयुर्वेदे ।

उपवेशः । पु । उपवेशने ।

उपवेशनम् । क्ली । स्थितौ । दर्श । गुणा — मेदोदोषश्रमशौकुमार्यमुखकरम् । राज. ।

उपव्याघ्रः । पु । चित्रके । চিতে বাঘ । रा. नि व १९ ।

उपशमः । पु । शान्तौ । हे च ।

उपशमक्रमः । पु । साधारणौषधे । वै निघ. ।

उपशयः । पु । व्याधिज्ञानहेतौ । लक्षणं — "हेतुव्याधिविपर्यस्त विपर्यस्तार्थकारिणाम् । औषधान्नविहाराणामुपयोग सुखावहं । विद्यादुपशय व्याधे स हि सात्म्यमिति स्मृत ॥" मा नि. ।

उपशान्तिः । स्त्री । आरोग्ये ।

उपशायिता । स्त्री । रोगमुक्तिसाधनभूतपथ्ये

उपशीर्षकः । पु । बालरोगे । कपालरोगे ।

उपसन्नवर्त्तनम् । क्ली । दृष्टमवस्थिते । चर्

उपसम्पन्नम् । क्ली । त्रती । हला. । त्रि । निहते । सुसंस्कृते । "उपसम्पन्नमुद्दिष्ट निहते च सुसंस्कृते ।" मेदिनी नपञ्चक ।

उपसव्यानम् । क्ली । परिधानवस्त्रे । अम ।

उपसत्तिः । स्त्री सेवायाम् । मे तचतुष्कं ।

उपसरः । पु । प्रथमगर्भधारणे [मे गचतुष्क ।

उपसर्गः । पु। पिशाचादिबाधायां । मिश्ररोगे।

उपसर्य्या । स्त्री । वर्षप्रसविन्यां गवि । वछर विउनी गाभी । हला ।

उपसृष्टम् । क्ली । मैथुने । त्रिका ।

उपसेकः । पु । व्यञ्जने । येनौदन भुज्यते । वा ।

उपस्करः । पु । वेसवारे । दाड़िमां । हला ।

उपस्थः । पु । शिश्ने । योनौ । रा नि व १८ । मलद्वारे । श र. । क्रोडे । मे ।

उपस्थपत्रम् । क्ली। अश्वत्थपत्रके । "पित्तश्लेष्मणि प्रसन्ने सूपे वा लेपेषु चेत ।" चर ।

उपस्थाता । पु । परिचारके । रत्ना ।

उपस्नेहः । पु । उपलेपे । स्नेहयुक्ततायां । स्नेह युक्तान्नरसे । सु.नि ६,७अ. ।

उपस्पर्शः । पु । स्नाने । आचमने । मे शचतुष्क।

उपाङ्गः । पु । तिलके । जटा. ।

उपाङ्गचिकित्सा । स्त्री । छिन्नादिप्रतीकारे। यथा—"छिन्न भिन्न तथा भग्न च्युत पिच्चितमेव च । तेषां दृष्टप्रतीकार प्रोक्तश्चोपाङ्गसञ्चक ।" वै निघ. । अचि.१स्था,२अ ।

उपाञ्जनम् । क्ली । अनुलेपने ।

उपात्तः । पु । अमदगजे । हला ।

उपाधानम् । क्ली । उपधाने । बालिश ।

उपानद्धारणम् । क्ली । चर्म्मादिपादुकाधारणे । जूतो परा । गुणा —"उपानद्धारण नेत्र्यमायुष्य पादरोगहृत् । सुखप्रचारमोजस्य वृष्यञ्च परिकीर्त्तितम्। पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणां । अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघ्नमदृष्टिदम् ।" वै निघ. ।

उपाश्रयः । पु । मत्तहस्तिनि । हला. ।

उपासः । पु । उपवासे । [नै । मे.]

उपासनम् । क्ली । शुश्रूषायाम् । अम । भाव

उपासना । स्त्री । सेवायां । अम. ।

उपास्तिः । स्त्री । सेवायां । हे.च. । [अम. ।

उपास्थि । क्ली । कोमलास्थिनि। कचि हाड ।

उपेक्षा । स्त्री । त्यागे । अनादरे ।

उपोती (दका) (दकी) । स्त्री । A pot herb. (Basella rubra or lucida) पूतीकायाम् । बड पुँइ शाक । मं राजगिरा, माडवी, रुदवेलि, मयाला खण्डपालक्येति च ख्याता । गुणा —गुर्व्वी सरा मदघ्नी च । वा.सू. ६अ । कषायोष्णा कटुका मधुरा निद्रालस्यकरी रूच्या विष्टम्भश्लेष्मकरी च । रा नि व ७ । स्वादु पाकरसा वृष्या वातपित्तमदापहा । उपोदिका सरा स्निग्धा बल्या श्लेष्मकरी हिमा ॥ सु सू. ४५अ.। उपोदकी भिधा सामान्या क्षुद्रपत्रा वनजा चेति । द्वितीया रसवीर्य्यविपाकेषु पूर्व्वसमा । तृतीया तिक्ता कटूष्णा रोचनी च । रा नि.व.७ । "सारकत्व स्निग्धत्व बल्यत्व श्लेष्मकरत्व हिमत्वञ्च।" राज ।

उपोदि(दी)का । स्त्री । उपोदक्याम् । बड पुँइ । पुदिनेति च ख्याता । च.सू.२अ. । See उपोदकी ।

उपोदिकातैलम् । क्ली । क्षुद्ररोगे हितं । उपोदकीनां चार २ श वारि १६ श एकविंशतिवार विस्राव्य चारोदकं कार्य्यम् । तैलं ४ श. लवण १ श. एकत्र पाच्यम् । च द.क्षुद्ररो चि. ।

उपोषः । पु । उपवासे ।

उपोषणम् । क्ली । उपवासे ।

उप्यम् । क्ली । वपनबीजे । रा नि.व.२।

उप्तः । त्रि । कृतवपने । [भा]

उभयकण्टका । स्त्री । बदरभेदे। दुनगाछ।

उभयभागहरम् । क्ली । ऊर्द्ध्वाधोभागहरौषधे । वामक ও রেচক ঔষধ । सु सू ४१अ. ।

उभयलिङ्गिनी । स्त्री । लिङ्गिन्याम् । पञ्चगुञ्जियेति लोके प्रसिद्धा । चि.क.क वन्ध्या चि ।

उमा । स्त्री । अतस्याम् । अश्विनी । रा.नि.व.
१६ । हरिद्रायाम् । काली । मैं मधिक ।

उमाकटः । पुं । उमाधूली । अश्विनाव धूलि ।

उम्मा(म्मिका)(शालिः) । स्त्री । शालिधा-
न्यविशेषे । गुणा — मधुरा स्निग्धा सुगन्धा कषाया
पित्तश्लेष्मघ्नी रुचा वातघ्नी च । रा नि.व.१६ ।

उम्बरः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमूर गाछ ।
हि.च. । गुणा —स्निग्धः स्वादादिगुणयुक्त. उष्ण
वीर्य्य. कफपित्तकरो गुरुश्च । वा. ।

उम्बिका (म्बी) । स्त्री । यमान्याम् । अर्द्ध
पक्वयवानलसम्भृष्टयवगोधूमसङ्ग्र्याम् । गुणा.—
"कफकरत्व बलकरत्वं लघुत्व पित्तानिलापहारि-
त्वञ्च ।" भा. ।

उम्यम् । क्ली । Field of linseed, (Linum utila tissimum.) अतसीक्षेत्रे । हरि
द्राक्षेत्रे । भ.हिरूपाचरकोपय ।

उरः । क्ली । वक्षसि । अम. ।

उरःक्षतम् । क्ली । उरःक्षते । क्षयरोगे ।

उरःक्षतकासः । पुं । क्षयकासरोगे । हृदये
क्षत कास । "अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्र
हैः । रुक्षस्योर.क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥"
निदानम् ।

उरगः (ङ्गः) (ङ्गमः) । पु । सर्पे । क्ली । शी-
सके । मद.व १४ । रस र.इ.चि.एकादशायसे ।
नागकेशरवृक्षे ।

उरगगन्धम् । क्ली । सर्पगन्धे ।

उरगारिः । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि ।

उरगाशनः । पुं । गरुडे । जटा. ।

उरगेन्द्रसुमनः । क्ली । नागकेशरे । भा.म ४
अ । "व्योषाम्बीददलोरगेन्द्रसुमनः ।"

उरच्छदः । पुं । गुन्द्रे । गोंदपटेर इति पाश्चात्य-
भाषा । भा.पू.१भ. ।

उरणः । पुं । मेषे । अम. । क्ली । रौप्ये ।

उरणा । स्त्री । मेष्याम् । भेड़ी ।

उरणाख्यः(क्षः)कः । पुं । दद्रुघ्नवृक्षे । दाद
मर्दन । हि एडाचि । चाकन्दा गाछ इति च
केचित् । अ.टी स्वा. । श.र. । चारमध्यवृक्षे ।

उरभ्रः । पुं । मेषपशौ । प.मु. ।

उरभ्रमारिका । स्त्री । वातप्रकृतिकीटविशे
षे । तद्दष्टे वायुजरोगा भवन्ति । सु कल्प ८ अ ।

उरसिजः । पुं । स्तने । रा नि.व.१८ ।

उराहः । पु । कृष्णजान्वीषत्पाण्डुवर्णाश्वे । लक्षणं
—"उराह. कृष्णजानुस्तु मनाक्पाण्डुस्तु यो भवे-
त् ।" ज द.३अ ।

उरीहा । स्त्री । कारवेल्लके । करला, उच्छे ।

उरुकालः (कः) । पुं । महाकाललतायाम् ।
माकालफलेर गाछ । त्रिका. ।

उरुमालः । पुं । फलशाकविशेषे । मायीफल
इति पाश्चात्यभाषा । फलगुणाः—"उरुमालं हि
यालञ्च वृक्षस्य गुरुशीतलं । स्वादुपाकरसं विर्ष
विष्टम्भि कफशुक्रकृत् ॥" वा ।

उरुबुकः } पु । श्वेतैरण्डे । एरण्डवृक्षे । अम ।
उरुवूकः } र.सा स. । उरुरबड़ी । रक्तैरण्डे ।
उरूवुकः } रा नि.व.८ ।

उरुस्तम्भा । स्त्री । कदलीवृक्षे ।

उरोग्रहः । पुं । हृदयरोगविशेषे । अग्रमास
इति भाषा । लक्षण यथा—"अत्यभिष्यन्दिगुर्वन्न
शुष्कपूत्यामिषाशनात् । साल्वं मांसं यकृत्प्लीहा
मध्ये वृद्धिर्यदा भवेत् । उरोग्रहं तदा कुर्य्या कुष
त. कफमारुतौ ॥ न वामपार्श्वे न च दक्षिणाङ्गे
वृक्कस्य मध्ये परिविद्धिमिति । उरोग्रहं तं प्रवदन्ति
रोग वृक्कायतक्षस्य शिरातलं । दौर्बल्य दुर्बला
ग्नि च कार्श्यं मांसाभिकाङ्क्षितम् । जायते ज्वरवर्ण
ल पीतकश्चापि जायते । हिक्कीहृदयं कठिन्
कठिनकच्छपसन्निभः । अरोचकं पिपासा च
मीयन्नातिप्रकोपने ॥" नि. । हृदयवेदनायां ।

उरोजः । पुं । स्तने । हे.च. ।

उरोघातः । पुं । हृद्रोगे । च द ।

उर्णनाभः । पु । See ऊर्णनाभ. ।

उर्णा । स्त्री । See ऊर्णा ।

उर्णायुः । पु । See ऊर्णायुः ।

उर्द्रः । पुं । जलविडाले । उद्बिडाल । श.र. ।

उर्म्मिकः । पु । समुद्रफेने ।

उर्व्वा । स्त्री । औषधे ।

उर्व्वाकः । पुं । इर्व्वारुके । कांकुड । भरतादि रूपकोषश । भा म १भ भग्न चि वरुणगुडे ।

उर्व्वी । स्त्री । तन्नामकमर्म्मस्थाने । तच स्थान मूरुमध्यदेश । सु शा ६ष. । वैकल्यकारमर्म्मान्य तममर्म्मद्वये । सु शा ५ष. ।

उल(लु)पः । पुं । प्रतानवत्या लतायां । सा तु त्रपुषीद्राक्षातान्बुलीप्रभृति । भ टी सा. । क्ली । तृणविशेषे । उलूखड । विश्व । मे. ।

उलु(लू)पी । पु । शिशुके । शुशोक । भम । तदाकारमीने । श र । उपल इति ख्यातं मत्स्ये । शिशुमाराकृतिमत्स्यभेदे,स कालिङ्गादिदेशेषु दृश्यते। शोश इति ख्यातमत्स्ये । भोगल इति च केचित् । शिशुमार इति सर्व्वस्वे । "चुलप शिशुमार स्यात् उलुपी शिशुकस्तथा ।" भ टी.भ. ।

उलुम्बा । स्त्री । यमान्याम् । वै निघ ।

उलूकः । पु । पेचके । पेंचा । मे कर्णिक । प सु. । ८ मा । तन्मांस—'उलूकजन्तु यन्मांस पित्तल भ्रान्तिकारक । वातप्रकोपनञ्चैव ।" वै निघ. । क्ली । तृणमल्लातद्वये । उलूखड ।

उलूकपादः । पु । भ्रमस्य पादरोगविशेषे । अथर्व—"कूर्चमाहत्य य शोषो अज्ञामयपमायते। उलूकपादी विशेष ।" अ.द २१ष ।

उलूखल(क)म् । क्ली । उदूखले । भर । गुग्गुलौ । भम । [शिषु । सु शा ५ष ।

उलूखलसन्धिः । पु । कक्षावङ्क्षणदशनस

उल्कामुखी । स्त्री । शृगालीविशेषे । हारा ।

उल्मुकम् । क्ली । ज्वलदङ्गारे । हारा. ।

उल्लस (नकम्) । पु क्ली । रोमाञ्चे । हे च.।

उल्लाघः । पु । रोगमुक्ते। रा नि व.२० । म रिचे ।

उल्ली । स्त्री । पलाण्डौ । रा नि व ७ ।

उल्लुमम् । त्रि । निरम्बर चर्मनातिशयेनानुम [चिमलात् निष्टमिवोल्लुमपिष्टम् । सु उ ६१ष ।

उल्लेखनम् । क्ली । वमने । द.मा. ।

उल्लोचः । पु । चन्द्रातपे । हारा. । [शा १०ष ।

उल्वम् । क्ली । जरायौ । भम. । कलले । सु.

उल्वणम् । क्ली । वातादिजव्यविकारे ।

उशिक् । पु । हुते ।

उशीर: (क) । पु क्ली । The root of a fragrant grass (Andropogon muricatum.) स्वनामख्यातसुगन्धतृणमूले । वीरण मूले । खस् वा खामज्जक इति पाश्चात्ये । गन्ध-वेणार मूल । म वाला । ते वट्टिवेलु । अस्य गुणा —शीतल तिक्त दाहहर वमघ्न पित्तज्वरघ्न जलशोषगन्धकरच । रा.नि व १२ । उशीरं स्वेद दौर्गन्ध्य दाहपित्तास्ररोगजित् । राज । पाचन शीतल स्तम्भन तिक्तं मधुर ज्वरघ्न वान्तिघ्न उन्म त्ताहर कफपित्तहृष्णाघ्न रक्तघ्न विषघ्न वीसर्प-दाहमूत्रकृच्छ्रव्रणघ्नच । भा पू १भ । मद.व.३ । वा लके । वाला । सुश्रुताद्यष्टाङ्गे ।

उशीरादिः । पु। तृतीयकज्वरे कषाय । "उ शीर चन्दन मुस्त गुडूचीधान्यनागरं । अम्भसा क थित पेय शर्करामधुयोजित ॥ भैष जीर्णज्व चि । द्वितीय ज्वरातीसारे । तत्र. द्रव्याणि—उशीर बालक मुस्त धन्याकं शुण्ठी वराहक्रान्ता धातकी रोध्र विल्वपेशी च । सा क्री ।

उशीरी । स्त्री । चन्द्रकान्तद्वये । छोट केशे। गुणा —मधुरशीता पित्तदाहक्षयघ्नीचा।रा नि.व ८।

उष. । पु । गुग्गुलौ । रात्रिशेषे । मे वर्णिक । क्षारमृत्तिकायाम् । श.र. । क्ली । पांशुजलवणे । पाडा कुला लवण । प सु ।

उषकः । पु । टङ्कणक्षारे । सोहागा । रवा । मत्तिकालवण । प सु ।

उषणम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । मरिचे । रवा । भा. पू १भ । उदकमध्वरी । भ द भ मा चि । "त्रिली षणादि ।" सि यो अग्निमा चि मह शुक्रस्थाने । पिप्पलीमूले। रा नि व ६।"वचोषणकणा समा।" त्रिकटुके । वै नि घ २भ.ज्व.चि सैन्धवाद्यघ्ने ।

उषणा । स्त्री । पिप्पल्याम् । कणायामुषणा लियाम् । मे वर्णिक । गुग्गुल्याम् । चविकायाम् । र मा । गजपिप्पलीमूले । भम. । भा पू १भ. । कटुकके । मरिचे । मानिमान्द्य,, चवकाद्युदरघ्ने ।

गजपिप्पल्याम्। वै.निघ.२भ.जिह्वकसन्निपा ज्व. षि। [रत्ना।

उपरा। स्त्री। चारसत्तिकायाम्। कातिमाटी।

उपर्बुधः। पुं। रक्तचित्रके। वांःचित्र। श.च.।

उपस्। क्ली, स्त्री। प्रत्यूषे। मे सविक।

उपा। स्त्री। गवि। गाई। है.च.।

उपाकलः। पु। कुक्कुटे। त्रिका.।

उपाचारः। पु। टङ्कणे। सोहागा। चार मत्तिकायाम्। रत्ना।

उषितः। त्रि। दग्धे। व्युषिते। मे.तत्रिकं।

उषीरः। पु, क्ली। वीरणमूले। खटीरा। च.द.र.पि.चि दूर्वाद्यतैले।

उष्ट्रः। पु। खनामख्यातपशुविशेषे। ऊँट। हि ऊँट। तन्मांसगुणा —त्रिदोषशमन बलपुष्टिप्रद रुच्य मधुर वीर्यवर्द्धनश्च। रा नि व १७। शीतलत्व लघुत्व त्रिदोषहरत्व पुष्टिकरत्व रुच्य वीर्यवर्द्धन त्वञ्च। रा नि.व.१५। कटु शीथक्रमिविषहर दीपन वातकफघ्न कुष्ठगुल्मोदरघ्नञ्च। भा पू.१भ।

उष्ट्रकण्टकः। पु। सकण्टकगुल्मविशेषे। ठो कुवकाँटा। च द। गोत्तुरे। भैष मसूवा चि.'उष्ट्र कण्टकमूलं।"

उष्ट्रकाण्डिका (गडी)। स्त्री। पुष्पवृक्षवि शेषे। ऊँटाटी इति भाषा। म उटकटारा, उ टांटी। गुणा —तिक्ता उष्णा रुच्या हृद्रोगहरी। तद्वीजं मधुर शीत हृद्यं सन्तर्पणञ्च। रा नि व.१०।

उष्ट्रग्रीवः। पु,क्ली। पित्तजन्यभगन्दररोगभेदे। 'पित्तन्तु प्रकुपितं चानिलेनाथ प्रपन्न पूर्व्ववदवस्थित रक्तां तन्वीमुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिडकां जन यति। सास्य कष्ट्वादीन् वेदनाविशेषान् जनयति। अप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति। व्रणय कठिन संरम्भी कण्डूप्राय पिच्छिलमत्यगमास्राव स्रवति। उपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतांसि विसृजति। स भगन्दरं परिस्राविणमित्याचक्षते।" सु.नि ४थ। प्रकोपणे पित्तमतिप्रकोपित करोति रक्तां पिडकां गुदायताम्। तदाशुपाकां हिमपूतिवाहिनीं भगन्दरं तूष्ट्रशिरोधरं वदेत्" जि।

उष्ट्रधूसरपुच्छिका। स्त्री। हरिकान्याम्। विछाउ। र.मा.।

उष्ट्रपादिका। स्त्री। मदनमालत्याम्। मदन मानी, हापरमाली च इति लोके। र.मा.।

उष्ट्रप्रमाणः। पु। काश्मीरदेशीयधर्मे। मद व १२।

उष्ट्रप्रियः। पु। मरुभूमिजातकण्टकवृक्षविशेषे। टाकुवकाँटा गाछ। हि करील, टाउर। गुणा करीरशब्दे द्रष्टव्या। भा पू.१भ। [नि व ४।

उष्ट्रभक्षिका। स्त्री। चुद्रदुरालभायां। रा.

उष्ट्रभक्ष्यः। पुं। वंशकरीरे। बाँशेर कोँड़। पमु।

उष्ट्रमूत्रम्। क्ली। उष्ट्रस्य मूत्रे। गुणा कटु तिक्तोष्ण लवण पित्तकोपन बल्यम् उदररोगघ्न वातदोषघ्नञ्च। रा.नि व.१५।

उष्ट्रशिरोधरम्। क्ली। उष्ट्रग्रीवभगन्दरे।

उष्ट्रिका (ष्ट्री)। स्त्री। उष्ट्रिकालिङ्गुपे। वि छाति। रा नि.व.८। मृद्भाण्डविशेषे। झारा। धष्ट्रभार्य्यायाम्। ऊँटिनी। मे कत्रिकं। तद्दुग्ध गुणा —कुष्ठशोथपित्तार्श कफाटोपानाहोदरघ्नञ्च नुगुल्मश्वासनाशित्वम्, ईषत्सलोघलवण, कुष्ठ शोफघ्न पित्तघ्न अर्शोघ्नं कफाटोपघ्न आनाहहरं क्रमिगुल्मोदरश्वासघ्नञ्च। रा नि व.१५। लघु स्वादु लवण दीपनं तथा क्रमिकुष्ठकफानाहशोथोदर हर परम्। भा.पू.१भ। रुच तथोष्ण लवण क फघ्न निवारण वातविकारहारि। लघु प्रसस्त क टुक। दधिगुणा —अर्श कुष्ठक्रमिगुल्मोदररोगम् जिर्त्तं कटुत्व स्वादुलघु। नवनीतगुणा —विपाके शीतत्वञ्च लघुत्वं व्रणक्रमिकफकासवातविषघ्नत्वञ्च। घृतगुणा — शीतमधुरत्वं विपाके कटुत्वं क्रमिकुष्ठ गुल्मोदरनाशित्वञ्च। पाके कटु शोथक्रमिविषघ्न दीपनं वातकफघ्न कुष्ठगुल्मोदरघ्नञ्च। चरि.दत्त।

उष्ट्रीचीरम्। क्ली। उष्ट्रीदुग्धे। See स्त्री।

उष्णः। पु। ग्रीष्मे। त्रि। उष्णस्पर्शे उत्तप्ते। पलाण्डौ। रा.नि व। क्ली। मूत्रविशेषे। उष्ण वातकफौ हन्यात्। भा.। [आतुरे। चर। मे.।

उष्णकः। पु। ग्रीष्मऋतौ। ज्वरे। शीघ्रकारी। त्रि।

उष्णगणः। पु। भद्रदार्व्वादौ। दिग्‌ग्रन्थ... सु चि १७थ.।

उष्णगन्धा । स्त्री । कुलिञ्जनवचे । महाभरी वच । वै निघ ।

उष्णजलम् । क्ली । See उष्णोदकं ।

उष्णफला । स्त्री । लताविशेषे । कुन्दूरुकी । मं गोडितोंडली । वै निघ ।

उष्णमल(मूत्र)त्वम् । क्ली । पित्तजज्वररोगे ।

उष्णरश्मिः । पु । अर्कवृचे । अम. ।

उष्णवल्ली । स्त्री । सारिवायाम् । अनन्तमूल ।

उष्णवातः । पु । मूत्राघातविशेषे । लचण यथा —"व्यायामाध्वातपै पित्त वस्ति प्राप्यानिलावृतं । वस्ति मेढ्रं गुदश्चैव मदहन् स्नावयेदध । मूत्र हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा । कृच्छ्रात्पुन पुन र्जन्तोरुष्णवातं वदन्ति तम् ॥" भा. ।

उष्णवारणम् । क्ली । छत्रे । छाता ।

उष्णवाष्पः । पु । नेत्रजले । स्वेदे । वै निघ ।

उष्णविदग्धदृष्टिः । पुं । दृष्टिगतरोगविशेषे ।

उष्णवीर्य्यः । पु । शिशुमारे । देच । क्ली । कटुम्लद्रव्याश्रयधर्मे । गुणा —"लघु कफवातघ्न पित्तकर हृद्य भ्रमतृड्ग्लानिस्वेददाहाशुपाकतां करोति । सु सू ४१अ । त्रि । तीक्ष्णवीर्य्ये । [तिके ।

उष्णसुन्दरः । पु, क्ली । विभीतकवृचे । विभी

उष्णस्निग्धः । त्रि । तत् यदाग्नेय वस्तु । सु सू ४१अ । [वै निघ । रा नि व २० ।

उष्णा(ष्मा) । स्त्री । चयरोगे । सन्तापे । पित्ते ।

उष्णा(भि)गमः । पु । ग्रीष्मकाले । अम ।

उष्णाङ्गत्वम् । क्ली । पित्तजज्वररोगे ।

उष्णान्नम् । क्ली । उष्णभक्ते । See अन्नम् ।

उष्णाम्बु । क्ली । सुखोदके । "उष्णाम्बु च सुखोदकम् ।" प प्र १ख. । See उष्णोदकम् ।

उष्णासहः । पु । शरत्काले ।

उष्णिका । स्त्री । यवाग्वाम् । थाउ । रत्ना ।

उष्णीषः । पु, क्ली । शिरस्त्राणे । पागडी । हिपाग । धारणगुणा —"चचिद केश्य रजोवातातप घ्नच । मद व १३। चच्युष्यमायुर्वर्द्धकन्त शीतोष्णादि निवारणञ्च ॥ राज. ।

उष्णोदकम् । क्ली । अष्टमांशावशिष्टे, चतुर्थांशावशिष्टे, अर्द्धशिष्टे वा पक्वजले । प.प्र.१ख । तच त्रिविध पादहीनार्द्धहीनत्रिभागहीनत्वात् । "तत्पादहीन वातघ्नमर्द्धहीनन्तु पित्तनुत् । कफघ्न पादशेषञ्च पानीय लघु दीपनम् ॥" पादहीन हेमन्ते, पादार्द्धेन शरदि, तथार्द्धावशेषित प्रावड् वसन्तग्रीष्मेषु हित पथ्यञ्च । विशेषा स्वस्वपर्यायेषु मन्तव्या । गुणा — सदापथ्य कासज्वरविवस्वकफवा तघ्न दीपन वस्तिशोधनञ्चा रात्रौ तत्र श्लेष्मल वात कर्षिल अजीर्णजारकलव । दिवातप्त वारि नक्त जाड्य गच्छति अतस्तत्र रात्रौ पेय । एव रात्रितप्त मपि दिवा गुरु स्यात् अतस्तदपि दिवा न पेयं । सदालमेव तत्र जलं सदा पेयम् । रा नि व १४ ।

उष्णोपगमः । पु । ग्रीष्मकाले । अम ।

उष्म (क) । पुं । चारे । रत्ना । चयरोगे । रा नि व २० । ग्रीष्मर्त्तौ । अम । वसन्तकाले । उष्णतायाः । आतुरे । मे कनिकं ।

उष्मजम् । क्ली । लवणसाधारणे । रत्ना ।

उष्मस्वेदः । पु । उष्मजन्यघर्मे । यथा—"उष्मस्वेद मयोतत्र्य लोहपिण्डेष्टिकादिभि । मन्त्रैरम्लसिक्तैश्च कार्यो रक्तकवेष्टिते ॥ अथवा वातनिर्णाशी द्रव्यक्वाथरसादिभि । उष्णोघटं पूरयित्वा पार्श्वे छिद्रं निधाय च । विमुद्यास्य विखण्डाश धातुजा काष्ठवश्जाम् । । सुखोपविष्ट स्वभ्यक्त गुरुप्रावरणावृत । हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्वेदयद्वातरोगिणम् ॥ अत्र वातघ्नद्रव्यभागा — शालपर्णी १भ पृश्निपर्णी २ भ कण्टकारी ३ भ. वृहती ४ भ गोक्षुर ५ भ विल्व ६ भ गणिकारी ७भ श्योणाक ८भ पाटलि ९ भ. गाम्भारी १० भ । वै निघ स्वेद ।

उष्मा (मन्) । पु । सन्तापे । पित्ते । चयव्याधौ । रा नि व २०। ग्रीष्मर्त्तौ । अ.टी नीलकण्ठ ।

उष्मागमः । पु । ग्रीष्मकाले । उत्तापे ।

उस्र. (स्रा) । पु, स्त्री । वृषे । भर्त्सुर्या । गाई । उपचित्रायाम् । आखुकर्ण्याम् । इन्दूर कानी । मं रहिक ।

उह्व. । त्रि । धौते । सिक्ते ।

उह्नणम् । क्ली । सेधने ।

उच्चतरः । पु । महाव्रषे । है.च ।

उच्चा (न्) । पु । व्रषभे । भा.पू.१भ. । ऋषभ
कौषधे । रा.नि.व ५ ।

उच्चाभद्रः । पु । व्रषे । वै.निघ. ।

उच्चालः । पु । वानरे । वै.निघ. ।

ऊ

ऊची । स्त्री । भ्रष्टद्रव्ये । हुवाटेगोडा इति लो
के । See ऊम्बी ।

ऊज्ज । पु । बली । घर ।

ऊधः । क्ली । आपीने । अम. ।

ऊधस्यम् । क्ली । दुग्धे । रा नि.व १५ ।

ऊम्बी । स्त्री । यवगोधूमयोरर्द्धपक्वमञ्जरी तृणा
ग्निना भर्जिता ऊम्बीत्युच्यते । "मञ्जरी त्वर्द्धपक्वा या
यवगोधूमयोर्भवेत् । तृणानलेन सभ्रष्टा बुधैरूम्बी
ति सा स्मृता ॥" गुणा —कफदा बल्या लघ्वी पि
त्तानिलघ्नी च । भा.पू.१भ. ।

ऊरणः । पु । मेषे । प सु. । [१८ ।

ऊरुः । पु । जानूपरिभागे । ऊँरु । रा नि.व

ऊरुपर्व्वा । पु, क्ली । जानौ । हाँटु । अम ।

ऊरुमाणः । पु । मायीफले । सु.सू ४६ष ।
See उरुमाल ।

ऊरुसन्धिः । पु । जानूपरिस्थसन्धिस्थाने । सु ।

ऊरुस्तम्भः । पु । Paralysis of the
lower extremities. वायुजन्यस्फोटकरोग
विशेषे । आढ्यवात इति केचित् । निदान सम्प्रा
प्ति यथा—"शीतोष्णद्रव्यसंयुक्तगुरुस्निग्धै निषे
विते । जीर्णाजीर्णे तथायामसङ्क्षोभस्वप्नजागरैः ।
—सश्लेष्मेद पवन साममत्यर्थसञ्चितम् । अभि
भूयेतरं दोषमूरू चेत्प्रतिपद्यते । सक्थ्यस्थिनी
प्रपूर्य्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च । तदा स्तम्भाति
तेनोरुस्तम्भौ शीताबचेतनौ ॥ इति । परकीयाविव
गुरु स्याताम् अतिभृशव्यथौ । ध्यानाङ्गमर्द्दस्तैमित्यत
न्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः । संयुक्तौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरण
सुप्तिभिः । तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥"
इति रूपम् । मा नि. । ऊरुस्तम्भे विधि कार्य्यो
वातकोपो कफापह । युक्त्या जित्वा कफं रूक्षे
पथ्याशनं अयक्षिपक् । पुराणशालिश्यामाकयवको
द्रवभोदनं । अघृतैर्जाङ्गलैर्मांसैः तथाशाकैरवणैर्हि
तम् । वालूकवायसीनिम्बवेत्राग्रकुलकादिभि ।
शुष्कमूलकयूषेण पटोलस्य रसेन वा । कफक्षयार्थं
व्यायामेष्वेन शक्येषु योजयेत् । स्थानान्याक्रामयेत्
प्रात प्रतिस्रोतो नदीन्तरेत् ॥ पथ्यम् । रस र. ।

ऊरुस्तम्भा । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.व ११ ।

ऊर्ज्जः (र्ज्जः) । पु । कार्त्तिकमासे । है.च ।
क्ली । जले । श.र. ।

ऊर्ज्जाः । पु । उत्साहे । वा.स.२ष ।

ऊर्णनाभः । पु । मर्कटके । माकड्शा । अम. ।

ऊर्णनाभिः । पु । ऊर्णनाभे । श र. ।

ऊर्णा । स्त्री । मेषलोम्नि । "ऊर्णा मेषादिलोम्नि
स्यात् ।" भ्रूमध्यावर्त्ते । "अन्तरावर्त्तके भ्रुवो ।"
मे दिक । [नाभौ । है.च ।

ऊर्णायुः । पु । कम्बले । मेषे । प सु । ऊर्ण-

ऊर्द्धकण्टा (ण्टका) (ण्टी) । स्त्री । म
हाशतावर्य्याम् । रा नि.व.४ ।

ऊर्द्धका । स्त्री । वायुजन्यरोगविशेषे । ऐंड्द ।

ऊर्द्धगः । पु । अस्थिभङ्गरोगे । [सु सू ४१ष ।

ऊर्द्धगुणभूयिष्ठः । त्रि । लघुद्रव्यमात्रे ।

ऊर्द्धगुदः । पु । गुदोर्द्धगरोगे ।

ऊर्द्धग्रहः । पु । अश्वस्य ग्रहदोषजन्यरोगविशेषे ।
तस्य लक्षण—जिह्वास्तम्भत्वं दर्शनकरणस्पर्शे
ति । "श्यामं जिह्वामुखं यस्य गदद्दृष्टिर्तिर्ष्ठेत् ।
ऊर्द्धग्रहकृतं दोषं तस्य रोगस्य निर्द्दिशेत् ॥" ज
द.५०ष. ।

ऊर्द्धजत्रु । क्ली । स्कन्धसन्धेरूर्द्धभाग. । गर्दनाच्च
ऐर्क्कोण । "ऊर्द्धजत्रुगदरोगघ्नो । तथ रोगेषु ।"
च.द स्व.चि. । [शाङ्गे । भा. ।

ऊर्द्धजानुः (ज्ञुः) । त्रि ऊर्द्धजे । उन्नतजा

ऊर्द्धतिक्तः (कः) । पुं । नेपालनिम्बे ।

ऊर्द्धनाड़ी । स्त्री । नाडीविशेषे ।

ऊर्द्धपातनम् । क्ली । रसस्योर्द्ध्वक्षेपणकर्म्मणि यथा—रस ३ भ ताम्र १ भ. जम्बीररसेन ताव न्मर्द्दयेत्, यावन्न पिण्डतां गच्छति । अथ ऊर्द्धपा तनायन्त्रं विद्याधरयन्त्रं वा परिकल्प्य तं पिण्डं त- न्मध्यभाण्डे संस्थाप्य तदुपरिस्थभाण्डे जलं दत्त्वा यत्नसन्धिं सम्यक् निरोधयेत् । अथ तदधः वह्निं ज्वालयेत् । "स्थालीमूर्द्ध्नि जलं दत्त्वा वह्निं प्रज्वा लयेदधः । एतद्विद्याधरं यन्त्रं पातनायन्त्रमित्यपि ॥" पातनायन्त्रमित्यूर्द्धपातनायन्त्रम् । "हण्डिकोपरि- भागेऽन्या हण्डिकाधोर्द्ध्वमुखीं विन्यस्याधोहण्डि काभ्यन्तरे पाच्यसूतादिकं निवेश्य च तयोः सन्धिं निरोधयेत् । तत उपरितलस्थाल्यां जलं दत्त्वा अधो वह्निं प्रज्वालयेदिति ।" र सा.सं. । একটী হাঁড়ির ভিতর পিণ্ডিত সতাম্র রস রাখিয়া তাহার মুখে আর একটী হাঁড়ি বসাইয়া উভয়ের সন্ধিমুখ উত্তমরূপে লেপিয়া শুষ্ক করিবে । পরে উপরিস্থ হণ্ডিকায় জল পূরণ করিয়া জ্বাল দিবে । সিদ্ধ হইলে নামাইয়া হাঁড়ির গায়ে যে ভূষা লাগিয়াছে,তাহা যত্নে লইয়া তাহা হইতে পারা বাহির করিবে ।

ऊर्द्धपादः । पुं । काश्मीरदेशीयशरभमृगे । अष्टपादपशुविशेषे । [See वमनं ।

ऊर्द्धभागहरः । त्रि । वमनद्रव्ये । सु सू.६अ. ।

ऊर्द्धवर्त्तिः । पुं । तन्नामकाश्वमूत्ररोगे । लक्षण यथा—"यवसम्प्रादनश्चैव यो वाजी खादितं पुनः । मुखेन प्रोद्गिरत्याशु तं विद्यादूर्द्धवर्त्तिनम् ॥" ज.द. ४३अ. ।

ऊर्द्धवातः । पुं । वायुरोगभेदे । उद्गारे । ঢেকুর । लक्षणं—"अधःप्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन च । करोत्युद्गारबाहुल्यमूर्द्धवातः स उच्य- ते ॥" निदानम् । [श्वासरोगे । भा.ज्व.चि ।

ऊर्द्धवायुः । पुं । ऊर्द्धगतवायौ । उद्गारबाहुल्ये ।

ऊर्द्धशोधनम् । क्ली । अरिष्टकफले । রীঠা फल । वमने ।

ऊर्द्धश्वासः । पुं । श्वासरोगभेदे । "ऊर्द्धं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः । श्लेष्मावृतमुखस्रोता क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ ऊर्द्धदृष्टिर्विपश्यंश्च विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः । प्रमुह्यन् वेदनार्त्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीडि- तः । ऊर्द्धश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते । मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्द्धं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥" मा नि. । See श्वासः ।

ऊर्द्धस्थितिः । पुं । अश्वस्योद्धावर्त्ते । त्रिका. ।

ऊर्द्धासितः । पुं । कारवेल्ले । करला উচ্ছে । त्रिका. ।

ऊर्म्मणः । पुं । द्रोणपरिमाणे ।

ऊर्म्मिः । पुं, स्त्री । तरङ्गे । दुःखे । वेदनायां । पीडायां । वेगे । भङ्गे । मे.मदिकं ।

ऊर्म्मिकः । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं —"ऊर्म्मिकश्चोर्म्मिसंस्थानैर्वलिभिः खुरसम्भवैः ।" ज द.३८अ. ।

ऊर्व्वः । पुं । वाडवाग्नौ ।

ऊर्व्वी । स्त्री । ऊरुस्थमर्म्मभेदे । सु ।

ऊर्व्याङ्गम् । क्ली । गोमयच्छत्रिकायाम् । গুবুরে ছাতা । हारा. ।

ऊर्षा । स्त्री । देवताडकतृणे । श.च. ।

ऊलुपी । पुं । शिशुमारे । भ.टी. ।

ऊलूकः । पुं । पेचके । अथ प्रसहजातीयः । एतन्मांसम् उष्णवीर्य्यम् । एतद्भक्षणात् शोषभस्म- कोन्मादाः चीणशुक्रता च जायन्ते । भा.पू १भ । "उलूकपललं मान्द्यकरं वातप्रकोपकरञ्च ।" म- द व. । [रश्मौ । मे. । क्ली । प्रभाते । श.र. ।

ऊषः । पुं । क्षारमृत्तिकायां । अम । सन्ध्यायां ।

ऊषकः । पुं । कलर इति प्रसिद्धे क्षारकन्दे । वा.सू.१५अ.ऊषकादि. । "ऊषकतुल्यकं हिङ्गु ।" क्षारमृत्तिकायाम् । "ऊषकः क्षारमृत्तिका, वारा- णसीसमीपे यमदरदेशे बाहुल्येन भवति । अन्ये तद्वं द्रव्यान्तरमाहुः ।" सु.सू.१८अ.ड. । क्ली । प्रत्यूषे । श.र. ।

ऊषकादिगणः । पुं । ऊषकतुल्यकहिङ्गुका- सीसद्वयसैन्धवशिलाजतूनीति गणः । गुणाः—मूत्र कृच्छ्राश्मरीगुल्मभेदःकफघ्नः । "ऊषकतुल्यको हिङ्गुकासीसद्वयसैन्धवं सशिलाजतु ।" वा.सू.१५ अ. । च.द.कषायपदे ।

ऊषणम् । क्ली । मरिचे । 'ऊषणं मरिचे क्लीबम् ।" मेदिनिक । पसु । भा पू १भ ह व । पिप्पल्यां च द.क.क ल्प चिसिन्दुवारादि । "सिन्दुवारदलक्वाथ सोषण कफजे ज्वरे ।" शुण्ठ्याम् । भा पू १भ ह व । पिप्पलीमूले । भा.पू १भ ह व । पु । चित्रकवृक्षे । भा पू १भ ह व ।

ऊषणा । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा नि व ६ । भा पू १भ ह व । चविकायाम् प सु. । See चव्यम् । शुण्ठ्यां । वै निघ. ।

ऊषर: । पु । चारभूमौ । रा नि व.२ ।

ऊषरक(ज)म् । क्ली । औषरके । पांशुलवणे । औषरलवणे । रोमकनामायस्कान्तभेदे रा नि व १३ ।

ऊषरलवणम् । क्ली । स्वनामख्यातलवणे, घासविशेषे । गुणा —बलद रुच्य पयूना हितच । रा नि व ८ ।

ऊषवान् । त्रि । ऊषरे । अम ।

ऊषसूतम् । क्ली । मृत्तिकालवणे । "ऊषसूतं वालुकेलं शैलमूलाकरोद्भव । लवणं कटुकं छेदि विहितं कटु चोच्यते ॥ सु सू.४६ ष ।

ऊषचार: । पु । चारमृत्तिकायाम् । लोणीमाटी । गुणा —"उष्णोऽनिलघ्न प्रक्लेदी ऊषचारो बलापह ।" सु सू ४६ष. ।

ऊषाकर । पु । कुक्कुटे । श.र ।

ऊषापानम् । क्ली । प्रत्यूषजलपाने । तस्य विधिगुणा —"अथम प्रसृतीरष्टौ रवावनुदिते पिबेत् । वातपित्तकफान जित्वा जीवेद्वर्षशतं सुखीति ॥ तथा —अर्श शोथग्रहण्यो ज्वरजठरजराकुष्ठमेदोविकारा मूत्राघातास्र पित्तश्रवणगलशिर श्रोणिशूलाचिरोगा । ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृता व्याधय सन्ति जन्तोस्तांस्तानभ्यासयोगादपहरति पय पीतमन्ते निशाया । विगतघननिशीथे प्रातरुत्थाय नित्यं पिबति खलु नरोयो नासरन्ध्रेण वारि । स भवति मतिपूर्ण्यश्चक्षुषा तार्क्ष्यतुल्यो वलिपलितविहीन सर्व्वरोगैर्विमुक्त ॥"भा ।

ऊषक । पु । पित्ते । रा.नि व । ग्रीष्मऋतौ । ज्यैष्ठाषाढौ ग्रीष्मऋतु ।

ऊष्मा । पु उष्णतायाम् । चयरोगे । वै निघ. ।

ऊष्मापह: । पु । हेमन्तऋतौ । वै.निघ. ।

ऊह: । पु । तर्के ।

ऊहिनी । स्त्री । सम्मार्ज्जन्याम् । झाँटा ।

ऊह्यम् । क्ली । "यदनिर्दिष्टं बुद्धिमता तदूह्यं ।" सु उ ६५ष. ।

ऋ

ऋकथम् । क्ली । स्वर्णे । धने । चम. । सु सू ३८ष । [च. ।

ऋची(जी)षम् । क्ली । भ्राष्टे । ताओया । हे

ऋजीक: । पु । धूमे ।

ऋजुश्रेणी । स्त्री । मूर्वायां । रत्ना. ।

ऋजुसर्प: । पुं । सर्पविशेषे । दर्व्वीकरसर्पे । सु कल्प ४ष. । See सर्प ।

ऋतम् । क्ली । जले । मे ।

ऋतु: । पुं । वसन्तादिषड्विधकाले । रवे राशिसंक्रमात् यत्र दोषाणां चयकोपशमा भवन्ति ते ऋतव उच्यन्ते । "चयकोपशमा यस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि । ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवे राशिसंक्रमात् ।" भा पू १भ ऋतुचर्या । ते च शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तरूपा दोषोपचयप्रकोपोपशमननिमित्तानि भवन्ति । तदुक्तं—"माघादयो द्वादशमासा द्विमासिकमृतुकृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ता । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिर , मधुमाधवौ वसन्त , शुचिशुक्रौ ग्रीष्म , नभोनभस्यौ वर्षा , इषोर्जौ शरत्, सहसहस्यौ हेमन्त इति । भाद्रपदाश्वयुजौ शरत्, कार्त्तिकमार्गशीर्षौ हेमन्त", पौषमाघौ शैत, फाल्गुनचैत्रौ वसन्त , वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्म , आषाढश्रावणौ प्रावडिति" च मतान्तर । सु सू.६ष. । शिशिरौ मेषवृषौ ग्रीष्म प्रावृण्मिथुनकर्कटौ । सिंहकन्ये स्मृता वर्षा तुला वृश्चिकयो शरत् धनुर्ग्राही च हेमन्तो वसन्त कुम्भमीनयो । भा ।

ऋतौ तु तस्य भेदत्रय स्वीकुर्व्वन्ति यथा—शीतग्रीष्मवर्षाः । तत्र फाल्गुनादिज्यैष्ठान्ता ग्रीष्म, आषाढाद्याश्विनान्ता वर्षा, कार्त्तिकादिमाघान्ता शीत इति । ऋतुलक्षणादिक यथा—'तत्र वर्षास्वोषधयस्तरुण्योऽल्पवीर्य्या आपश्चाप्रसन्ना क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहाना प्राणिना शीतवातविष्टब्धाग्नीनां विदह्यन्ते, विदाहात्पित्तसञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चय शरदि प्रविरलमेघे वियत्युपशुष्यति पङ्केऽर्ककिरणप्रविलापित पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवौषधय कालपरिणामात्परिणतवीर्य्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रसन्ना स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्यस्ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानो सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां देहिना मविदग्धा स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मसञ्चयमापादयति, स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलापित ईषत्स्तब्धदेहाना देहिनां श्लैष्मिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लघ्व्यो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमाना सूर्य्यप्रतापोपशोषितदेहाना देहिना रौक्ष्याल्लघुत्वा द्वैशद्याच्च वायो सञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चय प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहाना प्राणिना शीतवातवर्षेरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति । तत्र पूर्व्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्ग मध्याह्ने ग्रीष्मस्यापराह्णे प्रावृष प्रदोषे वार्षिकं शारदमर्द्धरात्रे प्रत्यूषसि हैमन्तमुपलक्षयेत् । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णलक्षण दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात् । ऋतूनामत ऊर्द्ध्वमव्यापन्नाना लक्षणानि यथा—वायुर्व्वात्युत्तर शीतो रजोधूमाकुला दिश । छन्नस्तुषारै सविता हिमानद्धा जलाशया ॥ दर्पिता ध्वाङ्क्षखड्गाह्वमहिषोरभ्रकुञ्जरा । रोध्रप्रियङ्गुपुन्नागा पुष्पिता हिमसाह्वये ॥ शिशिरे शीतमधिक वातवृष्ट्याकुला दिश । शेष हेमन्तवत्सर्व्वं विज्ञेय लक्षण बुधै । दिशो वसन्ते विमला काननैरुपशोभिता । किंशुकाम्भोजवकुलचूताशोकादिपुष्पितै ॥ कोकिलाषट्पदगणैरुपगीता मनोहरा । दक्षिणानिलसंवीता सुमुखा पल्लवोज्ज्वला । ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुरादित्यो मारुतो नैर्ऋतोऽसुख । भूरुष्णा सरितस्तन्व्यो दिश प्रज्वलिता इव ॥ भ्रान्तचक्राह्वयुगला पय पानाकुला मृगा । ध्वस्तवीरुत्तृणलता विपर्णाङ्घ्रिपपादपा । प्रावृष्यम्बरमानद्धं पश्चिमानिलकर्षितै । अम्बुदैर्विद्युदुद्योतप्रस्रुतैस्तुमुलस्वनै ॥ कोमलश्यामशस्याढ्या शक्रगोपोज्ज्वला मही । कदम्बनीपकुटजसर्ज्जकेतकिभूषिता ॥ तत्र वर्षासु नद्यम्भ पुरोद्भग्नतटद्रुमा । वाप्य प्रोत्फुल्लकुमुदनीलोत्पलविराजिता ॥ भूरव्यक्तस्थलश्वभ्रा बहुशस्योपशोभिता । नातिगर्ज्जत्स्रवन्मेघनिरुद्धार्कग्रहं नभ ॥ बभ्रुरुष्ण शरद्यर्क. श्वेताभ्रविमल नभ । तथा सरांस्यम्बुरुहैर्भान्ति हंसांसघट्टितै ॥ पङ्कशुष्कद्रुमाकीर्णा निम्नोन्नतसमेषु भू । बाणसप्ताह्वबन्धूककाशासनविराजिता ॥ स्वगुणैरतियुक्तेषु विपरीतेषु वा पुन । विषमेष्वपि वा दोषा कुप्यन्त्यृतुषु देहिनां ॥ हरेद्वसन्ते श्लेष्माणं पित्त शरदि निर्हरेत् । वर्षासु शमयेद्वायु प्राग्विकारसमुच्छ्रयात् ॥" सु सू ६ अ. । स्त्रीकुसुमे । अम. । See पुष्प, आर्त्तव ।

ऋतुजन्मा । स्त्री । पुनर्नवायाम् ।

ऋतुपरीक्षा । स्त्री । आर्त्तवपरीक्षायाम् । तद्यथा—"ऋतौ कण्डूयन योनौ क्वचिदङ्गे च वेदना । बाहुल्य स्वल्पता वापि चानुबन्धित्वमस्य वा । सदोष सर्व्वथा वापि वेद्यान्येतानि यत्नत । आमशैथिल्यवद्भिषग्भिर्योषिता सदा ॥" अत्रि. ।

ऋतुमती । त्रि । रजस्वलायां स्त्रियाम् । तल्लक्षण यथा— पीनप्रसन्नवदना प्रक्लिन्नात्ममुखद्विजा । नरकामा प्रियकथा स्रस्तकुक्ष्यक्षिमूर्द्धजाम् ॥ स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिच । हर्षौत्सुक्यपराञ्चापि विद्यादृतुमतीमिति । नियत दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुज यथा । ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनि संव्रियते तथा ॥ मासेनोपचित काले धमनीभ्यां तदार्त्तवम् । ईषत्कृष्ण विदग्धञ्च वायुर्योनिमुखन्नयेत् ॥ तद्वर्षाद्द्वादशात्काले वर्त्तमानमसृक् पुन । जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशत क्षयम् ॥" सु. शा ३ अ ।

ऋतुराजः । पु । वसन्तऋतौ । रा नि व,२१ ।

ऋतुविपर्य्ययः । पुं । ऋतुव्यापदि । वसन्तादिस्थाने शरदादिधर्म्मप्रवृत्तौ ।

ऋतुवैषम्यम् । क्ली । ऋतुचर्य्याविपरीताचरणे । भा म ४भ । "क्रोधर्त्तुवैषम्यशिरोभितापे ।"

ऋतुशूलम् । क्ली । ऋतुकाले रजोरोधजन्यशूलरोगे । "पुष्पस्य वातादिभिर्हतस्य सद्य कौरर्थ ।"

बहुल पिच्छिल स्निग्ध घन स्रवति शोणितं । यो नो नाभौ तु शूलानि ऋतौ प्रदरमादिशेत्।" रस र यो व्या चि ।

ऋतुषट्कम् । क्ली । हिमशिशिरवसन्तग्रीष्म वर्षाशरत्सु । 'चयकोपसमा यस्मिन दोषाणां स म्भवन्ति हि । ऋतुषट्क तदाख्यात रवेराशिषु स क्रमात् ॥" भा ।

ऋतुसन्धि. । पु ऋतुद्वयसन्धिसमये । स च ऋतुद्वयस्याद्यन्तसप्ताहरूप । तदुक्त "ऋत्वोरन्त्या दिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृत । तत्र पूर्वोविधि स्त्याज्य सेवनीय परो विधिरिति ॥" वा ।

ऋतुसम्मिता । स्त्री । सुनिखर्जूरिकायाम् । वै निघ ।

ऋतुस्नाता । स्त्री । रजोदर्शनाच्चतुर्थेऽह्नि स्ना तायाम् । "पूर्व्वं पश्येदृतुस्नाता यादृश नरमङ्गना । तादृश जनयेत्पुत्र तत पश्येत्पति प्रिय ॥" सु शा २अ ।

ऋतुहरीतकी । स्त्री । ऋतौ ऋतौ हरी तकीभक्षणविधौ । यथा—"सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठी कणामधुगुडै क्रमात् । वर्षादिष्वभया सेव्या रसा यनगुणैषिणा ।' च द । भद्रास्तु ग्रीष्ममधिकृत्याह । ग्रीष्मे तुल्यगुडां सुसैन्धवयुतां मेघावनद्धाम्बरे साद्रे शर्करया शरद्यमलया शुण्ठ्या तुषारागमे । पिप्पल्या शिशिरे वसन्तसमये क्षौद्रेण संयोजितामित्थं प्राश्य हरीतकीमिव रुजो नश्यन्तु ते शत्रव ॥ प्रयोगा वाजी । [धान्ये । निस्तुषीकृतधान्ये । च टी.।

ऋदम् । क्ली । सम्पक्वधान्ये । अम. । पक्वमर्दित

ऋद्धि. । स्त्री । कोशयामलप्रसिद्धे ऋद्धिरुद्धीति च गौडप्रसिद्धे स्वनामख्यातलताकन्दे । तदुक्त "ऋ द्धिऽर्द्धिश्च द्वौ कन्दौ भवत कोशयामले । रुत रोमान्वित कन्दो लताजात सरन्ध्रक । तूलग्रन्थि समा ऋद्धिर्वामावर्त्तफला च सा । प्रयोगेष्वनयोरेक यथालाभ प्रयोजयेत् ॥ रा.नि व ५ । गुणा — ऋद्धिर्बलतुल्या बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरु बलैश्वर्य्यकरी मूर्च्छारक्तपित्तहरी च । भा पू १भ । महामायाकरी । वा सू.१५अ पद्मकादौ चक्र च । "पद्मकपुण्ड्राह्वर्द्धिगुर्वर । एतदभावे वाराही योज्या ।"

—

ऋद्धिजा । स्त्री । सर्पगन्धायां । गन्धनाकुल्यां । प मु. । अस्या कन्दोयाद्य । भा म १भ ।

ऋश्य' (ष्य) । मृगी । रुरुमृगे । "ऋश्यो नीला ङ्कको लोके स रोरु इति कीर्त्तित ।" भा म १भ. तन्मांसगुणा —कषायं मधुर वातघ्न पित्तघ्न ह्य तीक्ष्णं वस्तिशोधनञ्च । सु सू ४६अ ।

ऋषभ: । पु । ऋषभके । कर्णरन्ध्रे । कूर्मीर पुच्छे । मी । सु चि १७अ वलीवर्द्दे । वृष । मांस गुणा —अतिगुरु स्निग्ध पित्तश्लेष्मवर्द्धन बृहण वा तघ्न बल्य पीनसघ्न । भा पू १भ ।

ऋषभक: । पु । One of the eight medicaments, carpopogon pruriens स्वनामख्यातौषधे । ऋषभ इति गौडे काश्मीरे च प्रसिद्ध । वृषभक । जीवकर्षभकयोरुत्पत्तिमाह मिश्रभाव —"जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिख रोद्भवौ । रसोनकन्दवत्कन्दौ नि सारौ सूक्ष्मपत्रकौ । जीवक कूर्चकाकार ऋषभो वृषशृङ्गवत् ।" गुणा —जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ । एतदभावे विदारीमूल प्रयोज्यम् । भा पू १भ । मधुर शीत पित्तरक्तविरेकनुत् । शुक्रश्लेष्मकरो दाहक्षयज्वरहरश्च स । रा नि व ५ । "ऋषभको वृषभक ।" सु चि ८अ ।

ऋषभी । स्त्री । कपिकच्छुलतायाम् । आत्म गुप्ती । र मा । नराकारयोषिति । शिराल्वायाम् । विधवायाम् । श भविक ।

ऋषि: । पु । गोरोचनायां । वै निघ । [प मु ।

ऋषिकम् । क्ली । लताविशेषे । सियाकुलता ।

ऋषिजाङ्गलक. (ला) (लिका,की) । स्त्री । ऋश्यगन्धायाम् । सर्पगन्धा । रक्ता ।

ऋषिपुष्पक: । पु । दमनकवृक्षे । वै.निघ ।

ऋषिप्रोक्ता । स्त्री । माषपर्णीलतायां । प मु ।

ऋषिश्रेष्ठ: । पु । पुण्डरीकवृक्षे । ऋद्धौ ।

ऋषिश्रेष्ठा । स्त्री । ऋद्धौ । वृद्धौ । वै निघ ।

ऋषिसृष्टा । स्त्री । ऋद्धौ । मद व १ ।

ऋषीक: । पुं । काशवृक्षे । मद व १ ।

ऋष्य. । पु । हरिणे । श्वेतकुष्ठे । श्वदद्रौ ।

भीलहरिणे । एतन्मांसं कफघ्नं पित्तघ्नं किञ्चिद्वातवर्द्धकं लघु बल्यञ्च । भा.पू.१भ. ।

ऋष्यगता । स्त्री । माषपर्ण्यां । मासाणी । प्र.र ।

ऋष्यगन्धा (न्धिका) । स्त्री । ऋष्यजाङ्गलायां । र मा । अतिबलायाम् । क्षीरविदार्य्यां । प्र र । श्वेतशर्करकन्दे, रक्तशर्करकन्दे । वै.निघ. ।

ऋष्यजिह्व(क)म् । क्ली । महाकुष्ठभेदे । तल्लक्षणम्—"ऋष्यजिह्वाप्रकाशखररतानि ऋष्यजिह्वानि ।" सु.नि.५अ. ।

ऋष्यपुष्पी । स्त्री । अतिबलायाम् । वै.निघ. ।

ऋष्यप्रोक्ता । स्त्री । श्वेतवाट्यालके । प.मु. । शतमूल्याम् । महाशतावर्य्याम् । महाबलायाम् । कपिकच्छुलतायाम् । भा.पू.१भ.गु व. । पीतवाट्यालके । रमा । माषपर्ण्याम् । च.सू.४अ. । "ऋष्यप्रोक्ताशतावर्य्यतिबलागकशिम्बिषु ।" सै तचनुर्ध्वं ।

ऋष्याह्वा । स्त्री । नागबलायाम् । बलायाम् । বেলেড়া । वै.निघ. ।

ऋक्षः । पुं । भल्लूके । रा.नि.व.१९ । तन्मांसगुणाः—स्निग्धं गुरु ... स्वादु ... वातघ्नम् । मद.व.१२ । हरिणे । हला । क्षतवेधने । घोषालता । मै.पद्रिकं । स्योणाकवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

ऋक्षगन्धा । स्त्री । वृद्धदारकवृक्षे । वीक्षताडक । ऋष्यजाङ्गलाया । र मा च सू.४अ वंहणी । श्वेतभूमिकुष्माण्डे । वै.निघ. ।

ऋक्षगन्धिका । स्त्री । क्षुपभूमिकुष्माण्डे । वृद्धदारकलतायां । वै.निघ. ।

ऋक्षप्रियः । पुं । ऋषभकक्षुपे । रा नि व.५ ।

ऋक्षमुखयन्त्रम् । क्ली । सन्दंशतुल्ये यन्त्रविशेषे । अत्रि. ।

ऋक्षविट् । स्त्री । तैलपायिविष्ठायाम् । आर्शोलाव नादि । वै निघ.२भ.पर्श-चि.क्षणपिरीयलिपे । [व५ ।

ऋक्षाह्वी । स्त्री । महामेदालताक्षुपे । रा.नि.

ए

एककन्दः । पुं । पानीयालुके । पाणिआलु इति प्रसिद्धे कन्दशाके । শোলাকচু । प.मु. ।

एककुष्ठम् । क्ली । क्षुद्रकुष्ठभेदे । लक्षणम्—अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमं । तदेककुष्ठम् । मा.नि. । एककुष्ठं चर्मदलमिति केचित् । कृष्णारुणं येन भवेच्छरीरं । तदेककुष्ठं प्रवदन्त्यसाध्यम् । सु.नि.५अ. ।

एकचरः । पुं । गण्डके । গণ্ডার । त्रिका. ।

एकदृक् (ष्टिः) । पुं । काके । हला. । त्रि । काणे । কাণা । वै.श ।

एकपत्रः (कः) । पुं । कन्दालकन्दविशेषे । रा नि.व ७ । श्वेतकृष्णमूले । र.मा. ।

एकपत्रा (त्रिका) । स्त्री । सुगन्धपत्राम् । गन्धपत्रे । मालवे पत्राज इति ख्याते गन्धपत्रक्षुपे । रा नि.व.९ । पाण्डुरपुष्पीक्षुपे ।

एकपर्णी । स्त्री । मालवजीवनलतायाम् । वै.निघ ।

एकमूलः । पुं । पुनर्नवाक्षुपे । পুনর্নবা । वै निघ. ।

एकमूला । स्त्री । शालपर्ण्याम् । अतस्याम् । नलिनी । मंचयः । [ভেঙ্গরাজ । জটা ।

एकरजः । पुं । भृङ्गराजवृक्षे । ভীমরাজ

एकरन्ध्रः । पुं । नदीवटे । वै.निघ. ।

एकवर्षीया । स्त्री । एकहायनी गवि । এক বছরের বাছুর । वै.श. ।

एकविंशतिगुग्गुलुः । पुं । कुष्ठरोगे । च.द. कुष्ठ चि. । त्रिफलां त्रिकटुं व्योषं ... चव्यं ... विडङ्गाव्यजमोदाश्च मुस्तान्यमरदारु च । यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रस्तु गुग्गुलुः । मर्द्दयित्वा ... गुटिका ... यथाबलम् .... । চিতামূল, ত্রিফলা, ত্রিকটু, চৈার, কৃষ্ণজীরে, দন্ত, সৈন্ধব, আতইচ, কুড়, চই, এলাইচ, যবক্ষার, বিড়ঙ্গ, যমানী; মুতা, দেবদারু প্রত্যেকে সমভাগ। সর্ব্বচূর্ণ সমান গুগ্গুল, ঘৃতের সহিত মর্দ্দনপূর্ব্বক গুড়িকা করিবে।

एकवीरः । पुं। स्वनामख्यातवृक्षविशेषे । एकवीर । गंड़विकेक । गुणाः—कटुकः तीव्रवातघ्नः स्रष्ण: गरभ्रसीकटिशूलाभिघातघ्नः । रा नि व.८ ।

एकवीरा । स्त्री । वन्ध्याकर्कोट्याम् । गुणा.—"एकवीरा स्मृता तिक्ता चात्युष्णा वातहा स्मृता । पक्षाघातं पृष्ठकटीशूलञ्चैव विनाशयेत्॥" वै.निघ ।

एकवृन्दः । पुं । तन्नामककण्ठरोगविशेषे । येन दुष्टकफशोणिताभ्यां कण्ठे दाहकण्डूमदोषत्पाकीमश्च मृदुरुन्नतो वृत्तश्च शोथो जायते । लक्षणं—"वृत्तोन्नतो यः श्वयथुः सदाहः कण्ड्वन्वितोऽपाकिमृदुर्गुरुश्च । नाम्नैकवृन्दः परिकीर्तितोऽसौ व्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः ॥" सु.नि.१६अ.। मा.नि ।

एकवृन्दः । पुं । गलरोगे । वै निघ ।

एकशफः । पुं । घोटके । चिका । एकखुर जन्तुमात्रे । यथा—"खरोऽश्वोऽश्वतरी गौर शर भश्चमरी तथा । एते चैकशफा ख्याताः ।" भा ।

एकशफक्षीरम् । क्ली। अविभागखुरपशुदुग्धे । खुरयोड़ा पशुमात्रेर दुध । गुणा —उष्ण त्वे कशफं लघु शाखावातहर माम्लमोपलवण जडता करमिति । वा.टी.हेमा । [प सु ।

एकशिखा । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि ।

एकशृङ्गः । पुं । मण्डुके । गण्डार । वै निघ. ।

एकहस्ती । स्त्री । अश्वस्य शोभनवल्गाभेदे । "द्विहस्ती चैकहस्ती च शुभगा शोभना मता ।" ज.द.७अ. ।

एकहायनी । स्त्री। एकवर्षीयायां गवि । अम.।

एकाङ्गम् । क्ली । चन्दने । हारा. ।

एकाङ्गवातः । पु। पक्षवधरोगे । पक्षाघात। मा.नि. । See पक्षवध. । अश्वस्य वातव्याधिरोग विशेषे । "एक. प्रलम्बते कर्णः शरीरार्द्धञ्च शुष्यति । शूलो भवति चाश्वस्य रोगे एकाङ्गसंज्ञके ॥" ज.द ५५अ ।

एकाङ्गी । स्त्री । सुरामांसी । मुरामांसी नामक गन्धद्रव्यविशेष । गुणाः—तिक्ता हिमा स्वादी लघु वातपित्तघ्नी ज्वरभूतरक्षोघ्नी कुष्ठकासघ्नी च । भा पू १भ. । कटुः कषाया भमसूक्ष्वादिश्वासविपदाहघ्नी च । रा नि व १२ ।

एकाण्डः । पुं । तन्नामकदोषान्विताश्वे । "एकेन लम्बमानेन मुष्केणैकाण्डसंज्ञकः । ज.द १अ.।

एकादशशतिकमहाप्रसारणीतैलम् । क्ली । वातव्याधौ । "शाखामूलदले प्रसारणितुलास्त्रिः कुरण्टीतुले, छिन्नायाश्च तुले तुले श्वकतीरास्नाशिरीषात्तुला । देवाह्वाश्च सकेतकाष्टमते निःक्वाथ्य कुम्भाशिके, तोये तैलघट तुषाम्बुकलसी द ध्याढकं मस्तुन ॥ शुक्ताच्छागरसाद्येक्षुरसत. क्षीराच्च दध्याढकं,पृक्काकर्कटजीवकाद्यविकषा काकोलिकाकच्छुरा. । मूर्च्छैला घनसारकुन्दुसरला वाशीरमांसीनखैः, कालीयोत्पलपद्मकाह्वयनिशा कक्कोलकग्रन्थिकैः ॥ चाम्पेयाभयचोचपूगकटुकाजातीफलाभीरुभि, शैवालामरदारुचन्दनवचाशैलेयसिन्धूद्भवै । तैलाम्भोदकटम्भराहिमलिनाखरीरकचोरकै.,कस्तूरीदशमूलकेतकनतश्यामाश्वगन्धाम्बुभि । कौन्तीतार्क्ष्यजशल्लकीफललघुश्यामाशताह्वाम्बयै ,भल्लातत्रिफलाब्जकेशरमहाश्यामालवङ्गान्वितै । स्त्र्योर्वैर्भिन्नपलैर्मुहीयसि पचेन्मन्देन पावेऽग्निना ॥" তিলতৈল ৬৪শ. ক্বাথার্থ সমূলপত্রশাখ গন্ধভাদুলিয়া ৩৭॥০শ নীলঝাঁটী, গুলঞ্চ, এবং মূল প্রত্যেকে ২৫শ. রাস্না, শিরীষছাল, দেবদারু, কেয়ার মূল প্রত্যেকে ৬।০ শ জল ৬৪০০ শ. শেষ ৬৪ শ. কাঁজি ৬৪ শ দধি ৬৪শ. ১৬শ. শুক্ত ১৬শ. ছাগমাংস ৮শ. জল ৬৪শ. শেষ ১৬ শ. ইক্ষুরস ১৬ শ. দুগ্ধ ১৬ শ । কল্কার্থ পিড়িং ফল, দাঁবুড়াশৃঙ্গী, জীবনীয় দশক বা অষ্টবর্গ, কাকোলী, মঞ্জিষ্ঠা, ক্ষীরকাকোলী, আলাবুশীর মূল, ছোট এলাইচ, কর্পূর, কুন্দুরখোটী, সরলকাষ্ঠ, কুঙ্কুম, জটামাংসী, নখী, কৃষ্ণাগুরু, নীলোৎপল, পদ্মকাষ্ঠ, হরিদ্রা, কঙ্কোল, গেঠেলা চাঁপা নাগেশ্বর বা নাগেশ্বর, বেণার মূল, গুড়ত্বক্, গুপারি, জায়ফল, লতাকস্তুরী, শতমূলী, মধুখেজুরী, দেবদারু, শ্বেতচন্দন, বচ. শৈলজ, সৈন্ধব, শিলারস, মুতা, গন্ধভাদুলিমূল, পুনর্নবা, বালুকা, গন্ধশটী, মৃগনাভি, দশমূল, মদনফল, প্রিয়ঙ্গু, শাল, কেয়া, তগরমূল, ক্ষুদ্রকণ্টকারী, বালা, রেণুকা, রসাঞ্জন, শিমুলমূল, কটুফল, অগুরু, শ্যামালতা বা অনন্তমূল, কুড়, ভেলার মুটী, ত্রিফলা, শুলফা, পদ্ম নাগেশ্বর,

लवङ्ग, त्रिकटु प्रत्येके ७पल। प्रयोगा मैष। ध्यामसिति पाठे गन्धतृणम्।

एकादशायसः । पु। अभ्रकाद्यधिकारे। पा ठ —"सताय पुरुष शुल्व खगी दरदगन्धकौ। गगन पुष्परागश्च शोणितश्चेश्वरोरगौ विडङ्गत्रि फलाहिङ्गुयमानीजीरकदय। सर्ज्जफलवचाशृङ्गी मरिच पिप्पलीद्वय चवी दुरालभा वह्नि शुण्ठी द्रावैर्विमर्द्दयेत्॥" पुरुष रस। खग स्वर्णमाचि कम्। पुष्पराग तन्नामकमणि रसाञ्जन वा। शो णित कुङ्कुमं। ईश्वर पित्तल। रस र अभ्र चि। प्रयोगामृते तु शुल्वस्थाने शङ्ख शुण्ठीद्रावैर्विमर्द्दये दित्यत्र 'भावयेदार्द्रकद्रवे' इति पाठान्तर। प्रयो गामृते पुरुष गुग्गुलु। पष्परागं रसाञ्जन। शोणि त ताम्र। ईश्वर रस। जारितलौह पारद गन्ध तार्क्ष स्वर्णमाचिक अभ्र हिङ्गुल कुङ्कुम पीखराज मणि शीष पित्तल विडङ्ग त्रिफला हिङ्गु यमानी जीरकं कृष्णजीरकं पियालफलं वचा कर्कटशृङ्गी मरिच पिप्पली गजपिप्पली चवी दुरालभा चि त्रकमूल एषां प्रति समभाग। आर्द्रकरसेन भाव्य।

एकादशेन्द्रियम् । क्ली। श्रोत्रत्वक्चक्षूरस नाघ्राणवाकपाणिपायूपस्थपादमन स। एषु प्रथम पञ्चज्ञानेन्द्रिय, अन्यच कर्म्मेन्द्रिय। सु शा १अ।

एकादिवीरः । पु। एकवीरवृचे। वै निघ।

एकान्तः । पु। यदवधारणीच्यते। यथा— "त्रिवृद्विरेचयति मदनफल वामयतीति।" सु उ ६५अ। [वै निघ.।

एकाष्ठी । स्त्री। कार्पासी। कार्पासबीजकोषे।

एकाष्ठीका । स्त्री। पाठायाम्। आकनादि, निमुका। वै निघ.।

एकाष्ठील.(ला) पु,स्त्री। वकवृचे। अम। हि डहडील, सरी। भा पू १भ। (ला) पाठाया। र.मा। रा नि व ६। वनतिक्तिकायाम्। मे ल चतुष्क। पुष्पवृचभेदे। भा.पू १भ। See अगस्त्य।

एकाह्वा । स्त्री। एतत्पर्य्यायां गवि। अम.।

एकाक्षः । पु। काके। त्रि। एकनेत्रे। काणा। अच। [—हिमं पित्तघ्न वातश्लेष्मकृच। मद.।

एकैषिकतैलम् । क्ली। तन्नामकतैले। गुणा

एकैषि(कोशि)का । स्त्री। वकपुष्पवृचे। पाठायाम्। आकनादि। त्रिवृतायाम्। "एकै षिकाजशृङ्गी च"। सु सू ३६अ चि १७,१८अ। तत्तैल मधुरम् अतिशीत पित्तहर वातकोपन श्लेष्मवर्द्धनञ्च। सु.सू ४५अ। [हाड्मूल। वै निघ।

एकैषी । स्त्री। पाठाया। आकनादि। मं प

एकोशि(षि)का । स्त्री। पाठायाम्। आक नादि। र मा। वकवृचे इति केचित्।

एड । त्रि। वधिरे। काला। अम।

एड़क (कारव्यः) । पु। पृथुशृङ्गमेषे। ভে ড়া। पशु। वनच्छगले। चिका। 'एडका पृथुशृङ्ग स्नाभेद पुच्छस्तु दुम्बक। एडकस्य पल श्रेय मेषामिषसम गुणै। मेद पुच्छोद्भव मासं हृद्य वृष्य श्रमापहम्। पित्तश्लेष्मकर किञ्चिद्वात व्याधिविनाशनम्। भा पू १भ मासव.। हणविशे षे। হোগলা। सु चि ७अ। मञ्जिष्ठाया। च।

एडकघृतम् । क्ली। एड़कनवनीतोत्थघृते। गु णा —अतिगुरुलघ्वन्यं सुकुमाराणाम्, बुद्धिपाट वकरं बलकरञ्च। रा नि व १५।

एडका । स्त्री। मेषा। ভেড়ী। अ टी रा।

एडगज. (जा) । पु, स्त्री। चक्रमर्द्दवृचे। চাকন্দা গাছ, চাটাকাটা इति च भाषा। रा नि व ५। भा पू १भ सोमराजतैले। च सू. ३अ। वन्यैलायां। वन এলাচ। च द कुष्ठ चि।

एडमूक । त्रि। वधिरे। वाकश्रुतिवर्ज्जिते। काला बोबा। मे कचतुष्क।

एडहस्ती । पु। चक्रमर्द्दे। চাকন্দা গাছ।

एडकः । त्रि। वधिरे। मे।

एणः । पु। हरिणे। रा नि व.१९। कृष्णमृगविशे षे। कृष्णसार हरिण। हि करीसाइलड़रिण। अयं जङ्गालजातीय। अस्य मांसगुणा —कषाय मधुर हृद्य रक्तपित्तकफवातघ्न रुचिकर धारकं बल्यं। सु सू.४६अ। भा पू १भ। विशेषतो ज्वरे प्रशस्तमिति चक्रपाणि। लघुशीतल वृष्य त्रिदोष हरं षड्रसञ्च रुच्यञ्च। रा नि व १७। "शृङ्गिना हरिण श्रेष्ठ बल्यो रोचनदीपन। त्रिदोषघ्नो लघु पाके मधुरी ज्वरिणा हित॥ चते चयार्त्ती पाण्डुरोगकनिपीडिते। कामयामातुराणा च एणमास सुखावहम्॥" अत्रि २०अ।

एणक: । पुं । हरिणे । श.र. । कृष्णसारे ।

एणीदाह: । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं—"परिधावतीव गात्रे रुक्पात्रे भुजङ्गपतङ्गहरिणगण । वेपथुमत' सदाहस्यैणीदाहज्वरार्त्तस्य ।" भा.म.१भ. । [See सर्पः ।

एणीपद: । पुं । मण्डलिसर्पे । सु कल्प.४अ ।

एणीपदी । स्त्री । असाध्यलूताभेदे । सु.कल्प. ८अ. । See लूता ।

एत: । पुं । हरिणे । श र. । घोटके ।

एतन: । पुं । निश्वासे । हे च ।

एता । स्त्री । हरिणाम् । वै निघ ।

एधतु: । पु । पुरुषे । [निघ. । See एरका ।

एरकम् । क्ली । शोगलतृणे । হোগলা । वै.

एरका । स्त्री । गुन्द्रातृणे । तृणविशेषे । হোগলা । स मोर्थीतृण । च.सू.२७अ.। गुणा.—हिमा शुक्रवृद्धिकरी चक्षुष्या वातकोपना। मूत्रकृच्छ्राश्मरी दाहपित्तशोणितघ्नी च । रा.नि व.८। शीता वृष्या चक्षुष्या वातकोपनी मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितघ्नी च । भा.पू १भ. ।

एरङ्ग: (ङ्गी) । पुं, स्त्री । मत्स्यभेदे । অরঙ্গা মাছ, এলেং মাছ, বামকড়া । हि अरङ्गा । गुणा:—मधुर: स्निग्ध: विष्टम्भी शीतल गुरुश्च । भा.पू.१भ.मत्स्यव. । मञ्जिष्ठायाम् । च. ।

एरण्ड: । पुं । Castor oil plant. (Ricinus communis.) स्वनामख्यातवृक्षविशेषे । ভেরেণ্ডা গাছ । हिं एरण्ड, रेंडि । तें आमिदपुचेट्टु । एरण्ड. त्रिविध: स्थूलशुक्लरक्तभेदेन गुणा. —मधुरोष्ण: गुरु.शूलशोथकटिमूत्रबस्तिशूलशिर: शूलोदरज्वरब्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठामदोषवातहरश्च । तत्कोमलपत्रं गुल्मबस्तिशूलकफवायुकृमिहृद्घ्नम् । तन्मज्जगुणा:—मलभेदक: वातकफोदरघ्नश्च । भा.पू १भ.गुड्व । श्वेतैरण्डस्य मूलगुणा.— शूलवायुकफनाशित्वं शुक्रजनकत्वं । आमवातनाशित्वं अतिदीपनत्वं पित्तकोपनत्वञ्च । राज । श्वेतादीनां गुणा. स्वस्वपर्याये मृग्या: ।

एरण्डक: । पु । एरण्डे । भरत. ।

एरण्डजम् । क्ली । एरण्डतैले । वा. ।

एरण्डतैलम् । क्ली । Castor oil. एरण्डबीजोद्भवतैले । प्रा.एरतेल । ভেরেণ্ডার তৈল । हि रेंढिका तेल । गुणा:—मधुरगुरुश्लेष्मवर्द्धकत्वं वातरक्तगुल्महृद्रोगाजीर्णज्वरघ्नत्वञ्च । राज । ईषत्तिक्तं ईषत्कटुकं रेचकं गुल्मानिलकफोदरमुष्कवृद्धिविषमज्वरकट्यादिशोथरुजश्च जयेत् । तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रमिति रक्तैरण्डजतैलगुणा । वा टी. हेमा तैलव । एरण्डतैलं क्रिमिदोषनाशनं वातामयघ्नं सर्व्वाङ्गशूलघ्नं । कुष्ठघ्नं स्वादु रसायने श्रेष्ठं पित्तकोपनं अतिदीपनञ्च । रा नि व.१५। "एरण्डज घनञ्चापि शीतमेव सदुस्तरं । हृद्बस्तिशूलाद्यूरुशूलानाहविबन्धनुत् ॥ तैलमेरण्डजं बल्यं गुरूष्णं मधुरं तथा । तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रं तैलमेरण्डसम्भवम् ॥ अत्रि.१४अ ।

एरण्डतैलमूर्च्छा । स्त्री । मूर्च्छाद्रव्याणि— मञ्जिष्ठा मुस्तकं धान्य त्रिफला जयन्तीपत्रं बालकं वनखर्ज्जूरी वटशुङ्गा हरिद्रा दारुहरिद्रा नलिका केतकी (কেয়ার নামান) दधि काञ्जिकञ्च । हरिद्रादिपर्य्यायेण पूर्व्ववत् मूर्च्छा कार्य्या ।

एरण्डपत्रविटपा (त्रिका) (त्री) । स्त्री। क्षुद्रदन्तीवृक्षे । रा नि व ६ ।

एरण्डफला । स्त्री । क्षुद्रदन्तीवृक्षे । रा.नि व.६ । भा.पू.१भ. ।

एरण्डमूलम् । क्ली । एरण्डशिफायां । चर विषमज्व.चि.' एरण्डमूलसिद्धं वा ।"

एरण्डबीजम् । क्ली । एरण्डफले ।

एरण्डशिफा । स्त्री। एरण्डमूले । भा.बा.व्या.

एरण्डसप्त(द्वादश)क: । पु । क्वथविशेषे । अत्र चारादीनां माषचतुष्टयं प्रक्षेप्यम् । माषमानं द्रव्यात्कर्षाष्टादिक: । प्रक्षेप माषिक. क्वाथानां तथा माषिकं हिङ्गुमिश्रणं अत्याधानं शाणिकान्। इति परिभाषानियमात् । पृश्निपर्ण्यादयश्चैका वाश्लिया, अन्या कल्कीपत्रतुल्यदीर्घपत्रा च । चक्र. शूल चि. । এরণ্ডমূল, বেলছাল, চাকুলিয়া, সিংহপুচ্ছী চাকুলিয়া, ছোলঙ্গমূল, শালপর্ণি, গোক্ষুর প্রত্যেকে ২০ রতি । যবক্ষার, হিং, সৈন্ধব, এরণ্ডতৈল প্রত্যেকে ১ মাষা । ইতি एरण्डसप्तक. । এরণ্ডবীজ, এরণ্ডমূল, বৃহতী, কন্টিকারী, গোক্ষুর, শালপানি, চাকুলিয়া,

মৃণালী, মাষাণী, ডানকুনী, সিংহপুচ্ছীচাকু লিয়া,খাগড়ামূল প্রত্যেকে ১৩।০র। প্রক্ষেপ যবক্ষার ৪ মা । एरण्डवादक्क ।

एरण्डा । स्त्री । वृहद्दन्तीवृक्षे । मद व १ । पिपपल्याम् । श च ।

एरण्डादि । पु । मदादिद्रव्यवर्गे । यथा— "एरण्डशारिवाद्राक्षा शिरीषश्च प्रसारणी । माषस्वाप्यपर्णिन्यौ विदारीकन्दकेतकी । एरण्डादि गणो ह्येष वातपित्तविकारनुत् ॥" रसचन्द्रिका । এরণ্ডমূল, অনন্তমূল, কিসমিস্, শিরীষ, গন্ধভাদুলিয়া, মুগানী মাষাণী, ভুঁইকুমড়া, কেতকীমূল প্রত্যেকে ১৮ ব ।

एर्वारु (रुका) । पु, स्त्री । कर्कटीलतायां । কাঁকুড় বা ফুটী গাছ । हि फुट । तै नक्कदोस । श्वीमकर्कटी । विज र । सा महद्दवुद्रभेदेन द्विविधा । गुणा —पित्तहरी शीतला मधुरा मूत्ररोधघ्नी रुचिकरी सन्तापमूर्च्छाहरी च । अति सेवनात् वालकोपकरी च । रा नि व ७ । शीतला रुक्षा मधुरा ग्राहिणी गुरु । आमा सा रुच्या पित्तघ्नी च, पक्वा तृष्णाग्निपित्तकरी च । भा पू १म शा व । कोमलैर्वारुकं तिक्तं लघु स्वादति गूवलम् । शीतं रुच्यं रक्तपित्तमूत्रकृच्छ्रास्रदोषजः । तत्पक्वं पित्तलं चाग्निदीपनञ्च तृपापहं । उक्तं त्रिदोषशमनं क्लमिदाहहरं मतम् । गद्दे बीजन्तु तच्छैत्यमुक्तं पित्तकरं मत । कफवायुर्विनाशकरं शीतमायुर्लिङ्गैर्जने । क्षुद्रमैर्वारुकं शीतं मधुरं रुचिकारकं । कासपीनसकारि स्यात् पाचकमग्निपित्तहं । आध्मानवायोः शमनं । वै निघ । विलिप्तगमने । [र मा । भेष घुदरी चि ।

एर्वारुकम् । क्ली । कर्कटिकफले । কাকুড় ।

एर्वारुतैलम् । क्ली । कर्कटीबीजतैले । কাঁকুড়বীজের তৈল । गुणा —विभीतकतैलगुणम् । वातपित्तघ्नं केशं प्रशमकरं गुरु शीतलञ्च । वा तैल व ।

एल. । पुं । एलायां । एलवालुके । सि यो भ रोच चि शीतक्ष । "राक्षैलवद्धिङ्गुलवर्णोत्तमामा ।" च द वात ज्व रावादि ।

एलक. । पुं । मेषे । रा नि व १८ ।

एलङ्ग. । पु । मत्स्यविशेषे । रायकदा । दाग्र शौंडा, এলঙ্গা । गुणा —मधुरो वृष्य ग्राही कफवातघ्न मेधाग्निपुष्टिकर शीतल गुरुश्च । रा. नि व १८ ।

एलवालम् । क्ली । एलवालुके । भा म ४भ. ने री चि सामान्याञ्जने । 'सैन्धवं चैलवालम् ।"

एलवालु (कम्) । क्ली । Name of a perfume, a red powder sold under those names, seed of some plant. स्वनामप्रसिद्धगन्धद्रव्यविशेषे । अम । श र । कङ्कोलसदृश कुष्ठगन्धि । भा म १भ । নালুকা এলাবালুক । हि एलवा । मं कालंगडली । तैं क्रतुरखुडमचेट्टु । गुणा —कटुपाकं कषाय लघु शीतलं कण्डूकुष्ठक्रमिघ्न तृष्णाच्छर्दिकफपित्तरक्तमूत्रहर । भा पू १म । मद व ३ । अगुरु कषाय कफवातनुत् मूर्च्छाज्वरदाहघ्न रोचनञ्च । रा नि व ४ । वा सू १५अ रोधादि । कुष्ठघ्न क्रमिघ्न विषघ्न हृद्रोगहरञ्च । प मु । 'सैलवालुपरिपेलवमोचा ।" তেজবল इति च मू ४अ । वालके । वाना । वै निघ २भ र.पि चि दूर्वाद्यघृते ।

एला । स्त्री । Cardamom the seed of Elettaria cardamomum स्वनामख्यात पण्यद्रव्ये । এলাইচ । हि इलाँचीपूरबी । मं एलची । तैं यवडुलकि, एलुकचेट्टु । एला द्विधा —सूक्ष्मा स्थूला च । सूक्ष्मा गुजराटी, स्थूला च वडएलाचि इति भाषा । एतदुभयगुणा —शीत लतिक्तोष्णसुगन्धि पित्तघ्न कफघ्न हृद्रोगकरं मलाग्निवान्तिपुस्लघ्न । रा नि व ६। पित्तकफनाशिल शूलकीलवद्धतावणाच्छर्दिवायुनाशिलम् । राज । सूक्ष्मैलाविशेषगुणा —मूत्रकृच्छ्रनाशिल कफश्वास कासार्शीहरत्वञ्च । स्थूलैला कटुकी पाकी रसी चानलकृल्लघु । रुचोष्णा श्लेष्मपित्तासकण्डूश्वासतृषापहा । हृल्लासविषवस्त्यास्यशिरोरुग्वमिकासनुत् ॥ भा पू १भ । नील्याम् । [व ४ ।

एलागन्धिकम् । क्ली । एलवालुके । रा नि.

एलादिगुडिका । स्त्री।रक्तपित्ते हिता। मधुना तोलकद्वय मत्स्य। एलापत्रत्वचोऽर्द्धाचा पिप्पल्यर्द्धपल तथा । सितामधुकखर्ज्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिता । सचूर्णं मधुना युक्ता गुडिका कारयेद्भिषक् ॥ च द, । रस र. । এলাবীজ, তেজপত্র,

গুড়ত্বক্ প্রত্যেকে ১ তো. পিপুল ৪ তো শর্করা,যষ্টিমধু পিণ্ডখর্জুর, দ্রাক্ষা প্রত্যেকে ৮ তো সম্পূর্ণ মধুনা গুড়ী কার্য্যা। সা কৌ।

एलादिगणः । पु । एलादिद्रव्यवर्गः । स च एलायुग्मतुरुष्क कुष्ठफलिनी मांसी जल ध्यामकम् क्का चौरक चोच पत्र तगरस्थौलेयजातीरस शुक्ति व्याघ्रनखामरदारुगुरुश्रीवासककुङ्कुमचण्डा गुग्गुलु देवधूपखपुरपुन्नागनागाह्वयात्मक । गुणा —वात कफघ्नो विषघ्नो वर्णप्रसादन कण्डूपिटिकाकोठ घ्नश्च । वा सू.१५अ. । वा टी हेमा ।

एलादिचूर्णम् । क्ली । छर्द्यधिकारे । च.द. भैष । पाठ —'एलालवङ्ग मरिचं शुण्ठी पिप्पली नागकेशरं । यथोत्तर भागवृद्धा चूर्णन्तु सितया समं ॥" रस र राजयक्ष्म चि. ।

एलादितैलम् । क्ली । वातव्याधौ । तिलतैल ४ श. एलादीनां कल्क मिलितशरावमित दुग्ध १६ श दधि १६ श वाट्यालककाथ १६ श वाट्यालकं १२॥०श. जल ६४ श शे १६श. । एला सुरामांसी सरलकाष्ठ शैलजं देवदारु रेणुकं चौरपुष्पी शटी जटामांसी चम्पकली नागकेशरं ग्रन्थिपर्णं गन्धरस खट्टाशी तेजपत्रम् उशीरमूल चन्दन कुन्दुरुखोटी नखी बालक गुडत्वक कुष्ठ कालागुरु मुस्तक सामुद्रकर्कट श्वेतचन्दन मञ्जिष्ठा जातीफल कुङ्कुम पिण्डिद्रपुष्प शिलारस अगुरु एषां प्रति २ तो. । च.द. ।

एलादिमन्थ. । पु । यक्ष्मरोगे । एलादीनां (एला यमानी आमलक हरीतकी विभीतकं खदिरसार निम्ब पीतशाल शाल विडङ्ग भल्लातकास्थि चित्रकमूल त्रिकटुक मुस्तक पर्पटी) प्रत्येकं ८ प. एकत्र १५ श. जलेन साधयित्वा ३॥० शरावावशिष्टे क्वाथ वस्त्रपूतं ग्राह्य । तत्र घृत (१२प) विपाच्य पाकशेषे शर्करायां २०प वंशलोचनायां ६ प मधुन १२प प्रक्षिप्य मन्थदण्डे नालोड़येत् । च द रा.य.चि । इयं वाभटीका प्रक्रिया ज्ञेया । मतान्तरे तु एलादीनां प्रत्येकं २ प. ६ तो. ८ र. जलं ६४ श. ।

एलानम् । क्ली। फलविशेषे । নারেঙ্গা লেবু । मे हिरवेकत्व । गुणा.—' आममेलानमत्यं साम्बर

चौण गुरु स्मृतम् । वातघ्नचैव सम्मीक्तं पक्वं तक्कौतल मधु । बलकृद्वातपित्तघ्नमपिमि परिकीर्तितम् । रा नि.व ११ ।

एलापर्णी । स्त्री । वृक्षविशेषे । কাঁটা আর কুশী, এলানি । रास्नायाम् । भा पू १भ ।

एलाफलम् । क्ली । एलवालुके । रा.नि व ४। पु । मधूकवृक्षे । মহুল গাছ । वै.निघ. ।

एलावालुकम् । क्ली । एलवालुके । रा.नि व ४ । कुष्ठगन्धिफलसदृशे । कटुफलसदृशे । सु. सू ३०श ।

एलावूः । स्त्री । अलाब्वाम् । লাউ । भ गी ।

एलायुग्मम् । क्ली । एका सूक्ष्मा अन्या स्थूला च । ছোট এলাচ, বড় এলাচ । वा सू १५श. एलादि । 'एलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलिनी ।"

एला।लु (कम्) । क्ली । एलवालुके । रा नि व.६ । भा पू १भ. ।

एलाह्वम् । क्ली । एलवालुके । रा नि व ४ ।

एलीका । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । रा नि व.६ ।

एलीयः । पु । एलवालुके । वै.निघ ।

एलुकम् (काख्या) । क्ली,स्त्री । एलवालुके । सु.चि.१८श ।

एल्वम् । क्ली । एलवालुके । सु.चि १८श ।

एल्ववालु(ल्वालु)कम् । क्ली । एलवालुके । रा नि.व ४ । मद.व.२ ।

एषणः । पु । सप्तकीटके । वै निघ ।

एषणिका । स्त्री । स्वर्णादिपरिमाणतुलायाम् । निरुक्ति । श्रम. ।

एषणी । स्त्री । Probe. व्रणमार्गानुसारिद्रव्यकायाम् । सा च गण्डूपदाकारमुखी । नाराचवदवक्राग्रा गण्डूपदमुखेविधौ । भेदनार्थेपरा दृष्टामुखाग्रमूलनिविष्टखा । इति । सु सू ८श । गुणादि । निरुक्ति । 'एषणीव्रणमार्गानुसारिणीवृ स्नाभिदि ।" मे थनिक ।

एष्यः । त्रि । एषणार्हे । माघादौ रोगे ।

एष्या । स्त्री । आमलकीवृक्षे । रत्ना. ।

ऐ

ऐकमफम् । क्ली । गर्द्दभीष्टते । सु. । See गर्द्दभीष्टतम् । वि । एकखुरसम्बन्धीये ।

ऐकाह्निक: । वि । एकदिनसम्पन्ने । एक दिनान्तरभवे । [See अन्येद्युष्क. ।

ऐकाहिकज्वर: । पु । एकदिनान्तरगतज्वरे ।

ऐङ्गुद: । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । क्ली । इङ्गुदीफले । अम. । भैष ।

ऐण:(णेय) । वि । एणमृगचर्मादौ ।

ऐणेयकम् । क्ली । एलवालुके ।

ऐन्दवी । स्त्री । सोमराज्याम् । रा नि व.४ ।

ऐन्द्र: । पु । देवसर्षपवृक्षे । क्ली । मूलविशेषे । वन आदा । गुणा:—कटूष्ण रुचिबलाग्निकरश्च । रा.नि व.८ ।

ऐन्द्रयव: । पु । इन्द्रयवे । मद व.१ ।

ऐन्द्रलुप्तिक: । वि । इन्द्रलुप्तरोगविशिष्टे । टेको । [राधानगना । मद.व.१ ।

ऐन्द्रवारुणी । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् ।

ऐन्द्रि: । पु । काके । मेदिनी ।

ऐन्द्री । स्त्री । स्थूलैलायाम् । मूलैलायाम् । रा. नि.व ६ । वै निघ २भ.ताम्रीमादिचूर्णे । इन्द्रवारुण्याम् । नागानगना । प.सु.रा.नि.व १,च.सू.४च । गौरक्षकर्कट्याम् । च सू.४च.प्रजास्थापने । भा.च्छ.।

ऐन्द्रीफलम् । क्ली । इन्द्रवारुणीफले । नाथ लगनाएन । च.द च मा वि. । "पक्केन्द्रीफलमूत्र जम ।"

ऐन्द्रीरसायनम् । क्ली । रसायनविशेषे । अत्र ऐन्द्री (गोरक्षतण्डुल), मत्स्याक्षी (मछ्छीक्ष-धून), ब्रह्मसुवर्चला (सुवर्चला), शङ्खपुष्पी (डानकुनी), ऐन्द्रादिविषाणानां प्रत्येक षवकर कर्षं सर्वं यवरसे विलम्ब लिम पृतस्य च पलं । च चि,१च. ।

ऐभी । स्त्री । हस्तिघोषालतायाम् । रा नि व.१ ।

ऐरावत: । पुं । लकुचवृक्षे । नागरङ्ग । नाग रङ्गे । नारांगा लेबू । मे.नचतुष्क । रा नि व. ११, प सु. । इन्द्रधनुषि । क्ली । खर्ज्जूरे । स्वाकर बीरे । रत्ना. । ऐरावतफले । तरफल अम्लरक्तपित्त-हृद्दन्तगदघ । सु.सू ४६च. ।

ऐरावतक: । पुं । हस्तियुक्ता । हातिशुंडे । च.चि.३च. । नागरङ्गवृक्षे । वै निघ. ।

ऐरावतपदी । स्त्री । काकजङ्घायाम् । महा ज्योतिष्मतीलतायाम् । बड लताफटकी ।

ऐरावती । स्त्री । वटपत्रपाषाणभेदकृपे । बड पाथरकुचि । रा नि.व ५ । नागरङ्गवृक्षे । भा । गुणा:—"ऐरावती रसे पाके लघ्वोष्णा च सुगन्धिका । वातं कास श्वासकर्ज नाशयेदिति कीर्त्तिता ।" वै निघ । [नि व ५ ।

ऐरिणम् । क्ली । सैन्धवलवणे, पांशुलवणे । रा.

ऐरेयम् । क्ली । मद्ये । वै.निघ. । एलवालुके । अम ।

ऐर्वारु: । पुं । कर्कटीविशेषे । बड़ काँकुड़ । मद.व ७। च.द प्रदर.चि ।See एर्वारु., कर्कटी ।

ऐलवालुकम् । एलवालुके । अ र. ।

ऐलेय(क)म् । क्ली । मलुकायाम् । एलवालुके । अम । "ऐलेयविश्वधान्याकम् ।" चि यो., च.द.र. पि.चि.वासाखण्डकूष्माण्डे ।

ऐल्वालु । क्ली । एलवालुके । मद व.३ ।

ऐशमूलम् । क्ली । खाइमीमूले । ईश्वरीमूलि-काय मूल । रस.र वाल.चि. ।

ऐशान: । पु । ईशानकोणभववायौ । स च कटुक. शीतलश्च । भा. ।

ऐश्वर्य्यम् । क्ली । श्वेतधुस्तूरके । वै निघ. ।

ऐषिका । स्त्री । पाठायाम् । चिरतायाम् । वै. निघ । [मद्य । क्टा. ।

ऐक्षवम् । क्ली । इक्षुविकारे, गुडादौ । इक्षु-

ऐक्षवी(सुरा) । स्त्री । इक्षुरसकृतमद्ये; तद्गुणा:—सौरभं धतिमादकश्च । रा नि.व.१५ ।

ओ

ओक । पु, क्ली कस)। गृहे । आश्रये । अम ।

ओकणः । पु । केशकीटे । उकुन । अ र ।

ओकणि (णी) । पु, स्त्री । उकुणे । अ र ।

ओकोदनी । स्त्री । यूके । उकुण । अ र ।

ओक्कणी । स्त्री । उकुणे । अ र ।

ओज (स) । क्ली बल । मे मविक तेजसि । रसादिसप्तधातुसारभागधातुविशेषे । गुणा —स्वशरीरस्थितत्व स्निग्धत्व शीतलत्व स्थिरत्व शुक्लवर्णत्व कफात्मकत्व शरीरबलपुष्टिकारत्वञ्च । हृदि तिष्ठति यच्छुद्ध रक्तमीषत्सपीतक। ओज शरीरे सङ्ख्यात तन्नाशान्नाशमृच्छति । वै निघ। अष्टविन्दु प्रमाण तदीयद्रव सपीतक। अग्निसोमात्मकत्वन द्विरूप वर्णितञ्च तत्॥ धर । ओजश्च तेजोधातूना शुक्रान्तानां पर स्मृतम् । हृदयस्थमपि व्यापि देह स्थितिनिबन्धनम् ॥ वा । दीप्तौ । मे ।

ओजस्कर । त्रि। ओजोधातुवर्द्धके।

ओडिका (डी) । स्त्री । नीवारे ।উড়িধান্য । प सु । गुणा —ओषधी रूक्षा कफवायुवृद्धिकारी पित्तनाशिनी च । राज । See नीवार ।

ओड्र (क) । पु। The China rose (Hibiscus mutabilis) जवाकुसुमवृक्ष। জবাফুলের গাছ। ই ওড্ফুল। म जासविन्द। रा नि व १०। गुणा —सग्राही केशहितश्च । भा पु १भ पुष्पव । मलमूत्रसञ्जनरञ्जनश्च । राज । कटुकषा इन्द्रलुप्तहर विस्फोटजन्तुजनक सूर्या राधनश्च । रा नि व १०। मात्रा ३मा। [नि व १०।

ओड्र(ड्रा)काख्या । स्त्री । जवापुष्पवृक्ष। रा

ओड्रपर्य्याय । पु। सूर्यकान्तपुष्पवृक्षे ख्यात। जवा। अम । [फुल । प सु । See ओड्र ।

ओड्रपुष्पम् । क्ली । जवाकुसुमे । डरूडवा

ओड्रपुष्पा । स्त्री । जवाञ्च । वै निघ.।

ओडापलद्धया । स्त्री । गोरचमुण्डाम् । वै निघ । [वनविडाल । वै निघ ।

ओतु । पु स्त्री। विडाल। বিড়াল। अम ।

ओद. । पु । अम।

ओदन । पु । अद्रवे सिकथे।" स च मण्डा दिभ्यो गुरु । वा टी हेमा। क्ली। भक्ते । प सु । अन्न। रा नि व २०। পিটুলি । मा की ज्व वलि।

ओदनपाकी । पु । नीलझिण्टयाम् । च चि ३भ चन्द तैल ।

ओदना((निका) (नी) । स्त्री । महासमङ्गायाम् । বেলেড়াবিশেষ । वाट्यालके । বেড়ো। रा नि व ४ ।

ओदनाह्वया (ह्वा) । स्त्री । महासमङ्गायां। रा नि व ४।वाट्यालके हि खिरिंटी। मद व।।

ओल (ल्ल) । पु। स्वनामख्यातकन्दशाके। ওল গাছ। र मा भा पु १भ.। गुणा —अग्निकर कफघ्न रुचिकार लघु अर्शसि पथ्य । सायकन्द सु दीपन इति । राज। See सूरण । त्रि बा ट्टँ । मी लहिक ।

ओल(ल्ल)कन्द । पु । सूरणे । ওল। र मा। वनौल्ल । वृ। ওল। पानीयभक्तवयाम्।

ओष । पु । दाहे । मीष ओष इति पर्याय शब्द । अम भरत ।

ओषण (णि) । पु । कटुकरसे। शाक। दे च । (णी) पुरातिशाके । পুঁইশাক। दर —कफवायुनाशित्वम् । राज । पुनर्नवायाम् ।

ओषधम् । क्ली । औषधे।

ओषधि । स्त्री। फलपाकान्तद्यादौ कदली धान्यादिके । दे च। द्रव्येषु । तानि पुनरौषधा तास्र द्विविधा स्थावरा जङ्गमाश्च। तासां स्थाव रा चतुर्धा यथा—वनस्पति द्रुम, वीरुत् औ षधिश्चेति। तासु अपुष्पफलवान् वनस्पति पुष्प फलवान् द्रुम प्रतानवती लता, फलपाकान्तिका च ओषधि । जङ्गमा अपि चतुर्धा जरायुजाण्डज स्वेदजोद्भिज्जभेदम। तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायु जा । खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजा । कृमिकीटमत्कुणादय स्वेदजा । मण्डूकादय उद्भिज्जा इति। सु सू १भ.।

ओषधिगर्भ. । पु । रासायनिकौषधिविशेषे। सा सोमसमवीर्य्या महौषधय इति शब्द

मासाश्च सोमवल्लिजयाणोःस्तुतयः शास्त्रे कथिताः । तासाष्टादशधा—अजगरी श्वेतकापोती कृष्णकापोती गोनसी वाराही कन्या छत्रा अतिच्छत्रा करेणुः अजा चक्रका आदित्यपर्णिनी ब्रह्मसुवर्चला श्रावणी महाश्रावणी गोलोमी अजलोमी महावेगवती चेति । एताश्चार्बुदगिर्य्यादिषु लभ्याः—"आसाञ्च याः क्षीरवत्यस्तासां क्षीरं कुडवमितं सकृदेव उपयुञ्जीत । यास्तु अक्षीरा मूलवत्यः तासां अरत्निप्रमाणानि त्रीणि काण्डानि प्रमाणमुपयोगे । श्वेतकापोती समूलपत्रा भक्षयितव्या । गोनसाजगरीकृष्णकापोतीनां सनखमुष्टिं खण्डशः कल्पयित्वा क्षीरेण विपाच्य परिस्रावितमभिहुतञ्च सकृदेवोपयुञ्जीत । चक्रकायाः पयः सकृदेव । ब्रह्मसुवर्चला सप्तरात्रमुपभोक्तव्याः । भक्ष्यकल्पेन शेषाणां पत्रपलानि क्षीराढककथितानि प्रस्थेऽवशिष्टेऽवतार्य्य परिस्राव्य सकृदेवोपयुञ्जीत । सोमवदाहारविहारौ व्याख्यातौ, केवलन्तु नवनीतमभ्यङ्गार्थे शेषं सोमवदाभिगमादिति । अथासां पृथग्विज्ञानमुच्यते —मण्डलैः कपिलैश्चित्रैः सर्पाभा पञ्चपर्णिनी । पञ्चारत्निप्रमाणा या विज्ञेयाजगरी बुधैः ॥ निष्पत्रा कनकाभासा मूले द्व्यङ्गुलिसम्मिता । सर्पाकारा लोहितान्ता श्वेतकापोतिरुच्यते ॥ द्विपर्णिनीं मूलभवामरुणां कृष्णमण्डलां । द्वारत्निमात्रां जानीयाद्गोनसीं गोनसाकृतिं ॥ सक्षीरा रोमशा मृद्वी रसेनेक्षुरसोपमा । एवं रूपरसाचापि कृष्णकापोतिमादिशेत् ॥ कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही कन्दसम्भवा । एकपत्रा महावीर्य्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा ॥ छत्रातिच्छत्रके विद्यात् रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे । जरामृत्युनिवारिण्यौ श्वेतकापोतिसमस्थिते ॥ कान्तैर्द्वादशभिः पत्रैर्मयूराङ्गरुहोपमैः । कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधी ॥ करेणुः स्फटक्षीरा कन्देन गजरूपिणी । हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी ॥ अजास्तनाभकन्दा तु सक्षीरा क्षुपरूपिणी । अजा महौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा ॥ श्वेता विचित्रकुसुमा काकादन्याः समा क्षुपा । चक्रकामोषधिं विद्याज्जरामृत्युनिवारिणीम् ॥ मूलिनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्तैः मृदुकोमलैः । आदित्यपर्णिनी ज्ञेया सदादित्यानुवर्त्तिनी ॥ कनकाभा जलान्तेषु सर्व्वतः परिसर्पति । सक्षीरा पद्मिनीप्रख्या देवी ब्रह्मसुवर्चला ॥ अरत्निमात्रक्षुपका पत्रैरङ्गुष्ठसम्मितैः । पद्मोत्पलोपमाकारैः फलैराञ्जनसन्निभैः, श्रावणी महती ज्ञेया कनकाभा पयस्विनी ॥ श्रावणी पाण्डुराभासा महाश्रावणिलक्षणा । गोलोमी चाजलोमी च रोमशे कन्दसम्भवे ॥ हंसपादीव विच्छिन्नैः पत्रैर्मूलसमुद्भवैः । अथवा शङ्खपुष्पी च समाना सर्व्वरूपतः ॥ वेगेन महताविष्टा सर्पनिर्म्मोकसन्निभा । एषा वेगवतीनाम जायते ह्यम्बुदक्षये ॥···देवसुन्दे इन्द्रवरे तथा सिन्धौ महानदे । दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये ब्रह्मसुवर्चला ॥ आदित्यपर्णिनी ज्ञेया तथैव हि हिमक्षये । दृश्यतेऽजगरी नित्यं गोनसी चाम्बुदागमे ॥ काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम् । करेणुस्तत्र कन्या च छत्रातिच्छत्रिके तथा ॥ गोलोमी चाजलोमी च महती श्रावणी तथा । वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी च प्रदृश्यते ॥ कौशिकीं सरितं तीर्त्वा सञ्जयन्त्यास्तु पूर्व्वतः । क्षितिप्रदेशो वल्मीकैराचितो योजनत्रयं ॥ विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्मीकमूर्द्धसु । मलये नलसेतौ च वेगवत्यौषधी ध्रुवा ॥ कार्त्तिक्यां पौर्णमास्याञ्च भक्षयेत्तामुपोषितः । सोमस्यात्र वर्त्तेत फलं तावच्च कीर्त्तितम् ॥" इत्यादि । गुणाः—युवानं सिंहविक्रान्तं कान्तं श्रुतनिगादिनं । कुर्य्युरेताः क्रमेणैव द्विसहस्रायुषं नरम् ॥ अङ्गदी कुण्डली मौली दिव्यस्रक्चन्दनाम्बरः । चरत्यमोघसङ्कल्पो नभस्युदुर्गमे ॥ व्रजन्ति पक्षिणो येन जलस्याश सौयदा । गतिः सौषधिसिद्धस्य सोमसिद्धगतिः परा ॥ सु चि ३०अ. । [वै निघ. ।

ओषधी । स्त्री । ओषधी । भरतः । लघुश्चे ।

ओषधीपतिः । पुं । कर्पूरे । वै.च. ।

ओषधीशः । पुं । कर्पूरे । रुग. । [व.१८ ।

ओष्ठः । पुं । दन्तच्छदे । उपरठोँट । रा.नि.

ओष्ठधरः । पुं । ओष्ठे । ठोँट । [ग्र। मा नि.।

ओष्ठपाकः । पुं । तन्नामकरोगविशेषे । ओष्ठ-

ओष्ठपुष्पः । पुं । बन्धुजीवपुष्पवृक्षे । दाङ्गुनी गाछ । रा.नि.व.१० । See बन्धुजीवः ।

ओष्ठप्रान्तः । पुं । सृक्कभागे । रत्न. ।

ओष्ठफला (भा) । स्त्री । बिम्बीलतायाम् । तेलाकुचा । सं मौड़सौड़ली । वै निघ. ।

ओष्ठरञ्जनी । स्त्री । ताम्बूले । पान । प.मु.।

ओष्ठरोगः । पुं । ओष्ठाश्रितरोगविशेषे, ओष्ठ-

मयादी। वातजपित्तजश्लैष्मिकसान्निपातिकरक्तजमां सजमेदोजाभिघातजभेदादष्टविध। तत्र कर्कशत्वादिलक्षणा वातजा, पिडकाचितत्वादिलक्षणा पित्तजा, कण्डुमत्त्वादिलक्षणा कफजा, कृष्णपीत श्वेतत्वादिसर्व्वलक्षणयुक्ता सन्निपातजा, खवद्रक्त खर्ज्जूरफलवर्णत्वादिलिङ्गा रक्तजा, गुरुस्थूलत्वादिलक्षणा मांसजा, सर्पिमण्डसवर्णत्वादिलक्षणा मेदोजा, क्षतजातत्वादिलक्षणा अभिघातजा इति।

भा म ४भ मुखरो चि। "आलूपपिशितक्षीरदधि मत्स्यातिसेवनात्। मुखमध्ये गदान् कुर्य्युः क्रुद्धा दोषा कफोत्तराः॥ इति। मा नि। [पृ।

ओष्ठा (ष्ठी)। स्त्री। विम्बा। তেলাকুচা।

ओष्ठाधरौ (रं)। पु, क्ली। ओष्ठद्वये।

ओष्ठोपमफला (लिका)। स्त्री। विम्बिकायां। তেলাকুচা গাছ। हि कुन्दुरु। भा पू १भ।

—∞∞∞—

औ

औड(ड)म्बरम्। क्ली। कुष्ठरोगविशेषे। मे। तस्य लक्षण—"रुग्दाहरागकण्डुभिः परीतं रोम पिञ्जरं। औदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत्॥" मा नि। ताम्रे। जटा। उदुम्बरफले। त्रि। उदुम्बरसम्बन्धिनि।

औड्रपुष्पम्। क्ली। जवापुष्पे। हे च।

औत्सुक्यम्। क्ली। उत्कण्ठायाम्। हे च।

औदनिक.। पु। सूपकारे। अम। [पिटके।

औदरिक.। त्रि। क्षुधिते। उदरमात्रपोषके।

औदर्य्यम्। क्ली। ताम्रे। मदनफले। उदुम्बरफले। [हे च।

औदश्वित(त्क)म्। क्ली। अर्द्धजलयुक्तघोले।

औदुम्बरम्। क्ली। ताम्रे। द्वारा। महाकुष्ठरोगविशेषे। गुणा —"पित्तेन पक्वोदुम्बरफलाक्ततिवर्णानि औदुम्बराणि।" सु नि ५भ। उदुम्बरफले। त्रि। उदुम्बरसम्बन्धिनि।

औदुम्बरच्छद। पु। दन्तीवृक्षे। वै निघ।

औदुम्बरी। स्त्री। ऋषिभेदे।

औद्दाल(क)म्। क्ली। स्वर्णवर्णे वल्मीककारि कीटकृतमधुनि। उद्देमधु। रा नि व १४। गुणा —कषायम् उष्णं कटु कुष्ठविषनाशि च। राज। राजनिघण्टौ तु भूमिं उद्दलनात् औद्दालकाभिधा कापलकीटा तैः वल्मीकसमीपे सञ्चितं मधु। "औद्दाला कपिला कीटा भूमिमुद्दलनात् स्मृता। वल्मीकास्तद्भवमर्मौद्दालकमुदीर्यते। कुष्ठादिदावर्त्तसम्बन्धि इदमेवेति।" रा नि व १४। "प्रायो वल्मीकमध्यस्था कपिला स्वल्पकीटका। कुर्व्वन्ति कपिलं स्वर्णं तत्स्यादौद्दालकं मधु।" इत्य स्वर्यं कुष्ठविषघ्नं कषायं उष्णमम्लं कटुपाकं पित्तकरञ्च। भा पू २भ मधुव।

औद्दालकशर्करा। स्त्री। औद्दालमधुकृतशर्करायां। सा गुणैरौद्दालमधुसदृशी। रा नि व १४।

औद्भिज्जम्। क्ली। पांशुलवणे। সোরা। रा नि व ६। क्षारिलवणे। [राज।

औद्भिदम्। क्ली। औद्भिदलवणे। সোরা।

औद्भिदजलम्। क्ली। उद्भिदी जाते जले। प्रस्रवसलिले। तस्य गुणा —मधुरं पित्तशमनं अविदाहि च। राज। लघु। रा नि व १४। "विदार्य्य भूमिं निम्नां यत् महत्या धारया स्रवेत्। तस्यमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः॥ औद्भिदं वारि पित्तघ्नं अविदाह्यतिशीतलं। प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु॥" भा पू १भ वारिव। ववाद्यौद्भिदं पथ्यम्। मद.।

औद्भिदद्रव्यम्। क्ली। उद्भिद्य पृथिवीं जायते इत्युद्भित्। तत्र वनस्पतिलतावानस्पत्यौषधादिकम्। See च सू १भ वनस्पत्यादि।

औद्भिदलवणम्। क्ली। पांशुलवणापरनामधेयलवणे, यद्भूगर्भतः स्वयमुत्पद्यते। সোরা। हि यो यद चि चित्रगुडिकायां। च द महापञ्चघृते। गुणा —क्षारयुक्तं गुरु कटु स्निग्धं शीतं वातघ्नं। भा पू १भ ह व। वल्लन सूक्ष्मं लघु वातानुलोमनञ्च। मद व २। तीक्ष्णं उत्क्लेदजनकं क्षारयुक्तं कटु तिक्तं कोष्ठबद्धतानाशकञ्च। राज।

औधस्यम्। क्ली। पयदुग्धे।

औनीतम्। क्ली। चक्षुरोगविशेषे। सुश्रुते

नाभिष्यन्दियामग्रहणार्थ्मैवावर्ज्जनात् शुक्रं स्वस्था
नच्युत मेहने प्रतिहन्यते,तेन मूत्रकृच्छ्र भवेत्। तत
शोणित कुपित मेहने शूल जनयति । मेहनञ्च
क्लिन्न पक्क कण्डूमत्पिडकायुक्त मक्षिकावृत भवति,
स्वस्थानञ्च न प्रविशति । ज द ५२५ ।

औन्दूवरम् । क्ली । ताम्रे । भा म १म ।

औपवस्तम् । क्ली । उपवासे । लङ्घने । हे च ।

औपसर्गिकः । पु । सन्निपातादिरोगविशेषे ।
तस्य लक्षण —"कफोऽनुलोमवातेन यदि पित्तानुगो
भवेत् । स्वेदशैत्यादिभिर्जष्टस्तदा भवति मानव ॥
प्रतिलोम पुमनेन स्वास्थ्यमायाति तत्क्षणात्। औ
पसर्गिक एवाय सन्निपात उदाहृत ॥" वैद्यशास्त्र।

औपस्थ्यम् । क्ली । उपस्थेन्द्रियसुखे ।

औपीनम् । क्ली । चयचैवे । रा नि व २ ।

औमीनम् । क्ली। अतसीक्षेत्रे। [illegible]

औरभ्र (क) । पु । कम्बलभेदे । मेषे । हे
च । क्ली । मेषमांसे । [illegible] । म भेडी
कस्मात् । गुणा —मधुर शीतल गुरु विष्टम्भि ह
णञ्च । मेषसमूहे । ऊर्णावस्त्रे । रा नि व १७ ।

औरिणम् । क्ली । मृत्तिकालवणे । यवक्षारे ।
सोरा। वै निघ ।

औरुबुकम् । क्ली । एरण्डतैले । च द ।

और्व्वम् । क्ली । मृत्तिकालवणे । यवक्षारे ।
पांशुलवणे । रा नि व ६ ।

औलम् । क्ली । श्वेतशूरणे । वै निघ ।

औलूकम् । क्ली । उलूकसमूहे । जटा ।

औशीरम् । क्ली पु । बालके । वाला । चामर
दण्डे । आसने । त्रि । उशीरजे । मे रावक ।

औषणम् । क्ली । कटुरसे ।

औषधम् । क्ली । गणग्राम् । रसास औषध
मारणगणे । रोगघ्नद्रव्ये । ঔষধ । "वैद्यो व्याधि
हरेयेन तद्द्रव्य प्रोक्तमौषधम्' । अत्रि । औषध
पञ्चविधम् । यथा—रसचूर्णकषायावलेहकल्का ।
"तत्र पञ्चविधं प्रोक्त स्वसर्योगविभेदत । रसचूर्ण
कषायावलेह कल्कदलेपि:' तत्र पुन द्विविध
शोधनशमनलक्षण । तयो शोधनरूप वस्तिविरेक
वमनम् । कुपितदोषान् बहिर्निःसार्य्य रोगोपश
मन करोति । शमनरूप तैलघृतमधुरूप स्वस्थान
स्थितानामेव साम्यहेतु । वा टी भरत । तत्र
वातस्य वस्ति (गुदप्रणिधेयस्नेहादि) । पित्तस्य
विरेक (सुखपीत गुदमार्गेणान्त स्थितस्य नि
सारण) । कफस्य वमन (सुखेन पीते तेनैव दो
षस्य नि सारणम्) । शमन—वातस्य तैल, पित्तस्य
घृत, कफस्य च मधु । विन्ध्यशैलजानि औषधानि
क्रियाविधौ प्रशस्तानि तथा वनोपवनजानि। वल्मी
कश्मशानादिजानि न ग्राह्याणि । औषधीहरण
मन्त्रोऽप्यस्ति स्थानाभावान्नोक्त । औषधद्रव्याङ्ग
ह्यं यथा—खदिरादीना सार ,निम्बादीना त्वक,
दाडिमादीनां फल,पटोलादेश्च छद ग्राह्य । सार
स्यात् खदिरादीनामित्यादि । शार्ङ्गधरमते न्यग्रो
धादे त्वक् बीजकादे सार तालीशादे पत्र त्रि
फलादेश फल ग्राह्यमिति । कण्टगर्भमहामूलानां
वल्कल क्षुद्रमूलाना सर्व्वशो ग्राह्यमिति । अति
स्थूलजटायास्त्वच तथा सूक्ष्ममूलान सर्व्वशो ग्रा
ह्याणि । यत्र द्रव्याङ्गावयवो यादृशो निर्दिष्ट ,
तत्र तादृश एव ग्राह्य । यथामृतादिकपाथे
अमृतादीनां पत्रमेव ग्राह्यम् । अङ्गसामान्योक्तौ
मूलवल्कलम् "अङ्गेऽप्यनुक्ते विहितन्तु मूल मिति
वचनात्। विषयभेदे ऋतुद्रव्यग्रहणम्—शरदि
स्वरसौषध सर्व्वकार्य्यार्थं, विरेकवमनार्थं वसन्ते ।
शिशिरे मूलं, ग्रीष्मे पत्र, वर्षावसन्तयो त्वकन्दी,
शरदि क्षीर यथतपुष्प फलञ्च हेमन्ते सारञ्च ग्रा
ह्यम्। सामान्योक्तौ—उत्पाच, उत्पले नीलोत्पल,
शकृद्रसे गोमयरस , चन्दने रक्तचन्दन, सर्षपे सि
द्धार्थ , लवणे सैन्धव मूत्र गोमूत्रं, घृतदुग्धेषु ग
व्यमेव, चतुष्पदे स्त्री , पक्षिणि पुमान् वयस्य
लाङ्गलाना चर्म्मादि हित्वा ग्राह्यम् । मांसे कथिते
आज कौशचा ग्रहीयात । अनुक्ते ग्रहण यथा—
कालेऽनुक्ते प्रभात अङ्गेऽनुक्ते जटा भागेऽनुक्ते सा
म्य द्रवेऽनुक्ते जल । प म १ख । चूर्णलेपासवकार्य्ये
तु श्वेतचन्दन क्वाथप्रलेपे रक्तचन्दन ग्राह्यम् । भ
क्षणीयौषधविधाने—अजमोदोक्तौ यमानी, वास्य
प्रलेपे तु वचा ग्राह्या । भा ।

औषधकाल. । पु । औषधसेवनस्य समये ।
स च दशविध —"निर्भक्त प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्यभ
क्तमन्तराभक्त सभक्त सामुद्ग मुहुर्मुहुर्ग्रास ग्रासान्त
रञ्चेति । तत्र निर्भक्त केवलमौषधमुपयुज्यते । प्रा
ग्भक्त यत्तु प्राग्भक्तमौपयुज्यते । अधोभक्त यद्भक्ते

पीयते। मध्येभक्तं यन्मध्ये भक्तस्य पीयते। अन्तरा भक्तं नाम यदन्तरा पीयते पूर्व्वापरयोर्भक्तयोः। सभक्तं चौषधेषु यत्साध्यते भक्तम्। सामुद्गं नाम यद्भक्तस्यादावन्ते च पीयते। मुहुर्मुहुर्नाम सभक्तम भक्तं वा यदौषधं मुहुर्मुहुरुपयुज्यते। ग्रासान्तरं यत्पिण्डग्रासेषु ग्रासान्तरेषु च।" तत्र निर्भक्तगुणा —"वीर्य्या धिकं भवति भैषजमन्नहीन"मित्यादि। प्राग्भक्तस्य यथा —"शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्या"दित्यादि।" अधोभक्तस्य यथा —"पीतं यदन्नमुपभुज्य तदूर्द्धकाये हन्याद्गदान् बहुविधांश्च बलं ददाति" मध्यभक्तस्य यथा —"मध्ये तु पीतमुपहन्त्यविसारि भावाद् ये मध्यदेहमभिभूय भवन्ति रोगाः।" अन्तराभक्तस्य यथा —"हृद्यं मनोबलकरं त्वतिदीपनीयम्।" सभक्तस्य यथा —"पथ्यं सभक्तमबलाय नृपार्ह नित्यमित्यादि।" सुश्रुते ६४ च।

औषधालयः। पु। औषधगृहम्। डिस्पेन्सरि इति भाषा।

नखाभावे लवङ्गम्, कस्तूर्य्यभावे कक्कोली, तदभावे जातीपुष्पम्, कर्पूराभावे ग्रन्थिपर्णी (...) सुगन्धिमुस्तकं वा, कुङ्कुमाभावे कुसुम्भपुष्पं, श्वेतचन्दनाभावे कर्पूरम्, तदुभयाभावे रक्तचन्दनं ग्राह्यं। मध्वभावे जीर्णगुड, पुरातनाभावे द्वाभ्यां गुड, क्षीराभावे मौद्गो माषरसो वा, शर्कराभावे खण्डं, धान्याभावे दधिकं, दधिकाभावे तक्रादि क्षीराद्यभावे पटोलं, ... भावे तन्दुल, ... भावे ... मुस्तकाभावे तामसुं दाडिमम्। ... इति केचित्। प प १२ ।

औषधिवीर्य्यम्। क्ली। औषध्यादिवीर्य्यम्। तच्च शीतमुष्णं द्वयं स्निग्धं तीक्ष्णं तद् विविधं च विदधाति। तदुक्तं "वीर्य्यं द्विविधमुष्णं शीतञ्च औषधमाश्रित्य। केचिदष्टविधमिच्छन्ति शीतं स्निग्धं द्वयं विशदं पिच्छिलं तद्गौरवम्

क

कम् । क्लो । जले । रा.नि.व १४ । सुखे । मे. । केशे । धर. । [पानपत्रे । च टी ।

कंसः । पुं, क्लो । कंसमाचिके (महाद्रावके) ।

कमम् । क्लो, पुं । तामवङ्गयोरुपधातौ, कास्य धातौ । कांसा । प.मु । आढकपरिमाणे (प्रश्न) । भा. । तैजसपात्रमात्रे । चिका. । [ई.च. ।

कंसकाम् । क्लो । पुष्पकासीसे । इदं श्वेतवर्णम् ।

कसहरीतकी । स्त्री । शोथाधिकारे । हरीतकी १०० शतं, दशमूलं प्रस्थकं ६प शती १३० माषा मिलित ६४प, वारि ५१२ प, (६४श.) शे. १२८ प. (१६ श.) पुरातनगुडः १०० प. । पक्वा सिद्धवह्नौ, शुण्ठीचूर्णं ८ तो. मरिचचूर्णं ८ तो. पिप्पलीचूर्णं ८ तो. यवक्षार. ८ तो. गुडत्वक् २ तो. तेजपत्र २ तो. एलाचूर्णञ्च २ तो. प्रक्षेपो देयः । मधु २ श. वा १६ प. । मतान्तरे क्वाथः ८ श । पाठः—"द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कषाये कंसेऽभयानाञ्च शतं गुडाच्च । लेहे सुसिद्धे च विनीय चूर्णं व्योष त्रिसौगन्ध्यमुपस्थिते च । प्रस्थार्द्धमानं मधुनः सुशीते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशूकात्, एकाभया प्राश्य ततश्च लेहात् शुक्ति निहन्ति श्वयथु प्रवृद्ध"-मित्यादि । सा.कौ. ।

कंसास्थि । क्लो । कास्यधातौ । कांसा । "कंसे तु कांस्यं कंसास्थि" । चिका । [च. ।

कंसोद्भवा । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । वै.

ककन्दः । पुं । स्वर्णे । त्रुवा. ।

ककारीमुखः । पुं । केशे । रा.नि.व.१८ ।

ककारपूर्व्वद्रव्यम् । क्लो । ककारपूर्व्वकद्रव्येषु । तानि यथा—कटुकः, कालशाकं, कुष्माण्ड, कर्कटी, कर्कन्धुः, कर्कोटकः, कलिङ्गः, करमर्द्दः, करीरः, कतक, कशेरुः, काञ्जिकश्चेति रक्तपित्ते वर्ज्यम् । भा.म.र.पि.चि. ।

ककुङ्गिनी । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । नताफट्की । भा.म १भ । [राज ।

ककुञ्जलः (ला) । पुं,स्त्री । चातकपक्षिणि ।

ककुण(न)कः । पुं, क्लो । बालरोगविशेषे । See कुकूणकः ।

ककुत् (द्‌ः) । स्त्री, पुं, क्लो । वृषाङ्गे । षाँड़ेर झूँटि । प्राधान्ये । अम. । ध्वजे । मे । दर्व्वीकरसर्पभेदे । सु.कल्प.४अ. । See सर्पः ।

ककुद्मती । स्त्री । कटी । पाछा, नितम्ब । अम । त्रि । ककुद्विशिष्टे । [हृचे । हे च. ।

ककुद्मान् । पुं । ऋषभकवृषे । रा नि व.५ ।

ककुन्दरम् । क्लो । नितम्बगर्त्ताधिष्ठाने वैकल्यकरे पृष्ठवंशमर्म्मद्वये । मेरुदण्डोभयतः पार्श्वजघनबहिर्भागे ईषदधस्तस्य स्थानम् । तत्र स्पर्शाज्ञानमध.काये चेष्टोपघातश्च । सु.शा ६अ । ककुन्दरौ तु सर्व्वेषां स्यातां जघनकूपकौ । रा नि.व १८ । पु । अश्वविशेषे । गुणाः—"ककुन्दरः कटुस्तिक्तः ज्वरघ्नश्चाग्निजन्मतः । रक्तकफदाहानां तृषायाश्च विनाशन ।।" अस्यार्द्रमूलस्य मुखे धारितं मुखदौर्गन्ध्यम् । वै.निघ. । [भनिकं ।

ककुप् । स्त्री । चम्पकमालायां । प्रवेण्याम् । मे.

ककुभः । पुं । अर्जुनवृक्षे । प मु. । वृषे ।

ककुभत्वक् । स्त्री । अर्जुनवृक्षवल्कले । च द. । सि.यो यक्ष्म.चि ककुभादौ ।

ककुभशाखा । स्त्री । भार्य्याम् । रत्ना. । [च. ।

ककुभादनी । स्त्री । मलीनामकगन्धद्रव्ये । श.

ककूणकः । पुं, क्लो । शिशोर्नेत्रवर्त्मजरोगे । कटो । हि कोथुयाद । लक्षण यथा—"ककूणकः क्षीरदोषाक्षिशूलामचिवर्त्मनि । जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहुः । शिशुः कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षण । शक्तो नार्कप्रभा द्रष्टु न वर्त्मोन्मीलनक्षमः ॥ मा.बालरोगे नि । ककूणक क्षीरदोषाक्षिशूलामचिवर्त्मनि । जायते सहजं नेत्रं कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहुः... । भा.म ४भ. ।

ककूल(क)म् । क्लो, पुं । गोमयकदादिचूर्णसन्तापे । वा.टी.अरुण. । अपूपपचनार्थे मृन्मयपात्रे । "ककूलं मद्गुभिः कीर्णे स्वभ्रे ना तु तुषानलः । तेन च मृन्मयमुत्तानमपूपपचनपात्रं लक्ष्यते" । वा.टी. हेमा. ।

ककेरुकः । पुं । कृमिभेदे । See कृमिः ।

काकोलः (क) । पु, क्ली । (Possibly the fruit of cocculus indicus) काकोलीतिख्याते सुगन्धद्रव्यभेदे । काँकला । हिं शीतलचिनि । गुणा —"कक्कोल कटुकी हृद्य सुगन्धि कफवातजित ।" राज अनुलेपे । कटतिक्तो ष्म सुखजाड्यहर दीपन पाचन रुच्यच । रा नि व ११ । 'कक्कोल कोलक प्रोक्त तथा कोषफल स्मृतं । कक्कोलं लघु तीक्ष्णोष तिक्त हृद्य रुचिप्रद । आस्यदौर्गन्ध्यहृद्रोगकफवातामयाध्यहृत् ।' भा म । च.द यक्ष चि जवङ्गादौ, मात्रा ३ रति । गन्धद्व्या । च द.वा.व्या.एकादशशतिकप्रसारणीतैले ।

कक्खटः । त्रि । कठिने । पु । खटिकायाम् । थडीमाटी, फूलथडि । अम. ।

कक्खटपत्रकः । पु । (Corchorus olitorius) क्षुपविशेषे । पाट गाछ, (कोष्ठा । तच्छाकगुणा —मधुर दुर्जर गुरुपाकि च । राज शा व ।

कक्खटी । स्त्री । खटिकायाम् । थडि । त्रिका शेषव. ।

कागित्थः । पु । कपित्थके । भ.टी. ।

काङ्क. । पु । महाराजचूते । रा नि व ११ । चन्दने । पक्षिविशेषे । काँक पाखि, हाँड़गेला । गीकडिक । हारा । गुणा —वृष्यो वीर्यविवर्द्धन कफहर कडलथा भासक । चरि २२ष. ।

काङ्कट. (क.) । पु । कदरे । शदिर । हारा ।

काङ्कटेरी । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै निघ ।

काङ्कपम् । क्ली । हस्तभूषण । वै निघ ।

काङ्कतः । पु । वृक्षविशेषे । (शेयाकुल, वँइँचि । वै निघ.२भ.चतिसा.पथ्ये । क्ली । केशमार्जने । काँकुई । हला. । गुणा —धूलीजन्तुमलकण्डूशिरोरोगघ्नम् । "कङ्कती कान्तिजननी कण्डूघ्नी मूर्द्धरोगजित् । केशप्रसादनी केश्या रजोजन्तुमलापहा ।" राज ।

कङ्कति(ती)का । स्त्री । केशप्रसाधनार्थद्रव्ये । चिरुणि । काँकुई । अम । अतिबलायाम् । नागबलायां । (गोरक्षतण्डुलिका । भा पु.१म.गु व. ।

कङ्कत्रोटः (टि:) । पु । मत्स्यविशेषे । कैाकिला मछ । त्रिका. । हारा । जटा. । खड्गमत्स्ये । बनिणा माछ । श.र. ।

कङ्कदम् । क्ली । सुवर्णे । वै निघ ।

कङ्कपुरीपम् । क्ली । कङ्कविष्ठायां । इद ग्रहदारणम् । सु सू २६ष. ।

कङ्कभोजनः । पु । अर्जुनवृक्षे ।

कङ्कमुखः । पु, क्ली । सन्दंशे । साँडाशी । इच. । "शल्य प्रगृह्योद्धरते च यस्मात् यन्त्रेषु तत् कङ्कमुखं प्रधानम् ।" सु सू ७ष । [त्रि । कुक्षिते ।

कङ्करम् । क्ली । कच्चरे । तक्रविशेषे । हेच ।

कङ्करालः । पु । पिस्ता इति प्रसिद्धे वृक्षे । (पेस्ता गाछ । वै निघ. ।

कङ्करोलः । पु । (Alangium hexapetalum) निकोचकवृक्षे । आँकोड़ गाछ । श च. । लताविशेषे । काँकरोल ।

कङ्कलोद्यम् । क्ली । चिचोटकमूले । (चिँचूड़ा, चिकोडमूल । राज ।

कङ्कशत्रु. । पु । पृश्निपर्ण्याम् । श च. ।

कङ्कशायः । पु । कुक्कुरे । श.मा. ।

कङ्का । स्त्री । गोशीर्षचन्दने, पद्मगन्धे । "गोशीर्षचन्दनं कृष्णताम्रसुत्पलगन्धिकम् । कङ्का ' श मा ।

कङ्कालः । पु । शरीरास्थिनि । समुदितशरीरास्थिसङ्घाते तन्मांसरहिते । चटी भ ।

कङ्कालबीजम् । क्ली । गोशीर्षचन्दनबीजे । गो ग रत्न उ.ख केशरपाके । [कृष्ण ।

कङ्किरातम् । क्ली । कुरण्टके । दुकरंटि ।

कङ्कु. । पु । कङ्गुवृक्षे । हिङ्गपत्रीच ।

कङ्कुष्ठ(क)म् । क्ली । हिमवत्पादशिखरजे रेचकवस्तुविशेषे । मुखिम इति । र.मा.सं । पार्वतीयमृत्तिकाविशेषे । भेदगुणा —"कङ्कुष्ठं द्विधा प्रोक्त नालकमाण्डकमथ । कटुक कफघ्नं रेचक प्रणयलघ्नम् ।"रा.नि.व.१३। तथा 'हिमवत्पादशिखरे कङ्कुष्ठमुपजायते । तत्रैकं नालकाख्यं स्यादन्यद्रेणुकं स्मृतम् । पीतप्रभं गुरुस्निग्धं श्रेष्ठं कङ्कुष्ठमादिशत् । श्यामं पीतं लघु त्यक्तसत्त्वं तदाश्चर्यं ।" शोधन शङ्खवद् ज्ञेयम् भा पु १म ।

कङ्केरः । पु । काकविशेषे । वक्रमविलि [illegible]

कङ्केलः (लिः) (ल्लिः) । पु । अशोकवृक्षे । रा नि.व.१० । त्रिका. ।

कङ्केल । पु । वास्तूकशाके । श मा ।

कङ्केलि । पु । अशोकवृक्षे । हे च ।

कङ्कोल(क)म् । क्ली । स्वनामख्यातसुगन्धफल द्रव्ये । शीतलचिनीति लोके । भा । गुणा — कटुतिक्तोष्ण मुखजाड्यहरं दीपनं पाचनं रुच्यं कफ वातघ्नं । रा नि व १२ । लघु तीक्ष्णं हृद्यं हृद्रोगान्धताहरञ्च । भा पू १भ । "कङ्कोलकफल प्रक्षा" । अभावे जातीपुष्पं, तदभावे लवङ्गम् । भा म ४भ कर्पूरो चि सामान्याञ्जने । "शुण्ठीकङ्कोलकास्य "

कङ्कोलकी (तिका) । स्त्री । कङ्कोलवृक्षे । कङ्कवी कङ्कोलीति पश्चिमदेशे । गुणा —"तिक्त कङ्कोलकी ग्राहिण्युष्णा रुचिकरी मता । मलाव ष्टम्भकरणी पित्तला चाग्निदीपनी । कफ प्रमेह कुष्ठञ्च जन्तूंश्चैव विनाशयेत् ॥ वै.निघ ।

कङ्कः (र्क) । पु । क्रौञ्चि । हे च ।

कङ्गु । पु, स्त्री । (Panicum Italicum.) प्रियङ्गुपरनामधेये तृणधान्यविशेषे । काङ्नि धान वा काना । तैं फ्लिकधयुचेट्टु, कोद्रलु । प.मु । श्वेतपीतकृष्णरक्तभेदाश्चतुर्धा । भग्नसन्धानी बृंहणी गुरुश्च । वा.गौ हे धान्यव । धातुशोषघ्नी पित्त श्लेष्मघ्नी रूक्षा वातवर्द्धिका पुष्टिकरी गुरु भग्नसन्धानकरी च । राज. । मधुर रूक्ष कषाय स्वादु शीतल वातकृत्पित्तदाहघ्न रूक्ष भग्नसन्धानकृच्च । रा नि व १६ । "कङ्गुधान्यं धातुवृद्धिकरं वातकर गुरु । अस्थिसन्धानकृद्भग्नसन्धानाय हितावहम् । कफघ्नं गुणाधिक्यं पीतं मुनिभिरीरितम् ॥" वै निघ ।

कङ्गुका । स्त्री । कङ्गौ । प्रियङ्गौ । रत्ना ।

कङ्गुणिका (णी) । स्त्री । महाज्योतिष्मती लतायां । रा नि.व ३। कङ्गुनामतृणधान्ये । दा मिनो धान । रा नि व.१६ ।

कङ्गुपत्र. (त्रा) । पु, स्त्री । पश्चिमनामक तृणविशेषे । रा नि व ८ । [नि.व १६ ।

कङ्गुनी । स्त्री । प्रियङ्गौ । कङ्गुधान्ये । रा

कङ्गुनीका । स्त्री । कङ्गुधान्ये । चक्र ।

कङ्गुल. । पु । करे । त्रि.।

कङ्गू. । स्त्री । कङ्गुधान्ये । च टी ।

कच. । पुं । बालके । वोला । भा म १भ तैन्द्रि क ज्व चि । "मरिचकचपचन्दनाघचारुका ।" रा. नि व १८ । केशे । अम । शुष्कव्रणे । मे चद्विके । वस्त्रे । जटा ।

कचङ्गल । पु । समुद्रे । त्रिका ।

कचटम् । क्ली । कचटशाके । भा पू १भ । तृणे । पत्रे । छया ।

कचदग्धिका । स्त्री । अलाब्वाम् । लाउ ।

कचद्रावी । पु । अम्लवेतसे । प सु ।

कचपक्ष । पुं । केशसमूहे । अम ।

कचमाल. । पु । धूमे । हारा ।

कचरिपुफला । स्त्री । महाशमीवृक्षे । वड शाँइ गाछ । रा नि व ८ ।

कचा । स्त्री । हस्तिन्याम् । मे चद्विक ।

कचाकु. । पु । विलेशये । सर्पे । मे कत्रिक ।

कचाटुर । पु । पक्षिविशेषे । डह्क । दात्यूहपक्षिणि । त्रिका । [व १० ।

कचामोदम् । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । रा नि.

कची । स्त्री । कुचाग्रिवीजे । रस र बाल चि ।

कचु । स्त्री । An esculent root, (Arum colocasia and other kinds) स्वनामख्यातकन्दे । कचु गाछ ।

कचूरकम् । क्ली । कर्चूरे । कचू । वै निघ १भ अर्श चि पिपीलिकातैले ।

कचेरुक । पु । कसेरौ । केशुर । रत्ना ।

कचोरः । पुं । कर्चूरे । वे निघ २भ अर्श चि म ल्लातकहरीतकी । [प्रो । मधि १५प ।

कचोरा । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । मा पित्त

कच्चटम् । क्ली । जलपिप्पल्याम् । काँचड़ा ।

कच्चरम् । क्ली । तक्रे । मे रत्रिक । त्रि मलिने ।

कच्चूरः । पुं । कचुनामककन्दशाके । कचुगाछ ।

कच्छोरम् । क्ली । मद्याम् । प सु ।

कच्छी । स्त्री । कच्छवृक्षे ।

कच्छ (क) । पुं । अनूपदेशे । काछाड । See अनूप । तुन्नवृक्षे । तुन गाछ । मि.वदि

र्ग। नन्दीवृक्षे। परिधानाञ्चले। কাচা। इति च। जलप्रान्ते। अम।

कच्छकाण्डनः। पु। अश्वत्थभेदे। गय अश्वत्थ। [কাছা, কোঁচা। अमरः।

कच्छ(च्छा,च्छी)टिका। स्त्री। कच्छे।

कच्छपः। पु। स्वनामख्यातजन्तुविशेषे। কাছিম, কচ্ছপ, কাঠা, বারকোল। स कासव। एतन्मांसगुणा —वातहर शुक्रद चक्षुष्य बल्य मेधास्मृतिकर पथ्य शोषघ्नञ्च। तच्चर्म पित्तहर। तत्पाद कफघ्न। तदण्ड स्वादु वाजीकरञ्च। राजनि व १९। "कच्छपी मधुर स्वादु शुक्रवृद्धिकरी मता। वातश्लेष्मप्रजननी बृंहणी रुच एव च।" अत्रि २२अ। नन्दीवृक्षे। তুঁদ গাছ। रा नि.व.१२। मदिरायन्त्रे। श च। श्लेष्मजन्य तालुरोगविशेषे। तत्र कूर्म्मवदुन्नतोऽवेदन नातिशोथोऽतिशीघ्र जायते। "कूर्म्मोत्सन्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा रोगो ज्ञेय कच्छप श्लेष्मल स्यात्।" भा म ख.४भ मुखरो.चि.।

कच्छपयन्त्रम्। क्ली। औषधपाकयन्त्रविशेषे। लक्षण—"जलपूर्णपात्रमध्ये दत्त्वा खर्परन्तु विस्तीर्णं। तदुपरि रसविह्नि स्थाप्य मृतो मृद कुण्डम्। लघुलौहकटोरिकया कृतपटुमत्सम्भिलिप्तमास्थाय। देया तदुपरि सिकता चैकाङ्गुलिपरिमाणापि। तत्खर्परे पूर्ये चाङ्गारकवनोपलैर्नोपचितम्।" अत्रि। "जलपूर्णपात्रमध्ये कृत्वा पुटकर्परं सुविस्तीर्णं। तदुपरि विड़मध्यगत मृत स्थाप्य कोष्ठ्या॥ लघुलौहकटोरिकया कृतपटुमत्सन्धिमाच्छाद्य। पूर्णान्तपुटखर्परमध्ये चाङ्गारै. खदिरकाष्ठभवै। स्वेदनतो मर्द्दनत कच्छपयन्त्रस्थितो रसो जयति।" इदमेव कच्छपयन्त्र चाकण्ठभूमिवेष्टित जलपूर्णनिकामुखस्थितशरावे दत्त्वा रसमन्येन प्रकोष्ठंदनेन सर्व्वमाच्छाद्य उपरि सिकताभिरङ्गुलिमानेनाच्छाद्य भूमिभागे कुक्कुटपुटादधः कच्छपयन्त्रोऽयमीरित।

कच्छपि। पुं। क्षुद्ररोगे। तालुरोगे।

कच्छपिका। स्त्री। विषमुष्टौ। महानिम्बे। रा.नि व ४। कृष्णनिर्गुण्डाम्। वै.निघ। वातश्लेष्मकफोत्पिटकानामक्षुद्ररोगविशेषे। "ग्रथिता पञ्च वा षड़् वा दारुणा कच्छपोन्नता। कफानिलाभ्यां पिडका ज्ञेया कच्छपिका बुधै।" इति निदा.। [पिकायाम्। মাদিকাছিম। अम।

कच्छपी। स्त्री। क्षुद्ररोगे। मे पत्रिक। कच्छ-

कच्छपोलिः (का)। स्त्री। जलवेतसे। वै. निघ।

कच्छरुहा। स्त्री। दूर्व्वायाम्। जटा। नागरमुस्तायां। "नागरोत्थाकच्छरुहा।" रा नि व १२।

कच्छा। स्त्री। भद्रमुस्तायाम्। श्वेतदूर्व्वायाम्। चीरि(ड़ि)कायां। ঝিঁঝিঁ পোকা। वाराहीकन्दे। मेदिनिक। [दूर्व्वा। रा नि व ८।

कच्छान्तरुहा। स्त्री। श्वेतदूर्व्वायाम्। শ্বেত

कच्छारुहा। स्त्री। स्वर्णकेतक्याम्। वै निघ।

कच्छालङ्कारकः। पु। कामठ्ये।

कच्छुः (च्छू)। स्त्री। खर्जूरोगे। চুলকানা। तल्लक्षण—"सूक्ष्मा बह्व्य पिड़का स्राववत्यामित्युक्ता कण्डूमत्य सदाहा। सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्यो कच्छुरुग्रास्फिचोश्च।" मा नि। [पाकलघुपे। रा नि व ६।

कच्छु(च्छू)घ्ना (घ्नी)। स्त्री। पटोले। बृ

कच्छु(च्छू)मती। स्त्री। शूकशिम्ब्याम्। श.च।

कच्छु(च्छू)रः। त्रि। कच्छूरोगयुक्ते। খোস পোঁচড়াওয়ালা রোগী। पुश्चली। मेदिनिक।

कच्छु(च्छू)रा। स्त्री। कपिकच्छ्वां। दुरालभायां। रा नि व ४। रक्तदुरालभायां। क्षुद्रगुड़ूचिविशेष। कर्पूरगन्ध्याम्। मासहरिद्रायाम्। महासमङ्गायाम्।

कच्छुरालः। पुं। शिग्रुवृक्षे।

कच्छुरी। स्त्री। धातक्याम्। धाईफूल।

कच्छेटः। पु। कच्छपे। रा नि व १९। स्त्री। भद्रमुस्तायाम्।

कच्छोत्था। स्त्री। मुस्तायां। रा नि व ६।

कच्छोरम्। क्ली। शट्याम्। शठी।

कजम्। क्ली। कमले। अमृते। मेदिनिः।

कज्जलम्। क्ली। सौवीराञ्जने। कज्जले। काजल। इति च। त्रिका शि दी.कामदा.दि। पुं। कज्जल्याम्। अत्रि.।

কজ্জলা (লি:) (লিকা) (লী) । স্ত্রী । মীনবিশেষে । Sulphuret of mercury (Aethiop's mineral.) মর্দ্দিতরসগন্ধকে ক জ্জলীতি লোকে । শ র. । "এষা কজ্জলিকাখ্যাতা হৃদ্যা বীর্য্যবর্দ্ধনী । নানানুপানযোগেন সর্ব্বব্যাধিবিনাশিনী ॥" বৈ নিঘ.২ভ । "জপাপত্ররসেনাথ মর্দ্দমানরসেন চ । রসং সংশোধয়েত্তেন তস্মাৎ শোধয়েচ্ছলিং ॥ ভৃঙ্গরাজরসে. পিষ্টা শোধয়েদর্করশ্মিভি । সমধা বা দ্বিধা বাপি যথাচূর্ণঞ্চ কারয়েৎ । চূর্ণশিলা সমং তৈল রসেন সহ মর্দ্দয়েৎ । নষ্টসূত য দা চূর্ণং ভবেৎকজ্জলসন্নিভম্॥" ভা.ম.১ভ. । "শুদ্ধসূত গন্ধকঞ্চ সম সম্মর্দ্দয়েদ্দিনং । নিশ্চন্দ্র ক জ্জলীভূত ততো যোগেষু যোজয়েৎ ॥ পৃথগ্যোগেষু য যোক্তী সমৌ পারদগন্ধকৌ । তত্র ভাগদ্বয় যোজ্য কজ্জলস্যেতি নিশ্চয়ঃ॥ যাবান্ স্যাদধিক সূতাৎ তাবত্ত গন্ধকং পুনঃ । ক্ষিপেদ্যোগে বিধানজ্ঞো নাত্র কার্য্যা বিচারণা ॥ যত্র সূতোঽধিকো যোগে গন্ধপা দাধকো ভবেৎ । তত্র তন্মানতঃ কুর্য্যাদ্রাদাবেব হি কজ্জলং ॥" স্বপি ।

কচ্চট: (ড়:) । পুং, স্ত্রী । গজপিপ্পল্যাম্ । বৈ নিঘ. । জলতণ্ডুলীয়াপরনাম স্বনামখ্যাতশাকে । কাঁচড়া দাম । র.মা । হি চবড়াইমেদ । কালীটিবাশাকে । চ দ.,সি যো.কচ্চটাদি. । ক্ষীরশাকভেদে । ভা ম.১ভ স্ব.সা চি । গুণা:— ধারকল হিমত্ব পিত্তকফনাশিত্ব লঘুত্বঞ্চ । রাজ । খাদ্যত্বং তিক্তত্ব । ভা পূ ১ভ শা ব । কচড়ী হি কচ্চটভেদে । [পাত', রস.র.গ্রহণীকবাটরসে ।

কচ্চটপত্রকম্ । ক্লী । কচ্চটচ্ছদে । কাঁচড়া

কচ্চটপল্লব: । পু । কচ্চটে । সি.যো.গ্রহ.বি. জম্বাদিঃ ।

কচ্চটাদি: । পুং । অতিসারে কষায়বিশেষে । অত্র কচ্চটাদীনাং পত্র গ্রাহ্যম্ । "কচ্চটদাড়িম জম্বুশৃঙ্গাটকপত্রহ্রীবেরং । জলধরনাগরসহিত গ ঙ্গামপি বেগিনীং রুন্ধ্যাৎ ॥" চ.দ অ.সা. । কাঁ চড়া পাতা, দাড়িমপাতা, জামপাতা, শি ঙেড়া পাতা, বালা, মুতা, শুঁট, প্রত্যেকে ২৩ ব. জল /।০ শ. শে. ⁄৴০ আদ পোয়া ।

কচ্চটাবলেহ: । পুং । গ্রহণ্যধিকারে—অত্র কচ্চটস্য (কাঁচড়াদাম) ১ প্র. তালমূল্যা: ১ প্র জলং ১৬ প্র. শে ৪ প্র , ক্কাথে শর্করা ১ প্র পকা পাদশিষ্টে তত্র বরাহক্রান্তাধাতকীপাঠা বিল্বপেশীপিপ্পলী ভল্লাপচাতিবিষা যবক্ষার সৌবর্চ্চলরসাঞ্জনমোচরসানা প্রত্যেক চূর্ণং কর্ষমিত দত্ত্বা পাকশেষং কুর্য্যাৎ । শীতে মধুন. কুড়বার্দ্ধং দেয়ম্ । চ.দ । সা.কৌ. । কাঁচড়া ১ শ. তালমূলী ১ শ. জল ১৬ শ শে. ৪ শ চিনি ১ শ. পাক করত পাদশেষ হইলে তাহাতে বরাক্রান্তা, ধাইফুল, আকনাদি মূল, বেলশুঁটা, পিপুল, সিদ্ধি, আতইচ, যবক্ষার, সচল লবণ, রসাঞ্জন এবং মোচরস প্রত্যেকে চূর্ণ ২ তোলা দিয়া পাক শেষ করিবে। শীতল হইলে মধু ১ পোয়া দিবে ।

কচ্চন: । পুং । কাঞ্চনবৃক্ষে । বৈ.নিঘ ।

কচ্চিকা । স্ত্রী বেণুশাখায়া । কঞ্চি । শ.চ । ক্ষুদ্রস্ফোটে । রা.নি.ব.২০ ।

কচ্চু: (কা:) । পু। সর্পত্বচি । সাপের খোলশ । হৈ চ.। কুটে । চোলকে । কাঁচুলি । ঔষধবিশেষে । মে কর্ব্বিকং ।

কচ্চুকশাকা: । পু' । শাকবিশেষে । গুণা:— "কচুকীশাকঞ্চমলু বাতলা গ্রাহিণী মতা । ঘ-ল্পকারী কফপিত্তানাং নাশিনী পরিকীর্ত্তিতা ॥" বৈ নিঘ । [বৈ.নিঘ: ।

কচ্চুকা । স্ত্রী । অশ্বগন্ধায়াম্ । কচুকশাকে ।

কচ্চুকাল: । পু' । সর্পে । কালসর্পে । কেউটে সাপ । শ.চ ।

কচ্চুকি: । পু' । যবে । রা নি.ব ১৫ ।

কচ্চুকী । পু' । চণকবৃক্ষে । সর্পে । যবে । রা. নি.ব.১৫ । স্ত্রীকঞ্চুকে । মে নবতুর্দ্ধাং । তদ্নামক দৌবারিকধীটকে । লক্ষণ যথা—"সমে বচ্চুপি বাদীষ অংশদেশে তথৈব চ । অন্বয়ার্থো ভবেত্তাত্তী কচুকী স প্রকীর্ত্তিত ॥" জ.দ শ্ব.। স্ত্রী । ক্ষীরীবৃক্ষে । র.মা । কোঁচড়া । র সা.সং । তত্ ক্ষীরসাগর । ক্ষীরকচুকীতি রস র.বহ্নিমান্দ্যকে, মহাভল্লাতকগুড়ে । শরপুঙ্খায়াম্ । কচুকশাকে । ঔষধিবিশেষে । মে. । [ভাষা । হৈ.চ.নানা. ।

কচ্চুলিকা । স্ত্রী । অঙ্গরক্ষিণ্যাম্ কাঁচুলীতি

কঞ্জ. । পু' । কেশে । মে জন্দিক । ক্লী । অমৃতে ।

१-पर्णे । वै.निघ. । [काञ्चना । श प. ।
-काञ्चकः । पुं । पक्षिविशेषे । मयना पाखि,
काञ्जनः (लः) । पु । कञ्जकपक्षिणि । श च ।
कञ्जमूलम् । क्ली । कमलकन्दे । वै.निघ ।
कञ्जयोनिः । पु । शालूके । कञ्जस्य पद्मस्य योनिरुत्पत्ति । श च. ।
कञ्जरः । पु । गजे । केशे । स्त्री । धातक्याम् । पाटलायाम् । उदरे । मे.रत्रिक । [हे च. ।
कञ्जलिका । स्त्री । कञ्जरचिणा । काँचुली ।
कञ्जारः । पु । जठरे । गजे । मे रत्रिक ।
कञ्जिकम् । क्ली । काञ्जिके । श टी भ ।
कञ्जिका । स्त्री । भार्ग्या । बामुनहाटी । श र ।
कटः । पु । करिगण्डस्थले । किलिञ्जके । गाढ़ त्र, दरमा, मरायेर बड । मे टद्विक । तृणे । धरणि । कटिप्रदेशे । शवे । नले । समये । हे च । क्ली । अश्वचालनाय रचितभूमौ । ज द ७म ।
कटक. । पु, क्ली । सामुद्रलवणे । कड़कच । रत्ना. । पारिहार्य्ये । हारा. । हस्तिदन्तमण्डने । मे कचिक ।
कटकी । पु । गजे । श.र । [त्रिका ।
कटकोलः । पु । निष्ठीवनपात्रे । पिक्दानि ।
कटखदिरः । पु । काके । शृगाले । मे ।
कटखादकः । पु । काचकलशे । काचकलसी । बलिपुष्टे । जम्बुके । শেয়াল । मे कपञ्चक ।
कटङ्कटः । पु । अग्नौ । दारुहरिद्रायां । भैष सु री बृहत्खदिरवटी । [गाछ । द्रव्याभि ।
कटङ्कटा । स्त्री । आम्रुकवृक्षे । आचफूलेर
कटङ्कटी । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । वै निघ. ।
कटङ्कटेरी । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । प मु । हरिद्रायाम् । त्रिका. ।
कटपञ्चकम् । क्ली । अश्वचालनाय पञ्चविधभूमिषु । एका मण्डलाकारा, द्वितीया चतुरस्रा, तृतीया गोमूत्रा, चतुर्थी अर्द्धचन्द्रा, पञ्चमी नागपाशा चेति । तदुक्तं नकुलेन । "धनुरष्टादश यौज्यं वाजिनां मण्डलं क्रमात् । सर्द्धौचस्त्रञ्च यावद्यावत्स्कटकपञ्चकम् । तदर्द्धं मण्डली योज्या गोमूत्रा तदनन्तरम् । कालुवर्त्मसु वर्त्मा च गोमूत्रा सर्वकर्म्मसु । युज्यमाना न दृश्यन्ते प्रायशो हि विचक्षणै ।" ज द.७म ।
कटप्रोथः । पुं । स्फिचि । कट्याम् । श ति. ।
कटभङ्ग. । पुं । हस्तेन शस्यच्छेदे । हारा । हाते शस्य तोला । मुण्डा । त्रिका. ।
कटभिः (भी) । स्त्री । कण्टकशिरीषे । वृक्षविशेष । रत्ना. लताशिरीषे । শ্বেত অপরাজিতা । प मु । लघुज्योतिष्मतीलतायाम् । नाफट्की । रा नि व ३,२१ । वै निघ २म उम्म. चि निम्नादिष्वते । सुपर्ण्यां । तालमूली । रा नि. व २३ । अपराजितायाम् । अप चि.स्मृतिसागररसे । किणिहीत्यपरनामधेयवृक्षविशेषे । सा द्विविधा कृष्णश्वेतभेदेन । तयो श्वेता पुन महाक्षुद्रभेदेन द्विविधा । कृष्णाया गुणा – कटूष्णा गुल्मघ्नी विषाध्मानशूलघ्नी वातकफाजीर्णहरी च । श्वेता तत अधिकगुणयुक्ता । रा.नि.व ८ । "कटभी कटुका चोष्णा तुवरा तिक्तका मता । नाडीव्रण रक्तदर्ज प्रमेहञ्च विषं क्रमीन् । श्वेतकुष्ठ कफञ्चैव त्रिदोषञ्च व्रणन्तथा । शिरोरोगमजीर्णञ्च नाशयेदिति कीर्त्तिता । फलञ्चास्या धातुवृद्धिकर कफवर्द्धकम् । "निर्गमोऽस्या गुरुर्वृष्यो बल्यो वातविनाशन ।" इति महाश्वेतकटभी तत्फलनिर्यासगुणा । 'क्षुद्रा च कटभी चोष्णा कटुका कुष्ठहा मता । कफहा रक्तदोषघ्नी मेदोरोगहरा परा । नाडीव्रणं विषं मेह क्रमींश्चैव विनाशयेत् । कटभीवत्फलगुणा ज्ञेया ।" क्षुद्रकटभीगुणा । वै निघ । [चि ।
कटभीवल्क । स्त्री । कटभीवल्कले ज.द उम्म
कटमालिनी । स्त्री । मदिरायाम् । श च ।
कटम्ब(म्भ)रा (टुम्भरा) । स्त्री । कट्की । मे । र.मा भा.पु १म गु व । "कटम्भरा महाली च । सियी उम्म.चि.श्रीकण्ठ । "कटम्भरा त्रयिकाली ।" गन्धप्रसारण्याम् । गञ्जभादुलि । दन्तीवृक्षे । गोधायां वध्वा । हारा. । श्योनाकवृक्षे । भा पु १म.भगे । करिण्याम् । कलम्बिकायां । शूल्यायां । पुनर्णवायां । मे.रचतुष्क । रास्नायां । श्म. । महाबलायाम् । रा.नि.व ४ ।
कटम्भरः । पुं । श्योनाकवृक्षे । रा.नि.व.८ । कटभीवृक्षे । वै.निघ. ।

कटशर्करा । स्त्री । गाङ्गेरुलतायाम् । नटी । इति गौडे । हारा. । औषधिविशेषे ।

कटसारिका स्त्री । झिण्टीसामान्ये । झाँटी । इ कटश्रेया । भा.पू.१भ. ।

कटाकुः । पु । पक्षिविशेषे । उणा. ।

कटायनम् । क्ली । वीरणे । বেণা । श च. ।

कटाहः । पु । कूर्म्मकर्परे । मे.हत्रिक । जायमानविषाणाग्रभागे महिषशिशौ । हारा. । तैल पाकपात्रे । कड़ा । श च । सूपे । त्रिका ।

कटाहकः । पुं । मातुलुङ्गादिरथ्यलरक्षान्तव ज्ञाने । आर्ति । चवि.सू.१७अ. । [रा.नि.व.१० ।

कटाह्वयम् । क्ली । पद्मकन्दे । পদ্মের গেঁড়ে ।

कटाक्षः । अपाङ्गदृष्टौ । अम. । अवस्य गण्ड कर्णयोरन्तरभागे । ज.द.२भ. ।

कटिः । पु, स्त्री । श्रोण्याम् । কাঁকাল । रा. नि व.१८ । कलत्रे । कायायाम् । कटीरे । है.च. ।

कटितटम् । क्ली । नितम्बे ।

कटित्रम् । क्ली । रसनायाम् । मे रत्रिकं ।

कटिदेशः । पु । कट्याम् । কাঁকাল ।

कटि(टी)प्रोथः । पुं । स्फिचि । रा.नि.व. १८ । कटिदेशस्थमांसपिण्डे । পোঁদের পেলো । अम । [मा. ।

कटिरोहकः । पु । करिपश्चाद्भागारोहके । श.

कटिल्लम् । क्ली । कारवेल्लफले । भा पू १भ. ।

कटिल्लकः । पु । कारवेल्लके । करला । प.मु. । रक्तपुनर्नवायाम् । मे.कचतुष्कं । [हला. ।

कटिशीर्षकः । पुं । कटिदेशे । কাঁকাল ।

कटिशूलः । पुं । कटिदेशस्थे शूलरोगे । कूमड़ी इति भाषा । [নরের ঘুঁঘুর । हारा. ।

कटिशृङ्खला । स्त्री । कटिकिङ्किण्याम् । কো-

कटी (इन्) । पुं । हस्तिनि । खदिरद्रवे । रा.नि.व.८ । स्त्री । योषित्फलके । কাঁকাল । अम. । पिप्पल्याम् । मे टद्विकं । स्फिक्प्रदेशे । रत्ना. ।

कटीकतरुणम् । क्ली । नितम्बमर्मसन्निमर्मणि । तल्लक्षण पृष्ठवंशोभयत. जघनपार्श्वबहिर्भागे ईषन्नीचे । पृष्ठवंशोभयत प्रतिश्रोणीकाण्डं अस्थिनी । अम. । सु शा.६अ. ।

कटीकपालम् । क्ली । कटीफलके । विज.र ।

कटीग्रहः । पुं । कटीगतवातरोगे । কোমরের বাত । लक्षणं—"वायुः कट्याश्रित सक्थ्नः सामो वा जनयेद्ग्रहम् । कटिग्रह. स एवोक्त पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् ॥" भा म १भ. ।

कटीरः । पु, क्ली । जघनस्थले । जटा. । कटिदेशे । কাঁকাল । है च । कटिपार्श्वे । भ.टी. ।

कटीरकः । नितम्बस्थले । रा.नि.व.१८ ।

कटुः । स्त्री । लतायाम् । राजिकायाम् । मे टद्विक । कटुकाम् । कट्की । रा.नि.व.६ । कटुवल्ल्यां । লতাবিশেষ । रा.नि व.३ । प्रियङ्गुवृक्षे । है.च । पु । कटुपटोले । তিতপলতা । वै.निघं. २भ उन्मा.चि. । चम्पकवृक्षे । अर्कवृक्षे । श च. । अलजलजविशेषे । कनकविषे । ছাতাবিষ । श र. । कुटन्नटे । राजसर्षपे । हारा. । चोमकर्पूरे । रा नि.व.१२ । वायुग्निगुणभूयिष्ठे षड्रसान्यतमरसे । झालरस । म तिखट् । मु मरिचादौ व्यक्त. । रा नि.व.२० । तस्य लक्षणं —"यो जिह्वाग्र बाधते उद्वेगं जनयति शिरो गृह्णीते नासिकाश्च स्रावयति स कटुक ।" सु सू.४२अ । अपि च "संवेजयेद्यो रसनां निपाते तुदतीव च । विदहन्मुखनासाक्षि संस्रावं स कटुः स्मृत ॥" चर. गुणा.—उष्णलघुरूक्ष मुखशोधन प्राणाग्निविरेचन क्रिमिघ्नश्च । तद्विपाकोऽपि कटुः, तद्विपाकगुणाश्च वातला कफपित्तघ्ना वायुग्निगुणभूयिष्ठाश्च । सु.सू ४२अ । कफकण्ठदोषशोफमन्दानिलविवरी गघ्न । अतिसेवितश्चेत् चयवीर्यबलक्षयश्च करोति । रा.नि.व २० । कटुरसस्य तीक्ष्णस्य विप्रदो वातपित्तकृत् श्लेष्मकृद्गुरुरप्रियं क्रिमिकण्डूविषापहः । रूक्षसन्दहनश्चापि मेदःस्थौल्यापकर्षण । अयुदो नासिकाश्याविनिद्रायोदेशको मत. । दीपन. पाचनो रूक्ष: नासिकाशोषणो भ्रमम् । क्लेदमेदोवसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषण इति मतान्तरम् । स्रोतांसि ... शान्तिदाहसुखतालोष्ठशोषकृत्..." भा.म.१भ. । त्रि । कटुनि, तिक्तरसे । रत्ना. । सुगन्धे । मे । दुर्गन्धे । तीक्ष्णे । भ टी स्वा. ।

कटुकः । पुं । सप्तामकरसपाके । सु.सू.४०अ. ।

कटुरसे। कटुपटोले। वै निघ २भ ज्व चि.कटुफलादौ। सुगन्धतृणे। श र। कटजतृणे घर्मतृणे। श च। आर्द्रके। राजसर्षपे। हारा.। लशुने। मे। क्ली। त्रिकटौ। मे कत्तिके। मरिचे। रा नि व ६। भा म १भ काण्डकुब्ज म ज्व चि.। "कटुकटफलाम्भोधरै।" कटुका। च.द कफज्व चि। "कटुकं चित्रक निम्बम्।"

कटुकारटक.। शाल्मलीवृक्षे। रा.नि.व ८।

कटुकत्रयम्। क्ली। त्रिकटौ। च द ज्व.चि कवलधारणे। "सैन्धव कटुकत्रयम्।"

कटुकन्दः। पुं। शिग्रुवृक्षे। सजिना गाछ। आर्द्रके। आदा। लशुने। मे दचतुष्क। क्ली। मूलके। मूला। प सु.।

कटुकन्दरी। स्त्री। गोविन्दीति कोङ्कणे प्रसिद्धा। प्रा वार्धची। गुणा —"कटुकन्दरिका चोष्णा तिक्ता वातकफापहा। विसूच्यादीन्नाशयति।" वै निघ.।

कटुकफलम्। क्ली। कक्कोलके। कक्कोल। रा नि व १२। वै निघ २भ.वा.व्या। महाराह्नादौ।

कटुकरस.। पु। षड्रसान्यतमरसविशेषे। झालरस। See कटु।

कटुकरोहिणी। स्त्री। कटुकायाम्। कटकी। वा.चि १४। पटोलादौ। "घन कटुकरोहिणी।" च द ज्व चि मुस्ताद्यगणे। "बलाकटुकरोहिणी।"

कटुकवर्ग.। पु। कटुकद्रव्यसमूहे। यथा— शिग्रुमधुशिग्रुमूलकलशुनसुमुखसितशिफकुष्ठदेवदारुहरेणुकावल्गुजफलचण्डागुग्गुलुमुस्तलाङ्गलिकाशुकनासापीलुप्रभृतीनि पिप्पल्यादिगण सालसारादिगण सुरसादिगणश्चेति। সজিনা, ব্রক্তসজিনা, মূলা, রশুন, শ্বেততুলসী, সোবা কুড, দেবদারু, বেণুক, সোমরাজীবীজ, শঙ্খপুষ্পী, গুগ্‌গুল, মুতা, বিষলাঙ্গুলিয়া, শ্যোণাপাত এবং পীলু প্রভৃতিকে পিপ্পল্যাদি (পিপুল, পিপুলমূল, চই, চিত্রকমূল, শুঁট, মরিচ, গজপিপ্পলী, রেণুক, এলা, যমানী, ইন্দ্রযব, আকনাদি, জীরক, সর্ষপ, ঘোড়ানিম, মদনফল, হিঙ্গু, বামুনহাটী, মূর্গামূল আতইচ, ব১, বিড়ঙ্গ এবং কট্‌কী), সুরসাদি (তুলসী, শ্বেত তুলসী, গন্ধপলাশ, বাবুইতুলসী, গন্ধতৃণ, মহাগন্ধতৃণ, রাইসরিষা, বনবাবুই, কালকাসুন্দে, হেঁচতা, বনতুলসী বিড়ঙ্গ, কট্‌ফল, শ্বেতনিসিন্দা, নীলনিসিন্দা, কুকুরশোঁকা, ইন্দুরকাণী পানা, বামুনহাটী, কেউয়াবুঁটী, গুড়কাউলী, ঘোড়ানিম) ও শালসারাদিগণকে (শাল, পিয়াশাল, খদির, শ্বেতখদির, বিট্‌খদির, গুবাবি, ভূর্জপত্র, মেষশৃঙ্গী, তিন্দুক, চন্দন, রক্তচন্দন, শিশু শিরীষ, বক, ধব, অর্জুন, তাল, শেগুন, করঞ্জ, নাটাকরঞ্জ কৃষ্ণাগুরু, অগুরু, লতাশাল) কটুকবর্গ কহে। সু সূ ৪২শ।

कटुकवल्ली। स्त्री। कट्वीनामलताविशेषे। कटुकी। तैरिमद्दु। गुणा —कटु शीता कफश्वासघ्नी नानाज्वरहरा रुच्या राजयक्ष्मघ्नी। रा नि व ३

कटुकशर्करा। स्त्री। पित्तश्लेष्मज्वरे कटुरोहिणीशर्करायोगे। अत्र प्रत्येक तोलकमितं। वैद्यसारके कृ टी। चक्रस्तु कटुरोहिण्या ११ मा सितायाश्च ४ मा।

कटुकस्नेहः। पु। सर्षपवृक्षे। वै.निघ.।

कटुका(की)। स्त्री। (Picrorrhiza kur 108) कटुकायाम्। कट्वी। हि कुटकी। तै नलकीलकर। केदारकटुकीति दाक्षिणात्य प्रसिद्धा। रा नि व ६। "कटुकासुखवारिणा।" च द पित्तश्लेष्मज्व चि। "सिता कटुकया युक्ता पीता चोष्णेन वारिणा।" आयुर्वेदसारे। गुणा —सारकरूक्षकफघ्नी। राज। तिक्तातिकटु शीता पित्तरक्तदाहमलासारोचकघ्नी च। वा। श्वासज्वरभेदनी (अर्थात्) बद्धमलद्वा मलविच्छिर्त मलादिक भिन्नाध पातनाश। चक्र.द। कटु तिक्ता रूक्षा शीता लघु भेदका दीपनी हृदयग्राही कफपित्तज्वरप्रमेहश्वासकासरक्तदाहकुष्ठकृमिघ्नी च। भा पू १भ ह व। कटुतुम्ब्याम्। ভিংলাড। हृद्रचुत्वचे। रा नि व.२४। पीतरोहिण्यां। नरपाषाण इति लोके। रत्ना। खताकस्तूर्याम्। च द वा.व्या.चि।

कटुकाख्या। स्त्री। कटुकायाम्। सु.।

कटुकाद्यलौहम्। क्ली। औषधविशेषे।

पाठ —"कटुकं चूषणं दन्ती विडङ्गं त्रिफला तथा। चित्रको देवदारुश्च त्रिवृदारणपिप्पली। चूर्णानि तानि तुल्यानि द्विगुणं स्यादयोरजः। क्षीरेण तु प्रमेतच्च श्रेष्ठ श्वयथुनाशनं ॥ भैष रस.र शोथ.चि.। त्रिकटु, कट्की, दन्तीमूल, विडङ्ग, त्रिफला, चितावमूल देवदारु, तेउडीमूल, गजपिपूल समान भाग। सर्व्वद्विगुण लोहचूर्ण।

कटुकापाली। स्त्री। कण्टकपालीवृक्षे। काँटाशुडकाँटेली। रवा.। प.मु।

कटुकारोहिणी। स्त्री। कटुका। रा नि.व ६। च.द.पित्त.ज्व.चि.मृद्वीकादौ। "कटुकारोहिणी समा।" [लाडे। र मा।

कटुकालाबुः। पुं। तिक्ततुम्बाम्। तित्‌-

कटुकीटः (कः)। पुं। मशके। मशा॥ जटा.।

कटुक्काणः। पुं। टिट्टिभे। तितिव पाखी। हे.च.।

कटुग्रन्थि। क्ली। पिप्पलीमूले। शुण्ठ्याम्। रा.नि.व.६। लशुने। वै.निघ.। [द्वारा.।

कटुङ्गता। स्त्री। निष्ठकर्म्मसमाचारनिष्ठुरत्वे।

कटुचातुर्जातकम्। क्ली। समभागत्वगेला पत्रमरिचेषु। "एलात्वक्पत्रकैस्तुल्यैर्मरिचेन समन्वितैः। कटुपूर्व्वमिदश्चान्याच्चातुर्जातकमुच्यते॥" रा.नि.व.२२। [जंके। गङ्कतूलागी। वै निघ.।

कटुच्छदः। पुं। तगरवृक्षे। श.र। सुगन्धा

कटुजीरकः। पुं। जीरके। रा नि.व ५।

कटुता (त्वम्)। स्त्री, क्ली। तीक्ष्णतायाम्। ऋाल। दौर्गन्ध्ये।

कटुतिक्तः (कः)। पुं। किराततिक्तके। चिरेता। भा.पू.१भ। महाशणवृक्षे। वड़ शण। शणपुष्पे। रा.नि व.४।

कटुतिक्त(क्ति)का। स्त्री। महाशणे। प.मु। कटुतुम्ब्याम्। तित्‌लाउ। श.र.।

कटुतिक्ता। स्त्री। कटुतुम्ब्यां। तित्‌लाउ। कटुतुम्ब्याम्। कट्टुतरई वा तित्‌पलता। रा.नि.व ३। [श.च.।

कटुतिन्दुकः। पुं। कुपीलके। कुँचिला।

कटुतुण्डिका (ण्डी)। स्त्री। तिक्ततुण्ड्यां। कट्टुतराई, तित्‌पलता, तेतकुन्दुकी। मं क कडुतोंडली, कडितोंडे, सीतकुदरु, बम-टिडुराकडुश्रा। गुणा—कटुः तिक्ता कफवान्तिविषघ्नी चरोचकरक्तपित्तघ्नी रोचनी च। रा नि. व.३। बिम्बग्राम्। तेलाकुचा।

कटुतुम्बि(म्बी)का। स्त्री। Wild variety of lagenaria vulgaris. तिक्तालाबाम्। तित्‌लाउ। हि कडुतुमिया, तुम्बी, तीतलौकी। म कं कडुभोंपला,कडुदुधी, कडिसोरे। ते चेति-आनव। गुणाः- पाण्डुक्रिमिकफवातनाशित्वं लघुपाकित्वञ्च। राज। "कटुतुम्बी रसे पाके कटुर्हृद्या च शीतला। तिक्ता वान्तिकरी श्वासकासहृच्छोधनी मता। वातशोफत्रणविषशूलपित्तज्वरापहा। पथ्यं पाके तु मधुरं मूत्रशोधनमुत्तमम्। पित्तघ्नानिकरं ज्ञेय फले पर्णसमा गुणा'॥" वै निघ.। [व.३।

कटुतुम्बिनी। स्त्री। तिक्तालाब्वां। रा.नि.

कटुतैलम्। क्ली। सार्षपतैले। सविषार तैल। हि कडुश्रातेल। मं शिरशेल। गुणा:—"कटु तिक्तं तथा ग्राहि उष्णं स्यात्कफवातनुत्। क्रमिपाण्डुशोधन स्यात्पित्तकृत्सार्षपं सुतम्। कर्णरोगे क्रमिरोगे तथा वातामयेषु च। कण्डूकुष्ठामये चैव कफमेदोगुणेषु च। प्रशस्तं सार्षपञ्चैव रोगाणाञ्च विभावयेत्। वस्तिकर्म्मणि नो शस्तं पित्तदाहकरं महत्॥" च.चि.सू १४भ। कटूष्णं तीक्ष्णं लघु कफग्रन्थिनिलहरं पित्तास्रकोठकुष्ठार्शोव्रणजन्तुजित्। वा.टी.हे.सा.तैलव.। "सार्षपं तिक्तकटूष्णं वातकफविकारघ्नम्। पित्तास्रदोषदं क्रमिकुष्ठघ्न तिलजवच्च चक्षुष्यम्॥" रा नि.व.१५।

कटुतैलमूर्च्छा। स्त्री। सफेनतामतादिदोषनाशार्थमामतैलस्य पाकेन निष्फेनीकृतमामगन्धं सजलहरिद्रादिवारिदिभेष शनैः शनैः श्रेयतीकरणे। तेन पाककाले स्तौषाद्युपद्रवो न जायते। मूर्च्छाद्रव्याणि यथा—चामलकी हरिद्रा मुस्ता बिल्वत्वक् दाडिमत्वक् नागकेशरं कृष्णजीरकं दा-लकं नलुका विभीतकञ्च। "[illegible] [illegible] बिल्वदाडिमकेशरैः। कृष्णजीरक[illegible] विभीतकैः। एतैः [illegible] [illegible] लयेत्। [illegible] कटुतैलं [illegible]

ঘি.। তৈল ৪ শ. পাক করিয়া নিষ্ফেন হইলে, নামাইয়া অগ্রে মঞ্জনহরিদ্রা তাহার পর মঞ্জনমঞ্জিষ্ঠা তৎপরে অন্যান্য দ্রব্য ক্রমে ক্রমে প্রক্ষেপ দ্বারা উষ্ণ তৈলকে শনৈঃ শনৈঃ শীতল করিবে। পরে ১৬শ জলে পাক করিবে। মঞ্জিষ্ঠা ২প. ও অন্যান্য দ্রব্য প্রত্যেকে ২ তো. দিবে।

कटुत्रय(त्रिक)म् । क्ली । त्रिकटुके । শুঁট, পিপুল, মরিচ। रा.नि व २२ । भा. ।

कटुद्ला । स्त्री । कर्कटिकायाम् । কাঁকুড । रा.नि व ७ ।

कटुदुग्धिका । स्त्री । तिक्तालाम्बां । वै निघ ।

कटुनिष्पावः । पु । बदीनिष्पावधान्ये । श.च. ।

कटुपत्रः (कः) । पु । पर्पटे । ক্ষেৎপাবড়া। सितार्जके । শ্বেতপত্র ক্ষুদ্রতুলসী । रा नि.व.५ ।

कटुपत्रिका (त्री) । स्त्री । लघुतुम्बपे । क्षारीवचे । रा.नि.व ८ ।

कटुपर्णिका (र्णी) । स्त्री । चीरिण्यां । यन्मूर्ल चोक् इति उच्यते । "कटुपर्णी हैमवती हैमचीरी हिमावती । हैमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्यते । गुणा.—हैमाह्वा रेचनी तिक्ता भेदिन्युत्क्लेशकारिणी । कृमिकण्डूविषानाहकफपित्तास्रकुष्ठनुत् ॥" भा म.१भ. ।

कटुफलः । पुं । पटोले । रा.नि.व ३ । कक्कोलके । तिक्तकर्कटिकायाम् । कारवेल्लके । क्ली । इन्द्रयवे । वै.निघ २भ वा व्या ।

कटुफला । स्त्री । श्रीवल्लीकण्टकवचे । तिक्तालाम्बाम् । रा.नि.व ३ । ब्रहत्यां । कण्टकार्याम् । चिर्भीटके ।

कटुभङ्गः । पु । शुण्ठ्याम् । त्रिका. ।

कटुभद्रम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ । आर्द्रके । भा.पू.१भ. ।

कटुमञ्जरिकः (का) । पु, स्त्री । शुक्लापामार्गे । শ্বেত আপাং। रा.नि.व ४ ।

कटुमूलम् । क्ली । पिप्पलीमूले । रा.नि.व ६ ।

कटुमोदम् । क्ली । गन्धराजे । খাটাসী । रा.नि व.१२ ।

कटुम्भरा । स्त्री । प्रसारण्याम् । গন্ধভাদালিয়া । च.द.वा.व्या.एकादशशतिकप्रसारणीतैले ।

कटुरम् । क्ली । तक्रे । ঘোল। মাঠা ।

कटुरवः । पु । भेके । रा नि.व.१९ ।

कटुरा । स्त्री । आर्द्रहरिद्रायां । কাঁচা হরিদ্রা।

कटुरुणा । स्त्री । त्रिवृतायां । रत्ना ।

कटुरोहिणी । स्त्री । कटुकाम् । र मा. । रा नि व.६ । वा सु.१५अ पटोलादिः । च द पित्तज्व.चि.दुरालभादि । "भूनिम्बवासा कटुरोहिणीनाम् ।" च द.कफज्व.चि.मुस्तादि. । "त्रिफला कटुरोहिणी ।" अष्टादशाङ्गकषाये । "पटोल कटुरोहिणी ।" च.द.ज्व.चि मध्यादि ।

कटुलता । स्त्री । कटुकाम् । कटुकी । मेद ।

कटुवार्त्ताकी । स्त्री । तिक्तवार्त्ताकी । তেতবে গুণ। श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि व.४ । (कि नी) । क्षुद्रबृहत्याम् । वै निघ ।

कटुवाष्पिका । स्त्री । महाराष्ट्राम् । प र्प ।

कटुविपाकः । पु । द्रव्यस्य पाककटुत्वे । वैदाग्यश्च कटुतिक्तकषायरसद्रव्यमात्रम् । कटुविपाक वस्तु लघु वातलं शुक्रघ्न कफपित्तघ्नश्च । सु ४०अ ।

कटुवीजा । स्त्री । पिप्पल्यां । रा नि व ६ ।

कटुवीरा । स्त्री । (Capcici.) Capcicum. कुमरिचे । লঙ্কামরিচ, গাছমরিচ, ধান গাছ লালমরিচ। गुणा —"कटुवीराग्निजननी दाहिनी बलासघ्नी अजीर्णविसूचीमदक्लेदघ्नी तन्द्रामोहप्रलापस्वरभङ्गारोचकघ्नी । सन्निपातजडोभूतेन्द्रियञ्च नरं बोधयति ।" र्थात ।

कटुशृङ्गाट(ल)म् । क्ली । त्रिवकूटदेशप्रसिद्ध गौरसुवर्णशाके । रा.नि.व.७ ।

कटुस्नेहः । पु । (Sinapis dechotoma.) सर्षपवृक्षे । त्रिका । कटुतैले । श्वेत वाच वि. । गौरसर्षपे । रा नि.व.७ । [नि.व.७ । कर्कट्याम् ।

कटुतुम्बी । स्त्री । कारवेल्ले । উচ্ছে গাছ। द

कटूत्कट(क)म् । क्ली । शुण्ठ्याम् । आर्द्रके । आदा । र.मा. ।

कट्टरी । स्त्री । गोविन्दीति कोङ्कणे ख्याती पत्रे । गुणा —विषूचीघ्नी कटूष्णा कफवातहा । वै नघ. ।

कटूपणम् (र्णा) । क्ली स्त्री । पिप्पलीमूले । ग्रन्थाम् । रा नि व ६ । पिप्पल्या । वै निघ ।

कटोरम् । क्ली । मत्पात्रे । कटोरा । श च. ।

कटोरा । स्त्री । स्वनामख्यातपात्रे । टाटी, क टोरा । श च. ।

कटोलः । पु कटुरसे । छया ।

कट्टरतैलम् । क्ली । ज्वरे विदाहे च हितम् । मूर्च्छिततिलतैल ४श कल्कद्रव्याणि समध्या १ श तक्र २४ श यथाविधि पाच्यम् । सचललवण ग ण्डी कुष्ठ मूर्वामूल लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा चेति द्रव्याणि । "सुवर्चिका नागरकुष्ठमूर्वालाक्षानिशा लोहितयष्टिकाभि । तैलं ज्वरे षड्गुणतक्रसिद्धम भ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत ।" वै निघ ।

कट्टृणम् । क्ली । गन्धद्रव्ये । सियी वा व्या घि मायवलादि । सुगन्धरोहिषद्रव्ये । गन्धक पूर्ण । वा उ २०च. । See कत्तृणम् ।

कट्फलः । पु। (Myrica sapida) स्वनाम ख्यातवृक्षे । कटफल, कट्छाल । हि कायफर् । म क कायफल, किफलिवृक्ष । तैं पापरबुडम । प सु । र मा । गुणा —कटु उष्ण कासश्वासज्वरघ्न उपदाहहर रुच्य मुखरोगग्रान्तिकरश्च । रा नि व ८ सु सू ३८ध लोध्रादि ड । सु सू ३८सुरसादौ ड । सार्लकवृक्षे । वै निघ । क्ली । कट्फली । गुणा —तुवरं तिक्त कटु वातकफज्वरघ्नं श्वासार्श प्रमेह कासकण्ठामयारुचिघ्न । भा । मद व १ । सि धो कफज्वरावलीढे । वा सू १५च पद्मकादौ चरक । "कटफलं कतकाफलम् ।" वा सू १५च रोध्रादि चरक । "जिङ्गिनीमरलकट्फलयुक्ता ।" वा सू १५च सुरसादि । "सुरसुलसपर्णी कट्फलं कासमर्द ।" च द वित ज्व.कलिङ्गादि । "कलिङ्ग कट्फल मुस्तम् ।" करोधे । रा नि व ११ ।

कट्फला । स्त्री । गम्भारीवृक्षे । र.मा । रा. नि व ८ । श्रवण्यां । काकमाच्याम् । वार्त्ताकी । रा नि व ४ । दैवदाल्यां । घोषाडा । रा नि व

कट्फलादि । पु । काश्मरीगे कषायविशेषे । पाठ —"कटफलं कतृण भार्गी मुस्त धान्य वचा भया । शृङ्गी पर्पटक शुण्ठी सुराह्व वल्नी शतं । मधुहिङ्गुयुत पेयम् ।" अत्र प्रक्षेप्यहिङ्गुमधुनो मांष । छत्वमादौ पलाशादिवत् देयम् । माषिक हिङ्गुमिमूल्यमित्यादि परिभाषावचनात् । च द. कास चि ।

कट्फलादिपानम् । क्ली । दीर्घकालानुब न्धिज्वरे । गुणा —त्रिदोषदाहत्वघ्नम् । कट्फल त्रिफला देवदारु रक्तचन्दन परुषकफल (फल्गा) कटुकी पद्मकाष्ठ उशीरश्चेति द्रव्याणि एषां प्र.१६ रक्तिक वारि २श शे १ श । भा म १भ ज्व चि ।

कट्वङ्गः । पु । तिन्दुकवृक्षे । टेंड गाछ । वा. टी वत्सकादिगणे हेमाद्रि । श्योणाकवृक्षे । शो- णापाठा । रा नि व ८ । भैष स्त्रीरो पुष्यानुगचूर्णे । च सू ४थ.२१दशके । वै निघ चप चि कटव्यादितै ले । वा सू १५च अम्बष्ठादौ । "कटुङ्ग, कमलोद्भव रज ।" सु सू.३८अम्बष्ठादि । क्ली । टुण्टुकफले । शोणा फल । "कट्वङ्गफलाजमोद ।"

कट्वरा । स्त्री । प्रसारण्याम् । ल द ।

कट्वरम् । क्ली । Butter milk. दधिविशेषे । त्रिका । दधिसरे । र मा । तक्रे । 'तक्र कट्वर- मित्यते ।' प प्र १ख । व्यञ्जने । छया. ।

कट्वरतैलम् । क्ली । See कट्टरतैलम् ।

कठी । स्त्री । कटुका । कटेर्दी । रा.नि व ६ । वै निघ १भ कफकुष्ठज्व चि. । भैष कुष्ठ चि भल्ला- तकगुडे । सु सू ४०च. । कटुकवृक्षा । कट्टेदी- गङाविशेष । रा नि व २ ।

कठर. । त्रि । कठिने । जटा ।

कठा । स्त्री । कठिन्याम् । श च. ।

कठाकु. । पु । पक्षिणि ।

कठाहकः । पुं । A gallinule. दात्यूह पक्षि । श र. । [वै निघ. ।

कठिका । स्त्री । गुडचीवृक्षे । खटिकायाम् ।

कठिञ्जर. । पु । (Ocymum sanctum) वर्वरवृक्षे । ... रा नि व १० ।

कठिनम् । क्ली । यवान्यजाजीत्रिकटुभूमिम्ना दिद्रव्येषु । प्र.च । स्थाल्याम् । त्रि । कर्के । मे ।

कठिनपृष्ठ (कः) । पुं । कूर्मे । रा नि व.१८।

कठिनफलः । पुं । कपित्थवृक्षे । रा नि व ११।

कठिना । स्त्री । गुडशर्करायाम् । भे नचिर्क । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व ११ । (दारा. ।

कठिनिका । स्त्री । खटिकायाम् । खड़ी ।

कठिनी (कः) । स्त्री, पु । खटिकायाम् । खड़ी । र मा. । च सु.,चिप. । भैषज्य ।

कठिनोपलः । पुं । कौमुभैयाम्नी । [illegible] हरिद्रेमद । रा नि व १८ ।

—कटूष्ण सुरभि वातघ्न [illegible] फघ्न रसायनघ । रा नि व ११ ।

कणजिह्विका । स्त्री । महाशमनायाम् । बड़ बेनेड़ा । कारिकायाम् । बहुपुत्रिकायाम् । भू मूँगी वा बूँदे आमला । रा नि.व ११ ।

कणजीर. (कम्) । पुं, क्ली । श्वेतजीरके । रा नि व ६ । स्थूलजीरके । भ.प. । रा नि व ६ ।

कणजीर्णा । स्त्री । श्वेतजीरके । रा नि व ६ ।

कणनिर्यासः । पु । गुग्गुली । रत्न. ।

कणप्रियः । पु । चटकपक्षिणि । वै नि ।

'सम्यदि चैतस निहन्ति वल सकाक्षिक शीपद सुग्रवेगम् ॥' পিপুল, বচ দেবদারু, শ্বেত পুনা, বেলছাল, বৃদ্ধদারকবীজ প্রত্যেক চূর্ণ সমভাগ। মাত্রা ৩ রতি। অনুপান কাঁজি। रसार्ख।

कणादीप्यः । पु । श्वेतजीरके । रा नि व ६ ।

कणाद्यलौहम् । क्ली । अतिसाराधिकारे । योगरत्नाकरस्य । अत्र 'त्रिवर्गत्रितयेन चेति ।" त्रिकटुत्रिमदत्रिफलाभि । रसास । "कणाना गरपाठाभिस्त्रिवर्गत्रितयेन च । बिल्वचन्दनह्रीवेरै सम लौह प्रदापयेत् । सर्व्वातीसारशमन सग्रह ग्रहणीहर ॥' त्रिवर्गत्रितय त्रिमदत्रिफले । পিপুল, শুঁট, পাঠা আমলা, বহেড, হরীতকী, মুতা, চিতে, বিডঙ্গ, রক্তচন্দন বেল শুঁটা, বালা সমভাগ সর্ব্বচূর্ণ সমান লৌহ। জলে মর্দ্দন। रस र । र चि १४ ।

कणाह्वा । स्त्री । श्वेतजीरके । रा नि व ६ ।

कणिक. । पु । पिप्पल्याम् । शुष्कगोधूमचूर्णे । रा नि व १६ ।

कणिका । स्त्री । अग्निमन्थवृक्षे । अतिसूक्ष्मवस्तुनि । मे कत्रिक । 'शुष्कगोधूमचूर्णन्तु कणिका स मुदाहृता ।" रा नि व १६ कणाया । तण्डुलविशेषे । श टी रा ।

कणितम् । क्ली । आर्त्तनादे । हे च ।

कणिशम् । क्ली । शस्यमञ्जर्य्याम् । धान्यादिर शीष । श्रम । हे.च. । [काया । श टी भ ।

कणी । स्त्री । इयकणलताम् । श र. । वयि

कणीची । स्त्री । गुञ्जायाम् । किरातीत व्या लतायाम् । पुष्पितलतायाम् । शकटे । मे.चत्रिक ।

कणेर । पुं । कर्णिकारवृक्षे । কণেকে ফুল, চোনের তরবী । शब्दा. ।

कणेरा । स्त्री । हस्तिन्याम् । श च ।

कणेरुः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । मे. ।

कण्टः । पु । वकुलवृक्षे ।

कण्टकः । पुं क्ली । गोक्षुरवृक्षे । रा नि व.४ । मदनवृक्षे । स्वर्णकाँटी । रत्ना । मत्स्यादिकीकसे । मत्स्यादिर काँटा । कुमारी । गाछेरकाँटा । मे कत्रिक । विकङ्कतवृक्षे । इक्षुदीर्घवृक्षे । वंशमूहे । मृणाली । वर्व्वूरकवृक्षे । बाबला गाछ । रोमाञ्च । विका । पद्मवीजे । वैणी । हे च ।

कण्टककरञ्जः । पु । करञ्जभेदे । काँटाकरञ्ज, গেঁটেকরঞ্জ । श टी भ ।

कण्टककिंशुकः । पु । कण्टकीपारिजाते । पालिधामान्दार । म पाङ्गारा । वै निघ. ।

कण्टकच्छद । पु । श्वेतकेतकवृक्षे । वै निघ ।

कण्टकत्रयम् । क्ली । कण्टकारीत्रये । रा नि. व २२ । वृहती कण्टिकारी गोक्षुरश्च । गुणा — 'कण्टकत्रितय शीतं निर्दोषश्रमनाशकम् । ज्वरं पित्तञ्च त्रिकाश्च तन्द्रालापञ्च नाशयेत् ।' वै.निघ । See कण्टकारीत्रयम् ।

कण्टकदला । स्त्री । केतकीवृक्षे । वै निघ. ।

कण्टकद्रुमः । पुं । शाल्मलीवृक्षे । रा नि व ८ । खदिरवृक्षे । रत्ना ।

कण्टकपञ्चमूलम् । क्ली । स्वल्पमहत्पञ्चकौ कण्टकसञ्ज्ञकपञ्चमूलेषु सि यो तथा चि श्रीकण्ठ । सु सू ३८ च, चि १७ श्र विसर्परोगे । एतत्तु पञ्चाम्य शोधन वातकफहरञ्च । करमर्दगोक्षुरहिंसाभिण्टीशतावरीषु । "करमर्द श्वदंष्ट्रा च हिंसा भिण्टी शतावरी । कण्टकाख्यं पञ्चमूलम्" प म ३ख. । हिंसा কেলেকড়া । "रक्तपित्तहर शोथत्रयविनाशनम् सर्व्वमेहहरञ्चैव शुक्रदोषविनाशनम् ।" सु सू ३८ च ।

कण्टकपाली । स्त्री (Capparis sepiaria.) खगामन्यातवृक्षे । কালিয়া কড়া हि हिन्स् । प मु । [नि व ५ । कण्टसैवल्याम् । वै निघ. ।

कण्टकमाद्रता । स्त्री । शतकुमार्य्याम् । रा.

कण्टकफल. (ला) । पु, स्त्री । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । श टी भ । गोक्षुरे । रत्ना. । कण्टकार्य्याम् । एरण्डवृक्षे । धुस्तूरवृक्षे । देवदाल्याम् । कुसुम्भवृक्षे । शुभ्रदण्डीवृक्षे । करञ्जवृक्षे ।

कण्टकभुक् । पु । उष्ट्रे ।

कण्टकलता । स्त्री । त्रपुषाम् । कर्कटिकायाम् ।

कण्टकवृन्ताकी । स्त्री । वार्त्ताकीवृक्षे । বে গুন গাছ । रा नि व.७ । [शृङ्गाटकोपभेदे । शब्दार्थ ।

कण्टकश्रेणी । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । श च ।

कण्टका । स्त्री । कण्टकारिकायाम् । दुराल भायां । वनमुद्गे । कर्कटिकायाम् । वै निघ ।

कण्टकागारः । पु । शरटे । गिरगिटे । रा नि.व.१९ । शल्लकायाम् । शजारु ।

कण्टकाढ्यः । पुं । कुब्जकवृक्षे । कोङ्कणदेश ख्यातपुष्पवृक्षविशेषे । केवकुल हि बेल । रा नि व.१० । बिल्ववृक्षे । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । वै निघ ।

कण्टकारिः (का) । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । कण्टिकारी । च द विषमज्व चि. । "विश्वौषधक ण्टकारिकाकाथ ।" श्वेतकण्टकार्य्याम् ।

कण्टकारित्रयम् । क्ली । कण्टकारीत्रयी ।

कण्टकारी । स्त्री । (Solanum xanthocarpum. Syn. solanum Jaquinii स्व नामख्यातत्तिक्तशाकक्षुपविशेषे । कण्टिकारी । हि कटेलि, रिंगिनी, भटकटैया नेलगुल्लु । ते ब्राकु डिचेट्टु । उत्. कण्टमारिष । सा द्विधा, सामान्य श्वेतभेदात् । तत्र सामान्यगुणा —कटूष्णा दीपनी श्वासकासघ्नी प्रतिश्यायघ्नी कफवातज्वरघ्नी च । सरा तिक्ता कटुपाका लघु रुचीष्णा पाचनी । मौनसघ्नी पार्श्वपीडाघ्नी क्रमिहृद्रोगका । फलम्— रसे पाके कटुकं शुक्ररेचन भेदि तिक्त पित्ताग्नि कृल्लघु कफवातकण्डूकासमेद क्रमिज्वरघ्न लघु च । शुक्ला सा गर्भदा च । भा.पृ.१भ. । शाल्मलीवृक्षे । अटा. । विकङ्कतवृक्षे । वैंइँचि गाछ । श र ।

कण्टकारीघृतम् । क्ली । स्वरभेदे हितं । "व्याघ्रीस्वरसविपक्व रास्नावाट्यालगोक्षुरव्योषे । सर्पिः स्वरोपघात हन्यात्कासञ्च पञ्चविधम् ॥" घृत ४ श स्वरसाभावे क्वाथाय कण्टकारी १२॥० श वारि ६४ श. शे १६ श रास्नाश्वेतवाट्याल गोक्षुरत्रिकटूना षट्कल्कद्रव्याणां मिलितं ८ प । "शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे । वारिण्यष्ट गुणे साध्यं ग्राह्य पादावशेषितम् ॥" इति वच नात् । च द स्व भे चि. ।

कण्टकारीत्रयम् । क्ली । बृहती गोक्षुर कण्टकारी दुरालभासु "बृहती चाग्निदमनी दुस्पर्शा चेति तु त्रयम् । कण्टकारीत्रय प्रोक्त ॥" रा नि व २२। सिद्धयोगे तु गोक्षुरकण्टकारीस्थाने गोक्षुरमाह । "कण्टकारित्रयं तन्द्राप्रलापभ्रमनाशनम् । पित्त ज्वरं त्रिदोषञ्च नाशयेत् ।" वै.निघ ।

कण्टकारीद्रुः (मः) । पु । विकङ्कतवृक्षे । वैंइँची । वै निघ । [द्वयम् । भा.म सान्निपात-ज्व ।

कण्टकारीद्वयम् । क्ली । बृहतीकण्टकारीति

कण्टकारीफलम् । क्ली । कण्टकार्य्याः फले । कण्टिकारीर फल । गुणा — 'कण्टकारीफलं तिक्तं कटुकं दीपनं लघु । रुचीष्णं श्वासकासघ्नं ज्वरानिलकफापहम् ।' भा पू १भ शाकव ।

कण्टकार्थः । पु । कुटजवृक्षे ।

कण्टकार्य्या । स्त्री । कण्टकारीवृक्षे । रस र बाल चि । "कुसुमैः कण्टकार्य्यायाः ।"

कण्टकार्य्यादिः । पु । पित्तश्लेष्मज्वरे कषाय । कण्टकारी अमृता ब्राह्मणयष्टि शुण्ठी इन्द्रयव दुरालभा चिरायता रक्तचन्दनं मुस्त पटोल कटुकी प्रत्येक १४ र वारि ३२ तो शे. ८ तो । भैष. । अत्र नागरेन्द्रयवासकमिति नागरं शुण्ठी इन्द्र इन्द्रयव यवासकं दुरालभा, द्रव्य २ तो. वारि कुडवमितम् । च द ज्व चि. ।

कण्टकालः । पुं । पनसवृक्षे । श च ।

कण्टकालिका । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । भा पु १भ । [रा नि व ।

कण्टकालुकः । पुं । दुरालभायां । यासवृक्षे ।

कण्टकाशनः । पु । उष्ट्रे । हे च ।

कण्टकाष्ठीलः । पुं । कुलिशमत्स्ये । त्रिका ।

कण्टकिन् । पुं । मत्स्ये । श र । मदनवृक्षे । कँाटामयना । प मु. । खदिरवृक्षे । श मा । गोक्षुरक्षुपे । रा.नि व ४ । सु मू ३८भ । बदरवृक्ष । रा नि व ११ । वंशविशेषे । बेउँड़बाँश । रा नि व ७ । विकङ्कतवृक्षे । वैंइँची गाछ । सु चि ८ भ ड । विट्खदिरे । गुवेदावृक्ष । प मु । बिल्ववृक्षे । पारिभद्रवृक्षे । वै निघ ।

कण्टकिनी । स्त्री । वार्त्ताकीक्षुपे । कण्टका रिकायां । रा नि व ४ । रक्तझिण्टीवृक्षे । रा नि व.१० । मधुखर्जूरीवृक्षे । रा नि व ११ ।

कण्टकि(की)फलः । पु । पनसवृक्षे । रा नि व ४ । पनसवृक्षे । कँाटाल गाछ । कटी भ. । क्ली । चतुष्पर्ण्यां । भा.ि

कण्टकि(की)फला । स्त्री । कर्कट्याम् । काँकुड । वै निघ. । [म.च. ।

कण्टकिलः । पुं । वंशविशेषे । বেউড়বাঁশ ।

कण्टकि(की)लता । स्त्री । कर्कट्याम् । काँकुड गाछ । त्रपुषीलतायाम् । শশা গাছ, খীরা লতা । रा.नि.व ७ ।

कण्टकिला । स्त्री । वेणुविशेषे । বেউড়বাঁশ ।

कण्टकी । स्त्री । शमीवृक्षे । प मु. । वृहत्याम् । मद व । कण्टकवार्त्ताक्याम् । কাঁটাবেগুন । गुणा—कटुतिक्तोष्णा रक्तपित्तकोपना कण्डूकच्छूघ्नी च । राज ।

कण्टकीद्रुमः । पुं । खदिरवृक्षे । रत्ना. ।

कण्टकीपारिजातः । पुं । पारिभद्रके । পালতেমান্দার । हिं पांगारा । वै निघ ।

कण्टकीशरपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खाभेदे । इयं कटूष्णा क्रमिशूलघ्नी च । वै.निघ. ।

कण्टकी(कि)शुकः । पुं । पारिभद्रवृक्षे । পালিধা গাছ । वै निघ. ।

कण्टकुरण्टः । पुं । पीतझिण्ट्याम् । वै.निघ । झिण्टीवृक्षे । কাঁটী গাছ । रा.नि.व.१० । See झिण्टी ।

कण्टतनुः । स्त्री । वृहत्या । रा.नि व.४ ।

कण्टदला । स्त्री । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । रा नि व.१० । श्वेतकेतक्याम् । वै.निघ. । [म.भा. ।

कण्टपत्रः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচী গাছ ।

कण्टपत्रफला (त्रा) । स्त्री । ब्रह्मदण्डीवृक्षे । रा.नि.व.५ । [व ७ ।

कण्टपत्रिका । स्त्री । वार्त्ताकीवृक्षे । रा नि.

कण्टपादः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচীগাছ । रा.नि.व.६ ।

कण्टपुङ्खा (ङ्खिका) । स्त्री । कण्टकशरपुङ्खायाम् । गुणाः—"कण्टपुङ्खा कटूष्णा च क्रमिशूलविनाशिनी ।" रा नि.व.४ ।

कण्टफलः । पु । देवताडवृक्षे । দেবতাড়া । रा.नि व.३।२२ । क्षुद्रगोक्षुरके । रा.नि.व ४ । पनसे । रा.नि.व.११ । धुस्तूरके । रा.नि,व,१० ।

लताकरञ्जे । रा.नि व.८ । एरण्डे । नवामे । रा.नि.व.५ । कुसुम्भवृक्षे । ब्रह्मदण्ड्यां । रा.नि.व.२२ ।

कण्टफला । स्त्री । देवदालीलतायां । रा नि व.३ । लघुकारवेल्लयाम् । रा नि व.७ । ब्रह्मदण्डीवृक्षे । रा नि.व ५ । कर्कोट्याम् । কাঁকরোল । रा.नि.व ७ । वृहत्या । रा.नि.व ४ । [च वै निघ. ।

कण्टलः । पुं । बावलवृक्षे । বাবলা গাছ । श.

कण्टवल्लरी । स्त्री । श्रीवल्लीवृक्षे । वाघिणटीति कोङ्कणे प्रसिद्धलतायां । वै निघ [धनमूर्व्वायाम् ।

कण्टवल्ली । स्त्री । श्रीवल्लीवृक्षे । रा.नि व ८ ।

कण्टवार्त्ताकी । स्त्री । कण्टयुक्तवार्त्ताक्यां । কাঁটাবেগুন গাছ रा.नि.व ७ ।

कण्टवृक्षः । पुं । तेज.फलवृक्षे । तेजफल इति पार्वतीये । रा.नि व ११ । [निघ. ।

कण्टसारका । स्त्री । श्वेतझिण्टीवृक्षे । वै.

कण्टाकारी । स्त्री । पनसवृक्षे । वै.निघ ।

कण्टाकुष्माण्डः । पु । कण्टकलताविशेषे । कुमिरके इति भाषा । च द ।

कण्टाफलः । पु । धुस्तूरवृक्षे । रा नि.व.१० । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । रा.नि व ११ ।

कण्टारवी । स्त्री । वासायाम् ।

कण्टारिका । स्त्री । भग्निदमनीवृक्षे । कण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

कण्टार्गलः (र्गला) । पुं, स्त्री । नील-झिण्ट्याम् । रा.नि,व.१० । See नीलाम्लान. ।

कण्टाह्लता । स्त्री । नीलझिण्ट्याम् ।

कण्टालः । पुं । मदनवृक्षे । रा.नि.व.८ । पनसवृक्षे । [वै निघ. ।

कण्टालिका (ली) । स्त्री । कण्टकार्य्याम् ।

कण्टालुः । पुं । वर्व्वूरकवृक्षे । रा नि व.८ । वगे । रा नि.व.७ । वृहत्यां । वार्त्ताकीवृक्षे । रा नि व.४ । कर्कटीभेदे । रा नि.व.७ ।

कण्टाह्वयम् । क्ली । पद्मकन्दे । रा.नि व.१० ।

कण्टिका । स्त्री । अतिबलायाम् । वै.निघ. ।

कण्टी । पुं । श्वेतापामार्गे । अपामार्गे । रा.नि व.८ । गोक्षुरे । क्षुद्रगोक्षुरे । रा.नि,व.४। खदिरे ।

कण्ठः । पु । गले । रा.नि व १८ । मदनवृक्षे । मेठफल । स्वरे । हारा. ।

कण्ठकुब्जः (क.) । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं यथा—"शिरोर्त्तिकण्ठग्रहदाहमोहकम्प ज्वरो रक्तसमीरणार्त्ति । हनुग्रहस्तापविलापमूर्च्छा स्यात्कण्ठकुब्ज खलु कष्टसाध्य ॥" भा ज्व.चि. ।

कण्ठकूजनम् । क्ली । गलकूजने । गला डाका । भा नि । "प्रतत कण्ठकूजनम् ।"

कण्ठग्रहः । पु । कण्ठकुब्जके । भा म १भ ज्व । दृष्ट श्चौ कर्णकण्ठग्रहौ । [श मा ।

कण्ठतलासिका । स्त्री । अश्वबन्धनरज्जौ ।

कण्ठनीडकः । पु । चिल्लपक्षिणि । चिल पक्षी । त्रिका । [श मा ।

कण्ठनीलकः । पु । उल्कायाम् । मशाल ।

कण्ठपाशकः । पु । करिगलवेष्टनरज्जौ । श.मा ।

कण्ठबन्धः । पु करिकण्ठबन्धनरज्जौ । हे च ।

कण्ठमणिः । पु । ग्रैवेयमणौ । त्रिका. ।

कण्ठलता । स्त्री । कण्ठभूषणे । अश्वबन्धने ।

कण्ठशालुक (शूक) । पु । कण्ठगतमुख रोगविशेषे । अत्र कफकोपात्कण्ठे शालुककन्दवद् दराख्यकृति खरस्पर्श कठिनश्च ग्रन्थिर्भवति । अय कण्टकशूकवद्वेदनां जनयति शस्त्रसाध्यश्च । मा.नि । लक्षणम्—"कोलास्थिमात्र कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूत । खरस्थिर. शस्त्र निपातसाध्यस्त कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥" सु नि.१६ष । [गला फुकान ।

कण्ठशुद्धिः । स्त्री । गलस्य कफाद्यल्पिमले ।

कण्ठशोषः । पुं । पित्तजन्यरोगविशेषे ।

कण्ठाग्निः । पु । पक्षिणि । त्रिका ।

कण्ठालः । पु । शूरणे । उष्ट्रे । मे ।

कण्ठालङ्कारः । पु । कण्ठे । কেসে घास । रा नि व ८ ।

कण्ठाला । स्त्री । शालगोणिकायां । त्रिका. ।

कण्ठालु. । स्त्री । कण्टपुङ्खायां । त्रिपर्णीनामकि कन्दशाके । रा नि व.७ ।

कण्ठिका । स्त्री । एकयष्टिकायाम् ।

कण्ठी । स्त्री । गले । भ टी.भ । अश्वकण्ठवेष्ट नरज्जौ (चर्म्मादौ) । श मा. । [व ११ ।

कण्ठी (न्) । पु । कलाये । मटर । रा नि

कण्ठीरवः । पुं । मत्तहस्तजातीये सिंहे । हा रा । पारावते । रा.नि व १७ ।

कण्ठीरवी । स्त्री । वासकपुष्पवृक्षे । दाँतक गाछ । रा नि व ४ ।

कण्ठीलः । पु । क्रमेलके । ऊँट् । मे लचित्रे ।

कण्ठीला । स्त्री । द्रोणीभेदे । मे लचित ।

कण्ठ्यः । त्रि । Expectorants स्वरकरे ।

कण्ठ्यवर्ग. । पु । खर्ष्ठमहाकषायवर्गे चतु ष्कस्य तृतीयदशके । यथा— 'सारिवेक्षुमूलमधु कपिप्पलीद्राक्षाविदारीकैटर्य्यहंसपादीबृहतीकण्ट कारिका ' इति दशेमानि कण्ठ्यानि भवन्ति । অনন্তমূল ইক্ষুমূল, यष्टिमधु, পিপুল দ্রাক্ষা, ভূঁইকুমড়া, কট্ফল, থুলকুড়ি, বিরূটী, ক ণ্টিকারী । च सू ४ष ।

कण्डक । पु । कामामयविशेषे । वै निघ ।

कण्डनम् । क्ली । निस्तुषीकरणे । কাঁড়া हेम ।

कण्डनी । स्त्री । उलूखले । मुषले । त्रिका ।

कण्डरवणः । पु । व्रणरोगे । চুলকুনি । वै. निघ ।

कण्डरा । स्त्री अस्थिबद्धस्थूलशिरायाम् । म हास्नायौ । बड स्नायू । रा नि व १८ । शा च ड दौरे सप्तया षोडश । यथा—पादयो चतस्र, हस्तयो चतस्र, पृष्ठे चतस्र, ग्रीवायाञ्च चतस्र इति । करपादस्थकण्डराणां प्ररोहस्या नखा इ यते । पृष्ठकटिकण्डराभ्यां चिन्त, दोषाद्धदय कण्डराभ्यां मेदूश्च जायते । सु शा ५ष । महत् स्नायव प्रोक्ता कण्डरास्तासु षोडश । प्रसारणा कुञ्चनयो दृष्ट तासां प्रयोजनम् ॥ भा । [वै निघ ।

कण्डवल्ली । स्त्री । कायस्थायाम् । [illegible] ।

कण्डीरः । पुं । लघुकारवेल्लके । [illegible] चगुरुतैले । पीलमुद्गे ।

कण्डुः (ण्डूः) । स्त्री । गात्रकण्डूयने । চুলকনা, পাঁচড়াদি । कर्णरोगविशेषे । [illegible] म्याम् । धान्यादूत्रे । रा.नि,व १० ।

कण्डुघ्नः । पुं । श्वेतसर्षपे । वै.निघ ।

कण्डुरः । पुं । कारवेल्ललतायाम् । कुन्दरवृक्षे । रा.नि.व.३ ।

कण्डुरा । स्त्री । वानरिकच्छुलतायाम् । कर्पूरकचीरकन्दे । रा.नि.व १० । अयमपर्ण्यां । वल्लीशूरण । रा.नि.व.३ । [रा नि.व.३ ।

कण्डु(ण्डू)ला(ली) । स्त्री । अश्वमपर्ण्याम् ।

कण्डूकरी । स्त्री । शूकशिम्बीलतायां । आलाकुशी । रा नि व.१० । वा सू.१५अ.विदार्यादिः । "कण्डूकरी जीवनहृस्वसंज्ञे ।"

कण्डूका । स्त्री । काकतुण्ड्यां । कुँच वा वक्र कम्बल । वै.निघ. ।

कण्डूघ्नः । पुं । आरग्वधवृक्षे । बड शोनालू । रा.नि.व.६ । गौरसर्षपे । रा.नि.व.१६ ।

कण्डूतिः । स्त्री । खर्ज्वाम् । चुलकानि । रा. नि व.२० ।

कण्डूमका । स्त्री । कीटविशेषे । सा च कृष्ण सारः कृष्णः हरितः रक्तः यववर्णाभ. भूकुटी कीटिकत्येत्यष्टविधा । तैर्दष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पी तफेनागमश्च वक्त्रात् । तद्दष्टे च रोगी पीताङ्गश्च छर्दीसारज्वरादिभिरभिहन्यते । सु कल्प ८अ. ।

कण्डूयनम् । क्ली । कण्डूः । खर्ज्वा । चुलकुनि । रा नि.व.२० । [मे. ।

कण्डूयना । स्त्री । कण्डूत्याम् । चुलकुनि । च

कण्डूया । स्त्री । कण्डूयने । रा.नि व.२० ।

कण्डूरः । पुं । माषके । प मु. ।

कण्डूरा । स्त्री । शूकशिम्बीलतायाम् । आलाकुशी । च.टी । [व ७ । वि । कण्डूयुक्ते ।

कण्डूलः । पुं । शूरणे । वुनो ओल । रा नि.

कण्डूला । स्त्री । वन्यपर्णीलतायाम् । वल्ली ओल, अयम्रवेल । वै.निघ. ।

कण्डोलः । पुं । उष्ट्रे । लघा. । गोधोभेदे । वंशादिनिर्मितधान्यरक्षणभाण्डे । डोल । चम. ।

कण्डोलकः । पुं । कण्डोले । डोल । हे.च. ।

कण्डोलवीणा (णी) । स्त्री । चण्डालवीणायां । केंदड़ा । चम । [श.च- ।

कण्डोषः । पुं । शूककीटे । शुया पोका ।

कतः (कः) । पुं । (Strychnos potatorum.) The clearing nut plant. निर्मलीफलवृक्षे । निर्मली वृक्ष । म र्ल चीलु, चिल्लिकादि । गुणाः—कटुतिक्तोष्ण चक्षुष्य' क्रमिदोषघ्नः कचित्कृत् मूत्रघ्नी च । तद्बीजं जलप्रसादनम् । रा नि व.११ । "कतकस्य फलं नेत्र्यं जलनिर्मलताकरम् । वातश्लेष्महरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु ॥" भा.म श्रावव । कासमर्दे । कुचेलके । रसा । च सु ४अ.विषघ्न । जम्बीरवृक्षे । त्रिका. । [भा ।

कतकम् । क्ली । कतकफले । निर्मलीफल ।

कतकफलः । पुं । कतकवृक्षे । निर्मलीवृक्ष । रा.नि.व.११ । तमालवृक्षे । क्ली । वारिप्रसादनफले । निर्म्मली । वा.सू.१५अ.परुषकादिः । सु.सू.३८ परुषकादौ । "कटफलं कतकफलम् । शुभकपुरीषप्रतिमफेनमम्बुप्रसादनम् ।" ड. ।

कत्तृणम् । क्ली । (Andropogon schoenanthus.) गन्धतृणे । रामकर्पूर । प.मु । हिं रोहिस, सोधिया च । तें कामचिगड्डि, तुटिकूर । मं कं लाम्बालुरोहिस । किरुगंजनि । द्वितीयं रोहिषतृण, वाटुरोहिस हरियगजिनि । ह्रस्वदीर्घभेदात् तद्द्विविधम् । गुणाः—कटुतिक्त कफघ्नं शस्त्रमत्यादिदोषघ्नं बालग्रहघ्न । दीर्घं तिक्तं कटूष्णं कफवातघ्नं भूतग्रहविषदोषघ्नं श्रयचतरोपघ्न । रा नि व.८ । तुवरं तिक्तं कटुपाकं हृद्रोगकण्ठरोगपित्तरोगघ्नं रक्तदोषमूत्रकामकफज्वरघ्न । भा.पू १भ.गु.व. । "रोहिषं कटुकं पाकें तिक्तोष्णं तुवरं भवेत् । हन्ति मारुतपित्तार्श चलाश्वासक-फज्वरान् ।" मद.व १ । च सू ४अ.स्तन्यजनने । सि.यो.प-ट.कास.चि.कट्फलादौ । प्रश्निपर्ण्याम् । चाकुले । मे चत्रिके । "कत्तृणं तृणभिरप्ययोः ।"

कत्तीयम् । क्ली । मद्ये । मैरेये । त्रिका. ।

कत्सवरम् । क्ली । स्कन्धे । काँध । म.च. ।

कथरी । स्त्री । कन्दार्याम् । रा.नि.व.८ ।

कथामसङ्गः । पुं । विषवैद्ये । हे.च. । त्रि । वातुले । त्रिका ।

कण्ठः । पुं । गले । रा.नि.व १८ । मदनद्रुमे । मे.ठद्विकं । स्वरे । हारा. ।

कण्ठकुब्जः (कः) । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं यथा—"शिरोर्त्तिकण्ठग्रहदाहमोहकम्प ज्वरो रक्तसमीरणार्त्ति । हनुग्रहस्तापविलापमूर्च्छा स्यात्कण्ठकुब्जः खलु कष्टसाध्यः ॥" भा ज्व.चि. ।

कण्ठकूजनम् । क्ली । गलकूजने । गला डाका । मा नि । "प्रततं कण्ठकूजनम् ।"

कण्ठग्रहः । पुं । कण्ठकुब्जके । भा.म.१भ ज्व. । इह श्री कर्णकण्ठग्रही । [श मा ।

कण्ठतलासिका । स्त्री । अश्वबन्धनरज्जौ ।

कण्ठनीड़कः । पु । चिल्लपक्षिणि । चिल पक्षी । त्रिका । [श मा ।

कण्ठनीलकः । पु । उल्कायाम् । मशाल ।

कण्ठपाशकः । पुं । करिगलवेष्टनरज्जौ । श.मा. ।

कण्ठबन्धः । पुं करिकण्ठबन्धनरज्जौ । हे च. ।

कण्ठमणिः । पुं । ग्रैवेयमणौ । त्रिका. ।

कण्ठलता । स्त्री । कण्ठभूषणे । अश्वबन्धने ।

कण्ठशालुक. (शूक) । पुं । कण्ठगतमुख रोगविशेषे । अत्र कफकोपात्कण्ठे शालुककान्दवद् दराण्यकृति. खरस्पर्श. कठिनश्च ग्रन्थिर्भवति । अयं कण्टकशूकवद्वेदनां जनयति शस्त्रसाध्यश्च । मा.नि । लक्षणम्—"कोलास्थिमात्र. कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूत । खरस्थिर. शस्त्र निपातसाध्यं तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥" सु नि.१६भ. । [गला फुकान ।

कण्ठशुण्डिः । स्त्री । गलस्य कफाद्यलिप्तले ।

कण्ठशोषः । पुं । पित्तजन्यरोगविशेषे ।

कण्ठाग्निः । पुं । पक्षिणि । त्रिका. ।

कण्ठालः । पुं । शूरणे । उष्ट्रे । मे. ।

कण्ठालङ्कारः । पुं । कासे । ठेसे घास । रा.नि.व.८ ।

कण्ठाला । स्त्री । जालगोणिकायां । त्रिका. ।

कण्ठालुः । स्त्री । कण्ठपुष्पायां । विषर्णानामके कन्दशाके । रा नि व.७ ।

कण्ठिका । स्त्री । एकहारावल्याम् ।

कण्ठी । स्त्री । गले । भ.टी.भ. । अश्वकण्ठवेष्ट नरज्जौ (चर्मादौ) । श.मा. । [व ११ ।

कण्ठी (न्) । पुं । कलाये । मटर । रा नि

कण्ठीरवः । पुं । मत्तहस्तिजातीये सिंहे । हारा । पारावते । रा.नि व १७ ।

कण्ठीरवी । स्त्री । वासकपुष्पवृक्षे । वासक गाछ । रा.नि व ४ ।

कण्ठीलः । पुं । क्रमेलके । ऊँट् । मे.त्रिकं ।

कण्ठीला । स्त्री । द्रोणीभेदे । मे.त्रिक ।

कण्ठ्याः । त्रि । Expectorants. स्वरकरी ।

कण्ठ्यवर्गः । पुं । स्वर्थमहाकषायवर्गे चतुष्कस्य तृतीयदशके । यथा—"सारिवेक्षुमूलमधु कपिप्पलीद्राक्षाविदारीकैटर्य्यहंसपादीबृहतीकण्टकारिका" इति दशेमानि कण्ठ्यानि भवन्ति । अनन्तमूल इक्षुमूल, यष्टिमधु, पिपुल द्राक्षा, भूँइकुमड़ा, कट्फल, थूलकुड़ि, विरठी, कण्टिकारी । च.सू.४भ. ।

कण्डकः । पुं । कासामयविशेषे । वै.निघ. ।

कण्डनम् । क्ली । निस्तुषीकरणे कांड़ा । हेच ।

कण्डनी । स्त्री । उलूखले । मुषले । त्रिका ।

कण्डरव्रणः । पुं । व्रणरोगे । छुनकुनि । वै. निघ ।

कण्डरा । स्त्री अस्थिवद्धस्थूलशिरायाम् । महास्नायौ । बड़ स्नायु । रा नि व १८ । सा च षोड़श संख्या भवति । यथा—पादयो. चतस, हस्तयो. चतसः, पृष्ठे चतसः, ग्रीवायाञ्च चतस्र इति । तत्पादस्य कण्डराणां प्ररोहणमग्रा क्रमा कायन्ते । पृष्ठकटिकण्डराभ्यो बिम्ब', ग्रीवाकण्डराभ्यो मेढ्रञ्च जायते । सु.शा.५भ. । महत् स्नायवः प्रोक्ता कण्डरास्तु षोड़श । प्रसारणाकुञ्चनयो. दृष्टं तासां प्रयोजनम् ॥ भा. । [वै निघ. ।

कण्डवणी । स्त्री । काण्डवल्याम् । हड़्जोड़ ।

कण्डीरः । पुं । लघुकारवेल्लके । च.चि.१८ ममरतेले । पीतमुद्गे ।

कण्डुः (ण्डूः) । स्त्री । वायुरक्तसम्भूतदुष्टे । कूलकना, Itching । कर्णरोगविशेषे । हस्ति न्याम् । ग्वालाडुड़ि । रा.नि.व.१० ।

निर्दोषिता स्वाल्पगुता च तेषाम् । रा.नि व ११ । अमृतचम्पकमर्त्त्यमाणिक्यादय इति । भा । आसां विशेषा तत्तत्पर्य्याये द्रष्टव्या । सामान्यत कदली गुणा —शीतला गुर्व्वी हृष्या स्निग्धा मधुरा पित्त रक्तविकारयोनिदोषाश्मरीरक्तपित्तघ्नी । कदली फल मधुर शीत विष्टम्भि कफकर गुरु स्निग्ध पिपासाखण्डदाहक्षतक्षयवातहरञ्च । पक्वफल—क षाय मधुर शीतल पिपासाघ्नं गुरु मन्दाग्नी अपथ्य शुक्रवर्द्धन क्लमतृष्णाहर कान्तिद दीप्ताग्नी सुखद कफरोगकर दुर्जर सन्तर्पणञ्चेति । "हृद्य मनोज्ञ कफवृद्धिकारि शान्तञ्च सन्तर्पणमेव बल्यम् । रक्त सपित्त श्वसनञ्च दाह रम्भाफलं हन्ति सदा नराणाम् ॥ सग्राह्यपक्वञ्च सुशीतलञ्च कषायक वा तकफ करोति । विष्टम्भि बल्य गुरु दुर्जरञ्च आर ण्यरम्भाफलमेव तद्वत् ॥" अत्रि.१७अ । कदली मृगे । कृष्णसार । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলিয়া । मे ।

कादलि(ली)चता । स्त्री । कर्कटीभेदे । वै निघ. ।

कदलीकन्दः । पुं । रम्भामूले । কলার এটে । হিঁ केराकन्द । तें अरटिदुप । गुणा —"शीतल कदलीकन्दो बल्य केश्योऽम्लपित्तजित् । वह्निकृ द्दाहहारी च मधुरो रुचिकारक ॥" मद.व.६ ।

कदलीकुसुमम् । क्ली । रम्भापुष्पे । কলার মোচা বা ফুল । गुणा —"कदल्या कुसुम स्निग्धं मधुरं तुवरं गुरु । वातपित्तहरं शीत रक्तपित्तक्षयप्रणुत् ॥" वै निघ. ।

कदलीजलम् । क्ली । कदलीरसे । কলার জল । गुणा —"कदल्यास्तु जलं शीत ग्राहक मूत्रकृच्छ्रहृत् । मेहं तृषां कर्णरोगं चातिसारञ्च ना शयेत् । अस्थिस्राव रक्तपित्त विस्फोट रक्तपित्तकं । योनिदोषञ्च दाहञ्च नाशयेत् ॥" "सारः कदल्या सग्राही चाप्रिया गुरुशीतल । बहुदाहमूत्रकृ च्छ्रातिसारमेहांश्च शोषकम् । अस्थिस्राव रक्तपित्त विस्फोटांश्चैव नाशयेत् ॥" वै निघ ।

कदलीदण्डः (नालः) । पुं । थोड় इति ख्याते मोचाङ्गर्भस्थकोमलदण्डभागे । म च । गुणा —"योनिदोषहरो दण्ड कादल्योऽश्मदर जयेत् । रक्तपित्तहर शीत हृद्योऽग्निवर्धन ॥"

कदलीमूलम् । क्ली । कदलीमूले । गुणा —बल्य वातपित्तघ्न गुरु च ।

कदलीमृगः । पु । शबलमृगे । "स. प्रायश पूर्व्वदेशे प्रसिद्ध । स तु छहत्तमविडालसमानाकारो विलेशय ।" सु चि ८अ ।

कदलीवल्कलम् । क्ली । प्रसिद्धाया कदलीत्वचि । কলার পেটো । गुणा —तिक्त कटु लघु वातहरञ्च । वै. निघ. ।

कदलीसारः । पु । कदलीरसे ।

कदलीच्या । स्त्री । फललताभेदे । শশা গাছ, কাঁকুড় গাছ ।

कदश्वः । पु । कुत्सिताश्वे ।

कदाख्यम् । क्ली । कुष्ठौषधी । কুড় । भ.च ।

कदुष्णम् । त्रि । ईषदुष्णे । अम. । क्ली । उष्णतायाम् । अम ।

कनक. । पु, क्ली । कासमर्द्दक्षुपे । रा.नि व ४ । नयपालवृक्षे । रक्तपलाशवृक्षे । ष चि १अ । नाग केशरवृक्षे । काञ्चनारवृक्षे । রক্তকাঞ্চনফুলের গাছ । चम्पकवृक्षे । কাঁটালিচাঁপা বা চাঁপাফুলের গাছ । कृष्णागुरुवृक्षे । मे कचिक । धुस्तूरवृक्षे । म सु । "निशाकनककल्काभ्या ।" कनकगुग्गुली । रा नि व.१२ । लाक्षातरौ । म ना. । कृष्ण धुस्तूरे । रा नि व १० । কনকধুতুরো । भैष.वातरक्तचि विषतिन्दुतैले ।

कनककन्दर्परसः । पुं । वाजीकरणे औषधम् । अथ हेमाद्रिसुन्दरतुल्य एव केवलमत्र स्वर्णैकान्तकाच्छलोहञ्च रसपादं देयम् । পারা, গন্ধক প্রত্যেকে সমভাগ । কান্তলৌহ, বৈক্রান্ত এবং স্বর্ণ প্রত্যেকে পারার চতুর্থাংশ । অগ্রে কজ্জলি করিয়া তাম্রপাত্রে কাকডুমুরের রস, মরিচের তৈল, কাল ধুতুরার রস দ্বারা প্রত্যেকে তিন দিন নাড়িবে । তদ্পরে বালুকাযন্ত্রে মন্দ মন্দ পাক করত বালুকা উষ্ণ হইলে জ্বাল নিবাইবে । শীতল হইলে নামাইয়া ঔষধ গ্রহণ করিবে । অনুপান ঘি, চিনি ও মধু । रस.र. ।

कनकगैरिकम् । क्ली । स्वर्णगैरिके । সোণাগেরি । भा.म ४म.विषचि. । [চাপা ।

कनकचम्पकः । पु । चम्पकविशेषे । কনক-

कथिका । स्त्री । तक्रादिसाधितखाद्यद्रव्यविशेषे । कढ़ीति महाराष्ट्रे । प्रकारस्तु यथा —नात्यम्लं मधुरं तक्रं सैन्धवेन तथा युतम् । पिष्टं मरीचं चाप्यत्र निक्षिप्य सुनिधाय च । तप्तस्थाल्यां घृतं वाथ तैलं तस्यां च निक्षिपेत् । तस्मिन्निशारामठञ्च पश्चात्स्थालीं पिधाय च । तक्राढ्यं निक्षिपेत्तस्यां पिधाय च पुनः क्षिपेत् । बुद्बुदोत्पत्तिपर्य्यन्तं पक्वा सा कथिकाभिधा । कथिका पाचनी रुच्या लघ्वी च वह्निदीपनी । कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिनी ।' वै निघ ।

कदनम । क्ली । मारणे । जटा ।

कदन्नम् । क्ली । कुत्सितान्ने । कदर्य्यान्ने । जटा

कदम्ब । पु । (Anthocephalus Kadamba Syn Nauclea Kadamba.) स्वनामख्यातवृक्षे । कदम गाछ । म कलम्बु । क कडेम । तें कडिमिचेट्टु । र मा । साधारणगुणाः —मधुरः शीतः कषायः लवणः गुरुः सरः विष्टम्भकृत् रूक्षः कफस्तन्यानिलप्रदश्च । 'कदम्बस्तिक्तकटुकः कषायो वातनाशनः । शीतलः कफपित्तादिनाशनः शुक्रवर्द्धनः ॥ रा नि व ६भा पू १भ । कादम्बिका गुः मधुरा शीतला तुवरा गुरुः । मलस्तम्भकरी चारा रुचास्तन्यकफप्रदा । वातला मुनिभिः प्रोक्ता फलं त्वस्यास्तु शीतलं । तुवरं मधुरं पित्तरक्तदोषहरं मतम् । वै निघ । अत्र शाङ्ग —"नीपो महाकदम्बः स्याद्धाराकदम्ब इत्यपि । द्वितीयोऽल्पप्रसारश्च हलपुष्पः कदम्बकः ' इति भेदः । तथा रवेऽपि '"हारिद्रस्तु रजोबलः । धूलीकदम्बको धाराकदम्बः षट्पदप्रियः हलपुष्पः केशराढ्यः प्रावृषेण्यः कदम्बकः । नीपो महाकदम्बोऽपि तथा बहुफलो मतः ।" अ टी भ । सु सू ३८अ लोध्रादौ । वा सू १५अ न्यग्रोधादौ । सर्षपवृक्षे । मी देवताडवृक्षे रत्ना । क्ली । माचिके । हे च

कदम्बक । पु । कदम्बवृक्षे । त्रिकावनौ । हरिद्रुवृक्षे । रा नि व ९। सर्षपवृक्षे । प सु हे च । अस्य पादरोगभेदे । लक्षणं —कदम्बफलमात्रन्तु मण्डूकोमध्यसंस्थितं । मांसाङ्कुरं कदम्बाख्यं श्लेष्मपित्तसमुद्भवं ।" अ द २९अ ।

कदम्बका । स्त्री । कलम्बिकायाम् । वै निघ ।

कदम्बद । पु । सर्षपे । श च ।

कदम्बनिर्य्यास । पु । कदम्बस्य वेष्टके । कदमेर आठा । च सू ४अ । [कुसुमे ।

कदम्बपुष्प । पु । हरिद्रुवृक्षे । क्ली । कदम्ब

कदम्बपुष्पगन्धः पु । कलमशाली । कलमाधान् । रा नि व १६ ।

कदम्बपुष्पा । स्त्री । महाश्रावणिकायाम् । गोरखमुण्डीति प्रसिद्धा । मुण्डीरी । रा नि व ५ ।

कदम्बपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । महाश्रावणिकायां । मुण्डीरी । हि गोरखमुण्डी । भा पू १भ । सु चि १८अ । "कदम्बपुष्पीं मन्दारीं ।"

कदम्बवायु । पु । सुगन्धवायौ ।

कदम्बा (म्बी) । स्त्री । देवदालीलतायाम् । रा नि व ३ ।

कदम्बिका । स्त्री । कुदम्बवृक्षे । वै निघ ।

कादर (रा) । पु, स्त्री । A white sort of mimosa श्वेतखदिरे । शापडिखदिर । तें तेल्लतुम्मचेट्टु वेलतुरुचेट्टु । बर्बूरकवृक्षे । दांटी दावना गाछ । र मा । "खदिराढ़ नै तसार ।" वा सू १५अ असनादिवे । खदिरकदरभण्डी ।' कदर खदिराकार श्वेतसार । सु सू ३८अ ड । च सू ४अ ४१दशके । क्रकचे । क्रि ।

कादरम् । क्ली । व्याधिभेदे । कूलम्याटी कड़ा चामुडा । मी रवित्रिक । लक्षणम् —' शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः । ग्रन्थिः कीलवदुत्सन्नो जायते कदरं हि तत् ।" मा नि सु नि १३अ पायसभेदे । श मा । [चादुलिया । मै । श र ।

कादल (क) । पु । कदलीवृक्षे । पृश्निपर्णी

कादलम् । क्ली । नराङ्कुरे । कपाले । मेदिनि

कादला । स्त्री । कदलीवृक्षे । पृश्निपर्ण्यां चाकुले । शाल्मलीवृक्षे । डिम्बिकायां मेदिनि

कदलिका (ली) । स्त्री (Musa sapientum) स्वनामख्यातवृक्षे । कला गाछ । हि केला वृक्ष । म केलाचे झाड़ । तें अरटिचेट्टु मुझगचेट्टु दो इलोगे । कदली बहुधा—काष्ठकदली, गिरिकदली, सुवर्णकदली, महेन्द्रकदली, इत्यादयः सन्ति । "माणिक्यमर्त्त्यामृतचम्पकाद्या भेदा कदल्या बहवोऽपि सन्ति । तेषां गुणास्तेषधिका भवन्ति

चाधिकारे। तत्र—लघ्वानुः चित्रकः। तुर्य्यभागेन चतुर्थभागेन। पाठः—रसस्य तुर्य्यभागेन हिमभस्म प्रयोजयेत्। मनःशिला गन्धकञ्च तुल्यं माक्षिकतालकं॥ विषं टङ्गणकं सर्व्वं रसतुल्यं प्रदापयेत्। मर्द्दयेत्खल्लरीकत्र खल्लपात्रे च निर्म्मले। जयन्तीभृङ्गराजोत्थैः पाठाया वासकस्य च। अगस्तिलाङ्गलाग्नीनां स्वरसैश्च पृथक् पृथक्। भावयित्वा विशोष्याथ पुनश्चार्द्रकवारिणा। सप्तधा भावयित्वा च रसः कनकसुन्दरः॥ गुञ्जाद्वयं वयं वास्य राजयक्ष्मा प्रशान्तये। मधुना पिप्पलीभिर्वा मरिचैर्वा घृतान्वितं॥ सन्निपाते प्रदातव्यमार्द्रकस्य रसेन वै॥ जयपालरजोभिर्वा गुल्मिने शूलरोगिणे। अस्तवर्ज्यं भवेत्पथ्यम् ..॥ रसा.स.। পারা, মনছাল, গন্ধক, তুঁতে, স্বর্ণমাক্ষিক, হরিতাল, বিষ, সোহাগা প্রত্যেকে সমান ভাগ, পারার চতুর্থাংশ স্বর্ণ। জয়ন্তী, চিতে, বাসক, বক, ঈশলাঙ্গুলি, ভীমরাজ, আদ্রাদি ইহাদের রসে এক এক ভাবনা। পরে আদার রসে ৭ ভাবনা। [কলা গাছ। रा नि.व.११।

कनकस्तम्भा। स्त्री। सुवर्णकदलीवृक्षे। চাঁপা

कनकक्षारः। पुं। टङ्गणक्षारे। সোহাগার খৈ। रा.नि.व.१३।

कनकक्षीरी। स्त्री। सुवर्णक्षीर्य्याम्। শেয়াল কাঁটা, সোণাখিরুই। पीतकण्टकधुस्तूरे। सातलायाम्।

कनकान्त(र)कः। पुं। कोविदारवृक्षे। রক্ত কাঞ্চন বৃক্ষ। रा नि.व.१०। See काञ्चनारः।

कनकालुका। स्त्री। सुवर्णभृङ्गारे। ঝারা।

कनकासवः। पुं। हिक्कादौ आसवः। पाठ. "समूलं कनकं सार्द्धं वासामूलपत्रफलैः सह। ततस्तुल्यं ग्राह्यं उत्पलमूलञ्च तथा। मधुकं मागधी व्याघ्री केशरं विश्वभेषजं। भार्गी तालीशपत्रञ्च समूलैर्मा पलद्वयम्। संगृह्य धातकीप्रस्थं द्राक्षायाः पलविंशतिम्। जलद्रोणद्वयं दत्त्वा शर्करायास्तुलां तथा। चौद्रस्यार्द्धतुलाञ्चापि सर्व्वं संमिश्य यत्नतः। भाण्डे निधाय चास्य निदध्यान्मासमात्रकम्..."॥ ধুতুরার ফল মূল পঞ্চশাখা মিলিত ৪প.বাসকমূলের ছাল ৪ প. পিপুল, যষ্টিমধু, কণ্টিকারী, নাগেশ্বর, শুঁট্, বামুনহাটী, তালীশপত্র প্রত্যেকে চূর্ণ ২ প. ধাইফুল ১৬ প. দ্রাক্ষা ২০ প জল ১২৮ শ. শর্করা ১২॥০ শ. মধু ৬॥০ সের একত্র কলসে ১ মাস রাখিয়া ছাঁকিয়া লইবে। ভৈষ।

कनकाह्वः (यः)। पुं, क्ली। श्वेतधुस्तूरे॥ लङ्गलीयशाके। वै निघ.। जैपालवृक्षे। प.मु.। धुस्तूरवृक्षे। रा.नि व.१०। नागकेशरवृक्षे। रा. नि व.६। रमा।

कनकोद्भवः। पुं। महासर्जवृक्षे। वैं निघ.।

कननः। त्रि। काणे। কাণা। श.च.।

कनिक्या। स्त्री। ममितायाम्। श.चि.।

कनिचिः। स्त्री। पुष्पे। ওল। प.मु। गुञ्जायां। কুঁচ।

कनिष्ठकम्। क्ली। शुकतृणे। श.च.।

कनिष्ठा। स्त्री। अङ्गुष्ठात्पञ्चमाङ्गुली। কড়ে আঙুল। रा.नि.व.१८।

कनी। स्त्री। कन्यायाम्। हे.च.।

कनीचिः। स्त्री। गुञ्जालतायां। কুঁচ গাছ। श.र.। सपुष्पलतायां। उणादिकोषः।

कनीनिका (नी)। स्त्री। अचितारके। रा. नि.व.१८। अक्ष्णः नासासमीपभागे। श.द.२४.। कनिष्ठाङ्गुलौ। मे.कचतुष्क।

कनीयसम्। क्ली। ताम्रे। हे च।

कनीयान्। पुं। कोमलतामेदे। सु.चि.२९ अ.। See सोमः। त्रि। अणुनि। निकृष्टः। अल्प्ये। मे.।

कनीयःपञ्चमूलम्। क्ली। त्रिकण्टकवृहतीद्वयपृथकपर्णीविदारिगन्धाम्। त्रिकण्टकं गोक्षुरे। विदारिगन्धा शालपर्णी। सु सू ३८अ.।

कनेरा। स्त्री। हस्तिन्याम्। वै निघ.।

कन्तुः। पुं। हृदये। वै.निघ।

कन्था। स्त्री। स्यूतकर्पटे। কাঁথা। अम.। चीरे। तुलपूर्णगात्रवस्त्रे। লেপ।

कन्यारी। स्त्री। स्वनामख्यातवृक्षे। फणिमनसा। सं क कन्यारी, कातर, फणीनिवर्ड्गन कोडवी। गुणा.—कटुतिक्तोष्णा वातकफघ्नी शोथघ्नी दीपनी

कनकजोद्भवः । पु । राजि । धूनो । रा नि व १२ ।

कनकतैलम् । क्ली । क्षुद्ररोगाधिकारे तैलम् । "मधुकस्य कषायेन तैलस्य कुडव पचेत् । कल्कैः प्रियङ्गुमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलकेशरैः । कनक नाम तत्तैल मुखकान्तिकरं परम् । अभीरुनीलिकाव्यङ्ग शोधन परमार्चितम् ॥" च द. । तिलतैल १ श्र क्वाथार्थ—यष्टीमधु १ श्र जल १६ श्र शे. ४ श्र। कल्कार्थ—प्रियङ्गुमञ्जिष्ठारक्तचन्दननीलोत्पलनागे श्वराणां म. ४ तो. ।

कनकपरागः । पु । सुवर्णरेणौ ।

कनकपलः । पुं । स्वर्णादिपरिमापकषोडश मापके । ১৬ মাষা । হারা ।

कनकपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । गणिकारि कायाम् । द्रुमोत्पले । ওলট কম্বল । वै निघ ।

कनकप्रभः । पु । सोमलताभेदे । सु चि २८ ञ. । See सोम ।

कनकप्रभा । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড় লতাফট্‌কী । रा नि व ३ । पीतयूथिकायाम् । स्वर्णयूथिकायाम् । যুঁই । रा नि व १० । ज्वराति सारोक्ते रसविशेषे । अत्र सुवर्णबीज क्षाचधुस्तूरबी जम् । मरालपाद थानकुनीति ख्यात । तथाहि विजयाक्वाथे । "सुवर्णबीजं मरिच मरालपाद कणा टङ्कणक विषञ्च । गन्ध जयाद्रिर्दिवस विमर्द्य गुञ्जाप्रमाणा वटिका विदध्यात् ॥" কালধুতুরার বীজ, মরিচ, থানকুনী, পিপুল, সোহাগার খৈ, বিষ, গন্ধক সমভাগ। সিদ্ধির রসে মর্দন । र.सा स. । [नि व १० ।

कनकप्रसवा । स्त्री । स्वर्णकेतकीवृक्षे । रा

कनकप्रसूनः । पु । धूलीकदम्बे । वै निघ ।

कनकरम्भा । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् । চাঁপা কলা । रा नि व.११ । [११ ।

कनकरस. । पु, क्ली । हरिताले । रा.नि.व.

कनकलोद्भवः । पु । सर्जरसे । धूना । रा. नि व १२ ।

कनकवतीरसः । पु । अर्शोऽधिकारे रस । पाठ.—"प्रदसूतं सम गन्ध तालसिन्धूत्थलाङ्गली । फलतुम्बीपलेकैक लशुनञ्च चतुष्पल । कारवेल्लाद्रवैर्मर्द्य दिनैक वटकीकृत । गुञ्जामात्रं सदा खादेत् पादुजयापि नाशयेत् । रक्तवातकफोत्थानि चर्मा सि नाशयेद्ध्रुवम् । वटी कनकवतीनाम चतुष्पाथ कथ्यते । भल्लातत्रिफला दन्ती वह्निचूर्ण सम सम । सैन्धव सर्व्वतुल्य स्याद्वर्जयेत्खर्परे चिर । मर्दयित्वा भवेत्सिद्ध कर्षतक पिबेन्नर ॥" পারা, গন্ধক, হরিতাল, সৈন্ধবলবণ, ঈশলাঙ্গুলিয়া,ইন্দ্রযব, তিৎলাউ প্রত্যেকে ১ পল, রশুন ৪ পল, উচ্ছেপাতার রসে মর্দন । বটী ১কুঁচ । रस र ।

कनकबीजम् । क्ली । धुस्तूरबीजे । कनकसुन्द रस्ते । See कनकसुन्दररस ।

कनकसङ्कोचरस । पु । कुष्ठाधिकारे रस । पाठ —"मृतस्वर्णाभ्रक शुल्व शुद्धसूतं त्रिभि समं । अम्लैर्मर्दन्तु तद्गोलं पिष्टा तुल्यञ्च गन्धक । कटुतैल युत पाच्य लौहे च मृदुनाग्निना । द्रवे जीर्णे विचूर्ण्याथ वह्निमूलकटुत्रिकैः । त्रिविडङ्गविषैस्तुल्यै स्त्रिगुण त्रिफला विषात् । अजामूत्रे दिनं पिष्ट्वा गुञ्जैका भक्षयेद्वटीम् ।" क्रमेण २ गुञ्जा । अनुपान वाकुचीतैल निष्कासित । रस र । স্বর্ণ, অভ্র, তাঁবা এক এক ভাগ, পারা ৩ ভাগ, গন্ধক ৩ ভাগ, অম্লরসে পেষণ ও গোলকীকরণপূর্বক সেই গোলক লৌহপাত্রে সর্ষপতৈলের সহিত পাক করিয়া ভাজা ভাজা হইলে নামাইয়া চূর্ণ করিবে ও তাহাতে চিতামূল, ত্রিকটু, গুড়ত্বক্, বিড়ঙ্গ, বিষ প্রত্যেকে এক এক ভাগ ও ত্রিফলা ৩ ভাগ দিয়া ছাগমূত্রে মাড়িয়া বটী করিবে ।

कनकसुन्दररसः । पु । ज्वरातिसाराधिकारे रस । विजयाद्रवे मर्दनार्थे । कनकस्य बीजं धुस्तूरबीजम् । अत्र टङ्कणस्थाने अभ्रक पठन्ति केचित् । "शुद्धसूतं सम गन्ध मरिचं टङ्कण तथा । स्वर्णबीज सम सर्व्वं भार्गीद्रावैर्दिनार्द्धक । सूततुल्य मतस्त्वार्भ रस कनकसुन्दर ॥" मात्रा १२ । अत्र —"हिङ्गुल मरिच गन्ध पिप्पली टङ्कण विष । कनकस्य च बीजानि समांशं विजयाद्रवे । यामैकमर्दनं चणमात्रा वटीकृता ॥" হিঙ্গুল,মরিচ, গন্ধক, পিপুল, সোহাগার খৈ, বিষ, ধুতুর বীজ সমান ভাগে সিদ্ধির কাথে মর্দন করিবে । বটী চণকপ্রমাণ । भैष. । द्रवैश्च

सम्। यथा—কটু তৈল ৪ শ। কাথার্থ—ছাতিমছাল, কালিযাকড়া, গুলুঞ্চ, নিম্ছাল, শিরীষছাল, ঘোডানিম্ বা তিৎপলতা, জয়ন্তীপত্র, তিংলাউ, রাখালশশার মূল বা গোবক্ষচাকুলে, হরিদ্রা প্রত্যেকে ১০ প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬শ.। গোমূত্র ১৬ শ শোণালুপাতা, ভীমরাজ, জযন্তীপত্র, ধুতুরাপাতা, হরিদ্রা বা আমলা, সিদ্ধি খর্জ্জুর পত্র, গোময, আকন্দপত্র, সিজুরপাতা প্রত্যেকে স্বরস ৪ শ। কল্কার্থ—মাকালফল, বচ, ব্রহ্মীশাক, তিংলাউ, চিতামূল, গোযালিনী, কুঁচিলা, মনছাল, আম্লা, খুদে নটে, গেঁটেলা, শোণালি, আকন্দ আটা, কাল কাসন্দা, ঈশের মূল,আউচ, মঞ্জিষ্ঠা, ঘোড়া নিম্ বা তিৎপলতা, রাখালশশামূল, বিছাতিমূল, গন্ধভাদুলিয়া, হাপরমালী, মুস্তা, ছাতিমছাল, কুড়চিছাল, নিম্ছাল, ঘোড়া নিম্, গুলুঞ্চ, সোমরাজীমূল, হাকুচবীজ, চাকন্দাবীজ, ধনে, ভীমরাজ, যষ্টিমধু, কুন্দুরুখোটী (কান্দরুমিতি পাঠঃ) বন ওল, শটী, কট্কী, দারুহরিদ্রা, তেউড়ী, পদ্মকাষ্ঠ, পিপুলমূল, অগুরু, কুড়, কট্ফল, জটামাংসী, কর্পূর, সিদ্ধির পাতা, এলাচ, গুডত্বক্, টুয়রিফল, হরীতকী, বহেডা প্রত্যেকে ২ তোলা। সা.কৌ.মৈষ পাঠঃসংগ্রহে দ্রব্যঃ।

कान्दल: । पुं । कपाले । कनके । धरणि: । क्षसारम्भे । हे.च.। क्ली । शिलीन्ध्रपुष्पे । त्रिका.। कमलवीजे । कदलीपुष्पे । आर्द्रके । रा नि.व.६ । शूरणे । भा.पु.१भ भा.व । गण्डस्थले । अङ्कुरे । कोमलशाखायाम् ।

कान्दलता । स्त्री । मालाकन्दे । रा.नि.व.७ । चुद्रकारवल्याम् । वै निघ ।

कान्दलिन् (ली) । पु, स्त्री । पद्मवीजे । पद्मेर बीज । रा.नि.व.१० । सु.सू.२८ष.पित्तप्रमने । मृगविशेषे । गुल्मभेदे । मी.त्रिकं ।

कान्दलीकुसुमम् । क्ली । शिलीन्ध्रे । কোড়কছাতা। श.च.।

कान्दवर्ग: । पुं । कन्दजातिमात्रे । গেঁড়ো, গেঁড়্। यथा—विदारीकन्दशतावरीमृणालविस-कशेरुकशृङ्गाटपिण्डालुमध्वालुहस्त्यालुकाष्ठालुशङ्खालु-रक्तालुकेन्दीवरोत्पलकन्दादिषु । गुणा:—रक्तपित्तहराणि शीतानि मधुराणि गुरूणि बहुशुक्रकराणि स्तन्यवृद्धिकराणि च । सु सू.४६ष. । "शूरणः पिण्डपिण्डालू पलाण्डुर्गृञ्जनस्तथा । ताम्बूलपर्णकन्द' स्यात् हस्तिकन्दस्तथा परः। वराहकन्द' अन्य न्य: कन्दशाका इमे स्मृता: ॥" अत्रि १६ष. ।

कान्दवर्द्धन: । पु । Esculent root. शूरणे । रा नि.व.७ । कटुशूरणे । वै.निघ. ।

कान्दवल्ली । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् । रा नि. व.२ । भूमिकुष्माण्डे । वै निघ. ।

कान्दविषम् । क्ली । यस्य कन्दे विषं वर्त्तते । कालकूट वत्सनाभ सर्षप पालक कर्द्दम वैराटक मुस्तक शृङ्गी पुण्डरीक मूलक हलाहल महाविष कर्कटकानीति त्रयोदश कन्दविषाणि । एषु वत्सनाभानि चत्वारि, मुस्तके द्वे, सर्षपानि षट्, शिष्टानि एकैकमेवेति। "गुणा:—कन्दजानि तु तीक्ष्णानि तेषां वक्ष्यामि विस्तरं । स्पर्शाज्ञानं कालकूटे वेपथु स्तम्भ एव च । ग्रीवास्तम्भो वत्सनाभे पीतविण्मूत्रनेत्रता । सर्षपे वातवैगुण्यमानाहो ग्रन्थिजन्म च । ग्रीवादौर्ब्बल्यवाक्सङ्गौ पालकेऽनुमतानिह। प्रसेक: कार्द्दमाख्ये तु विड्भेदो नेत्रपीतता । वैराटकेनाङ्गदुःखं शिरोरोगश्च जायते । गात्रस्तम्भो वेपथुश्च जायते मुस्तकेन तु । शृङ्गीविषेणाङ्गसाद-दाहोदरविवृद्धय. । पुण्डरीकेण रक्तत्वमक्ष्णोर्वृद्धिस्तथोदरे । वैवर्ण्यं मूलकैश्छर्द्दिर्हिक्काशोफप्रमूढता । चिरेणोच्छ्वसिति श्यावो नरो हालाहलेन वै। महाविषेण हृदये ग्रन्थिशूलोद्गमौ भृशम् । कर्कटेनोत्पतत्यूर्द्ध हसन्दन्तान्दशत्यपि । कन्दजान्युग्रवीर्य्याणि प्रयुक्तानि त्रयोदश । रुक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाश्वव्यवायि च । विकाशि विशदञ्चैव लघ्वपाकि च तत्स्मृत । सर्व्वाणि कुशलैर्ज्ञेयान्येतानि दशभिर्गुणै. ।" सु कल्प.२ष ।

कान्दशाक: । पुं । See कन्दवर्ग:। [वै निघ.।

कान्दशालिनी । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् ।

कान्दशूरण: । पुं। शूरणकन्दे । ওল,কটুওল। रा नि.व ७ ।

कान्दसञ्ज्ञम् । क्ली । (Prolapsus uteri.) योन्यर्शसि । যোনিকন্দরোগ। त्रिका. । See

कन्दः ज्ञातौ कन्दरोग. ।

कन्दा । स्त्री । कन्दगुडूच्याम् । वै निघ ।

कन्दाढ्यः । पुं । धारणीनाममहाकन्दशाके । धरणीकन्द । रा.नि व ७ । वै.निघ. ।

कन्दामृता । स्त्री। कन्दगुडूच्यां । रा.नि व.३।

कन्दार्हः । पुं कन्दसूरणे । रा.नि व ७ ।

कन्दालुः । पुं । त्रिपर्णिलतायां । काष्ठालुके । धारणीनाममहाकन्दशाके । रा नि.व.७ ।

कन्दिरी । स्त्री । लज्जालुकायाम् । श चि. ।

कन्दी । पुं । कटुसूरणे । रा नि व.७ ।

कन्दुः । पु, स्त्री । लौहमयतुलपात्रे । ताओग्रा। ऽस्ला. । सुराकरणपात्रे । गेन्दुके ।

कन्दुकम् । क्ली । पूगफले । श्रह्रुरे । वै.निघ. ।

कन्दुपक्वः । त्रि । जलोपसेक विना केवल पात्रे अग्निना भ्रष्टतण्डुलादौ। यथा —"कन्दुपक्वानि तैलानि पायस दधि शक्तव । द्विजैरेतानि भो ज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपीति" स्मृति ।

कन्देशुः । पुं । काशभेदे । Cकेशे । वै.निघ ।

कन्दोटः । पु, क्ली । शक्लोत्पले । कुमुदे । नी लोत्पले । श्र र. । [र ।

कन्दोतः । पुं । कुमुदे। शिका । श्वेतपद्मे । श

कन्दोत्थम् । क्ली । नीलोत्पले । नीलउत्पि । रा.नि.व.१० ।

कन्दोद्भवा । स्त्री । कन्दगुडूच्यां । रा.नि व.३। क्षुद्रपाषाणभेदायाम् । रा नि.व ५ ।

कन्दोषधम् । क्ली । आर्द्रके । वै.निघ. ।

कन्धरः । पुं । मारिषशाके । मेघे । क्ली । समा रस दध्न तक्रं कन्धरमित्यने । कु.टी श्रीकण्ठ । सक्षिरं दधि कन्धरं । सि.यो.षट्कन्धरतैले ।

कन्धरा । स्त्री । मानविशेषे । वै निघ । ग्रीवा याम् । रा.नि व. १८ ।

कन्धिः । स्त्री । ग्रीवायाम् । हारा. ।

कन्धुकः(कः) । पु। भूमिबदरे । आरण्यबदरे । वन कुल । वै निघ. ।

कन्नम् । क्ली । मूर्च्छायाम् । श.मा ।

कन्यका । स्त्री । गृहकन्यायाम् । घृतकुमारी । रा नि व ५ । कन्यायाम् । हटी ।

कन्यसा । स्त्री । कनिष्ठाङ्गुली ।

कन्या । स्त्री । घृतकुमार्यां । घृतकुमारी । रा नि.व ५ । स्थूलैलायाम् । रा नि.व ६ । वारा हीनाममहाकन्दशाके । रा.नि व ७ । कुमार्यां । रा.नि व १८ । नार्याम्। महौषधिविशेषे । See श्रोषधि । बन्ध्याकर्कोटक्यां । रा नि.व.३। (Aloes perpoliata.) मुसब्बर इति ख्यातद्रव्ये । बन्दा यां । गान्दिन्यां । कन्दगुडूच्यां । वै.निघ. ।

कन्याटः पु । लम्पटे। कामुक । हारा. । आभ्यन्तरगृहे ।

कन्यूषम् । क्ली । वक्षपृष्ठे । हारा । बन्ध्याक र्कोटकीफले । भा.पू.१भ ।

कपटम् । क्ली । चीडादेवदारुणि ।

कपटचीड़ा । स्त्री । चीडानामदेवदारुविशेषे। रा.नि व १२ ।

कपटा । स्त्री । ऋक्षगन्धायाम् ।

कपटिनी । स्त्री । चीडानामगन्धद्रव्ये देवदारौ वा । रा नि.व.१२ । [श र ।

कपटी । स्त्री । परिमाणभेदे । एक आँकाड़।

कपटेश्वरी । स्त्री । श्वेतकण्टकार्यां । रा नि. व.४ । ऋक्षगन्धायाम् । वै निघ. ।

कपर्दः । पु । वराटके । कड़ि । तद्भेदा यथा – सुवर्णवर्णा सिंही धूम्रवर्णा व्याघ्री पीतपृष्ठा सितोदरा मृगी श्वेतवर्णा हंसी विदन्ता माति दीर्घा च । गुणा. —कटुतिक्तोष्णकर्णशूलव्रणगुल्म शूलनेत्रदोषनाशिलानि । रा नि व.१३ । "कपर्द कटुकरोष्णो हृद्यश्चाग्निप्रदीपन । तिक्त शीत कर्णशूलव्रणनेत्रनाशापह । ग्रहणी गुल्मशूलानि परिणामं क्षय तथा । वातं कफं नाशयतीदं प्रोक्तो मनीषिभि. ॥" वै.निघ. । शोधनं शङ्खवद् ज्ञेयम् ।

कपर्दकरसः । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रस । "मृतं वा मूर्च्छितं सूत कार्पासपुष्पजैर्द्रवैः । मर्द येद्दिनमेकन्तु तेन पूर्यां वराटिका॥ निरुध्य चान्ध मूषायां भाण्डे दत्वा पुटे पचेत् । उद्धृत्य चूर्णये

च्चूर्णं मरिचद्विगुणैः सह। गुञ्जैकैकं घृतैर्लेह्यं रक्तपित्तं नियच्छति। कपर्द्दकरसो नाम असाध्यं साधयत्यलम्। उदुम्बरफलं पक्वं घृते, पाच्यं सितायुतम्। भक्षयेन्मरिचैर्युक्तमनु स्याद्रक्तपित्तनुत्॥" रस र.। কাপাস ফুলের রসে একদিন মর্দ্দিত মূর্চ্ছিত পারদ ২ তো. কড়ির ভিতর ভরিয়া কড়ির মুখ রুদ্ধ করিবে। পরে সেই কড়ি অন্ধমূষাযন্ত্রে রাখিয়া পুটপাক করিবে। শীতল হইলে তুলিয়া ৪ তো মরিচের সঙ্গে একত্র চূর্ণ করিবে। মাত্রা ১ কুঁচ।

कपर्द्दा। स्त्री। वराटके। वै.निघ.।

कपर्द्दिः। पुं। कपर्द्दके। रा.नि.व.१३।

कपर्द्दिका। स्त्री। वराटिकायाम्। [३ध.।

कपाटशयनम्। क्ली। उत्तानशयने। सु चि

कपाटसन्धिकः। पुं। अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितरास्वपालिरित्येव कर्णबन्धनाकृतिविशेषे। सु. सू.१६ष.। [गन्धकाष्ठविशेष। रा.नि व १२।

कपाटिनी। स्त्री। चीडानामदेवदारुभेदे।

कपालः। पु, क्ली। मृन्मयघटादिखण्डे। খাপড়া, খোলাকুচি। रा.नि.व.१८। भा.म.४भ. मु.रो.चि.। मस्तकाद्यस्थिषु। तानि च नितम्बतालुशङ्खांसदेश मस्तक गण्डस्थल जानु भङ्गवङ्क्षणशिरोऽस्थीनि। सु.शा.५ष.।

कपालकुष्ठम्। क्ली। महाकुष्ठभेदे। अस्य लक्षणम्—"कृष्णकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानि।" सु.नि ५अ। "कृष्णारुणं कपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु। कपालं तोदबाहुल्यं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम्॥" भा.। [निका.।

कपालनालिका। स्त्री। तर्कुट्यां। টেকো।

कपालरोगः। पुं। शिरोरोगे।

कपालास्थि। क्ली। स्वनामख्यातशरीरमध्यस्थ कर्परसदृशास्थिनि। "जानुनितम्बांसतालुगण्डशङ्खशिरःस्थीनि तथाप्यभिधीयन्ते"। सु शा.५ष।

कपालिका। स्त्री। दन्तरोगविशेषे। तल्लक्षणं—कपालेष्विव दीर्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा। कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी॥ मा.नि. सु.नि.१६। शवकर्परिकायाम्। सु चि.१ष.।

कपाली। स्त्री। विडङ्गायाम्। रा.नि व.६।

कपिः। पु, स्त्री। वानरे। रत्ना.। सिह्लके। शिलारस। रा नि.व.१२। आम्रातके। शूकशिम्ब्याम्। करञ्जविशेषे। श.च।

कपिकच्छुः (च्छूः)। स्त्री। शूकशिम्ब्याम्। আলকুশী। सि.यो.उन्मा चि.। 'कपिकच्छ्वा यवा नरम्।' See आत्मगुप्ता।

कपिकच्छुफलम्। क्ली। शूकशिम्ब्या. फले। আলকুশীর বীজ।

कपिकच्छुफलोपमा। स्त्री। जन्तुकायां। जन्तुकारीति मालवे। रा नि व.३।

कपिकच्छुरा। स्त्री। शूकशिम्ब्यां। पद्य। See आत्मगुप्ता। [शूली। श.च.।

कपिकन्दुकम्। क्ली। शिरोऽस्थिनि। মাথার

कपिका। स्त्री। नीलसिन्धुवारवृक्षे। रा.नि व. ४। अर्कवृक्षे। रत्ना.। [प्राकुल। र.मा.।

कपिकोलिः। पुं। शृगालकोलिकायां। শে-

कपिचूड़ः (ड़ा)। पुं, स्त्री। आम्रातकवृक्षे। আমড়া গাছ। रा.नि.व ११।

कपिचूतः। पुं। अश्वत्थभेदे। पलाशपिप्पल। गजकुण्डसदीरा इति। भा.पू.१भ.वटा.व.। आम्रातकवृक्षे। निका.। [१२।

कपिजः। पु। सिह्लके। शिलारस। रा नि व.

कपिजङ्घिका। स्त्री। तैलपिपीलिकायाम्। श.च।

कपिञ्जलः। पु। A bird, the francoline partridge. चातकपक्षिणि। फटिकजल पाखि। गौरतित्तिरी। পাছানাড়া পাখি। कपिञ्जल इति भाषा. कपिलो गौरतित्तिरिः। मा। मांसगुणाः—शीतलं मधुरं लघु अतएव रक्तपित्ते रक्तश्लेष्मविकारे मन्दवातविकारे च प्रशस्तं। चक्र द.। तथा एतस्य मांसं चटकमांसाच्छीतलं। ग्राह्यं रोचकञ्च। रा.नि.व.१७। शिलारसे। शिलारस। ककाकुया इति ख्याते पक्षिणि। कैश्चित्।

कपिञ्जला। स्त्री। शालिधान्यविशेषे। शारीरकरी। चनि,१५ष.।

कपितैलम् । क्ली । शिलारसे । रत्ना । तुरुष्कनामकगन्धद्रव्ये । भा ।

कपि(वि)त्थ (क) । पुं । (Feronia elephantum.) स्वनामख्याततरौ । কয়েৎ গাছ । हिं कैथ् । म कविठ । क बेललु । तैं वेलगचेट्टु । गुणा —मधुराम्ल कषाय तिक्त शीतल वृष्य पित्तानिलघ्न संग्राही व्रणघ्न । आमं कपित्थमम्लोष्ण कफघ्न ग्राहि वातल । दोषत्रयहर पक्क मधुराम्लरसं गुरु । अपिच । आम जिह्वाजाड्यकर त्रिदोषवर्द्धन विषघ्न रोचक संग्राहि । पक्क श्वास वमिश्रमक्लमहरं हिक्कापनोदनम् । रा नि व ११ । "कपित्थमम्लं मधुर कषाय विशदं गुरु । कासाति सारहृद्रोगच्छर्द्दिकफरुजापहम् । कपित्थ मधुर शीत कषाय ग्राहक लघु" । अत्रि सू १७अ. । तत्फलमम्ल शैत्यात् शमयति रूक्षवीर्य्यत्वात् । सु सू ४०अ. । अपिच—"कपित्थमामं संग्राहि कषाय लघु लेखन । पक्क गुरु तृषाहिक्काशमन वातपित्तजित् । स्वादम्ल तुवर कण्ठशोधन ग्राहि दुर्ज्जरम्" ॥ भा । अश्वत्थवृक्षे ।

कपित्थतैलम् । क्ली । कपित्थबीजतैले । गुणा —"कपित्थतैल तुवर स्वादु चाखुविषापहम् ।" वै निघ ।

कपित्थत्वक् । क्ली । एलवालुके । रा नि व.४ ।

कपित्थपत्रा (र्णी) । स्त्री । वृक्षविशेषे । कपित्थालीति कवटपत्रीति महाराष्ट्रे । गन्धविवजाय गाछ । रत्ना. । गुणा —"कपित्थपत्रा तीक्ष्णोष्णा ... कटुः ... तिक्ता कृमिकफमेदसि ... जयेत् स्नायुरोग नाशयति ।" वै निघ

कपित्थानी । स्त्री । कपित्थपत्राम् ।

कपित्थाम्लः । पु । आम्रभेदे । वै निघ ।

कपित्थार्ज्जकः । पु । श्वेतार्ज्जके । तुलसीभेदे । मद व.२ । [मुथपोड़ा । भिका. ।

कपित्थास्यः । पु । वानरविशेषे, गोलाङ्गूले ।

कपित्थाष्टकचूर्णम् । क्ली । ग्रहण्यधिकारे । अत्र यमान्यादीनां प्रत्येकमेकैक भाग, मध्वादिकादिदाडिमान्तानां प्रत्येकं भागत्रयम्, शर्कराया षड्भागान् कपित्थफलचूर्णस्य चाष्टभागानेकत्र मेलयेत् । शर्कराया षट्पञ्चसमतभागा इति वा टी. । कश्चित्तु "षड्गुणसिते कपित्थाष्टगणे" पठति । सुतरां तन्मते यमान्यादीनामेकैकभागस्थले कपित्थस्याष्टौ भागा कपित्थाच्च षड्गुणा सिता भवन्ति । अपरे च सर्व्वचूर्णापेक्षया षड्गुणसिता अष्टगुणकपित्थचूर्णं ददति । च.द. । आम्र चित्रके । जल बालके । যমানী, পিপুলমূল গুডত্বক, তেজপত্র, এলাইচ নাগেশ্বর, শুঁট্, মরিচ, চিতের মূল, বালা, জীরক, ধনে, সৌবর্চললবণ প্রত্যেকে ১ ভা.গ, তিন্তিডী, ধাইফুল, পিপুল, বেল শুঁটা, পাটিয়া লোধ, দাড়িমছাল প্রত্যেকে ৩ ভ. চিনি ৬ ভ. কপিত্থচূর্ণ ৮ ভ ।

कपिनामा । पु । शिलारसे । रत्ना ।

कपिपिप्पली । स्त्री । रक्तापामार्गे । भा पू. १भ. । वानरपिप्पल्यां । वै निघ । मूर्व्वावर्त्तघ्नपे । र मा. । [म र. ।

कपिप्रभा । स्त्री । शूकशिम्बायां । আলকুশী ।

कपिप्रियः । पु । आम्रातकवृक्षे । रा.नि.व.११ । कपित्थवृक्षे । भा. ।

कपिभूतः । पु । पारिभाद्रवृक्षे । वै निघ ।

कपिरसः । पु । शिलारसे । [व.११ ।

कपिरसाढ्य. । पुं । आम्रातकवृक्षे । रा नि

कपिरोमफला । स्त्री । कपिकच्छ्वां । रा नि व ३ । [रा.नि.व ६ ।

कपिरोमा । स्त्री । कपिकच्छ्वां । रेणुकायां ।

कपिलः । पु । शिलारसे । रत्ना. । कुक्कुरे । ... । पिप्पल्यां । मूषिकभेदे । तद्दष्टे व्रणक्लेदः ज्वर ग्रन्थ्युद्भव । सु कल्प.६अ । त्रि । पिङ्गलवर्णे ।

कपिलच्छाया । स्त्री । मृगनाभौ । भा म. । See कस्तुरिका ।

कपिलद्राक्षा । स्त्री । कपिलवर्णद्राक्षाविशेषे । काबुर इति यस्या प्रसिद्धि । काबुर । गुणा —मधुरा शीतला हृद्या मदहर्षदा दाहमूर्च्छाज्वरश्वासतृष्णाहृल्लासघ्नी च । रा नि व.१। मद नरसे । [म.च. ।

कपिलद्रुमः । पु । काचीनामसुगन्धकाष्ठे ।

कपिलफला । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । काबुर । रा.नि व १ ।

कपिलल्लोहम् । क्ली । पित्तले । हे.च.वै.निघ ।

कपिलशिंशपा । स्त्री । Tawny-leaved śisu. (Dalbergia śiśu.) कपिलपत्रशिंशपा-वृक्षे । কপিলপত্র শিশু গাছ । मं कपिवला-शिसव । हिं बदवीउ । गुणा:—तिक्ता शीतवीर्य्या श्रमघ्नी वातपित्तज्वरघ्नी छर्द्दिहिक्कानिवारणी च । रा.नि.व ९ । कटुका तिक्ता कषाया शोषघ्नी उष्ण-वीर्य्या मेद:कुष्ठश्वित्रवमिकृमिहरी वस्तिरुजात्रण-दाहरक्तबलासघ्नी गर्भपातिनी च । भा.पू.१भ. वटा.व ।

कपिला । स्त्री । पित्तले । भा.म.१भ. । राज-रीती । পিতলবিশেষ । गृहकन्यायाम् । रा.नि.व.५ । रेणुकायाम् । রেণুকবীজ । रा.नि.व ६ । कपिलशिंशपायाम् । কাল শিশু । रा.नि.व.९ । निर्विषजलायुकायाम् । নির্বিষ জোঁক । सु.सू.१३ अ. । See जलायुका । स्वर्णवर्णकामधेनुभेदे । मेदिनी लत्रिकं । कृच्छ्रसाध्यलूताभेदे । See लूता ।

कपिलाधिका । स्त्री । तैलपिपीलिकायाम् ।

कपिलार्ज्जकः । पुं । कपिलवर्णतुलसीवृक्षे । পাণ্ডুপত্র তুলসীবৃক্ষ । वै.निघ. ।

कपिलाक्षी । स्त्री । कपिलशिंशपायाम् । रा.नि.व ९ । मृगेर्वारुके । रा.नि.व.७ ।

कपिलिका । स्त्री । शतपदीभेदे । पिपीलिकाविशेषे । सु.कल्प.८अ. । See शतपदी, पिपीलिका । [লাকুশী । रा.नि.व ३ ।

कपिलोमफला । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । आ-

कपिलोमा (ला) । स्त्री । रेणुकबीजे । রে-ণুক । रा.नि.व.६ । [রীতি । ভাল পিতল ।

कपिलोहम् । क्ली । पित्तले । हे.च. । राज

कपिल्लकः । पुं । कम्पिल्लके । কমলাগুঁড়ি । वै.निघ. ।

कपिल्लिका । स्त्री । औषधिविशेषे । গজপি-পুল বা কমলাগুঁড়ি । र.मा. । [গাছ ।

कपिवदान्यः । पुं । आम्रातकवृक्षे । আমড়া-

कपिवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । भा.पू.१भ. । कपित्थवृक्षे । [পুল ।

कपिवासः । पुं । पारिभद्रवृक्षे । পলাশপি-

कपिविरोचनम् (विरोधि) । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

कपिबीजम् । क्ली । शूकशिम्बीबीजे । আলকুশীবীজ । भैष.कामेश्वरमोदके ।

कपिवल्लभः । पुं । पारीशाश्वत्थे । वै.निघ. ।

कपिशः । पुं । सिह्लकनामगन्धद्रव्ये । শিলারস । श्यावमये । वै.निघ । त्रि । श्यावर्णे । मे.शत्रिकं । [माधवीलतायाम् । मे.शत्रिकं ।

कपिशा (शी, शिका) । स्त्री । सुरायाम् । त्रिका. ।

कपिशायनम् । क्ली । मद्यविशेषे । त्रिका. ।

कपिशीर्षकम् । क्ली । हिङ्गुले । श.च. ।

कपिहस्तकः । पुं । कपिकच्छ्वाम् । र.र. ।

कपीकच्छुः । पुं कपिकच्छुलतायां । আলকুশী । श.र. ।

कपीज्यः । पुं । क्षीरिकावृक्षे । जटा. ।

कपीतः । पुं । श्वेतवृक्षावृक्षे । र.मा. ।

कपीतकः । पुं । प्लक्षवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

कपीतनः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর । হিং গুলার । অ.দ । आम्रातके । আমড়া । वा.सू.१५अ.न्यग्रोधादौ । च.सू.४अ । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व ९ । अश्वत्थवृक्षे । मे.नचतुष्कं । गुवाकवृक्षे । बिल्ववृक्षे । श.र. । गण्डमुण्डे । गन्धभाण्डे । रत्ना. । प्लक्षवृक्षे । रा.नि.व २३ ।

कपीन्द्रः । पुं । हनुमति । श.र ।

कपीष्टः । पुं । राजादनीवृक्षे । वै.निघ । कपित्थवृक्षे । रा.नि.व ११ ।

कपोतः । पुं । पारावतपक्षिणि । गृहकपोते । পায়রা, কইতর । मं पारेवा । हिं कबुतर । तन्मांसगुणा:—बलवीर्य्यवर्द्धनं स्वादुकफपित्तास्रदोषजित् । रा.नि.व १७ । कपोतमांसं पाण्डौ वर्ज्यं । च.द.पाण्डु-चि योगरत्ने । पारावतो गुरु: स्निग्धः रक्तपित्तानिलापहः । संग्राही शीतलस्तज्ज्ञै: कथितो वीर्य्यवर्द्धनः ॥ भा.पू.२भ. । रसे पाके च स्वादु कषायं विशदञ्च । राज । कपोतो बृंहणो बल्यो वातपित्तविनाशनः । तर्पणः शुक्रजननो हितो नृणां गुणप्रदः ॥ धन्व.२१अ. । See पारावतः ।

पक्षिविशेषे। घुघु। मे विश्व तत्त्विक। मूषिक भेदे। सु कल्प ६ष। कपोतसमूहे। पारदे। सर्जिकारे। पक्षिमात्रे। पारीशवृक्षे। पलाश पिप्पल। भा।

कपोत(क)म् । क्ली। Antimony सौवी राञ्जने। रा नि व १३। कपोताञ्जने। मे तत्त्विक।

कपोतकनिषादी । पु। अश्वस्य वातव्याधि भेदे। लक्षण यथा—"कृच्छ्रादुत्थापितश्चापि पुनर्यो याति मेदिनीं। कपोतकनिषादीति स ज्ञेय कृच्छ्रजीवन ॥" ज द ५३ष।

कपोतचक्रः । पु। कवाटचक्रवृक्षे। रत्ना।

कपोतचरणा । स्त्री। नलीनामगन्धद्रव्ये। नलुका। जटा। [गाछ। रा नि व १२।

कपोतपर्णी । स्त्री। एलायाम्। एलाइँच

कपोतपुटम् । क्ली। औषधपुटविशेषे। लक्षण यथा—"यत्पुट दीयते खाते अष्टसङ्ख्यैर्वनोपले। कपोतपुटमेतत्तु कथितम् ॥ भा म १भ।

कपोतपुरीषः । पु। पारावतविष्ठायां। एष अण्डदारण।

कपोतवक्ता (क्त्रा) । स्त्री। काकमाच्याम्। "केउआठुंठी। कड्इ। च द अरी चि कषायतैले।

कपोतवङ्का । स्त्री। ब्राह्म्यां। भा म ४भ पूत ना यद्ध चि। "कपोतवङ्काश्वीपाक।" लताफट कीति प्रसिद्धायां लतायां। सु सू ३८ष। "कपोतवङ्कासुवर्चला। अन्ये 'शिरीषसदृशपत्रक्षुल्पविटपवृक्षे' इति द्रव्याभिधानरमाइ। ड.। सु चि ७ष।

कपोतवर्णा (र्णी) । स्त्री। सूक्ष्मैलायां। रा नि व ६। [व १२।

कपोतवाणा । स्त्री। नलुकायाम्। रा नि

कपोतविष्ठा । स्त्री। पारावतपुरीषे। इयं अण्डदारणी। सु सू ३६ष। [नि व ५।

कपोतवेगा । स्त्री। ब्राह्मीनामकक्षुपे। रा

कपोतसारम् । क्ली। स्रोतोऽञ्जने। रा नि व १३। [विशेषे। चम।

कपोताङ्घ्रि । स्त्री। नलिकायाम्, गन्धद्रव्य

कपोताञ्जनम् । क्ली। नीलाञ्जने। [वै निघ।

कपोताण्डोपमफलम् । क्ली। निम्बूभेदे।

कपोतारि । पु। श्येनपक्षिणि। श र.।

कपोतिका । स्त्री। चाणक्यमूलके। कोमल मूलके। वै निघ।

कपोल । पु,क्ली। मस्तके। गण्डस्थली। गाल। रा नि व १८। स्त्री (ली)। जान्वग्रभागे।

कपोलफलकम् । क्ली। मस्तगण्डस्थली।

कप्याख्य । पु। सिह्लके। शिलारस।

कप्यासः । पु। वानरगुदे।

कफ । पु। Phlegm शरीरस्थसौम्यधातुविशेषे। श्लेष्मा। गुणा—"श्लेष्मा गुरु श्लक्ष्णमृदु मृत्स्नक स्निग्ध पटु शीतजडश्च शैत्यवान्। शीते वसन्ते च भृश निशामुखे पूर्वेऽह्नि भुक्तोपरि च प्रकुप्यति ॥ रा नि व २१। तत्प्रकोपकारणम् यथा—"गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधि दिननिद्रापूपसर्पिः प्रपूरै। तुहिनपतनकाले श्लेष्म च सम्प्रकोप प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते। इति। तल्लक्षण यथा—सैमित्य मधुरास्यता शिथिरता शौक्ल्य प्रसेको मलप्राचुर्य स्थिरता रसय लवण कण्डूयतिस्वल्पता। आलस्य चिरकारिता कठिनता शीतार्थाधिसिक्तता। तन्द्राहमुपदेह कासगुरुता एता कफोत्था रुज ॥ इति। तच्चा लिङ्गैर्यथा—"गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिला। श्लेष्मण प्रशम यान्ति विपरीतगुणैर्गुणा॥ इति। माधुर्यात्पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च। आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतल। श्लेष्मा श्वेतो गुरु स्निग्ध पिच्छिल शीत एव च। मधु रस्त्वविदग्ध स्याद्विदग्धो लवण स्मृत ॥ सु सू २१ च। श्लेष्मा श्वेतो गुरु स्निग्ध पिच्छिल शीतल तथा। तमोगुणाधिक स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ इति स्वरूपम्। तस्य स्थानभेदेन तस्य नामानि यथा—क्लेदन आलम्बनो रसन स्नेहनश्लेष्मभेदेन। तानि च स्थानानि यथाक्रमं आमाशयहृदयकण्ठशिर सन्धय। तत्स्थानगतानाञ्च तेषां कर्माणि यथा—क्लेदन क्लेदयत्यन्नमन्यानि च श्लेष्मस्थानानि उदककर्मणानुग्रहाति। रसद्रुहाक वीर्येण हृदयस्यावलम्बनम्। त्रिकसन्धारकर्मं विदधात्यवलम्बन। उभावपि तत्र सौम्यौ हितद यान्निके यत। यतो रसान्विजानीतो रसनस्थो समौ॥ स्नेहन स्नेहदानेन समस्तेन्द्रियतर्पण।

श्लेष्मण सर्व्वसन्धीनां संश्लेषं विदधात्यसौ ॥ भा.म. १म.। अवलम्बक क्लेदक. श्लेष्मकोऽपर'। बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृतः इति ॥ तेषां स्थानानि—कफधामानं शेषाणां यत्करोति व्यवलम्बन। ततोऽवलम्बनप्यस्ति श्लेष्मा प्राक्षोतु र.स्थितः। आमाशयाश्रितः सोऽन्नक्लेदनात्क्लेदक. स्मृत। श्लेष्मक श्लेष्मधामस्मिंः स च सन्धौ व्यवस्थित। रसनान्तर्स्थितस्तेषु बोधको रसबोधनात्। शिरसि प्रस्थितश्चासौ तर्पकः। वा टी.। श्लेष्मधामात्र शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनं। अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा यस्तामाभ्यर्संश्रित.। क्लेदकः सोऽन्नसङ्घातक्लेदना द्रसबोधनात्। बोधको रसनास्थायी शिरःसंस्थोऽ चितर्पणात्। तर्पकः सन्धिसंश्लेषात् श्लेष्मक सन्धिषु स्थितः ॥ वा.। कपित्थफले। रा.नि.व.११। स मुद्रफेने। च द.चर्म.चि.प्रलेपे।

कफकूर्चिका। स्त्री। लालायाम्। मुखेर लाल, थुतु। हे.च।·

कफकेतुरसः। पुं। कफरोगाधिकारे रस.। मागधी पिप्पली। र.सा.सं.। पाठः—"टङ्कणं मागधी शङ्खं वत्सनाभं समं समं। आर्द्रकस्वरसेनाथ दापयेद्भावनात्रयम्। गुञ्जामात्रं प्रदातव्यम् ·· ॥" द्वितीयं यथा—"दग्धशङ्खं त्रिकटुकं टङ्कणं समभागिकं। विषञ्च पञ्चभिस्तुल्यमार्द्रतोयेन मर्द्दयेत्। वारत्रय रत्तिकाञ्च वटीं कुर्य्याद्विचक्षणः।" साय प्रातरार्द्रकरसेन देयं। भैष.कफज्व.चि.।

कफगण्डः। पुं। गलरोगे। तस्य लक्षणम्—"स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डू शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु। चिरात्प्रवृद्धिं भजते पाकी मन्दरुजा यदि पाकमियात् कदाचित्। वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रलेप ॥" मा.नि।

कफगुल्मः। पु। श्लेष्मजगुल्मे। तस्य रूप—"स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्लासकासारुचिगौरवाणि। शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य।" शीत गुरुस्निग्धमचेष्टनञ्च सम्पूरणं प्रस्वपनं दिवा च। गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्व्वस्तु दृष्टो निचयात्मकस्य।" च.चि.५अ.।

कफघ्नः। त्रि। श्लेष्मनाशके। [नि.व.४।

कफघ्नी। स्त्री। एकन्धसायाम्। हवुषाभेदे। रा.

कफज्वरः। पुं। श्लेष्मजन्यज्वरे। See ज्वर।

कफ(फो)णिः (णी)। पुं, स्त्री। भुजमध्यग्रन्थौ। कनुई। रा.नि.व.१८।

कफनाड़ी। स्त्री। दन्तमूलगतरोगविशेषे। दाँतेर गोड़ार कफजन्य नाली। यथा—"दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः। ज्ञेया कफाद्वृषमार्जुनपिच्छिलास्रा तथ्या सकण्डूरुजा रजनीप्रवृद्धा।" मा नि.। [स्वादी। कफोत्थौ।

कफप्रकृतिः। स्त्री। स्थिरचित्तताखिग्धवेश-

कफमन्दिरम्। मण्डभेदे। माड, फेन।

कफरुहा। स्त्री। नागरमुस्तायाम्।

कफरोगः। पुं। कफजन्यरोगमात्रे।

कफरोहिणी। स्त्री। कफजन्यगलरोगविशेषे। तस्य लक्षण यथा—"स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्द पाका स्थिराङ्कुरा या कफसम्भवा सा।" मा नि.। See गलरोहिणी।

कफवर्द्धकः। त्रि। श्लेष्मवर्द्धके।

कफवर्द्धनः। पुं। पिण्डीतगरवृक्षे। निका। त्रि। कफवर्द्धके। [त्रि। श्लेष्मरोधके।

कफविरोधि। क्ली। मरिचे। रा.नि.व.६।

कफसंशमनवर्गः। पुं। कफशान्तिकरद्रव्यसमूहे यथा—"रूक्षचारकषायतिक्तकटुकव्यायाम निष्ठीवन धूमात्युष्णशिरोविरेकवमनस्वेदोपवासादिकम्। स्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागरजलक्रीडाऽर्द्दनं सेवनं पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्मापहं जयेत् ॥" भा.पु.२म.।

कफसम्भवः। त्रि। कफोत्थे।

कफस्थानम्। क्ली। कफाशयेषु, आमाशयोरःकण्ठशिर.सन्धिषु। सु.सू.२१ अ.।

कफस्रावः। पुं। नेत्रसन्धिगतरोगविशेषे। लक्षणं यथा—"पाक. सन्धौ संस्रवेद्यस्तु पूर्यं पूयास्रावोऽसौ गदः सर्व्वजस्तु। श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं संस्रवेद्धि श्लेष्मास्रावोऽसौ विकारो मतस्तु॥" मा नि.।

कफातिसारः। पुं। कफजन्यातिसारे। सा. चिकित्सा—"श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनं। योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः॥" तस्य लक्षणं यथा—शुक्लं सान्द्रं सकफं श्लेष्मयुक्तं

विर्स शीत इष्टरीमा मनुष्य. । मा.नि. ।

कफान्तकः । पुं। वर्बूरकवृक्षे । बाबला गाछ। रा.नि.व ८ ।

कफापहा । स्त्री । जीरके ।

कफारिः । पु । आर्द्रके । शुण्ठ्यां । रा.नि व ६।

कफी (इन्) । त्रि। कफयुक्ते। अम । पु। गजे । हाती।

कफेलुः । त्रि । कफयुक्ते । उणा. ।

कफोल्वटः । त्रि । कफप्रधाने । च.द सान्निपातिकज्व चि । "कफया च कफोल्वटे ।"

कफोत्क्लिष्टः । पुं। नेत्ररोगभेदे । लक्षणम् — 'कफेन पक्ष्मोद्भूतानि स्निग्धानि च सितानि च । स लिलप्राविलानीव परिजानाति मानव ॥ मा.नि.।

कफोत्क्लेशः । पु। कफस्य वमनार्थोपस्थितौ ।

कफोदरम् । क्ली । कफजन्योदररोगे । लक्षण —"यच्छीतलं गुरुशिरावनद्ध गुरु स्थिर गुल्मन खानमस्य । स्निग्ध महच्छोफयुत ससाद कफोदर तच चिराभिवृद्धि॥" सु नि.७अ । [दरे । मे.।

कबन्धम् । क्ली । जले । रा.नि.व १४। पु । उ

कबित्थः । पु। कपित्थवृक्षे । भ टी. ।

कम् । अव्ययं । मस्तके । श चि. ।

कमठः । पुं, क्ली । कच्छपे । भाण्डविशेषे । मेदिनिः । शल्लक्यां। शजाङ्क । धरणि.। वंशे । श र।

कमठी । स्त्री । कच्छप्याम् । अम. ।

कमण्डलु. (तरु.) । पु प्लक्षवृक्षे। पाकुड गाछ। पसु । करके। सन्न्यासीर पात्र । मेदिनिः। अश्वत्थभेदे । गजतुण्डसहीरा । पलाश पिप्पुल । भा पू १ भ वटा.व ।

कमनः । पुं । अशोकवृक्षे। मे नविक । मदने। त्रि । कामुके । [क्ष्मौयपचिवि ।

कमनच्छदः । पुं । कङ्कपक्षिणि। हे.च.।

कमन्धम् । क्ली । जले । भ.टी रा. ।

कमलम् । क्ली। Nelumbium speciosum or Nymphæa nelumbo पद्मसामान्ये। पद्म । ते तामर । तच श्वेतरक्तनीलभेदेन त्रिविधम् । कमलगुणा —शीतलं वर्णकर मधुर पित्त कफघ्न तृणादाहरक्तविस्फोटकविषविसर्पहरं । श्वेतं शीतलं मधुरं कफपित्तघ्नम् । रक्तनीले तु तत्तादल्पगुणे भवत । भा पू १भ । पु । मृगविशेषे । मेदिनिक । सारसविहङ्गमे । अम. । ताम्रे । क्लोमि। भेषजे । मे लविक । पद्मकाष्ठे । कुङ्कमे । मूत्राशये । जले । रा नि व.१४ ।

कमलकन्दः । पु । शालूके। पद्मेर गेंड़ । गुणा — "शालूक कटुकशीत तुवरी मधुरी गुरु । मलस्तम्भकरो रुची नेत्री श्यथ शीतल । दुर्जरी ग्राहको रक्तपित्त दाहं तृषां कफं । पित्त वातघ्न गुल्मघ पित्त कास क्रमींस्तथा। मुखरोग रक्तदोषांनाशयेदिति चक्षुष्य." वै निघ ।

कमलकर्णिका । क्ली । पद्मबीजकोषे । पद्मेर चाकि । गुणा —"बीजकोशस् मधुर तुवर शीतलो लघुः।तिक्तो मुखखच्छकारी रक्तदोषप्रवाहर ॥" वै निघ.।

कमलकेसरः । पु, क्ली । पद्मकिञ्जल्के । पद्मकेसर । गुणा.—"शीतल ग्राही मधुर कटु रुच गर्भस्थैर्यकर कषाय।" वै.निघ. ।

कमलच्छदः । पु । कङ्कपक्षिणि । पद्मदले ।

कमलनालम् । क्ली । पद्मनालायाम् । पद्मेर डाँटा । वै निघ. । See मृणालम् ।

कमला । स्त्री । वरस्त्रियि । मे लविक । निम्बुकविशेषे । कमला लेबु, सन्तरा लेबु । तस्य सार ।

कमलाक्षः । पु । कमलबीजे । पद्मबीज । गुणा —"स्वादुरुच्य पाचन कटुक स्मृत । शीतलस्तुवरस्तिक्तो गुरुर्विष्टम्भकारक.। गर्भस्थितिकरो रुची हृष्यो वातकरो मत । कफक्लेदनो ग्राही बल्य पित्तविनाशन । रक्तदरविदाहाद्या पन्यनाशकरो मत.।" वै.निघ.वर्हि चि वमनाथत योनि ।

कमलिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । गुणाः—शीतला गुरु. मधुरा लवणा रुचा पित्तासृक्कफघ्नी वातविष्टम्भकारिणी च । भा पू १भ पुष्प.। तत्कदः—"शीतस्तुवरी मधुरी मत । तिक्त दाहेऽतिकटुक लघुर्वं ग्राहको मत.। वातहृत्कफदि नानां नाशको मुनिभि. स्मृत.॥" वै.निघ.।

कमलोत्तरम् । क्ली । कुसुम्भपुष्पे । हे.च ।

कमोदपुष्पम् । क्ली । जलपुष्पविशेषे ।

कम्पः । पुं । वेपथौ । रा.नि.व.२० ।

कम्पनः । पुं, क्ली । कम्पे । मे.नत्रिकं । शिशिरकाले । रा.नि.व.२१ । सन्नामकसन्निपातज्वरे । लक्षणम्—"जडता गद्गदा वाणी राभौ निद्रा भवत्यपि । प्रलब्धे नयने चैव सुखमाधुर्य्यमेव च । कम्पोन्माद लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् । कम्पनसंज्ञक. ॥" भा.म.ख.१भा ।

कम्पलक्ष्मा । स्त्री । वायौ । श.र. ।

कम्पवायुः । पुं । वायुरोगविशेषे । "सर्व्वाङ्ग कम्प शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञकः ।" मा.नि. ।

कम्पाकः । पुं । वायौ । हे.च. । [युक्ते ।

कम्पितम् । क्ली । चलने । श.र. । त्रि । कम्प

कम्पिलः । पुं । श्वेतत्रिवृतायाम् । वै.निघ २भ.

कम्पिला । स्त्री । कुमार्य्याम् । घृतकुमार्य्यां ।

कम्पिल्लः (कः) । पुं । रेणुवद्गुण्डारोचन्याम् । कमलागुँड़ि । र.मा । रा.नि.व.१३ । रञ्जनके । वा.सू.१५अ विरेचने । कुङ्कुमे । च.द.ज्व चि.सुखादिगणे । "नीलीकम्पिल्लकं त्रिवृत् । कम्पिल्लको रोचनिका रञ्जनाभस्मात." । ड. ।

कम्पिल्लमालकः । पुं । वकुलभेदे ।

कम्प्रः । त्रि । कम्पयुक्ते । अम. ।

कम्बलः । पु । लोमिकाशाके । वनशूनिवा । प.मु. । मेषादिरोमजातवस्त्रादौ । कम्बल । अम । सास्नायाम् । रत्ना. । नागराजे । क्रमौ । उत्तरासङ्गे । मे.लत्रिकं । मृगभेदे । जटा । क्ली । जले । मे.लत्रिकं ।

कम्बलिवाह्यकम् । क्ली । वृषवाह्यशकटे । गरुर गाड़ी । अम ।

कम्बिः । स्त्री । दर्व्व्याम् । श.च. । वंशांशे । वाँशेर पाब । मे.बद्विकं । वंशाङ्कुरे ।

कम्बुः (कः) । पुं, क्ली । शङ्खे । शाँक । रा.नि.व.१३ । शम्बूके । वलये । गजे । मे.बद्विकं । शोणितवद्गनायाम् । ग्रीवायां । नलके । नलि, हाड़ । हे.च. । मानभेदे ।

कम्बुककुसुमा । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम् ।

कम्बुका । स्त्री । अश्वगन्धावृक्षे । र.मा. ।

कम्बुकाष्ठा । स्त्री । अश्वगन्धाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

कम्बुग्रीवा स्त्री । शङ्खाकृतिरेखात्रययुक्तग्रीवायाम् । रा.नि.व.१८ । [व.३ ।

कम्बुपुष्पी । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायां । रा.नि.

कम्बुमालिनी । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

कम्बूः । स्त्री । शङ्खे । वलये ।

कम्बूपूतः । पु । शङ्खे । शाँक । रा.नि.व.१३ ।

कम्बोजः । पुं । शङ्खविशेषे । हस्तिविशेषे । मे. जत्रिक ।

कम्बूतायी(इन्) । पुं । शङ्खचिल्ले ।

कम्भारी । स्त्री । गाम्भार्य्यां । गामब गाछ । रा.नि.व.९ ।

कम्भु क्ली । उशीरे । रा.नि.व.१२ ।

कम्रः । त्रि । मैथुनेच्छायुक्ते । अम ।

कयस्था । स्त्री । हरीतक्यां । काकोल्यां । भ. टी.स्वा. । सूक्ष्मैलायां । च.द.उन्मा चि.महापैशाच घृते ।

कयाहः । पुं । पक्वतालसदृशवर्णाश्वे । लक्षणं यथा—"पक्वतालनिभो वाजी कयाह. परिकीर्त्तित ।" ज.द.३प. ।

करः । पु । बाहुल्यक्षुपे । तवरड़ इति काश्मीरे रा.नि.व.४ । वर्षोपले । रश्मौ । पाणौ । शुण्डादण्डे । मे.रद्विक । हस्ते । रा.नि.व.१८ ।

करकः । पु । दाडिम्बवृक्षे । रा.नि.व.११ । पलाशवृक्षे । हारा । वकुलवृक्षे । कोविदारवृक्षे । रक्तकाञ्चनवृक्षे । रा.नि.व.१० । See काञ्चनार. । करवीरवृक्षे । रा.नि.व.८ । नारिकेलास्थिनि । माला । रा.नि.व.११ । नाटा इति प्रसिद्धे करञ्जवृक्षे । हे.च । कुसुम्भवृक्षे । पक्षिविशेषे । मे. कत्रिकं । क्ली । करङ्के । गोमयच्छत्रे । त्रिका. ।

करकचः । पुं । नखे । वै.निघ. ।

करकाटः । पु । भरद्वाजपक्षिणि । वै.निघ. ।

करकण्टकः । पु । नखे । त्रिका ।

करकशालिः । पु । रक्तशालौ ।

करका । स्त्री । कारवल्लाम् । करेला । रा नि व ७ । वर्षोपले । अम ।

करकाजलम् । क्ली । दिव्यजलभेदे । "दिव्य वायुग्निसंयोगात्संहता खात्पतन्ति या । पाषाण खण्डवच्चापस्ता कारकोऽमृतोपमा ॥ करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरं । दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत्कफवातकृत् ॥" वैद्यके ।

करकाम्बु । क्ली । करकजले । वै निघ. ।

करकाम्भाः । पु । नारिकेलवृक्षे । त्रिका । क्ली । करकजले ।

करकुड्मलम् । क्ली । कराङ्गुलौ ।

करकृष्णा । स्त्री । जीरके । वै निघ. ।

करग्रहः । पु । विवाहे । त्रिका । करग्रहणे ।

करघर्षणः । पु । दधिमन्थनदण्डे । श च ।

करघर्षी । पु । क्षुद्रमन्थानदण्डे । ছোট মউনি । हि छोटीरयी ।

करघाटः । पु । तन्नामकस्थावरविषभेदे यस्य त्वचि निर्यासे च विषं वर्त्तते । अथ मूलविषोऽप्युच्यते । सु कल्प २ अ. ।

करङ्कः । पु । मस्तके । शिरःकपाल । अस्थिपञ्जरे नारिकेलफलास्थिनि । নারিকেলের খোল, মা লা । श च । कङ्काले । रा.नि व १८ ।

करङ्कशालिः । पु । करङ्कनामिका । म रस शालि । क रसालउस । गुणा —मधुर शीतल रुचिकृत् मृदु पित्तघ्न दाहहर हृद्य तेजो बलवर्द्धनश्च । रा.नि व १४ ।

करङ्कीभूतः । त्रि । अस्थिमात्रेण स्थित । भा म ४अ गर्भं चि. । "करङ्कीभूतशीर्षा ।"

करच्छदः । पु । शाखोटवृक्षे । শেওড়া গাছ । हि सिहोडा । भा । [शाकतरौ ।

करच्छदा । स्त्री । सिन्दूरपुष्पां । रा नि.व.१० ।

करजः । पु । करञ्जवृक्षे । ডহরকরঞ্জ গাছ । नखे । क्ली । व्याघ्रनखे । नखी । मे जथिर्क । [रवा ।

करजाख्यः । पु । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी ।

करज्योड़िः । पु । हस्तज्योडिमहाकन्दशाके । হাড়জোড়ী । रा नि.व ७ । काष्ठपाषाणभेदे ।

करज्योड़िकन्द । पु । तन्नामककन्दवृक्षे । एषां गुण रसबन्धकत्वमात्रम् । रा.नि व ७ ।

करञ्ज. (कः) । पु । (Pangamia glabra Syn. Galedupa Indica) स्वनामख्यातवृक्षे । বৃহৎ করঞ্জ গাছ, ডহরকরঞ্জ গাছ । हि करं जुवा करौदा । कण्टकरञ्जी । तै कानुगचेट्टु । स च षड्विध —तत्रैक ডহরকরঞ্জ, द्वितीय নাটা করঞ্জ तृतीय. কাঁটা বা গেঁটেকরঞ্জ, चतुर्थ মাকড়াকরঞ্জ, पञ्चम বিষকরঞ্জ, षष्ठ অঙ্গার বল্লরী इति वङ्गे कथ्यते । कण्टकरञ्जाकरञ्ज । घी राकरञ्ज भा । तत्र प्रथमस्य पर्य्यायः—चिर बिल्वो नक्तमाल करजश्च करञ्जके । द्वितीयस्य यथा—प्रकीर्य्य पूतिकरञ्ज पूतिक कलिकारक । तृतीयस्य- षड्ग्रन्थ । चतुर्थस्य —मर्कटी । पञ्चमस्य —अङ्गारवल्लरी । षष्ठस्य—करमर्द्दी वनस्थाक राम्ल करमर्द्दक इति । गुणा —कटुक तीक्ष्ण वीर्य्योष्ण अनिलघ्न कुष्ठोदावर्त्तगुल्मार्शोव्रणकृमि कफघ्न । करञ्जपत्रं कफवातार्शःकृमिशोथहर भेदनं पाककटुक वीर्य्योष्ण पित्तल लघु च । तत्फलं कफवातघ्न मेहार्शःकृमिकुष्ठघ्नञ्च । एव पूर्णकरञ्जोऽपि करञ्जसदृशो गुणे । भा.पू १भ गु. व । तद्गुण—उष्णवीर्य्यं पित्तवातकफघ्नञ्च । तद कुरा —अग्निदीपना रुचै पाके च कटुका पाच ना कफवातार्शःकुष्ठकृमिविषघ्ना शोथहराश्च । वै निघ । केचित्तु महाकरञ्जघृतकरञ्जपूतिकरञ्जगुच्छकरञ्जकराञ्जिकादिभेदानाह । तथा गुणाः स्वपर्य्याये मृग्या । भद्रराजि । जटा । करञ्जफली । मि यो शब्दचिन्तामणिपूर्वे ।

करञ्जतैलम् । क्ली । तन्नामकफलोत्थतैले । করঞ্জতৈল । गुणा —तिक्त नात्युष्ण । वाटी । नेत्ररोगघ्न वातरोगघ्न तीक्ष्णञ्च कुष्ठकण्डूलिपि चर्मिकाहर लेपेन नानाविधचर्मरोगघ्नञ्च । रा.नि. व १५ । किटिभघ्न कृमिघ्नं रुधिरपित्तदोषकरञ्च । राज ।

करञ्जद्वय(युग्म)म् । क्ली । ডহরকরঞ্জ, নাটাকরঞ্জ इति द्वये । "एकादिरश्म, द्वितीय कण्टकोविटपकरञ्ज ।" इत्यमिटपकरञ्जौ । र.र.

१८५ष.ड.श्यामादिः। सि.यो.उमा.चि। "कर-ञ्जौ देवदारु च।" (एकः पूतिकरञ्जेति विल्लाख्य, द्वितीय. नक्तमालाख्य।) वा.मु.१५ष.आरग्वधादिः। "भूनिम्बसैर्यकपटोलकरञ्जयुग्मम्।" [नि.व.११।

करञ्जफलः(कः)। पुं। कपित्थवृक्षे। रा.

करञ्जस्नेहः। पुं। करञ्जतैले। रा.नि.व.८। See करञ्जतैलम्।

करञ्जाद्यघृतम्। क्ली। उपदंशे। पाठः—'करञ्जनिम्बार्जुनशालजम्बूवटादिभिः कल्ककषायसिद्धं। सर्पिर्निहन्यादुपदंशदोषं सदाहपाकं सुतिरागयुक्तम्।" वटादीनां लक्कषायेन तेषामेव कल्केन तैलं पाच्यं। तैलं ४ श. क्वाथद्रव्यं ४ श जलं ६४ श. शे १६ श. कल्क १ श.। च द।

करञ्जिका। स्त्री। काँटाकरञ्ज इति लोके। गुणाः—कण्टयुक्तः करञ्जस्तु पाके कटुश्च तुवरः। ग्राहकश्चोष्णवीर्यः स्यात्तिक्तः प्रोक्तश्च मेहहा। कुष्ठार्शोग्रथवातानां क्रमीणां नाशनः परः। पुष्पन्तु वीर्ये चोष्णं स्यात्तिक्तं वातकफापहम्॥ वै.निघ.। नक्तमालफले। सु.चि २ष.सद्योव्रणे।

करञ्जी। स्त्री। महाकरञ्जे। श च.। डहरकरञ्ज। हि धरारि। गुणाः—स्तम्भनी तिक्ता तुवरी कटुपाका वीर्योष्णा पित्तार्शोविषक्रिमिकुष्ठप्रमेहघ्नी च। भा.पू.१भ.। करञ्जवर्गाद्याम्।

करटः (कः)। पुं। कुसुम्भवृक्षे। रत्ना.। कटिगण्डस्थले। हला.। वायसे। मे.। [हृदि.चि.।

करटवी। स्त्री। वृश्चमूषिकायाम्। रस.र.श्रम

करटा। स्त्री। दु खदोह्यायां गवि। हे.च.।

करटी(टिनी)। पुं, स्त्री। हस्तिनि। हस्तिन्याम्। हे.च.। [हे.च.।

करटुः। पुं। कर्करेटुपक्षिणि। कर्कटिया पक्षी।

करणः। पुं। जम्बीरवृक्षे। हला.। क्ली। हेतौ। गात्रे। विषयेन्द्रिये। "क्रियामिदेन्द्रियचेत्रकायसवेशनेषु च। कायस्थे साधने क्लीवम्।" मे.णत्रिकं।

करणत्राणम्। क्ली। मस्तके। हे.च.।

करणाधिपः। पुं। जीवे।

करण्टकः। पुं। पद्मकन्दे। [सु.।

करण्टुः। पुं। लोपिकामांके। वनशूलिशा। प.

करण्डः। पुं। मधुकोषे। मौचाक। दलाढके। करण्डा। फुलेर साजि। मे.डत्रिकं। कारण्डवपक्षिणि। हारा.। [नि व.११।

करण्डफलः (कः)। पुं। कपित्थवृक्षे। रा.

करण्डा। स्त्री। प्रकृति। कालखण्डे।

करण्डी (इन्)। पुं। मत्स्ये। त्रिका.।

करतलः। पुं। हस्ततले। हातेर तेलो। हि हथेली। 'कदर्ये करतले मूर्ता" रा नि व १८।

करतणम्। क्ली। श्वेतकेतके।

करतोयम्। क्ली। वर्षोपलजले। शीलेरजल।

करद्रुमः। पुं। कारस्करवृक्षे। कुँचिला। रा. नि.व.९।

करपत्रम्। क्ली। क्रकचास्त्रे। कराত, काँचि। सु.सू ८ष.। तत्र छेदनलेखनकर्म्मणि प्रयुज्यते। यथा—"भिदेऽस्थ्रां करपत्रन्तु खरसारं दशाङ्गुलं। विस्तारे द्वाङ्गुलं सूक्ष्मदन्तमत्सरुबन्धनम्" ॥ चवि.।

करपत्रवान्। पुं। तालवृक्षे। श च।

करपत्रिका। स्त्री। जलक्रीडायाम्। जटा.। विलयपर्ण्याम्। [के। रा नि.व ८।

करपर्णः। पुं। भिण्डाढवृक्षे। रा.नि.व४। रक्तैरण्डे।

करपल्लवः। पुं। अङ्गुली। शब्दकल्प.।

करपात्रम् (त्रिका)। क्ली, स्त्री। जलक्रीडायाम्। हारा। [भ.टी सा.।

करपा(वा)लिका। स्त्री। एकधारास्त्रे।

करबड़ावली। स्त्री। अत्यम्लपर्ण्याम्। हिं वल्लीपुरण। रा.नि.व.३।

करवालः। पुं। नखे। अ.मा.। खड्गे।

करभः। पुं। गजपिप्पल्यां। प.मु.। उष्ट्रे। रत्ना। उष्ट्रशावके। सूर्यावर्त्ते। गजशिशौ। भ.टी. सा.। कटिप्रदेशे। नखीनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२। Seeनखः। मणिबन्धात् कनिष्ठाङ्गुलिपर्यन्तहस्तबहिर्भागे। मे. भत्रिकं। [रा.नि.व १०।

करभकाण्डिका। स्त्री। उष्ट्रकाण्डिवृक्षे।

करभञ्जि(ण्डि)का। स्त्री। महाकरञ्जे। डहरकरञ्ज। हिं धरारि। भा.पू.१भ.। गुताक्रवर्गे।

करभप्रियः । पुं । क्षुद्रपीलुवृक्षे ।

करभप्रिया । स्त्री । दुरालभायां । क्षुद्रदुरालभायां । रा.नि.व ४ । [रा.नि.व.११ ।

करभवल्लभः । पुं । कपित्थवृक्षे । क्षुद्रपीलुवृक्षे ।

करभवारुणी । स्त्री। उष्ट्रकण्टकागुल्मे। "स्थितं करभवारुणी ।" रस.र वाजी. ।

करभा । स्त्री । इक्षिकाख्यां । बिछाति गाछ । रा.नि.व ८ । [भार्यां । रा नि व ४ ।

करभादनिका (नी) । स्त्री । क्षुद्रदुराल

करभी(इन्)। पुं,स्त्री(भी) । हस्तिनि । उष्ट्रां । भा.म १म.सू.धा.चि । कृष्णमेषशृङ्ग्याम् । श्वेता पराजितायां ।

करभीरः । पुं । सिंहे । श.र ।

करमट्टः । पुं । गुवाकवृक्षे । त्रिका. ।

करमध्यम् । क्ली । कर्षे, २ तो. । प प्र १ख ।

करमर्द्दः । पानीयामलकवृक्षे । पानीयामलका। भटी.सा.। करमचा । हिं करौंदा इति च भाषा । मं कं करवन्दे, करिजिगी । रा.नि व.११ । स द्विविधो महाक्षुद्रभेदेन । गुणा —'करमर्द्दफल मामं तिक्तमाग्निप्रदीपकं । गुरु पित्तकरं ग्राहि चाम्लमुष्णं रुचिप्रदं। रक्तपित्तं कफचैव वर्द्धयेद्वृष्टि मामकम् । तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघुशीतञ्च पित्तहं । रक्तपित्तं त्रिदोषघ्नं विषं वातघ्न नाशयेत् । तद्गुणं पक्वमप्यत्र गुणैर्ज्ञेयं विचक्षणैः । अल्पत्वस्य गुणाश्चैव ज्ञेयामकरवन्दवत्'' । वै.निघ. । 'पित्तामाम्लं गुरु रुचिकरं पित्तकरञ्च' । राज. । 'करमर्द्दद्वयं त्वाममम्लं गुरु तृषापहं । उष्णं रुचिकरम्प्रोक्तं रक्तपित्तकफप्रदम् । तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघु पित्तसमीरजित्'' । भा. । च सू.२७. ।

करमर्द्दकः (का) । पुं, स्त्री । करमर्द्दवृक्षे । लताविशेषे ।

करमर्द्दिका । स्त्री । पर्वतजद्राक्षामहत्याम् । करौंदौति लोके ख्यातायाम् । द्राक्षा पर्वतजा या हृक् तादृशी करमर्द्दिका । भा.पू.१भ चाम्रादिव. ।

करमर्द्दी । पुं, स्त्री । करमर्द्दवृक्षे । करमर्द्दवृक्षे । रत्ना. ।

करमालः । पुं । धूममाले । धूमे । हे च. ।

करमूलम् । क्ली । मणिबन्धे । रा नि.व १८ ।

करम्बी । स्त्री । कलम्बीशाके । See कलम्बी ।

करम्भः । पुं दधिसक्तुनि । प सु. उदमारथो ति । वा.सू.१५अ.क्षीरतरादिः करम्भ' । "अङ्कुक्षीरटकरम्भकरम्भपार्था' ।" क्ली । तद्यामकव क्वाथनिर्यासभ्यावरविषे । प्रियङ्गुफले । इदं स्थावरविषान्तर्गतफलविषं । पुष्पविशेषश्च । सु कल्प.२ अ. । See फलविषम् । [मिश्रितसक्तुनि । हारा।

करम्भकः । पुं । मेतकिणिग्राम् । क्ली । दधि

करम्भा । स्त्री । शतावर्य्याम्। प्रियङ्गौ । रा नि. व.१२ । इन्दीवरायां । रा.नि व १ ।

कररी । स्त्री । करिदन्तमूले । हला. ।

कररुहः । पुं । नखे । रा नि.व.१८ । नखी-नामगन्धद्रव्ये । नखीति भाषा । रा.नि.व ११ । See नख' । चणकादिभूपे । वै.निघ.१भ. ।

कररेखा । स्त्री । करस्थरेखायाम् । "रेखाः सामुद्रिके ज्ञेयाः शुभाशुभनिवेदकाः ।" रा.नि.व १८ ।

करलः । पुं । कपित्थवृक्षे ।

करवालिका । स्त्री । करपालिकायाम् ।

करवी । स्त्री । हिङ्गुपत्राम् । तैं कोवपु । भा. पू.१भ गु.व.। यमान्यां। राजिकायां । सु सू.४६अ.।

करवी(र)भुजा । स्त्री । आढकीवृक्षे । आढ़की । रा.नि.व.१६ ।

करवीरः । पुं । (Nerium odorum) Sweet scented oleander. करबिकाली यस्वनामख्यातवृक्षे । करवी गाछ । हिं कनैली । मं कणेर, कहेर । कं काकवलिदे । तैं कहेर । स चतुर्धा श्वेतरक्तपीतकृष्णभेदेन । तत्र श्वेतकर रगुणाः—कटु तीक्ष्णः कुष्ठकण्डूघ्नः व्रणविषविस्फोटघ्न इत्यादिगुणदच । रा नि व.१० । सु सू.३९अ. शिरोविरेचने । रक्तवर्णः औषधः ध्मापयन् घर्षे च निहन्ति । कुष्ठादिहृन्मदको विषघ्न इति रक्त गुणाः । निघण्टौ पाठभेद एवः—चक्षुष्यः कुष्ठ वर्द्धकः । श्वेतपीतो कर्ष वर्ज्यं श्वेतरहितं श्वेतः । रक्तादिचतुर्भेदरुत्तरा नेत्रहितं । वै. निघ. । चर्म्मरुद्दे । क्षुद्राढकीवृक्षे । Guide

कनार गाछ। प.मु। छिद्रपत्रे। सोमलताभेदे। सु.चि २८च.। See सोम:।

करवीरक: । पुं। श्वेतकरवीरवृक्षे। तन्मूलविषे। वै.च.। अर्जुनवृक्षे। रा.नि.व.८।

करवीरकन्दसंज्ञ: । पुं, क्ली। A species of onion or bulb. तैलकन्दे। पलाण्डुविशेष। रा.नि.व.७।

करवीरका । स्त्री। मन:शिलायां। वै.निघ.।

करवीरणी । स्त्री। करवीरणी ककरखिरणी इति कोङ्कणदेशप्रसिद्धे पुष्पवृक्षविशेषे। या रक्तपुष्पा वीचे जायते। गुणा:—"तिक्ता चोष्णा च कटी च कफवातविषापहा। श्वासानवात कर्दिच स्वदश्वासहृत्मोक्षयेत्। इत्येवं करवीरण्या गुणा: प्रोक्ता:"...। वै.निघ.। रा.नि.व.१०।

करवीरभुजा । स्त्री। आढक्याम्। हिं रहर। रा.नि.व.१६।

करवीराद्यतैलम् । क्ली। भगन्दराधिकारे तैलम्। पाठ:—"करवीरनिम्बादन्तीलाङ्गलीलवणादिभि:। मातुलुङ्गार्कवत्साद्यै: पचेत्तैलं भगन्दरे"। तिलतैलं ४श. करवीरादिकल्क: १श. वारि १६ श. एकत्र पाच्यम्। च.द, रस.र। अन्यत् नासारोगे—"रक्तकरवीरपुष्प जात्यालम्बुषमनमल्लिकाया। एतै: समस्तु तैलं नासार्शोनाशनं श्रेष्ठम्॥" च द.। अयन: पीतमाले (पिग्राशाल)। पाक: पूर्ववत्। [वै.निघ.।

करवीरानुजा । स्त्री। आढक्या। हिं रहर।

करवीरिका । स्त्री। मन:शिलायां। र.सा.स।

करवीर्य: । पुं। चिकित्सकविशेषे।

करशाखा । स्त्री। अङ्गुली। रा.नि.व.१८।

करशीकर: । पुं। वमने। करिशुण्डनिर्गतजलकणे। हला.।

करशूक: । पुं। नखे। त्रिका.।

करशोथ: । पुं। (Oedematous swelling of hand) करशोथे। হাতের ফুলা। ফোলা। [भवप्र। रजा.।

करसम्भवम् । क्ली। रोमकलवणे। माङ्गलि

करसाद: । पुं। करदौर्बल्ये।

करहाट: (क:) । पुं। मदनवृक्षे। प.मु.। रा.नि.व ८। योगरत्न च.द.केशरपाके। सु.कल्प०। अ.। महापिण्डीतरौ। रा.नि.व ८। सु.चि.१८अ.। पद्मकन्दे। मे। शङ्करायां। आकरकरा। श्वेतमदने। वै.निघ.।

करायम् । क्ली। करिपुष्करे। हला.।

करायपल्लव: । पुं। अङ्गुली।

कराघात: । पुं। ब्रह्माङ्गुली।

कराङ्गणम् । क्ली। हट्टे। हारा.।

कराचीन: । पुं। खञ्जने। दिव्यकोष:।

करामर्द: । पुं। करमर्दकवृक्षे। म.र.।

कराम्बुक: । पुं। पानीयामलकवृक्षे। म.च.।

काराम्ल: (क:) । पुं। करमर्दकवृक्षे। प.मु.।

करायिका । स्त्री। पक्षिभेदे। क्षुद्रबके। वै.निघ.।

कराल: (क:) । पुं,क्ली। पर्यायै। कृष्णतुलसी। प मु। भा.पू.१भ.। त्रि। दन्तुरे, तुङ्गे, भीषणे। पुं। सर्जरसतैले। गर्ज्जनतेल। मे.धनिक। नामकदन्तरोगे दन्तोपरिदन्तोद्भेदनरूपे। दाँतेर উপর দাঁত ওঠা। तल्लक्षणम्—"शनै: शनै: प्रकुपितो वायुर्दन्तसमाश्रित:। करोति विकटान् दन्तान् करालो न च सिध्यति॥" मा नि.। कल्पदीक्षणे। सु सू.४६च.। गुणा:—लङ्घनवत्। क्ली। कृष्णार्जके। कृष्णवर्वरिके। तैलेन घृतेन वा कृते वेसवारे। इति पाकराज:।

करालकलिक: । पुं। कुन्दपुष्पवृक्षे। प.मु।

करालाङ्गम् । क्ली। विडङ्गे। वै.निघ.।

करालत्रिपुटा । स्त्री। लङ्कानामसिद्धीधान्ये। তেওড়া ধান। रा नि.व.१६।

कराला । स्त्री। अनन्तमूले। अनन्तमूल। प.मु.। विडङ्गायाम्।

करालास्य: । त्रि। दन्तुरवदने।

करालिक: । पुं। वृक्षे। वै.च.।

कराली । स्त्री। अग्निजिह्वायाम्। पुं। (लिन्) महादोषान्वितात्रे। यस्य जीवत उर्द्ध्वं वा एको दन्तुरो दन्तो जायते स कराली। भ.द.२च.।

करिक: । पुं। विट्खदिरे।

करिकणा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । भैष. प्राजी.कामेश्वरमोदके । [চই গাছ । रा.नि.व ६ ।

करिकणावल्ली । स्त्री । चविकालतायाम् ।

करिकर्णपलाशः । पुं । हस्तिकर्णपलाशे । भैष.च पि.सर्व्वतोभद्ररसे ।

करिकवलः । पुं । विधाने । हारा ।

करिका । स्त्री । कारीडवे । कण्टिकारी । रा.नि.व.८ । नखक्षते ।

करिकुम्भः । पुं । गजकुम्भे ।

करिकुम्भकः । पुं । नागकेशरचूर्णे । हारा. ।

करिकुसुम्भः । पुं । नागकेशरवृक्षे । नागकेशर चूर्णे । हारा. ।

करिकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् ।

करिकेसरम् । क्ली । नागकेसरे । वै.निघ.श्वास चि.सुद्रावलेहे ।

करिचर्म्म । क्ली । गजचर्म्मणि ।

करिजः । पुं । गजशावके । श मा. ।

करिणी । स्त्री । हस्तिन्याम् । चम. ।

करिदन्तः । पुं । गजदन्ते ।

करिदन्ताभम् । क्ली । मूलके ।

करिदमनः । पुं । नागदमने । नागदना । भैष.स्त्रीरोगचि ।

करिदारकः । पुं । सिंहे । श.र. ।

करिनासिका । स्त्री । यन्त्रविशेषे ।

करिपत्र(क)म् । क्ली । तालीशपत्रे । তালী-শপত্র । रा.नि व.६ ।

करिपिप्पली । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । গজ-পিপুল । प मु. । भा.पू १भ. ।

करिपोतः । पुं । करिशावके । हला. ।

करिभः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । चैत्यवृक्षे । त्रिका ।

करिमाचलः । पुं । गजमाचले । सिंहे । त्रिका ।

करियादः । क्ली । जलहस्तिनि ।

करिरः । पु,क्ली । वंशाङ्कुरे । বাঁশের কোঁড় । चरकसुत्रे ।

करिशावकः । पुं । दशवर्षपर्य्यन्तहस्तिशिशौ । श मा. ।

करिस्कन्धः । पुं । गजासमूहे ।

करी (इन्) । पुं । हस्तिनि । रत्ना. ।

करीरः । पुं, क्ली । वंशाङ्कुरे । বাঁশের কোঁড় । गुणा.—कटुतिक्ताम्लं कषायं लघु शीतलं पित्त रक्तदाहकफघ्नं रुचिकृच्च । एतत्पक्वं निर्गुणं । रा. नि व.७ । (Capparisaphylla) मरुजे क्षुपवि-शेषे । करील, कपडा इति लोके । मं मिषती । कं निष्पतिरे । मे एतुगदन्तकुमोदगु । रा.नि व. ८ । गुणा—"करीरमाध्मानकरं कषायं कटूष्ण मितश्लेष्मफकारि भूरि । श्वासानिलारोचकसर्व्वशूल हृदामिखर्जूव्रणदोषहारि ।" रा.नि व.८ । गुरु भेदि श्लेष्मलघु । मद.व ७ । श्लेष्मामिलं कषायत्वं दाहजनकत्वञ्च । राज. । घटे । मे. । क्ली । करीरफले ।

करीरकुणः । पुं । करीरफलकाले । [ध्यातफले ।

करीरफलम् । क्ली । करीरबीजे, টোঁট্ इति

करीरा । स्त्री । हस्तिदन्तमूले । चीरिकायाम् । ঝিঁঝিঁ পোকা । उज्ज्व. । मन शिलायाम् । है.च.

करीरिका । स्त्री । हस्तिदन्तमूले । त्रिका ।

करीरी । स्त्री । हस्तिदन्तमूले । चीरिकायाम् । मे रचितं ।

करीषः । पुं, क्ली । शुष्कगोमये । मन्मथकरीषा । विन्ध्याटी । सि.यो.मदा.चि । "मन्दकरी-षधायाम् जलधायाम् ।" [शुन । हारा ।

करीषाग्निः । पुं । गोमयाग्नौ । घुँटের আ-

करुणः । कलिन्दवृक्षे । करवत्तु वयी इदे । मे. । मल्लिकावृक्षे । है च. । (Citrus Decumana) स्वनामख्यातनिम्बुकवृक्षे । कडूलादेवुर लेबु । प.मु । गुणा:—कफवातामभेदीर्घ पित्तशोणित । राज.१प. ।

करुण(णा)मल्ली । क्ली । The plant Jasminum Sambac. मल्लिकायाम् श च.

करुणा । स्त्री । दयायाम् । करुणे । है.नि ।

करुणी । स्त्री । रोमपुष्पाम् । पुष्पार्दकरी । रा.नि.व १० । See करुणीवृक्षे ।

करुपककम् । क्ली । फलविशेषे ।

करेटः । पुं । नखे । त्रिका. । [त्रिका. ।

करेटव्या । स्त्री । घनच्छदपक्षिणि । धानुमपक्षी ।

करेटुः (कः) । पुं । कर्केटेरी । कर्कटिया पाखी । रत्ना. । नखे । त्रिका. ।

करेडुकः । पुं । करेटुपक्षिणि । कर्कटे ।

करेणुः(कः) । पुं । गजे । स्त्री । हस्तिन्यां । मेघविर्के । कर्णिकारवृक्षे । विश्व । महौषधिविशेषे । सक्षीरगजाकारकन्दलताविशेषे । यथा—करेणु समक्षीरा कन्देन गजरूपिणी । हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी ॥ सा च सोमरसतुल्यगुणा । सु.चि.३०भ । See ओषधिः ।

करेणुकन् । क्ली । कर्णिकारफले । तच्च विष मयमिति ज्ञेयम् ।

करेणुभूः । पुं । पालकाप्यमुनौ । त्रिका ।

करेणुसुतः । पुं । पालकमुनौ । त्रिका. ।

करेनरः (वरः) । पुं । मूषिके । सिह्लके शिलारसे । वै निघ । रा.नि.व.१२ ।

करोटः (टिः,का,टी) । पुं, स्त्री । शिरोऽस्थिनि । रा.नि.व.१८ ।

कर्दिजनः । पुं । कृष्णसर्षपे । वै निघ. ।

कर्कः । पुं । शुक्लवर्णाश्वे । जे.द. । कुलीरके । दर्पणे । घटे । मे कर्किके । कर्कटवृक्षे । काँकरोल । रा नि.व.११ । कर्कपक्षिणि । मानभेदे । शुचिविशेषे । काके । शिरोऽवचालने । हे.च. । कट्वरे । वदरीवृक्षे । विल्ववृक्षे । गन्धके । वै.निघ.२भ.य चक्रीकवाटरसे । अग्नौ ।

कर्कचिर्भिटिका (टी) । स्त्री । Small cocumber. चिर्भिटायाम् । कर्कटीभेदे । रा. नि व ७ । [टकम् ।

कर्कटम् । क्ली । विषभेदे । प.सु. । See कर्क

कर्कटः । पुं । The Numidian crane. कर्करेटौ । कर्कटि पाखी । गुणाः—वातघ्न. शुक्रप्रदः श्रमघ्न । चवि २२भ. । स्वनामख्यातवृक्षे । काँकरोल । तत्फलगुणाः—कर्कं कषायं अतिदीपनं कफपित्तकरं ग्राहि वातघ्नं लघु शीतलञ्च । रा.नि.व.११ । शाल्मलीफले । वालुकायाम् । मे.ट-त्रिके । कुलीरके । सामुद्रकर्कटे । च.द.वा.व्या. एलादितैले । सन्निपातविशेषे । See कर्कटक. । पद्मकन्दे । लटा. । बिल्ववृक्षे । रस.र.बालचि. । गोक्षुरे । कर्कटशृङ्गे । काँकड़ाशृङ्गी । च.द.वा. व्या.एकादशशतिकमहाप्रसारणीतैले ।

कर्कटकम् । क्ली । काण्डभग्नमास्थिभङ्गविशेषे । तत्र "संमूढमुभयतोऽस्थि मध्यभग्नं ग्रन्थिरिवोन्नतम् ।" सु.नि.१५भ । See भग्नम् । चतुर्दशविधस्थावरकन्दविषान्यतमविषे । सु.कल्प.२भ । See कन्दविषम् ।

कर्कटकः । पुं । हस्ती । रा.नि.व १४। कर्कटे । काँकड़ा । रत्ना. । गुणाः—कर्कटः सृष्टविण्मूत्रः सन्धानानिलपित्तजित् । राज । तामेश्वी । वै.निघ. २भ.वा.व्या एलादितैले । पक्षिविशेषे । कर्कटे । काष्ठामलके । मध्यहीनप्रहृद्दवाधादिजन्यसन्निपातज्वरे । तेन व्यथावेपथुदिक्षयादाहादिगौरवाग्निमान्द्यादिरोगा जायन्ते तथान्तर्दाहवाक्यनिरोधादयश्च भवन्ति । भा.म.१भ । कर्कटशृङ्गे । काँकड़ाशृङ्गी । भैष च.पि.चि बृहत्क्षुधावतीगुडिकायां।

कर्कटकास्थि । क्ली । कुलीरकास्थिनि । काँकड़ार खोला । [कर्कटस्त्रियाम् ।

कर्कटकी । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । वा.चि,२भ. ।

कर्कटचरणः । पुं । कुलीरकपादे । काँकड़ार पा । रस.र.बाल.चि ।

कर्कटच्छदा । स्त्री । पीतघोषायाम् । पीत-घोषा । वै.निघ. । [व्याम् । अपामार्गे । वै.निघ.।

कर्कटवल्ली । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । शुकशि-

कर्कटशृङ्गिका । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । भद. व.१ ।

कर्कटशृङ्गी । स्त्री ।(Rhus succedanea, Syn. Acuminata) स्वनामख्यातकर्कटदंष्ट्राकारौषधी । काँकड़ाशृङ्गी । हि काकड़ाशृङ्गी, ककरसिंगि । मं काकडासिंगी । कं लें कर्काटशृंगी। गुणाः—गुरुरुष्णा तिक्ता वातघ्नी हिक्कातीसार कासघ्नी श्वासरक्तपित्तघ्नी च । रा नि.व ६ । कफा-या वमिघ्नी ज्वरघ्नी तृष्णा चयकासघ्नी तदैवातघ्नी च । मद व १ । तृष्णारुचिघ्नी । भा,पू,१भ. । महाघोषायाम् । दड़ घोषा ।

कर्कटा । स्त्री । कर्कटशृङ्गाम् । भैष.बालचि । कर्कटादि. ।

कर्कटाख्यः (च:) । पुं । कर्कटिकालतायां ।

कर्कटाख्या (ह्वा) । स्त्री । कर्कटिकायां । काँकुड । र मा । रा.नि.व ६ । सि.यो.हि-श्वा. चि.द्राक्षालेहे । वै.निघ ज्व.चि.कुलत्थाद्यघृते । कर्कटशृङ्ग्यां । वै.निघ.श्वय.चि लघुशिवगुटी. । सु. चि.२अ. । वा.चि.४अ. । भैष शिलाजतुवटी ।

कर्कटादिलेहः । पुं । बालरोगे । "कर्कटातिविषाशृण्ठीधातकीबिल्वबालक । सूक्ष्मं मज्जा च कोलस्य मधुना सह लेहयेत् ॥ हन्ति ज्वरमतीसारं दुर्वारं ग्रहणीगदम् ।" रस.र बाल चि.भैष. । कर्कटशृङ्गी, आतइच, शुँठ, धाइफुल, बेल शुँट, बाला, मुता, कुल आँटिर शस्य चूर्ण सम भाग ।

कर्कटाह्वः । पुं । बिल्ववृक्षे । रा नि.व.११ ।

कर्कटाह्वा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्यां । रा नि व ६ ।

कर्कटिः (का) । स्त्री । A kind of cucumber (Cucumisutilatissimus Rox.) स्वनामख्यातलतायां । काँकुड़ गाछ । ते मक्कदोस । हिं काँकड़ि । उत्. फुटिकाँकड़ी । सा द्विधा ह्रस्वदीर्घभेदेन । गुणा:—स्वादु गुरु च जीर्णकरी शीतला च। तत्पक्वफलं दाहच्छर्दितृष्णाक्लान्तिघ्नं । राज.२प. । लघायां कटुका तिक्ता पाचकाग्निप्रदीपनी । पक्वा वाहिणी शीता मूत्रदोषाश्मरीहरा ॥ मूत्रकृच्छ्रं वमिं दाहं श्रमञ्चैव विनाशयेत् । सा पक्वा रक्तदोषस्य कारिण्युष्णा बलप्रदा ॥ इति प्रथमा । द्वितीया चपुषी कर्कटी (तौहिकाँकड़ी) । गुणा:—रूक्षा मधुरा वातकरी शीता मूत्रप्रदा गुर्वी कफकृद्दाहनाशिनी । वमिं पित्तं श्रमं मूत्रकृच्छ्रं मूत्राश्मरीं हरेत् । वै निघ । सर्वाः कर्कटिका वर्षाशरदि जाता न हिता. । परन्तु हैमन्तजा रुचिकरी पित्तघ्नी च भोज्या । सा चार्द्रपक्वा न भक्ष्या तेन पीनस जनयति । सम्यक्पक्वा मधुरा कफघ्नी च । आ.म.१भ.चन्म. चि. । See एर्वारुः । [ग्र] । रा.नि.व ६ ।

कर्कटिनी । स्त्री । दारुहरिद्रायां । शब्दच०

कर्कटी । स्त्री । कर्कटस्त्रियाम् । वन्यकर्कटिकायाम् । रा.नि.व.२३ । कर्कटिकालतायां । रा.नि.व.७ । हे.च. । बालुकीति ख्याता. । बदर्यां । कुल गाछ । मद व.५ । घण्टाबदरे । पथ्यकर्कटिकायाम् । कोमलशीफले । वै निघ. । देवदाल्यां । भा.पू १भ.गु.व. । गौरचकर्कटिकायाम् । र.सा.स. रसशोधने । शाल्मलीफले । मे. । कर्कटशृङ्ग्यां । रा नि.व.६ । सर्पे । श.र. ।

कर्कटीबीजम् । क्ली । कर्कटीफलबीजे । फुटिर बीज । च.द.अश्म.चि कुशावलेहे । (श.र. ।

कर्कटुः । पुं । करेटुपक्षिणि । कर्कटि पाखी ।

कर्कडुः । पुं । खटिकायां । खड़िमाटी । र.मा. ।

कर्कन्धुः (न्धुः, न्धूः) । पुं, स्त्री । (Zizyphus jujuba.) क्षुद्रबदरवृक्षे । रा.नि व.११ । सि यो.कास चि.नवाङ्गयूषे कुलत्थादियूषे च । 'यवा मलकदाडिमकर्कन्धुमूलकयूषकः ।' शृगालकोल्यां । शियाकुल । च.सू.४अ. ।

कर्कन्धु(क)म् । क्ली । बदरीफले । छोट कुल । गुणा:—मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तानिलघ्नं वातपित्तहरञ्च । मद.व.६ । बिम्बफले । बेल । वै.निघ ।

कर्कन्धुकी । स्त्री । बदरीभेदे । मद.व.६ । क्षुद्रबदरवृक्षे । छोट कुल । र.मा रा.नि.व.११ ।

कर्कफलः । पुं । कर्कटवृक्षे । काँकड़ागाछ । रा.नि व.११ ।

कर्करः । पुं । कङ्करे । काँकर । मुद्गरे । दर्पणे । अस्थिनि । क्ली । चूर्णजनकपाषाणखण्डे । घुटि । दर्पणे । दारा । तद्वर्णे पक्षी । कला ।

कर्करटः । पुं । पक्षिविशेषे । कर्कटे ।

कर्कराङ्गः । पुं । खञ्जरीटपक्षिणि । श.मा. ।

कर्कराटुः (कः) । पुं । कटाक्षे । त्रिका. । करेटुपक्षिणि । श र. ।

कर्करान्ध(न्धु)कः । पुं । अन्धकूपे । त्रिका.

कर्करालः । पुं । चूर्णकुन्तले । हे.च. ।

कर्कराघः । पुं । खञ्जनपक्षिणि । शब्द ।

कर्करिका । स्त्री । घट गल्वर्याम् । छोट घ- र्कर करा ।

कर्करी(रिका) । स्त्री । अल्पजलपात्रे ।

सानी। भम। तथा। तण्डुलधावनपात्रे। गलन्ति पात्रे। भाण्डविशेषे। घटी। दर्पणे। मे.रत्निक।

कर्करेटुः । पु । करेटुपक्षिणि। कर्कटे पा-थी। रवा। [स्याम्। शुकशिम्ब्याम्। वै.निघ.।

कर्कवल्ली । स्त्री। अपामार्गवृक्षे। गजपिप्प-

कर्कशः । पु । इक्षुभेदे। मे.शवर्ग। काम्पिल्ले। कमलाखुण्डि। अम.। कासमर्दे। पटोले। प.मु. रवा.। गुडत्वचि। वै.निघ.। चि। भमसृणे। निर्दये। मे.शवर्ग।

कर्कशच्छदः । पु । पटोले। रा.नि.व.३। पाटलवृक्षे। पारुल गाछ। शाखोटवृक्षे। विका. वनी। शाकवृक्षे। कृष्णकुष्माण्डे। वै.निघ.।

कर्कशच्छदा । स्त्री। घोषायां। झिङा गाछ। हि तोरइ। दग्धाप्रष्ठे। रा.नि.व.८।

कर्कशदलः । पु । पटोलफलवृक्षे। रत्ना.।

कर्कशदला । स्त्री। दग्धिकायाम्। कोडइषे कुरुडीति ख्याता। रा.नि.व.८।

कर्कशा । स्त्री। वृश्चिकालीवृक्षे। बिछाति गाछ। रा.नि.व.८। क्रुरस्त्रियाम्। वनवदरे। वै.निघ। [रत्ना।

कर्कशिका । स्त्री। वनकोल्यां। वुनो कुल।

कर्कसारम् । क्ली। दधिशक्तौ। हारा.।

कर्काकः । पु । कर्कटिकायाम्। काँकुड़। प ध्यायपक्षे।

कर्कारुः । पु । (Benincasa cerifera) कुष्माण्डभेदे। बिलाति कुमड़ा। इत्य. कक्खाड़। कुष्माण्डीबीजं कुष्माण्डभेदे। कलिङ्गलतायाम्। उ-दरुरुक्ष दा धर्मुव। रवा। चालिन्दकुष्माण्ड। हि कौड़ा, कौंडली। तें गुम्मडिकोलि। कुष्माण्डी तु भवेत् लघ्वी कर्कारुः परिकीर्तिता। गुणाः— कर्कारु ग्राहिणी शीतला रक्तपित्तघ्नी गुरुः पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्। भा.पू.१भ. शाकव.। तैलगुणा. बिभीतकतैलवत्। स्त्री। कु-ष्माण्डीलतायाम्। रत्ना.।

कर्कारुकः । पु । (Convolvulus Paniculatus.) कालिन्दवृक्षे। उदरुक। मं भकुडा। रवा.। कुष्माण्डे। प.मु.। सु चि.१८भ।

कर्कारुः । स्त्री। कुष्माण्डीलतायाम्।

कर्केतनः (र:) । पु । रत्नविशेषे। "कर्केतनाणि परमा पवित्रा।" गारुडे। विषघ्नाल्पवीर्यवद्विषभेदे। "कर्केतन मरकत।" वा.सू.२६भ.।

कर्कधुकी । स्त्री। भूवदर्याम्। वै.निघ.।

कर्कोटः (कः) । पु । बिल्ववृक्षे। मे.कचतुष्क। काँकरोल इति प्रसिद्धफलशाकलतायाम्। च.द.ज्व.चि शाकविधौ। "कर्कोटकं पर्पटकम्।" एतत्फलच स्थावरविषान्तर्गतफलविषे वर्तते। सु. कल्प.२भ.। See फलविषम्। एतदुभयगुणा — कफपित्तघ्नं शुक्रनाशन रुचिकरञ्च। 'कर्कोटकं फलं शीतं कारवेल्लकवद्गुणे।" राज.३प। कर्कोटक त्रिदोषघ्नं रुचिकृन्मधुरं तथा। अत्रि १६भ। इक्षुदण्डे। रा.नि.व १४। सर्पविशेषे। मे.।

कर्कोटका (की) । स्त्री। फलशाकविशेषे। गोल कुमड़ा। मं कौडली। गुणाः— मूत्राघातहर प्रमेहघ्न कृच्छ्राश्मरीभेदनं विण्मूत्रसंपर्क तथा तिक्तमन पुष्टिकरं हृद्यं स्वादु चरोचकघ्नं बल्यं पित्तघ्नच। रा.नि.व ७। कर्कोटकी रुचिकरी कटु दीपनी त्रिदोषघ्ना वातकफघ्नी विषपित्तघ्नी च। वै.निघ.। पीतघोषायाम्। पीतघोषा वा झिङा। मं कर्टोली, काकली। रत्ना। कोषातक्याम्।

कर्कोटकीफलम् । क्ली। घोषाफले। कुष्माण्डे। झिङाफले। वै.निघ.। कर्कोटफले। काँकरोल।

कर्कोटपत्रम् । क्ली। कर्कोटदले। काँकरोलपाता। एतदमने हितम्। वा.ज्व चि.१भ.।

कर्कोटमूलम् । क्ली। कर्कोटकमूले। काँकरोलमूल। मि.यो.काम चि.। "नस्यं कर्कोटमूलं स्यात्।" च.द.पाण्डु चि।

कर्कोटिका । स्त्री। कुष्माण्डलतायां। बिलातिकुमड़ा। कर्कोटके। काँकरोल। रा.नि.व.७।

कर्कोटिकाकन्दरजः । क्ली। वेवचामूलचूर्णम्। भा.म.१भ.शीतलाद्य.का.ज्व चि। "कर्कोटिकाकन्दरजः कुसुमः।"

कर्कोटी । स्त्री। कर्कोटिकायां। काँकरोल। देवताडवृक्षे। देयाताड़ा। वै.निघ।

कर्कोलम् । क्ली । कङ्कोले । ककोल । रा.नि. व.१२ ।

कर्चरिका (री) । स्त्री । कचुडीति प्रसिद्धे पिष्टकभेदे । पाकराजः । [तालविशेषे ।

कर्चु(र्चू)रम् । क्ली । सुवर्णे । मे.रत्रिकं । हरि-

कर्चूरः (कः) । पुं । एकाङ्गीनामगन्धिद्रव्ये । একাঙ্গী । हिं कचूरा । ते श्रोकानीकचेट्टा । मं कं कचोरा । योग.रत्ना.वाजीक. । गुणाः—कटुः तिक्तोष्णः कफकासघ्न सुखवैशद्यकर. गलगण्डघ्न । रा.नि.व.६ । दीपन. रुच्य. सुगन्धी कटुपाक कुष्ठार्शोव्रणकासघ्न. लघु श्वासगुल्मकृमिघ्न । भा. पू.१भ । कर्चूरकन्दे । (कः) आमहरिद्रायाम् । আমাহলুদ । भ.टी.म्रा. । शट्याम् । मे.रत्रिक । वै निघ.२भ ज्व.चि. । See शटी ।

कर्णः । पुं । स्वनामप्रसिद्धदीर्घपत्रवृक्षे । কান-খোড়া গাছ । च.द.वि.ज्व.चि. । "दीर्घपत्रकक-र्णाह्वनेत्र खदिरसंयुतम् ।" श्रवणेन्द्रिये । रा.नि. व १८ । सुवर्चाली । শোণালু । "सुवर्चाली युता-श्रपि ।" मे.णद्विकं । मधुरत्वचि । দারচিনি । च कंमन्दारे । वै.निघ. ।

कर्णकः । पुं । मल्लविशेषे । तन्नामकसन्निपात विशेषे । कर्णमूली । लक्षणं —"दोषत्रयेण जनिता किल कर्णमूले तीव्रा ज्वरे भवति तु श्रवणव्यथा च । कण्ठग्रहो बधिरता श्वसनं प्रलाप प्रस्वेदमोहदह नानि च कर्णिकाख्ये ॥" भा.ज्व.चि. ।

कर्णकण्डु (ण्डूः) । पुं, स्त्री । कर्णस्रोतोगत रोगविशेषे । तस्य निदानं यथा—"मारुतः कफ संयुक्तः कर्णकण्डुं करोति च ।" मा.नि. ।

कर्णकिट्टम् । क्ली । कर्णमले ।

कर्णकीटा (टी) । स्त्री । (Julus cornifex.) कर्णजलौकायाम् । शतपद्याम् । কান-কোটারী, কেন্নূই । हिं कानखजूरा । वै च. ।

कर्णक्ष्वेडः । पुं । कर्णरोगविशेषे । কাণের ভিতর সর্বদা ভোঁ ভোঁ শব্দ । तस्य लक्षणं— "वायुः पित्तादिभिर्युक्तः वेणुघोषसमं स्वनम् । करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कर्णक्ष्वेडः स उच्यते ।" मा नि । अत्र वायु. पित्तादिसहितः कर्णे वेणु घोषवच्छब्दमुत्पादयति ।

कर्णगूथः । पुं । कर्णमले । কাণের খোল দ্বারা. ।

कर्णगूथकः । पुं । कर्णरोगविशेषे । यथा— "पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णगूथक ।" मा नि. ।

कर्णच्छिद्रम् । क्ली । कर्णरन्ध्रे ।

कर्णजलूका । स्त्री । (Julus) कर्णजलौकायाम् । श र ।

कर्णजलौका (काः) । स्त्री,पुं । शतपद्याम् । কানকোটারী । हिं कानखजूरा । वै.च. । भ टी.म. ।

कर्णजार्शः । क्ली । कर्णार्शोरोगे । কাণের অর্শ । "प्रकुपिता दोषा ग्रीवाशिरःप्राणवदनेषु च-र्मान्युपनिवर्त्तयन्ति । तत्र कर्णजेषु बाधिर्यं पूतिक-र्णता च ।" सु.नि २च. ।

कर्णजाहम् । क्ली । कर्णमूले ।

कर्णजित् । पुं । गुडाकेशे ।

कर्णजीरकम् । क्ली । क्षुद्रजीरके । रत्ना. ।

कर्णज्योतिः । स्त्री । कर्णस्फोटायाम् । वै. निघ । [श मा. ।

कर्णदुन्दुभिः स्त्री । शतपद्याम् । কেন্নুই ।

कर्णधारिणी । स्त्री । हस्तिन्याम् । হাতিনী ।

कर्णनादः । पुं । कर्णस्रोतोगतरोगे । কাণে শোঁ শোঁ রোগ । कर्णस्रोतोगतवायु. कर्णे भेरी मृदङ्गशङ्खप्रभवान्नादान् विविधानुत्पादयति । मा नि । "श ब्दवहस्रोतःस्थो यदा मारुतः. स एव शब्दाभिवहा तु नाडीषु विमार्गगमनात् तदा विविधान् नादान् सु तिष्ठति । शृणोति शब्दान् विविधान् तदा नरः प्रणादमेनं कथयन्ति चामयम् ।" सुउ २०च. ।

कर्णपाकः । पुं । कर्णस्रोतोगतरोगविशेषे । কাণপাকা । "कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेद लक्षणः ।" मा.नि । [কাণের পাটা ।

कर्णपालकः । पुं । कर्णपालीगतरोगविशेषे ।

कर्णपाली । स्त्री । कर्णपालीगतरोगे । কাণের পাটার রোগ । स पञ्चविधः—परिपोटोत्पातोन्मन्थदुःखवर्धनपरिलेहिभेदेन, एषां लक्षणानि क्षुद्र-पर्याये द्रष्टव्यानि । सु.चि.२५च. ।

कर्णपुत्रिका । स्त्री । कर्णशष्कुल्याम् । मोरट लतायाम् । [रटे । रा.नि व ३ ।

कर्ण(कीर्ण)पुष्पः । पुं । नीलझिण्ट्याम् । मो

कर्णपूरः । पुं । बालवृक्षे । र.मा.। शिरीषवृक्षे । नीलोत्पले । मे. । अशोकवृक्षे । रा.नि व.१० । नन्दीवृक्षे । त्रिका ।

कर्णपूरकः । पुं । कदम्बवृक्षे । कदम गाछ । रा नि व.८। अशोकवृक्षे । रा.नि.व १० । तिलके । वै.निघ ।

कर्णपूरणम् । क्ली । तैलादिभिः कर्णपूरणे । काणे तेल देओया । "कर्णं प्रपूरयेत्सम्यक् क्षे च्यायैर्मात्रया भिषक् । नीचैः श्रुतिर्न बाधिर्य्यं स्या न्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ रसाद्यैः पूरणङ्कर्णे भोजना त्प्राक् प्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणङ्कर्णे भास्करेऽस्तमु पागते ॥ स्वेदयेत्कर्णदेशन्तु परिवर्त्तनशायिनः । मूत्रैः स्नेहरसैः कोष्णैः पूरयेत्तं ततो भिषक् ॥ स्वस्थस्य पूरितं रक्षेत् मात्राशतमवेदने । शतमेव ग्रीवगते शिरोरोगे तथैव च ॥" वैद्यकम् ।

कर्णप्रतिनाहः । पुं । कर्णरोगविशेषे । "स कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते । तदा स कर्णप्रतिनाहसञ्ज्ञितो भवेद्विका रो शिरसोऽर्द्धभेदकृत् । मा नि. ।

कर्णफलः । पुं । (Ophiocephalus kurrawey.) मत्स्यविशेषे । काणलि माछ । गुणाः —अजीर्णकफकरः । राज ३प. ।

कर्णबन्धनाकृतिः । स्त्री । कर्णवेधनानन्तरं तद्बन्धनाकृतौ । सा पञ्चदशविधा । यथा—नेमिस न्धानकः, उत्पलभेद्यकः, वल्लूरकः, आसङ्गिमः, गण्डकर्णः, आहार्य्यः, निर्वेधिमः, व्यायोजिमः, कपाटसन्धिकः, अर्द्धकपाटसन्धिकः, संक्षिप्तः, हीनकर्णः, वल्लीकर्णः, यष्टिकर्णः, काकौष्ठक इति । सु.सू.१६अ. । विशेषाः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याः ।

कर्णभूषणम् । क्ली, पुं । अशोकवृक्षे । नाग केशरे । प.मु. ।

कर्णमद्गुरः । पुं । (Silurus unitus.) मत्स्य भेदे । काणमागुर । वै.निघ. ।

कर्णमलम् । क्ली । कर्णगूथे । हारा. ।

कर्णमूलम् । क्ली । कर्णस्य मूलदेशे । कर्णमूली। मा ज्व.नि. ।

कर्णमोचकः । पुं । कर्णस्फोटायाम् । काणछि- ड़ा । वै निघ २भ र.पि.चि दूर्व्वाद्यतैले ।

कर्णमोटा । स्त्री । वर्व्वूरवृक्षे । वै.निघ ।

कर्णमोरटः । पुं । कर्णस्फोटायां । काणछिड़े, कान्फड़ा । रसेन्द्र चि.सूर्य्यपातकताम्रे । काणछि- ड़ाइय, "जलस्थलभवः कर्णमोरटः ।" शा.कौ दू- र्व्वाद्यतैले ।

कर्णरोगः । पुं । कर्णव्याधौ । काणेर रोग । तस्य निदानादि ।—नादोऽतिरुक् कर्णमलस्य शोषः स्रावस्तनुश्चाश्रवणञ्च वातात् । मं.थ: ज्वरा- मोदरणं विदाहः सपीतपूतिश्रवणञ्च पित्तात् । वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोथशुक्लस्निग्धश्रुतिस्तल्परुजः क- फात् । सर्व्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ।" मा नि. । कर्णरोगा साक- ल्येनाष्टाविंशतिविधाः । यथा—"कर्णशूलं प्रणा- दश्च बाधिर्य्यं क्ष्वेड एव च । कर्णस्राव, कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च । क्रिमिकर्णप्रतिनाहौ विद्रधिर्द्वि- विधस्तथा । कर्णपाक पूतिकर्णः तथैवार्शश्चतुर्वि- धम् । तथार्बुदं सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्विध. । एते कर्णगतारोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥" वै. निघ. । [कर्णपाली । काणेर पाता । हे.च. ।

कर्णलतिका । स्त्री । Lobe of the ear.

कर्णवंशः । पुं । मञ्चे । हारा. । [वंशोने ।

कर्णवर्ज्जितः । पुं । सर्पे । श च. । त्रि । क-

कर्णवशः । पुं । मत्स्यविशेषे । काणवश । तस्य स्वरूपं—ह्रस्वः गोलः कृष्णः शल्कवांश्च । तन्मांस- गुणाः—दीपनं पाचनं पथ्यं हृद्यं बलपुष्टिकरञ्च । वैद्यकम् ।

कर्णविद्रधिः । पुं । Ulceration of the ear. कर्णस्रोतोगतस्फोटके । स द्विविधः दोष- जागन्तुजभेदेन । तेन सोदधूममिर्गमवत्पीड़ा दाह- सन्तापा चक्रसावाश्च भवन्ति । मा.नि. । अपिच "क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिः भवेत्तदा दोषकृतो- ऽपरः पुनः । सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत् प्रतोदधू- मायनदाहचोषवान् ।" सु उ.२०अ. ।

कर्णविधिः । पुं । कर्णच्छेदनादौ । तद्विधिः

यथा—"स्वेदयेत् कर्णदेशन्तु किञ्चित् पार्श्वशायिन। मूत्रै र्स्नेहेरसैरूष्णै श्रोत्रमर्म्म प्रपूरयत्। कर्णंञ्च पूरित रक्षेत् शत पञ्चशतानि वा। सहस्र वापि मात्राणां श्रोत्रकण्ठशिरोगदे। मूत्राद्यै पूरणञ्चैव भोजनात्प्राक् प्रशस्यते। तैलाद्यै पूरणञ्चैव भास्करेऽस्तमुपागते॥" भा।

कर्णवेधनिका (नी)। स्त्री। करिकर्णवेधनास्त्रे। द्वारा। कर्णवेधनास्त्रे। यथा—"कर्णमालोच्य बहुलां बहुलायाञ्च शस्यते। सूचिविभाग सुषिरा चाङ्गुला कर्णवेधनी॥" श्रति.।

कर्णव्यध.। पु। कर्णवेधने। कानवेँधा। "स च रक्षाभूषणनिमित्त, षष्ठे सप्तमे वा मासि कर्त्तव्य। अयञ्च न जन्मकालाट्टर्द्वे किन्तु शवत्सरादिभाद्रपदाद्य षष्ठ माघ सप्तमी वा फाल्गुनलक्षिन् वेध्य।" सु सू १६ष।

कर्णशष्कुली। स्त्री। कर्णगोलके। कर्णमध्यवर्त्तिनि आकाशे। हे च।

कर्णशूलम्। पु, क्ली। Ear ache. कर्णस्रोतोगतरोगविशेषे। कान शूलन, कान काम ड़ान। तत्र श्रोत्रमारुत प्रतिलोम विचरन् दारुणशूलमुत्पादयति। कुपितरक्त कफेन पित्तेन वा येन केनचिदाहत भवेत, तल्लक्षणमपि प्रदर्शयति। भा नि। तदुक्त—"समीरण श्रोत्रगतोऽन्यथाचर समन्तत शूलमतीव कर्णयो। करोति दोषेर्य यथास्वमाहत स कर्णशूल कथितो दुराचर॥ सु.उ २०ष। हनुयङ्गशिरोग्रीव यस्य भिन्दन्निवानिल। कर्णयो कुरुते शूलं कर्णशूल तदुच्यते॥" सु नि १ष।

कर्णशूली। त्रि। कर्णशूलयुक्ते।

कर्णशेखर:। पु। शालवृक्षे। रत्ना.।

कर्णशोथ: (क:)। पु। कर्णस्रोतोगतरोगविशेषे। "कर्णशोथाबुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणे।" मा नि। "तेषु हकपूतिकर्णत्वं बधिरत्वञ्च बाधते।" वा उ.१०ष।

कर्णसस्राव:। पु। The discharge of pus from the ear. कर्णस्रोतोगतरोगविशेषे। कानेर पूय। तस्य निदानरूपाणि—"शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो जले प्रपाकादथवापि विद्रधे। स्रवेद्धि पूय श्रवणोऽनिलाहत स कर्णसस्राव इति प्रकीर्त्तित॥" मा नि।

कर्णसमीप:। पु। गण्डदेशे। रा.नि.व.१८।

कर्णसूटी। स्त्री। कीटविशेषे।

कर्णस्फोटा। स्त्री। स्वनामख्यातलतायाम्। कानछिड़ा, कानफोटा। स कानफोड़ो। गुणा—कटुतिक्तहिमा विषघ्नी ग्रहभूतादिदोषघ्नी। रा नि व ३। "कर्णस्फोटा तु कटुका चोष्णा चाग्निप्रदीपनी। वातगुल्मोदरप्लीहकर्णव्रणविषापहा। कफपित्तज्वरानाहकफशूलविनाशिनी। सा तु पीता बुधैर्ज्ञेया चाञ्जने च प्रशस्तिका॥" वै निघ।

कर्णस्राव:। पु। कर्णसस्रावे।

कर्णाख्य.। पु। श्वेतभिण्टायाम्। वै निघ.।

कर्णाञ्जलि:। पुं। कर्णशष्कुल्याम्।

कर्णाटी। स्त्री। हंसपादीक्षुपे। रा नि व ५।

कर्णान्दु. (न्दू)। स्त्री। कर्णपाल्याम्। कान तड़का इति भाषा। हे.च.।

कर्णाभरणक:। पु। आरग्वधवृक्षे। वड़ सोंदाल। रा नि व ९।

कर्णारा। स्त्री। कर्णवेधन्याम्। त्रिका.।

कर्णारि.। पु। अर्जुनवृक्षे। नदीसर्ज्जवृक्षे। आजन् इति लोके। रा नि.व ९।

कर्णार्बुद: (र्ग)। पुं। कर्णस्रोतोगतरोगविशेषे। "कर्णशोथार्बुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणे।" भा नि।

कर्णिक.। पु। गणिकारिकायाम्। तर्कारी। सन्निपातज्वरविशेषे। लक्षण—"दाहज्वरश्च कर्णिता किल कर्णमूले शोथा ज्वरे भवति तु यदुर्द्ध या च। कण्ठग्रहो बधिरता श्वसन प्रलाप प्रस्वेदमोहदहनानि च कर्णिकाख्ये।" भा.म.१म।

कर्णिका। स्त्री। ताडपत्रीपादाग। वा उ १८ ष.। मध्यमाङ्गुल्याञ्च। दड़ आङ्गुल। वा.नि व ८। वै निघ १म कानरोग हरपदविधाम्। करिशुण्डाग्रभागस्थाङ्गुल्याम्। करमध्याङ्गुल्याम्। हे च। पद्मादिवीजकोषे। (बोटा)। मे कर्णिके। पद्मिनीजाले। हे च। कर्णयोनौ कर्णिकाकारे मांसदर्ग्गिनपरीते। भा म १म.योनिरो। तदुक्त—"

र्णिन्या कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्याञ्च जायते।" भा.नि। कठिल्लाम्। शतपत्राम्। (सेउति गु लाब। बीजमातृका। बीजकोषे। बीजकोषम् कर्णिका। पद्मचाकि वा कोषण। हारा। गु-णा: —तिक्ता कषाया मधुरा हिमा मुखवैशद्यकृत् लघ्वी तृष्णास्रकफपित्तघ्नी च। भा.पू.१भ।

कर्णिकार: (क:)। पुं। A sort of cassia (Cassia fistula.) क्षुद्रस्वर्णालुवृक्षे। छोट सोनालू गाछ। मं लघुवाहवा। तें किच मके। गुणा: —तिक्तरस: कटूष्ण: कफशूलघ्न: उदरकृमिमेहघ्न: व्रणघ्न: गुल्मघ्न:। रा.नि व.८। (Pterospermum acerifolium.) द्रुमो त्पले। ओलट् कम्बल। हि कनियार, कनिआर। ते रेलचेट्ट, कोंडगोगुचेट्ट, गोगुचेट्ट। गुणा: — कटुतिक्त: लघु: शोधनशुवर: रञ्जन: सुखद: शोथ श्लेष्मरक्तव्रणकुष्ठहरश्च। रा.नि व ८। स्थलपद्मे। र.मा। डहुके। डहुथा। रवा।

कर्णिकारिका। स्त्री। हारिद्राद्वये। वै निघ।

कर्णिकी (इन्)। पुं। गजे। जटा।

कर्णिन:। त्रि। विद्धकर्णे।

कर्णिनी। स्त्री। Disease of the Uterus or Polypus uteri. श्लेष्मजन्यस्त्रीयोनि रोगविशेषे। यत्र योनौ श्लेष्मासृग्जा कर्णिकाका रयमिर्जायते। भा म.४भ.योनिरो.चि.। 'कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते॥" सु. उ.३८भ। "अकाले वाहमानाया गर्भेण पिहितोऽनिल:। कर्णिकां जनयेद्योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छित:। रक्तमार्गविरोधिन्या सा तया कर्णिनी मता॥" च।

कर्णी। पुं। आरग्वधवृक्षे। रा.नि.व १३। बीवा पार्श्वभागे। गणिकारिकायाम्। वै.निघ.। त्रि। प्रशस्तकर्णे। कर्णयुक्ते। (थर्थरि, ढुली। च.टी.भ।

कर्णीरथ:। पुं। स्कन्धवाह्ययाने। चोपाला,

कर्णीवान्। पु। आरग्वधवृक्षे।

कर्णेजपमन्त्र:। पुं। विषनाशकमन्त्रविशेषे। "ओं हर हर नीलग्रीवश्रीमत्सर्पजटायमण्डित-चन्द्रेन्दुमूर्त्तमस्तकपाय विषमुपसंहर उपसंहर हर हर हर नास्ति विषं नास्ति विषं नास्ति विषं छिन्दि छिन्दि भिन्धि भिन्धि। इति कर्णेजपमन्त्रेण वारं वारं तालुमूर्द्ध सिञ्चेत् शीतवारिणा वारपट्कम्।" चचि.३स्थान.५६भ।

कर्णेन्द्रियम्। क्ली। श्रवणेन्द्रिये। कान। 'मत आकाशतन्मात्रनिर्म्मितम्।" सु.शा.१भ.।

कर्णोर्णम् (र्णा)। क्ली, स्त्री। कर्णरोमणि।

कर्त्तनम्। क्ली। छेदने। मे.नत्रिकं। तर्कुटे। भिका।

कर्त्तरी। स्त्री। कृपाणिकाम्। काताति। शल्यकर्म्मणि उपयुक्ते शस्त्रे। काँची, कुड़ प्रभृति। सु. चि.१भ. यथा च "स्नायुसिरागर्भशल्यानां केशादीनाञ्च कर्त्तने। विविधाकृतयो योज्याः कर्त्तर्य्य: कर्त्तरीनिभा:॥" चचि.।

कर्त्तरीयम्। क्ली। स्थावरविषान्तर्गतलवसार-निर्यासविषभेदे। सु.कल्प.२भ.। [द्विक।

कर्त्तरीयुगम्। क्ली। सिन्धुवारद्वये। निर्गिन्दा-

कर्द्द:। पु। कर्द्दमे। श.र।

कर्द्दट:। पुं। करञ्जाटे। पङ्के। मे.टत्रिकं। मृणाले। जलजलवणमात्रे। [द्वि.च.।

कर्द्दनम्। क्ली। कुक्षिशब्दे। पेटेर डाक।

कर्द्दमम्। क्ली। मांसराशौ। रा.नि.व.१२। सु. चि.२५भ.। मांसे। श.च.। स्थावरविषकन्दविपाकतमविषभेदे। प.सु सु.कल्प २भ.। See कन्दविषं। वर्त्मकर्द्दमाख्यनेत्ररोगे। See वर्त्मकर्द्दम:।

कर्द्दम: (क:)। पुं। पङ्के। कादा। गुणा:— "कर्द्दमो दाहपित्तार्त्तिशोथघ्न: शीतल: सर:।" भा.। शालिधान्यविशेषे। भा.पू.१भ.शाकव.। See शालि:। पद्मिनीकर्द्दमे। "पुनर्णवा कर्द्दमकण्टकार्य्यौ।" सु.चि.२५भ.। राजिमत्सर्पविशेषे। सु कल्प.४भ.। See सर्प:। पापे। वै निघ।

कर्द्दमविसर्प:। पुं। विसर्परोगभेदे। लक्षणं यथा—"कफपित्ताज्ज्वरस्तम्भो निद्रा तन्द्रा शिरोरुजा। अङ्गावसादविक्षेपौ प्रलेपारोचकभ्रमा:॥ मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम्॥ आमोपवेशनं लेप: स्रोतसाञ्च विसर्पति। प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक्। पीडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरे। स्निग्धोऽसितो मेच-

इत्यं दन्दार्यकरत्न पित्तहरचन्द्र । रा नि व १५। ह्रीवेरे । वाला ।

कर्पूरनालिका । स्त्री । पक्वान्नविशेषे । क र्पूरनाडी, নেওয়ালা इति च ख्याता। यथा— 'घृताढ्यया समितया कृत्वा लम्पुटं ततः । लवङ्ग मयकर्पूरयुतया सितयान्वितं । पचेदाज्येन सिद्धेषा ज्ञेया कर्पूरनालिका । सयावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका ॥" भा. ।

कर्पूरमणिः । पुं । पाषाणभेदे । प्रस्तरवि শেষ। गुणा —'मणिः कर्पूरकस्तिक्तः कटुशोषो प्रणापह । लन्दोषवातदोषादीन् नाशयत् ।" रा नि व १३ ।

कर्पूररसः । पु । रसविशेषेऽतिसाराधिकारे । "हिङ्गुलम् अहिफेनञ्च मुस्तकेन्द्रयवं तथा । जाती फलञ्च कर्पूरं सर्व्वं संमर्द्य यत्नतः । अनेन वटिका कार्य्या द्विगुञ्जापरिमाणतः ॥" इत्यादि । भैष च तिसा चि. । रसकर्पूरे । वमकर्पूर। तत्करणवि धि —'गुडमृतसमं कुर्य्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः । पुष्टिका खटिकां तद्वत् स्फटिकां सिन्धुजन्म च । वल्मीकं चारलवणं भाण्डरञ्जकमृत्तिकां । सर्व्वाण्ये तानि सञ्चूर्ण्य वाससा चापि शोधयेत् । एभिश्चूर्णै र्यत सूतं यावद्याम विमर्द्दयेत् । तच्च चूर्णं समतत्र स्थालीमध्ये परिक्षिपेत् । तस्यां स्थाल्यां मुखे स्था लीमपरां धारयेत्समाम् । ततस्तु कुट्टितमृदा मुद्र येदनयोर्मुखं । संशोष्य मुद्रयन्भूयो भूयः संशोष्य मुद्रयेत् । सम्यग्विशोष्य मुद्रां तां स्थालीं चुल्ल्यां निवारयेत् । अधः नियतं दद्यात् यावदिनचतु ष्टयं । अङ्गारोपरि सदर्भं रचयेत्रावाह्यनिश । प्र नैवाङ्गारयस्यमूर्द्धस्थालीगतं रसं । कर्पूरवत्सुविमल गृह्णीयाद्रसकर्पूरम् । सदैव कुसुमचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैर्युतं । खादन्हरति फिरङ्गव्याधिं सोपद्रवं स पदि । विन्दति वह्निर्दीप्तिं पुष्टिं वीर्य्यं बलं विपुलं । रमयति रमणीशतकं रसकर्पूरसेवकः सततम् ॥' भा । গিরিমাটী, খিলুক, ফুলখড়ি, ফট্‌কিরি, সৈন্ধবলবণ, উইমাটী, থারিলবণ, নাঙামাটী প্রত্যেক চূর্ণ এক এক ভাগ, এক ভাগ পা- রাব-সহিত ১ প্রহর মাড়িয়া হাণ্ডীমধ্যে পাক করিবে ।

कर्पूरहरिद्रा । स्त्री । सुनामख्यातद्रव्ये । आ म्र आदा । हि कर्पूरहलदी । ते कर्पूरहरिद्रमने वस्तुविशेष । गुणा —शीतला वातला मधुरा पि त्तघ्नी तिक्ता सर्व्वकण्डुघ्नी च । भा पू १भ ।

कर्पूरा । स्त्री । तरच्यां ।

कर्पूरादितैलम् । क्ली । योनिरोगे हितम् । पाठ "कर्पूरभल्लातकमद्धचूर्णं चारो यवानाञ्च मन शिला च। तैलं विपक्वं हरतालमिश्रं रोमाणि निर्मूलयति क्षणेन' । कर्पूरादिभिः कल्कः । सिद्धे हरितालचूर्णं पादिकं प्रक्षेप्यम् । তিলতৈল ১ শ. কল্ক—কপূর,ভেলার মুটী, শঙ্খচূর্ণ যবক্ষার এবং মনছাল প্রত্যেকে ৪ তো. জল ৪ শ,। পাক সিদ্ধ হইলে হরিতাল চূর্ণ এক পোয়া বা ২০ তোলা প্রক্ষেপ দিবে।

कर्पूराश्मा । पुं । उपरत्नविशेषे । हि कर्पूर चीनिया । स्फटिके । वै निघ ।

कर्ब. । पुं । मूषिके ।

कर्बर । पु, क्ली । पुण्डरीके । पूँडिइक्षु । रा. नि व १४ । स्वर्णे । धुस्तूरबृक्ष । व्याघ्रे । मे रचिर्वं ।

कर्बरी । स्त्री । दुर्गायां । व्याघ्रां । मे रचिर्वं । हिङ्गुपत्राम् । जटा ।

कर्बुदारः (कः) । पु । नीलझिण्ट्याम् । म. च श्वेतकाञ्चने । प सु , च सू ४ अ. । गुणाः— ग्राहिल रक्तपित्ते हितल । राज । श्वेतस्तु काञ्चनी ग्राही तुवरो मधुरः स्मृतः । रूक्षो दद्रु श्वासकास पित्तरक्तविकारहा । वातप्रदरगुल्मघ्नी गुणाढ्यान् रक्तवत् ॥" वै निघ । च । (क)शेवालकाञ्चे । চালতাগাছ । सु सू ४६ अ ।

कर्बुरम् । क्ली, पुं । स्वर्णे । हे च । हरिताले । कम । (र) धुस्तूरवृक्षे । गन्धशट्यां । प सु । का महरिद्रायां । কাঁচা হলুদ, वै निघ । जले । मे. ।

कर्बु(र्बू)र (कः) । पु । (Curcuma Zerumbet Rox) गन्धशट्यां । कम । आमहरिद्रा यां । हिं कचोरहलदी । च टी भ ग र । नदीभि- चावधान्ये । रा नि व १६ ।

कर्बुरफल । पु । साकुरुण्डवृक्षे । रा नि व ६ ।

कर्बुरा । स्त्री । सविषजलायुकाभेदे । सु सू १३ अ. । See जलायुका । पाटलावृक्षे । वर्व्वर्याम् । बाबुईतुलसी । मे.रचिक ।

कर्बूरम् । क्ली । स्वर्णे । हरिताले । त्रिका. ।

कर्म्म । क्ली । यत् कुर्व्वन्ति, तत्कर्म्म । सु.सू.४१ अ. । तच त्रिविधं पूर्व्वकर्म्म प्रधानकर्म्म पश्चात्कर्म्म चेति । सु.सू.५अ. । [कालतायां । मे रचतुष्क ।

कर्म्मकारी । स्त्री । मूर्व्वायां । वै.निघ । त्रिका

कर्म्मजः । पुं । वटवृक्षे । जटा. ।

कर्म्मपुरुषः । पु । जीवे, "यस्मिन् चिकित्सा वर्त्तते स एव कर्म्मपुरुषश्चिकित्सिताधिकृत. ।" सु शा १अ ।

कर्म्मफलम् । क्ली । कर्म्मरङ्गफले । रत्ना. । कर्म्मविपाके । मे.लचतुष्कं । सुखे । दु खे । त्रिका ।

कर्म्ममूलम् । क्ली । कुशे । कुश । श च. । श रत्यां ।

कर्म्मरङ्गः । पुं । (Averrhoa arambola.) स्वनामख्यातवृक्षे । कामराङ्गा गाछ । अ कर्म रार्चं भाड।फलगुणा'—अम्लत्वम् उष्णत्व वातहरत्व पित्तजनकत्वं । पक्वस्य मधुराम्लत्वं बल-पुष्टिरुचि कारत्वञ्च । रा.नि.व ११ । कटुपाकित्व अम्लपित्त कारित्वं तीक्ष्णत्वञ्च । राज २प.। "कर्मारस्य फलं श्याम ग्राह्यम्ल वातनाशन । उष्ण पित्तकरञ्चैव त त्पक्कं मधुरं मत । अम्लञ्च बलपुष्टीनां रुचेश्चैव तु वर्द्धकम् ॥" वै.निघ. । "कर्म्मरङ्गं हिम ग्राहि स्वाद्वम्लं कफवातकृत् ।" भा. ।

कर्म्मरी । स्त्री । The manna of the bamboo. वंशलोचनायाम् । वै.निघ. ।

कर्म्मविपाकः । पु । पूर्व्वजन्मकृतशुभाशुभ फलभूते रोगादौ ।

कर्म्मारः । पुं । वंशे । कर्म्मरङ्गे । रा.नि.व.७।११।

कर्म्मारकः । पु । कर्म्मरङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

कर्म्मार्हः । पु । मनुष्ये ।

कर्म्मारिकः । पुं । आखोटवृक्षे ।

कर्म्मेन्द्रियम् । क्ली । कर्म्मसाधनेन्द्रिये पाय्वादि पञ्चके व्यस्ते समस्ते च ।

कर्वः । पु । मूषके । कामे । उणा. ।

कर्वरः । पु । व्याघ्रे । मे ।

कर्व्वरी । स्त्री । [illegible]पत्राम् ।

कर्व्वः । पुं । कर्चूरे । आम आदा । हि कचूर । रा.नि.व.६ ।

कर्षः । पुं । औषधभक्षणादौ मागधमाने । स च षोडशमाषात्मक । १६० र. । च । तोलकद्वयात्म कपरिमाणादिमाने । "कोलद्वयन्तु कर्ष स्यात् ।" प.प्र.१ख. । दशमाषकात्मकतोलिकमाने । "कर्ष स्याद्दशमाषक ।" शार्ङ्ग.पू.१अ । सुश्रुतस्तु पञ्च रक्तिकामाषमुक्त्वा १६माषात्मकं कर्षं कथयति । भरणद्वयात्मकतोल्यादिमाने ८०र । विभीतकवृक्षे । श र. । क्ली । सुवर्णे ।

कर्षकः । पुं । अयस्कान्तमणौ ।

कर्षणम् । क्ली । कृशीकरणे । है. च. ।

कर्षणिः । स्त्री । भतसोवृक्षे । मसिना गाछ । उणा. । [श्वेतवचायां । वै निघ. ।

कर्षणी । स्त्री । क्षीरिणीवृक्षे । रा.नि व ५ ।

कर्षणीया । स्त्री । कामवृक्षबीजे । वै निघ. ।

कर्षफलः । पु । विभीतकवृक्षे । वहेड़ा वृक्ष । रा.नि.व.११ । भा पू.१भ. । भल्लातकवृक्षे । वै निघ ।

कर्षफला । स्त्री । आमलकवृक्षे । आमला गाछ । रत्ना. ।

कर्षार्द्धम् । क्ली । तोलकपरिमाणे । प.प्र.१ख. ।

कर्षिका । स्त्री । कामबीजे । वै.निघ. ।

कर्षिणी । स्त्री । क्षीरिणीवृक्षे । क्षीरई गाछ । रा.नि व ५ । वै.निघ. । [त्रिकं ।

कर्षुः । पुं । करीषाग्नौ । जीविकायाम् । मे च

कर्षूः । स्त्री । अभ्यन्तरप्रमाणे सङ्कीर्णमुखे खात विशेषे । च.सू.१४अ. । करीषाग्नौ । वै.निघ. ।

कर्षूस्वेदः । स्वेदविशेषे । लक्षणं यथा—"स्थान येऽधश्चस्वाध. कर्षू स्थानविभागवित् । दीप्ति धूमैरङ्गारै ता कर्षूं पूरयेत्तत । तस्यामुपरि शय्या या स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥" च.सू १४अ ।

कलः । पुं । शालवृक्षे । शालगाछ । रा नि.व.८ । क्ली । शुक्रे, रेतसि । मे.लत्रिकं । मदरीवृक्षे । वै.निघ.२भ.सखदशौ चि न्मीयादिभूषे । त्रि । च कोमे । मे. ।

कलकः । पुं । मद्गुमत्स्ये । हे.च. । वेतुहानौ ।

कलकण्ठः । पुं । हंसे । पारावते । कोकिले । मे.ठचतुष्कं । शुकपक्षिणि । টেয়া পাখী । प.मु.।

कलकफलः । पुं । दाडिमवृक्षे । [चतुष्कं ।

कलकलः । पु । सर्ज्जनिर्यासे । धूने । मे ल

कलघण्टिका । स्त्री । कृष्णशारिवायाम् । श्यामा लता । भा.पू.१भ. । See अनन्ता ।

कलघोषः । पुं । कोकिले । श र. ।

कलङ्कः । पुं । लौहमले । क्रोडे । अपवादे । मे कत्रिकं । मत्स्यभेदे । वै.निघ ।

कलङ्कषः । पुं । सिंहे । श.मा. ।

कलङ्की । त्रि । लौहमलयुक्ते ।

कलजः । पु । कुक्कुटे । वै.निघ ।

कलजातः । पुं । कलमशाली । কলমা ধান।

कलञ्जः । पुं । तामकूटे । দোক্তা তামাক, খর্ষান তামাক । हिं तामाकू, सुरती । धूमपर्णी धूमपानगुणाः—"कलञ्जसवेष्टनधूमपानात् स्याद् ध्मापड्विमुखरोगहानिः । कफश्वमामज्वरहानिकृच्च गान्धर्व्वविद्याप्रवणैकसेव्यम् ॥ इति विष्णुसिद्धान्त सारावली । सख्याविशेषे यथा—"सख्याली प्रोच्यते गुञ्जा सा तिलीरूपका भवेत् । रूपकैर्दशभि. प्रोक्तः कलञ्जो नाम नामत ।" युक्तिकल्पद्रुम । वेत्रल तायाम् । विषास्त्रहतमृगपक्षिणो । त्रिका. ।

कलत्रम् । क्ली । श्रोणी । रा नि व १८ । भार्य्यायाम् । मे.रत्रिक । भगे । त्रिका. । [१२ ।

कलदूतम् । क्ली । रौप्ये । রূপা । रा.नि.व

कलधौतम् । क्ली । रजते । রূপা । स्वर्णे । সোনা । रा नि व.१३ । [मे नचतुष्क ।

कलध्वनिः । पुं । मयूरे । पारावते । कोकिले।

कलनः । पुं। वेतसे । বেতগাছ । रा.नि.व.८। क्ली । एकमासिकगर्भे । गर्भवेष्टने । हला. ।

कलनादः । पु । कलहंसे । वै.निघ ।

कलन्धुः । पुं । घोलीशाके । रा.नि.व ७ ।

कलभः । पुं । त्रिंशद्वर्षपर्य्यन्तकरिशावके । धुत्तूरे । हला. । धुत्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

कलभवल्लभः । पुं । पीलुवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

कलभवल्लभा । स्त्री । पिच्या । रा.नि.व.२३।

कलभी । स्त्री । चञ्चुपे । रा.नि.व ४ ।

कलमः (शालिः) । पुं । शालिधान्यविशेषे । রোওয়া ধান । रा नि.व.१६ । मगधादिषु प्रसिद्धे धान्यविशेषे । কলমা ধান । स एव महातण्डुल इति काश्मीरदेशे ख्यात । "कलमः कालविख्यात जायते स हृहदने । काश्मीरदेश एवोक्तो महातण्डुल एव च ॥" भा. । गुणाः—अयं महतो हीनगुण' स्वादुपाकरसत्वादियुक्तश्च । वा.सू.६श. हेमाद्रि.धान्यवर्गे । पित्तश्लेष्मकरः तथ्य. मधुरश्च । रा नि व १६ । कलमोऽल्पकत्रिदोषघ्नश्चक्षुष्यश्च कषायवान् । राज ३प. ।

कलमा । स्त्री । शालिधान्ये । सा च श्लेष्मपित्तहा । अन्या च लघु' पथ्या वातश्लेष्मवर्द्धिनी च । अत्रि.१६अ । [रा नि.व.१६ ।

कलमोत्तमः (मा) । पु,स्त्री । सुगन्धशाली।

कलम्बः (कः) । पु। कदम्बवृक्षे । विश्व । शाकनाडिकायाम् । अम । शरे । मे.वत्रिक । सर्षपे । धाराकदम्बे । কেলিকদম্ । रा नि.व.९ ।

कलम्बशालिः । पुं । शालिधान्यविशेषे । কলমা ধান । [वै निघ ।

कलम्बिकः । पु। पक्षिविशेषे । চটক পক্ষী ।

कलम्बिका । स्त्री । कलम्बीशाके । কলমীশাক । श.र. । ग्रीवापश्चाद्भागे । हे.च. ।

कलम्बिकी । स्त्री। पक्षिणीभेदे ।

कलम्बी । स्त्री । *Convolvulus repens.* स्वनामख्यातजलजशाकविशेषे । কলমীশাক । हिं करेंबु । तें तोमिवसलिचेट्टु । प.मु. । गुणा.—स्तन्यदुग्धशुक्रश्लेष्मकरत्व मधुरत्व कषायत्व गुरुत्वरत्व । राज.३प. । "कलम्बी स्तन्यदा प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी ॥" भा. । उपोदिकायाम् । पुं हेशाक रा.नि.व.७ । [र. । See कलम्बी ।

कलम्बुः (म्बूः) । पुं, स्त्री । कलम्बीशाके । श.

कलम्बुका । स्त्री । जलजशाकविशेषे । কলমী শাক । भैष.मूलचि शम्बुकादिगुडी । [हारा. ।

कलम्बुटम् । क्ली । हैयङ्गवीने । नवनीते ।

कलयष्टः । पु । सर्जरसे । धूने । वै.निघ. ।

कलरव: । पु । गृहपारावते । श्रम । कोकिले । रा नि व १९ । वनकपोते । वै निघ ।

कलल: । पुं । जरायौ । श्रम ।

कललज: । पु । रालै । धूना । रा नि व १२ ।

कललजोद्भव: । पुं । शालवृक्षे । रा नि व ८ ।

कलविङ्क: । पुं । चटकपक्षिणि । श्रम रत्ना ८। कलिङ्गवृक्षे । पारावते । ग्रामचटके । गौ क्षतुष्क । कृष्णचटके । सु सू ४६ ।

कलश: (स:) । पु । द्रोणपरिमाणे । ७२सेर। घटे । प म. २ख । [निघ । रत्ना ।

कलशि: (शी) । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चाकु

कलसि (सी) । स्त्री । Hemionitis cordifolia, पृश्निपर्णीम् । चाकुलिया । प मु । रा नि व ४सु सू ३८ सि यो च द ज्व चि किरातादी यक्ष चि बलायष्टे । वा चि १४ । "कोलपुच्छा सुकलसी ।" [सुरसादिष ।

कलह: । पुं । युद्धम् । वि युद्धौ । वा सू

कलहंस: । पुं । राजहंसे । कादम्ब । शालि हंस । रत्ना । "पद्मैराधूसरैर्हंसा कलहंसा इति स्मृता ।" रत्ना । पीतवर्णहंसे । जलकुक्कुट वै निघ ।

कलहंसकम् । क्ली । चरीचकाधिकारे कदम्ब मांसम् । श्रम कदम्बे घृत मुष्यैश्च भवति । च द चरी चि । "अष्टादशद्विगुणानि दश मरिचानि त्रिकटुक पिप्पल्यः । च ईषत् गुड पर्ण मण्डकसारकाल । विमलकमर्दितम् सुगन्धैश्च सुरभितं माधं । मधुरकटुकमयानि इदं प्रयुञ्ज सुमदहिकम् ।" रत्न ।

कलहनाशन. । पु । पूतिकरञ्ज । पूतिकरज्ज नाटा । श्रमा । [आतौ । रा नि व १८ ।

कलहप्रिया । स्त्री । सारिकायाम् । शालिक

कलहाकुला । स्त्री । सारिकायाम् । वैनिघ ।

कला । स्त्री । शिरस्त्राणाख्ये कायपरिच्छ द । सु श ४अ । स्त्रीत्वे Cellular tissue and fascia of the body शरीरावयवविशेषे । ता यथा—मांसधरा (शिराङ्गादिव्याप्ता), रक्तधरा (मांसान्तःस्थित रक्तस्रोतसां च), मेदोधरा (मूत्राद्युपरिस्थकपिच्छिलपदार्थे) श्लेष्मधरा (न भिम्यान्वि श्लेष्मपिच्छिलपदार्थेषु), पुरीषधरा (या पक्वाशयस्थाहारजन्यमलधारिणी, पित्तधरा (यत्र भुक्तद्रव्याणि आमाशयात्पक्वाशय प्राप्य ति ष्ठति), शुक्रधरा (सर्वकायव्यापिनी) । सु श ४अ । कलास्वरूप —"धातुभिश्च प्रतिचरन्तसमन्तात्तु रायुना । श्लेष्मणा वेष्टिताश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदु । धात्वाशयान्तरे धातवो ये क्लेदस्तिष्ठ ति । देहोष्मणाभिपक्वश्च सा कलेत्यभिधीयते ।" भा म १भ । वाजिनो अज्ञातार्थमांसे । ज द १ब मल त्रिमात्रायाम् चन्द्रषोडशांशे । वृद्धौ । शिल्पे । श्रम । मौलविक्रं ।

कलाकुल्मम् । क्ली । विषे । रा नि व ६ ।

कलाङ्कुर । पु । The bird Ardea Sibirica सारसपक्षिणि । विश्व । [१०७ ।

कलाङ्गुलि: पुं । शालिधान्यविशेषे । चक्र

कलाचिका (ची) । स्त्री । प्रकोष्ठ । शब्द [illegible]

कलाजाजी । स्त्री कारव्याम् । कृष्णजीरे । [illegible]

कलाटक. । पु । [illegible] । रा नि व १९ ।

कलाटीन. । पु । The white water wagtail खञ्जनपक्षिणि । [illegible]

कलाद. । पु । स्वर्णकारे । विश्व ।

कलाधिक । पुं । कुक्कुटे ।

कलानुनादी । पु । [illegible]

कलाप: । पु । [illegible]

कलापक: । पु । [illegible]

कलापिन् (पी) । पु । [illegible]

कलापिनी । स्त्री । [illegible]

कलामक. । पु । [illegible]

कलायः । पु। (Pisum sativum.) Name of various leguminous seeds. मटर इति ख्याते शिम्बीधान्ये । र मा.। माषकापरमामध्ये शिम्बीधान्यविशेषे । वँटुला मटर,तेओड़ा मटर । हि केराव । ते पेद्दर्ल्ल । स द्विविध.—त्रिपुटो वर्तुलश्च । गुणाः—अतिवातलं । वा मृ शिम्बीधान्यव । पित्तदाहकफघ्न शीत: कषाय. रुचिपुष्टिप्रदः आमदोषकरश्च । रा.नि.व.१६ ।

कलायकः । पुं। कलमशाली। कलमा धान। रा.नि.व.१६ । गुणाः—"किञ्चित्कषाया मधुरा प्रदिष्टा रक्तप्रशान्तिं जनयन्ति बल्या.। किञ्चित् सवातं विनिघ्नन्ति पित्त कलायका मुद्गसमानरू पा.।" अवि.१५अ। [दूर्वायां । वै निघ.।

कलायका । स्त्री। मल्लाल्या। हिङ्गे। गण्ड

कलायखञ्जः(खण्ड.)। पु। वायुरोगभेदे। लक्षणम्—"कम्पते गमनारम्भे खञ्जन्निव च लङ्घ्यते। कलायखञ्ज तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम्॥" सु नि.१अ.। "क्रम. कलायखञ्जस्य खञ्जपङ्गोरिव स्मृत । विशेषात्तेजिन कर्म कार्यमत्र विपश्चिता॥"

कलायशाकम् । क्री। शाकविशेषे। हि केरावशाक। गुणाः—"कलायशाकं भेदि स्याल्लघु तिक्त त्रिदोषजित्" । भा.पू १भ शाकव । "कलायशाकं पित्तघ्नं कफघ्न वातलं गुरु। कषायातुरसश्चैव विपाके मधुरश्च सत्॥" सु.सू.४६अ.।

कलायसूपः । पुं। कलायकृतयूषे। गुणाः.—"कलायसूपः कथितो लघु ग्राही सुशीतल.। रु च्यो मेध्य. पाककाले स्वादसमदपित्तनुत्। अरो चकहरचासौ कफनाशकरो मत.। वै निघ.।

कलाया । स्त्री। गण्डदूर्वायाम्। श्वेतदूर्वायाम्। श्वेतदूर्वा। रा.नि.व८। लघुपत्रके। काल छोला। प.मु.। [व.१०।

कलारुहा । स्त्री। सर्वबैतकौषधे। रा नि.

कलालापः । पुं। भ्रमरे। रा.नि.व.१९।

कलाविकः । पुं। कुक्कुटे। त्रिका.।

कलाविकलः । पुं। चटके। श.र.।

कलिः । पुं। विभीतकवृक्षे। भा.म.१भ मेद. . वि.। स्त्री। कलिकायाम्। मे स्त्रिर्थ। श्वेतपुनर्नवे। भल्लातकवृक्षे। वै.निघ.।

कलिकः । पुं। क्रौञ्चपक्षिणि। वेँचवक। वंशधान्यभेदे। बाँशेर धान।

कलिका । स्त्री। दधिकाल्यां। विशतिगाछा रा नि व ६। अरपुष्पायाम्। पुष्पकोरके। श्वेतनीलिकायाम्। वै.निघ.।पुष्पविशेषे। कलके फूल।

कलिकारः । पुं। धूम्याटपक्षिणि। फिर्डे। पीतमस्तकपक्षिणि। करञ्जवृक्षे। मे। जलपिप्पल्याम्। वै.निघ.। [स्त्री। नाटाकरञ्ज। श्म।

कलिकारकः । पुं। पूतिकरञ्जे। लटाकर-

कलिकारिका । स्त्री। लाङ्गलीवृक्षे। विषलाङ्गलिया। वै.निघ.।

कलिकोत्तमः । क्ली, पुं। लवङ्गे। गन्धशाली।

कलिङ्ग(क)म् । क्ली। इन्द्रयवे। च द वि ज्व. कलिङ्गादि। "कलिङ्गं कटफलं मुस्तं पाठातिक्तकरोहिणी।" च.द.ज्वरातिचि श.र.। "दारुपाठाकलिङ्गकम्।"

कलिङ्गः (कः)। पुं। प्लक्षवृक्षे। पाकुड़ गाछ। कुटजवृक्षे। कुडचि गाछ। शिरीषवृक्षे। रा नि. व.९। इन्द्रयवे। रत्ना.९। र.सा.सं. सि.यो.रावि ज्वरे। कलिङ्गकलामलकी। सि.यो वृष्पल्यादि घृते। पूतिकरञ्जे। पक्षिविशेषे। पिडा। मे. गविक। वा.चि.१अ। तरम्बुजे। तरमुज। गुणाः—मधुरः शीतलो हृद्यो बल्य. पित्तदाहघ्नः सन्तर्पण. वीर्यकरश्च। रा.नि.व ७। धातकपक्षिणि। इला.। विभीतके वृक्षे। त्रिका.।

कलिङ्गजः । पुं। इन्द्रयवे। वै निघ.।

कलिङ्गद्रुः । पुं। कुटजवृक्षे। भा म.१भ.बाल. चि.। "कलिङ्गद्रुफलं रजः।"

कलिङ्गयवः । पुं। इन्द्रयवे। च.द.। सि.यो. लवणोत्तमाद्यचूर्णे।

कलिङ्गवीजम् । क्ली। इन्द्रयवे। रा नि व.६।

कलिङ्गशाठी । स्त्री। नदीजात शठीविशेषे। गुणाः—तिक्ता बलकरी वह्निदीपनी वर्णोर्वरी वातकातिसारघ्नी। सा यवक्षारयुक्ता गर्भिणी गर्भं हरेत्। अवि.। [विवृतायां। श.च.।

कलिङ्गा। स्त्री। कर्कटशृङ्ग्याम्। र.मा.। श्वेत-

कलिङ्गादिकषायः। पुं। "कलिङ्गकाः प-

टीसम्य पत्रं कटुकरोहिणी" इत्येतद्दव्यकृतकषायं। स च सन्नतादीनां शमन.। वा चि १४.। कषा योऽयं पित्तज्वरघ्न। च द.पित्तज्व.चि.।

कलिङ्गाद्यगुडिका । स्त्री । ज्वरातिसारे । पाठः—"कलिङ्गबिल्व(निम्ब)जम्ब्वाम्रकपित्थ सर साञ्जनं। लवा हरिद्रे ह्रीवेर कट्फल शुकना सिका। लोध्र मोचरस शङ्ख धातकी वटशुङ्गक। पिष्टा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान्। छाया शुष्कान् पिवेत्॥" इन्द्रयवादीना प्रत्येक समभाग गृहीत्वा तण्डुलोदकेन विमर्द्य वटी कार्या छायाया शोषणीया च। शुकनासिका श्योणाकलक्। च. द.भैष.। चर्मकषेति केचित्। "जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात्। भावयित्वा ततो ग्राह्य त ण्डुलोदककर्मणि॥" च प्र ३प। [द्विकज्व.चि।

कलिञ्जः । पुं । कुलिञ्जने । वै निघ २४.जि

कलितरुः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ.स्वर-भेदचि.।

कलिद्रुः (मः) । पुं । सरलदेवदारौ । भल्ला तकवृक्षे विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११,भा.म.१४ कण्ठकुब्ज ज्व.चि। "किराततिक्तकाकणा कुटजक टकारीशटीकलिद्रुकिलिमाभया।"

कलिन्दः । पुं । सूर्ये । विभीतकवृक्षे । रा नि व २३ । भेलकवृक्षे । सरलदेवदारौ । वै निघ ।

कलिन्दकः । पुं। कर्कारौ। तरम्बुजे। वै.निघ।

कलिप्रद्रः । पुं । मद्यशालायाम्। वै निघ.।

कलिप्रियः । पुं । वानरे । श र.।

कलिफलम् । क्ली । विभीतकफले । च.द.।

कलिमः । पुं । शिरीषवृक्षे । वै.निघ ।

कलिमारः(कः) । पुं । पूतिकरञ्जे । कण्ट-कवति करञ्जे । चटी र ।

कलिमालः,(ल्यः)कः । पुं । पूतीकरञ्जे । नाटाकरञ्जे । रा.नि.व.८ । [पु.१४.।

कलियुगालयः । पुं । विभीतकवृक्षे । भा

कलियुगावासः । पु । विभीतकतरौ । भा।

कलिवृक्षः । पुं विभीतकवृक्षे । वै च ।

कलिहारी । स्त्री । लाङ्गल्याम् । विषनाड़ निघ्नी । हिं करिहारी । भा.पू.१भ । वै.निघ वा व्या.मह्राविषगर्भतैले ।

कली । स्त्री । कलिकायाम् । च टी भ.।

कलुः । पुं । गरुडशाली । पक्षिराज धान्ये । रा नि.व.१६ ।

कलुषः(षा) । पुं,स्त्री। महिषे । रा.नि.व.१९। मण्डलिसर्पे । सु कल्प ४भ.। See सर्प ।

कलुषमञ्जरी । स्त्री जिङ्गिन्याम् । वै निघ ।

कलेवरम् । क्ली । शरीरे । रा नि व.१८ ।

कलोद्भवः । पुं । कलमशाली । कलमा धान ।
रा.नि.व.१६ ।

कल्कः (ल्कम्) । पु, क्ली । रसपिष्टद्रव्यपिण्डे । जले बाटा द्रव्य । यत्पिण्डं रसपिष्टानां तत्कल्कं परिकीर्त्तितम् । च । मध्वादिपेषितद्रव्ये । "कल्को मध्वादिपेषिते ।" रा.नि व २० तस्य मात्रा कर्ष मिता । तत्र मधुघृततैलमात्रा द्विगुणा, सितागुड सम, द्रवाश्च चतुर्गुणा ग्राह्याः । प प्र.१ख.। घृत तैलादिविषये । मै.कल्कि । घृततैलादिपाके द्रवादि पेषिते देयद्रव्ये । "द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितं । तदेव सुरभिः पूर्व्वैः कल्क इत्यभि धीयते॥" प.प्र.१ख.। द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्ट शुष्क वा सजलम्भवेत् । प्रक्षिप्य गालयेदस्ते तत्याप्यकर्षकल्कि तम्॥ भा.। "यः पिण्डश्चार्द्रपिष्टानां स कल्क इति कीर्त्तितः। तद्वैदयवच साधाकल्को हवादि पे षितः॥ मात्रा पिचुमिता तत्र द्विगुणं माक्षिका दिकम्। सितां गुड़ समं दद्याद्द्रवा देयाश्चतुर्गुणाः॥" इति कल्कविधि.। कर्णमले । श र। गुरुफलाम गन्धद्रव्ये। शिलारस । रा.नि.व १२। See कि ट्टक.। विष्ठायां। किट्ट। मै.कल्किक। करिटले। वै निघ ।

कल्कफलः । पुं । दाड़िमवृक्षे । रा नि.व.११।

कल्करोध्रः । पु । पट्टिकारोध्रे । रा.नि व ६।

कल्किहृद्यः (धर्म्मघ्नः) । पुं । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व ११ । [नि व २०।

कल्पः । पुं । विधौ । रोगघ्नौ । कल्पद्रुमे । रा.

कल्पकः । पुं । नापिते । श.मा.। कर्चूरे । भा. पू.१भ.।

कल्पतरुः । पुं । कल्पवृक्षे । क्रमुकवृक्षे । रा. नि.व ११। तन्नामकज्वरघ्नरसे । पाठ —"रस गन्धं विष ताम्र समभाग विचूर्णयेत् । भावयेत्पञ्चभि. पित्ते क्रमश पञ्चवासरम् ॥ निर्गुण्डी स्वरसेनैव मर्द्दयेत्सप्तवासरम् । आर्द्रकस्य रसेनैव भावयेच्च त्रिधा पुन ॥ सर्षपाभा वटी कार्य्या छायया परि शोषिता ।" जीर्णज्वरे विषमज्वरे च २१ वल्ल: प्रयोज्या । कृष्णजीरपिप्पलीयुतमुष्णजल पाययेत् । शर्करया दधि देय खादयेच्च । भैष.ज्व.चि. ।

कल्पद्रु (म:) । पु । कल्पतरौ । हस्वारग्वध वृक्षे । সোণালু গাছ । वै निघ ।

कल्पनम् । क्ली । कृषौ । कर्त्तने । त्रिका ।

कल्पना । स्त्री । हस्तिसज्जायाम् । अम. । रचनायाम् ।

कल्पनी । स्त्री । कर्त्तर्याम् । কাঁচি । हे.च. ।

कल्पपादप: । पु । कल्पवृक्षे । विभीतकवृक्षे ।

कल्पवृक्ष: । पु । विभीतकवृक्षे । कल्पपादपे । अम. । रत्ना. । [मद्ये । वै निघ. ।

कल्पा । स्त्री । श्वेतजातीवृक्षे । শ্বেতচামেলী ।

कल्पान्त: । पु । प्रलयकाले । अम. ।

कल्मषम् । क्ली । पापे । कारपुच्छे । त्रिका. ।

कल्माप: । पु । सुगन्धशाली । रा नि.व १६ ।

कल्यम् । क्ली । सुरायाम् । हला. । प्रभाते । मे. यक्रिक । मधुनि । हे.च. । त्रि । वाकश्रुतिरहिते । नीरोगे । सु चि.२६अ. । "कल्यस्योदयवयस. ।" दचे । मे यक्रिक ।

कल्यजग्धि: । स्त्री । प्रातर्भोजने । वटा. ।

कल्यद्रुम: । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

कल्यवर्त्त: । पुं । प्रातराशे । त्रिका । [प्र.र.।

कल्या । स्त्री । मद्ये । मे यक्रिके । हरीतक्याम्

कल्याङ्ग: । पुं । पर्पटद्रुमे । ক্ষেৎপাপড়া । रा.नि व ५ ।

कल्याणम् । क्ली । सुवर्णे । सुखे । रा नि.व. १२ । पुं । लघुसर्जवृक्षे । শাল গাছ । [वै निघ.।

कल्याणक: । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া ।

कल्याणगुड: । पुं । गुडाधिकारे । पाठ.— "प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य गुडस्य दत्वार्द्धतुला गुडस्य । चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्यव्योषेभकणाहवुषा-अमोदे । विडङ्गसिन्धुत्रिफलायमानीपाठाग्निधान्यै-श्च पलप्रमाणै: । दत्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् । त भक्षयेदक्षफलप्रमाण यथेष्टचेष्ट त्रिसुगन्धियुक्तम् ।" पाकनियम —आमलकीस्वरसा. १२श. इक्षुगुडा. ६।०श यथाविधि एकत्र पचेत् । सिद्धप्राये पाके पिप्पलीमूलादीनां प्रत्येकं पलं (८ तो), त्रिवृच्चूर्णस्य शराव (८ तो) तैलस्य च शराव (८ तो.) प्रक्षिपेत् । तथा त्रिसुगन्धस्य पृथक् पल मिश्रयेत् । तथा त्रिवृता तैलभर्ज्जिता देया इति वृद्धा । प्रक्षेपद्रव्याणि—पिप्पलीमूल जीरक चव्यं त्रिकटु गजपिप्पली हवुषा वनयमानी विडङ्ग सैन्धवं त्रिफला यमानी पाठा चित्रकमूलं धान्यकञ्च । च.द ग्रह.चि. । रस र । भैष. ।

कल्याणघृत(पानीय)म् । क्ली । विषमज्वरे उन्मादे च । पाठ —"विडङ्गत्रिफलादन्तीभद्रदारु-हरेणव. । तालीशपत्रमञ्जिष्ठाकेसरोत्पलपद्मका दाडिमं मालतीपुष्पं रजन्यौ सारिवे स्थिरे । प्रियङ्गु-स्तगरं कुष्ठ बृहत्यौ चैलवालुकं । सचन्दनगवाक्षी-भिरेते. सिद्ध विषापह । सर्पि. कल्याणक .. । বাথানলশা, ত্রিফলা, রেণুক, দেবদারু, এলবালুক, শালপাণি, তগরপাদুকা, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, অনন্তমূল, শ্যামালতা, প্রিয়ঙ্গু, নীলোৎপল, এলাচ, মঞ্জিষ্ঠা, দন্তী, দাড়িম, নাগেশ্বর, তালীশপত্র, বৃহতী, মালতীপুষ্প, বিড়ঙ্গ, চাকুন্দিয়া; কুড, রক্তচন্দন, পদ্মকাষ্ঠ প্রত্যেকে ২ তো ঘৃত ৩২ প. জল ১৬ শ । एतच्च घृत द्विगुणजल चतुर्गुणञ्च दुग्धं दत्वा यदा पचेत् तदा चीरकल्याणमुच्यते । चा की.उन्मा. चि. । सु.कल्प.७अ । भैष. । अन्यत् दाहाधिकारे महत् कल्याणकं घृतम् । पाठ.—"चतुर्गुणे जला-मध्यां रसे क्षीरे चतुर्गुण । सर्पि. पचेत् बलानागौ मञ्जिष्ठा पीवरी स्थिरा । काकोल्यौ मधुमेदे द्वे ऋ-द्धी द्वे देवदारु च । एषामष्टपलै: कल्कै पचेत्क-ल्याणकं महत् ॥ ঘৃত ৪ শ শতমূলীরস ১৬ শ. দুগ্ধ ১৬ শ. । কল্ক—জীরা, শ্বেত বেলেড়া, মঞ্জিষ্ঠা, অশ্বগন্ধা, হরিদ্রা, কাকোলী, ক্ষীর-কাকোলী, যষ্টিমধু. মেদা, মহামেদা, ঋদ্ধি,

शुकि, দেবদারু। প্রত্যেকে ৮ তো.। रस.र.।

कल्याणलेहः । पु । वातव्याध्यधिकारे हिक्का श्वासे च । पाठ —"सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषज । अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धव । एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् । तच्चूर्णं सर्पिषालोड्य प्रत्यह भक्षयेन्नर । एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नर ॥" अजाजी जीरके, अजमोदा यमान्याम्, यष्टी यष्टीमधु, मधुक मधुकपुष्पे। मউল ফুল। च द वा.व्या चि.। रस. र.। भैष ।

कल्याणबीजः । पु । मसूरवृक्षे। रा नि.व.१६।

कल्याणसुन्दराभ्रम् । क्ली । राजयक्ष्मणि र स । पाठ —"वज्राभ्रमेलपलिक पुटनै सुतीर्थं धात्रीपयोदहृवेरीशतमूलकेच्च । विल्वाग्निमन्थजलवासककण्टकारीश्योणाकपाटलिबलाच रसैरमीषां। सम्मर्दित पलमितै पृथगेकशश्च । गुञ्जासमा सुवलिता वटिका कृता च ।" জারিত অভ্র ৮ তোলা, আমলা, মুতা, বৃহতী, শতমূলী, ইক্ষু, বিল্বপত্র, গণিরি, বালা, বাসকপত্র, কণ্টিকারী, শোণা, পারুল, বেলেড়া প্রত্যেকের ১ পলমিত রসে মর্দন। भैष । [व.१२।

कल्याणिका । स्त्री । मन शिलायाम् । रा.नि

कल्याणिनी । स्त्री । बलानामक्षुपे । বেলেড়া। रा नि व.४ ।

कल्याणी । स्त्री। रालवृक्षे । सर्जवृक्षे । वै निघ। गवि । रा.नि व १९ । माषपर्ण्यां। रा नि व.३ ।

कल्लः । वि । बधिरे । विका । [वै.प ।

कल्लता (त्वम्) । क्ली । बाधिर्ये। स्वरभेदे।

कवकः । पु । ग्रासे । कवले । वै प.। क्ली । छत्राके ।

कवचः । पु, क्ली । पर्पटके । "कवच स्यात् पर्पटके ।" रा नि व ५।२३ । वचा कवचकच्छुरा ।" गर्दभाण्डवृक्षे । गाब्रीभाँट इति लोके। त्वचि । दारचिनि । भूर्जवृक्षे । नन्दीवृक्ष। मे च विक ।

कवचपत्रम् । क्ली । भूर्जपत्रे । म च ।

कवचीयन्त्रम् । क्ली । ... के। तद्यथा —"नातिह्रस्वा काचकूपीं न चातिदीर्घां दृढां । वाससा कर्दमाक्तेन परिवेष्ट्य समन्त । सलिप्य मदुसृत्स्नाभि शोषयेदातपरश्मिना। निधाय भेषज तत्र मुखमाच्छादयेत्तत । कठिना दृढया वापि पचेदग्नौ विधानत । कवचीयन्त्रमेतद्धि रसादिपचने मतम् ॥" आत्रेय ।

कवड । पु । कवले । गण्डूष । रवा.१

कवड़ग्रहः । पु । कर्षे । २ তোলা। र र १ख । च द.खदिरवटी।

कवयि. (यी) । स्त्री। (Coius coboius) मत्स्यविशेषे । কই মাছ। गुणा — मधुरा स्निग्धा कषाया रुच्या दुर्बलाग्निकरी बल्या वातघ्नी च। आ । हारा.।

कवरः । पु, क्ली । कवर्याम्। वनतुलसी। चि का। लवणे। अम्ले। मे । हे च । सामुद्रलवणे। र मा ।

कवरा (री) । स्त्री । वर्वरायाम् । বাবুই তুলসি भाषा। श र.। वनतुलस्याम्। अम । वर्बूरवृक्षे। বাবলা গাছ। रक्तकरवीरे। मन शिलायाम्। हिङ्गुपत्र्याम् । रा नि.व ६ ।

कवरीकः । पु । सुगन्धपत्रवृक्षविशेषे । কৃষ্ণ তুলসী। यथा—"कस्तूरिकातिलकगन्ध कवरीक स्वनामक ।" इति द्रव्याभिधानम् ।

कवरीकला । स्त्री । मन शिलायाम् ।

कवरीकूटकः । पु । कवर्याम्। त्रिका ।

कवलः । पुं । चिलिचिममत्स्ये । চেলা মাছ। श.च.। ग्रासे । रवा । गण्डूषपर्याये। কুলকুচি, কুল্লি করা। सा मात्रा या सुखे एता सुख सञ्चार्यते। "सुख सञ्चार्यते या तु सा मात्रा कवले हिता ॥" भैष. । See गण्डूष ।

कवलग्रहः । पु । कर्षपरिमाणे । श । सुश्रुते कवलस्य मुखे धारणम् । तस्य विधिर्यथा—" तत्र विकटुकवचासर्षपहरीतकीकल्कमालोड्य तैलशुक्तसुरामूत्रक्षारमधूनामन्यतमेन सलवणमभिप्रतप्य पश्चिमस्विन्नमर्दितं गलकपोलललाटदेशे धारयेत्। तावच्च धारयितव्यो यावत्कफपरिपूर्णवक्त्रता स्यात् नासाक्षिस्रावश्च भवति ततो विमोक्तव्य पुनरन्यो ग्रहीतव्य"

इति। सु.चि ४०अ.। गुणा—"कवलः कुरुते कान्ति भवेच हरते कफम्। तथा तोषच वैरस्य दन्तचालच नाशयेत्॥" वै.निघ.। स चतुर्विधः—स्नेही प्रसादी शोधी रोपणश्चेति। तत्र वाते स्नेही स्निग्धोष्णैर्द्रव्यैः, प्रसादनो पित्ते स्वादुशीतैः। शोधन: कफे कटुम्ललवणै रुक्षोष्णैश्च। रोपणो व्रणे कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णैश्च। तस्य मात्रा सा या सुखसञ्चारिणी भवेत्। "चतुर्धा कवलः स्नेही प्रसादी शोधिरोपणौ। स्निग्धोष्णैः स्नैहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः। पित्ते कटुम्ललवणै रुक्षोष्णैः शोधनः कफे। कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णैः रोपणो व्रणे। तथा सुखं सञ्चार्येत या तु मात्रा सा कवले स्मृता॥" सु.चि.४०अ.।

कवलिका । स्त्री। Bandage. व्रणबन्धनार्थम् उदुम्बरादिवल्कले। सु.सू.१८अ.। चि.१अ।

कवली । स्त्री। वदरीवृक्षे। हला।

कवसः । पुं। कराटकगुल्मे।

कवाटच(व)क्रम् । क्ली। स्वनामख्यातवृक्षे। तैं कराडिया, कवाटवेटु। वेण्टुण्डा इति च भाषा रमा.।

कवारम् । क्ली। पद्मे। त्रिका.। पुं। (Tantalus falcinellus.) पक्षिविशेषे। कनाव पाखी। वै.निघ। [हला।

कविः (कम्) । स्त्री,क्ली। खलीने। नागाम।

कविका । स्त्री। केविकापुष्पवृक्षे। केरव इति कौङ्कणदेशे प्रसिद्धे। रा.नि.व.१०। तैं पुष्पविशेषम्, खलिने। हिं कडिआली। लागाम। कवयीमत्स्ये। तैं मत्स्यविशेषम्। त्रिका.।

कविञ्जुकः । पुं। पक्षिविशेषे।

कवि(गि)त्थः । पुं। कपित्थवृक्षे। भ.टी.।

कवेलम् । क्ली। उत्पले। नीलपद्म। श.च।

कवोड्वकः । पुं। कवाटवकवृक्षे। रमा.।

कवोष्णम् । त्रि। ईषदुष्णे। अम.। क्ली। उष्णतायाम्। [सरोष्णिमाम्। भा.पू.१भ.गु.व.।

कशा । स्त्री। अश्वादिताडन्याम्। हे.च.। मांसिकायाम्। [कशिका]

कशिका । स्त्री। चर्मकषायां। चामवकशी। भ.द.मृ.चि लोहावते।

कशिपुः । पुं। भक्ते। वस्त्रे। रा.नि.व.२०।

कशेरु:(रू:)कः । पुं,क्ली। पृष्ठकीकसे। पृश्निपर्णि। गिरेठेन दाँड़ा। हला। स्त्री। स्वनामख्यातघासे। केशुर। रमा.। See कशेरु.।

कशेरु(रू)कम् । क्ली। कशेरुणि। केशुर। प.मु.।

कशेरु(रू)का । स्त्री। पृष्ठास्थिनि। पृष्ठवंशे। रत्ना.। वै.निघ.। कशेरौ। केशुर। अम.।

कश्मलम् । क्ली। मूर्च्छायाम्। मोहे। अम।

कश्मीरजम् (न्म) । क्ली, पुं। कुङ्कुमे। भ.टी.। रा.।

कश्यम् । क्ली। मद्ये। पुं। अश्वे। मे.यक्षिकं। कषाईर्हे। हे.च.। अश्वमध्यभागे। वै.निघ।

कश्यपः । पुं। मत्स्यभेदे। त्रिका.। मृगविशेषे। मे.। [चपके। श.च.।

कषणः । पुं। शलाटौ। क्ली। कण्डूयने। त्रि।

कषपाषाणः । पुं। स्वर्णमणौ।

कषायः । पुं। कपित्थवृक्षे। सह्यासर्जवृक्षे। वै.निघ। मधुलिसर्पे। सु.कल्प.४अ। Decoction of infusion. क्वथितैर्वाक्भिः क्रते क्वाथमात्रे। षोडशगुणाम्भसा पक्वः चतुर्भागावशिष्टक्वाथः कषाय उच्यते। रमा। "पादशिष्टः कषाय स्याद् यः षोडशगुणाम्भसा।" भा। अष्टभागावशिष्ट इति। शार्ङ्ग १अ। कषायाः पञ्चविधाः स्वरसकल्क क्वाथहिमफाण्टभेदेन यथोत्तर लघवश्च भवन्ति। श्योणाकवृक्षे। शोणा गाछ। धवे। धववृक्षे। धाओया गाछ। लकुचवृक्षे। डेलो गाछ। रा.नि.व.९। निर्यासे। विलेपने। अङ्गरागे। मे। पुं, क्ली। An astringent flavour. षड्रसान्तर्गतरसविशेषे। कषा। स पूगीफलादौ स्वादः। रा.नि.व.२०। स च भूम्यग्निगुणबहुलः हिमगुरुकफः, लघुः स्तम्भनः ग्राही मुखशुद्धिजिह्वास्तम्भादिकृत् तद्विपाकोऽपि कटुः तद्विपाकगुणश्च वातकृत् कफपित्तघ्न। दीपनः पाचनः शोफरोधकः शैथिल्यकरः अतिसेवितः पाण्डु करोति च। यो वक्त्रं शोषयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं वध्नाति हृदयं कर्षति पीडयति स कषायकः। सु.सू.४२अ। अन्यच। कषायः शोषणः लघुः व्रणपाकार्शनाशनः।

काकशोणितपित्तघ्नो रुच: शीतो गुरुस्तथा ॥ राज.। वैषम्यं कफजामैर्यो रसनं योजयेद्रस: । बध्नातीव च स: कण्ठं कषाय: स विकारकृदपि ॥ च. । अति युक्तस्य गुण:—सोऽतियुक्त: शूलाध्मानहृत्पीडादि प्रभृतीन् । भा. । कषायस्य कल्पनं पञ्चविधम् —स्वरसकल्कशृतशीतफाण्टभेदेन । एषाञ्च यथा पूर्व्वं बलाधिकम् । च.सू.४थ । "क्षीरर: स्वर स' शीत: कल्को द्रव्यादिपेषित:। क्वथितस्तु शृत शीत: शर्व्वरीमुषितो मत: । चिक्षीणतोये मृदित: फाण्ट इत्यभिधीयते । पञ्चैतास्तु समुद्दिष्टा: कषायाणां प्रकल्पना: ॥" प म १ख । कषायपाकविधि: । "तत्र केचिदाहु: त्वक्पत्रमूलादीना भाग स्वचतुर्गुणजलमावाप्य चतुर्भागावशेषं नि:क्वाथ्यापहरेत् । अथवा तच्चोदकद्रोणे त्वक्पत्रमूलादीनां तुलामावाप्य चतुर्भागावशिष्टं नि:क्वाथ्यापहरेत् ।" सु.चि ३१ष. । त्रि । सुगन्धे । विका. ।

कषायकृत् । पुं । रक्तलोध्रे । जटा. ।

कषायजलम् । क्ली । मधाश्वत्थोदुम्बरशिरीष वटसिद्धे जले ।

कषायदन्त: (दशन:) । पुं । मूषिकभेदे । अस्य शुक्रं यत्र पतति तत्र ग्रीथकीथादयो जाय न्ते । वा.उ.३८थ. । सु कल्प.६थ. ।

कषायनित्य: । त्रि । नित्यमतिमात्रकषायर ससेविनि । च ।

कषायफलम् । क्ली । पूगफले । वै.निघ. ।

कषाययावनाल: । पु । तुवरयावनालधान्ये । जनावविशेष । रा नि.व १६ ।

कषाययोनि: । स्त्री । कषायाधिकरणे । सा च पञ्चधा—मधुरकषाय: अम्लकषाय: कटुकषाय: तिक्तकषाय: कषायकषायश्चेति । च.सू ४थ ।

कषायवर्ग: । पुं । कषायरसद्रव्यगणे । कषा ञ्जिनिरेव वर्ग । त्रिफला शल्लकी जम्बूाम्रबकुल- तिन्दुकफलानि न्यग्रोधाद्यम्बष्ठादिप्रियङ्ग्वादिलोध्रा दिशालसारादीनि कतकशाकपाषाणभेदकवनस्प तिफलानि कुरवककोविदारकजीवन्तीचिल्लीपाल ङ्क्यासुनिषण्णादीनीवारकादय: मुद्गादयश्च समासेन कषायवर्ग:॥ सु सू ४२ष.। [फलवृक्षे । च.चि ४थ ।

कषायवृक्ष: । पु । वटाम्लकादिकषायत्वक्

कषायस्कन्ध: । पुं । प्रियङ्ग्वादिकषायद्रव्यकृता स्थापनविशेषे । च.चि.८थ. ।

कषाया । स्त्री । रक्तदुरालभायाम् । क्षुद्रदुराल भायाम् । रा.नि.व ४ । आमलक्यां । खर्ज्जूरीवृक्षे । वै निघ. ।

कषायी (इन) । पुं । सर्जवृक्षे । धुनार गाछ । शालवृक्षे । रा.नि.व.८। जटा. । खर्ज्जूरीवृक्षे । (थे जूर गाछ । लकुचवृक्षे । रा.नि.व ११। शाकवृक्षे । क्षुद्रपनसे । वै.निघ. ।

कषिका । स्त्री । पक्षिजातौ । उषा । [टी रा.

कषेरुका । स्त्री । कशेरुकायां । पृष्ठास्थि । च

कष्टम् । क्ली । पीडायाम् । हे च. ।

कष्टकारक: । त्रि । पीडाकरे । विका ।

कष्टस्थानम् । क्ली । पीडाजनकस्थाने । हारा.।

कष्टि: । स्त्री । पीडायाम् । वै निघ ।

कष्ठीरम् । क्ली । रङ्गे । वङ्ग । रत्ना. ।

कसका । स्त्री । कासमर्दे । वै.निघ २भ कुष्ठ त्यायकते । [र पि चि ।

कसनम् । क्ली । कासे । वेदनाविशेषे । च.द

कसनमर्द्दन: । पु । कासमर्द्दवृक्षे । कालका सन्दा । वै निघ. । [सुन्दा ।

कसना । स्त्री । लक्ष्मसाध्यलूताविशेषे । See

कसनोत्पाटन: । पुं । वासकवृक्षे । वाकस् गाछ । श.च. ।

कसिपु: । पुं । अन्ने । जटा ।

कसेरु: । पुं,स्त्री। Back bone पृष्ठास्थिनि । मेरुदण्ड । रा.नि व १८ । मुस्तायाम् । 'कसेरुमं- द्रमुस्तके'।रा.नि.व ६।१२ (Scirpus kysoor.) स्वनामख्यातद्रव्यविशेषे । केशुर । म क कसेरु- बा । केकिनगड्डे । तुगमडु । तें इदि, कौति । दव दिविधं राजकसेरुक चिचोटश्च । तयो: विशेष: मुस्ताकृति लघु च । सा. गुणा.—"कसेरुकद्वयं शीतं मधुरं तुवरं गुरु । पित्तशोणितदाहघ्न नय- नामयनाशनम् ॥" भा. । कषाय कफमधुर: ब- टुतिक्तक. रक्तपित्तघ्न: शीत दाहश्रमघ्न । रा.नि. व.८ । पुष्पमस्य कामवर्द्धनं पित्तनाशकरञ्च । वै

निघ. । गुरु विष्टम्भि शीतलञ्च । राज २प. । च.
क्र । [२७प. ।

कसेरुकः । पुं। कसेरौ । नागरमुस्तके । सु.चि

कसेरुका । स्त्री । कसेरौ । কেশুর । रा.नि.
व.८ । पृष्ठास्थिनि । पृष्ठदण्डे । रा.नि व १८ ।

कस्तीरम् । क्ली । पिचटे । পিচুটি । वङ्गे ।
हे.च. ।

कस्तीर्णम् । क्ली । रङ्गे । राङ् । पश्च ।

कस्तु(स्तू)रिका (री) । स्त्री । मृगनाभौ ।
মৃগনাভি । हि कस्तूरी । तें कस्तूरिपिल्लि । सा
त्रिधा—कामरूपोद्भवा, नैपाली, काश्मरी च ।
तत्र प्रथमा कृष्णा श्रेष्ठा च, द्वितीया नीलवर्णा म
ध्यमा च, शेषा अधमा । भा. । गुणा —"कस्तूरी
छर्द्दिदौर्गन्ध्यरक्तपित्तकफापहा । राज. । कटु ति
क्ता उष्णा शुक्रला गुरु शीतघ्नी वातश्लेष्महा वान्ति
हा चेति ।" भा. । "चक्षुष्या मुखदोषघ्नी किला
सकुष्ठघ्नी च ।" मद । तथा "कपिला पिङ्गला कृ
ष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात् । नैपालेऽपि च का
श्मीरे कामरूपे च जायते ॥ साप्येका खरिका त
तश्च तिलका ज्ञेया कुलित्थापरा पिण्डान्यापि च
नायिकेति च परा या पञ्चभेदाभिधा । सा शुद्धा
मृगनाभितः क्रमवशादेषा चितौ शोचिता पञ्च
म्यादिदिनत्रयेषु जनिता कस्तूरिका स्तूयते ॥ चू
र्णाकृतिस्तु खरिका तिलकानिलाभा कालित्थवी
जसदृशी च कुलित्थिका च । स्थूला ततः किय
दिव किल पिण्डिकाख्या तस्याश्च किञ्चिदधिका
यदि नायिका सा ॥" इति कस्तूरीनिकरलक्षणम् ।
"स्वादे तिक्ता पिञ्जरा केतकीनां गन्धं धत्ते लाघवं
शीतले च । याप्सु न्यस्ता नैव वैवर्ण्यमीयात् कस्तूरी
सा राजभोग्या प्रशस्ता । अपि च या गन्धं केतकी
नामपहरति मदं सिन्दुराणाञ्च वर्णं स्वादे तिक्ता
कटुर्वा लघुरथ तुलिता मर्द्दिता चिक्कणा स्यात् ।
दाह वा नैति वह्नौ झिमिझिमिति चिरं चर्मगन्धा
हुताशे सा कस्तूरी प्रशस्ता वरमृगतनुजा राजते
राजभोग्या ।" इति कस्तूरीपरीक्षालक्षणम् । अ
न्यच्च "बाले जरति च हरिणे क्षीणे रोगिणि च
मन्दगन्धयुता । कामातुरे च तरुणे कस्तूरी बहुल
परिमला भवति ।" कस्तूरीमृगलक्षणम् । या त्रि
धा धूमगन्धा वहति विनिहिता पीततां पावके
ऽग्नौ निःशेषं या निविष्टा भवति हुतवहे भस्मसादेव
सद्यः । या च न्यस्ता तुलायां कलयति गुरुतां
मर्द्दिता रूक्षताञ्च ज्ञेया कस्तूरिकेयं खलु कृतम
तिभिः कृत्रिमा नैव सेव्या ॥" कृत्रिमकस्तूरील
क्षणम् । रा.नि व १२। (री) धुस्तूरवृक्षे । वै निघ ।

कस्तूरि(री)कः । पु । करवीरवृक्षे ।

कस्तूरिमृगाण्डजः । पुं। मृगनाभौ । रत्ना.।

कस्तूरीभैरवरसः । पुं । शीताङ्गसन्निपाते
रसः। "हिङ्गुलञ्च विषं टङ्ग जातीकोषफलं तथा।
मरिच पिप्पली चैव कस्तूरी च समांशिका ॥
रक्तिद्वय खादेत् ।" হিঙ্গুল, বিষ সোহাগার
খৈ, জায়ফল, জয়িত্রী, মরিচ, পিপুল মৃগ
নাভি সমভাগ । জলে মর্দ্দন । रसा म । भैष.
ज्व चि. । वृहत् यथा—' मृगमदशशिसूर्यौ धा
तकी शुकशिम्बी रजतकनकमुक्ता विद्रुमौ लौह
पाठा । क्रिमिरिपुघनविश्वा वारितालाभ्रधात्र्यः
रविदलरसपिष्टः कस्तूरीभैरवोऽयम् । आर्द्रकस्य
रसै. पेयो विषमज्वरनाशन । মৃগনাভি, ক-
র্পূর, তামা, ধাইফুল, আলাকুশীবীজ, রূ
পা, সোণা, মুক্তা, প্রবাল, লৌহ, আকনাদি
মূল, বিড়ঙ্গ, মুতা, শুঁট, বালা, হরিতাল,
অভ্র এবং আমলা সমভাগ । আকন্দপত্ররসে
মর্দ্দন । মাত্রা ১ রতি । रस र ज्व चि. । भैष ।

कस्तूरीमल्लिका । स्त्री । मृगनाभौ । वै.नि-
घ । मल्लिकापुष्पवृक्षभेदे (या मृगमदवासा भवति)।
गुणे वार्षिकादितुल्या । रा नि व.१० ।

कस्तूरीमृगः । पुं । Musk deer. मृगवि-
शेषे । यस्याण्डे कस्तूरी जायते । वै निघ ।

कस्तूरीमोदक. । पु । प्रमेहाधिकारे । पाठः
— कस्तूरी वनिता घुद्रा त्रिफला जीरकद्वयम् ।
कदलीनां फलं पक्वं खर्जूरं कृष्णतीलक । कोकि
लाक्षस्य बीजञ्च माषमात्रं समं समं । यावन्त्येतानि
चूर्णानि द्विगुणा सितशर्करा । धात्रीरसेन पयसा
कुष्माण्डस्वरसेन च । विपचेत्पाकविद्वैद्यो मन्दमन्दे-
न वह्निना । ..... । मात्रा अक्षमिता । अत्र
वनिता प्रियङ्गु, घुद्रा कण्टकारी, जीरकद्वय जी-
रक कृष्णजीरक । सर्व्वचूर्णात् चतुर्गुणेन भाङ्गरा-
दिरसेन पचेत् । र.सा.स । [निघ ।

कस्तूरीहरिणः । पु । मृगनाभिहरिणे । वै.

कांस्यम् । क्ली । सुरायाम् । हला. ।

कहकम् । क्ली । कह्लारे । शुन्दि फूल । भा पू १भ गु व. ।

कह्लारम् । क्ली । (Nymphaea lotus) कुमुदपुष्पे । श्वेतशुन्दि, शादा नाल, नीलशुन्दि, लालशुन्दि। तें कोह्णिगाएरगाबुंडि वासनगसकनु वे। रा नि.व.१०। चि.क.क कैशरपाके । "क ह्लारपद्मोत्पलचन्दनाम्बु ।" गुणा —शीतलं ग्राहि विष्टम्भि गुरु रूक्ष । भा पु.१भ.पु.व. । कषाय मधुरं शीतलं कफपित्तरक्तघ्न । राज. । "कह्लार ग्राहि विष्टम्भि वातिशीतं तथा मतं । गुरु रूक्ष समुद्दिष्टम् ।" वै निघ । रक्तोत्पले हृद्यपत्रके इति लोके । अन्ये तु सौगन्धिकोत्पलमाहु । सु सू ४६ष.। ईषत् श्वेतरक्तकमले । कमलसाधारणे । वै.निघ. ।

कह्लाराद्यघृतम् । क्ली । क्षुद्रोगाधिकारे । पाठः — 'कह्लारकुत्पलं पद्मं कुमुदं मधुयष्टिका । पञ्चाम्बुनाथ ताकार्थे जीवनीयोपकल्पिते । घृतं पक्वं नव पीतं रक्तपित्तविनाशनम् ।" रस र. ।

काक्षः । पुं । वकपक्षिणि । चम. ।

काचः । पुं । वक्षाधःकोटरे । कैञ्चदन्त् । र वा. । मक्षिके । लतायां । चम. । धि यदिकं । गुग्गुलौ । वै.निघ. ।

कक्षधरमर्म । क्ली । मर्मस्थानविशेषे । यत्र वैकल्यकारमर्मत्वा द्वयमधिवसति । यस्य च स्थाने पक्ष,कक्षयोर्मध्यभाग. । सु.शा.६ष. ।

हर्म्याग्रकोष्ठे । चम. । मद्ये । करिबन्धने । च टी. भ. । भि यदिकं । गुञ्जालतायाम् ।

कांश्य(स्य)नीलः । पुं । मूषातुत्थे । वै.श. । तुत्थे । तूँते । प.सु । तुत्थाञ्जने ।

कांसपात्रम् । क्ली । आढकपरिमाणे । भा.

कांसिका । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । रा नि.व.१ ।

कांसी । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । प.मु । कांस्यधातौ ।

कांसीयम् । क्ली । कांस्यधातौ । रा.नि.व १३

कांस्य(क)म् । क्ली । पानपात्रे । धियदिकं । White copper or brass, Queen's metal, ताम्ररङ्गयोरुपधातौ । दैमा । हिं का सा । मं को कांसे कसु । भा. । "ताम्र त्रपुजमाख्यातं कांस्यं घोषं च कंसकम् । उपधातुर्भवेत्कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयोः । कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः । संयोगजप्रभावेन तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः । कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम्। गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम् ।" तच्छोधनम् — "पत्तलीकृतपत्राणि कांस्यस्याग्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा । एवं कांस्यस्य रीतेश्च विशुद्धिः सम्प्रजायते ।" मारणविधिः — 'वक्ष्ये रीतेश्च कांस्यस्य मारणं ... [illegible] कांस्यस्यापि ... [illegible] । [illegible] मूषापुटे कृत्वा पचेद्गजपुटेन च । एवं

काकः । पुं। वायसे । वायसभेदे । ডোমকাক। एतौ प्रसहजातीयौ । तन्मांसगुणाः—चयहरं च चक्षुष्यं बृंहणं लघु दीपनञ्च । रा.नि.व.७ । शोषरोगे हितः रसवीर्य्यविपाकेषु सिंहादिभिः समः । सु सू. ४६अ । काकजङ्घायां । কাঁটা গুড়কাঁউনী । ज्योतिष्मत्याम् । लताफट्की । काकोल्यां । गुञ्जायाम् । कोकिले । वै.निघ । पीठसर्पिणि । খোঁড়া । परिमाणभेदे । शिर.चालने । काकोदुम्बरवृक्षे । क्ली । काकसमूहे । गौ कथितं । काकमांसन्तु चक्षुष्यं लघु चाग्निप्रदीपनम् । धातुवृद्धिकरं बल्यं क्षतरोगं क्षयं हरेत् । कृष्णकाकस्य मांसन्तु ज्ञेयं काकसमं गुणे, ॥ वै.निघ. ।

काककङ्गुः । पुं । चीनक इति प्रसिद्धधान्ये । हे.च. । सर्ज्जरसे । वै.निघ. ।

काककर्कटी । स्त्री । खर्जूरीवृक्षे । भा. ।

काककण्टकः । पुं । जलचरपक्षिविशेषे । পানকৌড়ি । वै.निघ. । [ঠেঙা । जटा. ।

काककला । स्त्री । काकजङ्घावृक्षे । কেউয়া

काककुम्भलम् । क्ली । नीलपद्मे । वै.निघ ।

काककुष्ठम् । क्ली । कङ्कुष्ठे ।

काकघ्नी । स्त्री । महाकरञ्जवृक्षे । रा.नि.व.९।

काकचिञ्चा (ञ्चिः, ञ्ची) । स्त्री । गुञ्जायां। কুঁচ । त्रिका. । रक्तगुञ्जायां । भा.पू.१भ.गु.व ।

काकच्छदः (दिः, र्दिः) । पुं । खञ्जनपक्षिणि । अ र. । चाषपक्षिणि । नीलकण्ठपाखी । त्रिका. ।

काकजङ्घा । स्त्री । गुञ्जायां । र.मा.। (Leea hirta.) स्वनामख्यातक्षुपे । কেউয়াঠেঙা, কাঁটা গুড়কাঁউনী । मसीति पाख्ये । र मा । या चक्षोपयोगिनी च । गुणाः—तिक्तोष्णा क्रमिकफापहा बाधिर्य्यघ्नी अजीर्णघ्नी जीर्णविषमज्वरनाशिनी । रा.नि व ४ । "काकजङ्घा जटा निद्रां जनयेच्छिरसि स्थिता । हिमा कषाया तिक्ता कफपित्तघ्नी ज्वरपित्तास्रवणकण्डूविषक्रमिघ्नी च ।" भा.पू.१भ. । "एतद्बन्धनं एकाहिकज्वरे हितम् ।" च द.ज्व.चि. ।

काकजम्बुः (म्बूः) । स्त्री। (Ardisia solanacea.) स्वनामख्यातजम्बूप्रभेदे । भूमिजम्बूवृक्षे । ভুঁইজাম, বনজাম, ছোট জাম গাছ। मं नदीतीरजांबू। क नीरिनेरिलु । गुणाः—कषाया मधुरा गुरुः पाके मधुरा दाहश्रमातिसारघ्नी वीर्य्यपुष्टिबलदा च । रा नि.व.११ । र. मा. । नागरङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

काकजानुका । स्त्री । काकजङ्घायाम् । भैष. स्त्रीरोग.चि. । रस.र.प्रदरे ।

काकडुम्बुरः । पुं । कृष्णडुम्बुरे । কুদ্রডুমুর।

काकणम् । क्ली। A leprosy with black and red spot महाकुष्ठरोगविशेषे । तल्लक्षणं यथा—काकणन्तिकाफलसदृशानि अतीव रक्तकृष्णानि काकणकानि । दोषत्रयोषादीनि सामान्यलिङ्गानि । त्वक्तोचभेदस्रपनाद्दृमादाय भवन्ति । सु.नि ५अ ।

काकणघ्नवटी । स्त्री । कुष्ठघ्नौषधे । पाठः—लौहभस्म विष वह्निं कटुका त्रिकटुत्रयं । तुल्यांशं चूर्णितं भाव्यं क्वाथेनानेन वह्निना । पथ्यानिम्बविडङ्गानि खदिरं वासकोऽमृता । जलैरष्टावशेषं तत्कषायं भावने हितं । मासमात्रं लिहेच्चौद्रैः काकणं हन्ति सद्वटी ॥ रस.र. । লৌহ, বিষ, চিতার মূল বা ভেলা, কট্কী, ত্রিফলা, ত্রিকটু এবং ত্রিমদ প্রত্যেকে সমান ভাগ । ভাবনা দ্রব্য—হরীতকী, নিমছাল, বিড়ঙ্গ, খদির; বাসাছাল, গুলঞ্চ ।

काकणन्तिका (न्ती) । स्त्री। रक्तगुञ्जायां। गुञ्जायां । सु.चि.१८अ । प सु. । रक्तकम्बलवृक्षे । वै.निघ. ।

काकणान्तकः । पुं । सिन्दूरे । वै.निघ ।

काकण्डा । स्त्री । काकनासायां । সুদ্র শ্বেত কুঁচ । रा.नि.व.३ ।

काकतिक्तका (क्ता) । स्त्री । लताकरञ्जे । वै.निघ. । वा.सू १५अ. । काकजङ्घायाम् । भा.पू. १भ. । श्वेतगुञ्जायां । শ্বেত কুঁচ গাছ । र मा. ।

काकतिन्दुः (कः) । पुं । (Diospyros tomentosa) तिन्दुकविशेषे । মাকড়া গাব, কুচিলা গাছ, কেঁদ, মাকড়া কেঁদ । भा । फलगुणाः—गुरु कषायाम्लं वातविकारघ्नं मधुरम् । पक्वः वमिपित्तघ्नमौषल्कफकृच्च । रा.नि.व.११ ।

काल्यम् । क्ली । सुरायाम् । हला. ।

काह्लकम् । क्ली । कह्लारे । शुन्दि फुल । भा पू १भ गु व. ।

कह्लारम् । क्ली । (Nymphaea lotus) कुमुदपुष्पे । श्वेतशुन्दि, शादा नाल, नीलशुन्दि, लालशुन्दि। सें कोह्निगाएरगावुडि वासनगलकलु व। रा नि.व १०। चि.क.क केशरपाके । "कह्लारपद्मोत्पलचन्दनाम्बु ।" गुणा —शीतल ग्राहि विष्टम्भि गुरु रूक्ष । भा पु १भ.पु.व । कषाय मधुर शीतलं कफपित्तरक्तघ्न । राज. । "कह्लार ग्राहि विष्टम्भि चातिशीत तथा मतं । गुरु रूक्ष समुद्दिष्टम् ।" वै निघ । रक्तोत्पले हृदयचक्रे इति लोके । अन्ये तु सौगन्धिकोत्पलमाहुः । सु मू २९च.। [illegible]

हस्तांग्रप्रकोष्ठे । अम. । मद्ये । करिकम्पने । भरी, भ. । मे यदिक । गुञ्जालतायाम् ।

कांश्य(स्य)नील: । पु । मूषातुत्थे । वै.श. । तुत्थे । तूँटे । प स । तुत्थाञ्जने ।

कांसपात्रम् । क्ली । आढकपरिमाणे । भा ।

कांसिका । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । रा नि व.१ ।

कांसी । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । प.मु । काव्यधातौ ।

कांसीयम् । क्ली । कांस्यधातौ । रा.नि.व १३

कांस्य(क)म् । क्ली । पानपात्रे । मे यदिके । White copper or brass, Queen's metal, तामरङ्गोद्भवधातौ । कांसा । हि कां

काकोदुम्बरिकाफलम् । क्ली । फल्गौरे । वै.निघ । [गुणाः मलवत् ।

काकोनालकः । पुं । मलजातीयपदविष ।

काकोलः । पुं,क्ली । द्रोणकाके । दाँड़काक । इत्रा. । काकोल्याम् । धरणि । कृष्णवर्णस्थावरविषभेदे । रत्ना. । काकोलसुयतेजः स्यात् कृष्णच्छवि महाविषम् । वै.निघ । सर्पे । वनशूकरे । श र. ।

काकोली । स्त्री । Berry of the calculus indicus. It is brought from Napal and Morung. *Tizyphus napeca.* चीरकाकोलीसदृशकन्दविशेषे काकोलती भिन्ने । भेदस्तु केवल चीरकाकोल्याः किञ्चित्कृष्णता । काँद्ला । मं कद्वतिगे, काउली । तें तेलुमंच येट्ट । उत्. काकोलि । एषा चीरकाकोल्युत्पत्तिस्थान एव जायते । "जायते चीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले । यत्र स्यात् चीरकाकोली काकोली तत्र जायते । पीवरीसदृशः कन्दः स चीरप्रियगन्धवान् । सा प्रोक्ता चीरकाकोली काकोलीलिङ्गमुच्यते । यथा स्यात् चीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् । एषा किञ्चिद्भवेत् कृष्णाभेदोऽयमुभयोरपि ॥ भा. । गुणाः—शीता मधुरा स्निग्धा चयपित्तानिलार्त्तिनुत् । रक्तदाहज्वरघ्नी कफशुक्रवर्द्धिनी च । रा.नि.व ३ । चीरकाकोल्याम् । फलघृते ।

काकोलीद्वयम् । क्ली । काकोली चीरकाकोली च । "एका काकोली कवडीसञ्ज्ञा, अन्या चीरकाकोली पयस्विनीसञ्ज्ञा ।" वा.सू.१५अ जीवन्त्यादि । जीवन्तीकाकोल्यौ मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ । एतद्वयाभावे अश्वगन्धामूल द्विगुण ग्राह्यम् । भा.म. ४भ कर्णरोग चि. ।

काकोल्यादिः । पुं । तन्नामकौषधद्रव्यगणे । अयं नाष्टवर्गसञ्ज्ञित. । सि.यो ग्रल्पवक्षेदे । "काकोलीचीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाचीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधुकञ्चेति । काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः । जीवनो बृंहणो वृष्य. स्तन्य श्लेष्मकरस्तथा ।" सु.सू ३८अ.। अपि च । "काकोली चीरकाकोली जीवकर्षभकौ तथा । ऋद्धिर्वृद्धिस्तथा मेदा महामेदा गुडूचिका । मुद्गपर्णी माषपर्णी पद्मकं वंशलोचना । शृङ्गी प्रपौण्डरीकञ्च जीवन्ती मधुयष्टिका । द्राक्षा चेति गणो नाम्ना काकोल्यादिरुदीरितः ॥" गुणाः—"स्तन्यकृद्बृंहणो वृष्यः पित्तरक्तानिलापहः ।" भा. ।

काकोल्यादिघृतम् । क्ली । वातरक्ते घृतम् । काकोलीयुग्ममधुकं सशिवा च धात्री जीवन्ती मेदयुगलावपि पृश्निपर्ण्यौ । द्राक्षा सपद्मकतुगा च कुलीरशृङ्गी द्वौ नीरकावपि समस्तचतुष्पलाभ्यां घर्ष्टौ विचूर्ण्य विपचेत शनैर्घटेऽपा मर्ष्य घृतस्य च तथा सरसं गुडूच्या. । घृतस्य पादं पुरमेव दत्त्वा पुन पचेत् वैद्यवरो विधिज्ञः । रस र. ।

काको(कौ)ष्ठः (कः) । पु । कर्णबन्धनाहूतिविशेषे । स च निर्मांससङ्क्षिप्ताल्पशोणितपालि. । सु.सू १६अ. ।

काग: । पुं । काके । जटा । [अपभ्रंशे । कागच ।

कागद: । पुं । कागज इत्याख्यबीयभाषाप्रसिद्धे

काङ्कायनगुड़िका । स्त्री । गुल्मरोगे हृष्टफलौषधे । प्रक्रिया यथा । अत्रकेचित् अन्नलोला मिति केचित् । শটী, কুড়, দন্তী, চিতামূল, ট্রেমুরি, শুঁট, বচ, তেউড়ী প্রত্যেকে ১ প. হিঙ্গু ৩ প. যবক্ষার ২ প. অম্লবেতস বা আমরুল ২ প. ধনে, যমান, জীরা, মরিচ প্রত্যেকে ২ তো. কৃষ্ণজীরা ৪ তো. বনযমান ৪ তো টাবালেবুর রসে কোলাস্থিমানা বটী কার্য্যা । চ द. । सा.कौ. । रस.र. ।

काङ्कायनमोदकः । पुं । अर्शोरोगे । पथ्या दीनां द्रव्याणां चूर्णानि यथाभागमेकत्र सम्मिश्रयेत् । हरीतकी ५ प. जीरक १ प. मरिच १ प. पिप्पली १ प पिप्पलीमूल २ प चविका ३ प. चित्रकमूल ४ प शुण्ठी ५ प. यवक्षार २ प. भल्लातक ८ प शुरुकन्द (ওঁল) १६ प. (अभावे शर्करा वा मत्स्यण्डी) । सर्व्वचूर्णद्विगुणो गुडः । च. द अर्श.चि. ।

काङ्गा । स्त्री । वचायाम् । प्र.च ।

काङ्गुकः । पुं, क्ली । षष्टिकधान्यभेदे । কাঙ্নী থেটে ধানবিশেষ । गुणा.—रसे पाके च मधुरः वातपित्तशमन. ग्राहिबृंहणश्च । सु.सू ४६अ. ।

आनाकुली फल। काकतिन्दुकफलमि। माकड़ा गाव। सु सू ४६अ.। कपिकच्छुगुण।

काकाण्डा (ण्डी)। स्त्री। कोलशिम्ब्याम्। रा नि.व ७। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। बड़ लताफट्की। रा नि.व.३। असाध्यलूताविशेषे। सु कल्प.८अ.। See लूता।

काकाण्डोला। स्त्री। कोलशिम्ब्यां। आ नाकुली। रा नि व.७। कटभ्याम्। लताफट्की। इयञ्च माषवद्गुणविशिष्टा। भरत।।

काकादनकः (नी)। पु, स्त्री। (Ardisia solanacea) श्वेतगुञ्जायां। श्वेतकुँच। भा.म. पूतना.चि। रक्तगुञ्जायाम्। वकुकुँच। सु.चि २८अ.। र मा। उत् काउथोष्टिया। मं क साङ्गीकइडनि। किरियकागेदोड़े। गुणा —क टूष्णा तिक्ता रसायनी वातदोषहरी रुच्या पलितनाशिनी च। रा नि.व ३। विषरोगघ्नी ग्रीयघ्नी च। राज.। कण्टकपालीलतायाम्। कानिग्राक डा। कुमिरके इति च भाषा। प सु। सु सू. ३८अ.कफशमने। रक्तकाकमाच्याम्। लाल गुडकँउली। रत्न.। काकतिन्दुकायां। सु.चि. १४।१८अ.। [१म।

काकानन्ती। स्त्री। रक्तगुञ्जायाम्। भा पू.

काकाम्लः। पु। समष्ठीलद्रुमे। रा.नि.व.४।

काकायुः। पु। स्वर्णवल्ल्याम्। स्वर्णलता। भा. पू १म.। See स्वर्णवल्ली।

काकारिः। पु। पेचके। है च.।

काकालः। पु। द्रोणकाके। श.र.। वक्ष्यमा भविष्ये। है.च। [श्वेत गुड़कँउली। वै निघ।

काकाख्या। स्त्री। महाश्वेतकाकमाच्याम्।

काकाह्वा (ह्वाना)। स्त्री। काकमाच्याम्। रा नि.व ४। सु.चि ८अ। वनमुद्गे। वै निघ.।

काकाचा। काकमाचायां। रा नि व.३।

काकिणी। स्त्री। रत्तिकायाम्। टूँड। एक-वराटिकायाम्। एककड़ा। पणचतुर्थांशे। ६ न ७॥ मानदण्डे। "काकिणी पणतुर्यांशे मानदण्डेऽपि दृश्यते। स्वर्णैकवराट्योः स्याम्" मे धनिक।

काकी। स्त्री। वायस्याम्। काकोल्याम्। रा. नि व.३। श्वेतकाकमाच्याम्। श्वेत गुडकँउली। वै निघ.।

काकुः। स्त्री। जिह्वायां। त्रिका.।

काकुद (दम्)। क्ली। तालुनि। रा नि व १८

काकुदी। पुं। ककुदावर्ते महादोषान्विताश्वे। "आवर्ता यस्य ककुदि काकुदी स उदाहृत।" अ.द २अ।

काकुत्तम्। क्ली। विलतमद्ये। [वै निघ.।

काकुलीमृगः। पु। चतुर्विधविलेशयसर्पे।

काकेचि(चु)कः। पुं। इक्षुगन्धमत्स्ये। खागड़ा। थागड़ा। र.मा.। त्रिका.। काषमत्स्ये। केचे। रा.नि.व.८। कोकिलाक्षक्षुपे। भा पू १भ.।

काकेन्दुः (कः,की)। पु। (Diospyros melanoxylon) काकतिन्दुके। मागड़ा केन्द। अम.। कटुतिन्दुके। कुचिला। प.सु.।

काकेष्टः। पुं। निम्बवृक्षे। रा नि व.६।

काकेष्टा। स्त्री। रेणुकायाम्। काकमाच्याम्। वै.निघ।

काकोचिकः (ची)। पुं, स्त्री। काउचीति प्रसिद्धे मत्स्यविशेषे। काउँच माछ। हारा।

काकोडु(दु)म्बरः। पु। काकोडुम्बरिकायां। काकडुमुर। प सु।

काकोडु(दु)म्बरिका। स्त्री।(Ficus hispida, opposite leaved figtree, Syn. Ficus oppositifolia) मलपूष्पवृक्षे। काकडुमुर। हिं कटगूलर, (गोरक्षुमरा, र मा.) (कठुमरी, भा.।) मं कालाउंब। ते बलितिरूटु। गुणा —स्तिम्भी तुवरा मधुरा च। मदत्व। पक्वफलं शीतलं कोमलं बल्यं कटु लघु तिक्तं पित्तघ्नं। तरुणं च अतिसारकम्। त्वचा—स्तम्भकरी शीतला कषाया मधुरा तिक्ता मलघ्नी चतुरा च। रा.नि.व ११। तिक्ता शीतला ह ष्टा तत्तिकरी कफपित्तज्वरविकृतिपाण्डुहरी श्लेष्महरी च। गुरु रोचिकी शीतला स्वादु ह गिलरी च। राज.। फलगुणा —विष्टम्भि कटु श्लिष्टं तर्पणं गुरु च। सु.सू ४६अ.।

काकोदरः। पुं। सर्पे। अम.।

काचि(जि)घ. । पुं । काञ्चने । मूषिके । मी षधिक । शिम्बीधान्यादौ । वै निघ ।

काचिञ्चिक: (लिन्दि) । पु । काकचि ञ्चायाम् । कुँच गाछ ।

काचित: । त्रि । शिक्यारोपिते (पदार्थे)। शि काय तोला (द्रव्य) । अम ।

काचिम: । पु । देवकुलोद्भववृक्षे । त्रिका ।

काचोत्थम् । क्ली । काचलवणे । रा नि.व ६ ।

काजूत: । पुं । जावीचुपे महाराष्ट्रादौ ख्याते । गुणा —"तुवर: मधुरोष्णो लघु स्मृत । धातुव द्धिकरो वातकफगुल्मोदरज्वरान् । क्रमिव्रणाग्निमा न्द्यानि कुष्ठञ्च श्वेतकुष्ठक । सपदृष्यर्शमानाहान् नाशयेत् ।" वै.निघ. ।

काञ्चजम् । क्ली । काचलवणे । वै निघ ।

काञ्चन(क)म् । क्ली । पुन्नागपुष्पे । वै निघ । पद्मकेशरे । मी नचिक । स्वर्णे । नागकेशरपुष्पे । रा नि व ६ । वै निघ २भ हिक्का चि । हरिताले । रा नि व १३ ।

काञ्चन: (क) । पु । (Bauhinia variegata &c) स्वनामख्याततरुभेदे । काञ्चन वृक्ष । प सु । हि कचनार । म का कांचनु कोषानि । तैं देवकाञ्चन । स त्रिविध पीतरक्तश्वेतभेदेन । गुणा —ग्राही रक्तपित्ते पथ्यश्च । राज । See कोविदार काञ्चनार कनुदारश्च । चम्पकवृक्षे । नागकेशरवृक्षे । उदुम्बरवृक्षे । धुस्तूरवृक्ष । मी । वै निघ शीतज्व चि शौतारिरसे । सु सू ३८भ । शालिजातिविशेषे । स्वर्णशालि । भा पू १भ धान्य व । See शालि । श्वेतकाञ्चनवृक्ष । रक्ता । कोविदारवृक्षे । मद व १ । शम्या । सु सू ३८भ. । पुन्नागवृक्षे । वै निघ ।

काञ्चनकदली । स्वर्णकदल्याम् । चाँपा कला । म सोनकेल । कदलीविशेषे । काँच् कला । रा नि.व ११ ।

काञ्चनकारिणी । स्त्री । शतमूल्यां । श.च ।

काञ्चनगुडिका । स्त्री । गलगण्डाधिकारे । पाठ —"त्रिफलायास्त्रयो भागा व्योषाच्च द्विगुणो मत । तस्माच्च द्विगुणं ज्ञेयं काञ्चनारस्य वल्कलम् । एकीकृते तु चूर्णेऽस्मिन् समो देयोऽत्र गुग्गुलु । चौद्र दग्धगुलन्द्याच्चिफलाचूर्णतो भिषक । सर्व्वासु गण्डमालासु गलगण्डे तथैव च ।" त्रिफला प्रत्येके ० तो करिया चूर्ण ३ तो, त्रिकटु प्रत्येके २ तो करिया चूर्ण ६ तो., वरुणकाञ्चनछाल चूर्ण १२ तो गुग्गुल सर्व्व समान । रस र. ।

काञ्चनगैरिकम् । क्ली । सुवर्णगैरिकधातौ । सोणा गेरि । सि यो हिक्का श्वास चि । 'तिक्ता काञ्चनगैरिकम् ।' [निघ ।

काञ्चनपत्रिका । स्त्री । कृष्णमुषल्याम् । वै

काञ्चनपुष्पकम् । क्ली । आढल्यक्षुपे । रा. नि व ४ ।

काञ्चनपुष्पिका । स्त्री । पीतजात्याम् ।

काञ्चनपुष्पी । स्त्री । गणिकारिकायां । गणि कारीपुष्पवृक्षे स्वनाम्ना कोङ्कणे प्रसिद्धे । म गणेरी। रा नि व १० ।

काञ्चनभूपा । स्त्री । स्वर्णगैरिके । वै निघ ।

काञ्चनमाक्षिक । पु । स्वर्णमाक्षिके । म हाद्रावके ।

काञ्चनमोहनरस । पु । गुल्माधिकारे रस । पाठ — मृत सूत मृत ताम्र काञ्चन मर्द्दयेत्सम । अर्कवज्रीरसेनैव दिनान्ते वटकीकृत । गुञ्जैक गुडसंयुक्त तथा गन्धसुवर्च्चल । निष्कैक गुल्म शान्त्यर्थं रस काञ्चनमोहन । विशाला कटुका मुस्त कुष्ठमिन्द्रयव सम । चूर्णयद्देवदारुश्च कर्षैक मधुना लिहेत् ।" रससिन्दूर, ताम्रभस्म ओ स्वर्णभस्म समभाग । आकन्दरस ओ सिजूर रसे मर्द्दन । मात्रा १ रति । रस र. । [गौदन्तम् ।

काञ्चनरसम् । क्ली । हरितालविशेषे । See

काञ्चनसूप. । पु । काञ्चननामक द्विदलधान्यसाधितसूपे । तद्धान्य सार्षपतैलेन उद्धर्त्य उष्णगुष्कान्यान्यस्मीन दालिकामादाय धौतोदकेन मन्दाग्नौ पचेत् । वै निघ ।

काञ्चनक्षीरी । स्त्री । स्वर्णक्षीरिण्योषधे । क्षीरिण्यां । शियाल्-काँटा, सोणाखिरुई । हि चोक । म पिवली । रा.नि व ५ । पीतदुग्धतृणक्षुपविशेषे तिक्तायां । सु चि.८भ । कटुकि । गिरिमाटी विशेष । च.द.गुल्म चि । "त्रिफला काञ्चनक्षीरी ।"

काङ्गत् । पु । औषधविशेष । वै निघ ।

काङ्गा । स्त्री । आहारेच्छायाम् । सु नि १७ ।

काङ्गोल । पु । कङ्कपक्षिविशेष ।

काच । पु । Affection of optic nerve or gutta serena नराक्षयो तृतीयपटलगत नेत्ररोगविशेषे । নেত্রে মুক্তাব ন্যায় বিন্দু । ছি মোতিয়াবিন্দু । दोषे तृतीयपटलं गते काचसंज्ञो नेत्ररोग जायते । लक्षण यथा—"प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते । तेनोर्ध्वमीक्षते नाधः तनु चैलावृतोपम । यथावर्णश्च रज्यन्त दृष्टि र्हीयेत च क्रमात् ॥ वा उ १२अ । अभिरुपि त मोमूते नातिरूढे महागदे । चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युत । निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनथ पश्यति । स एव चतुर्थपटलगत लिङ्गनाश नीलिकासंज्ञो भवेत् । स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिका काचसंज्ञित ॥' वातेन चापि रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानव । पित्तेनादित्यखद्योतचक्रचापतडिद्गुणान् । शुक्लतयैव शिखिन सर्वं नीलञ्च पश्यति । कफेन पश्यद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च । पश्यत्सूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यभ्रमेवाम्बरम् ॥ इत्यादि । सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानि मानव । पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च । सलिलान्यपि कृष्णानि पीतान्यपि च मानव । सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानि च पश्यति । बहुधा च द्विधा वापि सर्वाण्येव समन्तत । हीनाङ्गान्यधिकाङ्गानि ज्योतींष्यपि च पश्यति ॥ मा नि । शिक्ये । मृद्भी । मेचकि । मृत्तिकाविशेषे । कांच । गुणा —चारत्व उष्णवीर्य चक्षुष्य दृष्टिकरत्व । राज । चक्षुष्य पैत्तिकाविरोगे । "अभिष्यन्दिनोऽस्य मूत्र सायुविलोचन । काच सञ्जायतेऽस्य पाण्डुता चापि चक्षुष ॥" अ द १०७ । कचटभेदे । मच । चारे । वैष । क्ली । सिकथके । काचलवणे । दिटेल्स्त । रा नि व २१ ।

काचकम् । क्ली, पु । काचलवण । स्फटिके । काचमणौ । वै निघ ।

काचकूपी (घटी) । स्त्री । काचनिर्मितस्थाल्याम् । कাঁচের শিশি । भैष ।

काचघ्न । पु । काचलवणे । वै निघ ।

काचतिन्तिडी । स्त्री । आमतिन्तिड्याम् । কাঁচা তেঁতুল । भा पू १भ फलव । [व १ ।

काचतिलकम् । क्ली । काचलवणे । रा नि

काचभव । पु । काचलवणे । वै निघ ।

काचभाजनम् । क्ली । काचनिर्मितपात्रे । কাচের বাসন । शिका ।

काचमणि । पु । काचे । च शा ८अ ।

काचमलम् । क्ली काचलवणे । काललवणे । रा नि व ६ । काकचलवणे । कृतकच लवण ।

काचमालिका । स्त्री । मद्य । शिका ।

काचलवणम् । क्ली । Black salt, a medicinal salt prepared by calcining fossile salt and the fruit of the emblic myrobalan together. It consists of muriate of soda with a proportion of sulphur, iron and lime सामुद्रक्षारलवणे । काचलवण इति म हाराष्ट्रकर्णाटदेशे ख्यातम् । কৃষ্ণ লবণ কালা লবণ । সোঞ্চল ইতি মগ র্বাঙ্গাল । गुणा —कृष्ण ईषत् क्षार पित्तल दाहक कफवात घ्न दीपन गुल्मशूलनुत । रा नि व ६ ।

काचवकयन्त्रम् । क्ली । चकादिनिष्कासनार्थं काचनिर्मितवकयन्त्रे । [च ।

काचविन्दु । पु । नेत्ररोगविशेषे । See का

काचसम्भव(सौवर्चल)म् । क्ली । काचलवणे । रा नि व ६ ।

काचस्थाली । स्त्री । काचपात्र । पाटल्यादि । পারুল গাছ । भा प्र ह गणपादि । वै निघ ।

काचा । स्त्री । काचमणौ । "काचा तु काचाक्षी मदनैर्वहितावहा त्रिजनी मूलरुद्रमा ॥" वै निघ । वदान्निविशेष चक्षुः हरा रसद्वारकर्मदर्पणकर्मणा सम्पद्यते ईहा रैखा । अ द १७ । [क्रम वि ।

काचाक्षी । क्ली । हरिद्रायाम् । वै निघ ।

काचाच । पु । रक्तके । दृश्या —रक्तके । रक्तकन्द । वै निघ ।

णा:—भेदक तीक्ष्णोष्णं पित्तशोधकं वस्तिशोधकं रुचिकरमाग्नेयं स्पर्शशीतलं श्रमक्लमहरञ्च। पुरा सनं तत् हृत्याण्डुकृमिरोगघ्नं दीपनञ्चेति। राज.। तच्च भेदि लघु पाचनञ्च। अभि ११अ.। तीक्ष्णोष्णं भेदि पित्तहृत् स्पर्शशीतलं श्रमघ्नं रुच्यं दीपनं वा तिशूलघ्नं वस्तिशूलघ्नं आस्थापनं हृद्यं लघु वातकफ घ्नञ्च। वा.सू.। "काञ्जिकं वातशोफघ्नं पित्तघ्नं ज्वर नाशनं। दाहमूर्च्छाश्रमघ्नञ्च शूलाध्मानविबन्धनुत्॥" रा.नि.व.१५। "काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु। दाहज्वरहरं स्पर्शात्पानाद्वातकफाप हं। माषादिवटकैर्यत्तु क्रियते तद्गुणाधिकम्। लघु वातहरं तत्तु रोचनं पाचनं परं। शूलाजीर्णविब न्धामनाशनं वस्तिशोधनं। शोषमूर्च्छाभ्रमार्त्तानां मदकण्डुविशोषिणां। कुष्ठिनां रक्तपित्तीनां का ञ्जिकं न प्रशस्यते। पाण्डुरोगे यक्ष्मणि च तथा शोफातुरेषु च। क्षतक्षीणे तथा श्रान्ते मन्दज्वर निपीडिते। एतेषान्तु हितं प्रोक्तं काञ्जिकं दोष हारकम्॥" भा.। अभि.।

काञ्जिकवटकः। पुं। खाद्यद्रव्यविशेषे। काँजीबड़ा। तत्पाकप्रणाली यथा—"मन्थनी नू तना धार्य्या कटुतैलेन लेपिता। निर्म्मलेनाम्बुना पूर्य्या तस्यां चूर्णं विनिक्षिपेत्। राजिकाजीरलवण हिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतं। निक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्या स्यञ्च मुद्रयेत्। ततो दिनत्रयादूर्द्ध्वमम्लाः स्युर्वटका ध्रुवम्।" अयं रुच्यो वातघ्नः श्लेष्मकरश्च। भा।

काञ्जिकषट्पलघृतम्। क्ली। आमवाते घृतम्। पाठः—"हिङ्गु त्रिकटुकं चव्यं माणिमन्थ तथैव च। कल्कान् कृत्वा च पलिकान् घृतप्रस्थं विपाचयेत्। आरनालाढकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जठराप हं।......। घृत ८ श. काँजि १६श.। कल्क— हिং, শুঁট, পিপুল, মরিচ, চই এবং সৈন্ধব- লবণ প্রত্যেকে ১ প.। একত্র পাক। च.द.।

काञ्जिका। स्त्री। काञ्जिके। रा.नि.व.१५। लघुजीवन्त्याम्। पलाशीलतायाम्। रा.नि.व.२।

काञ्जितैलम्। क्ली। काञ्जिकविशेषे। गुणाः —"काञ्जिकं काञ्जितैलञ्च पलितं वातकारकं। दा हकं गात्रशैथिल्य भञ्जनाय च मर्द्दनात्॥" रा.नि. व.१५। [न दधौ। र.मा.।

काञ्जिपत्रिका। स्त्री। लघुदन्तीवृक्षे। दा-

काञ्ची। स्त्री। महाद्रोणपुष्पाग्राम्। बड़ घल- घासा। रा नि.व.५। काञ्जिके। अ टी। भार्य्या। रामुनशाटी। र.मा.।

काटुकम्। क्ली। कटुतायाम्।

काठः। पुं। पाषाणे। त्रिका.।

काठिनः। पुं। खर्ज्जूरवृक्षे। [११।

काठिन्यफलः। पुं। कपित्थवृक्षे। रा नि.व.

काठोडुम्बरः। पुं। काष्ठोदुम्बरिकायाम्। काकडुमुर। र.सा.स.कुष्ठ चि.।

काणः। पुं। काके। त्रि। एकचक्षुषि। "काणः काकैकचक्षुषि।" मे.णद्विकं।

काणकपोतः। पुं। कपोतभेदे प्रतुदजातीये। गुणाः—"कषायः स्वादुलवणः गुरुः काणकपोत- कः।" सु.सू.४६अ.। [रवरसे।

काणभागः। पुं। त्रिभागे। भैष.कालाग्निभै-

काणा। स्त्री। काकोल्याम्। काकिन्याम्। पि- प्पल्यां। च.द.दार्व्वादौ। "काणाष्करकिरात।"

काणु(णू)कः। पुं। करटे। वाबुई। हंसभे- दे। कुक्कुटे। वायसे। उणा.। [स्त्रियः पुत्रे।

काणेयः (रः)। त्रि। काणे। पुं। एकनेत्र-

काण्डः। पुं,क्ली। तरुप्रकाण्डे। গাছের গুঁড়ি। रा.नि.व.२। दीर्घास्थिनि। लम्बा हाड। शरे। प.सु.। जले। मे.डद्विकं। धान्यनाले। हे च.।

काण्डकः। पु। वालुककर्कट्याम्। वै.निघ.।

काण्डकटुकः। पुं। कारवेल्लके। উচ্ছেগাছ। रा.नि.व.२। [नि.व ४। श्वेतापामार्गे। वै.निघ.।

काण्डकण्टः (कः) पुं। अपामार्गक्षुपे। रा.

काण्डका(का)ण्डकः। पुं। वदरीवृक्षे। वै निघ.। काशतृणे। কেশে। रा नि.व.८।

काण्डका। स्त्री।(Cucumis utilissimus) करालत्रिपुटायाम्। ঢেওড়া। वालुकीनामकर्क- ट्याम्। चलाम्बाम्। रा नि.व.१६।

काण्डका(की)रम्। क्ली। गुवाके। श मा.।

काण्डकीलकः। पुं। The tree called symplocos Recemosa. लोध्रद्रुमे। रा.नि. व.६।

काञ्चनाभ्ररसः । पुं । यक्ष्माधिकारे रस । र सा.सं । पाठ —काञ्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमभ्रकं । विद्रुमं मृतवैक्रान्तं तारं कस्तूरी च मन शिला । प्रत्येक विन्दुमात्रञ्च सर्व्वं मर्द्दं प्रयत्नतः ॥ कारिण्या वटिका कार्य्या त्रिगुञ्जाफलमानतः । अनुपान प्रयोक्तव्य यथादोषानुसारत ॥ नानारोगप्रशमनं सर्व्वोपद्रवमयुत । चय च्छर्दि तथा कास श्लेष्मपित्तहर तथा ॥ विन्दुमात्र कर्षमित । स्वर्णभस्म, रससिन्दुर, मुक्ताभस्म लौह, अभ्र, प्रवाल, हरीतकी, रौप्य, मृगनाभि, मनछाल प्रत्येके २ तोला। जले मर्दन। रसा स । वृहत्काञ्चनाभ्र यथा—काञ्चन रससिन्दूर मौक्तिक लौहमभ्रक । विद्रुम मृतवैक्रान्त तार ताम्रञ्च वङ्गकम् ॥ कस्तूरिका लवङ्गञ्च जातिकोषैलवालुका । प्रत्येक विन्दुमात्रञ्च सर्व्वं मर्द्दं प्रयत्नत ॥ कन्यानीरे तु सम्मर्द्य केशराजरसेन च । भृङ्गराजीरेण सम्भाव्य प्रत्येक दिवसत्रयम् ॥ चतुर्गुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक । अनुपान प्रदातव्य यथादोषानुसारत ॥ स्वर्णभस्म, रससिन्दुर, मुक्ताभस्म लौहभस्म, अभ्रभस्म, प्रवालभस्म, वैक्रान्तभस्म, रौप्य, ताम्र, वङ्ग मृगनाभि लवङ्ग, जयित्री, एलवालुक प्रत्येके २तो। घृतकुमारी, केशुतेर रस, छागदुग्ध प्रत्येके ७ दिन मर्दन। मात्रा ४ रति। रस र.।

काञ्चनारः (कः) । पु । (Bauhinia variegata &c) Mountain ebony. रक्तकाञ्चनवृक्षे। हि कचनार। म कांचन। कं कौचालि। गुणा —कषाय मधाही व्रणरोपण दीपन कफवातघ्न मूत्रकृच्छ्रघ्न। रा नि व १०। काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवर श्लेष्मपित्तनुत्। क्रमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापह । पुष्प लघु रूक्ष, रुच संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षयकासनुत्। भा पू १भ.। च.द.र.पि.चि.। See कोविदार। श्वेतकाञ्चनवृक्षे। रत्ना.।

काञ्चनारगुग्गुलुः । पुं । गण्डमालागलगण्डापच्यर्ब्बुदादौ हित । पाठ —"काञ्चनारस्य पलानां त्वच पञ्चपलोन्मितां। नागरस्य कषायाय मरिचस्य पलं पलं । पथ्याविभीतधात्रीणां पल मर्द्ध पृथक् पृथक्। वरुणस्य शैलैकस्य पलैकेनालवालुम । टङ्क टङ्क समादाय सर्व्वाण्येकत्र चूर्णयेत्। यावच्चूर्णमिद सर्व्वं तावानेवात्र गुग्गुलु । सर्व्वमेकत्र पिण्डकृत्वा विधारयेत् ॥ मात्रा शाणमिता।" नकुलकाञ्चनछालचूर्ण ८ प शुंठ, पिप्पुल, मरिचचूर्ण प्रत्येके १ प, हरीतकी, आमला, बहेड़ाचूर्ण प्रत्येके ४ तो वरुणछालचूर्ण २ तो गुडत्वक्, तेजपत्र, एलाचूर्ण प्रत्येके १ तो। सर्व्वचूर्ण समान गुग्गुल एकत्र मर्दन करिबे। मात्रा ॥० तो. गदा र। भा। [आरग्वधवृक्षे। वै निघ।

काञ्चनालः । पु श्वेतकाञ्चनवृक्षे। र.मा।

काञ्चनाह्वयः । पु । नागचम्पकवृक्षे। नागेश्वर चाँपा। नागकेशरवृक्षे। भस । पद्मकेशरे। वै निघ । [भा कोइरी प्रसिद्ध। रा नि.व १०।

काञ्चनिका । स्त्री । गणिकारीपुष्पवृक्षे स्वनाम

काञ्चनी । स्त्री । हरिद्रायां । मे । वै निघ अर्श चि । गोरोचनायाम् । रा नि व १२। स्वर्णचीरिण्याम् । शिवदत्त । रा नि.व ५।१३।

काञ्चनीया । स्त्री । हरिताले। श चि । गोरोचनायां। रा नि व १२। [गुञ्जायां। वै.निघ।

काञ्चि. । स्त्री । रसनायां। चन्द्रहार। उणा।

काञ्चिकम् । क्ली । काञ्जिके। काँजि। हेच।

काञ्ची । स्त्री। गुञ्जायां। हे च। रसनायां। अम।

काञ्चीपदम् । क्ली । जघनदेशे। हला.।

काञ्जिकम् । क्ली । Sour gruel, the water of boiled rice in a state of spontaneous fermentation स्वनामख्यातधान्याम्ले। काँजि। हि म काँजी। कुल्माषधान्यमण्डादिसहित काञ्जिकम्। शार्ङ्ग। "धान्यधौदितञ्च बालमूलकं सखण्डं। इत स्थापित पात्र क्ष्म तथाऽऽद्रर्कं क्षिपेत्। तावदम्लत्व गच्छेद्यावद्दृढलवणम्। काञ्जिक तत्तु विज्ञेय शीतलं च पूजितम् ॥" चर.। "तुलामित बदिक तण्डुलस्य प्रक्षाल्य पाक विधिवद्विधाय। टङ्कमित्तं चिरमत्र निधायमलकान दधीन् पिहित प्रदद्यात्। तथैव कल्क सकल निरस्येत् तत्काञ्जिक कथ्यत आरनालम्।" भवि.११भ.। तत्र मुक्तमान्नसुवीरकसौवीरकधान्याम्लकाञ्जिकधुकतैलादि सौवीरतुषसौवीरधान्याम्लप्रधान्याम्लादि बहुध।

मधुरो गुरु: त्रिदोषघ्नश्च । रा नि व.१८ । उष्णो मधुर: गुरुपाक: त्रिदोषघ्नश्च । राज. ।

कात्तृणम् । क्ली । कत्तृणे । रोहिषतृणे । रू गन्धतृण, वामकर्पूर । रा.नि.व.८ ।

कातोली । स्त्री । कोहलसुरायां । "यवमाषादिपिष्टोत्था कातोली कोहला सुरा।" वाचस्पति.।

कात्यायनी । स्त्री। काषायवस्त्रे । मे.नचतुष्कं।

कादम्ब: । पुं। कदम्बवृक्षे । वै निघ । कलहंसे । स च प्रतुदवर्गीय: कृष्णधूसरपक्ष: । कालहाँस । हिकरवा । मांसगुणा.— शीतं स्निग्धं रक्तपित्तघ्नं वृष्यं वातघ्नञ्च । सु.सू.४६अ । वातरक्तपित्तघ्नं मेदकं शुक्रलञ्च । राज. । स्थावरविषान्तर्गततन्नामकपुष्पविषे । सु.कल्प.२अ । See पुष्पविषम् । क्ली । कदम्बपुष्पे ।

कादम्बकर: । पुं । कदम्बवृक्षे । वै निघं. ।

कादम्बर: । पुं,क्ली। नानाद्रव्यकदम्बकृते मद्ये । "नानाद्रव्यकदम्बेन मद्यं कादम्बरं स्मृतं ।" राज.। गुणा:—मधुर पित्तभ्रममदघ्नञ्च । रा नि.व १४ । कदम्बपुष्पोत्थमद्ये । मे.। क्ली । दधिसारे । हे.च. । शीधौ । विश्व. ।

कादम्बरी । स्त्री । नानाद्रव्योत्पन्नमद्यसामान्ये । रा नि.व १४ । मसृणाया: सुराया घनतरा कादम्बरी । यथा—"कादम्बरी तु कथिता नानाद्रव्यकदम्बजा । कादम्बरी सुमधुरा श्रमपित्तप्रणाशिनी॥" अत्रि.। "सव कादम्बरी घना ।" प.म.२अ । वारुणीसुरायाम् । कोकिलायाम् । शारिकापक्षिण्याम् । मे.रचतुष्कं । कदम्बपुष्पोत्थमद्ये । सपुष्पकदम्बतरुकोटरस्थवृष्टिजले । [८मेता । र.मा ।

कादम्बरीबीजम् । क्ली । सुराबीजे । नदेन

कादम्बर्य्य: । पुं । धाराकदम्बे । वै.निघ. । कदम्बवृक्षे । रा.नि व.९ । जटा. । क्ली । पद्मे ।

कादम्बा । स्त्री । कदम्बपुष्पाम् । मुण्डीर्य्याम् । श.च ।

कादम्बिक: । त्रि । भोज्यद्रव्यकारके ।

कादिरम् । क्ली । खदिरसारे । रा.नि.व.८ ।

काद्रवेय: । पुं । सर्पे । रत्नौ । मे. ।

कानकम् । क्ली । जैपालबीजे । जयपाल । धुस्तरबीजे । द्रव्याभिधानम ।

कानकचूर्णम् । क्ली । मुखरोगे हितं । गृहधूमो यवक्षार: पाठा व्योषं रसाञ्जनं। तेजोह्वा त्रिफला लौहं चित्रकश्चेति चूर्णितं । सक्षौद्रं धारयेदास्ये .. । झुल, यवक्षार, आकनादिमूल, त्रिकटु, रसाञ्जन, चई, त्रिफला, जारितलौह वा अगुरु, चिताभूल समभाग । सा.कौ. ।

काननम् । क्ली । वने । :

काननारि: । शमीवृक्षे । शाँई गाछ । श.च.।

काननौका: । पुं । कपौ । वानरे ।

कानीन: । पुं । लोध्रवृक्षे । श.च. ।

कान्तम् । क्ली । कुङ्कुमे । कान्तलौहे । रा.नि. व १२।१३ । पुं । नन्दीवृक्षे । तुन् गाछ । रा.नि. व ११ । चक्रवाके । रा.नि.व.१९ । चुम्बकलौहे । चुम्बकलोह। भा.। वर्षावसन्तयो: । रा.नि.व २१। हिज्जलवृक्षे । रा नि व ८ । चन्द्रे । श.र. । चन्द्रकान्तमणौ । सूर्य्यकान्तमणौ । मे. ।

कान्त: । पुं, क्ली । चन्द्रे । श.र. । चन्द्रकान्तसूर्य्यकान्तायस्कान्तेषु । मे. । कृष्णलौहे । कुङ्कुमे । रा नि.व.१२ । लौहे । रा.नि.व.१३ ।

कान्तपक्षी (इन्) । पुं । मयूरे । श च. ।

कान्तपाषाण: । पुं । Load stone. चुम्बकनामप्रस्तरे। चुम्बक पाथर । गुणा:—शीतो लेखनो विषदोषहा । मेदं पाण्डु क्षयं कण्डू मोहं मूर्च्छाञ्च नाशयेत् । वै.निघ. । तच्छुद्धि. यथा—कान्तपाषाणं चूर्णीकृत्य महिषीदुग्धेन गव्यघृतेन च लौहपात्रे पचेत् । विपाच्य लवणे क्षारे शोभाञ्जनरसे च क्षिपेत् । अथ दोलायन्त्रे महिषीक्षीरादिभि: वारद्वयं पचेत् । अथाम्लरसेन रौद्रे दिनैकं भावयेत् । "चूर्णितं कान्तपाषाणं महिषीक्षीरसंयुतं । विपचेदायसे पात्रे गोघृतेन समाहितं । लवणे च तथा क्षारे शोभाञ्जनरसे क्षिपेत् । अम्लवर्गस्य तोयेन दिने घर्म्मे विभावयेत् । तथैव दोलिकायन्त्रे द्विवारं पाचयेत्सुधी: । कान्तपाषाणशुद्धौ तु रसकर्म्म उपाचरेत् ।" चन्द्रिका । र.सा.स. ।

कान्तपुष्प: । पुं । कोविदारवृक्षे । इरुदाकन वृक्ष । रा.नि व.१० । See काञ्चनार: ।

कान्तलक: । पुं । (Cedrela Toona.) तुन्नवृक्षे । तुँन । नन्दीवृक्षे । गन्ध्य अदद्य । प.मु।

काण्डखेट: । त्रि । अधमे । इला. ।

काण्डगुड़: (ण्ड:) । पुं । गुडतृणे । रा.नि. व.८ । विधारावृक्षे । वै.निघ । [२६अ. ।

काण्डचित्र: । स्त्री । सर्पजातिभेदे । वा.उ.

काण्डपर्णी । स्त्री । मूषपर्णीलतायाम् । वानदूती । श.च. ।

काण्डतिक्त: (क:) । पुं । A kind of gentian. (Gentiana cherayta.) किरातत्तिक्ते । চিরেতা । रा.नि.व.९ । [याम् ।

काण्डनी । स्त्री । रामदूत्याम् । नागवल्लीलता

काण्डनील: । पु । लोध्रे । रा नि व.६ ।

काण्डपट: । पुं । तिरस्करिण्याम् । हे.च ।

काण्डपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायाम् रा.नि व.४।

काण्डपुष्पम् । क्ली । (Artemisia Indica) दोना इति प्रसिद्धे सुगन्धपुष्पविशेषे । দোনাপুষ্প । श.च. ।

काण्डभग्न: । पुं, क्ली । A fracture or dislocation of the bones or limbs. A fracture of either of the extremities अस्थिभङ्गविशेषे । तद्द्वादशविधं — कर्कटकाश्वकर्णचूर्णितपिच्चितास्थिच्छलितकाण्डभग्नमज्जानुगतातिपातितवक्रच्छिन्नपाटितस्फुटितभेदेन । तेषां विशेषं पर्याये दृश्यम् । 'श्वयथु प्रकम्पमान काण्ड भग्नलम् । श्वयथुबाहुल्य स्पन्दनविवर्त्तनस्पर्शासहिष्णुत्वमवपीड्यमाने शब्द: स्रस्ताङ्गता विविधवेदना प्रादुर्भाव. सर्व्वास्ववस्थासु न शर्म्मलाभश्च ।' सु.नि १५अ. ।

काण्डभङ्ग: । पुं । अस्थिभङ्गे ।

काण्डमध्या । स्त्री । काण्डवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

काण्डरुहा । स्त्री । कटुकाम् । प मु. ।

काण्डव: । पुं । कैमुकश्वकन्दे । वै.निघ ।

काण्डवल्ली । स्त्री । कारवेल्लीलतायां । কদলা, উচ্ছে গাছ । काण्डवेलि इति महाराष्ट्रादौ ख्याता । हि काण्डवेल । मं काण्डवेलि, मण्डिगुड़वल्लि । सा विधारा चतुर्धारा चेति द्विभेदा। वा. गुणा: — "कटुका तिक्ता श्रीष्णा सरा मता । पित्तला च कफं गुल्मं शूलं दुष्टवणं तथा । भ्रीष्ठीदराग्निमान्द्यानि शूलं वातञ्च नाशयेत् । मलस्तम्भहरा चैव... ॥" त्रिधारागुणा: — "सरा रुच्याग्निदीपनी । रुचीष्णा मधुरा वातश्लेष्मघ्नी कफनाशिनी । गुणास्तस्य तु विज्ञेया: पूर्व्वोक्तकाण्डवल्लिवत् ।" चतुर्धारगुणा: — "भूतोपद्रवशूलघ्नी । चलुष्यामानवातञ्च तिमिरं वातरक्तकं । अपस्मारं वातरोगं नाशयेत् ।" वै.निघ. । रा नि व.३ । See कारवेल्ल: । [व.३ । सोमवल्ल्याम् । वै.निघ ।

काण्डशाखा । स्त्री । महिषवल्ल्या । रा.नि.

काण्डसन्धि: । पुं । ग्रन्थौ । পাব, গিঁট্ । रा.नि.व.७ ।

काण्डहिता । स्त्री । लोध्रवृक्षे । वै.निघ. ।

काण्डहीन: । पुं । लोध्रे । रा.नि.व ६। क्ली । भद्रमुस्तायाम् । श च. ।

काण्डा । स्त्री । शुकल्या । তালমূলী । प मु. ।

काण्डिक: (का) । पुं, स्त्री । लङ्कानामधान्यविशेषे । তেওড়া । रा नि.व.व.१६ । अलाब्वाम् । (का) पलाशीलतायाम् । वै.निघ. ।

काण्डिनी । स्त्री । हस्तिशुण्डीलतायां । হাতিশুঁড় । प.मु. ।

काण्डीर: । पुं । अपामार्गे । कारवल्लीलतायां । উচ্ছে লতা । रा.नि व.३ । च चि.८अ. ।

काण्डीरा (री) । मञ्जिष्ठायाम् । र.मा । कारवेल्लके । अम्लतक्रायाम् । वै निघ ।

काण्डेर: । पुं । तण्डुलीयशाके । नटে, কাঁটানটে । भा.पू. १भ.शाकव. । [লেব গাছ । र.मा.।

काण्डेरी । स्त्री । नागदन्तीवृक्षे । মাকাল ফ

काण्डेरुहा । स्त्री । कटुकाम् । र.मा. ।

काण्डेक्षु: । पुं । त्रेनेक्षौ । रा नि.व १४ । अर्श तापशैत्यगुण. वातकोपनश्च । भा. । क्ष्वेडौ । কাঁচলে ইক্ষু । सु.सू.४८अ । काशतृणभेदे । र. मा. । खगगडे । খাগড়া । प मु. । कोकिलाक्षवृक्षे । কুলেখাড়া । हि तालमखाना । अर्म. । लटा इति । च सू ४अ. ।

काण्डोल: । पुं । उष्ट्रे ।

कातर: (ल:) । पुं । (Cyprinus catla.) मत्स्यविशेषे । কাতলা মাছ । ज.द. । गुणा: —

कापिशायनम् । क्ली । मद्यविशेषे । मधुनि । रत्ना । जटा । द्राक्षाकृतमद्ये । वै निघ ।

कापिशायनः । त्रि । द्राक्षानिर्मिते ।

कापिशायनी । स्त्री । द्राक्षायाम् । वै निघ ।

कापोतः । पु । सर्जिक्षारे । साचिक्षार । र. मा.। क्ली । कचकलवणे । सचल लवण । मि तर्विक । स्रोतोऽञ्जने । नीलाञ्जने । सुर्मा । इै.प. ।

कापोतवक्रकः । पु । कपोतवङ्कायां । अथ शिरीषसदृशस्वल्पपत्र । ब्रह्मीशाक । च द.गौर तरादौ ।

कापोताञ्जनम् । क्ली । सौवीराञ्जने । स्रो तोऽञ्जने । नीलसुर्मा । भा. । चम । [स्थान १७ ।

काफलः । पु । कट्फलवृक्षे । श र. । चवि.२

काबाबशर्करा । स्त्री । विड्ङ्गवत् फलविशे षे । काबाबचिनि । सुखकादिमोदके ।

काम । पुं । मदने । इच्छायाम् । रत्ना. । द मनकवृक्षे । धनौ । प सु । महाराजचूतवृक्षे । रा नि व ११। वनितापरिलङ्गादौ । च सू १७। क्ली । शुक्रे । मि मद्दिर्क ।

कामकला (वटी) । स्त्री । वातरक्ते हिता । पाठ —“चष्ठीमूल त्रिफला कुष्ठली मरिचं निशा मलच्छदा कुटी कुष्ठं प्रत्येकं कार्षिकमवेत् विडङ्ग मुसल काथं तालकं टङ्कणं निशन् । रस गन्धकलौहानां प्रत्येकार्द्धपलं क्षिपेत् ॥ गुग्गुलु त्रिपलं दत्वा घृतेन परिपेषितम् । वटी कामकला नाम स्वनामन्दभाविता । चतुर्मापा वटी खादेत् गोमूत्रेण जडीकृता ॥” चष्ठीमूलादिचूर्णं प्र. १ तो विड्ङ्गादिचूर्णं प्र ४ तो. शोधितगुग्गुलु १० तो एकत्र घृतेन मर्दनम् । कुष्ठली गुड्ची, कुटी सुरामांसी, काथ क्वथयेत । रस र. ।

कामकलाख्यरसः । पु । वाजीकरणौषधि । पाठ—“पारदतामर्थं अर्धं वाजिगन्धाश्वमारके । सुरभीकदलीकन्दरसेन मर्दयेद्दिनम् । दद्यात् मधु दिनं पश्चात् मधे पूर्णनिवेशने । पुनर्देयं पुन र्दयेत्स्वरसपुटे पचन् । ब्राह्मीमार्गन्दिनीमेतत् मोदयं भक्षयेत् । शौचे रेसं कंटोदोत्रे दयाद् वा मर्दयेत् ॥” रस र रम्भी वि ।

कामकान्ता । स्त्री । शतावर्याम् । दन्हाला ।

मल्लिकापुष्पवृक्षे । मल्लिकाविशेष । वै निघ. ।

कामकाली । स्त्री । जलपक्षिविशेषे । च सू. २७अ. । [नि.व १० ।

कामखड्गदला । स्त्री । सुवर्णकेतक्याम् । रा

कामगा । स्त्री । कोकिलायाम् । वै निघ. ।

कामचारिणी । स्त्री । सुगन्धलताविशेषे । दारा । वै निघ ।

कामचारी (इन्) । पु । कलविङ्के । वै निघ. ।

कामज्वर । पु । कामजन्यज्वरे । लक्षण— “कामजे चित्तविभ्रमतन्द्रालस्यमभोजनम् ।” मा. नि ज्व. ।

कामजननी । स्त्री । नागवल्ल्याम् । वै निघ ।

कामजा । स्त्री । कर्णाटकान्त प्रसिद्धमहाक्षुपे । तस्य बीजे च । गुणा —“कामजा मधुरा बल्या कामवृद्धिकरी मता । इन्द्रियाणां तृप्तिकरी वृष्या चैव प्रकीर्तिता ॥” वै निघ.। तद्बीजमपि तद्गुणम् । रा नि व ५ ।

कामजानः (नि) । पु । कोकिले । श र ।

कामतरुः । पु । वन्दाकवृक्षे । परगाछा । वै. निघ ।

कामतालः । पु । कोकिले । त्रिका. ।

कामदा । स्त्री । कामधेनौ । नागवल्लीलता याम् । हरीतक्याम् । मि ।

कामदीपकरसः । पु । वाजीकरणौषधवि शेषे । तस्य पाठ.—“तिलपुनर्नवामूल लाक्षपीत स्वभावितं । माषमौदनसत्यिनाम दद्यादत्र रस स म । गन्धकतुल्यं दद्यात्सर्वं तुल्यमानक । चतुर्थांशं मधुर्ल्लीन गवां क्षीरसमन्वयम् । अथ वाजीकरणे यौगौ.घतस्यापि च मन्यते ॥” (रेउगुल्यार मूल, गोक्षुर, पारा, गन्धक समभाग भाङ्गरेर छागेर दुग्ध भाड़िया वटी करिबे । रस र ।

कामदूतरसः । पु । वाजीकरणे हित । पा ठ —“रसं गन्ध कान्तमभ्रं च शुल्वं तारं लौहं, स्वर्णमाक्षिकौ । शिलाला देवदालीरसैर्वा अथ दद्यात् कावफल्यां विशाय । भुक्त्वा शर्करा युष्यं दिवा मार्गं स्वादतिशिकाम् दद्यात् । त्रिद शरसं वृद्धिरस बहु रस च सं भावयेत्...

कान्तलौ(लो)हः । पुं, क्ली । स्वनामप्रसिद्ध-लौहे । काण्टिलोह । तच्च भ्रामकचुम्बकरोमक स्वेदकभेदेन चतुर्द्धा । तस्य लक्षणम्—"यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुः प्रतप्ते हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकल्कः । तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं कृष्णाङ्गः स्यात् सजल चणकः कान्तलौह तदुक्तम् ॥" रा नि व.१३ । "स्वादुयेच भवेन्निम्बकल्को राचिन्दिवोषित । कान्त मदुगमं यच रुप्येणावर्त्तित मिलेत् ॥ पात्रे यस्मिन् विसरति जले तैलबिन्दुर्न सिक्तो हिङ्गुर्गन्धं विसृजति निजं रुषितं निम्बकल्कै. । पाच्यं दुग्धं भजति शिखराकारतां नैति भूमौ कान्त लौह तदिदमुदित लक्षणोक्तं न चान्यत् ॥" इति परीक्षा । सुखबोधः। गुणाः—"गुल्मोदरार्शः शूलाममामवात भगन्दर । कामलाशोथकुष्ठानि क्षय कान्तमयो हरेत् । प्लीहानमम्लपित्तञ्च यकृच्चापि शिरोरुजम् । सर्व्वान् रोगान् विजयते कान्तलौहं न संशयः । बलं वीर्य्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्द्धयेत् ॥" भा. पू.१भ धातुव ।

कान्ता । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । द्वस्वकेलि । रा.नि.व.१० । श्वेतदूर्व्वायाम् । वाराहीकन्दे । आ काशवल्ल्याम् । आलोकलता । मूषिकपर्ण्याम् । मूषाकाणी । वै निघ । प्रियङ्गौ । मै तद्धिवं । रेणुकायाम् । रेणुक । नागरमुस्तायाम् । स्थूले लायां । रा नि.व ६ । नार्य्यां । अम ।

कान्ताङ्घ्रि(चरण)दोहदः । पुं । अशोक वृक्षे । त्रिका. । [रा नि व १२ ।

कान्तायसम् । क्ली । कान्तलौहे । अयस्कान्ते ।

कान्तारः (कः) । पु, क्ली । रक्तकाञ्चनवृक्षे । रा.नि व १० । रक्तेक्षुविशेषे । काजली आथ् । हिं कातारि । प.सु. । इक्षुदाधारणी । वंशे । रा नि व.१४ । भारत्वधवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । विले । छिद्रे । मे. । औपसर्गिकरोगे । पर्थ्य । हे.च. ।

कान्ताराश्मजम् । क्ली । कान्तलौहे । वै निघ ।

कान्तारिः (रिका) (री) । पुं, स्त्री । म क्षिकाविशेषे । सु कल्प स्था.। See मक्षिका । इ-क्षुविशेषे । काजली ईखू । राज. ।

कान्तारेक्षुः । पु। इक्षुविशेषे। काजली ईखू । हि कातारि । तें गोद्पयडवि । गुणाः—कषाय रस॰ शतपर्व्वकाद्धीनगुण. । गुरुः श्लेष्म वृष्यः शीतलः बृंहण. सरश्च । भा. । वंशकेक्षुगुण इति । सु.सू.४६ अ. । मधुरः लघु क्षाररस कफवातक-रश्च । राज. । वा । [अश्वत्थ । वै निघ. ।

कान्तालकः । पुं । नन्दीवृक्षे । तून, गश्रा

कान्तिः । स्त्री । वाराहीकन्दे । महासर्ज्जवृक्षे । वै.निघ ।

कान्तिदम् । क्ली । पित्ते । श च. ।

कान्तिदा । स्त्री । सोमराज्याम् । शाकुच । रा नि.व.४ । See बाकुची ।

कान्तिदायकम् । क्ली। कालीयकचन्दनवृक्षे। जटा. । त्रि । शोभादायके ।

कान्तिवृक्षः । पुं । महासर्ज्जवृक्षे । वै निघ. ।

कान्तोली । स्त्री। कुष्माण्डसुरायाम् । वै निघ.।

कान्दम् । क्ली। पक्वान्नविशेषे । मिठाइ । श च.।

कान्दर्पिकम् । क्ली । वाजीकरणे । श.च ।

कान्दविकः । त्रि । आपूपिके । अम. ।

कान्दाविषम् । क्ली । विषभेदे । श चि. ।

कान्यजा । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये । श च ।

कापथम् । क्ली । उशीरे । अ.टी.भ. ।

कापालम् । क्ली । अष्टादशकुष्ठान्तर्गतवातिक कुष्ठे । See कपालकुष्ठं । पु । कण्टकलतायाम् । कालियाकडा इति लोके । र.मा । कपालाञ्जनि । कर्कटीभेदे। वै.निघ. ।

कापाला । स्त्री । रक्तत्रिसन्धिकायाम् । नाग दोपाटी । वै.निघ. । [गुड़कांडेली । रत्ना. ।

कापालिः । पुं, स्त्री । अङ्किलायाम्। काँगे

कापालिकम् । क्ली । कुष्ठरोगविशेषे । See कपालकुष्ठं ।

कापाली । स्त्री । विडङ्गे । रा नि व ६। कण्ट कपाल्याम् । काँटा गुड़कांडेली । प सु. ।

कापिञ्जलः । पुं। कोकिलाक्षवृक्षे । कुल-थाडा । रा नि व.५ ।

कापित्थम् । क्ली । कपित्थफले ।

कापिशम् । क्ली । द्राक्षामद्यविशेषे । हे च.।

कामवल्लभः । पुं । आम्रवृक्षे । আম গাছ । रा.नि.व ११ । सारसपक्षिणि । रा नि.व १८ ।

कामवल्लभा । स्त्री । ज्योत्स्नायां । रा.नि.व २१ ।

कामवृन्तः । पुं । वन्दाके । মান্দরা । रा.नि.व.५ ।

कामवृद्धिः । पुं, स्त्री । कामजानामक्षुपे । See कामजा ।

कामवृन्ता । स्त्री । पाटलावृक्षे । श.मा. ।

कामशरः । पुं । आम्रवृक्षे । আম গাছ । रा नि.व.११ । [आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

कामसखः । पुं । वसन्तकाले । रा.नि व.२१ ।

कामाग्निसन्दीपनरसः । पुं । वृष्याधिकारि रसः । पाठः—"कर्षौ रसौ गन्धकमभ्रकञ्च दिक्षारचित्रं लवणानि पञ्च । शटीयमानीद्वयकीट हारितालीशपत्राण्यपर द्विकर्षे । जीरं चतुर्जात लवङ्गजातीफलञ्च कर्षत्रयमेव चान्यत् । सवृद्धदार कटुकत्रयञ्च तथा चतुष्कर्षमितं विशोध । धन्याक यष्टीमधुरी कशेरु फल पृथक् पञ्च वरी विदारी । वल्लिभकर्णोभवलात्मगुप्ताफलं तथा गोक्षुरकस्य बीजं । सबीजपत्रेन्द्ररजः समानं समा सिता चौद्रघृतञ्च तुल्यम् । कर्षैकमिन्दोरपि मोदकञ्च कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम् । वृष्यात्परं वृष्यतमं प्रदिष्ट मेतन्निषिव्य मनुजः प्रमदासहस्रं । गच्छेन्न मेढ्र शिथिलत्वमवाप्नुयाच्च नागाधिपं विजयते बलतः समस्तं।" इत्यादि । রস, গন্ধক, অভ্র, যবক্ষার, সাচিক্ষার, চিতামূল, পঞ্চলবণ, শটী, যমানী, বনযমানী, বিড়ঙ্গ, তালীশপত্র, প্রত্যেকে ২ তো. জীরা, নাগেশ্বর, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ, লবঙ্গ, জায়ফল প্রত্যেকে ৪ তো. বীজতাড়কবীজ, ত্রিকটু প্রত্যেকে ৬ তো. ধনে, যষ্টিমধু, মৌরী, কেশুরিয়া, ত্রিফলা প্রত্যেকে ৮ তো. (মতান্তরে ত্রিফলা ১০ তো.) শতমূলী, ভূমিকুষ্মাণ্ড, বেলেড়া, হস্তিকর্ণপলাশ, গোরক্ষচাকুলে, আলকুশী এবং গোক্ষুরবীজ প্রত্যেকে ১০ তো. সবীজসিদ্ধি চূর্ণ সর্বচূর্ণ সমান। চিনি, ঘৃত ও মধু প্রত্যেকে সর্বচূর্ণ সমান। কর্পূর ২ তো. । ক্ষীরসমূলমিতি দ্বয়পাঠ. । মযোগা. । ভা.কৌ । ভৈষ. । রস.র. ।

कामाङ्कुशः । पुं । नखे । शिश्ने । त्रिका. ।

कामाङ्गः । पुं । महाराजचूते । जटा । आम्रवृक्षे । रा नि व.११ । श्येनपक्षिणि । বাজ পাখী । वै निघ ।

कामाङ्गनाशकरसः । पुं । वाजीकरणौषधे । "गजसूतं समं गन्धं रक्तोत्पलदलद्रवैः । याम मर्द्य पुनर्गन्धं पूर्व्वार्द्धं विनिक्षिपेत् । पञ्चगुञ्जामितं खादेत् रसोऽयं मदनोदयः । समूलं शक्रबीजञ्च मुषली शर्करा समं । गवाक्षीरेण तत्पेयं पलार्द्धमनुपानकं ॥" रस.र ।

कामाक्षी । स्त्री । लघुकाकमाच्याम् । वै.निघ ।

कामाता । स्त्री । वन्दायाम् । গান্দড়া । काकमाच्याम् । वै.निघ. ।

कामान्धः । पुं । कोकिले । रा.नि.व.१९ ।

कामान्धा । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । মৃগনাভি । रा.नि.व १२ ।

कामायुः । पुं । गृध्रे वै.निघ. ।

कामायुधः । पुं । महाराजचूतवृक्षे । रा नि. व ११ । क्ली । शिश्ने ।

कामारिः । पुं । विद्याचीकधातौ । है.च. ।

कामालिका । स्त्री । मद्ये । वै निघ. ।

कामालुः । पुं । रक्तकाञ्चने । श.च ।

कामाह्वः । पुं । राजाम्रे । भा ।

कामिकः । पुं । कारण्डवपक्षिणि । श.र. ।

कामिनी । स्त्री । स्त्रियाम् । वन्दाकनामक्षुपे । रा.नि व.५ । दारुहरिद्रायाम् । मदिरायाम् । रा. नि.व.६।१४ ।

कामिनीदर्पघ्नः । पुं । ध्वजभङ्ग रस । पारदः १ तो गन्धकः १ तो कज्जलीकृत्य तथा धुस्तूरबीजचूर्णं १ तो. मिश्रयित्वा धुस्तूरतैलेन मर्द्दयेत् । भैष.ध्वजभ. । [कुन्देर गाछ ।

कामिनीपुष्पः । पुं । वृक्षविशेषे । কামিনী

कामिनीप्रिया । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा नि. व.१४ ।

कामिनीशः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । श च. ।

कामी (मिन्) । पुं । चक्रवाकपक्षे । रा नि.व ५ ।

खण्डं दुग्धञ्चानुपाने च दद्यात् ।''... । रस र. ।

कामदूता । स्त्री । मन शिलायाम् । वै.निघ ।

कामदूतिः (का) (ती) । स्त्री । मन शि लाया । पाटलवृक्षे । श.र.। कोकिलायाम् । (का) नागदन्तीवृक्षे । प.मु. ।

कामदेवघृतम् । क्ली । रक्तपित्ते । क्वाथ्यद्रव्य —अश्वगन्धा १००प. गोक्षुर ५० प शतावरीभू मिकुष्माण्डशालपर्णीबलाश्वत्थशुङ्गापद्मबीजपुनर्नवा गाम्भारीफलमाषबीजानीति नव द्रव्याणि प्रत्येकं १० प वारि २५६ श पाकशेष ६४ श. । पुण्ड्रेक्षु रसः १६ श. दुग्ध १६ श । कल्कद्रव्य—द्राक्षा दिजीवनीयगणानां प्रत्येक २ तो शर्करा ० प एभिर्यथावत् घृतप्रस्थं (४ श.) पाच्यम् । जीवनीय जीवनीयदशकम् । यथा – जीवक ऋषभक मेदा महामेदा काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती मधुक चाहि हृद्यः । द्राक्षा पद्मकाष्ठ कुष्ठ पिप्पली रक्त चन्दन बालक नागकेसर शुक्लशिम्बीबीज नीलोत्पल

रा नि.व ११ । अत्र स्थाने नीदिनीति पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

कामयाना । स्त्री । गर्भिण्याम् ।

कामराजमोदकः । पुं । वाजीकरणे,रसे । दुग्ध শোধিত গব্যঘৃত সিদ্ধিচূর্ণ ১০ শ দুগ্ধ ১০ শ মহিষদুগ্ধ ৪ শ চিনি ২ শ একত্র পাক করিয়া পাক শেষ হইলে জীরক, শুঁঠ, ধনে, গুড়ত্বক্ তেজপত্র, এলাইচ, মরিচ, জায়ফল, জয়িত্রী, লবঙ্গ, মউরী, পিপ্পলীচূর্ণ মিলিত ৩২ তো ত্রিকটুকদীচূর্ণ ৬ তো লৌহ, অভ্র, পারা ও গন্ধক (কজ্জলি) প্রত্যেক ২ তো. প্রক্ষেপ দিয়া মধুর স্নিগ্ধ রাখিয়া রাখিবে । भैषज्य. ।

कामरूपिणी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा नि व ११ ।

कामरूपी (इन्) । पुं । गण्डके ।

कामरूपोद्भवा । स्त्री । कामरूपोद्भवायाम् कस्तूर्याम् । वै.निघ ।

पाण्डशरीरोगघ्न । रेचक कटुरूक्षवीर्य्यश्च । भा.पू १भ । रेचक कटु उष्ण व्रणकफकासघ्न क्रमिघ्न लघुश्च । रा नि व.१३ । 'गुञ्जापित्तासदाहघ्नी च लघ्वा मूत्रकृच्छ्रजित् ।" राज. । तैलं मूलकतैलगुणवत् । सु स.४५अ. ।

काम्पिल्लकः । पु, क्ली । गुण्डारोचनिकायां । कमलागुंडि । सु सू १८अ । काकमाच्याम् । गुड़कौंउली । ज्व चि.सुखायष्टादशाङ्गपाचने ।

काम्पिल्लिका । स्त्री । गुण्डारोचनिकाया । द्वारा. । [कमलागुंड़ि । श र. । र.मा ।

काम्पीलः (कः) । पु । गुण्डारोचन्याम् ।

काम्बलिक (यूषः) । पु । फलमूलैः तिलकल्काम्लप्राये खड़यूपापरनामधेये सम्भानविशेषे । काँञ्जिविशेष । दधिमस्त्वम्लपिष्टयूषे । "दधिमस्त्वम्लसिद्धस्तु यूष काम्बलिक. स्मृत ।" सु सू ४६अ. । अपिच "पिष्टितेन रसश्च यूषो धान्यै खल फलै । मूलैश्च तिलकल्काम्लप्राय काम्बलिक स्मृत ॥" च.द अतीसा चि । तक्र कपित्थचाङ्गेरी मरिचाजाजिचित्रकै । सुपक्व खरयूषोऽयमय काम्बलिकोऽपर' । दध्यम्लो लवणस्नेहतिलमाषसमन्वित ॥ तत्पाकविधानम्—तक्रस्य प्रस्थ (४ श) कपित्थचाङ्गेरीशाकमरिचक्षणजीरकचित्रकाणां प्रत्येक पल (८ तो) । एभिर्मुद्गयूष. पाच्य । एष खड़यूष. । खड़यूषे दध्नाम्लीकृते तत्र सैन्धवतिलमाषचूर्णप्रक्षेपेण काम्बलिको भवति ।

काम्बुका । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । र मा ।

काम्बोजः । पु । तद्देशजघोटके । अ.द. । श्वेतखदिरे । पुन्नागवृक्षे । कट्फले । मे जटिक । वरुणवृक्षे । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै निघ ।

काम्बोजिका । स्त्री । श्वेतगुञ्जायां । वै निघ ।

काम्बो(म्भो)जी । स्त्री । रक्तगुञ्जालतायाम् । श्वेतखदिरे । पापड़ि थद्गर । रा नि.व ८ । (म्भोजी) श्वेतगुञ्जायाम् । वै निघ. । बाकुच्याम् । सोमराज, हाकुच् । रा नि व ३१७ । विट्खदिरे । माषपर्ण्याम् । अम. । सु चि १८अ. । गन्धसुरे । रत्ना. ।

काम्यः । पुं । कामरूपे । वै निघ । (वै निघ ।

काम्यकम् । क्ली काष्ठविशेषे । द्वाग्न काठ ।

काम्लः । त्रि । ईषदम्ले ।

कायः । पु । शरीरे । रा.नि व १८ । स च सात्त्विक राजस तामसा इति त्रिविध । तत्र सात्त्विक सप्तभेदः—ब्राह्मणमाहेन्द्रवारुणकौवेरगान्धर्वयाम्यर्षिभेदेन । राजस षड्भेद —आसुरसार्पशाकुनराक्षसपैशाचप्रेतभेदात् । तामसा त्रिविधा —पाशवमात्स्यवानस्पत्यभेदेन । सु शा.४अ । स्वभावे । मूर्त्तौ । मे. । तद्यकाण्डे । क्ली । मनुष्यतीर्थे । मे यदिक ।

कायचिकित्सा । स्त्री । चिकित्साशास्त्राङ्गविशेषे । "कायचिकित्सा नाम सर्व्वाङ्गसंसृष्टाना व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम् ।" सु सू.१अ । अपि च "कषायचूर्णगुटिका पथ्याना शोधनानि च । कौष्ठामयानां शमनी क्रिया कायचिकित्सितम् ॥" अभि.२अ. । शारीरचिकित्सायाम् ।

कायफलम् । क्ली । कट्फले । वै निघ. ।

कायमानम् । क्ली । तृणकुट्याम् । त्रिका. । देहपरिमाणे ।

कायवालः । पुं । क्रकलासे । वै निघ. ।

कायसौख्यम् । क्ली । शरीरसुखे ।

कायस्था । स्त्री । काकोल्यां । अ टी वा चि ६अ । आमलक्यां । जटा. । स्थूलैलायाम् । सूक्ष्मैलायाम् । रा नि व.६ । हरीतक्याम् । भा ज्व.चि. कायस्थादिधूपे । तुलसीवृक्षे । रा.नि व १० । सिन्दुवारवृक्षे । निर्गुण्डी । सि.यो.उन्मा चि.अप चि महापैशाचघृते । "कायस्थाशूकरीच्छत्रा ।"

कायस्थादिधूपनम् । क्ली । शीतज्वरे हितं । हरीतकी रास्ना कटुकी गुडूची गुग्गुलु श्वेतक नामगन्धद्रव्यं वाप्यालक्तं वचा कुष्ठमिलितं समभागेन धूप मेयो वा देय । अथ अनेनैव क्रमेण सर्षपारलवणेन सक्षालिक तैलं यथाविधि पक्वं शीतज्वरघ्नं । भा म १भ ज्व चि. ।

कायस्थाली । स्त्री। रक्तपाटलवृक्षे । वै निघ. ।

कायस्थिका । स्त्री। काकोल्यां । भा पू १भ ।

कायाग्निः । पुं । पाचकाग्नौ । वैद्यकम् ।

कायिकः । त्रि । शारीरे ।

चिञ्चं गुडं स्याद्विपतिन्दुकम् । इति शुद्धिः । शी-तलस्निग्धः वातमदकरः लघुः वेदनाहरः ग्राही कफपित्तरक्तघ्नश्च । भा. । इचुसामान्ये । त्रिका ।

कारस्कराटिका । स्त्री । कर्णजलौकायाम् । কাণকোটারী, কেন্‌ড়াই । त्रिका. ।

कारा । स्त्री । पीडायाम् । दुःखे । हारा ।

कारायिका । स्त्री । सारसा । बलाकायाम् । जटा. ।

कारिका । स्त्री । यातनायाम् । मे । द्वि च. ।

कारिवेल्लः । पुं । कठिल्लकवृक्षे । करला ।

कारी । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । कण्टकारी चाकरकारीति द्विधा । स च करीकारि । गुणाः —कषाया मधुरा पित्तघ्नी दीपनी सदाहिणी रूक्षा गुरुः । कण्ठशोधनी । रा.नि.व.८। एतत्फ-लम् गुरुः पटुकं दीपनञ्च । वै.निघ. ।

कारीरम् । क्ली । टाँट इति प्रसिद्धे करीरफले, तत्पुष्पे च । गुणाः—"कारीरं कटुकं पाकि फलं सुखं रुचिप्रदं । कफपित्तकरं किञ्चित्कषायं वात-हरम् । कारीरं कुसुमं भेदि कटुकं कफनाशनं । पित्तलं रुचिरं भव्यं कषायं पथ्यदं परं ।" वै.निघ. ।

कारुकः । पुं । कर्मरङ्गवृक्षे । श.चि. ।

कारुकर्म्म । क्ली । सूपकारकर्म्मणि । नकुल ।

कारुजः । पुं । हस्तिशिशौ । वामलूरे । मे. । नागकेशरे । फेने । गैरिके । हे.च ।

कारुशिल्पिका (ल्पी) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । हारा. । श.च. ।

कारुण्यसागरः । पुं । ज्वरातिसाराधिकारे रसः । गन्धको द्विगुणः । रसभस्मनीऽभावे शुद्धसू-तस्य भागैकम् । विपाचयेत् वालुकायन्त्रे मात्स्यर्दिष्टे वा पाचयेत् । मार्कण्डमूलं भद्रयवमूलम् । सम भागानि वि.षादि विडङ्गानि पथदमद्यादि प्रदेयं निक्षिप्तरसादीना समानि निश्चयेदिमर्दः । পারাভস্ম ১ তো. (অভাবে শুদ্ধপারা ১ তো.) গন্ধক ২ তো. অভ্র ২ তো সর্ষপতৈলে মর্দন করিয়া দুগ্ধপাত্রমধ্যে পেষণ করিয়া অগ্নি তাপ পাক করিবে । পরে তাহাতে দরদার, সাড়িবাড়, সোহাগা, বিট, সৈন্ধব, মরিচ, পিপুল, কবকচ্ছবাপ, মিষ্টি, ভিপলী মূল, বিষ, জীরা, বিড়ঙ্গ মিলিত ৫ তো. দিবে । र.सा.स. ।

कारोत(त्त)रः । पुं । सुरामण्डे । अम. ।

कार्कटः (कः) । पुं । कर्कटवृक्षे । কাঁকুরোল । रा.नि.व.११ ।

कार्कणः । पुं । वनकुक्कुटे । वै.निघ. ।

कार्णम् । क्ली । कर्णमले । त्रि । कर्णसम्बन्धीये ।

कार्त्तस्वरम् । क्ली । सुवर्णे । धुस्तूरफले । अम. ।

कार्त्तिकः । पुं । स्कन्दे । कृत्तिकायुक्तमासि ।

कार्त्तिकशालिः । पुं । कार्त्तिकपक्वे शालि-धान्यभेदे । কার্তিকশাল ধান ।

कार्त्तिकिकः । पुं । कार्त्तिके मासि । वै.निघ. ।

कार्पटः । पुं । Lac. जतुनि । গো,গালা । मे ।

कार्पासः (कः) । पुं । कार्पासीक्षुपे । কাপাস গাছ । गुणाः—कार्पासो लघुपाकोष्णः मधुरः वातघ्नः । तत्पत्रं वातघ्नं रक्तकृत् मूत्रवर्द्धनं कर्ण-पिडिकानादपूयस्रावविनाशकृत् । तद्बीजं स्तन्यदं वृष्यं गुरु च । भा.पू.१भ. । वनकार्पास्या । सु.सू. ३८भ. ।

कार्पासकी । स्त्री । कार्पासी । भा.पू.१भ. ।

कार्पासतैलम् । क्ली । नाडीव्रणे हितम् । पाठः—"कार्पासमूलरजनीकल्कं दत्वा जले पचेत् तैलम् । पूरणमात्राद्विरजं नाडीव्रणमाशु नाशय-ति ॥" তিলতৈল, ৪ শ. জল ১৬ শ । কল্ক কাপাসমূল ও হরিদ্রা ১ শ. । र.र. । प्र.र. ।

कार्पासनासिका । स्त्री । तर्कौ । টেকো ।

कार्पासास्थि । स्त्री । कार्पासबीजे ।

कार्पासी (सिका) । स्त्री । (Gossypium, hirsutum, herbaceum.) Cotton plant. स्वनामख्यातक्षुपे । তুলা কাপাস । सं रक्तकाय्र धौ । बं हलि । मैं पलि । गुणाः—"कार्पासी म धुरा शीता स्तन्यवृद्धिकरी मता । किञ्चिदुष्णा च लघ्वी च कषाया च लघुः स्मृता । कफपित्तहरा-दाहश्रमश्रमभीहरा । मूर्च्छाहरी च सम्मोहा वायुभेदविकारेऽपि कार्पासिकास्वपीजं मूत्रल च विरेचनम् । वातं रक्तकरमर्दितिका कर्णना-दर्नं । कर्णदुष्ट कल्पयेत् ।" रा.नि.व.४ ।

कारः । पु । हिमशिलायाम् । मे ।

कारकम् । क्ली । यमान्याम् । वै निघ २भ का स चि पिप्पल्यादिकषाये । वदरे । वै.निघ. । व र्षोपलोद्भवजले । रा नि व १४ ।

कारजः । पु । गजबालके । वै निघ ।

कारञ्जसुधा । स्त्री । करञ्जचूर्णे । कर'ञ्जव चू। । गुणा —कारञ्जा तु रुचिप्रदा । वै निघ ।

कारणम् । क्ली । हेतौ । रोगहेतौ । तच्च स न्निकृष्टविप्रकृष्टभेदेन द्विविध । तयो सन्निकृष्ट वा तादि, विप्रकृष्ट विरुद्धाहारादि । मा नि । वधे । इन्द्रिये । देहे । रवकोष । ज्ञानेन्द्रिये । वै निघ ।

कारणशरीरम् । क्ली । सत्वप्रधाने अज्ञाने ।

कारणा । स्त्री । गाढवेदनायां । दु खि । अम ।

कारण्डव. । पुं । हंसविशेषे । थडा हाँस । दीर्घचरणकृष्णवर्णपक्षिणि । जलपिपि । माम गुणा अवजातीयपक्षिमांसवत् । सु सू ४६अ ।

कारन्धमी (इन्) । त्रि । धातुपरीक्षके । शारा ।

कारमिहिका । स्त्री । कर्पूरे । रा नि व १२ ।

कारम्भा । स्त्री । प्रियङ्गौ । अम ।

कारव. । पु । काके । त्रिका. ।

कारवल्ली । स्त्री । (Momordica,charantia) क्षुद्रकारवेल्लके । ছোট করলা, উচ্ছে । हिं कोटीकरेली । म लघुकारली । गुणा —तिक्ता उष्णा दीपनी कफवातघ्नी अरोचकघ्नी रक्तदोषघ्नी च । रा नि व ७ । अहृद्या रुच्या कफपित्तघ्नी च । राज । फलगुणा —हिम भाद लघु तिक्त अवा तलं पित्तरक्तकामलापाण्डुकफमेहकृमिघ्नम् । मद.। लघु दीपनी च । भा पु १भ । कटुतुम्ब्याम् । উচ্ছে । रा नि व २३ । तद्गुणा कारवल्ली स्वादि ग्नीवाहीपनी लघु ।

कारवारि । क्ली । करकाजले । শিলের জল । गुणा —' कारीदकन्तु विशद गुरु रूक्ष स्थिर घन । कफकृद्वातल चातिशीत पित्तविनाशक ॥'' वै निघ. ।

कारवी । स्त्री । कृष्णजीरके । रत्ना. । কাল জীরা । हि कलौञ्जीजीरक । भा पु १भ.। "व्योष यासय कारवी ।" च.द.अभिन्या.ज्व.चि। मधुरि कायाम् । মৌরী । तैजपत्रे । गुडत्वचि । मेथ विक । शताह्वायाम् । শুলফা । भ सु. ' रा नि व.४ । अजमोदायाम् । वनयमानी, রাঁধুনী । रा नि.व २३ । चन्द्रसूरे । भा पू १भ । मेथिकायाम् । सूक्ष्मकृष्णजीरके । च द ग्रह चि कायाम काञ्जिके । हिङ्गुपत्र्याम् । अ टी.भ. । क्षुद्रकारवेल्लाम् । रा नि व ७ ।

कारवेल्लः (क.) । पु।(Momordica charantia Syn M muricata) स्वनामख्यातफलशाकलतायाम् । বড করলা উচ্ছে গাছ । हि करेली । तें काकरचेट्टु । उत्. कलरा । तत्फलगुणा —"कारवेल्लश्चातितिक्तमग्निदीपकर स्र घु । उष्ण शीत भेदकञ्च स्वादु पथ्य समीरितम् । अरुचिञ्च कफ वात रक्तदोष ज्वरक्रमीन् । पित्तं पाण्डुञ्च कुष्ठञ्च नाशयेत् । बृहदुक्त कारवल्लं कटु तिक्तञ्च दीपक । अहृद्य भेदक स्वादु रूक्ष क्षार लघु स्मृतम् । अवातल पित्तहर रक्तरुकपाण्डुरी गघ्नत् । वै निघ । तत्पुष्पं धारके रक्तपित्ते हिते च । "कारवेल्ल हिम भेदि लघुतिक्तमवातलं । ज्वरपित्तकफास्रघ्न पाण्डुमेहकृमीन्हरेत् ।' कारवेल्लञ्च वातघ्न कफघ्न पित्तहारक । तच्चो रुचिकर प्रोक्तो रक्तदोषकरी तृषाम् ॥" चवि. १९अ । [भा पू १भ शाकव ।

कारवेल्ली । स्त्री। क्षुद्रकारवेल्ल । ছোট উচ্ছে ।

कारव्यादि. । पु । कषायभेदे । कषायोऽयम भिन्यासज्वरे हित । कारवीपुष्करैरण्डत्रायन्ती नागरामृता । दशमूलीशटीशृङ्गीयासभार्गीपुनर्नव. । तुल्या मूत्रेण निष्क्वाथ्य' । भैष. । कृष्णजीरक कुष्ठ एरण्डमूल त्रायन्ती (বলাড়ুমুর) शुण्ठी गुडूची दशमूल शटी कर्कटशृङ्गी दुरालभा भार्गी पुनर्नवा प्र. ८र. गोमूत्र ११र्ती. प्र. र्ती.।

कारस्करः । पु । कुपीलुवृक्षे । विषतिन्दुके । কুঁচিলা । म काजिरा । क काजिवार, मकरत दुषा, माकडाकेंद । गुणा —कटुत्वञ्च तिक्त कुष्ठघ्न वातरक्तघ्न कण्डूतिकफामार्शविषघ्न । रा नि व ८ । "अस्य चामफलं ग्राहि तुवर वातकृत् घु । शीतलञ्च समुद्दिष्ट तत्पक विषद गुरु । दाके च मधुर प्रोक्ता कर्फ वात प्रमेहकर्त । पित्त रक्त विकारञ्च नाशयेत् ।" वै निघ । त्रिदिन कार्शिके

कालकचुः । स्त्री । (Arum colocasia.) कचुभेदे । कालकचू ।

कालकचूर्णम् । क्ली । मुखरोगे । पाठः—"गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषरसाञ्जनं । तेजोह्वा त्रिफला लौहश्चित्रकश्चेति चूर्णितं ॥ सक्षौद्रं धारयेदास्ये गलरोगविनाशनम् । कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ॥" च.द. ।

कालकण्टकरसः । पुं । वातव्याधौ रस. । पाठः—"वज्रमृताभ्रहेमार्कतीक्ष्णमुण्डं क्रमोत्तरं । मारितं मर्द्दयेदम्लवर्गेण दिवसत्रयम् । त्रिक्षार च पञ्चलवणं मर्द्दितस्य समं मत । दत्वा निर्गुण्डिका द्रावं मर्द्दयेद्दिवसत्रयं । शुष्कमेतद्विचूर्ण्याथ विष चास्याष्टमांशत. । टङ्कणं विषतुल्यांशं दत्वा जम्बीरजद्रवैः । भावयेद्दिनमेकन्तु रसोऽयं कालकण्टकः ॥" मात्रा २ गुञ्जा आर्द्रकरसेन पेयः । হীরক ভস্ম ১ ভ. পারা ২ ভ. অভ্র ৩ ভ স্বর্ণ ৪ ভ. তামা ৫ ভ. তীক্ষ্ণ লৌহকিট্ট ৬ ভ. অম্লবর্গে ৩ দিন মর্দ্দন । যবক্ষার, সর্জিক্ষার, সোহাগা, পঞ্চলবণ উক্ত মর্দ্দিত দ্রব্যের সমান লইয়া ইহা একত্র ৩ দিন নিসিন্দার রসে মাড়িবে। শুষ্ক হইলে চূর্ণ করিয়া চূর্ণের অষ্টমাংশ বিষচূর্ণ, সোহাগার খৈ বিষের সমান, ইহাতে মিশ্রিত করিয়া লেবুর রসে ১ দিন মর্দ্দন করিবে। র.চি.৫৮ ।

कालकण्ठः (कः) । पुं । (Terminalia Tomentosa.) पीतशाले । मयूरे । खञ्जने । कलविङ्के । চড়াই । मे.। जलकुक्कुटे । कासमर्द्दके । चक्रवाके । वै.निघ.। (कः) दात्यूहे । अम.।

कालकन्दः । पुं । महाकन्दे । रत्ना. ।

कालकन्दकः । पुं । जलसर्पे । ঘনঢোঁড়া, ঘনবোড়া । श.र. ।

कालकन्या । स्त्री । जरायाम् ।

कालकमुष्कः । पुं । कृष्णपुष्पश्यामपाटलिकायाम् । च.द.चर्म.वि.भारविधाने ।

कालकर्म्म (क्रिया) । क्ली, स्त्री । मृत्यौ ।

कालकलायः । पुं । (Phaseolus max.) कृष्णकलाये । कালিমটর ।

कालकस्तूरी । स्त्री । (Hibiscus abelmoschus.) कस्तूरीलताविशेषे । কালকস্তরী ।

कालकुष्ठम् । क्ली । पार्वतीयमृत्तिकाविशेषे । रा.नि.व.१३ । See कङ्कुष्ठम् ।

कालकूटः । पुं । Kind of poison. त्रयोदशविधकन्दविषान्यतमविषे । स मधुवर्ण. इति । भवि.३२या ५६अ. । কাটবিষ । तं कार्कोटकविषम् । प.मु । सु.कल्प.२अ. । See कन्दविषम् । तत्स्वरूपं यथा—"देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः । दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः । निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः । सोऽहिक्षेत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत् ॥" भा.पू.१भ विषव. । क्ली । विषग्रामाख्ये । वीलें । গন্ধবোল । वत्सनाभविषे । हे च. ।

कालकूटकः । पुं,क्ली । कारस्करवृक्षे फले च । কুচিলা গাছ । रा.नि.व.८ । वै.निघ. ।

कालकूटदजोद्भवः । पुं । राले । वेगन ।

कालकृत् (तः) । पुं । सूर्य्ये । त्रिका । श.र. ।

कालकेशी । स्त्री । नील्याम् । ছোট নীল । आ.पु १भ. ।

कालकोठः । पुं । मानशाह इति प्रसिद्धे कन्दशाकविशेषे । কোমরভোগ কচু । प.मु. ।

कालक्लीतकः । पुं । नीलीवृक्षे ।

कालखञ्ज(न)म् । क्ली । यकृति । हे.च ।

कालखण्डम् । क्ली । यकृति । रा.नि.व १८ । यकृद्रोगभेदे । वै.निघ. ।

कालगन्धः । पुं । Kind of cobra de-capello. सर्पविशेषे ।

कालग्रन्थिः । पुं । संवत्सरे । हारा ।

कालङ्कतः । सुवर्णयुथ्याम् । वै.निघ. । कासमर्द्दे । कालकासन्दा । रत्ना ।

कालचक्रम् । क्ली । निमेषादियुगपर्य्यन्तः कालस्वरूपपरिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यते । अथवा भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः, कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत्, पौषमाघौ हेमन्तः, फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः, वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः, आषाढश्रावणौ प्रावृडिति च । सु.सू. ६अ. ।

कालघः । पुं । कुक्कुटे । रा.नि.व.१८ ।

कालज्ञानम् । क्ली । त्रिविक्रमाख्यग्रन्थविशेषे ह-

कार्म्म(र्म्मु)कः । पु । श्वेतखदिरे । हिज्जलवृक्षे । रा.नि व ८ । महानिम्बवृक्षे । रा नि व ६ । चीपचिनीतिख्यातद्रव्ये । वै.निघ.। माधवीलतायां। धनुषि । मे. । हे.च । [ति णधिक ।

कार्म्मणः । त्रि । मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्मठे च ।

कार्म्मरी । स्त्री । वंशरोचनायाम् । रा नि व ६।

कार्य्यम् । क्ली । हेतौ । प्रयोजने । मे ।

कार्य्य(प्र)द्वेषः । पु । आलस्ये । रा नि व २०।

कार्य्यपुटः (ध्वनि.) । पु । क्षपणके । त्रि । उन्मत्ते । अनर्थकरे । हारा ।

कार्य्या । स्त्री । कारीवृक्षे । रा नि.व.८ ।

कार्श्मरी । स्त्री। काश्मरीवृक्षे । गामार गाछ। अ टी.भ ।

कार्श्म(र्ष्म)र्य्यः । पु । गाम्भारीवृक्षे ।

कार्श्यः (र्ष्यं.) । पु । कर्चूरके । शटी । रा नि व ६। गाम्भारीवृक्षे । लकुचवृक्षे । ডেলো; ডহুয়া গাছ। रा.नि व ८ । क्षुद्रपर्णासे । शालवृक्षे । अ टी भ । शाकवृक्षे । वै.निघ । क्ली । कृशतारोगे । तल्लक्षण यथा—'वाती रूक्षान्नपानानि लङ्घन प्रमिताशन । क्रियातियोग शोकश्च वेगनिद्रा विनिग्रह । नित्य रोगोऽरतिर्नित्य व्यायामो भोजनाल्पता । भीतिर्ध्यानादिध्वंसय कार्श्यकारणमीरित ॥'' भा. ।

कार्श्यहरलौहः । पु । रसायनाधिकारे । अत्र सर्व्वद्रव्यं समभाग, सर्व्वसम लौहञ्च । শ্বেতপুঙ্খা, দন্তীমূল, অশ্বগন্ধামূল, ত্রিফলা, ত্রিকটু, ত্রিমদ, শতমূলী, শ্বেতবেলেড়া প্রত্যেকে সমভাগ। সকল সমান লোহ। ভীমরাজরসে মর্দন ও ঔষধ সেবন করিবে। र.सा स।

कार्षापण. । पु, क्ली । कर्षपरिमाणे । स्वर्णे १६ माषका । रौप्ये १६ पलानि । ताम्रे ८० रक्तिका । १६ पणे । मे. । [र्मणि । वै निघ. ।

कार्ष्णि. । पु । कृष्णसारमृगे । क्ली । कृष्णमृगच

कार्ष्णा । स्त्री । लघुशतावर्य्याम् । वै निघ. ।

कार्ष्णायसम् । क्ली । कृष्णायसो विकारे ।

कार्ष्णी । स्त्री । शतावर्य्यां । रा नि.व.४ । अम।

कार्ष्णि(र्ष्णि र)म् । क्ली । लौहमले । मण्डूर लौह। रा नि व १३ । त्रि । कृष्णसारचर्म्मनिर्म्मिते ।

कार्ष्णायसः । त्रि । कृष्णायसनिर्म्मिते । क्ली । लौहे ।

कार्ष्णवनम् । क्ली । शालवने ।

कार्ष्णुः । पु । (Sohoria robusta) सर्ज्जवृक्षे । अम । कृष्णसारमृगे ।

कालम् । क्ली । लौहे । अ टी भ । कक्कोलफले । रा नि व १२ । कृष्णागुरुणि । श च ।

कालः । पु । कोकिले । रा नि व.१६ । रक्तचित्रकक्षुपे । कासमर्द्दक्षुपे । रा नि व ६ । व्याघ्रनखे । रा नि.व.१२ । मृत्यौ । मे. । रात्रौ । धुन्नोद्रोणकाके । कृष्णगोरोचनायाम् । कृष्णाञ्जने । अस्थिपञ्जरे । वै निघ । सम्भासेरौपाधिकभेदे । "नक्तं दिनर्त्तुमुक्तामैर्व्यधिकालो यथामलम् ।" मा नि । समये । समय । क्षणदण्डादौ, द्रव्याणि यदा कुर्व्वन्ति स काल इति । सु सू ४१अ । चक्रवत्क्रमशो निरतगमनशीलत्वस्वभाव सर्व्वभावपरिणतिहेतु काल । च द । अतीतानागतवर्त्तमानरूपस्त्रिविध, वर्षाहिमोष्णरूप तथा उदयास्तमध्यमरूप प्रवर्त्तकरूप पालकरूप संहारकरूपश्च काल । यथा —"य कर्म्माणि प्रपश्येत प्रकर्षे वर्त्तमानके । काल कालयते लोक काल कालयते जगत् । काल कालयते विश्व तेन कालो विधीयते । कालस्य वशगा सर्व्वे देवर्षिसिद्धकिन्नरा । कालो हि भगवान्देव स साक्षात्परमेश्वर । सर्गपालनसंहर्त्ता स काल सर्व्वत सम । येन सर्व्ववशं याति कृत येन लय व्रजेत् । संहर्त्ता सोऽपि विज्ञेय काल स्यात्कलनापर । काल सृजति भूतानि काल संहरते प्रजा । काल स्वपिति जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रम । तथा वर्षाहिमोष्णव्यास्त्रय कालास्त्रयो मता । तथा ययोऽर्व्व त्रिधा उदयमध्यास्तमेव च ॥" भा नि ब्व ।

कालकः । पु, क्ली । जलसर्पे । জলঢোঁড়া, জলবোড়া। श र. । जतुके । जडुल । वि. । क्ली । कालशाके । भा.शाकव । यकृति । हेम । नेत्रतारके । शस्त्रभेदे । [श्च ।

कालकण्टः । पु । तिन्दुकवृक्षे । श.र.

कालरात्रिः । स्त्री । भैरवविनि । दारा ।

काललवणम् । क्ली । काचलवणे । सछल ल वण । रा नि व ६ । विडलवणे । विटलवण । प सु । च शा न्थ । [लोह । र मा ।

काललोहम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । तीक्ष्ण

कालवङ्क । पुं । कालियाकडा इति ख्याते क्षुपे । रसेन्द्र चि सुधावतीगुडी ।

कालवस्ति । पु । वपादौ वातादुपशमार्थं वस्तौ । स च पञ्चदशविध —आदौ स्नेहवस्तिरेक ततो निरूहवस्तिरेक पुन स्नेहवस्ति तत निरू हवस्ति, एव द्वादशवस्तीनन्यतरक्रमेण कृत्वा अन्ते त्रय स्नेहवस्तय कार्या । च सिद्धि १ अ ।

कालवानर । पु । कृष्णमुखवानरे । रा नि व १६ ।

कालवाहन । पु । महिषे । वै निघ ।

कालविध्वसनरस । पु । पाण्डुरोगे हित । पाठ —"शुद्धसूत हेम तारं ताम्र तालञ्च मर्दयेत् । जम्बीरनीरसंयुक्तं आतपे मर्दयद्दिन । सर्वतुल्य पुन सूतं चिञ्चा पिष्टि प्रकल्पयेत् । धुस्तूरफलम ध्यस्थं दोलायन्त्रे त्र्यह पचेत् । धुस्तूराम्लद्रवैरेव भाण्डे चूर्णं प्रपाचयेत् आदाय वस्त्रबद्धस्थे इष्टिका मलगं पचेत् । जाम्बीरैर्गन्धक पिष्टा अध ऊर्ध्वं प्र दापयेत् । तुल्य तुल्य पुनर्देय रुद्ध्वा लघुपुटे पचेत् शतधा गन्धकं जीर्णे तदुद्धृत्य विचूर्णयेत् । लौह भस्म समांशञ्च दत्त्वा मद्य द्रवैर्दिनम् । कण्टकार्या श्च्छ्याय तथाग्नीनां द्रवैरपि । प्रतिद्रवैर्दिनं मर्द्य पुटेत्पञ्चभिरुत्पलै । एव नवपुट देय द्रावे द्रावे त्रिधा त्रिधा । वन्नार्कचित्रविल्वानां द्रवैस्त्रिस्त्रिपुटै पचेत् । अन्धमूषागतं पश्चात् आदाय चूर्णयेत्पुन । दशांशेन विष योज्य गुञ्जामात्र प्रयोजयत् । का लविध्वसनो नाम रस पाण्डुामयापह ॥ शुद्धपा रद स्वर्णं रौप्य तार्म हरिताल समभागं समर्द्य सर्वसम पारदं पुनर्दत्त्वा जम्बीररसे आतपे दिन पेषयित्वा पिष्टिं कुरु । पिष्टिं धस्तूरफलमध्ये स स्थाप्य दोलायां त्र्यह पक्त्वा चूर्णयेत् । तच्चूर्णं धुस्तूररसेन भाण्डे पक्त्वा वस्त्रबद्ध कृत्वा पुनरिष्टि कायमेव पचेत् । तत जम्बीररसपिष्टं गन्ध प्रति वारं सर्वसम ऊर्ध्वाधो दत्त्वा शतवारं लघुपुटे प चेत् । तथा चूर्णयित्वा सर्वसम लौहभस्म दत्त्वा कण्टकार्य्यादीना प्रत्येक रसेन त्रिधा सम्मर्द्य पञ्च करीषे ६ पुटा देया । पुनश्च प्रत्येकं चित्रकादिर सेन मर्दयित्वा ६ पुटा देया । अन्धमूषासमदश मांशविषं समिश्र १ गुञ्जा प्रयोजयेत् । रस र ।

कालविपाचिके । स्त्री । काकोलीक्षीरका कोल्यौ । वा उ । [वै निघ ।

कालवीजक । पु । महानिम्बे । काकतिन्दुके ।

कालवृन्त (च) । पु । कुलत्थवृक्षे । कुर्ति कलायेव गाछ । कुलत्थक कालवृन्त । इ च ।

कालवृन्ता (न्तिका) । स्त्री । रक्तपाटलवृ क्षे । राज । पेटिकायां । पेटावि गाछ । र मा । See कुबेराक्षी ।

कालवृन्ताक । पु । पेटिकायां । पेटावि ।

कालवृन्ती । स्त्री । पाटलावृक्षे । पारुल गा छ । रा नि व १० ।

कालवेला । स्त्री । शनैश्चरवेलायाम् ।

कालशाकम । क्ली पु । A sort of po tlierb चुकुशाकि । हि नरिचा । तें करिवेपचे ट्टु । गुणा —"आग्नेय गुरु शोथघ्न । राज २ प । कालशाक कटुभिक्त पटुरग्निप्रदीपन । पाच को भेदको रुच्यो वातलोश्च सर मृत । कफ शोथविषार्शोना नाशन परिकीर्तित ।" शरपु ङ्खायाम् । वै निघ २ भ उन्मा चि । कृष्णयशाके । तुलसीवृक्षे । [रा नि व १६ ।

कालशालिः । पु । कृष्णशाली । कान धान ।

कालशे(से)यम् । क्ली । पादजलेन विभाग दधिकृते तक्रे । घोल । रा नि व १५ । चालि । हविताल ।

कालसङ्कर्षा । स्त्री । नववर्षीयकन्यायाम् ।

कालसर्प । पु । कृष्णसर्पे । चिका ।

कालसारम् । क्ली । पीतचन्दने । कलम्बक इति लोके । भा पू १ भ । पु । कृष्णसारमृगे । कृ ष्णागुरुणि । तिन्दुके । वै निघ । हरितालके ।

कालस्कन्धः । पुं । (Diospyros embryopteris) तिन्दुकवृक्षे । टेंदू गाछ, गाव गा छ । र मा । गुणा —"कालस्कन्धस्य मधुरी बल्यो ह्यो गुरु मृत । धातुवृद्धिकर, शीत दमदाह

कालो शायते। रुग्विनिश्चयशास्त्रविशेषे शम्भुनाथ कृते।

कालताल: । पुं। तमालवृक्षे। रा नि व ८।

कालतिन्दुक: । पु। कुपीलौ। কেন্দু বা আবনুষ।

कालतुण्डम् । क्ली। कृष्णागुरुणि। वै निघ।

कालत्रयम् । क्ली। वर्तमानभूतभविष्येषु।

कालदोला । स्त्री। नीलीवृक्षे। भा।

कालधर्म्म: (र्म्मन्) । पुं। मृत्यौ। अम.।

कालनिर्यास: । पु। गुग्गुलौ। গুগ্গুল। रा.नि.व १२।

कालपत्री । स्त्री। तालीशपत्रे। वै.निघ.।

कालपर्ण: । पुं। तगरवृक्षे। श र।

कालपर्णिका (र्णी) । स्त्री। कृष्णत्रिवृति। কাল তেউড়ী। भा पू.१भ। [रा नि.व.१२।

कालपालकम् । क्ली। काकुष्ठमृत्तिकायाम्।

कालपाशी । स्त्री। श्यामालतायां। रत्ना।

कालपीलुक: । पुं। कुपीलौ। भा.।

कालपुच्छ: (क:) । पुं। कूलचरमृगविशेषे। च चि.१अ। अर्थ कूलचरगुण। सु सू.४६अ.। कृष्णचटके। वै.निघ।

कालपुष्पम् । क्ली। कलायवृक्षे।

कालपृष्ठ: । पु। मृगविशेषे। कृष्णसार इति-ण। है.च। कङ्कपक्षिणि। मे ठचतुष्क।

कालपेषिका । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। कृष्णजीरके। वै निघ। श्यामालतायाम्। रत्ना.।

कालपेषी । स्त्री। श्यामालतायाम्। শ্যামা লতা। रत्ना।

कालप्रभातम् । क्ली। शरदृतौ। त्रिका.।

कालप्रिया । स्त्री। अश्वगन्धायां। रा.नि व ४।

कालबलप्रवृत्त: । पु। आधिदैविकरोगभावे। शीतोष्णवातवर्षादिनिमित्ता:, तेऽपि च द्विधा व्यापन्नर्तुकृता, अव्यापन्नर्तुकृताश्च। सु सू.२४अ.।

कालबाल:(लुक:) । पुं। कट्फले। प.सु।

कालभण्डी । क्ली। श्वेतगुञ्जायाम्। वै निघ.।

कालभाण्डिका । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा नि व.६।

कालभृत् । पु। सूर्य्ये। [निघ.।

कालमल्लिका (ल्ली) । स्त्री। कृष्णार्जके। वै

कालमानम् । क्ली। कालविषयिणि परिमाणे। यथा—१८ निमे १ काष्ठा ३० का १ कला, ३० कला १ क्षण:,१२ क्ष १ मुहूर्त्तम्, ३० मु १ अहोरात्र. (दिनं), १५ दि १ पक्ष, २ पक्षौ १ मास:, २ मा १ ऋतु, ३ ऋ. १ अयनम्, २ अय १ वर्ष।

कालमान: (ल:; क) । पु। कृष्णवर्वरक तुलस्याम्। বান পাতা ছোট তুলসী। प सु। कृष्णमल्लिकायाम् वर्वरिकेति लोके। बावूई। सु सू ३७अ। भा पू १भ.। च.चि.१अ। वा सुरसादि।

कालमारिष: । पु। वृहत्पत्रतण्डुलीयशाके। क्षुद्रमारिषे। বড চাঁপানটিয়া, কাঁটানটিয়া, ছোট নটিয়া। भैष। च द.अम्लपित्त चि.अष्टाङ्गी। रमा।

कालमाला । स्त्री। कृष्णार्ज्जके। वा सू १५ अ। "सुरसयुगफणिज्झकालमालाविडङ्गम्।"

कालमुख: । पुं। वानरे। रा.नि व.१९।

कालमुष्क: (क:) । पु। (Bignonia indica.) घण्टापाटलवृक्षे। प सु.। कृष्णपुष्पघण्टायाम्। च द सि यो क्षारविधि। "शीघ्रे कालमुष्ककस्य विपचेत्।" श्वेतपुष्प कृष्णपुष्प पीतपुष्पस्तथैव च। पीतो रम्यो वरस्तेषु कालमुष्का प्रकीर्त्तिता.॥" शु.टी.। विश्वामित्र.।

कालमूल: । पु। रक्तचित्रके। রক্তচিতা। [रा। रा.नि व ६।

कालमेशिका । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। भट्टि,

कालमेषिका (षी) । स्त्री। श्यामात्रिवृतायाम्। भा.पू.१भ.। मञ्जिष्ठायाम्। वै निघ,१भ उन्मा.चि। कृष्णजीरके। त्रिवृतायाम्। रा.नि, व ६। वाकुच्याम्। रा.नि.व ४। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.२२। श्वेतजीरके। वै.निघ.। श्यामलतायाम्। प.सु.। [निभ मेदनि। मद.नि.।

कालमेही । पु। मधुमेहभेदरोगे। वैद्य

गुञ्जामात्रप्रदानेन सर्व्वे नाशाय तत्क्षणात्॥" इति। द्वितीयः यक्ष्माधिकारे धृतः यथा—"कुर्य्याल्लौहमयीं मूषां कर्द्दतीं द्वादशाङ्गुलां। मर्द्दितं स्वर्णवाराहीगृहकन्यारसैः समम्। लशुनैर्य्यामनावच पिण्डइला निवेशयेत्। पूर्व्वोक्तायाञ्च मूषायां सूतपादञ्च गन्धकम्। निर्गुण्डीरससम्पिष्टं मूषायां तं विनिक्षिपेत्। आच्छाद्य लौहचक्रेण वक्रयन्त्रेण जारयेत्। एवमष्टपुटैः जीर्णं समुद्धृत्य विचूर्णयेत्। पञ्चगुञ्जामितं खादेदनुपानं यथाद्रवत्। देयः कालान्तको नाम्ना रसोऽयं राजयक्ष्मनुत्॥" रस.र.।

कालान्तरप्राणहरमर्म्म । क्ली। तन्मर्म्म स्थानं यत्राहते पक्षान्ते वा मासान्ते वा मरणं भवेत्। तानि च सौम्याग्नेयानि अग्निगुणेषु आशु क्षीयेषु क्रमेण च सोमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति। तानि ३३। तेषां वक्षसि ८, (स्तनमूले २, स्तनरोहिते २, अपलापे २, अपस्तम्भे २,) सीमन्ते ५, तलहृदये ४, क्षिप्रे ४, इन्द्रवस्तौ ४, कटितरुणे २, पार्श्वयोः २, वृहत्यां २, नितम्बे च २। सु.शा.६अ.।

कालान्तरविषः । पुं, क्ली। मूषिकादौ। लूतादौ च। हे.च।

कालापः । पुं। शिर.केशे। भाषाय चूल। सर्पफणायाम्। धरणिः।

कालास्त्रम् । क्ली। शस्त्रे। वै.निघ.।

कालायसम् । क्ली। काललौहे। प.मु.।

कालाह्वः । पुं। काकतुण्ड्यां। काकतिन्दुके। वै.निघ.।

कालि(ली)कः । *पुं। जलकुक्कुटे। पानकौ*डि। (कः) क्रौञ्चपक्षिणि। श र.। क्ली। कृष्णचन्दने। श.च.।

कालिका । स्त्री। वयोनिरूपके वाजिदन्ताग्र रेखाविशेषे। सा वक्रा कृष्णा च। षष्ठे सप्तमेऽष्टमे वाब्दे क्रमाद्भवति। "वक्रा तु कालिका रेखा कृष्णा दन्ताग्रसंस्थिता। षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत् क्रमात्॥" ज द.। हिमान्यां। काकोल्याम्। रा.नि व १। कर्कटशृङ्ग्याम्। रा नि.व.६। यकृत्खण्डे। कृष्णजीरके। भा.पू.१भ.। स्वर्णदोषे। जटा.। क्षीरकीटे। रोमावल्याम्। क्षारा। क्षविकपक्वक्षे। एलायां। वै निघ.। पटोलशाखायां। मांस्यां। काकायां। शिवायां। मे.। सौराष्ट्रमृत्तिकायाम्। कर्कटीलतायाम्। कालशाके। वै.निघं.। मद्यविशेषे। हे.च। कृष्णचटके। भाषा पाथी। रा नि व,१९। नीलोत्क्षे। मद.। कुज्झटिकायां। अ टी.भ। निम्भिरीहरीतक्यां। सा गन्धयोगकरणे प्रशस्ता। राज.। कर्णसोतोविशेषे।

कालिकाशाकः । पुं। कालशाके। वै.निघ.।

कालिकास्थि । क्ली। नेत्रास्थिविशेषे। वै.निघ।

कालिङ्कतः । पुं। कासमर्द्दवृक्षे। प मु।

कालिङ्गः (ङ्गिन्) । पुं, क्ली। Water melon. कालिङ्गफले। तरमुज। भनि। इन्द्रयवे। गजे। वै.निघ.। भूमिकर्कारौ। विलातिकूमडा। स्तत्. वैताड। सर्पे। मे। अङ्गीलसारे। हे.च.। कुटजवृक्षे। भा पु १भ.। लौहभेदे यथा—"कालिङ्गी लिङ्गवान् यः स्याद्गतः सूक्ष्माङ्गको मतः।" सुखबोध.।

कालिङ्गमानम् । क्ली। कलिङ्गदेशप्रचलिते मागधादपरे औषधादिभक्षणविषयिणि मानभेदे। यथा—१२ सर्षपः १ यवः, ९ य. १ गुञ्जा, २ गु. १ वल्लः, ८ गुञ्जा १ माष. ४ मा. १ शाण: निष्का. टङ्को वा, ६ मा १ गद्याणः, १० मा. १ कर्षः, ४ क १ पलम्। यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः। यवद्वयेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते। माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित्। स्याच्चतुर्माषकैः शाणः इत्यादि। भा.पू.१भ.।

सर्षपादिमानम्।

८ सर्षपाः = १ यवः।	२ यवौ = १ रक्तिः।
२ रक्ती = १ वल्लः।	४ वल्लाः = १ माषः।
४ माषाः = १ शाणः।	२ शाणौ = १ कर्षः।
२ कर्षौ = १ शुक्तिः।	२ शुक्ती = १ पलं।
२ पले = १ प्रसृतिः।	२ प्रसृती = १ कुडवः।
२ कुडवौ = १ मानिका।	२ मानिके = १प्रस्थः।
४ प्रस्थाः = १ आढकः।	४ आढकाः = १द्रोणः।
२ द्रोणौ = १ शूर्पः।	२ शूर्पौ = १खारिका।
१०० पलानि = १ तुला।	२० तुलाः = १ भारः।

परमाण्वादिमानम्।

३०परमाणवः = १त्रसरेणुः।	६ त्र. = १ मरीचिः।
६ मरीचयः = १राजिका।	३ रा = १ सर्षप.।
८ सर्षपाः = १ यव.।	४ यवा. = १ गुञ्जा।
५ गुञ्जाः = १ पणः।	६ गुञ्जा. = १ माषा।

मकारयह । पित्तशोथञ्च विस्फोटं पित्तचैव विनाशयेत् ॥" वै.निघ । विट्खदिरे । गुह्यवावना । उदुम्बरवृक्षे । रा.नि.व.८।११ । जीवकद्रुमे । तमालपत्रवृक्षे । ठेजपातेर गाछ । वै निघ. । कालमालि । मी. ।

कालस्कारः । पु । तिन्दुकवृक्षे । अम. । तमालवृक्षे । तमाल गाछ । रा नि व ८ ।

रिव [illegible] विसा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] दिनैकं भावयेद्बुधः । संशोष्य [illegible] कारयेद्बुध. । [illegible] येनत ॥" [illegible] ।

कालाजाजी । स्त्री [illegible], [illegible] । भा.म १.[illegible] । "[illegible]

काल्य: (ल्य:) (क:) । पुं । (Curcuma zerumbet) गन्धशट्यां । प.मु । व्याघ्रनखे । नखी । वै.निघ । आमहरिद्रायां । आम आदा । श्रम. । श.र. ।

काल्यम् । क्ली । प्रत्यूषे । हे.च. ।

काल्या । स्त्री । गर्भग्रहणप्राप्तकालायां रज.स्वलायां गवि । বাঠান গাই । प्रतिवर्षप्रसवशीलायां गवि । বছর বিউনী গাই । हला. ।

कावारम् । क्ली । An aquatic plant. (Vallisnaria.) शैवले । শেওলা । हारा. ।

कावारी । स्त्री । तृणादिच्छत्रे । টোকা । त्रिका. । [कीकपक्षिणि । मे.कत्रिक ।

कासूक: । पुं । कुक्कुटे । पीतमस्तकपक्षिणि ।

कावेरम् । क्ली । कुङ्कुमे । जटा. ।

कावेरी । स्त्री । हरिद्रायां । हलुद । मे.रत्रिकं । स्वनामप्रसिद्धभारतवर्षीयदाक्षिणात्यनद्याम् । एतज्जलं स्वादु श्रमघ्नं लघु दीपनं दद्रुकुष्ठघ्नं मेधाबुद्धिबलप्रदञ्च । रा.नि.व १४ ।

काश: (श:) । पुं, क्ली । A species of grass. (Saccharum spontaneum.) स्वनामख्याततृणविशेषे । "चामरपुष्प:" इति । सु. सू ३८अ. । "वेत्तचामरक: इति ।" वा सू १५अ. । "गोकण्टकोत्कटसहाचरबाणकाशा: ।" কেশে ঘাস । हिं काश । मं का काठंसु, कागसु । ते रेलु । कौ कसाड़ । स द्विविध:, तत्र प्रथम: उशीरेति कशाड़ इति च लोके ख्यात: । गुणा:— मधुर: तिक्त: स्वादुपाक: हिम. सर: मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहरक्तदोषक्षयपित्तरोगघ्नश्च । भा.पू.१भ. । शीतल: गौल्य: रुचिशमक: बल्य: पित्तदाहघ्न: वृष्यकर: वस्ति: मलकृत् श्रमशोषकफघ्नश्च । द्वितीय:— मधुर: शीत: पित्तदाहक्षयघ्नश्च । रा.नि.व ८ । पुं । कासकण्डूयने । दत्ते । श.र. । रोगविशेषे । See 'कास:' । काशिराजपितरि सुहोत्रे ।

काशनाशन: । पुं । कर्कटशृङ्गाम् । रत्ना. ।

काशपुष्पकम् । क्ली । स्वर्णविरूपामर्लतकन्दविशे । वा.उ.१५अ. । [च.टी.रा. ।

काशमर्द: । पुं । कासमर्दवृक्षे । दारुणदामन्द. ।

काशा (शी) । स्त्री । काशतृणे । श.टी.भ. ।

काशाल्मलि: । स्त्री । A kind of silk cotton tree (Bombax heptaphyllum.) कूटशाल्मल्याम् । कूशिमूल । जटा ।

काशि: । पुं । धन्वन्तरिपितरि सुहोत्रे ।

काशिकन्या । स्त्री । काशितनयायाम् ।

काशि(शी)काशिप: । पुं । दिवोदासे, धन्वन्तरौ । श.र. ।

काशिग्रह: । पुं । अश्वस्य दुष्टग्रहविशेषे । लक्षणं यथा—"अकस्मादस्य खोसानि शीर्यन्ते यत्र लङ्गति । शूनपश्चिमपादस्य तस्य काशिग्रहं वदेत् ॥ ज.द ५७अ ।

काशि(शी)राज: । पुं । धन्वन्तरौ । त्रिका. ।

काशिल: । त्रि । काशतृणमये । काशनिर्म्मिते ।

काशी । त्रि । कासरोगिणि । राज. ।

काशीश(ष)(स)म् । क्ली । Green sulphate of iron. स्वनामख्यातोपधातुविशेषे । হিরেকস । हिं मांगफूल, कौशीश । पर्य्याया. कच्छिन्नामपथ्ये । काशीषं द्विविधं धातुपुष्पभेदात् । धातुकाशीशं हरितं सीहित्यस, अन्यत् शुक्लं कषायञ्च । र.मा । पुष्पकाशीषं किञ्चित्पीतं, अश्ववत् शुक्तिकाली धातुकाशीशं । गुणा.—"काशीशं धातुकाशीस पांशुकाशीसमित्यपि । तदेव किञ्चित्पीतन्तु पुष्पकाशीशमुच्यते । काशीशमुष्णमम्लञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा । वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्त्तितम् ॥" भा. । "शीतलं स्निग्धं पित्तनेत्ररुजापहं । पित्तापस्मारशमनं रसवद्गुणकारकम् ॥" संग्रह: । कषायत्वं विषकुष्ठकमिवक्र्मूत्रामिलं चक्षुष्यं कान्तिकरञ्च । रा.नि.व.१३ । तत्कुवित्य भङ्गराजरसेन शुद्धत् स्वेदेन भवति । तच्च निर्म्मलं स्निग्धं पित्तनेत्ररोगहरं पित्तापस्मारघ्नं रसवद्गुणकरञ्च । र सा.सं. ।

काशीशत्रितयम् । क्ली । काशीशधातु काशीशपुष्प काशीशेषु । भेष शीहचि.महाद्रावकै ।

काशीशाद्यतैलम् । क्ली । श्वीरोगे हितम् । "काशीशतुरगगन्धाग्यसरसर्जपिप्पलीविपहेन । तैधेन यानि यहिं स्तनकर्णवराङ्गलिङ्गानि ।" सुः

४ माषा = १ शाण = ॥० तो ।
२ शाणौ = १ कोल = १ तो ।
२ कोलौ = १ कर्ष ।
२ कर्षौ = १ अर्द्धप = २ तो ।
२ अर्द्धपौ = १ पल = ४ तो ।
२ पल = १ प्रसृति = ८ तो ।
२ प्रसृती = १ कुडव = १६ तो ।
२ कुडवौ = १ मानिका = ३२ तो ।
२ मानिके = १ प्रस्थ = ६४ तो ।
४ प्रस्था = १ आढक = २५६ तो ।
४ आढका = १ कलस = १०२४ तो ।
२ कलसौ = १ शूर्प = २०४८ श ।
२ शूर्पौ = १द्रोणी = ४०९६ शे ।
४ द्रोण = १ खारी = १६३८४ शे ।
१०० पलानि = १ तुला = ४०० तो ।
२००० पलानि = १ भार = ८००० शे ।

व्रीह्यादिमानम् ।

४ व्रीह्य = १ गुञ्जा । ५ गुञ्जा = १ पण ।
८ पणा = १ धरण । २ धरणौ = १ कर्ष ।
४ कर्षा = १ पल । १०० पलानि = १तुला ।
२० तुला = १भार ।

कालिङ्गिका (ङ्गी) । स्त्री । त्रिवृति । ८ेउ उेडी । रा नि व ६ । राजकर्क्याम् । मे गविकं

कालिन्द(क)म् । क्ली । (Cucumis utilatissimus) Water melon कालिङ्ग । कलींदा इति ख्याते फलविशेषे । तरबूज । हि तरबूज । उत् तरपुज । सु मृ ४६श । गुणा —शीतल ग्राहि स्वादुपाकरश गुरु विष्टम्भि । मन्द । तस्य पक्वस्य गुणा —पित्तहृङ्करम् उष्ण कफवातनाशन । वै निघ । कालिङ्ग ग्राहि कफपित्तप्रकष्टी तल गुरु । चवि । दृष्टिशुक्रपित्तनाशि कफवातकारिल । तत्पक्वगुणा —बधिरस्थापन तिताच । "पक्वन्तु सोष्ण सक्षार पित्तल कफवातजित् ।" भा ।

कालिन्दिका (न्दी) । स्त्री । श्वेतत्रिवृति । रा नि व ६ । श्वेतकटभीवृचे । रा नि व ८ । See कटभी ।

कालिन्दीसू । पुं । सूर्ये । त्रिका ।

कालि(ली)य(क)म् । पुं, क्ली । (पु) कृष्ण सर्पविशेषे । (यक) कृष्णागुरुणि । कालागरु । र मा । च चि २४ । पीतचन्दने । कालम्बक इति लोके । गुणै रक्तचन्दनसदृशगुणम् विशेषेण व्यङ्गनाशनम् । भा पू १भ । रक्तदोषहरं विशेषेण तद्वच्च । मद व २ । भा म ४भ नीलिकाव्यङ्ग चि । दारुहरिद्रायां । श र । वै निघ २भ वप चि वा. व्या एलादितैले । मलिन्द्रीकाष्ठे । मनश! পের দারু । "कालीयकरसोपेतम् ।" सि यो च द वा व्या एलादितैले । सु मृ २८श । शिलाजतुनि । वै निघ । लौहे ।

काली । स्त्री । नीलिन्यां । रात्री । पाटलायां । कृष्णत्रिवृतायां । मञ्जिष्ठायां । कृष्णवेत्र । वै निघ । कृष्णकार्पासाम् । रा नि व ४ । कृष्णजीरके । घ घीकायां । त्रिवृति । रा नि व ६ । इषिकान्याम् । रवा । चौरकीटे । मै लविक । कतजीरके । क एटकपाल्याम् । কেলেকড়া । भैष धन्वपि चि इष सुधावल्यां कन्दर्पसारतैले । [वङ । श र ।

कालीक । पुं । Heron क्रौञ्चे । ব্যঁ5

कालीची । स्त्री । यमविचारभूमौ । त्रिका ।

कालीतनय । पुं । महिषे । हे च ।

कालीयका । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । भैष ।

कालीयकक्षोद । पुं । कुङ्कुमे ।

कालीयागुरु । क्ली । कृष्णागुरुणि । कलम्बकटु इति लोके । भा पु वाजी चि चन्दनादितैल

कालीरसा । स्त्री । कन्थीरव । वै निघ ।

कालुष्यम् । क्ली । रजोगुणकलङ्कमुत्पन्दम् । रा नि व २१ ।

कालेय(क)म् । क्ली । कुङ्कुमे । पीतचन्दने । मलिन्द्रीचन्दनमिति लोके । रा नि व १२ । सु १८श । कृष्णचन्दने । कुका'गुरु । च सु । पित्तस्य चि । यकृति । मै । हरिचन्दन । रा नि व २२ । पु । दारुहरिद्रायां । रा नि व ६ । सु २ । रा नि व १४ काश्मर्यां । कुष्ठदेवदारु पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठे । [illegible] । [illegible] । वै निघ ।

कालोदम् । क्ली । [illegible] ।

काल्लोल । पुं । [illegible] । त्रिका । हे ।

काष्ठतक्षकः । पुं । काष्ठतक्षी । श.र ।

काष्ठदारुः । पुं, क्ली । The tree Pinus Deodar. (*Uvaria longifolia*) देवदारुभेदे । দেবদারুবিশেষ । रा.नि.व.१२ । See देवदारुः ।

काष्ठद्रुः । पुं । A tree called Butea Frondosa. पलाशवृक्षे । रा नि व.१० ।

काष्ठधात्री । स्त्री । काष्ठामलकीवृक्षे, क्षुद्रामलके । भा.पू.१भ. ।

काष्ठधात्रीफलम् । क्ली । The fruit of *the plant (Emblica officinalis.)* क्षुद्रामलकफले । गुणाः—कषायं कटु शीतलं रक्तपित्तघ्नञ्च । रा.नि.व.११ ।

काष्ठपाटला (लिः) । स्त्री । सितपाटलिकायाम् । শ্বেত পারুল গাছ । रा नि.व १० ।

काष्ठपुष्पः । पुं । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । प.मु. । [কাঠ মল্লিকা । प.मु. ।

काष्ठमल्लिका । स्त्री । स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे ।

काष्ठमार्जारिका । स्त्री । काष्ठविडालिकायाम् । কাঠবিড়ালি । भैष. ।

काष्ठरजनी । स्त्री । दारुहरिद्रायां । वै.निघ. ।

काष्ठलेखकः । पुं । घुणे । हारा. ।

काष्ठवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । कटुका । कट्की । कटुकवल्ली । लताविशेष । रा.नि.व.३।

काष्ठवास्तुकः । पुं । वास्तुकशाकभेदे । वै निघ ।

काष्ठविवरम् । क्ली । तरुकोटरे । श.चि. ।

काष्ठशारिवा । स्त्री । उत्तरापथप्रसिद्धे शारिवाभेदे, श्वेतशारिवायां, चन्दनायाम् । अनन्तमूल । मद.व.१ । See शारिवा । [रा.नि.व १२।

काष्ठशालिः । पुं । रक्तशाली । রাঙ্গা ধান ।

काष्ठसारिवा । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । मद.व.१ । [ष्ठाः) । दिङ्‌निर्देशे ।

काष्ठा (ष्ठी) । स्त्री । कालपरिमाणे (१० क-

काष्ठागुरु । क्ली । पीतवर्णागुरुणि । পীত অগুরু । गुणाः—कटूष्णं तिक्तं रूक्षं कफघ्नञ्च । रा. नि व.१२ ।

काष्ठामलकी । स्त्री । काष्ठधात्र्यां ।

काष्ठालुः । पुं । शुभ्रालुके । वै.निघ. ।

काष्ठालुकम् । क्ली । काष्ठवत्कठिने कन्दविशेषे । কাট আলু । वै.निघ. ।

काष्ठाश्मनः । पुं । घुणे । रत्ना ।

काष्ठिका । स्त्री । काष्ठकदलीवृक्षे । বনকদলী । रा नि व.११ ।

काष्ठिरसा । स्त्री । कदलीवृक्षे । वै निघ. ।

काष्ठिला । स्त्री । कदलीवृक्षे । राजार्के । वै. निघ. ।

काष्ठीलः । पुं । राजार्के । রাজাকন্দ । रा. नि व.१० । See राजार्क । कुलिशमत्स्ये । त्रिका. ।

काष्ठीला (लिका) । स्त्री । राजार्के । वै. निघ. । कदलीवृक्षे । কলা গাছ । रा.नि.व.११ ।

काष्ठेक्षुः । पुं । श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ । गुणाः —कान्तारतुल्यगुणः वातकोपनश्च । सु सू.४५अ. ।

काष्ठोदुम्बरिका । स्त्री । काकोदुम्बरिकायां ।

कासः । पुं । तन्नामकरोगे । কাশি । हिं खाँसि । तस्य निदानलक्षणं—मुखनासिकाधूलिप्रवेशादिना दुष्टोदानवाय्वनुगतप्राणवायोः कफपित्तेन मेलनम् । स दोषत्रयजः क्षतजः धातुक्षयजश्चेति पञ्चविधः । तदुक्तं "धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च । विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव । प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः सम्भिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः । निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः । पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः । क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरमिति । तेषां भविष्यतां रूपङ्कण्ठे कण्डूररोचकः । शूकपूर्णाभकण्ठत्वं तथाधो विदितोऽनिल" । कण्ठे मलाः प्राप्योरस्यधिकं कण्ठे च सङ्गमन् । शिर.पीतानि सम्पूर्य ततोऽद्धाय्युत्सिपरनि च ॥" इत्यादि पुष्टदमम् । भा. । तेषां लक्षणानि तत्तन्नाम्नि द्रष्टव्यानि । कफे । कासमर्दे । দেশে দাম । च.टी. भ । शोभाञ्जनवृक्षे । श च. । [रा.नि.व.७।

कासकन्दः । पुं । कोदण्डचित्रकाणालुके ।

कासघ्नः । पुं । द्रवीतकीवृक्षादरक्षीनरिशद-

शीर्ष (शिरेवक्रम)। तुरगगन्धात्रगन्धा। गावरी रोभ। भत तैलम् भराव.। कल्कस्य च तैलपा दांश। च द। [श्वेतीरसे।

काशीसमूतः । पुं। पारदे। रसास । पा

काशूकारः । पु। गुवाकवृक्षे। वै.निघ.।

काशेचुः । पु। काशे। भा.पू १भ.।

काश्मरी । स्त्री। कपिलद्राक्षायाम्। रा नि.व ३। मृगनाभौ। मृगनाभि। भा॰। गाम्भारीवृक्षे। रा.नि व.८। गाम्भारीफले। च.द.वातपित्तज्व चि। "काश्मरीपर्णक लीभम्।" पुष्करमूले। वै निघ.।

काश्मरीफलम । क्ली। गाम्भारीफलमज्जायां। सि.यो.पित्तज्व.चि.।

काश्मर्थ्यः । पुं, क्ली। गाम्भारीवृक्षे। गामार गाछ। रा नि.व.८। "सारिवोशीरकाश्मर्थ्य।" कायफलवृक्षे। पुष्करमूले। वै निघ। क्ली। गाम्भारीफले। गामार फल। गुणा —हृद्य मूत्रविबन्धघ्न पित्तास्रवातनाशन। केश्य रसायन मेध्यं काश्मर्थ्यं फलमुच्यते॥ सु सू.४६भ। सि यो वा.ज्व चि द्राक्षादौ। "द्राक्षागुडूचीकाश्मर्थ्यत्रायमाणा।" च. सू ४भ।

काश्मर्थ्यफलक्वाथः । पुं। गाम्भारीफलक षाये। च द पि ज्व चि। "काश्मर्थ्यक्वाथवा पुन।"

काश्मर्य्या । स्त्री। क्षुद्रगाम्भारीवृक्षे। वै.निघ.।

काश्मर्य्याह्वपर्ण्यिका । स्त्री। क्षुद्रगाम्भारीवृक्षे। छोट गामार गाछ। वै.निघ.।

काश्मीरम् । क्ली। (Costus speciosus.) कुष्ठभेदे, पुष्करमूले। पद्ममूल वा कुडविशेष। कुङ्कुमे। च द.एकादशशती महाप्रसारणीतैले। कल्पूर्याम्। रा.नि व.२३। पुं। गाम्भारीवृक्षे।

काश्मीरजम् । क्ली। कुङ्कुमे। रा नि.व.१२। कुष्ठभेदे। मे जपतुष्क। पुष्करमूले। विश्व। भ विविषायाम्। वै निघ।

काश्मीरजन्म । क्ली। कुङ्कुमे। प.मु। [मे।

काश्मीरजा । स्त्री। भतिविषायां। आतइच।

काश्मीरजीरकम् (का) । क्ली, स्त्री। शुक्ल जीरके। रा.नि व ६। [चि.२१भ।

काश्मीरपुष्पम् । क्ली। गाम्भारीकुसुमे। सु.

काश्मीरफलम् । क्ली। गाम्भारीफले। च.द र.पि.चि.शतावरीघृते।

काश्मीरा । स्त्री। कपिलद्राक्षायां। आङ्गुर। रा नि.व ११। भतिविषायां। आतइच। प मु। स्थलपद्मिन्याम्। वै निघ.।

काश्मीरी । स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। हे च। भा। कपिलमृगनाभौ। वै निघ.। [व.१४।

काश्यः । पुं। कामिराजे। क्ली। मद्ये। रा नि

काश्यपः । पुं। मृगविशेषे। मे.। मत्स्यविशेषे। क्ली। मांसे। हे च। [प। भरत।

काश्वरी । स्त्री। क्षुद्रगाम्भारीवृक्षे। विरूपकी

काषायवासिकः । पु। सविषकीटभेदे। तेन दष्टे श्लेष्मजरोगा जायन्ते। सु कल्प,८भ.।

काषायी । स्त्री। सविषमक्षिकाविशेषे। सु क ल्प.८। See मक्षिका। [दारुहरिद्रायां। वै निघ।

काष्ठम् । क्ली। दारुणि। काठ। मे ठहिव।

काष्ठकम् । क्ली। कृष्णागुरुणि। वै.निघ। भ गुरुणि। काष्ठागुरुणि। रा.नि.व १२।

काष्ठकदली । स्त्री। Wild plantain, (Musa sapientum) वन्यकदलीविशेषे। बुनो कला। म काष्ठकेली। गुणा.—कषा रक्त पित्तघ्नी शीतला गुरु मन्दाग्निकरी दुर्जरा भति मधुरा च। रा नि व.११। तृषादाहमूत्रकृच्छ्रर पित्तघ्नी विस्फोटकास्त्ररोगहरी च। वै.निघ.।

काष्ठकीटः । पु। घुणे। हे च।

काष्ठकु(कूटः)टकः (कुट्ट.) । पु। A sort of woodpecker,(Picus Bengalensis) पक्षिविशेषे। काठठोकरा पाखी। शिका। गुणा.—"तथा लघुर्वातहर काष्ठकूटोऽग्निवर्द्धन। वातश्लेष्माधिको ज्ञेय शीतल. शुक्रवर्द्धन। भग्नरों हन्ति विशदो बलकृन्मांसतर्पण॥" भत्रि २१भ।

काष्ठगोधा । स्त्री। सशामकीषधिविशेषे। काष्ठाकारगोधाकारे। च चि.१भ.।

काष्ठजम्बुः (म्बू) । स्त्री। भूमिजम्बूवृक्षे। वनजाम। रा.नि.व.११। [कारा।

काष्ठतन्तुः । पु। काष्ठकृमौ। एटौपोका।

कासीयम् । क्ली । कांस्ये । কাঁসা । वै.निघ ।

कासीसम् । क्ली । काशीसे । হিরেকস । मा चिकसुराविशेषे । तुत्थके । वै निघ । कासीस भस्म सदृशं किञ्चिदम्ल लवणरस। ड.। See काशीसम्।

कासीसद्वयम् । क्ली । धातुकासीसपुष्पकासी सयोः । ধাতুকাসীস ও পুষ্পকাসীস । वा.सू. ।१५ष.। एक धातुधातुसम, अपरं पुष्पकासीसा ख्यम् । एक भस्मसदृशं किञ्चिदम्लं लवणरसं, द्वि तीय पुष्पकासीसमीषत्पीत तुवररसम् । ड ।

कासु(स्क)न्द: । पुं । कासमर्द्दे । কালকাস न्दा । भैष.कुष्ठचि कन्दर्पसारतैले ।

कासुम्भी । पुं । कौसुम्भीशाली । रा नि व १६ ।

कासुर: । पु । महिषे । हला । [हे.च. ।

कासू: । स्त्री। विकलवाक्ये । मे सहिक । रोगे ।

कासेक्षु: । पु । क्षुद्रकासदृशे । वै निघ ।

कासोली । स्त्री । अतिबलायाम् । গোরক্ষ চাকুলে । वै निघ. ।

कास्तीरम् । क्ली। तीक्ष्णलौहे । तीर्थ। र.मा।

काहल: । पु । कुक्कुटे । हारा. । विडाले । श. मा । क्ली । अव्यक्तवाक्ये । हे.च । त्रि । शुष्के । मे ।

काहलापुष्प: । पु । श्वेतधुस्तूरवृक्षे । रा.नि व.१० ।

काही । स्त्री । कुटजवृक्षे । रा नि व ६ ।

काचः । पुं, क्ली । अपाङ्गदर्शने । त्रिका. ।

काची । स्त्री । गोपीचन्दने । सौराष्ट्रमृत्तिका याम् । र.मा. । तुवरिकायाम् । वङ्ग । हे च. ।

काचीरी । स्त्री । वंशलोचनाभेदे । रत्ना. ।

काचीव: (क.) । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । अम । श र ।

किंशा(सा)रु: । पुं, क्ली । शस्यशूके । শুঁয়া । अम । रोटके । वाणे । कङ्कपक्षिणि । मे रत्निकं ।

किंशुक: । पु, क्ली । (Butea frondosa.) पलाशवृक्षे । পলাশ গাছ । हि ढाक । तै मोदु ग । रा.नि व.१० । च द गुल्म.चि । "व्याघ्रीकिंशु कपारिभद्र ।" नन्दीवृक्षे । रा.नि व १० । शाल्म-लीवृक्षे । प सु. ।

किंशुकतैलम् । क्ली । पित्तश्लेष्मघ्ने पलाशवी-जतैले । পলাশবীজের তৈল । वा. ।

किंशुकक्षार: । पु । पलाशक्षारे । च.चि १५.।

किंशुका । स्त्री । पलाशवृक्षे । ज्योतिष्मत्याम् । नन्दीवृक्षे । रा नि व २१ ।

किंशुकादिगण: । पुं । त्रिदोषहरद्रव्यसमू हे । यथा—"किंशुक काश्मरी विश्वमग्निमन्थ त्रिकण्टक । श्योणाक शालपर्णी च सिंहपुच्छी द्वय स्थिरा । पाटला कण्टकारी च बृहती विल्व एव च ।" रसा स.। [नीलकण्ठपक्षिणि । वै निघ.।

किंशुलुक: । पु । हस्तिकर्णपलाशे । श.र. ।

किकि । पु । Blue Jay. चाषपक्षिणि । श मा. । नारिकेलवृक्षे । रा नि व.११ ।

किकि(की)दि(दी)व (वि:) । पु । चा षपक्षिणि । सुवर्णचातके । সোণা চড়া, নীলকণ্ঠ পক্ষী । भरत । श मा. । अम. ।

किकिदीधिति: । पु । कुक्कुटे । हला ।

किकिर: । पु । कोकिले । पक्षिणि । अश्वे । वै निघ. ।

किकी (इन्) । चाषपक्षिणि । वै निघ ।

किक्किश: (स:) । पु । केशादिघ्नकीटविशेषे । টাক্ পোকা, দাঁতের পোকা প্রভৃতি । मांस-दारणरोगे । च शा ८अ.। [ल ४अ । See सर्प ।

किक्किसाद. । पु । राजिमत्सर्पविशेषे । सु क

किखि: । पु । वानरे । स्त्री । लघुशृगाले । খ্যাকশিয়ালী । हे च । त्रिका ।

किङ्किनि (नी) । पु, स्त्री । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा नि व ८ । भैष शिरोरोग चि. किङ्किनीतैले । अम्लद्राक्षायाम् । वै निघ ।

किङ्किर: । पु । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा नि व.८ । कोकिले । घोटके । क्ली । करिकु-म्भे । रक्तकृष्णमक्षिकायाम् । भ्रमर । शब्दकल्प. ।

किङ्किरा (री) । स्त्री । रक्ते । सारस्वत: । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ ।

किङ्किराट: । पुं। बर्बुरकवृक्षे । বাবলা গাছ। गुण.—"किङ्किराटो भवेच्छीतो भेदको ग्राहको

क्षते मोदकविशेषे। विभीतकवृक्षे। रा.नि.व ११। कासमर्द्दे। कण्टकार्य्याम्। वै निघ.।

कासघ्नधूमः। पु। पञ्चविधधूमपानान्यतमे धूमे, येन पीतेन कासो नश्यति। तस्योपकरणं, बृहतीकण्टकारीत्रिकटुकासमर्द्दहिङ्गुइङ्गुदीत्वक्मन शिला मनःशिलादीनि कासहराणि द्रव्याणि, वै कल्कीकृते धूममार्गे। सु चि ४०अ। [वंशलोचनायां। प सु।

कासघ्नी। स्त्री। भार्ग्याम्। कण्टकार्य्याम्।

कासजित्। स्त्री। (Clerodendrum siphonanthus) भार्ग्याम्। वामनहाटी। रा नि.व ६।

कासनाशिका। स्त्री। कट्फलविशेषे। लाल ठेउडि। रा नि व.६। कर्कटशृङ्ग्याम्। र.मा।

कासनाशिनी। स्त्री। कर्कटशृङ्ग्याम्। काँकडाशृङ्गी। प सु.।

कासन्दीवटिका। स्त्री। कफघ्नौषधे, वैद्यवारविशेषे। काशुन्दि। गुणा —हृद्या रुच्याग्निजननी वातमलानुलोमनी वातश्लेष्मघ्नी च। राज।

कासभञ्जनः। पु। पटोले। भा पू १भ।

कासमर्द्दः (कः) पु। (Cassia or senna esculenta. Cassia sophora) स्वनामख्यातपत्रशाकविशेषे। कालकासन्दा। हि कसौदी, कासिंदा। मं क कासविदा। तें कसिविदचेट्टु। प्रयोग —अञ्जनरसे। गुणा —अग्निदीपन स्वादुश्च। राज। तिक्तोष्ण मधुर कफवातघ्न अजीर्णघ्न कासपित्तघ्न कण्ठशोधनश्च। रा नि व ४। "विविधवातविटहन्ता मूत्रवातकफेहित। मधुर कफवातघ्न पाचन कण्ठशोधन। विशेषत पित्तहर दृष्यक कासमर्द्दक॥" अत्रि १६अ। "मधुर कफवातघ्न पाचन कण्ठशोधन। विशेषत. पित्तहर सतिक्त कासमर्द्दक'॥' सु सू. ४६अ। पर्णे—पाके कटु रुच्यमुष्ण लघु श्वासकासरुचिघ्न। पुष्पन्तु श्वासकासघ्नमूर्द्धवातविनाशन॥ वै निघ। वैद्यवारविशेषे। काशुन्दी। अटी भ। भौ म ४भ। पटोले। हारा.। कासघ्नौषधे।

कासमर्द्दकपत्रम्, कासमर्द्ददलम् क्ली। कासमर्द्दकदले। कालकासन्दार पाता।

कासमर्द्दन.। पु। पटोलवृक्षे। रा.नि.व.३।

कासमर्द्दिका। स्त्री। कासमर्द्दे। वै निघ.।

कासरः। पु। महिषे। हारा।

कासरोगः। पु। रोगविशेषे। See कास।

कासहारभैरवः। पुं। कासाधिकारे। "रसगन्धकतालाभ्रवङ्गटङ्कणलौहक। मरिच कुष्ठ तालीश जातीफललवङ्गकम्। कार्षिक चूर्णमादाय द्रवैरेषाच मर्द्दयेत्। भेकपर्णीभृङ्गराजनिर्गुण्डीकाकमाचिका। द्रोणपुष्पी च शालची श्रीवसुन्दर एव च। भार्गी हरीतकी वासा कार्षिकैं पञ्जै रसै। वटिका कारयेद्वैद्य पञ्चगुञ्जाप्रमाणकाम्। ...। वासागुडूचीकण्टकारीक्वाथेन पाचयेद्बुध॥" रस र। अत्र भेकपर्ण्यादीनां स्वरस प्रत्येक कर्षपरिमित। भेकपर्णी=थानकुनि, थूलकुड़ि। र सा स.।

कासहरवर्ग.। पुं। द्राक्षाभयामलकपिप्पलीदुरालभाशृङ्गीकण्टकारिकावृश्चीरपुनर्नवातामलक्य इति दशद्रव्ये। च सू.४अ.।

कासहा। पु। कफिकारीकृत पिप्पलीचूर्णसहिते कासहरकाथे। तत्रामकधूमपाने। तत्र धूमनाडी १६ अङ्गुलिमिता। धूमद्रव्यञ्च क्षुद्रकोषक भाव्यम्। भा।

कासान्तकरसः। पुं। कासाधिकारे। पारद गन्धक शुद्धविष शालपर्णी धान्यकाना चूर्ण प्रत्येक समभाग, सर्व्वचूर्णसम मरिचचूर्णम्। ४ गुञ्जा मधुना सेव्यम्। र.सा स.। [पु। खरीवरे। वै निघ.।

कासारम्। क्ली। स्वनामख्यातपक्वान्नविशेषे।

कासारिः। पु। कासमर्द्दवृक्षे। रा नि व ४।

कासालु। पु क्ली। An esculent root, a sort of yam, खंवरे इति कोङ्कणदेशप्रसिद्धे आलुकविशेषे। भाषदेशे च खाम्आलु इति ख्यातं। मं कांसालु। गुणा —कण्डूघ्न विषघ्न श्लेष्मघ्न अरोचकघ्न स्वादु, पथ्य दीपनश्च। रा नि व ७।

कासिका। स्त्री। कफे। कासमुद्रे। वै निघ।

कासी। त्रि। कासरोगवति। वै निघ.।

कासीमृत्तिका। स्त्री। सौराष्ट्रमृत्तिकायाम्। पङ्कपर्पटी। रा नि.व.१३।

किण: । पुं । मांसग्रन्थौ । कडा, घेँटा । श्रम । घुणे । इच्चौ । करीरे । कोशाङ्के । द्वारा. । मधि तीपरिस्थफेनाभवस्तुनि । वा.उ.२७अ. । अर्थस्य बाह्यीरस्थलरभागे । ज द २अ. । योनिकन्दरोगे । वै.निघ. । चिका. ।

किणि: । स्त्री । अपामार्गक्षुपे । श.र. ।

किणिहि: (ही) । स्त्री । Achyranthes aspeaa श्वेतापामार्गे, अपामार्गे । हिं चिरचटा । रा.नि व.४ । च सू.४अ. । कृष्णकटभीवृत्ते । रा. नि.व.६ । सु.सू.३६अ. । श्वेतगोकर्णाम् । श्वे-तापराजिता । वै निघ ।

किण्व(क)म् । क्ली, पुं । सुराबीजे । मदेर गेजा । प प्र.३खं । पक्वौ हततसार: मेदक: कि-ण्व. । सु सू.३६अ. । भा.म.४भ.योनिरोगे । तथा वशिष्टं तत्प्रोक्तं सुराबीजन्तु किण्वकम्॥ वैद्यकम् । पिण्याके । रत्ना. ।

किण्वमूलक: । पुं । वकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

किण्वी । पुं । अश्वे ।

कितव: । पुं । रोचनानामगन्धद्रव्ये । रा.नि. व.१२।२३ । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि व.१०।२३ । य व्यिपर्णे । वै निघ । [तृष्णा चि. ।

कितवराज: । पुं । धुस्तूरवृक्षे । वै निघ,२भ.

किनी । स्त्री । कस्तुरकलता । वै निघ. । [का. ।

किन्तनु: । पुं । ऊर्णनाभे । माकड़शा । वि

किन्दी (न्धी) (न्) । पुं । घोटके । विका. ।

किम्पाक: । पुं । महाकालवतायां । माकाल लता । र.मा. । विषतिन्दुकवृक्षे । कुचिला । रा. नि.व.६ । See कारस्कर: । रोगे । ज्वरे । मला-दिनिर्गमे । रत्ना. । चि । अपक्वे । क्ली । महाका लफले ।

किम्भरा । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये । श.च. ।

कियाह: । पुं । अश्वे । रक्तवर्णाश्वे । "पक्व-तालनिभो वाजी- कियाह: परिकीर्तित: ।" ज. द.१अ. । हे च. ।

किर: । पुं । वराहे । श्रम. ।

किरटा । स्त्री । कुसुम्भबीजे । वै.निघ. ।

किरमाल: । पुं । आरग्वधवृक्षे । सु.चि.६अ.।

किराटिका । स्त्री । सारिकापक्षिणि ।

किरात: (क.) } पुं, क्ली । The
किराततिक्त: (क:) } plant Agathotes chirayta भूनिम्बे । चिरेता । हि चि-रायता । तें नेलवेमु । "किराततिक्तमस्तता ।" च द.पि.ज्व.चि । गुणा —वातिक: तिक्त: कफ-पित्तज्वरघ्न: व्रणरोपण: पथ्य कुष्ठकण्डूशोथघ्न । रा नि वं ६ । सारक: रूच. शीततिक्त: लघु: स-न्निपातज्वरश्वासकफपित्तरक्तदाहकासशोथतृष्णाकु-ष्ठज्वरव्रणकृमिघ्न । भा.पू.१भ । सि यो.,च द.ज्व. चि. । "किराताब्दामृतोदीच्य ।" हारीत.। "कि-रात विश्वभेषजम् ।" चि । अल्पशरीरे । "स्या त्किरातस्तु भूनिम्बे म्लेच्छे चाल्पतनावपि ।" विश्व.। अश्वरक्षके । [रचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

किरातकान्तम् । क्ली । कोङ्कणप्रसिद्धे श्वे-

किराततिक्तादि: } पुं । वातपित्तज्वरे क-
किरातादि: } षायविशेषे । "किरात-तिक्तमस्तता द्राक्षामामलकीं शटीं । निष्क्वाथ्य पित्तानिलजे क्वाथलं सगुडमिवेत् । अयं चतुर्भद्र-कोऽप्युच्यते ।" भा म.१भ । अपिच—"किरातको महानिम्ब: कुस्तुम्बुरु: शतावरी । पटोलं चन्दनं पद्मं शाल्मलीदुम्बरीजटा॥" रस.च. । अन्य:— "किरातं नागरं मुस्ता गुडूची चेति ।" सि यो सा. ज्व चि. । भा. । "किराताब्दामृतोदीच्य बृहतीद्वय-गोक्षुरं । शालपर्णी पृश्निपर्णी शुण्ठीति ।" कषा-योऽयं वातज्वरे—चिरेता, मुथा, गुलञ्च,वाला, वृहती,कण्टिकारी, गोक्षुर,शालपाणि, चाकु-ले,शुण्ठ प्रत्येके १७ रति,जल ३२तोला, शेष ८ तोला । अन्यत्र कफकृमसन्निपाते हि-त. । चिरायिताकटुकीपिप्पलीकुटजकण्टकारीम-टीविभीतकदेवदारुहरीतकीमरिचमुस्ताकटुकना-तिविषामलकीपुष्करमूलचित्रककर्कटशृङ्गीयामान्नी नीलकदयं कषायकृत्वा षष्ठीचूर्णं ।॰ तौ. प्रचिष्य भक्षयेत् । भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

किरातादिचूर्णम् । क्ली । दुर्जलदोषजज्वरे हितम् । चिरायिता त्रिफला वाय्यालकं पिप्पली विडङ्गं कटुकी शुण्ठी चेति द्रव्याणि । एषां सम-भागचूर्णं मधुना लेह्यम् । भा म.१भ,ज्व चि. ।

शत । कफकुष्ठक्रमिविषनाशकः सर्मदाहृतः ।" वै.निघ ।

किङ्किरातः । पुं (Barleria prionites) Lin, A species of Amaranth. सकण्ट कपीतपुष्पारण्यझिण्टीक्षुपे । पीतझाँटी, काँटा झाँटी । इ.च । वाणपुष्प इति गौडे । हि कट् सरैया । म पीवलागीरटा । क छीवण्दगीरटे । तें कोंडगोगु । गुणाः —कषायोष्ण तिक्त कफ वातघ्न दीपन शोफकण्डूत्वग्दोषरक्तघ्न । रा नि व १० । हिम तिक्त कषाय कफपित्तघ्न रक्त दोषवामक्लमीन्हन्ति । भा पु १भ. । रक्ताम्लाने । लालझाँटी । जटा. । वर्बूरकवृक्षे । बावला गाछ । भा. । अशोकवृक्षे । अशोक गाछ । रक्तमक्षि कायाम् । लाल माटी । कोकिले । शुकपक्षिणि । टेंशा पाखी सारस्वत ।

किङ्किरालः (यः) । पु । वर्बूरवृक्षे । जटा ।

किङ्किरी । पुं । विकङ्कतवृक्षे । वँइचि गाछ ।

किङ्किलासः । पु । अशोकवृक्षे । प मु. ।

किञ्चनः । पु । हस्तिकर्णपलाशे । श.र. । अव्य । वस्तुनि । वै निघ. । -ग्रिये । पालंशाक । वै निघ ।

किञ्चिचीरितपत्रिका । स्त्री । शाकवृक्षवि

किञ्चित् । त्रि । चतुर्थांशे । वै.निघ. ।

किञ्चित्पाणिः । पुं । कर्षमितमाने । २ तो ला । प म १ख. ।

किञ्चिदुष्णः । त्रि । ईषदुष्णे ।

किञ्चिलिकः
किञ्चुलिकः
किञ्चुलुकः } पुं । Earth worm. गण्डू पदे । केँचो । विका. ।

किञ्जम् । क्ली । किञ्जल्के । रा.नि व १० । व्याणमे । नागकेसरपुष्पे । पद्मकेसरे । वै.निघ. ।

किञ्जलः । पुं । पद्मकेसरे । श.च. । किञ्जल्क मात्रे ।

किञ्जल्कः । पुं, क्ली । कुङ्के । नागकेसरवृक्षे तत्पुष्पे च । वै निघ. । च.द. चर्म .चि. चाङ्गेरीघृते । हे च. । पद्मकेसरे । "किञ्जल्कः केसरः स्त्रीऽऽः ।" केशाकारस्वर्णाभवेष्टने, पद्मवराटे । च द.वा व्या धवगन्धाद्यतैले । गुणा —शीतलो रुक्ष कषायो ग्राही कफपित्ततृष्णादाहरक्तार्शोविषशोथघ्नी च । भा पु १भ. । मधुर रुक्ष कटुः मुखव्रणहर शीत लो वृष्य. पित्ततृष्णादाहहरश्च । रा नि व.१० ।

किञ्जवालुकम् । क्ली । कटुश्वे, पर्वतीयमणि काविशेषे । वै निघ. । [राहीकन्दे । वै निघ ।

किटिः (टी) । पुं । वनशूकरे । अम. । वा

किटिदंष्ट्रा । स्त्री । शूकरदंष्ट्राख्य । वै निघ ।

किटिभः । पुं । केशकीटे । निधि । हे च । कुष्ठरोगभेदे । क्ली । तुत्थके । वै निघ ।

किटिमः । पुं । सौम्यकीटविशेषे । तेन दष्टे श्लेष्मजन्यरोगा भवन्ति । सु.कल्प.८अ । क्ली । पु द्रकुष्ठभेदे । तल्लक्षणम्—"श्यावकिणखरस्पर्श परुषं किटिम स्मृतम् ।" मा नि. । "यत्स्रावि वृत्तं घन सुग्रकण्डु तत्स्निग्धकृष्ण किटिम वदन्ति ।" सु. नि.५अ. । [न्दे, शूकरकन्दे । वै निघ ।

किटिमूलकः (लाभः) । पु । वाराहीक

किट्ट(क)म् । क्ली । पुरीषे । रा.नि व १८ । कर्णमले । मुक्ते । लौहमले । भ ३प । तच्च कि शतवर्षोर्द्धमुत्तम अशीतिवार्षिक मध्यम षष्टिवार्षि कमधमं ततो हीन विषतुल्यम् । "आयमानस लौहस्य मल मण्डूरमुच्यते । यल्लौह यद्गुणस्तस्य तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥" भा.पु.१भ धातुव. । तस्य शोधन यथा—किट्ट विभीतककाष्ठानलैः दग्धम् यदाग्निवर्ण भवति तदा गोमूत्रे निर्वापयेत् । एवं सप्तवारकृत्वा शोधयेत् । "अक्षाङ्गारैर्धमेत्किट्ट लौ हज तद्गवां जले । स्वेदयेत्तप्ततप्त सप्तवारं पुन पुनः ॥ चूर्णयित्वा तत क्वाथे त्रिगुणे वैफलेऽस्थि । आलोड्य भर्जयेद्वह्नौ मण्डूर जायते वरम् ।" इ॰ कौ । गुणा —"ये गुणा मारिते लुग्धे ते गुणा मण्डूरकिट्टके । तस्मात्सर्वत्र मण्डूर रोगशान्त्यै प्र योजयेत् ॥ विचूर्ण्य लीढं मधुना चिरेण कुम्भाह्व पाण्डुगदं निहन्ति ।" र.आ म । मधुरं कटु रुक्ष क्रमिवातघ्नं पत्तिशूलवायुशूलमेहगुल्मशोफघ्न । रा नि.व.१३ ।

किट्टवर्जितम् । क्ली । शके । हे.च. ।

किट्टालः । पु । लौहपात्रे । मण्डूरे । ताम्रकल शे । मे.लचिक । क्ली । ताम्रे । वै.निघ ।

किट्टिमम् । क्ली । द्रवद्रव्यविशेषे ।

कीकटी (टन्) । पु । वन्यवराहे । वै.निघ. ।

कीकशः (स) । पु, क्ली । क्रमिजाती । मे. । षस्थनि । रा नि.व.१८ । [द्वारा ।

कीकसमुख (सास्य) । पु । पक्षिणि ।

कीकि. । पु । चाषपक्षिणि । घटी ।

कीचक. (काह्वयः) । पु । रन्ध्रवंशे । फाँपा । बाँश । नले । नलथागड़ा । रा.नि व.७८ ।

कीटः (क) । पु । स्त्रीहक्किट्टे । विष्ठायाम् । क्रमिजातौ । अ र । ते सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशव पूत्यण्डसम्भवत्वाद्विविधा वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतय । तत्र चतुर्विधा सुधीरा । "कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुलीरक । उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटिङ्गो मयूरिका । आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिका मुख वैदली । शरावकुर्द्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षक । शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजि प्रकीर्त्तित । अष्टा दशेति वायव्या कीटा पवनकोपना । इति । कौण्डिल्यक कणभको वरटी पत्रवृश्चिक । विना सिका ब्रह्मणिका बिन्दुलो भ्रमरस्तथा । वाह्यकी पिच्चिट कुम्भी वर्च कीटोऽरिमेदक । पद्मकीटो दुन्दुभिको मकर शतपादक । पञ्चालक पाक मत्स्य कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी । क्लीत क्रमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशक स्मृतः । एते ह्यग्निप्रकृतय चतुर्विंशा प्रकीर्त्तिता । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा. पित्तनिमित्तजा ॥ इति । विश्वम्भर. पञ्चशुक्ल प सकृष्णोऽथ कोकिल. । सैरेयक प्रचलको वलभ किटिमस्तथा । सूचीमुख कृष्णगोधा यश्च काषाय वासिक. । कीटगर्द्दभकश्चैव तथा चीटक एव च । चयोदशैते सौम्या स्यु कीटा श्लेष्मप्रकोपणा । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा कफनिमित्तजा । इति । तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा । कोष्ठागारी क्रमिकरो यश्च मण्डलपुच्छक । तुङ्गनाभ सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा । अग्निकीटश्च घोरा स्यु द्वादश प्राणनाशका. । तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् । शामान्यतो दष्टलिङ्गं साध्यासाध्यक्रमेण च ।" इति । त्रिकण्टक कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजित । चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदना । तेर्दष्टस्य भवन्त्युग्रमद्धौ ग्र(न्थ)ता वाधायां दंश कृष्णश्च भवति । प्रतिमूर्ध्नि शिरोभागौ गुरुत्वं महाशिरा । यदा निरुपम यापि पञ्च गोधेरका स्मृता ॥" इत्यादि । सु कल्प. ८अ ।

कीटगर्द्दभकः । पु । सौम्यकीटविशेषे । तेन दष्टे श्लेष्मजन्यरोगा जायन्ते । सु कल्प.८अ. ।

कीटघ्न. । पु । गन्धके । रा नि व.१२ । [द्रव्ये ।

कीटजम् । क्ली । रेशम्, तसर इति ख्याते

कीटजा । स्त्री । लाक्षायां । लाहा । र.मा. ।

कीटनामा । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । वै. निघ. ।

कीटपादिका (दी) । स्त्री । The plant (Cissus Pedata.) हंसपादीलतायाम् । गोशाले लता । रा नि व ५ । रक्तलज्जालुकायाम् । वै निघ. । [प्रजापति । खद्योते ।

कीटमणिः । पु । Butterfly पतङ्गभेदे ।

कीटमर्द्दरसः । पु । क्रम्यधिकारे रस । अत्र ब्रह्मदण्डी भार्गी वहीजम् । र.सा स । विषमुष्टि कूचिला । "शुद्धसूत शुद्धगन्धमजमोदा विडङ्गक । विषमुष्टी ब्रह्मदण्डी यथाक्रमगुणोत्तर । चूर्णयेत् मधुना मिश्र निष्कैक क्रमिजिद्भवेत् ॥ मुस्ताकाथमनुपिवेत् । " भैष. ।

कीटमाता (री) । स्त्री । हंसपादीलतायां । भा. । रा.नि व ५ । (री) रक्तलज्जालुकायाम् । वै. निघ. । [पद्म नदीतीरे सिकतामध्ये जायते ।

कीटमेषः । पु । घगधिरा इति प्रसिद्धे कीटे ।

कीटरिपुः (शत्रु) (हारिः) (टारि) । पु, क्ली । विडङ्गे । वै निघ.सप्तदयो चि.कल्याणगुडे ।

कीटारिरसः । पुं । क्रमिघ्नौषधे । पाठ — "शुद्धसूतमिन्द्रयवञ्चाजमोदा मन शिला । पलाश बीज गन्धञ्च देवदाल्या द्रवैर्दिनं । माषमेकं भक्षयेन्नित्यं मुस्तपर्णीरसे सह । सितायुक्त पिबेचानु क्रमिपातो भवत्यलम् ।" भैष. ।

कीटारिष्टम् । क्ली । अश्वस्य कीटवेधरोगे । "कीटवेधं प्रवक्ष्यामि यथाशास्त्रं समासत । शरदि दाघयोश्चैव वाहानां पन्नगेऽवनात् ॥ वाजिनां कीट वेधस्तु भवेन्निरुपचारत । घनकाले च तोयानां वै सनात्स्नानया विना । कीटकाष्ठास्तदाश्वानां भव न्ति गुडैः स्थिरा । श्रीहयुक्तेतीयायां निम्ब

किरातादितैलम् । क्ली । ज्वरे सन्ततसततादौ हितम् । मूर्च्छितकटुतैलं ४ श. दधिमस्तु ४ श. काञ्जिकं ४ श. किराततिक्तक्वाथः (চিরেতার কাথ) ४ श. । कल्कार्थं—मूर्व्वामूलं लाचा हरिद्रा दारुहरिद्रा मञ्जिष्ठा इन्द्रवारुणी (রাখাল-শশার মূল) कुष्ठं वालकं (বালা) रास्ना गजपिप्पली त्रिकटु पाठा इन्द्रयव. सैन्धव सचललवणं विट्लवणं वासात्वक् श्वेतार्कमूलत्वक् श्यामालता देवदारु महाकालफलञ्च (মাকাল ফল) मिलितं १ श । भैषज्य चि. ।

किरातिनी । स्त्री । जटामांस्यां । अ र. ।

किरिः । पुं । शूकरे । रत्ना । वाराहीकन्दे । वै निघ. ।

किरिटिः (टी) । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि व.६ । खर्ज्जूरवृक्षे । शङ्खपुष्पाम् । अपराजिता । क्ली । हिन्तालफले । त्रिका ।

किरीटः । पुं । कुसुम्भवृक्षे । वै निघ. ।

किर्म्मी । स्त्री । पलाशवृक्षे । मे.मद्विक ।

किर्म्मीरः (त्वक्) । पुं । कर्वूरे । नागरङ्गवृक्षे । লেবু গাছ । मे., त्रिका. ।

किर्य्याणी । स्त्री । वनशूकरे । [वै निघ. ।

किलपाटिका । स्त्री । चुद्रलज्जालुकायाम् ।

किलाटः । पुं । Inspissated milk. शोषितक्षीरपिण्डे । हारा. । ছানা । गिल्वरी इति प्रसिद्धे दुग्धविकारे । र.मा । कूर्चिकाभूतस्य क्षीरस्य घनभागे । सु.सू.४५श. । कूर्चिकाचीरशाकशोषणभागः पृथग्भूतः किलाटः । वा चीरव. । तथा "नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः । अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः ।" भा। "पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका । तक्रेण तक्रकूर्चा स्यात्तयोः पिण्डः किलाटकः । गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः ॥"

किलाटी (इन्) । पुं । वंशे । বাঁশ । एरण्डवृक्षे । हारा. । स्त्री । क्षीरविकृतौ । द्रै.च. ।

किलातः । त्रि । वामने, ऊर्व्वे ।

किलालम् । क्ली । गोमूत्रे । वै.निघ. ।

किलासम् । क्ली,पुं । A blotch, a white leprous spot. चुद्रकुष्ठरोगविशेषे । ছুলী, ধবল, লালপাকড । रा नि.व.२० । तत्त्रिविधं वातादिभेदेन । लक्षणम्—"कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं भवेत् । निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयं । वातादुक्तारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् । सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥" मा नि. । [द्रै.च. ।

किलासघ्नः । पुं । कर्कोटके । কাঁকরোল ।

किलासनाशनः । त्रि । किलासघ्ने । [चम ।

किलासी (इन्) । त्रि । किलासरोगिणि ।

किलि । व्य । कण्ठकूजिते ।

किलिञ्चम् । क्ली । सूक्ष्मकाष्ठे । जटा. ।

किलिञ्चनः । पुं । राखे । व्रमन । मीनभेदे । वै.निघ ।

किलिञ्जः (कः) । पुं, क्ली । वीरणादिकटे । सूक्ष्मकाष्ठे । त्रिका. । सु.चि.१०श.महाकुष्ठे ।

किलिमः । पुं, क्ली । A kind of Fir or Pine. देवदारुवृक्षे । দেবদারু গাছ । भा.म. १भ.ज्व.चि. । च.स्रा.८श. । "कलिङ्गकिलिमाभ्या ।" धूमके । वै.निघ. । तैलदेवदारुणि । चक्र. वा.व्या.प्रसारण्यौतैले ।

किल्बिषम् । क्ली । रोगे । पापे । मे.षत्रिकं ।

किल्वी । पुं । घोटके । त्रिका ।

किशरा । स्त्री । क्षशरायाम् । द्विरूपकोषः ।

किशरोमा । पुं । शूकशिम्ब्याम् । वै निघ. ।

किशलः (यः) । पुं,क्ली । कोमलपल्लवे । त्रिका ।

किशोरः । पुं । घोटकशिशौ । रत्ना. । तरुण्यावस्थायाम् । शिशौ । तैलपर्ण्यां । मे.रत्रिकं सूर्य्ये ।

किष्कुः । पुं, स्त्री । (Arundo Tibialis) द्वादशाङ्गुलपरिमाणे । हस्ते । वितस्तौ । हारा. । प्रकोष्ठे । मे.कद्विकं । शालवृक्षे । वंशे । इक्षुभेदे ।

किष्कुपर्व्वा । पुं । इक्षौ । वंशे । नडे । मे ।

किसरम् । क्ली । सुगन्धिद्रव्यविशेषे ।

किसलः (यः) । पुं,क्ली । कोमलपल्लवे । रत्ना ।

कीकटः (कः) । पुं । घोटके । त्रिक. । गौडदेशे । त्रिकः ।

च्छियूलामीव वर्मनि । जायते सरुजं नीवं कण्डूरं प्रस्वेदह्‌ । मिश्रः कुष्ठोल्ललाटादिकूटनासाप्रघर्षं । मक्ती नार्कप्रभां द्रष्टुं न चास्युन्मीलनक्षम.॥" भा.नि. । पादरोगभेदे । [हारा. ।

कुकूल: । पुं । तुषानले । रत्ना । क्ली । श्वभ्रे ।

कुक्कोलम् । क्ली । कोलीवृक्षे । कूल गाछ । श.च. ।

कुक्कुट: (क:) । पुं । ताम्रचूडपक्षिणि । कुक्कुडा । हिं मुर्गा । ते कोडि, कुक्क । भा.पू.१भ. । See श्वग्निचूड: । कुक्कुभपक्षिणि । कुकड़ा पाखी । मे. । श.र. । श्वग्निकणे । हे.च. । (क.) सुनिष श्ण्णाके । भा पू.१भ शाकव. । सुषसुषा रान्माठ इति कोङ्कणे । मा. कुक्कुड, देवकुक्कुड । गुणा:— "कुक्कुटश्चोष्णलवरो वाईकोणरसायनः । मेधारुचिकर: शीत: रुक्षश्चाग्निप्रदीपक: । अविदाही लघु: स्वादु: हृद्यो ह्यरिदोषजित् । ज्वरमेहश्वासदाहभेद.कुष्ठभ्रमापह: । अरोचकं नाशयतीत्येवमुक्तं पुरातनै: ॥" वै.निघ. । See सुनिषण्ण: । शाल्मलिवृक्षे ।

कुक्कुटपादप: (पादी) । पु,स्त्री । देवसर्षपे । गुणा:—"सरा कुक्कुटपादुक्ता मूले रक्ता च रुचदा । गन्धे चोग्रा सन्निपातकफवातविनाशिनी ॥" वै.निघ. । कटूष्ण: कफघ्न क्रिमिदोषघ्न: रुच्य: मुखरोगहृच्च । रा.नि.व.८ ।

कुक्कुटपुट: । पुं । हस्तप्रमाणखाते दग्धवनकरीषकृतौषधपुटे । मतान्तरे लक्षणं यथा—"वितस्ति मात्रके खाते कथितङ्कौकुटं पुटम् ।" मतान्तरे तु, "षोडशाङ्गुलके खाते यस्याचित्कौकुटं पुटम्" इति भा. । अपरे तु, "अध. षडङ्गुलं खातं चतुर्दिक्षु च तादृशं । एतत्कुक्कुटनामान पुटं विद्याद्भिषग्वरै: ॥" वैद्यकान्तरं ।

कुक्कुटपुटभावना । स्त्री । मिलितपत्रद्वयरसेन भावनां दत्वा कुक्कुटपुटेन शोषणे । वैद्यकम् ।

कुक्कुटपेटक: । पुं । कुक्कुटपिच्छे । वै निघ. ।

कुक्कुटमञ्जरी । स्त्री । चविकायाम् । चई । रा नि.व.६ । [वै.निघ. ।

कुक्कुटमर्दिका । स्त्री । आरामशीतलायाम् ।

कुक्कुटमस्तकम् । क्ली । चव्ये । रा.नि.व.६ । मरिचभेदे । वै.निघ ।

कुक्कुटशिख: । पुं । कुसुम्भवृक्षे । श.च. ।

कुक्कुटा । स्त्री । पीतझिण्ट्याम् । वै.निघ ।

कुक्कुटाण्ड: (क:) । पुं । तदण्डतुल्यतण्डुले व्रीहिधान्ये । कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहि: कुक्कुटाण्डक उच्यते । भा.पू.१भ.धान्यव । क्ली । कुक्कुटडिम्बे ।

कुक्कुटाण्डसम: । पुं । तदाकारवर्णवार्ताकौ । वै.निघ. ।

कुक्कुटाभ: (हि:) । पुं । कुक्कुटसदृशवर्णचरणसर्पभेदे । कुक्कुटाहिरिति लोके । हे.च. । क्ली । कुक्कुटडिम्बकपाले । কুকুড়ার ডিমের খোলা । व्रणोत्सादने हितम् । सु.सू.२१अ. ।

कुक्कुटी (इन्) । पुं । कुक्कुटे । कुक्कुभपक्षिणि । तदण्डाकारकन्दे । मे. । स्त्री । Silk cotton tree शाल्मलिवृक्षे । रा.नि व.८, भा.पू ४भ.मूत्राष्टकतैले । शिलिवारके । वा.उ.५अ. । कुक्कुटपत्न्याम् । मुरगी । क्षुद्रगृहगोधिकायाम् । টিকটিকি । श.र. । उल्कटवृक्षे । শ্বেত ওকড়া, কালিয়াবিষর । प मु । उच्चटामूले । "उच्चटा बहुलिङ्गी स्यात्सैवोक्ता कुक्कुटी क्वचित् ।" रत्ना. ।

कुक्कुटीमूलम् । क्ली । शाल्मलिमूले । अ.द. ।

कुक्कुटोरग: । पुं । गोणससर्पे ।

कुक्कुभ: । पुं । A wild cock. (Phasianus Gallus.) पक्षिविशेषे । কুকো পাখী বা পাৎকুকা । अम । वनकुक्कुटे । हारा. ।

कुक्कुर: । पुं । सारमेये । কুকুর । हिं कुत्ता । रत्ना. । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । গেঁঠেলা । मे. ।

कुक्कुरद्रु: । पुं । वृक्षविशेषे । কুকুরশোঁকা । गुणा:—कटुत्वं तिक्तत्वं ज्वरशोणितकफघ्नत्वं । मद । तन्मूलमार्द्रं मुखे धृतं मुखशोषघ्नञ्च । भा. ।

कुक्कुरमेचुका (ण्डुक.) । स्त्री । गोरक्षतण्डुलायाम् । গোরক্ষচাকুলিয়া । भैष.स्त्रीरोग.चि. । "कुक्कुरमेण्डुकमूलम् ।"

कुक्कुरी । स्त्री । कुक्कुरपत्न्याम् । श.र. ।

कुक्कुवाक् । पुं । सारङ्गमृगे । रा.नि व.१९ ।

कुग्राम: । पुं । कुत्सितग्रामे । "धनिन. श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चम: । पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥"

"कीटा भवन्ति च ॥" ज.द २१अ. । [भा. ।

कीडेरः । पुं । तण्डुलीयशाके । काँटानटिया ।

कीतनिका । स्त्री । यष्टीमधुनि । वै निघ. ।

कीनम् । क्ली । मांसधाती । वै निघ. ।

कीनाशः । पुं । वानरविशेषे । अ.टी स्वा. ।

कीरम् । क्ली । मांसे । रा निघ १६ । पुं । शुकपक्षिणि । हला. ।

कीरकः । पुं । वृक्षभेदे । धरणि ।

कीरटः (टा) । पुं,स्त्री । वङ्गधाती । वै.निघ. ।

कीरतनूफला । स्त्री । तूलकवृक्षे । आकन्द । वै.निघ. ।

कीरनासा । स्त्री । शुकनासायाम् । वै.निघ. ।

कीरमणिः । पुं । धूम्याटपक्षिणि । फिङे । वै.निघ. । [गाँठियाल । रा.नि.व १२ ।

कीरवर्णकम् । क्ली । स्थौणेयकनामगन्धद्रव्ये ।

कीरेष्टः । पुं । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । आम्रवृक्षे । आखोटवृक्षे । जलमधूके । रा.नि.व ११ ।

कीर्णपुष्पः । पुं । चीरमोरटे । भताकड़ाव । रा नि.व २ ।

कीर्त्तनी । नीलीवृक्षे । वै.निघ ।

कीर्त्तिः । स्त्री । यशसि । पङ्के । विश्व ।

कीर्त्तिशेषः । पुं । मरणे । जटा. ।

कीलः (काख्यः) । पुं । योनौ संसक्ते मूढगर्भविशेषे । भा म ४भ गर्भ चि. । "सक्ती च यो भवति कीलकवत्स कीलः ।" मा नि । शस्त्रज्वालायाम् । कफोणौ । शङ्कौ । मे. । अयसस्थानार्थे काष्ठफलके ।

कीलकः । पुं । कक्कोले । वै.निघ. । [नि व.५ ।

कीलपादिका । स्त्री । हंसपादौषधे । ड्रा.

कीलशायी । पुं । कुकुरे । हे.च । [हे । श च ।

कीलसंस्पर्शः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । गाँव गा-

कीलाटः । पुं । शोधितक्षीरपिण्डे । हारा. ।

कीलालम् । क्ली, पुं । शक्रकीरसे । "कुन्दुरुलोपगश्च. श्वाकीलालः शक्रकीरम" इति शब्दार्णवः । मधुनि । श र. । जले । रक्ते । रा,नि व १८ ।

कीशः । पुं । वानरे । हला. । पक्षिणि । श र. । सूर्ये । वै.निघ. । [श र. । अम ।

कीशपर्णः (र्णी) । पुं, स्त्री । अपामार्गवृक्षे ।

कीशफलम् । क्ली । कक्कोले । वै निघ. ।

कीशरोमा । स्त्री । कपिकच्छ्वां । आलाकुशी । रा नि.व.३ ।

कुकः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । वै निघ ।

कुकभम् । क्ली । मद्यविशेषे । श.च. ।

कुक(कु)रः । पुं । ग्रन्थिपर्णीलतायाम् । त्रि । रोगादिना कुञ्चितहस्ते । त्रिका । अम. । पुं । (कुर') । कुक्कुरे । चणा. ।

कुकाचनम् । क्ली । पित्तले । प.मु. ।

कुकुटः । पुं । (Marsilea quadrifolia.) सितावरक्षुपे । सुसनिशाक । शाम्बलीवृक्षे । रा नि व.४ । [रा.नि.व ८ ।

कुकु(कू)टी । स्त्री । चषभके । शाम्बलीवृक्षे ।

कुकु(र)द्रुः । पुं । कुकुरद्रुमे । कूकूरशोंका । वै निघ ।

कुकुन्दः (रः) । पुं । कुकुरद्रुमे । कूकूरशोंका, कूकूरमूता । हिं कुकरौंदा । भा.पू १भ. । क्ली । The cavities of the loins. पार्श्वजघनयो. बहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने मर्मद्वये, नितम्बस्थकूपकद्वये, पृष्ठवंशाधो गर्तद्वये । सु शा.६अ. । अम. । [निघ. ।

कुकुन्दनी । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वै.

कुकुन्दरभेचकः । पुं । गौरवतण्डुल्यां । (गोब्रकचाकुलिया । रस.र.स्तनरोग चि. ।

कुकुभः । पु । कुकुभपक्षिणि । वै निघ ।

कुकुरजिह्वा । स्त्री । Acheiris Kookor zibha. मत्स्यविशेषे । [वै.निघ. ।

कुकुरन्दः । पुं । कुकुरद्रुमे । कूकूरशोंका ।

कुकुवाक् । पुं । कुकुभपक्षिणि । वै.निघ. ।

कुकूटम् । क्ली । मयूरपुच्छे । वै.निघ ।

कुकूणकः । पुं । Weakness of the eyes in infants. शिशूनां नेत्रवर्त्मगतरोगे । कोटरे हिं कोयथाड । भा.म.४भ । "कुकूणकःक्षीरदोषा-

कुज्झटिः (का) (टी) } स्त्री। कुज्झटिकायां।
कुज्झिका (ज्झी) } कुयाशा, कुयाशा।। श.र.।

कुञ्चनम् । क्ली। नेत्रवर्त्मगरोगविशेषे। तस्य लक्षणं यथा—"वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति य दा मलाः। तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः॥" मा नि.। पादरोगभेदे।

कुञ्चिः । पुं। अष्टमुष्टिपरिमाणे। "अष्टमुष्टिर्भवेत्कुञ्चिः।" प.प्र.।

कुञ्चिका । स्त्री। मेथिकायाम्। रा.नि.व ६। वै निघ.अर्श.चि.हवुषा तकारिष्टे। कृष्णजीरके। जटा.। गुञ्जायाम्। कञ्चिकायाम्। कञ्चि। श. च.। वचायाम्। मत्स्यभेदे। कुँचे माछ।

कुञ्चितम् । क्ली। तगरपुष्पे। तगरपादिका। रा.नि व.१०। पिण्डीतगरे। त्रि। वक्रे। अम.।

कुञ्ची । स्त्री। जीरके। बृहज्जीरके। भा.पु १भ.।

कुञ्जः । पुं क्ली। निकुञ्जे। हनुदेशे। हस्तिदन्ते। मे जदिकं।

कुञ्जप्रियः । पुं। जवाऽवृक्षे। वै.निघ.।

कुञ्जरः । पुं। हस्तिनि। कष्टकुचाद् इति विख्याति वृक्षे। रत्ना। अश्वत्थवृक्षे। त्रिका.। केशे। मे.।

कुञ्जरपादपः । पुं। कुन्दवकवृक्षे। वै निघ.।

कुञ्जरपिप्पली । स्त्री। गजपिप्पल्यां। श मा।

कुञ्जरपुटः । पुं। गजपुटे। र.सा.सं.।

कुञ्जरचारमूलम् । क्ली। मूलके। मूलो। रा.नि व.७।

कुञ्जरा (री) । स्त्री। धातकीवृक्षे। धाइफुल गाछ। र मा.। पाटलवृक्षे। पारुल गाछ। मेदिनिक.। (री) हस्तिन्याम्। श.च.।

कुञ्जराराति: । पुं। शरभे। हे.च.।

कुञ्जरालुकम् । क्ली। आलुकविशेषे। हस्त्या-लू। श.च।

कुञ्जराशनः । पुं। अश्वत्थवृक्षे। अम.।

कुञ्जरिका । स्त्री। सप्तकीवृक्षे। वै.निघ.।

कुञ्जलः । पुं। रसुनभेदे। क्ली। काञ्जिके। म.मु.।

कुञ्जवल्लरी । स्त्री। निकुञ्जिकाम्लवृक्षे। रा नि. व.८।

कुञ्जिका । स्त्री। कृष्णजीरके। जटा.। निकुञ्जिकाम्लवृक्षे। रा नि.व.८। [चकवृक्षे। हे च.।

कुटः । पुं,क्ली। कोटे। गड़। घटे। मे.। घि.

कुटङ्कः (कः) । पुं। शृहाच्छादने। चाल। (कः) कुटीरे। कूँड़े। तरुलतागहने। भ.टी.।

कुटचः (जः) । पुं। (Wrightia antidysenterica,) (Holarrhena antidysenterica,) (Echites antidysenterica.) स्वनामख्यातवृक्षे। कुड़चि गाछ। हिं कवैमा, कुडा। कं कोडसिगेयमरनु। तें अंकुडुचेट्टु, अगिमचेट्टु, तुम्मिकचेट्टु। उत्. कुडिया। श.र.। स द्विविध सितासितभेदेन। (चः) गुणाः—कटुतिक्तोष्णः कषायः अतिसारघ्नः। तत्र असितः पित्तघ्नः त्वग्दोषार्शोघ्नश्च। रा नि व.९। कफघ्न इति। राज.। "कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः। अर्शोऽतीसारपित्तास्रकफतृष्णामकुष्ठनुत्। तत्पुष्पं वातलं शीतं तिक्तं पित्तातिसारजित्।" भा पु.१भ.। तथा, "पुष्पन्तु वत्सकस्योक्तं तुवरञ्चाग्निदीपनम्। तिक्तं शीतं वातलञ्च लघु पित्तातिसारनुत्। रक्तदोषकफ पित्तं कुष्ठञ्चैवातिसारकं। कृमींश्चैव हरेदेतदुक्तं पूर्व्वैश्च सूरिभिः॥ कृष्णन्तु कुटजश्चोक्तो रक्तदोषार्शनाशनः। त्वग्दोषपित्तशमनो गुणास्त्वन्ये तु पूर्व्ववत्॥" वै.निघ.। तैलं मूलकतैलगुणं। क्ली। इन्द्रयवे। सि.यो.अतिसा.चि.। कमले। वै.निघ।

कुटजत्वक् (फलम्) । स्त्री, क्ली। कुटजमूलत्वचि। कुड़चिर मूलेर छाल। च द.ज्वरातिसा चि.। "कुटजत्वक्फलैः शृतम्।" इन्द्रयवे। सि.यो अर्श.चि.कुटजाद्यघृते।

कुटजपुटपाकः । पुं। सन्निपातरक्तातीसारे हितः। कुटजमूलत्वक् १२ तो. तण्डुलोदकेन सम्पिष्य तद्गोलकं जम्बूपत्रैरावेष्ट्य सूत्रेणावेष्टयेत्। अथ तत्पिष्टगोधूमेनालिप्य तदुपरि मृत्तिकालेपन दत्त्वा करीषाग्नौ पचेत्। यावल्लेपो रक्तवर्णः तावद्दवताद्ग्य रस गालयेत् मधुना च पलमितो रसो हितः। भा.म १भ.रक्तातिसा.चि.। सा.कौ.। भैष.। "स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तुजग्धमादाय

कुङ्कुमम् । क्ली । Saffron. (Crocus sativus.) तन्नामकवृचे । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । कूङ्कूम् । हिं जाफरान् । मं कुमकुमकेशर । तें कुंकुम । कुङ्कुमं काश्मीरजमेव सूक्ष्मकेशरं रक्तवर्णं पद्मसुगन्धि श्रेष्ठम् । यच्च वाह्लीकदेशजातं तत्पाण्डुवर्णं केतकीगन्धं सुगन्धञ्च तन्मध्यमम् । पारस्यजञ्च मधुगन्धमीषत्पाण्डुवर्णं स्थूलकेशरञ्च तदधमम् । गुणाः—कटुकं तिक्तं स्निग्धं शिरोरोगव्रणकृमिहर वर्णकरं वमिहरं व्यङ्गघ्नं त्रिदोषघ्नञ्च । भा पू १भ.। रेचक वैवर्ण्यकण्डूघ्नञ्च । राज. । हास्यकरसुण च ल्यञ्च । मद.व २ । सुरभितिक्तकटूष्ण कासवातकफकण्ठरोगघ्न । शिर शूलविषदोषघ्न रोचनं कान्तिकरञ्च । रा.नि.व १२ ।

कुङ्कुमरेणुः । पु, स्त्री । कुङ्कुमगुण्डके ।

कुङ्कुमशालिः । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे । गुणाः—मधुर. शीतल. रक्तपित्तातिसारघ्नञ्च । रा.नि.व.१६ ।

कुङ्कुमा । स्त्री । शाञ्जलिवृचे । वै निघ. ।

कुङ्कुमागुरुकः । पुं । पीतरक्ते हरिचन्दने । गुणाः—"शीतस्तिक्त. पित्तश्रमापह. । शोषञ्च दवथुचैव नाशयेदिति कीर्त्तितः । स्वर्गिभोग्यो मनुष्याणां दुर्लभ परिकीर्त्तित. ।" वै.निघ. ।

कुङ्कुमाद्यतैलम् । क्ली । नीलिकापिडकादौ हितम् । तैलं १ श । क्वाथार्थे—कुङ्कुम रक्तचन्दन लाचा मञ्जिष्ठा यष्टिमधु कृष्णागुरु वीरणमूल पद्मकाष्ठ-नीलोत्पल वटाङ्कुर पर्कटीशृङ्ग पद्मकेशर दशमूलानां प्रत्येकं पल, वारि १६ श शे ४ श. । क्वाथेन, मञ्जिष्ठायष्टिमधुमधुकलाचारक्तचन्दनानां प्रत्येक कर्षमितेन कल्केन छागदुग्धेन शरावद्वयेन च पचेत् । कषायीकृमपि कुङ्कुम पाकसिद्धे प्रचिपन्ति केचित् । अन्यथा—"कुङ्कुमं किंशुक लाचा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दन । कालीयकं पद्मकञ्च मातुलुङ्गस्य केशरम् । कुसुम्भं मधुयष्टी च फलिनी मदयन्तिका । निशे गोरोचना पद्मसुत्पलञ्च मन.शिला । काकोल्यादिसमायुक्तैरेतैरचमितैर्भिषक् । लाचारसपयोभ्याञ्च तैलप्रस्थं विपाचयेत् । कुङ्कुमाद्यमिद तैलमभ्यङ्गात्काञ्चनोपमं । करोति · ।" च द. । रस र. ।

कुङ्गनी । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायां । बड़े लताफट्की । रा.नि व.३ । [नि व.१८ ।

कुचः । पुं । कमे । स्तनाग्रभागे, चूचके । रा.

कुचण्डिका (ण्डी) । स्त्री । मूर्वायां । मूर्गा । श.च. ।

कुचतटाग्रम् । क्ली । चूचके ।

कुचन्दनम् । क्ली । (Pterocarpus santalinus. रक्तचन्दनविशेषे । र.मा. । Sappan or long wood. पत्राङ्गे । बकम् काठ । मे. । कुङ्कुमे । श.च. । Leguminus Pavonina. मलिन्दीचन्दने । सु सू ३८श. । प्रियङ्ग्वादि ।

कुचफलः । पुं । Pomegranate. कपित्थवृचे । दाड़िमवृचे । रा नि व.११ । क्ली । तत्फले ।

कुचमुख(चाग्र)म् । क्ली । चूचके । अम. ।

कुचाङ्गेरी । स्त्री । A kind of wood sorrel. (Rumex Vesicarius) चुक्रे । हिं काणाल: । र मा. ।

कुचिः । पुं । अष्टमुष्टिपरिमितमाने । वै निघ. ।

कुचिकः । पुं । (Unibranchapertura cuchiya.) मत्स्यविशेषे । कुँचिया माछ । एतद्दे गौरियते ।

कुचिकर्णः । पुं । तन्नामकर्णरोगभेदे । तत्र वातादभ्यन्तरे शष्कुली सङ्कुचिता भवति । मा ह. १०ब. । [२भ.वा.व्या.समीरणजकेशरीरसे ।

कुचिलम् । क्ली । कुचेले । कुँचले । वै निघ.

कुचुटकः । पुं । जलशाकविशेषे । वै निघ ।

कुचेलः (ला) । पु, स्त्री । कनकफलवृचे । हिं कुचले गाछ । कुष्ठ चि कन्दर्पसारतैले । हि । कुचिलवल्ली । मे । [नादि । च सु । रा.नि.व ११

कुचेलिका (ली) । स्त्री । पाठायाम् । अाद्

कुच्छम् । क्ली । कुमुदे । श.च. । श्वेतपद्मे ।

कुच्छायम् । क्ली । शरीरे । वै.निघ. ।

कुच्छुटः । पुं । वज्जूलवृचे । वै.निघ ।

कुजः । पुं । वृचे । रा.नि.व.११ क्ली । वर्षे ।

कुञ्जि(ञ्ज)शः । पुं । कुञ्जिरमत्स्ये । हिं कुँचे माछ । See कुञ्जिर ।

ফুল, মোচরস প্রত্যেকে ৮ তোলা। च द।

कुटजाष्टकावलेहः । पुं । अतिसारे हित। कुटजत्वक् ५० प. वारि ६४ श. शे. १६ श.। अथ क्वाथं वस्त्रपूतं कृत्वा पुन पचेत्। पाकशेषप्राये अवतार्य लज्जालुका धातकी बिल्वशलाटुः पाठा (আকনাদ) मुस्तकमोचरसौ अतिविषा चेति द्रव्याणा चूर्णं प्रत्येकं पलं प्रक्षेप्तव्यम्। भा.म.१भ.।

कुटजीवः । पुं । पुत्रजीववृक्षे । वै.निघ.।

कुटजोद्भवः (वा) । पुं, स्त्री । इन्द्रयवे । वा. टी.। हे च.।

कुटनी । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । मे.।

कुटन्नक(ट)म् । क्ली,पु । भद्रमुस्तायां । नागरमुस्ता । प.म.। केशराजे । কেশুর। अ.टी.। पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ। श्योनाकवृक्षे । रा.नि.व.६ । सु सू.३८अ.। कैवर्त्तमुस्तके । वितुन्नकनाम्नी वृक्षविशेषस्य त्वचि (गुड़तजी इति लोके)। भा । स्त्री (टा) । पालङ्क्याके । सु.चि.२०अ.।

कुटपः । पुं । कुडवमानभेदे । गृहसमीपोद्याने । कुडवार्द्धमाने । हे.च । क्ली । पद्मे । रा.नि व.१०।

कुटपिनी । स्त्री। पद्मिन्याम् । পদ্মের ঝাড়। रा नि.व १०।

कुटम्बकम् । क्ली। सुगन्धरोहिषतृणे । वै.निघ।

कुटर(रि)(रु)णा (र(रि)णी) । स्त्री । त्रिवृतायां । তেউড়ী । प.मु। अरुणमूलत्रिवृति । गुक्लत्रिवृति । वा सू.१५अ.। "कसुककुटरणी शङ्खिनी चर्म्मसाह्वा।"

कुटरवाहिनी । स्त्री। श्वेतत्रिवृति । वै.निघ।

कुटरुः । पुं । पटगृहे । कानात् । ह्यणा ।

कुटलम् । क्ली । पटले । घरेर चाल । हारा.।

कुटामोदः । पुं । गन्धमार्जारास्रे । वै.निघ.।

कुटिः । पुं । वृक्षे । श र । शरीरे । उणा । स्त्री। मुरामांसी। मद व.१ । गृहे । अ.टी.भ.।

कटिकः । पुं। मारफल्यां, कुष्ठे । कूड़। हारा.।

कुटिचरः । पुं । जलसूकरे । शुशुक । श र.।

कुटि(ठि)ञ्जरः । पुं । पत्रशाकविशेषे, वनवास्तुके । गुणाः—"कुटिञ्जरः स्वादुपाकः क्षारो रूक्षश्च शीतलः। गुरुर्मलस्तम्भकरी दोषोत्पादनकारक.॥" वै.निघ.।

कुटि(टी)रम् । क्ली । क्षुद्रगृहे । जटा.।

कुटिलम् । क्ली । वनवास्तुके । वै.निघ.। पिण्डीतगरे तगरपादिकायां । तगरपादुका। प. मु.। पु । शङ्खे । शम्बूके । रा नि.व.१३ ।

कुटिलपुष्पिका । स्त्री। तगरपादिके । प.मु.। स्पृक्कानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व १२ ।

कुटिला । स्त्री । *See* कुटिलपुष्पिका ।

कुटी । मुरानामगन्धद्रव्ये । মুরামাংসী। रा नि. व.१२ । यन्त्रादिरहितसिक्थके । प म २ख । श्वेतकुटजवृक्षे । मरुवकवृक्षे । वै.निघ.।

कुटीका । स्त्री । भूम्यामलकी । च सू ४अ ।

कुटीप्रावेशिकम् । क्ली । कुटी गृहं, तत्प्रवेशयोग्ये (द्विविधरसायनान्यतमे)। च.चि १अ.। सु चि.४अ । वा उ ३९अ ।

कुटीस्वेदः । पुं । स्वेदविशेषे । च.सू.१४अ.।

कुटुम्बकः । पुं । भूतृणे । गन्धतृणविशेषे । रा.नि व.८ ।

कुटुम्बिनी । स्त्री । स्वनामख्यातमहाक्षुपे । गुणाः —मधुरा ग्राहिणी कफपित्तघ्नी ज्वरव्रणशोषकण्डुघ्नी रसायनी च । रा.नि व ५ । [निघ ।

कुट्टकः । पुं । पानीयकाके । পানকৌড়ী। वै.

कुट्टनम् । क्ली । छेदने । কোটা। कुत्सने । तापने । [रा नि.व १०।

कुट्टल(क)म् । क्ली । नीलोत्पले । নীলশুন্দি।

कुट्टारम् । क्ली। सुरते । मे.। [কাবাব্। म चि.।

कुट्टितमांसम् । क्ली । मांसव्यञ्जनभेदे । মাংস-

कुट्टिमः । पुं । दाडिम्बवृक्षे । দাড়িম গাছ। रा नि.व.११। बद्धभूमौ। বাঁধান মেজে। हला.।

कुड्मलः । पुं । मुकुले । अम.। कोषे । जटा.।

कुठः । पुं। चित्रकवृक्षे। रा.नि.व.६। वृक्षे। अम.।

कुठरः । पुं । दधिविष्कम्भे । अम.।

कुठाकुः । पुं। Wild pecker. पक्षिविशेषे । दार्वाघाटः काष्ठकुट्टः । हिं खुटखुटैया । उणा, विश्व.।

,তদ্দ্রবমতীব চ পীড়য়িত্বা। জম্বূপলাশপুটতণ্ডুলতোয়সিক্তং বদ্ধং কুশেন চ বহির্ঘনপঙ্কলিপ্তম্। সুস্বিন্নমেতদবপীড্য রসং গৃহীত্বা ক্ষৌদ্রেণ যুক্তমতিসারবতে প্রদদ্যাৎ। তাজাকুড়চির মূলের ছাল কুটিয়া চেলুনীর জলে মাখিয়া জামপাতায় কুশ দ্বারা বান্ধিয়া মৃত্তিকা লেপনপূর্ব্বক পাক করিবে। লেপনমৃত্তিকা লাল হইলে পাক শেষ হইবে।

কুটজমল্লী। স্ত্রী। বৃক্ষবিশেষ। কুড়চিমল্লিকা।

কুটজরসক্রিয়া। স্ত্রী। অর্শোরোগে। কুটজত্বক্ ১০০ প. আকাশবারি (অভাবে ভৌমবারি) ৬৪ দ্র শ্রী. ১৬ দ্র. (মতান্তরে অষ্টভাগশিষ্ট)। ক্বাথে পুনঃ পক্বা লেহীভূতে তত্র মোচরসং বরাহক্রান্তা প্রিয়ঙ্গুরিন্দ্রযবানাং প্রত্যেকং চূর্ণং ত্রিপলিকং দত্ত্বা পুনঃ পচেৎ, পক্বা চ দর্ব্বীলেপযোগ্যে সঞ্জাতে পাকশিদ্ধত্বাবতারয়েৎ। কুড়চিছাল ১২॥০ শ. জল ৬৪ শ. শেষ ১৬ শ. বা ৮ শ। পাক করিয়া লেহবৎ হইলে মোচরস, বরাক্রান্তা, প্রিয়ঙ্গু, ইন্দ্রযব প্রত্যেকে ৩ পল প্রক্ষেপ দিবে।

কুটজলেহঃ। পু। অর্শোরোগে। কুটজত্বক্ ১২॥০ দ্র বারি ৬৪ দ্র. শী. ক্বাথ ৮ দ্র। বস্ত্রপূত ক্বাথ সপুরাণগুড় (২ প) পক্বা লেহীভূত, অবতার্য্য তত্র ভল্লাতকাদীনাং চূর্ণং প্রত্যেকং ১ প প্রক্ষিপ্য যথাবিধি পাকশেষং কুর্য্যাৎ। চূর্ণানি যথা—রক্তচন্দন বিড়ঙ্গ ত্রিকটু ত্রিফলা রসাঞ্জন চিত্রকমূল ইন্দ্রযব বচা অতিবিষা বিল্বপেশী চ। চ দ অর্শ চি।

কুটজবীজম্। ক্লী। ইন্দ্রযবে। রা নি.ব.৮।

কুটজসুধা। স্ত্রী। কুটজচূর্ণে। কুড়চির চূর্ণ। "কৌটজা শ্রীপনাশিনী।" বৈ নিঘ.।

কুটজক্ষীরম্। ক্লী। রক্তাতীসারে প্রশস্তম্। কুট্টিতকুটজমূলত্বক্ ১৬ তো. বারি ৪ দ্র শী. ১ দ্র. ক্বানবিত্বা তত্র ক্বাথে ছাগীপয় পলদ্বয় দত্ত্বা পক্বা চ ক্ষীরশেষমবতারয়েৎ। ভা ম.১ভ অতিসা চি.। [রা নি ব ৮।

কুটজা (ভিধম্)। স্ত্রী, ক্লী। ইন্দ্রযবে।

কুটজাদিক্বাথঃ। পু। রক্তাতীসারে হিত। "কুটজাতিবিষা মুস্তা বালকং লোধ্রচন্দনা ধাতকী দাড়িমং পাঠা ক্বাথমেষাং সমাক্ষিকং। পিবেদ্দ্রা তিসারেষু দাহশূলপ্রশান্তয়ে।" ভা ম ১ভ রক্তাতিসার। দ্বিতীয়—"কুটজ দাড়িম মুস্ত ধাতকী বিল্ববালকং। লোধ্রচন্দনপাঠাশ্চ কষায় মধুনা পিবেৎ॥" কুড়চিছাল, আতইচ, মুতা, বালা, লোধ, রক্তচন্দন, ধাইফুল, দাড়িমছাল, আকনাদিমূল প্রত্যেকে ১১/০ রতি। জল ৪০ শ. শে ৵ অর্দ্ধ পোওয়া। দ্বিতীয় পূর্ব্ববৎ কেবল আতইচ স্থানে বেলশুঁট। ভৈষ.।

কুটজাদ্যঘৃতম্। ক্লী। অর্শোরোগে। ঘৃত ৪ দ্র কল্কদ্রব্যাণাং সমষ্টিরেকপল, বারি ৪ দ্র এক ত্র পচেৎ। দ্রবানুক্তৌ জলদানবিধানাৎ। যদুক্তৌ দ্রবকার্য্যে তু সর্ব্বত্র সলিল মতম্। যত্র। ঘৃত ৪ শ জল ৪ শ.। কল্কদ্রব্য কুড়চির ছাল, ইন্দ্রযব, নাগেশ্বর, নীলোৎপল, লোধকাষ্ঠ, ধাইফুল প্রত্যেকে ১০॥৵ তো একত্র পাক করিবে। চ দ.অর্শ চি.।

কুটজাবলেহঃ। পু। অতীসারে হিত। কুটজমূলত্বক্ পলশতং বারি ৬৪ দ্র. শী. ১৬ দ্র যাবদ্দশিষ্টক্বাথ পুনর্লেহবৎ পাচ্য। পাকশেষে কতে অবতার্য্য সৌবর্চ্চলাদীনাং চূর্ণং পলদ্বয় প্রক্ষিপেৎ। "শত কুটজমূলস্য ক্ষুণ্ণ তোয়ার্ম্মণি পচেৎ। ক্বাথে পাদাবশেষেঽস্মিন্ লেহ পূতে পুনঃ পচেৎ। সৌবর্চ্চল যবক্ষারবিড়সৈন্ধবপিপ্পলী। ধাতকীন্দ্রযবাজাজী চূর্ণং দত্ত্বা পলদ্বয়। লিহ্যাদ্বদরমাত্রন্তু শীত ক্ষৌদ্রেণ সংযুতম্॥" কুটজত্বক্ ১২॥০ শ জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ.। ছাঁকিয়া ঐ ক্বাথ পুনঃ পাক করিয়া লেহবৎ হইলে, তাহাতে সচল, বিট্, সৈন্ধব, যবক্ষার, পিপুল, ধাইফুল, ইন্দ্রযব ও জীরা উহাদের চূর্ণ একত্র ১৬ তোলা দিয়া নামাইবে। মাত্রা ১তোলা, মধুর সহিত। চ দ অতীসা চি।

কুটজাষ্টকম্। ক্লী। অতিসারে ঔষধম্। কুটজমূলত্বক্ ১০০ প. বারি ৬৪ দ্র শী. ১৬ দ্র। অথ শাল্মল্যাদীনাং প্রত্যেক পল মর্দ্দিতা একত্র সন্নিপ্য তত্র ক্বাথে দাপয়েৎ। অথ পুন পক্বা পাকশেষ কার্য্য। কেচিত্তু শাল্মল্যাদীন্ চূর্ণমপ্রক্ষিপন্তি। অন্যে চ পাঠাদিকং দত্ত্বা যাবদ্দর্ব্বীলেপ ন ভবতি তাবৎপচন্তি। পাকশেষে মধ্বাদি সচূর্ণে প্রক্ষিপন্তি। প্রক্ষেপদ্রব্য যথা—আকনাদি, বরাক্রান্তা, আতইচ, মুতা, বেলশুঁট, ধাই

कुणाल: । पुं । पक्षिविशेषे ।

कुणि: । पुं । The tree cedrela Toona. तुन्नवृक्षे । तूँद गाछ । अम. । मे । त्रि । कुत्सितकरे । "कुणिस्तुन्नकवृक्षे । कुकरे ।" मे. । तन्त्रा मकमर्मस्थाने, कूर्परे । सु.शा.६अ ।

कुणी । पुं । कथभजातीयकीटे । सु.कल्प.८अ. । See कणभ: ।

कुण्टम् । क्ली । अर्कके । गुण्ठतृणे । वै निघ. ।

कुण्टक: । त्रि । स्थूले । मोटा । श.मा. ।

कुण्टकुरण्ट: । पुं । झिण्ट्याम् । झाँटी । वै निघ. ।

कुण्डम् । क्ली । मानभेदे । हला. । जलाशयविशेषे । ईन्दारा, चौवाच्चा । जलगुणा:—रुचमग्निकरं कफकरं मधुरं लघु च । रा.नि.व.१४ । स्थाल्याम् । थालो । अम. । पुं । कौषि । हला । जारजपुत्रे । वारिपात्रे । [हे.च. ।

कुण्डगोलकम् । क्ली । काञ्जिके । काँजि ।

कुण्डङ्ग: (क:) । पुं । कुञ्जे । हे.च. ।

कुण्डल: । पुं । रक्तकाञ्चनवृक्षे । र.मा. । क्ली । कर्णभूषणे । पाशे । वलये । मे लत्रिकं । [निघ ।

कुण्डलपत्र: । पुं । दना इति ख्यातवृक्षे । वै.

कुण्डलिका (नी) । स्त्री । जिलेवी इति ख्याते मिष्टान्ने । तन्निर्माणविधि: यथा—"गोधूमप्रस्थद्वितयस्य कृत्वा सूक्ष्मा: कणा: प्रस्थमिता: सुनिष्पुषा: । दुग्धेन क्लिन्नास्तु तथैव भाण्डे यावत्सदम्लत्वमुपेयुरोपत् । उद्धृत्य दुग्धेन द्रवं सुघृष्य सच्छिद्रपात्रेण च ग्रीफणस्य । धारा शृते कुण्डलिकाकृतिं सृजन् पचेदथोद्धृत्य सुशर्करायाः । पाकं निमज्जितामाहु: सर्वे कुण्डलिकाभिधाम् । सा शुक्रला हृद्यतथा इन्द्रियाणां मुदभिदा । पुष्टिकान्तिकरी बल्या द्वितीयाख्याकृतिर्मता ॥" वै निघ । गुडूच्याम् । रा. नि.व.३ ।

कुण्डलिनायक: । पुं । पिङ्गलसर्पे ।

कुण्डली (इन्) । पुं । सर्पे । हारा. । वरुणे । मयूरे । मे. । मृगविशेषे । इति भजयपाल: । धारवधवृक्षे । स्त्री (ला, ली) । गुडूच्यां । भा.म.१भ कर्णकम्ब धि. । "कटुनिकोपापनकुण्डलीभि. ।" काञ्चनवृक्षे । मे. । सर्पिणीवृक्षे । गड़गड़े शाक । रा नि.व.५ । कपिकच्छ्वां । रा नि.व.३ । कुमार्य्यां । घृतकुमारी । कुण्डलिकायां । जिलेवी । भा. ।

कुण्डलीचासन: । पुं । सर्पिणीवृक्षे ।

कुण्डिका । स्त्री । कमण्डलौ । हे च । पिठरे । श.च. । [(इन्) पुं । अश्वे ।

कुण्डी । स्त्री । शुक्लयूथिकायाम् । वै.निघ. ।

कुण्डीर: । पुं । मनुष्ये । धरणी ।

कुतकम् । क्ली । रसाञ्जने । प.मु. ।

कुतप: । पुं, क्ली । Poa Cynosuroides. दर्भविशेषे । कुश । छागकम्बले । मे. । कृषे । अग्नौ । सूर्य्ये । हे.च. । दिवसस्याष्टममुहूर्त्ते । त्रि । ईषदुष्णे । [भे । कर्णावस्त्रे । वै.निघ. ।

कुतपसप्तकम् । क्ली । कृष्णतिले । रौप्ये । द-

कुतित्तिरि: । पुं । तित्तिरपक्षिविशेषे । सु सू.४६अ. । [अम. ।

कुतु: (प:) । पुं, क्ली । चर्म्मपात्रे । कूपो ।

कुतुम्बा (म्बिका) । स्त्री । द्रोणपुष्पीक्षुपे । रा.नि.व.६ । [श.च. ।

कुतुम्बुरं । क्ली । कुत्सिततिन्दुकीफले । टेंद ।

कुतूणक: । पुं । बालरोगविशेषे । See कुकूणक: । [८ । कुम्भिकायाम् । हारा ।

कुत्थणम् । क्ली । कातृणे । गन्धतृण । रा नि.व.

कुत्सम् । क्ली, पुं । कुष्ठौषधी । रा.नि व.१२ । स्तवके । हारे । भिक्षा ।

कुत्सला । स्त्री । नीलीवृक्षे । नील गाछ । श.च. ।

कुत्सशिम्बी, कुत्सा । स्त्री । शिम्बीभेदे । वृकशिम्बी । वै निघ. ।

कुत्सितम् । क्ली । दीर्घरोहिषे । बड़ गन्धतृण । वै निघ. । कुष्ठौषधी । रा नि.व १२ ।

कुत्सितशाल्मली । स्त्री । कृष्णशाल्मल्याम् ।

कुत्सिताम्ब: । पुं । कदम्बवृक्षे । वा.सू.१५अ. ।

कुथ: (था) । पुं, स्त्री । कुशतृणे । कूश । प. मु । शुक्लदर्भे । वै.निघ. । (था) हस्तिपृष्ठस्थकम्बले । हातिर पिठेर सुल । अम । [म. ।

कुथित: । त्रि । पूतिगन्धे । पचा । सु चि.१८

कुठारक्षः । पुं । कुठारे । जटा. । [विशेषे ।

कुठारः । पु । कुठेरकवृक्षे । र सा.सं. । अस्त्र

कुठारकतैलम् । क्ली । नाडीव्रणादौ तैले । पाठः—"कुठारकात्पलशतं क्वाथयेदुल्वणेऽम्भसि । तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् । कल्कै कुठारापामार्गमीष्ठिकामचिकासु च । एतत्कुठारकं नाम व्रणशोधनरोपणम् । नाडीषु परमोऽभ्यङ्ग ... ।" अत्र मचिकेत्यत्र चिञ्चाडीमस्य इति केचिद्वदन्ति। कुचाचिकामस्य इति । श्रीकण्ठ. । रस.र.।

कुठारच्छिन्ना । स्त्री । कन्दगुडूच्याम् । हि कुरैया । वै निघ क्षयरोग.लौहरसायने ।

कुठारिका (री) । स्त्री । कुठारे । कुड़ूल । हि कुलहाडी । शस्त्रकर्मयोग्यव्यधनास्त्रविशेषे । यथा—"पृथु कुठारी गोदन्तसदृशार्द्धाङ्गुलानना । तयोर्ध्वदन्तया विध्येदुपर्यस्था शिरां स्थिताम् ॥" । सु.शा.,सू ८अ. । [नरे ।

कुठारुः । पु । कुठेरकवृक्षे । कीशे । मे । वा

कुठिः । पु । वृक्षे । उणा ।

कुठिकः । पुं । कुष्ठौषधौ । कुड् । हारा ।

कुठिञ्जकः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ ।

कुठेरः (कः) । पु । A kind of Basilicum. सितार्जकवृक्षे । क्षुद्रपत्र श्वेत तुलसी, बाबुई तुलसी । रा नि.व.१० । भैष चक्षुदग्ध चि. रुद्रतैले । पर्णासे । काल बाबुई, काल तुलसी । रा.नि व १० । च.सू २७ । भा. । नन्दीवृक्षे । रा. नि व २१ । तुलसीवृक्षे । उणा. । अम. ।

कुठेरजः । पु (Ocimum Gratissicum) श्वेततुलसी । बाबुई तुलसी । प्र.र. । [त्रिका ।

कुठेरुः । पुं । चामरवाते । चामरेर बातास ।

कुड़पः (वः) । पुं । परिमाणविशेषे । द्वात्रिंश तोलके ८ वा ४ प । प्रस्थनिर्णयमञ्जरि. स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावक । प.प्र.१ख. । मृन्मयवेणुलौहादि भाण्डं यच्चतुरङ्गुलं । विस्तीर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुडवं स्मृतम्। कुड़वादूर्द्ध्वं शरावादिमानानां द्वैगुण्यं ग्राह्यम् । नियतकरमते तु कुड़वस्यापि द्वैगुण्यम् । तच्च द्रवीहृते कुडुमाद्यतैलैर्दृश्यते न नारिकेलस्थ ।। "आर्द्रद्रव्यस्य कुड़व पलैश्चतुर्भिश्च कुडव समुदाहृत ।" हारीत ।

कुड़ली । पु । काञ्चनारभेदे । मद.व १ ।

कुड़िः । पु । देहे । उणा. ।

कुड़िशः । पुं । (Cyprinus curchius.) मत्स्यविशेषे । कुडची माछ, बाटा माछ । गुणा — मधुरो हृद्य कषायोऽग्निदीपन लघु स्निग्ध वातपथ्य रोचनो बल्य कोष्ठबन्धकरश्च । राज ।

कुडङ्गची । स्त्री । क्षुद्रकारवेल्ले । छोट उच्छे । लताफलगुणा —कटु उष्णातिरुच्या दीपनी वातरक्तकरी च । तत्कन्द धर्मोहर मलस्तम्भन योनिदोषघ्नश्च । रा नि व ७ ।

कुड्मलः । पु । मुकुले । मे । क्ली । नीलोत्पले

कुड्यम् । क्ली । विलेपने । मे ।

कुड्यकीटकः } पुं,स्त्री। गृहगोधिकायां। टिकटिकी । हे.च । प्र.

कुड्यमत्सी (त्स्यः) } र. । च.शा.८अ. ।

कुणकः । पु । बालके, सद्योजातशिशौ। श.चि.

कुण(णि)ञ्जः (रः) । पुं । A kind of chenopodium.) अरण्यवास्तुकविशेषे । दन बेतुया । मं कुणजिरु, बोरुजि । गुणा —मधुर वृष्य दीपन. पाचनश्च । रा.नि.व ५ । तच्च त्रिदोषघ्नं मधुर वृष्यं दीपनं ईषत्कषायं सदाति लघु । रा नि व.७ । [व ५ ।

कुणञ्जा (ञ्जी) । स्त्री । कृष्णत्रपुषे । रा नि

कुणटी । स्त्री । मन शिलाविशेषे । मनःशिला विशेष । कुणटी तु मन शिला। रा.नि व.१३ १९ धानके । भा पू १भ. ।

कुणपः । त्रि । शवगन्धी । 'सम्भवकाम्युदरे त्रिदोषम् ।' भा म.४भ. । दुर्गन्धे । पु, क्ली । शुक्रदोषे, आर्त्तवदोषे । मृतशरीरे । अम. ।

कुणपगन्धः । पुं । शवगन्धे ।

कुणपा (पी) । स्त्री । विट्सारिकायां । शालिक, गुअन्याकड़ा । हारा ।

कुणारी । स्त्री । कुष्ठरोगविहितभक्ष्ये, इव पर्पटीति ख्याते । सु चि.१०अ. । कीलविशेषे

कुन्दुखोटी । स्त्री । कुन्दुरुखोट्याम् । भैष.बृह दिषतैले ।

कुन्दुरः (रुः, कः) । पु, स्त्री (की) । सल्लकाम् । धूपभेदे, गुग्गुलभेदे । हि वेरोजा । वै. निघ । कुन्दरवृक्षे । रा.नि व २२ । The resin of the plant (Boswellia thurifera.) स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये, शल्लकीनिर्यासे । কুন্দুরু খোটী । गुणा —मधुर तिक्त कफपित्तदाहघ्न. प्रदरघ्न पाने लेपे च शीतल । मधुरतिक्ततीक्ष्ण कटुक त्वच्य. ज्वरस्वेदग्रहदोषमुखरोगकफवातघ्न । भा पू १भ. । रा.नि व.१२ । स्वेदवातश्लेष्मग्रहज्वरहर । मद व २ । [निर्यासे । वै.निघ ।

कुन्दुरुकी । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । चम । शल्लकी

कुन्दुरुखोटी । स्त्री । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये, कुन्दुरौ । म.सु । शा.कौ शतावरीमोदके ।

कुपः । पु । भारद्वाजपक्षिणि । वै निघ. ।

कुपथ्यम् । क्ली । अस्वास्थ्यकरे पथ्ये । [सु. ।

कुपनसः । पु । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । प.

कुपाकः । पुं । कुपीलौ । वै निघ. ।

कुपाणिः । त्रि । कुकरे, वक्रहस्ते । কোপা । हि टुण्डा । शटा. ।

कुपिनी । स्त्री । खालुइ इति गौडभाषाप्रसिद्धायां स्वल्पमत्स्यधान्याम् । अ र. ।

कुपिन्दः । पुं । वस्त्रनिर्मातरि । वै निघ ।

कुपि(पी)लुः । पु । काकपीलौ, कारस्करवृक्षे । মাকড়া গাব, মধুর গাব, কুচিলা । रा.नि.व ६ । See कारस्कर. ।

कुप्य(क)म् । क्ली । Tutenag सीसरङ्गमिश्रधातौ, षड्धातुमध्ये दस्ता इति ख्याते धातौ । सुवर्णरजतभिन्नधातौ । रवा. ।

कुप्यधौतम् । क्ली । रौप्ये । रा नि.व १३ ।

कुप्यलवणम् । क्ली । लवणविशेषे । च.चि.२८ ।

कुप्यशाला । स्त्री । धातुद्रव्यनिर्माणशालायां ।

कुबाहुनः । पुं । उष्ट्रे । म.च. ।

कुबे(वे)रः (कः) । पु । नन्दिवृक्षे, तूणवृक्षे । তুণ বা নান্দ দরখ্ত । चम. । प.मु । वै.निघ. २भ वा व्या कुबेरपाके । त्रि । कुशरीरे । त्रिका. ।

कुबेरनेत्रः (राक्ष.) । पुं । पाटलवृक्षे । लताकरञ्जे । वै.निघ. । [धी चि ।

कुबेराह्वयः । पु । नन्दीवृक्षे । वै निघ.२भ ग्रह-

कुबेराक्षी । स्त्री । पाटलावृक्षे । प.मु. । काष्ठपाटलायाम् । सितपाटलायाम् । শ্বেত পারল । रा नि व.१० । पेटिकायां । পেটারি । रत्ना. । सु मु ३८अ । भा म ४भ बाल.चि । "कुबेराक्षी च योज्या. सु ।" लताकरञ्जे । वै.निघ. ।

कुब्जः । पु । वनचटके । (Bola cuja.) मत्स्यविशेषे । अपामार्गे । रा नि व.४ । तन्नामकवातव्याधिविशेषे । কুঁজ । लक्षण—'हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक् । क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात्तदा तं कुब्जमादिशेत् ॥" मा नि । "वातघ्नैर्दशमूल्या च नरं कुब्जमुपाचरेत् । स्वेदैर्मांसरसैश्चापि प्रवृद्धं तं विवर्जयेत् ॥" त्रि । उन्नतपृष्ठे । কুঁজো । हि च ।

कुब्जकः । पुं । An aquatic plant, (Trapa bispinosa) कोङ्कणदेशख्यातपुष्पवृक्षविशेषे । শ্বেত গোলাপ । हि कूजा । म काटेशेवती । गुणा —सुरभिः शीतल रक्तपित्तहरश्च । पुष्प शीतलं वल्य दाहघ्नं वातपित्तघ्न । रा.नि. व १० । "कुब्जक सुरभि स्वादु कषाय सुरसः सरः । त्रिदोषशमनो हृद्य. शीतवर्णो च स स्मृत ॥" भा. । शृङ्गाटके । त्रिका. । पीतझिण्ट्यां । र मा. । [श्वेतखदिरे । रा.नि व.८ ।

कुब्जकण्टकः । पु । White mimosa.

कुब्जका । स्त्री । कुब्जकवृक्षे । गुलाव । रा नि. व.१० । मद. ।

कुब्जकिरातः }
कुब्जवामनः } पुं । कुब्जे ।

कुब्जत्वम् । क्ली । वायुरोगभेदे । कूँज ।

कुब्जपुष्पः । पु । पीतझिण्टीक्षुपे । পীতপুষ্প ঝাঁটী । र मा. ।

कुब्जप्रसारणीतैलम् । क्ली । वातव्याध्यधिकारे । तिलतैलम् १६ श. क्वाथार्थे—प्रसारणी क्वाथ. १०० प. जल ६४ श. शि. १६ श. । दधि १६ श काञ्जिक १६ श. दुग्ध ३२ श. । कल्कार्थे —चित्रकमूलपिप्पलीमूलयष्टिमधुसैन्धववचाम्-

कुद्दालिः } पुं। भाम्मलद्रवे। চালিতা।
कुद्दारः (लः) } कोविदारवृक्षे। रक्तकाञ्चन। र.मा.। रा.नि.व.८।१०। आरग्वधवृक्षे। वै.निघ.। कोद्रवधान्ये। कदो धान। प.मु.। [वै निघ.।

कुदेहः (कः) । पुं। कुत्सितदेहे। महाबालवृक्षे।

कुद्दलः । पुं। गिरिकाचने। [वै.निघ.।

कुद्रवः (वलः) । पुं। कोद्रवे। कदो धान।

कुधरः । पुं। पर्व्वते। रा नि.व २।

कुधान्यम् । क्ली। तृणधान्ये, क्षुद्रधान्ये। को रदूषकश्यामाकनीवारयावनालगवेधुकवरकोद्दालकप्रियङ्गु-मधूलिकानन्दीमुखकुरुविन्दगवेधुकवरकोदपर्णीसु-कुन्दवेणुजप्रभृतयस्तद्वर्गाः। गुणाः—उष्णाः कषाया मधुरा रूक्षाः कटुपाकाः श्लेष्मघ्ना सावरोधकाः वातपित्तप्रकोपकराश्च। सु.सू.४६अ.। वातामकं शीतलश्च। रा.नि व १५।

कुनखः । पुं, क्ली। क्षुद्ररोगविशेषे। तल्लक्षणं यथा—"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तश्च देहिनाम्। कुर्व्वाते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्। तदेवाभ्यतरैर्दोषैः परुषं कुनखं वदेत्" इति॥ मा. नि.। त्रि। कुत्सितनखयुक्ते।

कुनखी । त्रि। कुनखरोगयुक्ते। सङ्कुचितनखे।

कुनटः । पुं। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। বড় শোঁটা শোণা গাছ। रा नि व ८। पीतलोध्रे। वै.निघ.।

कुनटी । स्त्री। Red arsenic (Coriandrum Sativum.) मनःशिलायाम्। মনছাল। र.मा.। धान्याके। भा पू १भ.। नेपालदेशजमन-शिलायाम्। भरत.। [গাছ। त्रिका.।

कुनली (इन्) । पुं। वकवृक्षे। বড় বাকস

कुनाभिः । पुं। निधौ। हे.च.। वातमण्डल्याम्। त्रिका।

कुनालः
कुनालिकः } पुं। कोकिले।

कुनाशकः । पुं। दुरालभायां, रक्तयवासे। अम.।

कुनासः । पुं। उष्ट्रे। वै निघ.।

कुनीली । स्त्री। नेरयां। रा नि.व.४।

कुन्तः । पुं। (Coix Barbata.) गवेधुकायां गड़गड़े। मे.। क्षुद्रजन्तौ। विश्व.।

कुन्तलः । पुं। केशे। रा.नि.व.१८। यवके। यवे। मेलविर्के। ह्रीवेरे। বালা। अम.।

कुन्तलवर्द्धनः । पुं। भृङ्गराजवृक्षे। ভীমরাজ। रा.नि.व.४।

कुन्तलिका (ली) । स्त्री। दध्यादिच्छेदयां দৈ কাটা ছুরী। छुरा। कृचभेदे। আর্দ্ৰা। वै.निघ.। [नि व.१०।

कुन्तलोशीरम् । क्ली। ह्रीवेरे। বালা। रा.

कुन्ती । स्त्री। गुग्गुलुवृक्षे। "गुग्गुलुप्पथयोश शल्लक्याम्।" मे तद्धितं। शल्लकीवृक्षे।

कुन्दः (कः) । पुं। (Jasminum Multiflorum.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे। কুন্দফুলের গাছ। मं कुन्दे। कं मुरगि। तें मोल्ल। मे। क्ली। तत्पुष्पे। गुणाः—अतिमधुरः शीतः कषाय केश भावन. कफपित्तहरः सरः दीपन पाचनश्च। रा.नि.व.१०। पुष्पं शीतं लघु श्लेष्मशिरोवेदना विषपित्तघ्नश्च। भा.पू.१भ.। श्लेष्मलं ग्राहि च। राज.। कुन्दुरुखोट्याम्। भा पू.१भ। रा.नि.व.१२। श्वेतकरवीरवृक्षे। रा.नि व.१०। मदनवृक्षविशेषे। কাঁটা ময়না। प.मु। See पिचुक। निधिविशेषे। यन्त्रभेदे। मे। (क) कुन्दुरुके। रा.नि व १२।

कुन्दमः । पुं। मार्जारे। त्रिका.।

कुन्दरः । पुं। तन्नामकतृणे। কুন্দুরু। गुणाः —"गौल्यकुन्दरमूलञ्च शीतं पित्तातिसारजित्। प्रशस्तं शोधनानाञ्च बलपुष्टिविवर्द्धनं॥" रा नि व ८।

कुन्दरिका । स्त्री। शल्लक्याम्। रा नि.व.११।

कुन्दसाह्वा, कुन्दा । स्त्री। श्वेतयूथिकायां। वै.निघ।

कुन्दालः । पुं। महारग्वधवृक्षे। वै.निघ।

कुन्दिनी । स्त्री। पद्मसमूहे। त्रिका.।

कुन्दुः । स्त्री। कुन्दुरुखोट्याम्, कन्दुरुनामक द्रव्ये। रा.नि व.१२। च द वा व्या.एकादशशती-प्रसारणीतैले। पुं। मूषिके। श.र.।

कुन्दुकुन्दुकः । पुं। कुन्दुरुखोट्यां रा नि.व १२।

रौप्ये। हे.च। पुं। गाम्भारीवृक्षे। गाछावगे। मे.। अवि.२०अ.। कुमुदकन्दे। गुग्गुलौ। सर्पभेदे। श्वेतोत्पले। हे.च.। कर्पूरे। रा.नि.व.१२। कुम्भिकायां। পানা। कट्फलवृक्षे। वै.निघ.।

कुमुदकः । पुं। प्रपौण्डरीके। পুণ্ডরিয়া। हिं पुण्डरिया। वै.निघ।

कुमुदघ्नी । स्त्री। तन्नामकस्थावरविषे। यस्य चीरे विषं वर्त्तते। सु.कल्प २अ.।

कुमुदप्रियः
कुमुदबान्धवः
कुमुदसुहृत् } पुं। कर्पूरे। चन्द्रे। वै.निघ.।

कुमुदरागा । स्त्री। धातकीवृक्षे। वै.निघ।

कुमुदवीजम् । क्ली। कुमुदतीवीजे। তেলো বিচি। हिं भेटवेरा। गुणाः—स्वादु गुरुरुच्चं हिमञ्च। भा।

कुमुदा । स्त्री। कुम्भिकायां। পানা। गाम्भारीवृक्षे। हे च.। शालपर्ण्याम्। धातक्याम्। धाइ फुल। कट्फलवृक्षे। रा.नि.व.४।६।८।

कुमुदाभिख्यम् । क्ली। रूप्ये। हे.च।

कुमुदिका । स्त्री। कुमुदिन्याम्। चम। कट्फलवृक्षे। भा.पू.१भ.।

कुमुदिनी । स्त्री। चन्द्रप्रियायां। জ্যোৎস্না। उत्पलिन्याम्। शुन्दीझाड, ছোট শুন্দী। कुमुदलतायाम्। कुमुदझाड। तैं कालुवलुडे कौलितु। कलुवपुल्लु। रा.नि.व.१०। इयं कमलिनीगुणयुक्ता ज्ञेया। भा.पू.१भ। कमलिन्याम्। (घ.।

कुमुदिनीवीजम् । क्ली। कुमुदवीजे। वै.नि

कुमुदी । स्त्री। कट्फलवृक्षे। मद.व१। गाम्भारीवृक्षे। रा.नि.व.९।

कुमुदेश्वररसः । पुं। यक्ष्माधिकारे। पाठः—"हेमभस्मरसभस्मतुल्यकं मौक्तिकन्तु रसपादटङ्कणं। गन्धकं कुरुत सर्व्वतुल्यकं काञ्जिकेन परिमर्द्द गोलकं। मृत्मया च परिवेष्ट्य शोषितं भाण्डके सलवणे यथा पचेत्।" द्वितीययक्ष्माधिकारे। मृतताम्रं २ भ. वङ्गभस्म १ भ. यष्टीमधुक्वाथेन भावयित्वा शोषयित्वा च माषाई सेव्यम्। र.सा.स.।

कुमुद्वती । स्त्री। कुमुदिन्याम्। शुन्दी वा कुमुदफुलेर झाड। रा.नि.व.१०। कुमुदलतेति प्रसिद्धस्थावरविषान्तर्गतफलविषे। सु.कल्प २अ.। See फलविषम्।

कुमुद्वतीवीजम् । क्ली। कुमुदवीजे। "भवेत्कुमुद्वतीवीजं स्वादु रुच्यं हिमं गुरु।" वैद्यकम्।

कुमुद्वान् । त्रि। कुमुदविशिष्टे (देशे)। मे.।

कुम्पः । पुं। वाहुकुब्जे। কোপা। जटा।

कुम्भम् । क्ली, पुं। त्रिवृतायां। हे.च.। गुग्गुलौ। अम। "निकुम्भकुम्भत्रिफला गवाचौ।" (चन्द्रप्रभावट्यां।) पुं। सूर्यमाने। ७४ সের। प म.१ ख.। जैपालवृक्षे। कट्फलवृक्षे। पृश्निपर्ण्यां। पाटलावृक्षे। मे। कलसे। करिशिर:स्थपिण्डयोः। "सूर्द्धिपिण्डौ स्मृतौ कुम्भौ कुम्भयोरन्तरं विदुः।" हला.।

कुम्भकरेचना । स्त्री। जैपालवृक्षे। वै.निघ।

कुम्भकामला (पादः) । स्त्री। A sort of Jaundice. कामलाभेदे। कालाधिक्येन कामला खरीभूता कुम्भकामलायां परिणमति। वम्यरोचकज्वरादिक तदसाध्यलक्षणम्। मा नि.।

कुम्भकारः । पुं। कुक्कुभपक्षिणि। हे.च।

कुम्भकारकुक्कुटः । पुं। (Phasianus Gallus.) क्षुद्रकुक्कुटविशेषे।

कुम्भकारिका (री) । स्त्री। कुलत्थाञ्जने। रा.नि.व.१३। वनकुलत्थायाम्। प.मु.। मनःशिलायाम्। जटा।

कुम्भकालुकम् । क्ली। धोले। वै निघ।

कुम्भजः । पुं। वकवृक्षे। বকফুলের গাছ। प मु। [१६१

कुम्भण्डिका । स्त्री। कुष्माण्डशाखी। रा.नि.व

कुम्भतुम्बी । स्त्री। वर्त्तुलतुम्ब्यां। গোল লাউ। गुणाः—"कुम्भतुम्बी तु मधुरा शीतला तर्पणी गुरुः। रुच्या पुष्टिकरी शुक्रवर्द्धिनी तु बलप्रदा। पित्तनाशकरी गर्भपोषणी पित्तनाशिनी। फले तु वल्लीवत्प्रोक्ता गुणाय।" वै.निघ। शीतपित्तश्वासकफामज्वरकामनाशिका बल्या च। रा.नि.व.७।

कुम्भपर्णी । स्त्री। कुष्माण्डीलतायाम्। प मु.।

कुम्भपटा । स्त्री। श्वेतनिवृतायाम्। वै.निघ.।

कुम्भपुष्पी । स्त्री। रक्तपाटलवृक्षे। वै निघ.।

फादेवदारुरास्नागजपिप्पलीगभ्भादुलिमूलशटामो सौबीलक(भ्भावे)रक्तचन्दनानां प्रत्येक २ प । म-न्यद्रव्यं यथालाभ देयम्। च.द.।

कुआ । स्त्री । वनचटकायाम् । वै निघ.।

कुभुक्तम् । क्ली । कदर्य्यान्ने ।

कुमरिचः । पुं । (Capsicum.) मरिचभेद विशेषे । लङ्कामरिच । हि लालमिरिच । उत्. नीकोमरिच ।

कुमारः (का:) । पुं । सप्तदशस्य विंशवर्षपर्य्यन्तं पुरुषे । रा.नि.व १८ । पञ्चवर्षीयबालके । है च.। (क) वरुणवृक्षे । वरुण गाछ । रा नि व ९ । समुद्रवृक्षे । महासमुद्रा । रत्ना.। शुकपक्षिणि । अ श्ववारके । मे.। क्ली । जात्यकाञ्चने । खाँटिसोणा । मे । नेत्रतारके ।

कुमारकल्याणकघृतम् । क्ली । बालरोगाधिकारे । पाठ —"शङ्खपुष्पी वचा ब्राह्मी कुष्ठ त्रिफलया सह । द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीरकं बला । शटी दुरालभा बिल्व दाडिम सुरस स्थिरा । मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली । एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्। कषाये कण्टकार्य्याश्च चीरे तस्माच्चतुर्गुणे । एतत्कुमारकल्याणम् ॥ घृतं ४ श. कल्कानां शङ्खपुष्पादीनां प्रत्येकं २ तो. । कण्टकारी १२।० श. जलं ६४ श शे. क्वाथ: १६ श दुग्धं १६ श. । च द.।

कुमारजीवः (ज्जीवसंज्ञ:) । पुं । पुत्रञ्जीववृक्षे । भूतङ्क्षिरा गाछ । रमा. ।

कुमारतन्त्रम् । क्ली । रावणकृते बालरोगग्रन्थे । प्रथमे दिवसे मासि वर्षे वा नन्दा मातृका, द्वितीये दिवसे मासि वर्षे वा सुनन्दा, तृतीये दिवसे मासि वर्षे वा पूतना, चतुर्थे दिवसे मासि वर्षे वा मुखमुण्डिका, पञ्चमे · कटपूतना, षष्ठे ·· शकुनिका, सप्तमे ··शुष्करेवती, अष्टमे ··आर्य्यका, नवमे · सूतिका, दशमे ·निर्ऋता, एकादशे ·· पिलिपिच्छिका, द्वादशे च दिने मासि वर्षे वा कामुका नाम मातृका शिशुं गृह्णाति । सर्व्वाभिरेव गृहीतमात्रस्य च ज्वरोदयो भवति । च द.।

कुमारभृत्या । स्त्री । गर्भिण्या परिचर्य्यायां, बालतन्त्रे । चिका.।

कुमारललिता । स्त्री । शिशुक्रीडायाम् ।

कुमारवाही (हिन्) । पुं । मयूरे । श र ।

कुमारा । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै.निघ ।

कुमारिका (री) । स्त्री । अनागतार्त्तवायां कन्यायाम् । रा नि व.१८ । घृतकुमार्य्याम् । इड कूमारी, घिकाञ्चन । हि घिउकुमारी । म ग्वा कुवारि, कोरफड, घिकुवार । तैं पिन्नगोरिण्कलवद । विरञ्जाजिलीगे गुणा:—हिमा तिक्ता कफघ्नी पित्तकासविषश्वासकुष्ठघ्नी रसायनी च । रा नि.व.५ । भेदिनी शीतला तिक्तमधुरा चक्षुष्या रसायनी बृंहणी वातविषघ्नी गुल्मप्लीहयकृद्दिवृद्धिकफज्वरग्रन्थिविस्फोटाग्निदग्धरक्तपित्तचर्मरोगघ्नी च । भा.पू.१म । (री)·जियत्पष्ठीति ख्याते वृक्षे । प. मु । तरुणीपुष्पवृक्षे । गोलाप । रा नि व.१० । अपराजितायाम् । मे । कृष्णचटकायाम् । श्यामापाखी । रा नि.व.१९ । वाराहीकन्दे । स्थूलैलायाम् । वन्ध्याकर्कोट्याम् । रा.नि व.१२ । नवमल्लिकायाम् । प मु.। वटपत्रीमल्लिकायां । वेल फुल । सप्तपर्णवृक्षे । महाजम्बूवृक्षे । वै.निघ । पत्रशाकभेदे । कुमीरेर पोका । नेत्रप्रतिफलिते द्रष्टव्यन प्रतिबिम्बे । च.इन्द्रिय.७म ।

कुमारिकावर्त्तिः । पुं। नेत्ररोगे रोपणवर्त्तौ । "अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टि. पिप्पलितण्डुला । जातीकुसुमपञ्चाशत् मरिचानि च षोडश । एवं कुमारिकावर्त्तिर्गतं चक्षुर्निवर्त्तयेत्" तिलपुष्प ८० पिप्पलीचोषा ६० जातीपुष्पं ५० मरिच १६ ।

कुमारीकन्दः । पुं । कुमार्य्या कन्दे । इड कूमारीमूल । वै निघ १भ.कामला चि.०मे ।

कुमुखः । पुं । शूकरे ।

कुमुत् (दम्) । क्ली । (Nymphaea Esculenta.) (Nymphaea Lotus.) चन्द्रविकाशिनि स्वनामख्यातपुष्पे । देना फुल, सुन्दिफूल,श्वेत सुन्दि । हिं कोई । मं पांढरें कमळ । कं बिलियनैदिलु । प.मू ३भ. । गुणा:—कुमुदं स्वादु पाके तिक्तं कफघ्नं रक्तदोषहरं दाहश्रमघ्नं । रा.नि.व १० । पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं शीतवीर्य्यं ह्लादनञ्च । भा.पू १म । (Nymphaea Rubra.) रक्तपद्मे । मे । रक्तोत्पले । चिक.।

ऩजा रोगा भवन्ति । सु.कल्प.८ऋ.। श्वेतत्रिवृति । जैपालवृचे । वै.निघ.ऋन्तकसन्निपात.चि. ।

कुम्भीनसः । पुं । क्रूरसर्पे । मे. । वातप्रकृति कीटभेदे । तेन दष्टे वातनिमित्तजा रोगा जायन्ते । सु कल्प ८ऋ ।

कुम्भीपाकः । पुं । सन्निपातज्वरभेदे । लचणं —"घोणाविवरभरद्बहुशोणासितलोहितं सान्द्रं । विलुण्ठन्मस्तकमभित. कुम्भीपाकेन पीडितं विद्यात् ॥" भा.म.१भ. ।

कुम्भीपुटः । पुं । गजपुटे । र.सा.सं. ।

कुम्भीफलः } पुं । जैपालवृचे ।। कुम्भीवृचे । वै. निघ. । क्ली । जैपालवीजे । रा नि.व ६ ।
कुम्भीवीजः }

कुम्भीरः (लः) । पुं । The crocodile of ganges. जलजन्तुविशेषे । कुमीर । रत्ना । ऋ टी. । तन्मांसं पाके स्वादु वातघ्नं स्निग्धं शीतलं पित्तरोगे हितं मलवर्द्धनं श्लेष्मकरञ्च । सु.। कुम्भीवृचे । वै.निघ. । [कुमीरा पोका । द्वारा. ।

कुम्भीरमचिका । स्त्री । मचिकाविशेषे ।

कुम्भीरवल्कः । पुं । कायफलवृचे । वै.निघ. ।

कुम्भीवृचफलम् । क्ली । कायफले । वै निघ. ।

कुम्भीस्वेदः । पुं । वातहरक्वाथादिभिः काञ्जिकादिभिर्वा घटस्थितैः स्वेदे । भानुदासः । च.सू. १४ऋ.। [गाछ । भा.म १भ.चित्तविभ्रम ज्व चि.।

कुम्भोद्भवतरुः । पुं । ऋगस्तिवृचे । वकफुलेर

कुम्भोलुः (लूकः) । पुं । पेचकभेदे ।

कुम्भोलूखलकः । पुं । गुग्गुली । वै.निघ. ।

कुयवः । पुं । कुत्सितयवे ।

कुरका । स्त्री । सल्लकीवृचे । रा.नि.व.११ ।

कुरङ्ग(ङ्कु)रः । पुं । The Indian crane. सारसपचिणि । हे.च. । द्वारा. । क्रौञ्चपचिणि । वै.निघ ।

कुरङ्गः (कः) । पुं । Indian antilope. स्वल्पहरिणे । रत्ना.। "न कृष्णे न च ताम्रे हरिणविशेषे ।" सु.सू.४६ऋ.। च.चिं.२ऋ. । (कः) ऋकर्करायां । वै निघ. ।

कुरङ्गनाभिः । पुं । मृगनाभौ । रा.नि व १२।

कुरङ्गमः । पुं । हरिणविशेषे । कुरङ्ग । त्रिका ।

कुरङ्गमांसम् । क्ली । मृगविशेषस्य मांसे । एतन्मास रक्तपित्ते हितम् । तथा कफघ्नं मधुरं पित्तघ्नं मांसवर्द्धकञ्च । सि यो.र.पि चि.खण्डकाद्यष्टे । [गानी । रा नि व.२ ।

कुरङ्गिका (नी) । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । मू-

कुरङ्गी । स्त्री । कुरङ्गपत्न्याम् । हरिणी ।

कुरचिल्लः । पुं । कर्कटे । हे.च. ।

कुरण्टः । पुं । सितिवारवृचे । सुसुनि शाक । वा.सू.१५ऋ. । "भल्लूकनीरटकुरण्टकरम्भपार्थाः ।" श्वेतझिण्ट्यां । रा.नि व.१०। कुटजवृचे । वै.निघ ।

कुरण्टकः । पुं । पीतझिण्टीचुपे । पीतपुष्प झाँटी गाछ । र.मा. । "पीतपुष्पः कण्टाशेलुया इति प्रसिद्धः ।" सु.सू.३८ऋ.। ड.। पीतपुष्पाम्लाने, रक्तझिण्ट्याम् । मे. । वै निघ ।

कुरण्टमूलम् । क्ली । पीतपुष्पझिण्टीमूले । भा.म.४भ.योनिरो चि. ।

कुरण्टिका । कुटजवृचे । साकरुण्डवृचे । रा. नि.व १० । सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

कुरण्टी । स्त्री । सिंहपिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

कुरण्डः । पुं । *Hydrocele.* मुष्कवृद्धिरोगे । कोरन्द, पोता । हे च. । तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लचण यथा—"क्रुद्धोऽनूर्द्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् । मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ॥ प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः । दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रै. सवृद्धि. सप्तधा गदः ॥" मा. नि । ऋचोटवृचे । वै निघ. । गुर्ज्जरदेशख्याते साकुरुण्डवृचे । रा नि.व.६ ।

कुरण्डकः । पुं। मदनवृचे, श्वेतमदने। वै.निघ । कुरण्टकवृचे । ऋ.टी. । च.द भापतेले ।

कुरण्ड(ण्डि)का । स्त्री । वृचविशेषे । गुणाः —"सरा रूच्या गुर्व्वी चाग्निप्रदीपनी । नाशिनी कफवातानां वैद्येषु परिकीर्त्तिता॥ वृहत्कुरण्डिका शीता पाके माध्वी कटुः स्मृता । तिक्ता चारा च रूचा च सरा हृद्या जड़ा मता । वातला पित्तला

कुम्भफला । स्त्री। महाकुष्माण्ड्याम्। रा नि व.७।

कुम्भयोनिः (का) । स्त्री । द्रोणपुष्पीक्षुपे । हलकषा। रा नि.व.६ । वकवृक्षे । वै निघ. ।

कुम्भरेताः । पुं । अग्नी ।

कुम्भला । स्त्री । मुण्डिर्य्याम् । मूण्डीरी र.मा. ।

कुम्भवारुणी । स्त्री । मुण्डिरीभेदे । प.मु ।

कुम्भवीजः (कः) । पुं । अरिष्टफलवृक्षे । रीठा गाछ । रा.नि व.९ ।

कुम्भशालिः । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे । गुणाः—मधुरा स्निग्धा वातपित्तघ्नी च । रा नि.व १६ ।

कुम्भसन्धिः । पुं। करिकुम्भद्वयमध्यभागे। त्रिका.।

कुम्भसर्पिः । क्ली । एकादशोत्तरशतवार्षिके पुराणघृते । गुणः—रक्षोघ्नम् । सु.सू.४५अ. ।

कुम्भा । स्त्री । उखायाम् । कट्फलवृक्षे । पृश्निपर्ण्याम् । पाटलावृक्षे । मे. । द्रोणपुष्प्याम् । वै निघ. । श्वेतत्रिवृतायाम् । तुम्ब्याम् । वै.निघ. ।

कुम्भाख्या । स्त्री । रक्तपाटले । वै.निघ.। [वा.।

कुम्भाटः । पुं। कुम्भाडुया इति ख्याते वृक्षे । र

कुम्भाण्डी । स्त्री। Pumpkin Gourd. कुष्माण्ड्याम् । कुमडा गाछ । रा नि.व ७ ।

कुम्भारी (ण्डी, ण्डी) । स्त्री । कुष्माण्ड्याम् । वै निघ. । [निघ. ।

कुम्भालावुः । स्त्री । महादुग्धालाव्वाम् । वै.

कुम्भाह्वयः । पु । कुम्भकामलायाम् । च.द.पाण्डु चि. ।

कुम्भि(म्भी)कः । पुं । पुन्नागवृक्षे । र.मा. । भैष.नाडीव्रण.चि कुम्भाद्यतैले । सप्तपर्णवृक्षे । प. मु. । वारिपर्ण्याम् । पाना । भूर्जवृक्षे । भूर्जपत्र गाछ । "रोमश. श्लक्ष्णत्वक् कुम्भीनामा वृक्षो यस्य त्वक् वस्त्राकारा भवति।" सु.सू.३८अ.प्रियङ्ग्वादि । सु । See भूर्जः । पाटलवृक्षे । षण्डविशेषे । हिजड़े । लक्षणं यथा—"स्वे गुदे ब्रह्मचर्य्याद यः स्त्रीषु पुंवत्प्रवर्त्तते । कुम्भीकः स च विज्ञेयः ॥" सु चि.१७अ. ।

कुम्भि(म्भी)का । स्त्री।(Pistia stratiotes,) वारिपर्ण्याम् । टोका पाना । रत्ना. । वा.उ. ८अ. । रक्तपाटलायाम् । रा.नि.व.१० । वर्त्मस्थ कनीनवर्त्मजरोगविशेषे । कुम्भीकावीजसदृशाकारत्वात्तथोच्यते। एषा प्रान्तजा विदीर्णा च स्रवति पुनश्च पूर्णा भवति। लक्षणं यथा—"वर्त्मान्ते पिडका आताता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च । कुम्भीकवीजसदृशा कुम्भिका सन्निपातजा ॥" मा.नि. । कट्फलवृक्षे । वै.निघ । पाटलवृक्षे । प मु । द्रोणपुष्प्याम् । हलकषा । रा नि.व ६ । गुग्गुली । शूकदोषविशेषे । लक्षणम्—"कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभा शुभा ।" सु.नि.शू दो १४अ ।

कुम्भिकाद्यतैलम् । क्ली । नाडीव्रणाधिकारे। तैलं ४ श । क्वाथार्थं—कुम्भीका (पानाव मूल) खर्जूरीकपित्थविल्वाना तथा उदुम्बराद्युग्रफलशलाटुकल्कं ४ श वारि ३१ श. शे. ८ श. । उक्तक्वाथेन मुस्तादीना कल्कं शरावमितं (१ श.) दत्त्वा तैलं पाच्यम् । कल्कद्रव्याणि—मुस्तक सरलकाष्ठप्रियङ्गुत्वगेलापत्रनागकेशरमोचरसजातीकोषलोध्रधातकीपुष्पाणि । "कुम्भीकखर्ज्जूरकपित्थविल्ववनस्पतीनान्तु शलाटुवर्गे । कृत्वा कषायं विपचेत्त तैलमावाप्य मुस्तासरलप्रियङ्गू ॥ सौगन्धिकामोचरसाह्विपुष्पलोध्राणि दत्त्वा खलु धातकीच ।" अत्र कुम्भी पर्णी, दुरालभा वा । वनस्पतयो वटाद्या' सर्व्वेषां शलाटु आमफल । रस.र. ।

कुम्भितित्तिरः । पुं । तित्तिरपक्षिभेदे । वै. निघ. । [रा नि.व.६ ।

कुम्भिनीफल(वीज)म् । क्ली । जैपाल ।

कुम्भिपाकी । स्त्री । कट्फलवृक्षे । भा ।

कुम्भिलः । पुं । शालमत्स्ये । मे लक्षिकं ।

कुम्भी (इन्) । पुं । हस्तिनि । हस्ती । गुग्गुलु वृक्षे । जटा. । सविषपतङ्गभेदे । कुम्भीरः । मत्स्यभेदे । बालग्रहविशेषे । कुम्भीरे । हेम । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । पाटलायां । मे. । कट्फले । रा.नि.व.९ । वारिपर्ण्याम् । टोका पाना । रा. नि.व.६ । दन्तीवृक्षे । रा.नि व.५ । पुष्पवृक्षविशेषे कोङ्कणदेशे प्रसिद्धे । गुणा.—कटुः कषाया उष्णा वातकफघ्नी संग्राही च । रा.नि व ६ । कफपित्तज्वरदाहकफरक्तातिसारघ्नी योनिदोषविघ्नी च । वै.निघ. अग्निसहतिकीटभेदे । तेन दष्टे वि

कुरुविल्वः (ल्लः, कः) । पुं । नागरमुस्तायाम् । व.द.१२च. । पद्मरागमणौ । त्रिका. । वनकुलत्थे । रत्ना । [चम. ।

कुरुविस्तः । पुं । सुवर्णपले । ৪ তো.সোণা ।

कुरुवीरकः । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि व.६ ।

कुरूप्यम् । क्ली । रङ्गे । रा.नि.व.१३ ।

कुर्कुटः । पुं । कुक्कुटे ।

कुर्कुरः । पुं । ग्राम्यमृगे । कुकुर । श.टी रा. ।

कुर्चिका । स्त्री । सूच्याम् । छूँच् । त्रिका. ।

कुर्णकम् । क्ली । पटोललतायाम् । পটোল গাছ । श.चि. । [व.६ ।

कुर्णजः । पुं । कुलिञ्जनवृक्षे, गन्धमूले । रा.नि.

कुर्परः । पुं । कफोणौ । कुनुई । हे.च. ।

कुर्पासः (कः) । पुं । स्त्रीणां स्तनाच्छादनवस्त्रे । काँचुलि । श्रम. ।

कुलम् । क्ली । वदरे । देहे । कृष्णाञ्जने । त्रिका ।

कु(कू)लकः । पुं, क्ली । रमनामले । द्वारा । भोग्यवस्तुनि । त्रिका. । सा.कौ.ज्व चि । सर्पविशेषे । हरितसर्प । रा.नि व.२३ । वल्मीके मे । कुपीलौ । कुँचले । भा पु.१भ । च.द.ज्व चि. शाकविधौ । "कुलकडारवेल्लकम् ।" "निम्बकूलकयूषश्च ।" मदनवृक्षे । गयना गाछ । रमा । क्ली । पटोललतायाम् । পল্তা । मे. । [व.७ ।

कुलकर्कटी । स्त्री । चीनकर्कट्याम् । रा.नि.

कुलका । स्त्री । पटोललतिकायाम् । পল্তা । भैष.अम्ल.पि.चि.सुधावलीगुडी । मनःशिलायाम् । (कन्दर्पसारतैले ।) [निघ.जिह्वक.ज्व.चि. ।

कुलकृत् । पुं । चक्रकर्दे । आकनकरा । वै.

कुलङ्गः । पुं कृष्णसर्पविशेषे । वै निघ ।

कुलङ्गी । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । काँकड़ाशृङ्गी । वै.निघ. । [प.मु. ।

कुल(लि)ञ्जः । पुं । कुलञ्जनवृक्षे । रा.नि व.६ ।

कुल(लि)ञ्जनः । पुं, क्ली । An aromatic plant. (Alpinia Galanga.) स्वनामख्यातद्रव्ये, गन्धमूलके । महाभैरवीवचायाम् । कुड़विशेष, মহাভরী বচ । गुणाः—कटुतिक्तोष्णः दीपनः मुखदोषहृत् । रा.नि.व.६ । कुलञ्जनस्य स्वरकृत् हृत्कण्ठमुखशोधनः । अर्क चि. । "कुलिञ्जनं कटु तिक्तमुष्णञ्चाग्निप्रदीपनं । रुच्यं स्वर्य्यञ्च हृद्यञ्च मुखकण्ठविशुद्धिकृत् । मुखदोषकफञ्चैव कासं वातकफं हरेत् । हृत्कुष्ठं गुणैर्ज्ञेयं न्यूनमस्मादिति स्मृतम् ॥" वै निघ. ।

कुलटी । स्त्री । मनःशिलायाम् । र.मा. ।

कुलत्थम् । क्ली । दमनके । नागदना । प मु. ।

कुल(लि)त्थः (कः) । पुं । A sort of pulse, (Dolichos biflorus, Syn. Dolichos uniflorus.) शिम्बिधान्यविशेषे । कुर्थिकलाय । हिं कुलथी । तें ब्रोलवनु । कृष्णवन्यभेदेन स द्विविधः । सामान्यतत्कृष्णगुणाः—कषायः उष्णः रूक्षः वातकफघ्नः रक्तपित्तकरः श्वासकासवीर्यबलघ्नश्च । रा नि व.१६ । "उष्णो नयेन्माद्रुतपीनसांश्च कासप्रतिश्यायविबन्धगुल्मान् । हिक्कां स रक्तमु बलासपित्तं निहन्ति मेदश्च कुलत्थकोऽयं ॥" अत्रि १५अ. । उष्णवीर्य्यः पाकेऽम्लः गुल्माश्मरीपीनसघ्नः काशार्श.कफवातघ्नः पित्तास्रदश्च । वा. । रसतः कषायः विपाके कटुश्च । हेमाद्रि.शिम्बीधान्यवर्गे । कषायः कटुक उष्णवीर्य्यत्वात् वातं शमयेत् । पाकेन कटुत्वं । सु.सू.४०अ. ।

कुलत्थगुड़ः । पुं । हिक्काश्वासाधिकारे । कुलत्थस्य १०० प. दशमूलस्य समष्ट्या १०० प भार्ग्याः १०० प. एकत्र पृथग्वा वारि प्र. द्रोणमितं (६४श.)पादशिष्टः क्वाथः कार्य्यः । गुडस्य ५० प. एकत्र पक्त्वा लेहभूते, प्रक्षेपः—मधु ८ प. वंशरोचना ६ प. पिप्पली २ प. गुडत्वक् तेजपत्रं एला प्र. २ तो । च द. । "कुलत्थो दशमूलञ्च तथैव द्विजयष्टिका । शतं शतञ्च संगृह्य जलद्रोणे निपाचयेत् । पादावशेषे तस्मिंश्च गुडस्यार्द्धतुलां क्षिपेत् । शीतीभूते च पक्वे च मधुनोऽष्टौ पलानि च । षट्पलञ्च तुगाक्षीर्य्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयं । त्रिसुगन्धिसुगन्धं तं खादेदग्निबलं प्रति ॥" रस.र. ।

कुलत्थयूषः । पु । आमकुलत्थसाधितक्वाथे । प मु । गुणाः—वातानुलोमकः गुल्मघ्नः तूणीघ्नः प्रतूणीघ्नश्च । वा. । "वीर्य्योष्णो मधुरोऽग्निप्रदीपन । कषायो गुल्मकफहृदायुर्श.श्वासकासहा । वातानु-

वर्णा वातकारी कफापहा। रक्तदोषं मूत्रकृच्छ्रं नाशयेदिति कीर्त्तिता ॥" वै.निघ.।

कुरवाङ्कः। पुं। पक्षिविशेषे। कुरकुरा पार्श्वी। अयं लघुशीतकषायः। सु.सू.४६अ.।

कुररः। पुं। An osprey. जलचारीपक्षि विशेषे [illegible]

कुरण्टः (कः)। पुं। Yellow amaranth, yellow barleria. पीतझिण्टाम्। पीत झिण्टी। रा.नि.व.१०। अ.ह.८८ वि। दा.र.९ | [illegible]। कां.टि.दि.१.ब। मे। कुरण्टके।

कुरण्टका। स्त्री। पीतझिण्टाम्। अमर शब्दा.चि.।

भूकदम्बे । कूकुशिमा । र.मा. । "कुलहलविषमु ष्टी भूस्तृणी मूलकेशी ।" वा.सू.१५अ. । महाश्रावणिकायाम् । मुण्डीरी । मद.व १ ।

कुलहला । स्त्री । गोरक्षमुण्डीक्षुपे । वै.निघ. ।

कुलक्षया । स्त्री । कर्पूरशठ्याम् । वै.निघ. । कपिकच्छ्वाम् । श.च. । [शिम्बा ।

कुला । स्त्री । मन शिलायाम् । वै.निघ. । शुक

कुलाटः । पुं । क्षुद्रमत्स्यविशेषे । श.मा. ।

कुलायः । पुं । पक्षिनीडे । स्थानमात्रे । मे. । क्ली । शरीरे ।

कुलायस्थः । पुं । पक्षिणि । श.च. ।

कुलायिका । स्त्री । पक्षिशालायाम् । त्रिका. ।

कुलालः । पुं । वनकुक्कुटपक्षिणि । कुक्कुभपक्षिणि । हारा. । मे. । कुम्भीरे । वै.निघ. ।

कुलालिका (ली) । स्त्री । नीलोपलविशेषे । अञ्जनान्तरे, कुलत्थाञ्जनप्रस्तरविशेषे । मे । रा. नि.व.१३ । वनकुलत्थिकायाम् । रा.नि व ५ ।

कुलासकः । पु । दुरालभायाम् । प.मु. ।

कुलाहः (कः) । पुं । ईषत्पीतवर्णकृष्णजानुघोटके । है.च. । "ईषत्पीत कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजानुक ।" ज.द.२अ. । रक्तकोकिलाक्षे । लाल कुलेखाडा । गुणा.—"आमवातघ्न रक्तरोगघ्न । राज । कृकलासे । श.र ।

कुलाचिका (त्तुता) । स्त्री । मन्या । कुञ्चि

कुलिः (ली) । स्त्री । चविकायां । चई । रत्ना. । कण्टकार्य्याम् । कण्टिकारी । मे. । पुं । काञ्चनारभेदे । रक्तकाञ्चन । मद व.१ । हस्ते । हात । त्रिका. । चटकपक्षिणि । वै निघ. ।

कुलिकः । पुं । कण्टकपालीवृक्षे । কেলেকড়া, কাঁটা গুড়কাঁউলী । भैष. । अश्वकर्णशाले । লতা শাল । रत्ना. । (গাছ, তৃণ । प.मु. ।

कुलिकच्छः । पुं । नन्दीवृक्षे । गङ्गा अश्वत्थ

कुलिका । स्त्री । मेषश्रृङ्ग्याम् । वै निघ. ।

कुलिङ्गः (कः) । पुं । चटकपक्षिणि । रत्ना. । भ.चि.९ब शयगोगे । गद्रकुलिङ्गमांस रक्तपित्तहरमतिशीतलघु । रा.नि व १९ । सविषमूषिकविशेषे । तद्दष्टे रुजः शोफो राज्यश्च दंशमण्डले भवन्ति । सु कल्प.९अ. । Fork tailed shrike. फिङ्गकपक्षिणि । फिङ्गा पाखी । हि गरचैया । तन्मांसगुणा'—कुलिङ्गो मधुर. स्निग्ध कफशुक्रविवर्द्धन. । सु सू.४६अ. । मधुरं स्निग्धं कफपित्तकरञ्च । राज. ।

कुलिङ्गा (ङ्गी) । स्त्री । कुलिङ्गपक्षिस्त्रियाम् । कर्कटश्रृङ्गीवृक्षे । কাঁকড়াশৃঙ্গী গাছ । प मु. । च.सू.४अ. ।

कुलिङ्गाची । स्त्री । पटिकावृक्षे । পেটারি গাছ । श्वेतोत्कटायाम् । শ্বেত ওকড়া । रत्ना ।

कुलित्था । स्त्री । रक्तकुलत्थे । वै निघ. ।

कुलित्थिका । स्त्री । वनकुलत्थे । विहतायां । मसूरिकादेव्याम् । वै निघ. ।

कुलिरः । पु । कर्कटे । কাঁকড়া । त्रिका ।

कुलिशः । पुं । लताशाले । र.मा । खड्गकर्णवृक्षे । "हस्तिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ।" रसेन्द्र.चि ८अ. । अस्थिसंहारवृक्षे । प मु । भैष. अस्रपि.चि. । र.मा लौहमारणे । हीरकप्रभमत्स्यविशेषे । त्रिका. । मे. । क्ली । वज्रे । হীরে । रा. नि.व.१३ । [लताशाल । रा नि व ८ ।

कुलिशतरुः । पुं । अश्वकर्णशाललतायाम् ।

कुलिशद्रुमः । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा वृक्ष । हि मूहर । वै.निघ. ।

कुलिशमत्स्यः । पुं । कुडिशमत्स्ये । राज. ।

कुलीनः । पुं । कृनखनामक्षुद्ररोगे । See कुनख । श्रेष्ठघोटके । है.च. । [प.मु ।

कुलीनकः । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । कर्कटे ।

कुलीनसम् । क्ली । जले । है.च. ।

कुलीयकम् । क्ली । नेत्रमर्म्मा । वै.निघ. ।

कुलीरः (कः) । पुं । कर्कटश्रृङ्ग्याम् । वै निघ. । कर्कटे । क्षुद्रकर्कटे । কাঁকড়া । रत्ना. । रस र बाल.चि । कुलीरमांसगुणाः—"कुलीरकस्य मांसन्तु शीतं धातुविवर्द्धक । हन्ध रक्तप्रवाहञ्च क्षीणां शमयति क्षयात् ॥" वै.निघ । सृष्टविण्मूत्रं अग्नसन्धानकृत् वातपित्तघ्नम् । "कुलीरोऽतिबली हृद्यः पाण्डुक्षयविनाशनः । शीतातिसारग्रहणीष्वतिरक्तपित्तिया हित. ॥" अत्रि. ।

लोमनसूनीमेहमेदविनाशन ।" वै निघ । कुलत्थ यूषो मधुरः कषायो भवेत् स वातस्य कफस्य हन्ता । महाश्मरीवायुजमेदहन्ता सन्दीपनी मेदविशोषणश्च ।" अत्रि. ।

कुलत्थपट्पलघृतम् । क्ली । हिक्काश्वासाकारि । "कुलत्थाद्दशमूलाच भार्ग्या प्रस्थ पृथक् पृथक् । क्वाथयित्वा जलद्रोणे पादशेषे विपाचयेत् । द्वितीय सर्पिष प्रस्थ सक्षारैः पञ्चकोलकै । पलिकैश्चव्ययेस्सिद्ध . ॥" क्वाथार्थ—কুলথ ২ শ. দশমূলমিলিত ২ শ. ভার্গীমূল ২ শ. জল ৬৪ শ. শে ১৬ শ. ঘৃত ৪ শ. ছাগদুগ্ধ ৪ শ. গব্যদুগ্ধ ৪ শ । কল্কার্থ—পঞ্চকোল ও যবক্ষার প্রত্যেকে ১ প । রস র.।

कुलत्थसूपः । पुं । भृष्टकुलत्थसिद्धयूषे । गुणा—"कुलत्थसूपो वातघ्न कटु पाके कषायकः । कफाविरोधी शुक्राश्मकरीश्वासकासनुत । शुक्राश्मरीहर पित्तकारक क्षधितीर्ह्रभि ॥" वै.निघ ।

कुलत्था । स्त्री । कुलत्थाञ्जने । काल शुर्मा । रा नि.व.१२ । वनकुलत्थिकायाम् । वनकुलथ । म रानकुलित्था । क काडहुलिग । गुणा —कटुः तिक्ता अर्श शूलघ्नी विबन्धाध्मानघ्नी चक्षुष्या व्रणरोपणी च । रा.नि व ५ ।

कुलत्थाञ्जनम् । क्ली । A blue stone used as a collyrium. स्वनामख्यातांजनविशेषे, कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेषे । कृत्रिम अञ्जनविशेष । हि कालासुर्मा, खापरिया । गुणा—"कुलत्थिका तु चक्षुष्या कषाया कटुका हिमा । विषविस्फोटकण्डूतिव्रणदोषनिवर्हिणी ॥" रा.नि. व १२ ।

कुलत्थादिलेपः । पु । कर्णमूलशोथे हिते लेपे । कुलत्थ कट्फल शुण्ठी कृष्णजीरकञ्च समभाग जलेन पेषयित्वा ईषदुष्णो लेप. । भा.म १म. ज्व चि. ।

कुलत्थाद्यघृतम् । क्ली । अश्मर्य्यधिकारे । "कुलत्थसिन्धूत्थविडङ्गसार सशर्करशीतलियावशूकम् । बीजानि कूष्माण्डकगोक्षुराणां घृत पचेद्वरुणस्य तोये ।" घृत ४ श. वरुणत्वक् १२॥० श (मतान्तरे ८ श) वारि ६४ श. पादांश १६ श. कुलत्थादिकल्क ८ प एकत्र पाच्यम् । मतान्तरे—घृत ৪ শ বরুণছাল ৪ শ জল ১৬ শ শে ৪ শ. । কল্কার্থ—কুলথ সৈন্ধব, বিড়ঙ্গ, চিনি, শিউলিছোপ, যবক্ষার, কুষ্মাণ্ডবীজ, গোক্ষুরবীজ প্রত্যেকে ৮ তো. । বা.কৌ । চ.द ।

कुलत्थान्नम् । क्ली । तत्कृतभक्ते । गुणा—"कुलत्थान्नन्तु मधुरं तुवरं कफमुष्णक । लघु रुचिकर पाके कटुकञ्चाग्निदीपनम् । कफवातकृमिश्वासनाशन परिकीर्त्तितम् ॥" वै.निघ. ।

कुलत्थिका । स्त्री । कुलत्थाञ्जने । रा नि व १२ । दवा । कुलत्थे । वनकुलत्थे । वनकुर्ति । र भा. । हे.च. । रक्तकुलत्थे । भा. । शोतलादिव्याम् । वै.निघ. ।

कुलनागः । पु । उष्ट्रे । हे च. ।

कुलपत्नः (कः) । पुं । दमनकवृक्षे । मना । रा नि व १० । [श च. ।

कुलपालकम् । क्ली । कुकम्बे । कमला लेबु ।

कुलवधूरसः । पु । सन्निपातज्वरे । अत्र गुण्डश्च एकभागतुल्य । यद्यपि नस्यमुक्तं तथाप्यङ्गनवहार । र.सा स. । पारदशोधकताम्रमनःशिला तुल्यकानि द्रव्याणि । इन्द्रवारुणी (ग्रावाल[illegible]) रसेन चणकाभा वटी कार्या । वै.रत्नावली ।

कुलभृत्या । स्त्री । गर्भिणीपर्य्युपासनायाम् । जटा. ।

कुलयी } **कुली** } स्त्री । वृक्षविशेषे । शीतला स्वादु च तत्फल गुरुश्च । "कुलयी शीतला स्वादु वातला कफकृद्गुरु ।" वै निघ. ।

कुलराहः (कः) । पु । मेदक्षायपर्णादि दी यूपवर्णाश्वे । "कुलाह कुमराहस्तु कैराह. सुरदहक ।" अ.द श्म. ।

कुलर्कः । पु । तालमर्द्दने । हारा. ।

कुलवर्णा । स्त्री । एकमूलायां विहति । [illegible] तेउड़ी । रा नि.व ६ । [श च. ।

कुलसौरभम् । क्ली । मरुवकवृक्षे । हि मरुवा ।

कुलहस्टः (ण्डकः) । पु । जलावर्त्ते । हारा ।

कुलनाहलः । पु । (Coryza Terebinthina or Celsia Coromandelina)

कुशद्वयम् । क्ली । स्थूलसूक्ष्मदर्भद्वये । वा.सू १५ अ वीरतरादि ।"कुशादनीलकुशद्वयगुण्डगुन्द्रा।"

कुशनामा । पुं । उष्ट्रे । हे.च. ।

कुशपः । पुं । पानपात्रविशेषे । चषा ।

कुशपत्र(क)म् । क्ली । तदाकारपत्रास्त्रविशेषे । तच विषावये प्रयोज्यम् । "कुशाटीवदने स्याव्ये द्वाङ्गुलं स्यात्ययोः फलमिति ।" सु.सू.८अ ।

कुशपुष्पम् । क्ली। ग्रन्थिपर्णे। गाँठियान । प सु.।

कुशमुत्तोली । स्त्री । कुशमय्या मुटिकायाम् । कुशानां रचनाविशेषो मुत्तोलीत्युच्यते । वा.कल्प. १८ अध्या. ।

कुशमूढः । पुं। कुशनिर्मितपटके। सु.सू ३३अ.।

कुशमूलम् । क्ली । दर्भमूले । गुणाः—हिमं वर्ण्यं मधुरं पित्तघ्नं रक्तज्वरतृष्णाश्वासकामलाहृच । रा.नि व.८ । [कुत्सितशरीरे ।

कुशरीरः । पुं । महाशालवृक्षे । वै.निघ । त्रि ।

कुशलः । त्रि । निपुणे । पुं । कुक्कुरे । हे.च. । महाजलवेतसे । मत्स्यभेदे । वै.निघ. । क्ली । पर्याप्तौ । क्षेम ।

कुशली । स्त्री । अश्मन्तकवृक्षे । चुद्राम्लिकायां, चाङ्गेर्याम् । आमरूल । भा पू १भ.शाकव. । कुमार्यां । घृतकुमारी । वै.निघ ।

कुशस्त्रम् । क्ली । कुत्सितास्त्रे । खाराप अस्त्र । यथा—"अज्ञानलोभाहितवाक्ययोगभयप्रमोहैरपरैश्च भावैः । यदा प्रयुञ्जीत भिषक् कुशस्त्रं तदा स शेषान् कुरुते विकारान् ॥" सु ।

कुशा । स्त्री । रज्ज्वाम् । मे । मधुकर्कट्याम् । श.च. । वल्गायां । लागाम् । हे च. ।

कुशादिशालिपर्ण्यः । स्त्री । तृणपञ्चकमूले विदारिगन्धादिगणे च । शि.यो दाह.चि. ।

कुशाद्यघृतम् । क्ली । अश्मर्य्यधिकारे । कुशादिक्वाथद्रव्याणां समष्टिः १२॥० श. वारि ६४ श. पादशिष्टः क्वाथः १६ श. शिलाजत्वादीनां कल्क. १ श. घृतप्रस्थ ४ श. पचेत् । क्वाथ्यद्रव्यं यथा—कुशमूलं काशमूलं शरमूलं इत्कटमूलं (ईकड़मूल) इक्षुमूल पाषाणभेद वलुमूलं भूमिकुष्माण्डः वाराहीकन्दः वराहक्रान्ता वा शालिधान्यमूलं गोक्षुरं श्योणाकः पाटला पाठा (आदनादि) शालिपर्णक पीतझिण्टी श्वेतपुनर्नवे शिरीषमेवेति । कल्कद्रव्यं यथा—शिलाजतु यष्टिमधु इन्दीवरवीजं (चूणावीज) त्रपुषवीजं (शशावीज) कर्कटीवीजं (काँकुडवीज) । सर्वैरेव क्वाथकल्क इत्यर्थे । च.द अश्मरी चि. ।

कुशाद्यतैलं (घृतञ्च) । क्ली । दाहाधिकारे । तिलतैलं घृतं वा ४ श. । क्वाथार्थे कुशकाशशरेक्षु क्षीरशालपर्णीनां मिलितपलशतं वारि ६४ श. शिष्टक्वाथः १६ श जीवकादीनां मिलितपलाष्टकमितं कल्कं दत्त्वा एकत्र पचेत् च.द.दाह.चि । "कुशादिशालपर्ण्यादिजीरकाद्येन साधितं । तैलं घृतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥" क्वाथार्थे कुशादिपञ्चतृणं स्वल्पपञ्चमूलञ्च मिलित्वा ३२ प, कल्कार्थे जीवकाद्यष्टवर्ग. १ श. । रस ट. ।

कुशाल्मलिः (ली) । पुं, स्त्री । (Andersonia Rohitaka.) रक्तरोहीतके। रोहीतक वृक्षे । বোটা বৃক্ষ । रा.नि व ८ ।

कुशावलेहः । पुं । प्रमेहाधिकारे औषधविशेषः । पाठः—"वीरणस्य कुशः काशः इक्षुश्च खागडस्तथा । एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् । मधुकं कर्कटीवीजं कर्कारु त्रापुषन्तथा । शुभामलकपत्राणि एलात्वङ्नागकेशर । वशचामृतमियङ्गूनां प्रत्येकमचसम्मितम् ॥" सा कौ. । द्रव्याणि—वीरणमूलं (বেণার মূল) कुशमूलं काशमूलं इक्षुमूलं खगुगडमूलञ्च, एषां प्र. १० प वारि ६४ श. शि. ८ श. । तेन खण्ड २ श. सम्मिश्र पचेत्, लिहभूते प्रक्षेपो देयः । तद्व्यपरिमाणञ्च प्र. २ तो. । प्रक्षेपद्रव्याणि—यष्टीमधुकं कर्कटीवीजं (কাঁকুড়বীজ) कुष्माण्डवीजं त्रपुषवीजं (শশাবীজ) वंशलोचना आमलकपत्रं एलात्वक् (দারচিনী) नागकेशरपुष्पं बहुलत्वक् गुडूची प्रियङ्गु । च द. ।

कुशाचः । पुं । वानरे । श.मा. ।

कुशिंशपा । स्त्री । कपिलवर्णशिंशपायाम् । কপিলবর্ণ শিশু গাছ । रा.नि.व.६ ।

कुशिकः । पुं । सर्ज्जवृक्षे । শাল গাছ । मे ।। विभीतकवृक्षे । हे.च. । अश्वकर्णवृक्षे । লতা শাল ।। रा नि.व,६ । तैलभेदे विद्. । फाले । फाल् ।

कुलीरविषाणिका (णी)। स्त्री। कर्कट शृङ्ग्याम्। काँकड़ाशृङ्गी। भा.पू १भ.।

कुलीरशृङ्गी } स्त्री। कर्कटशृङ्ग्याम्। प मु।
कुलीरा } भा कर्णक.ज्व.चि। च सू.४श्व।

कुलीरात्। पुं। कर्कटशिम्बी। काँकडार बाच्छा। त्रिका.।

कुलुकम्। क्ली। जिह्वामले। हे.च.।

कुलुकगुञ्जा। स्त्री। उल्कायी। धारा.।

कुलूलम्। क्ली। तुषानले। मे।

कुलेचरः। पुं। क्वचमभेदे। वै.निघ.।

कुलोत्कटः। पुं। कुलीनघोटके। श च।

कुलोत्थिका। स्त्री। कुलत्थे। वै.निघ.।

कुल्फः। पुं। गुल्फे। ऊले। रोगे। उणा.।

कुल्माषः। पुं, क्ली। काञ्जिके। रा.नि.व.२३। कुलत्थे। गन्धशाली। प मु। यावके। याउ। मे.। अर्द्धस्विन्नधान्यगोधूमादौ। भुटुनी। "अर्द्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः। कुल्माष इति कथ्यन्ते। कुल्माषा गुरवो रुक्षा वातला भिन्नवर्चसः।" भा.। कीटदष्टमाषे। शूकधान्ये, यवादौ। वै.निघ.। वर्षे। रा.नि.व २३। जटामांस्या। वनकुलत्थे। र.मा.। काश्मीरे तुलसीभेदे। क्ली। धान्यविशेषे। বোরো धान। राजमाषे। बर्बटी। यवौदने। सु चि.६श्व.। यवपिष्टमाषे। सु.चि.१०श्व.।

कुल्माषाभिभवम् } क्ली। काञ्जिके। "कुल्मा
कुल्माषाभिषुतम् } षैर्यवादिभिरर्द्धस्विन्नैरभिषूयते स्म।" भ टी स्वा.।

कुल्मासम्। क्ली, पुं। कुल्माषे। विश्व.।

कुल्यम्। क्ली। अस्थि। हाड। द्रोणाष्टकपरिमाणे। आमिषे। कीकसे। शौजर। मे.।

कुल्या। स्त्री। द्रोणाष्टकमाने। जीवन्त्याम्। मे। स्थूलवार्त्ताकाम्। बड বেগুন। र.मा.।

कुल्वकम्। क्ली। जिह्वामले। वै निघ.।

कुवम्। क्ली। वारिजपुष्पमात्रे। पद्मे। हे च.।

कुवमालुका। स्त्री। घोलीशाके। रा नि.व.७।

कुवङ्गम्। क्ली। सीसके। सीसे। रा नि व.१३

कुवञ्चकम्। क्ली। वैकान्तमणौ। रा नि व.१३

कुवरः। पुं। तुवररसे। कषायरस। भ टी। च सू.४श्व.।

कुवलः। पुं। (Zizyphus Jujuba) बदरीवृक्षे। कुल गाछ। र मा। क्ली। पद्मे। उत्पले। मे.। बदरफले। कुल। मद व.६। ह्रस्वदरे च सू.४श्व.। मुक्ताफले। प.मु।

कुवलकी। स्त्री। शल्लकीवृक्षे। वै.निघ.।

कुवलकुणः। पु। कोलिफलकाले।

कुवलयम्। क्ली। उत्पले। नीलोत्पले। नील शुन्दि। हिं कोकी। रा.नि.व.१०। अ र। "ईषन्नीलधवलं कुवलयम्।" ड.। श्वेतपद्मे। नील पद्मे। वै.निघ। श्वेतकुमुदे। भा.पू १भ.।

कुवलयिनी। स्त्री। उत्पलिन्याम्। उत्पिवा कुमुदेर झाड़। रा नि.व.१०।

कुवला। स्त्री। मुक्ताविशेषे।

कुवली। स्त्री। कोलिवृक्षे। कुल गाछ। हे च।

कुविड्म्। क्ली। विड्लवणे। रा.नि व.११।

कुवृत्तिकृत्। पुं। पूतिकायाम्, करञ्जभेदे। काँटा करञ्ज। श.च.। [वन.।

कुवेणी। स्त्री। मत्स्यधानिकायाम्। शानुई।

कुवेलम्। क्ली। कुवलये। पद्मे। हे च.।

कुवैद्यः। पुं। कुत्सितवैद्ये।

कुशः। पुं, क्ली। जले। मे। Sacrificial grass. (Poa cynosuroides.) स्वनामख्याततृणे। कुश। हिं दभ। कुशद्रुम। एखाकुशि। कुशो द्विविधः ह्रस्वदीर्घभेदेन। तयोर्दीर्घपत्रकुश एव सितदर्भ उच्यते। स एवाधिकगुणः। कुशोऽपि मायेयः सितदर्भतुल्यगुणः। "दर्भौ द्वौ च कुशे तुल्यौ तथापि च सितोऽधिकः। यदि श्वेतकुशाभावे त्वपरं योजयेद्भिषक्।" रा नि.व.८। "दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्।" भा पु १भ.। "कुशो ह्रस्वदर्भ इति।" सु सू ३८श्व.। ड.। दण्डपदकसे कुशासने च। च द.प्रमेह.चि.।

विचित्रो निःसरति, तत्र तत्र मण्डलानि प्रादुर्भवन्ति, एवमुत्पन्नस्त्वचि दोषस्तत्र च परिवृद्धिं प्राप्य प्रतिक्रियमाणोऽभ्यन्तरं प्रतिपद्यते धातून्दूषयन्। तस्य पूर्व्वरूपाणि त्वक्पारुष्यादीनि। स महाक्षुद्रभेदेन द्विविधः, तत्र सप्त महाकुष्ठान्येकादश क्षुद्राणीति अष्टादश। अरुणोदुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति महाकुष्ठानि। स्थूलारुष्कमहाकुष्ठैककुष्ठचर्म्मदलविसर्पसिध्मपामाविचर्च्चिकाकिटिमपरिसर्परसकामेति क्षुद्राणि। सु.नि.५ अ.। "पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः। यवादयश्चात्र हिताः पुराणाः घृतानि शाकानि च तिक्तकानि॥" इति पथ्यम्। "वल्मीकिका ग्रन्थिमती तथा वै व्रणसंयुता। त्वक्कुष्ठमहारोगः करोत्यश्वस्य दारुणम्॥ गवां मूत्रपुरीषाभ्यां स्वेदस्तु व्रणिनो हितः। कुष्ठरोगेषु सर्व्वेषु समीपे वेधयेच्छिराम्॥" इति अश्वस्य कुष्ठम्। ज.द.४८अ.।

कुष्ठवैरी (न्) । पुं। वृक्षविशेषः, चालमुगरा इति भाषा। गुणाः—"कुष्ठवैरी शैलरोही महागदमहीरुहः। वैवस्वतद्रुमः स स्यादलक्षश्च रसायनः। पामाविचर्चिकाकण्डूसिध्मदद्रुविपादिकाः। हन्त्यामवातं वातार्शः कुष्ठानि च विशेषतः॥" अवि.।

कुष्ठशैलेन्द्रवज्ररसः। पुं। कुष्ठाधिकारे रसः। पाठः—"तालकं मरिचद्वन्द्वं काचटङ्गनिशावचाः। निर्गुण्डी निम्बकरलाबीजं वा दलमेव वा। प्रत्येकं तोलकं चूर्णं चूर्णतुल्यन्तु गुग्गुलुः। वाकुच्याः पलिकं ग्राह्यं पलं सूतञ्च गन्धकं। लौहस्य द्विपलं ज्ञात्वा त्रिफलाजलशोधितं। धरणाभा वटिका कार्य्या गोमूत्रेण निषेविता। कुष्ठशैलेन्द्रवज्राख्यो लौहोऽयममृतोपमः॥" रस,र.। हरितालं मरिचं कुष्ठं (कुड) काचलवणं टङ्कणं (সোহাগা) हरिद्रा वचा निर्गुण्डी। निम्बकारवेल्लयोः बीजं पत्रं वा, एषां प्र. १ तो. सर्व्वचूर्णसमं गुग्गुलुचूर्णं सोमराजीचूर्णं ८ तो. पारदगन्धकयोः चूर्णं मिलितं १६ तो. त्रिफलाशुद्धलौहं १६ तो. एकत्र गोमूत्रेण वटी ६ मा कार्य्या। [रा.नि.व.९।

कुष्ठसूदनः। पुं। आरग्वधे। বড় সোঁদাল।

कुष्ठहन्ता। पुं। हस्तिकन्दनामकमहाकन्दमात्रे। रा.नि.व.७।

कुष्ठहन्त्री। स्त्री। वाकुच्याम्। সোমরাজ। হাকুচ্। रा.नि.व.४।

कुष्ठहरतालेश्वरः। पुं। कुष्ठाधिकारे। रसोऽयं ताम्रकोटरे कृत्वा पुटपाकविधिना प्रस्तरखण्डं पचनीयम्। शुद्धहरिताल १२ भ गन्धकं १६ भ पारदः ७ भ. कृष्णाभ्रभस्म ७ भ. एकत्र अर्डोटकाथेन सेहुण्डक्षीरेण अर्कक्षीरेण करवीरक्वाथेन उदुम्बरक्वाथेन च मर्द्दनीयः। अथ ताम्रपात्रे कृत्वा ६ प्रहर पाच्यः। र.सा.सं.।

कुष्ठहा। पुं। पटोलवृक्षे। भा.पु.१भ.शाकव.।

कुष्ठहृत्। पुं। खदिरवृक्षे। খয়ের গাছ। त्रिका.।

कुष्ठाद्यतैलम्। क्ली। जलसर्प्पे। कटुतैलं ४ श. कल्कभूतकुष्ठादीनां प्रत्येकं ८ तो. वारि १६ श. तैलपाकविधिना पाच्यम्। शीर्षेष्टः धूपः। अजगन्धा कौकान्ती। अन्यत् कर्णरोगे—"कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताह्वाविश्वसैन्धवैः। पूतिकर्णापहं तैलं वस्तमूत्रेण साधितम्॥" शताह्वा शतमूली। तिलतैलं १ श कुष्ठं (कुड) हिङ्गु वचा देवदारुः शतमूली शुण्ठी मिलितं १६ तो छागमूत्रं ४ श। च द।

कुष्ठाद्युद्वर्त्तनम्। क्ली। कुष्ठरोगे उद्वर्त्तने। "कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू। ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं चण्डाश्च चूर्णानि समानि कुर्य्यात्। तैलक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्वर्त्तयितुं यतेत।" सुरस तुलसी, वन्यं कैवर्त्तमुस्तकं, चण्डा चोरपुष्पी (চোরখড়কে) च.द.।

कुष्ठान्तकरसः। पुं। कुष्ठाधिकारे रसः। पाठः—"शुद्धसूतं द्विधा गन्धं निर्गुण्डीवागुचीरसैः। दिनैकं मर्द्दयेत्ताभ्यां यामं लवणयन्त्रके। उद्धृत्य चूर्णयेत्तुल्यैस्त्रिफलावाकुचीफलैः। तुल्यांशं भृङ्गचूर्णञ्च सर्व्वमेकत्र पाचयेत्। पलाशखदिरक्वाथैः गोमूत्रैर्लौहभाजने। दिनैकान्ते वटीकुर्य्यान्निष्कैकं भक्षयेत्सदा। कुष्ठं विस्फोटकं हन्ति नाम्ना कुष्ठान्तको रसः। मर्द्दनं भानुतैलेन आतपे कारयेत्सदा॥" रस.र.।

कुष्ठारिः। पुं। (Acacia Farnesiana.) विट्खदिरे। रा.नि.व.८। पटोले। रा.नि.व.१।

भल्लातकवृक्षे । बदरे । वै.निघ. । त्रि । वक्रदृष्टौ । टेवा । श.मा. ।

कुषि(पि)तः । त्रि । जलमिश्रिते । उणा ।

कुषिम्बिः (म्बी) । पुं, स्त्री । शिम्बीविशेषे । गुणाः—"शैया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदा. पित्तनिवर्हणाय ।" वैद्यकं ।

कुषी । स्त्री । फाले । लौहविकारे । मे. ।

कुषीदम् । क्ली । फाले । रक्तचन्दने । सुश्रुसातन्त्रम् ।

कुषीपुः । पुं । अग्नौ । वै.निघ ।

कुषूलः । पुं । तुषाग्नौ । जटा । अन्नकोष्ठे, धान्यकोष्ठे । हला. ।

कुषेशयः । पुं, क्ली । पद्मे । प.मु. । कर्णिकावृक्षे । करकफुलेर गाछ । श.च. । सारसपक्षिणि । अम. ।

कुषकः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. । [मे ।

कुषाकुः । पुं । वानरे । अग्नौ । विश्व. । अर्के ।

कुष्ठः । पुं, क्ली । (Sausurea auriculata, Syn. Aplotaxis auriculata) स्वनामख्यातमध्यमगन्धभेषजविशेषे । कुड । हिं कूट । तें चेंगलिकोष्टु, चंगलकोष्टु । प.मु । गुणाः—"कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्रलं तिक्तकं लघु । हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान् ॥" भा.पू.१भ. । विषकण्डूखर्ज्जूदद्रुघ्नत्वाक्तिक्तकरश्च । रा.नि.व.१२ । वा.सू.१५अ. । कुष्ठरोगे । पुष्करमूले । कुडविशेष । विषभेदे । हे.च. । कुलिञ्जनवृक्षे ।

कुष्ठकण्टकः । पुं । खदिरवृक्षे । वै.निघ. ।

कुष्ठकालानलरसः । पुं । कुष्ठे हित. । पाठः—"गन्धं रसं टङ्कणतामलौहं भक्षीकृतं मागधिकासमेत । पथ्याङ्गनिम्बेन फलत्रयेण विभावितं राजतरोस्तथैव । नियोजयेद्वल्लकयुग्ममानं कुष्ठेषु सर्व्वेष्वपि रोगसङ्घे ॥" र.चि ८ष. ।

कुष्ठकुठाररसः । पुं । कुष्ठाधिकारे । सूतभस्म १ भ. गन्धक. १ भ. सूताय.प्रभृति शिलाजत्वन्तानां प्रत्येकं १६ भ. करञ्जबीजचूर्णं ६४ भ. चास्य च ६४ भ. । चूर्णीकृतपद्यतमधुना विलोड़येत् । "भस्मसूतसमो गन्धो सूतायस्ताम्रगुग्गुलू । त्रिफला च महानिम्बश्चित्रकश्च शिलाजतु । इत्येत चूर्णितद्रव्याणां प्रत्येकं शाणप्रमाणम् । चतुःषष्टिं करञ्जस्य बीजचूर्णं प्रकल्पयेत् । चतुःषष्टिं घृतस्य मध्वाज्याभ्यां विलोड्येत् ॥" रस र. । र.सा.स ।

कुष्ठकेतुः । पुं । भूम्याहुल्यक्षुपे । भूमिस्थूण । रा.नि.व.४ । [भा.पू.१भ ।

कुष्ठगन्धा (न्धिनी) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् ।

कुष्ठगन्धि । क्ली । (Feronia Elephantum.) एलवालुके । अम. ।

कुष्ठघ्नः । पुं । पटोललतायाम् । रा.नि.व.३ । हिलावल्लाम् । खदिरवृक्षे । वै.निघ. ।

कुष्ठघ्नी । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व ११ । काकमाचाम् । वाकुच्याम् । सोमराजि । हिलावल्याम् । वै.निघ. ।

कुष्ठतोदनः । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८

कुष्ठदलनरसः । पुं । कुष्ठाधिकारे रस । पाठ.—"गन्धं रसं वाकुचिकोत्थबीज पलाशबीजं कृतमालयुक्तम् । प्रत्याहि मध्वाज्ययुतानि हत्वा सेवेत कुष्ठी च हिताशनन्तु ॥" गन्धक, पारद, सोमराजी, पलाशबीज. चित्रक,प्रत्येके चूर्ण समभाग । रस.र. ।

कुष्ठदीपापहा । स्त्री । वाकुच्यां । रा.नि.व.१ ।

कुष्ठनाशनः । पुं । कुष्ठहरवृक्षे । गौरसर्षपे । रा.नि.व १६ । धौरीवृक्षे, धौरकसु... लोके । रवा. । वाराहीनामकन्दे । रा.नि व.७ । रक्तखदिरवृक्षे । आरग्वधवृक्षे । वै.निघ. ।

कुष्ठनाशिनी । स्त्री । वाकुच्यां । सोमराजि । प.मु. । काकमाचायाम् । रा.नि.व.४ ।

कुष्ठनोदनः । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । वैनिघ ।

कुष्ठरोगः । पुं । Leprosy. (Elephantiasis.) महाव्याधिनामरोगविशेषे । महादादि, दू... ठ्याधि । स्वरूपादिक यथा—मिथ्याहारविहारस्य विशेषाद्गुरुविरुद्धासात्म्याजीर्णाहितविरुद्धपीतस्य वाप्यस्य वा व्यायामसन्तापौ... ग्राम्यानूपौदकमांसानि वा पयसाभीक्ष्णमश्नतो वा मज्जत्यप्सूष्माभितप्त: सहसा छर्दिं वा प्रतिहन्तस्य पित्तश्लेष्माणौ प्रकुपितौ परिग्रह्यानिल... दसिधीगा: शिरा: सम्प्रतिपद्य समुद्धूय बाह्यमार्गं प्रति समन्ताद्विक्षिपति, यत्र यत्र च दोषो

हिका गुर्व्वी शर्कराश्मरिनाशिनी ।" शाम.२५ ।

कुष्माण्डवटकः । पुं । कुष्माण्डकृतवटके । कुमड़ावड़ि । यथा —"कुष्माण्डं वर्त्तयित्वाथ जलं निष्कास्य यत्नतः । कुलत्थकमिशामाषचूर्णं सतिल सैन्धवं । निक्षिप्य वटका कार्य्या आतपे शोषयेत्ततः । रुचिदा वातहन्तारस्तिलतैले सुपाचिताः ॥" वै निघ. ।

कुष्माण्डशालिः । पुं स्त्री । स्वनामख्याताशालिधान्यविशेषे । गुणाः—मधुरा गुरुः सुगन्धा शीता दुर्जरा स्थूलतण्डुला कोमला च । रा.नि.व.१६ ।

कुष्माण्डसुरा । स्त्री । कुष्माण्डकृतसुराविशेषे । कुम्ड़ार मद) गुणा.—"कुष्माण्डस्य सुरा गुर्व्वी धातुवर्द्धनकारिणी । अग्निमान्द्यकरी हृद्या शीता दृष्टिप्रदा बुधैः ॥" वै.निघ. ।

कुष्माण्डक्षारः । पुं । कुष्माण्डभस्मोत्थक्षारे । "कुष्माण्डं तनु कृत्वा तु छिन्द्या धर्म्मे विशोषयेत् । स्थाल्यां विक्षिप्य तन्मध्ये पिधानेन पिधाय च । चुल्ल्यां निवेश्य वह्निञ्च ज्वालयेत्कुशलो जन. । यदा तत्र भवेद्भस्म किञ्चिद्धारी दृढो भवेत् । तदा निर्वापयेच्छीतं सर्व्वथा चूर्णितन्तु तत् ॥" भा म. १म.शूलचि ।

कुष्माण्डी । स्त्री । कर्कोटिकायाम् । विलाती कुम्ड़ा वा काँक्‌रोल । कुष्माण्डलतायां । कुम्ड़ा गाछ । रा.नि.व.७ ।

कुष्माण्डोन्मादः । पुं । भूतोन्मादभेदे । स च कुष्माण्डग्रहजातः । शार्ङ्ग.पू.७अ. । लक्षणं—"बहुप्रलापकृत्कान्तं प्रविलम्बितयायिनं । शूलमलबहुलं कुष्माण्डाधिष्ठितं वदेत् ॥" शा पू.७अ ।

कुसिम्बी । रक्तशिम्बीलतायाम् । शिम् गाछ । रा नि व.१६ ।

कुसुमम् । क्ली, पुं । पुष्पे । स्त्रीरजसि । Ophthalmia. नेत्ररोगविशेषे । मे । फलहे । वै. निघ.१म चर्मं वि ।

कुसुमफलम् । क्ली । जातीफले । वै निघ. ।

कुसुममध्यम् । क्ली । भव्यफले । ठानिङा।श.च.।

कुसुमवती । स्त्री । रज.स्वलायाम् ।

कुसुमसारः । पुं । मधुनि । "दशकुसुमसार भोरः ।" च.द.दश वि.शर्मावि. ।

कुसुमा । स्त्री । मालतीपुष्पवृक्षे । रक्तपाटलायाम् । जातीपुष्पवृक्षे । रत्ना. ।

कुसुमाकरः । पुं । वसन्तसमये ।

कुसुमाञ्जनम् । क्ली । पुष्पाकाररीतिभस्मसम्भवे अञ्जने । पुष्पाञ्जन । रा.नि.व.१२ ।

कुसुमात्मकम् । क्ली । कुङ्कुमे । हारा. । पुं । कैशे । वै निघ. ।

कुसुमाधिपः । पुं । चम्पकवृक्षे । श र. ।

कुसुमाधिराजः (राट्) । पुं । महानागकेशरचम्पकवृक्षे । नागेश्वरचाँपा । त्रिका. ।

कुसुमावलिः । स्त्री । चन्द्रकृतसिद्धयोगटीकायाम् । [१४ ।

कुसुमासवम् । क्ली, पुं । मधुनि । रा.नि.व.

कुसुमोदरम् । क्ली । भव्यफले । ठानिङा।प.मु. ।

कुसुम्भः (म्भः) । पुं, क्ली । कुङ्कुमवृक्षे । पूतीकरञ्जे । नाटाकरञ्जा । मु । See पूतीकः । (Safflower carthamus tinctorius.) स्वनामप्रसिद्धवृक्षे । कुसुमफूलेर गाछ । म. कडूईचे झाड । तैं कुसुक, लड, बंगारस । स द्विविधः महाऽस्वल्पकुसुम्भभेदात् । गुणाः—"कुसुम्भो वातलो रूक्षो विदाही कटुकः स्मृतः । मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तञ्चैव विनाशयेत् । कुसुम्भपुष्पं सुस्वादु त्रिदोषघ्न भेदकं । रुचिकृच्च पित्तलञ्च केशरञ्जनकारकं । कफनाशकरञ्चैव लघु शीतं मनीषिभिः ॥" वै.निघ. । वातलं मूत्रकृच्छ्ररक्तपित्तकफघ्नम् । भा पू.१भ । तच्छाकं मधुरं कटूष्णं विण्मूत्रदोषघ्नं दृष्टिप्रसादनं रुच्यमग्निकरञ्च । रा. नि व.७ । "कुसुम्भपत्रं मधुरं नेत्रामुष्णं कटु स्मृतम् । अग्निदीप्तिकरञ्चातिरुच्यं रूक्षं गुरु स्मृतं । सरं पित्तकरञ्चाथ गुल्मदोषहरं मतं । कफविण्मूत्रविदाहनाशकं परमं मतम् ॥" वै.निघ. । "कुसुम्भं वचिस्मृतं कुन्ति वर्ण्यं वचिपदं ।.........स्वादु विपाके च कफापहम् । विविधार्थं मलस्थारं च्यवनं चाग्निमान्द्यकृत् । बीजं तत्समधुरं कषायमतिवातलम् ।" चपि.१६म. । सर्वं । मे. ।

कुसुम्भतैलम् । क्ली । कुसुम्भबीजोत्थे । कुसुमबीजेर तेल । गुणाः—"कुसुम्भतैलमुष्णं स्यात् दुर्जरं गुरु विदाहि च । चक्षुर्भ्यामहितं वर्ण्यं र-

गन्धके। रा नि व.१२। (Acacia Catechae.) खदिरे। आदित्यपत्रक्षुपे। रा.नि व.४। अमरारिपुष्पवृक्षे मालवदेशे प्रसिद्धे। रा नि.व १०।

कुष्ठारिरसः । पुं। कुष्ठाधिकारे। अत्र बलात्रयं श्वेतबलापीतबलानागबला ग्राह्याः। ब्रह्मदण्डी (ভার্গী)। কাকডুমুর, বামুনহাটীমূল, শ্বেত বেলেড়া, পীত বেলেডা, গোরক্ষচাকুলে প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ। মধুর সহিত চাটিয়া খাইবে। र सा.सं।

कुष्ठिकम् । क्ली। अश्वस्य किणाधो मध्यभागे। "किणं तत्रैव मध्यस्थमधोभागे च कुष्ठिकम्।" ज.द.२अ.।

कुष्ठी । त्रि। कुष्ठरोगयुक्ते।

कुष्णीयः । पुं। सरीसृपज्वरे। गज.वै।

कुष्मलम् । क्ली। छेदने। उणा.।

कुष्माण्डः (कः) ।पुं। A kind of Pumpkin gourd (Benincasa cerifera) स्वनामख्यातफलशाके। কুমড়া গাছ। हि कुम्हडा। तै गुम्मडि। उत्. कखारु, पानीकखारु। कुष्माण्डं वल्लीफलश्रेष्ठ,तत्फलं त्रिविध बालमध्यौगमभिति। गुणाः—"वातघ्नं रोचकं बालं, मध्यमं स्यात्त्रिदोषहृत्। शीर्णं वातकफं हन्ति रक्तपित्तनिवर्हणम्॥" अत्रि.१६अ। बृंहणं हृद्यं गुरुत्वात् शीतं च पित्तास्रवातघ्नम्। बालं तत्पित्तघ्नं शीतलं, मध्यमं कफकरं। वृद्धं नातिहिमं स्वादु सक्षारं दीपनं लघु बस्तिशोधकं चेतोरोगहृत्॥ भा.पू.१भ. शाकव.। तन्मध्यफलं कफकर गुरुपाकि च। तत्पक्वफलं—लघु उष्णं क्षाररसं अग्निदीपनं वस्तिशोधन हृद्य चित्तविकारिणाञ्च पथ्यम्। तस्य लताशाकौ—मधुरौ सक्षारौ गुरु रूक्षौ रुचिकरौ वातकफाश्मरीशर्कराहरौ च। तन्मज्ज—शुक्रलं पित्तघ्नं वस्तिशोधनञ्च। राज.३प.। मूत्राघातहरं प्रमेहमूत्रकृच्छ्राश्मरीघ्नं विण्मूत्रस्तम्भनं शुक्रवृद्धिकरं तृष्णाहरं जीर्णाङ्गपुष्टिकरं स्वादु अरोचकहरं बल्यं पित्तघ्नञ्च। रा.नि व.७। "कुष्माण्डकस्य स्वरसो गुडेन सहयोजितः। कुष्ठको द्रवमश्नाति मदं पाशाहरपीवहति॥ शार्ङ्ग.म.१भ.।

कुष्माण्डकघृतम् । क्ली। अपस्माराधिकारे। घृतं ४ श. यष्टिमधुकल्कः १ श. कुष्माण्डरस ४२ श.। च द अपस्मा.चि.। [निघ.श्वास.चि.।

कुष्माण्डकशिफा । स्त्री। कुष्माण्डमूले। वै

कुष्माण्डखण्डम् । क्ली। रक्तपित्ताधिकारे उक्तम्। "कुष्माण्डकं पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतं। पचेत्षष्ठे घृतप्रस्थे शनैस्ताम्रमये दृढे। यदा मधुनिभः पाकः तदा खण्डशतं न्यसेत्। पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां द्वे पले जीरकस्य च। त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्द्धकं। न्यसेच्चूर्णीकृत तत्र दर्व्या सङ्घट्टयेत्पुनः। तत्पक्वं स्थापयेद्भाण्डे दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकं। तद्यथाग्निबलं खादेत् रक्तपित्ती क्षतक्षयी॥" त्वग्बीजान्तैर्विरहितं निष्कुलीकृतमुच्यते। निष्कुलीकृतकुष्माण्डं १०० प. घृतं ४ श. कुष्माण्डजलं १६ श. शर्करा १०० प. पाकसिद्धौ पिप्पलीचूर्णं १ प. शुण्ठीचूर्णं १ प. जीरकगुडत्वक्तेजपत्रैलामरिचधन्यकचूर्णं प्र. ४ तो मधु १ श.। सा कौ.। वा.चि ३प।

कुष्माण्डगुडकल्याणकम् । क्ली। यक्ष्माधिकारे। रूढानां वत्सरातीतानाम्। निष्कुलत्वग्वृक्षाबीजवल्कलरहितानाम्। कुष्माण्ड खोकजलेन पिष्टा निष्पीडनेन नीरसकृत्वा रौद्रे शोषयेत्। एवं कुष्माण्डं १०० प घृतं ३२ प. तिलतैलं ८ प एकत्र भर्ज्जयेत्। गुडः (पुरातन.) २५ प. कुष्माण्डलकीरसः १०० प. तक्ररसेन शर्करा गोलयित्वा भर्ज्जितकुष्माण्डेन सह तावत्पचेत् यावत्पाको दर्व्यालिप्तो न भवति। पाकशेषे पिप्पल्यादिचूर्णं प्रक्षेपो देयः। यथा—यमानी जीरकम्। त्रिपुली पिप्पलीमूलं चित्रकमूलं गजपिप्पली धान्यकं विडङ्गं मरिचं त्रिफला वनयमानी इन्द्रयवं सैन्धव एषां प्रति चूर्णं ८ तो. त्रिवृन्मूलचूर्णं ८ तो.। च द.यक्ष्मा.चि.।

कुष्माण्डग्रहः । पुं। भूतग्रहविशेषे। तल्लक्षणं—"बहुप्रलापमत्यास्यं प्रविलम्बितयायिनं। ... प्रलम्बवृषणं कुष्माण्डाधिष्ठितं वदेत्॥" वा.उ ४४

कुष्माण्डतैलम् । क्ली। कुष्माण्डबीजतैले। কুমড়াবীচির তেল। गुणाः—वातपित्तघ्नं शीतलं गुरु शीतलञ्च। वा.तैलव.।

कुष्माण्डनाडिका (डी) । स्त्री। कुष्माण्डनाले। কুমড়ার ডাঁটা। गुणाः—"कुष्माण्ड

अश्नोर्हरति जीवितम् ॥ । सन्निपातमिमम्प्राह भिषज कूटपाकलम् ॥ ' भा म १भ ।

कूटपालक । पु । पित्तज्वरे । कुलालस्य पवने । कुमारेर पोण । हारा । [निका ।

कूटप(पू)र्व्व । पु । हस्तिनस्त्रिदोषजज्वरे ।

कूटमानम् । क्ली । कुत्सितमाने ।

कूटलमस्तक । पु । चविकायां । वै निघ ।

कूटशाल्मलि । पु । रक्तरोहितकवृक्षे । रा नि व ८ । A species of Simul silk cotton tree कृष्णशाल्मलीवृक्षे । काण्टिमाला इति भाषा गुणा —"तिक्त कटु भेदकरी मल । उष्ण कफघ्न वातघ्न श्रोहा गुल्म यकृदुत । विष दोष भूतबाधां मलत्वश्च विनाशयेत् । मेदश्च रक्त दोषश्च शूलश्चैव विनाशयेत् ॥" वै निघ ।

कूटस्थम् । क्ली । नखीनामकगन्धद्रव्ये । व्याघ्र नखी । रा नि व १२ । [निघ ।

कूटार्थसिद्धिकृत् । पुं । पुत्रजीववृक्षे । वै

कूणि । त्रि । रोगादिना कुञ्चितकरे । टुंटो । चन्टो । [याम् । श चि ।

कूणिका । स्त्री । पशुशृङ्गे । है च । कलिला

कूयनम् । क्ली । कुन्थने । वै निघ ।

कूद्दाल । पु । कुद्दालकवृक्षे । श ची र. ।

कूप. (क) । पु । गम्भीर सङ्कीर्णेष्टकादिबद्ध पुरुषकृतजलाशये । कूया, पातकूया, ईन्दारा । मा टी हैमा वाविर । तस्य लक्षण—' भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृति । बद्धोऽबद्ध स कूप स्यात्तदम्भ कौपमुच्यते ॥ जलगुणा — कौपम्पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्न हिम लघु । तत्क्षारङ्कफवातघ्नं दीपन पित्तकृत्परम् ॥' भा. । लघु पित्तकरं कफघ्न चारच । रा नि व १४ । वातकफघ्न दीपन लघु पित्तकर सक्षार लवणरसं (काल काले शीतलमुष्णञ्च । राज ।

कूपकच्छप । पु । कूपस्थकच्छपे ।

कूपज. । पु । केशे लोमि ।

कूपजलम् । क्ली । कूपसलिले । कोयार जल । निरुजले । M. Williams.

कूपदर्दुर / **कूपमण्डूक** } पु । कूपस्थभेके । कोयार बेङ् ।

कूपाङ्क (ङ्ग) । पु । रोमाञ्चे । श र ।

कूपिका । स्त्री । नदीजलगतोपले । मे. ।

कूपी । स्त्री । पात्रविशेषे । कपिकच्छ्वाम् । श्वा नाकुली वै निघ ।

कूपोदकम । क्ली । कूपजले ।

कूप्यम् । क्ली । रौप्ये । माणिके ।

कूभ(म)म । क्ली । अप्सरोविवरे । जटा ।

कूर । पु । अन्न, भक्त रा नि.व २० ।

कूर्च्चम । क्ली प । केशादिकृतमार्ज्जन्या । कूचि । मे । इन्द्रलुप्तादिरोगेषु प्रयोज्य यन्त्रविशेषे, यद्वर्त्तमाने कुरुप इति भण्यते । कूर्चे ह्यनेकप्रकृष्टस्या सूच्य ता सुबन्धना । प्रयोज्य नीलिकाव्यङ्गकेश शातेषु कुट्टने ॥ ' भचि । गुच्छ । मस्तके । भ्रुवो मध्य नासिकोपरिभागे । श्मश्रुणि । मे । ' कूर्चाश्च शिरास्नायुस्थिमांससम्भवा ज्ञेया । ' भा । तन्नामकवैकल्यकरस्नायुमर्म्मषटके । तस्य च स्थान अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्योपरिभागे । है च. । क्षिप्रोपर्युभयपार्श्वे दा । क्षिप्रस्योपरिष्टात् उभयत कूर्च्चो नाम । कूर्च्चा हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु षट हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्रीवामेढ्रयोरेकैक । सु शा ६अ । अश्वस्य पादहस्तयोरग्रत पश्चाद्भागे । ज द २अ ।

कूर्च्चक । पु । जीवके । लाङ्गलपद्धतिविशेषे । भनि २०अ । भ्रूमध्यादिदशांशेषु । क्ली । दन्तधावनकुर्चिकायां । वै.निघ । [वै निघ ।

कूर्च्चपर्णी । स्त्री । मेषशृङ्गाम् । मेड़ाशिङे ।

कूर्च्चभाक् । क्ली । भूर्जपत्र । वै निघ ।

कूर्च्चमर्म्म । क्ली । तन्नामकस्नायुमर्म्मषट्के । See कूर्चम् ।

कूर्च्चल । पु । प्राणिनां पुर्वन्तोऽङ्कदकावे ।

कूर्च्चशिर । क्ली । अङ्गुष्कम्ध । गुडमुड़ा । तन्नामकरुजाकरस्नायुमर्म्मचतुष्टय । तस्य च स्थान गुल्फसन्धेरधोभागे उभयपार्श्वत । सु शा ६अ ।

कूर्च्चशीर्ष (क) । पु । जीवकौषधौ । र मा. । ज द १२अ । नारकेलवृक्ष । भा. ।

क्रमिगकफापहम् ॥" वै.निघ.। क्रमिघ्नं तैलीयल कारं राजयक्ष्मघ्नं मलघ्नं विदोषकरं पुष्टिनाशनं बलक्षयकरं दृष्टिकण्डुतिजनकञ्च। रा नि.व.१५। "कुसुम्भतैलमुष्णन्तु विपाके कटुकं गुरु। विदाहकं विशेषेण सर्व्वदोषप्रकोपनं॥" चक्रि.१४ अ। [म्भः।

कुसुम्भपत्रम् । क्ली। कुसुम्भशाके। See कुसु

कुसुम्भवीजम् । क्ली। कुसुम्भरक्तफले। कुसु मफूलेर वीज। हिं बरे। गुणाः—कटुपाक ह कृणकरत्व। वा.पुष्पव.। मधुरं स्निग्धं रक्तपित्त-कफघ्नं कषायं शीतलं गुरु हृद्य वातघ्नञ्च। भा.।

कुसुम्भला । स्त्री। दारुहरिद्रायां। वै.निघ.।

कुसृः । पुं। किंचुलुके, गण्डूपदे। हे.च।

कुस्तुम्ब(म्बु)री(रु:) । स्त्री। A pungent seed used in condiment. धन्याके। रा नि.व ६। (री) The plant coriander आर्द्रधन्याके। काँचा धने। मं कोथिम्बीर। "गुडूचीनिम्बकुस्तुम्बुरुपद्मकम्।" सि यो अग्निमा. चि.। "चव्यं चित्रकपाठा चीरं कुस्तुम्बुरुणि च।" च द चव्यादिघृते। गुणाः—"आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्य्यात्स्वादुदीर्घ्यंस्यहृद्यता। सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा दड्दाहनाशिनी। दोषघ्नी कटुका किञ्चि त्तिक्ता स्रोतोविशोधनी॥" सु.सू.४६अ।

कुस्वप्नः । पुं। कुत्सितस्वप्ने।

कुहम् । क्ली। राजवदरफले। मद.व.६। प द्मे। नीलपद्मे। वै.निघ।

कुहकः । पुं। मण्डूकजातीयकीटभेदे। सु कल्प ८अ.। ग्रन्थिपर्णवृक्षे। गेंठेला। वै.निघ।

कुहकस्वनः } पुं। Phasianus Gallus.
कुहकस्वरः } वनकुक्कुटे। हे.च।

कुहनः । त्रि। ईर्ष्यालौ। हारा.। पुं। मूषिके। सर्पे। हे.च। क्ली। मृद्भाण्डविशेषे। काचपात्रे। मे।

कुहरः । पुं। नागविशेषे। कर्णे। कण्ठे। कण्ठ-शब्दे। गजतालु। क्ली। छिद्रे। मे।

कुहलिः । पुं। सम्बिवल्ताम्बूले। सामापान। पूगपुष्पिकायाम्। त्रिका.।

कुहा । स्त्री। गोपघोण्टायाम्। श्योनाक। वै निघ.। कटुकां। अ च। वदरवृक्षे। भा.।

कुहुकम् । क्ली। ग्रन्थिपर्णे। श.चि.।

कुहूकः (कण्ठः) (मुखः) (रवः) । पुं। कोकिले। त्रिका.। (वा) स्त्री। कोकिलायाम्। वै निघ.। [टिकायाम्। हारा.। त्रिका।

कुहेड़िका (ड़ी) (लिका) । स्त्री। कुज्म

कूचः । पुं। कुचौ। कोँच्। उणा.।

कूचिः । स्त्री। उदरे। रवा.।

कूचिम्भरिः । त्रि। स्वोदरपूरके। चम।

कूचिरन्ध्रः । पुं। नद्यै। रा.नि.व.८।

कूचिशूलम् । क्ली। वातव्याधौ। मा.नि।

कूकुरः । पुं। कुकुरे। वै.निघ.।

कूचः । पुं। कुचे, स्तने। उणा.।

कूचिका । स्त्री। चन्द्राहिमकौर। त्रिका.। क्षुद्रकूचिकायां। दुग्धपाचिते तक्रभर्जिततण्डुले। वै.निघ.। [वै निघ।

कूची । स्त्री। तक्रकूर्चिकायाम्। दुग्धकूर्चिकायां।

कूजः । पुं। अव्यक्तशब्दे।

कूजनम् । क्ली। कूजनम्। भा म १म.ज्व चि। "कूजनघातिवैगम्यम्।"

कूटः । पुं। अमयद्रव्ये। हला। यटे। अष्टा चक्रि.१०अ.। द्रव्यविशेषे। क्ली। लौहमारौ। नि मले। प मु.। वारिपात्रे। वै.निघ।

कूटकः । पुं, क्ली। सुगन्धमानमद्रव्ये। श्र.ग.।

कूटदृहम् । क्ली। शैलाकारद्रे। च श.।

कूटजः । पुं। कुटजवृक्षे। कुड़चि गाछ। भा. पू १भ.। श्वेतकुटजे। वै.निघ.।

कूटजीवः । पुं। पुत्रजीववृक्षे। रा.नि.व.१।

कूटतुला । स्त्री। कृत्रिमतुलायाम्। [निघ। निरुक्ति।

कूटपाकः । पुं। सन्निपाते। पैत्तिकज्वरे। वै.

कूटपाकलः । पुं। हस्तिनः पैत्तिकज्वरे। त्रि-दोषोल्बणसन्निपातज्वरे। लक्षणं—"सर्वतैव को दम सन्निपात. प्रकुप्यति। ...... । वैद्यक त्पादौ तस्य दधाति स्पर्द्धनम्। ...... । विरोधेदरे रक्त कपरम. स्थमाहः स्वप्नशीलम्.।

कृकवाकुः । पुं । Gallinaceous fowl कुक्कुटे । रत्ना । मयूरे । शिका । सरटे । हारा । स्त्री । गर्दभीधिकायाम् ।

कृकपा । स्त्री । कद्रवकादिकपक्षिणि ।

कृकाटिका । स्त्री । ग्रीवापश्चाद्भागे । ঘাড় । रा.नि.व.१८ । तत्स्थानस्थतन्मामकवैकल्यकारम र्मकरये । सु शा.६ष ।

कृकालिका । स्त्री । पक्षिभेदे ।

कृकुत्सा । स्त्री । मर्कटे । वै.निघ ।

कृकरः । पुं । करीरे । रा नि.व.८ ।

कृच्छ्रम् । क्लो । कष्टे । मूत्रकृच्छ्ररोगे । रा नि. व.२० । सन्तापे । मे ।

कृच्छ्रसाध्यः । त्रि । कष्टसाध्ये ।

कृच्छ्रहरः । पुं । पाषाणभेदे । वै.निघ. ।

कृच्छ्रारिः । पुं । विन्ध्यामरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

कृच्छ्रोन्मीलः । पुं । चक्षूरोगविशेषे । तल्लक्षणं यथा—"चक्षुस्तु गच्छस्तव प्राप्य वर्त्माश्रया शिराः । सुमीलितस्य कुरुते वर्त्मस्तम्भं सवेदनं । पांशुपूर्णाभनेत्रत्व कृच्छ्रोन्मीलनमनु च । विमर्दनाक्षाय मनः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम् ॥" वा ।

कृणघ्नः । पुं । कुचन्दरे ।

कृतम् । क्लो । फले । हे.च. । हिंसिते । मे. ।

कृतक(त्रटक)म् । क्लो । रमाञ्जने । रा.नि व. ११ । विड्लवणे । বিট্‌লবণ । रा.नि.व ६ ।

कृतकः । त्रि । कृत्रिमे । रत्ना. ।

कृतच्छाया । स्त्री । श्वेतकोषातकी । रत्ना. ।

कृतच्छिद्रा । स्त्री । कोषातकीभेदायाम् । বিঙা, ঘোষালতা । रा नि.व.१ ।

कृतघ्नः । पुं । कुन्दुरे । मे. ।

कृतबाणा । स्त्री । बाणनामकायाम् । পোড়ান নড়া । रा नि व.१ । [निघ. ।

कृतपिण्डीतः (कः) । पुं । विषाम्बे । वै.

कृतफलम् । क्लो । कङ्कोलफले । रा नि.व.१२ ।

कृतफला । स्त्री । कोलशिम्बाः । मांसरुहि । रा.नि.व ७ ।

कृतबन्धनम् । क्लो । कोशातकफले । ঘোষা । भा.म.४भ.प्रमूता.चि. । "कृतबन्धनसर्षपैः ।"

कृतमालः । पुं । कर्णिकारवृक्षे, कर्णिकारवृक्षे । শোণালু, সোন্দাল । च.सू.४च. । तत्फलं मंसनं (अथात् कोष्ठस्थं श्लिष्टमलादिकमपक्वैव अधो नयति) । सङ्घातचारिपक्षिविशेषे । सङ्घातचारिमेषु । सु सू ४६च. ।

कृतयूषः । पुं । यवमण्डायाम् । वा चि ८च. ।

कृतरसः । पुं । खेडगुणादियुक्ते कृते तद्विपरीते च अकृते मांसरसे । तदुक्तं—"छागलं सकृपिजं मांसं निरम्थि तैत्तिरं तथा । चतुष्पलान्वितं मूर्धां कम्पितक्वाथितं जले । पिप्पलीपिप्पलीमूलशुण्ठीचित्रकधान्यके. । हिमाषैः श्रुते तोये काथ माहादकोन्मिते । मांसेऽप्सिन्दिपलं तत्र दाडिमान् कुडितान् क्षिपेत् । तं रसं मर्दितं पूतं हिङ्गुसैन्धवजीरकैः । युक्तं मधुरितस्यं यवानां गुडिकादिकाम् ॥" वा.टी. । [ঘোষা । रत्ना. ।

कृतवेधः (कः) । पुं । कोषातकाम् । শ্বেত

कृतवेधनः । पुं । श्वेतपुष्पकोषातके । শ্বেত ঘোষা । आरम्बधवृक्षे । सु.न २८,७३च. । ज्योत्स्निकायाम् । নড়াফট্‌কী । च.सू.२च. । च.द. गर्भाधि. ।

कृतवेधना । स्त्री । Plant with white flowers, Emetic. राजकोषातकीभेदायाम् । ঝিঙা, ঘোষালতা । प.मु । श्वेतघोषायां, कटुघोषायाम् । रत्ना. ।

कृताख्ययूषः । पुं । मरिचवेहकटुकादिकृत यूषे । अयं गुरुगुणः । वैद्यकम् ।

कृताञ्जलिः । स्त्री । लज्जालुलतायाम् । भ. रवि. । "कट्फलकौनताञ्जलिः ।" च.द.अ चि. । एतदन्यं एकाहिकज्वरघ्नम् । "एकमूलेन बध्नेन्तु बध्नारैकाहिकं ज्वरेत् ।" भैष.ज्वरोद चि. । एम, द.ज्वरी.चि. ।

कृतान्तः । पुं । दधि । यम. । [श.च. ।

कृतान्ता । स्त्री । रेणुकानामगन्धद्रव्ये । রেণুক ।

कृतामम् । क्लो । अनुवादी ।

कृतालयः । पुं । ईंदु, मण्डूके । त्रिका. ।

कूर्चशेखरः । पु। नारिकेलवृक्षे । रा नि.व.११।

कूर्चिकः (का) । पु, स्त्री । क्षीरविकृती । क्षीरसा। अम । "दध्ना तक्रेण वा सह पाकात् पृथग्भूतघनद्रवभागक्षीरं कूर्चिकेत्युच्यते ।" वा टी. हेमा। च सू ५अ. । सा द्विविधा—"दध्ना सह च यत्पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका। तक्रेण यत्र यत क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका ॥" भरत । सूचिकायाम् । कुँच्। वै निघ.। कुञ्चौ । कुँडि । तूलिकायाम् । कुञ्चिकायाम् । कुँचि । हे.च. । मे. । [र.मा ।

कूर्चिकापिण्डः । पु । किलाटे । छाना ।

कूर्दनम् । क्ली । शिशुक्रीडायाम् । अम ।

कूर्पम् । क्ली । भ्रुवोर्मध्यभागे । हे.च. ।

कूर्परः (रा) । पुं, स्त्री । भुजमध्यभागे । कफोणि । रा नि.व.१८ । कफोणौ, जानुदेशे । मे ।

कूर्परमर्म । क्ली । तत्स्थानस्थिते तन्नामक मर्मदेशे । सु शा.६अ ।

कूर्पासः (क.) । पु,क्ली । अर्द्धचोलके । चोलि । स्त्रीणां कञ्चुलिकायाम् । Bodice हे च ।

कूर्मः । पु । उन्मीलननिमीलनकरे शरीरस्थवायुविशेषे । श चि । कच्छपे । रबा. । स्त्री (र्मी) । कच्छप्याम् ।

कूर्मपित्तम् । क्ली । कच्छपपित्ते ।

कूर्मपृष्ठः । पुं । कल्याणवृक्षे । आँटी । श च । क्ली । कूर्मपृष्ठदेशे । [कोरा । श च ।

कूर्मपृष्ठकम् । क्ली । शरावे । शरा। छि ल

कूर्मपृष्ठास्थि । क्ली । कच्छपास्थनि । काछिमेर खोला । पतत्स्वेद वातव्याधिहर ।

कूर्ममांसम् । क्ली । कच्छपमांसे । See शब्द ।

कूर्मशीर्षकः । पु । जीवकवृक्षे । रा नि व.५ ।

कूलम् । क्ली । तीरे, तटे । अम. । जलाशये ।

कूलकम् । क्ली, पु । पटोलपत्रे । ' निम्बकूलक यूषस्तु ।" सि यो.ज्व चि. । पटोले । भा पु १भ शाकव । वल्मीके । उइ ढिपि । मे. ।

कूला । स्त्री । दुग्धदस्तीवृक्षे । वै निघ ।

कूलालम् । क्ली । एलाकरवीरे । रबा. ।

कूलिका । स्त्री। ओषधिविशेषे । झाड़ाघांस । तन्मूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति । च द ।

कूलेचरः । पु । पञ्चविधानूपान्तर्गतपशुवर्गे। स च वर्गः लुलायादिपशुपरः । यथा—"सृमरश्चवाराहचमरीवारणादयः । एते कूलेचराः प्रोक्ता यतः कूले चरन्त्यपाम् ॥ गुणाः—कूलेचरा मरुत्पित्तहरा हृद्या बलावहाः । मधुराः शीतला स्निग्धा मूत्रलाः श्लेष्मवर्द्धनाः ' इति । भा । "हरिणवयमहिषरुरुचमरसृमररोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोद्रन्यङ्कुवनगवयप्रभृतय ।" "वातपित्तहरा हृद्या मधुरा रसपाकयोः । शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रला कफवर्द्धना ॥" सु सू ४६अ ।

कूवरः । पु । कुब्जे । मे ।

कूष्माण्डः (क.) । पु । कुष्माण्डलतायाम् कुमड़ा गाछ । हे च । [लतायाम् । वै निघ

कूष्माण्डकी । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । कुष्माण्ड

कूष्माण्डवटिका । स्त्री । कलायकुष्माण्डकृते वटीविशेषे । कुमड़ावड़ि । "कुष्माण्डवटिका ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणा। विशेषात्पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ॥" [वै निघ ।

कूष्माण्डिका (की) । स्त्री । पीतकूष्माण्डे ।

कूष्माण्डी । स्त्री । कर्कारौ "कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता ।" हे च ।

कूहा । स्त्री । कुज्झटिकायाम् । कुयाशा । कुहासा । श र. ।

कृकः । पु । गले । गला । हे च. ।

कृकणः । पु । ककरपक्षिणि । कयार इति कोके । अम । तमी । हारा. ।

कृकरः (लः) । पु । चक्रनामवृक्षे । रा नि व ६। (Perdix Sylvatica) पक्षिविशेषे । कर्कटे पाखी । हिं कुयार । म करटीक । यथा—"लघुच कृकरो हृद्य कापोतश्चैव चक्षुष्यम् ।" चचि । करवीरवृक्षे । रा नि व १०। (रः) क्षुत्करे शरीरस्थवायुविशेषे । तन्त्रम् ।

कृकरा (ला) । स्त्री। पिप्पल्याम् । रा नि.व.६।

कृक(कु)लासः (स.) । पुं । सरटे । गिरगिट, गोसाप । रबा । गिरगिट हिं ।

मि.व.११। विडङ्गे। प.मु.। हरिद्रायाम्। भा.। त्रि। कृमिनाशके।

कृमिघ्नरसः । पुं। कृम्यधिकारे रसः। विडङ्गं पलाशबीजं निम्बबीज रससिन्दूरं, एषां चूर्णं समं। र.सा.सं.।

कृमिघ्ना (घ्नी) । स्त्री। हरिद्रायाम्। लाक्षायाम्। विडङ्गायाम्। वै.निघ। धूम्रपत्रायाम्। तामाक। रा.नि.व.४। सोमराज्याम्। श.च.।

कृमिज(ग्ध)म् । क्ली। अगुरुकाष्ठे। वम। लाक्षायाम्। त्रि। कृमिजाते।

कृमिजलजः । पुं। कृमिशङ्खे। रा.नि.व.१३।

कृमिजा (जाग्ना) । स्त्री। लाक्षायाम्। गाहा, आलता। र.मा.। [लाक्षादौ।

कृमिजित् । क्ली। विडङ्गे। वै.निघ.वा.व्या.म

कृमिदन्तः (कः) । पुं। दन्तरोगविशेषे। स-क्षणं—"कृष्णच्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महा-रुजः। अनिमित्तरुजो वातात् ज्ञेयः कृमिदन्त-कः।" सु.नि १६ष.। मा.प.२२ष।

कृमिद्रुवः । पुं। लाक्षायाम्। वै.निघ.।

कृमिनाशनम् । क्ली। विडङ्गे। वै.निघ। त्रि। कृमिहरे। [निघ.।

कृमिनाशिनी । स्त्री। अजमोदायाम्। वै

कृमिपाना (णा) । स्त्री। लाक्षायां। वै.निघ.।

कृमिफलः । पुं। उदुम्बरवृक्षे। मद.व.१।

कृमिमक्षिका । स्त्री। कृमितुल्यमक्षिकायाम्। वै.निघ.।

कृमिमुद्गरः । पुं। कृमौ रसः। "रसेन्द्रं गन्धकं चैव अजमोदां विडङ्गं विषमुष्टिकां च। पलाश-बीजं च [illegible]" [illegible] २ ष. [illegible] ७ ष. विडङ्ग ८ ष. [illegible] ४ ष. [illegible] [illegible]। मैष.।

कृमिरिपुः । पुं। विडङ्गे। श.र.।

कृमिरोगः । पुं। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]।

एकविंशतिः। शार्ङ्ग.। तदुत्पत्तिकारणं लीक्षाबीज आदि। "बाह्यास्त्वाभ्यन्तराः स्युस्तेषु यूका बहि-श्चराः। लिक्षाश्चाभ्यन्तरचराः कफात्ते रुदयादकाः। [illegible] महाशदा। सुगन्धा दर्भकुसुमास्तथा [illegible] मातरः। सौरसा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुम्बरा। [illegible] तथैवाष्टौ शकृज्जाता [illegible]। [illegible] [illegible] कक्षिकाः। तथान्ये [illegible] सप्तातः वायुकः स्मृतः।" शार्ङ्ग.पू.७ष.।

कृमिलकः । त्रि। कृमिविशिष्टे।

कृमिला । स्त्री। अनेकप्रसवाम्, बहुसन्तानप्रसवायाम्। हे.च.। त्रि। कृमियुक्ते। [व.१३।

कृमिवारिरुहः । पुं। कृमिशङ्खे। रा.नि.

कृमिविनाशरसः । पुं। कृम्यधिकारे रसः। पारद-गन्धक यम लौह मन.शिला धातकी विडङ्ग लाक्षा लोध्र विडङ्ग हरिद्रा दारुहरिद्रा, एषां प्रति समभागः आर्द्रकरसेन ७बार भाव्यः। र.सा.सं.।

कृमिशत्रुः । पुं। कोषाम्रे। कलगारे। भा.।

कृमिशङ्खः । पुं,क्ली। Fish of the conch. क्षीरशङ्खे। दक्षिणशङ्ख। अयं रसवीर्याभ्यां शङ्खवत्। रा.नि.व.१३।

कृमिशत्रुः । पुं। विडङ्गे। प.मु। वै.निघ.२ भ.क्ष त्रि.। पारिजातवृक्षे। [illegible]।

कृमिशाम्बवः । पुं। विट्खदिरे।

कृमिशुक्तिः (क्ति:) । स्त्री। जलशुक्तौ। दिग्धक। रा.नि.व.१३। मत्स्यभेदे। वै.निघ.।

कृमिशैलः (कः) । पुं। वल्मीके। श.र.।

कृमिसरारी । पुं। [illegible]। [illegible] [illegible] कापने। सु.कल्प.८ष। [निघ.

कृमिहन्त्री (न्ता) । स्त्री। विडङ्गादाम्। वै.

कृमिहरम् । क्ली। विडङ्गे। भा.म.१म.कृमि-घ्न त्रि। विडङ्गवर्धि। कर्णिके। वै.निघ.। त्रि। कृमिघ्ने।

कृमिहररसः । पुं। कृम्यधिकारे। भष [illegible] [illegible] पारद गन्धक [illegible] [illegible] [illegible]

कृतिः । स्त्री । करणे । हिंसायाम् । मे. । (का) स्त्री । भूर्जत्वचे । नकुल.१९भ ।
कृती (इन्) । त्रि । कुशले ।
कृत्तम् । क्ली । छिन्ने । वेष्टिते । हे.च. ।
कृत्तिः (का) । स्त्री । कृष्णसारादिचर्मणि । त्वचि । भूर्जे । "कृत्तिश्चर्मत्वचोर्भूर्जे ।" मे. ।
कृत्तिवासाः । पुं । शिवे । अम. ।
कृत्या । स्त्री । आभिचारिकदेवतायाम् । सिद्धौ.उभा वि. । "कृत्याल क्ष्मीज्वरापहम् ।" क्रियायाम् । मे. । [शार्ङ्ग. ।
कृत्योन्मादः । पुं । कृत्याजातभूतोन्मादरोगे ।
कृत्रिम(क)म् । क्ली । विडलवणे । रा.नि व. ६२१ । रसाञ्जने, कृत्रिमरसाञ्जने । रत्ना. । चीन कर्पूरे । गन्धराजे । कस्तूरिकायां । रा नि व.१२ । पुं । सिह्लके । शिलारस । मे. । पीतचन्दने । वै. निघ. ।
कृत्रिमधूपकः । पुं । षोडशाङ्गधूपे । अम. ।
कृत्रिमरत्नम् । क्ली । काचे । वै.निघ. ।
कृत्रिमविषम् । क्ली । विषदोषे । वै निघ ।
कृत्स्न(त्स्न)म् । क्ली । जले । कुक्षौ । मे. ।
कृन्तनम् । क्ली । छेदने । [मे ।
कृपणः । पुं । कृमौ । "कृपणस्तु कृमौ पुंसि ।"
कृपणा । स्त्री । सविषकीटविशेषे । सु.कल्प ८अ. ।
कृपाणिका (णी) । स्त्री । कर्त्तर्याम् । काताि । छुरिकायाम् । मे. । [काण्डे । श.र. ।
कृपीटम् । क्ली । उदरे । तोये । मे. । वने ।
कृपीटपालः । पुं । वायौ । श.र. ।
कृपीटयोनिः । पुं । वह्नौ । हे.च. ।
कृमिः । पुं । कीटे । केँचो, पोका । अम. । पतङ्गमात्रे । पिपीलिकायाम् । कीटाजूसे लाक्षायाम् । "कृमिर्ना कृमिवत्कीटे लाक्षायां कृमिले खरे ।" मे. । कर्णनाभे । हे.च. ।
कृमिकम् । क्ली । पूगकमौ । पुं । षट्कृमौ ।
कृमिकण्टकम् । क्ली । विडङ्गे । उदुम्बरे । दन्तद्वृक्षे । मे. । चित्रायां । हेन्दूयकायां । हे.च. ।

कृमिकरः । पुं । सविषकीटभेदे ।
कृमिकर्णः (कः) । पुं । कीटविशेषे । कानकोटारि । कर्णरोगविशेषे । काणे कानकोटार । "यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तव: सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिका: । तदञ्जनत्वाच्छ्रवणे निरुच्यते, भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णकस्तु सः ॥" सु.उ. २०अ. । वा.उ.१७अ. ।
कृमिका । स्त्री । ग्रन्थिपर्ण्याम् । राजिकायां । वाई वा काल सविष । शोथे । वै.निघ. ।
कृमिकालानलरसः । पुं । कृम्यधिकारे । विडङ्ग २ प. विषचूर्ण १ प. लौह ४ तो. पारद २ तो. गन्धक २ तो छागदुग्धे मर्द्दन । र.सा.स ।
कृमिकुम्भा । स्त्री । महाकालवतायाम् ।
कृमिकोशः (ष.) । पुं । फलविशेषे । मांड्र फल । तत्र संग्राहि तिक्तं रक्तरोधनं ज्वरान् प्रदरातीसारघ्नं कफहरोगघ्नञ्च । वै.चन्द्रिका ।
कृमिकोष्ठकः । पुं । वातज रोगविशेषे । लक्षण यथा—"कृशस्य यस्य वाहस्य जन्तुभिः परिवेष्टितम् । पुरीषं जायते भिन्नं तं विद्यात् कृमिकोष्ठकम् ॥" अ.द.४६अ. । [व. ।
कृमिगुहा । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायां । म
कृमिग्रन्थिः । पुं । नेत्रसन्धिगतरोगे । लक्षण—"कृमिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूं कुर्युः कृमयः सन्धिजाताः । नानारूपा वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ चरन्तो नयनं दूषयन्ति ॥" सु.उ.२अ. ।
कृमिघातिनी (गुडी) । स्त्री । कृमौ रोगे पाठ:—"रसगन्धाजमोदानां कृमिघ्नब्रह्मबीजयो । एक द्वि त्रि चतु पञ्च तिन्दीर्बीजस्य षट् क्रमात् । सचूर्ण मधुना सर्वं गुडिकाकृमिघातिनीं । खादेत् पिपामूलीयञ्च मुस्तानाकृमिनाशिनी । भाद्रपदी कषायञ्च पिबेद्यानु सशर्करम् ॥" पारा १ ड. ग गन्धक २ ड. वनयमानी ० ड. विडङ्ग ४ ड. ग नागपावड़ा ६ ड टेंमुरवीज ७ ड. । र.वि. ।
कृमिघाती । पुं । विडङ्गे । त्रि । कृमिनाशके ।
कृमिघ्नः । पुं । पारिभद्रके । पालिधे मान्दार । रा.नि.व.८ । कटुनिम्बे । पलाण्डौ । कोलकन्दे । बदरमूले । रा.नि.व ०। भल्लातकवृक्षे । ह.च. ।

"सचीरा रोमशा मध्ये रसेनेक्षुरसोपमा। एवं रूपरसाचापि कृष्णकापोतिमादिशेत्॥" सु.चि ३०अ.। See औषधि।

कृष्णकायः । पुं । महिषे । वै निघ ।

कृष्णकाष्ठ(क)म् । क्ली । कृष्णागुरुणि । रा. नि.व १२ । [निघ.अतिसा.चि कुटजपुटपाके ।

कृष्णकुटजः । पु । कृष्णपुष्पकुटजवृक्षे । वै.

कृष्णकुलत्थः (कः) । पु । कुलत्थभेदे । काल कूर्त्तिकलाय। गुणा —"कृष्णकुलत्थको ग्राही रक्त पित्तकरो मतः। रसे च तुवरः पाके कटुः कफहरो मतः । वातशुक्राश्मरीगुल्मपीनसश्वासकासजित् । आनाहगुदकीलार्शोमेदधातुविनाशकः॥" वै निघ.।

कृष्णकुलत्थिका । स्त्री। वनकुलत्थके। वै.निघ।

कृष्णकुसुमः । पुं। कृष्णकरवीरे। रा.नि व १०।

कृष्णगन्धः (न्धा) । पु, स्त्री । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ । र मा. । मद. । च सू १,२अ. । वा चि ५अ. ।

कृष्णगर्भः । पुं । कट्फलवृक्षे । रा नि व ९ ।

कृष्णगलः । पु । ककुभपक्षिणि । कुको पा- खी । वै.निघ. ।

कृष्णगोकर्णी । स्त्री । Black kind of *Múrvá*. (*Sanseviera Zeylanica*) कृष्णकुसुममूर्वालतायाम् । काल मूर्गा । हि का नागुरहरा । म सुपली । गुणा —"कृष्णा गोक र्णिका तिक्ता रसे स्निग्धा त्रिदोषहा । शीतवीर्या वातपित्तज्वरदाहश्रमापहा । पिशाचबाधारक्तार्ति सारोन्मादमदापहा । अतिकासश्वासकफकुष्ठजन्तु- चयापहा । अन्ये गुणास्तु श्वेतगोकर्णीसदृशा म ता ॥" वै निघ. ।

कृष्णगोधा । स्त्री । सविषसोमकीटभेदे । त द्दष्टस्य श्लेष्मजरोगा जायन्ते । सु कल्प ८अ ।

कृष्णचणकः । पुं । कृष्णवर्णचणकरूपे । दान छोला। मं करियाचणा । कं करियकडले । गु णाः—मधुरः श्वासपित्तघ्नः पित्तातिसारश्वासघ्न बल्यः, रसायनश्च । रा नि.व.१६ ।

कृष्णचञ्चुकः । पुं । चणकवृक्षे । छोला गा- छ । रा.नि व.१६ ।

कृष्णचटकः । पु । श्यामाकपक्षिणि । श्यामा पाखी । [नि । काल चन्दन । प सु ।

कृष्णचन्दनम् । क्ली । पीतचन्दने । हरिचन्द-

कृष्णचूडा । स्त्री । The plant *Caesalpinia Pulcherrima* स्वनामप्रसिद्धपुष्पवृक्षे । कृष्णचूड गाछ । गुलतुरा इति यवना । तत्पुष्प पीतरक्तवर्णं दीर्घवृन्तं दमदमशोपसुगन्धं वर्षास्वेव प्रचुरं भवति । तद्वनशिम्बीतुल्यमिति । कल्पद्रु म । रक्तगुञ्जायां । रा नि.व.३ । [व.३ ।

कृष्णचूडिका । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । रा नि

कृष्णचूरकः । पु । चणकवृक्षे । छोला गाछ । प सु. । [व.१३ ।

कृष्णचूर्णम् । क्ली । लौहमले । मण्डूर । रा.नि.

कृष्णजग्धम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । वै निघ. ।

कृष्णजटा । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । जटा मांसी । रत्ना. । रा अश्मनादिव ।

कृष्णजयन्ती । स्त्री । कृष्णवर्णजयन्तीक्षुपे । काल जयन्ती । सा रसायनी । रा.नि.व.४ ।

कृष्णजिह्वः । पु । अश्वभाण्डे । ज द १अ ।

कृष्णजीरः (कः) । पुं । (*Nigella sativa* or *Indica*) स्वनामप्रसिद्धे जीरकवृक्षे । काल जीरे । हि मङ्गरल्ल । मं कालेजीरें । तें नल्ल- जीर । तद्द्विविधं स्थूलसूक्ष्मभेदेन । गुणा —"कृ ष्णजीरञ्च चक्षुष्यं रुच्यञ्चोष्णं सुगन्धिकं । पाचकं कटुकं रुच्यं दीपकं जीर्णशूलनुत् । कफ शोथं *शिरोरोगकुष्ठश्चैव विनाशयेत् ॥" वै.निघ.* । "क रणा कटुरुष्णा च कफशोफनिकृन्तनी । रुच्या जीर्णज्वरघ्नी च चक्षुष्या ग्राहिणी परा ॥" रा.नि. व ६ । तैलं मूलकतैलवत् । जीरकभेदे । हिं सा हाजीरा, कालोजी । भा.म.३अ नाडारी.चि. ।

कृष्णतण्डुला । स्त्री । विडङ्गायां । वै निघ । कर्णस्फोटालतायाम् । रा नि व ३ । पिप्पल्याम् ।

कृष्णताम्बूलवल्ली । स्त्री । कृष्णताम्बूलाख्या- यां । दान पान । गुणाः –"तिक्ता कटुका मता । कषाया च मलतप्रकारिणी दाहकारि णी । मुखजाड्यकरी शीता" । वै निघ ।

कृष्णताम्रम् । क्ली । गोशीर्षचन्दने । प मा ।

त्रिफलाफलरसेन दिनं सम्मर्द्य वटी कार्य्या । अ. नुपानं शालपर्णीरसः । र.सा स. ।

कृमी (इन्) । त्रि । कृमिविशिष्टे ।

कृमीलकः । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । रा.नि व.१६ । See मकुष्ठक. ।

कृशः । त्रि । दुर्ब्बले । सूक्ष्मे । अम. ।

कृशरः । पुं । कृसरे तिलतण्डुलमाषकृते मण्ड- विशेषे । रवा यवाग्वादिव । तिलमिश्रौदने, तुल्य तिलान्ने । हे च. ।

कृश(स)रा । स्त्री । तिलौदने । द्वारा. । खेच रान्ने । थिचुडि,खरसा । "तिलतण्डुलमाषैश्च कृसरा निसरेति ।" प.प.३ख.। तल्लक्षण —"तण्डुला दा लिसमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभि । संयुक्ताः सलिले सिद्धा कृशरा कथिता बुधैः ।" भा । गुणाः — "कृशरा शुक्रला बल्या गुरु पित्तकफप्रदा । दु र्जरा बुद्धिविष्टम्भमलमूत्रकरी स्मृता ॥" वै निघ. । यवागूपाकविधिना पाकः कार्य्यः ।

कृशरोमा । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । वै.निघ ।

कृशला । स्त्री । शिर.केशे । श च. ।

कृशशाकः (खः) । पुं । पर्पटके । क्षेत्रपा- पड़ा । रा नि व.५ ।

कृशाङ्कुः । पुं । उष्णकरणे । वै निघ ।

कृशाङ्गी । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । श च. ।

कृशाणुः (नुः) । पुं । चित्रकवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

कृशाचः । पुं । ऊर्णनाभौ । वै निघ. ।

कृशि(षि)का । स्त्री । चाम्रकर्णीलतायाम् । ईन्द्रकाणी । रा नि व.३ ।

कृशीवलः । पुं । काकजङ्घागुञ्जे । केउदा- ठेङा । र मा. । [भ. । See चणका ।

नीलाञ्जने । रा नि व.२३ । कृष्णागरुणि । रा नि व ६ । भा. । अगुरुणि । रवा । लौहकिट्टे । विड लवणे । शीसके । सौवर्चललवणे । तुत्थके । वै नि घ । नेत्रतारके । पु । राजसर्षपे । काल सर्षिया । रा.नि.व.१६ । कृष्णसारमृगे । रवा । वायसे । मे. । मन्दविषवृश्चिके । मण्डूकाख्यकीटभेदे । सु कल्प ८ अ. । कोकिले । विश्व । करमर्द्दवृक्षे । श.र । "कृ ष्णे प्रवरवासन्तहरिमत्स्यजाशिम्बिका. ।" हे.च. ।

कृष्णकः । पु । कृष्णमुद्गे । कृष्णतण्डुलायाम् । वै.निघ ।

कृष्णकञ्चुकः । पुं । कृष्णचणके । वै.निघ. ।

कृष्णकदली । स्त्री । महाराष्ट्रप्रसिद्धे कदली- विशेषे । गुणाः —"कृष्णा तु कदली रुच्या तुवरा मधुरा लघुः । वातोर्ध्वातीसारवृद्धिकरी मेहपित्तक्षया- पहा ॥" वै.निघ. । [चका ।

कृष्णकन्दम् । क्ली । रक्तोत्पले । रक्तकमल ।

कृष्णकरवीरः । पुं । कृष्णपुष्पकरवीरवृक्षे । काल करवीर गाछ । गुणे करवीरतुल्य. । रा नि.व.१० ।

कृष्णकर्कटकः । पुं । कृष्णवर्णकर्कटविशेषे । काल काँकड़ा । गुणाः —"कृष्णकर्कटकस्तेषां ब ल्यः कोष्णोऽनिलापहः । शुक्लः सन्धानकृत् सृष्ट- विण्मूत्रोऽनिलपित्तहः ॥" सु सू ४६ अ. ।

कृष्णकर्म्म । क्ली । शुक्लस्य व्रणरोपणस्थानस्य कृ- ष्णीकरणे । सु.चि १म ।

कृष्णक(के)लिः । पुं । (Mirabilis Jalapa) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । कृष्णकलि, सन्ध्यामणि । गुलाबफुल इति गौडीया । तस्य शाखा र क्ततण्डुलीयनालवत् ग्रन्थियुक्ता च । पत्रं ताम्बूलवत् परं क्षुद्रं भवति, तत्पुष्पं श्वेतरक्तपाटलपीताभं शुक्ल

कृष्णमणिः । पुं । राजावर्त्तमणौ । वै निघ. ।

कृष्णमत्स्यः । पुं । कण्टकयुक्तमत्स्यभेदे । सु. सू.४६ अ. ।

कृष्णमदनः । पुं । कृष्णवर्णमदनवृक्षे । काल मयना गाछ । गुणा.—"कृष्णः श्वेतस्तु मदनः शीतलो मधुरः स्मृतः । कटुस्तिक्तश्च तुवरः वान्तिकृत् कफनाशनः । पक्वामाशयशुद्धेश्च कारकः पित्तनाशकः ॥" वै निघ. ।

कृष्णमधुरज्वरः । पुं । मधुरज्वरभेदे । वै. [निघ ।

कृष्णमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । कृष्णार्ज्जकवृक्षे । कृष्णपत्र क्षुद्र तुलसी । रा.नि.व १० । See अर्ज्जक । पर्णासि । काल बावुई । भा पू १भ । See वर्व्वरी । वनवर्व्वर्य्याम् । काल तुलसी । वै. निघ. ।

कृष्णमक्षिका । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । काल [माछि । वै.निघ. ।

कृष्णमालुकः । पुं । कृष्णार्ज्जके । कृष्णपत्र क्षुद्र तुलसी । रा.नि व १० ।

कृष्णमाषः । पुं । कृष्णकलाये । कालकलाय । गुणाः—"कृष्णमाषो बलकरो रुच्यो दोषत्रयापहः ।" वै.निघ. ।

कृष्णमुखः । पुं । वानरे । मुखपोड़ा । रा. [नि.व.१९ ।

कृष्णमुखा । स्त्री । कृष्णसारिवायां । वै.निघ. ।

कृष्णमुखी । स्त्री । बलमर्द्दजलौकायाम् । सु. सू.१३अ. ।

कृष्णमुद्गः । पुं । (Phaseolus max) स्वनामख्यातशिम्बीधान्ये, मुद्गविशेषे । वसउव काल मुग । मं करियामुंग । कं करियहेसरु । गुणाः—त्रिदोषघ्नः मधुरः वातघ्नः लघु. दीपन. पथ्यः बलवीर्य्यातुष्टिदश्च । रा.नि.व १६ ।

कृष्णमुष्कः । पुं । कृष्णघण्टापाटलिकायाम् । काल घण्टापारुल । गुणा:—"कटुकायो रुचिकृत्पाचकः स्मृतः । यकृद्गुल्मोदरहरो गुणाद्यान्ये च श्वेतवत् ॥" वै निघ. । [विशेषे । रा.नि व.१९ ।

कृष्णमूला (ली) । स्त्री । कृष्णमूलसारिवा

कृष्णमूषिकः । पुं । मूषिकभेदे । "कृष्णेनाद्य क्वचित्ति दुर्द्दिनेषु विशेषतः । शिरोवक्तमकृच्छ्रं शु पिब त्कंगद्दालद्दना ।" सु.कल्प.६अ. ।

कृष्णमृगः । पुं । कृष्णहरिणे । कालसार हरिण । वै.निघ. ।

कृष्णमृत् (त्तिका) (त्स्ना) । स्त्री । कृष्णवर्णसुरभिमृत्तिकायाम् । सुगन्ध काल माटी । हिं करियामाटी । मं कालीमाती । गुणा:—"कृष्णमृत्स्ना रक्तदोषप्रदरक्षतदाहहा । मूत्रकृच्छ्रकफपित्तं नाशयेदिति कीर्त्तितम् ॥" वै.निघ. । "कृष्णमृत्क्षतदाहामप्रदरश्लेष्मपित्तनुत् ।" रा नि व.२ । च.चि १अ. । वा चि.८अ । कृष्णभूमौ । वै.निघ. ।

कृष्णमृत्तिकः । पुं । कृष्णभूमौ । हे.च. ।

कृष्णमेहः । पुं । तन्नामकप्रमेहरोगे । "कालमेही मसीनिभम् ।" भा. । मा नि ।

कृष्णरङ्गम् । क्ली । शीसधातौ । वै.निघ ।

कृष्णरम्भा । स्त्री । रम्भाविशेषे । काल कला । वै.निघ. ।

कृष्णरसः । पुं । पारदस्य कृष्णीकरणे । तत्प्रकरणं—"लौहपात्रेऽथवा ताम्रे पलैकं शुद्धगन्धकं । मृदग्निना द्रुते तस्मिन् शुद्धसूत पलत्रयं । क्षिप्रा च चालयेल्लिकित्वलौहदर्व्व्या पुनः पुनः । गोमये कदलीपत्रं तस्योपरि च ढालयेत् । इत्येवं कृष्णस्तु सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥" अचि. ।

कृष्णराजः । पुं । कृष्णभृङ्गराजवृक्षे । काल भृङ्[गराज । रा.नि.व.४ ।

कृष्णराजिका । स्त्री । कृष्णसर्षपे । काल सरिषा । वै.निघ. । [व ३ ।

कृष्णरुहा । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.नि.

कृष्णलः (कः) । पु । रक्तिकायाम् । इति । घुंघुंची, चिरमटी इति च पाश्चात्ये । गुञ्जायाम् । कुंच । कृष्णगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

कृष्णलवणम् । क्ली । Muriate of soda with a proportion of sulphur and iron. काचलवणे । सौवर्च्चललवणे । सचल लवण । रा.नि.व ६ ।

कृष्णला । स्त्री । श्वेतगुञ्जालतायां । भा.पू १भ. । गुञ्जालतायाम् । रा नि व ३ । गुञ्जादलो । रटीदाना । प सु. । कृष्णगुञ्जायां । वै.निघ. ।

कृष्णलो(लौ)हम् । क्ली । काललौह । रा. नि.व.१३ । तीक्ष्णलौहे । सु.सू.२८अ. ।

कृष्णतारः । पु । हरिणे । रा.नि.व.१९ ।

कृष्णतिलः । पु । Black Sesamum स्वनामख्यातवृक्षे । कृष्णतिल গাছ। रा नि व १६। See तिल । [বে । वै.निघ. ।

कृष्णतीक्ष्णा । स्त्री । कृष्णजीरके । কাল জী

कृष्णतुण्ड । पु । अग्निमन्थनिकीटे । तेन दष्टस्य पित्तजन्यरोगा जायन्ते । सु.कल्प ८म ।

कृष्णतुलसी । स्त्री । कृष्णपत्रतुलसीवृक्षे । বাগ তুলসী বা কাল তুলসী । गुणा —कासवातक्रिमिवमिभूतघ्नी । रा नि व १० ।

कृष्णत्रिवृत् (ता) । स्त्री । कृष्णमूलत्रिवृतायां। কাল তেউড়ী । हि श्यामपनिलर, कालानिशिथोर । गुणा —श्वेताया ईषद्धीनगुणा, विशेषतस्तु तीव्रविरेचनी मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षता जननी च । भा.पु १भ ।

कृष्णत्वक् । पु । वकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

कृष्णदन्ता । स्त्री । काश्मरीवृक्षे । গামার গাছ । रा नि व.९ ।

कृष्णदेहः । पु । भ्रमरे ।

कृष्णधान्यम् । क्ली । कृष्णवर्णषष्टिकधान्ये । কালিন্দী ধান । श्यामाके । वै.निघ । च सू २७अ ।

कृष्णधुत्तूरकः । पु । (Datura fastuosa) कृष्णपुष्पधुस्तूरवृक्षे । কাল ধুতুরা, কনক ধুতুরা । म कालाधत्तूर । कं करियमदकुणिगे । अथ गुणैर्धत्तूरतुल्य परं गुणाढ्य । "कटुरुष्णश्च कान्तिकारी व्रणार्त्तिनुत् । त्वग्दोषखर्ज्जुकण्डूतिज्वरहारी भ्रमप्रद ।" रा नि.व.१० ।

कृष्णपर्णी । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । কাল তুলসী । र मा. ।

कृष्णपल्लवा । स्त्री । कृष्णकदल्याम् । কাল কদলী । प मु । [वृक्षे । কনকা গাছ । श र. ।

कृष्णपाकः (पाकफलः) । पु । करमर्द्दक

कृष्णपिण्डारः (रु) । पु । पियारा इति प्रसिद्धे फलवृक्षे । रत्ना ।

कृष्णपिण्डीतकः (ण्डीरः) । पु । कृष्णपिण्डारौ । পেঁয়ারা গাছ । रत्ना.। कृष्णमदनवृक्षे । কাল ময়না গাছ । प मु ।

कृष्णपिपीलिका (ली) । स्त्री । कृष्णवर्णपिपीलिकायां । কাল পিপড়ে, ডেঁয়ো । रा नि.व १९ ।

कृष्णपुच्छः । पु । शृङ्गहीने हरिणतुल्यवन्यजन्तुविशेषे कोङ्कणप्रसिद्धे । हि लोमड़ी । वै.निघ. ।

कृष्णपुष्पः । पु । कृष्णधुस्तूरके । रा नि व १० ।

कृष्णपुष्पी । स्त्री । प्रियङ्गुवृक्षे । श च. ।

कृष्णपूतिफला । स्त्री । सोमराज्यां । रत्ना. ।

कृष्णप्रियः । पुं । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

कृष्णफल (फलपाकः) । पु । करमर्द्दवृक्षे । করঞ্জা । हिं करौन्दा । म टी भ । हि कोष. ।

कृष्णफला । स्त्री । श्वेतगुञ्जकिम्बाम् । শ্বেত আলাকুশী । भा पु १भ.शाकव. । सोमराज्याम् । अम । प मु । क्षुद्रकरञ्जे । वै निघ. ।

कृष्णबर्व्वरः । पुं । कृष्णबर्व्वरके । কাল বাবুই । रा नि व १० वैजयन्तीनामतुलसीवृक्षे । वै निघ ।

कृष्णबालुकम् । क्ली । कड्डुष्ठे । वै.निघ. ।

कृष्णभस्म । क्ली । Black sulphide of mercury. पारदस्य भस्मीकरणेन कृष्णतापादने । धान्याभ्रक १ प. पारद १ प. मारकद्रव्यरसै दिन मर्द्दयित्वा ततो मारकद्रव्यकल्केन वस्त्रखण्ड लिप्त्वा तेन वर्त्तिं कुर्य्यात् । अथ तां वर्त्तिं एरण्डतैलेनाप्लाव्य पुन पुन प्रज्वाल्य च यदधः पतति, तद्धृतभाण्डे गृह्णीयात् । तदेव कृष्णभस्मेत्युच्यते । तच्च पुनर्नियामके गणे मर्द्दयित्वा कन्दुकाख्ये यन्त्रे दिनैक पातयेत् । एतत्प्रणाली र.सा.स. द्रष्टा । [कार्ण्डे । श चि. ।

कृष्णभूकुष्माण्डः । पु । कृष्णवर्णपत्रभूमिकु

कृष्णभूभवा । स्त्री । कारवेल्लिकायाम् । वै निघ. । [र्दमे । इ.च. । रा नि.व २ ।

कृष्णभूमः (मिः) । पु, स्त्री । कृष्णवर्णक

कृष्णभूमिजा । स्त्री । गोमूत्रिकाख्ये । रा. नि व.८ ।

कृष्णभूषणम् । क्ली । मरिचे । वै निघ. ।

कृष्णभेदा (दी) । स्त्री । कटुकायाम् । रा, नि व.६ ।

कृष्णसखी । स्त्री । जीरके । श च. । [निघ. ।

कृष्णसर्ज्जनः । पुं । अश्वकर्णशालवृक्षे । वै.

कृष्णसर्पः । पुं । दर्व्वीकरसर्पविशेषे । केउटे साप । सु.कल्प.४अ. । See सर्पः ।

कृष्णसर्पा । स्त्री । कृष्णकापोतिकायाम् ।

कृष्णसर्षपः (पा) । पुं, स्त्री । राजसर्षपे, राजिकायाम् । काल सरिषा । गुणाः—"कृष्णा तु राजिका चातितीक्ष्णा ज्ञेया बुधैः सदा । गुणास्तन्ये राजिकावत् ।" वै.निघ. । रा.नि.व.१६ । See राजिका ।

कृष्णसारः । पुं । हरिणविशेषे । कालसार हरिण । रत्ना. । स्नुहीवृक्षे । शिंशपावृक्षे । मे. । खदिरवृक्षे । श.र. । वृक्षविशेषे । आबनूस । वै. निघ. ।

कृष्णसारका । स्त्री । कृष्णशिंशपावृक्षे । द्रारा. ।

कृष्णसारथिः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

कृष्णसारमांसम् । क्ली । स्वनामख्यातमृगमांसे । कालसार हरिणेर मांस । चि.यो रक्तपि.चि.खण्डकाद्ये । गुणाः—रक्तपित्ते हितम् । संग्राहि रुचिकरं बलकरं ज्वरघ्नञ्च । राज. ।

कृष्णसारा । स्त्री । कृष्णशिंशपावृक्षे । काल शिशु गाछ । हिं सीसव । र.मा. ।

कृष्णसारिवा । स्त्री । श्यामालतायां । श्यामा लता । हिं कालीसालसा । मं कालीउपलसरी । तत्. शीशाल । कलम्बिकापत्रसदृशच्छदा चन्दनगन्धा कालवेलि इति लोके । सु.चि.८अ. । ड. । इन्द्रजम्बूदलघना कृष्णसारिवेति । भा पू.१भ. । गुणाः—"कृष्णा तु सारिवा शीता श्यामा तु मधुरा मता । कफघ्नी चैव सम्प्रोक्ता गुणास्तान्ये तु पूर्व्ववत् ।" वै.निघ. । See अनन्ता ।

कृष्णसूक्ष्मफला । स्त्री । शारिवाभेदे । गुणाः —स्वादुः स्निग्धा गुरुः शुक्रजननी वह्निमान्द्यारुचिश्वासकासामविषनाशिनी दीपनयष्टी रक्तदोषप्रदरज्वरातीसारघ्नी च । वै.निघ. । [ष.टी.भ. ।

कृष्णस्कन्धः । पुं । तमालवृक्षे । तमाल गाछ ।

कृष्णस्रोतः । क्ली । रसाञ्जने । रत्ना. ।

कृष्णा । स्त्री । कृष्णवेणी कृष्णगङ्गेति स्वनामप्रसिद्धायां भारतवर्षीयनद्यां । तज्जलगुणाः—आढ्यकरं स्वादु पवित्रं पित्तास्रकोपनञ्च । रा.नि.व.१४ । सविषजलौकाभेदे । सु सू १३अ. । See जलायुका । कृष्णशतपादीभेदे । सु.कल्प.८अ. । सू.१३अ. । See शतपदी । मरिचे । च द.वातरक्त.चि. । "पिबेत्कृष्णां कफाधिके ।" पिप्पल्याम् । प.मु. । "कृष्णा च मधुना सह ।" "आमलक्यभया कृष्णा ।" च.द.कफज्व.चि आमलक्यादिः । ढकुज्ञे । नीलीवृक्षे । रा.नि.व.४ । द्राक्षालतायाम् । रा.नि.व ११ । नीलपुनर्नवायाम् । रा नि.व.५ । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.९ । कृष्णजीरके । कटुकायाम् । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ । राजसर्षपे । रा. नि.व.१६ । सोमराज्याम् । रा.नि.व.२३ । कृष्णशारिवाविशेषे । रा नि व.१२ । च.द.यक्ष्मा.चि. । कृष्णतुलसीवृक्षे । रा नि.व.१० । शिरीषवृक्षे । पटोले । पर्पट्याम् । भा. । शतपत्रा । सेउती । भा पू.१भ. । जटामांस्यां । वै.निघ.अर्शःचि.कृष्णाशिरीषलेपे । कुटजवृक्षे । दूर्व्वायाम् । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । वनकुलत्थे । कस्तूर्य्याम् । कृष्णचटकायां । वै.निघ. । काकोल्याम् । जटा. । [व.५ ।

कृष्णाख्या । स्त्री । नीलपुनर्नवारूपे । रा.नि.

कृष्णागुरु । क्ली । स्वनामख्यातकृष्णवर्णसुगन्धिकाष्ठे । कृष्णागुरु । हिं कालागर । प.मु. । गुणाः—कटूष्णं तिक्तं कषायं लेपे शीतलं पाने पित्तहरं त्रिदोषघ्नं मुखरोगवान्तिवातश्लेष्मघ्नञ्च । रा. नि.व.१२ । [वै.निघ. ।

कृष्णाङ्गम् । क्ली । जीरकभेदे । हिं कलौञ्जी ।

कृष्णाजटा । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै.निघ. २भ.वा.व्या.पञ्चमध.चि. । [धी.चि. ।

कृष्णाजाजी । स्त्री । कृष्णजीरके । च.द संग्र-

कृष्णाजिनम् । क्ली । कृष्णसारचर्म्मणि ।

कृष्णाञ्जनी । स्त्री । कालाञ्जनीरूपे, कृष्णकार्पासे । रा.नि.व.४ । वै निघ. ।

कृष्णाढ़की । स्त्री । कृष्णपुष्पाढकाम् । काल अड़र । गुणाः—"कृष्णा तु तुवरी वल्या चाग्निदीप्तिकरी मता । पित्तदाहश्रमघ्नी ऋषिभिः परिकीर्त्तिता ।" वै.निघ. ।

कृष्णातण्डुलम् । क्ली । पिप्पलीबीजे । त्रि.

कृष्णवक्त्रः । पुं । श्यामसुखे वानरे । इला ।

कृष्णवनालुकम् । क्ली । वनजकृष्णालुकवि शेषे । बुना काल आलु । गुणा – 'कृष्ण वना लुक कच्चं महासिद्धिकरं परं । सुखजाड्यहरमोक्त सुनिभिस्तदर्शिभि ॥'' वै निघ ।

कृष्णवर्णा । पु । वाराहमदनवृत्ते । काल म यना गाछ । रा नि व.८ । कस्तूरिकायां । सुस्ता याम् । रीठाकरञ्जे । कालशाके । मत्स्यभेदे क्ली । जले । लवङ्गे । कृष्णागुरुणि । वै निघ । स्त्री(र्णा) असाध्यविषलूताविशेषे । सु कल्प ८ष. ।

कृष्णवर्मा । पु । अग्नौ । चित्रकवृत्ते । चिते गाछ । श्रम. । भल्लातकवृत्ते । वै.निघ. ।

कृष्णवल्मीकः । पु, क्ली । कृष्णवर्णवल्मीके । सु कल्प.८अ । [नि व ३ ।

कृष्णवल्लिका । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा

कृष्णवल्ली । स्त्री । (Ocymum pilosum.) कृष्णतुलस्याम् । काल बावुई । प सु. । कृष्णसारि वायाम् । रा नि व १२ ।

कृष्णवानरः । पु । गोलाङ्गूले वानरे । मुख पोडा वानर । रा.नि व.१९ ।

कृष्णवार्त्ताकुः । पुं । कृष्णवर्णवार्त्ताकौ । का ल वेगुन । रस र.ज्वरादि यड कवाटरसे ।

कृष्णवीजः । पुं । रक्तशिग्रौ । लाल मजना गाछ । जटा. । क्ली । कालिङ्गे । तरमुज । रा. नि.व ७ ।

कृष्णवृन्ता (न्तिका) । स्त्री । पाटलावृत्ते । गाम्भारीवृत्ते । रा.नि व.२३ । माषपर्णीलतायाम् । प.मु. । कुवेराचीक्षुपे । पेटारि गाछ । र मा ।

कृष्णवेत्रः । पु । केलिलता इति प्रसिद्धलतायां । भैष महाभल्लातकगुडे । "कृष्णवेत्रोबटाफलम् ।'' रस र.वयकहृते ।

कृष्णशोलः । पु। कृष्णवर्णविशोलभेदे । मुशक्कर, काल शकरोल । गुणा –"कृष्णशोल. कटु शीत भेदको रसशोधन । शूलाध्मानकफान्वाल कृमिनुद्यो च नाशयेत् ॥'' वै निघ. ।

कृष्णव्रीहिः । पु । कृष्णवर्णतुषतण्डुल व्रीहि धान्यविशेषे । काल धान, आउशकोन । सु सर्व्वव्रीहिश्रेष्ठ इति । सु । "कृष्णव्रीहि स विज्ञेयो य' कृष्णतुषतण्डुल '' इति । भा पु १भ ।

कृष्णशठः । पु । दुर्लभवाण्ये । ज द. ।

कृष्णशणः । पु । कृष्णपुष्पशणवृत्ते । काल श ण । भैष घुद्र रो.चि महानीलतैले । च.चि २७अ।

कृष्णशारः । पु । Black antilope. स्व नामप्रसिद्धे मृगे । कालसार हरिण । अ टी.र. ।

कृष्णशारिवा । स्त्री । कृष्णसारिवायाम् । श्यामा लता । See कृष्णसारिवा ।

कृष्णशालिः । पु । स्वनामख्यातशालिधान्ये, कृष्णधान्ये । काल हेमन्त धान । गुणा — मधुर वलकृत् पुष्टिवीर्य्यवर्द्धन वर्णद कान्तिद विदो षघ्न । रा.नि.व १६ ।

कृष्णशिंशपा । स्त्री । कालागुर्व्वपरनामशिंश पावृत्ते । काल शिशु गाछ । म कालासिसपा । क करियइवीडु । गुणा —तिक्ता कटुष्णा कफ वातघ्नी दीपनी शोथातिसारघ्नी च । रा.नि व ८। "तिक्ता कटुी शोथाग्निदीपनी । तुवरा कफवा तघ्नी शोफातीसारकुष्ठहा । विर्व मेदकृमीन्हर्दि वस्तिरोगमपमेहक । रक्तदोष त्रिदोषञ्च व्रणपीनस गर्भनुत् । अजीर्णनाशिनी प्रोक्ता'' ॥ वै निघ । "शिंशपा कृष्णसारा ।'' सु सू ३८ष. ।

कृष्णशिखिकम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । वै निघ.

कृष्णशिग्रुः । पु । शोभाञ्जनवृत्ते । काल स जिना गाछ । रा.नि व.७ । [थ । वै.निघ ।

कृष्णशिम्बा । स्त्री । कुलत्थभेदे । काल कुल-

कृष्णशिम्बिका (स्त्री) । स्त्री (Dolichos virosus.) कृष्णवर्णायां शिम्बिकायाम् । काल शीम । र मा ।

कृष्णशृङ्गः । पुं । महिषे । हे च ।

कृष्णशैरीयकः । पु । कृष्णपुष्पझिण्टीक्षुपे । काल झाँटी । भैष.घुद्ररोगचि.महानीलतैले ।

कृष्णश्वेता । स्त्री । पाटलवृत्ते । गाम्भारी। वै निघ. ।

कृष्णसंज्ञकम् । क्ली । सौवर्च्चललवणे । वै नि

कृष्णसक्थः । पु । धर्म्मरवृत्ते ।

केकाबल । पु । मयूरे । श च ।

केकिक (की) । पु स्त्री । मयूरे । रत्ना ।

केकिशिखा । स्त्री । मयूरशिखायाम । रा नि व ५ । भैष बाल चि ।

केचुक । पु क्ली । (Colocasia Antiquorum) तन्नामकन्दच । कचु गाछ । शाकविशेषे । कचुर शाक । त्रिका. । केमुके । केँउ ।

केचुकाकन्द । पु । केचुके । कचु । सु चि ८ ञ । केचुकाकन्दनिर्यास ।"

केतक (की) । पु, स्त्री । (Pandanus odoratissimus) स्वनामख्यातसुगन्धपुष्पवृक्षे । केया गाछ । हि केवडा । म केतकी । तें मौग लिचेटु । क केदगी । केतकी द्विधा श्वतस्वर्णभेदे न । गुणा —मधुरत्व तिक्तत्व कफघ्नत्व कटुत्व लघुत्वञ्च । तत्पुष्प वर्णे केशदौर्गन्ध्यघ्न । सुवर्णा— तिक्तोष्णा लघु नेत्रहिता कटु मधुरा विषरोग कफघ्नी च । तत्पुष्प सुखकर कामोद्दीपक ईषत् किञ्चिदुष्ण कटुतिक्त सुगन्ध नेत्रहितञ्च । स्तन — अतिशीतल देहदाढ्यकर कटु रसायनी वल्य पित्तकफघ्नञ्च । रा नि व १० । फल केशरञ्च पू र्वोक्तगुणम् । श्वतञ्च कटुक स्वादु लघु तिक्त कफापह । उष्णा तिक्तरसा ज्ञेया चक्षुष्या हेमकेतकी ॥ भा पू १भ । श्वतकेतकीफल किञ्चिदुष्ण स्वादु मेदवातकफघ्नञ्च । वै नि घ । "केतकी वा तला रुक्षा तन्द्रा निद्राकरी मता । अत्रि १६अ । जातीपुष्पवृक्षे । चामिनीपुष्प वृक्ष । रा नि व १० ।

केतकफलम् । क्ली । कुचेलके । कुँचिला । च द भस्मरीचि कथा द्रते । केतकीफल । तत्र त्रि दोषविवधम् । च सु २७अ ।

केतकाद्यतैलम् । क्ली । वातव्याध्यधिकारे । तैल ४ श क्वाथार्थे—केतकीमूल वाय्यास्काशि वलानां प्र ४२ प २ कष १० मा पाकार्थं जल १२८ श शे १६ श काञ्चिक १६ श यथाविधि तैल पचेत् । तैलमिदमकल्कलात् तुल्यन क्वाथेन तुषोदके साध्य भवति । च द वा व्या चि ।

केतनम् । क्ली । चिह्न । स्थाने । हे च ।

केतु । पु । अग्निमल्ये । र मा । रोगे । पीडा याम् । उत्पाते । चिह्न । मे ।

केतुग्रहवल्लभम् । क्ली । वैदूर्यरत्ने भा पू १भ ।

केतुरत्नम् । क्ली । वैदूर्यमणौ । प सु ।

केदर त्रि । काणे । टेरके श र । पु । वन स्पतिविशेषे । श्रम ।

केदार । पु । अद्रौ । क्षेत्रे । छरा क्षेत । मालभूमिविशेषे । आलवालि मे । केदारशाली । आमन । वै निघ ।

केदारक । पु । केदारजातषष्टिकधान्यजाति भेदे । सु सू ४६अ । गुणा —कड्कवत् । See केदारशालि ।

केदारकटुका । स्त्री । कटुका । रा नि व ६ ।

केदारजम् । क्ली । पद्मकाष्ठ । रा नि व १२ ।

केदारजलम् । क्ली । तद्देशस्थजले । गुणा — विपाके स्वादु गुरु दोषदञ्च । तदेव बद्धसुत वि शेषेण दोषद भवेत् । रा नि व १४ ।

केदारभूमि । स्त्री । मालक्षेत्रे ।

केदारशालि । पु । केदारजत्रजशालिधान्ये । उन्नतभूमिज शालि धान्य, आमन धान, धेटे धान । गुणा —मधुरा रुक्षा बल्या पित्तवर्द्धना ईषत्कषाया अल्पमला गुरव कफघ्नाय । रा नि. व १६ । धान्य—मधुरे शीतल रुचिकर स्तन्यवर्द्धनम् । वै निघ । "केदारसम्भवा रुक्षा वातपित्त विनाशिन । रक्तपित्तविकारघ्ना वातला कफ कारका ॥ अत्रि १५अ ।

केना (नी) । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । गुणा — मधुरा शीता रुक्षा स्तन्यवर्द्धनी च । वै निघ ।

केनार । पु । शिर कपोलसन्धिषु । मे ।

केन्दु (क) (र) । पु । (Diospyros Glutinosa) तिन्दुके । तेँद गाब । श र । श च ।

केमुक (का) । त्रि । केचुककन्द उत्तरदेश ख्याते । केँउ गाछ । हि कोवौ केमुका । प्र. चिकट्वायमोदके । गुणा —मधुरा रुक्षा कटुपाका तिक्ता शीता लघु पाचिका दीपनी ग्राहिणी रुक्षा वातला कफपित्तज्वरघ्नी प्रमेहकुष्ठकासघ्नी रुक्षा गघ्नी पित्तमल पिपासाञ्च नाशयेत् । वै निघ । मन—' केमकाटक पाके तिक्त ग्राहि हिमे त

यो हर्द्दिचि । 'सकृष्णातण्डुली लिह ।" [र्षो ।

कृष्णात्रेयः । पु । वैद्यकसंहिताप्रणेतरि मह

कृष्णादिगणः । पु । पिप्पल्यादिद्रव्यवर्गे । यथा—'कृष्णा चित्रकचङ्ग्या वासक विकसा च न । ग्रन्थिकैलै चातिविषा रेणुकश्च कटुत्रिकम् । यमानी गोस्तनी ब्राह्मी भूनिम्ब तिलचन्दन । भार्गी श्यामा शिवा धात्री स्थिरा मूर्व्वा सजीरका ॥' वा ।

कृष्णाद्यतैलम् । क्ली । नेत्ररोगे हितम् । "कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकासिन्धुजन्मविश्वौषधै पयसि सिद्धमिदं छगल्या । तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिशूलपाकात्ययान जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम् ।" तिलतैल १ श पिप्पल्यादिकल्क ।० पी वारि ४ श. छागदुग्ध १ श । च द ।

कृष्णाद्यमोदक. । पु । श्लीपदाधिकारे । च च पिप्पलीमूलचूर्ण २ तो चित्रकमूलचूर्णं ४ तो दन्तीमूलचूर्णं ८ तो हरीतकीचूर्णं १० तो तम् र्व्वमेकत्र पलद्वयगुडेन मोदकं कार्य्यं । मोदका मधुना लेह्य । पाठ —"कृष्णाचित्रकदन्तीनां कर्षमर्द्धपलन्पलम् । विंशतिश्च हरीतक्या गुडस्य च पलद्वयम् ॥" रस र । सा कौ. ।

कृष्णाद्यलौहम् । क्ली । शूले लौहम् । पाठ. —"कृष्णाभयालौहचूर्णं लिहयन्मधुसर्पिषा । परिणामद्रव शूलं सर्व्वं हन्ति त्रिदोषजम् ॥" र चि ८ष. । रस र. । रा नि व ४ ।

कृष्णाभा । स्त्री । कालाञ्जन्यां, कृष्णकार्पासी ।

कृष्णाभ्रम् । क्ली । नीलाभ्रे । काल अभ्र । See अभ्रकम् ।

कृष्णामिषम् । क्ली । लौहे । हे च ।

कृष्णामूलम् । क्ली । पिप्पलीमूले । वै.निघ. ।

कृष्णाय. । पुं । काललौहे । रा नि.व.१३ ।

कृष्णायसम् । कृष्णवर्णलौहे, पिण्डीवज्रादि व्यतिरिक्तलौहे । कान्तलोह, इस्पात । रत्ना. । तीक्ष्णलौहे । तीथा लोह । र.मा. । मुण्डलौहे । रा नि.व १३ ।

कृष्णार्च्चिः । पुं । चित्रकवृक्षे । वै निघ ।

कृष्णार्ज्जकः । पु । कृष्णपत्रवृद्रतुलस्यां । का - ल तुलसी । मं कालाभाजबुला । रा.नि.व १० ।

कृष्णालुः । पु । कन्दवृक्षे । कृष्णवर्णालुके । वै निघ. ।

कृष्णालुकः । पु, क्ली । नीलालौ । गुणा — "कृष्णालुकस्तु मधुरं शीतवीर्य्यं श्रमापह । पित्त दाहहरश्चैव ऋषिभि परिकीर्त्तितम् ॥ एतदेव बल्यं रुचिकर मुखजाड्यहरश्च ।" वै निघ । मधु र शीत पित्तदाहश्रमापहश्च । रा नि व ७ ।

कृष्णावास । पुं । अश्वत्थवृक्षे । हे च । [श्रम ।

कृष्णिका । स्त्री । राजिकायां । वाइगनिदा ।

कृष्णी । स्त्री । रात्री । [दिने । सु चि.१७ ।

कृष्णीकरणम् । क्ली । श्वेतादे कृष्णतासम्पा

कृष्णेन्द्रियम् । क्ली । कदम्बे । वै निघ. ।

कृष्णेक्षुः । पु । श्यामेक्षौ । काछलि आंख । म कालाउस । क करियकबु । गुणा —पाके मधुर स्वादु रसबहुल कटुक त्रिदोषघ्न बलकर वीर्य्यप्रदश्च । रा नि व १४ । 'तदनुकृष्णो भवते गुणानां श्रेष्ठो भवेत्तर्षणदाहहन्ता, क्षार स किञ्चिन्मधुरो रसेन शीतापहर्त्ता श्लथशीफकारी ।" चचि १०म । तच्छर्कराणुणा —श्या हमिघ्ननमी बलदा श्रमहरा जीवनी च । च द प्रमेहचि ।

कृष्णोदरः । पु । दर्व्वीकरसर्पे । फणायुक्त सर्प । सु कल्प ८ष । See सर्प ।

कृष्णोदुम्बर (रिका) । पु, स्त्री । काको दुम्बरिकायाम् । काकडुमुर । रा नि व ११ ।

कृसरः । पु । तुल्यतिलान्ने । "तिलतण्डुलसम्पक्क कृसर सोऽभिधीयते ।" हे च ।

कृसरा (यवागू) । स्त्री । यवागूभेदे । याउ विशेष । लक्षणगुणा —"तिलतण्डुलमाषाणाम यथा तिलतण्डुलात् । षड्गुणञ्च जलं दत्त्वा साधनीया यवागुका ॥ सा ज्ञेया दुर्जरा बल्या मदपुष्टिप्रदा मता । कफपित्तमलस्तम्भकृतक्रवातनाशिनी ।" वै निघ ।

कृसधूपः । पु । सिह्लके । शिलारस । जटा ।

केकर. । पु । निम्नोन्नताक्षिपुरुषे । टेरा, ण्यारा हिं ऐचाताना । अम. ।

केका । स्त्री । मयूरवाण्याम् । अम । [अ.]

केका(क,का)ण. । पु । तद्देशजाताश्वे । See

व.४। आग्नेय: केशः पञ्चहितः पाण्डुकफघ्न. रसायनश्च। राज.। भृङ्गराजे। भीमराज। र.मा.।

केश(स)राम्लः । पुं। मातुलुङ्गवृक्षे। बटा।

केशराह्वयम् । क्ली। बालके। वाला। सु.चि १५.।

केश(स)री (इन्) । पुं। पुन्नागवृक्षे। नागकेशरे। घोटके। मे.। जलचरपक्षिविशेषे। च.सू २७अ। रक्तशिग्रौ। रा.नि.व.७। मातुलुङ्गवृक्षे। मद व.६। सिंहे। रत्ना.। वानरभेदे। वै.निघ.।

केशरुहा । स्त्री। भद्रदन्तीवृक्षे। बड़ दन्ती गाछ। रा.नि.व ६। महाबलायाम्। गोबक्षचाकुलिया। महानील्याम्। वै.निघ.।

केशरूढकः । पुं। कासमर्द्दवृक्षे। वै.निघ.।

केशरूपा । स्त्री। वन्दाकनामवृपे पदगाछा। रा.नि.व ५।

केशवः । पुं। सुरपुन्नागवृक्षे। वायसे। "वायसे केशवेऽर्जुने।" मे। नागकेसरवृक्षे। प.मु.।

केशवप्रिया । स्त्री। गोरोचनायाम्। प.मु.।

केशवर्द्धिनी । स्त्री। महाबलालतायाम्। रा नि.व ४।

केशवायुधः । पुं। आम्रवृक्षे। श.मा.।

केशवालयः (वासः) । पुं। अश्वत्थवृक्षे। त्रिका.। जटा।

केशशोधनम् । क्ली। पद्मिनी। रा.नि.व.१८।

केशसीमन्तघ्नज्वरः । पुं। असाध्यज्वरविशेषे। यस्मिन् ज्वरे केशाः सीमन्तीकृता भवन्ति स ज्वरः। "ज्वरः चौपस्य शनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः। असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृज्ज्वरः॥" मा.नि। "केशाः सीमन्तिनो यस्य सहिते विनते भुवौ। लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सोऽचिरादाति मृत्यवे॥" सन्नाव्यरात्। विज.र.। [वै.निघ.।

केशहन्त्रि(हृत)फला । स्त्री। महाशमीवृक्षे।

केशहन्त्री । स्त्री। शमीवृक्षे। रा नि.व ८।

केशा । स्त्री। जटामांसाम्। वै निघ.।

केशाख्यम् । क्ली। ह्रीवेरे। वाला। रत्ना.। "भृङ्गकेशाख्यनिर्गुण्डी।" भैष.अचिन्त्यशक्तिरसे।

केशादः । पुं। कमी। वै.निघ.।

केशापहा । स्त्री। शमीवृक्षे। वै निघ.।

केशारिः । पुं। नागकेशरे। वै.निघ.।

केशारुहा । स्त्री। महाबलावृपे। रा.नि.व ४।

केशार्हा । स्त्री। महानीलीवृपे। बड़ नील। रा.नि व ४। [निघ.।

केशालिः । पुं। भृङ्गराजे। भीमराज। वै.

केशाह्वम् । क्ली। बालके। वाला। वै.निघ.।

केशिकः । पुं। कमेरो। केशुर प.मु.। त्रि। प्रशस्तकेशयुक्ते। अम.।

केशिका । स्त्री। शतावर्याम्। रा.नि.व.४।

केशिनी । स्त्री। जटामांस्याम्। रा.नि.व.१२। बन्ध्यायाम्। वै निघ.।

केशी । स्त्री। शूकशिम्ब्याम्। आलाकुशी। र.मा.। जटामांस्याम्। भूकेश। रा नि.व.१२। च.द.। सि.यो.महापैशाचघृते। वा.उ.६अ.। महाशतावर्य्याम्। आमातके। वै निघ.। नीलीवृक्षे। रा.नि व.८। चोरपुष्प्याम्। अम.।

केश्यः । पुं। मार्कवक्षुपे। भीमराज। रा.नि. व.४। असनशाके। वै.निघ। क्ली। कृष्णागुरुणि। रा.नि.व.१२। ह्रीवेरे। वाला। रा नि.व.१०।

केसरम् । क्ली, पुं। नागकेसरपुष्पे। रा.नि व. ६। वै.निघ.वा *व्या.षडशीतिगुग्गुलौ। किञ्जल्के।* पद्मकेशर। सि.यो.कल्याणघृते। बकुलवृक्षे। रा.नि.व.१०। काशीसे। स्वर्णे। रा.नि.व.१३। पुन्नागवृक्षे। अम.। मातुलुङ्गवृक्षे। लेबू गाछ। रा नि.व ११। हिङ्गुनि। सिंहच्छटायाम्। मे.।

केसरवरम् । क्ली। कुङ्कुमे। रा.नि.व.१२।

केसरिका । स्त्री। महाबलावृपे। रा नि व.४।

केसरिसुतः । पुं। हनूमति। हे.च.।

केसरोचटा । स्त्री। सुखायां। नागरसुखायां। वै.निघ.। [गंगा। सु.सू ३६अ.।

केङ्कुकः । पुं। गरगण्ड इति ख्याते वृक्षे। गन्-

कैटजः । पुं। कुटजवृक्षे। कुड़चि गाछ। भा. पू.१भ.।

कैट(ड)र्य्यः । पुं। स्वनामप्रसिद्धे महानिम्बवि-

घ। दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तज्वरापहं। कु
ष्ठकाशप्रमेहासनाशनं वातलङ्गट॥" भा.पू.१भ।
कफपित्तघ्नं रोचनं अग्निदीपनञ्च। राज.। मधुरं
कषमर्त्त्वं शीतलं भेदकं दाहक रूच्यं गुरुपित्तक-
फघ्नं वातघ्नञ्च। वै निघ.।

केम्बुकम् । क्ली। पूगे। भा.म.१भ.मू.कृ.चि.।

केलटम् । क्ली। कुसुम्भबीजे। वै.निघ.।

केलटकः । पुं। केसुककन्दे। वै.निघ।

केलासः । पु। स्फटिकमणौ वै.निघ.। [घ.।

केलिकः (किल') । पुं। अशोकवृक्षे। वै नि

केलिकिणः (कीर्णः) । पु। उष्ट्रे। वै.निघ।
हे.च।

केलिपिकः । पुं। कोकिले। [श.र.।

केलिवृक्षः । पुं। केलिकदम्बे। (केलिकदम्।

केलूट(क)म् । क्ली, पुं। कन्दशाकविशेषे।
(केमूककन्द। वलोदुम्बरे। वै.निघ.।

केवलद्रव्यम् । क्ली। मरिचे। श.र।

केवा (विका) । स्त्री। केवार् इति कोङ्कणदेशे
ख्याते पुष्पवृक्षविशेषे। गुणाः—मधुरा शीतला
दाहपित्तश्रमघ्नी वातश्लेष्मघ्नी कट्विङ्गी च। रा नि.
व.१०।

केवु(वू)कः (का) । पु,स्त्री। पत्तूरे।शालिञ्चे।
सि.यो.कृमि चि। केमुके। काँडि, (केउतारा।
च.सू.७भ.कृमिघ्नगणे।

केशः । पुं। ह्रीवेरे। वाला। प.मु.। कुन्तले।
मे.। वाले। चूल। रा नि.व १८। स तु गर्भस्थ
शिशोरष्टाभिर्मासैः जायते। सुश्रुतबोध.।

केशकारः । पुं। इक्षुविशेषे। हिं कुशियार।
गुणाः—गुरुः शीत. रक्तपित्तक्षयघ्न। भा।

केशकारी । स्त्री। रोहिण्याम्। वै निघ.।

केशकीटः । पुं। Louse उकुणे।

केशगर्भकः । पुं। कबर्याम्। त्रिका.।

केशघ्नम् । क्ली। इन्द्रलुप्तरोगे। टाक पोका॥
रा.नि.व २०।

केशच्छिदः । पुं। नापिते। श.मा.।

केशटः । पुं। उकुणे। छागे। मे। श्योनाक
वृक्षे। त्रिका।

केशधृत् । पुं। मस्तके। भूतकेशे। श च.।

केशनाम । क्ली। ह्रीवेरे। वाला। अम.।

केशपक्षः । पुं। केशसमूहे। अम.।

केशपर्णी । स्त्री। अपामार्गवृक्षे, रक्तापामार्गे।
भा.पू.१भ.।

केशपाशः । पुं। केशभारे। अम। [अम.।

केशपाशी । स्त्री। शिरोमध्यस्थशिखायां। चूड़ा॥

केशभूः (भृत्) स्त्री, पुं। मस्तके। रा नि.
व.१८। [रा नि.व १८।

केशमथनी । स्त्री। शमीवृक्षे। शाँइ गाछ।

केशमार्ज्जक(न)म् । क्ली। कङ्कतिकायाम्।
काँकुई, चिरुणी। हला।

केशमुष्टिः (कः) । पु। विषमुष्टिनामपत्रशा-
कभुपे, महानिम्बे। (घोड़ानिम्। मं वकानी-
निंब। रा.नि.व ४।६।

केशयन्त्रम् । क्ली। उपविषादिशोधनार्थे यन्त्र-
विशेषे। लक्षणं यथा—"धान्यपूरितमृत्पात्र्यां सु-
मुखायां मुखोपरि। मृदुवस्त्रैर्नारिकेलस्य खर्परे वि-
समर्दयेत्। केशो दुग्धे मृतो यस्मात्केशयन्त्रं तथा
स्मृतम्॥" वै.चन्द्रिका।

केशरः । पुं, क्ली। नागकेशरवृक्षे। मे। च.द.
१भ.। वकुलवृक्षे। सु.सू.२८अ.एलादि.। पुन्नाग-
वृक्षे। हारा.। किञ्जल्के। भा.पू १भ। सिंहकेशे।
मे.। हिङ्गुवृक्षे। च टी अ.।

केशरञ्जिनी । स्त्री। सहदेवीलतायाम्।

केशरञ्जनः । पुं। भृङ्गराजे। कीमराज। रा
नि.व.४। नीलभिण्टयाम्। वै निघ.।

केशरपाकः । पुं। वाजीकरणपाकविशेषे।

केशरा । स्त्री। नागरमुस्तायाम्। रा नि व ६।

केशरागः । पु। भृङ्गराजवृक्षे। भा.मध्यमा.चि.।

केशराजः । पुं। स्वनामख्याते शाकविशेषे।
(केशुते। हिं भंगरिया। उत्. कलाकेशदुरा।
शा.को.। गुणाः—तिक्तोष्ण. चक्षुष्य. केशरञ्जनः
कफामश्वयथुविषघ्न', तथ नीलो रसायन। रा.नि.

कैयी । स्त्री । पाठायां । आस्नादि । वै.निघ ।

कोकः । पुं । खर्ज्जूरीवृचे । ल्वेष्टिकायां । भेके । मे. । ईहामृगे । त्वोग, त्योय । रा.नि.व.१९ । चक्रवाके । त्रिका. ।

कोकड़ः } पुं । चमरपुच्छे विलेशयमृगे । क
कोकवाचः } इच्छार इति भाषा । तन्मांसगुणाः—श्वासानिलकासहरः पित्तदाहकरश्च । रा. नि.व.१९ ।

कोकदेवः । पुं । कपोते । रा.नि.व.१९ ।

कोकनदम् । क्ली । (Nelumbium speciosum.) रक्तपद्मे । रक्तपद्म । रत्ना. । गुणाः—कटु तिक्त मधुरं शीतलं रक्तदोषघ्नं कफपित्तवातशमनं सन्तर्पणं वृष्यञ्च रा.नि.व १०। "कोकनदमुक्तं मधुरं शीतं वर्ण्यं कटुतिक्तकं । वृष्यं हन्ति: कण्ठं विस्फोटकरक्तदोषदाहहरं । ध्रुटकफपित्तविसर्पविषसन्तापवातनाशकरम् ॥" वै.निघ ।

कोकाहः । पुं । पाण्डुवर्णघोटके । कर्कत्यपरनामधेये शुक्लाश्वे । "श्वेतः कोकाह इत्युक्तः ।" ज. द.३५. । "सिते तु कर्ककोकाहौ ।" हे.च. ।

कोकिलः । पुं । (Cuculus Indicus.) स्वनामख्यातपक्षिविशेषे । कोकिल । हिं कोइला । रत्ना. । गुणाः—"कोकिलः श्लेष्मली ज्ञेयः पित्तसंशमनो मतः ।" अत्रि.२१५. । सविषकीटभेदे । तद्दृष्टस्य कफनिमित्तजा रोगा भवन्ति । सु.कल्प.८५. । क्ली । बदरीफले । जटा. ।

कोकिलनयनः । पुं । कोकिलाक्षवृचे । कूलियाखाड़ा । अ.टी.र. । [वै.निघ. ।

कोकिला । स्त्री । काकोल्यां । कोकिलस्त्रियां ।

कोकिलानन्दः (वासः) । पुं । राजाम्रवृचे । रा.नि.व.११ ।

कोकिलावर्त्तिः (र्त्ती) । स्त्री । नेत्ररोगे वर्त्तिविशेषे । "व्योषायश्चूर्णसिन्धूत्थत्रिफलाञ्जनसंयुता । गुडिका जलपिष्टेयं कोकिला तिमिरापहा ।" च.द. ।

कोकिलाक्षः (कः) । पुं । (Hygrophila spinosa, Syn. Ruellia longifolia.) स्वनामख्यातवृचे । कुलेखाड़ा, कुलेकाँटा, भूमर्दन । हिं कोकिलाखिरर्, केलया ; तद्बीज तालमाखना । मं कोलिसा । कं कुलुगोलिके । तें गोलिमिडिचेट्टु, गोल्विचेट्टु । द्रा. कुड्डलिरखा, माखुरेष । मद. । गुणाः—आमवातरक्तघ्न । राज. । मधुरः शीत. पित्तातिसारजित् वृष्यः कफघ्नः बल्यः रुच्यः सन्तर्पणश्च । रा.नि.व.५। शीतलः वृष्यः स्वादम्लपित्तलः तिक्तः आमवातशोथाश्मरीतृष्णावातरक्तघ्नश्च । भा.पू.१भ. । तद्बीजगुणाः—शीतलं स्वादु कषायं तिक्तं गुरु गर्भस्थापनं वृष्यञ्च । वै निघ. ।

कोकिलाक्षी । स्त्री । कोकिलाक्षबीजे । कुलेखाड़ावीज । हिं तालमाखना । श.र. ।

कोकिलेष्टा । स्त्री । महाजम्बूवृचे । बड़ जाम गाछ । रा.नि.व.११ ।

कोकिलेक्षुः (क्षः) । पुं । कृष्णेक्षौ । काखला ईक्षु । कोकिलाक्षक्षुपे । रा नि.व.१४।५ ।

कोकिलोत्सवः । पुं । आम्रवृचे । रा.नि.व.११।

कोकुराहः । पुं । शुक्लपुण्ड्रकयुक्ताश्वे । "कोकाहः पुण्ड्रकैर्णाश्वः कोकुराहः ।" ज.द.३५. ।

कोङ्ग(ङ्क)णः । पुं । कोङ्कणदेशजोत्तमाश्वे । ज द.३५. । [चि,पानीयवर्ण्यां ।

कोचिला । स्त्री । कुचेलके । कुँच्ले । मेघ ञ्च.

कोटः । पुं । कोठरोगे । गुवाकवृचे । त्रिका. ।

कोटजः । पुं । कुटजवृचे । कुड़चि गाछ । रा. नि.व.९ । [ति । भम. ।

कोटरः । पुं, क्ली । वृचगह्वरे । गाछेर कोटर

कोट(ठ)रपुष्पी । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । वीजतारक । रा.नि.व.३ । [निघ. ।

कोटरवासिनी । स्त्री । श्वेतचिल्लायां । वै.

कोट(ट्ट)वी । स्त्री । नग्नस्त्रियां । नेंटो मेये । अम. । [शाक । रा.नि.व.१२ ।

कोटिः (टी) । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । पिड़िं

कोटिकः । पुं । मण्डूकजातीयसविषकीटभेदे । सु.कल्प.८५ । See मण्डूक. । इन्द्रगोपकीटे । आषाढ़े पोका । जटा. ।

कोटिवालिका । स्त्री । मरटे । वै.निघ. ।

कोटिरः । पुं । नकुले । इन्द्रगोपकीटे । मे. ।

शेषे। फलित महानिम्बविशेष, घोडाडुडी। म फलिनमहानिव, गोरानिम्ब। क क्याहँच्चिड। वै.निघ.अपस्मा.चि.वचाद्यघृते। गुणा —कटुतिक्त-कषाय शीतलो लघुः तापघ्नः शोथकुष्ठरक्तक्रमि भूतविषघ्नश्च। रा.नि.व ९। शीतलस्तिक्तः कटु-तुवरः लघुः दाहार्त्त क्रमियुतघ्न' सन्तापविषघ्नश्च। श्वेतपाटलवृक्षे। वै.निघ.। कट्फलवृक्षे। रा.नि व.६। च सू.४ अ.। भा.म बाल चि.। मदनवृक्षे। रा.नि व.८ महामल्लातकवृक्षे। पूतीकरञ्जे। कृष्ण कटभीवृक्षे रा नि व ८। घृतकरञ्जे। कामुके। लघुकाश्मर्य्याम् । रा नि.व २३।

कैतकम् । क्ली। केतकीपुष्पे। राम। मगाल कौल्याम्। शेयाकुल।

कैतवम् । क्ली। कुमुदे। वैदूर्य्यमणौ। रा नि.व. १३। राजिकायाम्। राई। विका०।

कैदारः । पुं। केदारशालिधान्ये। आमन धान। षष्टिकधान्ये। बेटे धान। गुणा —कैदारा म धुरा वृष्या बल्या पित्तनिबर्हणाः। ईषत्कषाया स्वल्पसा गुरव. कफशुक्रलाः॥ सु.सू.४६अ.। क्ली। पद्मकाष्ठे। प म।

कैपीला । स्त्री। कृष्णत्रिवृतायाम्। वै निघ।

कैरली । स्त्री। विडङ्गायाम्। रा.नि.व.६।

कैरवम् । क्ली। विडङ्गे। कुमुदे। रेला फुल, शालुक फुल। रवा। श्वेतपद्मे। वै.च.। श्वेतकुमुदे। श्वेत शुन्दि। भा.पू १भ.। रा.नि.व.१०।

कैरविका । स्त्री। कुमुदिन्यां। छोटि शुन्दीर झाड़। भा पू १भ।

कैरविणी । स्त्री। उत्पलिन्याम्। शुन्दी वा कुमुदफुलेर झाड़। रा नि.व.१०।

कैरविणीफलम् । क्ली। कुमुदबीजे। ठेलो बीचि, ढेट। हिं भेट। भा.।

कैरवी । स्त्री। मेथिकायाम्। मेति। प.मु। चन्द्रिकायाम्। मे.। (विन्) पुं। चन्द्रे।

कैरवीकन्दः । पु। शैलकन्दे। रा.नि व.७।

कैराटः (कः) । पुं। करवीरवृक्षे, स्थावरविषभेदे। वै.च.।

कैरातः (कः) । पुं। जलपक्षिविशेषे। च.सू. २७अ.। भूनिम्बे। चिरेता। रा.नि व.९। बलव ति पुरुषे। हारा.। क्ली शवरचन्दने। रा.नि व.१२।

कैरातचन्दनम् । क्ली, पुं। जातिपीतचन्दने कोङ्कणे ख्याते। शबरचन्दन। गुणाः—"शीतलस्तिक्तः कान्तिकरो मतः। विचर्चिकाकुष्ठकण्डूकफ दद्रुविषापहः। रक्तपित्तक्रमिश्वासहृत्पित्तदृष्ट्यरदो हृदः॥" वै.नि.घ। See शवरचन्दनम्।

कैरालम् । क्ली। विडङ्गे। वै.निघ.। [नि.व.६।

कैराली । स्त्री। भूनिम्बे। विडङ्गायाम्। रा.

कैवर्त्तः । पुं। महानिम्बे। वै.निघ.।

कैवर्त्तम(मु)स्त(क)म् । क्ली। कैवर्त्तिकाया, जलजमुस्ताभेदे। केओटमुता, केशुरमुता। म र। गुणा —हिमं तिक्तं कषायं कटु कान्तिकरं कफघ्नं पित्तघ्नं रक्तदोषवीसर्पकुष्ठकण्डूघ्नञ्च। इदन्तु वितुन्नकनाम्नी द्वयस्य त्वक् मुस्ताकृतिः। "मुस्ता बर्त्तुलबद्धपुटं ग्रकाभ ख्यातिमुस्तकमिति॥" भा.पू.१भ.।

कैवर्त्तिका (र्त्ती) । स्त्री। (Cyperus rotundus.) A k[illegible] fragrant grass. मालवे ख्याताया[illegible]मुस्तायां। केओटीमुता, केशुरमुता। [illegible]टी भ.। गुणाः—लघु, वृष्या कषाया कफघ्नी कासश्वासघ्नी मन्दाग्निहरी च। रा.नि.व १। [कयाम्। भा.पू.१भ.।

कैवर्त्ति(र्त्ती)मुस्त(क)म् । क्ली। कैवर्त्ति

कैवलम् । क्ली। विडङ्गे। र.मा.।

कैशिकी । स्त्री। व्यधनीपर्य्योग्यस्थलधारायाम्। सु.सू ८अ.। [वयसि। रा.नि व.१८।

कैशोरम् । क्ली। एकादशाब्दात्पञ्चदशपर्य्यन्ते

कैशोरको (गुग्गुलुः) । पुं। वातरक्ते हित.। पोडशीवडगुग्गुलुः २ श, त्रिफला ३ श. गुडूची ४ श. (एकत्र) वारि २९श. भर्द्दशिष्टः क्वाथ. (१८ श.) कार्य्यः। क्वाथं वस्त्रपूतकृत्वा तेन घृतसहित-गुग्गुलुं गोलयित्वा पुनः पाकं कुर्य्यात्। घनीभूते पाके अवतार्य्य तत्र त्रिफलाचूर्णं प्र. ४ तो. त्रिकटुचूर्णं प्र. ४ तो. विडङ्गचूर्णं ४ तो. त्रिवृच्चूर्णं २ तो. दन्तीमूलचूर्णं २ तो. गुडूचीचूर्णं ८ तो. प्रदेयो दैयः। च द.। सा.कौ.। [विधिता च वि.२८।

कैषि(षी)का । स्त्री। धात्रातके। इरमूलमिति

कोमलवल्कला (ली) । स्त्री । लवलीवृक्षे । লোওয়াড় । भा ।

कोमला । स्त्री । क्षीरिकायाम् । थीकड़े । श. च । क्षीरिण्यां । थिर्नी । खर्ज्जूरिकायां । वै.निघ.।

कोमलेक्षुः । पुं । इक्षुविशेषे । कचि ইক্ষু । गुणा.—"कोमलेक्षुर्मेदकफमेहकारी च कीर्त्तितः । तद्रसस्तु मधु शीतः किञ्चित्कटुश्च वातहा । पित्तं नाशयतीत्येवं स वृष्टो वीर्य्यवर्द्धकः । रक्तपित्तहरो बल्यो चतनाशकारी मतः ॥" वै.निघ.।

कोमासिका । स्त्री । जालिकायां । ফলের জালি । हारा.।

कोयष्टिः (कः) । पुं । जलकुक्कुटे । কোঁড়া পাখী। অযং प्रतुदगुण.। सु.सू ४६अ.। च.सू.२७अ।

कोरसन्धिः । पुं । गर्त्ते । गर्त्ताकारसन्धौ। "अङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोरसन्धयः ।" सु. शा.५अ. ।

कोरकः । पुं, क्ली । काकोल्याम् । কাঁকলা । कुड्मले । কুঁড়ি । अम. । मृणाले । मे । चकोरप क्षिणि । वै.निघ. । चोरनामगन्धद्रव्ये । जटा. ।

कोरकच्छदः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । वै निघ. ।

कोरङ्गी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । रा नि.व २३ । पिप्पल्याम् । रा.नि व.६ । [म् । वै निघ. ।

कोरञ्जी । स्त्री । सौराष्ट्रिकायां । কাঁচড়া দা-

कोरण्टी । स्त्री । वदरीवृक्षे । मद व ६ ।

कोरदूषः (षकः, ष्यः) । पुं । कोद्रवे । रा नि व.१६ । च.द.र पि.चि. । कोद्रवधान्ये । क-দো ধান বা ছোট মটর । रत्ना. । गुणाः— "कोरदूषस्तु मधुरः शीतो ग्राही गुरुर्मतः । तिक्तो मधुश्च रूक्षश्च कफपित्तविषापहः । मदनकृच्छः प्रोक्तो जीर्णोयाय लघुः स्मृतः ॥" वै निघ. ।

कोरिमदः । पुं । कासमर्द्दे । प सु. ।

कोल(का)म् । क्ली । तोलकमाने । ১ তোলা । प.प्र. । "वयसिलद्रूषणकोलभागैः ।" सि यो पाण्डु.चि । मरिचे । चव्ये । रा.नि.व ६ । वदर-फले । रत्ना । क्रोड़े । मेलके । चित्रके । कङ्कोले । मे. । रा नि.व.१२।१८ । वै निघ.२भ.पाण्डु चि. चोलादिचूर्णे । चङ्गेरी । गजपिप्पल्यां । पिप्पल्यां । राजवदरे । नखे । पुं । वदरवृक्षे । কুল গাছ । र.मा. । या चि.१अ । "कोलमूलाम्लकलशी ।" वदरास्थिमज्जे । "कोललक् मज्जा ।" रस र बाल. चि. । च.द.पाण्डु.चि. । "त्र्यूषणकोलभागैः ।" टङ्कद्वयपरिमाणे । "तद्युग्मं कोल उच्यते" प.प्र १ख.। वराहे । रत्ना । कुलत्थे । शा कौ.गुदभं चि चाङ्गे-रीघृते । अङ्कोलवृक्षे । बहुवारवृक्षे । जटा ।

कोलकन्दः । पुं । स्वनामख्यातमहाकन्दशाक-विशेषे । पुटालुरिति काश्मीरे ख्यात. । গুয়াৰ আলু । म पुटगेंडु । गुणाः—कटुः उष्णः क्रमिघ्नः वातिघ्न. छर्द्दिघ्न विषदोषघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

कोलकर्कटिका (टी) । स्त्री । मधुखर्ज्जुरि-कावृक्षे । रा.नि.व.११ ।

कोलका । स्त्री । शुक्लशुकशिम्ब्याम् । वै निघ ।

कोलगजिनी । स्त्री। गजपिप्पल्या। वै निघ।

कोलङ्कः । पुं । आमलकवृक्षे । वै निघ ।

कोलतैलम् । क्ली । वदरीवीजतैले । गुणः वि-भीतकतैलवत् ।

कोलदलम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । अम.।

कोलनासिका । स्त्री । वह्निनीवृक्षे । हारा.।

कोलपुच्छः । पुं। कङ्कपक्षिणि । "कोलपुच्छस्तु कङ्कः स्यात् ।" हारा. ।

कोलवालुकः । पुं । कच्छपे । वै निघ. ।

कोलमज्जा । पुं । वदरास्थिमज्जे । কুলের আটির শাঁস । सि यो हि,श्वास.चि । "कोलम-ज्जाञ्जनं लाजा ।" गुणा.—"कोलमज्जा तु मधुरः पित्तच्छर्द्दिदाहापहः ।" राज. । "कषायो मधुरो मज्जा कोलाना पित्तनाशनः । तृष्णाच्छर्द्दनिलघ्न श्च ।" सु.सू ४६अ ।

कोलमूलम् । क्ली। पिप्पलीमूले । रा नि.व.६।

कोलवल्लिका (ल्ली) । स्त्री। (Scindapsus officinalis. Syn. Pothos officinalis.) गजपिप्पल्याम् । प.सु. । चव्ये । रा.नि.व.६ । च.चि २अ. ।

कोलशिम्बिः (म्बी) । स्त्री । कपिकच्छ्वां । আলকুশী গাছ । हि सुरवागेवि । मद व.१ । शिम्बीभेदे । গুইয়ার শিম্, কটারা শিম্ ।

कोटि(टी)वर्षा । स्त्री । पिडिङ्गशाके । पिड़िं शाक । अ र ।

कोटिवृक्षक । पुं । कुटजवृक्षे । मद व १ ।

कोटिश । पु । लोष्टभेदने । टै । भरत ।

कोटी । स्त्री । कुटजवृक्षे । कुडचि गाछ । वै निघ । सङ्घायाम् । अ र अस्त्राग्रभागे । भ टी ।

कोटीर । पु । जटायाम् । त्रिका । [चि. ।

कोटोडुम्बर । पु । यज्ञोडुम्बरे । भैष क्षीरी.

कोट्टार । पुं । कूपे । द्वारा. । पुष्करिण्या घाटके । मे ।

कोठ. । पु । A species of leprosy. Ringworm क्षुद्ररोगान्तर्गतचर्मरोगविशेषे । तस्य लक्षण यथा—"असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः । मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च । उत्कोठ सानुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ॥" मा नि । "वरटीदष्टसंस्थानः शोथः सञ्जायते बहिः । सकण्डूः सरुजो रागो वमनैश्च प्रशाम्यति ।" कफपित्तात् चर्मिकोत्पादविनाश कोठ इति विगद्यते ॥" भक्षुकोलत्वात् । [रा नि व ८ ।

कोठर: । पु । अङ्कोलवृक्षे । आँकोड़ गाछ ।

कोण: । पुं । अस्त्रागग्रभागे । अम. ।

कोणकुण. । पु । उत्कुणे । उकुण । हे च ।

कोथ: । पुं । पूतीभावे । पूय । भा.म ४भ नासारो चि । "विक्लेदकोथावयवापि यत्र ।" नेत्ररोगभेदे । करतो । मे । दुग्धक्लेदे । पाके । सु नि ४भ । त्रि । मथिते । शठिते । हे च ।

कोदवार । पुं । अश्वाकारदसनभेदे । वै निघ ।

कोदण्ड । पुं, क्ली । भुवि । भ्रूः । मे ।

कोद्दालक } पु । (Paspalum scrobiculatum)
कोद्रव } कोरदूषकापरनामक धान्यविशेषे । कदो धान । मं कोद्रव । कारक । देशविशेषे तस्य नाना भेदा सन्ति । गुणा —वातलो ग्राही हिम पित्तकफप्रद । भा. । अतिशयि वातलय । राज । "कोद्रवो रूक्षो ग्राही स्यात् रक्तपित्तविशोधन । नात्यल्पकफकृच्छीतो रूक्ष स्वादु प्रकीर्तित ॥" चर्थि ५भ । सन्धिबन्धशिथिलकरत्वात् विकाशी ग्राही स्वर्णशीलता विषापहश्च । वा भाष्य । मधुर तिक्त भणिना पथ्य कफपित्तहर रूक्ष वातल गुरु शोषकृच्च । रा नि व,१६ । "ग्लानिमूर्च्छाकरं सद्य कोद्रव न हित मतम् ।" अत्रि १२भ ।

कोद्रवमण्ड: । पु,क्ली । कोद्रवधान्यकृतमण्डे । कदो धानेर मण्ड । गुणा — मूर्च्छाग्लानिजनन । वै निघ ।

कोद्रविकम् । क्ली । सौवर्चललवणे । वै निघ ।

कोद्रुभक्त । पु, क्ली । कोद्रवान्ने । कदोर भात । म कोद्रवाचाभात । गुणा —"कोद्रुभक्तो रुचिकरो मधुरस्तु प्रमेहहा । मूत्रदोषहरश्चाहि कफवातामदाहनुत् ॥" वै निघ ।

कोनफलम् । क्ली । रक्तालौ । वै निघ ।

कोना(नी)ल । पु । दर्विकाख्ये जलपक्षिणि । वै निघ । [चि १०भ ।

कोनालि: । स्त्री । कुष्ठविहितभस्यद्रव्ये । सु

कोप । पु । क्रोधे । अम ।

कोपन. । पु । ग्रन्थिपर्णे । गेँठेला । त्रि । क्रुद्धे । जटा. । वै निघ ।

कोपनक । पुं । चौराख्यगन्धद्रव्ये । गेँठेला । चि चीरा । रा नि व १२ ।

कोपना । स्त्री । रक्तकरवीरे । वै निघ ।

कोपलता । स्त्री । कर्णस्फोटलतायाम् । काण छिड़े, काणफोड़ा । रा नि व ३ । [व १८ ।

कोपिन: (पी) । पु । जलकपोते । रा नि

कोमम् । क्ली । पिपासास्थाने । भ टी. ।

कोमलम् । क्ली । जले । मे ।

कोमलकम् । क्ली । मृणाले । पद्मेर डाँटा । अ र. । पद्मकाष्ठे वै निघ ।

कोमलकदलम् । क्ली । बालकदलफले । कचि कला । मं कोंवळीकेळें । गुणा —शीतमधुर कषायरुच्यास्त्र पित्तघ्न । वै निघ ।

कोमलदलम् । क्ली । पद्मे । वै निघ ।

कोमलनारिकेलम् । क्ली । बालनारिकेले ।

कोमलपत्रक. । पु । शिग्रौ । सजिना गाछ । रा नि व ७ ।

कोमलप्रसव: । पु । नीलझिण्टयां । वै निघ ।

महाकालतायाम्। श्वेतघोषायाम्। रत्ना। पटोल्याम्। পটল গাছ। मै। अपामार्गे। वै.निघ.।

कोशा(षा)म्रः । पुं। वनाम्रवृक्षविशेषे, क्षुद्राम्रे। বনপাই, কেওড়া। हिं कोशंभ। मं भारीआंबा। कं नूरिमावु। गुणाः—"कोषाम्रः कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहः। तत्फलं ग्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरुपित्तलं। पक्वन्तु दीपनं रुच्यं लघूष्णकफवातजित्॥" भा.। फलं—अम्लं वातहरं कफपित्तकरं गुरु विदाहशोफहरश्च। रा नि.व.११। विरेचनमिति। सु चि ३१अ.। अम्लो गुरु विदाही पित्तलः कफघ्नः कोष्ठशोधनश्च। फलं ग्राहि उष्णं पित्तलं गुरु अम्लं वातघ्नञ्च। किञ्चित्पक्वं अम्लं रुच्यं दीपनञ्च। पक्वफलरसः स्निग्धो रोचनश्च। वै.निघ। तन्मज्जगुणा.—स्वादुपाकोऽपि बलकृत् स्निग्धः पित्तानिलापहः। सु.सू.४६अ.।

कोशा(षा)म्रतैलम् । क्ली। केश्वोडा इति प्रसिद्धतरुफलजतैले। কেওড়ার তৈল। गुणाः—सारक क्रिमिकुष्ठव्रणघ्नं तिक्तं अम्लमधुरं बल्यं पथ्यं रोचनं पाचनञ्च। रा नि.व.१५। [नि.व.३।

कोशिला । स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी। रा.

कोशी । स्त्री। व्याघ्रनखे। नखी। रा.नि.व १२। उपानहि। द्वारा। धान्यादिशूकायाम्। हे.च.।

कोषः (कः) । पुं, क्ली। जातीकोषे। जाय फल। पात्रे। मै। कुड्मले। कुँड़ि। वचवो। श.र। शिश्ने। अण्डे। कृताकृतस्वर्णरौप्ये। अम.। योन्यां। शिम्बायाम्। हे.च.। पनसादिफलस्यान्ते। धरणि.।

कोषकारः । पुं। कृमौ। रेसू। श.र.। इक्षुविशेषे। हिं कुषारि, कुशिया, कुसियार। तें कोल्लचिरेकु। भा.म.२भ.मूत्राघात.चि। गुणाः—गुरुः शीतलः रक्तपित्तक्षयघ्नश्च। राज.। "कोषकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः॥" भा.। अयं मूले मध्ये च मधुरः। सु सू.४५अ.। कोटभृङ्गे। গুটিপোকা। मटा.।

कोषकारजम् । क्ली। कौषेये। রেশম। रत्ना।

कोषचञ्चुः । पुं। सारसपक्षिणि। श.मा.।

कोषफलम् । क्ली। कर्पूरमण्डिकौषधौ। भा पू. १भ। पुं। घोषकलतायाम्। ঘোষা লতা। कटा.। (ला) स्त्री। पीतदेवताड्याम्। रा.नि.व ३।

पीतघोषायाम्। प.मु.। लिम्पाके। পাতিলেবু।

कोषला (ष्ठा) । स्त्री। जीवशाके। प.मु।

कोषवती । स्त्री। कोषातक्यां। ঘোষা, ঝিঙা। द्विधा घण्टालिका। एका धामार्गवः द्वितीया राजकोशातकी। भा.मू १५अ.। [र.। See वृद्धिः।

कोषवृद्धिः । स्त्री। अण्डवृद्धौ। কোষবৃদ্ধি। श.

कोषस्थः । त्रि। कोषवासिप्राणिमात्रे, यथा—शङ्खशुक्तिशङ्खनखशम्बूककर्कटादौ। गुणाः—"शङ्खकूर्म्मादयः स्वादुरसपाका वातघ्ना शीताः स्निग्धा पित्ते हिता. श्लेष्मवर्द्धनाश्च।" सु.सू.४६अ.। "कोषस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः। बृंहणा बहुवर्चस्का वृष्याश्च बलवर्द्धनाः॥" भा।

कोषा (षिन्) । स्त्री, पुं। पादुकायाम्। श. र। यज्ञाया। শুণ্ডা। हे.च.। आम्रवृक्षे। श.मा.।

कोषाम्बी । स्त्री। महाकोषातक्याम्। वन्ध्याकलाय। प.मु।

कोषातक्याद्यतैलम् । क्ली। उपदंशे तैलं। पाठः—"यस्य लिङ्गस्य मांसञ्च शीर्य्यते क्रिमिभक्षितम्। तस्य कोषातकीलम्बाबीजनागरसाधितं। तैलं हन्त्यचिराद्घोरं दुष्टव्रणभगन्दरं॥" कोषातकी धीषक. (ঘোষা), लम्बा तिक्तालाबूः। तैलं ४ श. कोषातक्यादिकल्कः १ श. वारि १६ श.। रस.र.।

कोष्ठम् । क्ली। कुष्ठौषधौ। कूड़। गुणाः—उष्णं कटु तिक्तं स्वादु हृद्यं शुक्रकरं कुष्ठविषविसर्पहरम्। वै.निघ। See कुष्ठम्। पुं। कुशूले। स्वकुक्षौ हृदयावधिपर्य्यन्ते। नि.। Any viscus. आमाग्निमूत्ररुधिरस्थानादौ। यथा—"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते।" स त्रिविधः मृदुः क्रूरो मध्यमश्चेति। तत्र बहुपित्तो मृदुः सदुग्धेनापि विरिच्यते। बहुवातश्लेष्मा क्रूरः, स दुर्विरेच्यः। समदोषो मध्यमः स साधारण इति। तत्र मृदौ मात्रा मन्दा, तीक्ष्णा क्रूरे, मध्ये मध्या च कर्त्तव्येति। सु.चि ३३अ.।

कोष्ठपुष्पः । पुं। चोरपुष्प्याम्। वै.निघ.।

कोष्ठभेदः । पुं। गम्भारीवृक्षे। वै निघ.।

कोष्ठसन्तापः । पुं। अन्तर्दाहे। रा.नि.व.२०।

गुणा —वातघ्नी गुरुरुष्णा वातकफघ्नी शुक्राग्निमा न्द्यकृत् वल्या रुचिकृत्। भा। वातघ्नी गुरु उष्णा कफपित्तकरी च। रा नि व.३।

कोला। स्त्री। वदरीवृक्षे। श र.। पिप्पल्या। रा नि व ६। महाशावक्षाम्। (गोवक्रमूळी। रा नि व ५। चव्ये। भा पू.१भ.।

कोलात्मजः। पु। वदरफले। वै निघ।

कोलादिमण्डूरम्। क्ली। परिणामशूले चि त्सम्। कोला चविका, यश्चिक पिप्पलीमूल, चप ला पिप्पली, चारी यवचार, सुरभिजल गोमूत्र, त्र्यष्टम्। च द परिणामशू चि। शोधितमण्डूर १० तो ग्रन्थीपिप्पलीचव्यपिप्पलीमूलयवचाराणा प्र २ तो. गोमूत्र ८० तो (१ श)।

कोलास्थि। क्ली। वदरास्थनि। कूलेव औं टि। सि यो छर्दि चि.। [निघ.।

कोलाहलः। पु। भूकदम्वे। कुवृभिम। वै

कोलिः (ली)। पु, स्त्री। वदरीवृक्षे। कुल गाछ। चिका। श टी भ। [वै निघ.।

कोलिका। स्त्री। भल्लातकवदरे। (भेशाकुल।

कोविद्। पुं। तिलकवृक्षे। वै निघ.।

कोविदारः (क)। पु। (Bauhinia variegata) A species of ebony. काञ्चना रभेदे, रक्तकाञ्चनभेदे। भा.। रक्त काञ्चन (भ द। हि कचनारभेद। म क काचनु कोचाळे। ते देवकाचन। गुणा —"दीपन स्यात् कषायो व्रणरोपण। संग्राही सारक स्वादु पर्णशाकेषु चोत्तम। मूत्रकृच्छ्र त्रिदोषघ्न शीर्ष दाह कर्फ त था। वात हरेत्पुष्पगुणा रक्तकाञ्चनपुष्पवत्।" वै निघ। धारक रुचिकर, रक्तपित्ते पथ्य। राज। तैलगुणा विभीतकतैलवत्। See काञ्चनार।

कोशः (ष.)। पु। चर्म्मकोश। भा म ४भ.। "मनेरधस्तात्कोशम्।" कुड्मले। पात्रे। जातिको षे। वै निघ २भ चय चि.मूर्धप्रभाग। पेशी। श ब्दसंग्रहे। सि.। स्वर्णे। रूप्ये। चम.। (क) व्रण बन्धनविशेषे। स च बद्धाङ्गुलिपर्वसु विधेयः। सु सू १८च। "कोषकस्य स विज्ञेय अङ्गुष्ठेऽङ्गुलि पर्वसु।" "अङ्गुष्ठे सूचीव्यधनैरहित बन्धन व न्धित कोषकारं" इति। ड.। कश्चे। श र.।

कोशकारः। पु। कोषकारेचो। हि करिया, कुसियार।

कोशकाली। स्त्री। जलचरपक्षिभेदे। वै. निघ। [भा.।

कोशकृत्। पु। कोषकारे। वै निघ। कृमीचीः

कोशफलम्। क्ली। वपुषाम्। शशा। देवदा ल्याम्। घोषाया। (भेशाकुल। रा.नि व.२१। कक्कोले। श्रम। वदरे। वै निघ.।

कोशफला। स्त्री। महाकोषातक्याम्। वड (घोषा वा धुन्दूल। देवदालीलतायाम्। (देवा ताडा। रा नि व.३। पीतघोषायाम्। रक्त। श्वेतनिशुतायां, कृष्णनिशुतायाम्। वपुषाम्। शशा गाछ। रा नि व ७। [चि १८ष।

कोशवती। स्त्री। घोषायाम्। (घोषा। सु.

कोशस्थः। पु। शङ्खशम्बूकादौ। सु सू ४६ष.।

कोशस्थमांसम्। क्ली। शङ्खशम्बूकादिमांसे। गुणा — मधुर शीतल स्निग्ध शुक्रकर हृद्य विड् वर्धक बलवृद्धिकर वातपित्तघ्न। वै निघ।

कोशा। स्त्री। मद्ये। वै निघ।

कोशाङ्गम्। क्ली। इत्कटे। छारा। [सि.।

कोशा(षा)तकः। पु। घोषके। (घोषा।

कोशा(षा)तकी। स्त्री। स्वनामख्यातफल शाके। (घोषा लता। हि करइतरइ। तें बीर, उत्तरेणि। मं कडूदोडको, काहीरे। श्वेतपीत भेदेन द्विधा। फलगुण —कफार्शोघ्न। पक्वफल गुण —आमाशयघ्रडिकरम्। तैल मूलकतैलव त्रम्। राज। च.द चर्म चि। (Luffa pentandra or amara, and L Acutangula.) चक्रविधफलशाकविशेषे, कोशिक्कायाम्। कि.श्रा। हिं नीको भिमनी, तरद, चितबद। उत् अनी। गुणा —शिशिरा कटु अम्लकषाया वातपित्तकफघ्नी मलाध्मानशोधिनी। रा नि व ७। महाकोषातक्याम्। वड़ धुन्दूल। हि नेनुआ। गुणा —"महाकोशातकी स्निग्धा शरा पित्तादि लापहा।" तत्फल स्वादु मधुर वातपित्तघ्न पाके कफघ्न ज्वरे शस्त। चनि १८ष.। See राज कोषातकी। तिक्तफलतावियये। (तिरपलता।

कौबे(वे)रः । पु क्ली । कुष्ठे । कुड । मद व १ । (री) उत्तरदिशि ।

कौबेरग्रहः । पु । अज्ञातेदुष्टग्रहविशेषे । लक्षण—"खिन्नाङ्गो वेपमानश्च तानुभ्या यश्च तिष्ठति । कौबेरग्रहसंजुष्टं तं विद्यात्कष्टजीविनम् ॥" ज द ५७अ ।

कौमारम् । क्ली । पञ्चवर्षपर्यन्ते काले । "कौमारं पञ्चमाब्दान्तम् ।" रा.नि व १८ ।

कौमारभृत्यम् । क्ली । तन्नामकायुर्वेदतन्त्रे, बालभृत्यायाम् । शिशुचर्या । "कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थं ।" सु.सू १अ. ।

कौमारी । स्त्री । वाराहीनामकन्दे । रा नि व. ७ । वंशलोचनभेदे । घृतकुमार्य्यां । वै निघ.ज्व चि. ।

कौमुदः । पु । कार्त्तिकमासे । त्रिका । [निघ ।

कौमुदीजीवनः । पु । चकोरपक्षिणि । वै.

कौमुदीवृक्षः । पु । दीपवृक्षे । पिलशज । हारा ।

कौम्भघृतम् । क्ली । शताब्दिकघृते । वै निघ. ।

कौलत्थः । त्रि । कुलत्थसम्बन्धिनि । वा.चि ७अ ।

कौलत्थीनः । त्रि । कुलत्थोत्पादके (क्षेत्रादौ) । भ टी भ ।

कौलीनम् । क्ली । गुह्ये । उपस्थे । मे ।

कौलीरा । स्त्री । कर्कटशृङ्गाः । काँकड़ाशृङ्गी. रा.नि व ६ ।

कौलेयकः । पु । कुक्कुरे । हला. ।

कौल्माषीणः । त्रि । कुल्माषोत्पादके (क्षेत्रादौ) । भ टी रा । [हिरु कोष ।

कौवलम् । क्ली । Jujube. कोलीफले । कूल ।

कौशिकः । पु । गुग्गुलौ । गुग्गुल । प मु. । अश्वकर्णशालवृक्षायाम् । मडाशाल । रा नि व ९ । मेचके । रत्ना. । व्याले । शाके । नकुले । मे । क्ली शृङ्गारे । श.र । सम्यायाम् । है च. ।

कौशिकफलः । पु । नालिकेरवृक्षे । श र. ।

कौशिका । स्त्री । ग्रन्थिपर्णीक्षुपे । গেঁঠেলা । सुरायाम् । वै निघ. । पानपात्रे । है च. ।

कौशिकारातिः (कारिः) । पु । काके । रा नि व १९ ।

कौशिक्यः (क्या) । पु, स्त्री । शाखोटवृक्षे । শ্যাওড়া গাছ । रा.नि व ९ । गुणा —"पिच्छला चोष्णा तिक्ता वातविनाशिनी ।" वै निघ ।

कौशीरम् । क्ली, पु । नखीनामगन्धद्रव्ये ।

कौशे(षे)य(क)म् । क्ली । कृमिकोशोत्थवस्त्रे । রেশমী কাপড় । रत्ना. । क्षामवस्त्रे । वै निघ. ।

कौषम् । क्ली । कमले । पद्म । वै निघ. ।

कौषिकः । पु । कौशिके । मे. । आहितुण्डिके । रत्ना. ।

कौसीद्यम् । क्ली । तन्द्रायां । आलस्ये । है.च ।

कौसुमम् । क्ली । पुष्पाञ्जने । रा नि व. १२ ।

कौसुम्भम् । क्ली, पु । वनकुसुम्भे । रा नि व ४ । कृत्रिमाञ्जने ।

कौसुम्भतैलम् । क्ली । कुसुम्भबीजोद्भवतैले । কুসুমবীজের তেল । तच्च कटु सक्षारं वातघ्न कफपित्तहरञ्च । वा.टी. । See कुसुम्भतैलम् ।

कौसुम्भशाकम् । क्ली । कुसुम्भशाके । See कुसुम्भपत्रम् ।

कौसुम्भशुण्डिक } **कौसुम्भीशालिः** } पु । स्वनामख्यातशालौ । गुणा —लघुपाक वातपित्तघ्नश्च । रा नि.व १६ ।

कौस्तभम् । क्ली । दशाब्दिकघृते । रत्ना. ।

क्रकचः । पु, क्ली । करपत्रे । করাৎ । केतक्याम् । ग्रन्थिलतरौ । গেঁঠেলা । मे । महद्धनमध्यवातादिजनितसन्निपातज्वरे लक्षणम्— "प्रलापायाससम्मोहा कम्पमूर्च्छारतिभ्रमा । मन्यास्तम्भेन मृत्युः स्यात् तत्राप्येतद्विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं क्रकचः सम्प्रकीर्त्तितः ॥" भा म.१भ ।

क्रकचच्छदः । पु । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । प मु । [रा.नि व ९ ।

क्रकचपत्रः । पु । शाकवृक्षे । সেগুন গাছ ।

क्रकचपात् (पाद्) । पु । Chameleon. कृकलासे । গিরগিটে । हारा ।

क्रकचपृष्ठी । स्त्री । (Coius cobojinus) कवयीमत्स्ये । কৈ মাছ । हारा. ।

कोष्ठागारिका । स्त्री। मक्षिकाविशेषे । कुमीरे माछी । वै.निघ ।

कोष्ठागारी (इन्) । पु । प्राणघातककीटविशेषे । कुमीरे पोका । तेन दष्टे सान्निपातिक रोगा जायन्ते । सु कल्प ८अ । See कीट ।

कोष्ठाग्निः । पु । पाचकाग्निर्नाम योऽग्निर्जठरे अन्न पचति । पाचकाग्नि । निदानम् ।

कोष्ठाङ्गम् । क्ली । नाभिहृदयादिपचदशविधाङ्गे । च शा ७अ. ।

कोष्ठिकयन्त्रम् । क्ली । कोष्ठकारस्य धमनयन्त्रविशेषे । कामारेर हापर । लक्षण—"षोडशाङ्गुलविस्तीर्णं हस्तमात्रायतं समम् । धातुसत्त्वनिपातार्थं कोष्ठिक परिकीर्त्तित ॥ परिपूर्णं दृढाङ्गारैर्ध्मो वातेन कोष्ठके । मानया ज्वालमार्गेण ज्वालयेच हुताशनम् ॥" अभि ।

कोष्णम् । त्रि । ईषदुष्णे । रत्ना. ।

कोहलः । पु । यवसक्तुकृतमद्यविशेषे । यवेर मद । गुणा —"त्रिदोषघ्नश्च हृद्यश्च कोहलो मदकप्रिय । सु। कोहल शक्तुभिर्दिष्टे वाह्नीके क्रियते यवै ।" वाचस्पति । [णी गुर्व्वी च । वै निघ ।

कोहली । स्त्री । कुष्माण्डसुरायां। गुणो – हृद्

कौकिल्यः । पु । कोकिलाक्षशब्दे । वै निघ ।

कौकुटः । त्रि । कुकुटसम्बन्धिनि । वा चि.३५.।

कौकृत्यम् । क्ली । अनुतापे । त्रिका. ।

कौक्कुटपुटम् । क्ली । पुटविशेषे । "वितस्तिमात्रके खाते कथितश्चौक्कुट पुटम् । षोडशाङ्गुलके खाते कस्यचित्कौक्कुट पुटम् ॥" भा. ।

कौक्कुटिकः । पु । अदूरप्रेरिताक्षे । मे । पक्षिविशेषे । ढोला पक्षी । वै निघ. ।

कौक्कुटिकन्दलः । पु । सर्पविशेषे । ढोंड़ा साप । त्रिका ।

कौङ्कः (ङ्कणः) । पु । कोङ्कणदेशे । श र. ।

कौटः । पु । कुटजशब्दे । भा पू १भ. ।

कौटकिकः । त्रि । मांसविक्रेतरि । श र ।

कौटजः । पु । इन्द्रयवे । प मु । कुटजशब्दे । कुड़चि गाछ । भटी रा. ।

कौटजलेहः । पुं। अर्शोऽधिकारे लेह । "कुटजलक पलशत जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् । वस्त्रपूत पचेत्तेन गुडात् त्रिशत्पलानि च । घृतश्च कुडव दत्वा ततो लेहत्वमागत । वचार्व्योषविडङ्गेन्द्रत्रिफलाग्निरसाञ्जन । भल्लातातिविषाबिल्व प्रत्येकञ्च पलं पल । चूर्णीकृत्य प्रदातव्य मधुन कुडव तथा । एष लेह शमयति चार्शो रक्तसमुद्भव ॥" कुटजलक १०० प पाकार्थजल ६४ श शे ८ श पुराणगुड ३० प. घृत ८ प. प्रक्षेपार्थं वचादीना चूर्ण प्र पल, मधु ८ प. अनुपान घृत मधु तक्र जल दुग्धच । सा कौ । [दिघूर्ण ।

कौटजवीजम् । क्ली । इन्द्रयवे । इन्द्रयव

कौटिकः । त्रि । मांसविक्रेतरि। कसाई। अम।

कौटिल्यम् । क्ली। चाणक्यमूलके । रा नि व.७।

कौटिल्यकः । पु। अग्निप्रकृतिकीटविशेषे। तेन दष्टे वातनिमित्तरोगा जायन्ते । सु कल्प.८अ.।

कौटी । स्त्री । कुटजशब्दे । वै.निघ. ।

कौड़विकः । त्रि । कुडवपरिमिते । ४ पल । च द यक्ष्म चि सर्पिर्गुडे । कुडवमितवीजवपनयोग्यक्षेत्रे । भ.टी.रा. ।

कौणपः । त्रि । कुणपगन्धी । च द १२अ ।

कौण्डिन्या । स्त्री । मांसरोहिण्याम्। वै.निघ।

कौण्यम् । क्ली । कुणित्वे । कुंडि । सु नि १अ।

कौतुकम् । क्ली । भीजनकाले । है.च. । हर्षे । विवाहसूत्रे । मे. ।

कौद्रविकम् । क्ली । Sochal salt. सौवर्चलवणे । सचल लवण । रा नि.व ६ ।

कौन्ती । स्त्री । रेणुकायाम् । रेणुक । भा म. १भ.ज्व.चि.लाक्षादितैले ।

कौन्तेयः । पुं । अर्ज्जुनशब्दे । रा नि व.९ ।

कौप(जल)म् । क्ली । कूपोदके । पाटदेरजल । भा ।

कौपीनम् । क्ली । उपस्थे । गुह्यदेशे । अम. ।

कौबी(वी)रा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ।

ष्टगुणजलेन पक्वा चतुर्थावशेषः-क्वाथः। सा.कौ.। श्व. रसायनाधिकारे। पाठ.—"त्रिपलं गन्धकं शुद्धं द्रावयित्वा विनिक्षिपेत्। पारदं पलमानेन मृतशुल्वायसी पुनः। तेन मानेन सम्मिश्र्य पश्चा-ङ्गुलदले क्षिपेत्। ततो विचूर्ण्य यत्नेन ज्वालये-न्मृदुनानलम्। पात्रमार्घं रसं सम्यक् जम्बीरस्य प्र योजयेत्। सञ्चूर्ण्य पञ्चकोलोत्थैः कषायैः चाम्ल वेतसैः। भावना खलु दातव्याः पञ्चाशत्प्रमितास्त था। भृष्टटङ्गणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत्। तद-र्द्धं लवणं सर्व्वतुल्यं मरीचकं। सप्तधा भावये-न्माषचणकक्षारवारिणा। ततः सशोष्य कूप्यान्तु जठरे न विनिक्षिपेत्॥" रस र.। पूर्व्वस्य पाठान्त-रमेव ज्ञेयम्। रसायनाधिकारे उक्तः।

क्रव्यादा (दी) । स्त्री। जटामांस्याम्। रा. नि.व.१२।

क्रश्मिमा । पुं। कृशतायाम्।

क्रशीयान् । त्रि। अतिकृशे। चौथे।

क्रान्तः । पुं। वैक्रान्तमणौ। घोटके। त्रिका।

क्रान्ता । स्त्री। बृहत्याम्। विकृतौ। स्थूलैला-याम्। रा.नि.व.४।६।

क्रान्तिः । स्त्री। सूर्य्यगत्यर्थं खगोलमध्यस्थति-र्य्यग्गोलरेखायाम्। सूर्य्यसि.।

क्रान्तुः । पुं। पक्षिणि। उणा.।

क्रामकः । पुं। क्रमुकमूले। गुपारिमूल। र सा.सं.लौहपुटपाके। [स.।

क्रामणः । पुं। टङ्गणक्षारे। (সোহাগা)। र.सा

क्रिमिः । पुं। घुणे। रत्ना.। लाक्षायाम्। रो गविशेषे। कृमौ। कीटे। भ.टी.भ.। [८भ.।

क्रिमिकरः । पुं। प्राणहरकीटभेदे। सु.कल्प.

क्रिमिकर्णकः । पुं। कर्णस्रोतोगतरोगवि-शेषे। कर्णाभ्यन्तरे मांसशोणितपचनात् क्रिमिरु-त्पद्यते। मक्षिकाभिर्डिम्बप्रसवेन वा। काणकोटारि। मा.नि.। [कृमिग्रन्थिः।

क्रिमिग्रन्थिः । पुं। सन्धिजनेत्ररोगे। See

क्रिमिघ्नः । पुं। कोलकन्दो नाम महाकन्द-शाके। रा.नि.व.७। See कृमिघ्नः। क्ली। विड-ङ्गे। भ.टी.र.।

क्रिमिघ्ना (घ्नी) । स्त्री। विडङ्गे। हरिद्रा-याम्। लाक्षायाम्। वै निघ.। धूम्रपत्रायाम्। (তামাক)। रा.नि.व ५। सोमराज्याम्। श.च.।

क्रिमिदन्तकः । पुं। कृमिजदन्तरोगविशेषे। यत्र दन्ते कृष्णच्छिद्रं चलनं दन्तमूले शोथो वेदना लालास्रावोऽकस्माद्वेदनाधिक्यञ्च भवति। मा नि.। सु.नि १६अ। See कृमिदन्तः।

क्रिमिरिपुः (शत्रुः) । पुं। विडङ्गे। सा. कौ.बाहुशालगुडे। प्रशाले। पालिधावृक्षे। श च.।

क्रिमिशात्रवः । पुं। A fetid mimosa. (M. farnesiana.) विट्खदिरे। श.च.।

क्रिमिशिरोरोगः । पुं। कृमिजशिरोरोगे। लक्षणम्—"निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सम्भक्ष्य-माणं स्फुरतीव चान्तः। घ्राणाच्च गच्छेत्सलिलं स-पूयं शिरोऽभितापः कृमिभिः स घोरः॥" मा.नि।

क्रिमिशैलः । पुं। वल्मीके। त्रिका.।

क्रिमिहरम् । क्ली। मरिचे। विडङ्गे। कृष्ण-लवणे। वै निघ.। त्रि। कृमिघ्ने।

क्रिया । स्त्री। चिकित्सायाम्। रा.नि व.२०। "या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च। सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्॥" भा। उपाये। चेष्टायाम्। आरम्भे। सम्प्रधारण-कर्म्मणि। मे.।

क्रियाक्रमः । पुं। चिकित्सोपक्रमे।

क्रियातियोगः । पुं। वमनाद्यतियोगे। भा. म ३ख काश.चि। [योज्यवस्तिषु। च।

क्रियावस्तिः । स्त्री। वमनादिपञ्चकर्म्मसु प्र-

क्रियासाधनम् । क्ली। चिकित्सासाधने।

क्रियेन्द्रियम् । क्ली। कर्म्मेन्द्रिये। वाक्पा-ण्यादिषु। हे.च.।

क्रीड़ारत्नम् । क्ली। मैथुने। त्रिका.।

क्रुङ् (ञ्चः) । पुं। वकपक्षिणि। वद। रत्ना।

क्रुत् (धा) । स्त्री। क्रोधे। रोग। अम.।

क्रुशा । पुं। शृगाले। उणा.।

क्रूरः । पुं। रक्तकाञ्चे। (হেঁচড়া শাক)। रक्त-करवीरवृक्षे। कङ्कपक्षिणि। रा नि.व.८।१०।१८।

क्रमचा । स्त्री । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । रा नि व १० । हींगुलवृक्षे । হোগলা । रबा ।

क्रकणः । पु । तित्तिरपक्षिणि, क्रकरपक्षिणि । ফগ্রান পাখী । अम ।

क्रकरः । पु । क्रकचे । करात । वंशकरीरे । বাঁশের কোঁড । म सु । करीरवृक्षे । উট্‌কটার গাছ । अम. । (Perdix sylvatica.) पक्षि विशेषे । ककटिয়া । हि क्रयार । म करढोंक । गुणा —"वातपित्तहरा वृष्या मेध्याग्निबलवर्द्धना । लघव क्रकरा हृद्या तथा वै चोपचक्रका ॥" सु सू.४६ष. । तन्मांसगुणा — लघु ह्रदय । रा नि व १६ । रक्तपित्ते हित । मि यो र मि चि खण्डखा द्यलौहे ।

क्रकराटः । पु । भरद्वाजपक्षिणि । वै निघ ।

क्रकोष्ठः । पु । पक्षिविशेषे । कर्कटिয়া । वै. निघ ।

क्रतुपशुः । पु॰ । घोटके । हारा. ।

क्रथनम् । क्ली । मारणे । अम ।

क्रथनकम् । क्ली । बेतागुरुकाष्ठे । श प. ।

क्रन्दनः । पु॰ । बिडालि । श मा. । क्ली । रोदने । श र । [क्ली । कन्दे । आक्रमणे । मे ।

क्रमः । पु॰ । पादे । रा नि व १८ । अनुक्रमे ।

क्रमणः । पु । चरणे । हे.च ।

क्रमपूरकः । पु । वकावृक्षे । रा.नि व.१० ।

क्रमिः । पु । क्रिमौ । भ.क्रमिरोगे । [स्वरे । मे ।

क्र(क्रि)मिकण्टकम् । क्ली । विडङ्गे । उदु

क्रमिघ्नम् । क्ली । विडङ्गे । र मा. ।

क्र(क्रि)मिजम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । अम ।

क्र(क्रि)मिजा । स्त्री । लाक्षायाम् । र मा. ।

क्रमिरिपु. (शत्रु) । पु । विडङ्गे । र मा. । मथालतरी । वै निघ ।

क्रमीलक. । पु । वनमुद्गे । मुगानी । प सु ।

क्रमु. । पु । गुवाकवृक्षे । भ. ।

क्रमुकम् । क्ली, पु । पूगफले, वृक्षे च । मे. । रा नि व ११ । भद्रमुस्तके । कार्पासीफले । पट्टिकालोध्रे । देवदारुणि । मे । रक्तलोध्रे । पारिया श्वत्थे । गয়া अश्वत्थ । अम. । तूतवृक्षे फले च । तूঁत गाछ वा फल । भा. । रा.नि.व ६ ।

क्रमुकप्रसून: । पु । धूलीकदम्बे । रा नि व ८ ।

क्रमुकफलम् । क्ली । गुवाके । रा नि व ११ । सन्धिबन्धविश्लेषकरत्वात् विकाशि । शार्ङ्ग. ।

क्रमुकी । स्त्री । गुवाके । श र. ।

क्रमेल: (क) । पु । उष्ट्रे । प सु । हला. ।

क्रमोद्गिरः । पु । वृषे । वै.निघ. ।

क्रयशीर्षम् । क्ली । कपिशीर्षे । त्रिका ।

क्रयारोहः । पु । हट्टे । त्रिका. ।

क्रयिकः (क्रयी) । पु । क्रेतरि । अम. ।

क्रव्यम् । क्ली । मांसे । रा नि व १० ।

क्रव्यघातनः । पु । मृगे । श च ।

क्रव्यात् । पु । रक्षसि । त्रि । मांसाशिनि । मे ।

क्रव्याद. । पु । राक्षसे । अम । श्येनपक्षिणि । सिंहे । रा नि व १८ ।

क्रव्यादरसः । पु । अजीर्णाधिकारे रस । पाठ —"पलं रसस्य द्विपलं बलेः स्यात् शुल्वायसी चार्द्धपलप्रमाणे । सचूर्ण्य सर्वं द्रुतमग्नियोगादेरण्ड पत्रे विनिवेशनीयं । पिष्टा तथा पर्पटिकां विधाय लौहस्य पात्रे वरपूतमम्लिना जम्बीरजं पञ्च(क रस पलानि शत तदेवास्याग्नियात्मन्थ । जीर्णे रसे भावितमेतदेते सुपञ्चकोलोद्भववारिपूर्णे । सर्वत्र साम्ये शतमत्र योज्यं सम रसाद्भूतयेर्ज सुभट । विड तदर्द्धं मरिचं समग्र ततस्तदवार चणकाम्बरा रा । क्रव्यादनामा भवति प्रसिद्धो रसस्तु मन्थान कमेरवोक्त ॥" भोजनान्ते १ मा सैन्धवतक्रेण पेयम् । रस १ प गन्धक २ प. ताम ४ तो. लौह ४ तो सर्वं चूर्णयित्वा सर्वं लौहपात्रे मृद्ग्निना द्रुतमेरण्डपत्रे ढालयित्वा पर्पटीवत् कार्यं । ततो जम्बीररसस्य पलशतेन शनैः लौहपात्रे पाच्यम् । शुष्के रसे पञ्चकोलक्वाथेन पञ्चाशत् चणकेतसरसेन च पञ्चाशत् भावना देया । तत स्वर्णसम भ्रष्टटङ्कणचूर्णं (४ प) तदर्द्धं विड्चूर्णं (२ प) सर्वद्रव्यसम मरिचचूर्णं (१० प) । तत चणकक्षारजलेन ७ भावना दातव्या । इक्षरस पकशिशिरं चणकाम्लम् । पञ्चकोलक्वाथो यदा —पिप्पलीमूलचव्यचित्रकशुण्ठीनां सममात्रं च

क्रौञ्च. (क) । पु । A kind of heron (Ardea jaculator.) मत्स्यजातीयबकपक्षिणि । কোঁচবক । श्रम । गुणा —ज्वरे हित । च द । "क्रौञ्ची हृष्योऽतिश्वचित्रदरार्शो हन्ति नित्यशः । शोथमूर्च्छाहरी बल्या हन्ति कासमरोचकम् ॥" चचि २१अ । पद्मबीजे । वै निघ । कुररपक्षिणि । रा नि व १८ ।

क्रौञ्चनायक । पु । पद्मबीजे । वै निघ ।

क्रौञ्चलोहितम् । क्ली । हिङ्गुलि । वै निघ ।

क्रौञ्चा । स्त्री । पद्मबीजे । रा नि व १० । क्रौञ्चस्त्रियाम् । जटा. । गुण —अश्मरीशुक्रदोषघ्नी । चचि २१अ ।

क्रौञ्चादनः । पु,क्ली । मृणाले । हारा । पिप्पल्याम् । श र. । घण्टुके । ঘেঁচু च वि इअ । चिञ्चोटके । চেঁচকো । मे । [रा नि व १० ।

क्रौञ्चादनी । स्त्री । पद्मबीजे । পদ্মের বীজ ।

क्लम । पु । क्लान्तौ । लक्षण—'यो नायासश्रमो देहे प्रवृद्ध श्वासवर्जित । क्लम स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधक ॥" वैद्यकम् ।

क्लमथ । पु । आयासे । श्रम ।

क्लान्तः । त्रि । श्रान्ते ।

क्लान्तिः । स्त्री । क्लमे ।

क्लिन्नः । त्रि । आर्द्रे । ভিজে । श्रम ।

क्लिन्नवर्त्मा । पु । क्लिष्टवर्त्मरोगे ।

क्लिन्ना । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि व ४ ।

क्लिन्नाक्षः । त्रि । Blear eyed अश्वादिना क्लिन्नचक्षुषि । পিচুটিচকো । क्ली (त्रि) । क्लिन्ननेत्रे । श्रम. ।

क्लिशितः (क्लिष्ट.) । त्रि । क्लेशयुक्ते । श्रम

क्लिष्टवर्त्म । पु क्ली । Excess of the lachrymal discharge. तन्नामकश्लेष्मरक्तजनेत्रवर्त्मजरोगे । लक्षण—वर्त्मद्वयम् चकस्मात् मृदु अल्पवेदन ताम्र रक्तवर्णञ्च भवेत् । "मृद्वल्पवेदन ताम्र यद्वर्त्म सममेव च । अकस्माच्च भवेद्रक्त क्लिष्टवर्त्मेति तद्विदु ॥' मा नि । "श्लेष्मरक्तेन दुष्टेन क्लिष्ट मांसमिवोन्नत । वस्तुजीवनिभ वर्त्म क्लिष्ट वर्त्म तदुच्यते ॥' विदेह ।

क्लिष्टिः । स्त्री । क्लेशे । सेवायाम् । धरणि ।

क्लीत । पु । अग्निप्रकृतिकीटे । तेन दष्टे पित्तज्वररोगा जायन्ते । सु कल्प ८अ. ।

क्लीतकम । क्ली । यष्टिमधुनि । प सु । भा. म ४भ कर्णरोग चि । "शिवाक्लीतक राजवृक्षम् ।" भा म १भ रक्तष्ठीवीज्व चि । "क्लीतकनिम्बयुत परिपक्वम् ।" A kind of plant with poisonous root (Glycyrrhiza Glabra.) नीलमूलयष्टिमधुनि । इद स्थावरविषान्तर्गतमूलविषम् । सु कल्प २अ ।

क्लीत(ति)का (तनी) । स्त्री । नीलीवृक्षे । रा नि व ४ । पृश्निपर्ण्याम् । वै निघ ।

क्लीतन(नीय)(क)म । क्ली । जलजयष्टिमधुभेदे । "क्लीतकी यष्टिमधू । जलजस्थलजभेदेन सा द्विधा । गुणा —मधुर वृष्य बल्य हृद्य व्रणघ्न शीतल गुरु चक्षुष्य रक्तपित्तघ्नम् । रा नि व ६ । भा ।

क्लीवः । त्रि । Impotent बलहीने । रवा । पु क्ली । स्त्रीपुरुषेतरे । नपुंसक, হিজড়ে । लक्षण —"क्लीव स्यात्सुरताशक्त तद्भाव क्लैव्यमुच्यते ।" भा । [त्रि । आर्द्रे ।

क्लेद (क) । पु । शरीरार्द्रतायाम् । कफे ।

क्लेदन । पु । चतुर्धाविशिष्टकषाये । "क्लेदन चतुर्थस्तु ।" रा नि व २ । कफभेदे । तस्य स्थान मामाशय तत्कर्म चान्नपाक श्लेष्मण्याऽन्नानामुदककर्मणाऽनुग्राहकत्व । भा । त्रि । क्लेदजनने ।

क्लेदा (दु) । पु । चन्द्रे । सन्निपाते । छणा ।

क्लेश । पु । दुःखे । क्रोधे । व्यवसाये । मे ।

क्लेतसिधाम् । क्ली । मद्यविशेषे । श च ।

क्लैव्यम् । क्ली । Absence of virility पुरुषकार्य्यहीनत्वे, स्त्रीपुभिन्नत्वे, ओज प्रभृतिधातुक्षयरूपावैर्य्ये । तच्च षड्विध मानसज, धातुक्षयज, शुक्रक्षयज, उपघातज, सहज, स्थिरशुक्रजञ्चेति । तत्र त्रिरसीरप्रियभावात् द्वेष्यस्त्रीसंयोगाच्च यत्क मानसम् । कट्वम्ललवणातिसेवनात् सौम्यधातुक्षयरूप धातुक्षयजम् । वाजीकरण विनातिस्त्रीसेवाजन्य शुक्रक्षयजम् । वीर्य्यवाहिशिराच्छेदात् पुरुषकारस्याघातजन्यम् उपघातजम् । आजन्मत

कृष्णधुस्तूरे। श्वेतपुनर्नवायाम्। भक्तौ। ভাত। त्रिका.।

क्रूरकः । पु। रक्तपुनर्नवायाम्। रा नि.व.९।

क्रूरकर्म्मा स्त्री। कुटुम्बिनीनाममहाक्षुपे। रा नि व ५। अर्कपुष्पीक्षुपे। भा पू १भ.। त्रि। नृशंसाचारिणि।

क्रूरगन्धः । पु। गन्धके। रा नि.व १३।

क्रूरगन्धा । स्त्री। कन्थारिवृक्षे। रा.नि व ८।

क्रूरदर्शना । स्त्री। श्वेतकाकमाच्यां। वै निघ।

क्रूरधूर्त्तः । पु। कृष्णधुस्तूरे। रा नि व.१०।

क्रूररवः } पुं। काके। कर्करेट पक्षिणि। वै
क्रूररावी } निघ। द्रोणकाके। रा नि.व १९।

क्रूरलोचनः । पु। शनैश्चरे। हारा।

क्रूरवः । पु। शृगाले। वै निघ।

क्रूरा । स्त्री। रक्तपुनर्नवायाम्। रा.नि व ५।

क्रूरालापी । स्त्री। द्रोणकाके। वै निघ.।

क्रौञ्चः । पु। क्रौञ्चपक्षिणि। वै निघ।

क्रोड़म् । क्ली। उत्सङ्गे। কোল। रा.नि.व १८।

क्रोड़ः (कन्या) । पु, स्त्री। वाराहीनाम महाकन्दशाके। रा नि.व ७। वनवराहे। रत्ना.।

क्रोड़कन्दः । पु। वाराहीकन्दे। वै.निघ.।

क्रोड़कशे(से)रुः (कः) । पु। भद्रमुस्तायाम्। वै.निघ.। [कुड़ि। रा नि व.५।

क्रोड़चूड़ा । स्त्री। मण्डूकपर्ण्याम्। বড় থুল

क्रोड़पर्णी । स्त्री। कण्टकारिकायाम्। श च.।

क्रोड़पादः । पु। कच्छपे। वै घ.।

क्रोड़पुच्छी । स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। वै निघ।

क्रोड़ा (ड़ी) । स्त्री। वाराहीकन्दे। रा नि व.७।

क्रोड़ाङ्घ्रिः । पु। कच्छपे। त्रिका.।

क्रोडीकन्या । स्त्री। वाराहीकन्दे। वै निघ।

क्रोडीमुखः । पु। गण्डके। গণ্ডার। रा.नि. व १९।

क्रोड़ेष्टा । स्त्री। मुस्तायाम्। रा नि.व ६।

क्रोथः । पु। हनने। इं.च.।

क्रोधः । पुं। कोपे। स च वातपित्तशोणित कोपन। "क्रोधशोकौ स्मृतौ वातपित्तरक्तप्रकोपनौ।" विदेह।

क्रोधजः । पु। मोहे। गीता.।

क्रोधज्वरः । पु। क्रोधजन्यज्वरे।

क्रोधनः । त्रि। क्रोधयुक्ते। इं.च.।

क्रोधना । स्त्री। ग्रन्थिपर्णीलतायाम्। वै निघ।

क्रोधमूर्च्छितः । पु। चोरानामकगन्धद्रव्ये। श र.। त्रि। अतिक्रुद्धे। [द्वि।

क्रोधी । पु। महिषे। रा नि.व.१९। त्रि। क्रु

क्रोशः । पु। ४००० हस्तपरिमाणे। ১ ক্রোশ।

क्रोष्टपुच्छिका । स्त्री। पृश्निपर्णी। वै निघ।

क्रोष्टा (ष्टुकः) । पु। शृगाले। शृगालकोल्याम्। শেয়াকুল। प.मु।

क्रोष्टुकपुच्छका (च्छिका, च्छी) (मूलिका) (मेखला) । स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। চাকুলিয়া, ব্রামবামক। रा.नि व ४। गोलोमिकायां। हिं पायरी गोधूमी। रा नि व.५।

क्रोष्टु(क)शीर्षः । पु। तन्नामकवातव्याधिविशेषे। लक्षणम्—"वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः। ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत्॥" मा नि वा व्या चि.। "गुग्गुलुं क्रोष्टुशीर्षे तु गुडूचीं त्रिफलाम्भसा। क्षीरेणैरण्डतैलं वा पिबेद्वा वृद्धदारुकम्॥" वै.निघ.। [व १।

क्रोष्टुघण्टिका । स्त्री। चण्डिलवारके। मद.

क्रोष्टुफलः । पु। इङ्गुदीवृक्षे। रा.नि व ८।

क्रोष्टुविन्ना । स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। र मा.। क्षुपविशेषे। ব্রামবামক। বিড়ালহাঁচি, বিড়াল হাঁচীতি যস্যা প্রসিদ্ধি। भ टी भ.। [णी।

क्रोष्टुहितः । पु। चोरानामगन्धद्रव्ये। ঢোঁরঠ

क्रोष्टूः । स्त्री। हस्तिकाल्यां। ঢিহাঠী। प मु।

क्रोष्टेष्टः । पु। पुष्पकेशी, श्वेनेची। रा नि.व १९।

क्रोष्ट्री । स्त्री। शुक्लभूमिकुष्माण्डे। चन.। लाङ्गलिकायाम्। शृगाल्याम्। विष्वक्सेनाम्। मे। वाराहीकन्दे। रा नि व.७। हस्तिकाल्याम्। रत्न.।

ऽपराह्णे दीपनस्तथा। तर्पणश्चोत्क्लेदनश्च कल्के पानाय दापयेत्। निशीथे शोधनो देयः शैशिके प्रथमेऽहनि। दद्यात् सूर्य्योदयात्पूर्व्वं शोधनीयं भिषक्तमः॥ वरमाशीविषं नैव क्वथितं ताम्रभाजने। पीतमत्यग्निसन्तप्ता भक्षिता वा पयोगुड़ाः॥" सुश्रु.। वमनार्थे ताम्रपात्र प्रसिद्धं। प्रक्वाथ्य शीतो निर्य्यूहः पुनस्तप्तो भवेद्यदि। पानीयं वा पुनस्तप्तं विषवद्धन्ति मानवम्। घृतं तैलञ्च पानीयं कषाय व्यञ्जनादिकं। जलस्नेहौषधानाञ्च प्रमाणं यत्र नोदितं। यत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम्॥ स्नेहाच्चतुर्गुणं द्रव्यमादाय स्नेहसन्निधौ। चतुर्गुणं जलं दत्त्वा क्वाथः क्वाथ्यसमो मतः॥ स्नेहाच्चतुर्गुणं क्वाथ्य क्वाथ्यात्तोयं चतुर्गुणम्। क्वाथः क्वाथ्यसमः कार्य्यः कल्कश्च स्नेहपादिकः। इत्येषा स्नेहपाकार्थमोक्ता क्वाथस्य कल्पना॥" चरक.।

क्वाथोद्भवम् । क्ली। कर्परीतुत्थके, ऋचिमरसाञ्जने, कुलत्थाञ्जने। श्रम.।

ख

खम् । क्ली। अभ्रधातौ। अस्त्रत। रा.नि.व १३। इन्द्रिये। मे.। [टी रा.।

खक्खटः । पुं। खड़िकायाम्। খড়ীমাটী। श.

खखासः । पुं। वृक्षभेदे। পুস্ত গাছ। प्रयोगा.उ.भा.चि मदनरसे।

खखोल्कः । पुं। सूर्य्ये। वै.निघ.।

खगः । पुं। पक्षिणि। मे.। चक्रवाकपक्षिणि। पारदे। वै.निघ। शलभे। च.टी भ.।

खगमः । पुं। पक्षिणि।

खगवक्त्रः । पुं। लकुचवृक्षे। श.च.।

खगशत्रुः । पुं। पृश्निपर्ण्याम्। श.च।

खगस्थानम् । क्ली। वृक्षकोटरे। श.च.।

खगान्तकः । पुं। धूम्याटपक्षिणि। ফিঙে। वै.निघ.। श्येनपक्षिणि। বাজ পাখী, শিকরে। रा.नि व.१८।

खगेन्द्रः । पुं। गरुड़े। वै निघ।

खगो(गा)ड़ः । पुं। A kind of reed (Saccharum spontaneum.) स्वनामख्यातशरतृणविशेषे। খাগড়া, কশাড়, কেশে। र.मा.।

खगटः । पुं। कोकिलाक्षवृक्षे। কুলেখাড়া গাছ। वै.निघ.।

खगाह्वः । पुं। शुकाख्यपरनामके शैलपीताख्ये। "शुकाह्वः शैलपीतकः।" ध.द.१ष.।

खचमसः । पुं। चन्द्रे। त्रिका.।

खचरः । पुं। पक्षिणि। वायौ। सूर्य्ये। वै निघ.।

खजः (कः) । पुं। दर्व्व्याम्। হাতা। अ.टी भ.। मन्थनदण्डे। মউনি। हे च। सि.शौ.यज्ञ.चि.।

खजपम् । क्ली। घृते। उणा।

खजलम् । क्ली। तुषारे। शिशिर। त्रिका.। आकाशजले। तत्तु अगस्त्योदयात्प्राक् न सेव्यम्। यथा—"वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगाः विषन्ति कीटलूताश्च। तद्विषजुष्टमपेयं जलमगस्त्योदयात् पूर्व्वम्॥" राज।

खजा (का) । स्त्री। दर्व्व्याम्। হাতা। अम। मन्थे। মওয়া। हे.च.। मारणे। श.र.।

खजाकः । पुं। पक्षिणि। उणा.।

खज्योतिः । पुं। खद्योते। रा.नि.व.१९।

खञ्जः (कः) । पुं। वायुरोगभेदे। तल्लक्षणं यथा—"वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा। खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्॥" मा.नि.। त्रि। विकलगतौ। খোঁড়া। अम.। [रा नि.व.१६।

खञ्जकारिः । पुं। सुषायाम्। খেঁশারি।

खञ्जखेटः (लः) । पुं। खञ्जनपक्षिणि। श.मा.। त्रिका.।

खञ्जनः (कः) । पुं। A species of wagtail. (Montacilla alba.) स्वनामख्यातपक्षिणि। চাতক পাখী। श.मा.। गुणाः—ईषत्पित्तघ्नो लघुः कषः विषघ्नश्च। राज.।

खञ्जना (निका) । स्त्री। खञ्जनपक्षिण्याम्। খঞ্জনী। मे.।

व्यात् सहजम्। अतिप्रवृद्धस्य स्मरविकाराभिन्न विकारे ब्रह्मचर्य्येण वा पुंसो रूढे स्थिरशुक्रजं क्लैब्य भवति। तदुक्तम्—"तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते। ध्वज पतत्यतो नृणां क्लैब्यं समुपजायते। द्वेष्यस्त्रीसम्प्रयोगाच्च क्लैब्यं तन्मानसं स्मृतम्॥ कटुकाम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः। सौम्यधातुक्षयो दृष्टः क्लैब्यं तदपरं स्मृतम्॥ अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः। ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम्॥ महता मेढ्ररोगेण मर्म्मच्छेदेन वा पुनः। क्लैब्यमेतच्चतुर्थं स्यान्नृणां पुंस्त्वोपघातजम्॥ जन्मप्रभृति यः क्लीबः क्लैब्यं तत्सहजं स्मृतम्। बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्य्यतः। षष्ठं क्लैब्यं मतं तत्तु स्थिरशुक्रनिमित्तजम्॥" सु. चि २६ अ। तत्र उपघातजं सहजञ्चासाध्यं ज्ञेयम्। इतरेषां हेतुविपर्य्ययः वाजीकरणञ्च पथ्यम्।

क्लोमन् । क्ली। Bladder पिपासास्थाने फुस्फुसे। तच्च हृदयाधो दक्षिणभागस्थम्। (फोफ्‌ना, फुलफुला, फुसफुसि)। सु शा ५ अ। भरत। "अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात्क्लोम तिष्ठति। जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकृन्मतम्॥" भा.। वाह्वोर्द्वयोर्मध्ये वक्ष तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वे क्लोम पिपासास्थानमिति वैद्याः। मस्तिष्कं। रा नि.व १८।

क्वङ्गु. । पु। कङ्गौ। हे.च.। [त्रिका.।

क्वणनः । पु। जलाधारविशेषे। (छोट हाँड़ि)।

क्वणितेक्षणः । पु। शम्भे। वै निघ.।

क्वथनम् । क्ली। क्वाथकरणे।

क्वथिका । स्त्री। क्वाथे वै निघ।

क्वथितः । त्रि। पक्वे, सृते (पाचनादौ)। पप्र। क्ली। माधवीमद्ये। क्वाथे, कषाये।

क्वथितजलम् । क्ली। उष्णोदकमिति पारिभाषिकं नाम। तत्त्रिविधं—पादावशेषं अर्द्धावशेषं त्रिपादावशेषञ्चेति। गुणाः—पादावशेषं कफघ्नं लघुपेयं, अर्द्धावशेषं पित्तघ्नं, त्रिभागावशेषञ्च वातघ्नमिति। एवमेव पादावशेषं वसन्ते, अर्द्धावशेषं शरदि ग्रीष्मे च, त्रिपादावशेषं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तं। अष्टभागमिष्टं वर्षासु प्रशस्तं। "क्वाथ्यमानन्तु निर्वेगं निष्फेनं निर्मलञ्च यत्। तत्तोयं क्वथितं ज्ञेयं दीपनं पाचनं लघु॥" वैद्यकम्।

क्वथितद्रव्यम् । क्ली। अरिष्टे। वै.निघ।

क्वाथः । पुं। दु खे। व्यसने। हे च। Decoction कषाये। स सप्तधा—पाचन शोधन क्लेदन संशमन दीपन तर्पण शोषणभेदेन। तेषु अर्द्धावशेषं पाचनं, द्वादशांशकं शोधनं, चतुरंशकं क्लेदनं, अष्टांशकं संशमनं, षडंशको दीपनं, पञ्चमांशकस्तर्पणं, शोषणञ्च षोडशांशकं इति। रा.नि व २०। क्षुण्णद्रव्यस्य पलं, वारि (द्रव्यापेक्षया) षोडशगुणं क्षिप्त्वा मृद्वग्निना अष्टभागावशेषितं क्वाथः। "पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत्। मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्। तज्जलं पाययद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्। शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते॥ क्वाथे क्षिपेत्सितामंशैश्चतुरष्टकषोडशैः। वातपित्तकफातङ्के विपरीतं मधु स्मृतम्॥" क्वाथे जीरकगुग्गुलुक्षारलवणशिलाजतुहिङ्गुत्रिकटुकानां प्रक्षेपे शाणमितं (४ मा(षा)) ग्राह्यम्। शार्ङ्ग म.२ अ। तथाचोक्तं "पाचनो दीपनीयश्च शोधनः शमनस्तथा। तर्पणः क्लेदनः शोषः क्वाथः सप्तविधो मतः॥ पाचनः पचते दोषान्दीपनैर्दीप्यतेऽनलः। शोधनो मलशोधी स्यात् शमनः शमते गदान्॥ तर्पणस्तर्प्यते धातून् क्लेदी स्यात्क्लेदकारकः। विशोषी शोषमादत्ते तस्मात् क्वाथान्परीक्षयेत्॥ विशोधिक्लेदिनौ ज्ञात्वा वमनं कारयेद्बुधः। पाचनोऽर्द्धावशेषः स्याच्छोधनोऽष्टांशकः। क्लेदनश्चतुरंशश्च शमनोऽष्टावशेषितः। दीपनीयो दशांशस्तु तर्पणस्तु षडंशकः। विशोषी षोडशांशश्च क्वाथभेदाः प्रकीर्त्तिताः॥ पाचयेदातुरं क्वाथं पाचनं स प्रशस्यते। शमनेनाथ वा दत्त्वा निरामे समुपाचरेत्। निरामे पाचनो देयो ज्ञात्वा दीपनलाघवम्। तरुणज्वरे पीतः दोषकृच्च दोषहृत्। क्वाथपाने भ्रमो मूर्च्छा वैकल्यं वा शिरोव्यथा। यदा सञ्जायते चाथ वामयद्रोगिणं तदा॥ चीरं शाटचतुर्भागं वातपित्तकफार्त्तिषु। क्षौद्रं कषायेदातव्यं विपरीतास्तु शर्कराः॥" आत्रेय। "जरकोषयवक्षारादि माषिकं हिङ्गु माषिकं। गुड़क्षीरघृतादीनां कर्षं क्वाथे विनिक्षिपेत्। मध्वेषु च प्रक्षेप्तव्यं माषिकं हिङ्गुसैन्धवम्॥" काश्यप। क्षीरशिलाजतु क्षार सवर्णं हिङ्गु जीरकम्। विपेदर्नितं क्वाथे तैलह्रोर्द्वे दत्त शुद्धम्॥ पूर्वाह्ण श्वसन अपी

खड्गधेनुः । स्त्री । गण्डकस्त्रियाम् । मादि गণ্ডার । छुरिकायाम् । मे ।

खड्गमांस(ङ्गामिष)म् । क्ली । गण्डकमांसे । গণ্ডারমাংস । See खड्गी ।

खड्गशिम्बी । स्त्री । खड्गशिम्बयां । रा नि.व ७।

खड्गिकः । पुं । महिषीक्षीरफेने । মহিষদুগ্ধের ননী । मे ।

खड्गिमारः । पुं । खड्गकोषलतायां । श.च. ।

खड्गी (इन्) । पुं । गण्डके । গণ্ডার । गुणाः —"कफघ्नङ्गिपिशितं कषायमनिलापहं । पैत्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रनिवारणम् ॥" सु.सू.४६अ । कफवातघ्नं कषायं पितृतर्पकं पवित्रमायुष्यं मूत्रबन्धकरं रूक्षञ्च । राज. । बलकृत् बृंहणं गुरु च । रा नि.व.१७ । [प शु. ।

खुड्डकः । पुं । देवताडवृक्षे । দেয়াতাড়া ।

खण्डः (कः) । पुं, क्ली । इक्षुविकारविशेषे । খাঁড, ভুরো, দোলো, খড়ীশাকর, মালখণ্ড । गुणाः—"खण्डस्तु मधुरो वृष्यश्चक्षुष्यो बृंहणो हिमः । वातपित्तहरः स्निग्धो बल्यो वान्तिहरः परः ।" भा.। वृष्यं चक्षुष्य वातपित्तहरञ्च । राज. । वातपित्तहरं शीतं स्निग्धं बल्यं सुखप्रियं । चक्षुष्यं श्लेष्मकृद्रोक्तं खण्डं वृष्यतमं मतम् ॥ अत्रि,१०अ । मणिदोषे । मे. । शर्करायाम् । वै निघ । विडलवणे । বিট্ লবণ । रा.नि.व.६ । इक्षुजातिभेदे । अंशे । अम ।

खण्डकर्णः । पुं। Sweet potatos, आलुविशेषे । শকরকন্দ আলু । गुणाः—"कटुपाकी खण्डकर्णः कफपित्तविनाशनः ।" राज.२प. । शाकविशेषे । ঘেঁটকোলশাক । श.द. ।

खण्डका । स्त्री । यवासशर्करायाम् । वै.निघ.।

खण्डकाद्यलौहम् । क्ली । रक्तपित्ते हितं । क्वाथार्थे—शतावरी गुडूची वासा मुण्डीरी बला तालमूली खदिरकाष्ठं त्रिफला भार्गी पुष्करमूलं एषां प्र. ५ प. वारि ६४ श. शे. ८ श. मनःशिलया वा स्वर्णमाक्षिकेण वा जारितलौहचूर्णं १२ प. शर्करा १६ प. घृतं १६ प. गुडपाके चायसेन वा ताम्रमयेन वा पात्रेण सिद्धे शिलाजतुत्वक्कर्कटशृङ्गीविडङ्गपिप्पलीशुण्ठीजातीफलानां चूर्णं प्र. ८ तो. प्रक्षेप्यः । मधु २ श. त्रिफलाधान्यपत्राणां प्र. २ तो. । শতমূলী, গুলঞ্চ, বাসকছাল, মুণ্ডিরী, বেলেড়া, তালমূলী,খদিরকাষ্ঠ, ত্রিফলা, বামনহাটী, কুড় প্রত্যেকে ৫প. পাকার্থ জল ৬৪ শ. শে. ৮ শ. মনঃশিলা বা স্বর্ণমাক্ষিকযোগে জারিত লৌহ ১২ প. চিনি ১৬ প. ঘৃত ১৬ প. একত্র পাক করিয়া ঘন হইলে শিলাজতু, গুড়ত্বক্, কাঁকড়াশৃঙ্গী, বিড়ঙ্গ, পিপুল, শুঁট্, জায়ফল প্রত্যেকে ১ প. ত্রিফলা, ধনে, তেজপাত প্রত্যেকে ২তো. প্রক্ষেপ দিবে । মধু ২ সে. । र.र. ।

खण्डकालु(क)म् । क्ली । खण्डकर्णालुके । রাঙা আলু । श.च ।

खण्डकूष्माण्डम्
खण्डकूष्माण्डावलेहः } क्ली, पुं । रक्तपित्ते हितम् । खण्डशः कृतं निष्कुलीकृतपुराणकूष्माण्डशस्यं १०० प. पाकार्थं वारि २०० प. शे १०० प. तस्मादुद्धृतकूष्माण्डखण्डानि पेषयित्वा रौद्रे शोषयित्वा च घृतेन २ श. भर्ज्जयितव्यम् । मधुवर्णे तत्र तज्जलं गुडामितशर्करया सह (१०० प.) दत्त्वा लेहवत्पचेत् । शीते प्रक्षेपः—पिप्पलीशुण्ठीजीरकाणां प्र. १६ तो. त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां प्र. ४ तो. मधु १ श । अन्यत् रक्तपित्ताम्लपित्तयोः हितम् ।—कूष्माण्डोदकं १०० प गव्यदुग्धं १०० प. शर्करा ८ प. एकत्र पक्त्वा लेहभूते तत्र धात्रीचूर्णं ८ प. प्रक्षिप्य अवतारयेत् । अम्लपित्तोक्ते अन्यस्मिन् अवलेहे केवलं घृतस्य पलद्वयमधिकं दीयते । भा. ।

खण्डखर्ज्जूरम् । क्ली । स्वनामख्याते पक्वान्नविशेषे । वैद्यकम् ।

खण्डजः (जा) । पुं, स्त्री । खण्डे । খাঁড । गुडे । (जा) यवासशर्करायाम् । रा नि,व १४ ।

खण्डजोद्भवजः । पुं । ववराजीद्भवखण्डे । रा.नि व.१४ । [भा. ।

खण्डधारा । स्त्री । कर्त्तर्य्याम् । কাঁচী । श.

खण्डनम् । क्ली । छेदने । भेदने ।

खण्डनीलः । पुं । खण्डकर्णालुके । শকরকন্দ আলু । रमा । [पञ्चे ।

खण्डपरशुः (पर्शुः) । पुं । खण्डामलकसे-

खञ्जनाकृतिः । पुं । खञ्जनायाम् । श च ।

खञ्जरीटः । पुं । खञ्जनपक्षिणि । अम. ।

खटः । पुं । कफे । कतृणे । टङ्के । हे च ।

खट(टि)कः । पुं । कुञ्चितपाणौ । मुष्टौ । श.मा. । [गाले । वै निघ । त्रि । भचके ।

खटखादकः । पुं । काके । काचपात्रे । श

खटालः । पुं । सगन्धुर्नोयहस्ते । केँटोनटे । वै निघ. ।

खटिका (टिनी) । स्त्री । कठिन्यां । खडि। कर्णरन्ध्रे । गन्धवीरणे । विश्व. । रा नि.व १३ । खडीद्रव्ये । वै.निघ. ।

खटी । स्त्री । Chalk. कठिन्याम् । खड़ि, चाखड़ि । हिं खरी, गौरखरी । गुणाः—मधुरा तिक्ता शीतला पित्तदाहव्रणदोषघ्नी कफरक्तनेत्ररोगहरी च । रा.नि.व १३ । "खटिका दाहजित् शीता मधुरा विषशोथजित् । लेपादितद्गुणा प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिकासमा । खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्त्तिते ॥" भा.पू.१भ ।

खट्टनः । त्रि । खर्व्वे । हे च. ।

खट्टा । स्त्री । खट्वायाम् । खाट । श.च. ।

खट्टाशः (शी) (स.) । पुं, स्त्री । The civet or zebet cat. (Viverra zibetha) सुगन्धमार्ज्जारे । यस्याङ्गेन तैलं सुवासितं क्रियते । गन्धगोकुल, खटाश । त्रिका. । जटा. । तस्याङ्गं खाटाशी इति उच्यते । तदण्डशुद्धिर्यथा —"यथालाभमथामार्गकुष्ठादिक्षारलेपितं । वाष्पस्वेदेन सर्वेण पूतिं निर्लोमतां नयेत् । दोलापाके पचेत्पश्चात्पञ्चपल्लववारिणि । खलः साधुर्निर्मलो स ततो निःस्नेहतां नयेत् । आजशीभाक्षजले भावयेच पुनः पुनः । शिग्रुमूलेन केतकी पुष्पपत्रे पुटेच सम् । पचेदेव विशुद्धस्य मृगनाभिसमो भवेत् ॥ स च हतो मांसलश्च प्रशस्तः ।" खट्टाशम् अपामार्गस्य क्षुद्रा वा क्षारेण सलिप्य वाष्पस्वेदेन निर्लोमं कृत्वा आम्रजम्बूकपित्थमातुलुङ्गबिल्वपल्लवजले दोलापाकेन पक्वा निःस्नेहं विधाय च छागमूत्रेण शोभाञ्जनक्वाथेन वा पुनः पुनः भावयेत् । पश्च शिग्रुमूलेन केतकीपुष्पपत्रे. सम्पुटीकृत शुद्धो मृगनाभिसमो भवति । च द.। भैष वा व्याधि. । [मा. । महिषीक्षीरफेने ।

खट्टिकः । पुं । शाकुनिके । पांशुमाला । श

खट्टिका । स्त्री । क्षुद्रखट्वायाम् । त्रिका. ।

खट्टेरकः । त्रि । खर्व्वे । श.मा. ।

खट्वा । स्त्री । पर्यङ्के । तत्र शयनं वातकरमिति राज । हनुभङ्गगण्डेषु व्रणबन्धनाकृतिविशेषे । सु. सू.१८च । द्रव्यविशेषे । वै.निघ.। कौलशिम्ब्याम् । आलकुशी । रा.नि.व ३ ।

खट्वाङ्गनाम(मि)का । स्त्री । वटपत्रपाषाणभेदे । बड़ पाथरकुचा । रा नि.व.५ ।

खट्वाङ्गपादी । स्त्री । कौलशिम्ब्याम् आलाकुशी । वै.निघ. ।

खट्वाबन्धः । पुं, क्ली । व्रणबन्धनाकृतिविशेषे । तल्लक्षणं—"खट्वा तु चतुष्पादा स्यात्तैराभिर्द्वाभिः हिता ।" सु उ. ।

खडः (कः) । पुं । लघुद्रव्ये । श.र. । खड़यूषे ।

खड़यूषः । पुं, क्ली । यूषविशेषे । यथा—तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः । सुपक्वं खड़यूषोऽय । च द च.सा चि । तक्रं ८ तो. जल १४ तो. कपित्थादीनां तोलकद्वय पादावशिष्टार्थम् । अन्यत्—"मुद्गयूषरसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् । सैन्धवं सहितं दद्यात्खड़यूषमिति श्रुतम् ॥" भा. ।

खड़िका (ड़ी) । स्त्री । खटिकायाम् । फुलखड़ि । जटा. । शुक्लमृत्तिकायाम् । खड़िमाटी । श च. ।

खडुः । पुं । मतमध्यायाम् । उणा. ।

खड्गः (कः) । पुं । गण्डके । गाण्डार । त्रिका. । गण्डकशृङ्गे । खाण् । मे । चोरकनामगन्धद्रव्ये । गोठेला । रा.नि.व.१२ । पत्रे । खड्गद्रव्ये । खाण्ड़ा । र.मा । क्ली । लौहे । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व.१३ ।

खड्गकोषः (पत्रः) । पुं । (Scirpus maximus) खड्गलतायाम् । श.च. ।

खड्गटः । पुं । (Saccharum spontaneum) इक्षुकाण्डद्रव्ये । द्वारा. ।

खण्डिक । पुं । कवे । काँथ । ह.च । कलायविशेषे । खेँसारि । भा पू १भ । गुणा —"लघवः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः। पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूपेष्वालेपनादिषु॥" च सू २७भ।

खण्डाली । स्त्री । तैलमानपात्रे । वै निघ ।

खण्डिका । स्त्री । खण्डशर्करायां । वै निघ ।

खण्डितकर्ण । पु । खण्डकर्णाली । शकरकन्द । खारकोष इति ख्याते शाके । रसेन्द्रगुडी ।

खण्डी (इन्) । पु । वनमुद्गे । मुगानी । ह च ।

खण्डीरः । पु । पीतमुद्गे । সোণামুগ । ह च ।

खण्डोपला । स्त्री । खण्डशर्करायाम् ।

खण्डोष्ठः । पुं । ओष्ठरोगभेदे । लक्षण—"तत्र खण्डोष्ठ इत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ।" वा. उ २१भ ।

खतमाल । पु । धूमे । मे ।

खदनम् । क्ली । भोजने । रा नि व २० ।

खदिका । स्त्री । खधौ । टैथ । चिका ।

खदिर । पु । (Acacia catechu Syn. Mimosa catechu) स्वनामख्यातवृक्षे । খয়ের গাছ । উত খৈর । तैं चडचेट् । स त्रिधा श्वेत रक्तविट्भेदात् । विशेष तत्तत्पर्याये द्रष्टव्य । स गुणः —तिक्तः शीतः पित्तकफघ्नः पाचनः कुष्ठकासास्रशोफकण्डूव्रणघ्नश्च । रा नि व ८ । "खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत् । तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरव्रणान् । श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान्हरेत् ॥" भा । विसर्पवेदनामेहमेदोघ्न । राज श्प । चन्द्रे । मे । शाकमर्दे । লজ্জালুকা, বরাক্রান্তা । श टी भ ।

खदिरपत्रिका (त्री) । स्त्री । अरिखदिरे । रा नि व ८ । लज्जालुकायाम् । रा नि व ५ ।

खदिरवटी । स्त्री । मुखरोगघ्नवटिकायाम् । खदिर १०० प पाकार्थजल ६४ श शे ८ श । पुन पक्वा घनीभूते प्रक्षेप जातिकोषकर्पूरगुवाककाकोलीजायफलचूर्णानि प्र. ८ तो । शा कौ ।

खदिरवल्ली । स्त्री । अरिखदिरे । हिं सदि कफर्द । (क्ली) द्रुमोत्पले । वै.निघ ।

खदिरसार (रोद्भूत) । पुं । खदिरनिर्यासे । খয়ের । भ काथ । रस र । गुणा —कटुतिक्तोष्ण कफवातघ्न व्रणकण्ठरोगघ्न रुच्य दीपनश्च । रा नि व ८ । [५ ।

खदिरा । स्त्री । लज्जालुकालतायां । रा नि व

खदिराङ्गार । पु । खदिरकाष्ठाङ्गारे ।

खदिरादिपञ्चतिक्तकघृतम् । क्ली । कुष्ठे घृतम् । घृत ४ श । क्वाथार्थ—पञ्चतिक्तक प्र १० प वारि ६४ श शे ८ श । कल्कार्थ—खदिरारग्वधव्योषचित्रकदन्तीपटोलत्रिफलानिम्बहरिद्रासोमराजीकटुकातिविषापाठात्रायन्तीदुरालभाकुष्ठकरञ्जवीजशारिवाइन्द्रयवभल्लातकास्थिविडङ्गगुग्गुलूना प्र २ तो । घृत ४ श क्वाथार्थ —নিমছাল, পটোলপত্র, কণ্টিকারী, গুলঞ্চ, বাসকছাল প্রত্যেকে ১০প, জল ৬৪ শ শে. ৮শ । কল্কার্থ—খদিরকাষ্ঠ, সোন্দালের আটা, শুঁট পিপুল, মরিচ, তেউড়ী, চিতেমূল দন্তীমূল, পটোলপত্র, আমলা হরীতকী, বহেড়া, নিমবীজ, হরিদ্রা, বাগুজীবীজ, কটুকী, আতইচ, আকনাদি গোওয়ালে লতা, দুরালভা কুড, করঞ্জবীজ, শ্যামালতা, অনন্তমূল, ইন্দ্রযব, ভেলার মুটী (অভাবে রক্তচন্দন), বিড়ঙ্গ এবং গুগ্গুল প্রত্যেকে ২ তো । रस र ।

खदिराष्टक । पु । मसूरिकाधिकारे कषाये । "खदिरत्रिफलारिष्टपटोलामृतवासकैः क्वाथोऽष्टकाङ्गो जयति रोमान्तिकमसूरिकाः ॥" च द ।

खदिरिका । स्त्री । लाक्षायाम् । रा नि व ६ । लज्जालुकायाम् । वै निघ ।

खदिरी । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । प मु । लज्जालुकायाम् । रा नि व ५ ।

खदिरीवीजम् । क्ली । अशोकवीजे । च प । "जलन खदिरीवीजम् ।"

खदिरोपम । पु । (Acacia Arabica) वर्बूरकवृक्षे । বাবলা গাছ । वै निघ । कदरे । শ্বেত খদির । र मा ।

खदूरक । पुं । वासवे ।

खद्योतः (तनः) । पु । ज्योतिरिङ्गणे । क्षु

খণ্ডপালঃ । পু । মোদকী । ময়রা । হারা. ।

খণ্ডপাশঃ । পু । ধাতকীপুষ্পশর্করাজাতে ম দ্যে । বৈ.নিঘ. ।

খণ্ডপিপ্পলী । স্ত্রী । খণ্ডপিষ্টে পিপ্পলীখণ্ডে । কথাচূর্ণ ৩২ তো. ঘৃত ৪৮ তো. শতাবরী রস ৫৪ তো. ৮ শ. (৫১২ তো) খণ্ড ১২৮ তো. । পাকসিদ্ধৌ—ধান্যশুণ্ঠীজীরকদ্বয়হরীতকী মুস্তকবংশরোচনা জটামাংসী বা আমলকীলবঙ্গৈলা পত্রাণাং চূর্ণং প্র. ১১ মা নাগকেশরখদিরমরিচা নাং প্র চূর্ণং ৬ মা. প্রক্ষেপ । মধু ২৪ তো। পিপুলচূর্ণ/॥০ সের বা ৩২ তো ঘৃত ৪৮ তো. শতমূলীরস ৬৪ তো দুগ্ধ ৮ শ খাঁড ২ শ. একত্র পাক করিয়া পাকসিদ্ধ হইলে ধনিয়া, শুঁট, জীরে, কৃষ্ণজীরে, হরীতকী, মুতা, বংশলোচন বা জটামাংসী, আমলা, গুড়ত্বক্, এলাইচচূর্ণ, তেজপত্র প্রত্যেকে ১২ মা. নাগেশ্বরচূর্ণ, খদিরচূর্ণ এবং মরিচচূর্ণ প্রত্যেকে ৬ মা. প্রক্ষেপ দিবে । মধু ২৪ তো.। রস র. । মাংসীত্যানি বশীতি পাঠ । নাগকেশরধ ম ঘৃতম্ । ভৈষ । [খ । See মর্দ ।

খণ্ডফণঃ । পু । দর্ব্বীকরসর্পে । সু.কল্প.৪

খণ্ডমোদকঃ । পু । যবাসশর্করায়াম্, যব রাশি । রা নি.ব ১৪।

খণ্ডরঃ । পুং । যবাসশর্করায়াম্ ।

খণ্ডরাজী । স্ত্রী । থাকুচ্যাম্ । বৈ নিঘ. ।

খণ্ডলবণম্ । ক্লী । বিড়লবণে । রা নি ব ৫।

খণ্ডবল্লী । স্ত্রী । কাকবন্ধ্যাম্ । করলা । বৈ নিঘ. ।

খণ্ডবিকারঃ । পু । শর্করায়াম্ । বৈ নিঘ ।

খণ্ডবিন্দুঃ । পুং । সর্পজাতিভেদে । অরি ১৫ অ ংশ্যান । [শর্করায়াম্ । চিনি । বৈ নিঘ. ।

খণ্ডশর্করা (সিকতা, সিতা) । স্ত্রী ।

খণ্ডশাখা । স্ত্রী । মধুবৃক্ষায়াম্ । লতাবিশেষ । রা নি.ব.২ ।

খণ্ডশুণ্ঠী (শুণ্ঠীখণ্ড) । স্ত্রী । খণ্ড পিষ্টে হিতা । শুণ্ঠীচূর্ণ ৩২ তো শর্করা ১২৮ তো. ঘৃত ৫০ তো. দুগ্ধ ৮ শ । প্রক্ষেপ — বহ্ন্যাখ্যা লবঙ্গৈলাপত্রবংশরোচনজীরকদ্বয়জীরকহরীতকীমুস্তধা ন্যকানাং প্র. ১১ মা মরিচচূর্ণ ৬ মা. নাগকেশ রচূর্ণ ৬ মা মধু ২৪ তো । শুঁটচূর্ণ ৩২ তো. চিনি ১২৮ তো. ঘৃত ৬৪ তো. দুগ্ধ ৮ শ. । প্রক্ষেপ—পিপুলচূর্ণ, আমলাচূর্ণ, গুড়ত্বক্, এলাইচ, তেজপত্র, বংশলোচন, জীরে, কৃষ্ণজীরে, হরীতকী, মুতা, ধনিয়াচূর্ণ প্রত্যেকে ১২মা মরিচচূর্ণ ৬মা. নাগেশ্বরচূর্ণ ৬মা মধু ৩ প বা ২৪ তো । রস র । [নি র ১৩।

খণ্ডস(সা)রঃ । পুং । যবাসশর্করায়াম্ । রা.

খণ্ডা । স্ত্রী । খণ্ডে । খাঁড় ইতি খ্যাতি । বৈ নিঘ রত্নাপি.খি কুষ্মাণ্ডাবলেহে ।

খণ্ডামলকম্ (কী) । ক্লী, স্ত্রী । আম লকীখণ্ডে । আমলার মোরব্বা । বৈ নিঘ. । পরিণামশূলে ঔষধবিশেষে । — পিষ্টনিষ্পীড়িতপু রাণকুষ্মাণ্ডরসস্য ৫০ প ঘৃত ১৬ প একত্র ভ র্জয়েৎ । শর্করা ৫০ প. আমলকরস ১২ প (রসাভাবে আমলকী ২ শ. বারি ১৫ শ. শী. ৪ শ.) কুষ্মাণ্ডরস ১১ প. অবশিষ্টমবশিষ্য। ও পেপ — পিপ্পলীজীরকশুণ্ঠীনাং চূর্ণং প্র ২ প ম রিচচূর্ণ ১ প. তালীশধান্যকলবঙ্গৈলাপত্রনাগকেশ রমুস্তকচূর্ণ প্র. ২ তো. । পিষ্টনিষ্পীড়িত পুরাতন কুষ্মাণ্ডরস ৫০ প. ঘৃত ১৬ প. চিনি ৫০ প. আমলকীরস ৪ শ (৩২ প.) (অভাবে আমলকী ২ শ. (১৬ প) জল ১৫ শ. (শে. ৪ শ.) । কুষ্মাণ্ডরস ৪ শ. । আসন্ন পাকে—পিপুল, কৃষ্ণজীরা, শুঁট প্রত্যেকে ২ প. মরিচ ১ প তালীশপত্র, ধনে, গুড়ত্বক্, এলাইচ, তেজপত্র, নাগেশ্বর, মুতা প্রত্যেকে ২ তো. শীতল হইলে মধু প্রক্ষেপ ২ শ. । চ.কৌ. ।

খণ্ডাম্র(ক)ম্ । ক্লী । বাজীকরৌষধবিশেষে । সুপক্কসহকাররস. ৫৪ শ. শর্করা ৮ শ. ঘৃত ৪ শ. শুণ্ঠীচূর্ণ ৩২ তো. পিপ্পলীচূর্ণ ১৫ তো বা রি ৮ শ (৫১২ তো) একত্র পচেৎ । খণ্ডপাক সিদ্ধে প্রক্ষেপ —জীরকচূর্ণ ২৫ তো ধনিয়াত্বগ্ৰ বঙ্গমুস্তকধান্যকজীরকবিড়ঙ্গজাতীফলকৈলা নাগকেশরচূর্ণানাং প্র. ৮ তো মৈ মধু ৪ শ. । শা, ৪ তো. । বৈ নিঘ. ।

खरपादाढ्यः । पुं । कपित्थवृक्षे । श च. ।

खरपुष्पः । पुं । मरुवकवृक्षे । मरुया गाछ । र.मा. ।

खरपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । बर्व्वर्याम् । बाबुइ । भा.म.४भ. । "कट्फलं खरपुष्पा च ।" वनतुलस्याम् । वनबाबुइतुलसी । सु.सू.३७भ. ।

खरप्रियः । पुं । पारावते । श मा. ।

खरमञ्जरी । स्त्री । अपामार्गक्षुपे । रा.नि.व. ४रसेन्द्र चि.सुधावतीगुडी। श्वेतापामार्गे । वै.निघ.।

खरमूत्रम् । क्ली । गर्द्दभमूत्रे । गाधार मूत्र । गुणाः—कटूष्णं क्षारं तिक्तं कफघ्न महावातघ्न कम्पोन्मादहरञ्च । रा.नि व.१५ । "गार्द्दभं नावनं मूत्रं तैलं योज्यं क्वचिद्भवेत् । सक्षार तिक्तकटुकमुन्मादकुष्ठरोगनुत् । कारभ खरमूत्रञ्च तैलं नस्ये विधायकम् ॥" भनि. ।

खरयष्टिका । स्त्री । लघुवाव्यालके । वै.निघ ।

खररावः । पु । सुखपुष्पकेण युक्ते खड्गाघाते । "खररावश्च खड्गाहः ।" अ.द.३भ ।

खररोमा । पुं । नागविशेषे ।

खरवल्लिका } स्त्री । गोरक्षतण्डुलायाम् ।
खरवल्लरिका } গোবক্ষচাকুলিয়া । र.मा. ।

खरवुकः (सः) । पुं । मरुवकवृक्षे । "खरवुस इयकर्थी कट्फल ।" वा.सू १५भ , हेमा टी. ।

खरशब्दः । पुं । कुररपक्षिणि । कर्कटिया । रा.नि.व.१६ ।

खरशाकः । पुं । भार्ग्याम् । भा ।

खरशूकः । पुं । मौलशालि । वै.निघ. ।

खरसोन्दः । पुं । लौहपात्रभेदे । त्रिका ।

खरस्कन्धः (न्धा) । पुं, स्त्री । प्रियालवृक्षे । खर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

खरस्पर्शा । स्त्री । पीतदेवदाल्याम् । भा. । See भगरी । त्रि (शं:) । गोजिह्वादिवत्खरे । भा.नि. ।

खरस्वरा । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । र.मा. ।

खरा । स्त्री । पीतदेवताडे । भा. । .

खरागरी । स्त्री पीतदेवताडवृक्षे । भ.टी.रां.।

खराग्निः । पुं । भर्कनिष्काशनार्थं तीक्ष्णाग्निविशेषे । रावण ।

खराश्वा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । भ टी भ. । अजमोदायां । ক্ষেত্রযমানী । भा पू.१भ.। गुणाः —"खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ।" च सू.२७भ. । च.द.भघ्नरीचि । [रा.नि.व.६ ।

खराह्वा । स्त्री । अजमोदायाम् । वनयमानी ।

खरिका । स्त्री । नैपालजचूर्णाकृतिकस्तूरीभेदे। रा.नि व १२ । See कस्तूरी । .

खरुः । पुं । घोटके । दन्ते । त्रि । श्वेते । त्रिका.।

खरुवकः । पुं । श्वेतमरुवकवृक्षे । वै निघ ।

खर्ज्जिका । स्त्री । भवदंशे । চাট । श.च. ।

खर्ज्जुः (र्ज्जूः) । पुं। पिण्डीखर्ज्जुरवृक्षे । उणा.। खर्ज्जाम् । रा.नि व.२० ।

खर्ज्जूघ्नः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । रा नि व ४ । भर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । धुस्तूरवृक्षे । শ্বেত ধুতুরা । रा नि.व.१० ।

खर्ज्जु(र्ज्जू)रम् । क्ली, पुं । हरिताले । हे च । वृश्चिके । स्वनामकवृक्षे मे. । रौप्ये । रूपा । प. सु । खर्ज्जूरफले । पिण्डीखर्ज्जूरे । च द.र.पि.चि ।

खर्ज्जूरपत्रकम् । क्ली । तदाकारव्रणच्छेदविशेषे । सु.चि.८भ. ।

खर्ज्जूरफलम् । क्ली । खर्ज्जूरीफले । तच रक्तपित्ते हितम् । सि.यो रक्तपि.चि.। [खर्ज्जूरीफले ।

खर्ज्जूरफलकः । पुं। गोधूमविशेषे । वै.निघ।

खर्ज्जूरिका (री) । स्त्री। खर्ज्जूरवृक्षे । प सु.। খেজুর গাছ। मं सिधी । क इचिलु । गुणाः— अपक्वा कषाया, पक्वा शीत्या कषाया पित्तघ्नी कफकरी क्रमिजननी गुर्व्वी हृद्या च । रा.नि. व.११। सा मधु भू पिण्ड-राजखर्ज्जूरीभेदेन चतुर्धा भवति । एषां गुणाः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याः । यथा —"भूमिखर्ज्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मदुच्छदा। तथा स्वल्पफला काककर्कटी स्वादुमस्तका ॥ पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् । खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता । जायते

माकि पोका। हिं पटबीजना। अम.। (नन) सूर्ये। जटा.।

खद्योतकम् । क्ली। तन्नामकविषफलभेदे। सु कल्प.२अ । See फलविषम्। [वै.निघ ।

खनकः । पुं। मूषिके। त्रिका.। वनमूषिके।

खननम् । क्ली। विदारणे।

खनिः (नी) । स्त्री। स्वर्णाद्याकरे। अम ।

खनिजौषधम् । क्ली। Inorganic medicine. रसोपरसधातुलवणरत्नाद्येषु पञ्चविधेषु खनिजद्रव्येषु। वैद्यकम्। [त्रि। अम.।

खनित्रम् । क्ली। अस्त्रविशेषे। कोदाल, थ-

खनिसम्भवः । पुं। स्वर्णे। वै.निघ.। त्रि। खनिजे।

खपु(पू)टः । पुं। व्याघ्रनखे। नखी। वै.निघ.।

खपुरः । पुं। (Areca catechu) गुवाकवृक्षे। सुपारि गाछ। र.मा। शल्लकीनिर्यासे। बा.टी.हेमा.। भद्रमुस्तके। कलशकरीषे। भै। बालके। वाला। रसोने। वै निघ.।

खपुष्पः । पुं। पनसवृक्षे। वै.निघ.।

खभ्रान्तिः । पुं। चिल्लपक्षिणि। त्रिका.।

खमणिः । पुं। सूर्ये। वै निघ ।

खमीलनम् । क्ली। तन्द्रायाम्। श र.।

खमूलिः (का) । स्त्री। An aquatic plant. (Pistia stratiotes.) कुम्भिकायां। पाना। श र.।

खरः । पुं। यासे। दुरालभा। रा नि व.४। मद्यौमाणसमदृश्ये। वै.निघ.। कङ्कपक्षिणि। कुररपक्षिणि। काके। रा नि.व १८। अश्वतरे। त्रिका.। गर्दभे। त्रि। तीक्ष्णे। अम.।

खरकः । पुं। श्वेतपर्पट्याम्। रा नि व ४।

खरकाष्ठिका । स्त्री। बलायां। रा नि.व ४।

खरकुटिः (टी) । स्त्री। नापितशालायाम्। नापित बाड़ी। त्रिका.।

खरको(क्वा)णः । पुं। तित्तिरपक्षिणि हे.च.।

खरगन्धनिका (निभा) (गन्धा) । स्त्री। नागबलायाम्। जटा.। रा.नि.व.४। वनतुलस्यां। वै.निघ.। [त्रिका.। मेहे। श.र.।

खरगृहं(ग्रह.) । क्ली, पु। गर्दभशालायाम्।

खरघातनः । पुं। नागकेशरवृक्षे। श च।

खरच्छदः । पुं। उलुकनामतृणे। उलुखड। इल्काटनामवृक्षभेदे। ওকড়া, ইকড। र.मा। कुन्दुरुतृणे। रा नि व ८। भूमीसहवृक्षे। भा.। शाकवृक्षे। সেগুন গাছ। शाखोटवृक्षे। শ্যাওড়া গাছ। रक्तापामार्गे। वै निघ.।

खरच्छदा । स्त्री। त्रिपुरमल्लिकायाम्। प मु। चिविल्लिकायाम्। चिल्ली शाक। रा नि.व.५।

खरटी । स्त्री। रक्तधात्री। वै निघ.।

खरतुम्बकः । पु। लम्बालुकायाम्। भा ।

खरत्वक् । स्त्री। अलम्बुषायाम्, लज्जालुकाभेदे। भा ।

खरदंष्ट्रा । स्त्री। गीष्टकवृक्षे। ज द.।

खरदण्डम् । क्ली। पद्मे। धरणि ।

खरदला । स्त्री। ग्रामालम्बायाम्। काकोदुम्बरे। श च। [च.।

खरदूषणः । पुं, क्ली। धुस्तूरवृक्षे फले च। श.

खरधन्विका । स्त्री। गोरक्षतण्डुलायां। গোরক্ষচাকুলে। प मु।

खरनादिनी । स्त्री। रेणुके। श च.।

खरपत्रः । पुं। मरुपत्रतुलसीवृक्षे। शाकतरौ। সেগুন গাছ। र.मा.। तापसतुलसीवृक्षे। শ্বেতকুন্দলী। भूर्ज्जवृक्षे। वै निघ.। शाकशाखे। रा नि व.८। मरुवकवृक्षे। শ্বেতকুন্দলী। रा नि व.१०।

खरपत्रकः । पुं। तिल्वकवृक्षे। श.च.।

खरपत्री (त्रिणी, र्त्री) । स्त्री। गोजिह्वानामवृक्षे। গোজিয়া। रा नि व.४। काकोदुम्बरिकायाम्। কাকডুমুর। रा नि व.११।

खरपल्लवः । पुं। शाखोटवृक्षे। শ্যাওড়া গাছ। प मु.।

खरपादः । पुं। कपित्थवृक्षे।

खरपाकम् । क्ली। मीक्षाके। त्रिका.।

व्यञ्जनं पाकतो घनं । लेहवरखल इत्यन्ये दोषघ्नाः स्वस्वयोनिवत् । कल्को विल्वशलाटूना तिलकल्कश्च तत्समः । दध्नः सरोऽम्ल. सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥" शीकुक्कुटः अपराजितश्च नामापरौ खलावपि । वा.चि.६।१२अ.मृग्य; । तमालवृक्षे । श.च. । त्रि । नीचे । अधमे । मे. ।

खलकाम्बलिकः । पुं । तिलकल्के । वै निघ. ।

खल(लि)तिः । पुं । इन्द्रलुप्तरोगिणि । টেকো । हे.च. । त्रिका. ।

खलमूर्त्तिः । पुं । पारदे । श.च. ।

खलयूपः । पुं । खडयूपे ।

खलाधारा । स्त्री । तैलपायिकायाम् । তেলা পোকা । जटा. । [इत्यपि पाठोऽस्ति ।

खलिः । पुं । तिलकिट्टे । रा.नि.व.१६ । खल

खलिद्रुमः । पुं । सरलदेवदारौ । वै.निघ. ।

खलि(ली)नः । पुं, क्ली । खलीने । লাগাম । अ.टी.रा. । [खलसमूहे । अम. ।

खलिनी । स्त्री । ब्रह्मतालमूल्याम् । वै.निघ. ।

खलिशः } **खलेशयः** } पुं । (Tricopodus colisa.) मत्स्यविशेषे । খলশে মাছ । हारा । ग्राहित्वं कषायत्व वायुकोपनत्वं रूचत्व लघुत्वं शूलहरत्वं किञ्चिदामघ्नत्वञ्च । राअ.२प । रा.नि.व १६ ।

खलुरेपः । पुं । मृगविशेषे । श.च. । [जटा. ।

खलेधानी । स्त्री । खले पशुबन्धनदारुणि ।

खलेवाली । स्त्री । खले गोबन्धनकाष्ठे । মেই কাঠ । हे.च. ।

खल्लः । पुं । चातकपक्षिणि । मे. । चर्म्मणि । থাল । त्रिका. । औषधमर्द्दनपात्रे । খল । क्ली । वाजिदन्तायस निम्नकृपाले । "निम्नकपाश्च दन्तायं खल्लमित्यभिधीयते ।" अ.द.४प. ।

खल्लकी । स्त्री । शर्करायां । খাঁড । वै.निघ. ।

खल्लिका । स्त्री । पिष्टकादिभर्ज्जनपात्रे । श च ।

खल्लि(ल्ली)टः । त्रि । खलतौ । श.र. । त्रिका. ।

खल्ली । स्त्री । हस्तादौ शिरामोटने । খাঁলধরা । सि यो.विसूची चि. । "खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ।" सरलदेवदारौ । वै निघ.वा.व्या.चि. ।

खल्लीवर्द्धनः । पुं । दन्तवेष्टजरोगविशेषे । मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः । खल्लीवर्द्धनसंज्ञोऽसौ सञ्जाते रुक् प्रशाम्यति ॥ भा.म.४भ. मुखरो चि. । [निघ. ।

खल्वटः । पुं । कासरोगे । मं खोक्ला । वै.

खल्वाटः । पुं । खलतौ । हे.च ।

खल्लुका । स्त्री । नाभिशङ्खे । र.सा.सं. ।

खवल्ली । स्त्री । आकाशवल्लयाम् । रा.नि.व.३ ।

खवारि । क्ली । आन्तरिक्षोदके । रा नि व.१४ ।

खवास्पः । पुं । हिमे । हारा. । [व.१३ ।

खशब्दाङ्कुरः । पुं, क्ली । वैदूर्य्यमणौ । रा.नि.

खशा । स्त्री । मुरामांस्याम् । मं मरवा । श.च. ।

खशेटः । पुं । खलिसमत्स्ये । त्रिका. ।

खश्वासः । पुं । वायौ । त्रिका. ।

खसः । पुं । पामायाम् । খোস্ রোগ । वीरणमूले । वै.निघ.वा.व्या.चि. ।

खसकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । वै.निघ. । क्षीरीशवृक्षे । ক্ষীরীশ গাছ । प.मु. । चौरकशुकीवृक्षे । र.मा. । [ड़ाव । र.मा ।

खसगन्धः । पुं । चौरकाशुक्याम् । ক্ষীরক-

खसतिलः । पुं । खसखसे । পোস্তা গাছ । गुणाः—"तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः । स्यात् खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु । ग्राहि तिक्तकषायञ्च वातकृत्कफकासहृत् । धातूनां शोषकं रूचं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम् । मुहुर्मोहकरं रूच्यं सेवनात्पुंस्त्वनाशनम् ॥" भा. ।

खसफलम् । क्ली । खसखसे । পোস্ত, ঢেঁড়ি । वै.निघ. । [টামাংসী । रा.नि.व.१२ ।

खसम्भवा । स्त्री । आकाशमांस्याम् । সূক্ষ্ম জ-

खसर्पणवटी । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे । See खर्परवटिका ।

खसवीजम् । क्ली । खसखसे । পোস্তদানা । हिं खाखसदाना । गुणाः—बल्यं हृद्य' सुगुरु कफकरं वातशमनञ्च । भा. ।

खसखसः । पुं । स्वनाम्ना मालवदेशे प्रसिद्धः ।

मधिमे देशे सा कोद्दारीति कीर्त्त्यते ॥" अस्य गुणाः —"खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः । स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु ॥ तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदं । कोष्ठमारुतजिद्बल्यं वान्तिवातकफापहम् । ज्वरातिसारक्षुत्तृष्णाश्वासश्वासनिवारकम् । मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भवगदान्तकृत् । खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् । वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥" भा. । मस्तिष्कगुणाः —स्वादु तिक्तं कषायं मूत्ररोगघ्नं बलप्राणशुक्रवृद्धिकरञ्च । राज । "अपक्वं खर्ज्जूरफलं त्रिदोषशमनं मतम् । पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषशमनं परम् ॥" अत्रि १०अ । मधुरं शीतलं गुरु क्षयाभिघातदाहवातपित्तेषु हितं हृद्यं शुक्रकरञ्च । च सू २७अ । क्षणमुसल्याम् । वै निघ. ।

खर्परतुत्थम् । क्ली । खर्परीतुत्थे । वै.निघ. ।

खर्परम् । क्ली। स्वनामख्यातोपधातुविशेषे । खापर । हि खापरिया । म कललखापरी । प सु. । तस्य शोधनं यथा—"पुष्पाणां रक्तपीतानां रसैः विशेष भावयेत् । नरमूत्रेण गोमूत्रे यवाम्लेन स क्षेभवे. । सप्ताह त्रिदिनं वापि पश्चात्फुष्यति खर्परम् । तस्मात् वङ्गवत् ज्ञेयम् । खर्परं पारदेनैव वालुकायन्त्रगं पचेत् । चूर्णयित्वा दिनं यावत् शोधनं भस्म जायते ।" अथवा यत्नतोक्तं खर्परं लवणाम्लनिधाय पचेत् ॥ मतान्तरे गुणाः—खर्परं कटु क्षारं कषायं वामकं लघु लेखन भेदनं शीतलं चक्षुष्यं रक्तपित्तहरं विषाश्मरीकुष्ठकण्डूघ्नञ्च । भा । पुं । स्नात्वाभेदे । खापरा । प.सु । स्वभाकारापूपपचनादिपात्रे । তাওয়া, চাটু । बा.टी.हेमा । कपालास्थनि । মাথার খুলি । रा नि व.१८ । नेत्राञ्जनभेदे । छत्रे । त्रिका. ।

खर्परवटिका । स्त्री । यक्ष्माधिकारे । "पक्वेष्टका हरिद्राभ्यामागारधूमकेन च । शोधितं पारदञ्चैव कर्षार्द्धं तुलया धृतम् । भृङ्गराजरसे, गुडूचीभक्तं रससंमितं । दाभ्यां कज्जलिकाहत्वा भावयेत्तत्तु मेधुजे. । सिन्धुवारदलरसे मण्डूकपर्णिकारसे. (मधुकपुष्पजे रसे इति वा पाठः।) केशराजरसे चापि शोभसुन्दरजे रसे । रसेऽपराजितायाश्च सोमराजरसे तथा । रक्तचित्रकपत्रोत्थे रसे च परिभावितम् । सर्षपमानेन छायायां शोषयेद्भिषक् ॥" वटी सर्वपाभा, मधु दधिमण्ड । ইষ্টকচূর্ণ, হরিদ্রাচূর্ণ ও ঝুলের সহিত শুদ্ধ পারা ১ তো. ভীমরাজরসে শুদ্ধ গন্ধক ১ তো কজ্জলি করিবে। পরে নিসিন্দাপাতার রস, থুলকুড়ির রস, বা মৌলফুলের রস বা কাথ, কেশুরের রস, গিমে শাকের রস, অপরাজিতাপাতার রস সোমরাজকাথ এবং রক্তচিত্রকপত্ররস প্রত্যেকে ১ তোলা দ্বারা মাড়িয়া সর্ষপতুল্য বটী করিবে। रस.कौ। मेह।

खर्परालः । पुं । अश्वत्थविशेषे । मं लाखीपिंपरी । वै.निघ ।

खर्परिका(री)तुत्थकम् । क्ली । A sort of collyrium नेत्रप्रसाधनविशेषे । तुत्थाञ्जने, क्षमिरसाञ्जने । गुणाः – कटु तिक्तं चक्षुष्यं रसायनं लघुदोषघ्नं दीपनं बलपुष्टिकरञ्च । रा नि व. १३ । खर्परे । थापर । मं कलखापरी ।

खर्परीयकम् । क्ली । खर्परीतुल्ये । खर्परे । वै.निघ. ।

खर्परीरसकम् । क्ली । खर्परीतुत्थे । कृत्रिम रसाञ्जन । रा.नि.व १३ । खर्परे । वै निघ. ।

खर्व्वः (र्व्व.) । पुं । कुब्जकपुष्पवृक्षे । रा.नि.व. १० । त्रि । ह्रस्वे । भम ।

खर्व्वशाखः । त्रि । वामने । हे च. ।

खर्व्वा । स्त्री । नागबलायाम् । रा.नि.व ४ ।

खर्व्वु(र्व्वू)रः । पुं, क्ली । मदोत्पिपासे । रा.नि. व १६ ।

खर्व्वु(र्व्वू)रा । स्त्री । तरदीसये । रा.नि व.८

खर्बुजम् । क्ली । तन्नामकफलविशेषे । खरबुज । गुणाः—"मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु । स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम् । तेषु यन्माम्लमधुरं सक्षारञ्च रक्तावहेत् । रक्तपित्तकरं तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरम्परम् ॥" भा. ।

खर्म्मम् । क्ली । पट्टवस्त्रे । पौरुषे । मे. ।

खलम् । क्ली । कल्के । मे.। स्थलस्थाने । त्रिका ।

खलः (कः) । पुं । सूर्य्ये । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि. व.१० । मालवे व्यञ्जनविशेषे । "मानुषान्मैत्रयुक्तं यीऽतिगुणः स खल इत्युच्यते । कलसमूर्ध्वकदम्ब

खुड्कः । पुं । गुल्फे । सु नि १४.१

खुड्वातः । पुं । वायुरोगभेदे । वै निघ ।

खुड्डाकः । त्रि । क्षुद्रे । ह्रस्वे । कनिष्ठे । च.।

खुड्डाकपद्मकतैलम् । क्ली। वातरक्ते तैलम्। यथा.—"पद्मकोशीरयष्ट्याह्वरजनीक्वाथसाधितम् । स्यात्पिष्टैः सर्जमञ्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः । खुड्डाकपद्मकमिदं तैलं वातासदाहनुत्॥" रस.र.। च.चि.२९अ ।

खु(क्षु)रः । पुं । शफे । पशादिव खुर । श्मश्रुच्छेदनास्त्रे । क्षुर । श्र.र.। कोलदले । कुलपाता। नखीनामगन्धद्रव्ये । मे.। खट्वादिपादुके । खुरो। धरणि.।

खु(क्षु)रकः । पुं । तिलवृक्षे । श च । कोकिलाक्षवृक्षे । कुलेखाडा । क्ली । उत्तमवृक्षे । वै. निघ.२अ.जीर्णज्व.चि. । [कयुक्त । श्रम.।

खुरणसः । त्रि । चिपिटनासिके । চেপ্টা না

खुरसाना । स्त्री । खोरासनीयमान्याम् । वै. निघ.। पुं । खोरसानदेशीयोत्तमाश्वे । "ताजिका. खुरसानाश्च तुषाराश्चोत्तमा हयाः ।" नकुल ।

खुरकः । पुं । यवनाले । जनार । पशौ । वै निघ. । [তেরু ভাঁড । उपधाने । मे.।

खुरालिकः । पु । नापितभाण्डाम् । नापि

खुरासनी-वचा । स्त्री । तद्देशीयवचायाम् । শ্বেত বচ । मं श्वेतवेखण्ड । वै निघ. ।

खुरासानी-यमानी । स्त्री । यमानीभेदे ख रसाण इति महाराष्ट्रे । गुणा—"खुरासानी यमानी तु कटुः रूक्षा च पाचिका । ग्राहिकीणा मादिका च गुर्वी वातकरी मता । कफनाशकरी प्रोक्ता गुणास्तन्ये यमानिवत् ॥" वै निघ. ।

खुरिकापत्रः । पुं । वेनीनामपत्रशाके । मं केनी । वे निघ । [भ. ।

खुलकः । पुं । जङ्घापादयो सन्धौ । सु.चि.१८

खुल(ल्व)मा । स्त्री । नाभिगर्त्ते । र.सा.सं. ।

खुलम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । श.च. ।

खुल्लकः । त्रि । खले । च टी ।

खेगमनः । पुं । कालकण्ठपक्षिणि । श मा. ।

खेचरः । पुं । पारदे । पक्षिणि । क्ली । खेचरान्ने । वै.निघ. । कासीसे । হিরেকস । र सा स.।

खेचरा । स्त्री । आकाशवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

खेचराञ्जनम् । क्ली । कासीसे । হিরেকস । वै.निघ । [भाकराज. ।

खेचरान्नम् । क्ली । खेचरिकायाम् । খিচুড়ী।

खेटः । पुं। कफे । मे.। अश्वे । क्ली । तृणे । श.र.।

खेदिनी । स्त्री । अशनपर्णीवृक्षे । श.च ।

खेला । स्त्री । खगमल्लाख्यतृणे । চেনা । गुणा.—मधुरा शीता सत्यदा रुचिकृच्च रा नि.व ३।

खेसरः । पुं। अश्वतरे । খচ্চোর । रा.नि.व १९।

खोङ्का(ङ्गा)हः । पुं। श्वेतपिङ्गलवर्णाश्वे। है च.।

खोटः (कं) । पुं, क्ली । यमक, फुट इति ख्याते रसजारणद्रव्ये । तल्लक्षणं यथा—"खोटकं स्वर्णसंतुल्यं समावर्त्तेन जारयेत् । कुक्कुटाण्डनिभं सूतं पटु भेदि भवेद्यदा । आवर्त्तितं पुनस्तद्वत् खोटवद्रसाकृति । अथवं कठिनं श्वेतं स्निग्धं मृदुना पचेत् । श्वेतपीतगुरुत्वञ्च मृदुसिक्थकसन्निभम् । अग्निमध्ये यदा तिष्ठेत्खोटवद्रस लक्षणम् । नानावर्णस्तथा स्वच्छो धत्तो योऽग्नौ जलौकवत् । वर्द्धते सूतको यत्र जलौकाबद्धलक्षणम् ॥"

खोटिः (टी) । पु, स्त्री । कन्दुरुखोटौ । च द. वा.व्या.चि. । पालङ्कीवृक्षे । श.च. ।

खोडः (रः) (लः) । त्रि । खञ्जे । श्रम ।

खोरकः । पुं । गर्दभज्वरे । गजवै. ।

खोलकः । पुं । वल्मीके । উইঢিপি । शिरस्त्राणे । পাগড়ী । त्रिका. । पूगकोषे । উপারির খোলা । मे. ।

खोलिः । स्त्री । तूणे । श मा ।

খাকৃগী, পোস্তদানার গাছ। गुणा —पाके मधुर कान्तिवीर्य्यबलप्रदत्व । रा नि.व ४ ।

खखसरस: (सार:) (चीर) । पुं,क्ली। অহিফেনে । वै.निघ. । [मणौ । वै निघ. ।

खस्फटिक: । पु । चन्द्रकान्तमणौ । सूर्य्यकान्त

खाखस. (तिल) । पु । खसतिले । খা কৃগী, পোস্ত গাছ । See खसतिल ।

खाखसतिलोद्भूतम् । क्ली । खस्खसे । পোস্ত । वै निघ. ।

खाजिक. । पु । लाजायाम् । খৈ । हारा. ।

खाटि । स्त्री । किणे । मे ।

खाड़(गड)व: । पु । मधुराम्ललवणनानासुगन्धिद्रव्यकृतखाद्यविशेषे। "खाडवा फलमधुराम्ललवणा सुगन्धिद्रव्यजा नानाविधा" इति। शिवदास । हीपालरखर्ज्जूरे । वै निघ ।

खात(च)म् । क्ली । पुष्करिण्याम् । अम. ।

खादन: । पु । दन्ते । हे च । क्ली । आहारे । वै निघ. । [सभोजनपात्रे । नकु.१८ष ।

खादनकोष्ठकम् । क्ली । अयस्य द्विहस्तोन्न

खादिर: । पु । विटखदिरे । खदिरसारे । रा.नि व १८।

खादिरसार: । पु। खदिरे । খয়ের । गुणा —कटुत्व तिक्तत्व उष्णत्व कफवातव्रणकण्ठामयनाशित्व रुचिकरत्व दीपनत्वञ्च । रा नि व.८ ।

खाद्यम् । क्ली । षट्विधाहारान्यतमाहारे । খাবার জিনিষ । रा नि.व २० ।

खाद्यपत्री । स्त्री । खदिरवृचे । रा नि व ८ ।

खानि: । स्त्री । खनौ । हे च. ।

खानिकम् । क्ली । कुड्यच्छेदे । দেওয়ালের গর্ত্ত । त्रिका. । खे । वै निघ ।

खानिष्कम् । क्ली । यतिगुष्कमांसे । वै निघ.।

खानोदक: । पुं । नारिकेले । त्रिका. ।

खापगा । स्त्री । गङ्गायाम् । हे च ।

खार: । पु । खारीपरिमाणे ।

खारि: (री) । स्त्री । परिमाणविशेषे । स च द्रोणचतुष्टयपरिमाणे, शताधिकाष्टाविंशतिशरावपरिमाणे वा (१२८ श)। "चतुराढको भवेद्द्रोण खारी द्रोणचतुष्टयम् ।" वै निघ. ।

खारिक: । पु, क्ली । पुष्करतीर्थसमीपे प्रसिद्धे महापारेवतफले वृचे च । বড় খেজুর । रा.नि. व.११ ।

खार्ज्जूरसुरा । स्त्री । खर्ज्जूरधातकीपुष्पकृतसुराविशेषे । वै निघ । खर्ज्जूरमद्ये । খেজুররসের মদ । गुणा —"मार्द्वीकाल्यान्तर किञ्चित् खार्ज्जूर वातकोपनं । तदेव विशद रुच्यङ्कफघ्नङ्कर्षण लघु। कषायं मधुर हृद्य सुगन्धीन्द्रियबोधनम् ॥" सु सू ४६ष. । पिण्डखर्ज्जूरविकृतिभव खार्ज्जूरसुच्यते । मतान्तरम् । "तालसिन्दीलखर्ज्जूरमूर्द्धान्युच्छिद्य स्रवते । यद्रस तत्तदाख्य हि विज्ञेय तत्परायणे ।" तोड ह्रद्योनक ।

खालित्यम् । क्ली । कपालरोगे । টাকরোগ लचण यथा—'तेजोऽनिलाद्यै सह केशभूमिं दग्ध्वा कुर्य्यात् खलतिन्नरस्य । किञ्चित्तु दग्ध्वा सितानि कुर्य्यांद्धरिप्रलुप्तञ्च शिरोरुहाणां ॥" च

खाश्मरी । स्त्री । गाम्भारीवृचे । वै निघ. ।

खिखि: । पु । शृगालविशेषे । খ্যাকশিয়ালী म कोष्टा । मे ।

खिङ्खि(ङ्गि)र: । पुं । खिखौ । খ্যাকশিয়ালী । मे । वारिवाहके । गन्धद्रव्यविशेष, ह लवाला । त्रिक.हे च ।

खिचा । स्त्री । वेधनिकायाम् । वै निघ. ।

खिदिर: । पु । चन्द्रे । वै निघ ।

खिद्र: । पुं । रोगे । उणा. । [निघ ।

खिरहिट्टी । पु । महासमङ्गानामचुपे । रा

खिल. । त्रि । अप्रहते (भूम्यादौ)। रा नि व २

खिलाह: । पुं । पाण्डुकेशरपुच्छे कपिलवर्णाश्वे । "खिलाह कपिलो वाजी पाण्डुकेशरवालधि ।" ज द १ष.। [श्वेतपीतश्च ।" ज.द १ष. ।

खुङ्गाह: । पु । श्वेतपीतवर्णाश्वे । "खुङ्गाह

खुञ्ज(ञ्जा)क: । पु । देवताडवृचे । द.मा. ।

खुड़: । पु । वातरक्तरोगे । वै.निघ. ।

गजकर्णा (र्णी) । स्त्री । करिकर्णसत्वे कन्दशाकविशेषे । हि हतिकर्णा । मं वहस्तीकन्द । गुणा.—तिक्ता उष्णा वातकफहरा पाके स्वादु शीतज्वरघ्नी पाण्डुशोथक्रमिप्लीहगुल्मानाहोदरघ्नी वमशूलवत् ग्रहण्यर्शोघ्नी च । भा.पू १भ.शाकव.। आखुकर्णीलतायाम् । रा नि.व ३।

गजकर्णिका । स्त्री । कर्कटिकायाम् । कांकुड । वै निघ.। इन्द्रवारुणीलतायाम् । राखालशशा । रा.नि.व.३ ।

गजकुसुमः । पुं, क्ली । नागकेशरवृक्षे तत्पुष्पे च । नागेश्वर गाछ वा ताहार फूल । मैथुनखरी चि.भरिमेदा.गुड़ी ।

गजकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । भा स्ट्रतैलि । "गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मनुद्वह्निवर्द्धनी । उष्णा निहन्त्यतीसार श्वासकण्ठामयक्रिमीन् ॥" भा. ।

गजकेश(स)रः । पु । नागकेशरे । नागेश्वर । सि यो हर्दि चि एलादिगुडी । "लवङ्गगजकेशर कोलमज्जा ।"

गजकेश(स)रीरसः । पु । आमज्वरादी रस । "शुद्धसूत विषदम्भ व्योष त्रिफलमेव च । जयपालसमङ्गत्वा भृङ्गतोयेन मर्द्दयेत् ॥" भा. १ ६. । रस को ।

गजचिर्भ(र्भि)ट (टा) । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । राखालशशा, गोरक्षलाउ । प सु । रा नि व ३। च द गुल्म चि । (ट.) गोडुम्बायाम् । गोमक । चिका. ।

गजजातिः । स्त्री । हस्तिजाती । सा त्रिधा भद्र मन्द्र मृगश्चेति । रा नि व.१८ ।

गजदन्तः । पु । करिदन्ते । हातिर दाँत । वै निघ. । एतन्मसी श्वित्रघ्नी ।

गजदन्तफला । स्त्री । ष्ठूरीनामफलशाकलतायाम् । रा नि व.७ ।

गजदन्तवत् । क्ली । मूलके । वै.निघ ।

गजदन्तिका । स्त्री । हस्तिदन्तायाम् । वा. उ २८ष. [अश्वथ । हि बालियापिपल । भा ।

गजद्रुमः (पादपः) । पुं । नन्दीवृक्षे । गङ्गा

गजपिप्पली । स्त्री । (Scindapsus officinalis.) Syn Pothos officinalis. स्वनामख्यातवृक्षे । गजपिपुल । तें गजपिप्पलु । सा चविकाया फलमिति केचित् । "चविकाया फलमाद्यै कथिता गजपिप्पली ।" इति । गुणा — दीपनो पाचनी उष्णलाद्रसशोधनी ग्राहिणी कटु. ष्णा रुक्षा स्तन्यविवर्द्धिनी च । रा नि व.६ । तत् फल विष्टम्भि दुर्जर रुच शीतल वातकोपन विपाके मधुर रक्तपित्तघ्न । सु सू.४६अ. ।

गजपुटम् । क्ली । औषधपुटनार्थं सपादहस्तपरिमितनिम्नायतगर्त्तखाते । उच्च १० हात, आयत १० हात । "सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने तथायते । वनोपलसहस्रेण पूर्णे मध्ये विधारयेत् । पुटनद्रव्यसंयुक्ताङ्कोष्ठिका मुद्रितां मुखे । अथाद्धानि करण्डानि अर्द्धानुपरि निक्षिपेत् । एतद्गजपुटमोक्त ख्यात सर्व्वपुटोत्तमम् ॥" भा । "गजप्रमाणगम्भीरं शुषिर क्रमशस्तत । वितस्तिवितयमुख चिवितस्तितल तथा । एव विधाय यत्नेन विशिरस्ककरीरवत् । तस्य पादत्रय सम्यक् पूरयित्वा वनोपलै.। भैषज्यकोष्ठिका तत्र स्थापयित्वा तत. पुन । वनोपलै सखण्डादैतद्गजपुट स्मृतम् ॥" गभीर २ हात वा १५० हात, ७ वित्त उना, २ वित्त मुखेर फाँद गर्त्त । अपि । ह स्तप्रमाणगर्त्ते यः पुट स तु गजाह्वय । इति प्रयोगा । [हि.प. ।

गजप्रिया । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । शालविशेष ।

गजबला । स्त्री । गोरक्ष्याम् । गोरक्षचाकुलिया । "नयति गजबलामूल ।" च द कास चि ।

गजभक्षः (क्ष्यः) (का.) । पु । तालवृक्षे । अश्वत्थवृक्षे । रा नि व ८।११ ।

गजभक्षा (क्ष्या) । स्त्री । The gum olibanum tree. शल्लकीवृक्षे । प सु ।

गजमदः । पु । हस्तिमदे । वै निघ ।

गजमदहरणी । स्त्री । शिवलिङ्गिनीलतायाम् । वै निघ । [रा । ग.मा ।

गजमाचलः (मोटन.) । पुं । सिंहे । हा

गजमुक्ता । स्त्री । करिगण्डस्थमुक्तायाम् । वै. निघ । [नाद । भैष कुष्ठ चि । सु चि ८७ ।

गजल(ले)ण्डः । पु । हस्तिविष्ठायां । हातीर

ग

गगनम् । क्ली । अभ्रधातौ । अभ्र । मेघे । रा नि व २२ कनकसुन्दररसे । [See अभ्रम् ।

गगनमारकगण. । पु । अभ्रमारकद्रव्येषु ।

गगनसुन्दरः । पु । ग्रहण्यां रस । रस १ तो गन्धकं २ तो अभ्र ८ तो. नलिन वटी कार्या। मा २—४ र । र चि. । अन्य ज्वरातिसारे—टङ्गणहिङ्गुलगन्धकाभ्र प्र समम् । चौरिक्षीरसेन (।थकइ) ३ भावना । भैष ।

गगनस्पर्श । पु । वायौ । वै निघ ।

* **गगनादिलौहम्** । क्ली । सोमरोगे । "गगनत्रिफला लौह कुन्जडट्टुकत्रयम् । पारदो गन्धकश्चैव विषटङ्गणसर्जिका । त्वगेला तेजपत्रञ्च वङ्गजीरकयुग्मक । एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् । तदर्द्धं चित्रक चूर्ण ॥" अभ्र, त्रिফলা, লোহ, কুডচি, ত্রিকটু, পারা, গন্ধক, বিষ, সোহাগার খৈ, সাজিমাটী, গুডত্বক্, এলা, তেজপত্র, বঙ্গ, জীরা, কৃষ্ণজীরা প্রত্যেকে সমভাগ চূর্ণ। সর্ব্বচূর্ণার্দ্ধ চিত্রকমূল চূর্ণ। र सा स. ।

गगनादिवटी । स्त्री । वातरोगे । अभ्रकपारदगन्धकनामकसुण्डलौहतीक्ष्णलौहस्वर्णमाक्षिकएषां प्र समभागं यष्टीवासकद्राचाभूकुष्माण्डक्वाथेन मर्द्दयेत्। मा २ र। অভ্র,পারা গন্ধক, তামা, মুণ্ড ও তীক্ষ্ণলোহ স্বর্ণমাক্ষিক প্রত্যেকে সমভাগ, যষ্টিমধুর কাথ, বাসাকাথ, কিস্মিসের কাথ ও ভূমিকুষ্মাণ্ডকাথে মর্দ্দন। মাত্রা ২বটি। অনুপান ঘৃত ও মধু। र सा स।

गगनाम्बु (नोदकम्) । क्ली । नीहारजले । आकाशवारिणि । गुणा —त्रिदोषघ्न बल्य रसायनं मेध्य रचोघ्न शीतलम् आह्लादक ज्वरदाहविषघ्न । सु सू ४६ अ ।

गङ्गका (ङ्गा, का) । स्त्री । स्वनामख्यातधान्यम् । तत्त्वगुणा —शीतं स्वच्छ स्वादु अतिरोचक पथ्य पाचक मावन व्रणामोहघ्न दीपन प्रसाकरच । रा नि व १४ । लज्जालुकायां । वै निघ ।

गङ्गाचिल्ली । स्त्री । चिल्लविशेषे । गां चील । चारा । [त्रिका । See चिङ्गट ।

गङ्गाटेयः । पुं । चिङ्गटमत्स्ये । চিংড়ি মাছ।

गङ्गाधरक्वाथः । पु । अतीसारे कषटायपर नामकषाये । "कश्टदाडिमजम्बूशृङ्गाटकपत्रवर्हिष । जलधरनागरसहित गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात् ॥" কাঁচড়া, দাড়িম, জাম, শিঙ্গাডা (ইহাদের) পাতা, বালা, মুতা, শুঁট প্রত্যেকে ২২॥० র । भा ।

गङ्गाधरचूर्णम् (वृहत्) । क्ली । अतीसारे औषधम् । मुस्ताश्योणाकशुण्ठीधातकीपुष्पलोध्रबालकविल्वशलाटुमोचरसपाठेन्द्रयवकुटजत्वगाम्रास्थिवराहक्रान्तातिविषाणां प्र. चूर्णं समभागम् । মুতা, শ্যোণা, শুঁট, ধাইফুল, লোধ, বালা, বেলশুঁটা, মোচরস, আক্নাদি, ইন্দ্রযব, কুডচিছাল, আম্রাস্থি, বরাহক্রান্তা আতইচ প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ । अन्यथा—मुस्तेन्द्रयवमोचरसविल्वशलाटुधातकीलोध्राणि प्र सम भागानि । गुडेन सेव्यम् । মুতা, ইন্দ্রযব, মোচরস, বেলশুঁটা, ধাইফুল, লোধচূর্ণ প্রত্যেকে সমভাগ। अपर यथा—मोचरसमुस्तकशुण्ठीपाठाश्योणाकधातकीपुष्पाणि प्र समभागानि । दधिमस्तुना सेव्यम् । মোচরস, মুতা, শুঁট, আক্নাদি, শ্যোণা, ধাইফুলচূর্ণ প্রত্যেকে সমভাগ। भा म,१भ. ।

गङ्गापत्री । स्त्री । स्वनामख्यातपत्रशाकविशेषे । प्र गङ्गावली । क्ष वहगांधारी । गुणा. —कटुउष्णा वातघ्नी ग्रणरोपणी च । रा नि व.१० । र सा स अभ्रमारणे । लज्जालुकायां । वै निघ ।

गच्छः । पु । वृचे । हे.च. ।

गज. । पु । हस्तिनि । अय कुसपरत्वानहुच । नागकेशरवृचे । নাগেশ্বর গাছ । वै निघ. । गजपिप्पल्याम् । पयतिक्तहलम् । गजपुटे । प्रयोगा ।

गजकणा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । र सा । शा की शाडुशालगुडे । [रा नि व ७ ।

गजकन्द । पु । हस्तिकन्दनामकमहाकन्दशाके ।

न। र मा। अर्कवृक्षे। वै निघ। रक्तार्के। रा. नि.व १०।

गणवतीसुतः । पुं। दिवोदासे। "धन्वन्तरिर्दिवोदास काशिराज सुधीश्वरः। पालिकाख्या गणवती करेणुरुचिरासुत।" पालकाप्ये। त्रिका.।

गणहासः (क.) । पु। चोरनामकगन्धद्रव्ये। चोरा इति पश्चिमदेशे। গেঁঠেলা। मं गटोला। रा नि व १२। चण्डालकन्दे। अजमोदायाम्। ग्रा क्रूनौ। वै निघ.।

गणिका । स्त्री। यूथिकापुष्पवृक्षे। যুঁইফুলের গাছ। र मा.। श्वेतयूथिकायाम्। শ্বেত যুঁই গাছ। रा नि व १०। पीतयूथिकायाम्। वै.निघ। गणिकारिकायाम्। গণিরি। अ र। हस्तिन्याम्। अटा।

गणिकारिका । स्त्री। (Premna serratifolia. Syn. P. Spinosa.) चुद्राग्निमन्थे। ছোট গণিরি। ते चिरिनेलिचेट्टु। गुणा.—कटूष्णतिक्तवातकफशोफश्लेष्माग्निमान्द्यार्शोमलविष्टम्भ श्रमहरी। रा नि व ९। See अग्निमन्थ। गणिकारीपुष्पवृक्षे। वै निघ.।

गणिकारी । स्त्री। पुष्पवृक्षविशेषे, कोङ्कण देशे स्वनाम्ना प्रसिद्धे। বাসন্তীফুলের গাছ। म गणेरी। गुणा —अतिसुरभि त्रिदोषघ्नी दाह शोषहरा कामोद्दीपनी च। रा नि व.१०। गणिकारिकायाम्।

गणेरुः । पु। कर्णिकारवृक्षे। কর্ণিকাফুলের গাছ। पारिभद्रवृक्षे। वै.निघ.। स्त्री। हस्तिन्याम्। मे। चि। वै निघ।

गणेरुकः (का) । पुं स्त्री। गणिकारिपुष्पवृ

गणेशः (कुसुम.) । पु। रक्तकरवीरवृक्षे। रा नि व १०। [मूलानि।" अर्कप्रकाश।

गणेशप्रियः । पु। रक्तकरवीरे। "गणेशप्रिय

गणेशभूषणम् । क्ली। सिन्दूरे। रा नि व.१३।

गणोत्साहः । पु। गण्डके। গণ্ডার। त्रिका।

गण्डः (का.) । पुं। खड्गिनि। গণ্ডার। मे। कपोलदेशे। গাল। रा.नि.व १८। रोगविशेषे। "निबद्ध श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले। महान्वा यदि वा ह्रस्व गण्डमिति निर्दिशेत्॥" सु नि, ११अ। वारिकपोले। अम। ग्रन्थौ। चिह्ने। पिटके। मे। [१९अ.।

गण्डकर्णः । पुं। वाद्यदीर्घैकपालिकर्णे। सु सू.

गण्डकारी । स्त्री। वराहक्रान्तायाम्। ববা-ক্রাঁতা। श्वेतलज्जालुकायाम्। लज्जावती। र. मा.। खदिरीवृक्षे। अम। श.च.।

गण्डकाली । स्त्री। खदिरीवृक्षे। अम.। का कजङ्घायां। কেয়োঠেঙা। शल्लकीवृक्षे। वै निघ।

गण्डकी । स्त्री। इक्षुदण्डे। আখ। नकुल. १२अ.।

गण्डकुसुमम् । क्ली। गजमदे। हारा.।

गण्डगात्रम् । क्ली। (Annona squamosa.) आतापिफले। আতা, নোনা। हि शरीफा। म शीताफल। गुणा.—'गण्डगात्र हिम ह घ्य वातपित्तनिसूदन। श्लेष्मल तर्पणमन वान्युत्क्लेशनिपीडनम्॥" अत्रि.। श.च।

गण्डगोपालिका । स्त्री। आमवाटिकास्थ कीटविशेषे। আমপোকা। हि गण्डगुयारि। भा।

गण्डदूर्वा । स्त्री। जलोपरिजायमानदूर्वाविशेषे। दूर्वाविशेष গেঁটে দূর্বা। हि गाण्डरि दुविघाच। म गण्डरदूर्वा गाठीहरियाली। क मौनगसे। गुणा —मधुरा शीतला वातपित्तज्वरघ्नी द्वन्द्वदोषघ्नी भ्रमतृष्णाश्रमघ्नी च। रा नि.व ८। 'गण्डदूर्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघुः। तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत्कटुपाकिनी। दाह तृष्णा बलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा॥" भा.।

गण्डफलकः । पु। प्रशस्तगण्डस्थले। প্রশস্ত গাল। वै निघ.।

गण्डमाला । स्त्री। Inflamation of the glands of the necks &c. स्वनामख्यात गलरोगविशेषे। গণ্ডমালা। तस्य सम्प्राप्तिरूपे—"कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणै कक्षांसमन्यागलवङ्क्षणेषु। मेद कफाभ्यां चिरमन्दपाकै स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डै॥" मा.नि। "मेदस्था कण्ठमन्याक्षकक्षावङ्क्षणगा मला। सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान्वार्ताकामलकाकृतीन्। अवगाढान् बहून् गण्डान् चिरपाकांश्च कुर्वते। पच्यन्तेऽल्परुजस्त्वन्ये स्रवन्त्यन्येऽतिकण्डुरा.। नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घ

गजवल्लभा । स्त्री । गिरिकदलीवृचे । बुनो कला । शल्लकीवृचे । रा नि.व.११ ।

गजवाजिप्रिया । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । भूँ ईकुमडा । वै.निघ. । [चिकित्साशास्त्रे । चर. ।

गजवैद्यकम् । क्ली । पालकाप्य(व्य)कृतगज

गजाख्यः । पु । चक्रमर्दचुपे । चाकन्दा गाछ । रा नि व ४ ।

गजाण्डम् । क्ली । पिण्डमूलके । रा नि.व.७ ।

गजादनः । पुं । अश्वत्थवृचे । र मा ।

गजादिनामा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । "गजादिनामाकरहाटकुष्ठै ।" सु.चि १८अ. ।

गजारिः । पु । गजमादनशल्लकीवृचे । "गजारिस्तरुसिंहयो ।" हड्डचन्द्र ।

गजाशनः । पु । कामलकन्दे । वै निघ. । अश्वत्थवृचे । मद.व.५ । शालवृचे । र.मा. ।

गजाशना । स्त्री । भङ्गायाम् । भाङ, सिद्धि । श च । शल्लकीवृचे । पद्ममूले । र मा । शणवृचे । वै निघ । [च.द.अर्श चि वहुशालगुड़े ।

गजाह्वः । पुं, क्ली । नागकेशरवृचे तत्पुष्पे च ।

गजाह्वया । स्त्री । यूथिकाक्षुपे । श्वेत यूँई । रा.नि.व १० । गजपिप्पल्याम् । भा.पू.१भ. ।

गजाह्वा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । "गजाह्वा व्याधिघातका ।" भा पू.१भ ।

गजेष्टा । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । रा नि व.७ ।

गजोपकुल्या । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ. २भ यदमी.चि. । भैष कुष्ठचि. । [निघ. ।

गजोपमः । पु । कुमार्यां । घृतकुमारी । वै.

गजोषणा । स्त्री । गजपिप्पल्यां । रा.नि व.५।

गञ्जा (ञ्झा) (ञ्जिका) । स्त्री । मद्यभाण्डे । श र. । मदिरागृहे । श्रम. । खखनी । मे. । गाँजा इति प्रसिद्धे वणिग्द्रव्ये । गुञ्जायाम् । वै निघ ।

गञ्जायिका । स्त्री । गञ्जाशने । सिद्धि, भाङ ।

गठो(डो)त्थम् । क्ली । साम्भरापरपर्य्याये लवणे । सामर लवण । रा नि व ६ ।

गड़. (क) । पु । मत्स्यभेदे । गड़ूई माछ । मे. । गुणा —मधुरः कच कषाय शीत लघुश्च राज १५. । क्ली । साम्भरलवणे । रा.नि व.६ ।

गड़देशजम् । क्ली । साम्भरलवणे । रा नि.व ६।

गड़लवणम् । क्ली । साम्भरदेशजलवणे । साम्भर लवण । गुणा —लवण ईषदम्ल मलघ्नम् उष्णं दीपन कफवातार्त्तिघ्न कोष्ठशोधनञ्च । रा.नि व ६।

गड़ाख्य(ड्लवण)म् । क्ली । साम्भरलवणे । रा.नि.व.६ । [१८ ।

गड़िः । पुं । तरुणवृषे । युवा षाँड । रा नि व.

गड़िशः । पु । तन्नामकमत्स्यविशेषे । गुणा —गडिशो मधुरो ग्राही बल्यो वह्निप्रदो गुरु । राज १५ ।

गडुः (डूः) । पु । पृष्ठग्रन्थौ । कुँज । रा.नि. व.२० । गलगण्डे । पृष्ठगुडे, स च घाटामस्तकयोर्मध्ये मांसवृद्धि । श्र.म. । शल्यास्त्रे । श र । किञ्चुलुके । त्रिका. । मन्यासम्भरोगे । वै निघ । वि । कुब्जे । मे. ।

गडुरः (लः) । वि । कुब्जे । कुँजो । श.र. ।

गडु(ण्डु)पदः । पु । किञ्चुलुके । केँचो । मदार्णो । श्रम. । [शर्करायाम् । वै निघ ।

गड़ोलः । पुं । गुडे । उणा. । ग्रासे । ईच ।

गड्डु(ड्डू)कः । पु । सौवर्णभृङ्गारे । सोणार गाडू । श र ।

गद्या(द्या)ण(ल)कम् । क्ली । ४८ अथवा ६४ रक्तिकमाने । लीलावती । वैद्यकम् । माषपट्के, शताधिकद्विनवतिरक्तिकायाम् वा । २ तोला । "गद्याणोमाषकै षड्भि. । त्रिभि शाणे भवेत्तोला पञ्चिभिर्माषक विदु ।" सीडनान्द. ।

गणः । पु । अजमोदायाम् । रांधूनी । मे कि रमाणीके । वै.निघ । चोरनामगन्धद्रव्ये । मे ।

गणकर्णिका । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । रा.नि व ३।

गणपीठकम् । क्ली । वक्षसि । श.च. ।

गणरूपः (कः) । पु । अर्कवृचे । आकन्द गाछ । श्रम. । श्वेतार्कवृचे । र.मा । मन्दारार्के । दक्षार । रा नि.व १० । See राजार्कः ।

गणरूपी (रूप्) । पु । श्वेतार्के । श्वेत आर्क-

गतार्त्तवा । स्त्री । निवृत्तरजस्कायां वृद्धायां स्त्रियाम् । रा.नि.व.१८ ।

गतिः (कः) । स्त्री, पुं । नाडीभेदे । नालौ । नाडीव्रणे । मे. । अश्वस्य गतिविशेषे । ঘোড়ার চাল, কদম । म. । तद्यथा—"सङ्कीर्णा विकटभ्रष्टा वक्रा सौष्ठववर्ज्जिता । अत्युर्द्धा वलिता चैव वाजिनां निन्दिता गतिः ॥ घोडशच्छोटिकाभिस्तु करवेष्टितजानुभिः । शतं द्विगुणितङ्गत्वा दृश्याना पुनरेति यः ॥ स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी धन्यस्य-धीधनैः । दशह्रीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा ह-याः ॥ दूरमुच्चिप्य यः पादांस्तसाङ्गारान् स्पृशन्निव । पुनर्याति सुसंहृष्टो वाजी भद्रगतिस्तु सः ॥ पूजिता वृषमातङ्गसिंहशार्द्दूलगामिनः । अतोऽन्यगतयो नेष्टाः सर्व्वदैव तुरङ्गमाः ॥" ज.द.७भ. । "गतयः षड्विधा धाराः स्कन्दितं रेचितं मुतम् । धौरितकं वल्गितञ्च तासां लक्ष्म पृथक् पृथक् ॥" इति शब्दः । "धौरितं वल्गितं प्लुत्यमेजितोत्तेजितानि च । गतयः पञ्च धाराख्यास्तुरङ्गाना क्रमादिमाः ॥" हे.च. । "गतिः मुता चतुष्का च तद-न्मध्यजवापरा । पूर्व्ववेगा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्त्तिताः ॥" "गतिरेका मुता चास्य धातुरीया द्वितीयका । वेगमस्थिस्तृतीया च धारा वेगवती तुरी ॥ धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न शृणोति न पश्यति । सर्व्वकर्म्मकृतो वाजी तस्यास्ता परिवर्ज्जयेत् ॥" नकुल. ।

गदम् । क्ली, पुं । विषे । कुष्ठौषधौ । कुड़ । रा.नि.व ६.१२ । वै निघ.मन्नकसन्निपात.चि. । रोगे । रा.नि.व.२० ।

गदघ्नः । पुं । नन्दीवृचे । वै.निघ. ।

गदनिश्चयः । पुं । माधवीयरोगनिश्चायकग्रन्थे ।

गदमुरारिः । पुं । मौढामज्वरे रसः । "रस वलिशिललौहव्योषताम्राणि तुल्यान्यथ सदरदनागं भागमेतत्प्रदिष्टं,भवति गदमुरारियास्तगुञ्जादय ।" রস, গন্ধক, মনছাল, লৌহ, ত্রিকটু, তাম্র, হিঙ্গুল, শীষ প্রত্যেকে সমভাগ । र.सा.सं. ।

गदविनोदनिघण्टुः । पुं । वैद्यकनिघण्टुभेदे ।

गदहरः (री (इन्)) । पुं । वैद्ये । वै.निघ. ।

गदा । स्त्री । पाटलावृचे । श.च. ।

गदाख्यम् । क्ली । कुष्ठे । कुड़ । र मा. ।

गदागदौ । पुं द्वि. । अश्विनीकुमारौ । त्रिका. ।

गदाग्रणीः । पुं । चयरोगे । रा.नि.व.२० ।

गदारातिः । पुं । औषधे । रा.नि.व.२० ।

गदार्त्तिका । स्त्री । गोजिह्वायाम् । পাথরকুচি । वै.निघ. ।

गदाह्व(य)म् । क्ली । कुष्ठे । कुड । श.र ।

गदी (इन्) । त्रि । रोगिणि । वै.निघ. ।

गद्गदः । पुं । वातव्याधिविशेषे । তোৎলা । सु.सू.१४. । See मिन्मिनः ।

गन्ता । त्रि । संचरणशीले । सु शा.३भ. ।

गन्धम् । क्ली । अगुरुणि । कृष्णागुरुणि । रा. नि व.१२ ।

गन्धः (कः) । पुं । Sulphur स्वनामख्यातखनिजोपधातौ । গন্ধক । हिं गन्धक । फार्सि गोगिर्द । "श्वेतद्वीपे पुरा देव्या क्रीडन्त्या रजसाप्लुतं । दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायां चीरनीरधौ । प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥" भा. । स च रक्तपीतश्वेतकृष्णत्वात् चतुर्विधः । पीतः औषधेषु, श्वेतः चर्म्मरोगेषु वाह्यप्रयोगेषु च व्यवहार्यः । र सा.सं. । "चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः । रक्तो हेमक्रियासुक्तः पीतश्वेतौ रसायने । व्रणादिलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः सुदुर्लभः ॥ गुणाः—कटुकः वीर्य्योष्णस्तुवर. सरः । पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित् । हन्ति कुष्ठचयप्लीहकफवातान् रसायनः ॥ अशोधितो गन्धक एव कुष्ठं करोति तापं विषमं शरीरे । सौख्यञ्च रूपञ्च वलं तथौजः शुक्रं निहन्त्येव करोति चास्रम् ॥" भा पू १भ. । तच्छुद्धिः—"लौहपात्रे विनिचिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् । तप्ते तस्मिन् समानञ्च नि.चिपेद्गन्धकं रजः । विद्रुतङ्गन्धकं ज्ञात्वा दुग्धमध्ये निधापयेत् । एवं गन्धकशुद्धिः स्यात्सर्व्वकार्य्येषु योजयेत् ॥" एवं त्रिफलाजलभृङ्गराजस्वरसादौ निःचिपेदिति मतान्तरम् । सा.कौ. । शुद्धगन्धकगुणाः—"शुद्धगन्धो हरेद्रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरादिकान् । अग्निकारी महानुष्णो वीर्य्यवृद्धिं करोति

स्तालानुबन्धिन:। गण्डमालापची चेयं दूर्व्वेव च यह्निभाक्। तां त्यजेत्सज्वरच्छर्द्दिपार्श्वरुक्कासपीनसा ॥” वा उ.२८अ.। “छर्द्दिर्विरेचनं स्वेदो नस्य धूम' शिराव्यध:। अग्निकर्म्म चारयोगः प्रलेपो लङ्घनानि च। पुराणघृतपानञ्च जीर्णलौहितशालय: ॥” इति पथ्यापथ्यम्।

गण्डमालिका। स्त्री। गण्डमालायाम्। लज्जालुकायाम्। रा.नि व.५।

गण्डरोगः। पुं। भवस्य मुखरोगभेदे। “गण्डाभ्यन्तरगो गण्ड: गण्डरोग इति स्मृत:।” ज.द २८ष.।

गण्डशैलः। पुं। ललाटे। है.च.।

गण्डस्थलम्। क्ली। कपोलदेशे। वै.निघ।

गण्डाङ्गः। पुं। खड्गिनि। गण्डार। श.च.।

गण्डारिः। पुं। कोविदारवृक्षे। रक्तकाञ्चन गाछ। भा.। मत्स्यविशेषे। वै.निघ.।

गण्डालजी। स्त्री। गण्डरोगे। लक्षणं— “गण्डालजी स्थिर: शोफ: गण्डे दाहज्वरान्वित: ॥” वा उ.२१अ.।

गण्डालिनी (ली)। स्त्री। गण्डदूर्व्वायाम्। रा.नि व.८। श्वेतदूर्व्वायाम्। श्रम.। सर्पाक्ष्याम्। सुगन्ध वाला। भा.। [सु.शा.५अ.।

गण्डास्थि। क्ली। कपोलास्थिद्वये। च शा ७अ.।

गण्डिः। पुं। वपुषि। कण्ठमथो। तदशाखायाम्। वै.निघ.। तरुकाण्डे। है.च.।

गण्डीरः। पुं। शाकविशेषे। गण्डिनी, शालिञ्च, समठ शाक, गुनडिया। च टी भ.। च.सू.४ अ.। मञ्जिष्ठायाम्। सुहीवृक्षे। रा.नि व.८। कटुपर्ण्यां। वै निघ.।

गण्डीराद्यतैलम्। क्ली। मण्डलकिटिभादि कुष्ठरोगेषु हितम्। “गण्डीरिकाचित्रकमार्कवार्क कुष्ठद्रुमत्वग्लवणै: समूत्रै.। तैलम्पचेत्”……। तैल ४ श. गोमूत्र १६ श.। कल्क—मनसा सिज वा मञ्जिष्ठा, चिताकमूल, भृङ्गराज, आकन्द आठा, कुड़, कुर्चिबबृक्ष वा सोनालूछाल एवं सैन्धव लवण मिलित १ श.। च.द.।

गण्डीरिका (री)। स्त्री। सुहीवृक्षे। मनसा सिज, टेडागो सिज। रा.नि.व.८। च.द.गण्डीराद्यतैले। मञ्जिष्ठायाम्। प.मु.। शाकविशेषे। भा.म.प्रमेह.चि.। द्रव्ये। रक्तकाञ्चनवृक्षे। वै.निघ.संग्रहणी.चि चाङ्गेरीघृते। [जटा-।

गण्डुः। पुं, स्त्री। ग्रन्थौ। वै.निघ.। उपधाने।

गण्डूपदः। पुं। किञ्चुलुके। केंचो। श्रम.।

गण्डूपदभवम्। क्ली। शीसके। है च.।

गण्डूपदाद्यतैलम्। क्ली। व्रणरोगे हितम्। कटुतैलं ४ श. पाकार्थजलं १६ श. कल्कार्थगण्डूपद: (केंचो) १ श.। अथवा कटुतैलं १ श. कल्कार्थगण्डूपददशकं (केंचो १०टा)। च.द.।

गण्डूपदी। स्त्री। जलपिप्पल्याम्। वै.निघ.। क्षुद्रकिञ्चुलुकायाम्। श्रम।

गण्डूली। स्त्री। गण्डदूर्व्वायाम्। वै.निघ।

गण्डूषः (धारणं)। पुं, क्ली। कुलुकि। गण्डूष। स्नेहक्षीरकषायादिद्रवैर्मुखापूरणं गण्डूष:। आपूर्य्य च मुखेन धारणं गण्डूषधारणमुच्यते। तस्य द्रव्यमात्रा द्रवद्रव्य पलमात्र मुखचूर्णस्य च कोलपरिमाणम्। तद्धारणमात्रा—“असञ्चार्य्या तु या मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्त्तिता।” च.द.। तत्र गण्डूषधारणं तावत्कार्य्यं यावत्कफपूर्णास्यता दोषक्लेद: निच्छ्राणस्रुतिश्च भवेत्। गण्डूषश्चतुर्विध, ई ह्नशमनशोधनरोपणभेदेन। “स्निग्धोष्णै: स्नैहिको वाते स्वादुशीतै: प्रसादन.। पित्ते कट्वम्ललवणैश्च, संशोधन कफे। कषायतिक्तमधुरै: कटूष्णै रोपणो व्रणे। इति। दद्यादेवं चतुर्वं गण्डूषं विभ्रमात्मकम्। कर्णमात्रः कम्पश्च कवर्णं दीर्घयुषे। धार्य्यते पराभावमुष्ण. कवलादय। व्याधिरपचयस्तुष्टिवैशद्यं वक्त्रलाघवं। इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डूषे विहिते भवेत् ॥” भा। कासश्वासी शुचि पूर्वं गण्डूष. कवलोऽन्यदा। द्रवेण दद्याद्गण्डूषं मर्द्दनात्मकम्। पलमात्रं द्रवं कर्णे गण्डूषं दापयद्बुध:। द्रवेण कार्य्यो गण्डूष कल्केन कवल: स्मृत.। कल्क: शुक्रमदय. स्यात् तु द्रवं प्रदापयेत् ॥ एकद्विचिचतु पञ्चवान् कुर्य्याद्गण्डूषम्।” कवियन्नाद्यमाने। मद्यनिर्विनिन्दे। श्री।

गण्डोलः। पुं, क्ली। गुडे। शिवा.। सर्वंगम्याम्। ग्रासे। वै.निघ.। [शैर्य्ये।

गतमोकः। पुं। कदीवादे। वा.द ११अ.

एवंविधं निष्पीडितं तैलं काकोल्यादिशतपुष्पान्तैस्तथा एलादिसङ्घाटकान्तैः कल्कद्रव्यैः तैलचतुर्गुणजलेन यथाविधि पाच्य। चोरगन्धा चीरविदारी, अनन्ता दूर्वा, मधूलिका मर्कटहस्तितृणम्। च द.।

गन्धत्वक् । स्त्री । एलवालुके । रा.नि.व.४ ।

गन्धदला । स्त्री । अजमोदायाम् । वनयमानी। रा.नि.व ६ ।

गन्धद्रव्यम् । क्ली । पक्वतैलसुवासनद्रव्ये । गन्धमसला । तानि यथा—"एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुसुराकङ्कोलमासीशटीश्रीवासस्फदग्रन्थिपर्णशशभृच्चोचनशीरोशीरकम्। कस्तूरीनखपूतिगन्धजलमुस्तैरी स्वतद्वादिकं गन्धद्रव्यमिदं प्रदेशमखिलं ओविशते खादिषु॥" च.द.। अन्यच यथा —"कुष्ठञ्च नलिका पूतिकशोरं श्वेतचन्दनं। जटामांसी तेजपत्रं नखी मृगमद. फलं। कङ्कोलकुङ्कुमचोचं लताकस्तूरिका वचा। मुक्तैलागुरुमुस्ता च कर्पूरं ग्रन्थिपर्णकं। श्रीवास. कुन्दुरुर्देवकुसुमञ्जस्पमातृका। सिह्लकी निविका मेथी भद्रमुस्तं तथा शटी। जातीकोष. शैलजश्च देवदारु सजीवकम्। एतानि गन्धद्रव्याणि॥" तत्कुङ्कुमादिकं पत्रपल्लवतोयेन भवति। "आमत्रस्तूकपिश्यामा बीजपूरकविल्वयोः। गन्धकर्माणि सर्वत्र पत्राणि पत्रपल्लवम्॥" भैष.। गुणाः—रुच्यं दीपनं पाचनं मुखदौर्गन्ध्यहरं मेदःश्रमघ्नञ्च । रा.नि.व. ।

गन्धद्रावकम् । क्ली । अर्कोक्तौषधविशेषे । द्रावकविशेष । साधनविधिः यथा—"कासीसं गन्धकं वापि सन्दद्यात्तत्समांशतः। क्षीरकञ्चापि (সোরা) सन्दद्य द्वयोर्धमं विमिश्रयेत्। श्रीपपात्रेऽस्मत्तेप द्रावकं तैलं जायते॥ निर्मलं तत्र से वेत परं दाहकरं हि तत्। चतुर्दशगुणैस्तोयैर्युतं बिन्दुमितं पिबेत्॥" अर्कः ।

गन्धधूमजः । पुं । स्वादुनि चन्दनसारे । ख्याद्‌ चआङ्‌ । रा नि व.१२ ।

गन्धधूलिः (ली) । स्त्री । कस्तूर्या । दे.प.।

गन्धनकुलः । पुं । छुच्छुन्दर्याम् । छुँচো। -हारा. ।

गन्धनाकुली । स्त्री । रास्नायाम् । अम. । (Ophioxylon serpentinum) नाकुली नामकन्दशाकभेदे, गन्धरास्नायाम् । सुगन्ध नाकुली, गन्धनाशा । हिं नाइ । गुणाः—"नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत्। भोगिलूताहश्चिकाखुविषज्वरकृमिव्रणान्॥" भा.। कटुतिक्तोष्णा त्रिदोषघ्नी विषघ्नी नाकुल्या द्वेषच्छेत्री च । रा.नि.व ६ ।

गन्धनामा (म्नी) । पुं । रक्तपुष्पतुलस्याम् । मं सुवासिक औषधिविशेष । रसा । स्त्री (म्नी) । तन्नामकक्षुद्ररोगभेदे । ত্বকগত ফোডা । "तादृशी महती लिका गन्धनामेति कीर्तिता ।" वा.उ.३१ अ. । लक्षणं यथा —"एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभां । त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते॥" मा नि. । भा म.४भ. । [विका. ।

गन्धनालिका (ली) । स्त्री। नासिकायाम्।

गन्धनिलया । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । मं बटमोगरी । श.च. ।

गन्धनिशा । स्त्री। गन्धहरिद्रायाम्। आम-आदा। म आंबेहलद । रा नि.व.६ ।

गन्धपत्र(क)म् । क्ली। तेजपत्रे । वै.निघ.अर्शः. चि.कनकार्णवरसे । सुगन्धपत्रविशेषे । পচাপাত । "गन्धाढ्या सौरभेयी च गन्धपत्रं नपुंसकं ।" गुणाः —गन्धपत्रं वातहरं शीतलं वह्निवर्द्धनम् । रा.नि. व.१० । प्रसारणीपत्रे । গন্ধভাদুলের পাতা । सुदर्शनचूर्णञ्च चि. । पुं । श्वेततुलस्याम् । मरुवकवृक्षे । गन्धतुलसी, नागदना इति केचित् । बर्बरे । काल वावुई । रा.नि व.१० । नागरङ्गवृक्षे । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गन्धपत्रा (त्रिका) (त्री) । स्त्री । मालवे प्रसिद्धगन्धपत्रायाम् । पलाशनाम इति दाक्षिणात्याः । शटीविशेष, गन्धभजी, आम आदा । अजमोदायाम् । वनयमानी । रा.नि.व.६ । गन्धपत्रीं । शटीभदविशेष । रा.नि व १० । अश्वगन्धायां । श्वेतवचायाम् । आदनाचि । रा नि.व.४ ।

गन्धपर्णम् । क्ली । काकपुष्पे ।

गन्धपलाशजा (शिनी) । स्त्री । वंशशीभ्रभेदे । वै.निघ. ।

गन्धपलाशिका (शी) । स्त्री । (Curcuma ambaldi zerumbet) गन्धपलाश्याम्,

च ॥" र.सा स.५श्च । आमोदे । विश्व. । चूद्ररो गे । वै निघ. । शोभाञ्जनवृक्षे । श.र. । गन्धरसे । वै निघ ।

गन्धककज्जलि: । पु । सन्निपातज्वरे देय । पाठ —"कण्टकारी सिन्धुवारस्तथा नाटकरञ्जक । अमीषां रसमादाय कृत्वा खर्परखण्डके । प्रक्षिप्य गन्धकं तत्र ज्वालां मृद्वग्निना दहेत् । गन्धके स्नेह वापन्ने पारदं तत्समं क्षिपेत् । मिश्रीकृत्य ततो द्वाभ्यां द्रव तमवतारयेत् । आमर्दयेत्तथा तत्तु यथा स्यात्कज्जलप्रभम् । ततस्तु रक्तिकामस्य जीरकस्य च माषकं । माषैकं लवणस्यापि चूर्णं कृत्वा प्रदापयेत् । ज्वरे त्रिदोषजे घोरे जलमुष्णं पिबेदनु ॥" रस र. ।

गन्धकतैलम् । क्ली । कर्णनाड्यां हितम् । "निशागन्धपलं द्वे तु कटुतैल पलाष्टकं । धूर्तपत्र रसे सिद्ध कर्णनाडीजिदुत्तमम् ।' कटुतैल ८ प धुस्तूरपत्ररस ८ प । कल्क —हरिद्रा १ प गन्धक १ प एकत्र पचेत् । रस.र. ।

गन्धकन्दक: । पु । कशेरौ । रा.नि.व ८ ।

गन्धकली । स्त्री । प्रियङ्गौ । च द विष चि । चम्पककलिकायाम् । [वै निघ ।

गन्धकारी । स्त्री । श्वेतभल्लातके । शल्लकीवृक्षे ।

गन्धकाष्ठम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । त्रिका । श्वेतचन्दने, दूषपीतचन्दने । रा नि व.१२ । कृष्णागुरुणि वै निघ । [व्या.एकादशशती.प्र.मैसो ।

गन्धकी । स्त्री । सल्लक्याम् । शालूरे । च द.मा

गन्धकुटी । स्त्री । मुरामांसाम् । रा नि व १२।

गन्धकुसुमा । स्त्री । कौङ्कणदेशे ख्याते गणिकारीपुष्पवृक्षे । रा.नि व १० ।

गन्धकेलिका । स्त्री । कस्तूर्याम् । रा नि व. १२ । गन्धमाल्याम् । वै निघ. ।

गन्धकालिका । स्त्री । गन्धमालतीपुष्पे गन्धद्रव्यविशेषे । गुणा —"शिशिरा कफशमनी सुगन्धा गन्धकालिका । गन्धकालिकवत् गुणा विज्ञेया गन्धमालती ॥" मा.क व. ।

गन्धखेड(क)म् । क्ली । गन्धतृणे । ऽक्ष दे ण । एतत सुगन्धि ईषत्तिक्तं रसायनं स्निग्धं मधुरं शीतलं कफपित्तश्रमहरं च । रा नि.व ८ ।

गन्धगर्भ: । पु । बिल्ववृक्षे । वै.निघ ।

गन्धग्टहा । स्त्री । मुरामांसाम् । वै निघ ।

गन्धग्राही । स्त्री । नासिकायाम् । वै निघ. ।

गन्धचेलिका (स्त्री) । स्त्री । लताकस्तूर्याम् । प मु । कस्तूर्याम् । मृगनाभि । त्रिका । जवादिकस्तूर्याम् । थाटांशी । वै.निघ. ।

गन्धजातम् । क्ली । तेजपत्रे । श.र. ।

गन्धघ्ना । स्त्री । नासायाम् । है च. ।

गन्धतण्डुल: । पु । सुगन्धशालौ । रा नि व १६।

गन्धतुलसी । स्त्री । सुगन्धतुलसीक्षुपे । कृष्ण तुलसी, গোলাপতুলসী । प मु ।

गन्धतृणम् । क्ली । Andropogon schoenanthus) स्वनामख्याततृणे सुगन्धभूतृणे वा । গন্ধতৃণ, গন্ধকি তৃণ । गुणा —सुगन्धि ईषत्तिक्त रसायन मधुरशीत कफपित्तश्रमघ्न । रा नि व. ८ । भावके । वै निघ. ।

गन्धतैलम् । क्ली । पक्वतैलविशेषे । आवर्तमानदुग्धे गन्धकरजो दत्वा तस्मात्तदधिजं घृतं गन्धतैलमुच्यते । इदं गलत्कुष्ठे त्रिदशभक्षणाहितम् । "आवर्तमाने पयसि दत्वा गन्धकजं रजः । तस्मात्तदधिजं सर्पिर्गन्धतैलं वदन्ति हि । गन्धतैलं गलत्कुष्ठं हन्ति त्रिपाद भक्षणात् ॥" चक्र. । मतान्तरं यथा —' अर्कक्षीरे. स्नुहीक्षीरैर्वस्त्रं लिप्यं सप्तधा । गन्धकं नवनीतेन पिष्ट्वा वस्त्रं प्रलेपयेत् । तद्वर्तिर्ज्वालिता दण्डे धृता धार्या त्वधोमुखी । तैलं पतत्यधः पात्रे ग्राह्यं योगेषु योजयेत् ।" भैष । अन्यत् भग्नरोगे हितम् । सु चि १७ अ । अर्श मत्रणभग्नाधिकारे । अनु मगधाविनाशक्तिनाम गृहीत्वा वस्त्रेण पादभीवद्दानां कृत्वा धातीरूपेण निमज्य रात्रौ स्थापयेत् । ततो दिवसे आतपे शोषयेदिति सप्तकं यावत् । ततश्चतुर्गुणपरिमाण दुग्धे रात्रौ तिलान् प्रक्षिप्य दिवा प्रशोष्य आतपे शोषयेत् । तद्दुग्धभाव्यद्रव्यसमदृष्टिमधुकादेन तत् दुग्धे चौरेण विभाव्य शोषयित्वा चूर्णयेत् । अत काको ल्यादिद्रव्यैः तिलचूर्णचतुर्दशं वा सर्वं वा गर्हा तिलचूर्णेन मिश्रयेत् । तत एतत् द्रव्यं चौरे तावन्मात्र दत्वा यावता पैत्तिकं तिलादिचूर्णम् आर्द्रं भवेत् । (इति ड्ह्लनः)

लीमश्रमार्जारे। गन्धगोकुल। जटा। मार्जारीनामौषधी।

गन्धमार्जारवीर्य्यम्। क्ली। गन्धमार्जारस्त्योद्भवकस्तूर्य्याम्। खाटाशी। गीरासाखभेदे। हिं मांडी। गुणाः—"वीर्य्यशल्कफवातघ्नत्। कण्डूकुष्ठहरं नेत्र्य सुगन्ध स्वेदगन्धनुत्॥" भा.।

गन्धमालती। स्त्री। गन्धकोकिलानामगन्धद्रव्यविशेषे। भा। [नाम्नी।

गन्धमाला। स्त्री। क्षुद्ररोगभेदे। See गन्ध

गन्धमालिनी (ल्या)। स्त्री। मुरामास्यां। जटा। सुगन्धमाली। रा नि व.१६।

गन्धमुण्ड:। पुं। पारीषाश्वत्थे। पलाशपिप्पिन, गन्धभाइलिविशेष, गन्धमुণ্ডেবৈঁটু। हिं गन्धियाभाँट् गजहुण्ड। भा। See पारीषा।

गन्धमूल: (क:)। पु। कुलञ्जनवृक्षे। रा नि. व.६। बालके। बाला। वै निघ.। शठ्याम्। श.र।

गन्धमूला। स्त्री। शठ्याम्। शल्लकीवृक्षे। रा. नि.व.११। स्थलकमलिन्यां। रास्नायां। वै निघ।

गन्धमूलिका (ली)। स्त्री। गन्धशठ्याम्। माकन्द्याम्। रा.नि व.६।७। श्रम।

गन्धमूषिक: (षिका) (षी)। पुं, स्त्री। छुछुन्दरे। छুঁচা। त्रिका। है.च।

गन्धमृग:। पु। खट्टाशे। गन्धगोकুল, খাটাশ। म जवादीमाजार। श मा। [वै निघ.।

गन्धमृत्पुष्प:। पुं। कदम्बवृक्षे। কদম গাছ।

गन्धमेदिनी। स्त्री। चम्पककलिकायाम्। চাঁপার কলি। वन्दाके। मान्दग्रा। रा.नि.व.१०।

गन्धमैथुन:। पु। वृषभे। ষাঁড়। त्रिका.।

गन्धमोदन:। पुं। गन्धके। रा.नि.व १३।

गन्धमोहिनी। स्त्री। चम्पककलिकायाम्। वै.निघ.। वन्दायाम्। रा.नि व.१२।

गन्धरस:। पुं, क्ली। सुगन्धबोले। খুনখারাপি, ফুলসব গন্ধবোল। त्रिका। खट्टासिकायाम्। खाटाशी। च.द वा व्या.एलादितैले। (सा) स्त्री। सुरामांसाम्। वै.निघ.।

गन्धराज: (क.)। पु, क्ली। मुद्गरपुष्पवृक्षे। গন্ধরাজ ফুলের গাছ। रा.नि.व.१०। स्वनामख्यातद्रव्ये। খাটাশী, গন্ধরাজ। See जवादि। कणगुग्गुलौ। श्रीखण्डचन्दने। শ্বেত চন্দন। कृष्णागुरुणि। रा नि.व.१२। नखीनामगन्धद्रव्ये। वै.निघ.।

गन्धराजतैलम्। क्ली। वातव्याधौ तैले। पाठ—"तिलतैलाढके चिम्रा तक्र तत्परिमाणकं। वषाचतुष्पलं दत्त्वा युक्त तत्र चतुर्गुणम्॥ त्रिफलाया पलान्यष्टौ मञ्जिष्ठायास्तथैव च। पुनरष्टपलान्यस्या भ्रष्टदग्धानि दापयेत्॥ पूगचेलशठीपद्मरणाम्बुदद्दारुण। पलान्यष्टौ विनिक्षिप्य द्दत स्य तु पलद्वयम्॥ आद्ये पाके पचेदित्थं तैल यावच्चतुर्गुण। गालयित्वापरद्रव्यैस्तत्र पाकत्रयम्बुध॥ चण्डादलमरुच्चनालकपत्रीकोलशैलज। विपाण वीरणग्रन्थिदेवताकुसुमानि च॥ प्रत्येकमेषाञ्चत्वारि पलान्यादाय गान्धिक'। पाक द्वितीय तैलस्य कारयेत्क्रमयोगत॥ प्रकामांसी मुरा बाल मदन कल्लिकामली। न गुरु काष्ठखोटी च चम्पकुन्दप्रियङ्गव॥ एषा खट्टासिकायाय प्रत्येकञ्च पलद्वयम्। आदाय कारयेत्पाकं तृतीयद्रव्यकोविद॥ फणिखावल्लताकोलफलैलागुरुसिह्लकैः। लक्कोषाकैंर्हिपलिकैरिति पाकश्चतुर्थक.॥ वेध पलयुगेनेन्दोर्मदस्य त्वष्टभि पलै.। गन्धराजाह्वय तैलमिद श्यपमनोहरम्॥" তিলতৈল ১৬ শ. তক্র ১৬ শ. কাঁজি ৬০ শ. কল্কার্থ—যথাবিধি বচ ৪ প. ত্রিফলা, মঞ্জিষ্ঠা, অর্দ্ধভৃষ্ট মঞ্জিষ্ঠা প্রত্যেকে ৮ প গুবাকপুষ্পত্বক্, তেজপত্র, শটী, সরলকাষ্ঠ, মুতা, দেবদারু মিলিত ৮ প. কুন্দুরুখোটী ২ প. ইহা দ্বারা প্রথম গন্ধপাক করিবে। শোধিত চোরহুলী, তেজপত্র, মরুবা মৌরী, গুড়ত্বক্, দনা, শিলারস, এলা, কুড, দেবহুলী, গেঁঠেলা, উশীর প্রত্যেকে ৪ প. পূর্ব্বকল্ক ছাঁকিয়া ইহা দ্বারা ২য় গন্ধপাক করিবে। শুদ্ধ পিড়িং, জটামাংসী, মুরামাংসী, বালা, লবঙ্গ, ছল্লীপুষ্প (ছলনা), ভুঁই আমলা, অগুরু, লবণখোটী, চম্পকপুষ্প, কুন্দপুষ্প, প্রিয়ঙ্গু, খাটাশী প্রত্যেকে ২ প. ৩য় গন্ধপাক। শ্বেত চন্দন, লবঙ্গলতা, কস্তূরী, কক্কোল, জায়ফল, এলা, অগুরু, শিলারস, গুড়ত্বক্, জয়িত্রী, কুঙ্কুম প্রত্যে-

सद्रामकसुगन्धद्रव्ये । गन्धपलाशीति काश्मीरे प्रसिद्धा । गन्धशटी, आम आदा । मं कापूरकाचरी, आंबेहलद । गुणाः —"भवेद्गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः । तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकातुष्णास्मलनाशिनी । शोथकासव्रणश्वासशूलहिक्काग्रहापहा ।" भा. । कटुः स्वादुः तीक्ष्णोष्णा वातकफघ्नी कासच्छर्दिघ्नी पित्तकोपनी च । रा.नि.व.६ । (का) हरिद्रायां ; हारा. । [भेद । वै निघ ।

गन्धपल्लवा । स्त्री । गन्धपलाशयाम् । शटी-

गन्धपाषाणः । पुं । गन्धके । र.मा । भैष.कुष्ठ. चि. ।

गन्धपिण्डिका । स्त्री । गन्धकधारणमारणार्थं सगन्धकपिष्टी । "गृहसूतपलैकन्तु कर्षैकं गन्धकस्य च । खिन्नखल्ले विनिक्षिप्य दैवदालीरसप्लुतम् । मर्दयेच कराङ्गुल्या जायते गन्धपिण्डिका ।" र.चि. ४ ष. ।

गन्धपिण्डीरः । पुं । कृष्णमदनवृक्षे । काल मयना गाछ । मं काळिगेंळ । वै.निघ ।

गन्धपिशाचिका । स्त्री । धूपे । हे.च । कुष्कुन्दर्याम् । वै.निघ. ।

गन्धपीता । स्त्री । गन्धपत्रायाम् । रा.नि.व. ६ । गन्धमन्याम् । वै.निघ. ।

गन्धपुष्पः (कः) । पुं । (Calarpus Rotang) वेतसवृक्षे । वेत गाछ । बहुवारवृक्षे । रा.नि.व.८।११ । चङ्कोटवृक्षे । आँकोड़ गाछ । जटा. । अशोकवृक्षे । मौलीवृक्षे । वै निघ ।

गन्धपुष्पा । स्त्री । गणिकारिकापुष्पवृक्षे । केतक्याम् । केया गाछ । रा.नि.व.१० । नील्यां । रा.नि.व.४ ।

गन्धपूतना । स्त्री । पूतनाभेदे ।

गन्धप्रियङ्गुः । पुं, स्त्री । प्रियङ्गुभेदे । प्रियङ्गु लता । हिं फुलप्रियङ्गु । मं गव्हला । गुणाः— शीतल तिक्तः उष्ण, शीतलः कैश्यः वान्तिभ्रान्तिदाहपित्तरक्तज्वरमोहस्वेददुर्गन्धवातहरः वातं .... ; गुर्वं विषं मेदं मेहघ्न नाशयेत् । बीजं — कषायं मधुरं शीतलं कफ ग्राहि गुरु रक्तपित्तं मलविष्टम्भि बल्यं पित्तघ्नं कफघ्नम् .... । वै.निघ. ।

गन्धफणिज्झकः । पुं । रक्ततुलसीवृक्षे । र.मा. ।

गन्धफलः । पुं । कपित्थवृक्षे । बिल्ववृक्षे । तैजःफलवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गन्धफला । स्त्री । प्रियङ्गुवृक्षे । श.र. । मेथिकायाम् । शल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.६।११ । मुरामांस्याम् । वै.निघ. । [व.६ ।

गन्धफलिका । स्त्री । स्थूलैलायाम् । रा.नि.

गन्धफली । स्त्री । प्रियङ्गौ । वै निघ. । चम्पककलिकायाम् । चाँपार कलि । रा नि व १० ।

गन्धवधूः । स्त्री । शट्याम् । मं कापूरकाचरी, कचोरा । चिरानामगन्धद्रव्ये, चीडानामदेवदारुभेदे । रा.नि.व.१२ ।

गन्धबन्धुः । पुं । आम्रवृक्षे । रा नि.व.११ ।

गन्धबह(हु)लः । पुं । सुगन्धशालिधान्ये । वै. निघ. । सिताजकवृक्षे । श्वेतपत्र शुभ्र तुलसी । रा नि.व.१० । स्त्री । श्वेतार्जके । वाबूई । मं श्वेतपाजवळा । गोरचविशायाम् । रा.नि.व.५ ।

गन्धभद्रा । स्त्री । प्रसारण्यां । गन्धभाड्गिनिद्रा । मं गंधलीलता । श.च ।

गन्धभाण्डः । पुं । गर्दभाण्डवृक्षे । श.र. । आम्रातके । आमड़ा । च.सू.४च. ।

गन्धभेदकः । पुं । कटके । काचके । सीसे । तिलके । रा.नि.व.१३ ।

गन्धमांसी । स्त्री । A kind of India spikenard. सुगन्धजटामांस्याम् । मं के ग सगन्धजटामांसी । गुणाः—तिक्ता शीता कफकण्ठरोगघ्नी रक्तपित्तहरी विषघ्नी भूतज्वरघ्नी रा नि.व ११ ।

गन्धमातृका । स्त्री । गन्धमार्जेति प्रसिद्धे च विड्भूमे । भैष.स्त्रीरोग.धन्वन्तरादिः ।

गन्धमादनः । पुं । गन्धके । भ्रमरे । वानरविशेषे । भै. । भूतादिकीटविषप्रादर्शविषे । "उन्नरीषधपाकट्टीपादैर्दापयकृमीः ।" वा.उ.१६ ।

गन्धमाद(दि)नी । स्त्री । चीडानामदेवदारुभेदे । मामवृक्षे । रा नि.व.१२।१३ । लाक्षायां । रा.नि.व.६ । वन्दाके । सुरामांस्याम् । रा.नि.व. १२ । सुराविशेषे । विश्व. ।

गन्धमार्जारः । पुं । The civet cat,

गन्धसेवि । क्ली । रोहिषतृणे । ग्रामकर्पूर । वै.निघ. । [कामली । चिका ।

गन्धसोमम् । क्ली । कुमुदे । नालफूल । श्वेत-

गन्धा । स्त्री । मङ्गल्यागुरुणि । गन्ध्याम् । रा. नि.व.१२ । अजमोदायाम् । रा.नि.व.६ । शाल पर्ण्याम् । अ.टी.भ. । वनतुलस्याम् । वंशलोचना-यां । कुकुन्दर्याम् । प्रियङ्गौ । वै.निघ. । सुवर्ण चम्पककलिकायाम् । श.र. ।

गन्धाखुः । पुं । कुकुन्दर्याम् । छुंचा । हारा. ।

गन्धागुरु । क्ली । मङ्गल्यागुरुणि । वै.निघ. ।

गन्धाजीवः । पुं । गन्धवणिजि । जटा. ।

गन्धाढ्यता । स्त्री । गन्धानुभवे । वै.निघ. ।

गन्धाढ्यम् । क्ली । चन्दने । श्रीखण्डचन्दने । श्वेत चन्दन । गन्धराजे । धाटीशी । रा.नि.व. १२ । बकुलपुष्पे । वै.निघ. । पुं । नागरङ्गके । रा.नि.व.११ ।

गन्धाढ्या । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । तरणीपु-ष्पवृक्षे । आरामशीतलायाम् । पत्रशाकविशेष । रा.नि.व.१० । वनवीजपूरवृक्षे । दुना लेबू । सुरामांस्याम् । रा.नि.व.११।१२ । सुगन्धमाल्ये । रा.नि.व.१६ । गन्धाल्याम् । गांधालि । श.च. । कस्तूर्या । मृगनाभि । जवादिकस्तूर्या । चरणा-शैवल्या । सूमदिश्चस । जातीपत्राम् । वै.निघ ।

गन्धादि । क्ली । दमनकेसरे । वै.निघ. ।

गन्धाधिकम् । क्ली । दमनकुड्मी । रा.नि.व.१२।

गन्धाधि(रि)का । स्त्री । महासमङ्गायाम् । गुग्गुल, वड़िगोण । रा.नि.व.७ ।

गन्धानी । स्त्री । सुगन्धमाल्ये । धूम्रपत्रायाम् । रा.नि.व.१६।१२ ।

गन्धाम्‍ः । पुं । रसदान्ये । प.मु. ।

गन्धामृतरसः । पुं । वाजीकरणाधिकारे । "अवलम्बं दिवा रम्य यदन्यो विमर्दयेत् । तदा भवुटे दत्वाऽदपैन्नपुर्णदिवा। निक्षमार्ध जरा-यम् हन्ति दत्वापतौ रसः ।" रस ८ ।

गन्धारिः (री) । स्त्री । दुरालभायाम् । स्न दुरालभाभेदाम् । सवन्नाम्राम् । चाण्डदिकाः । वै.नि. ।

गन्धालः (लुः) । पुं । गन्धमाली । रा.नि.व.१६। दण्डालुकि ।

गन्धाला । स्त्री । अग्निमन्थभेदे । वै.निघ. ।

गन्धालिः (लिका) (ली) । स्त्री । गन्धम-य्याम् । प.मु. । (ली) प्रसारण्याम् । गन्धभादुले । घा को । जातीफलायाम् । कीटविशेषे । कुमीरे पोका । वै.निघ. ।

गन्धालीगर्भः । पुं । सूक्ष्मैलायां । रा.नि.व.१२।

गन्धाश्मा पुं । गन्धके । गन्धक । रा नि व १३। चदणीकवाटरसे । च.द.रसमञ्जूरे ।

गन्धाश्वः । पुं । अश्वगन्धायां । भैष.कुष्ठ चि. ।

गन्धाष्टकम् । क्ली । सुगन्धाष्टद्रव्यगणे । तच्च नानाविधम् । तत्र मांसादियूषसुगन्धीकरणार्थं य-था—जातीपत्रलवङ्गत्वगेलानागकेसरमरिचमगमा-भय: । रावण । देवतादितुष्ट्यर्थं यथा—चन्दन-कर्पूर नागकेशर बालक नागरमुस्ता देवदारु गोरो-चना कुसुमानि । तथा चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकु-ङ्कुमयगमदचन्दनह्रीवेरादि गन्धपतिप्रीत्यर्थम् । च-न्दनागुरुकर्पूरतमालह्रीवेरकुङ्कुमकुशोदकानि शि-वस्य । "चन्दनागुरुकर्पूरह्रीवेरकुङ्कुमरोचनाः । ज-टामांसी कपियुता शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः ।" "चन्द-नागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसेव्यकाः । जटामांसी मुरा चेति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः ।"

गन्धाह्वा । स्त्री । प्रियङ्गौ । सु.चि.८४ ।

गन्धि । क्ली । दमनकुड्मी । रा.नि.व.१२ ।

गन्धिकः । पुं । गन्धके । भा. ।

गन्धिनी । स्त्री । सुरामांस्याम् । अम. । पीतमु-स्ताम् । ईशविमीति केचित् । कमीमधुपीति च कम: ।

गन्धिपर्णः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

गन्धिरसः । पुं । बोलके । गिन्धरस ।

गन्धिला । स्त्री । मुराजाम् । रा.नि.व.६ ।

गन्धी (न्) । पुं । कस्तूरीमृगे । वै.निघ. ।

गन्धीया । स्त्री । वचायाम् । च द का.क्षा चि. ।

गन्धोतुः । पुं । सुगन्धमार्जारे । गन्ध गोकुल । विश्व. ।

কে ২ প ৪র্থ শক্কপাক। ছাঁকিয়া কর্পূর ১৬ তো মৃগনাভি ৬৪ তো. মিশাইবে। रस.र.।

गन्धराजी । स्त्री । नख्याम् । नखी । श च. ।

गन्धर्व्वः । पु । श्वेतकरवीरे । श्वेतैरण्डे । चद वा रक्त चि.भस्मतादघ्ने । कस्तूरीमृगे । अश्वे । श्रम । कोकिले । रा.नि व २३ ।

गन्धर्व्वगन्धः (न्धा) । पु,स्त्री । अश्वगन्धायां । भा म.४भ.स्नायुरोगे । च.ख.वाजी. ।

गन्धर्व्वग्रहः । पुं । उन्मादविशेषे । "हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी स्वाचार प्रियगीतगन्धमाल्य । नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्द गन्धर्व्व ग्रहपरिपीडितो मनुष्य ।" मा नि. ।

गन्धर्व्वतैलम् । क्ली । एरण्डतैले । भा ।

गन्धर्व्वभूषणम् । क्ली । सिन्दूरे । वै.निघ ।

गन्धर्व्वशाका । स्त्री । भार्ग्यां । বামনহাটী । र मा. ।

गन्धर्व्वहस्तः (कः) । पुं । एरण्डवृक्षे । हारा. ।

गन्धर्व्वहस्तकतैलम् । क्ली । प्रधरहाधिकारे तैलम् । पाठ —"शतमेरण्डमूलस्य पलं शुण्ठ्या च वाढकम् । जलद्रोणे विपक्तव्य यावत्पादावशेषितं । तेन पादावशेषेण पयसा तत्समेन च । प्रस्थमेरण्ड तैलस्य तन्मूलाच्च चतुष्पलम् । त्रिपल शृङ्गवरंच सर्व्वं दत्वा विपाचयेत् ॥" रस र ।

गन्धर्व्वा । स्त्री । कोकिलायाम् । वै निघ ।

गन्धलता । स्त्री । प्रियङ्गौ । भा.म.१भ रक्त ष्ठी.चि ।

गन्धलोलुपा । स्त्री । मक्षिकायाम् । श र ।

गन्धवती । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । प मु । वनमल्लिकायाम् । সেউতী । र.मा । सुरामांसा । रा नि.व १२ । सुरायाम् । मे । ताम्बीश्रपर्वे । व मयमाल्याम् । वै निघ ।

गन्धवर्णा । स्त्री । महामेदायाम् । वै निघ ।

गन्धवल्कलम् । क्ली । गुडत्वङ्नामगन्धद्रव्ये । দারুচিনি । रा नि व ६ ।

गन्धवल्लरी (वल्ली) । स्त्री । सहामध्यायाम् । प मु । पीतपुष्पदर्वीपर्णायाम् । রানি:পাশা ।

र.मा । [चन्दने । हे च । वायौ । रा नि व २१।

गन्धवहः (वाहः, क) । पु। कस्तूरीमृगे ।

गन्धव(वा)हा । स्त्री । नासिकायां । रा नि व.१८ । हे च. ।

गन्धवासिनी । स्त्री । मुरामांस्याम् । वै निघ ।

गन्धवाही (इन्) । पुं । वायौ । रा नि.व.२१।

गन्धविह्वलः । पुं । गोधूमे । वै.निघ ।

गन्धवीजः । पु । कुलिञ्जनवृक्षे । वै निघ. । (जा) स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व ६ ।

गन्धवीरा । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । वै निघ ।

गन्धवृक्ष. (क) । पु । शालवृक्षे । सर्ज्जवृक्षे । रा नि व ८ । शाकतरौ । वरुणवृक्षे । वै निघ ।

गन्धवेधिका । स्त्री । कस्तूर्याम् । वै.निघ ।

गन्धव्याकुलम् । क्ली । कक्कोले । श च. ।

गन्धशटी । स्त्री। स्वनामख्यातौषधौ । गन्धपला श्याम् । গন্ধশটী, গন্ধপলাশী । श.र । See गन्धपलाशी । [व.०।

गन्धशाकम् । क्ली । गौरसुवर्णशाके । रा नि

गन्धशालिः । पुं । सुगन्धशालिधान्यविशेषे । সুগন্ধ ধান, কলমাশালি । प मु । गुणा —म धुर अतिहृद्य पित्तदाहारुचिघ्नमरुतशान्तिकर स्तन्यकर गर्भस्थिरत्वदायक ईषद्वातकर पुष्टि कर ईषत्कफकर बलदश्च । रा नि व.१६ ।

गन्धशुण्डिनी । स्त्री । छुच्छुन्दर्याम् । रा नि व.१६ । [हारा. ।

गन्धशेखरः । पु । कस्तूर्याम् । মৃগনাভি ।

गन्धसम्भवा । स्त्री। सुगन्धशाल्याम्। रा नि व.१६

गन्धसारः । पु । चन्दनसामान्ये । प मु । श्री खण्डचन्दने । শ্বেত চন্দন । रा नि व १२ । "च न्दनादौ गन्धसार ।" सा कौ । गन्धरम्याम् । रा. नि व ६ । मुद्गरपुष्पवृक्षे । रा.नि व.१० । रसके । वै.निघ. ।

गन्धसारणः । पुं । क्षुद्रपत्राम् । र.मा. ।

गन्धसूची । स्त्री । आम्रातके । म चावाली । वै निघ. ।

गन्धसूयी । स्त्री । छद्दछुच्छुन्दर्याम् । वै निघ.।

गरहा । पुं । कालशाके । त्रिका. ।

गरा (री) । स्त्री। देवताडवृत्ते । भीडदोषा।। ष.टी.खा. । निगरणे । धरणी. । [च । म.च. ।

गरात्मक: । पुं, क्ली । शीभाञ्जनवृत्ते, तद्दीजे

गराधिका । स्त्री। लाक्षायाम् । र.मा. ।

गरारिवटिका । स्त्री । कासे हिता । पाठ: —भार्गेक: त्रिफलाचूर्णात् द्विभागस्तु कटुत्रयात् । तालीशस्य विभाग: स्वादभयायास्तुष्टय: । याव न्त्येतानि चूर्णानि तावानेव गुडो मत: । मधुना वटिका कार्य्या द्विमाषा सुखधारिणी ॥ भयोगा. कास चि ।

गरुड़: । पुं । स्वनामख्यातपचिणि । स्वर्णमा चिके । स्वर्नाक्षिक । र.सा.सं. । गरुडमाली । रा नि.व.१६ ।

गरुड़वलि: । पुं । बालरोगशान्त्यर्थं बलिवि- शेषे । ओं नमो भगवते गरुडाय त्र्यम्बकाय··· खाहा । च.द.बाल चि. ।

गरुड़शालि: । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्य- विशेषे । पक्षिराज धान । गुणा.—गन्धकारी लघुपाककर: कफपित्तहर: स्वादशूलश्वासनिवार- ण. ग्रहणी गुल्मकुष्ठघ्न: गुरुशोधन: ॥ रा नि.व. १६ । "गरुडाख्या च वातघ्नी पित्तमूत्रमदापहा ।" अत्रि.१५अ. । [व १३ ।

गरुड़ाङ्कितम् । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि

गरुड़ाश्मा पुं । मरकतमणौ । जटा । [ष.।

गरुड़ाह्वत: । पुं । सोमलताभेदे । सु चि.२८

गरुड़ी । स्त्री । गुडच्याम् । रस र.विष चि. ।

गरुड़ोत्ती(त्ती)र्णम् । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि.व.१३ ।

गरुत् । पुं । पक्षणि । पाखा । चम. ।

गरुत्मान् । पुं । स्वर्णमाक्षिके । रसकौ. । भैष. वा रक्त चि.द्वादशायसे । पक्षिणि । मे. । गरुडे । वै निघ. ।

गरुद्योधी (इन्) । पुं । भारतीपक्षिणि । भा- रुई । त्रिका. । लावपक्षिणि । वै.निघ. ।

गर्गर: । पुं । A kind of fish, (Pimelodus gagora) मत्स्यविशेषे । गागर माछ । स पीतवर्ण: पिच्छिलाङ्ग, पृष्ठे बहुरेखायुक्त: ग्रन्थियु- क्त:, तथा गर्गरशब्देन वशीकरणीयत्वात् गर्गर इ- त्युच्यते । गुणा:—शीतल: कफवातकरश्च । रा. नि.व.१७ । मधुर: स्निग्ध: वातपित्तघ्नश्च । राज. ३प । "गर्गर: पिच्छल: किञ्चिद्वातजित्कफकोप- न: ।" भा. ।

गर्गरकम् । क्ली । स्थावरविषान्तर्गतस्वनामकमू- लविषभेदे सु कल्प २अ. । [म. । कलसे ।

गर्गरी । स्त्री । मन्थन्याम्, दधिमन्थनपात्रे । अ-

गर्गाट: । पुं । गर्गरमत्स्ये । हारा ।

गर्ज्जक: । पुं । मत्स्यविशेषे । गजाड़, शाल माछ । श.र. ।

गर्ज्जरम् । क्ली । A carrot. स्वनामख्यातमू- लशाके । गाजरमूल । मं कं बाटुलामूला । वट- मूलंगि । गुणा:—मधुरं रुच्यं ईषत्कटु कफघ्नं आध्मानकृमिशूलघ्नं दाहपित्ततृषापहञ्च । रा नि.व. ७ । रक्तलशुने ।

गर्ज्जरी । स्त्री । रक्तलशुने । वै.निघ ।

गर्ज्जाफल: । पुं। विकङ्कतवृत्ते । रा.नि व ११।

गर्त्त: । पुं । श्वभ्रे । गाडा । जटा. । कुकुन्दरे । मे. । रोगविशेषे । श र. ।

गर्त्तकलम्बुका । स्त्री । गण्डदूर्व्वायाम् । म- त्स्याच्याम् । वै.निघ. ।

गर्त्ताटक: । पुं । वनमूषिके । वै.निघ ।

गर्त्तिका । स्त्री । तन्तुशालायाम् । ताँत्घर । हे च. ।

गर्द्दभ: । पुं । स्वनामख्यातपशौ । गाधा । मां- सगुणा:—किञ्चिद्गुरु बलप्रदश्च । वनगर्द्दभमांसं रुच्यं शैत्यकरं बहुवीर्य्यबलकरञ्च । मूत्रगुणा.—क- टूष्णं तिक्तलम् उष्णत्वं चौरत्व कफमद्वावातभूतक- म्पोन्मादहरत्वञ्च । रा.नि.व.१०। विकारघ्न तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् । "दीपनं गार्द्दभं मूत्रं कृमिवात- कफापहम् ।" सु.सू.४५अ.। गरमेदोगन्धे । हे.च.। क्ली । कुमुदे । प.मु. । श्वेतकुमुदे । हे.च. । विड- ङ्गे । र.मा. । [च. ।

गर्द्दभकम् । क्ली । श्वेतोत्पले । শ্বেত পদ্ম । হে.

गन्धोत्कटः (टा) । पुं, स्त्री । दमनकवृक्षे । दना गाछ । रा नि.व.१०। सुरामांस्यां । वै निघ.।

गन्धोत्तमा । स्त्री । मदिरायाम् । अम. ।

गन्धोपला । स्त्री । गन्धके । वै निघ. ।

गन्धोलिः (ली) । स्त्री । शट्याम् । श र. । वरटायाम् । বোলতা । अम. । मक्षिकाविशेषे । कुमीरा माछि । कर्कटीभेदे । वै निघ. ।

गन्धौषधम् (धिः) । क्ली, पु । सुगन्धिद्रव्यरूप औषधौ अगुरुकुष्ठादौ । वियो वा.व्या.चि । च सू.३च ।

गभोलिकः । पु । मसूरे । हारा. ।

गमूर्च्छा । स्त्री । मरुया इति ख्यातलतायां । र मा ।

गम्भारिका (री) । स्त्री । वृक्षविशेषे । गां भार गाछ । गुणा —कटुत्व तिक्तत्व उष्णत्व गुरुत्व भ्रमशोषज्वरतृष्णाविषदाहनाशित्वञ्च । रा नि व ८। तुवरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरु दीपनी पाच नी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषघ्नी तृष्णामशूलार्शोविष दाहज्वरघ्नी च । भा.। फलगुणा —तिक्त गुरु म धुरं ग्राहि केश्यं रसायन मेध्यं शीतल पित्तदाह घ्नं । राज । श्रेष्ठ्य गुरु केश्यं रसायण वात पित्ततृष्णारक्तक्षयमूत्रविबन्धहर स्वादुपाकं हिम स्निग्ध तुवराम्ल दाहतृष्णावातरक्तपित्तक्षतक्षयघ्न च । तद्वीजतैल—मधुरं कषाय कफपित्तघ्न । सु सू.४५च । मूल —अत्युष्ण पित्तरोगे हितञ्च । राज. ।

गम्भीरः । पु । पक्वजम्बीरे । तृणा । शाकुरुण वृक्षे । मातुलुङ्गवृक्षे । शिरीषवृक्षे । वै निघ । क्ली । पङ्कजे । वत्सनाभविषे ।

गम्भीरकः । पुं । फणिज्झकवृक्षे । वै.निघ. ।

गम्भीरज्वरः । पु । अन्तर्वेगान्तर्दाहयुक्तज्वरे । "गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया । आन द्धत्वेन दोषाणां श्वासकासोद्गमेन च ॥" निदान. ।

गम्भीरदृष्टिः । पु। नेत्ररोगविशेषे । वै.निघ. । See गम्भीरिका ।

गम्भीरपाकः । पु । अन्त पाके । वै.निघ. ।

गम्भीरा । स्त्री । तन्नामकहिक्कायाम् । "नाभि प्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी । बृफ्कास कण्ठजिह्वा स्वास्थ्यासकासरुनाकरी । अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥" निदान. ।

गम्भीरिका । स्त्री । वातजन्यनेत्ररोगभेदे । लक्षण यथा—"दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कुचतेऽभ्यन्तरत प्रयाति । रुजावगाढा च तमक्षि रोग गम्भीरिकेति प्रवदन्ति धीरा ॥" भा. ।

गरः । पुं । उपविषे । वत्सनाभविषे । रोगे । हे.च. । विषयौषधे । निर्विषद्रव्ययोगजे कृत्रिम विषे । तेनात्र पाण्डु कृशोऽल्पाग्नि, कासश्वासज्व राद्दितश्च भवति । वा । यथा—"संयोगजन्तु द्विविध तृतीय विषमुच्यते । गर स्यादविषन्तत्र सविषङ्कृत्रिमं मत ॥" वृद्धकाश्यप. । "दंशविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।" च. । "नानाप्रा ण्यङ्गशमलविरुद्धौषधभस्मनां । विषाणाञ्चाल्पवी र्य्याणां योगो गर इति स्मृत. ॥" वा.उ ३५च ।

गरघ्नः । पु । कृष्णार्जके । कृष्णपत्र क्षुद्र तुल सी । कृष्णपत्रबर्व्वरे । काल वाबुइ । रा.नि व. १० । टङ्कणक्षारे । वैजयन्तीतुलस्याम् । वै निघ ।

गरघ्नी । स्त्री । मत्स्यविशेषे । गवई माछ । गु णा —मधुरा कषाया वातपित्तकफघ्नी रुचिबल वीर्य्यकरी दीपनी लघ्वी । भा ।

गरजध्वनम् । क्ली । अभ्रके । वाचस्पति. ।

गरणम् । क्ली । निगरणे, वमने ।

गरदम् । क्ली । विषे, गरले । रा.नि.व.६। त्रि । विषदायिनि । [१च ।

गरदिग्धः । त्रि । कृत्रिमविषलिप्ते । च सि स्था.

गरद्रुमः । पु । कारस्करवृक्षे । कुँचिला गाछ । रा नि.व.९।

गरनाशिनी । स्त्री । देवदालिकायाम् । দে য়াতাড় । म देवडङ्गरी । वै निघ ।

गरभः । पु । गर्भे । हे.च ।

गरलम् । क्ली । भद्दिफेने । वै निघ । विषे । अम. । सर्पविषे । तृणपुलके । घासेर आँटि । हे.च. । लक्ष्मविषे । त्रिका. ।

गरला । स्त्री । मधुमक्षिकायाम् । वै निघ. ।

गरलारिः । पु । मरकतमणौ । रा.नि.व.१३।

गरव्रतः । ...

च सात्म्यजानि। तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं भवति दक्षिणाक्षिमहत्त्वञ्च पूर्वञ्च दक्षिणं सक्थ्युत्कर्षति बाहुल्याच्च पुन्नामधेयेषु द्रव्येषु दौहृदमभिध्यायति। स्वप्नेषु चोपलभते पद्मोत्पलकुमुदाम्रातकादीनि पुन्नामान्येव प्रसन्नमुखवर्णा च भवति तां ब्रूयात् पुत्रमियं जनयिष्यतीति तद्विपर्यये कन्यां। यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतं पुरस्तान्निर्गतमुदरं प्रागभिहितलक्षणञ्च तस्या नपुंसकमिति विद्यात्। यस्या मध्ये निम्नं द्रोणीप्रभूतमुदरं सा युग्मं प्रसूयते। सु.शा.३अ.। तस्य खल्वेवं प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्येव सन्तानिका सप्त त्वचो भवन्ति। तासां प्रथमा अवभासिनी नाम सर्ववर्णानवभासयति, द्वितीया लोहिता नाम षोडशभागप्रमाणा तिलकालकाद्यधिष्ठाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाद्यधिष्ठाना, चतुर्थी ताम्राष्टभागप्रमाणा कुष्ठाद्यधिष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्याद्यधिष्ठाना, सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दराद्यधिष्ठाना। कला खल्वपि सप्त धात्वाशयान्तरमर्य्यादा। ततश्च गृहीतगर्भाणामार्त्तववहानां स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते गर्भेण तस्माद्गृहीतगर्भाणामार्त्तवं न दृश्यते। ततस्तदधः प्रतिहतमूर्द्धमागतमपरञ्चोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते। शेषञ्चोर्द्ध्वतरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते। तस्मात् गर्भिण्यः पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति। गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ शोणितफेनप्रभवः फुप्फुसः शोणितकिट्टप्रभव उण्डुकः। असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः। तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति। ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिन उदरे पच्यमानानामाध्मानाद्रुक्मसारवत्। कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते। यथार्थमूष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत्। अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा। मेदसः स्नेहमादाय सिरास्नायुत्वमाप्नुयात्। सिराणाञ्च मृदुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः खरः। आशयाभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवम्। रक्तमेदःप्रसादाद्वृक्कौ, मांसासृक्कफमेदःप्रसादाद्वृषणौ, शोणितकफप्रसादजं हृदयं यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः, तस्याधो वामतः प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च। तद्धृदयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिन् तमसावृते सर्वप्राणिनः स्वपन्ति। सु.शा.४अ.। सद्यो गृहीतगर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणञ्च योनेः। स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा। अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः सम्मील्यन्ते विशेषतः। अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात्। प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते॥ तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत। दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते। स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते॥ सु.शा.३अ.। आसुग्नोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः। स योनिं शिरसा याति स्वभावात्प्रसवम्प्रति॥" सु.शा.५अ.। गिर्भी। सत्त्वी। पनसकण्टकी। कुर्वी। (पेट)। मे.। अश्वायाः गर्भज्ञानलक्षणे—"योन्या वीनयते हविः लोचनाविलता तथा। सगर्भा ताडयेदश्व गर्भस्य परिलक्षणम्॥ काचिन्मूका जडीभूता निर्विकारा लतेहयम्। काचित्कण्डूयमानाश्च गर्भिण्यपि प्रहर्षति॥ काचिद्रागवशाऽपि चमूना ताडयेहयम्। गच्छति परुषा काचित् अश्वा पुच्छेन योनिकाम्॥ विन्यस्तकर्णा क्रोधाढ्या दुष्टापसर्पिणी। शूनाघोयोनिभागा च सदा कान्तिविधारिणी॥ प्रमृतस्कन्धा स्निग्धाङ्गी निविडोदरबन्धना। गर्भोपक्षिप्तपार्श्वा च वडवा गर्भिणी मता॥ ज.द.१८अ.।

गर्भकम् । क्ली। रजनीद्वये। दृष्टे रात्रि। हे.च.।

गर्भकण्टकः । पु। पनसवृक्षे। वै निघ.।

गर्भकरः । पु। पुत्रजीववृक्षे। मा.।

गर्भकोशः (प.) । पु। गर्भाशये। वै निघ.।

गर्भगृहम् । क्ली। अन्तर्गृहे।

गर्भघातिनी । स्त्री। लाङ्गलीनामक्षुपे। ईशानाङ्गुलि। रा नि व ४।

गर्भचिन्तामणिः । पुं। गर्भाधिकारे रसः। स चतुर्विधः। १म—सूतिकाविनोदरसे तुल्यस्थाने स्वर्णदानेन चिन्तामणिर्भवति। र.सा.सं.। २य—जातीफल टङ्कणं (सोहागा) हिङ्गुल प्र समभाग। जम्बीररसेन वटी कार्य्या। ३य—रस रौप्य लौह प्र २ तो अभ्र ६ तो (मतान्तरे ४ तो) कर्पूर वङ्ग ताम्रं जाती-

गर्द्दभगदः । पु । ज्वालागर्द्दभरोगे । लक्षणं नालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम् । रा नि व २० ।

गर्द्दभगन्धिका । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी । वै निघ. । [नि व.१७ ।

गर्द्दभमांसम् । क्ली । गर्द्दभस्य पिशिते । रा

गर्द्दभमूत्रम् । क्ली । खरमूत्रे । See गर्द्दभ. ।

गर्द्दभशाक. (का, खा) । पु, स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी । जटा । रा नि व ६ ।

गर्द्दभाण्ड. । पु । (Thespesia populnea Syn Hibiscus populnea) प्लक्षवृक्षे । पाकुड गाछ । रा नि व ११ । (Thespesia populneoides) पारीषाश्वत्थे । गया अश्वत्थ, पलाश पिपुल । अम । स च पत्रकाण्डफलादिभिरश्वत्थवृक्षाकार । गन्धपिप्पल इति च केचित् भ । गर्द्दपिप्पलीति सारसुन्दरी । स पारसपिपल पिपरी । गन्धमुण्ड इति गन्धीभाट इति सा कौ ।

गर्द्दभाह्वयः । पु । कुमुदे । षण्डे । द्वे च ।

गर्द्दभिका । स्त्री । वातपित्तजक्षुद्ररोगविशेषे । तल्लक्षण —"मण्डलं वृत्तमुन्नतं सरक्तं पिडकाचितं । रुजाकरीं गर्द्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजां ॥" भा. ।

गर्द्दभी । स्त्री । कटभ्याम् । रा नि व २३ । श्वेतापराजितायाम् । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा नि व ३१४ । गर्द्दभस्त्रियाम् । दुग्धगुणा —बलकरत्व वातश्वासहरत्व मधुराम्लरसत्व रुचत्व दीपनत्वञ्च । दधिगुणा —रुचीष्णत्व लघुत्व दीपनत्व पाचनत्व मधुराम्लरसत्व रुचिकरत्व वातघ्नत्वञ्च । नवनीतगुणा —कषायत्व वातकफनाशित्व बलकरत्व दीपनत्व लघुपाकित्व मूत्रदोषकरत्वम् उष्णत्वञ्च । घृतगुणा —बल्य दीपन मूत्रदोषघ्न लघुपाकम् उष्णवीर्य्य कषाय कफघ्नञ्च । रा नि व १५ ।

गर्द्द. । पु । गर्द्दभाण्डवृक्षे । श च. ।

गर्भः । पु । भ्रूणे । तेज संयोगात् शुक्रं तरलीभूतं सत् अनिलसंयोगात् योनिमुखं पतितम् आर्त्तवेन युक्त गर्भसंज्ञां लभते । ततोऽग्निसोमसंयोगात् संवर्द्ध्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । लक्षणं यथा—"गर्भाशयगत शुक्रमार्त्तव जीवसंक्रमं । प्रकृति सविकारा च तत्सर्वं गर्भसंज्ञकं । कालेन वर्द्धितो गर्भ यदाङ्गोपाङ्गसंयुत । भवेत्तदा स मुनिभि शरीरीति निगद्यते ॥" भा । कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रज । गर्भ सञ्जायते नार्य्यां सञ्जातो बाल उच्यते ॥ शार्ङ्गधर । आधिक्ये रजस कन्या पुत्र शुक्राधिके भवेत् । नपुंसक समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ॥ भा । "प्रथमे मासि द्रवीभूतं शुक्रार्त्तवं तिष्ठति, द्वितीये घन, तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्वर्त्तन्ते अङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति, चतुर्थे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभाग प्रव्यक्ततरो भवति । गर्भहृदयप्रव्यक्तिभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति कस्मात्तस्थानत्वात्तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मास्यभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति, पञ्चमे मन प्रतिबुद्धतरं भवति, षष्ठे बुद्धि, सप्तमे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभाग प्रव्यक्ततर, अष्टमेऽस्थिरीभवति ओजस्तत्र जातश्चेन्न जीवेन्निरोजस्त्वान्नैर्ऋतभागत्वाच्च, ततो बलिं मांसौदनमस्मै दापयेत् नवमदशमैकादशद्वादशानामन्यतमस्मिन् जायते । अतोऽन्यथा विकारी भवति । मातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा, सास्य मातुराहाररसवीर्य्यमभिवहति । तेनोपस्नेहेनास्याभिवृद्धिर्भवति । गर्भस्य हि सम्भवत पूर्वं शिर सम्भवतीति शौनक, हृदयमिति कृतवीर्य्य बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात् । नाभिरिति पाराशर्य्य स्ततो हि वर्द्धते देहो देहिन । पाणिपादमिति मार्कण्डेय तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य । मध्यशरीरमिति सुभूतिर्गौतमस्तन्निबद्धत्वात् सर्व्वगात्रसम्भवस्य तत्तु न सम्यक्सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत्सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरि गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवत् चूतफलवच्च । तद्यथा चूतफले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जान पृथग्दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां काल प्रव्यक्ततां करोति । एव गर्भस्य तारुण्ये सर्व्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धि । तान्येव कालप्रकर्षात्प्रव्यक्तानि भवन्ति । गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तशिरास्नायुधमनीरेत प्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि । मांसशोणितमेदोमज्जहृन्नाभियकृत्प्लीहान्त्रगुदप्रभृतीनि मृदूनि मातृजानि । शरीरोपचयो बलं वर्णं स्थितिर्हानिश्च रसजानि । इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायु सुखदु खादिकञ्चात्मजानि । वीर्य्यमारोग्य बलवर्णौ मेधा

च साम्यजानि । तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं भवति दक्षिणाक्षिमहत्त्वञ्च पूर्व्वञ्च दक्षिणं सक्थ्युत्कर्षति बाहुल्याच्च पुन्नामधेयेषु द्रव्येषु दौहृदमभिध्यायति । स्वप्नेषु चोपलभते पद्मोत्पल कुमुदाम्रातकादीनि पुन्नामान्येव प्रसन्नमुखवर्णा च भवति तां ब्रूयात् पुत्रमियं जनयिष्यतीति तद्विपर्य्यये कन्या । यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतं पुरस्तान्निर्गतमुदरं प्रागभिहितलक्षणञ्च तस्या नपुंसकमिति विद्यात् । यस्या मध्ये निम्नं द्रोणीप्रभूतमुदरं सा युग्मं प्रसूयते । सु शा ३ अ । तस्य खल्वेवं प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्येव सन्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति । तासां प्रथमा अवभासिनी नाम सर्व्ववर्णानवभासयति, द्वितीया लोहिता नाम षोडशभागप्रमाणा तिलकालकाद्यधिष्ठाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्म्मदलाद्यधिष्ठाना, चतुर्थी ताम्राष्टभागप्रमाणा कुष्ठाद्यधिष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहिप्रमाणा गन्ध्याद्यधिष्ठाना, सप्तमी [illegible] प्रमाणा [illegible] । स्त्री । स्थूलैलायां । वै निघ [illegible]

गर्भस्थानम् । क्ली । गर्भाशये । अन्तःपुरे । वै निघ. । [illegible] [भंरक्षणयोगे । च शा ८ अ. ।

गर्भ(र्भा)स्थापनम् । क्ली । गर्भरक्षणे । ग-

गर्भस्फुरणम् । क्ली गर्भस्पन्दने सु शा १० अ ।

गर्भस्राव. पुं । Abortion गर्भविद्रवे । चतुर्थमासपर्य्यन्तं शोणितरूपस्य गर्भस्य विच्युतौ । गा थस्रा, পেট থসা । स च भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशनसेवनादिभिर्भवति । गर्भस्रावनिदानलक्षणे यथा—"भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात् । गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनम्भवेत् । आम्लवर्ज्यात्तगमनयानायासप्रपीडने । ज्वरोपवासपतनप्रहाराजीर्णधावने. । वमनाच्च विरेकाच्च कुथनाद्गर्भपातनात् । तीक्ष्णक्षारोपकटुकतिक्तरूक्षनिषेवणात् । वगाभिघातादिप्रमादाशनाच्छमनाद्यात् । आचतुर्थात्ततो मासात्प्रस्रवेद्गर्भविद्रव ॥" भा । [illegible] गा ह । रा नि.व ८ ।

गर्भस्रावी (इन्) । पुं । हिन्तालवृक्षे । रा-

गर्भागारम् । क्ली, पुं । शयनगृहे । अपत्ये । गर्भाशये । रा नि व १८ ।

गर्भाधानम् । क्ली । प्रथमऋतुकालादूर्द्ध्वमनुष्ठेये

सद्यो गृहीतगर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणञ्च योनेः । स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः सम्मील्यन्ते विशेषतः । अकामतश्छर्द्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥ तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटकासनञ्चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत । दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ॥ सु शा ३ अ । आशुप्रोऽभिसुखं शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः । स योनिं शिरसा याति स्वभावात्प्रसवम्प्रति ॥" सु शा ५ अ । शिशौ । सम्भौ । पनसकण्टके । कुक्षौ । পেট । मै । अस्याया गर्भज्ञानलक्षणे—योन्या बीजग्रहे तृप्तिर्लोचनाविलता तथा । सगर्भा ताडयेदत्र गर्भस्य परिलक्षणम् ॥ काचिन्मूका जडीभूता [illegible] [illegible]म् । काचित्कण्डूयमान [illegible] प्यस्य [illegible] । छर्द्दयेन्नष्य भुक्तापि गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनञ्चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥" भा. । See गर्भ । तत्कृत्यं यथा—"गर्भिणी प्रथमदिवसात्प्रभृति नित्यम्प्रहृष्टा शुच्यलङ्कृता शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवेन्मलिनविकृतहीनगात्राणि न स्पृशेत् दुर्गन्धदुर्द्दर्शनानि परिहरेदुद्वेजनीयाश्च कथाः, शुष्कं पर्य्युषितं कुथितं क्लिन्नं चान्नं नोपभुञ्जीत । बहिर्निष्क्रमणं शून्यागारचैत्यश्मशानवृक्षाश्रयान् क्रोधभयशङ्कराश्च भावानुच्चैर्भाष्यादिकं परिहरेत् यानि च गर्भं व्यापादयन्ति । न चाभीक्ष्णं तैलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निषेवेत । न चायासयेच्छरीरं पूर्व्वोक्तानि च परिहरेत् । शयनासनं मृद्वास्तरणं नात्युच्चमपाश्रयोपेतमसम्बाधं विदध्यात् । हृद्यं द्रवं मधुरप्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत् । सामान्यमेतदाप्रसवात् । विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायमाहारमुपभुञ्जीत, चतुर्थे पयोनवनीतसंसृष्टमाहारयेन्मांसजाङ्गलं हृद्यमन्नं भोजयेत्, पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंसृष्टं, षष्ठे श्वदंष्ट्रासिद्धस्य सर्पिषो मात्रां पाययेत् यवागूं वा, सप्तमे सर्पिः पृथक्पर्ण्यादिसिद्धमेवमाप्यायते गर्भः, अष्टमे बदरोदकेन बला

गर्द्दभगदः । पुं । ज्वालागर्द्दभरोगे । लक्षण नालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम् । रा नि व २० ।

गर्द्दभगन्धिका । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहा टी । वै निघ. । [नि व.१७ ।

गर्द्दभमांसम् । क्ली । गर्द्दभस्य पिशिते । रा

गर्द्दभमूत्रम् क्ली । खरमूत्रे । See गर्द्दभ. ।

गर्द्दभशाक (का, खा) । पु, स्त्री । भा र्ग्याम् । वामनहाटी । जटा । रा.नि व ६ ।

गर्द्दभाण्डः । पु । (Thespesia populnea Syn Hibiscus populnes) मचकुचे । पाकुड गाछ । रा नि व ११ । (Thespesia populneoides) पारीषाख्ये । गंग्रा अश्वथ, पलाश पिप्पल । अस्य । म च पत्रकाण्डफलादि भिरश्वत्थवाकार । गन्धपिप्पल इति च केचित् म । गर्द्दपिप्पलीति सारसुन्दरी । मं पारसपिप प्पल् पिपरी । गन्धमुण्ड इति गर्भाभाट इति सा

क्षतानां लोहानां
महित स्वर्णादिन [illegible] ... दुःखचा क्षैरीवेतसाम्लयोगात् । चारा भवन्ति सुसरा म र्भदुतिजारणे प्रशस्ता ॥" र चि.१च ।

गर्भध्रुक् । त्रि । गर्भधारिण्याम् । वै निघ. ।

गर्भनाड़ी । स्त्री । Umbilical cord. ग र्भप्रनाल्याम् । वै निघ. ।

गर्भनाशः । पुं । गर्भपाते ।

गर्भनाशना । स्त्री । अरिष्टकवृक्षे । विटा गा छ । वै.निघ. । [म कललवर्वी । भा ।

गर्भनुत् । पुं । लाङ्गलिकायां । विषलाङ्गुलि ।

गर्भपरिस्रवः । पुं । (Secondines) गर्भ वेष्टने । गर्डपुष्प । वै.निघ. । [धान । इ.च. ।

गर्भपाकी (इन्) । पु । षष्टिकब्रीहौ । ट्सेटे

गर्भपातः । पुं । गर्भजरोगविशेषे । येन प ञ्चमषष्ठमासिकगर्भस्य पतन भवेत् । "तत स्थि रशरीरस्य पात पञ्चमषष्ठयो ।" सु नि १७च. । See गर्भस्राव ।

गर्भपातकः । पु । रक्तशोभाञ्जनवृक्षे । जटा ।

गर्भपातनः । पु । रीठाकरञ्जे । विटा । भा ।

गक । प्रकृति सविकारा च तत्सर्वं गर्भसम्भव । कालेन वर्द्धितो गर्भः यथाङ्गोपाङ्गसयुत । भवेन्दा स सुनिभि शरीरीति निगद्यते ॥" भा । कामा न्मिथुनसयोगे शुक्रशोणितसम्भव । गर्भ सञ्जायते नार्य्या सञ्जातो बाल उच्यते ॥ शार्ङ्ग६ष । आ धिक्ये रजस कन्या पुत्र शुक्राधिके भवेत् । नपु सकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ॥ भा । "प्रथमे मासि द्रवीभूत शुक्रार्त्तव तिष्ठति, द्वितीये घन, तृतीये हस्तपादशिरसा पञ्च पिण्डका निर्वर्त्तन्ते अङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति, चतुर्थे सर्वाङ्ग प्रत्यङ्गविभाग प्रव्यक्ततरो भवति । गर्भहृदयप्र व्यक्तभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति कस्मात्तस्मा त्तत्स्थानात्तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मासभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु क रोति, पञ्चमे मन प्रतिबुद्धतर भवति, षष्ठे बु द्धि, सप्तमे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभाग प्रव्यक्ततर, अ ष्टमेऽस्थिरीभवति ओजस्तत्र जातश्चेन्न जीवेन्निरो जस्त्वान्नैर्ऋतभागत्वाच्च, ततो बलि मांसौदनमस्मै दापयेत्...[illegible] आमादिभिः [illegible] कन्यागर्भलक्षण उक्तविपरीतलक्षण ज्ञेयम् । नपुं सकगर्भे गर्भोऽर्बुदाकृति, पार्श्वद्वयमुन्नत पुरस्ताच्च महदिति । भा । See गर्भिणी ।

गर्भविच्युतिः । स्त्री । रोगादिना गर्भस्य कालपतने, गर्भस्रावादौ । "क्रमिवाताभिघातैस्तु तदेवोपद्रुत फल । पतत्यकालेऽपि यथा तथा स्या द्गर्भविच्युति ॥" सु.नि च. ।

गर्भविनोदरसः । पु । सूतिकाधिकारे रस । त्रिकटु ३ तो. हिङ्गुल ४ तो. जयित्री लवङ्गच प्र. ३ तो. स्वर्णमाक्षिक २ तो. जलेन घर्षकाङ्का रा वटी कार्य्या । र सा स ।

गर्भविलासतैलम् । क्ली । गर्भाधिकारे ग र्भस्थापनतैले । तिलतैलं मूर्च्छित १ श कल्कार्थ —भूकुष्माण्ड दाड़िमपत्र आमहरिद्रा (काँचा ह लुद) सृङ्गाटकपत्र त्रिफला जातीपुष्प शतावरी नीलोत्पल पद्मपुष्पच प्र. ११० तो. (वा मिलित १६ तो.) पाकार्थ वारि ८ श. । भैष. ।

गर्भविलासरसः । पु । गर्भिणीज्वरे रस । रसगन्धकतुल्यकानां प्र. सर्म जम्बीरविकटुरसाभ्यां प्र. दिनत्रय भावयेत् । পারা, গন্ধক, ত্রিকটু সমান । জম্বীররসে (কাঁজি লেবু)

गलविद्रधिषु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥" सु. नि १६ अ.।

गलव्रतः । पुं । मयूरे । त्रिका.। [ज द.१८अ।

गलशालूकः । पुं । अपरस्य मुखरोगविशेषे ।

गलशुण्डिका (ण्डी) । स्त्री। The uvula. अलिजिह्विकायां । आलजिव, गलार शुँड़ि । रा.नि.व १८ । च शा ७अ. । जिह्वाप्रबन्धजाः कण्ठे दारुणा मार्गरोधिन. । मांसाङ्कुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ॥ कण्ठशुण्डीत्यपरनामधेये तालुजरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात्प्रवृद्धो दीर्घः शोथो आतवस्तिप्रकाशः । तृष्णाश्वासकासकृत्तं वदन्ति व्याधिं वैद्याः कण्ठशुण्डीति नाम्ना ॥" भा.म.४भ मुखरो.चि. ।

गलशोथः । पुं । गलस्फीतौ । गलाफोला । "सनागरं देवदारु चव्यचित्रकपैपितं । प्रलेपनमिदं श्रेष्ठं गलशथुनाशनम् ॥" भैष ज्य चि ।

गलस्तनः । पुं । गलगण्डरोगे । रा नि व.२० । छागगलस्तने । वै.निघ. ।

गल(ले)स्तनी । स्त्री । छाग्याम् । है.च. ।

गला । स्त्री । चलसुपायाम् । भा. ।

गलाङ्कुरः । पुं । A disease of the throat. रोहिणीत्यपरपर्याये गलरोगविशेषे । गण्डमालायाम् । गण्डमाला । है.च. ।

गलानि(वि)लः । पुं । गड्डरिकमत्स्ये । गलाचिंड़ि । त्रिका. ।

गलायुकः । पुं । गलरोगभेदे । लक्षणं—"मांसकीलो गले दीर्घेरकोऽनेकोऽथवाल्पकः । लक्ष्मीच्छामाशयवहतिः प्रदुमुखो गलायुकः ॥" वा उ. २१अ. ।

गलार्बुदम् । क्ली । गलरोगभेदे । गलार व्याद । लक्षणम्—"जिह्वावसाने कण्ठादावपाकं श्वयथुं मलाः । जनयन्ति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद्गलार्बुदम् ॥" वा उ २१अ. । (rosy. गलकुष्ठे ।

गलितकुष्ठम् । क्ली । Incurable lep

गलितदन्तः । त्रि । दन्तहीने ।

गलेगण्डः । पुं । मर्कटपक्षिणि । त्रिका. । गलगण्डरोगे । रा नि व.२० ।

गलोद्भवः । पुं । रोचमानाश्वे । त्रिका. ।

गलौघः । पुं । गलरोगविशेषे । तस्य लक्षणं यथा—"शोफो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वातगतेर्निहन्ता । कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ ॥" सु.नि.१६अ. ।

गल्लः (कः) । पुं । गण्डे । गाल । है च. ।

गल्लचातुरी । स्त्री । उपधानविशेषे । गालबालिश । जटा. ।

गल्लिरः । पुं । उन्मन्थनामककर्णपालीगतरोगे।

गल्वर्कः । पुं । वैदूर्यमणौ । इन्द्रनीलमणौ । त्रिका. । सुरापानपात्रे ।

गवयः । पुं । गलकम्बलशून्ये गोसदृशे कूलचरपशौ । तन्मांसगुणाः—बृंहणं बल्यं रुच्यं वृष्यञ्च । रा.नि.व १७ । स्निग्धं मधुरं कासघ्नं विपाके मधुरं व्यवायवर्द्धनञ्च । सु सू.४६अ. । [नि.व.१९ ।

गवयी । स्त्री । गवयपत्न्याम् । बुनो गाई । रा.

गवयोद्भवः । पुं । तवक्षीरे । वै.निघ ।

गवराजः । पुं । महावृषे । श च. ।

गवलम् । क्ली । महिषशृङ्गे । अम. । पुं । वनमहिषे । है.च ।

गवाची (टी) । स्त्री । (Macrognathus pancalus) पङ्कालमत्स्ये । पाँकाल माछ । अस्य गुणाः—अजीर्णकारित्वं गुरुत्वं श्लेष्मकोपनत्वञ्च । राज.२प. ।

गवादनम् । क्ली । घासे । श च. ।

गवादनी । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । रां-खालशशा । वै.निघ.चपत्का.चि. । श्वेतापराजितायाम् । अक्षोटवृक्षे । वै.निघ. । अपराजितायाम् । नीलापराजितायाम् । रा.नि व ३ ।

गवालूकः । पुं । गवये । त्रिका. ।

गवाशिका । स्त्री । लाक्षायाम् । र.मा. ।

गवाक्षः । पुं । गोखरके । वै.निघ. । वातायने । अम. । [श । र.मा. ।

गवाक्षिका । स्त्री । गवाक्ष्याम् । इन्द्रवारुणि-

गवाशितः । त्रि । विरचिते । "धैर्येवाशितमिदं शरीरम् ।" भा. ।

तिवलाशतपुष्पपललपयोदधिमस्तुतैललवणमदनफलमधुघृतमिश्रैरास्थापयेत् पुराणपुरीषशुद्ध्यर्थम् अनुलोमनार्थञ्च वायो, तत पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेदनुलोमे हि वायौ सुखमनुपद्रवा प्रसूयते, नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत्। प्रासन्नप्रसवालचण—"जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने। सशूले जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी॥ तत्रोपस्थितप्रसवायाः कटीपृष्ठम्प्रति समन्ताद्वेदना भवत्यभीक्ष्णं पुरीषप्रवृत्ति मूत्रं प्रसिच्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च।" सु शा १०अ.।

गर्भिणीवेक्षणम् । क्ली । कुमारभृत्यायाम्। Midwifery. गर्भिणीपरिचर्य्यायाम्। विका।

गर्भी (इन्) । पुं। पुत्रजीवहृक्षे। वै निघ.।

गर्भपाकणिकः । पु। षष्टिकधान्ये। रा नि व.१६।

गर्म्मु(र्म्मो)टिका (टी) । स्त्री। लवणतृणविशेषे। माड्या घासविशेष वा धान। हिजरडि। मं गौडालवणतृण। गुणा—मधुरा शीता सारघ्नी दाहघ्नी रक्तदोषघ्नी रुच्या पयना दुग्धदायिनी। रा नि व ८। र मा.।

गर्म्मुत् । स्त्री। तृणधान्यविशेषे। गडगड, मनेता। अम। सुवर्णे। नले। मे.।

गलः । पु। कण्ठे। गला। रा नि व १८। सर्ज्जरसे। धुना। मे.। गडकमीने। श र.।

गलकः । पु। गडकमत्स्ये। श र।

गलकम्बलः । पु। सास्नायाम्। गरुर गलस्थित कम्बलाकृति मांस। अम।

गलकीलः । पु। गलशुण्डीनामरोगे। वै निघ।

गलगण्ड. । पु। Goitre. गलरोगविशेषे। गलगण्ड। तस्य निदान—"वात कफश्चापि गले प्रदुष्टौ मन्ये तु मत्स्य तथैव मेद। कुर्व्वन्ति गण्ड क्रमशः स्वलिङ्गैः समन्वित त गलगण्डमाहुः॥ लक्षण—निबद्ध श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले। महान्वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्ड तमादिशेत्॥" मा नि। पक्षिविशेषे। हाडगिला।

गलगोडि(लि)का (ली) । स्त्री। कविषकीटविशेषे। यस्य दंशनात् दाहश्चेन्तादंशिका भवति। "दाहतोदमदप्रायकरी तु गलगोडिका।" च। निर्विषसर्पविशेषे। सु कल्प ४अ।

गलग्रह । पु। मत्स्यघण्टापरनामधेये व्यञ्जने। मांछेर घण्ट। अन्च। गलरोगविशेषे। गलाधवा। "यस्य श्लेष्मा प्रकुपित तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः। आशु सञ्जनयेच्छोफ जायतेऽस्य गलग्रहः॥" च सू १८अ। अन्नस्य गलरोगविशेषे। ज द २८अ।

गलग्राहः । पु। मकरे। वै निघ।

गल(कुष्ठारिरस) । पु। तत्कुष्ठे रस। पारदगन्धकताम्रलौहगुग्गुलुचित्रकशिलाजतुकुचेलावचानां (पाठान्तरे वचास्थाने त्रिफला) प्र समभाग। अत्र ४ भ करञ्जबीज ४ भ घृतमधुभ्यां वटी कार्य्या। पारा, गन्धक, तामा, लोह, গুগ্গুল, চিতামূলচূর্ণ, শিলাজতু, কুচিলা, বচ (পাঠান্তরে ত্রিফলা) প্রত্যেকে ১ ভ. অত্র ৪ ভ করঞ্জবীজ ৪ ভ ঘৃত ও মধু দ্বারা মর্দ্দন। মা ১ তো.। মা। রসাস।

गलन्तिका । स्त्री। कर्कर्य्याम्। वदनारा। अम।

गलमेखला । स्त्री। गलसूत्रे। हार।

गलरोग (हिणी) । पु, स्त्री। कण्ठगतसदसद्रोगभेदे। तत्र वातपित्तकफसन्निपातशोणितजभेदेन रोहिणी पञ्चधा भवति। अपरे गलगण्डतुण्डिकेरिका गलौघ वलय-गलायुक् शतघ्नी गलविद्रधि गलार्बुदा, बहिर्गलगण्ड वातज कफज मेदोजभेदेन स्वरघ्नेति द्वादश। रोहिणी पञ्च कण्ठशालूकाधिजिह्ववलयबलासैकवृन्दशतघ्नीशिलायुगलविद्रधिगलौघस्वरघ्नमांसतानविदार्य इति अष्टादश। लक्षण—"गलेऽनिल पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांस तथैव शोणितं। प्रदूष्य मांस गलरोधिनोऽङ्कुरान् सृजन्ति यान् सासुहरा तु रोहिणी॥" सु नि १६अ। कण्ठास्यशोषकृत्तात् सा हनुग्रीवस्तम्भकरी। पित्तात्ज्वरोषातन्तोद कण्ठधूमायमानिता। कफेन पिच्छिला पाण्डु अस्रजा स्फोटकाचिता। सर्व्वोदपाकानिलदाहकर्म लिङ्गसमन्विता॥ वा उ २१अ.। लक्षणानि मत्स्यपर्य्याये सन्त्यानि।

गलविद्रधि. । पु। गलरोगभेदे। सर्व्वदेशे विद्रधि। लक्षण—"सर्व्वगलं व्याप्य समुत्थितो यः शोफो रुजो यत्र वसन्ति सर्व्वा। स सर्व्वदोषो

गाढ़म् । त्रि । बहुकालजाते । बद्धमूले । सान्द्रे । सु नि.६ष । [गिदर लवण । रा.नि व.६ ।

गाढ़लवणम् । क्ली। सम्भरदेशजलवणविशेषे ।

गाण्डीरम् । क्ली। शाकविशेषे । शमठ शाक । सु.सू.४६ष । [६ ।

गाण्डीवी (इन्) । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा नि व.

गातुः । पुं । कोकिले । भ्रमरे । मे. ।

गात्रम् । क्ली । देहे, शरीरावयवे । रा.नि.व १८ । करिणः पूर्वजङ्घादिप्रदेशे, अग्रपादादिस मुखभागे । मे ।

गात्रघर्षणम् । क्ली । शरीरमार्ज्जने ।

गात्रभङ्गा । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । श.च । गमश्यथ्याम् । वै.निघ. । [गामछा ।

गात्रमार्ज्जनी । स्त्री । अङ्गमार्ज्जनार्थवस्त्रे ।

गात्रविक्षेपः । पुं । अङ्गचालने, अङ्गविक्षेपे । वै निघ. । [पूँये पाओया । वै.निघ. ।

गात्रशोषः । पुं । पूतनामबालरोगविशेषे ।

गात्रसङ्कोची (इन्) । पुं । जाहकजन्तौ । कृष्णककलासे । कांकनास, बहुरूपी । रा नि.व. १८ । गौनसर्पे । वै निघ. ।

गात्रसम्प्लवः । पुं । प्लवजातीयपक्षिणि, हंसादौ । हे.च. । [वै निघ ।

गात्रसादः । पुं । शरीरावसादे । पित्तरोगे ।

गात्रानुलेपनी । स्त्री । गात्रानुलेपनयोग्ये छन्नपिष्टे सुगन्धिद्रव्ये । अम. ।

गाधः । पुं । स्थाने । लाभेच्छायाम् । हे च. ।

गानिनी । स्त्री । वचायाम् । वै निघ. ।

गान्धारम् । क्ली। गन्धरसे । गन्धबोल । त्रिका । पुं । सिन्दूरे । मे. ।

गान्धारी । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । वै.निघ. । दुरालभायाम् । भा. । रा.नि.व ४ ।

गान्धिकः । पुं । कीटविशेषे । गाँधि पोका। श.र. । लेखके । नाना. ।

गाम्भारिका (री) । स्त्री। गम्भारीवृक्षे । गानार गाछ । म कं सोवनी । ते गम्भारि । प मु. ।

गाम्भीर्य्यम् । क्ली । गम्भीरतायाम् ।

गायत्री (इन्) । पुं, स्त्री । खदिरवृक्षे । भ. । अम. । च.द., सि.यो.रक.पि चि.खण्डकाद्यलौहे । "तालमूली च गायत्री ।" खदिरकाष्ठसारे । च.द.यक्ष्म चि.एलादिमन्थे ।

गायत्रः । पुं । सोमलताभेदे । "गायत्रस्त्रैष्टुभ ।" सु.चि.२९ष. । [भोदने । उणा. ।

गारित्रम् । क्ली । धान्यविशेषे । वै निघ ।

गारुड़म् । क्ली । स्वर्णे । मे. । मरकतमणौ । रा.नि.व १३ । तन्नामविषमन्त्रे । जटा. ।

गारुड़िकः । पुं । विषवैद्ये । श.र. ।

गारुड़ी । स्त्री। पातालगरुडीवृक्षे । रा.नि व.३।

गारुत्मतम् । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि व. १३ । वै निघ चय चि. । नवरत्नराजमृगाङ्के ।

गारुत्मतपत्रिका । स्त्री। गन्धपत्रायां । पांचीलता । रा नि.व.१० । [रा.नि.व.७ ।

गार्ज्जरम् । क्ली । गर्जरमूलके । गाजर मूला ।

गार्द्धः । त्रि । आयुने । क्ली (र्द्धे) । आयूनतायां ।

गार्भः (र्भिकः) । त्रि । गर्भसम्बन्धिनि ।

गालः । पुं । मदनवृक्षे । प मु. । वा ज्व चि.१ ष. । "पिप्पलीभिर्युतान् गालान् ।"

गालनम् । क्ली । वस्त्रपूतकरणे । छाँका ।

गालफलम् । क्ली । मदनफले । वै.निघ ।

गालवः । पुं । लोध्रवृक्षे । मे. । श्वेतलोध्रे । भ. टी.भ । केन्दुकवृक्षे । केंद गाछ । श.च. ।

गालोड्यम् । क्ली । पद्मबीजे । रा नि.व.१० ।

गाहितः । त्रि । कम्पिते । स्नाते । वै.निघ. ।

गाहीरी । स्त्री । क्षीरशुक्लायाम् । प मु ।

गिरणम् । क्ली । भक्षणे । वै.निघ. ।

गिरिः । पुं । चक्षूरोगविशेषे । मे । पर्व्वते । रा.नि.व.२ । स्त्री । गिलने । अम. । बालमूषिकायाम् । भ.टी.र. । पारददोषविशेषे । रवा ।

गिरिकः । पुं । गिरिनिम्बे । महानिम्बे । वै. निघ । [६ । वा.उ.२ष. ।

गिरिकदम्बः । पुं । धाराकदम्बे । रा.नि.व.

गवाची । स्त्री । शाखोटवृक्षे । শ্যাওড়া গাছ । रा नि.व ८ । महाबलायाम् । रा.नि व.२३ । इ-न्द्रवारुणीलतायाम् । বাথানশশার গাছ । सु. कल्प.७अ. । भा म.१भ तन्द्रिकज्व.चि. । "निकु म्भकुम्भत्रिफलागवाची ।" गोडुम्बायाम् । রাজ-গোমুক । च सू.२अ. । गोरक्षकर्कट्या । রাখাল শশা । सि.यो कास.चि । अपराजितायाम् । प सू. । सु.सू.३९अ । श्वेतपुष्पेन्द्रवारुण्याम् । सु सू. ३९अ.अथ संशमने ।

गविनः । पुं । कोकडनामकविलेशयमृगे । जविन इत्यपि पाठः । रा.नि व.१८ । [अम. ।

गवेडुः । स्त्री । धान्यविशेषे । গড়গড়,দেধান ।

गवेधुः (कः) । पुं । घुलुञ्चवृक्षे । দেধান । च. सू २अ. । गोरक्षतण्डुलायाम् । গোরক্ষচাকুলি-য়া । च.द । सि यो.छर्दि.चि विष्णुतैले, महाना रायणतैले । क्ली (कम्) । गैरिके । গিরিমাটি । रा.नि व.१३ ।

गवेधुका । स्त्री (Coixbarbata.) गवेडो । দেধান । हिं गरहेडुवा । च.सू २अ.यवाग्वाम् । गुणाः—गवेधुः कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत्कफनाशि नी । भा पू १भ.धान्यव. । नागबलायाम् । গোর ক্ষচাকুলে । रा.नि व ४ । भैष वा.व्या चि.स्वल्प-विष्णुतैले । काकमूली । वा व्या मता नारायणतैले ।

गवेरि(रु)कम् । क्ली । गैरिके । গিরিমাটি । त्रिका ।

गवेश(षि)का । स्त्री । गोरक्षीवृक्षे । श.च. ।

गव्यम् । क्ली । गोघृते । गोरीचनायाम् । गव्य दधि । गोदुग्धे । त्रिका. । त्रि । गोसम्बन्धीये ।

गव्यघृतम् । क्ली । गव्यनवनीतजातघृते । গাওয়া ঘি । गुणाः—बुद्धिकान्तिस्मृतिदं बलमेधा वर्द्धकं पुष्टिकरं वातश्लेष्मघ्नं श्रमहरं पित्तघ्नं हृद्यम् अधिकरं पाकमधुरं श्रेष्ठं देहस्थैर्यकरञ्च । रा.नि. व.१५ ।

गव्यतक्रम् । क्ली । गोदुग्धभवघोले । গরুর ঘোল । गुणाः—"गव्यं त्रिदोषशमनं पथ्ये देहं प्रयुज्यते । दीपनं रुचिकृन्मेध्यं कर्णोदरविकारजि त् ॥" भावि.८भ. ।

गव्यदधि । क्ली गोदुग्धजातदधनि । गुणाः—अतिपवित्रं शीतलं स्निग्धं दीपनं बल्यं मधुरम् अरोचकघ्नं ग्राहि वातरोगघ्नं । रा.नि.व.१५ । "गव्यं स्वादुरसं ग्राहि गुरुश्च वातरोगजित् । मेदःशुक्रबलश्लेष्मरक्तपित्ताग्निशोफकृत् । स्निग्धं वि पाके मधुरं दीपनं रुचिवर्द्धनं । वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुजाकरम् ॥" भावि.८भ. ।

गव्यनवनीतम् । क्ली । गोदुग्धजनवनीते । গাওয়া ননী । सर्वदोषघ्न बलकृत् पुष्टिवर्द्धनञ्च । रा नि व १५ ।

गव्यमांसम् । क्ली । गोमांसे । सु.सू.४६अ. ।

गव्या । स्त्री । गोरीचनायाम् । रा.नि व १२ ।

गव्यूतिः । पुं, स्त्री । क्रोशद्वये । हे.च. ।

गहनम् । क्ली । वने । दुःखे । पीड़ायाम् । वै निघ. ।

गह्वरम् । क्ली, स्त्री । विडङ्गे । प.मु ।

गाङ्गम् । क्ली । गङ्गोदके । वै.निघ. ।

गाङ्गटः (कः) । पुं । मत्स्यविशेषे । চিংড়ি মাছ । श र ।

गाङ्गटेयः । पुं । गाङ्गटमत्स्ये । श.च. ।

गाङ्गेयम् । क्ली । भद्रमुस्तायाम् । মুতা । सुव र्णे । रा.नि व.१३ । र.चि,६अ. । धुस्तूरे । कशेरौ । अम. । पु । इल्लीशमत्स्ये । त्रिका. । स्त्री (यी) । मुस्तके । "अथवा द्रवगाङ्गेयी ।" वा.चि १अ. ।

गाङ्गेरिका । स्त्री । नागबलायाम् । গোরক্ষ-চাকুলী । वै.निघ ।

गाङ्गेरः (कः) । पुं काकाण्डोवृक्षे । গড়াক-টকী, গোরক্ষচাকুলী । वै.निघ. ।

गाङ्गेरुकी । स्त्री । गुडशर्करके । प.मु. । गो रक्षतण्डुलायां । গোরক্ষচাকুলি । अम. । "गाङ्गे-रुकीमूलरसैःश्रुतं मतवेद्गम् ।" भा.म.१भ । तत् फलइत्यर्थ हिमं स्वादु कफवातघ्नं । सु सू ४६अ.

गाङ्गेष्ठी । स्त्री । कटशर्करालतायाम् । নটা দারা. ।

गाजरम् । क्ली । गर्जरे । গাজর । भा.पू १ भ.शाकव. । [रा,नि.व.१८ ।

गाञ्जि(ञ्जी)कायः । पुं । वर्त्तिकापक्षिणि ।

गिरिशालाङ्कः । पुं । मगुदपक्षिणि । सु.सू. ४६ष. । [पुराण ।

गिरि(श)शालिनी । स्त्री । अपराजितायां ।

गिरिशेखरः । पुं । महावकुले । वै.निघ. ।

गिरिसर्पः । पुं । दर्व्वीकरसर्पविशेषे । सु.क ल्प.४ष. । See सर्पः । [निघ. ।

गिरिसानुगा । स्त्री । त्रायमाणायाम् । वै

गिरिसारः । पुं । लौहे वङ्गे । मे. । [निघ ।

गिरिसिन्दु(न्धु)कः । पुं । कृष्णनिर्गुण्ड्यां । वै

गिरिस्विदः । पु । शिलाजतुनि । वै निघ. ।

गिरिह्वा । स्त्री । बालमूषिकायां । च टी.र । सु.कल्प.५ष. ।

गिलः । पुं । जम्बीरवृक्षे । श च. ।

गिलग्राहः । पुं । नक्रे । वै निघ ।

गिलनम् (लिः) । क्ली, स्त्री । गलाध करणे, भक्षणे । च.टी. ।

गिलायुः । पुं । गलरोगे । तल्लक्षण यथा— "ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्र स्थिरोऽल्परुक् स्यात्कफरक्तमूर्त्ति. । संलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च स श स्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञ ॥" सु.नि १६ष. ।

गिलोड्यः । पुं । शणपत्राकारावयवयुक्तफलविशेषे । गिलोट इति लोके । सु.सू.४२ष. ।

गीर्लता । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । रा नि.व.३ । [१२ ।

गीर्व्वाणकुसुमम् । क्ली. । लवङ्गे । रा.नि.व

गुग्गुलुः । पु । (Burseraceae. Balsamodendron mukul.) स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । গুগ্গুল । तैं गुग्गिलमुचेट्टु । वा सू.१५ष. । स त्रिविध.—साधारणगुग्गुलु , कणगुग्गुलु , भूमिजगुग्गुलुश्च । विशेषा पर्य्याये द्रष्टव्या । रा. नि.व १२ । महिषाक्ष महानील कुमुद पद्म हिरण्या इति पञ्चभेदमिच्छन्ति भावमिश्रादय । तेषु भृङ्गाञ्जनसवर्णं महिषाक्ष , महानीलवर्णो महानील , कुमुदाभ कुमुद , माणिक्यसवर्ण पद्म , हेमाभश्च हिरण्य इति । तत्र प्रथमो द्वितीयश्च हस्तिनां, कुमुदो हयानां, पद्म आरोग्ये, कनकश्च नरस्य हित । भा । शुद्धि —उष्णे पूते च दशमूलक्वाथे गुग्गुलु मक्षिप्यालोड्य वस्त्रपूत विधाय पश्चाद्विशोष्य घृतं दत्वा पेषितो ग्राह्य । शा.कौ. । गुणा —जराव्याधिहरत्वाद्रसायन । कटुतिक्तोष्णः कफवातकासघ्न' कृमिवातोदरप्लीहशोफार्शोघ्न । रा नि.व.१२ । नवो ह्रष्यो बृंहण: सुगन्ध पिच्छिल. शुष्को दुर्गन्ध. । पुराणश्च अतिलेखनो वीर्य्यहीनश्च । भा.। गुग्गुलुपाक' गुडपाकवत् । See गुडपाक ।

गुग्गुलुवटकः (आदित्यपाकः) । पुं । वातव्याधौ । त्रिफलाचूर्णं म. ४ तो पिप्पलीचूर्णं ४ तो. गुडत्वगेलाचूर्णं म. २ तो. शोधितगुग्गुलु' २० तो. एकत्र दशमूलाम्बुना भाव्यम् (दशमूल ४० तो वारि ६० तो. शे २० तो.) । "भाव्यद्रव्यसम क्वाथ्य क्वाथोऽष्टांशस्तु तेन च ।" च.द. । प.म ।

गुच्छः । पु । स्तवके । त्रिका. । भूतृणे । गुण्डासिनीतृणे । वै निघ. । *मयूरपुच्छे । मे ।*

गुच्छकः । पुं । गुच्छकन्दे । तैलमारु इति लोके । गज थै । रीठाकरञ्जवृक्षे । रा.नि व.६ । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । भा. ।

गुच्छकच्छदः । पु । ग्रन्थिपर्णाम् । वै.निघ ।

गुच्छकणिशः । पुं । रागीधान्ये । रा.नि.व १६ ।

गुच्छकन्दः । पुं । कन्दशाके । तैलसारु इति लोके । मं कुलीहालु । क मुकुलियागड्डे । गुणाः —मधुर. शीतल. श्लेष्म: दाहघ्न तर्पण । रा.नि. व.७ ।

गुच्छकरञ्जः । पु । करञ्जवृक्षविशेषे । गुणाः —कटुतिक्तोष्ण विषवातकण्डूविचर्च्चिकाकुष्ठस्पर्शत्वग्दोषघ्नश्च । रा नि व ९ ।

गुच्छगुल्मिका । स्त्री । क्षुद्रवृक्षविशेषे । *ह्रस्व फणिमनसाविशेष । वै निघ. ।* [*व ११ ।*

गुच्छदन्तिका । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि

गुच्छपत्रः । पु । तालवृक्षे । তাল গাছ । रा. नि.व ९ । [नि व ९ ।

गुच्छपुच्छः (कः) । पु । गुच्छकरञ्जे । रा.

गुच्छपुष्पः (कः) । पु । सप्तपर्णवृक्षे । अशोकवृक्षे । रा.नि व.१० । (क) रीठाकरञ्जे । रा. नि.व.९ ।

गिरिकदली । स्त्री । पार्व्वतीयकदलीवृक्षे । गुणा —मधुरा हिमा बल्या वीर्य्यवर्द्धनी रुच्या तृष्णापित्तदाहशोषहरी गुरु दुर्ज्जरा च । रा नि व ११ ।

गिरिकर्णि (र्णी) । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । रा नि व २३ । पाण्डरापराजितायाम् रा नि व ३ । See श्वेतापराजिता । कृष्णापराजितायाम् । काल अपराजिता । गुणा —शीतला तिक्ता पित्तोपद्रवघ्नी चक्षुष्या विषदोषघ्नी त्रिदोषघ्नी । भा । अस्फोतायाम् । हापरमाली । र मा । दुरालभायाम् । श च ।

गिरिकर्णिका । स्त्री । अपराजितायाम् । अपराजिता । सु सू ३८ अ । श्वेतकटभीवृक्षे । रा नि व ९ । श्वेतकिणिह्याम् । आरग्वधवृक्षे च । रा नि व २२ । [अम ।

गिरिका । स्त्री । बालमूषिकायाम् । छूँचो ।

गिरिकाण । त्रि । गिरिरोगेणैकचक्षुर्हीने । छणा । [निघ २भ अतिसा चि सुक्तादिचूर्णे ।

गिरिकोटजफलम् । क्ली । इन्द्रयवे । वै

गिरिगोचर । पु । श्वेतमरुटे । वै निघ ।

गिरिजम् । क्ली । शिलाजतुनि । भा । अभ्रधातौ । लौहे । मे । गैरिके । रा नि व १३ । पु । गिरिजमधूकवृक्षे । पाहाडे मौल गाछ । र मा । काञ्चनारवृक्षे । रक्त काञ्चन गाछ । रा नि व १० ।

गिरिजतु (त्म) । क्ली । शिलाजतुनि रा नि व १३ । वै निघ चय चि सूर्य्यप्रभागुडी । [वै निघ ।

गिरिजधातु । पु । गैरिके । गिरिमाटी ।

गिरिजा । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । ⁻ल्लिका फुलेर गाछ । रा नि व १० । मातुलुङ्गवृक्षे । पसु । श्वेतशुण्डायाम् । त्रायमाणालतायाम् । रा नि व ५ । गिरिकदलीवृक्षे च । लघुपाषाणभेदे । लौहे । रा नि व २२ । रास्नायां । कुन्दपुष्पवृक्षे च । वै निघ ।

गिरिजातेज. । क्ली । अभ्रधातौ । वै निघ ।

गिरिजामलम् । क्ली । अभ्रधातौ । अ ? रा ।

[गिरि]जाबीजम् । क्ली । गन्धके । भैष दहनी रसे । गन्धके ।

गिरिजाह्वयम् । क्ली । शिलाजतुनि । वै निघ ।

गिरिज्वर । पु । वज्रे । अ र ।

गिरिधातु । पु । गैरिकधातौ । रा नि व १३ ।

गिरिनिम्ब । पु । महानिम्बवृक्षे कैटर्य्यनिम्बे । रा नि व ९ । [बकायननिम्ब । वै निघ ।

गिरिपत्र । पु । गिरिनिम्बे । महानिम । वि

गिरिपादिका । स्त्री । कपिकच्छ्वां । आलाकुशी म गोडीकुहिडी । वै निघ ।

गिरिपीलु । पु परुषकवृक्षे । रा नि व ११ ।

गिरिपुष्प(क)म । क्ली । शैलजे । टैशगश । मं दगडफूल । रा नि व १२ । [१९ ।

गिरिप्रिया स्त्री । चमरीगव्याम् । रा नि व

गिरिभित् । पु । पाषाणभेदवृक्षे । भा ।

गिरिभू । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदे । रा नि व ।

गिरिमनोहर । पु । आरग्वधवृक्षे । वै निघ । [अम । सि यो रक्तातिसि (कुटजाष्टके) ।

गिरिमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । कुटजवृक्षे ।

गिरिमान । पु । गजे । अ र ।

गिरिमाल । पु । आरग्वधवृक्षे । वै निघ ।

गिरिमाल्पञ्चकम् । क्ली । आरग्वधादिपञ्चनामयोगविशेषे । आमपक्वधाशि पाचन । "आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ताहरीतकीभिः क्वथित कषाय । सि यो वातकफज्व चि ।

गिरिमृत् (द्भवम्) । स्त्री, क्ली । गैरिके । गिरिमाटी का । रा नि व १३ । [मेद इत्यपि पाठ ।

गिरिमेद । पुं । विट्खदिरे । र मा । इरि

गिरिरम्भा । स्त्री । गिरिकदल्याम् । पाहाडे कला । रा नि व ११ । [चि । वै निघ ।

गिरिवर्त्तिका । स्त्री । पार्श्वगतिगिरिवर्द

गिरिवासी (इन्) । पु । हस्तिकन्दनामकवृक्षे कन्दशाके । रा नि व ७ । [ग्ध । र सा सं ।

गिरिशान्तक । पुं । लौहमारकविषकल्प

गिरिशायी (इन्) । पुं । पार्व्वतपक्षिविशेषे । वै निघ. ।

गुड़ः । पुं । इक्ष्वादिरसविकारे । গুড । स स्रा मान्यतश्चतुर्भेदः धौताधौतपुराणनवभेदात् । तेषु धौतो नातिश्लेष्मलः मलानुलोमनश्च, अधौतः प्रभूतक्रमिमज्जासृङ्मेदोमांसकरः, पुराणो हृद्यः स्वस्थहितश्च, नवश्च श्लेष्माग्निमान्द्यकृत् । वा.टी.हेमा । स्रा गुणाः—इष्यो गुरुः स्निग्धः वातघ्नः मूत्रशोधनः नातिपित्तहरः मेदःकफक्रमिबलदश्च । भा. । पुरातनस्य गुणाः—अधिकगुणः रक्तपित्तप्रसन्नत्व-सुकारी च । राज. । "गुडो जीर्णो लघुः पथ्यो नाभिष्यन्द्यग्निपुष्टिकृत् । पित्तघ्नो मधुरो वृष्यो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः ॥" भा. । यावनालगुडश्च कटुः चारो मधुरः वातकफघ्नः पित्तजनकः नित्य-सेवनेन कण्डूकुष्ठं जनयति अस्रविदाहञ्च करोति॥ रा नि.व.१४ । "बल्यो वृष्यो गुरुः स्निग्धः वातघ्नो मूत्रशोधनः । स पुराणोऽधिकगुणो गुल्मार्शोऽरोचकापहः । क्षये कासे क्षतक्षीणे पाण्डुरोगेऽसृजः क्षये । हितो योगेन संयुक्तो गुडः पथ्यतमो मत. ॥" "गुदामये कामलशोषमेहे गुल्मामये पाण्डुहलीमके च । वाते सपित्तास्रजि राजरोगे रुचिप्रदो रोगहरो गुरुः स्यात् ॥ कासे शोषे गुडो नेष्टः अन्यत्रापि हितो मतः । योगयुक्तोऽपि सर्व्वत्र हितो गुणगणालय. ॥ क्षामक्षामक्षतरुजाश्वासमूर्च्छातुरोगिणाम् । अध्वश्रान्तिश्रममदविषमूत्रकृच्छ्रास्मरीणाम् । जीर्णक्षामज्वरविषमगे रक्तपित्तेऽक्तापे तृष्णादाहक्षयरुधिरगे सर्व्वरोगान् निहन्ति ॥" अत्रि.१०अ. । गुडीरचे । মনসাসিজু । प.मु । कार्पास्याम् । কাপাস । श.टी. । ग्रासे । हे च. । [प म. ।

गुड़कः । पुं । गुडपक्वौषधमात्रे । মোদক। ।

गुड़काष्ठः । पुं । वृक्षे । वै.निघ.।

गुड़कुष्माण्डकम् । क्ली । वाजीकरणाधिकारे प्रशस्तम् । त्वगादिहीनं किञ्चिज्जलोत्स्विन्नं शिला पिष्टं किञ्चिदातपशोषितं पुष्पकुष्माण्डपलशतं तैलघृतेन भर्ज्जयेत् यथा मधुवर्णं भवति । स्विन्नशालितकुष्माण्डद्रवे पुराणगुडं दत्त्वालोड्य पूत्वा च तेन जलेन कुष्माण्डकं पचेत् । वाहटशालोक्तगुड़पाककविधिनावतारिते कोष्णे त्वक्पत्रादिचूर्णं प्रक्षेप्यम् । कुष्माण्ड १०० प घृत ८ प. तिलतैलं ८ प. गुड़ १०० प. त्वक्तेजपत्रं धान्यं त्रिकटु जी-रकद्वयं एलाद्वयं चित्रकं पिप्पलीमूलं चव्यं गजपिप्पली शुण्ठी शृङ्गाटकं कशेरु तालाङ्कुरं तालमस्तकञ्च एषां प्र. चूर्णं ८ प मधु ८ प । रस.र.।

गुड़खण्डः । पुं । गुडकृतखण्डे । খাঁডগুড, পাটালি । गुणाः—"गुडखण्डश्च मधुरः शितश्च वातपित्तहा । किञ्चिच्छीतगुणोपेतो बल्यो वृष्यो रुचिप्रदः ॥" [व.१४ ।

गुड़गुड़ा । स्त्री । यावनालशर्करायाम् । रा.नि.

गुड़ची । स्त्री । गुडूच्याम् । श टी.भ ।

गुड़चुक्रम् । क्ली । गुडकृतचुक्रविशेषे । গুড-কৃত সির্কা। । यथा—"गुडाम्बुना सतैलेन कन्दशाकफलैस्तथा । सन्धितश्चाम्लतां यातङ्गुडचुक्रं तदुच्यते ॥" भा. । [व.१४] गुडतृणे । श.र. ।

गुड़तृणः (चिणं) । पुं, क्ली । इक्षौ । रा.नि.

गुड़त्वक् । क्ली । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । দাব-চিনি । तत्र लघूष्णं स्वादु तिक्तं रुचं पित्तवर्द्धकं शुक्रचित्कण्डूहृद्वस्तिवातार्शं क्रमिपीनसघ्नञ्च । भा. । कफगुल्मामवातघ्नं मधुरं कटु चेति । राज. ।

गुड़त्वचम् । क्ली । गुडत्वचि । जातीकोषे । जयित्री । श च ।

गुड़दारुः । क्ली । इक्षौ । त्रिका. ।

गुड़पाकः । पुं । औषधस्य गुडपाके । तल्लक्षणम्—"यदा दर्व्वीप्रलेपः स्यात् यदा वा तन्तुलीभवेत् । तोयपूर्णे च पात्रे तु चिप्तो न प्लवते गुड । चिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत्पतितस्तु न शीर्य्यति । एष पाको गुडादीनां सर्व्वेषां परिकीर्त्तितः । सुखमर्द्दः सुखस्पर्शो गन्धवर्णरसान्वितः । पीडितो भजते मुद्रां गुड़पाकः सुपाकतः । गुडवद्गुग्गुलोः पाकः रसगन्धविशेषतः । श्रेष्ठमध्यमहीनेषु द्वादशाष्टचतुष्टये । माषकैः गुग्गुलोमात्रां व्याधिं वीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ रसक्रियाद्या ये लेहा गुडाद्यैव प्रकीर्त्तिता. । तेषां विन्दुर्जले न्यस्तो न शीर्य्येत्पाकलक्षणं ॥" प.प २ख. ।

गुड़पात्रकः । पुं । इक्षौ । वै निघ. ।

गुड़पिप्पली । स्त्री । पिप्पलीचूर्णं १ भ. गुडस्य च भागद्वयं जीर्णज्वरे प्रशस्तम् । अन्या यथा—विडङ्गं त्रिकटु कुष्ठं हिङ्गु पञ्चलवणं यवक्षारः सर्ज्जिक्षारः टङ्कणक्षारः समुद्रफेनः चित्रकमूलचूर्णं

गुच्छपुष्पी । स्त्री । गिरुडीनामक्षुपे । धातकी वृक्षे । रा नि व.४।६ ।

गुच्छफलः । पुं । रीठाकरञ्जे । रा नि व.६ । कतकवृक्षे । राजादनवृक्षे । क्षीरी वृक्ष । रा नि व ११ । जलवेतसे । वै निघ.।

गुच्छफला । स्त्री । श्रग्निदमनीनामक्षुपे । काकमाच्याम् । रा.नि व ४ । द्राक्षायाम् । कदली वृक्षे । रा नि व.११ । निष्पाव्याम् । रा.नि व ७ ।

गुच्छबुध्ना । स्त्री । गुण्डालाक्षुपे । रा.नि व ५।

गुच्छमूल(लि)का (ला) । स्त्री । गुण्डा सिनीवृणे । रा नि.व ८ । गुण्डालाक्षुपे । वै निघ ।

गुच्छसद्मा । स्त्री । क्षुद्रधातक्याम् । वै निघ ।

गुच्छालः । पुं । भूतृणे । रा.नि.व.८ । भूक दम्बे । प सु. । [व ७ ।

गुच्छाह्वकन्दः । पुं । गुलुच्छकन्दे । रा नि

गुच्छी । स्त्री । गुच्छकरञ्जवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

गुञ्जः । पुं । गुच्छे । श्र र. ।

गुञ्जकृत् । पुं । भ्रमरे । श्र र. ।

गुञ्जरत्नमाला । स्त्री । वैद्यकग्रन्थभेदे ।

गुञ्जा । स्त्री। (Abrus precatorius) स्व नामख्यातोपविषजातीयमूलविषलतायाम् । कूँच गाछ । श्वि श्रीणकांश्च चिरमिति । म कं गुलु गुञ्जे, एरडु । उत् कञ्च । सु.कल्प.२ष । गुञ्जा द्विधा श्वेतरक्तभेदात् । श्वगुणा —फलं तिक्तोष्णं व्रणकर शिरोऽर्त्तिनाशनञ्च । शिफा वान्तिकरी । पत्रं शूलघ्नं विषहृत् । वश्ये श्वेतञ्च शस्यते । रा नि व ३ "गुञ्जाद्वयन्तु केश्यं स्याद्वातपित्तज्वरापहम् । मुखशोषभ्रमश्वासतृष्णामदविनाशिनम् । नेत्रामयहरं हृष्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत् । कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥" भा. । श्वेतगुञ्जायाम् । र. सा सं. । मुसायाम् । रा नि.व ६ । मद्यशालायां । श्र र । यवचतुष्टयात्मके माने । गुञ्जा स्यात्यवतुष्टयम् । प म १ख । यवत्रयमाने । क्वचिद्वैद्यके । शीधुमद्यमाने । रा.नि.व.२१ष. ।

गुञ्जाकिनी । स्त्री । गुञ्जायाम् । भैष ज्व.चि पानीयभक्तवट्याम् ।

गुञ्जागर्भरसः । प । कुष्ठोगे रस. । पाठ.— "निष्कत्रयं रसस्य स्याद्गन्धकस्यार्द्धभागिक । गन्धकेन जयाचूर्णं निस्तुवीज समानकम् । गुञ्जावीज तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धं जयपालक । निम्बुद्रवेण सम्मर्द्य काक माच्या दिनान्तकम् । धुस्तूरकजयन्तीभ्यां गुडिका कारयेत्सुधी । गुञ्जागर्भरसो नाम्ना दातव्यो घृत संयुत । हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं मण्ड पथ्याय दापयेत् ॥" পারা ১॥০ তো. গন্ধক, জয়ন্তীবীজ বা হরী তকী, নিস্তুবীজ প্রত্যেকে ৬ তো কুঁচের বীজ ৩ তো. জয়পাল ১॥০ তো. নিম্বু, কাকমাচী, ধুতুরা এবং জয়ন্তী রসে মাড়িয়া বটী করিবে । র.চি. ।

गुञ्जातैलम् । क्ली। कुष्ठे, गण्डमालायां तैलम्। "गुञ्जामूलफले तैलं विपक्वं हिगुणाम्भसा ।" च टुतैलं ४ श गुञ्जामूल फलञ्च प्र. ४ प वारि ८ श. । भा । अन्यत्—"गुञ्जाफले घृत तैल भृङ्ग राजरसेन च ।" কটুতৈল ৪ শ. কুঁচফল ৮ প. ভীমরাজরস ৮ শ. । सा कौ. ।

गुञ्जाद्यतैलम् । क्ली । गलगण्डाधिकारे । गु ञ्जामूल करवीरमूल वीजताड़कमूलं, अर्कमूल वा निर्यास, सर्षप । एषां प्र ४ तो तैलं १ श. (८० तो) गोमूत्र ८ श पक्वा शोधयेत् । तत्र पि प्पलीपञ्चलवणमरिचचूर्णं १०तो प्रक्षेप. । रस र.।

गुञ्जाभद्ररसः । पु । ऊरुस्तम्भे कुष्ठोगे च हित । पारद १॥० तो. गन्धक ६ तो गुञ्जावीज ३ तो जयन्तीवीज निम्बुवीज जैपालवीज प्र. च इंसोलक । जयन्तीधुस्तूरपत्रजम्बीरकाकमाचीरसेन प्रत्येक विभाव्य घृतेन मर्दयित्वा वटी कार्या। भा. ४ र । र.सा स. । भैषज्यरत्नावल्यां जयन्तीनिम्बं नास्ति । [परिमाणे । श्र च. ।

गुञ्जिका । स्त्री । गुञ्जायाम् । कूँच । विषय

गुटिकः । पुं । मत्स्यण्डाम् । मिछरि । श्र द १२ष. । [याम् । कूँच । ज.द. ।

गुटिका । स्त्री । वटिकायाम् । গুলি । गुञ्जा

गुटिकाञ्जनम् । क्ली । विविधाञ्जनान्तर्गती ञ्जने । See चञ्जनम् ।

गुण्ठः । पुं। तृणविशेषे । কেশুর । रा नि व ८। सुगन्धरोहिषवृणे । वै निघ. । दाक्षिणात्ये । "दाक्षिणात्यो भवेद्गुण्ठो योऽश्वस्य सर्वशातिर्ग ।" ज.द.६ष. ।

वाते—गव्यघृतं ४ श क्वाथार्थे—गुडूची ६४ प जल ६४ श शे १६ श कल्कार्थे शुण्ठी १ श। च द।

गुडूचीतैलम्। क्ली। वातरक्ते तैलम्। स्वल्प यथा—तिलतैल ४ श क्वाथार्थे—गुडूची १०० प जल ६४ श शे १६ श। मतान्तरे गुडूची ४ श जल १६ श शे ४ श सा कौ। भैष। मध्यमं यथा तिलतैल ४ श गुडूचीक्वाथ १६ श दुग्ध ४ श। भैष। वृहत् यथा—तिलतैल ८ श क्वाथार्थे—गुडूची १०० प जल ६४ श शे १६ श कल्कार्थे शुल्फा हरीतकी त्रिफला रास्ना मुस्ता वनयमानी हरिद्रा दारुहरिद्रा कुष्ठ धान्य पद्मकाष्ठ विडङ्ग तेजपत्र वचा जटामांसी, एषां प्रति ४ तो रक्तचन्दन ८ तो। अपर यथा —तिलतैल १६ श गुडूची १२१० श जल ६४ श शे १६ श दुग्ध ६४ श कल्काथ—यष्टिमधु मञ्जिष्ठा ऋद्धि (अभावे बला) वृद्धि (अभावे गौरचाकुली) मेदा (अभावे अश्वगन्धा) महामेदा (अभावे अनन्ता) जीवक (गुडूची) ऋषभक (अभावे शतावरी) काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती कुष्ठम् एला अगुरु द्राक्षा जटामांसी पद्मनक्षी शटी रेणुक विकङ्कतजटा (वँइचिन् टुमरि) शुण्ठी पिप्पली मरिच शुलफा श्यामालता अनन्तमूल गुडत्वक तेजपत्र चव्य वराहक्रान्ता भूम्यामलकी शालपर्णी तगरपादुका नागेश्वरं पद्मकाष्ठं सौगन्धिक (उन्दौ) रक्तचन्दन एषां प्रति २ तो। सा कौ।

गुडूचीपत्रम्। क्ली। पत्र गुडूच्या शाकार्थे। गुणो—ग्राधय सर्वज्वरहर लघु कटु कषाय तिक्त स्वादुपाक रसायनं बल्यमुष्ण सग्राहि तृष्णा र्घ प्रमेहघ्न दाहघ्न कामलाकुष्ठपाण्डुघ्न। भा।

गुडूचीसत्वम्। क्ली। गुडूचीसारे। शुनूक्पाने। भैष।

गुडूच्यादिगण (कषाय)। पु। गुडूची पद्मकारिष्टधानकारक्तचन्दनाख्ये गणे। स च पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृषाघ्न अग्निकृत्। वा सू १५थ। गुडूचीमारिवाद्राक्षामलपुष्पापुनर्नवाभि क्वते कषाये। च द। अन्य—"गुडूच्यतिविषा भाग्यशुण्ठीदिव्याम्बुवालकैः। पाठामूर्वानिम्बकुटज न्दमीशीरपद्मकैः। कषाय शीतल पेय ज्वरातीसारशान्तये॥" भैष।

गुडूच्यादिलौह। पु। वातरक्ते रस। पाठ गुडूचीसारसंयुक्त त्रिकटत्रययुतन्त्वय। वातरक्त निहन्त्याशु। गुडूचीसार (शुनूक्पानो) त्रिकटु त्रिफला विडङ्ग मुस्ता चित्रकमूल—एषां प्र १ तो लौह १० तो माषप्रमाणा वटी कार्या। र चि।

गुडेर (क)। पु। ग्रासे। यासे। उपा।

गुडोदकम्। क्ली। गुडाम्बुनि।

गुडोद्भवा। स्त्री। शर्करायाम्। रा नि व १४।

गुड्डकः। पु। गरुडशालौ। रा नि व १६।

गुण (क)। पु। इन्द्रिये। मे लघ्वादौ धर्मे। ते च लघुगुरुस्निग्धरूक्षतीक्ष्णा इति यथाक्रमम् आकाशक्षितिजलाग्नीना गुणा। तत्र लघु पथ्य कफघ्न शीघ्रपाकि। गुरु वातघ्न पुष्टिश्लेष्मकृच्चि रपाकि च। स्निग्ध—वातघ्न श्लेष्मकारि वृष्य बल्यश्च। रूक्ष वातकर कफघ्न। तीक्ष्ण—पित्तकरं लेखन कफवातघ्नश्च। सुश्रुतस्तु विंशतिगुणानाह यथा—लघुगुरुस्निग्धरूक्षतीक्ष्णश्लक्ष्णस्थिरसरपिच्छिलविशदशीतोष्णमृदुकर्कशस्थूलसूक्ष्मद्रवशुष्कालमदा इति। [रा नि व १।

गुणकर्णिका। स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्।

गुणत्रयम। क्ली। सत्वरजस्तमसु। तच्चर्यं—"सत्व रजस्तमश्च त पुसामुक्तास्त्रयो गुणा। तत्र सत्त्व श्लेष्मा रज पित्त तमश्च वायु। सत्त्व श्लेष्मा रज पित्त तमश्चापि समीरण। द्व्यस्त मानमु दिक्त पुसां पुष्यनुवर्त्तते॥" रा नि व २१।

गुणमहोदधि। पु। कासाधिकारे। पारद गन्धकं लौह विषं त्वक (गुडत्वक) तास्र वङ्ग अभ्र—एषां प्रति १ तो त्रिकटु तेजपत्र सूक्ष्मैला विडङ्ग नागकेशरं रेणुकं एला पिप्पलीमूलश्च एषां प्र २ तो वासकपिप्पलीक्वाथेन क्षीरेणैव च भावना दातव्या। मात्रा चणकाभा। रस कौ।

गुणवतीवर्त्ति। स्त्री। भ्रमरोग हिता। धूमक सौध सिन्दूरम् अतिविषा हरिद्रा विभीतक फर्ल कम्पिल्लक श्रीवास गुग्गलुश्च एषां प्र सम भाग घृततैलाभ्यां उन्मिष त दिक्षु तुल्यसिक्ता

गजपिप्पली कृष्णजीरकं तालजटाक्षार कुष्माण्ड नालभस्म अपामार्गक्षार तिन्तिडीक्षार प्र. सम भाग । सर्व्वचूर्णसमं पिप्पलीचूर्णं । पुन सर्व्व चूर्णद्विगुण पुरातनगुड एकत्र सम्मर्द्दम् । मा ३० तो. । भैष । [महुया । र मा ।

गुडपुष्पः । पु । मधूकवृक्षे । मउल गाछ । हि

गुड़पुष्पसारः । पुं । मधूकपुष्पसारे । च द ।

गुड़फल. । पु । पीलुवृक्षे । भा. । वदरवृक्षे । रा नि व ११ ।

गुड़फला । स्त्री । क्षुद्रकाकमाच्यां । वै निघ ।

गुडभल्लातकम् । क्ली । अर्शोरोगे । क्वाथार्थ —दशमूल, शुनुक, वामनहाटी, गोक्षुर, चिता, शटी प्रत्येके १ प. भल्लातक १०० टी जल ६४ श शे. १६ श । प्रक्षेपार्थ—मधु ८ प. पिपुल ४ प एवंतैल ८ प. गुडत्वक्, एला, मरिच प्रत्येके १ पोया । च द ।

गुडमञ्जरी । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । वै निघ । क्षणग्राख्याम् । एतन्नियासनसेन क्ष्माससक् नश्यति । वा उ ४०श ।

गुडमण्डूरम् । क्ली । अन्नद्रवशूले । पुराणगुड १ प आमलकचूर्णं १ प हरीतकीचूर्णं १ प शुद्धमण्डूर २ प घृतमधुभ्यां सम्मर्द्य २ तो. भोज नादमध्यावसानेषु सेव्यम् । रस र. ।

गुडमूलः । पु । स्वल्पमारिषशाके । श्र च । ड्ची । भा ।

गुडयोगफला । स्त्री। मधुरालाव्वां । वै निघ ।

गुडलम् । क्ली । गौडीमन्दिरायाम् । श्र च ।

गुडबीजः । पु । मसूरे । रा नि व १६ ।

गुडशर्करा । स्त्री । शर्करायाम् । त्रिका । गुणा —"हृष्या चीणक्षतहिता सस्निग्धा गुडशर्करा ।" च सू २७श ।

गुडशिग्रुः । पु । रक्तशोभाञ्जने । श्र च. ।

गुडशुक्तम् । क्ली । सतैलगुडाम्बुना कन्दशाकादि एकत्र सहितमस्तरसं गुडशुक्तमुच्यते । प्र प्र २ ख । गुडाम्बुना सतैलेन सन्धानङ्गाञ्जिकन्तु यत् । कन्दशाकफलैर्युक्तं गुडशुक्तं तदुच्यते ।" शार्ङ्ग ।

गुडा । स्त्री स्नुहीवृक्षे । र मा । गुड़िकायां । मे । उक्षीव्याम् । रा नि व,८ । गुडूच्याम् । वै निघ ।

गुडाका । स्त्री । निद्रायाम् ।

गुडाख्य । पु । कुष्ठीवृक्षे । रा नि व ८ ।

गुडाद्रिवटिका । स्त्री । शोथे रस । गुडो चूर्णं २ प पिप्पलीचूर्णं २ प शुद्धमण्डूर १ प तिल १ प पलत्रयगुडेन वटी कार्य्या । गुड ७ प शुंटचूर्ण ७ प पिपुलचूर्ण ७ प शुद्धमण्डूर १ प. तिल १ प । भा ।

गुडाम्बु । क्ली । गुडकृतजले । 'गुडयोगाद्गुडाम्बु स्याद्गुडवर्णरसान्वितम् ।" प प्र १ख । वा चि ६श ।

गुडाशय । पु । अचोटवृक्षे । रा नि व.११ ।

गुडाष्टकम् । क्ली । उदावर्त्ते अजीर्णे च । त्रिकटु पिप्पलीमूलं त्रिवृन्मूलं दन्तीमूलं चित्रकमूल एषां प्रति चूर्णं तुल्यभाग गुडेन प्रातर्भक्षयेत् । मा त्रा यथाप्रिबला देया ।

गुडासव । पु । गुडकृतासवे । गुणा —"दृष्टी भिन्नशकृद्वातो गौड़स्तर्पणदीपन ।" च सू २०श ।

गुडिका । स्त्री । गुटिकायाम् । प प्र ।

गुडी । स्त्री । कुष्ठीवृक्षे । गुडूच्यां । वै निघ ।

गुडची । स्त्री । (Tinospora cordifolia. Syn Menispermum cordifolium) स्वनामख्यातपत्रशाकलतायाम् । गुलुञ्चलता । हि गुडच, घडच । मं गुलवेलि । क अमरदवेलि । तैं तिप्पतीगे । कान्यकुब्जे गुरुची । गुर्जरे गली । गुणा —"गुडूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसायनी । सग्राहिणी कषायोष्णा लघ्वी बल्याग्निदीपनी । दोषत्रयामतृड्दाहमेह कासांश्च पाण्डुतां । कामलाकुष्ठवातास्रज्वरक्रिमिवमीन्हरेत् । प्रमेह श्वासकासार्श कृच्छ्रहृद्रोगवातनुत् ।" तदुत्पत्ति — पुरा यदा राक्षसपरिवृतो राम सीतापहारिणं रावणं जघान तदा हतान् वानरानिन्द्रोऽमृतवर्षेण जीवयामास । तद्गात्रच्युतामृतबिन्दुभ्य गुडूची जाता । भा ।

गुडचीघृतम् । क्ली । वातरक्ते । गव्यघृतं ४ श क्वाथार्थ—गुडूची १२।० श, जल ६४ श शे. १६ श, कल्कार्थं—गुडूची १ श । अश्वग काम

चदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥" मा.नि ।

गुदाङ्कुरः । पुं । अर्शरोगे । इ.च । म.नि ।

गुदामयः । पुं । अर्शसि । र सा सं. ।

गुदामयहरः । पुं । कटुसूरणे । सूरनो ओल । वै.निघ. ।

गुदास्थि । क्ली । पायुस्थनि । च.शा ७अ. ।

गुदौष्ठः । पुं । मलद्वारमुखे । "रोमान्तेभ्यो य वाध्यर्द्धो गुदौष्ठः परिकीर्त्तितः ।" सु.नि.२अ. ।

गुन्थफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ ।

गुन्दगुच्छकः । पुं । गुच्छकरञ्जे । वै.निघ. ।

गुन्दा(न्द्रा)लः । पुं । जीवञ्जीवपक्षिणि । चकोर । इ.च. ।

गुन्द्रः । पुं । पाटरकाख्यशरे । शर गाछ । हिं गंदपटेर । गुणाः—कषायत्वं मधुरत्वं हिमत्वं र क्तपित्तमूत्रकृच्छ्रनाशित्वं स्तन्यमूत्रशुक्रशोधकत्वञ्च । भा. । शरतृणे । चम. । सुखकतृणे । वै.निघ. ।

गुन्द्रकः । पुं । गुन्द्रशरे । प सु । भा म.चस्म-रो.चि । [तृणे । वै.निघ. ।

गुन्द्रमूला । स्त्री । एरकातृणे । भा. । सुस्तक

गुन्द्रा । स्त्री । गवेधुकायाम् । पटरके, गोंदर इति लोके । गड़गड़ । सु सू ३८अ. । देवधान्ये । र.मा. । रोचनिकायाम् । मि.यो.क्षमि.चि. । भद्र-मुस्तके । त्रिका । मियङ्गौ । चम. । गुड्याम् । च.सू.४अ. । चि.३अ. । एरण्डवृक्षे । शिरीषवृक्षे । दर्भे । वै.निघ. । एरकातृणे । भा. ।

गुप्तगन्धिः । स्त्री । एलवालुके । रा.नि.व.४ ।

गुप्तपत्रकः । पुं । मधालुके । मौ आलू । प.मु. ।

गुप्तपुष्पः । पुं । मदपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

गुप्तफला । स्त्री । काकजङ्घायाम् । घुङ्चँडे-लि । वै.निघ. ।

गुप्तबीजम् । क्ली । तृणे । वै.निघ. ।

गुप्तस्नेहः (ही (त्न)) । पुं । अङ्कोटवृक्षे । आँकोट गाछ । रा.नि.व.११ ।

गुप्ता । स्त्री । कपिकच्छ्वां । रा.नि.व ३ । चन्दन-विशेषे । दूर्वा । वै.निघ. ।

गुप्ताफलम् । क्ली । शुकशिम्बीबीजे । आला-कुशीर बीज । सु.चि.२६अ. ।

गुप्तिः । स्त्री । अवकरस्थाने । रक्षणे । मे. । य-मे । इ.च. ।

गुम्टी । स्त्री । तृणधान्यभेदे । गड़गड़ । गुणाः श्यामाकवत् । च.सू.२७अ. ।

गुम्फः । पुं । श्मश्रुणि । गोँप । श.र. ।

गुरवकः । पुं । गरुडशाली । रा.नि व.१६ ।

गुरुः । पुं । पिप्पली । प सु । स्त्री । कपिक-च्छ्वां । रा नि व ३ । त्रि । अलघुद्रव्ये, दुष्पचद्रव्ये पृथिवीसोमगुणभूयिष्ठे । तच्च त्रिविधं—स्वभावगु-रु, मात्रागुरु, संस्कारगुरु चेति । स्वभावगुरु तत् यत्प्रकृत्या गुरु तच्च माषादिकं, तन्मात्रागुरु यत् मुद्गादिकं, संस्कारगुरु च पिष्टान्नादि । यथा— "मन्दानलकरं द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् । स्वभाव-तथ गुरु यमसु संस्कारतो गुरु । मात्रागुरु तु मु-द्गादि माषादि प्रकृतेर्गुरु । संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् । गुरु वातहरं पुष्टिश्लेष्मकृ-च्चिरपाकि चे"ति भा. । शोकघाती । वै.निघ. ।

गुरुकोष्ठः । त्रि । गुरुपाकिकोष्ठे ।

गुरुगन्धिकाम् । क्ली । अगुरुणि । वै.निघ. ।

गुरुगुणः । त्रि । यद्विरेष पक्तं तद्गुरुगुणं । वा. टी हेमा. ।

गुरुघ्नः । पुं । गौरसर्षपे । रा.नि.व.१६ ।

गुरुपुटकः । पुं । तिलमयूरे । त्रिका. । [१६ ।

गुरुतण्डुला । स्त्री । उष्पाशाली । रा.नि व.

गुरुता । स्त्री । गौरवे । भार्य्ये । मा.नि. ।

गुरुपञ्चमूली । स्त्री । बृहत्पञ्चमूली, सा बिल्व-श्योनाक गाम्भारी पाटला गणिकारिका इति प-ञ्चमूलात्मिका वातकफे हिता । च द.ज्व चि. । "पञ्चमूल्या लघीयस्या गुर्व्या वाम्या सधाम्यया ।"

गुरुपत्रम् । क्ली । वङ्गे । इ.च. ।

गुरुपत्रा । स्त्री । तिन्तिडीवृक्षे । श.र. ।

गुरुपाकः । त्रि । यः पक्वः विरूपे सजति श्ले-ष्माणञ्च करोति स गुरुपाकः । वा.टी.हेमा. । इ-ष्टविरूपतया करोतीर्न्दनानुदितम् । सु.सू.४१अ. ।

(योग) घृतमिश्रा पक्वा खण्डिपिता माला उद्वर्त्तनम्। रस.र.।

गुण्वसरा । स्त्री । जीवन्तीशाके । प सु.।

गुणसूः । स्त्री । कार्पासीक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

गुणा । स्त्री । दूर्व्वायाम् । मांसरोहिण्याम् । मयसामान्ये । रा.नि व.८।१२।१४ ।

गुणाध्यकः । पुं । भड़ोलक्षुपे । वै.निघ. ।

गुणी (इन्) । पुं । आवर्त्तक्याम् । आपटा । वै निघ । त्रि । मन्दाद्याधारे आकाशादौ । च. ।

गुणोज्ज्वला । स्त्री । चन्द्रश्वेतयूथिकायाम् । वै निघ. ।

गुण्ठ. । पुं । इस्तद्वये । वा.सू.१५अ । "श्वादमीनलकुशद्वयगुण्ठगुन्द्रा ।" दाक्षिणात्यघोटकभेदे । See अश्वः ।

गुण्डः । पु । (Scirpus kysoor) कशेरुद्वये । अस्य कन्द कशेरुरिति । কেশুর ঘাস, গোঁদ কেশুব । कैउटीति लोके । भ वलद्दाती नि । क मूरगैद । गुण्डस्त्रिविध —वृत्तगुण्ड ल घुस्थूलगुण्डी च। सा. गुणा —मधुरा, शीता कफपित्तातिसारघ्ना दाहरक्तहराश्च । मध्ये स्थूलत दोऽधिकगुणश्च । रा नि व,८ । सुगन्धरोहिषद्वये । वै.निघ ।

गुण्डकः । पु । चूर्णे । भैष. । [व.८ ।

गुण्डकन्दः । पु । कशेरौ । কেশুব । रा नि

गुण्डता । स्त्री । यावनालशर्करायां । रा.नि व. १४ ।

गुण्डसः । पुं । सर्पजातिभेदे । चवि.२स्थान. ।

गुण्डा । स्त्री । काशतृणभेदे । ছোট কেশে । रा नि.व.८ । [वै निघ. ।

गुण्डाफली । स्त्री । देवदाल्यां । पीतघोषा ।

गुण्डारोचनिका (नी) । स्त्री । स्वनाम ख्यातगन्धद्रव्ये । कमलाগুড়ি । र मा. ।

गुण्डाला । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे । गुंडला, गौंडाल । गुणा—कटुतिक्तोष्णा शोथव्रणघ्नी च । रा नि व ५ । गुण्डासिनीतृणे । रा.नि,व,८ ।

गुण्डासिनी । स्त्री । स्वनामख्याततृणविभेदे । गुणाः —स्वादकटु तिक्तोष्णा पित्तदाहश्रमघ्नी व धन्नी व्रणदोषघ्नी च । रा.नि.व.८ ।

गुण्डिकः । पुं । तण्डुलादिचूर्णे । গুঁড়া ।

गुत्थः । पुं । गवेधुकायाम् । र.मा. । भाव चअस चि. । गुड्याम् । च द चतिसा.चि. ।

गुत्थकम् । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । গেঁঠেলা । र.मा ।

गुत्सः । पुं । ग्रन्थिपर्णक्षुपे । मे. । गुच्छे ।

गुत्सपुष्पः । पुं । सप्तच्छदवृक्षे । अटा. ।

गुदम् । क्ली । The anus मलत्यागद्वारे । म लद्वार । अटा । स्थूलान्त्रप्रतिबद्धसार्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदपरिमाणम् । तत्र वलय तिस्रोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तर भूता .. । चतुरङ्गुलायता सर्व्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिता . । सु नि २अ. । भावप्रकाशस्तु सार्द्धचतुरङ्गुलमाह । तल्लक्षण यथा—"गुदस्य मान स र्व्वस्य सार्द्धं स्याच्चतुरङ्गुल । तत्र स्युर्बलयस्तिस्र अ ङ्गावर्त्तनिभाश्च ता । प्रवाहिणी भवेत्पूर्व्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता । उत्सर्ज्जनी तु तदध सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता । तस्याध सम्वरणी स्यादेकाङ्गुलसमा मिता । अर्द्धाङ्गुलप्रमाणन्तु बुधैर्गुदमुख मतम् । मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्म्मित ।" भा । तदुत्पत्तिरन्त्रशब्दे द्रष्टव्या । [व र० ।

गुदकीलः (क) । पुं । अर्शोरोगे । रा नि

गुदकुट्ट(न्द)कः । पुं । शिशोर्गुदजाताम्रवर्ण व्रणविशेषे । लक्षणम्—"मलोपलिप्तात् स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः । ताम्रवर्णोऽस्त्र,कण्डूमान् जायते भूर्य्युपद्रव । केचित्त मातृकादोषं वदन्त्यन्येऽपि पूतनम् । मष्टारुर्गुदकुन्दश्च केचिच्च तममासिकम् ।" वा उ.२अ. । [वेदनायाम् । च.इन्द्रिय १०अ. ।

गुदग्रहः । पुं । उदावर्त्तरोगे । हे च । मधु

गुदजघ्न. । पुं । कटुसूरणे । वै निघ ।

गुदजारिः । पुं । दैत्यादकवृक्षे । वै निघ ।

गुदपाकः । पुं । गुदकन्दरोगे । वै निघ ।

गुदवलिः । स्त्री । गुदावर्त्तवत् गजतालुसदृशी, पायुस्थवलित्रये । See गुदम् ।

गुदभ्रंशः । पुं । (Prolapsus ani) गुदनिर्गमरोगविशेषे । हारीत । तस्य लक्षण यथा—"प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुद बहि । द

"बलाचतुष्टयं पर्णी पञ्चकद्याग्निमन्थकः। पाठायवासावार्त्ताकी कोकिलाक्षी गणी द्विधा। अपामार्गद्वयं मूर्व्वा चाग्निमान् शरपुङ्खिका। काकनासा काकजङ्घा मेषशृङ्गी च भृङ्गकम्। वन्ध्याककर्कोटकी नेषा वर्व्वरीतुलसी द्विधा। वज्रदन्ती द्विधा जाली नाम्ना गुल्मगणस्त्वयम्॥" अर्कः।

गुल्मगवेधुका । स्त्री । गवेधुकायाम् । गड़गड़े । प.मु. । देवधान्ये । र.मा. ।

गुल्मघ्नम् । क्ली । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ ।

गुल्ममूलम् । क्ली । आर्द्रके । रा नि व.६ ।

गुल्मवज्रिणी (वटिका) । स्त्री । रक्तगुल्मे हिता । "रसगन्धकताम्रच कास्य टङ्कणतालक। प्रत्येकं पलिकं ग्राह्यं मर्द्दयेद्दतियत्नतः। तद्यथाग्नि बलं खादेत् रक्तगुल्मप्रशान्तये॥" रस, गन्धक, तामा, काँसा, सोहागा, हरिताल प्रत्येके ८ तो. जले मर्दन। र.सा.स ।

गुल्मवल्ली । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि व ३।

गुल्मशार्दूलरसः । पुं । गुल्मे रसः । रसगन्धकलौहगुग्गुलुत्रिवृतापिप्पलीशुण्ठीशटीधन्याकजीरकानि प्र ८ तो जैपालवीजं ४ तो. सचूर्णं घृतेन वटी कार्या । मात्रा २ र. । र.सा.स. ।

गुल्मिकः । पुं । रक्तकरवीरे । वै निघ. ।

गुल्मिनी । स्त्री । उलुपे । उँनु । विस्तृतलतायाम् । अम. ।

गुल्मी (इन्) । पुं । कष्टकपालीवृक्षे । प मु. । स्त्री । आमलक्याम् । एलायाम् । मे. । रम्भनखीवृक्षे । गुड़ुची उँनी । श.च. ।

गुल्यः । त्रि । मधुरे । हे.च. ।

गुवाकः । पुं । The betel nut tree. स्वनामख्यातवृक्षे । गुया गाछ । हिं सुपारि । गुवाः—कषायलं शीतलत्वं दीपनत्वं गुरुपाकि लघु । राज. । See क्रमुकः ।

गु(गू)ष्टिः । स्त्री । गान्धारीवृक्षे । वै.निघ. ।

गुहः । पुं । चपलघोटके । श.र. । कटुधान्ये । वै.निघ २भ.भतिसा चि.मोक्षकादिक्षाये ।

गुहा । स्त्री । सिंहपुच्छीनामपृश्निपर्ण्याम् । सिंहपुच्छी चाकुलिया । रा.नि.व.४ । नकुल.१२भ. । वा सू २९श. । शालपर्णीनामक्षुपे । भा.पू १भ. ।

गुहाशयः । पुं । गुहाशयस्तगमावे । सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुद्वीपीश्वमार्ज्जारसृगालभ्रमैर्वारुकप्रभृतिषु । तन्मांसगुणाः—मधुरं गुरु स्निग्धं बल्यं वातघ्नमुष्णवीर्यं नेत्ररोगिणां हितम् । सु.सू ४६श. । "सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुतरक्षुद्वीपिनस्तथा । वभ्रुजम्बूकमार्ज्जारा इत्याद्याः सुगुहाशयाः॥" भा. । वनमूषिके । सप्तपर्णवृक्षे । चक्रवाके । वै.निघ. । व्याघ्रे । रा नि. व.१९ । त्रि । गुहाशायिनि ।

गुहिनम् । क्ली । वने । श.र. ।

गुहिलम् । क्ली । धने । उणा. ।

गुहेरः । पुं । लौहकारे । उणा. ।

गुह्यम् । क्ली, पुं । कमठे । मे. । पायौ । भगे । त्रिका. । लिङ्गे । अम. ।

गुह्यदीपकः । पुं । खद्योते । श च. ।

गुह्यनिष्यन्दः । पुं । मूत्रे । रा.नि.व.१८ ।

गुह्यपत्रः (पुष्पः) । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि. व.११ ।

गुह्यरोगः । पुं । शूकदोषापरनामसु उपदंशादिषु योविंशतिविधरोगेषु । तत्र उपदंशाः पञ्च । सर्षपिकादय अष्टादश । See शूकदोष. । निदानम्—"स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा । दोषाध्युषितसङ्कीर्णमलिनाणुरज.पथाम् । अन्ययोनिमनिच्छन्तीमगम्यां नवसूतिकां । दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा । विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः । मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविषवच्छूकपातनैः । वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनैः । दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् । जनयन्त्युपदंशादीन्॥" वा.उ.३३श. ।

गुह्यबीजः । पुं । भूतृणे । गन्धतृणविशेषे । रा.नि व ८ । तृणमात्रे । वै.निघ. ।

गूः । पुं । विष्ठायाम् ।

गूढ़म् । क्ली । गुप्ते । मे. । त्रि । संवृते । अम. ।

गूढ़कामी (इन्) । पुं । काके । वै.निघ. ।

गूढ़गर्भकः । पुं । गर्भशरीरविशेषे । वै.निघ. ।

गूढ़नीड़ः । पुं । खञ्जरीटपक्षिणि । श.मा. ।

गुरुपुष्प. । पु । कामुकवृक्षे । उपाधि गाछ । वै निघ ।

गुरुरत्नम् । क्ली । पुष्परागमणौ । रा नि व १३ ।

गुरुवर्च्चोघ्न. । पु । लिम्पाकवृक्षे । कागजी वा पातिलेवुर गाछ । श च ।

गुरुवीजः । पु । मसूरे । रा नि व १६ ।

गुरुशिंशपा । स्त्री । शिंशपावृक्षे । वै निघ ।

गुरुश्रेष्ठम् । क्ली । वङ्गधातौ । वङ्ग । वै निघ ।

गुरुस. । पु । गरुड़शाली । रा नि व १६ ।

गुरुस्कन्धः । पुं । चीरिणीवृक्षे । वै निघ ।

गुरुस्वेद. । पु । अग्नस्य स्वेदविशेषे । लक्षण— "यत्र कायेन य स्वेद गुरुस्वेद स उच्यते ।" अ द १८५ ।

गुर्व्वर्चनम् । क्ली । पूज्यार्चने । गुणा —"स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यम् अलक्ष्मीकविनाशनम् । धनधान्यकरं नित्य गुरुदेवद्विजार्चनम् ॥" राज १५ ।

गुर्व्विणी । स्त्री । गर्भवत्याम् । रा.नि व १८ ।

गुर्व्वी । स्त्री । गुरुकृत्य । गर्भिण्याम् । मे. ।

गुल । पुं । गुड़ । मे ।

गुलक. । पु । गुल्फवृक्षे । वै निघ ।

गुलञ्चकन्द । पुं । गुलञ्चकन्दे । दूनी । मे कुम्भीशाल । गुणा —मधुरत्व शीतलत्व ग्राहित्व त पंचत्व दाहप्रलय । रा नि व ७ ।

गुला । स्त्री । गुडीवृक्षे । मे. । [नि.व ८

गुलाल. । पुं । भूदव । गन्धपलाशविशेष । रा

गुलिका (स्त्री) । स्त्री । गुडिकायाम् । रा विषये । सनद्ध ८ । मे । [निघ ।

गुलिकालवणम् । क्ली । गुटिकालवण । वै.

गुलुच्छ. (च्छ) । पुं । पुष्पस्तवके । विका ।

गुलुच्छकन्द । पुं । गुलञ्चकन्द । वै.निघ. ।

गुलोरिका । स्त्री । गुल्फ । वै निघ ।

गुल्फ. । पु । पादग्रन्थौ । पादग्रन्थि, गोड़ालि । पे.च. । "जङ्घापादसन्धौ तु घुटिका गुल्फ इत्यपि ।" रा.नि.व १८ । ज्ञानान्तर्गत शिरे शे । च ।

गुल्फास्थि । क्ली । पादघुटिकास्थनि । गुल्फेर हाड । च शा ७अ ।

गुल्म. । पु । प्लीहायाम् । रोगविशेषे । स च पञ्चस्थानेषु पञ्चविध वातादिभेदेन । कारणपूर्व्व कं सा लक्षण यथा —"दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारत । कुर्व्वन्ति पञ्चधा गुल्म कोष्ठान्त ग्रन्थिरूपिण ॥" सा लक्षण—"हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थि सञ्चारी यदि वाचल । चलश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्त्तित । स व्यस्तैर्जायते दोषै समस्तैरपि चोच्छ्रिते । पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापर ॥" चार्त्तवजमाह—"चार्त्तवादपि गुल्म स्यात् स तु स्त्रीणां प्रजायते । अन्यस्त्वन्यच पुंसां तथा स्त्रीणां प्रजायते । तत्स्थानमाह—तस्य पञ्चविध स्थान पार्श्वहृन्नाभिवस्तय ।" पूर्व्वरूप —"उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्धतृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि । आटोपमाध्मानमपक्तिशक्तिमासन्नगुल्मस्य वद न्ति चिह्नम् ॥ अरुचिकृच्छ्रविण्मूत्रवातलक्षणान्त्रकूजन । आनाहश्चोर्द्ध्ववातश्च सर्व्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥" भा. । तत्र पाकपाकाकारणे सुश्रुत । "गुल्मदोष समुत्थानात् विद्रधिर्गुल्मक च । कस्मान्न पच्यते गुल्मो विद्रधि पाकमेति च । गुल्मरूपा सर्व दोषा विद्रधिमांसमाश्रिते । तस्मान्न पच्यते गुल्मो विद्रधि पाकमेति च ॥" इति । पक्षिपर्ण ॥ ८° ²ठ° । काण्डगुल्मवत्शालौ । ८ोप, द ² दं ² । घास । विका ।

गुल्मक. । पु । रक्तकरवीरवृक्षे । वै.निघ ।

गुल्मकालानलरसः । पु । गुल्माधिकारे रस । पारद गन्धक तार्म्र तामक टङ्कण हरताल. तालकद्वयमित मुस्तकं पिप्पली शुण्ठी इति को वटी कुर्य्य म तालक चूर्णयत् मध्यमि ॥ पर्पटगुल्म दशम्ला दामार्ग पानाकादिन भावयित्वा द कत्वा चूर्णयेत् । मात्रा माषकतुल्य । भैष । ट्टदण्ड ८ वृ निति रसेन्द्रसार. । अत्रान्यत् यदा —रसक तामक तार्म्र तदैव [illegible] मर्द्दैला कतुमातिर्दिन दृढ़ मर्द्दयित्वा वटपुट पचेत् । ज्येन च दशुहरम् । मात्रा १ ५. । ८ मा स ।

गुल्मकेतुः । पुं । अम्लवेतसे । रा नि व ६ ।

गुल्मगन्ध. । पुं । गुल्मगन्धवर्धे वटे । [illegible]—

न्दयाके। उग्राव भानु। रा.नि.व.७। शूकर्यां। सु.चि.२६।१७ग्र.। सक्षुग्रसूताया गवि। हे च। गान्धारीवृक्षे। रा.नि.व.८। वराहक्रान्तायाम्। ग्रम.। शक्रमुकुमाण्डे। वै.निघ.। वदरवृक्षे। मे.।

गृष्टिक्षीरम्। क्ली। सक्षुग्रसवादुग्धे।भा.म.३भ.।

गृहम्। क्ली। निकेतने। यव।

गृहकच्छपः। पुं। पेषणशिलायाम्। श र.।

गृहकन्या। स्त्री। कुमार्य्यां। घृतकुमारी। रा.नि.व.५। [वा। त्रिका.।

गृहकपोतः (कः)। पुं। पारावते। पाय-

गृहकर्त्ता। पुं। धूसरवर्णे,तिसूक्ष्मचटके। बा बुई। रा नि.व १६। [पोका।

गृहकारी (इन्)। पुं। कीटविशेषे। कुमीरा

गृहकुलिङ्गः। पुं। गृहचटके।

गृहकूलकः। पुं। चिचिण्डायाम्। चिचिङ्गा। भा.पू.१भ.।

गृहगोधा (धिका)। स्त्री। ज्येष्ठ्याम्। टिकटिकि। हिं छिपकली, विषखापरा। र.मा। तद्विषलक्षणम्—"विदाह श्वयथु तोद स्वेदश्च गृहगोधिका...जनयेत्।" मा.नि.। (लिका) इति हे.च.।

गृहचटकः। पुं। गृहपालितचटके। ग्राम्य चडा। गुणाः—"गृहस्य चटको वृष्यः बलशुक्रविवर्द्धनः। सर्व्वदोषहरश्चापि दीपनो मासवर्द्धनः।" चवि २१श.। "रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिशुक्रलः।" सु.सू ४६ष।

गृहचूल्लिका। स्त्री। चुल्लीमृत्तिकायाम्। उनुनेर माटी। चि क्र क.। [के। त्रिका.।

गृहणी। स्त्री। पलाण्डौ। वै.निघ। काञ्जि-

गृहद्रुमः। पुं। मेषशृङ्गीनामवृक्षे। प.मु.। ग्राकवृक्षे। शेगुन गाछ। रा.नि.व.८।

गृहधूमः। पुं। आगारधूमे। झूल। सा.कौ. ग्रहणी.चि।

गृहधूमाद्यतैलम्। क्ली। नासारोगे तैलम्। "गृहधूमकणादारुक्षारनक्ताह्वसैन्धवैः। सिद्धं शिखरिणीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम्।" तैलद्रव्य १ श झूल, पिपुल, दारुहरिद्रा, यवक्षार, करञ्जवीज, सैन्धव, आपाङ्गवीज प्रत्येके २ तो. ४ मा. ६ र.। सा.कौ.। अन्यत् उपदंशचिके—गृहधूमनिशाकिटैरेकविंशगुणैः क्रमात्...। झूल १ प. २ तो. ८ मा. ७ र. हरिद्रा २ प. ८ तो. २ मा. ७ र. सुरावीज ७ प. १ तो १ मा. ९ र. तैल ४ श. जल चतुर्गुण। रस र.। *See* आगारधूमाद्यतैलं।

गृहनाशनः। पुं। कपोते। रा.नि.व १९।

गृहनीडः। पुं। चटकपक्षिणि। हारा।

गृहपुत्रिका। स्त्री। घृतकुमार्य्याम्। भैष.कु-ष्ठ चि.कान्दर्पसा.तैले। चायमाणायां। गोयालै। सा कौ.।

गृहबलिप्रियः / **गृहबलिभुक्** } पुं। चटके। काके। वै.निघ.। बके। श र.।

गृहमणिः। पुं। प्रदीपे। त्रिका.।

गृहमाचिका। स्त्री। चर्म्मचट्याम्। चामचिकि। त्रिका.।

गृहमृगः। पुं। कुकुरे। हे.च.। [वै.निघ.।

गृहशायी (इन्)। पुं। पारावते। पायरा।

गृहाम्बु (म्बं)। क्ली। काञ्जिके। त्रिका.। च. द.गर्भ.चि। [हे च.।

गृहा(हो)लिका। स्त्री। ज्येष्ठ्याम्। हारा।

गृहाशया। स्त्री। ताम्बूलीलतायाम्। श.च। पूगीवृक्षे। वै निघ। [र.।

गृहाश्मा। पु। पेषणशिलायाम्। शिल। श.

गृहिणी। स्त्री। काञ्जिके। त्रिका। भार्य्यायाम्। हे.च.।

गृह्यम्। क्ली। गुदे। मे।

गृह्यकः। पुं। गृहासक्तमृगादौ। ग्रम.।

गेयप्रियः। पुं। सुन्दरपुष्पवृक्षे। गन्धराज गाछ। रा नि.व १०।

गेहधूमः। पुं। गृहधूमे। झूल। च.द.।

गेहपची। पुं। पारावते। वै निघ.।

गैरिक(रेय)म्। क्ली। सुवर्णे। रा.नि व.१३।

गूढ़पत्रः (त्रा) । पुं, स्त्री । अङ्कोलवृक्षे । करीरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

गूढ़पथः । पुं । अन्तरात्मनि । हे.च. ।

गूढ़पात् (दः) । पुं । सर्पे । अम. । अ.र. । कच्छपे । वै.निघ. । [१० ।

गूढ़पुष्पः (कः) । पुं । वकुलवृक्षे । रा.नि.व

गूढ़फला । स्त्री । गृध्रनख्याम् । गुड़ईाउली, कालिग्राकड़ा । वै.निघ. ।

गूढ़मल्लिका । स्त्री । अङ्कोलवृक्षे । "अङ्कोलो गूढ़मल्लिका ।" रा.नि.व २३ ।

गूढ़मैथुनः । पुं । काके । विका. ।

गूढ़वर्चाः । पुं । भेके । विका. । [नि.व २३ ।

गूढ़वल्लिका (ल्ली) । स्त्री । अङ्कोलवृक्षे । रा.

गूढ़ाङ्गः । पुं । कच्छपे । रा नि.व.१८ । उपस्थे । वै.निघ. ।

गूढ़ाङ्घ्रिः । पुं । सर्पे । रा.नि.व.१८ ।

गूथम् । क्ली । विष्ठायाम् । अम. । [अ.च. ।

गूथलताः । पुं । पक्षिविशेषे । ওয়েশানিক ।

गूनः । त्रि । हतपुरीषोत्सर्गे । अम. ।

गूवाकः । पुं । गुवाके । अ.र. ।

गूपणा । स्त्री । मयूरपिच्छचन्द्रके । श च ।

गृञ्जन(कोम । क्ली । [illegible]

गृण्डीवः । पुं । मत्तशृगाले । বড় শেয়াল । हे.च ।

गृधुः । पुं । अपाने । গুহ্য ।

गृध्रः । पुं । पक्षिविशेषे । शकुनि, गृध्निनी । रा.नि.व.१९ । प्रसहवर्गीयः काकसमगुणश्च । सु.सू.४६अ. । त्रि । लोभयुक्ते । विका. ।

गृध्रनखी । स्त्री । कण्टकपालीवृक्षे । গুড় দাঁউলী, কেলেকড়া । तैलङ्गदेशे गेडुगेडचेदु । र.मा. । कीलिवृक्षे । कुलगाछ । विका । वै.निघ.१अ.वा.व्या. चि.महाराजादौ । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै निघ. ।

गृध्रनखीद्वयम् । क्ली । श्वेतलोहितपुष्पभेदात् अहिंसाद्वये, काम्पीयकद्वये । শ্বেত রক্ত কেলে কড়া, গুড়দাঁউলী । "द्वे गृध्रनख्यौ राजा च ।" सि.यो.च द.वा.व्या.वाजिगन्धादिकषाये । बदरी-द्वये, बदरी वनबदरी चेति । विका । वै.निघ. १अ.ज्व.चि.दशमूलादिकषाये । [नि.व.६ ।

गृध्रपत्रा । स्त्री । धूम्रपत्रानामक्षुपे । रा.

गृध्रपुरीषः । पुं । गृध्रपक्षिविष्ठायाम् । गुदा —मलदाहणत्वम् । सु.म १६अ. ।

गृध्रसी । स्त्री । Rheumatism, affecting the loins. वातरोगविशेषे । টোঁয়সী বাত । लक्षणम्—"स्फिक्पूर्वा कटिपृष्ठोरु जानुजङ्घापदं क्रमात् । गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदै र्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः । वाताद्वातकफात्तन्द्रागौरवारोच कान्विता ।" मा.नि. । "वाताद्वातकफाभ्यां वा वि-

गोड़म्बी । स्त्री । भल्लातकवीजे । वै.निघ. ।

गोड़वास्तुक: । पुं । वास्तुकशाकविशेषे । वै. निघ. । [गाछ । नी. ।

गोड़ुम्ब: । पुं । कालिङ्गलतायाम् । तरमूज

गोड़ुम्बा (म्बिका) । स्त्री । (Cucumis madraspatanus, Cucumis melo.) फलशाकलताविशेषे । গোমুক, বাজগোমুক । र.मा. ।

गोणा । स्त्री । मनःशिलायाम् । रा नि.व.१३ ।

गोणी । स्त्री । द्रोणीपरिमाणे । प.प्र. ।

गोण्ड: । पुं । गोडे । গোঁড় । अम. ।

गोतीर्थक: (च्छेद:) । पुं । *गोतीर्थाकार*च्छेदने । सु चि.८अ. । काव्यगतगोमूत्रिकाकारच्छेदे । वा.उ.२८अ. । "पार्श्वादागतशस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मत: ।" भा म.भगन्दरे ।

गोतैलम् । क्ली । गोवसायां । भैष.च्छुद्रो.चि. ।

गोत्रम् । क्ली । कुले । गव्ये । विका. । शरीरे । वृषे । वै निघ. ।

गोत्रद्रुम: (पुष्प:,क:) (विटपी) (त्वच:) । पुं । धन्वनवृक्षे । भा. । वै.निघ. ।

गोत्रभृत् । पुं । पर्वते । रा.नि.व.२ ।

गोत्रिटम् । क्ली । गोवके ।

गोद: । पुं । मस्तकभेदे, मस्तिष्के । है.च. ।

गोदधि । क्ली । गव्यदधनि । See गव्यदधि।

गोदन्तम् । क्ली, पुं । हरिताले । रा नि.व.१३। तन्नामकहरितालविशेषे । গোদন্ত হরিতাল । भैष.ज्व चि.कालाग्निभैरवे रसे ।

गोदन्ता । स्त्री । दासनीचभेदे । मार्जुस । प. सु.। तन्नामकहरिताले । भैष.श्लीप चि.शङ्खद्रावके ।

गोदावरी । स्त्री । विन्ध्यस्य दक्षिणप्रसिद्धभारतीयनद्याम् । तज्जलगुणा:—पित्तरोगहरं रक्तदोषहरं वातहरं पथ्यम् अतिदीपनं पापघ्नं कुष्ठादिदुष्टरोगघ्नं तृष्णाहरञ्च । रा.नि.व.१४ ।

गोदुग्धम् । क्ली । गोक्षीरे । গাই দুধ । तत्प्रशस्ता—"निरुक्ताकलपाया: पयो दोषलभोरितं । वत्सैकवर्णयो, गवां धवलैकवर्णारपि । ख्यादा मापपञ्चादा उर्द्धश्रृङ्गी च या भवेत् तासां गवा हितमक्षीरम् ।" राज१प. । गुणा:— पथ्यं अतिरुच्यं स्वादु स्निग्धं वातपित्तरोगघ्नं कान्तिकरं प्रज्ञाजननं बुद्धिमेधाङ्गपुष्टिदं वीर्य्यवर्द्धकञ्च । रा. नि.व.१५ । "गव्यं पवित्रञ्च रसायनञ्च पथ्यञ्च हृद्यं बलपुष्टिदं स्यात् । आयु:प्रदं रक्तविकारपित्तत्रिदोषहृद्रोगविषापहं स्यात् ॥" अत्रि १अ । गोदुग्धग्रहणकालनिर्णय:—"गव्यं प्रत्यूषसि क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुर्जरं । तस्मादभ्युदिते सूर्य्ये यामं यामार्द्धमेव वा । समुत्ताप्य ततो ग्राह्यं तत्पथ्यं दीपनं लघु ॥" राज.३प । [वि.८ ।

गोदुग्धदा । स्त्री । चणिकाख्यतृणे । रा.नि.

गोदुग्धा । स्त्री । गोडुम्बायाम् । রাজগোমক । इन्द्रवारुणीलतायाम् । चिर्भटिकायाम् । वै.निघ ।

गोद्रव: । पुं । गोमूत्रे । रा.नि.व.१५ ।

गोधज: । पुं । गोधायाम् । वै.निघ. ।

गोधना । स्त्री । कट्फलीवृक्षे । वै.निघ. ।

गोधा । स्त्री । स्वनामख्यातजन्तुविशेषे । গোসাপ । हिं गोहो । सा द्विधा जलभूस्थलजभेदात् । अस्या *मांसगुणा:—वातकासश्वासनाशित्वं* । रा.नि.व.१७ । पाकमधुरत्वं कषायत्वं कटुत्वं पित्तघ्नत्वं रक्तशुक्रबलकरत्वञ्च । राज १प. । "रक्तपित्तहरा वृष्या स्निग्धा मधुरशीतला । श्वासकासहरा प्रोक्ता गोधा वातहिता तथा ॥" अत्रि.२०अ । च सू २७. । वटपत्रीपाषाणभेदे । वै.निघ. । मन:शिलायाम् । भा. ।

गोधापदिका (दी) । स्त्री । (*Vitis pedata, Syn. Cissus pedatus.*) हंसपदी । গোয়ালে লতা । हिं हंसपादिभेद् । गुणा:— कटुष्णा विषघ्नी भूतघ्नी श्लेष्मघ्नी अपस्मारहरी रसायनी च । रा नि.व.५। र चि.३५ पानीयभक्तगुडाम् । "हंसपादी गुरु: शीता हन्ति रक्तविषव्रणान् । विसर्पदाहातीसारलूतामूताग्निरोहिणी ॥" भा. । तालमूल्याम् । रा.नि.व.० । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।

गोधामांसम् । क्ली । गोधाया मांसे । গোসাপের মাংস । See गोधा ।

गोधायती । स्त्री । वटपत्रीनामपाषाणभेदवि-

वै.निघ.हिक्का.चि । शिलाजतुनि । गिरिमृत्तिकायाम् । गेरिमाटी । हि गेरु, सुवर्णगेरु । तच्च गैरिकस्वर्णगैरिकभेदेन द्विविधम् । तयो गैरिकात् स्वर्णगैरिकात् रक्ततर । गुणा —"गैरिकद्वितय स्निग्धं मधुरं तुवर हिम । चक्षुष्य दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम् ॥" भा.पू.१भ. । निर्मलं स्निग्धं नेत्रतेजस्करम् । राज । शोधनं शङ्खशोधनवत् । भा.४भ.पादस्फोट.चि मधुसिक्थकगैरिकघृत ।

गैरिकाक्षः । पुं । जलमधूकवृक्षे । रा नि व. ११ । [मा. ।

गैरी । स्त्री । लाङ्गलिकवृक्षे । विषलाङ्गलि । र.

गोकण्टः (कः) । पुं । क्षुद्रगोक्षुरक्षुपे । रा. नि व.४ । च.द.वा.व्या.माषतैले । विकण्टकवृक्षे । रा नि.व ११ ।

गोकण्टी । स्त्री । गोपघोण्टायाम् । वै निघ ।

गोकर्णः । पुं । अश्वगन्धायाम् । मद व.१ । अश्वतरे । मे. । मृगभेदे । मृग । गुणा — गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफघ्नं विपाके मधुर रक्तपित्तघ्नं च । सु.सू.४६अ. । सर्पविशेषे । मे.।

गोकर्णी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै.निघ. ।

गोकर्णिका (र्णी) । स्त्री । वाजिदन्तकाभेदे । च.द ७अ. । मूर्वायाम् । रा.नि व ३ । क्षुपविशेषे । कान अपराजिताविशेष । गुणा —कटी शीता तिक्ता बुद्धिदा चक्षुष्या तुवरा सरा विषघ्नी त्रिदोषघ्नी शिर.शूलदाहकुष्ठशूलघ्नी चार्मं पित्तघ्नी गर्भोषक्रमिकफव्रणकफदपीडासर्पविषहरी च । वै निघ. ।

गोकिरा(री)टिका (टी) । स्त्री । सारिकायां । शालिक पाखी । हि च. । रा.नि.व.१८ ।

गोकि(की)लः । पु । मुषले । हाल ।

गोकुलिकः । क्ली । कार्पे । काण । वै निघ.।

गोक्षतम् । क्ली । गोमये । श.च. ।

गोखुरी (खुरः) । पु । गोक्षुरक्षुपे । श र । क्ली । गोरक्षि । श.च. ।

गोग्रन्थिः । पु । गोजिह्विकौषधौ । मे । करीषे, छगणभेदे । त्रिका. ।

गोघृतम् । क्ली । गव्यघृते । गाइ घी । हि । सु

ण्य' —विपाके मधुरं शीतल वातपित्तविषघ्नं चक्षुष्यं बल्य श्रेष्ठञ्च । सु.सू.४६अ. । See गव्यघृतम् । वर्षापिले । त्रिका. ।

गोचन्दना । स्त्री । सविषजलायुकाभेदे । जोंक । सु सू.१३अ. । सु चि १८अ. ।

गोचरविभ्रमः । पुं । रूपस्याययथायत्वे । भा म.४भ नेत्ररोग चि ।

गोचर्म । क्ली । गोत्वचि ।

गोचर्मकण्टकः । पुं । पर्पटके । वै.निघ. ।

गोच्छगलः । पुं, क्ली । गोमये । वै.निघ. ।

गोच्छालः । पुं । चलम्बुपक्षये । [illegible] गाछ । र मा. ।

गोच्छाला । स्त्री । गोरक्षतुण्ड्याम् । वै निघ ।

गोजलम् । क्ली । गोमूत्रे । रा.नि.व १५ ।

गोजा । स्त्री । गोजीभिकायाम् ।' रा नि व ४ । भा म १भ.मृ घा चि. ।

गोजागरिकः । पुं । कण्टकारीक्षुपे । मे ।

गोजापर्णी । स्त्री । दुग्धफेनीक्षुपे । दुधिय्या । रा.नि.व.५ । [सु.चि १८.११अ. । भा० ।

गोजिः (जी) । स्त्री । गोजिह्वालतायाम् ।

गोजिकाण्डः । पु । मध्यमाण्डे । See अण्ड ।

गोजिह्वा । स्त्री । Elephantopus scaber. स्वनामख्यातपत्रशाकक्षुपे । [illegible] । हि पाथरी, गोभी, दाडीशाक, गोजियाशाक । [illegible] । च.द. । "गोजिह्वा वालमूलकम् ।" गुणा —लघु कुष्ठमेहास्रकृच्छ्रज्वरघ्नी । भा.पू.१भ शा व । कटुका शीता कोमला पित्तघ्नी व्रणशोधनी । [illegible] च । रा नि व.४ । "गोजिह्वा वातला शीता [illegible] हिमी कफपित्तनुत् । द्रवा प्रमेहकासास्रकफ [illegible] हरी लघु । कोमला तुवरा तिक्ता स्वादुपाका सा स्मृता ॥" सु. । दुग्धाख्याम् । [illegible] । दे वघारी । [illegible] । र.मा. ।

गोजिह्विका । स्त्री । गोजिह्वायाम् । [illegible] । [illegible] । च.द.० [illegible] ।

गोडः । पु । नाभौ [illegible] ।

गोपः (कः) । पुं । वणिग्द्रव्यभेदे रक्तवोलि । भम.। शारिवायाम् । वै.निघ. । सारजवर्गीयौषधे गरमारे । निशाद्रल । श.र । त्रि । उपकारके । श च. ।

गोपकन्या । स्त्री । काष्ठशारिवायाम् । रा.नि. व.१२ । श्वेतशारिवायाम् । भा पू.१भ. । वा.उ. ३०भ., चि.२भ ।

गोपकर्कटिका । स्त्री । गोपालकर्कटिलतायाम् । कुन्दरु, माठकांकुड़ । रा.नि.व.३ ।

गोपघण्टा । स्त्री । गोपघोण्टायां । वै.निघ ।

गोपघोण्टा (ण्टिका) । स्त्री । विकङ्कतवृक्षे । बंइची गाछ । रा.नि.व.८ । कर्कोट्याम् । शेयाकुल । धामकोली । ग.र.सु.मू.१८भ. । पूगभेदे । सु चि.८भ । [वृक्षे । मे ।

गोपतिः । पुं । ऋषभकौषधौ । रा नि व ५ ।

गोपदलः । पुं । गुवाकवृक्षे । त्रिका ।

गोपनम् । क्ली । तेजपत्रे । ग्रन्थिपर्णे । वै.निघ. ।

गोपवधूः । स्त्री । शारिवायाम्, कृष्णशारिवायाम् । भा पू १भ. ।

गोपभद्रम् । क्ली । शालूके । श.च. ।

गोपभद्रा (द्रिका) । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । गामार गाछ । प.मु ।

गोपरसः । पुं । बोले । निशादल । श.र. ।

गोपवल्लिः (ल्ली) । स्त्री । मूर्वायाम् । अनन्तायाम् । अनन्तमूल । प.मु. । श्यामालतायां । रा.नि.व.१२ ।

गोपसुता । स्त्री । शारिवायाम् । वा.मू.१५भ।

गोपा (पी) । स्त्री । श्यामालतायाम् । भैष. कुष्ठ.चि महाभल्लातगुडे । अनन्तायाम् । प मु । काष्ठशारिवायाम् । नि.व १२ ।

गोपाङ्गना । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् ।

गोपानीयम् । क्ली । गोमूत्रे । वै.निघ. ।

गोपालकर्कटिका (टी) । स्त्री । स्वनामख्यातालताकर्कटीभेदायां । कुन्दरुकी,(केन्द्रा । रि बीरभा, गोपालकांकुड़ी । गुणाः—शीत ला मधुरा पित्तघ्नी मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहदाहशोषघ्नी च । रा.नि.व.३ ।

गोपालप(पु)त्रिका । स्त्री । चिर्भिटायां । "गोपालपत्रिकामूलम्।" वै.निघ.२भ.विषमज्व.चि ।

गोपालिका । स्त्री। इन्द्रगोपकीटभेदे । हे.च.।

गोपाली । स्त्री । गोरक्षीनामकक्षुपे । गोरक्षचाकुले । रा.नि.व.५ । गोपालकर्कटीलतायाम् । रा.नि व.३ ।

गोपिका । स्त्री । कृष्णशारिवायाम् । वै.निघ.।

गोपित्तम् । क्ली । गोरोचनायाम् । प.मु. ।

गोपित्तजा । स्त्री । गोरोचनायाम् । वै.निघ.।

गोपिनी । स्त्री । श्यामालतायाम् । श च ।

गोपीचन्दनम् । क्ली । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । शुभ्रमृत्तिकायाम् । वै.निघ ।

गोपीजलः । पुं । गुल्माधिकारे रसः । "भैपालाष्टी हिङ्गी गन्धः शुण्ठीमरिचचित्रकं । एकः सूतः ससौभाग्य. गोपीजल इति स्मृतः॥" र.सा सं.।

गोपीवल्लभः । पुं । मयाले । पक्षी । प.मु ।

गोपुच्छः । पुं । वानरविशेषे । गवां लाङ्गूले । वै.निघ. ।

गोपुटः । पुं । चन्द्रसुधायाम् । वै.निघ ।

गोपुटा (टी) । स्त्री । स्थूलैलायाम् । बड़ एलाच । रा.नि.व.६ ।

गोपुरम् । क्ली । कैवर्तमुस्तके । मे ।

गोपुरकः । पुं । कुन्दुरौ । कुन्दुरुगोंद । रा. नि व.१२ ।

गोपुरीषम् । क्ली । गोमये । रा नि व.१५ ।

गोपुष्टम् । क्ली । परिपेलवर्णे । रा नि व ८ ।

गोप्रियं । क्ली । पक्षार्ये । गोदाल बड़ । वै. निघ. । [महाराष्ट्रे । वै निघ. ।

गोप्रेरकः । पुं । पक्षिविशेषे । काकपट इति

गोफणा । स्त्री । व्रणभेदे चिबुक इति लोके, यथा पादाङ्गुलिका दृष्टे दिव्यन्ते । तद्वत्पार्श्व चिबुकनासौष्ठादिस्थलस्यवर्णबन्धविशेषे । सु सू १८. । चि.१८ । वा.चि १८. । "वाहवङ्गुष्ठकांशपक्षाटिश्री चोदवी विदुः ।" इति ।

शीर्षे । वै निघ । गोधापर्या । গোধাপদী । च द. ।

गोधावल्ली । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । प मु ।

गोधासुतः । पु । गोधेरे । अथ चतुष्पात् । वा उ २६अ ।

गोधास्कन्द (न्ध) । पुं । अरिमेदवृत्ते । विट्खदिरे । रा नि व ८ । [याम् । श र ।

गोधि । पु । ललाटे । रा नि व १८ । गोधा

गोधिका । स्त्री । गोधायाम् । अम ।

गोधिकात्मज (सुत) । पु । गोधाशिशु वदाकारकोटरस्थस्थलगोधायाम् । सा सु ।

गोधिकासूदन. । पु । गोधरके । কলাগাধা । वै निघ. । [नि व ४ ।

गोधिनी । स्त्री । धविकानामवृक्ष्याम् । रा

गोधु(धू)मः । पु । (Triticum vulgare) Common wheat स्वनामख्यातशूकधान्ये । গম । हि गेंहु । तैं गोधुमलु । स त्रिधा—महागोधूम मधूली नि शूकभेदेन । "महागोधूम इत्याख्य पश्चाद्देशात्समागत । मधूली तु तत किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा । नि शूको दीर्घगोधूम क्वचिन्नन्दीमुखाभिध ॥' मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघु । शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुख स्मृत ॥" भा पू १भ धान्यव । गुणा —वृष्य शीतो गुरु स्निग्ध जीवन वातपित्तघ्न सन्धानकारी मधुर स्थैर्यकृत् सरश्च । वा मू । मधुरो गुरु विष्टम्भी वृष्यो बल्योऽथ बृंहण । ईषत्कषायमधुरो गोधूम स्यात्त्रिदोषहा ॥ अत्रि १५ अ । सन्धानकृद्वातहर गोधूम स्वादु शीतल । जीवनो बृंहणो वृष्य स्निग्ध स्थैर्यकरो गुरु ॥ च मू २७अ । पित्तदाहकृत् श्लेष्मामजनक रुचिकरश्च । रा नि व १६ । तत्काञ्जिकगुणा —' सन्दीपनं शूलहर रुचिप्रद गोधूमजात कथितं कषाय । सन्दीपन स्याज्ज्वरण कफघ्न समीरदोषं हरते त तोऽपि । पीतं जरयते चामं बाह्यदाहश्रमापहं । आम तत् कुष्ठकण्डूघ्न तैलयुत समीरजित ॥" अत्रि.११अ. । [रा । गोधूमगुणम् ।

गोधूमचूर्णम् । क्ली । चूर्णीकृतगोधूमे । नव

गोधूमक. । पु । राजिमत्सर्पविशेषे । सु कल्प ४अ. । See सर्प ।

गोधूमजः । पु । नवचीरे । वै निघ ।

गोधूमफलं । क्ली । गोधूमे । वै निघ ।

गोधूममण्डः । पु, क्ली । गोधूमकृतमण्डे । গমের মণ্ড । गुणा—"तद्वद्गोधूमसम्भूत मधुरं पित्तवारणम् ।" अत्रि १२अ. । [नि व १५ ।

गोधूमसम्भवम् । क्ली । सौवीरकाञ्जिके । रा

गोधूमसौवीरम् । क्ली । गोधूमजातकाञ्जिके । वै निघ. ।

गोधूमचीरिका । स्त्री । गोधूमपायसे । উজির পায়স । गुणा —' गोधूमपायसो बल्य कफमेदकरो गुरु । शीतल पित्तशमनो वातकृच्छुक्रवर्द्धन ॥ वैद्यकम् ।

गोधूमाद्यघृतम् । क्ली । रसायनाधिकारे । घृत ४ श दुग्ध १६ श क्वाथार्थे—गोधूम १०० प वारि ३२ श शे ८ श । कल्कार्थे—गोधूम मुञ्जाफल (अभावे तालमस्तक) माषकलाय द्राक्षा परूषफल काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती शतमूली अश्वगन्धा पिण्डीखर्जुर मधूकफल (নউল) त्रिकटु शर्करा भल्लातक (अभावे रक्तचन्दन) श्वगुराफल मूल वा (আলাকুশী) एषां प्रति १।० तो ४ ० र । प्रक्षेपद्रव्य—गुड़त्वक् एला पिप्पली धान्यक कर्पूर नागकेसर एषां प्रति १०।/।० तो शर्करा ८ प मधु ८ प इक्षुकाण्डेन आलोडयेत् । मात्रा १—२ प च द । [रा नि व १।

गोधूमिका (मी) । स्त्री । गोलोमिकायां ।

गोधेरक । पु । गोधेरके । वै प. ।

गोनन्दी । स्त्री । सारसपक्षिणि । हारा. ।

गोनर्द्दम् । क्ली । कैवर्तमुस्तके । मे । पक्षिभेदे । रा नि व ८ । पु । तन्नामकपक्षिणि । मेचमू २० अ ।

गोन(ना)स. । पु, क्ली । वैक्रान्तमणौ । रा नि व १३ । तन्नामकसर्पे । मण्डलीभेद । গোড় সাপ, নওলী ঘোড়া । विक्रमादित्य । मण्डलिसर्पे । গোখুরা সাপ । इति केचित् । [मि

गोनसी । स्त्री । महौषधिविशेषे । See औष

गोनिष्यन्दः (नीर) । पु, क्ली । गोमूत्रे । रा नि.व.१५ ।

गोमेदसन्निभा । स्त्री । दुग्धपाषाणे । कुल-खड़ि । प.मु. ।

गोऽम्बु (म्भः) । क्ली । गोमूत्रे । रा.नि.व.१५ ।

गोरक्षः । पुं । विषधरसर्पविशेषे । भवि.६स्थान ।

गोरङ्कुः । पुं । जलकुक्कुटे । पानकोडि । मे ।

गोरटः । पुं । विट्खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

गोरण्टकः । पुं । कोइयदीयप्रसिद्धविकण्टकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गोरसः । पुं । दुग्धे । चतुर्थांशजलतक्रे । पानि-जल घोल । दधनि । वै.प. ।

गोरसजम् । क्ली । पादजलेन विभागदधिकृते तक्रे । रा.नि.व.१५ । [मागरकुषघे । मे ।

गोरक्षः । पुं । ऋषभकौषधौ । रा.नि.व.५ ।

गोरक्षकर्कटी । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । राखाल शसा । चिर्भटिकायाम् । काँकुड़ । भा. ।

गोरक्षजम्बूः । स्त्री । घोण्टाबदरीवृक्षे । गे-ग्राकुल । जटा. । गवाधायाम् । वै.निघ. । गोधूमे । गोरक्षतण्डुलायां । विश्व. ।

गोरक्षतण्डुला । स्त्री । (Hedysarum lagopodioides.) नागबलायां । गोरक्षचाकुलिया । प.मु. ।

गोरक्षतुम्बी । स्त्री । स्वनामख्यातफलशाकविशेषे । कुम्भतुम्ब्याम् । गोरक्षतुम्बी, गोरखदुद्धि इति च हिन्दीभाषायां ख्याते । गोल लाउ । गुणाः—मधुरा शीतला पित्तघ्नी गुरुः सन्तर्पणी रुच्या वीर्यपुष्टिबलप्रदा । रा.नि.व.७ ।

गोरक्षदुग्धा (ग्धी) । स्त्री । क्षीरचौनामक्षुद्रक्षुपे । गुणाः—मधुरा शीतला रुच्या वातकरी रुचिविदा । रा.नि.व.५ ।

गोरक्षी । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । तस्याः क्षीरं मात्रखदिरे प्रसिद्धा । गुणाः—मधुरा तिक्ता शीता दाहपित्तघ्नी विस्फोटशान्तिकारिणी च । रा.नि.व.१ । ऋषभके । कुष्माण्ड्याम् । रा.नि.व.७ । क्षीरदुग्धायां । रा.नि.व.५ ।

गोराटी (टिका) (रिका) । स्त्री । शारिकापक्षिणि । शालिक पाखी । वै.प. । रा.नि.व.१९ ।

गोरुची । स्त्री । गोरोचनायाम् । वै.निघं. ।

गोरोचम् । क्ली । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

गोरोचनम् (ना) । क्ली, स्त्री । स्वनामख्यातसारजवर्गीयद्रव्ये । सा च न गोसाधारणहृदयाधारा गोविशेषेषु कदाचिद्भवति । प.मु. । गोमस्तकस्थगुच्छपित्तमिति साधवः । गोमूत्रनिर्मितमिति केचित् । गुणाः—शीतला विषदोषघ्नी रुच्या पावनी कृमिकुष्ठघ्नी भूतग्रहशान्तिकरी मङ्गलमुद्दलकरी जनमोहनी च । रा.नि.व.१२ । "गोरोचना हिमा तिक्ता वश्या मङ्गलकान्तिदा । विषालक्ष्मीग्रहोन्मादगर्भस्रावक्षतास्रहृत् ॥" भा. । वै.निघ १म सर्वज्व.चि.गोरोचनादिचूर्ण ।

गोर्दम् । क्ली । मस्तिष्के । मगजे । मांथार घि । अम. ।

गोलः । पुं । सुगन्धवीजे । गोलकोन । जटा. । मदनवृक्षे । र.मा. । मयौ । त्रिका. ।

गोलकः । पुं । कालसुच्छकवृक्षे । घण्टापारुल । मयौ । त्रिका. । रक्तसुगन्धवौलौ । र.मा. । कलायौ । मटर । श.च. । गुडे । वै.प. । सुगन्धरौडिषवर्षे । वै.निघ । विषे । वै.प. । [रा.नि.व.८ ।

गोलफलः । पुं । मदनवृक्षे । मयना गाछ ।

गोलवत् । क्ली । पुष्पप्रियङ्गौ । हिं फुलप्रियङ्गु । वै.निघ. ।

गोला । स्त्री । मन:शिलायाम् । मे. ।

गोलाङ्गूलः । पुं । कपौ । गुदपोड़ा । विश्वा. ।

गोलासः । पुं । गोमयच्छत्रके । गोड़छाता । तारा. । [रा.नि.व.८ ।

गोलिका । स्त्री । घोण्टायाम् । गोड़ाकुल ।

गोलिहः (लीढः) । पुं । कालपुष्पवृक्षे । घण्टापारुल । अम. ।

गोली । स्त्री । मौञ्जिकायां । "जिह्वा" वै.निघ. ।

गोलोमिका (मी) । स्त्री । (Corydalis govaniana.) स्वनामख्यातक्षुपे । गदन । हि पाथरी । श्वेतदूर्वायाम् । गुणाः—कटु तिक्ता हिमा विदोषघ्नी मूत्रदोषविकारघ्नी शोथघ्नी दाहघ्नी च । रा.नि.व.५ । वचायाम् । रा.नि.व.६ । श्वेतदूर्वायाम् । रा.नि.व.८ । आमलकचूर्णे वि' ।

गोबन्धना (नी) । स्त्री । गोवन्ध्याम्, पीतपुष्पदण्डोत्पलायाम् । डानकुनी । र मा. ।

गोब्रल्यः । पु । श्वेतयावनाले । वै निघ. ।

गोबालधी । स्त्री । चमरीमृगे । वै निघ ।

गोभण्डीरः । पु। जलकुक्कुभपक्षिणि । चिका।

गोभिरामा । स्त्री । रामतरण्याम् । वै.निघ ।

गोभी । स्त्री । गोजिह्वायाम् । वै निघ ।

गोमतम् । क्ली । रक्तबोले । वै निघ ।

गोमतल्लिका । स्त्री । सुशीलायां गवि, गोश्रेष्ठे । हला. । [कतैले ।

गोमती । स्त्री । गोरोचनायाम् । वै निघ कन

गोमत्स्यः । पुं । नादेयगोमीने । See मत्स्य ।

गोमयः । पु, क्ली । गोशकृति । গোবর । रा. नि व.१५ ।

गोमयचूर्णीयः । त्रि । गोमयचूर्णमधिकृत्य कृते चरकीयाध्याये । च इन्द्रिय १२श. ।

गोमयच्छत्रम् । क्ली । करके । কোঁড়কছাতা । चिका. । [छाता. ।

गोमयच्छत्रिका । स्त्री । गोमयच्छत्रे ।

गोमयतैलम् । क्ली । नेत्ररोगे तिमिरे च तैलम् । "गवां शकृत्क्वाथविपक्वमुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरेषु नस्यतः ।" তিল তৈল ১ শ গোময় রস ১ শ । भैष. ।

गोमयप्रियम् । क्ली । भूतृणे । গন্ধতৃণ । र. मा. । बालके । বালা । वै निघ. ।

गोमयाद्यघृतम् । क्ली । तिमिराख्यनेत्ररोगे घृतम् । पाठ.—"गवां शकृत्क्वाथविपक्वमुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरेषु नस्यतः । घृतं हितं केवलमेव पैत्तिके तथानिले यन्मधुरैर्विपाचितम् ॥" ছাগ ঘৃত ৪শ. গোময়রস ৪শ.। কল্কার্থ কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী, জীবক, ঋষভক, মুদ্গপর্ণী, মাষাণী, মেদা, মহামেদা, গুলঞ্চ, কাঁকড়াশৃঙ্গী, বংশলোচন, পদ্মকাষ্ঠ, পুণ্ডরিয়া, ঋদ্ধি, বৃদ্ধি, কিসমিস, জীবন্তী, যষ্টিমধু মিলিত ১ শ. জল ১৬ শ. । रसर. । [পোকা । इँच ।

गोमयोत्था । स्त्री । गोमयजातकीटे । गुबरैल

गोमयोद्भवः । पुं । भारग्वधे । अ.च. ।

गोमर्द्दः । पुं । सारसपक्षिणि । चिका ।

गोमलम् । क्ली । गोमये । रा नि.व.१५ ।

गोमक्षिका । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । डाँशमाछी । श.र ।

गोमांसम् । क्ली । गोभवमांसे । গোরুর মাংস । तच्च पवित्र गुरु वातकफजनकञ्च । रा नि व. १७। "गव्यं पवित्रमायुष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ।" राज १५. । "गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे । शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितञ्च यत् ।" च.सू २७अ. । "कासश्वासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् । श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ।" सु सू.४६अ ।

गोमायुः । पुं । शृगाले । শেয়াল । च.सु. । (युम्) क्ली । वंशलोचनायाम् । वै निघ. ।

गोमाची । स्त्री । कर्णस्फोटायाम् । वै.निघ.

गोमी (इन्) । पुं । शृगाले । मे. ।

गोमीनः । पुं । मत्स्यविशेषे । [चिका. ।

गोमुखः । पुं । नक्रे । इँच. । क्ली । लेपने ।

गोमूत्रम् । क्ली । गोशस्ने । চোনা । गुणाः— कटु तिक्तम् उष्णं कफवातहरं लघु पित्तकरं दीपनं त्वग्दोषहरं मेध्यञ्च । रा.नि.व.१५ ।

गोमूत्रबीजकः । पुं । रक्तबीजाख्यवृक्षे । रा. नि व ८ । [कल्पवृक्ष ।

गोमूत्राभः । पु । मन्दविषदर्विकरभेदे । सु

गोमूत्रिका । स्त्री । स्वनामख्याततृणे । তাঁবড়, गोदवि इति पश्चिमदेशे । गुणाः—मधुरा हृद्या गोदुग्धदा । रा.नि.व.८ ।

गोमूत्री । स्त्री । रक्तकुलत्थिकायाम् । वै निघ ।

गोमेदः (कः) । पु । स्वनामख्यातोपरत्नविशेषे, लोहितमणौ । গোমেদ । वै निघ १म द्र चि.स्वरवराजग्रहाहे । रा नि १३ । गुणाः—अम्ल उष्ण, वातकोपहरः दीपनः पाचनः भार्यैपापघ्नं । रा नि.व १३। See मणिरत्नम् । क्ली । तिलपत्रे । आ ग्रहरोगे । "पत्रं दलाढ्यं वालो को मेदं वसनाह्वयम् ।" धन्वन्तरि. ।

घनश्च । राज.३प. । वीजगुणाः—वीर्यं गोक्षुरकं शीतं मूत्रलं मीघपापहम् । बृष्यमायुष्करं शुक्रकं कृच्छ्राश्मघ्नं ॥ वै. निघ. ।

गोक्षुरादिगणः । पुं । लौहमारकवर्गभेदे । यथा—"गोक्षुरः क्षुरको व्याघ्री सिंहपुच्छी कुशिम्बिका । गोक्षुरादिरिति प्रोक्तो वातश्लेष्महरो गणः ।" रस.च. ।

गोक्षुराद्यघृतम् । क्ली । मूत्राघाते घृतम् । "धान्यगोक्षुरकक्वाथकल्कसिद्धं घृतं हितम् ।" घृतं ४श क्वाथार्थे धन्याकं २श. जलं १६श. शे ४श. । कल्कार्थे धन्याकं ४ प. गोक्षुरः ४ प. । घृत ৪ শ. কাথার্থ ধনে ২ শ. জল ১৬ শ. শেঃ ৪ শ. কল্কার্থ ধনে ৪ প. গোক্ষুর ৪ প. । सा.कौ. । अन्यत् राजयक्ष्मणि । गव्यघृतं ४ श. क्वाथार्थं दुरालभा गोक्षुरः शालपर्णी पृश्निपर्णी (চাকুলে) मुद्गपर्णी माषपर्णी श्वेतवाट्यालकं श्वेतपर्पटी एषां प्र. १ प. जल ४० श. शे. ४ श. । कल्कार्थे शटी पुष्करमूलं पिप्पली बला भूम्यामलकी चिरायता इन्द्रयवः कमलमूलं एषां प्र. १ तो. दुग्धं ८ श. । च.चि.८श. । [व.४ ।

गोक्षुरी । स्त्री । गोक्षुरे । গোখ্‌রী । रा.नि.

गोक्षुरः । पुं । गोक्षुरे । क्षुद्रगोक्षुरे ।

गोचो(च्चे)ड़ः (कः) । पुं । गोमर्दपक्षिणि । भारत पाणी । सु.सू.४६श. ।

गौः । पुं, स्त्री । स्वनामख्यातपशौ । शुक्र । च. म. । पुं । स्वर्गे । मे. । ऋषिकायाम् । रा.नि.व.८ ऋषभके । रा.नि.व.५ । क्ली । लोमि । अटी. भानु. । स्त्री । मेघे । वाणे । रोहिण्यां । जले । मे. । भूमौ । त्रिका. । पाचनो दीपनश्च । सु. ।

गौड़ः । पुं । गुड़विकारे । গুড়ের মদ । स च

गौड़(र)वास्तुकः । पुं, क्ली । शिम्बीभेदे । इक्ष्वाकुवास्तुके । रा.नि.व७ । লাল বেতো শাক । "तदेव तु इक्ष्वार्न रक्तं शाकटीयवास्तुकं ।" भा.पू.१म.शाकव. । See वास्तुकम् ।

गौड़सीधुः । पुं । गुड़कृतसीधुमद्ये । गुणाः—"कषायो मधुरः सीधुर्गौडः पाचनदीपनः ।" सु. सू.४५श. ।

गौड़ारसः । पुं । उदरे रस । रसविन्दूर १ भ. गन्धकं २ भ. शतावरी आमलकी गुडूची-क्वाथे मर्दयेत् । रससिन्दূর ৫ ভ. গুড়লোহ ৫ ভ. শতাবরী,আমলকী এবং গুড়ুচীর কাথে ৩ দিন ভাবনা দিবে । মাত্রা ৪ র. । অনুপান ঘৃত ও মধু । रस.र. ।

गौड़ासवः । पुं । गुड़कृतासवे । গুড়ের মদ । गुणाः—सृष्टमूत्रशकृत् तर्पणो दीपनश्च । वा.टी. हेमाद्रिः । धातकीसगुड़ैर्मद्यभेदे गौड़ः प्रकीर्तितः । गौड़: द्रव्यगुणमाला ।

गौड़िकम् । क्ली । गुड़कृतमद्यविशेषे । त्रि । गुड़संस्कृते । भा.उदावर्त चि. ।

गौड़ी । स्त्री । गुड़कृतमद्ये । त्रिका । धातकी-रसगुड़ादिकृतास्रमद्ये । गुणाः—गौड़ी उष्णा मधुरा वातघ्नी पित्तजननी बलकरी दीपनी पथ्या कान्तिजननी तर्पणी च । रा.नि.व.१४ । "गौड़ी कषाया मधुराम्लशीता सन्दीपनी मूत्रमलापहन्त्री । हृद्या त्रिदोषं शमयत्यजीर्णं पाण्ड्वामयार्शःश्वसनं निहन्ति ।" अत्रि.१८श. ।

गौणविम्बी । स्त्री । विम्बीभेदे । वै.निघ. ।

गौणी । स्त्री । लोणिकाशाके । मुनिग्राशाক । प.मु. । मन.शिलायाम् । रसा स. ।

गौण्डः । पुं । कमिरुके । केশুর ।

गौतमः । पुं । स्थावरविषभेदे । वै.श ।

गौतमी । स्त्री । गोरोचनायां । रा.नि.व १२ ।

गौधारः (धेयः) (धेरः, कः) । पुं । गोधिकात्मजे । गोधा इति ख्याते । स च दर्वीकरैर्विषेण तुल्य एव आगतत्वात् । "गौधासुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकरैः समः । चतुष्पात् स्मरणात् विधाईतैवास्मि सहरात् ।" वा.उ.३६श. । स प-चविधः—"प्रतिसूर्यः. पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः । तथा निरवमरापि पञ्च गौधेरकाः स्मृताः । तैर्भक्षित दृष्टानां विकाराणि सर्वकम् । कम्पः विविधाकारा दम्पश्च मुदादयः ।" सु.कल्प.८श. । "मदुष्टविषदंष्टा—क्षणमेव गोधातो मरणाद्भुतदः । सर्वा गौधेरकोनाम तेन दष्टो न जीवति । सर्वो गौधेरकोनाम गोधासुतः का-कतुण्डः । क्षणमेव मृत्युः स्यात् नाम सर्पैरिव-ज्ञानदः ।" च ।

भूतकेशाम् । भूँईटेवश । प्र.मु च म ४श्र. । महौषधिविशिषे । See औषधि । नीलदूर्वायां । जटामास्याम् । अवाकर्करायाम् । वै.निघ ।

गोवत्सारिः । पुं । ईहामृगे । ऐोग । रा.नि. व.१६ ।

गोवन्दनी । स्त्री । प्रियङ्गुवृचे । अम. । पीत -दण्डोत्पलायाम् । पीत डानकुनी । र मा. ।

गोवरपुटम् । क्ली । औषधस्य पुटविशिषे । "गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्ण शुष्कं चूर्णितगोमयम् । गोवर तत्समाख्यात वरिष्ठं रससाधने । ब्रह्माण्डस्थिते येन गोवरैर्दीयते पुटम् । सद्गोवरपुटमीक्तं भि षग्भि सूतभस्मनि ॥" भा. ।

गोवर्णी । अश्वगन्धायाम् । वै.निघ. ।

गोवशा । स्त्री । वन्ध्यायां गवि । वै निघ ।

गोवारि । क्ली । गोमूत्रे । वा उ.२६ अ ।

गोविट् । स्त्री । गोमये । अम ।

गोविन्दः । पुं । गोमेदमणौ । वै.निघ. ।

गोविन्दिनी । स्त्री । प्रियङ्गौ । रा.नि व १२।

गोविराटी । स्त्री । शारिकापक्षिणि । वै निघ ।

गोविषाणाह्वा । स्त्री । वव्वूलवृचे । वाव्ला गाछ । वै निघ. हिक्का चि धूमे- ।

गोविष्ठा । स्त्री । गोमये । रा.नि व १५ ।

गोवृषः । पुं । वृषे । श र. ।

गोवेष्टम् । क्ली । श्रीवके । शीषा । प मु ।

गोशकृत् । क्ली । गोमये । जटा. । [वै निघ. ।

गोशाड्वलः । पु । वस्तिपर्व्वाम् । गेंटेना।

गोशीर्षः (कः) । पु । (पं) म मु. । (क) र.मा. । द्रोणपुष्प्याम् । मलयगिरौ । क्ली । श्री खण्डचन्दने । श्वेत चन्दन । प मु. । गोमस्तके । चन्दने । रा नि.व.१२ ।

गोशृङ्ग । पुं । वर्व्वूरकवृचे । वाव्ला गाछ । रा.नि व ८ । वै.निघ.ग्रहणी.चि. । क्ली । गोशृङ्गे ।

गोष्ठकुक्कुटः (गोचरः) । पु । आसपक्षिणि । काकविशेषे । वै निघ. ।

गोष्ठीश्वरः । पु । चडज्वरे । मज वै. ।

गोसः । पुं । रक्तगन्धवोले । खुनखाराषी । म ।

गोसङ्गः (र्गः) । पुं । प्रभाते । द्वारा । चक्रिय प्र.म. ।

गोसङ्गचः । पुं । गवयमृगे । है.च. ।

गोसम्भवा । स्त्री । गोलोमिकायाम् । श्वेत दूर्वा । रा नि व.५ । [श टी.रा ।

गोसमभः । पुं । रक्तबोले । खूनखाराषी ।

गोस्तना । स्त्री । द्राक्षायाम् । श टी.च द वि यी.रक्त पि.चि । "पथ्याखर्ज्जूरगोस्तना ।" [निघ ।

गोस्तनाकारा । स्त्री । मधुखर्जूरीवृचे । वै

गोस्तनिका (नी) । स्त्री । द्राक्षायाम् । मनक्का । वै निघ.१भ पाण्डु चि.आमलकावलेहे । गुणा —इयं गुर्व्वी कफपित्तघ्नी च । भा ।

गोस्तनीभवः । पुं । द्राक्षासवे । द्राक्षार आसव । वै.निघ. ।

गोस्रवः । पुं । अनामिकाङ्गुष्ठयुतकरविहारे । रा.नि व.१८ । गोमूत्रे । रा नि.व.१५ ।

गोहन(ल)म् । क्ली । गोमये । र.मा. ।

गोहरीतकी । स्त्री । विल्ववृचे । प.मु. ।

गोहितः । पुं । घोषालतायां । विल्ववृचे । श च । [क्ली । पादमूले । है.च ।

गोहिरः । पुं । अधमजातीयाश्वे । नकुल. ।

गोक्षीरः । पु । गोक्षुरके । गोखुरो । रा नि. व ४ । क्ली । गोदुग्धे ।

गोक्षुरः (कः) । पुं । (Zygophylleæ. Tribulus terestris. Syn. T. Lanuginosus) स्वनामख्यातक्षुपे । गोखुरी । चुपविशेषे । हि गोखरगूल । उत्.। गोखुरा । बेङ्गिली मराठी । गोखरू इति च प्रसिद्ध । स च मरुदेशोद्भवा । सा.गुणाः—शीतत्वं मधुरत्वं बल्दत्वं वस्तिशोधनत्वं ... रसायनत्वं । "गोक्षुर शीतल स्वादु बलकृद्वस्तिशोधन । मधुरो दीपनो वृष्य: पुष्टिदश्चाश्मरीहर. । प्रमेह श्वासकासार्श:कृच्छ्रहृद्रोगवातनुत् ॥" भा । चार गुणा'—"वारस्तु गोक्षुरकाणाम् मधुर: ... मत । स्रोतोविशोधनश्चैव वातघ्नी कफ एव च ।" वै.निघ । तत्पाकगुणा.—तिक्त बृष्यं ...

বেতস মিলিয়া ৬৪ প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ.। কল্কার্থ—হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, মঞ্জিষ্ঠা, পুণ্ডরিয়া, জটামাংসী, যষ্টিমধু, বালা, মুতা, রক্তচন্দন, জাতীপত্র, নিম্বপত্র, পটোলপত্র, করঞ্জবীজ, কট্কী, মম, যষ্টিমধু, অনন্তমূল। এই সকল মিলিয়া ৮ প.। ঘ.দ.।

गौरार्द्रक: । पुं । स्थावरविषभेदे । ह.ध.।

गौराभ: । पुं । हरिद्राद्रुमे । वै निघ.।

गौरामलकम् । क्ली । परिणतामलके । পাকা আমলা । रस र.। प्राचीनामलके । পানি আমলা।

गौरास्य: । पुं । नीलवानरे । रा.नि.व.१९ ।

गौराहिक: । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.।

गौरिका । स्त्री। जलमधूके । जलज मौछ्या । "यवाह्वगौरिकोन्मिश्रै:।" सु.चि.२०अ.अलस.चि.। शारिकापचिषि । वै.निघ.। अष्टवर्षीयकन्यायां । श र.।

गौरिणी । स्त्री । वैरणक्षुपे । वै.निघ.।

गौरि(री)ल: । पुं । राजिकायाम् । শ্বেত সরিষা। लौहकिट्टे, लौहचूर्णे । मे.।

गौरी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.२२ । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । सु चि.१०अ.। प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ । दारुहरिद्रायाम् । प सु। नीलदूर्व्वायां । श्वेतदूर्व्वायां । रा नि.व.८। मल्लिकापुष्पक्षुपे ।रा.नि व.१०।२२ । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । सु चि.१०अ.। आकाशमांस्यां । सूक्ष्मजटामांस्याम् । रा.नि व.१२।२२ । अनागतार्त्तवायां कन्यायाम् । रा.नि.व.१८। स्वर्णकदल्याम् । कुङ्कुमायाम् । रा.नि.व.२२ ।

गौरीकेश: । पुं, क्ली । अभ्रधातौ । प.सु.।

गौरीजम् । क्ली । गन्धके । प सु.। अभ्रकधातौ । रा.नि व १२ ।

गौरीजेयम् । क्ली । अभ्रधातौ । रा.नि.व.१२ ।

गौरीतेज: । क्ली । अभ्रधातौ । प.सु.।

गौरीपाषाणम् । क्ली । शङ्खपाषाणे । वै.निघ.१म.सर्प. चि.।

गौरीपुष्प: । पुं । प्रियङ्गुवृक्षे । रा.नि.व.१२। श्वेतकरवीरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

गौरीरज: । क्ली । गन्धके । चि.प्र कल्प.।

गौरीललितं । क्ली। हरिताले। रा.नि.व.१३।

गौर्जर: । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে । वै.निघ.। [संख्यामतके ।

गौर्य्यम् ।क्ली। तमालपत्रे । वै.निघ अर्कचि.गण.

गौर्य्यश्मा । पुं । शुक्लपाषाणे । ফুলখড়ি । वै.निघ.।

गौर्य्यामलम् । क्ली । अभ्रके । অভ্র । अ.टी.स्वा.। [कन । रा.नि.व.११

गौलिक: । पुं । कालमुष्ककवृक्षे । घण्टापा-

गौल्यम् । क्ली । चिक्कणपूगफले । চিকিণ-পারী । हिं चिकणीसुपारी । रा.नि,व.११। See

ग्रकोट: । क्ली । मद्यविशेषे । रा नि व २०। स्त्री । बिम्बीलतायां । তেলাকুচা,কুঁদরুকী । वै.निघ.।

ग्रथितम् । क्ली । लवङ्गे । वै.निघ जीर्णज्व चि. लवङ्गादिकषाये । शूकदोषभेदे । लक्षणं—तत्त्वा-फोत्थितं यस्त् शूकपूरितञ्च भवेत्। सु.नि१४अ.।

ग्रन्थि: । पुं । वंशादे: सन्धौ । গাঁইট । अम.। भद्रमुस्तायाम् । रा नि.व.६ । पिप्पली । रा नि. व.७ । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । গেঁটেলা । मे.। पिप्पलीमूले । वै,निघ.१म ज्व चि.पथ्यादिकषाये । पादग्रन्थौ । आर्त्तवदोषे । वै.निघ.। तन्नामकशोथरोगे । निदानसम्प्राप्ती यथा—"वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टा: सन्दूष्य मेदश्च कफानुविद्धं वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्ट: ॥ आयम्यते व्यथ्यत एति तोदं प्रत्स्यते छिद्यत एति भेदं । कृष्णो मृदुर्वस्तिरिवाततश्च भिन्न: स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् । दन्दह्यते धूप्यति चातिमात्रं पापच्यते प्रज्वलतीव चापि । रक्त: सपीतोऽप्यथवापि पित्ताद्भिन्न: स्रवेदुष्णमतीव चास्रं । शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डु: पाषाणवत् संहननोपपन्न: । चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपात् भिन्न: स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयं । शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानि: स्निग्धो महानल्परुजोऽतिकण्डु: । मेद:कृतो गच्छति चात्र भिन्ने पिण्याकसर्पि:प्रतिमन्तु मेद:" । सु नि. ११अ.। स ग्रन्थि: भवति दोषाद्यमाद्भेदोऽस्य-

गौरः । पुं । श्वेतसर्षपे । रा.नि व.१६ । See सिद्धार्थ. । धवद्रुमे । धाওयागाछ । रा नि व.८ । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । करञ्जद्रुमे । खदिरे । वै.निघ. । गौरधान्ये । च.सू.२७अ । क्ली । सौग न्धिकलये । नामकर्पूर । रा नि.व ८। हरिताले । रा नि व.१३ । पद्मकेशरे । मे. । कुङ्कुमे । रा नि व १२ । स्वर्णे । रा.नि.व १३ । गौरसुवर्णशाके । वै निघ. ।

गौरकः । पुं । गिरिजशिलायां । গেরিমাটী । वै.निघ ज्व.चि लाक्षातैले । लावपक्षिणि । वै निघ. ।

गौरकदम्बः (क.) । पुं । हारिद्रके । হর্দুয়া कदम्ब इति लोके । भा.म.४भ.रैवती.श चि. ।

गौरखटी । स्त्री । श्वेतखटिकायाम् । শ্বেত খড়ি । वै निघ. ।

गौरचणकः । पुं । धवलचणकद्रुमे । শাদা ছোলা । म श्वेतचणा । क विलियकडले । गुणा —मधुर बल्य रोचन वातकर. पित्तघ्न शीत ल गुरुय । रा नि.व १६ ।

गौरजीरकः । पुं । श्वेतजीरके । শাদা জী-রে । गुणा —हिमी रुचिकर कटुर्मधुर दीपन. क्रिमिविषाध्मानहर. चक्षुष्य । रा नि व.६ ।

गौरतित्तिरः(रिः) । पुं । तित्तिरपक्षिणि । তিতির পাখী । वै निघ । See तित्तिरि. ।

गौरत्वक् । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । জীয়াপুতা । रा. नि.व ८ ।

गौरद्रुः । पुं । हरिद्राद्रुमे । वै.निघ. ।

गौरधान्यम् । क्ली । शालिधान्यविशेषे । শাদা धान । च.सू २७अ. । [खड़ि । वै.निघ. ।

गौरपाषाणम् । क्ली । श्वेतखटिकायां । খুন

गौरमान्यः । पुं । गिरिजमधूकद्रुमे । পাহাড়ে মউল গাছ । [दला । रा.नि व.११ ।

गौररम्भा । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । চাঁপা

गौरवम् । क्ली । कफजरोगे, गुरुत्वे । लवण यथा—" आर्द्रचर्मविनद्ध हि यो गात्रमभिमन्यते। तथा गुरुशिरोऽत्यर्थं गौरव तद्विनिर्दिशेत् ॥" सु वा ४५ ।

गौरवर्णवती । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

गौरवल्ली । स्त्री । प्रियङ्गुलतायां रा.नि.व.११।

गौरव्रीहिः । पुं । गौरशाली । वै निघ. ।

गौरशाकः । पुं । मधूकवृक्षभेदे । गिरिज मडलविशेष । र.मा. ।

गौरशाखी (इन्) । पुं । जलमधूके । वै निघ ।

गौरषष्टिकः । पुं । षष्टिकशालिधान्यभेदे । শ্বেতবর্ণ ষেটে ধান । गुणा —रुच्य, शीतलः दोषघ्न. बल्य पथ्य. दीपन. वीर्य्यवृद्धिकरश्च । रा. नि व १६ ।

गौरसर्षपः । पु । (Brassica juncea, Syn Sinapis romosa) श्वेतसर्षपे । শ্বেত সরিষা । हि राइ । ते तेल्लावालु । प सु । गुणा. —कटुस्निग्धोष्ण वातरक्तघ्न. ग्रहदोषत्वग्दोषविष भूतबाधाहर. कफशोथकफकण्डूकुष्ठकीटक्रमिघ्न र क्तपित्ताग्निवर्द्धकश्च । भा. ।

गौरसुवर्णशाकः । पु,क्ली । चित्रकूटदेशे स नामप्रसिद्धशाकविशेषे । नटिয়াবিশেষ । गुणा. —शीतलं कफपित्तज्वरघ्न दाहारुचिभ्रान्तिरक्त श्रमघ्नञ्च । रा.नि.व.७ ।

गौरा । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । চাঁপা কলা । रा नि.व.११ । श्वेतसर्षपवृक्षे । गोरोचनायाम् । वै.निघ. । [रा.नि.व.६ ।

गौराङ्गी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । গুজরাটী ।

गौराजाजी । स्त्री । श्वेतजीरके । শাদা জী-রে । रा.नि व ६ ।

गौराटः । पुं । श्वेतखदिरे । वै निघ. ।

गौराटिका । स्त्री । शारिकापक्षिणि । শা-লিক পাখী । वै निघ. ।

गौराद्यं घृतं(तैलञ्च) । क्ली । रक्तघृतं वि लतैल वा ४ श. क्वाथार्थं—चपल. वटोदुम्बर-प्रभृतेस्तथा मिलिता लक ६४ प वारि ६४ श. शे १६ श. । कल्कार्थं—हरिद्रा दारुहरिद्रा म-ञ्जिष्ठा पुण्डरीक जटामांसी यष्टिमधु चन्दनं मु स्तक रक्तचन्दनं जातीपत्रं निम्बपत्र पटोलपत्र द-न्तीबीजं कटुकी सिक्थकं यष्टिमधु [illegible] पत्रं मिलिता ८ प । [illegible] ८ श. दाहार्थं चन्दन, वट, [illegible]

नला। नाभेरुपरि सा ह्यग्निबलोपस्तम्भबृंहिता। अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति चाप्यधः।" च.। तन्नामकोदरामयरोगविशेषे। तस्य सम्प्राप्तिर्यथा—"अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः। भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत्।" सा मान्यलक्षणं यथा—"एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः। सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति। पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवं। ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः। पूर्व्वरूपन्तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः। विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात्कायस्य गौरवं॥" निदानं यथा—कट्वतितिक्तकषायातिरूक्षसदुष्टभोजनैः। प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः। मारुतः कुपितो वह्निं सञ्छाद्य कुरुते गदान्। वातजारूपं यथा—"तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकः खराङ्गता। कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः। पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुगभीक्ष्णं विसूचिका। हृत्पीडा कार्श्यदौर्ब्बल्य वैरस्यं परिकर्त्तिका। गृद्धिः सर्व्वरसानाञ्च मनसः सदनन्तथा। जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च। सवातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः। चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत्। पुनः पुनः सृजेद्वर्च्चः कासश्वासार्दितोऽनिलात्॥" पित्तजालक्षणं—"कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणं। आप्लावयद्धन्त्यनलं जलमुष्णमिवानलम्। सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्य्यते द्रवः। पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्द्दितः।" कफजोत्पत्तिः—"गुर्व्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात्। भुक्तमात्रस्य च स्वप्नात् हन्त्यग्निं कुपितः कफः॥" इत्यादि। मा.नि.। "ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत्। लङ्घनैर्दीपनीयैश्च सदातीसारभेषजैः।" ग्रहण्याम् आहारो ग्रहणीस्थितपाचकपित्तस्थेन वह्निना पच्यते। पच्यमानः स ग्रहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तस्य संयोगात् कटुर्भवति।

ग्रहणीकपाटरसः। पुं। रसोऽयं ग्रहण्याहितः। स षड्विधः। प्रथमो यथा—पारदगन्धकटङ्कणयवक्षारजातीफलखदिरजीरकगन्धधुस्तूरकमर्कटीवीजबिल्वश्रृङ्गाटकबकपुष्पाणां प्र.॥० तो. बिल्वपत्रकार्पासशालिञ्चधोरिणीकञ्चटकुटजपत्राणां रसेन मर्द्दयेत्। वटी १र.। पारा, गन्धक, সোহাগা, যবক্ষার, জায়ফল, খদির, জীরা, শ্বেতধুনা, আলাকুশীর বীজ, বেলশুঁটা, বকপুষ্প প্রত্যেকে চূর্ণ ।৹ তোলা, বিল্বপত্র, কাপাসফল, শালিঞ্চশাক, থিকই, কাঁচড়াপাতা, কুড্‌চিছাল বা পত্র ইহাদের রসে মর্দ্দন। বটী. ১র.। রস.র.। ভৈষ.। দ্বিতীয়ো যথা—पारदगन्धकयोः प्र.१तो. कज्जलिः कार्य्या। कुटजत्वग्भस्म ४ तो. सर्व्वमेकत्र आर्द्रकरसेन मर्द्दयेत्। मात्रा ४ गुञ्जा। পারা ১তো. গন্ধক ১ তো. কজ্জলি করিবে। পরে কুড়্‌চির ছাল ভস্ম ৪ তো. মিশাইয়া আদার রসে মাড়িবে। ছাগদুগ্ধ বা কুড্‌চির ক্বাথের সহিত ৪ রতি সেবন করাইবে। তৃতীয়ো যথা—पारदगन्धकजातीफललवङ्गानां चूर्णं प्र ।৹ तोलकं बिल्वपत्रसूर्य्यावर्त्तश्रृङ्गाटकपत्राणां प्र. पलमानरसेन यथाक्रमं मर्द्दयेत्। मात्रा २ गुञ्जा। পারা, গন্ধক, জায়ফল, লবঙ্গ প্র. ।৹ তো. একত্র চূর্ণ করিয়া বিল্বপত্র, হুড়হুড়িয়া, পাণিফল পাতা ইহাদের প্রত্যেকের রস ১ পল দ্বারা যথাক্রমে মর্দ্দন করিবে। মাত্রা ২ রতি। অনুপান দধি। चतुर्थो यथा—शुक्तधूनकरसगन्धकानां प्र. ४ मा. सूर्य्यावर्त्तबिल्वश्रृङ्गाटकपत्ररसेन प्र पलमितेन यथाक्रमं मर्द्दयेत्। मात्रा १ गुञ्जा। শ্বেতধুনা, পারা, গন্ধক প্রত্যেকে ৪মাষা একত্র চূর্ণ করত হুড়হুড়িয়া, বিল্বপত্র এবং পাণিফল পত্র ইহাদের প্র. ১ পল রসে মর্দ্দন করিবে। মাত্রা ১ রতি। পঞ্চমী यथा संग्रहण्यां—मुक्ताभस्म स्वर्णभस्म गन्धक पारदटङ्कणाभ्रक कपर्द्दकभस्म विषाणां प्र.१ तो. शङ्खभस्म ८ तो. अतिविषाक्वाथेन मर्द्दयित्वा गोलकं विधाय पुटपाकेन प्रहरद्वयं पचेत्। उद्धृत्य धुस्तूरचित्रकतालमूलीरसेन भावयेत्। मात्रा २ गुञ्जा। মুক্তাভস্ম, স্বর্ণভস্ম, গন্ধক, পারা, সোহাগা, অভ্র, কড়িভস্ম, বিষ প্র. ১ তো. শঙ্খভস্ম ৮ তো. আতইচের ক্বাথে মাড়িয়া গোলা করিয়া ২ প্রহর পুটপাক করিবে। শীতল হইলে তুলিয়া লৌহপাত্রে ধুতুরা, চিতা এবং তালমূলীর রসে ভাবনা দিয়া ২ রতি বটী করিবে। ভৈষ.। षष्ठो यथा—रौप्यभस्म १ भ. मुक्ताभस्म १ भ. स्वर्णभस्म १ भ. गन्धकं २ भ. पारदः ३ भ. सर्व्वं कपित्थरसेन सम्मर्द्य सगन्धकं

गिरात्रणभवः । वा उ.२८ष । तेषां रक्तमांसशिराऽस्थिव्रणभवानां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये सज्ञा थि । तत्र दोषासमेदोजाः साध्याः । मर्म्मक क्षोदरस्थाः स्थूलाः खरा चलाश्च न साध्याः ।

ग्रन्थि(न्थी)कम् । क्ली । पिप्पलीमूले रा.नि. व.६ । च.द कामला चि.मण्डूरवटके । गुग्गुली । मे. । पुं । कर्णपालीगतरोगे । सु सू.१६ष । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা। भैष.कुष्ठ.चि.कन्दर्पसारतैले । अर्ज्जुनवृक्षे । विका. । करीरे मे. ।

ग्रन्थिका । स्त्री । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা । वचायाम् । वै निघ. ।

ग्रन्थिकोषः । पुं । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা । च. द.वा.व्या चि । "ग्रन्थिकोषो मरुवकम् ।"

ग्रन्थिखेटी । स्त्री । गन्धमातायाम् ।

ग्रन्थितकः । पुं । शुक्ररोगे । वै निघ. । See ग्रथितं । [चोरके, ग्रन्थिपर्णे । वै.निघ. ।

ग्रन्थिदला । स्त्री । मालकन्दे । रा.नि.व.७ ।

ग्रन्थिदूर्व्वा । स्त्री । वल्लीदूर्व्वायां । গাঁটাদূর্ব্বা । रा.नि व.८ । [सुक्षीरी । रा.नि.व.५ ।

ग्रन्थिनिका । स्त्री । महाश्रावणिकायाम् ।

ग्रन्थिनी । स्त्री । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

ग्रन्थिपत्रः । पुं, क्ली । चोरकनामगन्धद्रव्ये । গেঁটেলা । रा नि व १२ ।

ग्रन्थिपर्णः । पुं, क्ली । चोरकनामगन्धद्रव्ये । গেঁটেলা । रा.नि व १२ । स्वनामख्यात वणिग्द्रव्ये । গেঁটেলা । हिं (गठिवन) । मद । "ग्रन्थिकः पाण्डुरः किञ्चित् कनिष्ठः सर्व्वसम्मतः । उत्तमः कृष्णवर्णो यः स्थूलोऽतीव च निन्दितः ॥" भैष.ग्रहणी.चि शतावरीमोदके । गुणा—तिक्तं तीक्ष्णं कटूष्णं लघुदीपनं कफवातविषश्वासकण्डू घ्नं । भा. । शोधनं गोमूत्रेण । (र्णा, र्णी) स्त्री । अतुकाललतायाम् । रा नि.व.३ । गण्डदूर्व्वायाम् । रा नि.व ८ । ग्रन्थिपर्णे । वै.निघ. ।

ग्रन्थिफलः । पुं । मदनवृक्षे । ময়না গাছ । रा नि.व.८ कपित्थवृक्षे । কয়েৎ বেলের গাছ । रा.नि व.११ । साकुरुण्डवृक्षे । रा.नि.व ६ ।

ग्रन्थिभा । स्त्री । अस्थिसंहारवृक्षे । হাড়ভো ড়া । वै.निघ. ।

ग्रन्थिमत्फलः । पुं । लुद्रकण्टालिकायाम् । वै.निघ. । लकुचवृक्षे । रा नि.व.८ ।

ग्रन्थिमान् । पुं । अस्थिसंहारवृक्षे । হাড়ভো ড়া । प.मु. । भा ।

ग्रन्थिमूलम् । क्ली । तालमूल्याम् । लशुने । वै.निघ । गृञ्जने । গাজর । रा.नि.व.७ ।

ग्रन्थिमूला । स्त्री । वल्लिदूर्व्वायां । গাঁটাদূর্ব্বা। रा.नि व.८ ।

ग्रन्थिलः । पुं । विकण्टकवृक्षे । रा नि व.११ । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি বৃক্ষ । रा नि.व.८ । करवीरवृक्षे । अम. । तण्डुलीयक्षुपे । কাঁটানটিয়া । रा.नि व ५ । चोरकनामगन्धद्रव्ये । গেঁটেলা । रा नि.व.१२ । पिण्डालौ । रा नि व.७ । वंश करीरे । বাঁশের কোঁড় । प मु. । स्त्री । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ । आर्द्रके । श च । करीराख्योऽश्मियगुल्मे । रा.नि व.८ । गन्धमातायाम् । प मु. । विल्ववृक्षे । शुक्रदोषभेदे । वै निघ ।

ग्रन्थिला । स्त्री । भद्रमुस्तायाम् । रा.नि व.६ । वल्लीदूर्व्वायाम् । গণ্ডদূর্ব্বা । रा.नि.व.८ ।

ग्रन्थिवर्ह्णी (न्) । पुं । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । श.च. ।

ग्रन्थिवि(वी)सर्पः । पुं । विसर्परोगभेदे । लक्षण यथा—"कफेन रुद्धः पवनो भित्वा तं बहुधा कफं । रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्नायुमांसगं । दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनां । ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वरां । श्वासकासातिसारास्य शोषहिक्कावमिभ्रमैः । मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतः । इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः ॥" मा नि. ।

ग्रन्थिसंभवा । स्त्री । नेनुकायाम् । वै.निघ. ।

ग्रहजित् । पुं । चीडानामदेवदारुभेदे । गृहजवाविशेष । रा.नि व १२ ।

ग्रहणम् । क्ली । नेत्रे । इन्द्रिये । रा.नि व.१८

ग्रहणी । स्त्री । अग्निवहधमन्याम् । प.प्र ७७३। तस्याः स्थान यथा—"षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता । पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता । ग्रहण्यबलमग्निर्हि स चापि ग्रहणी मतः । तस्माद्दुष्टे प्रदुष्टे तु ग्रहण्यपि प्रदुष्यति ॥" सु.शा.,तथा—"अन्नाधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी

गुड़त्वक्, एला, धुतुराबीज, आमिष् प्र. भ. मभाग, गन्धभाडुलियाल रसे मर्द्दन। भैष.।

ग्रहणीहरम् । क्ली। लवङ्गे। श.च.। चि। ग्रहणीहरद्रव्यमात्रे।

ग्रहद्रुमः । पुं। शाकतरौ। रा.नि.व.९।

ग्रहनाशः (शनः) । पुं। सप्तपर्णवृक्षे। र.मा.।

ग्रहपतिः । पुं। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। श्म.। [द्रव्ये। रा.नि.व.१२।

ग्रहभीतिजित् । पुं. क्ली। चौडानामगन्ध-

ग्रहागमः । पुं। भूतसञ्चारे। रा.नि.व.२०।

ग्रहाङ्कम् । क्ली। स्वर्णरजततामत्रपुकृष्णलौहे- षु। रा.नि.व. २१। See पञ्चलौहम्।

ग्रहापहा । स्त्री। गोरोचनायाम्। वै.निघ.।

ग्रहामयः । पुं। ग्रहपीडायां। रा.नि.व.२०।

ग्रहाशी (इन्) । पुं। सप्तपर्णवृक्षे। श.र.।

ग्रहाह्वयः । पुं। भूताङ्कुशवृक्षे। ट्रैंचेता। रा.नि.व.९।

ग्राम(म्य)कन्दः । पुं। ग्रामजाते। ओल। कचुरिति ख्याते कन्दशाके। कचू। र.मा.।

ग्रामकोलः । पुं। ग्रामशूकरे। वै.निघ.।

ग्रामक्रोड़ः । पुं। ग्रामशूकरे। वै.निघ.।

ग्रामजनिष्पावी । स्त्री। नखनिष्पाव्याम्। बर्बटी। रा.नि.व.७।

ग्रामजा । स्त्री। खर्जूरवृक्षे। प.मु.।

ग्रामणीः । पुं। नील्यां। नील गाछ। है.च।

ग्राम(म्य)मद्गुरिका । स्त्री। मद्गीमत्स्ये। सिङि माछ। मे.। शारा.।

ग्राम(म्य)मृगः । पुं। कुक्कुरे। श.र.। ग- वादिग्रामवासिपशवः। यथा—"अश्वाश्वतरगोख- रोष्ट्रवस्तोरभ्रमेदःपुच्छप्रभृतयः। तन्मांसं वातघ्न- ञ्च कफपित्तघ्नं रसे पाके च मधुरञ्च दीपनं बल वर्द्धनं। सु.सू.४६ष.। [जटा.।

ग्रामिणी । स्त्री। नीलीवृक्षे। नील गाछ।

ग्रामीणः । पुं। ग्राम्यशूकरे। रा.नि.व.१९। काके। कुक्कुरे। मे.।

ग्रामीणा । स्त्री। नीलीवृक्षे। भा.पू.१भ। पालङ्कशाके। रा.नि.व७।

ग्राम्यकर्कटी । स्त्री। कुष्माण्डे। त्रिका.।

ग्राम्यकुक्कुटः । पुं। प्रतुदजातीयपक्षिविशेषे। ग्रामकुकड़ा। तन्मांसं स्निग्धं वातघ्नं दीपनं गुरु। रा.नि.व.१०। [त्रिका।

ग्राम्यकुङ्कुमम् । क्ली। कुसुम्भे। कुसुमफुल।

ग्राम्यकोशा । स्त्री। हस्तिकोशातक्याम्। धुन्दुल। रा.नि.व७।

ग्राम्यधर्म्मः । पुं। मैथुने। श्म.।

ग्राम्यपशुः । पुं। गवादिग्रामवासिपशु। See ग्राममृगः।

ग्राम्यवराहः । पुं। ग्रामजशूकरे। गेंड़ो शुयार। तन्मांसं मेदोबलवीर्य्यवर्द्धकं वनवराहमां- साद्गुरु च। रा.नि.व.१०।

ग्राम्यवल्लभा । स्त्री। पालङ्कशाके। प.मु.।

ग्राम्यशूकरः । पुं। ग्राम्यवराहे। रा.नि.व.१०।

ग्राम्या । स्त्री। नीलीवृक्षे। नील गाछ। नि- ष्पावे। मटर। रा.नि.व.७। तुलसीवृक्षे। वै.निघ.।

ग्राम्याश्वः । पुं। गर्दभे। त्रिका.।

ग्राम्योदकम् । क्ली। ग्राम्यजले। वै.निघ.।

ग्रावा(न्) । पुं। प्रस्तरे। श्म.। [प.मु.।

ग्रावारिः । पुं। पाषाणभेदे। पाथरकुचि।

ग्रासः । पुं। ग्रासे। कवले। ग्रास। श्म.। पारदस्य धातुयसनयोग्यकारणे। पारदेर स्वर्ण- ग्रास। स चतुर्विधः—"चतुःषष्ट्यंशकग्रासात् द- ण्डधारी भवेद्रसः। जलौका च द्वितीयेन ग्रास- योगे सुरेश्वरि। ग्रासेन तु तृतीयेन काकविष्टासमो भवेत्। ग्रासेन तु चतुर्थेन दधिमण्डसमो भवेत्।", र.चि.३ष.। (विस्तरं पारदशब्दे द्रष्टव्यम्)।

ग्राहः । पुं। शिशुमारे। शुशोक। रा.नि.व. १९। नक्रे। हाङ्गर, कुमिरडो। च टी.म.।

ग्राहकः । पुं। शितावरशाके। शुशुनि शाक। रा.नि.व.४। घातकपक्षिविशेषे। बाज पाखी। श.र.। [नि.व६।

ग्राहलोमशा । स्त्री। वचायाम्। ट5। प्र.

চিত্বা পচেৎ। অথ বলারসৈ ৩ অপামার্গরসৈ ২ লোধ্রাতিবিষামুস্তাধাতকীন্দ্রযবগুড়ূচীনাং রসৈ প্র ২ ভাবনা দেয়া। রৌপ্যভস্ম ১ ভ মুক্তাভস্ম ১ ভ স্বর্ণভস্ম ১ ভ গন্ধক ২ ভ, পারদ ৩ ভ কপিত্থরসে মর্দ্দন করিয়া মৃগশৃঙ্গে ভরিয়া পাক করিবে। পরে বলারসে ৭, অপামার্গরসে ৩, লোধ্র, অতিবিষা, মুস্তা, ধাতকী, ইন্দ্রযব, গুড়ূচীর রসে প্র ৩ ভাবনা দিবে। রস চি.।

গ্রহণীগজেন্দ্রবটিকা। স্ত্রী। গ্রহণ্যধিকারে রস। রস গন্ধক লৌহ শঙ্খভস্ম টঙ্কণক্ষার হিঙ্গু শটী তালীশ মুস্ত ধান্যক জীরক সৈন্ধব ধাতকী প্রতিবিষা শুণ্ঠী গৃহধূম হরীতকী ভল্লাতকাস্থি (অভাবে রক্তচন্দন) তেজপত্র জাতীফল লবঙ্গ ত্বগেলা বালক বিল্বশলাটু মেথিকা শতাহ্বানাং সমভাগ। ছাগদুগ্ধেন মর্দ্দনম্। রস, গন্ধক, লৌহ, শঙ্খভস্ম, সোহাগার খই, হিং, শটী, তালীশপত্র, মুতা, ধনে, জীরে, সৈন্ধব লবণ ধাইফুল আতইচ, শুঁট, ঝুল, হরীতকী ভেলারমুটী, (অভাবে রক্তচন্দন) তেজপত্র জায়ফল, লবঙ্গ, গুড়ত্বক্, এলাইচ, বালা, বেলশুঁটা, মেতি, শিকি প্রত্যেকে সমভাগ। ছাগদুগ্ধের সহিত মর্দ্দন। রস র.।

গ্রহণীমিহিরতৈলম্। ক্লী। গ্রহণীরোগে তৈলম্। তিলতৈল ৪ শ তক্র ১৬ শ.। কুটজত্বক ২ শ বারি ১৬ শ শে ৪শ, ধান্যক ২ শ. বারি ১৬ শ. শে ৪ শ। মতান্তরে কুটজত্বক ১২॥০ শ. বারি ৬৪ শ শে. ১৬ শ ধান্যকং ১২॥০ শ বারি ৬৪ শ শে ১৬ শ তক্র ১৬ শ. এব গ্রহণীহরদ্রব্যাণামন্যেষাং যথালব্ধ ক্কাথ ১৬ শ। কল্কার্থে—ধান্যক ধাতকী লোধ্র বরাহক্রান্তা অতিবিষা হরীতকী বীরণমূল মুস্ত বালক মোচরস রসাঞ্জন বিল্বশলাটু নীলোৎপলপত্র নাগকেশর পদ্মকেশর গুড়ূচীন্দ্রযব শ্যামালতা পদ্মকাষ্ঠ কটুকী তগর জটামাংসী ভৃঙ্গরাজ কেশরাজ পুনর্নবা আম্র জম্বু কদম্ব কুটজত্বক্ যমানী জীরকাণাং প্র ২ তো.। তিলতৈল ৪ শ ঘোল ১৬ শ. কুড়চিছাল ২ শ. জল ১৬ শ শে. ৪ শ ধনে ২ শ জল ১৬ শ শে. ৪ শ। মতান্তরে কুড়চিছাল ১২॥০ শ. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ, ধনিয়া ১২॥০ শ জল ৬৪ শ শে ১৬ শ; ঘোল ১৬ শ এইরূপ গ্রহণীহর অন্যান্য যে কোন দ্রব্যের ক্কাথ ১৬ শ দিবে। কল্কার্থ —ধনিয়া, ধাইফুল, লোধ, বরাক্রান্তা, আতইচ হরীতকী, বেণার মূল, মুতা, বালা মোচরস, রসাঞ্জন, বেলশুঁটা, নীলোৎপল, তেজপত্র, নাগেশ্বর, পদ্মকেশর, গুলঞ্চ, ইন্দ্রযব, শ্যামালতা, পদ্মকাষ্ঠ, কটকী, তগর, জটামাংসী, ভীমরাজ (বা দারুচিনি), কেশুত্তে, পুনর্নবা, আমছাল, জামছাল কদমছাল কুড়চিছাল, যমানী জীরা প্রত্যেকে ২ তো.। মহতী যথা—তিলতৈল ৪ শ তক্র ১৬ শ। ক্কাথার্থে—কুটজমূলত্বক্ ধান্যকং শ. ১০০ প জল শ ৬৪ শ. শে ১৬ শ। কল্কার্থে—ধনীয়ক ধাতকীপুষ্প লোধ্র বরাহক্রান্তা অতিবিষা হরীতকী লবঙ্গ বালক মৃণালকপর্দ রসাঞ্জন নাগকেশরপুষ্প পদ্মকাষ্ঠ গুড়ূচী ইন্দ্রযব প্রিয়ঙ্গুকং কটুকী পদ্মকেশরং তগর শরমূল ভৃঙ্গরাজ কেশরাজ পুনর্নবা আম্রত্বক্ জম্বূত্বক্ কদম্বত্বক্ এষাং মিলিত্বা ১ শ, তৈলপাকবিধিনা পাচ্যম্। রস র। ভৈষ.।

গ্রহণীরুক্। স্ত্রী। সংগ্রহগ্রহণ্যাম্। অম।

গ্রহণীবজ্রকবাট.। পু। গ্রহণ্যা রস। "মৃতসূতাভ্রক গন্ধ যবক্ষারং সটঙ্কণ। অগ্নিমন্থবচাং কুর্য্যাৎসূততুল্যানিমান্ সুধী। ততো জয়ন্তী জম্বীরভৃঙ্গদ্রাবৈর্বিমর্দ্দয়েৎ। দিবাসর ততো গোলং কৃত্বা সংশোষ্য ধারয়েৎ। লৌহপাত্রে শরাবঞ্চ দত্ত্বোপরি বিমুদ্রয়েৎ। অধো বহ্নিং শনৈঃ কুর্য্যাৎ যামার্দ্ধং তত উদ্ধরেৎ। রসতুল্যামতিবিষাং দদ্যাৎমোচরসং তথা। কপিত্থবিজয়াদ্রাবৈ ভাবয়েৎ সপ্তধা পৃথক্। ধাতকীন্দ্রযবামুস্তালোধ্রপ্রতিবিষাম্বুনা। প্র তদ্দ্রবৈর্ভাবয়িত্বা দিনৈকঞ্চ বিশোষয়েৎ। রস বজ্র কবাটাখ্য মাষৈকং মধুনা লিহেৎ। বহ্নিং শুণ্ঠী বিড় বিল্ব লবণং চূর্ণয়েৎ সমম্। পিবেদুষ্ণাম্বুনা চানু সপ্তধা গ্রহণীং জয়েৎ॥" র.চি.।

গ্রহণীশার্দ্দূলবটিকা। স্ত্রী। গ্রহণ্যাম্। জাতীফল লবঙ্গ কুষ্ঠ টঙ্কণ বিড়লবণ জীরকত্বক্ এলা ধুস্তূরবীজ অহিফেনঞ্চ শ. সমভাগং আদায় শকারবীরেণৈন মর্দ্দয়েৎ। জায়ফল, লবঙ্গ, কুড়, সোহাগার খই, বিটলবণ, জীর্ণ,

घटालिका । स्त्री । मधुरककड्याम् । मिठे लेवू । मद.व.६ ।

घटिकम् । क्ली । नितम्बे । श.च. ।

घटिका । स्त्री । मुहूर्तपरिमाणे । दुईदण्ड । जटा. । पादग्रन्थी । श र. । [दण । वै.निघ ।

घटिकालवणम् । क्ली । विडलवणे । विट्‌ल

घटीयन्त्रग्रहणी । स्त्री । ग्रहणीरोगभेदे । लक्षण यथा—"प्रसुप्ति पार्श्वयो शूल तथा जल-घटीध्वनि । तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्य ग्रहणी-गदम् ॥" मा नि. ।

घट्टगा । स्त्री । दाक्षिणात्यनदीविशेषे । एतज्जलं गुणे कृष्णासदृशम् । स्वादुतर पथ्य कान्तिदञ्च । रा.नि व १४ ।

घण्टः । पुं । शाकादिसिद्धव्यञ्जनविशेषे । शाके व घण्ट, नेपेर घण्ट । गुणाः—बल्य रुचिकर वातघ्नञ्च । राज ।

घण्टक. । पुं । क्षुद्रक्षुपविशेषे । घेँटेकुल, घेँटु गाछ । घेँटुकाण । सा कौ । तस्य मूलगुणा —कफघ्न कटुपाकि पित्तकरञ्च । राज. । घण्टा पाटलवृक्षे । ज द. । [भैष.मक्कपित्तचि ।

घण्टकर्णः । पु । क्षुद्रक्षुपविशेषे । घेँटुकोल ।

घण्टा । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.नि व ४ । अपापुष्पवृक्षे । सबा गाछ । र.मा ।

घण्टाकः । पुं । घण्टापाटलिवृक्षे । घण्टापा-रुल । ज द. । जालिन्याम् । झिङे । वै.निघ. ।

घण्टाकर्णः । पुं । घण्टकक्षुपे । घेँटु गाछ । घेँटुकाण । प मु ग्रहणी.चि नित्यानन्दरसे ।

घण्टापाटलिः । स्त्री । स्वनामख्यातवृक्षे । घण्टापारुल । हि मोखा । प मु । See मुष्कक ।

घण्टारवा । स्त्री । शणपुष्पवृक्षे । शण गाछ । हि झनझनिया । भ. । [नि.व.८ ।

घण्टालः । पुं । मदनवृक्षे । मयना गाछ । रा.

घण्टालिका । स्त्री । मधुरमातुलुङ्गवृक्षे । म-द.व ६ । [रा नि व ३ ।

घण्टाली । स्त्री । कोषातक्याम् । घोषा ।

घण्टावीजः । पुं । जैपालवृक्षे । जयपाल गाछ । रा नि.व.६ । शणवृक्षे । वै निघ. । क्लीं जयवीजे । [हि च. ।

घण्टाशब्दम् । क्ली । कांस्यधातौ । काँसा ।

घण्टाशीता । स्त्री । अतिबलायां । रा.नि.व ४ ।

घण्टाशीला । स्त्री । महाशणवृक्षे । वै.निघ. ।

घण्टिकः । पु । पादिजलजन्तुविशेषे । अर्क चि ।

घण्टिका । स्त्री । मुखजिह्वायाम् । आलजि-वि । रा.नि.व १८ । गलशुण्डिकारोगे । रा नि. व २० । शणपुष्प्यां । शनफुल । वै.निघ २भ.अर्श आ चि द्राक्षावलेहे । कुमरिचे । लक्ष्मीसरौठ । वै निघ. । [नि.व ६ ।

घण्टिनीवीजम् । क्ली । जैपालवीजे । रा.

घण्टुः । पुं । करिकण्ठभूषणे । उणा. । उष्णतायाम् । वै.निघ. ।

घण्डः । पु । मधुमक्षिकायाम् । भ्रमरे । उणा. ।

घनः । पु । मुस्तायाम् । मूर्त्तो । रा नि.व २३ । त्रि थी कास चि.पथ्यादिगुडी । नागरमुस्तायाम् । च द पित्त चि विश्वादि । शरीरे । रा नि व १८ । अभ्रके । मेघे । रा नि व.२३ । कफे । रा.नि व २१ । त्वचि । गुडत्वक् । रा नि व,१२ । वङ्गे । गुडे । वै निघ. । क्ली । लौहे । हे च. । वल्कले । रा नि व २ । त्रि । निविडे । भम. ।

घनकफः । पु । करकायाम् । शिल । त्रिका. ।

घनकालः । पुं । वर्षर्त्तौ । श.र. ।

घनगोलकः । पुं । स्वर्णे, रौप्ये च । संश्लिष्टरजतसुवर्णे । हे.च. ।

घनचन्दनादिः । पु । वातपित्तज्वरे कषाये । "घनचन्दनपर्पटक कटुक समृणालपटोलदल स-जल । शृतशीतसितायुतपित्तहर ज्वरछर्दितृषा कृचिदाहहरम् ।" मुता, रक्तचन्दन, ক্ষেতপাব-ড়া, কটকী, বেণাব মূল, পলতা, বালা প্র ত্যেকে ১৪ রতি । জল ॥॰ শ. শে. ৫/॰ পো য়া । প্রক্ষেপ—চিনি ৪ মাষা । सा कौ. ।

घनच्छदम् । क्ली । तालीशपत्रे । रा नि व.६ । शिग्रुवृक्षे । सजिना गाछ । वै निघ. ।

घनजम्बालः । पु । क्षुद्रके । गञ्जूर । त्रिका. ।

ग्राहिणी । स्त्री । क्षुद्रदुरालभायाम् । मुग्र दुरालभा । प म । चौरिण्यां । शिवृई । र मा । श्वेतलज्जालुकायां । श्वेत लज्जावती । वै निघ ।

ग्राहिफलम् । क्ली । कपित्थफले । कयेत् वेल । रा नि व ११ ।

ग्राहिवस्ति । पु । निरूहवस्तिभेदे । पिच कादिविशेष । स च अम्बष्ठादिप्रियङ्ग्वादिकाथन चौद्रघृतयुक्तो न साध्यते । यथा—"प्रियङ्ग्वादिगण क्वाथे अम्बष्ठाद्येन संयुता । सक्षौद्रा सघृतायैव ग्राहिणी बस्तय स्मृता । एतैश्चैव च योगेषु स्नेहा सिद्धा पृथक् तथा । समस्तैर्वा सम्यक विज्ञेया स्नेहवस्तय ॥" सु. ।

ग्राही (इन्) । पु । कपित्थवृक्षे । प सु । रक्त कापासे । त्रि । स्तम्भने । वा टी हेमा । धारके । मलबन्धकरे । यदग्निदीप्तिकर पाचक तत् ग्राही उच्यते । यथा—"दीपन पाचन यस्यादुष्णलादूव शोषकं । ग्राहि तच यथा शुण्ठी जीरक गजपिप्पलीति ॥" भा ।

ग्राह्य । पु । अम्लवेतसे । प सु ।

ग्रीवा । स्त्री । कृकाटिकायाम् । घाड । अम । भा म ४भ चुद्ररोग चि । मन्यायाम् । घाड़ेर शिरा । मे । [भ्रादौ । च नि १च ।

ग्रीवारोग. । पु । ग्रीवाजातरोगे ग्रीवास्त

ग्रीवास्थि । क्ली । कसेरुकीइस्यतदाकारास्थ नि । घाड़ेर हाड । तानि१५अ । च शा ७च ।

ग्रीवी (इन्) । पु, स्त्री (विनी) । उष्ट्रे । उटा ।

ग्रीष्म । पु । घर्मे ऋतौ । ग्रीष्मकाल । स वै आषाढज्यैष्ठमासयो भवति । ग्रीष्मो मेषवृषौ प्रोक्त । गुणा—ग्रीष्मोरुचीऽतिकटुक पित्तश्लेष्मकफनाशन । उष्णतायाम् । मे । तात्कालिक मतम् ग नभिष्यन्दि । रा नि व १४ । [वै.निघ ।

ग्रीष्मकर्कटी । स्त्री । ग्रीष्मजकर्कटीविशेषे ।

ग्रीष्मका । स्त्री । पुष्पविशेषे । मल्लिका, बन मल्लिका । वै.निघ. । [श च ।

ग्रीष्मजा । स्त्री । सवचीवृक्षे । लोणा शाक ।

ग्रीष्मपुष्पी । स्त्री । कोड्दयदेशे करवीरषीति प्रसिद्धे पुष्पवृक्षे । रा नि व १० ।

ग्रीष्मभ(ोद्भ)वा । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । सेउति । रा नि व १० ।

ग्रीष्मसुन्दरक: । पु । मूलपत्रशाकविशेषे । गीमा शाक । गुणा—तिक्त रुचिकर कफपित्त दोषघ्न । राज ३प ।

ग्रीष्महासा । स्त्री । इन्द्रतूलके । चिका ।

ग्रीष्मा । स्त्री । खौमवृक्षे । वै निघ । नवमल्लिकायाम् । रा नि व १० । [उति । प सु ।

ग्रैष्मिका (ष्मी) । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । से

ग्लान । त्रि । रोगिणि । रा नि.व २० ।

ग्लाना । स्त्री । बलहीनतायां । ह च । रोगे । राज ।

ग्लानि: । स्त्री । व्याधौ । रा नि व २० । ओ ज क्षयादिजन्यदेहजाड्ये । "ग्लानिरोज क्षयाद् खादञ्जीर्णाच श्रमाद्भवेत् ।" शार्ङ्ग पू ६च । "अङ्गे मधुरता तन्द्रा हृदयोद्वेष्टन भ्रम । नवान्न रोचते यस्मै ग्लानि तस्य विनिर्दिशेत् ।" भा । सु शा ४ च । [धन ।

ग्लास्नु: । त्रि । रोगिणि । रा नि व २० । ग्लानौ ।

ग्लौ । पु । कर्पूरे । अम. ।

घ

घट । पु । कलसे । अम । द्रोणपरिमाणे । ६४ म । प.म । करिकुम्भस्थले । मे । कुम्भपरिमाणे द्रोणविंशती । [भ्रादौ ।

घटक । पु । विना पुष्पं फलवति वृक्षे, उडु

घटदेशजम् । क्ली । गड्लवणे । रा नि व ६ ।

घटा । स्त्री । मधुरकर्कटिकायाम् । मिठे (?) मद व ६ ।

घटाभिधा । स्त्री । घटाकारफलकायामृद्वि, कुष्माण्डयाम् । गोल लाउ । वै.निघ । [व ०१

घटालाबु (बू) । स्त्री । कुष्माण्ड्यां । रा नि

घर्मः । पुं । स्वेदे । घाम । रा.नि.व १८ आत पे । उष्णपि । त्रिका । ग्रीष्मर्त्तौ । हे च. ।

घर्मचर्चिका । स्त्री । घर्मचर्चिकायाम् । घा माचौ । यथा—"स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशी कभयैस्तथा । ततः स्वेदः प्रवर्त्तेत दुर्गन्धा घर्मच-र्चिका । राजिकाकृतिरुत्थोत्था यती घर्मविच-र्चिका ॥" प्रयोगा. । [टीशी । वै निघ. ।

घर्मजः । पुं । जवादिकस्तूरिकायाम् । धा

घर्मपयः । क्ली । घर्मजले । उष्णोदके । वै.निघ. ।

घर्मविचर्चिका । स्त्री । घर्मचर्चिकायाम् ।

घर्मान्तः । पुं । वर्षर्त्तौ । रा.नि व २१ ।

घर्मान्तकामुकी । स्त्री । पक्षिविशेषे ।

घर्माम्बु (म्भः) । क्ली । घर्मे । घाम । रा. नि.व.१८ । [च.द.आम्रोतने ।

घर्षः । पुं । कर्करिकायाम् । कर्कर करा ।

घर्षणम् । क्ली । घर्षकर्मणि । घसा । "घर्षणा दभिघाताद्वा ।" नि. । [त्रिका. ।

घर्षणालः । पुं । मुषली, शिलापुत्रे । नोड़ा ।

घर्षणी । स्त्री । हरिद्रायाम् । त्रिका. ।

घसिः । पुं । अग्नौ । आहारे । हे.च. ।

घस्मरः । पुं । भक्षके । उक्क । अम. । [मि ।

घस्रम् । क्ली । कुङ्कुमे । त्रिका. । पुं । दिवसे ।

घाटः । पुं । घाटायाम् । घाड । श.र. ।

घाटा । स्त्री । नागबलायाम् । रा नि.व.४ । शिर.पश्चाद्भागे । घाड । रा.नि.व.१८ ।

घाटालः । त्रि । वन्धुरे । सु.नि ६च. ।

घाटिका । स्त्री । घाटायाम् । घाड । श.च. ।

घाण्टिकः । पुं । (Datura metel, also fastuosa.) धुस्तूरवृक्षे । डारा. ।

घातकच्छ्रम् । क्ली । मूत्रकृच्छ्ररोगे । नि. ।

घात(ति)पक्षी (क्षिन्) । पुं । A hawk or falcon. श्येनपक्षिणि । बाज पाखी । डारा. ।

घारः । पुं । सेचने । हे.च. ।

घार्त्तिकः । पुं । घृतपूरे । घिओड़ । हे.च. ।

घासः । पुं । यवे । ग्रासे । घास । अम. ।

घुः । स्त्री । नासायाम् । वै निघ. ।

घुघुलत् । पुं । वनकपोते । घुघु । वै.निघ. ।

घुघुलारवः । पुं । पारावते । वै.निघ. ।

घुटः । पुं । पादग्रन्थौ । पायेर गाँट । हे.च. ।

घुटिः (टी) (कः, का) । पुं, स्त्री । जङ्घा-ङ्घ्रिसन्धिग्रन्थौ । गुल्फ । "जङ्घाङ्घ्रिसन्धिग्रन्थौ तु घुटिका गुल्फ इत्यपि ।" हे च । रा.नि व.१८ ।

घुणः । पुं । काष्ठकृमौ । घुण । लिङ्गसंग्रहे भर-तः । भ्रमरे । वै.निघ ।

घुणदयिता । स्त्री । अतिविषायाम् । आत-इच । वै निघ.,ज्व.चि.,श्रकादिः । "पञ्चोषणघुणद-यिता ।"

घुणप्रिया । स्त्री । अतिविषायाम् । कृष्णाति-विषायाम् । (अमृतार्णवरसे) । वा मू.२५ञ । "कटुका मरिचं घुणप्रिया च गण्डीरम् ।" च.द. पाण्डु.चि. । क्षुद्रदन्तीवृक्षे । वै निघ ।

घुणवल्लभा । स्त्री । कृष्णातिविषायाम् । काल आतइच । भा ।

घुणा । स्त्री । कालातिविषायाम् । वै.निघ. ।

घुण्टः (कः) । पुं । गुल्फे । श सा । हे च ।

घुण्टा । स्त्री । क्षुद्रबदरे । वै.निघ. । [श.च. ।

घुण्टिकम् । क्ली । वनकरीषे । विलघुँटे ।

घुण्डः । पुं । भ्रमरे । उणा. ।

घुर्घुरः (कः) (री) । पुं, स्त्री । भ्रमरे । कीट-विशेषे । घुरघुरिया पोका । त्रिका. । (कः) । शब्दविशेषे । गला घड़ घड़ करा । च द १०च. ।

घुलञ्चः । पुं । गवेधुकाया । गड़गड़ । र.मा ।

घुलघुलारवः । पुं । पारावतभेदे । रा नि व. १९ । [वा.व्या.चि । "घुलघुलैः पलाशैः ।"

घुसृणम् । क्ली । कुङ्कुमे । त्रिका. । सि.यो.च.द.

घूकः । पुं । उलूके । हे च. ।

घूकारिः । पुं । काके । हे च. ।

घूकावासः । पुं । शाकभेदे । वै.निघ. । सा-ओड़वृक्षे । श्याओड़ा गाछ । रा.नि.व.९ ।

घूर्णः । पुं । घोषसुन्दरके । घीना । श.च. ।

घनता(तो)लः । पुं । चातकपक्षिणि । सा रङ्गपक्षिणि । जटा. । त्रिका. ।

घनत्वक् । पुं । श्वेतलोध्रे । শ্বেত লোধ । वै. निघ. । [नियामके ।

घनध्वनिः । पुं । मुस्तायाम् । र.सा सं.रस

घनपल्लवः । पुं । शिग्रुवृक्षे । সজিনা গাছ । वै.निघ ।

घनपाषण्डः । पुं । मयूरे । श मा. ।

घनपाषाणः । पुं । कालपाषाणे । अभ्रके । रस.र.महाज्वराङ्कुशे ।

घनप्रभः । पुं । राजावर्त्तमणौ । वै.निघ. ।

घनप्रिया । स्त्री । काकजम्बूवृक्षे । বনজাম । रा नि.व.११ । नदीजम्ब्वाम् । वै निघ ।

घनफलः । पुं । विकण्टकवृक्षे । रा.नि व ११। तरम्बुजे । তরমুজ গাছ । वै.निघ. । [वै निघ. ।

घनफेनिला । स्त्री।काकमाच्या। গুড়কামাই।

घनमूलः । पुं । मीरटलतायां । লতাকড়াই। रा.नि.व.३ । [विशेषे । वै.निघ ।

घनमूला । स्त्री । काकमाच्याम् । क्षीरमूर्व्वा-

घनरवः । पुं । मयूरे । वै निघ ।

घनरसः । पुं । मीरटे । লতাকড়াই । मे. । मूर्व्वायां । मुगुरा । र मा. । जले । कर्पूरे । पीलुपर्ण्याम् । कषाये । सान्द्रनिर्यासे । सम्यक्सिद्धरसे । मे. । रा नि.व १४ । [वै.निघ. ।

घनरूपा । स्त्री । खटीमर्करायां । ফুলখড়ি ।

घनवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । अमृतस्रवालतायाम् । रा नि.व.३ ।

घनवासः । पुं । कुष्माण्डे । हारा. ।

घनशृङ्गी । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । वै.निघ. ।

घनसंज्ञा । स्त्री । मुस्तायाम् । वै.निघ. ।

घनसारः (कः) । पुं । कर्पूरे । रा.नि व. १२ । र.सा.सं । वसन्तकुसुमाकररसे । भा.प्र वाजी। च्य.चि चान्द्रोदिधूपे । वै.निघ.दाह.चि.रसादिगु ल्याम् । भा म.१म मू.घा.चि. । जले । पारदे। । दक्षिणावर्त्तपारदे । मे । चन्दने । वै.निघ. ।

घनसूनः । पुं । मीरटलतायाम् । লতাকড়াই। रा नि.व.३ । [ক্যাওড়া । रा.नि व ११।

घनस्कन्धः । पुं । कोशाम्रवृक्षे । কলমাই,

घनस्वनः । पुं । तण्डुलीयशाकवृक्षे । কাঁটানটের ঝাড় । रा.नि व.५ । [रा.नि.व.३।

घना । स्त्री । मधुपर्णीलतायाम् । रुद्रजटायाम्।

घनाकरः । पुं । वर्षायाम् । वै निघ. ।

घनाग्निसहम् । क्ली। उत्तमकाष्ठे । वै.निघ।

घनाघटा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । কেউটী টোটী । श.च. ।

घनाघनः । पुं । मत्तहस्तिनि । अम. ।

घनाघना । स्त्री । काकमाच्यां । श.च. ।

घनात्ययः । पुं । शरदृतौ । हे.च. ।

घनामयः । पुं । खर्ज्जूरवृक्षे । त्रिका. ।

घनामलः । पुं । पुनर्नवायाम् । वास्तूके। वै.निघ. । (Chenopodium album.) वास्तूकशाके । त्रिका. ।

घनारावः । पु । चातकपक्षिणि । वै निघ. ।

घनावष्टा । स्त्री । काकमाच्याम् । काकजंघायां । কাণছিড়া । प.मु. ।

घनाश्रयः । पुं । (Aether.) आकाशे ।

घनाह्वम् । क्ली । अभयाती । प.मु. ।

घनोद्भवम् । क्ली । क्षीरविदि । मधुरा । वै निघ. ।

घनोपलः । पुं । करकायाम् । हे.च. ।

घरट्टः । पुं । पेषणयन्त्रे । যাঁতা ।

घर्घटः । पुं (Pimelodus gagora or P. tengara.) मत्स्यभेदे । ট্যাংরা মাছ । श च. ।

घर्घरः । पुं । पेचके । পেঁচা । त्रिका. । द्वाराग्रभागे । हे.च. । (क) नदविशेषे । तत्पर्य्यं दर्प्पनीसारं दीपनं पथ्यं बल्यं पीयाकपुष्टिकरम् । रा नि.व.१४ । चि । स्वरविशेषे । मे. । [हे । हे च.।

घर्घरिका । स्त्री । घर्घरध्वनि । घण्टाया । १-

घर्घूर्या (षा) । स्त्री । जलाश्रयकीटे, घर्घरी । ঘুরঘুরিয়া পোকা । र.मा. ।

त्रिसृदनकामलासातिसारिषु । श्वासकाशोदरच्छर्दिपाण्डुसर्व्वाङ्गशोथिषु ॥ विद्रधौ पार्श्वशूलेषु गण्डमालार्व्बुदादिषु । शीतज्वरे प्रमेहे च घृताभ्यङ्गो न शस्यते ॥" इत्यादि ।

घृताह्वः । पुं । वकधूपे, कृत्रिमधूपे । त्रिका. ।

घृतिला । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया । प सु । [का । इै.च. ।

घृर्नली । स्त्री । तैलपायिकायाम् । তেলাপো

घृष्टम् । क्ली । सद्योव्रणविशेषे । যেমন লাগিয়া ঘা বা ক্ষত । "विगतत्वक् यदङ्गं हि सङ्घर्षादन्यथापि वा । उषास्रावान्वितं तत्तु घृष्टमित्युपदिश्यते ॥" सु चि.२अ । पुं । गोधूमे । वै निघ. ।

घृष्टतलः । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"घृष्ट भूमौ तलं यस्य ताम्रीभवति वाजिनः । तस्य घृष्टतलो नाम पादरोगः प्रकीर्त्तितः ॥" ज द.२६अ. ।

घृष्टिः । पुं । शूकरे । प सु. । (ष्टी) स्त्री । वराहक्रान्ताया । वाराहीकन्दे । চামর আলু । अम. । घर्षणे । अपराजितायाम् । मे. । [र मा. ।

घृष्टिला । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া ।

घृष्विः । पुं । वनवराहे । वै निघ ।

घेण्टुलिका । स्त्री । (*Arumorinense,*) कोषादने । ঘেঁচু । र.मा. ।

घोटः (कः) । पुं । अश्वे । प सु. । See अश्वः ।

घोटकारिः । पुं । महिषे । वै.निघ ।

घोटकीदुग्धम् । क्ली । अश्वीदुग्धे । ঘুড়ীর দুধ । गुणा.—रूक्षमम्लं लवणं दीपनं लघु देहस्थैर्य्यकरं बल्यं गौरवकान्तिकृच्च । रा.नि.व.१५ । See अश्वीक्षीरं ।

घोटगलः । पुं । कासतृणे । वै.निघ. ।

घोटिका । स्त्री । वड़वायाम् । हस्तिघोषाशाके । বড় ঘুনী । गुणाः—कटूष्ण मधुरं वातश्लेष्मकण्डूकुष्ठरक्तशोथघ्नं । रा.नि.व ५ । See घोषा ।

घोटी । स्त्री । घोण्टायाम् । শেয়াকুল । रा. नि.व.८ । ह्रस्ववदरवृक्षे । वै.निघ ।

घोणकः । पुं । गोनासमर्पे । वै.निघ. ।

घोणसा । स्त्री । लताविशेषे । वै निघ. ।

घोणा । स्त्री । नासिकायाम् । रा नि.व १८ । अश्वस्य नासाच्छिद्राच्चिमध्यभागे । ज.द.१अ. । छिक्किन्याम् । হেঁচেতা । वै निघ. ।

घोणान्तभेदनः । पुं । आरण्यशूकरे । वन शूकर । वै निघ. ।

घोणी (इन्) । पुं । शूकरे । वनशूकरे । प.सु. ।

घोण्टा । स्त्री । (Zizyphus jujuba.) गोपघण्टायाम् । শেয়াকুল গাছ । मं कं घोंटी । गोंडणी । गुणा—कटु उष्णा मधुरा वातघ्नी व्रणकण्डूतिकुष्ठश्वयथुघ्नी च । रा.नि.व.८ । पूगीवृक्षे । গুপারি গাছ । रा.नि.व.११ । वा.सू.१५अ. । मदनवृक्षे । नागबलायाम् । शाकवृक्षे । শেগুন গাছ । वै.निघ. । [गाछ । रा.नि व ८ ।

घोण्टाख्यः (ख्यः) । पुं । मदनवृक्षे । मयना ।

घोण्टाफलम् । क्ली । पूगफले । গুপারি । वै.निघ. । वदरीफले । सू.चि १७अ. । [च. ।

घोनसः । पुं । गोनससर्पे । तिलित्ससर्पे । ह्रि.

घोरम् । क्ली । विषे । रा.नि.व.६ । पुं । वस्तिकुण्डले । নাইকুণ্ডল । त्रि । मारके । भा. ।

घोरकुष्ठघ्ना । स्त्री । हिलालीति ख्यातलतायाम् । वै निघ ।

घोरघण्टः । पुं । पूगवृक्षे । গুপারি গাছ । मद. व.६ । [वाघ । रा.नि व.१६ ।

घोरदर्शनः । पुं । भल्लूके । तरक्षौ । ভোঁদো

घोरनृसिंहरसः । पुं । सन्निपातज्वरे रसः । *"भागैकं सूतराजस्य द्विभागं गन्धकस्य च । त्रिभाग*स्य मृतरसः चतुर्भागं मृताभ्रकम् । माक्षिकं रसगर्भी च तथा शुद्धा मनःशिला । चत्वार्य्येतानि तासस्य प्रत्येकं तुल्यमेव च । गरलञ्चाभ्रतुल्यं स्यात् त्रिकटुश्चाभ्रतुल्यकः । एतत्सर्व्वसमं देयं विषमाख्यं तथैव च । एतत्सर्व्वस्य द्रव्यस्य द्विगुणं कालकूटकं । मात्स्यमाहिषमायूरच्छागपित्तैर्विभावयेत् । चित्रकस्य द्रवेणैव प्रत्येकं याममात्रकम् । सर्षपाभा वटी कार्य्या...... । दापयेद्वटिकामेकां पथ्यं पेटीरसेन च ॥" भैष. । विषमाख्यं कुचेलके । [निघ. ।

घोरमदा । स्त्री । गोधायाम् । গোসাপ । वै.

घोररासनः(रासी) । पुं । शृगाले । त्रिका. ।

घूर्णिः । स्त्री । घूर्णने । घुरुनि । हे.च. ।

घृणावासः । पुं । कुष्माण्डे । त्रिका. ।

घृणिः(णी) । पुं । वनशूकरे । वै निघ. । घ्राण रोगविशेषे । तेनास्य नासाभ्यन्तरे व्रणपिडका शोफा भवन्ति । "नासिकाभ्यन्तरे यस्य पिडकानां समुद्भवः । व्रणं वा यदि वा शोथः तस्य विद्यात् घोरजम् ॥" ज.द.२८ष. ।

घृतम् । क्ली । नवनीतजपदार्थे । घि,घृत । घृतं दशविध गव्यमाहिषाजाश्वगार्दभौष्ट्राविकैडका मानुष्यहास्तिकभेदेन । तेषां गुणादिकं तत्तत्पर्य्यायेषु द्रष्टव्यम् । सा. घृतगुणाः—"आयुर्वर्द्धकं देहदार्ढ्यकरं सौकुमार्य्यकान्तिबुद्धिस्मृतिबलकरं शीतघ्नं बाल्ययौवनवार्द्धक्येषु प्रधानबलकरं पथ्यञ्च । रा.नि.व १५ । पुराणघृतगुणाः—"सर्पिर्जीर्णञ्चैव सन्धुक्षणे च मूर्च्छाकुष्ठोन्मादकर्णाक्षिशूले । शोफार्शोयोनिदोषव्रणेषु शस्तं सर्पिर्जीर्णमेव नृणां स्यात् ॥" नवस्य गुणा.—"बलक्षये तर्पणभोजनेषु श्रमे च पित्तासृजि रोगयुक्ते । नेत्रामये कामलपाण्डुरोगे क्षये नवं सर्पिरुदाहरन्ति ॥ ज्वरे विषमेषु विसूचिकायामरोचके वा श्रटिते तथापि । पानात्यये वापि मदात्यये वा शस्तं न सर्पिर्बहुमन्यते च ॥" भवि.८ष । पक्कघृत—वर्णापरं होमवीर्य्ये ॥ भा. । तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहतृष्णघ्नम् घृतम् । यथा—घृतप्रस्थमग्निपक्कं निष्फेनं स्थिरघोषाय्ये किञ्चित् शीतं हरिद्रामातुलुङ्गरसमुस्तामलकीहरीतकीविभीतकानां कल्कीकृतानां यथाक्रमं प्रत्येकं पलेन मूर्च्छयेत् । यथा—"धात्रीपथ्याविभीतैर्जलधररजनीमातुलुङ्गद्रवेण सर्व्वैरेतैः सुपिष्टैः पलकपरिमितैर्मन्दमन्दानलेन । आज्यप्रस्थं निफेनं परिपचनगतं मूर्च्छयेद्वैद्यविज्ञः तस्मादामोपदोषं त्यजति च सहसा वीर्य्यवत्सौख्यदायि ॥" भैष ।

घृतकरञ्जः । पुं । करञ्जविशेषे । घिया करञ्ज । गुणाः—कटूष्णः वातघ्नः व्रणरोपणः त्वग्दोषघ्नः पर्य्यायः । रा नि व.९ ।

घृतका । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । वै निघ. ।

घृतकुमारिका (री) । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । घृतकुमारी । See गृहकन्या ।

घृतपर्णकः । पुं । घृतकरञ्जे । रा.नि व ९ ।

घृतपशुः । पुं । घृते । वै निघ. ।

घृतपूरः (कः) । पुं । घन्द्रपुलीति घियोर इति च ख्याते पिष्टकविशेषे। तत्प्रणाली—"मर्दितां समितां क्षीरनारिकेलघृतादिभिः । अवगाह्य घृते पक्का घृतपूरोऽयमुच्यते । घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफकृत् रक्तमांसदः । रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽग्निदः ॥" भा. । प्रकारान्तर यथा—"गोधूमचूर्णं सूक्ष्मञ्च खर्जूरं तस्मिन् घृतं क्षिपेत् । यावत्तत् पिण्डतां गच्छेत् पश्चाद्दुग्धे विमर्दयेत् । फेलयित्वा द्रवीभूते तत. पात्रे घृतं न्यसेत् । सम्यक् सुघृते तप्ते तस्य धारामपास्जेत् । यावच्च व्याप्य तत्पात्रं प्रसरेद्घृतपूरकः । यत्किञ्चित्तामतां याते खण्डपङ्के निमज्जयेत् ।" गुणाः—"स वृष्यो गुरुश्च बलकृद्धातुवर्द्धन. । कफासृग्मांसलकरो वातपित्तक्षयं हरेत् ॥" वै निघ. ।

घृतमण्डः । पुं । पक्वे, भक्ते । वै.निघ. । सर्पिर्मण्डे । गुणाः—मधुरः सरः योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नः वस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते । सु सू ४५ष. ।

घृतमण्डलिका । स्त्री । हंसपादीक्षुपे । रा. नि व ५ । रक्तलज्जालुकायाम् । काकजङ्घायाम् । वै निघ. ।

घृतमण्डा । स्त्री । मधुस्त्री । रानकाकुड़ी, माकड़शिंडी । र.मा.प्र.च । रक्तलज्जालुकायाम् । वै निघ. ।

घृतवरः । पुं । घृतपूरे । मोहनभोगे । हे.च. ।

घृतहेतुः । पुं । नवनीते । ननि । वै.निघ. ।

घृता । स्त्री । काकजङ्घायाम् । श.च. । काकतुण्डिकायाम् । केरोरेंटी । वै.निघ । त्रिका. ।

घृताङ्कः । पुं । सरलद्रवे । गन्धनाछेर आटा ।

घृताची । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

घृताची(गर्भ)सम्भवा । स्त्री । स्थूलैलायां । बड़ एलाइच । रा.नि.व.६ ।

घृताभ्यङ्गः । पुं । घृतमर्द्दने । घृतमर्दन । तस्य विधिनिषेधौ—"बाते पित्ते कफे रक्ते क्षयिताते हृमाङ्गके । मदमूर्च्छाप्रलापेषु तथादाहज्वरेषु च । सन्ततं सम्मते कौर्य्य धन्यप्राण विवर्जित. । मन्दानलस्य कीलस्य घृताभ्यङ्गः प्रशस्तते ॥ शुष्कैरेषां

चक्रदन्ता (न्ती) । स्त्री । जैपालवृत्ते । जय-पाल । प.मु. । [पालविटि । रा.नि.व.६ ।

चक्रदन्तीवीजम् । क्ली । जैपालवीजे । जय

चक्रधरः । पुं । सर्पे । त्रिका. ।

चक्रधारम् । क्ली । अर्द्धधारास्त्रविशेषे । तच्चा-ष्टाङ्गुलायतम् उरसि षड्गुलविस्तारं द्वाङ्गुलफलञ्च । सु.सू.टी.उ.८४. । [द्रव्ये । नखी । रा.नि.व.१२ ।

चक्रनखः (नायकः) । पुं । नखीनामगन्ध

चक्रनामा(न्) । पुं । माक्षिकधातौ । स्वर्ण-माक्षिक । नखीभेदे । नखी । प.मु. । [श.र. ।

चक्रपद्माटः । पुं । चक्रमर्द्दवृक्षे । চাকন্দা ।

चक्रपरिव्याधः । पुं । आरग्वधवृक्षे । শোঁদাল গাছ ।

चक्रपर्णी (र्णी) । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । কাল তুলসী । वै.निघ. । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । श.च. ।

चक्रपाणिः । पुं । स्वनामख्यातग्रन्थकर्त्तृसंग्रहादि-कारे । स गौड़राजस्य पाकशालाध्यक्ष आसीत् । "गौड़ाधिनाथरसवत्यधिकारिपत्रम्" । च.द ।

चक्रबन्धना । स्त्री । वनमल्लिकायां । वै.निघ. ।

चक्रबाला । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । वै.निघ. ।

चक्रबालिकः । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । "क्षियन्ते वलयो यस्य खुरसन्धिसमुद्भवाः । अक्षिप्रा वाथ सहजः स विज्ञेयश्चक्रबालिकम् ॥" ज.द ।

चक्रमण्डली (इन्) । पुं । मण्डलिसर्पजाति-भेदे । हे.च. ।

चक्रमर्द्दः (कः) । पुं । (Cassia tora.) स्व-नामख्यातक्षुपे । চাকন্দা, চাট্‌কাটা, এড়াঞ্চী । हिं चकवड़ । मं तरवटा । कं चगचे । तें तुघवि-शेषम् । गुणाः—कटुः तीव्रः मेदोवातकफघ्न व्र-णकण्डूकुष्ठदद्रुपामादिहरश्च । रा.नि.व ४ । लघुः स्वादुः रुक्षः वातपित्तघ्नः हृद्यः हिमः कफश्वास-दद्रुकुष्ठक्रमिहरश्च । तत्फलं उष्णं कुष्ठकण्डूदद्रुवि-षवातघ्नं गुल्मकासक्रमिश्वासघ्नं कटु च । तत्पत्रम् अम्लं दद्रुघ्नं वातकफघ्नं कण्डूकासक्रमिश्वासकुष्ठघ्नञ्च ।

भा. । (र्द्दः) कासमर्द्दे । श.च. । स्त्री (मर्द्दिनी) । अलक्तके । रा.नि.व.६ ।

चक्रमुखः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

चक्रयन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थयन्त्रविशेषे । लक्षणं यथा—"गर्त्तवाह्ये भवेद्वर्त्ती मध्यगर्त्ते रसं कुरु । चक्रयन्त्रमिदं सिद्धं वाह्ये गर्त्ते वह्निपुटम्" ॥ अत्रि. ।

चक्ररथः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । वै.निघ. ।

चक्ररदः (दंष्ट्रः) । पुं । शूकरे, वनशूकरे । वै निघ । [वै निघ ।

चक्ररेणुका । स्त्री । रक्तकरवीरे । ग्रन्थकवव्वी ।

चक्रलः । पुं, क्ली । रक्तकुलत्थे । লাল কুলত্থ । वै निघ. । [नि.व.११ ।

चक्रलताम्रः । पुं । वहुरसाढ्यलताम्रे । रा.

चक्रलक्षणा (णिका) । स्त्री । गुडूच्याम् । र.मा. । [नागरमुस्तायाम् । वै निघ. ।

चक्रला । स्त्री । उच्चटायाम् । ওকড়া । अम. ।

चक्रवर्त्तिः (र्त्ती, र्त्तिनी) । पुं, स्त्री । वा-स्तुकशाके । বেতো শাক । प.मु. । लाक्षायाम् । जटामांस्याम् । रा नि व.१२ । [वै.निघ. ।

चक्रवल्लरी । स्त्री । स्नुहीभेदे । ফণিমনসা ।

चक्रवाकः । पुं । (Anas casarca.) Rudy-goose. स्वनामख्यातलवजातीयपक्षिविशेषे । চকাচকী, ব্রাহ্মণচকা । तन्मांसं लघु स्निग्धं बलदं अग्निकरं सर्वशूलप्रमुखं वातरोगघ्नञ्च । रा.नि व. १९ । कटु हृद्यम् उष्णवीर्यं कटुपाकि बलवृद्धि-करञ्च । राज. । अश्वविशेषे । नकुल. । (का, की) स्त्री । चक्रवाकपत्न्याम् । চক্রবাকী । हृहत्याम् । विकृती । प.मु. ।

चक्रवीजम् । क्ली । जैपालवीजे । रा.नि व.६ ।

चक्रवेधकम् । क्ली । शुकनामककाञ्चिके । सि-द्धाम्र । रा.नि.व.१५ । [र.मा. ।

चक्रश्रेणी । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् । মেড়াশৃঙ্গী ।

चक्रसंज्ञम् । क्ली । वङ्गे । हे.च. ।

चक्रा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়াশৃঙ্গী । नागरमुस्तायाम् । নাগরমুতা । रा.नि.व.६ ।

घ्रोरा । स्त्री । देवदाल्याम् । देयाताड़ा । रा. नि व.३ ।

घोलम् । क्ली । सस्नेहजलमथिते दधनि । घोल । सु सू.४५,अ । विजलमथिते दधनि । र मा । पादजलविभागदधिकृते तक्रे । रा.नि व.१५।

घोलवटक: । पु । घोलक्षतवटके । घोलव ड़ा । वै निघ ।

घोलि: (ली) । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । शाक विशेष । हि घोली, नोंडघोलि, किर्फगोलि । घोली द्विधा चैत्रआरामघोलिभेदात् । गुणा — चैत्रशाक लवण रूक्षम् अम्लं वातकफघ्नच । आ रामघोलिशाकम् अम्ल रुच रूच्य वातघ्न पित्तश्लेष्म कर जीर्णज्वरापहम् । रा नि.व ६ ।

घोलिका । स्त्री । घोलि । वै निघ ।

घोष: । पु। कांस्ये । तामा ओ दस्तार निर्म्मित धातु । प सु । घोषालतायाम् । मे. । मशके । पटोले । भमरे । त्रिका ।

घोषक: । पु । कोशातक्याम् । हस्तिघोषाल तायाम् । घोषा, मधुलता । भा पू १भ शाकव । See कोशातकी ।

घोषका । स्त्री । घोषालतायाम् । वै निघ. ।

घोषकाकृति: । पु । घोषायाम् । घोषा ल ता । र.मा ।

घोषण: । पुं । कोकिले । श र ।

घोषपुष्पम् । क्ली । कांस्ये । रा नि व १३ ।

घोषयित्नु: । पु । कोकिले । त्रिका । [निघ ।

घोषवती । स्त्री । शताह्वायाम् । शुल्फा । वै

घोषा । स्त्री । (Anethum sowa.) शता ह्वाख्यक्षुपे । मउरी, शुलफा । रा.नि व ४ । क र्कटशृङ्ग्यां । रा नि.व.६। बिडङ्गे । वै.निघ. ।

घोषातकी । स्त्री । श्वेतकोशातक्यां । श्वेत घोषा । र.मा. ।

घोषित. । पु । शिग्रमारे । अशोक । वै निघ ।

घोषिल. । पु । वनशूकरे । वै निघ. ।

घ्राणम् । क्ली । स्वनामख्यातेन्द्रिये । नासिका । रा नि व १८ । आघ्राणे । मा नि. । [अम. ।

घ्राणतर्पण: । त्रि । घ्राणेन्द्रियतर्पणके ।

घ्राणदु:खदा । स्त्री । छिक्किर्कां । हेंचेटी । भा । नासारोगे । हाँचि । वै निघ. ।

घ्राणपाक: । पु । नासापाके । वा उ १९अ. ।

घ्राणेन्द्रियम् । क्ली । नासिकायाम् । वै.निघ ।

घ्राणोदकम् । क्ली । नासारन्ध्रेण प्रातर्निपी तोदकपाने । नाके जल खाओया । गुणा — तार्क्ष्यनेत्रत्वं स्वर्गाचार्यसदृशवक्तृशक्तिर्वं बुद्धिमत्त्व मश्विनीकुमारसदृशत्व शिरोरोगनाशित्व वलिपलि तविहीनत्वञ्च । रा नि.व १४ ।

घ्राति: । स्त्री । नासिकायाम् । श.च. ।

च

च: । पुं । कच्छपे । मे ।

चकोर: (क) । पुं । चातकपक्षिणि । चाउ क पाखी । रा नि.व.१९ ।

चक्रम् । क्ली । तगरपादिके । तगरपादुका । मकुल.११अ.।सु कल्प ५अ ।चनि १स्थान१अ । विष भेदे । प सु. । रक्तकुलत्थे । काष्ठभेदे । दाँति । वै निघ. पु । चक्रवाकपक्षिणि । चकाचकि । अम ।

चक्रक: । पु । दर्विकसर्पविशेषे । सु कल्प.४अ । See सर्प । [वै निघ. ।

चक्रकर: । पु । स्वल्पचक्राके । वृञ्चक्राङ्क ।

चक्रका । स्त्री । स्वनामख्यातमहौषधौ । सु.चि. ३०अ. । See औषधिराज ।

चक्रकारक: । पु, क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी । वै निघ ।

चक्रकुल्या । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया । श.च । क्षणगुलच्याम् । वै निघ. ।

चक्रगज: । पु । चक्रमर्दक्षुपे । चाकुन्दा । रा. नि व.४ ।

चक्रगुच्छ: । पुं । अशोकवृक्षे । श.च. ।

चक्रगुल्म: । पु । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

शीतं लघु वृष्यं बलदञ्च । द्वितीयस्य मांसगुणाः—लघु पथ्यदञ्च । रा नि व.१७। तदण्डगुणः—हंसीवत् ज्ञेयः । कृष्णचटके । শ্যামা পাখী । राज । स्त्री (का) । पिप्पलीमूले । भ.टी.। चटकस्त्रिया। अम. ।

चट(कि)का । स्त्री । चटकपत्न्याम् । মাদি চড়াই । हला. । रक्तगुञ्जायाम् । লাল কুঁচ । च द.उन्मा.चि. । [रा.नि.व ६ ।

चट(टि)काशि(शी)रः । पुं । पिप्पलीमूले।

चटाफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.र. ।

चटि(टी)का । स्त्री । चटकस्त्रियाम् । पिप्पलीमूले । वै निघ. ।

चटुः । पुं । उदरे । मे. । [निघ. ।

चट्टिका । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক । वै.-

चट्टुः । पु । लौहपात्रविशेषे । চাটু ।

चणः (कः) । पुं । (Cicerariatinum) Gram or chick pea. स्वनामख्यातशिम्बीधान्ये । ছোলার গাছ । हि चणा, चाणा । मं चणा । कं कड़ले । गुणाः—रक्तपित्ते हितं । सि.यो.र.पि चि. । "रक्ते कफे पीनसके च कण्ठे गलामये वातरुजे सपित्ते । शीतप्रतिश्याय कृमीन् निहन्ति शुष्कस्तथार्द्रश्चणकः प्रशस्तः ।" अत्रि.१५अ. । मधुरः रूक्षः मेहघ्नः वातपित्तकरः दीप्तिवर्णकरः बलकरः रुच्यः आध्मानकरश्च । तद्यूषगुणाः—मधुरः कषायः कफघ्नः वातविकारकरः श्वासोर्ध्वकासपीनसघ्नः बलदीपनश्च । रा.नि व.१६ । कषाय कटुकश्चोष्णो वातघ्नः कफदोषहृत् । रक्तपित्तं निहन्त्याशु चणानां यूष उच्यते ॥ अङ्गारभृष्टतैलभृष्टश्च तद्गुण एव । आर्द्रभृष्टः बल्यो रुचिकरश्च । शुष्कभृष्टस्तु रूक्षो वातकुष्ठप्रकोपनः । स्विन्नः पित्तघ्नः कफघ्नश्च । तत्सूपः क्षोभकरः । आर्द्रोऽतिकोमलः रुच्यः पित्तशुक्रहरः शीतलश्च । भा पू १भ.धान्यव. । तच्छाकं रुच्यं दुर्जरं कफवातकृत् अम्ल विष्टम्भजनकं पित्तघ्नं दन्तशोथहरञ्च । भा.शाक.व. । पर्युषितचणकजलगुणाः—शीतं प्रातः पीतं पित्तरक्तहरं पुष्टिदं बलदञ्च । रा नि.व.१६ ।

चणकरोटिका । स्त्री । चणकचूर्णकृतरोटिकायाम् । ছোলার রুটী । गुणाः—रूक्षा विष्टम्भकरी गुरुः श्लेष्मपित्तरक्तघ्नी च । भा. ।

चणकलोणी । स्त्री । चणकाम्ले । গাছ ছোলা । চাণাশাক । वै निघ. । [छातु ।

चणकशक्तुः । पुं । चणककृतशक्तौ । ছোলার

चणकक्षारः । पुं । चणकपुष्पे । रसकौ.कव्यादरसे ।

चणका । स्त्री । अतस्याम् । মশিনা । र.सा.सं. ।

चणकाम्लकम् । क्ली । पिप्पलीमूले । चणकक्षारे । ছোলার শাক, গাছ ছোলা । हिं चणकलोणी । गुणाः—"चणकाम्लकमत्यम्लं दीपनं दन्तहर्षणं लवणानुरसं रुच्यं शूलाजीर्णविबन्धनुत् ।" भा.र.सा.सं.अम्लवर्गे । [शीतलजले । रवा. ।

चणकाम्लवाः । स्त्री । चेतस्थफलत्रणकपत्र-

चणक्यम् । क्ली । चाणक्यमूलके । वैद्यकम् ।

चणद्रुमः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । ছোট গোখুরী । रा.नि व.४ ।

चणपत्रकः (पत्री) । पुं, स्त्री । रुदन्तीवृक्षे । रोदन्तीति ख्याते । रा.नि व ५ । गोक्षुरके । গোখুরী । वै.निघ. ।

चणिका । स्त्री । तृणविशेषे । চোণার শাক । गुणाः—वृष्या बल्या मधुरा बीजेऽप्यस्यैव पशुहिता । रा नि.व.८ ।

चण्डः । पुं । तिन्तिडीवृक्षे । मे. । रक्तकरवीरे । आरण्यशूकरे । वै.निघ. । ग्रन्थिपर्णे । গেঁঠেলা । हिं चौरा । रा नि.व.१२ । [मयूरे । वै निघ. ।

चण्डकः (की (इन्)) । पुं । रक्तकरवीरे ।

चण्डका । स्त्री । वचायाम् । वै निघ. ।

चण्डचुक्रा । स्त्री । तिन्तिड्याम् । वै.निघ. ।

चण्डचन्द्रिका । स्त्री । रसजारणादिस्थाने । वैद्यकम् ।

चण्डहासा । स्त्री । गुडूच्याम् । रा.नि.व.१ ।

चण्डा । स्त्री । (Andropogon aciculatum.) चोरनामगन्धद्रव्ये । চোরা । मं निमिसोंड । अम. । अजमोदायाम् । वै.निघ. । शङ्खपुष्याम् । चोरपुष्प्याम् । काँटुरे, डानकुनी । मे. । लिङ्गिन्याम् । हिं पथगुड़िया । कपिकच्छ्वाम् ।

चक्राङ्गा । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । रा नि.व.६ । सुदर्शनायाम् । উবতীপুবতী । पद्मगुड्च्याम् । পদ্ম গুলঞ্চ । वै निघ. । (ङ्गी) हंसपद्याम् । श र. ।

चक्राङ्गः । पुं । हंसे । अम. ।

चक्राङ्गी (ङ्गी (इन्)) । स्त्री, पुं । सुदर्शनलतायाम् । উবতীপুবতী । हि दडमनि । कटुक्यां । কটকী । रा नि.व.६ । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়াশৃঙ্গী । प.मु. । हिलमोचिकायाम् । হিঞ্চে । त्रिका. । हंस्याम् । श र. । मञ्जिष्ठायां । रा. नि.व.६ । वासुके । वै.निघ ।

चक्राटः । पुं । विषवैद्ये । मे. ।

चक्राधिवासी । पुं । नागरङ्गवृक्षे । টাবা বৃক্ষ । त्रिका. । [वै.निघ. ।

चक्रालुः । पुं । महारसालाम्रे । থাস আম ।

चक्राह्वः (यः) । पुं । चक्रमर्दक्षुपे । চাকন্দা । रा.नि.व.४ । भैष कुष्ठ चि. । चक्रवाकपक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।

चक्रिकः । पुं । रक्तकुलत्थे । वै.निघ. ।

चक्रिका । स्त्री । जानुनि । হাঁটু । रा नि व. १८ । श्वेतगुञ्जायाम् । সাদা কুঁচ । रक्तकार्पास्याम् । লালকাপাস । चक्रमर्दे । চাকন্দা । वै.निघ. ।

चक्रिपत्नी । स्त्री । चक्रवाकस्त्रियाम् । চক্রবাকী । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

चक्री (इन्) । पुं । कोकपक्षिणि । চক্রবাক । चक्रमर्दे । চাকন্দা । तिनिशवृक्षे । সাদন গাছ । काके । गर्दभे । व्याघ्रनखे । नखीविशेष । দধনি । रा.नि.व २३ । स्त्री । त्वचि । দারচিনি । वै निघ. ।

चक्रीवान् । पुं । गर्दभे । अम. । चक्रवाके । চকা । वै.निघ. ।

चक्रेन्द्रकः । पुं । देवसर्षपवृक्षे । রাই । वै.निघ. ।

चक्रेश्वरी । स्त्री । वस्त्रनाडिकायां । वै निघ. ।

चक्रोत्थः । पुं । कुक्कुटपादीलतायां । লতা ফটকী । वै.निघ. ।

चङ्क(ङ्कु)रः । पुं । रथे । मे ।

चङ्क्रमणम् । क्ली । भ्रमणे । पुनःपुनर्भ्रमण । गुणाः—"धनारोग्यमनायुष्यं चङ्क्रमणकपथ्यात्मकम् । पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् ॥" सु. चि.२४अ. । "यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥ अध्वभेदःकफस्थौल्यसौकुमार्यविनाशनम् ।" वाग्. २५. । [वै निघ. ।

चचण्डी । स्त्री । क्षुद्रजिह्वायाम् । আলজিভ ।

चचेण्डा । स्त्री । चिचिण्डायाम् । চিচিঙ্গা, হোঁপা । गुणाः—शोषरोगे हितं पटोलादीनगुणं च । मद ।

चञ्चत्कुठाररसः । पुं । अर्शसि रस । रस. गन्धकः लौह म २ भ. । त्रिकटु दन्तीमूलं कुष्ठ म. १ भ. विषलाङ्गलिकामूलं ६ भ. यवक्षार. सैन्धव टङ्कणक्षारः प्र ५ भ. गोमूत्रं स्नुहीक्षीर म ११भ । यावत्पिण्डं भवत्यग्निना पचेत् । र.सा.स. ।

चञ्चरी (इन्) । पु,स्त्री (री) । मधुमक्षिकायां । भ्रमरे । ভ্রমর । वै निघ. ।

चञ्चरीकः । पुं । भ्रमरे । त्रिका ।

चञ्चलतैलम् । क्ली । शिलारसे । त्रिका. ।

चञ्चला । स्त्री । पिप्पल्याम् । श.च ।

चञ्चुमूचिः । पुं । कारण्डवपक्षिणि । সারসা খড়া হাঁস । त्रिका. ।

चञ्चुः । पुं, स्त्री । क्षुद्रचुञ्चुक्षुपे । চেঁচড়া শাক । गीनाड़ीचे । নাড়ীচ শাক । रा.नि.व.४ । रक्तैरण्डे । रा नि व.८ । एरण्डसामान्ये । मे । कर्श्रीर । पक्षिणः चोंचे । পাখির ঠোঁট । अम. ।

चञ्चुकः (का, की) । पुं, स्त्री । चुञ्चुक्षुपे । চেঁচকো । भा.रा.नि.व ४ । स्त्री (का, की) । पक्षिचञ्चौ । श.र. । [म व ४ ।

चञ्चुपत्रः (पत्राख्यः) । पुं । चुञ्चुशाके । रा

चञ्चुरः । पुं । चुञ्चुशाके । रा.नि.व.४ ।

चञ्चुलः । पुं । रक्तैरण्डे । वै निघ. ।

चञ्चुसूचिः (कः) । पुं । पक्षिविशेषे । কাদাখোঁচা । कारण्डवपक्षिणि । त्रिका. । हे च. ।

चञ्चूः । स्त्री । पक्षिमुखे । পাখির ঠোঁট । हे च. ।

चटकः । पुं । Sparrow. क्षुद्रपक्षिविशेषे । চড়াই পাখী । हिं चड़ैया । मं चिमणा । स विविधः महारण्यभेदात् । प्रथमस्य मांसगुण—

चतुर्भद्रः । पुं । समभागेषु मुस्तकातिविषाशुण्ठी शुण्ठीषु । वैद्यकम् ।

चतुर्भद्रिकावलेहः । पुं । चातुर्भद्रावलेहे ।

चतुर्मुखः । पुं । वातव्याधौ रसविशेषे । रस गन्धकलौहाभ्राणि प्र. समभागानि स्वर्णभस्म सूत तुल्यं कुमारीरसेन मर्दयित्वा एरण्डपत्रैः वेष्टयित्वा धान्यराशौ दिनत्रयं स्थापयेत् । र.सा.सं. ।

चतुर्वर्णः । पुं । कलायभेदे । তেওড়া । वै. निघ. ।

चतुर्विंशतिकः । पुं । पुरुषे । च.शा.१अ ।

चतुर्विधान्नम् । क्ली । चर्व्यचोष्यलेह्यपेयेषु । See अन्नम् ।

चतुर्बीजम् । क्ली । मेथिकादिबीजचतुष्टये । "मेथिका चन्द्रशूरश्च कालाजाजी यवानिका । एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्बीजमिति स्मृतम् । तच्चूर्णं भक्षितं नित्यं निहन्ति नयनामयं । अजीर्णं शूलमाध्मानं पार्श्वशूलं कटिव्यथाम् ॥" भा. ।

चतुश्छदः (दा) । पुं, स्त्री । चाङ्गेर्याम् । আমরুল । सुनिषण्णके । শুশুনি । वै निघ. ।

चतुष्की । स्त्री । मसहर्याम् । मशारि । मे. ।

चतुष्कुवलयम् । क्ली । कुवलयस्य नालकन्ददलकेसरेषु । পদ্মের ডাঁটা, মূল, পাতা ও কেশর । वा उ ३९अ, सिद्धरसायनप्रस्ते ।

चतुष्पत्रः (त्री (त्रिन्)) । पुं । चण्डालकन्दे । रा.नि.व.७ । क्षुद्रपाषाणभेदक्षुपे । ছোট পাথরকুচি । रा.नि.व.५ । सुनिषण्णकशाके । শুশুনি শাক । हिं चौपत्तिशाक । "चाङ्गेरीसदृशः पत्रैः चतुर्दल इति स्मृतः । शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ॥" भिण्डाम् । यें.टी. । च.टी. ।

चतुष्पदः (पात्) । पुं । भिण्डाक्षुपे । रा. नि व.४ । पशौ गजाश्वादौ । मे. ।

चतुष्पदा । स्त्री । भिण्डायाम् । वै.निघ. । जलजपुष्पविशेषे । श्रर्कचि. । [रा.नि.व.५ ।

चतुष्पर्णी । स्त्री । चुद्राम्लिकायां । আমরুল ।

चतुष्पादः । पुं । चिकित्सायाः पादचतुष्टये । "भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।" वैद्यकम् ।

चतुष्पुटोदरा । स्त्री । पीतपुष्पकरवीरवृक्षे । वै निघ. ।

चतुष्पुण्ड्रः । पुं । भिण्डाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

चतुष्फला । स्त्री । नागबलायां । গোরক্ষচাকুলিয়া । रा.नि.व.५ ।

चतुस्समः । पुं । आमज्वरे योगविशेषे । যোগবিশেষ । हरीतकीलवङ्गसैन्धवयवानीसमभागेषु । मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमेषु । हे.च. । जातीफललवङ्गजीरकटङ्कणेषु । गुणाः—"आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं दीपनं परम् ।" च. । आमातिसारशूले जातीफलं लवङ्गं जीरकं टङ्कणं समभागचूर्णं माक्षिकसितासहितं लिह्यात् ।

चत्वालः । पुं । दर्भभेदे । गर्भाशये । वै निघ. ।

चदिरः । पुं । हस्तिनि । कर्पूरे । सर्पे । उणा. ।

चनः । क्ली । भक्ते । ভাত । वै.निघ ।

चन्दकः । पुं । मत्स्यविशेषे । চান্দা মাছ । तन्मांसम् अनभिष्यन्दि मधुरं बलकरञ्च । रा.नि व १८ ।

चन्दनः । पुं, क्ली । Sandal. (Sirium myrtifolium) स्वनामख्यातवृक्षे । यस्य काष्ठं परमसुगन्धि । চন্দন গাছ । स सप्तभेदः—श्रीखण्डशबरपीतपत्राङ्गरक्तचन्दनवर्बरहरिगन्धभेदेन । श्रेष्ठचन्दनलक्षणं—"स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितं । ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥" भा. । सा. गुणाः—"चन्दनानि च सर्वाणि सदृशानि रसादिभिः । गन्धेन तु विशेषोऽस्ति पूर्वं श्रेष्ठतमं गुणैः । चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु ॥" रा नि.व १२ । "हृद्यं बल्यं विषश्लेष्मतृष्णापित्तास्रदाहजित् ॥" म द । क्ली । रक्तचन्दने । मे. । पुं । वानरविशेषे । हे च. ।

चन्दनगोपा (पी) । स्त्री । शारिवाविशेषे । কৃষ্ণ শারিবা, শ্যামা লতা । रा.नि व.१२ ।

चन्दनद्रुमः । पुं । रक्तचन्दनवृक्षे । सर्जतरौ । वै.निघ. ।

चन्दनपुष्पम् । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व १२ ।

चन्दनमूलम् । क्ली । चन्दनतरुमूले । इदं जङ्गमविषघ्नम् । नकुल.१६प. ।

–আনাকুশী। আখুকর্ণ্যাম্। ইন্দুরকাণী। রা. নি ব ३। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा.नि.व ८।

चण्डाख्या । स्त्री। दारुहरिद्रायाम्। वै.निघ।

चण्डातः (क.) । पुं। करवीरे। अम. रुद्र नीहचे। वै.निघ ।

चण्डालः (क.) । पुं। रक्तकरवीरे। तण्डु लीयशाके। চাঁপানটিয়া,কাঁটানটিয়া। वै.निघ।

चण्डालकन्दः । पुं। स्वनामख्यातमहाकन्द शाके। চণ্ডালকন্দ। म चण्डालकन्द। क मादगीगड्डे। स एकपत्रद्विपत्रत्रिपत्रचतुष्पत्रपञ्चपत्रभेदेन बहुधा। गुणाः—मधुर कफपित्तरक्तदोषघ्न विषभूतादिदोषघ्न रसायनश्च। रा नि व ७।

चण्डालिका । स्त्री। करवीरे। चण्डालवल्ल्याम्। বনচাঁড়াল। मे ।

चण्डाली । स्त्री। शिवलिङ्गिन्याम्। लिङ्गिनी लता। रा नि.व १३। रस.र प्रमेह चि.मेहद्विरदविहरी।

चण्डिका । स्त्री। अतसी। मशिना। तिका।

चण्डी । स्त्री। चिडादेवदारी। शिवलिङ्गिन्या। शिवलिङ्गिनी लता। रा नि.व ३। [नि.व १०।

चण्डीकुसुमः । पु। रक्तकरवीरवृक्षे। रा

चण्डीलता । स्त्री। ग्रन्थिपर्णभेदे। গেঁটেলা। हि चीरा। वै निघ.।

चण्डुः । पु। मूषिके। श च ।

चण्डेश्वररसः । पु। नवज्वरे रस। "रस गन्ध विष ताम्र मर्द्दयेदेकयामक। आर्द्रकस्वरसेनैव म द्दयेत्सप्तवारकम्। निर्गुण्ड्या स्वरसे यथात् मर्द्दये त्सप्तवारकम्। गुञ्जैकार्द्ररसेनैव दद्या हन्ति ज्वरं यथात्॥" রস, গন্ধক, বিষ, তাম্র প্রত্যেকে সমভাগ প্রতিদিন আদার রসে ১প্রহর মর্দ্দন করিয়া ৭ ভাবনা দিবে। ঐরূপ নিশিন্দা রসে ৭ ভাবনা দিবে। মাত্রা ১ র. অনুপান আদার রস। रसकौ.।

चतुरः । पु। काके। हे च। [निघ.]

चतुरङ्गः । पु। कलायभेदे। তেওড়া। वै

चतुरङ्गा । स्त्री। घोटिकावृक्षे। শেয়াকুল। रा.नि.व.८।

चतुरङ्गावलेहः । पु। ज्वरे अवलेह। स च समभागद्राक्षामलकयुक्तमधुकृत। भा.।

चतुरङ्गुलः । पुं। आरग्वधविशेषे। বড় সোঁদালু। हि धनबहेडा। प मु.। पटोलसदृशफल लतायाम्। তিৎপলতা। सु.सू.३८अ ।

चतुरम्लम् । क्ली। अम्लचतुष्टये। यथा—कोल दाडिमवेतसवृक्षाम्लेषु। कपित्थदाडिमतिन्तिडीक लकुचाम्लेषु। (वृक्षाम्ल आम्रातके।) अम्लवेतसवृक्षा म्लजम्बीरनिम्बुकेषु। অম্লবেতস, আমড়া, গোঁড়া লেবু, কাগজী লেবু। भा ।

चतुरूर्द्ध्वपातः । पु। शरभमृगे। वै.निघ.।

चतुरूषणम् । क्ली। कणामूलसहिते त्र्यूषणे। "त्र्यूषणं सकणामूलं कथितं चतुरूषणम्। व्योष स्यैव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे॥" वैद्यकम्।

चतुर्गतिः । पु। कच्छपे। हे च.।

चतुर्जातम् । क्ली। चातुर्जातके। গুড়ত্বক্ তেজপত্র এলাইচ নাগেশ্বর। वै.निघ.२भ. वा व्या लशुनपाके। [হই দিন অন্তর জ্বর।

चतुर्थकः । पु। विषमज्वरभेदे, चातुर्थिकज्वरे।

चतुर्थिका । स्त्री। पलमाने ४ वा ८ तो । प म.। [निघ.।

चतुर्दंष्ट्रा । स्त्री। गोक्षुरवृक्षे। গোখুরী। वै

चतुर्दलः । पुं। सुनिषण्णशाके। শুশুনিশাক। भा.।

चतुर्दशाङ्गः । पुं। सान्निपातिकज्वरे कषायभेदे। सदशमूलकिरातातिक्तादिकषे। दशमूल चिरायता गुड़ची मुथा शुण्ठी मिलिता २ तो। प्रक्षेप कट्फलचूर्ण ४ माषा। দশমূল, চিরেতা, গুলুঞ্চ, মুতা,শুঁট মিলিত ২ তো। প্রক্ষেপ তেউড়ীচূর্ণ ৪ মাষা। सा.कौ.।

चतुर्दशी । स्त्री। श्वेतनिर्गुण्ड्याम्। শ্বেত নিশিন্দা। वै.निघ.।

चतुर्द्रवः । पुं। चतुर्गुणद्रवद्रव्ये। सि यो.।

चतुर्द्वारी । स्त्री। चतुर्धारकोशवत्याम्। दन्तशालाविशेष। वै निघ.। [ডাডক। वै निघ.।

चतुर्भद्रा । स्त्री। भल्लातकदारके। শ্বেতবীজ·

चतुर्भद्रः । पुं । समभागेषु मुस्तकातिविषाशुण्ठी गुडूचीषु । वैद्यकम् ।

चतुर्भद्रिकावलेहः । पुं । चातुर्भद्रावलेहे ।

चतुर्मुखः । पुं । वातव्याधौ रसविशेषे । रसगन्धकलौहाभ्राणि प्र. समभागानि स्वर्णभस्म सूततुल्य कुमारीरसेन मर्दयित्वा एरण्डपत्रैः वेष्टयित्वा धान्यराशौ दिनत्रयं स्थापयेत् । र.सा.सं ।

चतुर्वर्णः । पुं । कलायभेदे । তেওড়া । वै निघ. ।

चतुर्विंशतिकः । पुं । पुरुषे । च.शा.१अ ।

चतुर्विधान्नम् । क्ली । चर्व्यचोष्यलेह्यपेयेषु । See अन्नम् ।

चतुर्बीजम् । क्ली । मेथिकादिबीजचतुष्टये । "मेथिका चन्द्रसूरश्च कालाजाजी यवानिका । एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्बीजमिति स्मृतम् । तच्चूर्णं भक्षितं नित्यं निहन्ति नयनामय । अजीर्णं शूल माध्मानं पार्श्वशूलं कटिव्यथाम् ॥" भा. ।

चतुश्छदः (दा) । पुं, स्त्री । चाङ्गेर्याम् । আমরুল । सुनिषण्णके । শুশুনি । वै निघ. ।

चतुष्की । स्त्री । मशहर्य्याम् । মশারি । मे. ।

चतुष्कुवलयम् । क्ली । कुवलयस्य नालकन्ददलकेसरेषु । পদ্মের ডাঁটা, মূল, পাতা ও কেশর । का उ.३९अ, सिद्धरसायनघृते ।

चतुष्पत्रः (त्री (इन्)) । पुं । चण्डालकन्दे । रा.नि.व.७ । क्षुद्रपाषाणभेदरूपे । ছোট পাথরকুচি । रा नि व.५ । सुनिषण्णकशाके । শুশুনি শাক । हिं चौपतिशाक । "चाङ्गेरीसदृशः पत्रैः चतुर्दल इति स्मृतः । शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ॥" भिषण्डाम् । सौ.टी. । च.टी. ।

चतुष्पदः (ष्पात्) । पुं । भिण्डारूपे । रा. नि व.४ । पशौ गजाश्वादौ । मे. ।

चतुष्पदा । स्त्री । भेण्डायाम् । वै.निघ. । जलजपुष्पविशेषे । चर्कंचि. । [रा.नि.व.५ ।

चतुष्पर्णी । स्त्री । क्षुद्राम्लिकायां । আমরুল ।

चतुष्पादः । पुं । चिकित्सायाः पादचतुष्टये । "भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।" वैद्यकम् ।

चतुष्पुटोदरा । स्त्री । पीतपुष्पकरवीरवृक्षे । वै निघ. ।

चतुष्पुण्ड्रः । पुं । भिण्डारूपे । रा.नि.व.४ ।

चतुष्फला । स्त्री । नागबलायां । গোরক্ষচাকুলিয়া । रा.नि.व.५ ।

चतुस्समः । पुं । आमज्वरे योगविशेषे । যোগবিশেষ । हरीतकीलवङ्गसैन्धवयवानीसमभागेषु । मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमेषु । हे च. । जातीफललवङ्गजीरकटङ्कणेषु । गुणाः—"आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं दीपशोधनत् ।" च. । आमातिसारशूले जातीफल लवङ्ग जीरक टङ्कणं समभागचूर्णं माक्षिकसितासहितं लिह्यात् ।

चत्वालः । पुं । दर्भभेदे । गर्भाशये । वै निघ ।

चदिरः । पुं । हस्तिनि । कर्पूरे । सर्पे । उणा. ।

चनः । क्ली । भक्ते । ভাত । वै.निघ ।

चन्दकः । पुं । मत्स्यविशेषे । চান্দা মাছ । तन्मांसम् अनभिष्यन्दि मधुर बलकरञ्च । रा नि व १९ ।

चन्दनः । पुं, क्ली । Sandal. (Sirium myrtifolium) स्वनामख्याततरौ । यस्य काष्ठं परमसुगन्धि । চন্দন গাছ । स सप्तभेदः—श्रीखण्डशबरपीतपत्राङ्गरक्तचन्दनबर्बरहरिगन्धभेदेन । श्रेष्ठचन्दनलक्षण—"स्वादे तिक्तं कषे पीत छेदे रक्तं तनौ सितं । ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥" भा. । सा. गुणाः—"चन्दनानि च सर्वाणि सदृशानि रसादिभिः । गन्धेन तु विशेषोऽस्ति पूर्व्वं श्रेष्ठतमं गुणैः । चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु ॥" रा नि.व १२ । "हृद्यं बल्यं विषश्लेष्मतृष्णापित्तास्रदाहजित् ॥" म द । क्ली । रक्तचन्दने । मे । पुं । वानरविशेषे । हे च. ।

चन्दनगोपा (पी) । स्त्री । शारिवाविशेषे । কৃষ্ণ শারিবা, শ্যামা লতা । रा.नि व १२ ।

चन्दनद्रुमः । पुं । रक्तचन्दनतरौ । सर्जतरौ । वै.निघ. ।

चन्दनपुष्पम् । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व १२ ।

चन्दनमूलम् । क्ली । चन्दनतरुमूले । इदं जङ्गमविषघ्नम् । गरुड.१९५ ।

चन्दनमूलिका । स्त्री । कृष्णसारिवायाम् । শ্যামালতা । वै निघ. ।

चन्दनशारिवा । स्त्री । गोपीचन्दने । তিল কমাটী । कृष्णसारिवायाम् । रा नि व १२ ।

चन्दनसारः । पु । वज्रक्षारे । रा.नि व ६ ।

चन्दना । स्त्री । कृष्णसारिवायाम् । रा नि व १२ । श्वेतसारिवायाम् । भा. ।

चन्दनादितैलम् । क्ली । राजयक्ष्माधिकारे । तिलतैल ४ श दधिमस्तु १६ श. लाक्षारस ४ श (लाक्षा १६ प वारि १६ श. शे ४ श) । कल्कार्थे—रक्तचन्दन बालक नखी कुष्ठं यष्टिमधु शैलज पद्मकाष्ठ मञ्जिष्ठा सरलकाष्ठ देवदारु श टी एला खट्टाशी नागकेशर तेजपत्र शिलारस मुरामांसी जटामांसी काकोली प्रियङ्गु मुस्ता ह रिद्रा दारुहरिद्रा श्यामालता अनन्ता लताकस्तूरी लवङ्ग अगुरु कुङ्कुमं गुडत्वक रेणुक नलुका प्र २ तो. । তিলতৈল ৪ শ দধিমস্তু ১৬শ. লাক্ষারস ৪ শ (লাক্ষা ১৬ প জল ১৬ শ শে. ৪ শ) । কল্কার্থ—রক্তচন্দন, বালা, নখী, কুড়, যষ্টিমধু, শৈলজ, পদ্মকাষ্ঠ, মঞ্জিষ্ঠা, সরলকাষ্ঠ, দেবদারু, শটী, এলাইচ, খাটাশী, নাগেশ্বর, তেজপত্র, শিলারস, মুরামাংসী, জটামাংসী, কাকোলী, প্রিয়ঙ্গু, মুতা, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, শ্যামালতা, অনন্তমূল, লতাকস্তুরী, লবঙ্গ, অগুরু, কুঙ্কুম, গুড়ত্বক্, রেণুক, নালুকা প্রত্যেকে ২ তোলা । च.द. ।

चन्दनादिलौहम् । क्ली । जीर्णज्वरे । "रक्त चन्दनह्रीवेरपाठोशीरकणाशिवा । नागरोत्पलधात्रीभिस्त्रिमदेन समन्वितम् । लौह निहन्ति विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥" রক্তচন্দন, বালা, আকনাদিমূল, বেণার মূল, পিপুল, হরীতকী, শুঁট, নীলোৎপল, আমলা, মুতা, চিতার মূল, বিড়ঙ্গ প্রত্যেকে সমভাগ। সর্বসমান লৌহ একত্র জলে নাড়িবে। र सा सं ।

चन्दनाम्बु । क्ली । सुगन्धजलभेदे । वैद्यकम् ।

चन्दिरः । पु । कर्पूरे । हस्ति । हस्तिनि । मे ।

चन्द्रः । पु । निशाकरे । अम. । कर्पूरे । जले । मे. । काम्पिल्लके । कमलागुँड़ि । रा नि.व.१२ । भा म.१म सन्ततज्वर चि. । रौप्ये । स्वर्णे । रा नि. व.१३ । रक्तमुक्ताफले । र.चि.२म । हीरके । भा. । गैरिके । शुक्लचित्रतायाम् । वै निघ. ।

चन्द्रकः । पु । मत्स्यविशेषे । চাঁদা মাছ । गुणा —"चन्द्रकस्तनभिष्यन्दी मधुरो बलवर्द्धन ।" राज ३प । मेचके । मयूरपुच्छेन চাঁদ । अम । नखे । श च । क्ली । श्वेतमरीचे । रा.नि व ६ । चन्दने । स्त्री । मेथिकायाम् । মেতি । कपिकच्छ्वाम् । আলাকুশী । वै निघ । [श.र ।

चन्द्रकला । स्त्री । वाचामत्स्ये । বাচা মাছ ।

चन्द्रकवान् । पु । मयूरे । वै निघ ।

चन्द्रकान्तः । पु । स्वनामख्यातमणौ । চন্দ্রকান্ত মণি । गुणा —शीतल स्निग्ध रक्तपित्त तापहर शिवप्रीतिकर ग्रहालक्ष्मीदूरकृत् स्वच्छ च । तत्परीक्षा—"स्निग्ध श्वेत पीतमाभासम तद्व त्ते चित्ते स्वच्छता यस्तु नीना । यच्च स्रव याति च न्द्रांशुसङ्गाज्ज्वाल्यं रत्न चन्द्रकान्ताख्यमेतत् ॥" रा नि व.१३ । *तदुत्थजलगुणा —लघु गङ्गाम्बुसदृश* पित्तघ्न निर्मलं मूर्च्छादाहरक्तपित्तकासमदात्ययेषु हितम् । रा.नि व १४ । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । कैरवे । प मु. । स्त्री । निगुण्ड्याम् । वै निघ. । रा त्रौ । श च. ।

चन्द्रकान्ति । क्ली । रूप्ये । রূপা । वै.निघ. ।

चन्द्रकी (इन्) । पु । मयूरे । त्रिका । स्त्री । लिङ्गनाशरोगे, दृष्ट्युपसर्गविशेषे । यथा—"दृष्टि कास्यसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रकाकृति ।" वा.उ. १४म. ।

चन्द्रगन्धा । स्त्री । शठ्याम् । शटी । वै निघ. ।

चन्द्रगोलिका । स्त्री । चन्द्रकमीने । চাঁদা মাছ । वै निघ । [शि । मु चि ८म ।

चन्द्रचक्रम् । क्ली । चन्द्रचक्राकारच्छेदकर्मं

चन्द्रचञ्चलः । पु । खलिशमत्स्ये । খলিশা মাছ । त्रिका । चन्द्रकमत्स्ये । চাঁদা মাছ বটা । [निघ ।

चन्द्रचन्दनम् । क्ली । कुङ्कुमागुरुचन्दने । वै

चन्द्रजोपलः । पु । चन्द्रकान्तमणौ । रा.नि. व १३ ।

चन्द्रटः । पु । चिंसञ्जीकोत्थाख्याकारे ।

चन्द्रतरुः । पुं । महासोमवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

चन्द्रद्युति । क्ली । चन्दने । वै.निघ. ।

चन्द्रनामा(न्) । पुं । कर्पूरे । रा नि.व १२ ।

चन्द्रपुष्पम् । क्ली । रौप्ये । वै.निघ । (ष्पा, ष्पी) स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

चन्द्रप्रभा । स्त्री । वाकुच्याम् । সোমরাজ । रा.नि.व.४ । कर्चूरके । शटी । वै.निघ. । पायस विशेषे । পায়স বিশেষ । लक्षण —"शालितण्डुलो धौतौ परिभ्रष्टौ घृतेन च । खण्डयुक्तेन दुग्धेन पाचितः पायसो भवेत् । भ्रष्टजीरचतुर्जातचन्द्रविन्दुसुरोचनः ॥" राज.३प । अर्शसि प्रमेहे च औषधविशेषे —विडङ्ग चित्रकमूल त्रिकटु त्रिफला देवदारु चवी किराततिक्तक पिप्पलीमूल मुस्ता शटी वचा शुद्धस्वर्णमाक्षिक सैन्धव यवक्षार सर्ज्जिक्षारः हरिद्रा दार्व्वी धान्यक गजपिप्पली अतिविषा प्र. २ तो. शुद्धशिलाजतु ८ प. (३२ तो) शुद्धगुग्गुलु. २ प. शर्करा ४ प. वंशरोचनात्रिवृतादन्तीमूलत्वगेलापत्राणां प्र १ प. । अत्र पल प्रमाण रसगन्धकयोरपि केचिद्वदति । मात्रा बद रास्थिसमा । रस र. । [ইচ । अम. ।

चन्द्रवाला । स्त्री । स्थूलैलायाम् । বড় এলা-

चन्द्रभस्म । क्ली । कर्पूरे । त्रिका ।

चन्द्रभा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

चन्द्रभागा । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । तज्जलगुणा.—सुशीतलं पित्तदाहघ्नं वातकरञ्च । रा.नि.व १४ ।

चन्द्रभूतिः । स्त्री । रौप्ये । रा.नि व १३ ।

चन्द्रमणिः । पु । चन्द्रकान्तमणौ । हे.च ।

चन्द्रमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । मल्लिकाभेदे । চন্দ্রমল্লিকা ।

चन्द्रमसी । स्त्री । योनिमध्यस्थनाडीविशेषे । यथा—"या चापरा चान्द्रमसी च नाडी कन्दर्पगर्भे भवति प्रधाना । सा सुन्दरी योषितमेव सूते •... ॥" भा. ।

चन्द्रमा । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२८अ. ।

चन्द्ररश्मिनः । पुं । चकोरपक्षिणि । वै.निघ. ।

चन्द्रराजी । स्त्री । वाकुच्याम् । হাকুচ । रा. नि व ४ । [वै.निघ ।

चन्द्ररुक् । क्ली । चन्द्रकमल्ले । চাঁদা গাছ ।

चन्द्ररे(ले)खा । स्त्री । सोमराज्याम् । प.मु । वाकुचीवीजे । হাকুচ । वा.चि.३ष कन्दर्पसारतैले ।

चन्द्रलता । स्त्री । एलालतायाम् । वै.निघ. ।

चन्द्रलोह(क)म् } क्ली । रौप्ये । रा.नि.व. १३ ।
चन्द्रवपुः }

चन्द्रवल्लभा (वल्लरी)(वल्ली) । स्त्री । (री) *सोमलतायाम् । रा.नि.व १३ । ब्राह्मीक्षुपे । ब्राह्मी शाक* । अ टी.भ । (भा, ल्ली) प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলী । माधवीलतायाम् । रा नि.व.५।१० । चन्द्रमल्लिकायाम् । वै निघ. ।

चन्द्रविहङ्गमः । पुं । वकपक्षिणि । त्रिका. । सारसपक्षिणि । वै निघ. ।

चन्द्रशकला । स्त्री । वाकुच्याम् । হাকুচ । वै.निघ. । [ह्वारा. ।

चन्द्रशालिका । स्त्री । प्रासादशिरोगृहे ।

चन्द्रशू(सू)रम् । क्ली । पद्मीहनकारिकायां । হালিম, চাঁদসুর । वै.निघ.२भ.हिक्का.चि.चन्द्रसूरकषाये । गुणा —"चन्द्रसूरं हित हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणाम् । असृग्वातगदद्वेषि बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥" भा.ह.वर्गः । वनमेथिकायां । वै.निघ. ।

चन्द्रशेखररसः । पुं । शीताङ्गसन्निपातज्वरे रस । रसगन्धकमरिचटङ्कणानि प्र. समानि सर्व्वतुल्या शुद्धमन शिला मत्स्यपित्तेन १ दिनं भावयेत् । र.सा.सं. ।

चन्द्रसंज्ञः । पुं । कर्पूरे । अम ।

चन्द्रसम्भवा । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । श.च. ।

चन्द्रहासम् । क्ली । रौप्ये । रा.नि.व.१३ ।

चन्द्रहासा । स्त्री । मल्लिकाभेदे । মোহন-ভোগ । भा. । गुडूच्याम् । रा.नि.व ३ । कन्दगुडूच्याम् । प्रसारण्यां । श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

चन्द्रा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়া শৃঙ্গী । रा.नि व.८ । एलायाम् । श.र. । गुडूच्याम् । चर्म्मिपत्रे । গেঁটেলা । श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

चन्द्रापुरपूगम् । क्ली । तत्स्थानजातपूगफले । চন্দ্রাপুরী সুপারি । रा.नि व ११ ।

चन्द्राब्जम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । শ্বেত শুন্দি, শ্বেতোৎপল । रा.नि व १० ।

चन्द्राभिधा । स्त्री । वाकुच्याम् । वै.निघ. ।

चन्द्रामृतरस (लौहश्च) । पु । राजयक्ष्माधिकारे रस । पारद १ भ गन्धक २ भ सैन्धव १ भ. शमीश्वेतापराजितापत्ररसेन एकत्र सम्मर्द्य गोलकीकृत्य नागवल्लीदलैर्वेष्टयित्वा पातालयन्त्रे पचेत् । दिनान्ते च उद्धृत्य यन्त्रोर्द्धलग्नम् औषध ग्राह्यम् । मात्रा २ रक्ति । अनु मृगाङ्कवत् । अन्य कासे—रस गन्धक लौह प्र २ तो टङ्कणक्षार ४ वा ८ तो. मरिचचूर्ण २ वा ४ तो त्रिकटु त्रिफला धान्यक जीरक सैन्धवलवण चविका एषां प्र चूर्ण १ तो छागीदुग्धेन पेषयेत् । मात्रा ९ र । रसा स. । अन्य वृहच्चन्द्रामृतरस राजयक्ष्मणि—रस १ तो गन्धक १ तो अभ्र २ तो. (मतान्तरे ४ तो.) कर्पूर ॥० तो स्वर्णभस्म १ तो ताम्रभस्म १ तो. लौहभस्म २ तो वृद्धदारकबीज जीरक भूकुष्माण्ड शतमूली कोकिलाक्षबीज बला कपिकच्छुमूल गोरक्षतण्डुलीमूल जातीफल जयित्री लवङ्ग सिद्धिबीज श्वेतधूनक प्र ॥० तो मधुना मर्दयेत् । र सा.स ।

चन्द्रार्द्धम् । क्ली । भगन्दरस्य अर्द्धचन्द्राकारच्छेदने । सु चि.८ध ।

चन्द्रालोकः । पु । कर्पूरे । वै निघ. ।

चन्द्राश्मा (न्द्रिकाद्राव) । पु । चन्द्रकान्तमणौ । रा नि व १२ ।

चन्द्रिका । स्त्री । स्थूलैलायाम् । कर्णस्फोटायां । কাণছিড়া । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा नि व ४ ।

चन्द्रिकापायी (इन्) । पु । चकोरे । रा नि. व १९ ।

चन्द्रिकाम्बुजम् । क्ली । कुमुदे । শ্বেতোৎপল বা শ্বেত শুন্দি । रा.नि व १० ।

चन्द्रिलः । पु । नापिते । वास्तुकशाके । मे. ।

चन्द्री । स्त्री । वाकुच्याम् । रा.नि व.४ ।

चन्द्रेष्टम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । वै निघ. ।

चन्द्रेष्टा । स्त्री । उत्पलिन्याम् । कुमुदिनी । रा नि व.१० ।

चन्द्रोदयमकरध्वजः (रस) । पु । रसायनाधिकारे रस । शुद्धकण्टकवेध्यसुवर्णपत्र १ प शुद्धरस ८ प शुद्धगन्धक १६ प. एतानि रक्तकार्पासपुष्पे मर्द्दयित्वा पुन घृतकुमारीरसेन मर्द्दयेत् ततो दृढकाचकूप्यां स्थापयेत् । अथ तां कूपीं मृत्तिकावस्त्रखण्डेन लेपयित्वा इष्टकादिना मुखरोधयेत् । ततो मन्दमध्यातिशयवह्निना यथाक्रम दिनत्रय वालुकायन्त्रेण पचेत् । तत उद्धृत्य कूपिकोर्द्धलग्नसिन्दूरस्य १ प. कर्पूर ४ प. जातीफल पिप्पली लवङ्ग कस्तूरी (मृगनाभि) एषां प्रति ४ मा एकत्र मर्द्दयित्वा माषकप्रमाणा वटिका कार्य्यां पर्णानुपानतो भोक्तव्या च । रस र । तद्वत्—ध्वजभङ्गाधिकारे । शुद्धसूक्ष्मस्वर्णदलं १ प शुद्धपारद ८ प. एकत्र सम्यक्सम्मर्द्य १६ प शुद्धगन्धकेन एकत्र कज्जली कार्य्या । अथ रक्तकार्पासपुष्परसेन कुमारीरसेन च उक्ता कज्जलिका सुभाव्य शुष्कीकृत्य समतलविलेपितकाचकूपिकायां स्थापयित्वा खटिकया कूपीमुख निरोधयेत् । ततस्तां कूपीं तलमध्ये सच्छिद्रहण्डिकाभ्यन्तरे संस्थाप्य वालुकायन्त्रयोगेन दिवसत्रय पचेत् । शीते अवतार्य्य कूपीकण्ठलग्नमौषध गृहीत्वा तस्य १ प कर्पूरस्य च ४ प तथा जातीफललवङ्गत्रिकटुमृगनाभीनां प्रत्येकं ४ मा. गृहीत्वा एकत्र मर्द्दयेत् । मात्रा ५ र. पर्णेन भक्षणीयम् । स्वल्प —ध्वजभङ्गे रस । तस्य प्रणाली यथा—कर्पूरजातीफलमरिचलवङ्गानां प्र १ तो मृगनाभि स्वर्ण प्र तोलकाष्टमभाग (१ मा.) रससिन्दूर सर्व्वसमं गृहीत्वा एकत्र मर्द्दयेत् । मात्रा ४ र अनु. पर्णरस । भैष ।

चन्द्रोदयवर्त्तिः । स्त्री । नेत्ररोगे हिता । हरीतकी वचा कुष्ठ पिप्पली मरिच विभीतकास्थिमज्जा शुद्ध शङ्खनाभि शुद्धमन शिला एषां प्र. सम भाग छागदुग्धेन एकत्र मर्दयेत् ।

चन्द्रोपलः । पु । चन्द्रकान्तमणौ । हे च. ।

चप(व)लः । पु । पारदे । त्रिका. । र.सा.स. माक्षिकधातौ । राजमाषे । रा.नि व १६ । चोरकनामगन्धद्रव्ये । रा नि व १२ । मत्स्यविशेषे । मेदिनी । वै निघ. । मूषिकभेदे । तद्दष्टे दाहे मूर्च्छा

ह्या च भवेत्। सु.कल्प.६५.। वा च.३८५.।

चपलतागय: । पुं । श्रजीर्णरोगे । निदा.।

चपला । स्त्री । पिप्पल्याम्। रा.नि.व ६ । भा म.४भ योनिरोग.चि.। विजयायाम् । सिद्धि । मद्य-सामान्ये । रा.नि.व.१४ । जिह्वायां । भा । पिप्पलीमूले । यहच्ची.चि.पानीयभक्तवट्याम् ।

चपलाजटा (मूलम्) । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै.निघ.२भ.काश चि.मरिचाद्यचूर्णे ।

चपेट: । पुं । तले । चापड़ । रा नि.व.१८ ।

चमट: । पुं । स्थूलगोधूमे । वडगम । वै निघ.।

चमत्कार: । पुं । अपामार्गे । श.र.।

च(चा)मरम् । क्ली । चामरे । वातव्यजने । চামর । मे. । तद्गुणा.—भौमस्कार. मक्षिका दिनाशकय । राज.।

चमर: (री) । पुं, स्त्री । चमरीमृगे । চমরী, চমরী গাভি । मं चवरोगाय । कं हरि । तन्मांसं स्निग्धं मधुरं कासघ्नं विपाके मधुरं वातपित्तघ्नं । सु सू ४६घ. । (री) स्त्री । मञ्जर्याम् । मे. । चमरस्त्रियाम् ।

चमरपुच्छ: । पुं । कोकडमृगे । रा.नि.व.१८ ।

चमरिक: । पुं । कोविदारवृक्षे । কাঞ্চন গাছ । चम. ।

चमस: । पुं । पर्पटे । পাঁপর । पिष्टकभेदे । लड्डुके । (वज्रयपात्र.) । (सी) स्त्री । मुद्गमसूरादिपिष्टके तचूर्णे च । "चूर्णे यत्तुक्षमाषाणां चमसी साभिधीयते ।" भा. ।

चमूरु: । पुं । हरिणभेदे । चम. । श.मा. ।

चम्प: । पुं । कोविदारवृक्षे । কাঞ্চন গাছ ।

चम्पक: । पुं । (Michelia champaca.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । চাঁপাফুলের গাছ । प सु दि मं चंपा । कं चमपे । गुणा.—कटु तिक्तशीतल दाहघ्न कफकृच्छ्रघ्न. पाचनघ्नवातघ्न च । रा.नि.व.१० । "चम्पक: कटुकस्तिक्त. कषायो मधुरो हिम: । विषक्रिमिहर: कृच्छ्रकफ वातास्रजित् ।" भा. । पनसवृक्षे । वातकेसर । चम्पके । वै.निघ. । (क्ली) चम्पकपुष्पे । स्वर्णवर्णाम् । চাঁপাফুল ।

चम्पककदली (रम्भा) । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् । চাঁপাকলা । गुणा:—वातपित्तहरं गुरु वीर्यकरम् अतिशीतं रसे पाके च मधुरम् । रा. नि व.११ । वातपित्तघ्नं गुरु वीर्यकरं अतिशीतलं रसे पाके च मधुरम् । राज.।

चम्पककलिका । स्त्री । चम्पककोरके । চাঁপার কলি । रा.नि व १० ।

चम्पकागद: । पुं । लूताकीटादिविषहरागदभेदे । यथा—"हरिद्राद्वयपत्तङ्गमञ्जिष्ठानतकेसरै. । सचौद्रासर्पि: ।" वा.उ.३७अ. ।

चम्पकालु: (सु:)
चम्पालु: } पुं । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । श.र. ।

चम्पकुन्द: । पुं । मत्स्यविशेषे । চাঁপিলা মাছ, চাঁদকড়া । गुणा:—"चम्पकुन्दो गुरुर्बल्यः मधुरो वातपित्तजित् शुक्रलो बलकृत्पोक्त: स्नेहन: श्लेष्मकोपन ।" राज ३प. । (गाछ । चिका ।

चम्पकोल: (प:) । पुं । पनसवृक्षे । কাঁঠাল-

चम्पल: । पुं । महानागकेशरचम्पके । নাগেশ্বর চাঁপা । चिका ।

चय: । पुं । चितायाम् । रोगवृद्धौ । वै.निघ. ।

चर: । पुं । गुप्तरोटचविधि । खञ्जन पाखी । श.मा. । कपर्दके । কড়ি । रा.नि.व १३ ।

चरक: । पुं । पर्पटके । ক্ষেত্পাপড়া । प.मु । तन्नामकवैद्यकसंहितायाम् । स्वनामख्याते ऋषिवैशम्पायनस्य अग्निवेशकृतसंस्कर्तरि वैद्यकसंहिताकारे । চরক মুনি । चरकीयस्य मुनेः क्रिया अग्निवेशादयोऽभवन् । संहितोत्पत्ति. यथा—"सुगमे वस्त्ययेव कृत तन्त्रं स्वयं स्वकम् । तेषां तन्त्राणि सङ्कल्प्य समाहृत्य विपश्चिता । चरकेणाकृतो नाम्ना तदीय चरक: कृत. ।" सम्प्रादुर्भाव.—"यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृत: । तदा शेषश्च तत्रैव वेदं सांगं समाप्तवान् । अथर्वान्तर्गतं सम्यगायुर्वेदं च लब्धवान् । एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागत. । तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीडितान् । स्थलेषु बहुषु व्यग्रान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् । तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तः तेषां दुःखेन दुःखित: । अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् । संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो बभूव

ङ। प्रसिद्धस्य विप्रस्य वेदवेदाङ्गवेदिनः। यत यर द्रवायात न ज्ञात केनचित्‌ त। वचाइरक नामाद्दो विख्यात चितिमण्डले॥" भा।

चरटः । पु । खञ्जरीटपचिणि । खञ्जन पाखी। श.मा.। [रा.नि.व २। क्ली। भचये। हे.च.।

चरणः । पुं। पादे। रा नि.व १८। तरुमूले।

चरणग्रन्थिः । पु। पदगुल्फे। हे.च।

चरणायुधः । पुं। कुक्कुटे। कुक्‌ड़ा। श्रम।

चरतिपत्रिका । स्त्री। राजायां। वै निघ।

चरप्रियम् । क्ली। मरिचे। वै निघ।

चराचरः । पु। कपर्द्दके। रा नि.व१३।

चरिचा । स्त्री। तिन्तिडीवृचे। श.र.। [मे।

चरुः । पुं। श्रम्ने। हव्यान्ने। हव्यान्नपाकभाण्डे।

चरुका । स्त्री। तृणधान्यभेदे। गुणा — श्या माकवत्। च सू.२७ष।

चरुव्रणः । पु। चित्रपूपे, रोटिकायाम्। चि ताई पिठा। त्रिका.।

चर्च्चरीकः । पु। शाके। महाकाले। मे।

चर्चा । स्त्री। नियमापरित्यागे।

चर्पटी । स्त्री। पूपालिकायाम्। पूलिविशेष। त्रिका.। [गाछ। हला.।

चर्भटः । पु। कर्कटिकालतायाम्। काँकुड़

चर्म्मः (कण्टक.) । पुं। त्वचि। चाम्ड़ा। रा.नि व.१८। पर्पटके। क्षेत्पापड़ा। वै.निघ. शिशुक ज्व चि।

चर्म्मकषा (सा) । स्त्री। The plant Chámara gháṣa. स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये। चामरकषा, चामरघास। र.मा.च.टी भ.। मां सरोहिण्याम्। रा.नि.व.१२।

चर्म्मकारतरुः । पु। ग्रक्षमदनवृचे। वै.निघ।

चर्म्मकारालुः (क.) । पुं। वाराहीकन्दे। शुरार आलु। वै.निघ।

चर्म्मकारिका (री) । स्त्री। चर्म्मकषायाम्। चामरघास। मे ज द।

चर्म्मकी (रन्) । स्त्री, पु। चर्म्मपदिणि। चा मचिको। रा नि.व १८।

चर्म्मकीलः । पु। तन्नामकक्षुद्ररोगे। आँचि ल। "समुत्थाननिदानाभ्यां चर्म्मकीलं प्रकीर्त्ति तं।" सु.नि १३ष.। "मांसिष्वनूद्गततरान् चर्म्म कीलान् सिताऽसितान्।" वा.उ ३१ष.। अर्शोभि दे। अर्श, शाङ्कि। सम्प्राप्ति —"व्यानस्तु प्रकु पितः श्लेष्माणं परिगृह्य बहिःस्थिराणि कीलवद मांसि निर्वर्त्तयन्ति तानि चर्म्मकीलान्यर्शांसि चा चचते॥" सु.नि २ष। "वातेन तोदपारुष्ये पि त्तादसितरक्तता। श्लेष्मणा स्निग्धता चास्य ग्रथितत्वं सवर्णता॥" मा नि.। [वै निघ.।

चर्म्मघटिका । स्त्री। जलौकायां। जोंक्।

चर्म्मचट(टि)का (टी) । स्त्री। चर्म्मचर्य्यां। चामचिके। त्रिका। हे च.श.र.।

चर्म्मचित्रकम् । क्ली। श्वित्रकुष्ठे। धवल। रा.नि व.२०। [व १८।

चर्म्मजम् । क्ली। रक्तधातौ। लोमि। रा नि

चर्म्मजा । स्त्री। मसूरिकाभेदे। चामरगोटी- ति लोके। "स्फोटानां मिलनादेषा बहुस्फोटापि दृश्यते। एकस्फोटा च कृष्णा च बोद्धव्या चर्म्मजा भिधा॥" भा.।

चर्म्मटी । स्त्री। जलौकायां। जोंक्। वै.निघ.

चर्म्मण्वती । स्त्री। कदलीवृचे। मे।

चर्म्मतरङ्गः । पुं। त्वक्‌शोथे। नारङ्गलोल- ता। रा.नि.व.१८। चर्म्मकीलरोगे। आँचिल। वै निघ.।

चर्म्मदलम् । क्ली। क्षुद्रकुष्ठभेदे। लक्षणं — "रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि। तच्च र्मदलमाख्यातं स्पर्शासहमद यत्॥" भा.। च रख—"स्पर्शे कण्ड्वमयपरीतोपवासलिङ्गं तच्चर्मद लं वदन्ति।" सु नि.५ष.।

चर्म्मदूषिका । स्त्री। चर्म्मरोगविशेषे। दो- ठ दोग। रा.नि व.१८। खर्ज्जाम्। छुलवुनि। वै निघ।

चर्म्मद्रुमः । पुं। भूर्ज्जवृचे। रा.नि.व १३।

चर्म्मनायकः । पुं। चन्दनरे। हानिन। भा.।

चर्म्मन् । क्ली। वृचवल्कणि। गाछेर छाल। लगिन्द्रिये, यत् बहुस्पर्शकमनीति अधिकाश स्मादम्। चाम्ड़ा। रा.नि व.१८।

चर्म्मपत्रा (त्री) । स्त्री, पु (त्र:, त्र:) । चर्म्मचटिकायां । চামচিকী । जटा, । रा.नि.व.१९ ।

चर्म्मपिड़का । स्त्री। मसूरिकारोगभेदे । चर्म्मदल वसन्त । लक्षण—"कण्डरोधारुचिसम्प्रला-पारतिसयुता: । दुश्चिकित्स्या: समुद्दिष्टा, पिडका चर्म्मसंज्ञिता. ॥" मा.नि. । [পোড । श्रम. ।

चर्म्मप्रभेदिका । स्त्री। चर्म्मप्रभेदनास्त्रे ।

चर्म्मबन्धनम् । क्ली मरिचे । वै निघ. ।

चर्म्मरङ्गा । स्त्री । आवर्त्तकीलतायाम् । আঁৎ বোড়া । रा.नि.व.३ ।

चर्म्मरी । स्त्री। तन्नामकफलविषभेदे । सु कल्प. ५ष. । *See* फलविषम् । [सिद्ध । वै.निघ ।

चर्म्मविन्दुका । स्त्री । शीतपित्तोदर्दकोठरो

चर्म्म(र्म्मि)वृक्ष: । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । सु कल्प ५अ । चर्म्मलोहे । सु चि.११अ. । [वै निघ. ।

चर्म्मव्रण: । पुं । चर्म्मरोगभेदे, लूतारोगादौ ।

चर्म्मसम्भवा । स्त्री । एलायाम् । हारा ।

चर्म्मसा । स्त्री । जलौकायाम् । वै.निघ, ।

चर्म्मसार: । पुं । शरीरस्थरसधातौ । অন্নরস । रा.नि व.१८ ।

चर्म्महन्त्री । स्त्री । चन्द्रशूरे । হালিম । भा ।

चर्म्माख्यम् । क्ली । क्षुद्रकुष्ठभेदे । "अस्वेदन महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमं । तदेककुष्ठं चर्म्माख्य बहुलं गजचर्म्मवत् ॥" भा । (ख्या) स्त्री । सप्तलायाम् । চামরখাস । प.मु. ।

चर्म्मानुरञ्जनम् । क्ली । हिङ्गुले । वै.निघ. ।

चर्म्माभ: । पुं । रसधातौ । रा नि.व१८ ।

चर्म्मारक: । पुं । दन्तविद्रधौ । वै.निघ. ।

चर्म्माह्वय: । पुं । पर्पटके । খেৎপাবড়া । वै.निघ. ।

चर्म्मा(र्म्मसा)ह्वा । स्त्री । मदमाद्यां । চামড়-কষা । वा.उ.११अ. । ग्लामादिकर्षे । देमा. । माह्या । वा.टी.वव्व. ।

चर्म्मी (र्म्मिन्) । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । श्रम. । भड़ भेटी । ঢোঁ৷ । इ.र. । चर्म्मवटके । वै निघ. ।

चर्व्वणम् । क्ली । अष्टविधान्नान्यतमे चर्व्वे । চর্ব্যান্ন । रा.नि.व.२० । भक्षणे । दन्तैर्भक्षणे । চিবান । हे च ।

चर्व्वित: । त्रि । दन्तै भक्षिते । श्रम. ।

चर्षणि: । पुं । मनुष्ये । वै निघ. ।

चल: । पु । शिलारसे । र.मा । च.द.वा.व्या. महाराज.प्र.तैले । सुवर्णचम्पके । नखे । नदी । वै निघ. । वायुरोगे । दोंपा । मै. ।

चलघ्नी । स्त्री । मक्तायां । पिण्डिः । वै.निघ ।

चलचञ्चु: । पु. । चकोरपक्षिणि । हे.च, ।

चलत्पूर्णिमा । स्त्री । चन्द्रकमत्स्ये । চাঁদা মাছ । त्रिका. ।

चलदङ्ग: (का:) । पुं। मत्स्यभेदे। চেঙ্গমাছ । गुणा —"चलदङ्गोऽनभिष्यन्दी हितो वाते च रोचन ।" राज.३प. । [५ । रा.नि.व.११ ।

चलदल: (पत्र:) । पुं । अश्वत्थवृक्षे । मद.व.

चलद्रुम: । पुं । गोक्षुरवृक्षे । वै.निघ. ।

चलनम् । क्ली । कम्पने । भ्रमणे । मै. । पुं । हरिणे । जटा. । পাদে । हे.च. ।

चलपुच्छ: । पुं । खञ्जरीटे । वै निघ ।

चला । स्त्री । शिह्लके । শিলারস । र.मा. ।

चलाचल: । काके । रा.नि व १९ । त्रि । चञ्चले । श्रम ।

चलातङ्क: । पुं । वातव्याधौ । रा.नि.व.२० ।

चलापह: । पुं । मदयन्त्ये । দবণ গাছ । रक्तकुमत्ये । লাল দুর্ব্বা । वै.निघ. ।

चलु: । पुं । गण्डूषे । हे च. ।

चलुक: । पुं । प्रसृतिमाने । मै. । [८ ।

चवि: (वी) । स्त्री । चविकायाम् । চই । श्र.

चविकम् । क्ली । चविकायाम् । श.चन्द्र. ।

चविका । स्त्री । चव्ये । চই । रा.नि व.६ । दन्तविकारोम् । तद्भूमे । वै.निघ. ।

चविकाशिर: । क्ली। पिप्पलीमूले । वै निघ.।

चव्य(क)म् । क्ली । (Piper chaba. Syn. Chavica officinarum.) गजपिप्पल

टुलतायाम्। चई गाछ। ते सेवासु। गुणाः—उष्णं कटुकं लघु दीपन रुच्यं श्वासकासशूलघ्नम्। रा.नि.व.६। पिप्पलीमूलसदृशं गुदजरोगे हित। भा पू.१भ.। भेदक कफघ्नश्च। राज.। हस्तिपिप्पलीमूले। सु सू ३८ष.। कार्पासे। गजपिप्पल्या। गुञ्जाया। कूँच। वै.निघ.।

चव्यजा । स्त्री। गजपिप्पल्याम्। रा नि.व.६।

चव्यफलम् (ली) । क्ली, स्त्री। गजपिप्पल्याम्। रा नि.व.६।

चव्या । स्त्री। कार्पासाम्। कापास। रा.नि.व.४। चव्ये। चई। रा.नि.व.६। वचायां। मे.। पिप्पल्याम्। वै निघ.।

चषकम् । क्ली, पुं। सुराभेदे। मधुविशेषे। मे.। सुरापानपात्रे। हे.च.।

चषतिः । पुं। जीर्णतायाम्। भक्षणे। उणा.।

चर्वणम् । क्ली। चवदशे। चाट्। हे च.।

चक्षुः । क्ली। नेत्रे। रा.नि.व.१८। मेषशृङ्गीवृक्षे। र मा.। [प.मु.।

चक्षु.पुष्पः । पुं। पाठायाम्। आकनादि।

चक्षुकः । पुं। तिनिशवृक्षे। शादन। प मु।

चक्षुर्धावनम् । क्ली। नेत्रधावने। চক্ষু ধোওয়া। [শিঙে, ভিওল। र.मा।

चक्षुर्बहुलः । पुं, क्ली। मेषशृङ्गीवृक्षे। মেড়া-

चक्षुष्यम् । खर्परधातौ। খাপর। प.मु.। मपौण्डरीकविशेषे। পুণ্ডরিয়াবিশেষ। र.मा.। खर्परीतुत्थे। তুঁতে। स्थलपद्मे। सौवीराञ्जने। नील उर्म्मा। रा.नि व.१२। निर्म्मलीबीजे। निर्म्मली। पद्मे। वै.निघ। पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। সজিনা গাছ। रा.नि.व.७। केतकवृक्षे। मे.। रसाञ्जने। हे.च.। त्रि। चक्षुर्हितकरे।

चक्षुष्या । स्त्री। कुलत्थिकायाम्। কুলথ ক-লায়। मे.। अरण्यकुलत्थिकायाम्। বন কুলথ। रा.नि.व.५। अजशृङ्ग्यां, मेषशृङ्ग्याम्। মেড়া-শিঙে। रा नि.व.८। नीलाञ्जने। चीरकमण्यां। कैतकवृक्षे। त्रिका.। कुलत्थाञ्जने। অঞ্জনবিশেষ। रा नि व १३। [णा। र.मा.।

चाकचिक्या । स्त्री। मेतशुक्ताया। সেত বো

चाङ्गः । पुं। चाङ्गेर्याम्। शटी.रा.।

चाङ्गेरी । स्त्री। Wood sorrel, (Oxalis mon delphia.) अम्ललोणिकायाम्। আমরুল শাক। हिं चौपतिया। मं आंबुती। कं पुलुम्बिसे। शाकगुणाः—कटु रोचनं पाचनं रूक्षम् अत्युष्णं दीपनं कफवातार्शोग्रहण्यतिसारघ्नम्। रा.नि.व.७। च.सू २अ.। पित्तला अम्ला कुष्ठघ्नी च। भा.पू.१भ.शाकव.। उष्णा कषाया मधुरा अग्निदीपनी च। अचि.१६अ.। र.सा.सं.चाङ्गेरीघृते। भा.अतिसा.चि.। निम्बुकवृक्षे। भैष.क्षुद्ररोग चि.। पालङ्कशाके। পালংশাক।

चाङ्गेरीघृतम् । क्ली। क्षुद्ररोगाधिकारे गुदभ्रंशे च। गव्यघृतं ४ श. चाङ्गेरीकुलत्थदध्ना रसः प्र. १० प. ५ तो. २ मा.। कल्कार्थं—शुण्ठीयवक्षारयोः प्र. ४ प.। ঘৃত ৪ শ. আমরুলের রস, কুলথের রস এবং অম্ল দধি প্রত্যেকে ১০ প. ৫ তে. ৩ মা.। কল্কার্থ—শুঁঠ ও যবক্ষার প্রত্যেকে ৪ প.। शा.कौ.। च.चि. द्वितीयो यथा—शुण्ठी पिप्पलीमूलं चित्रकमूलं चविका गोक्षुर पिप्पली धान्यकं बिल्वमूलं पाठामूल यमानी एषां मिलित्वा १ श. घृत ४ श. अम्लदधिमस्तु १६ श. चाङ्गेरीरस १६श.। च द.।

चाङ्गेरीसदृशपत्रः । पुं। सुनिषण्णकशाके। শুশুনি শাক। भा पु १भ.शाकव.।

चाटकेरः । पुं। चटकशिशौ। वै.निघ.।

चाटुकर्त्ता । पु। पारावते। वै.निघ.।

चाणक्य(मूलक)म् । क्ली। चाणक्यमूलीति ख्याते मूलकभेदे। মুলাবিশেষ। मं धोरमूला। कं दोडमूलङ्गि। गुणाः—उष्णं कटुकं रुच्यं दीपनं गुरु ग्राहि कफवातक्रमिगुल्मघ्नं। रा.नि.व.७।

चाण्डाला (लिनी) । स्त्री। लिङ्गिन्याम्। रा.नि.व.३। र.सा.सं.रसमारणवर्गे।

चातकः । पुं। स्वनामकपक्षिणि। ফটিকজল পাখী। हिं तोका। तन्मांसं लघु शीतलं रक्तपित्तकफघ्नम् अग्निकरञ्च। राज.। वर्ष्यं बलपुष्टिदञ्च। रा.नि.व.१६।

चातुर्जातकम् । क्ली। समभागत्वगेलापत्रकेशरेषु। গুড়ত্বক্, এলাচ, তেজপত্র, নাগেশ্বর

समभागं । यथा:—"चातुर्जातमिदं वर्ण्यं,वह्नि । च विषापहम् ।" रा नि.व.२१ ।

चातुर्थ(र्थि)कः । पुं । चतुर्थदिनभवविषम ज्वरभेदे । ४दिन अन्तर ज्वर। "चातुर्थिको दर्श यति प्रभावं द्विविधं ज्वरः । जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्व्वं शिरसोऽनिलसम्भवः ॥" मा.नि.। "चातुर्थिको नाम मही दारुणो विषमज्वरः । गौषधः सर्व्वथा तूना बलवर्णाग्निभाजन । त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः । कुपितं पित्तमेवन्तु कफश्चैवं स्वकालतः । शीतदाहकरस्तीव्रस्त्रिकालम नुवर्त्तते । स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः। ऊर्द्धं कायस्य गृह्णाति यः पूर्व्वं सोऽनिलात्मकः । पूर्व्वं गृह्णात्यधःकायं श्लेष्मपूर्व्वज्वरश्च सः ॥" च्छा रीत. ।

चातुर्भद्र(क)म् । क्ली। कफाधिकपित्तश्लेष्मज्वरे योगभेदे। शुण्ठी अतिविषा मुस्ता गुडूची चेति चतुष्टये । "नागरातिविषा मुस्ता चयमेतत्सिकाधिकं । गुडूच्या मिलितं तच्च चातुर्भद्रकमुच्यते ॥" रा.नि व.२१ ।

चातुर्भद्रकपञ्चमूलम् । क्ली। तत्पञ्चमूली-किराताद्रियक्वते साम्निपातिकज्वरे योगविशेषे । सि.यो. ।

चातुर्भद्रावलेहिका । स्त्री। कासश्वासहरे कफघ्नेऽवलेहभेदे। "कट्फलं पौष्करं शृङ्गी तथा च मधुना सह ।" "घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं चौद्रेण संयुतं । शिशोर्ज्वरातिसारघ्नम् ।" च.द. ।

चान्द्रम् । क्ली। रौप्ये। पुं। चन्द्रकान्तमणौ । हे.च. ।

चान्द्रकम् । क्ली। शुण्ठ्याम् । रा नि.व ६ ।

चान्द्रा । स्त्री। अतिविषायाम् । आतईस । रा नि.व.६ । [नि.व.६ ।

चान्द्राख्यम् । क्ली। आर्द्रके । आदा । रा

चान्द्री । स्त्री। सोमराज्याम् । सोमराजि । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व ४ । [जटा. ।

चाप(व)पटः । पुं। पियालवृक्षे । पेयाशाल ।

चामरः । पुं । चमरीपुच्छे । चामर । नि. । दर्भविशेषे । वै.निघ । चमरीगोमयजनके । तद्गुणाः—चौरकरं मदिकादिवारकम् । राज. ।

चामरपुष्पः (कः) । पुं । गुवाकवृक्षे । गुवा वृक्षे । केतकवृक्षे । केया गाछ । (क.) काशे । केशे घास । मे. ।

चामरा (री) । स्त्री। चामरे । च.टी.भ. । (री द्रन्) पुं । चमरे । विका. ।

चामली । स्त्री । अन्नमण्डे । प सु ।

चामीकरम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । धुस्तूरे । अम. । नागकेशरपुष्पे । प सु. ।

चाम्पेयः । पुं क्ली । नागकेशरवृक्षे । नागेश्वर गाछ । रा.नि.व ६ । चम्पकवृक्षे । चाँपार गाछ । प.सु. । च.द.वा.व्या.चि. । पद्मकेशरे । भा. । सुवर्णचम्पके, नागचम्पके । नागेश्वर चाँपा । वै.निघ. । क्ली । स्वर्णे । विका ।

चाम्पेयकम् । क्ली । किञ्जल्के । पद्मकेसरे । रा नि व १० ।

चारम् । क्ली । कृत्रिमविषे । हे च. ।

चारः (कः) । पुं । पियालवृक्षे । अस्य बीजं 'चारदाना' इत्युच्यते । पेयाशाल । देशान्तरे बीजके चारदाना, पेयालबीज कहे । मं चारली । कं चारबीज। गुणाः—पक्वं फलं हृद्यं शीतलं गुरु । तद्बीजं मधुरं हृद्यं पित्तदाहघ्नं । रा.नि. व ११ ।

चारटिका (टी) । स्त्री । नीलीनामक्षुपे । नील गाछ । रा नि.व.४, पेशाचघृते । नलीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि व १२ । गुञ्जायाम् । भा.उ.१६ च. । भा.उपदंश चि. । (टी) भ्रमरच्छल्लीयाम् । भूनगद्र । भा.उ.१४च., च.द.उन्मा.चि.महापैशाचघृते । भूम्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ ।

चारणी । स्त्री। करवीरक्षुपाश्वे । भ्रमरच्छल्ल्यां । भूनगद्र । वै.निघ. ।

चारवायुः । पुं । शीतलमधुरमिश्राते । विका. ।

चारबीजम् । क्ली । पियालबीजे । पेयालबीज । हि चारदाना । रा.नि.व.११ ।

चारिणी । स्त्री। करुणीपुष्पाश्वे। रा नि व.१० ।

चारिका । स्त्री । तिन्तिडीकवृक्षे । श.र. ।

चारिम: । पुं । दरधातिनि । मल्लादि । सुं. सू.८च. ।

चारिवाक । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् । वै निघ ।

चारी । स्त्री । छिलमीचिकायाम् । हिक्के । भा पू १भ शाकव । [शालतरौ । वै निघ ।

चारु । क्ली पद्मकाष्ठे । केशरे । कुङ्कुमे । पु

चारुक । पु । शरबीजे । गुणा —"चारुको मधुरो रूक्षो रक्तपित्तकफापहः । शीतलो लघुरुष्यश्च कषायो वातकोपनः ॥" भा पू १भ धान्यव । क्ली । रक्तचन्दने । वै निघ ।

चारुकेश(स)रा । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । तरुणीपुष्पे । रा नि व १० ।

चारुकेशा । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वै निघ.

चारुदर्शन । पु । प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ । मद व ५ ।

चारुदारु । पु । प्लक्षवृक्षे । वै निघ ।

चारुधाम । क्ली । आम्रहरिद्रायां । वै निघ ।

चारुनालकम् । क्ली । रक्तपद्मे ।

चारुपत्रिका (त्री) (र्णी) । स्त्री । प्रसारिण्याम् । गन्धभादुलियां । रा नि व ५ । मद व १

चारुफला । स्त्री । द्राक्षालतायां रा नि व ११।

चारुमोदा । स्त्री । पीतयूथिकायां । वै निघ ।

चारुयूथी । स्त्री । शुक्लयूथिकायां । वै निघ ।

चारुरत्नम् । क्ली । स्वर्णे । वै निघ ।

चारुलोचन । पु । हरिणे । त्रिका ।

चारुवर्त्तिनी । स्त्री । लाक्षायाम् । वै निघ ।

चारुहच । पु । प्लक्षवृक्षे । मद व ५ ।

चारुशिला । स्त्री । रत्ने । त्रिका ।

चाल । पु । स्वर्णचूड़पक्षिणि । वै निघ । दन्तचालरोगे । [स्थानान्तरनयने । सु सू ७भ ।

चालनम् । क्ली । पित्ते । वै निघ । स्थानात्

चाष (स) । पु । तन्नामकपक्षिणि । पिंडे । (पथ्यापथ्य) । च । स्वल्पवातके । নোণাচড়া বা নীলকণ্ঠ পাখী । चटीभ । (स) दधौ । मै ।

चाहुक । पु । टिनिशवृक्षे । प सु ।

चिक (क्क) । पु । छुछुन्दर्याम् । ছুঁচো ।

चिका । (क्स) स्त्री । गुवाके । চিকি সুপারি । वै निघ । [चर्मभेदे । त्रिका ।

चिक(कु)र । पु । केशे । रा नि व १८ । ज

चिकित्सक । पु । वैद्ये । रा नि व २० । स द्विविध —एकः प्राणाभिसरः रोगहन्ता, अन्यः रोगाभिसरः प्राणहन्ता च ।

चिकित्सा । स्त्री । रोगनिदानप्रतिकारे । "चिकित्सा तत्प्रतीकारः रा नि व २०। या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते । याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः । सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां मतम् ॥ भा । सा त्रिधा यथा— आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता । शस्त्रैः कषायैर्लोहाद्यैः क्रमेणान्त्या सुपूजिता ॥' भैष । सा च पुनरष्टधा— "क्वचिद्धर्मः क्वचिन्मैत्री क्वचिदर्थः क्वचिद्यशः । कर्माभ्यासः क्वचिच्चापि चिकित्सा नास्ति निष्फला।" वैद्यकसर्वस्व १ष । [शल्ये।

चिकित्साकलिका । स्त्री । वैद्यकग्रन्थवि

चिकित्साङ्गम् । क्ली । चिकित्साया अङ्गम के रोगी दूतो भिषक आयु द्रव्य सेवक सदौ यथघति । भा । [व्यापत्तिकृते ।

चिकित्साञ्जनम । क्ली । वैद्यकग्रन्थभेदे वि

चिकित्सादीपक । पु । धन्वन्तरिकृतचिकित्साग्रन्थे । [कित्सासंग्रहे ।

चिकित्सादीपिका । स्त्री । वङ्गसेनकृतचि

चिकित्साप्राभृत । पु । वैद्ये । च सू १८ष । चिकित्सा प्राभृतमुपायनं यस्य इति विग्रहः ।

चिकित्सामृतम् । क्ली । चिकित्साग्रन्थभेदे ।

चिकित्सार्णव. । पु । सदानन्दशुक्लकृतचिकित्साग्रन्थे ।

चिकित्सितम् । क्ली । चिकित्सायां । च सा।

चिकित्स्य । त्रि । चिकित्सार्हे । চিকিৎসার যোগ্য । तद्गुणा —"निजप्रकृतिसाध्यो युक्तसत्त्वेन चक्षुषा । चिकित्स्यो भिषजां रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः ॥" भा ।

चिकुल । पु । दन्तीवृक्षे । वै निघ ।

चिक्कण. (पूग) । पु । पूगवृक्षे । সুপারি

गाछ। क्ली। पूगफले। रा.नि व.११। स्निग्ध्य-भुनादौ। चिकृणः। श्रम.।

चिक्कणा (णी) । स्त्री। पूगफले। চিকি গু পারি। रा.नि व.११। श.र.। [वै.निघ.।

चिक्कसः । पुं। यवचूर्णे। हे.च.। यवपिष्टके।

चिक्का । स्त्री। पूगफले। रा.नि.व.११। See श्वकीट:।

चिक्किणा । स्त्री। पूगफले। वै.नि.घ.।

चिक्किरः । पुं। मूषिकविशेषे। तद्दष्टे—"चिक्किरेण शिरोदुःखं शोफो हिक्कावमी तथा।" सु.कल्प ६अ.।

चिङ्गटः (ङः) । पुं। मत्स्यभेदे। গলদা চিংড়ী, গল্লা চিংড়ী। गुणाः—"चिङ्गटस्तु गुरुर्वाही मधुरो बलवर्द्धनः। मेदःपित्तास्रजिद्दृष्यो रोचनः कफवातलः॥" राज.१प.। श.मा.।

चिङ्गटी । स्त्री। क्षुद्रचिङ्गटे। ঘুষ চিংড়ী। गुणाः—मधुरा हृद्या वातघ्नी गुरुः श्लेष्मकरी च। राज.१प.।

चिचण्डः (ण्डा) (ण्डिका) । पुं, स्त्री। (Trichosanthes anguinae.) फलशाकविशेषे। চিচিঙ্গা, চিচিণ্ডা। गुणाः—वातपित्तघ्नः बल्यः पथ्यः रुचिप्रदः शोषे हितः गुणैः पटोलत ईषद्धीनश्च। भा.पु.१म.शाकव.। शोषरोगे हितं पटोलात्स्वल्पगुणः। मद.।

चिचिः । पुं। चिचकवृक्षे। गुणाः—दीपनः पाचनः आमपाचनश्च। शार्ङ्ग.।

चिचिटिङ्गः । पुं। वायव्यकीटविशेषे। सु कल्प ८अ.। See कीटः।

चिञ्चा (ञ्चिका) । स्त्री। (Tamarindus Indica.) Tamarind tree तिन्तिडीवृक्षे। তেঁতুল গাছ। रा नि व.११। मद.व.६। शाकी-चक्रपत्रशाके, चुचुशाके। চেঁচড়া। वै.निघ.।

चिञ्चातैलम् । क्ली। तिन्तिडीबीजभवतैले। তেঁতুল বীচির তেল। गुणाः—कटुपाकं पित्तघ्नं वातवद्धं कफं नातिशीतलं बलावह। रा.नि. व.११।

चिञ्चाम्लम् । क्ली। (Rumex vesicatorius.) अम्लशाके। চুকা শাক। चिञ्चासारे। তেঁতুলের অম্বল। रा.नि.व.११।

चिञ्चासारः । पुं। (Rumex vesicatorius.) अम्लशाके। চুকা শাক। अम्लसारे। তেঁতুলের সার, শরবৎ বা অম্বল। गुणाः—अत्यम्लः वातघ्नः कफदाहदः। शर्करामिश्रः स पित्तदाहकफघ्नः। रा नि.व.११। [१०अ.।

चिञ्चिटिका । स्त्री। तिन्तिडीवृक्षे। च.सू.

चिञ्ची । स्त्री। गुञ्जायाम्। কুঁচ। [निघ।

चिञ्चुका । स्त्री। चिञ्चोटके। চেঁচড়া। वै

चिञ्चोट(कः) पुं। (Marsilea dentata.) चुचुपे, सुसाकृतिलघुकसेरौ मूलशाकविशेषे। চেঁচড়া। गुणैः कसेरुतुल्यः। भा.पु १ भ.शाकव.। गुणाः—गुरुत्वम् अभीर्यकरत्वं शीतलत्वश्च। राज १प.। See चुचुः।

चिटिका । स्त्री। आरामशीतलायां। वै निघ.।

चिडा । स्त्री। स्वनामकदेवदारौ। वै निघ.।

चित्तम् । क्ली। मनसि। रा.नि.व.१८।

चित्तभ्रमसन्निपातः । पुं। स्वनामख्यातसन्निपातज्वरविशेषे। यथा—"गायति नृत्यति हसति प्रलपति विकृतं निरीक्षते मुह्येत्। दाहव्यथाभयार्त्तो नरस्तु चित्तविभ्रमे ज्वरे भवति॥" भा.म.१भ.। [च.। श्रम.।

चित्तविप्लवः (भ्रमः) । पुं। उन्मादे। हे.

चित्रः । पुं। एरण्डवृक्षे। ভেরেণ্ডা গাছ। प.मु। सा कौ.भिङ्गादगुग्गुले। अशोकवृक्षे। रा. नि.व १०। वेतसवृक्षे। रा.नि व ८। तरक्षुशि। उत्प्रमूष। लावपक्षिणि। वै.निघ.। चित्रकवृक्षे। रा.नि.व ६। सर्पविशेषे। सु.कल्प.८अ.। See सर्पः।

चित्र(क)म् । क्ली। तिलके। तिलकं। मे.।

चित्रकः । पुं। (Plumbago Zeylanica.) स्वनामख्यातवृक्षे। চিতে গাছ। हि चिता। मं चित्रक। ते चित्रमुलम्। तम्. चित्रमूलम्, चित्रमूलम्। का. चित्र्मूल, चित्र्मूलम्। अ सिरो। फा बिरबतिरित्र। ...भ। बोरो। बाटर्भ विविधं चित्रक-माह। ...

चारिवाक् । स्त्री । भजगन्धाम् । वै.निघ. ।

चारी । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । हिंचे । भा पू.१भ.शाकव. । [शालतरौ । वै निघ. ।

चारु । क्ली । पद्मकाष्ठे । केशरे । कुङ्कुमे । पुं ।

चारुकः । पुं । शरबीजे । गुणाः—"चारुको मधुरो रुची रक्तपित्तकफापहः । शीतलो लघुरु व्यश्च कषायो वातकोपनः ॥" भा पू १भ धान्यव. । क्ली । रक्तचन्दने । वै.निघ. ।

चारुकेश(स)रा । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । तरणीपुष्पे । रा नि.व.१० ।

चारुकेशा । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वै निघ. ।

चारुदर्शनः । पुं । प्लक्षवृक्षे । पाकुड़ गाछ । मद.व.५ ।

चारुदारुः । पुं । प्लक्षवृक्षे । वै.निघ. ।

चारुधाम । क्ली । आम्रहरिद्रायां । वै.निघ. ।

चारुनालकम् । क्ली । रक्तपद्मे ।

चारुपत्रिका (त्री) (र्णी) । स्त्री । प्रसारिण्याम् । गन्धभादुलिन्याम् । रा.नि.व.५ । मद.व.१ ।

चारुफला । स्त्री । द्राक्षालतायां । रा नि.व ११ ।

चारुमोदा । स्त्री । पीतयूथिकायां । वै निघ. ।

चारुयूथी । स्त्री । शुक्लयूथिकायां । वै.निघ. ।

चारुरत्नम् । क्ली । स्वर्णे । वै निघ. ।

चारुलोचनः । पुं । हरिणे । त्रिका. ।

चारुवर्त्तिनी । स्त्री । लाक्षायाम् । वै निघ ।

चारुवृक्षः । पुं । प्लक्षवृक्षे । मद.व.५ ।

चारुशिला । स्त्री । रत्ने । त्रिका. ।

चालः । पुं । स्वर्णचूडपक्षिणि । वै निघ । दन्तचालरोगे । [स्थानान्तरनयने । सु.सू.७भ. ।

चालनम् । क्ली । पित्ते । वै.निघ. । स्थानात्

चाषः (सः) । पुं । तन्नामकपक्षिणि । किङे । (पथ्यापथ्ये) । च. । स्वर्णचातके । (सोणाचड़ा वा नीलकण्ठ पाखी । च.टी.भ. । (सः) इक्षौ । मे ।

चाषुकः । पुं । तिनिशवृक्षे । प सु. ।

चिकः (क्कः) । पुं । छुछुन्दर्याम् । छुंचो ।

चिका. । (क्कस्) क्ली । गुवाके । चिकि सुपारि । वै निघ. । [चर्मभेदे । त्रिका. ।

चिक(कु)रः । पुं । केशे । रा.नि.व.१८ । ह-

चिकित्सकः । पुं । वैद्ये । रा.नि.व.२० । स द्विविधः—एकः प्राणाभिसरः रोगहन्ता, अन्यः रोगाभिसरः प्राणहन्ता च ।

चिकित्सा । स्त्री । रोगनिदानप्रतिकारे । "चिकित्सा तत्प्रतीकारः ।" रा नि.व.२० । "या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते । याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः । सा चिकित्सा विकारार्त्तां कर्म्म तद्भिषजां मतम् ॥" भा । सा त्रिधा यथा—"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता । शस्त्रैः कषायैर्लोहाद्यैः क्रमेणान्त्या सुपूजिता ॥" भेष. । सा च पुनरष्टधा—"क्वचिद्धर्मः क्वचिन्मैत्री क्वचिदर्थः क्वचिद्यशः । कर्म्माभ्यासः क्वचिच्चापि चिकित्सा नास्ति निष्फला ।" वैद्यकसर्वस्वे १भ. । [शिवे ।

चिकित्साकलिका । स्त्री । वैद्यकसंग्रहवि

चिकित्साङ्गम् । क्ली । चिकित्साया अङ्गसप्तके, रोगी दूतो भिषक् आयुः द्रव्य सेवक सदौषधमिति । भा. । [द्यापतिकृते ।

चिकित्साञ्जनम् । क्ली । वैद्यकग्रन्थभेदे वि-

चिकित्सादीपकः । पुं । धन्वन्तरिकृतचिकित्साग्रन्थे । [कित्सामयग्रन्थे ।

चिकित्सादीपिका । स्त्री । वङ्गसेनकृतचि-

चिकित्साप्राभृतः । पुं । वैद्ये । च.सू.१६भ. । चिकित्सा प्राभृतमुपायनं यस्येति विग्रहः ।

चिकित्सामृतम् । क्ली । चिकित्सासंग्रहभेदे ।

चिकित्सार्णवः । पुं । सदानन्दशुक्लकृतचिकित्साशास्त्रे ।

चिकित्सितम् । क्ली । चिकित्सायां । र.मा ।

चिकित्स्यः । त्रि । चिकित्सार्हे । চিকিৎসার যোগ্য । तद्गुणाः—"निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्त्वेन चक्षुषा । चिकित्स्यो भिषजां रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः ॥" भा. ।

चिकुलः । पुं । दन्तीवृक्षे । वै.निघ. ।

चिक्कणः (पूगः) । पुं । पूगवृक्षे । सुपारि

गाछ। क्ली। पूगफले। रा.नि व.११। स्निग्ध्य-अवादी। चिकुणी। अम.।

चिक्कणा (णी) । स्त्री। पूगफले। चिकि ण पाद्रि। रा.नि व ११। श.र.। [वै.निघ.।

चिक्कसः । पुं। यवचूर्णे। हे.च.। यवपिष्टके।

चिक्का । स्त्री। पूगफले। रा.नि.व.११। See घकोट।

चिक्किणा । स्त्री। पूगवृक्षे। वै.नि.घ.।

चिक्किरः । पुं। मूषिकविशेषे। तद्दष्टे—"चिक्किरेण शिरोदुःखं शोफो हिक्कावमी तथा।" सु.कल्प ६ष.।

चिङ्गटः (ड़ः) । पुं। मत्स्यभेदे। ঘোচাচিংড়ী, গল্দা চিংড়ী। गुणा—"चिङ्गटम् गुरुर्ग्राही मधुरो बलवर्द्धन। मेद.पित्तास्रजिद्वृष्यो रोचन कफवातल ॥" राज.३प.। श.मा.।

चिङ्गटी । स्त्री। क्षुद्रचिङ्गटे। घुषचिংড়ী। गुणा—मधुरा हृद्या वातघ्नी गुरुः श्लेष्मकरी च। राज.३प.।

चिचण्डः (ण्डा) (ण्डिका) । पुं, स्त्री। (Trichosanthes anguinae.) फलशाकविशेषे। চিচিঙ্গা, চিচিণ্ডা। गुणाः—वातपित्तघ्न. बल्य. पथ्य: रुचिप्रदः शोषे हितः गुणै. पटोलत ईषद्धीनष। भा.पु.१म.शाकव.। शोषरोगे हितं पटोलात्मूलगुरुः। मद.।

चिचिः । पुं। चित्रकवृक्षे। गुणा.—दीपनः पाचन. आमपाचनश। मार्क.।

चिचिटिङ्गः । पुं। वायव्यकीटविशेषे। सु कल्प ८ष। See कीटः।

चिञ्चा (ञ्चिका) । स्त्री। (Tamarindus Indica.) Tamarind tree तिन्तिडीवृक्षे। টেঁতুল গাছ। रा नि व.११। मद.व ६। माक्री षण्पषमाके, कुमुमाके। চেঁচড়া। वै.निघ.।

चिञ्चातैलम् । क्ली। तिन्तिडीबीजभवतैले। তেঁতুলবীচির তেল। गुणा:—कटुपाक स्निग्धं कफघ्नं दृष्टं माविरोधं कषायम। रा.नि. व.१५।

चिञ्चाम्लम् । क्ली। (Rumex vesicatorius.) अम्लशाके। চুকা শাক। चिञ्चासारे। তেঁতুলের অম্বল। रा.नि.व.११।

चिञ्चासारः । पुं। (Rumex vesicatorius.) अम्लशाके। চুকা শাক। अम्लसारे। তেঁতুলের সার, শরবৎ বা অম্বল। गुणाः—अत्यम्लः वातघ्न. कफदाहघ्न.। शर्करामिश्रः स पित्तदाहकफघ्नश। रा नि.व.११। [१०अ.।

चिञ्चितिका । स्त्री। तिन्तिडीवृक्षे। च.सू

चिञ्ची । स्त्री। गुञ्जायाम्। কুঁচ। [निघ।

चिञ्चुका । स्त्री। चिञ्चोटके। চেঁচ্কো। वै

चिञ्चोट(कः) पुं। (Marsilea dentata.) चुचुचुपे, सुसाकृतिलघुकसेरी मूलशाकविशेषे। চেঁচড়া। गुणै. कसेरुतुल्य.। भा.पू। म.शाकव.। गुणाः—गुरुलम् अजीर्णकरत्वं शीतलत्वञ्च। राज ३प.। See चुचु।

चिटिका । स्त्री। आरामशीतलायां। वै निघ

चिड़ा । स्त्री। स्वनामकदेवदारौ। वै निघ.।

चित्तम् । क्ली। मनसि। रा.नि.व.१८।

चित्तभ्रमसन्निपातः । पुं। स्वनामख्यात सन्निपातज्वरविशेषे। यथा—"गायति नृत्यति हसति प्रलपति विकृतं निरीक्षते मुग्धम्। दाहव्यथाभयार्त्तो नरस्तु चित्तविभ्रमे ज्वरे भवति ॥" भा.म.१म.। [च.। अम.।

चित्तविप्लवः (भ्रमः) । पुं। উন্মাদ। हे.

चित्रः । पुं। एरण्डवृक्षे। ভেরেণ্ডা গাছ। प सु। सा कौ.सिंहनादगुग्गुले। अशोकवृक्षे। रा. नि.व १०। श्वेतैरण्डे। रा.नि व ८। तरम्बुजभूष। सायणचिचि। वै.निघ.। 'चित्रकार्थे रा.नि.व ६। दर्विकविशेषे। सु.कल्प ८ष.। S दर्विकः।

चित्र(क)म् । क्ली। चित्रके। तिलके। मे,

चित्रकः । पुं। (Plumbago Zeylanica.) स्वनामख्यातवृक्षे। চিতে গাছ। चि ता। मं चित्रक। तें चित्रमूलम्। कन. चिता, धुवचिता। स द्विधा प्रमाण तयोः रक्तरक्त प्रशस्तः। वाभटस्तु वि माह श्वेतपीतकृष्णभेदेन।

श्रेय: पीतसितासितै: । यथोत्तरं स गुणवान् बोधनाय रसायनम् ॥” वा.उ ३९अ. । गुणा:—कासग्रहणीकफशोषघ्न. रुच: उष्ण: कुष्ठशोथार्शःकृमिघ्न. वातश्लेष्महर. श्लेष्मपित्तघ्न: पाके कटुक. अग्निकर: पाचन. लघुश्च । भा.पु.१भ. । एरण्डवृक्षे । द्वै.स. । श्वेतैरण्डे । चम । तित्तिरपक्षिणि । তিতির পাখী । मुचुकुन्दवृक्षे । মুচ্‌কুন্দ । वै.निघ. । चित्रवर्णोपव्याघ्रे । চিতিবাঘ । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ । See सर्प: । शूरणे । शूरणमोदके ।

चित्रकजीवी । पुं । जीवके । वै.निघ ।

चित्रकण्टक: । पुं । गोक्षुरके । वै निघ. ।

चित्रकण्ठ: । पुं । पारावते । जटा. । सारसपक्षिणि । वै.निघ. ।

चित्रकन्धर: । पुं । पक्षिविशेषे । वै निघ. ।

चित्रकर्म्मा । पुं । तिनिशवृक्षे । श.च. ।

चित्रकाण्डाली । स्त्री । गोनसवल्ल्याम् । वै निघ. ।

चित्रकाद्यलौहम् । क्ली । शोथाधिकारे । चित्रकमूलग्रन्थिवासाशालपर्णीबिल्वगुडूचीतालमूल्यानां प्र. ६ तो. जारितलौहं यवक्षार: सौवर्चललवण पिप्पली विट् एषां प्र चूर्णं ४ तो. गोमूत्रं २ श एकत्र पचेत् । प्रक्षेप: मधु २ प. । मा. १ तो । सा.कौ. । [रा नि.व.१९ ।

चित्रकाय: । पुं । चित्रकव्याघ्रे । চিতিবাগ ।

चित्रकूला । स्त्री । कृष्णदन्तीवृक्षे । वै निघ. ।

चित्रकृत् । पुं । तिनिशवृक्षे । अम. ।

चित्रकोल: । पुं । आञ्जनेये । आञ्जनी । त्रिका. ।

चित्रगन्धम् । क्ली । हरिताले । रा.नि व.१३ ।

चित्रतण्डुलम् । क्ली । विडङ्गे । प.मु ।

चित्रतण्डुला । स्त्री । विडङ्गक्षुपे । रा.नि.व.६ ।

चित्रतनु: । पुं । लावपक्षिणि । वै निघ. ।

चित्रत्वक् । पुं । भूर्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

चित्रदण्डक: । पुं । शूरणक्षुपे । ওল গাছ । र.सा.सं. । वनशूरणे । कार्पासवृक्षे । वै.निघ. ।

चित्रदेवी । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । বড মাকাল । रा.नि.व.३ ।

चित्रदेह: । पुं । लावपक्षिणि । वै.निघ. ।

चित्रनेत्रा । स्त्री । सारिकायाम् । শালিক পাখী । हारा. ।

चित्रपत्र: । पुं । भूर्जवृक्षे । वै निघ. ।

चित्रपत्रक: । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

चित्रपत्रिका । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् । ঘল্ঘষা । रा नि व.५ । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । वै.निघ. । कपित्थपर्णीवृक्षे । र मा. ।

चित्रपर्णी । स्त्री । महाराष्ट्रीनामक्षुपे, जलपिप्पल्याम् । কাঁচড়া । रा.नि.व.४ । पृश्निपर्ण्याम् । वै निघ. ।

चित्रपदा । स्त्री । गोधापदीलतायां । श.मा. ।

चित्रपर्णिका (र्णी) । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । जलपिप्पल्याम् । र.मा. । रा.नि व ४ । कर्णस्फोटालतायां । কাণফোড়া । रा नि. व.३ । मञ्जिष्ठायाम् । प.मु. ।

चित्रपक्ष: । पुं । वनकुक्कुटे । तित्तिरपक्षिणि । তিতির পাখী । त्रिका । जटा. ।

चित्रपाठी (ठी) । पुं । चित्रके । वै.निघ ।

चित्रफलः (का:) । पुं । तरम्बुजभेदे । चि-का । (Mystus chitala.) चितलमत्स्य । চিতল মাছ । गुणाः —गुरुः स्वादुः स्निग्धः इष्य बल्यश्च । राज.३प. ।

चित्रफला । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् । बड मा-कान । लिङ्गिन्याम् । हिं पचगुड़िया । रा नि व. ३। चिर्भिटायाम् । कण्टकार्याम् । भा.४भ.पूतना ग्रह चि.। वार्ताकी। रा.नि.व.४ । पटोले । मत्स्य भेदे । फलुई माछ । श.र. । [चर्कभेदे । श.र. ।

चित्रभानुः । पुं । चित्रकवृक्षे । भल्लातकवृक्षे ।

चित्रभेषजम् (जा) । क्ली, स्त्री । काकोदु म्बरिकायाम् । रा.नि व ११ । मद-व ५ ।

चित्रमण्डलः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु. कल्प.४अ. । See मण्डली ।

चित्रमृगः । पुं । चित्रवर्णमृगे । च. ।

चित्रमेखलः । पुं । मयूरे । त्रिका. ।

चित्रयोधी (इन्) पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि. व.६ । लावपक्षिणि । वै निघ. ।

चित्ररञ्जकम् । क्ली । वङ्गे । वै.निघ ।

चित्रलता । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ ।

चित्रला । स्त्री । गोरक्ष्याम् । रा नि.व५ । राजिकायाम् । ब्राह्मी । वै निघ. ।

चित्रलेखिनी । स्त्री । तूलिकायाम् । हारा. ।

चित्रलोचना । स्त्री । शारिकापक्षिणि । जटा. ।

चित्रवदालः । पुं । मत्स्यभेदे । চিতল মাছ । जटा. ।

चित्रवर्त्तिनी । स्त्री । रेणुकबीजे । वै निघ. ।

चित्रवल्लिकम् । क्ली । तरम्बुजफले । তর-মুজ । पुं । वदालमत्स्ये । हे.च. ।

चित्रवल्ली । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । बड माकाल । रा.नि व.३ ।

चित्रवीजः । पुं । रक्तैरण्डे । (जा) स्त्री । वि ड़ङ्गे । रा.नि व.८ ।

चित्रवीर्य्यः । पुं । रक्तैरण्डे । रा नि.व ८ ।

चित्रव्याघ्रः । पुं । चित्रकव्याघ्रे । रा नि व १९ ।

चित्रशीर्षः । पुं । वायव्यकीटविशेषे । सु.कल्प. ८अ । See कीटः ।

चित्रशोकः । पुं । अशोकवृक्षे । वै.निघ. ।

चित्रसर्पः । मालुधानसर्पे । श.र. ।

चित्रसारा । स्त्री । हरिताले । वै.निघ. ।

चित्रक्षुपः । पुं । द्रोणपुष्प्याम् । घलघसिया । रा.नि.व.५ ।

चित्रांशुः । पुं । गुग्गुलौ । ज द १२अ ।

चित्रा । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । রাখালশশা । दन्त्याम् । दन्तीमूले । च.द.अपस्मा.चि. । च.सू.४ अ । विडङ्गायाम् । विड़ङ्ग । मञ्जिष्ठायाम् । गोडुम्बायाम् । ब्राज গোমক । प.मु. । मुष्क-ल्याम् । भा. । आखुकर्णीलतायाम् । मूषाकाणी । रा.नि व ३ । वा.सू.१५अ । मूतश्रेण्याम् । रा.नि. व.४ । द्रवन्त्याम् । रा.नि.व.५ । गण्डदूर्व्वायाम् । रा नि व.८ । [नि व.१३ ।

चित्राङ्गम् । क्ली । हरिताले । हिङ्गुले । रा.

चित्राङ्गः । पुं । चित्रकवृक्षे । रक्तचित्रके । रा. नि व.६। सर्पविशेषे । চিতিনাগ । रा.नि.व १९। हरिणविशेषे । गुणाः—"चित्राङ्गो वातशमनी बृं-हणो बलकृन्मतः । ग्रेष्मलः कथितो वापि दुर्जरो मेदवर्द्धनः ॥" अत्रि.२० । इन्द्रिके । বিছা । वै. निघ ।

चित्राङ्गी (ङ्गी) । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा. नि.व.६ । राजसुवर्ण्याम् । गंग्रा दन्दना । प.मु । कर्णजलौकायाम् । रा.नि.व.१९ ।

चित्रान्नम् । क्ली । घेवराम्ले । वै.निघ. ।

चित्रापूपः । पुं । अपूपविशेषे । চিটাই পি-ঠা । त्रिका. ।

चित्राम्बररसः । पुं । यक्ष्माधिकारे । पार-दः १भ. ताम्रं १भ. गन्धकं १भ. दिनं मर्दयेत् । अथ हस्ताभ्रं लौहपात्रे मधुविना प्रहरं पचेत् लौहदण्डेन चालयेत । अरतार्थ्यं जीरकक्वाथेन दिनत्रयं भावयेत । मात्रा १ माषा ।

चित्रायसम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । रा नि व.१३ ।

चित्राली । स्त्री । तिमकुसुमे । [त्रिका. ।

चित्राक्षी । स्त्री । शारिकायां । शालिकपाखी ।

चित्रिकः । पुं । चैत्रमासे । श.र. ।

चित्रौदनम् । क्ली । विचित्रान्ने । খেচরান্ন ।

चिन्तामणिचतुर्मुखः । पुं । वातव्याधौ रस । रससिन्दूरं २ तो लौहं १ तो अभ्रं १ तो स्वर्णं ॥० तो. घृतकुमारीरसेन सम्मर्द्य एरण्डपत्रै रावेष्ट्य धान्यमध्ये ३ दिनं स्थापयेत् । भैष. ।

चिन्तामणिरसः । पु । जीर्णज्वरे रसः । हरितालं शुक्तिचूर्णं (वा ताम्रचूर्णं) तुल्यक समभाग जलेन पिष्ट्वा चक्रिका कार्य्या । अथ शरावसम्पुटे गजपुटेन रात्रौ पचेत् ।र.सा.स. ।

चिन्तिड़ा (ड़ी) । स्त्री । तिन्तिड्यां । [कोष ।

चिनः । पुं । चीनधान्ये । চীনা ধান । श च. ।

चिपिटः । पुं । अक्ष्णः नेत्ररोगविशेषे । চক্ষের পিচুটী রোগ । ज द.२०अ. । चिपीटके । চিঁড়া । ই.च. ।

चिपिटकः । पुं । पृथुके । চিড়ে । हिं चूड़ा त्रिका. । गुणा.—गुरुः स्निग्धः बृंहण. कफवर्द्धनश्च । राज. । See पृथुकः ।

चिपिटा । स्त्री । गुण्डासिनीतृणे । रा.नि.व. ८ । बलकुलत्थे । वै.निघ. ।

चिपुटः । पुं । चिपिटके । शब्दकोष. ।

चिप्पटम् । क्ली । वङ्गे । वै.निघ. ।

चिप्यः । पुं । नखमांसाश्रितक्षुद्ररोगे । আঙুল হাড়া । बेड़वा इति भा.म.४भ । चिप्यलक्षणं—"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनां । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत्॥" सु.नि.१३अ. ।

चिमः । पुं । पट्टशाके । পাটশাক । श मा. ।

चिमिः (कः) । पुं । तिमिमत्स्ये । पट्टशाके । श.मा. । शुकपक्षिणि । श.र. ।

चिमिचिमिः । स्त्री । वातजपीडायाम् । झिन्झिनीति लोके ।

चिरम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. । [जटा. ।

चिरजीवकः । पु । असनवृक्षे । जीवकवृक्षे ।

चिरजीविनी । स्त्री । माल्यजीवृक्षे । वै.निघ. ।

चिरजी(ञ्जी)वी । पु । जीवके । रा.नि.व. ५ । माल्यजीवृक्षे । रा.नि.व.८ । काके । मे. । हे.च. । शुकायाम् । পিডিং ।

चिरज्वरः । पुं । दीर्घकालानुबन्धिज्वरे । वा. चि.१अ. । वत्सपः । [नि.व.१८ ।

चिरटी । स्त्री । प्राप्तरजस्कायां स्त्रियि । रा.

चिरतिक्तः । पुं । किराततिक्तके । চিরেতা । श.र. । (क्ता) स्त्री । तिक्तकर्कटिकायाम् । তিৎ-কাঁকুড়ী । वै.निघ. ।

चिरन्तनम् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

चिरपत्रकः । पुं । क्षुद्रसर्ज्जवृक्षे, लघुशालवृक्षे । वै.निघ. ।

चिरपत्रा (त्री) । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । वनजाम । वै निघ ।

चिरपत्रिका । स्त्री । चुचुशाके । वै.निघ ।

चिरपर्णः । पुं । सर्ज्जवृक्षे । शाल गाछ । वै. निघ. । [त्रि । चिरकालेन पक्के रोगे ।

चिरपाकी । पुं । कपित्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

चिरपुष्पः । पुं । बकुलवृक्षे । रा नि.व.१० ।

चिरपोटा । स्त्री । वास्तूकभेदे । বেতুয়াবিশেষ । वै.निघ. ।

चिरमेही । पुं । गर्दभे । त्रिका. । हे.च. ।

चिरभ्रणः । पुं । चित्रपक्षिणि । চিল পাখী । त्रिका. ।

चिरविल्वः (कः) । पुं । करञ्जवृक्षे । ডহর করঞ্জ । रा.नि.व ९ । च.सू ४अ. । सु चि.२अ. ।

चिरा । स्त्री । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । চিড়া দেবদারু । जलौकायाम् । জোঁক । वै निघ. ।

चिराटिका । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् । শ্বেত পুণা । रा नि.व.५ । लौहघटकायाम् । भैष ग्र-लचि.विद्याधराभ्रे । घटिकायाम् । পাতাড়ী । वैद्यकसमह. ।

चिरातच्छदा । स्त्री । वदरीवृक्षे । वै.निघ. ।

चिरातिक्तः । पुं । चिरतिक्तके । চিরাতা । श र. । [वै निघ. ।

चिरायुः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि व ९ । काके ।

चिरिः । पुं । चित्रपक्षिणि । চিল পাখী । वै.निघ. । शुकपक्षिणि । টিয়া পাখী । त्रिका. ।

चिरिटी । स्त्री मतुदपचिविशेषे। च सू २७ष।

चिरिण्टी । स्त्री । भद्रपुष्पाम् । रा नि व ३ । युवत्यां । मे ।

चिरिपत्र । पु । चुद्रकारवेल्ले । वै निघ. ।

चिरिल्ल । पु । महामत्स्यभेदे । वै निघ. ।

चिरिविल्व । पु । करञ्जवृक्षे । डहर करञ्ज । भ टी भ ।

चिरु । क्ली । बाहुसन्धौ । अ च ।

चिर्भटी । स्त्री । राजसुषव्याम् । गग्रा कनला प सु । फलशाकविशेषे । काकुड, गोमुक, फुटी । हि मुकुर । म वेलवंधाकं अरमैक । गुणा —बाल्ये तिक्ता ईषदम्ला च पाके दीपनी । मुक्ता रुचा श्लेष्मवातहरिणी आध्मानी रोचनी दीपनी च । रा नि व ७ । "चिर्भिटं मधुरं रूक्षं गुरु पित्तकफापहम् । अनुष्णं ग्राहि विष्टम्भि पक्वमुष्णं च पित्तलम् ॥' भा पू १भ भाग । पुष्पञ्च चिर्भटमेव दोषशमकरं मतं । अपक्व जीर्णकफलम् पक्वं किञ्चिदिष्यते ॥" अत्रि १६ष ।

चिर्भिट. । पु क्ली । चिर्भटिकायाम् । फूटी । रा नि व ७ ।

चिर्भिटा (टिका) (टी) । स्त्री । चिर्भट्याम् कर्कटिकायाम् । फूटी, काकुड़ । रा नि व ७ ।

चिलमीलिका । स्त्री । खद्योते । मे ।

चिलि(ली)चि(ची)म (मि) पु । मत्स्यभेदे । मना चेना, वेले गुड़ गुड़ि माछ । स्वादु रुच अनभिष्यन्दी वातकर कफघ्न । थेड़मीन । चा माछ । गुणा —लघु रुच च नभिष्यन्दी वातवर्द्धक कफघ्न । राज १प । भ टी भ । इखाके । एँहना माछ । भ. ।

चिलिमीलक (लिका) । पु स्त्री । चिलिचिमत्स्ये । भ टी भ । [वै निघ ।

चिलिम्प । पु । मत्स्यभेदे । [illegible]

चिल्ल । पु । गवाक्षपक्षिणि । चिल पाखी । [illegible] सु सू ४६प. । [illegible] । वै निघ । [illegible] ।

चिल्लका । स्त्री । चिल्लिकायाम् । श च. ।

चिल्लभक्ष्या । स्त्री । नखीनामकद्रव्ये । श च ।

चिल्लि (ल्लि(ल्ली)का) (ल्ली) । स्त्री । स्वनामख्यातपत्रशाके, लघुपत्रगौरवास्तुके । शाली वेतो शाक । हिं चिलारी । सा द्विधा श्वेत रक्तभेदेन । श्वेतचिल्लीगुणा —मधुरा कषाया शीतला त्रिदोषघ्नी पथ्या ज्वरघ्नी च । इयं यामी रथ्यातीरे ख्याता । रक्तचिल्लीगुणा —वास्तुकतुल्या सलवणा श्लेषपित्तघ्नी प्रमेहमूत्रकृच्छ्रघ्नी पथ्या रुधिरा च । धनकचिल्लीगुणा —कटु तीक्ष्णा च गुल्मघ्नी व्रणघ्नी च । रा नि व ७ । लघुपत्री तु चिल्ली या सा वास्तुकसमा मता । च द । "तद्वच्चिल्ली तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम् । अत्रि १६ष । लोध्रवृक्षे । चिल्लपक्षिणि । गोदा चिल, शङ्ख चिल । वै निघ । झिल्लिकायाम् । श र । मुनि । रा नि व १८ ।

चिवि (वु:) । पु । चिबुके । जटा । म ।

चिविट । पु । चिपिटे । भ टी ।

चिविल्लिका । स्त्री । शाकपत्रविशेषे । मं च चिविल्लि । किडगोलि । गुणा —कटु कषाया ज्वरे अतिसारे च हिता रसायनी च । रा नि व ५ ।

चिवुक । पु । मुचुकुन्दवृक्षे । रा नि व १० । क्ली । ओष्ठाधरभागे । थुँति । रा नि व १८ ।

चिह्नम् । क्ली । रूपे, लक्षणे । भ टी भ । "स पूर्व चिह्नमाकृति ।" मा नि ।

चिह्नधारिणी । स्त्री । श्यामालतायां । श च ।

चिह्ल (क) । पु । ब्रवविशेषे । चिह्ला । हिं चिलहु । गुणा —"चिह्लको वातनिर्हार श्लेष्मघ्नो धातुपुष्टिकृत् । पायसो विषयदरा चर्म म रूपनिषूदनम् ॥' भा ।

चीडा । स्त्री । स्वनामख्यातदेवदारुविशेषे । सा चमावदेशीया अतिसुरभि । चिड़ा [illegible], [illegible] । गुण —कटुका वातघ्नी दीपनी, अतितिक्ता [illegible] । रा नि व १२ ।

चीडागन्ध. । पु । [illegible] । रा. नि व १२ ।

चीनम् । क्ली । [illegible] । पु [illegible] । [illegible] । मे । [illegible]

शालिधान्यविशेषे। चीनाधान्य। च.सू.२७अ.। भपाङ्गव्रणबन्धनभेदे। सु.सू.१८अ.।

चीनकः । पुं। काककङ्गौ। কাংণী ধানবিশেষ। गुणाः—शोषणं वायुवर्द्धनं पित्तश्लेष्मघ्नं रूक्षञ्च। रा नि व १६। काङ्गुसमगुणः। भा.। धूनके। चीनकर्पूरे। চীনের কর্পূর। रा.नि.व १२

चीनकर्कटिका (टी) । स्त्री। कर्कटीविशेषे। চীনাকাঁকুড়। वै निघ.।

चीनकर्पूरः । पुं। स्वनामख्यातकर्पूरे। চীনের কর্পূর। गुणाः—तिक्त. कफचयकुष्ठकण्डूवमिहर. कटुतिक्त ईषच्छीत. पाचनञ्च। रा.नि व.१२।

चीनजम् । क्ली। तीक्ष्णलौहे। रा नि व १३।

चीनपिष्टम् । क्ली। सीसके। रा.नि व.१३। सिन्दूरे। हे.च.।

चीनबन्धः । पुं। भपाङ्गव्रणबन्धनविशेषे। চীনা কাছা। बहुभिश्चीराभिर्वर्ती ग्रन्थिबन्धनरहितचीराभिरेव वेष्टिताभिर्बन्धनयुक्तश्चीनबन्धः। ड.। "चीनबन्धं विजानीयात् चीराभिर्बहुभिर्वृत" इति लक्षणम्। [व १२।

चीनवङ्गम् । क्ली। शीसके। সিসা। रा.नि

चीना (कः) । स्त्री, पुं। चीनकर्कट्याम्। सर्ज्जरसे। धूना। वै.निघ.।

चीनाकर्कटी । स्त्री। चित्रकूटदेशप्रसिद्धस्वनामख्यातकर्कटिकायाम्। চীনা কাঁকুড়। गुणा.—रूक्षं शीतलं पित्तदाहशोषघ्न मधुरं रुचिदं हृद्यञ्च। रा नि व.७। [पिण्ड्यां। भैष.वाजी.।

चीनीचोपः । पुं। तोपचीनी इति ख्याते व

चीरम् । क्ली। वल्कले। গাছের ছাল। जीर्णवस्त्रखण्डे। (सुभूतिः)। सीसके। हे च.। गोस्तने। मे। [धुस्तुरशाके। रा नि.व.७।

चीरपत्रा (त्रिका) । स्त्री। चिल्लीशाके।

चीरपर्णः । पुं। सर्ज्जवृक्षे। শাল গাছ। रा. नि.व.९।

चीरिः । स्त्री। नेत्राम्बुके। श.र.।

चीरिका (री) । स्त्री। झिल्लयाम्। हे.च.।

चीरितच्छदा (पत्रिका) । स्त्री। पालङ्कशाके। পালং শাক। भा.।

चीरुकम् । क्ली। चैंउर इति ख्याते फले। गुणाः—रुचिकरं दाहकरं कफकरं पित्तकरं अम्लञ्च। राज २प।

चीर्णपर्णः । पुं। निम्बवृक्षे। खर्जूरवृक्षे। मे.।

चीलिका । स्त्री। चीरिकायाम्। श.र.।

चील्लका । स्त्री। झिल्ल्याम्। श.र.।

चील्लिका । स्त्री। चिल्लीशाके। वै.निघ.।

चीवरम् । क्ली। शाकविशेषे। उणा.।

चुक्रम् । क्ली। Distilled vinegar. अम्लकाञ्जिकविशेषे। সির্কা। "विनष्टमम्लं मद्यं वा मधुरद्रवः पुनः सन्धितशुक्रम्।" शार्ङ्ग.। गुणाः—तिक्ताम्लं स्वादु कफपित्तघ्नं नासारोगशिरोरोगदुर्गन्धघ्नञ्च। रा नि व १५। सन्धानविशेषे। मधुशुक्त। "यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम्। धान्यराशिस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते॥" प म.२ख.। "गुडमाक्षिकधान्याम्लमस्तुस्त्रिगुणक्रमात्। सन्धन्ति चुक्रसिद्ध्यर्थं किञ्चित्सिमधुकान्वितम्॥" तोड.। वृक्षाम्ले, महार्द्रके। মহা আদা। रा.नि.व.६। जटा.। चुक्रवास्तूकनामपत्रशाके। চুকা বেতো। मं चुकावडिलि। चांववती, हुलिचकीर इति कर्णाटादौ ख्यातम्। गुणाः—अम्लपत्रं लघु उष्णं वातगुल्मघ्नं रुच्यं दीपनं पथ्यम् ईषत्पित्तकरञ्च। रा.नि.व.७। अम्लवेतसे। भा.।

चुक्रः । पुं। अम्लरसे। अम्लपालङ्के। টক পালং। प.मु। अम्लवेतसे। मद.व.६।

चुक्रकम् । क्ली। चुक्रे। চুকা পালং। प मु.। गुणाः—दुर्जरं भेदि वातघ्नं पित्तकरं गुरु च। राज २प। पुं। अम्लवेतसे। वै निघ.।

चुक्रकेतुः । पुं। अम्लवेतसे। वै निघ.। [६।

चुक्रचण्डिका । स्त्री। तिन्तिडीवृक्षे। मद.व.

चुक्रफलम् । क्ली। वृक्षाम्ले। আমড়া। रा. नि.व ६। [পালঙ্। भा.।

चुक्रवास्तूकम् । क्ली। महाम्लवास्तूके। চুকা

चुक्रवेतसः । पुं। अम्लवेतसे। वै.निघ.।

चुक्रवेधकम् । क्ली। काञ्जीविशेषे। সির্কা। रा.नि.व.१०। [वै निघ.।

चुक्रशाकः । पुं। चुक्रपालङ्के। চুকা পালং।

चुक्रा (क्री) । स्त्री । Indian sorrel. (Rumex vesicarius.) चाङ्गेर्याम् । आम केल । रा.नि.व.५ । अम्लपालङ्के । चूका पालङ । हिं चुका । गुणाः—"चुक्रा लघुतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् । रुच्या लघुतरा पाके वन्ताके भातिरोचनी ॥" भा.पू.१भ.शाकव. । तिन्तिड्यां । रा.नि.व.११ ।

चुक्राम्लम् । क्ली । वृक्षाम्ले । तेँतुल । रा.नि व ६ । चिञ्चाम्ले । तेँतुलेर अम्बल । रा नि.व. ११ । अम्लकाञ्जिके । सिर्काम्ल ।

चुक्राम्ला । स्त्री । अम्ललोणिकायाम् । See चाङ्गेरी । चिञ्चायाम् । काञ्जिकभेदे । सिर्काम्ल । वै.निघ ।

चुक्रि(क्री)का । स्त्री । चुक्रनामककाञ्जिके । सिर्काम्ल । रा.नि व १५ । अम्ललोणिकायाम् । रा नि.व.५ । भा.पू.१भ शाकव. । कुठारिया इति च.द.व्रणा.चि. । "चुक्रीका चुक्रिकारसः ।" चुक्रपालङ्के । चूका पालं । र.मा. । भा.पू.१भ शाकव । तिन्तिड्याम् । रा.नि.व.११। मद व.६ । आम्रातकफले । वै.निघ. ।

चुचु(चू)कम् । क्ली । स्तनाग्रभागे । रा.नि व १८ । श र. ।

चुचुन्दरः । पुं । छुछुन्दरे । छूँचो । वै निघ. ।

चुचूः । पुं । सुनिषण्णकशाके । त्रिका । पत्रशाकभेदे । गुणाः—पाके लघुः जनुघ्नः पिच्छिलो व्रणिनां हित कषाय. मधुरो ग्राही त्रिदोषघ्न च । सु सू.४६अ. ।

चुञ्चुः । पुं, स्त्री । (*Marsilea dentata*) पत्रशाकविशेषे । चेँचको । हिं चेञ्चुना । तें चिन्चेट्टु । सा द्विधा क्षुद्रचुञ्चुमहाचुञ्चुभेदेन । रा. गुणाः—मधुरा तीक्ष्णा कषाया मलशोधनी गुल्मोदरविबन्धार्शोविषघ्नोहरी च । महाचुञ्चुः कटूष्णा कषाया मलरोधनी गुल्मशूलोदरार्शोविषघ्नी रसायनी च । क्षुद्रचुञ्चुः मधुरा कटूष्णा कषाया दीपनी शूलगुल्मार्शोघ्नी विबन्धकृच । महाचुञ्चुबीजं कटु चर्म गुल्मशूलोदरघ्नं विषघ्नं तन्द्रीघ्नं कण्डूघ्नं कुष्ठघ्नम् चामविषघ्नं च । रा.नि.व.४ । रक्तैरण्डे । रा नि व.८ । छुछुन्दर्याम् । धारा. ।

चुञ्चुपत्रः । पुं । चुञ्चुक्षुपे । रा.नि व.४ ।

चुञ्चुरः । पुं । चुञ्चुक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

चुण्टा (ण्टी) । स्त्री । ह्रदे । कृत्रिमजलाशयभेदे । हे.च । कूपे । त्रिका. । [श.र. ।

चुतः (तिः) । पुं,स्त्री। अपानद्वारे । मलद्वार ।

चुम्बकः । पु,क्ली । कान्तलौहविशेषे । चूम्बक । हिं चुम्बक । रा नि.व १३ । गुणा.—शीतलो लेखनो मेदोविषगरघ्नश्च । भा.पू.१भ.उपरस.व ।

चुम्बला । स्त्री । सुवर्णायां । मुण्डीर्यां । वै.निघ ।

चुरवः । पुं । लमी । वै निघ. ।

चुरी । स्त्री । उपकूपे । स्वल्पजलाशये । हे.च. ।

चुलुकः । पुं । प्रसृतिपरिमाणे । हे.च. । गण्डूषे । घनपङ्के । त्रिका । *क्ली । भाण्डमज्जनजले* ।

चुलुकी (इन्) । पुं । शिशुमारे । शुशुक । गोधामत्स्य । घड़ियाल माछ । श.र. ।

चुलुम्पः । पुं । बाललालने । जटा. ।

चुलुम्पा । स्त्री । छाग्याम् । त्रिका. । [श.र. ।

चुलुम्पी । पुं । *शिशुमारादतिमत्स्ये,सत्यलमत्स्ये* ।

चुल्लः । पुं । क्लिन्ननेत्ररोगे । श्रम । [श र. ।

चुल्लकी । स्त्री । शिशुमारे । कोलीभेदे । मे ।

चुल्लिः । स्त्री । पाकार्थमग्निस्थाने । उनान । च.टी । [वै निघ. ।

चुल्लिका । स्त्री । *शिशुमारविशेषे* । शुशुक ।

चुल्लिकालवणम् । क्ली । लवणविशेषे । वै. निघ. । [राजव.तैले. । चितायाम् । मे ।

चुल्ली । स्त्री । गुवाकपुष्पे । च द वा.व्या.मद्य.

चुवुकः । पुं । अधरोष्ठाधोभागे । चुवि । वै.निघ.।

चूचुकः । पुं क्ली । *स्वालेपकभागे* । *स्तनमुखस्यामरभागे* । चूँचि । लिङ्गर्श.भ.। कूपे । त्रिका. । मयूरशिखायाम् । श्रम. ।

चूचुकम् । क्ली । स्तनाग्रभागे । रा.नि.व.१८ ।

चूडा । स्त्री । मस्तके । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

चूडामणिः । पुं । गुञ्जालतायाम् । रा.नि.व. १ । रक्तगुञ्जायाम् । वै.निघ ।

चूडाम्लम् । क्ली । इच्छाम्ले । रा नि व ६ ।

चूडालम् । क्ली । मस्तके । श र. । स्त्री । श्वेत गुञ्जायाम् । रा नि व ३ । उच्चटायां । अम. । भ द १२ख । नागरमुस्तायाम् । रा.नि व ६ ।

चूतः (क.) । पु । आम्रवृक्षे । रा नि व.११ । पायौ । श र । कूपे । मे ।

चूर्णः । पु, क्ली । धूलवस्तुनि । गुंड़ा । "चूर्णं तु वस्तुभि चुर्णे ।" अम. । रा नि व २० । लक्षण —"अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् । तत्स्याच्चूर्णं रज चौदस्तन्मात्राकर्षसम्मिता । चूर्णे गुड समो देय शर्करा द्विगुणा भवेत् । चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत् । लिहेच्चूर्णं द्रवे सर्वे घृताद्यै द्विगुणोन्मिते । पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवे ॥" शार्ङ्ग ६ख । चारविशेषे । चून् । गुणा —वातश्लेष्मघ्न मेदोघ्न । शङ्खचूर्णगुणा —कटु चार उष्ण क्रमिघ्नश्च । राज । चूर्णजलगुणः—"सद्यश्च चूर्णसलिल मधुमेहे हित मत । अम्लपित्ते च शूले च पथ्यमप्यौषधं तत् ।" संस्कारविधि —"चतु कर्षमिते चूर्णे तोयप्रस्थं रावके । विश्वे चूर्णोदकं तस्मात्प्रहरद्वयसस्थितम् ॥" अत्रि ।

चूर्णक । पु । भृष्टतण्डुलकृतपिष्टे । वै निघ. । षष्टिकधान्यभेदे । स व्रीहेर्हीनगुण । सु सू ४६ ख । च सू २७ख । धान्यज्वरे । गलवैद्यकम् । स क्ली । छातू । त्रिका । स्त्री । गुण्डायां । गुंड़ा । च द १०ख ।

चूर्णकीलः । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । "सु अपूर्णतलश्चैव चूर्णकील ।" ज.द ३९ख ।

चूर्णकुन्तलः । पुं । अलके । अम. ।

चूर्णखण्डः । पु, क्ली । कङ्करे । कॉकर । घुटिम् । हारा । [१२ । भा ।

चूर्णपारदः । पु, क्ली । हिङ्गुले । रा नि व

चूर्णवज्रम् । क्ली । वैक्रान्तमणौ । रा नि व.१३ ।

चूर्णमशी । स्त्री । मसीविशेषे । कृष्णसर्पो द ग्धभागो यदा कृष्णत्वं गच्छति तदा चूर्णमसीत्युच्यते । सु चि ८ख । [नि.व ७ ।

चूर्णाराकाङ्क । पु । गौरसुवर्णशाके । रा

चूर्णाञ्जनम् । क्ली । त्रिविधाञ्जनान्यतमे चन्द्रने । गुंडा काजल । भा. ।

चूर्णिः (र्णी) । स्त्री । कपर्दके । उणा. । मे. ।

चूर्णिका । स्त्री । सक्तौ । छातू ।

चूर्णितम् । क्ली । तन्नामककाण्डभग्ने ऽस्थिभङ्गरोगे । See भग्नम् ।

चूर्धरः । पु । सर्पभक्षे । रा नि.व ५ ।

चूलः (क) । पु । केशे ।

चूलिकम् । क्ली । लोचिकायाम् । लूची । श ष । गुणा —ग्राहि वातश्लेष्मघ्नं पाके किञ्चिदम्लकारि रुचम् आमग्रहणीकासघ्नश्च । वैद्यचन्द्रिका ।

चूलिका । स्त्री । हस्तिकर्णमूले । अम ।

चूलिकालवणम् (चार.) । क्ली । चुल्लिकालवणे । नकुल.१२ख. । वै निघ १ म अर्श चि राजवल्लभरसे ।

चूषणम् । क्ली । चोषणे, पाने । रा नि व २० ।

चूषा । स्त्री । चूषणे । कक्ष्यायां । काछ दड़ि । अम ।

चेउलपूगम् । क्ली । कोङ्कणदेशख्याते पूगफलविशेषे । रा.नि.व.११ । See अकोट ।

चेतः । क्ली । चित्ते । अम. ।

चेत(न)की । स्त्री । हिमालयजत्रिशिरहरीतक्याम् । प सु । भा. । See हरीतकी । जात्याम् । जाती फुल । रा नि व.१० ।

चेतन । पु । मनुष्ये । आत्मनि । रा नि व.१८ । स्त्री । त्रिशिरहरीतक्यां । भल्लातकवृक्षे । वै निघ ।

चेतनाधिष्ठा(स्था)नम् । क्ली । हृदये । च. शा ७ख । [नि व ११ ।

चेतनिका । स्त्री । चेतकीहरीतक्याम् । रा.

चेतनीया । स्त्री । ऋद्धौ । वृद्धि । रा नि व ५ ।

चेतिका । क्ली । जातीपुष्पवृक्षे । वै निघ. ।

चेदारः । पु । सरटे । वै निघ ।

चेलकवक् । स्त्री । गुवाकपुष्पत्वचि । सुपारि फुलेर बाकड़ा । च द वा व्या.चि । "व्याघ्रीव चाचेलकवक् ॥"

चेलानः (लः) । पुं । लतापनसे । তরমুজ । त्रिका. । गुणाः—गुरु मधुरं विष्टम्भि कफवातकरञ्च । राज.३प. ।

चेलीमः । पुं । मत्स्यविशेषे । वै निघ । [श्र.च.।

चेटकः । पुं । तपस्विमत्स्ये । তপসি মাছ ।

चेष्टा । स्त्री । कायिकव्यापारे । आयासे । वाग्भ-ट.शरीरप्रवृत्तौ । [नि व २० ।

चेष्टानाशः । पुं । इन्द्रियस्वापे । प्रलये । रा.

चेष्टितम् । क्ली । चेष्टायाम् । मे. । [व.२० ।

चैतन्यम् । क्ली । चेतनायाम् । प्रकृतौ । रा.नि

चैतसघृतम् । क्ली । उन्मादे घृतविशेषे । पाठ.—"पञ्चमूल्यावकाश्मर्य्यौ व्याघ्र्येरण्डत्रिवृद्बलाः । मूर्व्वा शतावरी चेति क्वाथैर्द्विपलिकैरिमैः । कल्याणकस्य चाङ्गेन तद्घृतं चैतसं स्मृतम् । सर्व्वचेतोविकाराणां शमनं परमं मतम् ॥" क्वाथार्थ—কণ্টকারী, শালপাণি, বৃহতী চাকুলে, গোক্ষুর, বেলছাল, শোণাছাল, পারুলছাল, গণিরিছাল, রাস্না, এরণ্ডমূল, তেউড়ী, বেলেড়া, মূর্ব্বা, শতমূলী, প্রত্যেকে ২ প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. ঘৃত ৪ শ. । কল্কার্থ—রাখালশশা, ত্রিফলা, রেণুক, দেবদারু, এলবালুক, শালপাণী, তগরপাদুকা, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, অনন্তমূল, শ্যামালতা, প্রিয়ঙ্গু, নীলোৎপল, এলাইচ, মঞ্জিষ্ঠা, দন্তী, দাড়িম, নাগেশ্বর, তালীশপত্র, মালতীফুল, বিড়ঙ্গ, চাকুলে, কুড, রক্তচন্দন, পদ্মকাষ্ঠ প্রত্যেকে ২তো. ২মা. ৪র. । सा.कौ । भैष । च.द.। भा.।

चैत्यद्रुः (मः) (वृक्षः) । पुं । अश्वत्थवृक्षे । प.मु. । रा.नि.व.११ । र.मा ।

चैत्रः (कः) । पुं । विशालनयनयुक्तमार्थे । अम.।

चैवहचः । पुं । आम्रवृक्षे । वै निघ. ।

चोक(च)म् । क्ली । स्वर्णक्षीरीमूले । শেয়াল-কাঁটার মূল । "कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती । हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्यते ॥" भा. ।

चोचम् । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । र मा. । (सर्व्वतोभद्ररसे) । कदलीफले । (सारसुन्दरी) । नारिकेले । भा. । तालफले । भ. । पत्रे । তেজপত্র । चर्मणि । धरणिः वल्कले । लवङ्गे । दीर्घखर्ज्जूरे । वै निघ. । भुक्तफलाद्यवशेषे । ছিবা, চোঁচা ।

चोचकम् । क्ली । वल्कले । श.र. ।

चोदनी । स्त्री । दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

चोरः । पुं । चोरके । গেঁটেলা । कृष्णशट्याम् । (हडडचन्द्रः) । पारसीकयमान्याम् । वै निघ कृमि. चि.निम्बादिचूर्णे । शिरोरोगविशेषे । लक्षणं—"हत्वैकदातिशरणं वमनं तथैव आध्मानघूर्णनरुजश्च शिशोर्विधाय । य. श्वासमात्रपरिरक्षितजीवयोगी रोगी वधूभिरुदितः स हि चोरनामा ॥" र-स.र.बाल चि. ।

चोरकः । पुं । पृक्कायाम् । प.मु. । चण्डायां । চোরকাঁচকি । वा.उ.६अ. । च.सू.४अ. । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । ग्रन्थिपर्णस्यैव भेदे, भटेउर इति नेपालदेशे, गाठिवना इति महाराष्ट्रादौ, चोरा इति पार्व्वतीयदेशादौ प्रसिद्धे । वा.उ.२अ. महालाक्षादितैले । गुणाः—तीव्रगन्धः उष्णः तिक्तः वातकफघ्न. नासारोगमुखरोगघ्नः अजीर्णकृमिघ्नश्च । रा.नि व.१२ ।

चोरकण्टकः । पुं । शङ्खिनीवृक्षे । वै निघ. ।

चोरकपत्रः । पुं । लाक्षावृक्षे । सु.सू.३८अ. ।

चोरका । स्त्री । चोरपुष्प्याम् । চোরহুলী । च.द.उन्मा.चि.महापैशाचघृते ।

चोरपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । शङ्खिन्याम् । চোরহুলী । श.र. । चा.व्या.महाराजप्रसारणीतैले ।

चोरभण्टि(ण्ड)का । स्त्री । वार्त्ताकी । वै. निघ. ।

चोरशुण्ठी । स्त्री । श्वेतकिणिह्यां । वै.निघ. ।

चोरस्नायुः । स्त्री । श्वेतकाकजङ्घायाम् । काकनासायाम् । रा.नि.व.३ ।

चोरा । स्त्री । चोरपुष्प्याम् । श.च. ।

चोलकम् । क्ली । वल्कले । श.र. ।

चोलकी । पुं । शङ्खिन्याम् । वै.निघ. । करीरे । नारङ्गे । किष्कुपर्व्वणि । मे. ।

चोलण्डुकः । पुं । शिरोवेष्टने । त्रिका. ।

चोलीपूगम् । क्ली । आन्ध्रदेशभवपूगफले । मं चोलीपोफल । कं चोलियअडके । रा.नि.व ११। See अक्रोट. ।

चोषः । पु । चूषणवतीडायाम् । पार्श्वज्वाला- [याम् । भा. ।

चोष्यम् । क्ली । षट्विधान्नान्यतमे अन्ने । रा नि व.२० ।

चौञ्ज(ण्टा,ण्ड्‌र)म् । क्ली जलाशयविशेषे । तस्य लक्षण यथा—'शिलाकीर्ण स्वय श्वभ्र नीलाञ्जनसमोदक । लतावितानसम्पन्न चौञ्जमित्यभिधीयते ॥'' भा. ।

चोरः (क.) । पु । खर्परे । वै.निघ । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা । रा.नि व २० । वै.निघ.अपस्मा. चि वचाद्यघृते ।

चोरिकः । पु । चोरनामगन्धद्रव्ये । चोरपुष्प्याम् । চোরহুলী । च द वा.व्या.चि.अष्टादशशतीप्र तैले ।

चोरी । स्त्री । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

च्यवनप्राशः । पु । राजयक्ष्माधिकारे । दशमूल बला मद्गपर्णी माषपर्णी पिप्पली कर्कटशृङ्गी भूम्यामलकी द्राक्षा जीवन्ती कुष्ठ अगुरु हरीतकी ऋद्धि (अभावे बला) वृद्धि (अभावे महाबला) जीवक' ऋषभक' (अभावे गुडूची वंशरोचना) शटी मुस्ता पुनर्नवा मेदा (अभावे अश्वगन्धा) सूक्ष्मैला उत्पल रक्तचन्दन भूकुष्माण्ड वासामूल काकोली काकजङ्घा प्र. १ प. पोटलीबद्धा आमलकी ५०० शतं, क्वाथार्थं जलं ६४ श. शे. १६ श. । अथ क्वाथे गालयेत् । आमलकानि निष्कुलीकृतपिष्टानि कारयेत् । आमलकभर्ज्जनार्थं तिलतैलं ६ प. घृत ६ प. सिता ५० प. एकत्र पक्वा लेहपाके सिद्धे शीतले च प्रक्षेप मधु ६ प. वंशलोचना ४ प. पिप्पलीचूर्णं २ प. त्वगेलापत्रनागकेशराणां चूर्णं प्र. २ तो. । দশমূল, বেলেড়া, মুগানী, মাষাণী, পিপুল, কাঁকড়াশৃঙ্গী, ভূঁই আমলা, দ্রাক্ষা, জীবন্তী, কুড়, অগুরু, হরীতকী, ঋদ্ধি, বৃদ্ধি, জীবক, ঋষভক, শটী, মুতা, পুনর্নবা, মেদা, ছোট এলাচ, উৎপল, রক্তচন্দন, ভূমিকুষ্মাণ্ড, বাসকমূল, কাকোলী, কাকজুঁটী প্রত্যেকে ১ প পোটলীবদ্ধ আমলকী ৫০০ শত, ক্বাথার্থ জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. । ছাঁকিয়া ক্বাথ লইবে। এবং পোটলীবদ্ধ আমলকী আঁটী ফেলাইয়া দিয়া শক্ত বাটিয়া লইবে। আমলকী ভর্জনার্থ তিলতৈল ৬ প. ঘৃত ৬ প. মিছরি ৫০ প একত্র পাক করিয়া লেহপাক সিদ্ধ হইলে এবং শীতল হইলে প্রক্ষেপ মধু ৬ প বংশলোচন ৪প. পিপুল ২প. গুড়ত্বক্, এলাচ, তেজপত্র, নাগেশ্বর প্রত্যেকে চূর্ণ ২ তো. । च. । शा की. । [अ र. ।

च्युतिः । स्त्री । भगे । वै.च.। पायौ । मलद्वारे ।

च्युरवः । पुं । कफजकर्णभेदे । च.वि.७अ ।

छ

छगः । पुं । छागे । त्रिका. ।

छगणः । पुं, क्ली । करीषे । त्रिका ।

छगलः (कः) । पुं, स्त्री । छागे । अम. । मे. ।

छगला । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । বীজতাড়ক । अ.र. ।

छगलाङ्घ्री (ण्डी) । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । र.मा. । सु सू ३८अ. । छगलान्त्रीलतायाम् । ছাগলবেঁটে । चटो र. ।

छगलान्त्रिका (न्त्री) । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । रा.नि.व.३ । नीलवृक्षायाम् । प सु । सु. सू.३८अ. । गुणा'—कषाया तिक्ता स्वादु रक्तपित्तघ्नी लघु' कफघ्नी वातवर्द्धनी संग्राहिणी च । सु सू.४६अ. । [त्रिका. ।

छगली । स्त्री । वृद्धदारके । प सु. । छाग्याम् ।

छच्छिका । स्त्री । कमलमीसतके । नलि वृनिवार त्यो । वै.निघ ।

छटाफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । तालवृक्षे । वै.निघ. । गुवाकवृक्षे । त्रिका. ।

छत्रम् । क्ली । आतपत्रे । ছাতা । तत्र श्लोक-

पनिवारणार्थं व्यवह्रियते। छत्रधारणगुणाः—छ-
थ्यातपधूलिवायुहिमनाशि वर्णकरं चक्षुष्यं गुप्त्या-
वरणमङ्गलकारि च। राज.२५। "वर्षानिलरजो-
घर्म्महिमादीनां निवारणम्। बल्यं चक्षुष्यमोजस्यं
शर्म्मदं छत्रधारणम्॥" सु.चि.२४अ.।

छत्रः (कः) । पुं। रक्तकोकिलाक्षवृक्षे। लाल कुलिश्चाखाड़ा। मूलेन पत्रेण च छत्राकारवृक्षे। छातिया विष। र.मा.। जलकाके। मत्स्यरङ्गप क्षिणि। माछराङ्गा पाखी। श.च.। भूतृणे। गन्धतृण। रा.नि.व.८।

छत्रकी । स्त्री। लिङ्गनाशरोगे, दृष्ट्युपसर्गविशेषे। यथा—"छत्राभा नैकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका।" वा.उ.१४अ.। [नि.व.८।

छत्रगुच्छः । पुं। गुल्मवृक्षे। हिं बलहा। रा

छत्रधान्यम् । क्ली। धन्याके। धनिया। वै.निघ।

छत्रपत्र(क)म् । क्ली। स्थलपद्मे। त्रिका.। पुं। भूर्ज्जपत्रवृक्षे। भूर्जपत्र गाछ। र.मा.। सप्तपर्णवृक्षे। मानके। क्वचित्।

छत्रपर्णः । पुं। सप्तपर्णवृक्षे। रा.नि.व.१२।

छत्रपर्पटी । स्त्री। सौराष्ट्रमृत्तिकायां। पङ्क-पर्पटी। प.मु.।

छत्रपुष्प(क)म् । क्ली। तिलकपुष्पे। वै.निघ।

छत्रपुष्पी । स्त्री। स्थूलशताह्वायां। वै.निघ.।

छत्रवृक्षः । पुं। स्वनामख्यातवृक्षे। छाति़या विष। र.मा.।

छत्रा । स्त्री। स्वनामप्रसिद्धौषधौ। सु.चि.१० अ.। See औषधिगणः। शताह्वायाम्। शुल्फा। रा.नि.व.४। वा सू.२८अ.। चजाज्यां। मधुरिकायाम्। मौरी। रा.नि.व.४। च.चि.८अ.। "अजाजी मधुरिका वा।" च.द.। सि.यो.उन्मा.चि महापैशाचघृते। "कायस्था शूकरी छत्रा।" भूतृणे। गन्धतृण। शिलीन्ध्रे। कोंड़कछाता। मौ। धन्याके। धनिया। "छत्रा धान्यं वितुन्नकम्।" मद.व२। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६। आमलक्यां। वै.निघ.२भ अरोच.चि.छत्रादिचूर्णे।

छत्राकः । पुं। आखकर्णुरकवृक्षे। वान्दनाविशेष। रा नि व.८। आमलकवृक्षे। वै.निघ.।

छत्राकी (ङ्गी) । स्त्री। रास्नायाम्। अम.।

छत्राङ्गम् । क्ली। हरितालविशेषे। गोदन्त हरिताल। प.मु.। See गोदन्तम्।

छत्रातिच्छत्रः (त्रा) । पु, स्त्री। सुगन्धाख्यतृणविशेषे। स जलजः छत्राकारश्च भवति काश्मीरस्थदिव्यसरसि दृश्यते। श.र.। (चि) द्रौपपुष्पीद्वये। छोट बड़ धलघसिया। सि यो. उन्मा.चि.पैशाचघृते। श्रीकण्ठ.।

छत्रिका । स्त्री। शिलीन्ध्रे। कोंड़कछाता, पातालफोड़, भुंइ फोड। सा नानास्थानजभेदेन बहुधा। सा. गुणाः—शीता कषाया स्वादुः पिच्छिला कर्यतीसारज्वरकफरोगकरी गुरुश्च। पलालजा तु स्वादुपाका रूक्षा च। तथा ऐक्षवगोष्ठजगुविस्थानजकाष्ठजश्वेतछत्रिकाश्च दोषकर्म्मनिन्दिताश्च। राज.।

छत्री (त्रिन्) । पुं। सप्तपर्णवृक्षे। वै.निघ.। नापिते। श.र.। त्रि। छत्रविशिष्टे।

छदः । पुं। ग्रन्थिपर्णवृक्षे। गेंठेला। तमालवृक्षे। पत्रे। पाता। मे.। तेजपत्रवृक्षे। भैष.वा. व्या.गन्धकथने।

छदनम् । क्ली। तमालपत्रे। तेजपत्र। रा. नि.व.६। त्वचि। गुड़त्वक्। वै.निघ.। पत्रे। पत्रे। मे.।

छदपत्रः । पुं। भूर्ज्जवृक्षे। र.मा.।

छदवल्लभः । पुं। ग्रन्थिपर्णमूले। गेंठेलार मूल। वै.निघ.। [मे.।

छद्मद्विजः । पुं। कदम्बविधि। कोंक पक्षी।

छद्रा । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६।

छद्रिका । स्त्री। गुड़्च्याम्। रा.नि.व.३। मञ्जिष्ठायाम्। वै.निघ.।

छद्वरः । पुं। दन्ते। वै.निघ.।

छन्दः । पुं। विषे। श.र.।

छमिः । पुं। रूष्णनाभौ। नादकूर्मा। वै.निघ.।

छरिया । स्त्री। दारुहरिद्रायाम्। वै.निघ.।

छर्द्दम् । क्ली। वमनवेगे, वमने। है.च.।

छर्द्दनः । पुं। निम्बवृक्षे। मदनवृक्षे। मयना गाछ। प.मु.। क्ली। वान्ती। मा.नि.।

छर्द्दिः (स्) । स्त्री, क्ली । वान्ती । वमन । रा.नि.व.२० । सा पञ्चधा । यथा—"दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्वैः बीभत्सालोकनादिभिः । छर्द्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते । अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि । अकाले चातिमात्रैश्च तथासात्म्यैश्च भोजनैः । श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः । नार्य्याश्चापन्नसत्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः । बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् । छादयन्नाननं वेगैरर्द्दयन्नङ्गभञ्जनैः । निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः । हृल्लासोद्गाररोधैः प्रसेको लवणस्तनुः । द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्व्वलक्षणम् ॥" मा.नि. ।

छर्द्दिका । स्त्री । विष्णुक्रान्तायाम् । अपराजिता । रा.नि.व ५ । वान्ती ।

छर्द्दिकारिपुः } पु । सूक्ष्मैलायाम् । श.च. ।
छर्द्दिघ्नरिपुः } वै.निघ. ।

छर्द्दिघ्नः । पुं । निम्बवृक्षे । र.मा. ।

छर्द्दायनिका (नी) । स्त्री । कर्कटिकायां । काँकुड़ । वै.निघ ।

छल्लिः (ल्ली) । स्त्री । चर्म्मणि । छाल । श.र. । वनविशेषे । भवरञ्जोलीति महाराष्ट्रे । वै.निघ.२भ. अतिसा.चि.जम्ब्वादिचूर्णे । पुष्पविशेषे । मे. ।

छविपत्रकः । पुं । श्यिकाख्याम् । विह्वाति । भैष.कुष्ठ चि,कन्दर्पसारतैले ।

छागः । पुं । स्वनामख्यातपशौ । छागल । गुणाः—"नातिशीतो गुरुः स्निग्धः मन्दपित्तकफः स्मृतः । छागलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥" सु.सू ४६अ. ।

छागकणः । पुं । सर्ज्जतरौ । शाल गाछ । शाकतरौ । সেগুন গাছ । वै.निघ. ।

छागघृतम् । क्ली । छागीनवनीतजघृते । छागघृत । गुणाः—चक्षुष्य दीपनं बलवर्द्धन कासश्वासक्षयरोगराजयक्ष्मसु हितञ्च । रा नि.व १५ ।

छागणः । पु । करीषाग्नौ । घुँटेर आगुन । शिका. ।

छागदधि । क्ली । छागीदुग्धकृतदधनि । छागदुग्धेर दइ । गुणाः—वातकफघ्नं लघु रूक्षं नेत्ररोगे हितं अर्शः श्वासकासघ्नं रुच्य दीपनं पाचनञ्च । रा.नि.व.१५ । "आजं दधि भवेच्छीतं क्षयवातविनाशनं । दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्निप्रदीपनम् ॥ विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादन । अस्तं प्राभातिकं शीतं वातपित्तनिबर्हणम् ॥" अत्रि.८अ ।

छागदुग्धम् । क्ली । अजादुग्धे । छागलदुध । मं शेलीदुध । कं पुट्माडिनहालु । गुणाः—कषायं मधुरं शीतं ग्राहि लघु पित्तक्षयापहारि कासज्वरघ्नं रुधिरातिसारे हितं त्रिदोषघ्नञ्च । अत्रि. ८अ. । लघुकायत्वात् नानाद्रव्यनिषेवणात् नात्यम्बुपानात् व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं क्षीणाजदुग्धं गोदुग्धवीर्य्यादधिकगुण क्षीणदेहेषु पथ्यतमञ्च । स्थूलाजदुग्धं गुणे. किञ्चिदूनम् । रा नि व.१५ ।

छागनवनीतम् । क्ली । छागीदुग्धोत्थनवनीते । छागलदुधेर ननी । गुणाः—लघु मधुरं कषायं त्रिदोषघ्नं चक्षुष्य दीपनं बल्यं सदाहितञ्च । प्रत्यग्रनवनीतं क्षयकासनेत्ररोगकफघ्नं बल्यम् अतिदीपनञ्च । रा.नि.व.१५ ।

छागभोजी (इन्) । पुं । ईहामृगे । वृके । रा.नि व.१८ । त्रि । छागभक्षके ।

छागमांसम् । क्ली । छागलमांसे । शि.यो. । गुणाः—लघु स्निग्धं नातिशीत रुचिप्रदं निर्द्दोषं वातपित्तघ्नं मधुरं बलद पुष्टिदञ्च । छागपोतभवं मांसं लघु शीतलं प्रमेहघ्नञ्च । वयश्चाविच्छागपोतमांसम् ईषल्लघु बलदञ्च । रा.नि व.१७ । "छागमांसं परं हृद्यं बृंहणं बलवर्द्धन । स्निग्धं मधुरमभिष्यन्दि नात्युष्णं धातुसाम्यकृत् ॥" राज. । निष्कासिताण्डच्छागमांसगुणाः—कफकृत् गुरु शीत.शुद्धिकरं बलकरं मांसवर्द्धकं वातपित्तघ्नञ्च । वृद्धच्छागमांसगुणाः—वातलं रूक्षञ्च । तदर्द्धं रुचिप्रदम् । भा. । पक्ववर्द्धकमिति द्रष्टव्यम् ।

छागलः (कः) । पुं । छागे । रा.नि.व.१८ । मत्स्यविशेषे । आड़ माछ । तस्य लक्षणं—"दैर्घ्य सुकायं समदीर्घवक्त्रं नि.शल्कर्क छागलकं वदन्ति । गले त्रिकण्टः किल तस्य पृष्ठे कण्टः ।" तन्मांसगुणाः—सुपथ्यः रुचिदः बलप्रदश्च । रा नि.व.१० ।

छागला (न्त्रिका, न्त्री) । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । प.मु. । रा.नि व.१ । : [व.१८]

छागलान्तः (न्ति:) । पुं । ईहामृगे । रा.नि.

छागलाघ्रः । पुं । मल्लिकाकुसुमाघ्रे । प.मु. ।

छागशकृत् । क्ली । छागविष्ठायाम् । छागल नादि ।

छागश्मश्रुः । पुं । ईश्वारी । वै.निघ. ।

छागशृङ्गी । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् । भा.म.२भ. । मूत्रकृच्छ्र चि. ।

छागाद्यघृतम् । क्ली । यक्ष्मरोगे हितम् । पाठ.—"छागमांसतुलां गृह्य साधयेद्द्रोणतोयत । पादशेषेण तेनैव सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् । ऋद्धि र्वृद्धिश्च मेदे द्वे जीवकर्षभकौ तथा । काकोली क्षीरकाकोली पृथक् कल्कै पलोन्मितैः । सम्यक् सिद्धे चावतार्य्य शीते तस्मिन् प्रदापयेत् । शर्करा या पलान्यष्टौ मधुन. कुडवं क्षिपेत् ॥" छागमांस १०० प वारि ६४ श शे १६ श घृत ३२ प. । कल्कार्थे—ऋद्धि वृद्धि मेदा महामेदा जीवक ऋषभक (उक्तद्रव्याणामभावे बला गोरचतण्डुला , अश्वगन्धा अनन्तमूलं गुडूची वंशरोचना) काकोली क्षीरकाकोली प्र. १ प. । छागमांস ১০০ প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. ঘৃত ৩২ প. । কল্কার্থে—ঋদ্ধি (অভাবে বেলেড়া), বৃদ্ধি (অভাবে গোরক্ষ চাকুলিয়া), মেদ, মহামেদ (অভাবে অশ্বগন্ধা, অনন্তমূল), জীবক, ঋষভক (অভাবে গুলঞ্চ, বংশলোচন), কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী প্রত্যেকে ১ প. । সা कौ. । च.द. । बृहद्यथा—"छागमांसतुलाञ्चैव दशमूल्या. शतं पलं । अश्वगन्धापलशतं वाट्या लकशतन्तथा । जलद्रोणे विपक्तव्य प्रत्येक पादशेषितं । घृताढक पचेत्तेन क्षीरं सर्पिः समं तत । शतावरीरसञ्च दातव्यो घृततुल्यक. । ताम्रपात्रे दृढे चैव शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । चतोषधस्य सिद्ध स्य कल्क स्यात्कुडिससम्मित । जीवन्ती मधुक द्राक्षा काकोल्यौ नीलमुत्पल । मुस्तञ्च चन्दन रास्ना पर्णिनीद्वयमारिवे । मेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी । दार्व्वी प्रियङ्गु त्रिफला नत तालीशपद्मकौ । एला पर्णं वरी नागं जातीकुसुमधान्यकं । मञ्जिष्ठा दाडिमं दारु एलवालुकरेणुके । विडङ्गं जीरकञ्चैव पेषयित्वा विनिक्षिपेत् । वस्त्रपूते सुशीते च शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥"...... । মূর্চ্ছিত গব্য ঘৃত ১৬ শ. নপুংসক ছাগের মাংস ১০০ প. কাথার্থ দশমূল প্রত্যেক ১০ প. অশ্বগন্ধা ১০০ প. বেলেড়া ১০০ প. জল প্র. ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. । উক্ত ছাগমাংসাদির প্রত্যেক কাথ ঘৃতের সঙ্গে পাক করিবে । দুগ্ধ ১৬ শ. শতমূলীরস ১৬ শ. । কল্কার্থ—জীবন্তী, যষ্টিমধু, দ্রাক্ষা, কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী, নীলোৎপল, মুতা, রক্তচন্দন, রাস্না, শালপাণি, চাকুলে, শ্যামা লতা, অনন্তমূল, মেদ, মহামেদ (অভাবে অশ্বগন্ধা, অনন্তমূল), কুড়, জীবক, ঋষভক (অভাবে গুলঞ্চ, বংশলোচন), শটী, দারুহরিদ্রা, প্রিয়ঙ্গু, ত্রিফলা, তগরপাদুকা, তালীশপত্র, পদ্মকাষ্ঠ, এলাইচ, তেজপত্র, শতমূলী, নাগেশ্বর, জাতীপুষ্প, ধনিয়া, মঞ্জিষ্ঠা, দাড়িম, দেবদারু, এলবালুক, রেণুক, বিডঙ্গ, জীরা প্রত্যেকে চূর্ণ ৪ তো. বস্ত্রে ছাঁকিয়া প্রক্ষেপ শর্করা ১৬ প. । सा कौ. । रस र. । अन्यत् वातव्याधौ । "छागं चर्म्मविनिर्म्मुक्त त्यक्तशृङ्गखुरादिकम् । पञ्चमूलीद्वयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् । तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थ विपाचयेत् । जीवनीयैः सयष्ट्याह्वै क्षीरञ्चैव शतावरी । छागलाद्यमिदं नाम्ना सर्व्ववातविकारनुत् । द्रोणे द्रव्यतुला युक्ता स्याच्छागदशमूलयो. । पृथक् तुलार्द्धं यष्ट्याह्वय देय द्विधोदित ॥" छागमांस ५० प. दशमूल ५० प. जीवनीयादि दशक प्र. ४ তো. ১ মা ১ র. যষ্টিমধু ১০ তো. ১ মা. ১৩ র. । च.द.वा.व्या. । छागलक्षणं यथा—"नातिबाला न मृताय न वृद्धा न च रोगिण. । मध्यस्था तरुणा ग्राह्या कृष्णा श्वेता विशेषत ॥ तुलाद्रव्ये जलद्रोण इति वाक्यबलादिह । पृथक् तुलार्द्धे चक्रेष्ट दशमूलाजमांसयो ॥" तुलार्द्धं प ञ्चाशत्पलानि । छागमांस ५० प. दशमूल ५० प. जल ६४ श. शे. १६ श. । "क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारी-त्यादिवाक्यबलात् पुन । चतु.षष्टिपल क्वाथ्य वृन्दकुण्डस्य सम्मतम् ॥" एतन्मतेन छागमांसं १२ प. एतच्चाकृतिलाभादिति वकुल । दशमूलस्य प्रत्ये कमष्टरक्तिकोपेतशाणत्रयाधिकपलत्रयम् । यत्र दशमूलस्य प्र. ३ प. ११ मा. ८ र. । जल पूर्व्ववत् । चक्रमतेन माय प्रचार. । प्रदर्शव कल्पद्रोणाहंन मांसक्वाथोऽथेकाहेन कृत्वा व्यवहरन्ति वृद्धा । दशमूलेन सह क्वाथकरणे तु क्वथितोऽपि मांसक्वाथो न दोषकृः । यदुक्त "केवलौऽद्विगाद्यदृक्वा-

.थी व्युष्टस्तु दीपन" इति। क्षीरं घृतसमं। क्षीर साहचर्य्यात् शतावर्य्या रसोऽपि घृतसम। जीव नीयं जीवनीयदशकं। अत्र प्रविष्टमपि यष्टिमधु पुनरुक्तं भागद्वयग्रहणार्थं। यदुक्तं "घृततैले च योगे च यद्द्रव्यं पुनरुच्यते। तज्ज्ञातव्यमिहार्य्येण भागतो द्विगुणेन च॥" इति। जलस्थलजभेदात् यष्टिमधुद्वयग्रहणमिति तु चक्र'। रस.र.।

छागिका (गी)। स्त्री। छागस्त्रियाम्। धाडि छागल। मांसगुणाः—मधुरं शीतलं ग्राहि दीपन रक्तपित्तहरं क्षयश्वासहरं कषायं लघु अतिसार ज्वरघ्नञ्च। अप्रसूतामांसं पीनसघ्नं शुष्ककासेऽरुचौ शोषे च हितम् अग्निदीपनञ्च। भा.।

छागीतक्रम्। क्ली। छागीघोले। छागलदुग्धेर घोल। गुणाः—"छागलं लघु सस्निग्धं त्रिदोष शमनं परं। गुल्मार्शोग्रहणीशूलपाण्ड्वामयविनाश नम्॥" अत्रि.८अ.। See अजातक्रम्।

छागीमूत्रम्। क्ली। अजामूत्रे। See अजा मूत्रम्। [श्रीओडा गाछ। वै.निघ.।

छागीक्षीरविनाशनः। पुं। आखोटवृक्षे।

छात्र(क)म्। क्ली। सरघाभिः वरटाभिर्वा कृते छत्राकारपटलसञ्चिते मधुनि। बोलताचाकेर मधु। तच्च आपीतवर्णम्। "छत्राकारन्तु पटलं स रघाः पीतपिङ्गलाः। यत्कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधु छा त्रकमीरितम्॥" गुणाः—विविधमेहकृमिहरं गु णोत्तरञ्च पौत्तिकात्। रा.नि.व १४। कृमिश्वित्र- रक्तपित्तहरं गुरु च। राज.। "वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने। कुर्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रमधु स्मृतम्। छात्रकं स्यात्तु कपिलं पि च्छिलं शीतलं गुरु। स्वादुपाकं कृमिश्वित्ररक्तपि- त्तप्रमेहजित्। भ्रमतृण्मोहविषहृत् तर्पणञ्च गुणा- धिकम्॥" भा.। [जे। टोट्‌रा हुड। श.च.।

छात्रदर्शनम्। क्ली। मत्स्यघृते, हैयङ्गवीनघृ-

छात्रशर्करा। स्त्री। छात्रमधुकृतशर्करायाम्। गुणैश्छात्रमधुसदृशा। रा.नि.व १४।

छादनम्। क्ली। पत्रे। श.टी म.। पुं। नीला म्लानवृक्षे। नील झाँटी। रा.नि व.१०।

छाया। स्त्री। प्रभायाम्। वर्णप्रभाश्रिता या का न्तिः। सा विकाराद्दर्शनेन पञ्च भवति। च. इ.७अ। छायाः श्यावलोहितनीलपीतादयो रो- गिणो मरणसूचकाः भवन्ति। सु.सू.३१अ.। रौद्र- शून्यतायां। छाया। सा. गुणाः—शीतला मधुरा दाहश्रमहरा। वा.। श्रमभ्रममूर्च्छासन्तापशोषि मेघच्छाया। राज.२प.। वटच्छाया बलवर्णप्रसा- दनी। च.। [त्रिका.।

छायातरुः। पुं। छायाप्रधानवृक्षे, वटादौ।

छायामित्रम्। क्ली। छत्रे। श.र.।

छायावृक्षः। पुं। अश्वत्थवृक्षे। वै.निघ.।

छिक्क(च)म् (का)। क्ली, स्त्री। क्षवथौ। हाँचि। वै.निघ.। [भा.।

छिक्कणी। स्त्री। छिक्किन्याम्। हेँचेता गाछ।

छिक्करः। पुं। जाङ्गलजीवविशेषे। गुणाः— "छिक्करो लघु शीतो च मधुरो दोषनाशनः। गुल्मी हरिणमांसेन ज्वरेष्वपि प्रशस्यते॥" अत्रि.२०अ.।

छिक्किका (नी)। स्त्री। (Artemisia sternutatoria.) स्वनामख्यातलतायां। हेँचे- ता गाछ। हिं नाकछिकनी। गुणाः—कटुका रुच्या तीक्ष्णोष्णा वह्निपित्तकृत् वातरक्तहरी कुष्ठ- कृमिवातकफापहा च। भा। [वै.निघ.।

छिक्किपत्रा। स्त्री। छिक्किन्याम्। हेँचेता।

छित्तिः। पुं। करञ्जवृक्षे। श.च.।

छिद्रम्। क्ली। खोतसि। रा.नि.व.१८। रन्ध्रे।

छिद्रवैदेही। स्त्री। गजपिप्पल्याम्। गजपि- पुल। रा.नि.व.६।

छिद्रान्तः। पुं। नले। नल गाछ। रा.नि.व.८

छिद्राफलः। पुं। मायाफलवृक्षे। वै.निघ.।

छिद्रोदरम्। क्ली। जलोदररोगे। कण्ठ पर्य्यन्त उदरी। तस्य लक्षणं चरके यथा—"तदेवं गि न्याः प्रायोऽभिनिर्वर्त्तमानमुदकोदरस्य च यदाप- द्यते दोषाणां रूपाणि दर्शयति। अपि चास्य मलोहितनीलपीतपिच्छिलकुणपगन्धमवर्षं उपविशेत् हिक्काश्वासकासतृष्णाप्रमेहारोचकाविपाकदौर्बल्य- परीतश्च भवति। एतच्छिद्रोदरं विद्यात्॥"

छिन्नम्। क्ली। मधोस्रव्यविशेषे। "तिष्ठन्नपि चतुर्थांशं यो भवेदवशो नरः। स्यावरं चापि सर्वञ्च छिन्नमित्युपदिश्यते॥" सु.चि.१अ.। पुं।

काण्डभग्नास्थिनामभग्नरोगभेदे। अन्यतरपार्श्वविश्लिष्टमिति तल्लक्षणम्। सु.नि.१५अ.। तत्र द्विधा एक विदीर्णं संलग्नञ्च। अन्यत् विदीर्णं द्विधाभूतञ्च। भा.म.१म.।

छिन्नग्रन्थिनिका। स्त्री। त्रिपर्णिकायाम्। रा.नि.व.७। गोरक्षमुण्ड्याम्। वै.निघ.।

छिन्नपत्रा (त्री)। स्त्री। अम्बष्ठायाम्। पूदिना। रा.नि.व.४। [वै निघ.।

छिन्नपत्रिका (त्री)। स्त्री। आम्रातकवृक्षे।

छिन्नपुष्पा। स्त्री। तिलकवृक्षे। तिल गाछ। वै.निघ.।

छिन्नरुहः। पुं। तिलकक्षुपे। रा.नि.व.१०।

छिन्नरुहा। सप्तकीवृक्षे। रा.नि.व.११। गुडूच्याम्। रा नि व.३। "छिन्नरुहातिक्तरोहिणी।" शि यो.कफज्व.चि.। स्वर्णकेतकीवृक्षे। रा.नि.व १०। [उड्री धान। See शालि॰।

छिन्नरूढ़शालिः। पुं। रोपितशाली। ८रा

छिन्नरोहा। स्त्री। गुडूच्याम्। वा.सू.श्यामाक.व.। [काशचि.त्रिकटुकादिचूर्णे।

छिन्नलता। स्त्री। गुडूच्याम्। वै.निघ.२भ.

छिन्नवेशिका। स्त्री। पाठायाम्। आकनादि। श.च.।

छिन्नश्वासः। पुं। पञ्चविधश्वासान्यतमे श्वासरोगे। छिन्न श्वासरोग। लक्षणं—"यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः। न वा श्वसिति दुःखार्तो मर्मच्छेदरुगर्दितः। आनाहस्वेदमूर्च्छार्तो दह्यमानेन बस्तिना। विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः। विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः। छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून्॥" मा.नि.।

छिन्नांशुका। स्त्री। शिश्नामयरोगे, इन्द्रुपमदंशिकाभेदे। "विवर्णिकाच्छिद्रदन्ताभा सरुक् छिन्नांशुका स्मृता।" वा उ.३४अ.।

छिन्ना। स्त्री। गुडूच्याम्। रा.नि.व.३। महानिम्बवृक्षे। महापारिजातकायाम्। रा.नि.व.५। मनकोरण्डे। रा.नि.व.११। वन्दगुडूच्याम्। वै.निघ.।

छिन्नाङ्गी। स्त्री। गुडूच्याम्। वै.निघ.।

छिन्नोद्भवा। स्त्री। गुडूच्याम्। रा नि.व. शि.यो.जीर्णज्वरे।

छिन्नोन्नतकुक्षिः। स्त्री। सविषजलौकाभेदे। छिने जोंक। सु.सू.१३अ.।

छिलिहिण्टः (ण्डः) (ण्टी)। पुं, स्त्री। पातालगरुडीलतायाम्। हिं छिरिहिटा। मद.। भा.।

छिली। स्त्री। छिलिहिण्टायाम्। वै निघ.।

छुछुन्दरः (री)। पुं, स्त्री। चुचुन्दर्याम्। छूँचो। हि छुछुन्दर। तद्दष्टे विष्टेदः शोथाश्चमूर्छा तृष्णा च भवति। सु.कल्प.६अ.। [मूल। वै निघ।

छुरम्। क्ली। कपिकच्छुमूले। आलाकुशीर

छुरा। स्त्री। सुधायाम्। चूण। हारा.।

छुरिकः। पुं। सप्तपर्णवृक्षे। प.मु.।

छुरिका। स्त्री। वन्ध्यायां गवि। पालङ्कशाके। भा.। मर्मभेदे। छुरि। [व.५।

छुरिकापत्री। स्त्री। श्वेतानामक्षुपे। रा.नि.

छेकः। पुं। गृहासक्तपक्षिणि। मृगे। मे.।

छेदः। पुं। खण्डे। भित्ता। शस्त्रादिच्छेदने। स चतुर्विधः गोतीर्थक, सर्वतोभद्रः दलत्रयाङ्गलकः लाङ्गलकाख्यश्च। "पार्श्वे गतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः। सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदोऽर्द्धलाङ्गलः। पार्श्वद्वये लाङ्गलकः॥" तत्र गोतीर्थकः कायगत गोमूत्रिकाकारः। सर्वतोभद्रः भद्रकाव्याकारः। य एकस्मिन् पार्श्वे छेदः स दलाङ्गलकः। कूटागदितद्वयाकारः पार्श्वद्वये यश्छेदः स लाङ्गलकाख्यः सम्पूर्णत्र्याकारः। वा. उ.१८अ.अरुण:।

छेदकम्। क्ली। काललोहे। रा.नि.व.११।

छेदनम्। क्ली। द्विधाकरणे, कर्तने। वायुप्रशमकरेदनायाम्। सु.सू.११अ.। कफादिनाशकौषधवर्गे। यथा त्रिकटु। [नि.व ११।

छेदनीयः। पुं। कतकवृक्षे। निर्म्मली। रा.

छेदी। त्रि। विच्छेदकरे। वा.सू टी.१मा.। पुं। कतकवृक्षे। वै.निघ.।

छिद्य: । त्रि । नि.शेषं छेदार्हे । ते च भगन्दरादयो रोगा: । सु.सू.५ अ ।
छिलु: । पुं । चीभराख्याम् । श च. ।
छोटिका । स्त्री । अङ्गुष्ठध्वनौ । तुड़ि । इं चुटकी । भा. । [नक्षीदवारिपा ।"
छोद: । पुं । चूर्णे । सि.यो दाह चि. । "चन्द
छोलङ्ग: । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । टाबा लेबु । प.मु. ।
छोहारा । स्त्री । गुच्छमहाखर्ज्जूरे । "खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता । जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्त्यते ।" भा. । See खर्ज्जूरी ।

ज

ज: । पुं । मृत्युञ्जये । मे. । विषे । तेजसि । श र. ।
जकुटम् । क्ली । वार्त्ताकुपुष्पे । বেগুনফুল । अनि.इत्यान ५६ अ. । पुं । कुकुरे । मे. ।
जगत् । क्ली । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । पङ्क पर्प्पटी । भैष.ज्व चि.प्राणेश्वररसे ।
जगदुन्मादका । स्त्री । सुरायाम् । वै निघ. ।
जगनु: । पुं । अग्नौ । कीटभेदे । विश्व. । श.र. ।
जगल: । पुं । कादम्बर्य्यां, सुराया घनतरभागे । তেতো বা পাঁচী মদ । शार्ङ्ग. । गुणा:—पाचनो ग्राही रुक्ष: भेद.कृत् विदग्धी दोषपाचनम् । वा. टी.हेमा. । सुराकल्के । मदनद्रुमे । মেঠা । गुणा:— "ग्राहुष्णो जगल: शोथी कफश्वयथुकफशोफहृत् । हृद्य: मवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत् ॥" सु सू. ४६ अ. । मदनवृक्षे । मयना गाछ । पिष्टकसुरायाम् । मे. । क्ली । गोमये । र.मा. ।
जग्धि: । स्त्री । भोजने । रा.नि व.२० ।
जघन: । पुं । शरीरावयवे, कटिप्रदेशे । "नितम्बपश्चिमं श्रोणि: स्त्रीणां जघनमग्रत: ।" रा.नि. व.१८ । कट्यध:स्थाने । वै.निघ ।
जघनकूपकौ । पुं । सन्धिखण्डद्वये । डल्ल. ।
जघनेफला । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । কাকডুমুর । অম. । च.द.१२ अ. ।
जघन्यम् । क्ली । शिश्ने । मे. ।
जङ्गमकुटी । स्त्री । छत्रादिच्छत्रे । विका. ।
जङ्गमविषम् । क्ली । सर्पादिविषे । तदाश्रयभेदेन षोडशधा । ते चाश्रया: दृष्टिनि:श्वासदंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्त्तवमुखसन्दंशविशर्द्धितगुदास्थिपित्तशूकशवादय: । तत्र दृष्टिनि:श्वासविषा:, दिव्या: सर्पा:, भौमा दंष्ट्राविषा:, मार्ज्जारश्ववानरादयो दंष्ट्रानखविषा:, चिपिटादयो मूत्रविषा:, मूषिका: शुक्रविषा, लूताय लालामूत्रपुरीषमुखसन्दंशादिविषा वृश्चिकादय आलविषा:, विचित्रशालिसर्पकण्टकवरटामत्स्यास्थीनि चेति अस्थिविषाणि, शकुलीमत्स्यादय: पित्तविषा: । सु.कल्प. ३ अ. ।
जङ्गलम् । क्ली । मांसे । निर्ज्जनदेशे । विका. ।
जङ्गालम् । क्ली । रत्नत्रयभेदे । জাঙ্গাল ৫ঃ । अर्क चि.-हमसकं । [भि.र॰ ।
जङ्गुलम् । क्ली । विषे । विका । जालिनीफले ।
जङ्घा । स्त्री । गुल्फजानुमध्यभागे । জাঙ্ । रा नि.व १८ । काकजङ्घायाम् । च.चि,६ अ. ।
जङ्घापर्व्व । क्ली । जङ्घामध्यस्थपर्व्वणि । वै.निघ ।
जङ्घापिण्डिका । स्त्री । जङ्घाद्वये । উভয় জঙ্ঘা । च.शा.७ अ । इन्द्रवस्तौ । পায়ের ডিম্ ।
जङ्घाल: । पुं । जाङ्गलमृगभेदे, एणहरिणर्क्ष्यकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रपृषतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतिषु मृगेषु । तन्मांसञ्च कषायं मधुरं लघु वातपित्तघ्नं तीक्ष्णं हृद्य वस्तिशोधनञ्च । सु सू.४६ अ. ।
जङ्घाशूलम् । क्ली । वातव्याधिभेदे । नि. ।
जङ्घास्थि । क्ली । जङ्घामध्यकास्थनि, ते च द्वे । জঙ্ঘার নলা । च.शा ७ अ. ।
जटर: । पुं । उदरे । शिकोष: ।
जटा । स्त्री । भूम्यामलकाम् । रा नि.व ५ । रुद्रजटालतायाम् । रा नि व ३ । जटामांस्याम् । रा.नि.व,१२ । शतावर्य्याम् । रा.नि.व,४ । का.उ. ५ अ. । तदमूले । वै.निघ. । कपिकच्छ्वां । र.मा, ६

जटान्ता । स्त्री । जटामांसी । भूम्यामलक्याम् । वै निघ. ।

जटामांसी । स्त्री । (Valeriana jatámámsí.) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यविशेषे । जटामांशी । सा द्विधा — साधारणजटामांसी सुगन्धजटामांसी सूक्ष्मजटामांसी चेति । विशेषा. पर्य्यायी मन्वा: । सा गुणा: — सुरभि: कषाया कटु: शीतला कफघ्नत् भूतघ्नी दाहघ्नी पित्तघ्नी च । रा.नि. व.१२ । तदनुलेपनं ज्वरघं दवमाघ्नच । राज । -तिक्ता कषाया मेध्या कान्तिदा बल्या स्वादुर्हिमा त्रिदोषरक्तदाहवीसर्पकुष्ठघ्नी च । भा. । रूपं यथा —"समूलकेसरा स्निग्धा मांसी पिङ्गजटाकृति: ।" भैष. ।

जटामांस्यादि: । पुं । कफरोगे नंदादिसुर भिद्रव्यगणे । जटामांसी नखी पत्री लवङ्ग तगर शिलारस गन्धपाषाणेषु । रा.नि.व. ।

जटामूला । स्त्री । शतमूल्याम् । शतमूली । रा नि व.४ ।

जटायु: । पुं । गुग्गुली । गुग्गुल । प मु ।

जटारुद्रा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ । सुगन्धजटामांसाम् । गन्धमांशी । रा.नि.व.१२ ।

जटाल: । पुं । कर्बुरे । गुग्गुली । रा नि.व. १२ । मुष्ककवृक्षे । घण्टापारुल । वटवृक्षे । रा. नि.व ११ ।

जटाला । स्त्री । जटामांस्याम्, गन्धमांसाम् । सुगन्ध जटामांसी । रा नि व.१२ ।

जटावती । स्त्री । जटामांस्या । रा.नि.व १२ ।

जटावल्ली । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ ।

जटि: (टी (न्)) । स्त्री, पुं । प्लक्षद्रुमे । पाकुड़ गाछ । श.र. । मत्स्यपर्णविशेषे । जटायु । च मू.२०७. । स्त्री । जटामांस्याम् । प.मु. ।

जटिका । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । वै.निघ. ।

जटिल: । पुं । वटवृक्षे । प्लक्षवृक्षे । गुग्गुली । वै.निघ. । कर्बुरे । रा.नि.व.६ । दमनकक्षुपे । रा. नि व १० । सिंहे । रा नि व.१६ । सिंहे । श.च. । स्त्री । पिप्पल्याम् । मे. । रुद्रजटायाम् । र.मा । उग्रवचायाम् । वचायाम् । रा.नि.व.६ । श्वेतदुर्वाम् । सुगन्धजटामांसाम् । वै.निघ. । जटामांसाम् । रा.नि व १२ । -वा उ.६अ.मन्दाविशेषाय कृते । च.मू.४अ. । [च. ।

जटु(डु)ल: । पुं । पिप्लौ । जड़ुल । श्म. । वै.

जठर: । पुं, क्ली । कुक्षौ, उदरे । रा.नि.व.१८ । कर्कटे । मे. । उदररोगे । त्रि । वृद्धे । मे. ।

जठरघ्न: । पुं । जलोदरे । रा नि.व.२० ।

जठरज्वाला । स्त्री । उदरशूले । পেটজ্বালা। वै.निघ. । [छ । श च. ।

जठरनुत् । पुं । आरग्वधवृक्षे । সোন্দাল গাছ

जठरव्यथा । स्त्री । उदरशूले । উদর বেদনা। वै.निघ । [जल উদরী, উদরী । रा.नि.व.२० ।

जठरामय: । पुं । जलोदररोगे उदररोगे ।

जठ(ड)री । स्त्री । गर्भाटिकावृक्षे । तृणविशेष । रा.नि.व ८ ।

जड़म् । क्ली । शीषके । रा.नि.व.१२ । जले । श.टी.रा. । पुं । मरदि । वै निघ. ।

जड़ता । स्त्री । जाड्ये । रा.नि.व.२० ।

जड़सम्भवम् । क्ली । शीतलजले । वै.निघ. ।

जड़ा । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । আলকুশী । प. मु । भूम्यामलकाम् । र.मा. ।

जतु(क)म् । क्ली । जतुके । लाक्षायाम् । लाहा । मे । वै.निघ.१भ चय.चि लक्ष्मीविलासतैले । शिलाजतुनि । (कम्) हिङ्गुनि । हिं । भा. ।

जतुका । स्त्री । लाक्षायाम् । लाहा । वालुकि । वै.निघ. । चर्मचटकाम् । চামচিকা । श.र. । च, द.चपश्चा.चि. । जनीनामगन्धद्रव्ये । च.टी. । पर्पटीनामगन्धद्रव्ये । भा. । मालवे प्रसिद्धलताविशेषे । रा नि.व.३ । See अंजुका । [निघ. ।

जतुकाजननी । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । वै.

जतुकारी । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.नि. व ३ । पलकक्षे । पालुङा । वै.निघ. ।

जतुकाश्मीरम् । क्ली । कुङ्कुमे । वै.निघ. ।

जतुकाह्वा । स्त्री । लाक्षायाम् । वै.निघ. ।

जतु(न्तु)ला । स्त्री । जनीनामगन्धद्रव्ये । श्म. । लाक्षायाम् । वै.निघ. । [कालतायाम् । भा. ।

जतुरसा । स्त्री । पर्पटीनामगन्धद्रव्ये, जतु-

जतुनी । स्त्री । चर्म्मचटिकायाम् । त्रिका. ।

जतुपत्रिका । स्त्री । पाङ्गेर्य्याम् । चुद्रपाषाण भेदे । वै निघ ।

जतु(न्तु)मणि । पु । चुद्ररोगविशेषे । जडूक, जरुड । लचण यथा—"नीरुज समसुत्पन्न मण्डल कफरक्तजम् । सहज रक्तमीषच्च श्लक्ष्णं जतुमणिं विदु ॥" सु नि १३च ।

जतुसुख । पु । रक्तसुखशालिधान्यविशेषे । लचण यथा— लाचावर्णं सुखं यस्य श्रेयो जतुसुखस्तु स ।" भा पू १भ धान्यव । अथ श्रीहव्रीन गुण । [व ६ ।

जतुरस: । पु । अलक्तके । आलता । रा नि

जतुशिला । स्त्री । शिलाजतुनि । वै निघ.२भ क्रमि चि विडङ्गादितैले ।

जतुकर्ण. । पुं । तन्त्रकारभेदे । [पाथी ।

जतूका । स्त्री । अजिनपत्रायाम् । চামচিকা श र. । जनीद्रव्ये । अम । जालूकभेदे । वै निघ ।

जत्रु(क)म् । क्ली । स्कन्धकचयो सन्धौ । পাখু রা । रा नि.व १८ ।

जत्र्वस्थि । क्ली । स्कन्धकचासन्ध्यस्थनि । পাখুরার হাড় । ते प दे । प भा ०भ ।

जत्वश्मक(ज)म् । क्ली । शिलाजतुनि । रा नि व १३ । भम शिलायाम् । वै निघ ।

जन. । पु । लोके । मनुष्ये । अम ।

जनकम् । क्ली । पत्राङ्गचन्दने । বকমভেদ । रा नि व १२ ।

जनकारी (इन्) । पु । अलक्तके । रा नि.व ६।

जनचा । स्त्री । रुचे । वै निघ ।

जननम् । क्ली । जन्मनि, उत्पत्तौ । मे ।

जननि. (नी) । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । कटुकायाम् । अलक्तके । रा नि व.६ । जगामांसाम् । रा नि व १२ । जतुकालतायाम् । रा नि व ३ । जनीनामकगन्धद्रव्य, पपटीनामकगन्धद्रव्ये, पपरी ति उत्तरदेशे । लटा । श र. । चर्म्मचट्याम् । চামচিকা । त्रिका । वालूके । मञ्जिकायाम् । वै निघ । यूथिकायाम् । शू ई जूँईर गाछ । म.थ ।

जनप्रिय: । पु । शोभाञ्जनवृचे । সজিনা গাছ । रा नि व ७ । गोधूमे । नागरङ्गवृचे । নারঙ্গা লেবু । वै निघ । धान्यके । धने । रा नि व ६ ।

जनप्रिया । स्त्री । कुस्तुम्बुर्य्या । কাঁচা ধনে । हि कोथम्बीर । रा नि व २३ ।

जनरञ्जक । पु । वनवालूके । वै निघ ।

जनरञ्जनी । स्त्री । जतुकालतायाम् । जनी नामसुगन्धद्रव्ये । वै निघ ।

जनवल्लभ: । पु । श्वेतरोहितकवृचे । শ্বেত রোড়া । रा नि.व ८ ।

जनाशन: । पु । दूंष्टाशी वृके । रा नि व १९।

जनि. (नी) । स्त्री । वालूके । বেতো । वै निघ । उत्पत्तौ । अम । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । अटी रा । जतुकायाम् । कटुकायाम् । कटुकी । रा नि व ६ । (नी) सातलायाम् । वै निघ ।

जनिनीलिका । स्त्री । महानील्याम् । বড নীল । रा नि व ४ ।

जनिष्ठा (नेष्टा) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा. नि व ६ । जातीपुष्पवृचे । रा नि व १० । कङ्कौ । रा नि व ५ । जतुकालतायाम् । रा.नि व.३ ।

जनेष्ट: । पुं । गन्धराजपुष्पवृचे । গন্ধরাজ ফুলের গাছ । रा नि व १० ।

जनोत्तम: । पु । शाकवृचे । শেগুন । प सु ।

जन्तवम् । क्ली । विडङ्गे । वै निघ २भ चर्म्म चि ।

जन्तु: । पु । वाह्याभ्यन्तरक्रिमौ । का टी कैमा । प्राणिमात्रे । अम । [याम् । वै निघ ।

जन्तुक. । पु । हिङ्गौ । ज द १२च । जन्तुका

जन्तुकम्बु. (क) । पु । क्रमिशङ्खे । रा.नि. व १९ ।

जन्तुका । स्त्री । लाचायाम् । रा.नि व ६ । मालवदेशप्रसिद्धस्वनामख्यातलतायाम् । हिं पापड़ी । गुणा —शिशिरा तिक्ता रक्तपित्तकफघ्नी दाहवणावमिहरा रुचिकृत् दीपनी च । रा नि. व ३ । नाड़ीहिङ्गौ । पत्रदात्याम् । भमर्य्याम् । त्वचि । रा नि व ११ ।

जन्तुकारी । स्त्री । जन्तुकालतायाम् । रा नि. व ३ । नाड़ीहिङ्गौ । अलक्तके । रा नि.व ६ ।

जन्तुघ्नम् । क्ली । हिङ्गुनि । विडङ्गे । प मु. । पु । बीजपूरवृक्षे । টাবা গাছ । रा.नि.व ११ । (घ्नी स्त्री । विडङ्गायाम् । रा नि व ६ । जन्तुका-लतायाम् । वै.निघ । [रा नि.व.११ ।

जन्तुजित् । पुं । जम्बीरवृक्षे । জামীর গাছ ।

जन्तुतन्तुः । पुं । मधवीजे । वै निघ. ।

जन्तुनाशनम् । क्ली । हिङ्गुनि । हिं । रा. नि.व.६ । विडङ्गे । पारसीकयमान्याम् । वै.निघ. ।

जन्तुपादपः । पुं । कोशाम्रवृक्षे । কোশ্যাঁড়ে । रा नि व.११ ।

जन्तुफलः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর । रा.नि व.११ । क्ली । उदुम्बरफले । चि क.क. चर्माविभेद चि. । [वै.निघ. ।

जन्तुमत्फलः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর ।

जन्तुमाता । स्त्री । लाक्षायाम् । वै.निघ. । रक्तजकृमिभेदे । च.वि ७अ. ।

जन्तुमारी । स्त्री । निम्बुकवृक्षे । গোঁড়ালেবু গাছ । रा.नि.व.११ । [व.६ ।

जन्तुरसः । पुं । अलक्तके । আলতা । रा नि

जन्तुला । स्त्री । जन्तुकालतायां । রনোনঙ্গা । वै निघ. । काशवृक्षे । त्रिका. ।

जन्तुवृक्षः । पुं । कोशाम्रवृक्षे । কোশ্যাঁড়ে । उदुम्बरवृक्षे । वै.निघ. ।

जन्तुशत्रुः । पुं । विडङ्गे । चि क.क.कैशरप्रश्ने ।

जन्तुहनन(रण)म् । क्ली । विडङ्गे । वै.निघ. ।

जन्तुहन्त्री । स्त्री । विडङ्गायाम् । रा.नि.व.६ ।

जन्मबलमहस्तः । पुं । बालरोगविशेषो यो मातुरपथ्याहारविहारभावाद्विरमृतनिःसृतपयाम-[illegible] जायते । स पुनर्द्विविधो रक्तजो दोष-जन्यश्चेति । सु.सू.१४अ. । एव चाप्या-[illegible] ।

जन्मवर्त्म । क्ली । भगे । त्रिका. ।

जपा (प्पा) । स्त्री । ओड्रपुष्पे । জবা ফুলের গাছ । सा द्विधा सितरक्तभेदेन । गुणाः —कटुका उष्णवीर्या कृमिनाशिनी च । रा नि.व.१० ।

जपाकुसुमसन्निभम् । क्ली । हिङ्गुले । वै. निघ. ।

जपापुष्प(प्रसून)म् । क्ली । जपायाम् । জবা ফুল । तत्र चगर्भसम्पादनगुणं । चि.क.क.गर्भ चि. ।

जपारक्तम् । क्ली । जपापुष्पे । पुं । जपावृक्षे ।

जमनम् । क्ली । भोजने । च.टी.भ. ।

जम्बः । पुं । जम्बीरवृक्षे । জামীর গাছ । र. मा सं ।

जम्बा । स्त्री । जम्बूफले । জাম । चम. ।

जम्बालः । पुं । केतकवृक्षे । श.र. । शैवाले । प-ङ्के । त्रिका. । धरा. । क्ली । सुगन्धवृक्षे । वै.निघ. ।

जम्बि(म्बी,म्भी)रः (कः) । पुं । (Citrus medica. Citrus acida) स्वनाम-ख्यातफलवृक्षे । গোঁড়ালেবু গাছ, জামীর । हिं जम्बीरी, निम्बू । मं रू । कं कंचिनि । तें निम्मचेट्टु । मद.व.६ । स द्विविधः जम्बीरस्वल्प-जम्बीरभेदेन । गुणाः—"जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः कृमिवातकफापहः । सुरभिर्दीपनी रुच्यः मुखवै-शद्यकारकः । कफानिलविषश्वासकासदौर्गन्ध्यना-शनः । पित्तकृत् पार्श्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृ-तः ।" सु सू.४६अ. । "स्वल्पजम्बीरिका तद्वत् तृ-ष्णाच्छर्दिनिवारणी ।" भा. । तत्फलमम्लमधुरं वातघ्नं पित्तकृत् पथ्यं पाचनं रोचनं बलमायेयं । पक्वं तत् मधुरं कफदमनं पित्तरक्तदोषघ्नं वर्ण्यं वीर्य-वर्द्धनं रुचिकृत् पुष्टिकृत् तर्पणञ्च । रा.नि.व.११ । पक्वं गुरु सुगन्धि दुर्जरञ्च । राज. । मरुवकवृक्षे । সাদা তুলসী, মাৰ্বন। । पर्णासवृक्षे । কৃষ্ণ তুলসী । सितार्जके । শ্বেতগন্ধ কৃষ্ণ তুলসী । रा.नि.व.१० । च.द.वात.चि. ।

जम्बुः । पुं, स्त्री । जम्बूवृक्षे । জাম গাছ । क्षु-द्रजम्बूवृक्षे । বন জাম গাছ । र.मा.सं. । नाग-दमन्याम् । 'नागदमनी' इति ख्याते वृक्षे । वै. निघ । क्ली । जम्बूफले । জাম । चम. ।

जम्बुकः । पुं । 'वोहापदमान' इति ख्याते वृक्षे । श.र. । केतकवृक्षे । प.मु । मदार्थे । रा.नि.व. १८ । श्योनाकभेदे । रा.नि व ८ । [तन्ने ।

जम्बुद्विका । स्त्री । छिन्नकायां । रामचन्द्रमार-

जम्ब(म्ब)लः । पुं । केतकवृक्षे । [illegible]

र.मा. । जम्बूवृक्षे । জামরুল । मी. । कर्णपाली गतरोगविशेषे । सु.सू.१६अ ।

जम्बुवनजम् । क्ली । श्वेतजवापुष्पे ।

जम्बूः । पु, स्त्री । (Ugenia jambolana. Syn. Syzigium jambolanum.) स्वनामख्यातमहातरौ । জাম গাছ । हिं जामू । म जाम्बुळ । कं नेरिलुमा । तैं नेरडुचेट्टु । राजजम्बूकाकजम्बूभूमिजम्बूभेदेन त्रिधा । तासां विशेषास्तत्पर्य्याये द्रष्टव्या । सा. गुणा —कषायमधुरा श्रमपित्तदाहकण्ठशोषघ्नी क्रमिघ्नी श्वासातिसारकफकासघ्नी विष्टम्भिनी पाचनी च । रा.नि.व. ११ । तत्फलगुणा.—"अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ।" सु.सू.४६अ. । गुरु स्वादु शीतलम् अग्निदुष्टिकरं रुच वातलञ्च । राज. । "जम्बूर्ग्राही मधुरकफहा रोचनी वातहारी ।" भवि.१०अ । च.द.ज्वरातीसा.चि.दाडिमाद्य गु. जम्बुस्थिमस्थे । पृथुशिम्बश्यीणाकवृक्षे । বড় শোণা গাছ । रा.नि,व १०। नागदमन्याम् । रा नि.व.५।

जम्बूकः । पु । शृगाले । মাছরা । त्रस्रौ शाक । मत्स्याख्या । वाराहीकन्दे । रा.नि व,२२ । श्वेतलोधे । वै.निघ. । (का) स्त्री । कपिलद्राक्षायां । रा.नि.व.११ ।

जम्बूद्वयम् । क्ली । महाजम्बू राजजम्बूरितिद्वे । श्वरसस्तु एका जम्बूर्द्वरफला यथा क्रमचक्रा काकजम्बूच । "जम्बूद्वयाम्रांनकपीतनसोमवल्का: ।" वा.सू.१५अ. । सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादि. ।

जम्भः (कः) । पु । जम्बीरवृक्षे । জামীর গাছ । रा.नि.व.११ । श.च. । वै.निघ.कास चि. श्लोकनाथपोटलीरसे । भक्षणद्रव्ये । दन्तदेशे । वै. च. । दन्ते । चिका. । मी. । क्ली । चर्वे । पुं (कः) श्वेतशोभे । वै.निघ. । [रा.नि.व.२० ।

जम्भका । स्त्री । जृम्भायाम् । হাই তোলা ।

जम्भनः (लः) । पुं । वर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । रा.नि व.१० । मरुवकवृक्षे । তুলসীভেদ । वै. निघ. । (ल) जम्बीरफलविशेषे । प सु. । चिका. । भद. । रा.नि व.११ ।

जम्भला । स्त्री । मुखमरूपमरन्थराक्षसीविशेषे । यथा—"मधुरस्त्रीगर्भे श्रीरे जम्भला नाम राक्षसी । तथा: ककदमपेव दिरस्या दर्भिमी भवे-

त् ।" राजमार्त्तण्डः । तूलके । ভূলা । वै निघ. ।

जम्भा । स्त्री । जृम्भायाम् । হাই তোলা । कचित् । रा.नि व ११ ।

जम्भी (इन्) । पुं । जम्बीरवृक्षे । श.च. ।

जयः । पुं । अग्निमन्थवृक्षे । গণিরি । भा. । पीतमुद्गे । সোণা মুগ । वै.निघ. ।

जयकारिका । स्त्री । लज्जालुकायाम् । লজ্জাবতী লতা । वै.निघ ।

जयतरुः । पु । नन्दीवृक्षे । वै.निघ. ।

जयदेवः । पु । रसामृतसंग्रहकारे ।

जयद्रुमः । पुं । वन्दायां । বান্দড়া । वै निघ.।

जयनालः । पुं । यावनाले । জনার । वै.निघ.।

जयन्तिका । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६।

जयन्ती । स्त्री । (Eachynomene sesban or Sesbania aculeata.) स्वनामख्याततिक्तशाकौषधिवृक्षे । জয়ন্তী গাছ, ধঞ্চে গাছ । मं कं शेवरि, सीगरसी । गुणा:—ग्रहगणानिलभूतघ्नी तिक्ता कटु. उष्णा च । रा नि.व. ४। तत्पत्रं गरदोषघ्नं चक्षुष्यं मधुरं हिमम् । राज ३प. । See वनमोटा । (कन्दर्पसारतैले, महाभवप्याम्) । शा.को.। कपिकच्छ्वां । আলাকুশী । रा नि.व.२ । हरिद्रायाम् । जयायाम् । विजयायाम् । रा.नि व.१२ । अग्निमन्थ । আগণন्ত । भा. । श्वेतरक्तकाञ्चनद्वये । वचायां । मञ्जिष्ठायां । काश्चिके । हरीतक्यां । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । श्वेतजयन्तीमूलस्य शिरसि धारणात् सर्वज्वरनाशो भवति । च द.ज्वर.चि. । "मूलं जयन्त्या: शिरसि धृतं सर्वज्वरापहम् ।"

जयपालः । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । জয়পাল বৃক্ষ । জিপাল, জামালগোটা ইতি च भाषा । बीजगुणा:—तीक्ष्णमुष्णं मारकम् [उत्क्लेदकम् । कटुरस: क्रमिघ्न: विरेचन. दीपन. कफवातघ्न: जठरामयघ्नश्च । रा.नि.व ६ । "जयपालबीजस्तले उदरामयसर्वे च । क्रमापित्तशूलं विषादनाशकरं सदैवाशु ।" अन्यदपि एतस्मिन् चूर्णं शिरसिनिर्दिष्टः । शा.को.। अपि च । "निष्टं गोमयवीथे वा दुग्धे वा अयपालकं । सर्वं कटु भवं नत् नि.वैद्यं दर्शयच्छति ।" चवि.।

जयपाल बीज निस्तुष द्विधाकृत्य बीजमध्यस्थपत्रञ्च परित्यज्य अष्टमांशटङ्कणचूर्णेन विमिश्र च कैश यञ्च दुग्धसमुत्थ विकारं भाव्यम्। तत्तैल सार्व पादितैलवत् तैलपीडनयन्त्रे निष्कास्यम्। गुणा —चक्षुष्यरेचकम् आनाहोदरघ्न धनुस्तम्भसन्याम शिरोरोगघ्न ज्वरघ्नमुन्मादहरमामवातमीयमीका ऊरोगघ्न मर्दनात् हन्ति कासञ्च हरति। चनि। एरण्डद्रवे।

जयमङ्गलरस । पुं। विषमज्वरघ्ने औषध विशेषे। पाठ —हिङ्गुलसम्भव सूत गन्धक टङ्कण तथा। ताम्र वङ्ग माक्षिकञ्च सैन्धव मरिच तथा। एतत्समासमाहृत्य द्विगुण स्वर्णभस्मक। तदर्द्ध कान्तलौहञ्च रूप्यभस्म च तत्समं। एतत्सर्वं वि चूर्ण्याथ भावयेत् कनकद्रवैः। शेफालिकादलैर्वापि दशमूलरसेन च। किराततिक्तके क्वाथैस्त्रिवार भावयेत् सुधी। भावयित्वा तत पश्चात् गुञ्जा द्वयवटीकृता। अनु मधु जीरकचूर्णञ्च सा कौ। अन्य —हिङ्गुलोत्थपारद गन्धक टङ्कणचार ताम्र वङ्ग स्वर्णमाक्षिक सैन्धवलवण मरिचचूर्णं प्र सम, स्वर्णभस्म एतत्सर्वद्विगुण स्वर्णभस्मार्द्धं का न्तलौह तदर्द्धं रौप्यञ्च। एकत्र धुस्तूरपत्ररसेन शे फालिकापत्ररसेन दशमूलक्वाथेन किराततिक्तका दिशक्वाथेन च प्र वारत्रय भावयेत्। दशमूल भाव्यद्रव्यपारदादिसम वारि अष्टगुणम् अष्टमांश शिष्ट ग्राह्यम्। एव किराततिक्तकादेरपि। अपर —रससिन्दूर अभ्र रौप्य मुण्डलौह तीक्ष्णलौह ह रिताल स्वर्णमाक्षिक चित्रकमूल टङ्कणचार त्रि कटुकं प्र समभाग। पाठानिर्गुण्डीयष्टिमधुबिल्वम् लक्कषायञ्च दिन मर्दयित्वा मूषया भूधरे पुटे पचे त्। अनु दशमूलक्वाथ। अस्याश्चन नस्तमपि हि तम्। र चि रस कौ.।

जया। स्त्री। विजयायाम्। सिद्धि। भा माषा रोगचि जयापुष्पवृक्षे। माहायां। महादन्तीवृक्षे। कपिकच्छाम्। वै निघ। अग्निमन्थवृक्षे। रा नि. व ८। भा.कर्णकज्ज.चि। वा उ १५। शमीवृ क्षे। रा.नि व.८। नीलदूर्व्वायाम्। जयन्तीवृक्ष। रा नि व ४। भेद कुष्ठ चि कन्दर्पसारतैले। च.द अम्ल चि.रसेन्द्रगुडी। हरीतक्याम्। रा नि व ११। वै.निघ.सग्रहणी.चि.शार्ङ्गधचूर्णे। अपराजिता याम्। मद व १। भावलौहचे। वै.निघ २भ.चय. चि कनकसिन्दूरे।

जयाञ्जन(मल)म्। क्ली। स्रोतोऽञ्जनविशेषे। अदरपायर इति पश्चिमदेशे। "स्रोतोऽञ्जन नदी जन्म कृष्णस्रोती जयाञ्जनम्।" प मु।

जयाह्वयम्। क्ली। तकारो हरीतकी चेति द्वयी। वा सू १५श।

जयापुष्पम्। क्ली। जपापुष्पे। वै निघ।

जयावटी। स्त्री ज्वराधिकारे। "विष चि- कटुक मुस्त हरिद्रा निम्बपत्रक। विडङ्गमष्टमं चूर्णं छागमूत्रे समं समम्। चणकाभा वटी कार्य्या स्याज्जया योगवाहिका॥" अत्र जयन्तीमूलचूर्णं तुल्यांश देयं योगवाहिकत्वात्। र.सा.स।

जयावहा। स्त्री। नीलदूर्व्वायां। रा नि व. ८। भद्रदन्तीवृक्षे। मुण्डी। रा नि व ६।

जयाश्रया। स्त्री। गर्मूटकाख्ये रा नि व ८।

जयाह्वा। स्त्री। भद्रदन्तीवृक्षे। रा नि व ६।

जरकम्। क्ली, पुं। हिङ्गुनि। वै निघ। —

जरठ। त्रि। पाण्डौ। कठिने। मे। क्रौर्ये। हे च.। [त्रि जडुर्। रा नि व.८।

जरडी। स्त्री। गर्मूटिकाख्ये। घासविशेषे।

जरण। पु, क्ली। स्थूलजीरके। बड जीरा। रा नि व ६। च द वातव्याधि चि। कृष्णजीरके। कासमर्द्दे। कालकासन्दा। हिङ्गुनि। रा नि.व. २३। सौवर्चललवणे। सचल लवण। अ र.। क्- ष्णौषधौ। कुड़। र मा। पीतजीरके। च.द ज्व चि। स्त्री। कृष्णजीरके। रा नि.व ६।

जरणद्रुमः। पु। अश्वकर्णनामलतायाम्। सडा शाल। रा नि व ८।

जरती। स्त्री। इडायाम्। रा नि व १८।

जरत्पित्तशूलम्। क्ली। परिणामशूले। "वा न्तमात्रे जरत्पित्ते शूलमाशु प्रशाम्यति।" रस र.।

जरन्त। पु। महिषे। त्रिका।

जरमान.। पु। मनुष्य। उषा।

जरा। स्त्री। वार्द्धक्ये। अम.।

जराक्लैव्यम्। क्ली। जराजन्यक्लैव्यरोगविशेषे।

स्य निदानलक्षणं यथा—"अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम्। रसादीनां क्षयाच्चैव तथैवावृष्यसेवनात्। बलवीर्य्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिक्षयात्। परिचिन्ताद्यगुरुव्यायाम्यनाहाराच्छ्रमात्क्लमात्। जरासम्भवजं क्लैब्यमित्येतैर्हेतुभिर्नृणाम्। जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्ब्बलः। विवर्णो विह्वलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमथाश्नुते॥" च।

जरायु। पुं। अग्निजारवृक्षे। रा नि व ६। गर्भाशये। गर्ड्थलि वा ओँओल। रा नि व १८। स चर्म्माकारं सूक्ष्मञ्च। तस्य स्थानञ्च गुदमूत्राशयमध्यभागः। यथा—'गुदमूत्राशयान्तस्थो जरायुर्गर्भमन्दिरम्। जरायुपार्श्वे नाड्यौ द्वे डिम्बनाड्यौ प्रकीर्त्तिते।" अत्रि। 'या तु चर्म्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते।" तन्त्रान्तरम्।

जरायुजः। त्रि। जरायुजाते प्राणिमात्रे, पशुमनुष्यव्यालादौ। अम.। "शुक्रशोणितयोर्योगस्तस्मिन् सञ्जायते यतः। तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः॥" तन्त्रान्तरम्।

जरायुदोषः। पुं। गर्भजरोगभेदे। वै निघ।

जरालक्ष्म। क्ली। पलिते। रा नि व १८।

जराशोषः। पुं। वार्द्धक्यजन्यक्षीणतारोगे। लक्षणं—"जराशोषी कृशो मन्दवीर्य्यबुद्धिबलेन्द्रियः। कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः। ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीडितः। सम्प्रसुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः॥" मा नि।

जरूथम्। क्ली। मांसे। त्रिका।

जर्ज्जरः। पुं। इन्द्रध्वजे। मद व ७। क्ली। शैवाले। शैलजे। मे। त्रि। छद्रे। रा नि व १८।

जर्ज्जरीकः। त्रि। बहुच्छिद्रद्रव्ये। दोदुरी। मे।

जर्णः। त्रि। जीर्णे। हेम।

जर्त्तः (र्त्तुः)। पुं। करिणि। योनौ। उणा।

जर्त्ति(र्हि)लः। पुं। आरण्यतिलके। वुनो तिल। हेम। रा नि व १६।

जलम्। क्ली। बालके। दाना। चम् ३४। आ वाल्म कि.। वाम् १४ एलादौ। जम्बुवेतसे। उदके। उन। जलस्य षड्दोषा भवन्ति—स्पर्श रूप रस गन्ध वीर्य्य विपाकाख्याः। तत्र स्पर्शदोषे खरता पैच्छिल्यमुष्णता, रूपदोषे पङ्कसिकताशैवालबहुवर्णता च रसदोषे व्यक्तरसता, गन्धदोषे अनिष्टगन्धता, वीर्य्यदोषे तृष्णादिकं सेवनात्, विपाकदोषे च विष्टम्भादिकं जनयति। जलस्य कलुषता-साधनं सप्त—कतक गोमेद विसग्रन्थि शैवालमूल वस्त्र मुक्ता मणय इति। जलस्य निर्वपणं पञ्च। फलादिशीतीकरणञ्च सप्त प्रवातस्थापनादि सु मू ४५ अ। तस्य गुणाः—मधुरं शीतलं तृष्णाघ्नं शोषमोहभ्रान्तिघ्नं भुक्तान्नपाचकं निद्रालस्यहरं विषघ्नं श्रमहरं रुचिजनकं धीबलवीर्य्यतुष्टिपुष्टिकरञ्च। "साधारणं जलं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु। श्रमतृष्णापहं वातकफमेदघ्नपुष्टिदम्।" पात्रदेशादिभेदेन जलगुणा यथा—"जातं ताम्रमृदन्तदेश सलिलं वातादिदोषप्रदं देशाज्जाङ्गलकस्य दुर्जरतरं दोषावहं धूसरम्। वातघ्नं शिलाशिरीत्थममलं पथ्यं लघु स्वादु च शैलश्यामसृदश्मदोषशमनं सर्व्वामयघ्नं पयः।" रा. नि व १४। "तच्चादौ द्विविधमान्तरीक्षभौमभेदेन। तयोरान्तरीक्षं जलमनिर्द्देश्यरसम् एकान्ततः पथ्यतमञ्च। तद्देशावनिपतितमन्यतमं रसमुपलभते स्थानविशेषाद्यथादिव्यवर्ण्यमितिमिति। तत्र स पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलरसो भवत्युत्कर्षापकर्षेण, तत्र भूगुणभूयिष्ठायां भूमौ लवणमम्लञ्च भवति, अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरं, तेजोगुणभूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च वायुगुणभूयिष्ठायां कषायं, आकाशगुणभूयिष्ठायामव्यक्तरसमिति।" सु. सू ४५ अ। अन्तरीक्षोद्भवं जलं पुनः धारं कारकं तौषारं हैममिति चतुर्धा। तत्र धारमष्टविधम्—"धारं पृथिव्यां पतितं पयस्तु तदेव जातं गुणभेदभिन्नम्। नानाविधैर्भेदगुणैश्च कूपकं जातं जलं चाष्टविधं वदन्ति। नद्यौद्भिदं प्रास्रवणञ्च चौण्ड्यं कौपं तडागं सरसीभवञ्च वाप्युद्भवं तत्प्रवदन्ति धीराः।" नदीजलम् औद्भिदादिकञ्च पर्य्यायं द्रष्टव्यम्। तत्र कारं जलं यथा—"स्वर्णधा शीतवातेन मिथविस्फूर्च्छसङ्कुलम्। शीताम्बु कठिनं भूत्वा विर्जातं हिमम् तु। पश्चात् सुमुच्यमानात्पालिकादि द्रवते जलम्। वसन्ति येषां सलिलं शकलं शीतलं मतम्। गुणाः—कारं शीतगुणे श्रमोपहननं यस्यादिग्निमान्द्यनम् मूर्च्छामोहमिराशिरःशिरःप्रकर्दिकारमारवम्। शीतकालां तस्मिन्तु दोषकर्म्मदीपानिकालानां हिम संमस्तु मधर गुरुके मतिद्धिं

-तस्माच्च दूरे श्रुतम् ॥” इति । “तोयारं लघु शीतलं श्रमहरं पित्तार्त्तिशान्तिप्रदं दोषाणां शमनं जला तिहननं सर्व्वामयघ्नं परं । कुष्ठश्लीपदवर्च्चिकाविषहरं पामाविसर्पापहं चीणानां घृतशोषिणां हितकरं सम्पीयते मानवैः ॥” हैमजलगुणाः— “हैमं घनञ्च मधुरञ्च कफात्मकञ्च मूर्च्छार्त्तिसंश्रमगमामविनाशनञ्च । पित्तास्रजः प्रशमनं रुधिरञ्च तच्च शान्तङ्करोति हिमसम्भववारि सद्यः ॥” भूमिविशेषे जलगुणाः—“भूमिः पञ्चविधा ज्ञेया कृष्णा रक्ता तथा सिता । पीता नीला भवेच्चान्या गुणास्तासां प्रकीर्त्तिताः । सघनं मधुरं नीरं कृष्णभूमिपरिश्रुतं । पीताश्रितकषायञ्च रक्तायाः क्षारमाधुरम् । सिताश्रमम्लमधुरं भूमिभागेन लक्षयेत् ॥” -गुणाः—“ताडागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च । कौपं क्षाराग्निकरं रुच्यं मधुरं कफकारकं । नैर्झरं लघुपाकञ्च दीपनं कफनाशनं । सारसं लघु तृष्णाघ्नं बल्यं स्वादु कषायवत् । पाल्वलं गुर्व्वभिष्यन्दि विष्टम्भि दोषलं परं ॥” इति । अथ स्वच्छजलगुणाः—लघु हृद्यं गुणवच्च । अथाविलजलगुणाः—पिच्छिलं क्रिमिलं विवर्णं क्लिन्नं सान्द्रं विरसं दुर्गन्धं चाहितञ्च । अथ शरदादिजलगुणाः— शारदं लघु चानभिष्यन्दि च । हैमन्तं स्निग्धं वृष्यं बल्यं गुरु हितञ्च । शैशिरं वातकफघ्नं हैमन्तादौ पल्लघु च । वासन्तं मधुरं कषायं बल्यं रूक्षञ्च । ग्रैष्मञ्च अनभिष्यन्दीति । सुगन्धजलगुणाः—तृष्णाघ्नं सुशीतलम् अव्यक्तरसञ्च । शीतलजलगुणाः—मदघ्नं मूर्च्छाहरं छर्द्दिनाशनं पित्तज्वरश्रमक्लमतृष्णादाहमदात्ययविषघ्नञ्च । शृतशीतजलगुणाः—त्रिदोषघ्नम् । सुवासितमृत्पात्रस्थितजलं रुचिकरं अजीर्णे औषधतुल्यं जीर्णे बलदं भोजनकाले चायुष्यम् । रात्रौ च भुक्तान्तोपरि अहितम् । राज । हेमन्तादौ जलपानविधिः—हेमन्ते ताडागं सारसं वा हितं । इदमेव शिशिरे प्रशस्तम् । चैत्रवसन्तयोः वाप्यं वा कौपं वा नैर्झरं वा प्रशस्तम् भाद्रे यच्च साकल्यतो वर्ज्यम् । औद्भिदं वान्तरीक्षं वा कौपं वा प्रावृट्काले । शरदि नादेयम् अंशूदकञ्च हितम्, तथागस्त्योदयात् स्वच्छं जलं प्रशस्तम् । “पौषे वारि सरो जातं माघे तत्तु तडागजं । फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ड्रं हितं मतम् । वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्यैष्ठे शस्तं तथौद्भिदं । आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च । भाद्रे कौपं, पयः प्रत्यग्विने चौण्ड्रमेव च । कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥” वारिग्रहणकालः—शीता नामभसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते । शीतलं निर्म्मलत्वञ्च यत्तेषां महान् गुणः ॥ इन्द्रसंयुतः । पुनश्च जलं चतुर्विधम् । पापोदकं रोगोदकम् अंशूदकम् आरोग्योदकञ्च । पापोदकं यथा— “विश्वायुक्तं याद्धि नीरङ्क्रिमिकीटसमाकुलम् । समलं नीलशैवालं पापन्तु नहितञ्च यत् । स्नाने पाने च तत्कलं नराणां वाहवेषु च । स्नानेन त्वग्भवान् रोगान् कण्डूकुष्ठविसर्पकान् । पानेन कफगुल्मानां क्रमीणां वरसम्भवान् । करोति विविधान् रोगान् तस्मात्तत्परिवर्ज्जयेत् ॥” रोगोदकं—“बहुवल्लतागुल्मे छायाकूपोऽथवा सरः । अव्ययच्छेदधोऽप्येव क्रिमिशैवालसंयुतम् । क्लिन्नं सपिच्छिलं कृष्णं हृच्मूलाश्रित भवेत् । बहुवर्णयुक्ता दुर्गन्धं मूत्रगन्धवत् । रोगोदकं विजानीयात्करोति विषमान् गदान् । शूलं कुष्ठञ्च कण्डूञ्च सेवितेन करोति हि ॥” अंशूदक पर्य्याये द्रष्टव्यम् । आरोग्योदकं—“पादशेषन्तु क्वथितं तथारोग्यजलं विदुः । कासश्वासज्वरं पथ्यं मारुतञ्चापकर्षति । सद्योज्वरं हरत्याशु समेदकफनाशनम् । प्रतिश्याय पाचयति शूलगुल्मार्शोनाशनम् । दीपनञ्च हुताशस्य पाण्डुशोफोदरापहम् । अजीर्णञ्च नरत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥” अत्रि.७अ. । गवीगर्भाशये । वै.निघ. ।

जलकण्टकः । पुं । शृङ्गाटके । पाणिफल, । प.मु । कुम्भीरे । हारा. ।

जलकदली । स्त्री । स्वनामख्यातजलजकन्दविशेषे । जलकदली । प.मु ।

जलकन्दः । पुं । शृङ्गाटके । पाणिफल । वै.निघ. । (न्दा) स्त्री । जलकदल्याम् । प.मु. ।

जलकपिः । पुं । शिशुमारे । शुशुक । हारा. ।

जलकपोतः (कः) । पुं । जलपक्षिविशेषे । जलपिपि । वै.निघ. ।

जलकरङ्कः । पुं । नारिकेलफले । पद्मे । शङ्खे । त्रिका. । हारा. । जलमक्षतायाम् । मे. ।

जलकर्णा । स्त्री । कर्णमोटायां । कानछिड़ा, कान्दिड़िया । प.र.पञ्च.पि.रसेन्द्रगुडी ।

जलकल्कः । पुं । जम्बाले । पेङ्का, पाँक । शब्द. ।

जलकाक । पु । जलपक्षिविशेषे । পান কৌডী । तन्मांसगुणा —स्निग्ध गुरु हिम वात हरम् । रा नि व १७ । [हारा ।

जलकाङ्क्ष (ङ्क्षि) । पु स्त्री हस्तिनि ।

जलकाम । पु । जलवेतसे । ज द १२५ ।

जलकामा । स्त्री । अम्बाहुल्याम् । वै निघ ।

जलकामुक । पु, स्त्री (का, की) । कुटुम्बिनीनामक्षुपे । रा नि व ५ ।

जलकिराट । पु। नक्र । शिशुमारे हारा

जलकुक्कुट । पु। डहुके । डाक পাখী । कारण्डवे वै निघ । [थी । हे च ।

जलकुक्कुभ । पु जलकुक्कुटे । কোড়া পা

जलकुक्कुटी । स्त्री । गङ्गाचिल्लीपक्षिणि । গাঙ চিল । हारा ।

जलकुण्डल । पु । शैवाले । भूरिप्र ।

जलकुन्तका । स्त्री । शृङ्गाटके । পানিফল । कुम्भीरे । वै निघ ।

जलकूपी । स्त्री । पुष्करिण्या । हारा ।

जलकूर्म । पु । शिशुमारे शुशुक । त्रिका।

जलकेश । पु । शैवाले । हारा । [हारा ।

जलगुल्म । पु । क्षुद्रसरोवरे । मे । कच्छपे ।

जलगोजकम । क्ली । पिस्ता इति ख्याति का बेलदेशजफले । वै निघ ।

जलङ्ग । पु । महाकाले । रा नि.व ।

जलचर (चारी (रिन्)) । पुं । शङ्खे । मत्स्ये । श च । पु स्त्री । जलचरप्राणिमात्र इस सारसकादम्बबककौञ्चादौ । प सु । "कुररवकमकरा कङ्कचटकपिकभृङ्गसारसाः । आडिदात्यूहसा जलकरटिकपिङ्गरिङ्गिभायाः । जले चरा विहङ्गाश्चे ।' चनि १०५ । मांसगुणा —गुरवः स्निग्ध मधुर वातघ्न शुक्रलच । रा नि व,१७ ।

जलज । त्रि । जलवासिजन्तुमात्रे । पु । दिव्यलवणे । रा नि व ८ । मत्स्य । श,च । शैवाले । जलवेतसे । कुबेराक्षे । काकसिन्दुके । जलमधूके । रा नि,व १९ । क्ली । कौन्तिके । चारे । लवणे । लवङ्गे । दिवधान्ये । वै निघ । पद्मे । शङ्खे । नवरत्नराजमृगाङ्के । वै निघ २भ खय चि ।

जलजन्तु । पुं । जलवासिप्राणिमात्रे । श्रम ।

जलजन्तुका । स्त्री । जलौकायां । भ ।

जलजन्म । क्ली । पद्म । हे च ।

जलजम्बूका । स्त्री । भूमिजम्बूक्षे । वन जाम । भा । See क्षुद्रजम्बू ।

जलजसुमना । स्त्री । शङ्खपुष्पां । वै निघ ।

जलजा । स्त्री । वल्लीयष्टिमधुनि । रा नि व ६ । सोमराज्याम् । वै निघ ।

जलजात. । पु जलवेतसे । वै निघ ।

जलजाता । स्त्री । कुङ्कुमशाली । শালিধান্য বিশেষ । रा नि व १६ ।

जलजिह्व । पु । शिशुमारे । कुम्भीरे । हारा ।

जलजीविनी । स्त्री । जलौकायां । জোঁক । वै निघ । [शम्बूक । हारा ।

जलडिम्ब । पु । शुक्तौ । ঝিনুক । शम्बूके ।

जलतण्डुलीयम् । क्ली । कचटे । কাঁটানটে শাক । भा ।

जलतापिक (तापी) । पु । मत्स्यविशेषे । ইলিশ মাছ । काचकमत्स्य । श र ।

जलताल । पु । शालीशमत्स्ये । त्रिका ।

जलतिक्त(क्ति)का । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । रा. नि व ११ ।

जलत्वचा । स्त्री । वृक्षे । छाग । हारा ।

जलद । पु । मुस्तके । च द वा व्या वि एला दितैले । पीतवालके । পীত বালা । कास्मरवृक्षे कुडिला গাছ । भा ।

जलदागमः । पु । वर्षाकाले । रा नि व ११।

जलदागन. । पुं । शाके । शालवृक्षे । श.च ।

जलधर । पु । मुस्तायां । श्रम । च द चिकित्सा चि कचगादि । तिनिशवृक्षे । रा नि व ८ ।

जलधराधार. । पुं । पीतीमीरे । वै निघ ।

जलनकुल. । पु । जलमार्जारे । উদবিড়াল । त्रिका. ।

जलनीलिका (स्त्री) । स्त्री । शैवाले । रा नि.व ८ । भा.४भ.नाडीव्रणे ।
जलनेत्रः । पु । जलमधूके । वै.निघ ।
जलपत्रिका । स्त्री । पद्मिन्याम् । पद्मेर झाड़ । वै निघ. ।
जलपक्षी । पु। हंसादिजलचरपक्षिषु । तन्मांस स्निग्धं हिम गुरु वृष्य वातहरञ्च । रा.नि व १७ ।
जलपाकः । पुं । वारिपाके निष्क जल । "कर्षं गृहीत्वा द्रव्यस्य क्वाथयेत्प्रास्थकेऽम्भसि । अर्द्धं मत प्रयोक्तव्य जलपाके त्वय विधि. ॥" वा. चि.२भ. ।
जलपादपः । पुं । हरौ । वै निघ. । [१८ ।
जलपारावतः । पु । जलकपोते । रा नि.व.
जलपिप्पली । स्त्री । महाराष्ट्रीक्षुपे । काँचड़ा घास । हि पानिपिपरी, जलपिपरी । रा.नि व ४ । गुणा.—जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला ल घु. । सग्राहिणी हिमा रुचा रक्तदाहव्रणापहा । कटुपाकरसा रुच्या कषाया वह्निवर्द्धिनी ॥" भा पू गुणव. । कटु तीक्ष्णा कषाया मलशुद्धिकरी व्रणकीटादिदोषरसदोषघ्नी च । रा.नि.व.४ ।
जलपुष्पम् । क्ली । जलजातपुष्पे । यथा—"अ ष्टधा कमलानि सुजलवासी पतुष्पदा । जल जीवी च कुम्भीका जलपुष्पगणस्त्वयम् ॥" चर्क. ।
जलपृष्ठजा । स्त्री । शैवाले । श.च. ।
जलमद्रः । पु,क्ली । पीतवालके । वै.निघ. ।
जलप्राणी । पुं । जलजन्तौ । वै.निघ. ।
जलप्रायम् । क्ली । अनूपदेशे । श्रम ।
जलप्रियः । पु । धन्याके । रा.नि.व ६ । चा- तकपक्षिणि । श.र. । मत्स्ये । श.च. । स्त्री । हिलमोचिकायां । हिंचे । प सु । [हारा. ।
जलप्लवः । पु । जलमार्ज्जारे । उँदिडाल ।
जलफलम् । क्ली। शृङ्गाटके । पानिफल। भा ।
जलफेनः । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।
जलबन्धः (बन्धुः) । पुं । मत्स्ये । श.च. ।
जलब्रह्मी । स्त्री । ब्राह्म्याम् । सोमराज । वै.निघ. । हिलमोचिकायां । हिंचे । .त्रिका. ।

जलभूः । पुं, क्ली । कचटे । काँचड़ा । श च. ।
जलमण्डपिका (पी) । स्त्री । शैवाले । वै. निघ. । वारिपर्ण्याम् । पाना । रस की.ज्वाला- मुखरसे । [हारा. ।
जलमद्गुः । पुं । मत्स्यरङ्गपक्षिणि । माछराङा ।
जलमधु(धू)कः । पु । जलजातमधूकवृक्षे । जलमउया । गुणा.—मधुरः व्रणघ्न. रानिघ्नः बलशुक्रवर्द्धन रसायन. शीतलश्च । रा.नि व.११ । "मधूकपुष्प मधुर शीतल गुरु वृंहण । बलशुक्र- कर प्रोक्त वातपित्तविनाशनम् । फलगुणा —शीतं गुरु स्वादु शुक्रल वातपित्तनुत् । अहृद्यं हन्ति पिपासादाहश्वासक्षतक्षयान् ॥" भा. ।
जलमक्षिका । स्त्री । वारिमक्षिकायाम् । जलकमी । त्रिका. । [त्रिका. ।
जलमार्जारः । जलविडाले । उँदिड़ाल ।
जलमूर्त्तिका । स्त्री । करकायाम् । श.च. ।
जलमीनः । पुं । मत्स्यभेदे । वै.निघ. ।
जलमुस्तम् । क्ली । जलजमुस्तायाम् । वै.निघ ।
जलमोदम् । क्ली । उशीरे । रा नि.व.१२ ।
जलयष्टिः । पुं । वशीयष्टिमधुनि । वै.निघ. ।
जलरङ्कः (ङ्ग.) । पुं । वकपक्षिणि । वक पाखी । हे.च ।
जलरङ्कुः । पु । हरिणे । वै.निघ. । दात्यूहप- क्षिणि । डाक पाखी । हारा. ।
जलरण्डः । पुं । जलसर्पभेदे । जलविन्दौ । हे.च. । श.र. । [वर्षे । चारलवणे । हारा. ।
जलरसः । पुं । लवणे । हारा. । सौवर्चल-
जलरुट् (हम्) । क्ली । पद्मे । हे.च. ।
जलरुहा । स्त्री । कुङ्कमाली । टैरमस्ति क धाड्विशेष । रा.नि.व.१६ ।
जलरूपः । पुं । मकरे । त्रिका. ।
जलवरण्टः । पुं । जलवसन्तरोगे । पानवस- न्त । हारा । [हारा. ।
जलवल्कलः । पुं । कुम्भिकायां । पाना ।
जलवल्ली । स्त्री । शृङ्गाटके । पानिफल । रा. नि.व.

जलवायसः । पुं । जलकाके । পানকৌড়ি । हे.च. ।

जलवासः (सा:) । पुं । विष्णुकन्दे । रा.नि.व.७ । गुण्डासिनीतृणे । रा.नि.व.८ । क्ली । उशीरे । रा.नि.व.१२ ।

जलविक्रमा । स्त्री । मलकीटके । रा.नि.व [११ ।

जलविड़ालः । पुं । जलमार्जारे । উদ্বিড়াল । हारा. । [रा.नि.व.१४ ।

जलविन्दुजा । स्त्री । यावनालीशर्करायाम् ।

जलविल्वः । पुं । कर्कटे । पद्माट्टे । जलवल्कले । পানা । हारा. । [মাছ । हारा. ।

जलवृश्चिकः । पुं । दृश्चाकमत्स्ये । এঁচলা

जलवेतसः । पुं । जलजातवेतसविशेषे । জলবেত । म वञ्चल । कं वैसियमरण । प.मु. । गुणा.—तिक्तशीतलः व्रणशोधन- कफरक्तपित्तघ्न सग्राही कषायी रक्षोघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

जलव्यधः । पुं । कङ्कत्रोटमत्स्यभेदे । কাঁকিলা মাছ বা গান্দাড়া । हारा. ।

जलव्यालः । पुं । जलसर्पे । अम ।

जलशिरीषः (षिका) । पु, स्त्री । शिरीषभेदे । हिं टिटिनी । "त्रिदोषविषकुष्ठार्शोहरी वारिशिरीषिका ।" भा. ।

जलशुक्तिः । स्त्री । शम्बूके । শামুক, ঝিনুক । जलशिपी इति च ख्याते । गुणाः—"कटु स्निग्धा दीपनी गुल्मशूलविषदोषहरी रुच्या पाचनी बल्या च ।" रा.नि.व.१३ ।

जलशुचिः । पुं । शृङ्गाटके । পানিফল ।

जलशूकम् । क्ली । शैवाले । हे.च ।

जलशूकरः । पुं । शिशुमारे । শুশুক । हारा. । कुम्भीरे । हे.च । [—श्यामाकवत् ।

जलश्यामाकः । पुं । वन्यधान्यविशेषे । गुणा

जलसर्पिणी । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক । हे.च । [यैन जलं दृष्ट्वा चलति । वा.चि. ।

जलसन्त्रासः । पुं । कुक्कुरदंशजरोगविशेषे ।

जलसम्भवः । पुं । जलवेतसे । रा.नि.व.८ ।

जलसूकरः । पुं । कुम्भीरे । वनशूकरे । वै.निघ. ।

जलसूचिः । पुं । कङ्कपक्षिणि । कङ्कत्रोटमत्स्ये । जटा. । शृङ्गाटके । शिशुमारे । मे. । काके । हे च. । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক ।

जलस्था । स्त्री । गण्डदूर्वायां । रा.नि.व.८ ।

जलहासः । पुं । समुद्रफेने । त्रिका. । [श.र. ।

जलाका । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক ।

जलाखुः । पुं । जलमूषके । त्रिका. । -

जलाख्या । स्त्री । जलमधूकवृक्षे । वै.निघ. ।

जलाञ्चलम् । क्ली । शैवाले । শেওলা । मे. ।

जलाटनः । पुं । कङ्कपक्षिणि । কাঁক পাখী । स्त्री (नी) । जलौकायाम् । मे. । रा ।

जलाण्टकः । पु । शिशुमारे । नक्रराजे । हारा.

जलाण्डकम् । क्ली । रोहितादिशिशौ । মাছের পোনা । हारा ।

जलालिका । स्त्री । जलौकायाम् । श.र. ।

जलाधारम् । क्ली, पुं । पीतोशीरे । वै निघ. । जलाशये । अम. ।

जलाबु(म्बु)का । स्त्री । जलौकायां । वै.निघ. ।

जलामोदम् । क्ली । उशीरे । रा.नि.व १२ ।

जलायु(वु)का । स्त्री । जलमस्या आयुरिति जलौकायाम् । জোঁক । म जलू । सु.सू.१३अ. । सा द्वादशविधा । सविषाः षट्, तावत्य एव निर्विषा. । तत्र सविषाः कृष्णा कर्बुरा अलगर्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तासु अञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा । वर्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्बुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखी अलगर्दा । इन्द्रायुधवदूर्ध्वराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिः अणुमुखी गोचन्देनेति । ताभिर्दष्टे श्वयथुरादिर्भवति । निर्विषाः—कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति । तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी । मूषिकाकृतिवर्णा अनिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा

पुण्डरीकसुखी। स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाऽऽदशाङ्गुलप्र माणा सावरिका पञ्चधैं। सु सू १३ष ।

जलार्द्रः (र्द्रा) । पु स्त्री । आर्द्रवस्त्रे । भिजे कापड । चिका । हि च. । आर्द्रतालवृन्ते । माघ।

जलार्व्वुद । पु । वातकफजीव्ररोगे । "जलबु द्वुदवद्वातकफादीष्टं जलार्व्बुदम् ।" वा उ ११ष ।

जलालु । पु । पानीयालुके । रा नि व ७।

जलालुकम् । क्ली । पद्मकन्दे । भा पू १भ गा क व ।   [च टी भ ।

जलालु(लौ)का । स्त्री । जलौकायाम् । अ र ।

जलाशय. । पु । सरोवरे । शृङ्गाटके । क्ली । उशीरे । चम । लामज्जके । गन्ध (वेणा । रा नि व ८। स्त्री । गुण्डासायाम् । रा नि व ५ ।

जलाश्रय । पु । शृङ्गाटके । रा नि व ७। गुण्डतृणे । रा नि व ८ । ईृहामृगे । रा नि व १८। स्त्री । गर्भाटिकाह्वये गुल्मभेदे । रा नि व.८ । क्ली । लामज्जके । रा नि.व ११ ।

जलाष्ठीला । स्त्री । पुष्करिण्याम् । हारा ।

जलाह्व(य)म् । क्ली । बालके । बाला । उत्प ले । शुन्दि फूल । रा नि व १० ।   [अ र ।

जलाच्ची । स्त्री । जलपिप्पल्याम् । पाणिसगा ।

जलिः (का) । स्त्री । जलौकायां । च टी भ ।

जलु(लू)का । स्त्री । जलौकायाम् । अ र । हे च । चर्म्मचटिकायाम् । चा उ ६च ।

जलेच्छया । स्त्री । हस्तिशुण्डीवृक्षे । अ र. ।

जलेजात(रुह)म् । क्ली । पद्मे । अ र. ।

जलेरुहा । स्त्री । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा.नि व ५।

जलेवाह. । पु । जलकुक्कुटे । वै निघ. ।

जलेशयः । पु । जलचारिमत्स्यादौ ।

जलोका । स्त्री । जलायुकायां । हारा । चम ।

जलोदरः । पुं, क्ली । तन्नामकोदररोगभेदे । पान् उदरी । निदानञ्चास्य यथा—"य स्नेहपी तोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरू ढ । पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दूष्यन्ति हि तद्वहानि । स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषूदकोदरं पूर्ववदभ्युपैति । स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि समाततं पूर्णमिवाम्बुना च । यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥ जन्मैवोदरं सर्व्वं प्राय कृच्छ्रतमं मतं । बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥" इति । मा नि ।

जलोदरारिरसः । पु । जलोदराधिकारे र स । रसगन्धकौ प्र. २ तो. (मतान्तरे गन्धक ४ तो) मन शिला हरिद्रा जयपालबीज त्रिफला त्रिकटु चित्रकमूलं एषां प्रति १ तो दन्तीरसेन स्नुहीक्षीरेण (सिजूर आठा) भृङ्गराजरसेन च ५ थक् ७ भावयित्वा सशोष्य च वटीं कुर्य्यात् । माधा २ र. ।

जलोद्भव । पु । शङ्खे । शाँक । वै निघ । स्त्री । लघुब्राह्मीशाके । कुडुमशाली । रा.नि व ४।१६ ।

जलोद्भूता । स्त्री । गुण्डासायाम् । रा नि व ५।

जलोरगी । स्त्री । जलौकायाम् । जोंक । च टी ।

जलोलूका । स्त्री । पद्मबीजे । रा नि व १० ।

जलौकः । पुं । जलवेतसे । वै निघ । स्त्री,(का) । जलायुकायाम् । हारा. ।

जलौकाविधिः । पु । तथा रक्तमोक्षणका र्ये । जोंक धरान । "अथ जलौकावसेकसाध्य व्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमव काशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुज स्यात् । गृहीताश्च ता सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्री सलिल सरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राहयेत् । सूक्ष्मशुक्लार्द्रपिचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृतं कुर्यादगृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दु शोणितबि न्दु वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्वीत । यद्येवमपि न गृह्णीयात् तदान्यां ग्राहयेत् । यदा च निवि शतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नमय्य च स्कन्धं तदा जा नीयात् गृह्णातीति गृह्णन्तीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धार येत् सेचयेच्च ।' इत्यादि । तत्र गुणा —"शीता धिवासा मधुरा जलौका वार्य्युद्भवा । तस्मान्नि त्तोपघाटे तु हिता सा सुखोषणा ॥" सु सू १३ष ।

जलौदनम् । क्ली । पक्वभक्ते । भा.कृत कि. ।

जवनः । पु । वेगे । शीघ्रगामिहरिणे । रा नि. व १८ ।

जवनाल । पुं, क्ली । यावनाले । धना १ ।

तद्वीजगुणा—स्वादु शीतलं वातल कफपित्त घ्नञ्च । राज. ।

जवली । स्त्री । कषायफलवृक्षे । जओयाव । त स्या फलगुणा —"कषाय कफपित्तघ्न किञ्चिति क्त रुचिप्रदम् । हृद्य सुगन्धि विशद जवलीफलमु च्यते ॥" सु ।

जवसम् । क्ली । तृणे । घास । अ र ।

जवसाह्वा । स्त्री । यमान्याम् । मद व २ ।

जवा । स्त्री । ओड्रपुष्पवृक्षे । जवाफुलेर गाछ । रा नि व १०। घृतभर्जितजवापुष्पम् भार्गवकरम् । च द ।

जवादि । क्ली । गन्धद्रव्ये । गन्धनाड़, थाटोनी। मं जवादीकस्तूरी । गुणा.—स्निग्धसुख सुखकर वातहितञ्च । तल्लक्षण—"जवादि नील सुस्निग्ध शीतवीर्य सुगन्धिद । आतपे बहुलामोद राज्ञा योग्य न चान्यथा ॥" रा नि व १२।

जवानी । स्त्री । यमान्याम् । मद व १ ।

जवापुष्पम् । क्ली । ओड्रपुष्पे । जवा फुल। अ र ।

जवाह्वा । स्त्री । यमान्याम् । मद व २ ।

जविन: । पु । विलेशयमृगविशेषे, कोकड़मृगे । रा नि व १८ ।

जवी (इन्) । पुं । अश्वे । उष्ट्रे । रा नि व १८ ।

जसदम् । क्ली । यशदे । दस्ता । वै निघ ।

जह्वा । स्त्री । मुण्डितिकायां । मुण्डीरी । अ च।

जह्नवम् । क्ली । भचके । रा नि व १० ।

जक्ष्म. (क्ष्मा (न्)) । पु । क्षयरोगे । यक्ष्मा रोग । च टी भ । See यक्ष्मा ।

जागत: । पु । सोमलताभेदे । सु चि २९च ।

जागर (णम) (री) । पु, क्ली, स्त्री । निद्रा भावे । जागिया थाका । च.स. ।

जागुडम् । क्ली । कुङ्कुमे । रा नि व १२ ।

जाघनी । स्त्री । कटौ । त्रिका. ।

जाङ्गमद्रव्यम् । क्ली । जङ्गमजातद्रव्यविशेषु, म धुगोमूत्रपित्तवसामज्जामृग्मांसविण्मूत्रचर्मरेतोऽस्थि स्नायुशृङ्गनखखुरकेशरोमरोचनादीनाम् । च सू १ च ।

जाङ्गल: । पुं । कपिञ्जलपक्षिणि । गौर ति तिर पाखी । त्रि । मरुप्रायवातलदेशे । मरु प्राय देशो देश । "मरुप्रायस्तु यो देश स चोक्तो जाङ्गलाभिध ।" रा नि व २ । 'अल्पोदकोऽल्प वृक्ष पित्तरक्तामयान्वित । ज्ञातव्यो जाङ्गलो दे श ॥" गुणा —वातपित्तकर उष्ण रुक्षश्च। राज । अपिच—"आकाशशुभ्र उच्चश्च नतश्च स्व ल्पपादप । शमीकरीरबिल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुल । हरिणैणर्क्षपृषतगोकर्णखरसङ्कुल । सुस्वादुफलवा-न्देशो वातलो जाङ्गल स्मृत ॥" भा. । तन्मांसगु णा —स्वादु त्रिदोषघ्न रुच्य पथ्यम् आयुर्बलवीर्य पुष्टिकान्तिकरञ्च । रा नि.व १४ । स्वल्पशरवर्ये । सोऽष्टविध यथा—जङ्घाला विष्किरा प्रतुदा गु हाशया प्रसहा पर्णमृगा विलेशया ग्राम्याश्च। तत्र जङ्घालविष्किरौ प्रधानतमौ तावेवहरिणर्श्य कुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रापृषतचारुष्कारमृग मातृकाप्रभृतयो जङ्घाला कषाया मधुरा लघवश्च। "शशलावकवाताटा गोधा हरिणकूटका । विष्क रायाश्चशाखाश्च तित्तिराद्याश्च कूर्चका । भारद्वा जास्तथा श्येना मूषका वरवारणा । इत्येते जाङ्ग ला जीवा ये जलेन विना स्थिता ॥" अत्रि १० च । क्ली । मांसे । रा नि व १७।

जाङ्गलमांसम् । क्ली । शिखिखरादिजन्तुमां से । रा नि व १७ ।

जाङ्गलयकृत् । क्ली । जाङ्गलपशुयकृति । तच्च रक्तपित्तहरम् । वा चि २च । [जाङ्गुली । मि ।

जाङ्गला (ली) । स्त्री । शुकशिम्ब्याम् । आ

जाङ्गुडम् । क्ली । कुङ्कुमे । त्रिका. ।

जाङ्गुलि: । पु । विषवैद्ये । साँपुड़े । अ र । (ली) स्त्री । विषविद्यायाम् । है च. ।

जाङ्घिक. (काङ्घय') । पु । शीघ्रगामिनि । त्रि । उष्ट्रे । रा नि व १८ । त्रि । जङ्घाजीविनि ।

जाजी । स्त्री । जीरके । भा म अ मद चि । "दधा जीवर्धन जाजी ।"

जाटलि: । पु । पटोलसतायाम् । च.म. ।

जाठर: । पु । जठराग्नौ । वै निघ ।

जाठरग्रन्थि: । पुं । गुल्मरोगे । रा नि व.१० ।

जाद्यम् । क्ली । अनुष्ठत्वताम् । रा नि,व १०।

जाद्यारि । पु। जम्बीरवृक्षे । গোঁড়া নেবুর গাছ। रा नि व ११ ।

जातकध्वनि । पु। अलीकायाम् । वै निघ।

जातकर्म्म । क्ली । शिशौ भूमिष्ठे कर्त्तव्ये कर्म णि। नाडीच्छेदन। सूतिकापूजादौ।

जातघ्नी । स्त्री। पुत्रघ्नीनामयोनिदोषे। वा उ ३३अ । See पुत्रघ्नी। [कूर्ं। चम।

जातरूपम् । क्ली। सुवर्णे। रा नि व १३ । सु

जातरूपप्रभम् । क्ली । हरिताल । वै निघ ।

जातवेदा. । पु। अग्नौ । चित्रकवृक्षे । अम ।

जातसारा । स्त्री। जिङ्गियाम् वै.निघ.।

जातापत्या । स्त्री । प्रसूतायां स्त्रियि । अम।

जाति । स्त्री । जन्मनि । आमलक्याम् । माल तीपुष्पलतायाम्। जातीफल । मे । च चि ९अ गुञ्जाराचन्याम्। काम्पिल्लके। কমলাগুঁড়ি। विश्व । रोगसम्प्राप्तौ। मा नि । जातीपुष्पवृक्षे। च द वा व्या चि ।

जातिकोश(ष)म् । क्ली । जातीपत्रां। জয়িত্রী। जातीफले। भा। सु सू ४६अ । हे च ।

जाति(ती)कोशा (षी) । स्त्री। जातीप त्राम्। জয়িত্রী। रा नि व १२ । वै निघ २भ सुदर्शनचूर्णे।

जातिजम् । क्ली। जातीफले। वै निघ ।

जाति(ती)पत्र(क)म् । क्ली। जातीफले। "जातीपत्रसुपत्रपत्रकयुत ।" भा उ वाजी चि । वै.निघ २भ वा व्या चि एरण्डपाके। जातीवृक्ष पत्रे। চামেলীর পাতা। रस र बाल चि ।

जातिपत्रिका (त्री) (र्त्री) । स्त्री । जा तीफलत्वचि। জয়িত্রী। हि जावत्री। क जाइपत्री। गुणा – कटुतिक्तसुरभि कफजाड्य हरी मुखवैसद्यजननी च। रा नि व ११। दुर्ग न्धहरी । राज.। "जातीफलस्य त्वक् प्रोक्ता जा तीपत्री भिषग्वरै। जातीपत्री लघु स्वादु कटू ष्णा रुचिवर्णकृत्। कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमि विषापहा।" भा ।

जाति(ती)प्रवालः । पु । जातिकिसलये। জাতিপাতা। च,सू ५म,।

जातिफलम् । क्ली । जातीफले। जयिफल। हे च ।

जाति(ती)फलत्वक् । स्त्री । जातीपत्राम्। জয়িত্রী। वै निघ । [न। वै निघ.।

जाति(ती)रस. । पु । रक्तबोले। निशाद

जाति(ती)शस्यम् । क्ली। जातीफले। জায় ফল। रा नि व १२। वै निघ २भ अतिसा चि. मोचरसपुटपाके । [नि व १२ ।

जाति(ती)सारम । क्ली। जातीफले। रा

जाति(ती)सुत । पु। जातीफले। वै निघ।

जातिहिङ्गुलकम् । क्ली। हिङ्गुल। वै निघ।

जाती । स्त्री। (Jasminum Grandiflo rum) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे। জাতি বা চামি লী ফুলের গাছ। हि चम्बली, स्वर्णजाती। म लाइ। क जाजि। गुणा —शीता तिक्ता कफघ्नी मुखपाकघ्नी च। तत्कुसुम नत्ररोगघ्न व्रणविस्फो टकघ्न कुष्ठघ्न। रा नि व १०। "जातीयुग तिक्त मुष्ण तुवर लघु दोषजित्। शिरोऽक्षिमुखदन्ता र्तिविषकुष्ठानिलास्रजित्॥' भा । मालत्याम्। सु सू ३६अ । जातीफलवृक्ष। वै निघ.।

जातीकन्द । पु जातीमूले। सु सू मिश्र च।

जातीको(श)षम् । क्ली। जातीफले। हे च।

जातीकोषफलम् । क्ली। जातीपत्राम् जातीफले च। জৈত্রী জায়ফল। वै निघ च क्षीर्णचि वह्निरसे। [निघ.।

जातीजातम् । क्ली। जातीकोषफले। वै.

जातीतैलम् । क्ली। कर्णरोगाधिकारे। "जा तीपत्ररसे तैलं विपक्व पूतिकर्णजित्।" कटुतैल ४ श जातीपत्ररस १६ श (वृन्दोपदेशात्) क ल्क यं जातीपत्र १ श । सा कौ ।

जातीदलम् । क्ली। जातीकोषे। জৈত্রী। वै निघ २भ रक्तपि चि कर्पूरादिचूर्णे। जातीपत्रे।

जातीद्वयम् । क्ली। जातीकोषफले। জায় ফল, জয়িত্রী। जीवकद्वयमिति तालीशादिचूर्णे वृन्दोपदेश । [कोषे। भा उ वाजीकरणे।

जातीपत्रिका (त्री) (र्त्री) । स्त्री । जाती

जातीफलम् । क्ली । स्वनामख्यातसुगन्धफले । जायफल । "जातीफलं सशब्दश्च स्निग्धं गुरु च स्रंसते । लघुकं शब्दहीनश्च बधाङ्गमतिनिन्दितम् ॥" भैष. । गुणा —तिक्तं कटु कफघ्नं लघु तृष्णाघ्नं सुखक्लेददौर्गन्ध्यघ्नं । सु सू ४६ष । कषायोष्णं कटु कण्ठामयघ्नं वातातिसारमेहघ्नं वृष्यं लघु दीपनञ्च । रा नि व १२ । तृष्णाशूलघ्नम् । राज । रसे तिक्तं तीक्ष्णं रोचनं ग्राहि स्वरकरं श्लेष्मवातसुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यघ्नं क्रिमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रोगहरञ्च । भा । "तैलं जातीफलोद्भूतं समुत्थितं नमघ्निदम् । जीर्णातिसारशमनम् आध्मानादिषघ्नं सहत् । आमवातहरं वस्य दलबेष्टनार्भितुत् ॥" अत्रि । जातीकोषवद्गुणम् । सु सू ४६ष. ।

जातीफला । स्त्री । आमलकीवृक्षे । আমলা গাছ । रा.नि व ११ ।

जातीफलादिवटी । स्त्री । अजीर्णे वटी । जातीफलं लवङ्गं पिप्पली निर्गुण्डी (निशिन्दा) विषं शुण्ठी धुस्तूरबीजं हिङ्गुलं टङ्कणक्षारं (সোহাগার খই) एषां प्र. समभागं जम्बीररसेन वटी कार्या । मा. २१ रक्ति । र.सा सं ।

जातीफलाद्या (वटिका) । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे । शुद्धपारद ४मा गन्धक ४मा. कज्जली कार्या । जातीफलं मोचरस मुस्तकं टङ्कणक्षारं (সোহাগার খই) अतिविषा जीरकं मरिचं एषां प्र. ४ मा विषं १ मा एकत्र सचूर्ण्य, दग्ध आम कषम्ं (কাঁচড়া) प्रसारणी (গন্ধভাদালি) निर्गुण्डी विजया (সিদ্ধি) जम्बू (জাম) लयली (দধি) दाडिम केशराज (কেশুড়ে) पाठा(আকনাদি) भृङ्गराज एषां पत्ररसैर्भावयित्वा सम्यग् च कोलास्थिमात्रा वटी कार्या । अन्या यथा—जातीफलं टङ्कणक्षारं अभ्र धुस्तूरबीज एषां प्र. १ तो अहिफेनं २ तो. प्रसारणीरसेन सम्मर्द्य वटी चणकाभा कार्या । अदनी चक्रदत्तादि कायचतुष्टय दीयते । र.का स ।

जातुकम् । क्ली । हिङ्गौ । र च ।

जात्यन्धः । त्रि । जन्मान्धे । জন্মকাণা ।

जात्युत्पलम् । क्ली । रक्तश्वेतकमले । वै निघ ।

जानु । क्ली । ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागे, सन्धिभेदे, च छीवडागी वा । হাঁটু । "जान्वस्थीवत् चक्रिका ।" रा नि व १८ । [शङ । ति च है । च शा ७ष. ।

जान्वस्थि । क्ली । जानुदेशास्थनि । হাঁটুর

जामाता । पु । गजपिप्पल्याम् । प मु । सूर्यावर्ते । হুড়হুড়ে । मी । भैष अस्मिपि चि सुधावर्गा ।

जाम्बवम् । क्ली । स्वर्णे । रा नि व १२ । जम्बूफले । জাম ফল । अम । पु । जम्ब्वासवे । জামের আসব । "जाम्बवं क्षौद्रसहितं जम्बूरसगुडाद्भवम् ।" सोड हृद्यस् । गुणा —"जाम्बवो बहलनिष्यन्दलुवरो वातकोपनः ।" सु. ।

जाम्बवती (वी) । स्त्री । नागदमन्याम् । नागदमना । रा नि.व ५ ।

जाम्बवौष्ठम् । क्ली । वस्तिशोधनशलाकाविशेषे । "जम्बूफलाग्रसदृशमुखायाःकृष्णपाषाणरचितवर्ती ।" सु सू ५ष ।

जाम्बौष्ठम् । क्ली । जाम्बवौष्ठे । सु चि.१८ष ।

जाम्बूनदम् । क्ली । सुवर्णे । रा नि व.१३ । धुस्तूरे । रा नि व.१० । [शिवचन्द्रे । चम. ।

जायकम् । क्ली । कलियक इति ख्यातपीतसुग

जाया । स्त्री । हरीतकीवृक्षे । वै निघ १म.कर्णकञ्च चि. ।

जायाघ्नम् । क्ली । तिलकालके । वै.निघ. ।

जायानुजीवी (न्) । बकपक्षिणि । मी. ।

जायुः । पु । औषधे । रा.नि व २० ।

जारगर्भा । स्त्री । क्षुद्ररोगविशेषे । वै.निघ. ।

जारणः । पु । कासमर्दवृक्षे । কালকাসুন্দা । रा नि व ४ । जीरके । वै निघ. । स्त्री । कृष्णजीरके । মোটা জীরা । रा नि.व ६ ।

जारणबीजम् । क्ली । रसजारणार्थं बीजद्रव्यभेदे । र.चि. । [ভ্রাড়ি । मी. ।

जारी । स्त्री । आर्द्रीतिख्याते औषधविशेषे ।

जाल. । पु । कदम्बवृक्षे । मी । (ब॰) लज्जालुपर्णिकायैः । See जालकादि । सु च ष । क्ली । तीक्ष्णपित्ते । शरीरस्थजालम् यद्दर्शनं दृश्यं च शिराशाखृक्मिर्मांसैश्च कथ्यते । तदा

प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि सङ्ख्यया षोडश भवन्ति । भा । चारके । जालि कुञी । मे ।

जालकम् । क्ली । कुष्माण्डाद्यतिक्षुद्रफले । जालि । सा.सु । कुटुम्बिनीक्षुपे । वै निघ. । मो चकफले । मे. । [हे.च. ।

जालकारकः । पुं । मर्कटे । माकडशा ।

जालकिनी । स्त्री । मेष्याम् । चिका. ।

जालगर्द्दभः । पु । क्षुद्ररोगविशेषे । अग्नि दाह । तस्य लक्षण यथा—'विसर्पवत्सर्पति यो दाहज्वरकरस्तनु । अपाक श्वयथु पित्तात्स ज्ञेयो जालगर्द्दभ ॥'' सु ।

जालपात् । पु । हंसे । चिका ।

जालमोटा । स्त्री । शुक्लयूथिकायां । वै.निघ ।

जालवर्व्वूरकः । पुं । वर्व्वूरकवृक्षभेदे । बाब् ला विशेष । गुवड, जालि । गुणा —कच्छ या तरोगघ्न पित्तक्लेषाघोषा कफघ्नत् दाहकरश्च । रा.नि व ८ । [निघ ।

जालवव्वूलिका । स्त्री । बव्बूलविशेषे । वै.

जालविन्दुजा । स्त्री । यावनालीशर्करायां । रा नि.व.१४ ।

जालसंज्ञकः । पु । शुक्लगतनेत्ररोगविशेषे । চক্ষে জালি পড়া । लक्षण —"जालाभ कठिन शिरोमहान् सरक्त सन्तान स्मृत इह जालसंज्ञितन्तु ।'' सु.उ ४अ. ।

जालक्षीरम् । क्ली । तन्नामकवृक्षस्य क्षीररूप विषे । सु.कल्प २अ । See क्षीरविष ।

जालिः । स्त्री । खाद्यद्रव्यविशेषे । क्षालि । छि नारी । "मासमाषफल पिष्ट राजिकालवणान्वितं । भ्रष्टहिङ्गुयुत पूतं घोलित जालिरुच्यते ॥'' गुणा —जिह्वाकण्ठघ्नी कण्ठशोधनी रोचनी दीपनी च । भा. । [शा । हे च. ।

जालिकः (कारः) । पुं । मर्कटे । माकड़

जालिका (की) । स्त्री । कोषातक्यां । झि-ঙা । रा.नि व ३ । जलौकायां । श्रीहे । वस्त्र भिदि । मे. ।

जालिनी । स्त्री । महाकोषातक्यां । ঝিঙা । रा नि.व.३ । वै.निघ,क्रामला चि. । घोषालता

याम् । ঘোষালতা । र मा । सु चि र४ । दैवे दाल्याम् । দেয়াতাড়া । दारुहरिद्रायाम् । वै. निघ । प्रमेहपिटिकाभेदे । लक्षण —"जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ।'' सु नि६अ. । असाध्यलूताभेदे । सु कल्प.८अ. । See लूता ।

जालिनीफलम् । क्ली । घोषाफले । ঘো-ষাফলের বীচি বা ঝিঙের বীচি । च द.पाण्डु चि । गुणा —शिरोरोगपाण्डुरोगहर वमकरञ्च । ऋषि. ।

जाली । स्त्री । पटोललतायाम् । रा नि व.७ । घोषायाम् । प सु । ज्योत्स्नाम् । ঝিঙা । अम. ।

जावकः । पु । अलक्तके । वै निघ. ।

जापकम् । क्ली । कालीयचन्दने । পীত চন্দন । अ टी सा. ।

जाहकः । पु । कृकलासे । কান গিরগিট্ । रा नि व १८ । गोनाससर्पे । जलौकायाम् । वै. निघ । विडालि । श.र. । चिका. । घोङ्गे । ঘোং । मे । [कायां । জোঁক ঝারা ।

जाहकध्वनि. । पु । घोङ्गे । ঘোংগ । जलौ-

जिगत्नु । पु । उच्छ्वासे । प्राणवायौ । उणा. ।

जिघत्सा । स्त्री । क्षुधायाम् । हे च ।

जिङ्गिनी । स्त्री । गुड़मञ्जनिकायाम्, गुलदुली इति ख्याता । भैष योनिव्यापच्चि. । सु सू. लोध्रादि. । "जिङ्गिनी कृष्णशाल्मली ।' श सू १५ अ.रोध्रादि , च.वि ८अ. । गुणा —"मधुरा सीता कषाया योनिशोधनी । कटुका व्रणहृद्रोगवातातीसारहृत्पट् । तमालस्तालवद्देयो दाहविस्फोटहृत् पुन ॥'' भा वटादि ।

जिङ्गिः (ङ्गी) । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । प सु. कन्दर्पसारतैले । च.द.मेह चि. । गुड़मञ्जनिकायाम् । सु सू.३८अ. ।

जिज्ञासा । स्त्री । परीक्षायां । यथा—"भेषजपरीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यति ।'' च.वि.८अ. ।

जितेन्द्रियाह्वः । पुं । कामदहिनामक्षुपे । रा नि व ४ ।

जिनयोनिः । पुं । हरिणे । श.र. ।

जिभ्ममोहनः । पुं । भेके । श.र. ।

जिभगल्य । पु । खदिरे । रा नि व ८ ।

जिभा (भ्भिका) । स्त्री । जृम्भिकायाम् । शाई । रा नि व २० ।

जिवाजिव । पु । जीवञ्जीवपक्षिणि । अ र

जिष्णि । पु । पक्षिणि । उणा ।

जिह्मम् । क्ली । तगरपादुके । प मु । रा नि व १० । ज द १२५ । पिण्डीतगरे । वै निघ । पुं स्त्री । जिह्वायाम् । भटी भ ।

जिह्मग । पु । सर्पे । जिह्वकसन्निपाते ।

जिह्वक । पु । तन्नामकसान्निपातज्वरविशेषे । लक्षणम्—"श्वसनकासप्रतापविह्वल कठिनक एटकवतोऽतिजिह्वक । वधिरमूकबलहीनलक्षणो भवति कष्टतरसाध्य एव वै । वै निघ । अस्य तन्नामरीतलक्षण भावप्रकाश मृग्यम् ।

जिह्वा । स्त्री । रसनेन्द्रिये । जिभ । रा नि व १८ सा च उदरे पच्यमानकफशोणितमांसमार भूता । सु शा ४ष । तद्दोषा यथा—वातेन—शाकपत्रनिभा रूक्षा स्फुटना च । पित्तेन—रक्ता श्यावा च । कफेन सिरा आर्द्रा धवला च । त्रिदोषेण—परिदग्धा खरस्पर्शा तथा च । दोष दयाधिक्येन दोषहितयलक्षणा च । भा ।

जिह्वानिर्लेखनम् । क्ली । जिह्वामलहरद माकुलकशिकायाम् । चियडि जिह्वछोला इति लोके । "जिह्वानिर्लेखन रौप्य सौवर्ण वाक्षमेव च । तन्मलापहरं शस्त मदुश्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ।' सु चि २४ष । "निहन्ति वक्त्रवैरस्य जिह्वादन्ता श्रित मलम् । आरोग्य रुचिसाधने सद्यो दन्तवि शोधनम् । राज १प ।

जिह्वाप । पु । विडाले । कुक्कुरे । भल्लूके । श र. । चित्रव्याघ्रे । विश्व ।

जिह्वाप्रबन्ध । पु । जिह्वामूले । वा उ,२१ष ।

जिह्वामलम् । क्ली । रसनामले । चिकि. ।

जिह्वारद । पु । पक्षिणि । हारा. ।

जिह्वारोग । पुं । जिह्वागतरोगे । जिदेर रा प्रकृति । नि । स पञ्चधा—"वातज पित्त कफादि कफजोपजिह्वक । उपजिह्विका च वदा जिह्वाया पञ्च कीर्तिता । जिह्वानिल्न स्फु टिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा । पित्तात्स दाहैरुपचीयते च दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च । कफेन गुर्वी बहुलाचिता च मांसोच्छ्रयैः शाल्म लिकण्टकाभैः । जिह्वातले य श्वयथुः प्रगाढ सो ऽलाससज्ञ कफरक्तमूर्त्तिः ।" इत्यादि । मा नि । अधिजिह्विकोऽपीति पठितमाह वाभट यथा—"शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता । जि ह्वा पित्तात्सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्कुरैश्चिता । शाल्म लीकण्टकाभैस्तु कफेन बहुला गुरु । कफपित्ता दध शोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नत । मत्स्यगन्धिर्भवेत्स च सोऽलसो मांसशातन प्रबन्धनेऽधो जिह्वा या शोफो जिह्वायसन्निभ । साङ्कुर कफपित्तास्रै र्लालोषास्तम्भवान् खर । स अधिजिह्व सरक्तर्र्वा क्याहारविघातकृत् । तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरिस्थित ॥ वा उ २१ष ।

जिह्वालिट् । पु । कुक्कुरे । वै निघ ।

जिह्वास्तम्भ: । पु । तन्नामवातव्याधौ । त्रिङ एडाम्न शा १९ा । "वाग्वाहिनीशिराम स्थो जिह्वा स्तम्भयतेऽनिल । जिह्वास्तम्भ स तेना न्नपानवाक्यस्वनीशता जिह्वास्तम्भ यथावस्थ वात व्याधिचिकित्सितम् । सामान्योता क्रियायाश्च हितस्यापि हिता मता ॥' भद्रस्य मुखरोगे । ज द २८ष । See मुखरोग ।

जीन । पु । वृद्धे । रा नि व १८ ।

जीमूत (क) । पु । मुस्तायाम् । भद्रा । रा नि व ६ । पीतदेवदाल्याम् । भा । देवदाल्याम् । (देवताड़ा । रा नि व ३ । घोषकलतायाम् । (घे या लता । इ च । क्ली । घासफल । च न १ष ।

जीमूतकतैलम् । क्ली । कोशातकीतैले ।

जीमूतमूलम् । क्ली । मुस्ताम् । प मु ।

जीमूताह्वा । स्त्री । देवदाल्याम् । (देवताडा ड़ा । जलमुस्तायाम् । वै निघ ।

जीर (क) (ण) । पु क्ली । (Cuminum cyminum) Cumin seed तन्नामख्या तद्रूपे । दड़ छो ट, भाला छोड । हिं जीरा । तै जीलकर । गुणा,—कटुत्व वातघ्न दीप न गुल्माध्मानातिसारघ्न ग्रहणीकृमिहृत् । रा नि व ६ । जीरका पञ्च तत्र श्वेतकृष्णशुक्लमन्या कटुर्वा, कश्मीरक इति मत । भावप्रकाश

र्निर्भेदामाह शुक्लकृष्णकश्मीरजीभेदेन । गुणाः—दीपनं पाचनम् उष्णलाद्बलशोधकं ग्राहि च । शार्ङ्ग.। लघु संग्राहि गर्भाशयशुद्धिकरं ज्वरघ्नं पाचनं वृष्यं बल्यं रुच्यं कफघ्नं चक्षुष्यमतिसारघ्नञ्च । भा. । त्रिशेषाः पर्याये द्रष्टव्याः । "एतत्तैलं निषितैलगुणं ज्ञेयम् । अत्रि. ।

जीरकद्वयम् । क्ली । शुक्लपीतजीरके । गुणाः —"तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनम् । कटु श्लेष्मानिलहरं गन्धाढ्यं जीरकद्वयम् ॥" सु.सू. ४६अ. । [वातपित्तघ्नी । अत्रि.१५ ।

जीरका । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । सा च

जीरकादिमोदकः । पुं । ग्रहण्यधिकारे । जीरकचूर्णं ८ प. घृतभर्ज्जितसिद्धिबीजचूर्णं ४ प. लौहम् अभ्रं वङ्गं मधुरिका तालीशपत्रं जयित्री जातीफलं धान्यकं आमलकी हरीतकी विभीतकं गुडत्वक् तेजपत्रम् एला नागकेशरं लवङ्गं शैलजं सारचन्दनं रक्तचन्दनं जटामांसी द्राक्षा शटी टङ्कणक्षारः कुन्दुरुखोटी यष्टिमधु वंशरोचना काकोली वालकं गोरक्षी गन्धी पिप्पली मरिचं धातकीपुष्पं बिल्वपेशी अर्ज्जुनत्वक् शलुका देवदारु कर्पूरं प्रियङ्गुः जीरकं मोचरसं कटुकी पद्मकाष्ठं मल्लिका एषां प्रतिचूर्णं २ तो. सर्व्वचूर्णद्विगुणा शर्करा एकत्र पचेत् । मात्रा १ तो. ।

जीरकाद्यघृतम् । क्ली । ग्रहणीयाधिकारे । "जीरकपक्वं पश्चाग्निकृच्चमस्र्म्मरमभिघ्नितं हन्ति । घृतमभ्यङ्गात्पावकदम्भमद्दु ष्टं यथाईन ॥" गव्यघृतं ४ श. पाकार्थजलं १६ श. । कल्कार्थजीरकं ८ प.। सिद्धे सिक्थमर्म्मरयोः (मम ७ धुना) ४ प. प्रक्षेपः । अन्यत् अम्लपित्ताधिकारे—"पिप्पलीजीर्णं मधान्याकां घृतःम्यं विपाचयेत् ।" गव्यघृतं ४ श. कल्क. १ श. जलं १६ श. । च.द. ।

जीरिका । स्त्री । वंशपत्रीतृणे । रा नि.व.८ ।

जीर्णः । पुं। जीरके । रा.नि.व ६। क्ली। शैलजे । रा.नि.व.१२ । त्रि । वृद्धे । पक्वे । रा.नि.व.१८ ।

जीर्णज्वरः । पुं। पुरातनज्वरे । पुराअन ज्वर। द्वादशदिवसातीते वा तद्द्विगुणातीते वा एकविंशदिवसातीते वा तनुभावं गतो यो ज्वरः काये तिष्ठति । तत्र द्वादशदिवसातीते ज्वरः जीर्ण. इति भावप्रकाशः । एकविंशदिवसातीते इति सि. यो. । र.सा.सं.। "त्रिसप्ताहे व्यतीते तु ज्वरोऽयस्तनुतां गतः । प्लीहाग्निमान्द्यं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते ॥" "यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्ध्वं दोषत्रयक्षद्विगुणेभ्य ऊर्द्ध्वं । तथा तनौ तिष्ठति मन्दवेगो भिषग्भिरुक्तो ज्वर एष जीर्णः ॥" भा ।

जीर्णदारुः । पुं । वृद्धदारकविशेषे । दान दिचडाडक । बीजगुणाः—गौल्यं पिच्छिलं कफवातकासामदोषघ्नं बल्यञ्च । रा.नि व.३ ।

जीर्णपत्रः । पुं । पट्टिकारोध्रे । रा नि.व ६ ।

जीर्णपत्रिका । स्त्री । वंशपत्रीतृणे । रा नि. व.८ । [त्रिका. । पुरातनपत्रे ।

जीर्णपर्णः । पुं । पट्टिकारोध्रे । कदम्बवृक्षे ।

जीर्णफञ्जी । स्त्री। कृष्णवृद्धदारके। रा.नि.व.३।

जीर्णवाल्नः (लुकः) । पुं । कृष्णवृद्धदारके । रा.नि.व३ । स्थूलजीरके । रा.नि.व.६ ।

जीर्णवु(त्र)ध्नः । पुं । पट्टिकारोध्रे । शाठिश्यालाकोन । रा.नि.व.६ । मुस्तायाम् । वै निघ. ।

जीर्णवुध्नकम् । क्ली । परिपेलवृक्षे । (देउटे नुडा । रा नि.व.८ ।

जीर्णवज्रम् । क्ली। वैक्रान्तमणौ। रा नि.व.१३।

जीर्णा । स्त्री । स्थूलजीरके । रा.नि.व.६ ।

जीर्णाहारः । पुं । आहारस्य जीर्णावस्थायां । आहार परिपाक अवस्था । लक्षणं—"उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गौ यथोचितः। लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥" भा. ।

जीर्विः । पुं । शरीरे, काये । शब्दम उषा. ।

जीवः । पुं । जीवकवृक्षे । त्रिवृद्रकृष्टे । प.मु. । प्राणिनि, अग्नौ । त्रिका. । कर्णे । धरणिः । जीविते । मे. ।

जीवकः । पुं । (Pentaptera tomentosa) A medicinal plant, commonly called jivaka. अष्टवर्गान्तर्गतस्वनामख्यातवृक्षरूपे । जीवक । हिं जीवक । तं वैद्गिमपुचिटु । गुणाः—मधुरः शीतः रक्तपित्तघ्नः वातघ्नः क्षयदाहज्वरघ्नः शुक्रश्लेष्मवर्द्धनश्च । रा.नि.व.५ । See ऋषभकः । एतदभावे गुडूची ग्राह्या। क्षपणके । सेवानिन । तन्नामकनर्त्तकविशेषे । मे. ।

जीवकद्रुमः । पुं । जियत्पत्रीतिख्याते द्रुमे । प सु ।

जीवकादिः । पुं । जीवनीयगणे । स च जीवकर्षभकमेदामहामेदर्द्धिवृद्धिकाकोलीचीरकाकोलीमुद्गपर्णीद्वयात्मक । रा.नि व २२ । जीवकर्षभककाकोलीचीरकाकोलीमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदावृद्धहाजटिलाकुलिङ्गा । एतानि शुक्रजननानि प्रभावात् । च सू ४ अ ।

जीवजी(ञ्जी)वः । पुं । लवजातीये चकोरपक्षिणि । त्रिका । वृक्षभेदे । मे ।

जीवत्तोका । स्त्री जीवत्पुत्रिकायाम् । हे.च.।

जीवथः । पु । मयूरे । कच्छपे । प्राणे । उणा।

जीवदः । पु । वैद्ये । जीवके । वै निघ ।

जीवदा (न्ती) । स्त्री । जीवन्त्याम् । रा नि व. ३ । ऋद्धौ । रा नि व.५ ।

जीवद्वन्द्वम् । क्ली । जीवके ऋषभके च । "जीवद्वन्द्वं विश्वभूषणम् ।" । भैष वाजी. ।

जीवनः । पु । वाते । जीवकक्षुपे । रा नि.व. ५ । वैद्ये । क्ली । भक्ते । रा.नि व.२० । जले । प्राणधारणे । मे । मज्जायाम् । रा नि.व.१८ । स र्पिषि । श च । दुग्धे । शरीरजीवयोः संयोगे । त्रि । आयुर्वर्द्धने ।

जीवनकम् । क्ली । भक्ते । हे च ।

जीवनदशकम् । क्ली । जीवनीयगणोक्तदश द्रव्येषु । वा.सू.१५अ. ।

जीवनपञ्चमूलम् । क्ली । अभीरुवीरा जीवन्ती जीवकर्षभकौ चेति । वा.सू १५अ. ।

*जीवना । स्त्री । सिंहपिप्पल्याम् । रा नि व ६। मेदायाम् । मे । जीवन्तीलतायाम् । शिग्राटौ। अम । [अ ।

जीवनाघातम् । क्ली । वत्सनाभे विषे । श

जीवनार्हम् । क्ली । दुग्धे । धान्ये । वै.निघ. ।

जीवनिका । स्त्री । जीवन्त्याम् । हरीतक्यां । काकोल्याम् । रा नि व ११ ।

जीव(वि)नी । स्त्री । मेदायां । मेद। । महामेदायां । महामेदा । रा नि व.५। काकोल्याम् । जीवन्तीशाके । रा.नि व ३ । डोडीक्षुपे । रा नि. व.४ । यूथिकायां । यूं हे । श च. ।

जीवनीयम् । क्ली। घृते । जले। हे.च । त्रि । प्राणधारणे । वा टी,हे ।

जीवनीयगणः । पु । जीवन्त्यादिगणे । स च जीवन्ती काकोली चीरकाकोली मेदा महामेदा मुद्गपर्णी माषपर्णी जीवक ऋषभक मधुकश्चेति। च सू.४अ. । "अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवन्ती मधुकं तथा । जीवनीयगण प्रोक्तो जीवनश्च पुनस्तत ॥" प प्र.२ख. । गुणा —स्वादु गर्भसन्धानकृत् गुरु स्तन्यकृत् बृंहण हृद्य स्निग्ध शीतः तृष्णाघ्न रक्तपित्तक्षयशोषज्वरदाहवातघ्न । शार्ङ्ग.म ६अ. ।

जीवनीया । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा नि,व ३ । हरीतक्याम् । मद व.१ । [रा नि व ६-।

जीवनेत्रा (त्री) । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्याम् ।

जीवनौषधम् । क्ली । जीवनीयौषधे । अम. । अन्ने । वै निघ. । [औषधे । प्राणे । उणा ।

जीवन्तः (कः) । पु । जीवशाके मालवदेशप्रसिद्धे । गुणा —मधुर बृंहण, वस्तिशोधन दीपन पाचन बल्य हृद्य, पित्तहरश्च । रा.नि.व.७।

जीवन्तिका । स्त्री । वृक्षोपरिजातवृक्षे । वान्दा । गुडूच्याम् । जीवशाके । मे । भा शिरो रोग चि । हरीतकीभेदे । रा.नि.व.११ । "जीवन्तिका स्यादथ जीर्णरोगजित् ।"

जीवन्ती । स्त्री । स्वनामख्यातशाकविशेषे, जीवशाक इति लोके । या शर्करावन्मधुरपुष्पा भवति, "जियत्पत्री" सा रक्तपित्ते वर्ज्या इति । भा. । स्वर्णनाड इति चक्रपाणि । तन्मते मधुरामधुरभेदेन द्विविधा, तत्र मधुराया त्रिदोषघ्नत्वम् अमधुराया मधुरा पित्तहरत्वम् । आदत्त रसो मधुर वीर्यं शीतलं तथा पाकोऽपि मधुर एव । प्रभावश्चक्षुष्य सर्वदोषघ्न । एषा शाकश्रेष्ठा 'वरा शाकेषु जीवन्ती' इति । वा सू.११अ। वै.निघ श्वास.चि.दशमूलादिचूर्णे । गुडूच्यां । रा नि व.३।११ । वन्दायाम् । हरीतक्यां । भा. । जीवशाकक्षुपे । रा.नि.व.३ । मेदायां । काकोल्यां । वरिष्ठायां । रा.नि.व २१ । मधूकवृक्षे । शमीवृक्षे । वै.निघ । (Celtis orientalis.) वृक्षविशेषे ।

जीवन्ती जीवइ, जियाती। म के लाहानिह रिवईलि, किरियहाले। सा ह्रस्वदीर्घस्वर्णवर्ण भेदेन त्रिधा। "जीवन्ती स्वर्णवर्णाभा सुगन्धा च। जीवनीयोगात् जीवन्ती नाम।" मद.व१.। गुणा —मधुरा शीता रक्तपित्तवातक्षयदाहज्वरघ्नी कफवर्द्धनी वीर्य्यवर्द्धनी च। अन्या रसवीर्य्ययो: ह्रस्वतुल्या भूतविद्रावणी रसनियामिका च। स्वर्णवर्णा हृद्या चक्षुष्या मधुरा शीतला वातपित्तरक्तदाहघ्नी बलवर्द्धनी च। रा.नि व.३। अपिच श्वास कासधातुक्षयघ्नी स्वरकरी च। राज। "जीवन्ती शीतला स्वादुः स्निग्धा दोषत्रयापहा। रसायना बलकरी चक्षुष्या ग्राहिणी लघुः।" भा। "चक्षुष्या सर्व्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा।" अत्रि.१६ अ.। तैलगुण विभीतकतैलवत्। जीवनीयाख्ये गणे। वा.सू १५अ.। See जीवनीयगण.।

जीवन्त्यादिवर्ग: । पुं। जीवनीयगणे। वा.सू.१५अ.।

[कुक्कुचे। वै.निघ.।

जीवपुत्रक: । पुं। इङ्गुदीवृक्षे। श.र.। हि

जीवपुष्पा । स्त्री। बृहज्जीवन्त्याम्। रा.नि व.७।

जीवपृष्ठा । स्त्री। जीवन्तीशाके। बृहज्जीवन्त्याम्। रा नि व.३।

जीवप्रिया । स्त्री। हरीतक्याम्। रा.नि.व.११।

जीवभद्रा । स्त्री। ऋद्ध्योषधौ। रा.नि.व.५। जीवशाके, जीवन्तीलतायाम्। रा.नि.व.३।

जीवमन्दिरम् । क्ली। शरीरे। श र.।

जीवरत्नम् । क्ली। पुष्परागमणौ। प.मु.।

जीववर्त्ती । स्त्री। क्षीरकाकोल्याम्। वै.निघ.।

जीववत्सा । त्रि। जीवत्पुत्रायाम्। च.शा ८अ।

जीववर्द्धिनी । स्त्री। ऋद्धौ। वृद्धि। वै.निघ.।

जीववल्ली । स्त्री। क्षीरकाकोल्याम्। रा नि. व.३। काकोल्याम्। वै.निघ.।

जीवहृष: । पुं। जीवकवृक्षे। जियापुता इति लोके। द्रव्याभिधानम्।

जीवशाक: । पुं। शाकविशेषे। जीवरा इति लोके। प.मु.। जीवशाक इति मालवदेशे। गुणा:—स्वादुः मधुरः दीपनः पाचनः कफघ्न, व ह्निशोधन पित्तघ्न। रा.नि व.७।

जीवशुक्ला । स्त्री। क्षीरकाकोल्यां। रा.नि. व.३।

जीवशोणितम् । क्ली। जीवनपोषकशुद्धशोणिते। जीवनपोषक विशुद्ध रक्त। जीवशोणितरक्तपित्तयो जिज्ञासार्थं पिचुभ्रोतं वा त्विपेत्, यदुष्णोदकप्रक्षालितमपि वस्त्रं रञ्जयति तज्जीवशोणितमवगन्तव्यम्। सभक्ताय शुने दद्यात् शक्तुमिश्रं वा, स यदुपभुञ्जीत तज्जीवशोणितमवगन्तव्यम्। सु.।

जीवश्रेष्ठा । स्त्री। ऋद्धी। रा नि.व.५।

जीवसंज्ञ: । पुं। कामवृद्धिक्षुपे। रा नि.व ४।

जीवसाधनम् । क्ली। धान्ये। धनिग्रं। रा. नि.व.६। [रा नि व १८। हृदये। वै निघ.।

जीवस्थानम् । क्ली। मर्म्मणि। मर्म्मस्थाने।

जीवा । स्त्री। जीवन्तीलतायां। रा नि.व १। ऋद्धी। प.मु.। वचायां। मे.। जीवके। रा.नि. व.२३। हरीतक्याम्। वै.निघ.।

जीवागारम् । क्ली। मर्म्मस्थाने। रा.नि.व.१८

जीवातु: । पुं। जीवनीयौषधे। अन्ने। मे.।

जीवात्मा । पुं। देहिनि। हे.च.।

जीवादानम् । क्ली। जीवशोणितनिर्गमे। च. सू १५अ।

जीवाधार: । पुं। चित्ते। हे च.। [हृदये।

जीवापगम: । पुं। षड्धातुविभागे। च.शा.

जीवाला। स्त्री सैंहलीपिप्पल्यां। रा.नि.व.६।

जीविका । स्त्री। जीवन्त्यां। मे.।

जीवितम् । क्ली। जीवने। प्राणधारणे। हे. च। च सू.१अ.।

जीवितकाल: । पुं। आयुषि। अम.।

जीवितज्ञा । स्त्री। शरीरान्तःस्थनाड्यां, शिरायाम्। रा नि.व १८।

जीविता । स्त्री। अनुपिप्पल्याम्। वै निघ.।

जीविताभिसर: । त्रि। जीवनरक्षार्थमाश्रितादि (वैद्य)। च.सू.११अ। [कोरीलुपे। रा.नि.व.७।

जीविनी । स्त्री। काकोल्यां। रा.[illegible]

जीव्यः । पुं । जीवकौषधौ । रा.नि.व ५ ।

जीव्या । स्त्री । जीवन्त्यां । रा.नि व ३ । हरी तक्याम् । गौरचदुग्धायाम् । रा नि.व.११।५ ।

जुगुप्सितम् । क्ली । श्वेतलशुने । वै निघ. ।

जुग्धम् । पुं,क्ली । यवनाले । जनाव । वै.निघ. ।

जुङ्ग. (क) । पु । वृद्धदारकलतायां । रा नि. व ३ ।

जुङ्गा । स्त्री । वृद्धदारकलतायां । प मु ।

जुष्कक: । पु । यूषे । झोल । श च. ।

जूटिका । स्त्री । कर्पूरविशेषे । भीमसेनी । रा.नि व १२ । [न्वे । देशान । रा नि व १६ ।

जून(र्ण)लः । पु । धवलयावनालाख्यशिम्बीधा

जूनाख्यः । पु । उलूकदृशे । उेनु । प.मु. ।

जूर्णाह्वः (य:) । पु । धवलयावनाले । देशा न । रा नि व.१६ । द्रै च. । च मू २७च. ।

जूर्णिः (र्त्तिः) । पुं । शरीरे । त्वचा. । ज्वरे । , श्म. ।

जूषः । पु, क्ली । क्वाथे । भ. ।

जूषणम् । क्ली । धातकीपुष्पे । श.च. ।

जृम्भः (णम्) । पु, क्ली । जृम्भायाम् । हारे । श र. । मा.ज्व नि ।

जृम्भा (म्भिका, म्भी) । स्त्री । जृम्भकायां । हारे । रा नि.व.२० । "चैतन्यशिथिलत्वात्पीले कं श्वासमुद्वमेत् । विदीर्णवदनं श्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधै ॥" शार्ङ्.पू ६च । "पीतैकमनिलो च्छासमुद्वेष्टन् विकृताननं । यन्मुञ्चति सनेत्राश्र्वं सा जृम्भा इति संज्ञितं ॥" सु शा.४च. । एलापर्ण्यां । श च. ।

जेन्ताकः । पु । स्वेदविशेषे । च मू.१४च. ।

जेमनम् । क्ली । लिहे । वै.निघ । आहारे । श्म ।

जैत्र । पु । पारदे । रा नि व.१३ । क्ली । औ षधे । रा नि.व २० ।

जैत्री । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । श र. ।

जैपाल । पु । जयपालवृक्षे । विरूपकीष. ।

जैवातृक. । पु । कर्पूरे । चन्द्रे । श्म. दर्भे ।

औषधे । दै.च. । वि । कृशे । दीर्घायुषि । विका ।

जोङ्गकम् । क्ली । अगुरुणि । विका. । वा.चि. ६च. । कालमाषाम् । च.चि.१च ।

जोङ्गटः । पुं । गर्भिण्यभिलाषे । शाथ । हारा ।

जोङ्गलः । पु । कृष्णवृद्धदारके । वै निघ. ।

जोन्ताला । स्त्री,पु(ल) । देवधान्ये । देशान । दै.च । [लिकायाम् । कसि, शालि । श र. ।

जोषिका । स्त्री । नवाङ्कुरे । वै.निघ. । आ

ज्ञानेन्द्रियम् । क्ली । नेत्रादिषड्बुद्धीन्द्रिये ।

ज्येष्ठतोयास्त्रम् । क्ली । काञ्जिके ।

ज्येष्ठवला । स्त्री । महाबलायाम्, सहदेव्याम् । रा नि व.४ ।

ज्येष्ठा । स्त्री । कदलीवृक्षे । गृहगोधिकायाम् । टिक्टिकि । विका । तर्जन्याम् । वै.निघ. ।

ज्येष्ठामलकः । पु । निम्बवृक्षे । रा.नि व ८ ।

ज्येष्ठामूलीयः । पु । ज्येष्ठमासे । वै निघ ।

ज्येष्ठाम्बु (म्भः) । क्ली । तण्डुलोदके । चेनु निर जल । च द उन्मा चि । "श्वेताज्येष्ठाम्बुनि श्रितम् ।" मण्डे । विका । वा उ.२६च ।

ज्येष्ठी । स्त्री । गृहगोधायां । टिक्टिकि । विका. ।

ज्येष्ठीमधु । क्ली । यष्टिमधुनि । वै.निघ ।

ज्योतिः (स्) । पु । चित्रकवृक्षे । क्ली । रक्तचन्दने । वै.निघ. । मेथिकायाम् । रा.नि व.६ ।

ज्योतिःसोमम् । क्ली । रक्तचन्दने । मद. ।

ज्योतिरिङ्गः (णः) । पु । खद्योते । श र । धूम्राटपक्षिणि । वै निघ. ।

ज्योतिर्लता । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । नञाफट्की । रा नि.व ३ ।

ज्योतिर्वीजम् । क्ली । खद्योते । विका ।

ज्योतिष्कः । पु । अग्निमन्थे । गणिरि । र.मा. । चित्रकवृक्षे । मेथिकावीजे । रा नि.व.६ । स्त्री (का) । ज्योतिष्मत्याम् । च.टी.सू. । सु चि,२च. । वचायाम् । वै निघ. ।

ज्योतिष्मती । स्त्री । (Cardiospermum halicacabum.) सुगामञ्जातलतायाम् । ग-

चाकुलेको वन उच्छे। सं वैकङ्कुतीमं। हि मं मालकंगुणी, काकमर्द्दनिका। कङ्गन्दतीति च:। सु.सू.३८अ। सा द्विधा लघुदीर्घभेदेन। सा. गुणा:—अतितिक्ता किञ्चित्कटु: रुचा वात कफघ्नी दाहप्रदा दीपनी च। विशेषेण द्वितीया मेधाप्रज्ञाबुद्धिकरी। रा.नि.व ७। तीक्ष्णा व्रणविस्फोटघ्नी। राज.। "ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित्। अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा॥" भा.।

ज्योतिष्मतीतैलम्। क्ली। तत्फलोत्थतैले। लताफटकेकीव तैल। गुणा:—तिक्तोष्णं वातघ्नं पित्तघ्न मेधाप्रज्ञाबुद्धिवर्द्धनञ्च। रा.नि.व १५।

ज्योतीरथ:। पुं। निर्विषसर्पविशेषे। सु.कल्प. ४अ.। See सर्प:।

ज्योत्स्ना (त्स्निका) (त्स्नी)। स्त्री। ज्योतिष्मत्याम्। लताफटकी। रेणुकबीजे। श.च.। चन्द्रिकायाम्। চন্দ্রকিরণ। गुणा:—त्रिदोषघ्नी दाहास्रकपित्तनाशिनी। राज.। कोषातक्याम्। খেত ঘোষা। र.मा.। पटोलिकायां। त्रिका.। अम।

ज्योत्स्नाप्रिय:। पुं। चकोरे। हे.च.।

ज्वर:। पुं। सर्व्वरोगप्रधानरोगविशेषे। জ্বর। हिं बोखार, ज्वर। ज्वरोत्पत्ति:—दक्षापमानक्रुद्धरुद्रनि:श्वासेन सम्भूतत्वात् ज्वर: स्वभावात् पैत्तिक इति बोद्धव्य:; यत उक्तं चरकेण। "स्तौ धात्वित्त 'मित्यादि। तेन सर्व्वज्वरेषु पित्तोपशमनी चिकित्सा कर्त्तव्या। भा.। ज्वरस्य मूर्त्ति:—सर्व्वभूततापन विपात् त्रिशिरा: मह्योदर: कपिलवर्णो व्याघ्रचर्म्मवासा मालाधारी पिङ्गलनेत्र: क्षुद्रतरजङ्घ: विकृताकारी भस्मभूषिताङ्गो महाबलवान् लोकनाशाय लोकेऽवतिष्ठते। सु.। तस्य प्रकृति.—"तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दोषा: शारीरमानसा:। देहिनं न हि निर्द्दोषं ज्वर: समुपसेवते॥" ज्वरस्य संख्यारूपसम्प्राप्ति:—ज्वरोऽष्टधा, वातिक: पैत्तिक: श्लैष्मिकश्चेति त्रय:, द्वन्द्वजाश्च त्रय:—वातपैत्तिक: वातश्लैष्मिक: पित्तश्लैष्मिकश्चेति, सान्निपातिक: आगन्तुकश्चेति साकल्येन अष्टधा। सान्निपातिकज्वर: त्रयोदशविध इति। चर.। See सन्निपातज्वर:। शार्ङ्गधरस्तु पञ्चविंशतिभेदानाह यथा—पृथग्दोषैस्त्रिधा, द्वन्द्वभेदेन च तथा, सन्निपातेन चैक:; विषमज्वर: पञ्चधा—सन्ततसततान्येद्युष्कतृतीयकचातुर्थकभेदेन; आगन्तुक एवेति त्रयोदशविध:; आगन्तुः पुनस्त्रिधा, अभिघातज: चतुर्धा, अभिषङ्गज: पञ्चविध इति पञ्चविंशतिधा। शार्ङ्ग.पू.ख ७अ.। ज्वरस्य विप्रकृष्टकारणं—मिथ्याहारविहारादि—तेन वातादय: आमाशयगता ज्वरं जनयन्तीति सम्प्राप्ति:। तस्य रूपं—श्रमारतिविवर्णतास्यवैरस्यनेत्रप्लवताजृम्भाङ्गमर्द्दगुरुतारोमहर्षारुचितमोऽप्रहर्षशीतादिकं शीतवातातपेषु मुहुरिच्छाद्वेषौ च भवन्ति। तस्य सामान्यलक्षण—स्वेदावरोधादि। सामान्यतो ज्वरचिकित्सा—सामान्यतो ज्वरे पूर्व्वं निवातनिलये वास:। व्यजनानिल: तालपत्रवात: वंशव्यजनवायु- चामर वस्त्र-मयूरपुच्छ वेतसव्यजनवायुश्च। तथा गुरुस्वरसनावरण यथर्त्तु पक्कपानीयव्यवहारश्च। ज्वरे वर्ज्यं स्नानप्रदेहादिकम्। भा.म १अ.। ज्वरादौ लङ्घनं मध्ये पाचनं अन्ते च भेषजं प्रयोक्तव्यम्। प्राणिभेदे तदसाध्यता—"असाध्योऽयं ज्वरो व्याधि गोमहिषाश्वकुञ्जरे। किञ्चित्कृच्छ्रतमो नृणामन्येषां जीवघातक:॥ यथा खगानां मृगयुर्बलिष्ठ. तथा गदानां प्रबलो ज्वरोऽयम्। नान्योऽपि शक्तो मनुजं विहाय सोढुं भुवि प्राणभृत. सुराद्या.॥" नरस्य ज्वरसहत्वे कारणं—"कर्म्मणा लभते यस्माद्देवत्वं मानुषो दिवि। ततश्चैवाच्युत. स्वर्गान्मानुष्यमभिवर्त्तते। तस्मात् देवभावात्तु सहते मानुषो ज्वरमिति॥" अग्नि.। प्राणिविशेषे ज्वरनाम यथा—'पातक: स तु नागानामभितापस्तु वाजिनाम्। गवामीश्वरसंज्ञस्तु मानवानां ज्वरो मत.। दारिद्रो महिषाणाञ्च मृगरोगी मृगेषु च। अजावीनां प्रलापाख्य: करभे ह्यलसो भवेत्। शुनोऽलर्क. समाख्यातो मत्स्येष्विन्द्रमदो मत.। पक्षिणामभिघातस्तु व्यालेष्वेचितसंज्ञित:। गुल्मस्य नलिका प्रायो भूमेरूषरनामत.। वृक्षस्य कोटराख्यस्तु ज्वर: सर्व्वत्र दृश्यते॥" अग्नि.२स्थान २अ.।

ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररस:। पुं। विषमज्वरे रस:। यथा—"मूर्च्छितं रसकर्षैकं तदर्द्धं जारिताभ्रकं। तारं ताम्रञ्च रजत रसकं तालकं तथा। मौक्तिकं विद्रुमं लौहं गिरिजं गैरिकं शिला।

গন্ধকং হিঙ্গুলং চ সমভাগং পলার্দ্ধং পৃথক্ পৃথক্। চীরা —খী মুস্তকী চ মীথঘ্নী গন্ধিকারিকা। শাটাম ঘা জ্যোতিষ্মিকা চ সতিক্তা চ সুদর্শনা। অগ্নি শিখা পূতিতৈলা সূর্পপর্ণী প্রসারণী। প্রত্যেকং স্ব রস দত্ত্বা মর্দ্দয়েত্তিদিনাবধি। ভক্ষয়েৎ সর্বজ্বরেণ চতুর্গুঞ্জাপ্রমাণতঃ ॥"... ১ মূর্চ্ছিত রস ২ তো. জারিত অভ্র ১ তো. স্বর্ণমাক্ষিক, স্বর্ণ রৌপ্য, খাপর, তাম্র, মুক্তাভস্ম, প্রবাল ভস্ম, লৌহভস্ম, শিলাজতু, গিরিমাটী, মন ছাল, গন্ধক, তুঁতেভস্ম প্র. ২ তো। থিরুই তুলসী, শ্বেতপুনা, গণিবি, ভূঁই আমলা চিরাতা, পদ্মগুলুঞ্চ, ঈশলাঙ্গুলিয়া, লতা ফটকী, পটোল মুগানী, গন্ধভাদুলিয়া প্র ত্যেকের রসে ৩ দিন মাড়িবে। র.সা.স।

জ্বরঘ্নঃ । পু। বালুকমিদে। স্ত্রী। গুড়ূচ্যাম্। রা.নি.ব.৩।১২। মঞ্জিষ্ঠায়াং। বালুকে। বৈ.নিঘ।

জ্বরঘ্নী(বটিকা) । স্ত্রী জ্বরে রস। গ্রহণী মালবীজ ১ তী কটুকী ২ তী গৈরিকঞ্চ ১ তী. ঘৃতকুমারীরসেন মর্দ্দয়েৎ। শুদ্ধ জয়পালবীজ ১ তো. কটকী ২ তো. গেরিমাটী ১ তো ঘৃতকুমারীরসে মর্দ্দন। বটী ১ কলায়। ভা। অন্যা— রস ১ তী. শিলাজতু পিপ্পলী হরীতকী অকর্করা(বচা) কটুতৈলযুক্তগন্ধক ইন্দ্রবারুণীকর্ষ প্র. ৪ তী. ইন্দ্রবারুণীরসেন মর্দ্দয়েৎ। পারা ১ তো. শিলাজতু, পিপুল, হরীতকী, আকর করা বচ, কটুতৈলে শুদ্ধ গন্ধক এবং রাখা লশশাব ফল প্রত্যেকে ৪ তো. রাখালশ শামূলের রসে মর্দ্দন। বটী ১ মাষকড়াই। শার্ঙ্গ। অপরা—পারদ ১ তী গন্ধক ২ তী হিঙ্গুল ৩ তী জৈপালবীজ ৪ তী দন্তীক্বাথেন মর্দ্দয়েৎ। পারা ১ তো. গন্ধক ২ তো. হিঙ্গুল ৩ তো. জয়পালবীজ ৪ তো দন্তীকাথে মর্দ্দন। রস.র.। [ইতি শার্ঙ্গধরঃস্কৃতি।

জ্বরনিশতী । স্ত্রী। জ্বরনিদানচিকিৎসার্থ-

জ্বরনাশনঃ । পু। পর্পটকে। ক্ষেৎপাপড়া। স্ত্রী (নিশী)। মঞ্জিষ্ঠায়াম্। গুড়ূচ্যাম্। বৈ নিঘ।

জ্বরহন্ত্রী । স্ত্রী। মঞ্জিষ্ঠায়াম্। রা নি ব ৬।

জ্বরাঙ্কী । স্ত্রী। ভদ্রদন্ত্যাম্। দন্তী। রা নি. ব ৬।

জ্বরাতঙ্কঃ । পু। জ্বররোগে। রা নি.ব.২০।

জ্বরাধিষ্ঠানম্ । ক্লী। শরীরে মনসি চ। "কেবলং সমনস্কঞ্চ জ্বরাধিষ্ঠানমুচ্যতে।" চ.চি. ৩অ।

জ্বরান্তকঃ । পু। কিরাততিক্তকে। চিরেতা। আরগ্বধবৃক্ষে। রা.নি.ব ৫।

জ্বরান্তকরসঃ । পুং। জ্বরে রস। তাম্র গ ন্ধক পারদ সৌরাষ্ট্রমৃৎ (পঙ্কপর্পটী) লৌহ স্ব র্ণমাক্ষিক হিঙ্গুল টঙ্কণক্ষার (সোহাগার খৈ) রসাঞ্জন স্বর্ণভস্ম প্র সমভাগ চিত্রকাদীনাং (চিত্রক গুড়ূচী মুস্তা গ্রন্থীনাং প্র ॥০ তোল বারি ॥০ শ.) পাদাবশিষ্টেন ক্বাথেন মর্দ্দয়েৎ। রস কৌ।

জ্বরারি । পু। গুড়ূচ্যাম্। রা নি ব.১২। জ্বরে রসবিশেষ। পারদ. গন্ধক হিঙ্গুল তাম্রং প্রীত টঙ্কণ (সোহাগার খৈ) বিড়লবণ মন শিলা এষাং প্র সমভাগ। আরগ্বধপত্ররসেন ১০ ভাবনা দেয়া। ভৈব। অন্য —পারদ. ১ ভ. গন্ধক ২ ভ হিঙ্গুল ৩ ভ ধুস্তুরবীজ ৪ ভ. দন্তীক্বাথেন মর্দ্দয়েৎ। রস কৌ.।

জ্বরারি (অভ্রম্) । ক্লী। জীর্ণজ্বরে রস.। অভ্রং তাম্রং পারদ গন্ধকঃ বিষং, এষাং সমভাগ.। ধুস্তুরবীজম্ একভাগাপেক্ষয়া দ্বিগুণ ত্রিকটু মি লিত পত্ররসেন বটী কার্য্যা। অভ্র, তামা, পারা, গন্ধক, বিষ প্রত্যেকে সমভাগ ধুতু রার বীজ ২ ভ ত্রিকটু মিলিত ৫ ভ. জলে মাড়িবে। র.সা.স.।

জ্বরাশনিঃ । পুং। বিষমজ্বরে রসঃ। রস গ ন্ধক সৈন্ধব বিষং তাম্রং প্র.সমভাগ. মনঃশিলা চূর্ণং লৌহসমম্ অভ্রম্। লৌহপাত্রে লৌহদণ্ডেন নির্গুণ্ডীরসেন সম্মর্দ্য তৈলং কৃত্বা পারদসমভাগং ম রিচচূর্ণং মিশ্রয়েৎ। রস, গন্ধক, সৈন্ধব, বিষ, তামা প্রত্যেকে সমভাগ। মনঃশিলা লৌহ চূর্ণ, লোহসমান অভ্রভস্ম। লৌহপাত্রে লৌ- হদণ্ডে নিশিন্দারসে মাড়িয়া তাহার সহিত পারার সমান মরিচচূর্ণ মিশ্রিত করিবে। র.সা.স.।

জ্বরী (রিন্) । ত্রি। জ্বরযুক্তে। [নিঘ.।

জ্বলপ্রভা (ভী) । স্ত্রী। দুরালভা। বৈ.

ज्वलन । पु । चित्रकवृक्ष । अम । भा ४भ नाडीव्रण चि । [प सु । रा नि व ११ ।

ज्वलनाह्मा (ह्मा) । पु । सूर्य्यकान्तमणौ ।

ज्वलनाभ । पु । गन्धतृणे । वै निघ ।

ज्वल(लि)नी । स्त्री । मूर्व्वायां । मूर्गा । रा नि व ३ । [निघ । दग्धाद्रं । श च ।

ज्वाला । स्त्री । धातकीवृक्ष । चित्रकवृक्ष । वै

ज्वालाखरगद. । पु । जालगर्द्दभकरोगे । रा नि.व २० ।

ज्वालागर्द्दभक. । पु । जालगर्द्दभकरोगे ।

ज्वालानलरस । पु । अजीर्णाधिकारे । सार्व्वचार यवचार पारद गन्धक पञ्चकोलम् इति नवद्रव्य प्र सम, सव्वतुल्या जया (सिद्धि) जयाई शिग्रुलक (सजिनार छाल) चूर्ण । जया शिग्रुचित्रकभृङ्गराजरसेन प्र दिनत्रय भावयित्वा शुष्क लघुपुटेन पाच्य । उद्धृत्य आद्रकरसेन ७ भावना देया । रसा स । मतान्तरे टङ्कणमपि ग्राह्यम् । भावप्रकाश चात्रय पाठ ।

ज्वालामरिचक । पु । कटुवीरायां । शाह्‌ मरिच । See कटुवीरा ।

ज्वालामुखरस । पु । गहण्यधिकारे । "सूतामृत समद्रव्य सुवर्ण मरिच सम । रक्तचित्रकजै र्द्रावै जलमण्डपिकाद्रवै । दिनैक मर्द्दयत् खल्व चतुर्गञ्जाश्च भक्षयत् ॥" पार, गन्धक, स्वर्ण म रिच प्र(त्ये)क समभाग रक्तचितेर रस ও पानार रस १ दिन मर्द्दन करिबे । रस कौ ।

ज्वालारासभक । पु । जालगर्द्दभकरोगे । रा नि व २० ।

झ

झटा (आमला) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूंइ आमला । मा नि । वै निघ ।

झण्टी । स्त्री । कुन्दवृक्षे । वै निघ ।

झम्पाक (रु) । पु । वानरे । मर्कटे । वै निघ । श र ।

झम्पाशी (इन्) । पु । जलकाके । पानकौड़ी । वै निघ । मत्स्यरङ्क । जटा ।

झम्पी (इन्) । पु । वानरे । श र. ।

झर्झरिका । स्त्री । धूमस्याम् । दाले ऊटौ । गुणा धूमसीशब्द द्रष्टव्या ।

झर्झरीक । पु । शरीरे । उणा ।

झला । स्त्री । झिल्लिकायाम् । वै निघ ।

झलि । स्त्री । क्रमुके । गुपारि । वै निघ ।

झल्लकण्ठ । पु । पारावते । हारा ।

झल्लिका । स्त्री । उद्वर्त्तनपटे मले च । मे ।

झष । पु । मत्स्ये । अम । जलचरभेदे । वा उ १४ ।

झषलोचना । स्त्री । मत्स्याक्ष्याम् । वै निघ ।

झषा (सा) । स्त्री । गोरचतण्डुलायाम्, नागबलायाम् । प सु । अम ।

झषाशन. । पु । शिशुमारे । त्रिका ।

झाट । पु । व्रणमार्ज्जने । मे । [न । अम ।

झाटल । पु । घण्टापाटलायाम् । घण्टापारुल

झाटा (आमला) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । अम । ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे द्रष्टव्या । यूथिकायां । यूंइ । श च ।

झाटिका (टी) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । श च । जातीपुष्पवृक्षे । वै निघ । [टि । हारा ।

झामकम् । क्ली । दग्धेष्टकायाम् । झामा इट

झालि । स्त्री । व्यञ्जनभेदे झालीति भाषा । तत्साधन यथा—"आममामफलं पिष्ट राजिकाल वणान्वित । भृष्ट हिङ्गुयुत पूतं धौलित झालिरुच्यते । झालिईरति जिह्वाया कुण्ठत्व कण्ठशोधनी । मन्द मन्द निपीता सा रोचनी वह्निबोधनी ॥" भा । [दाडि शाह । श र ।

झावु (क, का) । पु स्त्री । वृक्षविशेषे ।

झिङ्गाकम् । क्ली । कर्कटीभेदे । फलशाकवि

शीते। झिंङा गाछ। खग्र झिमनीति पाश्चात्ये। गुणा तिक्त मधुरम् आमवातमन्दाग्निकरञ्च। राज १प। [झि ङ। भा। वै निघ।

झिङ्गिनी (ङ्गी) (ङ्गी) । स्त्री जिङ्गिन्या।

झिञ्झिनी । स्त्री। जिङ्गिन्याम्। झि ङ। वै निघ।

झिञ्झिरिण्टिका (ण्टा) (रीटा) । स्त्री स्वनामख्यातक्षुपविशेषे। झि झरीगा इति लोके। गुणा — शीता कषाया रक्तातिसारघ्नी अल्पपर्णी वृष्या बल्या महिषीदुग्धवर्द्धनी च। रा नि व ४।

झिण्टिका (ण्टी) (रीटिका) । स्त्री। (Barlaria cristata or B Prionitis) पुष्पवृक्षविशेषे। झाँटी गाछ कुलझाँटी। कि कटसरैया। सा गुणा —कटुका तिक्ता दन्त रुजघ्नी शूलघ्नी वातकफशोफकासत्वग्विषघ्न न्यश्च। रा नि व १०। सैरेय कुष्ठवातास्र कफकण्डूविषापह तिक्ताख्यो मधुरोऽनम्लः सुस्निग्ध केशरञ्जन॥ भा। क्षणधान्यभेदे। गुणा श्यामा कवत्। च सू २७अ।

झिल्लिकण्ठ । पु। पारावते। त्रिका।

झूनि । पु क्रमुके। सुपारि गाछ। मे।

झेण्डु । स्त्री। तन्नामकक्षुपे। रा नि व ५।

झोड । पु। क्रमुकवृक्षे सुपारि गाछ। भू रिप

ट

टगर । पु। टङ्कणक्षारे। सोहागा। त्रि केकराक्षे। मे।

टङ्क (क) । पुं। धरणे माषमाने २४ र तिके वा। प म १ख। क्ली। नीलकपित्थे। मे। गुणा — शीत कषाय मधुर टङ्क मारुतकृद्गुरु।" सु सू ४६अ। टङ्कणक्षारे। मे। त्व चि पाषाणदार णे। जङ्घायाम्। हे च। खड्गादौ। धाम् आम। भा। रजतमुद्रायाम्। पाषाणदारणे।

टङ्कण । पु। टङ्कणक्षारे। सोहागा। हे.च वै निघ त्व चि स्वर्णसन्धिन्याम्।

टङ्कदेशज (शीय) । पु क्ली। वालुकाक्षारविशेषे। ओदेशीय सेटङा। प स।

टङ्कनल । पु। धान। वै निघ।

टङ्का । स्त्री। जङ्घायाम्। मे।

टङ्कानक । पु। वृक्षविशेषे। मद्यनामवृक्षे। तुं गाछ। श च।

टङ्कारी । स्त्री। स्वनामेव प्रसिद्धे क्षुपविशेषे टेकारीति भाषा। गुणा —"टङ्कारी वातजि त्तिक्ता दमघ्नी दीपनी लघुः। शोथोदरव्यथाहन्त्री हिमा पीडविसर्पिणाम्।" भा।

टङ्कण (न) । पु क्ली। खनिजीपधिविशे षे। सोहागा। हि म टङ्कणखार। इ.ए.टण्ड

शीतवातरसी स द्विविध साधारणश्वेतभेदन। प्रथमगुणा अग्निकारी रूक्ष कफघ्न वातपित्त क्ष। भा पु १भ धातव। कट उष्ण कफघ्न स्थावरादिविषघ्न कासश्वासघ्न। द्वितीयगुणा — स्निग्ध कटुरूक्ष वातकफघ्न आमक्षयहर श्वा सविषकासमलहरश्च। रा नि व ६। शुभ्रवातघ्न क्षाररस तीक्ष्ण उष्ण अग्निवर्द्धक रूक्ष भेदन बलहरश्च। "टङ्कण क्षारमुक्त सम्यक् क्षार पाचन। सुभगा मालती शाली द्रवी लौहविर हि॥" तद्गुण —"आदौ टङ्कणमाम्य का ष्ठिकाग्नौ विनिक्षिपेत्। एकवाचात् समुद्धृत्य पी यन्त्र विभावयेत्। नरमूत्रगतं टङ्कं गवां मूत्रं तथा। निम्बाम्रे सम्मुद्धृत्य अश्लीलाम्लुगतं तत अश्लीलादामुद्धृत्य भाविकालस्य पाचकी। अपीव षूणमयुक्त चाम्लयच्छीतलाम्बुना।" र.सा स।

टङ्काण (क) । पु। अश्वविशेषे। टाङ्गन गा छ। श र।

टङ्गिणी । स्त्री। पाठायाम्। श च। [त्रिका

टट्टनी । स्त्री। गृहगोधिकायाम्। टिकटिकि

टण्टुक । पु। श्योनाक। वै निघ।

टल्लनम् । क्ली। वैकल्ये। वै निघ।

टारः । पु। अश्व। हे.च।

टिटि(ट्टि)भः (कः) । पु । पक्षिविशेषे । তিতিব পাখী । অ টী. । [भा. ।
टिट्टिनिका (नी) । स्त्री । जलशिरीषे ।
टिण्टुकः । पु । श्योणाकवृक्षे । वा उ २०अ. । श्वीतलोध्रे । वै निघ । [ढेङशी । भा. ।
टिण्डिशः । पुं । डिण्डिशे । ঢেঁড়শ । हि
टीटिभकः । पु । टिट्टिभपक्षिणि । श र. ।
टुण्टु(ण्ठु)कः । पु । श्योणाकवृक्षे । अम. । श्योणाकभेदे । रा नि व २३ । ज द.१२अ । च. द माधवीये । स्वर्णुलीवृक्षे । সোণালু । वै निघ. । पक्षिविशेषे । টুনটুনী পাখী । श र. । कणाखदिरे । श च. । [क्षिणीवृक्षे । श च. ।
टुण्टुका । स्त्री । पाठायाम् । আকনাদি । ट
टुनाका । स्त्री । तालमूल्याम् । श च. ।
टेन्दुकः । पु । श्योणाकवृक्षे । শোণা, সোণালু । वैद्यकम् । [श.र ।
टेरः (क) । त्रि । काणे । वक्रनेत्रे । টেরা ।
टोलाफल. । पु । मधूकवृक्षे । वै.निघ. ।

ठ

ठ । पु । शिवे ।
ठक्कदेशीयः । पु । वास्तूके । त्रिका. ।

ड

डङ्ग(ङ्गा)रि (री) । स्त्री । फलशाकलताविशेषे । ঝিঁঙা, চিচিঙ্গা । म डागर । क डगर । गुणा —शीतला रुच्या वातपित्तरक्तदोषघ्नी शोषघ्नी जाड्यमूत्ररोधहरी तर्पणी गौल्या । बालफलगुणा — सुमधुर शीतलं पित्तघ्न तृष्णादाहघ्न रुच्य सन्तर्पण पुष्टिकर वीर्य्योद्रेककर बलकरं श्रमघ्न श्रमहर । पक्व तत् गुरु तृष्णादाहरक्तञ्च कुरुते । रा नि व.७ । See चिचिण्ड ।
डण्डमत्स्य. । पु । मत्स्यविशेषे । দাঁড়িকা মাছ । वै निघ । [कारयन्त्रविशेषे ।
डमरुयन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थे डमरुका
डल्लकम् । क्ली । वंशनिर्म्मितपात्रे । ডালা ।
डल्वणः । पु । निबन्धसंग्रहकारे ।
डहुः (हू.) । पु । लकुचवृक्षे । ডেহুয়া ফল, ডেলো মান্দার । श र. । फलगुणा —गुरु विष्टम्भि त्रिदोषघ्नकदीपकरश्च । राज् ।
डाङ्गरः (री) । पु, स्त्री । अलाबुविशेषे । वै. निघ. । डङ्गरीफले । ঝিঁঙা । रा नि.व.७ ।
डालिमः । पुं । दालिम्बवृक्षे । দাড়িম গাছ । अ टी भ. । [त्यूहपक्षिणि । जटा. ।
डाहुकः । पुं । हरितविशेषे । वै निघ. । दा-
डिडि(ण्डि)माणकः । पुं । मतुदपक्षिजाती । सु सू.४६अ । च सू २७अ. ।
डिण्ड. (ण्डिक) पुं । रक्तैरण्डे । वै निघ. ।
डिण्डिमः । पु । करञ्जवृक्षे । वै निघ. ।
डिण्डि(ण्डी)रः । पु । समुद्रफेने । हे च. । नकुल १२अ ।
डिण्डिशः । पु । फलशाकविशेषे । ঢেঁড়শ । मं ढेङशफल । वै निघ २भ अतिसार पथ्य. । गुणा —रुचिकृत् भेदन पित्तश्लेष्मघ्न शीतलो वातलमूत्रल अश्मरीहरो रुचश्च । भा पू १भ.शाकव. ।
डिण्डीरमोदकम् । क्ली । गृञ्जने । गाजर । रा नि व ७ । लशुने । रक्तमूलके । वै निघ ।
डितिका । स्त्री । बालरोगे । वै निघ ।
डिम्बः (म्भ.) । पु । शिशौ । रा नि व १८ । उदररोगे । मूत्राशये । गर्भाशये । वै निघ । क्ली । फुफुसे । डारा. । अण्डे । श्रीहि । पिले । मी ।
डिम्बिका । स्त्री । जलमक्षिकायां । वै निघ. । श्योणाकवृक्षे । कामुकाम् । श.र. ।
डिम्भा । स्त्री । अतिबालिकायां । रा.नि.व.१८ ।
डुङ्गरी । स्त्री । अलाबूभेदे । ঢেঁড়শ । वै.निघ. ।

डुण्डु । पु । विमुखसर्पे । त्रिका ।

डुण्डुभ । पु । जलसर्पे । ढेँ डा साप । अम ।

डुण्डुल. । पु । क्षुद्रपेचके । रा नि व १९ ।

डुन्दुक. । पु । हरिणभेदे । पक्षिभेदे । डाक पाखी । वै निघ ।

डुलि: । स्त्री । कच्छप्याम् । अम । [जटा ।

डुलिका । स्त्री । खञ्जरीटाकारपक्षिविशेषे ।

डुली । स्त्री । चिल्लीशाके । रा नि व ७ ।

डोडी । स्त्री । जीवन्तीक्षुपे । गुणा.—मलग्राहकरी वातला रूक्षा दुर्जरा च । राज. ।

डोडि(ण्डि)का । स्त्री । फलशाकविशेषे । हिं करिकका । भ हरणदोडी । गुणा —पुष्टिकरी रुच्या दीपनी लघु पित्तकफार्शोघ्नी क्रमिगुल्मघ्नी च । भा पू १ भ शाकव. ।

डोरड़ी । स्त्री । हट्टल्याम् । रा नि व. ४ ।

डोलाफलम् । क्ली । फलविशेषे । वै निघ. २ भ. वा. व्या ।

ढ

ढक. । पु । अभिलाषे । वै निघ ।

ढङ्कणम् । क्ली । शैवाले । वै निघ ।

ढ(ढा)मरा । स्त्री । हंसी ।

ढिण्टिणिका (णी) । स्त्री । जलमिरीचे । वै निघ ।

ढोलसमुद्रिका । स्त्री । ढोलसमुद्र इति ख्याते हक्षविशेषे । सा कीटादिविषघ्नी । अत्रि. ।

त

तकिलम् (ला) । क्ली, स्त्री । औषधे । वै निघ । उणा. ।

तक्कोलम् । क्ली । कक्कोले । कंकला । वै निघ ।

तक्रम् । क्ली । पादजलघोल । र मा. । प म २ ख । रा नि व १५ । घोलसामान्ये । (घोल) तक्र चतुर्विधं मन्तुमथितोदश्विद्घोलभेदेन । तथा चोक्तं पद्य । तेषां नामगुणा —"ससर निर्जल घोल मथित त्वसरोदक । तक्र पादजलप्रोक्तमुदश्विदर्धवारिकं । तथा सरहीन स्यादच्छा प्रभूतवारिका ।" तक्रगुणा:—"तक्र त्रिदोषशमनं रुचि दीपनीय रुच्य वमिप्रशमनं क्रमहारि मन्तु । वर्चं मद पवननाशमुदश्विदाख्य शस्त कफश्रमनदमनेषु घोलम् । अम्लेन वातं मधुरेण पित्तं कफ कषायेण निहन्ति सद्य । आमातिसारे च विमूत्रिकायां वातज्वरे पाण्डुषु कामलासु । प्रमेहगुल्मोदरवातरोगे नित्यं विधेयं क्रमरोचके च । शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफे पाण्ड्वामयेषु च । मार्गोपरोधे कुष्ठादिव्याधौ तक्रं प्रशस्यते । वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पली लवणान्वितं । शर्करामरिचोपेत स्वादु पित्तोदरी पिबेत् । यवानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्त कफोदरे । सन्निपातोदरे तक्र त्रिकटु क्षारसैन्धवम् ।" इति तक्रविवरणम् । "तक्र दद्यान्न क्षते नोष्णकाले नो दौर्बल्ये नो तथा मूर्च्छिते च । नैव भ्रान्तौ नैव पित्तास्रदोषे नैतद्दद्यात् सूतिकायां विशेषात् ।" इति वर्ज्यव्याख्यानम् । "तक्र श्लेष्मान्वित तुन्दनिद्राजाड्यप्रद गुरु । अशोविविष्ट सामान्य निःशेष लघु पथ्यदम् ।" रा नि. व १५ । "समुद्धृतघृत तक्रं पथ्य लघु विशेषत । स्वल्पोद्धृतघृत गुरु वृष्य कफावहम् । अनुद्धृतघृत सान्द्र गुरु पुष्टिकफप्रदम् ।" इति उद्धृतानुद्धृतस्वल्पोद्धृतघृततक्रगुणा । आमपक्वतक्रगुणा —"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च । पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ।" गन्धादितक्रविशिष्टगुणा —"यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुण तक्रमादिशेत् ।" भा. ।

तक्रकूर्चिका (र्ची) । स्त्री । दुग्धविकारविशेषे । छाना । गुणा —ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा च । सु.सू. ४५ च दविव. । "तक्रेण पक्व य क्षीरे सा भवेत्तक्रकूर्चिका ।" प म ३ ख ।

तक्रजननी । स्त्री । धान्ये । वै निघ. ।

तक्रजम् । क्ली । दधनि । वै निघ. ।

तक्रपर्य्याया । स्त्री । तक्राह्वये । रा.नि.व.४ ।

तक्रपिण्डः (ण्डिका) । पुं, स्त्री । तक्रकूर्चिकायाम् । छाना । नष्टदधिपिण्डे । नष्ट दुध इति हिन्दी । लक्षणं यथा—"दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा । द्रवभावेन रहितं तक्रपिण्डः स उच्यते ॥" गुणाः—वृष्य. बृंहणः बल वर्द्धनश्च । भा. ।

तक्रभक्ता । स्त्री । तक्राह्वायाम् । रा नि व.४ ।

तक्रभित् । पुं । कपित्थवृक्षे । वै.निघ. ।

तक्रमांसम् । क्ली । यवनदेशप्रसिद्धव्यञ्जनविशेषे । 'एखनी' इति पारस्यभाषा । तत्साधनविधिः—"पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्ज्जयेत् । छागादेः सकलस्यापि खण्डान्यष्टौ च भर्ज्जयेत् । सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा । जीरकादियुते तक्रे मांसखण्डानि धारयेत् ॥" गुणाः—"तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदं । कफघ्नं पित्तहर्षिबलर्व्वाहारस्य पाचनम् ॥" भा । '

तक्रा । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । गुणाः—कटुः क्रमिघ्नी व्रणघ्नी च । रा.नि व.४ ।

तक्रारिष्टम् । क्ली । यक्ष्मार्शोऽरिष्टौषधम् । "यमानी आमलकं हरीतकी मरिचानि प्र.-त्रिपलां भक्तानि पञ्चलवणानि पलांशानि एकत्र चूर्णयित्वा तक्राढकयुतानि तक्रारिष्ट भवति ।" च.द ।

तक्राह्वा । स्त्री । तक्राह्वये । रा नि.व.४ ।

तगर(पादिक)म् । क्ली, पुं । (Tabernaemontana coronaria.) जलजातकस्य क्षुपे । ওগরপাতকা, গিউলি ছোপ । हिं तगरवक्षी । तें नन्दिवर्द्धनचेट्टु, गन्धितगरपुचेट्टु । स्त्त्. पाश्चिकमला । तत्र द्विविधं तगरं पिण्डीतगरञ्च । पिण्डीतगरं कोङ्कणदेशे प्रसिद्धम् । गुणाः—उष्णं स्निग्धं स्वादु लघु विषापस्मारशूलाक्षिरोगविदोषघ्नञ्च । शीतलं तिक्तं दृष्टिदोषघ्नं पथ्यञ्च । रा.नि.व.१० । तगराभावे कुष्ठं ग्राह्यम् । च.सू.३ ष. । च.द एमादिस्नेहे । बा.मू.१२ष. । आङ्गल्यक्षुपे । मदनवृक्षे । रा.नि.व.३,८ । पुष्पवृक्षविशेषे । টগর গাছ । म.र. ।

तग्नी । स्त्री । हिङ्गुपत्राम् । रा.नि.व ६ ।

तड़ाकः (गः) । पुं, क्ली । पुष्करतडागे इति ।

म.र । तल्लक्षणं—"प्रश्नलभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः । जलाशयस्तडागः स्यात् ताडागं तज्जलं स्मृतम् ॥" भा. । जलं स्वादु कषायं वातकरञ्च । रा नि.व १४ । पाके कटु शीतलं हेमन्ते प्रशस्तञ्च । राज. । यन्त्रकूटके । मे. । [तडू । पद्म ।

तड़ागजः । पुं । कालकोठे । কোমলভোগ

तड़िखान् । पुं । मुस्तके । मूता । अम. ।

तण्डकः । पुं । फेने । खञ्जनपक्षिणि । मे । रोगे । वै.निघ. । [तण्डुलजले । मे. ।

तण्डरीणः । पुं । कीटसामान्ये । वै.निघ. ।

तण्डु(न्दु)लः (कः) । पुं । तण्डुलीयशाके । কাঁটানটে । म.र. । भा.म ४भ.प्रद.चि. । विडङ्गे । मे. । (Oryza sativa) Rice. धान्यनिकरे । চাল । हिं चावल । मं ताण्डुल । तें बियम । गु. चोखा । दा. चक्कीयल । ता. अविशि । गुणाः—मेदघ्नः क्रमिघ्नः । नवः सोऽतिदुर्ज्जरश्च । भा. । भ्रष्टं तत् सुस्निग्धं कफघ्नं रुच्यं पित्तकरञ्च । राज । षट्सर्षपमितमाने । च.कल्प.१२ष. । '

तण्डु(न्दु)लधावनम् । क्ली । तण्डुलोदके । চেলুনিধন । रा नि.व.१५ । वै.निघ ।

तण्डु(न्दु)ला । स्त्री । विडङ्गायाम् । रा.नि. व.६ । मत्स्यामलकायाम् । [व.१५ ।

तण्डु(न्दु)लाम्बु । क्ली । तण्डुलोदके । रा.नि.

तण्डु(न्दु)ली । स्त्री । तण्डुलीयशाके । চাঁপা নটিয়া । रा.नि.व ५ । यवतिक्तायाम् । यवेची इति लोके । रा.नि.व.६ । मत्स्याक्षीकर्कट्याम् । रा.नि व ७ ।

तण्डु(न्दु)लीयः (कः) । पुं, क्ली । विडङ्गे । मे. । (Amarantus(thus) spinosus or Amblogina polygonoides) Prickly Amaranth. स्वनामख्यातपत्रशाकक्षुपे । वनतण्डुलीयके । কাঁটানটে, গোয়াল নটে, সুদে নটে । हिं चम्पमरसा, चवराइ । मं तांदुलसा । कं किरकुसामे । दा. काण्टेमाट । ता. सुङ्किरइ । गुणा —शिशिरमधुरविषघ्नः रुचिप्रदीपनः पित्तदाहभ्रमघ्नश्च । रा.नि.व ५ । मूत्रकृच्छ्रमूर्च्छा विषहारकश्च । भा पु.१भ मावव. । रसे मधुरः, वीर्ये शीतपाके मधुर, प्रभावद रक्तपित्त

विषहर । च द । "मधुरौ रसपाकाभ्यां रक्तपित्तमदापहः । तेषां शीततमौ रुचस्तण्डुलीयो विषापहः ॥" सु सू ४६ च । तन्मूलगुणा —"तण्डुलीयकमूलं स्वादुष्णं श्लेष्मविनाशनम् । रक्तौरोधकरं रक्तपित्तप्रदरसहरम् ॥" भवि । विशेषत शूलघ्नम् । तच्छाकगुणा — हिमम् रूक्षं पित्तरक्तविषकासघ्नं ग्राहि मधुरं दाहशोषघ्नं रुच्यञ्च । रा नि व ७ । स्वादुपाकसश्लेष्मकपित्तविषघ्नं तण्डुलीयकम् ।" भवि १६ च । [डङ्ग । रा नि व ६ ।

तण्डु(न्दु)लीयका । स्त्री । विडङ्गायाम् । वि

तण्डुलीयदलम् । क्ली । तण्डुलीयशाके । रा नि व ७ । [কাঁটানটের শিকড । भवि ।

तण्डुलीयमूलम् । क्ली । तण्डुलीयकजटायां।

तण्डु(न्दु)लीवीज । पु । तण्डुलीयशाके । भा पु शाकव ।

तण्डुलीयशाकम् । क्ली । शाकभेदे । কাঁটানটিয়ার শাক । रा नि॰व ७ । सि यो र पि चि ।

तण्डुलुः । स्त्री । विडङ्गे । श र ।

तण्डु(न्दु)लेर (कः) । पु । तण्डुलीयशाके । भा पु १भ शाकव ।

तण्डु(न्दु)लोत्थ(दका)म् । क्ली । प्रचालित तण्डुलजले । চেলুনির জল । तस्य विधि —तण्डुलपलं कण्डश कृत्वा चतुर्गुणजलेन चाल्यम् । प प्र १ख । शीतकषायमानेन वा तण्डुलोदककल्पना इति केचित् । अष्टगुणजलमिति शार्ङ्ग॰ । "कुट्टित तण्डुलपल जलेऽष्टगुणिते चिपेत् । भावयित्वा जलं ग्राह्यम् ।' "जलमष्टगुणं दत्त्वा पलकण्डिततण्डुलात् । भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि ।' तन्मान्तरम् । गुणा —कषाय म॰धुर लघु सग्राहि विषच्छर्दितृषादाहनाशनम् । रा नि व ५ । [श च ।

तण्डुलौघ॰ । पु । वेटकवंशे । দেউড় বাঁশ ।

तत । पु । वायौ । वै निघ ।

ततपत्री । स्त्री । कदलीवृक्षे । श च । [निघ ।

तत्कालवणम् । क्ली । सौवर्चललवणे । वै॰

तत्पद । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै निघ ।

तत्फल । पु । शतपत्र । कुष्ठ । কুড । चौरानामगन्धद्रव्ये । धरन्ति । रोहितवृक्षे । वै निघ ।

तत्त्वम् । क्ली । परमात्मनि । स्वरूपे । वस्तुनि । चिका । चित्ते । धरणि । [रा नि व १५ ।

तद्भूप्यम् । क्ली । पातलदधनि । পাৎলা দই ।

तद्विद्यसम्भाषा । स्त्री । विजिगीषुणा स्पर्द्धया शास्त्रोद्गारपूर्व्वं गुह्यार्थप्रकटने । च वि ८ष ।

तनय । पु । पुत्रे । स्त्री । कन्यायाम् । लक्ष्मणालसायाम् । श च । पृश्निपर्ण्याम् । वै निघ ।

तनु (नू) । स्त्री त्वचि । त्वक् । नार्य्याम् । मे । शरीरे । रा नि व १८ । (स) क्ली । शरीरे । त्रि । अल्पे । कृशे । मे ।

तनुकम् । क्ली । धातकीपुष्पे । विभीतके । त्वचि । দারুচিনি । वै निघ ।

तनुकूप॰ । पु । रोमकूपे । वै निघ ।

तनुच्छाय॰ । पु । ज्वालावर्बूरकवृक्षे । কুদে বাবলা । रा नि व ८ ।

तनुत्वक् । पु । तेलाग्नाक इति ख्याते वृक्षे । पत्रे । सूक्ष्मत्वचि । দারুচিনি । वै निघ ।

तनुत्वचा । स्त्री । चुद्राग्निमन्थे । ছোট গনিরি । रा नि व ९ ।

तनुपत्र । पु । इङ्गुदीवृक्षे । रा नि व ८ । क्ली । वमपत्रहरिताले । वै निघ ।

तनुभस्त्रा । स्त्री । नासिकायाम । श र॰ ।

तनुरस॰ । पु । स्वेदे । घाम । ঘাম ।

तनु(नू)रुट्(रुहम्) । क्ली । रोमि । केशे । श र॰ । मे । [रा नि व ११ ।

तनुवीजः । पुं राजवदरे । নারকুলে কুল ।

तनुव्रणः । पुं । वल्मीकनामरोगे । श र॰ ।

तनु(नू)रुहः । पु । पायौ गुदे । मलद्वारिका । [छ । रा नि व ११ ।

तनुचीर । पु । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গা

तनूनः । पु । वायौ । वै निघ ।

तनूनपम् । क्ली । घृते । श॰च ।

तनूनपात् । पु । चित्रकवृक्षे । वह्नौ । दम ।

तनीनु । पु । मटिकमाली । দেণ্ট ধানবিশেষ । वै निघ॰ ।

तन्तुः (कः) । पुं । वनशूकरे । वायुरोगे । भा.म.४भ. । जलजन्तौ । ई.च । सन्ततौ । सूत्रे । अम. । मण्डलिसर्पभेदे । सु.कल्प.४थ. । सर्पपक्षे । भ.टी.रा ।

तन्तुकी । स्त्री । शिरायाम् । शरीरान्तर्नाड्यां । रा.नि.व.१८।१८ । नाड़ीशाकभेदे । राजिकायां । 'राई । वै.निघ. । [लटा.]

तन्तुकीटः । पु । कीटविशेषे । गुटीपोका ।

तन्तुणः (नागः) । पु । ग्राहे । हाङ्गर । ई.च. ।

तन्तुनाभः । पु । ऊर्णनाभौ । माकड़शा ।

तन्तुनिर्यासः । पुं । तालवृक्षे । श र. ।

तन्तुभ. । पुं । श्वेतसर्षपक्षुपे । प.सु. ।

तन्तुर(ल)म् । क्ली । मृणाले । श र. । ई.च. ।

तन्तुवापः (यः) । पु । लूतायां । माकड़शा । अम. ।

तन्तुविग्रहा । स्त्री । कदलीवृक्षे । त्रिका. ।

तन्तुसारः । पुं । गुवाकवृक्षे । त्रिका. ।

तन्त्रम् । क्ली । औषधे । मे. । द्रव्ये । अग्निवेशादिकृतषट्सङ्ख्यवैद्यकशास्त्रभेदे । च.सू १ष । ब स्त्री । पु । ऊर्णनाभौ । पुत्रे । वै.निघ. ।

तन्त्रकारः । पुं । अग्निवेशादिषट्सङ्ख्यतन्त्रकारेषु । यथा—"अग्निवेशश्च भेडश्च जतूकर्णः पराशर. । हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः । तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् । अथ भेडादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रकृतानि च । श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः ॥" च.सू.१ष. ।

तन्त्रयुक्तिः । स्त्री । असदादिप्रयुक्तवाक्यप्रतिषेधनेन स्ववाक्यपोषकशास्त्रयुक्तौ । तस्याः प्रयोजनं वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च । "असदादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् । स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तितः ॥ व्यक्ता नोक्तास्तु ये ह्यर्था लीना ये चाप्यनिर्मलाः । लेशोक्ता ये क्वचित्तन्त्रे तेषाञ्चापि प्रसाधनम् ॥ यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा । प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥" सु.उ.६५ष. । [टी. ।

तन्त्रवायः । पुं । लूतायाम् । माकड़शा । च.

तन्त्रिका (न्त्री) । स्त्री । गुडूच्याम् । अ.ह. १२ष. । र.सा.स.पुटपाकप्रकरणे । कर्णपालीगतरोगविशेषे । लक्षण—"कृशा दृढा च तन्त्रीवत् पाली वातेन तन्त्रिका ।" वा.उ.१७ष. । सैंहलीपिप्पल्यां । वै.निघ. । शोणितवाहिशिरायां । मे. ।

तन्द्रा । स्त्री । विषयाज्ञाने । रा नि व.२० । सा च श्लेष्मतमोऽनिलसम्भूता । "तन्द्रा श्लेष्मतमोऽनिले ।" शार्ङ्ग.पू.६ष. । लक्षण—"इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिः गौरवं जृम्भणं क्लमः । निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रा विनिर्दिशेत् ॥ मा.नि. । निद्रावत्क्लान्तौ । च.सू.१६ष. । [निदानम् ।

तन्द्राकफः । पु । तन्द्राजनकश्लैष्मिकरोगभेदे ।

तन्द्रालुः । पुं । निद्रालौ ।

तन्द्रिः (का) । स्त्री । निद्रायां । आलस्ये । उषा. । च सू.१६ष. ।

तन्द्रिकः । पुं । तन्नामकसन्निपातज्वरे । लक्षण—"प्रभूता तन्द्रातिज्वरकफपिपासाकुलतरा भवेच्छ्वासः जिह्वा पृथुलकठिना कण्टकवृता । अतीसारः श्वासः क्लमथुपरितापौ श्रुतिरुजौ भृशं कण्ठे जाड्यं शयनमनिशं तन्द्रिकमिदं ॥" ज्वरे प्रथमसप्ताहे चक्षुर्भ्यां नैव पश्यति । निदा. ।

तन्निः (न्विः) । स्त्री । चक्रकुल्यावनस्पतौ । काल तुलसी । र.मा. ।

तन्वी । स्त्री । शालपर्ण्यां । शालपानि । हिङ्गुपत्र्यां । रा.नि.व.४।६ । त्रि । कृशाङ्ग्याम् ।

तपः । पुं । शीतर्त्तौ । ग्रीष्मे । अम. । [श र. ।

तपःकरः । पुं । तपस्विमत्स्ये । तपसी माछ ।

तपनः । पुं । अर्कवृक्षे । श्वेत आकन्द । रा.नि व.१० । भल्लातकवृक्षे । रा नि.व.११ । सूर्यकान्तमणौ । रा नि.व १३ । ग्रीष्मर्त्तौ । ई.च. ।

तपनकः । पुं । शालिधान्यभेदे । वा.सू ६ष. । See शालि. । [८ । रा.नि.व.४ ।

तपनच्छदः । पु । आदित्यपत्रक्षुपे । हुड्हु

तपनतनया (येष्टा) । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि व ८ । वै.निघ. । [१३ ।

तपनमणिः । पु । सूर्यकान्तमणौ । रा.नि व.

तपना । स्त्री । चन्द्रामिमन्ये । छोट गणिरि । रा नि व ८ ।

तपनी । स्त्री । पाठायाम् । वै निघ ।

तपनीय(क)म् । क्ली । स्वर्णे । अम । रा नि व १३ । भल्ले । पु । शालिधान्यभेदे । च सू २७ष ।

तपनेष्टम् । क्ली । ताम्रे । रा नि व १३ । (ष्टा) स्त्री । शमीभेदे । क्षुद्र शमी । वै निघ ।

तपस्य । पु क्ली । कुन्दपुष्पवृक्षे । श च । पु । फाल्गुने मासि । अम ।

तपस्वी । पु । घृतकरञ्जे । रा नि व ८ । मत्स्य भेदे । तपसी माछ । श च । हिङ्गुपत्रा । दमनकवृक्षे । वै निघ ।

तपस्विनी । स्त्री । जटामांस्याम् । रा नि व २३ । कटुकायां । हे च । मुण्डीर्याम् । मुण्डीरी । भा । जिङ्गिण्याम् । झिंगा । वै निघ ।

तपस्विपत्र । पुं । मदनवृक्षे । मना । रा नि व १० । [मि । शरदि । च सू ६ष । च द ।

तपा । पु । शीषर्त्तौ । श टी । माघमासि ।

तपात्यय । पु । वर्षाकाले । हे च ।

तपोधनः । पु । यावधीनाममहाक्षुपे । मदन वृक्षे । रा नि व ५।१० । स्त्री (ना) । मुण्डीर्याम् । मुण्डीरी । मे ।

तप्त(क)म् । क्ली । रौप्ये । रा नि व १३ । मा चिकनामोपधातौ । स्वर्णमाक्षिक । र सा स ।

तप्तखल्ल । पु । कागमण्डलभ्यन्तरपार्श्वे छत्री कृतखल्ले । गरम खल । तदया—"अजागलस्थपा मिव चाल्यित्वा भुवि क्षिपेत् । तस्योपरिस्थित खल्लस्तप्तखल्ल इति स्मृत ॥" भवि ।

तप्तराजतैलम् । क्ली । शिरोरोगे तैलम् । सर्वपतैलं ४ श गोमूत्र १६ श । क्वाथार्थे—धुस्तूर करञ्ज भिण्टी जयन्ती निगुण्डी शिरीष विल्वपत्रं ज शिग्रु दशमूलानां प्र १ श जल ६४ श शे १६ श । कल्कद्रव्य—मदनफल त्रिकटु कुष्ठ छ जीरक शुण्ठी कटफल वरुणत्वक सुमना हिङ्गुल विम्ब हरिताल जवापुष्प विष मन शिला कर्कटम्र श्री रक्तचन्दन शिग्रु यमानी त्रिकटुतुल्यर्धा प्र. २ तौ । मेद ।

तप्तरूप(क)म् । क्ली । रौप्ये । रा नि व १३ ।

तप्तलोमश. । पु । कासीसे । हिराकस । वै निघ ।

तप्ताभ' । क्ली । उष्णसलिले ।

तभ । पु । छागे । श टी ।

तमः । पु । तमालवृक्षे । श च । अन्धकारे । अन्धकारदर्शने । सु चि २२ष । क्ली । वातकफजे प्रभवेरत्यन्तमगुरी । वै निघ । वित्तोन्मेषहृदयाव रणे । विमोहने । रा नि व २१ । व्याधौ । रा नि. व २० । [वित्तौ । मा नि ।

तम प्रवेशनम् । क्ली । अन्धकारप्रविष्टस्येवाम

तमकश्वास । पु । श्वासरोगभेदे । ताक श्वास । लक्षण—"प्रतिलोम यदा वायु स्रोतांसि प्रतिपद्यते । ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माण समुदी र्य च । करोति पीनस तेन रुद्धो घुघुरकं तथा । अतीव तीव्रवेगश्च श्वास प्राणप्रपीडक । प्रताम्यति सवेगेन तृष्यते सन्निरुध्यते । प्रमोहकासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहु । श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृश भव ति दु खित । तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुख । तथास्योद्ध्वंसते कण्ठ कृच्छ्राच्छक्नोति भाषि तुम् । न चापि लभते निद्रां शयान श्वासपीडि त । पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरण । आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति । उच्छ्रि ताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्त्तिमान् । विशु ष्कास्यो मुहु श्वासी मुहुश्चैवावधम्यते । मेघाम्बुशी तप्राग्वातै श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते । स याप्यस्तमक श्वास साध्यो वा स्यान्नवोत्थित ॥" मा नि ।

तमका । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै निघ ।

तमरम् । क्ली । सीसधातौ । वङ्गे । हे च ।

तमराज । पु शर्कराविकारे । "नवात् गुड" इति भाषा । गुणा —क्षताज्वरदाहरक्तपित्तघ्न । राज । [चम ।

तमस्विनी । स्त्री । निशायाम् । हरिद्रायाम् ।

तमा । स्त्री । भूधात्र्याम् । भूँइ आमला । काकोल्यां । रैतृका । रात्रौ । हे च । तमाल वृक्षे । श च ।

तमाल. (क) । पु । (Xanthochymus

Pictorius.) स्वनामख्याततरौ । तमाल गाछ । म तमालु । कं कदालउ । गुणा —मधुर बल्य. इष्य शीतल गुरु: तृष्णादाहकर कफपित्तकर: श्रमशान्तिकरश्च । वरुणवृक्षे । वरुण गाछ । रा. नि व.९ । कृष्णखदिरे । श.च । स्थलपद्मे । कृष्ण तिले । त्रिका. । वंशत्वचि । वँशेर त्वक् । श म. । श र । यवासशर्करायाम् । खड्गे । तापिञ्छे । त्रिका. । क्ली । श्वेतसुनिषण्णकशाके । तेजपत्रे । रा नि व ६ । मे । सु.सू २८ग्न.शिरोविरेके । त्व चि । गुडत्वक् । वै निघ. ।

तमालका (की) । स्त्री । भूधात्र्याम् । भूँ ई आमला । वै.निघ. ।

तमालच्छदम् । क्ली । तेजपत्रे । वै निघ ।

तमालपत्र(क)म् । क्ली । तेजपत्रे । रा नि. व ६ । च चि ३श्र. । तमालवृक्षे, दारुचिनीति ख्याते । तिलके । मे. ।

तमालिका (नी) (ली) । स्त्री । भूम्याम लक्याम् । रा नि.व ५ । ताम्रवल्ल्याम् । मञ्जिष्ठा । रा नि.व ३ । "भूधात्र्यान्तु तमालिनी ।" रा नि. व.२३ । (ली) वरुणवृक्षे । रा.नि व ८ ।

तमाह्वयम् । क्ली । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

तमि: (मी) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रात्रौ । श्रम. ।

तमिस्रा । स्त्री । हरिद्रायाम् ।

तमोज्योति: (षित्) । पुं । खद्योते । जोनाकि पोका । वै.निघ. । श.र. ।

तमोदर्शनम् । क्ली । पित्तजरोगे श्रन्धकारद- र्शने । भा । [द्योते । त्रिका ।

तमोमणि: । पुं । गोमेदरत्ने । प.मु. । ख

तमोविकार: । पुं । रोगे । रा.नि.व.२० ।

तमोमण: । पुं । वल्मीके । त्रिका. ।

तम्पा । स्त्री । गवि । हे.च. । [नि.व.११ ।

तम्बुरु: । पु । तुम्बुरौ । नेपालि धने । रा

तर: । पुं । हवे । भूमि. । [वै.निघ. ।

तरट: । पुं । चक्रमर्दवृक्षे । चाकन्दा गाछ ।

तरटी । स्त्री । गोक्षुरादौ स्वनामख्यातरक्त बीजकण्टकवृक्षे । म तरडि । क रेवडे । गुणा:— तिक्ता मधुरा गुरु बल्या कफघ्नी । रा नि.व.८ ।

तरणि: । पुं । अर्कपत्रवृक्षे । आकन्द गाछ । श्रम. । ताम्रे । स्त्री । कण्टकसेवत्याम् । सेउती गोलाप । रा नि.व.१० । घृतकुमार्याम् । श्रम. ।

तरणिरत्नम् । क्ली । माणिक्ये । रा नि.व १३ ।

तरणी । स्त्री । घृतकुमार्य्या । प मु. । कुमुद- नौषधे । रा नि व ६ । पद्मचारिण्या । श.च. । स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । म तरणी । कं चेवडे । शेउती गोलाप । गुणा —शीतला स्निग्धा पित्तदाहज्वरघ्नी मधुरा मुखपाकहरी तृष्णार्त्ति- घ्नी च । राजतरणी कषाया कफकरी चक्षुष्या हृ द्या सुगन्धिश्च । रा नि.व १० ।

तरणीवल्ली । स्त्री । कण्टकशतपुष्पीपुष्पवृक्षे । बुनो गोलाप । वै निघ. ।

तरन् । पु । कारण्डवपक्षिणि । मे ।

तरक्षल: । पुं । तृणाग्नौ । वै.निघ. ।

तरदी । स्त्री । तरट्याम् । रा नि.व.८ ।

तरन्त: । पु । पक्षिविशेषे । भेके ।

तरम्बुजम् । क्ली, पु । (Lupinus albus or Citrullus vulgaris Syn Cucurbita citrallus.) तरमुज इति ख्यातफले । हिं तरमूजा । प मु । तद्वृक्षे । वै.निघ । बीज शैत्य- करम् ।

तरल: । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.१३ । श्वेत, धुस्तूरके । हारमध्यमणौ । वै निघ । (ला) स्त्री । यवाग्वाम् । त्रिका. । काञ्जिके । मद्यविशेषे । मे. । मधमक्षिकायाम् । हे च. । [नि व.४' ।

तरवट: । पु । चाकुल्याख्यक्षुपे । हि रम । रा.

तरस (तर:,स) । क्ली । मांसे । बले । वेगे । त्रिका. ।

तरच: (क्षु:) । पु । मृगजातीयमृगादनव्या- घ्रे । टेँदो बाघ, नेकड़े बाघ । हि तरछ । रा.नि.व १९ ।

तरिता । स्त्री । रमोने । तर्जन्याम् । श च. । गञ्जने । गाँजा । "तारिका तरिता तथा ।" कुलार्णवतन्त्रे ।

तरी । स्त्री । धूमे । त्रिका. ।

तरुः । पु । वृक्षे । अम ।

तरुकूणि: । पुं । वाग्गुदपक्षिणि । त्रिका. ।

तरुजः । पुं । श्वेतखदिरे । प मु. ।

तरुजीवनम् । क्ली । वृक्षमूले । श च. ।

तरुटः । पुं । नीलोत्पलमूले । राज.२प. । च. मू.२७प. ।

तरुणः । पु । एरण्डवृक्षे । प मु. । श्वेतैरण्डवृक्षे । भा. । रा.नि.व ८ । स्थूलजीरके । মোটা জীরা । रा नि.व ६ । युवके । रा.नि व १८ । चीड़ादिवदारौ । क्ली । कुब्जकपुष्पे, कुन्दपुष्पे । मे. । घ्राणनेत्रयोवास्थनि । वै.निघ. ।

तरुणज्वरः । पु । नवज्वरे । नव জ্বর নূতন জ্বর । "आसप्तरात्रं तरुण ज्वरमाहुर्मनीषिण ।" च.द ।

तरुणज्वरारिरसः । पु । ज्वरे मलशुद्धिकरज्वरलाघवकररसविशेषे । पारदगन्धकविषजैपालबीजानि समभागानि कुमारीरसेन एकत्र मर्द्दानि । পারা, গন্ধক, বিষ, জয়পালবীজ প্রত্যেকে সমান । सा कौ. ।

तरुणदधि । क्ली । पञ्चदिनातीतदधनि ।

तरुणदारुः । पु । वृद्धदारौ । বীজতাড়ক । वै निघ.सन्धिकज्व.चि. । [निघ. ।

तरुणपीतिका । स्त्री । मन शिलायाम् । वै

तरुणाभासः । पु । कर्कट्यां । কাঁকুড । वै. निघ. । [लाम्बिबु । सु । भा. ।

तरुणास्थि । क्ली । घ्राणकर्णाक्षिगुदेषु कोमत-

तरुणि: (णी) । स्त्री । स्थूलकृष्णजीरके । घृतकुमार्य्याम् । रा.नि व ६ । चीड़ादेवदारुणि । रा नि व.१२ । तरुणीपुष्पवृक्षे । সেউতী গোলাপ ফুলের গাছ । सु सू ४६प. । रा.नि.व.१० । घृतकुमार्य्याम् । रा नि व ५ ।

तरुणीकटाक्षमालः । पुं । तिलकवृक्षे । তিল গাছ । रा नि व.१० । [हारा. ।

तरुतू(टू)लिका । स्त्री । बादुडी । বাদুড় ।

तरुनखः । पु । कण्टके । কাঁটা । हारा. ।

तरुभुक् । पु । वन्दाके । পরগাছা । वै निघ ।

तरुमालिनी । स्त्री । भूम्यामलक्यां । वै.निघ ।

तरुमृगः । पु । वानरे । वै.निघ. ।

तरुरागम् । क्ली । कोमलपल्लवे । हारा. ।

तरुराजः । पु । तालवृक्षे । रा नि.व ९ ।

तरुरुट् (हा) (रोहिणी) । स्त्री । वन्दाके । मन्दवा । रा नि व ५ ।

तरुवल्ली । स्त्री । जतुकालतायाम् । धनीनाम गन्धद्रवा । रा नि व ३ ।

तरुशायी (इन्) । पु । पक्षिणि । हारा ।

तरुसारः । पु । कर्पूरे । हारा । [व ५ ।

तरुस्था । स्त्री । वन्दाके । পরগাছা । रा.नि.

तरूटः । पु । कमलमूले । उत्पलकन्दे । गुणा —गुरु विष्टम्भि. शीतलश्च । राज. ।

तर्कारी । स्त्री । (Sesbania aculeata.) जयन्तीवृक्षे । ধনিচা গাছ । हि हड्डबकमेद । मरान्‌शेवरि । तें तक्केडुचेट्टु । ता. पराजितगमा । देवताडवृक्षे । रा.नि व ३ । अग्निमन्थे । भा.म १ भ.ज्व चि. । रा नि.व ९।२३ । क्षुद्राग्निमन्थे । जीमूते । रा.नि व १२ । वै निघ सा ज्व चि.चक्रादि । शिग्रपावृक्षे । वनकर्कट्याम् । वै निघ । चक्रमर्द्दक्षुपे । वै.निघ.२भ.वा व्या.चि. ।

तर्किणः (न्) । पु । चक्रमर्द्दक्षुपे । চাকন্দা গাছ । प मु । वै निघ. । [न । त्रिका. ।

तर्कुपीठी । स्त्री । वर्त्तन्या । টেকোর বাটি

तर्कुशाणः । पु । शाणके । টেকোর শাণ । त्रिका. । [सा तु गर्भस्य चतुर्थे मासि भवति ।

तर्जनी । स्त्री । प्रदेशिन्यामङ्गुली । रा नि.व.१८

तर्ण. (कः) । पुं । शालिधान्यविशेषे, काश्मीरे भाजव इति प्रसिद्धे । तूर्णक इति चरकपदम. । स कलमाद्धीनगुणः स्वादुपाकरक्तत्वादियुक्तः । चा. सू.टी.६।२७ हेमा । "तर्णक शकुनाहृत ।" गौवत्से । কমলের বাছুর । अम. ।

तर्दकः । पु । काष्ठदर्व्याम् । ज द १२प. ।

तर्दू: । स्त्री । काष्ठदर्व्याम् । কাঠের হাতা । अम. ।

तर्पणम् । क्ली । तृप्ती । अम. । तोयसुतसक्तुषु । सि.यो.छर्दि.चि. । आहारविशेषे । स च द्राक्षा दाडिमखर्जूरादिज्वरघ्नफलरसैः समधुशर्कर ला जाचूर्णं मिश्रयित्वालोड्य कृतः मदात्ययादिज्वरे यवागूस्थले देयः हितश्च । "तत्र तर्पणमेवादौ प्रदेयं लाजसक्तुभिः । ज्वरापहै फलरसैर्युक्तं समधुशर्क र । द्रवेणालोडिताश्चैते सुतर्पणं लाजसक्तवः ।" जल २ সে. দ্রাক্ষাদ্যম ১ ছ. দাড়িমাদিরস /০ শে থইচূর্ণ ৪ তো । च.द.ज्व.चि. । नेत्रतर्पणानुष्ठाने । यथा—"वातातपरजोहीने वेश्मन्युत्तानशायिनः । अभितो माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिपिष्टितौ । समौ दृढौ च सम्बाधौ कर्त्तव्यौ नेत्रकोशयोः । पूरयेद्घृतमण्डेन विलीनेन सुखोदकैः । सर्पिषा शतधौतेन क्षीरजेन घृतेन वा । निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि यावन्मात्रावदेव हि । पूर्णेनोन्मीलिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः । भिषग्भिरेव विख्यातस्तर्पणस्येदितोविधिः ॥" भा पू.२भ. । त्रि । नेत्रपूरणे । तृप्तिजनने । वा.टी. ।

तर्पणकषायः । पुं । पञ्चमांशावशिष्टकषाये । "तर्पणपञ्चमांशके ।" रा.नि.व.२० । यत्र यत्र तर्पणकषायविधिस्तत्र तत्रैवं कल्पनीयम् ।

तर्पणी । स्त्री । पित्तघ्नेषु लाजयवधान्यकृतादिषु । "लाजाश्च यवधानाश्च तर्पणी पित्तनाशिनी ।" रा.नि.व.१६। गुरुस्कन्धवृक्षे, श्लेष्मातकवृक्षे । श.मा.।

तर्मिणी । स्त्री । पद्मचारिण्याम् । स्थलपद्म । श.च. । [२१]

तर्वटः । पुं । चक्रमर्द्दे । চাকন্দা । रा.नि.व.

तर्षः । पुं । तृष्णायां । लिप्सायां । त्रिका. ।

तर्षणम् । क्ली । पिपासायाम् । जटा. ।

तर्षुः । पुं । तरक्षुमृगे । श.र. ।

तर्ष्यः । पुं । यवक्षारे । र.मा. ।

तलः । पुं । तालवृक्षे । मे. । वै.निघ.१भ.वा. व्या.चि. । चपेटे । खड्गस्याधोभागे । ज.द.२ध. । चपेटे । रा.नि.व.१८ । मूले । गर्ते । त्रिका । आधारे । हे.च । [वै.निघ. ।

तलकम् । क्ली । पुष्करिण्यां । हिं ताड़ाव ।

तलसारकम् । क्ली । अश्वस्य वच.स्तवरज्ज्वां । तड़ इति भाषा । हे.च. ।

तलहृदयम् । क्ली । मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्व्वेण पादतलस्य मध्ये । हे.च. । तन्नामकसक्थिमर्म्मणि । सु.शा.६अ. ।

तला । स्त्री । गोधायाम् । अम. ।

तलामणिः । पुं । प्रवाले । त्रिका. ।

तलाह्वम् । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि.व ६ ।

तलिका । स्त्री । तलसारके । हे.च. ।

तलित(मांस)म् । क्ली । सन्तलितमांसे । ভাজা মাংস । यथा—"शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥" गुणाः—"तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम् ॥" भा. ।

तलिन(म)म् । क्ली । शय्यायां । त्रि । तुच्छे । हारा. । दुर्बले । हे.च. । मे. ।

तलेचरः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

तल्पः । पुं, क्ली । शय्यायां । अम. ।

तल्पकीटः । पुं । कीटभेदे । छारपोका ।

तल्पनम् । क्ली । पृष्ठवंशमांसे । মেরুদণ্ডের মাংস । हारा. । हस्तिपृष्ठे । वै निघ. ।

तल्लः । पुं । तडागे । वै.निघ. ।

तवराजः । पुं । यवासशर्करायां । मिना इति भाषा । रा.नि.व.१४ । वै.निघ.क्षय.चि.तवराजचूर्णे ।

तवराजखण्डः । पुं । यवासशर्कराजातखण्डे । মানথওবিশেষ । मं खण्डतवराज, मिनार खांड । गुणाः—दाहहरः तापशान्तिकरः भ्रमिशमकः मूर्च्छामोहहरः वातघ्नः इन्द्रियतर्पणः शीतलः सुमधुरश्च । रा नि.व.१४ ।

तवराजोद्भवः । पुं । तवराजखण्डे, नवात् इति ख्याते मिष्टान्ने । वै.निघ. ।

तवराजोद्भवखण्डः । पुं । तवराजखण्डे । रा नि व.१४ ।

तवर्णकृत् । पुं । मरटे । गिरगिटि । वै निघ. ।

तवक्षीरम् । क्ली । स्वनामख्यातपिष्टकविशेषे । तत्तु यवजं गवयक्षीरपकं क्षीरजलं । हिं तीखा-

चीर। गुणाः—मधुर शिशिर दाहपित्तघ्न च्यय श्वासकफश्वासघ्नं रक्तदोषहरश्च। रा.नि व ६। गम्भपत्रायाम्। वै निघ,श्चर्म चि.चन्द्रप्रभाया।

तवचीरी। स्त्री। गम्भपत्रायां रा.नि व ४।६। १०। तवचीरे। वै निघ। [या। वै.निघ.।

तवचीर्य्यकपचिका। स्त्री। श्वासहरिद्रा

तवीष.। पु। सुवर्णे। मे।

तसरः। पु। सूत्रवेष्टने। त्रुणा.।

तस्करः। पुं। सुक्कायां। पिड़िं शाक। प सु। मदनवृक्षे। मयना गाछ। जटा। चोरके। চোরানামক গন্ধ দ্রব্য। वै.निघ। [व २।

तस्करस्नायु'। पुं। काकनासायां। रा नि.

तस्करी। स्त्री। काकनासालतायां। ग्रन्थिप र्ण्यां। श्वेतलज्जालुकायां। वै.निघ.।

तचक.। पुं। सर्पविशेषे। सु.कल्प.५ष.। ह चभेदे। हे च।

तचणम्। क्ली। तनूकरणे। [निका।

तचणी। स्त्री। अस्त्रविशेषे। वाইস প্রভৃতি।

ताड़ः। पुं। तृणताले। তম্বাল গাছ। हिन्ता-ले। হেঁতাল। श्रीताले। कण्टकताले। वै.निघ।

ताड़कम्। क्ली। वृद्धदारकबीजे। भैष.शिरो रोगे चि.महादशमूलतैले।

ताड़का। स्त्री। देवदाल्यां। দেয়াতাড়া। वै निघ.। र चि ८ष.।

ताड़काफलम्। क्ली। स्थूलैलायां। प मु.।

ताड़नम्। क्ली। वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे। सु सू.२१ष.। मारणे।

ताड़ि. (ड़ी)। स्त्री। तालरसे। তাড়ী। गु णा.—"तालजं तरुण तीयमतीवमदकृन्मतं। च ल्लीभूतं तदा तु स्यात्पित्तकृद्वातदोषहृत्॥" भा. श्रामव। वृक्षविशेषे। টেড়ের গাছ। चटी.भ.।

ताण्डवम्। क्ली। तृणविशेषे। मे.।

तातनः। पुं। खञ्जरीटपक्षिणि। त्रिका.।

तातलः। पुं। रोगे। पाके। मे।

तानीयकः। पुं। यावनालवृक्षे। জনারগাছ। वै.निघ.।

तानूरः। पु। वद्दवारूवृक्षे। চালতা গাছ। वै.निघ.।

तान्त्रिकः। पु। तन्नामकसन्निपाते।

तापः। पु। श्वग्निसन्तापैर्वल्लादिभि. कृते स्वे-दे। वा टी.हेमा। सन्तापे। रा नि व.२०। क ष्टे। मे.।

तापकः। पु। ज्वरे। श र.।

तापनः। पु। सूर्य्यकान्तमणौ।· रा नि व.१३।

तापसम्। क्ली। तेजपत्रे। তেজপাত। रा नि.व.६। त्वचि। दारुचिनि। वै निघ.।

तापसः। पु। मदनकवृक्षे। वकपक्षिणि। रा. नि.व १८।

तापसजम्। क्ली। तेजपत्रे। वै.निघ.।

तापसतरुः। पु। इङ्गुदीवृक्षे। श्वम.। हिं ङ्गुश्चा। पुत्रञ्जीवकवृक्षे। सु.सू ३८ष।

तापसद्रुमः। पुं। इङ्गुदीवृक्षे। জিয়াপুতা। रा नि द ८। स्वर्णमाक्षिके। र.सा स.मीदवबटी। वकवृक्षदये। वै निघ.। [रा नि.व.४।

तापसद्रुमसन्निभा। स्त्री। पुत्रदात्रीक्षुपे।

तापसपत्रः। पुं। दमनकक्षुपे। दना। रा. नि.व.१०।

तापसप्रियः। पुं। इङ्गुदीवृक्षे। प मु.। र. मा.। चारवृक्षे। পেয়াল গাছ। द्राक्षा। वृद्राचे। स्त्री। द्राक्षालतायाम्। रा नि व.११।

तापसवृक्षः। पुं। इङ्गुदीवृक्षे। सु सू १०ष., चि.१८ष., वा सू १५ष पर्कादि। "श्वेतायुर्म्म ता-पमानाख्य इव।"

तापसा। स्त्री। द्राक्षायाम्। वै निघ।

ताप(म)सी। स्त्री। जटामांस्यां। श्वामहरि-द्रायां। আম আদা। वै निघ.।

तापसेष्टः। पुं। प्रियालवृक्षे। পেয়াল গাছ। रा.नि.व.११।

तापसेक्षुः। पुं। इक्षुविशेषे। गुणा—"ताप सेक्षुर्मृदुर्मधुरा श्लेष्मकोपनी। तर्पणी रुचि कृच्चापि वृष्या च बलकारिणी॥" भा.। कान्ताः रिविशुवत। सु सू.४५ष.।

तापस्वेदः । पुं । स्वेदविशेषे । "भस्मकर्षेष्टिके काये भस्मसिक्ते. खदिराङ्गारप्रतप्तैर्वालुकावस्त्रकां स्वकन्दुककपालपाणिभि. शयानस्य वहुशोऽङ्गता पे । भा. । सु चि ३२ष ।

तापहरी । स्त्री । व्यञ्जनविशेषे । ताहड़ी, ता बाहोरी इति भाषा । तत्साधनविधि:—"घृते ह रिद्रायुक्ते माषजा मज्जयेद्वटी. । तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सहैव परिभर्ज्जयेत् । सिद्धयोग्य जल तत्र प्रक्षिप्य कुशले पचेत् । लवणार्द्रकहिङ्गूनि आचार्या तत्र निक्षिपेत् । एषा सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधै । भवेत्तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माणमाचरेत् । बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्व्वी पि त्तहरी स्मृता ॥" भा. ।

तापिञ्छः (ञ्जः) (ञ्ज.) । पुं । तमालवृक्षे । भ.टी.भ । (ञ्ज) क्ली । स्वर्णमाक्षिके, धातुमा क्षिके । रा.नि.व.१३ ।

तापिनी । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । सा च पश्चिमदेशे प्रसिद्धा । तज्जल गैत्रवतीजलतुल्य गुणम् । रा.नि.व.१४ ।

तापि(पी)समुद्भवम् । क्ली । माक्षिकनामोपधातौ । স্বর্ণমাক্ষিক । र.सा.स. ।

तापीजम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा.नि व.१३ ।

ताप्य(क,ज)म् । क्ली । धातुमाक्षिके, स्वर्ण माक्षिके । ह.च । र.मा. । तुत्थके । তুঁতিয়া । रा.नि.व १३ । सि यो यक्ष्म चि. ।

ताप्युत्थसंज्ञकम् । क्ली । माक्षिकधातौ । স্বর্ণমাক্ষিক । र.मा. ।

तामरम् । क्ली । घृते । जले । भ रुद्र ।

तामरसम् । क्ली । कमले । रा.नि.व.१० । नीलपद्मे । वै.निघ. । स्वर्णे । त्रिका । ताम्रे । मे. । सारसपक्षिणि । शब्द. ।

तामलकी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভূঁই আমলা । च.द.सि यो.यक्ष्म चि च्यवनप्राशे ।

तामसः । पुं । पेचके । रा नि.व १९ । सर्पे । मे. । तमोगुणे । स्त्री । जटामांस्या । रा.नि.व.१२ ।

ताम्बूलम् । क्ली । (Piper Betle. Syn. Chavica Betle) नागवल्लीदले, पर्णे । পান । हिं पान । ते तामलपाकु । ता वेट्रिलै । यम्. नागवेल । गुणा'—"ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरं । वश्यं तिक्तं कटु क्षारं रक्तपित्तकरं लघु ॥ बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमल-वातश्रमापहम् । मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठव-कारकम् । हनुदन्तमलध्वंसि जिह्वेन्द्रियविशोधनं । नवं तदेव मधुरङ्कषायानुरसं गुरु । बलासजननं प्राय पत्रशाकगुण स्मृतम् । वङ्गदेशोद्भवं पर्णं परं कटुरसं सरम् । पाचनं पित्तजननमुष्णं कफहरं स्मृतं ॥ पर्णं पुराणमकटु खुलकं वनु पाण्डुरम् । विशेषात्कुरुवदेवामन्यहीनगुणं स्मृतम् ॥" भा. । "शिरा पर्णस्य शैथिल्यं कुर्य्याच्छ्वासहृद्रस: । शीर्णं त्वग्दीपदन्तास्यभक्षिते तु सितासिते । अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नर: । मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥ कृष्णपर्णस्य गुणा:—तिक्तोष्णं कषायं दाहमुखजाड्यमलनाशनम् । शुभ्रपर्णं श्लेष्मवातामयघ्नं पथ्यं रुच्यं पाचनन्दीपनञ्च । सद्यस्त्रोटितस्य गुणा:—मुखजाड्यारोचककरम् ।" रा नि व ११ । ताम्बूलभक्षणनिषिद्धता यथा—"ताम्बूलमहितम्प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्ब्बले । ज्वरास्र-शोषपित्तासमदमूर्च्छाचिरोगिषु ॥" तदनुपयोग-गुणा.—"ताम्बूलानुपयोगाख्यात् श्लेष्मपित्तानिला-न्वित: । देहहक्केशदन्ताग्निस्रोत्रवर्णबलक्षय: ॥" राज २प । गुवाके । त्रिका. । [वाँटा । ह.च. ।

ताम्बूलकरङ्कः । पुं । ताम्बूलपात्रे । পানের

ताम्बूलपत्रः । पुं । नागवल्लीलतायाम् । वै. निघ. । पिण्डालौ । रा.नि.व.७ ।

ताम्बूलपत्र(र्ण)कन्दः । पुं । कन्दशाके, पिण्डालौ । থাম আলু, চুবড়ি আলু । रा.नि. व ७ । गुणा —शुक्लो विशदः लघुश्च । रुचि ।

ताम्बूलपर्णिका (र्णी) । स्त्री । नागवल्ली-लतायाम् । পানের গাছ । वै.निघ ।

ताम्बूलरागः । पुं । मसूरे । हारा ।

ताम्बूलवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । नागवल्ली-लतायाम् । পানের গাছ । श.र ।

ताम्र(क)म् । क्ली । (Cuprum.) Copper. स्वनामख्यातधातौ । र.मा. । তামা । हि ताँबा । ते रागि । ता. सेम्बु । ताम्रलक्षणम्—"जवा कुसुमसङ्काश स्निग्धं मृदु घन क्षम । लौहनागो-ज्झित ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥" इति । ताम्र

दोषा भवन्ती—भ्रमी मूर्च्छा विदाहश्च उत्क्लेद शोषयवान्तय । अरुचिश्चित्तसन्ताप एते दोषा विषोपमा ॥" रसा स.। ताम्रोत्पत्ति —"शुक्र यस्का र्त्तिकेयस्य पतित धरणीतले तस्मात्ताम्र समुत्पन्न मिदमाहु पुराविद ॥" गुणा —"ताम्र कषाय मधुरञ्च तिक्तमम्लञ्च पाके कटु सारकञ्च । पित्ता पह श्लेष्महरञ्च शीतं तद्रोपण स्याल्लघु लेखनञ्च । पाण्डूदरार्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयान् पीनसमम्ल पित्त । शोथ क्रिमि शूलमपाकरोति प्राहु परे ब हणमल्पमेतत् ॥" भा पू १भ धातुव । "ताम्र सु पक्व मधुर कषाय तिक्त विपाके कटु शीतलञ्च । कफापह पित्तहर विबन्धशूलघ्नपाण्डूदरगुल्मना शि च" इति शोधितताम्रगुणा । "घनघातसह स्निग्ध रक्तपत्रामल मृदु । शुद्धाकरसमुत्पन्न ताम्र शुभमसक्तरम् ॥" तस्य लक्षणम्। ताम्रमारणम्— "गोमूत्रेण पचेद्याम ताम्रपत्र हठाग्निना । शुध्यते नात्र सन्देहो विषदोषनिवृत्तये । जम्बीररससम्पृष्ट रसगन्धकलेपितम । ताम्रपत्र शरावस्थ त्रिपुटे म्रियते ध्रुवम् । सूताभावे भिषग्युक्त्या वात्र हिङ्गु लमर्पयेत् ।" इति । यथैव मारित ताम्र ताम्र भस्मेन मर्द्दयेत्। तद्गोल सूरणस्यान्त कृत्वा मृद्भि प्रलेपयेत् । शुष्के गजपुटे पाच्य सर्व्वदोषहर भवे त्। पतलीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्र च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा॥ एव ताम्र स पत्राणां विशुद्धि सम्प्रजायते । तथा—"गोमूत्रे च पचेद्याम ताम्रपत्र हठाग्निना । शुध्यते नात्र सन्देहो मारणञ्चात्र कथ्यते ॥" इति अन्यविधशोधन । "सूतमेक द्विधा गन्ध यामं मर्द्यन्तु कन्यया । द्वयोस्तुल्यं ताम्रपत्र लिप्त्वा स्थाल्यां निधापयेत् । सम्यक् सूरणजै सार्द्ध पार्श्वे भस्म निधापयेत् । च तुर्यामं पचेच्चुल्ल्यां पात्रपृष्ठे सगोमये । जल पुन पुनर्देय सार्द्रशीत विमर्द्दयेत् । म्रियते नात्र स न्देह सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥ अम्लाभसा सैन्धवस युतेन सगन्धक स्थापय शुल्वपत्रम् । पक्वायमान पु टयेत् सुयुक्त्या वान्त्यादिक यावदुपैति नाशम् ॥" इति अन्यविधमारणम् । र.सा.स.। अम्लपिष्ट सत ताम्र सूरणस्थं वह्निमृदा । पुटेत् पश्चाम्सते ऽपि त्रिधा वान्त्यादिशान्तये ॥" र.चि.६ष । रक्तचन्दने। त्रि। ताम्रवर्णे। पु। कुष्ठरोगभेदे। वै.निघ.।

ताम्रकण्टकः । पुं। रक्तखदिरवृक्षे। रा. नि.व.८।

ताम्रकल्पः । पु। क्रीडाधिकारे कल्पविशेष । "अथ पारदगन्धञ्च कर्षद्वयमितं पृथक् । सर्व्वं सम भवेत्ताम्रं जम्बीराम्लेन मर्द्दयेत् । सूर्य्यावर्त्तरसै प यात् कणामोषरसेन च । योजयेत्तीव्रघर्मे तु या वत्सर्व्वन्तु शोषयेत् । जम्बीरस्य रसैर्भूयो रस दद्ये न चालयेत् । दृढे शिलामये पात्रे चूर्णयेदतिशोभनम् ।" मात्रा २ रति । विभीतक पारद गन्ध का प्र. २ तो. मारितताम्र ६ तो. अम्लीररसेन मर्द्दयेत् । अथ सूर्य्यावर्त्तरसेन कणामोषरसेन च संमिश्र यावज्जरणं रौद्रे धारयेत् । पुनश्च जम्बीररसेन सम्मर्द्य शुष्के सति चूर्णयेत्। मा. २ र। र.सा स.। [टे । আধাঢে পোকা। হারা.।

ताम्रकिलिः (क्रिमिः) । पुं। इन्द्रगोपकीटे।

ताम्रकुट्टकः (कूट.) । पुं। (Nicotiana rustica or tabacum Latakia tobacco.) Tobacco. कलञ्जे, ताम्रकूटे। তামাক। म, हिं तमाकु, चिलासीतमाकु। तें पोगाकु, धूमपत्रम्। ता पुगइ इलइ। वम् तम्बाखु। तलम्।

ताम्रगर्भम् । क्ली। तुत्थे। रा.नि.व.१३।

ताम्रचक्षुः । पुं। कपोते। वै निघ ।

ताम्रचूडः । पु। कुक्कुटे। प सु। च.सू २७। कुक्कुरवृक्षे। कुक्शिमा। रा.नि व ५।

ताम्रतुण्ड. । पुं। श्वेतमर्कटे। वै निघ ।

ताम्रत्रपुजम् । क्ली। कांस्यधातौ। भा. ।

ताम्रदुग्धा । स्त्री। गोरक्षदुग्धीनामक्षुपे। रा. नि व ५।

ताम्रद्रुः । पु। रक्तचन्दनवृक्षे। वै निघ.।

ताम्रधातुः । पु। गिरिमृत्तिकायां। वै निघ ।

ताम्रपत्र. । पु। जीवशाके। रा. नि व.७। क्ली। ताम्रस्य पत्रे। তামার পাত।

ताम्रपत्रकः । पुं। आवर्त्तकीलतायाम्। আঁ-ৎমোড়া। वै निघ.।

ताम्रपत्री । क्ली। हंसपादीनामक्षुपे। अम्लपित्ते। रा.नि व ५।

ताम्रपर्णी । स्त्री । मध्यमुखे । गन्धद्रव्यविशेष । प मु. । मञ्जिष्ठायां । वै.निघ. ।

ताम्रपल्लवः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१०।

ताम्रपाकी (इन्) । पुं । प्लक्षवृक्षे, गर्दभाण्डवृक्षे । र.मा. । [पारायाम् । रा.नि.व ९ ।

ताम्रपादी । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम्, हंस

ताम्रपुष्पः (कः) । पुं । आरग्वधवृक्षे । रक्तकाञ्चने । वै.निघ. । काञ्चनवृक्षे । जटा । भूषण्के । भूँई चाँपा । श.च. ।

ताम्रपुष्पा (ष्पिका) (ष्पी) । स्त्री । रक्तपाटलवृक्षे । पारुल गाछ । रा.नि.व १० । (ष्पिका, ष्पी) रक्तत्रिवृति । धातकीवृक्षे । रा.नि.व ६। प.मु.चय.चि.खर्जूरादौ । नागरङ्गवृक्षे । नादः-न्त । ल.द.१२श. ।

ताम्रप्रयोगः । पुं । उदराधिकारे । "केवलं नारिकेलं ताम्रं ग्रहवेररसैः सह । द्विगुञ्जं भक्षयेत्प्रातः...... ।" रस.चि. । अन्यः प्रयोगादौ । शोधितपारदगन्धकयोः प्र. २ तो. कज्जलीकृत्य अतिसूक्ष्मताम्रपत्रेण तीलकद्वयेन एकत्र सम्मिश्य मृत्पात्रे संस्थाप्य यावता प्लावितं भवेत् तावत्परिमाणं पक्वजम्बीररसं दत्त्वा तावत्कालं आतपे स्थापयेत् यावता चौषधं पङ्कभूत भवेत् । अथ एतेन मर्दयित्वा वटी कार्या । रस.र. ।

ताम्रफलः । पुं । अङ्कोलवृक्षे । आँकोड़ गाछ । रा.नि.व.९ ।

ताम्रमूला (लिका) (ली) । स्त्री । लज्जालुकालतायां । रा नि.व ५ । धौरिकीभेदे । बिकङ्कते । र.मा. । मञ्जिष्ठायां । दुरालभायां । रा. नि व.४ । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "सिंही व्याघ्री ताम्रमूली ।" रक्तदुरालभायां । प.मु. ।

ताम्रमृगः । पुं । हरिणे । वै.निघ. ।

ताम्ररसायनी । स्त्री । दुग्धिकायां । वै निघ ।

ताम्रवर्णः (कः) । पुं । पक्षीवाढवृक्षे । रा. नि.व ८। गोधूमभेदे । हरिणे । गिरिमल्लिकायां । वै.निघ. ।

ताम्रवर्णा । स्त्री । जपावृक्षे । श.च. ।

ताम्रवल्ली । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । प.मु. । चित्रकूटदेशे प्रसिद्धायां स्वनामख्यातलतायां । सु शा. १०अ. । गुणाः—कषाया कफघ्नी सुखकण्ठीयघ्नी श्लेष्मशोधनी च । रा.नि.व ३ ।

ताम्रवीजः । पुं । कुलत्थे । प मु. ।

ताम्रवृन्तः । पुं, स्त्री (न्ता) । रक्तकुलत्थे । त्रिका. । हे च. ।

ताम्रवृक्षः । पुं । कुलत्थे । रक्तचन्दने । र मा ।

ताम्रशालिः । पुं । रक्तशाली । दादिशालि । प मु । [कुकुड़ा । जटा ।

ताम्रशिखी (इन्) । पुं, स्त्री । ताम्रचूडे ।

ताम्रसार(क)म् । क्ली । रक्तचन्दने । प मु. । (कम्) रक्तखदिरे । रा नि.व.८ ।

ताम्रा । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायां । सैंहलीलतायां । रा.नि व ३।६ । मञ्जिष्ठायां । रक्तगुञ्जायां । मद. । देहाभ्यन्तरचतुर्थीकलायाम् । या श्लीहेरष्टभागममाणा कुष्ठाद्यधिष्ठाना । सु शा.४अ. ।

ताम्राभम् । क्ली । रक्तचन्दने । श.च ।

ताम्रार्धम् । क्ली । कांस्ये । काँसा । त्रिका. । वै.निघ. ।

ताम्राक्षः । पुं । कोकिले । त्रिका. । रा.नि. व.१८ । चकोरपक्षिणि । (क्षी) कोकिलायाम् । वै.निघ. ।

ताम्रिका (म्री) । स्त्री । गुञ्जायाम् । रा. नि.व.३ । रक्तगुञ्जायाम् । मञ्जिष्ठायां । वै.निघ. ।

ताम्रोपधातुः । पुं । तुत्थके । तूँते । भा. ।

तारम् । क्ली । कर्पूरे । वै निघ. । रौप्ये । मौक्तिके । रा नि.व.१३ । शुद्धमौक्तिके । पुं । वानरविशेषे । त्रि । निर्मले । धरणिः । उच्चस्वरे । त्रिका. ।

तारकम् । क्ली । नेत्रे । मे. ।

तारका । स्त्री । इन्द्रवारुणीवृक्षे । मद. । पथ्या १ । र.सा सं । इन्द्रवारुणीलतायां । रा.नि.व.३ । कनीनिकायां । मे. । त्रिका. । सूक्ष्मायां । नक्षत्रे । वै.निघ. ।

तारकेश्वररसः । पुं । प्रमेहाधिकारे रसः । रसं सिन्दूरं वङ्गं लौहम् अभ्रकं प्रत्येकं समं मधुना मर्दयित्वा मधुना वटमूले निदध्यात् । चतुर्गुणां पक्वो-

उदुम्बरवीजचूर्णं यथाबलमात्रं मधुना लेह्यम्। रस र.। अन्य मूत्रकृच्छ्रे रस॰। गन्धक लौह वङ्गम् अभ्रं दुरालभा यवक्षार गोक्षुरवीज हरीतकी ए षां प्रति समभाग॰। कुष्माण्डसलिलैनैकत्र मर्दयि त्वा कुशादितृणपञ्चमूलगोक्षुरयो क्वाथेन च भाव यित्वा रक्तिद्वया वटी कार्या। उदुम्बरवीजचूर्णस लेह।

तारजम्। क्ली। रौप्यमाक्षिके। वै निघ।

तारटी (टी)। स्त्री। तरटीवृक्षे। रा नि व ८।

तारतण्डुलः। पु। धवलयावनाले। श्वेत जवार वा जुओयारा। रा.नि व १६।

तारतालक्रीवीजम्। क्ली। रसजारणार्थं वीजभेदे। र चि ३अ.।

तारपुष्पः। पु। कुन्दपुष्पवृक्षे। रा नि व.१०।

तारमाक्षिकम्। क्ली। Iron pyrites. रूप्यमाक्षिके, रूप्यस्योपधातौ। रौपामाक्षि। प सु। रूप्याभावे तन्माक्षिक ग्राह्यम्। लक्षणम्— 'तारमाक्षिकमन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम्। किञ्चिद्र जतसाहित्यात्तारमाक्षिकमीरितम्। अनुकल्पतया तस्य ततो हीनगुणा स्मृता। न केवल रूप्यगुणा. वर्त्तन्ते तारमाक्षिके। द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्य न्येऽपि गुणा यत ॥" गुणा —"स्यात्तारमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्य रसायनम्। चक्षुष्य वस्तिरुक्कुष्ठ पाण्डुमेहविषोदरान्। अर्शं शोथं चयडश्च निदी षमपि नाशयेत्। अगद तत् स्वर्णमाक्षिकवद्दीयान् करोति च॥" तच्छोधन यथा—'कर्कटीमेषशृ ङ्ग्युत्थैर्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनं। भावयेदातपे तीव्रे विम ला शुध्यति ध्रुवम्॥" तन्मारण यथा— कुलत्थस्य कषायेण घृष्टा तैलेन वा पुटेत्। तैलेन वाजमूत्रेण तारमाक्षिकमृच्छति॥" भा।

तारविमला। स्त्री। रौप्यमाक्षिके। वै निघ.।

तारवीजम्। क्ली। रौप्यादिकसंस्कारनिबन्धन वीजे। "कुटिल विमला तीक्ष्णा समचूर्णं प्रकल्पयेत्। पुटितम्पृष्ठवारन्तु तारे वाह्यं शनैर्धमन्। यावद् ग्रगुण तत्तु तावद्वीजमवेक्षणम्॥" र.चि.३अ।

तारशुद्धिकरम्। क्ली। सीसके। रा नि.व १३।

तारा। स्त्री। चीडानामदेवदारुभेदे। नेत्रक नीनिकायाम्। रा नि व.१३।१८।

ताराभः। पु। पारदभेदे। मणिविशेष। कर्पूरे। वै.निघ.।

ताराभ्रः। पु। कर्पूरे। रा.नि व.१२।

तारारिः। पु। माक्षिकधातौ। स्वर्णमाक्षि। विडमाक्षिके। हे.च.।

तारारिष्टम्। क्ली। रौप्यारिष्टे। र चि ३अ।

तारिका। स्त्री। ताड्या। ताडि। तन्त्रम्।

तारिणी। स्त्री। मातरि। अक्षिमध्यभागे। निका.।

तारीयम्। क्ली, पु। स्वर्णे। वै निघ। मे.।

तारुण्यम्। क्ली। यौवने। अम.।

तारुण्यजनवल्लभा। स्त्री। उष्माशाली। रा.नि व १६।

तारुण्यपिडका। स्त्री। मुखदूषिकायाम्। यवनकोडा। मैष चुद्ररोग.चि.।

तारेश्वररसः। पु। राजयक्ष्मणि रस। पर द. १ तो रौप्य।० तो मन शिला गन्धक प्र. ८ तो गोक्षुररसेन प्रहरदय सम्मर्द्य वालुकायन्त्रेण प्रहरदय पचेत्। शीते सति चूर्णयेत्। मात्रा २ र। रस.कौ.।

तार्चो। स्त्री। वत्सादनीलतायाम्। पाताल गरुडी लता, शिलिन्दा। रा नि.व ३।

तार्क्ष्य(क,ज)म्। क्ली। रसाञ्जने। भा म ४अ. नेत्रविडालरो चि। सि यो अपस्मा.चि मिश्रतम योगे। See माषिकम्। पु। अश्वकर्णलताया‌म्, लताशाले। शिग्राडि लता। र मा। वा उ १८ अ। सर्प्पतरौ। अश्वे। सर्पे। मी। स्वर्णे। श र.।

तार्क्ष्यनायकः। पु। गरुडे। रा नि व.१८।

तार्क्ष्यप्रसवः। पु। अश्वकर्णनामकलताशाले। लताशाल। रा.नि.व ८।

तार्क्ष्यशैलम्। क्ली। रसाञ्जने। र.मा.।

तालः। पु। (Borassus flabelliformis.) The Palmyra tree. स्वनामख्यातवृक्षे। ताल गाछ। प सु। र मा। हि ताल ताड। उत् ताड। गुर्ज. तड। ता पनम। स्वर्तालं फलि अश्मप्रदेशे। सु सू ३७अ। गुणा —स्वादुर्वि

कषाय मूत्ररोगघ्न बलप्राणशुक्रवृद्धिकरञ्च । राज । "पक्वं तालफलं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनं । दुर्जरं बहुमूत्रञ्च तन्द्राभिष्यन्दशुक्रदम् ॥ तालमज्जा तु तरुणा किञ्चिन्मदकरा लघुः । श्लेष्मला वातपित्तघ्नी सस्नेहा मधुरा सरा ॥" भा आम्रव. । तालप्रलम्बगुणा —कृच्छ्र क्षतरोगघ्नञ्च । तालास्थिमज्ज (कल आँठी शाँस)गुणा —मधुर शीत मूत्रल गुरु च । तालाम्बुगुणा —पित्तघ्न शुक्रल स्तन्यवर्द्धनं गुरु च । तालफल शीतल वल्य स्निग्ध स्वादुरस गुरु विष्टम्भि वातपित्तरक्तक्षतदाहक्षयघ्नञ्च । रा नि व.११ । तालरसगुणाः—तरुणो रसो मदकारी । अम्लीभूत स पित्तकृत् वातदोषहरश्च । भा । क्ली । हरिताले । लौहे । त्रिका । तालीशपत्रे । रा नि व ६ । तालफले । तुवरिकायां । श र । मत्स्यगन्धे । सु सू ७म. ।

तालकः । पु । माषनामककीटविशेषे । सु कल्प.८म । See कीट ।

तालकन्द । पु । तालवृक्षस्य कन्दे । चि क क सोमरो चि. । [सारलौहे ।

तालकरीरः । पु । तालाङ्कुरे । च द अम्लत

तालकाफलम् । क्ली । स्थूलैलायां । ज द १२श ।

तालकाभम् । क्ली । नीलरङ्गे । वै निघ ।

तालकी । स्त्री । ताड्याम् । তাড়ী । त्रिका ।

तालजटा । स्त्री । तालवृक्षस्य जटायां । তালের জটা । चि क क सोमरो चि ।

तालतो । स्त्री । तालमुसल्यां । त्रिका ।

तालद्रुमः । पु अम्बुदेशे खुरताल इति ख्याते वृक्षे । रा नि व.९ । [वै निघ ।

तालपत्रम् । क्ली । तालच्छदे । मेथिकायाम् ।

तालपत्रा (त्री) । स्त्री । मिश्रेयनामक्षुपे । নউড়ী গাছ । रा.नि व ४ । तालमूल्यां । सु सू. ३६प । चि ११।२५प. । वा उ.१२म । कृष्णमुषल्यां । उक्त তালমূলী । सु चि १८प । मूषकपर्ण्याम् । मे । वनमल्लाद्यायाम् । वै निघ. ।

तालपत्रिका । स्त्री । तालमूल्यां । रा.नि व.७ ।

तालपर्णम् । क्ली । मुरानामगन्धद्रव्ये । मूर्वागान्धी । श च ।

तालपर्णी । स्त्री । मधुरिकायाम् । रा नि व ४ । मुषल्यां । তালমূলী । मुरामांस्यां । अम. । वृहच्छत्राद्यायाम् । वै निघ ।

तालपुष्प(क)म् । क्ली । तालजटायाम् । তালের ফো০ । (कम्) प्रपौण्डरीके श र ।

तालप्रलम्बम् । क्ली । तालजटायाम् । गुणा —"तथा तालप्रलम्बञ्च कृच्छ्र क्षतरुजापहम् ।" राज ३प ।

तालमण्डिका । स्त्री । तालरसमद्ये । তালের মদ, তাড়ী । गुणा —"अग्निदीपकरी हृद्या वातला श्लेष्मवर्द्धनी । कासहृल्लासविध्वंसकरणी तालमण्डिका ॥ पूर्णं कषायपित्ते च योगयुक्ता सुराहिता । बहुदोषहरा चैव श्लेष्मरोगे विशेषतः ॥" अत्रि १८श ।

तालमस्तकम् । क्ली । कटुमूरणे । ওলো ওল । वै निघ । तालवृक्षमस्तके । তালের মাথি ।

तालमूलिका । स्त्री । तालमूल्यां । अम ।

तालमूली । स्त्री । (Curculigo orchioides or Hypoxis orchioides Syn Curculigo orchioides) स्वनामख्यातकन्दशाके । তালমূলী, তলুরা দা হি कालीमुषली । तैं निलपतलिगड्लु नेलतादि । मुषलीकन्द इति भाषा । सा श्वेतकृष्णभेदाद्द्विधा । श्वेता स्वल्पगुणा, अन्या रसायनी च । श्वेता सफेदमुषली, कृष्णा कालीमुषली । सा गुणा —मधुरा शीतला वृष्या बलपुष्टिदा पिच्छिला कफकरी पित्तदाहश्रमघ्नी च । रा नि.व ७ । अपिच—"तालमूली च विज्ञेया मुषली परिकीर्तिता । मुषली मधुरा वृष्या वीर्योष्णा वृंहणी गुरुः । तिक्ता रसायनी हन्ति गुदजाननिलांस्तथा ॥" भा ।

तालर(ल)पङ्क । पुं । तालजटायां । তালের কোঁচ । रत्नास ।

तालवृन्त(क)म् । क्ली । तालव्यजने । তালপাতার পাখা । तच्च त्रिदोषशमनं लघु । राज. १प । ३ । सोमलतायाम् । सु चि.२९प । See सोम ।

तालगस्थम् । क्ली । तालास्थिमज्जायां । তাল শাঁস । गुणाः—बृंहणं स्निग्धं शीतलं बल्यं मधुरञ्च । च.सू.२७अ. । [चि ।

तालसत्त्वम् । क्ली । हरितालभस्मनि । रस.

तालचीर(क)म् । क्ली । तालजतवचीरे । रा.नि.व.६ ।

तालाख्या । स्त्री । सुरामांस्यां । श.च. ।

तालाङ्कः । पु । शाकभेदे । हे च. ।

तालिः । स्त्री । तालभेदे । তেড়েং । वै.निघ. । भूम्यामलक्यां । र.मा. ।

तालिकः । पुं । प्रसारिताङ्गुलिपाणौ । हे.च. ।

तालिका (ली) । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायाम् । रा.नि.व.३ । तालमूल्याम् । प.मु. । सु.चि.१७अ. । भूम्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ । तालद्वचभेदे । তাড়িয়াৎ । अम. । मनःशिलायाम् । तालीशपत्रे । वै.निघ. । तुवरिकायाम् । श.र. ।

तालिश(स)(पत्र)म् । क्ली । तालीशपत्रे । भूरिप्र । [सु.चि १७अ । ड. ।

तालीतलम् । क्ली । मुषलीकन्दे । তালমূলী ।

तालीपत्रम् । क्ली । तालीशपत्रे । रा नि.व.६ ।

तालीश(क)म् । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि. व.६ ।

तालीश(स)पत्रम् । क्ली । (Abies webbiana or Pinus webbiana or Flacourtia cataphracta) भूम्यामलकीसदृशे स्वनामख्यातपत्रद्रव्ये । তালীশপত্র । भा. । दा. हिं तालिश्पत्रि, तालिशपत्र । तें ता. तालिशपत्रि । दा. पनिष्फल । वम्. ताम्बठ । तदभावे कण्टकारीजटा ग्राह्या । गुणाः—तिक्तोष्णं मधुरं कफवातघ्नं हिक्काश्वासवयकासच्छर्दिघ्नञ्च । रा.नि. व.६ । लघु चरपित्तं गुल्माग्निमान्द्यहरञ्च । भा. । भूम्यामलक्यां । मे ।

तालीशादिमोदकः । पुं । यक्ष्माधिकारे । तालीशपत्रं १ तो. मरिचं १ तो. शुण्ठी २ तो. पिप्पली ४ तो. गुडत्वक् ॥० तो. एला ॥० तो. वंशलोचना ५ तो. शर्करा २१ तो. । शा.कौ. । च द ।

तालु (कम्) । क्ली । जिह्वाधिष्ठानभूतप्रदेशे । তালু, টাকরা । रा.नि.व १८ ।

तालुकण्टकः । पुं । तालुगतरोगभेदे । তেলোওলা । अयञ्च प्रायः शिशोरेव भवति । लक्षणं यथा—"तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् । तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्द्ध्नि जायते । तालुपातात् स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् । तृड्चिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥" भा. ।

तालुजिह्वः । पुं । कुम्भीरे । हे.च. ।

तालुपाकः । पु । पित्तजन्यतालुरोगविशेषे । তেলো পাকা । तत्र पित्तम् अतिघोरं तालुपाकं जनयति । "पित्तं कुर्यात्पाकमत्यन्तघोरं तालुन्येवं तालुपाकं वदन्ति ।" भा.म ४भ.मुखरो.चि. ।

तालुपातः (पीडकः) । पुं । तालुरोगभेदे, तालुकण्टके । তেলো ওলা ।

तालुपुप्पुटः । पुं । तालुदेशे मेदःकफजन्ये रोगविशेषे । तत्रावेदन, स्थायी कोलमात्र, शोथो जायते । लक्षणम्—"नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्स्या मेदोयुतः पुप्पुटस्तालुदेशे ।" भा म.४भ. मुखरो चि. ।

तालुयन्त्रम् । क्ली । कर्णनासानाडीशल्यानामाहरणार्थयन्त्रविशेषे । तच्च मीनतालुकाकारं द्वादशाङ्गुलपरिमितम् । तद्द्विधा—तयोरेकं मत्स्यतालुवदेकतालं नाम, अन्यत् द्वितालं नाम । सु सू. ७अ ।

तालुरोगः । पुं । मुखरोगभेदे तालुदेशस्थरोगे । स नवधा यथा—गलशुण्डी तुण्डिकेरी च अध्रुष, कच्छप तालुर्बुदः मांससंघात, तालुपुप्पुटः तालुशोष तालुपाकश्चेति । भा.म ४भ.मुखरो. चि । एषां विशेषाः स्वस्वपर्याये द्रष्टव्याः ।

तालुविद्रधिः (धी) । स्त्री । तालुशोषे । "स्यात्तालुविद्रध्यपि दाहरागयुता भवेत्तालुनि दाहविदोषात् ।" च. ।

तालुशोषः । पुं । तालुदेशे वायुजन्यरोगविशेषे । तत्र तालुदेशे विदारणवत्पीडा जायते । "शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालु श्वासो वाताज्जालुशोषोऽयमुक्तः ।" भा.म.मुखरो.चि. ।

तालुसंहतिः । स्त्री । तालुरोगविशेषे ।

सुमध्ये निहयास संहतं तालुसंहतिः।" वा.उ. २१थ.।

तालेश्वररसः । पुं । कामरोगे रसः। रस १ तो. लौहं २ तो. गन्धक: ४ तो. अभ्रं ८ तो. हरितालं १ तो. मन.शिला १० तो. जयन्ती (ज-न्ती) एरण्डः चाङ्गेरी (आमरुल) तण्डुलीयं (काँ टानँटे) केशराजः (केशुरे) भृङ्गराज. (भीम राज) पत्ररसेन प्र. दिघा भावयेत्। रस.कौ.।

ताल्वर्बुदम् । क्ली, पु। तालुगतरोगे। टा कुरा रोग। लक्षण—पद्माकारं तालुमध्ये तु शोफं विद्याद्रक्तादर्बुदं पित्तलिङ्गम्। भा.।

ताल्वस्थि । क्ली। तालुदेशस्थे अस्थनि। ते च द्वे। च शा.७अ.।

तिक्तः (क.) । पुं। पटोललतायां। पल्ता लति। प.मु.। भा.। वरुणवृक्षे। वरुण गाछ। श मा.। कुटजवृक्षे। कुड्ची गाछ। श.च.। कि राततिक्तके। चिरेता। श र.। वा उ.२अ.। कुरवकशाके। कुरुवा शाक। पर्पटकक्षुपे। क्षेत्पापडा। प.मु.। द्वे.च.। वाय्वाकाशभूयि ष्ठगुणभावतमरसे। तेतो रस। "यो गले चो षमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिमुत्पा दयति हर्षंच स तिक्त.।" सु.सू.४२अ.। स नि म्बादौ स्वाद्यते। गुणा:—क्रमिघ्न. कुष्ठघ्नः अति सेवनात् राजयक्ष्माणं करोति। रा.नि.व.२०। शीतलघुरूक्ष. दीपन पाचनः शोधन. अरोचक विषघ्नः। तद्विपाकोऽपि कटुः। स च विपाको वातकृत् कफपित्तघ्नः। सु.सू.४२अ.। "प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वदते न च। स तिक्तो मुख वैशद्यशोषप्रह्लादकारक.।" चर.। स चातियुक्त शिरःशूलमन्यास्तम्भयमान् जनयति। तथा कम्प मूर्च्छाप्रलापवक्त्रक्षयकरश्च भवति। कटुकीवृक्षे। मा.। निम्बवृक्षे। वै.निघ.। क्ली। त्रैंशौदायाम्। टेयरन। वै.निघ.चयरी.चि.गौखरुवृते। पि त्ते। विड्वक्षे। क्षत्रपादिरे। श.मा.।

तिक्तकघृतम् । क्ली। कुष्ठे घृतम्। गव्यघृतं ४ श.। क्वाथार्थे त्रिफला हरिद्रा दारुहरिद्रा वा-सा दुरालभा पैत्रपर्पटी पटोलपत्र त्रायमाणा क-टुकी निम्बत्वक् प्रत्येकं ५. २ प. वारि ६४ श. शे. १६ श। कल्कार्थे—पिप्पली मुस्तकं रक्तचन्दनं त्रायमाणा (बला लता) इन्द्रयवः भूनिम्बः एषां प्र. ४ तो. मतान्तरे ६ तो.। सु चि.९अ.। च.द.। घृतं ४ श.। क्वाथार्थं—सप्तपर्णत्वक् अतिविषा स-म्याकः (सोन्दाल) कटुकी पाठा मुस्तकम् उशीरं त्रिफला पटोलपत्रं निम्बत्वक् पैत्रपर्पटी दुरालभा रक्तचन्दनं पिप्पली गजपिप्पली पद्मकाष्ठं हरिद्रा दारुहरिद्रा वचा इन्द्रवारुणी (राखालशशा) मूरा वा शतावरी श्यामालता अनन्ता इन्द्रयवः वासा मूर्वा गुडूची भूनिम्ब. (चिरेता) यष्टिमधु त्राय-माणा एषां मिलित्वा १ शरावः (१ सेर)। जलं ३२ श आमलकफलरस. ४ श.। च.द.। रस र.। महातिक्तकमिदम्।

तिक्तकन्द(न्दि)का । स्त्री। आम्रहरिद्रायां। मालवे पलाश इति ख्याते गन्धपत्रवृक्षे। रा.नि.व. ६। तिक्तदन्तिकापीति क्वचित् निघण्टौ पाठः।

तिक्तकरोहिणी । स्त्री। कटुकायाम्। कट्-की। च.द.पित्तज्व.चि कलिङ्गादौ।

तिक्तकर्कोटकी । स्त्री। तिक्तकर्कटिकायां। तितकाँकडी, काँकरोल। श.चि.।

तिक्तका । स्त्री। तुम्ब्यां, कटुतुम्ब्याम्। तित लाउ। प.मु.। काकजङ्घायाम्। कारवेल्लतायां। चुचुशाक। वै.निघ.।

तिक्तकोषातकी । स्त्री। तिक्तघोषायाम्। तितपल्ता। भैष कुष्ठ चि.। [निघ.।

तिक्तगन्धा । स्त्री। राजिकायाम्। राई। वै.

तिक्तगन्धिका । स्त्री। वराहक्रान्तायाम्। द-राकान्ता। श.मा.।

तिक्तगुञ्जा । स्त्री। करञ्जवृक्षे। वाच.।

तिक्ततण्डुला । स्त्री। पिप्पल्यां। रा.नि.व ६।

तिक्ततुण्डी । स्त्री। कटुतुण्डीलतायाम्। तित कुन्दरु, तेलाकुचा इं कडुवराइ। रा.नि.व.३।

तिक्ततुम्बी । स्त्री। कटुतुम्ब्यां। तित लाउ। प मु। [कौंड़ातुम्बी। रा.नि.व ७।२८।

तिक्तदुग्धा । स्त्री। क्षीरिण्याम्। अजशृङ्ग्याम्।

तिक्तधातुः । पुं। पित्ते। रा.नि व २१।

तिक्तनिलयः । त्रि। नित्यं तिक्तरसप्रयोगी। च.द.।

तिक्तगन्धः (न्धी) । पुं, स्त्री । कर्कोटकवृक्षे । 'কাঁকরোল লতা। ই.च । भैष उपदं.चि. ।

तिक्तपर्व्वा । स्त्री । गुडूच्याम् । यष्टिमधुनि । हिलमोचिकायाम् । मे. । ब्राह्मीभेदे । दूर्व्वायाम् । जटा ।

तिक्तपुष्पा । स्त्री । पाठायां । रा.नि.व ६ ।

तिक्तफलः (ला) । पुं, स्त्री । कतकवृक्षे । निर्म्मली वृक्ष । रा.नि.व ११। (ला, कतकबीजे । वै.निघ. । यवतिक्तालतायां । रा.नि व.३ । वा र्त्ताक्यां । वयुजायां । তবমুজ । रा.नि व.७ ।

तिक्तभद्रः (कः) । पुं। पटोललतायां । श.च. ।

तिक्तमरिचः । पुं । कतकवृक्षे । रा नि.व.११।

तिक्तयवा । स्त्री । यवतिक्तालतायां । रा.नि. व.३ । शङ्खिन्याम् । वै निघ. ।

तिक्तरोहिणिका (णी) । स्त्री । कटुका । कटूकी । रा.नि.व ६ । र मा. । सि यो कफज्व. चि. । च.द.कफज्व चि. । [द १२८ ।

तिक्तला । स्त्री । शङ्खिन्या । नवमालिका । अ.

तिक्तवर्गः । पुं । तिक्तरसद्रव्यगणे । तद्यथा— मण्डूकपर्णी (थुলকুড়ি) वेत्रकरीर(বেতের কোঁড়) हरिद्राद्वय (হরিদ্রা দারুহরিদ্রা) इन्द्रयव व रुणस्वादुकण्टक (বঁইচী) सप्तपर्णबृहतीद्वय (বৃহতী, কণ্টকারী) शङ्खिनी (শাঁকিনী) द्रवन्ती (ইন্দুরকাণী) त्रिवृत् कृतवेधन (ঘোষা) कारवेल्ल (উচ্ছে) वार्त्ताकु करीर (বংশাঙ্কুর) सुमन. (নাটা) शङ्खपुष्पी (ডানকুণী) अपामार्ग त्रायमाणा (গোহালিয়া) रोकरोहिणी (কটুকী) वैजयन्ती (জন্তী) सुवर्चला (হুড়হুড়ে) पुनर्नवा वृश्चिकाली (বিছাতী) ज्योतिष्मती(লতাফটকী)—प्रभृतीनि द्रव्याणि । सु सू ४६ष. ।

तिक्तवल्ली । स्त्री । मूर्व्वायां । मूर्वा । र.मा. ।

तिक्तवार्त्ताकुः । पुं । The egg plant, the fruit of which is bitter. वार्त्ताकुभेदे । তেত বেগুন । हिं तीत् भण्टा। ज.द.११ष ।

तिक्तबीजा । स्त्री । कटुतुम्ब्या । रा.नि.व.३ ।

तिक्तशाकः । पुं । वरुणवृक्षे । प.मु । पत्रसुन्दरवृक्षे । मे. । खदिरवृक्षे । त्रिका. ।

तिक्तशाकद्रुमः । पुं । वरुणवृक्षे । वै.निघ. ।

तिक्तषट्पलकं (घृतम्) । क्ली । कुष्ठाधिकारे । क्वाथार्थे—निम्बत्वक् पटोलपत्रं दार्वी दुरालभा कटुकी त्रिफला पर्पटकः त्रायमाणा प्र. ४ तो. जलं ३२ श. शे. ४ श. । कल्कार्थे—रक्तचन्दनं भूनिम्ब पिप्पली त्रायमाणा (বলা লতা) मुस्तकम् इन्द्रयव. प्र. १ तो. । च.चि.७ष. ।

तिक्तसारः । पुं । विट्खदिरवृक्षे । प.मु. । See खदिर । क्ली । दीर्घरोहिषे । বড় রামকর্পূর । रा नि.व.८ ।

तिक्तस्कन्धः । पुं । षड्विधास्थापनस्कन्धेषु तिक्तवर्गीयद्रव्यकृतास्थापनविशेषे । च वि.८ष. ।

तिक्ता । स्त्री। लताकस्तूरिकायाम् । লতাকস্তূরিকা । सि.यो.यक्ष्मा.चि.चन्दनादितैले । "हरिद्रे शारिवे तिक्ता ।" कटुका । रा नि.व.६ । सि. यो.हिक्काश्वासलेहे । च.द.शूल चि । वा सू.२ष. । "तिक्ताकाञ्चनगैरिकम् ।" छिक्किन्यां । भा. । मूर्व्वायाम् । मूर्वा । रा.नि व.३ । सि यो.काम चि. । कटुरोहिण्या । पाठायाम् । रा.नि.व.६ । यवतिक्तायां । कटुतुम्ब्यां । रा.नि.व.३ ।

तिक्ताख्या । स्त्री । कटुतुम्बीलतायाम् । কটু তলাই । रा नि व.३ । [निम्बे । रा.नि.व.९ ।

तिक्ताङ्गा । स्त्री । पातालगरुडीलतायाम् । शि-

तिक्ताद्वयम् । क्ली । एका कटुका अन्या काकतिक्ता च । वा.सू.१५ष. ।

तिक्तामृता । स्त्री । गुडूच्याम् । वै.निघ. ।

तिक्तालावूः । स्त्री। तिक्ततुम्ब्यां । তিতলাউ । ज द १२ष । [निघ. ।

तिक्तास्यता । स्त्री । पित्तजन्यमुखरोगे । वै.

तिक्तिका । स्त्री । कटुतुम्ब्यां । श.र. । काकमाच्या । रा.नि.व.४ । तिक्तपटोल्यां । তিৎ পল্ তা । सा.कौ अभ्रमारणे ।

तिक्तोत्तमा । स्त्री । पटोले । वै.निघ. ।

तिङ्गुदः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

तिण्टी । स्त्री । शीर्षाके । विकृतायां । श.च. ।

तितिभः । पुं । इन्द्रगोपकीटे । ई.च. ।

तितिलम् । क्ली । तिलपिष्टे । वै.निघ. ।

तित्तिडीक (टीका) । पु स्त्री । चाम्लवेतसे । तिन्तिड्यां । वै निघ ।

तित्तिर (रि) । पु । पक्षिविशेषे । তিতির পাখী । तैं तीतुरुपिट्ट । वसन्तगौर इति च । गौरकृष्णभेदेन तित्तिरो द्विविध । तयो कृष्णस्तित्तिरिरिति, गौर प्रभस्त कपिञ्जल इति कथ्यते । मांसगुणा —वर्णदं ग्राहि हिक्काघ्न विदोषघ्न श्वासकासज्वरघ्नम् । भा मांसव । रक्तपित्ते हितम् । सि यो र पि.चि । स्निग्ध लघु बलवीर्य्यकर कषाय मधुर शीतल त्रिदोषघ्न । रा नि व १७ । "तित्तिरि कृष्णवर्ण स्वाधिचोऽन्यो गौरतित्तिरि । तित्तिरिर्बलदो ग्राही हिक्कादोषत्रयापह । श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणे ।" च पित्त तित्तिरि सर्व्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादन । हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाद्गौरतित्तिरि. ॥ ' सु सू ४६ष । "तथैव तित्तिरो ज्ञेय मेधाग्निबलवर्द्धन । सर्व्वदोषहरो बल्यो बलाकासमता गुणे ॥ गौरालतित्तिरभेदय यश्च गौरयतित्तिर । तृतीयतित्तिरोऽन्योऽपि सामान्यगुणलक्षणे । स वातलोऽतिपथ्यकृत्तम किंचिद्रसायन ॥" भवि २१ ख. । सारसपक्षिणि । शैवालपत्रे । वै निघ ।

तित्तिरीफलम् । क्ली। शैवालबीज। वैं निघ।

तिद्दिम । पुं । डिण्डिशे । ঢেড়স । वै निघ।

तिनायक. । पु । तिनिशवृक्षे । আতৃন গা ছ । श र ।

तिनि । पु । तिनिशवृक्षे । আতুন গাছ । "कटफलं तिनिशैल्वम् ।" सु चि १६ष ।

तिनिका । स्त्री । यवमालवृक्षे । অনার গা ছ । वै निघ ।

तिनिश । पु । (Lagerstroemia flos Reginae or Dalbergia oujeinensis) स्वनामख्यातवृक्षे । আতন গাছ, সাদন গাছ । य ग्र । हि तिरिच्छ । शन्दन इति महाराष्ट्र कर्णाटे चकूर्देशे च प्रसिद्ध । च वि १ष । गुणा —कषाय श्लेष्म रक्तातिसारघ्न दाहकृत् दाहशमक वातरोगे हितश्च । रा नि.व.९ । "तिनिश श्लेष्मपित्तास्रमेदकुष्ठप्रमेहजित् । श्वित्र यन्त्रदाहघ्नो मदपाण्डुक्रिमिप्रणुत् ॥ भा ।

तिन्तिड । पुं । वृक्षाम्ले । विश्व ।

तिन्तिडि(डी)क (कम्)(का) । पुं क्ली, स्त्री । The tamarind tree or its fruit, (Tamarindus Indica.) स्वनामख्यातवृक्षफलयो । তেঁতুল গাছ, তেঁতুল । हि अमली, इमली । म इमली, चिंचा । कं हुनिसे । तैं चिंतट । उत् कौंयां । ता. पुलि । बम् टिनुटज् । गुणा —आमा (কাঁচা) गुरुर्वातहरा पित्तकफकरी । पक्का (পাকা বা গোরবা) सरा रुच्या वह्निकृत् वस्तिशोधनी । शुष्का (শুকনা) हृद्या लघु श्रमभ्रान्तितृष्णाहरी च । मद व ६ । बाला वातघ्नी गुरु पित्तकफास्रकृत्, पक्का दीपनी रुचा सरा उष्णा वातकफघ्नी च । भा पू.१भ । आमं वातघ्नम् उष्णम् अतिगुरु च । पक्क लघु सग्राहि वह्नयो कफवातजिच । मद व ६ । आमतिन्तिडी (কাঁচা তেঁতুল) अत्यम्ला । पक्का (পাকা তেঁতুল) मधुराम्ला वातघ्नी पित्तदाहरक्तकफप्रकोपकरी । तिन्तिडीकम् आममत्यम्लं लघु पित्तकृत् । पक्क फलं मधुराम्लं भेदनं विष्टम्भवातघ्न । अम्लं कटु कषायं कफार्शोघ्नसुष्णं यातोदरदृष्णाहृद्रोगयक्ष्मातिसारत्वचघ्न । रा नि व ६ । पक्कचिचाफलरस मधुराम्ल रुचिद शोथपाककरलेप व्रणदोषघ्नश्च । चिचापत्र (তেঁতুলপাতা) शोथघ्नं रक्तदोषव्ययाहरं च । तस्य शुक्लत्वक्क्षार (শুক তেঁতুলছালের ক্ষার) शूलाग्निमान्द्यहर । रा नि व ११ ।

तिन्तिडीकम् । क्ली । वृक्षाम्ले । তেঁতুল । अम । सि यो सरभेद चि पथ्यादिशेषे । पु । अम्लवेतसे । वै निघ ।

तिन्तिडी(ली)फलम् । क्ली । वृक्षाम्ले । তেঁতুল । मरा आसा । रा नि व ६ । शैवालबीजे । प स ।

तिन्तिणी (ला) (लि(ली)का) (ली) । तिन्तिड्यां । श र. । वै निघ यद्यपि चि. यमाद्यादिचूर्णे ।

तिन्द्दिश. । पु । डिण्डिशवृक्षे । रा नि व ७ ।

तिन्दु (क) । पुं क्ली (कम्) । (Diospyros glutinosa or D Cordifolia or D. Embryopteris) स्वनामप्रसिद्धस्य वृक्षस्य

च । गाव, (तैंद, माकड़ा, केंदु । हिं तेंदू, माकड़केंद, मांदू । मं टेम्बुरणि । कं कुसुरन्तें तसिक । ता. तुम्बिक । बम्ब. तिम्बौरी । च. सू. ४७. । सु. सू. ३८ अ. न्यग्रोधादिः । फलगुणाः— "आमं तिन्दुकं ग्राहि वातलं शीतलं लघु । पक्वं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं मधुरं गुरु ॥" भा. माधव. । "अस्थीनां लघु संग्राहि स्निग्धं पित्ताभिवर्द्धनं । आमं कषायं संग्राहि तिन्दु वातप्रकोपनम् ॥" सु. सू. ४६ अ. । "तिन्दुकामं कषायं स्यात् संग्राहि वातकृत्परं । पक्वन्तु मधुरं स्निग्धं दुर्जरं श्लेष्मलं गुरु ॥" रा. नि. व. ११ । (Diospyros melanoxylon.) Ebony tree. काकतिन्दुके । तिन्दुकभेदे । (केंद, आबनूस । हिं केन्दु, तेन्दु । तें तुमि, तुमकि । ता. तुम्बि । कुचेलके । तिन्दिशे । (टेंड़श । वै. निघ । क्ली । कर्षे, २ वौ. । प. प्र. १ ख. ।

तिन्दुकाकृतिफलः । } पुं । द्वीपान्तरखर्जूरी-
तिन्दुकाभफलः । } वृक्षे । पिण्डीखेजूर, (नेर वीज । वै. निघ. ।

तिन्दुकास्थि । क्ली । तिन्दुकवीजे । (तेंद फ-

तिन्दुकिः । स्त्री । तिन्दुकवृक्षे । श. र. ।

तिन्दुकिनी । स्त्री । आवर्तकीलतायां । (आँक-मोड़ा । रा. नि. व. २ । [छ । र. मा. । श. र. ।

तिन्दुकी (न्) । पुं । तिन्दुकवृक्षे । गाव गा-

तिन्दुजः (कः) । पुं । लोध्रवृक्षे । प. मु. । च. द. परिणामशूले ।

तिन्दुलः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । श. र. ।

तिन्दुवीजम् । क्ली । केन्दुकवीजे । (केंउ वीज । र चि. क्रमि. चि. ।

तिमिः । पुं । सागरजमहामत्स्ये । तिमि माछ । गुणाः—"सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः । उष्णा वातहरा वृष्या वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः । बलावहा विशेषेण मांसाशित्वात्समुद्रजाः ॥" सु. सू. ४६ अ. ।

तिमिङ्गिलः । पुं । सागरजे तिमिनोऽपि महति मत्स्ये । पर्यायतिमिभक्षकः सद्गुण्ड । श्म. ।

तिमिङ्गिलगिलः । पुं । राघवमत्स्ये । पर्यं तिमिङ्गिलभक्षकः । शाक्य । (वोगाल । वै. नि. ।

तिमिरः (रोगः) । पुं, क्ली । लिङ्गनाशापरनामधेये नेत्ररोगविशेषे । (छानि । इं. Gutta serena । तत्र षड्विधं वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निपातभेदेन । निदानादि यथा—दोषाश्चतुर्थपटलमाश्रित्य तिमिरमुत्पादयन्ति । तेन साकल्येन दृष्टिरोधो भवति । गाढे च तस्मिन् तेजःपदार्थमपि न दृश्यते । "तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः । रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतःपरम् । अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे । चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतं । निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ॥ शिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते । अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः । प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति । भूतन्तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मञ्च नेक्षते । दूरान्तिकस्थं रूपञ्च विपर्य्यासेन मन्यते । दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति । द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते । दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्य्ययम् । नान्तिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरिस्थिते । पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ॥" वातजे यथा—"…वाते तु सर्वमेव पश्यति रूक्षमिवारुणम् । इवाव्यक्तं विभ्रमन्तो गम्भीरा हगसौ मता ॥" पित्तजे यथा—"पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतद्योतदीपितम् । शिखितित्तिरपिच्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति ॥" कफजे यथा—"कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति । शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् । रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति । संसर्गसन्निपातेषु विद्यात् संकीर्णलक्षणम् ॥" मा. उ. १२ अ. । अन्यत्र नेत्ररोगविशेषे । (छानि । लक्षणं—"कदाचित् दृश्यते रूपं कदाचिन्न च दृश्यते । तिमिरं तं विजानीयात् लिङ्गमानेन बुद्धिमान् ॥" श. द. २० अ. । लोहकिट्टे । मण्डूरे । त्रिका. । (चि. विषतिन्दुकवृक्षे ।

तिमिरा । स्त्री । हरिद्रायाम् । भैष. वातरक्ते ।

तिमिरिः । पुं । मत्स्यभेदे । वै. निघ. ।

तिमिरी (न्) । पुं । इन्द्रगोपकीटे । वै. निघ. ।

तिमिषः । पुं । कुष्माण्डलतायाम् । (कुमड़ा गाछ । त्रिका. । ग्राम्यकर्कटिकायाम् । त्रिका. । तरम्बुजलतायाम् । भाटाये । हारा. ।

तिमी । स्त्री । तिमिमत्स्ये । विडपकीय ।

तिमीरक । पु । नखरञ्जकवृक्षे । मेहेदि गाछ । पे मु ।

तिरश्ची । स्त्री । पशुपक्षिस्त्रियाम् । मेदि ।

तिरिजिह्विक. । पुं । पारिजातवृक्षे । पा ल उ । वै निघ. ।

तिरिट । पु । इक्षुदण्डे । वै निघ ।

तिरिटि. । पु । इक्षुपर्व्वी । श मो. ।

तिरिणीकण्ट । पु । पारिजातवृक्षे । पाल उ मान्दार । वै निघ ।

तिरिम (रिय) । पु । शालिधान्यभेदे । गुणा मधुर स्निग्ध शीतल दाहपित्तघ्न त्रि दोषघ्न बल्य पथ्यश्च । रा नि व १६ ।

तिरीट । पु क्ली । लोध्रवृक्षे । प मु । रा नि व ६ । भैष नेवरी चि ।

तिरीटक । पु । पट्टिकालोध्रे । सि यो रक्ता र्श चि । भा म ४ भ । [निम्बभेदे । वै निघ ।

तिरीपशालि. । पु । मासद्वयपक्व शालिधा

तिर्य्यक् । पु । चपलधातौ । पारा । पक्षि जातौ । वै निघ ।

तिर्य्यक्पातनम् । क्ली । पारदस्य पातन क्रियाविशेषे । तत्साधनविधि —"घटे रस विनि क्षिप्य सजल घटमन्यकम् । तिर्य्यङ्मुखं द्वयो कृत्वा तन्मुखं रोधयेत् सुधी । रसाधो ज्वालयेदग्निं या वत् सूतोऽजलं विशेत् । तिर्य्यक्पातनमित्युक्त सिद्धै र्नागार्ज्जुनादिभि ॥" र सा स. ।

तिर्य्यक्फला । स्त्री । गवाक्षालतायाम् घोड़ा । रा नि व ३ । [ठ० मधम ।

तिर्य्यक्प्लवम् । क्ली । धनिमानविशेषे ।

तिर्य्यग्गत. । त्रि । धृष्टस्थान यथा वक्र गते । भा म ३ म भग्न.चि. ।

तिर्य्यग्गा । स्त्री । पूतनीमाके भूमिना । प मु ।

तिर्य्यग्गामी (मिन्) । पु । कर्कटे । वै निघ. ।

तिर्य्यग्यन्त्रम् । क्ली । पारदस्य तिर्य्यक्पात नार्थ यन्त्रविशेषे । "घटपाते लघौभाण्डे विमा द्रुतमपूरिते । सौदमन्यं भाण्डमन्तरा तत्रायुधोर्ध्व द्रुत । विपिट ज्वालयेदग्नि तत्रौपरि च बीजयेत् । तिर्य्यक्कृतश्च तद्यन्त्र तिर्य्यग्यन्त्रमुदीरितम् ॥" रस. चि. ।

तिर्य्यग्यवोदरम् । क्ली । यवधान्ये । वै निघ. ।

तिर्य्यग्यान. । पु । कर्कटे । त्रिका ।

तिल (क) । पु, क्ली । (Sesamum Indicum.) स्वनामख्यातक्षुपे । तिल गाछ । प मु । हि मिठातिल । म तिल । क एलु । तैं नुव्वुलु मञ्चिनूने नुव्वुलु । ता वाळ्ळैय । फा. कुञ्जद । दा वारिक तिल । श्वेतकृष्णरक्तवर्णभेदेन चतुर्धा । सा गुणा —स्निग्ध वर्ण्यबलाग्निवृद्धिकर कृमिघ्न वातघ्न गुरुः उष्ण पित्तकर मूत्रलाघ वकर । भग्ने हित पथ्य । समाही मधुर कषाय तिक्त कटुविपाक प्रशस्तश्च । इति कृष्णतिलगुणा । सित श्वेतगुणद्द । रा नि व. १६ । "कृष्ण श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यम सि त । अन्ये हीनतरा प्रोक्तास्तज्ञै रक्तादयस्ति ला ॥" भा पू १ भ धान्य व । "तिलो विपाके म धुरो बलिष्ठ स्निग्धो व्रणालेपनपथ्य उक्त । स्त्वोऽग्निमेधाजननी वरेण्यो मूत्रस्य दोषावरणो गुरुश्च । तिलेषु सर्व्वेष्वसित प्रधानो मध्य सितो हीनतरास्तथान्ये ॥" चर्कि १६च । तच्छाकगुणा —"वातघ्नं कटु तिलशाकमधीमार्गप्रवर्त्तकम् ।" ध.मु.२०भ. । (क) लोध्रवृक्षे । लोध गाछ । रा.नि व ६ । मदवकवृक्षे । मदगां फुलेर गाछ । गुणा —मधुर शीत वातपित्तकफघ्न बलपुष्टि कर. हृद्य लघु मेदोवृद्धिकरश्च । रा नि.व १० । कटुपाक उष्ण रसायन कफकुष्ठहृत्मिघ्न वलि पलितमुखरोगघ्नश्च । भा. । केतकीवृक्षे । गुरुच्याम् । सुपर्व्याम् । ऊखेर । रा नि व १२ । मूषाभेदे । वस्त्रविशेषे । भै. । तिलकालकरोगे । चम. । (कम्) क्ली । सौवर्च्चललवणे । रा.नि व ८ । काल खोटे । गुडे । कृष्णतिले । वै निघ । मस्तिष्के । क्लोम्नि । रा नि व १८ । कृष्णसौवर्च्चललवणे । क्ष अश्वत्थे । विषके । त्रिका. । [वै निघ ।

तिलकाट. । पु । तिलचूर्णपदार्थे । तिलचूर्णे ।

तिलकल्प । पुं । मार्जिततिले । नाप्ता पि ष्ट । च सू व ।

तिलकल्क । स्त्री । तिलपञ्चभि । तिलश्च

छाल। गुणा —कषाया उष्णा पुस्त्वघ्नी दन्तदोष हरी क्रमिश्लीपदत्रणघ्नी रक्तदोषघ्नी। रा नि,व १०।

तिलकन्दः । पु। विपर्णीकन्दे। रा नि व ७।

तिलकल्कः (ज) । पु, क्ली। पीडिततिलपिण्याके। তিলের খোল। रा नि.व १६।

तिलकालक । पु। क्षुद्ररोगभेदे। তিল। लक्षण—"कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च। वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात्तिलकालकान्॥" मा नि। शूकरोगभेदे। "कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि च। पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः॥ कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिन, । सन्निपातसमुत्थानं त विद्यात्तिलकालकम्॥" सु नि १४श।

तिलकाश्रयः । पु। ललाटे। ललाट। भ्रूद्वायकम्पतरु।

तिलकिट्टम् । क्ली। तिलकल्के। তিলের খইল। गुणा – सेवनं तच्च विष्टम्भि दृष्टिदोषकरञ्च। भा पू १भ।

तिलकी (इन्) । त्रि। तिलकालकयुक्ते।

तिलचित्रपत्रकः । पु। तैलकन्दनामकन्दशाके। रा नि व ७।

तिलचूर्णम् । क्ली। तिलकल्के। তিলকুটো। गुण,—मधुरं रुच्यं रक्तपित्तबलपुष्टिकरञ्च। रा नि व १६।

तिलच्छ्रकः । पु। ईश्वरायणे। वै निघ.।

तिलजम् । क्ली। तैले। वै निघ।

तिलजटा । स्त्री। तिलमञ्जर्याम्। दुर्गैनतत्त्राय चाक्षुविषहर। वा.उ ३०च।

तिलजा । स्त्री। तिलवासिनीशाल्यां। ধেনশালি বিশেষ। रा.नि व.१६।

तितलण्डुलकम् । क्ली। चालिङ्गने। म.भा।

तिलतैलम् । क्ली। तिलभवतैले। তিলের তেল। गुणा —तीक्ष्णं लघ्वोष्णत्वात् मधुरं सूक्ष्मं कफकृत् बद्धविट्कं क्रमिघ्नं शीतरोधकं हृद्यं वातपुष्टिकरञ्च। वा सेव्य। तैलं मधुरं तिक्तं कषायम् उष्णं तीक्ष्णं वर्ण्यं कफवातकृमिघ्न्नं त्वक् दृष्टिहरं कान्तिकरञ्च। रा नि व,१५। "कषायानु रस स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च। पित्तकृद्वातश्लेष्म श्लेष्मरोगादिवर्द्धन। वर्ण्यं रुचिकरं मेध्यं कण्डूकुष्ठविकारनुत्। तथ्य प्रमापर्द्ध श्रेय तिलतैलं विदुर्बुधा। छिन्ने भिन्ने च्युते दृष्टे भग्ने,प्रदाहके,पिच। वाताभिष्यन्दिस्फुटने चाभ्यङ्गे तिलतैलकम्। विषे व्यालशम सर्पे भेकोऽप्यङ्गावगाहने। पाने च स्त्री वलासे च तिलतैलं विधीयते। तिलतैलं विधेयं स्यात् सर्वरोगनिवारके।" भनि १४च।

तिलनामा । स्त्री। तिलवासिनीशाल्यां। रा. नि व १६।

तिलनालभूतिः । स्त्री। तिलनालक्षारे। তিলের ক্ষার। गुण — चक्षुष्य। च द चक्षु. चि। [व १६।

तिलनी । स्त्री। तिलवासिनीशाल्यां। रा नि.

तिलपर्णः । पुं, क्ली। श्रीवेष्टे। সেরসার নির্যাস। रा नि व.१२।

तिलपर्ण(क)म् । क्ली। रक्तचन्दने। भा.। श्रीखण्डचन्दने। শ্বেতচন্দন। रा नि व.१२।

तिलपर्णिका । स्त्री। श्रीखण्डचन्दने, श्रीवेष्टके। चक्रगन्धायाम्। রাস্নুনি। रा नि.व १२। रक्तचन्दनक्षेत्रे। वै घ.।

तिलपर्णी । स्त्री। रक्तचन्दने। म सु। वै. निघ.रस स्व भेरोगुल्याम्। तिलवासिनीशाल्यां। रा नि.व १६। "तिलोनी" नामकशाकभेदे। द. शा सं रक्तसारे। गुणा—लघु कफशोषहरी च। सु सू.१६च.। चन्दने। वै निघ.।

तिलपिचटम् । क्ली। तिलपिष्टके। তিল-কুটো। कौंदन्।

तिलपिञ्जः । पुं। यवतिलकाद्ये। শালি তিল। निष्फलतिलक्षये। चम.। वन्यतिले। বাটাতিল। वै निघ.। [स। पद्म।

तिलपिण्डी । स्त्री। तिलकल्के। তিল খইল

तिलपिष्टकम् । क्ली। पललो, कृसरविशकलपिष्टके। তিলকুটো, তিলের পিঠে। गुणा – "पललन्तु समाख्यातं मेदर्व तिलपिष्टकम्। पललं मलकृद्वृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत्। बृंहणं गुरु हृद्यञ्च स्निग्धं मूत्रनिवर्त्तकम्।" भा।

तिलपुष्पकः । पु। बिभीतकवृक्षे। वै निघ.।

तिलपेजः । पुं । तिलपिञ्जे । খেত তিল; নিষ্ফল তিল । वै.निघ. । [भि.व.१० ।
तिलभाविनी । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । रा.
तिलभेदः । पुं । खाखसवृक्षे । পোস্ত গাছ । मे.निघ. । [त्रिका. ।
तिलमयूरः । पुं । पक्षिभेदे । তিলে ময়ূর ।
तिलमोदकः । पुं । तिललड्डुके । वै.निघ. ।
तिलरसः । पुं । तिलतैले । वै.निघ. ।
तिलवासिनी (सी) । स्त्री,पुं । स्वनामख्याततशालिधान्यविशेषे । হৈমন্তিক ধান্যবিশেষ । गुणाः—पित्तकफघ्नी स्निग्धा कासश्वासहरा शीघ्रपाककारी लघुः हृद्या शुक्रवर्द्धना महागुणा पाण्डुशूलामवातेषु प्रशस्ता च । रा.नि.व.१६ ।
तिलशालिः । पुं, स्त्री । तिलवासिशाली । रा.नि व.१६ । [प.मु. ।
तिलश्याणा । स्त्री । कृष्णरायाम् । थिवृमा ।
तिलसम्भवम् । क्ली । तैले । वै.निघ. ।
तिलस्नेहः । पुं । तिलतैले । (शब्दकल्पतरुः)
तिलाङ्कितदलः । पुं । तैलकन्दे । रा.नि. व.७ ।
तिलापत्त्या । स्त्री । कृष्णजीरके । प्र.च. ।
तिलिलः । पुं । गोनाससर्पे । श्म. ।
तिलौदनम् । क्ली । तिलान्ने । हारा. ।
तिल्यम् । क्ली । तिलक्षेत्रे । रा.नि.व.२ ।
तिल्वः (ल्वः) (कः) । पुं । मरुवकवृक्षे । मरुआ फुलेर गाछ । र.मा. । रोध्रवृक्षे । श्म. । श्वेतरोध्रे । रक्तरोध्रे । भ.टी.समृति,स्वा. । रोध्राकारे वृक्षान्वरे रक्तवैरेचनिकवृक्षे । सु.सू.३८च. श्यामादिः ड. । वा.सू.१५च. । स्थलरोध्रे । सु.सू. ३९च. । अधःसंग्रमने । वृक्षदीवृक्षे । वै.निघ.विषमज्व.कीलादिष्टवे ।
तिल्वकतरुः । पुं । लोध्रवृक्षे । वै.निघ. ।
तिल्वनी । स्त्री । कर्णस्फोटायाम् । কানছিড়া । वै.निघ. ।
तिष्यः (कः) । पुं । पौषमासे । श.र. । आमलकवृक्षे । असनवृक्षे । वै.निघ. ।
तिष्यपुष्पा (फला) । स्त्री । आमलकीवृक्षे । श.च. । श्म. ।
तिष्या । स्त्री । आमलकीवृक्षे । श.र. ।
तिस्रा । स्त्री । गन्धपुष्पीलतायाम् । वै निघ. ।
तिह्न(न्) । पुं । तण्डुले । चि । रोगिणि । उणा.
तीरः । पुं, क्ली । वङ्गे । मे. ।
तीरणः । पुं । करञ्जिकायाम् । वै.निघ. ।
तीर्णपदी । स्त्री । मुषलीकन्दे । তালমূলী । श.च. ।
तीर्थम् । क्ली । स्त्रीरजसि । मे. । योनौ । हि च । अघौ । निदाने । उणा. । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।
तीर्थवाकः । पुं । केशे । हे.च. । [व.१६ ।
तीर्थसेवी (इन्) । पुं । बकपक्षिणि । रा.नि.
तीव्रम् । क्ली । लौहे । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व. १३ । वङ्गे । उणा. । त्रि । तीक्ष्णे । कटुनि । त्रिका. । [बुनो ওল । रा नि.व.७ ।
तीव्रकन्दः । पुं । शूरणे । ওল । कटुशूरणे ।
तीव्रगन्धा । स्त्री । यमान्याम् । रा नि.व ६ ।
तीव्रज्वाला । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।
तीव्रवेदना । स्त्री । अतिवेदनायाम् ।
तीव्रसन्तापः । पुं । श्येनपक्षिणि । বাজ পাখী । वै.निघ. ।
तीव्रा । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড় লতাফটকী । सरटीवृक्षे । तुलसीवृक्षे । रा.नि. व.६।८।१० । धातकीवृक्षे । पाण्डुनिशपायाम् । वै. निघ. । गण्डदूर्व्वायाम् । राजिकायाम् । राई । कटुकाम् । मे. ।
तीक्ष्णः । पुं । कृष्णसर्पे । विषे । श्म. । तिक्तायाम् । यवक्षारे । भाण्डकमूलके । रेचनधूमपानविशेषे । तत्र धूमनाड़ी २४अङ्गुलयः, धूपद्रव्याणि च तीक्ष्णानि भाव्यानि । मल्लकीवृक्षे । श्वेतशिग्रौ । किङ्किन्यां श्वेतमरुवके । कर्णशिंशपायां । मुरीगे । वै.निघ. । सितदर्भे । कुन्दुरौ । कुन्दुरुक्षाटीगे । रा.नि.व.८।१२ । क्ली । मृत्तिकालवणे । तीक्ष्णवसुनि । हीरकादौ । खर्परधातौ । वै.निघ. । यव-

ष्णि । लौहे । प सु । तीक्ष्णलौहे । र मा. । लवणे । मुष्कके । मे । मरिचे । वै निघ २भ अतिसा चि. देवदार्व्यादि । चविकायां । रा नि व ६ मूलके । श्रम । त्रि । तीव्रगुणभूयिष्ठे । तदाश्रयद्रव्यं पित्तकरं वातकफघ्नं लेखनञ्च । सु । [नि सं १६

तीक्ष्णक. । पुं । सिद्धार्थे । श्वेत सरिषा । रा

तीक्ष्णकण्ट (क) । पु । यासवृक्षे । क्षुद्र दुरालभा । रा नि व ४ । इङ्गुदीवृक्षे । करीरवृक्षे । खर्वूरकवृक्षे । रा नि व ८ । धुस्तूरवृक्षे । जटा । स्नुहीवृक्षे । वै निघ । क्ली धुस्तूरफले ।

तीक्ष्णकण्टका । स्त्री । कन्थारीवृक्षे । रा नि व ८ । फणवज्रीवृक्षे । फणिमनसा । वै निघ. ।

तीक्ष्णकन्द. । पु । पलाण्डौ । रा नि.व ७ ।

तीक्ष्णकल्क । पु । रेचनाख्यभूमपानकल्के । स च चूर्णगणादि । भा ५ । कुम्भुरुवृक्षे । तामुन्दन, नेपालि धने । रा नि व ६ ।

तीक्ष्णकील: (क) । पु । भकर्करे । शुक्रम दमवृक्षे । वै निघ ।

तीक्ष्णगन्ध: (क) । पु । पलाण्डौ । भैरवी वचायां । शोभाञ्जनवृक्षे । गन्धतुलस्यां । प सु । चवकवृक्षे । हेंचेता । रा नि व ८ । कृष्णशियौ । एलायां । कृष्णार्जके । फणिज्झकवृक्षे । वै निघ । कुन्दुरुखोटी । शब्दार्णवे । महाराष्ट्रभाषा तैसि ।

तीक्ष्णगन्धा । स्त्री । सूक्ष्मैलायां । र मा. । श्वेतवचायां । कन्थारिवृक्षे । राजसर्षपे । ओड । रा नि व ६।८।११ । वचायां । मि । भा म ७भ.युद्दरी चि. । जीवन्त्याम् । अथ. । श्वेतजीरके । वै निघ ।

तीक्ष्णगन्धोग्रा । स्त्री । शुक्लवचायां । वै निघ ।

तीक्ष्णगुणकर्म । क्ली । तीक्ष्णद्रव्यगुणक्रियायाम् । तत् दाहपाककरं स्रावण सर्दोष । सु ।

तीक्ष्णतण्डुला । स्त्री । पिप्पल्याम् । प.सु । रा नि व.६ । भा.पू १भ ।

तीक्ष्णतरु: । पुं । पीलुवृक्षे । वै निघ. ।

तीक्ष्णतैलम् । क्ली । मद्ये । सर्जरसे । स्नुहीक्षीरे । स.र. । ज्योतिष्मतीतैले । मटाफटेचोर हेन्दा रस र. ।

तीक्ष्णत्वक् । पु । तुम्बुरौ । नेपालि धने । वै निघ ।

तीक्ष्णदंष्ट्र. (क) । पु । व्याघ्रे, चित्रकव्याघ्रे । रा नि व १९ । [लवृक्षे । वै निघ. ।

तीक्ष्णदुग्धा । स्त्री । कोड्यी ख्याति यावनाल

तीक्ष्णद्रु । पु । पीलुवृक्षे । वै निघ. ।

तीक्ष्णपत्र । पु । कुसरिचे । लङ्काभरिच । प सु । तुम्बुरुवृक्षे । रा नि व ११ । दन्तोषी । इङ्गुदीवृक्षे । वै निघ ।

तीक्ष्णपुष्पम् (ष्पा) । क्ली,स्त्री । लवङ्गे । रा नि व १२ । (ष्पा) ग्रतकेतकीवृक्ष । रा.नि व १०।

तीक्ष्णप्रिय: । पुं । यवे । वै निघ ।

तीक्ष्णफल । पु । तुम्बुरुवृक्षे । रा नि व ११ । क्ली । तेज फले । वै निघ ।

तीक्ष्णफला । स्त्री । राजसर्षपे । कालो सरिषा । रा नि व १६ ।

तीक्ष्णमञ्जरी । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । पानेर गाछ । वै निघ. ।

तीक्ष्णमूल । पु । कुलञ्जनवृक्षे । रा नि व ६ । शिग्रुवृक्ष । सजिना गाछ । रा नि व ७ ।

तीक्ष्णरस: । पु । यवक्षारे । र.मा. ।

तीक्ष्णलौहम् । क्ली । कान्तलौहे । इस्पात, विदरीनि भाषा । गुणा —रूक्षम् उष्ण तिक्त वा तविषकफगर्दिपाण्डुगुल्मघ्नं शुक्राधिकगुणञ्च । रा. नि.व १३ ।

तीक्ष्णवल्क: । पु । तुम्बुरुवृक्षे । रा नि व ११ ।

तीक्ष्णवृत्त: । पु । पीलुवृक्षे । वा टी.रेमा, चरक । म १५अ.श्यामादि ।

तीक्ष्णशूक. । पुं । यवे । प सु । रा नि व १६ ।

तीक्ष्णसार: । पु । मधूकवृक्षे । महुया गाछ । कृष्णशिंशपायाम् । घण्टापाटलायाम् । घण्टापारुल । लौहे । वै निघ. । स्त्री । कृष्णशिंशपायां । केओ शिउ दा ब्रक्षद्र । रा.नि व.८ ।

तीक्ष्णा । स्त्री । चव्यपञ्चाङ्गे । वचायाम् । सर्पकङ्कालिकायाम् । ह सु । अतिविषायाम् । रा.नि व.६ । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । मराङ

टूकी। कपिकच्छौ। আলকুশী। रा.नि.व.३। शिक्किण्याम्। হেঁচেতা। वै निघ.।

तीक्ष्णाग्निः । पुं। जाठराग्न्यन्यतमे अग्नौ। পাচক অগ্নিবিশেষ। "मात्रातिमात्राप्यशिता तीक्ष्णाग्नेः पच्यते सुखं। अतएव हि केनापि म-न्दतीक्ष्णाग्निरुत्तमः।" भा.। See अग्निः।

तीक्ष्णायसम् । क्ली। तीक्ष्णलौहे। তিখা বা ইস্পাৎ। रा.नि.व १२।

तुका(गा)क्षीरी । स्त्री। वंशलोचनायाम्। हे.च.। रा.नि.व.६। च.द.यक्ष्म.चि.सितोपला-दिचूर्णे।

तुगा (ख्या) । स्त्री। वंशलोचनायाम्। বংশলোচন। रा नि.व.६। च.द.सि.यो.ख.मे.चि.। वा.सू.१५अ.।

तुङ्गः । पुं। पुन्नागवृक्षे। পুন্নাগ গাছ। र.मा.। च.सू.४अ.। भद्रदारुवृक्षे। सु.कल्प(८अ)। नारि-केलवृक्षे। भा.। गण्डके। গণ্ডার। रा.नि.व.१४। पद्मकेशरे। वै.निघ.। त्रि। उच्चे। प्रधाने। उच्चे।

तुङ्गकः । पुं। पुन्नागवृक्षे। श.र.। भद्रदारुवृक्षे। पद्मकेशरे। वै.निघ.।

तुङ्गकेशरः । पुं। पुन्नागवृक्षे। प.मु.।

तुङ्गभद्रा । स्त्री। दक्षिणदेशप्रसिद्धनद्याम्। तु-ङ्गभद्रं स्निग्धं निर्मलं स्वादु गुरु वातपित्तशमनकं सात्म्यं पथ्यकरञ्च। रा.नि.व.१४।

तुङ्गद्रुमः । पुं। नारिकेलवृक्षे। वै.निघ।

तुङ्गस्कन्धफलः । पुं। नारिकेलवृक्षे। भा.पू-मवर्गे।

तुङ्गा । स्त्री। वंशलोचनायाम्। रा.नि.व.६। वै.निघ.च.मा.चि.वृहत्कलङ्कादिचूर्णे। शमीवृक्षे। रा.नि.व.८। अश्वगन्धावृक्षे। ध.नि.८अ.।

तुङ्गाक्षीरी । स्त्री। वंशलोचनायां। वै.निघ.।

तुङ्गिनी । स्त्री। महाशतावर्य्याम्। रा.नि.व.४।

तुङ्गी । स्त्री। वर्वरीपत्रायाम्। বাবুইতুলসী। वै.निघ.। वनतुलसी। हरिद्रायाम्। मे.।

तुङ्गीनसः । पुं। पावनामककीटविशेषे। सु.कल्प.८अ.।

तुच्छम् । क्ली। पुलाकके, तुषे। তুষ। छेदा।

तुच्छद्रुः । पुं। एरण्डवृक्षे। अ.चे.।

तुच्छधान्यकम् । क्ली। नीवारधान्ये। উড়ি ধান। पुलाके। আগড়া। र.मा.।

तुच्छा । स्त्री। नीलीवृक्षे। तुत्थके। भा.।

तुटुमः । पुं। मूषके। त्रिका.।

तुड़ी । स्त्री। मादकद्रव्ये। अग्रहर्ष। र.मा.।

तुणः (णिः) कः । पुं। नन्दिवृक्षे। তুণ গাছ। अ.टी.स्वा.।

तुण्डम् । क्ली। मुखे। रा नि.व.१८।

तुण्डकी । स्त्री। कारवल्ल्याम्। वै निघ.।

तुण्ड(ण्डि)केरिः (रिका) (री) । स्त्री, पुं। कार्पास्याम्। কাপাস গাছ। विम्बिकायां। তেলাকুচা। अ.टी.स्वा.। रा.नि व.४। वनका-र्पासीफले। (कः, का) तन्नामकतालुरोगविशेषे, शिमीगलरोगभेदे। लक्षणम्—"शोथः स्थूलस्तो-ददाहप्रपाकी प्रोक्ताभ्यां तुण्डिकेरी तु-ण्डिकेरी।" भा.। सु.। "हनुसन्ध्याश्रितः कण्ठे कार्पा-सीफलसन्निभः। पिच्छिलो मन्दरुक् शोफः कठि-नस्तुण्डिकेरिकः॥" वा.उ.२१अ.। वायव्यकीट-विशेषे। तद्दष्टे वातजन्यरोगा भवन्ति। सु.कल्प. ८अ.।

तुण्डाहतदष्टकम् । क्ली। सर्पदंशाक्रान्तदंशे। ছোবলান। "यत्र लालापरिक्लिन्नमात्रं गात्रे प्रह-श्यते। न तु दंष्ट्राकृतो दंशः तत्तुण्डाहतमादिशे-त्॥" मा.उ.३६अ.।

तुण्डिः (ण्डी) । पुं, स्त्री। मुखे। पक्षिचञ्चौ। পাখীর ঠোঁট। त्रिका.। स्त्री। शिमीरोगभिन्न-रोगे। গোঁড। लक्षणं यथा—"नाभिनाड्यादिवृता नाभिः सरुजा तुण्डिरुच्यते।" भा.। सु.शा.१० अ.। नाभौ। श.र.। अरण्यबिम्बिकायाम्। रा. नि.व.२१। देवधान्ये। वै.निघ.।

तुण्डिका । स्त्री। बीजपत्र्याम्। रा.नि.व.२१। बिम्बिकायाम्। তেলাকুচা। नाभौ। श.र.। कार्पास्याम्। काकजङ्घायाम्। कन्दुरलतायाम्। ठूमुकुकी। वै.निघ.।

तुण्डिकेरि(री)फला । स्त्री। कन्दुरलता-याम्, मधुरबिम्ब्याम्। ठूमुकुकी। वै.निघ.।

तुण्डिकेरफला । स्त्री । तन्नामगलरोगवि शेषे । वै निघ. ।

तुण्डिकेशी । स्त्री । बिम्बिकायां । प टी. ।

तुण्डिभ. (ल) । त्रि । पुष्टे । वृहन्नाभियुक्ते । भम. ।

तुत्थ(क)म् । क्ली । Sulphate of copper ताम्रस्योपधातौ स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । तूँतिया । र.मा. । तुत्थं द्विविधं मयूर खर्परीतुत्थञ्च । गुणा.—"तुत्थ कटु कषायोष्ण श्वित्रनेत्रामयापह । विषदोषेषु सर्व्वेषु प्रशस्तं वान्तिकारक । खर्परी कटुका तिक्ता मचक्षुष्या च रसायनी । लग्दोषशमनी रूच्या दीप्या पुष्टिविवर्द्धनी ॥" रा.नि.व. १३। "तुत्थ ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत् । किञ्चित्ताम्रगुणं तस्मात् वक्ष्यमाणगुणञ्च तत् ॥" भा पू.१भ. । क्षार तिक्तम्लं लघु भेदक क्रिमिकण्डू कुष्ठकफपित्तघ्नम् । राज. । "गन्धकेन पचेत्तुत्थं तुल्याङ्गेनाईयामक । वान्तिभ्रान्ती यदा न स्त सदा शुद्धि विनिर्द्दिशेत् ॥" इति शुद्धि. । शा की । अन्यच्च—"विष्ठया मर्द्दयेत्तुत्थं मार्ज्जारकपोतयो । दशांश टङ्कण दत्त्वा पचेल्लघुपुटे तत. । पुटं दध्ना पुन्द्रौद्रै. देयं तुत्थविशुद्धय ॥" भा. । क्वचित् मरसाञ्जने । रत्ना ।

तुत्थखर्परिका (री) । स्त्री । खर्परिकायां । थापर । वै निघ. । [निघ. ।

तुत्थनी । स्त्री । एलायां । शिवलिङ्गिन्यां । वै.

तुत्था । स्त्री । नीलीवृक्षे, महानील्यां । रा.नि. व.४ । सूक्ष्मैलायां । भम ।

तुत्थाञ्जनम् । क्ली । तुत्थे । भम. ।

तुन्तुभ. । पु । सर्षपवृक्षे । भा.पू १भ.धान्यव. ।

तुन्दम् । क्ली । उदरे । रा नि व १८ । [त्रिका ।

तुन्द. । पुं । स्थविरे । रा नि व.२० । नाभौ ।

तुन्दकूपिका (पी) । स्त्री । नाभ्याम् । हे म. । त्रिका । [च टी र. ।

तुन्दपरिमार्ज. (मृजः) । त्रि । अलसे ।

तुन्दि । क्ली । उदरे । हे.च. । स्त्री । नाभौ । त्रिका. । [श.र. ।

तुन्दिक. । पु । वृहदुदरमानुषे । स्त्री । नाभौ ।

तुन्दिकर: । पुं । नाभौ । त्रिका । [श र. ।

तुन्दिभ: (ल.) । त्रि । हृष्टपुष्टे । भुँडो ।

तुन्दिलफला । स्त्री । त्रपुषीलतायाम् । रा. नि.व ७ ।

तुन्दी । स्त्री । नाभौ । श.र. ।

तुन्न: (क:) । पुं । (Cedrela Toona,) वृक्षविशेषे, तूणीवृक्षे । तुन्द गाछ । हि महानिम्, तुन् । उत् महालिम्बु । प द्रावी । भ.म. । त्रि । पीडिते ।

तुन्नकारिका । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै. निघ. । [सु । सु शा.५अ ।

तुन्नसेवनी । स्त्री । शिर कटीकपालसन्धिदेशे·

तुभ: । पु' बर्करे । बोका छागल । वै निघ ।

तुमुल: । पु । बिभीतकवृक्षे । मे. । [श.र. ।

तुम्ब. (क) । पु । अलाब्वाम् । लाउ । प मु ।

तुम्बकम् । क्ली धन्याके । धनियां । कान्दपंमा. तेलु । [निघ. ।

तुम्बरु: । पु' । तुम्बुरौ । नेपालि धने । वै.

तुम्बा । स्त्री । अलाब्वाम् । प मु. । तिक्ततुम्ब्याम् । वै.निघ. । [श.र. ।

तुम्बि: । स्त्री । तिक्ततुम्ब्याम् । अलाब्वाम् ।

तुम्बिका । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । रा.नि.व १ ।

तुम्बिनी । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । रा नि व.१ ।

तुम्बी । स्त्री । अलाब्वाम् । प मु । कटुतुम्ब्यां । ठिरलाउ । भा । पु (रु) । मरुवकवृक्षे । रा.नि व.१२ ।

तुम्बीतैलम् । क्ली । गलगण्डाधिकारे तैलम् । कटुतैलं ४ श. पुराणतिक्तालाबूरस १६ श । कल्कार्थे—विडङ्ग यवक्षार. सैन्धवं वचा रास्ना चित्रकमूलं त्रिकटु देवदारु एषां प्रति ८ तो. । भैष । च.द । [शाप ।

तुम्बीपुष्पम् । क्ली । अलाबुपुष्पे । लताकुसुमे ।

तुम्बुक: । पुं,क्ली । अलाब्वाम् । लाउ । कद्द चन्द्र ।

तुम्बुर: (री) । पुं, स्त्री । तुम्बुरुवृक्षे । रत्ना. माटधान्यके । त्रिका. । कुस्तुम्बुरी । मे । -

तुम्बुरुः । पुं, क्ली । (Xanthoxylon alatum Syn. Z. hostile.) स्वनामख्यातफलवृक्षविशेषे । তেজবলের গাছ, নেপালি ধনে, তাম্বুল ফল । हिं तेजबल, तुमुरु । मं तेन्दु । क तुम्बुरु । तत्फलं मरिचवत् । च.सू.२७. । एतदभावे धान्यकं ग्राह्यम् । गुणाः—मधुर तिक्त कटूष्णः वातकफघ्नः शूलगुल्मोदराध्मानकृमिघ्न अग्निदीपनश्च । रा.नि.व.११ । "तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटु पाकेऽपि तत्कटु । रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च । वातश्लेष्मादिकर्णाक्षिशिरोरुग्गुरुताकृमीन् । कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहकृच्छ्राणि नाशयेत् ॥" भा. ।

तुर(ग,ङ्ग)गन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायां । प.मु.।

तुरग(ङ्ग)द्विप(द्वेषि)णी । स्त्री । महिष्यां । रा.नि व.१९ । वै निघ. ।

तुरग(ङ्ग)प्रियः । पु । यवे । रा नि.व.१६ ।

तुरगशिफा । स्त्री । अश्वगन्धामूले । च.द.वा. व्या.चि. ।

तुरगाह्वा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । मद.व.१ । घोष्टायां । শেয়াকুল । रा.नि.व ८ ।

तुरगी (इन्) । त्रि । अश्वारोहे । हे.च.। स्त्री । अश्वगन्धाया । घोष्टायां । रा.नि.व.४।८ । अश्वायां।

तुरङ्गः (मः) । पु । घोटके । अम. । चित्ते । श.र. । क्ली । गन्धके । र.सा.स. ।

तुरङ्गकः । पुं । हस्तिघोषायां । र.मा. ।

तुरङ्गरिपुः (ङ्गारिः) । पु । करवीरवृक्षे । र.मा. । वै.निघ २भ.विषमज्व.चि । महिषे ।

तुरङ्गा (ङ्गा) (ङ्गी) । स्त्री । अश्वगन्धायां । वै.निघ. । मद.व.१ । प.मु । घोष्टायाम् । ঘোণ্টাবদর । रा.नि.व ८ ।

तुरङ्गिका । स्त्री । देवदालीलतायां । দেয়াতাড। । रा.नि.व २ । See अगरी ।

तुरुष्कः । पुं । शिह्लके । शिलारस । प.मु । सु सू ३८अ. । वा टी हेमा. । अरुणस्तु कृत्रिमनिर्यासविशेषमाह । वै.निघ शतावरीनारायणतैले । च.द.वा व्या.चि.१८अ प्रतिकमहाराजप्रसारणीतैले । तद्देशीयाश्वे । व द.६ष. । घण्टापाटलवृक्षे । ঘণ্টাপারুল গাছ । শীবাস্ত । তার্পিন তেলের গাছ । माध्यन्ने । त्रिका. ।

तुलसी । स्त्री । (Oci(y)mum sanctum.) Holy basil. स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे । তুলসী গাছ । हि वरण्डा, तुलसी । मं तुलसीचेभाड । तें कृष्ण, गग्गेरचेट्टु, इयुलसी, तुलसीचेट्टु । ता. तुलशी । दा. तुलसी । बम् तुलस । अन्या—(O. gratissimum) রামতুলসী । हिं रामतुलसी । तें निम्मतुलसी । ता. एलुमिच्छम्तुलसी । दा. रामतुलसी । अपरा—(Ocimum Basilicum.) See विश्वतुलसी । क्षुद्रपत्रतुलसी मरुतुलसी कृष्णतुलसी बिल्व(श्व)गन्धतुलसी श्वेततुलसी वर्व्वरीतुलसी इति षड्भेदा तुलसी । सा. गुणाः—कटुः तिक्तोष्णा वातश्लेष्मघ्नी सुरभि, क्रिमिघ्नी भूतघ्नी रुच्या वातशान्तिकरी । "तुलसी उभया च कासवातकृमिवमिभूतापहारिणी पूता ।" इति श्वेतकृष्णगुणाः । रा नि व.१० । "तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् । दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक्कफवातजित् ॥" श्वेतकृष्णगुणाः—"शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्त्तिता ।" भा. ।

तुलसीच्छद(पत्र)म् । क्ली । हृद्दात्तालीशपत्रे । वै.निघ. । [गौ । र.भा. ।

तुलसीद्वेषा । स्त्री । वर्व्वर्याम् । বাবুই তুলতुला । स्त्री । ४०० तोलकपरिमाणे, पलशतमाने । तुलामाने । निक्ति । मी । साहश्ये । त्रिका. ।

तुलाकोटिः (टी) । स्त्री । परिमाणभेदे । अर्व्वुदे । हे.च. । कोटिसंख्यायाम् । वै.निघ. ।

तुलावीजम् । क्ली । गुञ्जायाम् । त्रिका. ।

तुलिका । स्त्री । ह्रापुविकापक्षिणि । থঞ্জন পাখী । त्रिका. । [नायां । च.सू.१७. ।

तुल्यार्थता । स्त्री । एकसामान्यरूपार्थानुयोगि-

तुवरः (कः) । पु । तुवरयवनाले । লাল যাব জনাব । रा.नि.व.१६ । आढक्याम् । অরহর । (क) कुधान्यभेदे । "पत्रैस्तु केशराकारैः कषायसदृशैः फलैः । वृक्षस्तुवरको नाम पश्चिमार्णवतीरज ॥ आहस्कर तौवरक कषाय कटुपाकि च । उष्णकृमिज्वरानाहमोहोदावर्त्तनाशनम् ॥" सु.सू.

४६च. । वा.उ.-३६च । चरकसुश्रुतयोः । (थोराः । अजातश्मश्रुगवि । अम । वि । कषाये । मे. । लि । तो । सु सू.४५च. ।

तुवरयावनालः । पुं । स्वनामख्यातरक्तकणं शिम्बीधान्ये । रक्त कृष्ण सनाल । म तूर्तिधले । कं चोहरखाल । गुणा —कषाय उष्ण शोफघ्न मधुर बातशमन विदाही शोषजनकश्च । रा नि व १६ ।

तु(तू)वरिका (री) । स्त्री । (Cajanus Indicus) आढक्याम् । अरहर । रा नि व १६। भुजाढक्याम् । तोरिखेति लोके । टोडोव क नाम । हि तोरी । म तु. । गुणा —कटुतिक्तक षाया उष्णा ग्राहिणी चक्षुष्या छर्दिपित्तशूलना शिनी च । रा नि व १६। ग्राहिणी लघु कफवि षरक्तघ्नी तीक्ष्णा उष्णा दीपनी कण्डूकुष्ठकोष्ठकृमि हरी च । भा पू १भ धा.व. । A kind of lentil (Cytisus Cajan) मसूरकलाये । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । मे । गोपीचन्दने । तिलक माटी । भा । राजिकायाम् । श्वेत सरिषा । वै निघ. ।

तुवरीमृत् । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । ति लकमाटी । पङ्कपर्पटी । रा नि व १३ ।

तुवरीशिम्बः । पु । चक्रमर्दवृक्षे । श च ।

तुविः । स्त्री । तुम्ब्याम् । लाउ । श भा. ।

तुषः । पु । विभीतकवृक्षे । तुसे । तूष । अम ।

तुषजलम् । क्ली । तुषोदके । काञ्जिविशेषे । अस्मादि काञ्जिकम् । सि.सौ. तुषतुषकाम्भसि ।

तुषधान्यम् । क्ली । तुषे । तूष । र मा । र क्तशाल्यादौ । वै निघ । कङ्ग्वादिकुधान्यवर्गे । य था—"कङ्गुचीन कोद्रवश्च श्यामाको वनकोद्रव । यवबीज वंशबीजं गवेधुय प्रसाधिका । तावन्ते तानि धान्यानि तुषधान्यानि वै नव ॥"

तुषसौवीरकम् । क्ली । सतुषयवकाञ्जिके, तुषोदके । वै निघ ।

तुषस्वेद । पु । वातव्याधौ चरक स्वेदविशेषे । "सतमकाञ्जिके स्विन्न तुष यदा पु(पू)र्त भिषक् । तुषस्वेद तु तस्य चान्येर्वापि प्रदापयेत् ॥" ज द १८च. ।

तुषानलः । पु । तुषाग्नौ । हे.च ।

तुषाम्बु । क्ली । तुषोदके । विदलितामयवै सहिते अम्लतां गते तुषाम्बुनि । "तुषाम्बु सन्धितं ज्ञेयमामैर्विदलितैर्यवैः" । शार्ङ्ग ।

तुषाम्बुघटम् । क्ली । तुषाम्बुपक्वान्ने । वै निघ ।

तुषाम्भः । क्ली । तुषाम्बुनि । भैष र पि शूल चि । 'अम्लतुषाम्भसा ।"

तुषारः । पु । कर्पूरे । चीनकर्पूरे । रा नि व. १२ । जलकणायां । मे । "अपि नद्या समुद्रान्ते वह्निरादशतद्रवा । धूमावयवनिर्मुक्ता तुषारा ख्यास्तु ता स्मृता ॥" भा. । वि । शीतले । हि मे । श ।

तुषारकालः । पुं । शरत्काले । वै निघ ।

तुषारगौरः । पु । कर्पूरे । भीमसेनीकर्पूरे । चीनकर्पूरे । वै निघ. ।

तुषाराम्बु । क्ली । नीहारजले ।

तुषोत्थम् । क्ली । तुषोदके । सौवीरकाञ्जिके । रा नि.व १५ ।

तुषोदकम् । क्ली । सतुषयवकाञ्जिके । धारा । सौवीरकाञ्जिके । रा नि व १५ । च सू ३च । स ङ्ग्रह—"भटान् माषतुषान् सिद्धान् यवांश्च चू र्णसंयुतान् । आमतानभसा तस्मात सच तुषो- दकम् ॥" च । "तुषोदक यवैरामैः सतुषै शक लीकृतैः ।" गुणा —"तुषाम्बु दीपन हृद्य पाण्डु क्रिमिगदापहम् । तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकृत् वस्तिशूलहृत् ॥" भा । "तुषोदक वातपित्ताहरम् प्रभेदक रक्तपित्ताहरम् । विपाचक ग्राम्यरुच ह लिमम् अजीर्णहृत् कटुक विपाके ॥" अत्रि ११ च । "तुषाम्बु दीपनं हृद्य हृत्पाण्डुपार्श्वरोगनुत् । ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं भेदि सौवीरकं तथा ॥" सु. ।

तुष्टिः । स्त्री । वृद्ध्यौषधे । वै निघ. ।

तुसः । पु । तुषे । भ टी र. ।

तुहिनः । पु । कर्पूरे । क्ली । हिमे । अम. । स्त्री । ज्योत्स्नायाम् । ज्योत्स्ना । वै निघ. ।

तुहिनांशुः । पुं । कर्पूरे । रा नि व १२ ।

तुहिनांशुतैलम् । क्ली । कर्पूरतैले । रा नि. व.१५ ।

तूण । पुं । तूणीकवृक्षे । तून गाछ ।

तूणि(णी)क॰ । पु । (Cedrela Toona) कोंडणी नन्दीवृच इति ख्याते वृक्षे । तून गाछ । हि तूणि, महानिम् । उत् महालिम्ब । पं द्र वी । गुणा —कटु तिक्त पीत रक्तपित्तदाहघ्न शिरोवेदनाघ्न श्वेतकुष्ठघ्न सुगन्धि पुष्टिकर वीर्यकरश्च । रा नि व १२ ।

तूणी (इन्) । पु । नन्दीवृक्षे तून गाछ । रा नि व १२ । "तूणी रक्त कटु पाके कषायो मधुरो लघु । तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तजित् ।' भा । नीलीवृक्षे । वै निघ । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । लक्षण यथा—"अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता । भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूणीत्यभिधीयते ॥' सु वि १थ ।

तूत (द) । पु,क्ली । तूलकाष्ठे । गुणा —"तूतं पक्व गुरु स्वादु हिमं पित्तानिलापहम् । तदेवाम गुरु सरमम्लोष्ण रक्तपित्तकृत् ॥' भा भामव । ब्रह्मवृक्षे । रा नि व ८ ।

तूतकम् । क्ली । तुत्थे । श च ।

तूरी । स्त्री । धत्तूरधुस्तूरके । भा ।

तूर्णक॰ । पु । शालिधान्यविशेषे । काश्मीरे षाजव इति प्रसिद्धे । वा.सू ६श । [निघ ।

तूर्णि॰ । स्त्री । विष्ठायां । त्वरा । मनसि । वै

तूल॰ । पु, क्ली । (Morus Indica or Morus Nigra) स्वनामख्यातकाष्ठविशेषे । तूँत, पलाश पिपुल, आवनूस इति कश्चित् । हि तूत्री साइड । म पारिसिपिपलु वगरलि । तैं कम्बलिचट्ट । ता मधुकदृचेडि । गुणा — मधुराम्ल वातपित्तघ्न सर दाहघ्न कषाय रुच्य । कफघ्नश्च । रा.नि व ८ । मधुराम्ल रुच्य दाहघ्न कषाय कफघ्न गुरु सारकम् अम्लम् उष्ण रक्तपित्तकरश्च । भा । कार्पासे । श्वेतधुस्तूरके । गयाव्रले । श्रम. ।

तूलकम् । क्ली । कार्पासे । हे च. ।

तूलग्रन्थिसमा । स्त्री । ऋद्धिनामकौषधौ । वै निघ । [पीडन । विका ।

तूलनालिका (ली) । स्त्री । पिञ्जिकायां ।

तूलपिचु । पु । कार्पासे, तूले । तूला । षटीभ । [रा नि व १० ।

तूलफल॰ । पु । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ ।

तूल(लि)फला । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । र मा. ।

तूलवती (शय्या) । स्त्री । तूलशय्यायाम् । डोषक । भा ।

तूलवृक्षः । पु । शाल्मलीवृक्षे । रा नि व ७ ।

तूलशर्करा । स्त्री । कार्पासबीजे । श मा ।

तूला (ली) । स्त्री । रक्तकार्पास्याम् । रा नि. व ४ । नीलीवृक्षे । भा । वर्त्याम् । श र ।

तूलि (लि(ली)का) । स्त्री । नील्या । रक्तकार्पास्यां । वै निघ । चित्रलेखन्या । तूलि । षम । मीरणादिशलाकायां । शय्योपकरणे । डोषक । मे । वर्त्यां । श र ।

तूल(लि)नी (फला) । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । शिमूल गाछ । प मु. । र.मा । भा । लक्ष्मणा कन्दे । रा.नि व ७ ।

तूवर । See तुवर । [श र. ।

तूस्तम । क्ली । धूली । धूला । मे. । सूक्ष्मे ।

तृखम् । क्ली । जातीफले । श च ।

तृट् । स्त्री । तृष्णायां । इच्छायां । मे ।

तृणम् । क्ली । कतृणे । भूतृण । रा नि व ८ खटे । नडादौ तृणवर्गे । "त्रिधा वश कुश काशस्त्रिधा नल । गुन्द्री मुञ्जो दर्भनयौ च कादिगणस्तृणम् ॥' अर्क ।

तृणकतैलम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे तैलम् । पाठ —"मञ्जिष्ठाकुष्ठिशाचक्रमर्दारग्वधपल्लवैः । तृणकस्वरसे सिद्धं तैलं कुष्ठहर कटु ।" कटुतैल ४ श. भीनघासस्वरस ४ श जल १६ श । कल्कार्थे—मञ्जिष्ठा कुष्ठ (कुड) हरिद्रा चक्रमर्दपत्र (चाकन्दारपाता) सोनालुपत्र (सोन्दालपाता) एषां मिलित्वा शराव (१ सेर) । रस र. ।

तृणकुङ्कुमम् । क्ली । काश्मीरदेशे स्वनाख्या प्रसिद्धे सुगन्धद्रव्ये । कुङ्कुमघास इति भाषा । अ तृणकेशर । गुणा —कटूष्ण वातकफशोथघ्न कण्डूतिपामाकुष्ठामदोषघ्नं दीप्तिकरञ्च । रा.नि.व. १२ ।

तृणकूर्मः । पुं। श्वेतालाम्बां । वै.निघं.। श्र मा.।

तृणकेतकी । स्त्री। वंशलोचनविशेषे । वै. निघ.। [व.७।

तृणकेतुः (कः) । पुं। वंशे। বাঁশ । रा.नि

तृणकेसरम् । क्ली। तृणकुङ्कुमे। रा नि.व १२।

तृणगन्धा । स्त्री। वृद्धदारकलतायां। वै.निघ।

तृणगोधा । स्त्री। सरटे। গিরগিটে। कृकलासे। मे.। तृणजलौकायाम्। शब्दकल्प.।

तृणगोधूमः । पु। स्वनामख्यातगोधूमे। घासि गम। प सु।

तृणगौरम् । क्ली। तृणकुङ्कुमे। रा.नि.व.१२।

तृणग्रन्थिः । पु। स्वर्णजीवन्त्या। रा.नि.व.३।

तृणग्राही (इन्) । पुं, क्ली। नीलहीरके। प. सु। नीलमणौ। काफुवदानी। रा.नि व.१२।

तृणचरः । पुं। गोमेदमणौ। वै निघ.।

तृणद्रुमः । पुं। तालवृक्षे। केतकीवृक्षे। पूगवृक्षे। खर्ज्जूरीवृक्षे। ताडीद्रुमे। তেতুল গাছ। नारिकेलवृक्षे। हिन्तालवृक्षे। হেঁতাল গাছ। एषां मज्जनिर्यासाः मधुराः शीतला बल्या मोहघ्ना हृद्या तृषातापहराश्च। रा.नि.व.९।

तृणधान्यम् । क्ली। तृणोद्भवश्यामाकादौ। শ্যামা ধান প্রভৃতি। गुणाः—"श्यामाकः शोषणो रूक्षः वातलः श्लेष्मपित्तहा। जूर्णिका कोद्रवश्चैव हस्तिश्यामाकचीनकौ। पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठगदान् जयेत्। कटुकाश्चापि जानीयात् एतान् श्यामाकवद्गुणैः। जूर्णिका तत्र कथिता बलास्य विवर्द्धिनी। कोद्रवश्च परं ग्राही वातलः कफनाशनः॥" राज.२प.। See कुधान्यम्।

तृणध्वजः । पुं। वल्वजायां। উলু। रा.नि व. ८। वंशे। श्रम.। [रा.नि.व.९।

तृणनिम्बः । पु। नेपालनिम्बे। চিরেতা।

तृणपञ्चमूलम् (ली) । क्ली, स्त्री। कुशकाशशरेक्षुदर्भेषु। दर्भ उलप.। शरेक्षुदर्भकाशशालयइति चरक.। "शतावरीं विदारीञ्च पञ्चमूल्या तृणाख्यया।" चि.पी.र.पि.चि। गुणा.—तृणाख्यपित्तरक्तमूत्रदोषहरी। "कुश काश शरो दर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवं। पित्तकृच्छ्रहर पञ्चमूलं वस्तिविशोधनम्॥" भा मू.कृ.चि.।

तृणपञ्चमूलाद्यघृतम् । क्ली। रक्तपित्ताधिकारे घृतम्। गव्यघृतं ४ श.। क्वाथार्थं—कुश. काश. शरः इक्षु. दर्भमूलं गोक्षुरः एषां प्र. १० प वारि ६४ श. शे १६ श.। कल्कार्थं—गुड गोक्षुरबीजे प्र. ४ प.। भा.।

तृणपत्रिका (त्री) । स्त्री। इक्षुदर्भायाम्। ইক্ষুদর্ভা তৃণ। (त्री) गुण्डासिनीतृणे। रा.नि. व.८। [तृणे। रस.र.महाभल्लातकगुडे।

तृणपर्णम् । क्ली, पुं। चीनाखड इति प्रसिद्ध

तृणपुष्पम् । क्ली। तृणकुङ्कुमे। रा.नि.व १२।

तृणपुष्पी । स्त्री। सिन्दूरपुष्पीवृक्षे। रा.नि.व १०। [चि.२श.।

तृणपूली । स्त्री। चक्राम्। চাঁচ। हारा.। च

तृणमणिः । पुं। नीलहीरके। हारा.।

तृणमुद्गः । पु। श्यामाकधान्ये। শ্যামা ধান। प.सु। [रस.र.रससारणे।

तृणमुस्तिका । स्त्री। मुस्ततृणे। मुस्तायाम्।

तृणमूलम् । क्ली। गन्धतृणमूले। भा म.३भ मू.क.चि.।

तृणराजः (कः) । पुं। तालवृक्षे। তাল গাছ। नारिकेलवृक्षे। वंशे। रा.नि.व.९।११।१२। इक्षुवृक्षे। वल्वजायाम्। वै.निघ.। [नि.व.११।

तृणराजाह्वः (यः) । पुं। तालवृक्षे। रा.

तृणवल्व(ल्ब)जा । स्त्री। वल्वजायां। উলু। रा.नि.व.८। [শামা ধান। र.मा.।

तृणबीजः (जोत्तमः) । पुं। श्यामाकतृणे।

तृणवृक्षः । पुं। नारिकेलवृक्षे। तालवृक्षे। पूगवृक्षे। केतकीवृक्षे। खर्ज्जूरीवृक्षे। रा.नि.व.९। वै.निघ.। [प सु।

तृणशिम्बी । स्त्री। निष्पावे। শীম গাছ।

तृणशीतः । पु। देवताडवृक्षे। वै.निघ.। क्ली। कतृणं। गन्धतृणं। र.मा। स्त्री। महाशतावर्यां, जलपिप्पल्यां। কাঁচড়া। रा.नि.व ४।

तृणशून्यम् । क्ली,पुं। मल्लिकायां। प.सु।

च चि.३अ.। सु.चि.१८अ। श्वेतकीतकायां। च.सू. २५अ.। मल्लिकायां। केतकीफले। मी.। [१२।

तृणशोणितम्। क्ली। तृणकुङ्कुमे। रा.नि.व.

तृणशोषकः। पुं। राजिमच्छर्दविशेषे। सु. कल्प. ४अ.। See सर्पः। [मङ्गल। त्रिका.।

तृणषट्पदः। पुं। कीटविशेषे, वरोले। भी-

तृणसारा। स्त्री। कदल्यां। सारा.। [वि.८।

तृणाख्य(ख्य)म्। क्ली। पर्वततृणे। रा.नि

तृणाङ्घ्रिपः। पुं। मन्थानकतृणे। रा.नि.व.८।

तृणाञ्जनः। पुं। क्रकलासे। कांकलास। त्रिका.।

तृणाधिपः। पुं। मन्थानकतृणे। रा.नि.व.८।

तृणान्नम्। क्ली। देवधान्ये। नीवारधान्ये। भा. पू.१भ धा.व.।

तृणाम्लम्। क्ली। लवणतृणे। रा.नि.व ८।

तृणारिः। पुं। पर्पटके। क्षेत्पापड़ा। वै. निघ.।

तृणावर्त्तः। पुं। गुण्डासिनीतृणे। वै.निघ।

तृणासृक्। क्ली। तृणकुङ्कुमे। रा.नि.व.१२।

तृणी। स्त्री। आमहरिद्रायाम्। वै.निघ.

तृणेक्षुः। पु। बल्वजायाम्। उलू। रा.नि.व.८।

तृणोत्तमः। पुं। जपरतृणे। रा.नि.व.८।

तृणोत्थम्। क्ली। तृणकुङ्कुमे।। रा.नि.व.१२।

तृणोद्भवः। पुं। नीवारे। চোবো धान। रा. नि.व.१६। [वा.उ.३०अ.।

तृणोलुपम्। क्ली। उलपतृणे। उलुखड।

तृणौकः। पुं। तृणच्छादितगृहे। খড়ুয়া ঘর। श्रृ.च.।

तृणौषधम्। क्ली। एलबालुके। श.च.।

तृष्मान्। त्रि। तृष्णायुक्ते। वा.चि.६अ.।

तृतीयकः। पुं। विषमज्वरविशेषे। একদিন অন্তর জ্বর। "दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः।" भा.। "कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वा तकफात्मकः। वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः।" मा.नि.ज्व.।

तृतीयकविपर्य्ययः। पुं। तृतीयकस्य ज्वरस्य भेदे। প্রথম ও শেষ দিনে ছাড়িয়া দ্বিতীয় দিনের জ্বর। यथा—"आद्यन्ते च स्थितं मध्ये एकं दिनं ज्वरयति। भा.।

तृतीय(या)प्रकृतिः। पुं। नपुंसके। अ.टी.।

तृप(फ)ला। स्त्री। लतायाम्। त्रिफलायाम्। उज्वा। त्रिका.।

तृप्तिः। स्त्री। सत्यपि भोजनसामर्थ्ये अनन्नाभिलाषे। भा.म १भ.ज्व.चि.। "तृष्णच्छर्दिरथापि वा।"

तृप्तिघ्नः। त्रि। तृप्तिजनके। क्षुधामान्द्यकरे।

तृप्तिघ्नवर्गः। पुं। नागरचित्रकचव्यविडङ्गमूर्व्वागुडूचीवचामुस्तपिप्पलीपटोलेषु। च.सू.४अ.।

तृप्रः। पुं। घृते। उज्वा.।

तृफुः। पुं। सर्पे। उज्वा.।

तृवृता। स्त्री। त्रिवृति। তেউড়ী। शुक्लत्रिवृतायां। শ্বেত তেউড়ী। वा.चि.२अ.। [प सु।

तृषती। स्त्री। शुकशिम्ब्याम्। আলকুশী।

तृषा। स्त्री। तृष्णायाम्। रा.नि व १०। लाङ्गलिकलतायाम्। श.च.।

तृषाभूः। स्त्री। मूत्राशये। क्लोम्नि। श.च.।

तृषाह(क)म्। क्ली। जले। श.च.। वै.निघ.।

तृषाहा। स्त्री। शताह्वायाम्, मधुरिकायाम्। श.च.।

तृषितोत्तरा। स्त्री। गोकर्णीनामवल्ल्याम्। वै.निघ.। अश्वनपर्णीलतायाम्। श च.।

तृष्णक्। त्रि। तृष्णावति। वा.ज्व चि.१अ.। लुब्धे। अम.।

तृष्णा। स्त्री। पानेच्छायां। পিপাসা। मी.। सर्पे। जटा.। पिपासारोगे। रा.नि.व.२०। "भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयाद्वा ऊर्द्धञ्चितं पित्तविवर्द्धनैश्च। पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम्॥" "सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति। पुनः काङ्क्षति तोयञ्च तं तृष्णार्दितमादिशेत्॥" "क्षीत.स्नयावादिषु दूषितेषु दोषेषु तृट् सम्भवतीह जन्तोः। त्रिधः क्षताद्याः चतुर्थी षयाणथाष्ट्यमुपमुक्षा च। सप्तोक्षा उप-

मिकेति नासा निरोधः लिङ्गान्येतपूर्वरूपस्तु । चामा सता मारुतसम्भवाया तोदस्तया शङ्खशिर:सु चापि । स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति । मूर्च्छान्नविद्वेषविषादयोश्च रक्तोपघातं प्रततश्च शोषः । शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिदूषणञ्च । वाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ तृषा बलासेन भवेत्तया तु । निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णार्दितः शुष्यति चातिमात्रम् । क्षतस्य रुक्‌शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु । रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा तयाभिभूतश्च निशादिनेषु । पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥" इत्यादि । मा.नि.। पथ्यं—"शोधनं वमनं निद्रा स्नानं कवलधारणं । कोद्रवाः शालयः पेया विलेपी लाजसक्तवः । श्वन्नमण्डो धन्वरसाः सितामुद्गादिजा रसाः । खर्जूरं दाडिमं धात्री कक्कोलं नलदम्बु च । जम्बीरं करमर्दञ्च बीजपूरं गवां पयः । मधूकपुष्प तिक्तानि मधुराणि विशेषतः । बालतालकशीतांम्बु माक्षिकं सरसीजलं । घनसारो गन्धसारः कौमुदी शिशिराणि च । एला जातीफलञ्च फुलुम्बुरु च टङ्कणम् । चन्दनार्द्रप्रियाश्लेषो रत्नाभरणधारणं । हिमानुलेपनञ्च स्यात्पथ्यमेतत् तृषातुरे ॥" पथ्यापथ्यम् । [नि.व.५ ।

तृष्णारिः । पुं । पर्पटके । (क्षेत्‌पापडा । रा

तेजः । क्ली । मज्जायां । रा.नि.व.१८ गुणाः—उत्साहधातिनिद्रास्वप्नमैथुनेषु । रस.र.ज्व.चि.। पित्ते । रा.नि.व.२१ । घृते । कान्तौ । स्वर्णे । रा.नि.व. १३ । शुक्रे । मे. । नवनीते । चर्बी । हे.च. ।

तेजःफलः । पुं । तेजफलवृक्षे । (तेजबल । रा.नि.व.११ ।

तेजनः (कः) । पुं । शरे । प.मु. । वंशे । भा. । मुञ्जतृणे । उलपतृणे । म.द.११व. । रा.नि.व. ८ । क्ली । भोजने । रा.नि.व.२० । [व.८ ।

तेजनाह्वयः । पुं । सुवर्चले । मूत्र । रा.नि.

तेजनी । स्त्री । मूर्वायां । अम. । चीरमूर्वायां । वृत्तधान्ये । वै.निघ. । वचायां । भैष.मु.रो.चि. । ज्योतिष्मतीलतायां । श.र. ।

तेजपत्रम् । क्ली । स्वनामख्यातपत्रे । (तेजपात) । प.मु. । See पत्रकम् ।

तेजफलः । पुं । हिमालयादौ ख्यात-स्वनामख्याततरौ । भं काइफल । कं गावटे । गुणाः—कटुः तीक्ष्णः सुगन्धः दीपनः वातश्लेष्मारुचिघ्नः बालरक्षाकारकः । "तेजफलः कटुस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्दीपनः परः । वातश्लेष्मारुचिघ्नश्च बालरक्षाकरः परः ॥" रा.नि.व.११ ।

तेजलः । पुं । कपिञ्जलपक्षिणि । (तितिर पाखी । रा.नि.व.१९ ।

तेजवती । स्त्री । जलपिप्पल्यां । (काँचडा । वै.निघ.२भ.अ.च.चि. । गजपिप्पल्यां । श.र. । तेजवल्कल, तेजबल इति च ख्याते द्रव्ये । गुणाः —"तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत् । पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥" भा. । वचायां । बच । भैष.क्षुद्ररो.चि. ।

तेजसाह्वयः । क्ली । सुवर्चले । वै.निघ. ।

तेजस्करः । त्रि । तेजोवर्द्धके ।

तेजस्विनी (जिनी) । स्त्री । मूर्वायाम् । चविकायाम् । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । रा.नि.व.३ । च.वि.८अ । तेजोवल्लवृक्षे । वै.निघ. । ज्योतिष्मतीलतायाम् । (लताफट्‌की) । श.र. ।

तेजोद्विपः । पुं । पित्तज्वरोगे । भा. ।

तेजोधातुः । पुं । पित्ते । वै.निघ. ।

तेजोमन्थः । पुं । क्षुद्राग्निमन्थवृक्षे । (छोट गणिरि । प.मु. । गुणाः—"तेजोमन्थगुणाः प्रोक्ताश्चाग्निमन्थसमा बुधैः । विशेषाद्वातशोफे च प्रोक्ताः पूर्वैश्च सूरिभिः ॥" वै.निघ. ।

तेजोमयम् । क्ली । पित्ते । वै.निघ. ।

तेजोवती । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । बड़ लताफट्‌की । हिं चमिजिरि । भैष.कुष्ठ. चि.पञ्चतिक्तघृते । वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि. । चविकायाम् । चई । प.मु. । भा. । सा.कौ.चर्म. चि.चाङ्गेर्यागुडे । गजपिप्पल्याम् । श.र. । वचायां । सि.यो.हि.वात.चि.चाङ्गेर्यागुडे । "तेजोवती रम्भा ।" यत्र चवी तेजोवती चास्ति तत्र तेजोवती ज्योतिष्मती ग्राह्या । श्रीकण्ठः । तेजोफले । (तेजबल । सर्वंजीवन्याम् । भा.म.२भ. मु.रो.चि. । सु.चि.२२अ. । मरिचे । वै.निघ. ।

तेजोबीजम् । क्ली । मज्जायाम् । मुज्जा । वै नि घ ।

तेजोहृचः । पुं । क्षुद्राग्निमन्थे । छोट गनिरि । रा नि व ८ ।

तेजोह्वा । स्त्री । तेजोवत्याम् । तेजवर्त । भा म ४भ सु री चि । सु चि २७ । वै निघ चर्म चिकाइगालगुडे । वचायाम् । वच । चुद्री चि० कालकचूर्णे ।

तेमनम् । क्ली । आर्द्रीकरणे । मे । व्यञ्जने । व्यञ्जनं सूपशाकादिमिश्राद्न तेमन स्मृतम् ।" वृ नि व २० ।

तेमनी । स्त्री । चुल्लीभेदे । हे च ।

तेर (रण) । पु । स्वनामख्यातवृक्षे । तेवडा गाछ । म तेरणा । क वेवर्तिगे । गुणा —शीत त्व तिक्त व्रणघ्न चक्षुरूक्षद । रा नि व ४ ।

तैजवल्ली । स्त्री । शतावर्याम् । रा नि व ४ ।

तैजसम् । क्ली । घृते । रा नि व १५ ।

तैजसावर्त्तिनी । स्त्री । स्वर्णादिपाकमूषायां मुचि । श्म ।

तैजसी । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा नि व ६ ।

तैतिल । पु । खड्गिनि । गण्डार मे ।

तैत्तिर । पु । तितिरपक्षिणि । रा नि व १९ । गण्डके । गण्डार । मे ।

तैरणी(दिणी) । स्त्री । तैरणवृक्षे । रा नि व ४ ।

तैलम् । क्ली । सिह्लके । शिलारसे । च द । सि यो रा य चि चन्दनादितैले । तिलादिसम्भूत स्नेहे, तैलसामान्ये । तेल । 'तच्चाष्टादशविधम्' । तद्यथा—तिलज सार्षपं कौसुम्भम् अतसीज धा त्र्यज्ञम् एरण्डज कारञ्जम् ऐङ्गुद नैम्ब विभीतक ज निगुण्डज ज्योतिष्मतीजम् अभयाज मधुरि कोल्य कोशामज चिदाभव कर्पूरज वपुषबीज मिति । एषां विशेषगुणा स्वस्वपर्यायेषु ज्ञेया । "तैल न सेवयेद्धीमान् यस्य कार्य च यद्भवेत्" । 'विषसाम्यगुणत्वाच्च योगे तत्र प्रयोजयेत्' । उक्तञ्च, विषस्य तैलस्य न किञ्चिदन्तर' कितस्य सुमस न किञ्चिदन्तरम् ।" रा नि व १५ । तैलसामान्यगुणा स्तवपथ । "तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् । तेषु वातहर सर्व्वं विशेषात्तिलसम्भवम् । तैलं स्वयोनिवद् गुणकृत् वाग्भटेनाखिल मतं । अत एव यस्य तैलस्य गुणा ज्ञेया स्वयोनिवत् । तैल पक्व मपक्व वा चिरस्थायि गुणाधिक ॥' भा पू १भ तैलव । "श्वानाद्याश्चीलवातान्तकर्म्मीवोदावर्तशूलिनां । इति वातविकाराणां विदध्याच्च प्रशान्तये । यावन्त स्थावरा स्नेहा समासेन प्रकीर्त्तिता । सर्व्वे तैलगुणा ज्ञेया सर्व्वे चानिलनाशना ॥" अत्रि १४अ । तैलन्त्वाग्नेयमुष्ण तीक्ष्ण मधुर मधुरविपाक बृंहण प्रीणनं व्यवायि सूक्ष्म विशद गुरु सर विकाशि हृष्य त्वक्प्रसादन मेधामार्दवमांसस्थैर्यवर्णबलकर चक्षुष्य बद्धमूत्र लेखनं तिक्तकषायानुरस पाचनमनिलबलासक्षयकर क्रिमिघ्न शोतपित्तजननं योनिशिर कर्णशूलप्रशमनं गर्भाशयशोधनञ्च । सु सू ४५भ । कटाहपक्वतैलगुणा —"तैलद्रोणी प्रशस्ता विविधगदमये वातरोगी दिते च व्याकुले पङ्गुभूते क्षविषमवधिरे मिञ्मिने पद्गदे च । भग्ने सम्प्रश्चे प्रचलितपवने गाव कम्पे कषाख्ये शीर्वाभङ्गपतने चयदधिरभवे मूत्रकृच्छे च वल्ली ।" राज २५ । सर्व्वदा शिरस्तैलदानगुणा — शिर शूलखालित्यपालित्यहरं केश दार्ढ्यकर केशस्यापतनदीर्घतासान्द्रताकरम्, इन्द्रियप्रसादकं वक्त्रविशुद्धिकरञ्चेति । सदाकर्णपूरणगुणा —मन्याहनुसयदोषे श्रुतिबाधिर्यकर्णवात नरोगानकाच । "सौवर्चलहरिद्रापीलुशिग्रुपासारसम्भव । सरलागुरुदेवादिपाद पे सम्भवन्तु यत् । तुम्बुरुत्थ करञ्जोत्थ ज्योतिष्मत्युद्भव तथा । चार्य कुष्ठकामघ्नसप्तकमेदोनिलापहम् । करञ्जारिष्टके तिक्ते भाष्ये च विनिर्दिशत् । कषाय मधुर तिक्त सारण व्रणशोधन । अक्षातिमुक्तकाचोडनारिकेलमधूकजम् । त्रपुसैर्वारुकुष्माण्डश्लेष्मान्तकपिलूद्भव । वातपित्तहरशीत दाघन गुरु शीतल । पित्तश्लेष्मप्रशमन श्रीपर्णीकिंशुकोद्भवम् ।" अत्रि. १४भ. ।

तैलकम् । क्ली । अल्पपरिमाणतैले ।

तैलकन्द । पु । स्वनामख्यातमहाकन्दशाके । तैलकन्द इति भाषा । म क भूमिभुदिंगड्डे । गुणा —कटूष्ण वातापस्मारघ्न विषघ्न लौहद्रावी शोफघ्न रसबन्धकारी च । तल्लक्षण यथा—"करवीरदलाकार तिलबिन्दुसमन्वित । अधि

श्यामस्तभूमिष्ठतिलकन्दीऽतिविख्यात ॥" रा.नि व ७। [व.१६।

तैलकल्कजः । पुं । तैलकिट्टे । श्रम । रा.नि

तैलकिट्टम् । क्ली । पिण्याके । श्रम । गुणा — कटुक गौल्य कफवातममेहघ्नच । रा नि व १६ ।

तैलचो(चौ)रिका । स्त्री । तैलपायिकायाम् । श्र र ।

तैलद्रोणी । स्त्री । तैलमानपात्रे । তেলের দোণা । तैलपूर्णकाष्ठपात्रे । श्राकण्ठमज्जनार्थे तैलपूर्णकाष्ठादिपात्रे । তেলের ডুনী । तत्र स्थितिगुणा —वातव्याकुब्जरोगपङ्ग्वाधिर्यमिश्निनग्नदधभग्नसम्पृष्ठप्रचलितपवनगात्रकम्पग्रीवाभङ्गापतनकमयरुधिरजमूत्रकृच्छ्रवस्तिरोगेषु प्रशस्ता । राज ।

तैलधान्यम् । क्ली । तिलादिबीजवर्गे । यथा —तिलातसी च तोरी च त्रिविधयापि सर्षप । द्विधा राजी खाखसच बीजं कौसुम्भसम्भवम् । एतानि तैलधान्यानि पठितानि च पूर्ववत् ॥ भर्क ।

तैलनिर्यासः । पु । गन्धराजे । रा.नि.व.१२।

तैलनी । स्त्री । तिलकिट्टे । वै निघ. ।

तैलपञ्चकम् । क्ली । द्रव्यपञ्चकसिद्धतैले । यथा —"तैलं प्रमथ्नामोमूत्रमारनाल यवाग्रज । गुञ्जाशठरमानाद्यपीतमेकत्र साधयेत् ॥" च. ।

तैलपर्णः (कः) । पु, क्ली । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । গেঁটেলা । भा. । चन्दनवृक्षे । वै निघ. ।

तैलपर्णिकम् । क्ली । तैलचन्दने । तत्तु शीतं च धवलं तिलपर्णतरुजातञ्च । भ. । हरिचन्दने । श्रम. ।

तैलपर्णी । स्त्री । लवणमोग्याम्, देवदारुनिर्यासे । प मु. । रक्तचन्दने । चन्दने । शिलारसे । मे. । [পোকা । रा नि व १८ ।

तैलपा । स्त्री । पेचके । तैलपायिनि । তেলা

तैलपाकः । पु । तैलसाधने । তৈল পাক করা । See स्नेहपाकविधि. ।

तैलपातनम् । क्ली । सर्ववीजानामेव सारवे । यथा —"सुपक्वतानपत्राणां दत्तमादाय भावयेत् । सर्ववीजचूर्णं यद्युक्तायुक्तं पृथक् पृथक् । आतपे मुखते तैलं साध्यासाध्यं न संशय ॥" र.चि ७ र्था।

तैलपायिका । स्त्री । तैलपायाम् । তেলা পোকা, আরশোলা । श्रम. ।

तैलपिञ्जः । पु । श्वेतवर्णतिलकवृक्षे । वै निघ।

तैलपिपीलिका । स्त्री । तैलपायिपिपीलिकाभेदे । रा नि व ११ ।

तैलपोतः । पु । तैलपिञ्जे । प द. ।

तैलफलः । पु । इङ्गुदीवृक्षे । रा नि व.८। बिभीतकवृक्षे । रा नि व ११ । तिलवृक्षे । वै निघ।

तैलभाविनी । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । रा नि व १० । [श्र मा ।

तैलमाली । स्त्री । वर्त्याम् । সলতে,বাতি ।

तैलमूर्च्छा । स्त्री । तैलस्य मूर्छनायाम् । তেল মূর্চ্ছা করা । यथा —"तैलं कृत्वा कटाहे दृढतरविमले मन्दमन्दानलैस्तत् तैलं निष्फेनभाव गतमिह हि यदा शैत्ययुक्तं तदैव । मञ्जिष्ठारात्रिलोध्रैर्जलधरनलिकैः सामलैः साक्षपथ्यैः, सूचीपुष्पाङ्घ्रिनीरैः कपहितमयितैर्गन्धयोगं ददाति ॥ तथा—तैलस्येन्दुकलांशिकी निकमिकाभागस्तु मूर्च्छाविधौ यैश्वाब्धि विफलाचपयोदरजनीश्रीवेरलोध्राम्बिता । एचीपुष्पवटावरोहनलिकास्तस्याय पादांशिका दुर्गन्ध विनिहन्ति तैलमहय सौरभमाकुर्वते ॥" भैष । मूर्छाद्रव्यमान यथा—मञ्जिष्ठा ५ तो । चन्येषाच मात्रा मञ्जिष्ठापतुर्थांशा इति ।

तैलवीजः । पु । भल्लातकवृक्षे । रा नि व.११।

तैलसाधनम् । क्ली । कक्कुरिकायाम् । वै निघ. । काकोल्याम् । কাঁকড়া । श्र.च ।

तैलस्फटिकः । पु । दवमणौ । ई.च ।

तैलस्यन्दा । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । काकोल्याम् । श्वेतापराजितायाम् । वै निघ. । [व.१९।

तैलाग(गु)रु । क्ली । दाहागरुणि । रा नि.

तैलाङ्गः । पु । बकुलवृक्षे । प मु. ।

तैलाटी । दुष्टवटपदे । वरटायाम् । বোলতা । ई.च. । [পোকা । जटा. ।

तैलाम्बुका । स्त्री । तैलचोरिकायाम् । श्राश्व

तैलिनी । स्त्री । तैलपायिकायाम् । रा नि व. १८ । दशावर्त्याम् । श्र.मा ।

तैलिमाला । स्त्री । तैलिकागदे । धानिघङ । ऐ.च. ।

तैलीनम् । क्ली । तिलवेवे । रा.नि.व २ ।

तैलु(ल्व)कः । पुं । लोध्रे । च.द.पाण्डु चि । धा चि.१७. ।

तैल्वपूगम् । क्ली । पूगफलविशेषे । नीलवत् इति भाषा । रा.नि.व.११ । *See* ग्लोट. ।

तैषः । पु । पौषमासे चम. ।

तोकः । पुं । बालके । विका. ।

तोककः । पुं । चातपक्षिणि । नीलकण्ठ । वै. निघ. । चातकपक्षिणि । च म. ।

तोक्म (क्मः) । पु । अपक्वयवे । हरितनि-श्शकयद्रयवे । जई । "तोक्मलसहरित' सत' स्वम्य कीर्तित. ।" सोऽतियवाद्वीनगुण । भा. पू १ भ धा.व. । पक्षवाक्दुरे । भागवतम् ।

तोड़िमत्स्यः । पु । मत्स्यविशेषे । ताऊड़े मा छ । वै.निघ. ।

तोदः (नम्) । पुं, क्ली । सूचीव्यधनेनेव शूले नेव वा व्यथायाम् । र.मा । भा.म.१म.षागन्तुज्व । तीव्रवेदनायाम् । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

तोदनः । पुं । फलशाकविशेषे । तत्फलं कषाय रूचं वातकप्रद । सु सू ४६च. । अस्तोष लघु स ग्राहि स्निग्धं पित्ताग्निकरद । च.सू २७च ।

तोदपर्णी । स्त्री । तोयपर्णीम् । पानी । फु भान्यभेदे । सु सू ४६च. ।

तोमरधरः । पु । यवौ । वै.निघ. ।

तोमरिका स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । श र. ।

तोयम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । बालके । वाला । वै.निघ. ।

तोयकामः । पु । जलवेतसे । मद.व ५ ।

तोयकुम्भा । शैवाले । वै.निघ. ।

तोयगर्भः । पु । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

तोयजः । पुं । पद्मौरे । सामन्तके । वै.निघ. ।

तोयडिम्भः । पु । घनोपले । झारा ।

तोयदः । पुं । मुस्तौरे । नागरमुस्तायाम् । वै. निघ । मेघे । क्ली । घृते । मे. ।

तोयधरः । पुं । मुस्तायां । नागरमुस्तायाम् । सुनिषण्णकशाके । मेघे । मे. ।

तोयधिप्रियम् । क्ली । लवङ्गे । श.च. ।

तोयपर्णी । स्त्री । तृणधान्यविशेषे । गुणाः श्यामाकवत् । च.सू.२७च. । वारिपर्ण्यां । पानी ।

तोयपाषाणजमलम् । क्ली । खर्परे । था-पर । वै.निघ. । [नि.व ४ ।

तोयपिप्पली । स्त्री । कचटे । कँाचड़ा । रा.

तोयपुष्पी । स्त्री । पाटलवृक्षे । श.मा. ।

तोयमष्ठा । स्त्री । पाटलवृक्षे । वै.निघ. ।

तोयप्रसादन(फल)म् । क्ली । कतकफले । निर्मली । र मा । [कुड । रा.नि.व.७ ।

तोयफला । स्त्री । वालुककर्कटिकायाम् । कँ[-

तोयमञ्जरी । स्त्री । अपामार्गे । वै निघ. ।

तोयमलम् । क्ली । समुद्रफेने । वै निघ. ।

तोयवती । स्त्री । अमृतवल्लयाम् । वै.निघ. ।

तोयवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । अमृतस्रवाल-तायाम् । चित्रकूटे वदन्तीति ख्यातायाम् । अमृ-तवल्ली लता । कारवेल्लके । उच्छे । रा.नि.व.१ । महाद्रुमायाम् । रा.नि व.२३ ।

तोयवृत्तिः । पुं । जलापामार्गे । वै.नघ. ।

तोयवृक्षः । पुं । शैवाले । वै.निघ. ।

तोयमाला । स्त्री । वारिशालायाम् ।

तोयशुक्तिका । स्त्री । जलशुक्तौ । जल झि-टोहे । रा नि.व.१९ ।

तोयशूकः । शैवाले । वै निघ. ।

तोयसर्पिका । स्त्री । भेक्याम् । वै.निघ. ।

तोयसूचकः । पुं । मण्डूके । शब्दार्थकल्पः ।

तोयस्रावः । पु । अजस्य नेत्रतो जलस्रावरो-गे । "अजस्य पश्यतां व्याधि स्वच्छ स्रवति चक्षुष. । तोयस्रावोति स विद्याद्विकार मारुतात्मकम् ।" म द.१०च. । जलस्रावे ।

तोयाधिवासिनी । स्त्री । पाटलवृक्षे । प.मु. ।

तोयापामार्गः । पुं । जलापामार्गे । वै निघ. ।

तोयोद्भवा । स्त्री । जलापामार्गे । वै निघ. ।

तौरणम् । क्ली । सीमायाम् । हारा. ।

तौलः (कः) । पु, क्ली । टङ्कपरिमाणे । ১ তোলা । अशीतिरक्तिकमाने । ९६ रक्तिकमाने । प.प्र. । माषद्वयमाने । श मा. ।

तौचम् । क्ली । कर्पमत्ते । निका. ।

तौतिकः । पुं, क्ली । मुक्तौ । झिनुक । प.मु. । मुक्तायाम् । रा.नि.व.१३ ।

तौषारम् । क्ली । तुषारजले । रा.नि.व.१४ ।

त्रपुकर्कटी । स्त्री । कर्कटिकाभेदे, त्रपुष्याम् । শশা । रा.नि.व.७ । [र.मा. ।

त्रपुटी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । ছোট এলাচ ।

त्रपुलम् । क्ली । वङ्गे । रङ्गे । भ.वि. ।

त्रपुष(स)म् । क्ली । कर्कट्याम् । কাঁকুড় । प.मु. । तत्पत्रशाकि । কাল তেউড়ী । र.मा. । वङ्गे । रा.नि.व.१३ । त्रपुषबीजे । শশা । मा. ।

त्रपुषतैलम् । क्ली । त्रपुषबीजोत्थतैले । শশা-বীজের তৈল । गुणाः—वातपित्तघ्नं स्निग्धं सर्वं गुरु शीतलञ्च । वा.टी.हेमा. । मधुरं गुरु शीतलं स्निग्धं कफपित्तघ्नं वातनाशनञ्च । रा.नि व.१५ ।

त्रपुषा (षी) (सा, सी) । स्त्री । (Cucumis sativus. Syn. C. Hardwickii.) The cucumber. [illegible] । শশা গাছ । हिं खीरे, लड्डखीरा, [illegible] खीरा । म [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] कौरिरि । [illegible] गुणाः—[illegible] मधुरं [illegible] गुरु [illegible] । रा.नि.व.७ । "त्रपुषं लघु शीतलं [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] मू [illegible] ।" रा.नि.व.१ । [illegible] । কাল তেউড়ী । र.मा. । [illegible] । रा.नि.व.१ । कर्कटिकायाम् । हे च. ।

त्रपुमिश्री । कर्कटिकायां । वैद्यक ।

त्रपुस् । क्ली । वङ्गे । [illegible]

इत्थ.चयादिः । सीसके । रा.नि.व.१३ । शी.प.मु. । पुं । त्रपुषलतायां । শশা গাছ ।

त्रप्वादिः । पुं । रङ्गादिगणधातुषु । त्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलौहसुवर्णलौहमलानि । गुणाः—गरक्रिमिहर तृषाविषहृद्रोगपाण्डुमेहघ्न । सु.सू. ३८अ. ।

त्रयी । स्त्री । सोमराज्यां । म.च. ।

त्रयोदशाङ्गगुग्गुलुः । पु । वातव्याधौ । आ[illegible] इति ख्यातं [illegible] (अभावे [illegible] विल्वफलं वा) अश्वगन्धा हपुषा (हबुषकन) गुडूची (गुलूञ्च) शतावरी गोक्षुरबीजं [illegible] [illegible] रास्ना शुण्ठी शटी यमानी [illegible] [illegible] । प. [illegible] ११ प. [illegible] । र.स.८ । शा.को. । "[illegible] [illegible] विल्वफलं तथा ।" [illegible] ।

त्रसरेणुः । पुं । [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] ।" प.प.१४ ।

त्रायम् । क्ली । त्रायमाणालतायाम् । वै. ।

त्राया (यी) । स्त्री । त्रायमाणालतायां । [illegible] । रा नि.व.५ । वै ।

त्रायन्ती । स्त्री । त्रायमाणायां । বলা দুইয় । [illegible] । रा नि.व.५ । [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] ।" भा. । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

त्रायमाणा (णिका) । स्त्री । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] —[illegible] । [illegible] । रा.नि.व.५ ।

त्रायमाणादिः । पुं । [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] ।"

ग्रासदष्टः । पुं । कुकुरदष्टरोगभेदे । यथा—"योऽद्धग्रस्तस्तेदष्टोऽपि शब्दस्पर्शदर्शनैः । जलसन्त्रासमाप्नोति दष्टं तमपि वर्जयेत् ॥" वा.उ.३८ अ. । [अ.मा. ।

त्रिंशत्पत्रम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । नालि फुल ।

त्रिकम् । क्ली । त्रिफलायां । त्रिकटुनि । त्रिमदे । (मुखबोध) । कटिप्रान्तभागे । रा नि.व.१८। "स्फिक्कन्धग्रीः पृष्ठवंशाद्धयोर्यः सन्धिस्तत्त्रिकं मतम् ।" पुं । गोक्षुरके । शृङ्गाटके । वै.निघ.।

त्रिकग्रहः । पुं । वातरोगभेदे । त्रिकवेदना। च सू.२०अ.। [मा नि. ।

त्रिकग्राही । त्रि । वेदनया त्रिकव्यापिणि ।

त्रिकटः । पुं । शृङ्गाटके । गोक्षुरके । श.र. ।

त्रिकटु । क्ली । शुण्ठीपिप्पलिमरिचेषु । तें शुण्ठि पिप्पलि मिरियालु । गुणाः—दीपनं श्वास कासघ्नं चर्मरोगगुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसादिक हन्ति । भा ।

त्रिकटुगुड़िका । स्त्री । प्रमेहपिड़कायाम् । त्रिकटु त्रिफला गुग्गुलु प्रत्येकं समभागः । गोक्षुरक्वाथेन मर्दा ।

त्रिकट्वादिवर्त्तिः । स्त्री । नेत्ररोगाधिकारे वर्त्तिः । "त्रीणि कटूनि करञ्जफलानि द्वे रजनी सह सैन्धवच । बिल्वतरोर्वरुणस्य च मूलं वारिचरं दमनं वदन्ति ॥" वारिचरः शङ्खनाभि. । रस.र.।

त्रिकण्ट(क)म् । क्ली । कण्टकारी दुरालभा गोक्षुरकश्चेति कुपञ्चये । सि यो.सन्निपातज्वरे । ब्रह्मतीगणकारीदुरालभासु । रा.नि.व.२२ । गुणा —"त्रिकण्टकानां क्वाथं स्यात्सन्ज्वरविनाशनः । नेत्ररोगं वमिश्चैव मस्तकस्य रुजं तथा ॥" वै. निघ. । पुं । मत्स्यविशेषे । टेंगरा माछ, गाग्‌र माछ । त्रिका. । गुणाः—पित्तघ्नः कफघ्नः वच. । ...दीपनश्च । राज.३प. । गोक्षुरके । र मा. । च.द ज्व.चि.यष्ट चि.नागबलादिघृते । शृङ्गाटके । गुडूच्याम् । कण्टकार्याम् । प्रण्डाम् । वै.निघ. । सुदीर्घचे । ठेकाँटा मिङ्ग । श.च. । कायसजातीयकीटविशेषे । सु.कल्प.८ष. ।

त्रिकण्टका । स्त्री । त्रिवृतायां । ठेउड़ी । श.द.१२प. ।

त्रिकण्टकादिघृतम् । क्ली । मूत्रकृच्छ्राधिकारे घृतम् । गोक्षुरः एरण्डमूलं कुशमूलं काशमूलं शरमूलं इक्षुमूलं उलुपमूलं शतमूली कर्कटिबीज एषां प्र. स्वरसः ४ श. । स्वरसाभावे गोक्षुरैरण्डमूलकुशादिपञ्चमूलं प्र. १४ प. ५ तो. १ मा. ७ र. । जल ४४ श शे. ११ श. । शतमूलीरसः कर्कटीरसः इक्षुरसः प्र. १२ प. २ तो. ५ मा. ३ र. घृतं ४ श. । पाके सिद्धे प्रक्षेपः पुरातनगुडः । सा.कौ. । त्रिकण्टकादीनां मिलित्वा ४४ प. वारि ४४ श. शे ११ श. शतावर्यादीनां रसः मिलितः ५ श । रस.र. । भा. । गव्यघृतं ४ श. गोक्षुरादीनां प्र. २ श क्वाथार्थजलं प्र. १६ श. शे ४ श । शतावरीकुष्माण्डानां स्वरसः प्र. ४ श । प्रक्षेपः शर्करा २ श । मेव. । [निघ. ।

त्रिकण्टाख्यः (कः) । पु । शृङ्गाटके । वै.

त्रिकत्रयम् । क्ली । समत्रिकटुत्रिफलाविमदे ।

त्रिकत्रयादिलौहम् । क्ली । पाण्डुरोगे हितम् । शोधितमण्डूरं १ प. गव्यघृतं १ प. शर्करा १ प. मधु १ प. कान्तलौहं १ तो. त्रिकटु त्रिफला मुस्तं चित्रकमूल विडङ्ग एषां प्र. १ तो. एषां क्वाथेन लौहपात्रे ताम्रपात्रे वा सप्त भावयित्वा तत. घृतेन च सप्त भावयित्वा रौद्रे शिशिरे च स्थाप्यम् । सा.कौ. ।

त्रिकर्ष(र्षिक)म् । क्ली । नागरातिविषामुस्तासु । शुंठ, आतइच, मुथा । "नागरातिविषामुस्ता त्रयमेतत्त्रिकर्षिकम् ।" रा.नि.व.२२ ।

त्रिकशूलम् । क्ली । वातव्याधिभेदे । कटिप्रान्ते शूलं । लक्षणं—"स्फिक्कन्धयोः पृष्ठवंशास्थ्नोर्यः सन्धिस्त्रिकं स्मृतं । तत्र वातेन या पीड़ा त्रिकशूलं तदुच्यते ॥ कारयेद्वालुकास्वेदं त्रिकशूली प्रयत्नतः । खट्वाधस्तात्करीषाग्निं धारयेत्ततं नरः ॥" भा.म.२भ. ।

त्रिकसन्धिः । पुं । स्फिक्स्कन्धपृष्ठवंशास्थिसन्धिस्थाने । च.शा.७अ. । [७अ. ।

त्रिकसन्ध्यस्थि । क्ली । त्रिकास्थनि । च.शा

त्रिकूट(लवण)म् । क्ली । सामुद्रलवणे । कवकच नवन । प सु । र.मा. । द्रोणीलवणे । रा. नि व.६ ।

त्रिकूटाह्वयम् । क्ली । कायफलवयी । वै निघ ।

त्रिकूर्चकम् । क्ली । व्रणविस्रावणार्थम् षडङ्गु लमस्त्रविशेषे । सु सू ८ । "षडङ्गुलानि तथाष्टैव शस्त्रकार्य्ये त्रिकूर्चके । फलैरन्तर्मुखाकारैरङ्गुलैर न्वित त्रिभि । एकैकस्य फलस्यैषामन्तर व्रीहिस म्मित । तस्य पञ्चाङ्गुलायामकार्य्यं रुचकमुच्यते ॥" सटीक । [त्रिधारस्नुही । वै निघ ।

त्रिकोणम् । क्ली । योनौ । शृङ्गाटके । पु ।

त्रिकोणकः । पुं । गुच्छकन्दे । रा नि व ८ ।

त्रिकोणफलम् । क्ली । शृङ्गाटके । पानिफ ल । भा पु । त्रिधारस्नुही । वै निघ ।

त्रिकोणा । स्त्री । योनौ । शृङ्गाटकवृक्षे वै निघ । [पुष्पे । श च ।

त्रिखम् । क्ली । कर्कटिकायाम् । वै निघ । त्र

त्रिगन्ध(क)म् । क्ली । त्वगेलापत्रेषु । वै निघ २भ गृह चि दाडिमाष्टके । [रिकायां । भै ।

त्रिगर्त्ता । स्त्री । मुक्तायाम् । वै निघ । मुष

त्रिगुणम् । क्ली । सत्त्वरजस्तम सु ।

त्रिगुणाख्यरस । पु । वातव्याधौ रस । ग न्धक १ भ. पारद ८ भ (मतान्तरे गन्धक १ भ पारद २ भ) मर्द्दयित्वा पञ्चावतार्य्य सञ्चूर्ण्य च तेन समभाग हरीतकीचूर्णं मिश्रयेत् । रस कौ. । अन्य मूले—टङ्कणं (সোহাগার খই) मगमङ्गस्वर्णगन्धकरससिन्दूरं समभाग आद्रकरसे न पिष्टा कृत्वा गजपुटे पचेत् । मात्रा १ मा अनु मधु । र सा सं ।

त्रिजटा । स्त्री । बिल्ववृक्षे । शब्दम् ।

त्रिजात(क)म । क्ली । मिलिततुल्यत्वगेलाप त्रेषु । দারচিনি, এলাচ, তেজপত্র সমভাগ । रा नि व २२ । मैं दालचीनी, एलायची, तेजपात चौक । "त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । नागकेशरसंयुक्त चातुर्जातकमुच्यते ॥" च म २ख । गुणा —"तद्वय रोचनं रूक्ष तीक्ष्णोष्ण मुखगन्धह त् । लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम् ॥" भा ।

त्रिणम् । क्ली । वन । शर । [गौरी.चि ।

त्रितयम् । क्ली । अक्षिपाते । भा म ४भ क्षि

त्रिदला । स्त्री । गोधापदीलतायाम् । গো- আলিয়া লতা । प मु । रक्तलज्जालुकायाम् । वै निघ । यष्टिमधुनि । च द १२च । [वं ।

त्रिद(दा)लिका । स्त्री । चर्मकषायाम् । श.

त्रिदशगोप । पु । इन्द्रगोपकीटे । वै निघ ।

त्रिदशदारु । क्ली । देवदारुकाष्ठे । चि क क क्षीरी चि । [व १० ।

त्रिदशमञ्जरी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा नि.

त्रिदशवरभोज्यम् । क्ली । अमृते । चि क. क कैशरस्थे ।

त्रिदशसर्षप । पु । देवसर्षपवृक्षे । वै निघ ।

त्रिदशाहार । पु । अमृते । हला ।

त्रिदिवा । स्त्री एलायां । गङ्गायां । वै निघ ।

त्रिदिवोद्भवा । स्त्री । स्थूलैलायाम् । বড় এ লাচ । रा नि व ६ ।

त्रिदिवोद्भूता । स्त्री स्थूलैलायाम् । वै निघ ।

त्रिदीप्यम् । क्ली । यमानीत्रये यमानी खो रासानी अजमोदा च । वै निघ २भ आः चिप क्षकवच्याम् ।

त्रिदोषज. । त्रि । त्रिदोषजनिते ।

त्रिदोषदावानलकालमेघ । पु । सन्नि पातज्वरे रस । हरितालपुटितवङ्ग मन शिलापु टितरौप्यं शीसपुटितस्वर्णरीप्यताम्राणि प्रत्येक पु न हिङ्गुलपुटितानि कृत्वा प्र. समभागी ग्राह्य एतत्समष्टितुल्य पारद गन्धक तुल्यकञ्च द्विगुण (मतान्तरे उक्तद्रव्याणां प्र एकैको भाग, गन्धक तुल्ययो द्वौ भागौ) एकत्र निर्गुण्डीरसेन मर्दन गोलकञ्च कृत्वा यथाविधि पुटेत् । अथ तत्र तुल्य भाग पुन गन्धक दत्त्वा चित्रकरसेन मर्दयेत् । तदनु षोडशांशं विष संमिश्र्य पुन गन्धहीन कृत्वा पचेत् । अथ राजिकामध्वपित्तन भावयित्वा राजिकामिता वटी कार्य्या ।

त्रिदोषदावानलरस । पुं । ज्वराधिकारे रस । पञ्चमूलीरस यदि सात्म्याय कल्कोऽर्द्ध रसं पुनरपि भावित स्यात् तदा त्रिदोषदावान ला भवति । भैष । [विषम । वै निघ ।

त्रिदोषप्रतिहिंसी । स्त्री । वैद्यविकारवर्णे

त्रिदोषसमम् । क्ली । समदोषत्रये । रा.नि. व२२ ।

त्रिदोषसम्भवः । पुं । सन्निपाते । वै.निघ. ।

त्रिदोषप्रहारी (रसः) । पुं । ज्वराधिकारे रसः । "बलिशिलातालताप्यतुल्योदधिमलटङ्कनिकुम्भजामलाख्यं । दलितं महिषपित्तत्रिधा स्याद् भिरगत. त्रिरपि त्रिदोषप्रहारी ॥" र चि ८ष. ।

त्रिधातुः । पुं । गणपतौ । त्रिका. । क्ली । धातुत्रये ।

त्रिधारकः । पुं । स्नुहीभेदे । তেকাঁটা মন-সা । गुणाः—स्नुहीसमो विशेषात् रसचिद्रिकरः । गुल्महरश्च । रा.नि.व.८ ।

त्रिधारकाण्डवल्ली । स्त्री । त्रिधारकारवे ज्ञाम । তেশিরে উচ্ছে । वै.निघ. ।

त्रिधारस्नुही । स्त्री । त्रिधारवज्रीवृक्षे । তেকাঁটা সিজু । रा.नि.व.८ ।

त्रिनेत्ररसः । पुं । पित्तकासे रसः । ताम्रभस्म अभ्रभस्म तीक्ष्णलोहभस्म समभागम् । कासमर्द तालाम्लवेतसरसे. दिनैकं मर्दयित्वा द्विगुञ्जा वटी कार्या । रस र. । अपरः परिणामशूले—टङ्कणं (সোহাগার খই) मगधद्रं स्वर्णं रससिन्दूरम् एषां प्र. समभागं दिवा आर्द्रकरसेन पिष्टा गज पुटेन पचेत् । घृतमधुभ्यां सेव्यम् । रस.र. अन्य शोथे—पारदं गन्धकः अष्टटङ्कणं ताम्र लौहम् एषां प्र. समभागं आर्द्रकरसेन मर्दयित्वा लघु पुटे पचेत् । अनुपानं—एरण्डरसम् अपामार्गरसं । अन्य. ज्वराधिकारे—पारदगन्धकताम्राणि सम भागानि निर्गुण्डीरसे. दिनैकं मर्दयित्वा गुञ्जैक त्य मूषामध्यगतं वालुकायन्त्रे प्रहरचयं पचेत् । पर्णखण्डेन सेव्यः । र.चि.८ष । अपर' सन्निपातज्वरे—पारदगन्धकताम्राणि समभागानि द्रव्य चयतुल्ये. गन्धदुग्धे' शिग्रुरसेन दिन सम्मर्द्य गो लकं कृत्वा खरातपे शुष्कीकृत्य च अन्धमूषागतं वालुकायन्त्रे प्रहरत्रयं पचेत् । र.चि.८ष. । अन्य च सन्निपातज्वरे—रस १ भ गन्धक. १ भ ताम्रं चतुर्थांशं सर्वतुल्येन गन्धदुग्धेन निर्गुण्डीरसेन शिग्रुरसेन च खरातपे दिनैकं मर्दयित्वा शोषये भ्' । भा. । अपर. उदरस्थे -नारिकेलस्वर्णमाक्षिक हिङ्गुलं लौहं पारदः वङ्गं गन्धकः ताम्रम् एषां प्र. मुद्गकेन, गिरिकर्णिका स्वर्णं क्षीरं चित्रकमूलं हिङ्गु त्रिकटु त्रिफला शिग्रुबीजम् अजमोदा (রাধুনী) यमानी पिप्पलीमूलं भार्गी (বামনহাটী) लवणं जीरकद्वयजीरके एषां प्र. समभागः आर्द्रकरसेन मर्द्यः । रस.र. । अपरः मूत्रकृच्छ्रे रसगन्धकवङ्गाना प्र समभाग. । दूर्वायष्टिमधुगोक्षुरशाल्मलिरसैर्भावयित्वा भूधरयन्त्रे पक्त्वा च.पुनर्भावयेत् । भा. २ र. । र.सा.सं. ।

त्रिनेत्रा (त्री) । स्त्री । वाराहीनामकन्दकन्दभावे । रा.नि.व.७ ।

त्रिपटु । क्ली । विडसैन्धवकाचलवणेषु । वै.निघ. ।

त्रिपत्रः । पुं । चण्डालकन्दभेदे । रा.नि.व ७ । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व ११ । क्ली । त्रिदलविल्वपत्रे ।

त्रिपत्रकः । पुं । पलाशवृक्षे । हे च. ।

त्रिपदा । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । रा.नि.व ५ । रक्तलज्जालुकायाम् । वै निघ ।

त्रिपदी । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । ছোট গোয়ালিয়া লতা । प.मु. । रा.नि व.५ ।

त्रिपर्णः । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

त्रिपर्णा । स्त्री । वनकार्पासाम् । বন কাপাস । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলিয়া । र.मा. । वनशृङ्गाटयाम् । वै निघ । तिलपर्णिकाकन्दे । रा.नि.व.७ । शालपर्ण्याम् । भा.म.ख.१भ ।

त्रिपर्णिका । स्त्री । यासक्षुपे । দুরালভা । रा.नि.व.४ । स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे । तिलपर्णा मूरेहल इति कोङ्कणदेशे अनूपदेशे च प्रसिद्धा । তিলকন্দ । तल्लक्षण यथा—"चत्वारिपत्रदाम. तिलबिन्दुसमन्वितः । सम्निग्धाधस्थभूमिस्थ. तिलकन्दोऽतिविस्तृत: ॥" गुणा.—मधुरा शीता श्वासकासघ्नी पित्तशमनी विषघ्नी व्रणघ्नी च । रा.नि.व.७ । तच्छाकगुणा:—शाकं गुरु च रूक्षच शायी विष्टभ्य जीर्यति । मधुरं शीतवीर्यंच पुरीषस्य च भेदनम् ॥ च.सू २७ष. ।

त्रिपर्णी । स्त्री । शालपर्ण्याम् । भा. । वनकार्पासाम् । प.मु. । "त्रिपर्णी कालशीविले ।" सु स्थायाम् । रा.नि व ३ । आरण्यकार्पासिकायाम् । वै.

निघ । त्रिपर्णीकन्दे । তিলকন্দ । रा नि व ७ ।

त्रिपला । स्त्री । त्रिफलायाम् । भ द्वि. ।

त्रिपात् । पु । ज्वरे । वैद्यकम् ।

त्रिपाद । पु । ग्रन्थिपर्णमूले । वै निघ ।

त्रिपादिका । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रा नि व ५ ।

त्रिपादी । स्त्री । हंसपादीलतायां, कीटमारिकायाम् । वा सू १५ष विदार्यादि । "हे पञ्चके गोपसुता त्रिपादी ।" रक्तलज्जालुकायां । वै निघ ।

त्रिपिबा (न्) । पु । लम्बकर्णे छागे । वै निघ ।

त्रिपुट (क) । पुं । तालके । अ ट । गोधूमे । खण्डे । च सु । मटर इति ख्यातद्विदलधान्ये । र मा । शिम्बीधान्यभेदे । খেসারি কলাই । हि खेसारि । गुणा —"त्रिपुटी मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम् । कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहक शीतलस्तथा । किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपन ॥" भ पू १भ धा व । "रूक्षो विशेषो मधुरः कटिश्च खाय करोत्यल्पिगत वलिष्ठं । विवन्धशूल श्रमशोककर्त्ता दाहामयदोषविकारकारी ।' च नि १६ष । तद्यूषगुणा —"त्रिपुटानां कलायानां यूष स्वादुश्च वातलः । पाशाश्मयूत्रजनक पित्ता सृग्विकारजित ।" द्रव्यगुण ।

त्रिपुटकी । स्त्री । श्वेतत्रिवृति । वै निघ ।

त्रिपुटा । स्त्री । अरुणत्रिवृति । रा नि व ६ । कर्णस्फोटालतायाम् । रा नि व ३ । त्रिजन्ताके । लघ्वेलके । च सु । स्थूलैलायाम् । सूक्ष्मैलायाम् । रा नि व ६।११ । वार्षिकमल्लिकायाम् । मल्लिका-

न्दीवीज ५ भ । दन्तीक्वाथेन मर्द्दयेत् । माषा २ र । अनु आर्द्रकरस । रस र । रस को । अन्य यथा—विषं १ भ पिप्पली २ भ मरिच ४ भ ताम्र ५ भ हिङ्गुल ६ भ आर्द्रकरसेन मर्द्दयेत् । माषा १० र । भा म ज्व चि ।

त्रिपुरमल्लिका (मालिका) । स्त्री । गन्धमल्लिकायाम् । रा नि व १० । त्रिका ।

त्रिपुषा । स्त्री । त्रपुषायाम् । कृष्णत्रिवृति । म च । क्ली । त्रपुषफले । त्रपुषीवीजे । कुष्माण्डे ।

त्रिपुष्पा । स्त्री । अतिबलायाम् । वै निघ ।

त्रिफला (ली) । स्त्री । Three myrobalans फलत्रये । ত্রিফলা । सा चतुर्भा महती हस्वा सुगन्धा मधुरा च । तयोर्महती आमलकादीनां प्रत्येकमसमभागा । तदुक्त —"पथ्या विभीतकधात्री त्रिफला महती स्मृता ।" सैवाश पानीयक व्याख्याते । आमलकहरीतकीविभीतकेषु । रा नि व २२ । द्वितीया—काश्मर्यमरीचपरुषकफलेषु । গান্তারি ফল, কিস্মিস, ফলসা ফল । "हस्वा काश्मर्यमरीचपरुषकफलानि च ।' श्रीकण्ठ । त्रिफलायां द्रव्यत्रय समभागं देयम । एषा यौगिक प्रधाना । गुणा —दीपनी पित्तकफघ्नी हरितवर्णी रूक्षा मलशोधनी मेहकुष्ठविषमज्वरनाशिनी च । भा पू १भ । महाकुष्ठविषमज्वरविनाशी च । रा सच । सुगन्धत्रिफला यथा—जातीफलकर्पूरपूगि षु । मधुरत्रिफला यथा—द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरेषु ।

त्रिफलाघृतम् । क्ली । पाण्डुरोगे । गन्धर्व स । पाकार्थं गोमूत्र १६ श । कल्कार्थं त्रिफला दन्ती शिवमुष्कवचाकन्दिका (करन्दि) नि

...ग्रीवामूल २ श. वारि १६ श. शे. ४ श.। शतमूलीरस ४ श. छागदुग्धं ४ श. गुडूचीरस ४ श. अभावे क्वाथ आमलकीरस. ४ श.। कल्कार्थे—पिप्पली शर्करा द्राक्षा हरीतकी आमलकी बिभीतकं नीलोत्पल यष्टिमधु काकोली गाम्भारीत्वक् कण्टकारी एषां मिलिता शरावः (১ সের)। सेव.। रस र। इद हद्वत्। स्वल्प यथा- घृत—४ श.। क्वाथार्थे—त्रिफला ८ श. वारि ६४ श. शे. १६ श.। गव्यदुग्ध ४ श.। सम्भायां तिमिर-नाशार्थे पेयम्। अन्यत्—घृत ४ श. शतावरीक्वाथ १६ श.। कल्कार्थे—त्रिफला यष्टिमधु १ श.। पाकशेषे मधु प्रक्षेप. १ श। अन्यत् योनिरोगे—घृत ४ श.। कल्कार्थे—त्रिफला फिराटीकय मुड्गी पुनर्नवा श्योनाकः हरिद्रा दार्वी रास्ना अश्वगन्धा शतावरी एषां मिलितशराव. (১ সের)। गव्यदुग्धं १६ श.। भा.। [वड। भूरिम.।

त्रिवलिः । स्त्री। जठरावयवविशेषे। পেটের

त्रिवलीकम् । क्ली। गुदद्वारे, पायौ। है.च.।

त्रिभङ्गी (पटी) (पडी) । स्त्री। त्रिवृतायां। তেউড়ী। प.प्र.। "सशर्करा कामलिनां त्रिभङ्गी हिता।" -सि यो कास चि। ग.द.कास चि.। सु.सू.४४ष। चि १०ष.।

त्रिभण्ड(ड्र)म् । क्ली। मैथुने, सुरते। त्रिका।

त्रिमण्डला । स्त्री। लूताभ्यसाध्यलूताविशेषे।

त्रिमदः । पुं। विडङ्गमुस्तचित्रकेषु। "विडङ्गमुस्तचित्रैव त्रिमद' ।" प.प्र.२ख.चिकवयक्वोहे।

त्रिमदादितयम् । क्ली। त्रिमदस्त्रिफला चेति द्वयं। प्रयोगा.वद चि कषादिलौहे।

त्रिमधु । क्ली। मधुरत्रये, मधुघृतशर्करासु। रा.नि.व.२२। गुणा.—"मधुरत्रितयर्पादीपनं कान्तिदायकं। पित्तदोष रक्तपित्त क्षयादेर वि नाशयेत्।" वै निघ।

त्रिमलभद्रः । पुं। योगतर्जाद्वीकारे। (सु.।

त्रियष्टिः । स्त्री। पर्पटके। ক্ষেৎপাপড়া। प.

त्रियामा । स्त्री। हरिद्रायाम्। रा नि.व.६। नील्यां। क्षमिति। यथा.।

त्रिलवणम् । क्ली। सौवर्चलसैन्धवविडानीति। त्रयमवषदे। धि.दी सन्निपातविषर्ण। "मनुनु

द्रवरस कैचिविलवणान्वितम्।" च.दान्त चि. नस्ये। रा.नि.व २२।

त्रिलिङ्गगतिः । स्त्री। त्रिदोषजनाड्यां। भा. म ४भ.मु.रो.चि.। "त्रिलिङ्गगतिसौचिरी।"

त्रिलोहकम् । क्ली। स्वर्णरजततामेषु। सुवर्णं रजत ताम्रं त्रयमेतत्त्रिलोहक। रा नि व २२। गुणा.—त्रिलोहस्य गुणाः प्रोक्ता पञ्चलोहसमा गुणैः। वै निघ। [च। सु.चि.२ष.।

त्रिवर्गः । पुं। त्रिकटुनि, त्रिफलायां, त्रिमदे

त्रिवर्गादितयम् । क्ली। त्रिफलात्रिमदे। त्रिफला ও ত্রিমদ। रस.र.कषायलौहे।

त्रिवर्णकम् । क्ली। गोक्षुरके। त्रिफलायां। त्रिकटुके गै.। त्रिजातके। सु सू ४४ष.।

त्रिवर्णक्षत् । पु। शरटे। কাঁকলাস। वै.निघ।

त्रिवल्ली । स्त्री। इन्दीवरायां। वै निघ.।

त्रिविक्रमरसः । पुं। अश्मर्यधिकारे रसः। ताम्रभस्म तुल्येन छागदुग्धेन पक्वा, छागदुग्धपक्वताम्रभस्म १ तो. पारद १ तो गन्धक १ तो. निर्गुण्डी(निर्गिन्धा)रसेन दिनं मर्दयित्वा गोलकं कृत्वा वालुकायन्त्रे दिनैकं पचेत्। शीते समुद्धृत्य द्विगुञ्जा मात्रा देया। रस.र.।

त्रिविधायतनम् । क्ली। इन्द्रियार्थातियोगकर्मातियोगकालातियोगरूपेषु रोगाणां त्रिविधकारणेषु। च.सू.११ष.। [नि.व.१६।

त्रिवीजः । पु। श्यामाके। শ্যামা ধান। रा.

त्रिवृतादिगणः । पु। तदाद्यधोभागहरद्रव्यसमूहे। यथा—"त्रिवृता श्यामा दन्ती द्रवन्ती (ইন্দুরকানি) सप्तला (চামরকষা) शङ्खिनी (শ্বেত বুহ্ন) विषाणिका (কর্কটশৃঙ্গী, মেড়াশিঙ) गवाक्षी (গোমুক, রাখালশশা) छगलाण्डी (বিষতাড়ক) सुक् (মনসা সিজ্) सुवर्णक्षीरी (ওষধিবিশেষ বা শিয়ালকাঁটা) चित्रकः किण्वी (মাদার) कुशः काशः तिल्वकः कम्पिल्लक. (কমলাগুঁড়ী) पाटला पूग. हरीतक्यामलकौ विभीतकं नीलिनी (নীল) चतुरङ्गुलः (সোন্দাল) एरण्ड. पूतिक (ডহর) महावृक्षः (ঠেঁকাটা সিজ্) सप्तच्छदोऽर्कोज्योतिष्मतीचेति अधोभागहराणि।" सु सू ३८ष।

त्रिहृतिका । स्त्री । त्रिवृतायां । रा.नि.व ६ ।

त्रिवृत् (ता, द्धया) । स्त्री । (Ipomœa turpethum Syn. Convolvulus turpethum) Turpeth Root स्वनामख्यातल तायाम् । তেউড়ী । हिं तरवद निशोत, नक् पतर, पिथोरी । मं तिधड । कं तिगडे । तें ना लतेगड । ता. शिवदइ । वम् फुट्कुरी, निशोथी र । सा. गुणाः —कटुरुष्णा क्रमिश्लेष्मोदरार्त्तिकुष्ठ कण्डूव्रणघ्नी विरेचने प्रशस्ता च । रा.नि.व.६। कृ ष्णागुणाः—स्वादुः कषाया मृदु. रेचनी रूक्षा क टुका पित्तकफापहा च । राज. । च द.विरज्व. चि. । कृष्णागुणाः--श्वेताया हीनगुणा विरेचनी तीव्रा मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षकारिणी च । श्वेतागुणाः—विरेचनी स्वादुः उष्णा वातघ्ना रूक्षा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोफोदरघ्नी च । भा । रेचनी अर्थात् विपक्वमविपक्वं वा मलादि द्रवतां नयेत् रेचयति च । शार्ङ्ग. । एषा रक्तमूलैव ग्राह्या । सु सू.३८।२९श्न । सि.यो च.द.र.पि.चि. । त्रिवृता मोदके ।

त्रिवृत्पत्रम् । क्ली । वटपत्रे । रस.र. । वह्नि- भल्लातके ।

त्रिवृत्पर्णी । स्त्री । हिलमोचिकायां । श.च. ।

त्रिवृन्तः । पु । पलाशवृक्षे । वै.निघ. ।

त्रिवेला (ली) । स्त्री त्रिवृतायां । তেউডী । रा.नि.व ६ ।

त्रिशङ्कुः । पुं । चातकपक्षिणि । त्रिका. । सुग- न्धमार्जारे । गन्धनकुले । वैनिघ. । विडाले । श लभे । मे. । खद्योते । श.मा । [निघ. ।

त्रिशतपत्रम् । क्ली । पुण्डरीके । पद्मे । वै

त्रिशर्करा । स्त्री । गुडोत्पन्ना हिमोत्था मधुरा चेति मिलितशर्करायाम् । "गुड़ोत्पन्ना हिमोत्पन्ना मधुरा चेति मिश्रिता, त्रिशर्करा ।" रा.नि व.२१।

त्रिशाखपत्रः । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व ११।

त्रिशिखः । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि व ११ ।

त्रिशिखिदला । स्त्री । मालाकन्दे । रा.नि. व.७ ।

त्रिशिरा । स्त्री । पाठायां । रा.नि.व.६ ।

त्रिशूली (इन्) । पुं । पारदे । रस.र ज्वरा. चि चण्डभैरवरसे । [छ । शब्दकल्पद्रु ।

त्रिशृङ्गी (इन्) । पु । रोहितमत्स्ये । रुई मा

त्रिसन्धिः । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे । कृष्ण কে- লি । मं त्रिसन्धि । क त्रिसञ्जि । यस्य कुसुमानि सन्धिकाले एव विकसन्ति । सा रक्तसितासितकु- सुमभेदात् त्रिधा । परन्तु गुणैस्तुल्या । गुणाः— कफकासहरा रूक्षा त्वग्दोषघ्नी च । रा.नि.व.१०।

त्रिसन्धिपुष्पदा । स्त्री। त्रिसन्धिवृक्षे । वै.निघ.।

त्रिसन्धी । स्त्री । शुक्लत्रिसन्धौ । वै.निघ. ।

त्रिसन्ध्यम् । क्ली । त्रिसन्धिपुष्पे ।

त्रिसन्ध्यकुसुमा । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१० ।

त्रिसन्ध्या । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

त्रिसमम् । क्ली । समभागा हरीतकी शुण्ठी गुडूची च । रा नि.व.२२ । गुणाः—"समत्र्यं रुचिकरं चक्षुष्यं मलशोधनम् । वात पित्त नाश यति ॥" वै.निघ ।

त्रिसरः । पुं । तिलौदने । वै.निघ । हे.च. ।

त्रिसरा । स्त्री । कृसरायाम् । "तिलसक्तुसमा धेव कृसरा त्रिसरेति ।" प म.३ख. ।

त्रिसरी । पुं । यस्याश्वस्य सर्व्वाङ्गं भिन्नवर्णं कै वलं शिरः कृष्णं स त्रिसरी । "अन्यवर्णस्य वाहस्य शिरः कृष्णं यदा भवेत् । त्रिसरी नाम स प्रोक्त. भर्त्तुः कुलविनाशन. ॥" ज.द.३च. ।

त्रिसवनम् । क्ली। त्रिसन्ध्यस्नाने । च.शा १च।

त्रिसिता । स्त्री । त्रिशर्करायां । रा.नि.व.२१।

त्रिसुगन्धम् (न्धि) । क्ली । मिलितसमभाग- त्वगेलापत्रेषु । रा.नि.व.२२ । च द.वाताव्याधिक- षाये। गुणा'—"तदर्कं मुखदुर्गन्धच्छेदनी मलभे- दन ।" चर्क: ।

त्रिस्थ: (स्कन्धः) । त्रि । हेतुलिङ्गौषधा- त्मके (आयुर्व्वेदे) । यौषिच हेत्वादीनि सूत्राणि व न्ति । त्रयो हेत्वादयः स्कन्धरूपा यस्य इति । च. सू.१च. ।

त्रिसारम् । क्ली । भारत्यै । रा.नि व.२१ ।

त्रिभयवचारसर्जिचारटङ्कणचारेषु । कामाग्निसन्दीपनरसे । च.द. । [(शेथाड़) गाछ । र.मा. ।

त्रिक्षुरः । पुं । श्वेतकोकिलाक्षवृक्षे । श्वेत कु-

त्रिक्षुरी । स्त्री । गोक्षुरे । वै.निघ.२भ.र.पि.चि.कुष्माण्डावलेहे ।

त्रुटिः (टी) । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । छोटि एलाइच । रा.नि.व.६। वा.सू.१५अ.मुस्तादिः । "कुष्ठं त्रुटी हिमवती ।" चि.अ.क.महा.चि. । च.द.रा.य.चि.यवक्षारादिचूर्णे । "त्रुटिसकणा ।" कट्फले । वै.निघ. । [मा. ।

त्रुटिवीजः । पुं । कच्चीवृक्षे । कचु गाछ । म.

त्रुटीद्वयम् । क्ली । सूक्ष्मैलायां स्थूलैलायाञ्च । वा.सू.१५अ. शिरोविरेचने । "त्र्यूष्णी पृथ्वीका शोधयन्नारसमाह्नम् ।" [क्रमयूले ।

त्रैकटु । क्ली । त्रिकटुके । चि.अ.क.स्त्री.चि.म-

त्रैफलम् । क्ली । त्रिफलायाम् । म.चि. ।

त्रैलोक्यचिन्तामणिरसः । पुं । ज्वराधिकारे रसः । पारदः हीरकं स्वर्णं रौप्यं ताम्रं लौहम् अभ्रं मुक्ता गन्धकः अभ्रभस्म प्रवालं हरितालं मनःशिला प्र. समभागं चित्रकमूलक्वाथेन ७ दिनानि भावयेत् । अर्कनिर्यासेन (आकन्देर आठा) नि र्गुण्डीरसेन चोक्षरसेन मुण्डीक्षीरेण (मनसार आठा) च प्र. ३ दिनानि भावयित्वा पीतकपर्दिकाभ्यन्तरे दत्त्वा अर्कक्षीरेण टङ्कनं सम्मर्द्य तेन कपर्दकमुखानि संलिप्य अथ कपर्दकानि भाण्डमध्ये संस्थाप्य भाण्डमुखं रुद्ध्वा वालुकायन्त्रेण पचेत् । शीते सचूर्णं चूर्णतुल्यं रससिन्दूरं मर्दयित्वा वेतालस्य मस्थिरा त्रिफलारसेन ७ चित्रकमूलरसेन च भावनादयं देयम् । मात्रा ४ र. । भैष. ।

त्रैलोक्यडम्बररसः । पुं । नवज्वरे हितः । पारदः गन्धकः ताम्रं पिप्पली भैषाभ्रं कटुकी हरीतकी त्रिवृत् मधुरतिन्दुकफलं, एषां प्र. समभागं मुण्डीक्षीरेण मर्दयेत् । मात्रा २ गुञ्जा । अनुपानं मधु । अन्यः—रसः २ भ. गन्धकः ४ भ. धर्मनिम्बवटिप्पलीकुष्ठीमारिचीवङ्गभस्मशीरकत्रिकटुभिर्भस्मयवक्षाराणां प्र. १भ. निर्गुण्डीबीजपूररसेन मर्दयेत् । मात्रा १ र. । एतेन देयः । अन्यः वातघ्नीः—हीरकभस्म स्वर्णं विषं रससिन्दूरं ताम्रमाक्षिकं, एषां प्र. १ तो. अभ्रभस्म ४ तो. रससिन्दूरं ५ तो. कुमारीरसेन मर्द्यः । र.सा.सं. ।

त्रैलोक्यविजया । स्त्री । भङ्गाभ्रमवृक्षे । सिद्धि गाछ । म.च. ।

त्रैलोक्यविजयापत्रम् । क्ली । विजयापत्रे । सिद्धि । (मदनमोदके, सखीविलासरसे) ।

त्रैलोक्यसुन्दररसः । पुं । उदररोगे रसः । पारदः १ तो. गन्धकः २ तो. अभ्रं सैन्धवं विषं कृष्णजीरकं विडङ्गं गुडूचीसारः वचा यवचारः प्रत्येकं ॥० तो. निर्गुण्डीरसेन बीजपूररसेन च दिनं मर्दयित्वा शोषयेत् । मात्रा २ गुञ्जा । घृतेन सेव्यः । रस.चि.८स. । अन्यः—रसः १ मा. गन्धकः २ मा. कज्जलीकृत्य कुटजतालमूलीधुस्तूरकेशराज (केशुटे)हस्तिघोषक(धुन्दुल)जयन्तीमण्डूकपर्णीनां (थुलकुड़ि) प्र. माषमितपत्ररसेन खल्लयेत् । र.सा.सं. । [See सोमः ।

त्रैष्टुभः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९अ. ।

त्रोटकः । पुं । श्लेष्मप्रकृतिकीटविशेषे । See कीटः । सु.कल्प.८अ. ।

त्रोटिः (टी) । स्त्री । पक्षिपक्षी । कट्फले । पक्षिणि । मत्स्यभेदे । मे. । [रा.नि.व.१२ ।

त्र्यञ्जनम् । क्ली । अञ्जनत्रितये । सुर्माञ्जन ।

त्र्यम्बकम् । क्ली । ताम्रे । तामा । रा.नि.व.१३ । [व.११ ।

त्र्यम्बकफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.

त्र्यष्टकम् । क्ली । मलापनायि जलरचणाधारविशेषे । सु.सू.४१अ. । पुं । राजिकायाम् । श्वेत सरिषा । रस.र.सू.चि. ।

त्र्यस्रः । पुं । त्रिपुटवृक्षे । मेउड़ गाछ । र.मा. । श्यामवृक्षे । नदीविशेष । रा.नि.व.१२ । स्त्री । मल्लचित्रलि । वै.निघ. । वार्षिकमल्लिकायाम् । मल्लिका । रा.नि.व.१० ।

त्र्यस्रफला । स्त्री । मल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

त्र्याहिकः । पुं । ज्वरविशेषे । यो ज्वरः तृतीयेऽह्नि भवति । "तृतीयेऽह्नि तृतीयकः" इति । मा.नि. । [वै.निघ. ।

त्र्यूषफलः (ला) । पुं, स्त्री । नारिकेलवृक्षे ।

त्यूषर: । पुं । मागधीटे । त्रिका. ।

त्र्यु(त्र्यू)ष(ष)म् । क्ली । त्रिकटुनि । शुंठ पिप्पल मरिच । रा.नि.व.२२ । "पिप्पली शृङ्ग वेरच मरिचं त्र्यूषणं विदुः ।" प.प्र.३ख ।

त्र्यूषणाद्यघृतम् । क्ली । यद्दया घृतम् । ग व्याघृतं ८ प. । कल्कार्थे—त्रिकटु त्रिफला मिलित पल गुडपलं जलं ३२ प. । "त्र्यूषणत्रिफलाकल्के बिल्वमात्रे गुडात् पलं । सर्पिषोऽष्टपलं पक्वा मा त्रा मन्दानिल. पिबेत् ॥" च चि.१८ध. । अन्य त्रापि—"त्र्यूषण त्रिफलां द्राक्षा काश्मर्याणि प रूषकम् । द्वे पाठे सरलं व्याघ्रीं स्वगुप्तां चित्रक शटीं । ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शताव रीं । त्रिकण्टका विदारीच पिष्टा कर्षसमं घृता त् । प्रस्थं चतुर्गुणक्षीरं सिद्ध कासहर पिबेत् ॥" कल्कार्थे—त्रिकट्वादीनां प्र.२ तो.दुग्धं १६श.घृतं ४ श. । च.चि.२२ष. ।

त्र्यूषणाद्यमण्डूरम् । क्ली । पाण्डुरोगे । त्रि कटु त्रिफला मुस्ता विडङ्गं चवी (चई) चित्रकमूलं दारुहरिद्रा गुडलक स्वर्णमाक्षी पिप्पलीमूल देव दारु, एषां प्र चूर्ण २ प. चूर्णसमष्टिद्विगुण शुद्ध- मण्डुरं गोमूत्र मण्डुरात् ८ गुणम् । गोमूत्रे मण्डुर पक्वा घनीभूते चूर्णप्रक्षेपो देय. । भैष. ।

त्र्यूषणाद्यलोहम् । क्ली । स्थौल्याधिकारे । त्रिकटु त्रिफला चव्यं कावलवणं (कच्कच) सैन्ध- वलवणं विट्लवण सौवर्चललवणम् (सचल) अभ्रं सोमराजी लौहभस्म, एषां प्र.समभाग. । रस,र. ।

त्र्यूषणम् । क्ली । त्र्यूषणे । वै निघ ।

त्वक् । स्त्री । वल्कले । छाल । मे. । इन्द्रियविशे षे । स्पर्शेन्द्रिये । गुडत्वचि । दारुचिनि । रा नि.व ६ । तालीशपत्रे । वै.निघ. । चर्मणि । चा- मड़ा । यथा—"क्षीरस्य पच्यमानस्य यथा सन्ता निका भवेत् । पच्यमानस्य शुक्रस्य रजसश्च तथा त्वच । पूर्वावभासिनी तासां सिध्मस्थानश्च सा स्मृता ॥ शरीरे षट् त्वच—तद्यथा—उदकधरा असृग्धरा सिध्मकिलासस्थनवाधिष्ठाना कुष्ठसम्भवा- धिष्ठाना चलजीविद्रधिसम्भवाधिष्ठाना यस्यां छि नायां ताम्यत्यन्ध इव च तम प्रविशति यां चाप्य धिष्ठाय चक्षि जायते पर्व्वसन्धिषु कृष्णरक्तानि स्थूलमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानीति षट् त्वचः एताः षडङ्गं शरीरमवतत्य तिष्ठन्ति ।" च.शा.७अ. । सुश्रुतस्तु सप्त त्वच आह । १अवभासिनी २ लोहि ता ३ श्वेता ४ ताम्रा ५ वेदिनी ६ रोहिणी ७ मांसधरा चेति । तत्र १मा सर्व्ववर्णानवभासयति, व्रीहेः अष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपद्मकाधिष्ठाना । २या व्रीहेः षोडशभागप्रमाणा तिलकालकन्यच्छ- व्यङ्गाधिष्ठाना । ३या द्वादशभागप्रमाणा चर्मदला धिष्ठाना । ४र्थी अष्टभागप्रमाणा किलासकुष्ठाद्य धिष्ठाना । ५मी पञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पाधिष्ठा- ना । ६ष्ठी व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्याद्यधिष्ठाना । ७मी व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दरविद्रध्यधिष्ठाना च । सु. शा.४अ. ।

त्वक्खण्डुर: । पुं । व्रणे । जारा. । [पद चि. ।

त्वक्कन्द: । पु । वनशूरणे । सूनो उलं । भैष.

त्वक्छद: । पुं । चोरीगव्वचे । कौवकञ्चुकी । र.मा. । [चर्म्मकीले । वै निघ. ।

त्वक्तरङ्ग: (क:) । पुं । बल्याम् । रा.नि.व.१८

त्वक्पञ्चकम् । क्ली । न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्ष- वेतसवल्कलेषु । रा.नि.व.२२ ।

त्वक्पत्रम् । क्ली । दारुचिनीविशेषे । दारुचि दारुचिनि । तेजपत्रे । मे । पुं । हिङ्गुपत्रे । वै. निघ. ।

त्वक्पत्री । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । हिङ्गुपत्रे । तमालपत्रे । वै निघ. । कास्याम् । कुंकाओ ।

मे. ।

त्वक्पाक: । पुं । शूकरोगे । तल्लक्षणं यथा— "पित्तरक्तकृतो ज्ञेय. त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ॥" सु नि.१४ष. । [मि । छुनी । ई.च. ।

त्वक्पुष्पम् । क्ली । रोमाञ्चे । त्रिका. । सिध्म

त्वक्पुष्पिका । स्त्री । शिम्ब्याम् । शिम् । श्वित्रकुष्ठे । किलासे । धवल, छुनी । त्रिका. ।

त्वक्पुष्पी । स्त्री । श्वित्ररोगे । किलासे । धवल, छुनी । जटा. ।

त्वक्शून्यता । स्त्री । स्पर्शाज्ञतायाम् । "स्पृष्ट- मात्रा त्वचा या तु प्रतीतेऽच मृदु कर्कश । न ज्ञा- नाति बुधैस्तस्या शून्येति परिकीर्त्यते ।" निदा. ।

त्वक्सार: । पुं । अष्टदले । मल्गाछ । रा.नि.

व ४ । रक्षुवंशी । रा नि व ७ । वंशलोचनायाम् । वंशलोचन । गुडत्वचि । सु सू.४४ अ । वंशे । अम. ।

त्वक्सारनिर्यासविषम् । क्ली । स्थावरविषभेदे यस्य त्वक्सार निर्यासश्च विषम् । तानि सप्त यथा—अन्त्रपाचककर्त्तरीयसौरीयककरघाटकरम्भनन्दनवराटकानीति । "त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि । आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसवाः ॥" सु.कल्प २ अ. । [नि व ४ ।

त्वक्सारभेदिनी । स्त्री । क्षुद्रचुञ्चुरुपे । रा.

त्वक्सारा । स्त्री । वंशरोचनायाम् । रा नि. व ६ । [नवुन गाछ । भा. ।

त्वक्सुगन्धः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । नारांगी

त्वक्सुगन्धा (न्धिका) । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । एलवालुके । वै निघ । जटा । [निघ. ।

त्वक्स्वाद्वी । स्त्री । त्वक्सारे । दारचिनि । वै

त्वक्स्वाप. । पु । स्पर्शाज्ञतायाम् । निदा ।

त्वक्चीरम् । क्ली । तवचोरे, वंशलोचनायां । वै निघ श्वास कास चि । [याम् । रा नि व ६ ।

त्वक्क्षीरी । स्त्री । क्षीरशुक्लायां, वंशरोचना-

त्वगङ्कुर. । पुं । रोमाञ्चे । त्रिका. ।

त्वगाक्षीरा (री) । स्त्री । वंशलोचनायाम् । जटा । अम । [रा.नि व १८ ।

त्वगूर्म्मि । स्त्री । वन्याम् मांसम्लोलतायाम् ।

त्वग्गन्धः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । नारङ्ग । रा नि व ११ । [नि । रा नि व १८ ।

त्वग्जम् । क्ली । रक्तधातौ । रक्त । कैश्री गी

त्वग्दोषः । पुं । चर्म्मरोगे, शीतपित्तोदर्दकुष्ठकोठादौ । चर्म्म रोग, कोठानि । निदा ।

त्वग्दोषापहा । स्त्री । सोमराज्याम् । रा नि. व.४ ।

त्वग्दोषारिः । पु । हस्तिकन्दे । रा.नि.व ७ ।

त्वग्भी । स्त्री । चर्म्मचटके । चाम्‌चिकि । वै निघ ।

त्वग्भेद. । पु । क्षते । वै निघ ।

त्वचम् । क्ली । गुडत्वचि । दारचिनि । गुणा —गुरु शीत कफकासघ्न शुक्रामश्मन कण्ठशोधनञ्च । रा नि व ६ । सि यो र पि चि खण्डखाद्य लौहे ।

त्वचा । स्त्री । मिष्टवल्कली । दारचिनि । श र.।

त्वचाङ्ग. । पु । नागरङ्गवृक्षे । रा नि व.११ ।

त्वचापत्रः । पुं । हिङ्गुवृक्षे । क्ली । त्वचायाम् । दारचिनि । श.र ।

त्वचिसार. । पुं । वंशे । मद व.७ ।

त्वचिसुगन्धा । स्त्री । क्षुद्रैलायाम् । धारा. ।

त्वच्यगणः । पु । त्वक्प्रसाधनवर्गे तैलादौ । यथा —"तैलन्तु नवधा प्रोक्त वाकुची चक्रमर्दकं । स्नौहीय पर्पटी सक्त त्वच्योऽय गण उच्यते ॥" चर्क ।

त्वरारोहः । पुं । पारावते । वै निघ. ।

त्वरितका । स्त्री, पुं (क) । शीघ्रपाकिशालिधान्यभेदे । सु.सू ४६ अ ।

त्वट(ष्ट्र)म् । क्ली । ताम्रे । वै निघ ।

त्वटा (ष्ट्री) । स्त्री । ब्राह्मीशाके । वै निघ. ।

त्वाचम् । क्ली । त्वक्तैले । दारचिनिर तेल । गुणा —"वह्निमथाग्निसहरमाध्मानाक्षेपनाशनम् । वाम्लरक्लेष्मप्रशमन सद्योहि दशनार्त्तिभित् । त्वाचं तैल रज तापि तोये चिर निमज्जति ।" चरि. ।

थ

थः । पुं । पर्व्वते । मे । रोगविशेषे । भयदे । म र. ।

थुत्कारः । पुं । निष्ठीवनशब्दानुकरणशब्दे ।

थुथुक्त । पु । पक्षिविशेषे । थुड़नि पाखी । वै निघ ।

थोडनम् । क्ली । आच्छादने । वै निघ. ।

थौनेयकः । पुं । पत्रिपर्णे । गेठिद्राला । च चि.२ अ अग्रतैले । च.द.विष चि. ।

द

दंशः । पु । दन्ते । हे च. । मक्षिकाविशेषे । ডাঁশ । अम. । शीभाञ्जनवृक्षे । मोहिषे । सर्पक्षते । मर्म्मणि । विश्व । त्रिका । वै.निघ । दशने । मे ।

दंशकः । पु । कर्कटे । कुक्कुरे । वै निघ । मक्षिकायाम् । ডাঁশ । हारा. ।

दंशनम् । क्ली । दन्तेन कर्त्तने । কামড়ান । हे.च ।

दंशनाशिनी । स्त्री । तैलकीटे । वै निघ ।

दंशभीरुः (रुकः) । पु, स्त्री । मत्कुणे । महिषे । त्रिका. । [रा नि व ७ ।

दंशमूलः । पु । शिग्रुवृक्षे । सजिना গাছ ।

दंशवदनः । पु । कङ्कपक्षिणि । वै.निघ ।

दंशिका । स्त्री । वनमक्षिकाविशेषे । ডাঁশ মাছি, ঢোঁয়ানী । वै निघ ।

दंशी (इन्) । पुं, स्त्री । कुक्कुरे । वै निघ । वनमक्षिकायाम् । क्षुद्रदंशे । ঢোঁয়ানী । अम. ।

दंष्ट्रः । पुं । शूकरे । प सु. ।

दंष्ट्रकम् । क्ली । सर्पदंशविशेषे ।

दंष्ट्रा । स्त्री । दृढदन्ते । দাড়া । हे.च. । विषदन्ते । वै निघ. । [निघ. ।

दंष्ट्रायुधः (ष्ट्रास्त्र.) । पु । वनशूकरे । वै

दंष्ट्रिका । स्त्री । दाढिकायाम् । हे च. ।

दंष्ट्री (इन्) । पुं,स्त्री । वन्यशूकरे । अम. सर्पे । अ र ।

दकम् । क्ली । जले । त्रिका. । वा चि.१५. ।

दकलावणिकः । पुं । यूषविशेषे । "शाति-मांसात्पयसा दकलावणिका कृता" । अन्यच्च "अन्यमांसपरुषेण दकलावणिका कृता ।" का टी १५ ५५ ।

सम्परिहृतनाभि भ्रशोन्नत पूर्णमिवाम्भुना च । यथा दृति क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ।' सु.नि ७अ ।

दग्धकः । पुं । महाशतावर्य्याम् । रा नि व ४ ।

दग्धकाकः । पु । डोमकाके । ডোম কাক । हे.च ।

दग्धभूमिजशालिः । पुं । दग्धक्षेत्रजशाली । गुणाः—"दग्धायामवनौ जाता शालयो लघुपाकिनः । किञ्चित्सतिक्ता मधुरा पाचना बलवर्द्धनाः ॥" रा नि व १६ । "दग्धपामावलौ जाता शालयो लघुपाकिनः । सुपथ्या बद्धविण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षिणः ॥" अत्रि.१५अ ।

दग्धमत्स्यः । पु । अग्निदग्धमीने । পোড়া মাছ । तस्य विवरणम् । "पक्वालैर्वेष्टितो मत्स्यः कर्द्दमेन च लिप्तः । दग्धोऽङ्गारे सलवणो दग्धमत्स्य प्रकीर्तितः ॥" वैद्यकम् । गुणाः—"दग्धमत्स्यो गुरुर्हृद्यो ईषत् पाण्डुवर्द्धनः । शीतस्पर्शे किञ्चित् भग्नजर्ज्जरिताय ये । नित्यं लौहिनि ये च शोषितजस एव च । दग्धमत्स्यो हितस्तेषां सतैलतवणान्वितः । सम्प्रोक्तो गुण विविद्धदस्य उदाहृत ॥" राज. । [रा.नि व.१० ।

दग्धरुहः । पु । तिलकवृक्षे । তিল গাছ ।

दग्धरुहा । स्त्री । दग्धावृक्षे । हि कुरटी । रा नि व ८ । [वै निघ. ।

दग्धवर्णकः । पु । रोहिषतृणे । রামকর্পূর ।

दग्धक्षीरम् । क्ली । वैकान्तमणौ । शेष क्षपाकौमुदीकर्णाम् ।

दग्धा । स्त्री । कुरटी इति कोङ्कणे प्रसिद्ध वृक्षविशेषे । गुणाः—कषाया कटुका वातकफघ्नी अग्निदीपनी पित्तकोपनी च । रा नि.व ८ ।

दग्धाम्यः (ध्याह्वः) । पुं । कुम्भिवृक्षे ।

दण्डेष्टका । स्त्री । अग्निदग्धेष्टकायाम् । पाका इट, झामा । द्वारा ।

दण्ड । पु । ४ हस्तमाने । अश्वे । यष्टिकायाम् । लाठी, छडि ।

दण्डक । पु । वातव्याधिविशेषे । तल्लक्षण —"पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणिसंस्थातिमारुत । दण्डवत् स्तम्भगात्रश्च दण्डक सोऽनुपक्रम ॥" भा । शरे । सु कल्प ७अ । वा उ ५ अ ।

दण्डकन्दः (क) । पु । धरणीकन्दे । रा नि व ७ । [काक । हेच ।

दण्डकाकः । पु । स्वनामख्यातकाके । दाँड

दण्डधारणम । क्ली । यष्टिधारणे । गुणा "श्वन सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापह । श्रम स्खलनदोषघ्न स्थविरे च प्रशस्यते सत्त्वोत्साहबल स्थैर्यधैर्यवीर्यविवर्द्धन । अवष्टम्भकरश्चापि भय घ्नम् । सु चि २४अ । स्खलत सम्प्रतिष्ठानम् अवष्टम्भ ग्रनुवारण भयघ्नमायुष्यश्च । राज ।

दण्डपात (ती) (इन्) । पु । सन्निपात ज्वरविशेषे । लक्षण —"नक्त दिवा न निद्रामुपैति स्वज्ञात मूढधीनमस । उत्थाय दण्डपाती भ्रमा तुर सञ्ज्ञती भ्रमति ॥" भा म १भ ।

दण्डपाल. । पु । अर्हशफरमत्स्यविशेषे । डान्‌कोणा माछ । द्वारा ।

दण्डपालक । पु । दण्डमत्स्य । डानकोणा माछ । शकुलमत्स्ये । शउल माछ । द्वारा ।

दण्डपाली । स्त्री । तुलायन्त्रे । दाँड़पाल्ला । च मृ १५अ ।

दण्डबालाध. । पु । हस्तिनि । श र ।

दण्डमत्स्य । पु । स्वनामख्यातमत्स्ये । दाँड का माछ । हि दण्डारी । गुणा —"दण्डमत्स्यो रसे तिक्त पित्तरक्तकफ हरेत् । वातसाधारण प्रोक्त शकलो बलवर्द्धन ॥" सा । कफवायुपित्त घ्न तिक्त लघुश्च । राज १प । [वै निघ ।

दण्डमालङ्ग । पु । नगरे, पिण्डीतगरे ।

दण्डयाम । पु । दिवसे । वै निघ ।

दण्डवृन्त (क) । पु । स्नुहीवृक्षे । सिजू । थोहर । रा नि व ८ ।

दण्डहस्त (स्ती) (इन्) । पु । तगरपुष्पे । टगर फूल । रा नि व १०।२२ । पिण्डीतगरे । उ गरपादुका । वै निघ ।

दण्डा । स्त्री । नागबलायाम् । वै निघ ।

दण्डापतानक । पु । वातव्याधिभेदे । लक्षणम्—"कफान्विती यदा वायुधमनीष्वेव तिष्ठति । स दण्डवत्स्तम्भयति कृच्छ्रो दण्डापतानक ॥" सु नि १अ ।

दण्डालु । पुं । स्वनामख्यातालुविशेषे । थाम आलू । प मु । "ताम्बूलपात्रा दण्डालु रिवि । द्रव्याभिधानम् । [कृति तक्रे । रा नि व १५ ।

दण्डाहतम् । क्ली । पादजलेन त्रिभागदधि

दण्डिक । पु । दण्डमत्स्य । डानकोणा माछ ।

दण्डिका । स्त्री । ग्रीवाकण्ठे । वै निघ ।

दण्डी (इन्) । पु । दमनकवृक्षे । मना । रा. नि व १० ।

दण्डोत्पलम् । क्ली । वृक्षविशेषे । দণ্ডকলস, डानकुान, डानपोला । हि डानिकुदुरे । मं सहदेवी । तच्च पीतश्चेतरक्तपुष्पभेदेन त्रिधा भवति । र मा । गुणा —श्वासकासक्षयघ्नम् अग्नि दीपिकरश्च । राज ।

दण्डोत्पला । स्त्री । पीतपुष्पदण्डोत्पल । डान पाल, डानकुनी । र मा । भैष श पि चि हवृत् सुवतीगुल्याम् । "दण्डोत्पलाया मूलानि ।" सा की दूर्वाद्यतैले । वै निघ श्वी चि भल्लातकलेहे ।

दत् । पु । दन्ते । श च ।

दद्रु (क) पु । क्षुद्रकुष्ठभेदे । दाद । लक्षण यथा—"सकण्डूरागपिडक दद्रुमण्डलमुद्गतम् । मा नि । (क) कच्छपे । श र ।

दद्रु(द्रू)घ्न. । पु । चक्रमर्दवृक्षे । চাকন্দা গাছ। रा नि व ४ । भा कुष्ठ चि ।

दद्रुघ्नपत्रम् । क्ली । दद्रुमर्द्दपत्रे । श चि ।

दद्रु(द्रू)ण । त्रि । दद्रुरोगिणि । श्रम । श. टी र । [नी । तैलिनीकीटे । रा नि व १९ ।

दद्रुनाशिनी । स्त्री । वृक्षविशेषे । नागमन्द्र

दद्रुमर्दी (इन्) । पु । (Cassia alata)

र्दद्रुघ्नवृक्षविशेषे। दादमर्दनी ओषधिविशेष । हिं दादमर्दन । तें सिमचविसि । उत् आदुमारि । ता. सिमदचगति । "अगदी दद्रुमर्दी स्यात् को टारियाङ्गसुन्दर. ।" इति किञ्चिन्तनम् ।

दद्रुरोगी (इन्) । त्रि । दद्रुरोगयुक्ते ।

दद्रू: । पुं । दद्रुरोगे । भ टी.भ ।

दधि । क्ली । श्रीवासे । सरल निर्यास । वसने । अ.र. । कपित्थे । वै.निघ. । दुग्धविकारे । दई । हि दही । मं दहि । कं मोसरु । तद्भेदा —मन्दकदधि मधुरदधि मधुराम्लदधि अम्लदधि अत्यम्लदधि चेति । "आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वा द्वम्लञ्च ततः परं । अम्लं चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा ॥" तत्स्वरूपगुणा.—"मन्दं दुग्धं यदव्य क्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत् । मन्दं स्यात्सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् । यत्सम्यक् घनतां यातं व्यक्त स्वादुरसं भवेत् । अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु विष्टे कदाहनम् । स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं मेद क फापहं । वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनं । स्वाद्वम्लं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत् । स्वाद म्लस्य गुणा ज्ञेया सामान्यदधिवर्णने.। यत्तिरोहि तमाधुर्य्यं व्यक्ताम्लं तदम्लकम् । अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनं । तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षक ण्ठादिदाहकृत् । अत्यम्लं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम् ॥" इति । नि.माहदुग्धदधिगुणाः—"अजा यं दधि सर्वादि शीतलं वातलं गुरु । विष्टम्भि दीपनं रुच्यं यक्ष्मारोगनाशनम् । दधि पक्व दुग्ध भव रुच्यं स्निग्धं गुणोत्तमं । पित्तानिलापहं सर्व धातुविवर्द्धनम् । सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णा पित्तास्रदाहजित् । सगुडं वातनुद्वृष्यं बृंहणं तर्पणं गुरु ॥" भा.पू २म.द.व । अपि । "न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करं (अघृतशर्करम्) । नामुद्गयूषं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥" इति । रात्रिदधिसेवनविधिनिषेधविधौ । भा. पू २म. । चर. सू. । "पीनसे चातिसारे च शीतके विष मज्वरे । अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते । रक्तपित्तविकारेषु कफोत्थेषु न तद्धितं । ज्वराद्यसृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमप्रदात् । मा द्रुतान् कामलाञ्चापि विधिं हित्वा दधिप्रिय ॥" चर सू २५. । दधि'वर्धन'गुणा —अम्लदधिदम्भ्र म स्था । दधिभावे तदर्थम् दधिविचित्र

दासकृतभेदाः । सा. गुणाः—अम्लविपाकं संग्राहि गुरु उष्णगुणं वातघ्नं शुक्रमेदोबलश्लेष्मपित्तरक्ताग्नि वर्द्धकं मुखरोचकं शोथकरम् अरुचिघ्नं विषमज्वर मूत्रकृच्छ्रपीनसघ्नञ्च । मन्दकम् अनभिव्यक्ताम्लं दधि मलमूत्रनिःसारकं विदग्धपाकं त्रिदोषकरं कञ्च । मधुरदधि कफकर बलकर मेदोवर्द्धकञ्च । तृतीयं दधिसामान्यगुणम् । चतुर्थमाग्नेयं पित्तरक्त कफवर्द्धकञ्च । पञ्चमं दन्तहर्षरोमाञ्चकण्ठदाहक रञ्च । वा सू ५ अ. । शारददधिगुणाः—"शारदं दधि गुर्व्वम्लं रक्तपित्तविवर्द्धनं । शोफदाहज्वरा न्नानां करोति विषमज्वरम् ।" हैमन्तदधिगुणाः —"गुरु स्निग्धं सुमधुरं कफकृद्बलवर्द्धनं । अथ शैत्यञ्च हैमन्तं पुष्टिदं तुष्टिकृदिदम् ॥" वसन्तदधि गुणा.—"वातलं मधुरं स्निग्धं किञ्चिदम्लं कफा त्मक । बलकृद्वीर्य्यकृच्छ्रीतं वसन्ते न प्रशस्यते ॥" ग्रीष्मदधिगुणा —"लघु चाम्लं भवेद्ग्रीष्मे वायुवर्द्ध रक्तपित्तकृत् । शोषभ्रमपिपासाकृत् दधि ग्रीष्म न शस्यते ॥" तथा- "दध्यम्लं गुरुवातदोषशमनं सर्वादि मूत्रावहं बल्यं शोफकरञ्च दृष्टापमर्न वह्नेश्च शान्तिप्रदं । कासे श्वास अपीनसेषु विषमे शीतज्वरे स्याद्धितं स्फोटिकारं करोति सततं च कण्ठ हृदि पराम् ।" रा नि.व १५ । स्वादु वृष्यं रोचनं मान्द्यघ्न । राज. । दधिसार । मदष्ठ नाशं । "दध्नम्नुपरि यो भागो घन. स्नेहसमन्वि त. । स लोके सर इत्युक्त. ...... । सरः स्वादु गुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशन. । साम्ली वस्तिदहनः पित्तश्लेष्मविवर्द्धन ।" भा. । दधि नवघा तथा हितं—अग्निमान्द्यकरं कामनाशीतज्वर हितच । मृत्युमरिष्टघृतसर्करामुद्गामलकयुक्तं शीत न नित्यमश्नीयात् । तथा सर्वदि बहुल दोषे गात्रो चर्मविकारं पित्तदोषं च जायात् । इति दधिवर्ज्यास्थानम् । त्रिकटुक सर्वदचूर्णितं दधि कफघ्नं वातघ्नमग्निदीपनञ्च । दुग्धदधिसार समांशं चातिपथ्यं देहदार्ढ्यं कान्तिञ्च करोति । इति सर्वोत्तरदधिसेवनकाल । "दधि मधुरकं दश मधुराणं वा हितं न चाद्याम्लं । यादृश मधुरं दोषदं शाकदुर्गमिदम् ।" वा.नि.व ११ ।

दधिकः । पुं । श्रीवेष्टवृक्षे । .... । हि .... । श.र.१२च. ।

दधिकूर्चिका । स्त्री । ....

छाना। र.मा.। "दध्ना सह पयः पक्वं सा भवेद्दधिकूर्चिका।" प.प्र.२ख.। अत्र दधि दुग्धं समाभं भाव्यम्। गुणाः—"वातघ्नी ग्राहिणी रुच्या दुर्जरा दधिकूर्चिका।" राज.।

दधिचारः । पुं। दधिमन्थनदण्डे। हारा.।

दधिजम् । क्ली। दधनि। नवनीते। रा.नि.व.१५। [रा नि.व.१५।

दधिजलम् । क्ली। मस्तुनि। दयेर माৎ।

दधित्थः । पुं। कपित्थवृक्षे। र.मा.। च.सू.२४.। क्ली। कपित्थफले। च द.१२ख। सि यो. षड्दाह-चि। च.द.विदार्य्यादिलेपे। "दधित्थं बीजपूरकम्।"

दधित्थाख्यः (ख्यः) । पुं। धूपविशेषे, सरलद्रवे। लोबान् इति लोके। र.मा।

दधिनाम (कम्) । क्ली। कपित्थफले। कयेৎ বেল। सि.यो.हिक्काश्वास-चि.। "काश्मीर्य्यं दधिनाम च।" पुं (मा)। कपित्थवृक्षे। च.द.।

दधिपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री। कटभीवृक्षे। कट्‌फलाम्। रा नि.व १२। श्वेतापराजितायाम्। रा नि व.३। शूकशिम्ब्याम्। আলকুশী। वै. निघ.। तन्नामकफलशाकविशेषे। চিচিঙা, চেঁপা। हि कुन्दुरी। म गोडीकुन्दुरी। कं काकघोला, कुगरी। गुणाः—कटुः मधुरा शीतला तृष्णापित्तघ्नी वातकरी गुरुः अरोचकघ्नी च। रा.नि व.७। बीजगुणाः—गुरु हृद्यं वृष्यं मलघ्नं कफाग्निमान्द्यकरं वातपित्तहरञ्च। वै.निघ।

दधिधूपः (पकः) । पुं। दधिघटके। दयेर बड़ा। वै.निघ.।

दधिफलः । पुं। कपित्थवृक्षे। रा नि.व ११।

दधिभवम् । क्ली। नवनीते। ननि। वै निघ.।

दधिमण्डः (ण्डु) । पुं, क्ली। दधिजले। दधि-र माৎ। र.मा.। गुणाः—"मस्तु क्लमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत्। स्रोतोविशोधनं ह्लादि च कफतृष्णानिलापहम्। अवृष्यं दीपनं शीघ्रभिनत्ति मलसञ्चयम्।" भा.। "धंचार्य दधिपक्विदं क्लमहरं वर्ण्यं बल्यं मदं भुक्तिच्छेदकरं हृद्योदरव्याधिहा .दृप्ता नाशनं। स्रोत.शुद्धिकरं कफानिलहरं श्रमलापह्नं पाण्डुश्वासविकारगुल्मशमनं मस्तु प्रशस्तं लघु॥" रा.नि.व.१५।

दधिमण्डातकम् । क्ली। दधिमस्तुनि। च, चि.१८श.पञ्चकोलघृते। [वै.निघ.।

दधिमण्डोद्भवम् । क्ली। नवनीते। ननि।

दधिलेहः । पुं। दधिसरे। दयेर सर, माथा। र मा.।

दधिवटी । स्त्री। औषधि। ইটের গুঁড়া, হরিদ্রার গুঁড়া, ও চুনে পারা, জীননাজরসে গন্ধক, শোধন করিবে। পারা ১ তো. গন্ধক ১ তো. ইহার কজ্জলি, হরিতাল, বিষ, তুঁতে, এলবালুক, অভ্র, খাপর, স্বর্ণমাক্ষী, কান্তলৌহ প্রত্যেকে ॥॰ তো. নিসিন্দা, লতাফট্‌কী, অপরাজিতা, জয়ন্তী ও চিতার মূল, ইহাদের রসে ভাবনা। বটী ১ রতিকা। भैष.। कज्जलि २तो. हरितालं, विषं तुत्थम् एलवालुकम्, अभ्रकम्, खर्परं स्वर्णमाक्षिकं लौहं एषां प्रति ॥॰ तो.। निर्गुण्डीजयन्तीज्योतिष्मतीचित्रकरसेन क्वाथेन वा भावयेत्।

दधिवालुका । स्त्री। गोदन्तहरिताले। दुरालभाभेदे। वै निघ.।

दधिशोणः । पुं। शुक्रवानरे। दर्व्वीकरसर्पविशेषे। सु.कल्प.४र्थ.। See सर्पः। गोलाङ्गूलवानरे। মুখ পোড়া। त्रिका।

दधिसक्तवः । पुं (बहु)। दध्युपसिक्तसक्तुषु। দইমাথা ছাতু বা রসালা। भम.।

दधिसक्तुः । पुं। रसालायाम्। प.मु.।

दधिसरः । पुं। दध्यग्रभागे। দধির মাথা। वै निघ.। See दधि।

दधिसारम् । क्ली। नवनीते। হে.চ.।

दधिस्नेहः । पुं। दध्नः स्नेहभागे, दधिसरे। त्रिका.। [See तैलपर्णी।

दधिस्रवा । स्त्री। लवणक्षीर्य्याम्। श.चि,।

दधिस्वेदः । पुं। तक्रे। घोल। जटा.।

दधीचा(च्य)स्थि । क्ली। हीरके। त्रिका, र

दध्यग्रम् । क्ली। दधिसरे। वै.निघ.।

दध्यङ्गः । पुं। सरक्षवृक्षे। त्रिका.।

दध्यानी । स्त्री । कटुकायां । কট্কী । वै.निघ. ।

दध्याली । स्त्री । सुदर्शनालतायाम् । দয়েধয়ে, উরতিপুরতি । हिं मदनमस्तु । र.मा. ।

दध्याह्वः । पुं । कपित्थवृक्षे । वै.निघ ।

दध्युत्तर(क)म् । क्ली । दधिसारे । र.मा. । सु.सू.४५ष. ।

दन्तः । पुं । सत्प्रकाण्डे । रा.नि.व.२ । चर्वण साधनास्थनि, दशने । দাঁত । स च शिशोः षष्ठे मासि जायते । सुखबोधः ।

दन्तकटमटिः । पुं । नखामकबालरोगे । यत्र बालकः निद्रितोऽपि दन्तशब्द करोति । रस.र. .बाल चि. ।

दन्तकरालः । पुं । दन्तरोगभेदे । "करालः सुकुमाराणां दशनानां समुद्भवः ।" वा.उ २१ष. ।

दन्तकर्षणः । पुं । निम्बूवृक्षे । লেবুগাছ । श.र. ।

दन्तकाष्ठः । पुं । चर्कवृक्षे । खदिरवृक्षे । अर्जुनवृक्षे । करञ्जवृक्षे । वै.निघ. । विकङ्कतवृक्षे । বৈঁইচী গাছ । रा.नि.व.८ । क्ली । दन्तधावनकाष्ठे । দাঁতন কাঠি । तच्च द्वादशाङ्गुलं कनिष्ठाङ्गुलिस्थूलम् ऋजु अग्रन्थि कीटाद्यक्षतं ग्राह्यम् । तदुक्तं—"द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठिकापरीणाहमस्फुटितमव्रणम् । निम्बखदिरयष्टिमधुकरञ्जभवम् ऋतुवीर्य्यरसदोषविशेषेषु प्रशस्तम् । चर्वित्वा तेषु दोषञ्च रस वीर्य्यञ्च योजयेत् ।" सु चि २४ अ. । "कषायं मधुरं तिक्तं कटु प्रातरुत्थितः । निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खादिरस्तथा । मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा ।" च.सू.५ अ । "कैऽप्यत्र करवीरामकरञ्जककुभासनात् । दन्तकाष्ठादमन्दं तु सर्व्वान् कश्चकिनोऽप्यथ । गुवाकतालहिन्तालखर्जूरैः केतकीयुतैः । नारिकेलेन ताला च न कुर्य्याद्दन्तधावनम् । चार्दितो कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी । शोदी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ।" राज.१प. ।

दन्तकाष्ठकम् । क्ली । आसुल्लवृक्षे । रा.नि. व.७ । दन्तधावनकाष्ठे । वै.निघ. ।

दन्तकेतुः । पुं । मर्म्मवृक्षे । [illegible]

दन्तघर्षणम् । क्ली । दन्तमार्ज्जने । দাঁতমাজা ।

दन्तघातः । पुं । निम्बूवृक्षे । शिशोर्दन्तकष्टजनितरोगे । वै.निघ. ।

दन्तचालः (नः) । पुं । दन्तरोगविशेषे । দাঁত নড়া । "चालश्चलद्भिर्दशनैः भक्षणादधिकव्यथैः ।" वा.उ २१ष. ।

दन्तच्छदः । पुं । ओष्ठे । हला. ।

दन्तच्छदा । स्त्री । मधुरबिम्ब्याम् । बिम्बाम् । কুন্দুরু । তেলাকুচা । वै.निघ. ।

दन्तच्छदोपमा । स्त्री । कुन्दुरी । बिम्बाम् । रा.नि.व.७ ।

दन्तध(धा,प)वनम् । क्ली । दन्तमार्ज्जने । দাঁত মাজা বা দাঁতন করা । दन्तधावनकाष्ठे । দাঁতন কাঠী । दन्तधावनविधिः—"प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् । भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् । केऽप्यत्र करवीरामकरञ्जककुभासनात् । दन्तकाष्ठादमन्दं तु सर्व्वान् कश्चकिनोऽप्यथ । निषिद्धं यथा—गुवाकतालहिन्तालखर्जूरैः केतकीयुतैः । नारिकेलेन ताला च न कुर्य्याद्दन्तधावनम् ॥ इति । दन्तधावने दिक्—"प्राङ्मुखः स्याद्दक्षिणास्येन पश्चिमास्येन धावय । पूर्व्वोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात् ।" इति । दन्तकाष्ठव्यवहारे निषिद्धजना. यथा—"चार्दितो कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी । शोदी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ।" इति राज १प. ।

दन्तधावनः । पुं । खदिरवृक्षे । अ.द ११४ । रा.नि.व.८ । गुल्मकरञ्जे । रा.नि.व.९ । बकुल वृक्षे । श.च. ।

दन्तनाडी । स्त्री । दन्तमूलगतनाडीगतरोगे । दन्तनाडी । सा पञ्चविधा वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ता । "दन्तमूलगताः नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।" भा.म.४भ.मु.रो.चि. ।

दन्तपत्रकम् । क्ली । कुन्दपुष्पे । श.च. ।

दन्तपातनयन्त्रम् । क्ली । दन्तोत्पाटनयन्त्रे । দাঁত তোলা সাঁড়াশি । "मनुष्यकृतं दन्तं दन्तपातनमुच्यते ।" चरि. ।

दन्तपाली । स्त्री । जिह्वादन्तानि । अ.ह १५।

दन्तपीठकम् । क्ली । दन्तवेष्टे । দাঁতের মাড়ি । अ द २४ ।

दन्तपुप्पुट (क) । पु । दन्तरोगविशेषे । দাঁতের মাড়ি ফোলা বা দাঁতের গোড়া ফোলা । "दन्तयोस्त्रिषु वाप्यत्र श्वयथुर्जायते महान् । दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तज ।" भा म ४भ सु रो चि । "दन्तयोस्त्रिषु वा यत्र श्वयथुः सरुजो महान् । दन्तपुप्पुटको ज्ञेय कफमारुतपित्तज । सु. । "दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिभो घन । कफासाज्जीव्रक् शीघ्र पच्यते दन्तपुप्पुट. ॥" वा उ २१ष ।

दन्तपुष्प. । पु । अश्मन्तकवृक्षे । वै निघ । क्ली । (कतकफले । श च ।

दन्त(न्ता) फल । पु । पिप्पल्याम् । "दन्तफलतु पिप्पल्याम् ।" रा नि व २२ । क्ली । कतकफल । निर्मली फल । श च ।

दन्त(न्ता)फला । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा नि व ६ । अश्वत्थिकावृक्षे । वै निघ ।

दन्तभाग । पु । हस्त्यग्रभागे । अम ।

दन्तभेद । पु । दन्तरोगविशेषे । लक्षणम्— "दन्तभेदे द्विशाखादनदकस्फुरणान्विता ।" वा उ २४ । [ना वा पार्श्वुरि । हारा ।

दन्तमलम् । क्ली । दन्तमले । दाँतेर मय ।

दन्तमूलम् । क्ली । दन्ताम्बदराये । रा नि व १० ।

दन्तमूलिका । स्त्री । दन्तीवृक्षे । श र ।

दन्तरञ्जनम् । क्ली । कासीसे । हिङ्गुलकम् । । ह.मा सं ।

दन्तरोग । पु । दन्तगतमुखरोगे । स अष्टविध । यथा—दालन कृमिदन्त भञ्जनक दन्तहर्ष दन्तविद्रधि दन्तशर्करा कपालिका श्यावदन्तकपति । भा । दन्तविद्रधिमगदव्य हनुमोक्ष माह सु नि १६ष । चरमस्त दन्तगतरोगे । अ द २१ष । See मुखरोग ।

दन्तरोगी (गिन्) । त्रि । दन्तरोगयुक्त ।

दन्तलेखनम् । क्ली । दन्तविदारे । দাঁতের খাড়ুনি (?) । यथा—"एकधारं चतुरङ्गुलं प्रवालाकृति पैकत दन्तलेखनक तीक्ष्ण शीर्षये- द्दन्तशर्करान् ॥" अवि ।

दन्तवल । पु । हस्तिनि । वै निघ ।

दन्तवस्त्रम् (वास) । क्ली, पु । ओष्ठे । रा. नि व १८ ।

दन्तविद्रधि । पु । दन्तवेष्टगतरोगविशेषे । দাঁতের গোড়া ফোলা, দাঁ-কড়া । यत्र दन्तवेष्टगतदोषेण सरक्तन हनुना वाध्यते दाहरुजा युक्त महान् श्वयथु भिन्न पूर्व स्रवेत् स दन्तविद्रधि । "दन्तमांसमले साद्यै वाह्यन्त श्वयथुर्महान् । सदाहरुक स्रवेद्भिन्न पूयास्र दन्तविद्रधि " भा म ४भ सु रो चि ।

दन्तवीज (क) (जा) । पु, स्त्री । दाडिम्बवृक्षे । भा । रा नि व ११ । (जा) चलाम्याम् । वै निघ ।

दन्तवेष्ट । पु । दन्तवेष्टनमांसे, दन्तमाढिकायाम् । দাঁতের মাড়ি । दुष्टशोणितजे तन्नामक दन्तवेष्टजरोगे । यदि पूयरुधिर स्रवेत् दन्ताय चला भवन्ति तदा दन्तवेष्ट इत्यभिधीयते । "स्रवन्ति पूय रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्ट स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भव ॥" भा म ४भ सु. रो चि ।

दन्तवेष्टजरोग । पु । दन्तवेष्टनमांसगतमुखरोगे । स षोडशविध (দাঁতের মাড়ির ১৬ রোগ) यथा—दन्तवेष्ट शीथिर, महाशौषिर परिदरोपकुशौ वैदभ खलि(ल्ली)वर्द्धन (দাঁত ফুলা দাঁত উঠা) अधिमांसक करालक, पञ्चदन्तनाड्य वा माद्रिभेदेन शीताद दन्तपुप्पुट इति । "शीतादौ गदित पूर्व दन्तपुप्पुटकस्तथा । गुरुदाघोढयोर्दन्तमूले तु दश षट् तथा । दन्तवेष्ट शौषिरश्च महाशौषिर एव च । तत परिदर शोक्तस्ततश्चप कुश स्मृत । वैदभस्तत प्रोक्त खलि(ल्ली)वर्द्धन एव च । अधिमांसकनामा च दन्तनाडच पञ्च च । दन्तविद्रधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु षोडश ॥" भा. म ४भ सु रो चि । मा नि । करालमप्यपि दन्तविद्रधिमाह भावमिश्र । सुश्रुतस्तु करालमेव न दन्तयति । एषां लक्षणानि तत्तत्पर्याये द्रष्टव्यानि ।

दन्तवैदर्भ । पु दन्तमूलगतमुखरोगे । See वैदभ ।

दन्तशङ्कुः । पु । तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखे दन्ताहरणार्थे शस्त्रभेदे । "शङ्कुवच्च मुखं तस्य का र्यमर्द्धाङ्गुलायतम् । चतुरस्रं समचैव तीक्ष्णधारं समाहितम् । दन्ताय तस्य कर्त्तव्यं शस्त्रं व्रीहिमु खाकृति । कपालिकां शर्कराञ्च दन्तानां तेन शो धयेत् ॥' सु सू ८अ. । सु टीका ।

दन्तशट. । पु । दन्तशठे । भ टीका ।

दन्तशठ. । पु । कपित्थवृक्षे । जम्बीरवृक्षे । रा नि व ११।२३ । चाङ्गेर्याम् । आम्रातकवृक्षे । कर्म्मरङ्गवृक्षे । मे । तिन्तिडीवृक्षे । वै निघ ।

दन्तशठा (ठी) । स्त्री । चाङ्गेर्याम् । आम् रुल । रा नि व,५ । तिन्तिड्याम् । भा ।

दन्तशब्दः । पु । शहरुष्टबालकस्य दन्तपीडन रोगे । दाँत कडमड रोग । लक्षणम्—"कड़ै निरीक्षते दन्तान् खादिल्कूजति जृम्भते ।" मा नि ।

दन्तशर्करा । स्त्री । दन्तगतमुखरोगे । दाँ तेर पाथुरि । लक्षणं यथा—"मलो दन्तगतो यस्तु पित्तमारुतशोषित । शर्करेव खरस्पर्शी सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥" मा नि ।

दन्तशाणम् । क्ली । दन्तघर्षणे, दन्तनियुक्त द्रव्ये । माजन, मिषि । चिका । [श र.।

दन्तशिरा । स्त्री। दन्तवेष्टे । दाँतेर माडि ।

दन्तशूलम् । क्ली। दन्ततोदे । दन्तार्बुदे । दाँ तेर शूलुनि । रा नि व.२० ।

दन्तशैथिल्यम् । क्ली । वातजदन्तरोगविशेषे । दाँत आलगा । च सू २०अ ।

दन्तशोफ । पु। दन्तार्बुदरोगे । रा नि व २०।

दन्तहर्ष. । पु । दन्तगतमुखरोगे । दाँत शि हरा, टका । लक्षण—"शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शा नामसहा द्विजा । पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षं स नामत ॥" मा नि । "दशना शीतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च । यस्य त दन्तहर्षन्तु व्याधि विद्यात्स ,मीरणात् ॥" सु । "शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानाम सहा द्विजा । तत्र सुर्वातपित्ताभ्यां दन्तहर्षं स कीर्त्तित ।" भा. । [का । जटा. ।

दन्तहर्षक (ण) । पु । जम्बीरवृक्षे । वि

दन्ताघात' । पुं । निम्बूवृक्ष । गोँडा ले बुर गाछ । रा नि,व ११ ।

दन्तायुध' । पु । वनशूकरे । त्रिका ।

दन्तार्बुद' । पु,क्ली। दन्तरोगविशेषे । दाँतेर गोडाय आब् । रा नि व २० ।

दन्तावल. । पु । करिणि । अम. । [श.र. ।

दन्तिका (जा) । स्त्री । दन्तीवृक्षे । अम ।

दन्तिनी । स्त्री । दन्तीक्षुपे । रा नि व ६ । वै निघ २भ क्रमि चि चित्रकादितैले ।

दन्तिनीवीजम् । क्ली । जैपालवीजे । जय पाल । रा नि व ६ । [सु सू ३७अ. ।

दन्तिला । स्त्री । नागदन्त्यां । हातिशुँड़े ।

दन्ती । स्त्री । (Baliospermum montanum Syn Croton polyandrum) स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे । दन्ती गाछ । हि दन्तम् । म दान्ति । क दन्ति । ते दन्तिचेट्टु, कोङ्कण दुम् । वम् जामालगोटा । ह्रस्वदीर्घभेदेन दन्ती द्विधा । तयोर्हस्वा उदुम्बरदलाकारा, अन्या ए रण्डदला । सा. गुणा —कटूष्णा शूलघ्नी चर्मात्र वामसरोघ्नी दीपनी च । अन्या कटूष्णा दीपनी क्रमिघ्नी शूलकुष्ठामघ्नी तुदामयघ्नी च । रा नि व ६ । 'दन्तीद्वय सर पाकं रसे च कटु दीपनं । गुदाङ्कुराश्मशूलासकण्डूकुष्ठविदाहनुत् । तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रिमीन् । स्वुद्रदन्तीफल तु स्यात् मधुरं रसपाकयो । शीतलं सृष्टविण्मू चगरशोथकफापहम् ॥" भा । वा सू १५अ श्या मादि । "श्यामा दन्ती द्रवन्ती ।" सु सू ३८अ । च सू २अ,वमने । जैपालवीजे । वै निघ,२भ शो थ चि. । "क्वाथेन दन्तीविहतीद्भवेन ।" वा चा चि महानाराचरसे । अर्थे विपणभेदे । (इन्) । दन्तिनि । प स्त्र । [वै निघ ।

दन्तीफलम् । क्ली । पिप्पल्याम् । दन्तीबीजे ।

दन्तीफलसमाकृतिः । पु । पिलाइद । पेत्ता गाछ । वै निघ ।

दन्तीवीजम् । क्ली। जैपालवीजे । रा नि व ६। वै निघ २भ अर्श चि महोदधिवट्याम् । वा अ. मतमग्नौ वनीरसे, वातगजकेशरीरसे ।

दन्तीहरीतकीगुड़ः । पुं । गुदाविकारे । पाठ —"जलद्रोणे विपक्तव्यं विंशति पञ्च चार्या । दन्त्या पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव

च । तेनाष्टभागशेषेण पचेद्दन्तीसमं गुडं । तच्चाभयं त्रिवृच्चूर्णं तैलाद्यापि चतुष्पलं । पलमेकं कणा-शुण्ठ्योः सिद्धे लेह्ये च शीतले । क्षौद्रं तैलसमं द-द्याच्चातुर्जातपलन्तथा। ततो लेहपलं लिह्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ॥" थोटलीबद्धहरीतकी २५, दन्तीमूल २५ प. चित्रकमूलं २५ प. जलं ६४ श. शे. ८ श. । पुरातनगुडस्य २५ प. क्वाथेन गुडं गोलयित्वा पचेत् । पाके सिद्धे अवतार्य स्निग्धे सति त्रिवृच्चूर्णं ४ प. कणाशुण्ठ्योः प्र. पलं तिल तैलं ४ प प्रक्षेप्यम् । शीते मधु ४ प. गुडत्वक् एलातेजपत्रनागकेसराणां प्र. २ तो मिश्रणीयम् । मात्रा २ तो. हरीतकी १० श । रस.र. ।

दन्तुरः । त्रि । उन्नतदन्ते । नतानतेः । मे ।

दन्तुरच्छदः (त्वक्) । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । टाबा गाछ । रा.नि.व ११ । [निघ ।

दन्तोज्ज्वला । स्त्री । श्वेतजातीपुष्पवृक्षे । वै.

दन्तोद्भेदः । पुं । बालदन्तोद्गमे । दाँत उठा । "दन्तोद्भेदः शिशोः सर्व्वरोगाणां कारणं स्मृतं । विशेषाज्ज्वरविड्भेदकासच्छर्द्दिशिरोरुजाम् । अभि-ष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥" भा.म. ख.४भ. । [तानि २० । च.सा.७भ. ।

दन्तोलूखलम् । क्ली । दन्ताधिष्ठानास्थनि ।

दन्दशः । पुं । दन्ते । वै.निघ. ।

दन्दशूलः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

दमः । पुं । दमनकक्षुपे । वै.निघ ।

दमनम् । क्ली । दमनपुष्पे । मना फूल । मि. श्री च.द.वा.व्या.चि.महाराजप्र.तैले । पुं । कुन्दपु-ष्पवृक्षे । कुँदफुलेर गाछ । रा.नि.व १० । दम नकवृक्षे । त्रिका । "दमनकुसुमकलिकां हयो हय-मुखभिषक् । यस्मात् विषच्छायकेदकलुषिदो-षजित् ॥" भा. ।

दमनकः । पुं । (Artemisia Scoparia or A. Indica.) दमो नति व्याति पुष्पक्षुपे । दवना गाछ । च.सु. । हिं दवना । दं दोना । गु-णाः—शीतलः तिक्तः कषाय कटुकः द्वन्द्वदोष-विदोषघ्नः विषविस्फोटघ्नश्च । अपरञ्च वन्यदमनः कैद्रेन्द्रमनकारी वनदायी चामदोषहारी च । रा.नि.व.१० ।

दमनी । स्त्री । अग्निदमनीनामक्षुपे । ভোনা । रा.नि.व.४। नागदमन्याम् । नागदना । वै.निघ.।

दमयन्ती । स्त्री । भद्रमल्लिकापुष्पवृक्षे । मल्लि-का फुलेर गाछ । रा नि.व १० । कर्कटिका-याम् । वै.निघः ।

दम्पती । पुं (द्वि.) । जायापत्योः । वै निघ ।

दम्भः । पुं । अतीसाररोगे दाहकर्म्मविशेषे । "नाभेर्द्व्यङ्गुलकादधोर्धशशिवद्वंशास्थिमूले तथा । दाह प्रज्वलितायसा कथितो दम्भो ग्रहण्यातु-रे ॥" तन्त्रान्तरम् ।

दम्भफलः । पुं । सेववृक्षे । সেও । वै निघ. ।

दम्भीरः । पुं । लावपक्षिणि । (भरु') महिषे । वै निघ. ।

दम्यः । पुं । दण्ड्ये । वृषे । वै.निघ ।

दरः । पुं । गर्त्ते । वै.निघ.२भ मधुरञ्च विशा-सिकादिकषाये । विषे । वै.निघ. । [४ ।

दरकण्टिका । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.

दरदः । पुं । हलपत्रशाके । नटे शाक । प. मु. । क्ली । हिङ्गुलधातौ । रा.नि व १३ । र मा ।

दर्दराम्रः । पुं । मीनाक्षीने, मात्स्यविशेषे । श.मा. ।

दर्दरीकः । पुं । भेके । मेघे । श्रमा. ।

दर्द्दुरः । पुं । पुनर्नवायाम् । इन्द्रगोपकीटे । वर्षाभ्वाम् । रा.नि व.१३। लवाभे । भीलाभमेदे । रा नि.व.१३ । र.चि.३प. । "बलिदर्दुरपुतिश्वीह-सामम् ।" मेके । मे. । शालिभाक्कभेदे । अर्ध प टिकाद्योग्गुणः । च.सू १०भ ।

दर्द्दुरच्छदा । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

दर्द्दुरदला । स्त्री । मण्डूकपर्ण्याम्, सा च ब्रा-ह्मी, ब्राह्मी, बरघीति महाराष्ट्रे ख्याता । थुनकुड़ि ठेष । भा म १भ.निघण्ट.ग्र.वि. । "मण्डूकि मण्डूकीच दर्दुरदला ।"

दर्द्दुरपर्णी । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

दर्द्दुः (दद्रूः) । पुं । रोगभेदे । ढोना गाई । रा.नि.व.८। महाकुष्ठभेदे । मांस । भा.नि.। स्त्री । दद्रुरोगे । सुश्रु. ।

दर्द्रुघ्नः । पुं । चक्रमर्दवृक्षे । চাকন্দা গাছ । श.र. ।

दर्द्रुघ्नपत्रम् । क्ली । पत्रशाकविशेषे । দাদম র্দিনী । चक्रमर्दपत्रे । চাকন্দা পাতা । हि चकवड । गुणाः—दोषहरम् अम्ल वातकफघ्न कण्डूकासकृमिश्वासदद्रुकुष्ठघ्नं लघु च । भा.पू.१भ. शा.व. । See दद्रुघ्नी ।

दर्द्रु(द्रू)णः । त्रि । दद्रुरोगिणि । अ टी भ. ।

दर्द्रु(द्रू)रोगी (इन्) । त्रि । दद्रुरोगयुक्ते । अ टी भ । [निका

दर्पः । पु । कस्तूरिकाख्ये । मे । उष्मणि ।

दर्पणम् । क्ली, पु । नेत्रे । অাটা । आदर्शे । आर्शि । गुणाः—आयुः श्रीकारित्व पापशमनत्व च । राज.२प. ।

दर्पपत्रकः । पु । काशतृणे । वै.निघ. ।

दर्पा । स्त्री । कस्तूर्याम् । वै निघ. ।

दर्भः । पु । (Poa cynosuroides Syn. Eragrostis cynosuroides.) कुशतृणे । कुश तृण । हि दाभ् । मैं दुभ । अम. । सु सू १८अ. । (Imperata cylindrica, Syn. Saccharum cylindricum,) उलुके । উ-লু, थागडा । प सु. । सा.सू.१५अ. वरुणादि. । "वहलपल्लवदर्भरुजाकरा. ।" च सू ४अ । काशतृणे । अ.र. ।

दर्भकः । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । लक्षण—"मण्डूका विवर यस्य दर्भगुल्मकरं भवेत् । तस्य दर्भक इत्युक्तो व्याधि कष्टचिकित्सित ॥" ज द ३८अ. । [कृमिजाति । वै निघ. ।

दर्भकुसुमः । पुं । कृमिजातौ । उदाहार

दर्भपत्रः । पु । काशतृणे । रा नि.व.८ ।

दर्भपुष्पः । पुं । तन्नामकदर्वीकरसर्पविशेषे । राजिमत्सर्पविशेषे । वैकरञ्जजातीयसर्पे । सु.कल्प. ४अ. । See सर्प. । कफजकृमिभेदे । च वि ७अ ।

दर्भमूलम् । क्ली । कुशमूले । उलुमूले । च द इन्दो वि. ।

दर्भरः । पु । नावपरिच्छेद । वै निघ. ।

दर्भवटम् । क्ली । अन्तर्गृहे । त्रिका. ।

दर्भाह्वयः । पुं । मुञ्जतृणे । मुञ्ज । रा.नि.व८ ।

दर्व्विः (र्व्वी) (कः) । स्त्री । सर्पफणायाम् । दर्व्विकायाम् । হাতা । अम. । श र । ,

दर्व्विका । स्त्री । दर्व्याम् । হাতা । अटी. रा । कज्जलभेदे । काजल । तत्र सौवीराञ्जनतुल्यमयूरग्रीवादर्विकासैषानीलभेदेन षट भवति । तल्लक्षणम् अञ्जनशब्दे द्रष्टव्यम् । पुराणम् । गोजिह्वायाम् । वै.निघ. ।

दर्व्विपत्रिका । स्त्री । गोजिह्वायाम् । দাডিম্ব শাক । ज द १२अ. ।

दर्वीकरः । पु । सर्पजातिविशेषे । फणधर सर्प । लक्षण यथा—"रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिण । फणिन. शीघ्रगतय, सर्पा दर्वीकरा मता ॥" वा उ.३६अ. । दर्वीकरभेदा—कृष्णसर्पमहाकृष्णकृष्णोदरश्वेतकपोतवलाहकमहासर्पशङ्खपाललोहिताक्षगवेधुकपरिसर्पखण्डफणककुदपद्ममहापद्मदर्भपुष्पदधिमुखपुण्डरीकभृकुटीमुखविष्किरपुष्पाभिकीर्णगिरिसर्पऋजुसर्पश्वेतोदरमहाशिरालगर्दाशीविषाश्चेति । दर्वीकरस्य प्रथमे विषवेगे श्यावतया दुष्टश्च रक्तं स्यात् । तथा मुखादौ श्यावता स्यात् । द्वितीये ग्रन्थय, तृतीये शिरोगुरुत्वादय, चतुर्थे ष्ठीवनादय, पञ्चमे सन्धिविश्लेषस्तन्द्रा पर्व्वभेद दाहः हिक्का च, षष्ठे हृत्पीडा, सप्तमे च मूर्छा प्राप्य स्कन्धादिभङ्ग. सर्वचेष्टानिवृत्तिश्च स्यात् । वा.टी.अरुण ।

दर्शः । पु । अवलोकने । मे ।

दर्शतः । पु । सूर्ये । चन्द्रे । उणा. ।

दर्शनम् । क्ली । नेत्रे । रा नि व१८ । दर्पणे । स्वप्ने । मे. ।

दर्शनी । स्त्री । तैलकीटके । वै.निघ. ।

दर्शनीयः । पुं । अर्कवृक्षे । श्वेतार्के । वै निघ.

दर्शनोज्ज्वला । स्त्री । श्वेतशतीवृक्षे । वै निघ ।

दर्शविपत् । पुं । चन्द्रे । तारा ।

दलम् । क्ली । तमालपत्रे । रा नि.व ६ । अर्द्धे । च. । च.द.नि.गी.गुडमद्धरुचूर्णे । "गुडोऽहदा-

मरिचनागदललवेला।" पद्मे। पाता। चिका।

दलकोमलम् । क्ली। पद्मे। वै निघ॰।

दलकोषः । पुं। मल्लिकापुष्पवृक्षे। वै.निघ.। कुन्दपुष्पवृक्षे। श.मा.।

दलनिर्म्मोकः । पुं। भूर्जवृक्षे। श.मा।

दलपः । पुं। सुवर्णे। उणा.।

दलपुष्पा । स्त्री। केतकीवृक्षे। केयाँ गाछ। रा नि व १०। श्वेतकेतक्याम्। श्वेत केयाँ। वै. निघ.।

दल(अर्द्ध)लाङ्गलकः । पु। तदाकारच्छेद विशेषे। य एकस्मिन् पार्श्वे छेद स दललाङ्गल कास्य.। वा.उ.२८श। "ज्यस्मैकतर यच सो ऽर्द्धलाङ्गक स्मृतः॥" सु चि.८श।

दलमालिनी । स्त्री। वास्तुकशाके। कचु शाक। वै.निघ.।

दलसायसी । स्त्री। श्वेततुलसीवृक्षे। वै.निघ।

दलसारिणी । स्त्री। केमुकवृक्षे। केउ गाछ। र.मा.। [कण्टके। काँटा। द्वारा।

दलसूचिः । पुं। कण्टकवृक्षे। काँटा गाछ।

दलस्नसा । स्त्री। पत्रशिरायाम्। पाताॅर शिरा। है.च.। [भा.।

दलहीनफला । स्त्री। सुलेमानीखर्जूर्य्याम्।

दला । स्त्री। नगवल्ल्याम्। नालिता। प सु। अजमोदायाम्। शाकुनी, वनयमानी। रा.नि व.६।

दलाग्रलोहिता । स्त्री। चिल्लीनामपत्रशाके। रा.नि.व ७। पलाशलोहितापि पठ्यते।

दलाढ़कः । पुं। नागकेशरवृक्षे। नागेश्वर गाछ। गैरिके। गेरिमाटी। समुद्रफेने। क्षार श्वेततिलकवृक्षे। वन तिल। काके। ग्रन्थिपर्णी। चाकुले। चक्रवाके। मे.। करिकर्णे। कुन्दवृक्षे। शिरीषवृक्षे। है.च.।

दलाढ़की । स्त्री। फणिज्झकवृक्षे। वै.निघ.। ग्रन्थिपर्ण्याम्। चाकुले। मे.।

दलाढ्यः (क.) । पु। कुन्दपुष्पवृक्षे। वै.निघ.। पङ्ककर्दमे। मन्दनिश्चा दृशा। चिका.।

दलामलम् । क्ली। मूर्व्वायाम्। मूर्गा। मरुबकवृक्षे। मरुआ। दमनकवृक्षे। दना। सी। मदनवृक्षे। मयना गाछ। श.र.।

दलाम्लम् । क्ली। चुक्रनामपत्रशाके। चूका शाक। रा नि व ७। [वि.३ने

दलाह्नम् । क्ली। तमालपत्रे। तेजपत्र। मद.

दलिकम् । क्ली। काष्ठे। है.च.। [चिका.।

दलेगन्धः । पु। सप्तपर्णवृक्षे। छातिम् गाछ।

दवः । पु। अग्नौ। भ.टी.नी.। उपतापे। द वथौ, मुखतालोष्ठानां दाहे। वै निघ.।

दवदग्धकम् । क्ली। कत्तृणे। गन्धतृण वा नागकर्पूरं। रा.नि व ८।

दवथुः । पुं। दवे, चक्षुरादिष्वतीवोष्मप्रवर्त्ती। वा ज्व चि.१श। "उद्रिक्तपित्ते दवथु।"

दशजटा । स्त्री। दशमूले। वै.निघ.२भ वा. व्या चि.रास्नादिचूर्णे।

दशनः । पु। दन्ते। भ टी.भ.।

दशनवासः । क्ली। ओष्ठे। अम.।

दशनबीजः । पु। दाडिम्बवृक्षे। वै निघ.।

दशनाढ्या । स्त्री। चाङ्गेर्य्याम्। आमरूल। चुक्रशाके। चूकापालङ्। श च.।

दशनोच्छिष्टः । पुं। नि श्वासे। मे.।

दशपु(पू)रम् । क्ली। जलसुलायाम्, कैवर्त्तमुस्तके। अम.। भ टी भ.।

दशमूत्रकम् । क्ली। दशविधमूत्रे। हस्तिमहिषीष्ट्रगवाजमेषाश्वगर्दभनरनारीणां मूत्रं। रा. नि व २२।

दशमूलम् । क्ली। बिल्वादिदशविधद्रव्यमूले, पञ्चमूलीद्वये वा। "बिल्वश्योनाकगाम्भारीपाटला गणिकारिका। शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहतीद्वय-गोक्षुरम्॥" रा नि.व.२२। वर्गोऽयं वातघ्न.। वा.सू.१५श.भद्रदार्व्वादौ। गुणा:—दशमूलं त्रिदोषघ्नं श्वासकासशिरोरुजः। तन्द्रशोथज्वरानाह पार्श्वपीड़ारुचीर्हरेत्॥" भा.। सूतिकारोगहरम्। चर्क.।

दशमूलघृतम् । क्ली। गुल्मे घृतम्। गव्याघृतं

४ श। क्वाथार्थे—दशमूलं ६४ प. वारि ६४ श. शे. १६ श.। कल्कार्थे—शुण्ठी पिप्पली मरिचं यवक्षारः सैन्धवलवणम्, एषां प्र. २ प.। च. चि.५ष.।

दशमूलतैलम् । क्ली । कर्णरोगे तैलम् । पाठः—"दशमूलीकषायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् । एतत्कर्णं प्रदायेत बाधिर्ये परमौषधम् ॥" तिलतैलं ४ श. दशमूलं ४ श वारि १६ श. शे. ४ श.। क्वाथार्थे—दशमूलं १ श.। च.द.। शा.को.। अन्यत् शिरोरोगे—दशमूल प्र. ६ प. करञ्जनिर्गुण्डी जयन्ती धुस्तूराणां प्र. ६ प जलं ६४ श. शे १६ श.। कटुतैल ४ श.। कल्कार्थे—दशमूलधुस्तूरकरञ्जनिर्गुण्डीजयन्तीनां प्र. ६ तो। अपाटशासविहकल्कमपि ददति हठा.। शा.को.।

दशरथः । पुं । शरीरे । वै.निघ.।

दशशतकरदुग्धम् । क्ली । अर्कक्षीरे । आकन्द आटी । वै निघ.२भ अर्कक.अ.चि.।

दशशताङ्घ्रिः । स्त्री । शतावर्याम् । शतमूली । वै निघ.। [अकपिकच्छूपर्पटककुमारीषु ।

दशशाकः । पुं । [illegible]

दशसारवटी । स्त्री । वातव्याधौ वटी । "[illegible] दि धात्री [illegible] द्राक्षा एला चन्दनवालुकं । मधूकपुष्पं [illegible] दाडिमं [illegible] । [illegible] सिता [illegible] पलार्द्धं अभयकदा । दशसारवटी ख्याता ......।" र.सा.स.।

दशा । स्त्री । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] अ.ह.श.।

दशाङ्गगुग्गुलुः । पुं । [illegible] । [illegible] ।

दशाङ्गधूपः । पुं । [illegible] ।

[illegible]

एकभागी प्रकीर्तितौ ॥" अन्य—"वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली । पाठा प्रतिविषा व्योषं दशाङ्गः कश्यपोदितः ॥" अर्थ.धूप. सर्वग्रहजित् । वा.उ.३अ.। [शाङ्ग । भा ।

दशाङ्गुलः । पुं, क्ली । खर्बूजायाम् । खर्बूजा

दशाङ्घ्रिः । पुं । दशमूले । वा.धा.महाराष्ट्री ।

दशानिकः । पुं । दन्तीवृक्षे । श.च ।

दशारुहा । स्त्री । कैवर्तमुस्तायाम् । रा निघ (।

दष्टपीड़ितम् । क्ली । दंशनविशेषे । "दंशपदानि चत्वारि तद्दष्टनिपीडितम् ।" वा उ.११ अ.। [तुहिने । छदा ।

दस्रः । पुं । अश्विनीकुमारे । गर्दभे । [illegible]

दस्रौ । पुं (द्वि.) । अश्विनीकुमारौ । अम.।

दहनः । पुं । चित्रकवृक्षे । रा निघ.। वा.सू.१५अ । भल्लातकवृक्षे । रा निघ.११। शि [illegible] अग्न्यादिक्षेपे । [illegible] दहने ।" वा न.१५अ.वचादि । "[illegible]" [illegible] रा.नि.व ११ । [illegible] । रा.नि.व.१८ । [illegible] । वै.निघ.।

दहनकेतनः । पुं । धूमे । [illegible]

दहनागु(गु)रु । क्ली । [illegible]

दहनारातिः । पुं । जले । रा निघ १४ ।

दहनी । स्त्री । मूर्वायां । [illegible] । रा निघ ।

दहनोपलः । पुं । सूर्यकान्तमणौ । [illegible]

दहरः । पुं । [illegible] । [illegible] ।

दहः । पुं । [illegible] ।

दधाम्लकम् । क्ली । [illegible]

दधाय्यः । पुं । [illegible]

दधिच्छदाम्ला । स्त्री । [illegible]

दक्षिणवायुः । पुं । मलयमारुते । दक्षिणवा
यु । गुणा —"मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसो
लघु । दक्षिणो मारुत श्रेष्ठ चक्षुष्यो बलवर्द्धन ।
रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपन ॥" सु सू ।

दक्षिणायनम् । क्ली । रवेर्दक्षिणतो गतौ ।
। यदा रवि कर्कटराश्यवस्थितो भवति तदा तदा
रभते । तच्च श्रावणादिमासषट्के भवति । "कर्क
टावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते ।" सु सू ।

दक्षिणावर्त्तकी । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । वि
छाति गाछ । रा नि व ८ । मेषशृङ्गा । वै निघ ।

दक्षिणावर्त्तफला । स्त्री । वृद्धौषधे । वै
निघ. ।

दक्षिणावर्त्ता । स्त्री । मेषशृङ्गा । रा नि व.६।

दक्षेयः । पु । वृषे । वै निघ ।

दाडकः । पु । दन्ते । शब्दार्थकल्पतरु ।

दाड़िमः । पुं । एलायाम् । मे । (Punica Granatum) The Pomegranate. स्व
नामख्यातफलवृक्षे । दाड़िम गाछ । हि अनार ।
म दाडिम । क दाडिम्ब । तैं डानिम्मचेट्टु । उत्
दालिम । ता. मादलइचेट्टेडि । गुर्ज. डालम ।
फलगुणा —मधुराम्लकषाय कासवातकफपित्तघ्न
ग्राहि दीपन लघूष्ण शीतल श्रमघ्न रुचिकरम् ।
दाडिमम् अम्लमधुरभेदेन द्विविध, तयो प्रथम
वातकफहारि, द्वितीय तापहारि लघु पथ्यञ्च ।
रा नि व ११ । स्वादुस्वाद्वम्लकेवलाम्लभेदेन त्रिभेद
मिच्छति भावप्रकाश —स्वादु तत्रिदोषहर तथा
दाहज्वरघ्न हृत्कण्ठमुखदुर्गन्धघ्न तर्पण शुक्रल लघु
कषायानुरस ग्राहि स्निग्ध मेधाबलावहम् । स्वाद्व
म्लं —दीपनं रुच्य लघु किञ्चित्पित्तकरञ्च । अम्लन्तु
—पित्तजनक वातकफघ्नञ्च । तन्मूलञ्च क्रिमिहरम्।
भा १ प्रथम् भाग ग्राहकविकारहर कण्ठशोधनं
पित्तकफविरोधकम् । राज. । "श्रेष्ठ वातादिकरु
जहरे दाडिमश्चामघ्नम् ।" अत्रि १०भ. । क्ली ।
दाड़िमफले । सि यो वृद्दाडम्ब चि ।

दाड़िमत्वक् । स्त्री । दाडिमफलवल्कले । दा
ड़िमेर खोसा । सि,यो च सा चि अम्लपादि ।

दाड़िमपत्र(पुष्प)क. । पुं । रोहितकवृक्षे ।
रोहा, रक्तनी गाछ । रा.नि.व.८ ।

दाडिमप्रियः । पु । कीरे । शुक पक्षी । श्र र. ।

दाडिमभक्षणः । पु । शुकपक्षिणि । श्र.च. ।

दाडिमाष्टकम् । क्ली । ग्रहण्यां हितम् । "क
र्षोन्मिता तुगाक्षीरी चातुर्जात द्विकार्षिकम् । य
मानीधान्यकाजाजीग्रन्थिव्योष पलांशिकं । पला
नि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतम् ॥" च.द. ।

दाडिमी । स्त्री । दाडिमवृक्षे , वै निघ. ।

दाडिमीरसः । पु । दाडिमाम्बुनि । च द. ।

दाडिमीविषम् । क्ली । दारुमीचनामकविष-
भेदे । दार्व्र्ज । प सु ।   [११

दाडिमीसार. । पु । दाडिमवृक्षे । रा नि व.

दाडि(डी)म्बः । पुं । दाडिमवृक्षे । प सु. ।

दाढ़ा । स्त्री । दष्ट्राभेदे । दाड़ । हे.च. ।

दाढ़िका । स्त्री । दाडी इति ख्याते मुखाव
यवे । हे च ।

दात्यूह । पु । शुकपक्षिणि । प्र सु । डहुक
पक्षिणि । डाक पाखी । गुणा —वातघ्न हृद्य
बलद शुक्रद श्रमघ्नश्च । अत्रि.२२अ. । चातक-
पक्षिणि । त्रिका ।

दात्यौहः । पु । जलकाके, दात्यूहे । श्र र. ।

दात्रम् । क्ली । अस्त्रविशेषे । दा ।

दाधिकः । त्रि । दधिसम्बन्धिनि । क्ली । दधि-
संस्कृतभक्ते । भा म १भ अग्रद्र ए चि ।

दानम् । क्ली । कुडमे । च.द वा व्या चि १८श
सतो प्रसारणीतैले । गजमदे । मे । तत्कोटरजल
धुनि । कुट्टरे मधु । गुणा.—कष दीपनं कफ
च्छर्दिमेहघ्नञ्च । राज. ।   [निघ ।

दानवप्रिया । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.

दान्तः । पु । दमनकवृक्षे । दना गाछ । रा.
नि व १० ।

दामनः । पु । दमनकवृक्षे । वै निघ. ।

दामबन्ध. (न.) । क्ली । व्रणबन्धनविशेषे ।
लक्षण—"दामाकृतियतुष्पादो बन्ध स्याद्दामस-
ञ्ज्ञित ।" इति । सु सू १८अ. । दाम अनेकगोव-
त्सादिबन्धनरज्जु । दोंडा । तदाकार चतुष्पादयुक्त
दामबन्ध । च.द. ।

दामाञ्चलम् । क्ली। अश्वादेः पादबन्धनरज्ज्वौ। हे.च.।

दामोदरः । पुं । व्याघ्रबलास्यवैद्यकग्रन्थप्रणेतरि। [नि व.१८।

दाम्भिकः । त्रि । वाचाले । पुं । बके । रा.

दायकः । पुं । बालके । मे. । पुत्रे । हे च.।

दारकः । पुं । ग्राम्यशूकरे । रा नि.व १८ । त्रि। विदारके ।-वै.निघ.। हरिद्वर्णस्थावरविषभेदे । - चवि.१स्थान ५६भ.।

दारकर्म्म । क्ली । विवाहे । त्रिका.।

दारणम् । क्ली । कतकफले । निर्म्मली । अ. म.। व्रणविदारणद्रव्ये । फोड़ा गलान द्रव्य । यथा—"चिरबिल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः। कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम्। क्षारद्रव्याणि यानीह क्षारो वा दारणम्परम्॥" सु । पु । कतकवृक्षे । वै.निघ.।

दारदः । पुं । हिङ्गुले । त्रिका. । पारदे । मे.। दरददेशीयविषे । विषमात्रे । अम.। [१८।

दारबलिभुक् । पुं । वकपक्षिणि । रा.नि.व.

दारी । स्त्री । पाददारिनामक्षुद्ररोगे । "परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः। पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम्॥" सु नि १३अ.।

दारु । पुं,क्ली । काष्ठे । अम । क्ली । दार्व्याम्। दारुहरिद्रा। र सा स मेहमुद्गररसे। च द.पाण्डु चि । वै.निघ.२भ.च.सा चि पाठादिक्वाथे। वा.वा.स्वल्पनारायणतैले । देवदारुणि । प सु.। सि.यो.सा.ज्व चि.अष्टादशाङ्गे। "भूनिम्बदारुदश मूल ·· ।" च.द.ज्व.चि.अपराजिताधूपे। वा ज्व । राम्नादि । "राम्नाद्रचादनीदारु।" दारुमुष्टे। दार्भ्रु । र सा स.। पित्तले । मे.।

दारुकम् । क्ली । देवदारुणि । रा नि व.१२ । वा.स्था,चि.। तैलदेवदारुणि । शीघ्रपित्तली । वै निघ.। [कन्द। रा.नि.व.११।

दारुकदली । स्त्री । काष्ठकदल्याम् । वन

दारुगन्धा । स्त्री । चीड़ानामकदेवदारुभेदे । रा.नि.व १२। [दारुकरोगे।

दारुणः । पुं । चित्रकवृक्षे । रा.नि.व.६।१२।

दारुणकः । पुं । क्षुद्ररोगभेदे । वरुणद्रवे। वै. निघ.२भ.मूर्च्छा चि । क्ली । तन्नामकक्षुद्ररोगे। रुक्षो शुष्को । लक्षणं यथा—"दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रपाट्यते । कफमारुतकोपेन विद्याद्दारुणकन्तु तम्॥" सु.नि.१३अ । [सु.।

दारुणकर्म्म । क्ली। मृदुव्रणानां कठिनीकरणे।

दारुनिशा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । दारुहरिद्रा। रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.मध्यमलाक्षातैले । च द वा.र.चि ,मेह.चि,। "वत्सादनीदारुनिशा।"

दारुपत्री । स्त्री । हिङ्गुपत्राम्। रा.नि व.६।

दारुपीता । स्त्री। दारुहरिद्रायां । रा नि व ६।

दारुफलम् । क्ली । पेस्ता इति ख्याते फले। वै.निघ.। [गोगाप । रा.नि.व.१८।

दारुमत्स्या (ह्वया,ह्वा) । स्त्री। गोधायाम्।

दारुमूषा । स्त्री । दार्मुज इति प्रसिद्धे स्थावरविषभेदे। दार्मुज । भा.म.१भ.ज्व.चि.।

दारुमोचः । पुं । स्वनामख्यातविषभेदे । दार्मुज । प.सु.।

दारुविषम् । क्ली । दारुमोचविषे । "सवेदा बहुविधं दारुविषं पाषाणसंज्ञकम् । सवेदाः प्रदमोदन्तदाडिमीस्फटिकादयः॥" प.सु ।

दारुसिता । स्त्री । (Cinnamomum zeylanicum) दारुचिनीतिख्यातायां मधुरत्वचि । दारुचिनि । हिं दालचिनि । तें समर्लिङ्ग। वा करुवा । गुणा.—"उक्ता दारुसिता स्वादी तिक्ता चानिलपित्तहृत् । सुरभिः शुक्रला वर्ण्या मुखशोषतृषापहा॥" भा.पू.वाजी.चि.।

दारुहरिद्रा । स्त्री। (Coscinium fenestratum. [Berberideae] Berberis Asiatica and other species.) स्वनामख्यातपीतकाष्ठविशेषे । दारुहरिद्रा। हिं दारुहल्दि, झारकेहल्दि । कं मरदरिसिन । तें मनिपसुपु । ता. मरमञ्चिल । गुणा.—तिक्ता कटूष्णा व्रणमेहकण्डूविसर्पत्वग्दोषविषकर्णाक्षिदोषघ्नी च । रा नि.व ६। "दार्व्वीनिशागुणा: किञ्चित् तैक्ष्ण्यार्थशरोगनुत् ।" भा । कफपित्तशोफौ विशेषेण कफाभिष्यन्दहरौ च । राज.।

दारुहस्तकः । पु । दर्व्वीां । কাঠের হাতা। सु मू.७अ. । [जले । शब्दार्थकल्पतरुः ।

दार्दुरः । पु । दक्षिणमुखशङ्खे । लाचायाम् ।

दार्व्वण्डः । पुं । मयूरे । वै निघ. ।

दार्व्वाघाटः (तः) । पुं । काष्ठकुट्टपक्षिणि । কাঠ্‌ঠোকরা পাখী । अम. । श.र. ।

दार्व्विका । स्त्री । खर्परधातौ । शापद्र । प. मु. । गोजिह्वाक्षुपे । रा.नि.व.४ । रसाञ्जने । वै. निघ. । [जिवा शाक । र.मा. ।

दार्व्विपत्रिका । स्त्री । दार्व्वीशाके । गो

दार्व्वी । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । प मु. ।

दार्व्वीक्वाथसमुद्भवम् । क्ली । कृत्रिमरसाञ्जने । रा नि.व.१३ ।

दार्व्वीक्वाथोद्भवम् । क्ली । कृत्रिमाञ्जने । र सोत् इति पारस्यभाषा । प.मु. ।

दार्व्वीत्वक् । स्त्री । दारुहरिद्रात्वचि । चि यो. काम चि.मण्डूरवटके । "दार्व्वीत्वक्त्रिफलाव्योष ।" त्वच एव प्राधान्यम् । अभावे काष्ठम् । श्रीकण्ठ. ।

दार्व्व्यम् । क्ली । रसाञ्जने । वै निघ. ।

दार्व्व्यादिः । पुं । कषायविशेषे । "दार्व्वीरसाञ्जनकिरातवृषाब्दविल्वमचौद्रचन्दनदिनेशभवप्रसूनैः । क्वाथ. कृतो मधुयुतो विधिना विनीत. रक्त सितञ्च सरुजं प्रदर निहन्ति ।" भा. । "दार्व्वी रसाञ्जनवृषाब्दकिरातविल्वभल्लातकैरवकृतो मधुना कषाय. ।" च.द ।

दालम् । क्ली । अष्टविधमध्यन्यतममधुविशेषे । কুটুরে মধু । एतदापीतवर्णैः सूक्ष्ममक्षिकाभिः इन्द्रनीलवर्णाभिः तरुकोटरादौ क्रियायते । "इन्द्रनीलदलाकारा सूक्ष्माश्चिन्वन्ति मक्षिका । यद्वृक्षकोटरान्तः स्थं मधु दालमिदं स्मृतम् ।" गुणा — कटु कषायमम्ल मधुरं पित्तकरञ्च । रा नि.व १४ । पु । कोद्रवे । हे च. ।

दालकशर्करा । स्त्री । दालकमधुकृतशर्करायाम् । দালমধুর চিনি । सा तन्मधुतुल्यगुणा । रा नि.व.१४ ।

दालनः । पु । वायुजन्यदन्तगतमुखरोगे । "दीर्य्यमाणेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते । दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥" मा. नि. । तथा "दाल्यन्ते बहुधा दन्ता यस्मिन् तीव्ररुगन्विता । दालन स इति ज्ञेयः सदागतिनिमित्तजः ॥" सु.मू.४५अ. ।

दालवः । पुं । स्थावरविषभेदे । हे.च. ।

दाला । स्त्री । आरिखदिरे । रा.नि.व.८ । इन्द्रवारुण्याम् । वै.निघ. । महाकाले । মাকাল । भा. ।

दालिः । स्त्री । द्विदले । দাল । "स्फोटस्तु चणकादीनां दालिस्तु परिकीर्त्तिता ।" रा.नि.व.१६ ।

दालिका । स्त्री । दाल्याम् । ডাল । महाकाले । মাকাল । भा. ।

दालिमः । पुं । दाडिम्बवृक्षे । श.टी.भ. ।

दाली । स्त्री । देवदालीलतायाम् । পীত ঘোষালতা । हि घघरवेल । रा.नि व २ । See अमरी । द्विदले । দাল । "दलितस्तु शमीधान्यं दालिर्दाली स्त्रियामुभे ।" तत्पाकविधि —"दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभि. । संयुक्ता सूपनाम्नी सा कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । सूपो विष्टम्भको रूक्ष शीतस्तु स विशेषत । निस्तुषो भृष्टसिद्धो लाघव सुतरां व्रजेत् ॥" भा । विट्खदिरवृक्षे । গুয়েবাবলা । रा.नि व.८ ।

दासः । पुं । नीलझिण्ट्याम् । उष्ट्रे । वै निघ. ।

दासपु(पू)रम् । क्ली । जलमुस्तके, परिपेलवर्षे । নাগরমুতা । श.र. । रा नि व.८ ।

दासिका । स्त्री । दासीकुरण्टके । নীলঝাঁটি । श.चि ।

दासी । स्त्री । पीतपुष्पझिण्टीक्षुपे । পীত ঝাঁটি । नीलझिण्ट्यां । কুলঝুটি, নীলঝাঁটি । रा.नि व. १० । काकजङ्घायाम् । কেওয়াদা । रा नि व.४। See नीलाम्लान ।

दासीकुरण्टकः । पुं । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । নীলঝাঁটি । सु.मू.३८अ. । See नीलाम्लान । "नीलपुष्प. स एव दासीकुरण्टक ।" डल्वण ।

दासेरः (कः) । पु । उष्ट्रे । मे ।

दास्यादिः । पुं । विषमज्वरे कषायभेदे । "दासीदारुकलिङ्गतिक्तमुस्ताशालाक्षपाठाशठीग-

•पञ्चभीरकिरातकञ्चरकणायायनिकापञ्चकै । व चौधान्यकनागराह्वसरसैः शिग्रुस्नुमिश्रीशिवाभ्याम्री अर्पटदर्भमूलकटुकानन्तामृतापुष्करैः । धातुस्य विषमं त्रिदोषजनितं...... ।" भैष. ।

दाहः । पुं । भस्मीकरणे । "सर्वाङ्गीणस्तीव्र उ ष्मा दाह. ।" चरक: । वा.ज्व चि.१४.। तन्नामक पित्तजरोगे। जलुनि रोग। "त्वचं प्राप्य समा नोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्छित. । दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥" दाह तृष्णारोधजरक्तपूर्ण कोष्ठजधातुक्षयजपित्तजक्षतजरक्तजभेदेन षड्विधः, मर्माभिघातजश्चैक इति सप्तविधः । [नि.व ६ ।

दाहकः । पुं । चित्रके । रक्तचित्रकवृक्षे । रा

दाहकम्पितः । त्रि । दाहपीडिते ।

दाहकाष्ठम् । क्ली । दाहागुरुणि । वै.निघ.।

दाहग(गु)रु । क्ली । अगुरुविशेषे गुर्जरदेश-प्रसिद्धे । अगुरुविशेष । गुणाः—दाहागुरु क टुकोष्णं केशवर्द्धनं वर्णकरं केशदोषघ्नं सौगन्ध्यप्रद च । रा.नि.व.१२ ।

दाहज्वरः । पुं । दाहपूर्वके ज्वरे । दाहपूर्वक ज्वर । "करोत्यादौ तथा पित्तं त्वकस्थं दाह मतीव च । तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुत. शीत मन्ततः ॥" मा नि. ।

दाहदा । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.निघ ।

दाहनिःश्वासः । पुं । सुगन्धार्जकवृक्षे । वै. निघ. ।

दाहसरः । क्ली । श्मशाने । त्रिका. ।

दाहहरणम् । क्ली । उशीरे । श च. ।

दाचायणम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ ।

दाचाय(या)णी । स्त्री । दन्तीवृक्षे । रमा ।

दाचिणात्यः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि व. ११ ।

दिक् । स्त्री । रीतौ । पितल । सु सू.४२ष. ।

दिकः । पु । करिशावके । श.र. ।

दिक्पालसङ्ख्या । स्त्री । अष्टसंख्यायाम् । आट । भा.ज्व.कल्पतरौ। [विष.चि. ।

दिग्धविद्धः । त्रि । विषाक्तबाणविद्धे । च.द. ।

दिङ्गः । पुं । लिख्यायां । ४ वा ८ त्रसरेणु शब्दार्थकल्पतरु: ।

दितः । त्रि । छिन्ने । अम. ।

दिनम् । क्ली । दिवसे । रा.नि.व.२१ ।

दिनकरः । पुं । सूर्ये । हे.च. ।

दिनकेशान्तकः । पुं । वटपत्रपाषाणभेदे। वड़ पाथरकुचा । वै.निघ ।

दिनचर्या । स्त्री । दिवसे यौविधि स्वास्थ करस्तथाचरणे । तत्र ब्राह्ममुहूर्त्तोत्थानाभीष्टदेव स्मरणम्, दध्याज्यादर्शविल्वगोरोचनादिदर्शन स्पर्शनादि, इति स्वमुखदर्शनम्, उषसि मलादि विसर्जनम्, दन्तधावनजिह्वानिर्लेखनमुखप्रक्षाल नतैलाभ्यङ्गस्नानभोजनादि च । भा.प्र.द. ।

दिनदुःखितः । पुं । चक्रवाके । क्ली । तन् पत्राम् । श.र. ।

दिनमणिः । पुं । सूर्ये । त्रिका. ।

दिनादिः । पुं । प्रभाते । रा नि व २१ ।

दिनान्तः । पुं । सायंकाले । अम. ।

दिनान्धः । पुं । पेचके । वै.निघ ।

दिनेशः । पुं । सूर्ये । अर्कवृक्षे । वै.निघ.।अ. वा.व्या चि.शतपुष्पादिये ।

दिनेशपुष्पम् । क्ली । कैरवपुष्पे । नील ओ पुष्प । चि क.क प्रदरचि. ।

दिलीरम् । क्ली । शिलीन्ध्रे । कोँड़क छाता. ।

दिवसः । पुं, क्ली । दिने ।

दिवसमुखम् । क्ली । प्रभाते । हला. ।

दिवा । अ, पुं (न) । दिवसे । अम ।

दिवाकरः । पुं । काके । सूर्यपर्णे । श.च. । अर्कवृक्षे । अम ।

दिवाकीर्त्तिः । पुं । पेचके । नापिते । हे च ।

दिवाटनः । पुं । काके । शब्दार्थकल्प. ।

दिवान्धः । पुं । पेचके । रा नि.व २१ । त्रि । दृष्टिरोगयुक्ते । दिनकाणा । तल्लक्षं—"प्राप्ते तृ तीय पटलस्थ दोषे दिवा न पश्येत् निशि वीक्षते

मः। रात्रौ स शीतानुग्रहीतदृष्टि. पित्ताल्पभावा दपि तानि पश्येत् ॥" भा.नि । (स्रा) स्त्री । व-ल्गुलापक्षिणि । रा.नि.व.१८ ।

दिवान्धकी (न्धिका) । स्त्री । कुकुन्दर्याम् । छूंटो । वै.निघ. ।

दिवाभीतः (तिः) । पुं । पेचके । त्रिका । श.र. । क्ली । श्वेतपद्मे । वै.निघ. ।

दिवामध्यम् । क्ली । मध्याह्ने । है.च. ।

दिवास्वापः । पुं । दिवानिद्रायाम् । दिने घुमान । तस्य विधि.—"सर्व्वर्तुषु दिवास्वापः प्रतिषिद्धः अन्यत्र ग्रीष्मात् ।" सु.शा.४अ. । "दिवा स्वप्नीकृतं येषु रात्रौ वा यदि वा दिवा । न तेषां स्वपतां दोषो जायते वा विधीयते ॥" "दिवास्वापं न कुर्व्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः । ग्रीष्मवर्षासु कालेषु दिवास्वप्नो निषिध्यति ॥" भा. ।

दिवास्वापा । स्त्री । पक्षिविशेषे, वल्गुला इति लोके । रा.नि.व.१८ ।

दिविः । पुं । चाषपक्षिणि । श.मा ।

दिविजम् । क्ली । कुङ्कुमागुरुचन्दने । वै.निघ ।

दिवी । स्त्री । उपजिह्निकाकीटे । हारा. ।

दिवौकाः । पुं । चातके । मे । हरिणे । वै. निघ. ।

दिवोदासः । पुं । काशीराजधन्वन्तरौ । यः चन्द्रवंशीयभीमरथनरपतेः पुत्र आसीत् । त्रिका. ।

दिवोद्भवा । स्त्री । एलायां । शब्दार्थकल्पतरुः ।

दिव्यः । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ । यवे । रा. नि.व.१६ । अर्ज्जुनवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । कान्तलौहे । प.सु. । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ । चन्दने । वै.निघ । वालके । वाला । अ द.१२अ. । [४अ. ।

दिव्यकः । पुं । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.

दिव्यगन्धः । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ ।

दिव्यगन्धा । स्त्री । स्थूलैलायाम् । बड़ एलाइच । रा.नि.व.६ । महाचुञ्चुपे । रा.नि.व. ७ । लवङ्गलतायाम् । श चि. । [वै.निघ. ।

दिव्यचन्दनम् । क्ली । हरिचन्दने । लवङ्गे ।

दिव्यचक्षुः । पुं । वानरे । श.मा. । सुपचक्षुषि । चश्मा । सुगन्धभेदे । मे. ।

दिव्यतुम्बी । स्त्री । अलाबूभेदे । वै.निघ ।

दिव्यतेजाः । स्त्री । ब्राह्मीनाममहौषधौ । रा. नि.व.५ ।

दिव्यपञ्चामृतम् । क्ली । समभागगव्यघृत-दधिदुग्धमधुशर्करासु । "गव्यमाज्यं दधि क्षीरं माक्षिकं शर्करान्वितम् । एकत्र मिलितम् ।" रा.नि व.२२ । [व.१० ।

दिव्यपुष्पः । पुं । श्वेतकरवीरवृक्षे । रा नि.

दिव्यपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । देवद्रोण्याम् । बड घलघसा । रा.नि व ५ ।

दिव्यपुष्पिका । स्त्री । देवद्रोणपुष्पे, महाद्रोण्याम् । बड घलघसा । वै.निघ. । रक्तार्कवृक्षे । र.मा ।

दिव्यरसः । पुं । पारदे रा.नि व.१३ ।

दिव्यलता । स्त्री । मूर्व्वायाम् । रा.नि.व.३ ।

दिव्यसारः । पुं । सर्ज्जवृक्षे । शाल वा धुना-र गाछ । रा.नि.व ८ ।

दिव्या । स्त्री । महामेदायाम् । ब्राह्म्याम् । विम्बी शाक । वन्ध्याकर्कोटक्यां । शतावर्य्यां । स्थूलजीरके । बड़ जीरा । रा.नि व ५ । श्वेतदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ आमलक्यां । मे. । हरीतक्याम् । रा.नि.व.११ ।

दिव्याश्मम् । क्ली । उत्तमाभ्रे । वै.निघ. ।

दिव्यैलकः । पुं । राजिलवद्दैकराजसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. ।

दिव्यौषधिः (धी) । स्त्री । मन शिलायां । च.द. । अतलौहे । भा. । च.द सि.यो.र.चि.चि. खण्डखाद्यलौहे । "दिव्यौषधिहतस्यापि ।" शमीमूले ।

दिष्टम् । क्ली । दारुहरिद्रायाम् । श.मा. ।

दिष्टान्तः । पुं । मृत्यौ । अम. ।

दिष्टिः । स्त्री । परिमाणे । मे. ।

दीर्घिका । स्त्री । विगतधनु.परिमितजलाशये । दिघि । "पल्वलं दीर्घिका वापी खातिका नीलगोधिका ।" त्रिका ।

दीदिवि । क्ली । अन्ने । प.मु. ।

दीनम् । क्ली । तगरपादिके । रा.नि.व१० ।

दीना । स्त्री । छुछुन्दर्य्याम् । वै निघ. । मूषि-कायां । त्रिका. ।

दीनारः । पुं । माषचतुष्टयमाने । ४ मासा श्रम । स्वर्णमुद्रायां । মোহর । स्वर्णकर्षद्वये । श.टी.सा. ।

दीपकः । पुं । कासमर्दक्षुपे । চাকন্দা । रा. नि व.४ । चित्रकवृक्षे । वै.निघ.२भ-वा.व्या । य मान्यां । र मा. । अजमोदायाम् । जीरके । वै. निघ । श्येनपक्षिणि । বাজ পাখী । हे.च । क्ली । कुङ्कुमे । अर. ।

दीपकर्पूरजः । पु । कर्पूरे । वै.निघ. ।

दीपकिट्टम् । क्ली । दीपकज्जले । श मा ।

दीपकूपी (खोरी) । स्त्री । दीपवर्त्याम् । সল্তে । श.मा । [रा.नि.व.१२ ।

दीपतरुः । पु । सरलतरौ, सरलदेवदारौ

दीपध्वजः । पुं । कज्जले । जटा. ।

दीपनम् । क्ली । रसस्य संस्कारविशेषे । तन्त्रा मकरससाधनकार्य्यविशेषे । तद्यथा—"कासीसं पञ्चलवण राजिका मरिचानि च । भूशिग्रुवीज मेकत्र टङ्कणेन समन्वित । आलोड्य काञ्जिके दी लायन्ते पाकाहिनैस्त्रिभिः । दीपनं जायते सम्यक् सूतराजस्य जारणे ॥" अथवा चित्रकद्रावे, का ञ्जिके त्रिदिन पचेत् । र मा.सं । मण्डोदके । त्रि का । See पारदः । कुङ्कुमे । त्रिका. । तगरमू ले । र.मा. । पुं । पलाण्डौ । रा नि.व.१७ । शा लिशाके । নাল্তে শাক । श.च. । पञ्चाशाव शिष्टकषाये । "दीपनस्तु पञ्चश्च ।" रा.नि.व.२० । चक्रमर्दवृक्षे । कासमर्दवृक्षे । रा नि.व.४ । अग्नि गुणभूयिष्ठे द्रव्यमात्रे । "पचेन्नामं वह्निकृच्चदीपनं तद्यथा मिसिः ।" भा. । त्रि । पाचने । अग्निगु णभूयिष्ठे । सु सू.४१अ. ।

दीपनी । स्त्री । मेथिकायां । মেতি । पाठा यां । আকনাদি । यमान्याम् । रा नि.व.६ । क र्कटिकायाम् । কাঁকুড়ী । वै.निघ. ।

दीपनीयः । पु । यमान्याम् । रा.नि.व.६ । हरितपलाण्डौ । वै.निघ. । त्रि । अग्निदीप्तिकरे ।

दीपनीयवर्गः । पुं । तन्नामकाग्नेयमहाक षायवर्गे । यथा—"पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्र कशृङ्गवेराम्लवेतसमरिचाजमोदाभल्लातकास्थिहि- ङ्गुनिर्यासा इति दशेमानि दीपनीयानि भवन्ति ।" পিপুল, পিপুলমূল, চই, চিতা, শুঁট,অম্লবে- তস বা থৈকল, মরিচ, যমানী,ভেলার মুঁজি, হিঙ্গু । च सू ४अ. । "हिविधयिचकोधान्यमजमो- दा च जीरकम् । चतुर्जा चवुथा दिधा गर्भोऽयं दीपन. स्मृत ॥" भर्क.चि. ।

दीपनीया । स्त्री । यमान्याम् । मद.व.२ ।

दीपनीयौषधम् । क्ली । आग्नेयौषधे, पञ्च- कोलादौ । चि यौ.मदा.चि । च.द. ।

दीपपुष्पः । पुं । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व १० ।

दीपवृक्षः (कः) । पुं । सरलदेवदारुवृक्षे । वै.निघ. ।

दीपशिखा । स्त्री । कज्जले । शब्दार्थकल्प. ।

दीपसंज्ञः । पुं । चित्रकवृक्षे । वै.निघ. ।

दीपास्यभस्म । क्ली । दग्धदीपशिखायाम् । প্রদীপের পোড়া শীষ । रस.र.ज्वरो.चि. ।

दीपिका । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

दीप्त(क)म् । क्ली । हिङ्गुनि । হিং । रा.नि. व ६ । कांस्यधातौ । কাঁসা । सुवर्णे । रा नि.व.१३ । जम्बीरे । वै.निघ. । पुं । सिंहे । रा.नि व.१९ । नासारोगविशेषे । নাকজ্বালা । तल्लक्षणं यथा— "घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिःसरेद्धूम इवेह वायु. । नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिन्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥" सु. । निम्बूकवृक्षे । रा नि. व ११ । [কাঁসা । रा.नि.व १३ ।

दीप्तकंसम् । क्ली । शुद्धकांस्यधातौ । খাঁটি

दीप्तजिह्वा । स्त्री । उल्कामुखीश्रगाल्याम् । त्रिका. ।

दीप्तपिङ्गलः । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१९ ।

दीप्तपुष्पा । स्त्री । लाङ्गलीक्षुपे । বিষলাঙ্গলি- কা । वै.निघ ।

दीप्तरसः । पुं । किञ्चुलुके । কেঁচো । श.च. ।

दीप्तलोचनः । पु । बिडाले । रा नि.व.१९ ।

दीप्तलोहम् । क्ली । कांस्यधातौ । प मु ।

दीप्ता (प्तिः) । स्त्री । लाङ्गलिकाक्षुपे । विष लाङ्गलिया । रा.नि.व.४। ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफटकी । रा नि.व ३ । लाक्षायाम् । रा नि व.६ । मन.शिलायाम् । वै.निघ. । कांस्यधातौ । रा.नि व १३ । दीप्तनामनासारोगभेदे । वा.उ १९अ. । See दीप्तः ।

दीप्ताग्निः । त्रि । दीप्तजठराग्नौ । मा.नि. ।

दीप्ताङ्गः (ङ्घः) । पुं । मयूरे । श.र. । विडाले । श.र ।

दीप्तानलम् । क्ली । सुवर्णे । रा नि.व.१३ ।

दीप्ताक्षः । पुं । विडाले । त्रिका. । मयूरे । वै निघ. । [निघ. ।

दीप्तिकः । पुं । दुग्धपाषाणे । दूध खड़ि । वै

दीप्तोपलः । पुं । सूर्यकान्तमणौ । प मु ।

दीप्यः (कः) । पुं,क्ली । मयूरशिखायां । रुद्र जटायाम् । अम । रक्तचित्रके । कुङ्कुमे । तगरे । निम्बूकवृक्षे । श्येनपक्षिणि । भ. । । जीरके । रा. नि.व.६ । रस र.सूतिका.चि पञ्चजीरकगुडे । भैष. कुष्ठ चि. । च.द.पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलौ । छग्मा.चि. छगलाद्यघृते । अजमोदायाम् । ग्राङ्कुनि । भा.पू. १भ. । यमान्यां । च.द.शि यो.कास.चि.दशमूल षट्पलकघृते । "तालीशवह्निदीप्यकम् ।"

दीप्यका । स्त्री । यमान्याम् । अजमोदायाम् । ग्राङ्कुनि । भा.पू.१भ ।

दीप्यवल्ली । स्त्री । अजमोदायाम् । वै.निघ. ।

दीप्या । स्त्री । कृष्णजीरकभेदे । মোটা কৃষ্ণ জীরে । रा.नि.व.६ । यमान्याम् । भा ।

दीर्घः । पुं । रामशरे । रा.नि व.८। सताशाले । र.मा. । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे माडवृक्षे । रा.नि.व. ८ । रक्तकमाल्ली । रा नि.व.१६। रक्तकटे । र.मा. । उष्ट्रे । रा.नि.व.१९ । त्रि । आयते ।

दीर्घकम् । क्ली, पुं । कृष्णजीरके । मद.व.२ । शरवृक्षे । तैलजीरके । जम्बीरे । उष्ट्रे । माकवृक्षे । লেগুন গাছ । वै.निघ. ।

दीर्घकणा । स्त्री । गौरजीरके । শাদা জীরা । रा.नि.व.६ ।

दीर्घकण्टः (कः) । पु । बर्बूरवृक्षे । বাবলা গাছ । रा.नि.व.८ ।

दीर्घकण्ठः (कः) । पुं। वकपक्षिणि । श.च।

दीर्घकन्दः (कः) । पुं । मालाकन्दे । वै. निघ. । मुखालौ । মৌ আলু । (कम्) क्ली । मूलके । मूला । रा.नि.व.७ ।

दीर्घकन्दिका । स्त्री। तालमूल्याम् रा.नि. व.७ । कृष्णतालमूल्याम् । वै.निघ. ।

दीर्घकन्धरः । पु । वकपक्षिणि । रा.नि.व. १९ । स्त्री । वकस्त्रियाम् । वै निघ. ।

दीर्घकाण्डः । पु । गुण्डतृणे । रा.नि.व.८ ।

दीर्घकाण्डा । स्त्री । वत्सादनीलतायाम् । পাতাল গরুড়ী । रा.नि.व.३ ।

दीर्घकीलः (कः) । पु । अङ्कोठवृक्षे । ধলা আঁকোড় আঁকোড গাছ । रा नि.व.९ । जटा. । "अङ्कोठे दीर्घकीलकः ।" रा.नि.व.२३ ।

दीर्घकूरकम् । क्ली । नृपान्ननामकशालिधान्यभेदे । রাজ অন্ন । रा.नि.व.१६ । [नि व.१६ ।

दीर्घकृष्णा । स्त्री । तिलवासिनीशाली । रा.

दीर्घकेशः (शी) । पुं। भल्लूके । रा.नि.व.१९।

दीर्घकोशा (षा) । स्त्री। पङ्कशुक्तौ । গুগলি, ঝিনুক । हारा. । गण्डूपद्याम् । কেঁচো । वै.निघ.।

दीर्घकोशि(षि)का (शी) । स्त्री। पङ्कशुक्तौ । हारा. । गण्डूपद्यां । वै.निघ. । [प मु ।

दीर्घखरच्छदः । पुं । रक्तकटे । হোগলা ।

दीर्घगतिः । पुं । उष्ट्रे । रा.नि.व १९ ।

दीर्घगोधूमः । पुं । महागोधूमे । वै.निघ. ।

दीर्घग्रन्थिः । पुं । गजपिप्पल्यां । रा.नि.व ६।

दीर्घग्रीवः । पुं । उष्ट्रे । है.च. । नीलक्रौञ्चपक्षिणि । रा.नि.व.९ ।

दीर्घघाटिकः । पुं । उष्ट्रे । वके । वै.निघ. ।

दीर्घचञ्चुः । पुं । पक्षिविशेषे । अम. बल्लीका । वै.निघ. । [रुणी । भा. ।

दीर्घच्छदः । पुं । माकवृक्षे । লেগুন গাছ ।

दीर्घजङ्घः । पुं । मत्स्यविशेषे । ভাঙন মাছ । म.मा. ।

दीर्घजङ्घः । पुं । उष्ट्रे । जटा. । बकपक्षिणि । त्रिका. ।

दीर्घजिह्वः । पुं । सर्पे । हे.च. ।

दीर्घजीरकः । पुं । स्थूलजीरके । भा पू.१भ. ।

दीर्घतन्वी । स्त्री । आलुकभेदे । वै.निघ. ।

दीर्घतरुः । पुं । तालवृक्षे । शब्दार्थकल्प. ।

दीर्घतिमिषा । स्त्री । कर्कटिकायाम् । क्षुद्र তেতো কাঁকুড । श मा । [छुँचो । वै निघ. ।

दीर्घतुण्डा (ण्डी) । स्त्री । छुछुन्दर्याम् ।

दीर्घतृणः । पुं । पल्लिवाहतृणे । वम्. पीकल तृण । रा.नि.व ८ ।

दीर्घदण्डः (कः) । पुं । श्वेतैरण्डे । रा नि.व. ८। जटा. । तालवृक्षे । रोहीतकविशेषे । वै.निघ. ।

दीर्घदण्डी । स्त्री । गोरक्ष्यां । গোরক্ষ চা কুলে । रा.नि व.५ । [निघ. ।

दीर्घदलः । पुं । मालाकन्दे । श्यामाके । वै.

दीर्घदर्शी (दृष्टिः) । पु । गृध्रे । श.र । भल्लूके । रा.नि.व.१९ ।

दीर्घद्रुः । पुं । तालवृक्षे । श.च. ।

दीर्घद्रुमः । पुं । शाल्मलिवृक्षे । शिमुल गाछ । रा.नि.व.८ । [१९ ।

दीर्घनादः । पुं । शङ्खे । शाँक । रा.नि.व.

दीर्घनालः । पुं । दीर्घरोहिषे । बड गन्ध-तृण । गुण्डतृणे । रा नि.व.८ । आलुके । शालि धान्यभेदे । वै.निघ. । यावनालनामशिम्बीधान्ये । रा.नि.व.१६ ।

दीर्घनिस्वनः । पुं । शङ्खे । वै निघ. ।

दीर्घपटोलिका । स्त्री । पटोलाकारदीर्घफलशाकविशेषे । धुन्दुल । वम्. गोडपरवल । गुणा.—गुरु स्निग्धं विष्टम्भि कटुकं मधुरं शीतलं वातपित्तश्लेष्मविकारघ्नं । राज.३प. ।

दीर्घपत्रः (कः) । पुं । पुनर्नवायाम् । শ্বেত পুণ্ড্রা । रा नि.व ५ । राजपलाण्डौ । विष्णुकन्दे । रा.नि.व.७ । शरपत्रदर्भे । कुन्दुरुतृणे । रा नि.व. ८ । तालवृक्षे । रा.नि व.९ । हरितकुशे । रक्तपुनर्नवायाम् । सर्जवृक्षे । मिश्रयष्टौ । हि मड़ी या । गुणाः—सुकठिनः सचारश्च । भा । वातकरः कफपित्तघ्नः कषाय. विदाही च । सु.सू.४५ ष. । कुपीलौ । কুঁচিলা । भा. । मधूकवृक्षे । वै. निघ. । (कः) वेतसवृक्षे । मद.व.५ । रक्तरसोने । লাল রশুন । रा.नि व.७ । एरण्डवृक्षे । हिज्जल वृक्षे । रा नि.व ८ । शुक्लरसोने । শ্বেত রশুন । हे.च. । जलमधूके । जटा. । करीरवृक्षे । श.च. ।

दीर्घपत्रा । स्त्री । वृहतीक्षुपे । द्रोणपुष्प्याम् । घलघसा । रा.नि व ४।५ । शालपर्ण्याम् । भा. । क्षुद्रजम्बूवृक्षे । বন জাম গাছ । र मा. । केतकी-वृक्षे । रा.नि व १० । घृतकुमार्याम् । श्वेतपुनर्नवायाम् । आम्रहरिद्रायां । कदलीवृक्षे । क्षीणा-कवृक्षे । कुम्भतुम्ब्यां । গোল লাউ । वै.निघ. । चिञ्चायां । চেঁচ্ড়া । भा.पू १भ शा.व. ।

दीर्घपत्रिका । स्त्री । श्वेतवचायाम् । শ্বেত বচ । रा.नि.व.६ । घृतकुमार्याम् । घृतकुमारी । रा.नि.व.५।२२ । शालपर्ण्याम् । শালপানি । रा. नि व ४ । भा. । केतक्यां । रा.नि.व.२२ । पाट-रूषके । বাসক । मातुलुङ्गवृक्षे । ছোলঙ্গ লেবু । कृष्णतालमूल्याम् । कदलीवृक्षे । वै.निघ ।

दीर्घपत्री । स्त्री । पलाशीलतायाम् । हापर-माली । रा.नि.व.२ । महाचुञ्चुक्षुपे । চুঞ্চু শাক । रा.नि व ४ ।

दीर्घपर्णः । पुं । अश्वकर्णनामकशाले । লতা-শাল । रा.नि.व.९ । 'तोपचिनी' इतिख्याते द्रव्ये । वै निघ. ।

दीर्घपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । रा.नि.व.४ । शालपर्ण्याम् । শালপানি । वै.निघ. ।

दीर्घपर्वा । पुं । इक्षौ । वै निघ ।

दीर्घपलाण्डुः । पुं । विष्णुकन्दे । राजपला-ण्डौ । तालवृक्षे । रा.नि.व.७।९ । हरितकुशवृक्षे । कुपीलवृक्षे । কুঁচিলা গাছ । भा. । [नि.व.? ।

दीर्घपल्लवः । पुं । शणक्षुपे । শণ গাছ । रा.

दीर्घपक्षः । पुं । मत्स्यविशेषे । वै.निघ. ।

दीर्घपात् (दः) । पुं । क्रौञ्चके । কোঁচ ব-ক । कङ्कपक्षिणि । কাঁক পাখী । त्रिका । हे.च. ।

दीर्घपादपः । पुं । तालवृक्षे । रा नि.व.८ । गुवाकवृक्षे । रा.नि.व.११ । See पकोट. ।

दीर्घपुष्प. । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । মুচকুন্দ । प.मु. । श्वेतमन्दारार्के । रा.नि.व.१० ।

दीर्घपृष्ठः । पुं । सर्पे । अम. ।

दीर्घफलः (कः) । पुं । स्थूलारग्वधवृक्षे । বড় সোণালু । रा नि.व.९ । पलाशवृक्षे । अर्कवृक्षे । वै.निघ. । (क) अगस्तिपुष्पवृक्षे । বাসনা ফুলের গাছ । रा.नि.व.१० ।

दीर्घफला । स्त्री । कोषातक्याम् । ঝিঙে প্রভৃতি । रा नि व.७। जम्बुकालतायाम् । रा नि. व.३ । कपिलद्राक्षायाम् । रा नि.व.११ । मेषशृङ्ग्याम् । तिक्तालाब्वाम् । वै.निघ. ।

दीर्घबाला । स्त्री । चमरीमृगे । वै निघ. ।

दीर्घबालुकः । पुं । वृद्धदारकलतायाम् । বীজতাড়ক । रा नि.व.३ ।

दीर्घमारुतः । पुं । हस्तिनि । त्रिका. ।

दीर्घमूलः । पुं । मोरटलतायाम् । रा.नि. व ३ । यासवृक्षे । দুরালভা । रा.नि व.४।२२ । बैल्वन्तरवृक्षे । रा.नि व.८।२३ । विल्ववृक्षे । लज्जालुकायाम् । लामज्जके । रा.नि.व.१२। २३ । बिभीतकवृक्षे । देवसर्षपे । इन्द्रयवे । क्ली । मूलके । वै.निघ ।

दीर्घमूलकम् । क्ली । मूलके । মূলা । रा.नि. व.७ । पुं । स्थूलशरे । रा.नि.व.८ ।

दीर्घमूला (लिका) । स्त्री । शालपर्णीक्षुपे । वै.निघ. । श्यामालतायाम् । प.मु. । (ला) दुरालभायाम् । सु सू.३८श । शरवृक्षे । শর গাছ । क्षीरमूर्व्वायां । मेषशृङ्ग्यां । वैल्वन्तरवृक्षे । वै.निघ. ।

दीर्घमूली । स्त्री । दुरालभायाम् । श मा. । काकमाच्याम् । काकजङ्घायाम् । वै.निघ ।

दीर्घरङ्गा । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै निघ ।

दीर्घरतः (दः) । पुं । शूकरे । त्रिका. ।

दीर्घरसनः । पुं । सर्पे । श.च. ।

दीर्घरागा । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि व.६ ।

दीर्घरोमा । पुं । भल्लूके । वै.निघ. ।

दीर्घरोहिष(क)म् । क्ली । रोहिषभेदे । বড় গন্ধতৃণ । गुणाः—तिक्तं कटूष्णं कफवातजित् प्रथचतरीपश्च । रा नि.व.८ ।

दीर्घलता । स्त्री । व्याघ्रपद्यायाम् । शिम्बिलता । वै निघ । [वै.निघ. ।

दीर्घलोहितयष्टिका । स्त्री । रक्तेक्षौ ।

दीर्घवंशः । पुं । नले । नल । रा.नि व.८ ।

दीर्घवक्त्रः । पुं । हस्तिनि । श मा. ।

दीर्घवच्छिका । स्त्री । कुम्भीरे । शब्दार्थकल्प. ।

दीर्घवर्षाभूः । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायां । वै.निघ ।

दीर्घवल्ली । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायां । বড় মাকাল । वत्सादनीलतायां । পাতাল গরুড়ী । पलाशीलतायां । হাপরমালী । रा.नि.व.३ । [प.मु ।

दीर्घवीजा । स्त्री । अलाब्वाम् । शिम्बीभेदे ।

दीर्घवृन्तः (कः) । पुं । पृथुशिम्बश्योनाकवृक्षे । শোণাপাঠা । प मु. । पीतलोध्रे । वै.निघ. ।

दीर्घवृन्तफला । स्त्री । दुग्धालाब्वां । वै.निघ ।

दीर्घवृन्ता (न्तिका) । स्त्री । इन्दीवरालतायां । ইন্দ্রচির্ভিটী । रा.नि व ३ । कपर्दकभेदे । र.सा म. । एलापर्ण्यां । श.च. । [वै.निघ. ।

दीर्घवृचः । पुं । तालवृक्षे । लताशालवृक्षे ।

दीर्घशरः । पुं । यावनालनामकशिम्बीधान्ये । জনার গাছ । रा नि.व १६ ।

दीर्घशाखः । पु । शणवृक्षे । শণ গাছ । रा. नि व ४ । शाकतरौ । শেগুন গাছ । वै निघ. । शालवृक्षे । श.च । [लाक्षावृक्षे । रा नि व.४।

दीर्घशाखिका । स्त्री । कृष्णपीठीजीवृक्षे, भौ-

दीर्घशिम्बा । स्त्री । शिम्बीविशेषे । प मु ।

दीर्घशिम्बिकः । पुं । राजमाषे । বরবটী । रा.नि व.१६ ।

दीर्घशूकः (कः) । पुं,क्ली । शूकाकारशालिधान्यविशेषे । स सारासुखाढ्यीनगुण स्वादुपाकरसलादियुक्त. । च.सू २७श. । राजान्ने । रा.नि व. २२ ।

दीर्घसमुच्चयः । पुं । मलवृषे । प.मु ।

दीर्घसस्यः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । টেঁদ গাছ । वै.निघ ।

दीर्घसुरतः । पुं । कुकुरे । शूकरे । त्रिका. ।

दीर्घस्कन्धः । पुं । तालवृक्षे । रा नि.व ९ ।

दीर्घा । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । रा नि.व ४ ।

दीर्घाङ्कुरः । पुं । राजशाली । বাঁশ অন্ন । वै.निघ. ।

दीर्घाङ्घ्री । स्त्री । शालपर्ण्याम् । भा पू.१भ ।

दीर्घाङ्घ्रिः । स्त्री । शालपर्ण्याम् । वै निघ. ।

दीर्घाध्वगः । पुं । उष्ट्रे । त्रिका ।

दीर्घायुः । पुं । शाल्मलिवृक्षे । শিমূল গাছ । रा नि.व ८ । जीवकौषधौ । काके । मे. । रा नि व ५ । त्रिका. ।

दीर्घायुधः । पु । वनशूकरे । श मा. ।

दीर्घायुष्यः । पु । जीवके । मे । श्वेतमन्दारार्के । रा नि व.१० । [१० ।

दीर्घालर्कः । पुं । महाश्वेतार्कवृक्षे । रा नि.व

दीर्घिका । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । रा.नि व ६ । गोजिह्वायाम् । वै निघ । विस्तृतधनुःपरिमितजलाशये । तज्जल गुरु कटु क्षार पित्तकरं कफवातघ्नञ्च । रा.नि.व.१४ ।

दीर्घैर्वारुः । पु । महालाब्वाम् । दीर्घकर्कटिकायाम् । रा नि व ७ ।

दीविः । पु । चाषपक्षिणि । श मा. । [१२ ।

दुकूलः । पु । चोरनामकगन्धद्रव्ये । रा नि.व

दुःखम् । क्ली । रोगे । मानसधर्म्मभेदे । दुःख । तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति । सु.सू.२४अ । See व्याधिः ।

दुःखकोद्भवा । स्त्री । मसूरिकाभेदे । "किञ्चिद्धर्मनिमित्तेन जायते राजिकाकृतिः । एषा भवति बालानां सुख शुष्यति च स्वयम् ॥" भा ।

दुःखत्रयम् । क्ली । आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्चेति त्रिविधदुःखे । सु सू १अ. ।

दुःखदमनः । पु । गृध्रपक्षिणि । शकुनि । वै निघ. ।

दुःखदिरः । पुं । विटखदिरे । रा.नि.व ८ ।

दुःखवर्द्धनः । पुं । कर्णपालीरोगे । लक्षणम् —"वर्द्धमाने यदा कर्णे कण्डूदाहरुगन्वितः । शोफो भवति पाकश्च लक्ष्णोऽसौ दुःखवर्द्धनः ॥" सु.चि.२५अ. ।

दुःसहा । स्त्री । नागदमन्याम् । रा नि व ५ ।

दुकू(गू)लम् । क्ली । सूक्ष्मवस्त्रे । त्रिका. । हे.च. ।

दुग्धम् । क्ली । कसृणे । दामकर्पूर । र.मा । क्षीरे । দুধ । रा.नि.व.१५ । तद्गुणादि—"क्षीरं स्निग्धं तथा रक्तं पित्तेन पाकतां गत । रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् । क्षीरनाडी कुमारीणां वन्ध्यानाञ्च कथं भवेत् । अल्पधातुबलं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते । वन्ध्यानां क्षीरनाड्यस्तु वातेन परिपूरिताः । क्षीरञ्च न भवेत्तस्मात् आर्त्तवञ्चाधिकं यत । प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह सूयते । तेन स्रोतोविशुद्धिः स्यात् क्षीरमाशु प्रवर्त्तते । तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते श्लैष्मिकं पय । तेन कठिनतां याति तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् । स्रोतोविशुद्धिकरञ्च बलकृद्दीपनाशन । पयस्त्रिदोषशमन ह्यथवाग्निप्रवर्द्धनम् ॥" तत्र श्वेतादुग्धं श्लेष्मकरं, रक्तायाः वातघ्नं, पीतायाः पित्तशमनं विशिष्टं, कृष्णायाश्च पित्तलम् । अत्रि. ८अ. । दुग्धं बहुविधं गव्यादिभेदात् यथा—गावस्तु दशधा काश्वो त्रिधाजी त्रिविधा मता । मध्य एवस्त्रिधा मेषी त्रिधोष्ट्री दशधा हयी । पञ्चधा करिणी नारी दशधा शूकरी द्विधा । व्याघ्री शुनी श्वदंष्ट्री च रासभी पञ्चधा पृथक् । त्रिधा च कष्टधा मर्त्त्यी गवयी खड्गिनी वकी । दुग्धं घृतञ्च तक्रञ्च दधि तासां प्रजायते । अर्कं. । गवादिदुग्धगुणाः स्वस्वपर्य्यायेषु मृग्याः । दुग्धमात्रगुणाः —आमं गुरु कासश्वासप्रकोपकं रोगजनकञ्च । तत्समावर्त्तितञ्च तत् पथ्यम् । नारीक्षीरन्तु आममेव रोगघ्नं भवति । धारोष्णं गव्यादिदुग्धम् अमृतोपमं सर्व्वरोगघ्नं । चिरस्थं दोषदञ्च । यथा— "केऽप्याविकं पथ्यतमं प्रतीर्णं क्षीरं त्वजानां प्रतशीतमाहुः । दोहान्मयीत महिषीपयश्च गव्यन्तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥" पूर्व्वाह्णपीतं दुग्धं वृष्यं बृंहणमाग्नेयञ्च, मध्याह्नपीतं बलदं कफघ्नं कृच्छ्रघ्नञ्च । बाल्ये अग्निकरं यौवने बल्यं वीर्य्यदञ्च वार्द्धके भवति । रात्रौ नानादोषप्रशमनं अतः क्षीरं सदा सेव्यम् । शूद्रसंश्रयपर्युषितमतनं न सेवेत । यथोदितं दोषकरं तद्गृहञ्च विषोपमं ज्ञेयम् । अपि तद्गुणा —"जीर्णज्वरे कफक्षीणे क्षीरं स्यादमृतो

षमम् । तदेव तरुणं पीतं विषवद्धन्ति मानवम् । चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्नादयदावर्त्तितमुत्तमं तत् । सञ्चामयघ्नं बलपुष्टिकारि वीर्य्यप्रदं चीरम तिप्रशस्तम् ।” इति दुग्धक्वाथ । “गव्यम्पूर्व्वाह्णकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम् । चीरं समर्करं पथ्ययदा छागे च सर्व्वदा । पित्तघ्नं सृतशीतलं कफहरं पक्वं तदुष्णं भवेच्छीतं धृतं न पाचितं तदखिलं विष्टम्भदोषप्रदं । धारोष्णं त्वमृत पयः श्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं वृष्यं बृंहणमग्निवर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम् ॥” सृतशीतादिचीरगुणाः —“चीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं तप्तं न चैतल्लवणेन सार्द्धम् । पिष्टान्नसन्धानकमाषमुद्गकोशातकीकन्दफलादिकैश्च ।” तथाच “मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः । शाकजाम्ववरसैस्तु सेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत् ॥” इति चीरवर्ज्जनस्थानम् । “स्निग्धं शीतं गुरु चीरं सर्व्वकालं न सेवयेत् । दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च । नित्यं तीव्राग्निना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः । पुष्णन्ति धातवः सर्व्वे बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥ इति चीरसेवन स्थानम् । “चीरं गवाजकादीनां मधुरं चारं नवप्रसूतानाम् । रूचं न पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥ मधुरं त्रिदोषशमनं चीरं मध्यप्रसूतानाम् । लवणं मधुरं चीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ॥ गुणहीनं निःसारं चीरं प्रथमप्रसूतानां । मेध्यञ्च श्रमशमनमुक्तमिदं दुर्व्वलन्तु वृद्धानाम् ॥ तासां मासत्रयादूर्द्धं गुर्व्विणीनाञ्च यत्पयः । यद्वाष्टि लवणं चीरं मधुरं पित्तदोषकृत् ॥ गवादीनां वर्णभेदाद्गुणा दुग्धादिके पृथक् । केश्चिदुक्ता विशेषाश्च विशेषो देशभेदतः ॥” तथा चरकश्च । देशेषु देशेषु च तेषु तेषु तृणाम्बुनी यादृशदोषयुक्ते । तत्तद्वनार्द्देन गवादिकानां गुणा हि दुग्धादिषु तादृशस्तम् । शीतं स्निग्धं गुरु गौल्यं हृद्यं पित्तापहं परं । श्रयचैवाभिधीतस्य कोशाटन्तु पयस्करं ॥” रा नि.व १५ । प्रभातदुग्ध—“निशाशीतांशुसम्भूतं निद्रालस्यश्रमानुगं । सघनं शीतकफकृत् चीरं प्राभातिकं भवेत् ॥” चनि ८ष. ।

दुग्धकन्दगणः । पु । दुग्धप्रधाने चश्वगन्धादिद्रव्यगणे । यथा—“अश्वगन्धा च सुषली विदारी च शतावरी । चीरवाराहिका चेति दुग्धकन्दगणस्त्वयम् ॥” गुणा —“बालको वर्द्धते वीर्य्यैरिर

सुशीलया सह । एतदर्कस्य पानेन कन्या षोडश वार्षिकी ॥” अर्क ।

दुग्धकूपिका । स्त्री । घृतदुग्धमिश्रिततण्डुल चूर्णकृतपिष्टकविशेषे । तन्निर्माणविधि यथा— “तण्डुलचूर्णविमिश्रितनष्टचीरेण सान्द्रश्लिष्टेन । दृढकूपिका विदध्यात्ताश्च पचेत् सर्पिषा सम्यक् । अथ तां कौटिलमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाञ्च । सदृकमुद्रितवदना सर्पिषि सपक्ववदनाञ्च । अथ पाण्डुखण्डपाके स्नापयेत् कर्पूरवासिते कुशल ॥” गुणाः—“अथ दुग्धकूपिका सा बल्या पित्तानिलापहा । शृष्या शीता गुर्व्वी शुक्रकरी बृंहणी रुच्या । विदधाति कायपुष्टिं दूरप्रसारिणीं सुचिरम् ॥” भा ।

दुग्धतालीयम् । क्ली । दुग्धसारे । हे च. । दु- [ग्धासे । चीरफेने । मे ।

दुग्धतुम्बी । स्त्री । चीरालाब्वाम् । वै निघ. ।

दुग्धत्रयम् । क्ली । गोमहिषच्छागदुग्धेषु । रसा स ।

दुग्धदा । स्त्री । चणिकाटणे । रा नि व ८ ।

दुग्धनिका । स्त्री । रक्तापामार्गे । अर्कवृचे । वै निघ । [ग्धपाकपात्रे । हारा. ।

दुग्धपाचन । त्रि । दुग्धपाककरे । क्ली । दु

दुग्धपाषाण. (क.) । पु । खटिकाविशेषे । कुलथडि थडिमाटी । हि खिरगोला । गुणा — रूच्य दूषद्दुग्ध ज्वरपित्तहृद्रोगकासशूलाभानहरः । रा नि व १३ । [नथडि । रा नि व २ ।

दुग्धपाषाणिका । स्त्री । दुग्धपाषाणे । कू

दुग्धपुच्छी । स्त्री । वृचविशेषे । दुध्पेग्रा । शप ।

दुग्धफेन' (क.) । पु,क्ली । चीरफेने । दुधेर फेना । रा नि व १५ । गुणा —“कपगोऽर्यपय फेनमज्ञानां वेति शस्यते । मन्दाग्नीनाञ्जयानाञ्च विशेषादतिसारिणां । उत्साहदीपनश्चास्य मधुरं वातनाशन । सद्यो बलकरश्चैव तथ चीरविलोडितं । जीर्णज्वरातिसारे च सामे च विषमज्वरे । मन्दाग्नौ कफमाश्रित्य पय फेनम्प्रशस्यते । चीरं गवाद्यौरफेन तक्रं वा छिन्नमेव च । पक्वाम्रभक्षणादपि यद्दग्धो तस्य नश्यति । ताम्बूलं नैव सेवेत चीरम्पीत्वा तु मानवः । यावत्तत् द्रवैश्चीरमुक्तमात्रापि नश्यते ॥” भनि. ।

hagi.) स्वनामख्यातक्षुपे । हिङ्गुया इति ख्याता। दुराल(ला)भा । हि धम्, जवासा दुरालभा, धमासा। मं बेलिकामूली। क बलिदरुवे। तें पिलरेगटि टुलगोंडि। सा द्विधा स्थूलसूक्ष्मभेदात्। गुणा: - कटु: तिक्ता उष्णा वातघ्ना मधुरा वा तपित्तघ्नी ज्वरगुल्मप्रमेहघ्नी च। रा.नि.व.४। "यवासस्य गुणैरुक्ता बुधैस्तुल्या दुरालभा।" भा.। वा चि.१अ.। सि.यो.कास.चि.। "दुरालभामलवेत सै:।" कार्पासक्षुपे। स्वक्षाया। पिड़िं शाक। श.चि.।

दुरालभादि: । पुं । दुरालभामलतामुस्तानागरकृत: कषाय: वातज्वरे हित:। दुरालभादिरयं पित्तज्वरक्षारकपिक्ताहघ्न। वा.चि.१अ.। "दुरालभापर्पटकप्रियङ्गुभूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम्। जलं पिबेत् शर्करयावगाढम्।" च द.पि.ज्व चि.।

दुरितद(घ्र)मनी। स्त्री। शमीवृक्षे। रा.नि.व.८।

दुरिष्टकृत् । पुं । अभिचारकर्त्तरि।

दुरुराह: । पुं । पुण्ड्रकयुक्तदुष्कुलाह्वये। "दुष्कुलाह्वो दुरुराह. पुण्ड्रकेणैव कीर्त्तित:।" ज द. १५.।

दुरोह: । पुं । नागकेशरवृक्षे। वै.निघ.।

दुर्ग: । पुं । गुग्गुलौ। रा.नि.व १२।

दुर्गकारक: । पुं । वृक्षभेदे। श.मा.।

दुर्गन्धम् । क्ली । सौवर्चललवणे। हे च.।

दुर्गन्ध: । पुं । आम्रवृक्षे। श च.। पलाण्डौ। भा.। त्रि। पूतिगन्धयुक्ते। [निघ.।

दुर्गन्धा। स्त्री। बाकुच्याम्। सोमराजि। वै.

दुर्गन्धास्य: । पुं । मुखरोगभेदे। मुखे दुर्गन्धस्थित। [पैत्तलवणे। वै.निघ.।

दुर्गन्धि: । पुं । आम्रवृक्षे। दुर्गन्धे। क्ली। सौव

दुर्गपुष्पी (ष्प्न्) । पुं । वनस्पतिभेदे। विषपुष्पा इति लोके। श च.।

दुर्गलङ्घन: । पुं । उष्ट्रे। हे.च.।

दुर्गा । स्त्री । श्यामपक्षिणि। मानसानिलि। रा नि.व.११। ... । ... । नीली। ... कोकिलायाम्। वै.निघ.। अपराजितायां। श.च.।

दुर्गाह्वाद: । पुं । भूमिजगुग्गुलौ। वै निघ.।

दुर्गाह्व: । पुं । भूमिजगुग्गुलौ। रा नि.व.१२।

दुर्ग्रह: । पुं । अपामार्गक्षुपे। रा.नि व.४।२३।

दुर्ग्रहा । स्त्री । मुसलायाम्। रा.नि.व.२३। अपामार्गे। भा.पू १भ.।

दुर्घटा । स्त्री । पृश्निपर्ण्यां। वै.निघ.।

दुर्घोष: । पुं । भल्लूके। रा नि.व.१९।

दुर्जर: । त्रि । दुष्पचे। वै.निघ।

दुर्जरफलम् । क्ली । कर्कटिकायाम्। वै.निघ।

दुर्जरा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम्। मटाग-टिकी। रा.नि व.३। चीली। वै.निघ.।

दुर्जलजेता (रस:) । पुं । ज्वरे रस:। पाठ:—"विषं भागद्वयं दग्ध कपर्द पञ्चभागकं। मरिचं नागरञ्चैव चूर्णं वस्त्रेण शोधयेत्। आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्यान्मुद्गनिभा वटीं। वारिणा व टिकायुग्मं प्रात. सायञ्च भक्षयेत्।" विषं १ भ. वराटकभस्म मरिचचूर्णं शुण्ठीचूर्णं प्र. ५ अ.। भा. म.१भ.।

दुर्दग्धम् । क्ली । अग्निदग्धरोगे।

दुर्दर्प: । पुं । भल्लातकवृक्षे। वै निघ.।

दुर्द्रिता । स्त्री । लताभेदे। जटा.।

दुर्द्रुम: । पुं । हरितपलाण्डौ। रा.नि.व ७।

दुर्धर: । पुं । ऋषभकौषधौ। मे.। भल्लातकवृक्षे। धनर्द्धि। रा नि.व ११। पारदे। वै.निघ.।

दुर्धर्षा । स्त्री । नागदमन्याम्। नागदमनी। रा नि.व.५। कन्थारीवृक्षे। रुग्निकलशा। रा.नि व.८।

दुर्नाम(क)म् (मा) । क्ली,स्त्री । अर्शोरोगे। रा.नि.व.२०। स्त्री। पद्मशङ्खे। शिशुक। हारा। बल्गूपदे। वै.निघ.।

दुर्नामारि: । पुं। सूरणे। ओल। रा.नि.व.७।

दुर्नाम्नी । स्त्री । अर्शोरोगे। श.र.।

दुर्न्यास: । पुं । असम्यक्न्यासने। भा.म.१भ.।

दुर्म्मेना । स्त्री । अश्मरीरोगे। भा.।

दुर्भरा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वै निघ ।

दुर्भिचा । स्त्री । स्वाकजरायाम् । वै निघ ।

दुर्म्मना. । स्त्री । शतावर्य्यां । रा नि व ४ ।

दुर्म्मर । पु । पिप्पलवृक्षे । अश्वत्थ गाछ । वै निघ ।

दुर्म्मरा । स्त्री । शतमूल्याम् । रा नि व ४ । श्वेतदुर्व्वायां । रा नि व ८ । दूर्व्वायां । अम ।

दुर्म्मापा । स्त्री । गुलगुच्चायाम् । मद व १

दुर्म्मुख । पुं । वानरे । घोटके । सर्पे । त्रिका ।

दुर्म्मुखा । स्त्री । गुलगुच्चायाम् । वै निघ

दुर्म्मोका । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै निघ ।

दुर्म्मोहा । स्त्री । काकादनीलतायाम् । (श्वेत गुँठ । रा नि व ३ । रक्तगुञ्जायाम् । वै निघ ।

दुर्लभ । पु । कर्पूरे । कच्चौ । वम् कचारा । रा नि व ६ । वै निघ । त्रास रा चि भासकाण्ड ६ ।

म्रियते पुनर्नाशा पुनरव परिम्रियति । पुनरागच्छते चापि पुनर्विम्रियते सदा । नित्यासौ याति दुर्दशो मरो यस्य न याति च । एवं दुष्टप्रतिश्याय कालो यात् कष्टसाधनम् ।" भा नि । (पि चि ।

दुष्टासम् । क्ली । विषादिदुष्टे चर्म्मे । भा च

दुष्टाम्बु । क्ली । दुष्टजले । शी ।

दुष्पत्र. । पु । चोरकनामगन्धद्रव्ये । चोरा इति भाषा । रा नि व १२।२१ । चण्डालकन्दे । वमानीभद्रे । वै निघ ।

दुष्प्रधर्ष(र्षि)णी । क्ली । कण्टकार्य्याम् । रा नि व ४ । वार्त्ताक्याम् । प मु । वृहत्यां भा ।

दुष्प्रधर्षा । स्त्री दुरालभायाम् । रा नि व । खर्जूरीवृक्षे । (खेजूर गाछ । रा नि व ११ ।

दुष्प्रवेशा । स्त्री । कन्थारिकायां । कन्थिकनामा । रा नि व ८ । महाकन्दायां । वै निघ ।

दुस्पर्श । पु । दुरालभायाम् । कण्टीक कि

दूरगः (मः) । पुं । उष्ट्रे । गर्दभे । रा.नि.व. १८ । वै.निघ. ।

दूरजम् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । भा. ।

दूरदर्शी (दृक्) । पुं । गृध्रे । त्रिका. । पण्डिते । हे.च. । [वै.निघ ।

दूरमूला । स्त्री । मुञ्जे । मूञ्ज । दुरालभायाम् ।

दूरेरितेक्षणः । त्रि । केकरे । टेरा, गर्वा । श.मा ।

दूर्य्यम् । क्ली । विष्ठायाम् । श.र. ।

दूर्व्वा । स्त्री । (Cynodon dactylon. *Syn.* Agrostis cynosurioides, or Panicum dactylon.) स्वनामख्यातघासविशेषे । दूर्वा । हिं उत्, दुब् । तें गरिकेगड्डि, गरिकेकसुव् । ता. अरुगम् पुल्लु । दूर्व्वा बहुधा श्वेतनीलमालागण्डभेदेन । तासां विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः । सा. गुणाः—कषायाः मधुराः शीतपित्ततृष्णारोचकवमिघ्नः दाहमूर्च्छाग्रहभूतश्रान्तिश्रमप्रशमन्यश्च । रा.नि.व.८ । वा.सू.१५ अ. । "दूर्व्वानन्तानिम्बवासाः ।" श्वेतदूर्व्वायाः । भा.४भ.बालरो.चि. । "श्वेता दूर्व्वा घृतं मधु ।" मङ्गल्याम् । रा.नि.व.६ ।

दूर्व्वादिवर्गः । पुं । दूर्व्वानन्तानिम्बवासात्मगुप्तागुन्द्राभीरुशीतपाकीप्रियङ्गवश्चेति वर्गे । गुन्द्राः शराः, अभीरुः शतावरी मुसलक्ष वा, शीतपाकी गुञ्जा । अयश्च वर्गः पित्तघ्नः न्यग्रोधपद्मकादिवत् । वा.सू.१५अ. ।

दूर्व्वाद्यघृतम् । क्ली । रक्तपित्ते घृतम् । छागघृतं ४ श. । कल्कार्थे—दूर्व्वामूलं उत्पलमूलं कुङ्कुमं मञ्जिष्ठा एलवालुकम् उशीरं मुस्ता रक्तचन्दनम् एषां म. २ तो. । पाकार्थे—चालपततण्डुलजलं १६ श. छागदुग्धं १६ श । (तण्डुलोदकार्थे तण्डुलं जलं १६ श.) । भैष. । भा. । [च. ।

दूर्व्वासोमः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९ ।

दूलकम् । क्ली । तूलके । तूला । रस.र.वास. चि । [श.र. ।

दूलि(ली)का । स्त्री । नील्यां । नील गाछ ।

दूषकाः । पुं । शालिधान्यभेदे । गुणाः शालिवत् । सु.सू.४६अ. । मा.पू.१भ.धा.व. ।

दूषिः (षि[षी]का) । स्त्री । नेत्रमले । क्लेव पिचुटी । रा.नि.व.१८ । अ.टी.भ. । श.र. । सुखदूषिकारोगे । वा.उ.२१अ. । तूलिकायां । मे. ।

दूषीविषम् । क्ली । औषधादिकृतावीर्य्यविषे । भोजनादिदोषेण निद्रया वा दूषितं क्षीणविषं धातूनपि काये दूषयत् दूषीविषमित्युच्यते । "दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः । यस्माद्दूषयते धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥" तस्य चि.अजेयघृतादौ । सु.कल्प.२अ. । तत्र विषं प्राणहरम् । यथा—दूषीविषं प्राणहरमिति सर्वमतो मतम् । लक्षणं—"गात्रं रक्तं सित रक्तं श्यावं वा पिडकान्वितं । सकण्डूदाहवीसर्पपाकि स्यात् कोथनं तथा ॥" च । गुणाः—"उदरगुल्मकुष्ठप्रमेहघ्नम् ।" राज. ।

दूषीविषारिः । पुं । दूषीविषविघ्ने अगदविशेषे । "पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेला सुवर्चिका । कुटन्नटं नत कुष्ठं यष्टीचन्दनगैरिकम् । दूषीविषारिनाम्नाय न चान्यनापि वार्य्यते ॥" वा. उ.३५अ । सु.कल्प.१अ. । [च. । वस्ते । मे. ।

दूष्यम् । क्ली । रक्ते । वा.सू.३५अ. । पूये । हे.

दूष्यजलम् । क्ली । विण्मूत्रादिदुष्टवारिणि । विष्ठादिदुष्टं जल । यथा—"विण्मूत्रवारणनीलिकाविषहतं तप्तं घनम्फेनिलं दन्तग्राह्यमनार्त्तवं सलवणं शैवालकैः संहतम् । जन्तुव्रातविमिश्रितं गुरुतरं पर्णौघपङ्काविलं चन्द्रार्कांशुतिरोहितं च न पिबेत् नीरं जड दूषितम् ॥" रा.नि.व.१४ ।

दूष्युदरम् । क्ली । त्रिदोषजोदररोगे । निदानलक्षणं यथा—"स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः । यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा । तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्व्वन्ति घोरं जठरं त्रिलिङ्गम् । ..प्रकीर्त्तितं दूष्युदरन्तु घोरम् ॥" सु.नि.७अ. ।

दृक् । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ ।

दृकम् । क्ली । छिद्रे । उणा ।

दृकटः । पुं । दृक्कटे । त्रिका. ।

दृकर्णः । पुं । सर्पे । हे.च. ।

दृक्प्रदम् । क्ली । सौवीराञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

दृक्प्रसाद: । पु,स्त्री । कुलत्थायाम् । वनदीप्त्रा । रा.नि.व ५ । कुलत्थाञ्जने । रा.नि व.१३ ।

दृक्श्रुति: । पुं । सर्पे । हला ।

दृक्क्षेक: । पु । [illegible] । वै निघ ।

दृग्योनि: । पु । ईर्ष्यकक्लीवे । निदा. ।

दृग्विष: । पुं । सर्पे । हे.च. ।

दृग्वराधिहतम् । क्ली । रक्ताञ्जने । वै.निघ ।

दृढ़: । पुं,क्ली । एलवालुके । रा नि व ४ । [illegible] । [illegible] । [illegible] । श च. । हीरके । वै निघ ।

दृढ़कण्टक: (का) । पु, स्त्री । [illegible] । वै निघ । [illegible] । [illegible] । श च ।

दृढ़काण्डम् । क्ली । दीर्घरोहिषतृणे । बड़ गन्ध तृण । रा नि.व ८ । पुं । वंशे । वांश । रा नि.व.७ । [illegible] । रा नि व.३ ।

दृढ़काण्डा । स्त्री । [illegible] । [illegible]

दृढ़गर्भम् । क्ली । हीरके । प मु ।

दृढ़ग्रन्थि: । पु । वंशे । वांश । रा नि व ७ ।

दृढ़च्छद: । पु,क्ली । तालवृक्षे । रा नि.व.९ । दीर्घरोहिषे । बड़ गन्धतृण । रा.नि व.८ ।

दृढ़तरु: । पु । धवद्रुमे । [illegible] । रा. नि व ८ । [illegible] । उम् । रा नि.व.८ ।

दृढ़लग: । पुं,स्त्री । [illegible] । [illegible] । (का) व

दृढ़त्वक् । पु । [illegible] । रा.नि.व ८ । [illegible] । वै.निघ. ।

दृढ़दगक: । पु । [illegible] । [illegible] । वै निघ । [illegible] । [illegible] नि व.११ ।

दृढ़नीर: (म) । पु । [illegible] । रा.

दृढ़पत्र: । पु । वंशे । वांश [illegible] । रा.नि.व. ७ । [illegible] । वै निघ. ।

दृढ़पत्री । स्त्री । [illegible] । [illegible] । रा नि.व ८ ।

दृढ़पुष्पा । स्त्री । गुलुच्छकन्दे । वै.निघ. ।

दृढ़पृष्ठक: । पुं । कच्छपे । रा.नि.व.१९ ।

दृढ़प्ररोह: । पु । प्लक्षवृक्षे । पाकुड़ गाछ । रा नि व.११ ।

दृढ़फल: । पु । नारिकेलवृक्षे । गुवाकवृक्षे । रा नि.व.११ । कतकवृक्षे । निर्मली । वै निघ ।

दृढ़बन्धिनी । स्त्री । श्यामालतायाम् । श च. ।

दृढ़बालुकम् । क्ली । एलवालुके । रा नि व ४ । वै निघ. । [See [illegible] ।

दृढ़भार्गवकम् । क्ली । हीरके । रा नि.व.१३

दृढ़माला । स्त्री । [illegible] । वै निघ । [illegible]

दृढ़मूल: । पुं । मुञ्जतृणे । मुञ्ज । [illegible] रा नि व.८ । नारिकेलवृक्षे । [illegible] ।

दृढ़रङ्गदा (ङ्गा) । स्त्री । स्फटिकारिकायां । भा । रा नि व १३ ।

दृढ़रजा: । स्त्री । [illegible] । वै निघ. ।

दृढ़लता । स्त्री । [illegible] । [illegible] । रा नि व ३ ।

दृढ़लोमा (न्) । पु, स्त्री । [illegible] । श च ।

दृढ़वल्क: (ल) । पु । [illegible] । रा नि. व.११ । [illegible] । [illegible] । रा.नि व.९ । (ल्का) स्त्री । [illegible] रा.नि.व ७ ।

दृढ़वम: । पुं । मुञ्जतृणे । वै निघ. ।

दृढ़वीज: । पु । [illegible] । [illegible] । रा नि व ८ । [illegible] । [illegible] । रा नि व ११ ।

दृढ़हस्त: (स्त) । पु । [illegible] । वै निघ. । [illegible]

दृढ़शिखका । स्त्री । [illegible] । [illegible]

दृढ़स्कन्ध. (न्धा) । पुं, स्त्री । [illegible] । [illegible] । रा.नि.व ११ । [illegible]

दृढ़स्थिति: । पु । [illegible] । [illegible]

दृढ़(ढे)षुधा । स्त्री । [illegible] । [illegible] । रा नि व ८ ।

दृढाङ्गम् । क्ली । हीरके । रा.नि.व.१३ ।
दृढारङ्गा । स्त्री । स्फटिकारिकायां । भा. ।
दृतम् (ता) । क्ली, स्त्री । जीरके । वै.निघ. । श.च. । [मत्स्यविशेषे । मे. ।
दृतिः । पुं । भस्त्रायां, चर्म्मपुटके । सु सू.८४ ।
दृतिधारकः । पुं । तरुभेदे । आकनपाता गाछ । श.च. ।
दृतिहरिः । पुं । कुकुरे । व्याक. । [हि.च ।
दृन्भूः (म्फूः) । स्त्री । सर्पे । मे. । वज्रे । सूर्य्ये ।
दृग(ष)त् । स्त्री । प्रस्तरे । श्रम । पेषणशिला यां । शिल । मे ।
दृशा । स्त्री । चक्षुषि । श.च. ।
दृशाकाङ्क्षम् । क्ली । पद्मे । श.च. ।
दृशिः (शी) । स्त्री । लोचने । श.र. ।
दृशोपमम् । क्ली । श्वेतपद्मे । श.च. ।
दृश्या । स्त्री । कपिकच्छ्वां । आलाकुशी । वै. निघ । [शिगुडति । रा.नि.व ४ ।
दृषत्पत्री । स्त्री । शिल(पु)धाम् । वम्. सेगुडी,
दृषत्सारम् । क्ली । मुण्डलौहे । रा.नि.व.१३ ।
दृष(ष्टे)दः । पु । करञ्ज्योडियापाषाणभेदे । हाड़- जोड़ा । हि हाड़ाजोडी । वै.निघ. ।
दृष्टरजाः । स्त्री । प्राप्तयौवनायां, मध्यमायां स्त्रियि । रा.नि.व.१८ ।

दृष्टान्तः । पुं । दृष्टान्तोनाम "मूर्खविदुषाम्बुद्धि- साम्यं यो वर्ण्यं वर्णयति — यथाग्निरूपी द्रवमुदक स्थिरा पृथिवी आदित्य. प्रकाशक इति । यथावा दित्यः प्रकाशक., तथा साङ्ख्यवचनं प्रकाशकमि ति ।" च वि.८च. । मरणे । मे । [ग्रंने । मे. ।
दृष्टिः । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ । ज्ञाने । द-
दृष्टिकृत् (तम्) । क्ली । स्थलपद्मे । श.च । श.र । [चक्षुपूतनायाम् । सा.उ १४ ।
दृष्टिपूतना । स्त्री । बालानां ग्रहविशेषे,
दृष्टिप्रदा (वर्त्तिः) । स्त्री। नेत्ररोगे वर्त्तिः । पिप्पली, कुक्कुटाण्डत्वक् (ड्डुडाय डिमेर खोसा) कासीसं (हिराकस) चौद नीलोत्पलं विड़ङ्ग समुद्रफेनं प्र. समं पेषयित्वा ताम्रपात्रे छागदुग्धेन सप्ताहं भावयेत् । अथ पुनश्छागदुग्धेन संमिश्य वर्त्तिः कार्य्या । भा. ।
दृष्टिबन्धुः । पुं । खद्योते । श.र ।
दृष्टिमण्डलम् । क्ली । दर्शने । वै.निघ. ।
दृष्टियोनिः । पुं । ईर्ष्यकक्लीवे । सु. ।
दृष्टिरोगः । पुं । नेत्ररोगे ।
दृष्टिवर्त्म । क्ली । नेत्रवर्त्मनि ।
दृष्टिविषः । पुं । सर्पे । वै.निघ ।
दृष्टिसन्धिः । पुं । नेत्रकोणे । वै निघ. । [मे ।
देवः । पुं । पारदे । रा.नि.व १३। क्ली । इन्द्रिये ।
देवकर्द्दमः । पुं । पद्मसुगन्धी । समभागश्रीख- ण्डचन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमेषु । रा नि.व २१ ।
देवकाष्ठम् । क्ली । देवदारुणि । प.मु. । का- ष्ठदारुणि । सि यो काम.चि.मधुरवटके । गुणाः —तीक्ष्णोष्ण रुचं श्लेष्मवातघ्न । रा नि.व.१२ ।
देवकुक्कुटकः । पुं । सुनिषण्णशाकभेदे । सु- *उनि शाक । वम्. कुरडु । गुणा —शीतो हृद्यः* मूत्ररोगहर. अश्मरीनाशक. । वै.निघ. ।
देवकुतुम्बकः । पु । महाद्रोणपुष्पाम् । बड़ घलघसिया । वै निघ. ।
देवकुम्भः (म्भा) (म्भी) । पु, स्त्री । स्वना मख्यातक्षुपविशेषे । हि गुम्बा, दयहल्वा । गन्धप्र- सारण्यां कुम्भेति कीटरणि । वम्.शेतवड़ । गुणा.— कटु तिक्त मेध्यः पारदशोधकः विमाज्वबाधाक- फघ्र वातामिमान्द्यघ्र. द्रोणपुष्पीगुणश्च । वै निघ.।
देवकुरुम्बा । स्त्री। महाद्रोणपुष्पाम् । रा.नि. व ५ ।
देवकुसुमम् । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ ।
देवगन्धकम् । क्ली । रोहिषतृणे । गन्धतृण । वै निघ । [श्वारामशीतलायाम् । वै.निघ ।
देवगन्धा । स्त्री । महामेदायाम् । रा.नि.व ५।
देवग्रहः । पुं । भूतग्रहविशेषे । उन्मादे । त- ल्लक्षण यथा—"सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धी निस्तन्द्री ह्यवितथसंस्कृतप्रभाषी । तेजस्वी स्थिरन- यनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजु-

ष्टः। संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्मास्यो विगतभयो विमार्गदृष्टिः। सन्तुष्टो न भवति चान्नपानजाते, दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्ट.॥" निदा.।

देवचिकित्सकौ । पु। अश्विनीकुमारौ। हला.।

देवजग्ध(क)म् । क्ली। रोहिषतृणे, कतृणे। सुगन्धतृण। अम.। [हारा.।

देवट्टी । स्त्री। खिञ्जपक्षिविशेषे। शाःचिल।

देवतरुणी । स्त्री। राजतरुणीपुष्पवृक्षे। वै. निघ.।

देवतरुः । पु। अश्वत्थवृक्षे, चैत्यवृक्षे। त्रिका.। विकङ्कतवृक्षे। वै निघ। मन्दारवृक्षे। पारिजातवृक्षे। हरिचन्दने। अम.।

देवता । स्त्री। धुस्तूरवृक्षे। वै.निघ.।

देवताकुसुमम् । क्ली। लवङ्गे। देवकुसुम इति ख्याते गन्धद्रव्ये। च द.।

देवताड' (क) । पु। देवदालीवृक्षे। দেয়তাড়া। घोषालतायाम्। प मु.। विश्व.।

देवताण्डः । पु। देवदालीवृक्षे। मद.व १।

देवतामणिः । पु। महामेदे। वै निघ.।

देवदग्धम् । क्ली। रोहिषतृणे। श चि.। रोहीतकभेदे। वै निघ.।

देवदण्डा । स्त्री। नागबलायाम्। रा.नि.व.४।

देवदण्डोत्पला । स्त्री। नागबलायाम्। वै निघ। [शङ्खघोषा। र.मा.।

देवदानी । स्त्री। देवदाल्यां। पीतघोषायां।

देवदारु । क्ली। (Cedrus deodara, Syn. Pinus deodara) स्वनामख्यातसुगन्धिकाष्ठविशेषे। দেবদারু। हि देवदार। तच्च द्विविधं स्निग्धदारुकाष्ठदारुभेदेन। तयोः स्निग्धदारु तिक्त स्निग्धोष्ण वातश्लेष्मघ्नम् आमदोषविबन्धार्श प्रमेहज्वरघ्नञ्च। काष्ठदारु तिक्तोष्ण श्लेष्मवातघ्न भूतदोषघ्नञ्च। रा नि.व.१२। "सुगन्धि लघु दन्तघ्न सरदारु प्रकीर्त्तितम्।" भेष।

देवदालिका (ली) । स्त्री। (Andropogon serratus.) मूषिकविषप्रोक्तदेवताडाख्यलताविशेषे। अस्याः छत्राकारं फलपुष्पकला, फलञ्च कर्कोटकीवत्। পীত ঘোষা, দেয়তাড়া। हि घघरबेल सनैया। भा.पू १भ। म देवदाली। क देवडंगरो। तैं डानरगडि, लताविशेषम्। देवलि इति। सु.टी ३९भ ड.। गुणाः— तिक्तोष्णा कटुका पाण्डुकफघ्नी अर्श श्वासकासकामलाभूतघ्नी च। रा.नि.व ३। तत्फल मलसश्वयं स्वस्थानात् ऊर्द्ध्वम् अधो वा वहिर्नयेत्। र.सा.सं.। वा.सू.१५अ.। त्रायमाणायाम्। वै निघ.।

देवदासी । स्त्री। वनवीजपूरवृक्षे। रा नि व.११।

देवद्वीपः । पु। नेत्रे। वै.निघ.।

देवदुन्दुभिः । पु। रक्ततुलस्याम्। र.मा.। कृष्णतुलस्याम्। वै निघ.। [नि.व ११।

देवदूता (ती) । स्त्री। वनवीजपूरवृक्षे। रा.

देवद्रुमः । पु। देवदारुवृक्षे। भा.म.१भ.हारिद्रकाथे। [व ५।

देवद्रोणी । स्त्री। महाद्रोणपुष्पीक्षुपे। रा नि.

देवधान्यम् । क्ली। धवलयावनालाख्यशिम्बीधान्ये। দেধান। हि पोनरी, जुहुल। रा नि व. १६। गुणाः—हिम स्वादु श्लेष्मपित्तघ्नम् भक्ष्य तुवर रूक्ष क्लेदन लघु च। भा.। [निघ.।

देवधूपः । पु। गुग्गुलौ। प मु.। राले। वै.

देवनम् । क्ली। पद्मे। श.च.। तेजसि। वै निघ।

देवन(ना)लः । पु। महानले। বড় নল গাছ। हि नर्कट। म थोरदेवनल, हिरियदेदनल। गुणाः—अतिमधुर द्रव्य ईषत्कषाय रसकार्यो श्रल नलादधिकगुणश्च। रा नि.व.८।

देवनिर्म्मिता । स्त्री। गुडूच्याम्। वै.निघ.।

देयपत्नी । स्त्री। रक्ताली। मध्वाली। त्रिका।

देवप(पु)त्रिका (त्री) । स्त्री। लङ्कायां। वै. निघ.।

देवपर्णम् । क्ली, पुं। सुरपर्णाभिधपत्रशाके। लङ्कायाम्। পিড়িং শাক। रा नि.व.१०।

देवपुष्पम् । क्ली। लवङ्गे। वै.निघ.औषधम.चि. लवङ्गादिकषाये।

देवपुष्पी । स्त्री। हर्म्यविशेषे। देवकुसुम इति लोके। ध.द.वा व्या.चि। "देवपुष्पो बीजपत्रम्।"

देवप्रियः । पु । पीतभृङ्गराजे । रा.नि.व.४ । See मार्कवः । क्वचि । विका.। पीतीभीरे । चम स्तिङ्गवे । (या) स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.निघ ।

देवबला । स्त्री । महाबलायाम् । चायमाणान तायाम् । रा.नि.व.४।६ ।

देवभवनम् । क्ली । अश्वत्थवृक्षे । श.च. ।

देवमणिः । पुं । महामेदायाम् । म.मु. । रा.नि.व ५ । मेदायाम् । वै.निघ. । अश्वस्य निगाला वर्त्ते । धारा. ।

देवमर्त्या । स्त्री । महामेदायाम् । वै.निघ. ।

देवमातृकः । पुं । वृष्ट्यम्बुपालित देशे । रा.नि व.२ ।

देवमानकः । पु । कौस्तुभमणौ । श र. ।

देवमासः (कः) । पु । गर्भाष्टमे मासि । विका. ।

देवमित्रः । पु । अर्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

देवरालायननाख्यः । पुं । सविदायां । सिद्धि । रस र. ।

देवरातः । पुं । सारसपक्षिभेदे । शब्दार्थकल्प. ।

देवलता । स्त्री । वटपत्रमल्लिकायां । नवमल्लिका । श.च. ।

देवलाङ्गुलिका । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । विछाति गाछ । रा.नि.व ८ । क्षुद्रमेषशृङ्ग्या । छोटि मेडाशिङे । वै.निघ. ।

देववल्लभः । पु । पुन्नागवृक्षे । अम. ।

देववृक्षः । पु । गुग्गुलुवृक्षे । मे. । गोपघोण्टायां । लेश्राकूल । वै.निघ. । सप्तपर्णवृक्षे । विका । मन्दारवृक्षे । मन्दार गाछ । मे. ।

देवशालिः । पु । शालिधान्यविशेषे । वै.निघ. ।

देवशेखरः । पु । दमनकक्षुपे । मना । रा.नि. व.१० ।

देवश्रेणी । स्त्री । मूर्वायाम् । रा.नि.व ३ ।

देवसर्षपः । पुं । कटुटपाया । सर्षपविशेषे । सं देवसिरस । क देवसिरसभेद । गुणा — कटुश्च कफघ्न कृमिदोषघ्न कण्डू सुखरोगघ्नश्च । रा.नि.व.८ । वचके । मातुलुङ्गवृक्षे । विभीतके । खदिरके । देवसर्षप । रा.नि.व २२ ।

देवसहा । स्त्री । सहदेवायाम्, महाबलायां । रा.नि.व ४ । दण्डोत्पलायां । विश्व. । चायमाणायां । रा.नि.व ५ ।

देवसृष्टा । स्त्री । मदिरायां । हे.च. ।

देवा । स्त्री । अपराजिता । पद्मचारिण्यां । श.च. ।

देवात्मा । पुं । अश्वत्थवृक्षे । श च. ।

देवादयम् । क्ली । एका सहदेवा (महाबला) द्वितीया विश्वदेवा (नागबला) । वा.सू.१५अ.विदार्यादौ । देवादयमिति पाठदर्शनात् । अरुण. ।

देवानाम्प्रियः । पुं । छागे । विका. ।

देवाभीष्टा । स्त्री । पूगवृक्षे । वै निघ. । ताम्बूल्यां । पान । श.च. । [व.१०]

देवार्हम् । क्ली । सुरपर्णनामपत्रशाके । रा.नि.

देवाह्वा । स्त्री । महाबलायाम् । पीत बेलेड़ा । रा.नि.व.४ ।

देवावासः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । चैत्यवृक्षे । विका. ।

देवाह्वः (यः) । पु,क्ली । देवदारुवृक्षे । वा सू. १५अ.वचादि,विदार्यादिः । वै निघ.२भ.घय चि. सूर्यप्रभागुटिकायाम् । च.द उ.स.चि । वा.उ.२अ. ।

देविता । पुं । धुस्तूरवृक्षे । भा. ।

देवी । स्त्री । लिङ्गिनीलतायां । वन्ध्याकर्कोटक्यां । मूर्वायां । रा.नि.व.३ । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । गन्धपर्णी । र.सा स. । रस.कौ.ज्वरान्तकरसे । पृक्कायां । पिडिङ् शाक । रा.नि.व.१२ । शालपर्ण्याम् । पाठायाम् । रा.नि व ४।६ । आदित्यभक्तायां । हुड़हुड़िया । बलायां । बेलेड़ा । महाद्रोणायां । बड़ द्रोणपुष्पी । नागरमुस्तायां । रा.नि व.२३ । अतसीवृक्षे । हरीतक्यां । पक्षिविशेषे । श्यामा पाखी । रा.नि.व.११।१६।१८ ।

देवीलता । स्त्री । अनन्तमूले । ज द १४प. ।

देवीबीजम् । क्ली । गन्धके । भैष.ज्व.चि.पक्षोरसे ।

देवेष्टः (ष्टा) । पुं, स्त्री । गुग्गुलौ । रा.नि. व.१२ । सर्जवृक्षे । वै.निघ. । महामेदायां । रा. नि व ५ । वनबीजपूरवृक्षे । रा.नि व ११ ।

देवोन्मादः । पु । देवग्रहोन्मादरोगे । यदुक्तं —"अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टको ज्ञानादिविज्ञान

बलादियुक्त । प्रकोपकाली नियतश्च यत्र देवा दिजकः मनसो विकारः ॥'' भा. ।

देश्या । स्त्री। सुरामांसां । ब्राह्मीक्षुपे । वै निघ.।

देशः । पुं । स्थाने । स त्रिविध , आनूपजाङ्गल मिश्रभेदेन । विशेषा पर्याये द्रष्टा । [निघ.।

देशसमाख्यबीजम् । क्ली । इन्द्रयवे । वै.

देशिनी । स्त्री । तर्जन्याम् । श.र ।

देहः (कः) । पुं क्ली । लेपने । शरीरे । रा नि. व.१८। स स्थूलकृशमध्य इति त्रिविध —'कर्षये द्बृंहयेवापि सदा स्थूलकृशौ नरं। रक्षणचैव मध्यस्य कुर्व्वीत सततं भिषक्। यस्मादलवत सर्व्वक्रियाप्र तिषत्याहलमप्रधानमधिकरणानाम् । केचित्कृशा मांसवन्त स्थूलाश्चाल्पबला नराः । तस्मात् स्थिरत्व व्यायामैर्बल वैद्य प्रतर्कयेत् ॥'' सु.सू.३५प्र. ।

देहकोपः (चर्म्म) । पु । त्वचि । चामडा, त्वक् । वै.निघ । पक्षे । पाथो । श्र.च. ।

देहत्वक् । स्त्री । चर्म्मणि । वै निघ. ।

देहदः । पु । पारदे । रा नि व १३ ।

देहदुर्गन्धता । स्त्री । शरीरदौर्गन्ध्ये । गात्रे दुर्गन्धः । तन्नाशकौषधं यथा—अर्ज्जुनपुष्प जम्बूपत्र लोध्रचेति समभागं लिपेत् । पुराणम् ।

देहधारक(ण)म् । क्ली । अस्थनि । हे च. । आहारे । वै निघ ।

देहधिः । पु । पक्षे । पाथो । श्र च.।

देहपम् । पु । वायौ । वै.निघ ।

देहभृत् । पु । जीवे, प्राणिनि । वै.निघ ।

देहयात्रा । स्त्री । गमने । यत्रे । भोजने । त्रिका. ।

देहला । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

देहवल्कलम् । क्ली । वचायाम् । छल्लि । रा नि व १८ ।

देहसारः । पुं । मज्जायाम् । रा.नि व.१८ ।

देहक्षयः । पु । रोगे । श.च. ।

देहिका । स्त्री । उपजिह्विकाकीटे । पोका । त्रिका. ।

देही (हिन्) । त्रि । शरीरिणि । त्रिका. ।

दैत्यः । पुं । जीवे । रस रत्नसमुच्चये । -

दैत्यग्रहः (त्योन्माद) । असुरग्रहे । तल्लक्षणं यथा—"जिह्मदृष्टि दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषं। निर्भयं मानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनं। रुद्र स्क न्दो विशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनं । सुराणां मद्यचि विद्यात् दैत्यग्रहगृहीतकम् ॥" वा उ.४ व्या.चि । दैत्यावेशजन्योन्मादरोगे । तल्लक्षणं— "सस्वेदो द्विजगुरुदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः । सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातै दुष्टात्मा भवति स दैत्यजुष्टः ॥" भा ।

दैत्यमेदजः । पु । भूमिजगुग्गुलौ । महिषा क्षगुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

दैत्यरक्तकम् । क्ली । हिङ्गुले । र.सा सं ।

दैत्या । स्त्री । सुरामांस्याम् । रा नि व.१२ । म द्ये । त्रिका । यमानीभेदे । वै निघ. ।

दैत्येन्द्रः । पु । गन्धके । भैष पञ्चाननरसे ।

दैत्येन्द्ररक्तम् । क्ली । हिङ्गुले । सा कौ.वि दोषमौद्गाररसे ।

दैन्यम् । क्ली । जीवविषण्णतायाम् । भा ।

दैर्घरात्रिकः । त्रि । मारात्मके । च चि ६४।

दैवम् । क्ली । पूर्व्वकृतकर्म्मणि । "दैव पुरा यत् कृतमुच्यते तु ।'' च.शा.२प्र. ।

दैवच्छिद्रम् । क्ली। कर्म्मच्छिद्रे । वा उ.१४४ ।

दैवदारु । क्ली । देवदारुणि । र.सा. ।

दैवदीपः । पु । लोचने । त्रिका. ।

दैवबलप्रवृत्तः । पुं । व्याधिदैविकरोगेषु । वै देवद्रोहादभिशस्तका अथर्व्वकृता उपसर्गकृता । तेऽपि द्विधा,विद्युदशनिकृता. पिशाचादिकृताश्च । सु सू.२४प्र. ।

दैवव्यपाश्रयः । त्रि । मणिमन्त्रौषधपूर्व्वक कारकपौषधवाचके । च.वि ८प्र. ।

दैवी । स्त्री । बलिपूजादिकृते चिकित्साविशेषे । यथा—"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता ।'' वैद्यकम् ।

दैवोदासिः । पुं । दिवोदासापत्ये । श नि. ।

दोः । पुं । बाहौ । रा.नि.व.१८ ।

दोःशिखरम् । पुं । स्कन्धे । रा.नि.व.१८ ।

दोण्डिका (ण्डी) । स्त्री । तरदीलतायाम् कोषातक्याम् । वै.निघ. ।

दोधः । पुं । गोवत्से । (छन्दःशास्त्रम्) ।

दोर्गडुः । त्रि । बाहुकुब्जे । दूलो । त्रिका. ।

दोर्दण्डः । पुं । बाहौ । भूरिप्र. ।

दोर्मध्यम् । क्ली । बाहुमध्यभागे । হাতের বা জু । शब्दार्थकल्प ।

दोर्मूलम् । क्ली । बाहुमूले । बगल । वै.निघ. ।

दोला (लिका) । स्त्री । नीलीवृक्षे । वै.निघ. । क्रीडार्थं काष्ठादिमये हिन्दोलके । হিঁদলা । तद्भ्रमणगुणाः—वातकोपनत्वम् भङ्गस्थैर्यबलाग्निकारित्वञ्च । राज. ।

दोलायन्त्रम् । क्ली । रसस्वेदनार्थं यन्त्रविशेषे । तस्य लक्षणम्—"निबद्धमौषधं मूतं भूर्जे तन्त्रिगुणे वरे । रसपोटलिका काष्ठे दृढं बद्धा गुणेन हि । सन्धानपूर्णकुम्भान्तः स्वावलम्बनसंस्थितम् । अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं तत्तदुक्तक्रमेण हि । दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्वेदनाख्यं तदेव हि ॥" भा. । "द्रवद्रव्येण भाण्डस्य पूरितार्द्धोदरस्य च । मुखे तिर्य्यक्कृते दण्डे द्रव्यं सूत्रेण लम्बयेत् । स्वेदयेदान्तरगतं दोलायन्त्रमुदीरितम् ॥" अत्रि. ।

दोषः (कः) । पुं । वातपित्तकफरजस्तमोरूपेषु । श.च । तत्र आद्यास्त्रयः शारीरदोषाः । द्वितीयौ मानसौ तत्र त एव धातुमलपदवाच्याः । "तेषु क्रमादमी दोषाः कफपित्तानिलाः स्थिताः ।" रा.नि. व २१ । "मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ।" च सू ४अ. । तन्निरुक्तिः—"वातश्च मलाश्चापि दुष्यन्त्येभिर्यतस्ततः । वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति स्मृताः । ते धातवोऽपि विद्वद्भिर्गदिता देहधारणात् । मलाश्च ते रसादीनां मलिनीकरणान्मताः ॥" भा. । उक्तञ्च यथा—"दोषधातुमलमूलं हि शरीरम्... । तत्र प्रस्पन्दनोद्वहनपूरणविवेकधारणलक्षणो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति । सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोपणपूरणबलस्थैर्य्यकृत् श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्म्मणानुग्रहं करोति । रागपक्त्योजस्तेजोमेधोष्मकृत्पित्तं पञ्चधा विभक्तम् अग्निकर्म्मणानुग्रहं करोतीति । एषां विधिवत् परिरक्षणं कुर्व्वीत । एषां त्रयो मन्दचेष्टता मन्दोष्मता-रूक्षतादिदेहहानिरायाति । तत्र स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याण्येव प्रतीकारः । एषां वृद्धौ त्वक्पारुष्यादिकं भवति । तेषां यथास्वं संशोधनं क्षपणञ्च चयादविरुद्धैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्व्वीत ॥" सु सू. १५अ. । गोवत्से । श. र । [प.मु. ।

दोषकरः । पुं । लकुचवृक्षे । মান্দার গাছ ।

दोषघ्नः । पुं । वैद्ये, चिकित्सके । हे.च । त्रि । दोषवेत्तरि । [कफे च । रा.नि.व.१२ ।

दोषत्र(त्रित)यम् । क्ली । मिलितवातपित्तकफे च ।

दोषपाचनः । पुं । कपित्थवृक्षे । प.मु. । त्रि । दोषपाचके ।

दोषप्रकृतिः । स्त्री । दोषाणां स्वमार्गसञ्चारे । भा.ज्व.चि । वातादीनां यथाक्रमं वर्षाशरद्वसन्तप्रकोपे वसन्तशरत्कोपे वा । "यथर्त्तुकुपितो दोषो दोषप्रकृतिरुच्यते ।" वि.र. ।

दोषबलप्रवृत्तः । पुं । रोगविशेषे । ते च ते रोगा ये आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च । तेऽपि पुनः द्विधा आमाशयोत्थाः पक्वाशयोत्थाश्च । एतएवाध्यात्मिकरोगाः कथ्यन्ते । सु.सू २४अ. ।

दोषलः । त्रि । दोषयुक्ते ।

दोषशमनवस्तिः । पुं । निरूहवस्तिभेदे । यथा—"प्रियङ्गु मधुकं मुस्ता तथैव च रसाञ्जनम् । सक्षीरं शस्यते बस्तिः दोषाणां शमनः परम् ॥" भा. ।

दोषहरवस्तिः । पुं । तन्नामकनिरूहवस्तौ । "शताह्वा मधुकं विल्वं कौटजं फलमेव च । सकाञ्जिकः सगोमूत्रो बस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥" भा. ।

दोषा । स्त्री । बाहौ । रा.नि.व.१८ ।

दोषा(षात्)क्लेशी । स्त्री । वनवर्वरिकायाम् । বন বাবুই । रा नि.व.१० ।

दोषातिलकः । पुं । दीपे । त्रिका. ।

दोषान्धः । पुं । दृष्टिरोगभेदे । लक्षणं—"अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ शम्भुमागते । व्यक्तायन्ति हतं दोषाः दोषान्धः स गदोऽपरः ॥ दिवाकरकरस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः । विनीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राक्षि दर्शनम् ॥" अत्र रोगिणो दिवादर्श पश्यन्ति । वा.उ.१२अ. ।

दीपिकः । पुं । रोगे । श.च. । [निघ ।
दोहः । पुं । दोहने । दोहनपात्रे । दुग्धे । वै.
दोहजम् । क्ली । दुग्धे । शब्दार्थकल्पतरु. ।
दोहदः (लः) । पुं । गर्भिणीदोहदे । सोध । हे.च. । गर्भचिह्ने । भरतघृतकोषान्तरम् ।
दोहदलक्षणम् । क्ली । गर्भधारणे । गर्भे । वय.सन्धौ । मे ।
दोहदवती । स्त्री । गर्भवत्यां स्त्रियां । हे च.।
दोहनम् । क्ली । स्तनाद्दुग्धनि सारणे । (मे ना । [नभाख्ये । विका. ।
दोहनी । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै.निघ । दोह
दोहलवती । स्त्री। दोहदवत्यां। शब्दार्थकल्प.।
दोहली । स्त्री । अशोकवृक्षे । रा.नि.व १० ।
दोहापनयः (पयनम्) । पुं,क्ली । गव्यदुग्धे । विका. । वै निघ. । [ल । वा.उ.१७अ ।
दौग्धिकम् । क्ली । दुग्धिकामूले । थिवाईमू
दौण्डिका । स्त्री । कोषातक्यां । वै निघ. ।
दौर्गन्ध्यम् । क्ली । दुर्गन्धताकफपित्तजरोगविशेषे । दुर्गंकता । तन्नाशकतैलं —"चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरं जातिपत्रिका । जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च । अगुरुगौरकाश्मर्यं कुष्ठ तगरमालिका । गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोल मदनकं नखं । सरल. सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा । कर्चूरकः पद्मकञ्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥" गारुडे प्रतिद्दम् ।
दौर्बल्यम् । क्ली । दुर्बलतायाम् । वै निघ ।
दौर्वीणम् । क्ली । दृष्टपर्णे । दुर्वारसे । मे ।
दौर्हृदम् । क्ली । गर्भे । दोहदे । हे.च ।
दौलेयः । पु । कच्छपे । हे.च । [निघ. ।
दौष्कुलेयः । पुं। शमिपर्णवृक्षे। (गोंटेला । वै.
द्युकः । पुं । पेचके । वै.निघ. ।
द्युकारिः । पुं । काके । वै निघ ।
द्युगः । पुं । पक्षिणि । रा नि व १८ ।
द्युतरुः । पुं । कल्पतरौ । वै निघ. ।
द्यु(ति)मणिः । पु । सर्ककवृक्षे । अग. । र.सा, स विद्याधररसे । मारितताम्रे । मा म.१भ.ज्व.चि. त्रिपुरभैरवरसे । "द्युमणिरकमार्दकमर्दितम् ।"
द्युम्नम् । क्ली । बले । मे. ।
द्यूतबीजम् । क्ली । कपर्दके । विका. ।
द्योतनम् । क्ली । दर्शने । हे च ।
द्योभूमिः । पुं । पक्षिणि । श च. ।
द्योवम् । क्ली । वीजे । उणा. ।
द्रङ्क्षणम् । क्ली,पुं । टङ्कद्वयमाने । (इति कालिङ्गमानम्) । "सुवर्णैरटकश्चापि द्रङ्क्षणः स निगद्यते । आषौ वी द्रङ्क्षण ।" (इति मागधमानम्) प.प्र १ख. । तोलके । श मा ।
द्र(द्रा)प्स[प्सा]म् । क्ली । तरलदधनि । वप्रा दहे । अम । अ.टी.भ. ।
द्रवः । पु । तक्रे । रा नि.व १५ । तरले । पातला । गुणा —क्लेदकर. व्यापकत्व, शुष्क. विपरीतगुण । भा. । रसे । विश. । क्ली । जले । सि.यो. उन्मा चि मज्जापैशाचघृते ।
द्रवजः । पु । शर्करायाम् । गुडे । रा नि.व.१४।
द्रवत्पत्री । स्त्री । गिमड़ीवृक्षे । रा नि.व.४।
द्रवद्द्रव्यम् । क्ली । तरलद्रव्ये ।
द्रवन्तिका (न्ती) । स्त्री। (Anthericum tuberosum) स्वनामख्यातक्षुपे । मुशली लता, बुड़िशुआपान, मूषाकाणी । मं मोंपती । कं वल्लिहर्द । तें एलुकचेविचेट्टु । गुणा.—मधुरा शीता रसवश्यकरी ज्वरक्रमिशूलघ्नी च । रा.नि. व ५ । क्षणदन्तीक्षुपे । र.मा । बृहद्दन्त्याम् । चौरितपत्रदन्तीभेदे । च मृ १५. । सु मृ.१९७. । सुतश्रेणीनामकक्षुपे । ईन्द्रुरमाशी । रा नि व ४ । कुष्माण्डकर्णीलतायाम् । रा.नि.व.१ । वा.मृ हेमा. टी.१५.प्रमादि । "श्यामा दन्ती द्रवन्ती ।" क्षुद्रदन्त्याम् । च मृ.१५. ।
द्रवरसा । क्ली । लाक्षायाम् । रा.नि व.६ ।
द्रवशूलः । पु । अन्नद्रवशूले ।
द्रवस्वेदः । पु । वातहरस्वेदविशेषे । स च द्रव्यक्वाथपूर्णे कटाहे, दरुविनिर्मितकुण्डायामोल्लापयुक्ते चतुष्कोणे सौवर्णादिकोष्ठके वा अवगाह्योपविश्य च गृह्यते । "द्रवस्वेदस्तु वातघ्नो द्रव्यक्वाथेन पूरि-

ते । कटाहे कोष्ठके वापि सुपविष्टोऽवगाहयेत् ।
सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं लौहञ्च दारुजम् ।
कोष्ठकं तत्र कुर्व्वीतोच्छ्राये षड्‌विंशदङ्गुलं । आ
यामे वा तदेव स्यात्तत्कोणन्तु विवर्णम् ॥" भा. ।

द्रवा । स्त्री । मेदायाम् । रा.नि.व.५ ।

द्रविड़ी । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ.१भ,वा.
व्या.चि.शतावरीतैले । [मे. ।

द्रविणम् । क्ली । सुवर्णे । रवे । बले । अम. ।

द्रविणनाशनः । पुं । शिग्रुवृक्षे । नक्तिना
गाछ । श.र. ।

द्रवीकरणम् । क्ली । तरलतापादने ।

द्रव्यम् । क्ली । वस्तुनि । पित्तले । मद्ये । जले ।
विलेपने । जतुके । ला । मे. । औषधोपकरणे ।
औषधे । विका. । तत्र द्रव्यमात्रं पृथिव्यादिभूत
समुदायादुत्पद्यते । तदुत्कर्षस्याभिव्यञ्जकत्वात्, त
त्पञ्चविधं—पार्थिवम् आप्यं तैजसं वायव्यमाकाशी
यञ्च । तत्र "स्थूलसारसान्द्रमन्दखरगुरुकठिनगन्ध-
बहुलमीषत्कषायम्प्रायशो मधुरम्पार्थिवम्, तच्च
स्थैर्य्यबलादिकरं विशेषतश्चाधोगतिस्वभावम् । य
त्तु द्रव्यं शीतस्निग्धगुरुसरसान्द्रं पिच्छिलंषत्कषा
याम्ललवण मधुररसप्राय तदाप्यम्, तच्च स्नेहनाह्ला
दनादिकरम् । यद्रूपगुणबहुलम् ईषदम्ललवणं क
टुरसप्रायं विशेषतश्चोर्द्ध्वगतिस्वभावं तत्तैजसं, तच्च
दहनपचनदारणादिकरम् । सूक्ष्मरूक्षखरविशदं
स्पर्शबहुलमीषत्तिक्तं विशेषतश्च कषायं वायव्यम्,
तच्चैवलाघवादिकरम् । श्लक्ष्णसूक्ष्ममृदुव्यवायिवि-
विक्तमव्यक्तरसं शब्दबहुलमाकाशीयम्, तच्च मा-
र्द्दवलाघवादिकरम् । अनेन निदर्शनेन नानौषधी-
भूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमस्तीति कृत्वा तं तं युक्ति
विशेषमर्थं चाभिसमीक्ष्य स्ववीर्य्यगुणयुक्तानि द्रव्या
णि कार्म्मकराणि भवन्ति । तानि यदा कुर्व्वन्ति स
'काल', यत्कुर्व्वन्ति तत्कर्म्म, येन कुर्व्वन्ति तद्वीर्य्यं,
यत्र कुर्व्वन्ति तदधिकरणं, यथा कुर्व्वन्ति स उपा
यः, यन्निष्पादयन्ति तत्फलमिति । तत्र विरेचनद्र-
व्याणि पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि पृथिव्यापो गुर्व्व्यो
गुरुत्वादधोगच्छन्ति तस्माद्विरेचनमधोगुणभूयिष्ठ-
मनुमानात् । वमनद्रव्याण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठान्यग्नि-
वायू हि लघू लघुत्वाच्च तान्यूर्द्ध्वमुत्तिष्ठन्ति तस्माद्
वमनमप्यूर्द्ध्वगुणभूयिष्ठमुक्तम् । उभयगुणभूयिष्ठमुभय
तोभागं । आकाशगुणभूयिष्ठं संशमनं । संग्राह-
मनिलगुणभूयिष्ठमनिलस्य शोषणात्मकत्वात् । दी-
पनमग्निगुणभूयिष्ठं । लेखनमनिलानलगुणभूयिष्ठं ।
बृंहणं पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठं । एवमौषधकर्म्माण्यनु-
मानात्साधयेत् । भवन्ति चात्र—भूतेजोवारिजैर्द्र-
व्यैः शमं याति समीरणः । भूम्यम्बुवायुजैः पित्तं
क्षिप्रमाप्नोति निर्वृतिं ॥ खतेजोऽनिलजैः श्लेष्म
शममेति शरीरिणां । वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमा-
प्नोति मारुतः ॥ आग्नेयमेव यद्द्रव्यं तेन पित्तमुदी-
र्य्यते । वसुधाजलजाताभ्यां बलासः परिवर्द्धते ॥
एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये विनिश्चितं । द्विशो
वा बहुशो वापि ज्ञात्वा दोषे विचारयेत् ॥" सु.सू.
४१अ । दोषशमनधातुदूषणस्वस्थहितत्वात् द्रव्यं
त्रिविधमाह चरकः ॥ तच्च पुनस्त्रिविधं जाङ्गमौ
द्भिदपार्थिवभेदात् । तत्र जाङ्गममूलविधयः भौ-
म विशतिः, उद्भिदष्टकं । तच्च चतुर्विधं वनस्प-
तिवीरुद्वानस्पत्यौषधयः । इति । च.सू.१अ. । द्रव्यं
पुन. द्विविधं शुष्कमार्द्रञ्चेति । तयोः शुष्कद्रव्यापेक्ष-
यार्द्रस्य द्विगुणा मात्रा ग्राह्या । "शुष्कद्रव्ये तु या
मात्रा चार्द्रस्य द्विगुणा हि सा ।" तदपवादमाह
—"वासानिम्बपटोलकेतकिबलाकुष्माण्डकेन्दीवरी
वर्षाभूकुटजाश्वगन्धसहिताः ता. पूतिगन्धामृता ।
मांसीनागबलाकुरण्टकपुरोहिङ्गार्द्रकं चैवकं चा-
च्छात्तत्क्षणमेव न द्विगुणिता ये चेक्षुजाता गणाः ॥"
इन्दीवरी शतावरी । पूतिगन्धा प्रसारणी । कुरण्ट
क· पीतझिण्टी । इक्षुजाता गुडादय. । गणा. द-
शमूलादय· । "वासाकुटजकुष्माण्डशतपुष्पासहाम्ब
ता. । प्रसारण्यश्वगन्धा च नागाह्वा निम्बवासता. ।
नित्यमार्द्रा. प्रयोक्तव्या. न तासां द्विगुणो भवेत्.।"
शार्ङ्ग. । "शुष्कं नवीनं द्रव्यञ्च योज्यं सकलकर्म्मसु ।
आर्द्रञ्च द्विगुणं विद्यादेष सर्व्वत्र निश्चयः ॥ द्रव्या-
ण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ । ऋते घृत
गुडक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गत. ॥" च.भ.१ख. ।

द्रव्यकल्कः । पुं । दृषदि पेषितद्रव्ये ।

द्रव्यगुणाकरः, द्रव्यरत्नावली । पुं,स्त्री । द्रव्यगुणसंग्रहविशेषे ।

द्रव्यसङ्ग्रहः । पुं । करचरणहरीतक्यादिद्रव्य-
संक्षेपे । च.सू.१अ. । [दृष्टे ।

द्रव्याभिधानम् । क्ली । औषधादीनां नामसं-

द्राघिष्ठम् । क्ली । दीर्घरोहिषतृणे । बड़ गन्ध- तृण । रा.नि.व ८ ।

द्राघिष्ठास्यः । पुं । भल्लूके । रा.नि.व.१९ ।

द्राणः । त्रि । सुप्ते ।

द्रापः । पुं । पङ्के । शब्दार्थकल्प. ।

द्रावः । पुं । उष्णतायाम् वै.निघ. ।

द्रावकम् । क्ली । सिक्थके । रा.नि.व १९ । लौहद्रावके । वै.निघ. । भौद्धौषधविशेषे । महाद्रावकादौ । पुं । प्रस्तरविशेषे । चन्द्रकान्तमणि । मे. रसविशेषे । श.र. ।

द्रावककन्दः । पुं । तैलकन्दे । रा.नि व.७ ।

द्रावकरम् । क्ली । श्वेतटङ्कणे । (सोहागा । रा. नि.व ६ ।

द्रावकवर्गः । पुं । द्रवकरद्रव्यपञ्चके । यथा— "गुञ्जाटङ्कणमध्वाज्यगुडा द्रावकपञ्चका. ।" र. सा.सं. । [ला । र मा. ।

द्रावण(फल)म् । क्ली । कतकफले । निर्म्म-

द्रावणकः । पुं । टङ्कणक्षारे । वै.निघ. ।

द्राविका । स्त्री । लालायाम् । लाल, थूतू । श र. ।

द्राविड़ः (कः) । पु । वेधमुख्ये । शिग्रुश्वेतार्थे ... । मे. । गन्धशट्याम् । प मु. । आमहरिद्रायाम् । काँचा हलुद । श र. । क्ली । बिडलवणे । रा नि.व.६ ।

द्राविड़भूतिकः (मिजः) । पु । आमहरिद्रायाम् । काँचा हरिद्रा । श र. ।

द्राविड़ी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । प.मु. । भा.म. ४भ.सौभाग्यशुण्ठीमोदके । "द्राविडीनां पलम् ।" सु मू.३८भ. ।

द्राविड़ोद्भवः । पुं । सुगन्धतृणे । सुगन्धप्रियङ्गौ । (वा) स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

द्राविणः । पुं । टङ्कणे । सोहागा । र.सा सं ।

द्राविणी । स्त्री । काकजङ्घायां, काकमाच्यां । वै.निघ ।

द्रावी (विन्) । पुं । टङ्कणक्षारे । र सा.स टङ्कणशोधने । श्वेतसे । वै निघ । . . . .

द्राक्षा । स्त्री । (Vitis vinifera.) Dried fruits called Kismis स्वनामख्यातलतायाम् । किसमिस, मनेका । हिं दाख, श्राङ्गुर । मं द्राक्षा । तें द्राक्षपोण्डु, द्राक्षचेट्टु । ता.कोडिम- ण्डिरिप्पझाम् । गुणाः—पक्का सा सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी । अपक्का स्वल्पगुणा गुर्वी च । अम्ला सा रक्तपित्तकृत् । "द्राक्षा पक्का सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी गुरुः । स्वादुपाकरसा स्वर्या तुवरा सृष्टमूत्रविट् । कोष्ठमारुतकृद्वृष्या कफपुष्टिरुचिप्रदा । हन्ति तृष्णाज्वरश्वासवातवातासकामलाः । कृच्छ्रास्रपित्तसम्मोहदाहशोषमदात्ययान् । अम्ला स्यादौसती द्राक्षा गुर्वी च कफपित्तकृत् । अस्यी जात्या स्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणे । द्राक्षा पर्वतजा लघ्वी साम्ला श्लेष्माम्लपित्तकृत् । द्राक्षा पर्वतजा यादृक्तादृशी करमर्द्दिका ॥" भा. द्राक्षाव. । "द्राक्षाफल मधुरमम्लकषाययुक्तं चारेण पित्तमरुतौ कफहारि शीघ्रम् । शेषं निहन्ति रुधिरामयदाहशोषमूर्च्छाज्वरश्वसनकासविनाशकारि । कषायाम्ला विपाके च द्राक्षा चैव कफे हिता ।" अत्रि. १७अ. । एतदभावे गाम्भारीफल ग्राह्यम् । सि.यो. ज्व.चि.पिप्पल्यादौ । वा.सू.१५अ.परूषकादिः । "परूषक वरा द्राक्षा" । च.द.वा.ज्व.चि. पिप्पल्यादिः । वा.ज्व.चि. द्राक्षादिः । रसालायां । रा नि.व २२ ।

द्राक्षादिः । पुं । वातज्वरे कषायः । "द्राक्षागुडूचीकाश्मर्य्यत्रायमाणाः सशारिवाः । निष्क्वाथ्य सगुड क्वाथम् .. ।" च.द.वा.ज्व.चि. । अन्यः— द्राक्षाभयापर्पटकाब्दतिक्ताकृत. कषायः पैत्तिकज्वरे प्रलापमूर्च्छाशमनः' । च.द.पि.ज्व.चि. ।

द्राक्षाफलः । पुं । पियालवृक्षे । वै.निघ. ।

द्राक्षायणी । स्त्री । दन्तीवृक्षे । प.मु. ।

द्राक्षारिष्टः । पुं । यक्ष्माधिकारे अरिष्टविशेषे । पाठः—"द्राक्षातुलार्द्धं द्विद्रोणे जलस्य विपचेत् सुधीः । पादशेषे कषाये च पूते शीते विनिक्षिपेत् । गुडस्य द्वितुलां तत्र त्वगेलापत्रकेसरं । प्रियङ्गुमरिचकृष्णा विडङ्गेति विचूर्णयेत् । पृथक् पलोन्मितैर्भागैर्घृतभाण्डे निधापयेत् । समन्ततो घट्टयित्वा पिबेज्जातरसं तत. ॥" भैष. ।

द्राक्षासम्भूतः । पुं । द्राक्षासवे । वै निघ. ।

द्राक्षासवः । पुं । द्राक्षाकृतासवे । गुणाः—रोचनो दीपनो हृद्यः बल्यः पित्ताविरोधी विबन्धघ्नः कफघ्नः लघुः स्वल्पमारुतश्च । च.सू.२७अ. ।

द्राक्षासुरा । स्त्री । द्राक्षाकृतमद्ये । पोर्ट । च.सू.२७अ ।

द्राक्षोत्थः । पुं । द्राक्षासवे । वै.निघ. ।

द्रुकिलिमम् । क्ली । देवदारुणि । प.मु. । ×

द्रु(द्रू)घनः । पुं । भूमिचम्पकवृक्षे । भूंईचाँपा । श.च ।

द्रु(द्रू)णः । पुं । भ्रमरे । वृश्चिके । भूम्याटपक्षिणि । फिंगे । हे.च. । मधुमक्षिकायां । वै.निघ.।

द्रुणी । स्त्री । कर्णजलायुकायाम् । कानकोटारि । कच्छपिकायाम् । श्रम.अ. ।

द्रुतः । पुं । हरिणे । शशके । वृक्षे । परवि ।

द्रुतमांसम् । क्ली । शशादिहरिणादयः स्वयं द्रुतगमनात् द्रुतसंज्ञकाः स्मृताः, तेषां मांसे । गुणाः—पथ्यं बल्यं लघु वीर्यकारि च । रा.नि.व.१७ ।

द्रुनखः । पुं । कण्टके । काँटा । त्रिका. ।

द्रुपदी । स्त्री । वन्दाके । मान्दड़ा । वै निघ. ।

द्रुमः । पुं । वृक्षे । त्रिका. । कुटजवृक्षे । आरग्वधवृक्षे । च.द.कुष्ठ-चि.गण्डीरादितैले । पारिजातवृक्षे । मे. ।

द्रुमकिलः । पुं । देवदारुवृक्षे । वै निघ. ।

द्रुमगः । पुं । स्वल्पभल्लटे । वै निघ. ।

द्रुमत्वक् । स्त्री । कुटजवल्कले । च द कुष्ठ चि. ।

द्रुमध्वजः । पुं । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

द्रुमनखः । पुं । कण्टके । धारा. । पारिजातवृक्षे । मे. । [काँटा । वै.निघ. ।

द्रुमनिर्यासः । पुं । वृक्षनिर्यासे । गाछेर

द्रुमरः । पुं । कण्टके । धारा. ।

द्रुमव्याधिः । पुं । लाक्षायाम् । रा.नि.व.६ ।

द्रुमश्रयः । पुं । वानरे । वै.निघ. ।

द्रुमश्रेष्ठः । पुं । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

द्रुमामयः । पुं । लाक्षायाम् । प.मु. ।

द्रुमारिः । पुं । हस्तिनि । वै.निघ. ।

द्रुमारुहा । स्त्री । कैवर्तमुस्तायां । रा.नि.व.६.

द्रुमाश्रयः । पुं । सरटे । गिरगिटे । रा.नि.व.१९ ।

द्रुमेश्वरः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

द्रुमोत्पलः । पुं । (Abroma augusta) कर्णिकारवृक्षे । उलट् कम्बल । श्रम. । ऋतुशूलघ्नः ।

द्रुवयम् । क्ली । परिमाणे । वै.निघ. । [र. ।

द्रुसल्लकः । पुं । पियालवृक्षे । पेयाशाल । श.

द्रूः । स्त्री । स्वर्णे । वै.निघ. ।

द्रेकः (का) । पुं,स्त्री । निम्बविशेषे । घोड़ानिम् । हिं बकायनिम्ब । भा.म.४भ.महामरुकादिके । भोकड़ा इति ख्याते क्षुपे । च.द.दार्व्यादिकषाये । "सरलाद्रेकामृतादारुकैः ।"

द्रोणः । पुं । ४०० धनु परिमितजलाशये । काकविशेषे । दाँड़ काक, डोम काक । मे. । द्रोणपुष्पवृक्षे । घनरसे । वृश्चिके । रा.नि.व.१९ । पुं,क्ली । आढकमाने । ८ सेर । खारीषोडशांशे । नीलावत्यां । आढकचतुष्टये (३२ श.) । "चतुर्भिराढकैर्द्रोणः ।" प.म.१ख. । क्ली । हरिचन्दने । द्रोणीलवणे । वै.निघ. । [काक । श्रम. ।

द्रोणकाकः । पुं । तन्नामककाके । डोम

द्रोणकुम्बिका । स्त्री । देवकुम्बायाम् । देवद्रोण्या । बड़ घलघसाविशेष । वै निघ. ।

द्रोणगन्धिका । स्त्री । रास्नायाम् । जटा. ।

द्रोणपर्णी । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् ।

द्रोणपुष्पिका । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् । घलघसा । वै.निघ. ।

द्रोणपुष्पी । स्त्री । घलघसा दण्डकलस इति ख्याते क्षुपे । द्रोणपुष्पीति भाषा । र.मा. । म कुंबा । क तुंबे । हिं गुम्मा, गूमा । तै एतुमतुम्मि । गुणाः—कटूष्णा रुच्या वातकफघ्नी अग्निमान्द्यकरी पथ्या च । रा.नि.व.५ । च द.वि षो.काम.चि.पञ्चमे । "कल्कं नामनोर्णां द्रोणपुष्पीरसे घ्नः । द्रोणपुष्पीरसोऽथवं निहन्ति विषमज्वरान् ।" शार्ङ्ग.म.ख.१अ. । क-

फार्श.कामलाह्नक्रिमीघ्नी। राज.। द्रोणपुष्पी गुरू. स्वादुपाका रूक्षी-भेदिनी कफामकामलाशोथतमकश्वासक्रमिघ्नी च। भा.।

द्रोणपुष्पीदलम् । क्ली । द्रोणपुष्पीपत्रे । घलवमेव पात्रा। गुणाः—स्वादु रूक्षं गुरु पित्तकरं भेदनं कामलाशोथमेहज्वरहरं कटु च । भा. पू.१भ.शा.व. ।

द्रोणा । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् । घलवमा । भा. वा.उ२६ष. । इन्दीवरालतायाम् । वै.निघ. ।

द्रोणिः । स्त्री । सूर्यदयमाने । १२८ श. । प.प्र. १ख. ।

द्रोणिका । स्त्री । नील्याम् । श.र. । [व.६।

द्रोणि(णी)जम् । क्ली । द्रोणीलवणे । रा.नि.

द्रोणिनी । स्त्री । उत्तरिण्याम् । वै.निघ २भ. मञ्जिष्ठायष्टे ।

द्रोणी । स्त्री । इन्दीवर्याम्, इन्दीवरायाम् । रा.नि.व.३ । द्रोणीलवणे । श.र. । नील्याम् । सूर्यदयमाने । १२८ श. । "सूर्याथाद भवेद्द्रोणी ।" प.प्र.१ख. । [छ दारा. ।

द्रोणीदलः । पुं । केतकीपुष्पवृक्षे । केया गा-

द्रोणोलः । पुं । केतकवृक्षे । वै.निघ. ।

द्रोणीलवणम् । क्ली । वारिलवणे । भं दो-बीमेमौट । कं दोबीय उपु । गुणाः—भेदनं स्निग्धं शूलघ्नं नातिपित्तलं पाके नात्युष्णम् । रा.नि.व.६ ।

द्रोणेयम् } **द्रौणम्** } क्ली । वारिलवणे । रा.नि.व.६ ।

द्रन्द(न्द्व)म् । क्ली । मिथुने । युगले । सुसदृशादौ । पुं । रोगभेदे । श.र. ।

द्रन्द्वगः । पुं । चक्रवाके । वै.निघ. ।

द्रन्द्वगदः । पुं । द्रन्द्वजरोगे ।

द्रन्द्वचरः (भारी) । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । वै.च । विका. । [वै.निघ. ।

द्रन्द्वचरीसहायः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि ।

द्रन्द्वजः (दोषोत्थः) । पुं । विषमज्वरे । रा.नि.व.२० । द्विदोषरोगे । वि । द्विदोषोत्थे । मा. अ.नि. ।

द्रयाग्निः । पुं । चित्रकवृक्षे । चिता । श.च. ।

द्वादशपत्रिका । स्त्री । मतान्तरीयपुष्पे । गुल्फा गाछ, मउरी ।

द्वादशाङ्गक्वाथः । पुं । सन्निपातज्वरे कषायः । दशमूलीकषायस्तु पिप्पलीपौष्करान्वितः । सन्निपातज्वरे देयः श्वासकासमन्विते ॥ भा.म.१भ. ।

द्वादशाङ्गुलः । पुं । वितस्तौ । दिगट । धर्म. ।

द्वादशात्मा । पुं । सूर्ये । अर्कवृक्षे । धर्म. ।

द्वादशायसकः । पुं । ऊरुस्तम्भाधिकारे रसः । त्रिनेत्राख्यरस एव । रस.र. । See त्रिनेत्ररसः वातरक्ते ।

द्वादशायुः । पुं । कुक्कुरे । श.मा. ।

द्वारम् । क्ली । उपाये । निर्गमे । विका. ।

द्वारका । स्त्री । कार्पासाम् । वै.निघ. ।

द्वारदारुः । पुं । शाकवृक्षे । वै.निघ. । भूमीसहवृक्षे । भा. ।

द्वारबलिभुक् । पुं । काकविशेषे । विका. ।

द्विकः । पुं । काके । विका. । चक्रवाके । मे. ।

द्विककारः । पुं । काके । श.र. ।

द्विककुत्,द्विकपृष्ठः । पुं । उष्ट्रे । वै.च. ।

द्विकाकोली । स्त्री । काकोलीक्षीरकाकोल्योः । वा.उ.१५. ।

द्विखुरी (रन्) । पुं । गोखुरवत् द्विधाविभक्तखुरायमात्रे । "द्विखुरं गोखुराकारद्वैधविदारितम् ।" अथवा क्षीवगोपुमेभिःमण्येतु निर्दिशेत् ॥" अ.द.१ष. । [गो.चाग्रिमा.चि. ।

द्विचित्रकम् । क्ली । श्वेतरक्तचित्रकयोः । नि.

द्विजः । पुं । दन्ते । रा.नि.व.१८।११ । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.११ । ब्राह्मणे । क्षत्रिये । वैश्ये । मे. । खगे । अण्डजे । धर्म. ।

द्विजकुत्सितः । पुं । बहुवारवृक्षे । टानिटा गोछ । रा.नि.व.११ ।

द्विजकेतुः । पुं । अश्मोत्थविशेषे । वै.निघ. ।

द्विजन्मा (न्मन्) । पुं । पक्षिणि । दन्ते । अ.र. । आर्द्रकाण्डे । भौतिके । अण्डजे । वै.निघ. ।

द्विजप्रिया । स्त्री । सोमलतायां । रा.नि व ३।

द्विजभक्त । त्रि । वैद्ये भक्तिमति (रोगिणि)। वै निघ. ।

द्विजयष्टिः (ष्टिका) । स्त्री । भार्ग्याम् । बामुनहाटी । वै निघ २भ.वा.व्या.चि. ।

द्विजश्रम । पुं । राजमाषे । वर्वटी । श च ।

द्विजस्नेहः । पु । पलाशवृक्षे । वै निघ ।

द्विजा । स्त्री । रेणुकायां । रेणुक । रा.नि व. ६ । भार्ग्याम् । मे । जीवान् इति ख्याति गन्धद्रव्ये । वै निघ. । पालक्यशाके । श च. ।

द्विजाङ्गिका (ङ्गी) । स्त्री । कटुकायाम् । कटुकी । रा.नि व.६ । [मे. ।

द्विजाति । पु । दन्ते । अण्डजी । पक्षिणि ।

द्विजायनी । स्त्री । यज्ञोपवीते । त्रिका. ।

द्विजालय । पु । तरुकोटरे । श च. ।

द्विजिह्वः । पु । सर्पे । श्रम । अधिजिह्वनामक कण्ठरोगे । आलजिह्वेर रोग । सु नि १६ श ।

द्विजेन्द्रक । पु । निम्बूवृक्षे । लेबुर गाछ । वै निघ. । [टी हेमा सुश्रुतादि ।

द्वितिक्ता । स्त्री । कटुक्या, करञ्जिकायाञ्च । वा

द्वितीयत्रिफला । स्त्री । द्राक्षाखर्ज्जूरगाम्भारीफलेषु । किस्मिस, खेजुर, गामार फल । वै निघ ।

द्वितीयाभा । स्त्री । (Curcuma zanthorrhiza.) वृक्षविशेषे । दारुहरिद्रायाम् । श च ।

द्विदलः । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । आपटा इति ख्याते । आवुटा । वै निघ. । क्ली । विदलमात्रे । वद्यगुणा —"यूष श्रमी द्विदलानामष्टादशगुणे ऽम्भसि । स एव सत्रिकटुक सर्पि सैन्धवसंयुत । भवेद्धृततरश्चैव कृतमित्येव तं विदु । त्रिभिर्द्रव्यैर्विनासिद्धमकृतन्तु लघु स्मृतम् । फलाम्लधान्यसकैय कृता गुरुतरा मता । वातघ्ना रुचिदा मोक्ता पूर्व्वपाकविशारदै ।" द्रव्यगुण ।

द्विधागतिः । पु । शिशुमारे । शुशोक । वै निघ. । कुम्भीरे । कुमीर । हे.च ।

द्विधातुः । त्रि । द्विप्रकृतिके ।

द्विधात्मकम् । क्ली । जातीफले । वै निघ. ।

द्विधालेख्यः । पु । हिन्तालवृक्षे । हेंताल गाछ । रा नि व ९ । [र.मा. ।

द्विपः । पु । हस्तिनि । प मु । नागकेसरवृक्षे ।

द्विपत्रक । पु । चण्डालकन्दे । रा.नि व.७ ।

द्विपद । पु । मनुष्ये । पक्षिणि । प्रश्नसारः ।

द्विपबला । स्त्री । नागबलायां । वै निघ वा. व्या.चि शतावरीतैले ।

द्विपमदः । पु । करिमदजले ।

द्विपर्णी । स्त्री । शालपर्णी पृश्निपर्णी चेति द्वये । शालपाणि, चाकुलिया । च.द ग्रह चि. ।

द्विपाख्यः । पुं । नागकेशरवृक्षे । प मु. ।

द्विपादिकः । पु । नागकेशरवृक्षे । प मु. ।

द्विपायी (इन्) । पुं । करिणि । हारा. ।

द्विपिनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नखीविशेष । रा नि व.१२ ।

द्विपी (इन्) । पुं । चित्रकभेदे । च वि.८म ।

द्विपुटः । पु । (Impotiens Balsamina.) पुष्पक्षुपविशेषे । दोपाटी । श चि. ।

द्विपुटी । स्त्री । मल्लिकायां । मे. ।

द्विपुनर्नवम् । क्ली । शुक्लरोहितलताभेदेन पुनर्नवाद्वये । श्वेतपुष्पा, गादापुष्पा । सि यो. काम चि व्योषाद्यघृते । "त्रिफला द्विपुनर्नवम् ।"

द्विब्राह्मी । स्त्री । ह्रस्वदीर्घब्राह्मीद्वये । छोट ओ बड ब्राह्मी । सु मा १०म ।

द्विमाषम् । क्ली । मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यौ । मुगानी ओ माषाणी । च द उन्मा चि महाकल्याणघृते ।

द्विमुख (खाहि.) । पु । द्विमुखसर्पविशेषे, राजसर्पे । राजसाप, दुमुखो साप, शांखिनी साप । वम दुदुल । हला । रस र विष.चि. । त्रि । मुखद्वययुक्ते ।

द्विमुखा । स्त्री । मारिकायां । गाड़ु । जलौकायाम् । जोंक । हला ।

द्विमुखोरगः । पु । द्विमुखसर्पे । शटा ।

द्विरजनी । स्त्री । हरिद्रायां दारुहरिद्रायाञ्च ।

द्विग्रिप्रा, मारुद्विग्रिप्रा। चि.यी.काम चि.थीया यच्छते।

द्विरदः । पुं। हस्तिनि। प सु.।

द्विरदपिप्पली । स्त्री। गजपिप्पल्याम्। वै. निघ.२भ.वा.व्या.चि.द्वात्रिंशकगुग्गुलौ।

द्विरदान्तः (कः) । पु। सिंहे। रा नि.व १८। [स। वै निघ.।

द्विरदारातिः । पुं। शरभे। সিংহ বিশে

द्विरदाशनः । पुं। अश्वत्थवृक्षे। वै निघ.।

द्विरर्व्वुदम् । क्ली। अर्व्वुदभेदे। तस्य लक्षण —"यद्द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्वा द्विरर्व्वुदं तच्च भवेदसाध्यम्।" सु.नि.११अ.।

द्विरसनः । पु। सर्पे। त्रिका.।

द्विरापः । पु। हस्तिनि। अ.मा.।

द्विरेताः । पु। गर्द्दभे। वै निघ। स्त्रीपुंचिह्न युक्ते। "वीजात्समांशादुपतप्तवीजात् स्त्रीपुंसलिङ्गी भवति द्विरेता।" च.शा २अ.।

द्विरेफगणसम्म(म्मि)ता । स्त्री। पुष्पवृक्ष भेदे। বন শেঁউতী। वै निघ.।

द्विलग्नकः । पुं। दुयम्मथि। दे.ध.।

द्विवर्णा (र्णिका) । स्त्री। विदाथन्या गवि। अम.। दे प.।

द्विवार्त्ताकी । स्त्री। वृहतीद्वये। বৃহতী, কণ্টিকারী। भा.म.४भ.वात चि। "द्विवार्त्ताकी फलरसम्।"

द्विविषम् । क्ली। पाण्डुकृष्णातिविषायां। শ্বেত ও কৃষ্ণ আতইচ। वै निघ २भ.वा व्या चि.।

द्विवृन्तः । पुं। नखरञ्जकवृक्षे। মেঁদী গাছ। प सु.।

द्विवृहती । स्त्री। कण्टकारिकावृहत्यौ.। কণ্টিকারী ও বৃহতী। चा सू.१५अ.। "द्विवृहत्यौ विकरञ्जयावयम्।"

द्विशफः । त्रि। द्विखुरपशुमात्रे। "गौरजो मद्विष लक्ष्य शूकरो गवयो रुरु। द्विशफा पशवश्चेमे अविरुष्ट्र...॥" भागवतम्।

द्विशृङ्गिका । स्त्री। मेषशृङ्ग्याम्। নেড়াশিঙী। वै.निघ.।

द्विशृङ्गी (इन्) । पु। मत्स्यविशेषे। শিঙী মাছ। वै.निघ।

द्विषा । स्त्री। एलायाम्। वै निघ.।

द्विष्टम् । क्ली। ताम्रे। अ.टी.सा.।

द्विस्विन्नान्नम् । क्ली। सिद्धतण्डुले। সিদ্ধ চাউল। पुराणम्।

द्विहृदया । स्त्री। गर्भवत्यां स्त्रियां। वै.निघ.।

द्विक्षारम् । क्ली। यवसर्ज्जिक्षारयोः। चि यी. अग्निमा चि।

द्विक्षीरम् । क्ली। गव्याजदुग्धयोः। গাইদুগ্ধ ও ছাগদুগ্ধ। च.द यक्ष्म चि सर्पिर्गुडे।

द्वीपः । पुं। काकोलवृक्षे। वै निघ। क्ली। व्याघ्रचर्म्मणि। भ.। [नि.व १२।

द्वीपकर्पूरः (जः) । पुं। चीनकर्पूरे। रा.

द्वीपखर्ज्जूरम्
द्वीपजम् } क्ली। महापारेवते, द्वीपान्तरखर्ज्जूरे। रा.नि.व.११।

द्वीप(पि)शत्रुः । पु। शतावर्य्याम्। रा नि व. ४। जटा।

द्वीपसम्भवः । पुं। काकोलवृक्षे। बैंदृना। जीरके। (वा) स्त्री। महाखर्ज्जूरवृक्षे। वै.निघ.।

द्वीपान्तरवचा । स्त्री। तीर्पचिनीति ख्याते मूले। गुणा —"द्वीपान्तरवचा किञ्चित्तिक्तोष्णा वह्निदीप्तिकृत्। विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधिनी। वातव्याधीनपस्मारमुन्माद तनुवेदनाम्। व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी।" भा.।

द्वीपिका । स्त्री। अजमूल्याम्। रा.नि.व ४।

द्वीपिनखः । पुं। व्याघ्रनखे। नखी। वै.निघ.।

द्वीपिनी । स्त्री। वटपत्रपाषाणभेदे। वै.निघ.।

द्वीपिपलाशः । पुं। हस्तिकर्णपलाशे। चा. सू १५अ मुष्ककादि.। "मुष्ककस्नुक्पलाशद्वीपिपलाशधवशिंशपा।" [रा नि.व ८।१८।

द्वीपी (इन्) । पुं। व्याघ्रविशेषे। चित्रकवृक्षे।

द्वीप्यः । पुं। काके। क्ली। काकोले। वै.निघ.।

द्वीप्या । स्त्री। शतावर्य्याम्। रा नि.व.४। पिण्डीखर्ज्जूरवृक्षे। रा नि.व ११।

हेषः । पुं । अश्वशब्दविशेषे । रघु.र स्त्रीरी चि ।

हेष्यम् । क्ली । कङ्कोले रा नि व १२ ।

हैमातृक । पु । नदीद्वयम्बुपालिते देशे । रा नि व २ ।

हैपणीया । स्त्री । नागवल्लीविशेषे । होसयली इत्यैव इति क्षीरसमुद्रदेशे ख्याता । हैसनीया इति पुस्तकान्तरे पाठ । रा नि व ११ ।

ह्रास्तर । पुं । जातिद्वयसम्भूते सर्पे । দোআঁসলা সাপ । सु कल्प टी ।

ह्रास्टम् । क्ली । ताम्रे । श्रम । [रे । मा नि. ।

ह्राह्निक. (हीन.) । पु । एकदिनान्तरज्वरे

ध

धटः (का) । पु । धवद्रुमे । ধাওয়া গাছ । वै निघ । तुलामाने । তরাজু । ধাড়া । श्रम । १४ वल्लमाने । ৪২ রতি । लीलावती ।

धटी । स्त्री । वल्कले । वै निघ । जीर्णवस्त्रखण्डे । ধড়ি । मे ।

धत्तूरः । पु । धुत्तूरवृक्षे । रा नि व १० ।

धनम् । पु, क्ली । मरिचे । अर्थे । वै निघ. । स्नेहपाने । भ र ।

धनकम् । क्ली धान्यके । ধনিয়া । वै निघ. २भ सन्नज्व.चि गुडूच्यादि ।

धनच्छ. (च्छू) । पु, स्त्री । पक्षिविशेषे । ধানেস পাখী, কর্কটিয়া পাখী । त्रिका. ।

धनञ्जयः । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा नि व.९ । वै निघ १भ अजी चि पञ्चाग्निचूर्णे । अग्नौ । श्रम । चित्रकवृक्षे । र मा. । [ठान्तरात् ।

धनद । पुं । हिज्जलवृक्षे । रा नि व ८ । पा

धनदाची । स्त्री । पाटलवृक्षे । रा नि व १० । घनाकरवृक्षे । रा नि व ८ । [त्रिका । हारा ।

धनपिशाची (चिका) । स्त्री । तृष्णायां ।

धनप्रिया । स्त्री । काकजम्बूवृक्षे । বন জাম । रा नि व ११ । [वै निघ ।

धनसुः । पु । धूम्राटपक्षिणि । ফিঙে পাখি ।

धनस्य(स्व)क. । पुं । गोक्षुरकवृक्षे । भ.प ।

धनहर. । पुं । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । গেঁঠেলা । पारसीकयमान्याम् । वै निघ. ।

धनह(हा)री । स्त्री । पारसीकयमान्याम् । ग्रन्थिपर्णभेदे । श्रम. ।

धनहृत् । पु । वन्यसूरणकन्दे । वै निघ. ।

धना (नी) । स्त्री । आर्द्रधान्यके । वै निघ, । धान्यके । वै निघ.२भ.वा व्या चि षडशीतिगुग्गुलौ । अत्रि २स्थान २अ ।

धनिक । पु । धान्यकक्षुपे । ধনে গাছ । रा नि व ६ । क्ली । धान्यके । ধনে । च द शि ग्रौ. सन्निपातज्व अष्टाङ्गकषाये । "तिक्तेन्द्रवीजधनिके" ।

धनिका । स्त्री । धान्यके । ধনে । अत्रि २स्थान । प्रियङ्गुलतायाम् । श.च । [धनिया । श र ।

धनीयकम् । क्ली । आर्द्रधान्यके । धान्यके ।

धनु (नुः) । पु । भल्लातकवृक्षे । चारवृक्षे । পিয়াশাল । मे. । [११ । श्रम. ।

धनु प(ष्प)ट. । पु । प्रियालवृक्षे । रा नि.व

धनु शाखा । स्त्री । मूर्व्वायां । মুর্গা । श च ।

धनु श्रेणी । स्त्री । मूर्व्वायाम् । प सु । महेन्द्रवारुण्यां । বড মাকাল, বাখালশশা । रा नि. व ३ ।

धनुर्गुणा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । श च. ।

धनुर्द्रुमः । पु । वंशे । বাঁশ । रा नि व ७ ।

धनुर्माला । स्त्री । मूर्व्वायाम् । श.च ।

धनुर्य्यासः । पु । दुरालभायाम् । प सु. ।

धनुर्लता । स्त्री । सोमवल्ल्याम् । সোমলতা । रा नि व ३ ।

धनुर्वातः । पुं । वातव्याधिविशेषे यत्र सर्व्वसन्धिषु वेदनाऽधिका भवति । "अनिष्टव्यसनी यस्तु उपभुङ्क्ते परस्त्रियं । बलादाक्रम्य स नर सर्व्वसन्धिषु वेदना । तीव्रामाप्नोत्यरुचिमान् धनुर्वातयुतो भवेत् ।" इति कर्म्मविपाके ।

धनुर्वीज. । पु । भल्लातकवृक्षे । रा नि व ११ ।

धनुर्वृक्षः । पुं । धन्वनवृक्षे । धामनि गाछ । र मा. । रा नि.व ९ । वंशे । भल्लातकवृक्षे । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व ११ ।

धनुष. । पु । कुकुरे । वै निघ ।

धनुष्यः । पु । वंशे । बाँश । रा.नि व.७ ।

धनुस्तम्भः । पुं । वातव्याधिविशेषे । धनुष्टङ्कार । स बाह्याभ्यन्तरायामभेदाद्द्विविधः । लक्षणं —"धनुस्तुल्यो नमेद्यस्तु स धनुस्तम्भसंज्ञित । विवर्णवदन स्तस्ताङ्गो नष्टचेतन । प्रस्विद्यंश्च धनुस्तम्भी दशरात्र न जीवति ॥" मा.नि. । [भ ।

धनेयकम् । क्ली । धन्याके । धनिया । अ टी

धनैषणा । स्त्री । एषणासु नरस्य द्वितीयैषणायाम् । धनप्रार्थना । 'प्राणेभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव पर्येष्टव्यं भवति । तदुपकरणानि च कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यराजोपसेवादीनि । यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि कर्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात् ।' च सू ११ अ ।

धन्यः । पुं । अश्वकर्णशाले । शता शाल । रा नि.व ९ । क्ली । द्रव्ये । वै निघ । कैवर्त्तमुस्तायां । च द १२ अ. ।

धन्यवृक्षः । पु । अश्वत्थवृक्षे । वै निघ. ।

धन्या । स्त्री । धन्याके । धने । हि च । उपमातरि । वै निघ. । आमलक्याम् । अ । निर्जलप्रदेशे । वै निघ ।

धन्याकम् । क्ली । (Coriandrum sativum) Coriander plant. स्वनामख्यातद्रव्ये । प ञ । धने । हि धनिया । तें कोत्तिमिरवीट्टु, धनियालु । ता कोत्तमल्लि । च द भग्नपातज्वरचि नागरादिः । "धन्याकं बृहतीद्वयम् ।" पि ज्व.चि. । "व्युषित धन्याकजलम् ।" पि श्लेष्म ज्व चि गुडूच्यादि । गुणा —तुवर स्निग्धम् अवृष्यं मूत्रल लघु तिक्त कटूष्णवीर्यं दीपनं पाचन ज्वरघ्न रोचक ग्राहि स्वादुपाकं त्रिदोषघ्न तृष्णादाहवमिश्वासकासकार्श्यक्रिमिघ्न । आर्द्र तत् तद्गुणसम्पन्न स्वादु विशेषत पित्तघ्न । भा पु १भ. मद व.९ ।

धन्य. । पु । दुरालभायाम् । वै निघ ।

धन्वकः. । पु । धामनवृक्षे । च.द मेह चि । "पाठार्जुनधन्वकानां ।"

धन्वङ्गः । पु । धामनवृक्षे । धामना गाछ । गुणा —"धन्वङ्ग कफपित्तास्रकासहृत्तुवरो लघु । बृंहणो बलकृद्रुच्य सन्धिकृद्व्रणरोपण. ॥" भा म.२ भ प्रमे चि. । वंशे । वै निघ ।

धन्वचारी । त्रि । निर्जलदेशचारिणि । वा. चि ७अ. ।

धन्वतरु. । पु । सोमवल्काम् । वै निघ. ।

धन्वदुर्गम् । क्ली । निर्जलदेशे । पुराणम् ।

धन्वन. । पु । धामनवृक्षे । धामना गाछ । र. मा । हिं धामिनी । म धमणु । क उदुवे । गुणा —कटु उष्ण कषाय कफघ्न दाहशोषकर संग्राही कण्ठदोषघ्नश्च । रा नि व.९ । एतत्फलं कषाय हिम स्वादु वातकफघ्नञ्च सु सू ४६ अ. ।

धन्वन्तरि । पु । वैद्ये । क्षितौ आयुर्वेदप्रवर्त्तरि देवताभेदे । तत्प्रादुर्भाव —"एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि । तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभि परिपीडिता ॥ तान् दृष्टा हृदय तस्य दयया परिपीडितम् । दयार्द्रहृदय शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह ॥ धन्वन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् किञ्चिदुच्यते । योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव ॥ उपकाराय लोकानां केन किं न कृतम्पुरा । त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान् ॥ तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये नृपो भव । प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदम्प्रकाशय ॥ इत्युक्त्वा सुरश्रेष्ठ सर्वभूतहितस्तदा । त्रयस्त्रिंशत्सुधी पदधन्वन्तरिमुपादिशत् ॥ अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरि पुरा । आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो बाहुजवेश्मनि ॥ नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ । बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार सुमहत्तप ॥ यत्नेन महता ब्रह्मा तं काशीशंकरोन्नृपम् । ततो धन्वन्तरिर्लोके काशिराजोऽभिधीयते ॥ हिताय देहिनां म्नौय संहितां विहितामुना । अथ विद्यार्थिनो लोकान् संहितामध्यापयत् ॥" भा. । चिकित्सादीपकनिदाननिघण्ट्वादिप्रणेतरि । [भ थ. ।

धन्वन्तरिग्रस्ता । स्त्री । कटुका । कट्की ।

धन्वन्तरिपञ्चकम् । क्लीं । धन्वन्तरिकृतग्रन्थविशेषे ।

धन्वन्तरिभाग । पुं । औषधकरणार्थे वैद्यलभ्यौषधादिभागे । सिद्धरसानां १० म तैलघृतलेहानां ८ म लेहवटिकानां ७ म । वै निघ ।

धन्वमांसम् । क्लीं । निर्जलदेशपशुमांसे । वा चि १२ अ । See जाङ्गलमांसम् ।

धन्वयवासः (क) / **धन्वयासः** । पुं । दुरालभायाम् । रा नि व ४ । सि यो रक्तार्शे चि । "धन्वयवासा सनागरा क्वथिता ।" । च सू ४ अ । सि यो सन्निपात ज्व चि अष्टादशाङ्गकषाये । [चि १ अ ।

धन्वा (न्) । पु । मरुभूमौ । रा नि व २ । च

धन्वामिषम् । क्लीं । जाङ्गलपशुमांसे ।

धन्वी (इन्) । पु । दुरालभायाम् । रा नि व ४ । अर्जुनवृक्षे । रा नि व ९ । बकुलवृक्षे । रा नि व १० ।

धमनः । पु । नलवृक्षे । नल गाछ । रा.नि व ८ । निम्बवृक्षे । निम गाछ । रा नि व ९ ।

धमनि (नी) । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । ठाकुल । रा नि व.४ । उत्तरापथप्रसिद्धनलिकानामगन्धद्रव्ये । भा । हे च । नखीनामगन्धद्रव्ये । हरिद्रायाम् । शिरायाम् । रा नि व १८ । शिराविकार एव धमनी । धमन्यश्च नाभिजा तत्संख्या च २४ । तेषु दशोर्ध्वगा, शेषास्तिर्य्यग्गाश्च । तेषूर्ध्वगा रूपरसगन्धस्पर्शशब्दप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भक्षुतहास्यभाषणरोदनगाभादिकर्म्म सम्पादयन्तो देहं धारयन्ति । ताश्च हृदयं गत्वा प्रत्येकं शाखात्रयं विस्तारयन्त्य ३०संख्या भवन्ति । तासु प्रत्येकं द्वे द्वे कृत्वा दश धमन्यो वातपित्तकफशोणितरसान् वहन्ति । अष्टौ च रूपादीनि गृह्णन्ति । शिष्टासु द्वादशसु ताभ्यां वाङ्मूच्छति, ताभ्यां घोषणं, ताभ्यां निद्रा, ताभ्यां जागरणं, ताभ्याञ्च रक्तवहनं भवति । शिष्टेन स्तनसंश्रितेन द्वयेन च स्त्रियाः स्तन्यवहनं पुंसश्च शुक्रवहनं स्तनाभ्यां भवति । अधोगास्तु दश पित्ताशयमधिगम्य त्रिंशत्सङ्ख्या । तासु द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तरसान् वहतः । शिष्टास्वपि द्वे अन्नमाश्रित्यान्नं वहतः । द्वे जलं वहतः, द्वे वस्तिमाश्रित्य मूत्रं वहतः । द्वाभ्यां पुरुषस्य शुक्रं स्त्रियः आर्त्तवञ्च प्रादुर्भवति, द्वे च तद्द्वयं निःसारयतः । द्वे स्थूलान्तनिबद्धे मूत्रपुरीषं निःसारयतः । अवशिष्टाश्चाष्टौ तिर्य्यग्गामिन्यो स्वेदं निःसारयन्ति । एताश्चाधोगा धमन्यः पक्वाशयकटिमूत्रपुरीषगुह्यवस्तिमेढ्रपादप्रभृतीन्याश्रित्य तेषां पोषणं सम्पादयन्ति । तिर्य्यग्गाश्च धमनीचतुष्टयं प्रत्येकमसङ्ख्यशाखाविभक्तं देहं रन्ध्रमूयिष्ठं करोति । एतासाञ्च मुखानि प्रतिलोमकूपसलग्नानि । तेभ्यश्च मुखेभ्यः स्वेदा निर्गच्छन्ति, देहरसो बहिरन्तश्च सन्तर्पयति । अभ्यङ्गादिना च तैलादिवीर्य्यमन्तः शरीरं प्रविश्य त्वक्पाकादिकं करोति तेनैव च शुभाशुभस्पर्शज्ञानं भवति ।" सुं. शा ९ अ । भा ।

धमिः । स्त्री । अग्नौ । धमन्याम् । हारा ।

धयनम् । क्लीं । पाने । रा नि व २० ।

धर । पु । कार्पासतूलके । मे ।

धरणः । पु । तुलायां । स्तने । धान्ये । हे च । तण्डुले । वै निघ । क्लीं । कालिङ्गचतुर्माषमिते माने । प प्र १ ख । पञ्चदशमांषे । २४ रक्तिकामाने । रौप्यषोडशमाषे । वै निघ ।

धरणी । धारणीकन्दे । रा नि व ७ । शिरायां । रा नि व १८ । खदिरवृक्षे । रा नि व २३ । पुनर्नवायाम् । मेदायाम् । वै निघ । शाल्मलिवृक्षे । श च ।

धरणीकन्द । पु । धारणीकन्दे । रा नि व.७ ।

धरणीधर. । पु । पर्व्वते । कच्छपे । रा.नि. व.१८ ।

धरणीबन्धः । पु । अरिष्टबन्धने । सर्पादिदंष्टबन्धनविशेषः । स शाखादष्टस्य दंशदेशाच्चतुरङ्गुले न्याय्यः । यदाह वाभट —"दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले । क्षौमादिभिर्वालिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥" च.द विष.चि. ।

धरा । स्त्री । शिरायाम् । नाड्याम् । रा नि.व. १८ । वसायाम् । गर्भाशये । मे ।

धराकदम्बः (क) । पु । कदम्बवृक्षे । हारा ।

धराङ्कुर । पु । भूकुष्माण्डे । वै निघ. ।

धराजकुष्माण्डः । पुं । भूमिकुष्माण्डे । भुँइ कुमड़ा । चि.क्र.क.स्त्रीरो.चि. ।

धरिमा (न्) । पुं । तुलायाम् । उराजू । का करे । वै.निघ. ।

धरुणः । पुं । जले । मे. ।

धर्त्तूरः । पुं । शुक्लधुस्तूरे । वै.निघ. ।

धर्म्मः । पुं । स्वभावे । आचारे । गुणे । मे. ।

धर्म्मघ्नः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

धर्म्मणः । पुं । धमन्यवृक्षे । धामना गाछ । र. मा. । सर्पभेदे । ঢেমনা সাপ । मे. ।

धर्म्मद्वेषी (न्) । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

धर्म्मपत्तनम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

धर्म्मपत्रः । पुं, क्ली । उदुम्बरवृक्षे । श.च. ।

धर्म्मवृक्षः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व ११ ।

धर्म्मसूः । पुं । धूम्याटपक्षिणि । अ.र. ।

धर्म्मिणी । स्त्री । रेणुकायाम् । রেণুক । रा. नि.व.६ । [ऑंकोड । श.च. ।

धलण्डः (कः) । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । धला

धर्षः (र्षितम्) । पुं, क्ली । मैथुने । त्रिका. । आधौ ।

धवः । पुं । (Anogeissus latifolia Syn. Conocarpus latifolia.) स्वनामख्यातवृक्षे । धाओया गाछ । र.मा. । मं धावोडा । कं दिंडिग । तैं शारिकचेट्टु । गुणाः.—कटुः कषाय. कफघ्न वातघ्नः पित्तकोपनः रुच्य. दीपनश्च । राज. । "धवः शीत. प्रमेहार्शः पाण्डुपित्तकफापहः । मधुरस्तुवरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनाक् ॥" भा. । अन्यच्च —"धवः कषायः कटुकः कफघ्नोऽनिलनाशनः । पित्तप्रकोपनो रुच्यो विशेषो दीपन परः ॥" फलमीषन्मधुरम् । रा.नि.व.८ । क्वाके । त्रिका । मनुष्ये । शब्द । खदिरे । र.सा.सं मञ्जुघ्नमलीहे ।

धवनी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । वै. निघ. ।

धवलः । पुं । धववृक्षे । धाओया गाछ । रा.नि. व.८ । श्वेते । चीनकर्पूरे । रा.नि.व.१२ । धातकी वृक्षे । वै.निघ । क्ली । श्वेतमरिचे । रा.नि.व.६ । त्रि । श्वेते । सुन्दरे । त्रिका. ।

धवलपक्षः (क्षी (न्)) । पुं । हंसे । रा. नि.व.१९ । [शांकन । रा.नि.व १० ।

धवलपाटली । स्त्री । शुक्लपाटल्याम् । শ্বেত

धवलमृत्तिका । स्त्री । खटिकायाम् । खड़ि । रा.नि.व.१३ ।

धवलयावनालः । पुं । श्वेतवर्णयावनालवृक्षे । शादा जनार । मं श्वेतजुवारी । कं बिलि यजोल । अयं शिम्बीधान्ये वर्त्तते । गुणाः—शैत्यः बल्य. त्रिदोषघ्न. वृष्य. रुचिप्रद. श्रमघ्नः पथ्य. गुल्मव्रणघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

धवलशारिवा । स्त्री । शुक्लशारिवायाम् । অনন্তমূল । वै.निघ. ।

धवला । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । See अनन्ता श्वेतशारिवा च । भा.पू.१भ. । गवि । গাই গরু । त्रिका. । वचायाम् । श्वेतापराजितायाम् । र.चि. पापरोगाश्मकरसे ।

धवली । स्त्री । शुक्लगवि । अम. ।

धवलेक्षुः । पुं । श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ ।

धवलोत्पलम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । नागफूल, হালা ফুল । रा.नि.व.१० ।

धवित्रम् । क्ली । मृगचर्म्मनिर्म्मितव्यजने । अम. ।

धाकः । पुं । वृषे । क्ली । अन्ने । स्तम्भ । उणा ।

धातकी । स्त्री । (Woodfordia floribunda. Grislea tomentosa.) स्वनामख्यात पुष्पवृक्षे । धाइ फुलेर गाछ । हिं धावड़, धाओला । मं धायटी । तैं धारिपुष्पु, जार्गि । उत्. धातिकी । गुणाः—कटुः उष्णा मदकृद्विषघ्नी प्रवाहिकातिसारघ्नी विसर्पव्रणघ्नी च । रा.नि. व.६ । "धातकी कटुका शीता मदकृत्तुवरा लघुः । तृष्णातिसारपित्तास्रविषक्रिमिविसर्पजित् ॥" भा. । शीता रक्तपित्तघ्नी च । राज. ।

धातकीकुसुम(पुष्प)म् । क्ली । धातकीपुष्पे । धाइ फुल । सु.सू.३८अ.अम्बष्ठादिः । च.सू. ४अ. ।

धातक्यरिष्टम् । क्ली । धातकीपुष्पकृतारिष्टभेदे । गुणाः—हृद्यं बल्यं रोचनं दीपनञ्च । च.सू.२७अ. ।

धातक्यादिचूर्णम् । क्ली । बालरोगाधिकारे औषधम् । पाठः—"धातकीबिल्वधन्याकलोध्रेन्द्रयववालकम् । लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवान्तिजित् ॥" धाइफुल, বেলশুঁটা, ধনে, লোধ, ইন্দ্রযব, বালা প্রত্যেক চূর্ণ সমভাগ মধু দ্বারা লেহন । भा की ।

धाता । पुं । स्रष्टरि । शरीरादिसंयोगस्य धारणहेतौ । सु.शा.१अ. ।

धातुः । पुं । खनिजेषु स्वर्णादिसप्तविधाष्टविध नवविधपदार्थेषु । धातु । यथा—काञ्चनं रजतं ताम्रं कांस्यं पित्तलं नागं वङ्गं लौहमेत्यष्टौ । रा.नि.व.१८ । स्वर्णरौप्यताम्रवङ्गयशदसीसलौहानीति सप्त । भा. । तथा—"हेमतारारनागाश्च ताम्रवङ्गे च तीक्ष्णकम् । कांस्यकङ्कान्तलौहञ्च धातवो नव कीर्तिता ॥" सुखबोधः । "त्रिविधन्तु सुवर्णं स्यादष्टधा रजतं भवेत् । पञ्च प्रकारकं ताम्रं वङ्गन्तु द्विविधं स्मृतम् । यशदं त्रिविधं प्रोक्तं भवेन्नागस्तु षड्विधः । अष्टधा लौहमुद्दिष्टमेते सप्तैव धातवः ॥" अर्क.चि. । गुणाः—"वलीपलितखालित्यकार्श्याबल्यजरामयान् । निवार्य्य देहं दधति नृणां ते धातवो मताः ॥" भा.पू.१भ.धातुव. । देहधारकवस्तुविशेषे । स च वातपित्तकफरूपः देहस्य धारणात्तस्य धातुशब्दवाच्यता । यथा—"धारणाद्धातवस्ते स्युर्वातपित्तकफास्त्रयः ।" वैद्यकम् । गैरिकमनःशिलाद्यश्मविकारे । प.मु. । शरीरस्थसप्तधातुषु रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रेषु । "रसादस्रं ततो मांसं मांसान्मेदोऽस्थि तद्भवं । अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रमित्येषां विनिष्क्रमः ॥" रा.नि.व.१८। धातूनाञ्च कर्म्माणि प्रीणनजीवनलेपस्नेहधारणपूरणगर्भोत्पादनानि । गिरिमृत्तिकायां । रा.नि.व.१३।

धातुक(ज)म् । क्ली । शिलाजतुनि । वै.निघ. ।

धातुकाशीष(सीस)म् । क्ली । काशीसे । हिरेकम् । रा.नि.व.१३ ।

धातुकी । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै.निघ. ।

धातुग्राही (इन्) । पुं । खर्परे । वै.निघ. ।

धातुघ्नम् । क्ली । काञ्जिके । हे.च. ।

धातुचेतनकरम् । क्ली । दुग्धे । आमलके । हिदली । वै.निघ. ।

धातुद्रावकम् । क्ली । टङ्कणक्षारे । সোহাগা । वै.निघ. ।

धातुनाशनम् । क्ली । काञ्जिके । चिका. ।

धातुपः । पुं । शुक्रे । रसे । श.च. ।

धातुपाकः । पुं । रसादिधातुक्षये । तल्लक्षणम्—"निद्रानाशो हृदिस्तम्भो विष्टम्भो गौरवारुची । अरतिर्बलहानिश्च धातूनाम्पाकलक्षणम् ।" वैद्यकम् । [प.मु । भा. ।

धातुपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । धातकीवृक्षे ।

धातुमलः । पुं । सीसके । रसादिमलेषु । स्वर्णादिव मल । "मलिनीकरणान्मलाः ॥" वैद्यकम् । "कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखलोम च । नेत्रविट् त्वक्च च स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः ॥" भा ।

धातुमारिणी । स्त्री । टङ्कणक्षारे । श.च ।

धातुमारी (इन्) । पुं । गन्धके । वै निघ. ।

धातुमाक्षिकम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा.नि.व.१३ । धातुकाशीषे । हिरेकम् । वै.निघ. ।

धातुराजः (कम्) । पुं, क्ली । वीर्य्ये । शुक्र । वै.निघ. । श च. । [प मु. ।

धातुवल्लभम् । क्ली । टङ्कणे । সোহাগা ।

धातुवादी (इन्) । पुं । खनिजविद्याभिज्ञः ।

धातुविट् । स्त्री । सीसके । वै निघ ।

धातुविषम् । क्ली । हरितालादौ । र.सा.सं. ।

धातुवृद्धिः । स्त्री । रसादिवृद्धौ, रसादिधातुसाम्ये । च.सू १२अ । [आमुपलीमवर्ष्यादौ ।

धातुवृद्धिकरः । पुं । धातुवर्द्धकद्रव्ये, अश्वग-

धातुवैरी (इन्) । पुं । गन्धके । श च. ।

धातुवैषम्यम् । क्ली । विकारागमरूपकार्य्ययोनौ । च वि ८अ. ।

धातुशेखरम् । क्ली । Green sulphate of Iron. धातुकाशीषे । हिरेकम् । हे.च. ।

धातुशोधनम् । क्ली । सीसके । वै.निघ. ।

धातुशोधनकरी । स्त्री । हरीतक्याम् । वै. निघ. ।

धातुसम्भवम् । क्ली । सीसके । वै निघ ।

धातुसाम्यम् । क्ली । विकारोपशमरूपकार्य्ये । च वि ८ अ । आरोग्ये । च सू १ अ । [निघ ।

धातुस्तम्भनकरम् । क्ली । आलीफल । वै

धातुहा (न्) । पु । गन्धके । वै निघ ।

धातुक्षयकास । पु । धातुक्षयकरकासरोगे । क्षयकास । निदा । [निघ ।

धातूपल. । पु । खडिकायाम् । খড়ি वै

धात्रिका । स्त्री । आमलक्याम् । रा नि व.११।

धात्री । स्त्री । आमलक्याम् আমলা । रा नि व ११ । भा पू १भ । See अकरा । उपमातरि । দাই। तल्लक्षण—"पीताय यदि बालस्य विदध्यादुपमातरम् । सुविचार्य्य गुणान् दोषान् कुर्य्याद्धात्रीं तदीदृशीम् । सवर्णां मध्यवयसां स कुलीनां मुदितां सदा । शुद्धदुग्धां बहुक्षीरां सत्त्व सामतिवत्सलाम् । स्वाधीनामल्पसन्तुष्टां कुलीनां सज्जनात्मजाम् । कैतवेन परित्यक्तां निजपुत्रवदर्थ मिमौ ॥" भा । धात्रीकर्म्म । यथा—"धात्री तु यदा स्वादु बहुलशुद्धदुग्धा स्यात्, तदा स्नातानु लिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधाय ब्राह्म्याद्यौषधं धारयन्ती कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेत् ।" इत्यादि । सु शा १०अ. । [आमलकीपत्र ।

धात्रीपत्रम् । क्ली । तालीशपत्रे । रा नि.व ६।

धात्रीफलम् । क्ली । आमलकफल । আমলা । मद व १ । (ला) स्त्री । आमलक्याम् । আমলা গাছ । रा नि व ११ ।

धात्रीलौहम् । क्ली । शूलाधिकारे । प्रथम पाठ—शतमूलूर ६ प यव ४ प पाकार्थजल २ श शे ॥०अ । शतावरीरस ८ प आमलकी स्वरस ८ प दधि ८प दुग्ध ८प भूमिकुष्माण्ड स्वरस ४ प घृतं ४ प इक्षुरस ४ प । एकत्र पक्वा पाके सिद्धे प्रक्षेप —जीरकचूर्णं धान्यकचूर्णं त्वक्चूर्णं तेजपत्रचूर्णम् एलाचूर्णं गजपिप्पलीचूर्णं मुस्ताचूर्ण हरीतकीचूर्णम् अभ्रभस्म लोहभस्म रेणु कचूर्णं त्रिफलाचूर्णं तालीशचूर्णं नागकेशरचूर्णं प्रत्येकं । শতমূলী ৬প যব ৪প পাকার্থ জল ২শ শে ॥০ শ। শতমূলীরস ৮প আমলকীরস ৮ প. দধি ৮ প দুগ্ধ ৮ প. ভূমিকুষ্মাণ্ডের রস ৪ প. ঘৃত ৪ প ইক্ষুরস ৪প । একত্র পাক সিদ্ধ হইলে প্রক্ষেপ—জীরা, ধনে, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ, গজপিপুল, মুতা হরীতকী, অভ্র, লৌহ, রেণুক, ত্রিফলা, তালীশপত্র, নাগেশ্বর প্রত্যেক চূর্ণ ২তো.। र सा स । सा कौ । द्वितीय —धात्रीचूर्णं ८ प. मण्डूरचूर्णं ४ प यष्टिमधुचूर्णं २ प गुडूचीक्वाथे समवारं भावयेत् । भावनाक्वाथार्थं क्वाथ्यद्रव्यम् औषधतुल्यमादाय अष्टगुणे वारिणि साधयेत् । আমলকীচূর্ণ ৮ প. মণ্ডূরলোহচূর্ণ ৪প যষ্টিমধুচূর্ণ ২ প । গুলঞ্চকাথে সপ্তাহ ভাবনান্তে শুষ্ক করিয়া ঘৃতভাণ্ডে রাখিবে। ভাবনার কাথ ঔষধের তুল্য লইয়া ৮ গুণ জলে প্রস্তুত করিবে। तृतीय पाठ—आमलकलौहत्रिकटुमनःशिलाचूर्णं मधु घृतं शर्करा प्र. समम् । আমলাচূর্ণ, লৌহ ত্রিকটু, মনছাল, মধু, ঘৃত চিনি প্রত্যেকে সমান। चतुर्थं वाजीकरणे—आमलकचूर्णं ८ प त्रिफलाक्वाथेन २१ भावयित्वा अथ मृतलौहमधुघृतशर्करा प्र. २ प मिश्रयेत् । আমলাচূর্ণ ৮ প ত্রিফলাকাথে ২১ ভাবনা দিবে। মৃতলৌহ ২ প মধু ২ প ঘৃত ২ প শর্করা ২ প একত্র মিশ্রিত করিবে। रस र.। अन्य पित्तरोगे—"धात्रीचूर्णस्याष्टौ पलानि चत्वारि लौहचूर्णस्य । यष्टीमधुक रजश्च द्विपलं दद्यात् पुटे घृतम् । धात्र्याश्च क्वाथेन तच्चूर्णं भाव्यञ्च सप्ताह । चण्डातपेन संशुष्कं भूय पिष्टं घटे स्थितं । घृतेन मधुना युक्तं भोजनादौ मध्यतः । त्रीन् वारान् भक्षयेन्नित्यं ।" र. सा स ।

धात्रीषट्पलकघृतम् । क्ली । गुल्म घृतम् । "धात्रीफलानां स्वरसे षट्पलं विपचेद्घृतम् । शर्करा सैन्धवोपेतं तद्धितं सर्व्वगुल्मिनाम् ॥" धात्री रस घृतम । रस र । भैष.।

धात्रेयि(यी)का । स्त्री । आमलक्याम् । रा. नि व ११ । उपमातरि ।

धात्र्यरिष्टम् । क्ली । पाण्डुरोगे । "धात्रीफल सहस्रे द्वे पीडयित्वा रसन्तु तं । क्षौद्राष्टांगेन संयुक्तं कणार्द्धकुडवेन च । शर्कराऽर्द्धतुलोन्मिश्रं पक्षं स्निग्धे घटे स्थितं । अरिष्टमाशयेत् प्रात ।" च चि १०अ ।

धात्र्यादि । पु । चातुर्थिकज्वरघ्ने धात्रीमुस्ता मतचौद्रकृते कषाये । वा चि १४. ।

धानक । पु । माषपरिमाणे । च कल्प.१२ अ । क्ली । धन्याके । मद व २ ।

धाना (ना) । स्त्री । चिपीटके । चिंडे । प मु । भृष्टयवादौ भाजा यवादि । हि बहुडा । गुणा —विष्टम्भिनी रूचा तर्पणी लेखनी गुरुश्च । वा । 'यवादयश्च ये भ्रष्टा धानास्ते परिकीर्त्ति ता । रा नि व ६ । "धाना सुदुर्जरा रूचास्तृट्प्रदा गुरवश्च ता । तथा मेहकफच्छर्दिनाशन्य सम्प्रकीर्त्तिता ॥" धन्याके । धनियां । भा । ग्र स्फुटयवे । सु चि १० अ ।

धानाकाः । स्त्री । धान्याके । धने । वा सू. १५अ गुडूच्यादि । "धानाकारक्तचन्दनम् ।" (बहुवचनान्तो) । [दिव छातू । सु च ।

धानाचूर्णम् । क्ली । भृष्टयवादिचूर्णे । यवां

धानिका । स्त्री । धान्यके । धने । वै निघ च सा चि यवान्यादौ । [लुडचे । रा नि व ११ ।

धानी । स्त्री । धान्यके । धने । मद व २ । पी

धानुष्का । स्त्री । अपामार्गवृक्षे । आपा° गा छ । श.च ।

धानुष्यः । पु । वंशे । रा नि व ८ ।

धानेय(क)म् । क्ली । धन्याके । रा.नि व ६ । आर्द्रधान्यके । काँचा धनियां । वै निघ ।

धान्धा । स्त्री । एलायाम् । श च. ।

धान्यम् । क्ली । ४ तिलमाने । ६ गुञ्जामाने । धान्याके । धने । रा नि व ६।२३ । सूक्ष्मामलक्यां । रा नि व २३ । (Oryza sativa.) (ommou rice plant. शाल्यादिवृक्षे । सतुषतण्डुले । धां । धान्य त्रिधा शालिषष्टिकव्रीहिभिर्दत । यथा—"शालयो हैमनास्तत्र षष्टिका ग्रैष्मका च पि । व्रीहयस्त्वाशव ख्याता प्रावृट्कालसमुद्भवा ॥" राज १प । शूकशिम्बीतृणधान्यभेदेन त्रिधा । रा नि.व १६ । शालिव्रीहिशूकशिम्बी चुद्रधान्यभेदेन पञ्चविधम् । "शालयो रक्तशाल्याद्या व्रीहय षष्टिकादय । यवादिक शूकधान्य मुद्गाद्यं शिम्बिधान्यकम् । कङ्ग्वादिकं क्षुद्रधान्यं तृणधान्यं च तत्स्मृतमिति ।" भा पू १भ धा.व. । अष्टादशविधम् । यथा —"रक्तशालिर्महाशालि कलमा षष्टिकापरा । खञ्जरीटीपलाशी च नीर वाप्या कपिञ्जला । सौगन्धी शूकला चान्या तिलवासी कचोरका । गरुडा रक्तवल्ली च काल माल्या तथापरा । विलजा मागधी मौना ता अ ष्टादश शालय ॥ कङ्गुश्चतुर्विधं प्रोक्तं श्यामाक यौनक कट । कोद्रवो द्विविध प्रोक्तो वंशबीज यरोद्भव । कुसुम्भबीज तौली च मीनरी च गवेधुक दिजाङ्गला राजनी च चुद्रधान्यगणस्त्वयम् ॥" चुद्रधान्यम् । त्रिधा यवश्च गोधूमी मुद्ग षडिध ईरित । द्विविध प्रोच्यते माषी राजमाषस्त्रिधा मत । मकुष्ठस्तुवरी वेधा निष्पावकमसूरकौ । त्रिधा चणक उद्दिष्ट कलायश्च त्रिपुण्ड्रक ॥"अचि। एषां गुणा स्वस्वपर्याये ज्ञेया । शरज्जौषोद्भवधान्यगुणा — धान्य शरज्जौषभव पाकेऽम्ल पित्तकृद्गुरु ।" ऋतुसन्धिजधान्यगुणा —"ऋतुसन्धिभव चौष्ण पित्तल कफनाशनम् ॥" राज ३प. । स्थलजधान्यगुणा —"स्थलज कफपित्तघ्न कषाय कटुपाकि च । किञ्चित्तु तिक्तमधुर पव नानलवर्द्धनम् ॥" वापितावापितधान्यगुणा — "वापित गुरु तद्धान्य किञ्चिद्धीनमवापितम् ।" रोप्यातिरोप्यधान्यगुणा —"रोप्यातिरोप्ये लघुनी शीघ्रपाके गुणोत्तरे । अदाहिनी दोषहरे बल्ये मूत्रविवर्द्धने ॥" यच्छूकसमन्वितं व्रीह्यादिकं तच्छूकधान्यम्, शिम्बीनिगूढ मुद्गमकुष्ठकादि शिम्बीधान्यम् । तृणोद्भवतया तृणधान्यम् । इति । "पक्व हरितलूनञ्च धान्य सम्यग्गुणावहम् । शुष्कं लूनन्तु नि सारं रूच तत्स्तनाशनम् ॥" इति हरितलूनाद्यग्रकालूनाग्रगुणा । "कोमधान्य नवञ्चास्य मधुर वत्सरोषित । निर्दोष लघु पथ्यञ्च तद्वर्षाद चिरस्थवेत् । नव धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितं । द्वाब्दोषितं लघु पथ्य त्रिवर्षादबलभवेत् ॥" इति नवधान्यजीर्णधान्यगुणा । धान्य वापितम् उत्तम, तदेव छिन्नोद्भव मध्यमम् । दग्धभूमौ वने वा वापित छिन्नोद्भव धान्य विष्टम्भकरम् । चारोदकक्षुपन्न शुरोगघ्नम् । सुखिन्धभूमिजम् चोजीवलकरम् । वालुकाभूमिजन्त्व लपुष्टिकरञ्च । रा नि व १६ ।

धान्यकम् । क्ली । स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । धने । हि कोथुमुरि । धनियां । मद व १ । गु

धा. — मधुरं शीतलं कषाय पित्तघ्नं ज्वरकासघ्न श्वासच्छर्दिकफघ्नं दीपनञ्च । रा.नि व ६ । च.सू ४ अ. । च द.ज्वराति चि. । "विल्वधान्यकनागरैः ।" पुं । माषमितमाने । ७ कुँच । प.प्र.१ख. ।

धान्यकञ्चुकी (इन्) । पु । धान्यत्वचि । धानेर खोसा । गुणा.—धान्यगुणयुक्त । रा नि. व.१६ ।

धान्यकतण्डुलः । पुं । कण्डितधान्याकतण्डुले । धनेर चाल । भा.म १भ अम्लकाञ्ज चि.धान्यकक्वाथे । "प्रातर्धान्यकतण्डुलक्वाथ ।"

धान्यकल्कः । पु । तुषे ।

धान्यचतुष्कम् । क्ली । अतीसारे धान्यशुण्ठक बालकविल्वकृतकषायविशेषे । वैद्यकश. । क्वा. ।

धान्यचमसः । पुं । चिपीटके । चिँडे । चि

धान्यजम् । क्ली । धान्ये । रा नि व ६ ।

धान्यतुषोदम् । क्ली । धान्यतुषकृतसन्धानविशेषे । एतदभावे काञ्जिकम् । सि.यो अजी.चि. ।

धान्यतैलम् । क्ली । गोधूमयावनालव्रीहियवादिजतैले । गुणा. — त्रिदोषशमनं कण्डूकुष्ठादिघ्नं चक्षुष्यञ्च । रा.नि व १५ ।

धान्यपञ्चकम् । क्ली । आमशूलादौ कषाये । "धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं बिल्वमेव वा । आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥" वैद्यकशं. । पञ्चविधधान्येषु शालिव्रीहिशूकशिम्बीक्षुद्राख्येषु । "शालिधान्यं व्रीहिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकं । शिम्बीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम् ॥" भा. ।

धान्यपटोलः । पु, क्ली । पित्तश्लेष्मज्वरे योगविशेषे । अत्र धान्यस्य १० माषा. पटोलस्य च ६ माषा' । सि यो.ज्व.चि. ।

धान्यपानकम् । क्ली । धान्यकृतपानकविशेषे । धनेर पाना । तस्य साधनविधि —"शिलायां साधु सम्पिष्ट धान्यकं वस्त्रगालितं । शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतं । नूतने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥" भा. ।

धान्यपिप्पली । स्त्री । आमज्वरे । ज्वरे दीपनी पाचनी च । धान्यादीनां प्रत्येक ६ माषा ४ रात । यो रत्ना ।

धान्यमण्डः । पुं,क्ली । धान्यकृतमण्डे । धानेर मण्ड । गुणाः—"धान्यमण्डं पित्तहरं श्रमघ्नमग्निदीपनं । वातलं रक्तशमनं ग्राहि सन्दीपनम्परम् ॥" अत्रि.१२अ. ।

धान्यमद्यम् । क्ली । धान्यकृतमद्ये । धेनो मद । गुणा' – गुरु विष्टम्भि च । रा नि व.१४ ।

धान्यमाषः । पुं । कलाये, माषे । वै निघ । षोडशसर्षपपरिमाणे । च.कल्प.१२अ. ।

धान्यराजः । पु । यवे । रा.नि.व १६।२३ ।

धान्यवीजम् । क्ली । धन्याके । रा नि व ६ ।

धान्यवीरः । पु । माषे । मांष कलाय वा विवि कलाय । रा.नि.व.१६ ।

धान्यशाकम् । क्ली । धन्याकशाके । धनेर शाक । र चि ८अ. । [ण्ड वा शीष । लटा ।

धान्यशीर्षकम् । क्ली। धान्यकणिशे । धानेर

धान्यश्रेष्ठम् । क्ली । हैमन्तशालिधान्यभेदे, वृषान्ने । हैमन्तिक धान्यविशेष । रा.नि व.१५ ।

धान्यस्वेदः । पु । धान्याम्ले स्वेदे । माषादिकोषधान्ये स्वेदे । सु.चि ३२अ ।

धान्या । स्त्री । धान्यके । अत्रि २स्थान १अ ।

धान्याकम् । क्ली । धान्यके । मद.२व. । वै. निघ.१भ.छर्दि.चि. ।

धान्याग्रम् । क्ली । धान्यकणिशे ।

धान्याभ्र(क)म् । क्ली । अभ्रकविशेषे । कृत्रिम अभ्रविशेष । तत्करणप्रणाली भावप्रकाशे— "पादांश शालिसंयुक्तमभ्रं बद्धा च कम्बले । त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्लिन्नं मर्दयेत्करैः । कम्बलाद्गलितं सूक्ष्मं वालुकारहितञ्च यत् । तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये ॥" इति । तद्धप्रकरणम् —"धान्याभ्रं धर्मदुग्धेन तत. चीरे विनिक्षिपेत् । भिन्नपत्रन्तु तत् कृत्वा तण्डुलीयाम्बुयोद्रवैः । भावयेद्दण्डयामन्तर्दिव ग्ध्यति चाभ्रकम् । कृत्वा धान्याभ्रकं तत्तु शोषयित्वा तु मर्दयेत् । अर्कक्षीरैर्दिनं मर्द्यमर्कमूलद्रवेण वा । वेष्टयेदर्कपत्रैस्तु सम्यग्गजपुटे पचेत् । पुनर्मर्द्य पुन पाच्य सप्तवारं प्रयत्नत. । ततो वटजटाक्वाथैस्तद्वद्देय पुटत्रयम् ॥" र.चि,४अ ।

धान्यास्वम् । क्ली । मधुगम्भीरकृतसन्धान-

विशेषे। लेवुर आरक। मधुभाण्डमध्यीरसे रावुश्च धान्यराशौ मास स्थापयेत्। वै निघ।

धान्याम्बु। क्ली। धान्योदके। वा चि ६ष.।

धान्याम्ल(क)म्। क्ली। रसस्वेदनकाञ्जिकविशेषे। यथालब्धनिस्तुषधान्यानि जलेन भाण्डमध्ये तावद्दचेत् यावदम्लत्व नायान्ति। ततश्च तन्मध्ये भृङ्गराजमुण्ड्यपराजितासल्याचीसर्पाचीसहदेवीत्रिफलानीलापराजिताहसपादीचित्रक समूल यथालाभ कुट्टयित्वा देयम्। "नानाधान्यैर्यथाप्राप्तैस्तु पात्रेर्जलान्वितैः। मृद्भाण्ड पूरित रक्षेत् यावदम्लत्वमाप्नुयात्। तन्मध्ये भृङ्गरा मुण्डी विष्णुकान्ता पुनर्नवा। मीनाची चैव सर्पाची सहदेवी शतावरी त्रिफला गिरिकर्णी च हसपादी च चित्रक। स मूल कुट्टयित्वा तु यथालाभ विनि क्षिपेत्। पूर्वाम्लभाण्डमध्ये तु धान्याम्लकामद स्मृतम्। स्वेदनादिषु सर्वत्र रसराजस्य योजयेत्॥" भा २म। च द दच्या चि। काञ्जिके। काञ्जि। रा नि व १५। तत्साधनप्रणाली यथा—"धान्याम्ल शालिचूर्णश्च कोद्रवादिकृत भवेत्। धान्याम्ल धान्ययोनि लाघवपन लघु दीपन। अरुची वातरोगेषु स र्वेवास्थापनेषु च॥" भा पू २भ.।

धान्यारि। पु। वनमूषके। रा नि व १९।

धान्यासव। पु। धान्यकृतासवे। गुडधात्री धातकीसुरासौवीरकसैरेयमैदकधान्यासेषु षट्सु। च सू २५भ। [व.१४।

धान्योत्तमम्। क्ली, पु। शालिधान्ये। रा नि.

धान्व:। त्रि। जाङ्गले। वा चि ६ष.।

धान्वन्तरघृतम्। क्ली। प्रमेहाधिकारे घृतम्। गव्यघृत १६ श। क्वाथार्थ—दन्तीमूल चित्रकमूलम् एषां प्र ८ प हरीतकी २० प देवदारु कदम्ब केलिकदम्बत्वक् वरुणत्वक् आरग्वधत्वक आमलक पुनर्नवा कारस्करत्वक प्र ६ प दशमूल मिलित्वा ६४ प वारि चतुर्गुण शे. चतुर्थांश। "कल्क—पचलवण पचकोल प्र २ तो.। इति धन्वन्तरम्। सा को। घृत १६ श। क्वाथार्थ—दन्तीमूल, চিতামূল প্রত্যেকে ৮ প হরীতকী २० प. দেবদারু ৬ প. কদম্ব, কেলিকদম, বরুণ, সোঁদাল, আম্র, পুনর্নবা, কবঞ্জ প্রত্যেকের ছাল ৬ প দশমূল মিলিত ৬৪ প জল চতুর্গুণ শেষ চতুর্থাংশ। কল্কার্থ—পঞ্চলবণ, পিপুল, পিপুলমূল, চই, চিতামূল শুঁট প্রত্যেকে ২ তো। দ্বিতীয়ম্—গব্যঘৃত ৪ শ। क्वाथार्थ—दशमूल करञ्जद्वयस्य फल (तदभावे त्वक) देवदारु हरीतकी शलपुनर्नवा वरुणमूल दन्तीमूल चित्रकमूल पुनर्नवा कदम्बत्वक् केलिकदम्बत्वक कुटीत्वक् बिल्वत्वक् भल्लातक शटी पुष्करमूल कथामूलम् एषां प्र १० प. यवकोलकुलथानां प्र १६ प वारि २१० श. शे ५४ श ४ प। कल्कार्थ—हिज्जलमूल त्रिफला भार्गी रौहितकमूलं गजपिप्पली शुण्ठी वचा विडङ्ग गुण्डारोचनी एषां प्र ५॥० तो। च द। ঘৃত ৪ শ.। ক্বাথার্থ—দশমূল করঞ্জ, রক্তকরঞ্জ দেবদারু, হরীতকী, শ্বেতপুনর্নবা, বরুণ দন্তী, চিতা, পুনর্নবা, কদম্ব, কেলিকদম্ব, সিজু, বিল্ব, ভেলা, শঠী, পুষ্করমূল, পিপুলমূল প্রত্যেকে ১০ প যব, কুল, কুলথ প্রত্যেকে ১৬ প. জল ২১০ শ শেষ ৫৪ শ ৪ প.। কল্কার্থ—হিজলমূল, ত্রিফলা, বামুনহাটি বরনামূল, গজপিপুল, শুঁট, বচ, বিড়ঙ্গ, কমলাগুঁড়ি প্রত্যেকে ৫॥০ তো.। रस र.। [मि.।

धाम (न्)। क्ली। शरीरे। श्रम। जन्मनि।

धामकम्। क्ली। कर्षे। गन्धতৃণ বা রাগ কর্পূর। रा नि व ८। पु। माषपरिमाणे। "इ मथ धामकथैव।" प म।

धामनी। स्त्री। शोणितवाहिशिरायां। श च।

धामार्गव:। पु। पीतघोषायाम्। পীত ঘোষা। धुन्दुल। हि नेनुआ। प मु। सु सू ३८श.। च सू १।२श। अपामार्गे। रक्तापामार्गे। भा पू १ भ। महाकोषातक्याम्। ঝিঙ্গা। हि तारइ। ते एतरोिंच, चेतिबीर। रा नि.व.७। राजकोषातक्याम्। वा टी हेमा।

धार। पु। पाषाणविशेषे। सन्ततौ। द्रवद्रव्यमात्रे। क्ली। अम्बुदके। वृष्टिर जल। तच्च द्विविध गाङ्ग सामुद्रश्चेति। "धाराभि पतित ताय गृह्णीत स्फीतवाससा। शिलायां वसुधायां वा धौतायां पतितश्च यत्। सौवर्णे राजने तामे स्फटिके काच

निर्म्मिते। भाजने मृण्मये वापि स्थापितं धारमुच्यते॥" गुणाः जलशब्दे द्रष्टव्याः। भा.।

धारकः (गः)। त्रि। यथाच्छिद्यमाने। सु.सू.४५अ.।

धारणी (या)। स्त्री। स्वनामख्यातमहाकन्दशाकविशेषे। धारणीकन्द, मैसगडे इति च अनूपदेशे ख्याता। धरणीकन्द। गुणाः—मधुर. कफपित्तघ्न सुखदोषघ्न कण्डूकुष्ठघ्नश्च। रा.नि.व.७। आम्रायाम्। शरीरान्तर्नाडीविशेषे। श.।

धारा। स्त्री। द्रवद्रव्यस्य सन्ततक्षरणे। गुडूच्याम्। वै.निघ.१अ जीर्णज्वरचिकित्सापाके। हरिद्रायाम्। त्रिका.। आमलक्याम्। क्षीरकाकोल्याम्। वै.निघ.। शस्त्राणां शाणतीक्ष्णतायाम्। धार। हितेज। सा च शस्त्रधारा मासूर्य्यर्द्धमासूरी कैशिका वैकैशिकी चेति चतुर्धा शस्त्रकर्मविशेषेषु भिन्नप्रकृतिका। तत्र भेदनामाभ्यासानां मासूरी (मसूरधारातन्वी) मण्डलाग्रादिभिन्नानाम् अर्द्धमासूरी (मसूरदलधारार्द्धतन्वी), सूचीकुशपत्रादिस्यन्दनानां विस्रावणानाञ्च कैशिकी (केशप्रमाणतन्वी), वृद्धिपत्रादिच्छेदनानामर्द्धकैशिकी (अर्द्धकेशप्रमाणतन्वी) चेति। सु.सू.८अ.।

धाराकदम्बः। पुं। (Adina cordifolia. Syn. Nauclea cordifolia.) स्वनामख्यातवृक्षविशेषे। [illegible]। हि. कदम्ब। म. धाराकदंब। कं. धारेकडव। ते. [illegible]। गुणाः—कटु वर्ण्य हिम कषाय तिक्त विषघ्न शोथहिक्कार विषदोषहरश्च। रा.नि.व.९।

धाराङ्कुरः। पुं। [illegible]। करके। [illegible]। श.।

धाराटः। पुं। [illegible]। [illegible]। श.च.।

धाराफलः। पुं। मदनवृक्षे। [illegible]। रा.नि.व.८। (ला) स्त्री। [illegible]। [illegible]। रा.नि.व.७।

धारायन्त्रम्। क्ली। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]।

धारासरम्। क्ली। [illegible]। [illegible]। वै.निघ. [illegible]।

धारास्नुही। स्त्री। त्रिधारस्नुहीभेदे। तें बँटि सिज्। रा.नि.व.८।

धारि। क्ली। आयुषि। (धारयति शरीरं पूतितां गन्तुं न ददातीति)। च.सू.१अ।

धारिणी। स्त्री। शाल्मलीवृक्षे। श.च.।

धारी (इन्)। पुं। पीलुवृक्षे। आखरोटे। जटा.।

धारुः। त्रि। स्तन्यपायिनि। जटा.।

धारोष्णम्। क्ली। दोहनेनोष्णधारया पतिते दुग्धे। धारोष्ण दुध। गुणाः—"धारोष्णम् [illegible] श्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं वृष्यं बृंहणमग्निवर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम्।" रा.नि.व.१५। त्रि। धारया उष्णं, यथा मूत्रमेव पायम्। "धारोष्णमृतोपमम्।" वा.टी.हेमा.।

धार्त्तराष्ट्रः। पुं। [illegible]। कृष्णचञ्चुचरणहंसे। [illegible] हाँस। अम.। सर्पभेदे। श.।

धार्त्तराष्ट्रपदी। स्त्री। हंसपादीलतायाम्। रा.नि.व.५। रक्तलज्जालुकायाम्। वै.निघ.।

धाव(वि)निः (नी)। स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। [illegible]। च.सू.। [illegible]। "धाविनी [illegible] हनाम्।" कण्टकार्य्याम्। [illegible]। रा.नि.व.[illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। वै.निघ.।

धावनिका। स्त्री। कण्टकार्य्याम्। च.सू.। वै.निघ. [illegible]। [illegible]।

धीः। स्त्री। बुद्धौ। अम.। [illegible]

धीतिः। स्त्री। पिपासायाम्। हे.च.।

धीन्द्रियम्। क्ली। ज्ञानेन्द्रिये। [illegible]। अम.।

धीमोटिनी। स्त्री। [illegible]। रा.नि.व.१४।

धीरः। पुं। ऋषभके। रा.नि.व.५। क्ली। कुङ्कुमे। त्रिका.। [illegible]। वै.निघ.।

धीरस्कन्धः। पुं। [illegible]। वै.निघ.। [illegible]।

धीरा। स्त्री। [illegible]।

क्षीरलतायाम् । বড লতাফটকী । काकोल्यां । रा नि व ३ । क्षीरकाकोल्याम् । वै निघ । शिग्रु पाठचे । শিশু গাছ । प मु । कृष्णशिंशपायां, কালশিশু বা কাল অগুরু । रा नि व ९ । शुक्लवचायाम् । कण्टकसेवत्याम् । वै निघ. । मद्य विशेषे । रा.नि व १४ ।

धीरावी । स्त्री । पीतशिंशपायाम् । वै निघ ।

धीवरी । स्त्री । शतमूल्याम् । रा नि व ४ ।

धीहरा । स्त्री । कुन्दुरौ । वै निघ. ।

धुकः (का) । पु, स्त्री । भूमिवदरवृक्षे । वै निघ. ।

धुकन्धुकम् । क्ली । वदरीफले । मद व ६ ।

धुकी । स्त्री । भूवदरे, हस्तिकोल्याम् । কাম-রাঙ্গা । मद व.६ । [गृहधूमे । ঝুল । मे. ।

धुन्धुमारः । पुं । इन्द्रगोपनामकीटविशेषे ।

धुरणीफलः । पु । शुद्रवृक्षे । प मु ।

धुरन्धरः । पु । धववृक्षे । प मु । र मा ।

धुर्द्धर , धुर्य्य. । पु । ऋषभके । रा नि.व.५ ।

धुस्तु(स्तू)रः । पु । (Datura fastuosa) कृष्णधुस्तूरे । (Datura elba) श्वेतधुस्तूरे । (Datura metel.) उपविषपर्य्यायस्वनामख्यातक्षुपे । धुतुरागाछ । र मा । हि धातुरा । मं धतूर । क मदकुणिगे । तें उम्मेत्तचेट्टु तान्न उन्मेत्त । ता. कारुउमत्ते । गुणा —कटुरुष्ण कान्तिकारी व्रणघ्न. त्वग्दोषखर्जूकण्डूज्वरघ्न भ्रमजनकश्च । रा.नि व १० । मूर्च्छाजनक अग्निघ्न पित्तघ्नश्च । राज. । ' धुस्तूरादेश्च यद्बीजमन्यच्चोप विषञ्च यत् । चौरेण पाचयेद्दोलायन्त्रेण शुद्धिमाप्नुयात् ।" इति शोधनम् । सा.कौ. । घण्टाकर्णक्षुपे । ঘেঁটু গাছ । रुद्रतेले । सा.कौ ।

धुस्तूरतैलम् । क्ली । कर्णरोगाधिकारे पक्वतैलम् । ' निशागन्धपलं पक्वं कटु तैलं पलाष्टकम् । धुस्तूरपत्रजरसे कर्णनाडीनिदुःखमम् ।" कटुतैलं ८ प धुस्तूरपत्ररस १६ प । कल्कार्थे—हरिद्रा गन्धकयोः प्रत्येक १ प. । सा कौ. । इदमेव रसरत्नाकरे गन्धकतैलम् । [निघ ।

धूक. । पु । वायौ । वकुलवृक्षे । विडाले । वै.

धूनक (नः) । पु । शालनिर्यासे । धूना । त्रिका । क्ली । कम्पने ।

धूनराजः । पु । वृक्षविशेषे । कृमिमलुधीति प श्चिमदेशे । गुणा सूचल ग्राही कफघ्न दन्त-रोगघ्नी बल्य मेहासृग्दरघ्नश्च । अचि. ।

धूनिः । स्त्री । कम्पने । व्याक ।

धूप. । पु । उष्णखेदे । ভাপরা । सुगन्धीकरणे गन्धद्रव्यात्थधूमे तद्वर्त्तौ च । हे च । माहेश्वरादौ । धूपार्थं द्रव्यगणो यथा —'द्विधागुर्देवदारुश्च गन्धपाषाणकस्त्रिधा । गुग्गुलु पञ्चधा सर्जो निर्यासः सरलस्य च । पद्मकाष्ठं मोचरसो निर्यासः सल्लकस्य च । राल नेपालकश्चेति गणोऽयं धूपसञ्ज्ञक ॥" अर्क.चि. ।

धूपकम् । क्ली । तूलकाष्ठे । रा नि व.९ ।

धूपद्रुम. । पु । रक्तखदिरे । रा नि व.८ ।।

धूपनम् । क्ली । धूपाधिवासने । धूपेन घर्षांकर्षणे । ভাপরা । Lumigation व्रणादीनां क्रियाविशेषे । শুকো গরম্ । स च व्रणशोधनानन्तरं विधेय । तद्द्रव्य यथा—"श्रीवेष्टके सर्जरसे सरले देवदारुणि । सारेष्वपि च कुर्व्वीत मतिमान् व्रणधूपनम् ॥" सु ।

धूपनः । पु । धूनके । धूना । श.मा. ।

धूपवृक्ष. (क.) । पु । रक्तखदिरवृक्षे । रा नि. व ८ । देवदारुवृक्षे । सरलवृक्षे । त्रिका । श.र ।

धूपसरला । स्त्री । धूपाङ्गसरलवृक्षविशेषे । वै निघ. । [१२ ।

धूपाग(गु)रु । क्ली । दाहागुरुणि । रा नि व

धूपाङ्गः । पु । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । টার্পেণ্টাইন্ গাছ । रा.नि व.१२ ।

धूपार्हम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । रा नि व १२ ।

धूप्यः । पु । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा नि व १२ ।

धूमः । पु । शिलारसे । गृहधूमे । ঝুল । मेघके । ধোঁওয়া । गुणा —"स्यात् श्लेष्मकरी धूमो नेत्रयो रहितो भृशम् । शिरोगौरवकृच्चापि वातपित्तप्रकोपयेत् ।" भा । वातपित्तवर्द्धक । राज १५ । अस्य पानार्थे पञ्चविध —प्रायोगिकः स्नेहन रेचन कासघ्न वामनीयश्चेति । पञ्चविधा एव धू

मवर्त्तय: । सतैलादिना कुष्ठतगरवर्ज्जेन शक्लपिष्टेन द्वादशाङ्गुलं शरकाण्डं चीमेणाष्टाङ्गुलं परिवेष्ट्यालेपयेत् । एषा प्रायोगिकधूमवर्त्तिः । स्नेहफलसारमधूच्छिष्टसर्ज्जरसगुग्गुलुप्रभृतिभिः स्नेहमिश्रैः स्नेहने । शिरोविरेचनद्रव्यैर्वैरेचने । कासघ्नकासहरैर्बृहतीकण्टकारिकात्रिकटुकासमर्द्दहिङ्गुङ्गुदीत्वक्मनःशिलाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभिः । वामनीये वामनीयैः स्नायुचर्म्मखुरशृङ्गकर्कटकास्थिशुष्कमत्स्यवल्लूरकृमिप्रभृतिभिर्द्रव्यैश्च वर्त्तिः कार्य्या । तत्र प्रायोगिकनेत्रं कनिष्ठिकापरिणाहमग्रे कलायमात्रं स्रोतो मूलेऽङ्गुष्ठपरिणाहं धूमवर्त्तिप्रवेशस्रोतोऽङ्गुलान्यष्टचत्वारिंशत् । द्वात्रिंशत् स्नेहने । चतुर्व्विंशतिर्वैरेचने । षोडशाङ्गुलं कासघ्ने वामनीये च । एते चापि कोलास्थिमात्रच्छिद्रे भवतः । व्रणनेत्रमष्टाङ्गुलं व्रणधूपनार्थं कलायपरिमण्डलं कुलत्थवाहिस्रोत इति । सु.चि ४० अ. । See धूमपानम् ।

[पूर्व्व । भा ।

धूमगन्धिकम् । क्ली । रोहिषतृणे । ग्रामक

धूमजाङ्गजम् । क्ली । यवक्षारे । रा.नि व.६ ।

धूमदर्शी । पुं । नेत्ररोगविशेषे । "शोकज्वरायासशिरोऽभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः । धूम्रांस्तदा पश्यति सर्व्वभावान् स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥" मा.नि. ।

धूमनाडी । स्त्री । प्रायोगिकादिधूमप्रयोगार्थं नलाकारयन्त्रे । धूमपाननेत्रे नल । यथा — "धूमनाडी भवेत्तत्र [illegible] च [illegible] । कनिष्ठिकापरीणाहा [illegible] ।" भा. ।

धूमपानम् । क्ली । धूमपिबानाम् । [illegible] धूमपाने । तत्र षड्विधं [illegible] कासघ्नवामनीयवत्धूमपानमिति । एषां [illegible] [illegible] । तद्विधि — [illegible] धूमनाड्यां [illegible] [illegible] । [illegible] धूमवर्त्तिं [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । भा. । [illegible]

सुमना ऋज्वधोदृष्टिरतन्द्रित स्नेहाक्तां प्रदीप्ताग्रां वर्त्तिं नेत्रस्रोतसि प्रणिधाय धूमं पिबेत् । "मुखेन तं पिबेत्पूर्व्वं नासिकाभ्यां ततः पिबेत् । मुखपीतं मुखेनैव वमेत् पीतञ्च नासया । मुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निर्हरेत् । तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिश्च विहन्यते ।" विशेषतस्तु प्रायोगिकं प्राणे नाददीत स्नेहनं मुखनासाभ्यां । नासिकया वैरेचनं मुखेनैवेतरे । तत्र प्रायोगिके वर्त्तिं व्यपगतशरकाण्डां निवातातपशुष्काम् अङ्गारेष्ववदीप्य नेत्रमूलस्रोतसि प्रयुज्य धूममाहरेति ब्रूयात् । एवं स्नेहनं वैरेचनिकञ्च कुर्य्यादिति । इतरयोर्व्यपगतधूमेऽङ्गारस्थिरे समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वर्त्तिं मूलच्छिद्रेणान्येन शरावेण पिधाय तस्मिन् छिद्रे नेत्रमूलं संयोज्य धूममासेवेत । प्रशान्ते धूमे वर्त्तिमवशिष्टां प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पाययेदादोषविशुद्धेः । एष धूमपानोपायविधिः । गुणाः — दन्तदार्ढ्यमनसश्चाभोजनशस्त्रकर्म्मसु प्रायोगिक इति । तत्र स्नेहनो वातं शमयति, स्नेहादुपलेपाच्च वैरेचनः श्लेष्माणमुत्क्लेश्यापकर्षति, तीक्ष्णत्वाद्रौक्ष्याद्दीप्तत्वाच्च प्रायोगिकः श्लेष्माणमुत्क्लेश्यनुत्क्लिष्टं चापकर्षति साधारणत्वात् पूर्व्वाभ्यामिति । भवति चात्र — "नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः । दृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिविशदाननः ।" कासश्वासारोचकास्योपलेपस्वरभेदमुखस्रावक्षवथुतन्द्रानिद्राहनुमन्यास्तम्भपीनसशिरोरोगकर्णाक्षिशूलवातकफनिमित्ताश्चास्य मुखरोगा न भवन्ति । प्रायोगिकं पीत्वोष्णमाचामादददीत मुखनासिकाभ्यां पर्य्यायशश्चतुरः [illegible] । वैरेचनिकमादोषदर्शनात् । [illegible] पानार्थं वामनीय । [illegible] [illegible] । सु.चि.४० अ. ।

[विचा ।

धूममहिषी । स्त्री । नीहारे । कुज्झटि ।

धूममृत्तिका । स्त्री [illegible] निरुक्तम् । श.चि ।

धूमयोनिः । पुं । मुस्तके । रत्न. ।

धूमरः । पुं । [illegible] । [illegible] । यथा — "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।" भा.उ १० अ. ।

धूमरजः । क्ली । गृहधूमे। झूल । भैष.कर्णरो. चि. ।

धूमसः । पुं । माकतरौ । वै निघ. ।

धूमसारः । पुं । गृहधूमे । झूल । र.सा.सं. ।

धूमसी । स्त्री । मुद्गविदलादिकृतवटिकायाम् । पापड, डालवड़ि, चुकृनि । प्रणाली यथा—"माषाणां दालयस्तोये स्थापितास्त्यक्तकञ्चुका । आतपे शोषिता पश्चे पिष्टास्ता धूमसी स्मृता । धूमसीरुचिरा सैव प्रोक्ता सुमुंरिका बुधैः । सुमुंरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ।" भा ।

धूमा(म्रः) । स्त्री, पुं । कृष्णशिंशपायाम् । वै. निघ. । [सहजातीयपक्षिणि । च. ।

धूमिका । स्त्री । कुज्झटिकायां । त्रिका. । श

धूमोत्थम् । क्ली । वज्रक्षारे । रा.नि.व ६ ।

धूमोद्गारः । पुं । पित्तजरोगभेदे । भा. ।

धूम्या(म्रा)टः । पुं। कुलिङ्गपक्षिणि । फिঙে। श्रम. । [नि.व.१२ । चटके । घटा. ।

धूम्रः (कः) । पुं । सिह्लके । शिलारस । रा.

धूम्रपत्रा । स्त्री। स्वनामख्यातक्षुपे । तामाक । मं गांधानी । कं कत्तगिरि । धत्. धूयापतर। गुणाः—तिक्ता शोफघ्नी कृमिघ्नी उष्णा कासघ्नी रूक्षा दीपनी च । रा.नि.व.५ ।

धूम्रपत्रिका । स्त्री । धूम्रपत्रायाम् । रा.नि. व.१३ । गन्धद्रव्ये । गन्धद्रव्यभेदे । वै.निघ. ।

धूम्रमूलिका । स्त्री । यूलीतृणे । रा.नि.व.८।

धूम्रलोचनः । पुं । कपोते । रा नि.व.१८ ।

धूम्रवर्णः (कः) । पुं । सिह्लके । शिलारस । रा.नि.व.१२ । कोकड़नामविशेषपक्षी । रा.नि. व.१८ ।

धूम्रवर्णा । स्त्री । वराटिकाभेदे। रा.नि व.१३।

धूम्रशूलः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

धूम्रा । स्त्री । महाक्षुण्णां । रा.नि व.७।

धूम्राह्वा । स्त्री । धूम्रपत्रायाम् । रा.नि.व.५ ।

धूम्राचिः । स्त्री । धूम्रमुद्रायाम् । वै.निघ. ।

धूम्रिका । स्त्री । कृष्णशिंशपाये । कालशिंशु वा सत्रुक । रा.नि.व.९ ।

धूर्त्तः । पुं । श्वेतकृष्णधुस्तूरवृक्षे । प.मु । धर्त्तूनवृक्षे । कुष्माण्डे । वै.निघ. । चोरक नामगन्धद्रव्ये । गेंटेला । रा नि.व.१२ । क्ली । लौहकिट्टे । हेच । विड्लवणे । रा नि.व.६ । [श.र. ।

धूर्त्तकः । पुं । कौलिकदम्बे । प.मु । शृगाले ।

धूर्त्तकृत् । पुं । धुस्तूरवृक्षे । श मा. ।

धूर्त्तजन्तुः । पुं । मनुष्ये । श.च. ।

धूर्त्तमानुषा । स्त्री । रास्नायाम् । श.च. ।

धूर्त्तरः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

धूर्त्ता । स्त्री । शुक्लकण्टकार्याम् । वै.निघ. ।

धूर्वरः, धूर्य्यः । पुं । ऋषभके । वै.निघ. ।

धूलकम् । क्ली । विषे । श च. । [श्रम. ।

धूलिः । पुं । परागे । गर्द्दभे । पार्थिवरजसि ।

धूलिका । स्त्री । धूली । पुष्पपरागे । वै.निघ. । कुज्झटिकायाम् । श र. । [न । त्रिका. ।

धूलिगुच्छः (कः) । पुं। पिष्टातके । आबी-

धूलिजङ्घः । पुं । काके । काक । वै.निघ. ।

धूलिपुष्पिका । स्त्री । केतकीवृक्षे । केयां गाछ । रा.नि.व.१० । श्वेतकेतके । वै.निघ. ।

धूलीकदम्बः (कः) । पुं । कदम्बवृक्षविशेषे । धाराकदम्ब । मं धूलिकदंबु । कं धूळिगडब । गुणैः धाराकदम्बतुल्यः । रा.नि.व.१० । तिनिशवृक्षे । वरुणवृक्षे । मे. ।

धूसरः । पुं । गर्द्दभे । उष्ट्रे । वनघटके । कपोते । रा.नि व.१८ । शुक्रे । वै.निघ. । त्रि । पाण्डुवर्णे । मे. । [शुक्लपुष्परास्नायाम् । वै.निघ. ।

धूसरच्छदा । स्त्री । श्वेतबुह्नायाम् । प.मु. ।

धूसरपत्रिका (त्री) । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । विछाति । शिवमल्लीशाके । प.मु. । हस्तिशुण्डीनामक्षुपे । हातिशुंड़ । रा.नि.व.५ ।

धूसरमुद्गः । पुं । धूसरवर्णमुद्गविशेषे । मं धूसरमुद्गा क पीयरमुद्ग। गुणाः—रसवीर्यविपाकेषु हरिन्मुद्गसमः कषायः मधुरः रूक्षः पित्तकृत् वातविष्टम्भकृच । रा नि व.१६ ।

धूसरा । स्त्री। पाण्डुरफलीनामक्षुपे। रा.नि,व.४।

धूसराह्वयः । पुं । गर्दभे । वै.निघ. ।
धूसरी । स्त्री । गर्दभ्यां ।
धूस्तूरः । पुं । धुस्तूरक्षुपे । प.मु. । [ह्वि.च. ।
धृतराष्ट्रः । पुं । हंसभेदे । हंसजातीयपक्षिणि ।
धृतराष्ट्री । स्त्री । हंसविशेषपत्न्याम् । मे. ।
धृतिः । स्त्री । धैर्य्ये । वेगविघाते । भा.म ३भ. उदा.चि. ।
धृष्णुः । स्त्री । कक्षिकायां । कक्षि । श.च ।
धेनिका । स्त्री । धान्याके । धने । भा ।
धेनुः । स्त्री । दुग्धवत्या गवि । अम. ।
धेनुका । स्त्री । धान्यके । धने । मद.व.२ । हस्तिन्या । गवि । मे. ।
धेनुकारिः । पुं । नागकेसरवृक्षे । वै निघ ।
धेनुजिह्वा । स्त्री । गोजिह्वानामक्षुपे । रा.नि व ४ । [गोदुग्धे ।
धेनु(का)दुग्धम् । क्ली । चिर्भट्याम् । भा ।
धेनुदुग्धकरः । पुं । मञ्जरवृक्षे । रा.नि.व.८।
धेनुमक्षिका । स्त्री । गोमक्षिकायाम् । डाँश माछि । वै निघ. ।
धोड़ः । पुं । डुण्डुभे । ढोंडासाप । श.र. ।
धौतम् । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि व.१३ । नीलकाशीसे । नील हिराकस् । वै.निघ. ।
धौतकौशेयम् । क्ली । धौतकौषजे । पत्रोर्णे । श.र. ।
धौतखण्डी । स्त्री । खण्डशर्करायां । वै.निघ. ।
धौतशिलम् । क्ली । स्फटिके । शिका. ।
धौमतम् । क्ली । रक्तपीलौ । थूनथारापि । वै. निघ. ।
धौरः । पुं । धवक्षे । धाओआ गाछ । भा. ।
ध्माङ्क्षः । पुं । काके । बके । जलकाके । पानकोडी । अम । जलपक्षिभावे । तक्षके । वै निघ. ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षजङ्घा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । रा.नि.व ४ । [मदमू । रा.नि.व.११ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षजम्बूः । पुं । काकजम्बूवृक्षे । भ-
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षतण्डुलफला । स्त्री । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षतुण्डा (ण्डी) । स्त्री । काकादनीलतायाम् । काकनासालतायां । कूँच गाछ । रा.नि.व.३ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षदन्ती (नखी) । स्त्री । काकादनीलतायाम् । काकनासालतायाम् । रा.नि.व.३।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षनामा (नाम्नी) । स्त्री । कौदुम्बरिकायाम् । रा नि.व.११ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षनाशिनी । स्त्री । हवुषाभेदे हबुष फल । रा.नि व.४ । भा. ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षनासा (सिका) । स्त्री । काकनासालतायाम् । कूँच गाछ । रा.नि.व ३ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षपुष्टः । पुं । कोकिले । धारा ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षमाची । स्त्री । काकमाचीक्षुपे । रा.नि.व ४ । [रा नि.व.४ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षवल्ली । स्त्री । काकजङ्घायाम् ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षादनी । स्त्री । काकादनीलतायाम् । रा.नि व.३ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षारातिः । पुं । पेचके । हला. ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षी । स्त्री । काकोल्याम् । काँदुनी । मे. । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षोली । स्त्री । काकोल्याम् । काँदुनी । प.मु. । रा.नि.व.३ ।
ध्मापनम् । क्ली । अग्निसन्धुक्षणे ।
ध्यामम् । क्ली । दमनकवृक्षे । मे. । कतृणे । ग्रामकर्पूरे । प.मु । सु.चि.११अ. । च.द.ग्नि पातञ्च.चि.अपराजिताधूपे । च.द.वा.व्या.१८अ ती प्रसारणीतैले । वै निघ १भ.गुग्गुल्वादिधूपे। मूलके । सु सू.३६अ. ।
ध्यामकम् । क्ली । कतृणे । ग्रामकर्पूरे । च सू। च.सू.५अ. । सु सू.१८अ.एलादिः । रौहिषे वा.सू १५अ.ईमा (अभावे तयोर्) । भा.म.३भ विष.चि. । "पिप्पली ध्यामकं मांसी ।" भा.म म.ज्व.चि । [वटवृक्षे । मद.व.५ । शिका.
ध्रुवः । पुं । धववृक्षे । धाओआ गाछ । र.मा.

ध्रुवा । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा नि व.४ । मूर्व्वायाम् । मे ।

ध्वंसः । पुं । मद्यविकाररोगे । लक्षणं यथा— "श्लेष्मप्रसेक कण्ठास्यशोष शब्दासहिष्णुता । तन्द्रानिद्राभियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥" च. ।

ध्वसी । स्त्री । मानविशेषे, त्रसरेणुपर्य्यायपर्य्याये मागधमाने । "त्रसरेणुस्तु पर्य्यायनाम्ना ध्वंसी निगद्यते ।" प स १ख । पु (इन्) । गिरिजपीलौ । श र. ।

ध्वजः । पु क्ली । शिश्ने । भा म ३.१ "ध्वजपतत्यती नृणां क्लैव्यं समुपजायते ।" "ध्वज चिह्ने पताकायां मेढ्रे ।" विश्व । तालवृक्षे । रा नि व ६।

ध्वजद्रुमः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि व ६ ।

ध्वजप्रहरणः । पु । वायौ । श र ।

ध्वजभङ्गः । पु । छिन्नपातकृतक्लैव्यरोगविशेषे । ध्वजभङ्ग रोग । निदानलक्षणे यथा—"अति व्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारत । ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुक । अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धाजीर्णभोजनात् । अत्यम्बुपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् । दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्व्याधिकर्षणात् । कन्यानां गमनाच्चापि योनिगमनादपि । दीर्घरोमां चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलां । दुर्गन्धां दुष्टयोनिश्च तथैव च परिसुतां । ईदृशीं प्रमदां मोहात् यो गच्छेत् कामदर्पित । चतुष्पदादिगमनाच्छेफसश्चाभिघातत । अधावनाद्वा मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् । काष्ठप्रहारनिष्पेषशूकानाञ्च निषेवणात् । चेतसश्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते ॥" च । See क्लैव्यम् ।

ध्वजवृक्षः । पुं । माड इति कोङ्कणदेशख्यात-वृक्षे । रा.नि.व.६ । [पिं । मे ।

ध्वजी (इन्) । पुं । मयूरे । रा नि.व.१९ । स-

ध्वनिग्रहः । पुं । कर्णे । त्रिका ।

ध्वनिबोधक(न)म् । क्ली । सुगन्धरोहिषतृणे । वै निघ. । [श्रम । अत्यपचिमाचे ।

ध्वाङ्क्षः । पु । काके । बके । भक्ष्यादपक्षिणि ।

ध्वान्तवित्तः । पुं । खद्योते । श र. ।

ध्वान्तशात्रवः । पु । शोणाकवृक्षे । श.च. ।

ध्वान्तोन्मेषः । पु । खद्योते । जनाकि पोका । त्रिका. ।

न

नः । पुं । रवे । ए.को. ।

नःक्षुद्रः । त्रि । ह्रस्वनासिके । थान्दा । हे.च. ।

नकुटम् । क्ली । नासिकायाम् । श मा. ।

नकुलः । पु । (The bengal mungoose, Viverra ichneumon.) स्वनामख्यातजन्तौ । नेउल । हिं बेजी । म मुंगूस । क मगुस । लक्षण —य स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो वसुदेह स नकुल । शालिहोत्र । नकुलमांसगुणा —पिच्छिल वातघ्न श्लेष्मपित्तघ्न । रा नि व १०। 'गुरुस्निग्धमधुरस्त्वलोपचयवर्द्धनम् । वृष्य पर वातहरम् . . ॥" च सू.२७ष. । [शा । रा नि.व.७ ।

नकुलाढ्या । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । शब्द ना

नकुलान्ध्यम् । क्ली । नेत्ररोगभेदे । लक्षण— "विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् । चित्राणि रूपाणि दिवा च पश्येत् स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञ ॥" मा म.४म. । नकुलान्ध्री दिवा चित्र पश्यति न तु निशि । चक्र. ।

नकुलारिः । पु । बिडाले । वै निघ. ।

नकुली । स्त्री । शङ्खिनीवृक्षे । वै निघ । शङ्खिन्याम् । धरणि. । कुङ्कुमे । हे च । नकुलपत्र्याम् । मांस्यां । जटामांस्यौ । कुक्कुट्याम् । मुर्गि । मे. ।

नकुलेष्टका (ष्टा) । स्त्री । रास्नायाम् । च ।

नक्तकः । पु । नेत्रपटले । वै निघ. । कर्पटे । लेकडा । श टी भ । [त्रिका. ।

नक्तचारी (इन्) । पु । पेचके । बिडाले ।

नक्तञ्चरः । पु । गुग्गुलौ । गुग्गुल । पेचके । जगा । सोमराज्यां । दुष्टुभे । रा.नि.व २३ ।

नक्तमालः । पु । करञ्जवृक्षे । डहरकरञ्ज । रा.नि व ६ । सु सू ३८ष करञ्जादिरिचनतौले । मि.यी उक्ता वि ।

नक्तमूलकम् । क्ली । करञ्जमूले । पुं । महा करञ्जे । वै.निघ. ।

नक्ता । स्त्री । लाङ्गलीक्षुपे । विषलाङ्गलिन्याम् । रा नि व.४ । तृणविशेषे । गुलवास इति लोके । गुणा.—सामला शीता गलगण्डहरी च । अपक्का न्या पर्य्यायौ । वै.निघ. ।

नक्तान्ध: । त्रि । रात्र्यन्धे । रातकाणा । रात्र्यान्ध्यस्य लक्षण यथा—"दिवा पश्यति य स्वच्छ रात्रौ नैव च पश्यति । नक्तान्ध इति तं विद्यात् विकारं पञ्चमीद्वयम् ॥" ज द.३०च. ।

नक्तान्ध्यम् । क्ली । रात्र्यन्धतारोगे । निदा. ।

नक्ताह्व: । पुं । करञ्जवृक्षे । मेघ ने.रो.चि. । "नक्ताह्वबीजवर्त्ति ।" च.द अ.श्री चि । भा वा र.चि.त्रिफलागुग्गुली ।

नक्रम् । क्ली । नासिकायाम् । मे. ।

नक्र: । पु । याहे । वै.निघ । कुम्भीरे । अम. ।

नक्रराज: (ट्) । पु । महाशिशुमारे, याहे । हाङ्गर । त्रिका. । [याम् । श.र. ।

नक्रा । स्त्री । मक्षिकादशमृत्याम् । नासिका

नक्राण्डम् । क्ली । कुम्भीराण्डे । च चि.२थ ।

नखम् । क्ली, पु । शरीरोपधातुविशेषे, करजे । नख । रा.नि व.१८ । तत् गर्भस्थस्य षष्ठे मासि भवति । सुखबोध । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी । तें नखमुचिप्य । च.द.चन्दनाद्यतैले । नखीभेदे । प सु. । च सू ५च. । क्षुद्रनिष्पावे । दवटी, छोट शिम् । वै निघ ।

नखकुट्ट: । पुं । नापिते । त्रिका. ।

नखगु(पु)च्छ[ञ्ज]फला । स्त्री । इत्तनिष्पाविकायाम् । श्वेत शिम्, श्वेत वर्वटी । रा नि.व.७ ।

नखच्छेदनम् । क्ली । नखस्य कर्त्तने । नख काटा । गुणा.—"पौष्टिक वल्यमायुष्य शौचरूप विराजनम् । केशश्मश्रुनखादीनां कल्पनं सम्प्रसाधनम् ॥" राज.१प ।

नखच्छेद्या । स्त्री । मेदायाम् । रा नि.व ५ ।

नखनामा । पु । नीलवृक्षे । वै निघ. ।

नखनिकृन्तनम् । क्ली । नखच्छेदनार्थे । नरुन । श चि. ।

नखनिष्पाव: (विका) । पुं,स्त्री । शिम्बी भेदे । छोट शिम्, श्वेत वर्वटी । रा.नि.व.७ । See निष्पावी । [रा नि व ५ ।

नखपर्णी । स्त्री । वृश्चिकालीक्षुपे । बिछाति

नखपुष्ठी (ष्पी) । स्त्री । स्पृक्कायां । पिड़िं । रा.नि व १२ ।

नखपूर्व्विका । स्त्री । शिम्बीधान्यविशेषे । इत्ति वर्वटी । रा नि व.७ । [च सू.२०च ।

नखभेद: । पुं । वातरोगभेदे । कुष्ठ्यादौ ।

नखर: । पुं । नखे । अम. ।

नखरञ्जक: । पु । नखरञ्जिनीवृक्षे । मेहेदी गाछ । "तिमिर कौकदन्ता च हिङ्गली नखरञ्जक ।" वै द्रव्याभि. ।

नखरञ्ज(ञ्जि)नी । स्त्री (Myrtus communis.) वृक्षविशेषे । मेहेदी गाछ । वै.द्रव्याभि. । नखकृन्तन्यां । नरुन । शब्द: ।

नखरायुध: / **नखायुध:** } पु । नखशस्त्रजन्तुमात्रे । सिंहे । ताम्रचूडे । व्याघ्रे । रा नि व १८ "शशकशल्लकीगोधामार्जाराद्या ।" चचि २०च. ।

नखराह्व: । पु । श्वेतकरवीरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

नखरी । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्ये । श मा । लघुशिम्ब्याम् । वै.निघ. । [चि. ।

नखविष्किर: । पु । नखायुधपक्षिमात्रे । श.

नखवृक्ष: । पु । नीलवृक्षे । रा नि.व.८ ।

नखशङ्ख: । पु । क्षुद्रशङ्खे । श र. ।

नखशस्त्रम् । क्ली । नखच्छेदनार्थम् पर्व्वकौशि कौधाराद्याकाराङ्गुलशस्त्रविशेषे । नरुन प्रभृति । "वडिशदन्तशङ्कुमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराश्चि हे दने भेदने च ।" सु सू.८च. । तस्य फल हाङ्गुलायामम् एकाङ्गुलविस्तृतम् । सु टी.ड. । तच्च छेदनभेदनयो. प्रशस्त नवाङ्गुलम् । तथाहि । "वक्रर्धधार द्विमुख नखशस्त्र नवाङ्गुल । सूक्ष्मशल्योद्धृतिच्छेदभेदप्रच्छादलेखने ॥" इति ।

नखाङ्कम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । श.र. । नखपत्रे ।

नखाङ्कुरः । पुं । नखे । वै.निघ. ।

नखाङ्गम् । क्ली । नलीनामगन्धद्रव्ये । र.मा. ।

नखाभ्यङ्गः । पुं । नखे तैलमर्द्दने । "तद्विधो नखाभ्यङ्गः शिरोनासाक्षि(चि)तापजित् ।" प्रयोगपारिजातः ।

नखालिः । पुं । क्षुद्रशङ्खे । श.च ।

नखालुः । पुं । नीलीवृक्षे । रा.नि व.६ ।

नखाशी (इन्) । पुं । पेचके । त्रिका. ।

नखी । स्त्री । स्वल्पनखाख्यगन्धद्रव्ये । छोट नखी । "नख स्वल्पं नखी प्रोक्ता ।" भा. । सा र क्षोघ्नीति राजवल्लभः । नखीमात्रे । "नखी पञ्चविधा प्रोक्ता गन्धाढ्या गन्धवत् परैः । काचिदुत्पलपत्राभा तथोत्पलदलोपमा । काचिदश्वखुराभा च गजकर्णसमा तथा । वराहकर्णसङ्काशा पञ्चमी परिकीर्त्तिता ॥" च.द टी. । तत्र वराहकर्णाभा न ग्राह्या । सा द्विधा एका शङ्खनखा अन्या मत्स्याख्या वदरीच्छदा । र.मा. । सा. गुणा. – शङ्खश्लेष्मवातास्रज्वरकुष्ठघ्नी लघुः उष्णा वर्ण्या शुक्रला स्वादुः व्रणविषालक्ष्मीसुखदौर्गन्ध्यहरी पाके रसे च कटुः । भा. । उष्णा कटुः विषघ्नी कुष्ठकण्डूव्रणघ्नी भूतविद्रावणी च । रा.नि.व.१२ । शुद्धिः यथा—गोविट्क्वाथकचित्तसुस्विन्ना मधुपाचिता नखी शुध्यति । तद्भेपात् यथालाभं गोमयादिषु गोमयजले वा पक्तव्या । तद्धीपदेशेन घृतेन भर्जयित्वा चूर्णी कर्त्तव्या । तत..कुडुमादिगन्धद्रवेण भावना कार्या । सर्व्वेषा गन्धद्रव्याणां गन्धतोयेन प्रक्षालनमावनं कृत्वा रौद्रशुष्कं कर्त्तव्यम् । शा.कौ. । च.द. ।

नखीद्वयम् । क्ली । द्विविधनख्यां । नखी, उत्पलपत्राभा, अश्वखुराभा चेति । च.द वा ख्या.चि. महाराजप्रसारणीतैले ।

नखीद्वयम् । क्ली । कामगद, कुरकरालो, इति द्वये । च.द.वा.ज्व.चि । "विश्वप्रभनखीद्वयम् ।"

नगः । पुं । वृक्षे । पर्व्वते । अम. ।

नगकर्णी । स्त्री । श्वेतापराजितायां । वै.निघ. ।

नगगन्धा । स्त्री । रास्नायाम् । वै.निघ. ।

नगजः । पुं । हस्तिनि । च.टी,भा. ।

नगजा । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदे । रा नि व.५ ।

नगजित् । पुं । पाषाणभेदके । रा.नि.व.५ ।

नगणा । स्त्री । पारावतपद्याम् । वनउच्छे..वा.. लताफटकी । र.मा. ।

नगपतिः । पुं । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

नगपर्य्यायकर्णी । स्त्री । अपराजितायाम् । वै निघ. ।

नगभित् । पुं । पाषाणभेदे । पारवकुचि..। रा.नि.व.५ । करञ्जोडिपाषाणभेदे । वै.निघ. ।

नगभूः । पुं । पाषाणभेदे । रा.नि.व ५ ।

नगभेदनः । पुं । करञ्जोडिपाषाणभेदे । वै. निघ. । [लिङ्गत् । अर्क चिः ।

नगमालः । पुं । शालिधान्यभेदे । गुणा. शा-

नगरघातः । पुं । हस्तिनि । व्याकरणम् ।

नगराह्वम् । क्ली । गुण्ठ्याम् । शुँठ । रा नि. व.६ ।

नगरीवकः । पुं । काके । त्रिका. ।

नगरोत्था । स्त्री । नागरमुस्तायां । रा.नि.व ६।

नगरौषधिः । स्त्री । कदलीवृक्षे । श.च. ।

नगवृत्तिकः । पुं । गुडमल्लिकाया हरिकाल्या वा । सु चि.२०अ ।

नगवृत्तिका । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । सु चि.१५ अ. । कल्प.५अ ।

नगाटनः । पुं । वानरे । त्रिका. ।

नगाश्रयः । पुं.। हस्तिकन्दनामके महाकन्दशाके । रा.नि.व ७ । [पचिपि । अम. ।

नगौकाः । पुं । सिंहे । मे. । काके । श.च. ।

नग्नहूः । पुं । स्फीतौ । नानाद्रव्यकृतसुरावीजे । वाखर इति लोके । भ. । [नि.व १८ ।

नग्निका । स्त्री । अनागतार्त्तवकन्यायाम् । रा:

नटः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१०।१२। श्योनाकवृक्षे । अम. । लोध्रवृक्षे । देवनाले । जटा. । क्ली । परिपेलवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

नटपत्रिका । स्त्री । वार्त्ताकुवृक्षे । वै.निघ. ।

नटपर्णम् । क्ली । लाँच । टाँनड़ा । वै.निघ. ।

नटभूषणम् । क्ली । हरिताले । र.मा. ।

नटमण्डनम् । क्ली । हरितालविशेषे । गो दन्ती । प.मु. । हरिताले । रा.नि.व १३ ।

नटसंज्ञकः । पु । हरिताले । त्रिका. ।

नटी । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व. १२ । अशोकवृक्षे । वै.निघ. ।

नड़ः । पु । नले । ननथागडा । रा.नि.व ८ ।

नड़कीयः(प्राय.) । त्रि । नलमयदेशे । हे च. ।

नड़मीनः । पुं । चिलिचिममत्स्ये । श्रम ।

नतम् । क्ली । तगरपादिके । तगरपादुका । प मु. । रा नि व.१० । वा.सू.१५ भद्रदार्व्यादि । 'भद्रदारु नतं कुष्ठ ।" च द.सि.यो.यत्र त्रि शत पुष्पादिविषे । "शतपुष्पा नतं कुष्टम् ।" सि यो पानीयकल्याणघृते । "स्थिरा नतं हरिद्रे द्वे ।" भा.म.४भ । "नतवार्ताकिनीकुष्ठ ..... ।"

नतद्रुमः । पु । लताशाले । र.मा. ।

नतनाड़िका । स्त्री । प्रहरद्वयात् मध्यरात्रि पर्यन्तं काले । वै.निघ. । [श्रम. ।

नतनासिकः । त्रि । चन्द्रमासायुक्ते । थेंदा ।

नताङ्गी । स्त्री । कर्कटशृङ्गयाम् । मद.व.१ ।

नदनुः । पुं । सिंहे । श.मा. ।

नदीकदम्बः (म्बा) । पु, स्त्री । गोरक्षमु ण्ड्यां, महाश्रावणिकायाम् । रा.नि.व.५ ।

नदीकान्तः । पुं । हिज्जलवृक्षे । हिज्जल गाछ । रा नि व.८ । जलवेतसे । वै.निघ । सिन्धुवारवृक्षे । मे. ।

नदीकान्ता । स्त्री । काकजङ्घाक्षुपे । रा.नि.व. ४ । इक्षुकारवेल्लके । छोट उच्छे । जम्बूवृक्षे । जाम गाछ । मे. ।

नदीकुठेरकः । पु । नन्दीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

नदीकूलप्रियः । पु । जलवेतसे । अटा. ।

नदीजम् । क्ली । सौवीराञ्जने । पुं । अर्जुनवृक्षे । प मु. । यावनाले । हिज्जलवृक्षे । रा नि.व ८ । नदीनिष्पावे । रा.नि.व १६ । सम्भूरीवृक्षे । वै. निघ. ।

नदीजलम् । क्ली । नद्या जले । नदीर जल । सर्वाएव नद्यः प्राङ्मुखगा गुरुजला पश्चिममुखगा लघुसलिला., देशविशेषगुणानुसारेण गुरुलघुजलाश्च भवन्ति । तथा विन्ध्यान्निर्गत्य पूर्व्वमुखगा वाताटोपं पश्चिममुखगा पित्तश्लेष्माणं दक्षिणमुखगा पित्तोद्रेकम् उत्तरमुखगा. पथ्यपाकञ्च कुर्व्वन्ति । हिमवद्विन्ध्यमलयसह्यादिप्रभवा नद्य शिरो रोगादीन् जनयन्ति । पारियात्रप्रभवाश्च तान् नाशयन्ति । इति देशविशेषान्नदीजलगुणाः । सामान्यनदीजलगुणा —स्वच्छं लघु पावनं दीपनं रुच्यं तृष्णाघ्नं पथ्यं मधुरम् ईषद्रूक्षञ्च । कालभेदान्नदीजलगुणा —यथा प्रावृटकालीननदीजलसेवनात् पीनसकफश्वासकासा जायन्ते, शारदीयनदीजलपानं पथ्यं वातकफघ्नञ्च, हैमन्तनदीजलपानं बुद्धिप्रदम्, शिशिरवसन्तकालीननदीजलं सन्तापशमनं तृष्णादाहवमिश्रमप्रशमनं, तथा ग्रीष्मनदीजलं च द्गुणमेव करोति । रा नि व १४ । "तथा प्राच्य मायाम्या. पश्चिमानुगमाश्रया । ससैकता सपाषाणा द्विविधा चाम्बुवाहिनी । एवं चतुर्विधा नद्यो वातपित्तकफात्मिका ॥" अथ पाषाणनदीगुणा.— 'घनविमलशिलानां स्खलनाज्जातफेनं बहलतरलवीचीक्षुब्धसङ्क्षोभदृश्यम् । ननु लघु च सुशीतं नाति चीणं घनञ्च हरति पवनपित्तं श्लेष्महारि सम्यक् ॥" सवालुकनदीगुणा.—"न घनविमलतोयं सैकतायां प्रवाहो न च भवति लघुत्वं श्लेष्मकृद्धन्ति पित्तम् । भवति मधुरमेव किञ्चिदुष्णं कषायं भवति पवनकारी शोषमूर्च्छां निहन्ति ॥" गङ्गा सरस्वती शोणो यमुना सरयू सर्वाः, वेत्रावती नीला उत्तरा पूर्व्ववाहिनी । हिमवत्प्रभवाःश्रोता हिमसङ्घशीतला' । समाः सर्व्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥ चासां नवशतैर्युक्ता गङ्गा प्रोक्ता मनीषिभि । तथा चर्म्मण्वती वेत्रावती पारावती तथा । चिप्रा महानदी पीता सूक्ष्मकन्या समन्विनी । शिवती शैवलिन्यश्च सिन्धुयुक्ता समुद्रगा । वातपित्तहरं नीरं त्रिदोषघ्नं मतं परम् । प्रसन्नानिलहरं हृद्यमुत्तराशानुगामि च ।" इति मध्योत्तरानुगा । "तापी तापा च गौतमी गोमती सलिला मही । सरस्वतीयुता नद्या मध्यदाक्षिणात्याः । आसां जलं घनं पीतं पित्तघ्नं कफकर्त्या । वातदोषहरं हृद्यं वपूकुष्ठविनाशनम् ।.दे-

विमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना। आसां शीतं जलं वापि कफवातविकारनुत्। पित्तद शमन वल्यं मूत्रदोषविकारनुत्। पूर्णा पयस्विनी वेता प्रणीता च वरानना। द्राणा गोवर्द्धनी याम्या शीतम्यनुगता इमा। कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव पय.स्विनी। विभावरी विशाला च गोविन्दी मदनस्वसा। पार्श्वव्ययापरा नद्यो दक्षिणो दिग्गमा इमा॥" अत्रि.७म।

नदीजा । स्त्री। जलयष्ट्याम्। खिरूक। वै. निघ.। अग्निमन्थवृक्षे। रा.नि व.९।

नदीनिष्पाव: । पु। शिम्बीधान्यविशेषे, काटुशिम्याम्। म नदीचेवर्ये। क तीरे आवरे। गुणा.—तिक्तः कटु गुरु रक्तकर, वातकफद. रुच कषाय, विषदोषहरश्च। रा.नि.व.१६।

नदीवहल: । पुं। मेषश्टङ्ग्याम्। वै.निघ.।

नदीभल्लातक: । पु। भल्लातकविशेषे, पानीयभल्लातके। प मु.।

नदीभव: । पु। सुद्रशङ्खे। वै.निघ.।

नदीमातृक: । पु। देशभेदे। यो नद्यम्बुभिः पाल्यते। "नद्यम्बुभिरृतोधान्यै नदीमातृक उच्यते।" रा नि.व २।

नदीमाषकम् । क्ली। शाकभेदे। गुणा —"विषद गुरु शीतञ्च समभिष्यन्दि चाच्यते।" च. सू.२७म.। [व ८।

नदीया । स्त्री। अग्निमन्थे। गणित्रि। रा.नि.

नदीवट: । पुं। वटीवृचे, ह्रस्वपत्रवटवृचविशेषे। नदीवट। म दुजावरु,। क गालिबाल। गुणा —कषाय मधुर शीतल पित्तघ्न तृष्णादाह श्रमश्वासच्छर्दिहरश्च। रा.नि व ११।

नदीसर्ज: । पु। अर्जुनवृचे। रा.नि.व ८।

नदेयी । स्त्री। जलवेतसे। वै निघ.। भूमिजम्बाम्। श.च.।

नद्यम् । क्ली। कृष्णाञ्जने। वै.निघ.।

नद्याम्र: । पु। समष्ठीलवृचे। मं कीतुम्बा। रा.नि.व.४।१२१। गुणा —कटु.उष्ण रुच्य सुख शोधन। दाही दीपन कफवातघ्न। वै निघ.।

नद्यावर्त्त: । पु। मत्स्यभेदे। वै निघ.।

नध्री । स्त्री। चर्म्मरज्ज्वां, चर्म्मरज्जौ। श.च।

नन्दक: । पुं। नन्दीवृचे। कुन्दुरौ। मेके। त्रिका.।

नन्दकि: । स्त्री। पिप्पल्याम्। श.च.।

नन्दगोपिता । स्त्री। रास्नायाम्। श.च।

नन्दन: । पुं। मधुनिष्पावे। भूकुष्टशिम्। प.मु.। मेके। श र.। क्ली। सरलदेवदारौ। रक्ताञ्जने। वै.निघ.।

नन्दनजम् । क्ली। हरिचन्दने। रा.नि.व.१२।

नन्दनविषम् । क्ली। तन्नामकवृचस्य लवसार निर्यासविषे। सु कल्प,२अ.। See लक्सारनिर्यासविषम्।

नन्दा । स्त्री। सुरसायाम्। वाबूईतुलसी। प. मु। योनिरोगविशेषे। बालस्य तन्नामकमातृकाग्रहे। तया च प्रथमे दिने मासि वर्षे वा बाल आक्रान्तो भवति। तेन च ज्वरादिर्भवति। च.द।

नन्दा(न्द्या)वर्त्त: । पु। तगरपुष्पवृचे। तगर फुलेर गाछ। र मा.। मत्स्यविशेषे। गुणा —श्रन्द्यावर्त्तस्तु सग्राही कफपित्तविनाशन.। राज १प.।

नन्दिक: । पुं। नन्दिवृचे। श.र.।

नन्दितरु: (रु) । पु। धववृचे। भा।

नन्दिनक: । पु। धववृचे। वै.निघ.।

नन्दिनी । स्त्री। जटामांस्याम्। रेणुकायाम्। বেণুক। रा नि व ६। हरीतक्याम्। मद.व १। नन्दिवृचे। मियङ्गौ। गुच्छकरञ्जे। ग्रन्थपर्णे। वै.निघ। चन्द्रशूरे। তোকমারী। भा.।

नन्दिपादप: । पु। नन्दिवृचे। वै.निघ.।

नन्दिवृष्य: । पु। कलाये। वै.निघ.।

नन्दिवृच: । पु। नन्दिके। मेषश्टङ्ग्या। प.मु.।

नन्दी (इन्) । पुं, स्त्री (न्दी)। नन्दिवृचे। वटवृचे। प्लक्षवृचे। मे.। गुच्छकरञ्जे। रा.नि व ९। ग्रन्थपर्णे। रा.नि व.४।

नन्दीकार्मुक: । पुं। पानीयामलकी। वै.निघ।

नन्दीमुख: । पुं। वयधान्यविशेषे। दीर्घशीभूमि। वै.निघ.। मत्स्यजातीयपक्षिविशेषे। मीहिजातिभेदे। सु सू ४६म.। गुणा.—"निरूक्ष दीर्घगाधुम. कचित्रन्दीमुखस्तथा।"

नन्दीमुखा (खी)। स्त्री। शूकशल्यवे। निद्रायाम्। गोधूमे। वै निघ। जलचरपक्षिवि शेषे। च.सू २७अ। नि शूकगोधूमे। "शूकला त्वहत्वी पथ्या तद्वत् नन्दीमुखा स्मृता।" भा.।

नन्दीवरलः। पु। सागरमइकमत्स्ये। वै निघ।

नन्दीवर्त्तः। पुं। तगरे। वै निघ.।

नन्दीवृक्षः। पु। अश्वत्थसदृशवृक्षे अश्वत्थवि शेषे। गंग्रा अश्वथ। प.मु.। काद्दश्वदेशप्रसिद्धे सुगन्धद्रव्यविशेषे। तून गाछ। हि वेलियापिपर। तैं वद्धिचेट्टु। वा.सू ३५अ.अम्बष्ठादिव। "नन्दीव चपलामकचुरा।" सु.सू ३८अ न्यग्रोधादिव.। गुणा —"नन्दीवृची लघु स्वादु तिक्तस्तुवर उ ष्णक। कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकफास्रजि त्॥" भा। कटुस्तिक्त शीत पित्तास्रदाहघ्न शिरःपीडाघ्न कुष्ठघ्न सुगन्धि पुष्टिवीर्यकरश्च। रा नि व.१२। गान्धार्याम्, गर्दभाण्डे वा। सु सू ३८अ.अम्बष्ठादिव.। मैषश्टङ्ग्याम्। र मा।

नपुंसकम्। क्ली, पु। षण्डपुरुषे। क्लीवे। हि जड़े। तत्र शुक्रवाहुल्यात् पुमान्, आर्त्तववाहुल्यात् स्त्री। साम्याद्‌भयो नपुंसकमिति कारणम्। न पुंसके जाते गर्भचिह्न यथा—यस्या पार्श्वद्वयमु न्नतं पुरस्तान्निर्गतमुदर प्रागभिहितलक्षणश्च तस्या नपुंसकमिति विद्यात्। नपुंसकं चतुर्विधम्। यथा —आसेक्यश सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा। स रेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्र षण्डसञ्ज्ञित। सु शा.२ अ। तेषां लक्षणादिक तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्।

नपुंसका। स्त्री। व्यङ्गविशेषे। सु सू ४६अ.। अ ध्रुविकायाम्। वै निघ.।

नभम्। क्ली। कमले। रा नि व १०।

नभः। पु। श्रावणमासे। श.र.। अम.। (स) क्ली। आकाशे। पद्मे। अभ्रधातौ। वै निघ।

नभःकान्ती (इन्) । पुं। सिंहे। श मा।

नभःसद्मः। पुं। पक्षिवि। अम.।

नभयमनः। पु। चित्रापूपे। मे.।

नभस्यः। पु। भाद्रपदे मासि। अम।

नभा.। पु। श्रावणमासि। घासे। विसतन्तौ। मे। पक्षितमीये। धरवि.।

नभोऽम्बुपः। पुं। चातकपक्षिणि। ई.च।

नभोरेणु। पु। नीहारे। विका.।

नभोलयः। पु। धूमे। श.र.।

नमस्कारी। स्त्री। खदिरिकाशाके, वराह क्रान्तायाम्। वराक्रान्ता। प.मु। शुक्रखञ्जालु कायाम्। रा नि व ५। वा सू २५अ.अम्बष्ठादिव। "अम्बष्ठामधुक नमस्कारी।" नीलदूर्वायाम्। वै निघ.।

नमेरुः। पुं। सुरपुन्नागवृक्षे। शुवपुन्नाः। छ- लना। रा नि.व १०। सरलदेवदारौ। वै.निघ.। रुद्राक्षे। भूरिप.। [भा.।

नम्रः (क)। पु। वेतसवृक्षे। मद व ५।

नयनम्। क्ली। नेत्रे। रा.नि व.१८।

नयनचन्द्रलौहः। पु। नेत्ररोगे लौह। त्रिकटु त्रिफला शृङ्गी शटी रास्ना शुण्ठी द्राक्षा नीलोत्पलं काकोली यष्टिमधुक बला नागकेशर बृहती कण्टकारी एषां प्र २ प. कान्तलौह १ प अभ्रं १ प। आदौ त्रिफलाक्वाथेन मदन तिलतैलेन अथ भृङ्गराजरसेन भावयेत्। वटी वद्ध राज्यवत्। त्रिकटु, त्रिफला, काँकड़ाशृङ्गी, शटी, रास्ना, शुंठी, द्राक्षा, नीलोत्पल, काँकला, यष्टिमधु, वेलेडा, नागेश्वर, वृहती, कण्टिकारी प्रत्येके २ प काम्तलोह १ प अभ्र १ प। अग्रे त्रिफलाक्वाथ तत्परे तिलतैल एवं भीमराजरस भावना दिवे। वटी कुल आँटीन ग्राम। भैव.।

नयनचिन्तकः। त्रि। दृष्टिविज्ञानकुशले। भा भे रौं चि.।

नयनप्रसादः। पु। कतकवृक्षे। वै निघ.।

नयनप्लवः। पुं। नेत्ररोगपूर्णत्वे। मा नि।

नयनबुद्बुदः। पु। नेत्रबुद्बुदे। "विपाइगुण वाइन्यं स्याद्बुद्बुदसन्निभ। वाडव समत शाहे भिषड्नयनबुद्बुदम्॥" सु उ.१अ.।

नयनशोणाञ्जनम्। क्ली। नेत्ररोगे अञ्ज नम्। पिप्पलीतण्डुलं सैन्धवलवण मरिच रसाञ्ज न कृष्णाञ्जन समुद्रफेन शर्करा पुनर्नवा हरिद्रा र क्तचन्दन यष्टिमधु तुल्य हरीतकी मन शिला वि

ष्यपत्रं रौप्यं फटिकारी मृगनाभि: कर्पूरं एषां चूर्णं प्र. समं लौहपात्रे ताम्रखण्डेन मधुना मर्द्दयेत्। পিপুলদানা, সৈন্ধব, মরিচ, রসাঞ্জন, শুর্মা, সমুদ্রফেনা, চিনি, শ্বেতগুঞ্জা, হরিদ্রা, রক্তচন্দন, যষ্টিমধু, তুঁতে, হরীতকী, সনহাল, নিমপাতা, লোধ, ফট্‌কিরি, শঙ্খনাভি, কর্পূর—সমভাগ সূক্ষ্মচূর্ণ করিয়া লৌহপাত্রে তাম্র খণ্ড দ্বারা মধুর সহিত মর্দন করিবে। भा.।

नयनापाङ्ग: । पुं । नेत्रप्रान्ते । अम. ।

नयनी । स्त्री । कनीनिकायां । श.च. ।

नयनोपान्त: । पुं । अपाङ्गे । रा.नि.व.१८ ।

नयनोर्द्ध्वगरोमराजि: । स्त्री । भ्रुवि । भ्रू-क्र । रा नि.व.१८ ।

नयनौषधम् । क्ली । श्वेतधातुकाशीषे । हे.च ।

नर: । पुं । मनुष्ये । नीलवृक्षे । रा.नि.व.८ । क्ली । गन्धद्रव्ये । ब्रामकर्पूर । मे. ।

नरङ्गम् । क्ली । शिश्ने । पुं । वरण्डके । नारङ्गा । उज्ज्व. । [याम् । श.र. । त्रिका. ।

नरनामिका (नी) । स्त्री । स्नुगुमत्या स्त्रि-

नरप्रिय: । पुं । नीलीवृक्षे । रा.नि.व.८ । पारावते । वै.निघ । [याम् । हे च ।

नरमालि(नि)नी । स्त्री । स्नुगुमत्यां स्त्रि-

नरमूत्रम् । क्ली। मानुषमूत्रे । मानुषेर मुत् । गुणा:—आमघ्न कृमिविषघ्नं तिक्तोष्णं लवणं रूक्षं भूतघ्नं त्वग्दोषहरं वातहरञ्च । रा.नि.व.१५। "मानुषं चारकटुकं तिक्तोष्णं लघु चोच्यते। चक्षूरोगहरं बल्यं दीपनं कफनाशनम् ॥" "अमृताया घनं मूत्रं प्रसूताया द्रव लघु । न किं गुणविशेष. स्यात् समता पाकवीर्य्ययो: ॥" अत्रि ८अ. ।

नरवल्लभ: । पुं । कपोते । वै.निघ. ।

नरवृक्ष: । पुं । नीलीवृक्षे । रा नि व.८ ।

नरषण्ड: । पुं । गर्भविकारजन्यपुरुषभेदे । पुং নপুংসক । यथा—"मन्दाल्पबीजाल्पबलावहर्षौ । क्लीबे च हेतुर्विकृतस्वयस्य ।" च.शा.२अ. ।

नरसादर: । पुं । नरसारे । निषादल । भैष. महामृतद्रावके ।

नरसार: । पुं । निशादल इति ख्याते द्रव्ये । हिं नौसादर । तत्करणविधि:—"औष्ट्रं वा माहिषं गव्यं पुरीषं भस्मतां गतं । चारपाकविधानेन नृसारसिद्धिरुच्यते ॥" गुणा:—"पटुमृत्तिशीलानां खावण: शीघ्रद्रविम: । यकृद्दोषे ज्वरे प्लीह्नि शिर:शूलेऽर्बुदादिषु । स्तनरोगे रक्तपित्ते कासे भग्नामये तथा । योनिव्यापत्सु च श्रेयो नरसार: सुखावह: ॥" र.सा सं. । तच्छुद्धि:—"नरसारो भवेच्छुद्धश्चूर्णतोये विपाचित: । दोलायन्त्रेण यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये ॥" अत्रि. । सा.कौ. ।

नरसिंहरूपज्वर: । पुं । विषमज्वरभेदे । "विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते । तेनार्द्धे शीतलं देहमर्द्धमुष्णं प्रजायते ॥" निदा. ।

नरहरि: । पुं । राजनिघण्टुकारे ।

नराधिप: । पुं। महारग्वधवृक्षे । सु.चि.३७अ. ।

नरी । स्त्री । मानुष्याम् । जटा. । त्वचायाम् । চামড়া । वै.निघ ।

नरेन्द्र: । पुं । आरग्वधे । काष्टागुरुवृक्षे । सु. चि १६अ. । विषवैद्ये । मे. । राजिके । त्रिका. ।

नरेन्द्रद्रुम: । पुं । आरग्वधवृक्षे । সোন্দাল গাছ । भैष कुष्ठ-चि. । "पूतीकार्कस्नुङ्नरेन्द्रद्रुमाणाम् ।" च.द.कुष्ठ चि. ।

नरेन्द्राह्व: । पुं, क्ली । काष्ठागुरुणि । वै.निघ. ।

नर्कुटकम् । क्ली । नासिकायाम् । हे.च. ।

नर्त्तक: । पुं । मयूरे । करिणि । हे.च. । देवनले । श र. । [रा.नि.व.१२ ।

नर्त्तका (की) । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये ।

नर्त्तनप्रिय: । पुं । मयूरे । वै निघ. ।

नर्त्तोपहारक: । पुं। धूलीकदम्बे । वै.निघ. ।

नर्म्मट: । पुं । खर्परे । शापत्र । हारा. ।

नर्म्मठ: । पुं । कुचाग्रे । श.र. । मैथुने । वै.निघ. ।

नर्म्मदा । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । सा विन्ध्यपादवाहिनी । तज्जलगुणा:—लघु शीतलं पथ्यं कफानिलमलौघकरं सर्व्वरोगघ्नं रुच्यं मधुरञ्च । रा.नि व.१४ । सृक्कायाम् । हे.च. ।

नर्म्मरा । स्त्री । सरलायाम् । निष्पलायाम् । भस्त्रायाम् । मे ।

नलः । पुं । (Phragmites karka. Syn. Arundo karka) स्वनामख्याततृणे । दूर्वाकारादुरीरन्ध्रःशुषिरः स्वनामख्यातः । सु.सू. ३८अ ड । नल । मं देवनलु । कं देवनाल । तें किक्केशगड्डि । अयं द्विविधः क्षुद्रदीर्घभेदात् । तयोः प्रथमः शीतकषाय, मधुरः रुचिकरः रक्तपित्तघ्न दीपन, बलदश्च । देवनलः मधुरः तथ्यः ईषत्कषायः वीर्याधिक, रसकर्माणि प्रभक्तश्च । रा.नि.व.८ । वा.सू.१५अ वीरतरादि । "इचारवनीनलकुशद्वयगुण्डगुन्द्रा" ।" खगगणे । खागडा । सु.सू.३८अ.तृणपञ्चमूले । सालीशपत्रे । वै.निघ. वा.व्या.दशमूलादितैले । कदम्बवृक्षे । मातुलुङ्गवृक्षे । देवधान्ये । सुगन्धे । वै.निघ. । क्लो । पद्मे । रा.नि.व.१० ।

नलकम् । क्लो । शाखास्थनि । है.च. । दृष्टास्थनि । पिठेव हाड । रा.नि.व.१८ । पद्माचे । पद्मवीज । वै.निघ. । [भा.म.३भ. ।

नलकास्थि । क्लो । नाडीवत्सरन्ध्रास्थिपर्वसु ।

नलकिनी । स्त्री । वातुदेशे । जान्वस्थनि । अङ्घायाम् । है.च ।

नलकीलः । पुं । वातुदेशे । है.च. ।

नलदम् । क्लो । उशीरवत्पीतक्षविलामज्जके । उशीरभेदे । भा.रैवतीय चि. । "पलङ्कषायं नलदे ।" प्रलापकज्व.चि. । "नलदतुरगगन्धा ।" पुष्परसे । उशीरे । मे. । वै.निघ.दाह.चि.रसादि गुल्याम् । वा.व्या.चि.दशमूलादितैले । जटामांसा । सु.सू.३८अ. । च.सू.४अ.चन्दनादिः । वै. निघ.र पि चि चन्दनादिचूर्णे । च.द.यक्ष.चि खदङ्गादिचूर्णे । वा.व्या.एलादितैले ।

नलदम्बुः । पुं । निम्बवृक्षे । भूरिप्र. ।

नलदा । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । उशीरे । पद्मामे । वै.निघ. ।

नलदाम्बु । क्लो । उशीरजले । वै.निघ. ।

नलपट्टिका । स्त्री । नलनिर्मितपट्टिकायाम् । नलेर पाटी, চেটা, মাদুর । द्वारा. ।

नलमीनः । पुं । चिलिचिममत्स्ये । अम. । गुणः—कफकरत्वम् । चवि २२अ. ।

नलमूलम् । क्लो । वीरणमूले । বেণার মূল । सु.सू.३८अ. ।

नलिकः । पुं । नले । वै.निघ. ।

नलिका । स्त्री । इन्दीवरालतायाम् । रा.नि. व.३ । सि.यो.यक्ष.चि.चन्दनादितैले । नाडीशाके । वै.निघ. । स्वनामख्यातसुगन्धवल्कले । सा च उत्तरापथे तन्नाम्ना प्रसिद्धा सुगन्धा प्रवालाकृति प्रवाली इति क्वचित् प्रसिद्धा, पवारी इति च क्वचित् ख्याता । नालुको । मं नलिकाजाई । क वैतलविकि । तें पक्किसुक, सुगन्धिद्रव्यमु । लक्षणम्—"मध्ये सारविहीना या सरसा कीटवर्जिता । नलिका सा भवेच्छ्रेष्ठा···॥" भैष. । गुणाः —तिक्ता कटुका तीक्ष्णा मधुरा हिमा क्रमिघ्नी वातोदरघ्नी चर्म.शूलघ्नी मलशोधनी च । रा नि. व ११ । "नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत् । कृच्छ्राश्मवातदृष्टास्रकुष्ठकण्डूज्वरापहा ।" भा. । तन्नामके उदररोगशमनार्थयन्त्रविशेषे । लक्षणं यथा—"द्विद्वारा नलिका पिच्छनलिका वा दकोदरे ।" अभि. ।

नलितः । पुं । तिक्तपट्टशाके । তেতো পাট वा नालिता पाता । तत्पत्रं तिक्तं पित्तघ्नं मल लघु । राज. ।

नलिनः । पुं । सारसपक्षिणि । अम. । पानीयामलके । श.च. । क्लो । कमले । रा.नि.व १० । श्वेतसौगन्धिके । শ্বেত শুন্দি । च.सू.४अ. । नीत्याम् । जले । है.च. । पद्मकिञ्जल्के । च.सू २४ ।

नलिनकेशरम् । क्लो । पद्मकेशरे । सु.सू.३८ अ चन्दनादि. ।

नलिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । পদ্মের ঝাড় । रा नि व.१० । नलिकायाम् । नालुको । वै. निघ १भ.चर्म -चि.विडङ्गादिचूर्णलेहे । नारिकेलासवे । तिका. । [टी । रा.नि.व.१० ।

नलिनीरुहम् । क्लो । मृणाले । পদ্মের ডাঁটী

नली । स्त्री । नलिकानामके गन्धद्रव्ये । रा.नि. व.११ । मन.शिलायां । विश्व. ।

नलुका । स्त्री । नलिकायाम् । नालुको । जातीवृक्षे । वै.निघ ।

नलोत्तमः । पु । देवनले । रा.नि.व.८ ।

नल्वकी (इन्) । पुं । नर्त्तौ । नल । भैष.यो. व्या.चि । [१ख. । वा.उ.२६अ. ।

नल्वणः । पुं । द्रोणपरिमाणे । १६ शे । प प्र.

नल्ववर्त्मगा । स्त्री । काकनासायाम् । श च. ।

नवः । त्रि । नूतने । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा. नि.व.५ ।

नवकार्षिकगुग्गुलुः । पुं । भगन्दरे हितः । "त्रिफलापुरकृष्णाभिस्त्रिपञ्चैकांशयोजिता । गुडिका शोथगुल्मार्शोभगन्दरवतां हिता ।" रस र.। भा.।

नवज्वरहरी(वटी) । स्त्री । नवज्वरे रसः । पारद-गन्धक विष त्रिकटु त्रिफला शुद्धदन्तीवीजानि प्र. समानि । द्रोणपुष्पीरसे मर्द्दनं गजपुटे पाकश्च । পারা, গন্ধক, বিষ, শুঁট, পিপুল, মরিচ, হরিতকী, বহেড়া, আমলা, শুদ্ধ দন্তীবীজ প্রত্যেকে সমাংশ, হলকষার রসে মর্দ্দন ও গজপুটে পাক করিবে। মাত্রা মাষবৎ। भा. ।

नवज्वरेभसिंहः । पुं । नवज्वरे रसः । "शुद्धसूतं तथा गन्धं लौहं ताम्रञ्च सीसकम् । मरिचं पिप्पली विश्वं समभागं विचूर्णयेत् । अर्द्धभागं विषं दद्यात् मर्द्दयेद्वासरद्वयम् ।" পারা, গন্ধক, লৌহ, তামা, সীস, মরিচ, পিপুল, শুঁট প্রত্যেকে ১ তো. বিষ ।৹ তো. জল দিয়া ২ দিন মাড়িবে । र.सा.स. ।

नवदलम् । क्ली । कोमलपत्रे । हड्डचन्द्रः । पद्मकेशरसमीपस्थदले । अम. ।

नवधान्यम् । क्ली। नवधान्ये । নূতন ধান্য । गुणाः—तत्र मालिन्यात् शीतत्वं सुतिक्तपत्रिभार्यं करोति गुरु च । वा.सू.६अ. । चरकः । "यथास्तु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः ।" रा नि.व.१६।

नवनी(तम्) । स्त्री,क्ली। दुग्धजसारे। টাট্কা ননি, মাখন । तत्रागादुग्धजत्वात् दशविधं । गव्यं माहिषमाजमाविकं गर्द्दभजमौष्ट्रम् ऐडकं हास्तिकं मानुष्यमश्वीजं चेति। विशेषाः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याः । सा. गुणाः—शीतं वर्णदं बलदं मधुरं हृद्यं संग्राहकं वातघ्नं कफघ्नं रुच्यं सन्तापशूलघ्नं कासघ्नं श्रमघ्नं मुखजनकं कान्तिप्रदं पुष्टिकरं च। सुश्रुत । गव्यं नवनीतं—सर्व्वदोषघ्नम् । सद्योद्धृतं—शीतलं रुच्यं मधुरं हृद्यं वातघ्नं कासघ्नं कृमिहरं कफजनकं सग्राहि शूलघ्नं । दधिजं नवनीतं—बलपुष्टिकरं तृष्णासन्तापहरं चक्षुष्यं श्रमघ्नं तर्पणं पित्तघ्नञ्च । तथा—"एकाहात्युषितं शीतसुरभीतरगन्धदम् । अहृद्यं सर्व्वरोगाढ्यं दधिजं तद् घृतं समभिति ॥" रा नि.व.१५ । (नीतम्) कुन्दुरुखोटी । भैष.ग्रह चि.वृहज्जीरकाद्यमोदके ।

नवनीतकम् । क्ली, पु । गन्धके । আমলাসার গন্ধক । र.सा सं ।

नवनीतजम् । क्ली । घृते । रा.नि व ११ ।

नवनीताह्वयगन्धः । पुं । আমলাসার, বা লাউয়া গন্ধক इति लोके ख्याते गन्धके । र.सा. स.नेत्राशनिरसे । [निघ ।

नवनीतोद्भवम् । क्ली । दधनि । घृते । वै.

नवपल्लवः । पुं । कोमलपल्लवे । भूरिप्र. ।

नवफलिका । स्त्री । अचिरजातरजस्कायां स्त्रियि । मे. ।

नवमल्लिका (ल्ली) (मालिका) । स्त्री । (J. Zambac floribus multiplicatis.) स्वनामख्याते पुष्पवृक्षविशेषे । सा ग्रीष्मोद्भवा । वासन्ती नेपाली सेउती नेवारी इति लोके । বাসন্তী গাছ । मं रौमाली । कं विरवन्तिभेद । वम्. मोगरा । गुणाः—अतिशीता सुरभिः सर्व्वरोगघ्नी च । रा.नि.व.१० ।

नवयौवना । स्त्री । युवत्याम् । हारा. ।

नवरत्नम् । क्ली । वज्र-मौक्तिक-माणिक्य नील-मरकत-गोमेद-पद्मराग वैदुर्य्य प्रवालेषु नवमणिषु । प.सु. । तद्दैवतानि सूर्य्यादयः । तद्धारणविधिः—"वैदूर्य्यं धारयेत् सूर्य्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने । भार्गवेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे । गुरौ मुक्ता भृगौ वज्रं शनौ नीलं विद्रुमं बुधाः ॥" दीपिका । तच्छुद्धिः—"विद्रुमं क्षारवर्गेण तार्क्ष्यं गोदुग्धतक्रया । पुष्परागञ्च सन्धानैः कुलत्थक्वाथसंयुतैः । तण्डुलीयजलैर्व्वज्रं नीलं नीलीरसेन वा । रोचनाभिश्च गोमेदं वैदूर्य्यं त्रिफलाजलैः ॥" मारणं यथा—"लकुचक्षारसम्पिष्टैः शिलागन्धकतालकैः । वज्रं विनान्यरत्नानि म्रियन्तेऽष्टपुटैः खलु ॥" र. चि.७प. । [तद्दैवते । See नवरत्नम् ।

नवरत्नदेवता । त्रि । वज्रादिरत्नानामधिष्ठा-

नववल्लभम् । क्ली । दारागुरुणि । रा.नि व. १२ ।

नवविधानम् । क्ली । सूपशाकाद्यन्नमिष्टौ दनोपदर्शितदिशसन्धानरोचनेषु । वै.निघ. ।

नवशस्यम् । क्ली । नवीनधान्ये । वै निघ. ।

नवसागरम् । क्ली । वज्रक्षारे । वै निघ २भ षय चि.चयकेसरिरसे । [च. ।

नवसूतिका । स्त्रि । नवप्रसूतायां । वा उ ३२

नवाङ्गम् । क्ली । वातपित्तज्वरे विश्वादिनवद्रव्य जकषाये । "विश्वामृताब्दभूनिम्बै पञ्चमूलीसमन्वि तै । कृत कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भव ज्वरम् ॥" शुँठ, गुलञ्च, मुता, चिरात, शालपानि, चाकुलिया, वृहती, कण्टिकारी, गोक्षुर । सा.कौ. । अन्यत्—त्रिकटुत्रिफलाचित्रकमुस्तवि डङ्गकृतकषाये । च द हन्.स्व.चि ।

नवान्नम् । क्ली । नूतनान्ने । See नवन्नम् ।

नवाम्बरम् । क्ली । नूतनवस्त्रे । अम. ।

नवायसचूर्णम् (लौहम्) । क्ली । पाण्डु रोगे । चूर्णत्रिफलामुस्तविडङ्गचित्रका समा । नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं मधुसर्पिषा । भक्षयेत् पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शं कामलापहम् । शुँठ, पिपुल, मरिच, त्रिफला, मुता, विडङ्ग, चिता प्र त्येके १ तो. जारितलौह ९ तो. मात्रा १ मा. । सा.कौ. ।

नवोद्धृतम् । क्ली । सद्योजातनवनीते । अम ।

नव्यः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा नि व.५ ।

नश्याकः । पु । काकसदृशपक्षिविशेषे । वै निघ । काकभेदे । उज्ज्व. । [च ।

नष्टप्रसूतिका । स्त्री । मृतवत्सायाम् । है.

नष्टचेष्टता । स्त्री । मूर्च्छायाम् । [त्रिका. ।

नस् (सा) । स्त्री । नासिकायाम् । नासाम् ।

नसखलर्कः । पु । मत्स्यजातिभ्वरे । गजवै ।

नस्तः । पु । नासिकायाम् । भा.म.४भ त्रि.रो चि । "सर्पिर्भ्यां नस्ततश्चो ।' क्ली । नस्ये । र. मा. ।

नस्तःकर्म । क्ली । प्रतिमर्षावपीडनस्तःप्रधमन शिरोविरेचनेषु पञ्चसु । 'नावनञ्चावपीडश्च ध्मानं धूम एव च । प्रतिमर्षश्च विज्ञेय नस्तकर्म च प ञ्चधा ॥" च.सिद्धिस्था. । [निघ । च.सू.१५. ।

नस्तप्रच्छर्दनम् । क्ली । पञ्चशिरोविरेच

नस्तो(स्यो)तः । पु । सनासारज्जुवृषे । ना| कफोंडा बलद । च टी.र. ।

नस्यम् । क्ली । नासायाह्यौषधे । ना॰, नश्य । नासयोर्नस्य आक्रमते यत् । "नस तत्कथ्यते धीरै नासायाह्य यदौषधम् ॥" नस्यं रेचनबृंहण भेदेन द्विविधम् । तयो रेचन कर्षण, बृंहण बृंह णश्च । तस्य काल —'कफपित्तानिलध्वंसे पूर्वं मध्येऽपराह्णिके । दिनस्य गृह्यते नस्य रात्रौ वा- नुत्कटे गदे ॥' तच्च नस्य प्रतिमर्षावपीडनस्यप्रध मनशिरोविरेचनभेदेन पञ्चधा । ऊर्ध्वजत्र्वादिरोगे मरीचकादौ च वैरेचनिक नस्य हितम् । भीरु स्त्रीकृशबालाना बृंहणनस्यं देयम् । वातरोगादौ चावपीडनम् अत्युत्कटदोषादौ प्रधमनम् । स्नैहिक नस्यमानम् अष्टबिन्दव । निषेधकाल —"नस्य मजिह्रौअन्नाम्ले दुर्दिने चावसर्पित । तथा नवप्रति- श्यायी गर्भिणी गरदूषित । अजीर्णी दत्तबस्तिश्च पीतस्नेहोदकासव । क्रुद्ध शोकाभिभूतश्च तृषार्तो वृद्धबालकौ । वेगावधारी स्नातश्च स्नातुकामश्च व र्ज्ययेत् ॥" अष्टवर्षात् पूर्वं अशीतेरूर्ध्वं च न दे यम् । भा. । [सुर्वे । वै निघ. ।

नक्तम् । क्ली । तगरपुष्पे । रा नि.व.१०। पुं ।

नक्ताख्यम् । क्ली । तगरपुष्पे । रा.नि व.१०।

नक्षत्रम् । क्ली । अश्विन्यादिसप्तविंशतितारका सु । सु सू ३५ । मौक्तिके । रा नि व १३ ।

नक्षत्रकान्तिविस्तार. । पुं । धवलयावना- लाख्यशिम्बीधान्यभेदे । रा नि व १६ । [निघ. ।

नक्षत्रमालिनी । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । वै.

नक्षत्रेशः । पु । कर्पूरे । अम. । धन्वी । त्रिका. खण्डे । है च. ।

नाकनः । पु । वनधान्यविशेषे । प सु. ।

नाकुः । पु । वल्मीकवर्त्मिकायाम् । उईमाटी । भैष.वा.वा.चि.स्वेदे ।

नाकुली । स्त्री । (Vanda roxburghii.) A variety of rásná. सनामख्यातमहाकन्दे

शाकविशेषे, राखाइये। वाशिं,शक्रधासं। प सु। नाकुली नाथि विषमुगरीत च लोके। हि चन्द्रा। तें सर्पचिवेदृ पद्मचेदृ। नाकुली द्विधा — नाकुली गन्धनाकुली च। गुणा — नाकुलीयुगल तिक्त कटूष्ण त्रिदोषघ्न नानाविषघ्न च। द्वितीया तु किञ्चिच्छ्रेष्ठा। रा नि व.७। यवतिक्तालतायाम्। श्वेतकण्टकार्याम्। रा नि व ४। चव्ये। प सु। मरिचे। शाल्मलिवृक्षे। मे.।

नाकुलीद्वयम् । क्ली। गन्धरास्ना या रास्नाया च। सि यौ उक्ष्मा चि महापैशाचघृते। "वयस्था नाकुलीद्वयम्।"

नाग । पु क्ली (ग)। सीसधातौ। वत्सनाभे। काटविषे। नागकेशरवृक्षे। प सु। वङ्गे। कर्ई धातौ। नागवल्लायाम्। मेदायाम्। करिदन्ते। मुस्तके। सुरपुन्नागवृक्षे। रक्ताभके। मे। हस्तिनि। नागवल्लीलतायाम्। च टी भ। सि यौ समशर्कर चूर्णे। भैष च पि चि पिप्पलीखण्डे। सर्पे। त्रिका। बीजद्रुमे। अमन वृक्ष। रा नि व २३।

नागकन्द । पुं हस्तिकन्दाख्यमहाकन्दशाके। रा नि व ७

नागकर्ण । पुं। रक्तैरण्डे। रा नि व.८।

नागकर्णी । स्त्री। आखुकर्णीलतायाम्। रा. नि व ३। श्वेतापराजितायाम्। श चि।

नागकिञ्जल्कम् । क्ली। नागकेशरपुष्पे। रा. नि व.८।

नागकुमारिका (री) । स्त्री। गुडूच्याम्। रा नि.व ३। मञ्जिष्ठायाम्। रा नि व ६।

नागकुसुमम् । क्ली। नागकेशरपुष्पे। वै.निघ १४ ज्व चि चन्दनवलातैले।

नागकृष्णा । स्त्री। गजपिप्पल्याम्। वै निघ।

नागकेश(स)र (क) । पु। (Mesua ferrea) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे। नागेश्वर चाँपा फूलेर गाछ। हि कावावचिनी। तें नागकेसरालु। ता नागल। बम् नागचम्प। गुणा — दीपन पाचन आमपाचन अग्निमान्द्यकरश्च। तत्कुसुमं वस्तिवातघ्नं कण्ठशिरोरुजाघ्नश्च। रा. नि व ६। "नागपुष्पकषायोष्णं रूक्षं लघ्वामपाचनम्। ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्दिहृल्लासनाशनम्। दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम्॥" भा.। "कीटादिकेन रहितमभिनवमिह केवलं ग्राह्यम्।" भैष। [नागदमन्या। नागदनी। वै निघ।

नागगन्धा । स्त्री। नाकुलीकन्दे। रा नि व ७।

नागगर्भम् । क्ली। सिन्दूरे रा नि व १३।

नागचम्पक. । पु। वनचम्पकवृक्षे। नागेश्वर चाँपा, बुनो चाँपार गाछ। रा नि व १०।

नागच्छत्र (त्रा) । पु, स्त्री। नागदन्त्याम्। रा नि व ५। (त्रा) नागवल्लाम्। वै निघ।

नागजम् । क्ली। सिन्दूरे। प सु। वङ्गे। हे च।

नागजिह्वा । स्त्री। अनन्तायां। अनन्तमूल। भैष वा व्या चि। र.सा। मन शिलायाम्। रा नि व १३।

नागजिह्विका । स्त्री। मन शिलाया। प सु.।

नागजीवनम् । क्ली। वङ्गे। हे च.।

नागजीवनशत्रु: । पु। हरिताले। वै निघ।

नागतुम्बी । स्त्री। तुम्ब्याम्। वै निघ।

नागदन्त (क) । पुं। हस्तिदन्ते। मे.।

नागदन्तिका (न्ती) । स्त्री। महाराष्ट्रकख्यातायां स्वनामख्यातमहाक्षुपे। हातिशुँड़े। गुणा — कटु तिक्ता रूक्षा वातकफघ्नी विषघ्नी मेधाकरी पाचनी गुल्मशूलोदरघ्नी च। रा नि व. ५। स्थूलमूलदन्त्याम्। च द। भैष ना श्र चि। सु चि १७अ। च वि ८अ.। (न्ता) वृश्चिकाल्याम्। विशाति। र सा.।

नागदमनी । स्त्री। (Artemisia vulgaris, Syn. A. Indica) Indian worm wood. स्वनामख्यातक्षुपे। नागदनी। हिं नागदुनी, नागदवन। तें श्वरिचेदृ दवणम। ता माचिपत्री। बम् दवणा। नेपाली तितापात। गुणा — "बलामोटा कटुस्तिक्ता लघु पित्तकफापहा। मूत्रकृच्छ्रव्रणान् रक्षो नाशयेज्जालगर्दभम्। सर्वग्रहप्रशमनी विशेषविषनाशिनी। जय सञ्चन्न कुरुते धनदा सुमतिप्रदा॥" भा। त्रिदोषघ्नी तीक्ष्णोष्णा कटु तिक्ता च उदराध्मानघ्नी च। रा नि व ५। वन्ध्याकर्कोटिकायाम्। वै निघ। [भैष तमराजतैले। पर्वे। पाप।

नागदलम् । क्ली। नागदमन्याम्। नागदनी।

नागदलीपमः । पु । पञ्चमकबृक्षे । পবস ফল বা ফণসা গাছ । प सु. । [भैरवरसे ।

नागदा । स्त्री । हरीतक्यां । र सा सं सकन्द

नागद्रु । पु । वृक्षविशेषे । তেকাঁটা সিজু গাছ । बम् गेरचिकाडा । श.च ।

नागनामकम् । क्ली । सीसके । भा ।

नागनामा (न) । पु । श्वेततुलसीवृक्षे । कृष्ण तुलसीवृक्षे । वै निघ । [रा नि व ७ ।

नागपल्ली । स्त्री । लक्षणाकन्दे । লক্ষণামূল ।

नागपत्रम् । क्ली । ताम्बूलदले । পাণ । वै निघ श्वास चि त्रिकटुवटी ।

नागपत्रा । स्त्री । नागदमन्याम् । भा ।

नागपत्री । स्त्री । नागदमन्याम् । वै निघ ।

नागपर्णी । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै निघ ।

नागपर्य्यायकर्णी । स्त्री । श्वेतापराजिता याम् । रा नि व ३ । [नायाम् । वै निघ ।

नागपुटभावना । स्त्री । षोडशपलन भाव

नागपुरगम् । क्ली । सीसधातौ । रा नि व १३ ।

नागपुरीपच्छन्नम् । क्ली । गजपुरीपजाति छत्राके । वा उ ३७अ ।

नागपुष्प । पु । पुन्नागवृक्षे । मे । नागकेशर वृक्षे । प सु । नागकेसरपुष्पसमपुष्पं सहामसी । सु सू ३८अ एलादि । क्ली । नागकेसरपुष्पे । च द र पि चि कामदेवघृते । सु कल्प ५अ । भा प्र रक्तरोगे । च चि २अ । नागचम्पके । मे ।

नागपुष्पक. । पु । कपित्थवृक्षे । स्वर्णयूथिका याम् । कुष्माण्ड । रा नि व २३ । पुन्नागवृक्ष । नाग केसरवृक्षे । वै निघ । [रा नि व.७ ।

नागपुष्पफला । स्त्री । कुष्माण्डीलतायाम् ।

नागपुष्पा । स्त्री । नागदमन्याम् । मन शिला याम् । वै निघ । [नि व १० ।

नागपुष्पिका । स्त्री । स्वर्णयूथिकायां । रा

नागपुष्पी । स्त्री । नागदमन्याम् । भा । स्व र्णयूथिकायाम् । रा नि व १० । पुष्पवृक्षविशेष । गुणा —"नागिनी रचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफ पित्तनुत् । विनिहन्ति विष शूलं योनिदोषवमि क्रिमीन् ॥" भा श्वर्श चि ।

नागफणः । पु । (Opuntia Dillenii. Syn. Cactus Indicus) वृक्षविशेषे । ফণিমনসা । ते ता नागदलि ।

नागफलः । पु । पटोली । रा नि व ३ । कटु पटोलि । वै निघ । [श सा चि कुङ्कुमवटी ।

नागफेनम् । क्ली । अहिफेने । वै निघ २भ

नागवधूप्रिय । पुं । सल्लकीनिर्यासे । धूना । वै निघ । [त्थवृक्षे । श च ।

नागबन्धु । पु । उदुम्बरवृक्षे । श चि । अश्व

नागबला । स्त्री । (Sida spinosa. Syn. Sida alba) गोरक्षतण्डुलायाम् । গোরক্ষ চাকুলিয়া । हि गुलशकरी ककही । च द यक्ष्म चि महाश्वचूर्णे । च चि १अ नागररसायने । सा कौ महाकामेश्वरमोदके । नागानामिव बल यस्या सा । सि यो यक्ष्म चि बलाद्यघृते । भा मू कृ चि नागबलातैले । योगरत्न उ ख । गुणा — मधुराम्ला कषाया उष्णा गुरु कण्डूकुष्ठवातव्रणपि त्तघ्नी च । स्निग्धा आयुष्या पाहिणी हृद्या मूत्रकृ च्छ्रक्षीणक्षयरोगेषु हिता च । भा । मधुराम्ला कषाया उष्णा गुरु कण्डूकुष्ठवातव्रणपित्तघ्नी वा जीकरणी च । रा नि व ४ ।

नागबलातैलम् । क्ली । वातरक्ते तैलम् । तिलतैलं १६ श । क्वाथार्थं—गोरक्षतण्डुलामूल १२॥० श वारि ६४ श मे १६ श छागदुग्धं १६ श । कल्कार्थं—तगर यष्टिमधु प्र. ५ प वा २.श । तुलादूर्ध्वं जलद्रोण्या इति । प प्र । তিলতৈল ১৬ শ । ক্বাথার্থ—গোরক্ষচাকুলিয়া ১২॥০ শ জল ৬৪ শ শে ১৬ শ ছাগদুগ্ধ ১৬ শ. । কল্কার্থ—তগরপাদুকা, যষ্টি মধু প্রত্যেকে ৫ প বা ২ শ. । च द ।

नागभू । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदायाम् । ছোট পাথরকুচা । रा नि व ५ ।

नागभृत् । पु । कुण्डुभसर्पे । त्रिका ।

नागमती । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । वै निघ. ।

नागमाता । स्त्री । सारिवायाम् । वै निघ । मन शिलायाम् । हे.च. । मनसादेव्याम् । श.र. ।

नागमार: । पुं । भङ्गराजे केशराजे । (केशुटे) चिका । चि । हस्तिमारके ।

नागरम् । क्ली । मुस्तायां । मे । च.सू.२अ. । शुण्ठ्याम् । रा नि.व.६ । भा. । वा सू १५अ.वचादिव. । "नागरातिविषाभया ।" वा चि १अ दुरालभादि" । शुण्ठ्यां । हरीतक्या । च द.सन्निपातज्व.चि.षडङ्गपानीये । च.सू ४अ । सु । नागरङ्गवृक्षे । अ र. ।

नागरक: । पुं । नागरङ्गवृक्षे । वै निघ. ।

नागरक्तम् । क्ली । सिन्दूरे । हे.च. ।

नागरघन: । पुं । नागरमुस्तायाम् । नागरमुता । रा नि.व ६ ।

नागरङ्ग: । पुं । (Citrus aurantium.) Orange. जम्बीरविशेषे । कमला लेबू । हि नारङ्गी, सन्ता । मं नारङ्ग । तें गंजनिम्ब, नारजिचेट्टु । ता. किचिलिचेट्टु । उत्. नारङ्गी । गुणा.—तत्फलम् अम्लम् अत्युष्णं वातपित्तहरं सरञ्च । पक्व स्वाद्वम्ल हृद्यं दुर्जरं वातघ्नञ्च । मद व.६। मधुरमम्ल गुरु उष्ण रोचनम् आमवातकृमिशूलघ्नं श्रमघ्न बलकर रुच्यञ्च । रा नि व.११ । सुरभि पाके गुरु दुर्जरम् अत्यम्ल मधुरकल्लं हृद्य वातघ्नञ्च । तत्केशर रुच्य वातहरञ्च । राज. । वातघ्नं दुर्जरं गुरु च । सु.सू.४६अ ।

नागरमुस्तकम् (स्ता) । क्ली,स्त्री । (Cyperus pertenuis. Syn. Mariscus cyperus.) नागरदेशप्रसिद्धमुस्तायाम् । नागरमुता । हि नागरमोथा । तें तुङ्गगड्डलुभिम् । ता: सुद्दक्काच । दा. गरमोटा । गुणा.—तिक्ता कटु कषाया शीतला कफघ्नी पित्तज्वरातिसारारुचि तृष्णादाहघ्नी श्रमघ्नी च । रा.नि व.६ ।

नागरा । स्त्री । पानीयामलके । वै.निघ. ।

नागरादि: । पुं । कषायभेदे । "नागरातिविषामुस्तभूनिम्बामृतवत्सकै. । सर्वज्वरहर: क्वाथ: सर्वातीसारनाशन. ।" च.द.अ.सा चि. । अथ —"नागर देवकाष्ठञ्च धन्याकं बृहतीद्वयम् ।" च.द.सामाज्वर चि. । शुण्ठ्यादीनां प्रत्येक रत्ति द्वयाधिकमाषकत्रय चतुष्पलजलेन पक्त्वा पलमवशिष्टेत् । शा.खं. । अपर.—"नागरं सुरतरुच धान्यक कुण्डली तृहतिकायुग निशि ।" अचि.ज्व. चि. । नागरमुस्तायाम् । वै.निघ. ।

नागराह्वम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ ।

नागरी । स्त्री । सुहीवृक्षे । मनसा गाछ । श.च. । [निघ. ।

नागरीकन्या । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । वै.

नागरुक: । पुं । नागरङ्गवृक्षे । कमला लेबुर गाछ । अ.र. ।

नागरूपप्रभम् । क्ली । हरितालै । वै.निघ. ।

नागरेणु: (क:) । पु । सिन्दूरे । रा.नि.व. १३ । (क:) नागकेसरवृक्षे । वै निघ. ।

नागरोथा । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । "नागरोथा कच्छरुहा ।" रा नि व.६ ।

नागलता । स्त्री । शिश्ने । चिका ।

नागवल्लरी । स्त्री । नागवल्ल्याम् । भा. ।

नागवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । नालिता गाछ । ताम्बूलीलतायाम् । पाण गाछ । गुणा —कटुतीक्ष्णा तिक्ता पीनसवातघ्नी कफकासहरा रुच्या दाहकृद्दीपनी च । सा स्थान विशेषजातत्वात् बहुधा भिन्नगुणा । तत्र श्रीवाट्य म्लवाटीमालसीसदाशिराम्लसरादय प्रसिद्धा । तत्र अम्लसरा मालवे अगरापर्ण इति ख्याता, आन्ध्रे पीट्टकुलिपर्ण हैसनीया च, घोरसमुद्रदेशे घोरस मुद्रदेशपर्ण इति प्रसिद्धा । श्रीवाटीगुणा.—मधुरा तीक्ष्णा रसाढ्या सरसा रुच्या च । अम्लवाटी—कटुकाम्लतीक्ष्णतिक्ता उष्णा विष्टम्भकारी वातघ्नी च । मालसी—मधुरा तीक्ष्णा कटुरुच्या पाचनी हृद्या दीपनी च । सदाशिरा—अतिरसा सुगन्धि रुच्या तीक्ष्णा मधुरा दीपनी पुस्तकरी अतिवल्या विदै धनी सुखसौगन्ध्यकारी च । अम्लसरा—तीक्ष्णा मधुरा रुच्या हिमा दीपनी बल्या सुखामोदिनी गुल्माध्मानादिजित् । पटुलिका—कषाया उष्णा कटु: मलकर्षिणी पित्तकृत् वातघ्नी च । हैसनीया —कटुतीक्ष्णा उष्णा दीर्घपत्रा रुच्या दीपनी पाचनी च । ताम्बूलं सप्तस्रोतिरं सुखरोगादिजनन दाहारोचकरक्तदं मलकरं विष्टम्भि वान्तिजननम् । विरचीटिति ताम्बूलदलं ज्वलपीयितं गुणकरं रुच्य बल्यञ्च । तच्च पर्णं तिक्तमुष्णं कषायं दाहजनक

मुखजाड्यकर मलजनमश्च । गुर्भ पर्णं वातश्लेष्मरो गघ्न रुच्य पथ्य दीपन पाचनश्च । शिरापर्णं रक्तहृत् शैथिल्यजनकश्च । रा नि व.११ । नागवल्लीफल हृद्य सुगन्धि कफवातजिच्च । भवि.१७म. ।

नागवारिकः । पु । मयूरे । करीन्द्रे । मे. ।

नागविन्ना । स्त्री । नागवल्लभायाम् । नागदन्त्यां । वा उ ६म. ।

नागवीजम् । क्ली । शीसकृतरसवेधकवीजविशेषे । यथा—"माचिकेण हृतं नाम नागस्य रस मैन्मुह । स नाम वाहयेद्वीजे द्विपीडशगुणानि ह । वीजन्विद वर श्रेष्ठ नागवीजमकीर्त्तितम् ॥" र चि.३म । [शुपे । पद्म ।

नागहन्ता (न्तिका) । स्त्री । वृश्चिकाली

नागशुण्डी । स्त्री । हस्तिशुण्डायाम् । वै निघ । तामालाख्याम्, डम्बरीफले । रा नि व ७। [निघ.।

नागश्रीवल्लभः । पु । सल्लकीनिर्यासे । वै

नागसत्त्वः । पु । सीसकायाम् । वै निघ. ।

नागसम्भवम् । क्ली । सिन्दूरे । अम. ।

नागसिन्दूरम् । क्ली । सीसजातसिन्दूरे । तत्प्रकारश्च यथा—"भुजङ्गमभगस्यच पिष्टा पचममपचेत् । तत्र सविद्रुते नागे वासामार्गमसुद्भवम् । चार्द्र वा निपयेत्तत्र चतुर्थांश गुरुकित । मर्द्दरे पाचयेत्तुल्ला वासादम्यापघट्टितं । तत उद्धृत्य त सूर्व वासाभीरैर्विमर्द्दयेत् । पुटेत् पुन समुद्धृत्य तैनैव परिमर्द्दयेत् । एव सप्तपुटैर्नाग सिन्दूरं जायते धुवम् । तारस्य वक्ष्मी नाग वातपित्तकफापह । यहणीकुष्ठगुल्मार्श शोषज्वरविनाशक ॥" र स वि ६प. । [प टी म न्या. ।

नागसुगन्धा । स्त्री। रायायाम्, सर्पगन्धायां ।

नागस्फोता । स्त्री । दन्तीभूपे । रा नि.व ६ । नागदन्तीक्षुपे । रा नि व ५ । [व ११ ।

नागहनुः । पु । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा नि.

नागहन्त्री । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । रा. नि.व.७ । [वृश्चीक्षुपे । वै निघ. ।

नागा । स्त्री । नाकुल्याम् । पुष्पदामायाम् । ना

नागाख्यः । पु । नागकेशरे । निघ.। चवि ९अध्याय.१म. ।

नागान्तकः । पु । मयूरे । गरुडे । अम. ।

नागारातिः । पु । वन्ध्याकर्कोटिकायाम् । रा नि.व ७।

नागारिः । पु । देवदालीलतायाम् । वै निघ । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । रा नि.व ३ ।

नागार्जुनयोगः । पु अर्श प्रभृतिरोगेषु यो गविशेषे । त्रिफला पञ्चलवणं कुष्ठ कटुकी देवदारु विडङ्ग निम्बफल वला गौरक्षतण्डुला हरिद्रा दारुहरिद्रा सौवर्चललवण प्र. समम् । करमलयसेन पिष्टा वदरास्थिप्रमाणा गुडी कार्या । अथ जलेनापिय तक्रेणापि काञ्जिकेन गुल्म छर्दिरक्तेन लवीर्ग अलेन सुचलक्ष तैलेन हृद्रोगं निगुण्ड्या सर्वज्वरस्य हन्ति । त्रिफला, पञ्चलवण, কুড়, কটুকী দেবদারু, বিডঙ্গ, নিমফল, বেলেড়া, গোরক্ষচাকুলি, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, সচললবণ প্রত্যেকে সমভাগ। করমচা ছালের রসে মর্দ্দন। কুলপ্রমাণ গুলী হইবে। च द. ।

नागार्जुनवटिका । स्त्री । नेत्ररोगे हिता । "त्रिफलाव्योषसिन्धूत्थयष्टीतुत्थरसाञ्जन । प्रपौण्डरीक जन्तुघ्न लोध्र ताम्र चतुर्द्दश । द्रव्याण्येतानि सञ्चूर्य वर्ति कार्या नभाम्बुना ॥" रस र. । न नाम्नु नगरवादि ।

नागार्जुनाभ्रम् । क्ली । हृद्रोगे औषधम् । "सहस्रपुटने युक्त वज्राभ्रमर्जुनत्वच । सर्वैर्विमर्द्दितं सप्तदिन यत्न विशोषित । छायाशुष्का वटी कार्या नाम्नेदमर्जुनाह्वयम् ॥" रसा म ।

नागार्जुनी । स्त्री । दुग्धिकायाम् । शिवदे । वै निघ. । [व.७ ।

नागालाबु । स्त्री,क्ली । कुष्माण्ड्याम् । रा.नि.

नागाह्व । पु । नागकेशरकाभे । रा नि.व.१० । क्ली । नागकेशरपुष्पे । वा सू.१५अ वत्सकादि । "हेमनागमधुकनागाह्वम् ।" नि,था नागकेशर । "नागाह्वमपि वरुपलम् ।" च.द सू ह वि ।

नागाह्वयम् । क्ली । नागकेशरपुष्पे । वा.सू. १५अ एलादि । "पुन्नागनागाह्वयम् ।"

नागाह्वा । स्त्री । हस्तिकन्दे । रा नि.व ७। नागदन्तीलतायाम् । नागदमन्याम् । वै.निघ. ।

नागिनी । स्त्री । नागदन्तीक्षुपे । रा.नि.व.६। लघणाकन्दे । रा.नि.व.७ ।

नागी । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् । वै निघ,२भ. जीर्णज्व वि.कल्याणघृते ।

नागीयः । पु । नागकेशरे । रा नि,व ६ ।

नागेश्वररसः । पु । गुल्मे रसः । पारदः गन्धकः सीस, रङ्गं मन.शिला रसारदः यवक्षारः सर्ज्जिक्षारः टङ्कणं लौहं ताम्रम् अभ्र म. समम् । वचीचीरेण मर्द्दन । पश्चात् वासाचित्रकदन्तीमूलक्वाथेन दिवसं मर्द्दयेत् । मात्रा माषप्रमाणा । पारा, गन्धक, सीस, वङ्ग, मनछाल, निशादल, यवक्षार, साचिक्षार, সোহাগা, লৌহ, তাম্র, অভ্র সমভাগ। সিজুর আঠায় মর্দ্দন। পরে বাসক, চিতা ও দন্তীর মূল সমভাগ লইয়া একত্র ক্বাথ করিয়া ১ দিন মর্দ্দন করিবে। মাত্রা ১ মাষ কলায়। भैष. ।

नागोद(र)म् । क्ली । गर्भजरोगविशेषे । "शुक्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नम् अवक्रान्तजीवमाध्मापयत्युदरम्, तत्कदाचिद्यदृच्छयोपशान्तं नैगमेषापहृतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित् प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुः ।" सु.शा.१०अ. ।

नाटाम्रः । पुं । कालिङ्गकलतायाम् । ফুটি । त्रिका. ।

नाड़ः । पु । नले । নল গাছ । रा.नि.व.८ । नाडीवलतायाम् । च सू.१अ. ।

नाड़िः । स्त्री । शरीरान्तर्नाडिकायाम् । च.टी भ. । सिंहपिप्पल्याम् । कालशाके । दूर्व्वाभेदे । नाडीव्रणे । নালি ঘা । वै.निघ. ।

नाड़िकम् । क्ली । कालशाके । কালকা শাক । भा.पू.१भ.शा.व. । [वै निघ. ।

नाड़िका । स्त्री । कालशाके । घटपरिमाणे ।

नाड़िकायन्त्रम् । क्ली । यन्त्रविशेषे । বকযন্ত্র, ভাটীযন্ত্র । तस्य लक्षणं यथा—"विनिधाय घटे द्रव्यं कनीयांसमधोमुखम् । घटमन्यमुखे तस्य स्थापयित्वोभयोर्मुखं । मृदुधकैः समालिप्य नाड़िकां विनिवेशयेत् । यत्नात् कुम्भलिताङ्गिला जलद्रोण्यां महोत्तमां । आधारभाण्डपर्य्यन्तं तत्तु तथा विधारयेत् । अथवाग्न्यालयेदग्निं यावदाधो विशेदधः । तस्माद्यदाधारगतं निर्म्मलं रसमुत्तमम् । नाडिकायन्त्रमेतद्धि मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥" इति । अत्रि. । [टी.भ. ।

नाड़िकेरः (लः) । पुं । नालिकेरवृक्षे । श

नाड़िचीरम् । क्ली । मिवेष्टने । नली । हारा. ।

नाड़िन्धमः । पुं । स्वर्णकारे । त्रिका. ।

नाड़िपत्रम् । क्ली । नाड़ीचशाके । श.मा. ।

नाड़ी । स्त्री । शिरायाम् । रा.नि.व.१८ । नासाग्राम् । नक्षत्रे । रा.नि.व २३ । नाले । गण्डदूर्व्वायां । मे. । नाडीव्रणे । रा.नि.व २० । ६० पलात्मककाले ।

नाड़ीकः । पुं । पट्टशाके । পাটশাক । কোষ্ঠার শাক । হিঃ পটুয়া । भा.पू.१भ.शा व. । तत्पत्रं तिक्तमधुरभेदेन द्विविधं, तयोस्तिक्तं क्रिमिकुष्ठहरं, मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातलञ्च । शुष्कपत्रं—नलितमित्युच्यते । নালিতা । ज्वरघ्नं पित्तकफज्वरघ्नञ्च । तज्ज्वलघ पित्तघ्नं रोचनं व्यञ्जने हितञ्च । राज. । क्ली । कालशाके । हिं कालशाक । गुणाः—"कालशाकं सरं रुच्यं वातकृत्कफशोथहृत् । वर्ल्यं रुचिकरं मेध्यं रक्तपित्तहरं हिमम् ॥" भा. ।

नाड़ीकलापकः । पुं । सर्पाक्ष्यां । भा. ।

नाड़ीकल्पनविधिः । पुं । भूमिष्ठस्य नाडीच्छेदनविधौ । "नाभिवन्धनात् प्रभृति द्वि अष्टाङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वा छेदनावकाशस्य द्वयोरन्तरयोः शनैर्गृहीत्वा तीक्ष्णेन रौप्यराजतायसानां छेदनानामन्यतमेन ऊर्द्धधारेण छिन्द्यात् । तामये सूत्रेणोपनिबध्य कण्ठे चास्य शिथिलमवसृजेत् । तस्य चेन्नाभिः पच्येत लोध्रमधुकप्रियङ्गुदारुहरिद्राकल्कसिद्धेन तैलेनाभ्यज्यात् एषामेव तैलौषधानां चूर्णेनावचूर्णयेदिति ।" च.शा.८अ. ।

नाड़ीकेरः(लः) । पुं । नारिकेलवृक्षे । श र. ।

नाड़ीचः । पुं । तिक्तपट्टशाके । নালিতা পাতা । "नाड़ीचबीजकल्कः ।" भैष.क्षुद्ररी.चि. । पेचुके । कटू । त्रिका. ।

नाड़ीचक्रम् । क्ली । नाड़ीनिर्णयकग्रन्थे ।

नाड़ीचरणः । पुं । पक्षिणि । त्रिका. ।

नाडीचवीजम् । क्ली । नालितावीजे । भैष पृथ्वीसारतैले ।

नाडीजङ्घ । पु । काक । त्रिका ।

नाडीतरङ्ग । पु । काकोलविषे । मे ।

नाडीतिक्त । पु । नेपालनिम्ब चिरेता । रा नि व ८ ।

नाडीनक्षत्रम् । क्ली । जन्मनक्षत्र । वै निघ ।

नाडीनिदानम् । क्ली नाडीज्ञानसग्रहभेदे

नाडीपरीक्षा । स्त्री । शङ्करसेनकृतनाडीज्ञानशास्त्रे नाडीप्रकाशे ।

नाडीयन्त्रम् । क्ली तन्नामकविंशतिविधयन्त्रे षु । यथा —एकच्छिद्रभेदेन भगन्दरयन्त्र हे । अर्शो यन्त्रे अपि द्वे । घ्राणयन्त्रमेकं । वस्तिनेत्रयन्त्र चत्वारि । उत्तरवस्तिनेत्र द्विविध । मूत्रवृद्धियन्त्रमेकं । दकोदरयन्त्रमेक । धूमनेत्राणि त्रीणि वैरेचनिक स्नैहिकप्रायोगिकभेदेन । निरुद्धप्रकाशमेकं । सन्नि रुद्धगुदयन्त्रमेक । अलाबूयन्त्रमेकं । शृङ्गयन्त्रमेकम् इति । तानि चानेकप्रकाराणि अनेकप्रयोजनानि, एकतोमुखानि, उभयतोमुखानि स्रो तोगतशल्याहरणार्थं रोगदर्शनार्थम् आचूषणाय क्रियासौकर्य्यार्थञ्च । तानि स्रोतोद्वारपरिणाहा नि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च । सु सू ७अ । "यस्य नाडी व्रणाभ्यन्तराश्रयाय षडङ्गुला । स च्छिद्यमानाकृतिर्मूलमुखे कुण्डलायत । अयत स्थिके मूले निरुद्धमदुष्टमपि । चक्रि ।

नाडीव्रण । पु । तन्नामकरोगे । नालीव्रण । तस्य निदानं यथा—"य शोथमाममतिपक्वमुपे क्षतेऽज्ञो यो वा व्रण प्रचुरपूयमसाधुवृत्त । अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य्य तस्य स्थानानि पूर्वविहितानि तत स पूय । तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी ॥ मा नि । "दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च सम्मूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ।" सु नि १०अ । अभेदात् पक्वशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविन । अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति । गति सा दूरगमनात् नाडी नाडीव संसृते । माधवकार । बहुरन्ध्रस्य सेनामेरुद्गतिमति । सा दोषे पृथग्वै षष्ठी शल्यहेतुश्च पञ्चमी । वातात् सरुक्सूक्ष्म

स्त्री विवर्णा फेनिलोद्वमा । सदाऽभ्यधिक रात्रौ पित्तात्तृड्ज्वरदाहकृत् । पीतोष्णपूतिपूयास्रं दिवा चातिनिस्रवति । घनपिच्छिलसंस्रावा कण्डूला कठिना कफात् निशि चाभ्यधिकास्तदा सर्वं स र्व्वाकृति त्यजेत् ॥" वा उ २९अ ।

नाडीशाक । पु क्ली (कम्) । पट्टशाके । पाटशाक । नालिता । गुण —"कोष्ठक्रिमिविनाशनम् । मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातकृत् । तच्छुष्कं जलदोषघ्नं पित्तघ्नमामवातकृत् ॥" राज १प कुष्माण्डादौ ।

नाडीस्वेद । पु । स्वेदविशेषे । वा उ १८अ । "स्वेदनद्रव्याणां मूलमूलफलपत्रशुङ्गादीनां मृगमत्स्यपिशितशिर पादादीनामुष्णस्वभावानां यथार्हम् अम्ललवणस्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां बाष्पमनुद्वमन्त्यामुत्क्वथितानां नाड्या शरैषीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घया वा व्यामार्द्धत्रिभागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विनामितया वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रस्य बाष्पमुपहरेत् । बाष्पो ह्यनृजुगामी विहतचण्डवेगत्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेद । च सू १४अ ।

नाडीहिङ्गु । पु क्ली । हिङ्गुभेदे । हिङ्गुविशेष । हिं काल पतिहिङ्गु । मं नाडीहिङ्गु । कं कमदृति । गुणा —कटूष्ण कफवातघ्नाग्निकृत् विबन्धघ्न आनाहघ्न । रा नि व ६ हिङ्गुपत्री । प स ।

नादहरि । पुं । पक्षी । व्याघ्र ।

नादेय । पु । जलवेतसे । म न व ५ । काश वृक्ष । रा नि व ८ । नद्यातीराम्बुपरोहितपाठीनादिमीनवर्गे । तन्मांसगुणा —मधुरं गुरु वातघ्नं रक्तपित्तकर वृष्य स्निग्ध । क्ली । सैन्धव लवणे । रा नि व ६ । स्रोतोऽञ्जनवस्य । काशदर्भे । रा नि व ११ । सैन्धवलवण । र मा । भूम्याहर्षे । नदीजन्मादौ । भा ।

नादेयिका (यी) । स्त्री । नागदन्त्यादाम् । रा नि व ६ । नादेयिकादाम् । भा । भूमिजम्बू । र मा । नागरङ्गवृक्षे । जलवेतसाम् । र मु । जयन्त्याम् । काशदर्भे । वासादीकम् । वकुलि । श०

नि.व.२३। भूम्यामलक्याम्। एरण्डवृक्षे। वै.निघ।

नानाकन्दः । पुं । पिण्डालौ । रा नि.व.७।

नान्दीमुखी । स्त्री । कुधान्यभेदे । यव। सा स्निग्धा। सु.सू.४६अ । "नान्दीमुखी मधूली च मधुरा स्निग्धशीतला।" च.र.।

नापाकम् । क्ली । पद्मबीजे । वै.निघ.।

नापितशाला (लिका) । स्त्री । नापित भवने । त्रिका.।

नाभकः । पुं । हरीतकीवृक्षे । वै.निघ ।

नाभिः । पुं, स्त्री । उदरावर्ते । नाइ । रा. नि.व १८ । तन्नामलमर्मस्थाने । सु.शा.६अ। स्त्री। कस्तूरिकामदे । मे. । [श.र.।

नाभिकण्टकः पुं । नाभिरोगे । (गोंड ।

नाभिका । स्त्री । कण्टकटभीवृक्षे । रा.नि.व.८।

नाभिगुडकः । पुं । नाभौ गुडकवदवयवे । नाइयेर गोंड़ । त्रिका.।

नाभिगोलकः । पु । नाभिगुडके । जटा.।

नाभिच्छेदनम् । क्ली। नाड़िकाच्छेदने । च.।

नाभिनाड़ी । स्त्री । कमलानामनाभिनाड्यां । नाभिनाड़ी । च.।

नाभिपाकः । पुं नाभिशोथे । नाइ पाका।

नाभिनाला । स्त्री । नाभिनाड्यां । त्रिका.।

नाभिलापः । पु । अनिच्छायाम् । वै.निघ.।

नाभी । स्त्री । नाभौ । श.र.।

नाभीलम् । । क्ली । स्त्रीकटिसन्धौ । नाभिगुडके । मे. । पीडायाम् । नाभिकूपे । हे.च. । ऋ जुसन्धौ । वै.निघ ।

नाभ्यभ्यङ्गः । पु । नाभौ तेलमर्दने ।

नायिका । स्त्री । पिण्डिकाल, किञ्चित्स्थूले कस्तूरीभेदे । मृगनाभिविशेष । यथा—"चूर्णा कृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा कौलत्थबीजस दृशी च कुलत्थिकाख्या । स्थूला ततः किमपि यं किल पिण्डिका स्यात् तस्याः किञ्चिदधिकापि च नायिकैवा ॥" रा.नि.व.१२ । [त्रिका.।

नारः । पु । गोवत्से । जले । मे. । शुण्ठ्यां ।

नारकीटः । पुं । अश्मकीटविशेषे । मे.।

नारकेरः । पुं । नारिकेलवृक्षे । जटा ।

नारङ्गम् । क्ली । गर्जरमूलके । गाजरमूला। रा.नि.व.७।

नारङ्गः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । कमला लेबुर गाछ । फलगुणाः—मधुराम्लं गुरु उष्णं रोचनं वातामकृमिशूलश्रममघ्नं बल्यं हृद्यञ्च । रा.नि व.११। मद.व ६ । "नारङ्गञ्च स्वादुगुणोपपन्नं सन्दीपनं रोचकमम्लसाध । त्रिदोषहृत् शूलकृमीन्निहन्ति मन्दाग्निकायश्वसनापहारि ॥" भवि.१०अ । म- रिचवृक्षे । पिप्पलीरसे । मे.।

नारङ्गवर्णकम् । क्ली । गर्जने । गाजरम । भा.पू.१भ.शा.व.।

नारदा । स्त्री । इक्षुमूले । मूर्व्वायां । वै.निघ.।

नारा । स्त्री । जले । श.र.।

नाराचचूर्णम् । क्ली । उदावर्त्ताधिकारे चू- र्णम् । पाठः—"त्रिवृत्कृष्णाहरीतक्यो द्विचतु.पञ्च- भागिकाः । गुडिका गुडतुल्या सा विड्विबन्धगदा- पहा ॥" তেউড়ী ২ তো পিপুল ৪ তো. হ- রীতকী ৫ তো. সর্ব্বসম গুড় । अन्यत्—त्रि- वृच्चूर्णं पिप्पलीचूर्णं प्र. २ तो. शर्करा १ प. । तो- लकद्वयं मधुना लिह्यात् । एतद्वाढपुरीषे पित्तकफि हियम् । তেউড়ীচূর্ণ, পিপুলচূর্ণ প্রত্যেকে ২ তো. চিনি ১ প. । ২ তো. মধুর সহিত সে- ব্য । सा.कौ.। [ख्रि । श.र.।

नाराचिका । स्त्री । स्वर्णतौलनयन्त्रे । नि-

नारायणः । पु । वैद्यचन्दनामवैद्यकग्रन्थकारे, वैद्यामृतकारे ।

नारायणतैलम् । क्ली । वातव्याधौ तैलविशे- षे । पाठः—"बिल्वोऽग्निमन्थ. श्योनाक. पाटला पारिभद्रकः । प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टका- रिका । बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा । एषां दशपलान् भागान् चतुर्द्रोणेऽम्भस पचेत् । पादशेषं परिस्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत् । शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयक वचा । चन्दनं तगरं कुष्ठं एला पर्णिचतुष्टयं । रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवं । एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिक्षिपेत् । शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापये-

त्। आज वा यदि वा गव्य चीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥" इति स्वल्पम्। शौनि गन्धद्रव्य देयम्। বেল, গণিরি, শ্যোণা, পারুল নিমছাল, গন্ধভাদুলিয়া, অশ্বগন্ধা, বৃহতী, কণ্টিকারী, বেলেড়া, শ্বেত বেলেড়া বা (গোবক্ষচাকুলিয়া) গোক্ষুর, পুনর্নবা প্রত্যেকে ১০ প। কাথার্থ—জল ২৫৬ শ শে ৬৪ শ তিল তৈল ১৬ শ.। কল্কার্থ—শুলফা, দেবদারু, জটামাংসী শৈলজ, বচ রক্তচন্দন, তগর পাহ্কা, কুড, এলাইচ, শালপাণি, চাকুলি, মুগানী, মাষাণী, রাস্না, অশ্বগন্ধা সৈন্ধব, শ্বেতপুনা প্রত্যেকে ২ প শতমূলীরস ১৬ শ ছাগ বা গব্য দুগ্ধ ৬৪ শ.। শীতল হইলে গন্ধদ্রব্য দিবে। রস র।

नारायणप्रियम्। क्ली। पीतचन्दने। मद।

नारायणी। स्त्री। शतमूल्याम्। रा नि व ४। सा को लक्ष्मीविलासे। भैष।

नारिकेर (ल)। पु। (Cocos nucifera) The cocoanut tree स्वनामख्याततरौ। नारिकेल गाछ। श र.। प ह। हि नेरिएल्। म क नारियल। तैं नारिवदम। उत् नड़िया। वम् नारली। मा टेन्ना, टेङ्गा। स्य गुणा — गुरु स्निग्ध शीतल पित्तघ्न। अर्धपक्वफल च्च शागोषघ्न दुर्जरञ्च। तद्धालसलिलं लघु वल्य शीतल रसपाके मधुर पित्तशमन पीनसशमनं तृषाघ्न दाहघ्न शोषशमन सुखदञ्च। तत्पक्वजल किञ्चित्पित्तकारि मधुर रुचिकर दीपन बलकर गुरु हृद्य बलवर्द्धनञ्च। नारिकेलखर्ज्जूर स्निग्ध गुरु दुर्ज्जरं दाहविष्टम्भकरं हृद्यं बलवीर्य्यवर्द्धनञ्च। रा नि व ११। "दुग्धन्तु नारिकेलस्य बल्य हृद्य गुरु स्मृतम्। पाके स्वादु समुद्दिष्ट स्निग्ध श्यथ दाहकम्। किञ्चिदुष्णं वातकफगुल्मकासविनाशकम्। नारिकेलघृतं नाम हृद्यं बलवर्द्धनम्। कैश्य रसे च पाके च मधुरञ्च रुचिप्रदम्। हृद्यञ्च वातपित्तघ्न तज्जीर्णं गुरु वातहृत् ॥ नारिकेलस्य पुष्पन्तु शीतं रक्तातिसारहृत्। रक्तपित्तप्रमेहघ्न सोमरोगञ्च नाशयेत्। मलसम्भकरञ्चापि शीतम्॥ नारिकेलशिरोमज्जा रसे पाके मधुस्मृता। नारिकेलपुष्पजल गुरु हृद्यमकोष्णितम् ॥" वै निघ। "बालस्य नारिकेलस्य जलम्माया विरेचनम्।" राज। "स्निग्धं स्वादु हिम हृद्यं दीपन वस्तिशोधनम्। वृष्यं पित्तपिपासाघ्न नारिकेलोदकं गुरु ॥" सु। तन्मस्तकगुणा —"नारिकेलस्य तालस्य खर्ज्जूरस्य शिरांसि तु। कषायस्निग्धमधुरबृंहणानि गुरूणि च॥ नारिकेलफल शीतं दुर्ज्जरं वस्तिशोधनम्। विष्टम्भि बृंहणम्बल्य वातपित्तास्रदाहनुत्। विशेषत कोमलनारिकेल निहन्ति पित्तज्वरसूत्रदोषान्। तदेव जीर्णं गुरु पित्तकारि विदाहि विष्टम्भि मत भिषग्भि ॥ तस्याम्भ (तदङ्कुर) शीतलं हृद्यं दीपन शुक्रल लघु। पिपासापित्तजित् स्वादु वस्तिशुद्धिकरम्परम् ॥' भा। तस्य तैल गुरु वाजीकर चीणधातुपोषण वातपित्तघ्न मूत्राघातप्रमेहश्वासकासक्षयघ्नञ्च हितं मेधाकरं चलनाशनञ्च। "नारिकेल सुमधुर गुरु स्निग्धञ्च शीतलम्। हृद्य मलहरं वस्तिशोधन रक्तपित्तनुत् ॥ विष्टम्भि पक्व मतिमन्नपक्व कफवातलम्। बृंहण शीतल श्यथ नारिकेलफल विदु ॥' चवि १७ध। [र्थीम्।

नारिकेरचीरिका। स्त्री। नारिकेलची

नारिकेलखण्डम्। क्ली। शूलाधिकारे शीषधम्। पाठ —"कुडवमितमिह स्यान्नारिकेल सुपिष्ट पलपरिमितसर्पि पाचित खण्डतुल्यम्। निजपयसि तदेतत् प्रस्थमात्रे विपक्व गुडवदथ सुशीते शाणभागान् क्षिपेच्च। धन्याकपिप्पलिपयोदतुगाद्विजीरान् शाष त्रिजातकमथापि च केसरञ्च। हन्त्यम्लपित्तमरुचि क्षयमस्रपित्त शूल वमिं सकलपौरुषकारि हारि।" सुपिष्टनारिकेलशस्य ४ प भर्ज्जनार्थघृतं १ प शर्करा ४ प नारिकेलजल ४ श्र। पाकसिद्धौ प्रक्षेप —धन्याक पिप्पली मुस्ता वंशरोचना जीरक क्षणजीरक गुड़त्वक तेजपत्रम् एला नागकेसरपुष्पम् एषां प्र चूर्ण ४ मा। इदं पित्तशूले। सा को। रस र.। भैष। अन्यत्—कोमलनारिकेलशस्य ८ प शर्करा १ श नारिकेलजल ८ श घृत ५ प शुण्ठीचूर्ण १ प दुग्ध १ श एकत्र पचेत्। पाकसिद्धौ वंशलोचना कटुकी मुस्ता गुड़त्वक् एला तेजपत्र नागकेशर धान्यक पिप्पली गजपिप्पली प्र चूर्ण ४ तो. प्रक्षेप्यम्। रस र.। इदमम्लपित्ते।

नारिकेलजन्म। क्ली। प्रसिद्ध, रक्तपित्ते हितम्। शि धी रक्तपि.चि.।

नारिकेलतैलम् । क्ली । तत्फलोत्थतैले ।

नारिकेललवणम् । क्ली । सजलनारिकेलमध्ये सैन्धवलवणं पूरयित्वा तन्नारिकेलं मृदाविष्य शोषयेत् । अथ दग्ध्वा तन्मध्याल्लवणं ग्राह्यं । मात्रा ४ माषाः । भैष. ।

नारिकेलक्षीरी । स्त्री । नारिकेलदुग्धशर्करादिकृतमिष्टान्ने । यथा—"नारिकेलं तनूकृत्य छिन्नम्यसि गोः क्षिपेत् । सितागव्याज्यसंयुक्तं तत्पचेन्मृदुनाग्निना ॥" गुणाः—"नारिकेलीद्भवा क्षीरी स्निग्धा पित्तातिपुष्टिदा । गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा ॥" भा ।

नारिकेलामृतम् । क्ली । अम्लपित्ताधिकारे औषधम् । "नारिकेलफलप्रस्थं सुपिष्टं घृतभर्जितं । प्रस्थ प्रस्थ समादाय गव्यच्छागोत्थयोस्तथा तदुतं । विपाचं नारिकेलाम्बु तत्समं क्षीरमेव च । धात्र्याश्च स्वरसप्रस्थं खण्डस्यापि तुलां न्यसेत् । एकीकृत्य पचेत्सर्व्वं शनैर्मृदग्निना भिषक् । सिद्धशीते प्रदातव्य चूर्णं तत्र सुगुञ्छित । त्रिकटी. सचतुर्जातं प्रत्येकन्तु पलोन्मित । धात्रीजीरकयुग्मश्च धन्याकं ग्रन्थिपर्णकं । तुगापयोदचूर्णानि त्रिकर्षञ्च पृथक् पृथक् । मधुनः पलचत्वारि स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥" रस.र. । भैष. ।

नारिकेलिः (ली) । स्त्री, पु (इन्) । नारिकेलवृक्षे । भा. । श.र. ।

नारिकेलोदकम् । क्ली । नारिकेलजले ।

नारी । स्त्री । तन्नामकौषधिविशेषे । या अश्वबलेति कथ्यते । यस्याः पत्रम् अश्वसदृशञ्च । च. चि.२७. । रमण्यां । মেয়ে মানুষ । सा मातृशोणितोत्तरा विषमतिथौ जाता च । सुखबोधः ।

नारीघृतम् । क्ली । नारीदुग्धोत्थघृते । মেয়ে মানুষের দুধের ঘি । गुणाः—कफेऽनिले योनिदोषे रोगेष्वन्येषु शस्तितम् । चक्षुष्यमातं स्त्रीणाञ्च सर्पिः स्यादमृतोपमम् ॥" चचि.८७. । चक्षुष्यं पथ्यं सर्व्वरोगघ्नं मन्दाग्निदीपनं वृष्यं पाके लघु विषघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।

नारीचम् । क्ली । शाकविशेषे । नालिता । तद्द्विविधं तिक्तं मधुरञ्च । तिक्तं रक्तपित्तघ्नं क्रिमिकुष्ठहरञ्च । मधुरं पिच्छिलं शीतलं विष्टम्भि कफवातकरञ्च । राज. ।

नारीदुग्धम् । क्ली । मानुषीदुग्धे । See मानुषीक्षीरम् ।

नारीपयः । क्ली । नारीदुग्धे ।

नारीवल्लभा । स्त्री । गन्धप्रियङ्गौ । वै निघ. ।

नारीषण्डः । पुं । स्त्रीनपुंसके । च.शा.२७. ।

नारीष्टा । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । মল্লিকা ফুলের গাছ । रा नि व.१० ।

नारीक्षीरम् । क्ली । मानुषीक्षीरे ।

नार्य्यङ्गः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । কমলা লেবুর গাছ । श.र. । [वै.निघ. ।

नार्य्यतिक्तः । पुं । किराततिक्तके । চিরাতা ।

नालः । पुं,क्ली । पद्मदण्डे । अम. । हरिताले । स्वामी । मेद्रे । पिचुकिवि । पुं । नले । रा.नि व.८ । मेढ्रे । भा म.३भ.मूत्रोत्सङ्गे ।

नालकः । पु । कलाये । মটর । रा.नि.व.१६ । नलक इति पाठोऽपि पुस्तकान्तरे दृश्यते । [८ ।

नालवंशः । पुं । नले । নল গাছ । रा नि.व.

नाला । स्त्री । नले । सम्बे । ডাঁটা, নাড়া । अम.भ ।

नालावती । स्त्री । नागवल्लीलतायां । प सु.. ।

नालिः । स्त्री । मलकाष्ठमि । নলি । नाड्यां, शिरायां । हि.की. ।

नालिकः । पुं । खड्गके । গণ্ডার । महिषे । चिका. । रक्तगम्बोले । নাড়ীশাকে । चर्म्मकषायाम् । वै निघ. । क्ली । पद्मे । श.र. ।

नालिका । स्त्री । नालायाम् । श र. । नाड्यां । च.टी. । चर्म्मकषायाम् । जटा. । कविकर्णवेधनास्त्रे । हारा. । नलाकारतत्वमाले । नलिकानामगन्धद्रव्ये । शेफुके । वै.निघ. । मिष्टपत्रमालितायाम् । श.मा । [স্নাড় । वै.निघ. ।

नालिकिनी । स्त्री । कमलिन्याम् । পদ্মিনী

नालिकेरः (कः) । पुं । नारिकेलवृक्षे । च. टी.र. ।

नालिजङ्घः । पुं । द्रोणकाके । हारा. ।

नालिता । क्ली । (Arum colocasia)

मनामशालपत्रशाके । नालिता शाक । प.सु. । गुणाः—नाडीचवत् ।

नाली । स्त्री । मन.शिलायाम् । नलिकायाम् । वै निघ । शाककडम्बके । डँटा । मै. । नाड्या, शिरायाम् । च.टी भ. । पद्मे । श.र. ।

नालीकः । पुं । पद्मे । मृणाले । शरे । क्ली । पद्मखण्डे । मे. ।

नालीकिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । श र ।

नालीव्रणः । पु । नाडीव्रणे । श.र. ।

नाल्पपुष्पी । स्त्री । महाशणपुष्पे । प.सु ।

नावनम् । क्ली । नस्ये । सु. ।

नासत्यौ । पुं । अश्विनीकुमारौ । अम ।

नासा । स्त्री । नासिकायाम् । वासकवृक्षे । रा. नि.व ४।१८ । [घे । निका. ।

नासाच्छिन्नी । स्त्री । पूर्णिकानामपक्षिविशे

नासा(प्रती)नाहः । पुं । नासारोगविशेषे । लक्षणं यथा—"कफावृतो वायुरुदानसञ्ज्ञो यदा स्वमार्गे विगुणः स्थितः स्यात् । घ्राणं वृणोतीव यदा स रोगी नासाप्रतीनाह इति प्रदिष्टः ॥" सु. उ.२२अ. ।

नासापरिशोषः । पुं । नासारोगविशेषे । लक्षण यथा—"घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोषिते च । समुच्छ्वसित्यूर्ध्वमधश्च कृच्छ्रात्तस्य नासापरिशोष उक्तः ॥ सु उ.२२अ. ।

नासा(सिका)पाकः । पु । नासारोगविशेषे । लक्षणं यथा—"घ्राणाश्रितं पित्तमरूंषि कुर्याद् यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाकः । तं नासिकापाकमिति व्यवस्येत् विक्लेदकोथावपि यत्र दृष्टौ ॥" सु.उ.२२अ. ।

नासायन्त्रम् । क्ली । घ्राणार्बुदादिदर्शनार्थे यन्त्रविशेषे । लक्षण यथा—"घ्राणार्बुदार्शसामेकच्छिद्रा नाड्यङ्गुलद्वया । प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद् भगन्दरयन्त्रवत् ॥" अत्रि. ।

नासारोगः । पु । नासागतैकत्रिंशद्रोगेषु । यथा—"अपीनसं पूतिनस्यं नासापाकस्तथैव च । तथा शोणितपित्तञ्च पूयशोणितमेव च । क्षवथुर्भ्रंशथुर्दीप्तो नासानाहः परिस्रवः । नासाशोषेण स-हिता दशैकादशैरिता गदा । चत्वार्यर्शांसि चत्वारः शोफाः सप्तार्बुदानि च । प्रतिश्यायाश्च ये पञ्च वक्ष्यन्ते सचिकित्सिताः । एकत्रिंशन्मितास्ते तु नासायां प्रकीर्तिताः ॥" सु.उ.२२अ । विशेषः स्वस्वपर्याये द्रष्टव्य. ।

नासार्शः । क्ली । घ्राणेन्द्रियजातार्शसि । नाके अर्श । अत्र लक्षणम् —प्रतिश्यायोऽतिमात्रं क्षवथुः कृच्छ्रोच्छ्वासता पूतिनस्यं सानुनासिकवाक्यत्वं शिरोदुःखञ्चेति । सु.नि.२अ. ।

नासालुः । पु । जातीफलवृक्षे । वै.निघ । कट्फलवृक्षे । श.च. । [सु सू.३८अ. ।

नासावंशः । पु । नासादण्डे । नाक दाँड़ि ।

नासा(सिका)शोषः । पुं । नासापरिशोषरोगे । सु उ २२अ. ।

नासासंवेदनः । पु । काण्डीरलतायाम् । करला । रा.नि.व.३ । ढिकिन्याम् । (ढेँढका) । क्षुद्रकारवेल्ले । वै निघ. । [ड । च.शा.७अ ।

नासास्थि । क्ली । घ्राणास्थनि । नाकेर हा-

नासा(परि)स्रावः । पु । नासास्रावरोगे । लक्षण —"घनस्त्वः सलिलप्रकाशं यस्या विवर्णं स्रवतीह नासा । रात्रौ विशेषेण हितं विकारं नासापरिस्रावमिति व्यवस्येत् ॥" सु.उ.२२अ ।

नासिकन्धमः । त्रि । नासिकया निःश्वास वादिनि । व्याक. । [व्याक ।

नासिकन्धयः । त्रि । नासापथेन पानशीले ।

नासिका । स्त्री । घ्राणेन्द्रिये । रा.नि व.१८ । या गर्भस्थस्य षड्भिर्मासैः भवति । सुखबोध. ।

नासिकामलम् । क्ली । सिंघाणे । शिंगणि । रा.नि व.१८ । [दा ।

नासिकाशब्दः । पु । भासाशब्दे । नाक डा-

नासिक्यम् । क्ली । नासायाम् । त्रिका. ।

नासिक्यौ । पु । अश्विनीकुमारद्वये । हे.च. ।

नास्तितः (टः) । पुं । नासाग्रे । श.च ।

न.छः । पु । चानाइे, मन्नावत्थे । वै.निघ. ।

निःशल्या । स्त्री । कृष्णदन्तीवृक्षे । रा नि व.६ ।

निःशूकः । पु । शुकधान्यविशेषे । रा नि व.१६ ।

निःश्रेणिः । स्त्री । वनखर्ज्जूरिकायाम् । मे. ।

निःश्रेणिका । स्त्री । कोङ्कणप्रसिद्धे तृणविशेषे । घासविशेष । गुणाः—नीरसा तथा पथ्नामबलप्रदा । रा.नि.व.८ । [रा.नि.व.११ ।

निःश्रेणी । स्त्री। खर्ज्जूरीवृक्षे । खेजुर गाछ ।

निःश्वसन(सित)म् । क्ली । निःश्वासे ।

निःश्वासः । पुं । नासावायौ, प्रश्वासे । वै.च.।

निःसरणम् । क्ली । निर्गमने । वै.च. ।

निःसारः । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । बड सोंदाल गाछ । रा.नि.व.९ । खारीकृतिकायाम् । वै.निघ. । शाखोटवृक्षे । श.च ।

निःसारकः । त्रि । रेचके ।

निःसारा । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

निःस्नेहा । स्त्री । अतसीवृक्षे । मशिना । त्रिका. ।

निःस्यन्दः । पुं । स्रावे । क्षरणे ।

निःस्रावः । पुं । भक्तमण्डवमण्डे । भातेर माड, फेन । वै.च. ।

निकषः । पुं । स्वर्णमषौ । अ.टी.भ. ।

निकारणम् । क्ली । मारणे । अम. ।

निकुचः । पुं । डहुके । डेलो । च.सू.४अ. ।

निकुञ्चकः । पुं । मुष्टिपरिमाणे । स च कुडवपादः । भरतवृत्तसर्व्वस्वे । वानीरवृक्षे । भा. ।

निकुञ्जः । पुं,क्ली । जलवेतसे । मद.व.५ । वै.निघ.२भ पाण्डु-चि.मण्डूराद्यरिष्टे ।

निकुञ्चिकाम्ला । स्त्री । निकुञ्चिकानामश्रीवल्लीतुल्यगुणकण्टकवृक्षे । निकुञ्चिके । निरोषवल्लीति भाषा । रा.नि.व.८ ।

निकुम्भः । पु । दन्तीवृक्षे । र.मा. । वा.सू.१५अ.शोधनव. । "निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षी ।" भा. म.४भ.नाड्यारी चि । "शिग्रुसिद्दीनिकुम्भानाम् ।" च.सू.२अ.षट्पदद्वे । जलवेतसे । सु.चि.१०अ ।

निकुम्भवीजम् । क्ली । जैपालवीजे । रा.नि.व.६ ।

निकुम्भा (म्भी) । स्त्री । कट्फले । वै.निघ. २भ.कार्यवाजन.चि. । दन्तीवृक्षे । प.मु. । चन्द्रशभागुच्छाम् । [रा.नि.व.६ ।

निकुम्भाख्यवीजम् । क्ली । जयपालवीजे ।

निकृन्तनः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

निकेतनः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. । पलाण्डौ । श.च. ।

निकोचः (टः,ठः) (कः) । पुं । अङ्कोटवृक्षे । आंकोड गाछ । रा.नि.व.९ । अ.टी भ । च.सू.२७अ. । (टक.) वृक्षभेदे । पेस्ता गाछ । वै.निघ. । [कन्द ।

निखण्डिका । स्त्री । गुडूचीकन्दे । गुडूच्या-

निखर्व्वः । पु । वामने । वै.च. ।

निगडः । पुं । धातुमारणवीजविशेषे । यथा—सुह्यर्कक्षीरं पलाशवीजं गुग्गुलुः प्रत्येकं समं सैन्धवद्विगुणेन सह मर्द्दयित्वा विधेयः । र.चि.२अ.।

निगदः । त्रि । पुरातने । वा चि ७अ. ।

निगन्धिकः । पुं । सुवर्णचम्पके । वै.निघ. ।

निगरः । पुं । भोजने । रा.नि.व.२० ।

निगरणम् । क्ली । भोजने । रा नि.व २० । पुं । गले । मे. ।

निगारः । पुं । भक्षणे । अम. ।

निगालः । पुं । गले । गला । रा.नि.व.१८ । अश्वस्य घण्टाबन्धसमीपस्थदेशे । ज.द.२अ. ।

निगालवान् । पुं । अश्वे । अम. । [कर्णा. ।

निगुः । पु । मनसि । त्रिका. । मले । मूले ।

निगूढः । वनमुद्गे । वै.च. । त्रि । गुप्ते ।

निग्रहः । पु । चिकित्सायाम् । रा नि.व २० ।

निग्रहस्थानम् । क्ली । भिषजां वादमार्गप्रदर्शनार्थमधिगन्तव्यपदविशेषे । "विज्ञातस्य वाक्यस्य त्रिरभिहितस्य परिषदि विज्ञानवत्याम् अननुयोज्यस्यानुयोगोऽनुयोज्यस्य चाननुयोगः ।" च.वि ८अ. ।

निघण्टुः । पु। अभिधाने, नामसंग्रहे । वै.च.।

निघण्टुराजः । पु। नरहरिकृतराजनिघण्टौ।

निघृष्वः । पु । खुरे । वराहे । क्षुपा ।

निचयात्मकः । त्रि । सान्निपातिके ।

निचिकी । स्त्री । उत्तमायां गवि । प्रधान गाई । अ.टी.भ. ।

निचितः । त्रि । सञ्चिते । व्याप्ते । हे.च. ।

निचुलः । पुं, क्ली । हिज्जलवृक्षे । प.मु । वेतसवृक्षे । रा.नि.व ९ । च.सू.२७ । जलवेतसे । मद.व.५ । निचोलि । पाकुड़ी । अम. । निम्बवृक्षे । वै निघ. ।

निचुलकम् । क्ली । हिज्जलफले । च द. । सि यो.अप.चि.ठ पद्यगव्यघृते । "त्रिवृतानिचुलानि च ।" निचोलके । हे.च । [विलाघरसे ।

निचुलबीजम् । क्ली । हिज्जलबीजे । लक्ष्मी

निचोलकः । पुं । कञ्चुलिकायाम् कोंचुली । हे.च. । [कलायभेदे । ठेउड़ । श च ।

निगिडला(का) । स्त्री । त्रिवृतायां । वै.निघ ।

नितम्बः । पुं । श्रोण्याम् । पाछा । रा.नि.व. १८ । तटभूमौ । रा.नि.व.२ । स्कन्धे । मे ।

नित्यगः । पुं । वायुवि । "नित्य शरीरं सर्वकालेन गच्छतीति ।" च.सू.१७. ।

नित्यनाथः । पुं । रसरत्नाकरग्रन्थकारे ।

नित्ययुक् । त्रि । चामीन निनानुसरणे, पदार्थानुसारिणि । च.शा.१७ ।

नित्या । स्त्री । मनसादेव्याम् । तन्त्रम् ।

निदम् । क्ली । विषे । श.च. ।

निदद्धुः । पुं । मनुष्ये । श.च. ।

निदर्शनम् । क्ली । दृष्टान्तेनार्थ प्रदर्शने यत् तत् । सु उ.६५च. ।

निदाघः (कालः) । पुं । ग्रीष्मकाले । ज्य ष्ठाषाढौ, वैशाखज्येष्ठौ वा । अम. ।

निदानम् । क्ली । रोगनिर्णये । विश्व । रोगलक्षणे । रा नि व.१० । रोगहेतौ, कारणे । तद्

व ४ । च.द सन्निपातज्व.चि पिप्पल्याद्यघृते । "वायमाणा निदिग्धिका ।" एलायाम् । श.च ।

निदिग्धिकागणः । पु । स्वल्पपञ्चमूले । चक्र.चि ।

निदिग्धिकादिः । पु । निदिग्धिकादिसिद्धकषाये । कण्टकारी शुण्ठी गुडूची चेति । अन्य —"निदिग्धिकानागरामृतानां कषायमेकं समूरविदलैः क्वाथैः ।" च.द.वा पि.ज्व.चि. ।

निदेशः । पु । भाजने । शब्दच. ।

निद्रा । स्त्री । स्वापे । घूमान । तत्कारणम्— "तम कफाभ्यां निद्रा स्यात् ।" शार्ङ्ग. । सा च वैष्णवी मायेत्युच्यते । यदा चेतनावहाः शिराः प्रति तमोगुणप्रधान कफः शिराः कपाटि, तदा घोरनिद्रा जायते । तदा च ज्ञानाभावो भवति । सा च प्रलयकालिकी मूर्च्छा । निद्रा त्रिधा तामसी स्वाभाविकी वैकारिकी चेति । सु.शा ४च । निद्राया विधिनिषेधौ—"दिवा स्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः । ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वापो निषिध्यते । रूक्षाणां हि दिवास्वापो नित्यं दिवा शरीरिणाम् । बालादय प्रकुर्वन्ति सेवामन्यता दिवा । व्यायामप्रमदाध्ववाहनरताम् क्लान्तानतीसारिणः , शूलश्वासवतस्तृषापरिगताम् हिक्का मरुत्पीडितान् । क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिन रात्रौ जागरितान् निराहारमनान् कामं दिवा स्वापयेत् ।" भा. । "दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा स्यात्ञ्चीतना गुणे । न तेषां स्वपतो दोषा जायन्ते चापजागरे ।" सु शा ४च. । तदगुण कार्ये निद्रागुणाः —"निद्रा तु सेविता काले धातुसाम्यमतन्द्रिताम् । पुष्टिवर्णबलोत्साहान्वह्निदीप्तिं करोति च ।" राज.मा. ।

निद्राकरम् । क्लो । कुष्ठिकपत्रके । प.मु ।

निद्रागौरवम् । क्लो । निद्राबाहुल्ये । मा.नि.

निधनम् । क्ली । मरणे । अम । पुं । वधतारायाम् । [नि व.९ ।

निधमन: । पुं । निम्बवृक्षे । निम् गाछ । रा.

निधि: । पुं । नलिकायाम् । नालुका । रा.नि.व १२ । जीवकौषधौ । श.च ।

निधुवनम् । क्ली । सुरते । अम. ।

निध्यानम् । क्ली । दर्शने । अम ।

निनन्दु: । स्त्री । मृतवत्सायाम् । हे.च. ।

निन्द(न्द्य)तम: । त्रि । निन्दितवृत्ते । श.र. ।

निप: । पुं । कदम्बवृक्षे । श.च. । कलसे । अम. ।

निपाक: । पुं । स्वेदने, पाके । श.र. ।

निपानम् । क्ली । दोहनभाण्डे । त्रिका. । कूपसमीपे शिलादिबद्धे कूपोद्धृतजलस्थाने । भ. ।

निपुण: । पुं । चिकित्सके । सु.नि १६अ. ।

निफला । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफट्की । भा. ।

निफालनम् । क्ली । दर्शने । वै.निघ. ।

निफेनम् । क्ली । अहिफेने । रा.नि.व.६ ।

निबन्ध: । पुं । मलमूत्ररोधरोगे, आनाहे । हे.च. । निम्बवृक्षे । जटा. ।

निबन्धनम् । क्ली । हेतौ । भा. ।

निभालनम् । क्ली । दर्शने । त्रिका. ।

निमज्जथु: । पुं । शयने । निद्रायां । वै.निघ ।

निमज्जनम् । क्ली । स्नाने, अवगाहने । वै.निघ. । [वा चि.७अ. ।

निमर्दक: । पुं । मांसस्य विविधव्यञ्जनप्रकारे ।

निमित्त(क)म् । क्ली । हेतौ । मा.नि. । चिह्ने । अम. । (कम्) चुम्बने । श.मा ।

निमित्तकृत् । पुं । काके । रा.नि.व १९ ।

निमील: (नम्) । पुं, क्ली (नम्) । निमिषे । हे.च. ।

निमेष: । पुं । नेत्ररोगविशेषे । तल्लक्षणं— "निमेषिणी: सिरा वायु: प्रविष्टो वर्त्मसंश्रया: । चालयत्यति वर्त्मानि निमेष: स गदो मत: ॥" सु उ ३अ. । निमिषे । भावप्र । श.र. ।

निमेषकृत् । पुं । खद्योते । त्रिका. ।

निम्नगम् । क्ली । जले । रा.नि व.१४ ।

निम्ब: (क:) । पुं । (Melia azadirachta, Syn. Azadirachta Indica.) स्वनामख्यातवृक्षे । निम् गाछ । हिं निम् । मं लिंब, लिम्ब । कं बेउ । तै वेपचेट्टु । ता. वेप्पुमरम । गुणा: — शीत: तिक्त: व्रणकृमिविषशोफघ्न: श्लेष्मघ्न: बहुविधज्वरघ्न: विशेषतो हृदयविदाहशान्तिकरश्च । रा.नि.व ९ । तत्फलगुणा:—रसे तिक्तं पाके कटु भेदनं स्निग्धं लघु उष्णं कुष्ठघ्नं गुल्मार्श:कृमिमेहघ्नञ्च । भा. । "दूर्व्वानलानिम्बवासामगुप्ता ।" वा.सू.१५अ.आरग्वधादि: । खर्ज्जूरवृक्षे । तालीशपत्रे । मरिचे । पलाण्डौ । वनमूलके । रा.नि.व.२१ ।

निम्बतरु: । पुं । पारिभद्रवृक्षे । रा.नि.व.८ । निम्बवृक्षे । मन्दारवृक्षे । अम. ।

निम्बतैलम् । क्ली । निम्बफलबीजस्थतैले । निम् फलेर तैल । गुणा:—कटूष्णकृमिकुष्ठकफघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।

निम्बपञ्चकम् । क्ली । पञ्चनिम्बे । रा.नि.व.१२ ।

निम्बपत्रम् । क्ली । प्रसिद्धं, रक्तपित्ते हितम् । निमपाता । सि.यो र.पि.चि खण्डखाद्ये । गुणा: —"निम्बपत्रं स्मृतं नेत्र्यं कृमिपित्तविषप्रणुत् । वातलं कटुपाकञ्च सर्व्वारोचककुष्ठनुत् ॥" भा. । च.द.षट्चाङ्गधूपे ।

निम्बप्रसव: । पुं । निम्बपत्रे । वा चि.९अ. ।

निम्बबीज: । पुं । राजादनीवृक्षे । खिर्नी गाछ । रा नि.व.११ ।

निम्बु: (म्बू:) (क:) । पुं । (Citrus medica. Var, acida.) अम्लजम्बीरवृक्षे । टेक लेबुर गाछ, कागजी लेबू । मं लिंबे । कं लिम्बू । गुणा:—फलमम्लरसं कटूष्णं गुल्मामवातहरम् अग्नेयं चक्षुष्यं कासकफकण्ठवह्निदर्दरं । पक्वमतीव रुच्यम् । रा नि.व ११ । निम्बूकमम्लं वातघ्नं दीपनं पाचनं लघु कृमिघ्नं तीक्ष्णमुदरग्रहणं गुल्मि हितं रोचनं मन्दाग्नौ बद्धे च हितम् । भा. । "निम्बुकफनिमन्युकमादमं तीक्ष्णमम्लमुदरदहनाय च म् । वातपित्तकफशूलिनां हितं नष्टवाह्नरुचि

शोधनम्परम् ॥ त्रिदोषमथोज्वरपीडितानां दोषा भितानाञ्च सवञ्जलाना । मलग्रहे वह्नगदे हितञ्च विसूचिकायां सुनयो वदन्ति ॥" चक्रि.१०७.।

निम्बुकपानकम् । क्ली । निम्बूरसकृतप्रपान के । লেবুর শর্বৎ । निम्बुरस १ भ. शर्करादक ६ भ. लवङ्गमरिचचूर्णेन सम्मिश्र कृते पानके । भा । [रसे।

नियतः । पु । गन्धके । र.सा.स.वसन्ततिलक

नियमनः । पु । निम्बवृक्षे । वै निघ. । क्ली । रसस्य संस्कारविशेषे । See पारद ।

नियामकगणः । पु । रसनियामकद्रव्यस मूहे । यथा—"सर्पाचीवनकर्कण्यौ कचुकी यम चिञ्चिका । शतावरी भङ्गपुष्पी शरपुङ्खा पुनर्नवा । मूषापर्णी च मत्स्याची ब्रह्मदण्डी शिखण्डिनी । अनन्ता काकजङ्घा च काकमाची च पोतिका । विष्णुक्रान्ता सहचरा सहदेवी महाबला । बला नागबला मूर्वा चक्रमर्दकरञ्जकौ । पाठा तामल की नीली जालिनी पत्रधारिणी । घण्टा विष घ्टा गोजिह्वा कोकिलाची धनध्वनि । चाखुपर्णी चौरिणी च त्रिपुटी सितदण्डिका । क्षवकर्णी च तुलसी सिंही च गिरिकर्णिका ॥" र सा सं. ।

नियोगः । पु । इदमेव कर्त्तव्यमिति अवधार णे । यथा—पथ्यमेव भोक्तव्यम् । सु उ.२५ च ।

नियोद्दा । पु । कुक्कुटे । रा नि.व.१८ ।

निय्या । स्त्री । सर्षपपञ्चाशमाने प.प्र. ।

निरचता । स्त्री । उपवासे ।

निरशनम् । क्ली । अनशने । व्याक ।

निरसनम् । क्ली । निष्ठीवने । अम ।

निरसा । स्त्री । निःश्रेणिकावृक्षे । रा नि व.८ ।

निरातङ्कः । त्रि । रोगमुक्ते । रा नि.व.२० ।

निरापशालिः । पु । जलपूर्णसेवे इत्यन्तु सञ्जातशालिधान्यविशेषे । নির্জল'কড়ান্ত হৈম ন্তিক ধান্য । মৈ রূপশালি । কৈ তুরনিল্ । गुणा —मधुर. स्निग्ध शीतल पित्तदाहघ्न त्रिदोषघ्न बल्य पथ्य सर्व्वरोगघ्नञ्च । रा.नि.व १६ ।

निरामज्वरः । पु । पक्वज्वरे । लक्षण—"च रचामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम् । दोषप्र वृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥" मा नि. ।

निरामयः । पु । शूकरे । श मा । वनच्छागे । मे । त्रि । रोगमुक्ते । रा. नि व.२० ।

निरामालुः । पु । कपित्थवृक्षे । श च. ।

निरालम्बा । स्त्री । आकाशमांसी । সূক্ষ্ম জটামাংসী । रा.नि व १२ ।

निरिन्द्रियः । त्रि । इन्द्रियशून्ये । [ध्म. ।

निरीहः । त्रि । निश्चेष्टे । निर्व्यापारे । वा.चि.

निरुत्थः (स्थित.) । त्रि । मृते । र सा स. ।

निरुत्थीकरणम् । क्ली । मृतलौहस्य मित्रप ञ्चकादिभि पाकेन मारणे । "सर्व्वमेतन्मृत लौह पक्तव्य मित्रपञ्चकैः । यदव स्यान्निरुत्थञ्च सेव्य र क्तिचतुष्टयम् ॥" मतान्तरं यथा—"गोघृतत्र्यंश लौह तमखल्ले विमर्द्दयेत् । दिनैकडम्यकाद्रावै रू ढा गजपुटे पचेत् । एवमेव सर्व्वलौहानां कर्त्तव्यं स्यान्निरुत्थितम् ॥" र सा.स. ।

निरुद्धगुदः (पायु.) । पु' । तन्नामकक्षुद्र रोगे । लक्षणादि यथा—"वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदमाश्रित । निरुणद्धि महत् स्रोत सूक्ष्मद्वारङ्क रोति च । मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीष तस्य गच्छति । सन्निरुद्धगुद व्याधिमेनं विद्यात् सुदुस्त रम् ॥" सु नि.१३ च. ।

निरुद्धप्रक(का)शः । पु' । मेढ्रजक्षुद्ररोग विशेषे । लक्षण—"वातोपसृष्टमेवन्तु चर्म्म संश्रयते मणिम् । मणिश्चर्म्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च । निरुद्धप्रकाशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् ॥" सु नि. १३ च । [च. ।

निरुद्धमणिः । पु । निरुद्धप्रकाशे । वा.उ ११

निरुपमः । पु । गौधिकेक्षजातिभेदे । सु कल्प. ८ च ।

निरूहः । पु । वस्तिविशेषे । "कषायक्षीरतैलै र्यो निरूह स निगद्यते ।" शा को । तत्र दवि माय—कर्ष ११ तो. पिप्पि ८ तो वारि च ६ तो. पाद्यम् । खेदमधुमेव ३।८।६ दद्यानि यथा- कर्म्म कफपित्तवातेषु दाद्यात् । तथा क्वाथस्य १ प. सैन्धवस्य १ तो. । रसयोरगमस्याप्य एकैक पञ्चं दाद्यम् । इति निरूहवस्तिकल्पनामात्रा से था । वै.निघ ज्व,चि, । स चोत्क्लेशनदोषहरश्म-

नलीव्रनतैहणपिच्छिलमधुतैलयापनयुक्तरथसिद्धोत्त रवस्तिभेदेन बहुधा। तेषां लक्षणानि तत्तत्पर्य्याये मृग्याणि। भा.। तस्य कालादि—"अनुवास्य स्निग्धतनुं तृतीयेऽह्नि निरूहयेत्। मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले। अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम्। मधुस्नेहनकल्काख्यकषायावापतः क्रमात्। त्रीणि षट् द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलरोगिणः। पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्च चतुष्टयम्। षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे चापि निरूहणम्॥" च द.।

निरोधः । पु। नाशे। रोधे। मे.।

निरोप्यशालिः । पु। वापितशालौ। (रोना धान। गुणा —लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तरा विदाहिनः दोषघ्ना बल्या मूत्रवर्द्धनाश्च। रा नि व १६।

निर्ऋतिः । स्त्री। बालस्य तन्नामकमातृकाग्रहविशेषे। बालग्रहविशेष। यथा दशमे दिने मासि वर्षे वा बालो गृह्यते। तेन तस्य ज्वरगात्रोद्वेजनादि भवति। च.द बालरो चि.।

निर्गन्धपुष्पी । स्त्री। शाल्मलिवृक्षे। श च.।

निर्गुण्ठी (ण्डी) । स्त्री। (Vitex negundo) स्वनामख्यातवृक्षे, सिन्धुवारवृक्षे। निशिन्दा गाछ। हि मेउडीसम्भालु, निर्गुण्डी। मं लिङ्गुर। तें नाविलिचेट्टु, तेल्लव। वम्. कटरि। ता. नोक्चि। दा. मान्वालि। फा. सिस्वान्। गुर्ज्ज नगोड। कोङ्कणे निगुड सैन्दुवार इति च। भा.। सा चतुर्धा—श्वेता नीला आरण्या कर्त्तरी चेति। श्वेतपुष्पागुणा —"निर्गुण्डी कटुका तिक्ता रूक्षा चोष्णा कषायका। स्मृतिप्रदा नेत्रहिता केश्या लघ्वग्निदीपनी। मेध्या वर्ण्या च सम्प्रोक्ता गुदवातक्षयापहा। सन्धिवातञ्च वातञ्च शोफश्वामह्नर्मौ तथा। कुष्ठकफ व्रणं प्लीहां गुल्माढ्यरुज तथा। विष शूलघातदृक्षिय ज्वर मेदो रुज तथा। स्तभ शीच प्रतिश्यायश्वास श्वासञ्च नाशयेत्। पित्तनाशकरी प्रोक्ता पर्णमस्या लघु स्मृतम्। कृमिनाशकर प्रोक्त ·····॥" नीलपुष्पागुणा —"नीला निर्गुण्डिका तिक्ता रूक्षा चोष्णा कटु स्मृता। आध्मवातम्यदरदाहं श्वासकर्षं हरेत्। वातनाशकरी प्रोक्ता · ····॥" वै द्रव्यगुण। रा.नि व,४। कर्त्तरीगुणा.—निर्गुण्डी कर्त्तरीयुक्ता कट्वी तिक्ता कफापहा। वातक्षयञ्च शूलञ्च कण्डूकुष्ठञ्च नाशयेत्॥ आरण्यायो श्वेतकृष्णयो. गुणाः —प्रोक्ता चारण्यनिर्गुण्डी पथ्या पित्तज्वरं हरेत्। विषञ्च श्लेष्मसीवात नाशयेद्वर्णकारिणी। पर्णञ्चास्यास्तु कटुकञ्चाग्निदीप्तिकरं लघु। कृमीन् कफञ्च वातञ्च नाशयेत् · ··॥ पुष्पञ्चास्याः कटु चोष्णं तिक्तं कृमिकफापहम्। प्लीहा गुल्मञ्च वातञ्च कुष्ठ शोथञ्च नाशयेत्। अरुचेर्नाशकम्प्रोक्तं कण्डूञ्चैव विनाशयेत्॥" वै द्रव्यगुण.। See सिन्दुवार.। नीलनिर्गुण्ड्याम्। रा.नि,व.४। सु सू २७थ.। नीलशेफालिकायाम्। श र.।

निर्घातनम् । क्ली। इतस्ततश्च विचाल्य शल्योद्धरणरूपे कर्म्मणि। सु सू.७अ।

निर्जरः । त्रि। जरारहिते। क्ली। सुधायाम्। [श.र.।

निर्जरसर्षपः । पु। देवसर्षपे। रा नि व.८।

निर्जरा । स्त्री। गुडूच्याम्। तालपर्ण्याम्। मूर्व्वा। मे।

निर्झरः । पुं। गजे। शतौ। श र.। तुषानले। मे.।

निर्याणनम् । क्ली। गजापाङ्गे। श.र।

निर्णेजकः । पुं। रजके। अम.।

निर्णेजनम् । क्ली। क्षालने। धावने।

निर्दरम् । क्ली। तरुसारे, वृक्षनिर्यासे। मे.।

निर्दहनः । पुं। भल्लातकवृक्षे। क्ली। तद्बीजे। रा.नि.व.११।

निर्दहनी । स्त्री। मूर्व्वायाम्। मूर्व्वा। र. मा.। च.द.शूल.चि.। "तथाभया निर्दहनीच।"

निर्दिग्धः । त्रि। बलवति, मांसले। हे.च.।

निर्देशः । पु। विस्तरवचने। यथा—"शारीरमागन्तु चेति।" सु.उ.६५अ.।

निर्भर्त्सनम् (ना) । क्ली, स्त्री। अलक्तके, लाक्षायाम्। रा नि व.६।

निर्भिन्नचिर्भिटः । पुं। फुटिकायाम्। श.चि.।

निर्भुग्नः । त्रि। विस्फारिते। मा.नि।

निर्म्म(र्म्मो)ध्या । स्त्री। नलिकानामगन्धद्रव्ये। रा नि व १२।

[यक्ते। म। त्रि। पवित्रे।

निर्म्मलम् । क्ली। कतकफले। निर्माल्ये। च-

निर्म्मलोपलः । पुं । स्फटिके । रा नि व १३।

निर्म्माल्यम् । क्ली । शिवनिर्म्माल्ये । च.द उ न्मा.चि. । देवोच्छिष्टद्रव्ये । पुराणम् । [व.१२ ।

निर्म्माल्या । स्त्री। स्पृक्कानामगन्धद्रव्ये । रा नि.

निर्म्मुटः । पु । वनस्पतिविशेषे । चिका । ख र्प्परे । थापर । हारा. ।

निर्म्मोकः । पु । सर्पकञ्चुके । सापेर खोल- श । भा.म.४भ गर्भ चि. ।

निर्याणम् । क्ली । गजापाङ्गदेशे । हे च ।

निर्यातनम् । क्ली । मारणे । हे.च. ।

निर्यास. (क) । पु । तरुक्षीरे । गाछेर आठा । वल्कले । छाल । र.मा.। कषाये, क्वाथे । श मा. । लाक्षायाम् । वै.निघ. ।

निर्यासी (इन्) । पु । शाखोटकवृक्षे । प.मु ।

निर्य्यूषः । पुं । निर्यासे । श मा. ।

निर्य्यूहः । पुं । शिम्बीधान्यकृतक्वाथे । क्वाथवि शेष । र मा. । प.प्र १ख । 'शिम्बीधान्यकृत तोयं निर्य्यूह इति सञ्ज्ञितं ।" हृद सु.। निर्यासे । श्रम ।

निर्लोहम् । क्ली । बोलनामगन्धद्रव्ये । धूनथा वाप्पी । रा नि.व ६। व्याघ्रनखे । नखी । वै.निघ।

निर्ल्ल(व)यनी । स्त्री। अहिनिर्मोके । हे च। वै.निघ. ।

निर्व्वचनम् । क्ली । निश्चितवचने । यथा— "आयुर्विद्यतेऽस्मिन्निति आयुर्वेद ।" सु.उ ६५अ।

निर्व्यथः । त्रि । रोपणे । माधवि । वा चि. ६अ. ।

निर्विषः । पुं । जलसर्पे । वै निघ ।

निर्व्विषा (षी) । स्त्री । (Curcuma zedoaria.) केदारदेशोत्पन्नौषधविशेषे । निर्विषा घास । निर्विषा इति महाराष्ट्रे प्रसिद्धा । गुणा.— "कटु शीता कफवातरक्तघ्नी बहुविषघ्नी व्रणरोपणी च । रा नि व ६ । [म् । रा नि व.११ ।

निर्व्वीजा । स्त्री । काकनोद्राक्षायां । किस्मि

निर्वृत्ति. । स्त्री । उपमी । निवादि । "नि निरामयस्यामी ।" का पद्मनि. ।

निर्वेधिमः । पुं । तन्नामककर्णवन्धनाकृतौ । "स च पीठोपमपालि उभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रित ।" सु.सू १६अ. ।

निर्वेष्टनम् । क्ली । नाडीचीरे । हारा. ।

निर्व्यथनम् । क्ली। छिद्रे । श्रम. ।

निर्हारः । पु । मलमूत्रत्यागभवने । आङ्गिक सत्वम् । निर्हरणे, शल्याद्युत्पाटने । भ. ।

निर्हारगृह(स्थान)म् । क्ली। निर्हारभवने । पायखाना । शल्योत्पाटनगृहे । कृति ।

निर्हारी (इन्) । त्रि । दूरगामिगन्धे । अम. ।

निलिम्पा । स्त्री। दीर्घनमाक्षे। स्त्रीगवि । विका । [अ. ।

निवन्धः । पु। अक्षस्य कङ्कुर्दसभागे । ज द १

निवातम् । क्ली। वाताभावे। गुणा —"निवाते आयुषे सेव्यमारोग्याय च सर्व्वदा।" सु चि २४अ।

निवृत्तसंश्रम् । क्ली। गुह्यरोगभेदे। निदानादि यथा —"विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्म्म मेढ्रज । निवर्त्तते सरुग्दाह क्वचित्पाकञ्च गच्छति । पिण्डितं ग्रथित चर्म्म तत्प्रलम्बमधोमणेः । निवृत्त- संज्ञं सकफकण्डुकाठिन्यवत् तत् ।" मा उ ३१अ ।

निशन्धा । स्त्री । कन्दकौषधे । रा.नि.व.६।

निशा । स्त्री । हरिद्रायाम् । प मु. । रा.नि व. ६ । आमहरिद्रायाम् । भा सपञ्चशीतालीशादि चूर्णे ।

निशाकरः । पु । कुक्कुटे । श र. ।

निशाख्या । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि व.६ ।

निशाचरः । पु । चोरकनामगन्धद्रव्ये । अयं ग्रन्थिपर्णस्यैव भेदः । भटेउर इति नेपालदेशे प्र सिद्ध । रा.नि व.१२ । पेचके । शृगाले । सर्पे । मे । चक्रवाके । श र । [कटा ।

निशाचरी । स्त्री । केशिनीनामगन्धद्रव्ये ।

निशाटः । पुं । पेचके । हे च. ।

निशाटकः । पु । गुग्गुलौ । रा नि.व.१२ ।

निशाटनः । पु । पेचके । हला ।

निशापर्णिका (पिका) (पी) । स्त्री । अनिशिवद्वादिसुनिशापर्णे भावप्रकाशोक्तश्वित-

भिलायाम्। शूवशिलन शिम। सु सू म्ब।

निशादिः। पुं। हरिद्रादिगणे। वा उ २अ.।

निशाद्वयम्। क्ली। हरिद्रा दारुहरिद्रा च। वा सू १५।४२मुस्तादिव.। 'द्विनिशा द्वितिक्ता।"

निशान्धः। त्रि। रात्र्यन्धे। रातकाणा। स्त्री। जतुकालतायाम्। रा.नि व ३।

निशापतिः। पु। कर्पूरे। अम।

निशापुष्पम्। क्ली। उत्पले। शुन्दि फूल। रा नि व १०। [श च।

निशाभङ्गा। स्त्री। दुग्धपुच्छाम्। दुधपेया।

निशामूषा। स्त्री। अन्धमूषायां। रस र द्वि का चि।

निशामृगः। पु। शृगाले। श र.।

निशालोहम्। क्ली। पाण्डुरोगे लौहम्। "लौहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफलारोहिणीयुतं। प्रलिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां कामलापाण्डुशान्तये॥" र सा सं।

निशावन.। पु। शणक्षुपे। रा नि व ४।

निशावेदी (इन्)। पु। कुक्कुटे। हे च.।

निशाहासः। पुं। शुक्लपक्षे। त्रिका.।

निशाह्वा। स्त्री। हरिद्रायाम्। अम।

निशिक्रन्द.। पु। बालाना रात्रिरोदनरोगे। "कुष्ठकुन्दरुमली मासी हरिद्रा विल्वपत्रक। सनिर्गुण्डीदल धूमात् निशिक्रन्दोऽस्ति नो शिशो॥" रस र बाल चि.।

निशितम्। क्ली। तीक्ष्णलौहे। रा.नि.व.१३।

निशिपुष्पा (ष्पिका) (ष्पी)। स्त्री। शेफालिकावृक्षे। त्रिका। श र।

निशुम्भनम्। क्ली। मारणे। हला.।

निशेतः। पु। वकपक्षिणि। त्रिका।

निशोत्रा। स्त्री। श्वेतत्रिवृति। त्रिवृति। ८उ उड़ी। वै.निघ.२भ च चि यण्डयादिगुटी।

निश्चला। स्त्री। शालपर्ण्याम्। रा नि.व ४।

निश्चलाङ्ग.। पु। वके। रा नि.व १९।

निश्चारकः। पु। पुरीषचयापरपर्याये प्रवाहिकाभेदे मै। नि यो प्रवाहिका चि,श्रीकण्ठ। "प्रवाहिकेति सा ख्याता कैश्चिन्निश्चारकस्तु स।" पराशर, डल्लणश्च। [त्रिका.।

निश्शुक्तयम्। क्ली। दन्तशाणे। दन्तमञ्जन।

निश्वासः। पु। श्वासनिर्गमे। वहिर्मुखश्वासे। हे च.।

निषङ्गथिः। पु। तृणविशेषे। स्कन्धे। उणा.।

निषण्णकम्। क्ली। आसने। सुनिषण्णकशाके। श र.।

निषादग्रहः। पुं। ग्रहविशेषे। तदाविष्टस्य लक्षण यथा—"गृहीत्वा क ष्ठलोष्टादि भ्रमन्त चीरवासस। नग्न धावन्तमुन्मत्तदृष्टि तृणविभूषण। श्मशानशून्यायतन रथ्यैकद्रुमसेवित। तिलान्नमद्यमासेषु सतत सक्तलोचन। निषादाधिष्ठित विद्यात् वदन्त परुषाणि च॥" वा.उ ४अ.।

निषादी (इन्)। पु। हस्तिपके। अम.।

निषेक। पु। सेके। नि ष्यन्दे। गर्भाधानसंस्कारे। भ.।

निष्क.। पु, क्ली। स्वर्णे। माषचतुष्टये। पभ। कर्षपरिमाणे। "चतुर्भिर्माषकै शाण स निष्कोऽष्टकमेव च।" गोविन्दी परिभाषा। स्वर्णदले। स्वर्णकर्षे। साष्टशततोलके। हे च.।

निष्कण्ठ.। पु। वरुणवृक्षे। श च.।

निष्कलः। त्रि। वीर्यहीने। मे.।

निष्कला (ली)। स्त्री। वृद्धायाम्। रा.नि. व १८। निवृत्तरजस्कायाम्। श र.।

निष्कुटः। पु। गृहसन्निहितनिकुञ्जे। गुप्त गृहे। अम.। [रा नि व ६।

निष्कुटिः। स्त्री। एलायाम्। सूक्ष्मैलायाम्।

निष्कुटी। स्त्री। स्थूलैलायाम्। अ.टी भ.।

निष्कुम्भः। पु। दन्तीवृक्षे। अ टी.रा.।

निष्कुलः। त्रि। त्वक्शिर स्थिरहिते सि यो. यक्ष्म चि च्यवनप्राशे। पु। तरुकोटरे। अम।

निष्क्वाथः। पु। मांसादिक्वाथे। हे च।

निष्ठा। स्त्री। चिकित्सायाम्। रा नि व १०।

निष्ठानम्। क्ली। व्यञ्जने। अम।

निष्ठीवनम्। क्ली। मुखेन श्लेष्मादीनां वमने।

थूत् फेना। च द.सान्निपातज्व.चि। "नर्तं नि ष्ठीवनन्तथा।" रा.नि व.६।

निष्ठीविका। स्त्री। निष्ठीवने। च शा.२ष।

निष्ठिवः (नम्)। पुं,क्ली। निष्ठीवने। अम.।

निष्पक्वम्। त्रि। क्वथिते। अम। अतिपक्व व्यञ्जनादौ। भ.।

निष्पत्रका: (त्रिका)। पुं, स्त्री। करवीरत्व चे। कदवी गाछ। गुणाः—आध्मानकर कटू काषायः कफकर. श्वासवायुरोधकशूलखर्जूव्रण घ्न। रा.नि.व ८। [च.।

निष्पत्राकृतिः। स्त्री। अतिपीडायाम्। हे.

निष्पावः (कः)। पुं। (Phaseolus radiatus.) A sort of pulse. शिम्बाम्। शीम। प.मु। श्वेतशिम्बा। शादा शिम्। र मा। च द. ग्रन्थि.चि। राजशिम्बीबीजे। 'निष्पावस्तु राजशिम्बीबीज भेटरास्, भैटवास इति लोके।" भा.म सूरी.नि.। हि भेटरास्। तें श्रावपचेटु, राज शिम्बि। हैमा। गुणा—वातादिकार गुरु सर विदाही हृष्टिघ्न. शुक्रकफशोफविषापहृश्व। वा. सू.। "निष्पावकफल मृष्ट बहुवर्चस्कर गुरु।" राज २प.। "निष्पावो मधुरो रुचो विपाकेऽम्लो गुरु' सर'। कषायः स्तन्यपित्तासृमूत्रवातविबन्ध कृत्। विदाह्युष्णो विषश्लेष्मशोथघ्नश्चक्षुकनाशन।" भा.पू १भ.धा व.। गुञ्जाद्ये। राजमाषे। हि लोबिया। वर्वटी। यूषगुणाः—"यूषो निष्पावज सन्य भ्रमसुत्पादयेत् स्तने। श्लेष्माण हृद्रोगघ्न नाशयेत्समुपासित.॥" भूटस्य यूषगुणा—"निष्पावसूप पित्तासमूत्रमन्यानिलप्रदं। विदाह्युष्णो गुरु शोफकफघ्नश्चक्षुकृत सृत॥" द्रव्य गु.। तु-षे। सूर्पवायी। मे.।

निष्पावी। स्त्री। (Vigna Catiang. Syn. Dolichos sinensis.) शिम्बीधान्यवि शेषे। राजमाषे। बोड़ा इति भाषा। वर्वटी। हि लोबिया। म तङ्वर्ण। क तदवरे। त्रा हि धा हरिच्छुभमेदैन। गुणा.—हे एव कषाये मधुरे कण्ठशुद्धिकरे दीपने रुच्ये हिरीया तु ईषच्छ्लेष्मा। रा.नि व.७।

निष्पत्लनीकम्। त्रि। उपधारायोग्ये। भा म ४भ.च्छद्दरी.दबीक चि.। 'निष्पत्लनीक विरजं विशेषात्।" [श र.।

निष्फली। स्त्री। निष्फलायां। वन्ध्याककोट्यां।

निसारा। स्त्री। कदलीवृत्ते। रा.नि.व ११।

निसिन्धु.। पु। निर्गुण्डीवृत्ते।

निसुन्धारः। पु। निर्गुण्डीवृत्ते। भैष ज्व चि. पानीयवर्ग्या। [चाकदत्ते। वै.निघ।

निसृता स्त्री। रक्तनिवृतायाम्। प.मु। श्यौ

निसृतान्तकः। पु। कोष्ठगतरोगभेदे, ऊ द्वरोगे। वै निघ.।

निस्तनी। स्त्री। वटके। वडि। श.च.।

निस्तर्हणम्। क्ली। मारणे। अम।

निस्तलः (ली)। त्रि। वर्त्तुले। अम.। पुं। तलप्रदेशे। हे च.। [व १६।

निस्तुषः। पु। गोधूमे। प मु.। गम्। रा.नि.

निस्तुषरत्नम्। क्ली। स्फटिके। रा.नि व.१३।

निस्तुषक्षीरः। पु। गोधूमे। रा नि.व.१६।

निस्तुषितः। त्रि। त्यक्तिते। मे.।

निस्तुषोपलम्। क्ली। स्फटिके। प मु.।

निस्तोदः। पु। अतिव्यथायाम्। [व.८।

निस्त्रिंशपत्रिका। स्त्री। सुहीवृत्ते। रा नि.

निस्तुटी। स्त्री। एलायाम्। वै निघ.।

निस्त्रैणपुष्पिकः। पुं। राजधूस्तूरके। रा. नि व ११। [का.।

निस्नेह. (हा)। पुं, स्त्री। अतसीवृत्ते। त्रि

निस्नेहफला। स्त्री। श्वेतकण्टकार्याम्। रा. नि व.४।

निस्यन्दः। पु। स्पन्दने। त्रिका.।

निस्पृहा। स्त्री। अमूलवनलतां। वै निघ.। अग्निशिखावृत्ते। श.च.। [ज्ञातिसारे।

निस्रावक। पु। प्रवाहिकारोगे। च.द र.

निहाका। स्त्री। गोधिकायां। अम.।

निहार। पु। नीहारे। श.र.। [कोष।

निद्रा। स्त्री। निद्रायां। निदि। उणादि-

नीकः । पु । द्रवभेदे । उणा । [रा नि.व १२ ।

नीच. । पु । चोरकनामगन्धद्रव्ये । ८ई ठेला ।

नीचकः । त्रि । ह्रस्वे । श.र. । स्त्री (का) । उत्तमायां गवि । श टी भ ।

नीचकदम्बः । पु । गोरक्षमुण्ड्याम्, महा श्रावणिकायाम् । वै निघ ।

नीचकुलिशम् । क्ली । वैक्रान्तरत्ने । प सु. ।

नीचगम् । क्ली । जले । वै.निघ. ।

नीचभोज्यः । पुं । पलाण्डौ । श.च. ।

नीचवज्रम् । क्ली । वैक्रान्तमणौ । रा.नि.व १३ ।

नीड़ः । पुं, क्ली । पक्षिकुलाये । अम. ।

नीड़जः / **नीड़ोद्भवः** } पुं । पक्षिसामान्ये । हे.च. । अम.।

नीतम् । क्ली । धान्ये । शस्ये । वै.निघ. ।

नीथम् । क्ली । जले । उणा. ।

नीपः । पु । कदम्बवृक्षे, धाराकदम्बे । केलि कदम । मं राजकदम्ब । रा नि.व.९ । गुण.— गरदोषहर । सु.सू.४६च. । अशोकवृक्षे । नीला शोके । बन्धूकवृक्षे । बान्धुलि गाछ । मे । भूकद म्बे । कुर्दामिया । वै निघ. ।

नीपराजः । पुं । राजकदम्बवृक्षे । वै.निघ ।

नीरम् । क्ली । जले । रा नि.व.१४ । बालके । बाला । वै निघ १भ.ज्व.चि.दाहचि.चन्दनादिक षाये ।

नीरजः । पु । कासभेदे । छोट केसे । रा. नि व.८ । जलनकुले, जलमार्ज्जारे । उद्विडाल । श र. । क्ली । उत्पले । पद्मे । नीलोत्पले । कुष्ठौ षधौ । मे. । "नीरजशारिवे च ।" सु चि.२५च. । मौक्तिके । रा.नि.व.१३ ।

नीरजाः । स्त्री । अजातरजस्कायां स्त्रियि ।

नीरदः । पुं । मुस्तायां । रा नि व.६ । वै.निघ १भ.दाह.चि.चन्दनादिकषाय । त्रि । अदन्ते ।

नीरप्रियः । पु । जलवेतसे । वै.निघ. ।

नीरहथः । पु । जलमधूकवृक्षे । वै निघ ।

नीरसः । पु । दाडिम्बवृक्षे । हारा. । त्रि । रसहीने ।

नीरसा । स्त्री । नि श्रेणिकावृक्षे । रा.नि व.८।

नीराखुः । पुं । जलमार्ज्जारे । उद्विडाल । हारा. । [ओडा गाछ । श.च. ।

नीरिन्दुः । पुं । अश्वशाखोटवृक्षे । आंशुओ-

नीरुक् / **नीरुजम्** } त्रि । रोगमुक्ते । रा नि व २० । क्ली । कुष्ठभेदे । कुडविशेष । जटा. ।

नीलन् । क्ली । (Indigofera Tinctoria.) नील्याम् । नीलपत्रे । मे । सौवर्चललवणे । तु त्थे । विषे । रा.नि व.६ । तुत्थके । नीलो-त्पले । रा.नि.व १३ । कृष्णाञ्जने । वै.निघ. ।

नीलः । पुं । नीलासनवृक्षे । नीलपत्र आ-सन गाछ । र मा. । नीलवृक्षे । रा.नि.व ६ । वटवृक्षे । रा.नि.व ११ । नीलकान्तमणौ । रा नि. व १३ । वै.निघ.२भ.चयचि.नवरत्नराजमृगाङ्कं । नीलवर्णे । सारिकापक्षिणि । नीलवानरे । मे । कृष्णकुरण्टके । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । वै.निघ. ।

नीलकम् । क्ली । कृष्णलवणे । कांस्ये । जले । गन्धशैले । वै.निघ. । कान्तलौहे । रा.नि.व १३ ।

नीलकः । पुं । नीलभृङ्गराजे । रा.नि व ४ । नीलवीजे, नीलवीजासनवृक्षे । रा.नि.व.९ । कृ ष्णसारमृगे । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

नीलकणा । स्त्री । कृष्णजीरके । रा नि व ६ । जीरके । वै निघ. । [मयूरे । अम ।

नीलकण्टकः । पु । चातकपक्षिणि । वै.निघ. ।

नीलकण्ठम् । क्ली । मूलके । मूला । प सु ।

नीलकण्ठः । पु । पीतशालवृक्षे । पियाशाल । र मा. । मयूरे । अम. । पियुवृक्षे । चाषपक्षिणि । खञ्जरीटे । दात्यूहे । कपोते । ग्राम्यचटके । हे. च. । सारसपक्षिणि । वै.निघ. । नीलैकदलपुष्प-वृक्षे । लक्षण यथा—"लक्षणाया अभावे तु नील कण्ठशिफा मता ।" सु.टी.मधुमती । [११ ।

नीलकण्ठाक्षम् । क्ली । रुद्राक्षे । रा नि.व.

नीलकन्दः । पु । महिषीकन्दे । काल आलु विशेष । रा नि व ७ ।

नीलकपित्थकः । पुं । महाराजचूते । नील-वर्णकपित्थभेदे । रा.नि.व.११ । See टङ्क. ।

नीलकमलम् । क्ली । नीलपद्मे । नील पद्म । गुणाः—शीतलं स्वादु पित्तघ्नं सुगन्धि रुच्यं रसायने श्रेष्ठ देहदार्ढ्यकर केश्यञ्च । रा.नि.व.१० ।

नीलकलम्बी । स्त्री । (Ipomoea hederacea. Syn. I. Coerulea.) स्वनामख्यात लतायाम् । नील कलमी । हि कालदाना । च ञ्जो बीजचूर्णं विरेचने हितम् । [नि.व.६ ।

नीलकाचोद्भवम् । क्ली । काचलवणे । रा.

नीलकुरण्टकः । पुं । (Barlaria coerulea.) नीलझिण्टीक्षुपे, नीलाम्लाने । नील झाँटी । रा.नि.व.१० । भैव.कुष्ठ चि. ।

नीलकुसुमा । स्त्री । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । नील झाँटी । रा.नि.व.१० । See नीलाम्लान ।

नीलकेशी । स्त्री । नीलीक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

नीलक्रान्ता । स्त्री । विष्णुक्रान्तायाम् । नील अपराजिता । । रा.नि.व.५ ।

नीलक्रौञ्चः । पु । नीलवर्णक्रौञ्चपक्षिणि । नील बक । वै.निघ ।

नीलगिरिकर्णिका । स्त्री । नीलापराजितायाम् । रा.नि.व.१ ।

नीलगिरिजा । स्त्री ।(Clitoria Ternatea.) विष्णुक्रान्तायां । अपराजिता । हि कवथेठी । बम्. गोकर्णी । चास्फोतायाम् । रामदूना-नी । कोयानरम् । [गण । भ रिक्षौ. ।

नीलङ्गुः । पुं । कृमिविशेषे । कीटभावे । म

नीलचर्म । क्ली । परूषकफले । रा.नि.व.११।

नीलच्छदः । पुं । दैत्यसर्जूरवृक्षे । वै निघ. ।

नीलच्छविः । पुं । कङ्कुभपक्षिणि । वै.निघ. ।

नीलजम् । क्ली । नीलखर्परे । रा.नि.व.१३ ।

नीलझिण्टी । स्त्री । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । नील झाँटी । रा.नि.व १० । See नीलाम्लान ।

नीलतरुः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११।

नीलतालः । पु । तमालवृक्षे । तमाल गाछ । वै निघ. । हिन्तालवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

नीलतुत्थम् । क्ली । तुत्थभेदे । वै.निघ.२य. यव.चि.ग्रहेश्वररस: ।

नीलदूर्वा । स्त्री । हरितदूर्वायां । नील दूर्वा घास । मं नीलीहरियाली । कं हसुगरकी । तें हरितदूर्वालु । गुणा —मधुरा तिक्ता शीतला रोचनी रक्तपित्तातिसारघ्नी कफवातज्वरघ्नी च । रा.नि.व ८ । "कफपित्तास्रवीसर्पतृष्णादाहत्वगा-मयान् । " भा. । [व.६ ।

नीलद्रुमः । पुं । नीलवीजासनवृक्षे । रा.नि.

नीलधातुः । पु । खटिकायां । नील खड़ि माटी । र.मा । [रा.नि.व.८ ।

नीलध्वजः । पुं । तमालवृक्षे । तमाल गाछ ।

नीलनिर्गुण्डी । स्त्री । (Gendarussa vulgaris. Syn. Justicia gendarussa) नीलपुष्पसिन्धुवारवृक्षे । नील निसिन्दा । बगरमान । मं नळनिर्गुंडि । बम् काळवकुलमा । दा कालिसुन्दालि । गुणा —कटुका तिक्ता रुच्या कासघ्नी श्वयथुवातप्रदरशमनकरी । रा.नि व.४।

नीलनिर्यासकः । पु । नीलबीजासनवृक्षे । रा नि.व.६ । See नीलबीज । [१० ।

नीलपङ्कजम् । क्ली । नीलकमले । रा.नि व.

नीलपत्रः । पुं । गुञ्जवृक्षे । रा.नि व.८ । नीलबीजासनवृक्षे । भल्लातवृक्षे । रा.नि.व.६ । दाडिमवृक्षे । रा नि.व.११ । क्ली । नीलपद्मे । अ. च । [वै.निघ. ।

नील्पत्रा । स्त्री । भूजम्बूम् । दल आर ।

नीलपत्रिका । स्त्री । नीलावृक्षे । नील गाछ दाम शाक । र.मा. । कृष्णतालमूल्याम् । वै.निघ. । [व ।

नीलपत्री । स्त्री । क्षुद्रनीलीक्षुपे । रा.नि व.

नीलपद्मम् । क्ली । नीलकमले । नील पद्म । रा.नि.व.१० । [रा नि.व ११ ।

नीलपर्णम् । क्ली । परूषकफले । फल्सा ।

नीलपर्णी । स्त्री । विदारीकन्दे । र.मा । व न्ताकवृक्षे । वै.निघ. ।

नीलपिच्छः । पुं । श्येनपक्षे । श्येन पाखी । रा नि.व.१९ ।

नीलपिष्ठोड्डी । स्त्री । कृमिविशेषे । पीटों-ओ इति लोके । वै.निघ । [त्व.८ष. ।

नीलपीतः । पुं । महाविषवृश्चिकभेदे । सु.क

नीलपुनर्नवा । स्त्री । नीलदलपुनर्नवायाम् । हि नीलगदहपडोया । मं कालोयविष्ट । कं क रियवेल्लडकिलु, करियगपलिले । गुणा. – तिक्ता कटूष्णा रसायनी हृद्रोगपाण्डुश्वयथुश्वासवातघ्नी । रा.नि व.५ ।

नीलपुष्पः । पुं । नीलभृङ्गराजे । नीलभिण्ट्या । रा.नि व.४ । विलन्तरवृचे । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । वै. निघ. । स्त्री । ग्रन्थिपर्णे । मा. ।

नीलपुष्पकः । पुं । नीलनिर्गुण्डीवृचे । वैनिघ.।

नीलपुष्पा । स्त्री । अपराजितायाम् । प.मु. । विष्णुक्रान्तायाम्, नीलापराजितायाम् । रा.नि.व ५। नीलभिण्टीक्षुपे । नील झाँटी । रा.नि.व.१०। See नीलाम्लान. । ग्रन्थिपर्ण्याम् । कृष्णनिर्गुण्ड्या । नील्याम् । वै.निघ. ।

नीलपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । नीलपुष्पापराजितायाम् । नील अपराजिता । रा.नि व.३ । नीलवृक्षायाम् । नील বোণ। । प.मु. । नील्याम् । रा.नि व ४ । अतसीक्षुपे । মশিনার গাছ । रा. नि.व.१६ ।

नीलपृष्ठः । पुं । मत्स्यविशेषे । রুই মাছ । वै. [निघ. ।

नीलपृष्ठा । स्त्री । नीलीवृचे । भा.म.१भ. ।

नीलपोरः । पुं । इक्षुभेदे । गुणाः—वातकरः कफपित्तघ्न कषाय. विदाही च । भा.सू.सू ४५ष.।

नीलफला । स्त्री । जम्बूवृचे । জাম গাছ । रा नि.व.११ । वार्ताकुवृचे । वै.निघ. ।

नीलभण्टः । पुं । पियालवृचे । পিয়াশাল । प मु. । See भण्डद. । [वै.निघ. ।

नीलभूमिमलधारः । पुं । खर्परधातौ ।

नीलभृङ्गराजः । पुं । नीलपुष्पभृङ्गराजे । नील কেশুরিয়া । हिं भंगरिया । गुणा.—तिक्तो-ष्णः चक्षुष्यः केशरञ्जन. कफामयौघश्विघ्न रसा-यनश्च । रा.नि.व.४ । [भ ।

नीलमकुटः । पुं । नीलवर्णमहुदे । नकुल.११

नीलमञ्जरी । स्त्री । नीलनिर्गुण्ड्याम् । वै. निघ. ।

नीलमणिः । पुं । खनामख्यातमणौ । नील-वर्ण मणि । गुणाः—तिक्तोष्णः कफपित्तवातघ्नः धारणात् शुभदश्च । रा.नि.व.१३ ।

नीलमण्डलम् । क्ली । परुषकफले । पुं । त-ड्डुले । पलुआ । रा.नि.व.११ ।

नीलमयूरः । पुं । मयूरभेदे । गुणाः—"मे धाङ्गिं शीतलाच करोलुल्पाटनं शिखी । स वात-लोऽतिबलकृत्पुन. किञ्चिद्रसायनः।" अत्रि २१ष.।

नीलमल्लिका । स्त्री । कपित्थवृचे । रा.नि. व.११ । [वै.निघ. ।

नीलमच्चिका । स्त्री । पृथुकृष्णमचिकायाम् ।

नीलमाषः । पुं । राजमाषे । বরবটি । प.मु.।

नीलमीलिकः । पुं । खद्योते । श.मा. ।

नीलमृत्तिका । स्त्री । कृष्णमृत्तिकायाम् । पुष्पकासीसे । रा.नि.व.१३ ।

नीलमेहः । पुं । पित्तजप्रमेहरोगे । अत्र रो-गी सफेन स्वच्छं नीलञ्च मेहति । सु.नि.६ष. ।

नीलयष्टिका । स्त्री । इक्षुचो । কাজলা ই-ক্ষু । कृष्णकुटजे वै.निघ. । [व १३ ।

नीलरत्न(क)म् । क्ली । नीलमणौ । रा नि.

नीलराजा । स्त्री । नीलपुष्पराजायां । र.मा ।

नीलरूपकः । पुं । मदवृचे । वै.निघ. ।

नीललोहम् । क्ली । वर्त्तलौहे, कृष्णलौहे । रा.नि व.१३ । [ज्ञान । ग.च. ।

नीललोहिता । स्त्री । भूजम्बूवृचे । মেটে।

नीलवटी । स्त्री । नीलवर्ण्यां । নীলবড়ি। चि.क.क केशरञ्जने ।

नीलवर्णम् । क्ली । रसाञ्जने । र मा. । नील-मूलके । परुषकफले । वै.निघ. । [नि.व.५ ।

नीलवर्णाभूः । स्त्री । नीलपुनर्नवायाम् । रा.

नीलवल्ली । स्त्री । वन्दाके । মান্দড়া । र.मा ।

नीलवीजः । पुं । स्वनामख्यातासनवृचे । नी-ल दोष आनन वृक्ष । मं सोदिवावीया । कं

कपिष्ठहीने। गुणा —बीजकयौ कटु शीती कफा यी कुष्ठघ्नी मारकौ कण्डूददुघ्नौ। तयोरसित थे ष । रा नि व ८।   [पी। भमु।

नीलवुह्रा । स्त्री। कगलान्त्राम्। नील८वो

नीलवृन्तकम् । क्ली। तूलका८ । तूलं। रा नि व ८।

नीलवृषा । स्त्री। वार्त्ताकौ। रा नि व ७।

नीलव्रच । पु। काद्रयमालवयी स्वनामप्रसि द्वे हवे। गुणा —"नीलवृक्षम् कटुक कषायोष्णो लघुत्तवा। वातामथश्लेष्मनी नानाश्वयुनाशन रा नि व ८।

नीलशिग्रु । पु। शोभाञ्जनवृचे। रा नि व ७

नीलशिम्बिका । स्त्री। शिम्बीभेदे वै निघ।

नीलशुक । पु। महाविषवृश्चिकजातिभेदे। सु कल्प ८च ।   [निघ

नीलशोधनी । स्त्री। नील्याम्। नील। वै

नीलषष्टिक । पु। षष्टिकशालिविशेषे। नी ल वर्ण ८व ट धान। गुणै गौरषष्टिकात्किञ्चिद्गू न। रा नि व १६।

नीलसस्यम् । क्ली। वाजरा इति ख्याते शस्य। दाजरा। वै निघ।

नीलसहाचर । पु। नीलपुष्पझिण्टाम्। हि नीलपुष्पकटसरैया भा म ४भ सुखर चि. "तुलाद्यत नीलसहाचरन्तु। भैष। [व ८।

नीलसार । पु। नीलवीजासनवृचे रा नि

नीलसिन्दुक (का) (वार) । पु स्त्री नीलनिगण्डाम्। नील ि शन्द। रा नि व ४।

नीलस्यन्दा । स्त्री। नीलापराजितायाम्। रा नि व ७।

नीला । स्त्री। नीलीक्षुपे। नकुल १५च। नील पुनर्नवायाम्। लाक्षायाम् रा नि व ४ ५।६ मक्षायाम्। कृष्णजीरके। वै निघ तन्नामकोट जन्वगतमर्मदये। तत्स्थाम कण्ठनाडीमुभयत। । सु शा ६च। नीलमक्षिकायाम्। भम।

नीलाङ्ग । पु। नीलमणौ। वै निघ।

नीलाङ्ग । पु। नीलकोषपक्षिणि। पारावते। वै निघ। सारसपक्षिणि। चाषपक्षिणि। रा नि व १८।   [क्रिमौ। भम।

नीलाङ्गु । पु स्त्री। नीलमक्षिकायाम्। हि।

नीलाञ्जनम् । क्ली। रसाञ्जने। तुत्थके। रा नि व १३। सौवीराञ्जने। मटेल सुर्मा। रमा। गुणा —उष्ण रसायन तिक्त कटु श्लेष्मुवनेत्रघ्नौ भवणदाहघ्न भेदकम। रा नि व १३। तत्शोधनं —"नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभावितं। दिनैकमातपे शुद्धभवत्कार्येषु योजयेत्॥ रमा स।   [कुल। वै निघ।

नीलाञ्जनच्छटा । स्त्री। अम्बुद। छाम

नीलाञ्जना । स्त्री। बीजकच। वै निघ।

नीलाञ्जनी । स्त्री। कालाञ्जन्याम्। नील कापास। रा नि व ४।

नीलाण्डक । पु। रोहितमत्स्य। वै निघ।

नीलाद्रिकर्णी । स्त्री। नीलापराजितायाम्। रा नि व ३।

नीलापराजिता । स्त्री। नीलपुष्पापराजितायाम् नील अपराजिता। म नीलपूपली। क नीलगिरिकर्णिकै। गुणा —शीतला तिक्ता ज्वरदाहरक्तातिसारघ्नी विस्फोटकोन्मादमदभ्रम श्वासातिकासघ्नी श्लेष्मघ्नी च रा नि व ३।

नीलाब्जम् । क्ली। नीलकमलै रा नि व १०।

नीलाभ्रम् । क्ली। कृष्णाभ्र। नील अभ्र। रा नि व १३। See अभ्रकम्।   [व ६।

नीलाम्बरम् । क्ली। तालीशपत्र। रा नि

नीलाम्बुजम् (न्म) । क्ली। नीलपद्म। प. सु।

नीलाम्लान । पु। नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे। नील झाटी म कालाकोराण्ट। क करियगोरटे। गुणा —कटु तिक्त कफवातशूलघ्न कण्डूकुष्ठघ्न घ्न शोफकलम्दोषघ्न। रा नि व १०।

नीलाम्ली । स्त्री। स्वनामख्यातफलवृचे। हि नलवुलगुड कालीपिठोलि। म भगगन्धि। क वैलयगिडु। सा श्वतनीलभेदेन द्विधा। गुणा —मधुरा रुक्षा कफवातहरी च। रा नि व ४।

नीलालुः । पु । नीलवर्णालुकविशेषे । नील आलु । म नीलालु । क करियगेणसु । गुणा — मधुर शीत पित्तदाहश्रमघ्न । रा नि व ७ ।

नीलाश्मी । स्त्री । नीलनिर्गुण्ड्याम् । वै निघ ।

नीलाश्मजम् । क्ली । तुत्थके । वै निघ. ।

नीलाश्मा । पु । नीलमणौ । रा.नि.व १३ ।

नीलासन. । पु । नीलवीजासनवृक्षे । पियाशालविशेष । गुणा —कटु शीत कषाय कुष्ठकण्डूदद्रुघ्न सारकश्च । रा नि व ६ ।

नीलाह्वा । स्त्री । कृष्णापराजितायाम् । वै. [निघ. ।

नीलाश्वः । पु । हंसे । वै निघ. ।

नीलिका । स्त्री । दकालोहे । विद्रीतिभाषा । नील्याम् । नील । रा नि व ४ । नीलनिर्गुण्ड्याम् । वनलोध । रा नि व १३ । क्षुद्ररोगविशेषे । लक्षण —"कृष्णमेवगुणं वक्त्रं गात्रे वा नीलिकां विदुः ।" मा नि । "शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु । श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥" सु.उ ३१अ । लिङ्गनाशनामकपैत्तिकदृष्टिरोगे । भा. । See काच । इन्दीवराल्लतायाम् । यष्टे । काललोहे । वै निघ. । वारिज्वरे । गजवै ।

नीलिनी । स्त्री । नील्याम् । च सू २अ । नीलझिण्ट्याम् । रा नि.व.४ । सु सू ३८अ । वि यो. च ध्या वि पयगन्धघ्ने । "नीलिनीं कटुरोहिणीम् ।" च द.ज्व चि. । "नीलिनीमगगन्धाश्च ।" नीलपुनर्नवायाम् । रा नि व ५ । वा मू १५अ. । "सुकर्णिकानीलीनीलिनीन्वक्रामि ।" चित्तमलाया । च द गुल्म चि । "सतला नीलिनी वचा ।" श्यामलिकायां । म र. । खिङ्गपिप्पल्याम् । वै.निघ ।

नीलिनीफलम् । क्ली । नीलीवीजे । नीलेर वीज । सु.सू १अ. ।

नीली । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । नील गाछ । रा नि व ४ । See चरिका । नीलझिण्ट्याम् । नील रोग । च.द.सन्निपातज्व चि.चक्रदत्ताङ्क । "नीली चन्द्रिमर्द विश्वम् ।" तन्नामकौषधी, यस्या चीर नील पुष्पादि नीलम् । या धानिकलतादसामतो भवति । च खि १अ । नीलाञ्जनिकायां, शारदकन्या, निर्दिष्टपिप्पलीति इत्यत । सु चि ३५अ । कालाञ्जन्याम् । काल कालीम । वा टी.हेमा । नीलवल्लिकायाम् । वेल गाछ । व झदारकी । 'नीलीतुल्य लगेव ।" "चूर्णं श्यामा हरिद्रानीली ।" सु सू.४अ. ।

नीलीफलम् । क्ली । नीलीफले । सु चि १७अ ।

नीलीवृक्षाकृतिः । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । शरपुङ्खा, वन नील । वै.निघ ।

नीलोत्पलम् । क्ली । (Nymphaea stellata or N. Caerulea) नीलकमले । नील पद्म, नीलोत्पल । नीलकुमुदे । नील शुन्दि । हि नीलोफर । म नीलोत्पल । क नेदरिलु । तें नल्लकलुव । गुणा —अतिस्वादु शीतल सुरभि सुखकृत् पाकेऽतितिक्त रक्तपित्तघ्न । रा.नि व.१० । "नीलोत्पलमतिस्वादु शीत सुखकरं मत । पाकेऽतितिक्त सुरभि रक्तपित्तस्य नाशकम् ॥" द्रव्यगुण । च श्वं. चि । तन्मूलगुणा —गुरु विष्टम्भि शीतलश्च । राज १प ।

नीलोत्पलिनी (ली) । स्त्री । नीलकमलिन्यां । नील पद्मेर झाड़ । कुमुदिन्यां । शुन्दी वा कुमुदफुलेर झाड़ । रा नि.व १० ।

नीलोदरः । पुं । महाविषवृश्चिकजातिभेदे । सु कल्प ८अ. । [णि । रा नि.व १३ ।

नीलोपलः । पु । नीलमणौ । नीलकान्त म-

नीवरम् । क्ली । जले । वै.निघ. ।

नीवारः । पुं । Wild variety of Oryza sativa तृणधान्यविशेषे । উড়ি धान । हि तीनी । तें निवरिवड्डु । गुणा —मधुर स्निग्ध, लघु पवित्र पथ्यदश्च । रा.नि.व.१६ । "नीवार शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत् ।" भा पा. व. । तदन्नगुणा —"नीवारभक्तो रुचिदो लघुर्दीपनकृद्गुरु । वातकारी यकृत्कासमोहामश्रमनाशन ॥" वै.निघ. । रक्तपित्ते हित । चि.यो र पि. चि खण्डखाद्ये । [धान । र.मा ।

नीवारतण्डुलिका । स्त्री । नीवारे । উড়ি

नीहारः । पु । हिमे । शिशिरे । स च कफवातवर्द्धक. । "शीताधिक सनीहार सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ।" राज १प ।

नुस. । पु । स्वल्पमत्स्ये । सकुस्तके । वै.निघ. ।

नूतनगुड़: । पुं । अभिनवगुडे । नूतन গুড় । गुणा:—दाहघ्न. तापघ्न रसनेन्द्रियतर्पणः शीतः सुमधुरश्च । रा.नि.व.१४ । [शुष । श्रम. ।

नूद: । पुं। ब्रह्मदारुवृक्षे, अश्वत्थभेदे । গয়া অ-

नृदन्ता (न्ती) । स्त्री । महामेदायाम् । वै. निघ ।

नृप: । पुं । ऋषभके । ঋষভক । प.मु. । रा जादनवृक्षे । খির্নী গাছ । वै.निघ.२भ.चन्दनादितैले । "चन्दनाम्बु नृपं वाप्यम् ।" नगरवादु कायाम् । वै.निघ । [ज । रा.नि.व ७ ।

नृपकन्द: । पुं । राजपलाण्डौ । লাল পেয়াজ

नृपतरु: । पुं । आरग्वधवृक्षे । राजादनीवृक्षे । खिर्नी । चि.क.क ४प. ।

नृपद्रुम: (पादप:) । पुं । स्थूलारग्वधवृक्षे । বড় সোণালু । रा.नि.व ८ । भा.पा.र.चि.विफ लागुग्गुलौ । राजादनीवृक्षे । খির্নী । रा.नि.व.११ ।

नृपप्रिय: । पुं । राजपलाण्डौ । रा नि.व.७ । रामशरे । রামশর । रा.नि.व.८ । आम्रवृक्षे । रा. नि.व ११ । सारसपक्षिणि । वै.निघ. । वंशभेदे । বেড় বাঁশ । प्र.च. । [व ७ ।

नृपप्रियफला । स्त्री । वार्ताकीवृक्षे । रा नि.

नृपप्रिया । स्त्री । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । रा.नि.व.१० । पिण्डीखर्जूरे । शालिधान्ये । वै. निघ. ।

नृपबदर: । पुं । राजबदरवृक्षे । रा नि व.११ ।

नृपमाङ्गल्यकम् । क्ली । आढक्यवृक्षे । रा. नि.व.४ ।

नृपमाष: । पुं । राजमाषे । रा.नि.व.१६ ।

नृपवल्लभ: । पुं । राजाम्रवृक्षे । राजबदरे । रा.नि.व.११ । वह्न्यां रसविशेषे । कज्जलि ८ तो जातीफलं (জায়ফল) लवङ्गं (লবঙ্গ) मुस्ता (মুতা) गुडत्वक् एला टङ्कणक्षार: (সোহাগার খই) जीरकं (জীরা) तेजपत्रं यमानी शुण्ठी सै- न्धवञ्च लौहम् अभ्रं ताम्रम् एषां प्र ४ तो. म रिचं ८ तो. छागीदुग्धेन धात्रीरसेन वा मर्दयेत् । द्वयम् यथा— पारद: गन्धक. लौहम् अभ्रं जीरकं चित्रकमूलं विडङ्गं टङ्कण.८ जातीफलं त्रि कटु गुडत्वक् एला मुस्ता लवङ्गं तेजपत्रं यमानीद्वयं शुण्ठी सैन्धवं मरिचं रौप्यं प्र. १ तो. स्वर्णभस्म १२ रत्तिक । आर्द्रकरसेन आमलकीरसेन वा भावये त् । मात्रा माषकलायमिता । र.सा.सं. ।

नृपवल्लभघृतम् (तैलम्) । क्ली । मेहरोगे घृत तैलञ्च । गव्यघृतं, तैलं ३० श. दुग्धं २ श. । कल्कार्थं —जीवक: (শুলঞ্চ) ऋषभक:(বংশলোচন) मेदा (অশ্বগন্ধা) द्राक्षा (কিস্‌মিস্‌) माष पर्णी कण्टकारी बृहती यष्टिमधु वाप्यायकं (বেড়েলা) विडङ्गं मञ्जिष्ठा शर्करा (চিনি) रास्ना नीलोत्पल गोक्षुरं पुण्डरीकं (পুণ্ডরিয়া) पुनर्नवा सैन्धव पिप्पली (পিপুল) प्रत्येक ॥० तो । तैल- मर्श घृतसेवनञ्च । भैष. । अथवा तैलघृतयो: प्र. ४ श. दुग्ध १६श क्वाथद्रव्यं प्र. २ तो । रस.र ।

नृपवल्लभा । स्त्री । कैवर्त्तिकामुस्तवृक्षे । रा.नि व.१० । महाराजचूतवृक्षे । वै.निघ. ।

नृपात्मज: । पुं । महाराजचूतवृक्षे । रा नि. व ११ । आम्रातकवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री (जा) । कटुतुम्ब्याम् । र मा. ।

नृपान्नम् । क्ली । शालिधान्यविशेषे, राजान्ने । गुणा.—त्रिदोषघ्नं सुस्निग्धं मधुरं लघु दीपनं बल्यं पथ्यं कान्तिदं वीर्यवर्द्धनञ्च । रा नि.व.१६ ।

नृपामय: । पुं । राजयक्ष्मणि, क्षयरोगे । रा. नि.व.२० । [ना । प.मु. ।

नृपार्हम् । क्ली । शालिधान्ये । হৈমন্তিক ধা-

नृपावर्त्त: । पुं, क्ली । राजावर्त्तमणौ । रा. नि.व.१३ । [जपलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

नृपाह्वय: । पुं । राजावर्त्तमणौ । प.मु । रा-

नृपेष्ट: । पुं । राजपलाण्डौ । रा नि.व.७ रा जबदरवृक्षे । रा.नि व ११ । कौलीवृक्षे । वै.निघ.।

नृपोचित: । पुं । राजमाषे । বরবটী । प मु. । रा.नि.व.१६ । [षौ । रा.नि.व.१८ ।

नृमाणम् । क्ली । पादाम् ऊर्द्धविस्तृतदोःपा-

नृसार: । पुं । निषादस्य इति ख्याते द्रव्ये । महाद्रावके ।

नेता । पु । निम्बवृक्षे । নিমগাছ । रा.नि. व.९ । निम्बवृक्षे । रा.नि.व ८ ।

नेत्रम् । क्ली । दर्शनेन्द्रिये । चक्षुः । रा.नि.व. १८। नेत्ररोगा यथा—वातेन रूक्ष धूम्रमरुणञ्च । पित्तात् पीतरक्तहरितवर्णं सदाहञ्च । कफेन धवलं ज्योतिर्हीनञ्च । भा. । तदुक्तं—"विद्याद्द्व्यङ्गुल बाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मतं । द्व्यङ्गुलं सर्व्वतः सार्द्धं भिषङ्नयनबुद्बुदं । सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्व्वभूतगुणोद्भवम् । जलं भुवोऽसितो रक्तं वातात् कृष्णं सितं जलात् । आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे । दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथा ब्रूयाद्विशारदः । नेत्रायामविभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते । कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः । मण्डलानि च सर्व्वाणि पटलानि च लोचने ।" सु.उ. १प. । तरमूले । गाछेर शिकड़ । रा.नि.व २ । श.र.वि.च्य चि. । "दीर्घपत्रककर्णोत्पलनेत्रम् ।" वस्तिशलाकायाम् । शला इति लोके । यथा—नेत्राणि सुवर्णरजतताम्रायोरीतिदन्तशृङ्गमणितरुसारमयानि श्लक्ष्णानि दृढानि गोपुच्छाकाराणि ऋजूनि गुटिकामुखानि । तदभावे नलवंशास्थिसङ्ख्या । नेत्रप्रणिधानदोषाः षट्, पार्श्वावपीडितमत्युत्क्षिप्तमवसन्नं तिर्य्यक्क्षिप्तं चलितं विवर्त्तितमिति । अतिस्थूलं कर्कशमवनतमणु भिन्नं सन्निकृष्टविप्रकृष्टकर्णिकं सूक्ष्मातिच्छिद्रमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्येकादशनेत्रदोषाः । सु.चि.३५अ । See अनुवासनवस्तिः ।

नेत्रकर्म्म (प्रसाधनम्) । क्ली । सम्पविधने नोपचारेषु । यथा—"शैकशाद्यशीतसम्दिग्धौ विड़ालकपर्यस्तथा । पुटपाकोऽञ्जनं नेत्रे यथायथं प्रयोजयेत् ।" सोट. । भा. । [अम. ।

नेत्रच्छदः । पुं । नेत्रावरणे । चक्षेत्र पाता ।

नेत्रधावनम् । क्ली । चक्षुर्धावने । तस्य विधिः—"दन्तमूंलमपो धृत्वा प्रातः सिञ्चेत्र लोचने । तोयपूर्णमुखमेन हतिरोग प्रशीदति ।" राज.१म ।

नेत्रनैर्म्मल्यकारी । पुं । खर्परघाती । वै.निघ. ।

नेत्रपर्य्यन्तः । पुं । अपाङ्गदेशे । रा.नि.व.१८ ।

नेत्रपाकः । पुं । चक्षुषः पाके । लक्षणं—"कण्डूपदेहाश्रयुतः पक्वोदुम्बरसन्निभः । संरम्भी पच्यते यस्तु नेत्रपाकः स शोथजः ।" मा.नि. ।

नेत्रपाशः । पुं । कटुक्षायाम् । र.मा. ।

नेत्रपिण्डः । पुं । विडाले । नैत्रगोलके । हारा. । [२ ।

नेत्रपुष्करा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.

नेत्रबलम् । क्ली । रसाञ्जने । वै.निघ ।

नेत्रभूषणम् । क्ली । कृष्णाञ्जने । कालसुर्मा । वै निघ । [वै.निघ. ।

नेत्रमङ्गलकारी (इन्) । पुं । खर्परघाती ।

नेत्रमलम् । क्ली । पिचटे । पिचुटी । वै.निघ. ।

नेत्रमीला । स्त्री । यवतिक्तालतायाम् । रा. नि व.३ ।

नेत्ररोगः । पुं । दृष्टिगतरोगे । चक्षेत्र रोग । तस्य निदानं—सततदूरेक्षणरोदनकोपशोकाभिघातादिभिर्वातादयः कुपिता नेत्रविकारान् जनयन्ति । ते च रोगाः षट्सप्ततिः । यथा—वातजा दश, पित्तजा दश, कफजास्त्रयोदश, रक्तजाः षोडश त्रिदोषजाः पञ्चविंशतिः, बाह्यौ द्वौ । ते च पुनः षट्सप्ततिप्रकारा अवयवभेदेन षट्सप्ततिर्भवन्ति । यथा—सन्ध्याश्रया नव, वर्त्मजा एकविंशति, शुक्लजा एकादश, कृष्णजाश्चत्वारः, सर्व्वस्थाः सप्तदश, दृष्टिजाः द्वादश, बहिर्जातौ द्वौ चेति । मा.नि. । अपरस्य नेत्ररोगा यथा—"तोयस्रावः प्रसन्नान्धी नक्तान्धस्तिमिरस्तथा । शुक्रकी शुक्रजालञ्च पटलम्बुद्बुदस्तथा ॥ पूयस्रावश्च काचाद्यो रक्तस्रावस्तथैव च । पिपिटी वर्त्मरोगश्च अभिष्यन्दस्तथैव च ॥ वातपित्तकफैर्दुष्टैर्नेत्ररोगा भवन्त्यमी । लिङ्गं चिकित्सितं तेषां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः ॥" अ.द. ।

नेत्ररोगहा । पु । वृश्चिकाल्यां । विछाति । रा.नि व.५ ।

नेत्ररोम । क्ली । नेत्रपक्ष्मणि । वै.निघ. ।

नेत्रवती । स्त्री । पश्चिमदेशप्रसिद्धभारतवर्षीयनद्याम् । एतज्जलगुणाः—सुमधुरं कान्तिजनकं वृष्यं पुष्टिकरं दीपनं पाचनं बल्यञ्च । रा.नि व.१४ ।

नेत्रवर्त्म । क्ली । दृष्टौ, नेत्रे । वै.निघ. ।

नेत्रवर्त्मबन्धः । पुं । नेत्ररोगविशेषे । वै.निघ. ।

नेत्रवस्तिः । पुं । नेत्रे वस्तिदानप्रकरणे । "नेत्रमेतं परित्यज्य सार्द्धं द्व्यमङ्गुलम् । सर्व्वतश्चापि चमर्गा अथ दत्वा प्रमर्दयेत् । तेन पिच्छेनान्तराले

हट सन्धिविवर्जितम्। क्रतालवाल हवाप्रान्ते मुखभागं द्रवेण वै। पूरयेद्य यथापक्ष पूरित थैव जायते। नेत्रे पर्व प्रकुर्व्वीत विकारस्तु तथै व च॥ स्वस्थे कफे सन्धिरोगे मात्रा पञ्चशत वि दु। कफे वाते कृष्णरोगे मात्रा सप्तशत मता। दृष्टिरोगेष्वष्टशत ऋधिमन्थे सहस्रकम्। सक्षोऽस्ति कुटिले ऊखे स्यात् दादशशती मता॥ पित्तरोगे नवशत सहस्रं वातरोगिणाम्। एकाह वा त्र्यह वापि पञ्चाह चेष्यतेऽथवा॥ द्रवचापाङ्गतो नीत्वा नीलद्रव्य विलोक्य च। सुखं निरोचयेत् पश्चात् नेत्रवर्त्मविधिस्त्वयम्॥ निर्वृत्त्यिर्व्याधिशान्तिश्च क्रि यालाघवमेव च। सम्यक रोगे सुखसुप्तिर्व्वैशद्य वर्ण पाटवम्॥ शोकाद्युपातगुरुता कैण्येर स्यादतित पिते। रुक्षाविल रतक्षघ नेत्र स्याद्धीनतर्पित॥ तयो स्निग्ध क्रमशस्त प्रयोज्य सम्प्रदायत।' सीड। See सु उ.१८ष।

नेत्रविभूषणम्। क्ली। नीलाञ्जने। वै निघ।

नेत्रवैमल्यकारी (इन्)। पुं। खर्परधातौ। वै निघ।

नेत्राभिष्यन्द। पु। नेत्रसर्व्वगतरोगे। নেত্র শূল বা চক উঠা। स चतुर्विध वाताभिष्य न्द, पित्ताभिष्यन्द, कफाभिष्यन्द रक्तजश्चेति। अय रोग प्रायेणाधिमन्थादिसर्व्वविधनेत्ररोगाणा माकर। लक्षण यथा—"प्रायेण सर्व्वे नयनाम याले भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूला। वातात्पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विध। प्रायण जायते घो र सर्व्वनेत्रामयाकर॥ निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्ष सङ्घर्षपारुष्यशिरोभितापा विशुष्कभावा शिशि राशुता च वाताभिपन्न नयने भवन्ति। दाहप्रपा कौ शिशिराभिनन्दा धूमायन वाष्पसमुच्छ्रय। उ ष्णाशुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्न नयने भव न्ति॥ उष्णाभिनन्दा गुरुताचिशोफ कण्डूपदेहा वतिशीतता च। स्रावो मुहु पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्न नयने भवन्ति॥ ताम्राशुता लोहित नेत्रता च राज्य समन्तादतिलोहिताश्च। पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भव न्ति॥" सु उ ६ष।

नेत्रामय। पुं। नेत्ररोगे। रा नि व २०।

नेत्रामयहर। पुं क्ली। खर्परे। वै निघ।

नेत्राम्बु। क्ली। अश्रुणि। চক্ষের জল। अम।

नेत्रारि। पु। स्नुहीवृक्षे। মনসা গাছ। रा नि व ८।

नेत्रार्श। क्ली। अधिजातार्शसि। तच्च वर्त्मोव रोध वेदनास्रावी दर्शननाशश्च। सु नि.१ष।

नेत्रास्थि। क्ली। नयनाधिष्ठाने घोणास्थ्यास्थि नये। च शा ७ष।

नेत्री। स्त्री। नाड्यां। श र।

नेत्रोपम। पु। वातामे। বাদাম। भा।

नेत्रोपमफल। पु। वातामवृक्षे। भा।

नेत्रौषधी। स्त्री। अजशृङ्ग्याम्। তীত পুষ্পী, কৌঁগা। प सु। र मा। क्ली। नेत्रहितौषध मात्रे। पुष्पकाशीसे। नीलाञ्जने। नील शैवाल म्। रा नि व १३।

नेत्ररवर्ग। पु चक्षुर्हितकरद्रव्यगणे। यथा—"द्विधा रसाञ्जनम्बीक त्रिफला लोध्रकद्वयं। कु मारिका च विमला गणोऽयं नेत्रसञ्ज्ञक॥ ष कौ चि।

नेदिष्ठ। पु। अङ्कोटवृक्षे। আটা।

नेपाल। पु। कृष्णरक्षौ। वै निघ। [नि व १३।

नेपालकम्। क्ली ताम्रधातौ। তামা। रा

नेपालनिम्ब। पु किरातततिक्तके। চিরাতা। चिरतिक्ता, नेपालनिम्ब चिरातिक्ता इति च लोके। गुणा—"नेपालनिम्ब शीतोष्णो योगवाही लघु स्तथा तिक्तोऽतिकफपित्तास्रशोफघ्न ज्वरापह।" रा नि व ९। [क्रिमिटे। भा पू १भ शा व।

नेपालमूलकम्। क्ली गजदन्ताकार मूल

नेपालशृङ्गी। स्त्री। नेपालदेशीयशृङ्गीविषे। নেপাল দেশীয় মিঠা বিষ। गुणा—"नेपालशृ ङ्गी नेपाली हन्ति सा कफजान् गदान्। वातश्लै ष्मिकजान्यापि सन्निपातोद्भव ज्वरम्। आमवातं महाघोरं हृद्रोगमपि दारुणम्।" अत्रि। [निघ।

नेपालि(ली)का। स्त्री। सोमलतायां। वै

नेपा। स्त्री। नवमल्लिकायाम्। সেউতী। रा नि व १। कस्तूर्य्याम्। वा उ ३ष। मन शिला याम् वै निघ दिङ्गा.वि धुमे।

नैपालीयम् । क्ली । ताम्रे । वै निघ ।

नैपालेक्षुः । पु । पुण्ड्रकेचौ । पूँडि ईक्षु । रा नि व १४ ।

नेमि (मी) (इन्) । पु । शुक्लखदिरे । रा नि व ८ । चक्रवाकपक्षिणि । च द १४ । तिनि शब्दचे । अम । र मा ।

नेमिवृक्ष. । पु । श्वेतखदिरवृक्षे । रा नि.व ८।

नैकुम्भम् । क्ली । जैपालबीजे । सा.कौ ।

नैगमेष. । पु । पितृग्रहसञ्ज्ञके बालरोगे । तदाविष्ट लक्षण यथा— य फेन वमति विनम्यति च मध्ये सोद्वेग विलपति चोर्द्धमीचमाण । ज्वर्य्येत सततमथो वसासगन्धि निं सञ्ज्ञो भवति हि नैगमेषजुष्ट ॥" नैगमेषस्तु पार्व्वत्या सृष्टो मेषान नो ग्रह । कुमारधारी देवस्य गुहस्यात्मसम सखा । सु उ २७अ । [वै । सु शा.१०अ ।

नैगमेषापहृतः । पु । नागोदरे । নাগোদ

नैचिकी । स्त्री । उत्तमायां गवि । अम ।

नैचुलम् । क्ली। हिज्जलबीजे । च सू २अ वमन.।

नैदानिक. । त्रि । निदानशास्त्रकुशले ।

नैपाल. । पु । नेपालनिम्ब । চিরেতা । रा नि व ८ ।

नैपालिकम् । क्ली। ताम्रधातौ । रा नि.व १३।

नैपाली । स्त्री । मन शिलाभेदे । নেপালি মন ছাল । मे । सु चि २अ । मन शिलायां । र मा । रा नि व १३ । नील्यां । श र । नवमल्लिकायाम् । সেউতী । वसन्ती नेवारीति लोके । भा । रा नि व.१० । शेफालिकायाम् । मे । इक्षुभेदे, नेपालेचौ । गुणा —वातकर कफपित्तघ्न कषायो विदाही च । सु सू ४५अ । [म ।

नैयग्रोधम् । क्ली। वटवृक्षफले । বটফল । अ

नैर्झरजलम् । क्ली। निर्झरवारिणि । वर्णाजलं । "शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहे निर्झरो भर । स तु प्रस्रवणयापि तदम्भ नैर्झरं जलम् ।" भा ।

नैषधक । पु । निषधदेशीये शालिधान्यभेदे । गुणा – शालिवत् । च सू २७अ ।

नोद्यन्ती । स्त्री । नवमल्लिकायां । र मा ।

न्यक्षारका । स्त्री । पतङ्गविशेषे, विष्ठाकीटे । হারা. ।

न्यग्रोधः । पु । वटवृक्षे । বট গাছ । रा नि व २३।११ । सु सू ३८अ न्यग्रोधादि । शुनश्रेण्यां, आखुकर्णीलतायाम् । মূষাকাণী । रा नि व २३। शमीवृक्षे । मे । विषपर्ण्यां । मोहननामौषधौ । विश्व । [याम् । श मा ।

न्यग्रोधपरिमण्डला । स्त्री । सुन्दरस्त्रि

न्यग्रोधपुटपाक । पु । वटवल्कादिसाध्य. पुटपाके । यथा— न्यग्रोधादेश्च कल्केन पूरयद्गौ-रतित्तिरि । निरन्तसुदर सम्यक पुटपाकेन तत्प चेत् ॥" अस्य रसो मधुना सर्व्वातिसारे हित । शार्ङ्ग म ख १अ ।

न्यग्रोधादिगण. । पु । तदादिद्रव्यवर्गे । यथा —"न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्म जम्बुद्वयार्ज्जुनकपीतनसीमवल्क लचाम्रवञ्जुलपियालपलाशनन्दि कोलीकदम्बविरलामधुक मधूकम् ।' इति द्रव्याणि । अन्य — न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षमधुककपीतनककुभकोशाम्रचोरकपत्रजम्बूद्वयपियालमधूकरोहिणीवञ्जुलकदम्बवदरीतिन्दुकौशल्लकीरोध्रसावररोध्रभल्लातकपलाशनन्दिवृक्षाश्चेति । गुणा — "न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्य सग्राही भग्नसाधक । रक्तपित्तहरो दाहमेदघ्नो योनिदोषहृत् ॥' वा सू १५अ । सु सू ३८अ । [रा नि व १ ।

न्यग्रोधिका । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् ।

न्यग्रोधी । स्त्री । द्रवन्त्याम् । বড দন্তী । रा. नि व ५ । आखुकर्णीलतायाम् । शुनश्रेण्याम् । रा नि व ४ । युलकुडीति कश्चित् । अम भ ।

न्यङ्कु. । पु । शम्बरमृगे । शाम्बर इति भाषा । हि वराहशिङ्गा । मांसगुणा स्वादु लघु बल्य वृष्य त्रिदोषघ्न । भा मांसव । मणिविशेषे । श ।

न्यङ्कुभूरुह. । पु । आरग्वधवृक्षे । वै निघ । श्योनाकवृक्षे । শোণাপাঠা । विश्व. ।

न्यच्छम् । क्ली । क्षुद्ररोगभेदे । तल्लक्षणं—"महत्वं सहदल्पं वा श्यावं वा यदि वा सितं । नीरुजं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ।' सु नि १३अ । [स्त्रि । क्ली । यार्ध, अर्ध । श ।

न्यच । पु । नख । [illegible] । वै निघ । म

न्यायम् । क्ली। भर्जिततण्डुले। मुडि । श च.।
न्याद: । पु । भोजने । आहारे । अम ।
न्युज. । पु। रोगे । व्यायाम् । कुशे । वै निघ । हे.च. । त्रि । कुब्जे । कूँजो । मे. । वजामुखे । अम. । क्ली। कर्म्मरङ्गे । कामरांडा । मे ।
न्यूनपञ्चाशद्भाव: । पु । जघन्न उन्मादके । पागल । का पुराण ।
न्यूनाङ्ग: । त्रि । हीनाङ्गे । खञ्जे ।
न्यूनेन्द्रिय: । त्रि । असम्पूर्णेन्द्रिये, खञ्जादौ । श चि. ।

प

पक्कटी । स्त्री । प्लक्षवृक्षे । पाकुड गाछ । वै निघ. ।
पक्क(क्का)पीड़' । पु । वर्द्धनवृक्षे । हि पक्कीडा । गुणा —हृद्यभ्रमविधी भ्रम कटु जीर्णज्वरघ्नश्च । रा नि.व ८ ।
पक्का । त्रि । स्वय पाककर्त्तरि । पु । भ्रमौ ।
पक्ति: । स्त्री। गौरवे । पाके । मे । पाकशक्तौ । च.द.शिरात्र्ये ।
पक्तिशूल: । पु, क्ली । परिणामशूलरोगे । रा नि व २० । See अन्नद्रवशूल ।
पक्व. । त्रि । क्वथिते मृते वा (वस्तुनि)। ह.मा. । परिणते । पाका । अम.भ । क्ली । स्विन्नतण्डुलादौ । पुराणम् । [पक्वे । वै निघ. ।
पक्वकृत् । पु । निम्बवृक्षे । श च । त्रि । पा
पक्वपात्रम् । क्ली । पक्वशरावे । वा.उ.५ष. ।
पक्वमांसम् । क्ली । पाकसिद्धमांसे । पाक करा मांस । गुणा —हितं बलवर्द्धन वीर्य्यवर्द्ध नञ्च । रा नि व.१७ । हृद्यदरे । मद व ६ ।
पक्वरस: (सिक) । पु । मद्ये । श र. । सीधुमद्यभेदे, शीधौ । गुणा.—बलवर्णकर सर. शोफघ्न वातघ्न पाके मधुर हृद्य इन्द्रियबोधनश्च । सु.सू.४५ष । "रोचनो दीपनो हृद्य शोषशोफार्शसां हित । श्लेष्मपित्तविकारघ्नो वर्ण्य पक्वरसो मत"।" च सू २७ष. ।
पक्ववारि । क्ली। उष्णजले । काञ्जिके । श च।
पक्वगस्यसमीपति: । पु । राजकदम्बे । वै निघ । [दम्बे ।
पक्वाशनम् । क्ली । पाचिताने । घृतादिपक्वभक्ष्य-
पक्वाशय: । पु । नाभेरधोभागे । पाकाशय । 'पक्वाशयो ह्यधो नाभे ।" रा.नि व १८ । अपिच "नाभिस्तनान्तर जन्तोराहुरामाशयम्बुधा । आमाशयादध पक्वाशयादृष्टन्तु पाकला ।" भा ।
पक्वेष्टका । स्त्री । दग्धेष्टकायाम् । वै सप्त ।
पखौपड़' (पौड) । पु । पक्कपीडवृक्षे । प- खौड । रा नि व.८ ।
पङ्क. । पु । कर्दमे । कादा । गुणा —पङ्कस्य दाहनाशित्व भग्नसन्धिहितत्व हिमत्वञ्च । राज । शोथघ्नत्व सरत्वञ्च । भा ।
पङ्ककर्व्वट: । पु । कोमलकर्दमे । थिकन प लि । निका । [पाथी । निका. ।
पङ्ककीर: । पु । कीयष्टिकपक्षिणि । टिटिभ
पङ्कक्रीड़: । पु । शस्यशूकरे । वै निघ. ।
पङ्कगडक' । पु । (Magrognathus.) पङ्कालमत्स्ये क्षुद्रमत्स्यभेदे । पाँकाल माछ । निका ।
पङ्कगति: । पु । पङ्कालमत्स्ये । श मा. ।
पङ्कग्राह: । पु । शिशुमारे । वै निघ । मकरे । तारा. ।
पङ्कजम् (न्म) । क्ली । पद्मे । प मु. ।
पङ्कजात: । पु । भद्ररालवृक्षे । डीमरांघ । वै.निघ. । [पद्मेर डाँड़ । वै निघ ।
पङ्कलिनी । स्त्री । पद्मालये, कमलिन्याम् ।
पङ्कपर्पटी । स्त्री। सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । ह.मा.।
पङ्कमण्डूक: । पु । अम्बूके । वै निघ । श म्बूके । शामुक । तारा. ।

पङ्कवट् (ह्म) । क्ली । पङ्कं । रा नि व १०।

पङ्कवारि । क्ली । काञ्जिके । वै निघ. ।

पङ्कवासः । पु । कर्कटे । रा.नि.व.१८ ।

पङ्कशुक्तिः । स्त्री । शुक्ती । शिंपुक । त्रिका. ।

पङ्कशू(षू,सू)रणः । पु । पद्मकन्दे । शालूक । त्रिका. ।

पङ्कारः । पु । (Vallisneria, or Tropa bispinosa.) जलजद्रव्यविशेषे, कण्टकसिवल्यां । मे. ।

पङ्किलः । त्रि । पङ्कमये । मलिने ।

पङ्कीरः । पुं । टिट्टिभपक्षिणि । टिटिभ पाखी । वै निघ. ।

पङ्केज(रुह)म् । क्ली । कमले । रा नि व.१०।

पङ्क्तिकण्टकः । पुं । अपामार्गभेदे । रा नि.व ४ ।

पङ्क्तिकन्दः । मालाकन्दे । रा नि.व ७।

पङ्क्तिचरः । पुं । कुररपक्षिणि । रा नि.व १९ । क्रौञ्चपक्षिणि । श.चि. ।

पङ्क्तिबीजः (कः) । पुं । बर्बूरकवृक्षे । बावला गाछ । रा.नि.व.८ । आरग्वधवृक्षे । कर्णिकारवृक्षे । शोन्दाल, चीनेर करवी गाछ । रा नि.व.९ ।

पङ्क्तिशूलः । पुं,क्ली । परिणामशूले । निदानलक्षणे । "स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा । कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली । भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् । तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते । आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः । स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक् । तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तमम् । शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं तद्वदेद्भिषक् । छर्दिहृल्लाससम्मोहस्वल्परुग्दीर्घसन्ततिः । कटुतिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयञ्च कफात्मकम् ॥" इत्यादि । [योर्वैधात् ।" सु नि १४ ।

पङ्गुः । पु । वातव्याधिविशेषे । "पङ्गु सकथ्नोर्द्व [योर्वैधात्" ।

पङ्गुल(ल्य)हारिणी । स्त्री । शिम्बीभेदे । रा नि व ४ । [य्यादि" । शुक्लाश्वे ।

पङ्गुलः । पु । एरण्डवृक्षे । वा सू १५ष.विद्या

पङ्गुल्यम् । क्ली । पङ्गुभावे । रा.नि.व.४ ।

पचनम् । क्ली । पाके । पुं । अग्नौ । अम । स्त्री (नी) । वनबीजपूरे । रा.नि व.११ ।

पचम्पचा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । प.मु. । भा म १म.नन्दिकज्व.चि. । "मरिचकणपचम्पचाबचारुक् ।"

पचा । स्त्री । पाके । अम. ।

पचेलुकः । पुं । पाचके । त्रिका. ।

पच्यमानज्वरः । पुं । ज्वरविशेषे । परिणतज्वरे । लक्षणम्—"ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा छर्दनी सारविड्ग्रहः । मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥" मा.नि. ।

पञ्चः । पुं । तिक्तपटोले । वै निघ. ।

पञ्चकटम् । क्ली । जीवनपञ्चमूले ह्रस्वपञ्चमूले च । वा.सू.१५ष. ।

पञ्चकन्दाः । पुं । पञ्चसिद्धौषधिविशेषेषु । ते च तैलकन्दक्रौडकन्दसुधाकन्दरुदन्तीसर्पाख्याख्यकाः । रा नि.व.२२ । *See* सिद्धौषधिः ।

पञ्चकपित्थम् । क्ली । कपित्थस्य मूलत्वकपत्रफलपुष्पेषु । वा.उ.३८ष. ।

पञ्चकर्म्म । क्ली । वमनविरेकनस्यनिरूहानुवासनेषु । वमनादि पाँचप्रकार क्रिया । "प्रथमं वमनं पश्चात् विरेकश्चानुवासनं । एतानि पञ्चकर्म्माणि निरूहो नावनं तथा ॥" मा. । तेषु न्यूनसप्ताब्दे अतीताशीत्यब्दे च नस्यं, ऊनद्वादशे धूम', ऊनपञ्चमे कवल', ऊनदशमे अतिक्रान्तसप्तती च शोधनं, न्यूनषोडशे सप्ततिवार्षिके च रक्तमोक्षणं न देयम् । एतानि दोषनिर्हरणार्थं यथाकालं प्रयोज्यानि । प म.४ख. । विशेषास्तत्तच्छब्दे ज्ञेया' ।

पञ्चकषायः । पुं । अश्वाधासापटोलप्रियङ्गुनिम्बात्मकद्रव्यवर्गे । भा.म.४म यो व्या चि. । "चूर्णं पञ्चकषायजं ।" भैष.कर्णरो.चि. ।

पञ्चकीरः । पुं । जलकुक्कुटे । त्रिका. ।

पञ्चक्षम (त्यः) । पुं । पर्कटीवृक्षे, पखौडवृक्षे । रा नि व.८ ।

पञ्चकृष्णः । पु । सौम्यकीटभेदे । सु.कल्प.८म. । See कीट ।

पञ्चकोलम् । क्ली । पिप्पल्यादिपञ्चद्रव्यात्मक यागे । পিপুল, পিপুলমূল, চই, চিত্রকমূল, শুঁট সমভাগ । "पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्र कनागरम् । कोलमात्रोपयोगित्वात् पञ्चकोलक संज्ञितम् ॥" सि.यो.च.द.वा कफज्व.चि. । गुणाः—रसे पाके कटुकं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं पाचनं दीपन वातकफघ्न गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्न पित्त कोपनञ्च । भा.पू १भ. ।

पञ्चकोलघृतम् । क्ली । गुल्मे घृतम् । "पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः । पलिकैः सयवक्षारैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् । क्षीरप्रस्थञ्च तत्सर्पिर्हन्ति गुल्मङ्कफात्मकम् ॥" গব্যঘৃত ৪শ. । কল্কার্থ—পঞ্চকোল যবক্ষার প্রত্যেকে ১প.। দুগ্ধ ৪শ । च.चि.५म. ।

पञ्चगणः । पुं । विदारीकन्द. बृहती पृश्निपर्णी निदिग्धिका श्वदंष्ट्रा चेति गणविशेषे । ভূঁইকুমড়া, বৃহতী, চাকুলে, কণ্টিকারী, গোক্ষুর । रा नि.व.२२ ।

पञ्चगव्यम् । क्ली । समभागगोमूत्रगोमयदधि दुग्धघृतेषु । গোময়, গোমূত্র, দধি, দুগ্ধ, ঘৃত সমান । "गोमूत्रङ्गोमयङ्क्षीरं गव्यमाज्यं दधीति च । युक्तमेतद्यथायोगं पञ्चगव्यमुदाहृतम् ॥" रा.नि.व २२ । अत्र दुग्धगोमयघृतानां प्र. १ प. गोमयं १ तो. दधि २ प. । शाङ्गम् ।

पञ्चगव्यघृतम् । क्ली । अपस्मारे घृतम् । गव्यघृतं ४ श. गोमयरस. अम्लदधि दुग्धं गोमूत्रं प्र ४श. यथाविधि पचेत् । बृहद्यथा—गव्यघृतं ४ श. क्वाथार्थं—दशमूलं प्र.१प. त्रिफला प्र. २ प हरिद्रा दारुहरिद्रा कुटजत्वक् सप्तपर्णत्वक् अपामार्गमूलं नीलीमूलं कटुकी आरग्वधफलमज्जा काकोडुम्बरिकामूलं कुष्ठं दुरालभा च, एषां प्र. १प. वारि ६४ श. शे. १६ श । कल्कार्थे—भार्गीमूल पाठामूल त्रिकटु त्रिवृता हिज्जलबीजं गजपिप्पली गुवाकीमूलं (মদারমূল) मूर्वामूलं दन्तीमूल भूनिम्ब चित्रकमूलं श्यामालता अनन्तमूलं मञ्जिष्ठा मञ्जष्ठं (রামকর্পূর) मदनफलम्, एषां प्र. २ तो. गोमयरस गोमूत्रम् अम्लदधि दुग्धम् एषां प्र ४श यथाविधि पचेत् । च द. । च.चि १३अ. ।

पञ्चगुप्तः । पुं । कच्छपे । श.र. ।

पञ्चगुप्ता (प्तिः, रसा) । स्त्री । स्पृक्कायाम् । পিড়িং শাক । रा.नि.व.१२ ।

पञ्चजटा । स्त्री । पञ्चमूले । च द. । "पञ्चजटा फलदुग्धजनस्यम् ।"

पञ्चजनः । पुं । पुरुषे । वै.निघ. ।

पञ्चतत्त्वम् । क्ली । क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमसु पञ्चभूतेषु । मद्यमांसमत्स्यमुद्रामैथुनेषु । तन्त्रम् ।

पञ्चता (त्वम्) । स्त्री, क्ली । मृत्यौ । अम. ।

पञ्चतिक्तः (क्तः) । पुं । पञ्चविधतिक्तद्रव्यगणे, तत्कषाये वा । तद्विधा—कण्टकारी गुडूची शुण्ठी कुष्ठं किराततिक्तञ्च । च.द.पि श्लेष्म.ज्व.चि. । अन्यः—निम्बमूलत्वक् पटोलपत्र वासात्वक् कण्टकारी गुडूची चेति । भा. ।

पञ्चतिक्तघृतम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे घृतम् । गव्यघृतं ४ श. । क्वाथार्थं—निम्बमूलत्वक् पटोलपत्र कण्टकारी गुडूची वासामूलम्, एषां प्र. १० प वारि ६४ श. शे. १६ श.। कल्कार्थे—त्रिफला १ श यथाविधि पचेत् । भैष. । अन्यत् विस्फोटाधिकारे—गव्यघृत ४ श. । क्वाथार्थे—पटोलपत्र सप्तपर्णमूलत्वक् निम्बमूलत्वक् वासामूलत्वक् गुडूची त्रिफला, एषां प्र. ६ प. २ तो. वारि ६४ श. शे १६ श. । कल्कार्थे त्रिफला १ श. यथाकल्पाख्यम् । रस.र. ।

पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलुः । पुं । कुष्ठाधिकारे । गव्यघृत ४ श. । क्वाथार्थे—निम्बत्वक् (নিমছাল) गुडूची (গুলঞ্চ) वासामूलं (বাসকমূল) पटोलपत्र कण्टकारी, एषां प्र १० प जल ६४ श. शे ८श. । कल्कार्थे—पाकनाटीमूल विडङ्गं देवदारु गजपिप्पली यवक्षार. सर्जिक्षारः (সাজিমাটি) शुण्ठी हरिद्रा शतपुष्पा चव्यं (চই) कुष्ठं (কুড়) ज्योतिष्मती (লতাফট্কী) मरिचम् इन्द्रयव. यमानी चित्रकमूलं (চিতামূল) कटुकी भल्लातकं (ভেলা মূটী) वचा पिप्पलीमूलं मञ्जिष्ठा अतिविषा (আতইচ) त्रिफला यवानी, एषां प्र १ तो. शुद्धगुग्गुलु ५ प. । (गुग्गुलोः पोटलीं बद्ध्वा दोलायन्त्रेण क्वाथे: सह घृतं पचेत्) । पाके कृते कर्ष्यं क्षालयित्वा गुग्गुलुमुपरि पृथक् पचेत्तत्क्रमम् । भा.वै. ।

पञ्चतृणम् । क्ली । कुशकाशशरदर्भेक्षुतृणपञ्चमूले । "कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चैव तृणोद्भवम् । पञ्चतृणमिदं ख्यातं तृणपञ्चमूलकम् ॥" -प.प्र.२ख. । अन्यच्च—"शालीक्षुकुशकाशी स्यात् शरैश्च तृणपञ्चकम् । एषां मूलं तृणादाहपित्तास्रमूत्रसङ्ग्रहम् ॥" भा. ।

पञ्चप्रः । पुं । कोकिले । वै.निघ. ।

पञ्चनखः । पुं । व्याघ्रे । रा.नि.व.१८ । कच्छपे । जटा. । गजे । विश्वः । व्याघ्रशशसशार्दूलगोधाकच्छपशरटसिंहेषु । भक्ष्यपञ्चनखाः—"शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः ।" स्मृतिः ।

पञ्चनखरः । पुं । गोधायाम् । गोसाप । वै.निघ. ।

पञ्चनिदानम् । क्ली । रोगज्ञानस्य पञ्चविधोपायेषु । यथा—"निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा । सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ।" मा.नि. ।

पञ्चनिम्बम् । क्ली । समभागलक्षपत्रफलपुष्पमूलरूपे निम्बपञ्चके । "निम्बस्य पत्रत्वक्पुष्पफलमूलैर्विनिर्मितैः । पञ्चनिम्बं समाख्यातं तन्निम्बं निम्बपञ्चकम् ॥" रा.नि.व.२२ ।

पञ्चपत्रः । पुं । चण्डालकन्दे । रा.नि.व.७ ।

पञ्चपत्रिका । स्त्री । गौरस्याम् । रा.नि.व.५ ।

पञ्चपर्णि(र्णी)का । स्त्री । गोरक्षी, गौरक्ष विदायाम् । रा.नि.व.५ ।

पञ्चपल्लवम् । क्ली । आम्रजम्बूकपित्थबीजपूरबिल्वपल्लवेषु । आम, जाम, कयेत्, टावा ও बिल्वपत्र । "आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकबिल्वयोः । गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥" प.प्र.१ख. ।

पञ्चपित्तम् । क्ली । मत्स्यमहिषवराहमयूरच्छागपित्तेषु । माछ, महिष, शूकर, मयूर, छाग ইহাদের पित्त । "वराहच्छागमहिषमत्स्यमायूरपित्तकं । पञ्चपित्तमिति ख्यातं सर्वत्रैव हि कर्मसु ॥" वै.सं.प्र. । तैलाः पित्तिः—मत्स्यादिपित्तं बिल्वादौर्विमर्दितं पित्तमात्राति । शा.वी. ।

पञ्चमाषाः । पुं । माषापाननाम्यामीदामसमासावयः पञ्चविंशत्यारम्भेषु । सु. ।

पञ्चबला । स्त्री । बलातिबलानागबलाराजबलामहाबलासु । वै.निघ ।

पञ्चबुद्धीन्द्रियम् । क्ली । पञ्चज्ञानेन्द्रियेषु । स्पर्शनं रसनं घ्राणं दर्शनं श्रोत्रञ्चेति । च. ।

पञ्चभद्रम् । क्ली, पुं । गुडूचीपर्पटमुस्तकिराततिक्तभेषजेषु । गुलञ्च, क्षेत्पापड़ा, मुता, चिरता ও शुंठ । "गुडूची पर्पटं मुस्तं किराततं विश्वभेषजम् । पञ्चभद्रम् ।" सि.यो.च.द.ज्व.चि. ।

पञ्चभूतम् । क्ली । क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमसु । च. ।

पञ्चभृङ्गम् । क्ली । देवताडशमीभल्लातालीशनिर्गुण्डीषु । देवताड़ा, शाँइ, सिकि, तालीशपत्र ও निशिन्दा । वै.निघ ।

पञ्चमम् । क्ली । मैथुने । सन्मम् ।

पञ्चमकारम् । क्ली । मद्यमांसमत्स्यमुद्रामैथुनरूपे मकारपञ्चके । तन्त्रम् ।

पञ्चमास्यः । पुं । कोकिले । अ.र. । [व.१८।

पञ्चमुखः । पुं । सिंहे । पिङ्गलसिंहे । रा.नि.

पञ्चमुखी । स्त्री । वासकक्षुपे । वासक गाछ । रा.नि.व.४ ।

पञ्चमुष्टिः (कः) (टी) । पुं,स्त्री । सान्निपातिकज्वरे यूषविशेषे । আহার দ্রব্যবিশেষ । स च यवबदरीफलकुलत्थमुद्गकाशामलकानामेकैका मुष्टिं गृहीत्वाष्टगुणतोये पक्वः । च.द.सन्निपातज्व चि. । "यवकोलकुलत्थानां मुद्गमूलकशुण्ठयोः । एकैकमुष्टिमाहृत्य पचेदष्टगुणे जले । पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः । शूले प्रशमति गुल्मे कासे श्वासे क्षये ज्वरे ।" ८ टोलक । वै.निघ.२ भ.ज्व.चि.मूर्च्छमायां । लक्षणायाम् । वै.निघ. ।

पञ्चमूत्रम् । क्ली । मूत्रपञ्चके, तच्च गर्दभीगोमेषीच्छागीमहिषीजनितमूत्रे । "गवामजानां मेषीणां महिषीणाञ्च मिश्रितम् । मूत्रेण गर्दभीनाञ्च तन्मतं मूत्रपञ्चकम् ॥" रा.नि.व.२२ । शुष्मात-स्रावस्ते प्रायाः ।

पञ्चमूलम् (ली) । क्ली,स्त्री । पञ्चानां मूलानां समष्टौ । तानि च ह्रस्वपञ्चमूलं प्रतावरी जीवनबला गोक्षुर-गुडूच्यादिकानि बहुविधानि प्रत्येकं पञ्चपञ्चमूलात्मकानि भवन्ति । १ । "बिल्वश्योना-

कणाभारीपाटलागणिकारिका ।' इति वृहत्पञ्चमूलम् । च द । सु सू ३८ अ । २ । शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहती कण्टकारिका गोक्षुरश्च । स्वल्पपञ्चमूलम् । गुणाः —अश्मरीहरम् अल्पाग्निदीपनम् । अर्क चि । See लघुपञ्चमूल । ३ । कुशकाशदर्भशरेक्षुमूलात्मक तृणपञ्चमूल पित्तकासक्षीरपाने ग्राह्यम् । सि यो कास चि श्रीकण्ठ । ४ । शतावरी विदारीकन्द जीवन्ती विषाणी जीवकात्मक शतावर्य्यादिपञ्चमूल । गुणाः —स्तन्यकर गुरु वृष्य बल्य शीतल कान्तिदमाप्रेयश्च । ५ । जीवकर्षभकमेदामहामेदाजीवन्तीषु । जीवकादिपञ्चमूल । गुणाः – वृष्य चक्षुष्य धातुवर्द्धन बल्य दाहपित्तज्वरतृष्णाघ्नश्च । ६ । बलापुनर्नवैरण्डमुद्गपर्णीमाषपर्णीषु । बलादिपञ्चमूल । गुणाः भेदक श्रोफघ्न ज्वरघ्नश्च । वै निघ । ७ । गोक्षुरबदरीन्द्रवारुणीकासमर्द्दसर्षपेषु । गोक्षुरादिपञ्चमूल । ८ । गुडूचीमेषशृङ्गीशारिवाविदारीहरिद्रासु । वल्लीपञ्चमूल । ९ । करमर्द्दत्रिकण्टकसैरीयक (झांटी) शतावरीगृध्रनखीषु । इति कण्टकपञ्चमूलं । सु. सू ३८ अ । गुणाः तत्तत्पर्य्याये द्रष्टव्याः ।

पञ्चमूल्यादि । पु । ज्वरातिसारे कषाय । "पञ्चमूलीबलाबिल्वगुडूचीमुस्तनागरैः । पाठाभूनिम्बह्रीवेरकुटजत्वक्फलैः शृतम् ॥" च द ।

पञ्चरत्नम् । क्ली । स्वर्णमौक्तिकमाणिक्यहीरकराजपट्टेषु । अन्यच्च—"कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकम् । पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमृषिभिः पूर्व्वदर्शिभिः ॥" हेमा ।

पञ्चरसलोहम् । क्ली । वर्त्तलौहे । वै निघ ।

पञ्चरसा । स्त्री । हरीतक्याम् । मद व १ । आमलक्याम् । डाल. ।

पञ्चरक्षक. । पु । पञ्चोलकवृक्षे । रा नि व ८ ।

पञ्चराजिफलः । पु । पटोलपत्रतायाम् । रा नि व ४ ।

पञ्चलवणम् । क्ली । काचसैन्धवसामुद्र (करकच) विड्सौवर्च्चललवणेषु समभागेषु । "काचसैन्धवसामुद्रविड्सौवर्च्चलैः कृतैः । स्यात्पञ्चलवणम् ।" रा नि व २२ । "सौवर्च्चलं सैन्धवञ्च विड्मौद्भिदमेव च । सामुद्रेण सहैतानि पञ्च स्युर्लवणानि च ॥" प व १८ । गुणाः — मधुरं दीपनं स्निग्धं सूक्ष्मं बलापहम् । शौर्य्योष्णं दीपनं तीक्ष्णं कफपित्तविवर्द्धनम् ॥' शार्ङ्ग.म ६अ ।

पञ्चलक्षण । त्रि । वातपित्तकफसन्निपातागन्तूनां लक्षणयुक्ते । व्रणस्य गन्धवर्णस्रावदेनाकृतिरूपलक्षणयुक्ते । सु चि १अ ।

पञ्चलोह(क)म् । क्ली । लौहाष्टकलौहे । द्वे च । सुवर्णरजतताम्रवङ्गनागरूपेषु पञ्चसु धातुषु । "सुवर्णं रजतं ताम्रं ध्यमेतात्त्रिलौहकम् । वङ्गनागसमायुक्तं तन्माहुः पञ्चलौहकम् ।" इति प्रथमम् । समभागस्वर्णरजतताम्रत्रपुकृष्णायसेषु । "सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रपु कृष्णायसं समम् । पञ्चाङ्गमिति वा द्रव्यं द्वितीयं पञ्चलौहकम् ॥" इति द्वितीयम् । रा नि व २२ । भा उ ३८अ ।

पञ्चवक्त्र । प । पञ्चमुखरुद्राक्षे । स्मृति ।

पञ्चवक्त्ररस । पु । रसौषध सन्निपातज्वरे हित । "शुद्धसूतटङ्कगन्धविषं धत्तूरजैर्द्रवैः । दिनमर्द्दितं शुष्कं पञ्चवक्त्रो रसो भवेत् । आर्द्रकस्य रसेनैव दातव्यो रक्तिकामितः ॥" भा ।

पञ्चवटी । स्त्री । बिल्वाश्वत्थवटामलकोदुम्बरेषु । वै निघ ।

पञ्चवर्णक. । पु । क्षुद्रवास्तूके । वै निघ ।

पञ्चवर्द्धन. । पु । पञ्चोलकवृक्षे । रा नि व ८ ।

पञ्चवल्कलम् } **पञ्चवेतसम्** } क्ली । वटाश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवेतसवल्कलेषु । বট, অশ্বত্থ, যজ্ঞডুম্বুর, পাকুড় ও বেতস ছাল । "न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः । सर्व्वैरेकत्र मिलितैः पञ्चवेतसमुच्यते ।" रा नि व २२ । शिरीषपिप्पलजम्ब्वर्जुनवेतसेषु । भा उ ३६अ । गुणाः —"वल्कलं कषायं हिमं दाहि व्रणशोधविसर्पजित् ।" भा ।

पञ्चवीजम् । क्ली । कर्कटीत्रपुषदाडिमपटोलपिचुमर्देषु पञ्चवीजेषु । কাঁকুড়, শশা, দাড়িম, পদ্ম ও আলাবুর বীজ । एलिकाजमोदाक्षीरकलिम्बुसालमधुषु । ডাইশ্বরিরা, বনানী, চোনা, তিন ও পুণ ।

पञ्चशस्यम् । क्ली । धान्यतिलमुद्गयववीरणकरदिषु ।

पञ्चशाख. । पु । हस्ते । रा नि व १८ ।

पञ्चशिख. । पु । सिंहे । शिवा ।

पञ्चशुक्लः । पुं । सौम्यकीटजातिः । सु.कल्प.८ अ. । See कीटः ।

पञ्चशूरणम् । क्ली । शूरणपञ्चके अत्यम्लपर्णीकाण्डीरमालाकन्दशूरणारण्यशूरणात्मके । "अत्यम्लपर्णीकाण्डीरमालाकन्दद्विशूरणैः । मिलितैर्भवति योगोऽयं पञ्चशूरणसञ्ज्ञकः ॥" रा.नि.व.२२।

पञ्चशैरीयम् । क्ली । शिरीषवृक्षस्य फलपत्रत्वङ्मूलपुष्पेषु समभागेषु । "शैरीषं कुसुमं मूलं फलं पत्रं त्वगित्ययं । कीटारिः कथितो योगः पञ्चशैरीषकाभिधः ॥" रा.नि.व.२२ ।

पञ्चसर्पिणी । स्त्री । औषधिविशेषे । लक्षणं—"मयूरवि. कविमेयिवैः सर्वाभा पञ्चसर्पिणी । पञ्चारविप्रमाया ।" सु.चि.३०अ. ।

पञ्चसार(राख्य)पानकम् । क्ली, पुं । पानकभेदे । पानादिविशेष । स चाभिनवमस्त्वाख्यः कदलीफलसमिश्रोऽम्लरसमिश्रश्च । तदुक्तं—"द्राक्षामधूकखर्ज्जूरकाश्मर्यैः सपरूषकैः । तुल्यांशैः कल्पितं पूतं शीतं कर्पूरवासितम् ।" वा.सू.५अ. । काश्मीरमधुखर्ज्जूरमृद्वीकाफालसाफलं । तेषां जल गृहीत्वा तु एकीकृत्य पिबेदमून् । चातुर्जातेन्दुमरिचशर्करार्द्रकादिकान् । वस्त्रेण गालयित्वा तत् पञ्चसाराख्यपानकम् । गुरु हृद्यं धातुकरं पित्तदाहभ्रमपहरम् ।" वै.द्रव्यगुण. ।

पञ्चसाराम्बु । क्ली । खर्ज्जूरादम्बुनि । "मधुखर्ज्जूरमृद्वीकापरूषकसिताश्मभा ।" वा.चि.२अ. ।

पञ्चसिद्धौषधी । स्त्री । पञ्चकन्दात्मकसिद्धौषधिषु । रा.नि.व.२२ । See सिद्धौषधी ।

पञ्चसुगन्धिकम् । क्ली । कर्पूरकङ्कोललवङ्गजातीफलपूगेषु । "कर्पूरकङ्कोललवङ्गपुष्पगुवाकजातीफलपञ्चकेन । समांशभागेन च योजितेन मनोहरं पञ्चसुगन्धिकं स्यात् ॥" रा.नि.व.२२ ।

पञ्चक्षारम् । क्ली । यवपलाशतर्ज्जतिलमुष्ककजक्षारेषु । "यवमुष्कक....नां पञ्चानामिमयोगस्य । क्षारैः पञ्चभिः योगं पञ्चक्षाराभिधो मतः ।" रा.नि.व.२२ । पञ्चलवणे । वै.निघ. ।

पञ्चक्षीरद्रुमः । पुं । वटाश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवेतसेषु ।

दुम्बरवटाश्वत्थवेतसप्लक्षेषु वर्त्तते । "उदुम्बरो वटोऽश्वत्थो वेतसः प्लक्ष एव च ।" प.प्र.१ख. । वेतसोऽत्र गर्दभाण्ड इति उत्तरदेशे प्रसिद्धः । प्लक्ष इति वटः । अथवा पर्कटीत्यश्वत्थभेदः । प.प्र.१ख. । See क्षीरवृक्षः ।

पञ्चाङ्गम् । क्ली । योगविशेषः । स चैकस्य वृक्षस्य समभागमिलितत्वक्पत्रफलमूलपुष्पात्मकः । "त्वक्पत्रकुसुमं मूलं फलमेकस्य शाखिनः । एकत्र मिलितं तद्वत् पञ्चाङ्गमिति सञ्ज्ञितम् ॥" रा.नि.व.२२ । पुं । कच्छपे । श मा. ।

पञ्चाङ्गगुप्तः । पुं । कच्छपे । त्रिका. ।

पञ्चाङ्गिकपञ्चगणः । पुं । स्वल्पमहत्तृणवल्लीकण्टकसञ्ज्ञकेषु पञ्चमूलेषु । स्त्रियो व्यथा चि ।

पञ्चाङ्गीबन्धः । पुं । पञ्चाङ्गुलाकारव्रणबन्धविशेषे । "चिबुके चापि पञ्चाङ्गी हनुसन्धौ विसंश्लिष्टे । स्वेदयित्वा स्थिते सन्धौ कुर्यात्पञ्चाङ्गुलाकृतिम् ॥" शु.शा.ड. । सु.चि.२अ. ।

पञ्चाङ्गुलः । पुं । श्वेतैरण्डे । एरण्डवृक्षे । रा नि व.८ । क्ली । तेजपत्रे । वै.निघ. ।

पञ्चाङ्गुली । स्त्री । तन्त्राक्षुपे । रा.नि.व.४ । कर्णभगन्दरव्रणस्य बन्धनविशेषे । सु.सू.१८अ. ।

पञ्चाज्यम् । क्ली । छागदध्यादिपञ्चके । वै.निघ.२२ जीर्णज्व.चि. ।

पञ्चात्मा । पुं । शरीरान्तर्वायौ । यथा—"प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ।" त्रिका. ।

पञ्चाननः । पुं । शिवे । सिंहे । मे. ।

पञ्चाननरसः । पुं । ऊर्द्ध्वगाधिकारे रस. । पाठः—"मृतहस्ती द्रवैर्भाव्या सर्वेरुर्द्ध्वगनीरद्रवैः । यष्टिखर्ज्जूरसलिलैर्दिनं ऊर्द्ध्वगजिद्रसः । धात्रीचूर्णं सिताक्षौद्रं पिबेद्रोगापनुत्तये ।" रस.चि. ।

पञ्चामृतम् । क्ली । दुग्धादिपञ्चविधद्रव्यसमाहारे । गुडूचीगोक्षुरतालमूलीमुण्डिकाशतावरीणां मिलितसमभागे । "गुडूची गोक्षुरश्चैव मुषली मुण्डिका तथा । शतावरीति पञ्चानां योगः पञ्चामृताभिधः ॥" गुडूची, गोक्षुर, तालमूली, मुण्डी, शतमूली । रा.नि.व.२२ । दश्मीपश्च पञ्चामृतमुच्यते । द्वितीय देवपूजनार्थम् । घृतमधुशर्करादधिदुग्धेषु । दुग्ध, दधि, घृत, चिनि, मधु ।

पञ्चामृतपर्पटी । स्त्री । पर्पट्यधिकारे । गन्धकं ८ तो. रस १ तो. लौह १ तो. अभ्र ४ मा. ताम्र ४ मा. पर्पटीवत् पाक । रस र. ।

पञ्चामृतपिण्डः । पुं । पञ्चम बलपुष्टिकर पिण्डविशेषे । "कटुका च जयन्ती च भामरी सुरसा घन । पञ्चामृतमय पिण्ड. .. .. ॥" नकुल ११५. ।

पञ्चामृतयूषः । पुं । कुलत्थादिपञ्चद्रव्यकृत यूषविशेषे । कुलथ, मुग, यवहब, नायकलाइ वर्त्तेटी (वा आश्वशिखीर बीज) । यथा—"कुलित्थमुद्गाढकमाषकानां निष्पावयुक्तस्य कृतोऽपि यूषः । सन्दीपन पाचनधातुवर्द्धिकरो लघु स्वादु विषघ्न । ज्वरं बलासं श्वयथुञ्च मर्दे कीर्त्तित पञ्चामृतयूषकोऽयम् ॥" वैनिघ. ।

पञ्चाम्ल(फल)म् । क्ली । १ । अम्लभागमिश्रितकोलदाडिमतिन्तिडीचुक्रमातुलुङ्गेषु । कुल, दाड़िम, तेंतुल, चुक्र, अम्लवेतस । २ । अम्लवेतसनिम्बजम्बीरनारङ्गाम्लवेतसतिन्तिडीकेषु । नीबू, नारङ्गा, अम्लवेतस, तेंतुल टाबालेबु । ३ । "कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रिका साम्लवेतसा । पञ्चाम्लकमिदं प्रोक्तं लघ्वम्लं रुचिकृत् परम् ॥ ४ । "जम्बीरनारङ्गकाम्लवेतसं ... सबीजपूरकं । यदीदमाख्यं तु ... ॥

पञ्चोपविषम् । क्ली । स्नुह्यर्ककरवीरलाङ्गलिविषमुष्टिकेषु मनसा, अर्क, करवी, विषलाङ्गलि, विषमुष्टि । "स्नुह्यर्ककरवीराश्च लाङ्गली विषमुष्टिका । एतान्युपविषाण्याहु ॥" रा निघ र ११ ।

पञ्चोषणम् । क्ली । पञ्चकोलि पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशुण्ठीषु । वैनिघ अवि चक्रादि ।

पञ्चोत्तापः । पु । शरीरोन पञ्चविधताप कायिषु । यथा—"भीमाम्यापञ्चतापन्ना पञ्चोत्ताप समाश्रिता । पञ्चाहारगृहाण् व्याम् अन्यान् पार्थिवादीन् पञ्चमी । पार्थिवा दार्थिवादिनिका अदाप दैत्यान् ॥" का.की. ।

पञ्जरः (स.) । पु । कोलकादि । रा निघ ८०। क्ली । शरीरे । शरीरास्थिसमूहे । पिंजरा ।

पञ्जराखि । क्ली । पञ्जरस्थ पशुविशेषणेषु । च.शा ८५ ।

पटम् । क्ली वस्त्रे । ... । रथा । पु । ... । वैनिघ । ... । शि. । रस.र. वाभ.चि. ।

पटचरम् । क्ली । जीर्णवस्त्र । वैनिघ. ।

पटदः । पुं, स्त्री । दा । कार्पासवृक्षे । वना. ।

पटरकः । पु । गुन्द्रावृक्षे । रा निघ ८ ।

रा नि व.१८। चीनकर्पूरे। चीरकनामगन्धद्रव्ये। रा नि.व.१२। लवणे। मे। क्ली। पटोलपत्रे। विश्व.। पांशुजलवणे। प.मु.। जीरके। वचायां। वच। छिक्किन्याम्। হেঁচেতা। वै.निघ.। (क) पटोलविशेषे। त्रि। रोगमुक्ते। रा.नि.व.२०।

पटुतृणकम् । क्ली। लवणतृणे। रा नि व.८।

पटुत्रयम् । क्ली। लवणत्रये विट्सैन्धवसौवर्च्चललवणेषु। वै निघ १भ.सप्तच्छीचि.।

पटुपञ्चकम् । क्ली। लवणपञ्चके। পঞ্চলবণ। See पञ्चलवणम्। [रा.नि व.४।

पटुपत्रिका । स्त्री। चीरिकायां। क्षुद्रचुञ्चुपे।

पटुपर्णिका । स्त्री। चीरिणीक्षुपे। क्षिरुई। रा.नि व ४। [শেয়ালকাঁটা। अम.।

पटुपर्णी । स्त्री। स्वर्णक्षीर्याम्। সোনাশিরুই,

पटुभेदनिका । स्त्री। कृष्णजीरके। रा.नि व.६।

पटुलिका । स्त्री। नागवल्लीभेदे। पोटकुलिकेति ख्याते। रा नि.व.११। See नागवल्ली।

पटूत्तमम् । क्ली। सैन्धवलवणे। रा नि.व ६।

पटेरकम् । क्ली। मुस्तकद्रव्ये। वै.स.।

पटोटजम् । क्ली। छत्राके। श.र.।

पटोलः । पुं। (Trichosanthes dioica Roxb.) स्वनामख्यातफलशाकविशेषे। পলতা লতা। हिं परवल। मं कडिपडवल कडुपडोल। त तोगवल्ली। तै कोम्मुपोटल। गुर्ज. पुरसिहारकपिल्लवर्ग्गी। ता. कोम्बुपुडले; कात्यतुत्रे भोरकडी। गुणा—"पटोल कटुतिक्तोष्ण. रक्तपित्तबलासजित्। कफकण्डूतिकुष्ठाग्नज्वरदाहविनाशन॥" रा.नि व.१। तन्मूलादिगुणा.—"पटोलस्य भवेन्मूलं विरेचनकरं सुखात्। नालं श्लेष्महरं पत्रं पित्तनाशि फलं पुन.। दोषत्रयहरं प्रोक्तं तद्वल्लिका पटोलिका॥" भा। फलं रक्तपित्तघ्नम्। कि.यो र.पि चि.। पत्रं पित्तघ्नं नालं कफघ्नं, फलं त्रिदोषघ्नं मूलं विरेचनम्। रा.नि. व.७। क्ली। पाण्डुफले। পাঁটোল। वा.सू १२ अ.।

पटोपक्रः । पुं। दम्भे। श.मा।

पटोलपत्रम् । क्ली। वल्लीशाकभेदे। পল্তাণতি। रा नि व.७। See पटोल।

पटोलादिः । पुं। पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्व्वागुडूचीपाठाकटुरोहिणीकृते पञ्चद्रव्यकषाये। गुणा.—"पटोलादिर्गण. पित्तकफारोचकनाशन। ज्वरोपशमनो वल्य. छर्द्दिकण्डूविनाशन॥" सु.,१ अन्य.—पटोलसारिवामुस्तपाठाकटुकरोहिणीसाधितकषाये। अथ सततकज्वरशमनः। वा.चि.१ अ.। अन्यश्च—पटोलनिम्बत्रिफलामृद्वीकामुस्तवत्सकक्रते कषाये। अथ अन्येद्युष्के हित.। अपरः—पटोलरक्तचन्दनमूर्व्वातिक्तापाठाभ्रगन्धासु। च. द.।

पटोलिका (ली) । स्त्री। स्वादुपटोलनामफलशाकविशेषे। স্বাদুপটোল। हि झिङपोडलि। मे.। गुणा—स्वादु पित्तघ्नी रुचिकृत् ज्वरघ्नी बलकरी दीपनी पाचनी च। रा.नि.व.७। च.द.ग्रध-चि.।

पट्टः । पु। पेषणशिलायाम्। व्रणबन्धनद्रव्ये। পটী। सु सू.१८। पट्टशाके। পাটশাক। श.मा.।

पट्टर(ङ्ग)म्(रञ्जक[न,क]म्)(रागम्) । क्ली, पुं। पत्राङ्गचन्दने। বকম কাঠ। रा.नि.व. १२।

पट्टशाकः । पुं। (Corchorus capsularis or C olitorius.) शाकविशेषे। পাটশাক, নালিতাপাতা। हिं पटुवा। गुणा.—रक्तपित्तहर. विष्टम्भी वातकोपनश्च। भा.।

पट्टिकः । पु। ताम्रवर्णरोध्रे। च.टी.स.।

पट्टिका (ख्यः) । स्त्री पुं। नागरोध्रे। श्वेतवर्ण লোধ। अम.।

पट्टिकारो(लो)ध्रः । पु। स्वनामख्यातवृक्षे, रक्तरोध्रे। পাটিকা লোধ। गुणाः—धारी लघु पित्तरक्तपित्तातिसारशोधघ्न। भा.। कषायः शीतल वातकफरक्तविषघ्न चक्षुष्य.। तत्र कल्करोध्र एव गुरु। रा.नि.व.६।

पट्टिमः । पुं। (Caesalpinia bonducella.) वृक्षविशेषे। পুতিকরঞ্জ। रत्ना.।

पट्टिलोध्र. (कः) । पुं। पट्टिकारोध्रे। श.र.।

पट्टी (ल्न्) । पु, स्त्री । लोध्रवृक्षे । अटीभ । रक्तलोध्रे । रा नि व ६ ।

पणः । पु । कपर्दे । वै निघ २भ मधुरञ्च चि विष्णचिकाकषाये । ५गुञ्जामाने प प्र ।

पणदा । स्त्री । पथ्यान्धायाम् । रा नि व २२ ।

पणश (स) । पु । (Artocarpus integrifolia) कण्टालुफलवृक्षे । কাঁটাল গাছ। हि कटहर । म फणस । क हलसिन । तें पनस् पणस । ता पिल्ला । गुणा —फल मधुर पिच्छिल गुरु हृद्य बलवीर्य्यवृद्धिकर श्रमदाहशोषघ्न रुचिकर ग्राहि दुर्ज्जरञ्च । तद्बीजम् ईषत्कषाय मधुर वातल गुरु तत्फलविकारघ्नं त्वग्दोषघ्नञ्च । बालपणसफलन्तु नीरस हृद्यञ्च । मध्यपक्क तत् दीपन रुचिदं लवणादियुक्तञ्च । रा नि व ११ । पक्कफल रक्तवर्द्धक मधुर शीतल दुर्ज्जरं वातपित्तघ्नं श्लेष्मशुक्रबलकरञ्च । तद्बीजं रक्तपित्तघ्न स्वादु फल तुल्यगुणञ्च । तदपक्कफल कषायं स्वादु वातल शीतलञ्च । राज । तन्मज्ज(ভূঁতি)गुणा —शुक्रलं त्रिदोषघ्न विशेषेण गुल्मिनां न हितम् । रा नि व ११ । अस्य क्षाथ मांसपाच्यशोफे, तन्मज्ज(ভূঁতি) अण्डवृद्धी, कोमलपल्लव. चर्म्मरोगे च हित ।

पणास्थिकम् । क्ली । वराटके । कडि । चिका । हे च । [See चावर्त्त ।

पणिकावर्त्तः । पुं । राजावर्त्तमणौ । प द्र ।

पण्ड (क.) । पु । नपुंसके । अम ।

पण्यविलासिनी । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा नि व १२ । [टिकी । वै निघ ।

पण्या । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । नटाफ

पण्यान्ध (न्धा) । पुं स्त्री । स्वनामख्यातव्रीहि । म पणधे । कं हुन्जेमूल । सा दीर्घा मध्या ह्रस्वा च इति त्रिधा । एतासु मध्यमा रसवीर्य्य विपाकेषु गुणाधिका । अपरद्वय समवीर्य्ये तिक्तक्षार सारञ्च, तत्कालभग्नघातव्रणरोपणञ्च । रा नि व.८ ।

पतग । पुं । पक्षिणि । अम ।

पतङ्ग. (म) । पु । पक्षिणि । अम । तण्डुले । अलभूकवृक्षे । रा नि व १६ । वकमालो । भि. । वा मू ६भ । च मू २७भ । क्ली । पारदे । भि. । पतङ्गचन्दने । वकम काठ । श च ।

पतङ्गम । पु । पक्षिणि । व्याकरणम् ।

पतङ्गिका । स्त्री । पुत्तिकानाममधुमक्षिकायाम् । अम ।

पतत्त्रम । क्ली । पक्षे । अम ।

पतत्त्रि (त्री) । पु । पक्षिणि । अम ।

पतत्त्रीरु । पु । श्येनपक्षिणि । বাজ । श र.।

पतम. (स) । पु । पक्षिणि । पतङ्गे । छया ।

पताका । स्त्री । चिह्ने । जटा ।

पति । पु । मूले । गतौ । अम. ।

पतिम्वरा । स्त्री । कृष्णजीरके । श च ।

पतिश्याय. । पु । प्रतिश्याये हि ।

पतेरु । पुं । पक्षिणि । भाड्के छया ।

पत् । पु । पादे । रा नि व १८ ।

पत्त(त्र)ङ्गम् । क्ली । (Caesalpinia sappan) रक्तकाष्ठविशेषे, पत्राङ्गे । বকম্ কাঠ । हि पतङ्ग । तें बोकतुकाट्टु । उत् बकमी । गुर्ज्ज पारस्य ता वट्टङ्गी । र.मा । भा ऊ बाजी । गुणा —"पतङ्ग मधुर शीतं पित्तश्लेष्मव्रणास्रनुत् । हरिचन्दनवद्द्य विशेषाद्दाहनाशनम् । चन्दनानि च सर्व्वाणि सदृशानि रसादिभि । गन्धेन तु विशेषोऽस्ति पूर्व्वं श्रेष्ठतमो गुणै । भा । रक्तचन्दने । श र । सु चि ०१च । "पतङ्ग रक्तचन्दनम् ।" भा च्रद्र रा चि कुङ्कुमाद्यतैले । काष्ठक्वाथ रक्तो त्पादकारी, मलरोधकारी च । पु । अश्मरी. । श्रीमद्राव । र.मा । केशराजे । ক্ষেত্র ।

पत्तूर (रा) । पु,स्त्री । शालिञ्चशाके । र.मा । च द शि यी क्रमि चि । सु चि १८च । जम्बुपिप्पल्याम् । पक्वटीकाञ्च । वै निघ । शमीवृक्षे । भेषज रा चि । क्ली । कुचन्दने । भा । सु मू १८च वातप्रशमने । पतङ्गे । वै निघ. ।

पत्त्रम् । क्ली । छदे । পাতা । अम । तेजपत्रे । रा नि व ६ । सुमू ३८च एम दि । श चि १च । "पत्र कटुकषायतिक्तो ।" पक्षिपक्ष । भि ।

पत्त्रक. । पुं । दमनकवृक्ष । रा नि व ११ ।

दरामये रक्तातिसारे च परिणते हितः। रक्तच
न्दने। चम.। भूर्जपत्रे। पत्रकाष्ठे। मे.। See
पत्तङ्गम्।

पत्राढ्यम्। क्ली। तृणाम्लद्रव्ये। गन्धतृणवि
शेषः। पर्वतद्रव्ये। रा नि.व.८। पत्राङ्गचन्दने।
रा नि.व.१२। पिप्पलीमूले। रा.नि व ६। वन-
पत्रहरिताले। तालीशपत्रे। वै.निघ.।

पत्राम्ला। स्त्री। चुक्रिकायाम्। चूका पालङ्।
भा.। See चुक्रा। [कासालो। रा नि व.७।

पत्रालुः। पु। इक्षुदर्भद्रव्ये। रा.नि.व.८।

पत्रावलिः (ली)। स्त्री। गैरिके। श च.।
ईश्वरीलतायाम्। वै निघ.।

पत्रिकम्। क्ली। तेजपत्रे।

पत्रिका (क्षा)। स्त्री। जातीपत्राम्। जम्बि
री। वै निघ.२भ.क्रमि.चि.सुवर्चिकादिचूर्णे।

पत्रिकाख्य। पुं। कर्पूरभेदे। रा.नि.व.१२।

पत्रिकापत्रम्। क्ली। तालीशपत्रे। वै निघ.।

पत्रिणी। स्त्री। नवाङ्कुरे। पल्लवे। श.च.।

पत्री (इन्)। पुं। शालद्रव्ये। र.मा.। पक्षिणि।
द्रवे। श्वेतपर्णाख्ये। मे। स्त्री। दमनकक्षुपे।
दना। च.द महासुगन्धतैले। गङ्गापत्री। रा नि.
व १०। दुरालभायाम्। खदिरद्रवे। तालद्रवे।
जातीपत्राम्। वै निघ.। महातिक्तपत्रे। च.द.वा.
व्या चि.महाराजप्रसारणीतैले।

पत्रैला। स्त्री। एलायाम्। वै निघ.।

पत्रोपस्कारः। पु। कासमर्दक्षुपे। हारा.।

पत्रोर्णः। पु। श्योणाकद्रवे। चम.। धौतक्षौमे।
। वै निघ.। पत्रोकद्रवे। क्ली। धौतकौशेये। चम।

पत्रोल्लासः। पुं। पुष्पकलिकायाम्। वै निघ.।

पथिका। स्त्री। कपिलद्राक्षायाम्। रा.नि.व ११।

पथिद्रुमः। पुं। पलाशखदिरे। रा.नि.व.८।
खदिरद्रवे। भटा.।

पथ्यम्। क्ली। पादाहारे। "पादाहारं पथ्यमा-
हुः।" रा नि.व.२०। सैन्धवे। वै.निघ.। सामुद्र-
लवणे। हितभोजने। श च। पुं। हरीतकीवृ
क्षे। श.मा। तण्डुलीयशाके। वै.निघ.।

पथ्यकारी। स्त्री। रक्तकशाली। रा नि.व.१६।

पथ्यका। स्त्री। मेथिकायाम्। वै.निघ.।

पथ्यकारी (इन्)। पु। षष्टिकधान्ये। रा नि.
व १६।

पथ्यभोजनम्। क्ली। हितभोजने। भा।

पथ्यशाकः। पुं। तण्डुलीयशाके। नटिया शा
क। रा नि.व.५।

पथ्या। स्त्री। हरीतक्याम्। भा.पू १भ। रा.
नि.व ११। च.द.वि ज्व.चातुर्थके। चिर्भटायाम्।
वन्ध्याककोटक्याम्। कृष्णादन्त्याम्। रा.नि.व २१।

पथ्यापथ्यम्। क्ली। रोगाणां हिताहितद्रव्ये।

पथ्यापथ्यविधिः। पु। रोगाणां पथ्यापथ्य
निर्णयग्रन्थे। [ञ्जनि। मे.।

पदम्। क्ली। पादे। रा नि.व.१८। वाक्ये। व-

पदकम्। क्ली। निष्कमितस्वर्णे। वै निघ.।

पदन्यासः। पुं। गोक्षुरक्षुपे। श.च.।

पदरथी (इन्)। पुं। पादुकायाम्। त्रिका.।

पदरोहिणी। स्त्री। वन्दाके। मालवा। वै.
निघ.। [याम्। वै निघ.।

पदवी। स्त्री। भिण्डीक्षुपे। शंठि। नागवल्ला

पदाकः। पुं। सर्पे। वै.निघ.।

पदाङ्गी। स्त्री। रक्तलज्जालुकायाम्। वै.निघ।
हंसपाद्याम्। रा.नि व ५।

पदारोही (इन्)। पुं। वटद्रवे। मद.१व.।

पदार्थः। पुं। द्रव्यगतरसवीर्यादौ। स पञ्च-
विध.—"द्रव्ये रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव
च। पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वं स्वं कुर्वन्ति कर्म
च॥" भा। "वीर्याद्यभिहितः सूत्रे यदि वा स
पदार्थः।" सु.उ.६१व.।

पदिका। स्त्री। रक्तलज्जालुकायाम्। हंसपा-
द्याम्। लज्जालुकायाम्। रा.नि.व.५। [१०व.।

पदेन्द्राभः। पुं। विकिरपक्षिविशेषे। च.सू.

पद्दिमम्। क्ली। पादशीतलतायाम्। व्याक.।

पद्मम्। पुं, क्ली। (Nelumbium Speciosum, Salvadora Indica.) कमले। पङ्क।

रा.नि व.१०। हि कमल। तै तम्मिपुष्प। मा चम्पक। गुणा —शीतं वामिहरं। पद्मस्या श्री तमा ज्वरे दाहहरं। पुष्प गुदभ्रमहरं। "पद्म तु पद्मनिर्मलि तच प्राथ पद्मकेशरं यायम्।" भि. श्री वि प्रथम खि.श्रीकण्ठ। सि.घी सन्निपातज्व. पद्मक्षे। च द.रा.पि ज्व चि। See कमलम्। श्वेतकमले। च मू ४च। श्रीपधातौ। रा नि व ११। पुष्करमूले। रा.नि व ६। मा.नि। वे निघ २ भ ज्व चि गुड्च्यादि। अग्नि। वै निघ। पद्मकाष्ठे। धरचि.। वै निघ.च.मा चि पद्मादिचूर्णं। भेष. कुष्ठ चि कन्दर्पसारतैले। धुस्तूरवृक्षे। पद्मकेसरे। च द.रक्तपित्ताधिकारे मधुकादि। दर्वीकरसर्पभेदे। सु कल्प ४च.।

पद्मकम्। क्ली। पद्मकाष्ठे। पद्मकाष्ठ। धर चि.। हि पद्माक। तै एलुगमददिवि। गुणा — "पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु। विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तजित्। गर्भसंस्थापनं रुच्यं वामिरक्तप्रसादनम्।" भा.। शीतलं तिक्तं रक्तपित्तघ्नं मोहदाहज्वरभ्रान्तिकुष्ठविस्फोटनाशनं। रा नि व.१२। तत्पर्याय यथा—"पद्मक मरल भद्र कोटराय वर्णितम्।" भेष.। कुष्ठे। कूर्च। रा. नि व ११। च मू ४च। तत्रामकमूत्रादिकोटविषनाशने। वा.उ.१०च।

पद्मकण्टकः। पुं। तन्नामकचर्मरोगभेदे। प[illegible] ढो[illegible]। तल्लक्षणम्—"ये पद्मकण्टका ये या ये पद्मनिभ कण्टके। ये[illegible] शरीरे कफवातभे।" वा च ११च.।

पद्मकन्दः। पुं। कमलकन्दे। [illegible] वा [illegible]। हि कमलकन्द। गुणा—कटु [illegible] वातपित्त [illegible]। रा.नि.व १०। [illegible] [illegible] [illegible]। मधुरं [illegible] मात्। [illegible] [illegible]।

पद्मकर्कटः (टी)। पुं.स्त्री। [illegible]। [illegible]। वै निघ। रा नि व १०। [निघ.।

पद्मकर्णिका। स्त्री। [illegible]। वै

पद्मकादिगणः। पुं। [illegible]

मधुमतादभ्रभौवमतंश्रवये। गुणा —सन्वकरा वातपित्तघ्ना मावमादिगुणयुक्ताय। या सु.१४। १४च.। [पद्मकाष्ठे। रा नि व.१२।

पद्मकाष्ठम्। क्ली। स्वनामख्यातसुगन्धकाष्ठे।

पद्मकाह्वयम्। क्ली। पद्मकाष्ठे। च.द वा व्या. चि एकादशशतीमहाभसारघृतैले। "फणिभोदिनिशाधौद्रसपिंर्भिः पद्मकाह्वयम्।"

पद्मकिञ्जल्कः। पुं। पद्मकेसरे। वै.निघ.।

पद्मकी (इन्)। पुं। भूर्जवृक्षे। श.मा।

पद्मकीटः। पुं। सविषप्रतिकीटविशेषे। सु कल्प ८च.। See कीट।

पद्मकेश(स)रः। पुं, क्ली। पद्मकिञ्जल्के। पद्मरेणु। रा नि.व.१०। च द वा.पि ज्व चि.। "किञ्जल्का पद्मकेसरम्।" सु स १८च प्रियङ्ग्वादि। च सू ४च। गुणा—मधुरं शीतलं दाहघ्नम् [illegible] यावदस्थ। राज.। [भा.।

पद्मगन्धकम् (गन्धि)। क्ली। पद्मकाष्ठे।

पद्मचारटी। स्त्री। [illegible]। [illegible] पद्म। वै निघ। नवनीतखोट्यां। च.द विष चि.।

पद्मचारिणी। स्त्री। भार्ग्यां। दामनदाले। प सु। अग्नीश्वे। हरिद्रायां। लाचायां। स्थलपद्मि। रा नि व.११। (Hibiscus mutabilis) स्थलपद्मायाम्। या [illegible] [illegible]। गुणा —"पद्मगुणा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।" भा।

पद्मतन्तुः। पुं। मृणाले। रा.नि.व.१०।

पद्मतीर्थम्। क्ली। पुष्करमूले। वै निघ.।

पद्मदर्शनः। पुं। सर्जरसे। वै निघ। [illegible] [illegible]। [illegible] इति भाषा। श.च.।

पद्मनालिका। स्त्री। [illegible]। वै निघ।

पद्मनालम्। क्ली। कमलनाले। [illegible] [illegible]। रा नि व.१०। [१८।

पद्मनेत्रः। पुं। [illegible]। रा नि व.

पद्मपत्रम्। क्ली। [illegible]। रा.नि व.११। पुष्करमूले। रा नि.व.६। [illegible]। [illegible] [illegible]। वै निघ.।

पद्मपत्रा । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । वै निघ. ।

पद्मपर्णम् । क्ली । पद्मपत्रे । वै.निघ. । पुष्कर-मूले । च.टी ।

पद्मपुष्करजम् । क्ली। पुष्करमूले । रा नि व.६।

पद्मपुष्पः । पुं । पारिभद्रकवृक्षे । पिकाङ्गपक्षि-णि । वै.निघ. । (Webera Corymbosa.) कर्णिकारवृक्षे । कनके फुल । श च. ।

पद्ममुखी । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । वै निघ. । दुरालभायाम् । श.च. ।

पद्ममूलम् । क्ली । पद्मकन्दे । शालूक । रा. नि.व.१० । चि.क क.गर्भ.चि. ।

पद्मरजः । क्ली । पद्मकेसरे । वा.सू.२ष प्रियङ्ग्वा दि: । "पद्मरजो योजनवल्लिरनन्ता ।"

पद्मरागः । पुं । रक्तवर्णे माणिक्यभेदे । See माणिक्यम् ।

पद्मरेणुः । पुं । पद्मकेसरे । वै.निघ. ।

पद्मलाञ्छनः । पुं । सूर्य्ये । मे. ।

पद्मवती । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । वै.निघ. । कमलिन्यां । पद्मेर झाड । रा.नि व.५ ।

पद्मवर्णः । त्रि । लोहितवर्णे । भा.४भ । "प द्मवर्णो महापद्म. ।" [पुष्करमूले । जटा. ।

पद्मवर्ण(क)म् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै निघ. ।

पद्मवीजम् । क्ली। कमलवीजे । पद्मेर वीचि। हिं कमलगट्टा । पद्माच इति महाराष्ट्रकर्णाटयो. र्ख्यातम् । गुणाः—कटु स्वादु पित्तकर छर्दिकर दाहरक्तप्रमर्दनं पाचनं रुच्यञ्च । रा नि.व.१० । "विष्टम्भि रुच्यं बल्यञ्च गर्भसंस्थापकं परम् । कफ-वातकरं बल्यं ग्राहि पित्तास्रजित् .. ॥" भा. ।

पद्मवीजाभम् । क्ली । मखान्नफले । माखना इति भाषा । भा. । [बन्दीवृक्षे । रा.नि व.२१ ।

पद्मवृक्षः । पुं । पद्मकाष्ठतरौ । रा.नि.व.१२ ।

पद्मयायिनी । स्त्री । जलचरपक्षिभेदे । वै. निघ. ।

पद्मा । स्त्री । पद्मचारिण्याम् । स्थलपद्म । रा. नि व १३। च.चि ८ष. । वा म १५ष. । भार्ग्याम् । वानरदन्ते । च सू.१ष. । चि २ष । च द.गर्भ स्रावे । भा.म.४भ गर्भ-चि । सु.चि.१ष. । "स-मङ्गा रजनी पद्मा ।" तन्नामकौषधी । या पद्मा-कारा पद्मगन्धा पद्मवद्रक्ता च । "पद्माकारा पद्म रक्ता पद्मगन्धा ।" च.चि.१ष.कन्दर्पसारतैले । म ञ्जिष्ठायाम् । मृणाले । वै.निघ. । लवङ्गे । अम. । मनमादेव्यां । मे. । फञ्जिकायां । श.र. । कुसुम्भ-पुष्पे । र.मा. ।

पद्माकरः । पु । तडागे । अम ।

पद्माटः । पुं । चक्रमर्दक्षुपे । चाकन्दा । अम । भैष.सु री.चि ह.खदिरवट्यां । क्ली । तद्बीजे । म हाभल्लातकगुडे ।

पद्मान्तरम् । क्ली । पद्मपत्रे । वै.निघ. ।

पद्मालया । स्त्री । लवङ्गलतायाम् । अम. ।

पद्मावती । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । जटा । मनमादेव्यां । श.र ।

पद्माह्व(य)म् । क्ली । पद्मकाष्ठे । भा । वै. निघ.२भ.सर्व्वज्व चि.सुदर्शनचूर्णे । च द सु री.चि. बृहत्खदिरवट्यां । [नि व ५ ।

पद्माह्वया (ह्वा) । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । रा.

पद्माक्षम् । क्ली । पद्मवीजे । रा.नि व १० ।

पद्मिनी । स्त्री । पद्मषण्डे, कमलिन्यां । पद्मेर झाड । गुणाः—मधुरा तिक्ता कषाया शिशिरा पित्तघ्नी क्रिमिघ्नी शोषवान्तिभ्रान्तितापकारिभङ्ग। रा.नि व १०। "मूलनालदलोत्फुल्लफलैः समुदिता पुन । पद्मिनी प्रोच्यते ।" भा.पु व. । पद्मे । त्रिष । मृणाले । श मा. । हस्तिन्यां । शब्दर. ।

पद्मिनीकण्टकः । पुं। क्षुद्ररोगे । पद्मकाँटा। "कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूमत्पाण्डुमण्डलं पद्मिनी कण्टकमित्युक्तं श्लेष्मदोषाद्वातजम् ।" सु.नि.१३ष.।

पद्मी (न्) । पुं । गजे । अम. । [र.मा ।

पद्मोत्तम(र)मिकासः । पुं। कुसुम्भपुष्पवृक्षे।

पद्मोत्तरः । पु, क्ली । कुसुम्भवृक्षे, तत्पुष्पे । रा. नि व.४ । स्त्री । कुसुम्भवीजे । वै.निघ. ।

पद्मोद्भवा । स्त्री । मनसादेव्याम् । पुराणम् ।

पनसः (सः) । पुं । बहि कण्टकमहाफलवृक्षे, पनसवृक्षे । काँठाल गाछ । हिं कटहल । भा. । मत्स्यविसर्पविशेषे । हृ.कल्प.८ष. ।

पनसतालिका। स्त्री। कण्टकीफलवृक्षे। कँटाल गाछ। श म।

पनसा (सिका)। स्त्री। कर्णजक्षुद्ररोगभेदे। कानेर फोड़ा। लक्षण—"कर्णस्याभ्यन्तरे जाता पिडकामुग्रवेदनाम्। स्थिरां पनसिकां तान्तु विद्याद्वातकफोत्थिताम्॥" भा।। [सि।

पन्नगः। पुं। सर्पे। पद्मकाष्ठे। औषधिविशेषे।

पन्नगकेशरः। पुं। नागकेशरवृक्षे। रा.नि.व.६।

पन्नगी। स्त्री। सर्पिण्याम्। मनसादेव्याम्। सर्पिणीक्षुपे। रा.नि.व.५। [च.। त्रिका.।

पन्नद्धा (द्धी)। स्त्री। चर्म्मपादुकायाम्। हे.

पन्नूरः। पुं। शालिञ्चशाके। रा चि.१ च'।

पपीता। स्त्री। (Carica Papaya.) स्वनामख्यातफलविशेषे। पेंपे। हिं पपया। ते वप्पि। ता. पप्पयी। गुण, शीतवृद्धी।

पपुः। स्त्री। उपमातरि, धात्र्याम्। उणा.।

पमरा। स्त्री। सल्लकीनामगन्धद्रव्ये। राज.।

पयः। क्ली। जले। दुग्धे। मे.। बालके। वाला। भा.म १ भ विसमज्वचि.। "पाठा पटोली पयः।" [डा। रा.नि.व.७।

पयःकन्दा। स्त्री। क्षीरविदार्य्याम्। भुँइ कुमड़ा।

पयःपालिनी। स्त्री। बालके। वमीरे। वै. निघ २ भ वि ज्व चि.।

पयःपेटी। स्त्री। नारिकेले। प.मु.।

पयःप्रसादम् (दि)। क्ली। निर्म्मलीबीजे। निर्म्मली। भा.। [नि व ५।

पयःफेना (नी)। स्त्री। दुग्धफेनीक्षुपे। रा.

पयःसात्म्यम्। क्ली। तक्रे। वै निघ.।

पयस्यः। पुं। बिडाले। श.च.। क्ली। पयोविकारे घृतादौ। अम.।

पयस्या। स्त्री। क्षीरकाकोल्याम्। रा.नि.व. ११। सु.स.१८च.विसमज्वरे। भा.कर्क्कटी चि यीनिरो.चि.। श्वेतविदारीकन्दे। शुक्ल भुँइ कुमड़ा। च.सू.४ च ३ द्वये। सु.चि १० च.। कुटुम्बिनीक्षुपे। भा.४ म.पुराण चि.। "वरा पयस्या नो क्षीणी।" दुग्धिकायाम्। मे.। च चि.८ च.। च.कर्पुर्य्याम्। र मा.। सु.चि.१७च। दुग्धिकायाम्। मे.। भाविनायाम्। हे.च.।

पयस्खलः। पु। छागे। रा नि.व.१९।

पयस्विनी। स्त्री। रात्रौ। मे.। क्षीरकाकोल्याम्। प.मु.। रा.नि.व.३। दुग्धफेनीक्षुपे। रा. नि व.५। क्षीरविदार्य्याम्। रा.नि.व.७। काकोल्याम्। रा.नि.व.३। जीवन्त्याम्। भा। ज्योतिष्मतीलतायाम्। शृङ्गालाब्वाम्। महिष्याम्। वै निघ.। छाग्याम्। रा.नि व.१९।

पयस्वी। स्त्री। क्षीरकाकोल्याम्। वै.निघ.।

पया। स्त्री। गुल्फ्याम्। वै.निघ.।

पयोदः। पुं। मुस्तके। मेघ इत्येकाक्षरमिति दृश्यते। धन्वन्तरि निघ.शल चि नारिकेलखण्डे।

पयोधरः। पुं। स्तने। रा.नि.व.१८। नागरमुस्तके। इक्षौ। वै.निघ.। नारिकेलवृक्षे। कशेरौ। मे.।

पयोधि(ब्धि)क[ज]म्। क्ली। लवणे। "लवणन्तु पयोधिजम्।" रा.नि.व.२१। समुद्रफेने। वै.निघ.।

पयोरः। पु। खदिरवृक्षे। श च.।

पयोलता / पयोविदारिका (री)। स्त्री। क्षीरविदार्य्याम्। शुक्ल भुँइ कुमड़ा। रा नि.व.७।

पयोष्णिः। पुं। पेचके। वै.निघ.।

पयोष्णी। स्त्री। भारतवर्षीयनदीविशेषे। मा च विन्ध्याचलदक्षिणे प्रसिद्धा। तज्जलगुणाः—सर्व्वरोगघ्नं रुच्यं पवित्रं लघु बलकान्तिजनकं पापघ्नं सुखदञ्च। रा.नि.व.१४।

पयोहेतु। क्ली। दधनि। वै निघ.।

परकः। पुं। कैवर्त्ते। वै.निघ।

परग्रन्थिः। पुं। सन्धौ, सन्धिस्थाने, अङ्गुलिपर्व्वणि, दर्व्वावधौ। जटा.।

परञ्जः। पुं। फेने। तैलनिष्पीडनयन्त्रे। शानि। छुरिकाफले। मे.।

परदक्षु। पुं। काके। वै.निघ.। [न्ति.।

परद्रव्यहा। स्त्री। दधिपवें। गोरेंचा। वै.

परपत्त्रिका । स्त्री। क्षुद्रचञ्चुपे । रा.नि.व.४।

परपुष्टः । पुं । कोकिले । रा.नि.व.१८।

परपुष्टमहोत्सवः । पुं । आम्रवृक्षे । श.मा.।

परपुष्टा । स्त्री । कोकिलायाम् । वै.निघ.।

परभृतः (त्) । पु । कोकिले । काके । अम.।

परमदः । पुं । सुरापानजन्यरोगभेदे । लक्षणम् —"श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च विण्मूत्र सक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च । लिङ्ग परस्य च मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेद॥" मा.नि ।

परमपूतिकः । पु । अहिफेने । प.मु ।

परमा । स्त्री । सुगन्धद्रव्यविशेषे, गन्धमस्याम् । तदालेपनं ज्वरघ्न रुचीप्रद । राज.। च द.वा व्या. वि.महाराजप्रसादशौतैले ।

परमाणुः । पु । रजस्त्रिंशत्तमे भागे । "जा-लान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्म दृश्यते रज.। तस्य त्रिंशत्तमोभागः ।" प प्र.२भ ।

परमान्नम् । क्ली । चीरिकायाम्, पायसे । पा यसम्,पेनमान्न। तत्साधनप्रणाली यथा—"सुहेऽर्द्ध पक्के दुग्धे तु घृताक्तान्सण्डुलान् चिपेत् । ते सिद्धा चीरिका ख्याता सा सिताज्ययुतोत्तमा॥ गुणा.— चीरिका दुर्जरा बल्या धातुपुष्टिप्रदा गुरु. । वि ष्टम्भिनी हरेत् पित्तरक्तपित्ताग्निमारुतान् ॥" भा.।

परमायुः । क्ली । जीवितकाले । यथा—"शत वर्षाणि विख्यात्या निशाभि पञ्चभि सह । परमा युरिदम्प्रोक्त नराणां करिणामिह ॥" म.मा.।

परमायुधः । पु । चमनवृक्षे । श च ।

परमृत्युः । पु । काके । त्रिका ।

परमेष्टः । पु । महानिम्बवृक्षे । र.मा.।

परमेष्ठिनी । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वामनहाटी । रा.नि.व.४ ।

परवः । पु । (Eclipta prostrata) नील भृङ्गराजे । केशराज । त्रिका । [सि ।

परला । क्ली । पटोलवृक्षे । रस र कुष्ठमैनिम्बर

परलोकैषणा । स्त्री। परलोकस्य गवेषणायां। च सू ११च.।

परश्मम् । क्ली । मलारविशेषे । परश पाथर । पुराणम् ।

परशुच्छिन्नः । पुं,स्त्री । कुठारिया इति ख्याते वृक्षे । कोदाले, कुडले । सपत्र लौहवा लने । कन्दगुडूच्याम् ।

परशुरामः । पुं । रसराजशिरोमण्यिकारे ।

पराक्पुष्पः (ष्पी) । पुं । धूलीकदम्बवृक्षे । रा.नि व.८ । श्वेतापामार्गे । रा नि.व ४ ।

परागः । पु । पद्मकेसरे । कर्पूररजसि । वै. निघ । पुष्परेणौ । अम. । चन्दने । मे. ।

परागपुष्पः । पुं । धूलीकदम्बे । वै निघ ।

पराचीनः । त्रि । पराङ्मुखे । वा.उ.२८च.।

पराञ्जः । पुं । तैलनिष्पीडनयन्त्रे । फेने । श.र।

पराप्रियः । उलुपतृणे । उँख् । श.च । का सतृणे । वै.निघ ।

परादिगुणाः । पुं । परापरत्वादौ । यथा— "परापरत्वे युक्तिश्च सङ्ख्या संयोग एव च । विभा गश्च पृथक्त्वञ्च परिमाणमथापि च । संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेया परादय ॥" च । [श च ।

परामसा । स्त्री । औषधप्रयोगे, चिकित्सायां ।

परामम् । क्ली । पक्वान्ने । पाकराज ।

परापरम् । क्ली । पक्षपक्षफले । भा ।

पराभिधम् । क्ली । कुङ्कुमे । वै.निघ.।

परामृतम् । क्ली । वर्षाम्बुनि । त्रिका.।

पराकः । पु । कारवेल्लके । त्रिका.।

पराकक. । पु । पाषाणे । त्रिका.। [निघ.।

परार्द्धम् । क्ली। चन्दने । कुङ्कुमे । उशीरे । वै.

परावतम् । क्ली। पक्षपक्षफले । रा.नि व.११।

परावरम् । क्ली। पक्षपक्षफले । रा.नि.व.११।

परावेदी । स्त्री। बृहत्याम्। व्याकुड़ । की वाल्मरम् । [रत्नकार ।

पराशरः । पु। तन्नामकायुर्वेदतन्त्रकारे। See

पराश्रया । स्त्री । माधवीलतायाम् । वै निघ.। वन्दायां । परगाछा । श.च. । [सु.क.११च.।

परासङ्गः । पु । चवलीचे । औविनरापौ ।

परिकर्त्तनम् । क्ली । अधश्छेदे । सु.सू.८अ. । छेदनवदनुभवे । वा.टी चि.१अ. ।

परिकर्त्तिका । स्त्री । कर्त्तनवत्पीडायां । च. चि.३अ । वमनविरेचनव्यापद्विशेषे । सु चि ३४अ.।

परिकर्म्म । क्ली । अभ्यङ्गे । परिचर्य्याकरणे । वै.निघ. । कुङ्कुमादिना कायप्रसाधने । अम भ. ।

परिकर्म्मी । त्रि । सर्व्वकर्म्मकर्त्तृषु, परिचारकेषु । सु.सू.५अ. ।

परिक्रमसहः । पु । छागे । त्रिका. ।

परिगर्भिकः (भवः) । पु। बालरोगविशेषे । এড়্যা নাগা । हि पञ्चीडीति लोके । "मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्य प्रायं पिबन्नपि । ग्रासा भिसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः । युज्यते कोष्ठ वृद्धा च तमाहुः परिगर्भिकम् । रोगं परिभवाख्य च तत्र युञ्जीत दीपनम् ॥" भा. । [भ. ।

परिग्रहः । पु। स्त्रियाम् । मूले । कन्दे । अम.

परिघ. । पु । सन्नामकमूढगर्भविशेषे, यश्च ग र्भं परिघ इव योनिमुखमावृत्य तिष्ठेत् । यथा— "योनी स्थित. स परिघ परिघेन तुल्य ।" सु. नि.८अ ।

परिचरः । पु । भृत्ये, सेवके । र.मा. ।

परिचरकर्म्म । क्ली । सेवाकार्य्ये ।

परिचर्य्या । स्त्री । सेवायाम् । अम. । म.र. ।

परिचारकः । पु । सेवके । अम. । लक्षण —"स्निग्धो जुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे । वैद्यवाक्यकृदश्रान्तो युज्यते परिचारकः ॥" भा ।

परिच्छदः । पु । परिधानवस्त्रे, आच्छादने । भागवत । परिवारे । हे.च. ।

परिणतः । त्रि । परिपक्के । अम ।

परिणामः । पु। परिपाके । विकारे । वै निघ।

परिणामज(शूल)म् । क्ली । पक्तिशूले । रा नि.व २० । [विकारे । अम. ।

परिणाहः । पु । वर्त्तुलतायाम् । सु सू.७अ ।

परितापः । पु । रोगे । वै निघ. । कम्पे । विष । उष्णतायाम् । च. ।

परितिक्तः । पुं । निम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

परिदरः । पुं । दन्तमूलगतमुखरोगे । लक्षण —"दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिंष्ठीवति चाप्यसृक्। पित्तासृक्कफजो व्याधिः ज्ञेयः परिदरो हि सः ।" सु नि १६अ ।

परिधूमायनम् । क्ली । धूमोद्गारे । ঢোঁওয়া ঢেকুর । सु नि ६अ. । [सु १५अ. ।

परिपचनम् । क्ली । तैलपाचनिकायां । च.

परिपाकः । पुं । परिणामे । भा. ।

परिपाकिनी । स्त्री । त्रिवृतायां । म.च. ।

परिपिष्ट(क)म् । क्ली। सीसके । रा नि व.१३।

परिपुटनम् । क्ली । पाककरणे । वै निघ. ।

परिपुष्करा । स्त्री । कर्कटीभेदे, गोडुम्बायां । বাঙ্গরোমুক । म.च । [पवित्रीकृते ।

परिपूतम् । क्ली । अपतुषधान्ये । मनु । त्रि ।

परिपेलम् । क्ली । कैवर्त्तिमुस्तके । प सु.च.वि. ८अ. ।

परिपेलवम् । क्ली । कुटन्नटे, जलमुस्तायाम् । কেওট মুতা । वा.सू १५अ रोध्रादि । "शैलवालपरिपेलवमोचाः ।" सुश्रुतायां । अ.द १२अ. ।

परिपेल्लम् । क्ली । जलजातद्रव्यविशेषे, जलमुस्तायाम् । জলের মুতা, কেওট মুতা । मं जलमण्डवी । क वलिगङ्ड । गुणा —कटूर्ण कफ वातघ्न व्रणघ्न दाहघ्नम् आमशूलघ्न रक्तदोषघ्नञ्च । रा.नि व ६ ।

परिपोटः (क) । पु । कर्णपालीगतरोगे । কাণের পাতার রোগ । लक्षण—"सौकुमार्य्यात् चिरोत्सृष्टसहसाभिप्रवर्द्धिते । कर्णशोफो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ॥" सु चि २५अ । तद्भेदे । वा.उ १८अ. ।

परिपोषणम् । क्ली । हिङ्गुनि । अ.द.१२अ.।

परिप्लुता । स्त्री । योनिरोगविशेषे । लक्षण यथा—"परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम् ।" सु. । यथा—"पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात् । पित्तसम्मूर्च्छितो वायुर्योनिं दूषयति स्त्रियाः । शूना स्पर्शाक्षमा सार्त्तिर्नीलपीत- मसृक् स्रवेत् । श्रोणिवङ्क्षणपृष्ठार्त्तिज्वरार्त्ताया

परिप्लुता ॥" च । वा.उ.२३च । मदिरायाम् । हे.च. ।

परिभाषा । स्त्री। वैद्यकमानादिविषयकग्रन्थे ।

परिमण्डलः । पु । मशकजातिभेदे । सु.कल्प ८च. । See मशक । त्रि । सम्यग्वर्तुले । भा-शुद्धरी.चि. । सु सू ७च ।

परिमलः । पुं । सुगन्धे । मैथुने । विमर्दने । अम.भ. । [मम् ।

परिमाणम् । क्ली । माने । अम. । See मा

परिमार्ज्जनम् । क्ली । खाद्यभेदे । मधुमस्तकि । भ.च. । परिष्कारणे । मधुतैलपाक ।

परिम्लानः । पु । रक्तभिण्टीभेदे । वै.निघ. ।

परिम्लायितिमिरः । पु । पित्तजन्यापर तिमिररोगे । लक्षण—'पित्त कुर्य्यात्परिम्लायि मूर्च्छित पित्ततेजसा । पीता दिशस्तु खद्योतान् भास्करोऽपि पश्यति । विकीर्य्यमाणान् खद्योतैर्वृक्षाञ्ज्योतिभिरेव वा ॥" मा.नि ।

परिलेही । पुं । कर्णपाल्यीरोगे । लक्षणम्—"कफासृक्कृमिसम्भूत सर्षपाभिमितान् पिडकान् सृजत्युर्णो पाल्यौ परिलेहीति स स्मृत ॥" सु चि २५च. ।

परिवर्त्तनम् । क्ली पार्श्वपरिवर्त्तने । मा.नि. ।

परिवर्त्तिका । स्त्री । क्षुद्ररोगे मेढ्रचर्म रोगे । क्षुद्र । लक्षणम् । "मर्दनात् पीडनाद्वापि तथैवाप्यभिघातत । मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते स सर्वतश्चरम् । तदा वातोपसृष्टन्तु तच्चर्म परिवर्त्तते । पर्य्येति मदनाच्छ पाकञ्च व्रजति क्वचित् । सदाहा सदाव्याधिकदेव लभते ॥" इत्यादि । सु नि १३च । [हे च. ।

परिवापः (नम्) । पुं क्ली । मुण्डने । मे ।

परिवृंहितम् । क्ली । वृद्धौ । त्रि परिवर्द्धिते ।

परिवेषकः । पु । परिवेशकतकर्मणि । तल्लक्षणम् —"स्नातवस्त्रनवर्धित सुवदन चण्डौ प्रमूढस्त्वम्: स्वदाक्षा सुकम: प्रमदवदस्य पीलस्तुशलल । स निवृत्तपर स्थावविरुद्ध भीडा यदाज्ञ द विधिवत् परिवेषकः सप्तवदन्यो, वि हा म् च ॥" दाक्षारक ।

परिवेषणम् । क्ली । भोजनार्थं भोजनपात्रे अन्नादिदाने ।

परिव्याधः । पु । (Pterospermum acerifolium) द्रुमोत्पले । ওলট্ কম্বল । प.मु. । जलवेतसे । रा नि व.९ । भा । कर्णिकारवृक्षे । কনকে ফুলের গাছ । रा.नि.व.९ ।

परिव्राजी । स्त्री । श्रावणीमहाक्षुपे । मुण्डीरी । रा.नि.व.५ ।

परिशुष्क(मांस)म् । क्ली । पक्वमांसभेदे । মাংসের ব্যঞ্জন বিশেষ । "मांस बहुघृतैर्भृष्टं सिक्तं धेयाम्बुना मुहु । जीरकाद्यै समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते । भ.च. । राज । See मांसम् ।

परिस्रु(स्रु)तम् । क्ली । सुरायाम् । वै निघ. ।

परिषत् । स्त्री । सभायाम् । सा त्रिधा स्यात् यती मूढपरिषदिति । पुनस्त्रिधा सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्टपरिषदिति । च वि ८च ।

परि(री)षेकः । पु । धारादौ । त्रिफलावा राजाननि । घृततैलविधिभेदे । भा । प्रक्षेदनोप जनार्थमुष्णजलादिस्रावे । सु.चि १च । वा.चि.१च ।

परिषेकविद् । पु । आदविकरे । यथा—"वातिकोन्नवातिकानां पुनर्नवकरञ्जादीनामुष्णकाथे सुखोष्णे कुर्य्यात् परिषेका प्रगाढीवा पुनर्वा यदाहं चन्दनपानकार्द्र यदावश्च परिषेचनम् ॥" च सू १४च. ।

परि(री)सर्पः (सर्पणम्) । क्ली । रोगं विसर्पभेदे क्षुद्रकुष्ठभेदे । "ततो सर्पन्ति सर्वाङ्गं परिसर्पन्तु ।" सु नि १च. । पु । दर्वीकरसर्पविशेषे । सु कल्प.४च ।

परिसर्य्या । स्त्री । परिवादम् । वै निघ. ।

परिसिद्धिका । स्त्री । अन्नविशेष । वै निघ । सिद्धिकायाम् । च च १४च. ।

परिस्पन्दः । पु । स्पन्दे, स्फुरणे । किञ्चित् चलने । স্পন্দন । शब्द क. ।

परिस्पन्दः (नम्) । पुं,क्ली । स्पन्दे । हे च ।

परिस्रावः । पु । स्रवणविकारविशेषे । सु चि १३च । मुखस्रावे । पुरीषस्रावे । च सू १४च ।

परिस्रावी (इन्) । पुं । कफजभगन्दरे । लक्षणं यथा—"कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदन. । श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः ॥" भा.नि. । त्रि । निरन्तरस्रावशीले । मा ।

परिस्राव्युदरम् । क्ली । उदररोगभेदे । लक्षणं यथा—शल्यं यदन्नोपहितं तदन्त्रं भिनत्ति यस्यागतमन्यथा वा । तस्मात् गुदान्नात् सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेदै गुदतस्तु भूय. । नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यतेऽतीव विदह्यते च । एतत्परिस्राव्युदरम् ।" सु.नि.७अ. । [वै.निघ. ।

परिस्रुतः । त्रि । विन्दुशः चरिते । क्ली । मद्ये।

परिस्रुतदधि । क्ली । वस्त्रगालितदधनि । छाका दई । गुणाः—वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं बंहण पित्तघ्नञ्च । सु.सू.४५अ. । [कश्या । मि ।

परिस्रुता । स्त्री । द्राक्षामद्ये । वै.निघ । वा-

परिस्रुत् । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ ।

परिहारः । पुं । तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणे । यथा—"नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवविलिङ्गान्युपलभ्यन्ते । तस्य पुनरपगमान्नोपलभ्यन्ते । त आदन्य. शरीरादात्मा नित्यश्चेति ।" च वि.८अ. ।

परिहार्य्यम् । क्ली । कुष्ठौषधे । कूड़ । वै निघ. ।

परिक्षेपी (इन्) । पु । वातपित्तजभगन्दरे । "वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुद गति । जायते परितस्तत्र प्राकारपरिखेव च ॥"

परीतिः । स्त्री । पुष्पाचयने । वै.निघ. ।

परीरः । पुं । कारवेल्ले । क्ली । तत्फले । छया. ।

परीवर्त्तः । पु । कच्छपे । वै निघ ।

परीष्टिः । स्त्री । परिचर्य्यायाम् । मे ।

परुः । पुं । अङ्गुलिसन्धौ । रा.नि.व.१८ । वंशग्रन्थौ । वाँशेर गाँइट । अयं निर्गुणः । रा.नि व.८ । परूषकवृक्षे । वै.निघ. ।

परुदारः । पुं । अश्वे । श्र मा. ।

परु(रू)पः । पुं । परूषकवृक्षे । रा.नि.व.११ । वत्ससनौ । धामनवृक्षे । वै.निघ.। नीलझिण्ट्याम् । श्र.च । तन्नामकवायव्यकीटे । सु कल.८अ. । See कीटः । स्त्री (षा) । शतपदीभेदे । सु.कल्प. ८अ. । क्ली । परूषकफले । भा ।

परु(रू)षकः । पुं । (Zylocarpus Granatum or Grewia Asiatica.) स्वनामख्यातफलवृक्षे । पारुष फलेर गाछ, फलसा । हिं फल्सूहे, शकरी, फलसा । मं परुषका । कं बेट्टा । तें पुटिकी । स द्विधा वृक्षविटपभेदात् । सु. सू ३८अ.परूषकादिः । वा सू.१५अ. । गुणाः—अम्लकटुकं कफरोगहरं वातघ्नं पित्तकरम् । इत्यामपरूषगुणाः । पक्वं तत् मधुरं रुचिप्रदं पित्तघ्नं तर्पणं शोफहरञ्च । तत्फल मेहपित्तश्लेष्मवातघ्नम्। अत्रि.१७अ. । "परूषकं कषायाम्लमामं पित्तकरं लघु । तत्पक्वं मधुरं पाके शीतं विष्टम्भि हृद्यम् । भयं हृट्पित्तदाहास्रज्वरक्षयसमीरहृत् ॥" भा. । फलं मलसंग्राहि शैत्यकरं । पत्र व्रणपिडकादौ हितम् । त्वक्कषाया शीतला च । द्रव्यगुणान्तरम् ।

परुस् । क्ली । परूषकफले । पहव फल । रा. नि व.११ । ग्रन्थौ । श्रम. ।

परूषकादिः । पुं । तदादिगणकृतकषाये । स च परूषकवराद्राक्षाकट्फलकतकफलराजाह्वदाडिमशाकात्मकः तृष्णावातमूत्रघ्नः । वा.सू.१५ अ. ।

परेष्टुका । स्त्री । बहुवत्सायां गवि । श्रम. ।

परैधितः । पुं । कोकिले । श्र.मा ।

परोटः । पुं । घृतसिद्धरोटिकाभेदे । परोटा । वै.निघ. ।

परोष्णी । स्त्री । तैलपायिकायाम् । श्रम. ।

पर्कटः । पुं । पश्चात्तापे । क्रौञ्चपक्षिणि । वै. निघ. ।

पर्कटिः (टी) । स्त्री । प्लक्षवृक्षे । भा. ।

पर्कटी (इन्) । पुं । प्लक्षवृक्षे । पाकुड़ गाछ । तें जुव्विचेट्टु । प.मु. । र.मा. ।

पर्जनी (न्या) । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । प. मु. । रा.नि व ६ । [श्रम. ।

पर्णम् । क्ली । ताम्बूले । रा नि.व.११ । पत्रे ।

पर्णः । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

पर्णकः । पुं । मुनिविशेषे । भा.पु.१म.भा.व.।

पर्णकार. । पु । वारजीविनि । वारुई ।

पर्णखण्ड । पु । ताम्बूलखण्डे । वनस्पतिविशेषे । श च । [टैना । रा नि व १२ ।

पर्णचोरक । पु । चोरनामकगन्धद्रव्ये । [गे

पर्णपिण्डीत. । पु । मदनद्रुमे । वै निघ ।

पर्णभेदिनी । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । रा नि व १२ । [पत्रभीजिकावे ।

पर्णभोजन । पु । छागपशौ । त्रिका । चि ।

पर्णमाचल । पु । ((Averrhoa carambola) कमरङ्गवृक्षे । श मा ।

पर्णमूलम् । क्ली । ताम्बूलमूले । राज २४ ।

पर्णमृग । पु । वृक्षमर्कटिकायां,कपीति लोके । वानरे । वृक्षमार्जारे । [गोछा] दिड़ाल [illegible] [illegible] का भवति । तन्मांस मधुरं गुरु वृष्यं चक्षुष्यं शो[illegible] [illegible] मूत्रपुरीषानुलोमक च । सु सू ४६ च । "वनौका[illegible]मर्कटिकादय । एते पर्णमृगाः प्रोक्ता ।" भा ।

पर्णलता । स्त्री । [illegible]लतायाम् । रा नि व ११ । [याम् । रा नि व ६ ।

पर्णवल्ली । स्त्री । [illegible]

पर्णशिरा । स्त्री । ताम्बूलपत्रशिरायाम् । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

पर्णसि । पुं । पटे । [illegible] । [illegible] ।

पर्णाक । पु । [illegible] । वै निघ ।

पर्णाश (स) (न.) । पुं । [illegible] । [illegible] । च द चि दी [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । वै निघ ।

पर्णासि । पु । [illegible] । वै निघ ।

पर्णिका । स्त्री । [illegible] । [illegible] । रा नि व ५ । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । वै निघ ।

पर्णिनी । स्त्री । [illegible] । वै निघ [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

पर्णिनीद्वयम् । क्ली । माषपर्णी मुद्गपर्णी चेति द्वये । सि श्री रक्तातिसा चि कुटजादौ ।

पर्णी (इन्) । पुं । पलाशवृक्षे । [illegible] । वै निघ समपर्णवृक्षे । वृक्षे । हे.च । स्त्री । माषपर्ण्यां पृश्निपर्ण्याम् । चि क्र च ।

पर्णीचतुष्कम् । क्ली । शालपर्णीपृश्निपर्णीमुद्गपर्णीमाषपर्णीषु । च द वा.व्या चि मध्यनारायण तैले ।

पर्णीरम् । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । वै निघ ।

पर्द (नम्) । [illegible] । वै निघ । [illegible] । [illegible] । हे च ।

पर्पम् । क्ली । [illegible] । तृणाङ्कुरे । [illegible] ।

पर्पट (क) । पु । (Oldenlandia Corymbosa Syn Oldenlandia biflora) [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । रा नि व ५ । [illegible] । "[illegible] पर्पटकम् ।" [illegible] [illegible] ।" भा । [illegible] । [illegible] । वै निघ । [illegible] —"[illegible] [illegible] [illegible] ।" [illegible] । [illegible] ।" भा । "[illegible] पर्पटक [illegible] [illegible] ।" वै निघ । [illegible]

पर्पट(टी)द्रुम. । पु । [illegible] । [illegible] । रा नि व ८ ।

पर्पटादिः । पुं । [illegible] । "[illegible] पर्पट [illegible]

म । किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीप्यनागरैः ॥" च द पि ज्व चि । भा. ।

पर्पटी । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकापरनामसुगन्धद्रव्ये । पङ्कपर्पटी । हे.च. । पद्मावती, पपरी इति च उत्तरदेशप्रसिद्धे सुगन्धद्रव्ये । गुणा —"पर्पटी तुवरा तिक्ता शिशिरा वर्णलाघवा । विषव्रणहरी कण्डूकफपित्तास्रकुष्ठनुत् ॥" भा. । पलदयमाने । म.प्र. । पिष्टकभेदे । पांपर । उषा. । .

पर्पटीरसः । पु । ग्रहणीरोगे रस । रस १ भ गन्धक २ भ. भृङ्गराजरसेन मर्द्य । ताम्र लौह भ. रसगन्धयो पादांश दत्त्वा एकत्र सम्मर्द्य पर्पटीवत् पचेत् । अथ सचूर्ण्य निर्गुण्ड्यादिरसेन ७दिनानि मर्दयित्वा भङ्गारे, स्वेदयेत् । रस.कौ. र.सा स. ।

पर्य(र्व्व)रीणम् । क्ली । पर्व्वणि । पाव् । श. र । पु । पर्णव्रतरसे । पर्णशिरायां । मे. । पव-चूर्णरसे । श र. ।

पर्पिकः । पु. स्त्री । खञ्जे । व्याक. ।

पर्य्यगः । पुं । कटाहे । च सू.१५च ।

पर्य्यङ्कः । पुं । खट्वायाम् । अम. ।

पर्य्यङ्कपादिका । स्त्री । कोलशिम्बा । (श्वेत आनाकुशी । भा १म.शा व ।

पर्य्ययः । पु । क्रमोल्लङ्घने, व्यतिक्रमे । अम. ।

पर्य्यस्तिका (स्त्री) । स्त्री । पल्यङ्के । त्रिका. ।

पर्य्यागतः । त्रि । पक्वे । सु चि.२१च. ।

पर्य्याप्तः । त्रि । यथेष्ट. । क्ली । वृत्तौ । मे. ।

पर्य्याप्तिः । स्त्री । वृत्तौ । वै निघ. ।

पर्य्यायः । पु । क्रमे । अनुक्रमे । अम. ।

पर्य्यायमुक्तावलिः । स्त्री । द्रव्याभिधानविशेषे । [त्रि । मुष्टे । वासि ।

पर्य्युषितम् । क्ली, पु । मिश्रायाम् । वै.निघ ।

पर्व्व । क्ली । वनवग्रौ । वांशेर गिंटि । अम. । चक्षुर्व्यादिवर्त्मौ । अनुमिष पाव । मे. ।

पर्व्वकम् । क्ली । जानुपर्व्वणि । घाँटु । भ.च ।

पर्व्वणिका (णी) । स्त्री । नेत्रसन्धिगरोगे । लक्षणम्—"ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना रक्ताच्छा या पर्व्वणी वृत्तशोफा ।" सु उ.२च । शाकविशेषे । सा च हस्तियुण्डीति लोके । च सू.२७च. ।

पर्व्वतः । पु । वृक्षे । किरातत्तिक्तके । वै.निघ. । शाकभेदे । मत्स्यभेदे । पाकाल माछ । मे । राज. ।

पर्व्वतकाकः । पु । द्रोणकाके । हे.च. ।

पर्व्वतजा । स्त्री । गिरिजाख्यद्राक्षाविशेषे, यथा हारीति लोके । गुणा —"द्राक्षा पर्व्वतजा लघ्वी साम्ला श्लेष्माम्लपित्तकृत् ।" भा. ।

पर्व्वतत्वणम् । क्ली । पर्व्वतजाततृणाख्यनामतृणविशेषे । हि सड । गुणा.—बलपुष्टिकरं रुच्य पशूनां हितञ्च । रा.नि.व ८ ।

पर्व्वतनिम्बः । पुं । महानिम्बे ।

पर्व्वतभेदः । पुं । करञ्जोडिपाषाणभेदे । भा म १म.मू क चि. ।

पर्व्वतभेदी (इन्) । पुं । पाषाणभेदे । पाथर कुचि । च द.मू.र.चि. "पर्व्वतभेदिपत्थ्यायाम् ।"

पर्व्वतमोचा । स्त्री । गिरिकदल्याम् । वनकदल्याम् । बौटे कला । रा नि.व.११ ।

पर्व्वतवासिनी । स्त्री । आकाशमांस्याम् । सूक्ष्मजटामांसी । रा.नि.व १२ ।

पर्व्वताश्रयः । पु । महाशिवे । रा.नि व १९ ।

पर्व्वताह्वयः । पु । धाराकदम्बवृक्षे । वै निघ ।

पर्व्वतोद्भवम् । क्ली,पु । हिङ्गुले । पारदे । वै निघ ।

पर्व्वतोद्भूतम् । क्ली । अभ्रकधातौ । वै.निघ. ।

पर्व्वपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । हस्तिशुण्ड्याम् । हातिशुँड़े । वा मू १५च. । तच्छाकगुण — वातपित्तहर. । च.मू २७च. ।

पर्व्वभेदः । पु । सन्धिभङ्गरोगे । तथा सन्धिषु दग्धायां यथा चालने भङ्गवत् जायते । च द ज्व चि । [रा नि व ५ ।

पर्व्वमूला । स्त्री । श्वेतायाम् । दूर्व्वापराजिता ।

पर्व्वयोनिः । पु । इक्षौ । वेतसे । बंशे । हे च ।

पर्व्वरुट् । पु । दाडिमवृक्षे । त्रिका. ।

पर्व्ववल्ली । स्त्री । वल्लीदूर्व्वायाम्, मालादूर्व्वायाम् । दूर्व्वाघास । रा नि.व.८ ।

पर्व्वसन्धि । पु । चङ्गुलिसन्धौ । रा नि व १८ ।

पर्व्वित. । पु । (Silurus pobda) पर्व्वत मत्स्यः । श र । [श्च । च द १०च ।

पर्शुका । स्त्री । पञ्जरास्थनि । भम । सु चि

पलम् । क्ली । मांसे । रा नि व १७।१८ । च न्द विष चि । "कर्कटपलहरिताल ।" शुक्तिद्वये, च ती ३ शुक्तिश्चात्र पल चैयम् ।' प म १ख । कर्षचतुष्टय । भम । पु । पलाल । हे च । ज टामांस्याम् । लाक्षायाम् । वै निघ ।

पलक्या । स्त्री । पालङ्कीशाके । रा नि व ७ ।

पलङ्कष । पु । निष्पावे । शिम्, वर्बटी । रा नि व २३ ।

पलङ्कर । पु । पित्ते । त्रिका ।

पलङ्कष । पुं । कणगुग्गुली । रा नि व १२ । निष्पावे । शिम् । प सु ।

पलङ्कषा । स्त्री । श्वेतनिष्पावे । श्वेत शिम् । रा नि व १६ । गोक्षुरके । मे । च सू ४च सज्ञा स्थापने । वै निघ च स्था चि वचाद्यघृते । गुग्गु लौ मे । च द सि यो महापैशाचघृते । वि ज्व अष्टादशाङ्गधूपे पलङ्कषाद्यघृते । पलाशबीजे । वै निघ २भ कृमि चि माविषवटके । लाक्षायाम् । प सु । वा उ ६च महापैशाचघृते । क्षुद्रगोक्षुरके । वै निघ । मक्षिकायाम् । रा नि व १८ । रास्ना याम् । वै निघ २भ च स्था चि पलङ्कषातैले । मु ण्डीर्याम् । मे ।

पललम् । क्ली । तिलकल्क । तिलकुटो । हिं तिलकुटि । रा नि व १६ । सु चि २०च । च द हृद्रोग चि । लक्षण—"पललन्तु समाख्यातं सैव तिलपिष्टक । पललं मलकृद्वृष्यं वातघ्नं कफ पित्तकृत् । बृंहणं च गुरु स्निग्धं मूत्रनिवर्त्त कम् भा । मांसे । रा नि व १७।१८ । शुष्क मांसे सु सू ४६च । तिलचूर्ण । वै निघ । भृष्ट तिलकल्क । वा उ ३८च । पङ्क । मे ।

पललज्वर । पु । पित्त । हारा ।

पललाशय । पु । अजीर्णे । त्रिका । गण्ड रोगे । श र ।

पलाग्नि । पु । पित्ते । हारा ।

पलाङ्ग । पुं । शिशुमारे । शुशोक । हारा ।

पलाण्डु । पु । (Allium Cepa) Onion Fr Ognon मूलशाकविशेषे । पेंयाज । हि पियाज पियज । मं श्वेतकान्दा । कं उल्लि । तें नीरुल्लिपेड्डु । ता वेङ्गायम् । बम् कान्द । पारस्य बुल्लिगड्डलु । रा नि व ६ । स श्वेत हारिद्रवर्णभेदेन द्विधा । तयोर्हारिद्री रक्तो वा राजपलाण्डुरित्युच्यते । गुणा —कटु बल्य गुरु कफपित्तघ्न हृद्य रोचन स्निग्ध वातिघ्नश्च । रा नि व ७ । "पलाण्डुस्तु बुधैर्ज्ञेयो रसोनसदृशो गुणै । स्वादुः पाके रसेऽनुष्णः कफकृन्नातिपित्तल । हरते केवलं वातं बलवीर्यकरो गुरु ।' भा । "वातहर सहभावात् ।" सु सू ४०च । "पलाण्डुर्वातकफघ्नो शुक्रल शूलगुल्मनुत् । च चि १६च । बल्य, ज्वरे उदरे शूले सचितश्च कारी पामायां कर्णशूले वरटादिदंशे च हित । द्रव्यगुणाकरम् । "पलाण्डुनुपपूर्वं स्यात् शिशिरं पित्तनाशनं । कफघ्नदीपनश्चैव बहुनिद्राकरस्तथा ॥" See राजपलाण्डु ।

पलान्नम् । क्ली । समांसवेशवारादिसिद्धभक्ते । पोलाओ । एतत्साधनविधि यथा—छागमांसस्य शराव तण्डुलस्य शराव, घृतस्य शरावचतुर्थांश लवेलालवङ्गानां प्रत्येकं माषत्रय मरिचतैलपत्रयो प्रत्येकं तोलकद्वय कुङ्कुमस्य माषक, आर्द्रकधान्ययोश्च प्रत्येकं तोलकद्वय लवणस्य पटतोलक द्रा क्षायाश्च पलमिति । पाकराजेश्वर ।

पलाप । पु । करिगण्डे । श मा ।

पलापहा । स्त्री । नेत्राञ्जने । वै निघ ।

पलार्द्धम् । क्ली । सुवर्णकद्वये । ४तो । च कल्प १२च । [भम

पलाल । पु । नि शस्यधान्यनाले । पोआल

पलालजशाक । पुं क्ली । पलालजातशाके पोयाल छातु । गुणा —"स्वादुपाकरसा रुक्षा दोषलास्तु पलालजा ।" राज ३प ।

पलालदोहद । पु । आम्रवृक्षे । श मा ।

पलाशम् । क्ली । पत्रके । तेजपत्र । रा नि व ६ । पर्णे । पाता । भम ।

पलाश । पु । किंशुके । शिमुल । सु सू ३८ अ अम्बष्ठादि । च सू २ अ यवागूप्रकरणे । (Butia frondosa) Butea frondosa स्वनामख्यातमहा तरुवर्गीयवृक्षे । পলাশ গাছ । प सु । हिं धा रा । म पलस । क मुत्तलु । तें मोदुग । उत् पराग । वम् खरकरी । ता परसन् । गुणा — कषायोष्ण कृमिघ्न । तद्बीज पामाकण्डूदद्रुत्वग्दोषघ्न कृमिघ्न लघूष्ण कटुपाकि रूक्षञ्च । भा । तत्पुष्पम् उष्ण कटु कुष्ठघ्नञ्च । "कटुतिक्तकषाय स्वादुपाकि ।" रा नि व १० । भा । स च रक्तपीतश्वेतनीलपुष्पभेदेन चतुर्विध । किंशुकेन गुणसाम्येऽपि सितो विज्ञानदो भवति । तत्तैल गाम्भारीतैलगुण । भूमिकुष्माण्डे । पारीषवृक्षे । পলাশ पिपुल । शब्दा । मे । सु चि २ अ ।

पलाशक । पु । शब्दा । मटा । लाक्षायाम् । रा नि व २३ । किंशुके । शिमुल । सु सू ३८ अ सुष्ककादि । पलाशवृक्ष । श र । [निघ ।

पलाशगन्धजा । स्त्री । वमलोपनाभेदे । वै

पलाशच्छदनम् । क्ली । तमालपत्र । वै निघ ।

पलाशतरुज । पु । कोमलपलाशपल्लवे । च द पि ज्व लिपे । "पलाशतरुजैर्दहन् ।"

पलाशतरुशोणितम् } पु । तद्वृक्षनिर्यासे ।
पलाशनिर्यास } পলাশের আঠা ।
गुणा — "पलाशभवनिर्यासो ग्राही च चपयेद्गु षम् । ग्रहणी सुखजान् व्याधीन् कासान् स्वेदा तिनिगमम् ॥" केचित् । भैष ने रो चि ।

पलाशन: । पु । शारिकायां । त्रिका ।

पलाशपत्री (र्णी) (वल्ली) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा नि व ४ । पलाशीलतायाम् । वै निघ । [नि व ७ ।

पलाशलोहिता । स्त्री । चिल्लीशाके । रा

पलाशबीजम् । क्ली । पलाशबीजे । পলাশ পাবড়া । रा नि व १० । गुणा — पलाशबीजं क्रिमिहरम् । बा चि ८ अ । See पलाश ।

पलाशा । स्त्री । गन्धगन्धाम् । शब्दाम् । प सु । कुष्माण्डे । पलाशीलतायाम् । वै निघ ।

पलाशाग्र्य (ग्र्या) । पुं स्त्री । मांसरोहिण्यां । रा नि व ६ ।

पलाशाम्भा । स्त्री । यमानिकायाम् । वै निघ । (म्भा) गन्धपत्रायां । रा नि व १० ।

पलाशिका । स्त्री । पलाशीलतायाम् । रा नि व ३ । भूमिकुष्माण्ड । र मा । शब्दा । लाक्षायाम् । रा नि व २३ । आम्रातके । कदलीवृक्षे । वै निघ ।

पलाशी (इन) । पु । चोरीवृक्षे । शिवनि । प सु । वृक्षसामान्य । त्रिका । स्त्री (शी) । नागरदेशे प्रसिद्धाया स्वनामख्यातलतायां, काश्मीरे भटीति ख्यातायाम् । लणा गुणा — लघु मुखदोषारी चकघ्नी पित्तकोपनी पथ्या च । रा नि व ३ । लाक्षायाम् । रा नि व २३ । [शिंखा त्रिका ।

पलिक्नी । स्त्री । वृद्धायाम् । अम । बालगर्भ

पलिघ । पु । काचकलसे । मे ।

पलितम । क्ली । केशशुक्लतायाम् । रा नि व १८।२२ । निदान लक्षणे — "क्रोधशोकश्रमकृत शरीरोष्मा शिरोगत । पित्तञ्च केशान् पचति पलित तेन जायते ॥ सु नि १३ अ । शैलजे । रा नि व २३ । मरिचे । वै निघ । पु गुग्गुलौ । कपालरोगे । वै निघ । तापे । कर्दमे । मे । केशपाशे । हे च । त्रि । वृद्ध । (ता) वृद्धायां । जटा । [फुलन गाछ । वै निघ ।

पलितग्रह । पु । पुष्पवृक्षविशेषे । तगर

पलिनी । स्त्री । कणोदुम्बरे । কাঠ ডুমুর । वै निघ ।

पली । स्त्री । गृहमक्षिकायाम् । वै निघ ।

पल्यशन । पु । हरिद्रके । वै निघ ।

पल्ल । पु । पलाल । পোয়াল । च चि १८ अ पिप्पल्यासवे ।

पल्लव । पु क्ली । किसलये । त्रिका । तेजपत्रे । भा म १४ ज्व चि । "पञ्चपल्लवदारुमनाथ ।" लाक्षारागे । बले । विटपे । त्रिका । बलय । श र ।

पल्लवक । पु । मत्स्यविशेष । चला ।

पल्लवद्रु । पु । अशोकवृक्षे । रा नि व १० ।

पल्लवाद । पु । हरिणमृगे । वै निघ ।

पल्लवाधार । पु । शाखायां । श च ।

पल्लवाद्यम । क्ली । तालीशपत्रे ।

पल्लवितम् । क्ली । लाचारङ्गे । मे. ।

पल्लवी (इन्) । पु । वृक्षे । श.मा. ।

पल्लिका । स्त्री । सरटे । गोधायां । वै.निघ. । गृहगोधिकायाम् । रा.नि.व.१८ ।

पल्लिवाह: । पु । तृणपत्रलताविशेषे । वम् पीकलगवत । गुण —पशूनामवलदम् । रा.नि. व.८ । [नि.व.१८ ।

पल्ली । स्त्री । गृहगोधायां । टिकटिकी । रा

पल्लूरम् । क्ली । शुष्कमांसे । पथ्यापथ्यम् ।

पल्व: । पुं । राशौ । गांद । च.चि १७ भल्ला तकचौरे ।

पल्वलम् । पु, क्ली । स्वल्पसरोवरे । अम । लवण यथा—"अल्प सर: पल्वल स्यात्च चन्द्रर्च गे रवौ । न तिष्ठति जल किञ्चित् तत्तस्य वारि पल्वलम् ॥" भा । See अलम् ।

पल्वलावास: । पुं । कच्छपे । रा.नि.व.१८।

पल्वलोद्कम् । क्ली । पल्वलजले ।

पव: । पु । वायौ । श.च.। निष्पावे, धान्यादीनां निर्बुषीकरणे । बओना, पाछड़ान । अम । क्ली । गोमये । श.च ।

पवन: । पु । वायौ । रा.नि.व.२१ । पीतमुद्ग राजे । रा.नि.व.४ । See मार्कव । मत्स्यरङ्गे । रा.नि.व.८ । क्ली । जले । श.मा.। आमघटादिपा कस्थाने । पोयान । मे. । [वि । मे. ।

पवनद्विप: । पु । गुग्गुलौ । वै.निघ. । निष्पा

पवनरिपु: । पु । एरण्डवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

पवनरिपुजटा । स्त्री । एरण्डमूले । वै.निघ २भ चभिन्यासज्व.चि. ।

पवनव्याधि: । पु । वायुरोगे । त्रिका. ।

पवनाल: । पु । (Andropogon saccharatus) देवधान्ये । देधान, जनार । हि दुने रा । गुणा —हिम स्वादु लोहित श्लेष्मपित्तकृत् गुरुश्च तुवरो वृष्य क्लेदकश्च । भा.पू.१भ.धान्यव ।

पवनाश: (न.) । पु । सर्पे । हला. । अम. । मौषके । र.मा.म । [गरुडे । हला. ।

पवनाशनाश: । पु । मयूरे । वै.निघ. ।

पवनी । स्त्री । वनबीजपूरके । रा.नि.व.११ ।

पवनेन्द्रिय: । पुं । गर्भविकारसम्भूतशुक्रहीनपु रुषविशेषे । कदाचिद्दुष्टो वायु गर्भस्थस्य शुक्रस्था न समूल हत्वा तमशुक्र करोति, स पवनेन्द्रिय । यथा—"शुक्राशय गर्भगतस्य हत्वा करोति वायु पवनेन्द्रियत्वम् ।" च.शा.२ष ।

पवमिष्ट: । पु । निम्बवृक्षे । वाताचीत्यत्र । वै.निघ । महानिम्बे । र.मा. । [लि । श.च. ।

पवनाम्बुज: । पुं । परूषकवृक्षे । क्ली । तत्फ

पवमान: । पु । वायौ । रा.नि.व.२१ ।

पवारु । पु । कारवेल्ले । त्रिका ।

पवि: । पु । वज्रे । शौते । रा.नि.व.११ । सु हीवृक्षे । वै.निघ.२भ.अप चि.त्रैलोक्यचिन्तामणि रसे ।

पवितम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

पवित्रम् । क्ली । मधुनि । घृते । रा.नि.व.१४। १५ । ताम्रे । जले । भीमसेनीकर्पूरे । कुशे । मे.। घर्षणे । विश्व ।

पवित्र: (क) । पु । तिलवृक्षे । रा.नि.व.१६। पुत्रजीवकवृक्षे । रा.नि.व.९ । (क) दमनकवृक्षे । रा.नि.व.१० । उदुम्बरवृक्षे । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि. व.११ । शरपत्रदर्भे । रा.नि.व.८ । हिज्जलवृक्षे । हरिद्रायाम् । तिलकवृक्षे । वै.निघ.। क्ली । जले । अम । जाले । श.र. ।

पवित्रधान्यम् । क्ली । यवे । रा.नि.व.१६ ।

पवित्रा । स्त्री। अश्वत्थिकायाम् । गङ्गा अश्वत्थ। रा.नि.व.११ । तुलसीवृक्षे । श.मा. । हरिद्रायाम् रा.नि.व.६ । शमीवृक्षे । वै.निघ. ।

पशु: । पु । जन्तुभेदे । अम. । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुरेर गाछ । श.च । छागे । त्रिका. । स ग्राम्यारण्यभेदेन चतुर्दशविध । गौरविरजोऽश्वोऽश्वतर गर्दभ मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्या. । महिष वानरऋक्षसरीसृपरुरुपृषतमृगाश्चेति सप्तारण्या । मांसगुणा —"लघव शीतमधुरा. सकषाया हि ता नृणाम् ।" राज. ।

पशुक्रिया । स्त्री । मैथुने । हे.च ।

पशुगन्धा (न्धिका) । स्त्री । चकगन्धायाम्।

वनतुलसी। वा.सू.१५अ.वत्सकादिः। "पशुगन्धा-पञ्चकोलकं हन्ति।"

पशुपल्वलम् । क्ली। कैवर्त्तमुस्तके। श.च.।

पशुमोहनकारिका । स्त्री। चन्द्रशूरे। भा.।

पशुमोहनि (नी) का । स्त्री। कटुकायाम्। रा.नि.व.२।

पशुराजः (ट) । पुं। सिंहे। श.च.।

पशुहरीतकी । स्त्री। आम्रातकफले। आमडा। त्रिका.।

पश्चात्कर्म । क्ली। बलवर्णाग्निकार्य्ये। पेयाद्यन्नसंसर्ज्जने। निवृत्तातङ्कस्यानुबन्धोपचरणाय यत् क्रियते तस्मिन् कर्म्मणि। सु.सू.५अ.।

पश्चाद्रुजः । पुं। बालानां व्रणरोगविशेषे। "दुष्टमलादिभिर्मातुः स्तन्यं सम्पिबतः शिशोः। यदा प्रकुपितस्पित्तं गुदं समभिधावति। तदा स जायते तत्र जलौकोदरसन्निभः। व्रणः सदाहपारक्तः ज्वरकार्श्यकरः परः। हरितं पीतकं वापि वर्च्चस्तेन भवेद्ध्रुवम्। व्रणः पश्चाद्रुजो नाम व्याधिः परमदारुणः॥" रस.र.बाल चि.।

पश्चिमवातः । पुं। पश्चिमदिग्भववायौ। पश्चिमे বাতাস। गुणाः—"विशदो रूक्षपरुषः खरः स्नेहबलापहः। पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदो विशोषणः। सद्यः प्राणक्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम्॥" सु.चि.१अ.।

पक्षः । पुं, क्ली। विन्दुजाले। पक्षे। त्रिका.।

पक्षिका । स्त्री। वारिपर्ण्याम्। টোকাপানা। श.मा.।

पक्षः । पुं। शरीरे। पिच्छे। हे.च.। पक्षती। ডানা। अम.। पार्श्वे। पञ्चदशाहोरात्रे। बले। चुल्लीरन्ध्रे। राजहस्तिनि। मे.। पक्षिणि। श.र.। गरुति। পাখা। भ.। केशपाशे। वै.निघ.।

पक्षघातः । पुं। पक्षवधरोगे। निदा.। See पक्षवधः।

पक्षचरः । पुं। हस्तिनि। मे.।

पक्षतिः । स्त्री। पक्षमूले। পাখনা। अम.।

पक्षधरः । पुं। पक्षिणि। वै.निघ.।

पक्षपक्षः । पुं। सोमलतायाम्। वै.निघ.।

पक्षभागः । पुं। पार्श्वभागे। गजपार्श्वभागे। अम.।

पक्षमार्ज्जारः । पुं। पक्षविडाले। वै.निघ.।

पक्षमूलम् । क्ली। पक्षती। ডানার মূলভাগ। अम.।

पक्षवधः (वातः) । पुं। वातव्याधिविशेषे। পক্ষাঘাত। निदा.। "गृहीत्वार्द्धं तनोर्वायुः शिराः स्नायुर्विशोष्य च। पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिबन्धान्विमोचयन्। कृत्स्नोऽर्द्धकायस्तस्य स्यादकर्म्मण्यो विचेतनः। एकाङ्गरोगं तद्विदः पक्षवधं विदुः॥" मा.नि.।

पक्षवाहनः । पुं। पक्षिणि। श.च.।

पक्षविन्दुः । पुं। क्रौञ्चपक्षिणि। কোঁচবক। वै.निघ.।

पक्षसुन्दरः । पुं। लोध्रवृक्षे। हारा.।

पक्षालुः । पुं। पक्षिणि। श.च.।

पक्षिकः । पुं। पक्षिराजशाली। रा.नि.व.१६।

पक्षिणी । स्त्री। वनकार्पास्याम्। वै.निघ.।

पक्षिपातः । पुं। पतङ्गज्वरे। गजवै.।

पक्षिराजशालिः । पुं। स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे। পক্ষিরাজ ধান। সং পাখিয়াশালি। रा.नि.व.१६। [नि.व.१६।

पक्षिलावण्यः । पुं। पक्षिराजशाली। रा.

पक्षिशाला । स्त्री। पक्षिकुलाये। त्रिका.।

पक्षिसिंहः । पुं। गरुडे। त्रिका.।

पक्षी (इन्) । पुं। माक्षिकधातौ। स्वर्णमाक्षिके। र.सा.सं.। विहङ्गमे। পাখী। हिं चिड़िया। स चतुर्विधः विष्किरप्रतुदप्रसहप्लवभेदेन। तत्र विष्किरा लावतित्तिरकपिञ्जलादयः। कपोतपारावतादयः प्रतुदाः। काककङ्कुररादयः प्रसहाः। हंससारसक्रौञ्चादयश्च प्लवा इति। एषां गुणादिकं स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यम्। आनूपमांसगुणाः—"धान्याः कूलचरा ये तु तेषां मांसं लघूत्तमम्। आनूपस्थलजम्मांसं स्निग्धङ्गुरुतरं स्मृतम्॥" भा.पू.२भ.। स्थूलकायपक्षिमांसगुणाः—"गुरुभक्षा बहुभुजो ये चोपचितमेदसः। एकदेशेऽपि पूर्वाङ्गमाणां पक्षिणां परम्॥" उपरोक्तं तदङ्गगुरु-

क्षम्। यथा—"सर्वेषाञ्च शिर स्तम्भशीत्पर्मेय कद्रुदम्। पादपुच्छात्तु मस्तिष्कसुष्काक्रीडा: समेह ना। धातव: शोणिताद्याश्च गुरव. सु. परम्प रम्॥" राज.। [नेत्ररोगे। चम.भ।

पक्ष्म। क्ली। पक्षे। अम.माला। पुष्पकेशरे।

पक्ष्मकोपः। पुं। नेत्रवर्त्मगतरोगे। ভোঁয়ার রোগ, কোতো। लक्षण यथा—"पक्ष्माशयगता दोषा तीक्ष्णाग्राणि खराणि च। निर्वर्त्तयन्ति प क्ष्माणि तैर्घृष्टञ्चाक्षि दूयते। उत्पाटितैः पुन शा न्ति. पक्ष्मभिर्यापजायते। वातातपानलद्वेषी पक्ष्म कोप' स उच्यते॥" सु.उ.३भ.।

पक्ष्मघातः। पुं। पक्ष्मगतनेत्ररोगभेदे। पक्ष वधरोगे। निदा.।

पक्ष्मयूका। स्त्री। पक्ष्मगतकीटे। वै.निघ.।

पक्ष्मरोधः। पुं। पक्ष्मगतरोगविशेषे। "पक्ष्मो परोधे सङ्कोच वर्त्मनां जायते तथा। खरताक्ष्मं खलच लोमामन्यानि वा पुन। कण्टकैरिव ती क्ष्णाये. घृष्ट तैरक्षि दूयते। उच्यते चानिलादिद्वि ष्ण्याष्ट शान्तिरुद्धृतै:॥" वा.उ.८भ।

पक्ष्मशातः। पुं। पक्ष्मकोपरोगे। लक्षणं— "वर्त्म पक्ष्माशयगत पित्तं रोमाणि पातयेत्। कण्डू दाहच कुरुते पक्ष्मशातं तमादिशेत्॥" मा.नि।

पक्ष्मार्शः। क्ली। नेत्रवर्त्मार्शोरोगे। निदा।

पक्ष्मोत्सङ्गः। पुं। पक्ष्मशोथरोगे। निदा.।

पांशवः। पु। पांशुलवणे। পাঙা লবণ। रा. नि.व.६।

पांशुः। पु। पर्पटके। रा नि व.४। भा.म १ भ.विषमभग्न.चि.। "पुरपांशिजपांशुभि।" शोभयेगोकर्पूरे। रा.नि.व.१२। चारसृत्तिकायां। तालवृक्षे। पुन्नागवृक्षे। धूली। चम.। शालिधा न्यविशेषे। गुणा:—शालिवत्। च.सू.२७भ.। प क्ष्माये रचितगोमये। गात्र। मे.। [व १३।

पांशुकम्। क्ली। काशीसे। हिङ्गुलकम्। रा नि.

पांशुका। स्त्री। रजस्वलायाम्। वै.निघ.।

पांशुकासीसम्। क्ली। धातुकासीसे। दौप्त कम्। भा.।

पांशुखुरः। पु। चरण पादतलस्फोटरोगे। च चरणम् यथा—"पांशुभि: शर्कराभिश्च पूर्यते यस कोटरम्। तस्मि तस्य विजानीयात् रोगं पांशुखुरं भिषक्॥" ज.द.३९भ। [प्र.सा.।

पांशुचत्वरम्। क्ली। पांशुधाने। পাঁশকুড।

पांशुचन्दनः। पु। शिवे। त्रिका.।

पांशुचामरः। पुं। क्षुद्रकर्कटिकायाम्। दू र्वाभयप्रदेशे। मे.। पटभवने। जटा.।

पांशुजम्। क्ली। पांशुलवणे। পাঙা লবণ। र मा। मृत्तिकालवणे। সোৱা। [रौ।

पांशुपटु। क्ली। पांशुलवणे। र.सा.स.रसप्रक

पांशुपत्रम्। क्ली। वास्तूके। বেতো শাক। प्र.सा.।

पांशुभवम्। क्ली। मृत्तिकालवणे। वै.निघ.।

पांशुभिचा। स्त्री। धातकीवृक्षे। ধাইফুলের গাছ। वै.निघ। [हारा।

पांशुरः। पु। खञ्जनधीटके। दंशके। ডাঁশ।

पांशुरागिणी। स्त्री। महामेदायां। रा.नि. व.५। [प्र। भ च.।

पांशुलः। पु। शिवे। पूतिकरञ्जे। কাঁটাকর

पांशुलवणम्। क्ली। चौद्भिदलवणे। সুনা ল বণ, পাঙা লবণ। प सु। गुणा—"चौद्भिदम्पां शुलवण यज्जात भूमित स्वयम्। क्षारं गुरु कटु स्निग्धं शीतलं वातनाशनम्॥" भा पू.१भ.। तीक्ष्णम् चक्षुष्यं कटु तिक्तं दीपनं दाहशोषकरं ग्राहि पित्तकोपनञ्च। रा.नि.व.६। भेदकं पाचनं पित्तकरञ्च। राज।

पांशुला। स्त्री। केतकीवृक्षे। কেয়া গাছ। रजस्वलायाम्। रा.नि.व १०।१८। [वै.निघ।

पांशुक्षारः। पु। चारमृत्तिकायां। সোরা।

पांसवम्। क्ली। मृत्तिकालवणे। সোরা। वै. निघ.।

पांसुः। पुं। धूली। चम.।

पांसुक(ज)म्। क्ली। पांशुलवणे। मृत्तिकाल वणे। च.द.सन्निपातज्व.चि.कर्णमूलशोथे। "ई रिणं पांसुजं पथी ..॥" [वै.निघ.।

पांसुक्षारः। पुं। मृत्तिकालवणे। সোরা।

पांसुलः । पुं । केतकवृक्षे । लावपक्षिणि । वै. निघ. । [रण ।

पांसुलवणम् । क्लौ । पांशुलवणे । পাঙা ন

पांसुला । स्त्री । श्वेतकेतके । व्यभिचारिण्यां । वै निघ. ।

पाकः । पुं । केशश्वेत्ये । पेचके । मे. । चतस्र- श्चवे परिणामे । "कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः ।" भा.नि. । मासजाते शिशौ । रा.नि.व.१८ । पच ने । পচা । अम. । रन्धने । स सप्तविधः—भर्ज्जन- तलनस्वेदनपचनक्वथनतान्दूरपुटपाकभेदात् । तत्र भर्ज्जनं केवलपात्रे, तलनं स्नेहद्रव्ये, स्वेदनमम्बुसा ये, पचनं जले, क्वथनं सिद्धद्रव्यरसग्रहणे, तान्दूरं द्वारबद्धतप्तयन्त्रे, पुटपाकः अधोर्द्ध्वाग्नितापे च ज्ञे- यः । पाकराज. । षष्टिकशालिधान्ये । ষেটে ধা ন । औषधविकारे । द्रव्यपरिणतिजन्यरसे द्विवि- ध एव पाकः, मधुरः कटुकश्च, तयोर्मधुराख्यो गु- रुः कटुकाख्यो लघुरिति । तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वा काशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यापश्च गुर्व्व्यः शेषा लघवः, तस्माद्द्विविध एव पाकः । "द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगु- णाः । निर्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु । नि र्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥" सु.सू. ४०अ । घृतादीनां पचनसाधने । फेणोपशम. घृ- तस्य पाकसिद्धि. । फेणोत्पत्ती तैलस्य पाकसिद्धिः । तन्तुमत्ता स्नेहस्य पाकसिद्धिः । अस्तु मज्जनं पाक लक्षणम्, । पाकस्तु त्रिविधः, मन्दः, चिक्कणः, खरश्चे- ति । स्नेहपाकस्याङ्गुलिग्राहिता मन्दपाकः । भा. कल्प.६अ. । [श.च. । करञ्जवृक्षे । वै.निघ ।

पाककृष्णः (-फलः) । पुं । पानीयामलके ।

पाकजम् । क्लौ । परिणामशूले । रा.नि.व.२० । विड्लवणे । रा नि.व.६ । कुष्ठौषधि । वै.निघ. ।

पाकनाडी । स्त्री । अन्नपाचननाड्याम् ।

पाकपात्रम् । क्लौ । दण्डिकादौ ।

पाकपुटी । स्त्री । कुम्भशालायां । পোয়ান্ । हे.च. । [स्नकरञ्जे । अम. ।

पाकफलः । पुं । पानीयामलके । श च । अ-

पाकभाण्डम् । क्लौ । पाकपात्रे ।

पाकमत्स्यः । पुं । अर्भकैः सह सञ्चरणशीले मत्स्यविशेषे । পেঁকো মাছ, লেঠা, চ্যাং, শউ- ল, মাগুর প্রভৃতি । सु कल्प.३अ. । अग्निप्रकृ- तिकीटविशेषे । सु.कल्प ८अ. । See कीटः । म- त्स्यकृतव्यञ्जने । মাছের তরকারি । श.च. ।

पाकरञ्जनम् । क्लौ । तेजपत्रे । श.च. ।

पाकलम् । क्लौ । कुष्ठौषधौ । কুড় । अम. । पुं । हस्तिज्वरे । मे. । मध्यमध्यहीनवातादिज- सन्निपातज्वरे । तस्य निदानलक्षणे—"यस्य मध्य- हीनैस्तु वातपित्तकफैस्त्रयः । तेन रोगास्तएवोक्ता यथा दोषबलाश्रयाः । मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युः म- न्यास्तम्भः शिरोग्रहः । कासः श्वासो भ्रमस्तन्द्रा सञ्ज्ञानाशो हृदि व्यथा । स्रोतोभ्यो रक्तं विसृजति सं- रक्तस्तब्धनेत्रता । तत्राप्येते विशेषाः स्युरर्व्वाक् स- प्तदिवसात्परात् । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कथितः पाकलाभिधः ।" भा.म १भ.ज्व.चि. । त्रि । व- णादिपाककारिणि । [मा. ।

पाकलिः (-ली) । स्त्री । कर्कटिकायाम् । श.

पाकशाला । स्त्री । रन्धनशालायां । রাঁধুই ঘর । जटा. । "प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं महा- च्छुचि । सजालकं गवाक्षाढ्यम् आप्तवर्गनिषेवितं । विकचत्स्पष्टमस्पष्टं सवितानं कृतार्च्चनं । परीक्षि- तस्त्रीपुरुष भवेच्चापि महानसम् । तत्राध्यक्ष नि- युञ्जीत प्रायो वैद्यगुणान्वितं । शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रियदर्शनाः । संविभक्ताः सुम- नसः नीचकेशनखाः स्थिराः । स्नाता दृढं संय- मिताः कृतोष्णीषाः सुसंयताः । तस्य चाहार विधे- याः स्युर्विविधाः परिकर्म्मिणः । आहारस्थितय- श्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः । तस्मान्महानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत् । माहानसिकवोढारः सौपौदनिकपौपिकाः । भवेयुर्वैद्यवशगा ये चाप्यन्ये च केचन ॥" सु.कल्प.१अ. ।

पाकशुक्लः (-क्ला) । पु,स्त्री । कठिन्याम् । খ- ড়ী । प.मु. ।

पाकात्ययः । पुं । सर्व्वगताक्षिरोगे । त्रिदो- षजनेत्ररोगे । लक्षणं—"उष्णाश्रुपातः पिड़का च कृष्णे यस्मिन् भवेत् कृष्णनिभञ्च शुक्लं । तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यश्च यत्तिमिरपक्तृत्वं । संज्ञायते वेतनिभेन सर्व्वदोषेण यस्यासितमण्डलम् । सुम-

विपाकाद्ययमचिरोमं समुत्थित तीव्ररुजं वद न्ति।" सुउ ६ष ।

पाकारिः । पु । श्वेतकाञ्चने । प मु. । र.मा.।

पाकिमः । त्रि । पक्के । सु चि.१८ष.। "लवण त्वथ पाकिम ।"

पाकुकः । पुं । सूपकारे । उणा.१

पाक्यम् । क्ली । पांशुलवणे । कृत्रिम लवण । र मा.च वि.८ष । सौवर्चललवणे । त्रि । प्रते । वा चि.१ष.। [पम ।

पाक्यः । पु । यवक्षारे । यवक्षार, (सोरा ।

पाक्यजम् । क्ली । काचलवणे । रा नि व.६ ।

पाक्यक्षारः । पु । यवक्षारे । प मु. ।

पाक्या । स्त्री । सर्जिक्षारे । यवक्षारे । (सोरा। सौवर्चललवणे । मृत्तिकालवणे । वै निघ ।

पाक्यापटु । क्ली । पाक्यलवणे । वै निघ. ।

पाक्याह्वः । पु । यवक्षारे । वै.निघ ।

पागलः । पु । वातुले । [सोम ।

पाङ्क्तः । पु। सोमलताभेदे । सु चि २८। See

पाङ्क्त्यम् । क्ली । पङ्क्तितायाम् । वै निघ. ।

पाचकः । पु । अग्नौ । पित्ते । सूपकारे । पि त्ते, तन्नामकाग्नौ, यो भुक्तं पचति । तत्र तिलक मार्ष—"पाचक तिलमाष स्यात् ।" वा । तस्य स्थान पक्वामाशयमध्यस्थम् । सु सू.२१ष.। स चाहार पचति, दोषरसमूत्रपुरीषाणि पृथक क रोति । भा । "तत्स्थमेव आत्मशक्त्या शेषाणां पित्त स्थानानां शरीरस्य चाग्निकर्मणानुग्रह करोति, तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा ॥" सु सू २१ ष । See अग्नि ।

पाचकी । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै निघ. ।

पाचनम् । क्ली । आमपाचके चतुर्जीकृति द्रव्ये, नागकेशरचित्रकादौ । पाचकद्रव्यवर्ग यथा— "पाठाचभेदो मरिच यवानी जलशीर्षकम् । श क्ती चव्यं रजकचा मस्रादि पाचनी रच ।" वर्ग । पाचककषाये । पाচन । "मधुरं पाचये द्राज्ञं मतपाचनमुच्यते ।" [illegible] ग्रिकमानेन गृहीता [illegible] जल बाध्य पादावशेषं [illegible]

तस्य दानकालमाह चक्रपाणि । "ज्वरित षड हितेति लघ्वन्नप्रतिभोजित । सप्ताहात्परतोऽस्तब्धे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे ॥" इति । च.द ज्व वि। व्रणोपक्रमविशेषे । तत्र विरेचनादि । सु. । म- र्दावशिष्टक्वाथे । "पाचनोऽर्द्धावशेषस्तु ।" रा नि. व.२० ।

पाचनः । पुं । अम्लतायाम् । अम्लरस । ३ च । अग्नौ । मे. । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ । त्रि । पा चके । मे ।

पाचनकः । पु । टङ्कणक्षारे । ३ च ।

पाचनी । स्त्री । हरीतक्याम् । मे. ।

पाचलः । पु । अग्नौ । श र. । पाककर्त्तौ । वायौ । श र । क्ली । पाचने । मे ।

पाची । स्त्री । स्वनामख्यातपत्रशाके । पाटी, पचि इति महाराष्ट्रादौ । गुणा —"पाची कटुर्ति क्तोष्णा सकषाया वातदोषघ्नी च । यक्ष्मभूतवि कारकरी त्वग्दोषप्रशमनी प्रवेषु हिता ॥" रा.नि. व १० ।

पाजः (स्) । क्ली । बले । उणा. । [मे.।

पाञ्चजन्यः । पु । शङ्खे । मत्स्यभेदे । अग्नौ ।

पाञ्चप्रसृतिकी । स्त्री। पेयाविशेषे । "सर्पि स्तैल वसा मज्जा तण्डुलप्रसृते शृता। पाञ्चप्रसृ तिकी पेया पेया खेदमभिच्छता ॥" च सू १३ष.।

पाञ्चालः । पु । देशविशेषे । "कुरुसेनापतिमि रु तथाचोत्तरभागत । इन्द्रप्रस्थाग्रहश्चापि दश योजनकदये । पाञ्चालदेश. ।" शक्तिसङ्गमतन्त्रम्।

पाञ्चाली । स्त्री । पिप्पल्याम् । वै निघ. ।

पाटः (क) । पु । विस्तारे । (क) विलत्री।

पाटनम् । क्ली । छेदने ।

पाटलः । पु । मादियमकादिभेदे । See मन्त्र । श्वेतरक्तवर्णे । अम. । पुन्नागवृक्षे । पाटलव्रीही । विका । सु सू ४६ष. । क्ली । तन्नामकपुष्पे । नी ड्रन पृष्प । अम. । रोहितवर्णे । वै निघ. ।

पाटलच्छदः (द्रुम.) । पु । सुरपुन्नाग वृक्षे । रा नि व १० ।

पाटल(ला)व्रीहि. । पु । वर्षापाकिव्रीहि भेदे, भादचान्य । आउश धान। "पाटल पाट

क्षापुष्पवर्णको तोदिरूप्यते।" भा.पू.१म.धा.व। गुणा —"अत्युष्णो बहुनिष्यन्दी पाटलमु त्रिदोष हृत्।" राज ३प.। "बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोष घ्नश्च पाटल।" च सू.२७अ.।

पाटला ([ड़]लिः) । स्त्री, पुं। (Stereospermum suaveolens or Chelonioides, Syn. Bignonia suaveolens.) स्वनामख्यातवृक्षे। पाकल गाछ। अम.। हि प इ। म पाडली। क हादरि। तैं कलगौरु, क लिगोट्टु चेट्टु। उत्. पाटुलि। ता. पद्रि। पाटला पीतपुष्पश्वेतपुष्पभेदेन द्विधा। सा. गुणा —तिक्ता कटूष्णा कफवातघ्नी शोथाध्मानवमिश्वाससन्निपात घ्नी च। रा.नि व.१०। घण्टापाटलकाष्ठपाटलभेदेन च द्विधा। सा. गुणाः—तुवरा तिक्ता शीतला त्रिदोषहरा तथाऽविशोषरक्तच्छर्दिहिक्काहृष्णाघ्नी। तत्पुष्पं कषाय मधुर हिमं हृद्य कफरक्तघ्नम्। तत्फलं पित्तातिसारघ्न हिक्कारक्तपित्त घ्नश्च। मधुमर्दित हिक्काघ्नम्। भा.। सु सू.३८अ। च द.सन्निपातज्व.चि.। "पाटला गणिकारिका।" वा सू १५अ.आरग्वधादिः। "आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्ता।" श्वेतपाटलवृक्षे। वै.निघ.। रक्तलोध्रे। श.च.। मुष्ककवृक्षे। अम.। शालिधान्यभेदे। रा नि.व.२३।

पाटलादिः । पु। बिल्वादिदशमूलकषायें। अयं शोथहरकषायः। च सू.४अ.। [वै.निघ.।

पाटलापुष्पः । पु। सुरपुन्नागवृक्षे। छलना।

पाटलापुष्पवर्णकम् । क्ली। पद्मकाष्ठे। वै निघ.। [पद्मकाष्ठे। रा नि.व १२।

पटलापुष्पसन्निभम् । क्ली। पद्मकाष्ठे। प

पाटलाभः । पु। रक्तालुके। वै.निघ।

पाटलिका । स्त्री। रक्तकरवीरवृक्षे। वै निघ।

पाटालिपिण्डिका । स्त्री। महाश्वेतकिणिहीवृक्षे। वै निघ.।

पाटली । स्त्री। पाण्डुरफल्याम्। रा.नि.व.५। पाटलावृक्षे। लघुकटभीवृक्षे। लघुमुष्कके। रा. नि.व ८। भूमिचम्पकवृक्षे। रक्तपाटलिवृक्षे। रक्तलोध्रे। वै निघ.। [वृक्षे। वै निघ.।

पाटलीकुसुमः (पुष्पः) । पु। पुन्नागपुष्प

पाटलोपमः । पु। सर्जरसे। धूने। वै.निघ.।

पाटलोपलम् । क्ली। माणिक्ये। वै निघ.।

पाटवम् । क्ली। आरोग्ये। रा नि.व.२०।

पाटह्निका । स्त्री। गुञ्जायाम्। द्वारा।

पाटितम् । क्ली। काण्डभग्नास्थिभेदे। "पाटितमणुबहुविदारित वेदनावच्च।" इति लक्षणम्। सु नि १५अ.। [माछ। वै.निघ.।

पाटी (इन्) । पुं। पाठीनमत्स्ये। বোয়াল

पाटीरः । पुं,क्ली। वंशलोचने। वङ्गे। चन्दनवृक्षे। वायुरोगभेदे। वै निघ.।

पाटेयकम् । क्ली। लवणविशेषे। च चि.८अ.।

पाट्यम् । क्ली। पट्टशाके। পাটশাক। राज.।

पाठः । पुं। पाठायाम्। वै निघ।

पाठकः । पुं। चित्रकवृक्षे। वै.निघ.।

पाठमञ्जरी (शालिनी) । स्त्री। सारिका पक्षिणि। श.मा.।

पाठा । स्त्री। (Stephania hernandifolia. Syn. Cissampelos hernandifolia.) स्वनामख्याताविद्धकर्णीलतायाम्। ईषद्दीर्घा श्वेतपुष्पगुच्छा भवति ड.। चक्रपाठा इति देशविशेषे ख्याता। আকনাদি, আর্যাদি। हि निमुका। तैं पाठचेट्टु। उत् अकानुविन्धि। गुणा —तिक्ता गुरूष्णा वातपित्तज्वरघ्नी भग्नसन्धानकरी पित्तदाहातीसारशूलघ्नी च। रा नि.व. ६। [रा.नि.व.६।

पाठा(ठी)कुटः (ठः) । पुं। चित्रकवृक्षे।

पाठाद्यकम् । क्ली। स्तन्यशोधकगणभेदे। पाठामहौषधदारुमुस्तामूर्वागुडूचीन्द्रयवकिराततिक्तकटुरोहिणीसारिवा इति स्तन्यशोधनाः। च. सू.४अ.।

पाठादिकषायः । पुं। पाठोशीरवालकक्वाथे कषाये। गुणाः—दीपपाचन ज्वरारोचकतृष्णासुखवैरस्यापनिद्रघ्न। वा चि.१अ। "पाठोशीरं सबालकम्।" अन्य —कषायभेदे। "पाठेन्द्रयवमूनिम्बमुस्तपर्पटकामृता। जयत्यामसतीसारम्।" च.द.अ सा चि.।

पाठाद्यचूर्णम् । क्ली। यक्ष्म्या चूर्णम्। पाठा (आकनादि) विल्वशलाटु (बेलशुंटी) चित्रक मूल विकटु जम्बूलक (जाम फलेर आँटीर छाल) (जम्बू जम्बूफलास्थिवल्कलम्। च द.।) दाडिमत्वक् धातकीपुष्प (धाइ फुल) कटुकी (कट्की) अतिविषा (आतइच्) मुस्ता दारुह रिद्रा भूनिम्ब (चिरता) इन्द्रयव, म चूर्ण सम समष्टितुल्य कुटजत्वक्चूर्णम्। तण्डुलाम्बुमधुना पिबेत्।

पाठाद्वयम् । क्ली। पाठापाटलयो। आक नादि ओ पारुल। वै निघ कास चि.चूर्णाद्य घृते। [गाछ। वै.निघ।

पाठानः । पुं। गुग्गुली। मत्स्यभेदे। बोयाल

पाठासप्तक. । पु। पाठादिसप्तद्रव्यसिद्धक षाये। स च किराततनागरमुस्तगुडूचीपाठोदीच्यी शीरद्रव्यसाधित। च द कफाधिकपि.श्रे.ज्व चि.।

पाठिका । स्त्री। पाठायाम्। आकनादि। रा नि व ६।

पाठी (इन्) । पु। चित्रकक्षुपे। रा नि व.६। श्वेतचित्रके। बाग्चिता। श.च.।

पाठीनः । पु। मत्स्यविशेषे। बोयाल माछ। गुणा—श्लेष्मल हृष्य कुष्ठजनकावपित्तकरश्च। सु.सू ४६श.। "पाठीन श्लेष्मलो बल्यो निद्रालु पिशिताशिल। दूषयेद्रुधिर पित्त कुष्ठरोग करोति च॥" भा पू १भ मासव.। गुग्गुली। चित्रकद्व चे। मे।

पाडिनी । स्त्री। मृद्भाण्डे। वै निघ.। [प म.।

पाणिः । पु। हस्ते। कर्षपरिमाणे। २ तो.।

पाणिजः । पु। नखे। नखी। रा नि.व.१२। भा म १भ विषमज्व चि। "पुरपाणिजपाद भि।" नखे। नख। रा.नि.व.१८। [१ख.।

पाणितलः । पुं, क्ली। कर्षपरिमाणे। प.प्र

पाणिनी । स्त्री। नीलापराजितायाम्। वै. निघ.।

पाणिन्धयः । त्रि। पाणिना धमकर्त्तरि।

पाणिपृष्ठम् । क्ली। करपृष्ठे। च.शा.७श.।

पाणिभुक् । पुं। उदुम्बरवृक्षे। श.च.।

पाणिमणिका । स्त्री। मणिबन्धास्थीनि। तानि सख्यया चत्वारि। च.शा.७श।

पाणिमन्थः । पुं। करमर्द्दे। वै निघ २भ कर्णकसन्निपातज्व.चि.। सु चि ४श। [वृक्षे।

पाणिमर्दः (कः) । पु। करमर्दे। रा नि

पाणिमानिक. (का) । पु। तोलकद्वये, कर्षे वा। प.प्र १ख.।

पाणियालुः । पुं। स्वनामख्यातकन्दशाकवि शेषे, रक्तालौ। पानि आलु। गुणा—विदोषघ्न सन्तर्पणकरश्च। रा नि व.७।

पाणिरुहः । पु। नखे। नखीनामगन्धद्रव्ये। रा.नि व १८।१२।

पाणीतलम् । क्ली। तोलकद्वये। श मा.।

पार्णीसर्या । स्त्री। वल्लरज्ज्वे। उन्दु। रा नि.व ८। [पु। कुक्कवकद्वये। वै.निघ.।

पाण्डरम् । क्ली। गैरिके। कुन्दपुष्पे। श च।

पाण्डरपुष्पिका । स्त्री। शीतलावृक्षे। श च।

पाण्डवः । पु। अर्जुनवृक्षे। वै निघ।

पाण्डविकः (का) । पुं, स्त्री। क्षुद्रचटके। च.सू.२७श.।

पाण्डिः । पु। लौहविशेषे। रा.नि व.१३।

पाण्डुः । पटोलि। रा नि व.३। तन्नामकरोगे। पाण्डुरोग, पाण्डुशोथ। रा.नि.व.२०। निदा नलक्षणं—"पाण्डुरोगा स्मृता पञ्च वातपित्तक फैस्त्रय। चतुर्थ सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृद॥ व्यवायमम्ल लवणानि मद्य मृद दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णं। निषेव्यमाणस्य विदूष्य रक्त कुर्वन्ति दो षास्त्वचि पाण्डुभावम्॥" सन्निदानप्रागि। पू र्वरूप त्वक्स्फोटनादिर्क भवति। वातजलक्षणं—"त्वङ्मूत्रनयनादीनां रूक्षकृष्णारुणाभता। वातपा ण्डुामये कम्पतोदानाहभ्रमादय। पीतमूत्रशकृ न्नेत्रो दाहतृष्णाज्वरान्वित। भिन्नविट्कोऽतिपीता भ पित्तपाण्डुामयी नर।" कफप्रसेकश्वयथुतन्द्रा लस्यातिगौरवै। पाण्डुरोगी कफाच्छुक्ले लोचन नखानने। ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्दितृष्णाक्लमान्वि त। पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैः, त्याज्य क्षीणो हतो न्द्रिय। मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मल।

कषाया मारुतं पित्तमूत्रला मधुरा कफम् ॥" भा. नि. । शालिधान्यभेदे । च.सू.२७अ. । पारावते । मरुवकवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । माषपर्ण्याम् । भ च । वनमुद्गे । खल्लीवृक्षे । भा. ।

पाण्डुकः । पुं । पाण्डुरोगे । श.र. । तिक्तप टोले । सर्जरसे । धूना । वै.निघ. । पाण्डुशालि धान्ये । सु.सू.४६अ. । भर्क.चि. । क्ली । भद्रे । वै.निघ. ।

पाण्डुकण्टकः । पुं । अपामार्गे । रा.नि.व.४ ।

पाण्डुकम्बलः । पुं । प्रस्तरभेदे । मे. ।

पाण्डुकर्कशा । स्त्री । ओषधिविशेषे । वै. निघ । [सु.चि.१अ. ।

पाण्डुकर्म । क्ली । व्रणानां पाण्डुवर्णतापादने

पाण्डुतरुः । पुं । धवद्रुमे । धाओया गाछ । रा.नि.व.८ ।

पाण्डुनागः । पुं । पुन्नागवृक्षे । श.र. ।

पाण्डुपत्नी (पत्री) (पुत्री) । स्त्री । रेणु कायाम् । रेणुक बीज । रा.नि.व.६ ।

पाण्डुपुत्रा । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. ।

पाण्डुप्रहारिणी । स्त्री । गिरगुड़ीवृक्षे । वै निघ. । [तिक्तपटोले । भा पू.१भ. शा.व. ।

पाण्डुफलम् । क्ली, पु. । पटोले । रा.नि.व ७ ।

पाण्डुफला । स्त्री । चिर्भिटायां । फूटी । रा. नि.व.५ । बम्.कडुसेन्दार । [व ५ ।

पाण्डुफली । स्त्री । पाण्डुफलायाम् । रा.नि.

पाण्डुभूमिः । स्त्री । पाण्डुवर्णमृदि । रा.नि. व.२ ।

पाण्डुमत्स्यः । पुं । शकमत्स्ये । See मत्स्यः ।

पाण्डुमृत् (त्तिका) । स्त्री । पाण्डुवर्णमृ- त्तिकायाम् । रा.नि.व.२ । खटिकायाम् । खड़ी । रा.नि.व.१३ ।

पाण्डुरः । पुं । धववृक्षे । धाओया गाछ । रा. नि.व.८ । धवलयावनाले । रा.नि व.१६ । पाण्डु रोगे । श र. । कपोते । शुक्लवर्णे । मरुवकवृक्षे । शुक्लखदिकायाम् । वकी । वै.निघ. । क्ली । श्वेत कुष्ठरोगे । धवल । हला. ।

पाण्डुरङ्गः । पुं । पट्टरङ्गे । পাটে বাঙা । गुणा —कृमिश्लेष्मपित्तनाशित्वं तिक्तत्वं लघुत्वञ्च । राज. ।

पाण्डुरच्छदः । पुं । केतकवृक्षे । प.मु. ।

पाण्डुरद्रुमः । पु । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । रा नि.व ८ । चिका. ।

पाण्डुरफली । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । मं पीटरफलमिति प्रसिद्धं । भ.मणमण्डे । बं पाण्डु रफालरि । गुणाः—शीतला गौल्या बल्या पित्तघ्नी वृष्या मूत्राघातघ्नी च । रा.नि-व.५ ।

पाण्डुरा । स्त्री । माषपर्ण्याम् । गायाणी । रा नि.व २ । शुक्लयूथिकावृक्षे । कर्कटिकायाम् । वै निघ. । [नि.व.१०-।

पाण्डुरागः । पुं । दमनकक्षुपे । दना । रा.

पाण्डुरागप्रियः । पु । वकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

पाण्डुरेणुः । पुं । श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ ।

पाण्डुलोमशा (मा) । स्त्री । माषपर्ण्याम् । जटा.र मा. । [वैद्यकम् ।

पाण्डुशर्करा । स्त्री । तन्नामकरोगविशेषे ।

पाण्डुसूदनरसः । पुं । पाण्डुरोगघ्नरसवि- शेषे । "रस गन्धं मृतं ताम्रं जयपालञ्च गुग्गुलम् । समांशमाज्यसंयुक्तं गुडिकां कारयेन्मिताम् । ए कैकां खादयेद्वैद्यः शोथपाण्डुप्रशान्तये । शीतलञ्च जल चाम्लं वर्जयेत् पाण्डुसूदने ।" पारदः गन्धकः जारितताम्रं जैपालबीजं गुग्गुलु प्र.समं । घृतेन वटी कार्या । रस.स. । भैष. ।

पातम् । क्ली । हरिताले । र.सा.सं.रस.प. ।

पातनम् । क्ली । ऊर्ध्वाधस्तिर्य्यग्रूपे त्रिविधे पा रदनिष्काशनप्रकारे । प्रथमत्रये तत्तत्पर्य्यायं पश्य । शेषे पारदशब्दं पश्य ।

पातयन्त्रम् । क्ली । पातनयन्त्रे । र.सा.स. ।

पाता (तृ) । पुं । गन्धद्रव्ये । दावुई । श.च. ।

पातालयन्त्रम् । क्ली । भेषजपाकाय यन्त्र विशेषे । পাতাল যন্ত্র । लक्षणं यथा— कर्द्दमाथ स्नेि वह्निर्मध्ये तु रससंग्रहः । पातालयन्त्रमेतद्धि शोधयेत् मृतकादिकम् ।" रसग्रन्थः ।

पातालगरुड़ाह्वयः । पुं पातालगरुड़ीलतायाम् । वै.निघ ।

पातालगरुड़ी । स्त्री । छिन्नालताख्याम् । छि ऽ लाडि । र.सा सं.अमरसे । छिलिहिण्टइचे । शिनिन्दा । छि छिउड़ा तें दूसरलीगे । गुणा.— "छिलिहिण्ट' पर हथ्य कफघ्नः पवनापह ।" भा पू १भ गु व. । पातालगरुड़ी हथ्या पित्तदाहर ऋदोषविषदोषघ्नी रुच्या सन्तर्पणी च । रा नि.व. ३ । मद. ।

पातालनृपतिः । पुं । श्रीषके । शीस । र स.कौ. । भैष.वा र.चि.द्वादशायसे । रस.र. ।

पातालवासिनी । स्त्री । नागवल्ल्याम् । वै निघ. । [शिशुमारे । शुश्‍शोक । श्र मा ।

पातिकः । पु । (Gangetic porpoise)

पातितम् । क्ली । शरीरात्पतितसर्वोत्रणे । वा उ २६ऋ. ।

पात्रम् (पात्रापात्रम्) । क्ली । आढकप रिमाणे । ६४ प । प.प्र.१ख. । च चि.१ऋ. । शरीरे । भाण्डे । वै.निघ । [टके । श र ।

पात्रट. । त्रि । कृशाङ्गे । वै निघ. । पु । कर्प

पात्रटीर. । पु । काके । श्र.र. । लौहकिट्टे । क्षीरपर्पटिपि । वै निघ. । कङ्कपक्षिणि । श.र. ।

पाथम् (स) । क्ली । वारिणि । मे. । रा.नि. व ४ । बालके । दाली । भा.म १भ. रक्तष्ठीवी व्य चि । "मधुकमधूकपरूषकपाथ ।"

पाथिस् । क्ली । लोचने । उणा. ।

पाथोजम् (रुहम्) । क्ली । कमले । पद्मे । रा.नि व १० ।

पादः । पु । चरणे । रा नि व १८ । वृक्षमूले । रा.नि व २ । चतुर्थांशे । श्रम. ।

पादगण्डि(रण्डी)रः । पुं । श्लीपदरोगे । पा दस्थ गोद । विका. । [ति । मे. ।

पादचलरः । पु । छागे । अश्वत्थइचे । वैक-

पादचधारणम् । क्ली । उपानद्धारणे । जू ता पर। । गुणा —"पादरोगहर हथ्य रचौघ्न प्रीतिवर्द्धन । सुखप्रचारमोजस्य सदा पादचधार णम् ॥" सु चि २४ऋ ।

पादत्राणम् । क्ली । उपानद्धादौ । श्मटा. ।

पाददारिका (री) । स्त्री । पादगतक्षुद्ररोगे । पाय उना फाटा रोग । लक्षणं —"परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः । पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥" सु नि १३ऋ ।

पाददाहः । पु । पादरोगविशेषे । पाज्वाला लक्षण —"पादयो कुरुते दाह पित्तासृक्सहितो ऽनिल । विशेषतश्चंक्रमणात् पाददाह समादिशे त् ।" मा.नि । सु वा व्या.चि.१ऋ. । 'वातरक्तक्रम कुर्यात् पाददाहे विशेषत । कर्पूरविदलै पिष्टै शतशीतेन वारिणा । चरणौ लेपयेत् सम्यक् पा ददाहप्रशान्तये । नवनीतेन सलिप्तौ वह्निना प रितापितौ । मुच्येते चरणौ चिप्र परितापात् दाहजात् ॥" सयह । [श्म. ।

पादपः । पु । द्रुमोत्पले । वै निघ. । वृक्षे ।

पादपरुहा । स्त्री । वन्दाकक्षुपे । रा नि व ५ ।

पादपुष्पक. । पु । भूमिचम्पकवृक्षे । वै निघ ।

पादपृष्ठम् । क्ली । पादपृष्ठभागे । ते च हे । च शा ७ऋ. ।

पादप्रक्षालनम् । क्ली । पादधावने । गुणा —'पादप्रक्षालन पादमलरोगश्रमापहम् । चक्षु प्रसादन हथ्य रचौघ्न प्रीतिवर्द्धनम् ।" सु चि. २४ऋ ।

पादमूलम् । क्ली । चरणाधोभागे । हे च. ।

पादरोगः । पुं । पादगतरोगे, विपादिकाख- कुनखादौ । सु नि १३ऋ. ।

पादरोह(हि)णः । पु । वटवृक्षे । रा नि. व.११ । [वै निघ. ।

पादरोहिणी । स्त्री । वन्दायाम् । पदगाढ़ा ।

पादरोही (हन्) । पुं । वटवृक्षे । वै निघ ।

पादवल्मीकम् । क्ली । श्लीपदरोगे । रा.नि. व.२० ।

पादविदारिका । स्त्री । अपरस्य पादरोग विशेषे । लक्षण —"पार्ष्णिजा पिडिका यस्य ई- प्सत तीव्रवेदना । तस्य विद्याद्विस्व्याधि घोरं पा दविदारिकाम् ॥" श्र द.१८ऋ. ।

पादविरजा । स्त्री । चर्मपादुकायाम् । वै.निघ. ।

पादवृक्षः । पुं । मेषशृङ्गाम् । वै.निघ. ।

पादशलाका । स्त्री । शलाकावत्पादाङ्गुलि । পায়ের নলি । ते च द्वे । च ग्रा.७ग ।

पादशाखा । स्त्री । पादाग्रे । পায়ের পাতা। वै.निघ. ।

पादशिष्टजलम् । क्ली । चतुर्थांशावशिष्टे पक्वजले । तद्गुणः त्रिदोषनाशित्वम् । रा.नि.व.१४ ।

पादशृङ्गा । स्त्री । मेषशृङ्गाम् । वै.निघ. ।

पादशोथः । पुं । पादगतशोथे । পাদশোথ। यथा—"अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः । पुरुषं हन्ति नारीन्तु मुखजो गुह्यजो द्वयम् ॥" मा.नि. । [पाड फुलिया । वै.निघ ।

पादसुप्तिः । स्त्री । पादस्पर्शशून्यता । পা অ

पादस्फोटः । पुं । पादरोगविशेषे । पाद स्फोट । পা ফুটিয়া যাওয়া । रा.नि.व.२० । लक्षणं—"क्षिप्रसान्नाद्यमानस्य कण्डूरक्ताकपीडवान्। कण्डूयनादतः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ॥" सुनि १३अ. । पादगतक्षुद्रकुष्ठभेदे । लक्षणं— "कण्डूमती दाहरुजोपपन्ना विपादिका पादगतेय मेव ।" सु.नि.५अ. ।

पादहर्षः । पुं । तन्नामकपादरोगविशेषे । পায়ের ঝিন্‌ঝিনী। लक्षणं—"हृष्येते चरणौ यस्य भवतश्च प्रसुप्तकौ । पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपजः । पादहर्षे तु कर्त्तव्यः कफवातहरो विधिः ॥" सु नि.वा.व्या.चि.१अ. ।

पादहीनजलम् । क्ली । चतुर्थांशेन हीने पक्वजले । वातज्वरोगमात्रे हितम् । रा.नि.व.१४ ।

पादहीना । स्त्री । अकाशलतायाम् । আলোক লতা । वै.निघ. ।

पादाग्रम् । क्ली । प्रपदे । "पादाग्रं प्रपदं मतम् ।" रा.नि.व.१८ ।

पादाभ्यङ्गः । पुं । पादयोस्तैलमर्दने । "शीतलो मार्द्दवकरः कफवातविनाशनः । धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदः ॥ निद्राकरो देहसुखः स्वप्नः पादरोगहा । पादलङ्गमदृकर्त्ता च पादाभ्यङ्गः प्रशस्यते ॥" सौड़ । ।

पादिनः । पु । कुम्भीरादिजलजन्तु । ते च कुम्भीरकूर्मनक्रगोधामकरशङ्करशिशुमारादयः । "कूर्मकुम्भीरकर्कटकक्लषककर्कटकशिशुमारप्रभृतयः पादिनः ।" सु सू.४६अ. ।

पादुका । स्त्री । चर्मकृतपादत्राणे । জুতা । तद्धारणगुणाः—उपानद्धारणशब्दे द्रष्टव्याः ।

पादूः । स्त्री । पादुकायाम् । अम. ।

पादोत्पलः । पुं । दुर्मोत्पलवृक्षे । वै.निघ. ।

पाद् । पुं । पादे । जटा. ।

पानम् । क्ली । पीतौ, द्रवद्रव्यगलाधःकरणव्यापारे । रा.नि.व २० । माक्षवल्लभाते । भाजने । मे । पु । निःश्वासे । हे.च. । शौण्डिके । जटा. ।

पानकम् । क्ली । मत्स्याण्डिकादिमिष्टद्रव्यकृतपानीये । परिमितशर्करानिम्बूरसयुक्ते अन्यविधाम्लरसयुक्ते वा पकरसे । পানা, শরবৎ । गुणाः —"श्रमक्षुत्तृट्क्लमहरं पानकं प्रीणनं गुरु । विष्टम्भि मूत्रलं हृद्यं पित्तघ्नं शीतलं तथा ॥" वा सू. ।

पानकर्पूरः । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । পানকর্পূর । वै.निघ. ।

पानकी । स्त्री । पाण्डुरोगभेदे । लक्षणं—"सन्तापे भिन्नवर्चस्त्वं बहिरन्तश्च शीतता । पाण्डुर्त्ता नेत्रयोर्यस्य पानकीलक्षणं भवेत् ॥" मा नि. ।

पानगोष्ठिका । स्त्री । सुरापानालये । अम. ।

पानपात्रम् । क्ली । सुरापानपात्रे । अम. ।

पानभाजनम् । क्ली । सुरापानपात्रे । त्रिका. ।

पानवणिक् । पुं । शौण्डिके । हे च. ।

पानमात्रा । स्त्री । सुरापाने प्रशस्तमात्रायां । यथा—"यावन्न चलते दृष्टिः यावन्न क्षोभते मनः । पानमात्रा परा तावत् विपरीता विषोपमा ॥" शौनकः ।

पानविभ्रमः । पुं । मदात्ययभेदे । लक्षणं— "हृदयपतोदकफसंस्रवकण्ठधूमसूर्च्छावमिज्वरशिरोरुजनप्रदाहाः । द्वेषः सुरान्नविकृतेष्वपि तेषु तेषु तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीराः ॥" मा नि. ।

पानसम् । क्ली । पनसमद्ये । কাঁটালের মদ্য । जटा. ।

पानाजीर्णः । पु । तन्नामकरोगभेदे । लक्षण

यथा—"यामामसुयमयतौड्रिरच विदाह पाने लभोर्णमुपगच्छति सयपानि। ग्रैयानि तत्र भिष ना सुविनिश्चितानि पित्तप्रकोपशमितानि च का र्याणि॥" भा.नि।

पानात्ययः। पु। मदात्ययेरोगे। तस्य निदा नम्—मदात्ययशब्दे सत्यम्।

पानिलम्। क्ली। पानपात्रे। श.च।

पानीयम्। क्ली। जले। रा नि.व.४। See जलम्। पानके। पानी। अम्लिकापानीय पित्तघ्न मिहर। मधुरदाडिमज प्रतिश्यायकासघ्न। अम्ल दाडिमज जठरविकारे धारक क्षुधावर्द्धकञ्च। नि म्बुज छर्दिहृल्लासपित्तज्वरहर सर्व्वाहारपाचकञ्च। नागरङ्गपानीय पित्तकासहरञ्च। पाकराजः।

पानीयकुक्कुटः। पु। जलकुक्कुटे। डाक्। वै निघ.। [निघ।

पानीयचूर्णिका। स्त्री। बालुकायाम्। वै

पानीयतण्डुलम् (ली)। क्ली, स्त्री। कच टशाके। काँचडा दाम। वै निघ।

पानीयनकुलः। पुं। जलविडाले। उद्वि ड्डाल। हे.च.।

पानीयपृष्ठजः। पु, स्त्री। कुम्भिकायाम्। टोका पाना। प.मु.। र.मा।

पानीयफलम्। क्ली। मखान्ने। पानफल। हि मखाना। भा.मि.।

पानीयभक्तवटिका। स्त्री। यकृदधिकारे रस। अभभक्ष शुद्धमण्डुरं विडङ्ग प्र. १ प चव्य त्रिकटु फलत्रय केशराजमूल दन्तीमूल मुस्ता पि प्पलीमूलं चित्रकमूल घण्टाकर्णमूल (घेटूमूल) मानमूलम् ओलमूल गुरुत्वहतीमूल सूर्य्यावर्त्तमूल त्रिवृण्मूल पुनर्नवामूलं प्र २ तो पारद ॥० तो गन्ध ॥० तो. आर्द्रकरसेन मर्द्दा। मतान्तरे (प थोदस्थाने यमानी, तथा सूर्य्यावर्त्तपुनर्नवयोर्ग्रह- णम्) एषामेकैकशोधितानां प्र २ तो रसगन्धक यो प्र. ३ माषा जलेन (मतान्तरे आर्द्रकरसेन) सम्पिष्य माषमिता वटी कार्य्या। [र च।

पानीयमूलकम्। क्ली। सोमराजबीजे।

पानीयवर्णिका। स्त्री। बालुकायाम्। रा. नि व.४।

पानीयशारुः। पु। पानीयकन्दभेदे। शौ ला। कचू। उत्. पाणिसार। प मु.।

पानीयशाला (लिका)। स्त्री। उदक शालायाम्। जल छत्र। अम.। वै निघ.।

पानीयशिरीषिका। स्त्री। जलशिरीषे। वै निघ.। [नृ। रा.नि व ८

पानीयाभा (श्रा)। स्त्री। वन्यजाया। उ

पानीयामलकम्। क्ली। (Flacourtia cataphracta.) स्वनामख्यातक्षुपे। पानि आ मला। र.मा.। हि पानि अम्बरा। तैं प्राचीना मलकम्। गुणा—त्रिदोषघ्न ज्वरघ्नञ्च। भा.। अस्य स्वादु मलवर्द्धक त्रिदोषज्वरघ्नं मुखशोधनञ्च। राज। [निघ.।

पानीयालुः। पुं। कन्दशाके। वनालौ। वै.

पापः। पु। माषपर्ण्याम्। माषाणी। वै निघ। पापकर्म्मणि, अदत्तादानादौ। तच्च दशविध यथा —"अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः। परदारोपसेवा च कायिक त्रिविधं मतम्॥ पारु ष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः। असम्बद्धप्रला पश्च वाचिकं स्याच्चतुर्विधं॥ परद्रव्येष्वभिध्यानं मन सानिष्टचिन्तनं। वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं मान सं स्मृतम्॥" च.द.दिनचर्य्या.।

पापघ्नः। पु। तिले। रा.नि.व.१६।

पापघ्नी। स्त्री। तुलसीवृक्षे। वै.निघ.।

पापचेलिकम् (का) (ली) (चैला)। क्ली,स्त्री। पाठायाम्। आकनादि गुन। प.मु.। रा नि.व ६। भैष.। च.चि.२४.।

पापनाशिनी। स्त्री। शमीवृक्षे। रा.नि व.८ कृष्णतुलसीवृक्षे। वै निघ। [निका।

पापरोगः। पु। मसूरिकायाम्। वसन्तरोगे।

पापशमनी। स्त्री। शमीवृक्षे। रा नि व ८।

पापोदकम्। क्ली। विष्ठाकृमिकीटादियुक्तज ले। चवि.। See जलम्। [रोगे। वै निघ।

पामा। पु। ज्वरे। रस.र.ज्व.चि ष्वाडवरसे।

पामघ्नः। पु। गन्धके। र.मा। [व ६।

पामघ्नी। स्त्री। कटुकायां। कटुकी। रा नि.

पामन । त्रि । कच्छूरोगिणि । शब्दर० । अम ।

पामन् । स्त्री । पामरोगे । थम्, पाँचड़ा । अम ।

पामरोद्धारा । स्त्री । गुडूच्याम् । श च ।

पामा (न्) । स्त्री । क्षुद्रकुष्ठरोगविशेषे । थम् रोग पाँचडा । लक्षणम्— सूक्ष्मा बह्व्यः स्राववत्य पिडका पामेत्युक्ता पिडका कण्डुमत्य ॥" मा नि । सु नि १३अ ।

पामारि. । पु । गन्धके । हे च । रसा स ।

पाय(य्य)म् । क्ली । जले । विश्व । परिमाणे । अम । पाने । उणा ।

पायना । स्त्री । शस्त्रधाराया मृदुमध्यतीक्ष्णीकरणप्रक्रियायाम् । पानेनाना । सा च क्षारोदक तैलनिमज्जनभेदेन त्रिधा । तत्र क्षारपायित श स्त्यादिच्छेदने । उदकपायित मांसादिपाटने । तैलपायित शिराव्यधनादौ च । सु सू ८अ ।

पायस । पु, क्ली । पय सिद्धयवाग्वाम् । परमान्न । परम । पायसपाकप्रकारगुणा यथा— 'अतप्तसतण्डुलौ धौत परिभ्रष्टौ घृतेन च । खण्डयुक्तेन दुग्धेन पाचित पायसो भवेत् ' पुराणम् । श्रीवासे । तार्पिंग । अम. ।

पायु । पु । गुदे मलद्वारे । रा नि व १८ । स गर्भस्थशिशो सप्तमे मासि भवति । सुखबोध ।

पार. । पु । पारदे । अ टी.सा ।

पारक् (ज्) । पु । सुवर्णे । उणा ।

पारटीट. । पु । प्रस्तरे । त्रिका ।

पारत: । पारदे । हे च ।

पारतन्त्र्यम् । क्ली । पराधीनतायां । मा नि ।

पारद । पु । (Hydrargyrum) स्वनामख्यातखनिजतरलधातुविशेषे । पारा । स च नर्मीलो वाष्पोऽस्यच औषधयोग्य श्रेष्ठय । "अस्याश्वपि दातव्यो रसोऽत श्रेष्ठ उच्यते ।" र सा स । केवल पारदस्त्रिदोषघ्न प्रधानतो बलदश्च । द्रव्यान्तरमिश्रितश्च स सर्वरोगघ्नो बलदायुष्यश्च । रोगमोचकत्वात्पारद उच्यते । तल्लक्षण—"अन्त: सुनीलो बहिरुज्ज्वलो यो मध्याह्नसूर्यप्रतिमप्रकाश । शस्तोऽथ धूम्र परिपाण्डुरश्च चित्रो न योज्यो रसकर्मसिद्धौ ॥' रसदोष यथा—"नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाञ्चल्यञ्च विषं गिरि । असह्याग्निर्महादोषा निसर्गात् पारदे स्थिता इति । दोषहीनो यदा सूतस्तदा मृत्युज्वरापह । शुद्धोऽयममृत साक्षात् दोषयुक्तो रसो विषम्॥" र सा स । 'शिवाङ्गात् प्रच्युत रेत पतित धरणीतले । तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमच्छमभूच्च तत् ।" पारदभस्म चतुर्धा कृष्णश्वेतपीतरक्तभेदात् । तेषु रक्तभस्म रससिन्दूर, कृष्णभस्म कज्जलिश्च प्रधानतो व्यवह्रियते , ग्रन्थोऽयत्र । 'सेवभेदेन विज्ञेय शिववीर्य्यं चतुर्विधम् । श्वेत रक्त तथा पीत कृष्ण तत्तु भवेत् क्रमात् । श्वेत शस्त रुजा नाशे रक्त किल रसायनम् । धातुवादे च तत्पीत खे गतौ कृष्णमेव च ॥" गुणा —"योगवाही महाद्रव्य सदा दृष्टिबलप्रद । सर्व्वामयहर प्रोक्तो विशेषात् सर्व्वकुष्ठनुत् । संस्कारहीन खलु सूतराज य सेवते तस्य करोति बाधाम् । देहस्य नाश विदधाति नून कष्टांश्च रोगान् जनयेन्नराणाम् ॥' भा पू १म भा व । धान्याम्लेन एतदभावे अन्यस्मा द्रव्याम्लेन वा रस स्वेदयेत् । द्वितीय यथा—चित्रकटुलवणराजिकारजनीत्रिफलार्द्रकमहाबलानागबलामेघनादपुनर्नवामेषशृङ्गीचित्रकाणि समभागानि, समस्तानि व्यस्तानि वा पूर्व्वाम्लेनैव पिष्टा तेन कल्कनाङ्गुलमात्र वस्त्रमालिप्य तन्मध्ये सूत दत्त्वा बद्ध्वा च दिनत्रय दोलायन्त्रेण काञ्जिके पचेत् । इति स्वेद । रसमर्दनम्—इष्टकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्द्य । ततोदधा गुडेन सिन्धूत्थराजिकागृहधूमैर्मर्द्य । अथवा हस्तीकुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपसाधितै कषायैर्मर्द्य । रक्तेष्टकानिशाधूमसारोर्णाभस्मतुषिकै । जम्बीरद्रवसयुक्तैर्नागदोषापनुत्तये । र चि १अ । "त्रिफलाकन्यकातोये विषदोषोपशान्तये ।' अथ मूर्च्छना—"तुम्बुरुत्रिफलाश्च्याकन्दै चूर्णद्वयान्वितै । चित्रकोर्णानिभाखार कन्याकनकद्रवै । सूत क्रमेण यूपेन वारान्सप्ताभिमर्दयेत् इत्थ समूर्च्छित सूतस्त्यजत् सत्वापि कञ्चुकम् ॥' इति । "अपामार्गस्य बीजानां मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् । तत्सम्पुटे क्षिपेत् सूतमर्कादुग्धमिश्रितम् । द्रोणपुष्पीप्रसूनानि विडङ्गमरिमेदक । एतच्चूर्णमधोर्ध्वं दद्यात् मुद्रा मर्दौयते । तद्गोल स्थापयेत्स्थूल सम्पुटे पचेत् । एकपुटेनैव सूतक भस्मता व्रजेत् ॥" इति सूतभस्म । भा ।

एतत्साधकानि ऊनविंशकर्म्माणि भवन्ति तद्यथा —स्वेदनमर्द्दनमूर्च्छनोत्थापनपातनबोधननियमन दीपनानुवासनगगनादिग्रासप्रमाणचारणगर्भद्रुति बाह्यद्रुतियोगजारणरञ्जनसारणक्रामणवेधभक्षणा- नि । ऊर्द्ध्वपातनाधःपातने पर्य्याये द्रष्टव्ये । "घटे रसं विनिक्षिप्य सजलं घटमन्यकम् । तिर्य्यङ्मुखं द्वयं कृत्वा तन्मुखं रोधयेत् सुधीः । रसाधो ज्वा लयेदग्निं यावत् सूतो जलं विशेत् । तिर्य्यक्पातन मित्युक्तम् ॥" इति तिर्य्यक्पातनम् । "लवणे नाम्लपिष्टेन हण्डिकान्तर्गतं रसम् । आच्छाद्याम्लजलं किञ्चित् क्षिप्त्वा खाबेण रोधयेत् । ऊर्द्ध्वे लघुपुटो देयो सम्यग्जाती भवेद्रस ॥" इति बोधनम् । "स र्पाक्षी चिञ्चिका कन्या भृङ्गारकनकाम्बुभिः । दिनं सस्वेदितः सूतो नियमात् स्थिरतां व्रजेत् ॥" इति नियमनं । "कासीस पञ्चलवण राजिकामरिचानि च । शिग्रुवीजमेकत्र टङ्कणेन समन्वितम् । आ स्वेद्य काञ्जिके दोलायन्त्रे पाकाद्दिनैस्त्रिभिः । दी पनं जायते सम्यक् सूतराजस्य जारणे ।" इति दी पनम् । "दीपितं रसराजन्तु जम्बीररससंयुतम् । दिनैकं धारयेद्धर्म्मे तप्ते वा वासिता भवेत् ॥" इत्य नुवासनम् ॥ रसजारणाद्धि पातनगालनव्यतिरेकेण घनहेमादिग्रासपूर्व्वक पूर्व्वावस्थापन्नत्वम् । जार णा । र चि २ अ । जारितरसगुणा —"शुद्धगन्धेषु जीर्णन्तु शुद्धाच्छतगुणाधिकः । षड्गुणे गन्धके जीर्णे रसो भवति रोगहा । तस्माच्छतगुणो व्यो मसत्त्वे जीर्णन्तु तत्समे । ताप्यवैक्रान्ततालादिसत्त्वे जीर्णे गुणावहः । हेम्नि जीर्णे सहस्रैकगुणसद्द प्रदायकः ।" इति । अथ षाड्गुण्यरस —मू र्च्छाध्यायोक्तषड्गुणबलिजीर्णपिष्टिकोत्थितो रस स्तप्ते,ऽत्यन्तबुभुक्षितो घनहेमवज्रादि त्वरितमेव ग्र सति ॥ इति । मूर्च्छना यथा —व्यवहारिकतोल कद्वयप्रमाणेनापि परिशुद्धो रसो मूर्च्छयितव्यः । मूर्च्छनाप्रकारस्तु बहुविधः । तत्र षड्गुणगन्धकजा- रणप्रक्रिया साधीयसी । रसगन्धकबलिजारणं वि नाय न खलु रुजाहरणचणो रसेन्द्र । न चाल दकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्र सिद्धि । तद्विशिष्टकं सिकतायन्त्रद्वयं कथ्यते । यथा —निरवधिनिपीडितमृत्कराचादिपरिलिप्ता मतिकठिनकाचघटीमथ वक्ष्यमाणप्रकाररसगर्भिं णीमथ च तन्मुखं निरुध्य शोषितां च्छायामनुकम्प्याप्ति मात्रामारोप्य पारतसा विराङ्गुलिमितनिरम्‌

रालीकरणपुरःसरं सिकताभिरापूर्य्य वर्द्धमानक मारोपणीयम् । क्रमतश्च चतुराणि पञ्च वापि वासराणि ज्वलनज्वालया पचनीयमित्येकं यन्त्रम् । र चि २ अ । रसप्रयोगमात्रा—"गुञ्जामात्रं रसं देवि हेमजीर्णन्तु भक्षयेत् । द्विगुणं तारजीर्णस्य रविजीर्णस्य च त्रयम् । तीक्ष्णाभ्रकान्तमात्रैका प्रायोमात्रेति कीर्त्तिता ।" र.चि. । (आभ्यन्तरिक प्रयोगे)—परिवर्त्तक लालानिःसारक स्वेदनि सारक पित्तनिःसारक घर्म्मकारक मूत्रकारक विरेचक अवसादक शोषक प्रदाहनाशक । (बाह्यप्रयोगे) —परिवर्त्तक लालानिःसारक शो षक पचनविवारक प्रत्युग्रतासाधक दाहकश्च ।

पारदबन्धनम् । क्ली । खर्परलौहे । वै.निघ ।

पारशवम् । क्ली । लौहे । वै निघ. ।

पारश्लयः । क्ली । सुवर्णे । वै.निघ ।

पारसीकयमानी । स्त्री । वहेश्लीययमानी विशेषे, खोरासानीयमान्याम् । किरमानी ओवा इति महाराष्ट्रादौ । सि यो.च द कृमि चि । गु णा —'पारसीकयमानी तु यमानीसदृशी गुणैः । विशेषात्पाचनी रुच्या ग्राहिणी मादिनी गुरुः ॥" भा । "पारसीकयमानी तु विज्ञेया कटुपाच नी । अग्निदीप्तिकरी रुच्या लघ्वी चैव प्रकीर्त्तिता । त्रिदोषाजीर्णशमनी शूलाश्मरी च नाशिनी ॥' वै. निघ ।

पारसीकवचा । स्त्री । श्वेतवचायाम्, खो रासानीवचायाम् । শ্বেত বচ । गुणा —"हैमव त्युदिता तद्वत् वात हन्ति विशेषत ।" भा ।

पारसीकाश्व. । पु । वह्लिजघोटके ।

पारापतः । पु । कपोते । च टी र. ।

पारारुक. । पु । प्रस्तरे । श र. ।

पारावतम् । क्ली । पक्षपककफले । পেয়ারা ফল । गुणा —"पारावतं सुमधुरं रुच्य मत्यग्निवातनुत् ।" सु सू ४६अ. । "द्विविधं शीत मुष्णञ्च मधुरञ्चाम्लमेव च । गुरु पारावतं ज्ञेयम रुच्यत्यग्निनाशनम् ॥" च सू २७अ ।

पारावत. । पु । कपोतजातिभेदे । गृहक पोते । পায়রা । तं पारावतादिः । तन्मांसगुणा —स्निग्धं मधुरं गुरु शीतलं रक्तपित्तदाहघ्नं वस्य

च। रा.नि.व १७। विपाके मधुरं गुरु च। सु.सू ४६च। "तथा पारावतो ज्ञेयो वातघ्नोऽम्लकरो गुरुः।" चकि.२१च. See कपोतः। पद्मपकळ-चे। च सू.२७च.। लोहे। नीलाञ्जने। सारासे। वै.निघ.। वृत्तविशेषे। पेशाद्री। सु.सू ४६च.। तिन्दुके। আবলুস, কেন্দ। मे.। मण्डलिसर्पविशेषे। सु कल्प.४च। [४६च.।

पारावतकः । पु। व्रीहिधान्यविशेषे। सु.सू.

पारावतकलिका । स्त्री। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। বড় লতাফট্‌কী। वै.निघ.।

पारावतपदी । स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। লতাফট্‌কী। र.मा.। काकजङ्घायां। रा.नि.व.४।

पारावतशकृत् । क्ली.। कपोतविष्ठायाम्। পায়রার গু। गुणः—वधितरक्तादोषघ्नम्। वा चि.२च.।

पारावताङ्घ्रिः । स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायां। লতাফট্‌কী। বন উচ্ছে। प.मु.। र.सा.सं.। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। रा.नि.व.३। काकजङ्घायाम्। रा.नि.व.४।

पारावताङ्घ्रिपिच्छः । पुं। वर्गदेशीयपारावते। বোগদাদী পায়রা। रा.नि.व.१९।

पारावती । स्त्री। लवलीफले। मे.।

पारावरः । पुं। भूधामलकवृक्षे। वै.निघ.।

पारि । क्ली। सुरापानपात्रे। त्रिका.।

पारिगर्भिकः । पुं। कपोते। परिगर्भिकरोगे। वै.निघ.।

पारिजातः । पुं। पारिभद्रकवृक्षे। পালতে মান্দার। रा.नि.व.८। र.मा.सु.चि११च.।

पारिजातकः । पुं। श्वेतलवाङ्गवृक्षे। শাদা জবা। प मु.। रोहितकवृक्षे। निम्बवृक्षे। सुरतरौ। वै.निघ.। कण्टकपारिजाते। পাল্‌তিভদ্র গাছ। सु.चि.११च.।

पारिजाता । स्त्री। तेजोवत्याम्। তেজবতী। वै.निघ.। [उ.३६च.।

पारिणामः । त्रि। वयःपरिणतिजन्ये। वा.

पारि(री)न्द्रः । पुं। सिंहे। अजगरसर्पे। है च.। त्रिका.।

पारिभद्रः । पुं। निम्बवृक्षे। रा नि व.९। वै.निघ.१भ.वा.व्या.चि. कण्टकमादैयादिकषाये। (Erithrina Indica.) The Indian coral tree. पारिजातवृक्षे। পাল্‌তে মান্দার গাছ। हिं फरहद। मं दा. पाङ्गरा, पञ्जीर। कं हरिवाल। ते मोदुगु, बारिदिचेट्टु। ता. मुराक। गुणाः—कटूष्णः कफवातघ्नः अरोचकघ्नः पथ्यः दीपनश्च। रा नि.व.८। पित्तरोगघ्नः कर्णरोगघ्नश्च भा.। प्रलेपोऽस्य सन्धिवातघ्नः नेत्ररोगे च हितः। कल्कलं चतुर्थं। पत्रं बहि.प्रयोगात् सन्धिवेदनाघ्नञ्च। देवदारुणि। मे.। सु.सू.११च.। सरलदेवदारौ। भ.च.।

पारिभद्रकः । पुं। पर्वतनिम्बे। सि.यो.क्रिमि चि.। निम्बवृक्षे। रा.नि.व.९। वै.निघ.वा.व्या.चि.नारायणतैले। पारिभद्रवृक्षे। শ্বেত আকন্দ গাছ। राजार्कवृक्षे। देवदारौ। अम.। क्ली। कुष्ठौषधौ। কুড়্। रा.नि.व.१२।

पारिभद्रकजटा । स्त्री। पालिधामूले। পালিতামান্দারের শিকড়্। च द.गुल्म.चि.। "व्याघ्रीकिंशुकपारिभद्रकजटा॥"

पारिभद्ररसः । पुं। दद्रुकुष्ठे हितः। "मूर्च्छितं सूतकं धात्रीफलं निम्बस्य चाहरेत्। तुल्यांशं खदिरकाथैः दिनं मर्द्य भक्षयेत्॥" मात्रा निष्कमिता। रस.चि.। [सु.।

पारिभ(भा)व्यम् । क्ली। कुष्ठे। কুড়। प.

पारिशः (सः) । पुं। अश्वत्थविशेषे। পলাশপিপুল। हिं गजहण्ड। भा.। वै.निघ.। See पारीशः। [निघ.।

पारिहार्य्यम् । क्ली। कुष्ठौषधौ। কুড়। वै.

पारिंचिः । पुं। ऋषिविशेषे। च.।

पारी । स्त्री। जलौघधाराम्। खञ्जिरी। वै.निघ.। दोहन्याम्। पानपात्रे। त्रिका.। परागे। विश्व.।

पारीशः (षः) । पुं। (Thespesia populneoides, or populnea.) The tulip tree. प्लक्षवृक्षे। পাকুড় গাছ। गर्दभाण्डवृक्षे। গাজীডাঁট্। कृष्णप्लक्षभेदे। अश्वत्थविशेषे। গয়া অশত্থ। পরেশপিপুল, পলাশপিপুল। गजद-

कमदहीरा इति च लोके । हिं परशपिपुल, पर्शि-पु । तें गङ्गरय । बम्. भेन्दि । ता. पोरिश । गु णा:—"पारीषो दुर्जरः स्निग्धः क्रमिशुक्रकफप्रदः । फलेऽम्लो मधुरो मूले कषायस्वादुमज्जकः ॥" भा. ।

पारुष: । पुं । नखे । वै.निघ. ।

पारु(रू)षकतैलम् । क्ली । वातरक्ते तैलम् । तिलतैलं परुषकफलरस. द्राक्षारस गाम्भारीरस. इक्षुरसः भूमिकुष्माण्डरसः, एषां प्र. ४ प्र. दुग्धं १६ प्र. । पाच्यम् ।

पारुष्यम् । क्ली । अगुरुणि । श च. ।

पारेवत: । पुं. क्ली । फलवृक्षभेदे । পেয়ারা। उत्. प्याडा । वृक्षविशेषे, कामरूपे रैवात इति ख्याते, यस्य फलं महाकालफलवद्भवति । तच्च द्विविधं सामान्य महापारेवत स्वर्णपारेवत चेति । सामान्यगुणाः—मधुरं क्रमिहर वातहर वृष्य तृष्णाज्वरविदाहहर हृद्य मूर्च्छाभ्रमश्रमशोषहर स्निग्धं रुच्यं बहुवीर्य्यकरञ्च । महापारेवत गौल्य बल्यं पुष्टिवर्द्धनं वृष्यं मूर्च्छाज्वरहरं पूर्व्वोक्तात् गुणाधिकञ्च । रा.नि व.११ । स्वादम्लं शीतलगुरुञ्च । बा.सू. । द्वीपान्तरखर्ज्जूरे । वै.निघ. ।

पार्घटम् । क्ली । भस्मनि । छाई । शारा. ।

पार्थ: । पु । अर्ज्जुनवृक्षे । प्र.मु. । भा.हृद्री.चि. ।

पार्थकी । स्त्री । चीराकायाम् । পাঁড়কুমড়া। श.चि. । [अर्ज्जुनघ्ने प्रयोज्यः ।

पार्थवल्क: । पुं । अर्ज्जुनत्वचि । অর্জ্জুনছাল ।

पार्था । स्त्री । सुवर्चलायाम् । হুড়হুড়িয়া । बा. सू.१५अ.वीरतर्वादि: । "अमूक्रमीरटकुरण्टकरम्भ पार्था. ।" ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

पार्थिवम् । क्ली । तगरपुष्पे । তগরপাদুক । कोङ्कणे पिण्डीतगर । रा नि व.१०।२३ । पुं । शरावे । শরা । घटादौ । निषा । अर्ज्जुनवृक्षे । त्रि । मृद्विनिर्म्मिते । पृथ्वीगुणभूयिष्ठे । सु.सू ४१अ.।

पार्थिवजम् । क्ली । अर्ज्जुनत्वचि । অর্জ্জুন ছাল । च.द.हृद्री.चि. ।

पार्थिवा (वी) । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । पङ्कपर्प्पटी — शिलायाम् । वै.निघ. । कान्ति-देहगतच्छायाविशेषे । "सुस्निग्धा पार्थिवी छाया नामाज्योतिःसमन्विता ।" ज.द.२अ. ।

पार्व्वण: । पुं । हरिणभेदे । श च ।

पार्व्वत: । पुं । निम्बवृक्षे । प.मु. । महानिम्ब वृक्षे । ঘোড়ানিম্ । र.मा. । क्ली । हिङ्गुले । शिलाजतुके । शीसके । वै.निघ. ।

पार्व्वतपीलु: । पुं । अक्षोटवृक्षे ।

पार्व्वती । स्त्री । चुद्रपाषाणभेदायाम् । ছোট পাথরকুচা । रा.नि.व.५ । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । পঙ্কপর্পটী, বেঙা মাটী । हे.च. । र.मा. । भैष भग.चि.अपगजाङ्कुशे । पिप्पल्याम् । धातकीवृक्षे । सिंहपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.२२ । अतस्याम् । भा. । शल्लकीवृक्षे । मै ।

पार्व्वतीय: । पु । अक्षोटवृक्षे । আখরোট গাছ । वै निघ. । मशकजातिविशेषे । सु कल्प.८ अ. । शालिधान्यभेदे । अर्क.चि. । क्ली । नीलाञ्जने । वै निघ. । [र्व्वतीरवे ।

पार्व्वतीसम्भूत: । पुं । गन्धके । र.सा स.पा

पार्व्वतेय: । पुं । गजपिप्पल्याम् । प.मु. । चिचकक्षुपे । रा नि व.६ । सुव्वर्चलवृक्षे । হুড়হুড়িয়া । र.मा. । क्ली । सौवीराञ्जने । सुर्म्मा इति लोके । र मा.श च. । स्त्री । धातकीवृक्षे । जिङ्गिन्याम् । वै निघ ।

पार्श्व: । पुं, क्ली । कक्षाया अधोभागे । পাঁশ । रा.नि व.१८ । क्ली । पार्श्वास्थिसमूहे । পাঁজরার হাড় । मे. । [হাড । रा नि.व.१८ ।

पार्श्वकम् । क्ली । पार्श्वास्थनि । পাঁজরার

पार्श्वपिप्पलम् । क्ली, पुं । हरीतकीभेदे, पारीषवृक्षे । गजदण्ड इति पश्चिमदेशे । भा.म. ४भ योनिरो चि. । चि.क.क.वन्ध्याप्रतीकारे ।

पार्श्वशूल: । पुं, क्ली । शूलरोगभेदे, पार्श्वदेशस्थशूलरोगे । পার্শ্ববেদনা বা পার্শ্বশূল । तच्च निदानलक्षणे—"कफं निरुध्य पवनः सूचीभिरिव निस्तुदन् । पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्य्यादाध्मानसंयुतम् । तेन उच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति । निद्राञ्च नाप्नुयादेव पार्श्वशूलः प्रकीर्त्तितः ॥" भा.म.२भ. ।

पार्श्वसंहतिः । स्त्री । पार्श्वभागे । भा. ।

पार्श्वसन्धिः । स्त्री । जघनात्तिर्य्यगूर्द्ध्वमध पार्श्वान्तरप्रतिबद्धपृष्ठमर्म्मणि । सु शा,६ग्र. ।

पार्श्वाक्षः । पुं । बालरोगभेदे । वै निघ ।

पार्श्वास्थि (कास्थि) । क्ली । चतुर्विंशतिपञ्जराम्थनि । रा नि व.१८ । च शा.७ग्र. ।

पार्श्वोदरप्रियः । पुं । कर्कटे । हे.च. ।

पार्षतः । त्रि । मृगसम्बन्धिनि । श्वेतविन्दुहरिणसम्बन्धिनि । सु कल्प १ग्र. ।

पार्ष्णिः । पु, स्त्री । गुल्फस्याधोभागे । (गोड मूडा, गोड़ालि । रा नि.व १८ । स गर्भस्थस्य मासद्वयेन भवति । सुखबोध । पृष्ठभागे । हला. ।

पार्ष्ण्यस्थि । क्ली । गुल्फाधोभागास्थनि । ते च द्वे । च.शा.७ग्र. । [पार्त्रे । हे च. ।

पालः । पु । चित्रकवृक्षे । वै निघ. । निष्ठीवन

पालकः । पु,क्ली । चित्रकवृक्षे । रा.नि व.६ । गजज्वरे । गलवे । कुष्ठे । कूड़ । र.सा सं,प्रदरारिरसे । हिङ्गुलि । वै निघ. ।

पालकविषम् । क्ली । तन्नामकस्थावरकन्दविषे । सु कल्प.२ग्र. । See कन्दविष ।

पालकाख्यः । पुं । गजवैद्यकप्रणेतरि ऋषौ । चिका. । [च. । धन्वन्तरी । त्रिका. ।

पालकाप्यः । पुं । चरकोक्ते, मुनिविशेषे ।

पालक्या (क्या) । पुं । वास्तूकाकारपालङ्क्शाके । পালং শাক । प.मु । गुणा,—वातला शीता श्लेष्मला भेदिनी गुरु विष्टम्भिनी मदघ्नी श्वासपित्तरक्तकफघ्नी च । भा.पू.१भ.शा.व । कफपित्तवातविषघ्नी वृष्या च । राज. । कुन्दुरुखोटी । चम ।

पालङ्कः (ङ्क्यः) । पुं,क्ली । (Beta bengolensis.) A sort of Beet root. स्वनामख्यातपत्रशाके । पालकशाक इति दाक्षिणात्यभाषा । পালং শাক । हिं पलकी । पाल्क शाक इति चित्रकूटे प्रसिद्धम् । गुणाः—ईषत् कटुक मधुरं पथ्यं शीतलं रक्तपित्तघ्नं ग्राहि मलपर्वदम् । रा नि.व ७ । शल्लकीवृक्षे । मणिविशेषे । दास गारो । म. ।

पालङ्की । स्त्री । कुन्दुरी । कुन्दुरखोटी । च. टी.भ. । उपोदिकायां । पूँई । पालङ्क । পাল শাক ।

पालघ्नः (घ्न.) । पुं । छत्राके । छाता, কোঁড়ক । अम । जलहर्षी, छत्रातिच्छत्रे । भ र ।

पालनम् । क्ली । नवप्रसूताया गो दुग्धे । गाँजन दुध । श,च. ।

पालनिका (ल[लि]नी) । स्त्री । चायमाणायाम् । वन लता । रा नि व ५ । वा चि १ग्र. ।

पालाशम् । क्ली । तेजपत्रे । रा नि व.६ ।

पालाशी । स्त्री । क्षीरीवृक्षे । र मा ।

पालासः । पु । पलासवृक्षे । वै.निघ ।

पालिहिरः । पु । मण्डलिसर्पभेदे । सु कल्प. ४ग्र. ।

पालिः (ली) । स्त्री । कर्णलताग्रभागे । मे । जलौकायाम् । कल्पितभोजने । हे च. । कर्णरोगविशेषे । কাণের পাতার রোগ । पाली पञ्चविधा । 'परिपोटस्तथोत्पात उन्मन्थो दु खवर्द्धन । पञ्चम परिलेही च कर्णपाल्या गदा स्मृता ॥" तेषां लक्षणानि तत्तत्पर्य्याये द्रष्टव्यानि । चिकित्सा —अभ्यङ्गपरिषेकप्रदेहरक्तमोक्षणानि । (ली) श्मश्रुयुक्तस्त्रियाम् । हारा. । पाकपात्रे । चित्रकवृक्षे । वै निघ. । परिमाणभेदे । পালি । त्रिका । प्रस्थपरिमाणे । हे.च । भालपाली । च.द । "यवमाषमयौ पाल्यौ ।"

पालिका । स्त्री । पाल्याम् । श.च. ।

पालिधा । स्त्री । पारिभद्रवृक्षे । (जयमङ्गलटी) ।

पालिन्दः । पुं । कुन्दुरुखोटी, सप्तकौशिया. से । वै.निघ. ।

पालिन्दा (न्दिः,न्दी) (न्धा,न्धिः,न्धी) । स्त्री । श्यामालतायाम् । प मु । च मू ४ग्र । प्रचविहति । चम । सु कल्प.१ग्र । कुन्दुरुखोटी । रा.नि.व.१२ । चम. । भार्य्याम् । वामनहाटी । श्वेतापराजितायाम् । त्रायमाणलतायाम् । नील लता । वै.निघ । माषविकारचिकित्सायां । वा.पु १८ग्र । कालेत्रिया । কল্মী । सु चि.१०ग्र. ।

पालि(नी)गोपः । पुं । कर्णरोगविशेषे ।

लक्षण—"शिरास्थ कुरुते वायु पालीशोष तदा ह्वयम्।" वा उ १७अ ।

पालीकुट. । पु । चित्रकवृक्षे । वै निघ ।

पालेवत: । पु । द्वीपान्तरखर्ज्जूरीवृक्षे । वै निघ

पावक । पु । रक्तचित्रके । चित्रके । रा नि व ६ । मे । वै निघ २भ ज्व चि । शुक्लाञ्जने । सूर्य्यकान्तमणौ । वै निघ । कुसुम्भवृक्षे । रा नि व ४ । अग्निमन्थवृक्षे । भल्लातकवृक्षे । विडङ्गे । सदाचारे । मे । वैद्युताग्नौ ।

पावकमणि । पु । सूर्य्यकान्तमणौ । वै निघ

पावकमन्थन । पु । अग्निमन्थक्षुपे । वै निघ ।

पावकारणि । पु । अग्निमन्थक्षुपे । प सु ।

पावकाष्ठ । पु । अग्निमन्थे । वै निघ ।

पावकोत्था (न्) । पु । सूर्य्यकान्तमणौ । वै निघ ।

पावनम् । क्ली । कुष्ठौषधे । कुड । रा नि व १२ । रुद्राक्षे । रा नि व ११ । जले । मे । चन्दने । वै निघ । गोमये । श च । पु । चित्रके । सिह्लके । शिलारसे । विश्व । पीतभृङ्गराजे । रा नि व ४ । शङ्खे । वै निघ ।

पावनध्वनि । पु । शङ्खे । रा नि व ८ ।

पावनी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा नि व १० । हरीतक्याम् । विश्व । गोरोचनायाम् । नागरमोथतायाम् । वै निघ ।

पाषाख । पु । पद्मपत्रे । वै निघ ।

पाश । पु । कर्णे । जाले । विका ।

पाशकपालनम् । क्ली । धान्ये । श च ।

पाशी (न्) । पु । वरुणदेवे । यम । रत्न. छद चि वल्लिभल्लातकरस्थे ।

पाशुपत (क) । पुं । बकपुष्पवृक्षे । रा नि व ४ । मे । अगस्त्यपुष्पवृक्षे । प सु । रा नि व १० । महाबकपुष्प । वै निघ । [र.मा ।

पाषाणाकरसम्भवम् । क्ली । [illegible]

पाषाण । पु । प्रस्तरे । प सु । कच्छादि पाषाणभेदे । वै निघ १भ च मा चि [illegible] [illegible] । [illegible] चि । [illegible] ।

पाषाणकदली । स्त्री । कदलीभेदे । काष्ठकदली । वै निघ ।

पाषाणकुट्ट(न्द)क । पु । पाषाणभेदके । पाथरकुचा । वै निघ ।

पाषाणगर्द्दभ । पु । हनुसन्धिजक्षुद्ररोगे । गालगंडे । निदानलक्षणे—"वातश्लेष्मसमुद्भूत श्वयथुर्हनुसन्धिज । स्थिरो मन्दरुज स्निग्धो ज्ञेय पाषाणगर्द्दभ ॥" मा नि । भा म ४भ । "हनुसन्धौ समुद्भूतं शोफमल्परुज स्थिर । पाषाणगर्दभं विद्यात् बलासपवनात्मकम् ॥" सु नि १३प ।

पाषाणगैरिकम् । क्ली । गिरिमृत्तिकायाम् । गेरिमाटी । वै निघ । [चि रसाभ्रमञ्जरी ।

पाषाणजतु । क्ली । शिलाजतुनि । भेदमीद

पाषाणभित् । पु । पाषाणभेदे । पाथर चूर । र.मा । कुलत्थे । (एरण्डसमके) । कान्दीविद्या पाषाणभेदे । वै निघ ।

पाषाणभेद. (क) (न) (दी (न्)) । पुं । (Coleus amboinicus Syn Coleus aromaticus) स्वनामख्यातक्षुपे । पाथर कुचीति ख्याते । च सू ४च । पाथरकूचा इति भाषा । हि पाथरचुर । म बं पाषाणभेदि । तै पिंडिचेट्टु । सा द्विधा श्वेतपत्री शिलावल्कलभेदेन । सा गुणा —मधुर तिक्त शीतल [illegible] मूत्रकृच्छ्र शोधन अश्मरीघ्न । रा नि व ५ । "अश्मभेदो हिमस्तिक्त कषायो बस्तिशोधन । भेदनो हन्ति दोषार्शोगुल्मकृच्छ्राश्महृद्रुज । योनिरोगान् प्रमेहांश्च प्लीहशूलव्रणानि च ॥" भा पू १भ ह व । पाषाण. कठिनतमोऽपि [illegible] [illegible] हित बालशालिकरस । [illegible] [illegible] स्वल्पपर्य्याय [illegible] । [अ वि ।

पाषाणरोग. । पुं । अश्मरीरोगे । [illegible]

पाषाणवज्रकरस । पु । अश्मरीहर[illegible] रस । पारद १भ गन्धक १भ [illegible] दिन मर्द्दयित्वा [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] पाषाणभेदचूर्णेन [illegible] [illegible] । रस च ।

पाषाणविषम् । क्ली । दारुभावभेदे । [illegible] । प सु ।

पाषाणसम्भववल्ली । स्त्री । प्रवाले । वै. निघ. । [इति लोके । रा.नि.व.९ ।

पाषाणान्तकः । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । आपटा

पाह्लाड़ः (तः) । पुं । प्रह्लादवृक्षे । श.च ।

पिकः । पुं । कोकिले । स्त्री । कोकिलायाम् । अम. ।

पिकदेवः } **पिकप्रियः** } पुं । आम्रवृक्षे । वै निघ. ।

पिकप्रिया । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । रा नि.व ११ ।

पिकबन्धुः । पुं । आम्रवृक्षे । त्रिका. ।

पिकभक्षका (क्ष्या) । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । वन जाम । रा.नि व.११ ।

पिकमहोत्सवः । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

पिकरागः । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

पिकवल्लभः । पुं । आम्रवृक्षे । भा. ।

पिकाङ्गः । पुं । चातकपक्षिणि । श.च. ।

पिकाक्षः । पु । कोकिलाक्षे । कुलियाखाड़ा। रा.नि.व २२ । रोचनीवनसती । श.च ।

पिक्करसः । पुं । मद्ये । वै.निघ ।

पिकेक्षणा । स्त्री । कोकिलाक्षक्षुपे । कुलेखा ड़ा । रा.नि व.४ ।

पिक्कः । पुं । करिपोते । श.मा ।

पिङ्गम् । क्ली । मोषपिप्पल्ली । वै निघ. । बालके । बाला । हरिताले । पु । वनमूषिके । रा नि व १०।१३।१९ । त्रि । पिङ्गलवर्णे ।

पिङ्गकपिशा । स्त्री । तैलपायिकायां । তেলা পোকা । हे.च. ।

पिङ्गचक्षुः । पुं । कुम्भीरे । हे.च. ।

पिङ्गभासः । पुं । गौधेरकजातिभेदे । सु.कल्प. ८अ. । See कीटः । [रा.नि.व.७ ।

पिङ्ग(ल)मूलम् । क्ली । गर्ज्जरे । गाजर ।

पिङ्गलम् । क्ली । रीतौ । पितल । रा.नि व. १३ । हरिताले । पु । नकुले । स्थावरविषभेदे । हे.च । पेचके । कुटुरे पेंचा । रा.नि.व.१९ । उशीरे । राजायाम् । वै.निघ. । मण्डलिसर्पविशेषे । सु कल्प.४अ. । वानरे । त्रिका ।

पिङ्गजनामकः । पुं । शिलारसे । वै.निघ ।

पिङ्गललोहम् । क्ली । रीतौ । पितल । रा. नि.व.१३ ।

पिङ्गला । स्त्री । शिंशपावृक्षे । शिशु गाछ । र.मा. । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । नकुल. १४अ. । राजरीतौ । पितलविशेष । रा.नि.व. १३ । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वै.निघ. । निर्विष जलौकायाम् । सु.सू.१३अ. । पक्षिभेदे । पिङ्गला पाखी । रा.नि.व.१९ । कर्णिकायाम् । नाड़ीविशेष । हे.च. । सा च दक्षिणाण्डाध स्था धनुर्वक्रा दक्षिणनासान्तं गता । (सारदातिलके)। "पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता ।" योगार्णवः ।

पिङ्गलाक्षः । पुं । पिङ्गलापक्षिणि । वै.निघ. ।

पिङ्गलिका । स्त्री । वकपक्षिणि । जटा. । मक्षिकाविशेषे । सु.कल्प.८अ. । [वै.निघ. ।

पिङ्गवर्णकम् । क्ली । गर्जरमूले । गाजरमूल ।

पिङ्गसारः । पुं । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

पिङ्गस्फटिकः । पुं । गोमेदमणौ । रा.नि. व.१३ ।

पिङ्गा । स्त्री । वंशे । वंशलोचने । रा.नि.व ६ । शमीवृक्षे । र.मा. । हिङ्गुनि । मे. । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२। हरिद्रायाम् । रा.नि.व.२३। रक्तवाहिनाड्याम् । वै.निघ. ।

पिङ्गाक्षः । पु । काचे । वै निघ. ।

पिङ्गाशः । पुं । मत्स्यविशेषे । পাঙ্গাশ মাছ। क्ली । स्वर्णे । পাকা সোণা । मे. ।

पिङ्गाशी । स्त्री । नीलीवृक्षे । मे. ।

पिङ्गास्यः । पुं । पिङ्गाशमत्स्ये । श.र. ।

पिङ्गाक्षः । पुं । पक्षिविशेषे । वम्. काम्बट-पक्षी । वै.निघ. ।

पिङ्गाक्षः । पुं । विडाले । वै.निघ. ।

पिङ्गी । स्त्री । शमीवृक्षे । प.मु. ।

पिच(चि)ण्डः । पुं । उदरे । रा.नि.व.१८ । पशुपृष्ठभागे । हे.च. ।

लक्षण—"शिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं सदा द्वयम्।" मा.उ.१०अ.।

पालीकुटः । पु । चित्रकवृक्षे । वै.निघ.।

पालेवतः । पु। द्वीपान्तरखर्ज्जूरीवृक्षे । वै.निघ

पावकः । पुं । रक्तचित्रके । चित्रके । रा नि व.६ । मे । वै.निघ २भ.ज्व चि.। शुक्लाग्नौ । सूर्य्यकान्तमणौ । वै.निघ.। कुसुम्भवृक्षे । रा नि व.४ । अग्निमन्थवृक्षे । भल्लातकवृक्षे। विडङ्गे । सदाचारे । मे.। वैद्युताग्नौ ।

पावकमणिः । पुं। सूर्य्यकान्तमणौ । वै निघ ।

पावकमन्थनः । पु। अग्निमन्थक्षुपे । वै निघ.।

पावकारणिः । पु । अग्निमन्थक्षुपे । प मु.।

पावकाख्यः । पु । अग्निमन्थे । वै.निघ.।

पावकोष्मा (न्) । पु । सूर्य्यकान्तमणौ । वै. निघ.।

पावनम् । क्ली । कुष्ठौषधे । कूड । रा नि.व. १२। रुद्राक्षे । रा नि.व.११ । जले । मे.। चन्दने । वै निघ । गोमये । प्र.च. । पु । चित्रके । सिह्लके । शिलारस । विश्व. । पीतभृङ्गराजे । रा.नि.व.४ । शृङ्गे । वै.निघ.।

पावनध्वनिः । पु । शङ्खे । रा.नि व.८ ।

पावनी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० । हरीतक्याम् । विश्व. । गोरोचनायाम् । नागवल्लीलतायाम् । वै निघ ।

पावासः । पु । क्षुद्रपणसे । वै निघ ।

पाशः । पु । कचे । जाले । विका ।

पाशवपालनम् । क्ली । घासे । प्र.च. ।

पाशी (इन्) । पु । वरुणवृक्षे । अम. । रस.र. छद वि वह्निभल्लातकरसे ।

पाशुपतः (कः) । पु । श्वेतरक्तबकपुष्पवृक्षे । रा.नि.व ५ । मे.। अर्गलिपुष्पवृक्षे । प मु । रा नि व.१० । महाबकुलवृक्षे । वै.निघ । [र.मा. ।

पाषाल्याकरसम्भवम् । क्ली। शाम्भरलवणे।

पाषाणकदली । स्त्री । कदलीभेदे । काष्ठकदली । वै निघ.।

पाषाणकुट्ट(न्द)कः । पुं । पाषाणभेदके । पाथरकुचा । वै निघ.।

पाषाणगर्दभः । पु । हनुसन्धिजक्षुद्ररोगे । गालगुटि । निदानलक्षणे—"वातश्लेष्मसमुद्भूत श्वयथुर्हनुसन्धिज । स्थिरो मन्दरुज स्निग्धो ज्ञेय पाषाणगर्दभ ॥" मा.नि । भा.म.४भ । "हनुसन्धौ समुद्भूतं शोफमल्परुज स्थिर । पाषाणगर्दभ विद्यात् बलासपवनात्मकम् ॥" सु नि १३अ ।

पाषाणगैरिकम् । क्ली । गिरिमृत्तिकायाम् । गेरिमाटी । वै निघ. । [चि,रसामृतकल्पे ।

पाषाणजतु । क्ली । शिलाजतुनि । भैषज्य ग्रंथ

पाषाणभित् । पु । पाषाणभेदे । पाथरकुचा । र.मा. । कुलत्थे । (एरण्डपत्रके) । करव्योरिपापाषाणभेदे । वै.निघ ।

पाषाणभेदः (कः) (नः) (दी (इन्) । पु । (Coleus amboinicus Syn Coleus aromaticus.) स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे । पाथरकुचीति लोके । च मू ४अ.। पाथरकुचा, हिमसागर । हिं पाथरचुर । म कं पाषाणभेदि । तें पिंडिचेट्टु । सा द्विधा वटपत्रीशिलावल्कक्षुद्रभेदेन । सा. गुणा.—मधुर तिक्त शीतल छेदक मूत्रकृच्छ्र शोधक अश्मरीघ्न । रा.नि व ५ । "अश्मभेदो हिमस्तिक्त कषायो बस्तिशोधन । भेदनो हन्ति दोषार्शोगुल्मकृच्छ्राश्महृद्रुज । योनिरोगान् प्रमेहांश्च प्लीहशूलव्रणानि च ॥" भा.पू. १भ ह.व । पाषाण बहुविधदोषघ्न अपस्मारे चाग्निपक्के हित वातशान्तिकरश्च । अवशिष्टयोगे च । स्वल्पपर्य्याये गम्या । [शम चि. ।

पाषाणरोगः । पु । अश्मरीरोगे । च द च

पाषाणवज्रकरसः । पुं । अश्मर्य्यधिकारे रस । पारद १भ. गन्धक २भ श्वेतपुनर्नवारसे दिन मर्दयित्वा मूषस्थं पचेत् । तद्द्रव्य तच्च चूर्णयेत् । तुल्येन पाषाणभेदचूर्णेन यथाबल मा

पाषाणसम्भववर्म्मी । स्त्री । प्रवाले । वै. निघ । [इति लोके । रा.नि व ६

पाषाणान्तकः । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । आपटा

पाहाड़ः (तः) । पु । ब्रह्मदारुवृक्षे । श च ।

पिकः । पुं । कोकिले । स्त्री । कोकिलायाम् । अम. ।

पिकदेवः
पिकप्रियः } पु । आम्रवृक्षे । वै निघ. ।

पिकप्रिया । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । रा नि.व ११ ।

पिकबन्धुः । पु । आम्रवृक्षे । विका ।

पिकभक्षका (क्ष्या) । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । वन जाम । रा नि व.११ ।

पिकमहोत्सवः । पु । आम्रवृक्षे । वै निघ ।

पिकरागः । पु । आम्रवृक्षे । रा नि.व.११ ।

पिकवल्लभः । पु । आम्रवृक्षे । भा. ।

पिकाङ्गः । पुं । चातकपक्षिणि । श च ।

पिकाक्षः । पु । कोकिलाक्षे । कुलियाखाडा। रा.नि.व २३ । रोचनीवनसतो । श.च ।

पिकुरसः । पु । मद्ये । वै निघ ।

पिकेक्षणा । स्त्री । कोकिलाक्षवृक्षे । कुलेखाडा । रा नि व ४ ।

पिक्क । पु । करिपोते । श मा ।

पिङ्गम् । क्ली । श्रीष्मपित्तले । वै निघ । बालके । *वाला । हरिताले । पु । कलायुष्टिके । रा नि व* १०।१३।१८ । त्रि । पिङ्गलवर्णे ।

पिङ्गकपिशा । स्त्री । तैलपायिकायां । তেলা পোকা । है.च. ।

पिङ्गचक्षुः । पु । कुम्भीरे । है.च. ।

पिङ्गभासः । पुं । गौधेरकजातिभेदे । सु कल्प. ८अ. । See कीट । [रा नि.व ७ ।

पिङ्ग(ल)मूलम् । क्ली । गर्ज्जरे । गाजर ।

पिङ्गलम् । क्ली । रीतौ । पितल । रा नि व. १३ । हरिताले । पु । नकुले । स्थावरविषभेदे । है.च । पैवके । কুটুবে পেঁচা । रा.नि.व.१८ । उशीरे । रासायाम् । वै निघ. । मण्डलिसर्पविशेषे । सु कल्प ४अ. । वानरे । विका ।

पिङ्गलनामकः । पु । शिलारसे । वै निघ ।

पिङ्गललोहम् । क्ली । रीतौ । पितल । रा. नि व.१३ ।

पिङ्गला । स्त्री । शिंशपावृक्षे । शिशु गाछ । र.मा. । गोरोचनायाम् । रा.नि व.१२ । नकुल. १४अ. । राजरीतौ । पितलविशेष । रा नि व. १३ । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वै निघ. । निर्विष जलौकायाम् । सु सू १३अ. । पक्षिभेदे । পিঙ্গলা পাখী । रा नि.व.१८ । कर्णिकायाम् । নাড়ীবিশেষ । है.च. । सा च दक्षिणाङ्गाध स्था धनुर्वक्रा दक्षिणनासान्त गता । (सारदातिलके)। 'पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिण पार्श्वमाश्रिता ।" योगार्णव ।

पिङ्गलाक्षः । पु । पिङ्गलापक्षिणि । वै निघ ।

पिङ्गलिका । स्त्री । बकपक्षिणि । लटा. । मक्षिकाविशेषे । सु कल्प.८अ. । [वै.निघ. ।

पिङ्गवर्णकम् । क्ली । गर्ज्जरमूले । गाजरमूल ।

पिङ्गसारः । पु । हरिताले । रा नि.व १३ ।

पिङ्गस्फटिकः । पु । गोमेदमणौ । रा.नि. व.१३ ।

पिङ्गा । स्त्री । वशे । वंशलोचने । रा नि व ६ । श्मीवृक्षे । र मा. । हिङ्गुनि । मे । गोरोचनायाम् । रा.नि.व १२। हरिद्रायाम् । रा नि.व २३। रक्ताश्विनायाम् । वै.निघ. ।

पिङ्गाणः । पु । काचे । वै निघ. ।

पिङ्गाशः । पु । मत्स्यविशेषे । পাঙ্গাশ মাছ । स्त्री । स्वर्णे । পাকা সোনা । मे ।

पिङ्गाशी । स्त्री । नीलीवृक्षे । मे ।

पिङ्गास्यः । पुं । पिङ्गाशमत्स्ये । श र. ।

पिङ्गाक्षः । पु । पक्षिविशेषे । वम् कालवट पक्षी । वै निघ. ।

पिङ्गाक्षः । पु । बिडाले । वै.निघ. ।

पिङ्गी । स्त्री । शमीवृक्षे । प मु. ।

पिच(चि)एड. । पु । उदरे । रा.नि व १८ । पशुउदरभागे । ह.च. ।

पिचव्यः (व्या) । पु,स्त्री । कार्पासे । है.च.।

पिचिण्डिका । स्त्री । इन्द्रवल्ली । पायेर डिम । है.च. ।

पिचिण्डिलः । त्रि । लम्बोदरे । है.च. ।

पिचुः । पुं । कार्पासाम् । रा.नि.व.४ । कार्पासतूलके । अम. । तीलकद्वये । प.प्र.१ख. । कुष्ठरोगभेदे । मे. । मूईतैलविधिभेदे तैलाक्तपिचुधारणरूपे । तैलाक्तं तूलकाहा इति । भा.म.४भ. योनिरो.चि. । क्ली । तूले । तूल । सु.सू.५भ. ।

पिचुकः । पुं । मदनद्रुमे । काँटा मयना । प. मु. । पक्ककरीरजफलकार्पासे । कर्णपुष्पाख्यमहापुष्पे । नीलीवल्ली । सु.चि.७भ. । साकुरुण्डद्रुमे । वै.निघ. ।

पिचुतु(तू)लम् । क्ली । कार्पासे । त्रिका. ।

पिचुमन्दः (मर्द्दः) । पुं । निम्बद्रुमे । निम् गाछ । रा.नि.व.६ । सि.यो.सन्निपातज्व.चि. ।

पिचुलः । पुं । झावुकद्रुमे । झाउ गाछ । अम. । कार्पासद्रुमे । जलकाके । तिलकद्रुमे । हिज्जलद्रुमे । मे. । तूले । भ.टी.सा. ।

पिचुवर्त्तिः । स्त्री । तूलवर्त्याम् । तुलार वाति । च.द.आयोतिधिकारे ।

पिच्चक(ट)म् । क्ली । वङ्गे । वाङ् । प.मु. । रा.नि.व.१३ । सीसके । मे. । [मे. ।

पिच्चटकः । पुं । नेत्ररोगे । पिचुटी रोग ।

पिच्चिटः । पुं । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । सु. कल्प.८भ. । See कीटः ।

पिच्चितम् । क्ली । अस्थिभङ्गविशेषे । हाड चेप्टे याओया । तत्र पृथुतां गतमल्पशोफम् । सु. नि १५भ. । सद्योव्रणभेदे । "प्रहारपीडनाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतम् । सास्थि तत्पिच्चितं विद्यात् मज्जरक्तपरिप्लुतम् ॥" सु.चि २भ. ।

पिच्छः (का:) । पुं । मोचरसे । अम. । लाङ्गूले । मे. । क्ली । मयूरपुच्छे । अम. ।

पिच्छनम् । क्ली । अप्लपीड़ने । च.स.१८भ. ।

पिच्छपादी । त्रि । तन्नामकपादरोगाक्रान्ते (पत्रे,) "रोमान्त. पूयते यस्य समन्तादेव पच्यते । क्लेदश्च पिच्छिली यस्य पिच्छपादीति तं विदुः ॥" ज.द.१९भ. ।

पिच्छभारः । पुं । मयूरपुच्छे । वै.निघ. ।

पिच्छलः । पुं । मोचरसे । आकाशवल्ल्याम् । बहुवारद्रुमे । वै.निघ. ।

पिच्छलच्छदा (दला) । स्त्री । उपोदिकायाम् । पूँई शाक । बदरीद्रुमे । त्रिका. ।

पिच्छललक् । पुं । नागरङ्गद्रुमे । स्त्री । नागरङ्गवल्कले । वै निघ. । [वै निघ. ।

पिच्छलबीजः । पुं । वनपनसे । आनारस ।

पिच्छला । स्त्री । शूलीद्रुमे । रा.नि व.८ । शाल्मलीद्रुमे । आकाशवल्ल्याम् । वै निघ. । उपोदिकायां । त्रिका. । [रा नि व.१९ ।

पिच्छवाणः । पुं । श्येनपक्षे । श्येन पाखी ।

पिच्छा । स्त्री । मोचरसे । प.मु. । भैष.स्त्रीरो.चि.मधुकादिलेहः । वा.उ.३४भ.पुष्यानुगचूर्णे । शिंशपाद्रुमे । श.च. । मण्डे । भक्तमण्डे । कोषे । पूगद्रुमे । कदलीद्रुमे । मे. । सर्पविषे । लालायाम् । शाल्मलीद्रुमे । घोषे । वै.निघ. । अश्वपादरोगे । ज.द. । कतकद्रुमे । आकाशलतायाम् । वै.निघ. ।

पिच्छावस्तिः । स्त्री । पिच्छिलवस्ती । वा. चि.१९भ. । [गाछ । श.च. ।

पिच्छितिका । स्त्री । शिंशपाद्रुमे । शिंशु

पिच्छिलः । पु । पिण्डालुके । प.मु. । बहुवारद्रुमे । भा. । क्ली । सफेणदधनि । वै.निघ. । सरसव्यञ्जनादौ । भ. । स्निग्धमृदादौ । आद्रतनः । समण्डभक्ते । सजलव्यञ्जने । नीलकण्ठः । त्रि । भक्तमण्डयुक्ते । अम.टी. ।

पिच्छिलकः । पुं । धन्वनद्रुमे । धामना गाछ । रा.नि.व.८ । शाल्मलीद्रुमे । वै.निघ. ।

पिच्छिलगुणकर्म्म । क्ली । पिच्छिलद्रव्यस्य गुणकर्माणि । तत्र बल्यं सन्धानं श्लेष्मलं गुरु । सु. ।

पिच्छिलच्छदा । स्त्री । उपोदकायाम् । पूँई शाक । प.मु. ।

पिच्छिलत्वक् । पुं । धन्वनद्रुमे । धामना गाछ । प.मु. । र.मा. । नागरङ्गद्रुमे । त्रिका. ।

पिच्छिलवस्तिः । स्त्री । निरूहवस्तिभेदे ।

"बदरीरावतीगैलुगाअलीपुष्पजाङ्कुराः । चीरस्थि छा चौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलमज्ञिता । अत्रौर मेणवधिरैर्यक्ता देया विचचणैः । माचा पिच्छिल वस्तीनां पलैर्द्वादशभिर्मता ॥" भा. ।

पिच्छिलसारः । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८।

पिच्छिला । स्त्री । इचिकाल्याम् । विछाती। रा.नि.व.५ । पोतमिश्रपाद्ये । शिउ गाछ । र. मा । कच्चां । कचू । श.च.। अतस्याम् । मशिना। रा.नि.व.१६ । शाल्मलीहचे । उपोदिकायाम् । मे. । शूलीहचे । रा नि.व.४ । हचभेदे । विच्छि दाना इति केचित् । कोकिलाचे । कुलेखाड़ा । रा नि व.४ ।

पिञ्जः । पुं । कर्पूरे । भीमसेनी कर्पूर । रा.नि.व.१२ । क्ली । बले । मे. ।

पिञ्जकम् । क्ली । हरिताले । र.मा.स ।

पिञ्जटः । पु । चिचटरोगे । पिचुटी । श र.।

पिञ्जनम् । क्ली । तूलधनुषि । तूलो धोना॥ चिका. ।

पिञ्जरम् । क्ली । नागकेशरपुष्पे । रा.नि.व ६। अश्विपञ्जरे। च टी । श्यामाके। हरिताले । अम.। स्वर्णे । मे. । त्रि । पीतवर्णे ।

पिञ्जरकम् । क्ली । अतस्याम् । मशिना । प. मु. । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

पिञ्जलम् । क्ली । हरिताले । प मु । कुशपत्रे। धरणी. । पु । जलवेतसे । वै निघ ।

पिञ्जा । स्त्री । हरिद्रायाम् । तूलके । मे ।

पिञ्जानम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ ।

पिञ्जिका । स्त्री । तूलनालिकायां । पाँइज । चिका ।

पिञ्जूलम् । क्ली । तूलवर्त्तिकायाम् । वै.निघ।

पिञ्जूषः । पु । कर्णगूथे । हे च. ।

पिञ्जेटः । पुं । नेत्रमले । पिचुटी । श.र. ।

पिटकः । पुं । विस्फोटके । मे. ।

पिट(टि)का । स्त्री । पिडकायाम् । रा.नि. व २० । मसूरिकायाम् । वैद्यकम् ।

पिटङ्काकी । क्ली । कटुतुम्बायने । वै.निघ. ।

पिटङ्काशः । पुं । मत्स्यभेदे, पर्व्वतोर्मिमत्स्ये । श.कल्प. ।

पिटङ्कोटिः (की) । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । प मु. । [र. ।

पिट्टकम् (का) । क्ली, स्त्री । दन्तकिट्टे । श.

पिठः । पु । पीडायाम् । देवनले । वै.निघ. ।

पिठरम् । क्ली । नागरमुस्तके । मथनदण्डे । मे । पु । स्थाल्याम् । अम. । च.सू.२५अ. ।

पिड़कः (का) । पु, स्त्री । व्रणविशेषे । फूचकुरि । लचण—"उत्पद्यतेऽल्पककुम्भीफा चिप्रन्धापुपशाम्यति । पायुन्तदेशे पिडका सा ज्ञेयान्या भगन्दरात् ॥ भगन्दरा तु विज्ञेया पिडकातो विपर्ययात् । पायो स्याद्द्व्यङ्गुले देशे गूढमूला सरुग्ज्वरा ॥" सु नि.४अ. । प्रमेहजन्यविस्फोटकभेदे प्रमेहपिड्कायां शराविकादौ । सा दशधा । See प्रमेहपिडका । कुष्ठपिडकायाम्, यवप्रख्यादौ । ता षोडश । मा.नि. । तासां लचणानि पर्य्याये द्रष्टव्यानि ।

पिड़कालिका । स्त्री। नेत्रमले । च.र.पि.नि.।

पिण्डः । पु । गोपके । निशादल । प मु. । गर्भे । वारिगण्डमूले । अम. । शरीरैकदेशे । चिका. । देहे । जवाहचे । सिह्लके । बले । मे. । मदनहचे । रा.नि व.११ । क्ली । लौहे । प मु. । बोलनामगन्धद्रव्ये । गन्धरोल । रा.नि व.६ । शरीरे । रा.नि.व.८ ।

पिण्डकः । पु । पिण्डमूलके । पिण्डालो । रा. नि.व.७ । गुणा —'पिण्डको वातल श्लेष्मी या ही हृष्यो महागुरु ।" चचि.१६अ. । शिलारसे । अम. । क्ली । गन्धबोले । तीक्ष्णलौहे । रा नि.व. ६।१३ । नवनीते । अत्रे ।

पिण्डकन्दः । पु । पिण्डालो । रा.नि.व.७।

पिण्डका । स्त्री । मसूरिकायाम् । वै निघ. ।

पिण्डखर्ज्जूरः । पुं । खगामस्थालहचे । पिण्डिखेजुर गाछ । प.मु. ।

पिण्डखर्ज्जूरिका (री) । क्ली । कौपादिविदेशजातप्रयुमिष्टफलखर्ज्जूरीभेदे । पिण्डिखेजुर । मे.। सा द्विधा पिण्डी राजपिण्डी चेति । हे-

বীর্গুণা —ফল শীতল হিম স্বাদু গুরু দাহপি ত্তশ্রামঘ্নং শ্রমঘ্ন বীর্য্যবৃদ্ধিকরম্ অগ্নিমান্দ্যকরং বিষঘ্নঞ্চ। রা.নি ব.১১। See খর্জ্জূরী।

পিণ্ডগুডবিকা (বী)। স্ত্রী। কন্দগুডূচ্যাম্। রা নি ব.৩। [টীর।

পিণ্ডগো(ড)স। পু। গন্ধবোলে। ভা। ব

পিণ্ডতগরঃ। পু। তগরপুষ্প। বৈ নিঘ।

পিণ্ডতৈলম্। ক্লী। বাতরক্তাধিকারে তৈলম্। "মধুচ্ছিষ্টমঞ্জিষ্ঠ সর্জ্জরসশারিবম্। পিণ্ডতৈল তদভ্যঙ্গাদ্বাতরক্তরুজাপহম্॥" কটুতৈল ১ শ মম, মঞ্জিষ্ঠা, ধুনা, অনন্তমূল প্রত্যেকে ১ ছটাক্। রত্ন র.। [রা নি ব ১২।

পিণ্ডতৈলক। পু। সিহ্লকে। শিলারস।

পিণ্ডপাদ (দ্য)। পু। হস্তিনি। বিকা।

পিণ্ডপুষ্পম্। ক্লী। অশোকপুষ্পে। জবাপুষ্পে। বৈ নিঘ। পদ্মপুষ্পে। মে। তগরপুষ্পে। শ র। পু। দাডিমবৃক্ষে। বিকা। [শ মা।

পিণ্ডপুষ্পকঃ। পু। শাকবিশেষে বাস্তুকে।

পিণ্ডফলা। স্ত্রী। কটুতুম্ব্যাম্। প মু। সু চি ১৮অ। "আলিপ্যতিক্তফলার্কমার্গী।" কটুতুম্ব্যাম্। তিৎলাউ। লটা।

পিণ্ডমুস্তকঃ (কা)। পু, স্ত্রী। নাগরমুস্তায়াম্। রা নি ব ৬।

পিণ্ডমূল(ক)ম্। ক্লী। গৃঞ্জনবিষমূলকাদ্যতমমূলকে। গর্জ্জরমূলকে। বাটুনা মূলা। গুণা — কটূষ্ণং গুল্মবাতঘ্নং। রা নি ব ৩।

পিণ্ডযোনি.। স্ত্রী। যোনিরোগভেদে। চ দ যোনিরো চি। [চি গাছ। রা নি ব ৫।

পিণ্ডরোহিণকঃ। পু। বিকঙ্কতবৃক্ষে। বৈ

পিণ্ডবীজঃ। পু। (Oleander odorum.) কর্ণিকারবৃক্ষে। রা নি ব.১। [ডি। বৈ নিঘ.।

পিণ্ডশর্করা। স্ত্রী। খটীশর্করায়াং। ভূনদ

পিণ্ডস্বেদ। পু। পিণ্ডেন স্বেদে। বা সূ ১৭অ।

পিণ্ডহরিদ্রা। স্ত্রী। বনহরিদ্রায়াম্। শিঁঠা হরিদ্রা। বৈ নিঘ।

পিণ্ডা। স্ত্রী। অম্লুরীভেদে। মৃগনাভিবিশে

ষ। সা কুলত্থিকায়া কিঞ্চিৎ স্থূলা। রা নি ব ১২। হরিদ্রায়াম্। বংশপত্রীতৃণে। ভা। খর্জ্জূরীবৃক্ষে। পিণ্ডায়সী। পিণ্ডলোহ। রা নি ব ১২।

পিণ্ডাঞ্জনম্। ক্লী। অঞ্জনবিশেষে। বা উ. ১৩অ।

পিণ্ডাত। পু। সিহ্লকে। শিলারস। র.মা। গন্ধরসে। রস র বিপ্পল্যাদ্যলৌহে।

পিণ্ডাপা। স্ত্রী। নাডীহিঙ্গ্বী।

পিণ্ডাভা। স্ত্রী। শর্করাভেদে। বৈ নিঘ।

পিণ্ডাভ্রম্। ক্লী। করকায়াম্। শ মা।

পিণ্ডামৃতা। স্ত্রী। কন্দগুডূচ্যাম্। বৈ নিঘ।

পিণ্ডাম্লম্। ক্লী। ঘাঙ্গেরীলিকুচাম্লবেতসজম্বীরকর্পূরনারঙ্গফলষাড়বসমভাগমিশ্রিতে। "ঘাঙ্গেরীলিকুচাম্লবেতসযুত জম্বীরকর্পূরক নারঙ্গ ফলষাড়বস্তিতি তু পিণ্ডাম্লঞ্চ বীজাম্লকম্।" রা নি ব ২২। [১২।

পিণ্ডায়সম্। ক্লী। তীক্ষ্ণলৌহে। রা নি ব.

পিণ্ডার.। পু। বিকঙ্কতবৃক্ষে। বঁইচি গাছ। বৈ নিঘ ১ম স্ক। বৃক্ষবিশেষে। পিটুলি গাছ। মে। ক্ষপমদনবৃক্ষে। ক্লী। (Trewia nudiflora) ফলশাকবিশেষে। হি পিণ্ডারা। ফলগুণা —"পিণ্ডার শীতল বল্যং পিত্তঘ্নং কফকারক। পাকে লঘু বিশেষেণ বিষমানিলকরং লঘু॥" ভা পূ ১ম ভা ব শ্যোতিষ্মতীনস্য।

পিণ্ডাল. (লু)। পুং। স্বনামখ্যাতকন্দশাকবিশেষে। চুবড়ি আলু, গোল আলু, হাটিখোলা আলু। মে পিঁড়ালু। কং বিলিয়হেরল। তন্ ঘরা আলু। গুণা —মধুর শীত মূত্রকৃচ্ছ্রঘ্ন দাহশোষবিনাশন হৃদ্য গুরু সন্তর্পণ। রা. নি ব ৩। "পিণ্ডালুক শ্লেষ্মকর. মক্তবৃদ্ধিকরো মদু।" অত্রি ১৬অ। কন্দগুডূচ্যাং। রা নি ব ৪।

পিণ্ডালু(লূ)কম্। ক্লী। শ্বেতালুকে। গোল আলু। মে। আলু। হি সুথনী। গুণা—গুরু কফঘ্ন বাতকোপনঞ্চ। রাজ। শ্রাদ্ধ সর্বথাঽদুষ্টম্। অ মূ ২০অ।

পিণ্ডাসব.। পু। মদ্যপ্রমেহবিশেষে। ত দ্বাবস্থাবিধি —"মাক্ষিকং পিপ্পলী পিত্তা গুড়

मध्ये विभीतकाम् । उदकप्रस्थसंयुक्तं यवपले निधापयेत् । तस्मात्पलं सुजातात्तु सलिलाञ्जलिसंयुतं । पिबेत्पिण्डासवो ह्येषः...... ।" च.चि.१८श. । पिप्पलीकल्कः २ श. गुडः २ श. मधु २श. वारि ४ श. एकत्र कलसस्थं कृत्वा त्रिःसप्तकं मासं वा यवपल्लमध्ये स्थाप्यम् ।

पिण्डाह्वम् । क्ली । तगरपादुके । र.सा.सं. ।

पिण्डाह्वा । स्त्री । नाडीहिङ्गौ । रा.नि.व ६।

पिण्डिः । स्त्री । पिण्डिकायाम् । पायेव डिम । श.टी.र. ।

पिण्डिका (ण्डी) । स्त्री । श्वेतास्त्रिकायाम् । रा.नि.व.४ । इन्दुवल्ली । "तन्मध्ये पिण्डिका तथा ।" रा नि व.१८ । तालवृन्ते । वै.निघ. । श स्त्राव्याम् । पिण्डीतगरे । पिण्डीखर्ज्जूरे । मे. । नेत्राभिष्यन्दरोगे नेत्रकर्म्मभेदे । तदुक्तं—"युक्तमेव कल्कस्य पिण्डी कवलमात्रया । वस्त्रखण्डेन सम्बद्धा नेत्राभिष्यन्दनाशिनी । स्निग्धोष्णा पिण्डिका वाते पित्ते सा शीतला मता । रूक्षोष्णा श्लेष्मणि प्रोक्ता विधिस्तस्या बुधैरयमिति ॥" भा. । पिण्डे । मा.कौ अश्मारग्ये ।

पिण्डिकोद्वेष्टनम् । क्ली । जान्वधो जङ्घायां सपिण्डस्य दण्डादिपीड़नेनेव वेदनायां । पायेव डिम ओठा । मा.नि. ।

पिण्डितः (कल्कः) । पुं । शिलारसे । प मु.। See सिह्लकः । रा.नि.व.१२ । क्ली । कासधातौ । वै.निघ. ।

पिण्डितैलम् । क्ली । शिलारसे । वे निघ. ।

पिण्डिनी । स्त्री । गिरिकर्णिकायाम् । अपराजिता । रा.नि.व.२२ । [यके । वै.निघ. ।

पिण्डिरिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । तण्डुली-

पिण्डिला । स्त्री । कर्कटीभेदे, गौडुम्बायां । गोमुक ।अ.च. ।

पिण्डीतकः । पुं। तगरमदने। कात मयर्ना। सु चि १८२५श. । मदनवृक्षे । रा नि.व.८ । सि. यो छर्दि.चि. । भा.म.२म कर्मचि । फणिजभकवृक्षे । विश्व.। क्ली । पिण्डीतगरे । उगरपाइका । विश्व. ।

पिण्डीतकफलम् । क्ली । कृष्णमदनफले । पाण्डुवर्णमदनफले । सु.चि २५श. । मदनकफले । वै.निघ. ।

पिण्डीतगरः (कः) । पुं, क्ली । तगरपुष्पविशेषे । उगरपाइका । कोङ्कणे पिण्डीतगरनाम्ना प्रसिद्धः । विका. । रा.नि.व.१० । रस.र.विष. चि. । [८।

पिण्डीतरुः । पुं । महापिण्डीवृक्षे । रा.नि.व.

पिण्डीपुष्पः । पुं। अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१०।

पिण्डीरः । पुं । दाडिमवृक्षे । विका. । समुद्रफेने । श.टी.रा. । नकुल.१२श. ।

पिण्डोद्भवा । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

पिण्डोलिः । पुं । चट्टे । वै.निघ. । वि। भुक्तसमुज्झिते । हे.च. ।

पिण्या (का) । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लता फट्की । वन उच्छे । प.मु. । वै.निघ. ।

पिण्याकः । पुं, क्ली । तिलकल्के । खलि । तैलकिट्टे । तिलकुटो। रा.नि.व.१६ । "तिलादीना निष्पीडित. कल्क उद्धृततैलस्तिलादिपिण्ड: ।" हेमाद्रिः । च सू.२श.तैलव्यापदयवागवाम् । गुणाः —ग्लानिकरो रूक्षः विष्टम्भी दृष्टिविकारकृच्च । भा.पू.६श. । सिह्लके । शिलारस । रा.नि.व १२। हिङ्गौ । कुङ्कुमे । तैलपर्ण्याम् । लवणथोटौ । चीलकन्दे । च.द.ग्रन्थि चि. ।

पितामहः । पुं । मुञ्जवृक्षे । मूँज । पितुः पितरि । वै.निघ. ।

पितृग्रहः । पुं । बालरोगभेदे । कृतोन्मादग्रहविशेष । तल्लक्षणं—"प्रेतानां स दिशति सस्तरेषु पिण्डान् शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः । मांसेप्सुस्तिलगुडपायसाभिकामस्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः ॥" मा.नि. । "रोमहर्षो मुहुर्भमः ।" वा.उ ३श. ।

पितृजः । त्रि । शरीरे पितृजातेषु केशश्मश्रुनखदन्तास्थिलोमशिरास्नायुधमनीषु । च.शा ३श ।

पितृतर्पणम् । क्ली । तिले । रा.नि.व.१६ ।

पितृप्रसूः । स्त्री । सायङ्काले । श्रम. ।

पितृप्रियः । पुं । मार्कवे । भीमराज । रा.

नि व.४ । स्त्री । भगलङ्घी । भङ्गराजे । काल शाके । रा.नि.व २३ । [रा नि.व १६ ।

पितृभोजनः । पुं । माषे । माष कलाय ।

पित्तम् । क्ली । गोरोचनायां । च द.उन्मा चि । "सपित्त क्षितमञ्जन ।" (Fel.) Gall or bile पाचकाग्न्यपरनामकशरीरस्थतेजोधातौ । पित्ता । इति भाषा । तत्स्वरूप यथा—"पित्तमुष्ण द्रव पीत नील सत्त्वगुणोत्तमम् । सर कटु लघु स्निग्ध तीक्ष्णमम्लन्तु पाकत ॥" भा. । प्रकोपगुण: —'पित्तञ्च तिक्तास्लरसञ्च सारक चोष्ण द्रव ती क्ष्णमिदं मधौ बहु । वर्षान्तकाले भ्रमसर्द्दरात्रके मध्यन्दिनेऽन्नस्य जरे च कुप्यति ॥'' रा.नि.व २१ । 'पित्त तीक्ष्णं द्रव पूति नील पीत तथैव च । उ ष्णम्कटुरसञ्चैव विदग्धञ्चाम्लमेव च । तदुष्णैरुष्ण काले च मेघान्ते च विशेषत । मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च जीर्य्यत्यन्ने च कुप्यति ॥'' सु सू २१अ. । "सर्व्व पित्तमपस्मारकुष्ठदुष्टव्रणापहम् । पथ्य कटुती क्ष्णमुन्मादकृमिनाशनम् ॥'' राज. । तच्च पाच करञ्जकसाधकलोचकभाजकभेदेन पञ्चविधमधि ष्ठानभेदत यथाक्रमं पक्वाशययकृद्धृदयनेत्रहृदय त्वक्स्वशरीरेषु तिष्ठति । एतेषाञ्च कर्म्माणि— "पाचकं पचते भुक्त शेषाग्निबलवर्द्धनम् । रसमूत्र पुरीषाणि विरेचयति नित्यश । रञ्जक नाम य त्पित्त तद्रस शोणित नयेत् । यत्तु शोधकमत्र तत् कुर्य्याद्बुद्धिं धृति स्मृतिम् । यदा लोचकमत्र तत् रूपग्रहणकारणम् । भाजक कान्तिकारि स्याल्लेपा भ्यङ्गादिपाचकम् ॥'' भा. । "पित्त पचात्मक तत्र पक्वामाशयमध्यगं । पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजस गुणोदयात् । त्यक्तं द्रवत्व पाकादिकर्मणानलम क्षित । पचत्यन्न विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा । तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रह । करोति बलदानेन पाचक नामत स्मृतम् । आमाशया श्रित पित्त रञ्जक रसरञ्जनात् । बुद्धिमेधाभिमा नाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् । साधक हृद्गत पित्त रू पालोचनत स्मृतम् । दृक्स्थमालोचक त्वक्स्थं भा जक भ्राजनात्त्वचम् ॥'' वा. । See च्वचि । पित्तप्रकृतिलक्षणम्—अकाले केशपक्कतागौरवर्ण तापयादिषु । यथा —"गौरासिदिङ्ग सुकुमार मूर्त्ति शीत सुशीतो मधुपिङ्गनेत्र । लोम्नोऽपि कोऽपि स्वपभङ्गुरश्च कामी मदुर्गन्धमलोमक स्या त् । गौल्यप्रियस्तिक्तरसानुभोजी द्वेषी च तीक्ष्णे च मनोनुसेवी । स्तुतिप्रियो दन्तविशुद्धवर्णो ज्ञात स पित्तप्रकृतिर्मनुष्य ॥" अवि ५अ । "पित्तप्रकृतिको लोको यादृशोऽथ निगद्यते । अकालपलितो गौर: क्रोधी स्वेदी च बुद्धिमान् । बहुभुक् ताम्रनेत्रश्च स्व प्ने ज्योतींषि पश्यति । एवंविधो भवेद्यस्तु पित्तप्र कृतिको नर ॥" भा पू १अ ।

पित्तकफज्वरः । पु । पित्तश्लेष्मज्वरे ।

पित्तकरः (सत) । त्रि । पित्तजनकद्रव्ये, वग्रकरीरादौ ।

पित्तकासः । पु । पित्तजन्यकासरोगे । लक्षण —"उरो विदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्द्दितस्तिक्तमुख स्तृषार्त्त: । पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत् स पाण्डु परिदह्यमान: ॥" मा.नि. ।

पित्तघ्नम् । क्ली । घृते । मधुरतिक्तकषायद्रव्य-मात्रे । त्रि । पित्तनाशके शीतमृदुपिच्छिलगुणला न् । सु.सू ४२अ ।

पित्तघ्नी । स्त्री । गुडूच्याम् । श.च. ।

पित्तज्वरः । पुं । पित्तजन्यज्वरे । लक्षण— "वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्व तथा वमि । कण्ठौष्ठमुखनासानां पाक स्वेदश्च जायते । प्र लापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा । पीतवि ण्मूत्रनेत्रत्व पैत्तिके भ्रम एव च ।'' निदा. ।

पित्तद्रावी (इन्) । पु । मधुरजम्बीरवृक्षे । रा.नि व.११ । त्रि । पित्तद्रवकारिणि ।

पित्तधरा । स्त्री । षष्ठ्यां शारीरकलायां, ग्रह ण्याम् । ग्रहण्यां । "या चतुर्विधमन्नपानमुपयुक्तमा माशयात् प्रच्युत पक्वाशयोपस्थित धारयति । सु. शा ४अ. । एषैव ग्रहणीत्युच्यते । "षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता । पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी परिकीर्तिता ॥'' सु उ.४०अ. ।

पित्तनाड़ी । स्त्री । दन्तमूलगतरोगे । पित्त जनाड़ीव्रणे । तल्लक्षणम्—"पित्तात्तुवाञ्छ करो परिदाहयुक्ता पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहर्न्नि शापि ।" मा नि. ।

पित्तपाण्डुः । पुं । पित्तजन्यपाण्डुरोगे । लक्ष- णं—"पीतमूत्रशकृन्नेत्रो दाहतृष्णाज्वरान्वित ।

मित्रविण्क्रोऽतिपीताभ पित्तपाण्डामयी नर ॥ मा नि ।

पित्तप्रकोपी । त्रि । पित्तवर्द्धके पानेऽन्ने च, यथाक्रम तक्रसुरादिके मांसादिके चेति । भा अम्र पि चि । "क्रोधशोकभयकायामासोपवासविदग्धमैथुनोपगमनकट्वम्ललवणतीक्ष्णोष्णलघुविदाहितिलतैलपिण्याककुलत्थसर्षपातसीहरितशाकगोधामत्स्याजाविकमांसदधितक्रकूर्चिकामस्तुसौवीरकसुराविकाराम्लफलकट्वरप्रभृतिभि पित्तप्रकोपमापद्यते ।" सु सू २१ श । [निगमे ।

पित्तप्रवर्त्तनम् । क्ली । ऊर्द्धाधोमार्गेण पित्त

पित्तभेषजम् । क्ली । मसूरे । वै निघ ।

पित्तरक्तम् (शोणितम्) (त्तास्रम) । क्ली । रक्तपित्तरोगे । रा नि व २० । [चा चि

पित्तरेता । त्रि । पित्तभूयिष्ठशुक्र । रस र सू

पित्तरोग । पु । पित्तकोपरोगे ।

पित्तरोहिणी । स्त्री । पित्तजन्यगलरोगे । लक्षणम् — "क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तत स्यात् ।" सु नि १६ श ।

पित्तलम् । क्ली । हरिताले । प सु । भूर्ज्जपत्रे । श मा । स्वनामख्याततास्रयशदयोरुपधातौ । पितल, काँचा पितल । हि पीतरी काँसीपीतरी । "राजरीति ब्रह्मरीति कपिला पिङ्गलापि च । रीतिरप्युपधातु स्यात् ताम्रस्य यशदस्य च ॥ पित्तलस्य गुणा ज्ञेया स्वयोनिसदृशा जनै । संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणा स्मृता ॥" गुणा — "रीतिकायुगल रूक्ष तिक्तञ्च लवण रसै । शोधन पाण्डुरोगघ्न क्रिमिघ्नं नातिलेखनम् ॥" भा पू १ भ धा व । "अस्य मारण शोधनञ्च ताम्रवत् ज्ञेयम्" र सा स । त्रि । पित्तयुक्ते । स्त्री । मालपर्ण्याम् । रा नि व ४ । जलपिप्पल्याम् । मे ।

पित्तवर्ग । पु । पञ्चविधपित्तेषु । तानि च मत्स्यगवाश्वरुरुवराहजानि । मतान्तरे वाराहच्छागमहिषमत्स्यमायूरजानि । "पित्तं पञ्चविध मत्स्याश्वरोहितवराहजम् ।" इति । र मा सं । "वाराहच्छागमहिषमत्स्यमायूरपित्तकमिति ।" मतान्तरम् । [निघ ।

पित्तवल्लभा । स्त्री । कृष्णातिविषायाम् । वै

पित्तविदग्धदृष्टि । पु । दृष्टिरोगविशेषे । लक्षण यथा — "पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टि पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टि । पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत् स वै नर पित्तविदग्धदृष्टि ॥ प्राप्ते तृतीय पटलन्तु दोषे दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते च । रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टि पित्ताल्पभावात् सकलानि पश्येत् ॥" मा नि ।

पित्तवि(वी)सर्प । पु । पित्तजन्यविसर्परोगे । भा । लक्षण — "पित्ताद्द्रुतगति पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहित ।" मा नि ।

पित्तव्याधि: । पु । पित्तजन्यरोगे । भा ।

पित्तशूलम् । क्ली । पित्तजन्यशूलरोगे । लक्षण — "तृष्णादाहारतिस्वदङ्कट्वम्ललवणोत्तरम् । शूलं शीतसमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्बुध ॥" मा नि । "पैत्ते तु शूले वमन पयोऽम्बु रसैस्तथेक्षो सघृतैर्विरेक । शीतावगाहा पुलिना सवाता कांस्यादिपात्राणि जलप्लुतानि ॥ गुडः शालिर्यवा क्षीर सर्पि पान विरेचन । जाङ्गलानि च मांसानि भेषज पित्तशूलिनाम् ॥" च द ।

पित्तश्लेष्मज्वर: । पु । पित्तकफाधिकज्वरभेदे । लक्षण — "लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोह कासोऽरुचिस्तृषा । मुहुर्दाहो मुहु शीत पित्तश्लेष्मज्वराकृति ॥" मा नि ।

पित्तसंशमनवर्ग । पु । पित्तशान्तिकरद्रव्यगणे । यथा — चन्दनकुचन्दनोशीरह्रीवेरमञ्जिष्ठापयस्याविदारीशतावरीगुन्द्राशैवालकह्लारकुमुदोत्पलकदलीकन्दलीदूर्वामूर्वाप्रभृतीनि काकोल्यादिन्यग्रोधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंशमनो वर्ग । सु सू ३८ श ।

पित्तस्राव: । पु । नेत्रसन्धिगतरोगे । लक्षण यथा — "पीताभ शीतमुष्ण जलाभ पित्तस्राव स्रवेत् सन्धिमध्यात् ।" सु उ २ श । [निघ ।

पित्तहा । पु । पर्पटे । त्रि । पित्तघ्ने । वै

पित्तहर: । पु । काकोल्यादिगण । पित्तौषधे । व शा वि । चन्दनादि वि । उशीरे । वै निघ ।

पित्तातिसार । पु । पित्तजन्यातिसाररोगे । See अतीसार । [च ।

पित्तानुबन्ध । पु । पित्तानुबन्ध । शा चि ।

पित्ताण्ड: । पुं । अयस्य अण्डकन्दरोगे । ज. ८५०क. ।

पित्ताभिष्यन्दः । पु । सर्वंगताक्षिरोगभेदे । पित्तजन्य চোক্ উঠা । यथा—"दाहो धूमायन शोफ श्यावता वर्त्मनो बहि । अन्त क्लेदोऽश्रु पी तीण रागः पीताभदर्शनम् । चारीचितचताचिल पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ॥" वा उ.१५क. ।

पित्तारि: । पु । पर्पटे । ক্ষেৎপাপড়া । रा. नि.व ५ । लाक्षायाम् । लाहा । रा नि व ६ । व वेरचन्दने । रा नि व १२ ।

पित्तिका । स्त्री । शतपदीभेदे । কেন্নুইবি শেষ । सु कल्प ८क. ।

पित्तोत्क्लिष्टम् । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगे । लक्षण यथा—'सदाहक्लेदनिस्तोद रक्ताभ स्पर्श नाचम । पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टमुशन्ति तत् ॥" वा उ.८क. ।

पित्तोदरम् । क्ली । पित्तजन्योदररोगे । तस्य लक्षण यथा—"यत्रोपदक्षाज्वरदाहयुक्त पीतं शि रा यत्र भवन्ति पीता । पीताचिविण्मूत्रनखानन स्य पित्तोदरं तत्त्वचिराभिवृद्धि ॥" सु नि ७क । पु । मध्यविपाकयिकशाली । सु कल्प ८क. ।

पित्तोल्वण: । त्रि । पित्ताधिके । वा चि.७क ।

पित्तोल्वणसन्निपात: । पु । भायकारिस न्निपातज्वरे । तस्य लक्षण—"अतीसारो भ्रमो मू र्च्छा मुखपाकस्तथैव च । गात्रे च विन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते । पित्तोल्वणस्य लिङ्गानि स न्निपातस्य लक्षयेत् ॥" भा म १भ ।

पित्रर्ह: । पु । माषकलाये । मे. ।

पित्र्यम् । क्ली । मधुनि । रा.नि व.१४ । पुं । माषे । मासकलाये । रा नि व १६ ।

पिनस. । पु । नासारोगे, अपीनसे । भिदा. ।

पिनाक. । पुं, क्ली । तन्नामकनीलाभभेदे । वै निघ । See अभ्रम् ।

पिन्याम. । पुं । हिङ्गुनि । जटा. ।

पिपासा । स्त्री । तृषायाम् । रा नि.व २० । अत्र यवागू मरीकादिसिद्धा प्रशस्ता । च सू २४ ।

पिपासु । त्रि । तृषातुरे ।

पिपिली । स्त्री । पिपीलिकायाम् । वै निघ. ।

पिपीलक: । पु । कृष्णवर्णमहापिपीलिकायाम् । बड ডেয়ো পিঁপড়ে । द्वि च. ।

पिपीलिका (ली) । स्त्री । पिपिल्याम् । পিঁপড়া । ता षडविधा —स्थूलशीर्षा सवाहिका ब्राह्मणिका अङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति । ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवत । सु कल्प.८क [शर्करायां । त्रिका. ।

पिप्पटा । स्त्री । शर्करायाम् । वै.निघ. । गुड़

पिप्पल. । पु । अश्वत्थवृक्षे । र मा. । वा सू १५क न्यग्रोधादि । पक्षिविशेषे । मे । स्त्री । ज लि । त्रिका. । [८क. । जीवनसूत्रे । मे. ।

पिप्पलक । पु, क्ली । स्तनाग्रे । मे । च शा.

पिप्पलपर्णी । स्त्री । मेदशृङ्ग्याम् । वै निघ ।

पिप्पलि: (ली) । स्त्री (Piper longum. Syn. Chavica Roxburghii) Long pepper. स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । পিপুল প্রা- छ । हि पीपर । म पिप्पली । क हिप्पली । तै पिप्पलिचेट्टु । वम् बड़ालिपिपरि । ता. पिपि लि । पिप्पली वनपिप्पली गजपिप्पली सिंहपि प्पली चेति बहुधा । गुणा स्वस्वपर्याये रुग्णा । सा गुणा —ज्वरघ्नी वृष्या तिक्तोष्णा कटु तिक्ता दीपनी मारुतश्वासकासश्लेष्मक्षयघ्नी च । रा.नि व ६ । आर्द्रपिप्पली कफकरी स्निग्धा शीतला मधुरा गुरु पित्तघ्नी च । शुष्का सा पित्तकोपनी । मधुना सा मेदोऽदिकफश्वासकासज्वरघ्नी मेधाग्निदीप करी च । गुडेन सा जीर्णज्वराग्निमान्द्यहरी । तत्र भागैक पिप्पल्या भागद्वयश्च गुडस्येति इष्टा । भा पू १भ । कटुका पित्त शमयति मदुशीतवीर्य्यत्वा त् । सु सू ४०।४६क । मद्यवृक्षे । मद व ४ । च व्यलिकायाम् । गन्ध अथर्व । रा नि.व ११ । क र्णगतरोगे । लक्षण—"एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाङ्कुर. स्थिर । पिप्पली पिप्पलीमान ... ॥" वा.उ.१७क. ।

पिप्पलीखण्ड: । पु । See खण्डपिप्पली ।

पिप्पलीद्वयम् । क्ली । पिप्पली गजपिप्पली चेति द्वयं । च द.कफज्व चि निम्बादि. ।

पिप्पलीमूलम् । क्ली । स्वनामख्यातप्रसिद्धद्रव्ये

मूले। पिपुलमूल। म पिपलीमूल। क हिप्पलि बेर। तै पिप्पलीदुम्। गुणा —कटुत्व श्लेष्मघ्न पित्त दीपन वातरोगघ्नं रोचन पित्तकोपनञ्च। रा नि व ६। रोचन कटूष्णं लघु भेदि कफवातोदरघ्नम् आनाहप्लीहगुल्मघ्न श्वासचयहरञ्च। भा। च द। "सदीकापिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरै।"

पिप्पलीरसायनम्। क्ली। मेधाकररसायनविशेषे। "तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च। पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिता। प्रयोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैषिणा॥" च चि १अ।

पिप्पलीवर्द्धमानम्। क्ली। रसायनविशेषे। यथा—प्रथमदिने दश पिप्पलीतण्डुल दुग्धेनारभ्य प्रतिदिन दश दश दशाहपर्यन्त वर्द्धयेत्। अथ क्रमेण प्रत्यह दश दश ह्रासयित्वा पुनर्नवाङ्कि यावत् पूर्ववत् दुग्धेन सेवेत, प्रतिदिनञ्च औषध पाके सति सघृतदुग्धं षष्टिकान्न भक्षयेत्। इति उत्तमस्य मात्रा। मध्यस्य षट्, हीनस्य त्रीणि च मात्रा। च चि १अ।

पिप्पल्यादिकषायः। पु। पिप्पल्यादिगण सिद्धे कफपाचनकषाये। सु। १। पिप्पलीमूल गुडूचीविश्वभेषजसिद्धे कषाये वातज्वरे हिते। वा चि.१अ। २। पिप्पलीशारिवाद्राक्षाशतपुष्पाहरे णुभि कृते कषाये वातज्वरे हिते। च द।

पिप्पल्यादिगण.। पु। गणोऽय वातकफहर, दीपनश्च। "पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोदेन्द्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिम्बमदनफलहिङ्गुभार्गीमूर्वा तिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी चेति।" सु सू ३८अ।

पिप्पल्याद्यघृतम्। क्ली। शूले घृतम्। गव्य घृतं ४ श। क्वाथार्थं—पिप्पली ४ श वारि ६४ श शे १६ श। कल्कार्थं—पिप्पली १ श.। अन्यच्च त्रिपातज्वरे—गव्यघृतं ४ श.। कल्कार्थं—पिप्पली रक्तचन्दनं मुस्तम् उशीरं कटुकी इन्द्रयव भूम्यामलकी अनन्तमूलम् अतिविषा शालपर्णी द्राक्षा आमलकं बिल्वमूलत्वक् त्रायमाणा (वना द्रुमूल) कण्टकारी, एषां प्रति २ तो, वारि १६ श.। रस.र।

पिप्पल्याद्यलेह। पु। हिक्कायाम् कासे च लेह। "पिप्पल्यामलकीद्राक्षाकोलास्थिमधुशर्करा—विडङ्गपुष्करैर्यको लेहो हन्ति सुदुर्जयम्॥" रस चि। रस र। अन्य उदरे—"पिप्पलीमूलपिण्डामभिकनयन्दुभैलवे। योजितो नियत हन्ति लेह सर्व्वादिरामयम्॥" पिण्डाम गन्धरस। इन्दु कर्पूर। सर्व्वसम लौहचूर्णं ग्राह्यम्। रस र।

पिप्पिका। स्त्री। दन्तमले। चिका।

पिप्लु.। पु। जतुमणौ। जडुल। च द १अ।

पिप्परि। पु। ऋक्षमधे। रा नि व ११।

पियारकम्। क्ली। खनामख्यातफले। (पे शांवा फल। अर्क।

पियाल.। पु। (Buchanania latifolia) खनामख्यातमहातरौ। अस्य बीज चिरौञ्जीति लोके। पियाशाल। हि चियबेर। म चारोली। पञ्जा चिरोञ्जी। उत् चक। ता काटमरा। सु सू ३८अ। वा सू १५अ न्यग्रोधादि। बीजगुणा—गुरु सर दाहज्वरतृष्णाघ्न। रा नि व ११। मधुर स्निग्धं ब्रह्मण वातपित्तघ्न। राज। च सू. २४अ। तैलं विभीतकतैलगुण। पियालमज्जा मधुरो वृष्य वातपित्तघ्न। सु सू ४६अ। अस्य नियास उदरामयघ्न ग्रीवामासयन्थिशोफे च हित। See चखड।

पियालाश्चिज.। पु। पियालफलमज्जायां। पियाल आदीन भज्छ। भैष शूलचि पुगखण्डे।

पिलिपिच्छिका। स्त्री। शिशोर्मातृकायह भेदे। या एकादशे दिने मासि वर्षे वा गृह्णाति। तेन बालस्य ज्वरगात्रभङ्गादिर्भवति। च द बाल चि।

पिलुकः। पु। पीलुवृक्षे। श र।

पिलुनी (पर्णी)। स्त्री। मूर्वायां। र मा.।

पिल्लः। पु। क्लिन्नवर्त्मरोगे। अम। वा उ १६अ।

पिल्लका। स्त्री। करेणुकायाम्। श मा।

पिशाच. (ग्रह)। पु। भूतग्रहविशेषे। पिशाचग्रहलक्षणं यथा—"उद्धस्त क्षगरूक्षोऽचिर प्रलापी दुर्गन्धो भृशमशुचिलर्यातिलोल। बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्ट॥" मा नि,।

पिशाचघ्नः । पुं । श्वेतसर्षपे । प सु. ।

पिशाचद्रुः (वृक्षः) । पुं । शाखोटवृक्षे । শে-ওড়া গাছ । त्रिका. । र.मा. ।

पिशाचिका (ची) । स्त्री । सूक्ष्मजटामांस्याम् । See आकाशमांसी ।

पिशितम् । क्ली । मांसे । रा.नि.व.१८ । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि व १२ । [वै.निघ ।

पिशितरोहिणी । स्त्री । मांसरोहिण्याम् ।

पिशितोदकम् । क्ली । कुङ्कुमे । वै निघ. ।

पिशिनी, पिशी । स्त्री । जटामांस्याम् । रा नि.व.१२ ।

पिशीतकः । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

पिशुः (ना) । स्त्री । स्पृक्कायाम् । गन्धद्रव्ये । रा.नि.व १२ । (ना) पश्चिपर्णे । চেঁটেনা । वै निघ. ।

पिशुनम् । क्ली । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । मे. । पु । तगरे । काके । कार्पासे । वै निघ ।

पिट(क)म् । क्ली । शीघ्रके । शीघ्र । श्वयथु क्षुद्रविशेषे । सु. । पु । नन्दिवृक्षे । वै.निघ. । तिलकल्के । তিলকুটো । रा.नि व.१६ । पु क्ली । क्षुद्ररोगविशेषे । लक्षणम्—"उत्सन्नः सलिलनिभोऽथ पिष्टशक्तो बिन्दुर्यः स भवति पिष्टकः सुवृत्तः ।" सु उ.४७. । "स्नेहमारुततापेन शुक्ले मांसं समुन्नतं । पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्त दर्शनविभ्रमम् ॥" भा.म.४७ । तण्डुलचूर्णादिकृतभक्ष्यद्रव्यविशेषे । পিটে । भा. गुणा.—"पिष्टप्रायकरं च विदाहि गुरु दुर्जरम् ।" शालितण्डुलपिष्टकगुणा.—'शालिपिष्टमया भक्ष्याः कफपित्तविनाशनाः ।' वैदलजपिष्टगुणा.—"वैदला गुरवो भक्ष्या विष्टम्भिष्टमारुताः ।" गुडादिकृतपिष्टगुणा.—"सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षौद्रशर्कराः । भक्ष्या हृद्याश्च बल्याश्च गुरवो बृंहणाः पराः ॥" खेदसिद्धगोधूमकृतभक्ष्यगुणाः—"सखेदाः खेदसिद्धाश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः । गुरवस्तर्पणा हृद्या बल्यापचयवर्द्धनाः ॥" राज २५. ।

पिष्टपचनम्, **पिष्टपाकभृत्** } क्ली । पिष्टकपचनपात्रे । চে-টানী । अम १ हे.च. ।

पिष्टपाचकः । त्रि । पिष्टकपाककारिणि ।

पिष्टपायसः । पुं, क्ली । लप्सिकायाम् । शिवसा । प.सु ।

पिष्टपूरः । पुं । घृतभर्जितगोधूमकृतखाद्यद्रव्ये । पूरपिटे । वटके । বড়া । त्रिका. ।

पिष्टमेहः । पुं । प्रमेहरोगविशेषे । यत्र नरः सपुलकं पिष्टरसतुल्यं मेहति । लक्षणं—"सहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सृजम् ।" मा नि ।

पिष्टयोनिः । स्त्री । खर्परपीलिकायाम् । वै. निघ. । [मी, वटी । ह.च. ।

पिष्टवर्त्तिः । पु । मुद्गादिकृतपिष्टकभेदे । চাঁ-

पिष्टवान् । त्रि । युक्ते । भा.ने.री चि ।

पिष्टवैक्षतम् । क्ली । पिष्टान्ने । वै.निघ. ।

पिष्टसौरभम् । क्ली । चन्दने । हारा. ।

पिष्टातः । पु किङ्किराते । আবীর । त्रिका. ।

पिष्टिकम् । क्ली । तण्डुलजलयवागौ । আস্কে । रा.नि.व.१८ ।

पिष्टिका । स्त्री । पिष्टकभेदे । ডালপিটে । हि पिठी । तत्करणविधि.—"दालि सम्यापिता तोये ततो पक्वकबुका । शिलायां साधु संपिष्टा पिष्टिका कथिता बुधै ॥" भा.पू.२म कृतान्न.व. ।

पिष्टो(ष्टौ)ड़ी (ड्डी) । स्त्री । श्वेतार्द्रीपुष्पे । रा नि.व.४ ।

पिस्तम् । क्ली । (Pistacia vera.) The pistachio nut tree. पेस्ता इति प्रसिद्धे काबिलदेशीयफले । পেস্তা । गुणा —उष्णं दीर्घस्वरं । पक्वं वेष्कर्मं पक्वीर्णं हितम् ।

पीचः । पु । अधरचिबुके । ঠোঁট্রান । वै निघ. ।

पीठः । पु, क्ली । चित्रकवृक्षे । भा. । देवगर्भे । यावकालादिपूर्णे । वै.निघ. । आसने । পিঁড়ি, চৌকী, কুশাসন । श.र. ।

पीठसर्पी (न्) । पुं । पङ्गौ । खञ्जे । खाप्प ।

पीड़नम् । क्ली । पीड़ायाम् । চাপন; টিপন । मा.नि. । वायुजन्यव्यथावेदनायाम् । सु म.२२४. । व्रणस्य पूयनिर्हरणार्थं अङ्गुष्ठादिना पीड़ायाम् । টিপা । सु.।

पीड़ा। स्त्री। पीडने। अम.। शारीरादिवड़विषरोगे। सु.।

पीड़ाभञ्जीरसः। पुं। शूलाधिकारे रस.। अभ्रभस्म १ भ. पारद १ भ. गन्धकः १ भ. जै पालवीज २ भ टङ्कणचार ३ भ.। जम्बीररसेन मर्दयम्। माचा कोलमिता। अनु. गुड़काञ्जिके। रस.चि.।

पीतः। पुं। वेतसलतायाः। বেত গাছ। र.मा.। अङ्कोलवृचे। আকোড় গাছ। रा.नि.व.८। आखोटवृचे। আখড়া গাছ। रा.नि.व ८। पुष्परागमणौ। रा नि व.१३। शालिधान्यविशेषे। नन्दिवृचे। सोमलताभेदे। पीतभिण्ट्यां। वै.निघ.। हरिद्रावर्णे। अम.। क्ली। पद्मकाष्ठे। रा.नि.व १२। हरिताले। रा.नि.व.१३। पीतोशीरे। कुङ्कुमे। कुसुम्भे। प्रवाले। पद्मकेसरे। पीतचन्दने। वै निघ। पाने। मे.।

पीतकम्। क्ली। पीतचन्दने। कुङ्कुमे। काष्ठागुरुणि। पद्मकाष्ठे। रा.नि.व.१२। वर्व्वूरभेदे। मधुनि। गर्ज्जरमूले। पीतजीरके। पीतलोध्रे। किराततिक्ते। চিরাতা। वै.निघ.। सुवर्णे। रीती। পিতল। स्वर्णमाचिके। रा.नि व.१३। हरिताले। अम। पु। पीतशालवृचे। পিয়াশাল। र.मा.। प्रपुन्निम्बय्योनाकवृचे। हरिद्रुवृचे। रा. नि व.८। विरविल्ले। सु सू ३८अ। नन्दिवृचे। रा नि व १२।

पीतकचूर्णम्। क्ली। मुखरोगे चूर्णम्। "मन शिला यवचारो हरितालं ससैन्धवं। दार्वीत्वक् चेति तच्चूर्णं माचिकेण समायुतं। मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत्॥" चं.चि २६अ.।

पीतकटुकी। स्त्री। पीतरोहिण्याम्। পীত বর্ণ কটকী। प.मु.। [कन्ना। वै निघ.।

पीतकदली। स्त्री। स्वर्णकदल्याम्। চাঁপা

पीतकद्रुः (मः)। पु। हरिद्रुवृचे। रा.नि व ८। [रा नि.व ७।

पीतकन्दम्। क्ली,पु। गर्ज्जरमूलके। গাজর।

पीतकरवीरः। पुं। पीतपुष्पकरवीरवृचे। পীতপুষ্প করবীরবৃক্ষ। गुणं. साधारणकरवीर तुल्य.। रा.नि.व.१०। See करवीर।

पीत(ति)का। स्त्री। हरिद्रायाम्। प.मु.। दारुहरिद्रायाम्। रा.नि.व ६। भैष सुख रो.चि.। स्वर्णयूथिकायाम्। रा नि.व.१०। कुष्माण्डे। घोषालतायाम्। वै.निघ। सुकायाः। पिडिङ्शाक। वा.व्या.चि हिमसागरतैले। शतपदीनामकीटभेदे। सु कल्प.८अ। लूतासाध्यलूताविशेषे।

पीतकाञ्चनः। पुं। पीतपुष्पकाञ्चनभेदे। गुणाः—"पीतस्तु काञ्चनो ग्राही दीपनो व्रणरोपणः। तुवरो मूत्रकृच्छ्रस्य कफवायोश्च नाशनः॥" वै.निघ.।

पीतकायता। स्त्री। पित्तजरोगे।

पीतकावेरम्। क्ली। कुङ्कुमे। पित्तले। मे.।

पीतकाष्ठम्। क्ली। पद्मकाष्ठे। পদ্মকাষ্ঠ। पीतचन्दने। रा.नि.व.१२। पु। हरिद्रुवृचे। रा नि व ८। [लायाम्। रा.नि.व ३।

पीतकीलका (ला)। स्त्री। आवर्त्तकील-

पीतकुरवः (क)। पु। पीतभिण्टीक्षुपे। পীত ঝাঁটী। रा.नि.व.१०। See किङ्किरात।

पीतकुष्माण्डम्। क्ली। वैदेशिककुष्माण्डे। বিলাতি কুমড়া। गुणा —"अपरं पीतकुष्माण्डं गुरु पित्तकरं परं। अग्निमान्द्यकरं स्वादु श्लेष्मघ्नं वातकोपनम्॥" आत्रेय.।

पीतकुसुमः। पु। पीतभिण्टीक्षुपे। পীত ঝাঁটী। रा.नि.व १०। See किङ्किरातः।

पीतगन्धम्। क्ली। पीतचन्दने। रा नि.व.१२।

पीतगन्धकः। पु। गन्धके। वै.निघ.।

पीतघोषा। स्त्री। पीतपुष्पघोषालतायाम्। ঝিঙে। পীত ঘোষা। प मु।

पीतचन्दनम्। क्ली। कलम्बक इति द्राविड़देशप्रसिद्धे पीतवर्णचन्दनकाष्ठे। कलीरीति मद.। गुणा —रक्तचन्दनतुल्यगुण व्यङ्गनाशनम्। भा। वालघ्न। मद.। शीतलं तिक्तं कुष्ठकण्डूविषविकादद्रुकमिहरं कान्तिकरञ्च। रा.नि.व १२। कुङ्कुमे। दारुहरिद्रायाम्। हरिद्रायाम्। वै.निघ.।

पीतचम्पकः। पुं। स्वर्णचम्पके। जटा.।

पीतजातिः। स्त्री। स्वर्णजातिवृक्षे। वै.निघ.।

पीतभिण्टी। स्त्री। पीतपुष्पभिण्टीक्षुपे।

पीत कँाटो । घृतिकाइह्याम् । रा.नि.व.५ ।

पीततण्डुलः । पुं । कङ्गुणीधान्ये । काङ्नी धान । रा.नि व.१६ । सर्जतरौ । शाल गाछ । वै निघ. । स्त्री । घृतिकाइह्याम् । रा.नि.व ४ ।

पीततण्डुलिका । स्त्री । सर्जवृचे । शाल गाछ । वै निघ. । [वि । त्रिका ।

पीततुण्डः । पुं । पक्षिविशेषे, कारण्डवपचि

पीततैला । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । ल ताफटकी । रा.नि व ३। वा.सू.१५अ.अर्कादि । "प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्या ।"

पीतदन्तता । स्त्री । पित्तजन्यदन्तरोगे ।

पीतदारुः । पुं, स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । रा नि.व.६ । सु चि.१८अ. । सरलायाम् । सरल काठ । र मा । हरिद्रायाम् । वै.निघ. । देवदा रुणि । र.मा. । हरिद्रुवृचे । रा.नि व ८ । किरा ततिक्तके । पूतिकरञ्जे । वै निघ. ।

पीतदुग्धा । स्त्री । स्वर्णचीर्याम् । शेयाल काँटा । हि चोक । चोरियाम् । थिरुई । रा नि व ५ । सातलायाम् । वै.निघ. ।

पीतद्रुः । पु । देवदारुभेदे, सरले । प.मु । दारुहरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।

पीतद्रुमः । पु । हरिद्रावृचे । वा.चि ९अ. । सरलदेवदारुणि । दारुहरिद्रायाम् । अम. ।

पीतनः (कः) । पुं । आम्रातकवृचे । आम-ड़ा गाछ । मधवृचे । रा.नि.व.११।२३ । स्त्री । कुङ्कुमे । हरिताले । पीतदारुणि । आम्रातकफ ले । वै.निघ. । [निघ. ।

पीतनखता । स्त्री । पित्तजन्यनखरोगे । वै.

पीतनाशः । पुं । चन्द्रपणसे । आनारस । वै निघ. ।

पीतनी । स्त्री । शालपर्ण्याम् । मद. ।

पीतनेत्रता । स्त्री । पित्तजनेत्ररोगे । भा. ।

पीतपरागः । पुं । पद्मकेसरे । वै.निघ. ।

पीतपर्णी । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । बिछाती । प.च. । [चि.१८अ. ।

[illegible]ी (न्) । पुं । वाम्पालकभेदे । च.

पीतपाठी (न्) । पुं । चित्रकवृचे । निघ. ।

पीतपादपः । पुं । पृथुशिम्बग्रीवाकवृ बड़ शोणा गाछ । रा.नि.व.९। पीतलोध्रवृचे वै.निघ. । [पाथो । हि.च

पीतपादा । स्त्री । सारिकायाम् । शालि

पीतपिष्टम् । क्ली । सीसके । वै.निघ. ।

पीतपुष्पः । पुं । पीतझिण्ट्याम् । कण्टाझे या इति लोके । कृष्णपिण्डारी । गन्धनाविशे- प सु । इङ्गुदीवृचेन र मा. । कर्णिकारवृचे । चु. । काञ्चनारवृचे । रक्त काञ्चन वृक्ष च कवृचे । रा नि.व १० । स्त्री । आइल्यफले । नि.व.४। कुष्माण्डे । भा.पू.१भ.। पीतवर्णपुष्पमा

पीतपुष्पकः । पुं । वर्बूरवृचे । वै निघ. ।

पीतपुष्पका । स्त्री । कर्कटीभेदे । बन काँ ड़ी । वै.निघ ।

पीतपुष्पा । स्त्री । श्वेतवाट्यालके । प.सु । इन्द्रवारुणीलतायाम् । रा.नि.व ३ । कोषातकी लतायाम् । झिङ्गा । प सु. । पीतपुष्पवाट्याल पीत वेड़ेला । पीतझिण्ट्याम् । पीत काँटी र.मा । झिञ्झिरीटायां । रा.नि.व ४ । आ क्याम् । रा.नि.व.१६ । पीतकरवीरे । स्वर्णयू कायाम् । गणिकारिकायाम् । वै.निघ ।

पीतपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । महाबलाया रा.नि.व.४ । त्रपुष्यां । शशां । रा.नि.व.७ । इन्द्रवारुणीलतायाम् । [illegible] । श्वेत अपराजिता । महाकोषातकाम् । नि व ३ । पीतयूथिकायाम् । अतिबलायाम् । इाशणवृचे । वै.निघ. ।

पीतपृष्ठा । स्त्री । वराटिकाभेदे । रा.नि १३ । [करवी । रा.नि.व.१

पीतप्रसवः । पुं । पीतकरवीरवृचे । पी

पीतफलः (कः) । पुं । शाखोटवृचे । शेओ गाछ । त्रिका । धवृचे । धाओड़ा गाछ । विव कर्मरङ्गवृचे । कामराङा गाछ । रा.नि.व ११

पीतफेनः । पुं । अरिष्टकवृचे । रीठा गाछ वै निघ. ।

पीतवलिः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

पीतवालुका । स्त्री । हरिद्रायाम् । त्रिका. ।

पीतभद्रकः । पुं । देववर्ब्बूरवृक्षे । वै.निघ. ।

पीतभस्म । क्ली । भस्मीकरणेन पारदस्य पीतीकरणे । यत् सर्व्वाङ्गसुन्दर इति चन्द्रिकाकारः प्राह । तत्प्रकरणं—"मर्द्दयेत् रसगन्धौ च हस्तिशुण्डीरसैर्दृढं । मूषाचीकरणैः पिष्टा पर्य्यन्तं दिनसप्तत. । विशुष्य वालुकायन्त्रे मूषायां सन्निवेशयेत् । दिनमेकं ददेदग्निं मन्दं मन्दं निशावधि । एवं निष्पद्यते पीतः भीतः स्वतस्तु गृह्यते । पर्णखण्डेन तद्भस्म भक्षयेत् सूयतां मया । सुदीर्घं कुरुते पूर्व्वमुदराणि विनाशयेत् । ज्वराणां नाशन. श्रेष्ठः तद्वत् श्रीसुखकारकः । बलप्रद. सदा देहे जरानाशनतत्परः । चड्डभङ्गादिक दोषं सर्व्वं सा शयति सत्वात् । एतस्मात्परः सूतो रसात् सर्व्वाङ्गसुन्दरात् ।" र.सा.सं. ।

पीतभृङ्गराजः । पुं । पीतपुष्पभृङ्गराजवृक्षे । हल्.प भीमराज । केशुटे । गुणाः—तिक्तोष्ण. चक्षुष्यः केशरञ्जनः कफामशोफघ्नः नीलपुष्पश्च रसायनः । रा.नि.व.४ ।

पीतमणिः । पुं । पुष्परागमणौ । रा नि व.१३ ।

पीतमण्डलदर्शनः । पुं । पित्तजन्यरोगे । निदा. । [वाड् । वै.निघ. ।

पीतमण्डूकः । पुं । स्वर्णमण्डूके । सोणा ।

पीतमस्तकः । पुं । श्यामग्रीवपक्षिणि । वै.निघ. ।

पीतमाणिकम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा नि.व.१३ ।

पीतमुण्डः । पुं । हरिणभेदे । वै.निघ । [मा. ।

पीतमुद्गः । पुं । सुवर्णमुद्गे । सोना मुग । र.

पीतमूत्रता (त्वम्) । स्त्री, क्ली । पित्तजमूत्ररोगे । भा. । [मूत । रा.नि व.७ ।

पीतमूल(क)म् । क्ली । गर्भरमूलके । गाजर

पीतमूली । स्त्री । रेवतमूलविशेषे । रेउचिनि इति लोके । यथा—"शङ्खिनी पीतमूली च भव्या वा मधुरेचनी । रुक्मशोधनमलोद्धारे चाग्निमान्द्यशीपवम् । विट्भेदं शीतपित्तघ्न दुष्टव्रणरोपणी ।" (वर्द्धचीरा) ।

पीतयूथी (थिका) । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । स्वर्ण जूइ । रा.नि व.१० ।

पीतरक्तः (कः) । क्ली । पुष्परागमणौ । रा नि. व.१३ । पद्मकाष्ठे । वै.निघ ।

पीतरत्न(क)म् । क्ली । मणिविशेषे । पोखराज इति लोके । भा.पू.१भ.रत्न.व ।

पीतरम्भा । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । चाँपाकलार गाछ । रा.नि.व.११ ।

पीतरसः । पुं । कशेरौ । केशुर । प.मु. ।

पीतरागम् । क्ली । सिक्थके । मम । पद्मकेसरे । रा नि.व.१२ । पुं । पीतवर्णे । वै निघ ।

पीतरोहिणी । स्त्री । पीतकटुकायाम् । पीतकटुकी । प मु. । काश्मर्य्याम् । गाभार । भा. ।

पीतल(क)म् । क्ली । रीतौ । पितल । रा. नि.व.१३ । पुं । पीतवर्णे । वै.निघ. ।

पीतलोहम् । क्ली । पित्तले । हे.च. ।

पीतवर्णः (कः) । पुं । स्वर्णमण्डूके । तालवृक्षे । कदम्बवृक्षे । हरिद्रुवृक्षे । काञ्चनवृक्षे । वै. निघ. । क्ली । मनःशिलायाम् । पीतचन्दने । कुङ्कुमे । [लता । वै.निघ. ।

पीतवल्ली । स्त्री । आकाशवल्लीलतायाम् । आलोक्

पीतविट्कता । स्त्री । पित्तविकारजरोगे ।

पीतबीजा । स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ ।

पीतवृक्षः । पुं । पृथुशिम्बश्योनाकवृक्षे । बड़ शोना गाछ । रा.नि.व.९ । पीतशीभवृक्षे । खदिरेवदारौ । रा.नि व १२ ।

पीतशा(सा)लः (कः) । पुं । असनवृक्षे । पियालवृक्षे । पियाशाल । हिं असन, असना । मं बिवला । तें मद्दि । बम्. पद्म् । पम. । अस्य त्वक्क्वाथः उदरामयघ्नः, प्रमेह, नाडीव्रण हितः ।

पीतशालिः । पुं । सुगन्धशाली । गद्ध धान । रा.नि.व.१६ ।

पीतसन्ध्यावरः । पुं । पीतभिस्याम् । श.द. वा.स्पा.महाराजप्रतापसीमे ।

पीतसारः । पुं । चन्दनवृक्षे । श्वेतचाड़ गाछ । रा नि.व.८ । शिल्हके । शिलारस । रा.

পীত ঝাঁটী। घुरिकाहृद्याम्। रा.नि.व.५।

पीततण्डुलः। पुं। कङ्गुणीधान्ये। কাংনী ধান। रा.नि.व.१६। सर्जतरौ। শাল গাছ। वै.निघ.। स्त्री। घुरिकाहृद्याम्। रा.नि.व ५।

पीततण्डुलिका। स्त्री। सर्ज्जवृक्षे। শাল গাছ। वै.निघ.। [पि। त्तिका।

पीततुण्डः। पुं। पक्षिविशेषे, कारण्डवपक्षि

पीततैला। स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। লতাফটকী। रा.नि व २। वा.म.१५अ.अर्कादि। "प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्य्या।"

पीतदन्तता। स्त्री। पित्तजन्यदन्तरोगे।

पीतदारुः। पु, क्ली। दारुहरिद्रायाम्। रा नि.व.६। सु चि.१९अ.। सरलायाम्। सरल काष्ठे। र मा.। हरिद्रायाम्। वै.निघ.। देवदारुणि। र.मा.। हरिद्रुवृक्षे। रा.नि व ८। किरातत्तिक्ते। पूतिकरञ्जे। वै निघ.।

पीतदुग्धा। स्त्री। स्वर्णक्षीर्य्याम्। শেয়াল কাঁটা। হি চোক। चोरिण्याम्। थिकई। रा नि व ५। सातलायाम्। वै.निघ.।

पीतद्रुः। पु। देवदारुभेदे, सरले। प.मु.। दारुहरिद्रायाम्। रा.नि.व.६।

पीतद्रुमः। पु। हरिद्रावृक्षे। वा.चि.६अ.। सरलदेवदारुणि। दारुहरिद्रायाम्। भम।

पीतनः (कः)। पुं। आम्रातकवृक्षे। আমড়া গাছ। प्लक्षवृक्षे। रा.नि.व.११।२३। क्ली। कुङ्कुमे। हरिताले। पीतदारुणि। आम्रातकफले। वै.निघ.। [निघ.।

पीतनखता। स्त्री। पित्तजन्यनखरोगे। वै.

पीतनागः। पुं। चन्द्रपण्डे। আনারস। वै निघ.।

पीतनी। स्त्री। शालपर्ण्याम्। मद.।

पीतनेत्रता। स्त्री। पित्तजनेत्ररोगे। भा.।

पीतपरागः। पुं। पद्मकेसरे। वै.निघ.।

पीतपर्णी। स्त्री। वृश्चिकाल्यां। বিছাতী। अ.च.। [चि.८अ.।

पीतपाकी (इन्)। पुं। ...

पीतपाठी (इन्)। पुं। चित्रकवृक्षे। वै. निघ.।

पीतपादपः। पुं। पृथुशिम्बश्योनाकवृक्षे। বড় শোণা গাছ। रा.नि.व.८। पीतलोध्रवृक्षे। वै.निघ.। [पाशी। हे.च.।

पीतपादा। स्त्री। सारिकायाम्। শালিক

पीतपिष्टम्। क्ली। सीसके। वै.निघ.।

पीतपुष्पः। पुं। पीतझिण्ट्याम्। कण्टागेलया इति लोके। लक्ष्मणपिण्डारौ। मदनविशेष। प मु। इङ्गुदीवृक्षे। र मा.। कर्णिकारवृक्षे। श.च.। काञ्चनारवृक्षे। রক্ত কাঞ্চন বৃক্ষ চম্পকवृक्षे। रा नि व १०। क्ली। आहुल्यक्षुपे। रा नि.व.४। कुष्माण्डे। भा.पू.१भ.। पीतवर्णपुष्पमात्रे।

पीतपुष्पकः। पुं। वर्व्वूरवृक्षे। वै निघ.।

पीतपुष्पका। स्त्री। कर्कटीभेदे। বন কাঁকুড়ী। वै.निघ।

पीतपुष्पा। स्त्री। श्वेतवाट्यालके। प.मु। इन्द्रवारुणीलतायाम्। रा.नि.व २। कोशातकीलतायाम्। झिङ्गा। प.मु.। पीतपुष्पवाट्यालके। পীত বেড়েলা। पीतझिण्ट्याम्। পীত ঝাঁটী। र.मा। झिञ्झिरीटायां। रा.नि.व ४। आढक्याम्। रा.नि.व.१६। पीतकरवीरे। स्वर्णयूथिकायाम्। गणिकारिकायाम्। वै.निघ।

पीतपुष्पिका (ष्पी)। स्त्री। महाबलायाम्। रा.नि.व.४। त्रपुष्यां। शशां। रा.नि.व.७। इन्द्रवारुणीलतायाम्। वाद्यानशशा। शङ्खपुष्पी। শ্বেত অপরাজিতা। महाकोषातक्याम्। रा. नि व १। पीतयूथिकायाम्। अतिबलायाम्। महाशणवृक्षे। वै.निघ.।

पीतपृष्ठा। स्त्री। वराटिकाभेदे। रा.नि.व. १३। [करवी। रा.नि.व.१०।

पीतप्रसवः। पुं। पीतकरवीरवृक्षे। পীত

पीतफलः (कः)। पुं। शाखोटवृक्षे। শেওড়া গাছ। त्रिका.। धववृक्षे। ধাওয়া গাছ। त्रिका.। कर्मरङ्गवृक्षे। কামরাঙা গাছ। रा.नि.व ११।

पीतफेनः। पुं। अरिष्टकवृक्षे। রীঠা গাছ। वै निघ.।

पीतबलिः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

पीतवालुका । स्त्री । हरिद्रायाम् । त्रिका. ।

पीतभद्रकः । पुं । देवबर्ब्बूरवृक्षे । वै.निघ. ।

पीतभस्म । क्ली । भस्मीकरणेन पारदस्य पीतीकरणे । यत् सर्व्वाङ्गसुन्दर इति चन्द्रिकाकारः प्राह । तत्प्रकरणं —"मर्दयेत् रसगन्धौ च हस्ति शुण्डीरसैर्दृढं । मूषावीकरसैः दिवा पर्य्यन्तं दिनमनन्त. । विहाय वालुकायन्त्रे मूषायां सन्निवेशयेत् । दिनमेकं दहेदग्निं मन्दं मन्दं निशावधि । एवं निषद्यते पीतः पीतः सूतस्तु गद्यते । पर्णखण्डेन सहम्रा भक्षयेत् श्रूयतां मया । क्षुद्दोषं कुरुते पूर्व्वमुदराणि विनाशयेत् । ज्वराद्या नाशनश्रेष्ठः तद्वत् श्रीसुखकारकः । बलप्रदः सदा देहे जरानाशनतत्परः । भङ्गभङ्गादिकं दोषं सर्व्वं नाशयति चयात् । एतस्मात्परः सूतो रसात् सर्व्वाङ्गसुन्दरात् ।" र.सा.स. ।

पीतभृङ्गराजः । पुं । पीतपुष्पभृङ्गराजवृक्षे । हल्‌দে ভীমরাজ । কেশুতে । गुणाः —तिक्तोष्णः चक्षुष्य. केशरञ्जनः कफामयघ्नः नीलपुष्पवत् रसायनः । रा.नि.व.४ ।

पीतमणिः । पुं । पुष्परागमणौ । रा.नि व.१३।

पीतमण्डलदर्शनः । पुं । पित्तज्वररोगे । निदा. । [व्याड़ । वै.निघ. ।

पीतमण्डूकः । पुं । स्वर्णमण्डूके । সোণা

पीतमस्तकः । पुं । हस्तक्षेमपक्षिणि । वै.निघ.।

पीतमाक्षिकम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा. नि.व.१३ ।

पीतमुण्डः । पुं । हरिणभेदे । वै.निघ । [मा.।

पीतमुद्गः । पुं । सुवर्णमुद्गे । সোনা মুগ । र.

पीतमूत्रता (त्वम्) । स्त्री, क्ली । पित्तजमूत्ररोगे । भा. । [मूग । रा.नि व.७ ।

पीतमूल(क)म् । क्ली । गर्जरमूलके । গাজর

पीतमूली । स्त्री । रेवतमूलविशेषे । रेवचिनि इति लोके । यथा—"अश्विनी पीतमूली च बन्धा या मदुरेचनी । ह्यम्भोर्भकतीसारं वह्निसान्दनीपनम् । विट्‌मह तीतविषय दुद्रमवि- रोचनी ।" (चर्यावीका) ।

पीतयूथी (थिका) । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । স্বর্ণ জুই । रा.नि व.१० ।

पीतरक्तः (कः) । क्ली । पुष्परागमणौ । रा नि. व.१३ । पद्मकाष्ठे । वै.निघ ।

पीतरत्न(क)म् । क्ली । मणिविशेषे । पोखराज इति लोके । भा.पू.१भ.रत्न.व ।

पीतरम्भा । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । চাঁপা-কলার গাছ । रा.नि.व.११ ।

पीतरसः । पुं । कशेरौ । কেশুর । प.सु. ।

पीतरागम् । क्ली । सिक्थके । मम । पद्मकेशरे । रा नि.व.१३ । पुं । पीतवर्णे । वै.निघ ।

पीतरोहिणी । स्त्री । पीतकटुकायाम् । पीतकटुकी । प सु. । कास्मर्य्याम् । গাম্ভার । भा. ।

पीतल(क)म् । क्ली । रीती । পিতল । रा. नि.व.१३ । पुं । पीतवर्णे । वै.निघ. ।

पीतलोहम् । क्ली । पित्तले । हे.च. ।

पीतवर्णः (कः) । पुं । स्वर्णमण्डूके । तालवृक्षे । कदम्बवृक्षे । हरिद्रुवृक्षे । काञ्चनवृक्षे । वै. निघ. । क्ली । मनःशिलायाम् । पीतचन्दने । कुङ्कुमे । [लता । वै.निघ. ।

पीतवल्ली । स्त्री । आकाशवल्लयाम् । আলোক্

पीतविट्‌कता । स्त्री । पित्तविकारजरोगे ।

पीतबीजा । स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६।

पीतवृक्षः । पुं । पृथुशिम्बश्योनाकवृक्षे । বড় সোনা গাছ । रा.नि.व.८ । पीतशोभवृक्षे । सरलदेवदारौ । रा.नि.व १२ ।

पीतशा(सा)लः (कः) । पुं । असनवृक्षे । पियासवृक्षे । পিয়াশাল । हिं असन, असना । मं बिबला । तें अद्दि । बम्. असन् । कम. । असन लक्षणः चदरामयघ्नः, प्रमेहः नाडीव्रणे हितः ।

पीतशालिः । पुं । स्वर्णशाली । সরু ধান । रा.नि.व.१६ ।

पीतसद्याचरः । पुं । पीतभिक्षाम् । च.द. वा.व्या.महाराजप्रसारणीतैले ।

पीतसारः । पुं । चन्द्राङ्कवृक्षे । চাঁদোড় গাছ । रा.नि.व.८ । मिहके । সিন্দুরস । रा.

नि.व.१२। वै निघ.ज्व.चि.चन्दनक्षमातैले। गो मेदमणौ। मे.। क्लौ। हरिचन्दने। प मु.।

पीतसारकः । पु। निम्बवृक्षे। निम्‌गाछ। रा नि.व.९। अङ्कोलवृक्षे। रा.नि.व.९। अश्मन्तके। वै.निघ.। [च.।

पीतसारि । क्लौ। सौवीरोऽञ्जने। सुर्मा। प्र.

पीतस्कन्धः । पुं। शूकरे। वै.निघ.।

पीतस्फटिकः । पु। पुष्परागमणौ। प मु.।

पीतस्फोटः (टा) । पुं, स्त्री। पीतवर्णस्फोटके। वै.निघ.। पामायाम्। रा नि.व.२०।

पीता । स्त्री। हरिद्रायाम्। प.मु.। वै.निघ. ज्वर.चि.सूर्यप्रभायाम्। दारुहरिद्रायाम्। रा. नि.व.६। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। बड़ लता फटकी। रा.नि.व.३। गोरोचनायाम्। प्रियङ्गौ। रा नि व.१२। वनबीजपूरके। बन मातुलुङ्ग। रा.नि व.११। कपिलशिंशपायाम्। रा.नि.व.९। अतिविषायां। आतईच। प्र च.। स्वर्णकदल्यां। চাঁপা কলা। हरिताले। पीतमाल्या। পীত জাতি ফুলের গাছ। धूनके। देवदारुणि। शालपर्ण्याम्। अस्त्रगन्धायां। आकाशलतायां। वै.निघ।

पीताङ्गः । पुं। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। বড় শোণাগাছ। रा.नि व.९। पीतलोध्रवृक्षे। पीत मण्डूके। সোনাবেঙ। नागरङ्गवृक्षे। स्त्री। हरिद्रायाम्। वै निघ।

पीताभः । पुं,क्लौ। पीतचन्दने। वै.निघ.।

पीताभ्रम् । क्लौ। पीतवर्णाभ्रभेदे। रा.नि. व.१३। See अभ्रकम्।

पीताम्लानः । पु। पीतझिण्टीक्षुपे। পীত ঝাঁটী। रा.नि.व.१०। See किङ्किरातः।

पीतावलोकनः । पुं। पित्तजन्यदृष्टिरोगे।

पीताश्मा (न्) । पुं। पुष्परागमणौ। रा.नि. व.१३।

पीताह्वः । पुं। सर्जरसे। धूना। वै.निघ।

पीतिः । स्त्री। पाने। रा.नि.व.२०। पुं। अश्वे। अम.। करियष्टायाम्। श.च.।

पीतिनी । स्त्री। शालपर्णीक्षुपे। रा.नि.व ४।

पीती (इन्) । पुं। अश्वे। अम.।

पीथम् । क्लौ। घृते। उणा.। जले। हे.च.।

पीथिः (थी(इन्)) । पुं। अश्वे। अ.टी स्वा.।

पीनद्धः । पु। सरलवृक्षे। रा.नि.व १२।

पीनसः । पु। अपीनसनामनासारोगे। পীনাস রোগ। रा.नि.व.२०। See अपीनसः। [व.७।

पीनसा । स्त्री। कर्कट्या। কাঁকুড়। रा.नि.

पीनसी (इन्) । त्रि। पीनसरोगिणि। निदा.।

पीनस्कन्धः । पु। वनशूकरे। महिषे। वै.निघ.।

पीपरिः । पुं। क्षुद्रप्लक्षवृक्षे। ছোট পাকুড়। रा. नि.व.११। [स्वर्णे।

पीयुः । पुं। काके। पेचके। चिका। क्लौ।

पीयूषम् । क्लौ। दुग्धे। रा.नि.व.१५। चि.क. क.सामरी.चि। अमृते। अम.। नवप्रसूतायाः गो. सप्तदिनाभ्यन्तरीणदुग्धे। গাঁজলা দুধ। यथा— "आसप्तरात्रमभवं क्षीरं पीयूषमुच्यते।" गुणाः —मधुरं शुक्रदं बल्यं। सु सू ४५अ.द.व.। ध.मु. २०अ.।

पीयूषसिन्धुरसः । पुं। अर्शोऽधिकारे रसः। बहुणगन्धकैर्वालुकायन्त्रे भस्मीकृतपारद. स्वर्ण सौ इभस्म अभ्रभस्म गन्धकम् एषां प्र. समभागः, प्र रणं (ওল) दलीमूलं मुण्डी (মুণ্ডীরী) काकमा ची भृङ्गराज (ভীমরাজ) अर्क. (আকন্দ) वि चकम् एषां रसेन ७धा मर्द्य.। रस चि.।

पीयूषोत्था । स्त्री। (Eulophia campestris.) शालुम्मिश्रि इति ख्याते द्रव्ये। इयं वल्या

पीलकः । पुं। पिपीलिकायाम्। हे.च.।

पीला । स्त्री। पिपीलिकायाम्। वै निघ।

पीलुः । पुं। (Salvadora persica; S. Oleoides. Syn. S. Indica.) Tooth brush tree. कोङ्कणदेशे स्वनामख्यातवृक्षे। পীলু গাছ। हिं झल। मं पिलु। तें गौ लुगुचेटु, पिन्नवरगोङ्. तम्. कळवन्. ता. कों कु। भूमिशामि भाखरीट इति लोके। च द. अ.शिरोविरेचने। फलगुणाः—"पीलु श्लेष्मसमीरघ्न पित्तलं भेदि गुल्मनुत्। स्वादु तिक्तञ्च यत्पी

तथा गुणा त्रिदोषहृत् ।" भा प्रम्र. । मेदपित्त-सन्निवातघ्नम् । चरि १७ष. । स्वादुतिक्तकटूष्णं कफवातहरञ्च । "तिक्तं पित्तकरं तेषां सरं कटुविपाकि च । तीक्ष्णोष्णं कटुकं पीलु सस्नेहं कफवातजित् ।" सु सू.४६।२९ष.शिरोविरेचने । अथ तैल मूलकतैलगुणं । कञ्चुकशाके । शरलप पर्णे । किङ्किरातवृक्षे । अक्षोटवृक्षे । करवृक्षे । वै निघ. अस्थिखण्डविशेषे । हस्तिनि । पुष्पे । मे । परमाणौ । त्रिका. । पियालवृक्षे । च सू.४ष. । क्ली । पीलुफले । च.सू.२ष वमने । काश्मनदेशे गिरिजाचोडफले । च सू २ष.कुष्ठादिप्रलेपे ।

पीलुनी । स्त्री । मूर्वायाम् । रा.नि व.३ । च. द.परिणामशूले । "पीलुनी त्रिवृता तथा ।" कञ्चुकशाके । वै.निघ ।

पीलुपत्रः । पुं । आम्लकवृक्षे । चालिता गाछ । रा.नि.व.९ । मोरटायाम् । लताकरञ्ज । रा.नि व.३ ।

पीलुपत्रा । स्त्री । चीरमोरटायाम् । वै.निघ. ।

पीलुपर्णिका (र्णी) । स्त्री । ओषधिविशेषे । मे. । मूर्वायां । मूगत्रां । र मा. । वै.निघ.२भ ष.श्रा.चि. । तुण्डिकायाम् । तेलाकुचा । रा. नि व १६ । मोरटे । लताकस्तूर । तस्याकगुणा. —गुरु रुचं विष्टम्भशीर्णकरं मधुरं शीत मल भेदनञ्च । च.सू.२७ष. ।

पीलूपर्णा । स्त्री । पीलुफले । वै निघ. ।

पीवरः । पुं । कच्छपे । जटा । त्रि । स्थूले ।

पीवरा (री) । स्त्री । माषपर्ण्याम् । शाल शालि । भा.पू.१भ. । अश्वगन्धायाम् । रा.नि.व. ४ । रस.र.शङ्खलाप्याश्रुते । शतावर्याम् । र.मा.

पीवा । स्त्री । जले । उणा. । [हारा ।

पुंगातुकः । पुं । जीवनवृक्षे । जीवन गाछ ।

पुंध्वजः । पुं । मूषिके । वै निघ. ।

पुंनामा । स्त्री । पुत्रदात्र्याम् नपुंसक लिङ्गाम् । वै.निघ. ।

पुंलिङ्गम् । क्ली । शिश्ने । हे च. ।

पुंवत्सा । स्त्री । पुत्रवत्सविन्दाम् । च.शा.८ष. ।

पुंस्पः । पुं । मत्स्यमूषिके । छुँ ो । त्रिका. ।

पुंश्चलः । त्रि । कच्छूरोगिणि । धर्मो । मे. ।

पुंश्चिह्नम् । क्ली । शिश्ने । [का. ।

पुंसवनम् । क्ली । दुग्धे । संस्कारविशेषे । त्रि-

पुंस्त्वम् । क्ली । शुक्रे । हे.च. । पुं । भूतृणे । गन्धतृण । रा.नि.व.८ ।

पुंस्त्वदा । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे । वै.निघ. ।

पुंस्त्वनाशनः । पुं । तृणभेदे । वै.निघ. ।

पुंस्त्वविग्रहः । पुं । भूतृणे । सुगन्ध तृण विशेष । रा.नि व.८ । [कायाम् । मे. ।

पुक्कसी । स्त्री । नील्याम् । श र. । पुष्पकालि

पुङ्खः (कः) । पुं । शरमूले । (कः) शरपुङ्खामूले । बन नीलेर मूल । रस.चि. ।

पुङ्खिका । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । वै.निघ ।

पुङ्गवः । पुं । ऋषभके । रा.नि.व.५ । [उषा ।

पुच्छः । पुं, क्ली । लाङ्गूले । अम. । पिच्छे ।

पुच्छटी । स्त्री । अङ्गुलिमोटने । त्रिका. ।

पुच्छदा । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे । रा.नि.व.८ ।

पुच्छफलः । पुं. । बदरीवृक्षे । प.मु. ।

पुच्छमूलम् । क्ली । पुच्छमूलतो मांसलभागे । अ.द.२ष. । [शाणी । वै.निघ. ।

पुच्छा (च्छिका) । स्त्री । माषपर्ण्याम् । शा-

पुच्छाधोभागलोहितः । पुं । पेचके । वै. निघ. । [रा.नि.व.१० । कुक्कुटे । श.च. ।

पुच्छी (च्छिन्) । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ ।

पुञ्जदलम् । क्ली । सुनिषण्णकशाके । प मु. ।

पुटम् । क्ली । परिवेष्टवर्गे । रा.नि.व ८ । जातीफले । रा.नि.व १२ । कैवर्तमुस्तके । मेघवर्णे । पात्रे । आच्छादने । भ.टी भ । पत्रपुटके । पात्रयोरुभयस्तुल्यसंयोजने । पुं । अश्वगुरे । श.र. । पुण्डने । त्रिका. । औषधपाकयन्त्रभेदे । तस्य भेदाः —महापुटगजपुटवराहपुटकौक्कुटपुटकपोतपुटगोवरपुटभाण्डपुटभेदेन । एवं विविधा तल्लक्षणादि यथा. । "हस्ताग्रे तुषे पूर्ण मध्ये मूषा विधारितं । वितर्दि तद्दाहाग्नेर्महाग्ने पुटमुच्यते ।" भा.प्र.

पुटकम् । क्ली। पद्मे । श र । नासारोगविशेषे । लक्षण —"पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्म रुत् । कफ संशुष्कपुटतां प्राप्नोति पुटकन्तु तत् ॥' वा उ १९अ ।

पुटकन्द । पु । कोलकन्दे । रा नि व ७ ।

पुटकिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । हे च ।

पुटग्रीव । पु । ताम्रकुण्डे । मे ।

पुटपत्री । स्त्री। पत्रशाकभेदे। मैव उपदश चि

पुटपाक । पु। पत्रपुटेन स्वरसद्रव्यकल्कपाके। जम्वादिपत्रैः कुडवमितद्रव्यकल्कं वेष्टयित्वा रज्ज्वादिना बद्धा द्व्यङ्गुलम् एकाङ्गुलं वा द्व्यङ्गुष्ठपर्यन्तं वा मृल्लेपं कृत्वा अग्नौ दहेत् लेपस्य रक्ततादर्शन पर्यन्तम् । शार्ङ्ग म १अ । 'पुटपाकस्य द्रव्यस्य स्वरसो गृह्यते यतः । अतोऽयं पुटपाकः स्यात् विधानं तस्य कथ्यते । द्रव्यमापोथितं जम्बूवटप त्रादिसम्पुटे । वेष्टयित्वा ततो बद्धा दृढं रज्ज्वादिना तथा । मृल्लेपं द्व्यङ्गुलं कुर्य्यादथवाङ्गुलिमात्रकम् । दहेत् पुटान्तरादग्नौ यावल्लेपस्य रक्तता ।" म प्र १ख । मात्रा—पलमितो रस कर्षमितमधुना पेयः । "पुटेन पच्यते यस्मात् पुटपाकस्ततो मतः । सुपिष्टं कुडवं द्रव्यं वारिणा काञ्जिकेन च । पुटकान्तर्गतं बद्धं सान्द्रपङ्केन लेपितं । अङ्गुष्ठमानं पद्माङ्गीमयेनाग्निना बुधः ॥ सिन्दूरवर्णता प्राप्तं पाद्यतद्रसं शुभम् । शीतलेन रसावामिर्भवेदितिविनिश्चितम् ॥ पुटपाकस्य पाकोऽयं वहिरारक्तवर्णता । पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् । कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः स्वरसवद् बुधैः ॥ नेत्रप्रसाधनभेदे । "द्वे बिल्वे स्निग्धमांसस्य परस्य पलं मतम् । द्रव्यस्य कुडवोन्मानं सम्मेलनं पे षयेत् । तदेकत्र समालोड्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम् । पुटपाकविधानेन तद्यथावद्रसं बुधः । सर्पिर्भोक्तं विधिना यथावदवधारयेत् ॥" भा. ।

पुटरागम् । क्ली। पत्राङ्गचन्दने । रक्तं काष्ठे। रा नि व १२ । [प सु ।

पुटलोहम् । क्ली । कण्टकलोहे । (विदरी) ।

पुटस्राव । पु । नासास्रावरोगे । वै निघ ।

पुटस्वेद । पु । बालुकापुटकैः स्वेदः । पूर्ड्रेण । "बालुकापुटकैः स्वेद ।' स्व द १८अ ।

पुटा (टिका) । स्त्री । एलायाम् । द्वारा । कौपीने । ड ।

पुटालु: । पु । कोलकन्दे । रा नि व ७ ।

पुटोदक । पु । नारिकेलवृक्षे । द्वारा. ।

पुण्ड: (क) । पु । तिलकवृक्षे । जटा. ।

पुण्डराह्व: । पु । पुण्डरीकवृक्षे । पूण्डरिया । वै निघ । [वै निघ ।

पुण्डरी (इन्) । पु । पुण्डरीके । पूण्डरिया ।

पुण्डरीकम् । क्ली । A white lotus श्वेत कमले । श्वेतपद्म । म प्राकृते कमल । क बिलियतावरे । तैं तेल्लतामर । गुणा —हिम तिक्त मधुरं पित्तघ्नं दाहघ्नं श्रमघ्नं रक्तघ्नं पिपासाघ्नञ्च । रा नि.व १० । 'पुण्डरीकं स्वादु शीतं तिक्तं रक्तकफापहम् । कफ दाह श्रम पित्त नाशयत् । द्रव्य गु. भा.म.१भ ज्व चि सुदर्शनचूर्णे । सु सू ३८ अ उत्पलादि । सहस्रदलश्वेतकमले । च.सू ४अ. । शालितण्डुले । श्वेतच्छत्रे । मे. । पु । दमनकवृक्षे । दना । रा नि व १० । दर्व्वीकरसर्पभेदे । राशिमण्डलप्रावरणे । सु कल्प ४अ । व्याघ्र । रा नि व १८ । शर्करायां । आम्ये । रा नि व १२ । श्वेत कुष्ठरोगे, स्त्रियै । "सञ्जात रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् । सरागश्चैव सोत्सधं पुण्डरीकं कफोल्वणम् ॥" मा.नि. । गजज्वरे । आलपर्णीपत्रवृत्ते स्वनामख्यातवृक्षे । पूण्डरिया गाछ । गुण —नेत्रहितलम् । आम्रवृक्षे । हे च । द्यौ । वै.निघ । शालिधान्यभेदे । गुणा —शालिवत् । सु सू ४६अ । व्याघ्र । कोषकारे । मे. ।

पुण्डरीकमुखी । स्त्री । निर्व्विषजलौकाभेदे । जलौक । सु सू १३अ । See जलायुका ।

पुण्डरीकाक्ष । पु । प्लवजातीयजलपक्षिभेदे । मांसगुणाः प्लवशब्दे द्रष्टव्याः । सु सू ४६अ ।

पुण्डरीयकम् । क्ली । स्थलपद्मे । श मा । प्रपौण्डरीकवृक्षे । पूण्डरिया । रा नि व.१२ ।

पुण्डर्य्यम् । क्ली । प्रपौण्डरीके । पूण्डरिया । रा नि व १२ ।

पुण्ड्र (क) । पु । तिलकवृक्षे । तिलगाछ । रा नि व.१० । अतिमुक्तके । माधवी लता । इक्ष

नि.व.२१। कृष्णमुलहचे। रा.नि.व.८। प्रपौण्ड्रीके। पुण्डरिया। क्रमिभिदे। मे.। चित्रवर्ण इक्षुविशेषे। पुँड़ो आक्, छाँचि इक्षु। मं पुण्ड्राकस्। कं बासरकबु। गुणा:—अतिमधुर: शीतल: कफकर: स्निग्ध: दाहहर: श्रमहर: क्ष्य: अतिसन्तर्पणश्च। रा.नि.व.१४।

पुण्ड्रका । स्त्री। माधवीलतायाम्। तिलकवृक्षे, शुक्लजातीपुष्पवृक्षे। वै.निघ.।

पुण्ड्रशर्करा । स्त्री। पुण्ड्रकेक्षुभवशर्करायाम्। पुँड़ि आकेर चिनि। गुणा:—स्निग्धा वीर्यवर्द्धनी रोचकी च हिता। रा.नि.व.१४। पञ्चविधशर्करायाम्। वै.निघ.। [वै.निघ.।

पुण्ड्रसाह्वः । पुं। पुण्डरीकवृक्षे। पूण्डरिया।

पुण्यगन्धः । पुं। महानागकेशरचम्पकवृक्षे। त्रिका.। स्त्री। स्वर्णयूथिकायाम्। वै.निघ.।

पुण्यतृणम् । क्ली। सितदर्भे। श्वेत कुश। रा.नि.व.८। [रा.नि.व.१८।

पुण्यदर्शनः । पुं। चाषपक्षिणि। नीलकण्ठे।

पुण्यफलः । पुं। उद्याने। श.मा.।

पुण्यसागरः । पुं। पुष्करमूले। वै.निघ.।

पुण्या । स्त्री। अश्वगन्धायां। वै.निघ.। तुलसीवृक्षे। श.मा.।

पुत्ति(त्ति)का । स्त्री। पिङ्गलवर्णसूक्ष्ममधुमक्षिकाविशेषे। पिङ्गलवर्ण मौमाछि। अम.। यथा—"बृहज्जा मक्षिका: पिङ्गा: पुत्तिका इति कीर्त्तिता:।" रा.नि.व.१४।

पुत्रः (कः) । पुं। दमनकवृक्षे। पुत्रे। तिलभेदे। मे.। मूषिकभेदे। तद्दष्टे—"पुत्रकेणाङ्गसादश्च पाण्डुवर्णश्च जायते। चीयते ग्रन्थिभिश्चाङ्गमाखुशावकसन्निभैः। शिरीषेङ्गुदकल्कन्तु लिप्यात् च भमाक्षिकम्।" सु.कल्प.६ष.।

पुत्रकन्दा । स्त्री। लक्ष्मणाकन्दे। रा.नि.व.७।

पुत्रघ्नी । स्त्री। योनिरोगविशेषे। लक्षणं यथा—"जातं जातं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंक्षयात्।" सु.उ.। "रौक्ष्याद्वायुर्यदा गर्भं जातं जातं विनाशयेत्। दुष्टशोणितजं नार्या: पुत्रघ्नी नाम सा मता।" च।

पुत्रजननी । स्त्री। पुत्रदात्रीलतायाम्। वै. निघ.।

पुत्रजी(ञ्जी)वः (कः) । पुं। (Putranjiva Roxburghii. Syn. Nageia putranjiva.) कौलापुरदेशे तन्नाम्ना प्रसिद्धे वृक्षविशेषे। जियापुता, पुतजिया। हिं पितौंजिया, जितापुटज, पुत्रजीव। मं जिवनपुत्र। तें कदुरुजुवि। वम्. जीवनपुत्तर। गुणा:—हिम. वृष्य: गर्भजीवद: चक्षुष्य. पित्तशमन: दाहतृष्णाघ्नश्च। रा.नि.व.८। रुच: स्वादु गुरु: कटु: पटु: वातश्लेष्मघ्न: सृष्टमलमूत्रश्च। भा.। तत्फलगुणा:—"पुत्रजीवफलमज्ज शीततोयेन पेषयेत्। भोजने चाञ्जने पाने लेप: सर्व्वविषापह:॥" रस.र विष. चि.।

पुत्रदा । स्त्री। वन्ध्याकर्कोट्यां। लक्ष्मणामूले, पुत्रदात्रीलतायां। रा.नि.व.२३। श्वेतकण्टकारिकायाम्। जीवन्त्याम्। वै.निघ.।

पुत्रदात्री । स्त्री। वन्ध्याकर्कोटिकायाम्। मालवदेशे स्वनाम्ना प्रसिद्धे लताविशेषे। पुत्रदात्री, पुत्रदात्री लता। गणा:—कटूष्णा वातकफघ्नी सुरभि: सदा पथ्या वन्ध्यादोषहरी च। रा नि व.३।

पुत्रपिचटम् । क्ली। रङ्गे। राङ्। र मा.।

पुत्रप्रदा । स्त्री। चुरिकाङ्कल्याम्। वन्ध्याकर्कटिकायाम्। वै निघ.। [नि व.३।

पुत्रभद्रा । स्त्री। बृहज्जीवन्तीलतायाम्। रा.

पुत्रमञ्जरि: (री) । स्त्री। पुत्रदात्र्याम्। भा.म ४भ.योनि रो.चि.। "पुत्रमञ्जरिमूलम्।"

पुत्रशृङ्गी । स्त्री। अजशृङ्ग्यां। मेढ़ाशिङ्गी। रा नि.व.८। [निघ.।

पुत्रश्रेणिका । स्त्री। भूम्यामलक्याम्। मे

पुत्रश्रेणी । स्त्री। जलकुम्भीवृक्षे। कान मची। र.मा.। अजशृङ्ग्याम्। मेढ़ाशिङ्गी। रा.नि.व.८। मूषिकपर्ण्याम्। इन्दुरकाणि। रा.नि.व.३। सु. कल्प.७अ।

पुत्रिणी । स्त्री। वन्दायाम्। मान्दा। नकुल. १२अ। दमीहपिङ्गाक्षिविशेषे। तत्र लक्षणं—"मकरन्दाभिका देया पिङ्गा सा तु पुत्रिणी।" सु. नि.८अ।

पुद्गलम् । क्ली । गन्धद्रव्ये । गन्धचूर्णे नागकर्पूरे । रा.नि.व ८। पुं । शरीरे । आत्मनि । त्रिका.।

पुनःखुरी (रिन्) । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं —"प्रसरन्ति खुरा यस्य अथवा पादकोपमाः । पुनःखुरीति तं विद्यादश्वं विह्वलगामिनं ॥" ज द.२८अ. ।

पुनर्नवः । पुं । नखे । नखे । रा.नि.व.१८ ।

पुनर्नवा । स्त्री । (Boerhaavia diffusa. Syn. Procumbens andereeta, or B. Diandra) स्वनामख्यातपत्रशाकभेदे । (श्वेत पुनर्णवा, गादापुणा । हिं शाठन । म पाण्डरीवे, घटुली, रक्तघेटुली । कं बिलियदुवेह्लडकिलु, केंपिनवेह्लडकिलु । तैं अतिकममिदि । ता. मुकरनिकिरे । वम्. पुनर्नवा । च सू.२८अ. । सा त्रिधा श्वेता रक्ता नीला चेति । तत्र श्वेतागुणाः —"श्वेता पुनर्नवा शोघ्नी तिक्ता कफविषापहा । कासहृद्रोगशूलासपाण्डुशोफानिलार्त्तिनुत् ॥ रक्ता पुनर्नवा तिक्ता सारिणी शोफनाशिनी । रक्तप्रदरदोषघ्नी पाण्डुपित्तप्रमर्दिनी ॥" रा.नि.व.५ । "पुनर्नवा श्वेतमूला शोथघ्नी दीर्घपत्रिका । कटुः कषायी ऽत्युष्णा पाण्डुहृद्दीपनी परा । शोफानिलगरश्लेष्महरी ब्रध्नोदरप्रणुत् । पुनर्नवाऽपरा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः । वातला ग्राहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी ॥" भा.पू. । तत्स्वाकगुणाः—"पुनर्नवा तु वीर्य्योष्णा भेदिनी च रसायनी ।" राज.२ प. । मूलक्काथः भेदकः उदरामयघ्नः शीतल वि शैषेण श्वासे हित अधिकमात्रया वामिकरः । प चमदेह व्रणनाशा हितश्च ।

पुनर्नवागुग्गुलुः । पुं । वातरक्ते गुग्गुलौ । शुष्कपुनर्नवामूलं १०० प. एरण्डमूलं १०० प. शुण्ठी १६ प. गुग्गुलु: ८ प. एकत्र कुट्टयेत् । क्वाथार्थं—जलं ३२ वा ६४ श. शे. ८ श. । गालयित्वा तत्र एरण्डतैलं ॥० श. दत्त्वा पुनः पचन् पाकसिद्धे अवतार्य "त्रिवृच्चूर्णं ५ प. दन्तीमूलचूर्णं १ प. गुडूचीचूर्णं २ प. त्रिफला त्रिकटु चित्रक-सैन्धवभल्लातकविडङ्गानां प्र. चूर्णं १॥० प. स्वर्णमाक्षिकं २तो. पुनर्नवाचूर्णं १प. प्रक्षेप्यम् । (श्वेत पुণার মূল ১০০ প. এরণ্ডমূল ১০০প. শুণ্ঠ ১৬প. গুগ্গুলু ৮প. একত্র কুটিবে । ক্বাথার্থ—জল ৩২ শ. শে ৮ শ. । ছাঁকিয়া এরণ্ড-তৈল ॥০ শ. দিয়া পুনঃ পাককরত পাক শেষ হইলে নামাইয়া তেউড়ীচূর্ণ ৫ প. দন্তীমূলচূর্ণ ১ প. গুলঞ্চচূর্ণ ২ প. ত্রিফলা ১॥০ প. ত্রিকটুচূর্ণ, ১॥০ প. চিতামূলচূর্ণ ১॥০ প. সৈন্ধব, ভেলা, বিড়ঙ্গচূর্ণ প্রত্যেকে ১॥০ প. স্বর্ণমাক্ষিক ২ তো. পুনর্নবামূলচূর্ণ ১ প. প্রক্ষেপ দিবে । ভা. ।

पुनर्नवाद्यघृतम् । क्ली । शोथाधिकारोक्तघृतम् । पाठ.—"पुनर्नवाचित्रकदेवदारुपञ्चोषणक्षारहरीतकीनाम् । कल्केन पक्वं दशमूलतोये घृतोत्तमं शोथनिषूदनञ्च ॥" दशमूलं मिलित्वा ६० प. जलं ५१२ प. शे. १२८ प घृतं ३२ प.। कल्कार्थं—पुनर्नवामूल चित्रकमूलं देवदारु पञ्च कोल यवक्षारः हरीतकी प्र. ८ तो. । रस र. ।

पुनर्नवाष्टकः । पुं । शोथे कषायः । पाठ. —"पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठीतिक्तामृतादार्व्यभयाकषायः । सर्वाङ्गशोथोदरपार्श्वशूलश्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥" भैष.शोथ.चि. ।

पुनर्भवः । पुं । नखे । रा.नि व.१८ । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व ५ ।

पुनर्भूः । स्त्री । पुनर्नवायाम् । घोषे । वै.निघं ।

पुन्नागम् । क्ली । पुन्नागपुष्पे । देववल्लभ राजचम्पकमिति लोके । सु.सू.३८अ.एलादिः । क. ।

पुन्नागः । पुं । (Calophyllum inophyllum.) Alexandrian Laurel. स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । दक्षिणापथे सुरपतिनाम्ना प्रतीत.। सु.सू.३८अ.एलादिः। পুনাগ গাছ, রাজচম্পক । हिं सुल्तानचम्पक । मं पुन्नाग । कं सुरहोन्नेरमिद । तैं सुरपोन्नचेट्टु । उत्. पुणां । वम्. ऊदि । ता. पिन्नय । गुणाः—कषायः कफरक्तघ्न । राज.। मधुर शीतः सुगन्धिः पित्तघ्नः भूतविद्रावण.। रा.नि.व.१० । वा सू.१५अ. । जातीफले । शुक्लपर्णे । श्वेतहस्तिनि । मे. । [सु.सू.३८अ.एलादि. ।

पुन्नागकेशरम् । क्ली । पुन्नागपुष्पकिञ्जल्के ।

पुन्नागपुष्पम् । क्ली । पुन्नागकुसुमे । वै.निघ. ।

पुन्नाटः (डः) । पुं । चक्रमर्दे । रा.नि.व.४ ।

पुन्नामा (न्) । पुं । पुन्नागवृक्षे । रा नि व १०।

पुप्पुटः । पु । दन्तपुटगतरोगे । तालुरोगे । निदा. ।

पुप्फुलः । पुं । जठरवाते । निदा. ।

पुप्फुसः । पुं । वामपार्श्वस्थमलाशये, कोष्ठे । फुसफुस, फोंफड़ा, फूल घड़ा । श.च. ।

पुमान् । पुं । पुन्नागवृक्षे । रा.नि.व.१० । पुरुषे । च. ।

पुरम् । क्ली । दारुगुरुणि । रा.नि.व.१२ । शरीरे । रा.नि.व.१८ । नागरमुस्तायाम् । र.मा. । चर्मणि । श.र. । पुं । गुग्गुलौ । गुग्गुल । रा. नि.व.१२ । ध.द.ज्व.चि.अपराजिताधूपे, चन्द्र-प्रभागुग्याम् । गन्धकोनिर्याते । वै.निघ. । पीत-भिण्टयाम् । श.च. । [वै.निघ. ।

पुरच्छदः । पुं । तलपे । ऊनु थड़ । सनाये ।

पुरटम् । क्ली । सुवर्णे । विदग्धमाधवः ।

पुरन्दरम् । क्ली । चविकायाम् । श.च. । म-रिचे । वै.निघ. ।

पुरमथनवल्लभः । पुं । दारुगुरुणि । रा नि व.१२ । [व.१२ ।

पुरा । स्त्री । सुगन्धद्रव्ये, सुरामांस्याम् । रा.नि.

पुराणः (तनः) । त्रि । प्राचीने ।

पुराणकिट्टम् । क्ली । लौहमले । मण्डूर । वै.निघ. । पाण्डु चि. मर्दभसिद्धमृते ।

पुराणघृतम् । क्ली । दशाब्दिककौम्भघृते । र. मा. । गुणा.—"सदापस्मारमूर्च्छादिशिरःकर्णा-क्षिगात्रज.। सर्पिः पुराणं जयति व्रणशोधन रोपणम् ॥" रा.नि.व.१ । "लवगन्धं पुराणं स्याद् दशवर्षस्थितं घृतम् ।" अन्ये पुनर्वर्षातीत पुराणमु-च्यते ।' अन्याभिष्यन्दि मधुरं बल्य सवमरोचित । अन्यच्छेदन दोषाणां पुराणं तत्प्रकीर्तितम् ॥" सि.यो.ज.चि. ।

पुरातनगुडः । पुं । प्राचीनगुडे । पुराण गुड़ । गुणाः—पित्तघ्न वातरोगघ्न. त्रिदोषघ्नः हृद्यः पथ्यः संवीमेन ज्वरहरः तापघ्न. विस्फूर्जीनम् वर्धकः पाण्डुप्रमेहघ्नः स्निग्ध स्वादुतरं लघु नमयः पथ्य । रा.नि.व.१४ ।

पुरातनधान्यम् । क्ली । संवत्सरापुषिते धा न्ये । पुराण धान । तच्च लघु अनभिष्यन्दि । उक्तं च, "वर्षातीत सर्वमन्नं परित्यजति गौरवम् ।" वा.सू.६ष.हेमाद्रिः शिम्बीधान्यवर्गे । [नि.व.४ ।

पुरासं(सि)णी । स्त्री । महाबलायाम् । रा.

पुरीतत् । क्ली । अन्त्रे । रा.नि.व.१८ ।

पुरीमोहः । धुस्तूरवृक्षे । श.मा. ।

पुरीषम् । क्ली । विष्ठायाम् । रा.नि.व.१८ । यथा—"शेषं किट्टञ्च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते । समानवायुना नीतं तत्तिष्ठति मलाशये । सूक्ष्मो-पस्थमार्गेण पुरीषं गुदमार्गतः । अपानवायुना क्षिप्तं बहिर्याति शरीरतः ॥" भा. ।

पुरीषकर्मि: । पुं । विष्ठाजातकृमौ । मा.नि. ।

पुरीषणः । पुं । विष्ठायां । त्रिका. ।

पुरीषधरा । स्त्री । तन्नामकपञ्चमकलायाम् । यान्त.कोष्ठे मलमभिविभजते पक्वाशयस्था । सु. शा.४अ. ।

पुरीषधानम् (षाधारः) । क्ली, पुं । म-लाधारनाडयाम् । मलाधारपकोष्ठाङ्गे । उण्डुके । च.शा.७अ. ।

पुरीषमः । पुं । माषे । माष कलाय । त्रिका. ।

पुरीषवहस्रोतः । क्ली । मलवहनाडयाम् । तस्य मूलं पक्वाशयः स्थूलगुदश्च । च.वि.५अ. ।

पुरीषसङ्गः । पुं । मलरोधे । च.सिद्धि.२अ. ।

पुरीषोष्णता । स्त्री । पित्तजन्यरोगे । भा. ।

पुरुदम् । क्ली । स्वर्णे । भैष मग.चि.प्रथमग्रा-हुमे ।

पुरुदशकः । पुं । हंसे । त्रिका. ।

पुरुषः । पुं । चेतनाधातौ । आकाशादिपञ्चकं चेतनाधातवश्चेति समुदायः पुरुषसंज्ञः । क्षित्यादि-चतुर्विंशतितत्त्वात्मकं पुरुषसंज्ञं । च.शा.१अ । "अत्र कर्मफलञ्चात्र ज्ञानञ्चात्र प्रतिष्ठितं । अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा । एवं यो वेद तत्त्वेन स वेद प्रलयोदयौ ॥" च. । "चेतना-वान् निर्गुणः अव्यक्तवर्षों बीजधर्मो मध्यस्थधर्मो ध्रुति ।" भा.पू.१अ. । पुन्नागवृक्षे । पुन्नाग । रा. नि.व.१० । पारदे । रस.र.शि चि. एकादशा-ध्याये । गुग्गुलौ । रस र.प्रवरसाद्गुमे । तिलकवृक्षे ।

क्षीरमोरटभेदे । वै.निघ. । पञ्चमहाभूतशरीरिसमवाये । सु.सू १ अ. । चेतनाधुतात्मनि । सु.शा १ अ. ।

पुरुपदन्तिका । स्त्री । मेदायाम् । रा.नि.व.४ ।

पुरुषव्याधिः । पुं । उपदंशे । भा ।

पुरुषक्षीरमोरटः । पुं । मोरटायाम् । वै.निघ. ।

पुरुहूतः । पुं । इन्द्रयवे । वै निघ. ।

पुरोगतिः । पु । कुक्कुरे । धरणि ।

पुरोडास् (डाशः) । पुं । घृते । त्रिका. । पिष्टकपचस्थो । मोमलतारसे । हे.च. ।

पुरोद्भवा । स्त्री । महामेदायाम् । र.मा ।

पुलकः । पुं । रोमाञ्चे । त्रिका । मणिदोषे । शिलाभेदे । हरिताले । मे । सर्षपभेदे । वै.निघ. । क्ली । गन्धके । गिरिमाटी(?) । रा.नि.व.११ ।

पुलकी (इन्) । पुं । धाराकदम्बे । केलि कदम्ब । रा.नि.व ८ ।

पुलाकः । पुं । तुषे । र.मा. । तुच्छधान्ये । ज्याणडा । अर्धसिक्थके । अम भ. ।

पुलाकी (इन्) । पुं । वृक्षे । हे च. ।

पुलिकिरः । पु । सर्पे । वै.निघ. ।

पुलोमा । पुं । वचायाम् । वै.निघ. ।

पुलोमजा । स्त्री । चाण्डिके । वै निघ ।

पुषा । स्त्री । माषपर्ण्यां । अ.च. ।

पुष्करपर्णिका (र्णी) । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । रा.नि व ५ ।

पुष्करमूल(क)म् । क्ली । The root of Alpotaxis auriculata. कुष्ठभेदे । कुडविशेष । स.सू ४ अ. । पुष्करद्वीपे स्वनाम्ना प्रसिद्धे मूले । पातालपद्मिनीति ख्याते काश्मीरदेशप्रसिद्धे कन्दविशेषे । पुष्करमूल । हिं पोहकरमूल । से पुष्करदेशप्रसिद्धत्वेन ओषधिविशेषस्तु । गुणा. —कटुतिक्तोष्ण कफवातज्वरापहं श्वासकासारोचकप्र शोफपाण्डुहरञ्च । रा.नि व ६ । "पुष्करं कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् । हन्ति शोथारुचिश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत् पद्मपत्र काश्मीर कुष्ठभेदमिदं जगुः ।" भा.पू १भ ह व. । बीजगुणा —रसपाकयोर्मधुरम् । च.सू.२७अ. । पद्ममूले । च.द.अष्टादी । च.द.गुल्म.चि.दिका दी ।

पुष्करबीजम् । क्ली । पुष्करमूले । रा.नि व.६ ।

पुष्करव्याघ्रः । पु । नक्रे । मे.निघ. ।

पुष्करशायिका । स्त्री । प्रसन्नातीयजलविहङ्गभेदे । वै.निघ. ।

पुष्करशिफा । स्त्री । पुष्करमूले । रा नि.व.६ ।

पुष्करसागरः । पुं । पुष्करमूले । वै निघ. ।

पुष्करस्रजौ । पु । अश्विनीकुमारयो । अ र. ।

पुष्कराह्व(क)म् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ ।

रा.नि.व.५। पुष्करमूले। स्वल्पजलाशये। अम.। हस्तिन्यां। पद्मिन्यां। मे.।

पुष्करहम् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ ।

पुष्कलकः । पुं । गन्धमृगे । कस्तूरी मृग । गन्ध गोकुल । मे.।

पुष्टिः (ष्टी) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा.नि. व.४ । वृद्धौ । वृद्धिनामक ओषधि । मे.। रा.नि. व.५ । [व.१३ । र.सा.सं.रसकर्पूरे।

पुष्टिका । स्त्री । शुक्तिग्रन्थी कस्तूरी । रा.नि.

पुष्प(क)म् । क्ली । कुसुमे । फूल । नरशरीरे पुष्पगन्धरूपारिष्टचिह्ने । च.इ.२अ. । तिलकपुष्पे । पुष्परेणौ । पुष्पमधुनि । मदनकुसुमे । मयनाफूल। पूगफले । वै.निघ.। नेत्ररोगभेदे । फूलो । हे च.। स्त्रीरजसि । तच्च शुद्धाशुद्धत्वाद्द्विविध—तयोः शुद्धं फलति अशुद्धञ्च न फलति । तयोर्लक्षणे—"शशासृक्प्रतिमं यत्तु यद्वा लाक्षारसोपमम् । तदार्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत् । तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि। असृग्दर विजानीयादतोऽन्यद्रक्त-लक्षणात् ।" "तथार्त्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणित चतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वसमस्तैश्चोपसृष्टमबीजं भवति तदेव दोषवर्णवेदनादिभिर्ज्ञेयम् ।" सु.शा.२अ. । "यस्या वातहत पुष्प फलं तस्या न विद्यते । अत. शुष्कञ्च कुसुम भेदादकसमन्वित । कटीशूल योनिशूल च हृत्कञ्च दृश्यते । यस्या पित्तहत पुष्प फल तस्या न विद्यते। जम्बूफलसमश्चोष तस्या भवति शोणित । कटीशूल महच्चैव उदरे शूलमेव च । यस्या श्लेष्महतं पुष्प फलं तस्या न विद्यते । बहुलं पिच्छिलं स्निग्ध घनं स्रवति शोणितं । योनौ नाभौ तु शूलानि करोती परमदारुणम् ॥" इति । रस र.। पुष्पाञ्जने । भैष.भग.चि.व्रणगजाङ्कुशे । रसाञ्जने । हे.च.। सु.सू.२६अ.। रस.र.व्रणगजा कुशे। पुष्करमूले । वै.निघ.द्विकापि. [सवर्णे] वै.निघ.१भ.च.च.चि पुष्करादिचूर्णे। (कम्) स्त्री हकालि । मे.। कासीसे । हिरेकम् । हे च.। पुं (क)। निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ.।

पुष्पकासीस(क)म् । क्ली । किञ्चित्पीतका शीषे । हिराकसभिश्लेष, ईषत् पीतवर्ण हिराकस। "द्वितीयं पुष्पकासीसमभितश्च सितश्च तत् ।" र.भा.। "कासीसं धातुकासीसं पांशुकासीसमित्यपि । तदेव किञ्चित्पीतन्तु पुष्पकासीसमुच्यते ॥" गुणा —"कासीसमम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा । वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्तितम् ॥" भा.पू. १भ धा.व.४भ.उपदश्चि. । "पुष्पकासीसकं तिक्तं शीत नेत्रामयापहं । लेपेनात्यामकुष्ठादिनानात्व-ग्दोषनाशनम् ॥" रा नि.व.१३ ।

पुष्पकीटः । पु । भ्रमरे । त्रिका. ।

पुष्पकेतुः । पुं । पुष्पाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

पुष्पगणः । पु । पुष्पवर्गे । यथा—"चतुर्धा स्थलपद्मानि सेवती गुलदावती । नेपाली च गुलाब-श्च गुलाबासश्च दण्डिनी । जाती यूथी राजवल्ली चन्द्रयूथी त्रिधा मता । चम्पको नागचम्पश्च बकुल-श्च कदम्बकः । कुन्दश्च शिवमल्ली च द्विकुञ्ज केत-की द्विधा । किङ्किरातः कर्णिकारी दामोकी वा-णपुष्पकम् । कुरुण्टकश्चतुर्धा च तिलको मुचुकु-न्दकः । बन्धूकश्च चतुर्धा स्यान्जपा द्वेधा वसुन्धरी । अगस्तिर्दमनो मारु पपरी बहुवर्णिका । द्विपाटल सूर्यमुखी द्राक्ष पुष्पगणस्त्वयम् ॥" अर्क.चि.।

पुष्पगन्धः । पु । यवनालकचे । वैलसकचे । वै निघ. ।

पुष्पगन्धा । स्त्री। शुक्लयूथिकायाम् । वै निघ.।

पुष्पगवेधुका । स्त्री। नागबलायाम्। वै.निघ ।

पुष्पघातकः । पु । वंशे । श मा. ।

पुष्पचामरः । पु। दमनकवृक्षे। त्रिका.। केतकवृक्षे । श मा. ।

पुष्पजः । पुं। पुष्पद्रवे । फूलेर रस, गोलाप जल आदि । रा नि.व.१० । पुष्पमधुनि । स्त्री । पुष्पशर्करायाम् । वै.निघ. । [च.सू.२५अ. ।

पुष्पजासवः । पुं। पञ्चाधिकादशपुष्पोत्थासवेषु। "पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्र-मधूकप्रियङ्गुधातकीपुष्पदशमा पुष्पासवा भवन्ति ।"

पुष्पदः । पु । वृक्षे । हे.च. ।

पुष्पदर्शनम् । क्ली। रजोदर्शने । च.शा.८अ.।

पुष्पद्रवः । पुं । पुष्पनिर्यासे । फूलेर रस, गोलाप जल प्रभृति वा मधु । गुणाः—सुरभि शीतः कषायः सौम्यः दाहश्रमशमनो वमुश-मनो रोगघ्रश्च । रा.नि.व.१० ।

पुष्पनिर्यासः (कः) । पुं । पुष्पोत्थद्रवे । ফুলের রস, গোলাপ জল প্রভৃতি বা মধু। रा नि.व १० ।

पुष्पनि(लि)घः । पुं। भ्रमरे । भ्रमर। श.च.।

पुष्पन्धयः । पुं । भ्रमरे । रा नि.व.१९ ।

पुष्पपथः । पु । योनौ, भगे । त्रिका. । [च. ।

पुष्पपाण्ड. । पु । मण्डलिसर्पभेदे । सु कल्प.४

पुष्पपिण्डः । पु । अशोकवृक्षे । वै.निघ. ।

पुष्पफल. । पु । कपित्थवृक्षे । भा । स्त्री । चर्म्मुनवृक्षे । कुष्माण्डादौ । भा पू शा.व. ।

पुष्पफलशाक. । पु । पुष्पशाकफलशाकमात्रे चलात्वादौ । गुणा.—'पित्तघ्नान्यनिल कुर्य्युस्तथा, मन्दकफानि च । सृष्टमूत्रपुरीषाणि स्वादुपाकर सानि च ॥''

पुष्पफला । स्त्री। कुष्माण्डलतायाम् । वै निघ.।

पुष्पमञ्जरिका । स्त्री । इन्दीवरालतायाम् । नीलपद्मिन्याम् । वै.निघ. । [वै निघ ।

पुष्पमञ्जरी । स्त्री। घृतकरञ्जे । ঘোড়াকরঞ্জ।

पुष्पमासः । पु । वसन्तसमये । रा नि व.२१ ।

पुष्पमृत्युः । पु । ईवनवृक्षे । वै निघ. ।

पुष्परक्तः । पु । सूर्य्यमणिवृक्षे । श च. ।

पुष्परज. । क्ली। मकरन्दे। पुष्पपरागे। वै निघ।

पुष्परसः । पुं । मधुनि । मउ । रा.नि व.१४। च.द.कास चि. अगस्त्यहरीतक्याम् । मकरन्दे । अम. । [२७ ।

पुष्परसाह्व(य)म् । क्ली । मधुनि । रा.नि.व.

पुष्परसोद्भवम् । क्ली। मधुनि । वै.निघ. ।

पुष्परागः । पु । पीतवर्णस्फटिकविशेषे । पी गराज इति लोके । वै.निघ.२भ.पथ्य.चि मयरत्न राजवणाई । गुणा —अम्ल शीतल वातघ्नो दीपन । धारणात् आयु श्रिय प्रज्ञाश्च करोति । रा.नि व २२ । रसाञ्जने । रस.र.एकादशाध्याये ।

पुष्परेणुः । पु । पुष्पपरागे । श.र. ।

पुष्परोचनः । पु । नागकेसरवृक्षे । त्रिका. ।

पुष्पवती । स्त्री । रजस्वलायाम् । अम. ।

पुष्पवर्षिणी । स्त्री । निर्गुण्ड्याम् । वै निघ ।

पुष्पवल्लभः । पु' । मल्लिकापुष्पवृक्षे । प सु ।

पुष्पविषम् । क्ली । वैतादिपुष्पस्य । "वैतकाद॰ स्ववल्लिजकरम्भमहाकरस्थानीति पञ्च ।" सु.कल्प. २अ । गुणा —छर्दिराध्मानं मूर्च्छनञ्च । "भवेत्तु पुष्पविषैश्छर्दिराध्मान मूर्च्छनं तथा ।" भा म ४भ. विष चि । [कल्प.४अ ।

पुष्पशकली । पु । निर्विषसर्पविशेषे । सु.

पुष्पशर्करा । स्त्री । पुष्पीकृतशर्करायाम् । ফুলের চিনি । गुणा —स्वादु हृद्या शीतला गुरु. पित्तरक्तघ्नी च । वै.निघ ।

पुष्पशून्यः । पु । उदुम्बरवृक्षे । रा.नि व ११ ।

पुष्पसमयः । पु । वसन्तकाले । अम. ।

पुष्पसारः । पु । पुष्पद्रवे । ফুলের রস, গোলাব জল আদি বা মধু । रा नि व.१० ।

पुष्पसिता । स्त्री । सितशर्करायाम् । वै निघ ।

पुष्पसौरभा । स्त्री । कलिकारिवृक्षे । विषला शूलिनी । रा.नि व.४ ।

पुष्पस्वेदः । पु । पुष्पद्रवे । ফুলের মধ, বা মধু । रा.नि.व.१० ।

पुष्पहासा । स्त्री। ऋतुमत्यां स्त्रियाम् । श.च ।

पुष्पहीना । स्त्री । उदुम्बरवृक्षे । श च. । र- ज शून्यायाम् । हे च ।

पुष्पा (ष्पी) । स्त्री । स्वच्छन्दपुष्पायाम् । ওন্‌ফা । वै.निघ । रा.नि.व.४ ।

पुष्पाञ्जनम् । क्ली । कविमाञ्जने । गुणा — "पुष्पाञ्जन हिम सौक्ष्म पित्तहिक्काप्रदाहनुत् । सा श्रयेत्त्वसारिणी सर्वनेत्रामयापहम् ॥" रा.नि.व. १३ ।,भा.द.१३अ.शिवगुटिादि.व. ।

पुष्पाण्डकम् । क्ली । श्रन्ने । तण्डुले । पु । पु- ष्पकुसुमारतण्डुलि, शालिधान्यभेदे । भा.पू १भ. धा व. ।

पुष्पाम्ला । स्त्री । पातकौषधे । वै निघ. ।

पुष्पाभिकीर्णः । पु । दर्वीकरसर्पविशेषे । सु कल्प ४अ. ।

पुष्पाम्बुजः । पु । पुष्पद्रवे । মধু, ফুলের রস

বা সাব, গোলাপ জল আদি। रा नि.व.१०।

पुष्पाम्भ (र्क.) । क्ली, पु । सेवत्यादिपुष्पोत्थार्के। সেউতী আদি ফুলের আরক। যথা—"सेवन्ती शतपत्री च वासन्ती गुलदावदी। चाम ला यूथिका चम्पा बकुलश्च कदम्बकः। कादयेत् कैतकीपत्रैः शाम्भोऽर्को गुरुमार्गतः। पुष्पार्क इति विख्यातो मरिचै सहितं पिबेत्। गुणा.—मण्ड लैकप्रयोगेण क्लीबोऽपि पुरुषायते। रोगानीकान् यथाण हन्यात्।" अर्क.चि.। [व.१४।

पुष्पासवम् । क्ली। मधुनि। पुष्पमद्ये। रा.नि.

पुष्पिका । स्त्री। दन्तमले। हारा.। मूत्रमार्गे। रक्तार्कवृक्षे। र मा.। लिङ्गमले हे.च.।

पुष्पिणी । स्त्री। धातकीवृक्षे। तूलके। स्वर्ण केतक्याम्। वै.निघ.। [च.सू.२५।

पुष्पितः । त्रि। पुष्पगन्धरूपादिष्टलक्षणयुक्ते।

पुष्पिता । स्त्री। रजस्वलायाम्। रा.नि.व.१८।

पुष्पी । स्त्री। स्वर्णकेतकीवृक्षे। रा.नि.व.१८।

पुष्पेन्द्रा । स्त्री। माधवीलतायाम्। वै निघ.।

पुष्पेभः । पुं। नागकेसरवृक्षे। वै.निघ.।

पुष्पोद्भवा । स्त्री। पुष्पशर्करायाम्। वै.निघ.।

पुष्यलकः । पु। कस्तूरीमृगे। मे.।

पुष्यानगचूर्णम् । क्ली। प्रदराधिकारे चूर्णौषधम्। पाठ.—"पाठा जम्ब्वाम्रयोर्मध्य शिलोद्भेद रसाञ्जनम्। अम्बष्ठकी मोचरसं समङ्गा पद्मकेशरं। वाह्लीकातिविषामुस्तं बिल्वं लोध्रं सगैरिकम्। कट् फलं मरिचं शुण्ठी माध्वीकं रक्तचन्दनम्। कट्वङ्ग वामककानला(श्योनाकवत्सकानला,भेद.,धातकीम धूकार्जुनम्। पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्। तानि चौद्रेण संयोज्य पाययेत्तण्डुलाम्बुना। चूर्णं पुष्यानगं नाम हितमात्रेयभाषितम्।" शिलोद्भेदः पाषाणभेद.। পাথরকুচি। अम्ब ष्ठकेति दार्विकायां ख्याता, तदभावे पाठा हि दृष्टा। बाह्लीकं कुङ्कुमं। माध्वीकं द्राक्षा। रस. र.। अम्बष्ठको मधुका। च.द। च चि.३०च। बार्बीकाशे बालोकादि पाठ। আকনাদি ২ ভা. জামের আঁটির শস, আমের আঁটির শস, পাথরকুচি, রসাঞ্জন, মোচরস, বরাহ-

ক্রান্তা, পদ্মকেশর, কুঙ্কুম, আতইচ, মুতা, বেলশুঁটা, লোধকাষ্ঠ, গেরিমাটী, কট্‌ফল, মরিচ, শুঁট, দেবদারু বা কিস্‌মিস্, রক্তচন্দন, শ্যোণাছাল, ইন্দ্রযব, অনন্তমূল, ধাইফুল, যষ্টিমধু, অর্জ্জুনছাল, প্রত্যেক চূর্ণ এক এক ভাগ। মধুযোগে চেলুনিদ্বারা পাককরিবে।

पुस्तकशिम्बिका, **पुस्तकाख्या** } स्त्री। पुस्तशिम्बयाम्। वै.निघ.।

पुस्तमयः । त्रि। वस्त्ररचिते। सु.सू ८च.।

पुस्तशिम्बी । स्त्री। शिम्बीलताभेदे। See शिम्बि।

पुस्फुसः । पुं। फुम्फुसरोगे।

पूग(फल)म् । क्ली। गुवाकफले। रा.नि व.११। गुणाः—"कफपित्तहरं रूक्षं वक्त्रक्लेदमलापहम्। कषायमीषन्मधुरं किञ्चित् पूगफलं सरम्॥" सु सू. ४६च। "कषायमधुरं भेदि पूगं पित्तकफापहं।" धनि.१७च.। "पक्कन्तु वातलं रूक्षं भेदनं कफ नाशनं। गुर्व्वभिष्यन्दि मधुरं तोयघ्नं वह्निना शनम्। आर्द्रो पूगं विषं घोरं हितीये भेदि दु र्जर। तृतीयादिषु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम्।" इति पूगस्य बालमध्यादिभेदगुणा। राज ३प.।

पूगः । पु। क्रमुकवृक्षे। रा नि.व ११। See अक्षोट.। पनसवृक्षे। म.र.। तूदवृक्षे। তুঁত গাছ। भा.।

पूगपीठम् । क्ली। निष्ठीवनपात्रे। त्रिका।

पूगपुष्पिका । स्त्री। विवाहपुष्पे। त्रिका.।

पूगमण्डः । पुं। समवृक्षे। পাহুড় গাছ। वै निघ।

पूगरोटः (कः) । पुं। हिन्तालवृक्षे। হেঁতাল গাছ। त्रिका.। खर्जूरविशेषे। একজাতি খেজুর। वै निघ.। "-रोट" इत्यपि पाठो दृश्यते।

पूगवृक्षः । पुं। क्रमुकवृक्षे। গুবাক গাছ रा नि.व,११। [स्त्री। गुवाके।

पूगी (गः) । पुं। गुवाकवृक्षे। मद.व १। (स्त्री)

पूगीफलम् । क्ली। गुवाके। वै निघ.।

पूजनी । स्त्री। चटकायाम्। চড়াই। श।

पूज्यमानम् । क्ली। नेत्रमौरके। वै.निघ।

पूतः । पुं । सितदर्भे । শ্বেত কুশ । रा.नि.व ८ । विकङ्कतवृक्षे । বৈঁইচি গাছ । रा.नि.व.६ । मधवृक्षे । तिलकवृक्षे । यज्ञे । रा.नि.व.११।१२। १६ । क्ली । निर्बुषधान्ये । अम. ।

पूतगन्धः । पु । बर्बरके । কাল বাবুই শাক । रा.नि.व १० । [कुश । रा नि.व ८ ।

पूततृण. (दर्भः) । पुं । सितदर्भे । শ্বেত

पूतद्रुः । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व १० ।

पूतधान्यम् । क्ली । तिले । रा नि व.१६ ।

पूतनः । पुं । गुदकुन्दरोगे । वा.उ २७ । See गुदकुन्द. ।

पूतना । स्त्री । गन्धमांसी । सुगन्धजटामांसी । रा.नि.व.१२ । स्वल्पत्वचि हरीतक्याम् । रा.नि व. ११ । भा.पू. । च.द । चि.प्री.च.आ.चि.महावे शाचघृते । इयं सिन्धुदेशजा लिपे शस्ता च । राज. । बालग्रहविशेषे । [तकेमीति लोके । च द. ।

पूतनाकेशी । स्त्री । सुगन्धजटामांसाम् । भू-

पूतनी । स्त्री । (Metha arvensis, Syn. M. Sativa.) Marshmint. स्वनामख्यातस् गन्धशाके । पुदिना इति सर्वत्र । পুদিনা শাক । प.मु । गुणा. —कामलाहरी अरोचकघ्नी मूर्च्छाघ्नी वमिघ्नी । गुष्काच विश्वताकर' चाग्निय. उत्ते-जकश्च । बालरोगविशेषे । पूतनाग्रह । लक्षणं यथा—"स्रस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ विड्भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धिः । छर्द्यार्त्तो हृषिततनूरुह कुमारः तृष्णालुर्भवति च पूतनागृ हीत ॥" सु.उ.२७अ. । तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका । तया गृहीत मात्रेण प्रथमं भवति ज्वर. । गात्रमुद्वेजयति स्तन्य न गृह्णाति दृष्टि बध्नाति क्रन्दति ऊर्द्ध निरीक्षते च । च.द. ।

पूतपत्री । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा नि व.१० ।

पूतफलः । पुं । पनसवृक्षे । কাঁটাল গাছ । रा.नि व.११ । [निम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

पूता । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ । तृ

पूतिः । स्त्री । गन्धमार्जाराण्डे । খাটাশী । मैष बाजी, दीर्घायामादृतैले । मि.यो.प्रम.चि.चन्दना चतैले । क्ली । कुत्सिते । गन्धतृण । रा.नि.व.८ । दुर्गन्धे । अ.टी.रा. ।

पूतिकाम् । क्ली । पुरीषे । रा.नि.व.१८ ।

पूति(ती)कः । पुं । करञ्जविशेषे । নাটা কৰঞ্জ । रा.नि.व.९ । च.द.वा.व्या.चि.विष्णुतैले । हि.श्वास चि.हिंसाद्यघृते । वै निघ.२भ.भ.सा.चि. पूतिकादिकल्के, कन्दर्पसारतैले । सु.कुष्ठ.चि.९ अ. । भा ४भ.कर्णकच्छ.चि. । नैगमेषग्रहचि. । प्रसारण्यां । शा.कौ.शालासारादिः । घृतकरञ्जे । वै.निघ. । गन्धमार्जाराण्डे । খাটাশী । रा नि.व. १९ । क्ली । विष्ठायाम् । रा.नि.व.१८ ।

पूतिकजा । स्त्री । गन्धमार्जाराण्डे । খাটাশী । वै.निघ. ।

पूतिकण्टकः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । वै निघ ।

पूतिकन्या । स्त्री । पूतिकायां । পুদিনা শা-क । प.मु. ।

पूति(ती)करजः (ञ्जः) । पुं (Guilandina Bonduc or Caesalpinia bonducella.) करञ्जवृक्षविशेषे । নাটাকরঞ্জ গাছ । हि कंटकरेजा । बम्. सागरगोटा । ता. पेचाक-काय । गुणा —"करञ्ज. कटुतिक्तोष्णः विषवाता-स्त्रकृन्तन. । कण्डूविचर्चिकाकुष्ठत्वग्दोषविनाश-न ॥" रा नि.व. ९ । तत्पत्रगुणाः—"शोफघ्नमुष्णवीर्यन्तु पत्रं पूतिकरञ्जजम् ।" सु.सू. । अस्य बीजं —बल्यम् । तन्मज्ज—ज्वरघ्नं बल्यं क्षिपनेन अस्य हृद्रो हितं शोषघ्नं रक्तस्रावरोधकम् उष्णं नीरसं कुष्ठघ्नं । पत्रमपि तद्गुणं । केचित् । कण्टकीक-रञ्जे । কাঁটাকরম্চা । च.द.प्री.चि. ।

पूतिकर्णः (क.) (र्णिक.) । पुं. पूतिकरके । নাটা করঞ্জ । रा.नि.व.९ । कर्णरोगविशेषे, कर्णपाकज पूतिगन्धकर्णरोगे । কাণ পাকা বা পচা । लक्षण —"अवेदनो वाप्यथवा सवेदनो घनं स्रवेत् पूति स पूतिकर्णक. ।" सु.उ.२०अ. । "कर्णविद्रधिपाकेन कर्णे वा वारिपूरणात् । पूयं स्रवति यत् पूति स ज्ञेय पूतिकर्णक ।" भा. ४भ । [वै.निघ. ।

पूतिकर्णी । स्त्री । नाकुल्याम् । সোমরাজ ।

पूति(ती)का । स्त्री । करञ्जभेदे । নাটা ক-

वक्ष। वै.निघ.२भ.सर्वज्व.चि महावटपलकघृते। भैष महारुद्रतैले। उपोदिकायाम्। पुं हेगाछ। भ टी.भ.। जवादिकस्तूरिकायाम्। थाटाशी। भैष.वा.व्या.चि.हिमसागरतैले।

पूतिकामच्छिका। स्त्री। पृथुमधुमच्छिका-विशेषे। डाँश माछि। वै निघ.।

पूतिकामुखः। पुं। मन्धूके। श्र मा.।

पूतिकाष्ठ(क)म्। क्ली। देवदारुणि। देव दारु। रा.नि.व.१२। सरलकाष्ठे। श्र.च.।

पूतिकाह्वः। पुं। पूतिकरञ्जे। वै निघ.।

पूतिकीटः पुं। कीटविशेषे। पेदो पोका। भैष.कुष्ठ.चि.। "पूतिकीटविलेपनात्।"

पूतिकेसरः। पुं। गन्धमार्जारे। खाटाशीति लोके। थाटाशी। चन्दनादितैले प्रयोज्य.।

पूतिगन्धः। पुं। इङ्गुदीवृक्षे। रा.नि.व.८। गन्धके। क्ली। रङ्गधातौ। रा.नि.व.१३। सुगन्ध तृणे। वै.निघ.।

पूतिगन्धा। स्त्री। सोमराज्याम्। प्रसारण्याः। भादालयेति प्रयोगाद्वते मानकथने। "ताः पूति-गन्धास्त्र:।" [रा.नि.व.४।

पूतिगन्धिका। स्त्री। पूतिकायाम्। वाकुच्याः।

पूतिघसः। पुं। सुगन्धमार्जारे। गन्ध गोकुल। सु सू ४६ष.। अयं पर्णमृगगुण:। See पर्णमृग.।

पूतितैला। स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। वन उच्छे। लता फट्की। र.मा स। See पारा-वतपदी। भैष.ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे।

पूतिदः। पुं। गन्धविडाले। गेछो विड़ाल, काठ विड़ाल। वै.निघ.।

पूतिदला। स्त्री। तेजपत्रे। तेजपात। च.द.वा.व्या चि.एलादितैले।

पूतिनस्यम् (नासः)। क्ली, पुं। नासारोगभेदे। लक्षण यथा—"दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले संवासितो यस्य समीरणस्तु। निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां तत् पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम्।" सु.उ. २२ष.। "तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात्। श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम्।" मा.न.१८ष.।

पूतिपत्रः। पुं। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। बड़ शोणा गाछ। रा.नि.व.९। पीतलोध्रे। वै निघ.।

पूतिपर्णः। पुं। करञ्जवृक्षे। डहरकरञ्ज गाछ। रा.नि.व.९। इङ्गुदीवृक्षे। वै.निघ।

पूतिपल्लवा। स्त्री। राजमुद्गयाम्। गन्धाक-वला। प मु.। [प.मु.।

पूतिपुष्पः। पुं। इङ्गुदीवृक्षे। जियापुता।

पूतिपुष्पिका। स्त्री। मधुमातुलुङ्गवृक्षे। गोःटाबा। प.मु.। [ल्याम्। प मु। श्रम.।

पूतिफलः (ला) (ली)। पुं,स्त्री। सोमरा-

पूतिमज्जा। स्त्री। इङ्गुदीवृक्षे। वै.निघ.।

पूतिमयूर(रि)का। स्त्री। अजगन्धायाम्। रा.नि.व.४। वन्यतुलस्याम्। वै.निघ.।

पूतिमारुतः। पुं। कर्कन्धौ। रा.नि.व.२३। बिल्ववृक्षे। वै.निघ.।

पूतिमांसम्। क्ली। दुर्गन्धमांसे, पर्युषितमांसे। गुणाः—सद्य. प्राणहरम्। राज.४प.।

पूतिमूषिका। स्त्री। कुकुन्दर्याम्। वै.निघ.।

पूतिमेदः। पुं। अरिमेदे। विट्खदिर। रा. नि.व.८। [वै.निघ.।

पूतियुन्दला। स्त्री। गन्धतृणे, रोहिषतृणे।

पूतियोनिः। पुं। उपप्लुतानामके योनिरोगे। च द.।

पूतिरक्तः। पुं। नासारोगभेदे। निदा.।

पूतिवर्वरी। स्त्री। वनतुलस्याम्। वै.निघ.।

पूतिवातः। पुं। बिल्ववृक्षे। र.मा.।

पूतिवृक्षः। पुं। श्योणाकवृक्षे। प मु.।

पूतिशाकः। पुं। बकवृक्षे। प मु.। [पिका।

पूतिशारिजा। स्त्री। गन्धखट्टाशे। थाटाशी।

पूती। स्त्री। पूतीकरञ्जे। वा.च.३ष.।

पूतीकदम्बम्। क्ली। करञ्जवृक्षे। करञ्जा, नाटाकरञ्जा। भैष.शोथ चि इङ्गुदीतसूनादितैले।

पूतीकपत्रम्। क्ली। करञ्जपत्रे। च.द.गुल्म. चि.। [करञ्जपल्लवे। सु सू ११ष.।

पूतीकपल्लवः। पुं। करञ्जपल्लवे। कण्टकि-

पूत्यगडः । पुं । कस्तूरीमृगे । मै. । गन्धकीटे । गं-दाःपोका । मै. । [नग । वै.निघ. ।

पूपः । पु । पिष्टके । अम. । चन्द्रपमसे । आन।

पूपला । स्त्री । पिष्टकविशेषे । वडा । हे.च ।

पूपलिका । स्त्री । पिष्टकविशेषे । पुली बिशेष । सा गुरु, पुष्टिकरी च । च.चि,२भ. । च सू. २७अ. ।

पूपालिका (ली) (पि[लि]का) । स्त्री। पिष्टकविशेषे । विका. । हे.च. । सु.चि २६अ. रावणकृतकुमारतन्त्रे ।

पूय(न)म् । क्ली । पुंजइतिख्याते क्लेदे । पूँज। अ.च. । पूयकरगण यथा– "तत्रान्नैर्नवधान्यादि योऽय वर्ग उदाहृत । दोषसंजननो ह्येषो विज्ञेय पूयवर्द्धन. ॥" सु. ।

पूयरक्तः । पु, क्ली । नासारोगविशेषे । तल्लक्षण यथा—"दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तु । नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्र त पूयरक्त प्रवदन्ति रोगम् ।" सु उ.२२अ. । "निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका स्रवेत् । तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥" वा.उ १९अ ।

पूय(या)स्रावः । पु । नेत्रसन्धिगतरोगविशेषे । চক্ষে পূঁজ পড়া । तल्लक्षण—"पाक सन्धौ संस्रवेद्यस्तु पूयं पूयास्रावो नैकरूप प्रदिष्ट ।" सु. उ २अ. । चक्षुस नेत्ररोगविशेषे । ज द.१०अ. ।

पूयारिः । पु । निम्बवृक्षे । श.च ।

पूयालसः । पुं । नेत्रसन्धिगतरोगे । लक्षण यथा—"पक्व शोफ सन्धिज संस्रवेद्य सान्द्र पूय पूति पूयालस स ।" सु उ.२अ ।

पूयासम् । क्ली । पूये । वै निघ ।

पूरः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे, बीजपूरवृक्षे । টাবা লেবুর গাছ । प.मु. । खाद्यद्रव्यभेदे । पूर । विका. । क्ली । दाहागुरुणि । रा.नि.व.१२ ।

पूरकः (काह्नः) । पु । मातुलुङ्गवृक्षे । "मातुलुङ्गे तु पूरक ।" रा.नि.व.११।१२ । वै.निघ. । क्ली । बीजपूरकफले । सि.यो.मदा.चि. ।

पूरणम् । क्ली । वस्तिनेत्रप्रभृतिभिर्यन्त्रै कर्णादौ तैलादिपूरणकर्मणि । स म.७अ. । समङ्गायाम् । नागरमुस्तायाम् । अ.भा. । पूरणार्थं पक्वतैले । वक्षुजन्यव्रणवेदनाविशेषे । सु सू.२२अ. । पुं । पुनर्नवायाम् । रस चि.९अ सिद्धिसारलौहे । बिभीतैले । धरणि. ।

पूर(रि)णी । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । अम. ।

पूराम्लम् । क्ली । वृक्षाम्ले । তেঁতুল । रा.नि. व ६ ।

पूरि(लि)का । स्त्री । पूरभरितापूपे । वडा, कचुरी प्रभृति । तत्साधनं यथा—"माषाणा पिष्टिका युक्त्यात् लवणार्द्रकहिङ्गुभि. । तया पिष्टिकया पूर्णा समिता क्रमर्पालिका । ततस्तैलेन पक्वा सा पूरिका कथिता बुधै ॥" गुणा —"कथ्या स्वाद्वी गुरु स्निग्धा बल्या पित्तासदूषिका । चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी । सर्वैक घृतपक्वापि चक्षुष्या रसपित्तहृत् ॥" भा.पू.१भ. ।

पूरितम् । क्ली । पर्णे । वै.निघ. ।

पूरुपः । पु । मनुष्ये, पुरुषे । वै निघ ।

पूर्णकः । पु । ताम्रचूडे । মোরগ । मे. ।

पूर्णकोषा । स्त्री । यवपिष्टमयभक्ष्यद्रव्ये । पूर्णपुलि । सु.चि.१०अ. । [रा नि.व.६ ।

पूर्णकोष्टा (ष्ठा) । स्त्री । नागरमुस्तायाम् ।

पूर्णगर्भा । स्त्री । पूरणपोलिकायाम् । पूरपिटे । वै.निघ. ।

पूर्णचन्द्र(र्णाभ्र)रसः । पुं । यद्दग्धो रस । पाठ —"सूतगन्धकायगर्भा गुडघौ वटीलोयैर्मर्दयेदेकघस्रम् । चन्द्र भ्रम मौक्तिकं लौहकिट्ट भस्मीभूतं सूततुल्यश्च दद्यात् । भूकुष्माण्डैर्वासर तद्विमर्द्याद्गोलहृत्वा भूधरे त पुटेत्तु । चूर्णहृत्वा नागवल्लीरसेन दद्यादेव मद्दर्यितैकमाषम् । सम्यक्सेव्या पूर्णचन्द्र रसेन्द्रम् ... ॥" रस चि । चक्र: पूर्णचन्द्ररसायने —कज्जलि, लौह अभ्र प्र. ८ तो. रौप्यभस्म २ तो. वङ्ग ४ तो. स्वर्ण ताम्र कांस्य प्र. १ तो. जातीफल लवङ्ग लवङ्ग एला जीरक कर्पूर प्रियङ्गु मुस्तकं प्र. २ तो. । कुमारीचिफलैरण्डरसैर्भावयित्वा एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ ३ दिन स्थाप्यम् । वटी चणाभा । भैष. ।

पूर्णबीजः । पु । मातुलुङ्गवृक्षे । रा नि व.११ ।

पूर्णिका । स्त्री । ...। विका. ।

पूर्य्यः (र्व्वः) । पुं । तूतवृक्षे । वै.निघ. ।

पूर्व्वकर्म्म । क्ली । रोगोत्पत्तेः प्राक् तत्तद्व्याधिं प्रति यदादौ क्रियते कर्म्म तस्मिन् । त्रिविधकर्म्मा-ण्यकर्म्मणि । तानि च पूर्व्वप्रधानपश्चात्‌रूपाणि चौ-णि । तत्र शल्यतन्त्रे शस्त्रकर्म्म, काये लङ्घनादिवि रेकान्तं कर्म्म, संशोध्यस्य पाचनं स्नेहनं स्वेदनञ्चे-ति । सु.सू.५अ. ।

पूर्व्वरूपम् । क्ली । भाव्यामयसूचके न तु दोष विशेषसूचके चिह्ने । तच्च द्विविधं सामान्यविशेषभे-देन । "पूर्व्वरूपन्तु तदयेन विद्याद्व्याधिमनागतम् । सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषैरनधिष्ठितं । विशिष्ट मौषधज्ञं स्यात् विशेषेण समन्वितम् । पूर्व्वरूपं विशिष्टं स्यात् व्यक्तं तल्लक्षणं स्मृतम् ।" भा. । "प्राग्रूपं येन लक्ष्यते । उत्पित्सुरामयो दोषविशेषे-णानधिष्ठित. । लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद्-यथायथम् ॥" मा.नि. ।

पूर्व्ववायुः । पुं । पूर्व्वदिग्भवमारुते । पूबे हाওया । गुणाः—"पूर्व्वः सुमधुरः स्निग्धो लव-णश्चैव मारुतः । गुरुर्विदाहजननो रक्तपित्ताभि-वर्द्धनः । क्षतानां विषजुष्टानां व्रणिनः श्लेष्मलाय चे । तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्द्धनः । वात-लानां प्रशस्तश्च श्रान्तानां कफशोषिणाम् । तेषामेव विशेषेण व्रणक्लेदविवर्द्धनः ॥" सु.सू.२०अ. ।

पूर्व्वसन्ध्या । स्त्री । प्रातःकाले ।

पूर्व्वाग्रः । पुं । खाजायाम् । खई । श.चि. ।

पूर्व्वाह्नः । पुं, क्ली । अह्नः पूर्व्वभागे, अयञ्च भागः श्लेष्मलवचनसूचकः । सु.सू.६अ. । [ह्मसः ।

पूलकः । पुं । कटिमोचे । পৌঁদের পেলো ।

पूषः । पुं । पौषे मासि । ब्रह्मदारुवृक्षे । तूँत गाछ । अम. । [तूत । रा.नि.व.८ ।

पूषकः । पुं । पारिशवृक्षे । तूँत, शहतूत नि-

पूषा । स्त्री । पाठायाम् । रा.नि.व.६ ।

पृक्का । स्त्री । पिङ्गलनामकमागधे । পিড়িং শা-ক । प.मु. । हिं पुरी । अन्. बिरिबिरासा । गुणाः—"पृक्का स्वादी हिमा रूक्षा तिक्ता निहन्ति दोषनुत् । कुष्ठकण्डूविषस्वेददाहश्चमज्वरान् ।" भा.पू.१भ. । च.सू.४ग्ग.एलादिः । शाकभेदे । च. र.वा.व्या.चि महारास्नादौ, "अरादशम-

तिकप्रसारणीतैले । लताकस्तूर्य्याम् । वै.निघ. ।

पृथक्छदः । पुं । अक्षोटवृक्षे । वै.निघ. ।

पृथक्त्वचा । स्त्री । मूर्व्वायां । र.मा. ।

पृथक्पत्रः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

पृथक्पर्णिका (र्णी) । स्त्री । पृश्निपर्णीक्षुपे । रा.नि.व.४ वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि. । मूर्व्वायाम् । मूर्गा । रा.नि व.३ ।

पृथगालुः । पुं । पिण्डालौ । চুবড়ি আলু । হাতি থোজা আলু । प.मु. ।

पृथग्बीजः । पुं । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

पृथाजः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि.व ८ ।

पृथिका । स्त्री । शतपद्याम् । श.मा. ।

पृथिवीकन्दः । पुं । भूकन्दे । वै निघ. ।

पृथिवीगुणाः । पुं । अस्थिचर्म्मनखमांसरोम-सु । रस.र.ज्व.चि. ।

पृथिवीपतिः । पुं । ऋषभकौषधे । श. ।

पृथिवीभयम् । क्ली । मृत्तिकाधारे । সোরা । वै.निघ. ।

पृथुः । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । रा नि व.६ । कृष्ण-जीरके । प.मु.भा. । स्थूलकृष्णजीरके । মোটা কৃষ্ণ জীরে । गुणाः—कटुतिक्तोष्णा वातगुल्मघ्नी आध्मानहरी दीपनी च । पुनर्नवायाम् । मेदायां । धात्र्याम् । रा.नि.व १२ । तवक्षीरे । रा नि.व. २ । अहिफेने । श.र. ।

पृथुकः । पुं, क्ली । चिपिटके । চিড়ে । हिं चूड़ा । प.मु । "हरितधान्यानि निस्तुषभ्रष्टसुखकु-ट्टितानि पृथुकाश्चिपिटसंज्ञाः ।" शब्द । "व्रीह्यो-ऽप्यार्द्रपक्वास्तु तप्ताश्च पृथुकाः स्मृताः ।" रा.नि.व. १६ । गुणाः—बल्या. कफविष्टम्भकराश्च । भा.पू. ६अ. । स्वादव स्निग्धा रुच्या वातघ्नाश्च । रा. नि.व.१६ । सद्योभृष्ट तस्य गुणाः—"सद्योरा बं-ल्या रुच्या बल्या भिदमलाश्च ते ।" भा. । एवच-र्य्याचि रिभो । "बाईवौंचि रिभो । ७ হাতের নি-ত । रा.नि.व.१८ । [वै.निघ. । शिम्बी ।

पृथुकन्दकम् । क्ली । हर्म्यविशेषे । [illegible] ।

पृथुका । स्त्री । बालिकायां । हिङ्गुपत्र्याम् । म.च. । सदृशधुर्य्यायाम् । ঠিঁড় । वै.निघ. ।

पृथुकालुकी । स्त्री । रक्तालुभेदे । लाल आलू । भा पू १भ ।

पृथुकील्न । पु । राजवदरे । रा नि व ११ ।

पृथुकृष्ण । पु । जीरके । वै निघ ।

पृथुगन्धा । स्त्री । गन्धगन्धाम् । वै निघ ।

पृथुच्छद. । पु । शरपत्रकुशे । रा नि व ८ । चचीटवृक्ष । वै निघ ।

पृथुपत्र (क.) । पु । रक्तरसोने । रा,नि व ७

पृथुपलाशिका । स्त्री शठ्याम् । रा नि व ६ ।

पृथुरोमा (न्) । पु । मत्स्यभेदे । चर्क चि ।

पृथुल । पु । दर्भे । गुन्द्रातृणे । वै निघ ।

पृथुला । स्त्री । गुण्डासिनीतृणे । रा नि व ८ । हिङ्गुपत्राम् । जटा ।

पृथुवीज. (क) । पु मसूरे । मूलविकलाय । प सु । रा नि व १६ । विकङ्कतवृक्षे । वै निघ ।

पृथुशिम्ब (म्बा) (म्बी) । स्त्री । श्योणाकभेदे । रा नि व ६ । पीतलोध्रे । असिशिम्ब्याम् वै निघ । [भ.।

पृथुशिरा । स्त्री । कृष्णजलौकायाम् । सु सू १२

पृथुशृङ्गकः । पु । मेषविशेषे । इशा । वै निघ ।

पृथुस्कन्ध. । पु । वनशूकरे रा नि व १९ ।

पृथूदर । पु । मेषे । हारा ।

पृथ्वि(थ्वी)का । स्त्री । जीरके । मद व २ । हिङ्गुपत्राम् । सु चि २५ । स्थूलैलायाम् । रा नि व २२ । कृष्णजीरकभेदे । रक्तपुनर्नवायाम् । रा नि व ६ । कृष्णजीरके । च सू १५. । च द र. वि चि. । चर्क चि । एलायाम् । चम । चादित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़िया । वै निघ. । [व १०।

पृथ्वीकुरवकः । पु । श्वेतमन्दाराकें । रा नि

पृथ्वीजम् । क्ली । गडलवणे । रा नि व ६ ।

पृदाकु. । पु । वृश्चिकि । वृक्षे । व्याघ्र. । सर्पे । चम । वृश्चिके । व्याघ्रे । मे ।

पृश्निः (श्नी) । स्त्री पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया । प्र ६. । सु चि १०५ । [मा. ।

पृश्निका । स्त्री । जलद्रव्यविशेषे । पाना । प.

पृश्निपर्णिका (र्णी) । स्त्री । (Hemionites cordifolia. Uraria lagopoides Syn. Doodia lagopodioides) स्वनाम ख्यातलिक्षशाकभूपे । चाकुलिया । हि पीठवन, पीतवन, पठौनी । म सेवरा । क भवियलवोन । तें कोलाकुपोन्ना । उत् कष्टपर्णि । सु चि ८ । गुणा —" विदोषघ्नी श्र्योणा मधुरा सरा । हन्ति दाहज्वरश्वासरक्तातिसारतृड्वमी । भा पू १भ गु व. । कटु उष्णा कासातीसारघ्नी वातरोगज्वरदाहव्रणोन्मादघ्नी च । रा नि व ४ । च द ज्व चि । एतद्भ्रमनैकाहिकज्वरे हितम् । च द ज्व चि । सु सू ३८ ।

पृषत । पु । श्वेतविन्दुहरिणविशेषे । एतन्मांसगुणा —"स्वादु शीतल धारकं लघु दीपनं रुच्यं श्वासज्वरत्रिदोषघ्नम् ।" भा । रोहितमत्स्ये । म गर्जलमयविशेषे । सु कल्प ४४ । स्त्री । हरिणीभेदे । मे ।

पृषन्तिः । पु । जलबिन्दौ । [द चि ।

पृष्टिपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चि क क प्र

पृष्ठम् । क्ली । तनुपश्चाद्भागे । रा नि व.१८ [१०।

पृष्ठग्रन्थि. । पु । गडरोगे । वै श । रा नि व.

पृष्ठग्रह । पु । अयम् वातव्याधी । लक्षणं यथा—"स्तम्भ पृष्ठोरसश्चैव रुजौ विनत यस्य च । तस्य पृष्ठग्रहं रोगमुद्दिशेत्वा निर्दिशेत् ।" च द ४४ ।

पृष्ठचक्षु. । पु । कर्कटे । वै निघ ।

पृष्ठदृष्टि. । पु । भल्लूके । रा नि व १८ ।

पृष्ठमर्म्म । क्ली । पृष्ठगतचतुर्दशमर्म्मसु । तद्यथा—कटीकतरुण, कुकुन्दरे, नितम्बौ, पार्श्वसन्धी, वृहती, अंसफलके, अंसौ । सु शा ६४ ।

पृष्ठवंशम् । क्ली । मरिचे । वै निघ ।

पृष्ठवंशः । पु । मेरुदण्डे, पृष्ठास्थिनि । शिरदाँड़ । हे च । स द्विधो मातृमानेव भवति । सुश्रोध ।

पृष्ठशृङ्ग. । पु । वारक्षश्वारे । हे च. ।

पृष्ठशृङ्गी (ङ्ग) । पु । महिषे । प्र.र. । भद्र एके । मे. । डिम्भे । वै निघ ।

पृष्ठचितिः । पु । नन्दिवृक्षे । वै निघ. ।

पृष्ठास्थि । क्ली । कशेरौ । মেরুদণ্ড । रा नि व १८ । तानि च ३५ । च.शा ७अ ।

पृष्ठरः । पु । अश्वे । शब्द. । क्ली । पृष्ठास्थिसमूहे । वै निघ. ।

पृष्णिः । स्त्री । पार्ष्णिभागे । उणा. ।

पेच. (क) । पु । उलूकपक्षिणि । পেঁচা । श र । शब्द. ।

पेचकी (इन्) । पु । करिणि श र. ।

पेचिलः । पु । द्विरदे । हाती । त्रिका ।

पेचु (क) । पु । सुचुकन्दवृक्षे । মুচুকুন্দ গাছ । केमुकवृक्षे । কেঁউ গাছ । र मा । शाकीय शाके । पेचुके । कचु । त्रिका ।

पेचुका । स्त्री । पेचुके । কচুর শাক । केमुके । কেঁউ । र मा. ।

पेचुनी (नी) । स्त्री । पेचुकशाके । কচুর শাক । त्रिका. । केमुके । কেঁউ । र.मा. ।

पेटकः (टिका, टी) । पु, स्त्री । (Abutilon Indicum.) कुबेराक्ष्याम् । পেটারি । र.मा. । हिं कुङ्घी । पारस्य.दरख्ते शेरा । मार. मगुलघीर । ता टही । भैष.बाल चि. । च द. । "पेटी पाठामूलात् ।"

पेडम् । क्ली । हले । भवते । उणा. ।

पेड़ा । स्त्री । पेटिकायाम् । পেটারি । शब्दार्थ. । वै.निघ. ।

पेयम् । क्ली । षड्विधाद्यान्नमध्ये । रा नि व. २० । जले । ती. । दुग्धे । श.च. ।

पेया । स्त्री । अल्पसिक्थयवागूद्रव्ये । सा च षड्गुणजलेन सिध्यति । मण्डविशेष । "सौधं षड्गुणे सिद्धा पेयाल्पसिक्थका ।" च सु । सिक्थसमन्विता पेया । "पेया सिक्थसमन्विता ।" च प १अ. । तण्डुलापेक्षया एकादशगुण वारिणि सिद्धा । च द.ज्व चि. । "निर्दग्धा ग्राहका पेया लघ्वादिमलघुने ।" इति च चक्रम् । पेया हि । यथा —सम्पूर्णमपी यस्मा दोषक्ष या वनी पञ्चामा निशीथेन्दुवितीलमणी च । वा सू १५अ. । "द्रवाधिका घना सिक्था चतुर्दशगुणे जले । सिद्धा पेया बुधैर्ज्ञेया... ।" "पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातुपुष्टिदा ।" च प.२ख. । आर्द्रके । आद्रा । च सु. । शतपुष्पायाम् । श.च. । खण्डमण्डे । मै । कषाये । वै.निघ ।

पेयु(यू)पः । पुं, क्ली । नवप्रसूताया गो सप्त दिनाभ्यन्तरीयदुग्धे । गाँजला दुध । "आसप्तरात्र प्रसवात्क्षीरं पेयूषमुच्यते ।" र.मा । प्रत्यग्रघृते । वै निघ ।

पेर(रो)जम् । क्ली । स्वनामख्यातोपरत्नविशेषे । पेरोजा इति पारस्ये । तच्च भस्माङ्गहरितभेदेन त्रिविधम् । यथा —अतिकषाय मधुरम् अतिदीपनं शूलादिहर तत्प्रयोगेन स्थावरजङ्गमोभयविधविषं हन्यात् । रा नि.व.१३ ।

पेलम् । क्ली । अण्डकोषे । হোল । हे.च. । मुष्कौ । वै निघ. ।

पेली (इन्) । पुं । घोटके । वै निघ ।

पेलुवासः । पुं । काशतरौ । वै.निघ. ।

पेशकृत् । पु । कीटविशेषे । दूर्मोरে পোকা । वै निघ. । पेशस्कृत् इति शब्दकल्पद्रुम ।

पेशिः । स्त्री । डिम्बे । शब्द. । मांसादिदले । वै निघ. । आम्रादिमज्जाटी । आमचुर आदि । खण्डीकृताद्रकमज्जाटी । "हरिताद्रकस्य खण्डखण्डाश्च दीर्घाकारा अथवा पेशय उच्यन्ते ।" शा चि ७अ. ।

पेशी (षी) । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि व. १२ । मांसपिण्डाम् । মাংসপেশী । शरीरे पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टिः, ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं चतुस्त्रिंशदिति । तत्र पादाङ्गुलिषु १५ । पदे १० । पादोपरि कूर्चसन्निविष्टा १० । गुल्फयोः १० । गुल्फजान्वन्तरे २० । जानुनि ५ । ऊरौ २० । वङ्क्षणे १० । शतम् एवमेकस्मिन् सक्थनि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाहू व्याख्यातौ । पायौ ३ । मेढ्रे १ । सेवन्यां १ । वृषणयोः २ । स्फिचोः १० । वस्तिशिरसि २ । उदरे ५ । नाभ्यां १ । पृष्ठोर्ध्वसन्निविष्टा ५+५ । पार्श्वयोः ६ । वक्षसि १० । अक्षकांसौ इति सप्त ७ । हृदयामाशययो

न्दे । यकृत्प्लीहोण्डुकेषु ६ । ग्रीवायां ४ । हन्वो
न्म । काकलक गलयो. २ । तालुनि २ । जिह्वा
यां १ । ओष्ठयोः २ । घोणायां २ । नेत्रयो. २ ।
कर्णयोः २ । गण्डयो' ४ । ललाटे ४ । शिरसि
१ । इत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि । "शिरा
स्नाय्वस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणां । पेशीभि.
संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यत ॥" स्त्रीणाञ्च
विंशतिरधिका । दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन्
पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिवृद्धि' । अपत्य
पथे चतस्र तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते
बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे । गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्र । शु
क्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव । सु शा.५अ । "यथा
पंसुमयया युक्तो वायु. स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्र
विश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा । स्त्रीणामपि
भवन्त्येता किञ्चिद्विंशतिरुत्तरा । गर्भाशये गर्भ
मार्गे योनौ च स्तनयोरपि ॥" भा. । पक्षिडिम्बे ।
अम. ।

पेशीकोषः । पु । अण्डे । डिम्ब । अ.टी ।

पेश्यण्डम् । क्ली । मांसगोलके । वै निघ. ।

पेषणः । पु', क्ली । निघारस्थलीवृक्षे । (तेकाँटा सिजू । खल्ले । क्ली । पीडने । चूर्णने । श्र.च. ।

पेहिता । स्त्री । प्रसारण्यां । गन्धभादुलिया । वै.निघ. ।

पैङ्गिः । पु । ऋषिविशेषे । च. ।

पैज(ञ्जु)षः । पु । कर्णे । श.च. ।

पैठरम् । क्ली । स्थालीपक्वमांसादौ । अम. ।

पैत्तः (त्तिकः) । पुं । तिलद्रुमे । डिम गाछ । प.मु. । पित्तप्रभवे रोगे । रा.नि.व.२० ।

पैत्तिकी । स्त्री । योनिव्यापद्विशेषे । यथा—"यथास्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् । करोति दाहपाकोषापूतिगन्धज्वरान्विताम् । भ शौषाभूरिकुणपनीलपीतासितार्त्तवाम् । सा व्यापत् पैत्तिकी ॥" वा.उ.३३श. ।

पैष्टी । स्त्री । विविधधान्यविकारजाते मद्यम ध्ये । (धेनो मद । एषा मादकत्वे हीनतमा । "पैष्टी पुनर्विविधधान्यविकारजाता ख्याता मदा धिकतयात्र च पूर्वपूर्वा ।" गुणा —कटूष्णा ती क्ष्णा मधुरा बातदीपनी च । रा.नि.व.१४ । "पै-
ष्टी सन्दीपनी रुच्याकफस्वदातनाशिनी । पित्तध्ना पाण्डुरोगाणा कारिणी बहुधा मता ॥" अत्रि. १८अ ।

पैष्टिकम् । क्ली । पैष्टीमद्ये । वि.रं ।

पोगण्डः । पु' । अपोगण्डे । दशवर्षीय बा- लक । हला. ।

पोटगलः । पुं । नले । नल । रा.नि.व.८ । खागडे । थागडा । र.मा । बदरवृक्षे । मत्स्यभेदे । मी । वैकरञ्जजातीयसर्पविशेषे । अयं राजिलेन गोनसा वैपरीत्येन वा जात. । सु.कल्प ४अ. । काशतृणे । त्रिका. ।

पोटा । स्त्री । स्त्रीपुंसलक्षणायां नार्य्याम् । दा- सा । चुल्लिकायाम् । भा. ।

पोटाहिका । स्त्री । गुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

पोटिकः । पु । विस्फोटके । कश्चित् ।

पोडुः । पुं । कपालास्थितले । रा.नि व.१८ ।

पोतः (कः) । पुं । शिशौ । षैमासिकशिशौ । रा.नि व.१८ । दशवार्षिककरिणि । श.च. ।

पोतकी । स्त्री । उपोदिकायाम् । पूँई, पूँ- ई । भा.मि,४भ.गर्भ.षि.। श्यामाकपक्षिणि । रा. नि.व.१९ ।

पोताण्डः । पुं । अण्डस्य मुष्करोगभेदे । लक्षणं —"मूलौ पक्वौ गुरुत्रस्य मुष्कौ यस्य सवेदनौ । त्रिकस्तम्भेन युक्तस्य तस्य पोताण्डमादिशेत् ॥" अ. द.५०अ. ।

पोताधानम् । पुं । क्षिप्तमीनपुञ्जे । মাছের পোনার ঝাঁক্ । यथा.—"पोताधानन्तु सर्व्वदा सुखिन्दं लघुरोचनम् ।" राज ४प. ।

पोतासः । पुं । कर्पूरविशेषे । भीमसेनी । रा.नि.व.१२ ।

पोतिका । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा.नि व.४ । मसवारदेशीयोपोदिकाविशेषे । मूलपोतिकायां । रा नि व.७ ।

पोत्रम् । क्ली । वस्त्रे । शूकरमुखाग्रभागे । (पो- त्रा । मे.१

पोत्रायुधः । पुं । शूकरे । रा नि व.१९ ।

पौत्रिदंष्ट्राजम् । क्ली । शूकरदन्तजरवे । वै निघ ।

पोत्री (इन्) । पु । शूकरे । अम ।

पोथकी । क्ली बालानां नेत्रवर्त्मजरोगविशेषे । लक्षण—"कण्डूस्रावान्विता गुर्व्यी रक्तसर्षपसन्निभा । पिडकार्त्ति रुजावत्य पोथक्य इति संज्ञिता ॥" सु उ ३ अ. ।

पोदिका । स्त्री । कलम्बीशाके । पसु ।

पोल (क) । पु । कटिप्रोथे । पाश्चात्य टे पेलो । षटीभ ।

पोलिका (ली) । स्त्री । पिष्टकभेदे । पोल्ला रुटी । निका । यथा—"कुर्यात् समितयातीव तन्वी पर्पटिका तत । स्वेदयेतमके तान्तु पोलिकां ता जगुर्बुधा ।" गुणा —मण्डकवत् । भा ।

पोषयित्नु । पु । कोकिले । उणा ।

पोष्टा (ष्ट्र) । पु । पूतिकरञ्जे । श च. ।

पौगण्डम् । क्ली । पौगण्डावस्थायाम् । तच्च ष ष्ठाब्दात् दशमाब्दपर्य्यन्तम् । रा नि व १८ ।

पौण्डरीय. (क.) । पु क्ली । प्रपौण्डरीकवृक्षे । पुण्डरिया गाछ । रा नि व १२ ।

पौण्डर्य्यम् । क्ली । प्रपौण्डरीके । पुण्डरिया । रा नि व १२ । स्थलपद्मे । वै निघ ।

पौण्ड्र(ण्ड्रि)क । पु । पुण्ड्रके । पूंड़ि आ ख । र मा । शु.मा । लावपत्रिपि । वै निघ ।

पौतवम् । क्ली । परिमाणे । ष टी.भ. ।

पौतिंनासिक्यम् । क्ली । नासिकारोगे । पीनसे । पीनस रोग । निदा ।

पौत्तिकम् । क्ली । पुत्तिकानाममक्षिकाभिरायोजिते पद्मवर्णमधुनि । पौत्तिक मधु । अटा । "अत्रजा मक्षिका पिङ्गा पुत्तिका इति कीर्त्तिता । तस्मात मधु यौमङ्गि पौत्तिकं समुदाहृतम् ॥' गुणा —रूक्षम् उष्णं रक्तपित्तदाहप्रदम् मदकृच्च । रा नि व १४ ।

पौत्तिकशर्करा । स्त्री । पौत्तिकमधुकृतशर्करायाम् । गुणा—तन्मधुतुल्या । रा नि व १४ ।

पौनर्णव. । पु । सन्निपातज्वरभेदे । लक्षण —"उत्क्षिप्य य स्वमङ्ग क्षिपत्यधस्तात् नितान्त मुच्छसिति । तं पौनर्णावकमुष्ट विचित्रकष्ट विजानीयात् ॥' भक्तकीतत्त्वम् । [भ. ।

पौपिक. । त्रि । अपूपनिर्म्माणदक्षे । सु कल्प.

पौरम् । क्ली । सुगन्धतृणे । रामकर्पूरे । अम । पु । ओलि । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै निघ ।

पौरसः । पु । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै निघ. ।

पौरुषम् । क्ली । शुक्रधातौ । रा नि व १८ । मेहने । सु नि ३ अ । ऊर्द्धविस्तृतदो प्पाणपुरुषपरिमाणे । निका । इह जगति कृते कर्म्मणि । तत् पौरुष यदिह कर्म्म इष्टम् । च शा २ अ ।

पौरुष । पु । नरे । पुन्नागवृक्षे । निका ।

पौरोगव. । पु । पाकशालाध्यक्ष । अम ।

पौलि. । स्त्री । पोलिकायाम् । पाकावस्थागतयवादौ । अम. ।

पौष. । पु । वर्षस्य नवमे मासे । अम. ।

पौष्करम् । क्ली । पुष्करमूले । पुष्करमूल । कुष्ठभेदे । कुडविशेष । रा नि.व ६ । मद व १ । सि यो यक्ष्म चि षडङ्गघृतगुग्गुलौ । "पौष्करातिविषे ।" सि यो कफज्वरावलेहे । 'कटफल पौष्कर शृङ्गी ।' च द कफज्व चि निम्बादि । "श टीभूनिम्बपौष्करम् । पद्ममूल । भृङ्गसौरकायमी दके । एरण्डवृक्ष । वै निघ श्वास चि दशमूलयवाग्वाम् । स्थलपद्मे । वै निघ. ।

पौष्करमूलम्, **पौष्कराह्वयम्** } क्ली । पुष्करमूले । मद.व १ ।

पौष्टिकम् । क्ली । पुष्टिकरौषध । पुष्टिकरद्रव्यगणे । यथा—"चतुर्द्दा तु तुगाक्षीरी चन्द्रपुराऽश्वगन्धक । दीपान्तरवचा विल्व लवङ्ग पत्र नागकेशरम् । तालीशपत्र लक्षरीरी लत्वा गोक्षुरबीजकौ । कपिकच्छूतोयवल्ली मूफल पौष्टिको गण ॥' भर्क चि. । चौरकान्ते गावाचाच्छादनवस्त्रभेदे । रू वाई । गुणा —भायुर्बलं धनविश्वल श्रचिल्ल इ पवित्राणलघ । राज. ।

पौष्पम् । क्ली । पुष्परेणौ । वै निघ. ।

पौष्प(ष्पि)कम् । क्ली । पुष्पाञ्जने । रा नि.व. १३ । वै निघ. ।

प्रकरम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । मे ।

प्रकशी । स्त्री । शूकरोगे । निदानम् ।

प्रकाण्डः । पु । तरो स्कन्धपर्य्यन्तभागे 'गुँड़ि । रा नि,व २ ।

प्रकाण्डर । पु । वृक्षे । अ च ।

प्रकाश(क)म् । क्ली । कांस्ये । काँसा । हे च ।

प्रकाश(क)ज्ञाता । पुं । कुक्कुटे । अ च ।

प्रकीर्णः । पु,क्ली । पूतिकरञ्जे । नाटा करञ्जा । रा नि व ८ । चामरे । चिका । [मे ।

प्रकीर्णकम् । क्ली । चामरे । अम । पु । अश्व ।

प्रकीर्य्यः (का) । पु, स्त्री । पूतिकरञ्जे । नाटा करञ्जा । र.मा । वा सू १५ अ । 'श्वेत वाह्प्रकीर्य्यां ।' रीठाकरञ्जे । रिठा । रा.नि व ८।२३ । कण्टकीकरञ्जे । 'कण्टकीविटपकरञ्जे ।'' सु सू ३८ अ कफशमने । ड. । च सू १ अ फलिनीव. ।

प्रकुञ्च. । पु । पले । ८ तो । प प्र १ख ।

प्रकुलम् । क्ली । सुन्दरदेहे । चिका ।

प्रकृतिः । स्त्री । प्रतौ । शिश्ने । योनौ । चिका । आहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविके गुर्व्वादिगुणयोगे । च वि १ अ । आकाशादिपञ्चतन्मात्रबुद्धि मूलप्रकृतिरहङ्कारश्चेत्यष्टमहाभूतसमुदायरूपे कारणे । च शा १ अ. । अष्टरूपमखिलस्य जगत सम्भवहेतुरव्यक्त नाम । महत्त्वादय सप्त महानहङ्कार पञ्चतन्मात्रश्चेति । प्रकृतिर्म्महानहङ्कार पञ्च तन्मात्राणीति अष्ट प्रकृतय । प्रकृतिपुरुषसाधर्म्यम्—अनादित्वम् अनन्तत्वम् अलिङ्गत्व नित्यत्व सर्व्वगतत्वञ्च । वैधर्म्य यथा—सा च अचेतना त्रिगुणा बीजधर्म्मिणी प्रसवधर्म्मिणी अमध्यस्थधर्म्मिणी चेति । पुरुषस्तु तद्विपरीतधर्म्मेति । तस्या गुणा —सत्त्वरजस्तमांसीति । भा पू १ अ । स्वभावे । वातादिभेदेन प्रकृतय सप्त । "शुक्रशोणितसंयोगे यो दोषमुत्कटो भवेत् । प्रकृतिर्जायते तेन ॥' सु शा ४ अ. । ''शुक्रात्तगर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयान्तरे । यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृति समुदीरिता ॥' तत्र—शालमकाल्पकेशत्वमात्मप्रकृति. । अकालपलितादि, पित्तप्रकृति । श्यामकेशादि श्लेष्मप्रकृति । एव द्विरूपादिदर्शने द्विप्रकृति । वा । [च.सू १५ अ ।

प्रकृतिभोजनम् । क्ली । स्वाभाविकाहारे ।

प्रकृतिवर्ण. । त्रि । गात्रसवर्णे । च सू.१८ अ ।

प्रकृतिविघात । पु । प्रकृतेर्विकृतिजनको पयोगे । स च कटुतिक्तकषायरूक्षादीनां द्रव्याणामुपयोगरूप । यस्मान्मदपि किञ्चित् श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तस्मादिति । च वि ७ अ ।

प्रकोथः । त्रि । पूतिभावापन्ने । पचा । "प्रकोथोदकावगाहनात् ।'' सु चि २२ अ ।

प्रकोप (नम्) । पु, क्ली । क्षोभे आक्रम्ये । वैकृत्य । वातादीनां सञ्चीभवेतौ । ते च बहुधा तत्र वातस्य प्रकोपन बलवद्विग्रहादि । पित्तस्य क्रोधशोकभयादि । कफस्य दिवास्वप्नादि । पित्त प्रकोपनमेव पित्तस्येति । ऋतुभेदे वातादिप्रकोप यथा—"वर्षासु कुप्यतेऽनिल शरत्सु लौनो वा यु कुप्यते पित्तरोगे । क्षीयेत् पित्त शैशिरे श्लेष्म कुप्ये हेमन्ते वा श्रीष्ममार्गस्तथापि ।' कोप याति ज्वररोगो वसन्ते तस्मात्काले ज्वररोगस्य चो षे । पित्त याति कोपितां ग्रीष्मकाल दृष्टा शान्ति पैत्तिकी वातिके च ॥" अथ वायुप्रकोप —"तथा वातमूत्रपुरीषस्य रोधात् कषायातिशीतातिभाजा गरेषु । व्यवायऽथ वाहनमारातिभुक्त्वाध्वनि प्राय शो भाषणेनातिभीत्या । सुरुक्षैरतिचारतिक्तै कटुभिस्तथा दारुणकोद्रवैश्यामाने । रथे वा खरे कुभरे मन्दिरे वा भवेन्मारुतस्य प्रकोपो नरस्य । सुशीते दिने दुर्दिने आनपीते पराह्णे निशाजागरे वासरे च । वर्षासु वै केवल याति कोपं-अस्य विनो याति वै सुरुक्षोर्णे । मसूरा कलायाश्च निष्पावकाश महामाषमुखा यवायामसा स्तु । स का श्यामका कृष्णकाश्च प्रदिष्टा हिमा कङ्गुनीवारकाश्च शाल्या । तथा कोरदूषश्च श्यामाकु एते हत चोदनश्च यवागूयतं वा । कषिशानि वास्तुकचिल्लीकपूत्य पमाल्लुक्तदा गङ्गन कन्दशाकम् । इमान् सविताश्वयनीति प्रकोपं प्रकोपस्य चोरसुगामभवत्तु । अतो यवली रक्षणीय मनुष्ये सुर्भवहस्त त्व सदा रोगमान्दिम् ॥" अथ पित्तप्रकोप —"अम्लकटूष्णविदाहि द्रव्ये सतिशुरामे वनन । धर्म्मेण क्रोधन वा स्वदमन श्वासेन वा

यांति कोपञ्च पित्तम् । कुलत्थाढकीयूषमूलार्कशियुमटीसर्षपराजिकाशाकमेव । निशाजागरेणापि युद्धे श्रमे वा घनान्ते शरत्सु प्रकोपः प्रदिष्टः । मध्यन्ने वा चोष्णकाले शरत्सु मध्यवासरे मध्यमे वा निशीथे । जीर्णे रसे भुक्तमात्रे प्रकोपः प्रदिष्टः कोविदैः स्यात्पित्तकोपः ॥" अथ कफप्रकोपः—"निशाजागरे वासरे वातिनिद्रासुशीतोदकासेवने शीतले वा । पयःपानपीयूषैर्नभिक्षितेक्षु तथा गच्छनैः कन्दशाकैश्चापि । अतिस्निग्धसंसेवने भोजने च प्रदिष्टः कफस्य प्रकोपो वसन्ते । दिनान्ते प्रभाते निशान्ते नरस्य प्रकोपः प्रदिष्टोऽप भुक्ते न जीर्णे । प्रदिष्टो बुधैः कोविदैरेव रोगः कफोत्पत्तिजन्यो हि कष्टप्रयुक्तः । सशीतेऽथवा शीतकाले निशान्ते नरस्य प्रकोपः प्रदिष्टोऽपि भुक्ते । न जीर्णे प्रदिष्टः सुधी रोगवेगः निदान कफस्येति चोक्तं सुधीभिः ॥" अथ द्वन्द्वप्रकोपः—"यदा विपर्यासगते ऋतौ च प्रकोपनं यस्य यथा प्रदिष्टं । तत्सेवमानस्य नरस्य रोगः स्याद् द्वन्द्वजो नाम विकारकारी । यस्मिन् ऋतौ वातविकार उक्तस्तस्मिन् यदि श्लेष्मविकोपनानि । संसेवते वा मनुजस्तदास्य भवेत् प्रकोपः कफपित्तयोः ॥ यस्मिन् मरुत्कुप्यति सेवते यः पित्तस्य कोपप्रकराणि यानि । विपर्ययो वा ऋतुधान्ययोश्च स पित्तवातप्रभवस्तदा स्यात् ॥" अथ सन्निपातोत्पत्तिः—"विपर्यासगते काले रसे विपरिसेविते । तदा स्यात् सन्निपातो हि रोगोपद्रवकारकः ॥" इति । भनि,५प. । [१८ ।

प्रकोष्ठः । पुं । कूर्परपाणिमध्यभागे । रा.नि.व.

प्रक्रिया । स्त्री । औषधादिक्रियायाम् । चिकित्सायाम् ।

प्रक्लिन्नः । त्रि । अतिक्लेदयुक्ते । रोगे । भा. ।

प्रक्लिन्नवर्त्मा । पुं । नेत्ररोगविशेषे, क्लिन्नवर्त्मे

प्रक्लेदः । पुं । आर्द्रतायाम् । भा ४भ.मा.रो.चि. । "प्रक्लेदमायाति च धूप्यते च ।" वा चि ८च. ।

प्रक्वथितः । त्रि । क्वथिते । प्रमथ्याक्वथिते ।

प्रखरः । पुं । अश्वादेः । विका. । कुक्कुरे । अश्वतरे । मे. ।

प्रगण्डः । पुं । कूर्परांसमध्यभागे । दण्डे ह-इटे बीण पर्याय । रा.नि.व.१८ ।

प्रगतजानुः (कः) । त्रि । दूरगतजानौ ।

प्रगन्धः । पु । पर्पटके । रा नि व.५ ।

प्रग्रहः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । मे. । सु कल्प.५ अ. । तुलासूत्रे । अम. । हस्ते । सुवर्णे । वै.निघ. । कर्णिकारवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

प्रग्राहः । पुं । तुलासूत्रे । मे ।

प्रघणः । पुं । ताम्रपात्रे । लौहमुद्गरे । मे. ।

प्रघनः । पुं । मुद्गजातिभेदे । वै.निघ ।

प्रचण्डः । पुं । शुक्लकरवीरे । मे. । त्रि । असह्ये ।

प्रचण्डमूर्त्तिः । पुं । वरुणवृक्षे । श.च. ।

प्रचण्डा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

प्रचयः । पुं । उच्चये । भा. ।

प्रचलः । पुं । मयूरे । वै निघ । (कः) । सौष्मकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

प्रचला । स्त्री । सरटे । गिरगिटि । वै निघ. ।

प्रचलाकः । पुं । सर्पे । मयूरपुच्छे । मे. । सु. चि १८अ. ।

प्रचलाकी (इन्) । पुं । सर्पे । मयूरे । विका. ।

प्रचलाङ्गः । पुं । मयूरशिखायाम् । वै.निघ. ।

प्रचलितः । पुं । सर्पविषविशेषे । वै.निघ. ।

प्रचारः । पुं । अश्वस्य श्लेष्मिकाविरोगे । लक्षणं—"प्रच्छादयति यद्दृष्टिं मांसं पर्यन्तवर्द्धितम् । प्रचाराख्यं तु विज्ञेयं तद्रोगं कफानिलम् ।" ज. द.३० अ. ।

प्रचेतसी । स्त्री । कट्फलवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

प्रचेलम् । क्ली । पीतचन्दने । श.च. । पीतमुद्गे । वै.निघ. ।

प्रचेलकः । पुं । अश्वे । श मा. ।

प्रचेलुकः । पुं । मानभेदे । पानि । विका. ।

प्रचोद(दि)नी । स्त्री । कण्टकार्याम् । अम. । दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

प्रच्छर्द्दनम् । क्ली । वमने । मेघ. ।

प्रच्छर्द्दिका । स्त्री । वामी । हे.च. ।

प्रच्छादनम् । क्ली । नेत्रच्छदे । ज.द.१५अ. । उत्तरीयवस्त्रे । हे.च. ।

प्रच्छानम् । क्ली । छेदने, रक्तस्रावे । सु.कल्प १४ । सु चि चद्रटी.चि 'प्रच्छानैर्वा जलौकाभि ।"

प्रजननम् । क्ली । गर्भधारणे । योनौ । मे ।

प्रजल्प । पु । अतिभाषणे । वै निघ ।

प्रजाता । स्त्री । प्रसूतायाम् । अम ।

प्रजादा । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । रा नि व.४।

प्रजादानम् । क्ली । रौप्ये । श च ।

प्रजाहितम् । क्ली । जले । श मा । [१६ ।

प्रज्ञविप्रिय । पुं । पाटलकधान्ये । रा नि व

प्रज्ञापराध । पु । अहितसेवनातिव्यवाया दौ । तदुक्त —"धीधृतिस्मृतिविभ्रष्ट कर्म यत् कुरुतेऽशुभम् । प्रज्ञापराधं त विद्यात् सर्वदोष प्रकोपनम् । कर्मकालातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम् । प्रज्ञानां स्वयमर्थानामहितानां निषेव णम् ।" च] [प शु ।

प्रणा(ना)लस । पुं । जीवशाके । वालुके ।

प्रणालिका (ली) । स्त्री । जलनिर्गममार्गे । द्वारा । नलनलिकायां । नना दिवाव नलि । च द नसाधिकारे ।

प्रतना (नी) । स्त्री । गोजिह्वायाम् । गोजि या शाक । रा नि व ४ । माच्चालकौ । वै निघ, ।

प्रतमक. । पु । श्वासरोगभेदे तमकश्वास । लक्षण—"ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात्प्रतमकन्तु तम् । उदावर्त्तरजोजीर्णक्लिन्नकायनिरोधज । तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति । मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात् प्रतमक तु तम् ।" मा नि ।

प्रतर (सन्धि) । पु । ग्रीवोर्द्धगतसन्धौ । स च ग्रीवापृष्ठदण्डयो सन्धि, । भा । सु शा ५श, ।

प्रतल । पुं । सहतविस्तृताङ्गुलिकरे रा नि व १८ । [च । See सोम ।

प्रतानवान् । पु । सोमलताभेदे । सु.चि २९

प्रतानिका (तिनी) । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभाद्रलिया । शारिवायाम् । अनन्तमूल । रा नि व ४।११ । [रा,नि,व १० ।

प्रताप. (वान्) । पुं । चक्रमर्दे । श्वेतार्के ।

प्रतापतपनः (रस) । पु । सन्निपातज्वरा धिकारे रस । "गन्धक हिङ्गुल सूत तालकं लौहटङ्कणे । खर्पर माक्षिकाश्चार मञ्जिष्ठा हिङ्गुलं समम् । रसेन मर्दितन्विष्ठ निरुण्डीहस्तिशुण्डयो । अष्टयाममयेल्कूप्यां निरुध्य सिकताह्वये । तत सिद्ध समादाय रक्तिकामार्द्रकेण च । सवेत ।" रस कौ । [अम ।

प्रतापस । पु । श्वेतार्के । श्वेत आकन्द ।

प्रतिकर्म्म । क्ली । प्रतिक्रियायाम् । उपाये । सु कल्प ५श । प्रसाधने । अम ।

प्रतिकीर्ण. । त्रि । मलादिव्याप्ते । च द ।

प्रतिखुर । पु । मूढगर्भभेदे । "नि सृतहस्तपादशिरा कायसङ्गी प्रतिखुर ।" सु शा ८श ।

प्रतिगन्धा । स्त्री । सोमराज्याम् । रा नि व ४।

प्रतिघ । पु । मूर्च्छायाम् । श र. ।

प्रतिघम् । क्ली । चट्टे । श च ।

प्रतिच्छाया । स्त्री । जलादर्शातपादिषु प्रतिफलितशरीरच्छायायाम् प्रतिबिम्बित शरीर छाया । "प्रतिप्रमाणसंस्थाना जलादर्शातपादिषु । छाया या सा प्रतिच्छाया या च वर्णप्रभाश्रया ।" च इ.७श ।

प्रतिजिह्वा (ह्विका) । स्त्री । मूलजिह्वायाम् । आल जिह्वा । रा.नि व १८ । जिका ।

प्रतिज्ञा । स्त्री । साध्यवचने । 'प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनम् यथा नित्य पुरुष इति ।" च वि ८श ।

प्रतिज्ञाहानि । पु । पूर्व्वपरिगृहीताया प्रतिज्ञाया पर्य्यनुयोगे परित्यागे । च वि ८श ।

प्रतितन्त्रसिद्धान्त । पु । सिद्धान्तविशेषे । See सिद्धान्त ।

प्रतितूणी । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । तल्लक्षण —"गुदोपस्थोत्थिता सैव प्रतिलोम विधाविता । वेगै पक्वाशयं याति प्रतूणी चह साध्यते ।" मा नि । "तूण्याच प्रतितूण्याश प्रबला अङ्घ्रस्य । पिबेदा घृतलवण पिप्पल्यादिमहाम्बुना । उष्णेन वायुरुत्थापरोपनश्यत तृणम् ।" सु नि. १श । [रा नि व ७ ।

प्रतिपत्रफला । स्त्री । कुष्ठाण्डवल्लिकायाम् ।

प्रतिपर्णशिफा । स्त्री । द्रवन्त्याम् । रा.नि.व.५।

प्रतिपिष्टः । त्रि । अस्थिद्वयपिष्टे, उत्पिष्टे । भा.म.१भ. । [प्रद चि. ।

प्रतिबला । स्त्री । अतिबलायाम् । चि.क्र.क.

प्रतिमर्षः । पुं । शिरोवस्तिविशेषे । स चा बाले प्रयोज्यः । "जन्मप्रभृति बालस्य प्रतिमर्षो विधीयते ।" रत्नमालासंग्रहः । "ईषदुच्छिङ्घनात् स्नेहो यावद्वक्त्रं प्रपद्यते । नस्ये निषिक्तं तं विद्यात्प्रतिमर्षं प्रमाणतः । प्रतिमर्षश्च नस्यार्थं करोति न च दोषभाक् ॥" प.प्र.४ख. । तत्र चत्वारः षट् अष्टौ वा बिन्दवः यथाबलं शिरोविरेकस्नेहस्य मात्रा । सु.चि.४०अ.शा.उ.२अ. । स चतुर्दशसु कालेषूपादेयः । तद्यथा—"तल्पोत्थितेन प्रक्षालितदन्तेन गृहान्निर्गच्छता व्यायामव्यवायाध्वपरिश्रान्तेन मूत्रोच्चारकवलाञ्जनान्ते भुक्तवता छर्दितवता दिवास्वप्नोत्थितेन सायञ्चेति । तल्पोत्थितादौ यथाक्रमं गुणाः—तल्पोत्थितेनासेवितः प्रतिमर्षः रात्रावुपचितनासास्रोतोगतं मलमुपहन्ति मनःप्रसादञ्च करोति । प्रक्षालितदन्तेनासेवितः दन्तानां दृढतां वदनसौगन्ध्यञ्चापादयति । गृहान्निर्गच्छता सेवितः नासास्रोतसः क्लिन्नतया रजोधूमो वा नाबाधते । व्यायाममैथुनाध्वपरिश्रान्तेन सेवितः श्रममुपहन्ति । मूत्रोच्चारान्ते वा सेवितः दृष्टिगुरुत्वमपनयति । कवलाञ्जनान्ते दृष्टिं प्रसादयति । अभुक्तवता सेवितः स्रोतसां विशुद्धिं लघुताञ्चापादयति । वान्तेनासेवितः स्रोतोविलग्नं श्लेष्माणमपोह्य भक्ताकाङ्क्षामापादयति । दिवास्वप्नोत्थितेनासेवितः निद्राशेषं गुरुत्वं मलञ्चापोह्य चित्तैकाग्र्यं जनयति । सायञ्चासेवितः सुखनिद्राप्रबोधञ्चेति ।" सु.चि.४०अ. ।

प्रतिमा (नम्) । स्त्री, क्ली । करिणो दन्तद्वयमध्यवर्त्तिमुखभागे । गजदन्तबन्धे । त्रिका. ।

प्रतिमूषिका । स्त्री । छुछुन्दर्याम् । वै.निघ. ।

प्रतियत्नः । पुं । रचनायाम् । त्रिका. ।

प्रतिरम्भः । पुं । सन्तापे । मेदि. ।

प्रतिलोमः । पुं । विलोमे ।

प्रति(ती)वापः । पुं । क्वाथे चूर्णादिप्रक्षेपे । र.चि.३अ. । कल्के । सु.चि.३१अ. । धातुभस्मीकरणे । गलितस्य धातोः द्रव्यान्तरेणावचूर्णने । अ.टी.स्था. । पानीयौषधविशेषे । च.द विद्र.चि. ।

प्रतिबिम्बदर्शकः । पुं । दर्पणे । वै.निघ. ।

प्रतिविषा । स्त्री । अतिविषायाम् । आतइच । च.द.अ.सा.चि. । "हिङ्गुप्रतिविषाभया. ।"

प्रतिविष्णुकः । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । रा.नि.व.१० । चोरिणीभेदे । वै.निघ. ।

प्रतिवीजम् । क्ली । तारनागाभ्रहेमकृतपारदनिबन्धनद्रव्ये । "नागाभ्रं वाहयेत्तारे हेम्नि च द्वादशे गुणे । प्रतिवीजमिदं श्रेष्ठं पारदस्य निबन्धनं ॥" र.चि.३अ. ।

प्रतिश्या (स्या) (यः) । स्त्री, पुं । नासारोगविशेषे । तस्य निदानम्—"अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः । नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा । अत्यम्बुपानरमणच्छर्दिबाष्पग्रहादिभिः । क्रुद्धा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः । जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं क्षयप्रदम् । तत्र वातात् प्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षवः । घ्राणोपरोधनिस्तोदन्तशङ्खशिरोव्यथाः । कीटका इव सर्पन्ति मन्यते परितो भ्रुवौ । स्वरसादश्चिरात् पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः । पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासम्भवभ्रमाः । नासाग्रपाको रूक्षोष्णताम्रपीतकफस्रुतिः । कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् । माधुर्यं वदने कण्डूः स्निग्धशुक्लघना स्रुतिः । सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्वृद्धिशान्तिमान् । दुष्टं नासाशिरो प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् । उरसः सुप्तता ताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता । सर्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्त्युपेक्षिताः ।" मा.उ.१८अ. । रस.र.बाल.चि. । "प्रतिश्यायश्वासकासके ।" भा.म.१भ.शिशु.ज्व.चि. । "प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः ।" पीनसरोगे । मेदि. ।

प्रतिष्ठा । स्त्री । जलौघादियवावस्थाने । च.सू.१अ. ।

प्रतिष्ठापना । स्त्री । परप्रतिज्ञायाः प्रतिविपरीतार्थायाः स्थापनायाम् । यथा—अनित्यः पुरुष इति । च.वि.८अ. । [वै.निघ. ।

प्रतिसमाधानम् । क्ली । रोगमुक्तकरणे ।

प्रतिसर. । पु । नवगुड्डौ । प्रभातकाले । वै निघ ।

प्रतिसारः (णम्) । पु, क्ली । लवणे कटु चूर्णेश व्रणघर्षणे । "लवणे कटु चूर्णैश घृष्यते यह्म बुधैः । प्रतिसारस्तत प्रोक्त ॥" ज द १२श । घर्षणे । सु चि २२श । दन्तजिह्वामुखानां चूर्णकल्कावलेहैर्ह्रल्या मर्दने घर्षणे । "वैरस्यं मुखदौर्गन्ध्यं मुखशोषं तथा ह्यम् अरुचिं दन्तपीडाश्च निहन्ति प्रतिसारणम् ॥" भा ।

प्रतिसारी (इन्) । त्रि । सारकद्रव्यमात्रे । वै निघ ।

प्रतिसूर्य्य (क) । पु । सरटे । त्रिका । त्रिम । तन्नामकगोधरकजातौ । सु कल्प ८श ।

प्रतिसोमा । स्त्री । महिषवल्लीलतायाम् । रा नि व ३ । लघुसोमलतायाम् । वै निघ ।

प्रति(ती)हास. । पु । करवीरवृक्षे । करवीरे श्वेते । रा नि.व १० । अम । रक्तकरवीरे । वै निघ ।

प्रतिक्षुत् । स्त्री । छिक्कायां । हाँचि । वै निघ ।

प्रतीक. । पु । शरीरावयवे । रा नि व १८ । पटोले । भा पू १ भ गा.व । विश्व मे । मे ।

प्रतीकार । पु । चिकित्सायाम् । अमा ।

प्रतीनाह । पु । कर्णरोगे । लक्षणम्—"वातेन शोषित श्लेष्मा स्रोतो लिम्पेत्ततो भवेत् । रुजौरव पिधानश्च स प्रतीनाहसंज्ञक ॥" मा उ १०श ।

प्रतुण्डक. । पु । जीवकशाके । वै निघ ।

प्रतुद. । पु । श्येनकङ्ककाकादिपक्षिजातौ ते प्रतुद्य निकृष्य भक्षयन्तीति प्रतुदसंज्ञा मता । तन्मांसगुणा—सद स्वादु गुरुश्च स्निग्ध बल्यं पित्तदाहप्रकारश्च । रा नि व १७ । एतदङ्गगुणा—"कफपित्तहरो ग्राही बह्विविष्मूत्रका भवत् ।" चर्क वि ।

प्रतूणी । स्त्री । See प्रतितूणी ।

प्रतोली । स्त्री । रौवामिद्र्यौत्रयवस्मनभेदे । सु द १८श । लक्षण—"प्रतोली पुटिका प्रोक्ता नाकाराहरत्नका ।" इति भानुमती,टी, । "कोपी नाकारा मत्स्यधारणजलयन्त्रवत् बहुच्छिद्रा मुक्तौली प्रतोली वा ।" वा ।

प्रत्यक्पर्णी । स्त्री । रक्तापामार्गे । भा पू १ भ । द्रवन्त्याम् । रा नि व ५ ।

प्रत्यक्पुष्पी । स्त्री । अपामार्गवृक्षे । रा नि व ४ । सु सू ४३श । च सू १६श । वा सू १५श, चक्रादि । 'प्रत्यक्पुष्पी पीततलोदकीर्य्या ।"

प्रत्यक्श्रेणी । स्त्री । दन्त्याम् । अम । च सू १ श । शुक्रश्रेणीवृक्षे । रा नि व ४ । द्रवन्तीवृक्षे । रा नि व ५ । आखुकर्ण्याम् । इन्दुरकाणी । हिमूषाकाणी रा नि व ३ । क्षुद्रदन्तीवृक्षे । र मा ।

प्रत्यग्रगन्धा । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । वै, निघ ।

प्रत्यङ्गम् । क्ली । अङ्गावयवेषु । तानि मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाटनासाचिबुकवस्तिग्रीवा इत्येता एकैका । कर्णनेत्रनासाभ्रूशङ्खांसगण्डकक्षस्तनवृषणपार्श्वस्फिग्जानुबाहूरुप्रभृतयो द्वे द्वे विंशतिरङ्गुलय । एव प्रत्यङ्गविभाग । तस्य पुन सङ्ख्यानम् । *यथा—त्वच कला धातव मला* दोषा यकृत् प्लीहा फुसफुस उण्डुक हृदयम् आशया अन्त्राणि वृक्कौ स्रोतांसि कण्डरा जालानि कूर्चा रज्जव सेवन्य सङ्घाता सीमन्ता अस्थीनि सन्धय स्नायव पेश्य मर्म्माणि शिरा धमन्य योगवहानि च । विशेषा पर्य्यायेषु मन्त्या । सु शा ५श ।

प्रत्यङ्गिरा । स्त्री । करञ्जकशिरीषवृक्षे । "पिबति य प्रत्यङ्गिरासम्भवम् ।" च द भैष विष चि ।

प्रत्यञ्जनम् । क्ली । अञ्जनेन नेत्रप्रसाधने । च, द । [निघ ।

प्रत्यनीक । त्रि । प्रतिकूले । असाध्ये । वै

प्रत्यनुयोग. । पु । अनुयोगस्यानुयोगे । यथा—"अनुयोगस्य पुन को हेतु इति ।" च वि ८श ।

प्रत्यय. । पु । हेतौ । भा । दर्शे । रन्ध्रे । अम । त्रि । ख्यातौ । हे च । [नि व १० ।

प्रत्यवसानम् । क्ली । भोजने । र,मा. । अ

प्रत्यश्मा (न्) । पु । गैरिकधातुकायाम् । र,मा. शिलाटौ । त्रिका । ~

प्रत्यष्ठीला । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । लक्षणं यथा — "एतामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीं । प्रत्यष्ठीलामिति वदेत् जठरे तिर्य्यगुत्थिताम् ॥" मा. नि । सु. नि १४ । "प्रत्यष्ठीलाष्ठीलकयोः गुल्मेऽभ्यन्तरविद्रधौ । क्रियाच्छिद्रादिपूर्व्वं प्रसती स्व विशेषत ॥"

प्रत्यक्षम् । क्ली । इन्द्रियग्राह्ये । भम । तच्च षड्विध चाक्षुषादिभेदेन । 'प्रत्यक्ष नाम तद्यदात्मना पञ्चेन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यते । तत्रात्मप्रत्यक्षा सुखदुःखेच्छाद्वेषादय । शब्दादयस्तु इन्द्रियप्रत्यक्षा ।" च. वि ८ष. ।

प्रत्याध्मान. । पु । वातव्याधिविशेषे । लक्षणम् — "विमुक्तपार्श्वहृदय तदेवामाशयोत्थितं । प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलम् ॥" मा. नि । सा चिकित्सा — "प्रत्याध्माने समुत्पन्ने कुर्य्याद्वमनलङ्घने । दीपनादि प्रयुञ्जीत पुरस्ववस्तिकर्म्म च ॥"

प्रत्यानाहः । पुं । आनाहवाते । निदा ।

प्रत्युद्गार । पु । वायुजन्यरोगभेदे । वै. निघ. ।

प्रत्यु(त्यू)षः । पु क्ली । प्रभाते । च टी भ. ।

प्रथमकुसुम. । पु । शुक्लमरुवकवृक्षे । वै निघ ।

प्रथमनवनीतम् । क्ली । प्रसवात् शतदिनाभ्यन्तरजातनवनीते । वै निघ ।

प्रथिताल्लुकी । स्त्री । रक्तालुभेदे । भा. ।

प्रदरः । पु । (Fluor albus) स्त्रीणामस्त्री रक्तादिस्रावरोगे । প্রদর, পরদর । निदानादि — "विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च । यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाता च्छयनाद्दिवा च । तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुष्प्रकारं प्रदरं वदन्ति ।" इति । लक्षणं यथा — "असृग्दरं भवेत्सर्व्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् । तस्यातिवृत्तौ दौर्ब्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ॥" [illegible] ... भवति । [illegible] भवति । [illegible] वेत् । मा नि. ।

प्रदरान्तकलौहम् । क्ली । प्रदराधिकारोक्ते औषधे । "लौह ताम्र हरीताल वङ्गमभ्र वराटिका । त्रिकटु त्रिफला चित्र विडङ्ग पटुपञ्चकम् । चविका पिप्पली मूलं वचाहवुषपाकलम् । शटी पाठा देवदारु एला च वृद्धदारकम् । एतानि समभागानि सञ्चूर्ण्य वटिका कुरु । शर्करामधुसंयुक्तं घृतेन भावयेत् पुनः । रक्त श्वेत तथा नील पीत प्रदरदुस्तरम् ।" লৌহ, তামা, হরিতাল, বঙ্গ, অভ্র কড়িভস্ম ত্রিকটু, ত্রিফলা, চিত্রিমূল, বিডঙ্গ পঞ্চলবণ, চই, পিপুল, শঙ্খভস্ম, বচ, হবুষফল, কুড, শটী, আকনাদি, দেবদারু, এলাইচ, বীজতাডকের বীজ, প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ মধু ও চিনি সংযোগে ঘৃতের সহিত ভাবনা দিয়া বটী করিবে । রস র ।

प्रदिग्धमांसम् । क्ली । पक्वमांसव्यञ्जनविशेषे । See मांसम् ।

प्रदीपनः । पु । विषकन्दे । वै निघ १भ पर्य्यं घि राजवल्लभरसे । स्थावरविषभेदे । लक्षणं यथा — "वर्णतो लोहितो य स्याद्दीप्तिमान्दहनप्रभ । महादाहकर. पूर्व्वं कथित स प्रदीपन ॥" भा ।

प्रदीप्ता । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गलिया । वै निघ ।

प्रदेशः । पु । आरब्धस्यातीतेन सम्पादने । "प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधन प्रदेश । यथा देवदत्तस्यानेन शल्यमुद्धृतं तथायज्ञदत्तस्याप्ययमेव च उद्धरिष्यतीति ।" सु उ ६५. ।

प्रदेश(शि)नी । स्त्री । तर्ज्जन्यङ्गुली । रा नि. व १८ । मर्म्मविशेषे । सा च मध्यमप्रदेशमध्या मुद्रिका दशाङ्गुला च कर्त्तरीति कथ्यते । सु शा. ८ष ।

प्रदेहः । पु । अनुलेपनाभ्यञ्जनादौ । च सू १८ष ।

प्रधमनम् । क्ली । नस्यविशेषे । "षडङ्गुला द्विवक्त्रा या नाडी चूर्णं तया धमेत् । तीव्रदोषविनिर्मुक्तये प्रधमनं हितम् ॥" भा । "प्राणान् देव यद्वद्वक्त्रैव सुखवायुना । प्रधमनं तदिच्छन्ति ।" च द ११८ । सु उ ७ष चूर्णानि त्रिकट्वादिनस्ये ।

प्रधानकर्म्म । क्ली । शोधनादौ इन्द्रियदर्शने हिनीर्षं बाध तत । [illegible] वा । [illegible] वा । च [illegible] वा । सु स ५ष. ।

प्रनाल(श)क. । पु । वालुकशाके । जीवशाके । वै निघ ।

प्रपथ्या । स्त्री । हरीतक्याम् । रा.नि.व.११ ।

प्रपदम् । क्ली । पादाग्रभागे । "पादाग्रं प्रपदं मतम् ।" रा नि.व.१८ । [अम. ।

प्रपा । स्त्री । पानीयशालायाम् । जलेव घव ।

प्रपाणम् । क्ली । उत्तरोष्ठे । "उत्तरोष्ठ प्रपाणं स्यात् ।" ज द ३अ. ।

प्रपाणि: (क) । पु । करस्याधोभागे, पाणितले । हातेर तेलो । "करस्याधः प्रपाणि स्यात् ।" रा नि व.१८ । च वि ८अ । (क) मणिबन्धात्कणीशिपर्यन्तं करभागे । च द ८अ. ।

प्रपात: । पु । भृगौ, प्रपतनस्थाने । सु.कल्प. ५अ. ।

प्रपादिक: । पु । मयूरे । वै.निघ. ।

प्रपानकम । क्ली । पाना इति प्रख्यात् इति च ख्याते नानारसपेयद्रव्ये । यथाम्रपानकादि । पाना, शरबत् । भा ।

प्रपुण्डरीकम् । क्ली । प्रपौण्डरीके । पुण्डरिया । च चि ४अ. ।

प्रपुना(न्न,न्ना)ट. (ड) । पु । (Cassia Tora) चक्रमर्दवृक्षे । चाकन्दा । तें तगरिसचेट्टु । ता उविततगरयी । दा टरोट । रा नि.व.४।

प्रपुन्नाटच्छद: । पु । चक्रमर्दवृक्षे । वै.निघ. । चक्रमर्दपत्रे ।

प्रपुराणघृतम् । क्ली । अतिपुरातनघृते । खूब पुरान घृत । "लाचारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ।" सि यो उन्माद.चि. ।

प्रपुराणधान्यम् । क्ली । पुराणधान्ये । अति पुरातन धान । च चि.५अ. ।

प्रपूरिका । स्त्री । कण्टकार्याम् । प्र च. ।

प्रपोटक: । पु । चरणस्य पादरोगभेदे । लक्षणं यथा—"प्रपोटकं विजानीयात् यश्मिन् कूर्मसवर्णे । चरणकास्थिसङ्घाते यस्मिन्शर्कराविकण्टके ।" ग द ३८अ ।

प्रपौण्डरी(ण्ड्र)कम् । क्ली। (Root stock of nymphaea lotus) शालपर्णीपत्रतुल्यपत्रे क्षुद्रविटपिनि । पुण्डरिया । हि पुंडेरी । म पुण्डरीक । तें पुण्डरीकमनुमेविष्णानमु । गुणा —मधुर कषायचक्षुष्यं तिक्त शीतल रक्तपित्तव्रणघ्न ज्वरदाहतृष्णाघ्न । रा.नि व.१२ । च.द.छागाद्यघृते । तन्नामककन्दविशेषे । सु.कल्प.२अ । See कन्दविषम् ।

प्रबल: । त्रि । बलवति । पुं । पल्लवे । प्र मा. । स्त्री । प्रसारणीलतायाम् । वै.निघ ।

प्रबला । स्त्री । प्रसारण्याम् । रा नि.व ५ ।

प्रबलाकी (इन्) । पु । सर्पे । विश्व ।

प्रबाल: । पु क्ली । स्वनामख्याते रत्नभेदे । पला, मूंगा । अम । गुणा —मधुर. अम्ल कफपित्तादिदोषघ्न स्त्रीवीर्यकान्तिकर धारणात् माङ्गल्यश्च । सूक्ष्म घन सिराहीन इत्य —शुभकर । गौर. लघ्वच्छ वैश वक्रसूक्ष्म.—अशुभकर । रा नि व.१३ । सारक शीतल कषाय स्वादु कान्तिकर चक्षुष्य । राज । किसलये । मे ।

प्रबालफलम् । क्ली । रक्तचन्दने । भा. ।

प्रबालिक: । पु । जीवशाके । रा नि व.७ ।

प्रबोधनी । स्त्री । दुरालभायाम् । रा नि व ४ ।

प्रबोधिका । स्त्री । कुकुभ्याम् । कुकुड़ा । वै. निघ. ।

प्रभद्र: (क) । पु । निम्बवृक्षे । निम गाछ । रा.नि व.९ । पारिभद्रवृक्षे । पालिदा मान्दार गाछ । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभाद्गालिया । रा नि व ५ ।

प्रभव: । पुं । कारणे । जन्महेतौ । अम. । जन्मनि । प्र र. । [अम. ।

प्रभाकर: । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ ।

प्रभाकरक्षीरम् । क्ली । अर्कक्षीरे । आकन्द आठा । वै निघ.२भ कर्णकन्द.चि. ।

प्रभाकीट. । पुं । खद्योते । रा नि.व.१९ ।

प्रभाञ्जन: । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ । त्रिका ।

प्रभातम् । क्ली । प्रात काले । तत्र द्रष्टव्यं यथा —"वैद्य पुरोहितो मन्त्री देवज्ञोऽथ चतुर्थक ।

प्रभातकाले द्रष्टव्यो नित्यं क्षत्रियमिच्छता॥" राज.१५.।

प्रभाभास: । पुं । काकविशेषे । वै.निघ.।

प्रभाव: । पुं । स्वभावे । सामर्थ्ये । "रसादि-साम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् । दन्तीरसाद्यै-स्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी । मधुकस्य च मृद्वी काष्ठत घोरस्य दीपनम् ॥" इत्यादि । "क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्य्यात्प्रभावत: । ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा ॥" भा.।

प्रभु: । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

प्रभूततीक्ष्णगन्धा । स्त्री । राजिकायाम् । सर्षपे । वै.निघ.।

प्रभृति: । स्त्री । प्रक्षटायोजने । च.सू.१६च.।

प्रमेपजा । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

प्रमत्त: । पुं । भ्रामपक्षिणि । काकविशेषे । स्त्री। स्वाम्लीवृक्षे । विषनाशिन्याम् । वै.निघ.।

प्रमथ: । पुं । घोटके । श.र.। स्त्री (था) । हरीतक्याम् । मद व.१ । पीडायाम् ।

प्रमथितम् । क्ली । नवनीते । निर्जलतक्रे । रा.नि.व.१५ ।

प्रमथ्या । स्त्री । मन्थभेदे । "मत: कषायो निर्यूह: काथो यूष: शृत च य: । शृतयूष: प्रमथ्या च द्रव्यात्कल्कीकृतात् मता ॥" इति प्रमथ्यालक्षणम् । शा.पि.८च.। चरक.। "प्रमथ्या मीच्यते द्रव्यं पुनमाषं सुकल्कितम् । [illegible] [illegible] । [illegible] पात्रमात्. [illegible] ।" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]—"प्रमथ्या मध्यदोषघ्नी दृश्यादीपन-पाचनम् ।" वा.।

प्रमद: । पुं, क्ली । [illegible], [illegible] । [illegible] । वि । [illegible] । स्त्री । [illegible] । [illegible] [illegible] ।

प्रमदिनी । स्त्री । [illegible] । वै.निघ.।

प्रमाणम् । क्ली । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

प्रमाथी (न्) । त्रि । मुखनीत्साभावात् प्रावर्त-धर्मिणि । "स्रोतांसि दीपशिखानि प्रमथ्य विरुणोति यत् । प्रविश्य स्रोतसातैस्माद तत्प्रमाथीति' सञ्ज्ञितम् ॥" खरनाद:।

प्रमार्ज्जनम् । क्ली । प्रोञ्छने । बालाङ्गुलिवस्त्रै: भवितरस्याद्यादिषु प्रोञ्छने । सु.सू.०च.।

प्रमित: । त्रि । भक्ष्मातिरिक्ते । वै.निघ ।

प्रमिताशनम् । क्ली । अल्पमात्रभोजने । अत्याम ভোজন । च.शा.८च.।

प्रमीलक: । पुं । तन्द्रायाम् । शरीरालस्ये । শরীরের আবলা । भा.म.१म.।

प्रमीला । स्त्री । तन्द्रायाम् । रा.नि.व.२० ।

प्रमीलिका । स्त्री । तन्द्रायां । विमूर्च्छा शिरोऽरोगादौ । सि.यो.विमूचि.श्रीकण्ठ:।

प्रमुख: । पुं । पुन्नागवृक्षे । श.म.।

प्रमेह: । पुं । स्वनामख्यातरोगे । মেহরোগ । निदानं यथा—"आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसा: पयांसि । नवान्नपानं गुडवैकृतञ्च प्रमेहहेतु: कफकृच्च सर्व्वम् ॥ मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च क्लेदं कफो बस्तिगत: प्रदूष्य । करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून् संदूष्य मेहान् कुरुते-ऽनिलश्च ॥ साध्या: कफोत्था दश पित्तजा: षट् याप्या न साध्य: पवनाच्चतुष्क: । समक्रियत्वादिति-सुक्रियत्वाद्विरुद्धक्रियत्वाद्यथाक्रमं ते ॥ कफ: सपित्त: पवनश्च दोषा मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीका: । मज्जा रसौज: पिशितञ्च दूष्या: प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहा: ॥ दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयो: । दाहश्चिक्कणता देहे तृट् स्वाद्वास्यञ्च जायते ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]:...... ॥ [illegible] [illegible]: । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible]

प्रमेही हन्ति मानवम् ॥" इत्यादि । मा.नि ।

प्रमेहपिड(पीटि)का । स्त्री । प्रमेहोपे घाजन्यस्फोटके। ता दश, यथा—"शराविका क च्छपिका जालिनी विनतालजी । मसूरिका सर्ष पिका पुत्रिणी सविदारिका। विद्रधिश्चेति पि डका, प्रमेहोपेचया दश ॥" सु नि.६ग्र । भाषा विशेषा स्वस्वपर्य्याये मन्तव्या ।

प्रमेही (इन) । पु । नन्दिवृचे । त्रि । प्रमेह रोगिणि । "किञ्चिदाप्यधिक मूत्रं त प्रमेहिण- मादिशेत् ।" सु.नि ६ग्र. । [जटा. ।

प्रमोचनी । स्त्री । गोडुम्बायाम् । (गोमक ।

प्रमोदः (क) । पु । षष्टिकधान्ये । वै निघ. । शालिधान्यविशेषे । (सेटे धान । च.सू.२०ग्र. ।

प्रमोदसट्टकम् । क्ली । कृतान्नभेदे । यथा— "सान्द्रे दधि मरीच पिप्पलिशुण्ठीलवङ्गकर्पूरम् । एषा चूर्णं सार्कं शर्करयामर्द्य शुद्धवस्त्रेण । गाल यित्वा सिञ्चेत्तस्मिन् पक्वदाडिमबीजकं । प्रमोदस ट्टक शीतदर्हमानगुणे समम् ॥" वै.निघ द्रव्यगुण ।

प्रमोदिनी । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । भा. ।

प्रमोहः (क) । पु । मूर्च्छायाम् । इन्द्रिया पटुत्वे । च.सू.२ग्र. ।

प्रयत्नः । पु । गुणविशेषे । सचात्मन इच्छाजन्या प्रवृत्तिर्द्वेषजन्या निवृत्तिश्च । च सू १ग्र. ।

प्रयस्तः । त्रि । सुसस्कृते । त्रिका ।

प्रयोगवस्तिः । पुं । रसायने वाजीकर्म्मणि च प्रयोज्ये वस्तौ । स षड्विध । तद्विधि. यथा— आदावेक स्नेहवस्ति, तत पश्चात् निरूहवस्तय, ततश्च पश्चात् स्नेहवस्तय कार्य्याः । च सिद्धि.१ग्र ।

प्रयोजनम् । क्ली । कार्य्ये । प्रयोजनं नाम य दर्थमारभ्यन्त आरम्भा । यदा—"यद्यकालमृत्- रसि ततोऽहमाकालमनायुष्यैरयधर्मरद्याम्यनायुषे परिहरिष्यामि कथ न मामकालमृत्यु प्रसहेते ति ।" च.वि ८ग्र । हेतौ । मे. ।

प्ररूढः । पु । ज्वरे । मे. । त्रि । बद्धमूले । जाते । श.र. ।

प्ररोहः । पु । अङ्कुरे । रा नि व २ । स्त्री । शिशुम्बाम् । शिउलि (हे.प । प.श. ।

प्ररोही (इन्) । पुं । नन्दिवृचे । भा. ।

प्रलम्बः । पु । नारीस्तने । अङ्कुरे । तद्भमालत्या याम् । वङ्गे । वै निघ. । लताङ्कुरे । मे. । तालाङ्कुरे । र.चि.८ग्र । तालस्कन्धे । (तालेर शोंटा । च द.हथ्याधिकारे । क्ली । त्रपुषबीजे । शशाब बीज । मे. । भैष वाजी.गुडकुष्माण्डे । [निघ ।

प्रलम्बकः । पुं । सुगन्धतृणे । गन्ध थड़ । वै.

प्रलम्बाण्डः । त्रि । लम्बमानकोषे । है.च. ।

प्रलयः । इन्द्रियस्तापे । रा.नि.व.२० । धन्वे ।

प्रलापः । पुं । अनर्थकवचसि । मा.नि. । भा. म.१भ.ज्व चि. । "प्रलापोऽवक्त्रकटुता ।" "अदृ- ष्टकुपितावातादसम्बद्ध निरर्थक । वचनं यत्नरो ब्रूते स प्रलाप प्रकीर्त्तित ॥" वै निघ. ।

प्रलापकः (पी (इन्)) । पु । तन्नामकसन्नि पातज्वरे । लक्षणम्—"कम्पप्रलापपरितापनशो- र्षपीडा प्रौढप्रभावपवमानपरीऽन्वचित्ता । प्रलाप- काम्यविक्रमप्रचुरप्रवाद' चिन्न प्रयाति त्रिदशालयं प्रलापी ॥" वै.निघ. । "स्वेदभ्रमाङ्गमर्दा. कम्पो दवथुर्वमी व्यथा कण्ठे । गात्रञ्च गुरुतीव प्रलापि कुत्स जायते लिङ्गम् ।" भा. । पाविकज्वरे ।

प्रलापहा (न्) । पुं । कुलत्थाञ्जने । रा.नि. व ११ । [नि.व २० ।

प्रलीनता । स्त्री । प्रलये । इन्द्रियस्तापे । रा

प्रलेपः (क) । पु । शीतज्वरभेदे । लक्षण— "प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च । मन्द ज्वरविलेपी च सशीत: स्यात् प्रलेपक ॥"

प्रलेहः । पु । व्यञ्जनविशेषे । (कोर्मा । मा कयाज ।

प्रलोभनी । स्त्री । बालुकायाम् । वै निघ. । प्रन्दे । कोरमा, दर्व्वीखता । पाकराजः ।

प्रवटः । पुं । गोधूमे । वै निघ. ।

प्रवणः । पुं । उदरे । मे. ।

प्रवया: । पु, स्त्री । वृद्धे । रा.नि.व.१८ ।

प्रवरम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । भा. । पु । कुलीर च । कृष्णमुद्गे । वै निघ. ।

प्रवरसत्त्वः । त्रि । उत्तमसत्त्वगुणे । "सत्त्व-

भागोऽपि यो निजामनुनिमित्तासु महतीष्वपि पीडासु भव्ययो दृश्यते।" च.वि.८ष.।

प्रवरा । स्त्री । पलाशवृक्षे । वै.निघ.।

प्रवातः । पुं क्ली। प्रबलवायौ । गुणा —प्रवातं रौच्यवैवर्ण्यस्तम्भदाहपित्तनुत् । सु चि २४ष ।

प्रवातस्थापनम् । क्ली। प्रवातरक्षणेन जलस्य शीतीकरणोपाये । सु.सू.४५ष.। प्रवातरक्षणे।

प्रवालः । पु. क्ली । See प्रवालः।

प्रवालफलम् । क्ली । See प्रवालफलम् ।

प्रवासिनी । स्त्री । तिलवासिनीशाली । रा. नि.व.१६ । [सु.शा.१०ष ।

प्रवाहनम् । क्ली । कुन्थने । কোঁথ দেওয়া ।

प्रवाहिका । स्त्री । ग्रहणीरोगे । रा.नि.व. २० । अतीसारभेदे । আমাশা রোগ । निदान लक्षणे —"वायु प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य । प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः। प्रवाहिका वातकृता सशूला पित्तात् सदाहा सकफा कफाच । सशोणिता शोणितसम्भवा च ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु । तासामतीसारवदादिशेद्‌ लिङ्गं क्रमश्च सविपक्वताच ॥" मा.नि.। "कुते रक्ते पुरीषे च वायुना विड्विवर्जितं। प्रवाहिकेति विख्यातं यत् फेनार्भं प्रवर्त्तते ॥" इत्यपि लक्षणम् । वा.चि. ६ष.।

प्रवाही । स्त्री । वालुकायाम् । रा नि.व.१३.।

प्रवाहुः (कः) । पुं । कूर्परस्योर्द्धभागे । प्रवाहिकायाम् । वै.निघ.।

प्रवाहोत्था । स्त्री । वालुकायाम् । वै.निघ.।

प्रविचारः । त्रि । प्रकृष्टसञ्चरणयोग्ये । च. सू.१२ष. ।

प्रविरम् । क्ली । पीतचन्दने । श.च. ।

प्रविलम्बि । क्ली । सन्धिबन्धभेदे । "प्रविलम्बि वभिषेऽस्थि ।" वा.उ.२६ष.।

प्रविलयनम् । क्ली । द्रवीभावे । च.सू.१२ष ।

प्रविषा । स्त्री । अतिविषायाम् । अम. ।

प्रवृत्तिः । स्त्री । प्रवर्त्तने । च.सू.१ष । "प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्य्यार्था सैव क्रिया कर्म्मयत्नः कार्य्यसमारम्भश्च ।" च वि.८ष.।

प्रवेटः । पु । यवे । त्रिका. ।

प्रवेणी । स्त्री । आस्तरणे । अम. ।

प्रवेलः । पुं । पीतमुद्गे । সোণা মুগ । হ্‌ চ. ।

प्रवेष्टः । पु । बाहौ । रा नि.व १८ । बाहुनिम्नभागे । श.च । करिदन्तमांसे । हारा. ।

प्रव्रजिता । स्त्री । श्रावण्याम् । মুণ্ডীরী । रा. नि.व.५ । जटामांस्याम् । मे. ।

प्रशमः । पु । शान्तौ, विरामे । मा.ज्व.नि. ।

प्रशमनः । त्रि । शान्तिकरे । सु. ।

प्रशस्तः । पु । करज्योडिपाषाणभेदे । वै निघ.।

प्रशस्या । स्त्री । आढक्याम् । वहर । वै.निघ.।

प्रशा(षा,सा)ति[धि]कः । पु, स्त्री(का) । रक्तनीवारे । प.द.र.पि.चि । स्थलजवनधान्यभेदे । खड़ । गुणा —श्यामाकवत् । च.सू.२७ष. । क्षुद्रव्रीहिधान्ये । সরু ধান । र.मा. । दैवधान्ये । नीवारे । উড়ি ধান । भा.पू १भ.धा व. । "कोरदूषप्रशातिका ।"

प्रश्निः (श्नी) । स्त्री । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলিয়া। हिकोष. । कुम्भिकायाम् । त्रिका. ।

प्रष्टा(ष्ठा)रुः । पु । गुदकन्दरोगे । वा उ.१ष.।

प्रष्ठौही । स्त्री । प्रथमगर्भिण्यां गवि । भ. ।

प्रसक्तम् । क्ली । नूतनधान्ये । वै.निघ. ।

प्रसङ्गः । पुं । प्रस्तावे । प्रकरणान्तरेण समापने। सु.उ.६५ष । सन्ततसेवायां । मैथुने । भा.म.कुष्ठ. चि. ।

प्रसन्ना । स्त्री । मद्यविशेषे, सुरामण्डे । सा च सुरामण्डोपर्य्यच्छो भाग । रा.नि.व.१४। "सुरामण्ड. प्रसन्ना स्यात् " प.प्र.१ख. । शा.की.उदाहृतं । गुणा: —"प्रसन्ना कफवातार्शोविबन्धानाहनाशिनी। पित्तशान्त्यकफा हृद्या वर्य्येर्यातप्रकोपनी ॥" सु.सू.४६ष । -"प्रसन्ना स्यात्सुरामण्ड" तस्याल्पादधरी घना । मदसारविभागोऽसौ प्रसन्ना मीयते बुधै. ॥" तोड.३३ सु. ।

प्रसमान्यः । पु । चक्षुर्नेत्ररोगविशेषे । स च यथा—' गृह्णन्तु सधुना रूप नैव पश्यति यो

ह्य: । प्रसन्नान्ध: स विज्ञेयो नैव शक्यश्चिकित्सितुम् ।" ज द.२०ष. ।

प्रसन्नेरा । स्त्री । मद्यविशेषे । भ टी.भ. ।

प्रसर: । पुं, क्ली । एलवालुके । रा.नि.व.४ । विसर्पे । भ.टी भ. । वेगे । मे. ।

प्रसव: । पुं । रक्ताम्लानवृक्षे । नकुलाँटी । रा.नि.व.१० । सर्जतरौ । वै.निघ । गर्भत्यागे । थालाद हठ्या । अम. । तस्य मास —नवमदशमैकादशान्यतम । ततोऽन्यत्र विकार' । भा. । सुखप्रसवमन्त्रो यथा—"अस्ति गोदावरीतीरे जम्भला नाम राक्षसी । तस्या स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥" अपत्ये । फले । पुष्पे । मे. ।

प्रसवक: । पुं । पियालवृक्षे । श.मा. ।

प्रसवबन्धनम् । क्ली । पुष्पवृन्ते । अम. ।

प्रसवस्थली । स्त्री । मातरि । नाटकम् ।

प्रसह: । पुं । प्रसह्यभक्षणशीलमृगपक्षिषु । "गोखराश्वतरोष्ट्राश्वद्वीपिसिंहर्क्षवानरा. । वृकोव्याघ्रतरक्षुश्च बभ्रुमार्जारमूषिका: । लोपाको जम्बुकश्येनो वान्तादश्चाषवायसौ ॥ शशघ्नी मधुहा भासो गृध्रोलूककुलिङ्गका: । धूमिको कुररश्चेति प्रसहा मृगपक्षिण: ॥" च.सू.२७अ । ते च प्रसह्य विनिहत्य भक्षयन्तीति तथोक्ता. । तन्मांसगुणा —अर्शःप्रमेहोदरामयजाड्यहरम् । रा.नि.व १७ । एतज्जातीयाश्च गुहाशयसिंहादिभिस्तुल्यगुणा:, विशेषेण शोषरोगे हिता: । सु.सू.४६अ । "गुरूष्णमधुरा: स्निग्धा वातघ्ना. शुक्रवर्द्धना: ।" राज.२प. ।

प्रसहन: । पुं । मसहपशौ । रा.नि.व १९ ।

प्रसहा । स्त्री । लताबृहतिकाया । र.मा. ।

प्रसाद: । पुं । प्रसन्नतायां । अम. । स्वास्थ्ये । स्पृहता । मे. । [বেতো শাক । वै निघ. ।

प्रसादक: । पुं । देवधान्ये । দেধান । वास्तुके ।

प्रसादधातु: । पुं । गुर्व्वादिद्रवाम्लगुणसमुदायेषु, रसादिप्रसादद्रवधातुसमुदायेषु च । च.मा.६अ ।

प्रसादनम् । क्ली । अन्ने,भक्ते । त्रिका. । स्त्री । (ना) सेवायां, परिचर्य्यायाम् । हे.च. । (नी) मज्जायाम् । वै.निघ. ।

प्रसादनाञ्जनम् । क्ली । नेत्राञ्जनविशेषे । "मधुरस्नेहसम्पन्नमञ्जनन्तु प्रसादनम् ।" तीड ।

प्रसाधनी । स्त्री । कङ्कतिकायाम् । अम. । भङ्गायाम् । सिद्धि । मे. ।

प्रसादमन्त्र: । पुं । माहेश्वरमन्त्रे । यथा—ओं हा ह्रीं ह्रैं ह्रौं शिवाय स्वाहा । रस र विपरीतमल्लतैले ।

प्रसार: (णम्) । पुं, क्ली । विसर्पणे । हे च. । आकुञ्चनादिपञ्चविधकर्म्मान्यतमे, करपादादिविस्तारे । सु सू. ।

प्रसार(रि)णी । स्त्री । (*Poederia foetida*) स्वनामख्यातलतायाम् । गन्ध ভাদুলিয়া । हिं गान्धालि, गन्धालि गन्धप्रसारणी । मं चाँदवेलि । क हेसरणे । तें गोन्तेभगोरुचेट्टु, सविरेलचेट्टु । गुणा.—गुरूष्णा तिक्ता वातघ्नी अर्शः श्वयथुघ्नी मलविष्टम्भहरी च । रा.नि.व.५ । 'प्रसारणी गुरुर्वृष्या बलसन्धानकृत्सरा । वीर्य्योष्णा वातहृत् तिक्ता वातरक्तकफापहा ॥" भा । देवधान्ये । वै निघ. । लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

प्रसितम् । क्ली । पूये । श.च. ।

प्रसुप्ति: । स्त्री । प्रगाढनिद्रायाम् । नेत्रादीनां रूपदर्शनाद्यसक्ततायाम् । "सुप्तौ नेत्रे प्रसुप्ति: स्यात्" । मा.ज्व नि. । क्षुद्ररोगविशेषे । लक्षणं यथा —'वायुनोदीरित: श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति । ततस्त्वग्जायते पाण्डु क्रमेण च विचेतना । अल्पकण्डुरविक्लेदा सा प्रसुप्ति: प्रसुप्तित: ॥" वा.उ.२१अ. । [घोटक्याम् । अम. ।

प्रसू: । स्त्री । कदलीवृक्षे । लतायाम् । मे. ।

प्रसूका । स्त्री । अश्वायाम् । रा.नि.व.१८ ।

प्रसूतम् । क्ली । पुष्पे । मे. । [अम. ।

प्रसूता । स्त्री । घोटकाम् । कृतप्रसवायाम् ।

प्रसूति: (का) । स्त्री । उत्पत्तौ । अपत्ये । (का) प्रसवकारिण्याम् । अम. ।

प्रसूनम् । क्ली । पुष्पे । फले । अम. । पुं । अङ्कोठवृक्षे । अश्वस्य मुखरोगभेदे । ज.द.२८अ. ।

प्रसूनरससम्भवा । स्त्री । पुष्पशर्करायाम् । वै.निघ ।

प्रसृतम् । क्ली । पलद्वये ।-प.प्र १ख । पुं । अ ञ्जलौ । अम. । त्रि । वेगिते । मे.। प्रहृष्टे। प्रसारिते । अम। स्त्री । जङ्घायाम् । "जङ्घा तु प्रसृता ज्ञेया ।" रा.नि व १८ ।

प्रसृतिः । स्त्री पलद्वये । १६तो. । "पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया ।" प.प्र.१ख. । मुष्टी । मुष्टे । रा. नि.व.१८ । [अ. । सेके । मे ।

प्रसेकः । पुं । कफजन्यलालादिस्रावे । च.शा.८

प्रसेवकः । पुं । चर्म्मखलपुटे । सु सू.८अ. ।

प्रस्कन्दनम् । क्ली । विरेचने । ज्लोलाप । र. मा. । पुं । अतीसारे । वै.निघ. ।

प्रस्कन्दिका । स्त्री। संग्रहग्रहणीरोगे । निदा.।

प्रस्तन्नः । पुं । अश्वस्य रोगविशेषे। लक्षणं— "गुरु यस्य भवेद्यच्च लम्बगात्रपरिक्रम । कुब्जीभूतेन पृष्ठेन यो वाश्वो याति वड्डवत्॥"ज.द ४५अ.।

प्रस्तरः । पुं । पाषाणे । मणौ । मे. । पल्लवादिशय्यायाम् । अ र. ।

प्रस्तार(रि)णी । स्त्री । गोजीजिकायाम् । श्वेत दूर्वा॥ रा.नि.व ५। गोजिह्वायाम् वै. निघ.।

प्रस्तरभेदः । पु । पाषाणभेदे । पाथर कूचा । भैष.सु क चि. त्रिकण्टकादिचूर्णे ।

प्रस्तरस्वेदः । पुं । वातादौ स्वेदविशेषे । शू कशमीधान्यपुलकानां वेशवारपायसौत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे पञ्चाङ्गुलोरुबुकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्व्वगात्रस्य शयानस्योपरि स्वेदने । च सू.१४अ. ।

प्रस्तरोद्भूतम् । क्ली । प्रस्तरजले । वै.निघ. ।

प्रस्तरोपलः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । प.सु. ।

प्रस्तर्य्यम् । क्ली । प्रस्तरोदके । वै.निघ ।

प्रस्तायम् । क्ली । पुरातनतण्डुले । वै.निघ. ।

प्रस्तारः । पुं । अध्यायाम् । तृणवने । वै.च. ।

प्रस्तार्म्म(र्य्य)म् । क्ली । शुक्लभागगतनेत्ररोगविशेषे । लक्षणं यथा—"प्रस्तारि प्रततमिहार्म्म शुक्लभागे विस्तीर्णं तनु रुधिरप्रभ सनीलम् ।" सु. उ.४अ । ।

प्रस्थः । पुं । दशशरावपरिमाणे । १६. । २२०तो. । "शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थ. ।" वमनादौ साईत्रयोदशपलपरिमाणे । "वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्द्धत्रयोदशपल प्रस्थमाहुर्मनीषिण ॥" प प्र १ख. । पाल्यां । त्रिका. ।

प्रस्थकुसुमः । पु । मरुवकवृक्षे । गन्ध तुलसी। रा.नि.व.१० ।

प्रस्थपुष्पः । पु । श्वेतमरुवकवृक्षे । क्षुद्रपत्रतुलसमरुवके । अम. । जम्बीरवृक्षे । अ.टी.भ. ।

प्रस्थवान् । पुं । पर्व्वते । रा नि.व २ ।

प्रस्थिका । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । वै.निघ । माचिकायां । पूतिना । भा. । [अम. ।

प्रस्फोटनम् । क्ली । पचने । वै. च. । सूर्पे ।

प्रस्रवः । पुं । दुग्धे । वै.निघ. ।

प्रस्रवणम् । क्ली । मूत्रे । दुग्धे । प्रकर्षेण स्रावे । वै.निघ. । पुं । घर्म्मे । त्रिका. ।

प्रस्रवणजलम् । क्ली । निर्झरसलिले । गुणाः —स्वच्छं मधुर लघु रोचन दीपनकृत । रा नि. व.१४ ।

प्रस्रावः । पुं । मूत्रे । रा.नि.व.१८। [निघ. ।

प्रस्रुतदधि । क्ली । वस्त्रगालितदधनि । वै.

प्रस्वेदः । पुं । अतिघर्म्मे । वै.निघ. ।

प्रहरः । पुं । दिवसाष्टमभागे । प्रहर । अम.।

प्रहरकुटुम्बी । स्त्री। कुटुम्बिनीक्षुपे । रा.नि. व.५ ।

प्रहर्य(र्षि)णी । स्त्री । हरिद्रायाम् । धारा. ।

प्रहसन्तिका (न्ती) । स्त्री । यूथयूथिकायाम् । त्रिका. । वासन्तीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

प्रहस्तः । पुं । संहतविस्तृताङ्गुलिकरे । चपेटे । रा.नि.व.१८ ।

प्रहारवल्ली । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । भा. ।

प्रहिता । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादुलिया। वै.निघ. ।

प्रहीरला । स्त्री । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा.नि.व ५।

प्रहृष्टकः । पुं । काके । वै.निघ. ।

प्रहेप(म)कम् । क्ली । दिव्यकमेदे । धारा. ।

प्रह्लादः । पु । कामरूपहर्षे । भा म १भ.चम फज्व चि. । "प्रह्लाद चास्य विजाय ।"

प्रह्लादिनी (दी) । स्त्री । रक्तवज्जालुकायां । वै निघ. । रा नि.व ५ । [स्प्रंने ।

प्रचालनम् । क्ली । धावने । सु सू ७भ. । मा

प्रचेप. । पु । कषायादौ चूर्णादिचेपणे । कल्कि तस्य मात्रा कर्षमिता । "प्रचेप पादिक क्वाथात् खेहे कल्कसमो मत । षोडशाष्टचतुर्भाग वात पित्तकफार्त्तिषु । चौद्रइवाये दातव्य विपरीता तु शर्करा । मात्रा चौद्रघृतादीना खेहे क्वाथे च चूर्ण वत् । मात्रिक हित्‌ सिन्धूत्थ जरणायान्तु शाणि का । परिभाषामिमामन्य प्रचेपोऽप्यचिरे परम्॥" पातव्यघृततैलादिषु प्रचेप कल्कसमो मत । प. प्र १ख.। प्रचेपकालश्च—"चवतार्थ्य यदा दच्यां परिघष्य पुन पुन । यदा पाणितली भूतो नि चिपेदौषधन्तदा ॥" योगरत्नाकरसमुच्चये ।

प्राकृत. । त्रि । प्रकृतिसम्पन्ने । सुखसाध्ये । भा ज्व नि. ।

प्राकृतज्वर. । पुं । वसन्तशरद्भवे ज्वरे । "का लप्रकृतिमुद्दिश्य प्रोच्यते प्राकृतज्वर ।" च चि ३ च. "वर्षाशरद्वसन्तेषु वातादौ प्राकृत क्रमात् ।" "प्राकृतश्चानिलोद्भव ।" मा नि. ।

प्राकृतदोषः । पु प्रकृतिसम्भववातादौ । य था—वर्षाशिशिरयोर्वायुकोप , ग्रीष्मशरदो पि त्तकोप , हेमन्तवसन्तयो कफकोप । इति । च सू १०च ।

प्राक्चरणा । स्त्री । योनिरोगविशेषे ।

प्राक्फल. । पु । पनसवृचे । जटा. ।

प्राग्भागः । पु । कायपूर्व्वभागे । वै.निघ. ।

प्राग्राटम् । क्ली । घनदधनि । পাতলা দই । त्रिका । [मायु ।

प्राग्वातः । पु । पूर्व्वदिग्भववायौ । See पूर्व्व

प्राचिका । स्त्री । श्येनपच्चिण्याम् । वै निघ. । वनमच्चिकायाम् । ডাঁশ । अम.भ. ।

प्राची । स्त्री । पानीयामलके । वै.निघ. ।

प्राचीनपनसः । पुं । बिल्ववृचे । त्रिका. ।

प्राचीना । स्त्री । पाठायाम् । रा नि वं ६ । रास्नायां । श.च । [नि व ११ ।

प्राचीनाकरक. । पु । मधुरजम्बीरवृचे । रा

प्राचीनामलकम् । क्ली । पानीयामलके । পানি আমলা । प.मु. । गुण.—गरदोषहरा । सु सू ४६च. ।

प्राचीबल । पु । काकतुण्ड्याम् । কেউটী । काकजङ्घायां । नदीपिप्पल्यां । गण्डदूर्व्वायां । सु. सू.३८च सुरसादि । [श चि ।

प्राच्यकशेरुः (का) । पु । कशेरौ । কেশুর ।

प्राणः । पु । तन्नामकदेहस्थवायौ । "वायुर्यो वक्त्रसञ्चारी स प्राणोनाम देहधृक । सोऽन्न प्रवेश यत्यन्त प्राणाश्चाप्यवलम्बते । प्रायश कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् ।" सु नि.१च । जीवने । "अग्नि सोमो वायु सत्त्वं रजस्तम पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मा इति प्राणा ।" सु सू शा.२च. । बोले । भा ।

प्राणकः । जीवकौषधौ । गे. ।

प्राणथः । पु । बलवति पुरुषे । वायौ । उणा. ।

प्राणदः । पुं । जीवकचुपे । रा.नि व ५ । क्ली । रक्तधातौ । अलि । हे.च ।

प्राणदा (प्रदा) स्त्री । ऋद्धौ । रा.नि व ५ । महाराष्ट्रीचुपे । जलपिप्पल्याम् । रा.नि व ४ । वै.निघ २ सन्धिकज्व चि । हरीतक्याम् । रा.नि व. ११ । वा चि १च । "प्राणदामधुकी लता ।"

प्राणदा (गुड़िका) । स्त्री । अर्शसि गुड़िकायां । पाठ —"त्रिपल शृङ्गवेरस्य चतुर्थं मरिचस्य च । पिप्पल्या कुड़वार्द्धञ्च चव्याया पलमेव च । ता लीशपत्रस्य पल पलार्द्धं केशरस्य च । द्वे पले पि प्पलीमूलादर्द्धकर्षञ्च पत्रकात् । सूच्मैलाकर्षमेकन्तु कर्षं त्वगमृणालयो: । गुडात् पलानि त्रिंशच्च चू र्णमेकत्र कारयेत् । अथप्रमाणा गुड़िका प्राणदेति च सा स्मृता । पूर्व्वं भच्याच पश्चाच भोजनस्य यथाबलं । मद्य मांसरस यूष चीर तोयं पिबेदनु। केशरं नागकेशरं, चतुर्थं पलमेकमित्यर्थं ।" च द.। শুঁট ৩প মরিচ ৪প. পিপুল ২প. চই ১প. তালীশপত্র ১প নাগেশ্বর ৪তো. পিপুলমূল ২প. তেজপত্র ১তো. ছোট এলাচ ২তো.

গুড়ত্বক্ ২তো. বেনার মূল ২তো. পুরা তন গুড় ৭০প.। এই সমস্ত চূর্ণ ও গুড় একত্র মাড়িয়া গুড়িকা বান্ধিবে। মা. ॥০ তো.। অনুপান দুগ্ধ বা জল। বদ্ধকোষ্ঠতায় গুঁঠ না দিয়া হরীতকী। পিত্তার্শে গুড়ের পরিবর্ত্তে চূর্ণ। সমষ্টির ৪গুণ চিনি দিবে।

प्राणनम् । क्ली । जीवने । जटा. । पु । गले । श.च. ।

प्राणना । स्त्री । हरीतक्याम् । रुद्री । वै.निघ ।

प्राणन्तः । पु । रसाञ्जने । तथा. ।

प्राणन्ती । स्त्री । हिक्कायाम् । चवथी । तथा. ।

प्राणपिण्डः । पुं । सुगन्धमौले । वै.निघ. ।

प्राणप्रिया । स्त्री । रुद्री । प.मु. ।

प्राणवहस्रोतः । क्ली । प्राणवायुनेतरि स्रोतसि । ते च द्वे तयोर्मूलं हृदयं । सु.शा.৫अ. । "हृदयं महास्रोतश्च ।" च वि ५अ. ।

प्राणवायुः । पुं । हृदयस्थवायौ । वै.निघ. ।

प्राणसयमः । पुं । श्वासनिरोधे । वै.निघ. ।

प्राणसद्म । क्ली । शरीरे । वै निघ ।

प्राणहारकम् । क्ली । वत्सनाभे । रा नि.व.६ ।

प्राणाचार्य्यः । पु । चिकित्सके । वै.निघ. ।

प्राणापानौ । पुं द्वि. । अश्विनीकुमारयोः ।

प्राणाभिसरः । त्रि । प्राणायतनेन्द्रियरोग निदानाद्यभिज्ञे । च.सू.२९अ ।

प्राणायतनम् । क्ली. । चाप्यादिषु मर्म्मस्थलस्थानेषु । तच्च दश— 'शाभिरोजो गुद शुक्र शोणितं मज्जकौ तथा । मूर्द्धाशकण्ठहृदय प्राणस्याय तन दश ॥" रस.र. ज्व.चि. ।

प्राणायामः । पुं । प्राणवायुरोधे । [थ ॥ ।

प्राणिमाता । स्त्री । पुत्रदात्रीक्षुपे । रा.नि.

प्राणिहिता । स्त्री । पादुकायां । त्रिका. ।

प्राणी (इन्) । पुं । जन्तौ । त्रि । प्राणविशिष्टे । अम. ।

प्राणेश्वररसः । पुं । सन्निपातज्वरे रस । पाठ.—"शुद्धसूतं तथा गन्धं सैन्धवं विषसंयुतम् । समभं मर्द्दयेत्सारमूलीनीरैस्त्र्यहं बुधः । पूरयेत् कूपिकान्ते च सन्निरुध्य विशोषयेत् । सप्तभिर्मृत्तिकावस्त्रैर्वेष्टयित्वा तु शोषयेत् । पुटेत् कुम्भीप्रमाणेन स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् । गृहीत्वा कूपिकामध्यान्मर्द्दयेच्च दिनत्रयः । अजाजी जीरक हिङ्गु सर्ज्जिकाटङ्कणैर्युतम् । गुग्गुलु पञ्चलवण यवक्षारो यमानिका । मरिच पिप्पली चैव प्रत्येकञ्च समाहृत. । एषां कषायेण पुन भावयेत् सप्तधातपे । नागव क्षौद्रयुक्तं पञ्चगुञ्ज रसेश्वरम् । दद्यान्नवज्वरे तीव्रे क्वाथं वारि पिबेदनु ·····॥" পারা, গন্ধক প্রত্যেকে ১ তো. মিঠা ॥০ তো. তালমূলীর রসে ৩ দিন মাড়িয়া কাচকূপীর মধ্যে ভরিয়া কূপীর মুখ রুদ্ধ করিয়া শুকাইবে। পরে সেই কূপী মৃত্তিকার সহিত সাতপুরু নেকড়া দ্বারা লিপ্ত ও শুষ্ক করিবে। পরে ঐ কূপী কুম্ভীপুটে পাক করিয়া শীতল হইলে কূপী হইতে ঔষধ বাহির করিয়া ১ দিন মাড়িবে। পরে ঔষধ যত হইবে কৃষ্ণজীরাদি সমভাগে তত লইয়া দশগুণ জলে অষ্টমাংশ ক্বাথ করিয়া তদ্দ্বারা ৭ বার ভাবনা দিবে। *ক্বাথের দ্রব্য—কৃষ্ণজীরা, জীরা, হিং, সাজিমাটী, সোহাগা, গুগ্গুল, পঞ্চলবণ, যবক্ষার, যমানী, মরিচ, পিপুল।* র.সা.স. ।

प्राणैषणा । स्त्री । जीवनरक्षणोपायगवेषणायाम् । सा च स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तिरूपा आतुरस्य च विकारप्रशमनेऽनवधानतारूपा प्राणानुपालनस्य दीर्घायुष्यावाप्ते । च सू.११अ. ।

प्राण्यङ्गम् । क्ली । प्राणिनो अङ्गमात्रे मांसास्थ्यादौ । सि.यो.यह.चि. ।

प्रातः । क्ली । प्रभाते । अम. ।

प्रातःकृत्यम् । क्ली । प्रातरनुष्ठेयकर्म्मणि । च. ।

प्रातःस्नानम् । क्ली । प्राभातिकावगाहने ।

प्रातरशनम्, **प्रातराशः** } क्ली, पु । प्रातर्भोजने । त्रिका. ।

प्रातर्भोक्ता । पु । काके । श.च. ।

प्रातर्भोजनम् । क्ली । प्रात कालीनभोजने । जटा. । त्रिका ।

प्रातर्विकस्वरा । स्त्री । मल्लिकाभेदे, या प्रा-

तविकमति, गुणैर्वोषिकापुष्या। रा.नि.व.१०।

प्रातिका। स्त्री। वार्ड्के। जपापुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०। [नि.व.१८।

प्रादेशः। पुं। तर्जन्यङ्गुष्ठयुतकरविस्तारे। रा.

प्राधान्यम्। क्ली। स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याकवे स प्राधिपीपाधिकनामभेदे। यथा—दोषत्रयेषु यः कोऽपि दोषः स्वहेतुभिः कुपितो रोगमुत्पादयेत् तस्यैव प्राधान्यं स्वतन्त्रता, तदधीनयोः प्रकुपितयो र्दोषयोरप्राधान्यं पारतन्त्र्यमिति ज्ञेयम्। "स्वात न्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत्।" मा.पधनि।

प्रासिः। स्त्री। प्रकृती। "प्राप्तिश्च विटपित्त-कफानिलानाम्।" च द विरेके। [१६च.।

प्राभृतम्। क्ली। उपढौकने। अम.। प.मु.

प्रामाद्यः। पुं'। वासकवृक्षे। श.च।

प्रायः। क्ली। वयसि। हे.च.।

प्रायोगिकः। पुं'। प्रमनधूमपाने। भा.। चे हिकधूमे। वा.चि.५च.।

प्रालेयम्। क्ली। हिमे। अम.।

प्रावटः। पुं'। यवे। जटा.। [हे.च।

प्रावरणम्। क्ली। उत्तवस्त्रे। उत्तरीयवस्त्रे।

प्रावारः। पुं'। उत्तरीयवस्त्रे। अम।

प्रावारकीटः। पुं'। कीटविशेषे। जटा.।

प्रावृष्जः। पुं'। पुनर्नवायां। र.चि.८च.।

प्रावृट्। स्त्री। वर्षाकाले। पुनर्नवायां। च.द. अग्रतसारलोहे।

प्रावृड्त्ययः। पुं'। शरत्समये। रा.नि.व.२१।

प्रावृतम्। क्ली। प्रकष्टावरणे। भ.।

प्रावृषा। स्त्री। वर्षाकाले। त्रिका.।

प्रावृषायणी। स्त्री। रक्तपुनर्नवायाम्। प.मु.। कपिकच्छ्वां। आलकुशी। अम.।

प्रावृषिकः। पुं। मयूरे। धरणि'।

प्रावृषेण्यः। पुं'। कदम्बवृक्षे। र.मा.। कुटज-वृक्षे। कुड़चि गाछ। धाराकदम्बे। केलि कद म। रा.नि.व.८। स्त्री। कपिकच्छ्वां। रा.नि.व

१। रक्तपुनर्नवायाम्। गोदापुष्टा। रा.नि.व.१।

प्रावृष्यः। पुं। कुटजवृक्षे। कुड़चि गाछ। धा-राकदम्बे। केलि कदम। रा.नि.व.८। विक ण्टकवृक्षे। रा.नि.व.११। क्ली। वैदूर्यमणौ। रा नि.व.१३।

प्राशः। पुं। भक्षणे। प.म १ख.।

प्राशनम्। क्ली। भक्षणे। लेहने। भक्षे। रा. नि व.२०।

प्राशितः। त्रि। भक्षिते। जटा.।

प्रासादकुक्कुटः। पुं। कपोते। त्रिका.।

प्रासादमण्डना। स्त्री। हरिताले। वै.निघ.।

प्राह्णः। पुं। प्रातःकाले, पूर्वाह्णे। अम.।

प्रियंवदा। स्त्री। जातीपुष्पवृक्षे। वै.निघ.।

प्रिय.। पुं। जीवके (अभावे गुडूची)। रा नि व.५। वेतसलतायां। र.मा.। धाराकदम्बे। के-लि कदम। रा नि.व.८। ऋषभके (अभावे वंश लोचनम्)। हरिताले। प्रियङ्गौ। कदम्बवृक्षे। असनवृक्षे। दारुनिशायाम्। वै.निघ.। मृगविशेषे। जटा। ऋद्धौ (अभावे वला)। सि.।

प्रियकः। पुं। कैलिकदम्बे, महाकदम्बे। प. मु.। तिन्दुकवृक्षे। केंद गाछ। र.मा.। पीत-शालवृक्षे। पियाशाल। र.मा.। च.सू.२५च.। तिलिशवर्गविशेषे। सी.। सु.चि च.। अथ वाते पथ्य.। प्रियङ्गौ। भ्रमरे। कुङ्कुमे। सि.। असनवृक्षे। रा.नि.व.८।

प्रियकाम्यः। पुं। पीतशालवृक्षे। वै.निघ।

प्रियकोमलः। पुं। पियालवृक्षे, कलिकावृ-क्षे। प.मु.।

प्रियङ्करी। स्त्री। श्वेतजीवन्त्यां। रा.नि.व.३। अश्वगन्धायां। श्वेतकण्टकार्याम्। रा.नि.व.४।

प्रियङ्गुः (ङ्गू.) (कः)। स्त्री, पुं। (Aglaia Roxburghiana.) स्वनामख्यातसुगन्धलतायां। प्रियङ्गु, गन्धप्रियङ्गु। हिं प्रियंगु, गन्धप्रियंगु, प्रियङ्गु वं मेंदिका। वमु.गहुला। सं प्रैंकपपुरोइ गुणाः—शीतला तिक्ता दाहपित्तविनाशी वान्ति-भ्रान्तिज्वरघ्नी मुखजाड्यहरी च। रा.नि.व.१२। तुवरा वातघ्नी रक्तातियोगदौर्गन्ध्यस्वेदगुल्मदाहा-

विषमीढमो च । भा. । "या किञ्चित्पाण्डुरा श्यामा कीटदोषविवर्ज्जिता । सा प्रियङ्गुर्मता भद्रा विपरीता तु निन्दिता ॥" भैष. । च.सू.४अ. । च.द.पि.ज्व.दुरालभादिः । "पर्पटकप्रियङ्गुश्यामा ।" वा.सू.१५अ. । भा.म.४भ.गर्भ चि. । "प्रियङ्गूत्पलसारिवा. ।" धातक्याम् । वै.निघ.उन्मा. चि.कल्याणघृते । कटुका । कट्की । धरथि. । वै निघ २भ.र पि.चि.मद्दीकादिचूर्णे । कृष्णसर्षपे । मे. । श्यामायाम् । वै.निघ.र.पि.चि.वासादिक षाये । राले । वै.निघ.र.पि.चि.उशीरादिचूर्णे । (कः) स्वनामख्यातधान्ये । कामिनी धान । हि कुंग्राधान, प्रियङ्गु । मं वरग । गुणाः—मधुरः कषायः रूक्षः वातपित्तकृत् । रा.नि.व.१६ । प्रियङ्गुकः चतुर्धा स्यात् कृष्णरक्तपीतश्वेतभेदेन । ते च यथोत्तरं गुणाधिकाः रूक्षा. कफघ्नाश्च । सु.सू. ४५अ. । वै.निघ २भ छर्दि.चि.एलादिचूर्णे । See कङ्गुः ।

प्रियङ्ग्वम्बष्ठादिवर्गः । पुं । प्रियङ्गुपुष्पाञ्जनयुग्मपद्मापद्मरजोयोजनवल्लीनन्तामानद्रुममोचरस-समङ्गापुन्नागशीतपाक्य. । अम्बष्ठामधुकनमस्कारी नन्दिवृक्षपलाशकच्छुरालोध्रधातकिबिल्वपेशिकाकट्वङ्गकमलोद्भवरजांसि च । गुणाः—पक्वातीसारघ्नः सन्धानीय. पित्ते हितो व्रणरोपणश्च । वा.सू. १५अ. ।

प्रियजीवः (कः) । पुं । श्योणाकवृक्षे । शो ना गाछ । रा नि व ८ । लोध्रवृक्षे । वै.निघ. ।

प्रियतमः । पुं । मयूरशिखायाम् । श.च. ।

प्रियदर्शनः । पुं । चोरिकावृक्षे । खीर्नी । शुकपक्षिणि । जटा. । पीतशाले । पियाशाल । वै.निघं ।

प्रियदर्शनी । स्त्री । शारिकापक्षिणि । वै.निघ. ।

प्रियदा । स्त्री । स्वर्णजात्याम् । वै.निघ. ।

प्रियवर्णा (र्णी) । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । जटा ।

प्रियवल्ली । स्त्री । प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ ।

प्रियवादिनी । स्त्री । शारिकायाम् । वै निघ ।

प्रियवादी (इन्) । पुं । शारिकानायके । चातके । च.इ.१२अ. ।

प्रियशा(सा)लः । पुं । निम्बवृक्षे । प.मु. । असनवृक्षे । पियाशाल । रा नि.व.९ ।

प्रियशा(सा)लकः । पुं । असनवृक्षे । रा. नि व.९ ।

प्रियसखः । पुं । खदिरवृक्षे । श.च. ।

प्रियसन्देशः । पु । चम्पकवृक्षे । श च. ।

प्रिया । स्त्री । भार्यायाम् । हे च. । ऋद्धिनाम्नौषधौ । वृद्धि । र.मा. । मल्लिकापुष्पवृक्षे । मल्लिका फुलेर.गाछ । रा.नि.व.१० । वार्षिकीमल्लिकाभेदे । रा.नि.व १० । प्रियङ्गौ । रा नि व.१२ । एलायाम् । श.च. । मदिरायाम् । रा.नि.व.१४ ।

प्रियात्मजः । पुं । स्वनामख्याते प्रसहजातीयपक्षिभेदे । च सू.२७अ. ।

प्रियाम्बुः । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

प्रियालः । पु । प्रियङ्गौ । प मु. । चारवृक्षे । पियाल गाछ । रा.नि व.११ । क्ली । पक्वप्रियालफले । भा.म १भ.ज्व.चि. । "द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरप्रियालैः ।"

प्रियाला । स्त्री । द्राक्षायाम् । रा.नि.व.११ ।

प्रियाह्वा । स्त्री । कङ्गुनिकायाम् । का.नि । वा.उ.५अ. ।

प्रीणनम् । क्ली । तृप्तिकरणे । अम. । [१९ ।

प्रीणनः । पुं । खड्गिमृगे । गण्डार । रा.नि.व.

प्रीतिः । स्त्री । तृप्तौ । अम. ।

प्रीहा (न्) । पुं, स्त्री । प्लीहायां । दि.कोषः ।

पुष्टम् । क्ली । दुग्धे । वै.निघ. ।

प्रेङ्खितम् । क्ली । कम्पिते । अम. ।

प्रेतग्रहः । पुं । भूतग्रहविशेषे । लक्षणं—"प्रेताकृतिक्रियागन्धं भीतमाहारविद्विषं । तथाच्छिद्रश्च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत् ॥" वा ए. ।

प्रेतजिह्वा । स्त्री । सप्तमादिविचणयुक्तायां जिह्वायाम्, अरिष्टलक्षणभेदे । यथा—"सभ्रा निश्चेतना गुर्व्वी कण्टकोपचिता भृशं । श्यावा शुष्काथवा शूना प्रेतजिह्वा विसर्पिणी" । च.इ.८अ. ।

प्रेतराक्षसी । स्त्री । सुरसायां । वांदुरे तुलसी । प मु. ।

प्रेतलक्षणम् । क्ली । अरिष्टलक्षणे । च.इ.१अ.।

प्रेमपातनम् । क्ली । नेत्रजले । श च. ।

प्रेयोपत्य: । पु । क्रौञ्चपक्षिणि । वै निघ ।

प्रेङ्खा । स्त्री । नर्त्तायाम् । श च ।

प्रेक्षणम् । क्ली । चक्षुषि । श र ।

प्रेक्षणकूट । पु । चक्षुर्गोलके । मा नि पा [ण्डौ।

प्रेङ्खा । स्त्री । तरुशाखायाम् । श र ।

प्रोञ्ज्ञासनम् । क्ली । मारणे । हे च ।

प्रोञ्छनम् । क्ली । लोपने । (मोछा । वन्नम् ।

प्रोत्प(फ)ल । पु । तालवृक्षभेदे । श मा ।

प्रोथ । पु । प्रपाणोर्द्धभागे । (थोत्ना । ज द २अ । कट्यां । मे । स्फिचि । उणा ।

प्रोर्णुनाव । पु । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षण यथा—"उत्क्षिप्य य स्वगङ्ग निपत्यधस्तान्निता न्तमुत्क्षिपति । त प्रोर्णुनाववृष्ट विचित्रकष्ट वि जानीयात् ।" भा म १भ ।

प्रोल्लाघित: । त्रि । रोगमुक्ते । वै निघ. ।

प्रोष । पु । सन्तापे । रा नि व २० ।

प्रोषितप्रिया । स्त्री । कुब्जकवृक्षे। पीतझाँटी। रा नि व २३ । फलिन्यां, प्रियङ्गौ । वार्षिकमल्लि कायाम् । रा.नि व २३।

प्रोष्ठ. । पु । प्रोष्ठीमत्स्ये । अ टी रा. ।

प्रो(प्रौ)ष्ठपद: । पुं । भाद्रपदमासि । अम. ।

प्रोष्ठी । स्त्री । (Cyprinus sophore) क्षुद्रशफरीमत्स्ये । पूँटिमाछ । गुणा —"प्रोष्ठी ति क्ता कटु स्वादु शुक्रला कफवातजित्।" राज २प ।

प्रोह. । पु । गजचरणपर्व्वणि । त्रिका ।

प्रौढा । स्त्री । हृष्टान्तवस्त्रियि । रा नि व १८ ।

प्लव । पु । सङ्घातचारिपक्षिमात्रे । ते च हंससा रसक्रौञ्चचक्रवाककुररकादम्बकारण्डवजीवञ्जीवक बकबलाकापुण्डरीकप्लवशरारिमुखनन्दिमुखमद्गु क्रोशकाचाक्षमल्लिकाक्षशुक्लाक्षपुष्करशायिकाकोना लकाम्बुकुक्कुटिकामेघरावश्वेतचरणप्रभृतय सवा सङ्घातचारिणश्च । गुणा —'रक्तपित्तहरा शी ता स्निग्धा वृष्या मरुज्जित । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयो ।" सु सू ४६अ । कैवर्त्तमुस्ता याम् । हि केवटीमोथा, गुडतृणी । भा म ४भ सु रो चि । च चि १अ ब्रह्मरसायने । र म र. प्रमेह चि. । च द छर्दिचि विष चि । प्लक्षवृक्षे । मद.व ५ । गन्धतृणे । मे । हस्तिन्या । विकङ्कत वृक्षे । वै निघ । सारसपक्षिणि । मे । च सू २७ अ । वककवृक्षे । च । क्रौञ्च । क्षुपशाकविशेषे । भेके । गजे । अग्नौ । कपौ । त्रिका । जलकाके । मे । गोपालकरञ्जे । सु चि ११अ ।

प्लवक. (ग) । पु । लवङ्गवृक्षे । रा नि व ११ । भेके। मे । (ग)। वानरे । मे । प्लवपक्षिणि । श च । शिरीषवृक्षे । रा नि व ६ ।

प्लवगति. । पु । भेके । श च ।

प्लवङ्ग । पु । वानरे । अम । लवङ्गवृक्षे । रा नि व ११ । मृगे । श च ।

प्लवङ्गम. । पु । वानरे । प मु । भेके । अम ।

प्लवधान्यम् । क्ली । परिपेलद्रव्ये । रा नि.व ८।

प्लवनम् । क्ली । सन्तरणे । सु नि ३अ ।

प्लक्ष । पु । (Thespesia populnea Syn Hibiscus populnes, or Ficus infectoria) Waved leaf fig tree पर्क टीवृक्षे । पाकुडगाछ । गाक्षीझाँटे र मा । हि पाकडि,पखर गजदन्तसहोरा। सं गर्द्दरयजुम्बि । ता पोरिशराबि । सु सू ३८अ.न्यग्रोधादि । महा- फलभेदेन द्वौ भेदौ । सा गुणा —कटु कषाय शीतल रक्तदोषजित् मूर्च्छाभ्रमप्रलापहरश्च । फ ल्वोऽपि महतीगुण लभते । रा नि व ११। व्रणघ्न., यर्म्मपित्तशोषशोथविसर्पघ्नश्च । मद.व ५ । अश्वत्थ वृक्षे । मे ।

प्लावग: । पु । मर्कटे । वै निघ. ।

प्लावी (इन्) । पु । पक्षिणि । वै निघ. ।

प्लाक्षम् । क्ली । प्लक्षफले । अम. ।

प्लि(प्ली)ह. (हा) । पु, स्त्री । कोष्ठरोगविशे षे । पिलै। निदानलक्षणे—"वात प्लीहानमुद्धूय कुपितो यस्य तिष्ठति । शनै परितुदन् पार्श्वे प्लीहा तस्याभिवर्द्धते।" च नृ १०अ । स चतुर्विध । "विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तो प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च । प्लीहाभिवृद्धि कुरुत प्रवृद्धौ प्लीहोत्थमेत-

मजठरं वदन्ति ।-तद्दामपार्श्वे परिवृद्धिमिति विशे षत. सीदति चातुरोऽत्र । मन्दज्वराग्नि. कफपि त्तलिङ्गैरुपद्रुत: क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ।" मा.नि. । "श्रमोभ्रमोविदाहश्च वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् । मोहो रक्तोदरत्वञ्च ज्ञेय रक्तजलक्षणम् । खज्वरः पिपासश्च सदाह्रो मोहसंयुत: । पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते॥ प्लीहा मन्दव्यथ. स्थूल: कठिनो गौरवान्वित: । श्ररोचकयुत. श्लीत. प्लीहा कफज उच्यते ॥ नित्यमानद्धकोष्ठ: स्यान्नित्योदावर्तपीडित. । वेदनाभि. परीतश्च प्लीहा वातिक उच्यते ॥" भा. । [श.च. ।

प्लीहघ्न: । पुं । रक्तरोहितकवृक्षे । वल्कतोढ्ट् ।

प्लीहशत्रु: । पुं । रोहितकवृक्षे । प.मु. । श्वुपावृक्षभेदे । रा.नि.व.४ । [द्राक्षाम् । वै.निघ. ।

प्लीहारि: । पुं । अश्वत्थवृक्षे । श.च. । शरपु

प्लीहोदरम् । क्ली । उदररोगविशेषे । लक्षणम्—"विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तो प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च । प्लीहाभिवृद्धिं सततं करोति प्ली होदरं तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञा: ॥" सु नि.७अ । अन्यच्च यथा—"वर्णाबलं मद्दत्वञ्च कार्श्यञ्च विशेषत. । प्लीहोदरे विजानीयाद्वृद्धि च क्रमतो तथा ॥" ज द ५२अ.।

प्लुतगति: । पुं । शशके । खरगोश । वै.निघ.।

प्लुष: । पुं । अग्निदाहे । व्याकरणम् ।

प्लुष्ट: । पुं । अग्निदग्धे । अम. ।

प्लोत: । पुं । कर्पटे । सु सू.५अ. ।

प्लोष: । पुं । दाहे । अम. ।

प्सा । स्त्री । भक्षणे । त्रिका. ।

प्सानम् । क्ली । भक्षणे । भक्ते । हे.च. ।

फ

फ: । पुं । जृम्भानिस्कारे । विश्व. । झञ्झावाते । मे. ।

फञ्जिका । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी । प. मु. । सु.सू.३८अ. । दन्तिवृक्षे । वै निघ. । देवताडवृक्षे । दुरालभायां । श.च. ।

फञ्जिप(पु)त्रिका । स्त्री । आखुपर्ण्याम् । प. मु. । (पुत्रिका) । वनस्पतिभेदे । वै.निघ. ।

फञ्जी । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी । रा.नि. व.६ । च.द.सि यो.हिक्काश्वास.चि. । एतत्पर्य्यं कफघ्नम् । अत्रि. । वृद्धदारकविशेषे । रा.नि.व.३ । दन्तिवृक्षे । योजनवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

फञ्जीकर: । पुं । कफघ्नाम् । वै निघ. ।

फञ्जादिपञ्चकम् । क्ली । फञ्जिका जीवनी पद्मा तर्कारी चुचुक इति वनजपञ्चशाकवर्गे । गुणा:—वातहारित्वं ग्राहित्वं दीपनत्वं रुच्यत्वञ्च । भेदश्च कुणञ्जर: त्रिपुटश्च इत्यपि तद्वर्गमध्ये गण्यते । वर्गोऽयं दीपन: पाचन: रुच्य: बलवर्णकरश्च त्रिदोषशमन. पथ्य. ग्राही हृद्यश्च रा.नि.व.७।

फट: (टा) । पुं,स्त्री । अहिफणायाम् । अम.। छटा. ।

फटकी । स्त्री । स्फटिकायाम् । फटकिरि । वै निघ.२भ.चय.चि. चयकेशरिरसे ।

फटिकारी । स्त्री । (Alumen.) Alum. खनामख्यातक्षारविशेषे । फटकिरि । हि फिटकरी । तें पतिकुराम । ता. पतिकारम । दा. फटकी । गुर्ज. फर्करी । वम्. फटिकी । गुणा:—संग्राहिणी सङ्कोचकरी अपूतिकरी बालविषघ्नाम् उदरामये नासारक्तस्रावे च हिता । "फटी च कटुका स्निग्धा कषाया प्रदरापहा । मेहकृच्छ्रवमीशोथदोषघ्नी दृढरङ्गदा ॥" रा.नि.व.२२ ।

फड़िङ्गा । स्त्री । झिल्लीकीटे । फड़िङ् । श.च.।

फण: (णा) । पुं, स्त्री । सर्पफणायाम् । अम. भ. । प्राणमार्गमुभयत: स्रोतोमार्गप्रतिबद्धे मर्म्मद्वये । सु.शा.६अ. ।

फण(णा)क[ध]र: । पुं । सर्पे । श.र. ।

फणभृत् । पुं । सर्पे । हे.च. । [र. ।

फणाभर: (वान्) । पुं । सर्पे । हारा. । श.

फणि: । पु । विषे । र.सा.स.गदमुरारिरसे ।

फणिका । स्त्री। कपोटकाष्ठिका । वै निघ.।

फणिकि(श)सरम् । क्ली । नागकेसरपुष्पे । रा.नि.व.६९।

फणिखेल: । पुं । लावपक्षिणि । वै.निघ. । भारतीपक्षिणि । भारुई पाखी । त्रिका. ।

फणिचम्पक: । पुं । वनचम्पकवृक्षे । वनज चाँपा गाछ । रा.नि.व.१० ।

फणिजिह्वा । स्त्री । महासमङ्गाया । महाश तावर्य्याम् । रा.नि व ४ ।

फणिजिह्विका । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । महाशतावर्य्याम् । वै.निघ. ।

फणिज्ज(ज्झ)क: । पु । क्षुद्रपत्रतुलसीभेदे, गन्धतुलस्याम् । रा.नि.व.१० । वा मू.१५अ. । मधुरजम्बीरे । मरुर इति लोके । च सू.२७अ.वि.८ अ । पलाशवृक्षे । भैष.ने.रो.चि. ।

फणिप्रिय: । पु । वायौ । श.र. ।

फणिफेन: । पुं । अहिफेने । आफिम् । रवा.।

फणिभारिका । स्त्री । कृष्णोदुम्बरवृक्षे । काकडूमुर । वै.निघ. । [गाछ । रा.नि व ११ ।

फणिलता । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । पाण

फणिवल्ली । स्त्री । नागवल्ल्याम् । पाण गाछ । रा.नि.व.११ । वै.निघ.२भ चय चि.नवरत्नराजमृगाङ्के । [वै.निघ. ।

फणिसम्भारा । स्त्री । कृष्णोदुम्बरिकायाम् ।

फणिहन्त्री । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । गन्ध रास्ना । रा.नि व.७ । [निघ ।

फणिहारी (इन्) । पुं । कपिकच्छौ । वै.

फणिहृत् । स्त्री । क्षुद्रदुरालभायाम् । रा.नि. व.४ ।

फणी (इन्) । पुं । मरुवकवृक्षे, क्षुद्रपत्रतुलस्यां । श्वेतचन्दने । च द वा व्या.चि.महासुगन्धतैले । सर्पे । स्त्री (नी) । सर्पिण्याम् । सर्पगन्धा । सर्पस्त्रियाम् । रा.नि.व.५ ।

फणीयम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

फत्कारी (इन्) । पुं । पक्षिणि । श.च. ।

फम्फण: । पुं । सन्निपाते । वै.निघ ।

फरङ्गरोग: । पुं । See फिरङ्गरोग: ।

फरेन्द्र: । पुं । जम्बूवृक्षे । वै.निघ. ।

फर्फरी । स्त्री । करावे । पाशा । वै.निघ. ।

फलम् । क्ली । आम्रादौ प्रसिद्धम् । फल । "फलेषु परिपक्वं यत् गुणवत्तदुदाहृतम् । बिल्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्धि गुणाधिकम् । फलेषु सरसं यत् स्यात् गुणवत्तदुदाहृतम् । द्राक्षाबिल्वशिवादीना फलं शुष्कं गुणाधिकम् । फलतुल्यगुण सर्वं मज्जानमपि निर्दिशेत् । ' भा. । इन्द्रयवे । रा.नि. व.६ । वै.निघ.क्रमि.चि.मुस्तादि: । वा.मू १५अ वत्सकादिव. । त्रिफलायाम् । मै । सा की.दूर्व्वाद्यतैले । भैष.अरिमेदा.तैले । च.द.अजी.चि । ग्रन्थपर्ण्यौ । अम. । स्त्रीरजसि । श.र. । जातीफले । त्रिका. । र.सा.स.सर्व्वतोभद्ररसे । भैष.वा.व्या.चि. गन्धद्रव्यकथने । च.द योनिरो.चि । भैष.मु रो.चि स्वल्पखदिरवट्यां । शस्ये । अम. । कङ्कोलके । दौं कुला । मे. । फाले । हे.च. । मदनफले । प.मु. । च.द.वमने । च.द.वा.व्या.चि.एकादशशतिकमहाप्रसारणीतैले । पुं । कुटजवृक्षे । श र. ।

फलक: । पु । अस्थिखण्डे । जटा. । नागकेशरवृक्षे । श.च. । नितम्बे । क्ली । प्रसाधनार्थं लक्षरचणाधारविशेषे । कलमी बसाइवार धरावे । सु.सू.४५अ ।

फलकण्टक: । पुं । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । वै.निघ. । स्त्री (का) । इन्दीवरायाम् । वै निघ. ।

फलकर्कशा । स्त्री वनबदरवृक्षे । सग्रह. ।

फलकी (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषे । फलुइ माछ । त्रिका. । [नौयामवृक्षे । श.च. ।

फलकृष्ण: । पुं । करञ्जवृक्षे । वै.निघ. । पा-

फलकेशर: । पुं । नारिकेलवृक्षे । जटा. ।

फलकोश: (ष:) (क:) । पुं । वृषणे । शिश्ने । त्रिका. । [नि व.५ ।

फलकृपा । स्त्री । महाश्रावणिकायाम् । रा.

फलग्रहि: । पु । फलितवृक्षे । भ.टी.भ. ।

फलग्राही (इन्) । पुं । वृक्षे । धरणि. ।

फलघृतम् । क्ली । घृतविशेषे । तत् योनिरोगनाशे हितम् । यथ मेदामहामेदयोरभावे शतावरी द्विगुणा, काकोलीक्षीरकाकोल्यभावे अ-

ऽर्गन्धा द्विगुणा। काकोल्यौ इति द्वैगुण्यार्थप्रयोग:। जीवकर्षभकयोरभावे विदारीकन्दो द्विगुणो देय:। भा.म.४भ.यो.रो.चि.। पाठ:—"मञ्जिष्ठा मधुक कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला। मेदा पयस्या काकोली मूलचैवाश्वगन्धजम्। अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गु कटुकरोहिणी। उत्पलं कुमुद द्राक्षा काकोल्यौ चन्दनद्वयम्। एतेषां कार्षिकैर्भागैः घृतप्रस्थं विपाचयेत्। शतावरीरस: क्षीरं घृताद्देय चतुर्गुणम्।" च.द योनि.व्या.चि.। अन्यच्च—"सह्यावरीं द्वे त्रिफलां गुडूचीं सपुनर्नवां। शुकनासा हरिद्रे द्वे रास्नां मेदा शतावरीं कल्कीकृत्य घृत प्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणं।" च.द.योनि.व्या.चि.। जीवद्वत्सैकवर्णाया गो: घृत ४ श.। शतमूलीरस. १६ श. दुग्ध १६ श.। कल्कार्थे मेदा अभावे (गुडूची) मञ्जिष्ठा यष्टिमधु कुष्ठ त्रिफला शर्करा बला (বেড়েলা) शुक्लभूमिकुष्माण्ड: काकोली अश्वगन्धामूलं यमानी हरिद्रा दारुहरिद्रा हिङ्गु कटुकी उत्पल (নীলশুন্দী) द्राक्षा क्षीरकाकोली चन्दनं रक्तचन्दनं एषां प्र.१तो.। अन्यत्—कल्कार्थे —श्वेतपीतझिण्टीमूल त्रिफला गडूची पुनर्नवा (শ্বেতপুনা) चर्मचटक: (চামচিকে)। हरिद्रा दारुहरिद्रा रास्ना मेदा शतावरी, एषां मिलित्वा १ श.। जीवद्वत्साघृत ४ श.। दुग्धं १६ श.।

फलचमसम् । क्ली। वटवृक्षवल्कले। वै निघ.।

फलचोरक: । पुं। चोरकनामगन्धद्रव्ये। रा. नि.व.१२। [श.र.।

फलज्जाति: (ती) । स्त्री। जातीफलवृक्षे।

फलत्रय(त्रिक)म् । क्ली। त्रिफलायाम्। रा नि.व.२१।

फलत्रिकादि: । पुं। पाण्डौ कषाये। फल त्रिकामृतावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बज.। क्वाथ: क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम्॥ रस.र.।

फलद: । पुं। वृक्षे। धरणि:।

फलद्रुम: । पुं। फलितवृक्षे। वै.निघ.।

फलपञ्चाम्लम् । क्ली। अम्लफलपञ्चके। रा. नि.व.२२।

फलपाक: । पुं। करमर्दवृक्षे। श.टी.म.। प्राचीनामलके। श.च.।

फलपाकान्ता । स्त्री। ओषध्याम्, धान्यादौ। अम।

फलपाकी (इन्) । पुं। गर्दभाण्डवृक्षे। र.मा.।

फलपिप्पली । स्त्री फलबीजे। सु.सू.४१अ.।

फलपुच्छ: । पुं। कन्दशाकविशेषे, वरन्डालीत्रिका.। [रा नि.व ११।

फलपुष्पा (ष्पी) । स्त्री। पिण्डीखर्ज्जूरीवृक्षे।

फलपूर: (क.) । पुं। मातुलुङ्गवृक्षे। प.मु.। मद.व.६। वै.निघ.२भ.भाकल्लकादिचूर्णे। च.द. र.पि.चि.।

फलप्रिय: । पुं। द्रोणकाके। रा.नि.व.१८।

फलप्रिया । स्त्री। प्रियङ्गौ। रा.नि.व १२।

फलमत्स्या । स्त्री। गृहकन्यायाम्। घृतकुमार्यां। वै.निघ. । [व.६।

फलमुख्या । स्त्री। अजमोदायाम्। रा.नि.

फलमुण्ड: । पुं। नारिकेलवृक्षे। श र.। [मा.।

फलमुद्गरिका । स्त्री। खर्ज्जूरवृक्षविशेषे। श.

फलयुग्मा । स्त्री। इन्दीवरायाम्। वै.निघ.।

फलराज: । पुं। खर्ब्बूजेति ख्याते फलशाके। खर्ब्बूजा। वै.निघ.।

फलवर्ग: । पुं। फलगणे। दाडिमामलकमदरकोलकर्कन्धुसौवीरशिम्बितिकाफलकपित्थमातुलुङ्गाम्रातककरमर्द्दप्रियाललकुचभव्यपारावतवेत्रफलप्राचीनामलकतिन्तिडीकनीपकोशाम्रान्नीकानारङ्गजम्बीरप्रभृतिषु। एषां गुणा.—स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्या।

फलवर्त्ति: (र्त्ती) । स्त्री। मलशोधिन्यां वर्त्तौ। भैष.र.शूल.चि.। "घृताभ्यक्ते गुदे क्षिप्ता यन्त्रा स्यादङ्गुष्ठसन्निभा। मलप्रवर्त्तिनी वर्त्ति: फलवर्त्तिश्च सा स्मृता॥" भा.।

फलवर्त्तुल: । पुं। तरम्बुजवृक्षे। रा.नि.व.७।

फलवान् । त्रि। फलिते। अम.।

फलविरेचनम् । क्ली। हरीतक्यादौ। तदुक्तं —"मरीचाय विडङ्गानि खर्ज्जूराणि पदचकम्। आरग्वधोऽप्यामलकं हरीतकी बिभीतकम्। कम्पिल्लकोपचित्रे च त्रपुषञ्च कुसुम्भकम्। जीविका

यकुनं पौलु भवेत् फलविरेचनम् ॥" वा चि.६अ. वचन.।

फलविषम् । क्ली । यस्य फले विष वर्तते । त च द्वादशविधम् —कुमुद्वतीवेणुकाकरम्भमहाकर भकर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्म्मरीभगन्धासर्पघातिन न्दनसारपाकानीति । तद्यथा—"सुकुमारक फल विषै. दार्व्योऽग्निरेव एव च ।" सु कल्प २अ. ।

फलवृक्षः (कः) । पुं । पनसवृक्षे । कोंटाल गाछ । रा.नि.व.११ ।

फलशाकम् । क्ली । फलप्रधानशाकवर्गे । यथा —"कुष्माण्डकालिङ्गकलिङ्गचिर्भट पटोलयुग्मश तयाच तुम्बी । कौशातक्यकर्कोटककारवेल कोषा तकी वालुफलानि चैव ॥" अनि.१६अ. । एषां गुणादिक पर्य्याये द्रष्टव्यम् । [त्रिका. ।

फलशाडवः । पु । दाडिमवृक्षे । रा नि.व.११।

फलशैशिरः । पु । बदरवृक्षे । रा नि.व.११ ।

फलश्रेष्ठः । पु । आम्रवृक्षे । श.च. ।

फलश्रेष्ठा । स्त्री । त्रिफलायाम् । वै निघ. ।

फलसः । पु । पनसवृक्षे । अ.टी.भ. ।

फलसम्बदः । पु । उदुम्बरवृक्षे । वै निघ. ।

फलसम्भारा । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । वै. निघ. ।

फलस्नेहः । पुं । अक्षोटवृक्षे । रा नि.व.११ ।

फला । स्त्री । इन्दीवरायाम् । झिञ्झिरीटावृक्षे । रा.नि.व.४ । [रा नि.व.११ ।

फलाढ्या । स्त्री । काष्ठकदल्यां । वन कला ।

फलाम्लिका । स्त्री । कारवेल्लयाम् । करला, उँच्छे । वै.निघ. ।

फलादनः । पुं । लकुचवृक्षे । मान्दार गाछ । प.मु. । शुकपक्षिणि । हे च. । त्रि । फलभक्षके ।

फलाध्यक्षः (क्षा) । त्रि । राजादनवृक्षे । खि र्नी । भा. ।

फलानालुः । पुं । पानआव इति प्रसिद्धे क- न्दशाके । प सु । क्षमाके । रा.नि.व.६ ।

फलान्तः । पुं । वंशे । श.मा. ।

फलामम् । क्ली । फलोपकरणकृताम्रे । गुणा —"फलाम्रं स्वादुविकर्ं गुरु फलसमं गुणे ।" वै निघ. । क्षमाके । रा.नि.व.११ । [२अ. ।

फलाम्बु । क्ली । द्राक्षादिसिद्धजले । वा चि.

फलाम्लः । पु । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ । च. चि.२अ.वयरसे । क्ली । अम्लरसविशिष्टफलमात्रे । च.चि २अ. मातुलुङ्गरसदाडिमरसादौ, मद्यवद् कटुतैले ।

फलाम्लपञ्चकम् । क्ली । जम्बीरनागरङ्गाम्लवे तसविषामातुलुङ्गेषु । গোঁড়া, নারাঙ্গা, অম্ল বেতস, তেঁতুল, টাবা ।

फलारिष्टः । पुं । अर्शोऽधिकारे अरिष्टभेदे । —"हरीतकीफलप्रस्थ प्रस्थमामलकस्य च । वि शालाया दधित्थस्य पाठाचित्रकमूलयो । द्वे द्वे पले समापोथ्य द्विद्रोणे साधयेदपा । पादावशेषे पूते च रसे तस्मिन् प्रदापयेत् । गुडस्यैकां तुलां वैद्य. संस्थाप्य घृतभाजने । पक्षस्थित पिबेदेनं ग्रहण्यर्शोविकारवान् ..।" च.चि.८अ. ।

फलासवः । पुं । द्राक्षाखर्ज्जूरादिफलोद्भव द्रविशत्यासवेषु । च.सू.२५अ ।

फलास्थिः । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

फलाढ्वी । स्त्री । चीरिखीवृक्षे । वै.निघ. ।

फलिः (ली) (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषे । फ- लुई माछ । गुणा.—"फलि. स्वादुर्गुरु स्निग्ध. बलकृच्छुक्रवर्द्धन. ।" राज.१प. ।

फलिका । स्त्री । पारिजाततरौ । निष्पावे । व र्वटी । रा.नि व १६ । [खलायाम् ।

फलितः । पु । वृक्षे । धरणि. । स्त्री । रज

फलिनः । पुं । क्षीणाकवृक्षे । पनसवृक्षे । रा. नि.व.११ । अरिष्टकवृक्षे । ओंठा । वै.निघ. ।

फलिनी । स्त्री । प्रयोगे प्रशस्तसमलतायाम् प्रियङ्गौ । च.सू.१च. । सुवल्याम् । ताललूनी । प्रिय ङ्गौ । रा.नि.व १२ । लक्ष्मणाकन्दे । रा.नि.व ७ । वै.निघ.कल्याणघृते । गन्धप्रियङ्गौ । वा.सू.१५अ. एलादि । आयमाणायां । वै.निघ.१भ अपचि द्रा क्षाघृते । मलयूपकवृक्षे । মেহেদী । वै.निघ.१भ दाह.चि.प्रलेपे । खाड्गलौवृक्षे । विदनाशुनिग्रा । भम. । वै निघ.१भ.वा.व्या.चि.विषगर्भतैले । क्षी- षाकवृक्षे । दुग्धिकायां । विकङ्कते । र.मा. ।

फली । स्त्री । सुषल्याम् । তালমূলী । प्रियङ्गु वृक्षे । प.मु.। शुक्रनाशाया । चर्मकषा । वै.निघ.। आम्रातकवृक्षे । फलिमक्षीरा । श मा. ।

फलीशः । पुं। पारिशपिप्पले । अश्वत्थविशेष, পলাশপিপুল । वै.निघ. ।

फलूषः । पुं । लताविशेषे । उणा. । [श.र. ।

फलेग्राहिः (ही(इन्)) । पुं । फलितवृक्षे ।

फलेन्द्रः । पुं,स्त्री । राजजम्बूवृक्षे । বড় জাম । भा । [विशेष । प मु. ।

फलेपाकी । स्त्री । गर्भमुण्डे । गर्भदात्रीगन्धा-

फलेपुष्पा । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् । घलघसा । भा. । [प मु. ।

फलेरुहा । स्त्री । पाटलवृक्षे । পারুল গাছ।

फलेलाङ्गु । पुं । जीवनवृक्षे । हारा ।

फलोत्तमा । स्त्री । दुग्धिकायां । ক্ষীরুই । र.मा. । कपिलद्राक्षायाम् । त्रिफलाया । रा.नि. व.११ ।

फलोत्पत्तिः । पुं । आम्रवृक्षे । श.च. ।

फलोनिः । स्त्री । स्त्रोयोनी । वै.निघ. ।

फल्गुः । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । काक डुमुर । र.मा. । "तर्पणं हृद्यं फल्गु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।" च.सू २७अ. । यज्ञडुम्बुरे । च.सू ४ अ. । पुं । वसन्तर्तौ । पित्तश्लेष्मोल्वणसन्निपातज्वरे । भा. । त्रि । अनर्थके । त्रिका. । [टी.भ. ।

फल्गुनः (नालः) । पुं । फाल्गुनमासे । अ.

फल्गुनी । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि. व.११ । च.चि.२अ. ।

फल्गुफलम् । क्ली । काकोदुम्बरिकाफले । सि. यो.र.पि.चि.सिद्धतमयोगे ।

फल्गुमूलम् । क्ली । काकोदुम्बरिकामूले । च. द.सि.यो.मूर्च्छा.चि.हृदयघयगव्यघृते । .

फल्गुवाटिका (टी) । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

फल्गुवृन्तः (न्ता) (कः) । पुं, स्त्री । पीत लोध्रवृक्षे । श्योणाकविशेषे । रा.नि.व.८ ।

फल्यम् । पुष्पे । पुष्पकलिकायाम् । श.च. ।

फल्लकिन् । पुं । मत्स्यविशेषे । ফলুই মাছ । श.मा. । [व.१३ ।

फाटकी । स्त्री । स्फट्यां । ফট্কিরি । रा नि.

फाणिः । स्त्री । गुडे । उणा. ।

फाणितम् । क्ली । अर्द्धावर्त्तितेक्षुरसे । गुडविशेषे । ঝোলাগুড । सु.सू.४५अ. । लक्षणम्— "इक्षो रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्गाढो बहुद्रवः । स एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया ॥" गुणाः— "फाणित गुर्व्वभिष्यन्दि बृंहणं कफपित्तकृत् । वातपित्तश्रमान् हन्ति मूत्रवस्तिविशोधनम् ॥" भा. ।

फाण्टः । पुं । कषायभेदे । कल्कितद्रव्यपलं चतुष्पले उष्णतोये क्षिप्ता चषकालं शरावावृतं संस्थाप्य अथ मर्दित वस्त्रपूतश्च फाण्ट उच्यते । কুট্টিত দ্রব্য ১ প. ৪ পল উষ্ণ জলে মৃৎপাত্রে বা প্রস্তরপাত্রে ক্ষিপ্ত করিয়া ক্ষণকাল ঢাকিয়া পরে মর্দিত ও বস্ত্রপূত করিবে। क्षुण्णद्रव्यस्य पलं पलचतुष्टयमितमुष्णोदकञ्च एकत्र श्रावयेत् । "क्षुण्णद्रव्यपले सम्यक् जलमष्टगुणक्षिपेत् । पात्रे चतुष्पलमितं ततस्तु श्रावयेज्जलम् । सोऽयं पूतो द्रव्यफाण्टः ······॥" प प्र.१ख । शार्ङ्ग. ३ख. । "फाण्टः सद्यो धृतो ज्ञेयः स्वल्पदोषबलाग्निषु । अष्टावशेषितेऽम्बुजले क्वाथ्य पलं क्षिपेत् । विमर्द्य पटपूतं तज्जलं फाण्ट इति स्मृतः । कुडवश्च जलस्योक्तं क्षुण्णित बङ्गिसन्निभम् ॥" अत्रि. ।

फालः । पुं । कार्पासवस्त्रे । मे. ।

फालखला । स्त्री । भारतीपक्षिणि । त्रिका ।

फाल्गुनः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ । तन्नामकमासे । मे. ।

फाल्गुनप्रियः । पुं । मद्गे । भेक । वै.निघ. ।

फाल्गुनानुजः । पुं । वसन्तर्तौ । हारा. ।

फाल्गुनिकः । पुं । फाल्गुनमासे । अम. ।

फिङ्गकः । पुं । मद्गे । पक्षिविशेषे । फिङ्गा । श.मा ।

फिरङ्गः । पुं । तन्नामकरोगे । भा. ।

फिरङ्गरोगः । पुं । आगन्तुजसंक्रामकरोगविशेषे, गर्म्मरोगे । स फिरङ्गदेशे एव बाहुल्ये-

न जायते। "फिरङ्गसञ्ज्ञके देशे बाहुल्येनैव यद्भवेत्। तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तः ॥" निदान यथा —"गन्धरोग फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवं। फिरङ्गिनोऽङ्गसंसर्गात् फिरङ्गिन्याः प्रसङ्गतः। व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामत्र सङ्क्रमः। भवेत् लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजां वरः ॥" रूप यथा—"फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्य आभ्यन्तरस्तथा। बहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च ब्रुवे। तत्र बाह्य फिरङ्गः स्यात् विस्फोटसदृशोऽल्परुक्। स्फुटितो व्रणवद्वेद्यः सुखसाध्योऽपि स स्मृतः। सन्धिष्वाभ्यन्तरः स स्यात् आमवात इव व्यथां। शोथञ्च जनयेदेष कष्टसाध्यो बुधैः स्मृतः ॥" भा.म.४भ।

फिरङ्गरोटी। स्त्री। रोटिकाभेदे। পাঁউরুটী। सा तु तालक्षायेण खर्जूररस रसेन मधुरिकाम्लेन वा मिश्रिता गोधूमकणिका अधिककालमुत्तमं सम्मर्द्दिता स्थूलगोलाकारेण निर्म्मिता कन्दूरपाकेन निष्पादिता भवति। पाकराज।

फिरङ्गिणी। स्त्री। तद्देशीयस्त्रियां। ফিরিঙ্গি মেয়ে। भा.।

फुकः। पु। पक्षिणि। श च.।

फुटः। पु। सर्पफणायाम्। हे.च.।

फुप्फु(स्फु)सः। पु। रोगविशेषे। शोणितफेनप्रभवे वामतो हृदयनाडिकालग्ने स्वनामख्यातयन्त्रे। ফুসফুস, ফুস্কা, কাবাসে। सु.शा.४ध.। "उदरस्थुक फुप्फुसच ॥" मा.नि। [निघ.।

फुल्लतुवरी। स्त्री। स्फटिकारिकायाम्। वै

फुल्लफालः। पु। सूर्पवाते। त्रिका।

फुल्लरीकः। पु। सर्पे। छत्रा.।

फुल्ललोचनः। पु। हरिणविशेषे। श.च.।

फेणः (न.) (कः)। पुं। फेने। समुद्रफेने। प स.। त्रिका.। मेघवार च ह्रादशायते। अहिफेने। वाष्पे। वै निघ। (क) गोधूमचूर्णकृतपिष्टकविशेषे। थाजा। यथा —"फेणका लघवो रुच्या हृद्या पित्तानिलापहा.।" राज १प।

फेण(न)कार। स्त्री। अरिष्टकवृक्षे। রীঠা গাছ। वै निघ। जलपक्वतण्डुलचूर्णे। পিটে। श च.। [नि.व.५।

फेण(न)दुग्धा। स्त्री। दुग्धफेनीक्षुपे। रा.

फेण(न)मेहः। पुं। प्रमेहभेदे। तत्र रोगी स्तोकं स्तोकं सफेनं मेहति। सु.नि.६थ।

फेण(न)वाही (इन्)। पुं। वस्त्रे। श मा।

फेणा (ना)। स्त्री। सातलावृक्षे। চর্ম্মকশা। रा नि व.४। शेहुण्डभेदे। मा.।

फेणा(ना)ग्रम्। क्ली। बुद्बुदे। शारा.।

फेणा(ना)श्मभस्म। क्ली। तन्नामकधातुविशेषे, मृद्भेदे। সেঁকো বিষ। सु.कल्प.२च।

फेणि(नि)का (णी,नी)। स्त्री। पक्वान्नविशेषे। थाजा। तत्करणविधि —"समिताया घृताक्ताया वर्त्तीर्दीर्घाः समाचरेत्। तास्तु सम्मिलिता दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत्। वेल्लयेद्वेल्लनेनैता यथैका पर्पटी भवेत्। ततस्कुरिकया तासु सन्धया एव कर्त्तयेत्। ततस्तु वेल्लयेद्भूय सङ्कोच लेपयेत्। शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं सहक भवेत्। तत सक्त्व तां स्रोतर्मौ विदधीत पृथक् पृथक्। पुनस्तां वेल्लयेत्स्रोर्म्मौ यथा स्यामञ्जलां कृति। ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेयुस्ता स्फुटाः। सुगन्धया शर्करया तदुद्धूलनमाचरेत्। सिद्धैषा फेणिका नाम्नी मण्डकेन समा गुणैः। तत किञ्चि द्गुरुरियं विशेषोऽयमुदाहृतः ॥" भा.।

फेणि(नि)लः। पुं। (Sapindus trofoliatus, or S Trifoliatus or S. Detergens. Rox) Soapnut tree. রীঠা করঞ্জ। रा.नि. व.९। রীঠা। হি রিঠা। তেঁকুকুদকয়লু। बदरवृक्षे। रा.नि व.११। क्ली। बदरीफले। भा.म १भ.ज्व चि.मद्यत्यादितैले। "फेनिल मधुक बला।" रीठाफले। त्रिका.। मदनफले। मे।

फेणि(नि)ला। स्त्री। सोमराज्याम्। वै.निघ।

फेरः (रुः)। पु। शालावृके। শেয়াল। रा. नि व.१९।

फेरवः। पु। शृगाले। रा.नि.व.१९।

फेरुः। पुं। शृगाले। रा.नि.व.१८।

फेलः (कः)। त्रि। उच्छिष्टे। श.र.।

फेला (लिः,ली)। स्त्री। भुक्तावशिष्टे। पम। जटा.। श.र.।

फोग: । पुं । शाकविशेषे । वै.निघ. ।

फोण्डालु: । पुं । आलुकविशेषे । फोण्डालुकी इति कौङ्कणदेशे प्रसिद्धा । गुणा:—वातश्लेष्म कटूष्ण: दीपनश्च । रा.नि.व ७ ।

ब

बक: । पुं । स्वनामख्यातपक्षिणि । बक पाखी । अगस्तिवृक्षे । बकफूलेर गाछ । रा.नि.व.१८ ।

बकदर्शी (इन्) । पुं । पारावते । पायरा । वै.निघ. ।

बकपुष्पा । स्त्री । शिवलिङ्गिन्याम् । वै.निघ. ।

बकुल: । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । बकुल गाछ । हिं बौलसरी । गुणा:—"बकुलस्तुवरोऽनुष्ण. कटु. पाकरसो गुरु. । कफपित्तविषश्वित्रक्रिमिदन्तगदापह: ॥" भा. । स्त्री । कटुकायाम् । रा नि.व ६ ।

बकेरुका । स्त्री । बलाकायाम् । त्रिका. ।

बकोट: । पुं । बकपक्षिणि त्रिका. ।

बटु: । पुं । त्रिवर्षशिशौ । रा.नि.व.१८ ।

बड़वा । स्त्री । घोटक्याम् । अम. ।

बड़वासुतौ । पुं । अश्विनीकुमारौ । श.च. ।

बड़िश: । पुं । मत्स्यवेधनयन्त्रे । बड़िश इवाहरणार्थशस्त्रविशेषे । अचानताग्र. तीक्ष्णकण्टकाग्रमयवपत्रमुखश्च । सु.सू.८अ । "बडिशौ चापि कर्तव्यौ प्रमाणेन षडङ्गुलौ । स्थानतस्तु तयोरेक. एको नात्यानतो भवेत् । अर्द्धयवाङ्गुलं ह्यन्यो शेषं कार्य्यं सुखं तयो:। अर्द्धचन्द्राकृतिमुखं कार्य्यं नात्यानतस्य तु । स्थानतस्यानतं तस्मात् बड़िशस्य भिषग्वरै: । द्वयोरप्यन्तरं स्यात् यावद्यवाङ्गुलं यत: ॥" तन्त्रान्तरम् । सु.टी.ड. ।

बणिग्बन्धु: । पुं । नीलीवृक्षे । श च. ।

बणिग्वह: । पुं । उष्ट्रे । श.च. ।

बदर: (**क:**) । पुं,क्ली । Fruit of the jujube. बृहत्कोलीवृक्षे, राजबदरे । बड़ कूल गाछ । हिं बैरी, बेर, बयेर । तै रेगुचेट्टु, रेंघ । उत्. कुड़ि । बम्. बोर । ता रैयन्नि । च.द पिच्छ.चि.शिरोविरे । क्षुद्रकोल्याम् । छोट कूल । द्रे.च. । च सू ४अ.विरेचने । देवसर्षपवृक्षे । रा नि.व.८ । कार्पासबीजे । कूलगाछ । मं साधारणबोर । कं येरडु । बदरञ्च सौवीरकोलकर्कन्धुभेदेन त्रिविधम् । तस्यगुणा:—"पच्यमानं सुमधुर सौवीरबदरं महत् । सौवीर बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम् । बृंहण पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम् ॥" इति । सौवीर लघु सम्पक्वं मधुर कोलमुच्यते । कोलन्तु बदर ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातलम् । कफपित्तकरञ्चापि गुरु सारकमीरितम् ॥" इति । "कर्कन्धु: क्षुद्रबदरम् .. । अम्लं स्यात् क्षुद्रबदर कषायं मधुर मनाक् । स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् ॥" भा. । सा। गुणा —बदर मधुरं कषायमम्ल परिपक्वं मधुराम्लम् उष्ण रुच्य कफकरम् अतीसाररक्तक्षयशोषघ्नम् अपाचकञ्च । बदरस्य पत्रलेप. ज्वरदाहघ्न: । त्वक् विस्फोटशमन. । बीजं नेत्ररोगे हितम् । रा.नि व.११ । अम्ल मधुरं श्लेष्मलं ग्राहि प्रशस्तञ्च । अत्रि १०अ. । लघु सग्राहि रुच्यमुष्णञ्च । शुष्कं भेदि अग्निकृत् लघु तृष्णावातघ्नञ्च । मद व.६ । "पुराणं तृट्प्रशमन श्रमघ्नं दीपनं लघु ।" राज. १प. । सेवफले । कश्चिद्राजनिघण्टु: । श्रृगालकोल्या । শেয়াকুল । अम । कुक्कुटीपादपे । कार्पाससबीजे । मे. । हियमाणमाने । शा कल्प.१अ. ।

बदरत्रयम् । क्ली । बृहद्बदरक्षुद्रबदरश्रृगालकोलिकासु । च.सू ४अ.विरेचने । सौवीरकोलककर्कन्धुषु । भा. । [तिन कुल । रा.नि.व.२२ ।

बदरफली (वल्ली) । स्त्री। भूबदर्य्याम्। মে-

बदरबीजम् । क्ली । बदरास्थनि । कूलेर आँटि । च.सू.४अ. ।

बदरा । स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। हुड़हुड़िया। रा.नि.व.४ । कार्पास्याम्। प सु. । वराहक्रान्तायाम् । वराक्रान्ता । एलापर्ण्यां । मे । वाराहीकन्दे । श्वेतविदार्य्याम् । শ্বেত ভূঁইকুমড়া । वै.निघ. । विष्णुक्रान्तायां । विश्व. ।

बदरामलकम् । क्ली । (*Flacourtia cataphracta.*) पानीयामलके । हारा. ।

बदरास्थि । क्ली । बदरबीजे । कुलेर आँटि । सयह ।

बदरास्थिमज्जा । पु, स्त्री । तन्मज्जायाम् । कुल आँटिर शस्य । गुणा —रुष्य वीर्य्यबलमद-श । मद.व.६ ।

बदरिः । स्त्री । बदरीवृक्षे । श.च. ।

बदरिका । स्त्री । घोण्टायाम् । शेयाकुल । रा नि व.८ ।

बदरि(री)पत्र[क]म् । क्ली, पु । नखीना मगन्धद्रव्ये । रा नि.व १२ । जटा । बदरपत्रे ।

बदरी । स्त्री । बदरवृक्षे । वड कुल गाछ । म द.व.६ । कपिकच्छ्वां । घोण्टाबदरे । रा.नि व. ११ । कार्पासाम् । रा.नि.व.४ । [वै.निघ. ।

बदरीच्छदः । पु क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये ।

बदरीच्छदा । स्त्री । हुलिकोलिवृक्षे । शेया कुल । शङ्खनख्यां । र.मा ।

बदरीपल्लवः । पु, क्ली । कोलिकोमलपल्लवे । कुलेर कचि पाता । च द पि.ज्व.शिरोलेपे ।

बदरीफला । स्त्री। नीलशेफालिकायां। श.मा ।

बद्धगुद. । पु । उदररोगविशेषे । लक्षणम्— "यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा सहितैः पृथग्वा । सञ्चीयते तत्र मलः सदोषः क्रमेण नाड्यामिव सङ्करो हि । निरुध्यते चास्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पं । हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति यश्चोदरं विट्समगन्धिकश्च । प्रच्छर्दयन् बद्धगुदी विभाव्य ·· ··॥" सु.नि.७ष. । अश्वस्य यथा—"अल्पमल्पं पुरीषन्तु कृच्छ्रादाश्वः प्रमुञ्चति । आध्मातकुक्षिर्यो वाजी तस्य बद्धगुदं वदेत् ॥" अ. द ५२ष. ।

बद्धमूलकः । पु । चीरमूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

बद्धरसाम्र. (लः) । पु । राजाम्रवृक्षविशेषे । कोमलफलगुणाः—अम्ल कटु पित्तदाहकरश्च । पक्वस्य गुणा —स्वादु मधुर पुष्टिवीर्य्यबलप्रदश्च । रा.नि व ११ । [श्वे । वै.निघ. ।

बद्धवल्कः । पु । दारुचिनीति ख्याते मधुरत्व

बद्धविट्कता । स्त्री वायुभव्यरोग । मलर द्धता । वै निघ. ।

बद्धशिखा । स्त्री । लघुनि । वै.निघ. । उच्चटायां । पुं । शिशौ । मे ।

बद्धामयपतिः । पु । ऋषभकौषधौ । वै निघ ।

बद्धोदरः । पु । बद्धगुदे उदररोगे । च.चिकि. २ष. ।

बधिरः । पु । ढगे । सुगन्धतृणे । वांशकर्पूरे । वै निघ । त्रि । श्रवणेन्द्रियरहिते । काला । बधिरत्वनिदानलक्षणे यथा—"यदा शब्दवह वायुः स्रोत आवृत्य तिष्ठति । शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्यं तेन जायते ॥" मा.नि. । असाध्यता— "बाधिर्य्यमबालवृद्धोत्थ चिरोत्थञ्च विवर्जयेत् ।" भा. । 'श्लेष्मानुगतो वायु नादो वा समुपेक्षित । उच्चैः कृच्छ्रात् श्रुति कुर्य्यात् बधिरत्वं क्रमेण च ॥" वा.उ.१७ष ।

बधूः । स्त्री । भार्य्यां । पृक्कायां । कर्पूरशाक, पिडिं° । अम । शारिवायाम् । अनन्तमूल । श्यामा । शटी । मे. । [नि.व.१० ।

बधूत्सवप्रसवः । पु । रक्तशिग्र्वाम् । रा.

बध्नम् । क्ली । शीसके । अम. ।

बन्दफलः । पु । करमर्दवृक्षे । श.चि. ।

बन्धूकम् । क्ली । बन्धुजीवपुष्पे । गुणाः—बन्धूक श्लेष्मल ग्राहि च । राज.५प. ।

बन्धः । पुं । शरीरे । हे.च. । आधौ । मनोव्यथा । मे. । [मे. ।

बन्धकी । स्त्री । पुंश्चल्याम् । अम. । करिण्यां ।

बन्धनम् । क्ली । संयमने । बाँधा । अम. ।

बन्धुः (न्धूः) (कः) । पुं, स्त्री । बन्धुजीववृक्षे । बान्धुलि फुलेर गाछ । र.मा । रा नि.व. १० । भा म.४भ छ.चि. । (क) पीतशालि । पियाशाल । मे. ।

बन्धुकपुष्पः (कः) । पु। पीतकवृक्षे। पियाशाल । रा.नि.व.९ । श्योणाकवृक्षे । शोणा गाछ । च द.कफकासे ।

बन्धुजीव. (कः) । पुं । (Pentapetes Phoenicea W.) पुष्पवृक्षविशेषे । यस्य पुष्प मध्याह्ने विकसति, पराह्णे च मूर्च्छति पुष्पति । बान्धुलि फुलेर गाछ । र.मा. । हि दुपह

रिया, मेशुलिया। मं वांदुजा। क वंदुरे। तैं मकिनचेट्ट वेगसिनचेट्ट। वम् दुपारि। पञ्जा. गुलदुफरिया। सोऽसितसितपीतलोहितपुष्पविशे षाच्चतुर्विध। गुणा —ज्वरघ्न. ग्रहपिशाचघ्न सू र्य्यप्रसादनश्च। रा.नि.व.१०। कफघ्नत् ग्राही ल घु वातपित्तप्रद। भा.। सु.सू.३८अ.सप्तमुने।

बन्धुरः । पु। ऋषभके। रा.नि.व ५। स्त्रीचि ह्ने। हंसे। तिलकल्के। बन्धूकवृक्षे। बधिरे। मे.। विडङ्गे। हे च.। बकपक्षिणि। श.र.। खा रसपक्षिणि। वै निघ.। त्रि। उन्नतानते। अम.।

बन्धुरा. । पु मह.। शक्तुषु। छातु। मे.।

बन्धुलः । पुं। बन्धुजीववृक्षे। श.र.।.

बन्धुवेतसः । पुं। जलवेतसे। वै.निघ.।

बन्धूकपुष्पः । पु। बन्धुजीवपुष्पवृक्षे। वै निघ। पीतशाले। अम.। असनवृक्षे। आसन गाछ। रा नि व ६। क्ली। तत्पुष्पे। [र.।

बन्धूलिः । पुं। बन्धुजीववृक्षे। वांधूलि। श

बन्ध्या । स्त्री। बन्ध्याकर्कोटिकायाम्। रा.नि.व.३। अप्रजस्त्रियाम्। वांझा। मे.। वायुजन्ये स्त्रीयोनि रोगविशेषे। तथा नारी नष्टार्त्तवा भवति। "ब न्ध्या नष्टार्त्तवा ज्ञेया।" भा.म.४भ.। क्लीवेरे। वाला। श च.।

बन्ध्याकर्कोटकी । स्त्री। तिक्तकर्कोटक्यां। তিংকাঁকুডী, তিৎকাকরোল। हिं वांझख खासा, बाभूखसा, वांझकांकरोल। मं वभ्रा कण्टोली। क बजेमडुवागलु। वम्. वभ्राक टोंली। रा.नि.व ३। सु.कौ.विषाधिकारे। गु णा —लघ्वी कफनुत् व्रणशोधिनी सर्पदमनी ती क्ष्णा विसर्पविषघ्नी च। भा.पू गु.व.। तिक्ता कटु श्चषा कफघ्नी स्थावरादिविषहरी च। रा नि व ३।

बन्ध्याकार्पासी । स्त्री। वनकार्पासाम्। वै. निघ.। [वावुला गाछ। छत् गुड्डा।

बब्बु(ब्बू)रः (ल.) (कः) । पु। बर्व्बुरवृक्षे।

बब्बु(ब्बू)र[ल]निर्य्यासः । पु। बर्व्बुरनि र्य्यासे। वावुलार आटा। वै.निघ.।

बभ्रः (भ्रुः) । पुं। नकुले। নেউল। मे. च.सू २७अ.। राधायाम्। वै.निघ.। वातपित्त लक्षसन्निपातज्वरे। निदानलक्षणे —"वातपित्ता धिको यत्र सन्निपात प्रकुप्यति। तस्य ज्वरो म दुस्तृष्णा मुखशोष प्रमीलक ॥ आध्मानारुचित न्द्राय कासश्वासभ्रमश्रमा। मुनिभिर्बभ्रुनामाऽय सन्निपात उदाहृत ॥" भा.म.१अ.। चातकप क्षिणि। त्रिका.। मुनिषसकशाके। रा.नि.व.४। त्रि। खलतौ। हे.च.।

बभ्रुधातुः । पु। स्वर्णगैरिके। रा.नि.व १३।

बभ्ररालो । स्त्री। मक्षिकायाम्। भ्रमर। वै. निघ.।

बरम् । क्ली, पुं। कुङ्कुमे। बालके। वाला। त्वचि। গুড়ত্বক্। आर्द्रके। रा नि.व.६।१२।

बर्व्बु(र्व्बू)र. (ल.) (क.) । पु। बर्व्बुरवृक्षे। বাবলা গাছ। वावुर इति भाषा। गुणा —"ब र्व्बुरस्तु कषायोष्ण. कफकासामयापह। आमर क्तातिसारघ्न. पित्तार्शोदाहनाशन॥" रा.नि. व.८। [य्यासे। वावलार आटा।

बर्व्बु(र्व्बू)र[ल]निर्य्यासः । पु। बर्व्बूरनि

बर्हिःशिखा । स्त्री। मयूरशिखायाम्। वै. निघ.अर्श. चि.गोजिह्वादिकषाय। लघुधातकी। भा.।

बर्हिष्ट(ष्ठ)म् । क्ली। बालके। वाला। वै. निघ.श्व.सा चि पञ्चमूलीबलादिकषाये। उशीरे।

बलम् । क्ली। स्थौल्ये। अम। जटामांसाम्। लाचायाम्। रा.नि.व.२३। सामर्थ्ये। लक्षण— "रसादिशुक्रपर्य्यन्त पुष्टधातुनिमित्तकम्। चेष्टासु पाटवं यत्तु बल तदभिधीयते॥" सुश्रुतम्। "तत्तु गर्भस्थस्य षष्ठे मासि जायते।" सुखबोध.। बलं त्रिविध सहज कालज युक्तिकृतञ्चेत। तत्र सहज यच्छरीरसत्वयो. प्राकृत। कालजम् ऋतुविभागज वयस्कृतम्। युक्तिकृतम् आहारचेष्टायोगजम्। च. सू.११अ.। शरीरे। रूपे। काले। मोले। त्रिका.। बधिरे। श.च.। शुक्रे। हे.च.। पल्लवे। श.र.। सप्तम्मेरीपाधिकनामभेदे। "ईलादिकार्शविययर्वै- बलकालविशेषैर्यामिति।" मा.नि.।

बलः । पु। काके। अम.। वरुणवृक्षे। श.च। हस्तिनि। धात्री। वै.निघ.। नखीनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२।

बलकन्दः । पुं । मालाकन्दे । रा.नि.व.७।

बलकरम् । क्ली । भस्मनि । वै.निघ. । त्रि । बलजनके । [वै निघ. ।

बलजम् । क्ली । क्षते । मे. । पुं । मञ्जघाती ।

बलजा । स्त्री । Arabian Jasmine. आरवीयमल्लिकायाम् । यूथिकायाम् । यूंई । मे. ।

बलदः । पुं । वृषभे । ঢেৎপাপড়া । रा.नि.व.४ । जीवके । वै.निघ. । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४ ।

बलदेवः । पुं । वायौ । मे ।

बलदेवा (वी) । स्त्री । त्रायमाणालतायाम् । বলা লতা । मे । [रा.नि.व १२ ।

बलनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नखीविशेष ।

बलपाण्डुकरः । पुं । कुन्दवृक्षे । वै निघ. ।

बलपुच्छकः । पुं । काके । वै.निघ. ।

बलपृष्ठकः । पुं । रोहितमत्स्ये । वै.निघ. ।

बलभद्रः । पुं । क्षुद्रकदम्बवृक्षे । रा नि.व.२३। लोध्रवृक्षे । श.च. । गवयमृगे । रा.नि.व.१८ । त्रि । बलवति । [श.र. ।

बलभद्रसंज्ञकः । पुं । धूलीकदम्बे । रा.नि.

बलभद्रा (द्रिका) । स्त्री । त्रायमाणायाम् । বলা লতা । रा.नि.व.५ । वनजातायां गवि । वै निघ. । कुमार्य्याम् । मे. ।

बलमोटा । स्त्री । वृक्षविशेषे, बलामोटायाम् । अङ्कुरी गाछ । मेंवरीति लोके । गुणाः—कटुः तिक्ता शीता जयदा कण्ठशोधनी लघुः कफघ्नी मदग्लनि. मूत्रकृच्छ्रविषपित्तवातभूतघ्नी च । रा. नि.व.४ । वै.निघ.५

बलवती । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

बलवर्द्धिनी । स्त्री । जीवके । जटा. ।

बलवल्लभा । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

बलवसा । स्त्री । गम्भके । भा. ।

बलवान् । पुं । चाह्लारे । कफे । क्ली । भृशार्थे । त्रि । बलिष्ठे ।

बलव्यापत् (त्तिः) । स्त्री । बलक्षये । लक्षणं —"गौरवं स्तब्धता गात्रे सुखग्लानिर्विवर्णता । तन्द्रा निद्रा वातशोथौ बलव्यापत्तिलक्षणम् ॥" भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

बलसम्भवः । पुं । षष्टिकधान्ये । रा.नि.व.१६।

बलहा (न्) । पु । कफे । श.र. ।

बलह्वयः । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

बला । स्त्री । (Sida cordifolia.) स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । বেরেলা । हि खिरेंटी । मं चिकणा । क बेळगरम बळियारा । तें पा चितीगे, सुक्लयुलगम, करिवेपचेट्टु । सा चतुर्धा बलामहाबलातिबलानागबलाभेदेन । गुणाः —कतिक्ता मधुरा पित्तातिसारघ्नी बलवीर्य्यदा पुष्टिदा कफरोषशोधनी च । रा.नि.व ४ । "बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत् । स्निग्धं ग्राहि समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम् ॥" भा म.१भ. । विड्ङ्गायाम् । जयन्त्याम् । रा नि.व.२३ । महासमङ्गायाम् । वनजम्बूवृक्षे । वै.निघ.। स्थूलवाल्यालके । त्रिका. ।

बलाका । स्त्री । वकपङ्क्तौ । त्रिका. । बकजातीयसङ्घातचारिपक्षिविशेषे । वकविशेष । एतद्गुणा अवमांसवत् । सु सू.४६अ. ।

बलाटः । पु । मुद्गविशेषे । হাতি মুগ । হে.ব.।

बलाढ्यः । पुं । माषे । माष कलाइ । रा नि. व.१६ । स्त्री । बलाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

बलामिका । स्त्री । हस्तिशुण्डीक्षुपे । হাতিশুঁড়ে । श.र.। मूर्यकमले । ब्राह्मपद्म । वै.निघ.।

बलादघृतम् । क्ली । बलादि घृतम् । "घृतं बलानागबलार्ज्जुनानां क्वाथेन कल्केन च यष्टिकायाः । सिद्ध ......।" भा. ।

बलाधिष्ठानम् । क्ली । बलाधाने । "बलाधिष्ठानमारोग्यम् ।" च.सू.२अ. ।

बलापञ्चकम् । क्ली । बलातिबलानागबलामहाबलाराजबलासु । वै.निघ. ।

बलामोटा । स्त्री । जयन्त्याम् । रा.नि.व.३ । ब्राह्म्याम् । वै.निघ. । नागदमन्याम् । भा. ।

बलायः । पुं । वरुणवृक्षे । श.च. ।

बलालकः । पुं । पानीयामलके । श.च. ।

बलाग्रः । पुं । कफे । हे.च. ।

बलासः । पुं। कफे। तन्नामककण्ठगतमुखरोगे। निदानलक्षणं—"गले च शोफं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् । मर्मच्छिदं दुस्तरमेतमाहुर्बलाससंज्ञं निपुणा विकारम्॥"सु.नि.१६अ.।

बलासकः । पुं । शुक्लगतनेत्ररोगे । लक्षणं यथा—"कांस्याभो भवति सिरावृतः सितो यो बिन्दुर्वा स तु मीदलो बलासकाख्यः ।" सु.उ.४ अ. । [वै.निघ. ।

बलासघ्नी । स्त्री । तेजोवत्याम् । তেজবল ।

बलाहम् । क्ली । जले । वै.निघ. । [ज्वरे ।

बलाहकः । पु । मुस्तके । र.सा.स.पिपासा

बलाह्वया । स्त्री । वाट्यालके । वा.उ.२अ. ।

बलिः । पुं । गन्धके । र.सा.स.गदमुरारिरसे । स्त्री । त्रिवल्याम् । रा.नि.व.१८ । मलद्वारावर्त्त्याम् । গোগল । सा त्रिविधा अध्यर्द्धाङ्गुलान्तर्भूता, यथाक्रमं प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी चेति कथ्यते । चतुरङ्गुलायताः सर्व्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः । "शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उपर्य्युपरि संस्थिताः । गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः संप्रकीर्त्तिताः॥" सु.नि.२अ ।

बलिका । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.नि व ४।

बलिचन्दनम् । क्ली । रक्तचन्दने । वै.निघ ।

बलिनी । स्त्री । वाट्यालके । श.च. ।

बलिपुष्टः । पुं । काके । अम. ।

बलिप्रियः । पुं । लोध्रवृक्षे । श.च. । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

बलिभः । पुं । जडपुरुषे । अम. ।

बलिभुक् । पुं। चटके । काके । बके । त्रिका.।

बलिमान् । त्रि। जराजन्यवलियुक्ते। अ.टी.भ ।

बलिमुखः । पुं । वानरे । अ.टी.र. ।

बलिवक्त्रः (क्त्रा) । पुं,स्त्री। गन्धके। वै.निघ.।

बलिष्ठः । पुं । उष्ट्रे । रा.नि.व.१९ ।

बली (इन्) । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१८ । उष्ट्रे । मेषे । वनशूकरे । कफे । महिषे । कुन्दपुष्पवृक्षे । जटा. । माषे । माष कलाय । हे.च. । मारिषाख्ये । मल्लकीनिर्यासे । गन्धके । वै.निघ.। स्त्री (ली) । बली, मासाङुरे । अ.टी.भ. ।

बलीनः । पुं । वृश्चिके । वै.निघ. ।

बलीमुखः । पुं । मर्कटे । अम. ।

बलीयान् (स्) । पुं । गर्द्दभे । वै.निघ. ।

बलीवर्द्दः । पुं । वृषे । अम. ।

बलीशकः । पुं । कामातकवृक्षे । वै.निघ ।

बलोत्तमा (त्तरा) । स्त्री । बलायाम् । रा. नि.व.४ । वै निघ. ।

बल्यः । त्रि । बलकरे । मे. । क्ली । हृदये । पार्श्वस्थनि । पार्श्वभागे । वै.निघ. । शुक्रे, प्रधानधातौ । मे. ।

बल्यवर्गः । पुं । बलकरमहाकषायवर्गे । स च-तुष्कस्य प्रथमो दशकः । यथा—"ऐन्द्र्यर्षभ्यतिरसर्ष्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धास्थिरारोहिणीबलातिबला इति दशेमानि बल्यानि भवन्ति ।" তাথালশশা, আলাকুশী, শতমূলী, মাষাণী, ভূমিকুষ্মাণ্ড, অশ্বগন্ধা, শালপানি, কটকী, পীত বেলেড়া, শ্বেত বেলেড়া । च.सू.४अ. ।

बल्या । स्त्री । गिरुडीचुपे । अतिबलायाम् । रा.नि व.४ । अश्वगन्धायाम् । पं.सु । बलायाम् । वै.निघ.२भ.सवह.चि.तालीशादिचूर्णे । प्रसारण्याम् । गन्धभादुलि । रा.नि.व.५ । पाषाणभेदे । পাথরকুচা । वै.निघ. ।

बल्याख्यपञ्चमूलम् । क्ली । बलाश्वगन्धाभिगुडीपाषाणभेदातिबलासु । अन्या—हरिद्रागुडूचीविदारीशारिवामिश्रमधुकेषु । वै.निघ. ।

बल्लवः । पुं । पाचके । त्रिका. ।

बल्वजा । स्त्री । तृणविशेषे । উলু । मं वम्. मोलु । कं मोदे । गुणाः—मधुरा शीता पित्तदाहतृष्णाघ्नी वातला रुच्या कण्ठशोधनी च । रा. नि व ८ ।

बष्कयः । पुं । एकवर्षदेशीयवत्से । वै निघ. ।

बष्कय(यि)णी । स्त्री। बहुदिनप्रसूतायां गवि । अम.टी.भ. ।

बस्तः । पुं । छागे । त्रिका. ।

बस्तकम् । क्ली । शाकम्भरलवणे । वै.निघ. ।

'बस्तकर्णः (र्णी(इन्)) । पुं । अजकर्णशालवृक्षे । धुनोर गाछ । रा नि.व.९.२२ ।

बस्तगन्धकः । पु । बरण्डतुलसीवृक्षे । रा नि व ४ । वै निघ २भ वा व्या चि. ।

बस्तगन्धा । स्त्री । अजगन्धायाम् । रा नि व. ४ । सु चि ३०अ. । वै निघ २भ वा.व्या चि घड शीतिगुग्गुलौ । चेवयमान्याम् । वाकुची । च द ग्रहणी.चि कल्याणगुडे । [वै निघ. ।

'बस्तगन्धाकृतिः । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायां ।

बस्तमोदा । स्त्री । अजगन्धायाम्, वनयमान्याम् । रा नि व ६ ।

बस्ताण्डम् । क्ली । छागाण्डे ।

बस्तान्त्री । स्त्री । अजान्त्रीलतायाम् । रा नि व ३ । सु चि २६अ । च द हृद्य चि. ।

बस्ताम्बु । क्ली छागमूत्रे । भा.भ चित्तविभ्रम चि. । बस्ताम्बुविमिश्रिता नि ।"

बहल. । पु । इक्षौ । वै निघ. । त्रि । स्थूले । भा म कुष्ठ चि. ।

बहलगन्धकृत् । पुं । पवित्राजमालिधान्ये । पक्षिराज धान । रा नि व.१६ । [निघ ।

बहलत्वक् । पु । भूर्जवृक्षे । श्वेतलोध्रे । वै

बहलदल. । पु । कृष्णशोभाञ्जने । काल सजिना । वै निघ ।

बहलवर्त्म । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगे । लक्षण— "वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभि समन्ततः । सवर्णाभि समाभिश्च विद्याद्बहलवर्त्म तत् ॥" सु उ. ३अ. ।

बहलाङ्गः । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । वै निघ ।

बर्हिः । अ. । बहिर्भागे । बाहिरे । वै निघ ।

बर्हि.कुटीचरः । पुं । कुलीरके । शिका. ।

बहिर्गलगण्डः । पु । गलरोगभेदे । सु चि विध वातकफजमेदोजभेदात् । लक्षण यथा— "पवनश्लेष्ममेदोभि गलगण्डो भवेद्बहि । वर्द्धमान स कालेन मुष्कवल्लम्बते निरुक् । कृष्णोऽरुणो वा तीदाच्च स वातात् कृष्णराजिमान् । बहुलास्तु गले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥ इति । स्थिर. स वर्ण कण्डूमान् शीतस्पर्शो गुरु कफात् । बृहत्ता लुगले शोषं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥ इति मेदस श्लेष्मवृद्धानि हरणी सौऽनुविधीयते । देहं बहुश कुरुते गले शब्दं स्वरेऽल्पताम् ॥" भा.उ.२१अ. ।

बहिर्मृजा । स्त्री । स्नानादिना बहि शुद्धौ । वा.चि १अ. । [वै निघ. ।

बहु । त्रि । अधिके । अधिक । पुष्कले । पुष्टे ।

बहुकः । पु । हरितविशेषे । वै निघ. । अर्के । दात्यूहे । जलखातके । कर्कटे । मी ।

बहुकण्टकः । पु । क्षुद्रगोक्षुरे । यवासक्षुपे । क्षुद्रगोक्षु । शियुडीक्षुपे । रा नि व ४ । कुलपृष्ठ क्षुपे । रभा । हिन्तालवृक्षे । रा नि व ८ । कृष्णकतालवृक्षे । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । पाटलावृक्षविशेषे । श्वेत पारुल । खर्जूरीवृक्षे । वै निघ ।

बहुकण्ट(ण्टि)का । स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे । रा नि व ४ ।

बहुकण्टा । स्त्री । कण्टकार्याम् । रा नि.व ४ । कर्कटिकायाम् । काँकुड़ गाछ । वै निघ ।

बहुकन्द. । पु । शूरणे । ओल । कटुशूरणे । बुनो ओल । स्त्री । कर्कट्यां । रा.नि.व ७ ।

बहुकन्या । स्त्री । गृहकन्यायाम् । घृतकुमारी । रा नि व ५ ।

बहुकरः । पु । उष्ट्रे । शिका । त्रि । सम्मार्जके । अम । स्त्री । सम्मार्जन्याम् । है.च. ।

बहुकर्णिका । स्त्री । आखुकर्ण्याम् । मूर्षाकाणी लता । रा नि व.३ । [११ ।

बहुकूर्चः । पु । मधुनारिकेलवृक्षे । रा नि व.

बहुगन्धः । पु । कुन्दुरौ । कुन्दुरुक्षोटी । रा. नि व ११ । क्ली । त्वचि । गुड़त्वक् । रा नि व ६। पीतचन्दने । वै निघ. । [रा नि व ११ ।

बहुगन्धदा । स्त्री । कस्तूर्याम् । मृगनाभि ।

बहुगन्धा । स्त्री । कृष्णजीरके । रा नि.व ६ । चम्पककलिकायाम् । चाँपार कलि । यूथिकायाम् । रा नि व.१० ।

बहुगुडा (ला) । स्त्री । कण्टकार्याम् । (ला) भूम्यामलक्याम् । वै निघ. ।

बहुग्रन्थिः । पुं । झावुकवृक्षे । श.च. ।

बहुच्छदः । पुं। सप्तपर्णवृक्षे । छातिम गाछ । वै.निघ. ।

बहुच्छिन्ना । स्त्री । कन्दगुडूच्याम् । रा.नि.व.३।

बहुतरकणिशः । पुं। राजिधान्ये । तृणधान्य विशेष । रा.नि.व.१६ ।

बहुतिक्ता । स्त्री । काकमाच्यां । रा.नि व.४ ।

बहुतृणः । पुं । मुञ्जतृणे । मुञ्ज । वै.निघ. ।

बहुत्वक् । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

बहुत्वक्कः । पुं । भूर्जवृक्षे । अ.मा. । हे.च. ।

बहुदलः । पुं । राजिनामकधान्ये । रा.नि.व. १६। स्त्री (ला) । चिञ्चोटकक्षुपे । চেঁচকো, চেকুর । वै.निघ. । [रा.नि.व.१६ ।

बहुदुग्धः । पुं । तपगोधूमे । प.मु. । गोधूमे ।

बहुदुग्धिका । स्त्री। सुहीवृक्षे । मनसा गाछ । श.च. ।

बहुधार(क)म् । क्ली। हीरके । रा.नि व.१३।

बहुधूपः । पु । सर्जवृक्षे । शाल गाछ । वै निघ ।

बहुध्वजः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

बहुनाडिकः । पुं । देहे । व्याक. ।

बहुनादः । पुं । शङ्खे । शंख । रा.नि.व १३ ।

बहुप(पु)टः । पुं । भूर्जवृक्षे । वै.निघ. । वा. म.१५ष. ।

बहुपत्रम् । क्ली । अभ्रधातौ । प मु. । वंशपत्र हरिताले । वै निघ । पुं । पलाण्डौ । रा नि व. ७ । मुचुकुन्दवृक्षे । रा नि.व.१०। पलाशवृक्षे । वै. निघ. ।

बहुपत्रा । स्त्री । लिङ्गिन्याम् । शिवलिङ्गिनी लता। । जतुकायां । रा.नि.व ३ । गोरक्षदुग्धायां । तरणीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.५।१० । भूम्यामलक्यां । घृतकुमार्य्याम् । बृहत्याम् । वै.निघ. ।

बहुपत्रिका । स्त्री । महाशतावर्य्याम् । भूम्यामलक्याम् । मेथिकायाम् । रा.नि.व.४।५।६ । वचायां । वै निघ. ।

बहुपत्री । स्त्री । मुपल्यां । तालमूली । क्षौद्री क्षुपे । बृहती । रा.नि व.४ । तुलसीवृक्षे । रा नि. व १० । तरणीपुष्पवृक्षे । वै.निघ २भ.चयरी चिबलादिकषाये । गदहकन्यायाम् । घृतकुमारी । खिङ्गिनीलतायां । जतुकायां । गोरक्षदुग्धायां । रा.नि.व ३।५ । [पलाशवृक्षे । वै निघ. ।

बहुपर्णः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

बहुपर्णिका । स्त्री । आखुकर्ण्यां । रा.नि.व ३।

बहुपर्णी । स्त्री । मेथिकायां । रा नि व ६ ।

बहुपर्व्वा (न्) ।पुं । वंशे । वाँश । वै निघ. ।

बहुपात् (द्) । पुं । वटवृक्षे । प मु । रा. नि.व ११ । भा म.४भ.सप्तृ चि. ।

बहुपादिका । स्त्री । आखुकर्णीलतायां । मूषाकाणी । रा नि.व ३ ।

बहुपुचः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । श.च. ।

बहुपुत्रा । स्त्री । बृहत्यां । बृहती । रा.नि.व. ४ । भूम्यामलक्यां । भुँइ आमला । प.मु. । शतावर्य्याम् । र.मा. ।

बहुपुत्रिका । स्त्री । क्षुद्रशतावर्य्याम् । शतमूली । भैष खन्वविष्णुतैले । च द.वा व्या.चि.विष्णुतैले । भूम्यामलक्याम् । प.मु. ।

बहुपुत्री । स्त्री। शतावर्य्याम् । भूम्यामलक्याम् । प मु । बृहत्यां । रा.नि.व.४ । च द.यक्ष्मा.चि. बलाद्यघृते । [निम्बविशेषे ।

बहुपुष्पः । पुं । पारिभद्रवृक्षे । रा.नि.व ८ ।

बहुपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

बहुप्रजः (जा) । पुं । मुञ्जतृणे । मुञ्ज । रा. नि.व.४ । वनशूकरे । हे.च. । कुक्कुटे । बनहृद्रे । वै.निघ. ।

बहुप्रियः । पुं । यवतृणे । प.मु. ।

बहुफलः । पुं । वंशधान्ये । प.मु. । विकङ्कतवृक्षे । वँइचि गाछ । रा.नि.व.८ । तेज.फलवृक्षे । रा.नि.व.११ । वटवृक्षे । कदम्बवृक्षे । मे । कङ्कोलि । प्रक्षवृक्षे । वै निघ. ।

बहुफला (ली) । स्त्री । माषपर्ण्यां । माषाणी । रा.नि.व.३ । काकमाच्यां । गुडर्दाउनी । चर्विकाइदघाम् । बृहतीविशेष । रा.नि.व.४ ।

काकोदुम्बरिकायाम् । কাকডুমুর । আমলক্যাং । मी । गुञ्जायां । गयाण्डुम्याम्, घृतकारवेल्लायाम् । উচ্ছে গাছ । मालुकायाम् । ধেঁদুড় । बदुर्याम् । শশা গাছ । मगेर्वारी । रा.नि व.७ । भूधात्र्यां । ভূঁই আমলা । भा. । पारिभाषश्च्ये । वै निघ. ।

बहुफलिका । स्त्री । भूबदर्याम् । ভেমা কুল, মেটো কুল । रा.नि व ११ ।

बहुफे(णा)नका (णा,ना) । स्त्री । सप्तलायां । পীত দুগ্ধ সেহুণ্ড । रा नि.व.४ । शङ्खिन्याम् । শঙ্খহুলী । वै.निघ. ।

बहुमल. । पु । सिह । रा नि व.१८ ।

बहुमस्कः । पु । [illegible] । [illegible] । रा.नि व.११ ।

बहुबीजः । पु । बीजपूरकवृक्षे । [illegible] গাছ । वै.निघ । [illegible] । [illegible] গাছ । [illegible] । स्त्री (जा) । [illegible] । [illegible] । रा नि व ११ ।

बहुरेणुः । पु । [illegible] । वै निघ. ।

बहुरोमा (न्) । पुं । मेषे । [illegible] । [illegible] मे । वानरे । वै निघ । [काशे । मे. ।

बहुलम् । क्ली । श्वेतमरिचे । रा.नि व ६ । [illegible]

बहुलगन्धा । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । ছোট এলাচ । रा नि व.६ ।

बहुलच्छदः । पु । शोभाञ्जनवृक्षे । [illegible] । मद व ० । रक्तशिग्रौ । [illegible] । रा नि.व ० ।

बहुलवर्णम् । क्ली । श्वेतमरिचे । रा.नि व ६ ।

बहुलवल्कलः । पु । [illegible] । [illegible] গাছ । रा नि व.११ । मूर्वावृक्ष । भ.वि. ।

बहुला । स्त्री । एलायां । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

बहुविषाणः । पुं । शम्बरश्रृंगी । शम्बर । वै निघ । [श च ।

बहुविस्तीर्णा । स्त्री । कुचिकाह्वये । कुचई ।

बहुवीजः । पुं । सिताफलि । आता । श.च. ।

बहुवीर्य्यः । पुं । तण्डुलीयशाकद्रुमे । काँटा नटे । माध्वलिङ्गवे । मरुवकद्रुवे । गन्धतुलसी । रा नि व.५।८।१० । विभीतकाह्वये । जटा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ ।

बहुमञ्जु: । पुं । षटकपचिथि । श.च. ।

बहुशल्यः । पुं । रक्तखदिरह्वये । रा.नि.व.८ ।

बहुशाखः । पुं । सुह्वीह्वये । मनसा गाछ । रा नि व.८ ।

बहुशिखा । स्त्री । महाराष्ट्रीद्रुमे । काँचडा-दाम । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व १६ ।

बहुशूका । स्त्री । जम्पाशाली । धान्यविशेष ।

बहुसन्ततिः । पु । वंशभेदे । বেউড় বাঁশ । श.च. । [कि । विष्णुकन्द । रा.नि.व.७ ।

बहुसम्पुटः । पु । विष्णुकन्दनाम महाकन्दया

[ब]हुसारः । पुं । विट्खदिरह्वये, खदिरह्वये । [रा].नि.व.८ ।

[ब]हुसिक्थः । त्रि । बहुसरविशिष्टे ।

[बह]ुसुता । स्त्री । शतमूल्यां । शतमूली । प.मु. ।

[बह]ुसूः । स्त्री । वराहपत्न्याम् । शूकरी । श.र. । सवायां स्त्रियाम् । विका. ।

[बहुसू]तिः । स्त्री । बहुप्रसवा गवि । अम. । [ब]हुप्रसविन्यां स्त्रियाम् ।

[...] । स्त्री । मल्लकीह्वये । श.च । लज्जा- । लज्जावती । वै.निघ. । [वै निघ. ।

[...]: । पुं । सुह्वीह्वये । मनसा गाछ ।

[...] । पुं । शङ्खे । पेचके । वै.निघ. ।

[...] । पुं । सावान् इति ख्याते द्रव्ये । वै. [वै.निघ. ।

बहेडकः । पुं । विभीतकह्वये । বহেড়া গাছ ।

बह्वपत्यः । पुं । कुक्कुटे । मूषिके । शूकरे । रा. नि.व.१८ । मुञ्जतृणे । मूँज । वै.निघ. ।

बह्वी । स्त्री । मत्स्याक्ष्याम् । হিঞ্চা বা ব্রাহ্মী শাক । वै.निघ. ।

बाकुची । स्त्री । सोमराज्याम् । সোমরাজ, হাকুচ্ । गुणा:—कटुका वातला मधुरा गुरु: सरा कफकरी अग्निदीपनी पित्तघ्नी च । वै.निघ. ।

बाडसः । पुं । मत्सेर । वै.निघ. ।

बाड़वेयौ । पुं । अश्विनीकुमारौ । श मा. ।

बाणः । पुं । नीलपुष्पझिण्टीद्रुमे । নীল ঝাঁটী । रा.नि.व.१० । बा.मु.१५अ.आरग्वधादि. । वै निघ.२भ.सन्निकज्व.चि. । बा उ.बाणादितैलै । रामशरे । रा नि व.८ । मुञ्जतृणे । पीतझिण्ट्यां । प मु. । शरपुङ्खायां । বন নীল । भैष.कुष्ठ.चि.ब-ङ्विन्दुतैले । [पार्थौ । वै निघ. ।

बाणपत्रा (र्णा) । स्त्री । काइपचिथि । दाँक

बाणपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । বন নীল । रा.नि व.४ । वै.निघ.२भ सग्रहणी.चि पुनर्नवादि कषाये ।

बाणपुष्पः । पुं । नीलझिण्ट्याम् । भा. ।

बाणलवणम् । क्ली । पञ्चलवणे । वै.निघ.शी-तज्व चि ।

बाणा । स्त्री । नीलपुष्पझिण्टीद्रुमे । নীল ঝাঁটী । रा.नि.व.१० । See नीलाम्लान. । बाणमूलि । मि. । [नील पद्म । रा.नि.व.१० ।

बाणाह्वा । स्त्री । मुञ्जतृणे । क्ली । नीलकमले ।

बाणी । स्त्री । नीलझिण्ट्याम् । वै.निघ. ।

बाणीरजम् । क्ली । कुष्ठौषधौ । কুড় । रा. नि व १२ । [र.मा. ।

बातिङ्गनः । पुं । वार्त्ताकौ । বেগুন গাছ ।

बादरः । पु । कार्पासीद्रुमे । रा.नि.व.४ । शा धूँरे । वै निघ. ।

बादरङ्गः । पुं । अश्वत्थद्रुमे । वै.निघ. ।

बादरा (री) । स्त्री । कार्पास्याम् । प.मु. । श.र. । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙ্গী । वै.निघ. ।

बाधकः । पुं । स्त्रीरोगभेदे । रस.र. ।

बाधा । स्त्री । पीड़ायाम् । अम. ।

बाधिर्यम् । क्ली । बधिरतायाम् । निदानम् ।

काकोदुम्बरिकायाम्। काकडुमुर। श्यामलता। मि.। गुञ्जायां। मगाण्डुव्याम्, चन्द्रकारवेल्लयाम्। উচ্ছে গাছ। वालुक्याम्। কাঁকুড়। वर्षुण्याम्। শশা গাছ। शतावरी। रा.नि.व.७। भूधात्र्यां। ভূঁই আমলা। भा.। पारिभाषव्ये। वै.निघ.।

बहुफलिका । स्त्री। भूवदर्य्याम्। ডেমা ফুল, নেটো ফুল। रा.नि.व.११।

बहुफि(प)नका (षा,ना) । स्त्री। सप्तलायां। শীত ভদ্র শেকড়। रा.नि.व.४। शङ्खिन्याम्। शङ्खहली। वै.निघ.।

बहुमलः । पुं। सिंहे। रा.नि.व.१९।

बहुवल्कः । पुं। प्रियालवृक्षे। পিয়াশাল। रा.नि.व.११।

बहुबीजः । पुं। बीजपूरवृक्षे। জামীর গাছ। वै.निघ। आम्रवृक्षे। আম গাছ। श.च। स्त्री (जा)। निर्विकदलीवृक्षे। বীচে কলা। रा.नि.व.११।

बहुमञ्जरी । स्त्री। तुलस्याम्। रा.नि.व.१०।

बहुमलः । पुं। सीसके। সীসা। वै.मा।

बहुमूत्रता । स्त्री। बहुमूत्ररोगे। निदा।

बहुमूर्त्तिः । स्त्री। वनकार्पासाम्। श.च।

बहुमूलः (क.) । पुं। शरवृक्षे। কশড়া। वै.मा। शिग्रौ। सुवर्णे। शङ्खे। रा.नि.व.८। शिशुपे। रा.नि.व.७। [इ.मा.।

बहुमूलकम् । क्ली। [illegible]

बहुमूला । स्त्री। शतावर्यां। [illegible]

बहुरेणुः । पुं। श्वेतकिंशुकवृक्षे। वै.निघ.।

बहुरोमा (न्) । पुं। मेषे। হারা। बहुरोमाणि। বানরে। वै.निघ.। [काशि। मि.।

बहुलम् । क्ली। श्वेतमरिचे। रा.नि.व.६। आ

बहुलगन्धा । स्त्री। चटीकायाम्। ছোট এলাচ। रा.नि.व.६।

बहुलच्छदः । पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। লাল সজিনা। मद.व.०। रक्तशिग्रौ। লাল সজিনা। रा.नि.व.७।

बहुलवणम् । क्ली। औषरलवणे। रा.नि.व.६।

बहुलवल्कलः । पुं। प्रियालवृक्षे। পিয়াল গাছ। रा.नि.व.११। भूर्जवृक्षे। श.चि.।

बहुला । स्त्री। एलायां। ए.मू.। अ.द.राम व.अ.वि निर्नोपधादी नागरमोन्नायाम्। नील। [illegible] गवाम्। गाई। गव्य। कटुकाम्। कटुकी। बहुलायाम्। नल। [illegible] ओषधि। [illegible] [illegible]

बहुमार्ष्टकः । पुं। [illegible] [illegible]। वै.निघ.।

बहुलिङ्गा । स्त्री। [illegible] [illegible]

बहुमोहमद्गरभवम् । क्ली। [illegible]। वै.निघ.।

बहुवर्णः । पुं। [illegible]

बहुवल्कलः । पुं। प्रियालवृक्षे। [illegible]

—नातिस्थूलो हत्तमुख गन्धहीन दण्डवान स्तगुयुक्त. दीर्घकाय सन्ध्याया रात्रिशेषे च सञ्चरणशील । गुणा.—पथ्य बल्य ह्रयश्च । रा.नि. व.१७ ।

बालमूलकम् । क्ली । अचिरजातकोमलमूलके । कचि मूलो, बाला मूल । गुणा —कोष्ण तिक्त तीक्ष्ण मधुर कटुरस जीर्णं तत् मूत्रदोषघ्न श्वासार्श कासगुल्मक्षयनेत्ररोगघ्न कण्ठ्य बल्य रुच्य मलविबन्धातघ्नम् उष्ण शोषप्रद । आमं तत्सग्राहि रुच्य वातकफघ्नम् । पक्व तत् कटूष्ण पित्तदाहप्रकोपकरञ्च । वेशवारेण युक्त तत् बलकृत् हृद्रोगशूलप्रशमनञ्च । रा.नि व.७ ।

बालमूलिका । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । आमडा गाछ । वै निघ. ।

बालमूषिका । स्त्री । छुछुन्दर्याम् । क्षुद्रमूषिकाया । छोट इन्दुर । अम. ।

बालमृगः । पु । हरिणादिमृगवर्गे । "हरिणैणकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुशम्बरा । राजीवोऽपि च मुण्डी च इत्याद्या बालसञ्ज्ञका ॥" भर्क.चि ।

बालरसः । पु बालज्वराधिकारे रस । "भागं शुद्धस्य सूतस्य गन्धकस्य च तत्समम । सुवर्णमाक्षिकस्यापि अर्द्धभाग प्रयोजयेत् । ततः कज्जलिकां कृत्वा लौहपात्रे दृढ नवे । केशराजस्य भृङ्गस्य निर्गुण्ड्या पत्रसम्भव । शुभे शिलामये पात्रे लौहदण्डेन मर्दयेत् । शुष्कमातपसयोगाद्गुडिका कारयेत । प्रमाण सर्षपाकार बालानाञ्चैव योजयेत् ॥" पारा, गन्धक समान, स्वर्णमाक्षिक पारदार्द्धभाग । कज्जलि करिया केशुरे, भीमराज ओ निशिन्दा पाताव रसे प्रस्तरमय पात्रे लौहदण्ड द्वारा मर्दन करिया सर्षप प्रमाण वटी करिबे । रस र. ।

बालराजम् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । श.र. ।

बालरोग. । पु । शिशूना रोगे । तस्य निदान लक्षणानि—"धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यै. विषमैर्दोषलैस्तथा । दोषा देहे प्रकुप्यन्ति तत. स्तन्य प्रदुष्यति । मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयस्त्रिया । दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधय' शिशो ॥" सु शा.१०भ. । "वातदुष्ट शिशु स्तन्यं पिबन् वातगदातुर. । क्षामस्वर: कृशाङ्ग. स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुत ॥ खिन्नो भिन्नमलो बाल कामलापित्तरोगवान । तृष्णालुरुष्णसर्व्वाङ्ग पित्तदुष्ट पय पिबन ॥ कफदुष्ट पिबन् क्षीर लालालु श्लेष्मरोगवान्। निद्रार्दितो जड शूनो वक्त्राक्ष्यश्छर्दन शिशु ॥ द्वन्द्वजे द्वन्दज द्यध सर्व्वजे सर्व्वलक्षणम् । ज्वराद्या व्याधय सर्व्वे वच्यन्ते महतान्तु ये । बालानामपि ते तद्वत् बोद्धव्या भिषगुत्तमै । बालानामेव ये रोगा भवन्ति महता न च । तालुकण्टकमुख्यास्तानवधारय यत्नत ॥" यथा—तालुकण्टकमहापद्मककुकूणकतुण्डिगुदपाकाहिपूतनाजगल्लीपरिगर्भिकदन्तोद्भेदादय । एषा लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यानि । निदा. ।

बालवत्सः । पु । कपोते । वै.निघ. ।

बालवर्त्तिः । स्त्री । बालनिर्म्मितवर्त्याम् । सु. चि.२अ. ।

बालवाय(ज)म् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । त्रिका. ।

बालवाह्यः । पु । वन्यच्छागे । हारा. ।

बालविल्वम् । क्ली । कोमलविल्वफले । कचि बेल । वै निघ.२भ अ सा चि.चव्यादिकषाये ।

बालवैद्य. । पु । बालचिकित्सके । निदा. ।

बालव्यजनम् । क्ली । चामरे । चामर । गुणा —"बालव्यजनमोजस्य मक्षिकादीन् व्यपोहति ।" राज २प । 'शोषदाहश्रमस्वेदमूर्च्छाघ्नो व्यजनानिल ।" सु चि २४अ. । [वै निघ ।

बालसूर्य्यः । पु । प्राभातिकसूर्य्ये । वन्यच्छागे ।

बालसूर्य्य(क)म् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । त्रिका. ।

बाला । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । रा.नि व ६ । नारिकेलवृक्षे । हरिद्रायाम् । मे. । आम्रातकवृक्षे । यूथ्या । यूं इ । वै.निघ. । पाठायाम् । नीलझिण्ट्याम्, रा नि व.६ १० । कुमार्य्याम् । कुमारी । श र. । ह्रीवेरे । बाला । श च । भैष शोथ.चि हरिद्रादिकार्षायतैले । षोडशवर्षीयस्त्रियाम् । सा यौवनारम्भकालयो. प्रमत्ता हर्षदा च । राज. ।

बालार्द्धि: । पु । मरपुङ्खायाम् । वन नील [ीन । रस र.विपरीतमल्लतैले । [छन्द र. ।

बालाश्म (न्) । क्ली । वालुकायाम् । भा ९ ।

बालाघ्नी । स्त्री । कैशपुष्पवनस्पतौ । नी ।

बावली । स्त्री । मर्व्वूरवृत्ते । वै निघ,१भ.भ सा. चि. ।

बारकीरः । पु । यूकाया । जोंक । मे. ।

बार्वटीरः । पु । यशदे । दस्ता । आमास्थनि । अङ्कुरे । हे च. । वल्ले । वै.निघ. ।

बार्हत(फल)म् । क्ली । कण्टकारीफले । वृहतीफले । वै.निघ ।

बालः । पु । शिशौ । पञ्चदशवर्षीये बालके । केशे । रा.नि.व.१८ । अश्वपुच्छे । करिपुच्छे । नारिकेलि । मे । मत्स्यभेदे । श च. । पुच्छे । श.र. । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । प.मु । वै निघ.२भ जीर्णज्व.चि.कल्याणघृते ।

बालकम् । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । रा.नि व.१० । च द.ज्वराति.चि गुडूच्यादि । श्वेतमरिचे । रा. नि व ६ । उशीरे । वेणार मूल । रा.नि.व.१२ । लवणविशेषे । च.वि ८भ ।

बालकप्रिया । स्त्री । कदलीवृत्ते । इन्द्रवारुणीलतायाम् । राखालशशा । रा.नि.व.३ ।

बालकुटजावलेहः । पु । बालरोगाधिकारे अवलेहे । "मूलत्वच वत्सकस्य पलमेक सुकुट्टितम् । अष्टभाग जल दत्त्वा चतुर्भागावशेषितम् । पाठा चातिविषा चैव जीरक विश्वमेव च । आमास्थि शतपुष्पा च धातकी मुस्तक तथा । लाजीकलच मं चूर्ण निक्षिपेत्तत्र यत्नत । बालानामामयघ्न रक्तस्राव सुदारुणम् । ... ।" रस र. ।

बालक्रिमिः । पु । उत्कुणे, केशकीटे । उकुन । जटा. ।

बालकेशी । स्त्री । तृणविशेषे । वै निघ ।

बालक्रीडनः (क.) । पु । कपर्दके । कडि । रा.नि व.१३ । [थम पूत्राति । जटा. ।

बालगर्भिणी । स्त्री । प्रथमगर्भिण्याम् । प्र

बालग्रहः । पुं । बालपीडाकरस्कन्दादिनवग्रहे । यथा—स्कन्द स्कन्दापस्मार शकुनिरेवतीपूतना-ऽन्धपूतनाशीतपूतनामुखमुण्डिकानैगमेषा इति नवग्रहमण्डिता । एत एव पूजार्हैतो कुमारान् हिंस्युः । सु उ.२७भ. । एते च शरवनस्थस्य स्कन्दस्य रक्षार्थे कृत्तिकोमाग्निभि सृष्टा । "पुरा गुह्यस्य रक्षार्थं निर्मिता शूलपाणिना । मनुष्यविग्रहा पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहा । स्कन्दो विशाखो मेषाख्य श्वग्रह पितृसञ्ज्ञित । शकुनि पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना । मुखमण्डिका तद्वत् रेवती शुष्करेवती । तेषा ग्रहीष्यता रूप प्रतत रोदन ज्वर ॥" वा उ.२भ. ।

बालच(चा)तुर्भद्रिका । स्त्री । बालरोगे अवलेहविशेषे । च.द. । 'घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण सयुतम् । शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासश्वासवमीहरम् ॥" रस र. । घन मुस्तक । See चातुर्भद्रावलेहिका ।

बालचिकित्सा । स्त्री । कौमारभृत्यायाम् । "गर्भोपक्रमविज्ञान सूतिकोपक्रमस्तथा । बालानां रोगशमन क्रिया बालचिकित्सितम् ॥" वैद्य.श.२भ. ।

बालजीवनम् । क्ली । दुग्धे । वै.निघ ।

बालतनयः } **बालदलक** } पु । खदिरवृत्ते । अम. । कटुवे । अ टी भ ।

बालतन्त्रम् । क्ली । कुमारभृत्यायां, धात्रीविद्यायाम् । त्रिका ।

बालतृणम् । क्ली । नवतृणे । अम. ।

बालधिः । पु । सकेशलाङ्गूले । अम. ।

बालनखः । पु । व्याघ्रनखे । नखी । वै नि

बालपत्रः (का.) । पु । खदिरवृत्ते । रा.नि व ८ । त्रिका. । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ ।

बालपत्रा (त्री) । स्त्री । दुरालभायाम् । खदिरवृत्ते । वै निघ. । [निघ

बालपर्णी । स्त्री । मेथिकायाम् । मेथि ।

बालपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । यूथिकायाम् । यूँई । रा.नि व.१० । जटा. ।

बालभः । पु । मुद्गपर्ण्याम् । रा नि व.१८ ।

बालभद्रकः । पुं । खनिजविषभेदे । श च.

बालभेषजम् } **बालभैषज्यम्** } क्ली । रसाञ्जने । रा नि.व १

बालभोज्यः । पुं । चणकवृत्ते । रा नि व १

बालमत्स्यः । पु । मत्स्यविशेषे । लघुच घर

—नातिस्थूलो हृत्तमुख. शश्करहीन. दण्डवान् श्मश्रुयुक्त. दीर्घकाय सन्ध्याया रात्रिशेषे च सञ्चरणशील । गुणाः—पथ्य: बल्य हृद्यश्च । रा.नि. व.१७ ।

बालमूलकम् । क्ली । अचिरजातकोमलमूलके । कचि मूलो, बाला मून । गुणा.—कोष्ण तिक्त तीक्ष्ण मधुरं कटुरस जीर्णे तत् मूत्रदोषघ्न श्वासार्श कासगुल्मक्षयनेत्ररोगघ्न कण्ठ्यं बल्यं रुच्यं मलविबन्धातिघ्नम् रुच्यं शोषप्रद । आमं तत्सर्वाहि रुच्य वातकफघ्नम् । पक्व तत् कटूष्ण पित्तदाहघ्न कोपकरञ्च । वैश्वानरेण भुक्तं तत् बलकृत् हृद्रोग शूलप्रशमनञ्च । रा.नि.व.७ ।

बालमूलिका । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । आमडा गाछ । वै.निघ. ।

बालमूषिका । स्त्री । कुकुन्दर्य्याम् । क्षुद्रमूषिकाया । छोट इन्दुर । अम. ।

बालमृगः । पु । हरिणादिमृगवर्गे । "हरिणे चकुरङ्गर्श्यपृषतन्यङ्कुशम्बरा । राजीवोऽपि च मुण्डी च इत्याद्या बालसञ्ज्ञका ॥" अर्क.चि ।

बालरसः । पु बालज्वराधिकारे रसः। "भागं गन्धस्य सूतस्य गन्धकस्य च तत्समं । सुवर्णमाक्षिक स्यापि अर्द्धभागं प्रयोजयेत् । ततः कज्जलिका कृत्वा लौहपात्रे दृढ नरे । केशराजस्य भृङ्गस्य निर्गुण्ड्याः पत्रसम्भव । शुभे शिलामये पात्रे लौहदण्डेन मर्द्दयेत् । शुष्कमातपसंयोगाद्गुडिका कारयेत्ततः । प्रमाण सर्षपाकारं बालानाञ्चैव योजयेत् ॥" पारा, गन्धक समान, स्वर्णमाक्षिक पारदार्द्धभाग । कज्जलि करिया केशुते, भीमराज ओ निशिन्दा पाताव रसे प्रस्तरमय पात्रे लोहदण्ड द्वारा मर्द्दन करिया सर्षपप्रमाण वटी करिबे । रस.र. ।

बालराजम् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । श.र. ।

बालरोगः । पुं। शिशूनां रोगे। तस्य निदानलक्षणानि—"धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यै. विषमैर्दोषलैस्तथा । दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यन्ति । मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयस्त्रिया । दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः ॥" सु.शा.१०अ. । "वातदुष्ट शिशुः स्तन्य पिबन् वातगदातुरः । क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुत ॥ स्विन्नो भिन्नमलो बाल कामलापित्तरोगवान् । तृष्णालुरुष्णसर्व्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥ कफदुष्ट पिबन् क्षीर लालालु श्लेष्मरोगवान् । निद्रार्दितो जड शूनो वक्राक्षश्छर्द्दन शिशुः ॥ द्वन्दजे द्वन्दज रूपं सर्व्वजे सर्व्वलक्षणम् । ज्वराद्या व्याधय. सर्व्वे वक्ष्यन्ते महतान्तु ये । बालानामपि ते तद्वत् बोद्धव्या भिषगुत्तमैः । बालानामेव ये रोगा भवन्ति महता न च । तालुकण्टकमुख्यास्तानवधारय यत्नतः ॥" यथा—तालुकण्टकमहापद्मककुकूणकतुण्डिगुदपाकाहिपूतनाजगल्लीपरिगर्भिकदन्तोद्भेदादयः । एषा लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यानि । निदा. ।

बालवत्सः । पुं । कपोते । वै.निघ. ।

बालवर्त्तिः । स्त्री । बालनिर्म्मितवर्त्त्याम् । सु. चि.२४. ।

बालवाय(ज)म् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । त्रिका. ।

बालवाह्यः । पुं । वन्यच्छागे । द्वारा. ।

बालबिल्वम् । क्ली । कोमलबिल्वफले । कचि बेल । वै.निघ.२भ अ.सा चि.पथ्यादिकथाये । ·

बालवैद्य. । पु । बालचिकित्सके । निदा. ।

बालव्यजनम् । क्ली । चामरे । चामर । गुणा.—"बालव्यजनमोजस्य मक्षिकादीन् व्यपोहति ।" राज.२प. । "शोषदाहश्रमस्वेदमूर्च्छाघ्नो व्यजनानिल. ।" सु चि.२४अ. । वै निघ ।

बालसूर्य्यः । पु । प्राभातिकसूर्य्ये । वन्यच्छागे ।

बालसूर्य्य(क)म् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । त्रिका. ।

बाला । स्त्री । मूर्व्वालतायां । रा.नि.व.६ । नारिकेलवृक्षे । हरिद्रायाम् । मे. । आम्रातकवृक्षे । यूथ्यां । यूँई । वै.निघ. । पाठायां । नीलझिण्ट्यां । रा.नि व.६ १० । कुमार्य्याम् । कुमारी । श.र. । ह्रीवेरे । बाला । श.च.। भैष.शोथ.चि.हङ्कुरूक लाद्यतैले । षोडशवर्षीयस्त्रियाम् । सा शीतकाल शर त्कालयोः प्रशस्ता हर्षदा च । राज. ।

बालाङ्घ्रिः । पुं । शरपुङ्खायाम् । वन नील रस र.विपरीतमल्लतैले । छिदर.

बालाश्म (न्) । क्ली । बालुकायां । भा ।

बालाची । स्त्री । केशपुष्पवनस्पतौ

वावली । स्त्री। मर्ज्जूरवृक्षे । वै निघ.१भ.म सा. चि. ।

वारकीरः । पुं । यूकायां । जोँक । मे. ।

वार्वटीरः । पुं । यशदे । मठा । भामास्थि । भङ्कुरे । हे च. । वह्नौ । वै.निघ. ।

वार्हत(फल)म् । क्ली । कण्टकारीफले । वृहतीफले । वै.निघ ।

वालः । पु । शिशौ । पञ्चदशवर्षीये बालके । केशे । रा.नि.व.१८ । अश्वपुच्छे । करिपुच्छे । नारिकेले । मे. । मत्स्यभेदे । श.च. । पुच्छे । श.र. । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । प.मु । वै निघ.२भ जीर्ण. ज्व.चि.कल्याणघृते ।

वालकम् । क्ली। ह्रीवेरे । वाला। रा.नि व.१०। च.द.ज्वराति.चि.गुडूच्यादि । श्वेतमरिचे। रा.नि व.६ । उशीरे । वेणाद्र मूल । रा.नि.व.१२ । लवणविशेषे । च.वि ८अ. ।

वालकप्रिया । स्त्री । कदलीवृक्षे । इन्द्रवारुणीलतायाम् । वाथालशशा । रा.नि.व.२ ।

वालकुटजावलेहः । पुं । बालरोगाधिकारे अवलेहे । "मूलत्वच वत्सकस्य पलमेकं सुकुट्टितम् । अष्टभागं जलं दत्त्वा चतुर्भागावशेषितम्। पाठा चातिविषा चैव जीरकं बिल्वमेव च । आम्रास्थि शतपुष्पा च धातकीं मुस्तकं तथा । नागकेशरं सचूर्णं निक्षिपेत्तत्र यत्नत । बालानामामशूलघ्नं रक्तस्राव सुदारुणम् । ' ... ।" रस.र. ।

वालक्रिमिः । पु। उत्कुणे, केशकीटे । उकुण । जटा. ।

वालकेशी । स्त्री । तृणविशेषे । वै.निघ ।

वालक्रीडनः (क.) । पु । कपर्दके । कडि । रा.नि व.१३ । [थम पूर्यति । जटा. ।

वालगर्भिणी । स्त्री । प्रथमगर्भिण्याम् । प्र

वालग्रहः । पुं । बालपीडाकरस्कन्दादिनवग्रहेषु । यथा—स्कन्द स्कन्दापस्मार शकुनिरेवतीपूतनाऽन्धपूतनाशीतपूतनामुखमण्डिकानैगमेषा इति नव ग्रहाः पिढ्यकल्पिता । एत एव पूजार्हती. कुमारान् हिंस्यु । सु उ.२७अ. । एते च शरवणस्य स्कन्दस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाग्निभि. सृष्टा. । "पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्म्मिता शूलपाणिना । मनुष्यविग्रहा पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहा । स्कन्दो विशाखो मेषाख्य श्वग्रह पितृसंज्ञित: । शकुनि पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना । मुखमण्डिका तद्वत् रेवती शुष्करेवती । तेषा गृह्णीयता रूप सतत रोदन ज्वर ॥" वा उ.३अ. ।

वालच(चा)तुर्भद्रिका । स्त्री । बालरोगे अवलेहविशेषे । च.द. । 'घनकणारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम् । शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासश्वासवमीहरम् ॥" रस.र. । घव शुक्तक. । See चातुर्भद्रावलेहिका ।

वालचिकित्सा । स्त्री । कौमारभृत्यायाम् । "गर्भोपक्रमविज्ञानं सूतिकोपक्रमस्तथा । बालानां रोगशमन क्रिया बालचिकित्सितम् ॥" वैद्य.स.२अ ।

वालजीवनम् । क्ली । दुग्धे । वै.निघ ।

वालतनयः } पु । खदिरवृक्षे । अम. । बाल
वालदलक } कपुत्रे । अ.टी.भ. ।

वालतन्त्रम् । क्ली । कुमारभृत्यायां, धात्रीविद्यायाम् । त्रिका ।

वालतृणम् । क्ली । नवतृणे । अम. ।

वालधिः । पु । सकेशलाङ्गूले । अम. ।

वालनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नखी । वै निघ. ।

वालपत्रः (का:) । पुं । खदिरवृक्षे । रा.नि व ८ । त्रिका. । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ ।

वालपत्रा (त्री) । स्त्री । दुरालभायाम् । खदिरवृक्षे । वै निघ. । [निघ ।

वालपर्णी । स्त्री । मेथिकायाम् । मेथि । वै.

वालपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । यूथिकायां । यूँइ । रा.नि व.१०। जटा. ।

वालभः । पुं । सुदन्तगजे । रा नि व.१९ ।

वालभद्रकः । पु । खनिजविषभेदे । श च. ।

वालभेषजम् } क्ली । रसाञ्जने । रा.नि.व ११।
वालभैषज्यम् }

वालभोज्यः । पु । चणकवृक्षे । रा.नि.व १६।

वालमत्स्यः । पु । मत्स्यविशेषे । सुचर्च यथा

—नातिस्थूलो हृष्टमुख. शल्कहीन. दण्डवान् श्मश्रुयुक्तः दीर्घकाय सन्ध्यायां रात्रिशेषे च सञ्चरणशील । गुणाः—पथ्य. बल्य वृष्यश्च । रा.नि. व.१७ ।

बालमूलकम् । क्लो । अचिरजातकोमलमूलके । कचि मूलो, बाला मूल । गुणा.—कोषा तिक्त तीक्ष्णं मधुरं कटुरस जीर्णं तत् मूत्रदोषघ्न श्वासार्श कामगुल्मक्षयनेत्ररोगघ्न कण्ठ्यं बल्य वर्ण्य मलनिर्भ्रान्तिघ्नम् उष्णं शोषप्रद । आम तत्सग्राहि वर्च्य वातकफघ्नम् । पक्वं तत् कटूष्ण पित्तदाहघ्न कीपकरञ्च । विश्ववारिण सुक्तं तत् बलकृत् हृद्रोग शूलप्रशमनञ्च । रा.नि.व.७ ।

बालमूलिका । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । आमडा गाछ । वै.निघ. ।

बालमूषिका । स्त्री । छुछुन्दर्याम् । चुद्रमूषिकायां । छोट इन्दुर । अम. ।

बालमृगः । पु । हरिणादिमृगवर्गे । "हरिणी चाकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुशम्बरा । राजीवोऽपि च मुण्डी च इत्याद्या बालसञ्ज्ञका ॥" अर्क.चि ।

बालरसः । पु. बालज्वराधिकारे रसः । "भागं ग्रहस्य सूतस्य गन्धकस्य च तत्समम् । सुवर्णमाक्षिक स्यापि अर्द्धभागं प्रयोजयेत् । ततः कज्जलिकां कृत्वा लौहपात्रे दृढे नवे । केशराजस्य भृङ्गस्य निर्गुण्ड्या. पत्रसम्भव । शुभे शिलामये पात्रे लौहदण्डेन मर्दयेत् । पुष्पमातपसंयोगाद्गुडिका कारयेत्ततः । प्रमाणं सर्षपाकारं बालानाञ्चैव योजयेत् ॥" पारा, गन्धक समान, स्वर्णमाक्षिक पारा अर्द्धभाग । कज्जलि करिया केशुत्ते, भीमराज ও निशिन्दा पाताव रसे प्रस्तरमय पात्रे लौहदण्ड द्वारा मर्दन करिया सर्षपप्रमाण बटी करिवे । रस र. ।

बालराजम् । क्ली । वैदूर्यमणौ । श.र. ।

बालरोगः । पु । शिशूना रोगे । तस्य निदानलक्षणानि—"धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैः विषमैर्दोषलैस्तथा । दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति । मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयस्त्रियाः । दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः ॥" सु.शा.१०अ. । "वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः । चामस्वरः कृशाङ्गः स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुत ॥ स्विन्नो भिन्नमलो बाल कामलापित्तरोगवान् । तृष्णालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥ कफदुष्टं पिबन् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् । निद्रार्दितो जडः शूनो वक्त्राक्षिच्छर्दन शिशुः ॥ द्वन्द्वजे द्वन्द्वजं रूपं सर्वजे सर्वलक्षणम् । ज्वराद्या व्याधयः सर्वे वक्ष्यन्ते महतान्तु ये । बालानामपि ते तद्वत् बोद्धव्या भिषगुत्तमैः । बालानामेव ये रोगा भवन्ति महता न च । तालुकण्टकमुख्यास्तानवधारय यत्नतः ॥" यथा—तालुकण्टकमहापद्मककुकूणकतुण्डिगुदपाकाहिपूतनाजगल्लीपरिगर्भिकदन्तोद्भेदादयः । एषां लक्षणानि स्वस्वपर्याये मृग्याणि । निदा. ।

बालवत्सः । पुं । कपोते । वै.निघ. ।

बालवर्त्तिः । स्त्री । बालनिर्मितवर्त्त्याम् । सु. चि.२ अ. ।

बालवाय(ज)म् । क्ली । वैदूर्यमणौ । त्रिका. ।

बालवाह्यः । पुं । वन्यच्छागे । हारा. ।

बालबिल्वम् । क्ली । कोमलबिल्वफले । कचि बेल । वै.निघ.२भ अ.सा चि.चव्यादिकषाये ।

बालवैद्यः । पुं । बालचिकित्सके । निदा. ।

बालव्यजनम् । क्ली । चामरे । চামর । गुणा —"बालव्यजनमोजस्यं मक्षिकादीन् व्यपोहति ।" राज.२प. । "शोषदाहश्रमस्वेदमूर्च्छाघ्नो व्यजनानिलः ।" सु.चि.२४अ. । [वै निघ ।

बालसूर्य्यः । पुं । प्राभातिकसूर्य्ये । वन्यच्छागे ।

बालसूर्य्य(क)म् । क्ली । वैदूर्यमणौ । त्रिका. ।

बाला । स्त्री । सूक्ष्मैलायां । रा.नि.व.६ । नारिकेलवृक्षे । हरिद्रायाम् । मे. । आम्रातकवृक्षे । यूथ्यां । युँई । वै.निघ. । पाठायां । नीलझिण्ट्यां । रा.नि.व.६ १० । कुमार्य्याम् । कुमारी । श.र. । ह्रीवेरे । वाला । श.च । भैष.शोथ.चि.बृहच्छुष्काख्यादितैले । षोडशवर्षीयस्त्रियाम् । सा शीतकाले उष्णकालयोः प्रशस्ता हर्षदा च । राज. ।

बालाद्रिः । पुं । शरपुङ्खायाम् । वन नील ... रस र.विपरीतमल्लतैले । [छदर.[illegible]

बालाभ्रम (न) । क्ली । वालुकायां । भा ...

बालाची । स्त्री । केशपुष्टवनस्प ...

बालिका । स्त्री । एलायां । श.र । अम्बष्ठायाम् । पाठा । रा.नि व.५ । कुमार्य्याम् । घृतकुमारी । मुषल्याम् । कन्यायां । कर्णभूषणे । शर्करायाम् ।

बालि(ली)शः । पुं । शिशौ । मे । मूत्रकृच्छ्ररोगे । श.र । क्ली । उपाधाने । श.मा ।

बालुः (का) । पुं, स्त्री । कर्पूरे । श च. । वै. निघ.२भ.श्वास.चि शुण्ठ्यादिचूर्णे । चिर्भटिकायां । फुटी । जटा. । सिकतायाम् । बालि । गुणा — लेखनी शीता व्रणोर:क्षतनाशिनी । भा. । तप्ता सकयन्त्रे । बालुकायन्त्र । (का) एलबालुके । उ था । श च. ।

बालुकम् । क्ली । एलबालुके । अम । शाक विशेषे । वै.निघ.२भ.अर्श.चि.। आलुकफले । पानीयालुके । वै.निघ अर्श .चि.पथ्यागुडे ।

बालुकागड. । पुं । मत्स्यविशेषे । বেলে গুড্ গুডি মাছ । হারা. । [श प. ।

बालुकात्मिका । स्त्री। शर्करायाम् । চিনি ।

बालुकायन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थयन्त्रे । बालूकायन्त्र । यथा—"भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपके । कूपिकाकण्ठपर्य्यन्तं बालुकाभिश्च पूरिते । भेषजं कूपिकासस्थं वह्निना यत्र पच्यते । बालुकायन्त्रम्…… ॥" भा. ।

बालुकास्वेदः । पु । तप्तबालुकाभि. स्वेदे । পুঁটুলি স্বেদ । यथा—"वातश्लेष्महृते स्वेदान् कारयेद्युक्तिनिर्म्मितान् । स्निग्ध स्वेदो निषिद्धोऽत्र विना केवलवातजान् । खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसिक्तबालुकास्वेदः । शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥" भा. ।

बालुकिनम् । क्ली । हिङ्गुले । श चि. ।

बालुकी (ङ्की) । स्त्री । चैत्रकर्कटिकायाम् । त्रिका. । बालुकर्कटिकायां । गुणाः—"बालुकी मधुरा शीता श्वासामक्षमापहा । पित्तास्रशमनी रुच्या कुरुते कासशोषसी ॥" शरदर्शजा सा दीपनी, हैमन्तजा पित्तहरा रुच्या । अर्द्धपक्वा पीतकरी, पक्वा अतिमधुरा । रा.नि व ७ ।

बालुकैलम् । क्ली । हलायां भूम्यां बालुकामुद्गवपने । च.वि,८अ, ।

बालुङ्किका (ङ्की) । त्रि । कर्कट्यां । श र. ।

बालूकः । पुं । विषभेदे । हे.च. ।

बालेयः । पुं । गर्दभे । त्रिका । चाणक्यमूलके । रा.नि.व.७ । मुलके । ज द.१२अ. । अङ्गारकवल्ली । मशककरञ्जा । विश्व । [अम. ।

बालेयशाकः । पुं । भार्ग्याम् । বামনহাটী ।

बालेष्टः (फलः) । पुं । बदरवृक्षे । কুল গাছ । रा.नि.व.११ ।

बालैला । स्त्री । एलायाम् । वै निघ. ।

बाल्वङ्किरा । स्त्री । इर्वारुलतायां । কাঁকুড় গাছ । হারা. ।

बाष्कलम् । क्ली । रौप्ये । वै निघ. ।

बाष्पः । पु । अश्रुणि । अम । [वै निघ ।

बाष्पकः । पुं । मारिषशाके । নটে শাক ।

बाष्पिका । स्त्री । जीरकभेदे । वै.निघ ।

बाहः (हा) । पुं, स्त्री । बाहौ । अ.टी.र. ।

बाहुः । पुं । स्कन्धे । त्रिका. ।

बाहुकुण्ठः । पु। दीर्गल्ली । কোপা । त्रिका. ।

बाहुजः । पुं । स्वयंजाततिले । श. ।

बाहुपिण्डिका । स्त्री । मत्स्यभेदे । হাতের গুলি । च.शा.७अ. ।

बाहुमूलम् । क्ली । कक्षे । বগল । अम. ।

बाहुलः । पुं । कार्त्तिके मासि । अम ।

बाहुल्यम् । क्ली । पुष्टौ । भा.म.कुष्ठ.चि. ।

बाहुशोषः । पुं । तन्नामकवातव्याधौ । निदानलक्षणे—"असदेशस्थितो वायुः शोषयेदसबन्धनम् । असबन्धनशोषः स्याद्बाहुशोषः सवेदनः ॥" मा.नि ।

बाह्यायामः । पुं । धनुस्तम्भभेदे । निदानलक्षणे—"महाहेतुर्ब्बली वायुः शिराः सन्नायुकण्डराः । मन्यापृष्ठाश्रिता बाह्याः संशोष्यानमयेद्बहिः । यत्र तं बहिरायामं प्रवदन्ति भिषग्वराः । तमसाध्यं बुधाः प्राहुः वक्ष.कट्यूरुभञ्जनम् । बाह्यायामेऽन्तरायामे विधेयार्दितवत्क्रिया ॥" च. ।

बाह्वस्थि । क्ली । बाहुनलके । হাতের নলি । च.शा.७अ ।

विंविशि: । स्त्री । प्रवाहिकायाम् । आमा शय । वा चि ९ष. ।

विड़म् । क्ली । विडलवणे । विट् लवण । वै, निघ शीतज्व.चि चारोग्यराणिरसे ।

विम्बिका (म्बी) । स्त्री । (Coccinia Indica. Syn Momordica monodelpha.) तुण्डिकेर्यां । তেলাকুচা । हि कुन्दुरी । "विम्बीफल स्वादु शीत गुरु पित्तास्रवातजित् । स्तम्भन लेखन रुच्य विबन्धाध्मानकारकम् ॥" भा. पू.१भ.शा.व. ।

बीभत्स: (त्सु:) । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

बुक: । पु । एरण्डवृक्षे । प.मु. । ईश्वरमल्लिकायाम् । वा.सू.१५ष ।

बुक्क: । पु । कामे । विका. । क्ली । अग्रमांसे । अम. । स्त्री (क्का,क्की) । अग्रमांसे । भ.टी.भ स्त्वा. । रक्ते । कल्पद्रुमे रमस ।

बुक्का (न्) । पुं । अग्रमांसे । भ टी भ. । स्त्री । वक्षोध.पार्श्वभागे । च.सू.१७ष ।

बुद्धि: । स्त्री । अन्त करणे । "शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहण धारण तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा ॥" राज. ।

बुद्धिदात्री । स्त्री । ब्राह्मीओषधौ । वै.निघ. ।

बुद्धीन्द्रियम् । क्ली । ज्ञानेन्द्रिये । यथा—"मन. कर्णौ तथा नेत्रे रसना त्वक् च नासिके । बुद्धीन्द्रियम् .... ॥" श र ।

बुद्बुद: । पु । वारिबिम्बुकायाम् । ভুড্ভুড়ি । अम. । अक्ष्रस्य नेत्ररोगभेदे । ज.द ।

बुध: । पु । कुक्कुरे । वै निघ. ।

बुधरत्नम् । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि व १३।

बुधा । स्त्री । जटामांसाम् । श.च. ।

बुध्न: । पुं । मूलशिफायाम् । মূলশিকড় । रा. नि व १ । गुदे । वै.निघ. ।

बुलि: । स्त्री । स्त्रीगुह्याङ्गे । हे.च. ।

बुषम् । क्ली । तुषे । তুষ । नकुल.१२ष. ।

बुस्तम् । क्ली । कण्ठफलशाखारभागे । ভুঁটি । अम. ।

बूकम् । क्ली । बुक्के । हृदये । भ.टी र ।

बृक (न्) । क्ली । मूत्राशये । तत्र द्वय रक्तमेदः-प्रसादजम् । सु शा ४ष. । नाडीव्रणे । रा.नि.व.२० ।

बृहत्फल: । पु । चचेण्डायां । চিচিঙ্গা । मद.व.१ ।

बेटक: । पु । मत्स्यविशेषे । श.र. ।

बेट्टचन्दनम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दनान्तरे । "मलयाद्रिसमीपस्था पर्व्वता बेट्टसञ्ज्ञिता: । तस्माज्जात चन्दन यत्तु बेट्टवाच्य क्वचिन्मतं ॥" तच्चातिशीत दाहपित्तज्वरघ्न तिक्त कर्दिमोहतृष्णाकुष्ठ तिमिरोत्कासघ्नच । रा नि.व.१२ ।

बोकड़ी । क्ली । अजान्त्रीलतायां । रा.नि.व.३।

बोट: । पुं । अलम्बुषायां । वा चि.१ष. ।

बोटद्रढा / **बोटस्था** } स्त्री । गोरक्षमुण्डाम् । वै.निघ. ।

बोधनम् । क्ली । रसस्य संस्कारविशेषे । See पारद । [मि. ।

बोधनी । स्त्री । ब्रह्मौषधौ । र मा । पिप्पल्यां।

बोधि: । पु । अश्वत्थवृक्षे । र मा. । कुक्कुटे । वै. निघ । [त्थवृक्षे । मद व.५ । अम. ।

बोधितरु: (द्रुम:,पादप:) । पु । अश्व-

बोधिवृक्ष: । पु । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व १२ ।

ब्रध्न: । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । अम. । तन्नामकरोगे । वागी । निदानादि—"अत्यभिष्यन्दिगुर्व्वन्नसेवनान्निचयङ्गत. । करोति ग्रन्थिवच्छोथ दोषो वङ्क्षणसन्धिषु ॥" ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं ब्रध्नमिति निर्द्दिशेत् ॥" वि.क तन्त्रान्तरम् । "यस्य वायु प्रकुपित. शोफशूलकरश्चरन् । वङ्क्षणाद्वृषणौ याति ब्रध्नस्तस्योपजायते ॥" च मू.१८ष. । शोथके । भा. । वृषमूले । अम. ।

ब्रह्मकन्यका । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । ব্রাহ্মী । रा.नि व.५ ।

ब्रह्मकाष्ठम् । क्ली । तूतकाष्ठे । रा नि.व.८ ।

ब्रह्मकुशा । स्त्री । अजमोदायाम् । ব্রাকুনী । भा. । [रा.नि.व.६ ।

ब्रह्मकोषी । स्त्री । अजमोदायां । ব্রাকুনী ।

ब्रह्मगर्भा । स्त्री । अजगन्धायां । वनबर्बरी । आदित्यभक्तायां । हुड्हुडिया रा.नि.व.४ ।

ब्रह्मघ्नी । स्त्री । गृहकन्यायां । घृतकुमारी । रा.नि.व.५ । "ब्रह्मघ्नी तु कुमारी स्यात् ।" रा.नि.व.२३ । [उपस्थनिवहादौ । च.सू.१अ. ।

ब्रह्मचर्य्यम् । क्ली । अमैथुने । भा.उ.वाजी. ।

ब्रह्मचारिणी । स्त्री । ब्राह्मीशाके । प.मु. । कोङ्कणदेशे करवीरुघीनाम्ना प्रसिद्धवृक्षे । रा.नि.व.१० । ब्रह्मयष्टिकायाम् । वामनहाटी । र.मा । वा.सू.२९अ । [वै.निघ. ।

ब्रह्मचारी (इन्) । पु । परिशाखल्थे । पिप्पले ।

ब्रह्मजटा । स्त्री । दमनकवृक्षे । दना । रा.नि.व.१० ।

ब्रह्मजा । स्त्री । ब्राह्म्याम् । रा.नि.व.२३ ।

ब्रह्मणिका । स्त्री । अग्निप्रकृतिकीटभेदे । सु.कल्प.८अ. । See कीट. ।

ब्रह्मण्यः । पु । मुञ्जतृणे । मूञ्ज । रा.नि.व.८ । पारिशाखल्थे । गया अश्वत्थ । अम. ।

ब्रह्मतीर्थम् । क्ली । पुष्करमूले । कुडविशेष । प.मु । रा.नि.व.६ ।

ब्रह्मत्वक् । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. । ब्रह्मयष्टिकायाम् । वामनहाटी । ग.च. ।

ब्रह्मदण्डः । पुं । यमान्यां । वै.निघ. ।

ब्रह्मदण्डी । स्त्री । (Lampracuoemum microcephalum.) स्वनामख्यातक्षुपे । ब्रह्मदण्डि । हिं ब्रह्मदण्डी । गुजा°—अजु डण्डा कफशोथवातघ्नी च । रा.नि.व.५ । अ.द. । च.द.ज्व.चि । "ब्रह्मदण्डी कृतव्रिख ।"

ब्रह्मदर्भः (र्भा) । पु,स्त्री । यमान्याम् । भा. । भैष.अग्निसन्दीपनरसे ।

ब्रह्मदारु । क्ली । तूलकाष्ठे । पलाशपिप्पल । रा.नि.व.९ । पुं । फञ्जीनामक्षुपे । रा.नि.व.२३ । तूतफले । भा. । [पूत । वै.निघ. ।

ब्रह्मनिष्ठः । पुं । पारिशपिप्पले । पलाशपि-

ब्रह्मन् । क्ली । मोचे । च.सू.१अ. । वेदे । अम. ।

ब्रह्मपत्रम् । क्ली । पलाशपत्रे । शब्दकल्पद्रुम. ।

ब्रह्मपत्नी । स्त्री । वाराहीनाममहाकन्दशाके । उवान आलू । रा.नि.व.७ ।

ब्रह्मपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । रा.नि.व.२३

ब्रह्मपवित्रः । पु. स्त्री । सितदर्भे । कुश । रा.नि.व.८ । [पलाशवृक्षे । वै.च. ।

ब्रह्मपादपः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

ब्रह्मपुत्रः । पुं । विषभेदे । प.मु. । तत्स्वरूप —"वर्णेन कपिलो य स्यात्तथा भवति सारत । ब्रह्मपुत्र स विज्ञेय जायते मलयाचले । ब्राह्मण-पाण्डरस्तेषु क्षत्रियो लोहितप्रभ । वैश्य पीत सित शूद्री विष उक्तश्चतुर्विध ॥" भा ।

ब्रह्मपुत्री । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी । रा.नि.व.२३ । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

ब्रह्मपुष्प. । पु । फणिज्झकक्षुपे । अ.द. ।

ब्रह्मभद्रा । स्त्री । त्रायमाणायां । वै.निघ. ।

ब्रह्मभूमिजा । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्यां । रा.नि.व.६ ।

ब्रह्ममण्डूकी । स्त्री । ब्राह्म्यां । वै.निघ. ।

ब्रह्ममेखलः (ला) । पु, स्त्री । मुञ्जतृणे । वै.निघ. ।

ब्रह्मयष्टिः । स्त्री । भार्ग्यां । प.मु. । [त्वम् ।

ब्रह्मरन्ध्रम् । क्ली । उत्तमाङ्गे । ब्रह्मतालु । त

ब्रह्मरसः । पुं । वातरक्ताधिकारे रस । "पलाशबीजचूर्णञ्च गोघृतेन समन्वितं । तुल्यं तुल्यं मतं ग्रस्त क्षिप्ते भाण्डे निधापयेत् । वर्द्धयेत यथाग्नि भय ब्रह्मरसो महान् ॥" रस.को. ।

ब्रह्मरीतिः । स्त्री । राजरीती । जाल पितल । रा.नि.व.१३ । [वै.निघ. ।

ब्रह्मरूपिणी । स्त्री । वन्दायां । बान्दड़ा ।

ब्रह्मवटी । स्त्री । उदराधिकारे औषधम् । "विडङ्ग दाडिम कुष्ठं निम्बत्वग्दहनी वचा । मूर्वं पाठा देवदारु निशा व्याघ्रनखोऽभया । वैडर्यं रोहिणी चैवा त्रिवृद्दन्तीकार्षिकम् । अपामार्गबीजचूर्णञ्च दर्भीमूल पलं पलम् । ब्रह्मदण्डीरसमर्द्य पक्षमाज्यं पुरातनं । पूर्वकल्कयुक्त पाच्य सरदिगा सुपाचितम् ।" माषा मदरसमाषा । रस.र. ।

ब्रह्मवर्द्धनम् । क्ली । ताम्रे । वै.ष. ।

ब्रह्मवीजम् । क्ली । पलाशवीजे । वै निघ.क्रिमि.चि.निम्बादिचूर्णे । ब्रह्मीशाकवीजे । र सा सं. क्रमि.चि. ।

ब्रह्मवृक्षः । पुं । पलाशवृक्षे । रा नि.व.१० । वै.निघ.वि.ज्व चि. । अगस्तिवृक्षे । वै.निघ. । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ । र.मा. ।

ब्रह्मशल्यः । पु । वर्बूरवृक्षे । बाव्ला गाछ । खदिरे । श्वेत खयेर । र.मा. ।

ब्रह्मसुवर्चला । स्त्री । तन्नामकौषधिविशेषे । या हिरण्यक्षीरेति कथ्यते पत्रञ्च यस्या. पद्मपत्रसदृशम् । च.चि १ अ. । सु.चि.३० अ. । See ओषधि । आदित्यभक्ताभेदे । हुडहुडिया । गुणा —"अथा तिक्ता कषायोष्णा सरा रुक्षा लघु' कटुः । निहन्ति कफपित्तास्रश्वासकासारुचिज्वरान् विस्फोटकुष्ठमेहास्रयोनिरुक्‌कृमिपाण्डुताः ॥" भा. । ब्राह्म्याम् । वै.निघ २भ.सग्रहणी.चि.तालिसादि चूर्णे । [वै.निघ ।

ब्रह्मसोमा । स्त्री । ब्राह्म्या । श्वेतवृद्धदारके ।

ब्रह्मस्थानम् । क्ली । तूलकाष्ठे । वै.निघ. ।

ब्रह्माग्रभूः । पुं । घोटके । श.मा. ।

ब्रह्माणी । स्त्री । रेणुके । र.मा. । राजरीतौ । বেঙাপিতল । रा.नि.व १३ ।

ब्रह्माण्डः । पुं । क्षपिण्डारुभेदे । प.मु. ।

ब्रह्मादनी । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । रा. नि.व ५ ।

ब्रह्माम्भः । क्ली । गोमूत्रे । वै.निघ. ।

ब्रह्मी । स्त्री । स्वनामख्यातशाके । मे. । च.सू. ४अ. । फञ्जिकायां । वामनहाटी । मे. । पद्माल मत्स्या । त्रिका. ।

ब्रह्मीघृतम् । क्ली । स्वरभङ्गाधिकारे पक्वघृतम् । 'समूलपत्रमुत्पाट्य ब्रह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा । उदूखले क्षोदयित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत् । रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् । हरिद्रा मालती कुष्ठं वृहती सहरीतकी । एतेषां पलिकैर्भागैः शेषाणि कार्षिकाणि तु । पिप्पल्येलाविडङ्गानि सैन्धवं शर्करा वचा । सर्व्वमेतत् समालोड्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । एतत्प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिः प्रजायते । घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥" च द रस.र. । पाठान्तरे वृहतीस्थाने त्रिवृतामाह । भैष. । पिप्पल्येलास्थाने पिप्पल्योऽय । गव्यघृतं ४ श. ब्रह्मीरस' १६ श । कल्कार्थं —हरिद्रा मालतीपुष्प कुष्ठं वृहती हरीतकी एषां प्र. १ प. पिप्पली एला विडङ्गं सैन्धवं शर्करा वचा एषां प्र. २ तो. । अन्यत् अपस्माराधिकारे —"ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च । पुराणं सेव्यमुन्मादग्रहापस्मारनुद्घृतम् ॥" पुरातनघृत ४ श ब्रह्मीरस १६ श. । कल्कार्थं—वचा कुष्ठं बालकम् (वङ्गादेशात्) एषां प्र. २ प. ५ तो. २ मा. ७ र. । सा.कौ । रस.र । च द. । [व,१० ।

ब्रह्मोपनेता (ष्ट) । पु । पलाशवृक्षे । रा.नि.

ब्राह्मम् । क्ली । अङ्गुष्ठमूले । अम. । [वै निघ ।

ब्राह्मणः । पुं । पारिशवृक्षे । पलाशपिप्पल ।

ब्राह्मणयष्टिः (का) । स्त्री । भार्ग्यां । वामनहाटी । रा नि.व.६ ।

ब्राह्मणिका । स्त्री । सृक्कायां । रा नि.व.१२ । पिपीलिकाविशेषे । বোল্‌তা । सु.कल्प,८अ. ।

ब्राह्मणी । स्त्री । भार्ग्यां । वामनहाटी । प.मु. । देवताडे । दुरालभायां । स्पृक्कायां । विश्व । राजरीतौ । रा नि व.१२ । वरट्यां । বোল্‌তা । त्रिका. । हे-च ।

ब्राह्मणीयष्टिः । पुं । बालानां व्रणरोगविशेषे । वामनहाटी । रस र.बाल चि. ।

ब्राह्मणेष्टम् । क्ली । तूलकाष्ठे । वै.निघ ।

ब्राह्मपिङ्गा । स्त्री । रौप्ये । वै.निघ. । [र ।

ब्राह्मिका । स्त्री । भार्ग्यां । वामनहाटी । श.

ब्राह्मी । स्त्री । (Siphonanthus Indica. Herpestis monnieria.) स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । ब्राह्मीशाक,अधविर्णी । हिं बरंभी, ब्रह्मी, श्वेतचमनी । तें सम्बनीचेट्टु । अधविर्णी । बम्.बाम । ता.बीमी । मे ब्रह्ममाण्डूकी । गुणाः—"ब्राह्मी हिमा सरा तिक्ता लघुर्मेध्या च शीतला । कषाया मधुरा स्वादुपाकायुष्या रसायनी । स्वर्यां स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकासजित् । विषशोथज्वरहरी......॥" भा. पू.व. । हिमा कषाया तिक्ता रक्तपित्तघ्नी बुद्धिप-

...मेधाकरी आयुष्करी च । रा.नि व.१ । महाज्योतिष्मतीलतायां । रा.नि व.१। मण्डूकपर्ण्याम् । थूलकुडि । वा.उ १७. । भार्ग्यां । वामनहाटी । रा.नि व ६। च.शा ८७। अजगन्धायां,वनयमान्यां रा.नि व.४। च द.ककञ्च चि. । पद्मगडकमत्स्ये । पीकालमाछ । त्रिका हिलमोचिकायां । भा प्र. १भ.शा व । प्रसारिण्यां । गन्धभादालियां । वाराहीकन्दे । लज्जायां । चटकायां । शिवाम् । च पांल्याम् । वै.निघ. ।

ब्राह्मीकन्दः । पु । वाराहीनाममहाकन्दमाके । शुयार आलू । रा नि व.७ । [वै निघ. ।

ब्रुवङ्गावी । पुं । पक्षिविशेषे । पिङ्गला पाखी ।

भ

भः । पु । भ्रमरे । एकाक्षरकोष ।

भक्तिका । स्त्री। झिल्लीकीटे । झिं झिं पोका। वै.निघ. ।

भक्तम् । क्ली । अन्ने । भात । अन्न । "सुधौतां स्तण्डुलान् स्त्रीताश्चोये पञ्चगुणे पचेत् ।" See अन्नम् । त्रि । सेवके ।

भक्तकारः । पु। दशाङ्गादिकृत्रिमधूपे । कृत्रिम धूप । श्र.च. । (कार) त्रि । पाचके । हे.च ।

भक्तच्छन्दः । पु । क्षुधायाम् । आकाङ्क्षायां । च द.अर्श .चि.नागार्जुनयोगे ।

भक्तजा । स्त्री । अमृते । वै निघ. । [अम ।

भक्तमण्डः । पु । अन्नमण्डे । भातेर फ्यान ।

भक्तविपाकवटी । स्त्री । अग्निमान्द्यादौ । "माक्षिक रसगन्धौ च हरिताल मन शिला । व्रहती वारिवाहा चित्रकश्च महौषध । पिप्पली मरिच पथ्या यमानी कृष्णजीरक । रामठ कटुका पाली सैन्धव स्वाजमोदक । जातीफल यवक्षारः समभागं विचूर्णयेत् । आर्द्रकस्य रसेनैव निर्गुण्ड्या स्वरसेन च । सूर्य्यावर्त्तरसेनैव ज्योतिष्मत्या रसेन तु । चित्रकस्य रसेनापि प्रत्येक विभिर्भावयेत् । येव मिला वटी कार्य्या मुक्ताफलसमप्रभा । भक्षयेच्चा अमात्रेण लवङ्गेन सुयोजिता ।" कज्जलि २ त. स्वर्णमाक्षिक, हरिताल, मनछाल, तेउडीमूल, मुथामूल, मुथा, चितार मूल, शुंठ, पिपुल, मरिच, हरीतकी, यमानी, कृष्णजीरा, हिङ्गु, कुड़कोर्डलि, सैन्धव, वनयमानी, जायफल, यवक्षार,इहादेर प्रत्येके १ त.। आदार रस, निर्गुण्डिपत्ररस, हड़हड़े पातार रस, भड़ाफटकी पातार रस, चितारसे तिन तिन भावना दिया वटी करिबे । अनुपान लवङ्गचूर्ण ४ माषा । रस.कौ. ।

भक्तिः । स्त्री । सेवायाम् । मे ।

भक्तिका । स्त्री । आरामशीतलायां । वै.निघ.।

भक्तोद्भवम् । क्ली । गालिताक्षमण्डे । भातेर फ्यान । वै.निघ.।

भगम् । क्ली । योनौ । तत् च गुदमुष्कद्वयमध्यवर्त्तिस्थाने । "गुदमुष्कयोर्मध्ये यो भाग स भर्ग स्मृत ।" रा नि.व.१८ । त्रिका.। वीर्य्ये । मे.। उपस्थे । वैराग्ये । ज्ञाने । इच्छायां । त्रिका. ।

भगन्दरः । पु । तन्नामकगुदजरोगे । भगगुदवस्तिप्रदेशदारणाद्भगन्दरा इत्युच्यन्ते । भगन्दर रोग । तत् भरपुर । अपक्का पिडका., पक्कास्तु भगन्दरा इति भगन्दरपिडकयोर्भेद । सु। "अपक्कं पिडकामाहु. पाकप्राप्त भगन्दरम् ।" वा उ २८ अ. । निदानादि—"गुदस्य द्व्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिडकार्त्तिकृत् । भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मत. ॥" मा.नि.। शतपोनकोष्ट्रग्रीवपरिस्राविशम्बूकावर्त्तोन्मार्गिण इति पञ्च यथाक्रमं ते वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ता भवन्ति । सु. नि.४अ.। "यानयानान्मलोत्सर्गात्कण्डूरुग्दाहशोफवान् । पायुर्भवेत्तु कथ्यां पूर्वरूप भगन्दरे । घोरा. साधयितुं दु खा: सर्व्व एव भगन्दराः । तेष्व साध्यस्त्रिदोषोत्थ: क्षतजश्च भगन्दर: ।" सु । "कृच्छ्रयप्रहणमलकठिनोत्कटकासने. । अर्शोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितै.। अनिदाहत्पाकेन अथो वा साधुगर्हणैः । प्रायेण पिटिकापूर्व्वो योऽङ्गुले द्व्यङ्गुलेऽपि वा । पायोर्व्रणोऽन्तर्वाह्यो वा दुष्टासृङ्मांसगो भवेत् । वस्तिमूत्राशयाभ्यासगतत्वात् स्यन्दनात्मक । भगन्दर. स सर्व्वेश्च दारयत्क्रियाकरः ।

भगन्दरिणुदांतेषु दीर्घमायेषु सूरिभि । वातमूत्रशकृच्छुक्रे सूत्रैर्वमति क्रमात् । दोषै पृथगयुतै सर्वैरागन्तु सोऽष्टम स्मृत ॥" क्रिया—"पाके पुनरुपस्निग्ध स्वेदितश्चावगाहत । वर्त्यविलार्यैव मिव एषोत्सन्नभगन्दरम् । अर्वाचीन पराचीनम न्तर्मुखबहिर्मुखम् । अथान्तर्मुखमेषिला सम्यक शस्त्रेण पाटयेत । बहिर्मुखश्च नि शेष तत क्षारेण साधयेत् । अग्निनैव भिषक्साधु धारयेद्वीरकल्परम् ॥" वा उ.२८ अ । [व्या वि. ।

भगफलम् । क्ली। योनिकन्दरोगे। प द योनि

भगालम् । क्ली । नरमस्तके, मनुष्यकरोटी । जटा ।

भगास्थि । क्ली । योन्यस्थनि । च शा ७अ ।

भग्नम् । क्ली । तन्नामकरोगे । भग्न रोग । पतनपीडनप्रहाराक्षेपणव्यालमृगदशनप्रभृतिभि रभिघातविशेषैरनेकविधमस्थ्ना भङ्गमुपदिशन्ति तत् भङ्गजातमनुसार्य्यमाण द्विविधमेवोत्पद्यते स न्धिमुक्त काण्डभग्नञ्चेति " सु नि १०अ। तस्य भे दा —"भग्न समासाद्द्विविध हुताशकाण्ड च स न्धावपि तत्र सन्धौ । उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्त्तानि ति र्य्यगत क्षिप्तमधश्च षष्ठमिति ॥" सन्धिभग्नस्य सा मान्यलिङ्ग यथा—"प्रसारणाकुञ्चनवर्त्तनोग्रा रुक स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम् । सामान्यत सन्धिगतस्य लिङ्गमुत्पिष्टसन्धे श्वयथो समन्तात्। विशेषतो रात्रिभवा रुजा च विश्लिष्टके तौ च रुजा च नि त्यम् । विवर्त्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्य्यगते तीव्र रुजो भवन्ति । क्षिप्तेऽतिशूल विषम रुजश्च क्षिप्ते त्वधोरुग्विघटश्च सन्धेरिति ।" काण्डभग्नलक्षण य था—'भग्नन्तु काण्ड बहुधा प्रयाति विशेषतो ना मभिरेव तुल्यम् । काण्ड त्वत कर्कटकाश्वकर्णो विचूर्णित पिच्चितमस्थिछल्लितम् । काण्डेषु भग्न त्वतिपातितञ्च मज्जागत विस्फुटित च वक्रम् । छिन्न द्विधा द्वादशधापि काण्डे सामान्यतो किल भग्न लिङ्गम् ॥" कर्कटादिकाण्डभग्नलक्षण यथा —"श्वसाङ्गता शोथरुजातिवृद्धिरस्या व्यथा हृदि दर्शीव नित्यम् । स्पृश्यमाने भवतीह शब्द स्प र्शोऽद्द स्पन्दनतोदशूला । सर्वास्ववस्थासु न श र्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ॥" मा नि.। तस्य यथाव्यानस्थापन यथा "आञ्छनो

त्पीडनोन्नामचर्म्मसङ्क्षेपबन्धनै । सन्धीन शरीरगा न्सर्व्वान चलानप्यचलानपि । इत्येतै स्थापनोपा यै सम्यक्स्थाप्य निश्चलम् । पट्टै प्रभूतसर्पिर्भि र्वेष्टयित्वा सुखैस्तत । कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्ज्जार्जु नपलाशजै । वंशोद्भवै श पृथुभि तनुभि सन्निवे शितै । सुश्लक्ष्णै सुप्रतिश्लक्ष्णै वल्कलै शकलैरपि । कुशाह्वयै सम यश्च पट्टस्योपरि योजयेत् ॥" इ त्यादि । वा.उ २७अ । [क्ली । घोलि । श च ।

भग्नसन्धिक । पु । सन्धिभङ्गरोगविशेषे ।

भग्नास्थिसन्धानकरः । पु । लशुने । र शुन । वै निघ. । [उँश । विका ।

भङ्गारी । स्त्री । गोधायाम् । वै निघ । दंश ।

भङ्ग । पु । छेदभेदादिके भा म १भ भागन्तु ज्व चि । पक्षाघातरोगे । रा नि व २० ।

भङ्गवासा । स्त्री । हरिद्रायाम् । श र. ।

भङ्गा । स्त्री। विजयायाम् । सिद्धि । हि भाङ् । तें जनपरिज्जु । गुणा —"भङ्गा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी पाचनी लघु । तीक्ष्णोष्णा पित्तला मो हमदवाग्वह्निवर्द्धिनी ॥" भा । शणबीजे । विज तायाम् । श च । उद्भविशेषे । अम । [निघ ।

भङ्गान. । पु । मत्स्यविशेषे । भाङनमाछ । वै.

भङ्गारी । स्त्री । गोधायाम् । वै निघ. । दंश । उँश । विका ।

भङ्गि. (ङ्गी) । स्त्री । भार्गीपे । वै निघ. ।

भङ्गिका । स्त्री । भङ्गायाम् । भाङ् । वै निघ. ।

भङ्गिनी । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । वै निघ. ।

भङ्गीलम् । क्ली । भङ्गाबीज । रा नि व.२ ।

भङ्गुरा । स्त्री । अतिविषायां । आतइच । प्रि यङ्गौ । रा नि व ६।११ । भा म १भ सन्निकल्प. चि. । भार्ग्याम् । भङ्गायाम् । सिद्धि । वै.निघ ।

भङ्ग्यम् । क्ली । भङ्गाबीज । रा.नि व.२ ।

भञ्जन । पु । चक्रमर्दे । आकन्द गाछ । रा. नि व.१० । क्ली । गिर वर्णादेरामर्दने । सु सू. १०अ । वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे । सु सू २२अ । विभञ्जकरणे । लञ्जरीकरणे । च सू १८अ ।

भञ्जनक । पु । दन्तगतमुखरोगविशेषे । ल क्षण यथा—"वक्त्र वक्रं भवेद् यस्मिन् दन्तभङ्गश्च

शीतवक्। कफवातहसो व्याधि स भञ्जनकसमि त ॥" सु नि १६ष ।

भञ्जरु: । पु । देवकुलीहवद्रुमे । त्रिका ।

भटा । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायां । वानाल श शा । र मा. । [श्रम ।

भटित्रम् । क्ली । शूलपक्वमांसादौ । कावाव ।

भण्टक: । पु । मारिषक्षुपे । वै निघ ।

भण्टा । स्त्री । चिर्भाटके । वार्त्ताकी । वै निघ ।

भण्टाकी । स्त्री । वृहत्याम् । वृहती । तें ब्रा कुडुचेट्टु । रा नि व ४ । र मा । कण्टकार्य्याम् । वार्त्ताकी । श्रम । [श र ।

भण्टि: (ण्डि) (का) । स्त्री । मञ्जिष्ठाया ।

भण्टुक: । पु । श्योणाकवृक्षे । र.मा ।

भण्डक. । पु । खञ्जरीटपक्षिणि । थञ्जन पा , थी । जटा । [श्रम ।

भण्डिर (ल) । पु । शिरीषवृक्षे । भ ।

भण्डिरा (री) । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । वै निघ ।

भण्डी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा नि व ६श्री रुद्रतैले । च सू.२७श । खादरकदरभण्डी ।' शिरीषवृक्षे । वा.सू १५श असनादिव । श्वेतत्रिवृ 'तायाम् । শ্বেত তেউড়া । वै निघ.कृमि चि भ- ल्लातादियोगे । तगरपादुके । वै निघ ।

भण्डीक: । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व ८ ।

भण्डीतक. । पु । भिण्डायाम् । वै निघ ।

भण्डीतकी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । भा ।

भण्डीर: । पुं । तण्डुलीयशाकक्षुपे । भा पू १भ शा व । समष्ठिलक्षुपे । शिरीषवृक्षे । रा नि व ४।

भण्डीरतिलका (लतिका) । स्त्री । म ञ्जिष्ठाया । रा नि व ६ ।

भण्डीरा (रिका,री) । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा नि व ६ । वै.निघ. ।

भण्डील: । पु । शिरीषवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । श्र र ।

भण्डूक. । पु । मत्स्यभेदे । ভাকুর মাছ । गु णा —मधुर शीत हृद्य श्लेष्मकर गुरु विष्टम्भी ‍रक्तपित्तहरश्च । भा. । श्योणाकवृक्षे । र.मा. ।

भद्रम् । क्ली । स्वर्णे । म । लौहे । नीलोत्पले । নীল পদ্ম । चन्दने वै निघ । मुस्तके । मे. । पु । कुटीहवृक्षे । रा नि व ८। महागजे । खञ्जरीटपक्षि णि । कदम्बवृक्षे । मे ।

भद्रकम् । क्ली । नागरमुस्तायां । श मा । वै निघ.२भ वय चि मूर्च्छाप्रभागुग्ध्यां । इन्द्रयवे । सर लदेवदारुकाष्ठे । पद्मे । वै निघ । पु । देवदारु वृक्षे । श.र. । [व श ।

भद्रकण्ट. (क.) । पु । गोक्षुरक्षुपे । रा नि.

भद्रका । स्त्री । इन्द्रयवे । रा नि व ८ ।

भद्रकार्पासिका । स्त्री । रक्तकार्पास्याम् । वै निघ ।

भद्रकाली । स्त्री । प्रसारण्यां । गन्धभादुलि या । प सु. । नागरमुस्तायाम् । वै निघ ।

भद्रकाष्ठम् । क्ली । काष्ठदेवदारुणि । रा नि. व १२ । तैलदेवदारुणि । মলঙ্গা দেবদারু । वै. निघ । [नि व ६ ।

भद्रकाशी (सी) । स्त्री । भद्रमुस्तायाम् । रा

भद्रकाह्वया । स्त्री । भद्रमुस्तायां । ভাদ লি য়াৰ মুতা । च द श सा चि. । विशतिर्भद्रकाह्व या ।'

भद्रगन्धिका । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादु लिया । वै निघ । मुस्ताया । र मा ।

भद्रघन: । पु । भद्रमुस्ते । विमू चि पिपासा याम् । नागरमुस्तायाम् । वै निघ २भ.मजी चि ।

भद्रचन्दनसारिवा । स्त्री । कृष्णसारिवा याम् । वै निघ । [वै निघ ।

भद्रचूड. । पु । 'लङ्काशिभु' इति ख्याते वृक्ष ।

भद्रज: । पु । इन्द्रयवे । रा नि.व.८ ।

भद्रतरुणी । स्त्री । कुब्जकवृक्षे । কোদণ্ড দেশের ফুল । रा नि व.१० ।

भद्रदन्तिका (न्ती) । स्त्री । स्वनामख्यात दन्त्यां । দন্তী বিশেষ । स्थूलदन्त्या । বড় দন্তী । गुणा —कटु उष्णा विरेचिका कृमिघ्नी कुष्ठघ्नी शूलामदोषमूत्ररोगघ्नी च । रा नि व ६ ।

भद्रदारु. । पु, क्ली । देवदारुणि । द.मा. ।

रा.नि व.१२। सरलायां। सरल काष्ठ। र.मा। वा.मू.१५श भद्रदार्व्वादि:।

भद्रदार्व्वादि: । पुं। वातघ्नकषायभेदे। "भद्रदारु नतं कुष्ठं दशमूलं बलाद्वय। वायु वीरतरादिय विदार्य्यादिय नाशयेत्॥" वा.मू.१५श.।

भद्रनामा । पुं। पक्षिविशेषे। छाताविया पाखी। वै.निघ.। काष्ठकुट्टपक्षिणि। विका.।

भद्रनामिका । स्त्री। त्रायमाणायाम्। वृणा मता, रहला। प.मु.।

भद्रपर्णा (र्णी) । स्त्री। प्रसारण्यां। गन्धभादुलिया। र.मा.। रा.नि व.५। गाम्भारीवृक्षे। गांभारि गाछ। रा.नि.व.९।

भद्रबचा । स्त्री। इन्द्रयवे। रा.नि व.८।

भद्रब(व)ला । स्त्री। बलानामक्षुपे। रा.नि. व.४। काकोदुम्बरिकायाम्। प्रसारिण्यां। रा. नि.व.५। गाम्भारीवृक्षे। वै.निघ.।

भद्रमल्लिका (ल्ली) । स्त्री। काष्ठमल्लिकायां। काठमल्लिका। प.मु। नवाख्या। गोमक, फुटी। श.मा। [गठ। See मुञ्ज.।

भद्रमुञ्ज: । पुं। मुञ्जतृणभेदे। वानशर, शर-

भद्रमुस्त: (क:) । पुं। नागरमुस्तायां। नागरमुता। प.मु.। च.द.आ.म.कर्णरी चि.भञ्जनी। स्त्री। भद्रमुस्तके। नागरमुता। रा.नि.व.६।

भद्रयवम् । क्ली। इन्द्रयवे। अम.।

भद्रयोगदिवस: । पुं। पुष्यानक्षत्रयुक्तदिने। च.द विष चि।

भद्रलता । स्त्री। माधवीलतायां। रा.नि.व. १०। हरिद्रायाम्। वै.निघ.।

भद्रवती । स्त्री। काकोदुम्बरिकायाम्। वै.नि घ। भद्रपर्णी। कटां।

भद्रवत् । क्ली। देवदारुणि। रा.नि.व.१२।

भद्रवर्म्मा (न्) । पुं। नवमल्लिकायां। श.च.।

भद्रवल्लिका । स्त्री। चनन्तायां। अनन्तमूल। र.मा.। प्रसारण्याम्। वै.निघ.।

भद्रवल्ली । स्त्री। (Vallaris Heynei. Syn. V. Dichotoma.) बारदमल्लिकायां। हापरमाली, मदनमाली। र.मा.। मल्लिकायां। काठमल्लिका। माधवीलतायाम्। यस्या निर्यासः पुरातनवद्य.। रा.नि.व.१०।

भद्रशिफा । स्त्री। हरिद्रायां। रा.नि.व.६।

भद्र(द्रा)श्रियम् । क्ली। श्वेतचन्दने। र.मा.। श.च.। च.द.वा.व्या.महाराजप्रसारणीतैले। च. चि ३।४श.।

भद्रश्री: । पुं। चन्दनवृक्षे। अम। श्रीखण्ड-चन्दने। श्वेत चन्दन। रा.नि.व.१२।

भद्रसरम् । क्ली। चन्दनसामान्ये। प.मु।

भद्रहस: । पु। नागरमुस्तायाम्। वै.निघ.।

भद्रा स्त्री। काकोदुम्बरिकायां। प.मु.। जीवन्तीशाके। रा.नि.व ७। दन्त्यां। रा.नि.व.६।१२। शमीवृक्षे। शमीभेदे। रा नि व ८। कट्फले। गाम्भारीवृक्षे। रा नि.व.९। अनन्तायां। अनन्त-मूल। नील्यां। नील गाछ। रा.नि.व.४।१२। बलानामक्षुपे। बेरेला। रा नि.व.४। बचायां। रा.नि.व.६। श्वेतदूर्व्वायां। रा नि व ८। श्वेतापराजितायाम्। रा.नि व.३। कृष्णसारिवायाम्। रा नि.व.१२। हरिद्रायाम्। वै.निघ.अर्श. चि.सहदेवादिधूपे। प्रसारण्याम्। राखायाम्। मे.। नागवल्लीलतायाम्। मुस्तायाम्। वै.निघ.। चन्द्रसूरै। भा.। [हे.च.।

भद्राकरणम् । क्ली। चौरकर्म्मणि। मुण्डन।

भद्राख्य: । पुं। देवदारुवृक्षे। च.द.छ.द.चि.।

भद्राणी । स्त्री। क्षुद्रदन्तीक्षुपे। रा.नि व.६।

भद्रालपत्रिका । स्त्री। प्रसारण्याम्। गन्धभादुलिया। श.मा.।

भद्राली । स्त्री। प्रसारण्याम्। श.मा.।

भद्रावती । स्त्री। कट्फलवृक्षे। रा.नि.व.९।

भद्राङ्ग: । पुं। मुस्तके। भा म.१भ.धान्य.व.।

भद्रिका । स्त्री। गुडायाम्। वै.निघ.।

भद्रैला । स्त्री। स्थूलैलायां। मोटा एलाच। र.मा.।

भद्रोत्कट: । पुं। भद्रमुस्तायां। भाडानियार मूल। "कुडाकुनिर"। र.मा.। नालीकन्यादे।

भच । सु.सू.४५च । रक्तचन्दने । च.द.कुष्ठप्रमा रध्यौतैले । भा. ।

भल्लातकगुड़ः । पुं । अर्शोरोगे पक्कगुडः । "भल्लातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् । पाद शेषे रसे तस्मिन् पचेद्गुडतुलां भिषक् । भल्लातक सहस्राद्धं छिन्न तत्र प्रदापयेत् सिद्धेऽस्मिन् चि फला व्योषयमानीमुस्तसैन्धवं । कर्षांशचूर्णितं द- द्यात् लवैलापत्रकेसरम् ।" (ভেলা ২০০০ জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. । গুড় ১২॥০ শ. ছিন্ন ভল্লাতক ৫০০ শত । ত্রিফলা, ত্রিকটু, যমা নী, মুতা, সৈন্ধব প্রত্যেকে ২ তো.। च.द. ।

भल्लातकघृतम् । क्ली गुल्माधिकारे । "भल्ला तकात्कल्क कषायपक्कं सर्पिः पिबेत् शर्करया विमि श्रम् । तद्रक्तगुल्मं विनिहन्ति पीतं विलासगुल्मं मधु- ना समेतम् ।" सिद्धशीते शर्करा देया । रस.र. । अन्यत् यथा—"भल्लातकानां द्विपलं पञ्चमूलं प क्षौम्भितं । साध्यं विदारीगन्धाद्यमापोथ्य सलिला ढके । पादशेषे रसे तस्मिन् पिप्पलीं नागरं वचां । विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकबिडं शटीं । चित्रकं मधुकं रास्नां पिष्ट्वा कर्षसमं भिषक् । प्रस्थञ्च पय सः कृत्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । एतत् भल्लातक घृतं कफगुल्महरं परम् ।" च चि ५अ. ।

भल्लातकतैलम् । क्ली । रसायनतैलविशेषे । भल्लातकतैलं ८ श. यष्टिमधुकल्क. २ तो । दुग्ध ६२ श । च.चि.१अ. । [च.चि.१अ. ।

भल्लातकपललम् । क्ली । रसायनविशेषे ।

भल्लातकफलमज्जा । स्त्री । गोड्डुम्बायाम् । (গোমক, ফুটি । वै.निघ. । [चि.१अ. ।

भल्लातकयूषः । पुं । रसायने यूषविशेषे । च.

भल्लातकसर्पिः । क्ली । रसायनघृतविशेषे । च चि.१अ. । [चि.१अ. ।

भल्लातकक्षीरम् । क्ली । रसायनविशेषे । च.

भल्लातकास्थि । क्ली । तन्नामकफलास्थनि । (ভেলার মুটি । रा.नि.व.११ । च.सू.४अ.दीपनी- यगणे । गुणाः—कान्तिप्रसिकरं गुरु छ्यम् च- प्रिदीप्तिकरं दाहकफघ्नं शोषवातक्रमिपित्तादवि- ष्रघ । वै.निघ ।

भल्लातकी । स्त्री । भल्लातकवृक्षे । धम. ।

भल्लिः (ल्लिका, ल्ली) । स्त्री । भल्लातकवृक्षे रा.नि व.२३ । श.र. । च. ।

भल्लुः । पुं । पित्तश्लेष्मोल्वणसन्निपातज्वरविशेषे । ভালুক জ্বর। । लक्षण -"पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । अन्तर्दाहो वहिः शीतं तस्य तृष्णा प्रवर्द्धते । तुद्यते दक्षिणे पार्श्वे उरःशीर्षगल- ग्रह । ष्ठीवति श्लेष्मपित्तञ्च कृच्छ्रात् कोठश्च जा- यते । विड्भेदश्वासहिक्काश्च वर्द्धन्ते सम्प्रमीलकाः । ऋषिभिर्भल्लुनामायं सन्निपात उदाहृत ।" भा. । अफलगुरिति तन्त्रान्तरे नाम ।

भल्लु(ल्लू)कः । पुं । श्योणाकवृक्षे । (শোণা গাছ। च द.श.सा चि कुष्ठादिगणे । सु सू.३८अ. । वा.सू. १५अ.वीरतरादिः । ऋक्षे । रा.नि.व १९ । जीव- शाकपदे । See भक्र. । कुक्कुरे । रा.नि व. १९ ।

भवः । पुं । कारणे । जन्मनि । शिवे । वै.निघ.। संसारे । सत्तायां त्रिका. । क्ली । भव्ये । (চালতা। रा.नि.व.११ ।

भवदारु । क्ली । देवदारुणि । रा.नि.व.१२ ।

भवबीजम् । क्ली । पारदे । भैष.युद्धणीकवा- टरसे ।

भवलिङ्गी । स्त्री । शिवलिङ्गिनीलतायां । प- ञ्चगुरिया इति पश्चिमदेशे ख्याता । भा.म.४भ.यो- नि.रो.चि. । "पीलाथी भवलिङ्गीबीजम् ।"

भवात्मजा । स्त्री । मनसादेव्यां । श.मा. ।

भवाभीष्टः । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.व.११ । महिषाक्षगुग्गुलौ । वै निघ ।

भविलः । पुं । षण्डे । वै.निघ. ।

भव्यः । पुं । पुष्पोदरकवृक्षे । (চালতা গাছ । क्ली । तत्फले । प.मु. । पुं । कर्मरङ्गवृक्षे । नि- म्बवृक्षे । क्ली । तत्फले । मे. । पुं । कारवेल्ले । रसविशेषे । श.र. । क्ली । अस्थनि । मे. ।

भव्यफलम् । क्ली । बहुवारफले । (চালতা। वै.निघ.र.पि चि. ।

भव्या । स्त्री । गजपिप्पल्यां । मे. ।

भषः (कः) । पुं । कुक्कुरे । (का) । कुक्कुर्याम् । र.मा,धम. ।

भपर्‌ । क्ली । चम.करधि । वै.निघ. ।

भपा (पी) । स्त्री । मर्कवीर्याम् । (गोपा भि न्नडे । द.मा. । (भी) कडुम्याम् । श.र. ।

भमर् । क्ली । काष्ठे । भयमे । भवमांशे व चा. । पु (द्र)। कारण्डवपक्षिणि । भ्रवे । उषा. । योगो । मे. । [वै.निघ. ।

भमरा । स्त्री । मधुमक्षिकायाम् । मालतियोमे ।

भमरालः । पुं । हरमाक्षिकायाम् । वै.निघ. ।

भसितम् । क्ली । भस्मनि । हे.च. ।

भस्त्र(स्त्रा)का (स्त्रा,स्त्री) । स्त्री । चर्मदृती । आयुर्वेद यौता । श.र. ।

भस्म (न्) । क्ली । कपिलशिंशपायाम् । भूती । छारे । वै.निघ. ।

भस्मकाम् । क्ली । विड्ङ्गे । प.मु. । भस्मकरोगे । चतिक्षुधायां । स्वर्णे । मे. । भार्ग्याम् । वै.निघ. ।

भस्मकाग्निः । पु । तन्नामकरोगविशेषे । भस्मकोपेररोग । निदानं यथा—"नरे क्षीणकफे पित्त कुपित मारुतानुगं । स्वोष्मणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति । तदा लब्धबलो देहे रुक्षयेत् सानिलोऽनलः । अभिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्मुहुः । पक्त्वान्नं स ततो धातून् शोणितादीन् पचत्यपि । ततो दौर्बल्यमातङ्कं मृत्युं चोपनयेत् परम् । भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रं प्रताम्यति ।" मा नि । [भा. । जटा. ।

भस्मगन्धा (न्धिका) । स्त्री । रेणुकबीजे ।

भस्मगन्धिनी । स्त्री । रेणुकबीजे । भम. ।

भस्मगर्भः । पुं । तिनिशवृक्षे । मादनवृक्ष । रा.नि.व.८ । शिंशपावृक्षे । वै.निघ. ।

भस्मगर्भा । स्त्री । कपिलशिंशपायाम् । रा नि व.८ । रेणुकबीजे । जटा. । तिनिशवृक्षे । रा.नि. व.२१ ।

भस्मतूलम् । क्ली । हिमे । तूर्णगुडिवर्षा । मे. ।

भस्ममेहः । पुं । शर्करामेहे । निदा. ।

भस्मरोहा । स्त्री । दग्धारुहे । कोइरी कुरुचीति ख्याते । रा.नि.व.८ ।

भस्मवर्णः । पुं । भासपक्षिणि । वै.निघ. ।

भस्मवेधः (कः) । पुं । कर्पूरे । श.र. ।

भस्मशर्करा । स्त्री । क्षारद्रव्यैः सह दग्धचूर्ण पाषाणे । "दग्धमार्द्रकाष्ठरसात् शर्करेवाग्नेः सहते भस्मशर्करेत्युच्यते ।" सु.सू.११च. ।

भस्मसूतः । पुं । रससिन्दूरे । र.सा.सं र स चूडामणिरसे ।

भस्माङ्गः । पु । कपोते । वै निघ. ।

भस्माह्वयः । पुं । कर्पूरे । त्रिका. ।

भक्षकः । पु । गोक्षुरवृक्षे । वै.निघ. । [४ ।

भक्षकण्टकः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरके । रा.नि.व.

भक्षटक. । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । रा.नि व.४ ।

भक्षणम् । क्ली । भोजने । त्रिका. ।

भक्षणीयम् । त्रि । भक्ष्यद्रव्यमात्रे । वै निघ. ।

भक्षपत्रा (त्री) । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । रा.नि.व.११ ।

भक्षबीजः । पुं । चारवृक्षे । पियालगाछ । रा.नि व.११ । See चाटह । [७ ।

भक्षालावुः । स्त्री । मृष्टालाबाम् । रा.नि व.

भक्ष्यम् । क्ली । षट्विधान्नान्यतमे चन्ने । रा. नि.व.२० ।

भाकु(कू)ट । पुं । मत्स्यविशेषे । (भेटकी-माछ । मे. । गुणाः—"भाकुटो मधुर. शीत. वृष्य. श्लेष्मकरो गुरु. । आमवातकरो ग्राही वातपित्तहरो मतः ।" राज.२प.ष्ट

भाक्तम् । क्ली । धान्ये । वै.निघ. ।

भागः । पुं । कालपरिमाणविशेषे । अंशे । भम. ।

भाजनम् । क्ली । आढके । ६४प. । प.प्र.१ख. ।

भाण्टिका । स्त्री । वार्ताकयाम् । श.चि. ।

भाण्डम् । क्ली । पात्रे । गर्दभाण्डफले । श.च. । पुं । गर्दभाण्डवृक्षे । श च. । [श्राणा । त्रिका. ।

भाण्डकमुष्टिका । स्त्री । मृद्भाण्डाधारे ।

भाण्डकारी । स्त्री । मल्लिकायाम् । वै.निघ ।

भाण्डपुटः । पुं । नापिते । जटा. । [त्रिका. ।

भाण्डपुष्पः । पुं । सर्पविशेषे । (दोड़ा साप ।

भाण्डरञ्जनमृत्तिका । स्त्री । रञ्जनमृदि ।

कावचि माटी, नाडामाटी। स.रसकर्पूरप्रकरणे।

भाण्ड. । पु। नापितस्य क्षुराद्याधारे। भाँड। शब्दकल्पद्रुम्।

भाण्डिल: । पु। नापिते। श.मा।

भाण्डीर: । पु (Clerodendron infortunata, Syn Volkameria infortunata.) क्षुपविशेषे। भाण्डीर फूलेर गाछ। हि भाण्ट्। वटवृक्षे। जटा। [नि व ६।

भाण्डीरलतिका । स्त्री। मञ्जिष्ठायां। रा

भाद्र (पद,पदा) । पु, स्त्री। भाद्रमासे। चम। सु सू ६५। [प सु।

भाद्रविक: । पु। चीनधान्ये। चीना धान। चम। सु सू ६५।

भानु । पु। अर्कवृक्षे। चम। वै निघ २भ। शीतज्व चि। [र मा स.।

भानुपाक । पु। सूर्य्यरश्मिभि लौहस्य पाके।

भानुफला । स्त्री। कदलीवृक्षे। रा नि व ११

भार. । पु विंशतितुलायाम्। चम। विंशद्भवे। १०० प। "पलानां द्विसहस्रं भार एक प्रकीर्त्तित।" प प्र ख.।

भारङ्गिका (ङ्गी) । स्त्री। भार्ग्यां। वामनहाटी। रा नि व ६। मकुल ११श.।

भारटी । स्त्री। नीलीवृक्षे। वै निघ।

भारती । स्त्री। ब्राह्मीक्षुपे। ब्राह्मी शाक। रा नि व ५। भा म १म प्रभावकज्व चि.। "भारती द्वारहरा।" चि क क स्त्री.रो चि। भारद्वाजपक्षिणि। चिका.। [ङ्के पक्षी। श च.।

भारथ (य) । पु। भारद्वाजपक्षिणि। डा

भारद्वाज. । पु। पक्षिविशेषे। डाँकुई पक्षी। हे च.। स्त्री। वन्यनि। हे च।

भारद्वाजी । स्त्री। वनकार्पासे। वनकापासी। र.मा। मं रामकापुष्पी। क कार्पासि। च सू ४थ अध्याये। चि.च.। गुणा —हिमा वण्या ग्रहदाहवतघ्नी च। रा नि व ४। अतिबलायां। महाबलायाम्। चटकायाम्। चड़ाई। वै निघ।

भारवाह. । पुं। गर्दभे। वै निघ।

भारवाहिनी (ही) । स्त्री। नीलीवृक्षे। रा.नि.व.४। वा मृ ११ श।

भारवी । स्त्री। तुलसीवृक्षे। वै निघ।

भारसूच. । पुं। प्राचीनामलकसदृशे। गोपीचन्दन। सौराष्ट्रमृत्तिका। श च।

भारशृङ्ग: । पु। मृगविशेषे। शम्बर मृग। मांसगुणा —कफजनक गुरु स्निग्ध बल्य वृष्य पुष्टिकर किञ्चिद्वातकर सरस। रा नि व १७।

भारि: । पु। सिंहे। हे.च।

भारिक. । पु। गर्दभे। वै.निघ.।

भारिट. । पु। श्यामचटके। रा नि व १८।

भार्गव. । पुं। नीलभृङ्गराजे। हस्तिनि। त्रिका। हीरके। वै निघ.।

भार्गवप्रिय: । पुं। हीरके। शब्दकल्पद्रुम।

भार्गवाग्रणी । स्त्री। भार्ग्याम्। वै निघ।

भार्गवी । स्त्री। दूर्व्वायां। र मा। श्वेतदूर्व्वायां। रा नि व ८। नीलदूर्व्वायाम्। श र.।

भार्गी (र्ङ्गी) । स्त्री। (Clerodendron siphonanthus or C. serratum) म नामख्यातक्षुपे। वामनहाटी। प मु। हि बरङ्गी। म भारङ्गी। तें भरङ्गमारङ्गि। नेपा चूया। एषा श्वेतनीलपुष्पा इति द्विधा। गुणा —"भार्गी तु कटुतिक्तोष्णा कासश्वासविनाशिनी। गोफवह्नमिघ्नी च दाहज्वरनिवारिणी।" रा.नि व ६। ईषत्कटु, सर्वाङ्गिणी उपदंशे वाते च हिता। च।

भार्गीगुड । पु श्वासाधिकारे औषधम्। भार्गीमूल १०० प. दशमूल प १० प यवपीट सीवरा पुष्करोतकी १०० संख्या। क्वाथार्थे—वारि ११६ श. शे २८ श। पुरातनगुड (अभावे शुष्कगुड) १०० प। प्रक्षेपार्थचूर्णे—त्रिकटु गुडत्वक् तेजपत्रम् एला म. १४ (स्त्री) यवक्षार ४तो. मधु ६ प.। वामनहाटीर मूल १०० प. दशमूल प्रत्येक १० प. पुरातन गुड़ हरीतकी १०० टा। क्वाथार्थ—जल ११६ श. शे. २९ श पुरातन गुड़ १०० प। प्रक्षेप—त्रिकटु, गुड़त्वक्, तेजपत्र, एलाइच प्रत्येक चूर्ण १ प यवक्षार ४ तो मधु ६ प.। भा। भैष।

भार्य्यादि । पुं। विषमज्वरे कषायविशेष।

"भार्ग्यब्दपर्पटकपुष्करशृङ्गवेरपथ्याकणाह्वदशमूल-कृत. कषाय । सद्यो निहन्ति विषमज्वर ।'
भैष.ज्व चि. ।

भार्द्वाजी । स्त्री । वनकार्पास्याम् । श.र. ।

भार्य्या । स्त्री । पत्न्याम् । श र. ।

भार्य्याटिक: । पुं । हरिणविशेषे । मे ।

भार्य्याक: । पुं । मृगभेदे । मे । [व १२ ।

भार्य्यावृक्ष: । पुं । पत्राङ्गचन्दनवृक्षे । रा.नि.

भालम् । क्ली । गण्डस्थले । रा नि.व.१८ । तेजसि । मे. ।

भालदर्शनम् । क्ली । सिन्दूरे । श.च. ।

भालविभूषणसंज्ञ: । पु । तिलकक्षुपे । तिलगाछ । रा.नि.व १० ।

भालाङ्क: । पुं । रोहितमत्स्ये । त्रिका । शाकविशेषे । कच्छपे । मे । [शृगाले । वै.निघ. ।

भालु(लू,लु,लू)क: पु । भल्लुके । च.टी.भ. ।

भाव: । पुं । सत्तायाम् । भवति सत्तामनुभावयतीति भाव । गुणद्रव्यकर्मणि । च.सू.१८ च द.टी.। पदार्थे । त्रिका. । योनौ । धरणि. । जन्मनि । मे. ।

भावन: । पु' क्ली । आम्रातकवृक्षे । औषधस्य परिसम्पुटनादिसंस्कारे । वै.निघ । भव्यफले । चालता । रा.नि.व ११ । क्ली । भावनायाम् । मे.।

भावना । स्त्री । द्रवपदार्थेन पुन पुन औषधमारणे शोषणे च । परिभाषा —"द्रवेण यावता सम्यक चूर्णं सर्वं सुत भवेत् । भावनाया: प्रमाणन्तु चूर्णे प्रोक्तम् .. ॥" शार्ङ्ग.म.ख.६८. । "द्रवेण यावता द्रव्यमेकीभूयार्द्रतां व्रजेत् । तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ । भाव्यद्रव्यसमं क्वाथ्यमष्टमांशन्तु तेन हि । आर्द्रं यावद्धि तद्भाव्यं समाहं भावनाविधौ ॥" तीड़ ।

भास: । पु । कुक्कुटे । गृध्रे । विश्व. । गोकुलचारिगृध्रविशेषे । सु सू.४६. । पानीयकाके । पानकौड़ि । ६.च । प्रसहजातीयपक्षिविशेषे । नीलकण्ठगुण. काकसदृश । सु सू.४६ष. ।

भासन्त: । पुं । काकभेदे, भासपक्षिणि । मे ।

भासा । स्त्री । क्रमार्थाम् । वै.निघ. ।

भासुरम् । क्ली । कुष्ठे । कुड । जटा. । वंशपत्रहरिताले । वै.निघ. । पुंसि स्फटिके । त्रिका. ।

भासु(स्क)रपुष्पा (ष्पिका) । स्त्री । वृश्चिकालीलतायाम् । विछाति गाछ । रा.नि.व.८ ।

भास्कर: । पु । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । रा.नि व.१० । उदयभास्करनामकर्पूरविशेषे । वै.निघ. । क्ली । स्वर्णे । रा नि.व.१३ । ताम्रे । धरणि.। प्रयोगा ज्वरान्तकरसे ।

भास्करप्रिय: । पुं । माणिक्यविशेषे । पद्मरागमणि, चुनि । रस.चि. ।

भास्करलवणम् । क्ली । ग्रहण्यधिकारे औषधम् । "पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं कृष्णजीरकं सैन्धवञ्च विडञ्चैव पत्र तालीशकेशरम् । एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च । मरिचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पल । त्वगेलाकार्द्धभागेन सामुद्रात् कुडवद्वयं । दाडिमात् कुडवञ्चैव द्वे पले चाम्लवेतसात् । एतच्चूर्णीकृतं सूक्ष्म गन्धाढ्यममृतोपम । लवण भास्करं नाम भास्करेण विनिर्मितं ॥". रस.र. । भा. ।

भास्करशिफा । स्त्री । अर्कमूले । वै निघ. । वा व्या चि.विषगर्भतैले । [डिग्ना । रा.नि.व.४ ।

भास्करेष्टा । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हु-

भास्वन्मूलम् । क्ली । अर्कमूले । भा.म.१भ. शीताङ्गसन्निपातज्व.चि. ।

भास्वान् । पु । ताम्रे । र.चि.१८.। "तथा पञ्चस्य भास्वत: ।" अर्कवृक्षे । अम. ।

भिण्ड: (क:) / **भिण्डातिक** } पुं । भिण्डाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

भिण्डा (ण्डी) । स्त्री । भिण्डाक्षुपे । रा.नि.व ४ ।

भिण्डीतक: । पु । भिण्डाक्षुपे । रा.नि.व ४ ।

भित्तिखा(पा)तन: । पुं । महामूषिके । रा.नि.व.१९ ।

भिद्रा । स्त्री । धान्यकविशेषे । श.च. ।

भिन्दि: (रम्) (दु:,द्र:) । पुं. क्ली । वज्रे । च टी भ. । त्रिका. । रा.नि.व.१३ । चक्रपाणि, वैरीकर्षिणामर्षिरमि ।

भिदुरः । पु । प्लक्षवृक्षे । रा.नि.व.११ । स्त्री । पिप्पल्याम् । छोटे पिपुल । वै.निघ. ।

भिन्नम् । क्ली । भग्नविशेषे । "कुलभक्तीपु खड्गाद्यभिघातादिभिराशयः । इत किञ्चिच्छुद्धे तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ।" सु.चि.२४ । वा.उ. २६अ. । त्रि । भेदविशिष्टे । अम. ।

भिन्नखुरः । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं यथा— "विन्द्याद्भिन्नखुरश्चैव यस्याश्वो जायते खुर ।" ज.द.२८अ. । [कुड । ग.च. ।

भिन्नगात्रिका । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वैं ।

भिन्नदला । स्त्री । मूर्वालतायां । रा.नि.व.३ ।

भिन्नभिन्नात्मा (न्) । पु । चणकवृक्षे । श.च.

भिन्नयोजनी । स्त्री । पाषाणभेदकवृक्षे । पाथरकूटा । भा ।

भिन्नवर्चाः । पु । अश्वस्य मूत्ररोगभेदे । लक्षण यथा—"अतीसारेण संयुक्त मूत्र यस्योपजायते । भिन्नवर्चिन्तु त विद्यात्तुरङ्गं दोषवेष्टितम् ।" ज द.३२अ । (ख्याते कन्दशाके । प.मु. ।

भिन्नवल्कलः । पु । गृष्टिकन्दे, तेलमाछ इति

भिन्नविट्कता । स्त्री । पित्तजन्यमलभेद रोगे निदानम् ।

भिरिटिक । पु । श्वेतगवाक्षी । वै निघ ।

भिरिण्टि(ण्डि)का । स्त्री । श्वेतगुञ्जालतायां । रा.नि.व.३ । अम्बाटुल्याम् । वै निघ ।

भिल्लः (तकः) । पु । लोध्रवृक्षे । रा.नि.व.६ । "भिल्लादिककषायैश्च" सु.चि.२७अ ।

भिल्लगवी । स्त्री । वन्यायां गवि । वनगाई । गवयीगवि । रा.नि.व.१९ । [व २ ।

भिल्लभूषणा । स्त्री । गुञ्जालतायां । रा नि

भिल्ली । स्त्री । लोध्रवृक्षे । रा नि व.६ । व ६ ।

भिल्लीगात्रकः । पु । अल्पवल्लोध्रे । रा.नि.

भिषक् । पुं । वैद्ये, चिकित्सके । रा.नि.व.२० ।

भिषक्प्रिया । स्त्री । गुडूच्यां । रा नि.व ३ ।

भिषग्जितम् । क्ली । औषधे । चिका. । अ. ।

भिषग्जिता । स्त्री । अन्नदन्त्याम् । वै निघ ।

भिषग्भद्रा । स्त्री । भद्रदन्तिकायाम् । रा.नि. व.६ ।

भिषग्वरा । स्त्री । हरीतक्यां । रा नि व ११ ।

भिषङ्माता । स्त्री । आटरूषके । वासक । रा नि व.१३ । [टी.सा. ।

भिस्सिका (टा) (टा) । स्त्री । दग्धान्ने । अ

भिस्सटः । पु । पद्मकन्दे । वै.निघ. ।

भिस्स(स्सि)टा । स्त्री । भिस्सिकायाम् । अम अ टी मा. ।

भिस्सा । स्त्री । अन्ने । अम. ।

भिस्साण्डम् । क्ली । शालूके । पद्मगेंड़ो । भा पू १भ शा.व. ।

भिक्षुः । पुं । श्रावणीवृक्षे । गोरखमुण्डी । रा.नि. व ५ । गोक्षुरे । वै निघ । कोकिलाक्षवृक्षे । कुलिआखाड़ा । भा. । ऋषिविशेषे । च सू.१अ. ।

भिक्षुकः । पु गोक्षुरे । रा.नि.व.२२ । "भिक्षुको गोक्षुरे ।"

भीम. । पु । अम्लवेतसे । प.मु ।

भीमनादः । पु । सिंहे । श.च ।

भीमरथी । स्त्री । कृष्णनद्या काचिन्नदी । तन्नाम तत्राशुक्लत्वम् । भीमाभा यत्र काचिद् दि । स च काल सप्तसप्ततितमवर्षस्य सप्तममासि सप्तमरात्रिरिति । भीमरथी । यथा—"सप्तम सप्तके वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी । रात्रिर्भीमरथी नाम नराणां दुरतिक्रमा ।" श.मा. ।

भीमविक्रान्तम् । क्ली । द्राक्षामद्ये । वै.निघ. । पुं । सिंहे । त्रिका ।

भीमसेनः । पु । (*Dryobalanops camphora.*) *Borneo camphor.* भीमसेनकर्पूरे । भीमसेनी कर्पूर । यथा—"पोताशो भीमसेनश्च शितकर ..." सुश्रु —कल्पवि. २अ पाठे च अ४८. भीमसेन कर्पूर ... भा । रा नि.व.१० ।

भीमा । स्त्री । रोचनाख्यगन्धद्रव्ये । श च. ।

भीरु. । स्त्री । शतावर्यां । प मु । भा म १भ कर्णव्याधि चि. । च द.कास चि. । कण्टकारी

चुपे। मल्लिका फूलेर गाछ। रा.नि.व.१०। कण्टकार्य्यां। श.च। छाग्याम्। रा.नि.व.१६। शतपर्व्वां। श.र.। पुं। व्याघ्रे। रा.नि.व.१९। श्रृगाले। श.मा.। ऋतुभेदे। र.मा। मत्स्यविशेषे। मं श्वहिर। क ईसलग। तस्य लक्षणम्—"पृष्ठे पक्षौ द्वौ गले पुच्छके चैव् सर्पाभ स्यात् सर्व्वतो वृत्ततुण्ड"। चैव शल्की मत्स्यको भीरुकस्तः स्निग्धो हृद्यो दुर्ज्जरो वातकारी॥" रा.नि.व.१७।

भीरुकः । पुं। भल्लुके। शुक्कैर्चौ। वै.निघ.। पेचके। श.र.। मत्स्यविशेषे। इक्षौचौ। श्वय पुण्ड्रकगुण.। भा.। त्रि। भयभीते।

भीरुचेताः (स्) । पु। हरिणे। वै.निघ।

भीरुपत्त्रिका (त्री) । स्त्री। शतावर्य्यां। शतमूलौ। प.मु.।

भीरुहृदयः । पुं। मृगे। जटा.।

भीलभूषणा । स्त्री। गुञ्जायाम्। रा.नि.व.७।

भीलुकः । पु। भल्लुके। श.र.।

भीषणः (णा) । पुं, स्त्री। कपोते। रा.नि.व.१९। स्त्री। सल्लक्यां। मे.। कुन्दुरौ। कुन्दुक थोटि। रा.नि.व.१२। हिन्तालि। रा.नि.व.९।

भीषम् । क्ली। भये। प.मु। [निघ.।

भीषगन्धकः । पु। माधवीलतायाम्। वै.

भुक्तम् । क्ली। भक्षणे। त्रिका। त्रि। भक्षिते। श्वम.।

भुक्तशेषः । त्रि। उच्छिष्टे। वै.निघ.।

भुक्ता । स्त्री। भूखर्ज्जूरोवृक्षे। छोटि खेजूर। रा.नि.व.११। जने। श.र.।

भुक्तिः । स्त्री। उपभोगे। नखे। वै.निघ.। भी-

भुक्तिप्रदः । पुं। मुद्गे। मुगं। रा.नि.व.१६।

[illegible] । त्रि। रोगादिना वक्रीकृते। श्वम.।

भुजः । पु। बाहौ। रा.नि.व.१८। भूर्जपत्र वृक्षे। वै.निघ.।

भुजकोटरः । पुं। कक्षदेशे। हे.च.।

भुजगः । पु। शीषके। सीसा। भैष.भुजगराजचि.पुष्पधन्वरसे। र.सा.सं.वसन्तकुसुमाकरे। उ-पे। (घोड। साप। त्रिका.। [नि.व.११।

भुजगलता । स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। रा.

भुजगी । स्त्री। सर्पिण्याम्। रा.नि.व.५।

भुजगोपभोजी (इन्)। पु। मयूरे। रा.नि.व.१९।

भुजङ्गः । पुं। शीषके सर्पे। श्वम.।

भुजङ्गघातिनी । स्त्री। सर्पकङ्कालिकायाम्। रा.नि.व.७। [नि.वं.४।

भुजङ्गजिह्वा । स्त्री। महासमङ्गाक्षुपे। रा.

भुजङ्गदमनी । स्त्री। नाकुलीकन्दे। नागदमन्याम्। वै.निघ.। [दमनी। वै.निघ.।

भुजङ्गदर्शिनी । स्त्री। नागदमन्याम्। नाड़-

भुजङ्गदारणः । पुं। मयूरे। रास्नायाम्। वै निघ।

भुजङ्गभुक् (ज्) । पुं। मयूरे। श्वम.।

भुजङ्गभोजी (इन्)। पुं। राजसर्पे। हे च.।

भुजङ्गमः । पुं। सर्पे। श्वम.। क्ली। शीषके। रा.नि.व १३। [११।

भुजङ्गलता । स्त्री। नागवृक्षाम्। रा.नि.व.

भुजङ्गवल्ली । स्त्री। नागवल्लीलतायां। पान गाछ। र.मा.स.। भैष विलामविरसी।

भुजङ्गाख्यः । पुं। नागकेशरवृक्षे। श.मा.।

भुजङ्गान्तकः (शनः) । पु। मयूरे। गरुडे।

...। स्त्री। वाह्नी। रा नि व १८। त्रिका।

...ाकण्ट। पु। हस्तिनि। इ च।

...ागम। पु। वृक्ष व निघ।

...ाढकी। स्त्री। कनायविशेषे। टेंाडन ...गाय। रमा। नीलनिगण्ड्यां। शेफालिकायां। नि व ४। [त्रिका।

...ादल। पुं। करे। हातेर पाञ्जा।

...जान्तरम्। क्ली। वचसि। रा नि व १८। ...ड़। भम।

...जिष्ठ पु। रोगे उषा।

...र्ज। पु। भूमपत्रवृक्ष। भूर्जवृक्ष। रा नि व ८

...वनम्। क्ली। जले। रा नि व १४। जने। ...रे।

...क्। पु,क्ली। छिद्र। भ्रमक रे। मे। श मा

...कदम्ब। पु। भूमिकदम्बवृक्षे। कुकुशि ...मा। हि कौटिमुण्डी भू कदम्ब। मद व २। प मु महाश्रावणिकायां। रा नि व ५। भेष घुद्रारी चि। यमान्याम्। रा नि व ६। [मद व २।

भूकदम्बक। पु यवानीवृक्षे। रा नि व ६।

भूकदम्बा (म्बिका)। स्त्री गौरधमुण्डयां वै नघ।

भूकन्द। पुं। महाश्रावणिकायाम्। रा नि व ५। शूरणे। ओल। भैष कुष्ठ चि महाभल्लातकगुड़।

भूकर्वुदार (क)। पु। श्वतभूकाधर्ने। हि कौटालसीडा। गुणा — संग्राही रक्तपित्तहर मधुर क्रमिघ्नलघ्र वातकोपन तृषम्नीत खण्ड मारकश्च। रा नि व ५। [कारपक्षी। श र।

भूकाक। पु। नीलकपोते। वुद्रकङ्क।

भूकुम्बक। पु। कुलहले। कुकुशिमा। वा सू १५श सुरसादि।

भूकुम्भी। स्त्री। भूपाटल्याम्। रा नि व ५।

भूकुष्माण्डम्। क्ली। भूमिकुष्माण्ड। भुंइ कुमडा। भैष व्रजभङ्ग चि।

भूकुष्माण्डी। क्ली। विदारीकन्द। भुंइ कुमड। रा नि व७।

भूकेश। पु। वटवृक्षे। शैवाल। मे।

भूकेशी। स्त्री। भवन्मुलनामके वृक्षविशेषे। सोमवल्क। मे।

भूखर्जु(र्जू)रिका (री)। स्त्री। वुद्रखर्जुरीवृक्ष। छोट खेजुरेर गाछ म लघुसिधी। क किरिईंचुलि। गुणा — मधुरा शीतला दाह पित्तघ्नी च। रा नि व ११। See खर्जूरी।

भूगन्धा। स्त्री। मुरानामगन्धद्रव्य। मुरा मी ग चि।

भूगरम्। क्ली। विषे। रा नि व ६।

भूघ्नी। स्त्री। फटिकारिकायां वै निघ।

भूचणक। पु (Arachis hypogaea) वृक्षभेदे। चीनार वादाम माटि कलाय। हि मुफली। तें वरणसनगकाय। ता वार्कदलइ। एतत्तैल काष्ठतैलगुणम्।

भूचम्पक। पु। भूमिचम्पकवृक्षे। भुंइ चांप। वै निघ।

भूच्छत्रम। छत्राके। पोयाल छातु भुंइकुड ओ छातु। वै निघ।

भूजन्तु। पु। भूनागे। शीष। रा नि व १३

भूजम्बु (म्बू)। स्त्री। गोधूमे। ग्रा। कि कहतम्बु वैञ्चिगाछ। मे। भूमिजम्बूवृक्षे। वनजाम। रा नि व ११।

भूत। पु। मुस्तायाम्। रा नि व २३। देव योनिविशेषे। बालग्रहे। च टी भ। लोध्रे। वै निघ। जन्तौ। मे प्राणिमात्र। च टी भ। क्ली। चित्यादिपञ्चके। च टी भ।

भूतकेश (शी)। पु स्त्री। (Corydalis govoniana) तन्नामख्यातक्षुद्रवर्षाविशेषे। गौ लोम्यां। श्वेतदुर्वा। हि भूतकेश। तें वादिदि चेट्ट। प मु र मा। नीलनिगण्ड्यां। वै निघ २भ, ज्व चि। शेफालिकायां। रा नि व ४। पुत्रजी वायाम्। वा सू १५श सुरसादि। जटामांस्याम्। भा म १भ भल्लातादिज्व चि माहेश्वरधूपे। गन्धमा र्यां। सुगन्ध कोना मी। रा नि व १२। रुद्रवन्त्याम्। पाषाण भेदी। श्वेततुलसीवृक्षे। वै निघ।

भूतकेसरा । स्त्री । मथिकायाम् । মেতি । वै निघ । [कृताबेशः । रा नि व २० ।

भूतक्रान्तिः । स्त्री । भूतोन्मादे । भूतसञ्चारे ।

भूतगन्धा । स्त्री । मुरामांसाम् । जटा ।

भूतगुण. । पु । शब्दादौ । च सू १८ ।

भूतग्रामः । पु । प्राणिसमूहे । स चतुर्विध स्वदजाण्डजोद्भिज्जजरायुजभेदत । सु सू १८ ।

भूतघ्न. । पु । उष्टरयोनौ । উট্রযোনি । रा नि व ७ । भूर्जवृक्षे । भूर्जपत्र । रा नि व ६ । सर्षप वृक्षे । লশুন । हिंगु ।

भूतघ्नी । स्त्री । मयीपुण्डरीके । পুণ্ডরিয়া । प सु । सुरसीभेदे । प सु । तुलसीवृक्षे । रा नि व १० । मतुपुष्पाम् । वै निघ ।

भूतजटा । स्त्री । जटामांसी । गन्धमांसी । सुगन्ध জটামাংসী । रा नि व ११ ।

भूतत्वणः । पु । विषभेदे । ছাতাবিষা বিষ । र मा. गन्धतृणविशेषे । रा नि व ८ ।

भूतद्रावी (वन्) **।** पु । रक्तकरवीरवृक्षे । रा नि व१० चवकवृक्षे । হরচেতা । रा नि व ६ ।

भूतद्रुमः । पु । श्लेष्मातकवृक्षे । रा नि व ११ ।

भूतनाशन. । पु,क्ली । सिद्धार्थे । শ্বেত স-র্ষপ । रा नि व १६ । पु । भल्लातकवृक्षे । र मा । हिङ्गुच । वै निघ । रुद्राक्षवृक्षे । রুদ্রাক্ষ । रा नि व ११ ।

भूतपति । पु । कृष्णतुलसीवृक्षे । वै निघ ।

भूतपत्री । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा नि व १० ।

भूतपादपः । पु । भव्यफलवृक्ष । চালতা গাছ । वै निघ ।

भूत(ति)पुष्प. । पु । श्योणाकवृक्षे । र मा ।

भूत(ति)प्रिया । स्त्री । कृष्णतुलसीवृक्षे । वै. निघ ।

भूतबन्ध । पु । पिशाचबन्धने । वै निघ ।

भूतभैरवरस. । पु । अपस्माराधिकारे रस । पाठ —"शतभूतामलौहच शिलागन्धच तालकं । रसाञ्जनच ता[illegible]सुधेन मर्दयेत् तद्गोलकं गुच गन्ध[illegible]

भस्यम् । व्योष मोवर्द्धल हिङ्गु नरमूत्रेण सर्पि षा । पिबेत् कर्षमितम् ।" भा म २८ ।

भूतमारी । स्त्री । चोड़ानामगन्धद्रव्ये, देवदा रुभेदे । रा नि व १२ ।

भूतयज्ञ । पु । भूतेभ्यो बलिहरणे । हारीत ।

भूतलिका । स्त्री । सूक्ष्मानामगन्धद्रव्ये । रा. नि व १२ ।

भूतवास. । पु । विभीतकवृक्षे । रा नि व.११।

भूतविक्रिया । स्त्री । अपस्माररोगे । रा नि व २० ।

भूतविद्या । स्त्री । अष्टविधतन्त्रान्यतमतन्त्रे । सा देवासुरगन्धर्वयक्षरक्ष पितृपिशाचनागग्रहाद्यु पसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशम नार्थम् सु सू १ । अपि च—"यक्षभूतपिशा चाच शाकिनीडाकिनीग्रहा । एतेषां निग्रह सम्यक भूतविद्या निगद्यते ॥ वैद्य स १८ । "स चयेद् ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषम् । पुरुषे ऽपौरुष यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् । भूतस्य रूपस्ज निभावामयादिचेष्टते । यस्याकार कुरुते स नाविष्ट तमादिशेत् । सोऽष्टादशविधो देवदानवा दिवभेदत । ग्रहान्त शुक्लप्रतिपत्त्रयोदश्या सुरा नरम् । शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहा । गन्धर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चारगा पुन । प चम्यां शुक्लसप्तमीकादश्योस्तु धनेश्वरा । शुक्लाष्टप ञ्चमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसा । कृष्णे रक्ष पिशा चाद्या नवद्वादशपर्वसु । दर्शमावास्ययाऽष्टम्य ष्यां पितरोऽपरे । गुरुवृद्धादय प्राय कालं स ध्यासु लक्षयेत् ।' वा उ ४८ ।

भूतवृक्ष । पु शाखोटवृक्षे । শ্যাওড়া গাছ । रा नि व ६ । श्योणाकवृक्ष । मे । अचोटवृक्षे । (क) श्लेष्मातकवृक्षे । চালতা গাছ । भा ।

भूतवेशी (स्त्री) । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्डिकावृक्षे । प सु । निर्गुण्ड्याम् । वै निघ । [वै निघ. ।

भूतशिखाग्रणी । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् ।

भूतशिखी । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । वै निघ । [निघ ।

भूतशिफा । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । वै.

भूतसञ्चारः । पुं । ग्रहावेशे । भूतोन्मादे । रा.नि.व.२० ।

भूतसारः । पुं । खदिरसारे । रा.नि.व.८ । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

भूतहन्त्री । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । नीलदूर्वायां । रा.नि.व.१८ ।

भूतहरः । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

भूतहा (न्) । पुं । भूर्जवृक्षे । वै.निघ ।

भूतहारि (न्) । क्ली । देवदारुकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । पुं । रक्तकरवीरे । वै.निघ ।

भूतहासः । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षण—"शब्दादीनधिगच्छति न स्वान् विषयान् यदीन्द्रियग्रामैः । हसति प्रलपति पतय स शीघ्रं भूतहासार्त्तः ॥" भा.म.१भ. ।

भूताङ्कुशः । पुं । (Anisomelis malabarica.) क्षुपविशेषे । हिं गबोजुवान । तें मभीरी किनरणरि । चवकाचे । (ইংচেঠা) । रा.नि.व.९ । वै निघ.२भ कास.चि.भूताङ्कुशरसे । अपामार्गे । कुमारिकायां । पूँডো হঙ্কু । राजिकायाम् । रा.नि.व.२२ । तिलकल्कपे ।

भूताङ्कुशरसः । पुं । कासाधिकारे रसः । शुद्धपारदः १ भ. गन्धः २ भ. ताम्र ३ भ. मरिचं १० भ. अभ्रभस्म ४ भ. विष १ भ. श्वेतसर्षपं १ भ. । अम्लरसेन भावयेत् । ग्रन्थ उन्मादे—पारद. लौहभस्म रौप्यभस्म ताम्रभस्म मुक्ताभस्म प्र. सम । चौरं हरितालं गन्धक मनःशिला तुत्थं शिलाजतु रसाञ्जन अहिफेनं टङ्कणक्षारः प्र पारदचतुर्थांश, पञ्चलवणं प्र. पारदसमभाग । भृङ्गराजदन्तीवच्ची रसैः मर्द्दयित्वा पिण्डितं कृत्वा दिनान्ते गजपुटे पचेत् । रस.को. ।

भूतात्मा । पुं । शरीरे । प्राणिन आत्मनि । मे ।

भूताभिषङ्गः । पुं । पिशाचग्रहपरामवे । भूतावेशजन्यज्वरे । "कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्त त्रया मलाः । भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणम् । भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम् ॥" च । मा.नि. ।

भूतारि । क्ली । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ ।

भूताली । स्त्री । भूपाटल्यां । रा.नि.व.५ । मुसल्यां । তালমূলী । रा.नि.व ७ ।

भूतावासः । पुं । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११ । शरीरे । वै.निघ. ।

भूताविष्टः । त्रि । पिशाचग्रस्ते ।

भूतावेशः । पुं । भूतसञ्चारे ।

भूतावेशा (शी) । स्त्री । निर्गुण्डीवृक्षे । निशिन्दा गाछ । वै.निघ. । [निघ. ।

भूतावेशालता स्त्री । श्वेततुलसीवृक्षे । वै.

भूतिः । स्त्री । वृद्धौ । रा.नि.व.५ । रोहिषतृणे । भूतृणे । গন্ধতৃণবিশেষ । रा.नि.व.८ । पक्वमांसे । वै.निघ. ।

भूति(ती)कः । पुं, क्ली । यमान्यां । वै.श. । च.द अ.सा.चि. धान्यपञ्चके । सु.चि.२०भ. । भूनिम्बे । চিরেতা । अम. । कट्फले । वै.श. । कातृणे । গন্ধতৃণ । रा.नि.व.८ । च.द हिक्काश्वास. चि.तेजोवत्याद्यघृते । कर्पूरे । वै.श. । [श. ।

भूतिपुष्पिका । स्त्री । शुक्लकेतकवृक्षे । वै.नि.

भूतिसितम् । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि.व.१३ ।

भूतुम्बी । स्त्री । स्वनामख्यातफलशाकविशेषे । अलाबुभेदे । (মেটে লাউ) । हि भूतुम्बी. तेलसार । गुणाः—कटुरुक्षा सन्निपातघ्नी दन्तार्त्तिदन्तरोधहृद्वातादिदोषघ्नी च । रा.नि.व.७ ।

भूतृणम् । क्ली, पुं । अम्बुदेशप्रसिद्धगन्धतृणे । গন্ধতৃণ, বামকপূর । मं सुगन्धिरोहिष । कं परिमलदगन्धि । तें चिप्पगडि । गुणाः—कटुतिक्तं वातसन्तापघ्नं भूतग्रहाविशघ्नं विषदोषघ्नञ्च । रा.नि.व.८ । च.सू.२०भ. । सुरसादिगणे । सु.सू.३८भ. ।

भूतेष्टा । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । वै.निघ. ।

भूतोदनम् । क्ली । ओदनविशेषे । यथा—"तिलमाषादधियवहरिद्रादुग्धमोदनं । भूतोदनमु संप्रोक्त गुणाः सर्व्वे प्रदायकम् ॥" वै.निघ. ।

भूतोन्मादः । पुं । भूतावेशजन्योन्मादे । निदानम् ।

भूतकेसरा । स्त्री । मर्चिकायाम् । মেতি । वै निघ. ।

भूतक्रान्ति । स्त्री । भूतोन्मादे । भूतसञ्चारे । [ভূতাবেশ । रा नि व २० ।

भूतगन्धा । स्त्री । मुरामांसाम् । मटा ।

भूतगुण. । पु । शब्दादौ । च सू १ष ।

भूतग्रामः । पु । प्राणिसमूहे । स चतुर्विध स्वेदजाण्डजोद्भिज्जजरायुजभेदत । सु सू १ष ।

भूतघ्न । पु । खतरसोने । ওক্রাণ্ডা । रा नि व ७ । भूर्जवृक्षे । ভূর্জপত্র । रा नि व ८ । सर्षप वृक्षे । उष्ट्र । हेम ।

भूतघ्नी । स्त्री । सपौण्डरीके । পুণ্ডরিয়া । प सु । मुण्डीरीभेदे । प सु । तुलसीवृक्षे । रा नि व १० । मङ्कुष्याम् । वै निघ ।

भूतजटा । स्त्री । जटामांसी । गन्धमांसी । সুগন্ধ জটামাংসী । रा नि व १२ । "

भूतद्रुणः । पु । विषभेदे । ছাতাবিষা বিষ । र मा । गन्धद्रव्यविशेषे । रा नि व ८ ।

भूतद्रावी (इन्) । पु । रक्तकरवीरवृक्षे । रा नि व १० । खदिरवृक्षे । (হচেতা । रा नि व ८

भूतद्रुम. । पु । श्लेष्मान्तकवृक्ष । रा नि व ११ ।

भूतनाशन । पु क्ली । सिद्धार्थे । শ্বেত স রিষা । रा नि व १६ । पु । भल्लातकवृक्षे । र मा । हिङ्गुवृक्षे । वै निघ । रुद्राक्षवृक्षे । রুদ্রাক্ষ । रा नि व ११ ।

भूतपति । पुं । कृष्णतुलसीवृक्षे । वै निघ ।

भूतपत्री । स्त्री । तुलसीवृक्ष । रा नि व १० ।

भूतपादप. । पु । भव्यफलवृक्ष । চালতে গাছ । वै निघ ।

भूत(ति)पुष्प. । पु । श्योणाकवृक्षे । र मा ।

भूत(ति)प्रिया । स्त्री । कृष्णतुलसीवृक्षे । वै. निघ ।

भूतबन्ध । पु । पिशाचबन्धने । वै निघ ।

भूतभैरवरस. । पु । अपस्माराधिकारे रस । पाठ —"मृतसूताभ्रलोहञ्च शिलागन्धञ्च तालकं । रसाञ्जनञ्च तुल्यांश नरमूत्रेण मर्दयेत् । तद्गोलकं द्वि गुणं गन्ध लोहपात्रे चणं पचेत् । पञ्चगुञ्जोन्मितं भक्ष्यम् । व्योष सौवर्चल हिङ्गु नरमूत्रेण सर्पि षा । पिबेत् कर्षमितम् ।" भा म २भ. ।

भूतमारी । स्त्री । चोडानामगन्धद्रव्ये, देवदा रुभेदे । रा नि व १२ ।

भूतयज्ञ । पुं । भूतेभ्यो बलिहरणे । हारीत ।

भूतलिका । स्त्री । स्पृक्कानामगन्धद्रव्ये । रा. नि व १२ ।

भूतवास । पु । विभीतकवृक्षे । रा नि व ११ ।

भूतविक्रिया । स्त्री । अपस्माररोगे । रा नि व २० ।

भूतविद्या । स्त्री । अष्टविधतन्त्रान्यतमतन्त्रे । सा देवासुरगन्धर्वयक्षरक्ष पितृपिशाचनागग्रहाद्यु पसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशम नार्थम् । सु सू १ष । अपि च —"यक्षभूतपिशा चाश शाकिनीडाकिनीग्रहा एतेषां निग्रह सम्यक भूतविद्या निगद्यते ॥ वैद्य स १ष । "ल क्षयेद् ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषम् । पुरुषे ऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् । भूतस्य रूपप्रकृ तिभाषागत्यादिचेष्टिते । यस्यानुकार कुरुते तं नाविष्ट तमादिशेत् । सोऽष्टादशविधो देवदानवा दिविभेदत । गृह्णान्त शुक्लप्रतिपत्त्रयोदश्यो सुरा नरम् । शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहा । गन्धर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चारगा पुन । प ञ्चम्यां शुक्लसप्तम्येकादश्यास्तु धनेश्वरा । शुक्लाष्टम्यमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसा । कृष्णे रक्ष पिशा चाद्या नवद्वादशपञ्चसु । दर्शामावास्ययोरष्टम्यो पितरोऽपरे । गुरुवृद्धादय प्राय कालं स न्ध्यासु लक्षयेत् ।" वा उ ४ष ।

भूतवृक्ष । पु । शाखोटवृक्षे । শ্যাওড়া গাছ । रा नि व ८ । श्योणाकवृक्ष । मे । शाखोटवृक्षे । (क) श्लेष्मान्तकवृक्षे । চালতা গাছ । भा ।

भूतवेशी (श्री) । स्त्री । श्वेतशेफालिकावृक्षे । प सु । निर्गुण्ड्याम् । वै निघ । [वै निघ. ।

भूतशिखाग्रणी । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् ।

भूतशिखी । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । वै निघ । [निघ. ।

भूतशिफा । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । वै.

भूतसञ्चारः । पुं । ग्रहावेशे । भूतोन्मादे । रा.नि.व.२० ।

भूतसारः । पुं । खदिरसारे । रा.नि.व.८ । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

भूतहन्त्री । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् । नीलदूर्वायां । रा.नि.व.३।८ ।

भूतहरः । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

भूतहा (न्) । पुं । भूर्जवृक्षे । वै.निघ ।

भूतहारि (न्) । क्ली । देवदारुकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । पुं । रक्तकरवीरे । वै.निघ ।

भूतहासः । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षण —"शब्दादीनधिगच्छति न स्वान् विषयान् यदीन्द्रियग्रामैः । हसति प्रलपति पश्यति स ज्ञेयो भूतहासार्तः ॥" भा.म.१भ. ।

भूताङ्कुशः । पुं । (Anisomelis malabarica.) क्षुपविशेषे । हिं गबोजुबान । तें मभीरी, किनरपशिरि । चव्यवृक्षे । (ईंटेडा । रा.नि.व.९ । वै.निघ.१भ कास.चि.भूताङ्कुशरसे । अपामार्गे । सुकुमारेश्वौ । पूँडो ईक्षु । राजिकायाम् । रा.नि.व.२३ । तिलकक्षुपे ।

भूताङ्कुशरसः । पुं । कासाधिकारे रस. । शुद्धपारदः १ भ. गन्धः २ भ. ताम्रं ३ भ. मरिचं १० भ. अभ्रभस्म ४ भ. विष १ भ. श्वेतसर्षपं १ भ. । भङ्गरसेन भावयेत् । ग्रन्थ उक्तादे—पारद. लौहभस्म रौप्यभस्म ताम्रभस्म मुक्ताभस्म प्र. सम । हीरं हरितालं गन्धक मनःशिला तुत्थं शिलाजतु रसाञ्जनं अहिफेन टङ्कणक्षार प्र पारदचतुर्थांश, पञ्चलवर्ण प्र. पारदसमभाग । भृङ्गराजदन्तीवह्नी रसैः मर्दयित्वा पिण्डितं कृत्वा दिनान्ते गजपुटे पचेत् । रस.को. ।

भूतात्मा । पुं । शरीरे । प्राणिन आत्मनि । मे. ।

भूताभिषङ्गः । पुं । पिशाचकृतपराभवे । भूतावेशजन्यज्वरे । "कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः । भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणम् । भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम् ॥" च । मा.नि. ।

भूतारि । क्ली । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ ।

भूताली । स्त्री । भूपाटल्यां । रा.नि.व.५ । मुशल्यां । तालमूली । रा.नि.व.७ ।

भूतावासः । पुं । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११ । शरीरे । वै.निघ. ।

भूताविष्टः । त्रि । पिशाचग्रस्ते ।

भूतावेशः । पुं । भूतसञ्चारे ।

भूतावेशा (शी) । स्त्री । निर्गुण्डीवृक्षे । निशिन्दा गाछ । वै.निघ. । [निघ. ।

भूतावेशालता स्त्री । श्वेततुलसीवृक्षे । वै.

भूतिः । स्त्री । वृद्धौ । रा.नि.व.५ । रोहिषतृणे । भूतृणे । गन्धतृणविशेष । रा.नि.व.८ । पक्कमांसे । वै.निघ. ।

भूति(ती)कः । पुं, क्ली । यवान्यां । ह.च. । च.द.अ.सा.चि. धान्यपञ्चके । सु.चि.३७अ. । भूनिम्बे । चिरेता । अम. । कट्फले । ह.च. । कातृणे । गन्धतृण । रा.नि.व.८ । च.द हिक्काश्वास. चि.तेजोवतीघृते । कर्पूरे । ह.च. । [घ. ।

भूतिपुष्पिका । स्त्री । शुक्लकेतकवृक्षे । वै.नि-

भूतिसितम् । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि.व.१३ ।

भूतुम्बी । स्त्री । स्वनामख्यातफलशाकविशेषे । अलाबुभेदे । (घेटो लाउ । हि भूतुम्बी, तेलसार । गुणाः—कटुरुष्णा सन्निपातघ्नी दन्तार्गलदन्तरोधधनुर्वातादिदोषघ्नी च । रा.नि.व.७ ।

भूतृणम् । क्ली, पुं । अम्बुदेशप्रसिद्धगन्धतृणे । गन्धतृण, रामकर्पूर । मं सुगन्धिरोहिष । कं परिमलदगजाथि । तें चिप्पगडि । गुणाः—कटुतिक्तं वातसन्तापघ्नं भूतग्रहावेशघ्नं विषदोषघ्न । रा.नि.व.८ । च.सू.२०अ. । सुरसादिगणे । सु. सू.३८अ. ।

भूतेष्टा । स्त्री । कृष्णचतुर्दश्याम् । वै.निघ. ।

भूतोदनम् । क्ली । ओदनविशेषे । यथा—"तिलमाषादधियवहरिद्रायुक्तमोदनं । भूतौदनमु संप्रोक्त गुणा. सर्व्वे पदार्थवत् ॥" वै.निघ. ।

भूतोन्मादः । पुं । भूतावेशजन्योन्मादे । निदानम् ।

भूत्तमम् । क्ली । स्वर्णे । हे.च. । [घ. ।

भूदराश्रया । स्त्री । मूषिककर्ण्याम् । वै.नि

भूदरी(रोद्)भवा । स्त्री । पाशुकर्णीलता याम् । भा. ।

भूदर्या । स्त्री । मूषिककर्ण्याम् । वै.निघ. ।

भूदारः (कः) । पुं । शूकरे । चम. । पशु । वनशूकरे ।

भूधरयन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थयन्त्रविशेषे । लक्षणम्—"वालुकाभिः समन्तात् गर्भे मूषां च सान्निताम् । दीर्घापर्थे, ... यत्र भूधरनामकम् ।" भा । "... भूधर वालुका । ... ... मूषकाः ।" ग.च. ।

भूधात्री । स्त्री भूम्यामलक्याम् । ... भूयावली । ... । हि भदचावरा । ... । गुणा —कषाया ... ता ... पित्तघ्नी च रा.नि.व ५ ।

भूपलाशः । पुं । पाल्लीतगुच्छे । रा.नि.व... र.मा. ।

भूपाटली । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । ... का पाना । म भूयपाडलि । क ... । गुणा —कटुका पारदे मर्दीप्या च । रा.नि.व ५ ।

भूपाला (ली) । स्त्री । चीडायाम् । वै निघ. ।

भूपिठरिका (री) । स्त्री । सोमामृतवल्ल्यातलतायाम् । वै निघ. ।

भूपुषी स्त्री । भूपिठर्या । वै.निघ. ।

भूपुष्पा । स्त्री । भूमिचम्पकाख्ये । वै निघ. ।

भूपेटः । पुं । राजादनीवृक्षे । ... रा नि व.११ ।

भूफलः । पु । ... रा.नि.व.११ ।

भूबदरी । स्त्री । क्षुद्रबदरीविशेषे । ... । हि ... गुणा मधुराम्ला ... ।

उभयगदृणभूयिष्ठाथासुमयती भागान् आददीत। भूमि गन्धवर्णरसोपेतत्वात षड्विधा। षड्रसयुक्तत्वाच्च स्वभावतएव सर्व्वबीजवती च। सु सू २७ अ।

भूमि(मी)कदम्बः । पु । कदम्बविशेषे, भूकदम्बे । म भूमिकदम्बु । क नेलगडबु । गुणा —कटूष्ण दोषघ्नः हिम कषायविक्त पित्तघ्न वीर्य्यवर्द्धकश्च । रा नि व ८ ।

भूमिकदम्बिका । स्त्री । मुण्डीर्य्याम्, गोरक्षमुण्डाम् । मुण्डीरी । रा नि व ५ । [निघ ।

भूमिकालिका । स्त्री । गोधूमिकाशाके । वै.

भूमिकुष्माण्ड. । पु । विदारीकन्दे । ভুঁই কুমড়া । प सु ।

भूमिखर्ज्जु(र्ज्जू)रिका (री) । स्त्री । क्षुद्रखर्ज्जूरीवृचे, भूखर्ज्जूरिकायाम् । ছোট খেজুর । रा नि व ११ । See खर्ज्जूरी ।

भूमिगमः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ ।

भूमिचम्पकः । पु । (Koemfena rot unda) भूचम्पके । ভুঁইচাঁপা । हि चण्डमूल । अ च । अस्य मूल व्रणपाकिकरम् ।

भूमिच(चा)री । स्त्री । आखुकर्णीलतायां । মূষাকাণী । रा नि व ३ ।

भूमिच्छत्र(न्त्र)म् । क्ली । भूमितच्छत्राके, सस्वेदजशाके । ভূঁইফোড় ছাতা । वै निघ. । भा पू १भ आ व ।

भूमिजः । पु । भूमिकदम्बे । रा नि व ८ । भूमिजगुग्गुलौ । भूनागे । सीसे । रा.नि.व.१२। १२ । यवक्षारे । সোরা । वै निघ । क्ली । स्वर्णे । गौरसुवर्णशाके । रा.नि.व ७।१२ ।

भूमिजगुग्गुलु. । पु । माहिषगुग्गुलौ । म हिषाक्षगुग्गुल । भूमिजगुग्गुलु काशीदेशे प्रसिद्ध । गुणा —सौरभ्यद तिक्तकटूष्ण कफवातघ्न भूतघ्न मेध्य सुगन्धिश्च । रा नि व.१२ ।

भूमिजम्बुः (म्बूः) । स्त्री । क्षुद्रजम्बूविशेषे । বনজাম, ভুঁইজাম । र मा. । म क्षुद्रजम्बू । कं किरुनेरिलु । गुणा —कषाया मधुरा श्लेष्मपित्तघ्नी हृद्या सर्वग्राहिणी कण्ठदोषघ्नी वीर्य्यपुष्टिदा च । रा.नि व.११ ।

भूमिजम्बूका । स्त्री । नागरङ्गवृचे । নাবঙ্গ লেবু গাছ । क्षुद्रजम्बूवृचे । अम ।

भूमिदण्डा । स्त्री। मल्लिकापुष्पवृचे । वै निघ ।

भूमिपिशाचः । पु । तालवृचे । हारा ।

भूमिपुत्रः । पु । श्योणाके । वै निघ. ।

भूमिमण्ड । पु । आस्फोतकलतायां । अष्टपादिकाइति लोके । মদনমালী, হাপরমালী । र मा. । [याम् । रा नि व.१० ।

भूमिमण्डपभूषणा । स्त्री । माधवीलता॰

भूमिमण्डा । स्त्री । शारदमल्लिकायां । र मा ।

भूमिलग्ना । स्त्री । गुञ्जगोकर्ण्याम् । উল্লাপ বাজিত্তা । वै.निघ. ।

भूमिलता । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायां । वै.निघ । किञ्चुलुकायाम् । কেঁচো । भैष.वीर्य्यस्तम्भे । च.द. हृष्य.चि. । [वै निघ. ।

भूमिलवणम् । क्ली । मृत्तिकालवणे । সোরা ।

भूमिलेपनम् । क्ली । गोमये । हे.च. ।

भूमिवल्ली । स्त्री । मार्कण्डिकालतायाम् । ভুঁই আমলা, কাঁকরোলবিশেষ । भा । See मार्कण्डिका । [व.१८ ।

भूमिशय । पु । वनचटके । ছাতার । रा नि.

भूमिसम्पुट. । पु । शरावादौ । वै निघ. कास चि ।

भूमिसरः । पु । श्यामाकतृणे । वै निघ. ।

भूमि(मी)सहः । पु । शाकवृचे । हि भूरसह । गुणौ—शीतल रक्तपित्तघ्न । भा ।

भूमिस्पृक् । पु । मानुषे । मे । अन्धे । खञ्जे । शर. । [वै निघ ।

भूमिस्फोटः । पु । भूच्छत्राके । ভুঁইছাতু ।

भूमिषण्डः । पु । शारदमल्लिकायाम् । কাঠমালকা । रबा ।

भूम्याम्रु(ह्नु)ल्यम् । क्ली । स्वनामख्यातद्रव्ये । हिं भूँइतखड । कामवदा, एलहुड़ि इति देशविशेषे ख्यातम् । गुणा —तिक्तरस ज्वरकुष्ठाम पित्तहरश्च । रा नि.व ४ ।

भूम्यामलकी (ली) । स्त्री । भूधात्र्याम् । भुंई आमला । रा.नि.व ५ । सुषव्यां । ताल मूली । प.मु । [वि.२१ ।

भूम्याहुली । स्त्री । अपराजितायाम् । रा.नि

भूम्युदराश्रया । स्त्री । मूषिककर्णीलता याम् । मूषाकाणीलता । वै निघ. ।

भूरि । क्ली । सुवर्णे । अम ।

भूरिगन्धा । स्त्री । मुरानामगन्धद्रव्ये । मुरा मांसी । रा नि.व.१२ ।

भूरिगः (म.) । पु । गर्द्दभे । रा नि.व.१९ ।

भूरिचन्द्रः (तेजाः) । पु । सुवर्णे । रा नि व १३ । [गाछ । रा नि व ८ ।

भूरिदुग्धा । स्त्री । वृश्चिकालीवृक्षे । विछाति

भूरिधरः । पु । गर्द्दभे । रा नि व १९ ।

भूरिनिष्कम् । क्ली । स्वर्णे । रा नि व.१३ ।

भूरिपत्रः । पु । उषरत्वणे । उषरतृण । रा नि व.८ । [नि व ४ ।

भूरिपुष्पा । स्त्री । शताह्वाक्षुपे । शुल्फा । रा

भूरिप्रेमा (न्) । पु । चक्रवाकपक्षिणि । रा. नि व १९ ।

भूरिफली । स्त्री । पाण्डुरफल्यां । रा नि व ५ ।

भूरिफेना । स्त्री । चर्मकषायां । र.मा । सा गुडचे । वै निघ ।

भूरिबला । स्त्री । अतिबलायाम् । रा नि व.४ ।

भूरिमञ्जरी । स्त्री । श्वेततुलसीवृक्षे । रा.नि. व १० ।

भूरिमल्ली । स्त्री । अम्बष्ठायां । रा.नि.व ४ ।

भूरिमायः (यु.) । पु । शृगाले । अम । स्त्री (या,यु) । शृगाल्याम् । रा.नि.व.१९ ।

भूरिमूलिका । स्त्री । अम्बष्ठायां । वै निघ ।

भूरुहः । पुं । वृक्षे । श मा. । अर्जुनवृक्षे । शा लवृक्षे । वै.निघ । [वै निघ. ।

भूरुहा । स्त्री । मासरोहिण्याम् । दूर्व्वायाम् ।

भूरोहः । पु । किंचुलुके । केंचो । भैष.भग. चि ।

भूर्ज्जः (पत्र ,वृक्षः) । पुं।(Betula bhojpattra) The Birch. स्वनामख्यातवृक्षे । शा कपाद फटक इति हिमाचलदेशे प्रसिद्ध । भू र्ज्जपत्र, भोजपत्र । हि भूजपत्र । वम् भूर्ज्ज पत्र । र मा । गुणा —कटुकषायोष्ण भूतरक्षा कर त्रिदोषघ्न पथ्यच । रा नि व.८ । कर्णरुक् पित्तरक्तघ्न मेदोविषहरश्च । भा ।

भूर्ज्जग्रन्थिः । पु । लहशुनग्रन्थौ । च सू.३ष २ प्रदेह । "ग्रन्थिय भौर्ज्ज ।"

भूर्ज्जपत्रकः । पु । शाखोटवृक्षे । शाओडा गाछ । रा.नि व ८ ।

भूलग्ना । स्त्री । शङ्खपुष्प्या । रा नि.व ३ ।

भूलता । स्त्री । किंचुलुके । वै.च ।

भूशमी । स्त्री । क्षुद्रशमीवृक्षे । वै निघ ।

भूशयः । पु । बिलवासिशललुमाने, गोधामक लादौ । गुणा – गुरु उष्ण मधुर स्निग्ध वा तघ्न शुक्रलच । राज । [नि.व ११ ।

भूशेलुः । पु । भूकर्बुदारे । भुंईचालता । रा.

भूषणार्हम् । क्ली । स्वर्णे । मौक्तिके । प्रवाले । वै.निघ. । [गाछ । वै.निघ. ।

भूषि(सु)तेरा । स्त्री । भड्डीलवृक्षे । आँटकोड़

भूस्तृणः । पु, क्ली । गन्धतृणे । गन्धमालिति सुक्षा. । शक्तृण । "सौगन्धिकं भूस्तृणक ।" गुणा —"भूस्तृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्ण रेचनं लघु । विदाहि दीपनं रूक्षमनेत्र्य मुखशोधनम् । कफघ्न बहुविट्कञ्च पित्तरक्तप्रदूषणम् ।" भा.म. ३४ म भा चि ।

र्यो शिलां । तापयित्वा मारुतङ्गे दारुभिः. सप्तदी पिते । व्यपोह्य सर्व्वानङ्गारान् मीत्त्य चैवोष्णवा रिणा । तां शिलामथ कुर्व्वीत कौशेयाविकसंस्त रान् । तस्यां स्वभ्यक्तसर्व्वाङ्गः. स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥" च.सू.१४अ ।

भृचित् । पु । शूकरे । त्रिका. ।

भृकुटी । स्त्री । मण्डूकजातीयकीटे । सु.कल्प. ८अ. । See कीट ।

भृगु(ङ्ग)जा । स्त्री । भार्ग्याम् । रा.नि.व.६ । वै.निघ.जीर्णज्व चि.लवङ्गादिकषाये, श्वास.चि सिंह्यादिकषाये ।

भृगुभवा । स्त्री । भार्ग्याम् रा.नि.व.६ ।

भृगूद्भवा । स्त्री । भार्ग्याम् । रा.नि.व.६ ।

भृङ्गम् । क्ली । त्वचि । गुड़त्वक् । प.मु. । चि यो.षर्श चि. । भैष बाल चि । "मुस्तीभृङ्गनिशा कर.।" श्वमके । रा.नि.व.१२ । च.द.रा.य.चि. लवङ्गाद्यचूर्णे ।

भृङ्गः । पुं । भृङ्गराजे । भीमराज । रा.नि.व.६। च.द.बाल री.चि. । र.सा.स सुधावतीगुट्यां । भ्र मरे । र.मा. । पक्षिविशेषे । फिङा वा भीमराज पाखी । रा.नि.व.१९ । मांसगुणा —मधुर स्नि ग्ध कफशुक्रवर्द्धनश्च । रा.नि.व.१० । भृङ्गरीटे । भीमराज । श.र. ।

भृङ्गकः । पु । धूम्याटपक्षिणि । भृङ्गराजपक्षि णि । फिङा वा भीमराज पाखी । श.र. ।

भृङ्गघ्नी । स्त्री । भृङ्गाह्वायाम् । स भ्रमरमा लि । कै.छ्युत्रके । गुणा.—कटूष्णा तिक्ता दीप नरोचनी च । रा.नि.व.७।

भृङ्गजम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । र.मा. ।

भृङ्गजा । स्त्री । भार्ग्याम् । रा.नि.व.६ ।

भृङ्गपर्णिका । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । श.च. ।

भृङ्गप्रियः । पुं । धूलीकदम्बे । रा.नि.व.९ ।

भृङ्गप्रिया । स्त्री । माधवीलतायां । रा.नि.व. १० । [निघ. ।

भृङ्गबन्धुः । पु । कुन्दवृक्षे । कदम्बवृक्षे । वै.

भृङ्गमारि(री) । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । ३८८ केविका ।

भृङ्गमूलिका । स्त्री । भृङ्गाह्वायां । भ्रमरमा- री । रा.नि.व.७ ।

भृङ्गमोही (हिन्) । पु । चम्पकवृक्षे । रा.नि. व.१० । स्वर्णचम्पके । वै.निघ. ।

भृङ्गरजः (जाः) । पु । भृङ्गराजे । भा.म.४ भ कर्पूरो.चि.। "प्रस्थं भृङ्गरजस्य च ।" च.टी.भ.।

भृङ्गरा । स्त्री । भृङ्गराजे । केशराजे । हि भां रा । भा.२भ. ।

भृङ्गराजः । पु । (*Wedelia calendulacea. Syn C. Verbesina.*) स्वनामख्यातः पत्रशाकविशेषे । भीमराज । हि भाङ्गरा, भँग रिया । मं पिवलसाका । तैं गुन्टकलगरचेट्टु । वम्, पिवलभारा । गुणा.—कटुस्तिक्तः रूक्ष उ ष्ण वातकफघ्न केश्य त्वच्य क्रमिश्वासकासशो थामपाण्डुघ्न. रसायनो दन्त्यः बल्य कुष्ठनेत्रशि रोरोगघ्नश्च । भा. । भ्रमरे । भीमराजपक्षिणि । मं । भय प्रतुद काषाय: मधुर रूची वातशमक श्च । सु.सू.४६अ. । केशराजे । केशराज । नी लभृङ्गराजे । धूम्याटपक्षिणि । फिङे । दारुचि- नीति ख्याते सुगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।

भृङ्गरि(री)टः । पु । लौहे । रस र रसायने ।

भृङ्गरोलः । पु । कीटविशेषे । भीमरुल । त्रिका. ।

भृङ्गवल्लभः । पुं । धाराकदम्बे । केलिकदम्ब । भूकदम्बे । कुकुशिमा । रा.नि.व.९ ।

भृङ्गवल्लभा । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । वनजाम । रा.नि.व.११ । तरणीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

भृङ्गाह्वः । पुं । भृङ्गराजवृक्षे । भीमराज । भा.म.४भ.सुखसुप्तिका चि । "स्वरसैर्भृङ्गाह्वा णाम् ।"

भृङ्गसुहृत् । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

भृङ्गसोदरः । पु । केशराजे । केशरञ्ज । त्रिका. । [वै.निघ. ।

भृङ्गा । स्त्री । भृङ्गराजे । त्वचि । गाछपिनि ।

भृङ्गानन्दा । स्त्री । यूथिकायां । स्वर्णयूथी । रा.नि.व.१० । [स्त्री । चामरपर्णे । रा.नि.व.११ ।

भृङ्गाभीटः । पु । चमसवृक्षे । क्ली । चामरक

भृङ्गारम् । क्ली । लवङ्गे । स्वर्णे । रा.नि.व.१२। १३ । पुं । भृङ्गराजे । जटा. । नालमुखजलपात्र-विशेषे । গাড় । च.सू.१५अ ।

भृङ्गारकः । पुं । भृङ्गराजवृक्षे । वै.निघ. ।

भृङ्गारिः । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । भ्रमरमारि वृक्षे । रा.नि.व.१० । पुं । भृङ्गराजे । क्ली । लवङ्गे । [हे च. ।

भृङ्गारिका (री) । स्त्री। झिल्लीकीटे । भ्रम.।

भृङ्गार्कः । पु । भृङ्गराजवृक्षे । वै.निघ. ।

भृङ्गाह्वः । पुं । भृङ्गराजक्षुपे । ভীমরাজ । जीवके । रा.नि.व.४।५ । लवङ्गे । वै.निघ ।

भृङ्गाह्वा । स्त्री । मूलशाकविशेषे । म भ्रमरमारी । क उप्पुशक्के । अडवीशील इति कोङ्कणे । गुणा.—कटूष्णा तिक्ता दीपनरोचनी च । रा.नि. व.७ । [महाराष्ट्रे ।

भृङ्गिः । पु । भृङ्गराजे । वै.निघ.२भ.अ.सा चि.

भृङ्गिका । स्त्री । इन्द्रगोपकीटे । वै.निघ. ।

भृङ्गिणी । स्त्री । वटीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

भृङ्गि(ङ्गी)रिटिः । स्त्री । भ्रमाम् । चिका ।

भृङ्गी । स्त्री । अतिविषायां । আতইচ । वटीवृक्षे । रा.नि.व.११। भङ्गायाम् । ভাঙ্ । वै.निघ २भ.अनकज्व.चि गुच्छादि । सप्रामकमक्षिकायां । कृमिवे পোকা। इन्द्रगोपकीटे । वै.निघ.। पु (इन्) । वटवृक्षे । रा.नि.व ११ ।

भृङ्गीगरहम् । क्ली । भृङ्गीमक्षिकागृहे । कृमির চাক । वै निघ.२भ.व.पि.चि नस्ये । [११ ।

भृङ्गीफलः । पु । आम्रातकवृक्षे । रा.नि व.

भृङ्गेष्टः । पु । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

भृङ्गेष्टा । स्त्री । घृतकुमार्यां । रा.नि.व.५ । भार्ग्यां । रा नि व ६। काकजम्बूवृक्षे । रा.नि व.११ । तरणीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । [त्वचा ।

भृज्जनः । पु । भर्जनपात्रे । ভাজনা খোলা ।

भृशद्रवः । पु । नासारोगभेदे । लक्षणम्—"तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभि । वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थनि । विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्ध शृङ्गाटकं व्रजेत् । निवृत्तः कुरुतेऽथ क्षवथुं स भृशद्रवः ॥" वा उ.१९अ. ।

भृशपत्रिका । स्त्री। महानील्यां । रा.नि.व.४।

भृषत् । पु, स्त्री । पाषाणे । श र. ।

भृष्टः । त्रि । भर्जिते । ভাজা । हे.च. ।

भृष्टकुलत्थः । पु । भर्जितकुलत्थके । ভাজা কুবতি কলাই। स ज्वरे स्वेदोद्गमहरः । सा.कौ. ज्व चि. ।

भृष्टचणकः । पुं । भर्जितचणके । ছোলা ভাজা । म फुटाणुजा । क हुरकडलि । गुणा — रुच्य. वातघ्न रक्तदोषकृत् वीर्यान्वि लघु. कफघ्न शैत्यापहारकश्च । रा नि.व १६ ।

भृष्टतण्डुलः । पु । भर्जिततण्डुले । সিদ্ধ চাউল । गुणा —"सुगन्धि कफहा रुच पिच्छलो भृष्टतण्डुलः ।" राज ३प. ।

भृष्टतण्डुलान्नम् । क्ली । भर्जिततण्डुलस्यान्ने । সিদ্ধ চাউলের ভাত । চালভাজা । মুড়ি । गुणा —"भृष्टतण्डुलजश्चान्न लघु वह्निप्रदीपनम् ।" राज.३प. । [गुणा मत्स्यप्रकरणे वक्ष्या. ।

भृष्टमत्स्यः । पु । भर्जितमत्स्ये । ভাজা মাছ ।

भृष्टमांसम् । क्ली । घृतादिभर्जितमांसे । ভাজা মাংস । गुणा —विदाहि रक्तवातादिदोषकृत् । रा नि.व.१७ ।

भृष्टमृत् । स्त्री । अग्निभर्जनेन दग्धमृत्तिकायाम् । পোড়া মাটী । च.सू.४अ. ।

भृष्टयवः । पु । भर्जितयवे, धानायाम् । ভাজা যব, ছাতু । चिपिटके । চিঁড়ে । प स. ।

भृष्टान्नम् । क्ली । भृष्टतण्डुले । মুড়ি । श च ।

भेकः । पुं । कृष्णाभ्रे । रस चि.३अ । मण्डूके । ব্যাঙ্ । तन्मांसगुणा —बलकरः श्लेष्मकरः पित्तनाशकृत् कुष्ठघ्नश्च । राज. । [वि. ।

भेकटः । पुं । मत्स्यभेदे । ভেট্কী মাছ । भ.

भेकनिः (नी) । स्त्री । मत्स्यभेदे । চাঁড়ন মাছ । मांसगुणा —मधुर शीतलः पथ्य श्लेष्मकरः गुरु च । राज ।

भेकपर्णी । स्त्री । मण्डूकपर्ण्याम् । থুলকুড়ি । थानकुनि । शा.कौ राजयादिनीडि । मण्डूकि इति हिन्दी ।

भेकभुक् । पु । सर्पे । त्रिका ।

भेकमूत्रम् । क्ली । मण्डूकमूत्रे । ব্যাঙের মূত । र.सा स.वज्रशोधने । [घ. ।

भेकराजः । पुं । महाभेके । मण्डूराजे । वै नि

भेकी । स्त्री । मण्डूकपर्णा । थुलकुडि । र.मा.। भेकपर्णा । ध्म. ।

भेटुलि । पु । वामनके । सु.सू.७ध्म. ।

भेड्रः । पु । मेषे । त्रिका. ।

भेड़ (कः) । पु । मेषे । हे.च. । पद्मबीजे । त न्त्रावकतन्त्रकारे । See तन्त्रकार ।

भेड़ा (एडा) । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । म भे ड । क वेंडे । गुणा —"अम्लरसा उष्णा ग्राहिणी अरुचिकारिणी च । रा.नि व.४ । पद्मबीजे । रा नि.व.१० ।

भेड़ी । स्त्री । मेष्यां । ভেড়ী ।

भेदः । पुं । भञ्जने । भञ्जनवत्पीडायाम् । विदारणेनेव व्यथायां । मा.नि. । विरेके । জোলাপ ।

भेदकः । त्रि । विरेचके । पु । अम्लवेतसे । वै.निघ ।

भेदनम् । क्ली । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ । वायुजन्यव्रणवेदनायाम् । सु सू.२२ध्म. । त्रि । भेदके, अबद्धं बद्धं वा मलादिकं पिण्डितम् भित्वाध. पातयति,यथा कटुक्यादि । आमाशयविदारणे । च.सू. १८ ध्म । पु । अम्लवेतसे । प सु. । रा.नि व.६ । शूकरे । रा.नि.व.१८ । भल्लातके ।

भेदन(नि)कः । पुं । जीरके । वै.निघ ।

भेदनीयवर्गः । पुं । भेदकमहाकषायवर्गे । यथा —"सुवहार्कोरुबुकाग्निमुखीचित्राचित्रकचिरबिल्वशङ्खिनीशकुलादनीस्वर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि भेदनीयानि भवन्ति ।" তেউড়ী, শ্বেতার্ক বা রক্তার্ক, এরণ্ড, বিষলাঙ্গলি, দন্তী, চিত্রক, করঞ্জ, শ্বেতদূর্ব্বা, কটুকী, সোণাখিরুই । च.सू.४ध्म. ।

भेदायी (इन्) । पुं । मलदर्पविशिषे । गुणा —"सर्वदोषकरस्तेषां भेदायी मलदूषकः ।" सु. सू ४६ध्म ।

भेदिज्वराङ्कुशः । पु । ज्वराधिकारे रसः । 'रसस्य द्विगुणं गन्धं गन्धतुल्यश्च टङ्कणं । रसतुल्यं विषं योज्यं मरिचं पञ्चधा विषात् । कट्फलं दन्तिबीजञ्च प्रत्येकं मरिचान्वितं । ज्वराङ्कुशो रसो ह्येष चूर्णयेद्यामनात्रकं । वटिकां कारयेद्धीमान् एकगुञ्जाप्रमाणिकाम् ।" रस कौ. ।

भेदिनी । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि व.६ ।

भेदी (इन्) । पुं । अम्लवेतसे । रा नि.व.६ । त्रि । भेदकारके । [रोगे] । सु सू.५ध्म. ।

भेद्यम् । क्ली । भेदार्हे, भेदनीये (विद्रध्यादौ

भेरुण्डम् । क्ली । गर्भधारणे । श र. । त्रि । भयानके ।

भेषजम् । क्ली । औषधे । रा नि व.२० । तच्च द्विविधं —"स्वस्थस्योर्जस्करं किञ्चित् किञ्चिदार्त्तस्य रोगनुत् ।" च.सू.१ध्म । कृष्णजीरके । त्रायन्ति । जटा. ।

भेषजकल्पः । पु । औषधयोजनाया । ते च कल्पा मदनादय. । वा.कल्प.६ध्म ।

भेषजाङ्गम् । क्ली । औषधानुपाने । श.च ।

भैरवीवचा । स्त्री। स्वनामख्यातवचायां । উগ্র বচ । प.मु. ।

भैषजम् । क्ली । औषधे । रा.नि.व.२० ।

भैषज्यसारः । पु । उपेन्द्रमिश्रकृतसंग्रहे ।

भोगः । पुं । शालिधान्ये । प.मु. । सम्पूर्णाहारे। रा नि व.२० । अहिफणायाम् । सर्पशरीरे । पालने । त्रिका. । क्रोड़े । रा.नि.व.१८ । सर्पे । देहे । माने । श.र. ।

भोगगृहम् । क्ली । वासगृहे । हे.च. ।

भोगधरः । पुं । सर्पे । वै निघ. ।

भोगपिशाचिका । स्त्री। क्षुधायाम् । हारा.।

भोगवती । स्त्री । गजवचायाम् । वै निघ. ।

भोगवान् । पु । सर्पे । मे ।

भोगावासः । पुं । वासगृहे । हारा. ।

भोगिगन्धिका । स्त्री। सर्पगन्धायां । वै.निघ. ।

भोगिभुक् । पु । गरुड़े । मयूरे । वै.निघ. ।

भोगिवल्लभम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । प सु.।

भोगी । स्त्री । सर्पिण्यां । सर्पकङ्कालिका । रा नि व.५ । गौ (इन) पु । सर्पे । अम. ।

भोजनम् । क्ली । कठिनद्रव्यस्य गलाध करणे । अम. । पादोनाहारे । "पादोन स्याद्भोजनम् ।" रा नि.व २० । भोजनान्तकर्त्तव्यता —"भुक्त्वा पा णितल घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते । अचिरेणैव त द्वारि तिमिराणि व्यपोहति । भुक्त्वाचम्य कर वाम दत्त्वा कुक्षौ तत पठेत् । मुक्त माहेन्द्रदुक्लेन वैद्या नरसुखेन च । गरुडस्य च कल्पेन समुद्रस्य च व- ह्निना । वातापिर्भक्षितो येन पीतो येन महोद धि । यन्मया खादित पीत तदगस्त्यो जरियति । सुखासीन क्षण तिष्ठेत् यावन्न लभते सुख । भुक्त्वा पादशत गत्वा वामपार्श्वेन सविशेत् । एवमाधीगत चान्न सुख तिष्ठति जीर्य्यति ॥" राज १प. । See आहार , बस्तब1

भोजनकः । पु । भदीभल्लातके । प सु. ।

भोजनपात्रम् । क्ली । स्वर्णादिनिर्म्मिताहार पात्रे । पाकराज. ।

भोजनार्हम् । क्ली । शालिधान्ये । प सु. ।

भोजनीयम् । क्ली । भोज्यद्रव्यमात्रे ।

भोजराज. । पु । ग्रन्थग्रन्थकारे।

भोजराजमल्ल. । पुं । रससुधानिधिकारे ।

भोज्यम् । क्ली । षड्विधान्नान्यतमे अन्ने । रा नि व.२० ।

भोज्यसम्भवः । पु । शरीरस्थरसधातौ । श.च. ।

भोग्यम् । क्ली । धान्ये । रा.नि व १६ ।

भोग्यार्हम् । क्ली । शालिधान्ये । रा.नि.व.१६।

भौलि. । पुं । उष्ट्रे । त्रिका. ।

भौतिकम् । क्ली । मुक्तायां । रा.नि व.१३ ।

भौमजलम् । क्ली । पृथ्वीजले । जाङ्गलानूपसा धारणभेदेन तेषां गुणा जलशब्दे मृग्या ।

भौमरत्नम् । क्ली । प्रवाले । पला । रा.नि. व.१३ । [सु.कल्प १ष ।

भौमसर्पः । पु । पृथ्वीजातसर्पे, दशविधे ।

भौमौषधम् । क्ली । पार्थिवौषधे । "सुवर्ण स मला पञ्च लौहा ससिकता सुधा । मन शिलाले मणयो लवण गैरिकाञ्जने ॥" च.सू.१ष ।

भौर्जग्रन्थिः । पु । भूर्जग्रन्थौ । "ग्रन्थिश्च भौ र्ज ।" च.सू.३ष. । [ज्व.चि ।

भ्रगः । पु । वृक्षादिभ्य पतने । भा.भागनु.

भ्रमः । पु । चक्रारूढस्येव ज्ञाने । मा म १भ. ज्व चि. । "रज पित्तानिलाद्भ्रम ।" वै निघ सू र्च्छा चि. । मूर्च्छायाम् । भान्तौ । कुन्दयन्त्रे । कुं- द । त्रिका. ।

भ्रमणम् । क्ली । पर्य्यटने । इत्यादिभ्रमणगुणा. —वातकोपनत्वम् अङ्गस्थैर्यकरत्व बलाग्निवर्द्धनत्व च । राज ।

भ्रमणी । स्त्री । जलौकायाम् । वै निघ. ।

भ्रमत्कुटी । स्त्री । वृणादिच्छत्रे । त्रिका ।

भ्रमर (कः) । पु । भृङ्गे । अम. । बालमूषि के । मी ।

भ्रमरकीटः । पु । कुम्भीरकीटे, अग्निप्रकृति कीटे । सु कल्प ८ष । [रा.नि.व.७ ।

भ्रमरच्छल्ली । स्त्री । भृङ्गच्छल्लीलतायाम् ।

भ्रमरत्वचा । स्त्री । भ्रमरच्छल्लाम् । वम् भ वरमाली । वै.निघ ।

भ्रमरप्रियः । पु । धाराकदम्बे । र मा. ।

भ्रमरबान्धवा । स्त्री । यूथजातीवृक्षे । वै. निघ. । [नि व.१० ।

भ्रमरमारी । स्त्री । भ्रमरारिपुष्पवृक्षे । रा.

भ्रमरा । स्त्री । भृङ्गच्छल्लीलतायां । रा.नि.व ७।

भ्रमरातिथिः । पु । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व १० ।

भ्रमरानन्दः । पु । बकुलवृक्षे । रक्ताम्लान वृक्षे । ब्रह्मयष्टि । स्त्री । अतिमुक्तकपुष्पवृक्षे । रा. नि व १० ।

भ्रमरारिः । पु । पुष्पवृक्षविशेषे । भ्रमरमारी इति मालवे प्रसिद्ध । गुणा —तिक्त वात(पित्त)- श्लेष्मज्वरापह शोथकण्डूकुष्ठव्रणविदोषघ्न । रा नि.व.१० । [नि व.८ ।

भ्रमरासनः । पु । मूषक । गरुडप । र.

भ्रमरी । स्त्री । जतुकायाम् । पुत्रदावायाम् । भ्रमर्याम् । गुडूच्याम् । रा.नि.व.२३ । भ्रमरारिपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

भ्रमरेष्टः । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । बड़ सोंटा श्योणा गाछ । रा.नि.व.८ । स्त्री । भार्ग्यां । रा.नि.व ११ । [भि.व.१० ।

भ्रमरोत्सवा । स्त्री । माधवीलतायाम् । रा.

भ्रमिः । स्त्री । मूर्च्छायाम् ।

भ्रमिका । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै.निघ. ।

भ्रष्टगुदः । त्रि । गुदभ्रंशरोगिणि । च.द. ।

भ्रस्थुः । पु । नासारोगभेदे । निदा. ।

भ्राजकः । पुं, क्ली । तत्रामकपित्ते । पित्तविशेष । म.च. । तस्य स्थानं त्वक् । तस्य कर्म छायाप्रकाशकत्वम् अभ्यङ्गादिक्रियाणाञ्च पाचकत्वम् । सु.सू.२१ष. ।

भ्रान्तः । पुं । पीतधुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

भ्रान्तिः । स्त्री । भ्रमे । सा च रज पित्तानिलजा भवति । "रज पित्तानिलैर्भ्रान्तिः ।" शार्ङ्ग. पू.६ष. ।

भ्राम(मि)कः । पुं । सूर्य्यावर्त्ते । शृगाले । चुम्बकप्रस्तरे । मे. । कान्तलौहविशेषे । रा.नि.व.१३ ।

भ्रामरम् । क्ली । भ्रमराहृतमधुनि । नकुल.१२ अ. । इहलताम्रतलौहे । तदुक्तं ये स्निग्धाञ्जनगोलाभा. पुष्पासवपरायणा. । भ्रमरैर्जनित तैस्तु भ्रामर मधु भण्यते ॥ गुणा —मधुरं पिच्छिलं रुच सुखजाड्यहरं श्वेतवर्णञ्च । रा.नि.व.१४ । "शीत कषाय मधुरं लघु स्यात् सन्दीपनं लेहनमेव शस्तं । संशोधनञ्च व्रणशोधनञ्च संरोपणं हृद्यतमञ्च बल्यं । त्रिदोषनाशं कुरुते च पुष्टिं कासे क्षये वा चतजे च छर्द्दौ । हिक्काभ्रमे शोषणपीनसाना रक्तप्रमेहे सरक्तातिसारे । रक्तातिसारे च सपित्तरक्ते व्रणी हृत्पार्श्वरुजेऽपि शस्तम् । नेत्रामये वा बहुलोगदे वा विषे प्रशस्तं भ्रमरैर्यत यत् । भ्रामर सघनं जाड्यभूयिष्ठ मधुरञ्च यत् । चौद्रं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघु लेहनम् । भ्रामर उच्चस्थाने विटपे सारघं भवेत् । रन्ध्रे तु कोटरे वापि चौद्रं तत्र प्रशस्यते ॥" अत्रि.१८ष., पु । प्रस्तरभेदे । चुम्बुक पाथर । मे. ।

भ्रामरशर्करा । स्त्री । भ्रामरमधुकृतशर्करायाम् । गुणाः—भ्रामरमधुतुल्या. । रा.नि.व.१४ ।

भ्रामरी । स्त्री । पुत्रदावीलतायां रा.नि.व.३। नकुल.१२अ ।

भ्रामितः । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

भ्रामिताचः । पुं । अश्वस्य वातव्याधिविशेषे। लक्षण यथा—"वक्र. पश्चिमकायेन मण्डलैर्यो विचेष्टते । मन्दग्रासश्च दीनश्च भ्रामिताची स्तोऽश्वतः ॥" ज.द.४५ष. । [श्रम. ।

भ्राष्टः । पुं,क्ली । भर्जनपात्रे । भाजनाखोला।

भ्राष्ट्रजा । स्त्री । खर्परपोलिकायां । वै.निघ.।

भ्रुकुटिः । स्त्री । भुवि । वै.निघ. ।

भ्रुकुटीमुखः । पु । दर्व्वीकरसर्पविशेषे । सु. कल्प ४ष. । See सर्पः ।

भ्रूः । स्त्री । भूदेशे । भुरु । वै.निघ. ।

भ्रूणः (कः) । पुं । बालके । गर्भे । भम. । ह्रीवेरे । वाला । रस.रं.तिक्तकष्टते ।

म

मः । पुं । ब्रह्मणि । एका.कोषः । विधौ । मे ।

मकरः । पुं । मत्स्यविशेषे । मकर । "मत्स्यानां मकरः श्रेष्ठो दीपनो वातनाशनः । रुचिप्रदः शुक्रकरयास्सरीदोषनाशन. ॥" अत्रि.२२ष । स-भ्रामकाग्निप्रकृतिकीटे । सु.कल्प.८ष. ।

मकरध्वजः । पुं । रसायनाधिकारे औषधविशेषे । "स्वर्णस्य भागौ वङ्गस्य मौक्तिकं कान्तलौहकं । जातीकोषफले रूप्य कास्यकं रससिन्दुरम् । प्रवालं कस्तुरी चन्दनमकचैकभागिकम् । स्वर्णसिन्दूरतो भागाश्चत्वारः कल्पयेद्बुधः ॥" स्वर्ण २ भ. वङ्ग १ भ. मुक्ता १ भ लौह १ भ. जायफल १भ. जयित्री १भ. रूपा १भ काँसा १भ. रससिन्दुर १ भ. प्रवाल १ भ. मृगनाभि १ भ.

कर्पूर.१ ভ. अभ्र १ ভ. स्वर्णसिन्दूर ४ ভ.। र.सा.सं.।

मकरन्दः । पुं । मधुनि । प.मु.। कुन्दपुष्पे। कुन्दफुलेर गाछ। पद्मकेसरे। रा.नि.व.१०। क्लो। किञ्जल्के। रा.नि.व.१०। आम्रभेदे। कोकिलाक्षे। वै.निघ.। पुष्परसे। भा.।

मकरन्दजम् । क्ली । ह्रीवेरे। वाला। प.मु.।

मकरन्दवती । स्त्री । पाटलपुष्पवृक्षे। श.च.।

मकरन्दवासः । पुं । धूलीकदम्बे । रा.नि.व.८।

मकराकरः । पुं । कण्टककरञ्जे । श च.।

मकरी । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे।

मकुरः (लः) । पुं । बकुलवृक्षे । कोरके। हे च.। श.र.। [ध.मु.२७थ.।

मकु(कू)लकः । पुं । दन्तीवृक्षे । थ.टी.र।

मकुष्टः (ष्ठः) (कः) । पुं । (Phaseolus aconitifolius) वनमुद्गे । वनमुग । हिं मुकुट, मोट, मुगानी। तें वनमुद्गचेट्टु। मकुष्ठक इति मालवदेशे प्रसिद्धः। गुणाः—कषायः मधुरः रक्तपित्तघ्नः ज्वरदाहघ्नः पथ्यः रुचिकृत् त्रिदोषहरश्च। रा.नि.व १६। "सरक्तपित्तकफवातहन्ता ग्राही कषायो मधुरः प्रदिष्टः। ग्राही सुशीतो गुदकील गुल्मं मकुष्ठकः सर्व्वगदान् निहन्ति ॥" अत्रि.१५ अ.। तन्मूषगुणाः—"मकुष्ठमूषोऽल्पबलः पाचनो दीपनो लघुः। चक्षुष्यो कंठ्यो हृद्यः पित्तश्लेष्मास्रदोषनुत् ॥" द्रव्यगुणः। [च.वि.७थ.।

मक्किल्लः। पुं। क्रिमिरोगे, पुरीषजक्रिमिविशेषे।

मक्कलः (ल्लः) । पुं । वातजशूलरोगे । गर्भमोचनान्ते वातशोणितजशूलार्त्तिविशेषे। হেতাল दाथा। लक्षणं—"वायुः प्रकुपितः कुर्य्यात्संरुध्य रुधिरं सुतम्। सूताया हृच्छिरोवस्तिशूलं मक्कलसंज्ञकम् ॥" मा नि.।

मक्कुलम् । क्ली । शिलाजतुनि। श.र.।

मक्कोलः । पुं । खटिकायाम्। খড়ি। त्रिका.।

मखप्रभुः । पुं.। रक्तसोमलतायाम्। वै.निघ.।

मखान्नम् । क्ली । पद्मबीजसदृशबीजे। हिं मखाना। "मखान्नं पद्मबीजाभं पानीयफलमित्यपि।" गुणाः—"मखान्नं पद्मबीजस्य गुणैस्तुल्यं विनिर्दिशेत्।" भा.। [चि.मूत्रादिगुल्मा।

मगधम् । क्ली । पिप्पलीमूले । वै.निघ वटी.

मगधजा । स्त्री । पिप्पल्याम्। পিপুল গাছ। वै.निघ.वि.ज्व.चि.।

मगधजाफलम् । क्ली। पिप्पल्यां। পিপুল। च.द.गुल्म.चि.भार्गीषट्पलकघृते।

मगधा । स्त्री । पिप्पल्या । प.मु.। वै.निघ.२ भ कर्णकज्व चि.। [शि.यो अग्निमान्द्यचि.।

मगधोद्भवा । स्त्री । पिप्पल्यां । रा.नि.व.६।

मघम् । क्ली । औषधे । पुष्पविशेषे । श.र.।

मघा (घी) । स्त्री । औषधविशेषे । धरणिः। धान्यविशेषे। मे.।

मङ्गलच्छदा (च्छायः) । स्त्री, पुं । प्लक्षवृक्षे। পাকুড় গাছ। रा.नि.व.११। [निघ।

मङ्गलप्रदा । स्त्री । हरिद्रायां । शमीवृक्षे । वै.

मङ्गला । स्त्री । शुक्लदूर्व्वायां । श.र.। हरिद्रायां। रा.नि.व.६। नीलदूर्व्वायां। रा.नि.व.८। करञ्जभेदे। श.च.। मङ्गल्यागुरुणि। रा नि.व.१२। चवड़ी। कुड़ी। त्रायमाणायाम्। वै.निघ.। [१२।

मङ्गलागुरु । क्ली । मङ्गल्यागुरुणि। रा.नि.व.

मङ्गल्यम् । क्ली । दधनि । अम्लदधनि। मे.। स्वर्णे। सिन्दूरे। रा.नि.व.१३। कृष्णागुरुकाष्ठे। प.मु.। श्रीखण्डचन्दने। শ্বেত চন্দন। रा.नि व.१२। पुं। बिल्ववृक्षे। र.मा.। मसूरके। रा.नि.व.१६। जीवकर्षुपे। रा.नि.व.५। नारिकेलवृक्षे। कपित्थवृक्षे। रा.नि.व.११। रीठाकरञ्जे। रा.नि.व.८। अश्वत्थवृक्षे। मे.। जलमधूकवृक्षे। वै निघ.। [धा.व.।

मङ्गल्यकः । पुं । मसूरकलाये। भा.पू.१भ.

मङ्गल्यकुसुमा । स्त्री। शङ्खपुष्प्यां। भा। [टा.।

मङ्गल्यनामधेया । स्त्री । जीवन्तीवृक्षे। श-

मङ्गल्यपुष्पी । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम्। वै निघ.।

मङ्गल्या । स्त्री । पीड़ानामदेवदारुभेदे। प्रियङ्गौ। मङ्गल्यागुरुणि। रा.नि.व.१२। शङ्खपुष्प्यां। मसूरे। मूर्व्वायां। दुर्गायां। र.मा.। ऋद्धौ। रा.नि.

व.११२३। अमीरत्वे। रा.नि.व.८।२३। अथ पु ष्पां। टोर्न बाँ०कि। गोरोचनायां। हरिद्रा यां दूर्व्वायां। प.मु.। शल्लकचायां। रा.नि.व ८। माषपर्ण्यां। रा.नि.व ३।२३। जीवन्तीलता यां। वचायां। कट्वां। रा.नि.व.३।५।६।२३। म ञ्जिष्ठायां रा.नि.व २३। मल्लिकापुष्पवृक्षे। सु ङ्गपर्ण्याम्। वै.निघ.।

मङ्गल्यागुरु । क्ली। स्वनाम्ना केदारदेशे प्रसि द्धागुरुणि। गुणा:—शीतलं गन्धाढ्यं योगवाहि कञ्च। रा.नि.व १२। [नि.व ५।

मङ्गल्याह्वा । स्त्री। त्रायमाणालतायां। रा.

मङ्गुरः । पु। मत्स्यविशेषे। मागुर माछ। वै. निघ.। [हारा।

मङ्ग(ङ्क)णम् । क्ली। अङ्गाचार्ये। ज्रोंशिया।

मच्छः । पुं। मत्स्यसामान्य। श.र.।

मज्जकृत् । क्ली। अस्थनि। हे.च।

मज्जगतज्वरः । पु। तदाश्रितज्वरविशेषे। मज्जागतज्वर। लक्षणं यथा—"तम प्रवेशन हि- क्का कास. शैत्य वमिकथा। अन्तर्दाही महाश्वास। मर्मच्छेदश्च मज्जस्थे। मज्जयुक्ते क्रिया नोक्ता मरण तत्र भाषितम्॥" वै.निघ.। [निघ.।

मज्जदमनी । स्त्री। वन्ध्याकर्कोटिकायाम्। वै.

मज्जनम् । क्ली। स्नाने। जटा। मज्जायां। श.च.। [पिण्डर्व्वे। मैत्र.यांश्ची।

मज्जफलम् । क्ली। माजूफलमिति प्रसिद्धे व

मज्जरः । पु। तृणविशेषे। माजुर तृण। मं पवना। कं रुचि। गुणा:—मधुर: पित्तदुग्धकरश्च। रा.नि.व.८।

मज्जसमुद्भवम् । क्ली। शुक्रे। हे च.।

मज्जा (न्) । पु, स्त्री। हृदादिरक्त.सारभागे। सार। चम। अस्थ्य: मूढकेहभागे। स च जा- त्वस्थिमध्यग तस्य कर्म्म पूरणम्। "केहोऽस्थ्: य विरेच स्यात् स मज्जा कथितो बुधै:।" भा.पाद- दारोपि.। "अस्थि यत् स्थापितं पक्व तस्य सारो भवेदन। य: स्नेदवत् पृथग्भूत. स मज्जेत्यभिधी- यते॥" इति स्वरूपम्। मज्जस्थानं यथा—"स्थ लोस्थिषु विशेषेण मज्जा लभ्यन्तरे स्थित:।" अप तृतीया मेदोधरा नाम, मेदोहि सर्व्वभूतानामुद- रस्थमण्वस्थिषु महत्सु मज्जा भवति। सु.शा.४अ। अस्थिसारे। आँटिर शाँस। रा नि व.१८ गुणा: —"यस्य यस्य फलस्येह वीर्य्यं भवति यादृशं। त- स्य तस्यैव वीर्य्येण मज्जानमपि निर्द्दिशेत्॥" सु.सू. ४६अ। मज्जगुणा.—"बलशुक्ररसश्लेष्ममेदोमज्ज- विवर्द्धन.। मज्जा विशेषतोऽस्थ्नाञ्च बलकृत् स्नेहने हित॥" च। वातघ्नी पित्तकफबलकरो मास- तुल्यगन्धरूपा च। कुम्भीरमहिषमज्जगुणा:—म- धुरा वृहणी बल्या च। मज्जसत्त्वगुणौ—शैत्यमुष्ण- त्वञ्च। राज.।

मज्जा(नु)गतम् । क्ली। काण्डभग्ननामास्थि- भङ्गरोगे। "अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जा- नमनुप्रयाति।" सु नि.१५अ।

मज्जाजः । पुं। भूमिजगुग्गुलौ। रा.नि.व.१२।

मज्जामेहः । पु। मज्जगतप्रमेहे। निदा.।

मज्जारजाः । पुं। गुग्गुलौ। वै.निघ.।

मज्जावहस्रोतः । पुं। मज्जधातुवाहकना- डाम्। तस्य मूलम् अस्थीनि सन्धयश्च। च.वि. ५अ.।

मज्जारसः (सारः) । पुं। शुक्रे। रा.नि.व. १८। सप्तधातुम्। मनसाविशेष। वै निघ.।

मज्जासारम् । क्ली। जातीफले। रा.नि व.१२।

मज्जिका । स्त्री। लवणाकन्दे। वकस्थियाम्। वै निघ।

मञ्चकपर्च्ची / **मञ्चिपत्रम् (त्री)** } स्त्री, क्ली। सुरपर्ण्याम्। रा.नि.व १० गुणा:— तिक्ता उष्णा पित्तला विषघ्नी कफवातज्वरकास- क्रमिघ्नी। वै.निघ.। [रा.नि.व.१९।

मञ्चकाश्रयः । पुं। मत्कुणाम्। मत्कुणे।

मञ्जरम् । क्ली। मुक्तायां। श.र.। तिलकवृक्षे। श.र.। मञ्जर्यां। त्रिका.।

मञ्जरिः । पुं। वल्लर्यां। श्रम.।

मञ्जरी (का:) । स्त्री,पुं। गन्धतुलस्यां। प.मु.। मुक्तायां। तिलकवृक्षे। श.र.। तुलस्यां। रा.नि. व.१०। वेतसलतायाम्। चमीकवृक्षे। वै.निघ.।

मञ्जरीनम्रः । पुं। वेतसे। वेत। रा.नि. व.९।

मञ्जा । स्त्री । छागे । छाग्याम् । वै.श ।

मञ्जिः (ञ्जी) । स्त्री । मञ्जर्य्यां । त्रिका. ।

मञ्जिफला । स्त्री । कदलीवृक्षे । त्रिका. ।

मञ्जिष्ठः (ष्ठा, ष्ठिका) । पु, स्त्री । (Rubia cordifolia, Syn. R. Mañjishtha) Indian madder, स्वनामख्यातलतायां । मञ्जिष्ठा । च सु. । हि मम. मजीठ, मञ्जिठि । में मञ्जिष्ठतोंडी, ताम्रवल्ली । ता मञ्जिट्टी । फा. रमास । गुणा —मधुरा कषाया उष्णा गुरु व र्णमेहज्वरश्लेष्मविषनेत्ररोगघ्नी च । घोलयोजनी कौशी सिंहली चेति तद्भेदा । एता सर्वा वि शेषेण गुणोत्तरा ज्ञेया । रा नि व ६ । सु चि १० प । च द वि.ज्व चि लाक्षादितैले । "मञ्जिष्ठा वे न्द्राक्षो ।" पक्षाघातकामलासु हिता मूत्रस्रोतो विशोधनी च । फल यकृद्दोषहर मूलं चर्म्मविवर्ण ताहर तिलकालकघ्न च । कश्चिद्न्यगुण ।

मञ्जिष्ठमेहः । क्ली । पित्तजन्यप्रमेहरोगे । य च रोगी मञ्जिष्ठोदकप्रकाश मेहति । सु नि ६ च ।

मञ्जिष्ठाद्यघृतम् । क्ली । शारीरव्रणाधिकारे घृत । "मञ्जिष्ठा चन्दनं मूर्व्वां पिष्टा सर्पिर्विपाचयेत् । सर्व्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमिष्यते ॥" रस र. ।

मञ्जिष्ठाद्यतैलम् । क्ली । क्षुद्ररोगाधिकारे तैलम् । 'मञ्जिष्ठा मधुक लाक्षा मातुलुङ्ग सयष्टिक । कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडव पचेत् । आज पयस्तद्द्विगुण शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । नीलिकापिडकाव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥" तिलतैलं ॥० श. । कल्कार्थे —मञ्जिष्ठा मधुकपुष्पं (मउल फूल) लाक्षा (लाहा) मातुलुङ्गमूल (टाबामूल) यष्टिमधु प्र. २ तो. छागदुग्धं १ श. । रस.र. ।

मञ्जुगमना । स्त्री । हंस्याम् । रा नि व १९ ।

मञ्जुघोषः । पु । कपोते । वै.निघ. । [१९ ।

मञ्जुपाठकः । पु । शुकपक्षिणि । रा नि.व.

मञ्जुलः । पु । जलरङ्कपक्षिणि । मे. । तित्तिरपक्षिणि । हरिणभेदे । अञ्जीरवृक्षे । वै निघ । क्ली । अञ्जीरे । आंजीर । राज. । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ।

मञ्जूषा । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ ।

मट्ट(ड्ड)कः । पु । भक्ष्यविशेषे । माड़ुआ । मटा ।

मणिः (णी) । पुं, स्त्री । स्फटिकादिरत्ने, स प्तादौ । त्रिका । गुणा —"मणिरत्नं सर मौर्त कषायं स्वादु लेखन । चक्षुष्य ... ।" राज । पञ्चाङ्गमहने । मे । शिश्नाग्रमण्यौ । शिश्नमूर्द्धा. चि । मणी, भागी । मा म १भ.मूत्रोत्सङ्ग.चि । मणिबन्धे । हे.च. । योन्यग्रभागे । श.र ।

मणिकण्ठः । पु । चासपक्षिणि । वै.निघ. ।

मणिकाननम् । क्ली । माने । कण्ठे । श र. ।

मणिच्छिद्रा । स्त्री । मेदायां । प मु । रा. नि व ५ । महामेदायाम् । मध्वाधोम् । वै निघ । ऋषभकौषधे । मे. । [व.१९ ।

मणितारकः । पु । सारसपक्षिणि । रा नि.

मणितुण्डः । पुं । वकायाम् । वै निघ. ।

मणिपूरम् । क्ली । आमाशयकुक्षे ।

मणिबन्धः । पु । करमूले । হাতের কব্জি । रा नि व.१८ । भा.मसूरी.चि ।

मणिभावरः । पु । सारसपक्षिणि । वै निघ. ।

मणिमन्थम् । क्ली । सैन्धवलवणे । रा.नि.व.६ । वै निघ श्वास चि.शिलाद्यवलेहे । [वै.निघ. ।

मणिमन्दिरम् । क्ली । मुक्तागृहे । झिनुक ।

मणिरत्नम् । क्ली । हीरके । वै निघ. । [१३ ।

मणिराग(ज)म् । क्ली । हिङ्गुले । रा नि व.

मणिरामः । पु । ग्रन्थरत्नमालाकर्त्तरि ।

मणिवरः । पु । हीरकमणौ । হীরে । भा. ।

मणिवीजः । पु । दाडिमवृक्षे । रा.नि.व.११ । जीरके । वै निघ. ।

मणीचकम् । क्ली । चन्द्रवर्णरौप्ये । চান্দি ব পা । त्रिका. । पु । चन्द्रकान्तमणौ । वै निघ । मत्स्यरङ्कपक्षिणि । माछ्रांङा पाखी । हारा. ।

मणीयकम् । क्ली । पुष्पे । उ.च. ।

मण्टपी । स्त्री । क्षुद्रोपोदिकायां । रा.नि.व७

मण्टूरम् । क्ली । मण्डूरे । मण्डूर । वै निघ. ।

मण्ठः (क) । पुं । घटकाकारपिष्टकविशेषे । हि मांड़ा । यथा—"समिता मर्द्दयेदाज्यैर्जलेनापि

च मर्दयेत्। अस्मात्तु वटकहत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसम्। एलालवङ्गकर्पूरमरिचाद्यैरलङ्कृते। मध्ये खिला सितापाके तत्तत्र समुद्धरेत्। अयमप्रकारः संसिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते॥" गुणाः—"मण्डस्तु वृंहणो हृद्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः। पित्तानिलहरो वृष्यो दीप्ताग्नीना सुपूजितः॥" रा नि व १०।

मण्डम्। क्ली, पुं। सारे। पिच्छे। दध्यादिसारे। माड, मयेर माद। क्ली। मस्तुनि। मे।

मण्डः। पुं। एरण्डवृक्षे। प सु। यवादिसाधितसिक्थकरहितद्रव्यविशेषे। मण्ड, माड। "सिक्थकैरहितो मण्डः।" स च चतुर्दशगुणाम्बुसाधितः सिद्धः अर्थात् तण्डुलपरिमाणापेक्षया जलविमगुणजले सिद्धः। "मण्डश्चतुर्दशगुणे।" च.द. ज्व चि.। "जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलं। विपचेत्स्रावयेन्मण्ड. सभक्तो मधुरो लघुः। नीरे चतुर्दशगुणे सिद्धो मण्डस्त्वसिक्थकः॥" प म २ ख.। गुणाः—"तण्डुलानां सिक्थहीना पेया चाग्निप्रदीपनी। ग्राहिणी लघुशीता च पाचनी वातलोमनी। धातूनाञ्चैव नाडीनां मृदुत्वस्वेदकृन्मता। तृषायमासृरीपित्तातीसारकफदोषहा॥" वै.निघ.। अष्टगुणवारिसिद्धे मण्डे। स चाग्निमान्द्ये हितः। सि.या.अग्निमा चि.। गुणाः—"क्षुद्बोधनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च। ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं नयेदष्टगुणो हि मण्डः॥" राज.३प.। भेके। भूमके। शाकभेदे। मे.। मस्तुनि। सारे। पिच्छे। ह.च.।

मण्डकः। पुं। मण्डे। जातीपुष्पवृक्षे। पिष्टकविशेषे। हिं माँड़ा। "वारिणा कोमलाङ्गत्वा समितां साधु मर्दयेत्। हस्ताभ्यां तथा लोप्त्रीं सम्यक् प्रसारयेत्। अधोमुखघटस्यैतां विस्तारामभिनिवेशयेत्। मृदुना वह्निना साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते॥ दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नरः। अथवा सिद्धमांसेन सलवणवटकेन वा ...॥" गुणाः—"मण्डको वृंहणो हृद्यो बल्यो रुचिकरो भवे। पाके पि मधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयापहः॥" भा.। लांभी = मैथी।

मण्डनः। पुं। मधुमाधवीलतायाम्। वै.निघ. १म.तैल्वादिवर्गे।

मण्डपः। पुं। माधवीलतायाम्। वै निघ.।

मण्डपा। स्त्री। निष्पाव्यां। रा.नि.व.१६।

मण्डपारोहः। पुं। सुखालौ। रा.नि.व.७।

मण्डपी। स्त्री। क्षुद्रपत्रीपोदक्यां। क्षुद्रपत्र पूंई। रा.नि.व.७।

मण्डयन्तः। पुं। अन्ने। उणा.।

मण्डरी। स्त्री। घुर्घुरिकायाम्। हारा।

मण्डल(क)म्। क्ली। पिटकवन्मण्डलयुक्तचर्मरोगे। चाका दाग। कोठरोगे। शीतपित्तरोगे। रा.नि.व.२०। मा नि.। नखीनामगन्धद्रव्ये। श.च.। पुं। उदर्दरोगे। सर्पभेदे। व्रणेऽङ्गे व्रणबन्धभेदे। "मण्डलं वेष्टनाकारं विदध्यादिति लक्षण।" सु.स.१८अ.। कुक्कुरे। त्रिका। अष्टचत्वारिंशद्दिवसेषु। ४८ दिन। "सप्ताष्य मण्डलं पथ्याढ्यं निष्काशयेत्ततः।" अर्क.चि.।

मण्डलच्छदा। स्त्री। शुक्लपुनर्नवायाम्। वै.निघ.। [रा.नि.व.५।

मण्डलपत्त्रिका। स्त्री। रक्तपुनर्नवायाम्।

मण्डलपुच्छकः। पुं। तन्नामकप्राणहरकीटे। सु.कल्प.८अ.। [तै इचे। वै.निघ.।

मण्डलशुक्लभाक्। पुं। आनाहम इति ख्या-

मण्डलसन्धिः। पुं। कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलाकारसन्धौ। सु.शा.५अ.।

मण्डला। स्त्री। कुमार्याम्। घृतकुमारी। दूर्वायाम्। वै.निघ.।

मण्डलाग्रम्। क्ली। मण्डलमिवाग्रं यस्येति। स्वनामख्यातषडङ्गुलशस्त्रविशेषे। लक्षणं यथा—"वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रमिव वा। मण्डलाग्रं ज्ञानीयात्प्रमाणन्तु षडङ्गुलम्॥" सु.सू.८अ.।

मण्डली (इन्)। पुं। वटवृक्षे। रा.नि.व.११। सर्पे। त्रिका.। गोनससर्पे। रा.नि.व.१९। कृकलासे। हे.च.। बिडाले। श.मा.। कर्कटे। भौमसर्पजातौ। "प्रिया मण्डलिनो भोगाः मण्डलैर्विविधैश्चिताः। प्रांशवो मन्दगमनाः..." वा. उ.३६अ.। वै.निघ। तद्भेदाः—"आदर्शमण्डलश्वेतमण्डलरक्तमण्डलचित्रमण्डलपृषतरोध्रपुष्पमिलिन्द

कमीनसङ्गगोनसर्षनसमच्छायनसवेणपत्रकशिपक बभ्रुकषायकलुषपारावतकमाभरणचित्रकैणीपदा येति। तदृष्टलक्षणमाह—मण्डलिदष्टस्य प्रथमे वेगे रक्तं दुष्टं पीतीभवति। तेन च पीताङ्गता दाहश्च। द्वितीये श्वयथुः। तृतीये दंशमरिक्लेदादय। चतुर्थे ज्वरो दाहश्च। पञ्चमे सर्वशरीरदाहश्च भवति। वा.उ.३६अ.। स्त्री (ली)। दूर्व्वायाम्। हारा.। घृतकुमार्य्याम्। गुडूच्याम्। वै.निघ.।

मण्डा । स्त्री। मेथिकायाम्। प.मु.। मद्ये। हारा.। आमलक्याम्। मे.।

मण्डूकः । पु। भेके। व्याङ्। स अष्टविध.—क्षण-सार कुहक हरित रक्त यववर्णाभ भृकुटी कोटिका इति। तद्दंशे दंशकण्डू पीतफेणागमश्च। सु.कल्प.८अ.। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। बड़ शोणागाछ। रा.नि.व.९। पुण्डरीकवृक्षे। भू-ण्डविर्शा। वै.निघ.। मण्डूकपर्ण्याम्। थुलकुड़ि। भैष.अ.पि.चि.सुधावतीगुटिका। अश्वस्य खुरतलप्रदेशे। ज.द.।

मण्डूकता (तापः) । स्त्री, पुं। अश्वस्य पादरोगविशेषे। लक्षणं यथा—"मण्डूकतापो मण्डूका वधिनामस्य जायते। अभिघातसमुत्थेन दुष्टकर्दमकेन च॥" ज.द.३९अ.।

मण्डूकपर्णः । पु। श्योणाकवृक्षे। अम.। पाटलावृक्षे। वै.निघ। शोणके। मे।

मण्डूकपर्णी । स्त्री। (Hydrocotyle Asiatica) Asiatic Penny wort. स्वनाम ख्यातशाके। थुलकुड़ि, थालकुनि। हि ब्रह्मन्डुकि, ब्रह्ममाण्डूकी। तैं मण्डूकब्रम्ही। ता. वल्लरैकीरै। बम्, ब्रह्मी। रा.नि.व.१२। गुर्वेन्द्राश्योषधिरूपे। गुणा—कासघ्नी स्वादुपाकरसा हिमा च। राज.३प.। भैष.। महामजघ्नी। अस्य पत्र कुष्ठे उपदंशे च परमहितं। चर्म्मरोगे नाड़ीव्रणे च हितम्। इष्टफलम्। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६। २१। च.सू.४अ। आदित्यभक्तायाम्। रा.नि.व.४।२३। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। बड़ शोणा गाछ। रा.नि.व.९। शालपर्ण्याम्। पाटलायाम्। वै.निघ.। ब्राह्म्याम्। ब्रह्मी शाक। भा.प्र.रसायने। "मण्डूकपर्ण्या स्वरस। तदभावे

मण्डूकमाता । स्त्री। ब्राह्मीक्षुपे। रा.नि.व.५।

मण्डूका । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम् श.मा.। मण्डूकपर्ण्याम्। थुलकुड़ि। प.मु.। आदित्यभक्तायाम्। हुडहुडिया। रा.नि.व.४।

मण्डूकी । स्त्री। मण्डूकपर्ण्याम्। थुलकुड़ि। र.मा.। आदित्यभक्तायाम्। रा.नि.व.४। ब्राह्मीक्षुपे। रा.नि.व.५। जलब्राह्मी। सु.चि.१अ.। अश्वस्य खुरतलभागे। ज.द.२अ. भेकपत्न्याम्।

मण्डूरम् । क्ली, पु। लौहमले। मर्चा। प.मु.। अस्य करणविधि—"अक्षाङ्गारैर्धमेत् किट्टं लौहजं तद्वत्का जले। सेचयेत्तप्ततप्तञ्च सप्तवारं पुनः पुनः। चूर्णयित्वा ततः क्वाथैर्हिंगुणे त्रिफलाद्रवे। आलोड्य भर्जयेदग्नौ मण्डूरं जायते म रम्। यल्लौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टं चापि तद्गुणम्। शतोर्द्धमुत्तमं किट्टं मध्यञ्चाशीतिवार्षिकम्। अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम्॥" रस.चि.७अ.।

मण्डूरवटकः । पु। पाण्डुरोगे औषधम्। "त्रिफलाचूर्णं मुस्ता विडङ्ग चव्यचित्रकौ। दार्व्वीत्वक् माक्षिका धातु ग्रन्थिकं देवदारु च। एतान् द्विपलिकान् भागान् चूर्णान् कुर्यात् पृथक् तथा। मण्डूरं द्विगुणं चूर्णात् शुद्धमञ्जनसन्निभं। गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तत्प्रक्षिपेत्ततः। उदुम्बरसमान् कृत्वा वटकान् तान् यथाग्निना। उपयुञ्जीत तक्रेण॥" च.चि.२०अ.।

मतङ्ग(रा)जः । पु। हस्तिनि। अम.।

मतिः । स्त्री। बुद्धौ। अम.। इच्छायाम्। मे। शाकविशेषे। मत्स्यकन्दे चञ्चलपालङ्कः।

मतिदा । स्त्री। गिरिकर्णीक्षुपे। रा.नि.व.४। ज्योतिष्मतीलतायाम्। रा.नि.व.३।

मतिविभ्रंशः । पुं। बुद्धिवैपरीत्ये। श.र.।

मतिविभ्रान्तिः । पुं। उन्मादरोगे। रा.नि.व.२०।

मत्कः । पु। मत्कुणे। छारपोका। श.मा.।

मत्कुणः । पु। कीटभेदे। छारपोका। रा.। मे.। अ

हिषे । वै निघ । स्त्री । केशरहितस्त्रीयोनौ । श
र । [श मा ।

मत्कुणारि । पु । शणवृक्षे । भङ्गायां । शिक्षि ।

मत्त । पु । धुस्तूरवृक्षे । रा नि व १० । को
किले । महिषे रा नि व १९ । त्रि । उन्मत्ते ।

मत्तकाशिनी । स्त्री । उन्मत्तस्त्रियां । अम ।

मत्तकीश । पु । हस्तिनि । श मा ।

मत्तवारणम् । क्ली । पूगफलचूर्णे । श मा. ।
कुन्दरुचहतो । कुँदरुश । (बडा । मे । पु ।
मतङ्गजनि । [याम् । शिक्षि । वै निघ ।

मत्ता । स्त्री । मद्ये । रा नि व १४ । विजया

मत्ताख्य । पु । कोकिले । वै निघ ।

मत्स (त्स्य) । पु । जलचरजन्तौ । माछ । ते
बहुविध । नानाजातीयाश्च । यथा—"रोहितो म
द्गुरो शौकुलबालको वरस्तथा । कागलो रक्तमत्स्यो
ऽथ महिषश्च चिलीचिम । वातूक खलमीमा च
सया शभविषादय । तेषां विशेषा पर्यायेषु
ज्ञेयाः । साधारणतः मत्स्यमांसगुणाः स्निग्धम्
उष्णं गुरु रक्तपित्तजनकं वातहरञ्च । "निःशल्का
निन्दिता मत्स्याः सर्वे शल्कयुता हिता । वपु
स्थैर्यकरा वीर्यबलपुष्टिविवर्द्धना ॥ ह्रदकुल्या
जलनिधिनिर्झरतडागवापीजले च ये मत्स्याः । ते
तु जडा, नादेया यथोत्तरलघुतरास्तु नादेयाः ॥
धाराम्बुमत्स्या गुरवोऽल्पदाहदा विष्टम्भदाश्च लव
णाम्बुजाता । तेभ्योऽन्यजाः स्वादुजलाश्रिता अपि
ज्ञेया जडास्तेऽपि यथायुतानिमान् ॥" रा नि व,
१७ ।" नादेया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहा ।
रक्तपित्तकराश्चोष्णा वृष्याः स्निग्धाल्पवर्चसः ।
कषायानुरसास्तेषां शष्पशैवालभोजनाः ।
सरस्तडागसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः । म
हाह्रदेषु बलिनः स्वल्पेऽम्भस्यबलाः स्मृताः ॥" तेषां
मत्स्यानिलघ्नावौद्भाकौप्यौ गुणान्तरौ । स्निग्ध
त्वात् स्वादुपाकत्वात्तयोर्वाप्यः गुणोत्तराः । नादेया
गुरवो मध्ये यस्मात् पुच्छास्यचारिणः । सरस्तडा
गजानान्तु विशेषेण शिरो लघु । चहूरगोचरा य
स्मात्तस्मादुत्सोदपानजाः । किञ्चिन्मुक्त्वा शिरोदेश
मधयो गुरवस्तु ते । अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः
सरसिजाः स्मृताः । उरोविचरणात्तेषां पूर्वमङ्ग
लघु स्मृतम् ।" सु सू ४६ अ । महामत्स्यगुणाः —
"महाप्रमाणा गुरवः शुक्ला बद्धवर्चसः ।" क्षुद्र
मत्स्यगुणाः —"क्षुद्रमत्स्यास्तु लघवः ग्राहिणो ग्रह
णीहिताः । कृष्णमत्स्याः लघुस्निग्धा वातघ्ना वह्नि
वर्द्धनाः ।" पाण्डुवर्णमत्स्यगुणाः —"पाण्डुरा दीप
नाः स्निग्धा गुरवो भिन्नवर्चसः । क्लिन्नशुष्कमत्स्य
योर्गुणाः —कथिता दोषलाः मत्स्याः शुष्का विष्ट
म्भिदुर्जराः ।" लवणयुक्तमत्स्यगुणाः —"लवणे
साधिता मत्स्याः कफपित्तकराः स्मृताः ॥" सा
मुद्रमीनगुणाः —"सामुद्रा गुरवो वृष्याः स्निग्धोष्णा
वातनाशनाः । पित्तलास्तु विशेषेण मांसाग्निबलाद्य
लावहाः ।" जम्बीररसयुक्तमत्स्यगुणाः —'दग्धम
त्स्यास्तु जम्बीररसाक्ता वातनाशनः । मधुरो रोच
नो हृद्यो बृंहणो बलवर्द्धनः ।" सन्तोलितमत्स्य
गुणाः —"आर्द्रकैः कटुतैलेन सह सन्तोलितो भ
वेत् । स स्वादुः कफवातघ्नः शुक्रलो बलवर्द्धनः ।"
मत्स्यव्यञ्जनगुणाः "व्यञ्जनं शाकमत्स्याढ्यं हृद्यं
वृष्यञ्च पुष्टिकृत् ।" मत्स्यघण्टगुणाः —"मत्स्यघ
ण्टो बलकरो वातघ्नो रोचनः परः ॥" राज ३प ।

मत्सग(घ)ण्ट । पु । मत्स्यगन्धे । समत्स्य
व्यञ्जनभेदे । माछेर घण्ट । श च । See मत्स्य ।

मत्सर । पु । मक्षिकायां । पिका ।

मत्स्यकाली (ठी) । स्त्री । उपोदिकायाम् ।
वै निघ । [४ । कग. ।

मत्स्यगन्धा । स्त्री । जलपिप्पल्यां । रा नि व;

मत्स्यगन्धि । स्त्री । मत्स्याक्ष्याम् । ब्राह्मी
शाक । (का) । गुक्तनामायाम् वै निघ ।

मत्स्यघण्ट । पु । व्यञ्जनविशेषे । माछेर
घण्ट । श च । See मत्स्य ।

मत्स्यण्डिका (ण्डी) । स्त्री । गुडकृतमिष्ट
द्रव्यभेदे । मिछरि, नवात । शर्करायां । रा नि,
व १४ । मात्स्यण्ड । "इक्षो रसो य. सपक्वो
घनः किञ्चिद्द्रवान्वितः । मन्दं यत् स्यन्दते तस्मात्
तस्मात्स्यण्डी निगद्यते ।' गुणाः —"मत्स्यण्डी भेदि
नी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा । मधुरा बृंहणी
वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता ।" भा । मत्स्यण्डि
काखण्डशर्करादिः यथा यथा वर्द्धते तथा तथा शीतस्निग्ध
गुरुमधुरतरा भवति । सु सू ४५ अ ।

मत्स्यण्डीफलितम् । क्ली । खण्डीशर्करायाम्। वै.निघ. ।

मत्स्यनाशकः (नाशनः) । पुं । मत्स्यार कुपक्षिणि । মাছরাঙা পাখী। कुररपक्षिणि । त्रिका. । हे.च. ।

मत्स्यपित्तम् । क्ली। मीनपित्ते । মাছের পিত্ত। तच्छुद्धिः—"मत्स्यादिपित्तं सगुप्तं निम्बद्रावैर्विभावितं । दिनान्ते शुद्धिमायाति सत्यं गुरुवचो यथा ॥" सा.कौ. । [रा.नि.व.६ ।

मत्स्यपित्ता । स्त्री । कटुरोहिण्या। कट्की।

मत्स्यपुटपाकः । पु । पुटेन मत्स्यपाकभेदे । तत्साधनं दग्धमत्स्यतुल्यमेव । [रा नि व.६ ।

मत्स्यभि(वि)ना । स्त्री। कटुकायाम् । कट्की।

मत्स्यभेदिनी । स्त्री । कटुकाया। रा.नि व.६।

मत्स्यरङ्गः (ङ्गः, कः) । पु । जलकाके । মাছরাঙা । हारा. ।

मत्स्यराजः । पुं । रोहितमत्स्ये । त्रिका. । —"सुन्दरो रोहितः श्रेष्ठ. सकुलश्च विशेषत । मत्स्यराज इति प्रोक्त ।" रस.चि.८अ. ।

मत्स्यर्कः । पुं । शफरीमत्स्ये। च.शा ८अ. ।

मत्स्यवेधनी । स्त्री । मीनरङ्गी । মাছরাঙা । जटा.। वडिशे । श.र. ।

मत्स्यशकलम् । क्ली । मीनशल्के । मत्स्यचर्मणि । भा.म.कुष्ठ.चि । स्त्री । कटुक्या । भा म १भ. चितमम.ज्व.चि.। "महौषधामरदारुमत्स्यशकला ।"

मत्स्यसन्तानिकः । पुं । मत्स्यव्यञ्जनभेदे । यथा —"दग्धेऽङ्गारे सलवणो वेशवारैकपक्वत. । साद्रकः कटुतैलेन मत्स्यसन्तानिको भवेत् ॥" श.च ।

मत्स्या । स्त्री । कटुकाम् । वै.निघ. ।

मत्स्याङ्गी । स्त्री । गण्डदूर्व्वायाम्। रा नि व.८। हिलमोचिकायां । ফিকে । त्रिका ।

मत्स्याण्डम् । क्ली। मीनाण्डे। মাছের ডিম। गुणाः—"मत्स्यकूर्म्मखगाण्डानि स्वादुवाजीकराणि च । कटुपाकानि रूक्षाणि वातश्लेष्मकराणि च ॥" राज.२प. ।

मत्स्यादनी । स्त्री । जलपिप्पल्यां । रा.नि.व. ४ । मूर्व्वालायाम् । मत्स्याक्ष्याम् । ফিকে । काकमाच्याम् । गण्डदूर्व्वायाम्। मण्डूक्याम् । रा.नि.व. २२ । [त्रिका. ।

मत्स्याशनः । पुं। मत्स्यरङ्गे । মাছরাঙা ।

मत्स्याचकम् । क्ली । ब्राह्म्याम् । पञ्चाङ्गचन्दने । भा.म.४भ.बाल चि. । "मत्स्याचक शङ्खपुष्पी ।" सु शा.१०अ. । पत्तूरे । वा.उ ३८अ. ।

मत्स्याचिका । स्त्री । गण्डदूर्व्वायाम् । वै. निघ. ।

मत्स्याची । स्त्री । हिलमोचिकायां । ফিকেশাক । हि मछेच्छी, मछरिया । म जलब्राह्मी । र.मा. । त्रिका । सोमलताविशेषे. । गुणा—शीतला रूक्षा व्रणत्वग्घ्नी च । रा.नि.व.५ । "मत्स्याक्षी ग्राहिणी शीता कुष्ठपित्तकफास्रजित् । लघुस्तिक्ता कषाया च स्वाद्वी कटुविपाकिनी ॥" भा गु.व. । काकमाच्यां । रा.नि.व.४ । गण्डदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ ।

मत्स्यी । स्त्री । जटामांस्यां । वै निघ.२भ.वा व्या चि.शत(वरीतैले । स्त्रीमत्स्यजातौ । व्याक. ।

मत्स्योदनम् । क्ली । मीनपक्वभक्ते । মাছের পোলাও । गुणा.—"मत्स्यौदन कफकर त्रिदोषकरण तथा । धर्म्मोऽम्लकर प्रोक्तं चतुर्व्वर्गस्वभावकैः ॥" वै निघ. । [मद. । र.मा. ।

मथः (न.) । पुं । अग्निमन्थवृक्षे । গণিরি ।

मथितम् । क्ली । वस्त्रपूतनिर्जलदधि । अम. । भा.म । १भ.च सा चि.गङ्गाधरचूर्णे । "चूर्णं मथितसमेतम् ।" केवल मथितदधि । "तत् केवलम् मथितं मुनयो वदन्ति ।" प.म.२खं. । गुणाः —श्लेष्मवातघ्न । रा.नि व.१५ । कफपित्तघ्न रोचन धातुपुष्टिकरञ्च । राज.२प. । [हलायुध ।

मथुरानाथः । पुं । वैद्यामृतलहरीनामग्रन्थ·

मदः । पुं। मृगनाभौ । मृगनाभि । रा.नि.व. १२ । See कस्तूरी । च.द.वा.व्या.चि.महादशमूलतैलमहामायूरघृतेषु। मत्ततायाम् । "धुनकीटवधूतुरभक्षणादिव मत्तता ।" भा.म १भ.ज्व.चि । "मूर्च्छादाहौ मदस्तथा ।" भा.नि । मद्ये । हे.च. ।

मदकरः । पु । धुस्तूरवृक्षे । स्त्री (रा) धातकीवृक्षे । (री) सुरायाम् । वै निघ. ।

मदकटद्रुमः । पु । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

मदगन्ध. । पु । सप्तपर्णवृक्षे । छातिमगाछ । रा.नि.व.१२ । स्त्री । अतसीक्षुपे । मशिनागाछ । प मु. । मद्ये । रा नि व.१४ ।

मदगमनः । पु । महिषे । वै.निघ ।

मदघ्नी । स्त्री । उपोदिकायां । पूँइगाछ । प. मु । नागदमन्यां । रा नि व ५ ।

मदद्रुः । पु । माड इति कोङ्कणदेशप्रसिद्धे वृक्षे । रा.नि व ६ ।

मदनः (क) । पु,क्ली । (Randia dumetorum Syn. Posoqueria dumetorum or R. longispina) मुचुकुन्दवृक्षे । स्वनामख्यातह्रीनगन्धवर्गीयवृक्षे । मयनागाछ । हि मदनफल करहर । तै मङ्गलकडिमिचेट्टु मण्ड चेट्टु, मङ्गचेट्टु, उम्मेत्तचेट्टु । सन्, पातर । ता. मडुक्कारय । मैंपा मैदल । पञ्चा मिण्डकोल । म मेणाइल । कं मेल । गुणा — कटुतिक्तोष्ण कफवातव्रणघ्न शोफघ्न वामनश्च । रा.नि व.८ । एतत्फलं वामनम् अर्थात् अपक्वपित्तश्लेष्माणौ कण्ठं नयेत् । भमरे । जटा. । मदनवृक्षे । आकोड गाछ । रा नि व ६ । वकुलवृक्षे । धुस्तूरवृक्षे । रा. नि व.१०।२२ । भा.४ख.शाल्यादितैले । सिक्थके । रा.नि.व.१३ । कामे । मत्स्ये । कोपामे । मानके । कुटजवृक्षे । रा नि.व २२ । कोशातक्याम् । सरल काष्ठे । वै.निघ. । कुन्दपुष्पवृक्षे । (क) दमनकवृक्षे । मेनाः । रमा । च द.वा.व्य.चि. "मासी सुरामदम ।" धीरिणो वृक्षे । कपोते । वै.निघ । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. । वसन्ते । मे. । माषे । हे च. । खदिरवृक्षे । श.च । [११ ।

मदनकाकुरवः । पुं । पारावते । रा.नि व.

मदनकोद्रवः । पु । तृणधान्यविशेषे । मदन घास । च.द धाना वि । "मदनकोद्रवनम्" ।

मदनपाठकः । पुं । कोकिले । रा.नि.व १९ ।

मदनफलम् । क्ली । मदनवृक्षफले । मयना- ईंङ् ।

मदनमञ्जरी । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । वै निघ ।

मदनमृगः । पु । कस्तूरीमृगे । वै निघ ।

मदनमोदकः । पु । वाजीकरणाधिकारे मोदक । पाठ —"त्रैलोक्यविजयापत्रं सबीजं घृतभर्जितं । त्रिकटु त्रिफला कुष्ठं शटी सैन्धवधान्यकं । शृङ्गी तालीशपत्रञ्च कट्फलं नागकेशरं । यमानी चाजमोदा च यष्टीमधुकमेव च । मेथी जीरकयुग्मञ्च गृहीत्वा भर्जितं कियत् । यावन्त्येतानि चूर्णानि तावदेव तदौषधं । तावत्येव सिता देया यावत्या याति बन्धनम् । घृतेन मधुना मिश्रं मोदकं परिकल्पयेत् । त्रिसुगन्धिसमायुक्तं कर्पूरेणाधिवासयेत् । स्थापयेद्घृतभाण्डे तु श्रीमन्मदनमोदकम् ॥" त्रिकटु त्रिफला, कूड़, शटी, सैन्धवलवण, धनिया, काँक्ड़ाशृङ्गी, तालीशपत्र, कट्फल नागेश्वर, यमानी, वनयमानी, यष्टिमधु, मेथि, जीरा, कृष्णजीरा, प्रत्येक चूर्ण समभाग । ईषत् भर्जित सबीज सिद्धिचूर्ण ऐ सकलचूर्ण समान । सकलसमष्टि-समान चिनि । घृत ओ मधु तत दिवे याहाते मोदक बान्धा याय । अन्यो महामदनमोदक —त्रैलोक्यविजयापत्रं सबीजं घृतभर्जितं । सम शिलातले पश्चात् चूर्णयेदतिचिक्कणम् । शतावरोरजश्चैव विदारीकन्दजं रजः । वानरिबलयोश्चैव मूलवल्कलजं रजः । गोक्षुरस्य च बीजानां वानरीबीजस्य च । एतदेकीकृतं यावत्तावदर्द्धं विजयारजः । तच्चाष्टगुणं कार्यं त्रैलोक्यविजयारजः । अश्वगन्धा शतावर्या विदार्याः स्वरसैस्तथा । पयसापि समं तस्मिन् गोलयेच्चूर्णसञ्चयम् । गोलयित्वा सिताश्चैव शक्रचूर्णाच्चतुर्गुणा । पचेदवह्निना वैद्यो मन्दमन्देन वह्निना । तत पाकक्रमं दृष्ट्वा चैवामिश्रं तिष्ठ । सुधावतारितं दद्यान्मोदकार्थे भिषग्वरः । त्रिकटु त्रिसुगन्धञ्च सैन्धवं सधनीयकं । जातीकोषफलञ्चैव वालकं जीरकद्वयं । शटी कुष्ठकर्कोटिश्च मुस्ता मधुरिका मुरा । मांसी तालीशपत्रञ्च पत्रं वारिन्दमेव च । यमिपत्रं मिशा चैव तथैव शतपुष्पिका । चविका देवदारुश्च वरियष्टु सवङ्गकं । सरलः शैलजश्चैव सर्व्वमेतद्विचूर्णयेत् । चन्द्रनं धत्तूरकं मुक्ता द्रव्यं तद्भागदय । मर्द्दयित्वा कृत चूर्णं शक्रचूर्णस्य पादिकं । सैन्धव स्वादुताय्योग्यं देयं कटुकमेव च । तत. घृतमिश्रितं कृत्वा मोदकं परिकल्पयेत् । भूय-

লিম্নাবধি স্বর্ণং স্বর্ণং সুবর্ণসি মদা। ধৌটধৈস্মী স্বকালনাদ্ সিদ্ধার্থানৰ্থসিদ্ধয়।" শতাবরীচূর্ণ, ভূমিকুষ্মাণ্ডচূর্ণ, গোক্ষুরের বীজচূর্ণ, গোরক্ষচাকুলিয়ার চালচূর্ণ, গোক্ষুরবীজ চূর্ণ, কুলেখাড়ার বীজচূর্ণ, আলকুশীবীজ চূর্ণ, প্রত্যেকে সমভাগ মিলিত ২ প.। ঘৃতভর্জিত সবীজ সিদ্ধিচূর্ণ ৮প. শর্করা ৩২ প. পাকার্থ—শতমূলীরস, ভূমিকুষ্মাণ্ডরস এবং দুগ্ধ প্রত্যেকে ৮প (মত ভরে দুগ্ধ ১৬প) একত্র গুলিয়া পাক করিবে। পাকসিদ্ধ হইলে নামাইয়া, তাহাতে দুগ্ধ ভিন্ন চূর্ণ ২ প. প্রক্ষেপার্থ ত্রিকটু গুড়ত্বক্ তেজপত্র এলাইচ, সৈন্ধব. ধনিয়া. জায়ফল, জয়িত্রী, বালা জীরা, কৃষ্ণজীরা, শটী, কুন্দুরখোটী, মুতা, মউরী, মুগানি শী, ভটানি শী, তালীশপত্র, তেজপত্র, পচাপাতা, গেঁঠেলা, হরীতকী, শুলফা, চই, দেবদারু, প্রিয়ঙ্গু, লবঙ্গ, সরল কাষ্ঠ, শৈলজ। ইহাদের মধ্যে যে যে দ্রব্য ভর্জনোচিত, গন্ধবৃদ্ধির জন্য তাহা ভাজিয়া চূর্ণ করিবে। এই সকল দ্রব্য চূর্ণ প্রত্যেকে সমভাগ মিলিয়া ২ প. সৈন্ধব ও ত্রিকটুচূর্ণ যে পরিমাণে দিলে স্বাদু হয়, সেই পরিমাণ বিবেচনা করিয়া দিতে হইবে। মোদক প্রস্তুত হইলে সেই মোদক ত্রিকটু ও ত্রিজাতকচূর্ণে আলোড়িত করিয়া ভাণ্ডে তুলিয়া লইবে। বৃ.র। [বৈ.নিঘ।

मदनमोदनी। স্ত্রী। गणिकारिकायाम्।

मदनरिपुः। पुं। मदनफले। वै.निघ.।

मदनशलाका। स्त्री। सारिकायाम्। कामोन्मादकौषधे। त्रिका। कोकिलायां। श र.।

मदनसारिका। स्त्री। सारिकायाम्। शालिक পাখী। জটা। [याम्। हे.च.।

मदना। स्त्री। कस्तूर्य्याम्। धातक्याम्। सुरा

मदनाङ्कुशः। पु। शिश्ने। त्रिका.। नखे। वै.निघ। [प सु.।

मदनाग्रजः। पु। कोद्रवधान्ये। কোদোধান।

मदनायुधम्। क्ली। योनौ। श च। कामवृद्धिलये। रा नि व.४।

मदनालय.। पु। स्त्रीयोनौ पद्मे। वै निघ।

मदनाढ्यः। पु। मदनवृक्षे। रा नि.व ८। स्त्री ढ्या)। च्चौटवृक्षे। वै निघ.।

मदनी। स्त्री। मेथिकायां। মেথি। प सु.। कस्तूर्य्यां। मृगनाभि। रा नि व.१२। मद्ये। रा. नि व १४। धातकीवृक्षे। अतिमुक्तके। रा.नि.व. १०।

मदनीयहेतुः। पु। धातकीवृक्षे। ধাই ফুলের গাছ। वा म १५ष प्रियङ्ग्वादिव.। "पुन्नाग-श्रीम मदनीयहेतु।"

मदनीया। स्त्री। मल्लिकावृक्षे। वै निघ.।

मदनेच्छाफल। पु। आम्रवृक्षे। रा.नि.व. ११।

मदभञ्जिनी। स्त्री। शतमूल्याम्। श च.।

मदमत्तः। पु। महाकरञ्जवृक्षे। वै.निघ.।

मदमादिनी। स्त्री। कोङ्कणदेशे गणिकारी नामप्रसिद्धे पुष्पवृक्षे। रा.नि व.१०।

मदयन्तिका (न्ती)। स्त्री। नवमल्लिकायां। কাঠমল্লিকা। र मा। त्रिपुरमल्लिकायां। प सु. भैष चुद्रगं चि महानीलतैले। च.द.र.पि.चि। वा चि २অ।

मदयित्नु। क्ली। मद्ये। मे.।

मदरोगः। पु। मदात्ययरोगे। रा.नि व.२०।

मदव्याधिः। पु। पानात्ययरोगे। रा.नि व. २०। [৩]

मदशाकः। पु। उपोदिकायाम्। रा नि व.

मदशौण्डः। पु। जातीफलवृक्षे। वै.निघ.।

मदसार.। पु। तूलवृक्षे। रा नि.व ६।

मदस्थानम्। क्ली। सुरापानस्थाने। त्रिका।

मदहस्तिनिकः (नी)। महाकरञ्जवृक्षे। ডহর করঞ্জ। रा नि.व ६।

मदहेतुः। पु। धातकीवृक्षे। वैद्यकं।

मदा। स्त्री। धातकीवृक्षे। वै निघ भ.सा चि षष्ठीचूर्णे, कुटजचूर्णे। ग्रहणी.चि.पाठादिचूर्णे। कस्तूर्य्याम्। मृगनाभि। चि क्र.क.मदद.चि।

मदाढ्यः। पुं। तालवृक्षे। कदम्बवृक्षे। रा.

नि व.१। आमलके। रा नि व ११। स्त्री। लोहितभिद्ग्राम्। दलक्षांठी। श च.।

मदातङ्क. (त्यय) । पुं। पानात्ययरोगे। तस्य निदानादिकं यथा—"ये विषस्य गुणाः प्रोक्ताः स्तेऽपि मद्ये प्रतिष्ठिताः। तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युग्रो मदात्ययः। किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम्। अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथामृतम्। प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या निहन्त्यसून्। विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम्। विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलं। प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतोपमम्। स्निग्धैस्तदन्नैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेविता। भवेदायुः प्रकर्षाय बलायोपचयाय च। काम्यता मनसस्तुष्टिस्तेजो विक्रम एव च। विधिवत् सेव्यमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणाः॥ बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च पानान्निद्रारतिवर्द्धनश्च। सपाठगीतस्वरवर्द्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि॥ अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशान्तः। आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मद्येन मत्तः पुरुषो मदेन॥ गच्छेदगम्यांश्च गुरूंश्च मन्येत् खादेदभक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः। गुह्यानि गुह्यानि वदेद् हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषोऽस्वतन्त्रः॥ चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदार्विव निष्क्रियः। कार्याकार्यविभागज्ञो मृतादप्यपरो मतः। को मदं तादृशं गच्छेदुन्मादमिव चापरम्। बहुदोषमिवामूढः कान्तारं स्ववशः कृती॥ निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम्। आपादयेत् कष्टतमान् विकारान् आपादयेच्चापि शरीरभेदम्॥ क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन। व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि। अत्यम्लभक्षावततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथाबलेन। उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान् विकारान्। पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा। पानविभ्रममुग्रञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्। हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः। विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्राय मदात्ययम्। तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातिसारविभ्रमैः। विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम्। छर्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः। विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम्। ज्ञेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्वलिङ्गैर्मदात्ययः॥" भा.नि.। तच्च सन्निपातजमदात्ययो दशभेदः। यथा—"उत्कर्षेण यदालेको मद्येन द्वौ तदा हिमः। उत्कर्षेण यदा द्वौ तु मद्येनैको द्वितीयकः। एको मद्येन दीप्तः स्यात् द्वावल्पेन तृतीयकः। उत्कर्षेणैक एव स्यात् अल्पेन द्वौ चतुर्थकः। उत्कर्षेण यदा द्वौ तु अल्पेनैकश्च पञ्चमः। एकोऽल्पेन तु मद्येन द्वौ दीप्ताविति षष्ठकः। उत्कर्षेण समस्ताः स्युरेवं भवति सप्तमः। मद्येन सर्वेऽपि यदा तदा भवति चाष्टमः। अल्पेन सर्वेऽपि यदा तदा तु नवमः स्मृतः। अल्पेनैकस्तथान्यौ मद्येनैक इति स्फुटाः। सन्निपातस्य मुनिना दश भेदाः प्रकीर्त्तिताः॥" वा. चि ७५.। [मजि। विश.।

मदारः । पु। शूकरे। मृगनाभौ। वै निघ।

मदार्भकः । पु। फलिकमत्स्ये, राजग्रीवमत्स्ये। फनुई माछ। त्रिका।

मदालापी (इन्) । पु। कोकिले। श मा।

मदाह्वः । पु। कस्तूर्या। मृगनाभि। त्रिका.।

मदिरः । पु। रक्तखदिरे। श च.। मत्तखञ्जने। श र.।

मदिरा । स्त्री। मद्यसामान्ये। रा नि व १४। गुणाः—"हिक्काश्वासप्रतिश्यायकासवर्चोग्रहारुचौ। वम्यानाहविबन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता।" च सू २७अ। See मद्यम्।

मदिरासख. (खः) । पु। आम्रवृक्षे। जटा.।

मदिष्ठा । स्त्री। मद्ये। हे.च।

मदोत्कटः । पु। मत्तगजे। कपोते। वै.निघ।

मदोत्कटा । स्त्री। मद्ये। रा नि.व.१४। माषपर्ण्याम्। वै.निघ.। चतसीक्षुपे। ठिन ना. छ। रा.नि.व ११। तृणस्यां। वाकुड़। मद.।

मदोद्रेकः । पु। महानिम्बे। घोड़ा निम। रा नि ५८।

मद्गुः । पुं। जलकाके। पानकौड़ी। च मु २७अ। प्रतजातीयपक्षिविशेषे, गन्धरई। माद्गुड़। गुणाः—वातघ्नः स्निग्धः सुष्टमलक्ष्य रक्तपित्तहर. हिमश्च। राज व.।

मद्गुसूचिका: । पु। कृष्णकंटे, पर्णवरी। सु सू ४६ष.।

मद्गुरः (च.) । पु । मत्स्यभेदे । मागुर माछ । तन्मांसगुणाः —मधुरं स्निग्धं सवाहि गरुकारं गुरु च । राजव. । शर । [शर ।

मद्गुरसी । स्त्री । शृङ्गीमत्स्ये । शिङ्गी माछ ।

मद्यम् । क्ली । तरलमादकद्रव्यविशेषे । मद । हिं दारु । मद्यसामान्यगुणाः - मधुराम्लं कफघ्नं लघु बलकरं कान्तिकरञ्च । मद्य त्रिविधं गौडी माध्वी पैष्टी चेति,तानि अम्लमद्यानि । अन्यच्च सौगन्धिकादिद्रव्यान्तरयोगेन विविधं भवति । अन्ये तु तेषां द्वादश भेदानाहु । तानि सर्व्वाणि गौड्यादिष्वेवान्तर्भवन्तीति न पृथगुक्तम् । रा नि व १४ । विशेषाः स्वस्वपर्य्यायेषु द्रष्टव्याः । गौडी माध्वी तथा पैष्टी निर्य्यासा क्वथितापरा । इति चातुर्विधा ज्ञेया सुराख्यासा प्रभेदकाः । भेदेन द्वादश प्रोक्ता सुरा सौवीरका रसे । शीधुर्गौडी च मत्स्यण्डी गुडेन प्रभवास्तथ । माध्वीकं माधुकं माध्वं मधुना सयुता सुरा । पैष्टीष्वरिष्टजातन्तु तण्डुलप्रभवास्तथ । मृद्वीकारससम्भूतः तालमाडसमुद्भवा । निर्य्यासा सा तु विज्ञेया तासां वच्मि गुणागुणान् ॥'' अत्रि २८अ. । नवं मद्यं अजातरसप्रसादमनतिक्रान्तसंवत्सरं सत्त्वविकारजनकं वातादिजनकञ्च । 'द्विजस्त्रीभिस्तु न ग्राह्यं यद्यप्युज्जीवयेन्मृतम् ।' रा नि व १४ । 'नवं मद्यमभिष्यन्दि गुरु वातादिकोपनं । अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि च ।"इति नवं मद्यम् । "चिरस्थितजातरसं दीपनं कफवातजित् । रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम् ।" इति पुराणं । 'तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्य्यतः । सौक्ष्म्यादौष्ण्याच्च तैक्ष्ण्याच्च विकासित्वाच्च वह्निना । समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्द्धमागतम् । विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसि वीर्य्यं मदयतेऽचिरात् ।" चतुरशीतिरिति चरकः । तदीमयो नव,धान्यफलमूलसारपुष्पकाण्डपत्रत्वचो भवन्त्यासवयोनयः शर्करा चेति । ताश्चतुरशीतिविधा हितकरा आसवा जायन्ते, यथा—फलजाः षड्विंशति , मूलजा एकादश, सारजा विंशति , पुष्पजा द्वौ, काण्डजाश्चत्वारः, त्वग्जाश्चत्वारः, शर्कराजातश्चैकः, धान्यजाश्च षट् । इति । च सू २५अ. । तत्साधने जलादिदानविचारः —"आसवादिषु साध्येषु द्रव्यैर्यद्गुणसम्मतम् । खदिरादेः प्रतिपलं जलमाहुश्चिकित्सकाः । चतुःशरावमितं कृत्वा गुडं क्वाथसमं क्षिपेत् । मधुराणां गुडो देयः कफघ्नाग्नेरतोऽन्यथा ॥ ' इति । "क्वाथ्यद्रव्यस्य वा तुल्यादुदकं त्वन्यमेव च । सम्यक्पाकं न गृह्णन्ति हीनवीर्य्यन्तु केवलम् ॥ क्वाथ्यद्रव्यं चरमसं अर्द्धं दशघटं क्षिपेत् । निष्क्वाथ्य पादशेषन्तु गुडं सार्द्धं घटं न्यसेत् । विसृज्य सन्धितं यच्च तदासवमितीरितम् ॥" वृद्धसुश्रुत. । "विना क्वाथेन सन्धानमासवं प्रोच्यते किल । गुडं क्वाथौषधसमं जलं चापि चतुर्गुणम् ॥ आसवारिष्टमद्येषु द्राक्षापञ्च दशाम्लकं । क्षौद्रञ्च गुडपादोनं प्रयोक्तव्यं भिषक्तमैः । अरिष्टेषु च सर्व्वेषु द्रोणे पलशतं गुडम् । चिरस्थायिष्वरिष्टेषु द्विगुणं गुडमावपेत् ॥ अनुक्तमानारिष्टेषु द्रवे द्रोणे गुडात्तुला । क्षौद्रं क्षिपेद्गुडस्यार्द्धं प्रक्षेपस्तु दशांशिकः । तद्विधेषु च द्रष्टव्या मद्यकर्त्तव्यता बुधैः । आसवारिष्टयोर्यत्र न गुणो लभ्यते तदा । एकाद्यनिश्चितं कृत्वा दापयेद्गुणवृद्धये ॥'' इति गौपुरः । "यथा यथा जलस्थानं विरसं फलं भवेत् । तथा तथा गुडं देयं ह्यधिकं सम्प्रदायतः ॥ यथा तथा भवेदत्र स्रावो बहुतरं शुभं । अनुक्तौ दशमूलादौ बब्बुलबदरादिकम् ॥ स्रावणार्थं प्रदातव्यं नासवादौ कदाचन । अनुक्तेऽपि च प्रस्थार्द्धं धातकीकुसुमं क्षिपेत् ॥ स्रावणार्थेषु सर्व्वेषु मधुकुष्ठविवर्ज्जितं । कुर्व्वन् शिरसः पीडां छर्द्दिं पुष्परसाद्भवेत् ॥ अरिष्टासवयोर्माषा प्रोक्तमाकुड्वान्विता । यथा यथा श्रुतं मद्यं मात्रा चाल्पा तथा तथा ॥' भद्रशौनकः । [चि । वै निघ ।

मद्यगन्धः । पु । बकुलवृक्षे । स्त्री । कदम्बः

मद्यदोहदः । पु । बकुलवृक्षे । वै निघ ।

मद्यद्रुम. । पु । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे माड़वृक्षे । रा नि.व ९ ।

मद्यनित्यः । त्रि । नित्य मद्यपानशीले । च ।

मद्यपङ्कः । पु । किट्टके । मदेर.(मेथी) । वै.च ।

मद्यपाशनम् । क्ली । पिपासाजनकद्रव्ये । वै निघ । पानरुचकभक्ष्यद्रव्ये । चाट् । वै च. ।

मद्यपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा. नि व ६ ।

मद्यमण्डः । पु । मद्यफेने, सुरामण्डे । मदेर (मेथी) । अम ।

मद्ययोनि । स्त्री । सर्ज्जवृक्षे । शालगाछ । वै निघ । [गाछ । र मा. ।

मद्यवासिनी । स्त्री । धातकीवृक्षे । धाइफुल

मद्यबीजम् । क्ली । बहुद्रव्यकृतसुराबीजे । बाकर इति लोके । हे च ।

मद्यश्रेष्ठम् । क्ली । द्राक्षासुरायाम् । वै निघ ।

मद्यसन्धानम् । क्ली । सुरानिष्काशनार्थं फल वल्काङ्कुरादीनां सुचिरसंस्थापने । हे च ।

मद्यहेतु । पु । धातकीवृक्षे वै निघ ।

मद्यामोद । पु । वकुलवृक्षे । रा नि व १० ।

मद्योत्तमम् । क्ली । माध्वीसुरायां । वै निघ ।

मधु । क्ली । (Mel) Honey पुष्परसे । मधु मउ । प सु । हि ता सहद मध । ते तेल । गुणा —मधुर कषायानुरस रुक्ष शीतमग्निदीप न वर्ण्य स्वर्य लघु सुकुमार लेखन हृद्य सन्धान शोधन रोपण वाजीकरण संग्राहि चक्षुःप्रसादन सूक्ष्ममार्गानुसारि पित्तश्लेष्ममेदोमेहहिक्काश्वासका सातिसारच्छर्द्दितृष्णाकृमिविषप्रशमन ह्लादि त्रि दोषघ्नञ्च । तत्तु लघुत्वात् कफघ्नं पैच्छिल्यान्माधु र्य्यात् कषायभावाच्च वातपित्तघ्नम् । सु सू ४५अ । अष्टविधा मधुजाति तद्यथा—माक्षिक भ्रामर क्षौद्र पौत्तिक छात्रकम् अर्घ्य औद्दालक दालक चेति । रा नि व १४ । एषा विशेषा पर्य्यायेषु द्रष्टव्या । तच्च नव पुरातनञ्चेति द्विधा । तयोर्नवं मधु स्थौल्यकर नातिश्लेष्मलम् पुराणञ्च तत् स्थौल्यघ्न ग्राहि च । पक्व तत् त्रिदोषघ्न विविध रोगजाड्यजिह्वारोगघ्न बलदं वह्निधैर्य्यवर्द्धन वीर्य्य वर्द्धनञ्च । आम तत् आमगुल्मवातरोगपित्तदाहना शन वातजननं शोषजनन अरुहृद्रात्ययघ्न भव ति । तथा मधु मन्थानव्रणरोपणादिषु साधारणेन हितम् । अपिच आम मधु उष्णैर्द्रव्यै सह उष्ण काले वा स्वयमुष्णं बहुकालस्थित विषवत् तापज नक भवति । यन्मधु कीटादियुतमक्ष पर्य्युषित तदप्य त्याज्यम् । यत्तु सद्योपात्त तद्रसायनयोगयोग्य निर्दोषञ्च । रा नि व १४ । मद्ये मधुयष्ट्यां । य ष्टिमधु । रा नि व २१ । च सू ४ अ । वै निघ सु दर्शनचूर्णे । जले । दुग्धे । विश्व । मिष्टरसे । श र ।

मधु । पु । मधुकवृक्षे मउल गाछ । वसन्त काले । चैत्रमासे । मे । अशोकवृक्षे । हे च. । यष्टिमधुनि । रा नि व ६ । स्त्री । जीवन्तीवृक्षे । अम ।

मधुकम् । क्ली । यष्टिमधुनि । तच्च द्विविधं स्थ लजानूपभेदेन वमनादिप्रतिकर्मविशेषेण च । च सू. २अ । वल्लीयष्टिमधुके । रा नि व ६ । च सू ४अ । वै निघ ज्व चि महालाक्षादितैल । वा सू १५अ मो धनव भञ्जनादिव, अम्बष्ठादिव न्यग्रोधादिव । च द चि ज्व चि त्रायमाणादिव सा ज्व चि सुश्रुतादयगणे । च सू ४अ सन्धानीये कण्ठ्यगणे । वै निघ ज्व चि चन्दनबलातैले । यशदे । दशा हे च । पु । मधुकवृक्षे । मउल गाछ । र मा सु सू ३८अ न्यग्रो धादौ । जीवके । रा नि व ५ । पक्षिविशेषे । य ष्टिमधुवृक्षे । विश्व । [निघ ।

मधुकच्छदा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । वै

मधुकण्ठ । पु । कोकिल चिका ।

मधुकन्द । पु । आलुकभेदे । वै निघ ।

मधुकर । प । मधुरजम्बीरे । अपामार्गे । वै निघ । भृङ्गराजवृक्षे । श मा । भ्रमरे । अम ।

मधुकरप्रिय । पु । आम्रवृक्षे । रा नि व ११ ।

मधुकर्कटिका (टी) । स्त्री । (Citrus acida) मधुरबीजपूरवृक्षे । मिठलेबू । हि मधु काकडी मउफुटी । गुणा —शीतला रक्तपित्तहरा गुरुश्च तन्मूल विसूचिकाघ्न कर्णशोथघ्नञ्च । मद. व ६ । "मधुककटिका स्वादी रोचनी शीतला गु रु । रक्तपित्तक्षयश्वासकास हिक्काभ्रमापहा ॥" भा पू १भ आम व । मधुखर्ज्जूरीवृक्षे । रा नि व ११ ।

मधुकसार । पु । गडपुष्पवृक्षसारे । मउलेर आठी । वै निघ सुप्तनेत्र चि.।

मधु(धू)कसुरा । स्त्री । मधुकमद्ये । मउयेर मद । गुणा —"वातपित्तकरं रूक्षं कषाय विशद गुरु । श्लेष्मल भेदन ग्राहि मूत्रकृच्छ्रशिरोऽर्त्तिनु त ॥" अत्रि १८अ ।

मधुका । स्त्री । यष्टिमधुनि । प सु । लता भेदे । गुडूच्याम् । मे । मधुरनिम्बवृक्षे । वै निघ । कृष्णकटुक्यां । हे च. ।

मधुकादि । पु । विषमज्वरे कषायभेदे । "म धुकं चन्दनं मुस्त धात्री धान्यमुशीरकं । छिन्नोद्भव

पटोलिष क्काथ. समधुशर्करं । ज्वरमष्टविधं हन्ति ...॥" भैष.ज्व चि.।

मधुकाद्यिघृतम् । क्ली । काशाधिकारे घृतम् । गव्यघृत ४ श. । क्वाथार्थे—यष्टिमधु ८ प. द्राक्षा १६ प. । पाकार्थे— जल १६ श. शे. श. । कल्कार्थे—पिप्पली ८ प. । पाकसिद्धौ अवतार्य शीते मधुन शर्करायाश्च प्र. ८ प. प्रचेयम् । घृत ४श। क्वाथार्थ—यष्टिमधु ८प. द्राक्षा १६ प.। पाकार्थ—जल १६ श शे. ४ श। कल्कार्थ—पिप्पुल ८ प। पाक हइले मधु ८ प शर्करा ८ प. प्रक्षेप दिबे। [निघ ।

मधुकाश्रयः । पु । मधूच्छिष्टे । मम । वै

मधुकाष्ठ. । पु । मधूकवृक्षे । मउल गाछ । वै निघ ।

मधुकुक्कुटिका (टी) । स्त्री । मातुलुङ्गवृक्षे, जम्बीरभेदे । महर इति भाषा । गुणा —"मधुकुक्कुटिका शीता श्लेष्मलास्यप्रसादनी । रूच्या स्वादुर्गुरुः स्निग्धा वातपित्तविनाशिनी ।" राज ३प.।

मधुकृत् । स्त्री । मधुमक्षिकायाम् । हे.च.।

मधुकेशट । पु । भ्रमरे । त्रिका. ।

मधुकोदकम् । क्ली । यष्टिमधुकसिद्धजले । क्षद क्षणाहरम् । सि यो ह.चि. ।

मधुकोषः । पु । चीद्रपटले । मौचाक । श. च. । कागसुक्के । श कल्पद्रुम ।

मधुक्रमः । पु । मध्वाशये । मौचाक । श.च ।

मधुक्रीडा । स्त्री । घृततैलभर्ज्जिते समधुपिष्टकभेदे । भा. पूर्व. पुष्टिकारी. व. । व. म. ५०५ म. ।

मधुखर्ज्जु(र्ज्जू)रिका (री) । स्त्री । मिष्टफलखर्जूरीवृक्षे । मिष्टे खेज्जुरगाछ । म मिष्टसेन्दी । क सीहईखिजु । गुणा —मधुरा हृद्या शीतलासन्तापपित्तघ्नी क्रिमिजननी वीर्यवर्द्धनी च । रा नि व.११ ।

मधुगन्धः । पु । वकुलवृक्षे । अर्जुनवृक्षे । वै. निघ ।

मधुगन्धप्रसूनकः । पुं । अर्जुनवृक्षे । वै निघ ।

मधुगायनः । प । कोकिले । रा नि व.१९।

मधुगुञ्जनः । पु । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ । श.मा. ।

मधुघातकः । पु । पक्षिविशेषे । वै निघ ।

मधुघोषः । पु । कोकिले । श मा. ।

मधुच्छदा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । भा ।

मधुजः । पु, क्ली । मधूच्छिष्टे । रा.नि.व १४।

मधुजम्बीरः । पु । (Citrus limetta) Sweet lime of India मधुरजम्बीरवृक्षे। मिष्टे लेबुगाछ । हिं मिठानिबु । रा नि व.११ ।

मधुजम्भः । पु । मधुरजम्बीरे । रा.नि व ११।

मधुजा । स्त्री । मधुशर्करायाम् । रा नि.व १४। सितायां । चिनि । त्रिका. ।

मधुजीरकः । पु।(Pimpinella anisum.) Common anise जीरकभेदे । मिठाजीरा । हि सौंफ । तै पेद्दजिलकर । ता. सोम्बु । वम्. आनिसून् । पुलकालरम् ।

मधुजीवन. । पु । बिभीतकवृक्षे । वै निघ. ।

मधुतालः । पु । शीतालवृक्षे । रा नि व ८। नकुल १०च । [व.१४ । त्रिका. ।

मधुतृणः । पु, क्ली । इक्षौ । पत्र । रा नि.

मधुतैलवस्तिः । पु । निरूहवस्तिभेदे । यथा —"एरण्डक्काथतुल्यांशं मधुतैलपलाष्टकम् । शतपुष्पापलार्द्धेन सैन्धवार्द्धेन संयुतम् । मधुतैलकसंज्ञोऽयं वस्तिर्दोषविवर्जितः । मेदोगुल्मक्रिमिप्लीहमलोदावर्त्तनाशनः । बलवर्णकरश्चैव वृष्यो दीपनबृंहणः ।" भा. ।

मधुत्रयम् । क्ली । मधुरत्रये, घृतमधुशर्करासु। रा नि व.२२ । भा म ४म कुष्ठ.चि. ।

मधुदला । स्त्री मूर्व्वायां । मूर्वा। रा.नि व ३।

मधुदूतः । पुं । आम्रवृक्षे । भा. । कोकिले । वै. निघ. ।

मधुदूती । स्त्री । पाटलवृक्षे । भा. ।

मधुद्रुः । पु । भ्रमरे । त्रिका. ।

मधुद्रवः । पु । मधुशिग्रौ रक्तशिग्रुवृक्षे । रांग सजिना गाछ । श च. । वा.चि ३ ।

मधुद्रुमः । पु । मधूकवृक्षे । मउल दा धुड़

पुष्पवृक्ष। र.मा.। आम्रातकवृक्षे अम्लष्ठायाम्। वै.निघ.। [रा.नि.व.१०।

मधुधातुः । पुं। स्वर्णमाक्षिके। रूप्यमाक्षिके।

मधुधूलिः । स्त्री। खण्डशर्करायाम्। थाँड़। हे.च.।

मधुनारिकेरकः । पुं। नारिकेलवृक्षविशेषे। एरनारिकेर इति कोङ्कणे प्रसिद्ध.। बम् मीठानारल। बामननारिकेल। फलगुणाः—मधुरं शीतलं तृष्णादाहपित्तघ्नं बलपुष्टिकरं कान्तिजनकं वीर्यवर्द्धनं रुच्यञ्च। दुर्जरं क्रमिकरं स्निग्धं वातातिसारश्रमशमनम् अग्निदीप्तिनाशनम् आमदोषप्रकोपजनकञ्च। रा.नि.व.११।

मधुनिष्पावः । पुं। मुकुटशिम्ब्याम्। मुकुटम् शीम। प.मु। गुणाः—रुच्यः मधुरः ईषत्कषायः शीतलः वातलो बल्यः आध्मानकरः गुरुः पुष्टिकरश्च। रा नि व.१६।

मधुनी । स्त्री। क्षुपविशेषे। माकड चाउलि, माकड शाता। र.मा.अत्रि: स्थान २अ.।

मधुपञ्जरः । पुं। वकुलवृक्षे। प.मु।

मधुपर्णिका । स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। भा.म ४ भ.गर्भ.चि.। नीलीवृक्षे। भा.। सुदर्शनायाम्। पद्मगुलञ्च। गुडूच्या। रा.नि.व.३। प्रसारण्याम्। गन्धभादालिया। वराहक्रान्तायाम्। वराक्रान्ता। श.च.।

मधुपर्णी । स्त्री। विकङ्कतक्षुपे। वइचिगाछ। र.मा.। गुडूच्यां। र.मा.। रा.नि.व.३। च.सू.४ अ.। भा.जीवकादिमिश्रके, अ.पि.च.। वराहक्रान्तायां। वराक्रान्ता। च.द.शूल.चि. रामसखूरे। गाम्भारीवृक्षे। रा.नि.व.९। यष्टिमधुनि। भा.मे.४भ.कर्णरो.चि,त्रिफलाद्यघृते। मधुरबीजपूरके। मिठे लेबु। रा.नि.व.११। नीलीवृक्षे। मे.। प्रसारण्याम्। वै.निघ.।

मधुपाका । स्त्री। षड्भुजायां, खर्मूजा इति ख्यातायां फलशाकलतायाम्। रा.नि व.७।

मधुपालिका । स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। श.मा.।

मधुपीलुः । पुं। महापीलुवृक्षे। आकरोट। रा.नि.व.११।

मधुपुष्पः । पुं। मधूकवृक्षे। मउलगाछ। हि महुया। र.मा। रा.नि.व.२३। अशोकवृक्षे। रा.नि.व.१०। शिरीषवृक्षे। रा.नि व.९।२३। वकुलवृक्षे। रा.नि.व.१०। दन्तिवृक्षे। रा.नि.व.२३।

मधुपुष्पा । स्त्री। दन्तिवृक्षे। रा नि.व.६। धातकीवृक्षे। वै.निघ। नागदन्तिवृक्षे। रा.नि व.५।

मधुपुष्पी । स्त्री। अन्धाकपुष्प्यां। चोरहुली। दन्तिवृक्षे। पुत्रञ्जीववृक्षे। वै.निघ.।

मधुप्रियः । पु। भूमिजम्बूवृक्षे। जटा.।

मधुफलः । पुं। मधुनारिकेलवृक्षे। रा.नि.व.११। विकङ्कतक्षुपे। श.च। राजादनीवृक्षे। थीर्णी। रा.नि व.११। मधुखर्जूरीवृक्षे। वै निघ.।

मधुफला । स्त्री। मधुपाकायाम्। खर्बूजा। मातुलुङ्गवृक्षे। कपिलद्राक्षायाम्। वै.निघ.। वा. सू १२अ.। [नि.व ११।

मधुफलिका । स्त्री। मधुखर्जूरिकायां। रा.

मधुबहुला । स्त्री। वासन्तीलतायाम्। वासन्ती गाछ। रा.नि.व.१०। शुक्लयूथिकायाम्। वै.निघ.।

मधुबिम्बी । स्त्री। कुन्दुरुलतायाम्। कुँदरुकी। वै निघ.।

मधुबीजः । पुं। दाडिमवृक्षे। वै निघ.।

मधुभवा । स्त्री। मधुशर्करायाम्। वै निघ।

मधुमज्जा । पुं। अक्षोटवृक्षे। आखरोट गाछ। रा नि.व.११।

मधुमती । स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। मूर्वायां। रा नि.व.३।९। काश्मीरदेशीयनद्यां। तज्जलगुणाः—अग्निदीपनं तथा- चन्द्रभागाजलसदृशगुणम्। रा नि.व १४। [रा.नि.व.९।

मधुमत्तः (त्ता) । पुं, स्त्री। महाकरञ्जवृक्षे।

मधुमल्ली । स्त्री। मालतीलतायाम्। श.मा.।

मधुमस्तकम् । क्ली। पिष्टान्नविशेषे। लक्षणं—"समिता वेष्टिता मध्ये मधु दत्त्वा घृता पचेत्। मधुमस्तकमुद्दिष्टं तद्रूप्यं गुरु दुर्जरम्।" राज.३ प.। चि। मधुना उपलिप्ते। भा.म.४अ.।

मधुमक्षिका । स्त्री। मक्षिकाविशेषे। मौमाछि। अम.।

मधुमाधवकः । पुं। पलाण्डने। वै निघ.।

मधुमाध्वीकम् । क्ली । मधूकपुष्पमद्ये । वै निघ । मद्ये । चटीभ ।

मधुमानी । स्त्री । मधुन चटपनिषु । सियो श्याम वि वामाकपाठे । "पिप्पलीकुड़वचैव मधुमानीं प्रदापयेत् ।" [कम् ।

मधुमालती । स्त्री । मालतीपुष्पवृक्षे । वैद

मधुमाक्षिकम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । भा. ।

मधुमूलम् । क्ली । रक्तालुके । गौ आलू । श च ।

मधुमेहः । पु । प्रमेहरोगविशेषे । मधुमेह । निदानादि "सर्व्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिण । मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि। गुरुस्निग्धाम्ललवणान्यतिमात्र समश्नतां । नवमन्नञ्च पानञ्च निद्रामास्यासुखानि च । त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्व्वतां । श्लेष्मा पित्तञ्च मेदश्च मांसञ्चातिप्रवर्द्धते । तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति । यदा वस्ति तदा कृच्छ्री मधुमेह प्रवर्त्तते ।' च सू १७ । [यष्टिमधुनि । वै निघ ।

मधुयष्टि । स्त्री । इची । श च । मधूकवृक्षे ।

मधुयष्टिका (यष्टी) । स्त्री । यष्टिमधुनि । प सु । चि क क सोमरी चि । मधूकवृक्षे । इची । वै निघ । [घ ।

मधुयोनि । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । वै नि

मधुरम । क्ली । वङ्गे । रा नि व १३ । मधुककायां । मउवो । (शीतकषायपाने) । वल्लीयष्टिमधुनि । रा नि व ६ । सिक्थके । म ग । रा नि व १३ । विषे । त्रिका । •

मधुर । पु । षड्रसान्यतमे रसे । मिष्टरस । स च भूम्यम्बुगुणभूयिष्ठ परितोषाह्लादतृप्तिसुखावलेपजनक रसरक्तमांसमेदोऽस्थिवर्द्धनश्च । "य परितोषमुत्पादयति प्रह्लादयति तर्पयति जीवयति सुखावलेप जनयति स मधर, स च स्निग्धगुरु शीतधातुवर्द्धनायुर्बलवर्णकृत्मिक्र् कण्ठ्य सन्धानकृच्च । तद्विपाक मधुर । तद्विपाकगुणश्च श्लेष्मकृत् वातपित्तहरश्च ।" सु सू ४२श । केशवर्द्धक, चतिसेवनात् प्रमेहजडतादिकञ्च करोति । रा नि व २० । रक्तशिग्रौ । रा नि व ७ । मञ्जरलण । रा.नि व ८ यागाम्रवृक्षे । रा.नि व ११ । रक्तेक्षौ । गुडे । रा नि व १४ मातुलुङ्गवृक्षे । वातामवृक्षे । काकोल्याम् । वै निघ २भ ज्व चि. । श्वेतनिष्पावे । वनवटी । राजमाषे । मटर । रा नि व १६ । जीवके । मेदायाम् । रा नि व २१ । वन्यवदरे । मधूकवृक्षे । वै निघ । काकोल्यादिगणे । च.द. स्व भे चि । त्रि । मधुररसयुक्ते ।

मधुरकः । पु । जीवकवृक्षे । चम ।

मधुरकण्टक. (का) । पु, स्त्री । मत्स्यविशेषे । श र । [लेबू । रा नि.व ११ ।

मधुरकर्कटी । स्त्री । मधुरवीजपूरे । मिष्टे

मधुरकुष्माण्डम् । क्ली । कुष्माण्डे । छाँचि कुमडा । हि मिठाकद्दु । संग्रह ।

मधुरखर्ज्जूरी । स्त्री । मधुखर्ज्जूरीवृक्षे । रा नि व ११ ।

मधुरगण । पु । काकोल्यादिदशद्रव्येषु । See काकोल्यादिगण । च द मि यो स्व भे, च चि चि तृष्णा चि । "शर्करामधुमिश्राणि प्रतानि मधुरै सह । सु चि २श ।

मधुरजम्बीर । पु । जम्बीरविशेषे । मिठा जामीर । मं साखरनिम्बु क किलिले । गुणा —मधुर शीतल कफपित्तघ्न, शोफघ्न, तर्पण श्रम्य श्रमघ्न पुष्टिकारकञ्च । रा नि व ११ ।

मधुरजम्भल । पु । मधुरजम्बीरवृक्षे । रा नि व ११ ।

मधुरजीवकादिः । पु । जीवन्तीमधूकयुक्तजीवकादिगणे । "जीव्यामधूकयुतया मधुराह्वयोऽय योगो महानिह विराजति जीवकादि ।" रा नि व २२ । See जीवकादि ।

मधुरजीवनीय । पु । जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ मधुकं सह जीवन्ती चेति द्रव्यगणे । च ।

मधुरज्वरः । पु । मन्थरापरनामकज्वरविशेषे । लक्षणं यथा— ज्वरो दाहो भ्रमो मोहो ह्यतीसारो वमिस्तृषा । अनिद्रा च मुखं रक्तं तालु जिह्वा च शुष्यति । ग्रीवायां परिदृश्यन्ते स्फोटका सर्षपोपमा । घृताशनात् स्वेदरोधात् मधुरो जायते नृणाम् । ' वै निघ. ।

मधुरत्वक् (चः) । पुं । धवद्वृक्षे । धाओया गाछ । रा नि व.८ ।

मधुरत्रयम् । क्ली । समभागघृतमधुशर्करासु । "सितामाक्षिकसर्पींषि मिलितानि यदा तदा । मधुरत्रयम् ....।" रा.नि.व.२२ ।

मधुरत्रिफला । स्त्री । समभागद्राक्षागाम्भारी खर्ज्जूरेषु । किस्मिस्, गामारफल, खेजुर सम। म । श्रम. । "द्राक्षाकाश्मर्य्यखर्ज्जूरीफलानि मिलितानि तु । मधुरा त्रिफला ज्ञेया ।" रा नि.व. २२ ।

मधुरफलः । पुं । राजबदरवृक्षे । नारकुले कुलेर गाछ । रा.नि.व.११ । तरम्बुजे । वै.निघ. ।

मधुरफला । स्त्री । मधुरवीजपूरकवृक्षे । मिठा लेबू । रा.नि.व ११ । चिर्भटिकायां । वै.निघ. ।

मधुरबिम्बी । स्त्री । कुन्दुरुलतायाम् । कुन्दुरुकी । वै.निघ ।

मधुरलता । स्त्री । वल्लीयष्टिमधुनि । वै निघ ।

मधुरवर्गः । पुं । दुग्धादिकुष्माण्डान्तद्रव्यगणे । दुग्धघृतवसामज्जशालिषष्टिकयवगोधूममाषशृङ्गाटककसेरुकत्रपुसैर्वारुक(गोमुक)कर्कारुका कांकुड़) श्वालुकाछिन्द(डनमूल)कतक,निर्म्मीला गिलोड्य (गिलो)पियालपुष्करवीजकाश्मर्य्यमधूकद्राक्षाखर्ज्जूरराजादन(खीर्णी तालनारिकेलेक्षुविकारबलातिबलात्मगुप्ताविदारीपयस्यागोक्षुरकक्षीरमोरटमधूलिकाकूष्माण्डप्रभृतीनि समासेन मधुरोवर्ग. । सु म ४२ष. ।

मधुरवल्ली । स्त्री । मधुवीजपूरद्रुमे । रा.नि.व. ११ । [यामे । मिठाबादाम । सयद्. ।

मधुरवातामः । पुं । (Dulcis.) मिष्टवा

मधुरवीजपूरः । पुं । मिष्टमातुलुङ्गवृक्षे । मिठेलेबु गाछ । मं मधुकाकड़ी । कं मधुरेमाध वल । गुणाः—मधुर, शीतलः दाहघ्नः त्रिदोषघ्नः वृष्यः हृद्यः गुरुः दुर्ज्जरश्च । रा.नि.व.११ ।

मधुरसः । पुं । तालवृक्षे । रा नि.व.८ । सु.मृ. ४५ष.चिक्कणादिः ।

मधुरसा । स्त्री । मूर्व्वायां । मूर्व्वा । रा.नि व.३ । र.मा. । भा.मृ.११ष.वातस्यधादि, "द्राक्षा त्रिफलाघृतमधुरसा ।" भा.म.१म.ध्वजादि ज्व.चि महापट्टतकतैले । "मधुरसादेवाह्वरीहीतकैः ।" यष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । द्राक्षायाम् । मे. । गाम्भारीवृक्षे । भा. । प्रसारण्याम् । शतपुष्पायाम् । शुलफा । वै.निघ. । दुग्धिकायां । थिरूई । मे. ।

मधुरस्कन्धः । पुं । षड़विधास्थापनमध्ये मधुरवर्गीयद्रव्यकृतास्थापनविशेषे । च विमा.८ष ।

मधुरस्रवा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । पिण्डीखर्ज्जूरिकायाम् । रा.नि.व ११ ।

मधुरा । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ । काकोल्यां । इक्षुजीवन्त्याम् । रा नि.व.३ । शतावर्य्यां । रा.नि व ४ । महाशिम्व्यां । कदलीवृक्षे । प.मु । शतपुष्पायां । शुलफा । भा. । पालङ्कशाके । रा. नि.व.७ । मधुखर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.११ । तिलवासिनीशाली । चम्पाशाली । रा.नि व.१६ । मूर्व्वायां । च.चि.२४. । मातुलुङ्गवृक्षे । यष्टिमधुनि । मधुरिकायां । मउरी । मे. । काञ्जिके । चिका. । ऋषभके । मयूरे । महामेदायाम् । वै.

मधुराकरः । पुं । इक्षौ । प.मु. ।

मधुराजालुकम् । क्ली । मिष्टरमालुकभेदे । (नौ आलू । गुणाः—"मधुराजालुक शीत मधुरं वायुकारकं । पाके कटु च विज्ञेयं कथितं दाहपित्तनुत् । शीतवट्ककफन् । शीक्रमस्य कन्दस्तु शीतल । अग्निमान्द्यमलस्तम्भकफकृन् पित्तनुत्परः ।" वै.निघ. । [याम् । रा.नि व.२१ ।

मधुरादिफलत्रयम् । क्ली । मधुरत्रिफला-

मधुराम्रफलः । पुं । पियालवृक्षे । र.मा. ।

मधुराम्लः (कः) । पुं । आम्रातकवृक्षे । श. च. । दाडिमवृक्षे । नागरङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

मधुराम्लरसः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । नारङ्गी लेबुर गाछ । वै.निघ. । [१८ ।

मधुरालापा । स्त्री । शारिकायां । रा.नि.व.

मधुरालावुः (नी) । स्त्री । मिष्टालाब्वाम् । मिठा लाउ । रा.नि.व.७ ।

मधुरालिका । स्त्री । क्षुद्रमत्स्यविशेषे । मउरलामाछ । चर्विषद्रव्यम् ।

मधुरासवः । पुं । मद्ये । वै निघ. ।

मधुराम्लता । स्त्री । सुमवल्लिमतायाम्, सुख स्य मिष्टतायाम् । मा ज्व नि ।

मधुरिका । स्त्री । मिश्रयाख्यक्षुपे । मौरी । प सु । रा नि व ४ । रक्तसर्षपे । रा नि व १६ । शताह्वायाम् । शुलफा । वै निघ ।

मधुरी । स्त्री । आम्रवृक्षे वै निघ । मधुरिकायां । मौरी । च द वा व्या चि प्रसारणीतैल ।

मधुरेणु । पु । कृष्णकटभीवृक्षे । रा नि व ८ । See कटभी । मुक्तपुष्पपाटलायाम् । वै निघ ।

मधुरौषधम । क्ली । मधुरगण । भा म ३भ ।

मधुल । पु । मधूकविशेषे । र मा । क्ली । म द्ये । श च ।

मधुलग्न । पु । रक्तशिग्रुवृक्ष । र मा ।

मधुलता । स्त्री । मूलीदशे । रा नि व ८ । व ल्लीयष्टिमधुनि । वै निघ ।

मधुलिका (ली) । स्त्री । स्वनामख्याततृणे । मधूली । र मा । च वि ८भ । कपिलद्राक्षायाम् । पुष्पपरागे । वै निघ । शमीधान्यभेदे । च सू २७ भ । (लिका) । राजिकायाम् । रा नि व १६ ।

मधुवल्ल । पु । कोकिले श च ।

मधुवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । मिष्टमातुलुङ्गवृ क्षे । रा नि व ११ कारवेल्लके करला । र मा वल्लीयष्टिमधुनि । रा नि व ६। कपिलद्राक्षायाम् । वै निघ । निघ ।

मधुवासिनी । स्त्री । लघुधातकीवृक्षे । वै

मधुविट् । स्त्री । मधूच्छिष्टे । मम । वै निघ ।

मधुवीज । पु । दाडिम्ववृक्ष । रा नि व ११ ।

मधुवीजपूर । पु । मधुरमातुलुङ्गवृक्षे । रा नि व ११ । [निघ ।

मधुवृक्ष । पु । मधूकवृक्षे । मउल गाछ । वै

मधुशर्करा । स्त्री। मालवखण्डीति प्रसिद्ध शर्करायां खाद्यद्रव्ये। सिताखण्ड पाटाली तिलुया। गुणा —"अतिमधुरा चक्षुष्या छर्दिघ्नी कुष्ठव्रणकफ श्वासहिक्कारक्तपित्तघ्नी च । रा नि व १४ । अष्टवि धमधूत्पन्नशर्करासु । तत्र मधूनामष्टविध्यादष्टवि धा भवन्ति । तच्छर्करागुणा अपि तत्तन्मधुगुण तुल्या ज्ञेया । "यद्गुण यन्मधु प्रोक्त तद्गुणा तस्य शर्करा ।' रा नि व १४। श्वेतनिष्पावे । रा नि व १६ । [श च ।

मधुशाख । पु । मधूकवृक्षे । मउल गाछ ।

मधुशिग्रु । पु । रक्तशोभाञ्जनवृक्षे । लाल स जिनागाछ । गुणा —"मधुशिग्रु सरस्तिक्त शो फघ्नो दीपन कट ।'' सु सू ४६भ । (क) श्वत शिग्री । रा नि व ७ ।

मधुशिता । स्त्री । श्वतनिष्पावे । रा नि व १६।

मधुशेष । पु क्ली । सिकथके । मम । रा नि व १० च सू २भ ।

मधुश्रेणी । स्त्री । मूर्व्वायां । रा नि व ३ ।

मधुश्वासा । स्त्री । जीवन्तीलतायाम् । रा नि व ३ ।

मधुष्ठील । पु मधूकवृक्षे । भा ।

मधुसन्धानम् । क्ली । मद्य । वै निघ ।

मधुसम्भवम् । क्ली । सिकथके । मम । रा नि व १० । [निघ ।

मधुसम्भवा । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । वै

मधुसिकथक । पु । मधूच्छिष्ट । मम । भा म ४भ पादस्फोट चि "मधुसिकथकगैरिकघृत ।' स्थावरविषभेदे । हे च ।

मधुशु(सु)क्तम् । क्ली । पिप्पलीमूलजम्बीररस कृतसन्धानविशेषे । "जम्बीरस्य फलरसं पिप्पली मूलसयुत । मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ नि धापयेत् । ज्ञातव्य तज्जातरस मधुशुक्तमुदाहृ तम् ।" शार्ङ्ग ।

मधुसूदन । पुं । भमरे । त्रिका ।

मधुसूदनी । स्त्री । पालङ्कीशाके । पालंशा क । ४च ।

मधुस्नेह । पु । मधूच्छिष्टे । मम । वै निघ । स्त्री । क्षौद्र(क्षौद्र)चीनीतिख्याते पुष्टिकरौषधे। वै निघ ।

मधुस्रव । पु । मधुकवृक्षे । मउल गाछ । भा। मोरटलतायाम् । क्षीर कडार । रा नि व ३ । स्त्री । मूर्व्वायां । रा नि व ३। चोरमूर्व्वायाम् । च समयां । गोग्रन्थिया नडी । र मा । रा नि व

१.। पिण्डखर्ज्जूरवृक्षे। পিণ্ডী খেজুর। रा.नि.व.११। जीवन्त्याम्। श.च.। यष्टिमधुनि। जटा.। रक्तमत्स्यालुकायाम्। वै.निघ।

मधुस्रवा: (स्) । पुं। मधूकवृक्षे। মউল গাছ। जटा। वा.सू.१५।१०ष.पटोलादि:। "मधुस्रवीगुडूचीपाठान्वितम्।"

मधुस्रावः । पुं। क्षीरदलतायाम्। रा.नि.व.३। मधूकवृक्षे। মউল গাছ। भा.।

मधुस्वरः । पुं। कोकिले। श.र.।

मधुहा (न्) । पुं, स्त्री. (हा)। प्रसहजातीयप क्षिभेदे। च.सू.२७ष.।

मधुहरा । स्त्री। गिरनीभेदे। प.मु.। [रा।

मधुचोरः (री) । पु, स्त्री। खर्ज्जूरवृक्षे। हा

मधूकम् । क्ली। गुडपुष्पे, मधूकपुष्पे। মউল ফুল। वा.सू.१५ष.न्यग्रोधादि:। "कालीकेदम्बविरलामधुक मधूकम्।" च.द.वा.वि.ज्व.वि.मधूकादि.। "मधूक चन्दनोत्पलम्।" वा.चि.२ष.। यष्टिमधुनि। रा.नि.व.६। सु.सू.३८ष.उत्पलादि.। वै.निघ.पप.चि.मधूकघृते।

मधूकः । पुं। (Bassia latifolia.) स्वनाम ख्यातवृक्षे। মউল গাছ। हिं महुया,वनमहुया। ता. कटइलुपि। तै विप्प। वम्. मोहा। वा.सू.१५ष.सारिवादि.। सु.सू.३८ष.न्यग्रोधादि.। स द्विविध: स्थलजजलजभेदेन। गुणा:—मधूकस्तु गुरु: शीतो बल्यः धातुपोषकश्च। पुष्पं कायः कायहितः। तैलं त्वक्‌गुले हितम्। तत् सुरा मधुरा पाचिका च। कचित्। "मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणम्। बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम्। फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत्। अहृद्यं हन्ति तृष्णासदाहश्वासक्षत क्षयान्।" भा.। एतत्तैलं माध्वारीतैलगुणम् अत्र च तद्गुणं बृंहणं। तद्गुणा.—"मधूकं रक्तपित्त प्र शमनं बलवर्धनम्।" तन्मध्य तत्फलगुणम्। पक्वकं वातपित्तघ्नम्। राज.। [वै.निघ.।

मधूकपर्णसाहस्री । स्त्री। गुलमीवृक्षे।

मधूकपर्णा । स्त्री। चम्पकायाम्। মাধবীলতা। वै.निघ.।

मधूकफलितम् । क्ली। मधूकपुष्पीयवक्षे याम्। মউল ফুলের চিনি। गुणा.—वृष्यं वा तपित्तघ्नं कफघ्नं मधुरं वस्तिदोषकरञ्च। सु.सू.४५ष.।

मधूकशर्करा । स्त्री। मधूकफलिते।

मधूकसारः । पुं। मधूकरसे। মউলের সার আটা। च.द.ज्व.चि.मधूकसारादि.। "मधूकसारसिन्धूत्थ।"

मधूच्छिष्टम् । क्ली। (Cera, Alba, Flava.) Wax. मधुसिक्थके। मम्। र.मा.। हिं मम। तै मैनम। ता. मकुधु। सु.सू.२८ष.। स्निग्ध घृते हितश्च। द्रव्यगुणान्तरम्।

मधूल्य(ल्यित)म् । क्ली। सिक्थके। मम्। रा.नि.व.१३।

मधूपन्ना । स्त्री। मधुजातशर्करायाम्। रा. नि.व.१४। [रा.नि.व.१०।

मधूलवः । पुं। रक्ताम्लानवृक्षे। নক্ত ঝাঁটি।

मधूलः । पुं। वारिजे गिरिजे च मधूकवृक्षे। জলমহুয়া, গিরিমহুয়া। प.मु.। जटा.।

मधूलकः । पुं। जलजमधूकवृक्षे। भा.। स्थलजमधूकवृक्षे। श.र.। क्ली। मद्ये।

मधूलि: । स्त्री। मालवकाकड़ी इति ख्याती-पधी। मालवेकाकड़ी। प.मु.।

मधूलिकः । पुं। इति। धान्यविशेषे। गुणा.—"श्लेष्मलस्तु मधूलिकः।" च.सू.२७ष.।

मधूलिका । स्त्री। मूर्वायां। प.मु.। रा.नि.व.३। भा.पू.१भ.। यष्टिमधुनि। जलयष्ट्यां। भा.पू.१भ। वा.टी.हेमा वमनकर्मे। कुधान्यभेदे, स्वल्पगोधूमे। मध्यदेशजगोधूमे इति भावमिश्र.। स्वल्पगोधूमोद्भवसुरायाम्। गुणा:—मधमूत्ररोधिनी गुरुः श्लेष्मला च। सु.सू.४६ष.। मधिकाविशेषे। सु.कल्प.८ष.। मर्कटहस्तिवृक्षे। মাকড়-হাতা। च.द.अप.चि.।

मधूली । स्त्री। आम्रवृक्षे। रा.नि.व.११। मूर्वायाम्। मधुकर्कटिकायाम्। रा.नि.व.११। सु.चि.१ष.। मधूकवृक्षे। जलजमधुयष्ट्यां। मध्यदेशजगोधूमे। भा.। गुणा.—मधुरा स्निग्धा शीतला च। च.सू.२७ष.। वा.चि.८ष.।

मधूवकम् (पितम्) । क्लो । मधूच्छिष्टे । वै निघ. ।

मध्यः । पुं । कटिदेशे । मांसा । समयधूमपानविशेषे । भा. । क्लो । मधुनि । "गुड मध्य विभीतकान् ।" च.चि.१८प. । वा.उ.२७अ । विरामे । त्रिका. ।

मध्यगन्धः । पु । आम्रवृक्षे । ग.च. ।

मध्यजम्बूः । स्त्री । मधुजम्बूवृक्षे ।

मध्यदेशभवा । स्त्री । वक्रकशाली । शालिधान্যবিশেষ । रा.नि.व १६ ।

मध्यन्दिनः । पु । बन्धुजीवपुष्पवृक्षे । বান্ধুলি বৃক্ষ । रा.नि.व.१० । क्लो । मध्याह्ने ।

मध्यपञ्चमूलकम् । क्लो । बलापुनर्नवैरण्ड शालपर्णीपृश्निपर्णीषु । "बलापुनर्नवैरण्डे. सू(पं)र्णपर्णीद्वयेन च । एकत्र योजितैर्नैतत् मध्यमं पञ्चमूलकम् ।" रा.नि.व.२२ ।

मध्यपाकः । पु । तैलादीनां नातिमृदुखरपाकविशेषे । च.द. ।

मध्यपुष्पः । पुं । जलवेतसे । मद.व ५ ।

मध्यमम् । क्लो । देहमध्यभागे । अम. ।

मध्यमकदलम् । क्लो । अर्द्धपुष्टकदलीफले । गुणाः—ईषत्कटु मधुरं गुर्वग्निमान्द्यकरञ्च । वै. निघ. ।

मध्यमनारायणतैलम् । क्लो । वातव्याध्यधिकारे तैलम् । पाठ—"बिल्वाश्वगन्धावृहतीश्वदंष्ट्राश्योणाकवाट्यालकपारिभद्र । क्षुद्राकठिल्लातिबलाग्निमन्थं मूलानि चैषां सरणीयुतानां । मूलं विदध्यादथ पादलीनां प्रस्थं सपादं विधिनोद्धृतानां । द्रोणैरपामष्टभिरेव पक्वा पादावशेषेण रसेन तेन । तैलाढकानां समसेव दुग्धमाज्यं निदध्यादथवापि गव्य । एकत्र सम्यग्विपचेत् मृदुर्ह्विर्दद्याद्रसचैव शतावरीणां । तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र रास्नाश्वगन्धामिषिदारुकुष्ठैः । पर्णीचतुष्कागुरुकेसराणि सिन्धूत्थमांसीरजनीद्वयञ्च । शैलेयकं चन्दनपुष्कराणि एलावयष्टीतगराब्दपत्रं । भृङ्गाष्टवर्गाम्बुशतावनाख्यं स्थौणेयधौरकचोरकाख्यं । एतैः समस्तैर्द्विपलप्रमाणैरालोड्य सर्वं विधिना विपक्वे । कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानां चूर्णीकृतानां त्रिपलप्रमाणम् । प्रस्वेददौर्गन्ध्यनिवारणाय दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति केचित् ।" भैष । पुस्तकान्तरे महानारायणतैलमुक्तं । क्षुद्रा कण्टकारी । कठिल्ला पुनर्नवा । अतिबला श्वेतबला । सरणी भद्रलिका । प्रत्येकः मिषां सपादपञ्चविंशतिपलानि । जलसप्तद्रोणा. (५१२ श) । शे १२८ श. । तैलपाटकद्वयं (३२ श.) । मिषि शतपुष्पा । भृङ्ग गुडत्वक् । पलाश शटी । उशीर. श्वेतपुनर्नवा । स्थौणेयक ग्रन्थिपर्णं । चोरकः चोरहुली । सिद्धे पूतीगे कर्पूरकुङ्कुमकस्तूरीणां प्र. १ प. चूर्णयित्वा प्रक्षेप्यम् । তিলতৈল ৩২ শ.। ক্বাথার্থ—বেলছাল অশ্বগন্ধা, বৃহতী গোক্ষুর, শ্যোণা, শ্বেতবেলেডা, পারিভদ্র, কণ্টিকারী, পুনর্নবা, গোরক্ষচাকুলি, গণিরি, গন্ধভাদুলিয়া, পারুল, ইহাদের মূলপ্রত্যেকে ২০.প.। পাকার্থ—জল (৫১২ শ.) শে. ১২৮ শ.। ছাগদুগ্ধ বা গব্যদুগ্ধ ৩২ শ । শতমূলীরস ৩২ শ.। কল্কার্থ—রাস্না, অশ্বগন্ধা, মউরী, দেবদারু, কুড়, মুগানী, মাষাণী, শালপাণি,চাকুলিয়া, অগুরু, নাগেশ্বর বা কুঙ্কুম, সৈন্ধব, জটামাংসী, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, শৈলজ, রক্তচন্দন, পুষ্করমূল, এলা, মঞ্জিষ্ঠা, যষ্টিমধু, তগরপাদুকা, মুতা, তেজপত্র, গুড়ত্বক্, কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী, মেদ, (অভাবে অশ্বগন্ধা) মহামেদা, (অভাবে অনন্তমূল) জীবক, ঋষভক (অভাবে গুলঞ্চ ও বংশলোচন) ঋদ্ধি, বৃদ্ধি (অভাবে বেলেড়া ও গোরক্ষচাকুলিয়া) বালা, বচ, শটী, গেঁটেলা, শ্বেতপুন্যা, চোরহুলী, প্রত্যেকে ২প.। গন্ধদ্রব্য—কর্পূর, কুঙ্কুম, মৃগনাভি, প্রত্যেকে চূর্ণ ১ প. প্রক্ষেপ দিবে । হ্ম.র. ।"

मध्यमनिष्पावा । स्त्री । एकोनविंशतिधरेषे । सु चि.३१अ. ।

मध्यमा (मिका) । स्त्री । क्षुद्रजम्बुवृक्षे । ছোট জামগাছ । र.मा. । हृत्पर्णबाधा स्त्रियाम् रा.नि.व.१८ । अ.र. । काकोल्याम् । कर्णिकायाम् । श्री. । अङ्गुष्ठानामिकयोरङ्गुल्यौ । रा.नि.व १८ ।

मध्यमाग्निः । पुं । पक्वाशयमग्निताविशेषे ।

सुटिमियकाश्चतुरमेन योऽपि तद्विगुणेन काष्ठेन मध्यमाग्निरुच्यते। 'ऊर्म्मीकृताभ्यां धूम्यान् मध्यमाग्नि। चर्क चि।

मध्यश्वेत । पु। षटश्वतसर्षपपरिमाणे। शब्दकल्पद्रुम। [फूलेर गाछ। रमा।

मध्यवासिनी । स्त्री। धातकीवृक्षे। शाई

मध्यसत्त्व । त्रि। पुरुषभेदे य परानात्मनि उपनिधाय सत्त्वमयति आत्मनात्मान,परैरपि स साध्यते। 'च वि ८ च।

मध्यस्थलम् । क्ली। कटिदेशे। उट्ट।

मध्या । स्त्री। नाभौ। वै निघ.। मध्यमाङ्गुली। कच। [स्त्रिचणसूचक।

मध्याङ्ग । पु। दिनमध्यभागे। चयच गीम

मध्वम्भ । क्ली। मधुयुक्तजले। वा चि १ष

मध्वरिष्टम् । क्ली। वहरुग्गमरिष्टभेदे।—"नवे पिप्पलिमध्वाक्त कलसेऽगुरुधूपिते। मध्वाढक ज लसम चूर्णानीमानि दापयेत् कुडवार्द्ध विडङ्गाना पिप्पल्या कुडवस्तथा। चतुष्कामान् लकचौर्याकशर मारचानि च। त्वगेलापत्रकमरीक्रमुकाति विषाश्रिका हरिद्रमुकतेजोह्वापिप्पलीमूलचित्रकान्। कार्षिकाशान् स्थित मासमत ऊर्द्ध प्रयोजयेत् । च चि.१८ष।

मध्वल । पुं। मतिप ने। मधुवारे। पूग. पून श्चापान पविपाटी शच। [निघ।

मध्वाधार । पु। मधुकमे। মোচাক। वै

मध्वालु(लू)कम । क्ली। स्वनामख्यातकन्दशाके। मउ आलु प मु। गुणा —रक्तपित्तघ्न गुरु स्वादु शीतलं स्तन्यशुक्रकरम राज।

मध्वावास । पु। आम्रवृक्षे। रा नि व.११।

मध्वासव । पु धातकीपुष्पमधुकृते मधूकपुष्पासवे। आसवविशेषः। ' मध्वासव स विज्ञेयो धातकीकाथमाचिकात्। बहुशीन क.। गुणा —लघुर्मेदोघ्न मेहकुष्ठविषघ्न तिक्त कषाय शोफघ्न तीव्ण स्वादु अवातकृच्च। सु सू ४५ष। पुष्पमद्ये। विका। चन्य प्रमेहाधिकारे—"लोध्र शटी पुष्करमूलमेला मूर्वा विडङ्ग त्रिफला यमानी। चव्य प्रियङ्गु क्रमुकं विशाला किराततिक्त कटुरोहिणीञ्च। भार्गी नत चित्र कपिप्पलीना मूल सकुष्ठातिविष सपाठ। क ल ङ्गकान् केशरमिन्द्रसाह्वानख सपत्र मरिच प्लव च। द्रोणेऽम्भस कर्षसमानि पक्त्वा पूते चतुर्भागजलावशेषे। रसेऽर्द्धभाग मधुन प्रदाय पच विधेयो घृतभाजनस्थ। मध्वासवोऽयं कफपित्तमेहान् चिप्र विहन्यात् द्विपलप्रयोगात्॥" च चि. १ष। चन्य चद्दण्णां द्रोण मधूकपुष्पाणा विड ङ्गानां ततोऽर्द्धत। चित्रकस्य ततोऽद्ध स्यात्तथा मल्लातकाढक। मञ्जिष्ठा त्रिपल चैव त्रिद्राणस्पां विपाचयत्। द्रोणशेषे तु तच्छीतं मध्वर्द्धाढकसंयुतम्। एलामृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रूषिते। कुम्भे मासस्थित श्चातमासव त प्रयोजयेत्॥" च.चि १८ष।

मध्विजा । स्त्री। मद्य। हेच।

मन । पु। जटामांस्यां श च। क्ली (स)। चन्त कारणे। रजस्तमोऽतिनिकृष्टसत्त्वगुणबहुलात्मक परमसूक्ष्म वस्तु तच्च सात्त्विक राजस तामस इति त्रिधा च सू १ष। सात्त्विकादिगुणयुक्त सात्त्विक,क्रोधताडनादियुक्त राजस,क्रोधान्धतादियुक्त तामसमिति। भा।

मन शि(सि)ल (ला) । पु स्त्री। Real gar स्वनामख्यातखनिजोपरसभेदे। मनछाल। सा च रसार्णवोयाख्याता। भा। गुणा —"मन शिला गरुवल्या सरीर्षा लघ्वनी कटु । तिक्ता स्निग्धा विषश्वासकासभूतकफासजुत्। मन शिला मन्दबल करोति जन्तुं ध्रुव शोधनमर्दनेन। मला नुबन्ध किलमूत्ररोध सशर्कर कृच्छ्रगदञ्च कुर्य्यात्॥" भा पू १भ धा व। "जयन्तिकाद्रवै दोलायन्त्र गुध्यन्मन शिला। दिनैक लजामून भङ्गराजरसैः पिवा। अगस्त्यपत्रतोयेन भावता सप्तवासरम्। शृङ्गवेररसैर्वापि विशुध्यति मन शिला॥" इति शुद्धि। रा को।

मनसा । स्त्री। सर्पदुहितरि देव्याम्। "कन्या सा च भगवती कश्यपस्य च मानसी। तेनेय मनसा देवी मनसा या च दीव्यति॥ पुराणम्।

मनस्तालम् । क्ली। हरिताल। रत्ना।

मनस्वी (स्वि) । पुं। मेढ्राशिङ्गे। शरभे। रा नि व १८।

मनका । स्त्री । हस्तिन्यां । जटा ।

मनु. । स्त्री । स्पृक्कायां । रा नि.व.१२ ।

मनुजः (भू) (ष्य) । पु । मानुषे । अम. ।

मनोगुप्ता । स्त्री । मन शिलायां । प सु. ।

मनोजवा । स्त्री । अग्निजिह्वाभेदे । जटा ।

मनोजवृद्धि. । पुं। कामवृद्धिक्षुपे। रा नि व ४।

मनोज्ञम् । क्ली । सरलकाष्ठे । मदनकाष्ठे । र.मा.। प सु । पु । कुन्दपुष्पवृक्षे । रा नि व.१० ।

मनोज्ञा । स्त्री । मन शिलायां । र मा । आवर्तकीलतायां । रा नि व.३ । सूक्ष्मजीरके । रा नि.व.६ । जातीपुष्पक्षुपे । रा.नि व.१० । मद्य । रा.नि व.१४ । वन्ध्याकर्कोटिका । रा नि व ७ ।

दीनि काष्ठवन्नि चिपेद्ध । भा । द्यार्थ म १४। मन्थी बहुविध —घृतसक्तुदाडिमगुडक्षत इति । घृतसक्तुजलकृत इति द्वितीय । द्राक्षाखर्जूर सक्तवचेति तृतीय । मन्थमदण्डे । कम्पने । मर्दने । चिका । मिश्रमणि । धरणि । मिश्रणे । वि। क्रुथने । व्याक. ।

मन्थजम् । क्ली । नवनीते । र मा ।

मन्थनः । पु । मन्थमदण्डे । श र. । चतिरस्ते । क्ली । कुन्थने । विलोडने । व्याक ।

मन्थनोद्भवम् । क्ली । नवनीते । वै निघ ।

मन्थरः । पुं । वैशाखमासे । इरिषे क्ली । नवनीते । वै निघ । कुसुम्भ । मि । फणी । वि । [illegible]

सुष्टिमेयकाष्ठचतुरंशेन योऽग्निः तद्विगुणेन काष्ठेन मध्यमाग्निरुच्यते। 'जर्म्मीकृतामां शूष्यानु मध्य माग्निः।" चर्क.चि.।

मध्ययवः । पु। षट्श्वेतसर्षपपरिमाणे। शब्द कल्पद्रुम। [फुलेर गाछ। र.मा.।

मध्यवासिनी । स्त्री। धातकीवृक्षे। धाइ-

मध्यसत्त्वः । त्रि। पुरुषभेदे। "य परानात्मनि उपनिधाय ससत्त्वमति चात्मनात्मान, परैरपि स लभते।" च.वि.८ध.।

मध्यस्थलम् । क्ली। कटिदेशे। उदर।

मध्वा । स्त्री। नाभौ। वै.निघ.। मध्यमाङ्गुली। हे.च। [लक्षणसूचक।

मध्याह्नः । पुं। दिनमध्यभागे। दुपर बेला

मध्वम्भः । क्ली। मधुयुक्तजले। वा चि.१ष.।

मध्वरिष्टम् । क्ली। ग्रहण्यामरिष्टभेदे।—"वरे पिप्पलिमध्याक्ते कलसेऽगुरुधूपिते। मध्वाढकं अ-

किरातत्रिकं कटुरोहिणीर्षं। भार्गी नतं चित्र- कपिप्पलीनां मूलं सकुष्ठातिविषं सपाठं। कलि- ङ्गकान् केशरमिन्द्रसाह्वानखं सपत्रं मरिचं प्लवं- च। द्रोणेऽम्भस. कर्षसमानि पक्त्वा पूते चतुर्भाग- जलावशेषे। रसेऽर्द्धभाग मधुन. प्रदाय पक्ष विधेयी घृतभाजनस्थ.। मध्वासवोऽयं कफपित्त मेहान् क्षिप्रं निहन्यात् द्विपलप्रयोगात्॥" च.चि. ६ष.। अन्य. ग्रहण्यां। "द्रोणं मधूकपुष्पाणां विड- ङ्गानां ततोऽर्द्धतः। चित्रकस्य ततोऽर्द्ध स्यात्तथा भल्लातकाढक। मञ्जिष्ठा त्रिफला चैव त्रिद्रोणेऽपां विपाचयेत्। द्रोणशेषे तु तच्छीतं मध्वर्द्धाढकसं- युतम्। एलामृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रूषिते। कुम्भे मासस्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत्॥" च.चि १५ष,।

मध्विजा । स्त्री। मद्ये। हे.च.।

मनः । पुं। जटामांस्यां। श.च.। क्ली (स) अन्त करणे। "रजस्तमोऽतिनिकृष्टसत्त्वगुणबहुला ...

सुमात्यम्। सुष्टिमेयकाष्ठचतुरमक्रते चर्कांश मग्निविशेषे। "चतुरंशेन तेनैव मन्दाग्निः परिकी र्तितः।" चर्क.चि।

"दशमूलीकृत क्वाथ पञ्चमूल्यापि कल्पित। इव सिद्ं तया नस्य मन्यालेऽर्थे प्रयोजयेत्॥" इति चि किसा। अन्यस्यापि वातव्याधौ। लक्षणम् "मनयु- न्नमति ग्रीवा लब्धा च यस्य वाजिन। मन्यास्तम्भ विजानीयाद्रोग तस्य सुदारुणम्॥" अ द २१ष.।

मन्दारः । पु। पारिभद्रवृक्षे। रा.नि.व.८। श्वेतार्के राजार्कवृक्षे। श्वेत आकन्द। प.मु। रा.नि.व.१०। निम्बवृक्षे। पालिते। मै.।

मन्दारफलिका । स्त्री। काकोदुम्बरिकायां। काकडुमुर। वै.निघ। [वि.१८ष.।

मन्दारी । स्त्री। रक्तार्के। लाल आकन्द। मु.

मन्दारुः । पु। धातकीपुष्पवृक्षे। वै.निघ.।

मन्दालकाम् । क्ली। खटिकायाम्। खडी। वै.निघ.।

मन्दिकुक्कुरः । पुं। मत्स्यविशेषे। वै.निघ.।

मन्दिरः । पुं। जानुपश्चाद्भागे। हे.च.।

मन्दिरपशुः । पुं। विडाले। श.च। [द्रि। मै.।

मन्दि(न्दु)रा । स्त्री। मत्स्यमर्म्मविशेषे। माद्र-

मन्दोष्णः । त्रि। ईषदुष्णे। अम.।

मन्द्रपुष्पः । पु। लताशे। वै निघ.।

मन्मथः । पुं। कपित्थवृक्षे। प मु। कामदेवे।

मन्युः । पुं। शोके। अम। अहङ्कारे। श.र.।

मन्युमणी । स्त्री। भेकपर्ण्यां। थुलकुडि। भेद. विद्याधराभे। "भिल्लातकी मन्युमणीदमश्च।"

मन्वाद्यम् । क्ली। धान्ये। वै निघ.।

मप(पु)ष्टः (क.) । पु। वनमुद्गे। मुगानी। च.टी.अ.।

मयः । पु। उष्ट्रे। शिवा। अश्वतरे। मे। स्त्री। उष्ट्राम्। चिकित्सायाम्। श च.।

मयटः । पुं। पर्णकुटीरे। तारा.। [खिष्टे।

मयनः । मदनवृक्षे। रा.नि.व.८। क्ली। मधू-

मय(यु)ष्टकः । पुं। वनमुद्गे। मुगानी। च. टी.अ।

मयुः । पु। अश्वे। शिवा.। मृगी। मे।

मयूरः । पुं। चन्द्राकारे, मे। मै.। अजमोदा-

याम् । नाकुली । भा. । सु.चि.२३ष. । रुद्रजटायाम् । षम. । सारसपक्षिणि । चटकपक्षिणि । फञ्जीद्रवे । वै.निघ. । स्थलचरपक्षिविशेषे । मयूर । गुणाः—"सुस्निग्धः श्रेष्मलो हृष्यो घन शुक्रविवर्द्धनः । मांसवृद्धिकरो बल्यो द्वितीयश्च मयूरक. ॥" पनि. २१ष. । तन्मांसभक्षणकाल —'हेमन्तकाले शिशिरे वसन्ते सेव्य हि मायूरमुशन्ति मांसम् । घ्नन्ति हि वर्ही विषभोजनाश्च वर्षाशरद्ग्रीष्ममुखेष्व पथ्यः ।" रा.अ.३प. । तस्याङ्गगुणाः –'रैत चीर्षेषु कालेषु हृद्रोगेषु-स्थितेषु च । मधुराण्यविपाकीनि सर्वबलकराणि च ॥" च.सू.२७ष. ।

मयूरकः । पु । अपामार्गक्षुपे । आपाङ् । प.मु. । रा.नि.व.४ । च.द.च.पि.चि । सु.सू.२७ष. चकादिः, "चव्यचित्रकमयूरकवर्षाभूमिश्रम् ।" सु.चि.२३ष. । तुत्थके । फुटते । विश्व. । अजमोदायां । मद १ब. । भैष.स्त्रीरो.चि. । मयूरे । विषा. See मयूर । मयूरशिखायाम् । -जटा. । क्ली. तुल्याञ्जने । फुटते । षम. । गन्धके । च.द धूम्र.चि. रासमञ्जरी । विषभेदे । प मु ।

मयूरका । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । वै.निघ. ।

मयूरग्रीवकम् । क्ली । तुत्थे । फुटते । रा.नि.व.१३ ।

मयूरा । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । अजमोदायाम् । वै.निघ । [काल । रा.नि.व.२१ ।

मयूरालासकः । पुं । माहट्काले । वर्षा-

मयूराक्षिपियन्त्रम् । क्ली । सुगन्धीतनयन्त्रविशेषे । ज्ञाठी । भैष.मृतसञ्जीवनीसुरा. ।

मयूरिका । स्त्री । अम्बष्ठायां । रा.नि.व.४ । तन्नामकवायस्थकीटे । सु.कल्प ८ष । See कीटः अजमोदायाम् । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

मयूरी । स्त्री । अजमोदायाम् । मयूरस्त्रियाम् ।

मरः । पु । विषे । मिठो । वै.निघ. ।

मरकः । पुं । महामारीरोगे । मड़क । हे.च. ।

मरकतम् । क्ली । पञ्चविधमहारत्नान्यतमे रत्ने । हरिन्मणिविशेषे । प मु. । गुणा.—विषघ्नं शीतलं मधुर चामपित्तहरं रुच्य पुष्टिकर भूतघ्न । रा.नि.व १३ । [नि व.१० ।

मरकतपत्री । स्त्री । पाचीनामपत्रशाके । रा.

मरक्तम् । क्ली । मरकतमणौ । श.र. ।

मरटः पु खदिरविशेषे । वै.निघ ।

मरणम् । क्ली । वत्सनाभविषे । रा.नि.व.६ । मृत्यौ । श.र. । [श.र. ।

प्रतीकि श्वपिगलच । भा । 'मरिच कटुतिक्तोष्ण लघुश्लेश्मविनाशनं । समीरकृमिहृद्रोगहरञ्च रुचिकारकम् । कटूष्ण श्वेतमरिच विषघ्नं भूतनाशनम् । अवृष्य दृष्टिरोगघ्न युक्त्या चैव रसायनम् ॥" रा नि व ६ ॥' कटूष्ण लघु तच्चक्षुष्यमवृष्य कफवातजित् । नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्य्यतो मरिचसितम् । गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यञ्च विशेषत ।" सु सू ४६ अ । कक्कोल रा नि व १२ । वासूवल्लकादिव । कतकफल क्रुमरिचे । लङ्कामरिच । वै निघ. । [क्ष्ण शिग्रौ । रा नि व १० ।

मरि(री)च (क) । पु । मरुवकवृक्षे । ग

मरि(री)चपत्त्रक । पु देवदारुवृक्षे । सरलवृक्षे । रा नि व १२ ।

मरिचसदृश । पु । कक्कोलवृक्षे । वै निघ ।

मरिचाद्यतैलम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे तैलम् । "मरिचालशिलाब्दार्कपयोऽश्वारिजटात्रिवृत् । शकृद्रसविशालार्कड्रिशायुगदारुचन्दनैः । कटुतैलात् पचेत् प्रस्थ द्वार्धैर्विषपलान्वितैः । सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गात् दद्रु श्वित्रविनाशनम् । सर्व्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत्प्रशस्यते ॥' कटुतैलं ४ श । कल्कार्थे— मरिच हरिताल मन शिला मुस्ता अर्कदुग्ध करवीरमूल ।त्रिवृन्मूल गोमयरस इन्द्रवारुणीमूल कुष्ठ हारिद्राद्वय देवदारु रक्तचन्दन प्र ४ तो विष ८ तो गोमूत्र १६ श । মরিচাদ্য তৈল ৪ শ । কল্ক—মরিচ, হরিতাল, মনছাল মুতা, আকন্দের আঠ, করবীর মূল, তেউডীমূল, গোময়রস, রাখালশশার মূল, কুড হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, দেবদারু, রক্তচন্দন প্রত্যেকে ৪ তো বিষ ৮ তো গোমূত্র ১৬ শ । বৃহত্ যথা—' मरिच त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रस । देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनं । विशालाकरवीरञ्च हरिताल मन शिला । चित्रकोलाङ्गलाख्या च विडङ्ग चक्रमर्द्दकं । शिरीषं कुटजो निम्ब सप्तपर्णं सुहामृता । शम्पाको नक्तमालाऽब्दो खदिरं पिप्पली वचा । ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत् । आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणं । मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । पक्वा तैलवरं श्रोतम्रक्षयेत् कुष्ठकान् प्रवान् ॥" বৃহৎ মরিচাদ্যতৈল ৪ শ. । কল্কার্থে— মরিচ, তেউডীমূল, দন্তীমূল আকন্দের আঠা, গোময়রস দেবদারু, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা জটামাংসী কুড, রক্তচন্দন রাখালশশার মূল, শ্বেতকরবীর মূল হরিতাল, মনছাল, চিতার মূল বিষলাঙ্গুলিয়ার মূল, বিডঙ্গ, চাকন্দার বীজ শিরীষছাল কুডচির ছাল নিমছাল ছাতিমছাল গুলঞ্চ সোন্দালপ তা, ডহরকরঞ্জাবীজ, মুতা, খদির, পিপুল বচ, লতাফটকী প্রত্যেকে ১ প. বিষ ২ প গোমূত্র ৬৪ শ । भैष । [लागा अम ।

मरीचिका । स्त्री मृगतृष्णिकायाम् । ঝোলা

मरीचि (ची) । पु स्त्री । षडध्वासकात्मके माने । 'षडध्वसीभिर्मरीची स्यात् ।' प प । तालीशपत्रे । श्वेतमरुवके । वै निघ ।

मरु । पु अनुम्बरभूमौ । रा नि व २ । निर्ज्जलभूमौ । अम । मरुवकश्च । भा । च द महासुगन्धतैले ।

मरुज । पु । विट्खदिरे । रा नि व ८ । नखीनामगन्धद्रव्य । श च । स्त्री । मृगेर्व्वारौ । रा नि व ० त्रि । मरुजाते । [नखिनी । वै निघ ।

मरुजाता । स्त्री । कपिकच्छुलतायाम् । अ

मरुटा (ण्डा) । स्त्री । उच्चललाटस्त्रियां । श र । हारा ।

मरुत । पु । घण्टापाटलायाम् । श च ।

मरुत् । पु । वायौ । रा नि व २१ । मरुवकवृक्षे । भा । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা । मे । स्त्री । पृक्कायाम् । श र ।

मरुत्कार । पु । राजमाषे । बर्कटी । श च ।

मरुत्कार (क्रिया) । पु ;स्त्री । अपानवायौ । शब्दकल्पद्रुमे ।

मरुत्तक । पु । श्वेतमरुवकवृक्षे । भा म १ भं, विषविषमज्वर चि । देवदारुवृक्ष ।

मरुत्पुत्री । स्त्री । वनतिक्तायाम् । वै निघ ।

मरुत्प्रिय । पु । उष्ट्रे । है च ।

मरुत्प्लव. । पु । सिंहे । त्रिका. । [व १२

मरुद्दिष्टः (द्विष्ट.) । पु । गुग्गुलौ । रा नि

मरुदूर्व्वा । स्त्री । कार्पास्यां । रा.नि व ४ ।

मरुद्भवः । पु । वनकार्पासे । शुकशिम्ब्याम् । कृष्णखदिरे । इन्द्रवारुण्याम् । ग्राश्वाललता । वै निघ । [र.मा. ।

मरुद्भ(भ)वा । स्त्री । चीरिकायां । खिराई ।

मरुद्रथः । पु । अश्वे । त्रिका. ।

मरुद्रुमः । पु. । विटखदिरे । र.मा. ।

मरुद्विपः । पु । उष्ट्रे । त्रिका. । [भम ।

मरुन्माला । स्त्री । स्पृक्कायां । पिड़िंशाक ।

मरुपुष्पी । स्त्री । देवपुष्पा । र मा. ।

मरुप्रियः । पु । उष्ट्रे । हे च. । [नि व.२ ।

मरुभू (भूमि) । स्त्री । निर्जलदेशे । रा

मरुभूरुह. । पु । करीरवृक्षे । भा. ।

मरुलः । पु । हंसविशेषे । पाति हाँस । कारण्डवे । हे च. ।

मरुवः (कः) पु । स्वनामख्यातसुलसीजाती यसुगन्धक्षुपे । मरुवा इति भाषा । मरुयाकु लत गाछ । गन्धतुलसी । मरुवो द्विभेद श्वेतकृष्णभेदेन । तयो श्वेतो भेषजकार्य्ये कृष्णश्च शिवपूजायां प्रयुज्यते । गुणा —कटु तिक्त उष्ण कृमिकुष्ठघ्न विडम्बाध्मानशूलघ्न अग्निमान्द्यकफदोषघ्नश्च । रा नि.व १० । "मरुदमिमरो हृदयतीक्ष्ण पित्तलो लघु । वृश्चिकादिविषश्लेष्मवातकुष्ठकृमिप्रणुत् । कटुपाकरसो रूक्ष्यस्तिक्तो रुच सुगन्धिक ।" भा. । मदनवृक्षे । मयना गाछ । र मा. । जम्बीरभेदे । श टी भ । नागदमनीक्षुपे । नागदना । र.मा । व्याघ्रे । जटा. । [कि । रा नि.व ७ ।

मरुसम्भवम् । क्ली । स्थूलमूलके चाणक्यमूल

मरुसम्भवा । स्त्री । महेन्द्रवारुण्यां । माकाल फल । रा नि.व ३ । क्षुद्रदुरालभायां । रा.नि.व ४ । कृष्णखदिरे । कार्पासे । रा नि व २१ ।

मरुविदल स्त्री । महेन्द्रवारुण्यां । माकाल गा ...

वाचि । दुरालभा । रा नि व.४ । [श र ।

मरोलिः (क) । पु । मकरमत्स्ये । त्रिका ।

मर्क । पु । शरीरे तथा । मर्कटे । श र. ।

मर्ककः । पु । ऊर्णनाभौ । माकडशा । वै. निघ. । गलगण्डपक्षिणि । हाँडगिले । श र. ।

मर्कट (क.) । पु । वानरे । पशु । मे. । अजमोदायाम् । ग्राशुनी । मद व.२ । विषभेदे । हे.च । मर्कटकलतायां । माकरा इति लोके । माकडशा । घास । सु चि ७श । गलगण्डपक्षिणि । हाँडगिले । ऊर्णनाभौ । त्रिका. । (क) मत्स्यविशेषे । मे. । मत्स्यभेदे । श र. ।

मर्कटतिन्दुकः । पु । कारस्करवृक्षे, कुपीलौ । कुँचिला गाछ । भा । [र ४ ।

मर्कटपिप्पली । स्त्री । अपामार्गे । रा नि.

मर्कटप्रिय. । पु । A kind of Mimosa. चीरवृक्षे । श मा ।

मर्कटवास. । पु । ऊर्णनाभिजाले । माकड़शार जाल । श.र ।

मर्कटशीर्षम् । क्ली । हिङ्गुले । र.मा ।

मर्कटाख्यम् । क्ली । कपिकच्छूबीजे । आलाकुशीर बीज । वै निघ.रस.चय चि गुडूच्यादिमोदके ।

मर्कटाम्रः । पु । राजाम्रे । आमड़ा । भा. ।

मर्कटास्यम् । क्ली । ताम्रे । हे.च. ।

मर्कटिकाफलम् । क्ली । कपिकच्छूफले । आलाकुशीर बीज । योग.र.छ.वैद्यक.

मर्कटी । स्त्री । अपामार्गक्षुपे । श्वेत आपाङ । रा नि व.३ । अजमोदायां । वनयवानी । रा नि. व ६ । मर्कटकरञ्जे । माकड़ाकरञ्ज । श टी भ. । कपिकच्छ्वां । रा नि व ३ । र मा.सं.भीमवदरसे । सि.यो.उन्मा चि.महापैशाचघृते । "कालटी मर्कटी वचा ।" वा.उ.६श.महापैशाचघृते । [च. ।

मर्कटेन्दु ...

मर्वेन्द्रमाता । स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे । रा नि.व ४ ।

मर्द्दकः । पुं । कासमर्द्दे । चक्रमर्द्दे । वै.निघ. ।

मर्द्दनम् । क्ली । पेषणे । पारदस्य संस्कारविशेषे। See पारद. । गात्रमर्द्दने । गा टेपा। गुणाः—श्रमहरं निद्राकरं शुक्रकरं रक्तमांसलक्प्रसादकरं वातकफघ्नञ्च । राज. ।

मर्द्दनकम् । क्ली । तैले । वै.निघ. । (मा.नि ।

मर्म्मच्छेदः । पु । मर्म्मव्यथाया । हृदयभेदने ।

मर्म्मधाम । क्ली । मर्म्मस्थाने । भा.म.४भ । मसूरि.चि. ।

मर्म्मरी । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । मे. । सरलकाष्ठे । वै.निघ.। कर्णस्थशिराविशेषे । वा.उ.१७.।

मर्म्मव्रणः । पु । नाड़ीव्रणे । रा.नि.व.२० ।

मर्म्मसरोधः । पुं । मर्म्मव्यथायाम् । भा.म. ४भ.विस्फोट.चि. ।

मर्म्मस्थानम् । क्ली । जीवस्थाने । यत्राघातेन प्राणसंशयो भवेत् । तानि च स्थानानि शरीरे बहूनि—"जीवस्थानन्तु मर्म्म स्याज्जीवागार सदुच्यते । मर्म्मस्थानन्तु प्रोक्तं स्यात् भ्रूमध्यादिष्वनेकधा । भ्रूमध्यकण्ठगलशङ्खकटीकपृष्ठग्रीवागुदाण्डपदपाणियुगास्थिसन्धीन् । वैद्याः शरीरचयमितानि वदन्ति मर्म्मस्थानानि चाङ्गगतिनाशकराणि ।" रा.नि.व.१८ । एवञ्च सप्तोत्तर मर्म्मशतमुक्तम् । तेषामेकादश मांसे, अस्थिषु ८, सन्धिषु २०, स्नायुषु २७, शिरासु च ४१, इति । तत्र सक्थियुगले २२, भुजद्वये २२, उरसि १२, कुक्षौ ११, पृष्ठे १४, ग्रीवोर्द्धभागे ३७। तानि च मर्म्माणि पञ्चधा भवन्ति । तेषु सद्य प्राणहराणि १९, कालान्तरप्राणहराणि ३३, विशल्यानि ३, वैकल्यजनकानि ४४, पीडाकरमर्म्माणि च ८ भवन्ति । सद्य प्राणहराणि शृङ्गाटकाधिपतिशङ्ख कण्ठ शिरा गुद्य हृदयवस्तिनाभयो भवन्ति। एषां स्थानानि पर्य्यायेषु सन्त्याणि । कालान्तरप्राणहराणि – वक्षो-मर्म्म सीमन्त तल क्षिप्रेन्द्रवस्ति-कटी पार्श्वसन्धि कटीकतरुणनितम्बद्वयानि । एषां स्थानानि पर्य्यायेषु सन्त्याणि । वैकल्यकरमर्म्माणि —लोहिताख्याणि जानूर्व्वीकूर्च्चविटपकूर्पर-रकुन्दरयुगल-कक्षधरद्वयविधुरद्वय-कृकाटिकाद्वयांशसफलकापाङ्ग-नीलद्वयमन्याद्वयफणद्वयावर्त्तद्वयानि । रुजाकराणि—गुल्फद्वयमणिबन्धद्वयकूर्च्चशिरांसि भवन्ति । विशल्यानि च—उत्क्षेपौ स्थापनी चेति त्रीणि भवन्ति । भा. ।

मर्म्मिकः । त्रि । मर्म्मविदि । जटा. ।

मर्य्यादा । स्त्री । सीमायां । मा त्व.नि. ।

मलम् । क्ली । विष्ठायाम् । रा.नि व.१८ । मयला, मैलि इति च लोके । भा म.४भ. । तद्याहारकिट्टभागः । तदाधारश्च पक्वाशयः । "तत्किट्टश्च मलं ज्ञेयं तिष्ठेत् पक्वाशये च तत् । वलिचितयमार्गेण यात्यपानेन नोदितम् ।" शार्ङ्ग.६ष । कर्पूरे । श च. । समुद्रफेने । नखे । वै.निघ. । वातादौ । मूत्रे । स्वेदे । माधवः ।

मलघ्नः । पु । शाल्मलीकन्दे । रा नि.व ७ । स्त्री (घ्नी) । नागदमन्याम् । रा.नि.व.५ । कटुव्याम् । वै.निघ. ।

मलङ्गी । स्त्री । मत्स्यभेदे । (मौरला। गुणाः—"मलङ्गी मधुरा हृद्या वातघ्नी श्लेष्मला गुरुः ।", राज.३प ।

मलजम् । क्ली । पूये । श.च. ।

मलद्रावी (इन्) । पुं । जैपालवृक्षे । जयपालगाछ । वै.निघ. ।

मलधातुः । पुं । शरीराबाधकरभावेषु । तद्यथा—"शरीरच्छिद्रेषु उपदेहाः पृथग्जन्मानो बहिर्मुखाः परिपक्वाश्च धातवः, प्रकुपिताश्च वातपित्तश्लेष्माणः, ये चान्येऽपि केचित् शरीरे तिष्ठन्ति भावाः शरीरस्योपघातायोपपद्यन्ते ..... ।" च. शा ६ष. ।

मलपाकः । पुं । दोषपाके, वातादीनां पाकावस्थायां पूर्णावस्थायां वा । तल्लक्षण—"दोषप्रकृतिवैकृत्य लघुता ज्वरदेहयोः । इन्द्रियाणाञ्च वैमल्यं दोषाणां पाकलक्षणम् ।" वैद्यकम् ।

मलपूः (यूः) । स्त्री । काकोदुम्बरिकायां । काकडूमुर । रा.नि.व.११ । मद.व.५ । भैष. । ष.द.भग चि. । (यू) वाकुचाम् । (सोमराज । वै.निघ. ।

मलभुक् । पुं । काके । श.र. ।

मलभेदि(न्) । क्ली । रीप्ये । स्त्री । कटुका याम् । कटकी रा नि व ६ ।

मलय । प शाल्मलीकन्दे रा नि व ७ ।

मलयजम । क्ली पु । चन्दनसामान्य । वै निघ १भ तथा चि । रक्तचन्दने । श्रीखण्डचन्दने । रा नि व १२ ।

मलयतपना । स्त्री । भल्लातकवृक्षे । वै निघ ।

मलयद्रुम । पु । मदनवृक्ष । द्वि कोष । [मे ।

मलया । स्त्री सोमराज्याम् । त्रिवृतायाम् ।

मलयोत्थ(द्भव)म् । क्ली । श्वेतचन्दने । (श्वेत चन्दन । रा नि व १२ [भूदेश । रा नि व २० ।

मलरोधनम् । क्ली । विष्टम्भे । आनाहरोगे

मलवेग । पु । अतीसाररोगे । रा नि व २ ।

मलशैत्यम् । क्ली । तन्नामक्षुद्ररोगे । भा ।

मलहन्ता (न्तृ) । पु । शाल्मलीकन्द रा नि व ७ [सैन्धवाद्यतैले

मलहर । पु । जैपालवृक्षे भैष भा या चि

मला । स्त्री । भूम्यामलक्याम् श च श्याम हरिद्रायाम् । वै निघ । नाभिनालायाम् । त्रिका ।

मलाकर्षी (र्षिन्) । पु । वर्ष्डिके । हाड़ि (मेथर । श मा ।

मलाख्यकिट्टम् । क्ली । भुक्ताहारस्यान्यतर भागे यत मूत्रपूरीषाद्युत्पत्तिर्भवति । "तन । च सू २८ष । [कुल । वै निघ ।

मलाज्ञातक । पु । गन्धमार्जारे । गन्धगो

मलाधिक्यम् । क्ली । मलवाहुल्यरूपक्षुद्ररो गे । भा ।

मलापहा । स्त्री । कुलत्थाञ्जने रा नि व १३ । दाक्षिणात्यनदीविशेषे । तज्जल गुणे लघ्वाजलतु ल्य इ विशेषेण पथ्य स्वादुतर कान्तिदश्च । रा नि व १४ । वनकुलत्थ । वै निघ ।

मलायनम । क्ली । मलद्वारे, गुदीपस्थादौ । च ॰ स्वस्थवृत्ते । [नि व ६ ।

(मोगरा । रा नि व ६ । कृष्णागुरुकाष्ठे । रा नि व १२ । सद्य प्रसूताया गो दुग्धे । वङ्गे । य शदे । गण्ड । पु । हंसे वै निघ ।

मलिना (नी) । स्त्री । रजस्वलायाम् । रा नि व १८ । शर्करायाम् कृष्णयाम् । वै निघ ।

मलिनाम्बु । क्ली । मसी । कालि । हे च ।

मलिष्ठा स्त्री सद्यातरजस्कायां । त्रिका ।

मलीमसम । क्ली पुष्पकासीसे । रा नि व १३ । लौहे । मे । त्रि । मलयुक्त ।

मलूक । पु कीटविशेषे । उकुण । उणा ।

मल्ल । पु । पात्र । मल्लयविशेषे त्रि । बलि ष्ठे । त्रिका । कपोले मे । [ह्रद । शब्द ।

मल्लक । पु । दन्त । हे च । स्त्री । मल्लिका

मल्लखण्ड । पु गुड़शर्करायाम् । वै निघ ।

मल्लजम् । क्ली मरिचे । जटा ।

मल्लतरु । पु पियालवृक्षे । रा नि व ११ ।

मल्लवाह । प । नामवणतृणविशेषे, पल्लिवा ह्वये रा नि व ८ ।

मल्ला स्त्री मल्लिकापुष्पवृक्षे । श र ।

मल्लारिष्टा । स्त्री । पाचीनामसुगन्धपत्रशाके । रा नि व १० ।

मल्लि (ल्ली) । पु, स्त्री । मल्लिकावृक्षे । श र ।

मल्लिक । पु । मलिनचञ्चुचरणहंसभेदे । अम ।

मल्लिका (ल्य) । स्त्री । स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे (बेल मल्लिकाफुलेर गाछ । प ष्ठ । मे मलि मोगरा । क मल्लिमल्लिग । तैँ मल्लचेट्टु । गुणा — कट तिक्ता चक्षुष्या मुखपाकघ्नी कुष्ठविस्फोटक क्षुद्रविषव्रणघ्नी च । रा नि व १० । उष्णा लघुश्च था वातपित्तास्यदृगव्याधिकुष्ठारुचिविषव्रणघ्नी च । भा । मत्स्याण्डक्षि । रा नि व १२ । लघवाक न्द । वर्णायाम् । यूथिकायाम् । वै निघ । मक्ष शीर्षे । मे । [मा । See वनमल्लिका ।

मल्लिकाख्या । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायां । र॰

मल्लिकापुष्पः । पुं । मल्लिकापुष्पवृक्षे । वै.निघ. । कुटजवृक्षे । कुडचि गाछ । रा.नि.व.९ । करुणनिम्बूवृक्षे । करुणा लेबुर गाछ । हे.च. ।

मल्लिकाक्षः । पुं । अश्वविशेषे । यस्य नेत्रपरितः शुक्ला रेखा वर्त्तते । वामपदशुक्ले हसे । गुणाः—अश्ववत् । सु.सू.४६अ. ।

मल्लिगन्धि । क्ली । अगुरुकाष्ठे । श.च. ।

मल्लिनाथः । पुं । कल्पतरुनामसंग्रहकारे ।

मल्लिनी । स्त्री । अतिमुक्तकपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

मल्लिपत्रम् । क्ली । छत्राके । त्रिका. ।

मल्लुः । पुं । भल्लुके । श.च. ।

मश(स)कः । पुं । तन्नामकक्षुद्ररोगे । अँचिल । हिं मशा । लक्षणं—"अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रेषु दृश्यते । माषवत् कृष्णमुत्सन्नमनिलान्मशकं दिशेत् ॥" सु.नि.१३अ । तन्नामककीटे । मशा, डाँश । हिं मच्छर । तद्दंशलक्षण—"कण्डूमान् मशकैर्दष्टः शोथः स्यान्मन्दवेदनः ।" सपक्षभेदः सामुद्रपरिमण्डलहस्तिमशककृष्णपार्वतीय भेदेन । सु.कल्प.८अ. । [यज्ञडुमुर गाछ ।

मशकी (इन्) । पुं । उदुम्बरवृक्षे । हे.च. ।

मशखः । पुं । मशकनामक्षुद्ररोगभेदे । भा. ।

मशच्छदः । पुं । व्रणविशेषे । वै.निघ. ।

मशहरी । स्त्री । मशकवारणार्थे वस्त्रगृहे । मशारि । जटा. ।

मशी(षी)लेख्यदलः । पुं । कौद्रवे मसिपे श्रीतालवृक्षे । तेडेल । रा.नि.व.९ ।

मशुनः । पुं । कुकुरे । श.मा. ।

मषी । स्त्री । जटामांस्यां । रा.नि.व.१२ । एलायाम् । तिलकवृक्षे । वै निघ ।

मसनम् । क्ली । सोमराज्याम् । श.च. ।

मसरा । स्त्री । मसूरे । मुशुरि । जटा. ।

मसारः (कः) । पुं । मरकतमणौ । श.र. ।

मसि(सी)का । स्त्री । जटामांस्याम् । वै.निघ. । शेफालिकायाम् । श.र. ।

मसिवर्द्धनम् । क्ली । गन्धरसे, बोले । त्रिका. ।

मसी । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । श.र. । कज्जली । वै.निघ । [गाछ । श.च. ।

मसीना । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । मशिने

मसीनिका । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । श.र. ।

मसु(सू)रः । पुं । (Vicialens or Ervum lens. Syn. Cicer lens. Lentil.) स्वनामख्यातशिम्बीधान्ये । मुशुरि कलाय । मं चणाइ । कं चणगि । तैं चिरिशनगलु । मिसूरपप्पु । हि मसूर । ता मिसुरपरुपु । गुणा —मधुरः शीतल. संग्राही कफपित्तघ्नः वातरोगकरः मूत्रकृच्छ्रहर. लघुश्च । रा.नि व.१६ । "रुक्षो विशोषी मधुरः प्रदिष्ट शूलार्त्तिगुल्मग्रहणीविकारान् । करोति वातामयवर्द्धनश्च पित्तास्रकृच्छ्रहरो मसूर ।" अत्रि.१५अ. । मसूरिकायाम् अस्य प्रलेपो हितः । ताम्बूलरागे । हारा. ।

मसुरा । स्त्री । मसूरे । मुशुरि । मे ।

मसूरकः । पुं । मसूरकलाये । रा.नि.व.१६ । गण्डोपधाने । गाल बालिश । श.र ।

मसूरघृतम् । क्ली । ग्रहण्यां घृतम् । "मसूरस्य कषायेण बिल्वगर्भं पचेद्घृतं । हन्ति कुच्छ्यामयान् ... ।" च.द. । घृत ४श. मसूरक्वाथ ४श. बेलशुँठ कल्क १ श. ।

मसूरयूपः । पुं, क्ली । मसूरकृतक्वाथे । मुशुरिर झोल । गुणाः —"मसूरयूष. संग्राही शीतो स्वादुः प्रमेहजित् ।" द्रव्यगुण ।

मसूरविदला । स्त्री । श्यामात्रिवृति । कालतेउडी । च वि.८अ. । श्यामालतायाम् । र.मा. सि.यो.च.द वा.पि.ज्व.चि.निदिग्धिकादिः । "मसूरविदलाक्वाथः ।" वा.चि.६अ । आम्रातकवृक्षे । मेषशृङ्ग्यां । वै.निघ. ।

मसूरसूपः । पुं । भर्ज्जितमसूरकृतयूषे ।—गुणाः—"मसूरसूपः संग्राही शीतलो मधुरो लघुः । कफपित्तास्रजिद्रुक्षो विषमज्वरनाशनः ।" द्रव्यगुणः ।

मसूरा (री) । वेश्यायाम् । त्रिवृति । रा.नि.व.६ । मसूरिकारोगे । वसन्त रोग । मे. । [२०१

मसूराभा । स्त्री । मसूरिकारोगे । रा नि

मसूरिका । स्त्री । प्रमेहपिटकाभेदे । तल्लक्षणं यथा—"मसूरमात्रा नेया सा तु मसूरिका।" इति मे १८ । वमन्तरोगे । तस्य द्रोणं तस्य निदानादि । "कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशने । दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदके । क्रूरग्रहेक्षणाञ्चापि देशे दोषसमुद्भवाः । जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः । मसूराकृतिसंस्थाना पिड़कास्ता मसूरिकाः । तासां पूर्व्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिर्भ्रमः । त्वचि शोथः सवैवर्ण्यो नेत्ररागस्तथैव च ।" इति पूर्व्वरूपम् । सा वातपित्तकफसन्निपातरक्तमांसमेदोधातुजा भवति । भा । "शरीरस्थस्य रक्तस्य दाहज्वरसमन्विता । मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तासां पिटिका घनाः ।" वा उ ३१ ष । वातजा यथा—"स्फोटाः श्यावारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनयान्विताः । कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः ।" पित्तजा यथा—"सन्ध्यस्थिपर्व्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिर्भ्रमः । शोषस्तास्वोष्ठजिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुता । रक्तपीतासिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः । भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ।" रक्तजा यथा—विड्भेदाङ्गमर्द्दाहतृष्णारुचिमुखपाकनेत्रपाकतीव्रज्वरा भवन्ति । कफजा यथा—श्वेतस्निग्धातिस्थूलकण्डूमन्दवेदना चिरपाकाश्च भवन्ति । सन्निपातजा यथा—नीलाश्चिपिटविस्तीर्णनिम्नमध्या महारुजः पूतिस्रावाश्चिरपाकाः प्रभूताश्च भवन्ति । रसस्था यथा—त्वचमाश्रित्य जलबुद्बुदतुल्याः स्वल्पदोषाः स्फोटा भिन्ना जलं स्रवन्ति । रक्तस्था मसूरिका रक्तमाश्रित्य रक्तवर्णाः शीघ्रपाकास्तनुत्वचो भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च । मांसस्था मसूरिका मांसमाश्रित्य कठिनाः स्निग्धाश्चिरपाकास्तनुत्वचः सत्यो गात्रशूलनिशाकण्डूमूर्च्छादाहतृषाः कुर्व्वन्ति । मेदस्था—मेदः समाश्रित्य मण्डलाकाराः मृदवः किञ्चिदुन्नता घोरज्वरकराः स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाश्च भवन्ति । आभ्यः कश्चिदेव जीवति । अस्थिगा तदाश्रित्य क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नता भवन्ति । मज्जस्था तदाश्रित्य भ्रमसमोहवेदनारतियुक्ता मर्म्मस्थानि समरेणेव विद्धानि कुर्व्वन्ति प्राणाश्चाशु हरन्ति । शुक्रस्था पिड़का पक्वाभाः स्निग्धसूक्ष्माः अतिवेदनाः स्तैमित्यारतिसम्मोहदाहोन्मादयुक्ता भवन्ति । अस्याश्चिह्नं केवलं दृश्यते जीवनन्तु न दृश्यते । यदि इत्यादिमाह । 'मसूरिकाभिभूतो यो भ्रम प्राणानिष्टवित् । स भ्रमं त्यजति प्राणान् तृष्णार्त्तो वायुदूषितः ।' मसूरिकाहेतुकशोथमाह—"मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परे मणिबन्धके । तथांसफलके चापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ।" मसूरिकोत्पादनक्रियामाह—या टीकादानमिति लोके उच्यते—यथोक्तं धन्वन्तरिकृतशाक्तेयग्रन्थे । "सा तु गोस्तनजनरगात्रजमसूरिकापूयेन भवति—"धेनुस्तन्यमसूरिका नराणाञ्च मसूरिका । तज्जलं बाहुमूलाच्च शस्त्रान्तेन गृहीतवान् । बाहुमूले च शस्त्राणि रक्तोत्पत्तिकराणि च । तज्जलं रक्तमिलितं स्फोटकज्वरसम्भवम् ।" इति शब्दकल्पद्रुमः । मसूर्य्यौ । म०वि ।

मसूरीहररस । पु । मसूर्य्यधिकारे रसः । "अथ शुद्धस्य सूतस्य मूर्च्छितस्य सृतस्य च । ध लापिप्पलीधात्रीमद्राचघृतमाचिकैः । मासरोगान्तको योग पृथिव्यामेव दुर्लभः ।" रस र ।

मसृणा । स्त्री । अतसाम् । मसिना । मे १ ।

मस्कर । पु । रक्तैरण्डे । रा नि व ८ । वंशे । रन्ध्रवंशे रा नि व ० ।

मस्करी । स्त्री । देवकुरण्टके । वै निघ ।

मस्त (क) । पु, क्ली । शिरसि । शीर्षे । रा नि व १८ । [घ ।

मस्तकस्नेह । पु । मस्तिष्के । गाथार वि । ह

मस्तकाख्य । पु । वृक्षाग्रे । श ष ।

मस्ताक्षी । स्त्री । गुञ्जावदरीफले । रामिशुक वीति लोके । भैष चाऊी चि ।

मस्तकोद्भवम । क्ली । मस्तिष्के । रा नि व १८ ।

मस्तदारु । पु । देवदारुवृक्षे । भा ।

मस्तमूलकम् । क्ली । ग्रीवायाम् । घाड । श० ष । मस्तकस्नेहे । मस्तिष्क । वै निघ ।

मस्तिष्कम् । क्ली । मस्तकस्नेहे । गगज । रा० नि व १८ ।

मस्तु । क्ली । दधिमण्डनि । दयेर माठ । र० मा । रा नि व १५ । भा म १भ ज्व चि लाक्षादितैल । "तैलान्मस्तु चतुर्गुणम् ।" त्रिगुणकांरियुत

दधिकृते तक्रे। "तक्रं दधि द्विगुणवारियुतन्तु मस्तु।" रा नि व १५। गुणा — उष्णाम्ल रुचिप त्तिद क्रमिहर वल्य कषाय सर भुक्तिच्छेदकर लघोदरगदप्लीहार्शसा नाशन। शीत गुडिकर कफानिलहर विष्टम्भशूलापह पाण्ड्वाश्वसविकारगुल्म शमन मस्तु प्रशस्त लघु॥" रा नि व १५। [म।

मस्तुलुङ्ग । पु। मस्तिष्क। चिका। सु शा १०

मह । क्ली। तेजसि। मे। [ह।

महतिक्रान्ता । स्त्री। वृहत्याम्। रा नि व

महती । स्त्री। वृहतीवृषे। व्याकुड। रा नि व ४। वार्ताकी। तन्नामकहिक्कायां — "मम्माण्यु त्पीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते। महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्व्वगात्रप्रकम्पिनी" मा नि।

महत् । क्ली। हृदये। यत्र शरीरधारकदशध मन्य स्थापिता। च सू ३ च।

महत्तत्त्वम् । क्ली। बुद्धितत्त्वापरनामधेये प्रकृतेरुत्पन्न तत्त्वे। भा।

महत्तेजा । पुं। पारदे। वै निघ।

महत्पत्र । प। मालाकन्द। वै निघ।

महत्फला । स्त्री। राजकोषातक्या। वै निघ। महेन्द्रवारुण्याम्। गाकाल। रा नि व ३।

महद्दल । पु। मधुरवासुके। पिँठा वेंउा। वै निघ। [ल। रा नि व ३।

महद्वारुणी । स्त्री। महेन्द्रवारुण्यां। गाका

महद्वृच । पु। वटवृचे। वै निघ।

महर्षभी । स्त्री। कपिकच्छ्वां। आलकुशी। रा नि व ३। [लकुशी।

महर्षि । पु। कपिकच्छ्वी। वै निघ। आ

महर्षिका । स्त्री। शूककदम्बकाख्याम्। वै नि घ। [घ।

महा । स्त्री। गोरच्याम्। गोरक्षाकुलिया।

महाकटभी । स्त्री। श्वतकटभीवृचे। रा नि व ९। See कटभी। [गिमनमा। म च।

महाकण्टकिनी । स्त्री। विदसारके। द

महाकण्टा । स्त्री। शेरनीवृचे। गोनाग। वै निघ।

महाकदम्ब । पु। कैलिकदम्ब। केलिक दम। प सु।

महाकन्द । पु। पलाण्डौ। रक्तरसोनकन्दे, राजपलाण्डौ। मुखालौ। चाणकामूल। माला कन्द। रा नि व ७२३।

महाकपित्थ । पु। विल्ववृच। प सु।

महाकपोत । पु। दर्व्वीकरसर्पविशेषे। सु कल्प ४थ। See सप।

महाकरञ्ज । पु। करञ्जविशेषे। डहर करञ्ज। सु सू ३८थ। गुणा — "महाकरञ्जकस्तीक्ष्ण कटुरोषश्च तिक्तक। कण्डूविचर्चिकाकुष्ठत्वग्विषव्रणापह॥" रा नि व ९।

महाकरम्भकम् । क्ली। तन्नामकपत्रविषभेदे। सु कल्प २य। [नि व ९।

महाकर्णिकार । पु। आरग्वधवृचे। रा

महाकल्याणगुड । पु। See कल्याणगुड। भा।

महाकषाय । पु। कटफलवृचे। वै निघ।

महाकाल । पु। (Citrullus colocynthis or Trichosanthes Palmata) स्व नामख्यातलतायां। प सु। माकाल वा रक्त माकाल फलेर गाछ। हि लालइन्द्रायण। तैं श्वल्यगुडपण्डु एटिपुच। ता पेयकोमति। वम् कौण्डल। एतत्फलगुणं नारिकेलतैलयुक्तं नासा याम् क्षणवतश्च रोपयति। एतद्धूमपान श्वासहरम्। स्त्री (स्त्री)। इन्द्रवारुण्या। विशाति गाछ। वै निघ।

महाकिराततिक्तक । पु। (Exacum bicolor) वृहत्किराततिक्तक। वड़ चिराता, देशी चिराता। कचित् निघण्टु।

महाकुमारिका (री) । स्त्री। महामेद भौमवृचे। वड़ गोलाप। वै निघ।

महाकुमुदा (दिका) । स्त्री। गाम्भारी वृचे। रा नि व ९। [नि व ९।

महाकु(भा)भी । स्त्री। कटफलवृचे। रा.

महाकुष्ठम् । क्ली। वृहत्कुष्ठरोगे, महाव्याधौ। महाव्याधि। तत्—"कपालम्, औदुम्बरम्, ऋष्यजि

ष्ठकम्, कपालकं, काकणकं, पुण्डरीकं, दद्रुकुष्ठ ञ्चेति सप्तविधम्। तत्र वातेनारुण पित्तेनौडुम्बर र्ष्यजिह्वकपालकाकणानि श्लेष्मणा पुण्डरीकं दद्रु कुष्ठञ्चेति। एषां लक्षणानि पर्य्याये द्रष्टव्यानि। ष्चद्रकुष्ठभेदे। तल्लक्षण —त्वक्‌शोचभेदाङ्गसादादि कम्। सु.नि.५अ.।

महाकृष्ण: । पुं। दर्व्वीकरसर्पभेदे। सु.कल्प. ४ अ.। See सर्प.। मूषिकविशेषे। तद्दष्टे— पित्तं भवति। सु.कल्प.६अ.। [निघ।

महाकृष्णा । स्त्री। कृष्णापराजितायाम्। वै.

महाकोषफला । स्त्री। देवदालीलतायाम्। দেয়াতাড়া। रा.नि व.७।

महाकोषातकी । स्त्री। (Luffa aegyptiaca. Syn. L. Pentandria.) हस्ति कोषातक्या। रा.नि व.७। হস্তিঘোষা। धुन्दुल। हि नेनुआ। तैं एनुगवीर। उत्. तरडि। "महाकोषातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा।" गुणा.—स्नि ग्धा रक्तपित्तानिलघ्नी च। भा.पू.१भ.शा.व.।

महाक्षीतन: (निका) । पुं, स्त्री। शाल पर्ण्याम्। শালপাণি। वै.निघ.।

महाखदिरघृतम् । क्ली। कुष्ठाधिकारे घृ तम्। पाठ.—"खदिरस्य तुला. पञ्च शिंशपास नयोस्तुले। तुलार्द्धा. सर्व्वएवैते करञ्जारिष्टवेत सा:। पर्पट: कुटजश्चैव वृष. कृमिहरस्तथा। ह रिद्रे कृतमालश्च गुडूची त्रिफला त्रिवृत्। सप्त पर्णश्च संक्षुण्णा दशद्रोणे च वारिण:। अष्टभागाव शेषन्तु कषायमवतारयेत्। धात्रीरसञ्च तुल्यांशं सर्पिषश्चाढकं पचेत्। महातिक्तककल्कैश्च यथोक्तै: पलसम्मितै.... ।" कल्कद्रव्याणि तिक्तघृतादा दियाणि। गव्यघृত ১৬ শ.। ক্বাথার্থ—খদির- ছাল ৫০০ প. শিশুগাছের ছাল ১০০ প. আসনছাল ১০০ প.। করঞ্জছাল, নিমছাল, পলতা, নিমছাল, কেঁৎপাপড়া, কুড়চিছাল, রক্তচন্দন, পিপুল, গজপিপুল, পদ্মকাষ্ঠ, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, বচ, বাখালশশা, শত- মূলী, শ্যামালতা, অনন্তমূল, ইন্দ্রযব বাস- কছাল, মূর্ব্বামূল গুলঞ্চ, চিরেতা, যষ্টিমধু, বলাডুমুর প্রত্যেকে ১ পল। च.चि.७अ.।

महागद: । पुं। महारोगे। तन्नामकविषघ्न योगे। "त्रिवृद्विशल्ये मधुकं हरिद्रे रक्ता नरेन्द्रो लवणञ्च वर्ग.। कटुत्रिकञ्चैव विचूर्णितानि शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि।" सु.कल्प.५अ.। ज्वरः रोगे। रा.नि.व.२०। [ख्याते हचे। শব্দ.।

महागदमहीरुह: । पुं। चालमुगरा इति

महागन्ध(क)म् । क्ली। बोले। निशादल। रा.नि.व ६। कुङ्कुमागुरुचन्दने। रा नि व.१२। अतिसारोदरामयग्रहणीघ्नरसविशेषे। पारदगन्ध- कयो: प्र. २ तो। कज्जलीकृत्य जलेन समर्द्य च पर्पटीवत् पाच्यम्। अथ जातीफलजातीकोषल- वङ्गशुक्तिनिम्बपत्राणां प्र. २ तो तया पर्प्पट्या एकत्र जलेन मर्द्दयित्वा गोलकं कृत्वा शुक्तिद्वयमध्ये संस्थाप्य कदलीपत्रेणावेष्ट्य कर्द्दमेनालिप्य च रौद्रे शोषयेत्। ततो करीषाग्नौ गन्धानुभव पक्वा उ- द्धरेत्। পারা ২ তো, গন্ধক ২ তো, কজ্জলি করিয়া জলে গুলিয়া পর্পটীবৎ পাক করি- বে। তাহার সঙ্গে জায়ফল, জয়িত্রী, লবঙ্গ, শুক্তিনিম্পাতা প্রত্যেকে ২ তো. দিয়া মর্দ্দন- পূর্ব্বক ২ খানি ঝিনুকের মধ্যে ভরিয়া কদ- লীপত্র বেষ্টনপূর্ব্বক কাদায় লেপিয়া শুকা- ইবে। পরে ৮।১০খানি ঘুটের আগুনে পা- ক করিবে, পুড়িয়া যখন গন্ধকের গন্ধ অ- নুভব হইবে অমনি তুলিয়া লইবে, শীতল হইলে খল করিয়া লইবে। सा.कौ.भैष.।

महागन्ध: । पुं। कुटजवृक्षे। শ্বেত কুড়চি

महागुल्मः (ल्मा) । पु, स्त्री । सोमवल्लील तायाम् । रा.नि व २ ।

महागुह्यकः । पु । क्रमौ । वै.निघ. ।

महागुहा । स्त्री । पृश्निपर्णीवृक्षे । চাকুলি য়া । रा.नि व.४ । [See गोधूम ।

महागोधूमः । पुं । वृहद्गोधूमे । भा था.व. ।

महागोपा । स्त्री । शारिवायाम् । अनन्तमूल। वै निघ. । [नि व.१८ ।

महाग्रीवः (वी) (इन्) । पु । उष्ट्रे । रा.

महाघूर्णा । स्त्री । द्राचामद्ये । सुरायाम् । श्र घ. ।

महाघृतम् । क्ली । एकादशोत्तरशताधिकवार्षिकघृते । नकुल.१२श्च । गुणा —"पेय महाघृत भूतै कफघ्न पवनाधिके । बल्य पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापह । सर्व्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥" सु मू ४५श्च. ।

महाघोषा । स्त्री । कर्कटशृङ्गी । प सु । रा नि.व ६ । मद व १ । कुन्दुरी । श्र.प. ।

महाङ्गः । पु । गोक्षुरवृक्षे । रा.नि.व.४ । रक्तचित्रकवृक्षे । रा नि.व.६ । उष्ट्रे । प.सु ।

महाचुञ्चुः । स्त्री । बृहच्चुञ्चुवृक्षे । বড চেঁচকো । रा नि.व ४ । See चुञ्चु । [११ ।

महाचूतः । पु । महाराजाम्रवृक्षे । रा नि.व.

महाच्छदः । पु । देवताडवृक्षे । र मा. ।

महाच्छायः । पु । वटवृक्षे । रा.नि.व ११ ।

महाच्छिद्रा । स्त्री । महाशीताया । रा नि.व. ५। क्ली । कायप्रत्यङ्गकृपनवद्वारेषु । तेषां सम स्मिरसि हे पाथ । च.शा.७श्च. ।

महाजः । पुं । महाछागे । रा नि.व.१८ ।

महाजटा । स्त्री । रुद्रजटायां । रा नि व.२ ।

महाजम्बीरः । पुं । बृहज्जम्बीरवृक्षे । বড়লেবু । हिं बड़निम्बु । अस्य त्वक् दीपनी वातघ्नी च । तैल वातघ्न । यूष उदरामयघ्न रक्तातिसारे पामादौ च हित ।

महाजम्बुः (म्बू) । स्त्री । स्वनामख्यातवृहज्जम्बुवृक्षे । বড় জাম গাছ । र.मा. । मं म हाराजजम्बू । गुणा —उष्णा मधुरकषाया श्रमघ्नी मुखजाड्यहरी स्वरकरी विष्टम्भकरी शोषघ्नी अतीसारश्रमकरी श्वासकासकफघ्नी च । रा नि.व. ११ । [व.१८ ।

महाजवः । पु । गवये । গবয় মৃগ । रा.नि.

महाजातिः । स्त्री । वासन्तीपुष्पलतायाम् । জাতি ফুলের গাছ । रा.नि.व.१० । See वासन्ती ।

महाजालिः (लिका,ली) । स्त्री । पीतघोषायां । प सु. । हेमा । आवर्त्तकीलतायां । रा.नि.व.२ । राजकोशातक्यां । रा.नि.व,७ ।

महाज्योतिष्मती । स्त्री । स्वनामख्यातलतायाम् । বড লতা কটকী । हि बडीमालकांगनी । गुणा —तिक्ततरा रूक्षा किञ्चित्कटु वातकफघ्नी दाहकरी दीपनी मेधाप्रज्ञाकरी च. । रा.नि व.३ ।

महाज्वराङ्कुशः । पुं । विषमज्वराधिकारे रस । (१)"सूत गन्ध विष तुल्य धूर्त्तबीजं त्रिभिः सम । चतुर्णा द्विगुण व्योषचूर्ण गुञ्जाद्वय हितम् । जम्बीरकस्य मज्जाभिरार्द्रकस्य रसैर्युतम् । महाज्वराङ्कुश । ।" व्योषचूर्णं मिलितसर्व्वचूर्णापेक्षया द्विगुणम् । रस र । रस.चि. । भा. । (२) —"पारद हिङ्गुल ताम्र माक्षिक तुत्थमेव च । वङ्ग सूतञ्च गन्धञ्च खर्परञ्च मन शिला । तालकं घनपाषाण गैरिक टङ्कण सम । दन्तीबीजञ्च सर्व्वाणि चूर्णयित्वा विभावयेत् । जयन्ती विजया चित्रा तुलसी मण्डूपर्णिका । प्रत्येकञ्च रस दत्त्वा निर्मलं वासमूलकं । चणमात्रां वटीं कृत्वा छायाशुष्कान् कारयेत् ।" घनपाषाणमक्षकम् । जीर्णज्वरे । (১) পারা ১ তো গন্ধক ১ তো অর্থাৎ কজ্জলী ২ তো. বিষচূর্ণ ১ তো. ধুতুরাবীজচূর্ণ ৩ তো. ত্রিকটুচূর্ণ মিলিত ১২ তো. । মাত্রা ২ রতি । অনু ৩ম্বীরমজ্জা ও আদার রস । (২) পারা, হিঙ্গুল, তামা, স্বর্ণমাক্ষী, তুঁতে, বঙ্গ, লোহ, গন্ধক, খাপর, মনছাল, হরিতাল, অভ্র, গেরিমাটী, সোহাগার খই ও দন্তীবীজ প্রত্যেকে সমভাগ । টাবা, সিদ্ধি, চিতা, তুলসীপত্র রসে মর্দন । মধী না । শুকাইতে তুঁতিয়া নাই । (৩) পারা

১ তো. গন্ধক ১ তো. বিষ ১ তো. ধুতুরার বীজ ৩ তো. শেয়ালকাঁটার মূল (চোক) ১০ তো. চূর্ণ একত্র মিশাইবে। অনুপান আদার রস। (৪) দারুচিনি, শুঁঠ, খাপর প্রত্যেকে ৩ তো. ধুতুরাপাতার রসে ৩ দিন মর্দন। ভা.।

মহাঢ্য. । পুং। কদম্ববৃক্ষে। রা.নি.ব.১০।

মহাতঙ্কঃ । পু। মহাভয়রে রী। রা.নি ব.২০। মহাব্যাধৌ।

মহাতরুঃ । পু। স্নুহীবৃক্ষে। মনসা গাছ। হে.ঘ.। [নি ব ২।

মহাতালী । স্ত্রী। আবর্তকীলতায়াম্। রা

মহাতিক্ত. । পুং। মহানিম্বে। ঘোড়ানিম। রা.নি ব.৫। কিরাততিক্তকে। চিরেতা। বৈ নিঘ। স্ত্রী। যবতিক্তালতায়াং। তিৎপলত। রা.নি.ব ২। মৈষ.কন্দর্পসারতৈলে। পাঠায়াম্। শ ব।

মহাতিক্তকঘৃতম্ । ক্লী। কুষ্ঠাধিকারে ঘৃতম্। See তিক্তকঘৃতম্। চ চি ৭অ.।

মহাতীক্ষ্ণা । স্ত্রী। ভল্লাতকবৃক্ষে। রা নি ব.১১।

মহাতুম্বী । স্ত্রী। মহালাবাম্। বৈ.নিঘ.।

মহাতেজাঃ । পু। পারদে। রা নি.ব.১৩।

মহাত্রিফলা স্ত্রী। পথ্যাবিভীতকধাত্রীষু। "পথ্যা বিভীতকং ধাত্রী মহতী ত্রিফলা মতা।" প ম.৩য়.।

মহাদন্তা । স্ত্রী। নাগবলায়াং। রা নি ব.৪।

মহাদারু । ক্লী। দেবদারুকাষ্ঠে। দেবদারু। কাটা.।

মহাদীর্ঘঃ । পু। মহন্দেবদারৌ। বৈ নিঘ।

মহাদুগ্ধা । স্ত্রী। বনস্থিমিষে। বৈ নিঘ.।

মহাদূষক. । পু।. মাদকজাতিধান্যবিশেষে। যথাঃ—শালিষু। সু.সূ.৪৬অ। [চ.।

মহাদেবমথিঃ । পু। মহাপীড়ায়াম্। বৈ নি

মহাদ্রাবকঃ । পুং,ক্লী। যকৃৎপ্লীহাধিকারে ঔষধবিশেষে।—টঙ্কং সৌবর্চলং, কান্মাদিক,সৈন্ধব রসাঞ্জনং, সমুদ্রফেনং, সর্জিক্ষারং, সমলবণং, এষা প্র. ১ তো.। টঙ্কণক্ষারঃ ৩ তো.। নবসাদর ৩।০ তো.। স্ফটিকারী ৩।০ তো.। যবক্ষার ১৪ তো.। কাসীসং পুষ্পকাসীস, ধাতুকাসীস, ইতি দ্রব্যত্রয় মিলিত্বা ১৪তো.। অভাবে কাসীস ১৪ তো। একত্র ঘূর্ণয়িত্বা বকযন্ত্রেণ দ্রাবকং নিষ্কাসয়েৎ। শুদ্ধ স্বামাক্ষিক, কাংস্যমাক্ষিক, সৈন্ধব, রসাঞ্জন, সমুদ্রফেন, সাজিমাটী, সচল লবণ প্রত্যেকে ১ তো.। সোহাগা ৭ তো. নিশাদল, ফটকিরী প্র. ৩।০ তো.। যবক্ষার ১৪ তো.। কাশীষ, পুষ্পকাশীষ, ধাতুকাশীষ মিলিয়া ১৪ তো। (অভাবে হিরাকস ১৪ তো.)। একত্র চূর্ণ করিয়া বকযন্ত্রে চোয়াইয়া লইবে। রসমালাসংগ্রহ।

মহাদ্রু । পু। শ্বেতশিম্বা। আলাবুঁশী, গুগ্গুলম্। র মা.।

মহাদ্রুমঃ । পু। অশ্বত্থবৃক্ষে। শ ব.। তালবৃক্ষে মধূকবৃক্ষে। বৈ.নিঘ।

মহাদ্রোণা (ণী) । স্ত্রী। দ্রোণপুষ্পীবিশেষে। বড় দণ্ড কিয়া। মং দেবকুবা। কং দেবতুবে। গুণা. কটু তিক্তা মধ্যা বাতব্যাধিমুক্তহী পাণ্ডরোধনী চ। রা.নি.ব.৫। বাং শ.৫৬অ.।

মহাধনম্ । ক্লী। সুবর্ণে। সিহ্লকে। শিলা রস। মে.।

মহাধাতুঃ । পু। সুবর্ণে। শ.ব.।

মহাধাত্রী । স্ত্রী। আমলকীভেদে। বৈ নিঘ, বা.ধা.বি. বাতবিধ্বংসনরসে।

মহানন্দা । স্ত্রী। আরামশীতলায়াং। পট শাকবিশেষে। রা নি.ব.১০। মদ্যে। রা নি.ব. ১৪।

মহানয়ঃ । পু। শুষ্ঠ। বৈ নিঘ.।

মহানলঃ । পুং। দ্বিকন্দে। বড় নল গাছ। হি নর্কট। রা.নি ব ৮। পারদে। বৈ.নিঘ।

মহানসঃ । পুং। পাকস্থানে। রন্ধনগৃহ। "কক্ষ্যান্তরিতকৃতং হবিষাপ্ত মহদ্‌শুচি চ। অধ্যক্ষ সমাবাচ্যমাকরণস্থিরবিধম্। বিজ্ঞমহদ্-মহং কাৰিবার্ন কারর্থম্। দর্শিতঃশ্রীযুক্তং অতঃবাপি মহানসম্।" সু কল্প. ১ অ.।

महानसाध्यक्षः । पुं । रसवत्यधिकारिपुरुषे । রন্ধন শালার অধ্যক্ষ । 'तत्राध्यक्ष नियुञ्जीत प्राज्ञं वैद्यगुणान्वितम् ॥' तत्पर्य्याय मिश्रक श्रुचयी दत्ता दक्षिणा नीचकेशनखादयस्तु ॥ सु कल्प. १अ । [भिक्षतपुरुषे । सु कल्प.१अ. ।

महानसिकवोढ़ा । त्रि । राजपाकशाला

महानाग. । पु । सुरपुन्नागवृक्षे । वै निघ ।

महानाड़ी । स्त्री । कण्डरायाम् । रा नि व. १८। [गजे । मे । कर्ण । सिद्दे । हे.च. ।

महानादः । पु । शङ्खे । उष्ट्रे । रा.नि व.१८।

महानारायणतैलम् । क्ली । वातव्याधौ तैलम् । पाठ —"शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटी वचा । एरण्डस्य च मूलानि वृहत्या पूतिकस्य च । गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च । एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् । पादावशेषे पूते च गर्भञ्चैन विधापयेत् । पुनर्नवा वचा दारु शताह्वा चन्दनागुरु । शैलेय तगर कुष्ठैला मांसी स्थिरा बला । अश्वाह्वा सैन्धव रास्ना पलार्द्धानि च योजयेत् । गव्याजपयस प्रस्थौ द्वौ द्वावत्र प्रदापयेत् । शतावरीरसप्रस्थ तैलप्रस्थ विपाचयेत् ॥" तिलतैल ४ श. । क्वाथार्थ—शतावरी शालपर्णी पृश्निपर्णी (पीठवन) शटी वचा एरण्डमूल वृहतीमूल करञ्जमूल गवेधुकमूल भिण्टीमूलं प्र १० प. पाकार्थजल ६४ श. शे. १६ श. । कल्कार्थ –पुनर्नवा वचा देवदारु शलुफा रक्तचन्दन अगुरु शैलेय तगरमूल कुष्ठम् एला जटामांसी शालपर्णी बला अश्वगन्धा सैन्धव रास्ना च प्र. ४ तो. । गव्यदुग्ध छागदुग्धं शतावरीरस प्र ४ श. । তিলতৈল ৪ শ । কাথার্থ—শতমূলী, শালপানি, চাকুলিয়া, শটী, বচ, এরণ্ডমূল, বৃহতীমূল, করঞ্জমূল, গড়গড়মূল এবং ঝাঁটিমূল প্রত্যেকে ১০ প. বারি ৬৪ শ. শে. ১৬ শ । কল্কার্থ—পুনর্নবা, বচ, দেবদারু, শুল্ফা, রক্তচন্দন, অগুরু, শৈলজ, তগর পাদুকা, কুড়, এলাইচ, জটামাংসী, শালপানি, শ্বেত বেলেড়া, অশ্বগন্ধা, সৈন্ধব, রাস্না প্রত্যেকে ৪ তো. । গব্যদুগ্ধ, ছাগদুগ্ধ, শতমূলীরস প্রত্যেকে ৪ শ. । भैष । भा. ।

महानिम्बः । पुं । (Melia azendarach. Syn. Melia sempervirens or Melia azendarach.) The Persian Lilac. स्वनामख्यातनिम्बभेदे । ঘোড়ানিম্, মহানিম, বননিম্ । हि बकाइन् । म डौंगचा निम्बाचार्झाड । तैं गड्डराविचेट्टु, पेट्टवेपचेट्टु, तुरकवेप, कण्डवेप । द्रा. हि गौरिनिम् । ता. मलाइवेतु वा वेप्पम् । कन्दर्पसारतैले, पिप्पल्यादिवर्गे च । गुणा —शीतल कषाय कटु तिक्त रक्तदाहवलासघ्न विषमज्वरघ्न । रा.नि.व.९ । त्वक् अतितिक्ता अतिसेविता मादकगुणा, पुष्प शिरःशूले हित, फलं पक्व विषवत् कुष्ठघ्न । द्रव्यगुण ।

महानीलः । पु । नीलभृङ्गराजे । रा.नि व. ४ । नीलकान्तमणौ । रा.नि.व.१३ । सर्पभेदे । वै निघ ।

महानीला (ली) । स्त्री । नीलापराजितायां । रा.नि.व.३ । महानीलीक्षुपे । गुणे नीलीसमा । रा नि व ४ । महाजम्बूवृक्षे । रा.नि.व.११।

महानेमिः । पु । काके । वै.निघ ।

महान् । पुं । वाराहमदनवृक्षे । कालमदनवृक्षे। रा.नि व.८ । उष्ट्रे । रा.नि.व १९ । महाषष्टिकशालौ । वै.निघ. ।

महापञ्चमूलम् । क्ली । विल्वाग्निमन्थश्योणाकपाटलीगणिकारिकासु । "विल्वोऽग्निमन्थः श्योणाक पाटली गणिकारिका। सर्वैस्तु मिलितैरेतैः स्यान्महापञ्चमूलकम् ॥" रा नि.व २२ । एतत्कषाय तिक्तानुरसौ वातं शमयेदुष्णवीर्य्यत्वात् । सु. सू ४०अ. ।

महापञ्चविषम् । क्ली । शृङ्गीविषकालकूटमुस्तकवत्सनाभसक्तुकविषे समभागिकयोगे । "शृङ्गी च कालकूटश्च मुस्तको वत्सनाभकः । सक्तुकश्चेति योगोऽयं महापञ्चविषाभिधः ॥" रा.नि.व. १३ । [व.१८ ।

महापञ्चाङ्गुलः । पुं । रक्तैरण्डवृक्षे । रा नि.

महापत्रः (कः) । पु। मालाकन्दे । वै.निघ। (कः) शाकवृक्षे । সেগুন গাছ । प.मु ।

महापत्रा । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । बड जाम गाछ । र.मा । माग्वधार्यां । रा नि व.४ ।

महापद्मम् । क्ली । श्वेतपद्मे, पुण्डरीके । पु ।

दशविन्दुशिरोदर्वीकरसर्पभेदे। सु कल्प ४ अ।
See सर्प।

महापद्मकघृतम् । क्ली विस्फोटकाधिकारे घृतम्। 'पद्मकं हिनिशायष्टित्रुटिशैलुमस्तामयै। शिरीषक्रिमिजिन्नाचाश्चिकयतुल्थकपिल्यकैः। पच नागाह्वलोध्रैश्च कल्कै सिद्ध जलै घृत॥' घृत ४ श पद्मकाष्ठादिकल्क १ श वारि १६ श एकत्र पचेत्। रस र। [निदा।

महापद्मविसर्पः । पु। बालविसर्परोगे।

महापनस । पु। मण्डलिसर्पविशेषे। सु कल्प ४ अ। [शाल। वै निघ।

महापर्णः । पु। ब्रह्मराक्षसरोहीतके। भूमि

महापारे(ले)वत । पुं। द्वीपान्तरमहाखर्जूरीवृक्षे। गुणा —पुष्टिकृत् बल्यो हृद्यो मधुर शीतल कफकरी गुरुरग्निमान्द्यकरी महावातज्वरघ्न। पक्व स रुच्यो बल्य स्वादीयश। वै निघ।

महापाशुपत । पु। वकुलवृक्षे। वै निघ।

महापिचुमन्द (न्दः) । पु। पर्वतनिम्बे। निम्बसदृशवृहत्पत्रवृक्ष मकाइनि इति लोके। महानिम्। ग्रामनिम्ब एव पर्वतभवत्वेन पर्वतनिम्ब इत्युच्यते इति केचित्। एतस्य त्वगेव ग्राह्या शिशिरो ... लवणोत्तमाद्यचूर्णं, श्रीकण्ठ। "लवणोत्तमवह्निकलिङ्गयवान् चिरविल्वमहापिचुमन्दयुतान्।"

महापिण्डीतक । पु। महामदनवृक्षे। बड मयना गाछ, काल मयना। सं घोरमैनाहल। बम् गेल। गुणा —कटुतिक्तरस छर्दन कफहृद्रोगपक्वाशयशोधनश्च। रा निघ ८।

महापिण्डीतरु । पु। वृक्षविशेषे। श्वेतपिण्डीतरौ। सं पेंडिरा। क घोंदयमारवमरतु। गुणा —कषायोष्ण त्रिदोषघ्न चर्मरोगघ्न रक्तदोषघ्नश्च। रा निघ ९।

महापीलु । पु। बृहत्पीलुवृक्षे। पीलुर् नाम गाछ। तत्फलगुणा —मधुर हृद्य विषघ्नं पित्तघ्न रुच्यम् आमघ्न दीपनीयञ्च। रा निघ ११।

महापुटम् । क्ली। औषधपाकार्थे पुटविशेषे। लक्षणम्—"गम्भीरे विस्तृते कुण्डे द्विहस्त चतुरस्रके। वनोपलसहस्रेण पूरित पुनरौषधम्। कोष्ठके प्रयत्नेन गोविष्ठोपरि धारयेत्। वनोपलसहस्राद्धं कोष्टिकोपरि निक्षिपेत्। वह्निं विनिक्षिपेत्तत्र महापुटमिति स्मृतम्॥" भा.।

महापुरुष । पु। महामेदायाम्। वै निघ।

महापुरुषदन्ता (न्तिका, न्ती) । स्त्री। महाशतावर्य्यां। रा नि व ४। वा उ ६ अ। विष्णुक्रान्तायां शतावर्य्यां वा। च द मि यो उन्मा चि, महापैशाचघृते। महापुरुषदन्ता च वयस्था नाकुलीद्वयम्। मेदायां। रा नि व ५।

महापुष्प । पुं। कुन्दवृक्षे। कुन्द गाछ। कृष्णमुद्गे। काल मुग। रक्तकाञ्चने। लवङ्गवृक्षे। वै निघ। स्त्री (ष्पा)। अपराजितायाम्। श च। महाकोशातक्याम्। धुन्धुल। वै निघ।

महापृष्ठ । पु। उष्ट्रे। प सु।

महापैशाचिकघृतम् । क्ली। उन्मादाधिकारे दृष्टफलघृतम्। पाठ —"जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा। त्रायमाणा जया वीरा चोरक कटुरोहिणी। कायस्था शूकरी छत्रा अतिच्छत्रा पलङ्कषा। महापुरुषदन्ता च वयस्था नाकुलीद्वय। कटम्भरा वृश्चिकाली स्थिरा चैव च तैर्घृतम्। सिद्ध चातुर्थकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम्॥" जटिला (जटामांसी), पूतना (हरीतकी), केशी (भूतकेश), चारटी (स्थलपद्म कुष्माण्ड गन्धी वा), मर्कटी (शूकशिम्बी), जया (जयन्ती), वीरा (क्षीरकाकोली पृश्निपर्णी वा), चोरक (चोरहुली), कायस्था (सिन्धुवार, शूकरी (वाराहीकन्द तदभावे चर्मकारालुक), छत्रा (मधुरिका), न तु चोरक। अतिच्छत्रा (शतपुष्पा), पलङ्कषा (गुग्गुलु), महापुरुषदन्ती (शतावरी), वयस्था (ब्राह्मी गुडूची वा), नाकुलीद्वय (रास्नाद्वय) (तयो एका गन्धरास्ना तदभावे भागद्वय), कटम्भरा (भद्रालिका कटभी वा), वृश्चिकाली (विछाति), स्थिरा (शालपर्णी)। घृतपक्वे प्रत्येकमिश्रं २ तो ६ मा १ र। जल घृताच्चतुर्गुण। अत्र महच्छब्दः पूर्वावचनस्वल्पताभावात्। शार्ङ्गधर ४ अ। ... —हटोग ... हरीतकी, ...

কোণী কিংবা চাকুলিয়া, চোরহুলী, কট্কী, অগ্নিত্রী বা নিশিন্দা বা ছোট এলাচ, বারাহীকন্দ (চামরকষাণ্ড), মউনী, শুল্ফা, গুগ্গুল, শতাবরী বা অপরাজিতা বা গুলুঞ্চ, রাস্না, গন্ধরাস্না (অভাবে রাস্না ২ ভ), *গন্ধভাদুলিয়া, বিছাতী, শালপাণি নি-* মিত্র ১ প. জল ১৬ শ। রস.র.। মিথী চ. চি.১৪ম.। [বৈ.নিঘ.।

মহাপ্রহারবল্লী । স্ত্রী। মাসরোহিণ্যাম্।

মহাপ্রাণ: (ন:) । পুং। দ্রোণকাকে। দাঁড় কাক। রা.নি.ব.১০।

মহাফল: । পুং। বিল্বরক্ষে। র.মা.। নারিকেলরক্ষে। তালরক্ষে। পীলুরক্ষে। বৈ.নিঘ.। স্ত্রী। রহৎফলী।

মহাফলা । স্ত্রী। নীল্যা। নাগবলায়াং। রা.নি.ব.৪। মহেন্দ্রবারুণীলতায়াং। বড় মাকাল। রা.নি.ব.৩। রাজজম্বূরক্ষে। বনবীজপূরকে। মধুরমাতুলুঙ্গে। মিষ্ট লেবু, কমলা লেবু। রা.নি.ব.১১। মহাকোষাতক্যাম্। ভা প্র.১ম.ভা.ম। কটুতুম্ব্যাম্। তিৎলাউ। বৈ.নিঘ.।

মহাফেণা । স্ত্রী। সমুদ্রফেণে। শ চ.।

মহাবস্তু: । পুং। বিষমজ্বরবিশেষে। সু উ. ৪৫ অ.।

মহাবর্বরিকা । স্ত্রী। ভার্গ্যাম্। বৈ.নিঘ.।

মহাবলম্ । ক্লী। সীসধাতৌ। র.মা.। পুং। বায়ৌ। রা নি ব.৩। তমালরক্ষে। ধন্বনরক্ষে। ধামনা গাছ। রা.নি ব.৫।

মহাবলা । স্ত্রী। পীতবলায়াং, পীতবাট্যালকে। পীতপুষ্প বেড়েলা। রা.নি.ব.৪। শ্বেতবাট্যালকে। প.মু.। পেটকায়াম্। পেটারি। পিপ্পল্যাম্। নীলীরক্ষে। ধামনরক্ষে। ধাওরা গাছ। বৈ.নিঘ.।

মহাবীজ: । পুং। পারদে। বৈ.নিঘ.।

মহাভদ্রা । স্ত্রী। গম্ভারীরক্ষে। রা.নি.ব.৫।

মহাভরী । স্ত্রী (Cuscuta zerumbet) লতাবিশেষে। যথা শাঁইক কুলিঞ্জন ইতি লোকে-খ্যাতে। মহাভরী বচ। যথা বিশা। গুণা:—"সুক্ষ্মস্বাদুরসা চ বিদ্বৎস্বরকরাসুর্দ্ধ গুরু রত্নকরী বধ্যা হৃৎকণ্ঠমুখশোধনী॥" অথবা সূক্ষ্মগ্রন্থি: সুগন্ধা হীনগুণা চ। ভা.।

মহাভল্লাতক: (গুড়:) । পুং। কুষ্ঠাধিকারে ঔষধম্। পাঠ:—"নিম্ব শীর্পারুণা কটী নায়ন্তী ত্রিফলা ঘনম্। পর্পটা বত্সুগ্রানন্তা বচা খদিরচন্দনম্। পাঠা গুড়ূচী শটী ভার্গী বাসা ভূনিম্ববৎসকম্। ম্যামিন্দ্রবারুণী মূর্বা বিড়ঙ্গেন্দ্রযবাসকম্। হস্তিকর্ণালতাঙ্কা পটোলং রজনীদ্বয়ম্। কণারগ্বধমুস্তাক্ষদর্বীচোরটাক্ষকম্। ভূকন্দং হয়পর্ণীচ জিঙ্গী পাষাণমূলকম্। বিষ্ণুক্রান্তা চ কৈটর্য্যং সরপুঙ্খাখ্য কচুকী। এষাং দ্বিপলিকান্ ভাগান্ জলদ্রোণে বিপাচয়েত্। অষ্টভাগাবশিষ্টন্তু কষায়মবতারয়েত্। ভল্লাতকসহস্রাণি ত্রীণি ছিত্বার্দ্ধশোঽম্ভসি। চতুর্ভাগাবশিষ্টন্তু কষায়মবতারয়েত্। তৌ কষায়ৌ সমাদায় বস্ত্রপূতৌ চ কারয়েত্। গুড়স্য তু তুলাং তাভ্যাং কষায়াভ্যাং পচেদ্বিষক্। ভল্লাতকসহস্রাণাং মজ্জানং তত্র দাপয়েত্। ত্রিকটুত্রিফলামুস্তসৈন্ধবানাম্লবেতসম্। দীপ্যকস্য পলঞ্চৈব চাতুর্জাতং পলাংশিকম্। সচূর্ণং প্রক্ষিপেত্তত্র তস্যকর্ষং ততঃপলম্। ॥" নিমছাল, শ্বেত জয়ন্তী, অতিবিষা, কটুকী, বনাঙ্কুর, ত্রিফলা, মুতা, ক্ষেত্রপর্পটী, সোমরাজী, দুরালভা, বচ, খদিরকাষ্ঠ, শ্বেতচন্দন, আকনাদি, শুঁঠ, শটী. বামনহাটী বা কণ্টকারীমূল, বাসকছাল, চিরেতা, কুড়চিমূলের ছাল, শ্যামালতা, রাখালশশার মূল, মূর্বামূল, বিড়ঙ্গ, ইন্দ্রযব, বিষ, চিতামূল, হস্তিকর্ণ, পলাশছাল, শুলুফ, ঘোড়ানিমছাল, পলতা, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, পিপুল, সোন্দালের আঁটা, হাতিশুঁড়, দন্দেবস বা দেবদালী, শ্বেত কুঁচ, ওল, চীনারাজ, চিতিকা, চাকুলেবীজ, শালপর্ণী, প্রিয়ঙ্গু, কটুফল, শরপুঙ্খা, শিরীষছাল প্রত্যেকে ২ প.। কাথার্থ—জল ৬৪ শ. শে. ৮ শ.। ভেলা ৩০০০, জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ.। দুইটি কাথ ১২৫০ শ. ভেলা বীজ (ভেলার ঘুটি) ১০০০ এবং পাক করিবে। প্রক্ষেপ—ত্রিকটু, ত্রিফলা, মুতা, বিড়ঙ্গ, চিতার মূল, রক্তচন্দন, কুড়, সৈন্ধব, যমানী প্রত্যেকে ১ প.। গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এ-

লাইচ, নাগেশ্বর প্রত্যেকে ১ প গন্ধক ৪ প। অনু গুলুঞ্চকাথ দুগ্ধ। ভাবপ্রকাশ মতে গুল হইতে এই দ্রব্যগুলি দেওয়া হয়। যথা—বিষলাঙ্গুলিয়ামূল, বাসা ডহবকবঞ্চ, পুনর্নবা দন্তীমূল, পিয়ালবীজ, ভীমবাজ শ্বেত ঝাঁটী আকড়মূল ও শ্যাওড়াবীজ। भैष। भा।

महाभीता। स्त्री। लम्बालुकायाम्। श च।

महाभीरु। पु। गोपालिकाख्यकीटे। हे च।

महाभूतम्। क्ली। क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमसु तद्गुणा — शब्द श्रोत्रेन्द्रियं चापि छिद्राणि च विविक्तता। वियत कथिता एते गुणा । स्पर्शनेन्द्रियञ्चापि लघुता स्पन्दन तनी। चेष्टा सर्वशरीरस्य वायोरेते गुणा । रूप नेत्रेन्द्रिय पाक सन्तापस्तीक्ष्णता तथा। वर्णो भ्राजिष्णुतामर्ष शौर्यं वह्निगणा । रसो रसेन्द्रियं शैत्य स्नेहश्च गुरुता तथा। सर्वद्रवसमूहश्च शुक्लं वारिगुणा । गन्धो घ्राणेन्द्रियञ्चापि काठिन्य गौरव तथा। च सुन्धरागुणा एते ।" भा पू १भ।

महाभृङ्ग। पुं। नीलभृङ्गराजे। নীল ভীমরাজ। रा नि व ४।

महाभ्रवटिका। स्त्री। राजयक्ष्माधिकार रस। पाठ —"अभ्रक पुटितं ताम्रं लौहगन्धक पारद। कुलटा टङ्कणक्षार त्रिफला च पलं प लम्। गरलञ्च तथा माषचतुष्कं चैव चूर्णित। द्र टपाषाणपात्र च भूयोभूय सुचूर्णित तत्सर्व भावयेदेवां रसै प्रत्यकश पले। देवराजाख्य त्वस्य केशराजाख्यकस्य च। मामराजस्य भृङ्गा ख्यराजस्य त्रिफलस्य च। पारिभद्राग्निमन्थस्य ह रदारकगुण्डुरी। मण्डूकपर्णीनिर्गुण्डीपुनर्नवोत्थ तकस्य च। दाडिमुन्दरकल्काटरुषकस्य क्रमश तु। रसैश तामपञ्चाश दत्तोल्वेर्भावितं भिषक्। द्रवे किञ्चित् स्थित चूर्ण मरिचस्य पलद्विपेत्। ततश्चैव वटीं कुर्यात् चतुर्गुञ्जाकरक्तिका॥' रस र।

महामण्डूक। पुं। मण्डूकविशेषे, पीतमण्डू के। সোনা ব্যাঙ। रा नि व १९।

महामधुफला। स्त्री। पीतवर्णालाबुविशेषे। वै निघ। [व १८।

महामनस (ना)। पु। महासिंहे। रा नि

महामासम। क्ली। नरादिमासे।

महामासी। स्त्री। रुदन्तीवृक्षे। वै निघ।

महामार्जारगन्धिका। स्त्री। वनमुद्गे। मूगानी। वै निघ।

महामाष। पु राजमाषे। भा पू १भ धा व।

महामुख। पु। कुम्भीरे। हे च।

महामुण्डम्। क्ली। बोलनामगन्धद्रव्ये। रा नि व १६।

महामुण्डिति(नि)का (ण्डी)। स्त्री। महाश्रावणिकायाम्। গোরক্ষমুণ্ডী। रा नि व ५। रस र बाल चि।

महामुनि। पु। तुम्बुरुवृक्षे। रा नि व ११। क्ली। औषधे श र। धन्याके। শব্দর। জটা।

महामूर्द्धा (र्वन्)। स्त्री। पाठी। हद्दी। वै निघ।

महामूल। पु राजपलाण्डौ। रा नि व ७।

महामूषिक। पु। बृहन्मूषके। रा नि व १९। [गज। हे च।

महामृग। पु। महासिंहे। रा नि व १९।

महामृगाङ्क। पुं यक्ष्माधिकारे रस। पाठ —"शुद्धसूतं मृतं स्वर्ण तत्स्यार्द्धमहद्यत्स्मिन। तेषां द्विगुणित सुन्न त्रिभिस्तुल्यञ्च गन्धक। टङ्कण गन्ध काद्धञ्च सर्व जम्बीरभैरसे। मर्द्दं यामन्तु तद्गोल वस्त्रेद्धा विपाचयत्। दोलायन्त्र क्षारतश्च यामा तुष्टुग्य शनयत्। ततोऽपि मृण्मय पात्र किञ्चित्व चपूरिते। तत्पृष्ठ काचकुम्भस्य गालुकं वस्त्रवर्त्ति। स्थिते तु लवणभाण्ड पूरयित्वा तु बन्धयत्। चूल्यां दिन पचत् सिद्धा रसो महामृगाङ्क ॥ मात्रा २ रति, अनुपानं मधुपिप्पली। रस को।

महामेद। पु। महामेदायाम्। र मा। निम्बवृक्षे। वै निघ।

लताजाता सुपाण्डरा च। "महामेदाभिध' कन्दो लताजात' सुपाण्डुर'।" इति। एतदभावे शारिवा ग्राह्या। गुणाः।—हिमा हृष्या कफशुक्रकृत् हिक्कत् दाहपित्तघ्नी च। रा नि व.५। महामेदा सुनामेदेति च द्विधा। मेदाद्वयलक्षणम्—"महामेदाभिध. कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते। महामेदा सुनामेदा स्यादित्युक्तं मुनीश्वरैः। शुष्कार्द्रकनिभः कन्दो लताजात सुपाण्डुरः। महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते। शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदोधातुमिव स्रवेत्। य स मेदेति विज्ञेयः ·· । मेदायुग गुरु स्वादु वृष्यं स्तन्यकफावहम्। बृंहण शीतलं पित्तरक्तवातज्वरप्रणुत्॥" भा पू.१भ।

महामोदः । पुं। कुन्दपुष्पवृक्षे। *कन्द गाछ*। रा.नि.व.१०। [श्वेतपुष्पकृके। वै.निघ.।

महामोहः । पुं। मुचुकुन्दवृक्षे। (इति रत्न)।

महाम्लम् । क्ली। तिन्तिडीके। जटा.।

महायमलपत्रकः । पुं। काञ्चनवृक्षे। वै. निघ। [निघ।

महायावनालः । पुं। देवधान्यवृक्षे। वै.

महायोगेश्वरी । स्त्री। नागदमन्याम्। नागदना। भा.।

महायोनिः । स्त्री। योनिरोगविशेषे। लक्षणं—"दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्य गर्भकोष्ठस्य मारुत'। कुरुते विवृतां स्त्रस्तां वातिकीमिव दुःखिताम्। उत्सन्नमांसां तामाहु महायोनिं महारुजाम्॥" वा.उ.३३च.।

महारक्तम् । क्ली। प्रवाले। वै निघ.।

महारजतम् । क्ली। धुस्तूरकमि। श्रम.। सुवर्णे। रा.नि.व.१३। [वर्णे। मे.।

महारजनम् । क्ली। कुसुम्भपुष्पे। श्रम। सु

महारतिवल्लभमोदकः । पुं। वाजीकरणाधिकारे औषधम्। अयावोऽभ्रचूर्णे ४ प. एवं ४ प. शर्करा १८ प. शतावरी रस. ११ पै. दुग्धं ११ प. विजयारसस्तनूकाथो वा ११ प. वाल्दुग्धं ११ प.। प्रक्षेपः—वामभर्त जीरकं कृष्णजीरकं मुस्तं लवङ्ग एला तेजपत्रं नागकेसरं वानरीबीजं (आमादू?र बीज) गोक्षुरकशुण्ठी तालाङ्कुरः जैहरान: महार्द्धं विटङ्गु धान्यकम् धर्म वृद्धं हरीतकी द्राक्षा काकोली क्षीरकाकोली पिण्डी-खर्जूर कोकिलाक्षबीजं कटुकी यष्टिमधु कुष्ठं लवङ्ग सैन्धव यमानी वनयमानी जीवन्ती मधुवि प्पली एषां चूर्णं प्र. १ तो.। मधु १ प. मृगमद-कर्पूरचूर्णेन वासयेत्। भैष.।

महारत्नम् । क्ली। मुक्तादिमहारत्नेषु। मौक्तिकहीरकवैदूर्यपद्मरागगोमेदपुष्परागमरकतप्रवाल-नीलरत्नेषु।

महारम्भम् । क्ली। गाढलवणे। रा.नि.व.६।

महारवः । पुं। भेके। वै निघ.।

महारसम् । क्ली। काञ्जिके। जटा.। कान्तलौहे। हिङ्गुले। स्वर्णमाक्षिके। अभ्रके। रौप्यमाक्षिके। पुं। पारदे। रा नि.व.१३। इक्षौ। प. मु. खर्जूरवृक्षे। कसेरौ। मे.। स्त्री। जम्बूवृक्षे। वै.निघ.।

महारसाष्टकम् । क्ली। पारदाभ्रकहिङ्गुलवैक्रान्तस्वर्णमाक्षिकरूप्यमाक्षिकगन्धककान्तलौहेषु। "दरदः पारदं गन्धः वैक्रान्तं कान्तमभ्रकम्। माक्षिकं विमलश्चेति स्युरेतेऽष्टौ महारसाः॥" रा. नि व.१३।

महाराजः । पुं। नखे। है.च.।

महाराजचूतः । पुं। आम्रवृक्षविशेषे। मं महाराजाम्र। कं महाराजमावु। रा नि व ११। See राजाम्र। [सोमाल्। रा.नि.व.८।

महाराजद्रुमः । पुं। आरग्वधवृक्षे। दढ़

महाराजफलः । पुं। महाराजचूतवृक्षे। रा. नि व.११। [रा.नि.व.११।

महाराजाम्रकः । पुं। महाराजचूतवृक्षे।

महाराष्ट्री । स्त्री। जलपिप्पल्याम्। माराटीति ख्याताया:। दैऽङा, भानिऽगा। दिघवच। कीसुगुनु। पविर्मना। इति मं क। भैष म री. चि.मुषरोगहरस्मे। चक्रद.चि.। गुणाः:— कटुः तीक्ष्णा कषाया मुखरोगघ्नी व्रणकीटादिदोषघ्नी रसदोषघ्नी च। रा.नि.व.४। वाकुचघ्नी। राज.। [रा.नि.व ८।

महारिष्टः । पुं। महानिम्बे। दे'ड़ानिम्।

महारुपः । पुं। सर्जे। इखन्‌दुना। वै निघ.।

महारोगः । पुं। दुःसाध्ये। वैद्यकम्। छ

मादादिरोगेषु । यथा—उन्माद' लन्दोष राज यक्ष्मा श्वास मधुमेह भगन्दर उदर अश्मरी चेति । नारदस्मृति । [लावपचिचि । विश्व ।

महार्घ. । पु । महामीमलतायाम् । वै निघ ।

महार्द्र. । पु'। महार्द्रके । मह्रा आदा । श्र.च.

महार्द्र(क)म् । क्ली । ग्रन्थाम् । वै निघ.१४. दुर्जलज्व.चि. । स्थूलार्द्रके, वनार्द्रके । वन आदा । गुणा —"महार्द्रं दीपन ग्राहि रुच वातकफाप हम् ।" राज १प. ।

महार्हम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । श्वेत चन्द न । रा.नि.व.१२ । [रा.नि व.१८ ।

महालिकटभी । स्त्री । श्वेतकिनिहीवृचे ।

महालोध्र: । पु । श्रवरलोध्रे । पाटिया लो ध्र । र मा. । [१८ ।

महालोभ: (ल) । पु । काके । रा.नि व.

महालोहम् । क्ली। कान्तलौहे । रा नि व.१३।

महावप: । पु । महामेदे । श्र च. । [र ।

महावरा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । दूर्व्वायाम् । श

महावरोह: । पु । प्लक्षवृचे, प्लक्षवृचे । पाकुड गाछ । रा नि.व ११ । [निघ ।

महावर्षाभू: । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै.

महावल्क. । पु । जातीफलवृचे । वै निघ ।

महावल्ली । स्त्री । माधवीलतायाम् । श च. । श्वेतालाम्बाम् । कटुवल्लिकायाम् । कट्की । रा नि व.३ ।

महावस: । पु । शिशुमारे । है.च'।

महावसु । क्ली । रौप्ये । वै निघ. ।

महावातव्याधि: । पु । वातरक्ते । स एक एव । मतान्तरे उत्तानावगाढभेदेन द्विविध । सु. चि ५प. । [वन बेगुन । वै.निघ. ।

महावार्त्ताकिनी । स्त्री । महावार्त्ताकुवृचे ।

महावासु । क्ली ।.महायवने । भा.म.कुष्ठचि ।

महावासुपरिग्रह: । वि । व्यापकतया म महास्थानपाहिचि । भा गुज चि. ।

महाविलम् । क्ली । अन्त.करणे । वै.निघ. । आकाशे । जटा. ।

महाविष । पु । तन्नामककन्दविषे । सु कल्प. २प । कालसर्पे । त्रिका. ।

महाविहङ्ग: । पु । गरुडे । च.द ।

महावीज: । पु । पियालवृचे । पेयाशाल । क्ली । विटपे । तत्तु मुष्कवङ्क्षणयोरन्तरम् । है.च.।

महावीर: । पु । एकवीरवृचे । रा नि व प । करवीरपुष्पवृचे । कनवी गाछ । रा नि.व.१० । सिंहे । शक्राश्वे । मे. । कोकिले । है.च. । स्त्री (रा) । क्षीरकाकोल्याम् । र.मा. ।

महावीर्य्य: । पु । वाराहीकन्दे । एकवीरवृचे । रा नि व.७प । स्त्री (र्य्या) । महाशतावर्य्याम् । रा नि.व ४ । शुक्लदूर्व्वायाम् । वनकार्पासाम् । श र. । संज्ञायाम् । त्रिका. ।

महावृषा (ष्या) । स्त्री । मुशलीभेदे । काल तालमूली । वै निघ. । [बेगुन । त्रिका. ।

महावृहती । स्त्री । महावार्त्ताकाम् । वन

महावृच्च: । पु । सुहीवृचे । सिजु गाछ । र. मा । श्रीहृण्डभेदे । करञ्जवृचे । सु.सू १८प. । ता लवृचे । महापीलुवृचे । वै.निघ ।

महावेगवती । स्त्री । तन्नामकमहौषधी । सु चि ३०प । See ओषधि । [दा. ।

महाव्याधि. । पुं । कुष्ठादिमहारोगेषु । नि

महाशणम् । क्ली । दुग्धवृचे । नाली घा । श ब्दकल्पे वाराहीकन्दम् ।

महाशीहि: । पु । श्रीहिविशेषे । षटिकधा न्ये । मेटे धान । वै निघ. ।

महाशङ्ख: । पु । नरकपाले, ललाटे । मे । कर्णनेत्रयोर्मध्यगतास्थनि । शब्दम् ।

महाशठ: । पु । पीतधुस्तूरवृचे । रा.नि व.१०।

महाशण: । पु । तन्नामशणविशेषे । प. सु. । शणबीजे । वै निघ. ।

महाशणपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । अष्टपु ष्पीनामक्षुपविशेषे । आकुँश सुन्दर गाछ, बेड़ घन्टा फुल । सं शाणीकिल्लिनिका । हं घाघरी खिलखिला । हिं घुषफुचा । गुणा —कषाया उष्णा रसनियामिका भाक्षन्तभ्रमादौ शस्ता । रा. नि व.४ ।

महागणा । स्त्री । भारतभयशे । वै.निघ. ।

महागंता (वरी) । स्त्री । बृहच्छतावर्य्याम्, सहस्रमूलीशतावर्य्याम् । हिं बड़ीमूल । गुणाः —"महाशतावरी मेध्या हृद्या वृष्या रसायनी । शीतवीर्य्या निहन्त्यर्शोग्रहणीनयनामयान् ॥" भा. । हिमा वृष्या मधुरा तिक्ता रसायनी पित्तघ्नी वातकफघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

महाशफरः । पुं । पार्श्वतमीने । पान्ना मा छ । तै भीकानीपेट्मत्स्यम् । [नि.व.८ ।

महाशर. । पुं । स्थूलशरे । वामशर । रा

महाशल्कः । पुं । महाचिङ्गटमत्स्ये । মোটা-চিংড়ি । द्वारा. ।

महाशाखा । स्त्री । नागबलायां । रा.नि.व ४ ।

महाशालिः । पु, स्त्री । सुगन्धशाली । रा. नि.व.१६ । शालिधान्यविशेषे । মোটা ধান । प सु. । वा.सू ६ष. । गुणाः —"महाशालिर्गुरुर्बल्या चक्षुष्या बलवर्द्धनी ।" चवि.१५ष. ।

महाशिम्बी । स्त्री । कालायविशेषे । বড়াক-লায় । रा.नि व.७ ।

महाशिराः । पुं । मत्स्यभेदे । वै.निघ । दर्व्वीकरसर्पभेदे । गोधेरकजातिभेदे । सु.कल्प.४।८ ष. । [नक्षत्रविशेषे । वै.निघ. ।

महाशीता । स्त्री । शतावर्य्याम् । श.च. । व-

महाशुक्तिः । स्त्री । मुक्तास्फटे । ঝিনুক । रा. नि.व.१३ ।

महाशुण्डी । स्त्री । हस्तिशुण्डीनामकक्षुपे । হাতিশুঁড় । रा.नि व.५ । [व.१३ ।

महाशुद्र(भ्र)म् । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि.

महाशृङ्गः । पुं । सम्बरमृगे । वै.निघ. ।

महाशौण्डी । स्त्री । श्वेतकिणिहीक्षुपे । कटभीवृक्षे । रा.नि.व ८ ।

महाश्यामा । स्त्री । वृद्धदारके । सु.सू.३८ष. श्यामादि. । श्यामालतायाम् । प.सु. । कृष्णभिन्नपाक्षुपे । দাদ মিড় গাছ । रा.नि.व.८ ।

महाश्रयः । पु । चर्षोटवृक्षे । দাদুরোটি গাছ । वै.निघ. ।

महाश्रावणिका (णी) । स्त्री । स्वनामख्यातमहाक्षुपे । বড় থুলকুড়ি । গোরক্ষমুণ্ডী । गुणाः —उष्णा तिक्ता रोचनी मेदघ्न रसायनी च । रा.नि.व.५ । चरकी । वा.सू.१४।१५ष. । श्वेतमुण्डीर्य्याम् । च चि.३ष ।

महाश्वासः । पुं । श्वासरोगभेदे । হাঁপানি রোগ । तस्य लक्षणम् —"उद्धूयमानवातो यः शब्दवद्दुःखितो नरः । उच्चैः श्वसिति संरुद्धमत्तर्षभ इवानिशम् । प्रनष्टज्ञानविज्ञानः सम्भ्रान्तविलोचनः । विकृताक्ष्याननो बद्धसूत्रवर्चा विशीर्णवाक् । दीर्घमश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् । महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥" मा नि ।

महाश्वेतघण्टी । स्त्री । महाशणपुष्पीक्षुपे । वै.निघ. ।

महाश्वेता । स्त्री । वृश्चिकर्कोटिकायाम् । सु.सू. ३०ष । क्षीरविदार्य्याम् । प सु. । कृष्णभूमिकुष्माण्डे । भम. । आस्फोतायाम् । হাপরমালী । श्वेतकटभीवृक्षे । रा नि.व.८ । श्वेतापराजितायां । र.मा. । नीलापराजितायाम् । च सू.४ष. । शुक्लापराजिता । शर्करायाम् । मधुशर्करायाम् । त्रिका. ।

महाषष्टिकः । पुं । षष्टिकधान्यभेदे । सु.सू. ४६ष । [शीयसेवफले । वै निघ. ।

महासंवितिकाफलम् । क्ली । कादेलदे-

महासफरः । पुं । पार्श्वतमत्स्ये । পান্না মাছ । बड़प्रोष्टीमत्स्ये । गुणाः—तिक्त. पित्तकफघ्न. शीतलः मधुरः रुच्यः वातभूयिष्ठः । भा. ।

महासमङ्गा । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपविशेषे, वाट्यालकभेदे । हिं कमाडिया, खिरिहिटिरा । वम. घोरचिकचाभेदु । गुणाः —मधुराम्ला पित्तघ्नी ज्वरदाहघ्नी च । रा.नि व.५ ।

महासर्जः । पुं । चलगजये । र.मा । पनसवृक्षे । কাঁটাল গাছ । रा.नि.व.११ । [४ष. ।

महासर्पः । पुं । दर्व्वीकरसर्पविशेषे । सु.कल्प.

महासहः । पुं । कुब्जकवृक्षे, कौडरदेशख्याते पुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । मूलभिण्टायाम्, कुरण्टके । भा. । स्त्री (हा) । माषपर्ण्यां । মাষাণী । प.सु. । सु.चि.८ष. । वा.उ.३ष । अम्लानवृक्षे । হাঁজি । रा.नि.व.६ । च.वि.८ष. । महाराजतरु

श्रीपुष्पवृक्षे । वँটাগেউতী । रा नि व १० । म हाबलायाम् । अतिबलायाम् । वै निघ ।

महासार । पु । विट्खदिरवृक्षे । रा नि व ८ ।

महासिंह. । पु । शरभापरनामसिंहे । रा नि व १९ । [वन शण । रा नि व ४ ।

महासिता । स्त्री । महाशणपुष्पीक्षुपे । শ্বেত

महासिद्धिकर । पु । कृष्णवन्नालुके । वै निघ ।

महासुखम् । क्ली मैथुन । त्रिका ।

महासुगन्धषट्काम । क्ली । चन्दनकस्तूरीक र्पूरकृष्णागुरुमूलाकुङ्कुमेषु वै निघ ।

महासुगन्धा (न्धि) । स्त्री । गन्धनाकुल्यां रा नि व ७ ।

महासुगन्धितैलम् । क्ली मेदोरोगे तैलम् । तिलतैल ४ श । कल्कार्थे—चन्दन कुङ्कुम वीर णमूल प्रियङ्गु एला गोरोचना कपितैलम् अगुरु मृगनाभि कर्पूर जयित्री जातीफल कक्कोल पुग फल लवङ्ग नलुका जटामांसी कुष्ठ रेणुक तगर मुस्त नखी स्पृक्का गन्धचोल नागदमनी ग्रन्थिपर्णी चोरक शैलजम् एलवालुक सरलकाष्ठ समपर्ण त्वक लाचा भूधात्री गन्धतृण धातकीपुष्प प्रपौण्ड रीकं शटी म वी । पाकार्थजल १६ श । তিলতৈল ৪ শ । কল্কার্থ—রক্তচন্দন কুঙ্কু ম, বেণার মূল প্রিয়ঙ্গু এলাইচ গোরোচ না, শিলারস, অগুরু, মৃগনাভি কর্পূর, জয়িত্রী, জায়ফল কক্কোল গুপারি, লবঙ্গ নলুকা, জটামা সী, কুড় রেণুক তগর নাগবমুতা, নখী, পিড়িং শঙ্খ বাল নাগদ না, গেঁঠেলা, চোরা, শৈলজ এলবালুক, স রলকাষ্ঠ, ছাতিমছাল, লাহা, ভুঁই আমলা, গন্ধতৃণ ধাইফুল পুণ্ডরিয়া, শটী প্রত্যেকে ২ তো । জল ১৬ শ । ভা । [१२ ।

महासूक्ष्मा । स्त्री बालुकायाम् । रा नि व

महासोम । पु । सोमलताभेदे । सु चि २९ अ ।

महासु(सौ)षिर । पु । दन्तवेष्टगतरोगवि शेषे । तत्र दन्तचालनतालुदारणदन्तमांसपूतित्वमु खदौर्गन्ध्यादिकं भवति । लक्षणं यथा—"दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते । दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखञ्च परिपाट्यते ॥" भा म ४भ मुखरो चि । अत्र सन्निपातात्मकत्व भवतीति भोज । "महासौषिर इत्येव सन्निपातान्निहन्त्यसून् । ससन्निपातज्वरवान् सपूयशोणितस्रुति । महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबन्धन ॥" वा उ २१अ ।

महास्कन्धा । स्त्री । जम्बूवृक्षे । জাম গাছ । रा नि व ११ । [चि ।

महास्नायु । स्त्री । रक्तवहमहानाड्याम् । ह

महास्नेह । पु । शास्त्रचिकित्सायां स्नेह । घृत ४ श । কল্কার্থ—রাস্না, জীবক (শুনুক) জী বন্তী, বেলেড়া কণ্টকারী পুনর্নব, বামনহাটী শালপানি বচ, শুঁট, পিপুল পবিচ প্রত্যেকে ৫।০ তে দধিতাত ১ শ অম্লবর্গ যথালাভ গ্রহণ করিবে । বা চি ৬অ । भूरि स्नेहत्वात् घृततैलवसामज्जसु । च सु १अ ।

महाह्वि. । क्ली । मध्यघृते । म चि ।

महाहिक्का । स्त्री । तन्नामकहिक्कारोगविशेषे । लक्षणं यथा—"मर्म्माण्युत्पीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते । महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्व्वगात्रप्रकम्पिनी ॥" निदा । [नि व ७ ।

महाहिगन्धा । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । रा

महाह्रस्वा । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । আলকু শী । प सु । [वै निघ. ।

महाचार: । पु । सावान इति ख्याते द्रव्ये ।

महाचीरा । स्त्री । महिष्याम् । वै निघ ।

महिका । स्त्री । हिमे । अम ।

महिल्लक । पु । मूषिके । वै निघ ।

महिला । स्त्री । रेणुकायाम् । রেণুকবীজ । रा नि व ६ । प्रियङ्गौ । अम ।

महिलाह्वया । स्त्री । प्रियङ्गुलतायां । अम ।

महिष । पु । स्वनामख्यातमहाबलवनजातीयपशु विशेषे । महिष । हि भैंस । तै दुन्नपोतु । स च ग्राम्यारण्यभेदेन द्विविध । तयोर्ग्राम्यमांसम् ईषद्गुरु दीपनं बलदञ्च । आम्यमांसं स्निग्धं निद्राकरं पित्तहरञ्च । रा नि व १७ ।

महिषकन्द । पु । कलाम्बुके । रा नि व ७ ।

महिष(षी)प्रिया । स्त्री । गुन्द्रतृणे रा नि व ८ ।

महिषमत्स्य । पु । मत्स्यविशेषे । तल्लक्षण गुणा —लक्ष्ण दीर्घकाय बलवान् महाशल्कश्च । तन्मांसं दीपन बलवीर्यकरञ्च । रा नि व २० ।

महिषमस्तक । पु । शालिधान्यविशेषे । शालिधान । भा पू १भा धा व । गुणा —शालिवत्

महिषवल्ली । स्त्री । स्वनामख्यातसोमवल्लीसम लताविशेषे । हि छिरहिटी । म महिषवेल । कं वाम्यवल्लि । गुणा —रसवीर्यविपाकेषु सोमव ल्लीसमा । रा नि व ३ । [रा नि व १२ ।

महिषासुरसम्भव । पु । भूमिजगुग्गुलौ ।

महिषाक्ष (क) । पु । स्वनामख्यातगुग्गुलु विशेषे । महिषाक्ष गुगगुल । गुग्गुलौ । प मु रा नि व १२ । भा म ४भ । भगन्दरे । च द कुष्ठ चि । [नि ।

महिषी । स्त्री । महिषस्त्रियाम् । औषधद्रव्ये ।

महिषीकन्द । पु । स्वनामख्यातमहाकन्द विशेषे । महिषीकन्द । यमगंडड इति चक्रपदेशे प्रसिद्ध । गुणा —कटूष्ण कफवातरोगघ्न रोच न मुखजाड्यघ्नञ्च । रा नि व ७ ।

महिषीघृतम् । क्ली । महिषदुग्धोत्थघृते । मैंषेर घि । गुणा —"सवातपित्तशमनं सुशीत माहिषं घृतम् । मधुरं गुरु विष्टम्भि बल्य वृष्य मामकम् ।' चवि ८च ।

महिषीतक्रम् । क्ली । महिषीघोले । मैंषेर घोल । गुणा —"माहिषं कफकृत् किञ्चिन् शोफकर तथा । मध क्षीणार्मयिकबीदायःशोथा दिषामपि ।' चवि ८च ।

महिषीदधि । क्ली । महिषीदुग्धोत्थदधनि । मैंषेर दई । गुणा —"घन माहिषमुद्दिष्टं मधुरं रक्तदोषकृत् । कफवातकरं स्वर्यं पित्तरक्तानिल प्रणम् ।' चवि ८च ।

महिषीदुग्धम् । क्ली । महिषीक्षीरे । मैंषेर दुध । मैषोदुध । कं वाम्मपद्दलु । गुणा —"शी त्यं विपाके गुरु शीतलं सम्यक् पुष्टिद हर्षं पित्त दाहापहं । रा नि,व १५ । "पित्तं मदकृत कर च तन्द्रानिद्राकरं श्यतम गमघ । बलप्रदं पुष्टिकर कफस्य सञ्जीवनं माहिषमुच्यते पयः ।' चवि ८च ।

महिषीमूत्रम् । क्ली । महिषीजले । मैंषेर मूत । गुणा —"सर सतिक्त कटुकं कषाय प्र मेहि वातस्य शम करोति । पित्तप्रकोप कुरुते स दा च कुष्ठार्शपाण्डूदरशूलनाशम् ।' चवि ८च ।

मही । स्त्री । गान्धारीवृक्षे । कट्फला । त्रिका । हिलमोचिकायाम् । हिञ्चे । त्रिका । गवि । जटा ।

महीकदम्ब । पु । भूकदम्बे । सु चि १०च ।

महीजम् । क्ली । आर्द्रके । रा नि व ६ । पु । वृक्ष । वै निघ ।

महीपद । पु । किंशुलुके । केंचो । वै निघ ।

महीलता । स्त्री । गण्डूपदाम् । केंचो । चम । [रा नि व ८ ।

महीसह । पु । शाकवृक्ष । शेगुन गाछ ।

महेन्द्रकदली । स्त्री । कदलीवृक्षविशेषे । बुना कला । गुणा —उष्णा वातासृग्दरपित्तघ्नी च । रा नि व ११ ।

महेन्द्रलोहम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । वै निघ ।

महेन्द्रवारुणी । स्त्री । महाकाललतायाम् । बड़ माकाल । मं बडिलइन्द्रवारुणी । कं हिरि यहामिक । गुणा —गुणैरिन्द्रवारुणीसमा । "रसे वीर्यें विपाके च किञ्चिद्दोषगुणाधिका । रा नि व ३ । इन्द्रवारुण्याम् । गावान्मभा । वै निघ ।

महेन्द्राणी । स्त्री । इन्द्रविषघ्न्याम् । ग ८ ।

महेन्द्री । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । बड़ माकाल । रा नि व ३ । [चम च टी भ ।

महेर(र)णा (रुहा) । स्त्री । शल्लकीवृक्ष ।

महेलिका (ला) । स्त्री । स्थूलैलायाम् । वै. निघ । [इ च ।

महेशबन्धु । पु । बीजपूरे । बेल गाछ ।

महेश्वर । पु । स्वर्णमणौ । त्रिफलाविरचित । दि । क्ली । सर्वे । रस को महाल्मदरी ।

महेश्वरी । स्त्री । दारुनिशाभतायाम् । रा नि,

व ३। राजरीती। पित्तल निश्रम। रा नि व ११। अपराजितायां। प्र च। कांसे इति च।

महैरण्ड । पु। स्थूलैरण्डे। रा नि व ८।

महैला । स्त्री। स्थूलैलायां। रा नि व ६।

महोटिका (टी) । स्त्री। बृहतीक्षुपे। बा कुड गाछ। रा नि व ४। वार्त्ताकी। वै निघ।

महोत्पलम । क्ली। कमले। रक्तपद्मे। पु। सारसपक्षिणि। अम।

महोदधिवटी । स्त्री। अजीर्णाधिकारे औषधम्। पाठ —"एकैकं विषमृतञ्च जातीटङ्क दिक द्विकं। क्षाधिकं विश्वघटकं तथा दग्ध कपर्दकं। देवपुष्प वाण्मितं सर्व्वं सम्यं यतत। म होदधिवटी नाम्ना नष्टमग्नि प्रदीपयत्। रस र।

महो(हौ)दनी । स्त्री। शतावय्याम्। शतमूली वै निघ।

महोदय । स्त्री। नागबलायाम्। रा नि व,४

महोदरम् । क्ली। पिण्डीतगरे। वै निघ। स्त्री (री)। महाशतावर्य्यां। भा।

महोद्रिक । पु। महानिम्ब। वै निघ।

महोन्नत । पु। तालवृचे। भा। नारिकेल वृचे। धाराकदम्ब। वै निघ।

महोन्मद । पु। मत्स्यविशेषे। फलूई माछ। ग्र र। मदे। [महासर्पे।

महोरगम् । क्ली। तगरपादिके। मसु। पु।

महौघ । पु महावृचे। अम। [वै निघ।

चिकायां। डिके। चिका। नीलदूर्व्वायां। रा नि व ८। अपराजितायाम्। आदित्यभक्तायाम्। हुडहुडिया। लशुने। वै निघ।

मचवीर्य्य । पु। प्रियालवृचे। रा नि व ११।

मचिका (ची) । स्त्री। मधुमचिकायाम्। मौमाछि। कीटविशेषे। माछि। चि मक्षी। चिका। भा। सा षड़्विधा "कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिका चेति। ताभिदष्ट दाहशाफो भवत। स्थालिकाकाषायी भ्यामेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति। सु कल्प ८ अ। [नि व १२।

मचिकामलम् । क्ली। सिक्यके। अम। रा.

मचिकाविट् । स्त्री। मचिकामले। माछिर विष्ठ। वै निघ।

मांसम । क्ली शरीरे रक्तजन्यतीयधातौ। मांस। रा नि व १८। तत् गर्भस्थस्याष्टभिर्मासै भवति। सुखबोध। तत्स्वरूप यथा—"शोणित स्वाग्निना पक्क वायुना च घनीकृत। तदेव मांस मानीयात्।" स्वैपथ तत्कर्म। भा। गुणा — "सर्व्व मांसं वातविध्वंसि वृष्यं बल्य रुच्यं बृहण तच मांस देश्यानामाकसत्त्वं स्वभावै भूयो नानारूपतां याति नूनम्॥" इति साधारणदेह-मांसगुणा। रा नि व १७। मांसरसलचण यथा—घने मांसरसे कर्त्तव्य प्रस्थे जले मांसस्य द्वादश पल दत्त्वा पक्तव्यम्। तदनु तनुके रसे कर्त्तव्ये मांसस्य षटपल पानीय प्रस्थमात्रमेव दातव्यम्। अच्छतरे रसे कर्त्तव्ये प्रस्थे जले मांसस्य पल दत्वा

दहं वार्ल विवर्द्धनम्। षमीचरहतं व्याड मदितं मासमुत्सृजेत् ॥" राज.३य.। उपादेयमासं य था —"स्थिरवृत्यादेषु पुमासो विहङ्गमेषु महाशरीरेषु चल्पशरीरा: चल्पशरीरेषु महाशरीरा. प्रधानतमा:। एतमेकजातीयाना महाशरीरेभ्य ल्पशरीरा प्रधानतमा: ॥" सु.सू.४६ध.। पुन पूर्वभागो वोविंतोऽधोभागस्य गुरु। पक्षिण उ रोधोवं विशेषेण गुरु। सु.सू.४६ध। "गुरुभत्त्या बहुमुक्ती ये चोपचितमेदस:। एकदेशेऽपि पूर्वाङ्गं मगाणां पचिणा परम् ॥" तैलसिद्धमांसगुणा — "मांसं यत्तैलसंसिद्धं वीर्य्योष्णं पित्तलं कटु। च घिसन्दीपनं हृद्यं दृष्टिनुत् पुष्टिकृद्गुरु ॥" घृतसि द्धमांसगुणा:—"मांसन्तु घृतसंसिद्धं हृद्यं पुष्टिद लघु। प्रीणनं सर्वधातूनां विशेषाद्दृष्टिरोपणम् ॥" पक्वमांसगुणलक्षणे—"परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं ह र्षणं प्रीणनं गुरु। पित्तघ्न बलमेधाग्निमांसौजःशु क्रवर्धनम्। मांसं बहुघृते पक्वं सिद्धं क्षीराम्बुना शु ह.। धौरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥" प्रदिग्धमांसलक्षणगुणा: —"तदेव घनतक्राढ्यं प्र दिग्धं स विज्ञातकम्। प्रदिग्धं बलमांसाग्निवर्द्धन कफपित्तजित् ॥" राज.३य.। पुं। कीटे। श.र.।

मांसकच्छप: । पुं। तालुगतमुखरोगे। See कच्छप.। [हन। वा.उ.।

मांसकर्णी । स्त्री। बन्ध्यादिकीटे। भकगडे।

मांसकारि । क्ली। रक्ते। वै.च.।

मांसकीलक: । पुं। तन्नामकगुह्यरोगभेदे। चर्शोभेदे वा। लक्षणं यथा —"चर्मवर्द्धितं मेढ्रस्य कण्डूला मांसकीलका। पिच्छिलास्रवा योनौ तदश छत्रसन्निभा:। तेऽर्शांसुदेवया घ्नन्ति मेद्रुपं स्वभगार्तवम् ॥" वा.उ.३३ध.।

मांसकेशी (न्) । पुं। पादरोगभेदयुक्ते च न्ने। "केशाकाराणि मांसानि यस्य स्तुष्कलाणि च। मांसकेशीति तं विद्यात् ·· ।" ज.द.१८ध.।

मांसकोथ: । पुं। मांसपचने। वा.उ.२८ध.।

मांसखुर: । पुं। पादरोगविशेषयुक्ते चश्चे। ल क्षणं यथा—"बहुमांसखुरश्चैव ह्येषो मांसखुरो ज्ञय: ।" ज.द.१८ध.।

मांसगन्धर: । पुं। अर्शोभेदे। तल्लक्षणम्

—"पिच्छिलकोष्ठस्तनं यथा स्यन्मूत्रपुरीषता। ष ष्मान्दोद्भवविशेषो व्याधि: स्यान्मांसगन्धरे ॥" चि कित्सा तीक्ष्णविरेचनादि। निदा.।

मांसग्रन्थि: । पुं। आमजग्रन्थिरोगे। लक्ष णम्—"मासलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत्। स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम् ॥" वा.उ.२८ध.। [चि.व १२।

मांसच्छदा । स्त्री। मांसरोहिण्याम्। रा.

मांसजम् । क्ली। मेदोधातौ। वै.च.।

मांसजाति: । स्त्री। मृगविष्किरप्रतुदप्रसह विलेशयमहामृगजलचरमत्स्याख्यासु मांसजातिषु अष्टविधासु। प.मु.।

मांसजालम् । क्ली। अनिलस्थाने। मांस शिरादौ च ज्ञान। "चत्वारि मांसजालानि, तानि मधिरस्थगुल्फसम्बद्धानि परस्परमबिहडानि पर स्परसम्बद्धानि परस्परगवाक्षितानि चेति येर्गवा क्षितमिदं शरीरम् ·· ।" सु.शा.५ध.।

मांसतान: । पुं। कण्ठगतमुखरोगभेदे। ल क्षणं यथा—"प्रतानवान् य: श्वयथु सुकष्टो गलो परोधं कुरुते क्रमेण। स मांसतान: कथितोऽवल म्बी प्राणप्रणुत्सर्वकृतो विकार: ॥" सु.नि.१६ध.।

मांसतेज: । क्ली। मेदोधातौ। वै.च।

मांसदलन: । पुं। क्षीरवृक्षे, रक्तरोहितक वृक्षे। श.च.। [वि.६।

मांसद्रावी (न्) । पुं। अम्लवेतसे। रा.नि.

मांसधरा । स्त्री। तन्नामकप्रथमकलायाम्। "यस्यां मांसे शिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भ वन्ति।" स्थूलापरतासमप्रमाणं। सा व्रीहिद्व प्रमाणा भवति। सु.शा.४ध.।

मांसपचनम् । क्ली। मांसपाके। सु.।

मांसपाक: । पुं। शुक्ररोगविशेषे। लक्षणं यथा— "शीर्यन्ते यत्र मांसानि यत्र सर्वाश्च वेदना:। विद्यात्तं मांसपाकन्तु सर्वदोषकृतं भिषक् ॥" सु. नि.१४ध.।

मांसपुटिका । स्त्री। भगरोगेपुण्डभेदे। बल मसौ इति माषे प्रसिद्धा। रा.नि.व १०।

मांसपेशी । स्त्री। मांसखर्ज्याम्। मांसस्यैव रि

व ३ । राजरीती । पित्तल विशेष । रा नि.व १२ । अपराजितायां । म च. । कांस्ये हे च. ।

महैरण्ड. । पु । स्थूलैरण्डे । रा.नि व.८ ।

महैला । स्त्री । स्थूलैलायां । रा.नि.व ६ ।

महोटिका (टी) । स्त्री । हस्तीघृषे । बा- कुड़ गाछ । रा.नि व ४ । वार्त्ताकौ । वै निघ ।

महोत्पलम । क्ली । कमले । रक्तपद्मे । पु । सारसपक्षिणि । अम ।

महोदधिवटी । स्त्री । अजीर्णाधिकारे औषध । पाठ —"एकैक विषमूतश्च जातीटङ्क द्वि क द्विक । लवणानिच विश्वषटक तथा दश्व कप र्दक । देवपुष्प चाम्लमित मर्व्वं समर्थ यतन । म होदधिवटी नाम्ना नष्टमग्नि प्रदीपयेत् ॥" रस र ।

मही(हौ)दनी । स्त्री । शतावर्य्याम् । शतमू ली । वै निघ. ।

महोदय. । स्त्री । नागवलायाम् । रा नि व,४।

महोदरम् । क्ली । पिण्डीतगरे । वै निघ । स्त्रा (रौ) । महाशतावर्य्यां । भा. ।

महोद्रिक. । पु । महाविल्वे । वै निघ. ।

महोन्नत. । पु । तालवृक्षे । भा. । नारिकेल वृक्षे । धाराकदम्बे । वै.निघ. ।

महोम्मद. । पु । मत्स्यविशेषे । कलुई माछ । श र । मदे । [महासर्पे ।

महोरगम् । क्ली । तगरपादिके । प सु । पु ।

महोक्ष. । पु महावृषे । अम. । [वै.निघ. ।

महौजसी । स्त्री । तेजोवत्याम् । तेजवल ।

महौषधम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ । भा.त्रिपुरभैरवरसे । च.द.ज्व.चि.षडदशाङ्ग क षाये । "भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द .. ।" भूम्याहल्यां । रा नि व ४ । वत्सनाभविषे । श्वेत- सीने । वाराहीकन्दे । लशुने । रा नि.व.७ । अ तिविषायां । अम. । पिप्पल्याम् । म.च. ।

महौषधि: (धी) । स्त्री । लज्जालुकाक्षुपे । म च.। श्वेतकण्टकार्य्यां । रा.नि.व.४ । ब्राह्मीक्षुपे । रा नि व.५ । अतिविषायां । कटुक्यां । रा नि व. ६ । विका.। वाराहीकन्दे । रा नि व.७। हिलमो चिकायां । छिक्के । चिका । नीलदूर्व्वायां । रा. नि.व ८ । अपराजितायाम् । आदित्यभक्तायाम् । हुडहुडिया । लशुने । वै.निघ. ।

मक्षवीर्य्यः । पु । प्रियालवृक्षे । रा.नि व ११ ।

मक्षिका (क्षी) । स्त्री । मधुमक्षिकायाम् । मौमाछि । कीटविशेषे । माछि । द्वि मक्षी। विका. । भा । सा षड्विधा "कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिका चेति। तासिर्दष्ट दाहशोफौ भवत । स्थालिकाकाषायी भ्यामेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति । सु कल्प. ८ष. । [नि व.१३ ।

मक्षिकामलम् । क्ली । सिकथके । मम । रा.

मक्षिकाविट् । स्त्री । मक्षिकामले । माछिर विष्ठा । वै निघ ।

मांसम् । क्ली । शरीरे रक्तजन्यतृतीयधातौ । मां- स । रा नि व १८ । तत्तु गर्भस्थस्याग्निमांसे भव- ति । सुखबोध । तत्स्वरूप यथा—"शोणित स्वा ग्निना पक्व वायुना च घनीकृतं । तदेव मांस जा नीयात् ।" सेयच तत्कर्म । भा. । गुणा — "सर्व्वं मांसं वातविध्वंसि वृष्य बल्यं रुच्यं वृहण तच्च मांसं देशस्थाभावात्मर्व्वं स्वभावे भूयो नानारूपतां याति नूनम् ॥" इति साधारणदेश- मांसगुणा । रा.नि व.१० । मांसरससाधनं यथा —घने मांसरसे कर्त्तव्य मध्ये जले मांसस्य द्वादश- पलं दत्वा पक्तव्यम् । तदनु तनुके रसे कर्त्तव्ये मांसस्य षट्पलं पानीय प्रस्थमात्रमेव दातव्यम् । अच्छतरे रसे कर्त्तव्ये प्रस्थे जले मांसस्य पल दत्वा एतन्मांस पिष्टा प्रस्थार्द्धशेषमित्यनेन पक्वा चतुर्थ भाग वशेष छानयित्वा यूष कार्य । "द्रव्यतो द्विगुण मांस सर्व्वतो द्विगुण पय । पादर्द्ध मंस्क तं स्रोप यडङ्गो यूष उच्यते । पलानि द्वादशक्वथे घनेऽथ तनुके तु षट् । मांसस्य वटक कुर्य्यात् प लमच्छतरे रसे ॥" प म,२४३ । त्याज्यमांसं यदा— तत्र पूतिपच्यर्याधितविषदर्पहतदिग्धविद्धजीर्ण कृशवालानामसात्म्याचारिणां मांसानि अभक्ष्याणि दोषकराणि च भवन्ति । "बालस्य हृदय हृद्य शोणितो विषादिदुष्टस्य मरस्य चाल्पु । कार्श्य मरादि पित्तितमु तत्र विर्न्ति दृश्यते विर्न्ति तत्र ॥' रा.नि.व १० । "मृतस्य व्याधितं दृष्ट

द्रवं बालं विवर्द्धनम्। चणीचरदत्तं व्याडं मदितं मासमुत्सृजेत्॥" राज.३प.। उपादेयमांसं य था -"जिवयतुपादिषु पुमांसो विहङ्गमेषु महाशरीरेषु अल्पशरीराः अल्पशरीरेषु महाशरीरा. प्रधानतमाः। एवमेकजातीयाना महाशरीरेभ्य श्चाल्पशरीरा प्रधानतमाः॥" सु.सू.४६च.। पुन पूर्वभागी योषितोऽर्धभागश्च गुरुः। पक्षिण उ रोयोर्वं विशेषेण गुरु। सु.सू.४६च। "गुरुभक्ष्या बहुसुजो ये चोपचितमेदसः। एकदेशेऽपि पूर्व्वाह्णे मृगाणां पवित्रां परम्।" तैलसिद्धमांसगुणाः— "मांसं यत्तैलसंसिद्ध वीर्य्योष्णं पित्तलं कटु। अपिमन्दीपनं हृद्यं हृष्टिनुत् पुष्टिकृद्गुरु॥" घृतसिद्धमांसगुणाः—"मांसन्तु घृतसंसिद्धं हृदिदं पुष्टिल लघु। प्रोक्तं सर्वधातूनां विशेषान्मुखशोषिणा॥" पक्वमांसगुणलक्षणे—"परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं ह र्षणं प्रीणनं गुरु। पित्तघ्नं बलमेधाग्निमांसौज ग्रुक्रवर्द्धनम्। मांसं बहुघृते पक्व सिद्धघोषात्मुना सु हु:। जीरकाद्यै. समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते॥" प्रदिग्धमांसलक्षणगुणाः—"तदेव घनतक्रार्द्ध प्र दिग्ध स विनाशकम्। प्रदिग्धं बलमांसाग्निवर्द्धन कफपित्तजित्॥" राज.३प.। पुं। कीटे। म.र.।

मांसकच्छपः । पुं। तालुगतमुखरोगे। See कच्छपः। [हेम। वा.उ.।

मांसकर्णी । स्त्री। वरव्यादिकीटे।.वकडाई।

मांसकारि । क्लो। रक्ते। दे.च।

मांसकीलकः । पुं। तन्नामकगुह्यरोगभेदे। चर्मकीले वा। लक्षणं यथा—"चलवर्द्धितां मेद्रस्य बहुला मांसकीलका। पिच्छिलास्रवा योनौ तद्व छत्रसन्निभाः। तेऽर्शांस्युपेयया पन्ति मेद्रपु स्तभगार्त्तवम्॥" वा.उ.३३च.।

मांसकेशी (इन्) । पुं। पादरोगभेदयुक्ते च त्रे। "केशाकाराणि मांसानि यस्य स्युस्तस्थानि च। मांसकेशीति तं विद्यात् .. ॥" ल.द.१२च.।

मांसकोथः । पुं। मांसमलने। वा.उ.३८च.।

मांसखुरः । पुं। पादरोगविशेषयुक्ते चर्णे। ल क्षणं यथा—"बहुमांसखुरदेव श्रैयो मांसखुरो हयः।" ल.द १९च.।

मांसगल्वरः । पुं। अर्बुदभेदे। तल्लक्षणम्—"पिच्छिलकोष्णं तथा हृदमूत्रपुरीषता। उष्मान्तर्दाहविसर्पौ ग्लानिः स्यान्मांसगल्वरे॥" चिकित्सा शीतलविरेचनादि। निदा.।

मांसग्रन्थिः । पुं। मांसजग्रन्थिरोगे। लक्षणम्—"मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत्। स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम्॥" वा.उ.२९च। [क्षि व ११।

मांसच्छदा । स्त्री। मांसरोहिण्याम्। रा.

मांसजम् । क्लो। मेदोधातौ। हे.च.।

मांसजातिः । स्त्री। मृगविष्किरप्रतुदप्रसह विलेशयमहामृगजलचरमत्स्यादासु मांसजातिषु षड्विधासु। प.सु.।

मांसजालम् । क्लो। जालवमांसे। मांसम् ङ्खि वा जाल। "चत्वारि मांसजालानि, तानि सविकम्मगुल्फसंश्रितानि परस्परमनिबद्धानि परस्परसन्निष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति यैर्गवाक्षितमिदं शरीरम् .. ॥" सु.शा.५च.।

मांसतानः । पुं। कण्ठगतमुखरोगभेदे। लक्षणं यथा—"प्रतानवान् य. श्वयथु सुकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण। स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत्सर्वकृतो विकारः॥" सु.नि.१६च.।

मांसतेजः । क्लो। मेदोधातौ। हे.च।

मांसद्लनः । पुं। श्रीहस्तवृक्षे, रक्तरोहितक वृक्षे। श्र.च.। [र.६।

मांसद्रावी (इन्) । पुं। अम्लवेतसे। रा.नि.

मांसधरा । स्त्री। तन्नामकत्वगकलायाम्। "यस्यां मांसे शिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति।" स्थूलापरलोममग्नमतन्धि। या कोद्रिय प्रमाणा भवति। सु.शा.४च.।

मांसपचनम् । क्लो। मांसपाके। सु.।

मांसपाकः । नेत्ररोगविशेषे। लक्षणं यथा— "श्लेष्मेणे यत्र मांसानि चक्षुणोस्य वेदनाः। विद्यात् मांसपाकन्तु सर्वरोगकृतं भिषक्॥" सु. नि.१७च.।

मांसपुष्टिका । स्त्री। भ्रमरादिपुष्पावृक्षे। भ्रमरमारी इति भाषायां प्रसिद्धा। रा.नि.व १०।

मांसपेशी । स्त्री। मांसपर्णी। मांसपेश्य मि

द । सु मू ८ष । "दुहुद समरावेष मांसपेशी भवेनस । द्विसप्ताहात् भवेत् पेशी रक्तमांसचिता दृढा । यौजस्यैवाङ्कुरा पेश्य पञ्चविंशतिराचत ॥" सुग्धबोध । मांसपेशीराह—"यथार्थसुमणा युक्ती वायु स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशित पेशीर्विभजते तथा ॥" मांसपेश्य शरीरे पञ्चशतस ङ्ख्यका । तासां चतु शतानि शाखासु । कोष्ठे षट षष्टि । ग्रीवाया ऊर्द्धगायतुस्त्रिंशत् । स्त्रीणान्तु विंशत्यधिकपञ्चशतानि । ताश्च गर्भाशयगर्भमार्गं योनिस्तनेषु तिष्ठन्ति । पेशीनाञ्च कर्म्माणि—देहि नां शिरास्नायूस्थिपर्व्वसन्धय पेश्यावृता सबला भवन्ति । शाखासु तत्सङ्ख्या यथा—पादाङ्गुलीषु १५। पादार्द्धे १० । पादोपरिकूर्च्चसन्निविष्टा १० । गुल्फतलयो १० । गुल्फजानुनोरन्तरे २०। जानुनि ५ । ऊरौ २० । वङ्क्षणे १० । एवमेकस्य सक्थिनि १०० । एतेनेतरसक्थिबाहू व्याख्यातौ । कोष्ठेषु यथा गुदे ३ । शेफसि १ । सेवन्यां १ । वृषणयो ३ । स्फिचो १० । वस्तिमूर्द्धनि २ । उदरे ५ । नाभौ १। पृष्ठोर्द्ध्वसंयत पञ्च पञ्च दीर्घा १०। पार्श्वयो ६ । वक्षसि १० । अक्षकांसौ प्रति सम न्तात् ७ । हृदि २ । यकृति १ । प्लीह्नि २ । उण्डुके २ । ग्रीवोर्द्ध्वं यथा—ग्रीवायां ४ । हन्वो ८ । कण्ठमण्यो १ । गले १ । तालुनि २ । जिह्वाया १ । ओष्ठयो २ । नासाया २ । नेत्रयो २ । गण्डयो ४। कर्णयो २ । ललाटे ४ । शिरसि १ । स्त्रीणां अधिका विंशति यथा—गर्भाशये ३। शु क्रार्त्तवप्रवेशिन्यां ३ । योनावभ्यन्तरे शुखाश्रिते प्रसृते २ । योनिकर्णिके २ । स्तनयो १० । इति। भा.। सु शा ५अ । [गोछ्। रा नि व ७।

मासफल. । पु । तरम्भुजवक्षराम् । ठनमुङ्ग

मासफला । स्त्री । वार्त्ताकाम् । रा नि व.७ ।

मांसरक्ता । स्त्री । रोहिण्याम् । मांसरोहिणी । वै निघ ।

मासरज्जु । स्त्री । मांसनिबन्धनस्नायौ । ता चतस्र । "सह्स्थो मांसरज्जवश्चतस्र पृष्ठवंशमुभयत पेशीनिबन्धनार्थे द्वे बाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे ।" सु शा ५अ ।

मासरस. । पु । मांसयूषे । मांसनेव क्वाथ । तस्य गुणा —"रसो मांसस्य धातुस्थो वृष्य मांसवर्द्धन । श्वासे वातविकारघ्न क्षीणेऽस्वरदर्शन । भग्नविश्लिष्टसन्धीनां कृशानां शुक्रिणां हित ॥" राज वल्लभ । तत्पाकविधि मांस १ प जल १६ प शे ४ प । यवागूकर्म्मणि मांस ४ प जल ६४ प शे १६ प । "प्रस्थऽम्भसि पल सार्द्धं मांस पादस्थिते रस । कलांसु कुडव मांस पक्वा पा दावशेषिते । तेन क्वाथेन विपचेत् यवागूर्मांसक र्म्मसु ॥" नल । [व ११।

मासरुहा । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । रा नि

मासरोहा (ही) । स्त्री । मांसरोहिण्या । रा नि व १२ । [रा नि व १२।

मासरोहिका । स्त्री । मांसरोहिणीभेदे ।

मांसरोहिणी । स्त्री । स्वनामख्यातसुगन्धद्रव्ये । मां सरोहणी । सा द्विधा पर तुल्यगुणा । गुणा —शीता कषाया कृमिघ्नी कण्ठशोधनी हृद्या वातदोषहरी च । रा नि व १२ ।

मासल' । पु । माषनामशिम्बीधान्ये । माषकलाई । रा नि व १६ ।

मांसलफला । स्त्री । वार्त्ताकी । रा नि व ७ । तरम्भुजे । वै निघ ।

मासलिप्तम् । क्ली अस्थनि । वै निघ ।

मासवर्ग । पु । जलशयानूपग्राम्यक्रव्यभुगेकशफजाङ्गलेषु । विशेषास्तत्तत्पर्य्याये मृग्या । सु सू ४६अ ।

मासवहस्रोत: । क्ली । मांसनायकनाड्यां । तस्य मूल स्नायु त्वक् च । च वि ५अ ।

मासवारुणी । स्त्री । हरिणादिमांसकृतवारुणीमद्ये । तत्करणविधि —एषां मांसन्तु कण्डश कृत्वा पूर्व्वद्रवे न्यसेत् । सन्धाय मण्डल यावदर्के निष्काशयेत्तत । एव सर्व्वत्र मांसस्य वारुणीकरणक्रिया । पूर्व्वद्रव्य तक्रादि । मण्डलं ४८ दिनानि । रावण ।

मांससङ्कोच । पुं । मांसस्य शठितभावे । भा म ४अ विस्फोट चि । "उटश्वासमांससङ्कोच ।"

मांससङ्घात: । पु । तालुरोगविशेषे । तत्र तालुमध्य श्लेष्मणा दुष्ट अर्व्वुदको मांससङ्घातो जायते । "दुष्ट मांस श्लेष्मणा नीरुजञ्च तालुन्यन्तं मांससङ्घातमाहु ।" भा म ४अ मु.रो चि. ।

मांससमुद्भवा । स्त्री । वसायाम् । वै निघ ।

मांससर्पिः । पु । राजयक्ष्मणि घृतम् । विलेपयसहमांस १११० श जल १२८ श गो १६ श । घृत ४ श । कल्कार्थं जीवनीयगण प्रत्येक १ प । एकत्र पाच्यम् । वा चि ५ ष ।

मांससार । पु । मेदोधातौ । रा नि व १८ ।

मांसस्नेह. । पु । मेदोधातौ । रा नि व १८ । वसायाम् वै निघ ।

मांसहासा । स्त्री चर्म्मणि । श र ।

मांसाङ्कुर । पु । अङ्कुरजन्मांसेषु, अर्शावली । मा नि ।

मांसारि । पु । अम्लवेतसे । वै निघ ।.

मांसार्ब्बुदम् । क्ली शूकरोगविशेषे । "मांसदोषेण जानीयादर्ब्बुदं मांससम्भवम् ।" सु नि १४ अ । अर्ब्बुदविशेषे । मांसअञ्जु आब । लक्षण —"अवेदन स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचाल्यम् । प्रदुष्टमांसस्य नरस्य बाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य । मांसार्ब्बुदं त्वेतदसाध्यमुक्तम् ।" सु नि ११ अ. । [वा उ ३० अ ।

मांसावद(दा)रणम् । क्ली । मांसभेदने ।

मांसिका । स्त्री । जटामांस्याम् । चि क्र क स्त्रीरो चि. ।

मांसिनी । स्त्री । जटामांस्यां । रा नि व १२ ।

मांसी । स्त्री । सुरामांस्याम् । च द यक्ष्म चिचन्दनादितैले । बाल्याधके । বেগনড়া । र मा । जटामांस्यां । रा नि व ११ । सु सू ३८ अ । च द क्ष चि षड्धारकतैले । वा सू १५ अ एलादि । मांसरोहिणीभेदे । रा नि व १२ । कट्व्याम् । काकोल्याम् । शी. ।

मांसेटा । स्त्री । वल्गुलायाम् । रा नि व० ।

मांसौदनम् । क्ली । मांसमिश्रौदने । गुणा —"मांसौदनं धातुविवर्द्धनं स्निग्धं गुरु च बृंहणम् ।" वै निघ. । च. ।

मांस्याह्वया । स्त्री । जटामांस्यां । सु चि १ अ ।

माकन्दः । पु । चूतवृक्षे । भा. ।

माकन्दी । स्त्री । आमलक्याम् । पीतचन्दने । अमरकोषे । म

माधिनी । क मागिनी गुणा — कटु तिक्ता मधुरा किञ्चिदातम्रा शोपघ्नी कफ्या पथ्या वपाम न सिताधिका च । रा नि व ७ । आमलकीवृक्षे । भे । पीतचन्दने । अ मा । [र मा । •

माकरा । स्त्री । मरुबकवृक्षे । মরুয়াগাছ ।

माकुलि । पु । कृष्णसर्पेण गोनसां वैपरीत्येन वा जाते सर्पे । सु कल्प ४ अ ।

मागधम् । क्ली पिप्पलीमूले । सौवर्चललवणे । वै निघ । पु । स्थूलजीरके । प मु । जीरके । रा नि व ६ । शुक्लजीरके । से । [व्या चि ।

मागधिका । स्त्री । पिप्पल्याम् । वै निघ वा

मागधिमूलम् । क्ली । पिप्पलीमूले । प्र. वा कुष्माण्डखण्डे द्रव्यम् ।

मागधी । स्त्री । पिप्पल्यां । प मु । रा नि व. ६।१२ । भैष मृतसञ्जीवन्यां । शर्करायां । भा । सूक्ष्मैलायां । यूथिकायां । শ্বেত যুঁই । रा नि व. १०अ जीरके । रा नि व २२ । शतपुष्पाविशेषे । वै निघ । शालिधान्यविशेषे । सा च कफवातघ्ना । चवि १५ अ ।

मागधीजटा । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै निघ. ।

मागधीशिफा । स्त्री । पिप्पलीमूले । सर्व्व चि त्रिभुवनकीर्त्तिरसे ।

मागधेया । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । वै निघ ।

माघमा । स्त्री । कर्कटे । वै निघ. ।

माघवती }
माघोनी } स्त्री । पूर्व्वदिशि । रा नि व २१ ।

माघ्यम् । क्ली । कुन्दपुष्पे । কুঁদ ফুল । र मा. ।

माङ्गल्यम् । क्ली । स्वर्णे । अग्निमन्थे । दधनि । नारिकेले । जीवके । स्थलपद्मे । मयूरके । मधूके । रा नि व.२२ । पिप्पलीमूले । रीठाकरञ्जे । ऋषभके । हरिद्रायां । वै निघ ।

माङ्गल्यः । पु । बिल्ववृक्षे । र मा ।

माङ्गल्यकाया । स्त्री । दूर्व्वायाम् । हरिद्रायाम् । वचायां । मांसरोहिण्याम् । मारीचपत्रायां । रोचनाम् । वै निघ. । [निघ ।

माङ्गल्यकुसुमा । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम् । वै.

माङ्गल्यप्रवरा । स्त्री । वचायाम् । वै निघ. ।

माङ्गल्या । स्त्री । गोरोचनायाम् । शमीवृक्षे । जीवन्त्याम् वै निघ. ।

माङ्गल्यागुरु. । पु । अगुरुभेदे । केदारदेशे प्रसिद्ध । गुणा — शीतगुण स सुगन्धिर्योगवाह श्चश्च रा नि व.१२ । [व.५ ।

माङ्गल्यार्हा । स्त्री । त्रायमाणायाम् । रा.नि.

माचिका । स्त्री । आम्रातकवृक्षे, मोइया इ ति पश्चिमदेशप्रसिद्धवृक्षे । गुणा —" अम्ला रसे पाके कषाया शीतला लघु । पक्वातीसारपित्तास कफकण्ठामयापहा । ' भा । पाठायाम् । आक् नादि । च चि ८ श । मक्षिकायाम् । त्रिका ।

माची । स्त्री । काकमाचीक्षुपे । गुडकाडली । वै निघ. ।

माचीकम् । क्ली । देवदारुणि । रस र प्रद चि पुष्पानगचूर्णे । [रा नि व १० ।

माचीपत्रम् । क्ली । सुरपर्णनामपत्रशाके ।

माजल. । पु । भासनामकपक्षिविशेषे । प्र च ।

माञ्जरिक. । पु । अपामार्गक्षुपे । रा नि व ४।

माटी । स्त्री । पर्वदलशिरायाम् । पाठेन शिव । वै निघ. । [वै निघ ।

माठ । पु । सुनिषण्णकशाके । शुउनि शाक ।

माड. (द्रुम) । पु । स्वनाम्ना कोङ्कणदेशप्र सिद्ध वृक्षविशेषे । वम् मेलीमाड । मं माडु । कं वैनो । कोङ्कणे जिर्कंतुडु । गुणा.—शिशिर कषा य रुच्य पित्तदाहकर. वृष्याम वातल श्रमल श्रमघ्न । रा नि व ८ । नारिकेलवृक्षे । वै निघ ।

माड़ि. (टी) । स्त्री । पत्राङ्कुरे । दन्तवेष्ट भागे । च टी भ. । पत्रशिरायाम् । ह.च । दन्त शिरायां । म र. ।

माण. (क) । पु । (Arum Indicum.) स्वनामख्याते कन्दविशेषे । माणकचू । प स । हि वम् मानकन्द । गुणा —"माणक स्यात्मङ्गापथ. कथ्यते तद्गुणा अथ । माणक शोथहृच्छीत पित्त रक्तहरो लघु ।" भा पू १भ.शा व. ।

माणकघृतम् । क्ली । शोथे घृतम् । "माणक क्वाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थ विपाचयेत् ।" घृत श । क्वाथार्थं — माण १२॥० श जल ६४ श शे. १६ श माणकल्क १ श. । भा ।

माणतुण्डिका. । पु । जलचरपक्षिविशेषे । च सू २७अ. ।

माणवक । पु । समवर्षीयबालके । रा नि व. १८ । षोडशलरखर्जूरिकायाम् । वै निघ । मनुष्ये । हारभेदे । त्रिका । कुत्सितपुरुषे । मे । वटी । इ च । गोवके । च सू १५अ । [प्र सा ।

माणिका । स्त्री । पलाष्टकमाने । च प्र १ख ।

माणिक्यम् । क्ली । रक्तवर्णरत्नविशेषे । माणि क्य गुणा. मधुर स्निग्ध वातपित्तघ्न रसायनम् । रा नि व १३ । "शुध्येदम्लेन माणिक्यं जयन्त्या मौ क्तिकन्तथा । विद्रुम क्षारवर्गेण ताक्ष्यं गोदुग्धतस्त था । पद्मरागन्तु सन्धाने कुलत्थक्वाथसयुते । त ण्डुलीयरसैर्वज्रं नील नीलीरसेन च । रोचनाभिश्च गोमेद वैदूर्यं त्रिफलाजले । स्वेदयद्दोलिकायन्त्रे जयन्त्या स्वरसेन च । मणिमुक्ताप्रवालादि यामै के शोधितं भवेत् । चूर्णादिके तथा तैलं काञ्जिके याममात्रकम् । दोलायन्त्रेण मतिमान् स्वेदयेत् सुक वरम् । अनेन शुद्धिमायाति सत्य गुरु वचो यथा ।' इति शोधनमारण । सा कौ । [भा ।

माणिक्यकदली । स्त्री । कदलीविशेषे ।

माणिबन्ध(मन्थ)म् । क्ली । सैन्धवलवणे । च टी स्वा । रा नि व ६ । वै निघ १भ अभिन्यासज्व. चि. । सामुद्रलवणे । वै निघ ।

माण्डविक । पु । तद्देशजमध्यमाने । "कैश माकारदेहस्तु भवेन्माण्डविको इव ।" ल द ६ष ।

माण्डव्य । पु । पीतमण्डूके । वै निघ ।

माण्डूकम् । क्ली । वङ्गधातौ । रा नि व १३ । अहिफेन । भेद अभयसूचि हरसी ।

माण्डूकी । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै निघ. ।

मातङ्ग. । पु । अश्वत्थवृक्षे । च टी. । हस्तिनि अम । उदुम्बरवृक्षे । वै निघ ।

मातङ्गकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै. निघ.१भ.वा व्या पश्चवच-चि. ।

मातङ्गमकर: । पु । महामत्स्यविशेषे । इ स्तिनक्र । रा नि.व.१८ ।

मातर । पु क्षमी । वै निघ ।

माता । स्त्री । जनन्याम् । अम । आखुकर्णीलतायां । मूषाकाणी लत । इन्द्रवारुणीलतायां । राखालशशा । रा नि व ३ । जटामांस्याम् रा नि व १२ । महाश्रावणिकायाम् । रा नि व ५ । घृतकुमार्याम् । वै निघ । गवि । मे ।

मातङ्गा । स्त्री । नागबलायाम् । वै निघ ।

मातुल (क) । पु । धुस्तूरवृक्षे । धुतुरा गाछ । मदनवृक्ष । कलायविशेषे मे रा नि व १० । त्रिका । [शिमुल गाछ । वै निघ ।

मातुलद्रुम । पु । धुस्तूरवृक्षे शाल्मलीवृक्षे ।

मातुलपुत्रक । पु । धुस्तूरफले । श्वेत धुतुरार फल अम ।

मातुलपुष्पम । क्ली । धुस्तूरपुष्पे । वै निघ ।

मातुलानी । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । श च । शणबीजे । हे च । भङ्गायाम् । सिद्धि । कलाये । मे । [केडटिआ साप । अम ।

मातुलाहि । पु । सर्पविशेषे । मालूआ साप

मातुली । स्त्री । शणबीजे । भङ्गायां । श च ।

मातुलुङ्ग (क) । पु । (Citrus medic) वीजपूरवृक्षे । टाबा लेबुर गाछ । हि बीजौरा । म माहलिङ्ग । क मादला । तें मादीफलचेट्टु । अत् कम्बा प म्न । सु सू २६ अ । च द ज्व चि । "अरुची मातुलुङ्गस्य केशरम् ।" च सू ४ अ । गुणा –"स्यान्मातुलुङ्गः कफवातहन्ता हृत्ता क्रमीघ्ना जठरामयघ्न । स दुष्टितरक्तविकारपित्तसन्दीपन शूलविकारहारी ।' तत्फलगुणा —"श्वासकासारुचिहर तृष्णाघ्न कण्ठशोधनं । दीपन लघु हृद्यञ्च मातुलुङ्गमुदाहृतम् ।' अम्लकटूष्णं श्वासकासघ्न पाचक कण्ठशोधन दीपन लघु हृद्यं रुचिकृत् । तत्र फलं बाल्ये वातपित्तकफास्रकरं । मध्यं फलं तादृशमेव । पक्व फलं वर्णकरं हृद्यं पुष्टिकरं बलकरं शूलहरम् अजीर्णनाशनं विबन्धवातकफश्वासाग्निमान्द्यहर कासारोचकशोषघ्न । त्वक् तिक्ता दुर्जरा क्रमिकफवातघ्नी च । तत्केसर स्वादु शीतं गुरु स्निग्धं वातपित्तहरञ्च । तन्मध्यस्थं शूलपित्तहरमरोचकघ्नं । तत्केसर दीपन लघु सग्राहि गुल्मार्शोघ्नञ्च । तद्रुकेसरं पित्तमारुतघ्नं हृद्यं वर्णकर रुच्य रक्तमांसबलवर्द्धन । स्वरस अरुचौ श्वासकासयो र्हितः । तथा शूल अजीर्णे मन्दाग्नौ वातकफे च हितः । तत्कटाह कफहृत् दुर्जरञ्च । तत्पुष्प तिक्तम् । बीज गुल्मघ्नम् । भवि १०अ । तत्केसर वातघ्नम् उदररोगघ्न दीप्यमम्लञ्च । बीजम् तिक्त कफार्शः शोथहरञ्च । रा नि व ११ । तन्मांसं हृद्य शीतल गुरु वातपित्तजित् । केसर लघु सग्राही शूलगुल्मोदरघ्नञ्च । च द पि ज्व चि कण्ठतालुशोषहेतो । "केसर मातुलुङ्गस्य ।" च द वातश्लेष्मज्वचि । "मातुलुङ्गफलकेसरो घृत ।" बीजम् उष्णं क्रमिश्लेष्मवातघ्न गर्भद गुरु च । पुष्प वातलं ग्राहि लघु रक्तपित्तहर शूलाजीर्णविबन्धाग्निमान्द्ये हितम् । तद्रस अरुचिश्वासकासेषु हित अतिमधुर हृद्यं । मद व ६ ।

मातुलुङ्गशिफा । स्त्री । मातुलुङ्गमूले । छोलङ्ग लेबुर मूल । च द कफज्व चि । "मातुलुङ्गशिफाविश्व ।

मातुलुङ्गा (ङ्गिका,ङ्गी) । स्त्री । जम्बीरभेदे । शनवती लेबु । हि मामारा । रा नि व ११ । भा म ७ भ मू घा चि । हियो विमू चि म मौलिकादन्यां ।

मातृक । पुं । अग्रमके । प मु । स्त्री (का) । अग्रमके । आटरुपके । वै निघ ।

मातृकाकुन्द । पुं । शिरोगदशत्रविशेषे । वा उ २अ । See गुदकुन्द ।

मातृकावह } पुं । पदकीटे । পেটেরা পোকা । "मातृकावहकीटज ।"
मातृवाहक } प्रयोग । च द ग ग चि ।

मातृनन्दन (न्दी(न्द)) । पु । महाकरञ्ज । वै निघ । गुच्छकरञ्जवृक्षे । रा नि व ८ ।

मातृनिन्दक । पु । अनुदजातीयपक्षिविशेषे । सु सू ४६अ ।

मातृमण्डलम् । क्ली । भेदयोर्मध्यभागे । तत्प्रमाणमरणो न पश्यति धृति । [नि व १८ ।

मातृवाहिनी । स्त्री । बल्गुलापक्षिविशेषे । प.

मातृषिङ्गी । स्त्री । बासकवृक्षे । श.र. ।

मात्रा । स्त्री । अनपायिपरिमाणे । च.सू १८ । भोजनादिपरिमाणे । कालपरिमाणे । अम. । द्रव्यविशेषे मात्रामाड पुष्कलावत. —"आर्द्रमाष्टपला मात्रा कुडवस्य प्रमाणत । मधुतैलघृतादीय शुष्कद्रव्ये चतुष्पलम् ॥" विश्वामित्र: —"शुद्धगुग्गुलुवाह्मीकत्रिफलादिष्टनागरै.। कुष्माण्डार्द्रकानि ब्बामा कुडवशाष्टभि: पलै ॥" "सर्पि: खण्डजल चौद्रतैलचीरासवादिषु । अष्टौ पलानि कुडवी नारिकेले च शस्यते ॥" सा.कौ. । तथाच भेद । "गुडरामठगुण्ठीना मांसकुष्माण्डयोरपि । गुड्च्या गुग्गुलोश्चैव प्रस्थ. षोडशभि पलै ॥" भोज — "धमूर्णे गुटिकायाश्च कर्त्तव्या गुञ्जरोगिणाम् चौ रङ्गिञ्जमोदाम्लवेतसैस्ता न केवला ॥ क्रोष्टुशी र्षादिरोगेषु जटायुर्दिगुणी मत । प्रमेहादिषु रोगेषु मात्रातोऽर्द्ध प्रशस्यते ॥"

मादकः । पु । अहिफेणे । आफिम । प.मु. । कुरिणभेदे । वै.निघ. । दात्यूहपक्षिणि । श.भा. । स्त्री (का) । भङ्गायाम् । सिद्धि, भाङ् । वै निघ. ।

मादनम् । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व.२२ । पु । मदनवृक्षे । त्रि । मदजनके ।

मादनी । स्त्री । माकन्याम् । रा.नि.व ७ । विजयायाम् । सिद्धि । भा. ।

मादिनी । स्त्री । शकाशने । सिद्धि । वै.निघ. ।

माद्री । स्त्री । क्षणातिविषायाम् 'कोन आतइच' । रा नि व.६। वा.चि.८।१२८.। वा.उ.२८.।

माधवः । पु । कृष्णमुद्गे । प.मु.। रा.नि.व.१६। वैशाखमासे । त्रिका. । मधुकवृक्षे । वसन्तकाले । भीरकवृक्षे । क्ली ।.मधूकभेदे । वै.निघ. । च.द. साम्रा.चि. । [सकौमुदीकारे च ।

माधवकरः । पु । रुग्विनिश्चयग्रन्थकारे । र

माधवद्रुमः । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

माधवप्रियम् । क्ली । पीतचन्दने । रा.नि.व. १२ । [भ. ।

माधविका । स्त्री । माधवीलतायां । च.टी.

माधवी । स्त्री। माधवीलतायां । रा.नि.व.१०। शताह्वावृक्षे । रा.नि व.४ । वासन्तीपुष्पवृक्षे । रा. नि.व १०।१२ । शतपवे । रा.नि.व.११ । मधुश र्करायाम् । रा नि.व.१४।२१ । तुलसीवृक्षे । वाराहीकन्दे । माध्वीपुरायाम् । वै.निघ. । मद्ये । त्रिका. ।

माधवीमूलम् । क्ली । माधवीलतामूले । र स र समरी.चि. । "धौतेन माधवीमूलं पीतं स्त्रीमध्यकार्श्यकृत् ।"

माधवीलता । स्त्री । स्वनामख्यातलतायां । माधवी फूलेर गाछ । गुरुविन्द, माधवी, इन्द्रगोचे, इति महाराष्ट्रकर्णाटदेशयो: प्रसिद्धा । तैं माधवतोगे, पुष्पुलगुरिविन्द । गुणा: —कटुका तिक्ता कषाया मदगन्धयुक्ता पित्तकासव्रणघ्नी दाहशोषघ्नी च । रा.नि.व.१० । मधुरा शीता लघ्वी दोषत्रयघ्नी च । भा. । [वै.निघ. ।

माधवेष्टा । स्त्री । वाराहीनाममहाकन्दशाके ।

माधवोचितम् । क्ली । कक्कोले । रा नि व. १२ । [गाछ । रा.नि.व.११ ।

माधवोद्भवः । पुं । राजादनीवृक्षे । क्षीर्णी

माधुतैलिकः । पु । तन्नामकवस्तिविधौ । सु. चि.३८ ।

माधुरम् । क्ली । मल्लिकापुष्पे । त्रिका. ।

माधुरी । स्त्री । अजमोदायां । रा.नि.व ६ । द्राक्षासवे । मधुरतायाम् । वै.निघ. ।

माधूकसारः । पु। मधूकपुष्परसे मधुनि वा । मउफूलेर रस वा मधु । वा.सू.१५ श्रिरीविरेचने ।

माध्वकम् । क्ली । माध्वीके । वै.निघ ।

माध्वाम्रः । पुं । बहुरसालाम्रवृक्षे । धान आमेर गाछ । रा.नि व ११ ।

माध्वी । स्त्री । मधुखर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व ११ । मधुरकर्कटकमद्ये । श.र. । पुष्परसादिमधुकृते मद्ये । "पुष्पद्रवादिमधुसारमया तु माध्वी ।" गुणा —मधुरा हृद्या वातपित्तघ्न कासघ्ना पाण्डुकामलागुल्मार्शोमेहघ्नी च । रा नि.व.१४ । पुष्परसे । मधुशर्करायाम् । वै.निघ. । मद्ये । त्रिका. ।

माध्वीकम् । क्ली । मध्वासवे । च.द.माध्वा चि. । मधूकपुष्पकृतमद्ये । अम । मद्ये । रा.नि व.१४ । द्राक्षाकृतमद्ये । द्राक्षारिष्ट, पोर्ट । सु

णा:—"माध्वीक प्रीतलाम्रं मधुरमपि तथा संकषायोष्णकञ्च हृद्यात् पित्तामयार्त्र.श्वसनमपि तथा चातिसारं प्रमेहान्। शूलानाहोपमर्द्दं जरयति सकल दीपयत्यग्निमान्द्यम् सम्पादातामवातं वमनमपि तथा हन्ति सर्व्वांश्च रोगान्॥" भवि.-१८श्र.। पु। निम्बावे। निम्। प सु.। विका.।

माध्वीकफलः । पु। मधुनारिकेलवृच्चे। रा.नि.व.११। [रा.नि.व.१६।

माध्वीका । स्त्री। श्वेतनिम्बावे। श्वेत निम्।

माध्वीमधुरा । स्त्री। मधुखर्ज्जूरिकायां। रा.नि.व ११।

माध्वीशर्करा । स्त्री। मधशर्करायाम्। मधु। चिनि। सा चष्टविधा मधूनामष्टविधत्वात्। गुणा अपि तत्तन्मधुतुल्या भवन्ति। रा.नि.व १४।

माध्वीसिता । स्त्री। मधुशर्करायाम्। रा.नि.व.१४।

मानम् । क्ली। परिमाणे। परिमाण, ওজন। "मानापेचितमाचाय्यै भेषजानां प्रकल्पनम्। मेनिरे यत्ततो मानमुच्यते परिभाषिकम्॥" तच्च द्विविधं कालिङ्गमागधभेदेन। तयोर्द्वितीयं श्रेष्ठम्। "कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठम्।" इति। "तुला पलशतङ्गेया सर्व्वत्रैव विनिश्चय.। माषटङ्काचविल्वानि कुडवः प्रस्थ आढकः। राशिर्द्रोणी खारिरिति यथोत्तरचतुर्गुणा.। गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कुडवस्थिति.। द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं सम मतम् प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणन्तु द्रवार्द्रयोः। मान तथा तुलायाश्च द्विगुणं न क्वचित् स्मृतम्॥" प.प्र.१ख.।

मानकम् । क्ली। शरावे। ১ সের। वै.निघ. ज्व.चि.चन्दनाद्यतैले। पुं। माणके। মানকচু। र.मा.। मालाकन्दे। वै.निघ.। [मेघ.।

मानकच्चारः । पुं। माणकदलजचारे।

मानतः । पुं। पर्पटके। ক্ষেৎপাপড়া। वै.निघ.।

मानद्रुमः । पुं। शाल्मलीवृच्चे। वा.सू.१५श्र. प्रियङ्ग्वादिव.। "मानद्रुमो मोचरस.।"

मानधानिका । स्त्री। चपुष्याम्। শশা, টাঁকুড়। श.मा.।

मानभाण्डम् । क्ली। परिमाणभाण्डे। মাপ-ভাঁড। च.सू.१५श्र.।

मानमुक्ताफलः । पुं। पटोलवृच्चे। वै.निघ.।

मानवः । पुं। मनुष्ये। श्रम.।

मानवकोत्तमः । पुं। शिम्बौ। रा.नि.व.१८।

मानसम् । क्ली। मनसि। विका.।

मानसशैत्यम् । क्ली। चित्तस्यशूतलत्वे। मनःस्फूर्त्ता। सु.चि २६श्र.।

मानसज्वरः । पुं। य आदौ मनसि जायते, वैचित्त्यादौ। लचणम्—"वैचित्तमरतिर्ग्लानिर्मनःसन्तापलचणम्।" च.चि.३श्र। [नि.व.१६।

मानसालयः (सौकाः) । पुं। हंसे। रा.

मानिकम् (का) । क्ली, स्त्री। अष्टपलमिते मानि। ६४ तो.। ১ সের। सि.यौ.वृद्धबुकस्थाने। "कुडवाभ्याञ्च मानिका।" प प्र.१ख.। मद्ये। श.र.। (क्ली) वमनविरेचनयो. शोधनाद्यतरे। च.द.वमनाधिकारे।

मानिनी । स्त्री। लवणाकन्दे। रा नि.व.७।

मानिमन्थम् । क्ली। सैन्धवलवणे। भैष कुष्ठ-चि.। "मानिमन्थञ्च तुल्यांशम्।"

मानी (इन्) । पुं। सिंहे। रा.नि व.१८। स्त्री (नी)। शरावमिते। ১ শ.। भैष.।

मानुषी । स्त्री। औषधनिर्माणकार्य्ये। चिकित्साभेदे। श.च.। नार्य्याम्। স্ত্রীলোক। श्रम.।

मानुषीदधि । क्ली। मानुषीदुग्धजातदधि। মানুষের দুধের দৈ। गुणाः—विपाके मधुरं बल्यम् अम्ल गुरु सन्तर्पण चचुष्यं यहदोषघ्नच। रा नि.व.१५।

मानुषीचीरम् । क्ली। मानुषीस्तनदुग्धे। মানুষের দুধ। मधुरं कषायं हिमं लघु चचुष्यं दीपनं पथ्य पाचनं रोचनञ्च। रा.नि.व.१५। "सञ्जीवनं बृंहणमेव सात्म्यं सन्तर्पणं नेत्ररुजापहञ्च। मिसस्य रक्तस्य च नाशनञ्च मारीपयः स्नेहनमेव शस्तम्॥" भवि.८श्र। [नि। इ.व।

मान्यम् । क्ली। श्रालस्ये। रा नि.व.२०। रो.

माम्रिका । स्त्री। अम्लदायाम्। रा.नि.व.४।

मायादः । पुं । कुम्भीरे । त्रिका. ।

माया(यि)फलम् } **मायिकम्** } क्ली । फलविशेषे । मा जूफल, मायाफल । गुणा —कटूष्ण वातहर कैशकृष्णताकर श्लैष्मिक्यत्र डीपकरञ्च । रा नि.व ६ ।

मायी । स्त्री । हिलमोचिकायां । हिंदलशाक । [र मा. ।

मायुः । पुं । पित्ते । रा नि व.२१ । त्रिका । प्र.रविसुन्दररसे । 'स मीनमायु ।" भा ज्व.चि. ।

मायूरा । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । वै निघ. ।

मायूरादिपक्षव्यजनम् । क्ली । मयूरपक्षवल्कवेत्रादिव्यजने । गुणा —"मायूरा वस्त्रजा वैत्रा वाता दोषत्रयापहा ।" राज २प. । [भा. ।

मायूरी । स्त्री । अजमोदायाम् । वनयमानी ।

मारः । पु । मृत्यौ । मे । धुस्तूरवृक्षे । श.च. ।

मारकः । पु । श्येनपक्षिणि । बाजवोझी । त्रि । हिंसके । वै.निघ. । क्ली । हिङ्गुले । रा नि. व.१३ ।

मारकवर्गः । पु । रसमर्दकद्रव्यगणे । यथा—"घनवचाचित्रकगोक्षुरा. कटुतुम्बी दन्तिका नाति. ।सर्पाक्षी शरपुङ्खा कन्या चाण्डालिनीकन्दम् । विषमुष्टिश्चवक्री लज्जा देवदाली लाक्षा । सहदेवानीपकणानिर्गुण्डीषकलाङ्गलिका । मानकंचन्द्ररेखा रविभक्ता काकमाचिका चार्कं । विष्णुक्रान्ता वायसतुण्डी वन्ध्या बला शुण्ठी चैव । कोषातकी जयन्ती वाराही हस्तिशुण्डिका रम्भा । मत्स्याक्षी यमचिञ्चा हरिद्रे द्वे पुनर्नवाद्वितयम् । धुस्तूरकाकजङ्घे शतावरी कञ्चुकी चैव वन्ध्या । तिलभेकपर्ण्यौ दूर्वा मूर्वा हरीतकी तुलसी । गोकण्टकाखुपर्ण्यौ कर्कटीकन्दवर्गलता च । मुषली हिङ्गु गुडूची शिग्रु गिरिकर्णिका महाराष्ट्री । मार्कवसैन्धवशरपोसोमलता श्वेतसर्षपोऽसनच । हंसपदी व्याघ्रपदी किंशुकभल्लातकेन्द्रवारुणिका । सर्वे चाष्टौ वा चाष्टादशाधिका वापि द्रव्यम् । समारणमूर्च्छादौ च युक्तितैर्विधिवदुपयोज्यम् ॥" र.सा.स. ।

मारङ्गा । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ ।

मारजातकः । पु । मार्जारे । वै.निघ. ।

मारटम् । क्ली । इक्षुमूले । वै निघ. ।

मारणम् । क्ली । अभिचारभेदे ।

मारारिनारीरजः । क्ली । गन्धके । भा. ज्व.चि कल्पतरौ ।

मारिष (ष.) । पुं । पत्रशाकविशेषे । कां टानटेन शाक । हि मरसा। उत् नेउटा साग । स द्विविध श्वेतरक्तभेदेन । गुणा.—"मारिषो मधुर शीतो विष्टम्भी पित्तनुद्गुरु । वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तनुद्विषमाग्निजित् ॥ रक्तमार्षो गुरुर्नातिसचारो मधुर सर. । श्लेष्मल कटुक पाके स्वल्पदोष उदीरित ॥" भा.पू १भ.शा.व. ।

मारीचः । पु । काङ्कोलवृक्षे । रा नि व.१२ ।

मारीचपत्रकः । पुं । सरलवृक्षे । रा.नि.व. १२ । [अंतरी । वै.निघ ।

मारीचपत्रका । स्त्री । सरलदेवदारी । श-

मारीचवल्ली । स्त्री । मरिचवृक्षे । वै.निघ. ।

मारी(रु)षः । पु । मारिषशाके । हि. ।

मारुण्डः । पु । सर्पाण्डे । मे ।

मारुतः । पु । वायौ । रा नि.व.२१ ।

मारुता । स्त्री । सृक्कायां । पिड़िं । वै निघ. ।

मारुतापहः । पु । वरुणवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

मार्कः । पुं । भृङ्गराजे । र.मा. ।

मार्कटपिप्पली । स्त्री । कपिपिप्पल्याम् । आपाং । रा.नि व.४ ।

मार्कण्डिका (ण्डी) । स्त्री । भूम्याहुल्ये । कांकरोल । हि भूइखखसावली भूमिघराच्च शोला । मम्. भूंइतरवड़ । गुणा —"मार्कण्डिका कुष्ठहरी ऊर्ध्वाधःकायशोधनी । विषदुर्गन्धकासघ्नी गुल्मोदरविनाशिनी ॥" भा.पू । वै.निघ.१भ.प शा.चि.पश्चादिचूर्णे । [भ ।

मार्कण्डीयम् । क्ली । भूम्याहुल्ये । रा.नि.व.

मार्कवः । पु । भृङ्गराजे । भीमराज । र मा. । हि भगरा । सं गहनमूर । कं भंगरैया । मम्. माका । मार्कव श्वेतपीतभेदेन त्रिधा । गुणा —कटुक तिक्त उष्ण केश्यरञ्जन कफशोथविषघ्न रसायनञ्च । रा.नि व.४ । च.द.ज्वराति-

सा चि भीषाद्यचूर्णे। "निम्बभूनिम्बमार्कवम्।" च द भा वा चि शिश्वलाया।

मार्गी । पु। गुद्दे। मलद्वारे। त्रिका। कस्तूर्याम्। मृगनाभि। मे। रक्तापामार्गे। रस चि नागसुन्दरे। भैष कणरो चि अपामार्गक्षारतैल। (क) मार्गशीर्षमासे। श मा।

मार्गवाहिनी । स्त्री। चन्द्रनाद्याम्। वै निघ।

मार्गविशोधनम् । क्ली। मूत्रपुरीषवद्ध सति तन्मार्गशोधनकर्म्मणि। सु सू ७८।

मार्जनम् । क्ली। शुद्धकरणे। श र पु। लो भ्रद्ध। प सु। शवलोध्रे। सुभूति। रक्तलोध। स्वामी। स्त्री (नी)। सम्मार्जन्याम्। झाँटा।

मार्जार । पु। रक्तचित्रकवृक्षे। रा नि व ६। पूतिसारिवायाम्। वै निघ। विडाले। अम गद्दाशे थटाश। हे च (क) मयूरे। त्रिका।

मार्जारकण्ठ । पु। मयूरे। श र।

मार्जारगन्धा (न्धिका) । स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी। प सु। रा नि व २।

मार्जारपाद । पु। अश्वभेदे। यस्याश्वस्य पादे कूर्चे च स्ववण भवर्णा रेखा भवेत्। स च अशुभमङ्गलकर। ल द २ष।

मार्जारिका । स्त्री। कस्तूर्याम्। वै निघ।

मार्ज्जारी (ली) । स्त्री। गन्धमार्ज्जारे। थाटे मी। गुणा —वामनी चक्षुष्या वातघ्नी च। मदनपाल। कस्तूर्यां। मृगनाभि। रा नि व १२ २३।

मार्जारीय । पु। विडाले। मे।

मार्जाल । पु। विडाले। द्वि कोष।

मार्जिता । स्त्री। दधिशर्कायाम्। प सु। शिखरिण्याम्। वै निघ।

मार्त्तण्ड । पु। अर्कवृक्षे। अम। शूकरे। मे। स्वर्णमाक्षिके। वै निघ।

मार्त्तण्डमूलम् । क्ली। अर्कमूले। वै निघ २भ ज्व चि निगुण्ड्यादिधूपे।

मार्त्तण्डवल्लभा । स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। हुड्हुड़िया। रा नि व ४।

मार्त्तिक । त्रि। मृण्मये। च चि १ष आमल कहरीते। पु। शरावे। त्रिका।

मार्द्वीकम् । क्ली। द्राक्षारसजातमद्ये। "मार्द्वीकमविदाहित्वान्मधुरान्वयतस्तथा। रक्तपित्तेऽपि सततं बुधैर्न प्रतिषिध्यते। मधुरं तद्धि रूक्षञ्च कषायानुरसं लघु लघुपाकि सरं शोषविषमज्वरनाशनम्॥" सु सू ४५ष मद्यव.।

मार्द्वीकमद्यम् । क्ली। द्राक्षाकृतमद्ये। "मृद्वीकाभि कृतं मद्यं मार्द्वीकमिति चोच्यते। मृद्वीकाना सुपक्वानां य स्वयं गालित पटात्॥ रस तेन हि तन्मद्यं कषायरहितेन यत्। मार्द्वीकं वायिमं भौमविकारार्त्तं वापिशायनम्॥" तोड हृद्ग शौनक।

मार्द्वीकशुक्तम् । क्ली। मार्द्वीकरसेन सतैलेन कन्दशाकफलैः शायते अम्ल। प भ २ख।

मार्ष । पु मारिषशाके। नटे शाक। भा. पू १भ शा व।

मार्षक । पु। मधुरवास्तूके। मिठा बेतो। मारिषशाके। नटे शाक। रा नि व ७।

मार्ष्टि । स्त्री। तैलमर्द्दने। वै निघ.।

मालकम् । क्ली। स्थलपद्मे। जटा।

मालक । पु। निम्बवृक्षे। महानिम्बे। अम।

माल(ला)कन्द । पु। स्वनामख्यातमहाकन्दशाके। म दारवियगड। कं करियगीलि। गुणा —सुतीक्ष्ण गण्डमालाघ्न दीपन गुल्महर वातश्लेष्महर। रा नि व ७।

मालती । स्त्री। (Aganosma calicina Syn Echites caryophyllata) स्वनामख्याति पुष्पशाके। मालतीलता, गन्धमालती। र.मा। सु सू ३६ष। गुणा —"मालती कफपित्तास्रगरव्रणक्रिमिकुष्ठजित्। चक्षुष्य कुसुम तस्या पत्र तत्कफपित्तजित्॥" राज ५प। पीतजाती इत्ये। पीत जातीफु नर गाछ। श्वेतजात्याम्। जातीकुसुमवृक्षे। रा नि व १०। पाठायाम्। ज्योत्स्नायाम्। वै निघ.। युवत्याम्। ज्योत्स्नायाम्। भारतीयनदीविशेषे। हे च।

मालतीजात । पु। टङ्कणक्षारे। र.सा म।

मालतीतीरजः । पुं । टङ्कणे । सोहागा । हे.च. । [हागा । रा.नि.व.१०।

मालतीतीरसम्भवम् । क्ली । टङ्कणे । सो-

मालतीपत्रिका । स्त्री । जातीकोशे । ज-त्रित्री । रा नि व १२ ।

मालतीपुष्पम् । क्ली । जातीपुष्पे । सि.यो. पानीयकल्याणघृते । स्वनामकपुष्पे । वै.निघ. ।

मालतीफलम् । क्ली । जातीफले । जायफल । रा.नि.व.१२ ।

मालतीमूलम् । क्ली । मालतीशिफायाम् । मालतीशिकड । इद जङ्गमविषहर । नकुल १६अ. । [मालतृण । वै.निघ. ।

मालतृणम् । क्ली । तृणसामान्ये । तृणविशेषे ।

मालयः । पुं । चन्दनवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । तिका । पद्मकनामसुगन्धकाष्ठे । पद्मकाष्ठ । रा नि व.१२ ।

मालवा । स्त्री । उपोदक्याम् । वड पूँई । भा.पू १भ शा.व ।

मालवि(वी)का । स्त्री । त्रिवृति । तेउडी । रा.नि व.६ । वा.चि.२अ. । [निघ. ।

मालविटपी (इन्) । पुं । कुम्भीवृक्षे । वै.

मालवी । स्त्री । पाठायां । आकनादि । रा. नि.व.६ ।

मालसी । स्त्री । केशपुष्पवृक्षे । श.र. ।

माला । स्त्री । वक्रीदूर्व्वायां । रा नि व.८ । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ । [रा.नि.व ४ ।

मालाकण्टः (कः) । पुं । अपामार्गक्षुपे ।

मालागुणा । स्त्री । असाध्यलूताविशेषे । सु.कल्प.८ष. । [र्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

मालाग्रन्थिः । स्त्री । मालादूर्व्वायां, वक्रीदू-

मालाढ्य(क)म् । पुं, क्ली । भूतृणे । गन्धखड़ । रा.नि.व ८ । चाम्पुदेशप्रसिद्धसगन्धरोहिषवृणे । वै.निघ. ।

मालादूर्व्वा । स्त्री । मालाकारदुर्व्वाविशेषे । मालदूर्वा, गाँटियादूर्वा । म बलिहरियाली । के बक्षिगदके । वम्. येंचिदूर्व्वा । गुणा—मधुरा तिक्ता शिशिरा पित्तघ्नी कफवान्तिदाहहरी च । रा.नि.व.८ ।

मालाफलम् } **मालामणिः** } क्ली, पुं । रुद्राक्षे । वै.निघ. ।

मालारिष्टा । स्त्री । पाचीनामसुगन्धपत्रे । रा. नि.व.१० । [द्रव्ये । रा नि.व १२ ।

मालालिका (ली) । स्त्री । स्पृक्कानामगन्ध-

मालाश्रेष्ठतमा । स्त्री । तुलसीवृक्षे । वै निघ.

मालिकः । पुं । पक्षिविशेषे । मे. । रञ्जके । श.र. । स्त्री (का) । द्राक्षामद्ये । वै निघ. । मल्लिकाविशेषे । चन्द्रमल्लिका । मद्ये । हारा. । सप्तलायाम् । मे. । अतसाम् । मणिना । श.च. ।

मालिनी । स्त्री । अग्निशिखावृक्षे । दुरालभायाम् । श.च. ।

मालुकः । पुं । कृष्णार्ज्जके । काल वावुई । ढं पञ्चेतराजवृक्षे । वै.निघ. । [चे । वै.निघ ।

मालुकाच्छदः (पत्रः) । पु । अश्मन्तकवृ-

मालुधानः । पु । मातुलाहिसर्पे । मालुयासाप । अम. । स्त्री (नी) । लताभेदे । वै निघ. ।

मालूकः । पुं । कृष्णार्ज्जके । कृष्णपत्र कृष्ण तुलसी । रा.नि.व १० ।

मालूरः । पुं । बिल्ववृक्षे । प.मु. । कपित्थवृक्षे । कयेत् गाछ ।'रा.नि.व.११ ।

मालूरमूलम् । क्ली । बिल्वमूले । भा म.१भ. त्रिदोषकज्व चि । "मालूरमूलामयमधुमुता ।"

मालेया । स्त्री । स्थूलैलायाम् । प मु. ।

माल्यम् । क्ली । पुष्पे । पुष्पमालायाम् । मे ।

माल्यकः । पुं । मदनवृक्षे । वै निघ. ।

माल्यपुष्पः । पुं । शणवृक्षे । शण गाछ । रा. नि व.४ । [ण । रा.नि.व.४ ।

माल्यपुष्पिका । स्त्री । शणपुष्पा । वन श-

मान्या । स्त्री । वृषभेदे । वै.निघ. ।

मापः (कः) । पुं । क्षुद्ररोगविशेषे । तिल । तिलकान् कृष्णतान्माषाभान्. । "माषांस्तानिव यो ग्रतान् ।" वा.उ.३१अ. । A sort of Lidney

bean. (Phaseolus radiatus or P Roxburghii,) स्वनामख्यातव्रीहिभेदे । माष कलाय । प सु.। हि उरीद ते मिनुमलु, वण धान्यविशेषम् । गुणाः —स्निग्ध मलकर शोषण श्लेष्मकर वीर्य्योष्ण रक्तपित्तप्रकोपकर वातघ्न गुरु बलकर रोचन स्वादु श्रमसुखरता नित्य सेवनीयश्च । रा.नि व.१६ । "माषो गुरु स्वादु पाक स्निग्धो रुच्योऽनिलापहः । स्रंसनस्तर्पणो बल्य शुक्रलो बृंहण परः । भिन्नमूत्रमलस्तन्यमेद पित्तकफप्रदः । गुदकीलार्दितश्वासपक्तिशूलानि नाशयेत् । कफपित्तकरा माषा ॥' भा पू १भ.धा व. । "स्निग्धोऽथ वृष्यो मधुरश्च बल्यो मलस्य कर्त्ता परिबृंहणश्च । पाकेऽम्लकोष्णो विदितो हिमश्च माषोऽथ हृद्यः कथितो नरैश्च ॥" अत्रि १५अ । माषयूषगुणा —"घन सवात कफ कृन्माषयूषश्च पित्तकृत् अम्लमभ्युदित तच्च तैल पाने च शस्यते ॥" अत्रि १३अ । "माषयूषो गुरुश्चैव दीपनः स्वल्पपित्तकृत् । अनल्पक कफ कुर्व्वन् मलकोष्ठे विवर्द्धयेत् ॥" द्रव्यगु । परिमाणभेदे । माषा । स मागधमाने सुश्रुतमते च ५ रक्तिकात्मक । चरकमते ६।८ गुञ्जात्मक । कालिङ्गमाने सुश्रुतमते ५।७।८ गुञ्जापरिमाणम् । मा. । चरके वैद्यकान्तरे च १० गुञ्जात्मकमानम् । १२ गुञ्जात्मकोऽप्यस्ति । १२ धान्यात्मक १८ माषात्मकोऽपि दृश्यते । अतएव स द्व्यधिक षड्विध पञ्चगुञ्जात्मक षड्गुञ्जात्मक सप्तगुञ्जात्मक अष्टगुञ्जात्मक दशगुञ्जात्मक द्वादशगुञ्जात्मकश्चेति । तत्र पञ्च गुञ्जात्मको य स नाम्ना कालिङ्गः सौश्रुतश्च षड्गुञ्जात्मकोऽपि कालिङ्ग इति केचित् । दश रक्तिकमाष चरकसम्मतो गौडमाषक इत्युच्यते । स एव सर्व्वत्र व्यवहार्य्यः । यथा —"माषस्तु पञ्चभिस्तद्वा सप्तभिरष्टभि । दशभिर्द्वादशभिश्च रक्तीभि षड्विधो मत । अत्र कालिङ्गमाषश्च पञ्चगुञ्ज स सौश्रुत । दशगुञ्जस्तु माष स्यात् माषकस्तु च चारक । सप्तगुञ्जस्तु केऽप्याहु मासक मानकोविदा । दशरक्तिकमानस्तु गौडमाषस्ततोऽधमु । दशरक्तिकमाषेण व्यवहारो भिषग्विदाम् ॥" प्रयोगा.मानकथने । "दशगुञ्जात्मकं माषं प्रवदन्ति चिकित्सका ।" तत्र भक्षमध्यादिभेदात् मानकादिमितपक्षौ समाधानमूह्यम् । "माषैर्दशभिर्माषैश्च परिकीर्त्तित । कषायादिनिष्पत्तिषु द्रव्यमानविधावपि ॥ ततोऽष्टादशभिर्माषैर्माषक परिकीर्त्तित । वक्ष्यादिरक्तमेचेषु माने मूत्रवसादिषु ॥ वमनादिषु योग्यश्च माषकश्चाष्टरक्तिक । लौहरत्नादिविषये दशरक्तिकमाषक ॥ वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ॥" माषो माषकलाय । कृष्णाचेष । [षट्टी भ. ।

माषकलायः । पु । माषव्रीहौ । माषकलाय ।

माषतैलम् । क्लौ । वातव्याधौ तैल । "माष क्वाथे बलाक्वाथे रास्नाया दशमूलजे यवकोलकुलत्थानां छागमास भवेत् पृथक । प्रस्थे च तिल तैलस्य क्षीर दत्त्वा चतुर्गुणम् । रास्नात्मगुप्तासिन्धूत्थशताह्वैरण्डमुस्तकैः । जीवनीयबलाव्योषै पचेद्दत्तमैर्भिषक । क्वाथप्रस्था पडेवात्र विभक्तव्येन कीर्त्तिता ॥" তিলতৈল ৪ শ । কাথার্থ —মাষকলায় বেলেড়া, রাস্না, দশমূল, যব, কুল কুলথ, ছাগমাংস প্রত্যেকে ১৬ প. জল ১৬ শ শে. ৪ শ । কল্কার্থ—রাস্না, আলাকুশীমূল, সৈন্ধব, শুলফা, এরণ্ডমূল, মুতা, জীবক, ঋষভক, মেদ, মহামেদ, ঋদ্ধি, বৃদ্ধি কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী বেলেড়া, ত্রিকটু প্রত্যেক ২ তো.। बद्धोपदेशात्स्वौषधानि यथासाध्य दातव्यम् । इद स्वल्पमाषतैलम् । सा कौ । अथ बृहन्माषतैलम् । स्वल्प यथा— "माषप्रस्थं समावाप्य पचेत्सम्यक जलाढके । पादशेषे रसे तस्मिन् क्षीरं दद्याच्चतुर्गुण । प्रस्थञ्च तिलतैलस्य कल्क दत्त्वाक्षसम्मितं । जीवनीयानि यान्यष्टौ शतपुष्पा ससैन्धवा । रास्नात्मगुप्तामधुकं बलाव्योष त्रिकण्टक । जर्जरस्तु गदापह ॥" মাষকলায় ১৬ প. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ. । তিলতৈল ৪ শ. দুগ্ধ ১৬ শ । কল্কার্থ—জীবক, ঋষভক. মেদ, মহামেদ, ঋদ্ধি বৃদ্ধি, কাকোলী ক্ষীরকাকোলী, শুলফা, সৈন্ধব, রাস্না, আলকুশীবীজ, যষ্টিমধু, বেলেড়া, ত্রিকটু, গোক্ষুরবীজ প্রত্যেকে ২ তো. । सा. कौ । अथ. । महामाषतैल यथा—"माषस्याढक दत्त्वा तुलार्द्ध दशमूलत । पलानि छागमासस्य त्रिंशद्द्वापिऽम्भस पचेत् । पूते शीते कषाये च च तुर्थांशावशेषिते । प्रस्थञ्च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् । आत्मगुप्तोरुबुकञ्च शताह्वा लवणत्रयम् । जीवनीयानि मञ्जिष्ठा चव्यचित्रककट्फ

ষম্। সর্বাষধিপিপ্পলীমূল রাস্না মধুকসৈন্ধবম্। দেবদারুসমলাকষ্ঠ বাজিগন্ধা বচা শঠী। এতৈর ধসমৈ কল্কৈ মাষতৈলমুদাহৃতম্॥" তিলতৈল ৪ শ। ক্কাথার্থ—মাষকলায় ৪ শ দশমূল ৬॥০ শ ছাগমাংস ১০ প একত্র ৬৪ শ জলে পাক করিয়া শেষ ১৬ শ নামাইবে। দুগ্ধ ১৬ শ.। কল্কার্থ—আলকুশীমূল এর ণ্ডমূল শুলফা, সৈন্ধব বিট, সাম্ভরলবণ, জীবনীয়গণ, মঞ্জিষ্ঠা, চই, চিতার মূল, কট ফল ত্রিকটু, পিপুলমূল রাস্না, যষ্টিমধু সৈ ন্ধব, দেবদারু, শুলুফ, কুড়, অশ্বগন্ধা, বচ, শটী প্রত্যেকে ২ তো। রস র। ভৈষ।

মাষপর্ণিকা। স্ত্রী। মাষপর্ণী। রা নি ব ৩।

মাষপ(ব)র্ণী (র্ণি)। স্ত্রী। (Teramnus labialis Syn Glysine debilis Rox) স্বনামখ্যাতলতায়াম্। নাষাণী। হি মাষাণী মাসবণী। ম রানউড়দী। ক কালীভিডু কাডহ্। বা মূ ১৫শ। গুণা — মাষপর্ণী রসে তিক্তা হৃষ্যা দাহজ্বরাপহা। শুক্রবৃদ্ধিকরী বল্যা শীতলা পুষ্টিবর্দ্ধনী॥" রা নি ব ৩। "মাষপর্ণী হিমা তিক্তা রুক্ষা শুক্রবলাবহা মধুরা গ্রাহি ণী শোথবাতপিত্তজ্বরাস্রজিৎ॥ ভা।

মাষযোনি.। পু। পাপড় ইতি খ্যাতখাদ্যদ্র ব্যে। পাঁপর। বৈ নিঘ।

মাষরা। স্ত্রী। অন্নমণ্ড। প মু।

মাষসূপ। পু। মুষ্টমাষকৃতযূষে। ভৃষ্টমাষ যূষ। গুণা —"মাষসূপস্তু রুক্ষাঃ স্নিগ্ধো হৃদ্যো ঽনিলাপহঃ। রক্ষ সন্তর্পণো বল্য সুস্বাদু রু চিকারক॥" দ্রব্যগু।

মাষাদ। পু। কচ্ছপে। শ র।

মাষান্নম্। ক্লী। মাষকৃতান্নে। গুণা — "মাষান্ন দুর্জরং শীতং মাংসবৃদ্ধিকর গুরু। বাতনা শকৃৎ বৃষ্যম্ ॥" বৈ নিঘ।

মাষিক। পু। জীবশাকে। বৈ নিঘ।

মাষেণ্ডরী। স্ত্রী। মাষপিষ্টবিকৃতৌ। চ দ মূল চি। [বিমাষি। মাষা। চ টী ম।

মাস (ক)। পুঁ। পক্ষদ্বয়ে। অম। মাষম

মাসক.। পু, ক্লী। নয়নকৃৎস্নরোগবিশেষে।

আচিন। সুশ্রুত—"অবেদন স্থিরশ্চৈব যদি গাবে প্রদৃশ্যতে। মাষবৎ কৃষ্ণমুৎসন্নমনিলাম্মাষ কন্তু তৎ॥ মা নি। [হৃদ্বিশ্বি। শ র।

মাসঘ্ন। পু। হরিদ্বিশেষে। বৈ নিঘ। দারু

মাসদ্বয়োদ্ভব (বা)। পু, স্ত্রী। ষষ্টিক শালিধান্যে। গৌরষষ্টিকে। রা নি ব ১৬।

মাসনম্। ক্লী। সোমরাজীবীজবিশেষে। সোম রাজ। শ চ।

মাসমানম্। ক্লী। মাষপরিমাণে। ১ মাষা।

মাসর। পু। কাঞ্জিকে। বৈ নিঘ। ভক্তসমুদ্ভবমণ্ড। অম। [শ মা।

মাসবর্ত্তিকা। স্ত্রী সমপীনামপক্ষিবিশেষে।

মাস(সূ)রী। স্ত্রী। মৈদনমীনাদৃষ্টিপক্ষনক্ষ স্রস্তাদীনাং তনুধারাবিশেষে। সু মূ দক্ষ। স্রাবী। হে চ। [নরম্।

মাহিষ (ষী)। পু, স্ত্রী। মহিষে। কোষা

মাহিষঘৃতম্। ক্লী। মহিষীক্ষীরজাতঘৃতে। ভয়সাঘৃত। ঘৃতমিদং তীক্ষ্ণকমমধ্যকাদিদোষেষু হিতম্। সি যো অপস্মা চি। বাতশ্লেষ্ম বল কর বর্ণকরম্ অগ্নিদীপ্তিকরং দীপন পক্ক্বাশয়। রা নি ব ১৫।

মাহিষদধি ক্লী। মহিষীদুগ্ধজাতদধনি। মহেষ দই। গুণা —মধুর স্নিগ্ধ রক্তপিত্ত প্রশমনং বলশোণিতবর্দ্ধন হৃদ্য শ্লেষ্মপ্র শীতলঞ্চ। রা নি ব ১৫।

মাহিষনবনীতম্। ক্লী। মহিষীদুগ্ধজা তনবনীতে। মহিষে ননি। গুণা —কষায় মধু র শীত হৃদ্য বল্য গ্রাহি পিত্তঘ্ন পুষ্টিদঞ্চ। রা নি ব ১৫। "মাহিষীনবনীতেন ননপীডাস্থিরঃ ভবেৎ 'রস র অমরী খি।

মাহিষমূত্রম্। ক্লী। মহিষমূত্রে। মহিষের মূত্র। গুণা —কটু রুক্ষম্ আনাহশোথগুল্মদোষঘ্ন কুষ্ঠকণ্ডূতিশূলোদরোগঘ্নঞ্চ। রা নি ব ১৫।

মাহিষবল্লরী (ল্লিকা)। স্ত্রী। কৃষ্ণাঙ্গ দারকে। (ল্লিকা) ছাগাদ্ভদারকে। বৈ নিঘ।

মাহিষবল্লী। স্ত্রী। মধুমাষপর্ণ্যাম্। বৈ. নিঘ।

माहिषाच । पु । महिषाचगुग्गुल्मी । वै. निघ । [लशुना । रा नि व २ ।

माहेन्द्री । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । ब्राह्मी

माहेयः । पु । प्रवाले । वै.निघ. ।

माहेश्वरधूपः । पु । ज्वरे हिते धूपे । ज्वर ভাপহাদি'শব । "हिङ्गुल देवकाष्ठञ्च ग्रीवेष्ट छ तमेव च । गव्याम्यीनि तथा ध्याम निर्माल्यङ्कुटुरी हिषी । सर्वपं निम्बपत्राणि पिच्छाह्विकञ्चुकन्तथा । मार्ज्जारविष्ठा गोमृङ्ग' मदनस्य फलानि च । हि हरत्यी वचा चैव कार्पासास्थि तुषास्तथा । छाग गोमायुविट् चैव हस्तिदन्तस्तथैव च । एतान्सर्व्वै समाहृत्य छागमूत्रेण भावयेत् । उदुत्तन्ते तु सङ्गुप्य स्थापयेन्मृण्मये घटे ।" হিঙ্গুল দেবদারু, সরল কাষ্ঠ, গব্যঘৃত, গোহাড, গন্ধতৃণ, শিবনির্ম্মাল্য, কটুকী, শ্বেত সরিষা, নিমপাতা, ময়ূরপুচ্ছ, সাপের খোলোস, বিড়ালবিষ্ঠা, গোশৃঙ্গ, ময়নাফল, বৃহতী, কণ্টিকারী, বচ, গাবকাটি, তুষ, ছাগবিষ্ঠা, শৃগালবিষ্ঠা, হস্তিদন্ত প্রত্যেকে সমভাগ । ছাগমূত্রে ভাবনা দিবে । মৈষ. । জটামাংসী, গোশৃঙ্গ, বিড়াল বিষ্ঠা, সাপের খোলোস, ময়নাফল, জটা মাংসী, মুরামাংসী, বংশত্বক্‌, শিবনির্ম্মাল্য (পুষ্পাদি), ঘৃত, যব, ময়ূরপুচ্ছ, ছাগরোম, সরিষা, বচ, হিং, গোহাড়, মরিচ প্রত্যেকে সমভাগ, ছাগমূত্রে পেষণ করিয়া ধূপ দিবে । ভা. । [লতা । রা নি ব.২ ।

माहेश्वरी । स्त्री । महिषीश्वरे । स्वर्णतिक्ता

माघम् । क्ली । सौवर्च्चललवणे । प.मु ।

माक्षि(क्षी)कम् । क्ली । धातुमाक्षिके । রৌপ্য ও স্বর্ণমাক্ষিক । र.सा. । तच द्विविधं स्वर्णमाक्षिकं रौप्यमाक्षिकञ्चेति । "माक्षिकं द्विविधं प्रोक्तं हेमाद्यं तारमाक्षिकम् । भिन्नवर्णविशेषत्वाद्रसवीर्य्यादिकं पृथक् ।" र.सा.स. । च द र.पि. चि. । "माक्षिकेण रसेन च ।" तैलवर्णमधुविशेषे । तच कपिलवर्णातिसूक्ष्मवनमक्षिकाभि मा सापुष्पेभ्य समाहृत्योत्पादितम् । "मामापुष्परसा छाता कपिला वनमाक्षिका । या. स्थूलाप्राभि रूपत्र, मधु माक्षिकमुच्यते ।" गुणा — तैलवर्णे मधुर रूक्षं लघु श्वासहरञ्च । रा नि व.१४ । स्वा-सुद्रव्ये । [रा.नि व १२ ।

माक्षि(क्षी)कजम् । क्ली । सिक्थके । मन ।

माक्षिकधातुः । पु । धातुमाक्षिके । सि यो. पाण्डु चि. । काम चि मण्डूरवटके । "समैर्माक्षिकधातुना ।" स्वर्णमाक्षिके । रा.नि व.१३ ।

माक्षिकपाकः (फल.) । पु । मधुनारिके लद्वचे । रा नि व.११ ।

माक्षि(क्षी)कशर्करा । स्त्री । मधुशर्करायाम्, माक्षिकमधुजनितशर्करायां । गुणा — माक्षिकमधुतुल्या । रा नि.व.१४ ।

माक्षिकश्रेष्ठा । स्त्री । रूप्यमाक्षिके । प मु ।

माक्षिकान्तम् । क्ली । माधवीमद्ये । वै निघ. ।

माक्षिकाश्रयम् । क्ली । सिक्थके । रा नि. व १२ । [च. ।

माक्षिकी । स्त्री । सुवर्णमाक्षिके । नकुल.१६

मिताशनः । त्रि । परिमिताहारे, परिमितभोजिनि । च. ।

मित्रम् । क्ली । अतिविषायाम् । वै निघ. ।

मित्रपञ्चकम् । क्ली । घृत मधु गुञ्जा टङ्कण गुग्गुलौ । तथाच—"मधु सर्पिस्तथा गुञ्जा टङ्कणं गुग्गुलुस्तथा । मित्रपञ्चकमेतत्तु गदितं धातुमेलने ।" र सा स. । [सु.नि ५८ ।

मिथ्याचारः । पुं । शास्त्रोक्तविधिभ्रष्टाचारे ।

मिथ्यायुक्तः । त्रि । अविधियुक्ते । भा.म.च का.चि. ।

मिथ्यायोगः । पु । रूपादीनां विरुद्धयोगेषु । विषमस्थानाभिघाताद्यभिभूतस्पर्शादिरूपविरुद्ध योगेषु । यथा—वेगधारणादि शारीरमिथ्यायोगः, परुषवचनादि वाङ्मिथ्यायोगः, दुर्भाषादि पापादि मानसमिथ्यायोगः, कर्णितादिशब्दानाम तिश्रवणं शब्दमिथ्यायोगः । इत्यादि । च मू १८ च. । [नि ।

मिथ्याविहारः । पुं । कल्पितदद्दादौ । मा.

मिथ्याहारः । पु । अनुचिताहारे, का ल विपरीताहारे, दुष्टभोजनादौ । छ नि १८. ।

• **मिथ्योपचारः** । पुं । प्रवातादिसेवनरूपातुचिताचरणे । "मिथ्योपचारात्सञ्जेशात् ।" भा. ।

मिन्मिनः । पु । वातव्याधिविशेषे । (खोँना । निदानम् यथा—"आवृत्य वायुः सकफ धमनी. शब्दवाहिनीः । नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान् ॥" सु.नि १अ. ।

मिरा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । रा.नि.व.३ ।

मिलपचः । पुं । अस्मन्तकवृक्षे । वै.निघ ।

मिशिः (शी) । स्त्री । मधुरिकायाम् । (मौरी । च.द.वा.व्या.चि.। शतपुष्पायाम् । शुलफ. । अ.टी भ. । वा.सू.१५अ. । जटामास्याम् । श र. । वै.निघ.महाशाल्वणस्वेदे । कालमेदे, महादर्भे । (केमेविशेष । गुणाः—मधुरशीतः पित्तदाहक्षयघ्नश्च । रा.नि व.८ । मेथिकायाम् । वै निघ ।

मिश्रः । पुं । सन्निपाते । क्ली । धाणक्यमूलके । रा.नि.व.७ । रक्ते । वै.निघ. ।

मिश्रकम् । क्ली । औषरलवणे । रा.नि.व.६ । यवहे । मूलके । वै.निघ । वङ्गभेदे । भा. ।

मिश्रकस्नेहः । पुं । गुल्मे औषधम् । पाठ — "त्रिवृतां त्रिफला दन्तीं दशमूल पलोन्मित । अस्मिश्चतुर्गुणे पक्वा चतुर्भागस्थित रस । सर्पिरेरण्डज तैल चीरश्चैकत्र साधयेत् । स सिद्धो मिश्रकस्नेह सचौद्रः कफगुल्मनुत् । कफवातविबन्धेषु कुष्ठमी हृदरेषु च । प्रयोज्यो मिश्रकस्नेहः योनिशूलेषु चाधिकम् ॥" (तेउड़ी, त्रिफला, दन्तीमूल, दशमूल प्रत्येके १ प. जल १६ श (शे. ४ श.। घृत २ श. एरण्डतैल २ श. दुग्ध ४ श. । च.चि.५अ. ।

मिश्रजः । पुं । खेसरे । रा.नि.व.१८ ।

मिश्रपुष्पा । स्त्री । मेथिकायां । रा.नि.व.६ ।

मिश्रवनफला । स्त्री । वार्त्ताक्यां । (बेगुन । रा.नि.व.७ ।

मिश्रवर्णः । पुं । पुण्ड्रकेचौ । शुँडि इक्षु । रा नि.व १४। क्ली । कृष्णागुरुणि । रा.नि व.१२।

मिश्रीतुत्थम् । क्ली । खर्परे । खापर । वै. निघ ।

मिश्रेया । स्त्री । मधुरिकानामक्षुपे । (मौरी गाछ । (Foeniculum valgare F Panmorium.) वनशुलफायाम् । बन शुलफा । हि सोँफ़, वरिसौंफ । म वनसउफ । क कासल्वसिगे । तै पेद्दजिलकुरु । ता. सोहिकिरै । गुणाः —मधरा स्निग्धा कटुः कफहरी वातपित्तीघ्नदी पथ्री लीहक्रमिघ्नी च । रा.नि व.३ । मधुद्धेन तच्छुद्धिः । [सग्रह. ।

• **मिश्रोदनम्** । क्ली । खेचरिकायां । खिचुडि ।

मिषिः (सिः) (षी,सी) । स्त्री । मधुरिकाया । श.च । शताह्वाया । शुलफ. । रा.नि. व.४ । जटामास्या । श.र. । अजमोदायां । राङ्गुनी । मे. । उशीर्याम् । ऊशीवी । रा नि.व.८ ।

मिषिका । स्त्री । मधुरिकायां । शताह्वायाम् । श.र. ।

मिष्टः । त्रि । मधुररसे । भा. । [वै निघ. ।

मिष्टनिम्बः । पुं । निम्बवृक्षभेदे । मिठे निम् ।

मिष्टनिम्बूः । स्त्री । मधुरजम्बीरे । मधुनिम्बुकी । मिठे (लेबु । गुणाः—"मिष्टनिम्बूफल स्वादु गुरु मारुतपित्तनुत् । गररोगविषध्वंसि कफोत् क्रिमि च रक्तहृत् । शोषारुचितृषाच्छर्दिहर बलप्रदपणम् ॥" भा. ।

मिष्टपाकः । पुं । मिष्टान्ने । मधुररसविपक्वफलादौ । (मोरब्बा । पाकराज. ।

मिष्टरसः । पुं । स्वादुपाकरसे द्रव्ये । तद्गुणौ —श्लेष्मकृद् वातपित्तहरौ । सु. ।

मिष्टान्नम् । क्ली । मधुरान्ने, परान्नादौ । हला. ।

मिहिका । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । नीहारे । श.र. ।

मिहिरः । पुं । अर्कवृक्षे । अम. । वै.निघ.१ भ.यव.चि.त्रैलोक्यचिन्तामणिरसे । क्ली । ताम्रे । वै निघ. ।

मीनः । पु । मत्स्यसामान्ये । अम. ।

मीनकम् । क्ली । नयनाञ्जनविशेषे । उषा ।

मीनकाचः (नाघः) । पुं । मकरवौरे । वै.निघ. । [नि.व.१८ ।

मीनघाती (त्न) । पुं । बकपक्षिणि । रा.

मीननेत्रा । स्त्री । गण्डदूर्व्वायां । रा.नि.व.८.

मीनपित्तम् । क्ली । कटुकायाम् । वै.निघ. ।

मीनरः । पुं । छागके । शब्दर । त्रिका. ।

मीनरङ्ग: (ङ्गः) । पुं । मत्स्यरङ्गपक्षिणि । *माछराङा पाखी । त्रिका. । जलकाके । वै.निघ.।*

मीनाण्डी । स्त्री । शर्करायां । रा.नि व.१४ ।

मीनाम्बोधः । पुं । खञ्जरीटपक्षिणि । वै. निघ. । दर्दुरामे । मे. ।

मीनाची । स्त्री । ब्राह्मीशाकस्वरूपे । रा नि.व. ५ । गण्डदूर्व्वायां । रा नि व.८ । शर्करायाम् । वै.निघ । ..

मीलकः । पुं । रोहितमत्स्ये । वै.निघ. ।

मीलनम् । क्ली । नेत्रमुद्रणे । त्रिदा. । व्याक. ।

मीरः । पु । पानीये । उणा. । [उणा. ।

मीवा(न) । स्त्री । उदरक्रमौ । शीकरे । सारे ।

मीशानः । पुं । महारम्वधवृक्षे । वै निघ. ।

मुकन्दः (कः) । पुं । पलाण्डौ । भ.टी.भ. । पङ्क्तिकव्रीहिविशेषे । कुष्माण्डभेदे । भा. । सु सू.४६ भ. । गुणा. कटुवत् । च.सू.२७अ ।

मुकालः । पुं । आरग्वधे । वै.निघ ।

मुकुन्दः (न्दुः) । पु । कुन्दुरौ । कुन्दुरुखोटी । अम. भ.टी भ । श्वेतकरवीरे । उपोदिकायाम् । पारदे । हे च. । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । गामार गाछ । रा.नि.व ९ ।

मुकुरः । पुं । मल्लिकापुष्पवृक्षे । विश्व. । वकुल वृक्षे । आदर्शे । मे. । बदरवृक्षे । श.र ।

मुकुलः । पुं, क्ली । ईषद्विकसितकलिकायाम् । स्थूलकलिकायाम् । अम. । जैपालवृक्षे । 'पिस्ता' इति ख्याते फलवृक्षे । आत्मनि । शरीरे, धरणि. ।

मुकुष्टः (कः) । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । र. मा. । चँद.व्य.चि. । "कुलत्थान् समुकुष्टकान् ।" गुणा.—शीतलः वातो कफपित्तज्वरघ्नश्च । राज. ।

मुकूलकः । पुं । दन्तीवृक्षे । दन्ती गाछ । र. मा. । वा.चि ६भ. । [निघ. ।

मुक्तचण्डा । स्त्री । विषायाम् । ৫তঙুন । वै.

मुक्तचक्षुः । पुं । सिंहे । श.मा. ।

मुक्तपालिवतः । पु । दैर्घ्यखर्जूरीवृक्षे । वै.निघ. ।

मुक्तबन्धना (न्धा) । स्त्री । मल्लिकावृक्षे । वार्षिकीमल्लिकाभेदे । रा.नि.व.१० । See वार्षिका । [वै निघ. ।

मुक्त(क्ता)माता । स्त्री । शुक्तौ । झिनुक ।

मुक्तरसा । स्त्री । रास्नायाम् । र.मा. । [च. ।

मुक्त(क्ता)वासः । पु । शुक्तौ । झिनुक । श.

मुक्तशृङ्गः । पुं । रोहीतकमत्स्ये । वै.निघ. ।

मुक्तसारः । पुं । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

मुक्ता । स्त्री । मौक्तिके । प सु. । रास्नायां । र. मा. । च.सू.४अ.वय स्थापने । तद्योनि यथा— "शुक्ति. शङ्खो गजक्रोड फणी मत्स्यश्च दर्दुर. । वेणुरेते समाख्यातास्तज्ज्ञैर्मौक्तिकयोनय ॥" भा. पू.१भ. । गुणा —सारका शीतला कषाया स्वादुः लेखनी चक्षुष्या च । राज ।

मुक्तागारम् । क्ली । शुक्तौ । झिनुक । श.च. ।

मुक्तापुष्पः । पु । कुन्दपुष्पवृक्षे । कुन्द गाछ । रा.नि.व.१० ।

मुक्ताप्रसूः । पुं । शुक्तौ । प.सु ।

मुक्ताफलम् । क्ली । कर्पूरे । लवलीफले । मे । मौक्तिके । भा ।

मुक्ताभा । स्त्री । वनमल्लिकायां । रा.नि.व.१० ।

मुक्ताशुक्तिः । स्त्री । मुक्ताधीनिशुक्तौ, मुक्तास्फुटे । मुक्तार झिनुक । म मोतीसीप । क मुक्तिनसिपु । गुणाः—"कटु स्निग्धा श्वासहृद्रोगहारिणी । शूलप्रशमनी रुच्या मधुरा दीपनी परा ।" रा.नि.व.१३ । [झिनुक । अम. ।

मुक्तास्फोटः (टा) । पु, स्त्री । मुक्तास्फुटे ।

मुक्तिमदः । पुं । हारिद्रमद्रे । हारि मुग । वै.निघ. ।

मुक्तिमुक्तः । पुं । शिलारसे । र.मा. ।

मुखम् । क्ली । वदनविवरे । भा. । वदने । मुख । रा.नि व.१८ । तत्तु गर्भस्थस्य पञ्चभि मासैर्भवति । सुखबोध. । "ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च । गलो मुखादि सकलं सप्ताङ्ग मुखमुच्यते ।" भा. । नीरले । पक्षिचञ्चौ । वै.निघ. । पु । ऊडुके । ডেলো । श.च. ।

मुखगन्धकः । पुं । पलाण्डौ । रा नि व.७ ।

मुखचीरी । स्त्री, पु (इन्) । पलाण्डौ । शब्द चि. । जिह्वायाम् । श मा ।

मुखजः । पु । दन्ते । वै.निघ ।

मुखदूषः (ण) । पुः पलाण्डौ । रा नि व ७।

मुखदूषिका । स्त्री । मुखगतक्षुद्ररोगभेदे । वयस् फोंड़ा । लक्षण यथा— शाल्मलीकण्टकप्रख्या कफमारुतशोणितैः । जायन्ते पिड़का यूना वक्त्रे या मुखदूषिका ।" सु नि १३ अ ।

मुखदूषी (इन्) । पु । लशुने । रशुन । वै निघ ।

मुखधावनम् । क्ली । मुखस्य प्रक्षालने । मुख धोओया । वा चि ४ अ. । [च ।

मुखधौता । स्त्री । भार्ग्यां । वामनहाटी । श

मुखपाकः । पु । वक्त्रस्य मुखरोगे । ज द. १९ अ । मुखरोगभेदे । निदानलक्षणे यथा— "करोति वदनस्यान्तर्व्रणान् सर्व्वसरोऽनिल । स चारिणोऽरुणान् रुक्षान् ओष्ठौ ताम्रौ चलत्वचौ । जिह्वा शीतासहा गुर्व्वी स्फुटिता कण्टकाचिता । विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखपाको मुखस्य च । अथ प्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभि । यात्यूर्द्ध वक्त्रदौर्गन्ध्यं कुर्व्वन्नूर्द्ध गदस्तु स । मुखस्य पित्तजे पाके दाहोषौ तिक्तवक्त्रता । क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणास्तद्वच्च रक्तजे । कफजे मधुरास्यत्व कण्डूम पिच्छिला व्रणा । अन्त कपोलमाश्रित्य श्यावपाण्डु कफोऽर्व्वुदम् । कुर्य्यात्तत्पाटित छिन्न मुदितञ्च विवर्द्धते । मुखपाके भवेत्तास्मे सर्व्वे सर्व्वात्मनि मले ।" वा उ २१ अ. ।

मुखपूरणम् । क्ली । गण्डूषे । च. ।

मुखप्रसेक । पु । श्लेष्मजमुखव्याधौ । भा. ।

मुखप्रक्षालनम् । क्ली । शीतोदकेन मुख धावने । गुणा —"नीलिकां मुखशोषञ्च पिड़कां व्यङ्गमेव च । रक्तपित्तकृतान् रोगान् सद्य एव विनाशयत् ।" सु चि २४ अ ।

मुखप्रियः । पु । नागरङ्गवृक्षे । भा. । स्त्री । कर्कटिकायां । काँकुड़ । वै निघ. ।

मुखभूषणम् । क्ली । ताम्बूले । निदा ०

मुखमण्डलकः । पु । तिलकवृक्षे । तिल गाछ । रा नि व.१० । [मिष्टि । भा ।

मुखमाधुर्य्यम् । क्ली । श्लेष्मजमुखरोगे । मुख

मुखमुद्रि(ति)का । स्त्री । बालरोगभेदे । लक्षण यथा—"बलाद्य सुरचिरप्राणिपादवक्त्र महाशी कलुषशिराङ्कितोदरो य । सोऽहितो भवति च मूत्रतुल्यगन्धि स ग्रेय शिशुरय वक्त्रमुण्डिका र्त ।" सु.उ २७ अ । [छ । रा नि व ७ ।

मुखमोदः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गा-

मुखर. । पु । शङ्खे । काके । रा नि व १८ ।

मुखरोगः । पु । ओष्ठादिरोगे । ओष्ठदयदन्त मूलदन्तजिह्वातालुगलरूप सप्ताङ्ग मुखम्, तदाश्रयो रोग स मुखरोग इत्युच्यते । मुखरोगसंख्या —ओष्ठयोरष्टौ, एकादशेति वाभट. । दन्तमूले षोड़श, दन्तेषु अष्टौ, जिह्वाया पञ्च, तालुनि नव, कण्ठे अष्टादश, सर्व्वेषु त्रय इति सप्तषष्टिमुखरोगा साकल्येन भवन्ति । "ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च । गलो मुखानि सकल सप्ताङ्ग मुखमुच्यते । स्युरष्टावोष्ठयोर्दन्तमूले तु दश षट् तथा । दन्तेष्वष्टौ च जिह्वायां पञ्च स्युर्नव तालुनि । कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रय सर्व्वेषु च स्मृ ता । एव मुखामया सर्व्वे सप्तषष्टिर्मता बुधै ।" भा म ४ भ.मु रो.चि. । निदान—आनूपमांसादि सेवनात् कुपिता दोषा मुखरोगानुत्पादयन्ति । तदुक्त—"आनूपपिशितक्षीरदधिमाषनिषेवणात् । मुखमध्ये गदान् कुर्य्यु क्रुद्धा दोषा कफोत्तरा ।" इति । मा नि. । "मात्स्यमाहिषवाराहपिशिता मकमूलक । माषसूपदधिक्षीरशुक्तेक्षुरसफाणितम् । अवाक् शय्याञ्च भजतो द्विषतो दन्तधावनम् । धूमच्छर्द्दनगण्डूषानुचितञ्च शिराव्यधम् । क्रुद्धा श्लेष्मोल्वणा दोषा कुर्व्वन्त्यन्तर्मुखे गदान् । ओष्ठ कोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ । दाल्येते परिपाल्येते परुषासितकर्कशौ । पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ । पिटिकाभिर्बहु क्लेदावाशुपाकौ कफात्मक । शीतासहौ गुरु शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ । सन्निपातादनेकाभौ दुर्ग न्धास्रावपिच्छिलौ । अकस्मात् म्लानसमुन्नतौ विषमपाकिनौ । रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवत शो णितप्रभौ । खर्ज्जूरसदृश चात्र पीडे रक्तोर्व्वुद भ

येत् ॥ मांसपिण्डोपमो मांसात् स्रावो मूर्च्छकृषी भ्रमात् । तैलाभश्चथुरक्लेदी सकण्डु र्मेदसा मृदु ॥ चतजावद्दोषैस्तैः पाल्येते चायकृपुनः ॥" ज.द. २१अ. । अश्वस्य यथा—"उपकुशस्तथा शीतो जिह्वास्तम्भस्तथैव च । चलशुकः प्रसूनश्च दन्त-रोगो गलग्रहः ॥ मुखपाकोऽधिदन्तश्च रोहिणी चोपजिह्विका । गण्डरोगौष्ठरोगौ च गलशालूक एव च ॥ इत्येते वाजिनां रोगा मुखजाः परिकीर्त्तिताः । एषां निदानं वक्ष्यामि चिकित्साञ्च यथाक्रमम् ॥ सर्वेभ्यो दन्तमांसेभ्यो यस्य निर्याति शोणितम् । चलदन्तस्य वाहस्य विद्यादुपकुशं भिषक् ॥ हनुदेशे यदा दन्तो भवत्यभ्यन्तराश्रयः । चालिम इति तं विद्यात् शेषरक्तसमुद्भवम् ॥ येनाश्वो दुर्बलात्यर्थं मन्दं पिबति खादति । ऊर्द्ध्वं कासते चैव बलाच्च परिहीयते ॥ शूना यस्य भवेज्जिह्वा वाजिनः स्फोटकैर्युता । भक्षिता वापि यस्यैव जिह्वा स्तम्भोऽति तं विदुः ॥ मुखं दुर्गन्धिकञ्चैव तालुकः शूनको भवेत् । ग्रासविद्वेषिणोऽश्वस्य रोगं विद्याद्गलशुकम् ॥ श्यावौष्ठतालुवक्त्रो वा मन्दाहारी तथैव च । सशोथे दन्तमांसे च प्रसूनं व्याधिमादिशेत् ॥ श्वेत श्वेतैस्तथा गण्डे श्वयथुर्यस्य जायते । जिह्वामूले गले चापि तस्य विन्द्याद्गलग्रहम् ॥ सकोष्ठतालुदेशेषु व्रणं यस्योपजायते । विवर्णन्तु मुखं दुष्टं मुखपाकं तमादिशेत् ॥ दन्तानामुपरिष्टात्तु यदा दन्तस्य सम्भवः । अधिदन्तः स विख्यातो मन्दाहारस्य वाजिनः ॥ यस्य शूनात्रिकूटस्य गले शोथः प्रलम्बते । यवसद्वेषिणोऽश्वस्य रोहिणीरोगमादिशेत् ॥ अधस्तादथ जिह्वायाः श्वयथुर्यस्य जायते । तं विन्द्यादुपजिह्वाख्यं मुखरोगन्तु वाजिनाम् ॥ अधिजिह्वाभिधानन्तु उपरिष्टाद्विनिर्दिशेत् । गण्डाभ्यन्तरगो गण्डो गण्डरोग इति स्मृतः ॥ सव्रणः पिडकाकीर्णः श्रोष्ठ उच्छून एव च । स्फुटितः कठिनश्चैव ओष्ठरोगोऽभिधीयते ॥ गलाभ्यन्तरशोथेन ग्रासमुद्गिरते हयः । गलशालूकिनं विन्द्यात् काशांश्च तुरङ्गमम् ॥ सर्व्वेषां मुखरोगाणां सम्भवः श्लेष्मशोणितम् ॥" ज.द.२९अ. ।

मुखलाङ्गलः । पुं । शूकरे । जटा. ।

मुखलिप्तता (लेपः) । पुं । मुखरोगे । मुख छटछटे करा । भा. ।

मुखवल्लभः । पुं । दाडिम्बवृक्षे । श.मा. ।

मुखवाचिका । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । रा.नि.व.४ ।

मुखवासः । पुं । तरम्बजलतायाम् । तरमुज गाछ । र.मा. । फुटी इति प्रसिद्धे फलशाकविशेषे । गन्धतृणे । आम्रदेशख्याते सुगन्धभूतृणे । रा. नि.व.८ । [त्रि । अम. ।

मुखवासनः । त्रि । मुखसुरभीकरणद्रव्यमा-

मुखविलुण्ठिका । स्त्री । छाग्याम् । श.र. ।

मुखविष्ठा । स्त्री । तैलपायिकायाम् । तेला-पोका । हे.च. ।

मुखवैदलः । पुं । तन्नामकवाग्भ्यकीटे । सु कल्प ८अ. । [निदा. ।

मुखव्यङ्गः । पुं । गण्डगतक्षुद्ररोगे । माछते ।

मुखशुद्धिः । स्त्री । मुखशोधने ।

मुखशोधनम् । क्ली । त्वचि । गुडत्वक्, दारुचिनि । रा.नि.व.६ । [कटुरसे । हे.च. ।

मुखशोधनः । त्रि । मुखशोधकद्रव्यमात्रे । पुं ।

मुखशोधी (इन्) । पुं । जम्बीरवृक्षे । रा.नि. व.११ ।

मुखशोषः । पुं । शुष्कास्यतायाम् । निदा. ।

मुखसम्भवम् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

मुखसिञ्चनमन्त्रः । पुं । पीतविषस्य मुखसिञ्चनार्थजलस्य मन्त्रपूतकरणमन्त्रे । जलपड़ा । "ओं हर हर नीलकण्ठ अमृतं स्रावय स्रावय हुङ्कारेण विष ग्रस ग्रस क्रोङ्कारेण हर हर ह्रींकारेण अमृतं स्रावय स्रावय हर हर नास्ति विषम् उच्छिष्टे ।" अग्नि.२स्थान.५६अ. ।

मुखसुरम् । क्ली । तालसुरायाम् । ताड़ी । त्रिका. । अधरामृते ।

मुखसूची । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । वै.निघ. ।

मुखस्रावः । पुं । लालायाम् । रा.नि.व.१८ । बालकरोगभेदे । निदा. ।

मुखामयः । पुं । मुखरोगे । भा. ।

मुखामोदः (दा) । पुं, स्त्री । सल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.११ । कृष्णशिग्रौ । वै.निघ. ।

मुखार्जकः । पुं । अर्जकवृक्षे । कृष्णतुलसी गाछ । रा.नि.व.१० ।

मुखालुः । पुं । स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे । मिठे आलू । गुणाः—मिष्ट, शीत पित्तघ्न रुच्य वातल दाहशोषतृष्णाप्रद । रा नि व.७ ।

मुखास्त्रः । पु । कर्कटे । काँकड़ा । त्रिका. ।

मुखिकः । पु । मुष्ककवृक्षे । वै निघ. ।

मुगूहः । पु । हरिणविशेषे । वै निघ । दात्यूहपक्षिणि । भूरि.प्र ।

मुचकः । पु । लाक्षायाम् । वै निघ ।

मुच(चु)कुन्दः । पु । (Pterospermum suber folium) स्वनामख्यातवृक्षे । मूचकुन्द फूलेर गाछ । र मा । कीटघ्नोऽपि मुचुकुन्द इति ख्यात । हि मिकचन्द । ते लोलगु । उत् बड़ लो । ता टडडी । गुणाः—कटु तिक्त कफकासघ्न कण्ठदोषहर त्वग्दोषशोफघ्न व्रणपामाघ्नश्च रा नि व १० । पुष्पगुणाः—"मुचुकुन्द शिरोऽर्त्तिजित् ।" राज ५प. । कण्टकमर्दने । सु चि १८अ

मुचिलिन्द (क) । पु । मुचुकुन्दवृक्षे । तिलकवृक्षे । (क) राजादनवृक्षे । वै निघ. ।

मुचुकः । पु । पिचुके, मदनवृक्षभेदे । काँटा मयना । प सु ।

मुचुटी । स्त्री । अङ्गुलिमोटने । आङ्गुल मटकान । श र. । मुष्टौ । मुठो । हे च । [पर्णे ।

मुञ्चकः । पु । मुष्ककवृक्षे । रा.नि.व.११ । व

मुञ्जः । पु । (Saccharum munga) स्वनामख्याततृणविशेषे । मुञ्जतृणमिति भागीरथीतीरे प्रसिद्ध । मूज । त मुञ्जगडि, अभिम्पुलिङ्ग । स द्विविध भद्रमुञ्जमुञ्जभेदेन । गुणाः—शीतवीर्य्यो मधुररस कफपित्तघ्न दाहरक्तादी चास्र पावन मूत्रघ्नश्च । रा नि.व.८ । "मुञ्जद्वयन्तु मधुर तुवर शिशिर तथा । दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रकृच्छ्राक्षिरोगजित् । दोषत्रयहर वृष्य मेखलासूपयुज्यते ॥" भा. । शरतृणे । प मु ।

मुञ्जकः (जालम्) । पु,क्ली । वस्तरक्तमिशन्याक्षिरोगे । "पक्ष्मेण मुञ्जमाज्याल बहुभिर्मुञ्जजालकं । कृमिभिः पटलान्त स्थैर्विशालैर्मेदजाद यमिति । प्रथमं तैलवर्णाभं द्वितीय स्फटिकप्रभं । रक्ताभञ्च तृतीयञ्च चतुर्थं तैलमुच्यते । प्रथम पटलसाध्यं द्वितीयञ्च तथा भवेत् । तृतीय कृच्छ्रसाध्य स्याच्चतुर्थे नैव सिध्यति ॥" न.र २०प. ।

मुञ्जतृणम् । क्ली । मुञ्जे । मूज । रा नि.व ८ ।

मुञ्जनकः । पुं । मुञ्जे । मूज । रा नि व.८ ।

मुञ्जमणिः । पु । पुष्परागमणौ । भा. ।

मुञ्ज(ञ्जा)रम् । क्ली । शालूककन्दे । श मा. । मृणाले । वै.निघ. ।

मुञ्जवलयः । पुं । प्रसाधनार्थं जलरक्षणाधारविशेषे । सु सू.४५अ. ।

मुञ्जवान् । पु । सोमलताभेदे । सु चि.२९अ. ।

मुञ्जातः (क) । पु । स्वनामप्रसिद्धे शीतवीर्य्यकन्दविशेषे । ह्रस्वमुञ्जतृणे । एतदभावे तालमज्जा ग्राह्या । वम. मुञ्जाराकन्द । गुणाः—अतिस्वादु वृष्य पित्तानिलघ्नश्च । राज. । मुञ्जातपुष्पगुणाः—"मुञ्जातक पर स्वादु वृष्य पित्तानिलापह ।" राज ३प । सि.यो अपस्मा.चि मदोच्चे तस्यहते । अश्वगन्धाद्यहते । सु.सू.३८अ कफशमनवर्गे ।

मुञ्जातकफलम् । क्ली । मुञ्जातकबीजे । चद वृष्य चि.गोधूमाद्यहते । अभावे तालमस्तक देयम् ।

मुण्डः । पु । स्थाणुवृक्षे । मस्तके । रा.नि व. १८ । क्ली । मुण्डलोहे । रा नि व १३ । बोले । रा.नि व ६ ।

मुण्डक(ज)म् । क्ली । मुण्डलोहे । रा नि.व. १२ । पु (क) । नापिते । हे च. ।

मुण्डकिट्टः । पु,क्ली । मुण्डलोहभेदे । मण्डूर लोहे । र सा.स. ।

मुण्डचणकः । पु । हरिमन्थके । बड़ छोला । प.मु । कलाये । रा नि.व.१६ । [हे.च ।

मुण्डनम् । स्त्री । वपने, केशच्छेदने । मूड़ान ।

मुण्डनकः । पुं । श्वेतवटवृक्षे । वै निघ ।

मुण्डन(नि)का । स्त्री । (नका) निशूकस्थूलशालिधान्ये, मुण्डशाली । रोड़ो धान । रा नि व १६ । (निका) मुण्डितिकायां । मुण्डोरी । रा.नि व.५ ।

मुण्डफल. । पु । नारिकेलवृक्षे । श.र. ।

मुण्डलोहम् । क्ली । लौहविशेषे । तच्च मृदु कुण्टकठोरमिति त्रिधा । रा.नि.व १३ ।

मुण्डशालिः । पुं । स्वनामख्यातनिःशूकशालिधान्ये । शूकशून्य धान, বোরো धान । म नि शूकशालि । कर्ण बोल्लनलु । बम् बोडके भात । गुणा —त्रिदोषघ्न मधुराम्लो बलप्रदश्च । रा.नि.व १६ ।

मुण्डा (ण्ड्या) । स्त्री । महाश्रावणिकायाम् । वड थुलकुडि । मुण्डीरी । रा नि व.५ । मै. । शार्ङ्गधरे महानीलकण्ठरसे ।

मुण्डायसम् । क्ली । मुण्डलोहे । रा.नि.व.१३ ।

मुण्डिका । स्त्री । गोरखमुण्ड्याम् । मुण्डीरी । रा नि व.२३ ।

मुण्डितम् । क्ली । लौहे । रा.नि.व.१३ ।

मुण्डितिका (निका, नी) । स्त्री । (Sphaeranthus Indicus Syn. S. Hirtus.) मुण्डीर्याम् । मुण्डीरी, वड थुलकुडि । हि मुण्डी, गोरखमुण्डी । तें बोडसरपुचेट्टु । बम् ता, कोदक । च.द सि यो.र.पि.चि खण्डखाद्यलौहे । "वृषमुण्डितिकाबला ।" गुणा —"मुण्डितिका कटु पाके वीर्य्योष्णा मधुरा लघु । मेध्या गण्डापचीकृच्छ्रक्रिमियोन्यर्त्तिपाण्डुनुत् । श्लीपदारुच्यपस्मारप्लीहमेदोगुदार्त्तिहृत् । महामुण्डी तु तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभि ॥" भा. ।

मुण्डिनी । स्त्री । कस्तूरीमृगे । वै.निघ. ।

मुण्डी । स्त्री । मुण्डितिकायां । मुण्डीरी । हि गोरखमुण्डी । प मु. । जटा. । (पर्पटीरसे । वै. निघ २भ.चय चि नवज्वरराजमृगाङ्के । रस र.स नरो चि.) । "मुण्डीमूल दशपर्ण ।"

मुण्डीरिका (री) । स्त्री मुण्डितिकायां । मुण्डीरी । अलम्बुषायाम् । प मु. । [प मु ।

मुण्डीहस्तानुकारकः । पु । मुचुकुन्दवृक्षे ।

मुत् (दा) । स्त्री । वृद्धौषधौ । रा.नि.व.५ ।

मुत्तोली । स्त्री । मूटिकायाम् । वा.कल्प.१ग. ।

मुदिर. । पु । मेघे । त्रिका । [११ ।

मुदिरफलः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । रा.नि व

मुदी । स्त्री । कृष्णगाम्भारीवृक्षे । ज्योत्स्नायाम् । वै निघ. ।

मुद्गः । पु । (Phaseolus mungo) स्वनामख्यातशमीधान्यभेदे । मुग इति लोके । मुग । हि हारिमु । म मुग । क हेसरु । तें पेसलु । पञ्जा. मुंजि । तद्भेदा यथा—"कृष्णमुद्गा महामुद्गा गौरा हरितपीतकाः । श्वेता रक्ताश्च निर्दिष्टा लघवः पूर्व्वपूर्व्वतः । प्रधाना हरितास्तत्र वन्यमुद्गास्तु मुद्गवत् ॥" राज.३प. । सा. गुणा —"कषायमधुरो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः । विशदः श्लेष्मपित्तघ्नो मुद्गः सूप्योत्तमो मतः ॥" च सू. २७अ. । "मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिम । स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा । कृष्णमुद्गो महामुद्गो हरितः पीतकस्तथा । श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्व्वः पूर्व्वो लघुः स्मृतः । सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः । चरकादिभिरप्युक्त एष एव गुणाधिकः ॥" भा पू.१भ. धा व । "शीतः कषायो मधुरो लघुः स्यात् पैत्तास्रभृद्दोषहरः सरश्च । विपाकतोऽसौ कटुकप्रधानो मुद्गस्तथान्यः कथितोऽतिरम्यः ॥" अत्रि.१५ अ । रक्तपित्ते पथ्य. । सि.यो र.पि चि खण्डखाद्यलौहे । जलवायसे । हे.च. । [श क मद.वि. ।

मुद्गदला । स्त्री । मुद्गपर्ण्यां । मुगानी । वि.

मुद्गपर्णी । स्त्री । (Phaseolus Trilobus or P. Aconitifolius.) वनमुद्गे । मुगानी । हि माठमुगानी । म रानमुग । क काडेसरु । तें पिल्लपेसरचेट्टु । सु.सू.३८अ काकोल्यादिः । वा सू १५अ जीवन्त्यादि. । "मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ च ।" सा द्विधा सामान्या मार्जारगन्धा चेति । प मु. । गुणा —'मुद्गपर्णी हिमा रूक्षा तिक्ता स्वादुः शुक्रला । चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत् । दोषत्रयहरी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारजित् ॥" भा. । तद्यूषगुणा —' शाखाग्रहृद्ययूषस्तु वृष्यो धातुविवर्द्धन । रक्तपित्तज्वरतापपित्तकृच्छ्रविनाशन ।" द्रव्यगु. । [रा.नि.व.१६ ।

मुद्गभुक् (भोजी) । पु । घोटके । त्रिका. ।

मुद्गमोदकः । पु । पक्वान्नभेदे । মুগের নাড়ু । मुगेर नाडु । गुणा —लघु ग्राही त्रिदोषघ्नः चक्षुष्य स्वादु ज्वरघ्न बल्य. शीतल. रुच्यश्च ।

তৎসাধনবিধি যথা— মুদ্গানাং ধূমসীং সম্যক গোলয়েন্নির্ম্মলাম্বুনা। কটাহস্থঘৃতস্যার্দ্ধং ঝর্ঝর স্থাপয়েত্ততঃ। ধূমসীন্তু দ্রবীভূতাং প্রক্ষিপেৎ ঝর্ঝরোপরি। পতন্তি বিন্দবস্তস্মাৎ তান্ সুপক্কান্ সমুদ্ধরেৎ। সিতাপাকেন সংযোজ্য কুর্য্যাৎ মুক্তাম মোদকান্ ভা।

মুদ্গযূষ। পু ক্লী। চতুর্ভাগাম্বুসাধিতমুদ্গরসে। মুগের ঝোল। প মু। স চ পিত্তপানাত্যয়ে বাতপিত্তজ্বরে চ হিত। সি যো পানা চি। চ দ জ্ব চি। গুণা—পিত্তজ্বরঘ্ন লঘু সন্তাপহর অরোচকঘ্ন রক্তপ্রসাদন সৈন্ধবযুত সজ্বরোগঘ্নশ্চ। রা নি ব ১৯। শীতল মধুর মৌদ্গযূষ পিত্তবিকারজিৎ। তচ্চ বাতহর শোক্ত জ্বরাণা "শমন পরম্॥" অত্রি ১৩অ। মুদ্গযূষো লঘুর্গ্রাহী কফপিত্তহরো হিম। স্বাদুর্নেত্র্যোঽনিলহর কুষ্যাষ শুক্রবর্দ্ধন। রক্তপিত্তজ্বরহরস্তুবরস্তু শিকারক। সন্নিপাতজ্বরহরো গ্লানিনাশকর স্মৃত॥ দ্রব্য গু।

মুদ্গর। পু। স্বনামখ্যাতে পুষ্পবৃক্ষবিশেষে। গন্ধরাজ। গুণা মধুর শীত সুরভি সুখদ পিত্তপ্রকোপঘ্নশ্চ। রা নি ব ১০। মল্লিকাবৃক্ষ। মৎস্যবিশেষ। মাগুর মাছ। কর্ম্মারবৃক্ষ। কামরাঙা। রা নি ব ১১। ক্লী। মল্লিকাপুষ্পভেদে মী।

মুদ্গরক। পু। কর্ম্মরঙ্গবৃক্ষে। কামরাঙা গাছ। রা নি ব ১১। [অ। বৈ নিঘ।

মুদ্গরফল। পু। কর্ম্মরঙ্গবৃক্ষে। ক্লী। তৎফ

মুদ্গলম্। ক্লী। রোহিষতৃণে। রা নি ব ৮।

মুদ্গবটক। পু। মুদ্গকৃতবটকে। মুগের বড়। গুণা— মৌদ্গী বটা গুরু রুচ্যো বাতপিত্তাস্রদো মতা। অম্লে পুষ্টিবল্লকৃৎ শুক্রলো বলদোঽন্যত্র॥ বৈ নিঘ। [র। অম।

মুদ্গষ্ট(ক)। পু। বনমুদ্গে। মুগানী। শ.

মুদ্গাদ্রকবটক। পু। বটকবিশেষে। আদার বড়া। "মুদ্গপিষ্টীবিরচিতান্ বটকাংস্তৈলপাচিতান্। তক্রেণ চূর্ণয়েৎ সম্যক তন্মিশ্চূর্ণে বিনিক্ষিপেৎ। অষ্ট হিঙ্গ্বাদ্রকং সূক্ষ্মং মরিচং জীরকং তথা। নিম্বুরস যবানীঞ্চ যুক্ত্যা সর্ব্বং বিমিশ্রয়েৎ। মুদ্গপিষ্টীং প্রবেশ্যাক্ত স্থাল্যামঙ্গারকোপরি। তস্থাপ্য গোলকং কুর্য্যাৎ তন্মধ্যে পূরণং ক্ষিপেৎ। তৈলে তান্ গোলকান্ পক্কা ক্বথিতায়াং নিমজ্জয়েৎ॥" গুণা— মুদ্গাদ্রকবটী রুচ্যা লঘবো বলকারকা। দীপনাস্তর্পণা পথ্যাস্ত্রিদোষেষু প্রপূজিতা। ভা। [ঘ।

মুদ্গলুব্ধ। পু। কিঞ্চিদুষ্ণমুদ্গে। সু চি ২১

মুদ্র(দ্রি)ণী। স্ত্রী। লাক্ষায়াম্। রা নি ব ৬।

মুদ্রাশঙ্খম্। ক্লী স্বনামখ্যাতখনিজপদার্থে। মুর্দাশঙ্খ। গুণা—সঙ্কোচনম্ আবরকঞ্চ।

মুদ্রিকা। স্ত্রী। ছেদনার্থ ভেদনার্থঞ্চ দত্তাঙ্গুলস্ত্রবিশেষে। সা চ প্রদেশিন্যগ্রপর্ব্বপ্রদেশপ্রমাণা কর্ত্তরীতি কথ্যতে। সু সূ ৮অ।

মুনি। পু। দমনকবৃক্ষে। দনা। রা নি ব ১০। বকবৃক্ষ। অথ কুষ্ঠ চি। মুনিগুঞ্জাসুষ্টিপথ।

মুনিকা। স্ত্রী। ব্রাহ্মীক্ষুপে। বৈ নিঘ।

মুনিখর্জু(র্জূ)রিকা। স্ত্রী। যষ্টিপিণ্ডীখর্জুরে। রা নি ব ১১।

মুনিচ্ছদ। পু। সপ্তপর্ণবৃক্ষে। রা নি ব ১২।

মুনিতরু। পু রক্তবকবৃক্ষ। লাল বকফুলের গাছ। রমা।

মুনিদ্রু(ম)। পু। শ্যোণাকবৃক্ষে। প মু। পৃথুশিম্ব্যশ্যোণাকবৃক্ষে। বড় শোনাগাছ। রা নি ব ৯। অগস্ত্যবৃক্ষে। বক ফুলের গাছ। রা নি ব ১০। [ন। রা নি ব ১৯।

মুনিধান্যম্। ক্লী। নীবারধান্য। উড়িধা

মুনিনির্ম্মিত। পু। ডিণ্ডিশফলবৃক্ষে। ঢ্যাড়শ গাছ। গুণা— ডিণ্ডিশো রুচিকৃদ্ভেদী পিত্তশ্লেষ্মাপহ স্মৃত। সুশীতো বাতলো রুক্ষো মূত্রলশ্চাশ্মরীহর। ভা পু ১ম ভা ব।

মুনিপত্র। পু। দমনকবৃক্ষে। দনা। বৈ নিঘ।

মুনিপাদপ। পু। বকবৃক্ষে। প মু।

মুনিপিত্তলম্। ক্লী। তাম্র। নিকা।

মুনিপুত্র (ক)। দমনকবৃক্ষ। দনা। ভা। (ক) খঞ্জনপক্ষিণি। নিকা। [শব্দ কল্প।

মুনিপুষ্পম্। পু, ক্লী। অগস্তিপুষ্প। বকফুল।

मुनिपूगः । पुं । पूगवृक्षभेदे । वांमगुवा । विका ।

मुनिप्रियः । पुं । पत्रिराजशाली । रा.नि व. १६ । पिण्डीखर्जूरवृक्षे । प्रियालवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री (या) । तिलवासिनीशाली । रा नि व.१६ ।

मुनिफलः । पुं । अगस्तिफलकोषे । वक फुलेर शुँटि । वै.निघ. ।

मुनिभक्त(क्ष्य)म् । क्ली । देवधान्ये, नीवारधान्ये । उडिधान । वै.निघ. । [वकवृक्षे । मे. ।

मुनिभेषजम् । क्ली । हरीतक्याम् । लङ्घने ।

मुनिभोजनम् । क्ली । श्यामाकधान्ये । श्यामा धान । नीवारे । वै.निघ. ।

मुनिवरः । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । पुण्डरिय । वै.निघ कास.चि पर्पटीरसे । [वै.निघ ।

मुनिवल्लभः । पुं । प्रियालवृक्षे । पेयाशाल ।

मुनिवृक्षः । पुं । अगस्तिवृक्षे । प मु. ।

मुनिशस्त्रम् । क्ली । श्वेतदर्भे । वै.निघ. ।

मुनिसुतः । पुं । दमनकवृक्षे । भा. ।

मुनिह्वयः । पुं । समष्ठिलवृक्षे । रा.नि.व ४ ।

मुनीन्द्रः । पुं । अगस्तिवृक्षे । लोध्रवृक्षे । वै. निघ. । [सु. ।

मुनीष्टम् । क्ली । नीवारधान्ये । उडिधान । प.

मुमूर्षा । स्त्री । मरणेच्छायां । त्रि (पुं) । मरणोन्मुखे ।

मुरशब्दः । पुं । मरबे । शर्क । कटर ।

मुरङ्गिका । स्त्री । मूर्वायाम् । वै.निघ ।

मुर(रु)ङ्गी । स्त्री । कृष्णशिग्रौ । वै.निघ. । रक्तपुष्पशोभाञ्जनवृक्षे । सु.सू.३८अ शिरीषी.वि. । अत्र सुरङ्गीति डल्लणपाठः, तेन स एवार्थः । सु. चि.२२अ. । "मद्दौषधमुरङ्गीमूलसिद्धं वा ।" सु. चि.२अ. ।

मुरजफलः । पुं । पनसवृक्षे । विका. ।

मुरलः । पुं । मत्स्यविशेषे । महेन्द्रला माछ । गुणाः—हंहणी वृष्य स्तन्यश्लेष्मकरश्च । सु.सू.४६अ. ।

मुरा (मांसी) । स्त्री । गुर्जरदेशे स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । मुरामांसी । मं मुरा । कं मुरे । सि.यो च.द.यक्ष्म.चि.चन्दनादितैले । भा.म.१भ. विसर्पविषमज्व चि । गुणाः—कटु तिक्ता शीता कषाया कफपित्तहृत् श्वासरक्तविषदाहभ्रमत्वग्दोषघ्नी च । रा.नि व १२ । "मुरा तिक्ता हिमा स्वाद्वी लघ्वी पित्तानिलापहा । ज्वरासृग्भूतरक्षोघ्नी कुष्ठकासविनाशिनी ॥" भा.पू १भ । "किञ्चित् पीता मुरा शस्ता मासी पिङ्गजटालतिः ।" शेष. ।

मुर्भिणी । स्त्री । अङ्गारधानिकायाम् । श च.

मुर्मुरः । पुं । तुषाग्नौ । तूषेर आगुन । मे. ।

मुशटी । स्त्री । श्वेतकङ्गौ । श्वेत कङ्गु धान । हे.च. ।

मुश(ष)लिका (ली) । स्त्री । (Curculigo orchioides or *hypoxis orchioides*) तालमूलीनामकन्दशाके । तालमूली । हिं मुसली, कालीमुसली, सिया । तें निलतलि गडडलि, नेलताडि । रा.नि.व.७ । र.वा सं. । आख्या । वा.उ.३९अ. । *गुणाः*—ध्वजभङ्गे अर्शसि प्रमेहे च हिता । See तालमूली । गृहगोधिकायाम् । श.र. । [निघ. ।

मुश(ष)लीकन्दः । पुं । तालमूल्याम् । वै.

मुषकः । पुं । मूषिके । वै.निघ । [टी.रा. ।

मुषा । स्त्री । स्वर्णादिगालनपात्रे । मूचि । अ.

मुष्कः । पुं । अण्डकोषे । रा.नि.व.१८ । मुष्ककवृक्षे । घण्टापारुल । मे । मांसले । हे.च. ।

मुष्ककः । पुं । (Schrebera swietenioides.) घण्टापाटलवृक्षे । पलाशवत् पर्णवृक्षे । घण्टापारुल । हिं मोखा । मं मोखे । कं मोखदलाद । तें मोक्कचेट्टु, मुष्कतनुचेट्टु । भा. । वा.सू.१५अ. । गुणाः—"मुष्ककः कटुकोऽस्य दीपनः पाचनः परः । गीदगुल्मोदराश्मघ्नो द्विधा तुल्यगुणान्वितः ॥" रा.नि.व.११ ।

मुष्ककादिवर्गः । पुं । मुष्ककस्नुकवरादीदिमत्वाग्रवर्गिमपा इति गये । गुणाः—गुल्ममेहाश्मरीपाण्डुमेदार्श.कफशुक्रघ्नः । वा सू.१५अ. ।

मुष्करः । पुं । महाण्डकोषमनुष्ये । कुडाण्ड । हे.च. ।

मुष्कशून्यः । पुं । षण्ढे । खोजा । श.मा. ।

मुष्टः । त्र । मर्दिते । मष्टेनि (म ७अ)। "अम नवमुष्टिमुष्टे यष्टीमधुककषाये ।" सु सू.४३अ. ।

मुष्टिः । पु,स्त्री । अमनवमुष्टी । मूठी । भा म ४अ कर्णपरो.चि । सहतपिण्डिताङ्गुलिकरे । "मुष्टिर्भवेत् सहतपिण्डिताङ्गुलावाकुञ्चितोऽय प्रसृति प्रकीर्तित ।" रा नि.व १८ । पले । ८ तो । प म १ख । कडौ । घण्टापाटलवृक्षे । र.मा. । र.सा स.शूलचि चाग्निमुखरसे ।

मुष्टिकः । पु । बलिदानयोग्योपकरणविशेषे । या कुमारतन्त्रम् ।

मुष्टिन्धयः । पु । बालके । चिका ।

मुष्टिप्रमाणबदरम् । क्ली । सेवफले । (सेउ फल । भा ।

मुष्टियोग. । पु । "उद्धृत्य मुष्टिनाच्छाद्य सगुप्त यत्निधापयेत् । त मुष्टियोगमित्याहुर्विबुधा भिषगीश्वरा ॥" इति परिभाषान्तरम् ।

मुष्ठक. पु । राजसर्षपे । र मा. ।

मुसली । स्त्री । तालमूल्याम् । प मु मद्याभक्षातकगुडे । गृहगोधाया । टिकृटिकि । अम. ।

मुस्त. । पु क्ली । मुस्तके । दारा । सु कल्प २अ । च द पित्त ज्व चि कलिङ्गादि । "कलिङ्ग कटफल मुस्तम् ।" च सू ४अ । कन्दविषभेदे । प सु ।

मुस्तक. । पु,क्ली । (Cyperus rotundus Syn. Hexastachyos Roxb) स्वनाम ख्यातगन्धद्रव्ये । मूता । हि मोथा । तें तुगमुस्त । सक हतुमुविर । ता कोरय । गुणा —तिक्तक षाय शीत पाचन पित्तज्वरघ्न ग्राहि च । रा नि. व ६। "अनूपदेशे यज्जात मुस्तक तत् प्रशस्यते ।" तथापि तु नागरमुस्त वरम् । भा । 'हिमुर्त नूतनं पुष्ट गन्धाढ्य परम विदु ।' भैष । (C Pertenuis Syn Mariscus cyperus) नागरमुस्तके । तच्छुद्धिर्यथा—'मुस्तकन्तु मनाक् क्षुण्ण काञ्जिके विदिनोषितं । पञ्चपल्लवतोयेन स्विन्नमातपशोषितं । गुडाम्बुना सिच्यमान भर्ज्जये चूर्णयेत्ततः । आजगोभाञ्जनजैर्भावयेदिति शुध्यति ॥" भैष वा व्या चि. । पु । स्थावरविषभेदे । र मा ।

मुस्तकादिः । पु । विषमज्वरे कषायभेदे । "मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकाक्वाथ । पीत सकणाचूर्ण समधुर्विषमज्वर हन्ति ।' भैष ज्व चि. ।

मुस्तद्वयम् । क्ली । नागरमुस्तकैवर्त्तिमुस्तयो । च द वा.व्या चि महामाषतैले ।

मुस्ता । स्त्री । भद्रमुस्तायाम् । अम । दा सू.१५ अ । "मुस्तावचाग्नि ।"

मुस्ताकृति. । स्त्री । शय्यां । वै निघ. ।

मुस्ताद. । पु । शूकरे । जटा ।

मुस्तादिगण । पु । मुस्ताद्यष्टादशद्रव्यगणे । तत्कृतकषाय सन्निपातज्वरे पित्तोत्तरसन्निपाते च हित । मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् । त्रिफला धन्वयासश्च नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत् ॥ किराततिक्तक पाठा बला कटुकरोहिणी । मधुक पिप्पलीमूल मुस्ताद्योगण उच्यते ॥" च द सा ज्व चि । अय मुस्ताद्यष्टादशाङ्ग इति ग्रन्थान्तरे ।

मुस्ताभम् । क्ली । नागरमुस्तायाम् । र.मा ।

मुहूर्त्तः । पु । घटिकाद्वये । सु सू ५अ. ।

मुचक. । पु । मुष्ककवृक्षे । अरुण ।

मूकः । पु । तन्नामकवातरोगविशेषे । (बोवा । निदानलक्षणे—'आवृत्य वायु सकफो धमनी शब्दवाहिनी । नरान् करोत्यवचनान् मूकमिण्मिणगद्गदान् ॥' सु चि १अ ।

मूढम् । क्ली । मूर्च्छायाम् । त्रि । जड़े । ई.च ।

मूढगर्भः । पु । गर्भजरोगे । गर्भस्रावादि (रोग । तमेव कदाचिदिह वसमयगतमपत्य पथमनुप्राप्तमनिरस्यमानमपानवैगुण्यस्योदित गर्भे मूढगर्भमित्याचक्षते ।" सु चतुर्विध —कील प्रतिखुर बीजक परिघ इति केचित् । सुश्रुतस्तु षड्विधमाह । सु नि ८अ. । सु शा । एषां विशेषा स्वस्वपर्याये द्रष्टव्या । तस्य निदान यथा—"भयाभिघातातीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात् । गर्भे पतति रक्तस्य सशूल दर्शन भवेत् ॥ गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडिताद्यैः पक्व द्रुमादिव फल पतति क्षणेन । मूढ करोति पवन खलु मूढगर्भे शनयानिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् ॥" मा नि ।

मूढ़ि. । स्त्री । मूर्च्छायाम् । रा.नि.व.१० ।

मूत्रम् । क्ली । आहारस्य सारहीनमलद्रवे । प्रस्रावे । प्रस्राव, मूत् । रा.नि.व.१८ । "शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात् ।" शार्ङ्ग ६अ । सा. मूत्रगुणाः—"मूत्रम् आलेपने प्रलेपे आस्थापने निरूहणस्तौ विरेचनेऽधोभागहरणे च ।" च.सू.१ अ. । "मूत्रं तीक्ष्णोष्णलवणं पित्तकृत्कटुकं लघु । रुच क्रिमुदरानाहशोथार्शोविषकुष्ठनुत् ॥" राज. १५ । तच्च दश—गोच्छागमेषमहिषगजाश्वोष्ट्रगर्दभनरनारीमूत्रभेदेन । विशेषा तत्तत्पर्याये मृग्या. । "शूलगुल्मोदरानाहवातविच्छर्दनादिषु । मूत्रमयी मसाध्येषु गोमूत्रकल्पयेद्बुधः ॥" रा.नि.व.१५ । "अजागवीगतं मूत्रं पाने शस्तं भिषग्वर । आविकमाहिषवाश्वं तैलपाके विधीयते ॥" अचि.८अ. । अप्रसूतायाः प्रसूतायाश्च मूत्रगुणाः—"अप्रसूताया घनं मूत्रं प्रसूताया द्रव लघु । न कि गुणविशेषस्तात्समता पाकवीर्ययोः ॥" अचि ८अ. । सु.सू १८अ शिरो वि. । मूत्रपरीक्षा—"वातेन पाण्डुर मूत्रं रक्तं नीलञ्च पित्ततः । रक्तमेव भवेद्रक्तात् धवलं फेनिलङ्कफात् ॥" भा ।

मूत्रकृच्छ्रम् । क्ली । मूत्ररोधरोगे । मूत्रस्य कृच्छ्रेण महता दुःखेन प्रवृत्तौ । वि.र. । तच्चाष्टविध—वातादिभेदेन चत्वारि, शल्यजपुरीषजशुक्रजाश्मरीजलाश्च चत्वारीति । तस्य निदानं—"व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्यप्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् । आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात् स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ ॥" लक्षणं—"पृथङ्मला स्वैः कुपिता निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ । मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥" मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयोरयं विशेषः—तत्र प्रथमे कृच्छ्रत्वमतिशयितम् ईषद्विबन्धश्च । द्वितीये विबन्धो बलवान् कृच्छ्रत्वमल्पमिति । वि.र ।

मूत्रकोशः । पुं । मूत्राशये । अ.द.२अ. ।

मूत्रग्रन्थिः । पुं । मूत्राघातरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् । अश्मरीतुल्यरुग्ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥" मा.नि. । अश्मर्यां पित्तादि कुप्यति अत्र तु रक्तमेवेति भेदः । वि.र. ।

मूत्रग्रहः । पुं । अश्वस्य मूत्रग्रहरोगे । लक्षणं यथा—"क्षीणं क्षीणं सफेनञ्च कृच्छ्रान्मूत्रं करोति यः । तस्य वातसमुत्थन्तु विद्यान्मूत्रग्रहं बुधः । दाहोच्छ्वासयुत. पित्तान्मूत्ररोगः प्रजायते । वाजिन पीतमूत्रस्य अथवा रक्तमूत्रिणः । कफजे मूत्ररोगे तु सान्द्रमूत्र सपिच्छिलम् ॥" ज.द.४७अ. ।

मूत्रजठरः । पुं । मूत्राघातभेदे । तस्य लक्षणं—"मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्त्तहेतुकः । अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भृशम् । नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनम् । तन्मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधजम् ॥" मा.नि. ।

मूत्रदशकम् । क्ली । दशविधमूत्रेषु हस्त्यश्वोष्ट्रगवाजमहिषघोटकगर्दभमानुषीमानुषजातेषु "मूत्राणि हस्तिमहिषोष्ट्रगवाजकानां मेषाश्वरासभकमानुषमानुषीणाम् । यत्नेन यत्र मिलितानि भवेति तानि शास्त्रेषु मूत्रदशकाह्वम् ..... ॥" रा.नि.व १२ ।

मूत्रदोषः । पुं । प्रमेहरोगे । उदकमेहादौ प्रस्रावेर दोष । रा.नि व.२० ।

मूत्रनिरोधः । पुं । मूत्ररोधरोगे । निदा. ।

मूत्रपञ्चकम् । क्ली । पञ्चविधमूत्रेषु । "गवजाना मेषीणा महिषीणाञ्च मिश्रितम् । मूत्रे गर्दभीनाञ्च तन्मत मूत्रपञ्चकम् ॥" रा.नि.व.२२

मूत्रपतनः । पुं । गन्धमार्जारे । गन्धगोकुल रा.नि.व.१९ ।

मूत्रपथः । पुं । योनौ । वै.निघ. ।

मूत्रपुटम् । क्ली । वस्तौ, नाभेरधोभागे । हे.च

मूत्रफला । स्त्री । कर्कट्याम् । काँकुड़ । रा.नि.व.७ ।

मूत्रबीजकः । पुं । अमनःचे । वै निघ. ।

मूत्ररोधः । पुं । मूत्रकृच्छ्ररोगे, मूत्रघाते । रा.नि.व.२० ।

मूत्रलम् । क्ली । त्रपुषे । शशा । त्रि । वस्तिशोधने । अ.च. । स्त्री । चिर्भटिकायाम् । फूटी । रा.नि.व.७ । कर्कटिकायां । त्रिका. ।

मूत्रवहनाड़ी । स्त्री । या आमाशयान्तरा मूत्रं नयति । "पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः । तर्पयन्ति सदा मूत्र सरितः सागरं यथा । सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः । नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात् ॥" सु.नि १अ.

मूत्रवृद्धिः । स्त्री । वस्तिवृद्धिरोगे । लक्षणं—मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति सा गच्छतो ऽम्बुपूर्णा दृतिरिव क्षुभ्यति मूत्रकृच्छ्रवेदनां वृषणयो. शोफ कोषयो करोति च । मा.नि. ।

मूत्रशुक्रम् । क्ली । मूत्राघातरोगविशेषे । लक्षणं —"मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् । स्थानाच्युतं मूत्रयत प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते । भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥" मा.नि ।

मूत्रशोधनिका । स्त्री । चिर्भटिकायाम् । वनकर्कटीविशेषे वै निघ. ।

मूत्रशौक्रम् । क्ली । श्लेष्मजन्यमूत्ररोगे । भा. ।

मूत्र(त्रौत्)सङ्गः । पु । मूत्राघातभेदे । तस्य लक्षण—'वस्तौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिन । मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहत । स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाथ नीरुजम् । विगुणानिलजो व्याधि स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञित ॥" मा नि ।

मूत्रसादः । पु । मूत्राघातभेदे । लक्षणं—"पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत् । कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सवेत् । सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेच्च तत् । शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसाद वदन्ति तम् ॥" मा नि. ।

मूत्रक्षयः । पु । मूत्राघातभेदे । "रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ । मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥" मा नि ।

मूत्राघातः । पु । त्रयोदशविधमूत्ररोधरोगे । निदानादि—"जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश । प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादय ॥" यथा—वातकुण्डलिका अष्ठीला वातवस्ति. मूत्रातीत मूत्रजठर मूत्रोत्सङ्ग. मूत्रक्षय मूत्रग्रन्थि मूत्रशुक्रम् उष्णवात. मूत्रसाद. विड्विघात. वस्तिकुण्डल इति । मा.नि. । सुश्रुते द्वादश उक्ता । एषां लक्षणानि स्वस्वपर्य्यायेषु द्रष्टव्यानि ।

मूत्रातीतः । पु । मूत्राघातभेदे । तस्य लक्षण—'चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते । मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीत स उच्यते ॥" मा.नि ।

मूत्राधिक्यम् । क्ली । श्लेष्मजन्यमूत्राद्यल्परोगे । भा. । [त्रिर्मूत्राशय. सूत । रा नि.व १८ ।

मूत्राशयः । पु । नाभेरधो वस्तिस्थाने । "व

मूत्राष्ट(क)म् । क्ली । "गोऽजाविमहिषाश्वानां खरोष्ट्रकरिणां तथा । मूत्राष्टकमिति ख्यातं सर्व्वशास्त्रेषु सम्मतम् ॥" प.प्र.२ख. । भा म.४भ. वाल.चि ।

मूत्रिका । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । वै निघ. ।

मूत्रोपघाता । स्त्री । पित्तजन्यमूत्ररोगे । भा. ।

मूर्खः । पु । वनमुद्गे । माषे । शोधकलाय । मूर्खिका । स्त्री (र्खी) । मूर्व्वायाम् । वै निघ ।

मूर्च्छनम् (ना) । क्ली, स्त्री । पारदस्य संस्कारविशेषे । रस.चि.१भ । See पारद' ।

मूर्च्छा । स्त्री । सर्व्वथा ज्ञानशून्यतायां, रूपादेरज्ञाने । सा पित्ततमोजाता । भा म.१भ.ज्व चि. । "मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।" रोगविशेषे । মূর্চ্ছা রোগ । निदान—"क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविन । वेगघाताद्भिघातात् हीनसत्त्वस्य वा पुन । करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च । निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवा । संज्ञावहासु नाड़ीषु पिहितास्वनिलादिभि । तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदु खव्यपोहकृत् । सुखदु खव्यपोहाच्च नर. पतति काष्ठवत् । मोहो मूर्च्छेति तामाहु षड्विधा सा प्रकीर्त्तिता । वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च । षट्स्वप्येतासु पित्तन्तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते । हृत्पीड़ा जृम्भणं ग्लानि संज्ञानाशो बलक्षय । सर्व्वासां पूर्व्वरूपाणि यथा स्वं ता विभावयेत् ..॥" मा.नि. ।

मूर्च्छालः, मूर्च्छितः त्रि । मूर्च्छायुक्ते । अम. ।

मूर्त्तिः (र्त्त) । स्त्री, क्ली । शरीरे । रा.नि.व. १८ । त्वचायाम् । वै निघ. ।

मूर्द्धकर्णी (र्परी) । स्त्री । छत्रे । हारा. ।

मूर्द्धखोलः । पुं । सर्व्वत्राणायाम् । টোকা, পেটে । त्रिका ।

मूर्द्धजः । पुं, क्ली । केशे । रा.नि.व.१८ । स्त्री (जा) । बालके । दाना । भा.म १भ.विषमज्व चि. । "सरामूर्द्धजमेयाह • ।"

मूर्द्धपुष्पः । पुं । शिरीषवृक्षे । श.मा. । [श.च. ।

मूर्द्धरसः । पुं । भक्तफेने । ভাতের ফেন ।

मूर्द्धवेष्टनम् । क्ली । उष्णीषे । पागड़ी । हे. च. ।

मूर्द्धा (न्) । पुं । मस्तके । रा.नि.व.१८ ।

मूर्व्वा । स्त्री । (Sansevieria zeylanica Syn. S. Roxburghiana.) Bow string hemp. स्वनामख्यातचुपे । धनुर्गुणोपयोग्या द्रुवडउ, कदलीसदृशत्वगविटपा इषीड इति च लोके । सु.सू.३८।२८ष.पित्तशमनी । मूर्व्वा, मूर्गा, मूरहर, गोंचमुखी, বোড়াচক্র। हि चूर्णहार। मं मोरसफण । तें चागचेट्टु, सग, चग। वम्. मोरवेल, मुहरमि । ता. मरुल। गुणाः—"... सरा गुरुः स्वादुसिता पित्तासमेहनुत् । त्रिदोषहृष्णाहृद्रोगकण्डूकुष्ठज्वरापहा ॥" भा. । मूलं रा जयक्ष्मनम् । मूर्व्वाभावे पिप्पलीमूलं । सिध्मे कफजशमने ।

मूलम् । क्ली । पिप्पलीमूले । पुष्करमूले । कुड-विशेष । रा.नि.व.६ । वै.निघ.वा.व्या प्रत्यक्षीला, चि. । वा.उ.३ष. । तटमूले । रा.नि.व.२ । हे-ती । भा. । कारणे । च.सू.१ष. ।

मूलकम् । क्ली, पुं । (Raphanus sativus.) Radish. स्वनामख्यातमूलशाकविशेषे । मूला । हिं दा. मूली । मं कं ता. मूलंगि । तें मूलंगिचेट्टु । मूलक पञ्चविध—चाणक्य-नेपाल-पिण्ड-बाल-गर्जरभेदेन । विविधाख्यतत्पर्यायि द्रष्टव्याः । भावमिश्रेण मूलकस्य द्विभेदः कृतः बालं महच्चेति । कचि मूला ও পাকা মূলা । . बा गुणाः—"मूलकं कटुकं शैत्याय सम्बृंहयति क्षिप्रमशीघ्रम्।" सु.सू.४०ष. । तीक्ष्णम् उष्णं क टूष्णं ग्राहि दीपनम् पर्शोगुल्महृद्रोगहर गुरु रुच्य वातघ्न । रा.नि.व.७ । स्वर्य्यं श्वासादिवीनसघ्न च । शुष्कं तत् शोथघ्न लघुत्रिदोषघ्न च । तत्पुष्पं पित्तश्लेष्मघ्न । फलं वातकफघ्न च । मद व ० । लघु तत्—कटु उष्णं लघु पाचनं रुच्यं त्रिदोषघ्नं स्वर्य्यं ज्वरश्वासघ्नं नासारोगघ्नं कण्ठरोगघ्न नेत्रामयहरञ्च । महत्तत्—रुक्षोष्णं गुरु त्रिदोषकृञ्च । स्नेहसिद्ध तत् त्रिदोषघ्नम् । तत्तैलगुणाः तीक्ष्णं लघु उष्णवीर्य्यं कटु कटुविपाकं सरं वातकफहमित्रघ्नशिरोरोगहरञ्च । सु.सू.४५ष. । तत्पत्रगुणाः—"पाचन लघु रुच्योष्णम् ।" "पत्र मूलकजं नवम् । स्नेहसिद्धं त्रिदोषघ्नमसिद्धं कफपित्तकृत् ॥" भा.पू.१म भा.व. । "मूलकं गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोषकृत् । तदेव स्नेहपक्वं-चेत्कफकृद्वातपित्तजित् ॥" "बालमूलकपत्री तु रोचनी वह्निदीपनी ।" राज.३प. । तत्कृतयूषगुणाः—"मूलकयूषो हरति श्वासासंवं गलग्रहं जूर्त्तिं । मेदारोचकपीनसकासककफाधिमानमयापि ।" द्रव्यगु. । ऊर्णायां । रा.नि.व.१३ । भिगुमूले । विषभेदे । हे.च. । [ना । वै.निघ. ।

मूलकच्छदः । पु । कृष्णशिग्रौ । रुशान अश्वि-

मूलकपर्णी । स्त्री । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ । रत्ना । [ना । वा.चि.८ष. ।

मूलकपोता । स्त्री । बालमूलके । कचि मू-

मूलकपोतिका । स्त्री । अतिबालमूलके । अति कचि मूला । योग र.मध्यज्वरे । गुणाः—कटुतिक्तरसा उष्णवीर्य्या लघुपाका । प्रभावश्च सर्व्वदोषघ्नता रुचिजनकता च । "सर्व्वदोषहरा लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका ।" सु.सू.४६ष । भावप्रकाशमूलके । वै.निघ. । [विचि । भा ।

मूलकबीजम् । क्ली । मूलकशस्ये । मूलार

मूलकमूला । स्त्री । चौरीशवृक्षे । प.सु. । चोरकालीस्यात् । वै.निघ. ।

मूलककर्कटी । स्त्री । कृष्णोदुम्बरे । वै.निघ. ।

मूलकविषम् । क्ली । कन्दविषभेदे । सु.कल्प २ष. ।

मूलकशाकः । पुं । मूलकपत्रे ।

मूलकक्षारः । पुं । शुष्कमूलकक्षारे । च.द. यक्ष्म.चि. । [व.८ ।

मूलग्रन्थिः । स्त्री । वल्लिदूर्व्वायाम् । रा.नि.

मूलजः । त्रि । यो मूलादुत्पद्यते । यथा पद्मादिकम् । हे.च. । क्ली । आर्द्रके । আদা । रा.नि.व.६ । [मूले । रा.नि.व १८ ।

मूलजिह्वा । स्त्री । मूलजिह्वाधोवर्त्तिजिह्वा

मूलपर्णी । स्त्री । मण्डूकपर्ण्याम् । थुलकुड़ि । प सु. । [रा नि.व.६ ।

मूलपुष्करम् । क्ली । पुष्करमूले । कुड़भेद ।

मूलपोती । स्त्री । मालवे प्रसिद्धायां पोतिका

या। मं मालविरलि। कां तोंटदवमर्नं। गुणाः —विदोषघ्नी श्व्या बल्या लघुः बलपुष्टिकरी रु च्या जठरानलदीपनी च। रा.नि व.७। आराम वल्लिकायां। रा नि.व.२३। [निघ.।

मूलफलः (ला)। पुं, स्त्री। पनसवृक्षे। वै.

मूलफलदः। पुं। पनसवृक्षे। कँठाल गाछ। रा नि.व.११।

मूलरसः। पुं। मोरटलतायां। र.मा.।

मूलविरेचनम्। क्ली। त्वक्तादिग्रिफाड्पर्ये छविरेचने। तदुक्तं—"सप्तला शङ्खिनी दन्ती द्रव न्ती गिरिकर्णिका। त्वक्श्यामोदकीर्या च मक्षी र्या चीरिणी तथा। छगलाङ्घ्री गवाची च कु षाची गिरिकर्णिका। मसूरविदला चैव भवेन्मू लविरेचनम्॥" वा चि ६ष.।

मूलविषम्। क्ली। स्थावरविषाश्रयकरवीरा दौ। गुणाः—उद्वेष्टन मोहकरं प्रलापजनकश्च। भा म.४४ विष.चि। क्लीतकाश्वमारगुञ्जासुगन्धग र्गरककरघाटविद्युच्छिखाविजयानीति अष्टौ मूल विषाणि। "उद्वेष्टन मूलविषैः प्रलापो मोह एव च।" सु.कल्प.२ष.। [व.१।

मूलवीरम्। क्ली। पुष्करमूले। कुड। मद

मूलत्वचः। पुं। शाल्मलिवृक्षे। शिमुल गाछ। रा.नि.व.८।

मूलशाकः। पुं। मूलप्रधानशाके। सूरणादौ। ते च सूरणगुणाः। राज ३प।

मूलशो(सा)धनः। पुं। पुण्डरीकवृक्षे। पू- ण्डरिया। वै.निघ.।

मूला (ली)। स्त्री। शतवरीधिकायां। चिका। शतावर्यां। रा.नि.व.४। [प्रमितस्थाने। तन्त्रम्।

मूलाधारः। पुं। गुह्यलिङ्गयोर्मध्ये षड्दलिङ

मूलाह्वम्। क्ली। मूलके। मुला। रा.नि.व ७।

मूलिका। स्त्री। मूलके। मूलसमूहे। मूलौष धौ। रस र.रसशोधने। चीरिकायाम्। वै.निघ.।

मूलिकामूलम्। क्ली। चीरिकामूले। वै. निघ २भ सर्वज्व.चि.।

मूलिनीवर्गः। पुं। प्रयोगे प्रशस्तमूलानाम् डिदां पोडशगणे। "हस्तिदन्ती (नागदन्ती) हैम वती (श्वेतवचा) श्यामा त्रिवृदधोगुडा। सप्तला श्वेतश्यामा च प्रत्यक्श्रेणी गवाक्ष्यपि। ज्योतिष्मती च बिम्बी च शणपुष्पी विषाणिका। अजगन्धा द्र- वन्ती च चीरिणी चाथ षोडश ॥" एषु शणपुष्पी हैमवती बिम्बी च छर्दने। श्वेता ज्योतिष्मती च शीर्षविरेचने। शिष्टा ११ विरेचने योज्या.। च. सू.१ष.। श्यामा श्यामात्रिवृत्। अधोगुडा वृद्धदा रके। श्वेतनामा श्वेतापराजिता। प्रत्यक्श्रेणी मूष कपर्णी। गवाची गोडुम्बा। ज्योतिष्मती लताफट की। शणपुष्पी घण्टरवा। विषाणिका मेषशृङ्गी।

मूलेरम्। क्ली, पुं। जटामांसां। यथा.।

मूश(ष)ली। स्त्री। तालमूल्यां। वै.निघ.।

मूषकः। पुं। तन्मूषिके। तैजसावर्तन्यां। भ. र।

मूष(षि)ककर्णी (पर्णिका)। स्त्री। आ- खुकर्णीलतायां। मुषाकाणी। द्रवन्त्यां। रा.नि. व.२५। [नि.व.४।

मूषककमारी। स्त्री। गुलशैलीलतायाम्। ए.

मूषकयुग्मम्। क्ली। इन्द्रवदीर्घमूषाकर्णीद्वये। वै निघ-शीतज्व.चि.बालकादिशीतारिरसे।

मूषकरायुः। पुं। विडाले। वै.निघ.।

मूषकश्र(श्रा)वणी। स्त्री। मूषिककर्ण्याम्। मुषाकाणी। वै निघ.।

मूष(षि)का। स्त्री। आखुकर्ण्याम्। इन्दुर- काणी। र मा.। मूषिकायाम्। भ.र.।

मूषकाह्वया (ह्वा)। स्त्री। मूषिकमार्ग्याम्। इन्दुरमारी। आखुकर्ण्याम्। मुषाकाणी। दन्ती वृक्षे। वै.निघ.।

मूषा। स्त्री। नीलुरवृक्षे। वै.निघ.।

मूषाक(प)र्णी। स्त्री। (Salvinia cucullata.) आखुकर्णी। मुषाकाणी। भ.र.।

मूषातुत्थम्। क्ली। नीलतुत्थके। नील तुँति- या। द्वि.व.।

मूषिकः। पुं। बिलेशयजन्तुविशेषे। इन्दुर। तन्मांसगुणाः—शाईल सान्द्रकरं गुरु दुर्जर। रा.नि.व १७। "स्निग्धो बलकरः सूक्ष्मो मधुरो लघु दुर्नामक्रमिदोषघ्नो वातहारी च मूषिक.।"

भवि २०श । ते अष्टादशधा यथा — लालन पु त्रक कृष्ण हसिर चिक्किरस्तथा । कुकुन्दरोऽलस श्चैव कषायदशनोऽपि च । कुलिङ्गश्चाजितश्चैव च पल कपिलस्तथा । कोकिलोऽरुणसञ्च महाकृष्णस्तथोन्दुर । श्वेतेन महता सार्द्धं कपिलेनाखुना तथा । मूषिकश्च कपोताख्यस्तथैवाष्टादश स्मृता ॥ सु कल्प.६श । "लालनश्चपल पुत्रो हसिरश्चिक्किरोऽजिर. । कषायदन्त कुलक कोकिल कपिलोऽसित । अरुण शबल श्वेत कपोत पलितोन्दुर । कुकुन्दरी रसालाख्य दशाष्टौ चेति मूषिका ॥" वा.उ.३८श. ।

मूषिकक(प)र्णी । स्त्री । आखुकर्णीलतायां । इन्दूरकाणी लता । अम. ।

मूषिकतैलम् । क्ली । योनिकन्दे तैलम् । तिलतैल ४ श. मूषिकमांस १ श खण्डश कृत्वा तैले पक्तव्य, मांसे द्रवीभूते तैलसिद्धि भवति । शा कौ. । [१श. ।

मूषिकरुहा । स्त्री । मूषिकलोम्नि । सु कल्प

मूषिका । स्त्री । क्षुद्रदन्तीक्षुपे । काल मन्दी । र मा. । आखुपर्णी । इन्दूरकाणी पाना । प. सु । गोक्षुरक । वै निघ. । निर्विषजलौकायाम् । निर्विष जोंक । सु सू.१३श. ।

मूषिकाद्यतैलम् । क्ली । गुदभ्रंशे तैलम् । पाठ —"मूषिकामांसकुडव दशमूल पलोन्मित । चित्रकं पिप्पलीचाव क्षाथयाष्टगुणेऽम्भसि । पादाव शेषक्वाथ्य तैल पाच्य पय सम । जीवनीयैस्तु तत्पादैः पचेन्मृद्वग्निना भिषक् । अभ्यङ्गान्नाशयत्याशु गुदभ्रंशं सुदारुणम् ॥" क्वाथ—मूषिकमांস ৮ প. দশমূল প্রত্যেকে ১ প. চিতামূল ২ প. । কল্ক—জীবনীয়গণ মিলিত ৫ তৈলের সিকি ।

मूषिकाराति: । पुं । बिडाले । रा.नि.व. १९ ।

मूषिकारि: । पुं । मूषिकघ्नौषधविशेषे । छ न्दिरमारी इति पश्चिमदेशे ख्यात. । गुणा — "मूषिकारिस्तु कटुको नेत्ररोगविषापहा । व्रण दोष नेत्ररोग नाशयेदिति च स्मृतम् ॥" वै.निघ ।

मूषिकाह्वय: । पु । आखुकर्णी । इन्दूरकाणी पाना । द्रव्या । रा नि.व.४ ५ ।

मूषी (का) । स्त्री । मूषिके । छुछुन्दरी । গন্ধ ইন্দুর । रा नि.व.१९ ।

मूषीक: । पुं । मूषिके । श.र. ।

मूषीककर्णी । स्त्री । आखुकर्ण्याम् । इन्दूर-काणी । श र. ।

मृग: । पु । पशुमात्रे । ते च हरिणादय । ते तु द्रुतविलम्बितमन्दगतिभेदेन त्रिधा, तथाश्रयस्थानभेदेनापि बिलस्थलजलाश्रयत्वेन त्रिविधा. भवन्ति । पुनश्च ते प्रसहप्रतुदविष्किरभेदेन त्रिभेदा, स्वभावतोऽपि त्रयो भेदास्तेषामुक्ता । एव मृगजातयो नवधा । तेषां लक्षणादिक स्वस्वपर्याये स्वयम् । शशहरिणादय स्वय द्रुतगमनाद्द्रुतसंज्ञका । तथा तदुदितमांसञ्च पथ्य बल्यं लघु वीर्यं मदमदञ्च । तथा गजखड्गमृगादय स्वभावतो विलम्बितगतय इति तथामता । तद्वत् मांसञ्च पिच्छिल कफकारकवातघ्न गुरु च । सारसहसबलाकाचक्रक्रौञ्चादयो जलभ्रमणात् मन्दसञ्ज्ञका: । तन्मांस गुरुक बलदञ्च । "यत्र स्थिता ये गतितोऽपि देशादन्यत्र याता मृगपक्षिमुख्या । स्वस्थो चितस्थानविवर्त्तनेन मांसेऽपि तेषां गुणपर्य्ययाः स्यु ॥" रा नि.व १७ । मृगनाभौ । मार्गशीर्षे मासि । श टी भ. ।

मृगखुरी । स्त्री । हरिणखुरे । वै.निघ ।

मृगगन्धा । स्त्री । मुद्गपर्ण्यां । वै.निघ. ।

मृगगामिनी । स्त्री । विडङ्गायां । रा.नि व. ६ । [राजि । रा.नि.व.१२ ।

मृगघर्मजम् । क्ली । जवादिगन्धद्रव्ये, गन्ध

मृगचिर्भिटा । स्त्री । मधुचिर्भिटिकायां । मधुफूटी । वै.निघ. । [श्र.मा ।

मृगचेटक: । पु । गन्धमार्जारे । खाटाश ।

मृगजरस: । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रस । "मृत सूतं मृत तीक्ष्णं तुल्यं वासाद्रवैर्दिनं । मर्दितं माषमात्रन्तु भक्षयेन्मृगजं रस ॥" रस.र. ।

मृगजड्डु: । पु । हरिणशावके । वै निघ. ।

मृगजा । स्त्री । कस्तूर्यां । मृगनाभि । वै निघ. ।

मृगजम्भ: । पु । चरक बातव्याधिविशेषे । लक्षण यथा 'दन्तरोगी यदा बाली क्षुधावान्

आयते मुहुः । मृगजृम्भ तदा तस्य व्याधि समुपलक्षयेत् ॥" ज.द.५५ख ।

मृगदंशकः । पुं । कुकुरे । शम. ।

मृगधूर्त्तकः । पुं । शृगाले । रा.नि.व.१८ ।

मृगनाभिः (जा) । पुं, स्त्री । कस्तूर्य्याम् । मृगनाभि । रा.नि.व.१२ । See कस्तूरी ।

मृगनाभ्याद्यवलेहः । पुं । स्वरभेदे हित' । मृगनाभि सूक्ष्मैला लवङ्ग वंशलोचना समा घृतम धुभ्यां लेह्य । मृगनाभि छोट एलाच, लवङ्ग, वंशलोचन समभागे घृत ओ मधुर सहित अवलेह करिबे । भा. ।

मृगपतिः । पुं । सिंहे । रा.न.व.१८ ।

मृगपालिका । स्त्री । कस्तूरीमृगे । वै.निघ ।

मृगप्रियम् । क्ली । भूतृणाख्यतृणे, पर्व्वतज ले । गुणा —बल्य वृष्यं पुष्टिकर पयोदितम् । रा.नि.व.८ । स्त्री (या) । जलकदल्यां । प.मु. ।

मृगभक्षा । स्त्री । जटामांस्यां । रा.नि.व.१२। इन्द्रवारुण्यां । राखालशशा । वै.निघ. ।

मृगभोजनी । स्त्री । विशालायां । राखाल शशा । मु.चि.१०ख ।

मृगमदः (दा) । पुं, स्त्री । कस्तूर्य्यां । मृग नाभि । रा.नि.व.१२। [रा.नि.व.१० ।

मृगमदवासा । स्त्री । कस्तूरीमल्लिकायाम् ।

मृगमातृकः (का) । पुं, स्त्री । कस्तूरीम गे । क्षम्बोदरमृगे । च.सू.२७ख । गुणा.—"क्षी णाद्यन्वितदमनी विधेया मृगमातृका ।" सु.सू. ४६ख. ।

मृगमालारसः । पुं । प्रमेहाधिकारे रस । "मारद चपुष लौहं सुवर्णं भस्मकम् । वार्तीम मोऽञ्जकं च मुस्ताञ्चालोहकम् । दिवदैकदि धौतकं. दिनैकं वटकीकृतं । माषस्य कृता वारि सुदुमाषमिश्रित् । चणपाठामुक्तदारार्व्वितय मधुपानकम् ॥" रस र. ।

मृगयुः । पुं । व्याधे । शि. ।

मृगरसा । स्त्री । [illegible]

मृगराजः (ट्) । [illegible]

मृगराटिका । स्त्री । जीवन्त्यां । रा.नि.व.७

मृगरिपुः । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१८ ।

मृगरोगः । पुं । मृगीज्वरे । गज.वै. । मू र्च्छोपद्रवजनके साद्यातिकाख्यरोगविशेषे । तल्लक्षण —"नासास्यश्वासशंयुक्ता आयन्ते मूर्च्छापद्रवा । निर्त्यं घासाभिलाषो च हीयते बलमांसयो ॥ मृग रोग. स विख्यातो व्याधि कष्टचिकित्सित । प्र श्वासात्यन्तरे वाथ परलोकम्प्रयाति च ॥ बहु खो भवेदश्वो मृगरोगप्रपीड़ित. । यावदुच्छ्वसते जन्तुस्तावत् कुर्य्यात्प्रतिक्रियाम् ॥" ज.द.५५ख. । 'श्वासो चैव य पूर्व्वं पुन स्वस्थो भवत्यपि । प्रक्षिप्ताद्दस्य तस्याथ मृगरोग समादिशेत् ॥" ज. द.५५ख. । [च. ।

मृगलण्डिका । स्त्री । फलविशेषे । च.सू.१३

मृगलोमजम् । क्ली । राङवे । पशमेर कापड़ । शम ।

मृगवल्लभः । पुं । कुन्दुरुतृणे । रा.नि.व.८ ।

मृगशृङ्गम् । क्ली । Hart's horn. हरिण शृङ्गे । हरिणेर शिं । एतद्भस्म क्षयादि विकार नाशी प्रसम् ।

मृगक्षीरम् । क्ली । मृगीदुग्धे । व्याक. ।

मृगा । स्त्री । सहदेव्यायां । रा.नि.व.४ ।

मृगाङ्कः । पुं । कर्पूरे । शम ।

मृगाण्ड(ण्ड)जः । पुं । कस्तूर्य्याम् । र.मा.ध. रसकर्पूरादिविकारे । [च.११ ।

मृगाङ्कमुकुटाङ्गः । पुं । [illegible]

मृगाङ्करसः । पुं । राजयक्ष्माधिकारे रस । [illegible]

बिडে পেষণ কবিয়া গোলক কবিবে। শুষ্ক হইলে মূষাভ্যন্তরে পুরিয়া লবণয়ন্ত্রে পাক কবিবে। মৈব.। स्वल्पं यथा—"रसभस्म हेमभस्म तुल्यं गुञ्जाद्वयं दयं। पूर्ववदनपानेन मृगाङ्कोऽयं क्षयापहः। छागदुग्धानुपानेन दमरक्तादिमात्रया॥" रस.चि.८म.।

मृगाङ्कजा । स्त्री। मृगनाभौ। र.सा.सं.व्वरचूडामणिरसे। मधुचिर्भटिकायाम्। इन्द्रवारुणीलतायाम्। वै.निघ.। [निघ.।

मृगाजिनम् । क्ली। कृष्णमृगचर्म्मणि। वै.

मृगाण्डजः (जा) । पुं. स्त्री। कस्तूर्याम्। मृगनाभि। रा.नि.व.१२।

मृगात् (दनः) । पुं। सिंहे। तरचौ। তেন্দো, নেকড়ে, চীতা বাঘ। रा.नि.व.१९।

मृगादनी । स्त्री। महाबलायाम्। গোবক্ষচাকুলিয়া। रा.नि.व.४। इन्द्रवारुणीलतायाम्। রাখালশশা। रा.नि.व.३। सु.चि.२स.। भा.म.४म.ज्वर.व.चि.। "मृगादन्याश्च मूलानि।" गोरक्षीमूले। গোবক্ষচাকুলিয়াব মূল। कुष्ठ चि. कन्दर्पसारतैले।

मृगान्तकः । पुं। चित्रकव्याघ्रे। रा.नि.व.१९।

मृगारातिः । पु। कुकुरे। श्र.मा.।

मृगारिः । पुं। रक्तशिग्रौ। रा.नि.व.७। सिंहे। व्याघ्रे। कुकुरे। रा.नि.व.१९।

मृगाक्षी । स्त्री। महाशिम्ब्याम्। ब्रह्माकनाय। प.सु.। महेन्द्रवारुणीलतायां। माकाल। चम्पतफलायां। वै.निघ.।

मृगी । स्त्री। कस्तूरिकायाम्। वै.निघ.। पीतवर्णसितीदरवराटकभेदे। रा.नि.व.१३। मृगस्त्रियां। दुग्धगुणाः—छागीदुग्धगुणतुल्यम्। भा.। अपस्माररोगे।

मृगेन्द्रः । पुं। सिंहे। अम.।

मृगेन्द्रकुटिलोद्भूतम् । क्ली। सिंहदंष्ट्रजनखविषे। र.सा.सं.रसमयीमे।

मृगेन्द्रचटकः । पुं। श्येनपक्षिविशेषे। বাজ পাখী। জটা.।

मृगेन्द्राणी । स्त्री। वासके। रा.नि.व.४।

मृगेर्(गे)र्वारुः । स्त्री। श्वेतेन्द्रवारुणीलतायां। শ্বেত রাখালশশা। प.सु.। सु.सू.४६अ.। गुणाः—फलं दुर्ज्जरं गुरु मन्दाग्निकरं रक्तपित्तहरञ्च। रा.नि.व.७। श्वेतहरितभेदे, गुञ्जाश्रयजातीयभेदे। सु.सू.४६अ.। महेन्द्रवारुणीलतायां। বড রাখালশশা। हिं बडीइन्द्रवारुणी। भा.म.४म.मकुलिनिवहचि.। [गाछ। रा.नि.व.१०।

मृगेष्टः । पुं। मुद्गरपुष्पवृक्षे। গন্ধরাজ ফুলের

मृगेचणा । स्त्री। मधुचिर्भटिकायाम्। मधुफुटी। रा.नि.व.७।

मृड्डणम् । क्ली। दुग्धसरे। तैले। व्याक.।

मृड्डणः । पुं। बालके। व्याक.।

मृड़ीकः । पुं। हरिणे। व्याक.।

मृणालम् । क्ली,पुं। उशीरे। গন্ধবেণা। रा.नि.व.१२। च.द.मधुकादौ। चवि २स्था.२अ। मैव.। वीरणमूले। বেণার মূল। प.सु.। घनचन्दनादिपाचने। सि.यो.वा.पि.ज्व.चि.। "पाठोदीच्यमृणालैश्च।" च.द.वा.पि.ज्व.चि.। "पद्मक मृणालश्च।" च.द.वा.व्या.एलादितैले। कमलदण्डे। পদ্মের ডাঁটা। मं कमलतंतु। तें तामरतुड, तामरतोगे। सु.चि.१८अ.। गुणाः—शीतलं तिक्तं कषाय पित्तदाहघ्नं मूत्रकृच्छ्रघ्नं रक्तवान्तिघ्नम्। च.द.वा.व्या.चन्दनाद्यतैले।

मृणालकण्ठः । पुं। जलचरपक्षिविशेषे। [पु.१म.। च.सू.२८अ.।

मृणालमूलम् । क्ली। पद्मकन्दे। म.र.। भा.

मृणालाद्यतैलम् । क्ली। वातरक्ते तैलम्। तिलतैलं ४ श.। कल्कः—मृणालम् उत्पलं पद्मकिञ्जल्कः चन्दनं ह्रीवेरं कुङ्कुमं चन्दनद्वयं किरातितं पद्मबीजं खदिरकं पटोलपत्रं कटुकी दुरालभा मुरामूलं श्वेतपर्पटी मालामूलं म. ४तो. दुग्धं ८श.। [মৃণাল, উৎপল, পদ্মকেশর, চন্দন, বালা, কুঙ্কুম, চন্দনদ্বয়, চিরেতা, পদ্মবীজ, খয়ের, পটোলপত্র, কটকী, দুরালভা, মুরামূল, শ্বেতপাপড়া, রাসনামূল প্র. তোলা ৪ তো. দুগ্ধ ৮ শ.। भा.।

मृणालिनी । स्त्री। कमलदण्डे। पद्मिनी। रा.नि.व.१०। पद्मिनी। जटा.।

मृणाली । स्त्री । मृणालि । पु (इन) । लाम ज्जकं वीरणमूले । रा नि व १० ।

मृणमद । पु । पाषाणे । त्रिका ।

मृतकम् । क्ली । मरे । हेच ।

मृतकान्तक । पु । श्रगाले । हारा ।

मृतजीव । पु । तिलकचुपे । তিল গাছ । रा नि व १० ।

मृतजीवनी । स्त्री । } दुग्धिकायाम् । थि
मृतजीवी (इन) । पु । } इहे । वै निघ. ।

मृतमत्त । पु । श्रगाले । त्रिका ।

मृतवत्सा । स्त्री । मृतवत्सविकायाम् । लक्षणं यथा— गर्भसन्धानमात्र वा पञ्चाब्दमात्र वत्स रात् । म्रियते द्विविधांशा यस्या सा मृतवत्स का ॥' प्रयोगा मृतवत्सा चि ।

मृतसञ्जीवनरस । पु । अतीव राधिका रे रस । पाठ —"शुद्धसूतं समं गन्धं मृतपाद विषं विपेत् । सम्वतुल्यं मृतधाभ मर्द्यं धुस्तूरद्रवे । सर्पाक्षाय द्रवैर्याम कषायेणाथ भावयेत् । धात्री चातिविषामुस्तायष्टीबालकजीरकं । यमानीधान की शुण्ठी पाठा पथ्या कषान्विता । कुटजस्य त्वचा बीजङ्गपिथ्य दाडिम तिला । प्रत्येक कर्षमात्र स्यात् कल्कित क्वथित जले । कल्काश्मगुर्णं तीयं क्वाथ्य पादविशेषितं । अनेन त्रिदिनं भाव्यं पू र्व्वोक्त मर्दितं रसं । रुद्धा तद्भाण्डकाकल्प्य दक्ष म हग्निना पचेत् । मृतसञ्जीवनी नामा रसो गुञ्जाष युग्य । दातव्यमनुपानेन श्वासाद्यमपि साधयेत् । नागराभिविषा मुस्ता देवदारुवचाकया । यमानी वालक धान्य कुटजस्य त्वचाभया । धातकीन्द्रयवा बिल्वपाठामोचरसं समं । चूर्णितं मधना सिद्धमनु पानं सुखावहम् ।" रस र । रस चि ।

मृतसञ्जीवनी (सुरा) । स्त्री । वाजीकर णाधिकारे । मृतगुड १०० प अम्लूलत्वक् वद रत्वक् पूगकर्णं प्र १६ प लोध्र ४ प आर्द्रकं ९ प वारि १५४ श । कुम्भिकायां प्रदत्त गुड स्य सधिना अथ आर्द्रकं अम्लूलत्वच यथाक्रम म्थि श्य तदनु पूग लोधच प्रक्षिप्य कुम्भिकामुखमवब ध्य च २० दिनं स्थाप्यम् । तत् कुम्भिकाया अ धोतलयन्त्रे संस्थाप्य मन्दतापन यदा ईषत्तप्त भवेत् तदा तत्र पूगम् एलबालुक देवदारु लवङ्ग पद्मकाष्ठ वीरणमूल रक्तचन्दन शुलुफा यमानी मरिच जीरकद्वय जटामांसी शटी त्वक् जातीफ लम् एला मुस्ता मेथिका चन्दन मेषशृङ्गी च प्र ४ तो एकत्र कुट्टयित्वा यन्त्रमध्ये प्रक्षिप्य तन्मुखमव बध्य च यथाविधि सुरामाश्रावयेत्। নূতন গুড় ১০০ প বাবলাছাল, কুলছাল, গুবাকি প্র ত্যেকে ১৬ প. লোধকাষ্ঠ ৪ প আদা ২ প বারি ১৫৪ শ.। হাঁড়িতে অগ্রে গুড় গু লিয়া তাহার পর আদা, বাবলাছাল যথা ক্রমে মিশাইয়া গুবাকি ও লোধ দিয়া পা ত্রের মুখ বদ্ধ করিয়া ২০ দিন রাখিবে। ২০ দিনের পর চোয়াই যন্ত্রে ভরিয়া মন্দ মন্দ তাপে তপ্ত হইলে, তাহাতে গুবাকি, এল বালুক, দেবদারু, লবঙ্গ, পদ্মকাষ্ঠ, বেণার মূল, রক্তচন্দন গুলফা, যমানী, মরিচ, জী রা, কৃষ্ণজীরা, জটামাংসী শটী গুড়ত্বক্, জায়ফল, এলাইচ, মুতা, মেতি, চন্দন, মেড়াশিঙে প্রত্যেকে ৪ তো একত্র কুটিয়া প্রক্ষিপ্ত করত যন্ত্রমুখ বদ্ধ করিয়া সুরা নি- ষ্কাশন করিবে। ভৈষ । [ক্রমিবর্গ ।

मृतसूत. । पु । रसमिन्दूरे । रसार्णव सुधा

मृतामदम् । क्ली । तुत्थके । त्रिच ।

मृता(त्ता)ल(क)म् । क्ली । गोपीचन्दने । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । अम. । रा नि व १३ । भा । आढ़की । अमरद्रु कल्प । अटीभ ।

मृतोत्थापनरस. । पु । सन्निपातज्वरे रस । पाठ —"शुद्धसूतं द्विधा गन्धं त्रिधा तु विषटिङ्कु लं । मृतकालक तामायसालक माक्षिक समं । अम्बिलमजम्बीरवारिवीर्या मर्दयेत्त च । निर्गुण्डी ह्रस्तिशुण्डीच द्रवैर्भर्द्यं दिनत्रयम् । रुद्धा तु भूधरे पाच्यं दिनान्ते तु समुद्धरेत् । त्रिकटुक कषायेण भावयेत् सप्तधा द्रवम् । मासमात्र प्रदातव्यं निर्गुण्डी स्वरसादृकद्रवै ।" रस कौ ।

मृत् (दा, द्) । स्त्री । मृत्तिकामात्रे । रा नि व १३ । अम । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । रा नि. व १३ । मि दी. दि वि । अम र च ।

मृत्कपालम् । क्ली । भग्नखर्परे । মেটেখোলা, ভা ঙা ঘটাদি । অম র বিবরণম ।

मृत्कांस्यम् । क्ली । शरावे । त्रिका ।

मृत्किरा । स्त्री । घुर्घुरिकायां । घुरघुरिया । त्रिका. ।

मृत्खलिनी । स्त्री । चर्मकषायाम् । श.च. ।

मृत्तिका । स्त्री । मृदि । माटी । रा.नि.व.२ । सा यथथा—"वल्मीकमृत्तिकाधूमगैरिक चैटक प टु।" इति । र.सा.सं.स्वर्णशोधने । सौराष्ट्रमृदि । अभावे कृष्णपङ्कपर्पटी । च.द.चि.यी.र.चि.चि.म अनयोगे । "प्रियङ्गुमृत्तिकाञ्जने ।"

मृत्तिकालवणम् । क्ली । चारमृत्तिकायाम् । सोरा, थाड़ीमाटी । वै.निघ. । [निदा ।

मृत्पाण्डुः । पुं । मृत्तिकाभक्षणजन्यपाण्डुरोगे ।

मृत्पिण्डः । पु, क्ली । लोष्ट्रे । ढेला । रस.र. बालचि. ।

मृत्फली । स्त्री । कुटीपत्रे । कुड । हारा. ।

मृत्या । स्त्री । व्याधौ रा.नि.व.२० ।

मृत्युः । पुं । व्याधौ । रा.नि.व.२० । ज्वरे । म रणे । स च एकोत्तरशत शरीरे निवसति । तत्रै क. कालसंयुक्तः शेषा आगन्तव । आगन्तव औष धजपहोमादिभि. साध्या. । कालकृतस्तु असाध्य एव । "एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते । तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागन्तवः स्मृता ।" भैष. ।

मृत्युञ्जयरसः । पु । रसोऽयं नवज्वरे हितः । पाठः यथा—"रसं गन्धं विषं ताम्रं माक्षिकं ता म्रमेव च । समभागानि सर्वाणि रसार्द्धविषमि-श्रि. । चित्रकस्य रसेनैव मर्दयेच्चार्मपुटे । निक्षि प्य वह्निना दग्ध्वा यावद्भस्मी भविष्यति । त्रिदशस्य विपश्चैव भागाई तत्र निर्दिशेत् । मर्दयेत् भस्मनि तानि ....।" रस.को. ।

मृत्युपुष्पः । पुं । इक्षौ । प.मु । दैवमृत्युम् स्त्री (पा) । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

मृत्युफलः । पुं । महाकालवल्याम् । माकाल लता । स्त्री (ला) । कदलीवृक्षे । मे ।

मृत्युबीजः । पुं । वंशे । बाँस । त्रिका. ।

मृत्युभृत्यः । पुं । रोगे । रा.नि.व.२० ।

मृत्युवञ्चनः । पुं । दग्धकाकै । बिल्ववृक्षे । मे. ।

मृत्युसूतिः । स्त्री । कर्कटस्त्रियाम् । मादि केकड़ा । वै.निघ. ।

मृत्सः । त्रि । पिच्छिले । सु.नि.१४. ।

मृत्सा (त्स्ना) । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । र. मा. । प्रशस्तमृत्तिकायाम् । रा.नि.व.२ ।

मृत्स्नः । त्रि । लसिन्द्रियसुखे । सु.सू.११. ।

मृत्स्नारम् । क्ली । मूलके । मूला । रा.नि.व.७।

मृदङ्गुरः । पुं । हरितकपोते । हारीत पा- खी । वै.श. ।

मृदङ्गः । पुं । वंशे । श.मा. । [१४. ।

मृदङ्गफलः । पु । पनसवृक्षे । श.र. । च.कल्प.

मृदङ्गफलिनी । स्त्री । कोशातकयाम् । घो- षा । रा.नि.व.२ । [र.मा. ।

मृदङ्गी । स्त्री । कोषातक्यां । श्वेत घोषा ।

मृदाकरः । पु । वज्रे । वज्रे । श.मा. ।

मृदाह्वया । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । वै.श. ।

मृदितम् । क्ली । मूत्रकरोगे । "मृदितं पीडितं यत्तु सरक्तं वायुकोपतः ।" सु.नि.१७. ।

मृदिनी । स्त्री । मृत्तिकायाम् । পোলীচন্দন । वै.निघ. ।

मृदुः । स्त्री । घृतकुमार्याम् । घृतकुमारी । रा.नि.व.५ । शुभ्रजातिपुष्पवृक्षे । श्वेत जाति फुलेर गाछ । त्रि । कोमले । तीयाकाशगुणभू- यिष्ठे । पु । अष्टचतुष्पमानविशेषे । अत्र धूमनाडी १२ अङ्गुलि , धूमद्रव्य कर्षको देयः । भा. ।

मृदुकण्टकः । पु । श्वेतझिण्ट्याम् । श्वेत झेंटी । वै.निघ. । [ ] पु.मु. ।

मृदुकण्टफला । स्त्री । कर्कटीलतायाम् ।

मृदुकर्म । क्ली । कठिनस्य मृदुकरणे । सु.चि. १४ । [व.११ ।

मृदुकृष्णायसम् । क्ली । कोमलातौ । रा.नि.

मृदुकोष्ठः । त्रि । कोमलकोष्ठे ।

मृदुखुरः । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । य थ—"मृदुखुरस्य दिग्धाणो मृदुर्लभ खुरो भवे- त् ।" ज.द.१८. ।

मृदुगमना । स्त्री । हंस्यां । रा.नि.व.१८ ।

मृदुग्रन्थि. । पु । मञ्जरद्वयै । रा नि व ८ ।
मृदुचर्म्मी (इन्) । पु । भूर्जत्वचे । रा नि व ९ ।
मृदुच्छदः । पु । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे फोका लौ । रा नि व ७ । नले । नल गाछ । रा नि व ८ । शीतालत्वचे । रा नि व ९ । रक्तालुकालुके । वै निघ । भूर्जत्वच । इ च । भारण्याघाटे । जटा । कुकुरद्रुमी । कुक्शिमा । रा नि व ४ । पिप्पलीद्वय पिण्डीखर्जूरीत्वचे । रा नि व ८ ।
मृदुताल । पु । शीताल । रा नि व ९ ।
मृदुत्वक (च) । पु । भूर्जत्वचे । श्म ।
मृदुदर्भ । पु । श्वतकुशे । वै निघ ।
मृदुनकम् । क्ली । स्वर्णे । श च ।
मृदुपत्र । पु । नले । नल गाछ । रा नि व ८ । भूर्जत्वचे । रा नि व ९ । शाकविशेषे । ब्रज चिल्ली । वै निघ । क्ली । कोमलपर्णे ।
मृदुपत्रा (त्री) । स्त्री । चिल्लीशाके । रक्तचि लीशाके । रा नि व ७ ।
मृदुपर्व्वक (र्व्वा) । पुं । वेतसे । वेनवक्षे । बेउड़ बाँश । रा नि व ७ ।
मृदुपुष्प (क) । पु । शिरीषवृक्षे । शिरीष गाछ । र मा । रा नि व ९ ।
मृदुफलम् । क्ली । पदपककफले । बा टी पदप ।
मृदुफल. । पु । विकङ्कतवृक्षे । वँइचि गाछ । रा नि व ९ । विकण्टकवृक्षे । मधुनारिकेलवृक्षे । रा नि व ११ । पदपकवृक्षे । वै निघ ।
मृदुवोज. । पु । विकङ्कतवृक्षे । वँइचि गाछ । वै निघ ।
मृदुलम् । क्ली । चम्पीरफले । जले । श च । वि । कोमल । स्त्री (ला) । सुवमानीखर्जूरीवृक्षे । मा ।
-दुलता । स्त्री । शम्भीवृक्षे । रा नि व ८ ।

मृद्दङ्गम् । क्ली । वङ्गधातौ । र मा । त्रिका । पु । वनवास्तुके । वै निघ ।
मृद्वी (का) । स्त्री । द्राक्षालतायाम । श्म । वा चि १४ पटोलादौ । "मृद्वीकामृतवल्कला।" च द ज्व चि । मृद्वीकापिप्पलीमूलचव्यचित्रक नागरै ।' च द पि ज्व चि । "मृद्वीका मधुक नि म्बम् ।"
मृद्वीकादि । पु । द्राक्षादिसिद्धकषाये । "मृद्वीका मधुक निम्बं कटुकारोहिणी समा। भवस्थायस्थित पाकशीतत्पित्तज्वरापहम् ।" च द पि ज्व चि ।
मृद्वीकादिकषाय । पु । सेरीपगकषाय । "मृद्वीकामधुकमधुपर्णीमेदाविदारीकाकोलीक्षीर-काकोलीजीवकजीवकमीशालपर्ण्य ।" च सू ४ ।
मृद्वीकासव । पु । द्राक्षासवे ।
मृपाध्यायी (इन्) । पु । बके । रा नि व १९ ।
मृपालकः । पु । चामरवे । श च ।
मृष्टम् । क्ली । मरिचे । रा नि व ६ ।
मृष्टेरुक. । त्रि । मिष्टाशभक्षके ।
मेक । पु । छागे । रा नि व १९ ।
मेखला । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलियां । रा नि व. ४ । नितम्ब । त्रिका ।
मेघ. । पु । मुस्तके । मुता । प मु । रा नि व. ६ । वै निघ १४ च. श चि पाठादि । तण्डुलीय शाके । नटिनटिया शाक । र.मा. । घर्षके । श्म. ।
मेघकफ । पु । करकायाम् । हारा ।
मेघचिन्तक. } पु । चातकपक्षिणि । श च ।
मेघजीवक } पु । चातकपक्षिणि । श च ।
मेघजीवन. । पु । चातके । रा नि.व. । ला

मेघनादानुलासकः (लासी)। पुं। मयूरे। रा.नि.व.१९। अम.।

मेघनामा। पुं। मुस्तके। अम.। तण्डुलीय शाके। वै.निघ.।

मेघनीलकः। पुं। तालीशपत्रे। वै.निघ.।

मेघपुष्पः। पुं,क्ली। भजगङ्गे। रा.नि.व.२३। मुस्तके। अभ्रे। नदीजले। मे.। जले। अम.।

मेघपुष्पी। स्त्री। देवत्यां। जले। अम.। करकायाम्।

मेघप्रसवः। पुं। जले। रा.नि.व.१४।

मेघफलः। पुं। विकङ्कतफलवृक्षे। रा.नि.व. ११।

मेघभूतिः। पुं। वज्रे। अ.र.।

मेघर(रा)वः। पुं। सद्यातपजलपक्षिणि। गुणाः—प्लववत्। च.सू.२७अ.। चि.क्ष.क.वाल चि.। [चि। वै.निघ.। नीलौषधे। अ.च.।

मेघवर्णा। स्त्री। भूमिजम्बूवृक्षे। नदीजम्बू-

मेघसारः। पुं। चीनकर्पूरे। रा.नि.व.१२।

मेघसुहृत्। पुं। मयूरे। वै.च.। [व १९।

मेघस्कन्दी (न्द)। पुं। महासिंहे। रा.नि.

मेघस्तनितोद्भवः। पुं। विकण्टकवृक्षे। रा. नि.व.११।

मेघस्वनाङ्कुरः। पुं। वैदूर्यमणौ। प.मु.।

मेघाख्यम्। क्ली। मुस्तके। र.मा.।

मेघागमः। पुं। धाराकदम्बे। ८ेलिकदम्। रा.नि.व.९। वर्षाकाले। अ.र.।

मेघागमप्रियः। पुं। धाराकदम्बे। वै.निघ.।

मेघानन्द (न्दा)। पुं,स्त्री। मयूरे। बलाकायाम्। रा.नि.व.१९।२१।

मेघानन्दी (न्द)। पुं। मयूरे। रा.नि.व १९।

मेघान्तः। पुं। शरत्काले। रा.नि.व.२१।

मेघाभा। स्त्री। भूजम्बूवृक्षे। जाम गाछ। वै.निघ.।

मेघास्थि। क्ली। करकायां। शिला। शिवद्धः।

मेघाह्वः। पुं। अभ्रके। उशीरे। वै.निघ.१म. चित्तभ्रमसन्निपातचि.।

मेचकः। पुं। मुष्ककवृक्षे। पीतशाले। कुन्दुरुखोटी। वै.निघ.। पिच्छचन्द्रके। मे.। विचित्रवर्णे। कृष्णपीतरक्तवर्णे। सा.नि.भतिसा.चि.। मन्दविषहयविकजाती। सु.कल्प.६अ.। धूमे। स्रोभाञ्जने। अ.र.। कृष्णवर्णे। भा.। क्ली। सौवीराञ्जने। सुर्मा। प.मु.। श्रोतोञ्जने। मे.। सौवर्चललवणे। विडलवणे। वै.निघ.।

मेचका। स्त्री। वनकार्पासाम्। वन कापास। वै.निघ.। [ञ्जन। वै निघ.।

मेचकाञ्जनम्। क्ली। कृष्णाञ्जने। काल अ-

मेचकाभिधा। स्त्री। वस्त्रादनीलतायाम्। पातालगारुड़ी। रा.नि.व.३।

मेटुला। स्त्री। आमलक्याम्। श.च.।

मेठः। पुं। मेषे। मेढ़ा। प.मु.।

मेढ़िका। स्त्री। क्षुद्रमेषशृङ्ग्याम्। क्षुद्र मेढ़ाशिङे। वै निघ.।

मेढ्रः। पुं। शिश्ने। रा.नि.व.१८। ध गर्भस्थस्य मस्तिमांसैर्भवति। सुखबोधः।

मेढ्रशृङ्गी। स्त्री। मेषशृङ्गी। प.मु।

मेढ्रास्थि। क्ली। लिङ्गास्थनि। च.शा.७अ.।

मेण्ढः। पुं। मेषे। अ.र.।

मेथा। स्त्री। मेथिकायाम्। रा.नि.व.६।

मेथिः (का, थी)। स्त्री। (*Trigonella Foenum graecum.*) *Fenugreek.* भामख्यातमद्रव्यं। मेथि। हिं भ मेथी। क मेदय। मैं मेथ्यु। ता. वेन्दयम्। मा विधा मेथी बमनमेथीति। गुणाः—कटुः उष्णा रक्तपित्तकरी अरोचकघ्नी वातघ्नी दीपनी च। रा.नि.व. ६। यथा—"ततः स्वल्पगुणा वन्या वाजिनां सा तु पूजिता।" भा.। "मेथिका वातशमनी श्लेष्मघ्नी ज्वरनाशिनी।" चक्र.१९अ.। [नि.व.६।

मेथिनी। स्त्री। मेथिकायाम्। मेथि। रा.

मेथीमोदकः। पुं। वाजीकरणाध्याये। पाठ.—"त्रिकटुत्रिफलामुस्तजीरकद्वयधान्यकं। च-

मृदुग्रन्थिः । पुं । मल्लरळ्ये । रा.नि.व.८ ।

मृदुचर्म्मी (इन्) । पुं। भूर्ज्जवृक्षे । रा.नि व ९।

मृदुच्छदः । पुं । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे पीलुपर्ण्यां । रा.नि.व.७ । नले। नल गाछ । रा नि.व. ८ । शीतालवृक्षे । रा.नि.व.९ । रक्तलज्जालुके । वै.निघ. । भूर्ज्जवृक्षे । हे.च. । भारत्याजाटे । जटा. । कुकुरद्रुमे । कुक्शिमा । रा.नि.व.४ । चिम्पिनीवृक्षे । पिण्डीखर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

मृदुतालः । पुं । शीताले । रा.नि.व.९ ।

मृदुलक् (चः) । पु । मूर्ज्जवृक्षे । अम ।

मृदुदर्भः । पु । श्वेतकुशे । वै.निघ. ।

मृदुन्नकम् । क्ली । स्वर्णे । श.च ।

मृदुपत्रः । पुं । नले । नल गाछ । रा.नि व. ८ । भूर्ज्जवृक्षे । रा.नि.व.९ । शाकविशेषे । ब्रह्मचिल्ली । वै.निघ. । क्ली । कोमलपर्णे ।

मृदुपत्रा (त्री) । स्त्री । चिल्लीशाके । रक्तचिल्लीशाके । रा.नि.व.७ ।

मृदुपर्व्वकः (र्व्वा) । पुं । वेतसे । वेणवंशे । বেউড় বাঁশ । रा.नि व.७ ।

मृदुपुष्पः (कः) । पुं । शिरीषवृक्षे । शिरीष गाछ । र.मा. । रा.नि.व.९ ।

मृदुफलम् । क्ली। पटपकफले । वा.टी.भरत ।

मृदुफलः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा.नि.व.९ । विकङ्कटवृक्षे । मधुनारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ । पटपकवृक्षे । वै.निघ. ।

मृदुबीजः । पुं। विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । वै.निघ ।

मृदुलम् । क्ली । पक्षीरफले । जले । श.च. । त्रि । कोमले । स्त्री(ला) । सुलेमानीखर्ज्जूरीवृक्षे ।

मृदङ्गम् । क्ली । वङ्गघाती । र.मा. । त्रिका. । पुं । वनवालुके । वै.निघ. ।

मृद्वी (का) । स्त्री । द्राक्षालतायाम् । अम. । वा.चि.१अ.पटोलादौ । "मृद्वीकामुस्तवत्सका ।" च.द.ज्व.चि । "मृद्वीकापिप्पलीमूलचव्यत्रिवृत्नागरैः ।" च.द.पि.ज्व.चि.। "मृद्वीका मधुकं निम्बम् ।"

मृद्वीकादिः । पुं । द्राक्षादिसिद्धकषाये । "मृद्वीका मधुकं निम्बं कटुकारोहिणी समा । अवश्यायस्थितं पाकमेतत्पित्तज्वरापहम् ।" च.द.पि.ज्व.चि. ।

मृद्वीकादिकषायः । पुं । सेव्यपगकषाये । "मृद्वीकामधुकमधुपर्णीमिदाविदारीकाकोलीक्षीरकाकोलीजीवकजीवन्तीशालपर्ण्यः ।" च.सू.४अ.।

मृद्वीकासवः । पुं । द्राक्षासवे ।

मृपाध्यायी (इन्) । पुं । बके । रा.नि.व.१९

मृपालकः । पुं । आम्रवृक्षे । श.च. ।

मृष्टम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

मृष्टेरुकः । त्रि । मिष्टान्नभक्षके ।

मेकः । पुं । छागे । रा.नि.व.१९ ।

मेखला । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া। रा.नि.व.४ । गिरिनितम्बे । त्रिका. ।

मेघः । पुं । मुस्तके । মুতা । प.मु. । रा.नि.व. ६ । वै.निघ,१अ.च,वा.चि पाठादि । तण्डुलीयशाके । কাঁটানটিয়া শাক । र.मा. । अमरे । अम. ।

मेघकफः । पुं । करकायाम् । हारा ।

मेघचिन्तकः
मेघजीवकः } पुं । चातकपक्षिणि । श.च. ।

मेधा । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ । धारणाव त्या बुद्धौ । अम. । सल्लकीवृचे । वै.निघ. ।

मेधाकरी । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम् । वै निघ. । ब्राह्मीचुपे । वै.सयह ।

मेधाकृत् । क्ली । गितावरीचुपे । थुथुनि शाक । रा.नि.व.४ । ब्राह्मीचुपे । वै.निघ. ।

मेधाजननम् । क्ली । कृष्णसर्षपे । वै.निघ. ।

मेधायुः । स्त्री । ब्राह्मीचुपे । वै.निघ ।

मेधावती (विनी) । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायां । रा नि व.३ । शारिकायां । शालिक पाखी । वै.निघ. ।

मेधावी (न्) । पुं । शुकपचिणि । शारिकायां । चिका. । क्ली । मद्ये । रा.नि.व.१४ ।

मेधिः । पुं । धान्यमर्दनस्थाने पशुबन्धनार्थस्तम्भदारुणि । भ. । [वै.निघ. ।

मेधिका । स्त्री । तन्नामकवृचे । মেদী গাছ ।

मेध्यः । पुं । खदिरवृचे । वर्करे । छागल । रा.नि.व.८।१२ । यवे । प.मु. । स्त्री (ध्या) । रजत धार्या, श्वेतवचायाम् । प सु. । रा.नि.व.६।२३ । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । शङ्खपुष्प्याम् । रा नि. व.३।२३ । ब्राह्म्याम् । रा.नि.व.५।३२ । मतेकवृचे । रा नि.व.८ । केतकीवृचे । কেয়া গাছ । रा.नि व १० । गोरोचनायां । रा.नि.व.१२ । अपराजितायाम् । स्त्री । शर्करायां । रा.नि.व.२३। मण्डूक्याम् । रा नि.व.५ ।

मेन्धिका (न्धी) । स्त्री । मेन्दीति ख्याते वृचे । মেন্দী গাছ । कौपालरम् ।

मेरुकः । पुं । मूषिके । वै.निघ । यचधूपे । धूना । श च. ।

मेरुपादजम् । क्ली । रौप्ये । वै.निघ ।

मेलकलवणम् । क्ली । मणिकालवणे । रा. नि.व ६. । [शाखने । हि च. ।

मेला । स्त्री । महानील्याम् । रा.नि.व.४ । ह

मेलान्धुः । स्त्री । मस्याधारे । जटा. ।

मेषः (कः) । पुं । पशुविशेषे । ভেড়া । प सु. । एरके । मेषमेदे दर्दे । भा.म,४म.मेदमेदचि. ।

"कौमारभृत्ये मेषाय प्रथमूलि निवेदयेत् ।" मांसगुणा.—मधुर शीतल गुरु विष्टम्भि वृंहणञ्च । रा. नि.व.१७। पित्तश्लेष्मकर कुसुम्भशाकेन सह त्याज्यञ्च । राज. । जीवशाके । रा.नि.व ७ । मेषराश्याँ ।

मेषकम्बलः । पुं । मेषलोमकृतकम्बले । अम. ।

मेषकुसुमः । पुं । चक्रमर्दे । চাকন্দা । वै. निघ । [वै.निघ. ।

मेषपुष्पा । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে ।

मेषलोचनः । पुं । चक्रमर्दवृचे । भा. ।

मेषवल्ली । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । भा. ।

मेषविषाणिका । स्त्री । मेषशृङ्गी । মেড়াশিঙে । र.मा. । वै निघ.२भ,च्य चि,शिवगुटी ।

मेषशृङ्गम् । क्ली । मेषस्य शृङ्गे । ভেড়ার শিঙ্ । रावणकृतकुमारतन्त्र ।

मेषशृङ्गः । पुं । स्वनामख्याततिक्तशाकवल्लीयौषधविशेषे । মেড়াশিঙে । प सु. । कर्कटशृङ्गे । स च पुत्रञ्जीवसदृशतरुविशेष । কাঁকড়াশৃঙ্গী । सु सू ३८भ । पुत्रञ्जीवभेदे । सु चि.२ख. ।

मेषशृङ्गी । स्त्री । अजशृङ्ग्यां । মেড়াশিঙে । কাঁকড়াশৃঙ্গী । रा.नि.व.८ । सु.सू.३८।२६भ. । See अजशृङ्गी ।

मेषा । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । श च. ।

मेषाख्यः । पुं । बालग्रहविशेषे, नैगमेषे । वा. उ.२भ. । [বেঁটে । रा.नि.व.२ ।

मेषान्त्री । स्त्री । अजान्त्रीलतायाम् । ছাগল-

मेषालुः । पुं । बर्बरावनस्पती । श.च. ।

मेषाह्वयः । पुं । चक्रमर्दचुपे । रा.नि.व ४ ।

मेषाक्षिकुसुमः । पुं । चक्रमर्दचुपे । र.मा. ।

मेषिका । स्त्री । मेषपर्ण्याम् । श.र. ।

मेषी (न्) । पुं । तिनिशवृचे । তিনিশ, সাদন । रा नि व ८ । जटामांस्यां । रा.नि.व.१२ । मेषपर्ण्याम् । चिका. । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে । भैष.वाजी. ।

मेहः । पुं । प्रमेहरोगे । रा.नि.व.२० । चद्यौ-ते । मूत्रे । हे च. । मेषे । श.च. ।

मेहकुलान्तकरसः । पुं । प्रमाहे ओष

टफलं चौचारं मज्जी यमानी सैन्धवं विडं। तालीशकेशरं पत्र लवंगा च फलं तथा। यावन्त्येतानि चूर्णानि तावदेव च मेथिका। सचूर्णं गुड़कद्वायैं पुरातनगुडेन तु। घृतेन मधुना मिश्रं खादेदग्नि वर्ण प्रति ॥" रस.र.।

मेदः । क्ली। शरीरस्थचतुर्थधातौ। मांसजले हे। मांससारभूतधातौ। (मेदधातु)। तत्स्वरूपादि—"यन्मांस स्वाग्निना पक्वं तन्मेद इति कथ्यते।" गुणा—"तदतीव गुरु स्निग्धम्बलकार्य्यं तिर्य्यक्धणम्। मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरेष्वस्ति संस्थितम्। ग्रतएवोदरे वृद्धि प्रायो मेदस्विनो भवेत्॥" भा.। पु। चलम्बुषायाम्। रा.नि.व.५।

मेदःसारः । त्रि। मेदस्विनि। बलवर्णनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषत स्नेह मेद सारात्। स सारता वित्तैश्वर्य्यसुखोपभोगप्रदानान्यर्ज्जवं सुकुमारोपचारतामाचष्टे। च.वि.८घ.। स्त्री (रा)। मेदायाम्। (मेदा)। रा.नि.व ५।

मेदकः । पु। जगलसुरायां घनतरसुरायां। "मेदको जगलाह्वन।" प.प्र ३ख.। च शा ८घ.।

मेदकोद्भवा । स्त्री। मेदायां। र.मा.।

मेदगज्वरः । पु। तदाश्रितज्वरे। लक्षणम्—"भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्दिरेव च। दौर्गन्ध्यारोचको ग्लानिर्मेदस्थे चासहिष्णुता॥" भा.नि.।

मेदजः । पुं। भूमिजगुग्गुलौ। रा.नि.व १२।

मेदपुच्छः । पुं। एडके। दुम्बा (मेष)। तन्मांसगुणा—"मेदपुच्छोद्भवं मांसं ...... गुरु" सु.सू.४६ध.।

मेदभवः । पु। मेदधातौ। वै.निघ.।

मेदसमुद्भवम् । क्ली। अस्थनि। स्त्री (वा)। वसायां। वै.निघ।

मेदसमुद्भूता । स्त्री। मेदधातौ। वै निघ.।

मेदस्कृत् । क्ली। मांसे। है.च.।

मेदा । स्त्री। स्वनामख्यातलताजातशकन्दविशेषे। सा च मधादेशजाता लघुमेदा इति गौड़देशे प्रसिद्धा। ते ज्योतिष्मतीभेदे, महापुष्पभेदे। गुणा—मधुरा शीता पित्तदाहकासघ्नी राजयक्ष्महरी वातला च। "मेदापि शुक्लकन्दः स्यात् मेदोधातुमिव स्रवेत्।" रा नि व.५। See महामेदा।

मेदाद्वयम् । क्ली। मेदाया महामेदायाश्च। वा.सू.१५ध जीवन्त्यादि। 'जीवन्ती, काकोल्यौ मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ च।"

मेदिनी । स्त्री। मेदायां। अजमोदायां। गान्धारीवृक्षे। रा नि.व.५।८।८।

मेदुरः । पु। सप्तकीनिर्यासे। वै निघ.। त्रि। अतिस्निग्धे। अम.। स्त्री (रा)। काकोल्याम्। कौंदना। रा.नि.व ७।

मेदोगण्डः । पु। गलरोगभेदे। निदा।

मेदोगतज्वरः । पुं। तद्धातुगज्वरे। मा नि.। See मेदगज्वर।

मेदोगला । स्त्री। लज्जालुकाभेदे। वै निघ।

मेदोग्रन्थिः । स्त्री। मेदसः ग्रन्थौ। लक्षणं—"प्रवृद्ध मेदुरैमेदो नीतं मांसेऽथवा त्वचि। वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुचलम्। श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धियोदयम्। स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत्॥" वा.उ.२९ध.।

मेदोजम् । क्ली। अस्थिधातौ। हाड़। रा.नि. व १८।

मेदोदाहः । पुं। पुरलाचादिभिर्व्वह्निमदाहु- लाड़त्वा तया दाहे। च द.१४ध.।

मेदोद्भवा । स्त्री। मेदायां। रा नि.व.५।

मेदोधरा । स्त्री। देहे तृतीयकलायां। "मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरस्थमणुस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति।" सु.शा ४ध.।

मेदोरोगः । पु। तद्वृद्धिरोगे। निदा.। [दा.]

मेदोरोहिणी । स्त्री। गलरोगविशेषे। नि

मेदोऽर्व्वुदः । पुं। ओष्ठरोगभेदे। क्ली। मेदोजार्व्वुदे। निदा। See मेदोग्रन्थिः।

मेदोवती । स्त्री। मेदायां। रा.नि.व ५।

मेदोवृद्धिः । स्त्री। देहस्थौल्ये। अण्डवृद्धौ। निदा.।

मेद्यः । त्रि। मेदोजनके। सु.नि.६ध.।

मोचसारः । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८ ।
मोचस्रवः (स्रावः,वी(इन),सुत्) । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८ । वै.निघ. ।
मोचा । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । शिमुल गाछ । रा.नि.व.८ । कदलीवृक्षे । भा. । रा.नि.व.११ । नीलीवृक्षे । नील गाछ । रा.नि.व.४ । मल्लकीवृक्षे । वा.सू.१५श.रोध्रादिः । "शैलवालुपरिपेलवमोचाः ।"
मोचाटः । पुं । कृष्णजीरके । श्यम. । कदलीवृक्षे । कदल्यस्थनि । थोड़ । मे. । चन्दनवृक्षे । वै.निघ । [संग्रहः ।
मोचाफलम् । क्ली । कदल्याम् । कला । वै.
मोचारसः । पुं । कदलीसारभवले । "मोचारसेन सहितं ।" भा.म.४भ.मसूरि.चि.शीतलाधिकारे ।
मोचास्रावः । पुं । मोचरसे । वै.निघ. ।
मोचाह्वः । पुं । शाल्मलीवेष्टके । मोचरस । चि.यो.रक्तार्श: चि. । "समङ्गोत्पलमोचाह्वतिरीटतिलचन्दनैः ।" वै.निघ. ।
मोचिका । स्त्री । मत्स्यभेदे । वै.निघ. ।
मोचिनी । स्त्री । कण्टकार्याम् । वै.निघ. ।
मोचिलिन्दा । स्त्री । राजादनवृक्षे । वै.निघ. ।
मोची । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । हिञ्चे । र.मा. । See मोचा ।
मोक्तिकायन्त्रम् । क्ली । सुरापोतनयन्त्रे । मदेर भाटी । भैष.सतसञ्जीवनीसुरा. ।
मोटनम् । क्ली । वायवे । निद्रा. ।
मोटा । स्त्री । बलवलावृपे । छोट वेरेला । रा.नि.व.४ । जयन्त्याम् । जुर्मे । छूका गाछ । वै.निघ. ।
मोणः । पुं । शुष्कफले । वै.निघ. । नक्रे । मक्षिकायां । सर्पकरण्डे । मे. ।
मोथः । पुं । मुस्तके । कोथासरम् ।
मोदः । पुं । आमवृक्षे । सुरभिगन्धे । वै.निघ. ।
मोदकः । पुं । गुडः । यवासशर्करायाम् । रा.नि.व.१४ । लड्डुके । लाड़ू । मे. । गुडशर्करादिपाकेन यस्य पूर्वपीठ्ये यथासं तिष्ठति । सुखदीधः । मोदकावौषधमात्रादि यथा— "मोदको वटकः पिण्डो तन्मात्रा चूर्णवन्मता । मोदकेषु हिगुणिता गुडः सिता चतुर्गुणा । पक्वेन वटकाः कार्या गुड़ेन सितयाथवा । परं हि वह्निसम्पर्कात्सिधिमानं भजन्ति ते । चूर्णावलेहगुडिकाकल्कानामनुपानकम् । वातपित्तकफातङ्के द्वित्रिकपलमाहरेत् ॥" गोपुरः ।
मोदकी । स्त्री । मूर्वायाम् । वै.निघ.२भ. वा.व्या.चि.षडशीतिगुग्गुलौ । लिङ्गिन्याम् ।
मोददायिनी । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । प. मु. ।
मोदनम् । क्ली । सिक्थके । रा.नि.व.१३ । पुं । मदनवृक्षे । मयना गाछ । (सौभाग्यशुण्ठीमोदके ।)
मोदनी । स्त्री । यूथिकायां । श्वेत जूँई । वनमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० । उपोदिकायाम् । पुँई गाछ । प.मु. ।
मोदमोदिनी । स्त्री । जम्बूवृक्षे । जाम गाछ । रा.नि.व.११ ।
मोदयन्ती । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । नवमल्लिका, काठमल्लिका । प.मु. । सु.चि.२५श. । "पिष्टा च सर्वं सह मोदयन्त्या ।"
मोदा । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । शिमुल गाछ । र.मा. । अजमोदायां । वनयवानी । मद.व.२ । रा.नि.व.६ ।
मोदाख्यः । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।
मोदाढ्या । स्त्री । अजमोदायाम्, वनयमान्याम् । रा.नि.व.६ ।
मोदिनी । स्त्री । यूथिकायाम् । मल्लिकापुष्पवृक्षे । मल्लिका गाछ । वनमल्लिकायां । रा.नि.व.१० । कस्तूर्याम् । मृगनाभि । वै.निघ. । अजमोदायां । रा.नि.व.६ । मदिरायां । रा.नि.व.१४।
मोरट(क)म् । क्ली । प्रसवात् सप्तरात्रादनन्तरं यत्क्षीरं तन्मोरटमुच्यते । र.मा. । रा.नि.व.१४ । (कम्) इक्षुमूले । भा.म.ख.४भ.मसूरि.चि. । इक्षुविकर्णपलाशे । सु.सू.३८श. । च.द क्षीरतराटी. । अङ्कोटपुष्पे । आँकोड़ फुल । मे. ।

थम्। पाठ —"मृतं वङ्गं मृताभ्रं शुद्धपारदगन्धक। भूनिम्ब पिप्पलीमूल त्रिकटु त्रिफला शिवत्। रसाञ्जन विडङ्गाब्द बिल्वगोक्षुरदाडिमम्। प्रत्येक तोलक माद्य शुद्धमम्लजती पलम्। गोपालकर्कटीमूलस्वरसैर्वटिका कुरु। ... अनुपानमथोक्तञ्च छागीदुग्धम्पयोऽथवा ॥" भैष.।

मेहघ्नी । स्त्री । हरिद्रायाम्। प.मु.।

मेहनम् । क्ली । लिङ्गे । रा.नि.व.१८। मूत्रणे। वा.उ.६ष । पु । मुष्ककवृक्षे। घण्टापारुल। रा.नि.व.११। [वै.निघ.।

मेहनाशिनी । स्त्री। श्वेतापराजितायाम्।

मेहहररसः । पु । प्रमेहाधिकारे रस । पाठ —'गन्धेन सूत द्विगुणं प्रगृह्य विमर्दयेत् गोक्षुरनीरयुक्त। शुष्कञ्च कृत्वाथ सुतप्ततान्नचक्रञ्च तस्योपरि विन्यसेच ॥ चक्रं विलिप्तञ्च तत मृगृह्य मूषोदरे भापय टङ्कणेन। संगृह्य चक्रं च निधाय गोलं त्रि सप्तकान्मेहविमुक्तिरेति ॥" रस चि.८ष।

मैत्रम् । क्ली । ब्रेहे । मलमूत्रत्यागे। राज.।

मैत्री । स्त्री। मित्रतायाम्। अनुराधायाम्। सर्व्वप्राणिष्वात्मबुद्धौ। च.मू.१ष.।

मैत्रीपरः । त्रि। मैत्रीप्रधाने। च.मू. चक्रद टी।

मैथुनम् । क्ली। स्त्रीपुरुषसङ्गमे। विवाहे। स्त्रीविशेषमैथुने तत्कालनिर्णयो यथा—"निदाघ शरदोर्बाला मौढा वर्षावसन्तयो। हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते ॥" मैथुननिषेधो यथा—"नर्तौ च षोडशाद्वर्षात् सप्तत्या परतो न च। आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोग कर्त्तुमर्हति ॥" सामान्यतो मैथुनकालनिर्णय —"त्रिभिस्त्रिभिरहोभिश्च सेवेत प्रमदां नरः। सर्व्वेष्वृतुषु घर्मेषु पक्षात्पक्षात् व्रजेद्बुध ॥" मैथुनगुणा —"व्यवायी धातुपचय कुरुते स्वप्नसद.। ग्लानि कम्पोरुदौर्ब्बल्य धात्विन्द्रियबलक्षय'। अपवृद्धयपदेशाद्या आयन्तेऽतिव्यवायत.। अतिव्यवायाज्जायन्ते कासश्वासज्वरादय ॥" मैथुनाकरणगुणा —"असेवनान्मेहमेदोवृद्धिरप्येव मार्दवम्।" परिमितस्य गुणा —"स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टीन्द्रिययशोबलै। अधिकानन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु सयुता ॥" राज ५प।

मैरेयः । पुं, क्ली। सुराविशेषे। तच्च धातकीपुष्पगुडधान्याम्लसन्धानेन कृतम्। 'मैरेय धातकीपुष्पगुडधान्याम्लसंहितम्।" प.प्र.१ष.। यद्वा सुरासवयो प्रत्येकं निष्पादितयोरेकीकृत्य पुन. सन्धानम्। तत्र च मधु देयम्। "आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरेकत्र भाजने। सन्धानं तद्विजानीयात् मैरेय मुभयात्मकम् ॥" वृद्धशौनकात् चन्द्रिका। 'मैरेय धातकीपुष्पगुडधान्याम्लसाधितम्। सचातुर्जातकाजाजीमरिचोषणनागरम् ॥" वाचस्पति। गुणा —"तीक्ष्ण कषायो मदकृत् दुर्नामकफगुल्मकृत् क्रिमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरु ॥" सु.सू.४५ष.। इक्षवमद्ये। धान्यासवे। आसवे। अम.। [च.द विद्रधि.चि.।

मैरेयाम्बु । क्ली। काञ्जिकभेदे। মৈরেয়মদ্য।

मैला । स्त्री। नीलीवृक्षे। वै.निघ.।

मोघा । स्त्री। विडङ्गायाम्। रा.नि.व.६। च.शा.८ष.। बदर्य्याम्। কুল গাছ। मद.। पाटलवृक्षे। मे.।

मोचम् । क्ली। शाल्मलीवेष्टे। মোচরস। च.द.चि यो यद्वणो चि बालचाङ्गेरीघृते। मोचाफले। মোচা। अम.। भैष पाददारी चि.।

मोचः (कः) । पु। शोभाञ्जनवृक्षे। रा.नि.व.७। मुष्ककवृक्षे। घण्टापारुल। रा.नि.व.११। मोचरसे। च.द.बाल.चि। वै निघ.२भ.यक्ष्मचि.शोथनादिचूर्णे। कदलीवृक्षे। हे.च.। [१ष.।

मोचका (की) । स्त्री। शाल्मलीवृक्षे। सु.चि.

मोचनम् । क्ली। मोचने। विस्रावणे। भा.म.कुष्ठ.चि। स्त्री (नी)। कण्टकार्य्याम्। शुटा.।

मोचनिर्यासः । पु। मोचरसे। रा.नि.व.८।

मोचपुष्पा । स्त्री। बन्ध्यायां स्त्रियाम्। বাঁঝা মেয়ে। रा.नि.व १८। कदलीवृक्षे।

मोचरसः । पु। स्वनामख्यातशाल्मलीनिर्यासद्रव्यभेदे, शाल्मलिवेष्टे। মোচরস, শিমুলের আটা। र.मा। सु.सू.३८ष.प्रियङ्ग्वादि। गुणा —कषाय.कफवातघ्न योगेन रसायन बलपुष्टिवर्णवीर्य्यायुर्देहवृद्धिकर ग्राही च। रा.नि.व.८। वा.
[illegible] "[illegible]मोचरस ।"

म्लेच्छदारुकम् । क्ली । चीवचीनीति ख्याते द्रव्ये । চোপচিনি । वै.निघ ।

म्लेच्छभोजनः । पुं । दण्डगोधूमे । गोधूमे । गम् । रा.नि.व.१६ । त्रिका. । क्ली । यवकगोधूमे । यावके । श.र. ।

म्लेच्छमुखम् । क्ली । ताम्रधातौ । ताम्रा । रा.नि.व.१२ । [निघ. ।

म्लेच्छाशः । पुं । म्लेच्छभोजने । गोधूमे । वै.

म्लेच्छास्यम् । क्ली । ताम्रधातौ । ताम्रा । र.मा ।

य

यकृत् । क्ली । दक्षिणकुक्षेरधःस्थशरीरावयवविशेषे, कालखण्डाभिधरञ्जकपित्ताधारे । যকৃৎ । हिं कलिजा । रा नि.व.१८ । तच्च रक्तजन्यं । "गर्भस्थस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ ।" सु श ४ अ. । तत्स्वरूप यथा—"अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृतस्थितिः । तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् । प्लीहामयस्य इत्यादि समस्तं यकृदामये । किन्तु स्थितिस्तयोर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥" भा. । [মেটে । ম.চ ।

यकृदात्मिका । स्त्री । तैलपायिकायाम् ।

यकृद्दाल्युदरम् । क्ली । उदररोगभेदे । लक्षण यथा—"वामे च पार्श्वे परिवृद्धिरेति विशेषत. सीदति चातुरोऽत्र । मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतो हीनबलोऽतिपाण्डुः । सव्येतरस्मिन् यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव ॥" सु नि.७अ. ।

यकृद्वैरी (इन्) । पुं । रक्तरोहितकवृक्षे । লাল রোহিত, বয়না । श.च ।

यजा । स्त्री । कृष्णतुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

यज्ञज्ञाता (तृ) । पुं । महासोमलतायाम् । [नि व.३ ।
वै.निघ ।

यज्ञधूपः । पुं । सर्ज्जवृक्षे । धुनाव गाछ । रा.

यज्ञनेता (तृ) । पुं । महासोमलतायाम् । वै. निघ ।

यज्ञपशुः । पुं । घोटके । श.मा. ।

यज्ञपादपः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । भा. । [रा.नि.व ८ ।

यज्ञभूषणः । पुं । सितदर्भे । শ্বেত কুশ ।

यज्ञयोग्यः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । रा नि.व.११ ।

यज्ञवल्ली । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि.व.३।

यज्ञवृक्षः । पुं । वटवृक्षे । नदीवटे । रा.नि.व. ११ । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । भा. ।

यज्ञश्रेष्ठा । स्त्री । सोमलतायाम् । रा नि.व.३।

यज्ञसंस्तरः । पुं । शुक्लदर्भे । वै.निघ. ।

यज्ञसाधनी । स्त्री । सोमलतायां । वै निघ ।

यज्ञसारः । पुं । यज्ञोदुम्बरवृक्षे । रा.नि.व.११।

यज्ञसूत्रम् । क्ली । यज्ञोपवीते ।

यज्ञाङ्गः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর । र. मा. । खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ । भार्ग्यां । বামনহাটি । श च. ।

यज्ञाङ्गा । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि व.३।

यज्ञिकः । पुं । पलाशवृक्षे । जटा. ।

यज्ञि(ज्ञी)यः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा.नि.व.९ । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ । रा.नि.व.११ ।

यज्ञियपत्रकः । पुं । सितदर्भे । শ্বেত কুশ । रा.नि व.८ । 'घातकपत्रकः' इत्यपि पाठ. पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

यज्ञीयब्रह्मपादपः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा.नि.व ९ ।

यज्ञेष्टम् । क्ली । दीर्घरोहिषवृक्षे । रा.नि.व.८।

यज्ञोदुम्बरः । पुं । (Fycus glomerata.) उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ । हिं गुलार, उमर । तै मयडीचेट्टु । ता. अत्ति । गुणा.—हिमः रूक्षः गुरुः पित्तकफरक्तघ्नः मधुरः तुवरः वर्ण्यः व्रणशोधनः रोपणश्च । भा. । See उदुम्बरः ।

मोरटः (कः) । पुं । लताकराड इति प्रसिद्धे वृक्षभेदे । प.मु. । क्षीरमोरटे वा । लताकराड, क्षीरकराड । गुणा.—सकषायमधुरः हृद्यः व ल्यः पित्तदाहज्वरघ्नश्च । रा नि व.३ । अङ्कोलवृक्षे । आँकोड गाछ । सु.सू.३८अ. । खदिरभेदे । श्वेत खदिर । वै.निघ. ।

मोरटा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । मूर्गा । प.मु. । रा.नि.व.३ । सु सू.३८अ. । वा.सू.१५अ.वरणादि. । गाङ्खीटकवृक्षे । मेओड़ा गाछ । सु.सू.३८अ. । [दुग्धकूर्चिकायाम् । वै.निघ. ।

मोरणम् । क्ली । तक्रनिर्यासे । क्षीरनिर्यासे ।

मोर्वी । पुं । मूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

मोहः । पु । विपरीतज्ञाने ।•भा.मध्य.श्लेष्म.चि. चि. । म.ख.४अ विस्फोट.चि. । मूर्च्छायाम् । भा. नि. । [ख्याते वृक्षविशेषे रा.नि.व.९ ।

मोहकारी (इन्) । पुं । माड इति कीटभेदे

मोहनः । पु । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० । कामुककवृक्षे । चित्तविभ्रमे । वै.निघ. । क्ली । सुरते । हे.च. ।

मोहनभोगः । पुं । See लप्सिका ।

मोहनवल्ली । स्त्री । वन्दाके । वा.उ.५५अ. ।

मोहना (नी) । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । रत्ना. । वनमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० । उपोदिकायाम् । रा.नि.व.७ ।

मोहनिका (हिनी) । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । र.मा. । सु.चि.२८अ. । वनमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० । शतदलमल्लिकायाम् । प.मु. । कटफली । वटपत्रपाषाणभेदे । भद्रायाम् । भिक्षि । मद्यविशेषे । उपोदिकायाम् । शूंठे । वै.निघ. ।

मोचः (कः) । पु । पाटलवृक्षे । मे. । (कः) मुष्ककवृक्षे, पलाशवत्पर्णतरुवृक्षे । घण्टापारुल । भा । [ड काक । वै.निघ. । काके । हे.च. ।

मौकुलिः (ली(इन्)) । पुं । द्रोणकाके । वै.-

मौक्तिकम् । क्ली । चर्म्मे । वै.निघ. । मुक्तायाम् । मुक्ता । हि मोती । गुणा.—मौक्तिक शीतलं वृष्यं चक्षुष्यं बलपुष्टिकृत् । भा.पु.१भ.रत्न वर्गः । शोधनादिकं माणिक्यशब्दे द्रष्टव्यम् । तस्यैव, मात्रादिकः । वा.उ.२०अ. ।

मौक्तिकतण्डुलः । पुं । धवलयावनाले । श्वेत जनार । रा.नि.व.१६ ।

मौक्तिकप्रसवा । स्त्री । मुक्ताशुक्तौ । मुक्ताशिनुक । रा.नि.व.१३ । [व.१३ ।

मौक्तिकशुक्तिः । स्त्री । मुक्ताशुक्तौ । रा.नि.

मौक्तिकसम्पुटः । पु । मुक्ताशुक्तौ । मुक्ताशिनुक । प.मु. ।

मौक्तिकसम्भवम् । क्ली । मुक्ताजनने । वै निघ.।

मौक्तिकस्थानम् । क्ली । शुक्तिशूकरशङ्खसर्पभेकमत्स्यवेणुगजेषु । वैद्यकम् ।

मौग्धिकः । पुं । मधवृक्षे । वै.निघ. ।

मौञ्जीतृणाख्यः । पु । मुञ्जतृणे । मुञ्ज । रा.नि व ८ । [नि.व.८ । मुञ्जतृणे । वै.निघ. ।

मौञ्जीपत्रा । स्त्री । वल्वजायां । उलू । रा.

मौच्यम् । क्ली । मोचे । हे च ।

मौद्गदलम् । क्ली । मुद्गदाल्याम् । मुगेर दाल । का.चि.६अ. । [भिक्षा ।

मौद्गलिः । पु । द्रोणकाके । वै.निघ । काके ।

मौनम् । क्ली । मूकतायाम् । अम. ।

मौर्व्वी । स्त्री । मेखलायाम् । चक्रमर्दा । र.मा. । मौरमुखी इति प्रसिद्धौषधौ । प.मु. । [च.

मौलकः । त्रि । मूलाकरजे (लवणे) । च.वि ८

मौलिः । पु, स्त्री । मस्तके । रा.नि.व.१८ । केशपाशे । अम. । पु । कङ्केलिवृक्षे । भिक्षा. । अशोकवृक्षे । मे. । [घ.१अ.गुडूच्यादिमोदके ।

मौषली । स्त्री । मुषल्यां । तालमूली । वै.नि

मौहूर्त्तिकः । पुं । ज्योतिर्विदि । अम. ।

म्रक्षणम् । क्ली । तैलस्नानाभ्यङ्गे । टेलन इ-त्यादि भाषा । रा.नि.व १५ । तैले । हे.च ।

म्रातनम् । क्ली । कैवर्त्तमुस्तके । श.च ।

म्लाना । स्त्री । रक्तम्लायाम् । रा नि व.१८ ।

म्लेच्छम् । क्ली । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ । भा. को.त्रिपुरभैरवरसे । वै.निघ.१अ.शा ज्वा.चि.मत सञ्जीवनीरसे । ताम्रे । र.मा.सं.मतकञ्जीवनीरसे ।

म्लेच्छकन्दः । पुं । श्वेतरशोने । रा.नि.व.७ ।

च्या कटुका लघु दीपनी तिक्ता पित्तला मलघ्नी वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मप्लीहकृमिघ्नी च। भा पू १भ। तच्छाकगुणा —यवानीशाकमीषंत्र रुच्य वातकफघ्न कटुतिक्तमुष्ण पित्तल लघु शूलकरञ्च। भा पू शा व.। "यमानी कटुतिक्तोष्णा वातश्लेष्मविनाशिनी। शूलाध्मानकृमिच्छर्दिमर्द्दनी दीपनी परा॥" रा नि व ६। (Hyoscymus niger) Henbane खोरासानीयमान्या। हि बजरल। तैं कुरासानीवमम्। गुणा स्वपथाये सम्या।

यमानीद्वयम्। क्ली। यमान्यौ वनयमान्याश्च। वै निघ २भ चभिधान चि।

यमिका। स्त्री हिक्काभेदे, या द्विवारमायाति। यमलाहिका। मा नि।

यमुना। स्त्री। भारतवर्षीयनदीविशेषे। तज्जलगुणा —पित्तदाहवमनश्रमघ्नं स्वादु वातजनन पाचनम् अग्निदीपिकरं रुचिजनकं बलकरञ्च। रा नि व.१४।

ययुः। पु। घोटके। मे।

यवः (क.) पु। (Hordeum hexasti-chum) Barley. सनामख्यातशूकधान्यभेदे। यव। हि जौ यव पुन। कं सुड जवे। तैं गोधुमलु यवलमैडुधान्यम् बार्लिबियम्। ता बार्लिअरिसु। गुणा —"यव शीतो गुरु स्वादु कषायी मधुरो यव। रुक्षो वाही कफघ्न स्यात् पित्तश्लेष्मकासनुत्॥" कषायो मधुर सुशीतल प्रमेहजित् तिक्त कफघ्न, तथा श्लेष्मकसुण्ठ य व बलद रुक्ष बहुवीर्यपुष्टिकरञ्च। रा नि व १६। वर्षद्वयोपरिस्थिता यवा पुराणा। तद्गुणा —"पुराणा नीरसा रुक्षा न तथा गुणकारिण। नवा हिता॥" भा। इन्द्रयवे। वै निघ ७भ. चत्र चि चग्निदीपनीयद्याम्। धष्टिकतण्डुल। च क्रं। मा च्च चि। चतुर्धान्यमाने। ६ ४ न। षट सर्षपमाने। ५ मद्रिका। ४ च। कालिङ्ग चष्ट सर्षपमिते माने। ८ मद्रिका। "यवाद्रूमपथे॥" प म १। [१श

यवक. पु। शूकधान्यविशेषे, यवे। च ह।

यवकण्टकः। पु। पर्यङ्के। (ফংখাবড)। वै निघ।

यवकल्प. पु। इन्द्रयवे। वै निघ।

यवकाञ्जिकम्। क्ली। यवसहितकाञ्जिके। यवेर काञ्जि। See यवाम्लम्। [श र।

यवगण्ड। पु। मुखव्रणे। वयसफोंडा।

यवगोधूमसम्भवम्। क्ली। तन्मिश्रकाञ्जिके। वै निघ। [कई। रा नि व ५।

यवचिञ्चा (चा)। स्त्री। चीरिकायाम्। चि

यवज। पु। यवक्षारे। र मा। च.द ग ग चि। यमानीक्षुपे। रा नि व ६। गोधूमक्षुपे। वै निघ।

यवतिक्ता। स्त्री। शेवबुद्धायाम्। शङ्खिनी यवे च्या इति लोके। শ্বেতবোন। गुणा —तिक्ताम्ला रुच्या दीपनी कृमिकुष्ठविषामदोषघ्नी रेचनी च। रा नि व ३। तण्डुलीयशाके। प्रशाण्डुष्याम्। मा चि। रा नि व.२३।

यवन. पु। सिह्लके। सिलारस। रा नि व. १२। गोधूमे। रा नि व १६। गर्जरे। रा नि व.७

यवनक. पु। गोधूमे। वै निघ।

यवनद्विष्ट. पु। गुग्गुलौ। গুগ্গুল। रा. नि व १२।

यवनप्रियम्। क्ली। मरिचे। हे च।

यवनभोजन। पु क्ली। मरिचे। चि क क. प्रद चि। "यवनभोजनधान्यशतावरी।"

यवनाल। पु। यावनालक्षुपे। दाध्यनाल। प सु। देवधान्ये। দেধান। हे च.। यावनाल सामान्य। धनाल। रा नि व १६। यवद्रवे।

यवनालजः। पु। यवक्षारे। हे च.।

यवनी। स्त्री। यमान्याम्। मे।

यवनेष्टम्। क्ली। रसुने। [रसोन]। रा नि व. ७। मरिचे। रा नि व ६। कौमके। शैस। रा. नि व १२। लाक्षीयपत्रे। वै निघ। पु। रक्तर साले। राजपलाण्डौ। पलाण्डौ। रा नि व ७। निम्बवृक्षे। निम्গাছ। रा नि व ६।

यवनेष्टा। स्त्री। खर्जूरीभेदे। रा नि.व ११। भाड़खर्जुरायाम्। দেহৈনী। वै निघ।

यवपटोलः। पु। क्षरे कषायमधुरे। ... न। गुणा —कषायास्ताय पित्तप्रशमनीयं च भाव समभावद्यवपटोलमधुरं। च.द पि ज्व. चि.। "पटोलयवनि क्वाथा मधुना मधुरोक्षत।"

यतिः । पु । यमनियमवति । वै.निघ. । जितेन्द्रिये । अम. । [केन खाड । श र. ।

यतु(तू)का । स्त्री । वालुकायन्त्रे । बेतो शां

यत्नसाध्यः । त्रि । यत्नेनारोग्यार्हे ।

यथेष्टचारी (इन्) । पु । पक्षिणि । अ च. । त्रि. । स्वेच्छाचारिणि ।

यन्त्रम् । क्ली । शल्याकर्षणोपायभूतस्वस्तिकादौ । तच्च एकोनशतम् । तदुक्तं—"हस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणं यस्माद्धस्तादृते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वाद्यन्त्रकर्म्मणाम् ।" तानि च षट्प्रकाराणि स्वस्तिकसन्दंशताल नाडीशलाकोपयन्त्रभेदेन इति । तत्र च तुर्विंशति स्वस्तिकानि, द्वे सन्दंशयन्त्रे, द्वे एव तालयन्त्रे, विंशतिर्नाड्यः अष्टाविंशति शलाका, पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणीति । यन्त्रकर्म्माणि चतुर्विंशति निर्घातनपूरणादि । सु.सू.७अ. । एषां विशेष स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्य । औषधपाकपात्रविशेषे । तत्र साधारणत षड्विध वालुकादोलास्वेदनविद्याधरभूधरयन्त्राणीति । तेषां लक्षण तत्तत्पर्य्याये दृश्यम् । पारदबन्धनोपायविशेषे । तदुक्तं—"यन्त्रते पारदो यस्मात्तस्माद्यन्त्रमिदं स्मृतम् ।" वै निघ. । [शानियन्त्र । है.च. ।

यन्त्रगृहम् । क्ली । तैलनिष्पीडनयन्त्रगृहे ।

यन्त्रगोलः । पु । कलायभेदे । मटर । अ च. ।

यन्त्रणम् । क्ली । बन्धने । रक्षणे । मे ।

यन्त्रणवासः । क्ली । क्षतादिबन्धनार्थं शाटके । वान्धिवार वस्त्र वा न्याटेञ्जल । मा.चि.८७ अ पाण्डुपद्रवे च । "अथ यन्त्रणवाससा ।"

यन्त्रणा । स्त्री । पीडायां । व्याक. ।

यन्त्रापीड़ः । पु । सन्निपातज्वरभेदे । लक्षण—"येन मुहुर्ज्वरवेगाद् यन्त्रेणेवापीड्यते गात्रम् । रक्तं पीतश्च भवेत् यन्त्रापीडः स विज्ञेय ॥" भा. म १भ ।

यमः । पु । इन्द्रियनिग्रहे । काके । छट्टे । कदपविपिणि । मे । कीनाशे । त्रिका ।

यमकम् । क्ली । युगले । घृततैल । च.सू.१अ. । ता चि.१५. ।

यमकबन्धः । पु । यमलनामव्रणबन्धनभेदे । लक्षणम्—"बध्यते मण्डलाकारो यमलव्रणयोस्तु य । बन्ध यमकनामान भिषजो वर्णयन्ति तम् ॥" सु.सू.१८अ. । [त्रिका ।

यमकीट. । पु । भूकीटविशेषे । घुवघुरे ।

यमचिञ्चा । स्त्री । अत्यम्लचिञ्चायाम् । थाग्रा तेंतुल । र.मा.मयष्ट, रसाध्याये ।

यमजः । त्रि । युग्मजाते । यमज सन्तान । पु । काके । मे । दोषान्विते घोटके । "एकेनाङ्गेन हीनेन भिन्नेन च विशेषत । यमज वाजिन विद्यात् ॥" अ द १अ. ।

यमदग्नि. । पु । ऋषिविशेषे । च. ।

यमदूतकः । पु । काके । अ र. ।

यमदूतिका । स्त्री । तिन्तिडीवृक्षे । अम. ।

यमद्रुमः । पु । शाल्मलिवृक्षे । रा.नि.व.८।२१।

यमप्रियः । पु । वटवृक्षे । श.र. ।

यमरथः । पु । महिषे । वै निघ. ।

यमलम् । क्ली । युग्मे । है.च. ।

यमलच्छद. । पु । काञ्चनारवृक्षे । रक्त काञ्चन गाछ । रा.नि व १० ।

यमलपत्रकः । पु । अश्मन्तकवृक्षे । कोविदारवृक्षे । रा नि व ९ ।

यमला (ली) । पु । हिक्काभेदे । त्रिका. । लक्षण—"चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का सम्प्रवर्त्तते । कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमला सा विनिर्दिशेत् ॥" मा नि ।

यमवाहकः । पु । महिषे । त्रिका. ।

यमवृक्षः । पु । शाल्मलिवृक्षे । रा नि.व.८ ।

यमा(वा)निका (नी) । स्त्री । (Ligusticum ajwan or Carum copticum Syn Ammicopticum) Ajara seeds. स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । दण्डान । हि अन् अजवाइन । म ईवा । क न्ड । तै वोमनी । ता ओमम । सा चतुर्धा—यमानीवनयमानीपारसीकखोरासानीभेदेन । गुणा —"रुचनी (देहस्थधातुमलान् विशोषयित्वा) पाचनी रूक्षा गौल्मी-

यवागूर्बहुसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा ॥" क्वाथ सिद्धयवाग्वां क्वाथ्यद्रव्यस्याञ्जलिर्ग्राह्य, वारिच प्रस्थ, पादावशेषो ग्राह्य । "क्वाथ्यद्रव्याञ्जलिं चुष श्रावयित्वा जल तत । पादावशेषे तेनाथ यवागूमुपकल्पयेत् । यूषांश्च रसकांश्चैव क्वथेनानेन साधयेत् ॥" प म १ख । "यवागू षड्गुणे तोये सिद्धा स्यात् कृसरा घना । तण्डुलैर्मुद्गमाषैश्च तिलैर्वा साधिता हि सा । यवागूर्ग्राहिणी बल्या त र्पणी वातनाशिनी ॥" प म २ख. । गुणा —'य वागूर्ज्वरतृष्णाघ्नी लघ्वी बस्तिविशोधनी । अतीसारे ज्वरे दाहे हिता वह्निप्रदीपनी ॥' राज ३प. । "यवागू षड्गुणे तोये संसिद्धा विरलद्रवा । यवागूर्ग्राहिणी तृष्णाज्वरघ्नी बस्तिशोधनी । पित्तश्लेष ज्वरे देया मध्याह्ने सा प्रकीर्त्तिता । वातज्वरेऽपराह्ने सा गोधूमजलनिर्म्मिता ॥" द्रव्यगुण । यवागूर्म दात्ययादौ निषिद्धा—"मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके । ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूरहिता ज्वरे ॥" च द ज्व चि ।

यवाग्रम् । क्ली । यवतुषे । यवेर तुष, आ गुडा । वै निघ. १भ पाण्डुचि पञ्चकोलघृते ।

यवाग्रज. । पु । यवक्षारे । यवक्षार वा সো রা । च द च च चि. । यमानीक्षुपे । रा नि व ६ । क्ली । काञ्जिके । वै.निघ. ।

यवान(क)म् । क्ली,पु । यमान्याम् । वै निघ ।

यवानिका (नी) । स्त्री । यमानीक्षुपे । रा नि व ६ । यमान्यां । भा.पू १भ । पारसीकयमान्याम् । वै निघ. ।

यवानीकः । पुं । यमानीभेदे । वा.चि ६च. ।

यवानीशाकम् । क्ली । यमानीदले । यमा নের শাক । हिं मवाइन । [वै.निघ. ।

यवान्नम् । क्ली । यवकृतभक्ते । ख'বের ভাত ।

यवापत्यम् । क्ली । यवक्षारे । रा नि व.६ ।

यवाम्लम् । क्ली । यवकाञ्जिके । যবের কাঁজি । गुणा —"आम यवाम्लं कटुकं विपाके वातापहं श्लेष्मकरं सरञ्च । पित्तप्रकोप कुरुते समेदि विदाहि पित्तमदात्ययञ्च ॥" चवि ११च ।

यवाम्लजम् । क्ली । यवाम्ले, सौवीरकाञ्जिके । रा.नि व १५ ।

यवास' (कः) । पुं । (Alhagi maurorum, Syn Hedysaram Alhagi) The camel's thorn. यासक्षुपे । দুরালভা । तें पिल्लरेगटिट्टुलगोंडि । रा नि व ४ । सि यो. पित्तातिसारचि कलिङ्गादौ । च द पि श्लेष्मज्व चि. कण्टकार्य्यादि । च द ज्व चि वासादघृते ।

यवासशर्करा । स्त्री । यवासजातशर्करायाम् । तवराज, स्याना, सीरखस्त इति लोके । गुणा —अतिमधुरा पित्तघ्नी श्रमघ्नी तृष्णाघ्नी वृष्या सरा मूर्च्छादाहभ्रमघ्नी च । रा.नि व.१४ । मधुरक षाया तिक्तानुरसा श्लेष्मकरी सरा चेति । सु सू ४५च इक्षुव. । [दुरालभायाम् । वै निघ ।

यवासा । स्त्री । गुच्छासिनीक्षुपे । रा.नि,व ८ ।

यवाह्वः । पु । यवक्षारे । सु.चि २०च अलस चि । यमान्याम् । स्त्री (ह्वा) । दुरालभायाम् वै निघ.२भ.उन्मा.चि. । यमान्याम् । यवक्षारे । वै निघ. । [रा नि.व.१५ ।

यवोत्थम् । क्ली । काञ्जिके । सौवीरकाञ्जिके ।

यवोद्भवः । पु । यवक्षारे । रा नि व ६ ।

यवोद्भूता । स्त्री । यवशर्करायाम् । वै निघ. ।

यव्यम् । क्ली । यवक्षेत्रे । रा.नि व.२ ।

यशदम् । क्ली । (Zinkum) Zink धातु विशेषे । दस्ता । यशद बङ्गसदृश रीतिहेतुश्च तन्म त । गुणा —"यशद तुवर तिक्त शीतल कफपि त्तहृत् । चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डु श्वासञ्च नाशयेत् ॥" भा.पू १भ.धा व ।

यशस्करी । स्त्री । ऋद्धजीवन्तीलतायाम् । रा. नि व ३ । मञ्जिष्ठायाम् । वै निघ. ।

यशस्या । स्त्री । ऋद्धौ । ঋদ্ধি ওষধি । रा नि व ५ । जीवन्तीलतायाम् । रा नि व ३ ।

यशस्विनी । स्त्री । यवतिक्तालतायां । महाज्योतिष्मतीलतायां । रा नि व.३ । वनकार्पासे । श र. ।

यशोदः । पुं । पारदे । रा नि व.१३ ।

यष्टिः । पुं, स्त्री । भार्ग्यां । বামনহাটী । रा. नि व.६ । वै निघ,मधुरत्र,चि मधुकादि । यष्टि-मधुके । श. ।

यवपल्लः । पु । यवपलाले । यवभा इति लो- के । যবের পোয়াল । सु चि ६अ. ।

यवप्रख्या । स्त्री । क्षुद्ररोगभेदे । যবাকার পিডকাবিশেষ । लक्षण—"यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंस्थिता । पिडका श्लेष्मवाताभ्यां यव प्रख्येति सोच्यते ॥" सु नि १३अ ।

यवफल. (ला) । पु, स्त्री (ला) । वंशे । रा नि व ७ । भा म ४भ.रैवतीग्रह चि । पलाण्डौ । इन्द्रयवे । वै निघ । स्नुचवृक्षे । श ध । कुटजवृक्षे । रा नि व ६ । क्ली । वेणुबीजे । जटामांस्यां । मे ।

यवफलाङ्कुर. । पु । वंशाङ्कुरे । বাঁশের কোঁড । रा नि व ७ ।

यवभस्म । क्ली । यवक्षारे । যবের ক্ষার । च द सि यो अरोच चि । "कृष्णाविड़ङ्गयवभस्म ।"

यवभोज्यम् । क्ली । यवाहारे । नकुल ११अ ।

यवमण्ड. । पु । यवकृतमण्डे । वाट्यमण्ड इ त्यप्युच्यते । যবের মণ্ড । गुणा —"वाट्यमण्डा यवैर्भृष्टैर्मुनिभि परिकीर्त्तितः । वाट्यमण्डो लघु र्ग्राही शूलानाहत्रिदोषनुत् । नवज्वरेऽपि पथ्योऽय पटोलमगधान्वित ॥' वै निघ ।

यवमद्यम् । क्ली । यवकृतमद्ये । যবের মদ । गुणा —गुरु विष्टम्भदायकम् । रा नि व १४ ।

यवयवागुका । स्त्री । यवकृतयवाग्वाम् । य বের যাউ । प.मु. । [বের যাউ । प मु ।

यवयवागू । स्त्री । यवसिद्धयवाग्वाम् । य

यवलक: । पु । पक्षिविशेषे । अय मधुरलघु शीतकषाय । सु सू ४६अ ।

यवलास: । पु । यवक्षारे । श र. ।

यववर्णाभ: । पु । सविषमण्डूकजातीयकीटे । तद्दष्टे दंशकण्डू पीतविषागमय । सु कल्प ८अ ।

यवविकृति: । स्त्री । प्रमेहहिते यवकृतापूपा दौ । যবের পিঠা, পুলি আদি । वा चि १२अ ।

यवशक्तु । पु । भृष्टयवकृतचूर्णे । যবের ছাতু । गुणा —"यवानां शक्तवो रूक्षा लेखना वह्निदी पना । वातला कफरोगघ्ना वातवर्चोऽनुलोम ना ॥" राज ३प ।

यवशर्करा । स्त्री । सिद्धयवकृतशर्करायाम् । গ্যাঁনা, मिश्रवाखा । गुणा —पित्तशमटणाघ्नी वृष्या रेचनी विदाहमूर्च्छाभ्रान्तिघ्नी च । च ।

यवशाक: । पु, क्ली । चिल्लीशाके गौरवास्तु के । "प्रायशो यवमध्ये स्याद्यवशाकमत स्मृतम् ।" भा पू १भ शा व । गुणा —मधुर रूक्ष विष्टम्भी शीतवीर्यो मलभेदनश्च । च सु २७अ. ।

यवशूक । पु । यवक्षारे । त्रिका. । सि यो अरोच चि. । "यवशूकविमिश्रितानि ।" च द. हिक्काश्वास चि. । इत्याद्युष्णोदीषमोहानाहग लग्रहान् । कास कफजमर्शांसि यवशूको व्यपोह ति ॥" राज ३प ।

यवशूकज: । पु । यवक्षारे । रा.नि व ६ ।

यवश्वेता । स्त्री । यवशर्करायाम् । যবের ছা তু । वै निघ. । [११अ ।

यवसम् । क्ली । तृणे । घासे । अम. । नकुल.

यवसाह्व । पु । यमानीक्षुपे । रा नि व ६ ।

यवसाह्वया । स्त्री । यमान्याम् । भा पू । पा रसीकयमान्याम् । वै निघ ।

यवसुरम् (रा) । क्ली, स्त्री । यवमद्ये । गुणा —"सुरा समण्डा रूक्षोष्णा यवानां वातपित्तला । गुर्वी जीर्य्यति विष्टभ्य ॥' च सू २७अ ।

यवसौवीरम् । क्ली । यवकाञ्जिके । वै निघ. ।

यवक्षार । पु । यवभस्मजक्षारे । यवाग्र । हि यवखार साजी, सोरा । तै यवाक्षारमु । गु णा —कटूष्ण कफवातोदरघ्न आमगुल्माग्निरोचि पघ्न सरश्च । रा नि व ६ । "यवक्षारो लघु स्नि ग्ध सुसूक्ष्मो वह्निदीपन । निहन्ति शूलवातामश्ले ष्माश्वासगलामयान् । पाण्ड्वर्शोग्रहणीगुल्मानाहप्लीह हृदामयान् ॥" भा ।

यवक्षोद. । पु । यवचूर्णे । মতমা । हे च. ।

यवागू । स्त्री । षड्गुणजलपक्वतण्डुलचूर्णजलदधिक मण्डमवारिपक्वायां बहुसिक्थायाम् द्रवविशेषे । যাউ, পাতলা ভাত । तैल द्रवसिक्थसमन्वितत्वं यवागूलम् । "यवागूर्बहुसिक्था स्यात् ।" सा त्रि- धा मण्डपेयाविलेपीभेदात् । तत्र सिक्थरहितो मण्ड , ससिक्था पेया, विरलद्रवा च विलेपीति । तदुक्त—"यवागूरुचिताऽऽहारश्चतुर्भागाग्नुता स्मृत । सिक्थकैरहितो मण्ड पेया सिक्थसमन्विता ।

वीकरणमङ्गाना बल्यं वह्निविवर्द्धनम्।" राज,२प.।

यापनवस्तिः । पुं । निरूहवस्तिभेदे । "घृत-क्षौद्राज्यचीरतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् । हवुषासैन्धवाचाग्नो वस्ति. स्याद्यापन परः॥" भा. ।

याप्यः । त्रि । दुःखसाध्ये । तल्लक्षणम्—"यापनीयन्तु तं विद्यात् क्रिया धारयते हि यम् । क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्यो यस्तु विनश्यति ॥" भा। याप्यत्वमसाध्यत्वञ्च द्विधा प्रकृतित उपेक्षयाचेति। "याप्याः केचित् प्रकृत्यैव केचिदाप्या उपेक्षया।" सारचन्द्रिका।

यामघोषः । पुं । कुक्कुटे । श.मा.। स्त्री (षा) । घटिकायन्त्रे । घडि । चिका. ।

यामनादी (इन्) । पुं । कुक्कुटे । वै.निघ. ।

यामिनी । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा निःव.६ ।

यामिनीचरः । पुं । गुग्गुलौ । पेचके । वै. निघ. । [श.र.।

यामिनीपतिः । पुं । कर्पूरे । मे. । चन्द्रे ।

यामुन(नेय)म् । क्ली । स्रोतोऽञ्जने । तथा । सौवीराञ्जने । रा.नि व.१३।

यामुनेष्टकम् । क्ली । शीषधातौ । जटा. ।

याम्यम् । क्ली। चन्दने । मे । वै निघ चयरी. चि.चन्दनादितैले ।

याम्यज्वरः । पुं । मज्जहीनमध्यगतादिजनितसन्निपातज्वरे। लक्षण—"हृदयं दह्यते चास्य यकृत्प्लीहान्त्रफुप्फुसाः । पच्यन्तेऽत्यथमूर्द्धञ्च पूय शोणितनिर्गमः। शीर्णदन्तश्च मृत्युश्च तचाप्येतद्विशेषतः। भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो नाम्ना प्रकीर्तित ॥" भा.म.१म । [निघ. ।

याम्यदिग्भवा । स्त्री । तमालपत्राम् । वै.

याम्यद्रुमः । पुं । शाल्मलिवृक्षे । वै निघ ।

याम्योद्भूतः । पुं । कोड़्ये प्रसिद्धे शीतालवृक्षे । रा.नि.व ८ । [वै.निघ. ।

यायः । पुं । चलक्तके । अम. । लाक्षायाम् ।

यावकः । पुं । कुलत्थे । प.मु. । यवाम्बौ । यदेवर याउ । हि च. । च.चि १ध.। माषे । माष कलाया अम । बोरोधान्यद्वये । माषाकारपचे का सुलक्षीति ख्याते । सुभूतिः । अलक्तके । श.र. । यवान्ने । सिद्ध यव । हि च. । गुणाः—"यावकोऽतिगुरुः स्वादुर्वृष्य. स्निग्ध. प्रकीर्तितः । गुल्मज्वरप्रतिश्यायकण्ठकासमिहहा ॥" वै निघ. ।

यावनः (कल्क.) । पु । शिलारसे । अम. ।

यावनकः । पुं । रक्तैरण्डे । वै निघ ।

यावनालः । पुं । (Zea mays) स्वनामकशिम्बीधान्ये । काल जनार जनार, जुयारा । हि भुट्टा, मक्का । तें मक्का जोन्नलु । बम् मकई, बुट, वजा । ता. मक्कशोल्लम् । गुणाः—अस्य शरमूलम् ईषन्मधुर रुच्य शीतं पित्तघ्न तृषाहरं पथ्यना दौर्बल्यकरञ्च । रा.नि.व.१६ ।

यावनालनिभः (भा) । पु । यावनाले । रा.नि व.८।

यावनालरसजगुड़ः । पुं । तद्रसजातगुडे । जनारेर गुड । गुणाः—चारः कटुः सुमधुर कफवातघ्न. पित्तल. नित्यसेवनेन कण्डूकुष्ठजनन. रक्तदाहघ्नश्च । वै निघ । •

यावनालशरः । पु । यावनालस्य शरे । जनारेर शर । हि जोहरली । गुणाः—ईषन्मधुरः रुच्य शीतल. पित्तदाहहर. पथ्यनासबलप्रदश्च । रा.नि.व.१६ ।

यावनाली(शर्करा) । स्त्री । यावनालगुडजातशर्करायां । जनारेर चिनि। गुणाः—शैत्या उष्णा तिक्ता अतिपिच्छिला वातघ्नी सारका रुच्या दाहपित्तासंदा च । रा.नि व १४ ।

यावनी । स्त्री । करडशालिनामिकौ । रा.नि. व.१४ । रसालिको । वै.निघ ।

यावशूकः (जः) । पुं । यवक्षारे । च.द.सि. यो कास.चि.कुलत्थाद्यघृते । "दाडिमगुडयावशूकानाम् ।" (लवङ्गादिचूर्णे) ।

यावि: (वी) । स्त्री । शङ्खिन्याम् । वै.निघ । (वी) यवतिक्तालतायां । रा.नि.व.३ । [मु. ।

याविकः । पु । यवनाले । काल जनार । प.

याव्यः । पु । यवक्षारे । वै.निघ. ।

यासः (कः) । पु । रक्तदुरालभायां । गुणाः—मधुरः तिक्तः शीतः पित्तदाहहरः बल्यः तृषाकफच्छर्दिघ्नश्च । रा.नि.व.४ । सि.यो ज्व चि,षष्टा-

यष्टि(ष्टी)कः । पु, क्ली । यष्टिमधुनि । रा.नि व ६। च.सू ४अ। टिट्टिभे । तितिव पाखी । श.र. । स्त्री । भार्ग्यां । वामनहाटी । प मु. । भद्विडायाम् । सि यो.वटकरञ्जतैले । यष्टिमधुनि श.र. । [करणोपायै । सु सू.४३अ. ।

यष्टिकाम्लामणम् । क्ली । जलस्य शीतली

यष्टि(ष्टी)पुष्पः । पु । पुत्रञ्जीववृक्षे । भा ।

यष्टि(ष्टी)मधु (कम्) । क्ली । (Glycyrrhiza glabra.) स्वनामख्यातमधुरकाष्ठे । यष्टिमधु । हला । हि जेठीमधु । मुलहटी । तें मिष्ट मूलविशेषस्तु । जलजस्थलजभेदेन द्विधा । "आनूप स्थलजञ्चैव प्रत्येक द्विविधं स्मृतम् ।" च सू १अ. । गुणा.—मधुर किञ्चित्तिक्त चक्षुष्य शीतल पित्तघ्न शोथघ्न व्रणापहम् । रा.नि.व ६ । सुश्रुतेऽस्य मूलस्य माधुर्य, किन्तु विरेचनं प्रति फलमेव प्रशस्तम् । च सू १अ.टी. । स्निग्ध शिथिलकारकञ्च । केचित् ।

यष्टिमधुका । स्त्री । यष्टिमधुनि । अम. ।

यष्टिलता । स्त्री । भ्रमरारिपुष्पवृक्षे । भ्रमरमारीति मालवदेशे प्रसिद्धा । रा.नि.व.१० ।

यष्टी । स्त्री । यष्टिमधुनि । प मु । रा.नि.व.६ । रस र स्वनरी वि । वा.सू.१५अ सारिवादि । "यष्टी परुषक हन्ति ।" च.द.ज्व चि शिरोलेपे । "यष्टीवदरकाञ्जिकम् ।" भैष हृद्रक्तखदिरवटी. ।

यष्टीकर्णः । पु । तन्नामककर्णव्यधनाकृतौ । "तदाकार यष्टितमासमस्यं शिरातत सूक्ष्मपालि च ।" सु.सू १६अ. ।

यष्ट्याह्वम् । क्ली । यष्टिमधुनि । रा.नि व.६ । वा सू.हरिद्रादिव. । सि.यो.र पि.चि सुशादि । चक्रद.चि.कुष्माण्डकघृते ।

यक्षकर्दमः । पु । कर्पूरादिकृतगन्धानुलेपने । स च समभागकर्पूरागुरुकस्तूरीकङ्कोलात्मक । "कर्पूरागुरुकस्तूरीकङ्कोलैर्यक्षधूपक. । चन्दनागुरुकर्पूरनाभिकाचन्द्रचन्दनसमांशसम्भृतम् । यक्षपूजनपरैकगोचर यक्षकर्दममिम प्रचक्षते ।" रा. नि.व.२२ ।

यक्षग्रहः । पु । यक्षोन्मादे । रा.नि व.४५ ।

यक्षतरुः । पु । वटवृक्षे । रा.नि.व ११ ।

यक्षधूपः । पु । सर्जरसे । धूना । प मु. । रा.नि व.१२ । सर्जतरौ । सरलनिर्यासे । डामिन ठैल । है.च । यक्षकर्दमे । रा.नि.व २२ ।

यक्षरसः । पु । पुष्पमद्ये । विका. ।

यक्ष(क्षा)वासः । पु । वटवृक्षे । मद.व.५ । रा.नि व ११ । [श.भा. ।

यक्षामलकम् । क्ली । पिण्डीखर्जूरकफले ।

यक्षोदुम्बरकम् । क्ली। अश्वत्थफले । विका ।

यक्षोन्मादः । पु । यक्षावेशकृते उन्मादविशेषे । लक्षण—"ताम्राक्ष प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक सहिष्णु । तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै ॥" भा. ।

यक्षाङ्गी । स्त्री । द्राक्षायाम् । श.मा. ।

यक्ष्मा (क्ष्मन्) । पु । तन्नामकरोगे । यक्ष्मारोगे । यक्ष्यते पूज्यते इति । तन्निदान—"वेगरोधात् च यासैव साहसाद्विषमाशनात् । त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥" तन्निरुक्ति —"वैद्यो व्याधिमता यस्मात् व्याधिर्येनेन यक्ष्यते ।" भा. । See राजयक्ष्म ।

याचनक. । पु । रक्तैरण्डवृक्षे । रा नि व ८ ।

याजः । पु । अन्ने । सिद्धतण्डुलान्न । हे च. ।

याज(ज्ञि)कः । पु । पलाशवृक्षे । रा नि.व. १० । कुशतृण । कुश । श.र । रक्तखदिरवृक्षे । रा नि व.८ । अश्वत्थवृक्षे । रा नि.व ११ ।

याजुष. । पु । तित्तिरपक्षिणि । वै निघ. ।

यातना । स्त्री । अतितीव्रवेदनायाम् । अम. ।

यातयामः । पु । वृद्धे । रा नि व.१८ । त्रि । जीर्णे । अम. । उच्छिष्टे । मे ।

यातुक. । पु । पत्रशाकविशेषे । गुणा –पौलुपर्णवत् । च सू.२७अ. । स्त्री (का) । मयूरशिखायाम् । वै.निघ ।

यातुघ्नः । पुं । गुग्गुलौ । रा नि व.१२ ।

यादः । क्ली । जलजन्तौ । अम. ।

यादोनिवासः । पु । जले । हे.च. ।

यानम् । क्ली । गमने । हस्त्यादिधर्मभवे । गुणा —"हस्त्यश्वरथदोलादेर्भ्रमण वातकोपन। स्थि-

युवतीष्टा । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । रा.नि.व.१० । [वयस्के । युवा । रा नि व.१८ ।

युव (न्) । पुं । षोडशमारभ्य पञ्चाशत्पर्यन्त-

युवानपिडका । स्त्री । यौवनकृतमुखव्रणे । बयसफोड़ा । भैष.चद्रपी.चि. ।

युवावस्थ: । पुं । यूनि । रा.नि.व.१८ । [क्व.।

यू: । स्त्री । मुद्गादिद्विदलधान्यकृतयूषे । यूष । इ

यूक: । पुं । वकवृक्षे । प.मु. । मत्कुणे । त्रटा.। स्त्री (का) । कृष्णोदुम्बरे । यमान्यां । वै.निघ. ।

यूकाण्ड: । पुं । लिक्षायां । लिखि । वै.निघ.।

यूकारी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विंषलाङ्गलिया । वै निघ. । [छ । रा.नि.व.६ ।

यूकावास: । पुं । आखोटवृक्षे । श्याओड़ा गा

यूथप: । पुं । सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

यूथा । स्त्री । पाठायां । आकनादि । वै.निघ.।

यूथिका । स्त्री । (Jasminum auriculatum.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । जूहि । हिं जूही, स्वर्णजूही । मं पांडरीजूई । कं विलियमौल्लि । यूथिका श्वेतवर्णभेदेन द्विधा । गुणा: —यूथिकायुगलं स्वादु शीतलं शर्करार्ध पित्तदाहतृषार्थं स व्रणास्दोषघ्न । "सितपीतनीलमेचकनाम्ना कुसुमेन यूथिका: कथिता: । तिक्ताहिमपित्तकफामयज्वरघ्ना: श्रमादिदोषहरा: । इति साधारणगुणा: । सर्वासां यूथिकानान्तु रक्तशोधादिसाम्यता, स्वर्णयूथिकायान्तु सुरूपता सुगन्धता च विशेषतो वर्त्तते । रा.नि.व.१० । "यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकरसं लघु । मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम् । व्रणास्रमुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् ॥" भा. । पाठायां । आकनादि । रा.नि.व.६ । अम्बष्ठके । मे. ।

यूथिकापर्ण: । पुं । पालोमपर्णे । वै निघ. ।

यूथी । स्त्री । यूथिकायां । अ.र. । एकयूथिकायाम् । स्वर्णयूथिकायाम् । वै.निघ. ।

यूप: (क:) । पुं । मदनवृक्षे । मद.व. ।

यूपद्रु: (म:) । पुं । खदिरवृक्षे । त्रिका. । रक्तखदिरे । रा.नि व.८ ।

यूपलक्ष्य: । पुं । पक्षिणि । श.मा. ।

यूष: । पुं, क्ली । मुद्गादिरसे । डाल, कलायादिर झोल । "अष्टमुद्गदलानान्तु पलेकेन विपाचित: । पूतापनीतविदल: तनुर्यूष: कृताकृत: । तद्वैद्या. पलं द्रव्यं ग्राहयन्ति कलादके । भेषजस्यातिबाहुल्यात्कदाचिद्दुषितभवेत् । पेया मण्डादियोगेषु भेषजं यत्प्रकीर्त्तितम् । तत्तथैव प्रयोक्तव्यमकृचिनं भवेत् यथा ॥" तोड़नानन्दोद्धृतनलात् । चतुर्भागाम्बुसाधितनिष्पीडितवैदलादिसम्भूतवारि यूष उच्यते । "वैदलान् वितुषान् भृष्टान् चतुर्भागाम्बुसाधितान् । निष्पीड्य तोयमेतेषां संस्कृतं यूष उच्यते ॥" प.मु । "… यूष: किञ्चिद्घन: स्मृत: ।" गुणा —"यूषो बल्य: स्मृत: कण्ठ्य: लघुपाक: कफापह: ।" प.प्र २ख. । द्विदलादिरन्धनद्रवे । "रन्धनद्रवो यूष ।" इति । सा.कौ. । मांसरसे । "यूषो बहुविध: वैदलादीनां वैचित्र्यात् । विशेषा: स्वस्वपर्याये मन्त्या. । पुं । अमदारुवृक्षे । श.र. ।

योकम् । क्ली । यूकाण्डे । सि.यी कमि चि. ।

योग: । पुं । औषधे । द्रव्ये । उपाये । त्रिका.। येन वाक्यं युज्यते स योग. । सु.उ.६१ष. । "यदौषधन्तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते । तन्नाम्नैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चय: ॥" प प्र.१ख. । वपुस्थैर्ये । मे. । [विशेषे श्रीहर्षसूरिकृते ।

योगचिन्तामणि: । पुं । चिकित्सासंग्रह-

योगजम् । क्ली । अगुरुणि । कालागुरुणि । भा. । [विशेषे त्रिमल्लभट्टकृते ।

योगतरङ्गिनी । स्त्री । वैद्यकचिकित्सासंग्रह-

योगनाविक: । पुं । मत्स्यविशेषे । हारा. ।

योगरङ्ग: । पुं । नागरङ्गवृक्षे । रा.नि व.११ ।

योगरत्नाकर: । पुं । चिकित्साग्रन्थविशेषे ।

योगराजगुग्गुलु: । पुं । कफवाताधिकारे, आमवाते च औषधम् । पाठ:—"चित्रक पिप्पलीमूलं यमान्यौ कारवीन्तथा । विडङ्गान्यजमोदाश्च जीरकं सुरदारु च । चव्यैला सैन्धवं रास्ना तथा गोक्षुरधान्यकं । त्रिफला मुस्तकं व्योषं त्वगुशीरं यवाग्रजं । तालीसपत्रं पत्रञ्च तुल्यचूर्णानि कारयेत् । यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुं ।

न्नावलीहे । "ब्यीवं यासक कारवीभ" च.द.चभि न्यासञ्ञ.चि. । "यासमर्गीपुनर्नवा ।" [निघ ।

यासशर्करा । स्त्री । यवासशर्करायाम् । वै

यासा । स्त्री । मदनशलाकापक्षिणि । श.मा । सि यी.कास चि. । "मूर्वातिक्ता निशा यासा ।"

युक्तरथः । पुं । निरूहवस्तिभेदे । 'एरण्डमूल निक्काथो मधुतैल ससैन्धव । एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पलीफल' ॥" भा. ।

युक्तरसा । स्त्री । गन्धरावाया । सामान्यरासा यां । रा.नि.व.६ । काँटा चामदली इति भाषा । अम.भ. ।

युक्तश्रेयसी । स्त्री गन्धरावायां । रा.नि.व ६।

युक्ता । स्त्री । रासायां । वा.सू.१५च.रौप्रादिः। वृक्षभेदे । एखानीति लोके । र.मा. ।

युक्तिव्यपाश्रयः । त्रि । या चेष्टा प्रत्यक्ष फलति तदौषधवाचके, समीचनसमसमौषधवाचके च । च वि ८च. ।

युगम् । क्ली । ऋद्धी । मेथजे । हस्तचतुष्टये । भी. । "न युगमात्रदृक् ।" च.सू.८च ।

युगच्छदः । पुं । चापटा इति ख्याते वृक्षे । वै.निघ.उन्मा.चि ।

युगन्धरः । पुं । यावनाले । जनार्द्र । वै निघ.

युगन्धरभक्तम् । क्ली, पुं । यावनालभक्ते । गुणा:—' चप्रसाधितभक्तो युगन्धरायां भक्तश्च यन्मो विशदमधुरश्च । कफे त्रिदोषप्रशमने च कथ्यते वा सो च श्वासात्मकरव स स्मृत. ॥" चवि.२१च. ।

युगन्धराम्लम् । क्ली । यावनालकृतकाञ्जिक विशेषे । गुणा.—"युगन्धराम्ल कफवातहृन्न् मूत्रामयानां जरणकर्तुं । तीक्ष्णं तयाम्ल श्रमदीपदृन्न मेहार्शसो: रक्तहितं मतच ॥" चवि ११च.।

युगप(पा)त्रः (कः) । पुं । रक्तकाञ्चनवृक्षे । प.मु. । चम. । कञ्चनके । लोभ्रे । वै.निघ. ।

युगपत्रिका । स्त्री । शिंशपावृक्षे । सर्पवृक्षे । त्रिका. ।

युगपात्रिका । स्त्री । शिंशपावृक्षे । त्रिका. ।

युगभद्रराजः । पुं । भद्रराजे केशराजे च । संग्रह: ।

युगलाक्षः । बर्बूरकवृक्षे । बाबला गाछ । रा. नि.व.८ ।

युगाचिगन्धा । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । वीजताडक । प मु । [निघ. ।

युग्मला । स्त्री । सुगन्धवृषे, रोहिषवृषे । वै

युग्मम् । क्ली । युगले । [छ । मद.व.६ ।

युग्मकण्टका । स्त्री । बदरीवृक्षे । कुल गा-

युग्मपत्रः (कः) । पुं । रक्तकाञ्चनवृक्षे । र. मा. । भूर्जवृक्षे । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

युग्मपत्रिका । स्त्री । शिंशपावृक्षे । श र. ।

युग्मपर्णः । पुं । रक्तकाञ्चनवृक्षे । रा.नि व. १० । सप्तपर्णवृक्षे । रा.नि.व.१२ । स्त्री (र्णा) । वृश्चिकालीक्षुपे । श चि ।

युग्मफला । स्त्री । इन्दीवरामलतायाम् । रा. नि व ३ । वृश्चिकालीलतायां । विछाति गाछ । रा.नि व.६ । [प.मु. ।

युग्मफलिनी । स्त्री । दुग्धिकायां । थिङ्कई ।

युग्माञ्जनम् । क्ली । अञ्जनद्वये । एकं स्रोतोऽञ्जनम् अपरं सौवीरमिति । अरुण. । वा.सू.१५ च.प्रियङ्ग्वादिव. । [वै.निघ. ।

युग्या । स्त्री । ऋद्धी । ऋद्धि । वृद्धी । वृद्धि ।

युजौ । पुं द्वि. । अश्विनीकुमारौ । त्रिका. ।

युञ्जातकः । पुं । वृक्षविशेषे । गुणा.—"बल्यः शीतो गुरु. स्निग्धस्तर्पणो बृंहणात्मकः। वातपित्तहरः स्वादुः वृष्यो युञ्जातकः परं ॥" च.सू.२७च.।

युद्धसारः । पुं । अश्वे । श.च. ।

युधिष्ठिरराजः । पुं । कदम्बविषे । कौद् गाछ । त्रिका. ।

युयुः । पुं । घोटके । हला. ।

युयुक्खुरः । पुं । क्षुद्रव्याघ्रे । श.च. ।

युवगण्डः । पुं । पोन्के । त्रिका. । यूनी गण्डस्थले । वयस्फोड़ा । श.र. ।

युवती । स्त्री । हरिद्रावर्णायां क्षिति । रा.नि.व. १८ । प्रियङ्गी । च.चि.१च.ब्राह्मरसायने । स्वर्णयूथिकायाम् । वै.निघ. । हरिद्रायां । श.च. ।

योन्यर्शः । क्ली । योनिकन्दरोगे । चिका. । See कन्दः ।

योषित्प्रिया । स्त्री । हरिद्रायाम् । भा. ।

यौगन्धरान्नम् । क्ली । यावनालकृतान्ने । জনার চালের ভাত। गुणाः—"यौगन्धर गुरु घन का सन्धानप्रशमितकृत् ।" वै.निघ ।

यौतवम् । क्ली । परिमाणे । अम. ।

यौवनम् । क्ली । यौवनावस्थायाम् । तच्च पञ्च दशाद्दर्द्धमुच्यते । "कैशोरमापञ्चदशात् यौवनन्तु ततः परम् ।" रा.नि.व.१८ ।

यौवनः । पु । यावनाले । জনার । प सु. ।

यौवनकण्टकः । पुं, क्ली । युवगण्डरोगे । ব্রণফোঁড়া । म.मा. ।

यौवनपिड़का । स्त्री युवकाले मुखजातपिडकायाम् । ব্রণফোঁড়া । लक्षणं —"शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः । जायन्ते पिडका यूनां वक्त्रे या मुखदूषिकाः ॥" सु नि.१३अ. ।

र

रकः । पुं । सूर्यकान्तमणौ । वै निघ ।

रकणः । पुं. कोकिलाक्षवृक्षे । কুলেখাড়ার গাছ । रा.नि.व.४ ।

रक्षसा । स्त्री । क्षुद्ररोगविशेषे, कुष्ठरोगभेदे वा । लक्षणं—"सकण्डुभिता या पिडका शरीरे संस्रावहीना रकसोच्यते सा ।" सु.नि.५अ. ।

रक्त(क)म् । क्ली । हिङ्गुले । रा नि व.१३ । भा म.१भ ज्व.चि.त्रिपुरभैरवरसे । "शुभचित्रकमार्द्रकमर्दितम् ।" साम । रा नि.व १२ । वहधाती । र मा. । रक्तचन्दनभेदे । বকম কাঠ । सिन्दूरे । प सु. । कुङ्कुमे । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व. १२ । पद्मे । रा.नि.व.१० । प्राचीनामलके । मे. । रक्तखदिरे । कौसे । रक्तपद्मे । वै निघ. । शरीरस्थसप्तधात्वन्यतमद्वितीयधातौ । शुक्र । हिं लहु, खुन । रा.नि व.१८ । रक्तस्वरूपमाह— "रसस्तु हृदयं याति समानमारुतेरितः । रञ्जितः पाचितस्तत्र पित्तेनायाति रक्तताम् । रक्तं सर्व्व शरीरस्थं जीवस्याधारमुत्तमम् । स्निग्धं गुरु च सं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ।" शार्ङ्.पू ६अ. । रक्तस्थानम् यथा—यकृत् प्लीहा च रक्तस्य स्थानम् । तत्र कर्म्म च जीवनम् । भा । तच्च शेषं लोहितस्यान्नानामनुपहं करोति । सु सू.२१ अ. । तच्च विधानादवतारोत्पत्तनविशुद्धा इति भूम्यादिपञ्चभूतगुणाः सन्ति । शुद्धरक्तलक्षणं - "मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसंहतम् । पद्मेन्द्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् । लोहितप्रभवः शुद्धः तनोर्येनेह च स्थितिः ।" शा.सू.१०अ. । तस्मिंश्च दुष्टे सति शोथरक्तमण्डलादिबहवो रोगा जायन्ते । हृद्दे च रक्ताङ्गनेत्रताशिरापूर्णत्वादयो जायन्ते । क्षीणे च तस्मिन् मूर्च्छादयो भवन्ति । रक्तं वातदूषितं फेनिलारुणकृष्णमच्छतनु, पित्तदूषिते पीतहरितनीलश्यावाश्यादुर्विस्रीर्णं, कफदूषिते शीतलबहलस्निग्धादि च भवति । द्विदोषदुष्टे संसृष्टं त्रिदोषदुष्टस्य पूतिगन्धं भवति । भा । पु । क्लीब वृक्षे । प.सु. । कुसुम्भवृक्षे । हिज्जलवृक्षे । रा नि. व.१८ । रक्तशिग्रौ । रक्तपुनर्नवायाम् । अशोक वृक्षे । रक्तैरण्डे । रक्तरोहीतके । मत्स्यविशेषे । वै. निघ. । सविषमण्डूकभेदे । महाविषवृश्चिकभेदे । मन्दविषवृश्चिकभेदे । सु कल्प.८अ । त्रि । रक्तवर्णे । रञ्जिते ।

रक्तकः । पुं । लोहितवर्णे । मे. । बन्धुजीवकवृक्षे । ডাকুনি গাছ । प.सु. । रक्तझिण्टी । मे. । रक्तशिग्रुवृक्षे । লাল সজিনা গাছ । प.सु. । रक्ते रक्तवर्णे । वै.निघ १भ.त्रिदक.ज्व.चि. । पत्राङ्गचन्दनवृक्षे । वकम् । रा नि.व १२ ।

रक्तकङ्गुः । पुं । धूमके । वै.निघ. ।

रक्तकण्टा । स्त्री । विकङ्कतवृक्षे । বইচি গাছ । वै निघ. ।

[खना । वै.निघ. ।

रक्तकदली । स्त्री । लोहितकदल्याम् । চাপা

रक्तकन्दः (कः) । पु । राजपलाण्डौ । বড় পেয়াজ । रक्तपिण्डालुके । লাল আলু । रा.नि. व.७ । प्रवाले । वै.प. ।

रक्तकन्दलः । पुं । रक्तकन्दवृक्षे । त्रिका. ।

समम्यं सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत्। त तो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि। योगराज इति ख्यात ·॥" চিতামূল, পিপুলমূল, যমান, কৃষ্ণজীরা, বিডঙ্গ, বনযমান, জীরা, দেবদারু, চই, এলাইচ, সৈন্ধব, কুড, রাস্না, গোক্ষুর, ধনিয়া, আমলা, হরীতকী, বহেড়া, মুতা, শুঁট, পিপুল, মরিচ, গুড়ত্বক্, বেণার মূল, যবক্ষার, তালীশপত্র তেজপত্র প্রত্যে কে সমভাগ চূর্ণ সমষ্টি করিবে, সেই চূর্ণ সমষ্টির সমান শুদ্ধ মহিষাক্ষগুগ্গুল। গুগ্গুল ঘৃতের সহিত মাড়িয়া পরে তাহার সহিত চূর্ণ মিশাইবে। মাত্রা ॥॰ তো.। रस ६.। भा.। [रदे। मधुनि। इ.च.। धारि। वै.निघ.।

योगवाही (इन्)। पुं। सर्जिकाक्षारे। पा

योगशतकम्। क्ली। चिकित्सासंग्रहग्रन्थे स ; चौदासकृते। • [व.६।

योगसारः (कः)। पु। नागरङ्गवृक्षे। मद

योगा(गी)रङ्गः। पु। नागरङ्गवृक्षे। रा नि. व.११। [रा.नि.व.७।

योगिदण्डः। पु। वेत्रवंशे। বেউড় বাঁশ।

योगी(गि)ष्टम्। क्ली। सीसधातौ। र.मा.। रा.नि.व.१३।

योगेश्वरी। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटक्याम्। भा। नागदमन्याम्। नागदमनी। वै निघ।

योग्यम्। क्ली। पुष्पकासीसे। रा.नि.व.१३। ऋद्धौ। वृद्धौ। वम। चन्दने। वै.निघ.। स्त्री (ग्या)। ऋद्धौ। रा.नि.व.५। वृद्धौ। गोरोचना याम्। वै.निघ.। [सि.। भजयपाल।

योजनगन्धा (न्धिका)। स्त्री। कस्तूर्याम्।

योजनपर्णी। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। प सु.।

योजनमल्लिका। स्त्री। आस्फोतायाम्। रा- पदमाली। भैष श्च चि.पानीयवटी।

योजनवल्लिका (ल्ली)। स्त्री। मञ्जिष्ठायां। रा.नि.व.६। वा.सू.१५अ.प्रियङ्ग्वादिग.। "प्रियङ्- ग्वी योजनवल्यनन्ता।" सु सू.३८अ प्रियङ्ग्वादि.।

योमलः। पु। यावनाले। जनार्द्र। हे.च.।

योनिः। पु, स्त्री। स्त्रीचिह्ने। रा.नि.व.१८। सा तु गर्भस्थाया स्तम्भमासैर्भवति। सुखबोधः। स्वरूप यथा—"शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्ता सा प्रकीर्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्ते गर्भशय्या प्रति- ष्ठिता॥" उपस्थे। जले। कारणे। हे च.। उत्प- त्तिस्थाने। सा चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भि- ज्जभेदात्। च शा.३अ।

योनिकन्दः। पु। स्त्रीरोगविशेषे। निदाना- दिक कन्दशब्दे द्रष्टव्यम्। [नित्यापदि। निदा.।

योनिदोषः। पु। उपदंशे। स्त्रीरोगे। यो

योनिभ्रंशः। पु। योनिबहिर्गमने। सु.नि. ८अ.।

योनिरञ्जनः। पु। योनिदोषभेदे। निदा।

योनिरोगः (व्यापत्)। पु, स्त्री। उदाव र्तादिस्त्रीरोगे। निदान—"प्रहृष्टलिङ्ग पुरुष या त्यर्थमुपसेवते। रूक्षदुर्बलबालायास्तस्या वायुः प्र- कुप्यति। स दुष्टो योनिमासाद्य योनिरोगाय क- ल्पते। त्रयाणामपि दोषाणां यथास्वं लक्षणेन तु॥ विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसंग्रहे। मिथ्या- चारेण ता स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च। जायन्ते बी जदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक्॥ सर्व्वलिङ्गसमु त्थाना सर्व्वदोषप्रकोपजा। चतसृष्वपि चाद्यासु सर्व्वलिङ्गोच्छ्रयो भवेत्। पञ्चसाध्या भवन्तीह यो- नय सर्व्वदोषजा॥" सु उ.३८अ.। नामानि यथा—उदावर्ता वन्ध्या विप्लुता परिप्लुता वात- ला, वातदोषेण। लोहितक्षरा वामिनी वामिनी पुत्रघ्नी पित्तला, पित्तदोषेण। अत्यानन्दा कर्णिनी अचरणा (चरणा वा) अतिचरणा श्लेष्मला, श्लेष्म दोषेण। षण्ढी अण्डिनी (वा फलिनी) महती सू- चीमुखी त्रिदोषिणी, त्रिदोषदोषेण। मा नि.। अतिचरणा उदावर्ता प्रस्रता जातघ्नी अन्तर्मुखी सूचीमुखी शुष्काख्या वामिनी षण्ढसंज्ञा महायो- नि. रक्तयोनि पैत्तिकी श्लैष्मिकी लोहितक्षया प- रिप्लुता उपप्लुता विप्लुता कर्णिनी सान्निपातिकी चेति। वा.उ ३३अ.। आसां लक्षणानि स्वस्वप- र्याये मन्तव्यानि। [योन्यार्शः। निदा.।

योनिशूलम्। क्ली। योनिरोगविशेषे। योनि-

योनिशूलघ्नी। स्त्री। शतपुष्पायां। शुल्फा। वै.निघ। [कुटीरे। सु.नि.८अ.।

योनिसंवरणम्। क्ली। गर्भकन्दरोगे, गर्भ-

or Coccinea. Syn. P. Rosea) रक्तवर्ण दण्डपत्रचित्रकक्षुपे । रक्तचित्रा । म रक्तचित्रक । क केंपिनचित्रमूल । तें एर्रचित्र । ता शिवप्पु चित्तिर । गुणा —स्थौल्यकर कृच्छ्र कुष्ठघ्न रसनियामक लौहवेधक, रसायनं चित्रकान्तराहु याख्यय । रा.नि.व.६ । [विटो । वै निघ ।

रक्तचिल्लिका । स्त्री । मधरवास्तुके । मिठो

रक्तचूर्ण(क)म् । क्ली । सिन्दूरे । लोहितचूर्णमात्रे । पुं । कम्पिल्लके । कमलागुडि । रा.नि.व. १३ ।

रक्तजकृमिः । पु । रक्तजन्यकृमिरोगे । लक्षण —"रक्तवाहिशिरास्थानरक्तजा जन्तवोऽणव । अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्शना । केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बरा । षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातर ॥" मा.नि. ।

रक्तजन्तुकः । पुं । भूनागे । शीर । रा.नि.व. १३ । लोहितप्राणिमात्रे ।

रक्तजिह्वः । पु । सिंहे । श.मा. ।

रक्तझावुकः । पुं । (Tamarix dioica.) स्वनामख्यातवृक्षे । लाल झाउ । हि लालझाउ । श.चि. । [See रक्तकुरण्टक ।

रक्तझिण्टी । स्त्री । रक्तपुष्पझिण्टीक्षुपे । श्रम ।

रक्ततरम् । क्ली । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. ।

रक्ततुण्ड; (कः) । पु । सारसपक्षिणि । शुकपक्षिणि । रा नि.व.१९ (क) भूनागे । रा नि व १३ । [(का) । गोमूत्रिकायाम् । रा.नि.व ८ ।

रक्ततृणम् । क्ली । तृणविशेषे । वै.निघ. । स्त्री

रक्तचित्रक् । स्त्री । रक्तमूलचित्रके । लाल चेंउड़ी । म लोहितो तियर । क केंपिनेय तियडे । गुणा —तिक्ता कटूष्णा रोचनी पाचनी मलविष्टम्भहरी च । रा नि व ६ ।

रक्तदला । स्त्री । चिविल्लिकायां । नलिकायां । रा.नि.व.५ । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व १२ ।

रक्तदृक् । पु, स्त्री । कपोते । आगपायरा ।

रक्तद्रुमः । पु । रक्तबीजासनवृक्षे । पियाशाल ना ह । रा नि व.९ ।

रक्तधरा । स्त्री । मांसाश्रितकरे द्वितीयायां कलायाम् । "मांसस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च शिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च भवति ।" सु शा ४अ ।

रक्तधातुः । पु । गैरिकधातौ । गिरिमाटी । पस्त । ताम्रे । रा.नि व.१३ । रक्तवर्णधातुमात्रे ।

रक्तनाड़ी । स्त्री । दन्तमूलगतरक्तजनाडीरोगविशेषे । मा नि ।

रक्तनालः । पुं । जीवशाकक्षुपे । रा.नि.व.७ । जीवन्त्याम् । क्ली । कह्लारे । वै निघ. ।

रक्तनासिकः । पु । पेचके । श.र. । [व ९ ।

रक्तनिर्यासः । पु । रक्तबीजासनवृक्षे । रा नि.

रक्तनीलः । पु । महाविषवृश्चिकविशेषे । सु कल्प ८अ. । [निघ. ।

रक्तनेत्रः । पुं । सारसपक्षिणि । कपोते । वै.

रक्तनेत्रत्वम् । क्ली । रक्तविकारजनेत्ररोगे । निदा. ।

रक्तपत्रः । पु । पीण्डालौ । रा.नि.व ७ ।

रक्तपत्रा (त्रिका) । स्त्री । रक्तपुनर्नवायां । वै.निघ । नाकुल्यां । रा नि व ७ । [जटा ।

रक्तपदी । स्त्री । क्षुद्रक्षुपविशेषे । लज्जावती ।

रक्तपद्मः । पु, क्ली । रक्तकमले । तत्पुष्पगुणा. —पद्मं कषायमधुरं शीतपित्तकफास्रजित् । रा ल.५प. ।

रक्तप(पा)दी । स्त्री । लज्जालुकायां । ईषत्पत्रपरनामलज्जालुकायां । रा.नि व ५ ।

रक्तपर्णः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

रक्तपल्लवः (कः) । पुं । अशोकवृक्षे । रा. नि व.१० ।

रक्तपा । स्त्री । जलौकायाम् । जोँक । मि ।

रक्तपाका (की) । स्त्री । बृहतीक्षुपे । र.मा. ।

रक्तपात्री । स्त्री । जलौकायाम् । श.र. ।

रक्तपादः । पुं । शुकपक्षिणि । हे.च । हंसे । वै.निघ. । [व.१९ । मत्कुणे । वै निघ. ।

रक्तपायिनी । स्त्री । जलौकायाम् । रा.नि.

रक्तपायी (यिन्) । पुं । मत्कुणे । हारावलि । व्याक. ।

रक्ताकमलम् । क्ली । रक्तवर्णपद्मे । रा.नि.व.१० ।

रक्ताकम्बलम् । क्ली । कह्लारे । रक्तकम्बल ।

रक्ताकरवीरकः । पुं । रक्तपुष्पकरवीरवृक्षे । लालकरवी गाछ । मं रक्तकरवीर । कं केंपगण्णिगे । हि लालकनेल । गुणा —कटु तीक्ष्ण शोधकः लघीयव्रणकण्डूकुष्ठघ्न. विषघ्नश्च । रा.नि. व १० ।

रक्ताका । स्त्री । पानीयामलके । वै.निघ. ।

रक्ताकाञ्चनः । पुं । (Bauhinia variagata or B. Purpurea.) Mountain ebony. काञ्चनारवृक्षे । रक्तकाञ्चन । हिं कचनार । पस । [व.५ ।

रक्ताकाण्डा । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.

रक्ताकाष्ठम् । क्ली । पत्राङ्गचन्दने । वकम काष्ठ । रा.नि.व.१२ ।

रक्ताकुमुदम् । क्ली । रक्तकैरवे । रक्तकह्लार फूल, लालशुन्दि । जटा. ।

रक्ताकुरुण्टकः । पुं । रक्तझिण्ट्याम् । रक्त झाँटी । गुणाः—तिक्तो वर्ण्यश्च कटु शोथघ्न ज्वरघ्न, तथा वातरोगं कफं रक्तरोग पित्तम् आध्मानं शूलं श्वासं कासञ्च नाशयेत् । वै.निघ. ।

रक्ताकुसुमः । पुं । पारिभद्रवृक्षे । पालते मान्दार गाछ । रा नि.व.८ । धन्वनवृक्षे । धामन गाछ । रा.नि.व.९ । रक्ताकाञ्चने । स्त्री (मा) । दाडिम्बवृक्षे । वै.निघ । [वै.निघ. ।

रक्ताकृमिजा । स्त्री । लाक्षायाम् । गाला ।

रक्ताकेशरः । पु । पारिभद्रवृक्षे । रा.नि.व.८ । पुन्नागवृक्षे । र.मा. ।

रक्ताकैरवम् । क्ली । रक्तकुमुदे । जटा. ।

रक्ताकोकनदम् । क्ली । रक्तोत्पले । रक्त पद्म । जटा । [नकुल.१०च. ।

रक्ताकोपः । पु । शोणितप्रकोपे । रक्तविकारे ।

रक्ताखदिरः । पुं । रक्तवर्णखदिरवृक्षे । रक्तवर्ण खदिर गाछ । गुणाः—कटूष्ण तिक्त. कषाय. गुरुः आमवातघ्न वातरक्तहरः व्रणभूतज्वरघ्न च । रा.नि.व.८ ।

रक्ताखाण्डवः । पुं । देवधर्म्मूरीवृक्षे । वै.निघ ।

रक्तागतज्वरः । पु । रक्तधातुगतज्वरे । तल्लक्षणं यथा—"रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ । प्रलापः पिडका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥" मा.नि. ।

रक्तागन्ध(न्धि)कम् । क्ली । बोलनामगन्धद्रव्ये । বোল । খুনখারাপী । रा.नि व.६ ।

रक्तागन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै.निघ. ।

रक्तागर्भा । स्त्री । नखरञ्जनीवृक्षे । মেহদী गाछ । वै.निघ. ।

रक्तागुल्मः । पु । आर्त्तवजन्यगुल्मे । निदानं—"नवप्रसूताहितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा । वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहं । पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणञ्चाप्यपरं निबोध । यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैः चिरात्सशूलः समगर्भलिङ्गः । स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥" भा. ।

रक्तागैरिकम् । क्ली । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. ।

रक्ताग्रन्थिः । पुं । रक्तलम्बाधौ । लाल लङ्काबटी । रक्तजन्यग्रन्थिरोगे । तल्लक्षणं—"सवर्णाभं रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं स्यात् ।" सु. नि ११च. ।

रक्ताग्रीवः । पुं । कपोते । পায়রা । वै.निघ. ।

रक्ताघ्नः । पुं । रोहितकवृक्षे । রোড়া, রয়না गाछ । जटा. । स्त्री (घ्नी) । ग्रन्थिदूर्वायां । गाँटिया दूर्वा । श.च. ।

रक्ताचन्दनम् । क्ली । (Pterocarpus santalinus.) Red sandal wood. स्वनामख्यातसुगन्धिकाष्ठे । रक्तचन्दन । दा. हिं लालचन्दन । तें एर्रगन्धपुचेक्क । ता. शेन्शान्दनम् । फा. सन्दले सुर्ख । आ. सन्दले अह्मर् । तद्विधा—"चारुचन्दनमुत्तमं मूलं रक्तचेदञ्च मध्यमम् । चारुमधम विद्धि रक्तचन्दनकं त्रिधा ॥" भैष. । गुणाः—शीतलं तिक्त कफपित्तदाहज्वरभ्रान्तिहृद्वमितृष्णाहरम् । रा.नि.व.१२ । पत्रचन्दनं कषायं शीतलं । मधुरं पित्तं दाहम् । वा.सू.१५च गुडूच्यादिः । "चाम्पकादश्चन्दनम् ।"

रक्ताचित्रकः । पु । (Plumbago rosea

रक्तप्रतिश्याय: । पुं । दुष्टरक्तजप्रतिश्यायरोगे । लक्षणम्—"रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तास्राव. प्रवर्त्तते । ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तु रुरोघातप्रपीडित । दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो गन्धानपि न वेत्ति स ॥" मा. नि. ।

रक्तप्रवृत्ति: । पुं । पित्तजरोगे । भा. ।

रक्तप्रसव: । पु । रक्तकरवीरे । मुचुकुन्दवृक्षे । मूचकुन्द गाछ । रक्ताम्लाने । वक्क झाँटी । रा नि. व.१० ।

रक्तफल: । पुं । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ । श्वाल्मलीवृक्षे । रा.नि.व.८ । रक्तापामार्गे । स्त्री (ला)। विम्बीलतायाम् । তেলাকুচা । प मु. । स्वर्णवल्ल्याम् । শোণালু । रा.नि व.८ । वार्त्ताकुवृक्षे । वटवृक्षे । वै निघ. । [हे.च. ।

रक्तफेनज: । पु । फुस्फुसे, वामपार्श्वस्थक्लोम्नि ।

रक्तवम्नु: । पुं । महावृश्चिकविशेषे । सु कल्प ८भ. । [रे । हारा. । त्रिका. ।

रक्तबाल(लु)कम् (का) । क्ली,स्त्री । सिन्दू

रक्तबिन्दु. । पु । रक्तापामार्गे । रा.नि व.४ ।

रक्तबिन्दुच्छदा । स्त्री । पुत्रदायाम् । पुत्रकण्टकार्य्याम् । वै निघ ।

रक्तबीज: । पुं । दाड़िमवृक्षे । रा.नि.व ११ । रोठाकरञ्जे । रिठा । रक्तबीजासनवृक्षे । আসন গাছ । रक्तकुलत्थे । वै निघ. । *[रा नि.व.८ ।

रक्तबीजका । स्त्री सरटीवृक्षे । তরুই গাছ ।

रक्तभस्म । क्लो । रससिन्दूरादिकरणे । एतस्य धनमयाणो र.सा संपद्य सम्या ।

रक्तमञ्जर: । पुं । वेतसलतायाम् । त्रिका. । निम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

रक्तमञ्जरी । स्त्री । रक्तकरवीरे । वै.निघ. ।

रक्तमण्डल: । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प ४भ. । [লাল নজ্ঞাবতী । वै निघ. ।

रक्तमण्डलिका । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् ।

रक्तमण्डूक: । पुं । रक्तवर्णमण्डूकजातीयकीटे । सु कल्प.८भ ।

रक्तमत्स्य: । पुं । रक्तवर्णमत्स्यविशेषे । মাছ । तल्लक्षणगुणा:—"यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाल्पो नातिस्थूलो रक्तमत्स्य स चोक्त । शीतो रुच्य. पुष्टिकृद्दीपनोऽसौ नाशं धत्ते किञ्च दोषत्रयस्य ॥" रा.नि व.१७ ।

रक्तमरिचम् । क्ली । मरिचभेदे । লঙ্কামরিচ । হি लालमरिच । वै.निघ. ।

रक्तमातृका । स्त्री । रसधातौ । वै.निघ. ।

रक्तमिल्लातक: । पुं । रक्ताम्लान-पुष्पवृक्षे । वक्कझाँटी । रा नि.व.१० । [वै निघ. ।

रक्तमुख: । पुं । रोहितमत्स्ये । षष्टिकधान्ये ।

रक्तमूत्रता । स्त्री । रक्तप्रस्रावरोगे । निदा. ।

रक्तमूर्द्धा (न्) । पु । सारसपक्षिणि । वै.निघ ।

रक्तमूलक. । पुं । देवसर्षपक्षुपे । रा.नि.व ८ ।

रक्तमूला (ली) । स्त्री । लज्जालुकालतायां । रा नि.व ५ ।

रक्तमृत् । स्त्री । गैरिके । गिरिमाटी । वै.निघ ।

रक्तमेह: । पु । रक्तस्राविप्रमेहरोगे । लक्षणं —"विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहिन:।" भा ।

रक्तमोक्षणम् । क्ली । जलौकावचारणे । জোঁক ধরান । शोणितबाहुल्यात् बहुविषरोगजनकत्वाच्च स्रावणस्यातीव प्रयोजनं भवति प्रयोजने च सञ्जाते जलौकालाबुकाभिरुपायै. शिरामोक्षेण तत्स्रावणं क्रियते । परन्तु क्षयातिव्यवायिक्लीबादीनां न शिरामोक्ष: कार्य्यं, जलौकावचारणन्तु शस्तम् । विषदुष्टं वातादिदुष्टं वा शोणितं जलौकालाबुभि शस्तम् । भा । [त्रिकायां । प मु ।

रक्तयष्टि: (ष्टी) । स्त्री । लज्जालुकायां । म-

रक्तयष्टिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि व. ६ । [ञ्जिष्ठा । रा.नि व.१६ ।

रक्तयावनाल: । पुं । तुवरयावनाले । লাল

रक्तयोनि: । पुं । योनिव्यापद्विशेषे । लक्षणम् —"रक्तयोन्याख्यासृगतिस्रुति ।" मा.उ.३३भ. ।

रक्तरङ्गा । स्त्री । मेन्दीतिख्याते वृक्षे । वै निघ. ।

रक्तरज: । क्ली । सिन्दूरे । वै निघ ।

रक्तरस: । पुं । रक्ताम्लनवृक्षे । वै.निघ ।

रक्तरसा । स्त्री । रास्नायाम् । वै निघ. ।

रक्तपारदम्। क्ली, पुं। हिङ्गुले। त्रिका। जटा। [वै निघ।

रक्तपाषाणः। पु, क्ली। गिरिमृत्तिकायाम्।

रक्तपिण्डम्। क्ली। जपापुष्पवृक्षे त्रिका। रक्तालौ वै निघ। चौमदगोयगुलावपुष्प। श चि।

रक्तपिण्डक। पु। रक्तवर्णपिण्डालौ। रा नि व ७। जपाहवे त्रिका।

रक्तपिण्डालु। पुं। रक्तवर्ण पिण्डालौ। ना म चुवड़ि आलु। मं रातालु। कं केंपिनहेडल। गुणा —शीत मधुर अम्ल अमघ्न दाहपित्तघ्न हृद्य गुरु बलपुष्टिकरश्च। रा नि व ७।

रक्तपित्तम्। क्ली। तन्नामकरोगभेदे। निदान —"घर्म्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः। तौ क्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च। पित्तं विद ग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम्। ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्द्धञ्चाधो द्विधापि वा। ऊर्द्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यै र्मेढ्रयोनिगुदैरधः। कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्त्तते॥" इति निदानम्। "सदनं शीतकामत्व कण्ठधूमायनं वमिः। लोहगन्धश्च निश्वासो भव त्यस्मिन् भविष्यति॥" पूर्व्वरूपम्। वातिकादिलक्ष ण —"सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलञ्च कफान्वि तं। श्यावारुणं सफेनञ्च तनु रूक्षञ्च वातिकम्। रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभं। मेचका गारधूमाभमञ्जनाभञ्च पैत्तिकम्। संसृष्टलिङ्गं स सर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्। ऊर्द्ध्वगं कफसं सृष्टमधोगं पवनानुगम्। द्विमार्गं कफवाताभ्यामु भाभ्यामनुवर्त्तते। ऊर्द्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं यु गपद्गतं। एकमार्गं बलवतो नातिवेगमवोत्थितं। रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम्। एक दोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते। यत्त्रिदोषम साध्यं स्यात् मन्दाग्नेरतिवेगवत्॥" मा नि। अथ प्रथममपतर्पणम् ऊर्द्ध्वगे रेचनं अधोगे च वमनं शस्तम्। पु। हारीतपरिचिथि। भा।

रक्तपित्तहा। स्त्री। वन्दिदूर्व्वायां। गेँटे दूर्व्वा। श च।

रक्तपित्तान्तकरस। पु। रक्तपित्ताधिकारे रस। पाठ —"मृताभ्रं मृतलौहञ्च माक्षिकं रसतालकं। मर्द्दयेच्च भवेत्तुल्यं यष्टिद्राक्षामृताद्रवैः। दिनैकं मर्दयेत् खल्वे सिताक्षौद्रसमन्वितं।" माषा मात्रया च। रसा स। [निदा।

रक्तपीटिकादर्शनम्। क्ली। रक्तविकारे।

रक्तपीतफला। स्त्री। मधुरबिम्बिकायाम्। वै निघ।

रक्तपुनर्नवा। स्त्री। स्वनामख्यातपत्रशाकवि शेषे। गादापुण्या। म रक्तघेंटुलि। क केंपिन बेलडाकलु। गुणा —तिक्ता सारणी शोथघ्नी रक्तप्रदरघ्नी पाण्डुविषघ्नी च। रा नि व ५।

रक्तपुष्प। पु। रक्तवकवृक्षे। नाम वकफूलेर गाछ। र मा। रक्तकरवीरवृक्ष। जटा। रोहितकवृक्षे। श मा। दाड़िमवृक्षे। ध मु। रक्तकाञ्चनवृक्ष बन्धूकवृक्षे। पुन्नागवृक्षे। रा नि व १०। पर्पटके। शाल्मलीवृक्षे पलाशवृक्षे। पारिभद्र वृक्षे। जवावृक्षे। रक्तार्के वै निघ।

रक्तपुष्पक। पु। पलाशवृक्षे। रोहितकवृक्षे। जटा। पर्पटके। रा नि व ५। शाल्मलीवृक्षे। रा नि व ८।

रक्तपुष्पा। स्त्री। शाल्मलीवृक्षे। जटा। कमल कदलीवृक्ष। चाँपाकला गाछ। ध मु। नागद मन्याम्। नागदना। रा नि व ५।

रक्तपुष्पिका। स्त्री। भूपाटल्यां। रक्तपुनर्नवा यां। रा नि व ५। लज्जालुकायाम्। श च। पाट लीवृक्षे। पारल गाछ। रा नि व १०। मञ्जिष्ठायाम्। लाङ्गलिकायाम्। रक्तमञ्जुषायाम्। शा ल्मलीवृक्ष। वै निघ।

रक्तपुष्पी। स्त्री। धातकीवृक्षे। र मा। पाट लीवृक्ष। जटा। जवापुष्पवृक्षे। रा नि व १०। आवर्त्तकीलतायां। रा नि व ३। नागदमन्यां। रक्तार्के। रक्तपुनर्नवायाम्। वै निघ। काकपदे शीयकदलीपुष्पवृक्ष। रुद्रकाण्डीपुष्पवृक्ष। रा नि व १०। [नि व ६।

रक्तपूरकम्। क्ली। वृक्षाम्ले। टेंकुल। रा.

रक्तपूर्व्वक। पु। रक्तापामार्गे। वै निघ।

रक्तपोस्त। पु। (Papaver Rhoeas) Red poppy रक्तवर्णपोस्तवृक्षे। नाम पोस्त। हिं लालपुस्ता। मं एरएरगमलाचेहुं। ता. मि गप्पु पोस्तकायडि। कापाल्लंम्।

रक्तशिग्रुः । पुं । रक्तशोभाञ्जनवृक्षे । लाल स-जिना गाछ । म् रक्तसेगुवा । कं केंपिनेगुगि । गुणाः—महावीर्य्यः मधुरः रसायनः शोफाध्मान वातघ्न पित्तश्लेष्मघ्न । रा.नि.व.७ । [वै.निघ ।

रक्तशिम्बी । स्त्री । शिम्बीभेदे । लाल शिम् ।

रक्तशीर्षकः । पुं । लवणखोर्य्यां । प.मु. । सारसपक्षिणि । च.सू २७ अ ।

रक्तशृङ्गिकम् । क्ली । विषे । रा.नि.व.६ ।

रक्तशेखरः । पुं । पुन्नागवृक्षे । र.मा. ।

रक्तश्रीखण्डकम् । क्ली । रक्तचन्दने । वै. निघ.२भ.वा.व्या.चि.महाराजादौ ।

रक्तश्वेतः । पुं । तदर्थमहाविषवृश्चिकभेदे । सु कल्प.८अ. ।

रक्तष्ठीविसन्निपातः । पुं । स्वनामख्यात सन्निपातविशेषे । तस्य लक्षणं—"रक्तष्ठीवी ज्वर-वमिवपासामोहशूलातिसारहिक्काध्मानभ्रमणदवथुश्वा-सभ्रमश्रान्तास. । श्यामा रक्ताधिकतररसा मण्ड-लोत्थानवपुः रक्तष्ठीवी निगदित इह प्राणहन्ता म-निषः ॥" निदा । [निका. ।

रक्तसंज्ञ(सञ्जीवपिशुन)म् । क्ली । कुङ्कुमे ।

रक्तसंवरणम् । क्ली । लाक्षाद्रुमे । वै.निघ ।

रक्तसन्दंशिका । स्त्री । जलौकायाम् । जोंक । रा.नि.व.१८ ।

रक्तसन्ध्यकम् । क्ली । रक्तकह्लारे । रक्तकम- म । अम. । रक्तोत्पले । वै.निघ. ।

रक्तसरोरुहम् । क्ली । रक्तपद्मे । अम. ।

रक्तसर्षपः । पुं । (Brassica nigra) रक्त वर्णसर्षपे । राई वा प्रकृतराई । हिं लालराइ, माकडाराइ । मं मडूरी । कं सासिराइ । तें नल्लावालु । गुणाः—कटुः तिक्त उ-ष्णः वातघ्नः शोफघ्नः दाहपित्तकरः कफगुल्म कृमिघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

रक्तसहा (ह्वः) । स्त्री, पुं । रक्तम्लानपुष्प-वृक्षे । रक्तपुष्पकोर्जे गाछ । रा.नि.व.१० ।

रक्तसारम् । क्ली । रक्तचन्दने । प.मु. । रा.नि.व.१२ । रस.र.च.इ.मिश्र.नि.महौषधादिषु ।

पत्तङ्गचन्दने । रक्तकाष्ठे । प.मु. । पुं । अम्लवे-तसे । रा.नि.व.६ । रक्तखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ सु.चि.१अ. । रक्तबीजासनवृक्षे । रा.नि.व.८ । र-क्तशिग्रपायाम् । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

रक्तसूः । स्त्री । शरीरस्थरसधातौ । रसधातु । रा.नि.व.१८ । [जटा. ।

रक्तसौगन्धिकम् । क्ली । रक्तकह्लारपुष्पे ।

रक्तस्थज्वरः । पुं । रक्तगतज्वरविशेषे । लक्षणं —"रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ । प्र-लापः पिडका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥" मा नि. ।

रक्तस्रावः । पुं । अम्लवेतसे । जटा. । नेत्र-सन्धिगतरोगे । निदा. । अस्य रक्तस्रावनेत्ररोगे । लक्षणं यथा—"रक्ताभिष्यन्दिनोऽस्रस्य नेत्रं भवति लोहितं । सर्वं त्रिभागमर्द्धं वा यावत्कन्दाहपीडि-तम् । रक्तस्रावोऽथवा यस्य वाजिनो लोचनाद्भवेत् । रक्तस्रावाभिधानन्तु नेत्ररोगं समादिशेत् ॥" अ द. १०अ. ।

रक्तस्रुतिः । स्त्री । रक्तस्रावे । व्याक ।

रक्तहरः । पुं । भल्लातके । भाउना । वै.निघ. । त्रि । रक्तप्रद्रव्यमात्रे ।

रक्ता । स्त्री । गुञ्जायां । कुँच । रा.नि.व.३ । सु. चि १०अ.,सु.कल्प.१अ. । लाक्षायां । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६।१२ । शिम्बीभेदे । प.मु. । उष्ट्रकाण्डी-नामपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । मूषकाकर्ण्यां । वचा-याम् । वै.निघ. । रक्तवर्णगलपद्मां । लाल केन्दु-रे । सु.कल्प.८अ. । कृष्णसारगन्धमूलविशेषे । कर्ण-शिराभेदे । वा.उ.१अ. ।

रक्ताका(ङ्कु)रः । पुं,क्ली । प्रवालद्रुमे । पला-श गाछ । रा.नि.व.११ ।

रक्ताक्तम् । क्ली । रक्तचन्दने । जटा. । [निघ. ।

रक्ताख्यातः (क.) । पुं । रक्तापामार्गे । वै.

रक्ताङ्गम् । क्ली । रक्तचन्दने । प.मु. । कुङ्कुमे । त्रि. । पुं । कम्पिल्लके । कवलारिंडि । प.मु. । प्रवालमणौ । रा.नि.व.१३ । मत्कुणे । छारपोका । रा.नि.व.१८ ।

रक्ताङ्गी । स्त्री । कटुकायां । कठेली । रा.नि,

रक्तारसोन: । पुं । लोहितरसोने । लाल र-शुन । सं लोहितावीलुरसश्च । कं कैपिनवेलुलि । गुणा:—मधुर. कटु: बलकर: । पत्र तिक्तं । ह्र-स्वि सलवणञ्च । रा.नि.व.७। पत्रं मधुरं चार नाली मधुरपिच्छल: कषाय. इति । मद.व.७ ।

रक्ताराजालुकम् । क्ली । रक्तवर्णालुकभेदे । एतच्च किञ्चिदुष्णम् आग्नेयं वातकफहरञ्च । द्रव्य-गुण: । [व्यकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

रक्ताराजि: (जी) । स्त्री । सर्षपिकानामवाय

रक्तारेणु: । पु । सिन्दूरे । भा । पलाशकलिकायां । मे । पुन्नागवृक्षे । रा नि.व.१० ।

रक्तारेणुका । स्त्री । पलाशकलिकायां । पला-शकुँड़ि । श.मा. । [नि.व.११ ।

रक्तारैवतक: । पु । दीपाल्यखर्ज्जूरीवृक्षे । रा.

रक्तारोहितक: । पुं । (Rheum w.ghtu.) । रक्तरोहिड़ा । हिं रक्तरोहिडा ।

रक्तालशुन: । पुं । रक्तरसोने । लाल रशुन । रा.नि.व.७ । [व्यालतायां । रा.नि.व.२ ।

रक्तालता । स्त्री । काकादन्यां । कुँच गाछ । मू

रक्तालोचन: । पु । कपोते । हे च. । भा ।

रक्तावटी । स्त्री । मसूरिकायां । वसन्त । भिका.।

रक्तावरटी । स्त्री । मसूरिकायाम् । वसन्त । जटा. ।

रक्तावर्ग: । पुं । दाड़िमकिंशुकलाक्षाहरिद्रा दारुहरिद्राकुसुम्भपुष्पमञ्जिष्ठाबन्धूकेषु । "दाड़िमं किंशुकं लाक्षा बन्धूकञ्च निशाद्वयम् । कुसुम्भपुष्प मञ्जिष्ठा इत्येते रक्तवर्गक: ॥" रा.नि.व.२१ ।

रक्तावर्ण: । पुं । इन्द्रगोपकीटे । लाल आवा-ड़े पोका । रा.नि.व.१८ । गोमेदमणौ । मन:शि-ले । कम्पिल्लके । वै.निघ । ।

रक्तावर्त्तक: । पुं । विष्किरपक्षिविशेषे । लाल वटेर । च.सू.२७अ. ।

रक्तावर्म्मा । पुं । कुक्कुटे । वै.निघ. ।

रक्तावर्द्धन: । पुं । वार्त्ताकौ । श.च. । [व.५।

रक्तावर्षाभू: । स्त्री । रक्तपुनर्नवायां । रा.नि,

रक्तावल्ली । स्त्री । पीतपुष्पदग्धोत्पलौ । रमा मञ्जिष्ठायां । नलुकायाम् । वै.निघ ।

रक्तावात: । पुं । वातरक्तनामरोगविशेषे । यं रोग. रक्तवस्त्रप्रवालहरणादुत्पद्यते । निष्कृतिश्च रत्नात् पद्मरागसहितसवस्त्रमहिषीदानाद्भवति । "रक्तवस्त्रप्रवालानां हारी स्याद्रक्तवातवान् । सवस्त्र महिषीं दद्यात् पद्मरागसमन्विताम् ॥" कर्म्मवि पाक: । नारिकेलमूलं छागीदुग्धेन पीतं वातरक्त नश्यति । पुराणम् । [रा.नि.व.१० ।

रक्तावारिजम् । क्ली । कोकनदे । रक्तपद्म ।

रक्तावास्तुक: । पुं । गौरवास्तुकशाके । लाल वेतो शाक । वै.निघ. ।

रक्ताविकार: । पुं । रक्तजरोगे । निदा. ।

रक्ताविद्रधि: । पुं । रक्तजन्यविद्रधौ । लक्षणं —"कृष्णस्फोटावृत: श्याव: तीव्रदाहरुजाकर: । पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥" मा.नि. ।

रक्ताशृन्तक: । पुं । पुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

रक्ताशृन्ता । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । शिउलि गाछ । प.मु. । [ड़ि । वै निघ. ।

रक्ताशमनम् । क्ली । कम्पिल्लके । कमलागुँ-

रक्ताशालि: । पु, स्त्री । (Oriza sativa.) रक्तधान्ये । लालधानि मिहि चाउल । प.मु. । तैमेर्निवर्णगलधान्यम् । गुणा:—सुमधुर: लघु: स्निग्ध. बलकर. रुचिकृद्दीपन सुखजाड्यहर: पथ्यश्च । सर्व्वरोगघ्न. हृद्य: पित्तदाहवातरक्तघ्नश्च । रा.नि.व.१६ । त्रिदोषघ्न: चक्षुष्य. शुक्रल: मूत्रल: तृष्णाघ्न: बल्य: स्वर्य. हृद्यश्च । राज. । त्रिदोषघ्नी चक्षुष्या मूत्ररोगहा । भाव.१४अ. । चा.सू.६अ. । "रक्तो महान् सकलम: ।" च.द.ज्व.चि. । "पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्ववस्तिशिरोरुजि ।" तन्मण्ड-गुणा:—रक्तशाल्युद्भव मण्ड मधुरं चापि शीतलम् । प्रमेहानलशूलौ हन्ति वातल पित्तहरम् ।" चनि. १२अ. । [न्दे । रक्तपद्मेर गेंड़ । वै.निघ. ।

रक्ताशालुक: (का) । पुं, स्त्री । रक्तकमलक-

रक्ताशाल्मलि: । पु । रक्तपुष्पशाल्मलिवृक्षे । रक्तशिमुल । वै.निघ. ।

रक्ताशासनम् । क्ली । सिन्दूरे । शब्द. ।

रक्तिका । स्त्री । गुञ्जायां । कुँच । र.मा. । रा नि व ३ । रक्तिकायाम् । रा.नि व १६ ।

रक्तेक्षु । पु । रक्तवर्णेक्षौ । दशाई आक् । गुणा.—पाके मधुर शीतल, सद्यः पित्तदाहहर तथ्य तेजोवलवर्द्धनश्च । रा.नि व.१४ ।

रक्तेक्षुशर्करा । स्त्री रक्तेक्षुजातशर्करायाम् । गुण —पित्तघ्नी । रा नि.व.१४ ।

रक्तेरण्ड: । पु । रक्तवर्णैरण्डवृक्षे । লাল ভেরেণ্ডা । अय प्रायेण श्वेतवद्गुण । विशेषतु शोथघ्न लघु, भरोचकघ्न, कफश्वासघ्न ज्वरघ्न रक्तपाण्डुभालिनाशनश्च । रा.नि.व ८ । "रक्तैरण्डकमुष्णं वीर्ये कटुलघु स्मृत' । तिक्तो वातकफश्वासकासक्षयगर्भपीडा । रक्तदोषपाण्डुरुशाधाल्यरोचकनाशन । माथस्त्वो गुणायास्य श्वेतवच्च समीरिता. ॥" वै निघ । [व.३ ।

रक्तैर्वारु: । पु । इन्द्रवारुणीलतायां । रा.नि.

रक्तोच्चटा । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । भा. ।

रक्तोत्पलम् । क्ली । लघुरक्तपद्मे । कोकनदे । प.सु. । रा.नि.व.१० । सु सू.१८च. । गैरिके । पु, स्त्री (ला) । शाल्मलीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

रक्तोदर: । पु । रोहितमत्स्ये । महाविष मध्य विष वृश्चिकविशेषे । सु कल्प.८च. ।

रक्तोपलम् । क्ली । गिरिमृत्तिकायां । हारा ।

रक्तौदनम् । क्ली । रक्तशाल्यादिभक्ते । भलक्तकरञ्जितभक्ते । च.द.बाल चि. ।

रघुनाथ: । पु । वैद्यविलासनामग्रन्थकारे ।

रङ्कु: । पुं । 'मत्सरङ्के । वै.निघ. । प्रबलपृष्ठहरिणविशेषे । रा.नि.व.१९ ।

रङ्गम् । क्ली । वङ्गधातौ । রাঙ্ । प.सु । रा. नि व.१३ । पु । टङ्कणे । সোহাগা । रा.नि.व ६ । खदिरसारे । रा.नि.व.८ । [नि.व १२ ।

रङ्गकाष्ठम् । क्ली । पत्तङ्गे । वकमकाष्ठे । रा

रङ्गजम् । क्ली । सिन्दूरे । र मा. ।

रङ्गद: । पु । खदिरसारे । रा.नि.व.८ । टङ्कणक्षारे । रा.नि.व.६ । [निघ ।

रङ्गदलिका । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.

रङ्गदा । स्त्री । स्फटिकायां । फटकिरि । भा. ।

रङ्गदायकम् । क्ली । कङ्कुष्ठे । रा नि.व.१३ ।

रङ्गदृढ़ा । स्त्री । स्फटिकायाम् । रा.नि व १३ ।

रङ्गपत्री । स्त्री । नीलीवृक्षे । নীল গাছ । रा. नि.व.४ । [वाङ्गचे । वै.निघ ।

रङ्गपुष्पी । स्त्री । नीलीवृक्षे । रा नि.व ४ । व

रङ्गबीजम् । क्ली । रूप्ये । त्रिका. । [व.१३ ।

रङ्गमाणिक्यम् । क्ली । माणिक्यरत्ने । रा.नि.

रङ्गमाता (तृका) । स्त्री । लाक्षायां । ला-क्षा । रा.नि.व.६।२२ । त्रिका. ।

रङ्गलता । स्त्री । (Helicteres Isora.) आवर्त्तकीलताग्राम् । আঁতমোড়া । हि मरोर फली मेन्दु कपासी । ते गुवादरर । वम्. मेरा दम्रि, केवान् । गुण —शूलघ्नी । केचित् ।

रङ्गलासिनी । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । श. च. ।

रङ्गसट्टकम् । क्ली । यमदे । मञ्जौ । भा. ।

रङ्गक्षार: । पु । टङ्कणक्षारे । সোহাগার খৈ । वै.निघ ।

रङ्गा । स्त्री । जवावृक्षे । জবা গাছ । वै निघ ।

रङ्गाङ्गा । स्त्री । फटिकारिकायां । फटकिरि । रा नि.व.१३ । [र मा ।

रङ्गारि: । पुं । करवीरवृक्षे । করবী গাছ ।

रङ्गिणी । स्त्री । शतमूल्याम् । লটা । कैवर्त्तिकायाम् । কেওটমুতা । रा.नि व.६१ । हरिद्रायाम् । वै.निघ. । [রাঙা আলু । त्रिका ।

रङ्गेष्टालुकम् । क्ली । स्वनामख्याते आलौ ।

रज: । पु । पर्पटके । ক্ষেৎপাপড়া । भा.म.१ भ.चित्तभ्रम ज्व.चि । "पथ्यारिवितरामसेनकरज ।" भा.म.१भ ज्वरे काम चि. । "कलिङ्गदुफल रज ।" वै निघ.दुर्जलज्व चि ग्रानीदयरसे । क्ली । स्त्रीकुसुमे । श.च. ।

रज. (स्) । पुं, क्ली । स्त्रीपुष्पे । अमरदत्तः । श र. । "पाचिता पित्ततापेन रसाद्या धात्वक्रमात् । प्रकत्य यानि मासेन तथा स्त्रीणां रजो भवेत् ॥" शार्ङ्ग.६च. । रूपये । रुद्रके । कालुष्ये ।

व ६। मञ्जिष्ठायां। भा। जीवन्त्यां। गी।"जनु
काश्याम्। वै निघ। [निश्रा। च द चारतैल।

रक्ताम्लना। स्त्री। रक्ताम्लनिकायां। रक्ताम्ल

रक्ताढकी। स्त्री। रक्तपुष्पाढकाम्। लाल व
हव। गुणा —रुच्या बल्या पित्ततापादिहरी च।
रा नि व ११। [१०म। See अण्डस्कन्द।

रक्ताण्ड:। पु। अण्डस्य अण्डरोगभेदे। ज द

रक्तातिसार। पु सरक्तातिसाररोगे। तस्य
सम्प्राप्ति — पित्तकृन्ति यदात्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति
पैत्तिके। तदीपजायतेऽभीक्ष्णं रक्तातीसार उल्व
णः।' मा नि।

रक्ताधार:। पु। चर्म्मणि। रा नि व १८।

रक्तापराजिता। स्त्री। रक्तपुष्पापराजितायां।

रक्तापहम् (हा)। क्ली स्त्री। बोलनामग
न्धद्रव्ये। थुनशारापि। रा नि व ६।

रक्तापामार्ग। पु। स्वनामख्यातक्षुपे। लाल
आपाङ्। हि लालचिरचिरा। म रक्तअटजी
रा। क वडाआघाडा। तें केम्पिगुरुचे। गुणा
—शीत कटु कफवातघ्न व्रणकण्डूविषघ्न स
ग्राही वान्तिघ्नश्च। रा नि व४। वातविष्टम्भी क
फकृत् शीतल। भा पू १भ।

रक्ताज(क)म। क्ली। रक्तकमले। वै निघ।

रक्ताभ (भा)। पु, स्त्री। रक्तजपायाम्।
लाल जवा। इन्द्रगोपकीटे। वै,निघ।

रक्ताभिष्यन्द। पु। सर्वगतनेत्ररोगभेदे।
यथा—"रक्ताश्रुराजीदूषीकधकृमण्डलदर्शनम्। र
क्तस्यन्देन नयने सपित्तस्यन्दलक्षणम्॥" वा उ १५
अ। [रा नि व १३।

रक्ताभ्रम्। क्ली। रक्तवर्णाभ्रके। लाल अभ्र।

रक्ताम्भोजम। क्ली। कोकनदे। रक्तकमल।
र नि व १०। [नि व ११।

रक्तास्र। पु। कोषामञ्चे। कमपाटे। रा

रक्ताम्लातक / **रक्ताम्लान** } पु। रक्तझिण्टीक्षुपे। रक्त
झाँटी गाछ। हि लालकट
सरैया। म वाणझाड़। क वप्पदगिड्डु। गुणा —
लघु कटु वातामयशोफघ्न ज्वरघ्न आमानशूल
न नाशघ्न वर्ण्यश्च। रा नि व १०।

रक्तारि:। पु। महाराष्ट्रीक्षुपे। प स्तु।

रक्तार्क। पु। अरुणार्कवृक्षे। लाल आकन्द
गाछ। गुणा —"अर्कद्वय मरुद्वातकुष्ठकण्डूविषव्र
णान्। निहन्ति शोफगुल्मार्शोयकृत्प्लीहोदरकृमी
न्॥" मद व १। रा नि व १०।

रक्तार्त्ति:। स्त्री। शोणितामये। रा नि व २०।

रक्तार्म्म (न)। क्ली। नेत्ररोगभेदे। लक्षण यथा
—"पद्माभं मृदु रक्तार्म्म यन्मांसं चीयते सिते।"
मा नि। [See अर्बुद।

रक्तार्बुद। पु। मुखरोगे। रक्तजन्यार्बुदरोगे।

रक्तार्श। क्ली। रक्तजन्यगुदजरोगे। लक्षण—
"तनु चारुणवर्णञ्च फेनिलञ्चासृगर्शसाम्। कट्यू
रुगुदशूलञ्च दौर्ब्बल्यं यदि चाधिकम्। तत्रानुब
न्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम्। शिथिलं श्वेत
पीतञ्च विट स्निग्धं गुरु शीतलम्। यदार्शसां
घनञ्चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम्। गुदं सपिच्छं
स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणम्। श्लेष्मानुबन्धौ वि
ज्ञेयश्च रक्तार्शसां बुधैः॥" मा नि। [घ।

रक्ता(लता)। स्त्री। मञ्जिष्ठायां। सु कल्प ५

रक्तालु। पु। (Dioscorea sativa)
Common Yam रक्तपिण्डालुके। लाल पिण्ड
आलु। हि रताळू, रतआलु, रक्तालु। ता याम
स्कीज। गुणा —शीतल मधुर अस्र श्रमपित्त
दाहघ्न पथ्य बलपुष्टिकर गुरुश्च। रा नि व७।
शालिधान्यविशेषे। प स्तु। [२म।

रक्तावसेचनम्। क्ली। रक्तमोक्षणे। च चि

रक्ताश्वमारपुष्पम्। क्ली। रक्तकरवीरपुष्पे,
रक्तकरवी फूल। चि यो विषमज्वरे। "रक्ताश्व
मारपुष्पस्य।' [ति शतके।

रक्ताश्वारि। पु। रक्तकरवीरवृक्षे। रावणक

रक्तास्राव। पु। रक्तजनेत्रसन्धिरोगे। लक्ष
णं यथा—"रक्तास्रावः शोणितोत्थः सरक्तं कोष्ण
माल्पं चबहुलातिसान्द्रम्।" सु उ.२अ।

रक्ताक्ष। पु। महिषे। पारावते। चकोरे।
स्री। सारसपक्षिणि। रा नि व १९। [चि।

रक्ताक्षी। स्त्री। गुग्गुली। वै निघ १म च शो,

रक्ति। पु। अष्टकर्षपरिमाणे। च,कल्प १२अ।

रणपक्षी (इन्) । पु । रणारम्भे । श्येन पाखी । वै निघ । [श्येनपक्षिणि । रा नि व १८ ।

रणप्रियम् । क्ली । उशीरे । रा नि व १२ । पुं ।

रणमुष्टि. । पुं । विषमुष्टिक्षुपे । कुचिला इति भाषा । रा नि व ४ । [व ६ ।

रणमुद्गजा । स्त्री । कर्कटशृङ्गयाम् । रा नि

रणरण । पु भ्रमरे । मशके । मश । त्रिका । (क) उत्कण्ठायाम् । हे च ।

रणालङ्करण. । पु । कङ्कपक्षिणि । काँक पाखी । रा नि १८ । [च ।

रण्डक । पु । अफलवृक्षे । राँड़ा गाछ । श

रण्डा । स्त्री । मूषिककर्णाम् । अम । प्र दत्त सोमनाथरसे ।

रतम् । क्ली । मैथुने । अम । गुह्ये । मे ।

रतकील: । पु । कुक्कुरे । हे च ।

रतज्वर । पु । काके । त्रिका ।

रतनारीच । पु । कुक्कुरे । वै निघ. ।

रतनिधि. । पु । खञ्जनपक्षिणि । श र. ।

रतव्रण । पु । कुक्कुरे । त्रिका । मे ।

रतशायी (इन्) । पु । कुक्कुरे । हे च ।

रताङ्गी । स्त्री । कुष्माण्डिकायां । त्रिका ।

रतान्दुक । पुं । कुक्कुरे । हे च ।

रतामर्द. । पु । कुक्कुरे । श.मा ।

रति । स्त्री । प्रीत्याम् । सुरते । गुह्यदेशे । मे ।

रतिकुहरम् । क्ली । भगे । त्रिका ।

रतिगृहम् । क्ली । भगे । त्रिका. ।

रतिचर्य्या । स्त्री । स्त्रीसेवायाम् । वा सु.४०अ ।

रतिमन्दिरम् । क्ली । योनौ । जटा ।

रतिवल्लभमोदक: । पु । वाजीकरणाधिकारे औषधम् । पाठ —"महाशणस्य बीजानि चूर्णितानि पलाष्टक । कुडवं हविषश्चैव क्षीरप्रस्थं प्रदद्य च । शतपुष्पीरसप्रस्थं प्रस्थं मकामनस च । स्थानार्थे पय प्रस्थं दत्वा प्रमध्य पचत् । धात्री त्रिफीरक सुत लवीनापत्रकेशरं । चातुर्जाता त्रिवृता तालाङ्कुरकर्केचक । शृङ्गाटक त्रिकटुकं धन्याक चित्रकं तथा । पथ्या द्राक्षा च काकोल्यौ खर्ज्जूर छुरक तथा । कटुका मधुक कुष्ठ लवङ्ग सारसैन्धव । यमानिका चाजमोदा जीवन्ती गज पिप्पली । प्रत्यक कर्षमेकञ्च चूर्णितानि शुभानि च । मधुन कुडवार्द्धञ्च पाकशेषे तथा क्षिपेत् । मृगाण्डजं सकर्पूर यथालाभ विनिक्षिपेत् । रतिवल्लभनामाय सेव्यमानो रसायन ॥' सिद्धिबीज चूर्ण ८ प (मतान्तरे ५ प) घृत ४ प शर्करा २ श शतावरीरस गव्यदुग्ध छागदुग्ध प्र ४ श । प्रक्षेप —आमलकी जीरक कृष्णजीरकं मुस्ता त्वक् एला तेजपत्र नागकेशरं कपिकच्छूबीज (आलाकुशीर बीज) गोरक्षतण्डुला (গোরক্ষচাকুলিয়া) तालास्थिशस्य कशेरुक शृङ्गाटकं त्रिकटु धान्यकं चित्रक (मतान्तरे अभ्र वङ्गञ्च) हरीतकी द्राक्षा काकोली क्षीरकाकोली पिण्डखर्ज्जूर काकिलाक्षबीज कटुकी यष्टिमधु कुष्ठ लवङ्ग सैन्धव यमानी वनयमानी जीवन्ती गजपिप्पली प्र २ तो मधु २ प । रस र. । भैष । [श च ।

रतिसत्वरा । स्त्री । पृक्कायां । पिडिंशाक ।

रतिसाधनम् । क्ली । शिश्ने । वै निघ. ।

रती । स्त्री । रक्तगुञ्जायाम् । वै निघ ।

रतोद्वह । पु । कोकिले । श मा ।

रत्नम् । क्ली । हीरके । रा नि व १३ । मुक्तादौ । रत्नानि नव—रत्न गारुत्मत (पान्ना) पुष्पराग माणिक्य पद्मराग इन्द्रनील मरकत गोमेद (वैदूर्य्य) मौक्तिक विद्रुमयोत विष्णुधर्मोत्तरे । तन्निरुक्ति —"धनार्थिनो जना सर्व्वे रमन्तेऽस्मिन्नतीव यत् । ततो रत्नमिति प्रोक्तम् ।" भा पू १भ रत्न च रत्नसाधारणगुणा —"रत्नानि भक्षितानि स्युर्म्मधुराणि सराणि च । चक्षुष्याणि च शीतानि विषघ्नानि धृतानि च । मङ्गल्यानि मनोज्ञानि ग्रहदोषहराणि च ।" इति । माणिक्यं तरण सुजातममलं मुक्ताफलं शीतगो, माहेयस्य तु विद्रुमो निगदित सौम्यस्य गारुत्मतम् । देवज्यस्य च पुष्पराग मसुराचार्य्यस्य वज्र मणि, नील निर्म्मलमन्ययोर्निगदिते गोमेदवैदूर्य्यके ।" आ । तन्त्र च रत्न दीतिग्रहणम् । सु चि २४अ । "वज्र माणिक्यमादुर्भामरत्नमनूदन । देव च प्रमीजप्य रत्नाभरणधारणम् । राज १प ।

मतिभ्रमे। "रजोरूपगुणसुद्रेक कालुष्यं मतिविभ्रम।" रा नि व.२१। प्रागे। मे।

रज.भय. । पु। कुक्कुरे।॰ज.मा।

रज.सारम् । क्ली। कर्पूरे। नकुल.१२च।

रजतम् । क्ली। रौप्ये। अम.। स्वर्णे। वि.ज्व.चि.ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे। हस्तिदन्ते। वै.च.।

रजतप्रभः । पु। सोमलताभेदे। (सोमलता)। सु.चि.२६च.।

रजतोपमम् । क्ली। रौप्यमाक्षिके। वै.निघ.।

रजनकः । पु। काम्पिल्लके। कमलाग्डि। सा.सु.२४च ग्यामादि। "स्निग्धरजनकम्पिल्लक...हा करञ्जा।" [भटी.।

रजनि. । स्त्री। वालुके। रात्रौ। हरिद्रायां।

रजनिपुष्पम् । क्ली। हरिद्रापुष्पे। हलुदफुल। रस.र नागार्ज्जनचूर्णे।

रजनी । स्त्री। हरिद्रायां। रा.नि.व ६। सि यो.पाण्डु चि.। सु सू ३८च वल्लीपञ्चके। यतुकालतायां। रा नि व ३। नीलिन्याम्। नील। मे। दारुहरिद्रायां। वालुके। वै निघ। रात्र्यां। अम.।

रजनीगन्धा । स्त्री। (*Polianthes tuberosa.*) Tuberose. स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे। रजनीगन्ध। हिं गुलशब्बू। भूरिप्र.।

रजनीजलम् । क्ली। नीहारे। हारा.।

रजनीद्वयम् । क्ली। हरिद्राद्वये, हरिद्रादारुद्वयो। च.द विषमज्वरे।

रजनीपुष्पः । पु। पूतिकरञ्जे। रा.नि व ८।

रजनीहासा । स्त्री। शेफालिकापुष्पवृक्षे। म र.।

रजसानुः । पु। मनसि, हृदये। छगा.।

रजस्वर्णः । पु। पीतभृङ्गराजे। वै निघ.।

रजस्वलः । पु। महिषे। त्रिका.। पारदे। वै.निघ.। स्त्री(ला)। जातरजस्कायां स्त्रियि। रा. नि व,। ८। स्वरूप यथा—"द्वादशाद्वत्सरादूर्द्ध्वमापञ्चाशत्समाः स्त्रियः। मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तवं स्रवेत्। आर्त्तवस्रावदिवसात्तु षोडशरात्रयः। गर्भग्रहणयोग्यस्तु स एव समय क्षतः॥" रज.स्वलाक्रम—"आर्त्तवस्रावदिवसाद्‌अहिंसाब्रह्मचारिणी। शयीत दर्भशय्यायां पश्येदपि पतिं न च॥" इत्यादि। भा.। ऋतुस्नानानन्तरं नारी पतिमेव पश्येत्।

रज्जुः । पु। केशवेण्याम्। दामनि। मडि। मांसरज्ज्वाम्। "पृष्ठवंशोभयत्र महत्यो मांसरज्जव.। चतस्रो मांसपेशीनां बन्धन तत्प्रयोजनम्॥" भा.।

रञ्जकः । पु। काम्पिल्लके। कमलाग्डि। रा नि व १३। भल्लातकवृक्षे। वै निघ.। तद्यान कजठराग्नौ। तस्य स्थानं यकृत्प्लीहमध्यम्। स रसाख्यरसं रञ्जयति। सु.सू.२१च। क्ली। हिङ्गुलि, हिङ्गुलविशेषे। रा नि व १३। स्त्री (का)। नखरञ्जिका। (मेहेदि गाछ)। वै निघ.।

रञ्जनम् । क्ली। रक्तचन्दनभेदे। वकम काठ। र.भा.। रक्तचन्दने। मद व.१। हिङ्गुले। रा.नि. व.१३। स्वर्णे। जातीफले। वै निघ। पारदरञ्जनद्रवे। तारकम्मणस्तु न तथा प्रयोगो दृश्यते। "केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं रञ्जनेन तु। कुरुते चित्रणं जीर्ण लाक्षारसनिभं रसम्॥" रस चि ३ च.। पु। मुञ्जवृक्षे। मूञ। रा.नि.व ८। काम्पिल्लके। कमलाग्डि। वै निघ.।

रञ्जनकः । पु। कट्फलवृक्षे। रा नि.व.९।

रञ्जनकेशी । स्त्री। नीलीवृक्षे। वै.निघ.।

रञ्जनगणः । पु। रञ्जनद्रव्यवर्गे। "चतुर्विधा हरिद्रा स्यात् पतङ्गः रक्तचन्दनम्। नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठालाक्षामहिकिंशुकम्॥" रा नि व.६।

रञ्जनद्रुः (मः) । पु। चक्रुकवृक्षे। आङ्कुलेर गाछ। श.चि.। धूनकवृक्ष। वै निघ।

रञ्ज(ञ्जि)नी । स्त्री। गुण्डारोचनिकायाम्। श.च.। नागवल्लीलतायाम्। वै निघ.। नील्यां। रा नि.व.४। जन्तुकालतायां। रा नि.व.३। मञ्जिष्ठायाम्। शेफालिकायां। मे। हरिद्रायां। रा. नि व ६। पर्पट्यां। रा.नि.व.११। (रा नि.व.९।

रञ्जनीपुष्पः । पु। पूतिकरञ्जे। नाटाकरञ्ज।

रण. । पु। दुन्दुभौ। हारा। वै निघ.।

रणघण्टासमाकृतिः । पु। महावटे। वै. निघ.।

रन्ध्रम् । क्ली । दूषणे । छिद्रे मे. । शरीरे रन्ध्राणि नेत्रश्रवणनासानां द्वे द्वे रन्ध्रे भवतः । तथा मुखमेहनपायूनामेकैकमिति नव । दशमञ्च मस्तके । स्त्रीणाञ्च त्रीणि स्तनगर्भमार्गेषु । स च श्वरस्य उदरगह्वरे । ज.द.२श. । [रा.नि.व.८ ।

रन्ध्रकण्टः (कः) । पुं । ज्वालावर्वूरकवृक्षे ।

रन्ध्रपत्रः । पुं । नले । नल गाछ । रा.नि.व. ८ ।

रन्ध्रवभ्रुः । पुं । उन्दुरौ । इन्दुर । त्रिका. ।

रन्ध्रवंशः । पुं । छिद्रवंशे । फोँपरा बाँश, बाँशिनी बाँश । गुणाः—कषायः तिक्तः शीतलः मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःपित्तदाहास्रजिच्च । कच्यः शूलघ्नः गुल्मघ्नः । रा.नि.व.८ ।

रन्ध्री (न्) । पुं । दैवज्ञे । वै.निघ. ।

रभसः । पुं । वेगे । पौर्वापर्यविचारे । हर्षे ।

रमः । पुं । रक्ताशोकवृक्षे । मे. ।

रमठम् । क्ली । हिङ्गुनि । हिङ् । त्रिका. ।

रमठध्वनिः । पुं । हिङ्गुनि । हिङ् । श.च ।

रमणम् । क्ली । पटोलमूले । मे. । जघने । हे. च. । जघने । श.र. । पुं । गर्दभे । हे च. । कपर्दे । श.च. । महारिष्टवृक्षे । घोड़ानिम् । कैटर्यनिम्बे । रा.नि.व.८ ।

रमतिः । पुं । काके । श.र. ।

रमाप्रियम् । क्ली । पद्मे । श.च. । पुं । दत्तचौमीतिख्याते मिष्टफले । वै.निघ. ।

रमावेष्टः । पुं । श्रीवासचन्दने । रा.नि.व.१२।

रम्भा । स्त्री । कदलीवृक्षे । कला गाछ । रा. नि.व.११ ।

रम्य(क)म् । क्ली । पटोलमूले । मे. । त्रिका. । सु.सू.।८च.श्लामादि । प्रधानधातौ । जटा. । पुं । स्वर्णचम्पकवृक्षे । चाँपा गाछ । मे. । वकवृक्षे । वकफुलेर गाछ । श.च. । चिरबिल्वकवृक्षे । जटा. ।

रम्यकः । पुं । महानिम्बे । वै.निघ. ।

रम्यकक्षीरः । पुं । महानिम्बे । घोड़ानिम् । रा.नि.व.८ । [रा.नि.व.८ ।

रम्यपुष्पः । पुं । शाल्मलीवृक्षे । शिमुल गाछ ।

रम्यफलः । पुं । कारस्करवृक्षे । कुचिलागाछ । रा.नि.व.८ ।

रम्या । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । रा.नि.व.५ । रात्रौ । मे. । महेन्द्रवारुणीलतायां । माकाल । रा. नि.व.३ । लवणाकन्दे । वै.निघ. ।

रम्यामली । स्त्री । भूधात्र्यां । भूँइ आम्ला । रा.नि व.५ ।

रराटी । स्त्री । ललाटे । पुराणम् ।

रलकः । पुं । कम्बले । श्रम. । म्रगवृक्षे । मृगविशेषे । च.टी.रा । पक्ष्मणि । सुभूतिः ।

रवणम् । क्ली । कांस्ये । पुं । उष्ट्रे । हे.च. । कोकिले । तथा. ।

रवथः । पुं । कोकिले । तथा. ।

रविः । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । रा. नि.व.१० । ताम्रे । पथ्यामलतरसे । अजीर्णचि.नि. लौहितरसे ।

रविकान्तः । पुं । सूर्यकान्तमणौ । रा.नि. व.१३ । सूर्यावर्त्तक्षुपे । हुडहुडिया । वै.निघ. ।

रविकीर्णः । पुं । अर्कवृक्षे । वै.निघ. ।

रविग्रहः । पुं । बालस्य ग्रहविशेषे । तदाक्रान्तलक्षणं यथा—"उद्वेजितात् क्षिपत्र संरक्तौतद्गुरु थ. । कम्पमानश्च यो बालो स रविग्रहपीडितः ॥" ज.द. ।

रविजप्रियः । पुं । नीलकान्तमणौ । वै.निघ. ।

रविजलम् । क्ली । अर्कमूलरसे । आकन्दमूलेर रस । वै.संग्रह.पथ्यामलतरसे ।

रविदुग्धम् । क्ली । अर्कक्षीरे । आकन्देर आठा । र.सा.सं.कैलीसविषमज्वरसे ।

रविद्रुमः । पुं । सदापुष्पवृक्षे । आकन्द गाछ । रा.नि.व १० । [क्ली । मद्ये । श.च. ।

रविनाथः । पुं । बन्धूकवृक्षे । बान्धुलि गाछ ।

रविनामकम् । क्ली । ताम्रे । तामा । वै. निघ. । [गाछ । रा.नि.व.१ ।

रविपत्रः । पुं । आदित्यपत्रवृक्षे । आकन्द

रविप्रियम् । रक्तकमले । ताम्रे । रा.नि.व. १०।१३ । पुं । आदित्यपत्रे । आकन्द गाछ ।

रत्नकान्तम: । पुं । प्रवाल । पना । श.र ।

रत्नगर्भपोटलीरस: । पुं । यक्ष्माधिकारे रस । पाठः –"रस वज्रं हेम तार नाग लौहञ्च ताम्रकम् । तुल्यांश मरिच देय मुक्ताविद्रुममाक्षिकै । अत्र तुल्यञ्च तुल्यांश (चार्द्रकद्रवे) सप्ताह चित्रकद्रवे (अत्रञ्च तुल्यतुल्यांश भेष) । मर्दयित्वा विचूर्ण्याथ तेन पूर्या वराटिका । टङ्कण रविदुग्धेन मुख लिप्ता निरोधयेत् । मृद्भाण्डे ता निरुध्याथ सम्यग्गजपुटे पचेत् । आदाय चूर्णयेत् सर्व्व निर्गुण्ड्या सम भावयेत् । आर्द्रकस्य रसै. सप्त चित्रकस्य च विंशति (चित्रकस्यैकविंशति) । द्रवै र्भाव्य ततश्चास देय गुञ्जाचतुष्टयम् ।" र.सा.स । भैष. ।

रत्नगिरिरस: । पु । ज्वराधिकारे रस । पाठ —"सूताभ्रस्वर्णताम्रार्कि गन्धधार्द्राग्नलौहक । लौहाढं प्रत्येकान्त मर्द्दयेद्भृङ्गजैर्द्रवै । पर्पटीरसवत् पाच्य चूर्णित भावयेत् पृथक् । शिग्रुवासक निर्गुण्डी गुडूच्युग्राग्निभृङ्गजै । चुद्रामुस्तोजयन्ती भिर्मुनिनिम्बाग्निषु तिक्तकै । कन्याद्याच द्रवैर्भाव्य त्रिभिर्वार पृथक् पृथक् । ततो लघुपुटे पाच्य स्वाङ्गशीत समुद्धरेत् । माषो द्वन: क्वाथाद्यनुपुक्त थाभिनवज्वरे ॥" प्रम, अभ्र, स्वर्ण, ताम्र, गन्धक प्रत्येकের সমান, লৌহার্দ্ধ বঙ্গ, দেবদারু, ভীমরাজরসে মাড়িয়া পর্পটীবৎ পাক করিবে। পরে শজিনাদির রসে ভাবনা দিয়া লঘুপুটে পাক করিবে। রস.চি. ।

रत्नजाति: । स्त्री । श्वेत रक्त नील पीतवर्णे, ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्रेषु ।

रत्ननायक: । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.१२ ।

रत्ननिधि: । पुं । खञ्जनपक्षिणि । त्रिका. ।

रत्नमाला । स्त्री । वैद्यकचिकित्साशास्त्रभेदे ।

रत्नमुख्यम् । क्ली । हीरके । है.च. ।

रत्नराट् । पु । माणिक्ये । रा नि.व १२ ।

रत्नाङ्ग: । पुं । प्रवाले । रा.नि.व.१२ ।

रत्नावली । स्त्री । पथ्यापथ्यविनिश्चयाभिधाने ।

रत्नि. । पुं; स्त्री । बद्धमुष्टिहस्ते । মুষ্টিম হাত । अम ।

रत्यङ्गम् । क्ली । योनौ । श.र. ।

रथ: । पुं । तिनिशवृक्षे । रा नि.व.९ । वेतसवृक्षे । अम । काये । विश्व । शकटे । গাড়ি । रथभ्रमणगुणा —वातकोपन शरीरदार्ढ्यकर बल्यम् चाग्निवर्द्धनञ्च । राज. ।

रथचरण: । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । श.र. ।

रथद्रु: । पु । तिनिशवृक्षे । वेतसवृक्षे । अम. ।

रथपर्य्याय: । पु । वेत्रलतायाम् । श.च । तिनिशवृक्षे । रा.नि व ९ । [तिनिशवृक्षे । अम ।

रथलघ: । पु । वृक्षौ । वृद्धि ওষধি । वै.निघ. ।

रथाङ्ग. । पु । चक्रवाकपक्षिणि । अम. ।

रथाङ्गाह्वयनामक. । पु । चक्रवाके । अम. ।

रथाङ्गी । स्त्री । ऋद्धौ । रा.नि.व.५ ।

रथाभ्र. । पु । वेतसवृक्षे । अम. ।

रथाभ्रपुष्प: । पु । वेतसवृक्षे । अम. ।

रथावर्त्ता । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । वै निघ. ।

रथिक: (का) । पु, स्त्री । तिनिशवृक्षे । मा-মন গাছ । रा.नि व ९ ।

रथी (इन्) । पु । चक्रवाके । वै.निघ. ।

रथ्य: । पुं । अश्वे । अम । .

रद: (न.) । पुं । दन्ते । रा नि व १८ ।

रदच्छद: । पु । ओष्ठे । रा नि व १८ ।

रदनच्छद: । पुं । ओष्ठे । रा.नि व.१८ ।

रदनी (इन्) । पु । हस्तिनि । हला. ।

रदितम् । क्ली । सर्पदंष्ट्रभेदे । सु.कल्प.४अ. ।

रन्तिदेव: । पुं । कुक्कुरे । श र ।

रन्धनम् । क्ली । शाककरणे । शाक्ष । व्याक. ।

रन्धित. । त्रि । पाचिते । क्ली । कृतरन्धनद्रव्ये । রাঙ্গা জিনিস । तस्य पात्रान्तरे स्थापनविधि — "भक्तं स्वपात्रे स्थाप्यं न पात्रान्तरे, घृतं काष्ठपात्रे, मांस तद्वच्च हैमे राजते लौहे काष्ठे वा, पश्चादशाक काष्ठाम्ललौहजे पक्वान्न,पिष्टकादि लौह्यजे काष्ठजे वा, भृतक्षीर मण्मये दारुजे वा । पानीय पायस तक्र मृण्मय एव, काचजे स्फाटिके वा रागखाण्डवादीन् स्थापयेत् । एव सति निर्दोष्य रोगहरे भवत् । पाकराज. ।

पित्तस्य नाशी मधुरः सतिक्तः कटुः कषायः शम नः कफस्य। अन्योन्यमेतत्क्रमनं वदन्ति परस्पर दोषविहन्तिमन्तः॥ मधुरकटुकावन्योन्यस्य प्रकर्ष विघायिनौ, लवणविपुतोऽम्लकः प्रोक्तो विशेषरसा- नुगः। अविकृतस्तथा तिक्तैर्युतः कषायरसो लघुभ- वति सुतरां स्वादुः श्रेष्ठो गुणं करोति तथा। कटु तिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणं। कट्वम्ललवणाः पित्तं स्वाद्वम्ललवणाः कफम्॥" अथ ये रसा य द्दोषविरुद्धास्तदाह—"समीरणे तु नो देयाः क टुतिक्तकषायकाः। पित्ते कट्वम्ललवणाः स्वाद्वम्ल लवणाः कफे॥" अथ ये रसा यद्दोषहराः— "स्वाद्वम्ललवणान् वाते तिक्तस्वादुकषायकान्। पित्ते कफे तिक्तकटुकषायान् योजयेद्रसान्॥ म धुराम्लौ क्षारकटुकौ तिक्तकषायकौ चेत्येतावन्यो -न्यरसविरोधिनौ भवेताम्॥" अथ मधुररसवी- र्य्यम्—"यः स्वादुः श्रमशोषहारिबलकृद्दीर्घ्यप्रदः पुष्टिदः, प्रह्लादी रसने करोति तदनु श्लेष्मप्रवृद्धिं तत.। पित्तानां दमनः श्रमोपशमनो हृष्यो नरा णां हितः, क्षीणानां क्षतपाण्डुनेत्ररुजसद्वर्णां भ वेन्माधुरः॥" अथ तिक्तरसवीर्य्यं—"यस्तिक्तो म धुरात्मकोऽमृतसमः कुष्ठादिदोषापहः, शान्तः सर्व्वरुजापहो भ्रमहरो रुच्यो न संक्लेदनः। जि ह्वास्फोटकनाशनोऽथ भवति चोष्णचतानां हितो, वक्त्रोल्लासकरः प्रकृष्टकथितो निम्बादिकास्वादक त्॥" अथ कटुरसवीर्य्यम्—"नेत्रं स्रावयते मुखं विदहते यः कर्णनाड्यं वहन्, बीभत्सं तनुते मुखं विकुरुते पित्तास्रजः कोपनम्। अग्निं दूषयते क्षणं विदहते जीर्णो न शस्तो भवेत्, वातानाह रते कफाय कटुको दद्येत् महारोद्रकः॥" अम्ल- रसवीर्य्यम्—"जिह्वाक्लेदं जनयति तथा नेत्रनि- मीलनञ्च, बीभत्सं वा जनयति सदा वातरोगाप- हारी। कण्डूकुष्ठचतरुजकरो नो हितः शोफिनः स्वादम्ल. प्रोक्तो मरुतशमनोऽस्रकप्रकोपं तनोति॥" अथ कषायरसवीर्य्यम्—"जिह्वा कण्ठ ग्रसति नि तरां पाककृदतिसारे,श्लेष्मव्याधेरुपशमकर श्वास कासापहर्त्ता। हिक्काशूलं हरति नितरा शो धनः स्वादनानां, प्रोक्तश्चायं समधिकगुण, श्रेष्ठ- काषायनामा॥" अथ क्षाररसवीर्य्यम्—"क्षारः क्लेदं जनयति मुखे स्वादुरुष्णो विदाही यतस्त्रे- ष्मारुचिकरदत्तमूत्रकोपणञ्च। वातादृश्वास जयति पुनर्वृद्धिरसच्छयः स्यात्, श्रेष्ठः प्रोक्तो रसवरमहान् सर्व्वतो योग्यभूतः॥" अत्रि.६ष.।

रसकः। पुं। निष्क्वाथमासे। हेम.। क्ली। स्फटिकाख्यां। फटकिरि। र.सा.सं.भञ्जनरसे। मांसरसे। च.द.शूल चि.। खर्परीतुत्थके। वै.निघ. २भ.चयचि.नवरत्नराजमृगाङ्के। "खर्परीतुल्यकं तु- त्यादन्यत्तत् रसकं स्मृतम्। ये गुणास्तुत्थके प्रोक्ता- स्ते गुणा रसके स्मृताः॥" भा.पू.१भ.उपरसव.।

रसकर्पूरम्। क्ली। (Percloride of mercury.) स्वनामख्यातधातौ। रसकर्पूर। पारदस्य श्वेतभस्मीकरणे। चन्द्रिकाकारः। एत- त्साधनप्रणाली—"पिष्टं पांशुपटु प्रगाढममलं व- ज्राम्बुना नैकशः, सूतं धातुगतं खटीकबलितं तं सपुटे रोधयेत्। अन्त.स्थं लवणस्य तस्य च तले प्रज्वाल्य वह्निं दृढं, घस्त्रं ग्राह्यमथेन्दुकुन्दधवलं भस्मोपरिस्थं शनै.। तद्वद्दिनत्रयं लवङ्गसहितं मा- त्र प्रयुक्तं भजेत्॥" र.सा.स.। गुणाः—फिरङ्ग- रोगघ्न दीपनं पुष्टिकरं बलवीर्य्यकारकं कुष्ठघ्नं व्रणघ्नञ्च। द्रव्यगुणः।

रसकल्पलता। स्त्री। वैद्यकरसग्रन्थे।

रसका। स्त्री। क्षुद्रकुष्ठभेदे। लक्षणम्—"क- ण्डून्विता या पिडका शरीरे संस्रावहीना रसको- च्यते सा।" सु.।

रसकेशरम्। क्ली। कर्पूरे। हारा.।

रसकेसरी (इन्)। पु। अरोचके रसः। पाठः —"रसगन्धौ समौ शुद्धौ दन्तीक्वाथेन मर्दयेत्। देवपुष्पं वाणमितं रसपादं तथामृतम्। माषमात्र- न्तु तत्सेव्यं नागरेण गुडेन वा॥"......रस.को.।

रसक्रिया। स्त्री। द्रव्यस्य घनीभूतसारकरणे। পাক হৈলে দ্রবের সারকরণ। "क्वाथादीनां पुन पाकात् घनभावे रसक्रिया। मात्रा रसक्रि- यायाश्च विद्यात् पाणितलं बुधः॥" सु.सू.२६ष.। सु.चि.२१ष.। [विलासे)।

रसखर्परः। पुं। खर्परधातौ। (कौसलको-

रसगतज्वरः। पुं। रसधातुगतज्वरे। लक्षणं —"गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ। रसस्थे तु ज्वरे लिङ्ग दैन्य चास्योपजायते॥" मा. नि.।

रसगन्धः (क.)। पुं। गन्धके। रा.नि.व.१२

रक्तकरवीरे रा.नि.व.४।१०। लकुचवृक्षे। श.मा.। नीलभृङ्गराजे। वै.निघ.।

रविप्रिया (प्रीता)। स्त्री। सूर्य्यावर्त्तक्षुपे। हुड़हुडिया। र.मा.। [र.सा.स.रसमारणे।

रविभक्ता। स्त्री। सूर्य्यावर्त्तक्षुपे हुड़हुडिया।

रविमूलम्। क्ली। अर्कमूले। आकन्दमूल। र.सा.स.ज्वरचूडामणौ। [१२।

रविरत्न(क)म्। क्ली। माणिक्ये। रा.नि.व

रविलोहम्। क्ली। ताम्रे। ताँबा। रा.नि.व.१३।

रविवल्लभ। पुं। भृङ्गराजवृक्षे। वै.निघ।

रविवल्ली। स्त्री। आदित्यभक्तायां। हुड़हुडिया। ब्राह्मीक्षुपे। वै.निघ।

रविसंज्ञकम्। क्ली। ताम्र। श.च.।

रविसुन्दररसः। पुं। सर्व्वज्वराधिकारे रसः। "द्विभागतालेन हतञ्च ताम्रं रसञ्च गन्धञ्च समानमात्रम्। विषञ्च सप्त द्विगुणञ्च ताम्र त्रिसप्तवारञ्च खरातपे हि। विमर्द्य विश्वस्य रसेन चूर्णं गुञ्जैकदत्तं सितया समेतम्...॥" रस.कौ.। (समीनमात्रं। विष समञ्च द्विगुणञ्च ताम्रं। इति भा. पाठः। [(मेडाशिङे। वै.निघ.।

रविसर्गा। स्त्री। फल्गुमीर्षमासाम्। क्षुप

रवीन्दम्। क्ली। पद्मे। धरणि.।

रवीष्टः। पुं। नागरङ्गवृक्षे। रा.नि.व.११। स्त्री (ष्टा)। आदित्यभक्तायाम्। हुड़हुड़िया। रा.नि.व.४।

रशः। पुं। वंशे। वङ्गसे.चि.जातीफलावटौ।

रशना। स्त्री। जिह्वायाम्। श.र.।

रशील। पुं। कर्म्मरङ्गवृक्षे। कामराङ्गा गाछ। प.मु.।

रश्मिः। पुं। पक्ष्मणि। किरणे। मे.।

रश्मिजातम्। क्ली। रौप्ये। वै.निघ.।

रश्मिपतिः। पुं। आदित्यपत्रक्षुपे। रा.नि.व.४।

रसम्। क्ली। बीजे। निशाफल। रसाञ्जने। रा.नि.व.६। प.मु.। पुं। हिङ्गुले। र.मा.। पारदे रा.नि.व.१६। शिलारसे। प.मु.। सिन्दूरे। इक्षुरसे। रोगे। वै.निघ.। विषे। रागे। गुणे। मांसद्रवे। अम.। जले। स्वादे। त्रिका.। शुक्रे। अम.। किराततिक्तके। द्राक्षायां। वै.निघ.। शरीरस्थसप्तधातुषु प्रथमधातौ। वसधातु। रा.नि.व.८। रसस्वरूपम्—स चाहारसारभूतः। "आहारस्य रसं सारः।" शार्ङ्ग.पू.६अ.। "सम्यक्पक्वस्य भुक्तस्य सारो निगदितो रसः।" गुणाः—सितः शीत स्वादु स्निग्धश्चलश्चेति। तत्कर्म—स धमनीर्गत्वा सर्व्वान् धातून् पुष्णाति। तदनु शीतस्निग्धपीच्छलत्वादिगुणैः शरीरं व्याप्नोति। तस्य स्थानम्—"सर्व्वदेहचरस्यापि स्थानं हृदयमेव च। रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः। स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्व्वान् धातून् विवर्द्धयेत्॥" भा.। स्वरसे क्वाथे वा। दृषदि सम्भिन्नद्रवद्रव्ये। रा.नि.व.२०। सि यो.ज्व.चि.। तत्साधन यथा—"कुडव चूर्णितं द्रव्यन्निक्षिप्य द्विगुणे जले। अहोरात्रात् स्थितं तस्मात् भवेद्वा रस उत्तमः॥ आदाय शुष्कं द्रव्यं वा स्वरसानामसम्भवे। जलेऽष्टगुणिते साध्य पादशेषञ्च गृह्यते। निःशीपितञ्चापि सिद्धं पलमात्र रसम्पिबेत्। सितामधुगुड़क्षारान् जीरकं लवणन्तथा। घृतं तैलञ्च चूर्णादीन् कोलमात्रान् रसे क्षिपेत्॥" शार्ङ्ग.१अ.। रसनेन्द्रियग्राह्यवस्तुनि, मधुरादौ। मिठादि ज्ञान। स च कालस्वभावभूमिवियदनिलानलसम्पर्केण परिणामान्तरं प्राप्य षट्प्रकारो भवति। ते च षड्रसाः द्रव्यमाश्रित्य तिष्ठन्ति—"रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः। षट् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्व्वं बलावहाः॥" गुणाः—"तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम्। कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्व्वते॥" भा.। तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठो मधुरः, तोयाग्निगुणभूयिष्ठोऽम्ल, पृथिव्यग्निगुणभूयिष्ठो लवणः, वाय्वग्निगुणभूयिष्ठः कटुकः, वाय्वाकाशगुणभूयिष्ठः तिक्तः, क्षित्यनिलगुणभूयिष्ठः कषायः। सु.सू.४२अ.। रसभेदविकल्पाच त्रिषष्टिः। सु.उ.६३अ। समपञ्चाशदिति। च.द.द्रव्यगुणे शिवदास। "मधुरः कषायस्तिक्तश्चाम्लकश्च क्षारः कटुः षड्रसनामधेयम्। वयं वर्ष्म वातकफप्रकोपनं द्वय तथा पित्तकरं वदन्ति॥ क्षारः कषायः पवनप्रकोपी मधुरोऽथ तिक्त कफकोपनश्च। कटुश्चक्रो पित्तविकारकारिणी कटुश्चक्रो वातघ्नी मन्दरी॥

स्निग्ध श्रेष्ठो गन्धक उच्यते। कृत्वा भद्र गन्धकम तिकुम्भ घद्रलघुलाकारं। भृङ्गराजरसैरेनल्प भावयेत् पात्रे। तदनु च शुष्कं कुर्यात् धूलिसमा नच सप्तधा रौद्रे। तदनु च शुष्कं चूर्णं कृत्वा विन्यस्य लौहिकामध्ये। निर्धूमबदरकाष्ठाङ्गारे न्यस्य विलाप्य तैलसम। पात्रस्थितभृङ्गराजरसमध्ये ढालयन्निपुण। तस्मिन् प्रविष्टमात्र कठिनत्व याति गन्धकचूर्णं। पुनरपि रौद्रे शुष्क कैतकरजसा स मानतां नीत। शुद्धे सूते शोधितगन्धकचूर्णेन तुल्यता कार्या। तावन्मर्दनमनयोर्यावन्न कणोऽपि दृश्यते सूते। पश्चात् कज्जलसदृश चूर्णं लौहीस्थित यत्नेन। निर्धूमबदरकाष्ठाङ्गारे न्यस्य विलाप्य तैलसम। मध्ये भीमयन्त्रिते कदलदले ढालयेन्मृदुनि। लौहीस्थितमवशिष्टं कठिनं तत्र सद्भी तवा। पश्चात् पर्पटरूपा पर्पटिका कीर्त्यते लौकैः॥” পারাশোধন—বহ্ন্যাদিদোষবিশুদ্ধ লোহপাত্রস্থ পারাকে যথাক্রমে জন্তীপাতা এরণ্ডপাতা, আদার রস, কাকমাচীর পাতার রস ও চিতাপাতার রসে ডুবাইয়া নিয়ত মাড়িয়া রৌদ্রে শুকাইয়া লইবে। গন্ধক শুদ্ধি—ঐরূপ শুকপুচ্ছাভ, নবনীতাভ, মসৃণ, কঠিন ও স্নিগ্ধ উত্তম গন্ধককে তণ্ডুলের ন্যায় খণ্ড খণ্ড করিয়া ভীম রাজরসে ৭ ভাবনা দিয়া শুকাইবে, এবং ধূলিবৎ চূর্ণ করিবে। পরে ঐ চূর্ণ লোহ পাত্রে কুলকাঠের অঙ্গারে গলাইয়া গলাইয়া ভীমরাজরসে ঢালিবে। কঠিন হইলে তুলিয়া শুষ্ক ও চূর্ণ করিবে। এইরূপে শুদ্ধপারদ ও শুদ্ধগন্ধক সমভাগ লইয়া যথাবিধি মর্দ্দন করত নিশ্চন্দ্র কজ্জলি করিবে। পরে ঐ কজ্জলি লোহপাত্রে কুলকাঠের অঙ্গারে গলাইয়া তৈলবৎ হইলে গোময়বেষ্টিত কলাপাতার উপর ঢালিয়া গোময়ভবিত কলাপাতার পুঁটুলি দ্বারা চাপিয়া ধরিয়া পর্পটী প্রস্তুত করিবে। পর্পটীর বর্ণ চক্রকের ন্যায় হইলে ঠিক পাক হইয়াছে জানিবে। মাত্রা ২ রতি হইতে এক এক রতি করিয়া দশ রতি পর্য্যন্ত দিবে। পরে ঐ নিয়মে ক্রমে হ্রাস করিয়া আনিবে। ভৈষ.।

रसपाकज. । पुं। गुडे। रा, नि व १४।

रसपारिजातक । पु। वैद्यकरसग्रन्थभेदे।

रसपूर्त्तिका । स्त्री। ज्योतिष्मत्याम्। लता कटुकी। भैष ज्व चि पानीयवटी।

रसप्रदीपः । पु। रामचन्द्रकृते वैद्यकरसग्रन्थे।

रसफल । पु। नारिकेलवृक्षे। रा नि व २३। आमलकीवृक्षे। वै निघ।

रसबन्धकरः । पु। सोमलतायाम्। वै निघ.।

रसभवम् । क्ली। रक्ते। रा नि व १८।

रसभस्म । क्ली। पारदभस्मनि। পারাভস্ম। तत्प्रकरणम्—“देवदाली हंसपादी यमचिञ्चा पुनर्नवा। एभि सूतो विमर्द्दय पुटनात् म्रियते ध्रुवम्॥” र सा स.।

रसभावः । पु। रसधर्म्मे स्निग्धतादौ। यथा—“मधुरो लवणाम्लौ च स्निग्धभावास्त्रयो रसाः। वातमूत्रपुरीषाणांप्रायो मोचे सुखा मताः। कटुतिक्तकषायास्तु रूक्षभावास्त्रयो रसाः। दुःखा विमोचे दृश्यन्ते वातविण्मूत्ररेतसाम्। मधुरं श्लेष्मलप्रायो जीर्णाच्छालियवादृते। मुद्गाद्गोधूमतः क्षौद्रात् सितायाः जाङ्गलामिषात्। प्रायोऽम्लं पित्तजननं दाडिमामलकादृते। अपथ्यं लवणं प्रायः चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात्। तिक्तं कटुश्च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनं। ऋते पटोलकषायवच्छौविश्वामृता मता॥” राज ४प.।

रसमञ्जरी । स्त्री। शालिनाथकृतरसग्रन्थे।

रसमञ्जरीभाष्यम् । क्ली। शेषचिन्तामणिकृत रसमञ्जरीभाष्ये।

रसमणिः । पु। हरिहरकृतरसग्रन्थे।

रसमण्डूरम् । क्ली। परिणामशूले औषधम्। पाठ—“कुडव पथ्याचूर्णं द्विपल गन्धाश्मलौहकिट्टयोः। भृङ्गरसस्यार्द्धपल मधुनः कमरास्य। मस्त्विन्मितश्च दत्वा पात्रे लौहे च दण्डसङ्घट्ट। शुष्क घृतमधुयुक्तं मर्दितं स्थापयेत् भाजने स्निग्धे॥” रस र। भृङ्गराजकेशराजयो प्रत्यक रसग्रहणम्।

रसमर्द्दनम् । क्ली। पारदस्य चूर्णीकरणे मारणे वा। See पारद।

रसमाणिक्यम् । क्ली। कुष्ठाधिकारे औषधम्। पाठ—“तालक वंशपत्राख्यं कुष्माण्डजलि

मधुरसे । योगे । विका. । क्ली । रसाञ्जने । रा नि व ६ । [र्स ।

रसगन्धकसम्भूतम् । क्ली । हिङ्गुले । र.मा

रसगर्भम् । क्ली । रसाञ्जने । भा म.४भ.नेत्ररो चि. । हिङ्गुलविशेषे । रा.नि व १३ ।

रसगुडिका । स्त्री । कासाधिकारे रस । पाठ —'रसभागो भवेदेको गन्धको द्विगुणो भवेत् । त्रिभागा पिप्पली पथ्या चतुर्भागा विभीतका । पञ्चभागा त्वामला च षड्भागा समभागिका । भार्गी सर्व्वमिदं चूर्णं भाव्य बब्बूलजद्रवे । एकविंशतिवारञ्च मधुना गुडिका कृता । विभीतकप्रमाणेन प्रातरेकान्तु भक्षयत् ॥" र.सा म ।

रसघ्न. । पु । टङ्कणे । सोहागा । रा नि व ६ ।

रसचन्द्रिकावटी । स्त्री । ग्रिरोरोगे हिता । पाठ —"त्रैलोक्यविजयाबीजं बीजमुन्मत्तकस्य च । कण्टकारीबीजकञ्च एरण्डं बीजमेव च । बीजञ्च इन्द्रदारुण समौ गन्धकपारदौ । चार्द्रकैर्वटिका कार्य्या कलायपरिमाणतः । एषा तोयानुपाने न प्रातः खाद्या हिताग्रिना ॥" र सा स ।

रसचूडामणि. । पुं । ज्वराधिकारे रस । पाठ —'मृतमभ्र विष ताम्र जयपाल समगन्धक । हेमतैलेन सम्मर्द्य ततो लघुपुटं ददेत् । भावयेत् बालकद्रावैरामदिवसौजसे । पित्ते इन्द्रवरुण मित्र विषधूमेन शोधयेत् । सप्तवार निशार वा यथादार्द्रेण भावयेत् । रसचूडामणि सिद्ध साध्या न् योगेरयो महान् ॥" मात्रा १ र. । आर्द्रकमि श्रुरसाभ्यां सेव्य । रस चि. ।

रसजः । पु । गुडे । रा नि व १४ । सुराकिट्टे । हे च । क्ली । रक्ते । म.च. । रसाञ्जने । वै निघ. सञ्चूर्णो चि पाठाचूर्णे ।

रसजातम् । क्ली । रसाञ्जने । रा नि.व १३ ।

रसज्ञा. । स्त्री । जिह्वायाम् । रा नि व.१८ ।

रसज्येष्ठ. । पु । मधुररसे । हे च । सा स. ।

रसतालेश्वर. । पुं । कुष्ठाधिकारे रस । र

रसतेज (स्) । क्ली । रक्ते । हे च. ।

रसदा । स्त्री । मतनिर्गुण्ड्याम् । श्वेत निर्गि ण्डी । वै.निघ. ।

रसदालिका । स्त्री । पुण्ड्रकेक्षौ । पूंड़ा आ थ । कदड्ग्रालिनामेक्षौ । रा नि व १४ । [११ ।

रसद्रावी (इन्) । पु । मधुरजम्बीरे । रा नि व

रसधातुः । पु । पारदे । रा नि व १३ ।

रसनम् । क्ली । आस्वादने । रा नि व २० । खर्परे । पु । कफे । तस्य स्थान कण्ठ कर्म च रसनम् । भा. । स्त्री (ना, नी) । जिह्वायां । रा. नि व १८ । रास्नायाम् । रा नि व ६ । वै निघ ज्व. चि चर्कादि । "चर्कामृताकिरातामरतरुरसना।"

रसनाथः । पु । पारदे । रा नि व १३ ।

रसनारदम् । क्ली । निशब्दे । रा नि व १८ ।

रसनाभम् । क्ली रसाञ्जने । रा नि व १३ ।

रसनायक. । पु । पारदे । अ र. । [शिवे. ।

रसनालिट् (ह) । पुं । कुक्कुरे । हे.च ।

रसनिगड । पु । रसनिगडो, रसनियामक मङ्गलधौषधे । पाठ —"कुमार्कसम्भव चीरं म धनबीजञ्च गुग्गुलु । सैन्धव द्विगुण सर्वं निगडोऽय महोत्तम ॥" अपबीज पलाशबीजं, अहीफेनबीज वा । द्विगुणमिति रसापेक्षया मिलित सर्व्व द्विगुणम् । र सा म. । [वै निघ. ।

रसनिर्यासः । पु । शालवृक्षे । शाल गाछ ।

रसनेत्रिका । स्त्री । मन शिलायां । हे च ।

रसनेष्ट. । पु । दधौ । प सु. ।

रसनेन्द्रियम् । क्ली । जिह्वायाम् । च सा ७च. ।

रसपर्पटिका (टी) । स्त्री । ग्रहण्याद्यधिकारे औषधम् । पाठ —"याक्षपित्ते विधातव्या गुडिका च सुधावती । तत्र योगविधौ यद्दौ समौ रसगन्धकौ । सम्यक् कज्जलाभौ तु कुर्य्यात्ताभ्ये द्दराम्भे । ततो बादरवह्निज्वालोऽपाके द्रवीकृत । गोमयोपरि विन्यस्तकदलीपत्रपातनात् । कुर्य्यात् पर्पटिकाकारमस्य रक्तिद्वयं क्रमात् । रक्तिद्वादशक यावत् प्रयोग प्रवरार्हति ॥" र. सा स. । "अथ रसे नवस्था यथावृत्त्यनुभूते । चार्द्रकरसे च सूत पञ्चरसे काकमाच्याच । मधुमदितामृतर्भ्रां मर्दनयं चरेत गन्धकेयान् । प्रतरभाजनमध्य यद्विरियं पारदस्यैका । द्रवरूप दलसमस्वादी नवनीतसमद्युति. । ग्रहण्यां कठिनः

रसशेषाजीर्णम् । क्ली । रसशेषजन्याजीर्णरोगभेदे । See अग्निमान्द्य । [निघ. ।

रसशोणितसम्भवम् । क्ली । मांसधातौ । वै.

रसशोधनम् । क्ली । टङ्कणे । (सोहागा) । वै. प. । पारदस्य सीसकादिदोषसंस्करणे । पारा शोधन । तच्च शोधनं बहुविध रसेन्द्रसारसंग्रहकारेण दर्शितम् । तत्र प्रथमतो द्विधा—"व्याधौ रसायने चैव द्विविधा सा प्रकीर्त्तिता । या शुद्धिः कथिता व्याधौ सा नेष्टा हि रसायने । रसायने तु या शुद्धिः सा व्याधावपि कीर्त्तिता ॥" इति । रसग्रहणपरिमाणं १०० प ५० प. २५ प. १० प. १ प. ४ वा २ तो. शोधनार्थम् औषधप्रयोगेषु यथालाभ ग्राह्यम् । "कुमारिका चित्रकरक्तसर्षपैः कृतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः । फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो दिनत्रयं सर्व्वमलैर्विमुच्यते ॥ एवं कदर्थितः सूतः षण्ढो भवति निश्चितम् ...... ॥" "शुद्धसूतस्य शुद्धोऽप्यङ्घिभागचतुष्टयम् । शुद्धगन्धस्य भागैकं तावत् कृत्रिमगन्धकम् । अथवा पारदस्यार्द्धं शुद्धगन्धकमेव हि । तयो कज्जलिकां कुर्य्याद्दिनमेकं विमर्द्दयेत् । कज्जलिका वाससा साद्धं कुर्य्याद्वर्त्तिवत्ततः । तथा वारत्रय-सम्यक्काचकूपीमलेपयेत् । कज्जलिकां शोषयित्वा तु कूप्यां कज्जलिकां क्षिपेत् । तां कूपीं वालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसं पचेत् ॥" भा. ।

रससंरचणम् । क्ली । रसस्य शोधनमूर्च्छनबन्धनमारणरूपे कर्म्मचतुष्टये । र.सा.सं. ।

रससंस्कारः । पुं । वैद्यकरसग्रन्थभेदे ।

रससङ्केतकलिका । स्त्री । चामुण्डकायस्थकृतरसग्रन्थे । [विशेषे ।

रससद्वृद्धसिद्धान्तः । पुं । वैद्यकरसग्रन्थ-

रससम्भवम् । क्ली । रक्ते । वै.निघ. ।

रससारः । पुं । वैद्यकरसग्रन्थविशेषे । मधुमित । नकुल.१६प. ।

रससिन्दूरम् । क्ली । रसगन्धकयोः सिन्दूरीकरणे । रससिन्दूर । र.चि.१ष. । भा. ।

रससुधाकरः । पुं । वैद्यकरसग्रन्थविशेषे ।

रससुधानिधिः । पुं । रसग्रन्थभेदे भोजराजकृते ।

रसस्रुः । पुं । रसधातौ । ब्रने । वै.निघ. ।

रसस्थज्वरः । पुं । रसगतज्वरे ।

रसस्थानम् । क्ली । हिङ्गुले । श.च. । रसस्य आधारे । [चर्म्मणि ।

रसस्रावः । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. । रस-

रसा । स्त्री । मेदायाम् । पृथ्व्याम् । राखायाम् । रा.नि.व.६ । आ.म १अ.ज्व चि.लाक्षादिले । "वासा रसानिशा । कण्टकज्व.चि. । "कटुकारसाभिः ।" शिलारसे । द्राक्षायां काकोल्याम् । श.र. । पाठायां । शल्लकीवृक्षे । जिह्वायां । कटुधान्ये । मि. । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

रसाखनः । पुं । कुक्कुटे । श.च. ।

रसाग्रजम् । क्ली । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

रसाग्रम् । क्ली । रसाञ्जने । पारदे । वै.निघ. ।

रसाङ्कः । पुं । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । रा. नि.व.१२ ।

रसाज्ञानम् । क्ली । आस्वादाज्ञाने । "भुञ्जानस्य नरस्यान्नं मधुरप्रभृतीन् रसान् । रसना येन न जानाति रसाज्ञानं तदुच्यते ॥" वै.निघ. ।

रसाञ्जनम् । क्ली । चतुर्विधाञ्जनान्यतमे स्वनामख्यातरसाञ्जधातौ । रसाञ्जन । प.मु. । हिं र-सौत् । मतान्तरे तद्द्विविध सौसीऽञ्जनं कृष्णपाषाणाकृति धातुद्रव्यम् । अन्यत् दारुहरिद्राक्वाथेन कृत्रिमं पीतलोहितम् । सु.सू.३८अ.अञ्जनादि, प्रियङ्ग्वादि । "दार्व्वीक्वाथसमं क्षीरं पादं पक्त्वा यदा घनं । तदा रसाञ्जनाख्यं तत् नेत्रयोः परमं हितम् । गुणा —'रसाञ्जनं कटु श्लेष्मविषनेत्रविकारनुत् । उष्णं रसायनं तिक्तं छेदनं व्रणदोषहृत् ॥'' भा. । तच्छुद्धिः—'नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभावितं । दिनैकमातपे शुद्धं भवेत् कार्य्येषु योजयेत् ॥" र.सा.स. ।

रसाञ्जनादिचूर्णम् । क्ली । ज्वरातिसारे औषधम् । पाठः—"रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलत्वचं । धातकी शृङ्गवेरञ्च पिबेत्तण्डुलवारिणा ।" উক্তরসাঞ্জন, আতইচ, ইন্দ্রযব, ধা-ইফুল, শুঁটি প্রত্যেক চূর্ণ সমভাগ । रस र. ।

रसाढ्यः । पुं । आम्रातकवृक्षे । रा.नि.व ११ ।

सं पिबेत्। सप्तधा वा त्रिधा वापि दद्यादग्निं च वा पुन । शोधयित्वा पुन शुष्कं चूर्णयेत्तण्डुलाकृति । तत शरावके पात्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक । ब दरीपत्रकल्केन सन्धिलेपञ्च कारयेत् । यावता स मधं पात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते । स्वाङ्गशीतं समु द्धृत्य माषिकाभो भवेद्रस ॥’ मात्रा १ र घृतेन मामरिच वा मधुना सेव्यम् । र सा स ।

रसमारकद्रव्यम् । क्ली । See मारकवर्ग ।

रसमारणम् । क्ली । मारणद्रव्ये पारदस्य म र्दने । र.सा स ।

रसमुक्तावलिः । स्त्री । रसग्रन्थविशेषे ।

रसमूर्च्छनम् । क्ली । See पारद ।

रसमैत्री । स्त्री । मधुराम्ल, लवणाम्ल कटुति क्त, कटुलवणं, तिक्तलवणञ्चेति साम्यत ।

रसरञ्जनम् । क्ली । पारदस्य रक्ततापादने । “गन्धकेन हत नाग जारयेत्कमलोदरे । एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षाभो जायते रस ॥” रस चि २प । [रसग्रन्थे

रसरत्नसमुच्चयः । पु । अश्विनीकुमारकृते र

रसरत्नाकर । पुं । नित्यनाथकृते रसग्रन्थे ।

रसराजः । पु । पारदे । रसाञ्जने । रा.नि.व. १३ ।

रसराजरसः । पु । वातव्याधौ रस । पाठ —“पलैक शुद्धसूतस्य व्योमसत्वञ्च कार्षिक। तदर्द्धं काञ्चनं देयं कन्यारसविमर्दितम्। लौहं रूप्यं मृत वङ्गं वाजिगन्धां लवङ्गक । वातीकोषं तथा चौ रकाकोलीञ्च तदर्द्धत । काकमाचीरसै पिष्टा पञ्चगुञ्जामिता वटी । क्षीरञ्च शर्करातोयमनुपान प्रकल्पयेत् ॥” रससिन्दूर ৮ তো. অভ্র ২ তো স্বর্ণ ১ তো ঘৃতকুমারীরসে মর্দ্দন। পরে লৌহ, রৌপ্য, বঙ্গ, অশ্বগন্ধা, লবঙ্গ, জৈত্রী, ক্ষীরকাকোলী প্রত্যেকে ॥৹ তো. কাক মাচীরসে মাড়িবে। বটী ৫ রতি, অনুপান দুগ্ধ ও চিনির জল ।ভৈ ।[রসগ্রন্থে ।

रसराजशिरोमणिः । पु । परशुरामकृते

रसराजेन्द्र. । पु । शीताङ्गसन्निपातज्वरे रस । पाठ.—“पलं शुद्धस्य सूतस्य पलं ताम्रमयस्तथा । अभ्रं नागं पलं वङ्गं प । गन्धकतालक । सर्व शु द्धविषं चूर्णं सर्वमेकत्र कारयेत् । मर्दयेत् काक माच्याश्च आर्द्रकस्य रसेन च । माल्यवारोहमायूर च्छागमाहिषपित्तकै । मर्दयित्वा निष्कं त्रिकटो रम्बुभिस्तथा । सिद्धोऽयं रसराजेन्द्र धन्वन्तरिसु सम्मत ॥” मात्रा १ र. । अनुपान तुलसीपत्रर स । শুদ্ধপারা, তাম্র, লৌহ, অভ্র, সীস, বঙ্গ, গন্ধক, হরিতাল, বিষ প্রত্যেকে ১ প. কাকমাচীরস, আদার রস, পঞ্চপিত্ত ও ত্রি কটুকাথে পৃথক্ পৃথক্ ভাবনা দিয়া বটী ক রিবে। মাত্রা ১ রতি। অনুপান তুলসীপা তার রস। র.সা.স ।

रसले(लो)हः । पु । पारदे । रा नि व.१३ ।

रसवती । स्त्री । पाकशालायाम् । রন্ধনশাল। अम. ।

रसवर्णकः । पु । दाडिमपुष्पादिद्रव्यगणे । दा डिमपुष्पकिंशुकपुष्पलाक्षाबन्धूकपुष्पहरिद्राकुसुम्भपु ष्पमञ्जिष्ठासु । दाडिम किंशुक लाक्षा बन्धूकञ्च निशाद्वयम् । कुसुम्भपुष्प मञ्जिष्ठा इत्यसौ रसवर्ण- क ॥” रा.नि व २१ ।

रसवहस्रोतः । क्ली । रसनायकधमन्याम् । हृदय मूल । धमन्यश्च दश । च वि ५.অ. ।

रसविरोधः । पुं । तिक्तमधुरौ लवणमधुरौ कटुमधुराविव्येवरूपविरुद्धरसतायाम् । सु उ. ।

रसवीर्य्यलता । पु । सोमलतायाम् । वै.निघ ।

रसवेधकम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. ।

रसशङ्कर. । रसग्रन्थभेदे । [निघण्टुविशेषे ।

रसशब्दसरणिनिघण्टुः । पु । वैद्यकनि

रसशार्दूल. । पु । सूतिकोपचारे रस. । पाठ —“अभ्रं ताम्रं तथा लौहं राजपट्ट रसस्तथा । म ल्लटङ्गमरीचञ्च यवक्षारं समांशकं । तथान तालक चैव त्रिफलायाश्च लोहकं । लोहकस्याभ्रतच्चैव भ- ङ्गुञ्जा प्रमिता वटी । श्रीसुन्दरकस्यापि नागवल्ल्या रसेन च । भावयेत् सप्तधा हन्ति ज्वरकासादिदुर्ग्रहम् ॥” र.सा.स ।

रसशेषः । पु । जीर्णेऽपि चाहारे कदाचिदा . हारसारो रसशेष । नि,यी,अजीर्ण,चि. ।

२ श काथार्थजल १६ श शी. ४ श.श जम्बीर रस (गोंडालेवुर रस) १६ प शर्करा १६ प. पूक्त पक्वा घनीभूते तत्र त्रिफला त्रिकटु मुस्तां विडङ्ग जीरक कृष्णजीरक यमानीद्वय भूनिम्ब त्रिवृत् दन्तीमूलं त्रिवलच सैन्धवम् चव्य प्र. चूर्ण २ तो. लौह २ प. घृत ४ प. प्रक्षिप्य समालोड्य च स्थाप्यम् । भैष ।

रसायनी । स्त्री । गुडूचीलतायाम् । काकमाचीक्षुपे । गोरक्षदुग्धायाम् । रा नि.व ३ ४१५ । मांसरोहिणीभेदे । रा नि व.१२ । कटम्भेदे । महाकवत्र । रा.नि.व ८ । कर्णस्फोटायां । कान छिंडा । प.मु. । मुकमिल्लयाम् । आनादूर्णी । ग्रन्थिविनताया । शङ्खपुष्पी । मायी । कन्दगुडूच्यां । मञ्जिष्ठायां । वै निघ ।

रसालम् । क्ली । बोले । भा । सिह्लके । शिलारस । मे. ।

रसालः (क) । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व. ११।२३ । इक्षौ । प.मु । पुण्ड्रकेक्षौ । रा नि.व. १४।२३ । पनसवृक्षे । कँठाल गाछ । श.र. । कुन्दुरौ । कुन्दुरु तृण । रा.नि.व ८ । गोधूमे । रा नि.व.१६।।२ अम्लवेतसे । सिह्लके । शिलारस । वै.निघ. ।

रसालशर्करा । स्त्री । रसालेक्षुरसकृतशर्करायां । गुणा – स्निग्धा कान्तिकारी च । रा नि.व १४ । [इक्षौ । मायां । श.च. ।

रसालसा । स्त्री । पुण्ड्रकेक्षौ । गोधूमे । कुन्दुरु

रसाला । स्त्री । दधिमिश्रितशर्करा । सिखरिणीति लोके । प.मु । तत्साधनविधि,—"अर्ध्वाढकं सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिः पलं मधुपलं मरिचं द्विकर्षम् शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतभाजनस्था । एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला यास्वादिता भगवता मधुसूदनेन ॥" इत्युक्ता सुश्रुते । "अम्लाद्धाद्दधि मधु शर्करा ... घृतं ... मरिच ... पलम्" ... मधुरं पुष्पं वृष्यं ... शीतं च रसालायां गुणाः ... ॥" वै.निघ. । दूर्वायाम् । विदार्याम् । पुण्ड्रकेक्षौ । रसनायाम् । मे. । द्राक्षायाम् । श र. ।

रसालास्र: । पु । महाराजाम्रे । रा.नि.व.११।

रसालिका । स्त्री । सप्तलायाम् । मातर्पा । वै निघ. । [श.च. ।

रसालिहा । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया ।

रसाली (इन्) । पु । क्षणपणकक्षुपे । प मु. । स्त्री (ली) । करडमालिनामेक्षौ । पुँड़ि ईक्षु । रा नि व १४ । [व.१४ ।

रसालेक्षु: । पु । करडमालिनामेक्षौ । रा.नि.

रसावेष्ट: । पु । श्रीवेष्टनामकसुगन्धद्रव्ये । रा. नि व.१२ । [नि.व.३ ।

रसाह्वासा । स्त्री । पलाशीलतायाम् । रा.

रसाष्टकम् । क्ली । महारसाष्टके । पारददरदाभ्रककान्तलौहविमलमाक्षिकवैक्रान्तशङ्खेषु । वै. निघ. ।

रसाह्वः । पुं । लवणखर्ज्याम् । र.मा. । स्त्री (ह्वा) । तपस्वतावर्ण्याम् । रास्नायाम् । वै निघ. ।

रसिकः । पु । इस्तिनि । अश्वे । सारस्वतः । सारसपक्षिणि । रा नि व १९ । गोधूमे । वै.निघ । स्त्री (का) । रसालायाम् । इक्षुरसे । मे. । शरीरस्थरसधातौ । रा.नि व १८ । रसनायाम् । विश्व । शारिकापक्षिणि । वै.निघ. । त्रि । प्रमत्तरसवति । वा.चि ५५. ।

रसिकालुः । पु । नीलाब्जे । वै.निघ. ।

रसुनः । पु । लशुने । श.च. ।

रसेन्द्रः । पु । पारदे । त्रि यो कृमि त्रि. । रा. अमावसुपे । वत्सनाभे । प मु. ।

रसेन्द्रगुडिका । स्त्री । काशे यक्ष्मणि वा र. रसविशेष । पाठ —"कुमार्या त्रिफलावृते त्रिफलस्य रसे क्रमात् । शोधयित्वा पुनारसश्लोकमद्द्यम् सहदिवया । पक्वेटकारसोमिश्रितालम्बुषरसेन च (शोधापवरसेन च । १४ पाठ)। भृङ्गराजरसेनापि (भृङ्गराजरसेनापि । १४ पाठ) शोधयित्वा पुनः पुनः । प्रक्षालयेत् पुनः पश्चात् कालमेघदलं अर्थे । अवतर्य रसेन्द्रस्य माषमेकं निमज्जयेत् । त्रिलायाँ वज्रदेशापि धावन् पिष्टसमावहम् ।" अनन्तरं काकमाचीरसाभ्यां भावयेन्तुन । सौगन्धिकमर्धं प्रदद्यात् मरिचक्षयम् । आदिवश त्रिविदोपम ... सर्वं शास्त्रकमतः । पश्चात् त्रिविजाल्पावदणीम् आ-

रसाख्या । स्त्री । रास्नायां । रा.नि.व.६ ।

रसाञ्जनम् । क्ली । रसगीपधे । ई.च. । रसग्रहणे ।

रसाधिकः । पुं । टङ्कणक्षारे । रा.नि.व.६ ।

रसाधिका । स्त्री । काकोलीद्राक्षायां । रा नि.व.११ ।

रसाधिकारः । पु । हरिहरकृते वैद्यकरसग्रन्थे । [भा.नि ।

रसानुगः । त्रि । रसद्रूषके ।.रसानुसारिणि ।

रसाभुग्नम् । क्ली । बोलनामगन्धद्रव्ये । रा नि.व.६ ।

रसाभ्रगुड़िका । स्त्री । रसायनाधिकारे औषधम् । पाठः —'सहदेवा बला चैव सूर्य्यावर्त्तोऽय मारिषः । अपामार्गोऽमृता चेति सम्यक् सम्पादये द्भिषक् । एषां पलानि चत्वारि प्रत्येक कुट्येत्ततः । अथ जलेच तद्दत्त्वा मधुरं यत् पुरातनं । गोमूत्रैच पचेत्तावत् यावत् गोमूत्रशोषणम् । स आदद्द्यात् तच्चूर्णं कुर्य्यात् पलचतुष्टयम् । त्रिकटु त्रिफला मुसा गुड़ूची चित्रक त्रिवृत् । दन्ती वि ड्ङ्गमेकैक कर्षमेषान्तु चूर्णयेत् । एकपचीकृतस्याथ वज्रकाभस्य यत्पलम् । वाय्यग्राभ्रिरावस्य वारि पर्णीरसाप्लुतम् । आतपे शोषयेत्तोषु दिनमेकं सुरसया । शूरणस्य रसैः पिष्ट्वा तत टङ्कणकस्य च । दत्वाष्टौ माषकांलय पुटपाकेन पाचयेत् । भस्मये ईहदे पात्रे मदुना गोमयाग्निना । रसाद्दा दयमासांय कर्ष गन्धकात्, पृथक् । रसे मण्डूकभस्माधि भूखिलों कज्जलीकृतौ । इतस्य मधुनथापि पृथक् पलचतुष्टयम् । तेसर्व्वमेकत्र कृत्वा स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् । ततोऽष्टौ मासकान् खादेद्भुम वा हादशैव च । कर्ष वापि तथा कुर्य्यात् यथा दीप्तवलानलम् ॥'' रस.र. ।

रसाभ्रवटी । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे औषधम् । पाठः—''शुद्धसूतस्य कर्षैकं कर्षैकं गन्धकस्य च । द्वयोः कज्जलिकां कृत्वा तुल्य चाभ्र प्रदापयेत् । भृङ्गराजस्य भङ्गस्य निर्गुण्ड्याश्चित्रकस्य च । बीज पूरमण्डूकीजयन्तीन्द्राशनस च । श्वेतापराजिता याश्च स्वरस पर्वतस्य च । रसतुल्यं प्रदातव्यं चूर्णं च मरिचोद्भवं । देयं रसार्द्धभागेन चूर्णं टङ्कणस्यदम् । संमर्द्य वटिकां कुर्य्यात् कलायसदृशीं बुधः ॥'' र.सा.सं. ।

रसामृतरसः । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रस । पाठ —''रसस्य द्विगुणं गन्धं माक्षिकञ्च शिलाजतु गुडूची चन्दन द्राक्षा मधुपुष्पञ्च धान्यकम् । कुटजस्य त्वच बीज धातकी निम्बपञ्चकम् । यष्टी मधुसमायुक्तं मधुशर्करयान्वित । विधिना मर्दयित्वा तु कर्षमात्रन्तु भक्षयेत् ॥'' र.सा सं. ।

रसाम्लन । क्ली । वृक्षाम्ले । रा.नि.व ६ । चुक्रनामककाञ्जिके । रा नि.व.१५ । पु । अम्लवेतसे । रा.नि.व ६ । स्त्री (म्ला) । पलाशीलतायां । रा. नि.व.३ ।

रसाम्लकः । पुं । तृणविशेषे । श च. ।

रसायनम् । क्ली । विषे । रा.नि.व.६ । कटिङ्गे । रा.नि व.१८ । तक्रे । ई.च. । जराव्याधिनाशकौषधे । मे । ''लभ्यस्योत्कर्ष यत् तदयं तद्रसायनम् ।'' तेन च दीर्घायुष्यादिलाभ. । च. चि.१च. । तत्फलं यथा —वय स्थापनमायुर्मेधाबलकर रोगापहरणसमर्थञ्च । सु.म १च. । लक्षणं —''देहस्येन्द्रियदन्तानां दृढीकरणमेव च । वलीपलितखालित्यवर्जनेऽपि च या क्रिया । पूर्ववैद्यप्रणीतं हि तद्रसायनमुच्यते ॥'' वैद्यकसंग्रहः२च. । तच द्विविधं कुटीप्रावेशिकम्, वातातपिकञ्च । वा.उ ३९च । वंशपत्रहरिताले । वै.निघ. । पु । विडङ्गपे । मी. ।

रसायनतन्त्रम् । क्ली । रसायनाधिकारे । ''रसायनतन्त्रं नाम वय.स्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरणसमर्थं ।'' सु.मू.१च. ।.

रसायनफला । स्त्री । हरीतकीवृक्षे । त्रिका ।

रसायनवरः । पुं । ग्रन्थरहीने । स्त्री (रा) काकुधान्ये । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।

रसायनश्रेष्ठः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

रसायनामृतलौहम् । क्ली । ज्वरातिसारे लौहम् । पाठः—''कर्षं गन्धकमर्द्दपारदयुगे कुर्य्याच्छुभां कज्जलिम्, चार्धं त्रूषणकञ्च पञ्चलवणात् सार्द्धञ्च कर्षं पृथक् । साद्धार्थं त्रिपलं विचूर्णं सकलं मकाममान्निरसयेत् ॥'' आदा आवमितम् । अद्, काञ्जिकम् । रस.र. । अथत् तत्रै— त्रिफला

२ श. क्वाथार्थजलं १६ श.-शे. ४ श. जम्बीर रसः (गोंडालेबुर रस) १६ प. शर्करा १६ प. एकत्र पक्त्वा घनीभूते तत्र त्रिफला त्रिकटु मुस्तां विडङ्गं जीरकं कृष्णजीरकं यमानीद्वयं भूनिम्बं चित्रकं दन्तीमूलं निम्बत्वचं सैन्धवम् चूर्णं ४ प्र. चूर्ण २ तो. लौह २ प. घृत ८ प. प्रक्षिप्य समालोड्य च स्थाप्यम् । भैष ।

रसायनी । स्त्री । गुडूचीलतायाम् । काकमाचीक्षुपे । गोरक्षदुग्धायाम् । रा.नि.व.३ ४।५ । मांसरोहिणीभेदे । रा.नि.व.१२ । करञ्जभेदे । महाकरञ्जे । रा.नि.व.९ । कर्णस्फोटायां । कान छिंड़ा । प.मु. । शङ्खपुष्प्याम् । आनातुमी । शतपत्रिकायां । शङ्खपुष्प्यां । नाग्यां । कन्दगुडूच्यां । मञ्जिष्ठायां । वै.निघ. ।

रसालम् । क्ली । बोले । भा । सिह्लके । शिलारसे । मे. ।

रसालः (कः) । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व. ११।१२ । इक्षौ । प.मु. । पुण्ड्रकेक्षौ । रा.नि.व. १४।२३ । पनसवृक्षे । कँठाल गाछ । श.र. । कुन्दुरौ । कुन्दुरु तृण । रा.नि.व.८ । गोधूमे । रा. नि.व.१६।१३ । अम्लवेतसे । सिह्लके । शिलारसे । वै.निघ. ।

रसालशर्करा । स्त्री । रसालेक्षुरसकृतशर्करायां । गुणाः — स्निग्धा कान्तिकारी च । रा.नि.व १४ । [लवे । नार्यां । श.च. ।

रसालसा । स्त्री । पुण्ड्रकेक्षौ । गोधूमे । कुन्दुरु-

रसाला । स्त्री । दधिमिश्रितशर्करा । सिखरिणीति लोके । प.मु. । तत्साधनविधिः—"अर्द्धाढकं सुचिरपर्युषितं दधि विमथ्यमानकम् । तस्मिन् घृते माक्षिकञ्च मिलिकञ्च पलम्पलम् । निक्षिप्य शर्करां तस्मिन् मानिकार्द्धितयं तथा । मानकैमरिचैलात्वगधत्वस्त्वचसमन्वितम् । चन्द्रिकेयैरिवा मरिच दिव्यमेतत् तथा । सम्मिकोल्ले ततु भाण्डे कर्पूरवासिते । गरीला चैव यत्नेन सुखसंयाय भावयेत् । इतिमाधोयायैन सा रसालाभिधा कृता । गुर्वेतुल्या मञ्जिकायाः शिखरिण्याः कृता बुधैः ।" वै.निघ. । दूर्वायाम् । विदार्याम् । पुण्ड्रकेक्षौ । रसनायाम् । मे. । द्राक्षायाम् । श.र. ।

रसालाम्रः । पुं । महाराजाम्रे । रा.नि.व.११ ।

रसालिका । स्त्री । सप्तलायाम् । सातला । वै.निघ. । [श.च. ।

रसालिहा । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया ।

रसाली (इन्) । पुं । क्षयचणकक्षुपे । प.मु. । स्त्री (ली) । करङ्कशालिनामेक्षौ । शूंड़ि इक्षु । रा.नि.व १४ । [व.१४ ।

रसालेक्षुः । पुं । करङ्कशालिनामेक्षौ । रा.नि.

रसावेष्टः । पुं । श्रीवेष्टनामकसुगन्धद्रव्ये । रा. नि.व.१२ । [नि.व.३ ।

रसाह्वासा । स्त्री । पलाशीलतायाम् । रा.

रसाष्टकम् । क्ली । रसाष्टके । पारददरदाभ्रककान्तलोहविमलमाक्षिकवैक्रान्तशङ्खेषु । वै. निघ. ।

रसाह्वः । पुं । तवक्षीर्याम् । र.मा. । स्त्री (ह्वा) । लघुशतावर्याम् । रास्नायाम् । वै.निघ. ।

रसिकः । पुं । हस्तिनि । अश्वे । सारस्वतः । सारसपक्षिणि । रा.नि.व १९ । गोधूमे । वै.निघ । स्त्री (का) । रसालायाम् । इक्षुरसे । मे. । शरीरस्थरसधातौ । रा.नि व.१८ । रसनायाम् । विश्व. । शारिकापक्षिणि । वै.निघ. । त्रि । रसज्ञरसवति । वा.चि.५च. ।

रसिकालुः । पुं । मौलालौ । वै.निघ. ।

रसुनः । पुं । लशुने । श.च. ।

रसेन्द्रः । पुं । पारदे । चि.यो.क्ष.मि.चि. । राजमाषक्षुपे । वनवटी । प.मु. ।

रसेन्द्रगुडिका । स्त्री । कासे प्रयोज्य वा रसविशेषः । पाठः—"कुमार्या त्रिफलायुक्तैः त्रिकटुकस्य रसैः क्रमात् । शोधयित्वा पुनारागोरक्षमर्दयिद्र्या । पञ्चटंकारगोभिमाषस्वरूपकारनेन च (शोधितपारदेन च । इय. पाठः)। अभ्राकरसेनापि (मधुकेररसेनापि । इयः पाठः) शोधयित्वा पुनः पुनः । मधुनामयेत् पुनः पश्चात् कानयेत् रसं दधि । अर्थार्थं रसेन्द्रस्य भावयेत्स्मयादरे । शिलायां छायायैव यावत् पिण्डत्वमागतम् । जम्बुकाकमाचीरसाभ्यां भावयेत्पुनः । शोभमिश्रपर्णं प्रकृष्टं मरिचटङ्कम् । माक्षिकं शिखिरीकमर्द्धं तालसमन्दा । एताः मिलितामर्द्धान् मा-

बधेदार्द्रकद्रवैः ॥" मात्रा २ रति। पारा ८ তো. घृতকুমারীরস, ত্রিফলাচূর্ণ, চিতারস, সর্ষপচূর্ণ, ঝুল, হরিদ্রাচূর্ণ, ইষ্টকচূর্ণ, অলম্বুষারস (বা বোণাপত্ররস), জীমরাজরস (বা আদার রস) দ্বারা যথাক্রমে পৃথক্ মাড়িয়া কাপড়ে ছাঁকিবে। পরে জয়ন্তীপাতার রস, কাণছিঁড়ের রস ও কাকমাচীর রসে পৃথক্ ভাবনা দিবে ও শুকাইবে। পরে ঐ পারা ৮ তো. ভৃঙ্গরাজরসশুদ্ধগন্ধক ৮ তো. মরিচ, স্বর্ণমাক্ষিক, সোহাগার খৈ, তুঁতে, হরিতাল ও অভ্র প্রত্যেক ৪ তো. আদার রসে মাড়িয়া বটী করিবে। মাত্রা ২ রতি। ভৈষ.। रस.र.। द्वितीया तत्संज्ञा—"कर्षं शुद्धरसेन्द्रस्य गन्धकस्याभकस्य च। तालस्य हरितालस्य लौहस्य च विषस्य च। मनःशिलायाः धारायाः बीजं धुस्तूरकस्य च। मरिचस्य च सर्वेषां समं चूर्णमकल्पयेत्। जयन्ती चित्रकं माष खण्डकर्णोऽथ मण्डूकी। मकायन भृङ्गराजाईमराजार्द्रमिस्तुकम्। एतेषां स्वरसेनापि कर्षमात्रेण मर्दयेत् ॥" মাত্রা কলায়মিতা। অনু. আর্দ্রকরস.। পারা, গন্ধক, অভ্র, তামা, হরিতাল, লৌহ, বিষ, মনছাল, যবক্ষার, সাচিক্ষার, সোহাগার খৈ, শুদ্ধধুতুরার বীজ, মরিচ প্রত্যেকে চূর্ণ ২ তো. জয়ন্তী, চিত্রক, মাণ, ঘেঁটকোল, থুলকুড়ি, সিদ্ধি; ভীমরাজ, কেশুতে, আদা ও নিশিন্দাপাতা ইত্যাদের.-প্রত্যেকের ২ তোলা রসে পৃথক্ ভাবনা দিয়া কলায়পরিমাণ বটী করিবে। অনুপান আদার রস। র.সা.স.। *रस.र.। सा.कौ.। रस.कौ.। भैष.।* कथा स्वल्पसंज्ञा यथा—"कर्षं शुद्धरसेन्द्रस्य स्वरसेन समर्दयेत्। शिलायां खल्वयेत्तावत् यावत्पिण्डत्वमाप्नुयात्। अलकर्णाकाकमाचीरसाभ्यां भावयेत् पुनः। सौगन्धिकपलैर्मर्द्यं स्वरसेन सुभावितम्। चूर्णितं रससंयुक्तमजाक्षीरपलद्वये। खल्लितत्वमपि च कुर्यात् गुडीं खिन्नकलायवत् ......॥" শুক্রস ২ তো. জয়ন্তীপত্ররস ও আর্দ্রকরসে মাড়িয়া ধুন ও পিণ্ড করিবে। পরে কাণছিঁড়া ও গুড়কামাইরসে ভাবনা দিবে; তৎপরে ঐ পারাকে জীমরাজরসে ভাবিত গন্ধক ১ পলের সহিত মাড়িয়া কজ্জলি করিয়া ২ প. ছাগদুগ্ধে মাড়িয়া খিন্নকলায়বৎ বটিকা করিবে। সা.কৌ.। ভৈষ। রস.কৌ.।

रसेन्द्रचिन्तामणिः । पुं। रामचन्द्रकृते ग्रा चीनरसग्रन्थे।

रसेन्द्रवेधकम् । क्ली। स्वर्णे। वै.निघ.।

रसेक्षुः । पुं। पुण्ड्रकेक्षौ। रक्तेक्षौ। रा.नि.व. १४।

रसोत्तमः । पुं। मुद्गयूषे। रा.नि.व.१६। पारदे। रा.नि.व.१३। च.द.व्रणशोथ.चि.। क्षीरजने। क्ली। घृते। रस र.शा.व्रण.चि.। त्रि। श्रेष्ठरसे।

रसोदरम् । क्ली। हिङ्गुले। रा.नि.व.१३।

रसोद्भवम् । क्ली। हिङ्गुले, लहिमीवे। रसाञ्जने रा.नि.व.१३।

रसोद्भूतम् । क्ली। रसाञ्जने। रा.नि.व.१३।

रसोन. (कः) । पुं। (Allium satiuum) Garlic. स्वनामख्यातकन्दशाके। রসুন। हिं लसुन। म. पाढरालसण। क. बिलियवेल्लुळि। तैं तेलवुलि। ता. वलइपाण्डु। स द्विधा श्वेतलोहित भेदात्। *सा. गुणाः*—"अथरसोनः पित्तकरो गुरुः कफवातघ्नः। रा.नि.व.७। श्वेतगुणाः—"रसोन उष्णः कटुपिच्छिलश्च स्निग्धो गुरुः स्वादुरसोऽतिबल्यः। वृष्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः॥ हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिकासशोफान्। दुर्नामकुष्ठानिलसादजन्तु कफामयान्हन्ति महारसोनः॥" इति रक्तरसोनविशिष्टगुणाः। रा.नि.व.७। सर्वलक्षणे—"यदामृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तमात्। तदा ततोऽपतद्बिन्दुः स रसोनोऽभवद्भुवि। पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसोनाख्येन कथितः। तस्मादसौ रसोनस्तु द्रव्याणां गुणवेदिभिः। कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः। नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवणः स्मृतः। बीजेषु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः। मर्दं मांसं तथाम्लञ्च हितं लसुनसेविनाम्। व्यायाममातपं रोषमतिनीरं पयो गुडम्। रसोनमश्नन् पुरुषस्त्वेतदिद्वर्जयेत्॥" भा.। "शीलयेल्लशुनं शीते वसन्तेऽपि कफोल्बणः। घनोदयेऽपि वातार्त्तः सदा वा यौवनोज्झया॥" भा.।

रसोनपिण्डः । पु । उरुस्तम्भाधिकारे औषधविशेषः । यथा,—"रसोनस्य पलशतं तिलस्य कुडवन्तथा । हिङ्गु त्रिकटुकक्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च । शत पुष्पा तथा कुष्ठम्पिप्पलीमूलचित्रकौ । अजमोदा यमानी च धान्यकञ्चैव बुद्धिमान । प्रत्येकन्तु पलं चैषां सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । घृतभाण्डे तथा चैतत् स्थापयेद्दिनषोडश । प्रक्षिप्य तैलमाषिञ्च प्रस्थार्द्धं काञ्जिकस्य च । खादेत्कर्षप्रमाणञ्च तीव्र मद्यम्पिबेदनु ॥" इत्यादि । क्षारौ यवक्षारसर्जिक्षारौ । यमान्या भागद्वय । केचिदजमोदा फोफान्दीमेव वदन्ति । मानी पलाष्टक । रसोन तिलञ्च निस्तुष कृत्वा पिष्टा चूर्णादिना मिश्रयेत् । अथ भाण्डे कृत्वा धान्यराशौ स्थापयेत् । দুগ্ধসিদ্ধ রসুন ১০০ প. নিস্তুষতিল ৩২ তো হিং, ত্রিকটু, যব ক্ষার, সাচিক্ষার, পঞ্চলবণ, শুলফা, পিপুল মূল, চিতামূল, কাঙ্কুনী, যমানী, ধনে প্র ত্যেকে চূর্ণ ১ প (কিংবা যমানী ২ প.) তিলতৈল ৮ প. কাঁজি ৮ প. সমস্ত একত্র করিয়া ঘৃতভাণ্ডে ধানের রাশিতে ১৬ দিন রাখিবে । অনুপান ঈষৎ উষ্ণ জল । সা. কৌ. । তন্ত্রান্তরে যথা,—"রসোনস্য শতং চূর্ণং তদর্দ্ধং নিস্তুষাৎ তিলাৎ । পাত্রে গব্যস্য তক্রস্য পিষ্টৈর্দ্রব্যৈ সমন্বিপেৎ । ত্রিকটু ধান্যক চব্য চিত্রকাজ্জপিপ্পলী । অজমোদা ত্বগেলা চ গ্রন্থিকঞ্চ পলাংশিকম্ । শর্করায়াঃ পলান্যষ্টৌ পলাংশং মরিচস্য চ । কণাজাজ্যোশ্চ চত্বারি মধুনশ্চ গুডস্য চ । আর্দ্রকস্য চ চত্বারি সর্পিষোঽষ্টৌ পলানি চ । তিলতৈলস্য তাবন্তি শুক্তস্যাপি চ বিংশতি । সিদ্ধার্থকস্য চত্বারি রাজিকায়াস্তথৈব চ । কর্ষপ্রমাণ দাতব্যং হিঙ্গু লবণপঞ্চকম্ । একীকৃত্য দৃঢে ভাণ্ডে ধান্যমধ্যে নিধাপয়েৎ । দ্বাদশাহাৎসমুদ্ধৃত্য মাত্রা খাদেদ্যথাবলম্ ॥" অত্র সুরাসৌবীর কাদীনি । পাত্র ১৫ স । রসুন ১০০ প. নি স্তুষতিল ৫০ প. গাওয়া ঘোল ১২৮ প. ত্রি কটু, ধনিয়া, চই, চিতার মূল, গজপিপুল, বনযমানী, গুড়ত্বক, এলা, পিপুলমূল প্র ত্যেকে ১ প. শর্করা ৮ প. মরিচ ১ প কৃষ্ণজীরা ৪ প. মধু ৪ প. আর্দ্রক ৪ প ঘৃত ৮ প. তিলতৈল ৮ প. কাঁজি ২০ প শ্বেত সরিষা ৪ প রাইসরিষা ৪ প. হিং ২ তো. পঞ্চলবণ প্রত্যেকে ২ তো. একত্র শুক্ত করত ঘৃতকুম্ভে রাখিয়া ধানের মধ্যে ১২ দিন রাখিবে । রস র. । বাতব্যাধৌ স্বল্প যথা,—শুদ্ধরসোন ১॥০ প. হিঙ্গু জীরক সৈন্ধব লবণ শুণ্ঠী পিপ্পলী মরিচম্ এষাং প্র ১ মা. সর্ব্বং বিলোড্য স্থাপয়েৎ । সা কৌ. ।

रसोनाष्टकम् । क्ली । वातव्याध्यधिकारे औषधम् । "रसोनपक्वकन्दस्य गुलिका निस्तुषीकृता । पाटयित्वा च मध्यस्थं दूरीकुर्य्यात्तदङ्कुरम् । निशापर्युषितां भूयो दधन्यासत्रीय रक्षयेत् । तत प्रक्षाल्य संशोध्य शिलायाम्परिपेषयेत् । कल्कस्य पञ्चमम्भागं चूर्णमेषां विनिक्षिपेत् । सौवर्च्चलं यमानीञ्च भर्ज्जितं हिङ्गुसैन्धवम् । कटुत्रिकज्जीरकञ्च समभागानि चूर्णयेत् । तिलतैलस्य कल्कस्य तुर्य्यांशं तत्र मिश्रयेत् । खादेत्कर्षमितम्प्रातः किंवा दोषाद्यपेक्षया । अनुपानम्प्रकुर्व्वीत वारि च शृतमन्वहम् ॥" भा प्र २भ. ।

रसोपलम् । क्ली । मौक्तिके । त्रिका. ।

रसौदनः । पु । मांसरसेन सहौदने । स च ज्वरादिज्वरे हितः । "श्रमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः । उपवासश्रमकृते ज्वरे वाताधिके तथा । दीप्ताग्नि भोजयेत्प्राज्ञो नरं मांसरसौदनम् ॥" च द ज्व.चि. । [रक्ते । श.च ।

रस्यम् । क्ली । मांसधात्वौ । घनलदधि । वै निघ ।

रस्या (हस्या) । स्त्री । रास्नायाम् । रा नि. व ६ । श्रा म् १५प. । पाठायाम् । रा नि व ४ ।

रह्नगन्धः (क.) । पुं । श्वेताली । गुग्गुले । वै निघ ।

रह्नणा(णी)रकः । पु । मूत्रकृच्छ्ररोगे । श.र. ।

रह्नणि (णी) । स्त्री । नागमाणालतायाम् । रा नि व ५ ।

रहा । स्त्री । जतुनि । (खौ) । मे । भक्षनि । श र. । गोरोचनायाम् । वै निघ. ।

रह्नापत्र । पुं । मूर्व्वत्वच । रा नि व ८ । क्ली । मूर्व्वत्वचि । श्वेतसर्षपे । वै निघ ।

रह्नाबीज. । पु । रोठाकरञ्ज । वै निघ ।

रह्नारंगुल्कर. । पु । मुष्कगामयमक्ष्मूर्णमहे

मे। भा म ४भ ममूरिका चि शीतलाधिकारे। "र
चारिणूलारी हित ।'

रचिताफलम । क्ली । सपये । वै निघ ।

रचोघ्नम् । क्ली । काञ्जिके । हे च । हिङ्गुनि ।
रा नि व ५। पु । भल्लातकवृचे । विका । श्योरा
र्षपवृचे । रा नि व १६ । भैष सुदरो चि । नाग
रङ्गवृचे । मद व ६। स्त्री (घ्नी) । वचायां । प सु ।

रचोभूत । पु । श्वेतसर्षपवृचे । प सु । [व १२।

रचोहा (न्) । पु । महिषाक्षगुग्गुलौ । रा नि

रा । पु स्त्री । काचने । श.र. । चम ।

राका । स्त्री हष्टरजस्कायां कन्यायां । हारा ।
पूर्णिमायां । कच्छूरोगे । मे ।

राग । पु षरीषकें योगविशेषे रागषाडवे
च सु १८च । सितारुचकसिन्धूत्थैः सवृचाम्लपरु
षकैः । जम्बूफलरसैयुक्तोरागोराजिकयान्वित ।"
सि यो षरीष चि । चलक्तकें सिन्दूरे । वै निघ

रागखा(पा)ड(ख)व । पु । खाद्यद्रव्य
भेदे । आमेर মোরব্বা । तस्करणक्रम —
"आममाम्र त्वचाहीन हिस्विन्नं खण्डितं ततः ।
आज्याम्लं मनागक्त खण्डपाकेऽथ युक्तितः । सुपक्व
च समुत्तार्य मरीचैलेन्दुवासितं । स्थापितं स्निग्ध
भाण्डे रागखाण्डवसञ्ज्ञितं । पुष्टिदो बलद पि
त्तवातास्रारुचिनाशनं । स्निग्धोगुरुरसप्रणय सुखा
द्रागखाण्डव । द्रव्यगुण । वा चि १२च ।
दाडिमद्राचारसयुक्तसुप्रयूषे । "स तु दाडिमद्रा
चायुक्तः स्याद्रागव इव ।" गुणा — रुचिकृल्लघु
पाकय दोषाणामविरोधकृत् ।' राज ३प ।

रागचूर्ण । पु खदिरवृचे । मे । फल्गुचूर्णे ।
श र । लाचारसे । रा नि व ६ । [चारसे ।

रागद । पु । तैरणीवृचे । रा.नि व ४ । ला

रागदालि । पु । मसूरे । रा नि व १६ ।

रागद्द(ष्ट)क् । पु । माणिक्ये । रा नि व १३ ।

रागपुष्प । पुं । बन्धुजीवपुष्पवृचे । बान्धुलि
गाछ । रक्ताम्लाने । रा नि व १० । [रा नि व १०।

रागपुष्पी । स्त्री । जोड्रपुष्पवृचे । रुवा गाछ ।

रागप्रसव । पु । बन्धुजीववृचे । रक्ताम्लानपु
ष्पवृ । दुपुरिया । रा नि व १० ।

रागसारा । स्त्री । मन शिलायाम् । वै निघ ।

रागसूत्रम् । क्ली । पट्टवस्त्र । मे । [नि व ६।

रागाङ्गी (व्या) । स्त्री । मञ्जिष्ठाया । रा

रागी (न्) । पु । लवधान्यविशेषे । स नाच
णे क रविगुणने । गुणा — तिक्तो मधुर कषा
य शीत पित्तापह बलदश्च । रा नि व १६ ।
चमीकवृचे । वै निघ । [१० ।

रागी (तरु) । पुं चमीकवृचे । रा नि व

रागीष्टम् । क्ली । सुगन्धरोहिषतृणे । वै निघ ।

राघव । पु । तिमिङ्गिलमत्स्ये । मे ।

राङ्कल । पु । तरुकण्टके গাছের কাঁটা ।
हारा । [इव मगलीमवम् ।" चम ।

राङ्कवम । क्ली । पशुलोमजातवस्त्रादौ । "रा

राङ्गणम् । क्ली । रङ्गणपुष्प । रङ्गन फुल ।
गुण रक्तपित्तघ्नम् । राज ५प ।

राजकम । क्ली । कृष्णागुरुणि । वै निघ ।

राजकदम्ब । पु । कदम्बविशेषे । जटा ।

राजकन्या । स्त्री । केतुके । कैविकापुष्पवृचे ।
रा नि व १० वै निघ नीलज्वर चि कलिङ्गादि ।

राजकर्कटी । स्त्री । चीनककर्क्यां रा नि व ७

राजकशेरु (क) । पु । भद्रमुस्तायां । रा
नि व ६ । [वै निघ ।

राजकाश । पु । मालवृचे । শাল গাছ ।

राजकाष्ठम् । क्ली । पत्तङ्गचन्दने । বকম
কাঠ । वै निघ । [গাছ । प सु ।

राजकुलक । पु । पटोललतायां । পটোল

राजकुष्माण्ड । पु । वार्ताकौ । বেগুন
গাছ । जटा । [कुन । रा नि व ११ ।

राजकोल । पुं । राजबदरवृच । নারিকুলে

राजकोपातकी । स्त्री । पीतघोषायाम् ।
ঝিঙা । प सु । हि घियातवइ । तोरइ । म० ।
गुणा —शीतला मधुरा कफवातला पित्तघ्नी दी
पनी श्वासज्वरकासघ्नमिघ्नी च । भा पू १भ शा व ।

राजखर्जूरी । स्त्री । पिण्डखर्जूरे । বড় পিণ্ড
খেজুর । गुणा —शीता स्वादु स्निग्धा गुरु पित्त
दाहघ्नी श्वासश्रमघ्नी वीर्यकरी च । रा.नि व ११।

राजगिरा (रिः,री) । स्त्री । शाकविशेषे । राजशाक । लघुस्थूलभेदेन द्विधा । गुणाः—कृष्या पित्तघ्नी शीतला च । स्थूला अतिशीतला अतिव व्या च । रा.नि.व.७ । रेड्ज्जक्ष्मृचे । वै.निघ ।

राजग्रीवः । पु । मत्स्यविशेषे । फलुई माछ । चिका । [फुल । सु सू २८ध.एलादि. ।

राजचम्पकम् । क्ली । पुन्नागपुष्पे । पून्नाङ्

राजचिक्कम् । क्ली । शिश्ने । श च. ।

राजजम्बु (म्बू) । स्त्री । महाजम्बूवृचे । बड जाम गाछ । र मा. । हिं फलेन्द्रा । तै रा चनेरडिचेट्‌ । गुणा —'राजजम्बूफल स्वादु वि ष्टम्भि गुरु रोचनम् ।" भा. । पिण्डीखर्ज्जूरे । मे. ।

राजयक्ष्मा । पु । स्वनामख्यातरोगे । यक्ष्मा रोग, क्षय रोग । निदानम्—"वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् । त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥" अस्य निरुक्ति — "वैद्यो व्याधिमता यस्माद्राधियत्नेन यस्यते । स यत्ना प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविशारदैः । राज्ञय न्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः । तस्मात्तं राज यक्ष्मेति प्रवदन्ति मनीषिणः । क्रियाक्षयकरत्वात्तु क्षय इत्युच्यते बुधैः । सञ्चोषणात्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ॥" सम्प्राप्तिः— कफप्रधानैर्दोषैर्हि रुद्धेषु रसवर्त्मसु । अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेत स्यनन्तरा । क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानवः ॥' पूर्व्वरूप—"श्वासाङ्गसादकफसंस्रवता लुशोषवम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्रा । शोषे भ विष्यति भवन्ति स चापि जन्तु शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः । स्वप्नेषु काकशुकशल्लकनीलक एठगृध्रास्तथैव कपयः क्रकलासकाश्च । तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्यन् शुष्कांस्तरून् पवनधूमद वार्दितांश्च ॥" इति । त्रिरूपलक्षण —"अंस पार्श्वाभितापश्च सन्तापः करपादयोः । ज्वरः स र्व्वाङ्गगश्चैव लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥" एकादशरूपस्य यथा—"स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपाद योः । ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चाग मः । शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च । कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः । ए- कादशभिरेतैर्वा षड्भिर्वापि समन्वितं । कासाति सारपार्श्वार्त्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः । त्रिभिर्वा पी डितं लिङ्गैः ज्वरकासासृगामयैः । जह्याच्छोषा र्दितं । महाशन क्षीयमाणमतीसारनिपीडि तं । शूनमुष्कोदरञ्चैव यक्ष्मिणं परिवर्ज्जयेत् । ज्व रानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहं । उपक्रमेदात्म वन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ॥" मा.नि. ।

राजजीरकम् । क्ली। (C. Pilocularis) जीरकभेदे । वम् कुरुचुरुट्‌ज । कोषाम्लरम् ।

राजतर(रु)णी । स्त्री । पुष्पविशेषे, महात- रुणीपुष्पवृचे । बड शेउती । म राजतरुणी । क हिरियसेवन्‍तिगे । गुणा —कषाया कफकरी च चुष्या हृद्या सुगन्धिश्च । रा नि.व १० ।

राजतरु । पु । कर्णिकारवृचे । छोट शों दालु । रा नि व ८ । आरग्वधवृचे । बड शों दालु । वै निघ. ।

राजताल । पु । गुवाकवृचे । चिका । ना रिकेलवृचे । वै निघ ।

राजतालेश्वर. । पु । कुष्ठाधिकारे रस । पाठ —'नागस्य भस्म शार्यके तोलक गन्धकस्य च । हिनिष्क शुद्धतालस्य समुद्भृत गवां जले । विपचेत षोडशगुणे पात्रे ताम्रमये शनैः । घर्म्मे द्दिवसं जम्बीरकुमारीवज्रकन्दजैः । रसैर्भावितस्य चाश्नीयात् वल्लद्वयं भजेत् ॥" र सा म ।

राजतिमिग्रः / राजतिमिषः } पु । चेलानि, सुखाशी । उद मुज । हारा. । चिका । See कालिन्द । [चिका. ।

राजदन्तः । पु । दशनानामग्रस्थदन्तचतुष्टये ।

राजद्रुमः । पु । किरमाले, आरग्वधवृचे । शोन्दाल गाछ । हि धनवहेडा । भैष.सु रो.चि. । सि यो.च.द कफारोचक चि. । "राजद्रुमाम्बुमथ ना ।" भा म.४भ मुख.रो चि. । "यष्ट्याह्वराजद्रु मचन्दनैश्च ।"

राजधत्तू(त्तू)रकः । पुं । हहदधुतुरके । रा. नि.व १० । पीतधुस्तूरवृचे । कनकधुतुरा । वै निघ ।

राजधान्यम् । क्ली । राजान्ननामकशालिधान्ये, नृपान्ने । राजभोग हैमन्तिक धान्यविशेष । श्यामाके । शामाधान । रा.नि.व १६ ।

राजधुस्तूरकः । पु । हहदधुतुरके । पीतधु- स्तूरवृचे । रा नि.व १० ।

राजधूर्त्तः । पुं । पीतधुस्तूरे । वै.निघ. । ঘস্তুরবৃক্ষে । रा.नि.व.१० ।

राजनगः । पुं । राजगिरिशाके । वै.निघ. ।

राजनामा (न्) । पुं । पटोले । रा.नि.व.३ ।

राजनिम्बूकः । पुं । निम्बूविशेषे । কাগজী লেবু । वै.निघ. ।

राजनीलम् । क्ली । मरकतमणौ । श.र. ।

राजनीलिका । स्त्री । महानील्यां । বড় নীল । रा.नि.व.४ ।

राजन्यः (न्या) । पुं, स्त्री । राजादनवृक्षे । ক্ষীরিণী গাছ । जटा. । भा. । [रा.नि.व.११ ।

राजन्यावर्त्तः (कः) । पुं । राजावर्त्तमणौ ।

राजपटोलः । पुं । मधुरपटोले । र मा. ।

राजपटोलिका (ली) । स्त्री । मधुरपटोल्याम् । रा.नि.व.३ ।

राजपट्टः । पुं, क्ली । कान्तपाषाणे । চুম্বক পাথর । त्रिका. । र सा.सं.श्वेतचूडामणिरसे ।

राजपट्टिका । स्त्री । चातकपक्षिणि । हारा. ।

राजपत्नी । स्त्री । पित्तले । वै.निघ. ।

राजपर्णी । स्त्री । प्रसारण्यां लतायां । গন্ধভাদুলিয়া । रा.नि.व.५ ।

राजपलाण्डुः । पुं । रक्तपलाण्डौ । ছোট পেঁয়াজ । मं के रक्तकान्दा, लोहितकन्दि, केंपिनउन्नि, वायउन्नि । गुणाः—शीतलः पित्तघ्नः कफघ्नः दीपनः बहुनिद्राकरश्च । तथाच—"वक्ष्यते नृपपलाण्डुलक्षणं चारतीक्ष्णमधुरो रुचिप्रदः । कफशोथशमनोऽतिदीपनः श्लेष्मपित्तशमनोऽतिनिद्रदः ॥" रा.नि.व.७ ।

राजपीलुः । पुं । महापीलुवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

राजपुत्रः (कः) । पुं । चीरिकावृक्षे । महाराजचूतवृक्षे । भा. । रा.नि.व.११ ।

राजपुत्रिका । स्त्री । शरारिपक्षिणि । শরাল পাখী । जटा. । एलवालुकायाम् । पित्तले । वै. निघ. ।

राजपुत्री । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । তিতলাউ । रा.नि.व.३।११ । रेणुकायां । রেণুক বীজ । रा. नि.व.६।२३ । जातीपुष्पवृक्षे । চামেলী ফুলের গাছ । रा.नि.व.१०।३३ । राजरीतौ । বেঙাপিতল । रा.नि.व.१३ । कुकुन्दर्याम् । ছুঁচো । रा.नि.व.१९ । वनमल्लिकायाम् । वै.निघ. । मालत्याम् । जटा. । [गाछ । श च. ।

राजपुष्पः । पुं । नागकेशरवृक्षे । নাগেশ্বর

राजपुष्पी । स्त्री । कोङ्कणदेशे करवीरवर्णीनाम्ना ख्याते पुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । वनमल्लिकायाम् । जातीपुष्पवृक्षे । वै निघ ।

राजपूज्यम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. ।

राजप्रियः । पुं । राजपलाण्डौ । रा.नि.व.७। करवीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री (या) । कोङ्कणदेशे ख्याते करवीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । तिलवासिनीशालौ । रक्तकमाली । रा.नि.व.१६ ।

राजफणिज्झकः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । श.मा. ।

राजफलः । पुं । राजाम्रवृक्षे । राजादनीवृक्षे । খিরনী গাছ । रा.नि.व.११ । क्ली । पटोले । त्रिका. । स्त्री (ला) । राजजम्बूवृक्षे । বড় জাম গাছ । रा.नि.व ११ । [गाछ । वै.निघ. ।

राजफल्गुः । पुं । काष्ठोदुम्बरवृक्षे । কাকডুমুর

राजबदरम् । क्ली । इन्द्रामलके । लवणे । मे. । पुं । उत्तमबदरवृक्षे । নারকুলে, পাটনাই প্রভৃতি বড় ও মিষ্টকুল । मं राजबोर । कं रायपरलच । गुणाः—मधुरः शीतः दाहपित्तवातघ्नः वृष्यः वीर्यवृद्धिकरः शोषश्रमहरश्च । रा.नि. व.११ । [श । रा.नि.व.५ ।

राजबला । स्त्री । प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলি-

राजभक्तम् । क्ली । नृपभोज्यान्ने पानादौ च । তাহার অন্ন । तत्परीक्षा—"नृपभक्ताद्यपि सर्वं कवयित्रयमपि ये । तत्रैव ते विनश्यन्ति मक्षिकावायसादयः । हुतभुक् तेन चाधिकं भृशं चटचटायते । मयूरकण्ठप्रतिमो जायते चापि दुःसहः । दुष्टान्नं विपर्यस्तं लिप्यते क्रौञ्चचकोरः । ग्लायते विरजन्तु विहां मुदति मर्कटः ॥" सु. कल्प.१अ. ।

राजभद्रिका । स्त्री । वायुपित्तहरिद्रे । जटा ।

राजभद्रकः । पुं । पारिभद्रकवृक्षे । নিম্ববৃক্ষে ।

कुष्ठे । कुড । कुन्दुरुकी । रा नि व २३। राजार्क । শ্বেত আকন্দ । रा नि व १२ । [नि व १६ ।

राजभावा । स्त्री । तिलवासिनीशालौ । रा.

राजभोग । पु । शालिधान्यविशेषे । রাজ ভোগ ধান । राजव ।

राजभोग्यम् क्ली । जातीफले । জায়ফল। पु । पियालवृक्षे । श च । त्रि । राजभोगार्हे।

राजमण्डूक । पुं । महामण्डूके । বড বেঙ, সোণাবেঙ । रा नि व. १९ ।

राजमान्यम् । क्ली । पटोले । वै निघ ।

राजमाष । पु । (Vigna catiang Syn Dolichos sinensis) माषविशेषे । बरबटी । हि लोबिया रैंस, बोड़ा । म नील उरीद । क नीलउद्दु गुणा —कफपित्तहर व ल्य वातल बलकरश्च । रा नि व १६ । "राज माष सरो रुच्य कफशुक्राम्लपित्तकृत् । स्वादु वांतलो रुक्ष कषायो विषदो गुरु ॥" ध सु २० अ । स श्वेतरक्तकृष्णभेदेन त्रिविध । एषु यो म हान् स एव गुणाधिको ज्ञेय । भा पू १म भा ग । तद्यूषगुणा —"राजमाषभव यूष स्वादूरुक्ष कषायक । ग्राही गुरुर्वातकर स्तन्यकृद्रुचिकार क ॥" द्रव्यगुण ।

राजमुद्ग । पु । मकुष्ठके । ছাল মুগ । वै.च ।

राजमृगाङ्कः । पु । राजयक्ष्माधिकारे रस । पाठ —"रसभस्म त्रयो भागा भागैक हेमभस्मक । मृततास्रस्य भागैक शिलागन्धकतालक । प्रति भा गद्वय शुद्धमेकीकृत्य विचूर्णयत् । वराटिका तेन पूर्य्या आजक्षीरेण टङ्कण । पिष्टा तेन मुखं रुद्धा मृद्भाण्डे त निरोधयत् । शुष्कं गजपुटे पाच्य चूर्ण येत् स्वाङ्गशीतल । दशपिप्पलिकै क्षौद्रै मरिचै वा घृतान्वितै ॥" माषा ४ गुञ्जा । रस ३ তো. স্বর্ণ ১ তো. তাম্র ১ তো. শুদ্ধ মনছাল, গ ন্ধক, হরিতাল প্রত্যেকে ২ তো. একত্র চূর্ণ করিয়া বড় বড় কড়ির ভিতর পুরিয়া ছাগ দুগ্ধে সোহাগা মাড়িয়া তদ্দ্বারা কড়ির মুখ বন্ধ করত মৃৎভাণ্ডে রুদ্ধ করিয়া গজপুটে পাক করিবে । শীতল হইলে তুলিয়া ১০টী পিপুল বা মরিচ ১০টী, বা ১০টীর সহিত ঘৃত ও মধু অনুপানে সেব্য । মাত্রা ৪রতি । र सा स ।

राजयक्ष्मा । पु । See राजयक्ष्मा ।

राजयोग्यम् । क्ली । चन्दने । वै निघ ।

राजरङ्गम् । क्ली । रजते । श र ।

राजराजिका । स्त्री । राजसर्षपे । কাল সরিষা । रा नि व. १६ ।

राजराजेश्वररस । पु । कुष्ठाधिकारे रस । पाठ —"त्रिफला खादिर सारसमता वागुजीफ ख । आतपे मर्दयेत् सूतं गन्धकं मृतताम्रक । सु ह्मसमर्दित तावं यावत्तत्र विलीयते । भृङ्गराजद्रव दत्त्वा दिनमात्रं विमर्दयेत् । प्रत्यक सूततुल्य स्या चूर्णीकृत्य विमर्दयेत् । मध्वाज्याभ्या लौहपात्रे व कार्य्यो भक्षयतत ॥" र.सा स ।

राजरीति । स्त्री । पित्तलविशेषे । বেড়া পিতল । गुणा —तिक्ता शीता लवणरसा शोध नी पाण्डुवातकृमिप्लीहपित्तघ्नी च । रा नि व १३ । [११ ।

राजलक्ष्मी । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा नि व

राजवर्त्त । पु । राजावर्त्तमणौ । हि रावटी । भा म कर्पूरी चि. । "नीलक राजवर्त्तम् ।"

राजवल्लभ । पु राजाम्रे । খাস আম । राजन्दरे । राजादनीवृक्षे । খীর্ণী গাছ । रा नि व ११ । नारायणदासकृतद्रव्यगुणग्रन्थविशेषे । ग्रह ण्या रस । पाठ —"जातीफललवङ्गाम्लमेलाट ङ्कणरामठ । जीरक तेजपत्रञ्च यमानीविश्वसैन्धव । लौहभस्म मृताभ्रञ्च रसगन्धकमेव च । मरिच पि प्पला कृष्य प्रत्येक तोलकोन्मित । धात्रीरसे वटीं कुर्य्यात् द्विगुञ्जाफलमानत । हन्ति शूल तथा गु ल्ममामवात सुदारुण ॥" रस.र. ।

राजवल्ली । स्त्री । कारवेल्लके । উচ্ছে । हि करला । र.मा ।

राजवाह. । पुं । घोटके । श.च. ।

राजवृक्ष. । पु । आरग्वधवृक्षे । प सु । च द. शूलचि परिणामशूले । र सा सं. । सु सू ३८ अ । सु चि १० । पियालवृक्षे । मे । महाप्पादवृक्षे । गन्धगोन्द्र । श च । भा,धानिया चि । "पध्या

"पर्पटराजतक्रकटुका।" ग्रीष्मकरवे। शा.कौ.र
चि वज्रमण्डूरे। [গাছ। श.मा।

राजशणः। पुं। पाट इति ख्यातवृक्षे। পাট

राजशाकः। पुं। वास्तुकशाके। বেতো
শাক। प.मु.। रा.नि व.७।

राजशाकिनी। स्त्री। राजगिरिनामकपत्र
शाके। রাজ শাক, বেতো শাক। गुणा.—
कथ्या पित्तघ्नी शीतला च। रा नि व.७।

राजशालिः। पुं। राजभोग्यशालिधान्यविशे
षे। রাজভোগ হৈমন্তিক ধান্য। प.मु.।

राजशिम्बी। स्त्री। श्वेतशिम्ब्याम्। निष्पावे।
वै.निघ.। [हि राजयुगा। रा.नि.व.१८।

राजशुकः। पु। पक्षिविशेषे। ময়না পাখী।

राजशूकजम्। क्ली। शालिधान्ये। হৈম-
ন্তিক ধান্যবিশেষ। प.मु.।

राजशृङ्गः। पु। मद्गुरमत्स्ये। हे.च।

राजसफरः। पुं। इल्लिषमत्स्ये। হাঁরা।

राजसर्पः। पुं। सर्पविशेषे। রাজ সাপ।
त्रिका.। हे च.।

राजसर्षपः। पुं। राजिकायां, कृष्णवर्णसर्ष
पे। রাইসরিষা, কাল সরিষা। हि राइ।
गुणाः—तिक्तः कटुः उष्णः वातशूलघ्न. पित्तदा-
हशमकः गुल्मकण्डूकुष्ठव्रणघ्नश्च। रा.नि.व.१६।

राजसारसः। पुं। मयूरे। श.मा.।

राजसी। स्त्री। श्वेतगुञ्जायाम्। वै.निघ.।

राजसुपर्णी। स्त्री। कारवेल्लभेदे। গয়াকরল।
प.मु.। [निशाकोरण्टा। वै.निघ.।

राजसैरेयकः। पुं। नीलझिण्ट्यां। वम्

राजस्कन्धः। पुं। घोटके। त्रिका.।

राजस्वर्णः। पुं। राजधुस्तूरवृक्षे। দনকধু-
তুরা। रा.नि.व.१०।

राजहंसः। पुं। लोहितचञ्चुचरणश्वेतहंसे।
রাজহাঁস। अम.। कदम्बवृक्षे। मे।

राजहर्षणम्। क्ली। तगरपुष्पे। रा.नि व.१०।

राजहासः (कः)। पुं। मत्स्यविशेषे। রাঘ-
বা মাছ। श.र.।

राजक्षवः (कः)। पुं। राजसर्षपे। রাই বা
কাল সরিষা। रा.नि व.१६। तच्छाकगुणा.—
"... त्रिदोषशमनं लघु। ग्राहि शस्तं विशेषेण
ग्रहण्यर्शोविकारिणां॥" च.सू.२७अ.। छिक्किकायां
হেঁচেতা। वै निघ.। दुग्धिकायाम्। च.सू.४अ.
वृंहणे। [वै निघ।

राजा (न्)। पुं। छिक्किनीवृक्षे। হেঁচেতা।

राजाम्रः। पु। राजगिरिशाके। वै.निघ.।

राजातनः। पु। पीतशालवृक्षे। পেয়াশাল।
रा.नि.व.११।

राजादनः। पुं। क्षीरिणीवृक्षे। क्षौविणी।
किंशुकवृक्षे। पलाशवृक्षे। प मु। पीतशालवृक्षे।
रा नि व.११। क्ली। पीतशालफले। सु.सू.३८
अ.परूषकादि। किंशुकपुष्पे। मे.। क्षीरिकाफ-
ले। খির্ণীফল। प.मु.। [গাছ। वै.निघ.।

राजादनफलः। पु। क्षीरिणीवृक्षे। खिर्णी

राजादनी। स्त्री। (Mimusops hexandra.) स्वनामख्यातस्वादुफलवृक्षविशेषे। खि-
रणी इति गौडे प्रसिद्धा। খিরণী, ক্ষীরখেজু-
র। हि खीरी। रायणी, रैयणे इति महाराष्ट्रा-
दौ। वम्. कीर्णी। ता. पल्ल। गुणा.—मधुरा पि-
त्तघ्नी गुरुः तर्पणी वृष्या स्थौल्यकरी स्निग्धा मेह-
घ्नी च। रा नि.व.११। फलं गुरु स्निग्धं स्वादु
कषायञ्च। सु.सू.४६अ.। मधुरं स्वादु च। चचि.
१०अ.। त्रिलवणमिश्रीयाश्री। रा.नि.व १६।

राजाद्रिः। पुं। राजगिरिशाकरूपे। वै.निघ.।

राजान्नम्। क्ली। कर्णाटदेशे प्रसिद्धे शालि-
धान्यभेदे। রাজভোগ,হৈমন্তিক ধান্যবিশেষ।
गुणाः—त्रिदोषघ्नं सुस्निग्धं मधुरं लघु दीपन च
बलकृत् पथ्यं कान्तिदं वीर्यवर्द्धनञ्च। तच्च त्रिविधं
शुकच्छितरक्तलक्षभेदेन, छगलीतरं रक्तविकञ्च।
त्रैविध्याच्च तण्डुला हरितपीतलोहिता. सामान्य-
तो भवन्ति। गुणैश्च पूर्वपूर्वोत्तराः। सु.। रा.
नि.व.१६।

राजाम्रः। पुं। आम्रविशेषे। রাজআম। কর্ণ
রায়মধু। ते राजमाषिश्चिरेदु। भा.। दृषा.—
कोमला. राजाम्राः—कटुकाः पित्तदाहकराश्च।
परिपक्वाः—स्वादुमाधुर्याः. बलपुष्टिवीर्यप्रदाश्च।

तरफलं विविधं बालमध्यपक्वभेदेन। विविध रा-जाम्रेषु रसाधिकासाम्यं वर्त्तते। गुणाधिकान्तु उत्तरोत्तरं श्रेयम्। किञ्च एषां बालफलं कफवातरक्त-श्वासपित्तजनकम्। मध्यं फलं तादृशमेव गुणसम्पन्न दोषबहुलं परं कषायांम्लं। पक्वफलं मधुरं त्रिदोषघ्नं तृषादाहश्रमश्वासारोचकहरं गुरु स्निग्धं। रा.नि.व.१०। [निघ।

राजाम्रातकः। पुं। राजाम्रातकवृक्षे। वै.

राजाम्लः। पुं। अम्लवेतसे। रा.नि.व.६।

राजार्कः। पुं। श्वेतार्के। শ্বেত আকন্দ। र. मा.। মং মন্দার। কং মন্দারবৃক্ষ। गुणाः—कटुतिक्तोष्णः कफमेदोविषघ्नः वातकुष्ठव्रणघ्नः शोथकण्डूविसर्पघ्नश्च। रा.नि.व.१०।

राजार्हम्। क्ली। अगुरुकाष्ठे। मे.। कर्पूरे। कृष्णागुरुकाष्ठे। वै.निघ.। शालिधान्यविशेषे। রাজভোগ ধান। रा.नि.व.१६। स्त्री (र्हा)। जम्बूवृक्षे। জাম গাছ। रा.नि.व.११।

राजालाबुः। स्त्री। स्वादुतुम्ब्याम्। মিঠা লাউ। गुणाः—गुरुः वृष्या कफपित्तघ्नी च। मद।

राजालुकः। पुं। महाकन्दे। রশুন। हारा.।

राजावर्त्तः। पुं। स्वनामख्याते उपरत्नभेदे। स्फटिकजातौ। হিং রেবটী। गुणाः—शीतलः कटुः स्निग्धः पित्तघ्नः सौम्यः व्यञ्जनकश्च। लक्षणम्—"निर्गतिमसितं मसृणं नीलं गुरु निर्मलं बहुच्छायम्। शिखिकण्ठसमं सौम्यं राजावर्त्तं वदन्ति जात्यमपि॥" रा.नि.व.१३। [त्रिका।

राजाहिः। पुं। द्विमुखसर्पे। নাগ সাপ।

राजाह्नम्। क्ली। कर्णिकारफले। কনিক ফল বা চীনের করবী ফল। वा.सू.१५अ.। स्त्री (ह्वा)। राजादनीवृक्षे। श्वेतार्कवृक्षे। वै.निघ.।

राजिका। स्त्री। (Brassica juncea, Syn. Sinapis juncea or Brassica nigra.) श्वेतराजिकायाम्। गौरसर्षपे। শ্বেত রাই। राजसर्षपे। কাল সরিষা, রাই, কৃষ্ণ রাই। मे.। रक्तसर्षपे। রাই। रा.नि.व.१६। गुणाः—"राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तकृत्। किञ्चिद्रूक्षाग्निदा कण्डूकुष्ठकोठक्रमीन्हरेत्। अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत्कृष्णापि राजिका॥" भा.। राजिकातैलगुणाः—तीक्ष्णं वातादिदोषघ्नं शीतलं कटु सुस्वर्शं केश्यं कण्डूदोषनाशनञ्च। रा.नि.व.१५। तत्पत्रगुणाः—कटूष्णं क्रमिवातकफघ्नं कण्ठरोगघ्नं स्वादु दीपनञ्च। रा.नि.व.७। पङ्क्तौ रेखायाम्। मानि। "ताभिः पङ्क्तिश्च राजिका।" प.प्र.। क्षेत्रभेदे। केदारे। मे.। क्षुद्ररोगभेदे। ঘামাচি। भा.नि.। [१६।

राजिकाफलः। पुं। गौरसर्षपे। रा.नि.व.

राजिकाह्वा। स्त्री। तन्नामकक्षुद्ररोगभेदे। ঘামাচি। लक्षणं यथा—"घर्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः। राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाह्वयाः॥" वा.उ.३१अ.।

राजिचित्रः। पुं। राजिमत्सर्पविशेषे। सु. कल्प.४अ.। [रा.नि.व.७।

राजिफला। स्त्री। चीनककर्कटीलतायाम्।

राजिभः। पुं। डुण्डुभसर्पे। ঢোঁড়া সাপ। वै.निघ.। [ঝিঙ্গে ধুন্দুল। भा.पू.१भ.शा.व.।

राजिमत्फला। स्त्री। मधुकोशातक्याम्।

राजि(जी)मान्। पुं। भोगसर्पभेदे। लक्षणम्—"राजीमन्तस्तु राजिभिः। स्निग्धा विचित्रवर्णाभिस्तिर्यगूर्द्ध्वं विचित्रिताः॥" तेन दष्टस्य प्रथमे वेगे रक्तं दुष्टं पाण्डुतां गच्छति। द्वितीये अतिगात्रगुरुत्वं। तृतीये दंशविक्लेदादयः। चतुर्थे मुखकगुरुत्वादयः। पञ्चमे गात्रभङ्गादयः। शेषयोः दर्वीकरवत्। वा.उ.३६अ.।

राजिलः। पुं। डुण्डुभसर्पे। ঢোঁড়া সাপ। अम.। पटोले। सर्पजातिविशेषे। तद्भेदा यथा—पुण्डरीकराजिचित्राङ्गुलराजिबिन्दुराजिकर्दमकदर्भगौधेयकसर्षपकश्वेतहनुदर्भपुष्पचक्रकगोधूमककिक्किसादादयेति। वा।

राजिलफला। स्त्री। एर्व्वारुकभेदे। वै.निघ.।

राजी। स्त्री। रक्तसर्षपे। শ্বেতরিষা। रा.नि.व.१६। वै.निघ.२अ.दुर्जलज.चि.गुडूच्यादिकल्के। वाकुच्याम्। সোমরাজ। तिक्तपटोले। मस्यविशेषे। वै.निघ.।

राजीफलः। पुं। पटोललतायाम्। भा.म.१भ चिकित्सा,ज्व चि.। "राजीफलं संयुता।" तिक्तपटोले। তিক্তপলতা। वै.निघ.।

राजीमती । स्त्री । लिङ्गनामरोगस्योपद्रवविशेषे । यथा—"राजीमतीढ्ङ्निचिता शालिस्काभराजिभिः ।" वा.उ.१४ष. । [वै.निघ. ।

राजीलः । पुं । राजसर्षपे । वाइसन्निषा ।

राजीवम् । क्ली । पद्मे । प मु । रा.नि.व.१०। तन्मूलं मूकरदंष्ट्र स्थितम् । पुं । हरिणभेदे । हस्तिनि । त्रिका । सारसपक्षिणि । श्रम. । नादेय मत्स्यविशेषे । मे. ।

राजेन्द्रः । पुं । राजगिराशाके । वै निघ. ।

राजेयः । पुं । पटोले । भा.पू.१भ.शा.व ।

राजेष्टम् । क्ली । नृपान्ने, राजान्ने । राजभोग हैमन्तिक धान्यविशेष । रा.नि व.१६ । पुं । राजपलाण्डौ । रा.नि व.७ । स्त्री (ष्टा) । कदली वृक्षे । रा.नि.व.११ । पिण्डोखर्जूरे । वै.निघ. ।

राजोद्दिजनसंज्ञकः । पुं । यवके, भूताङ्कुशवृक्षे । ঢেঁচো । रा.नि.व.६ ।

राज्ञी । स्त्री । नील्यां । নীল গাছ । रा.नि.व.४ । कांस्ये । हे.च. । जातीपुष्पवृक्षे । पित्तलौ । राजसर्षपे । कालमरिचे, राइ । रा.नि.व.१६ ।

राटः (ठः) । पुं । मदनवृक्षे । ময়না গাছ । रा.नि.व.८ । र.सा.स.उन्दावर्त्तलेपे । वा.उ.२७ष. ।

राटिः (ड़ि.) । पुं । शरारिपक्षिणि । শরাল পাখী । श्रम. ।

राठपुष्पम् । क्ली । मदनपुष्पे । वा उ.२ष ।

रात्रिः । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि व.६ । वै निघ.२भ.यक्ष्मी.चि. ।

रात्रिकः । पुं । उग्रधूमकाख्ये उच्चिटिङ्गाख्ये वा वृश्चिकभेदे । "शिरीषपुष्प सकरञ्जबीजं काश्मीरजं कुष्ठमन शिलाय । एषोऽगदो रात्रिकवृश्चिकानां सर्वान्तिकारी कथितो जिनेन ॥" वा. उ.३७ष ।

रात्रिजलम् । क्ली । कुज्झटिकायां । श.मा. ।

रात्रिजागरः । पुं । कुक्कुरे । हे.च. ।

रात्रिजागरदः । पुं । मशके । रा.नि.व.१६।

रात्रिपुष्पम् । क्ली । उत्पले । শুন্দিফুল, ঢেমা ফুল । रा नि.व.१० ।

रात्रिपुष्पिका । स्त्री । शुक्लजातीवृक्षे । শ্বেত জাতি গাছ । वै निघ । [निघ. ।

रात्रिवियोगी (इन्) । पुं । चक्रवाके । वै.

रात्रिविश्लेषगामी (इन्) । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । रा.नि.व.१८ ।

रात्रिवेदः (दी.इन्) । पुं । कुक्कुटे । त्रिका. ।

रात्रिहासः । पुं । श्वेतोत्पले । श र. ।

रात्र्यन्धः । त्रि । तन्नामकदृष्टिरोगयुक्ते, काकादौ । ন্যাতিকাণা ।

राद्धः । त्रि । पक्के हे.च । क्ली । प्रागन्नभुक्ते, प्रान्तरभुक्ते वा । त्रिका. ।

राधा । स्त्री । विष्णुक्रान्तायां । আমলকা । मे ।

राधामाधवः । पुं । वैद्यरत्नावलीकारे ।

रामम् । क्ली । तमालपत्रे । তেজপত্র । रा.नि.व.६ । कुष्ठे । কুড় । रा.नि.व.१२ । वास्तूके । मे । पुं । अशोकवृक्षे । पक्षी । त्रिका. । घोटके । मे ।

रामकः । पुं । जलापामार्गे । वै निघ. ।

रामकन्दः । पुं । शमीवृक्षे । प.मु. ।

रामकर्पूरकः । पुं । कतृणे । গন্ধতৃণ, রাম কর্পূর । श.र. ।

रामकाण्डः । पुं । रामशरे । रा.नि.व.८ ।

रामकोशा(षा)तकी । स्त्री । महाफलकोशातक्याम् । वै.निघ. । [न्यामधिकारे ।

रामचन्द्रः । पुं । रसप्रदीपकारे । रसेन्द्रचि-

रामच्छर्द्दनकः । पुं । मदनवृक्षे । भा. ।

रामठम् । क्ली । हिङ्गुनि । হিং । र.मा. । रा.नि.व.६ । मदनफले । च.द.वमनाधिकारे । पुं । अङ्कोटवृक्षे । र.मा. । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

रामठी । स्त्री । नाडीहिङ्गौ । रा.नि.व.६ ।

रामणः । पुं । पर्वतनिम्बवृक्षे, कैटर्य्यनिम्बे । तिन्दुकवृक्षे । रा.नि व.६ ।

रामतरुणी । स्त्री । तरुणीपुष्पवृक्षे । সেউতী ফুলের গাছ । रा.नि.व १० ।

रामदूतिका (ती) । स्त्री । नागदन्त्याम् ।

नागदन'। र.मा.। नागपुष्पां। भा.। तुलसी विशेषे। म.च.।

रामपूगः । पुं। गुवाकवृक्षविशेषे। शिका.।

रामभद्रा । स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। वै.निघ.।

रामलवणम् । क्ली। शाकम्भरिलवणे। शाम्भु-रलवण। र.मा.। [नि.व ६।

रामवल्लभम् । क्ली। त्वचि। गुड़त्वक्। रा.

रामवाणः । पुं। रामशरे। रा.नि.व.८।

रामवाणरसः । पुं। अजीर्णाधिकारे रसः। पाठः—"पारदामृतलवङ्गगन्धकं भागयुग्ममरिचेन मिश्रितं। जातिकाफलमथार्द्धभागिकं तिन्तिड़ीफलरसेन मर्दितं। माषमात्रमनुपानयोगतः सद्य एव जठराग्निदीपनः॥" पारा, विष, लवङ्ग, गन्धक प्रत्येके १ तो. मरिच २ तो. जायफल ॥० तो. काँचा तेँतुलेर रसे भावना। वटी माषमात्रा। र.सा.सं.। रस.चि.भा.।

रामशरः । पुं। स्वनामख्यातशरतृणे, सुश्रुमे दे। रामसृ, सरगोल इति मालवदेशे प्रसिद्धः। रामशर। हिं रामशर, शरपत। भा.। गुणाः—रसे मधुरकषायः पित्तहृत् वातकफघ्नः। एतन्मूलं ईषदुष्णं रुचिदश्च। रा.नि.व.८।

रामशीतला । स्त्री। आरामशीतलायां। पत्रशाकविशेष। रा.नि.व.१०।

रामशे(से)नः (कः) । पुं। भूनिम्बे। चिरेता। रा.नि.व.९। भा.म.१भ.विषमज्वर.चि.। "पथ्यारिष्टतरामसेनकरजः।" कट्फलवृक्षे। रा.नि.व.९। कपिकच्छुबीजे। वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.महाराजादिः।

रामा । स्त्री। गृहकन्यायां। घृतकुमारी। रा.नि.व.६। हिङ्गुनि। मे.। हिङ्गुले। श.र.। अशोकवृक्षे। सातलायां। तमालपत्रे। वायमाणायां। रा.नि.व.२३। गोरोचनायां। रा.नि.व.१२। वालायां। गैरिके। श.च.। श्वेतकण्टकार्यां। रा.नि.व.४। आरामशीतलायां। रा.नि.व.१०।

रामाटरूपः । पुं। वासाभेदे। भैष.ज्व.चि.दार्व्यादौ। [धे। वै.निघ.।

रामाप्रियः । पुं। दारचीनीति प्रसिद्धे वल्क

रामालिङ्गनकामः । पुं। रक्ताम्लानपुष्पवृक्षे। रक्तझाँटी। रा.नि.व.१०। [नि.व.९।

रामावक्षोजोपमः । पुं। चक्रवाके। रा.

रामावामाङ्घ्रिघातकः । पुं। अशोकवृक्षे। रा.नि.व.१०।

रामेषुः । पुं। रामशरे। रा.नि.व.८।

रामोदुम्बरिकाफलम् । क्ली। अञ्जीरफले। वै.निघ.।

रायणम् । क्ली। पीड़ायाम्। श.र.।

रालः । पुं। (Mimosa rubicaulis.) सर्ज्जतरौ। धूनोर गाछ। हिं किलि। तै सर्ज्जरसमु, सर्ज्ज। पञ्जा. राल धलु। रा.नि.व.९। सर्ज्जरसे। धूना। गुणाः—शीतलः स्निग्धः कषायः तिक्तः संग्राही वातपित्तघ्नः स्फोटकपूतिव्रणघ्न। पानलेपनगुणौ—शीतलः प्रदरघ्न। रा.नि.व.१२।

रालकार्य्यः । पुं। शालवृक्षे। रा.नि.व.९।

रालिका । स्त्री। धूनके। धूना। वै.निघ.२भ.प.सा.पथ्यापथ्ये।

रावणः । पुं। वृक्षविशेषे। वम्. टेँभुरणी। वै.निघ.। अर्कप्रकाशनामवैद्यकग्रन्थकारे।

राशिः । पुं। द्रोणपरिमिते माने। प.प्र.१ख.। ऋढौ। हढौ। मात्रायाम्। च.रि.१म.।

राषभी । स्त्री। कपिकच्छ्वाम्। आलकुशी। वै.निघ.। गर्दभ्यां। श.र.।

राष्ट्रकम् । क्ली। वैदूर्य्यमणौ। प.मु.।

राष्ट्रिका । स्त्री। कण्टकार्य्यां। प.मु.। वृहत्यां। रा.नि.व.४। र.मा.।

राष्ट्री । स्त्री। महाराष्ट्रीलतायां। वैँचड़ा। प.मु.। रा.नि.व.२२। [शिका.।

रासः । पुं। मङ्गलके। शोदा। क्रीडायां।

रासना । स्त्री। रास्नायां। वै.निघ.कास चि.त्रिकटुकादिचूर्णे।

रासभः । पुं। गर्दभे। गाधा। धंम.। (भी) स्त्री। गर्दभस्त्रियां। श.र.। [च.।

रासभनन्दिनी । स्त्री। मल्लिकापुष्पवृक्षे। श.

रास्ना । स्त्री । (Vanda Roxburghii. Syn Cymbidium tessaloides) स्वनाम्ख्याततरुजीवधी केदारदेशे प्रसिद्धे । वाम्रा । हि रासा । ते किरभिर्सइ । चमरदामर । सा त्रिधा —"रास्ना तु त्रिविधा प्रोक्ता मूलपत्रतृणैस्तथा । श्रेष्ठी मूलदलौ श्रेष्ठौ तृणरास्ना च मध्यमा ॥" रा नि व.९ । सु सू.२०श वर्गादि । वा सू १५श निरूहणे वर्गादि । 'भार्गी रास्ना त्रयिकाली प्रकार्थ्यां ।" च द ज्व चि । "रास्ना तृणादनी दारु ।" श्वेतकण्टकाख्या । रा.नि.व ४ ।

रास्नागुग्गुलु । पु । वातव्याधौ औषधम् । पाठ —"रास्नायास्तु पलश्चैकं कर्षान् पञ्च च गुग्गुलो । सर्पिषा वटकं कृत्वा खादेदनिल च श्रम्भीम् ॥" रस र । अन्य कर्णरोगे—'रास्नाघृतैरण्डमूलाश्चविश्व तुल्य पुरेणाच विमर्दं खादेत् ।" भा ।

रास्नातैलम् । क्ली । वातव्याधौ तैलम । पाठ —"रास्नाशिरीषयष्ट्याह्वशुण्ठीसहचरामृता । स्योनाकदारुसम्पाका हयगन्धात्रिकण्टका । एषां दशपलान् भागान् कषायमुपकल्पयेत् । तस्तेन कषायेण सर्वगन्धेश्च कार्षिके । दध्यारणालमावाम्बु मूलकेक्षुरसे शुभे । पृथक् प्रस्थोन्मिते सार्द्धं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।" च चि,२८श. ।

रास्नादशमूलम् । क्ली । वातव्याधौ कषाये । पाठ —"दशमूलामृतैरण्डरास्नानागरदारुभि । क्वाथो रुबुकतैलेन सम वन्त्यनिल गृहम् ।" रस र. ।

रास्नाद्रिः । पु । रास्नामृतैरण्डदेवदारुसैलवालुकक्वथकषाये । स चौद्रशर्करायुक्तो वातज्वरे हित । चद ज्व चि. । "रास्नामृतादनीदारु सरल सैलवालुकम् । कषाय शर्कराचौद्रयुक्तो वातज्वरापह ।" प्रयोगा.वात ज्व.चि । तृणादनी वन्दाक (मान्दरा) ।

रास्नादिलौहम् । क्ली । राजयक्ष्माधिकारे, श्वासकासे च लौहम् । पाठ —"रास्नामृतान्धाकर्पूरमेकपर्णीप्रियासयैः । त्रिकत्रयसमायुक्तं लौहं य आसनक मतम् ।" र.सा.स.। (रास्नातालीशकर्पूर) इति रसको पाठभेद ।

रास्नाद्य (घृत तैलञ्च) । क्ली । गृध्राधिकारे । पाठ —"रास्नाश्वगन्धाकपिकच्छुभूमिकुष्माण्डगोकण्टकशालपर्णी— छिन्नारुहैरण्डबलामृताह्यपुनर्नवाना विधिनीकृताना । प्रत्येकश पञ्चपलस्तथैषा पचेद्धटैस्पर्श घृतपादशेषे । शतावरीरसपूर्व दत्वाच पलशोडश । घृतप्रस्थ विपक्तव्य तैल मैरण्डमेव वा । दत्वाष्टवर्गकल्काश्च गुग्गुलोर्वा पलाष्टक । सिद्ध घृतञ्च तैल वा दद्याद् वातगदातुरे ।' रस र ।

रास्नापञ्चकः । पु । उरुस्तम्भाधिकारे कषाय । पाठ —'रास्ना गुडूचीमेरण्ड देवदारु महौषधम् । पिबेत् सर्वाङ्गके वाते सामे सन्ध्यस्थिमज्जगे ।" अत्र मेदार्थमेरण्डतैल प्रक्षिपन्ति वृद्धा । रस र. ।

रास्नासप्तकम् । क्ली । उरुकम्पाधिकारे पाचनम् । पाठ —"रास्नामृतारग्वधदेवदारुत्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानां । क्वाथ पिबेन्नागरचूर्णमिश्र जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥" रस.र. ।

रास्निका । स्त्री । रास्नायाम् । भा पक्वविन्दु तैले । "रास्निकासैन्धवञ्च ।" [४थ. ।

राहिक. । पु । निर्विषसर्पविशेषे । सु कल्प.

राहुच्छत्रम् । क्ली । आर्द्रके । आदा । रा. नि व ६ ।

राहुरत्नम् । क्ली । गोमेदके रत्ने । रा नि व.१३।

राहूच्छिष्टः । पु । लशुने । रशुन । त्रिका. ।

राहुसृष्टः । पु । रशुने । हारा. ।

राक्षम् । क्ली । पर्कटीफले । अम. ।

राक्षस. । पु । रक्षितकर्ष्यां । ठोड़ा । वैद्यक ।

राक्षसभोजनम् । क्ली । मांसे । राक्षसपदे । वा स. ।

राक्षसी । स्त्री । चण्डायां । चौरनामगन्धद्रव्ये । वै.। मुरामांसाम् । रस र.प्रमेह.चि. । दृढायाम् । हे.च. ।

राक्षसीकन्दः । पु । चण्डालकन्दे । वै.निघ.।

राक्षा । स्त्री । लाक्षायाम् । रा । अम. ।

रिङ्ग(ङ्गि)णम् । क्ली । स्खलने । अम. ।

रिङ्ग(ङ्गि)णी । स्त्री । क्षुद्रपर्णीलतायाम् । दुर्गायौ । रा.नि व.९ । कैवर्तमुस्तायां । टेकुटैरू

धा। कष्टसाध्यम्। वै.निघ.श्वास.चि वासादि कषाये।

रिठा (करञ्ज.)। स्त्री, पुं। रीठाकरञ्जे। रीठा गाछ। कों रिठी। गुर्ज्ज.अरिठा। वै.निघ.।

रिपुः। पु। चोरनामगन्धद्रव्ये। गेंटेला। रा.नि.व.१२। मारीररिपुषटके। [चाइ। श.च.।

रिपुघातिनी। स्त्री। गुञ्जाविशेषे। हि कु

रिबुः। पुं। रक्तैरण्डे। वै निघ।

रिमेदः। पु। अरिमेदे। खदिरविशेष। रा.नि.व.८।

रिरी। स्त्री। पित्तले। हे.च.। [श.र.।

रिश्यः (ष्य.)। पु। हरिणविशेषे। त्रिका.।

रिष्टः। पु। रीठाकरञ्जे। रिठा। रक्तशिग्रुवृक्षे। [अ.मे.। श्वेतरसोने। रा.नि.व.७।

रिष्टकः। पुं। रक्तशिग्रुवृक्षे। श.र। अत्रि २

रिवा। स्त्री। लिक्षायां। यूकायां। त्रिकि। हे.च.।

रीठा (करञ्जः)। स्त्री, पुं। (Sapindus mukurossi or S. Trifoliatus. Syn. S. Setergens or S. Emerginta.) The soapnut tree. स्वनामख्यातोत्तरदेशीयकरञ्जवृक्षे। बड़ रिठा। हिं रीठा। तैं रीठाकरञ्ज मनेचेट्ट। कुकुडकयल। बम्. रिथा। ता. पोन्नान कोट्ट। गुणा.—तिक्त उष्ण कटु स्निग्धवातघ्न कफघ्न कुष्ठकण्डूघ्न. विषविस्फोटघ्न। [हे.च.। See अरिष्टक।

रीढकः। पुं। पृष्ठास्थनि। पीठेर डाँड़ा।

रीतिः (ती)। स्त्री। पित्तले। रा नि.व.१३। लोहकिट्टे। मयूरे। मे.। दग्धस्वर्णादिमले। [१२। धरणि.।

रीतिक(ज)म्। क्ली। पुष्पाञ्जने। रा.नि.व.

रीतिका। स्त्री। पित्तले। पुष्पाञ्जने। श.च।

रीतिकुसुम(पुष्प)म्। क्ली। पुष्पाञ्जने। रा. नि.व.१०।

रीतिहेतुः। पुं। यमदे। मङा। भा.।

रुक्। स्त्री। कुष्ठौषधौ। कूड़। मे.। भा म.१भ. तन्द्रिज्व.चि.। "मरिचकचपचव्यचावचारुक्।" व्याधौ। रा.नि.व.२०। [च।" प प्र.२ख.।

रुक्का। स्त्री। सुराविशेषे। "रुक्का सा हतसारा

रुक्प्रतिक्रिया। स्त्री। रोगोपशमनोपाये, चिकित्सायाम्। रा नि व.२०।

रुक्मम्। क्ली। तीक्ष्णलौहे। विदरीति लोके। र मा.। धुस्तूरे। प मु.। सुवर्णे। रा.नि.व.१३। पु। नागकेशरवृक्षे। रा.नि.व ६।

रुक्मलौहम्। क्ली। तीक्ष्णलौहे। विदरी। सि यो.र. पि.चि खण्डखाद्यलौहे। "पलद्वादशकं ज्ञेय रुक्मलौहस्य चूर्णितम्।"

रुक्मवल्ली। स्त्री। शालिधान्यविशेषे। हैमन्तिक धान्यभेद। गुणा —"रुक्मवल्ली लघुर्वाचबलपुष्टिकरा मता।" अत्रि.१६अ.।

रुक्मिणी। स्त्री। स्वर्णक्षीरिण्याम्। शेयाल काँटा। रा.नि.व.५।

रुक्सद्म (न्)। क्ली। मले। कथित्।

रुग्ण.। त्रि। रोगिणि। रा.नि.व.२०।

रुग्दाह.। पुं। तन्नामकसन्निपातज्वरविशेषे। लक्षणम्—"प्रलापपरितापनप्रबलमोहमान्द्यश्रम, प्रखमथवेदनाव्यथितकण्ठमन्याहनु। निरन्तरतृषाकर. श्वसनकासहिक्काकुल सकष्टतरसाधनो भवति हन्ति रुग्दाहक॥" वै निघ। भा.।

रुच(क)म्। क्ली। सर्ज्जिक्षारे। साजिमाटी। सौवर्चललवणे। सचललवण। मे। भा पु २भ अर्श चि विडङ्गादिचूर्णे। वै निघ.यक्ष्मोचि रुचकादिचूर्णे। मूलके। मूला। गोरोचनायां। विडङ्गे। हे.च.। लवणे। धारा.।

रुचकः। पु। बीजपूरवृक्षे। मातुलुङ्गवृक्षे। रा.नि.व ११। श्वेतैरण्डे। ज द.१२प.। सर्षपे। दन्ते। कपोते। मे.।

रुचिः (ची)। स्त्री। स्पृहायाम्। अम.भ। सहनेशामपाकात् मुखशोषादिनाशे मुखस्य प्रकृतत्वे च। रोचा। गोरोचनायाम्। रा.नि व १२। सुधायाम्। हे.च.। [वै निघ.।

रुचिकरः। पुं। नागरङ्गवृक्षे। नारङ्ग लेबु।

रुचितः। त्रि। मिष्टवस्तुनि। उणा.।

रुचिप्रदा । स्त्री। मधुरबिम्ब्याम्। कुन्दरुकी। वै.निघ. । [भा. ।

रुचिफलम् । क्ली । अमृतफले। नाशपाति।

रुचिरम् । क्ली । मूलके । मूला । रा.नि.व.७। कुङ्कुमे । लवङ्गे । .रा.नि.व.१२ । रोचे । रा.नि. व.१३ । पु । शिगुवृक्षे । सजिना गाछ । त्रि । मधुरे । स्त्री । गोरोचनायाम् । रा.नि व.१२ । पालकाप्य(व्य)नामगजवैद्यककारजनन्याम् ।

रुचिरफला । स्त्री । कुन्दुरी । वै.निघ ।

रुचिराञ्जनः । पु । शोभाञ्जनवृक्षे । रा.नि व.७ । [द्यककारे'। त्रिका० ।

रुचिरासुतः । पुं । पालकाप्य(व्य)नामगजवै

रुचिष्यम् । क्ली । पियालबीजे । सौवर्चलल वणे । जीरकभेदे । वै.निघ त्रि । मधुरे अ.गा.।

रुच्यम् । क्ली । सौवर्चललवणे । सचल लवण । रा.नि.व.६ । पुं । कतकवृक्षे । निर्म्मला गाछ । रा नि व ११ । शालिधान्यभेदे । रा.नि.व.१६ ।

रुच्यकन्दः । पु । शूरणे । ओल । रा.नि व.७ । जीरके । शालिधान्ये । वै.निघ. ।

रुच्या । स्त्री । नालिकायाम् । नालिताপাত। प.मु. । कृष्णजीरके । रा नि.व.६ ।

रुजा । स्त्री । मेथिकायाम् । মেথি । वै.श. । कुष्ठे । कूड़ । रा नि व.१२ । व्याधौ । रा.नि.व. २० । भङ्गे । मे. ।

रुजाकरम् । क्ली । कर्मरङ्गफले । श.च.। पु । हिन्तालवृक्षे । হেঁতাল গাছ । वा.सू.१५ अ वत्सकादिः । "बहुलपल्लवदर्भरुजाकरा ।" रोगे । वै.श. ।

रुजाप(स)हः । पुं । धन्वनवृक्षे । धामना गाछ । रा.नि.व.८ । [চাউল । रा.नि व.१६ ।

रुणशालिः । पुं । रक्तशाली । দাদথানি

रुणालिः । पुं । रक्तशाली । দাদথানি । रा. नि.व.१६ ।

रुण्डकम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । वै निघ. ।

रुण्डी । स्त्री। कुन्दुरी । কুঁদরুকি । रा नि.व.८।

रुदथः । पुं । कुक्कुरे श.मा. ।

रुदन्तिका (न्ती) । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । रुदन्तीति उत्कलादौ प्रसिद्धा । मं कं अलुगसि, रुदन्ती । लक्षण—"चणपत्रसम पत्र क्षुपश्चैव तथाविध. । शिशिरे जलबिन्दूनास्रवन्तीति रुदन्तिका ॥" गुणाः—कटुतिक्तोष्णा श्वयघ्नी क मिघ्नी रक्तपित्तघ्नी मेहघ्नी जराव्याधिहरत्वात् र- सायनी च । रा.नि.व.५ ।

रुद्धगुदः । पुं । निरुद्धगुदनामक्षुद्ररोगभेदे । ल क्षणम्—'वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् । अणूकरोति वाह्यान्तर्मार्गमस्य तत. शकृत् । कृ- च्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो मत. ।" वा. उ ३१अ ।

रुद्रः । पु । महादेवे । आदित्यपत्रवृक्षे । আক- न्द গাছ । रा.नि.व ४ ।

रुद्रकः । पुं । महाबकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

रुद्रजः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१२ ।

रुद्रजटा । स्त्री । लताविशेषे,ईश्वरीलतायाम् । जटाधारी । जटालता । भा.म १भ सन्तताদি ज्व. चि.माहेश्वरधूपे । "रुद्रजटा गोमयं ।" गुणा — कटुरसा श्वासकासहृद्रोगहरी भूतविद्राविणी रक्षो- निवर्हणी च । रा नि.व.३ । मधुरिकायाम् । মৌরী । श.टी.भ. । [वर्णाङ्ग । वै निघ ।

रुद्रदारुः । पुं । तैलदेवदारौ । মলেঞ্চী দে-

रुद्रनिर्माल्यम् । क्ली। शिवनिर्माल्ये, पुष्पादौ। भा म.१भ.सन्ततादि ज्व.चि माहेश्वरधूपे । "वंश- त्वक रुद्रनिर्माल्यम् ।" [र.मा. ।

रुद्रपत्नी । स्त्री । अतसीवृक्षे । মসিনা গাছ ।

रुद्रपर्पटी । स्त्री । कासाधिकारे औषधम् । पाठ.—"शुद्धसूतं द्विधा गन्ध द्रवैः पुन पुन मर्द- त् । वासारिरार्द्रक भृङ्गी काकमाची विकर्षिका । दिनैकं मर्दयेत् खल्वे पाचयेत् पर्पटी यथा । तयोः पाद मृत ताम्रं दृढा अद्भ्यस्मा पचेत् । रक्तवर्णं भवेद्यावत् तावद्वाभ्यां प्रधावयेत् । प्रक्षिपेत् कर्द- लीपत्रेऽथवा त्रिफलुटे पुनः । आच्छाद्य तेन यो- गेन ततश्चैव गोमयं । देयं विचूर्णयेत् पश्चात् चूर्णपाद विषं क्षिपेत्......॥" माधा १८ । रस. र. । पाठोऽयं न लगति ।

रुद्रप्रियः । पुं । बकुलवृक्षे । रा नि.व.८ । रा-

वणक्रते अष्टमशतके । स्त्री (या । हरीतकाम् ।
श.र. ।

रुद्रभट्टः । पुं । वैद्यजीवनग्रन्थकारे । सन्निपात
कलिकाकारे । [चि. ।

रुद्रमाल्यः । पुं । बिल्ववृक्षे । वै.निघ.२भ.ज्व.

रुद्ररेताः (तस्) । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

रुद्रलता । स्त्री । रुद्रजटायां । जटाधारी ।
रा.नि.व.३ ।

रुद्रा । स्त्री । रुद्रजटायां । जटाधारी । रा.नि.
व.३ । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

रुद्राणी । स्त्री । रुद्रजटायां । रा.नि.व.३ ।

रुद्राक्षः । पुं । स्वनामख्याततरुचे । रुद्राक्ष
गाछ । क्ली । तत्फले । गुणाः—अम्लमुष्णं वातघ्नं
कफनाशनं शिरोवेदनाशमनं रुच्यं भूतग्रहविनाश-
नञ्च । रा.नि.व.११ ।

रुधिरम् । क्ली । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । च.सू.
४अ । रक्तधातौ । रक्त । रा.नि.व.१८ । रस.
कौ.भैष.वातरक्तचि.द्वादशायसे । गैरिके । गि-
रिमाटी । रा.नि.व.१३ । [पुराणम् ।

रुधिराख्यम् । क्ली । इन्द्रनीलतुल्यमणिभेदे ।

रुपिका । स्त्री । आदित्यपुष्पिकायां । आकन्द ।
र.मा. । श्वेतार्कचपे । श्वेत आकन्द । प.मु. ।
श्वेतार्के । भैषनाडीव्रणचि. । सु.चि.१०अ. ।

रुमा । स्त्री । तन्नामक्षारसमुद्रे । मे. ।

रुमाभवम् । क्ली । रुमानदीभवलवणे, शाम्भर
लवणे । वै.निघ. ।

रुरुः । पुं । कृष्णसारमृगविशेषे । मांसगुणाः—
गुरु स्निग्धं अग्निमान्द्यनाशनञ्च । रा.नि.व.१७ ।
"रुरुमांसं सुमधुरं कषायानुरसं स्मृतम् । वातपि-
त्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम् ।" सु.सू.४६अ. ।
वनरोहीतके । वै.निघ. ।

रुरुमाणः । पुं । वरुणवृक्षे । वै.निघ. ।

रुबुः (बूः) । पुं । एरण्डवृक्षे । प.मु. । रक्तैर-
ण्ड । रा.नि.व.८ । च.द.वा.व्या.चि.रसोनपिण्डे ।

रुबु(बू)कः । पुं । एरण्डवृक्षे । प.मु. । रक्तैर-
ण्डे । रा.नि.व.८ । च.द.वा.व्या.चि.माष बलादि ।

रुबुकः । पुं । एरण्डवृक्षे । र.मा. । [क्रिचि. ।

रुबुबीजम् । क्ली । एरण्डबीजे । भैष.वातर-

रुष्करः । पुं । भल्लातकवृक्षे । भेला गाछ । .
वै.निघ. ।

रुहकम् । क्ली । छिद्रे । श.च. ।

रुहद्दर्भः । पुं । हरितकुशे । रा.नि.व.८ ।

रुहा । स्त्री । दूर्वायां । र.मा. । च चि.२अ. ।
मांसरोहिण्यां । नकुल.१९अ. । महासमङ्गायां ।
लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ । [द्रव्ये । त्वचा. ।

रूक्षः । पुं । धामनवृक्षे । वै.निघ । त्रि । गुण-

रूक्षदधि । क्ली । निःस्नेहदधनि । वै.निघ. ।

रूक्षपत्रः । पुं । शाखोटवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

रूढकम् । क्ली । पिप्पलीमूले । वै.निघ. ।

रूढमल्लिका । स्त्री । अङ्कोलवृक्षे । आँकोड़
गाछ । वै.निघ. ।

रूपम् । क्ली । लक्षणे । व्यक्तीभूतपूर्वरूपे । "त-
देव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ।" मा नि. ।

रूपकम् । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि.व.१३ ।

रूपनाशनः । पुं । पेचके । श.र. ।

रूपशङ्कुः (शिखः) । पुं । वज्रे । वै.निघ. ।

रूपि(पि)का । स्त्री । महार्कवृक्षे । बड आ-
कन्द । र.मा. । सु.सू.४२अ. । वा.उ.३८अ. ।
श्वेतार्के । चि.१६अ. । रस.र.च.द. । श्लीपद.चि. ।

रूप्यमलम् । क्ली । रौप्यमाक्षिके । च. ।

रूप्यमाक्षिकम् । क्ली । तारमाक्षिके । रौ-
प्यमाक्षिक । प.मु. ।

रूप्योद्भवम् । क्ली । रौप्यमाक्षिके । वै.निघ. ।

रूमीमस्तकी । स्त्री । (Pistacia lentiscus.) Mastic tree. स्वनामख्याततरुविशेषे,
गुह्यावदरीवृक्षे । गुह्यावदरी । हिं रूमिमस्तकी ।
भैष. । वाजी.चि. ।

रूबुकः । पुं । एरण्डवृक्षे । श.मा. ।

रूषकः । पुं । वासावृक्षे । वासक गाछ । जटा.

रूषणम् । क्ली । रजोगुणे । रा.नि.व.२१ ।

रूषिका । स्त्री । अर्कवृक्षे । च. ।

रूक्षः । पुं । धन्वनवृक्षे । धामना गाछ । रा.नि.व.९ । प्रियङ्गुनामकधान्ये । रा.नि.व.१६ । वृक्षे । दे.च. ।

रूक्षगन्धः (कः) । गुग्गुली । रा.नि.व.१२ । स्त्री (न्धा) । सर्पगन्धायां । गन्धनाकुली । प.मु. ।

रूक्षगुणकर्म । क्ली । स्नेहमार्दवकरत्वे बल वर्धनत्वे च । सु. ।

रूक्षपर्णात्मिका । स्त्री । कृष्णचणकवृक्षे । काल छोला । लङ्कानामशिम्बीधान्ये । ठेओड़ । रा.नि.व.१६ । [रा.नि.व.८

रूक्षदर्भः । पुं । हरिदर्भे, शरपत्रदर्भे वा ।

रूक्षपत्रः । पुं । शाखोटवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

रूक्षप्रियः । पुं । ऋषभौषधे । ऋषभक । रा.नि.व.५ ।

रूक्षस्वादुफलः । पुं । धन्वनवृक्षे । रा.नि.व ९

रूक्षा । स्त्री । दन्तिवृक्षे । रा नि व.६ ।

रेकः । पुं । विरेचने । मे. । भा.मामादिच. । भीके । त्रिका. ।

रेक्णः । पुं । स्वर्णे । उणा. ।

रेचकम् । क्ली । कङ्गुष्ठे, मृत्तिकाविशेषे । रा.नि.व.१२ । पुं । जैपालवृक्षे । प.मु. । यवक्षारे । त्रिका. । तिलकवृक्षे । [तिलगाछ । रा.नि.व.१० ।

रेचनः । पुं । स्थूलारग्वधवृक्षे । बड सोणालु गाछ । रा.नि.व.९ । तन्नामकधूमपानभेदे । भा. । त्रि । विरेचकद्रव्ये । क्ली । मलभेदने । र मा. ।

रेचनकः । पुं । कम्पिल्लके । रा.नि.व.१२ ।

रेचना (नी) । स्त्री । कम्पिल्लके । कमला गुण्डि । श.र. । रा.नि.व.१३ । कालाञ्जनी । रा.नि.व.४ । दन्तिवृक्षे । रा.नि व.६ । शुक्लत्रिवृति । श्वेत तेउड़ा । मे. । तिलकपुष्पे । वै.निघ ।

रेचनीयः । त्रि । विरेचके ।

रेची । स्त्री । कम्पिल्लके । कमलागुंडी । रा.नि.व.१३ । अङ्कोलवृक्षे । आँकोड़ गाछ । रा.नि.व.९ ।

रेणुः (णुकः) । पुं । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । रा.नि.व.५ । आ.पञ्चधो.चि,द्राक्षादवे । रेणुकायां । रेणुक गाछ । रा.नि.व.६ । सु.चि.२०च. । चि.क.क.१सवक.१प.। तज्जातिः—"रेणुको सु क्षुद्रग्न्थी यो भद्रः स सम्मतः सतां । स्थूलो मरिचसङ्काशः गन्धकर्मणि गर्हितः । आनूपदेशसम्भूतः सुक्ष्मश्चातिशोभनः । मिश्रिते मध्यमः मोक्तो मा-कुलस्त्वधमो मत. ॥" भैष. ।

रेणुकम् । क्ली तन्नामकफलविषभेदे । सु कल्प.२ष. । रेणुकबीजे । च.द.श्वा.चि.चन्दनादितैले ।

रेणुकदम्बकः । पुं । धूलीकदम्बे । रा.नि.व.९ ।

रेणुका । स्त्री । (Hydnocarpus wightianum. or Piper aurantiacum. Syn. H. Inebrians.) मरिचाकृतिसुगन्धद्रव्ये । रेणूक । प.मु. । हि सम्भालूकाबीज । बम्. रेणुकबीज, कौन्ती । ता. येट्टी । गुणाः—कटुः शीता कण्डूतिघ्नी तृष्णादाहविषघ्नी सुखवैमल्यकरी च । रा.नि.व.६ ।

रेणुरूषितः । पुं । गर्दभे । त्रिका. ।

रेणुवासः । पुं । भ्रमरे । त्रिका. । [श.र. ।

रेणुसारः (कः) । पुं । कर्पूरे । त्रिका. ।

रेतः । क्ली । पारदे । मे । शुक्रधातौ । रा नि. व.१९ ।

रेतजा । स्त्री । वालुकायाम् । वानि । आ. ।

रेतनम् । क्ली । शुक्रे । श.च. ।

रेतोदीपः । पुं । शुक्रदीपे ।

रैत्यम् । क्ली । पित्तले । अ.टी नीलकण्ठः ।

रेत्रम् । क्ली । शुक्रे । पारदे । मे. ।

रेवटम् । क्ली । दक्षिणावर्तशङ्खे । त्रिपुटिनि । कदलीफले । मजयपाल । पुं । शूकरे । वातुले । विषवैद्ये । मजयपाल । रामपूगे । त्रिका. ।

रेवतः । पुं । जम्बीरवृक्षे । काम्मीर । जटा. । आरग्वधवृक्षे । श.र. । (क) दोपालवृक्ष्मूले । रा.नि.व.११ ।

रेवतिका (ती) । स्त्री । वटपत्रपाषाणभेदे । बड़ पाथरकुचि । वै.निघ । रावण ट्लसरावे । बालरोगभेदे । लक्षणं यथा—"रक्तास्यो हरितमलोऽतिपाण्डुदेहः श्यावो वा ज्वरमुखपाकवेदना-र्तः । रेवत्या व्यथिततनुश्च कर्णनाशं मृद्नाति ध्रुव-

मभियीडित: कुमार: ॥" सु.उ.,२७म.। तन्नाम
• नवमे । मे ।

रेवतीभव: । पुं । शनैश्चरग्रहे । हे.च. ।

रैवत: । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९ष. । See सोम: । आरग्वधवृक्षे । मे. । क्ली । होपा नारखमूर्रिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

रोकम् । क्ली । छिद्रे । अम. ।

रोग: । पुं । श्लकके । आलुआ । रा.नि.व.६ । कुष्ठौषधे । कुड़ । मे. । व्याधौ । रा.नि.व.२० ।

रोगकाष्ठम् । क्ली । पत्राङ्गचन्दने । रक्तक काठ । रा.नि.व.१२ । [रोगहरे ।

रोगघ्न(ह्न)म् । क्ली । औषधे । श.च. । त्रि ।

रोगघ्न: । पुं । वैद्ये । रा.नि.व.२० ।

रोगपति: । पुं । ज्वरे । वै.निघ. ।

रोगप्रे(श्रे)ष्ठ: । पुं । ज्वरे । रा.नि.व.२० ।

रोगभू । स्त्री । शरीरे । श.च ।

रोगमार्ग: । पुं । शाखादिरोगवर्त्मनि । स त्रिविध: शाखा:, मर्मास्थिसन्धय:, कोष्ठश्चेति । तत्र शाखा रक्तादिधातवस्त्वक् च बाह्यरोगमार्ग:। मर्मास्थिसन्धिस्थानानि मध्यमरोगमार्ग: । कोष्ठ आभ्यन्तररोगमार्ग: । च.सू.११अ. ।

रोगमुरारि: । पुं । नवज्वरे रस: । पाठ.—"रसबलिफणिलौहव्योषताम्राणि तुल्यान्यथ रसदलभागो नाग एव प्रदिष्ट: । भवति नवमुरारिर्वा स तुम्बाद्रैवारा ....॥" पारा, गन्धक, शिस, लौह, त्रिकटु, ताम्र प्रत्येक समभाग ; सीस अर्द्धभाग । वटी २ रति । अनुपान आदार्र रस । रस.को. । [रा.नि.व.२०।

रोगराज: । पुं । राजयक्ष्मणि । यक्ष्मा रोग

रोगलक्षणम् । क्ली । रोगव्यञ्जकचिह्ने । रा.नि.व.२० ।

रोगविज्ञानम् । क्ली । येन येन रोगाणां ज्ञानं भवति । तत्र त्रिविधं—"दर्शनस्पर्शनप्रश्नैर्याक्षेतस्यां त्रिधा मतम् । दर्शनाच्चक्षुजिह्वाद्यै: स्पर्श नाडिकादिभि: । प्रश्नैर्दूतादिवचनादिति त्रेधा समुच्यते ॥" भैष । [वायवस्ये ।

रोगविनिश्चय: । पुं । माधवकृते रुग्विनि

रोगशान्तक: । पुं । चिकित्सके । श.च ।

रोगशिला । स्त्री । मन:शिलायाम् । मनछाल । रा.नि.व.१३ । [शोणालु गाछ । जटा. ।

रोगशिल्पी (इन्) । पुं । स्वर्णलोहके ।

रोगहरद्रव्यम् । क्ली । मधुरादिरोगनाशकद्रव्ये । रोगनाशकद्रव्य । धन्वन्तरि: ।

रोगहारी (इन्) । पुं । वैद्ये । रा.नि.व.२० ।

रोगहेतु: । पुं । रोगनिदाने । रा.नि.व.२० ।

रोगाधीश: । पुं । राजयक्ष्मणि । रा.नि.व.२० ।

रोगासन: । पुं । ज्वरे । वै.निघ. ।

रोगाह्वयम् । क्ली । कुष्ठौषधे । कुड । वै निघ. ।

रोगितरु: । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

रोगिवल्लभम् । क्ली । औषधप्रलेपादौ । श.च. ।

रोगी (इन्) । त्रि । रोगयुक्ते । अम. । रोगिपरीक्षा—"दर्शनस्पर्शनप्रश्नै: परीक्षेत च रोगिणम् । आयुरादि दृशा स्पर्शात्शीतादि. प्रश्नतोऽपरम् ॥" वा. । नेत्रजिह्वामूत्रादिपरीक्षा: स्वस्वशब्दे द्रष्टव्या: ।

रोगोष्टकम् । क्ली । मलिनदुर्गन्धादियुक्ते रोगजनकजले । See जलम् । [श.च. ।

रोग्यम् । क्ली । रोगहिते । रोगयोग्ये । अपथ्ये ।

रोचक: । पुं । राजपलाण्डौ । छोट पेयाज । रा.नि.व.७ । मातुलुङ्गवृक्षे । क्षुधायाम् । हे.च. । कदल्याम् । श.र. । ग्रन्थिपर्णविशेषे । भटेउर इति नेपाले । भा । त्रि । रुचिकारकद्रव्ये ।

रोचकादयम् । क्ली । लवणत्रये, बिट्सैन्धवे । वै निघ.ज्व.चि.चन्दनबलातैले ।

रोचन: । पुं । पलाण्डौ । श्वेतशिग्रौ । श्वेत सजिना । रा.नि.व.७ । करञ्जवृक्षे । करञ्ज गाछ । अङ्कोठवृक्षे । आँकोड़ गाछ । रा.नि.व.९ । दाडिमवृक्षे । रा.नि.व.११।१२ । निम्बवृक्षे । जम्बीरवृक्षे । मातुलुङ्गे । रा.नि.व.११ । अञ्जने । रा.नि.व.१० । कूटशाल्मलीवृक्षे । अम. । आरग्वधवृक्षे । सोन्दाल गाछ । रा.नि.व.११ । स्त्री । गोरोचनायाम् । भा. । वंशरोचनायाम् । सु.चि. कदरचि, कृष्णशाल्मलीवृक्षे । रक्तकह्लारे । मे. ।

रोचनकः । पुं । जम्बीरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

रोचनफलः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । बीजपूरे रा नि व ११ स्त्री (ला) । चिर्भटिकायाम् । फूटि । रा नि.व ७ ।

रोचनिका । स्त्री । वंशलोचनायाम् । रा नि व.६ । गुण्डारोचनायाम् । कमलागुंडि । द्वारा. ।

रोचनी । स्त्री । दन्तिवृक्षे । रा.नि व ६ । आमलकीवृक्षे । रा नि व ११ । गोरोचनायाम् । रा. नि व.१२ । श्वेतत्रिवृति । गुण्डारोचन्याम् । अम. । मन शिलायाम् । हे च । चुक्रायाम् । चूकापालङ । भा पू १भ भाव । [याम् । हिङ्गु । प्र र. ।

रोची । स्त्री । पत्रशाकविशेषे, हिलमोचिका

रोटिका । स्त्री । गोधूमसमाषादिक्वतपिष्टकविशेषे । रुटी । तत्साधनविधि —"शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाच पोलिका । तमके स्वेदयेत्कृत्वा भूयोऽङ्गारे,पि तां पचेत् । सिद्धैवा रोटिका प्रोक्ता गुणानस्या प्रचक्ष्महे ॥ रोटिका बलकृद्रुच्या बृंहणी धातुवर्द्धनी । वातघ्नी कफकृद्गुर्व्वी दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता ॥" भा. ।

रोदनम् । क्ली । बालरोगे । क्रन्दने । मे ।

रोदनिका (नी) । स्त्री । यासवृक्षे । दुराल भा । रा नि.व ४ । अम. । [कोयालरम् ।

रोदिका । स्त्री । लज्जालुकायां । लज्जावती ।

रोदिनी । स्त्री । रक्तदुरालभायाम् । वै निघ. ।

रोधनम् । क्ली । वायुजन्यव्रणवेदनायाम् । सु. सू २१चं । [निघ ।

रोधिनी । स्त्री । लज्जालो । लज्जावती । वै

रोध्र(क)म् । क्ली । लोध्रकाष्ठे । লোধকাষ্ঠ । वा सू १५च. अम्बष्ठादिव. । "रोध्र धातकिबिल्वपेशि" । पु । लोध्रवृक्षे । লোধ গাছ । प सु. । वा सू.१५च रोध्रादि । 'रोध्रशावरकरोध्रपलाशा ।'

रोध्रपुष्पः (क.) । पु । तन्नामकशालिधान्यभेदे । गुणा शालिवत् । सु सू ४६च । मत्स्यविसर्पविशेषे । सु कल्प४अ. । मधूकवृक्षे । रा नि व. ११ । [६ ।

रोध्रपुष्पिणी । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा.नि.व

रोध्रयुग्मम् । क्ली लोध्रद्वये । एक शाबर, अन्य पट्टिकारोध्र । वा सू १५च । "न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मम् ।" [वा सू ६च. ।

रोध्रशूकः । पु । रोध्रपुष्पाकारशूकशाली ।

रोध्रादिगणः । पु । रोध्रशावरकरोध्रपलाश-मञ्जिष्ठिनीसरलकट्फलयुक्ताकुम्भिताश्च कदलीगतशोकैलवालुपरिपेलवमोचाख्य । गुणा —मेद कफहर योनिदोषहर स्तम्भी वर्ण्य विषघ्न । वा. सू १५च. ।

रोपः । पु । रोपणे । मे । क्ली । छिद्रे । हे.च. ।

रोपणः । पु । पारदे । भूधामनवृक्षे । वै निघ. । क्षतादिपूरणे । अञ्जनभेदे भा ।

रोपणचूर्णम् । क्ली । नेत्ररोपणाञ्जनविशेषे । यथा —' शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यगाप्लाव्य वारिणा । गृह्णीयात् तज्जल सर्व्वं त्यजेच्चूर्णमधोगतम् । शुष्कं तच जल सूक्ष्मं पर्पटीसन्निभ भवेत् । विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक त्रिवेल त्रिफलारसे । कर्पूरस्य रजस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।" भा. ।

रोपणाञ्जनम् । क्ली । कषायमेदसयुक्ताञ्जने । सेक । तिलद्रव्यैरञ्जने । च द अञ्जनाधिकारे ।

रोपणीवर्त्तिः । पुं । कुसुमाभिधनेत्राञ्जनवर्त्तिभेदे । यथा—"अशीतितिलपुष्पाणि षष्टि पिप्पलितण्डुला । जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिचानि च षोडश । सूक्ष्मं पिष्ट्वाम्बुना वर्त्ति कृता कुसुमिकाभिधा । तिमिराज्जुनशुक्राणां नाशिनी .. . . ॥" भा. ।

रोमशालिः । *पु । शिरो पुवकरे शाधो ।* রোওয়াধান । गुणो —रुच मलवद्धकारक । रा नि व १६ ।

रोम्याशिरोम्यः । पु । रोम्यशालो । রোওয়া শালি ধান । गुणा —लघु आम्रपाक मदारी दोषघ्न बल्य' मूत्रवर्द्धनः । राज. ।

रोमम् । क्ली । पत्रे । জেজপত্র । मद व ६ । जले । म.च. ।

रोमः (क) । पु । मद्यान्नित्वे । वै निघ. ।

रोम (श) । क्ली । *तमालपत्रे । তেজপত্র ।* मद.व ३ । लोणि । রোঁওয়া । रा नि व १८ ।

रोमकम । क्ली । शाकम्भरलवणे । इमावतीनदीजलवणे इति रसासटीका । शब्दचन्द्रिका । हि शाकम्भरि । गुणा — तीक्ष्णम् अत्युष्ण कटु तिक्त दीपन दाहशोषकर ग्राहि पित्तकोपनञ्च । रा नि व ६ । कालनीह्मेदे । रा नि व १३ । [व ७ ।

रोमकन्द । पु पिण्डालौ । रक्तालौ । रा नि

रोमकर्ण । पु । शशके । वै निघ ।

रोमकाख्यम । क्ली । शाकम्भरलवणे, मृत्तिकालवणे । कालनौहे । वै निघ ।

रोमकूप । पु । रोमविवरे ।

रोमकेशरम । क्ली । चामरे । त्रिका ।

रोमगुच्छ(क)म् । क्ली । चामरे । हे च । जटा । [चूडरी थि ।

रोमतचरी । स्त्री । चरीमस्त्रियाम् । द्रुह र.

रोमद्वीप । पु । क्रमौ । वै निघ ।

रोमन्थ । पु । पशूना चर्वितचर्वणे । जाओर काटा । अम । [निघ ।

रोमफला । स्त्री । डिण्डिशे । ढाड़श । वै

रोमभूमि. । स्त्री । चर्मणि । रा नि व.१८ ।

रोमलता । स्त्री । रोमराज्याम । श च ।

रोम(क)लवणम् । क्ली । शाकम्भरलवणे । शौवर्चललवणे । र.मा । [रा नि व १ ।

रोमवल्ली । स्त्री । कपिकच्छौ । आलाकुशी ।

रोमविकार. । पु । रोमाञ्चे । हला ।

रोमशम । क्ली । पत्रे । तेजपत्र । मद व ३। पु । पिण्डालुनामकन्दशाके । रा नि व ७ । मेषे । भेड़ा । श च. । कोडवदेशप्रसिद्धे कुञ्चीशबे । रा नि व ८ । मन्दविषवृश्चिकभेदे । सु कल्प ८ष । शूकरे । रा नि व १८ । [ड़ा ।

रोमशपत्रा । स्त्री । देवताडके । देवताड़ा

रोमशफल । पु । डिण्डिशके । ढाडश । भा पू १ भ शा व । [निघ ।

रोमशमूलिका । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै

रोमशा । स्त्री । कोडवे कुरुडौति ख्याते द्रव्यनामवे । रा.नि व ८ । कर्कटिकायां । रोडू ड़ । त्रिका । जलगर्दनामसविषजलौकाभेदे । जलगर्दजौंक । सु सू १३ष । मासरोहिण्याम् । वै निघ ।

रोमशातनम् । क्ली । रोम्णाम् उद्घने । मै, निघ । तदौषध कुञ्चीचौरेष भल्लातकहेड़ । सु. चि १८ । [मा ।

रोमशुकम् । क्ली । स्थौणेयके । गेंठेला ।

रोमहरणम् । क्ली । हरिताले । रसा स. ।

रोमहर्ष (क) । पु । रोमाञ्चे । भा नि । "रोमहर्षाद्रिहचित्तम ।" विभीतकवृक्षे । वै निघ ।

रोमहर्षणम् । क्ली । रोमाञ्चे । अम । पु । विभीतकवृक्षे । मे ।

रोमाख्यम् । क्ली । शाकम्भरलवणे । वै निघ ।

रोमाञ्च । पु । रोमहर्षे । अम ।

रोमाञ्चिका । स्त्री । रुदन्तीनामकद्राक्षुपे । रा नि व ५ ।

रोमान्तीज्वर । पु । ज्वरविशेषे । हामज्वर । "रोमकूपेनतिसमा रागिण्ड कफपित्तजा । कासारोचकसंयुक्ता रोमान्ती ज्वरपूर्विका ॥" मा नि । भैषसमुरि चि । [भौ । श मा ।

रोमाली । स्त्री । रोमराजिकायाम् । शब्द स

रोमालु । पु । पिण्डालौ । रा नि व ७ । कपिकच्छौ । आलाकुशी । रा नि व ३ ।

रोमालुविटपी (इन्) । पु । कोडवदेशप्रसिद्धकुञ्चीवृक्षे । रा नि व ८ ।

रोमावर्त्त । पु । तन्नामकमर्मस्थाने शिरासम्भिसन्निपातरूपे । सु शा ६ष । [हे.च ।

रोमावली । स्त्री । नाभेरूर्द्ध्वे रोमराज्याम् ।

रोमाश्रयफला । स्त्री । भिञ्झिरीटाक्षुपे । रा नि व ४ ।

रोमेश्वर । पु । वैद्यामृतग्रन्थकारे ।

रोल । पु । आर्द्रगुण्ठ्यां । फलविशेषे, पानीयामलके । श च । तालीशपत्रे । कश्चित् ।

रोलम्ब । पु । भ्रमरे । त्रिका ।

रोषण. । पु । पदधकवृक्षे । दन्मा गाछ । पारदे । निकषोपले । मे । उदरभूमौ । हे च ।

रोहिणी । स्त्री । लज्जालुकायाम् । लज्जावती लता । वै.निघ. ।

रोहः । पुं । अङ्कुरे । हे.च. । [व्याक. ।

रोहणम् । क्ली । शुक्रे । रा.नि.व.१८ । जन्मनि ।

रोहणद्रुमः । पुं । चन्दनवृक्षे । मलयागुरुणि । वै.निघ. ।

रोहत्पर्व्वा । स्त्री । वल्लिदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ ।

रोहन्तः । पुं । वृक्षे । तरुविशेषे । उणा. ।

रोहन्ती । स्त्री । लतामात्रे । लताविशेषे । उणा. ।

रोहिः । पुं । वृक्षे । बीजे । उणा. ।

रोहिकः । पुं । वनरोहितनामकवृक्षे । वन रोह । तस्मात् रोहिकी हित बलकर वातात्मक. श्लेष्मकरश्च । अत्रि.२२अ. ।

रोहिकाप्रियः । पुं । महाकरञ्जे । वै.निघ. ।

रोहिणः । पुं । कट्फलवृक्षे । र.मा. । भूतृणे । गन्धतृणविशेष । रा.नि.व.८।२३ । च.चि.२अ. । न्यग्रोधवृक्षे । वट गाछ । रा.नि.व.९ । रक्तरोहीतके । वक्तरोहा । रा.नि.व.८ ।

रोहिणिका (णी) । स्त्री । शरीरे षष्ठत्वचि । "रोहिणप्रमाणा ग्रन्थ्यपच्यर्व्वुदश्लीपदगलगण्डाधिष्ठाना ।" सु.शा.४अ. । कण्ठगते जिह्वामूलगते वा रोगविशेषे । रोहिणी रोग । निदान—"वातपित्तकफा यस्य युगपत् कुपितास्त्रय. । जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छ्रिता. । जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः । तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीकेति निर्द्दिशेत् । त्रिरात्रं परमं तस्य जन्तोर्भवति जीवितम् ॥" च.सू.१८अ. । सा: पञ्च वातपित्तकफसन्निपातरक्तभेदेन । "गलशालूकाधिजिह्ववलयालासैकवृन्दवृन्दशतघ्नीगिलायुगलविद्रधिगलौघस्वरघ्नमांसतानविदारिश्च । सम्प्राप्तिः—"गलेऽनिल पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् । मद्रूय मांस गलरोधिनोऽङ्कुरान् सृजन्ति यान् साऽसुहरा तु रोहिणी ॥" सु.नि.१६अ. । अश्वस्य मुखरोगभेदे । अ. द.१९अ. । कण्टकश्रिरीषे । दाँटाशिरीष । र. मा । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ । षड्दंशियो. ज्वरातीसा.चि.वत्सकादिः । "रोहिणी मत्स्यपित्तली ।" कटुकायां । कट्की । रा.नि.व.२२ । च.सू. ४अ । भैष.कुष्ठ चि.पञ्चतिक्तघृते । भा.ज्व चि षायादितैले । गाम्भारीवृक्षे । गाभार गाछ । रा. नि.व.९।१२ । कट्फले । सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादिः । मांसरोहिणीभेदे । मांसरोहिणी । रा.नि.व.११ । वन्दाके । मान्दना । हरीतक्याम् । सुवृत्तत्वमस्या लक्षणं ज्ञेयम् । प्रतिष्ठानदेशोद्भवा च । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.२२ । सोमव्याम् । च.चि.१अ. । तन्नामकशिरायां । वा.चि.७अ. । जलचरपक्षिविशेषे । च.सू.२७अ । [फले । सु.चि.१अ. ।

रोहिणीफलम् । क्ली । कट्फले । गाम्भारी-

रोहिणेयः } पुं । मरकतमणौ । रा.नि.व.१३ ।
रोहित् } रोहितमत्स्ये । श्रीखण्डचन्दने ।

चिका. । स्त्री । लताभेदे । मे. ।

रोहिण्याद्यघृतम् । क्ली । गुल्मे घृतम् । पाठ—"रोहिणी कटुका निम्बमधुकं त्रिफलात्वच । कार्षिका आयमाणा च पटोलत्रिवृते पलै ॥ द्विपलञ्च मसूराणां साध्यमष्टगुणेऽम्भसि । घृताच्चैव घृतसमं सर्पिषश्च चतुष्पलं । पिबेत् संमूर्च्छितं तेन गुल्मं शाम्यति पैत्तिकं ॥" च.चि.५अ. । [मे. ।

रोहितम् । क्ली । कुसुम्भपुष्पे । रक्ते । कुङ्कुमे ।

रोहि(ही)तः (कः) । पुं । (Amoora Rohitaka, Syn Andersonia Rohitaka) दाडिमपुष्पक स्वनामख्यातवृक्षे । रोहितीति लोके । रोहा, रयना, कड़ार । तं मलुमीदुग्धेद् । र.मा. । भा.ज्वं.चि.महाषट्पलकतैले । "मधुरसादिवाह्यरोहीतके. ।" स श्वेतो रक्तश्च । तद्गुणाः—कटुस्निग्धौ कषायौ शीतलौ क्रमिव्रणशोफनेत्रामयघ्नौ च । रा.नि.व.८ । "रोहितको यकृत्प्लीहगुल्मोदरहरः स्मृतः ।" राज. । संग्रह, रोहीतकाद्यघृते । हरिणविशेषे । मे. । कुसुम्भवृक्षे । स्वनामख्यातमत्स्यविशेषे । रुइ माछ । तं एरमोतु । तल्लक्षणं यथा—"क्रमः प्रान्ते श्वेतबिन्दुमत्स्यो यः श्रेष्ठोऽसौ रोहितो मतः ।" तन्मांसगुणा.—ईषदुष्णं बलकरं वातघ्नं स्निग्धं वीर्य्यकरञ्च । रा.नि.व.१० । रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः । क्रमपक्षो भवन्देहो रोहित. कथितो बुधैः । रोहित. सर्व्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्दि-

सातिजित्। कषायानुरस स्वादु वातघ्नी नाति पित्तकृत्। अर्शःप्रभृतीन् रोगान् हन्याद्रौहितम् युद्धकम् ॥" भा.। "रौहितो उष्णवीर्य विरुक्षी दुर्जरो घन। ज्वरिणां विषमाद्यीनामतीसारे न दातव्ये॥" भावि.२भ। इति वन्यरौहितगुणा।

रौहिता। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। वै निघ.।

रौहितेय:। पुं। रोहितकवृक्षे। रत्नकोष।

रौहिष(स)म्। क्ली। (Andropogon schoenanthus, Syn. A Martini.) The geranium grass गन्धतृणे, कतृणे। वामकपूर्व। हि रूसियाघास, सिरचियागन्ध, रुसघास। बम्. रौहिषे। उत्. पाल खरि। रा नि व.८। सि.यो ,च.द भ.भा.चि.पञ्चगव्यघृते। भा ज्व चि.। "रक्तरौहिषपत्त्वयवासकवासा-।" सु। रोहितकवृक्षे। रक्तचित्रके। ज द.।

रौही (ह्य)। पु। रोहितकवृक्षे। (बोंधा, व अन्ना गाछ। र.मा.। सु चि,२०भ.। महाकरञ्जे। वै निघ.। अश्वत्थवृक्षे। वटवृक्षे। मे.।

रौहीतकलौहम्। क्ली। प्लीहाधिकारे लौहम्। पाठ —"रोहीतकमनायुक्त त्रिकत्रयप्रयुतन्व य। प्लीहान हन्ति ।" र सा.स.।

रौद्र.। पु। आतपे। मे। हैमन्तर्तौ। हे.च.।

रौद्ररस:। पुं। अर्बुदाधिकारे रस। पाठ —"शुद्धसूत समं गन्ध मर्दयेत् यामचतुष्टय। नाग वल्लीरसैर्युक्त मेघनादपुनर्नवै। गोमूत्रविषसंयुक्त मर्द रुद्धा पुटेल्लघु। रौद्रे ।" र लिङ्गेत्। र.सा.स.।

रौद्री। स्त्री। रुद्रजटालतायां। रा नि.व ३।

रौप्यम्। क्ली। रजतधातौ। रूपा। हि चाँदि। गुणा —"रौप्यं शीतं कषायाम्ल स्वादुपाक रस सर। वयस स्थापन स्निग्ध लेखन वातपि त्तजित्। प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम्।तार शरीरस्य करोति तापं विङ्घ घन य च्छति शुक्रनाशम्। वीर्यं बल हन्ति तनोश्च पुष्टि महागदान पोषयति ह्यशुद्धम्॥" "गुरु स्निग्ध मृदु श्वेत दाहे छेदे घनक्षम। वर्णाढ्य चन्द्रवत् स्वच्छ रौप्य नवगुण शुभम्। कठिन कृत्रिम रुक्ष रक्त पीतदल लघु। दाहच्छेदघनैर्नष्ट रूप्य दुष्ट प्रकीर्तितम्॥" भा.पू १म धा व। भस्म यथा— "हेरकशलिसूतनिर्मितकज्जलसमेमसप्रविष्ट रुप्यदल। सिकतायन्त्रे वा गजपुटाद्भस्म भवति गाढाग्नौ। दिव्यानगन्धकैकभागरसाभ्यां कज्जलिकां कृत्वा जम्बीरादिरसैस्त्रयपत्रं लिप्त्वा गजपुटे पचेत्॥" सा.कौ.। शोधनमास्य स्वर्णवत्। तथा—"नागेन टङ्कणेनैव द्रावितं शुद्धिमिच्छति। रजत दोषनि र्मुक्त कि वा चाराम्लपाचितम॥" येन केनचित् रसेनैकभागेन हरिताल प्रहर सम्मर्द्य त्रिभाग रौप्यपत्राणि विलिप्य मूषापुटे निरुध्य त्रिंशत्करी षै चतुर्दश पुटानि देयानि। भा.। रौप्यधातुमले।

रौप्यमलम्। क्ली। रौप्यमाक्षिके। वै निघ. २य परिशिष्ट त्रिफलादिलेह।

रौप्यमाक्षिकम्। क्ली। स्वनामख्यातोपधातौ। (रौप्यमाक्षिक। See तारमाक्षिकम्।

रौम(क)म्। क्ली। रोमकलवणे, शाकम्भरलवणे।" भ टी.रत्ना।

रौमलवणम्। क्ली। शाकम्भरलवणे। र.मा।

रौहिट्। पु। रोहिषतृणे। भ टी.भ.।

रौहिण.। पु। रक्तचन्दने। चन्दनवृक्षे। त्रिका.।

रौहिणेयम्। क्ली। मरकतमणौ। रा नि.व १३।

रौहिष(षेय)म्। क्ली। कतृणे, रोहिषतृणे। पु। रोहितमत्स्ये। मृगविशेषे। भम.। स्त्री (षी)। दूर्वायाम्। मन्यां। छषा.।

रौचम्। क्ली। रुक्षतायां। सु।

रौक्ष्यम्। क्ली। वायुगुणभूयिष्ठत्वे। रूक्षता। सु।

ल

लक(कु)चः । पु । डहुकवृक्षे । मान्दार गाछ, डहुया गाछ, ডেলো গাছ । र मा. । हि बड हर । लकुचो डहुक इति । र सा स दिङ्गुलघ्नी धनै । गुणा —स्वरसे तिक्त कषायोष्ण लघु कफघ्न दाही मलसंग्राहकश्च । रा नि व ८ । "आम लकुचमुष्णञ्च गुरु विष्टम्भकृत्तथा । मधुरञ्च तथाम्लञ्च दोषत्रितयरक्तहृत् । शुक्राग्निनाशनं चापि नेत्रयोरहितं स्मृतम् । सुपक्वं तत्तु मधुरमम्लञ्चानिलपित्तहृत् । कफवह्निकरं रुच्यं हृद्यं विष्टम्भकृच्च तत् ॥" भा ।

लक्तक. । पु । जीर्णवस्त्रखण्डे । নেকড়া । अम । अलक्तके । আলতা । श र ।

लक्तकर्म्मा (न्) । स्त्री । रक्तवर्णलोध्रे । श च

लगणः । पु । नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे । लक्षण —"अपाकः कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः । सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो लगणस्तु सः ।" सु उ ३ अ । [লাঠী । अम ।

लगुडः । पु । करवीरवृक्षे । वै निघ. । दण्डे ।

लग्निका । स्त्री । नग्निकायाम् । श टी. ।

लघु. । त्रि । रोगमुक्ते । रा.नि व २० । आकाशगुणभूयिष्ठे वायुग्निगुणबहुले च । सु. । स्त्री । पृक्कायाम् । পিড়িং শাক । प.मु । च द.वा.व्याधि.एकादशशतिकमहाप्रसारिणी तैले । क्ली । लामज्जके । शुक्लदर्भे । रा नि व १२ । कृष्णागुरुणि । मे ।

लघुकणः । पु । शुक्लजीरके । वै निघ ।

लघुकण्टका । स्त्री । लज्जालौ । লজ্জাবতী । वै निघ. । [মেটে৷ কুল । वै निघ ।

लघुकर्कन्धुः । पु, स्त्री (न्धू) । भूमिबदरे ।

लघुकर्णी । स्त्री । मूर्व्वायाम् । মূর্গা । वै.निघ ।

लघुकामः (य.) । पुं । छागे । त्रिका. । श र. ।

लघुकाश्मर्य्यः । पु । कट्फलवृक्षे । रा नि व ८ ।

लघुगर्गः । पु । गर्गरमत्स्ये, त्रिकण्टकमत्स्ये । গাগর মাছ । त्रिका. ।

लघुगोधूमः । पुं । क्षुद्रगोधूमे । ছোট গম । म छोटागोहूं । गुणा —स्निग्ध गुरु हृद्य कफघ्न आमदोषकर बलकर मधुर वीर्य्यपुष्टिदश्च । रा.नि व १६ ।

लघुचन्दनम् । क्ली । कालागुरुणि । वै.निघ ।

लघुचिर्भटी (र्भिटा, टिका) । स्त्री । चिर्भटीविशेषे । मगेर्वारी । ছোট কাঁকুড় । रा नि व.७ । [रम रक्तातिसार चि. ।

लघुचेतकी । स्त्री । बालहरीतक्याम् । वै निघ.

लघुच्छदा । स्त्री । महाशतावर्य्याम् । वै निघ ।

लघुज(ङ्ग)ल. । पु । लावपक्षिणि । त्रिका. ।

लघुदन्ती । स्त्री । क्षुद्रदन्त्याम् । ছোট দন্তী । क्षुद्रदन्तीबीजगुणा —रसपाकयोर्मधुरं शीतलं विष्टम्भशोधकं गलशोधकफघ्नम् । "जयपालो दन्तिबीजं विख्यातं तिन्तिडीफलम् । जयपालो गुरुः स्निग्धो रेची पित्तकफापहः ॥" भा. ।

लघुद्राक्षा । स्त्री । काकोलीद्राक्षायाम् । किसमिस् । रा.नि.व ११ ।

लघुनाम (न्) । क्ली । अगुरुणि । श च. ।

लघुनिदानम् । क्ली । सुरजितकृतसंक्षिप्तनिदाने ।

लघुपञ्चमूलम् (ली) । क्ली, स्त्री (ली) । स्वल्पपञ्चमूल्याम् । शालपर्णीपृश्निपर्णीवृहतीकण्टकारीगोक्षुरसमाहारे । रा नि व.११ । च.द ज्वरचि । गुणा —"पञ्चमूलं लघु स्वादु बल्यं पित्तानिलापहम् । नात्युष्णं वृंहणं ग्राहि ज्वरश्वासाश्मरीप्रणुत् ॥" भा. । [च. । शिग्रुवृक्षे । वै निघ. ।

लघुपत्रः (कः) । पु । गुण्डारोचन्याम् । श

लघुपत्रफला । स्त्री । लघूदुम्बरिकायाम् । रा नि व ११ । [रा नि व.११ ।

लघुपत्री । स्त्री । अश्वत्थवृक्षे । গয়া অশ্বথ ।

लघुपर्णिका (र्णी) । स्त्री । मूर्व्वायाम् । रा. नि व २ । शतमूल्याम् । रा.नि व ४ । [वै.निघ ।

लघुपर्व्वा (न्) । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर ।

लघुपाकः । त्रि । पाकलघौ । स च बहविण्मूत्रतया मारुतकोपेन च ज्ञेय । सु सू.४५ ।

लघुपाकी (इन्) । पु । चीनधान्ये । চিনে ধান । प मु । [कायाम् । वै निघ. ।

लघुपाण्डुरपुष्पकः । पु । दीपानरखर्ज्जूरि

लघुपिच्छिलः । पु । भूकर्बुदारवृक्षे । का ঞ্চন গাছ । रा नि.व.१० ।

लघुपुष्प. । पु । भूमिकदम्बे । কুকশিমে । रा नि व ८। स्त्री(ष्पा) । स्वर्णकेतक्याम् । वै निघ ।

लघुफलः । पु । लघूदुम्बरे । ছোট ডুমুর । वै निघ. ।

लघुबदर. । पुं । क्षुद्रफलबदरवृक्षे । ডেমা কুল, মেটো কুল । मं क्षुद्रबोरि । कं किरुबर तरु । गुणा —पक्व मधुराम्ल रुच्य कफवातघ्न स्निग्ध क्रमिकरम् ईषत्पित्तदाहघ्नञ्च। रा नि व.११।

लघुबदरी । स्त्री । भूबदर्य्याम् । মেটো কুল। रा नि व.११ ।

लघुब्राह्मी । स्त्री। क्षुद्रब्राह्मीक्षुपे । ছোট ব্রহ্মী শাক । म वावि, किर्ब्राह्मी । गुणा —वि क्तरसा उष्णा मक्तिवातामशाफघ्नी च रा नि व ५।

लघुभण्टी । स्त्री । चिचीटके । চেঁচকা । वै निघ. । [गिरि । रा नि व ८।

लघुमन्थ. । पु । क्षुद्राग्निमन्थक्षुपे । ছোট গ

लघुमांस. । पुं । तित्तिरिपक्षिणि । তিতির পাখী । त्रिका. ।

लघुमांसी । स्त्री । सूक्ष्मजटामांस्याम् । গন্ধ-মাংসী । रा नि व ११ ।

लघुमूलकम् । क्ली । क्षुद्रमूलके । नेपालमू लके । भा. ।

लघुलता । स्त्री । कारवेल्लके । উচ্ছে গাছ । जनन्यायां । अनन्तमूल । वै निघ । ज द. ।

लघुलयम् । क्ली । वीरणमूले । বেণার মূল । भम । पौतीमीरे। वै निघ.वा.व्या चि,एलादितैले ।

लघुशङ्खः । पु । क्षुद्रशङ्खे । ছোট শাঁখ । वै. निघ. ।

लघुशीतः । पुं । श्लेष्मातके । वै निघ. ।

लघुशेलुः । पु । शेलुवृक्षे । वै.निघ. ।

लघुश्लेष्मातकः । पु । शेलुवृक्षे । वै.निघ, ।

लघुसदाफला । स्त्री । लघूदुम्बरिकायाम् । ছোট ডুমুর । रा नि व ११ ।

लघुसोमवल्ली । स्त्री । लघुसोमलतायाम् । वम् रानसेरासहो । वै निघ ।

लघुहस्त । त्रि । चित्रकारिणि ।

लघुहेमदुग्धा । स्त्री । लघूदुम्बरिकायां । ছোট ডুমুর । रा नि व.११ ।

लघूदुम्बरिका । स्त्री । क्षुद्रोदुम्बरवृक्षे । ছোট ডুমুর । गुण —रसवीर्य्यविपाकेषु उदुम्ब रादीषद्धीनगुणा । रा नि व.११ ।

लघ्वानन्दरसः । पु । पाण्ड्वधिकारे रस । पाठ —"पारद गन्धक लौह विषमभ्रकमेव च । समांश मरिचस्याष्टौ टङ्कणञ्च चतुर्गुण भृङ्गरा जरसे सप्त भावनाचाम्लवेतसे ॥" गुञ्जाद्वय मा-षा, पर्णेन सह देय । र सा सं. । वातव्याध्युक्ते भस्मिन् रसे भृङ्गरसे पञ्च भावनां दाडिमरसेन च वटीकरणमिति विशेष ।

लघ्वी । स्त्री । दन्तिकीव्याम् । ভামকোলী । मद व ६ । पृक्कायाम् । पिडि॰ । रा नि व १२ ।

लङ्का । स्त्री । शिम्बीधान्यविशेषे । তেওড়া । म मटुरावपटा । क लाक । गुणा —रुच्या हि मा गौल्या गुरु पित्तघ्नी वातकरी च । रा.नि व. १६ । सङ्कायाम् । कुमरिचे । লঙ্কামরিচ । वै निघ । शाखायां । मे. । लक्ष्मणके । प मु. ।

लङ्काधिपेश्वररसः । पु। कुष्ठाधिकारे रस. । पाठ —"सूताभ्रगन्धभस्मानि गन्ध ताल शिलाश् तु । चक्रवेतसतुल्यांशं चाम्लेन मर्दयत्तत । मध्वा ज्याभ्यां वटी कार्य्या द्विगुञ्ज भक्षयेत् सदा । त्रिफलानिम्बमञ्जिष्ठापटोलमूलकं वचा । कटुकी रजनी तुल्य क्वाथोऽयमनुपानत ॥" रस.र. ।

लङ्का(ङ्की)पि[यि,रि]का । स्त्री । पृक्का-याम् । पिडिং শাক । म र । [म च. ।

लङ्कास्थायी । पुं । कुष्ठीभेदे । লঙ্কাসিজ্ ।

लङ्केश्वररसः । पु । कुष्ठाधिकारे रस । पा-ठ —"भस्म सूतार्कलौहानां क्षणागन्धकटङ्कणं । कुष्ठतुल्यकतुल्यांश सर्वं धुस्तूरजैर्द्रवै । दिनैकं त हटीं कुर्य्यात् माषमात्रञ्च भक्षयेत् । रसो लङ्केश्वरो नाम्ना मधूतमवलमण्डत् ॥" रस र. ।

लङ्गितम्। क्ली। अश्वस्य रोगभेदे। लक्षणं यथा—"लङ्गितं द्विविधं प्रोक्तं मुनिभिः शास्त्रकोविदैः। एकं वातादिभिर्दोषैः द्वितीयञ्चाभिघातजम्। उरसा जानुना चापि जानुजङ्घाभिरेव च। कूर्पेन च खुराग्रेण मण्डुका चापि लङ्गति॥" ज.द.२२प.।

लङ्गूलम्। क्ली। लाङ्गूले उणा.।

लङ्घालुकम्। क्ली। रक्तेष्टालौ। लाल आलु। त्रिका.।

लङ्घनम्। क्ली। लघुभोजने उपवासे वा। উপোষ। मे। शरीरलाघवकरे द्रव्ये कर्म्मणि वा। सु.। कर्षणे यथाह—"चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ। पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्॥" लाघवकरे विधौ। सि.शो.प्रशोथ.चि.श्रीकण्ठ। [श.मा.।

लजकारिका। स्त्री। लज्जालुकालतायाम्।

लज्जका। स्त्री। वनकार्पास्याम्। वै.निघ.।

लज्जरी। स्त्री। लज्जालुकायाम्। वै.निघ.।

लज्जा। स्त्री। श्वेतलज्जालुकायां। (শ্বেত লজ্জাবতী লতা।) रा.नि.व.५। वराहक्रान्तायां। वराहक्रान्ता। च.द.व्रणशोथ.चि.। भैष ज्वरखदिरवटी।

लज्जालुः। पु, स्त्री। (Mimosa pudica.) The sensitive plant. स्वनामख्यातक्षुपविशेषे। লজ্জাবতী, লাজুক। म लाजालु। र.सा.सं.रसायने। गुणाः—कटुः शीता पित्तातिसारघ्नी शोफदाहश्रमश्वासव्रणकुष्ठकफास्रघ्नी च। "लज्जालुर्विपरीतान्या स्वल्पक्षुपफलदला। वैपरीत्या तु लज्जालुरभिधाने प्रयोजयत्॥" "लज्जालुर्वैपरीत्या तु कटुश्चकफापहृत्। रसे नियामकश्चैव नाना-विज्ञानकारकः॥" रा.नि.व.५।

लज्जिका (नी)। स्त्री। लज्जालुकालतायां। লাজুকা। रा.नि.व.५। र.सा.सं.।

लज्जिरी। स्त्री। लज्जालुकायां। रा.नि.व.५।

लञ्जः। पुं। पादशाखायाम्। कच्छे। हे.च.।

लटपर्णम्। क्ली। त्वचि। গুড়ত্বক্। रा.नि.व.११।

लटपकः। पुं। प्रतुदपक्षिविशेषे। च.सू.२७अ.।

लट्वः। पुं। अश्वे। उणा.। स्त्री (ट्वा)। करञ्जभेदे। নাটাকরঞ্জ। त्रिका.। कुसुम्भवृक्षे। हे.च.। ग्राम्यचटके। मे.। च.सू.२७अ.।

लड्डुकः। पु। मिष्टान्नभेदे। লাড়ু। गुणः—"लड्डुको दुर्जरः परः।" राज.३प.। "तैलेन हविषा पक्वं भवेत् चूर्णञ्च लड्डुकम्।" श.च.।

लण्डम्। क्ली, स्त्री(ण्डा)। पुरीषे। न्याड्। भूरिप्र.।

लता। स्त्री। वल्लयाम् गुडूच्यादौ। লতা। लतापत्रगुणाः—कटूष्णं कफवातहरम्। तद्बीजं दीपनं पथ्यं शूलगुल्मविषघ्नञ्च। रा.नि.व.८। लताकस्तूरिकायाम्। লতাকস্তুরী। हि मुष्कदाना। भा.प्र.वाजी.चि.। "लताकस्तूरिकापि च।" च.द.वा.व्या.चि.महासुगन्धतैले। "कक्कोलकागुरुलता।" काष्ठसारिवायाम्। रा.नि.व.१२। मञ्जिष्ठायां। च.सू.२अ.। च.द.गर्भाधिकारे। दूर्व्वायां। च.सू.४अ.। रस.र.शा.व्रण.चि.। "काश्मीर्यकलतामास्थि।" प्रियङ्गौ। अम.। वा.उ.५अ.। च.द.गर्भाधिकारे। च.द.व्रणशोथ.चि.। श्वेतसारिवायां। भा.पू.१भ.। See अनन्ता। ज्योतिष्मतीलतायां। লতাফট্‌কী। वा.व्या.दशमूलादितैले। स्पृक्कायां। अम.। श्वेतदूर्व्विकायां। जातीपुष्पवृक्षे। रक्तपाटलवृक्षे। वै.निघ.। माधवीलतायां। मे.। कैवर्त्तमुस्तायां। रा.नि.व.६।

लताकरञ्जः। पु। वल्लीकरञ्जे। লতাকরঞ্জ। बम्. सागरगोटी। गुणाः—"लताकरञ्जपत्रन्तु कटूष्णं कफवातनुत्। तद्बीजं दीपनं पथ्यं शूलगुल्मव्यथापहम्॥" रा.नि.व.८।

लताकस्तूरिका (री)। स्त्री। (Hibiscus Abelmoschus. Syn. Abelmoschus moschatus.) Musk mallow स्वनामख्यातवृक्षे। লতাকস্তুরী, কাল কস্তুরী। हि मुश्कदाना। तैं तक्कोलफलम्, कर्पूरवेण्ड। ता. कट्टकस्तूरी। दा. कस्तूरवेण्ड। गुणाः—"लताकस्तूरिका तिक्ता स्वादी वृष्या हिमा लघुः। चक्षुष्या छेदनी श्लेष्मतृष्णावस्त्यास्यरोगहृत्।" भा.। शीतला वस्तिशोधनी च। सु.सू.४६अ.। [वै.निघ.।

लताङ्गी। स्त्री। कर्कटशृङ्ग्यां। কাঁকড়াশৃঙ্গী।

लतानिम्बः। पुं। क्षवे। श.मा.।

लतातरुः । पुं । तालवृक्षे । निम्बूवृक्षे । श.मा. । लताशालवृक्षे । त्रिका. । [गाछ । रा.नि.व.६ ।

लतातालः । पुं । हिन्तालवृक्षे । হেঁতাল

लताद्रुमः । पुं । लताशाले । र मा ।

लतापनसः । पुं । तरम्बुजलतायाम् । তরমুজ গাছ । त्रिका । [खर्बूजी । वै.निघ. ।

लतापर्णी । स्त्री । तालमूल्यां । मधुरिकायां ।

लताप्रक्का । स्त्री । सृक्कायाम् । পিঁড়িং । श.र. । [याम् । श्म. ।

लताप्रतानिनी । स्त्री । शाखाप्रचयवल्लता

लताफलम् । क्ली । पटोले । পটোল । शब्दचं. पु. । [सु ।

लताबृहतिका । स्त्री । वृहतीलतायां । प.

लताभद्रा । स्त्री । भद्रालीलतायां । গন্ধভাদুলিয়া । श मा. ।

लतामणिः । पुं । प्रवाले । रा नि व १२ ।

लतामरुत् । स्त्री । सृक्कायां । পিঁড়িং । श र. ।

लतामाधवी । स्त्री । माधवीलतायां । श.र. ।

लतायष्टिः(ष्टी) । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । श मा. ।

लतायावकम् । क्ली । तरुप्रवाले । हारा. ।

लतारसनः । पुं । सर्पे । हारा. ।

लतार्कः । पुं । हरितपलाण्डौ । श्म. ।

लतालकः । पुं । गजे । त्रिका. ।

लतावृक्षः । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

लताशङ्कुतरुः । पुं । शालावृक्षे । त्रिका. ।

लताशदः । पुं । शालवृक्षे । श.र. ।

लताशिरीषः । पुं । वल्लीशिरीषे । प मु. ।

लतिका । स्त्री । दमनकलतायाम् । व्याक. ।

लत्तिका । स्त्री । गोधायाम् । টিকটিকি । गोधायां । उणा. ।

लपनम् । क्ली । मुखे । रा नि व.१८ ।

लपिका । स्त्री । खाद्यविशेषे । মোহনভোগ । करणविधि.—"गोधूमपिष्टं छागेन घृतं भक्ष मुभर्जयेत् । शर्करां पिष्टमानेन समां तत्रक्षिपेद्बुध-त् । लोडयित्वा ततो वस्त्रपूतां पिष्टे विनिक्षिपेत् । मन्दाग्नौ विपचेत्तावज्ज्वलन्तीनां घृतहरेत् । शुष्कश्रीफलचूर्णमेलाशुण्ठीमरीचनिर्बीजा । केतकीफलखण्डांश क्षिप्त्वा दव्यां विघालयेत् क्रमात् ॥ पक्वा च रक्तता याति सिद्धोऽयं भोगमोहनः । शीतकाले तु भीतप्या पर. शीक्ष सुखावह ॥" वै.निघ. ।

लम्फः । पुं । उल्लम्फने ।

लम्ब. । पुं । अङ्गे । उणा. ।

लम्बकर्णः । पु । अङ्कोलवृक्षे । আঁকোড় গাছ । रा.नि व ८ । गजके । खरगोश । भा । छागे । त्रिका । श्येनपक्षिणि । रा.नि.व.१८ ।

लम्बदन्ता
लम्बबीजा स्त्री । सिंहपिप्पल्याम् । रा.नि. व.६ ।

लम्बनः । पुं । कफे । श.च. ।

लम्बा । स्त्री । तिक्ततुम्ब्यां । নগ্না তিৎলাউ । दीर्घतिक्तालाबुसंज्ञा । वा सू.१५प.धा व । "लम्बो शुकनसा तथा ।" सु.चि.१८प. । स्थावरविषान्तर्गतपत्रविषे । सु कल्प १प. ।

लम्बिका । स्त्री । मूलजिह्वायां । আলজিবী । रा नि व.१८ । श र. । [निघ ।

लम्बितम् । क्ली । मांसधातौ । মাংস । वै.

लम्बो(म्बौ)ष्ठः । पुं । उष्ट्रे । रा.नि.व.१९ । त्रिका ।

लयम् । क्ली । उशीरे । वै निघ. ।

ललज्जिह्वः । पुं । उष्ट्रे । कुक्कुरे । मे । स्त्री (ह्वा) । महासमङ्गायाम् । रा.नि व ४ ।

ललदम्बुः । पुं । पुष्पभेदे । जिम्बाके । जटा. । क्ली । उदकविशेषे । वै.निघ.द्विका चि. ।

ललनः (ना) । पुं, स्त्री । सर्जवृक्षे । ধূনো গাছের গাছ । रा.नि.व.८।१३ । धारवृक्षे । পিয়াল গাছ । रा.नि व.११।१२ । रात्रि । धूनो । रा.नि व.१२ । चापके । रा नि व १९ । स्त्री । जिह्वायां । मे. ।

ललनाप्रियम् । क्ली । ह्रीवेरे । বালা । रा. नि व १० । पु । कदम्बवृक्षे । रा.नि व.९ ।

ललाकः । पुं । शिश्ने । श.च. ।

ललाट(क)म् । क्ली । भाले । গণ্ডদেশ, क-

पाल। रा.नि.व १८। प्रशस्तललाटे। श.र.।

ललाटरेखा । स्त्री । दीर्घजीवनसूचककपाल स्थरेखायाम् । [व्य.।

ललाटास्थि । क्ली । कपालास्थिदये । च श।.

ललामम् । क्ली । श्वे । पुच्छे । चिह्ने । बाल-धौ । मे.।

ललितः । पुं । तन्नाम्ना ख्याते अर्शोऽङ्कुरविशेषे । लक्षणं—"गुदद्वारात् पृष्ठदेशे जायन्ते पाण्डुराङ्-राः । ललितास्ते · · ॥" निदा.।

ललिता । स्त्री । कस्तूर्य्यां । मृगनाभि । रा. नि व.११ । लताकस्तूर्य्यां ।

लवम् । क्ली । जातीफले । श.च.। लामज्जके । रा.नि.व.१२ । पु । लावपक्षिणि । चतुर्थभागे । भित्ति । भेद.रसा.वसन्तकुसुमाकररसे । छेदने । लेशे । त्रिका.।

लवङ्ग(क)म् । क्ली। (*Caryophyllus aromaticus*) Cloves स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये। मलकसद्दीपजशस्य पुष्पकल्ये। लवङ्ग । हि लौ ङ्ग् । म क लवङ्गकलिका । फा. लौंग, मेखक् । ता. किरम्बेर। तें लवङ्गम् । दा लवङ् । गुणा.—शीतलं तिक्तं चक्षुष्य भक्तरोचनं त्रिदोषघ्नं तीक्ष्णं शिरोरोगहरञ्च । रा.नि व.१२ । कटुतिक्तं कफघ्नं लघु वषाघ्नं मुखदौर्गन्ध्यघ्नञ्च । सु सू.४६च.। "आध्मानानाहशूलघ्नं लवङ्गं पाचनं लघु ।" राज. ६प.। [निघ ।

लवङ्गकन्दपत्रा । स्त्री । लघुताम्बीपत्रे । वै.

लवङ्गकलिका । स्त्री। लवङ्गे । रा.नि.व १२।

लवङ्गचतुस्समः । पुं । अतीसाराधिकारे यो गः । पाठः—"जातीफलं विदङ्गपुष्पसमन्वितञ्च जीरञ्च टङ्कणयुतं चरकैः प्रयुक्तं । चूर्णानि माक्षिकसिताधरितानि लीढ़ा सामातिसारमखिलं गुरु हन्ति शूलम् ॥" रस.र.। [गाछ । जयदेवः ।

लवङ्गलता । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे । लवङ्ग

लवङ्गादिचूर्णम् । क्ली । राजयक्ष्माधिकारे चूर्णौषधे। पाठ.—"लवङ्गकङ्कोलमुशीरचन्दनं नतं सनीलोत्पलजीरकं समं । त्रुटिः सकृष्णागुरुभृङ्गकेशरं कणा अविश्वानलदं महाम्बुदं । अहीन्द्र जातीफलवंशलोचनामिताष्टभागं समनूच्चूर्णितं। अरोचकं तर्पणमग्निदीपनं बलप्रदं वृष्यतमं त्रिदोषनुत् ॥" त्रुटि. एलावीजं । अहीन्द्रम् अनल मूलं । महाम्बुदं मुस्तक । भृङ्ग गुडत्वक् । नलदं जटामांसी । वातपित्ताधिके वह्निबले सर्व्वचूर्णापेक्षया शर्कराष्टगुणा । कफाधिके चाग्निमान्द्ये च एकभागापेक्षयाष्टगुणेति । अन्यत् ग्रहण्यधिकारे —"लवङ्गातिविषामुस्तं विल्वं पाठाथ शाल्मली। जीरकं धातकीपुष्पं लोध्रेन्द्रयवबालकं। धान्यकं सर्ज्जकं शृङ्गी पिप्पली विश्वभेषजम्। समङ्गायावशूकञ्च सैन्धवं सरसाञ्जनं। सममागानि चैतानि भक्षयेत्प्रातरुत्थितः॥" रस.र.।

लवणम् । क्ली । क्षाररसद्रव्यविशेषे । नुन । हिं निमक् । तत् पञ्चविधं – सौवर्चलसैन्धवविडौद्भिदसामुद्रभेदेन ।क्रम.। सैन्धवसौवर्चलकाचविड्गाढसामुद्रद्रौम्रौषररोमकभेदेन नवधा। रा.नि व २०। तदर्थ.—सामुद्रसैन्धवविडरोमकसौवर्चलचुल्लिकाभेदेन षट्। "लवणानि च कथ्यन्ते सामुद्रं सैन्धवं विड़ । सौवर्चलं रोमकञ्च चुल्लिकालवणं तथा॥" र.सा.स.। तत्र सैन्धवं श्वेतरक्तभेदेन द्विविधं। गाढलवणं शाकम्भरदेशे प्रसिद्धं। एवां गुणाः स्वस्वपर्य्याये ज्ञेयाः। सैन्धवलवणे। वा.सू. १५अ.। "कणलवणवचैला ।" चारविशेषे। লোণার ক্ষার। च.द गुल्म चि.। "सलवणा दग्धा जले पाचितं ।" पुं। षड्रसान्यतमरसे। स च सैन्धवादौ दृश्यते। गुण :—"लवणो रुचिकृद्-दीपोऽग्निदायी पचनः स्वादुकरश्च सारकश्च। अतिसेवनतो जराञ्च पित्तं भ्रमिमान्यञ्च ददाति कुष्ठकारी॥" रा.नि.व.२०। अपिच—"लवण. स्यन्दनतीक्ष्णः पाचनो दीपनः सरः। स्निग्धो रुचिकरः सन्धो हृदयङ्करो लघुः॥ अपिच—लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तद । पुंस्त्ववातहरः कायशैथिल्यमृदुताकरः। सोऽतियुक्तोऽविपाकाक्षपित्तकोष्ठभयापकृत्॥" राज । यो भक्तरुचिमुत्पादयति कफप्रसेकं जनयति मार्दवञ्चापादयति स लवणः। सु.सू.४२अ.। त्रि। लवणरसयुक्ते। मे.।

लवणकिंशुका । स्त्री । महाज्योतिष्मतील तायाम् । बड़ लताकटकी । रा.नि.व.३ ।

लवणख(खा)निः । पु । लवणाकरे । रुद्रदेव घनि । है.च.।

लवणत्रयम् । क्लो। स्वनामप्रसिद्धे द्रव्यविशेषे। লোণাघास। यथा —भाराच कषायम् चसन्नम् चवशडिकरच। रा.नि.व.८।

लवणत्रयम् । क्लो। विट्सैन्धवरुचकेषु। সৈন্ধব, বিট্, নচল। "सैन्धवश्च विड़श्चैव रुचकश्चेति मिश्रितः। लवणत्रयमाख्यातम् ...... ॥" रा.नि.व.२२। च.द.ग्रहणीचि.।

लवणद्वयम् । क्लो। सौवर्चलसैन्धवलवणे। নচল ও সৈন্ধব। च.सू.२ष.। [ष्रौले। च.।

लवणनित्य. । त्रि। नित्य लवणरसास्वादन

लवणभेदः । पु। लवणक्षारे। লোণার ক্ষার। वै.निघ.। [रा.नि.व.६।

लवणमदः । पुं। लवणक्षारे। লোণার ক্ষার।

लवणमेहः । पु। मेहविशेषे। यत्र रोगी विशद लवणतुल्य मेहति। सु.नि.६ष.।

लवणयन्त्रम् । क्लो। औषधपाकार्थलवणपूर्ण यन्त्रविशेषे। "अर्द्ध नन्त्रलहीन चेत् यन्त्र ... कादयन्। तदन्त लवणैः पूर्य लवणास्यमितीरितम् ॥"

लवणव्यापत् । स्त्री। भवस्य भतिमात्रस्य चभ्यवहरणव्यापदि। "प्रभूत लवण यस्य भोजने वाजिनी भवेत्। केवल वाततस्तस्य व्यापत्कुमहती भवेत् ॥" ज द.६०ष.।

लवणस्कन्ध. । पु। षड्विधास्वादनेषु लवण वर्गीयद्रव्यकतास्वादनविशेषे। च वि.८ष.।

लवणक्षारः । पुं। लौणारक्षारे। रा नि.व.६।

लवणा । स्त्री। पुत्रिकायां। চুকাপালং। वै. निघ.२अ.वा.व्या.चि.। चाङ्गेर्यां। আমরুল। लवणशाके। ज्योतिष्मतीलतायां। লতাফট্‌কী। रा नि.व.३। लवणक्षारे।

लवणाब्धिजम् । क्लो। सामुद्रलवणे। रा.नि.व ६। [क्षार। रा.नि व ६।

लवणारम् । क्लो। लवणक्षारे। লোণার

लवणारजम् । क्लो। लोणारक्षारे। रा.नि.व ६

लवणोत्तमम् । क्लो। सैन्धवलवणे। ह.मा.। हि यो.भ.चि।

लवणोत्तमाद्यचूर्णम् । क्लो। चर्मचि चूर्णम्। सैन्धवचित्रकेन्द्रयवकरञ्जमूलमहापिचुमर्दतुल्यानां चूर्ण प्रत्येक १तो.। मात्रा ८ माषा। चनु. तक्र। च.द.।

लवणोत्थम् । क्लो। लोणारक्षारे। रा.नि.व.६।

लवणोत्था । स्त्री। क्षुद्रज्योतिष्मतीलतायाम्। ছোট লতাফট্‌কী। वै निघ।

लवणोदः । पु। लवणसमुद्रे। चम.।

लवनी । स्त्री। छेदने। चम.। औषजफलभेदे। লোণা। म.च.।

लवली । स्त्री। फलवत्वृक्षविशेषे। নোঁয়াড় গাছ। हि हरफरौ। फलगुणा —"लवलीफलम् समार्म कफपित्तहर गुरु। विशद रोचन वर्द्धं स्वादम्ल तुवरं रसे ॥" भा.भामव। "कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्त रुचिप्रदं। ह्रद्य सुगन्धि विशद लवलीफलमुच्यते ॥" सु.सू ४६ष.।

लशु(शू)नम् । क्लो,पु। रसोने। রশুন। चम। रा.नि व.७। [ह्रायाम्। वै.निघ.।

लसा । स्त्री। हरिद्रायाम्। हारा.। चामहरि-

लसान्द्रः । पु। राजमाषे। বরটী। ह.मा.।

लसि(सी)का । स्त्री। पूयरसे। लालायां। म.च। वा.उ.२६ष। भा.म.४भ.विसर्प.चि.। शर्कराविशेषे। ফেণীগুড়। गुणा —"लसीका फाणितगुड खण्डमत्स्यण्डिका सिता। निर्मला लघवी प्रिया शीतवीर्या यथोत्तरम्। यथायथैषां नैर्मल्य गुणवत् स्यात् तथा तथा ॥" राज.२५.।

लष(ष्म)णम् । क्लो। चिह्ने। मे.। म.र.। "लषण चिह्नमाकृति।" मा.नि.पाण्डुनिदाने। रोगस्य भावी विशिष्टपूर्वरूपे। "पूर्वरूपं विशिष्ट यदास तल्लषण मतम्।" मा.। नरे। पु। सारसपक्षिणि। म.र.। सुपुत्रक्वाचे। रा. नि व.१०। प्रवङ्गे। পাকুড় গাছ। प सु.। लक्ष्मीतावरनामकन्यकार्य।

लष(ष्म)णा। स्त्री। श्वेतकण्टकार्याम्। रा. नि व ४। वै निघ कन्याद चि सारस्वतघृते। सा रसपक्षा। मे.। स्वनामख्यातकन्दे। লক্ষণামূল। वम् लक्षणाकन्द। वा उ ३।१२ष। लक्षण— "पुत्रकारकन्योत्पविन्दुभिश्चान्विता सदा। लक्ष्म-

न्या पुंनसमनी वस्तगन्धाक्लतिर्भवेत् ॥” भा । गु
णा:—मधुरा शीतला वश्यादोषघ्नी रसायनी च
स्या त्रिदोषघ्नी च । रा.नि.व.७ । जवाहृचे । मु
चुकुन्दवृचे । वै.निघ । [क.वश्याप्रतीकारे ।

लक्ष्मणाजटा । स्त्री । लक्ष्मणामूले । वि.श.

लक्ष्मीः । स्त्री । श्वेततुलस्यां । रा.नि.व.१० ।
वृद्धिनामगन्धद्रव्ये । पिड़िः । रा.नि व.१२ ।
शमियड़ी । ऋद्धौ । वृद्धौ । श्री । पद्मचारिण्याम् ।
स्थलपद्म । रा.नि व.१० । भा.म.२८च । पद्मे ।
चिका. । शमीवृचे । हरिद्रायाम् । मुक्तायां । रा
नि.व.६।८।१३ । मेघश्यामाम् । মেডাশিঙে । वै
निघ. ।

लक्ष्मीगृहम् । क्ली । रक्तोत्पले । त्रिका. ।

लक्ष्मीतालः । पुं । श्रीतालवृचे । कौङ्कणे म
लयादेशे च प्रसिद्ध । रा.नि.व ९ ।

लक्ष्मीदासः । पुं । योगशतकग्रन्थप्रणेतरि ।

लक्ष्मीपतिः । पुं । लवङ्गवृचे । पूगवृचे । वि
ष्णु. ।

लक्ष्मीपुत्रः । पुं । घोटके । मे. ।

लक्ष्मीपुष्पः । पुं । पद्मरागमणौ । है च. ।

लक्ष्मीफलः । पुं । बिल्ववृचे । रा.नि व.११ ।

लक्ष्मीवान् । पुं । पनसवृचे । কাঁঠাল গাছ ।
श.मा. । श्वेतरोहितके । শ্বেত রোড়া । रा.नि.
व.८ । अश्वत्थवृचे । वै.निघ. ।

लक्ष्मीविलासरसः । पुं । ज्वरे वातव्याधौ
च रस' । पाठः—“पलं कृष्णाभ्रचूर्णस्य तदर्द्धं र
सगन्धकौ । भद्रामलकबीजविदारीकन्दमेव च ।
कृष्णधुस्तूरनिर्गुण्डी गोक्षीरहृदारयी । बीजं म
कायनस्यापि जातीकोषफले तथा । कर्पूरञ्चैव क
र्षांशं सूक्ष्मचूर्णं पृथक् पृथक् । गृहीत्वा चाष्टमांशे-
न स्वर्णं पर्णरसेन च ।” वटिका क्षिप्रपाककमा-
षा । कृष्णाभ्रचूर्ण ৮ তো. পারা, গন্ধক প্রত্যে
কে ৪ তো. (মতান্তরে রস ২ তো. গন্ধক ২
তো.) শ্বেত বেলেড়া, গোরক্ষচাকুলিয়ামূল,
শতমূলী, ভূমিকুষ্মাণ্ড, কাল ধুতুরার বীজ,
হিজলবীজ,গোক্ষুরবীজ, বিজতাড়কের বীজ,
সিদ্ধিবীজ, জায়ফল, জয়িত্রী,কর্পূর ইহাদের
চূর্ণ প্রত্যেক ২তো. সর্ব্বদ্র।০ চারি আনা
পানের রসে মাড়িয়া বটী করিবে। মাত্রা
সিদ্ধচণকবৎ । মতান্তরে জায়ফল, জয়িত্রী
এক এক তো. বীজতাড়ক প্রভৃতির বীজ
মিলিত ২ তো. । অন্যো মহালক্ষ্মীবিলাস. স্বি
রোরোগে । পাঠ'—“लौहमभ्रं विषं मुक्तं फलत्रयक-
टुत्रयं । धुस्तूर वृद्धदारस्य बीजमिन्द्राशनस्य च ।
गोक्षुरकद्वयस्यैव पिप्पलीमूलमेव च । एतत्सर्व्वं
समं ग्राह्यं रसे धुस्तूरकस्य च । भावयित्वा वटी
कार्य्या द्विगुञ्जाफलमानतः ॥” লৌহ, অভ্র,
বিষ, মুক্তা, ত্রিফলা, ত্রিকটু, ধুতুরাবীজ,
বীজতাড়কবীজ, সিদ্ধিবীজ, ছোট গোখুরী-
বীজ, বড় গোখুরীবীজ, পিপুলমূল সমভাগ ।
ধুতুরাবীজের রসে ভাবনা দিয়া বটী করি-
বে । মাত্রা ২ কুঁচ । र.सा.स । अन्य. स्वार्थे—
वङ्गं लौहम् अभ्रं ताम्रं कांस्यं पारदः हरितालं
मनःशिला खर्परं प्र. १ प. । कीमराजस्य कुलत्थ-
स्य च क्वाथे प्र. दिनत्रयं भावयेत् । एला जातीफ-
लं तेजपत्र लवङ्गं यमानी जीरकं त्रिफला त्रिकटु
तगर गुड़त्वक् वंशलोचना प्र. २ तो. तैन सह
मिश्रयित्वा पूर्व्ववत् भावना देया । मात्रा चणक
मिता । भैष. । [लक्षियोगे । रा.नि.व १२ ।

लक्ष्मीवेष्टः । पुं । श्रीवेष्टनामसुगन्धद्रव्ये, सर-

लक्ष्मीश्रेष्ठा । स्त्री । स्वर्णपद्मिन्यां । वै निघ. ।

लागजीरः (कः) । पुं । अङ्कोलवृचे । वै निघ. ।

लाघरकः । पुं । इन्द्रीमकरोगे । सु उ ४६च. ।

लाघवम् । क्ली । लघुत्वे । आरोग्ये । रा.नि.व.
२० । [सिद्धि । त्रिका ।

लाङ्गलम् । क्ली । पुष्पभेदे । तालवृचे । मे. ।

लाङ्गलकः । पुं । लाङ्गलाकारे भगन्दरभेदे ।
“कुटारहलफलाकारः पार्श्वयोः यस्तदा स लाङ्-
गलफलाकारः ।” सा.उ.१८च. । “दाभ्यां समाभ्यां
पार्श्वाभ्यां हेदो लाङ्गलको मतः ।” सु.चि.८च. ।
भा.म.४भ.भगन्दरचि. ।

लाङ्गलकी । स्त्री । लाङ्गलीवृचे । বিষলাঙ্গু-
লিয়া । प.मु. । र.र.चर्म.चि. ।

लाङ्गलाख्या (ह्वया) । स्त्री । লাঙলিকা-
যা । বিষলাঙ্গুলিয়া । भैष.कुष्ठ.चि. । सु उ.१८च. ।

लाङ्गलिः (लिका,ली) । स्त्री । लाङ्गली-

क्षे। विषलाङ्गुलिया। अ.र.। भैष.स्त्रीरोग.चि.। गजपिप्पल्यां। रा.नि.व.२३। च द.वा.व्या.पञ्च इषातैलै। चव्ये। चई। भा.पू.१भ.। महाराष्ट्री लतायाम्। काँचड़ादाम श.च.। रा.नि.व.४। सु.सू.३३भ.। पृश्निपर्ण्याम्। चाकुलिया। मञ्जि ष्ठायाम्। ऋषभके। कपिकच्छ्वाम्। आलकुशी। वै.निघ।

लाङ्गलिकः। पुं। स्थावरविषभेदे। हे.च.।

लाङ्गलिकी (नी)। स्त्री। कलिकारिकायां। विषलाङ्गुलिया। अम.। सु.सू.३८भ.कफशोधने।

लाङ्गली (इन्)। पुं। नारिकेलवृक्षे। रा.नि.व.११। सर्पे। श.च.।

लाङ्गलीशाकः। पुं। जलजशाकविशेषे। काँचड़ा शाक। गुणा.—"लाङ्गली कफपित्तघ्नी रुचा वातविवर्द्धिनी।" राज.३प.।

लाङ्गु(ङ्गू)लम्। क्ली। पुच्छे। लेज। श.टी.। शिश्ने। मे.।

ला(ङ्गु)(ङ्गू)ला (लिका,ली)। स्त्री। कपिकच्छ्वाम्। रा.नि.व.३। पृश्निपर्ण्याम्। चाकुलिया। रा.नि.व.४। पुं (ली [इन्])। ऋषभके। रा.नि.व.५।

लाजम्। क्ली। उशीरे। वेणा। मे.। पुं। आर्द्रतण्डुले। मे.। पुबहु, स्त्री(जा)। अक्षते। मे.।

लाजचूर्णम्। क्ली। खधिचूर्णे। दैवयेर गुँड़ा।

लाजतर्पणम्। क्ली। लाजसक्तुकृततर्पणविशेषे। भा.म.१भ.ज्व.चि.। "दाडिमाम्बुहितं चाम्लं निरम्लं तृष्णयान्वितं। शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम्॥"

लाजपेया। स्त्री। खधिकृतपेयायां। दैवयेर मण्ड। वा.चि.१भ। "लाजपेया सुखजरा।" च.द.। गुणा—"पूर्ववच्च कृता लाजपेया लघ्वी मता यतः। गुणैः प्रबला विज्ञेया पूर्वोक्ताया गुणाधिका। विवद्धमूत्रवर्चाभिर्दीप्ताग्निप्रदा मता॥" वै.निघ.। "लाजपेया श्रमघ्नी तु क्षामकण्ठस्य देहिनः। तृष्णातिसारदोषघ्नी स्वल्पक्षुद्विरोग-हिमाग्निनी॥" राज.३प.।

लाजभक्तः। पु। खधिभक्ते। गुणाः—"लाजभक्तो लघुः शीतश्चाग्निदीप्तिकरो मधुः। तृष्णा निद्रारुचिकरः कफपित्तविनाशकः। व्रणशोधनकारी स्याद्दधिभि. परिकीर्तितः॥" वै.निघ.।

लाजमण्डः। पुं। खधिमण्डे। दैवयेर मण्ड। गुणा.—अग्निजननो दाहतृष्णानिवारण ज्वरातिसारशमनश्च। श्रेष्ठश्च आमपाचन. मन्दाग्निविषमाग्निबालस्थविरयोषिता देयश्च। राज.३प.।

लाजवर्णा। स्त्री। असाध्यलूताविशेषे। सु.कल.८भ.।

लाजश(स)क्तुः। स्त्री। खधिचूर्णे। दैवयेर छातु। शीतवीर्य्या अत. सान्निपातिके न हिता। सि.यो.ज्व चि.।

लाजाः। पुं बहु। खधिकायां। लाओञा,दैथ। भृष्टव्रीहिमात्रे। 'ये केचिद्व्रीहयो भृष्टास्ते लाजा।" रा.नि.व.१६। सतुषधान्यानि भृष्टस्फुटितानि लाजानाहुः। भा.। भृष्टधान्येषु। सि.यो.र.पि.चि. मिहतमयोगे। च.सू.४भ.कर्याम्। गुणाः—"लाजास्तृट्छर्दतीसारमेहमेद.कफच्छिदः। कासपित्तापशमना दीपना लघवो हिमाः॥" राज.३प.।

लाघुलम्। क्ली। धान्ये। वै.निघ.।

लाञ्छनम्। क्ली। राजिमामकधान्ये। रा नि.व.१६। तन्नामकक्षुद्ररोगे। लक्षण—"कृष्णं सितं वा सहज मण्डलं लाञ्छन समम्।" वा.उ.३१ भ। चिह्ने। मे.। [नी]। वै निघ।

लांटपत्रः (र्णः)। पुं। त्वचायाम्। दारुचि-

लामज्ज(क)म्। क्ली। उशीरभेदे। गन्ध वेणा। सु.म.३८भ.। च.द.सि.यो.दाह.चि.। "लामज्जेनाथ शुक्लेन चन्दनेनानुलेपयेत्।" (Andropogon laniger,) The Juncus odoratus उशीरवत्पीतक्षविटपविशेषे, सुगन्धवीरणे। हिं लामज्जक। सैं तेहवदिरेर। अभावे उशीर देयम्। भा.म.१भ.ज्व चि.महाखाधादिते-ले। "लामज्जकं चन्दनञ्च।" च.सू.२५भ। "लामज्जकं यदा न स्यादुशीरं दीयते तदा।" गुणाः—"हिमं तिक्तं मधुरं वातपित्तघ्नं तृष्णादाहश्रममूर्च्छारक्तपित्तज्वरघ्नञ्च। रा नि व.१२। "दीर्घमूलं हटं सूक्ष्ममुत्तमं गन्धसंयुतं। देशे साधारणे जातं लामज्ज भद्रकं भवेत्॥" भैष.।

लालनम्। क्ली। पियावरीजे। वै निघ.। पुं।

मूषिकविशेषे। तद्दष्टे लालास्राव हिक्का छर्दिश्च जायते। सुकल्प.६ष । वा उ १८ष ।

लालसा । स्त्री। गर्भिणीदोहदे। गाध। वै.च।

लालसीकम् । क्ली। पिच्छिले। श र.।

लाला । स्त्री। मुखस्रावे। लाल। रा नि व १८।

लालामेहः । पुं। प्रमेहभेदे। लक्षण—"ला लातन्तुयुत मूत्र लालामेहेन पिच्छिलं। प्रमेह ति ॥" निदा.।

लालाविषः । पुं। लूतादौ। वै.च.।

लालास्रावः । पु। लालाचरणे। लालपड्'। ऊर्णनाभौ। माकड़शा इ च.।

लालिकः । पु। महिषे। वै च.।

लावः (का) । पुं। स्वनामख्यातस्थलचरपक्षिविशेषे। बटेर पाखी। लिका। म लावगी, लावुकपक्षि। तन्मांसगुणा—पथ्य ग्राहि लघु च। रा नि व ७। "पक्षिणाच महाग्रेष्ठो लावको ला घुलात्मक। सग्राही दीपन प्रोक्त कषायो मधुरो लघु। तथा विपाके मधुर सन्निपातेऽतिपूजित ॥" चवि.२१ष। लवङ्गे। च.द वा.व्या. मदासुमश्विनौले।

लावणः (णिकाः) । त्रि। लवणसस्कृते। वै च.। क्ली। नले। ८सा.स.। [मावाशितीय च.।

लावणिकतैलम् । क्ली। तैलविशेषे। च.सू.

लावण्यम् । क्ली। लवणले। लोणता। कान्तौ।

लावण्या । स्त्री। ब्राह्मीरूपे। वै.निघ.।

लावा । स्त्री। लावपक्षिणि। रा नि व १८।

लावाचकः । पु। व्रीहिधान्यभेदे। व्रीहर्वग गुण। सुसू.४६ष.। [श र.।

लावुः (वूः) । पु, स्त्री। अलाबाम्। लाउ।

लासः । पु। यूषे। झोल। श.च.।

लासकः । पु। मयूरे। मे।

लास्फोटनी । स्त्री। आस्फोटायां। वैद्यनिकायां। च टी.रा.।

लाक्षा । स्त्री। पेयके। वै निघ.।

लाचा । स्त्री। (Coccus lacca) Lac. स्वनामप्रसिद्धरञ्जकद्रव्ये। लाहा, गाला। हिं ला ही। मं लाख। कं अरगु। ते लक्क, लक्क। च.द वि.ज्व.चि षट्कतैले। "लाचानिशाञ्जीष्ठत्य ष्टिकाभि।" गुणा —तिक्ता कषाया श्लेष्मपित्तघ्नी विषघ्नी रक्तघ्नी विषमज्वरघ्नी च। रा नि व.६। "लाचा च नूतना ग्राह्या मृत्तिकादिविवर्जिता।" भैष.।

लाचातरुः । पुं। पलाशवृक्षे। श मा.।

लाचादितैलम् । क्ली। ज्वररोगाधिकारे तैलम्। पाठ —"लाचारससम सिद्ध तैल मस्तु चतुर्गुण। रास्नाचन्दनकुष्ठाब्दवाजिगन्धानिशायुगैः। शताह्वादारुयष्ट्याह्वमूर्वातिक्ताहरेणुभिः। बालानां ज्वररक्षोघ्नमभ्यङ्गात् बलवर्णकृत्।" महालाचादितैल यथा —'लाचारसाढके प्रस्थ तैलस्य विपचेद्भिषक्। मस्त्वाढकसमायुक्त पिष्टा चात्र समावपेत्। शतपुष्पां हरिद्राञ्च मूर्वां कुष्ठ हरेणुकां। कटुकां मधुक रास्नामश्वगन्धाञ्च दारु च। मुस्तकं चन्दनञ्चैव पृथगक्षसमानकैः। दृष्टेऽतैलं तत्सिद्धम् अभ्यङ्गान्मारुतापहम्। विषमाख्यान् ज्वरान् सर्वान् मार्गैव प्रशमं नयेत् ॥" अत्र दोलायन्त्रविधानात् चतुर्गुणजलेन लाचायाःषड्विंशतिवारान् परिस्राव्य लाचारसो ग्राह्य। कुट्टितलाचा १ श. वारि १८ श. २१ वारान् दोलायन्त्रे परिस्राव्य १६ श. ग्राह्यम्। अथवा लाचा ८ श. वारि ६४ श. पक्त्वा शे. १६ श. ग्राह्यम्। तिलतैलं ४ श. लाचारसः क्वाथो वा १६ श. दधिमस्तु १६ श.। कल्कार्थे—शतपुष्पा हरिद्रा मूर्वामूल कुष्ठ रेणुकं कटुकी यष्टिमधु रास्ना अश्वगन्धा देवदारु मुस्त रक्तचन्दन प्र. २ तो. पाके सिद्धे कर्पूर शिलारस. मस्त्वो प्र. १ तो. तैले मिश्रयेत्। रस र.।

लाचादिवर्गः । पुं। लाचारेवतकुटजाश्वमारकट्फलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छदमालत्य त्रायमाणा चेति। सु सू ३८ष।

लाचापुष्पा । स्त्री। मतपत्राम्, गुलाब इति ख्यातपुष्पवृक्षे। भा.। [लाक्षा चम.।

लाचाप्रसादः । पुं। पट्टिकारोघ्रे। रक्त

लाचाप्रसादनः । पुं। रक्तलोघ्रे। अम.।

लाचारसः । पुं। लाचाजले क्वाथे वा। गान्धारे द्रुम। सि.घो वन्द.चि चन्दनादितैले। तथा धनविधि.—"चतुर्गुणाम्बसा लाचा दोलायन्त्रे तु

वर्णिता। त्रिसप्तधा परिभावा लाक्षारसमिमं विदुः॥" प.प्र.२ख।

लाक्षावृक्षः। पुं। कोषाम्रवृक्षे। कुसुमगाछ। रा.नि.व.११। पलाशवृक्षे। हारा।

लिकुचम्। क्ली। चुक्रे। चुकापालङ्। रा.नि.व.७। क्षुद्रपनसे। डेलो। वै.निघ.। पुं। लकुचवृक्षे। डेलो गाछ, मान्दार गाछ। र.मा.। रा.नि.व.६।

लिक्षा (ख्या)। स्त्री। केशकीटभेदे। लिकि। अ.र.। सूर्यकिरणान्तर्गतसूक्ष्मरेणुचतुष्टयमाने। प.प्र.।

लिङ्गम्। क्ली। शिश्ने। रा.नि.व.१८। चिह्ने। अम.। लक्षणे। रोगव्यापकहेतौ। "संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः।" मा.नि.।

लिङ्गकः। पुं। कपित्थवृक्षे। श.च.। [व.१।

लिङ्गजा। स्त्री। लिङ्गिनीलतायाम्। रा.नि.

लिङ्गनाशः। पुं। लिङ्गम् इन्द्रियशक्तिं दृष्टिं नाशयति। नीलिकाकाचापरनामके नेत्ररोगविशेषे। काचे उपेक्षिते दृतीयं चतुर्थं पटलं वा गते लिङ्गनाशो जायते। तिमिर, छानि। इति भाषा। स वातजादिभेदेन षट्। ते च पुनर्वक्ष्यते इति भविष्यति वाद्यमधा। लक्षणं—"स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः। वातेन चापि रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति। आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः॥" मा.नि.। "स याप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः। लिङ्गनाशं मलः कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम्॥" तत्र वातेन यथा—"रक्तारुणाभा विस्तीर्णा सूक्ष्मा वा दृतदर्शना। स लिङ्गनाशः...... ॥" पित्तजे यथा—"भङ्गनीला निराभीला दृक्स्निग्धा लिङ्गनाशतः।" कफजे यथा—"लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ......।। मूर्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः। बिन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः। उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति। शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमण्डलिमा॥" रक्तजे यथा—"लिङ्गनाशेन ताडगृहं निष्प्रभां हतदर्शना।" सन्निपातजे यथा—"संसर्गे सन्निपातेषु विद्यात्सङ्कीर्णलक्षणात्।" कफजं विना लिङ्गनाशान् असाध्यान् विदुः। वा.उ.११५.।

लिङ्गरोगः। पुं। उपदंशे। भा.।

लिङ्गवर्त्तिः / **लिङ्गार्शः**। स्त्री। गुह्यरोगविशेषे। लक्षणं—"अङ्कुरैरिव सञ्जातैरुपर्युपरि संस्थितैः। क्रमेण जायते वर्तिः ताम्रचूडशिखोपमा। मेढ्रमध्ये नृणां केचित् केचित् सन्धौ श्रयाः स्मृताः। रुजादाहार्त्तिबहुलास्तथातीदसमन्विताः। स्त्रीणां पुंसाञ्च जायन्ते ह्युपदंशाः सुदारुणाः॥" मा.नि.।

लिङ्गवर्द्धनः। पुं। कपित्थवृक्षे। श.च.।

लिङ्गवर्द्धिनी। स्त्री। अपामार्गवृक्षे। आपाङ्। श.च.। [तायां। रा.नि.व.३।

लिङ्गसम्भवा (भूता)। स्त्री। लिङ्गिनील-

लिङ्गालिका। स्त्री। क्षुद्रमूषके। हारा.।

लिङ्गिनी (ङ्गी)। स्त्री। स्वनामख्यातायां लतायां। पञ्चगुडिया। शिवलिङ्गिनी। गुणाः—कटुः उष्णा दुर्गन्धा रसायनी च। रा.नि.व.३।

लिप्तः। त्रि। विषलिप्ते। विषनाशी। मे.।

लिप्तास्यता। स्त्री। मुखस्य श्लेष्मलिप्ततायां। मुख चट्चट् करा। मा नि.।

लिम्पाकः। पुं। (Citrus acida.) जम्बीरवृक्षविशेषे। पातिलेबुर गाछ। करुणलिम्पाकगुणाः—"करुणं कफवातामदोषघ्नं पित्तकोपनम्।" राज.३प.।

लि(ली)षा। स्त्री। लिख्यायाम्। निकि। अम.मर.। परिमाणभेदे, सर्षपषष्ठांशे। श.च.।

लीका। स्त्री। क्षुद्रमूषिकमात्रे। छोट इन्दुर मात्र। वै.निघ.।

लीलाविलासरसः। पुं। अम्लपित्ताधिकारे रसः। पाठः—"रसो बलिर्व्योम रविश्च लौहं धात्र्याम्बुनैर्भावितं विमर्द्य। तदम्लपुटं मधुमार्कवैश्च सम्मर्द्दयेद्दस्य च वल्लयुग्मं। हन्त्यम्लपित्तं मधुनावलीढं... ॥" र.सा.सं.। [गाछ। वै.निघ.।

लुङ्गः। पुं। मातुलुङ्गवृक्षे। छोलङ्ग लेबुर

लुङ्गमांसम्। क्ली। मातुलुङ्गमांसे। वै.निघ.।

लुङ्गाम्लम्। क्ली। मातुलुङ्गाम्ले। र.सा.सं.चक्रदत्ते।

लुङ्गपः । पु । मातुलुङ्गवृक्षे । छोलङ्ग लेबुर गाछ । र मा. । [श.च. ।

लुण्टकः । पु° । शाकविशेषे । नटिया शाक ।

लुण्ठनम् । क्ली । लुठने । लोटा । म र. ।

लुण्ठाक. । पु । काके । त्रिका. ।

लुण्डिका । स्त्री । क्षौमादिगोलके । लुटी । "मेखलीमलुण्डिकया ।" मेव. । [वि मिष ।

लुब्धकः । पु । चौरनामगन्धद्रव्ये । गेंठेला ।

लुलापः (यः) । पु । महिषे । प मु. ।

लुलाप(य)कन्द. । पु । महिषकन्दे । मूला स्त्री । रा नि व ७ । [नि.व १८ ।

लुलाप(य)कान्ता । स्त्री । महिष्याम् । रा.

लूता । स्त्री । माडीग्रपरोगे । रा नि व १० । ऊर्णनाभी । माकडसा । हि माकड़ी । एषा विषात्मिका भवति कीटविशेष घोरा । "कीटेभ्यो दारुणतरा लूता षोडश ता मता ।" निरुक्ति —"यस्माल्लून तृणम्प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः । तस्माल्लूता प्रभाषन्ते संख्यया ताश्च षोडश ॥" सु.कल्प.८च. । "अष्टाविमर्तास्विलेके तथाऽष्टव्यस्तु कृच्छ्रसाध्या । सद्यःप्राणहरा वदन्ति भद्रमन्. । महदवदवत्या तु लूतैव विषात्मिका । ययापि नामलक्षणा दुर्विज्ञेयतमा स्मृता । कृच्छ्रसाध्या प्रदन्तीवैरसाध्या निधनं ततः ॥" दन्तनद— "लूतादंश सर्वोऽपि दद्रुमण्डलसन्निभ । सितोऽसितोऽरुण पीत श्यावो वा मृदुरुन्नत । मध्ये कृष्णोऽथवा श्याव पर्यन्ते जालकावृत । विसर्पवान् शोफयुतस्तप्यते ज्वरदाहवान् । त्वगाश्च पाको विक्लेदकोठादवदरणान्वित । क्लेदेन यस्य शस्त्रं तथापि कुरुते व्रणम् । मार्दवशोफ स्वल्पदर्शनादात्मानं । कटाभिरदष्टम्यथा विषं चाद्यं दंशितः । लूता नामिर्दद्रष्टम् ऊर्ध्वं नयन कोठकाः ॥" लूतादंशः दिनाद्वैः शैव लक्ष्यते । प्रथमे दिने सूच्यग्रवन्, द्वितीये स्फुरं चिह्नमाविलं, तृतीये पुञ्जकरमस्तत्रविन्दपीत कुरुवाशव, चतुर्थे महाकोपनादि, पञ्चमे विष कोपविकार, षष्ठे मर्मव्यापि, सप्तमे च दिने नाश । चिकित्सा—दंशोपरि स्वेदादिक कार्यम् । षडदाशाय दष्टक कन्दम् दशनादनदो दिशम् ।

वा.उ.२७ष. । सदुत्पत्त्यादि—"विश्वामित्रो नृप वर कदाचिदृषिसत्तमम् । वसिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल । कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदबिन्दवः । अपतन् दर्शनादेवमपतन्तौलतायां च । लूने तृणे महर्षीणां धेन्वर्थे सम्भृतेऽपि च । ततो जातास्त्विमे घोरा नानारूपा महाविषा । अपकाराय वर्तन्ते नृपसाधनवाहने । कृच्छ्रसाध्या असाध्याश्च लूतास्तु द्विविधा स्मृता । तासामष्टौ कृच्छ्रसाध्या वर्ज्यास्तावत् एव तु । त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतिका तथा । आलमूत्रविषा रक्ता कसना चाष्टमी मता । ताभिर्दष्टे शिरोदुःखं च कण्डूर्दंशे च वेदना । भवन्ति च विशेषेण गदा श्लैष्मिकवातिका । सौवर्णिका लाजवर्णा जालिनी एणीपदी तथा । कृष्णाग्निवर्णा काकाण्डा मालागुणाष्टमी मता । ताभिर्दष्टे दंशशोथ मांसानि च पतन्ति च । ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदा स्युश्च त्रिदोषजा । पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च । शोफा महान्तो मृदवः रक्ता श्यावा चलास्तथा ।" सु.कल्प.८ष. । [व.र ।

लूतारिः पु । वृश्चिकायां । बिछुई । रा.नि.

लूतिका । स्त्री । लूतायाम् । माकडसा । म.र. ।

लून. । त्रि । छिन्ने । अम ।

लूमम् । क्ली । लाङ्गूले । अम. ।

लूमविष. । पुं । पुच्छदंशकरप्राणिमात्रे, वृश्चिकादौ । हे च ।

लिङ्. । पुं । लाक्षार्थे । प सु. ।

लिखनम् । क्ली । काष्ठे । विलेखनम् । पेञ्च कीलके वक्तव्यम् ... । कु. । ... लाञ्छन । कि. । दन्तधावनाद्वौ । महानाडके । "... ।" श्रव. । भा. । पुं । कादम्बे । ... । ... । "... ।" अम. । त्रि । वालिक्के । हे ।

लिखनाञ्जनम् । क्ली । अञ्जनभेदे । मद. ।

लिखनामकम् । क्ली । ... ।

लिखनी । स्त्री । ... । ... ।

काशतये । वै निघ. । वर्त्तिविशेषे चन्द्रोदयवर्त्ती । शङ्खनाभिमनःशिलापथ्याविभीतकमज्जापिप्पलीम रिचवचाकुष्ठश्चेति द्रव्यैः छागदुग्धेन वर्त्तिः । सु. कौ. ।

लेखनीयवर्गः । पुं । चरकोक्ततृतीयदशके । यथा—"मुस्तकुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचातिविषा कटुरोहिणीचित्रकचिरबिल्वहैमवत्य ।" इति दशेमानि लेखनीयानि भवन्ति । चिरबिल्व करञ्ज । हैमवती शुक्लवचा । च सू ४अ. । [भा. ।

लेख(ख्य)पत्रः । पु । तालवृक्षे । भूर्जवृक्षे ।

लेखभा(सा)टः (क) । पु । शेलुवृक्षे । वै. निघ ।

लेखार्हः । पुं । तालवृक्षभेदे, श्रीताल इति कोङ्कणे प्रसिद्धे । श्रीताल, तेडेट् । रा नि व ८ ।

लेख्यः । पु । श्रीतालवृक्षे । रोहिण्यादिरोगे । सु सू ५अ. । त्रि । लेखनीये, लेखनार्हे ।

लेण्डम् । क्ली । लण्डायां । ल्याड । भूरिम ।

लैनीतकः । पु । चौभरापथिकपाषाणभेदे । सि यो छर्दि चि. ।

लेपः (नम्) । पुं, क्ली । सुधायां । चूर्ण । विस्व । भोजने । चन्दनादिद्रव्यसञ्चये । गाये लेपा । लेपस्त्रिविध —दोषघ्नो विषहा वर्ण्यश्चेति । पुनश्च तस्य द्वौ भेदौ आलेप प्रदेहश्चेति । तयोरालेप पित्तघ्न आर्द्रमाहिषचर्मवच्छीतल तनुर्विशोषी च । द्वितीय वातश्लेष्मघ्न आर्द्र घन उष्णश्चेति । प्रलेपनिषेधो रात्रौ केवल व्रणे पथ्य । शुष्यमाणश्च तं न धारयेदिति । तदुक्त—"दोषघ्नो विषहा वर्ण्यो लेपस्त्रिविधा मत । द्वौ तस्य कथितौ भेदौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ ॥ तमसा पिहितो ह्यूष्मा रोमकूपेषु संस्थित । विना लेपेन निर्यांति रात्रौ नालेपयेदत ॥" गुणा —"सुशीतो लेपसंज्ञ स्यादुष्ण शीत प्रदेहक । प्रलेप शीत स प्रोक्त रक्तपित्तहर पर ॥ प्रदेह कफवातघ्न पाचन परिकीर्त्तित । यदार्द्र माहिषचर्म तस्योत्सेधेन लेपन ॥ लोमाभिमुखमादेयौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ । अङ्गुष्ठस्य चतुर्भागो मुखलेपो विधीयते ॥ न रात्रौ लेपन दद्यात् दत्त निपतित तथा । न च पर्युषित चापि शुष्यमाण न धारयेत् । न चापि मुखमालिम्पेत् तेन दोष प्रसिध्यति ॥ च. । "अपाकि शोथे विषमे गभीरे कफवायुना । सदुष्टरक्ते विहितो रात्रौ लेपश्च निन्दितम् ॥ षड्भागः पैत्तिके स्नेहः चतुर्भागश्च वातिके । अष्टभागस्तु कफजे स्नेहमात्रा प्रदापयेत् ॥" उल्लण । अथ लेपनिर्णय. । "षोडशांशं षडंशञ्च चतुरंशमथापि वा प्रदापयेत् । लेपप्रदेहयो चौद्र विपरीत हि चेप्सितम् । विकारतत्त्वप्रकृतिप्रमाणे सैन्धवादिके । छपनाङ्गो मतस्तस्मात् यस्मादुपरि बध्यते ॥ स्नेहाम्ललवणं तत्र व्यक्त कृत्वा विनिक्षिपेत् । विषदोषहरावाद्यौ तयोरर्थे विधिस्त्वयम् ॥ यत्तु मध्यो न तस्यैषा श्रुति वृद्धपरम्परा ॥" अथ शिरोलेपविधि —"उक्तासु लेपेषु सर्वेष्वेरण्डपत्रकै । मध्याह्नात्रौ दिवा स्नान युक्तिरेषा प्रशस्यते ॥" इति लेपविधि । चन्दनलेपगुणा —"चन्दनं शीतलं तिक्त तृष्णादाहास्रपित्तजित् ।" अगुरुलेपगुणा —"अगुरु व्रणजित्तिक्तकटूष्ण कफवातजित् ।" कुङ्कुमलेपगुणा —"कुङ्कुमभेदि वैवर्ण्यकण्डूवातकफापहम् ।" कस्तूरीलेपगुणा —"कस्तूरी छर्दिदौर्गन्ध्यरक्तपित्तज्वरापहा ।" लताकस्तूरीलेपगुणा —"लताकस्तूरिका हृद्या शीता तिक्तास्यरोगजुत् ।" तेजपत्रलेपगुणा —"पत्रकङ्कफवातार्शोहृल्लासारोचकापहम् ।" कक्कोलादिलेपगुणा – "कक्कोल कटुकौ हृद्य सुगन्धि कफवातजित् ।" शट्यादिलेपगुणा.—"शटी वातकफश्वासकासज्वरविनाशिनी ।" "उशीर स्वेददौर्गन्ध्यदाहपिपासारोगजित् । रक्तपित्तहृत् बल्य चक्षुष्य रक्तचन्दनम् । श्रीवास सरल पूति कुन्दुरुर्ग्रन्थिपर्णिक । सिह्लक, परमा मांसीदेवदारुसुरानख । सर्व्वेऽमी परमा लघो रक्षोघ्ना ज्वरनाशना ॥" राज.२प. । [१२ ।

लेपनः । पुं । सिह्लके । शिलारस । रा.नि.व.

लेलिहः । पु । कृमौ । पुरीषजकृमिविशेषे । च.वि.७अ. ।

लेलीनः (कः) । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

लेहः (नम्) । पुं, क्ली । आस्वादने । চাটা । रा नि.व २० । हे.च. । भोजने । अवलेहे । प.प्र. १ख. । लेहपाकविधि —"लेहे यत्रास्ति यो भागो निर्दिष्टो द्रवकल्कयो । तत्रापि पादिक कल्क द्रवात् कार्यो विजानता ॥ गुडाद्द्रवा मधुद्रोणी

द्रोणे द्रवो तु सा मता । देयी गुड: सिता वापि इति सर्व्वत्र निश्चितम् । अवलेह्य लेह्य तस्य मानं पलद्वयम् ॥ सुखमर्द्यं सुखस्पर्शो गन्धवर्णर सान्वित । पीडिते भजते लेह लेह: पाकमुपागत: ॥" वा । [इ च. ।

लेहिनः । पुं । टङ्कणक्षारे । সোহাগার খৈ ।

लेही । स्त्री । कर्णपालीरोगे । मिदा. । .

लेह्यम् । क्ली । षड्विधान्नान्यतमान्ने । रा.नि.व. २० । अमृते । श.मा. । त्रि । लेहनयोग्ये ।

लैङ्गिकी । स्त्री । वमनविरेचनयो. शोधनविशेषे । च.द.वमनाधिकारे ।

लैङ्गी । स्त्री । शिवलिङ्गीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

लोकः । पुं । प्रसिद्ध, स द्विविध स्थावरो जङ्गमश्च । "द्विविधात्मक एवायं लोकश्च यथात्मको वा" इति । सु.सू.१५. । [व.५ ।

लोककान्ता । स्त्री । ऋद्धिनामौषधे । रा.नि

लोकतुषारः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

लोकनाथः । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

लोकसंज्ञा (ज्ञिका) । स्त्री । कन्दगुडूच्यां । रा.नि.व.३ ।

लोकस्कन्दः । पुं । तमालवृक्षे । वै.निघ ।

लोकहिता । स्त्री । गुल्मावृक्षे । कुवल्यायाम् । वननाम्रायां । रा.नि.व.५ ।

लोकेशः । पुं । पारदे । रा.नि.व.११ ।

लोचकः । पुं । नेत्रकनीनिकायां । कज्जले । भ्रूरल्ल्यां । अव. त्रिलिङ्गवर्ज्जितः । मी. । मांसपिण्डे । कदलीवृक्षे । नीलवस्त्रे । निर्विते । चित्रा. । चाक्षुनिर्मोके । श.र. ।

लोचकर्कटः । पुं । लोचमस्तके । च.टी.स्वा. ।

लोचनम् । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व.१८ । चीरे । वै.निघ. । त्वचि । वा.उ.२८ । ।

लोचनहिता । स्त्री । कुष्माण्डे । रा.नि.व.११ ।

लोच(म)ना (नी,या) । स्त्री । *[illegible]* । विकाशे । धूमें । रा.नि.व.१ ।

लोचनामयः । पुं । नेत्ररोगे । चिक. ।

लोचमर्कटः । पुं । मयूरशिखायाम् । *[illegible]*टा । च.टी स्वा. । [मयूरशिखायां । अम. ।

लोचमस्तकः । पुं । अजमोदायां । भा. ।

लोचशिरः । क्ली । अजमोदायां । वै.निघ ।

लोचिका । स्त्री । लुचीति ख्याते खाद्यद्रव्ये । लूचि । पाकराजेश्वरः । [नः । वै.निघ ।

लोटा (टिका) । स्त्री । चुक्रायां । চুকাপা

लोठनम् । क्ली । हलहलवालने । চালা । (লোটা) । मा नि. ।

लोड़ा (णा) । स्त्री । आम्लिकायाम् । আমরুল শাক । लोणिकाख्ये । ছোট নুনী বড় নুনী শাক । रा.नि.व.५ । चाङ्गेरिकायाम् । भा ।

लोणकम् । क्ली । लवणे । वै.निघ. ।

लोणद्रष्णम् । क्ली । लवणद्रवे । रा.नि.व.८ ।

लोणाम्ला । स्त्री । चाङ्गेरिकायाम् । कुरुम नु नी । रा.नि.व.५ ।

लोणारम् । क्ली । लवणक्षारे । लोणार खार इति दाक्षिणात्ये प्रसिद्धम् । নোনার খার । गु णा.—चक्षुष्यं तीक्ष्णं पित्तहितकरं वातगुल्मार्श प्रशमनम् ईषद्रेचक । रा.नि.व.६ ।

लोणिका । स्त्री । लोणीशाके । কুরে নুনী, বন নুনী । पञ्जु । चाङ्गेर्यां । আমরুল । भा.पू. १भ. । चुक्रायां । চুকাপালং । वै.निघ. ।

लोणी । स्त्री । (Portulaca quadrifida. Syn. Meridiana or P. Oleracea.) Indian Purslane. *[illegible]* । বড় বা বন নুনী, কুরে নুনী । हिं *[illegible]* लुनिया, लुरका । *[illegible]* । बम्. *[illegible]* । *[illegible]* । *[illegible]* ।

लोतः (तम्) । पु, क्ली । *[illegible]* । चिक्. । चिह्न । *[illegible]* ।

लोधः (ध्र., क.) । पुं । (Symplocos

racemosa.) स्वनामख्यातवृक्षे । (লোধ গাছ, লোধ কাষ্ঠ । हिं लोध । तै तेल्ललोद्दुगचेट्टु । गुर्ज. लोदर । सु.सू.३७अ.लोध्रादिः । च.द.ज्व. चि.लोध्रादिः । "लोध्रोत्पलामृतापद्म ।" स द्विविधः वल्कसामान्यभेदात् । तत्र विशिष्टो वल्करोध्र इति । रा.नि.व.६ । अस्य गुणाः—रोध्रद्वयं कषायं शीतलं वातकफरक्तघ्नं चक्षुष्यं विषघ्नञ्च । "रोध्रो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत् । कषायो रक्तपित्तासृग्ज्वरातीसारशोथहृत् ।" भा.।

लोध्रपुष्पः । पुं । मधूकवृक्षे । মউল গাছ । वै.निघ. । [१भ,भा.व ।

लोध्रपुष्पकः । पुं । शालिधान्यविशेषे । भा.पू.

लोध्रपुष्पिणी । स्त्री । क्षुद्रधातक्याम् । ক্ষুদ্র ধাই ফুল । वै.निघ. ।

लोध्रवलम् । क्ली । तन्नामके चक्रपाणिदत्तस्य कृतौ । त्रि (स्त्री) । तत्कुलसम्भूते । च.द. ।

लोध्रवृक्षः । पुं । मधूकवृक्षे । रोध्रवृक्षे । वै. निघ. ।

लोध्रादिः । पुं । पित्तज्वरघ्नक्वाथे । च.द.पि. ज्व.चि । "लोध्रोत्पलामृतापद्मशारिवाणां समन्वितः । क्वाथः पित्तज्वरं हन्यात् ।"

लोपाकः । पुं । शृगालभेदे । स खाद्रलकमगदत्युच्यते । लोपाकदति लोके । খ্যাঁক্‌শিয়াল । सु. चि ८अ. । अयं विलेशयगुणः ।

लोपाकि(शि)का । स्त्री । धूर्तशृगालिकायाम् । খ্যাকশিয়ালী । भ.भा. । हारा. ।

लोपाशकः । पुं । शृगाले । খ্যাক্‌শিয়াল । हारा. ।

लोभनम् । क्ली । मांसे । वै.निघ. ।

लोभ्यः । पुं । हरिताले । वै.निघ. । त्रिश्वोदान्यभेदे, मुद्गे । मुग । हे.च. ।

लोमम् । क्ली । खाद्यूके । লেখ । जटा. ।

लोम (न्) । क्ली । केशे । रोमनि । (रें१७४) । चम. । तदुक्तं —"यस्तु मत्स्यानि लोमानि भक्ष्याणि भवन्ति हि ।" भा. । [नि व.१२ ।

लोमकरणी । स्त्री । मांसरोहिणीभेदे । रा

लोमकर्कटी । स्त्री । चर्मकीटायाम् । वै.निघ. ।

लोमकर्णः । पुं । शशके । খরগোস । हे.च. ।

लोमकूपः । पुं । त्वग्रन्ध्रे । "सन्ति यावन्ति रोमाणि तावन्तो लोमकूपकाः ।" भा. ।

लोमघ्नम् । क्ली । इन्द्रलुप्तरोगे । টাকপোকা । त्रि । लोमपातने । निदा. ।

लोमदीपः । पुं । शोणितजकृमिभेदे । रक्तजकृमि । च.वि.७अ. । [नि.व.११ ।

लोमफलम् । क्ली । भव्यफले । চালতা । रा.

लोमविध्वंसः । पुं । कृमौ । कृमि । वै.निघ. ।

लोमविषः । पुं । व्याघ्रादौ । हे.च. ।

लोमशः । पुं । मध्वालौ । মউ আলু । धातुकासीसे । "कासीसे तमालपत्रे वा ।" च.द. । मेषे । त्रिका. । कोकङ्नामविलेशयमृगे । रा.नि. व.१९ ।

लोमशकर्णः । पुं । शशके । শশক । सु.सू. ४६अ. । [कुड़ गाछ । रा.नि.व.७ ।

लोमशकाण्डा । स्त्री । कर्कटिकायाम् । কাঁ-

लोमशच्छदः । पुं । देवताड़वृक्षे । (দেয়াতাড়া । प सु. । पीतदेवदाल्याम् । त्रिका ।

लोमशपत्रा (त्रिका) । स्त्री । पीतदेवदाल्याम् । वै.निघ. । [णी । प.सु. ।

लोमशपर्णिनी । स्त्री । माषपर्ण्याम् । माषा-

लोमशपुष्पकः । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.९

लोमशमार्जारः । पुं । गन्धमार्जारे । गन्धगकुले । तद्गुणाः—कफवातघ्नः पथ्यः सुगन्धिः शौर्यकरः कण्डूकोठघ्नश्च । रा.नि.व.१९ ।

लोमशा । स्त्री । गन्धमांस्याम्, सुगन्धजटामांस्याम् । गन्धमांसी, सुगन्ध जटामांसी । रा.नि.व.१२ । वचायाम् । वच । काकोल्याम् । कौकृला । रा नि. व.२१ । मिश्यां । मउरी । च.सू.४अ. । काकजङ्घायाम् । शुकशिम्ब्याम् । महामेदायाम् । मे. । अजपुष्पायाम् । एर्वारौ । দাকুড় গাছ । रा.नि. व.४।७ । अतिबलायाम् । विश्वः । [दी । तन्नाम् ।

लोमशातनम् । त्रि । लोमनाशके हरिताला-

लोमशी । स्त्री । कर्कटीविशेषे । वै निघ. ।

लोमहन् । पुं । हरिताले । हे.च. ।

लोमा । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ ।

लोमादः । पु । मलजक्रमिभेदे । च.वि ७च ।

लोमालिका । स्त्री। ग्रमालिकायां । आले ङा । थ्याक्शियाली । त्रिका. ।

लोलजिह्वा । स्त्री । महाबलायाम् । वै.निघ.।

लोला । स्त्री । जिह्वायां । त्रिका. ।

लोलान्धः । पु । अपस्माररोगे । रा नि व.२०।

लोलिका । स्त्री । क्षुमीविशेषे । पाडिहाम । चाङ्गेरी । आमरुल । लटा ।

लोलिनी । स्त्री । नीलवृक्षायाम् । (विन्दुष्ठते) ।

लोलिम्बराज । पु । वैद्यजीवनग्रन्थकारे ।

लोष्टम् । क्ली पुं । गुडे । लोहे । ढेला । अम ।

लोहरजसि । लोह चूर, मधुर । रा.नि.व.१४ ।

लोष्टराज. । पुं । रौप्ये । वै.निघ. ।

लोहम् । क्ली, पु । अगुरुणि । कालागुरुणि । रा.नि.व.१२ । च.सू.२७. । चि यो यक्ष्म चि. । "लोहामलताभया ।" भा पू.१भ चित्तभ्रमज्व चि. । "लोहलामज्वलैलाभि ।" कालधातौ । कांसा । रा नि.व.१२ । रक्तधातौ । ताम्र । रा.नि व.१८ । स्वर्णे । सुवर्णलोहे । काललोहे । ताम्रे । पित्तले । रौप्ये । सीसके । वङ्गे । चर्म्मे । मे. ।

लोहकण्टकः । पुं । मदनद्रुमे । श च. ।

लोहकर्षः (क.) । पु । लोहचुम्बके । चुम्बक पाथर । भा. ।

लोहकान्तम् । क्ली । कान्तलोहे । देखो र. प सु. । लोहचुम्बके । वै.निघ. ।

लोहकिट्टम् । क्ली । लोहमले । मण्डूर । रा. नि.व.१३ । प्रयोगे तद पुराण ग्राह्यम् । चि यो. ग्रहण्यधिसुखचूर्णे ।

लोहकीटः पुं । मण्डूरे । वै निघ ।

लोहचूर्णम् । क्ली । लोहमले । मण्डूर । रा. नि व १३ ।

लोहजम् । क्ली । रक्तलोहे । वर्त्तलोहे । लो हमले । मण्डूर । रा.नि व.१३ । कांस्ये । र च. ।

लोहद्रावी (दन) । पु । टङ्कणक्षारे । सोहा गा । रा नि.व.६ । अम्लवेतसे । प मु. ।

लोहनिर्यासः । पु । लोहकिट्टे । मण्डूर ।

लोहपञ्चकम् । क्ली । स्वर्णरौप्यताम्रवङ्गशीशे-षु, स्वर्णरौप्यताम्रपूकान्तलोहेषु वा ।

लोहपृष्ठः । पु । कङ्कपक्षिणि । कांक पाखी । अम. । प मु.२०प ।

लोहबालः । पु । शालिधान्यविशेषे । लोह-ताम्र धान । प.मु.२०प. । [निघ ।

लोहमलम् । क्ली । लोहकिट्टे । मण्डूर । वै.

लोहमारः (क) । पु। शालिपर्णी । प.मु। त्रिका । लोहमर्द्दकद्रव्ये । लोहमर्द्दकद्रव्यवर्गो य था—"त्रिफला त्रिवृता दन्ती कटुकी ताम्रमुत्रि का । हस्तिकर्णाकवीरवपत्रकचित्रका । महावेर त्रिकत्री च भक्षभल्लातकौषधम् । दाडिमस्य च पत्राणि शतपुष्पी पुनर्नवा । कुठारकामकी कन्द लक्ष्मी भेकस पर्णिका । हस्तिकर्णपलाशय कुलिश कौमराजक । माष ग्रहितकर्णय गौमिला सौ ख्मारक । गिरिमालनक ग्रीस त्रिफलादियं गण ।" र.सा.स. ।

लोहरण्डक. । पु । मदनद्रुमे । वै निघ. ।

लोहलः । त्रि । अस्फुटभाषिणि । अम. ।

लोहवरम् । क्ली । स्वर्णे । त्रिका । [वै.निघ.।

लोहविट् (ठा) । पु । लोहमले । मण्डूर ।

लोहश्लेषणः । पु । टङ्कणक्षारे । सोहागा । र्.च. । [रा.नि.व १३ ।

लोहसङ्करम् । क्ली । वर्त्तलोहे, रक्तलोहे ।

लोहसारः । पु । कान्तलोहे । वै.निघ. ।

लोहसिंहानम् (निका) । क्ली, स्त्री । लोहकिट्टे । भा. ।

लोहहृत् । पु । टङ्कणक्षारे । वै निघ ।

लोहास्यम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । र भा. ।

लोहि । क्ली । टङ्कणक्षारे । श्वेत सोहागा । रा.नि.व ६ । [ड्रि । त्रिका ।

लोहिका । स्त्री । लौहपात्रविशेषे । लोह-

लोहितम् । क्ली । रक्तचन्दने । रा.नि व.१२ । हि.नी बटकभरतैलि । पत्राङ्गचन्दने । बकम का ष्ठ । हरिद्रमे । हरिचन्दन । रा.नि.व.१२ । कु

कुमि मे स्वर्णगैरिके क्ष्यागुरुणि । वै निघ । पु । माणिक्ये । पद्मराग । भा । रक्तपिण्डालौ । लाल आलु । रा नि व.७ । रक्तेक्षौ । रक्तशालौ । रा नि व १४।१६ । पल ण्डौ । प.मु । रोहितम त्स्ये । मृगविशेषे । श र । मयूरे श ष । सर्पे । धरणि । नदभेदे । मे । रक्तलशुने । नेत्ररोगभे दे । चि । रक्तवर्णे ।

लोहितकम । क्ली । पित्तलधातौ । पितल । रा नि व १२ । पु । माणिक्यभेदे । पद्मराग । हे च । शालिधान्यभेदे । सु सू.४६च ।

लोहितचन्दनम् । क्ली । रक्तचन्दने । कुङ्कुमे । धम ।

लोहितपुष्पक. । पु । दाडिमवृक्षे । भा ।

लोहितपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । चक्रका ख्यौपुष्पवृक्षे । वम् उटकटारा । रा नि व १० ।

लोहितमृत्तिका । स्त्री । गैरिकमृत्तिकायाम् । गेरिमाटी । रक्तमृत्तिकायां । लालमाटी । प सु ।

लोहितयष्टिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । सि या च द ज्व.चि षटकम्बरतैले । "लाक्षानिशालो हितयष्टिकाभि ।"

लोहितलता । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । संग्रह ।

लोहितशालि । पु । रक्तशालौ । मायधानि धान वाडा धान । रा नि व १६ ।

लोहितशिग्रु । पु । रक्तशिग्रौ । लाल स जिना । वै निघ. ।

लोहितक्षया । स्त्री । योनिव्यापद्विशेषे । ल क्षण यथा "वातपित्ताभ्यां क्षीयते रक्त । स दाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया ।" वा.उ. ३३च ।

लोहिता । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । वराक्रान्ता । श च. । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि व ५ । सिम्बीभेदे । मञ्जिष्ठायाम् । लाक्षायाम् । लज्जालुकायां । वै निघ । शरीरे तन्नामिका द्वितीया त्वक् । "या शौहे वोद्व्यभागमभाषा तिलकालका यधिष्ठाना ।" सु शा ४च ।

लोहिताक्ष. । पु । कम्पिल्लके । कमलागुंडि । रा.नि.व.१२ ।

लोहितानन. । पु । नकुले । नेउल । रा नि व १८ । [विशये । सु कल्प ८च ।

लोहिताभ । पु । रक्ताभमहाविषवृश्चिक

लोहिताय. (यसम्) । क्ली । ताम्रे । तामा । त्रिका । व्याक. ।

लोहितार्मं (न्) । क्ली । शुक्लभागगतनेत्ररो गे । लक्षण —'यन्मांसं प्रचयमुपैति शुक्लभागे पद्माभ तदुपदिशन्ति लोहितार्मं ।" सु उ ४च ।

लोहितालु: । पु । रक्तपिण्डालौ । लाल आलु । कोङ्कणे प्रसिद्धे फोण्डालौ । रा नि व ७ ।

लोहिताक्षम् । क्ली । तन्नामकसक्थिमर्म भेदे । "ऊर्वमधोवङ्क्षणसन्धे रूरुमूल ।" सु शा ६ च । पु । दर्वीकरजातीयसर्पे । सु कल्प ४च । कोकिले । श.च. । [ख्या । सु चि ११च ।

लोहितिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रामतरु

लोहितेक्षु. । पु । रक्तेक्षौ । काजलि ईक्षु । रा नि व १४ ।

लोहित्याज. । पु । तृणधान्यभेदे । लोहित श्याम । गुणा —श्यामाकवत् । च सू २७च ।

लोहिनी । स्त्री । श्वेतकिण्विकायाम् । वै निघ ।

लोहोच्छिष्टम् । क्ली । लौहकिट्टे । वै निघ. ।

लोहोत्तमम् । क्ली । स्वर्णे । हे च. ।

लोहोत्थम् । क्ली । मण्डूरे । वै निघ ।

लोह । पु,क्ली । (Ferrum) Iron. स्वनाम-ख्यातधातौ । लोहा । हिं लोंधोया । मं कुनुम । लोहस्य गुणा —"लौहं तिक्त सर शीत मधुर तुवरं गुरु । रूक्ष वयस्य चक्षुष्य लेखनं वातल ज येत् । कफं पित्त गर शूलं शोथार्शं प्लीहपाण्डुता. । मेदोमेहकृमीन् कुष्ठं तत्किट्ट तद्वदेव हि ।'इति । लोहमष्टधा क्रौञ्च(काञ्चि)कालिङ्गकभिभद्रवज्रपाण्डिनिरङ्गकान्तभेदेन गुणा —"सामान्याद्द्विगुण क्रौञ्च कालिङ्गोऽष्टगुणस्तत । कलि शतगुण भद्र भद्राद्वज्र सहस्रधा । वज्रात् शतगुण पाण्डि निरङ्ग दशभिगुणे । तत. कोटिसहस्रैर्वा कान्तलौह म-हागुणम् । रस चि.६च । दोषा —'गुरुता हृद्गतानकृद कष्टल दाहकारिता । चलदोष सुदुनम्णी दोषा शुद्धायसस्य तु । इति । अर्जु

कमलौहदोषाः—"षण्ढत्वकुष्ठामयमृत्युदं भवेत् हृद्रोगशूली कुरुतेऽश्मरीञ्च। नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं करोति हृल्लासमशुद्धलौहम्॥" तत्सेवने निषेधः। "कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकान्तथा। मद्यमम्लरसञ्चापि त्यजेल्लौहस्य सेवकः॥" लौहशोधनादिपरिभाषा—"शुद्ध्यर्थं त्रिफला लौहात् कर्त्तव्या द्विगुणा सदा। चतुर्गुणं फलात्तोयमष्टभागावशेषितम्। एष एव विधिर्नित्यं चालनेऽपि प्रशस्यते। वधार्थे त्रिफला ग्राह्या लौहान्नित्यं चतुर्गुणा। तोयमष्टगुणन्तच्च चतुर्भागावशेषितम्। भानुपाकार्थमिच्छन्ति त्रिफलामयसा समाम्॥" प.प्र.। लौहमारणम्—"शुद्ध लौहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः। मर्दयित्वा पुटेदग्नौ दद्यादेवं पुटत्रयम्। पुटत्रयं कुमार्य्याश्च कुठारच्छिन्नकारसैः। पुटषट्कं ततो दद्यादेवं लौहमृतिर्भवेत्॥" अन्यच्च—"क्षिपेच्च द्वादशांशेन दरदं लौहचूर्णतः। मर्द्दयेत् कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत्। एवं सप्तपुटैर्मृत्यु लौहचूर्णमवाप्नुयात्॥" इत्यादि। 'लौहवत् सम्भवा तप्ता लौहपची तला पिना। गोमूत्रे शुद्धिमायाति निषिक्ता स्वविधानतः॥" शा.कौ.। मृतलौहलक्षणम्—"लौहस्य समाकारः स्पर्शग्राह्यः प्रतीयते। यदा लौहस्तदा ज्ञेयः सुमृतो वैद्यसत्तमैः॥" सग्रह.। लौहोत्पत्तिः —'पुरा लोमिलदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि। उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लौहानि विविधानि च॥" भा.पू.१भ.धा.व.। लौहसंस्कारः। स चयोदशविधः। यथा,—घर्षणम् उद्वर्तनम् भस्मभावनम् आतपशोषः निषेकः मारणं दलनं चालनं सूर्य्यपाकः स्थालीपाकः चूर्णनं पुटपाकः पाकनिष्पत्तिश्च। "स्यात् षोडशगुणं तोयमष्टभागावशेषितम्। अन्यानि यानि वस्तूनि योक्तव्यानि पुटादिषु। तानि लौहसमान्याहुर्जलं प्रागेव कीर्त्तितम्। लभ्यते स्वरसो येषां तेषां क्वाथोऽत्र नेष्यते॥ त्रिफलाव्यतिरेकेण मतमेतत् पतञ्जलेः। एष एव विधिर्नित्यं चालनेऽपि प्रशस्यते॥ लौहवत् त्रिफला ग्राह्या त्रिफलावत् पयो मतम्। प्राक्कीर्त्तितं जलञ्चात्र मृदुमध्यादिभेदतः॥ मृदुमध्यकठोरत्वात् क्वाथ्यद्रव्यं त्रिधा मतम्। क्वाथ्यद्रव्यानुसारेण देयं स्यात्तु जलं त्रिधा॥" पतञ्जलिराह सामान्यपरिभाषां लौहमारणार्थम्। "द्विगुणा त्रिफला लौहात् फलात् षोडशिकं जलम्। अष्टभागावशिष्टन्तु मारणे जलमिष्यते॥ समा च त्रिफला ग्राह्या जलञ्चाष्टगुणं तथा। वधार्थं स्थापयेत्तोयं तस्मादं वस्त्रशोधितम्॥ वधार्थेन समं ग्राह्यं पाकार्थञ्च समं फलम्। अष्टभागावशिष्टञ्च पाकार्थं जलमिष्यते॥ एवं जलं फलं प्रोक्तं यथायोगेन योजयेत्॥" अथ लौहपाकलक्षणमाह। तदुक्तं पतञ्जलिना। "तावल्लौहं पचेद्वैद्यो यावत्स्नेहो गालितम्। समुद्रं जायते यावत् न निःसरति स्पन्दिभिः॥" अन्यच्च—"अङ्गुलिभ्यां दृढं घृष्टं यदा चूर्णत्वमागतम्। तदा सिद्धं विजानीयाल्लौहं लौहविदां वरः॥ अञ्जनाभं घनं स्निग्धं मृणामूलमलेपनम्। भक्तिमन्मर्भास चिरं सम्यक्पक्वस्य लक्षणम्॥ मन्दमाहुरथो लौहमलम्भाखिललक्षणम्। अतिपाकेन तज्ज्ञेयं खरमुज्झितलक्षणम्॥" अमोघतन्त्रे चोक्तं। "पाकास्तु त्रिविधाः प्रोक्ता मृदुमध्यमतीक्ष्णकाः। त्रैविध्यात् सर्व्वधातूनां पित्तानिलकफात्मनाम्॥ दर्व्वीमाश्लिष्यते यत्तु स्वैरं स्खलति वा नवा मृदुपाकं विजानीयात् पित्ते तल्लौहं योजयेत्॥ सिकतापुञ्जोपमं यत्तु सुपिकेष समन्वितम्। तदयः खरपाकं स्यात् श्लेष्मण्येव प्रकीर्त्तितः॥ एकैकगुणयोगित्वात् न तदिच्छन्ति तद्विदः। सर्व्वप्रकृतिसेव्यत्वान्मध्यमं बहु पूजितम्। गुडादिः प्रविशेद्यत्र तत्र पाकोऽस्य सुदृढ़ा॥" कान्तलौहे। तीक्ष्णलौहे। रा.नि.व. १३।२१। मण्डूरे। कांस्ये। अगुरुणि। रा.नि.व. १२। [व.१३।

लौहकान्तकम्। क्ली। कान्तलौहे। रा.नि.

लौहकिट्टम्। क्ली। मण्डूरे। प.मु.।

लौहजम्। क्ली। वर्त्तलौहे। विमलौ। रा.नि. व.१२। मण्डूरे। र.मा.।

लौहदाहः। पुं। अश्वस्य वायुप्रकोपादौ दग्धलौहशलाकया दाहकरणे। ज.द.१४अ.।

लौहपत्री। स्त्री। लौहघटकायां। (लोहार चटी)। शा.कौ.लौहमारणे।

लौहभाण्डः। पुं। अश्मभाण्डे। हामानदिस्ता। श.च.। क्ली। लौहनिर्म्मितभाण्डे।

लौहभूः। स्त्री। लौहपात्रविशेषे। श.च.।

लौहमेकीबीजम्। क्ली। रसमारणौषधभेदे। रस वि.१अ.।

लोहमलम् । क्ली । लोहकिट्टे । मण्डूर । रा. नि व १३ । सुश्रुत् १८८,६४।दि ।

लोहविशुद्धि । पु । टङ्कणक्षारे । सोहागा । रसास टङ्कणक्षारी ।

व

वंशः । पु । (Bambusa arundinacea) स्वनामख्यातपत्रशाकवृक्षे । बाँश । हि वाँस । म वेलू । तै वेदुरु, वेन्नेमुक्क वेनुर्मोधि वेनु । बम् माल्हगय । ता. मनुगिल । स द्विधा सामान्यो रन्ध्रवंशश्च । गुणाः—उभावेव कषायौ ईषत्तिक्तौ शीतलौ मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शोदाहपित्तास्रघ्नौ च । रन्ध्रवंशस्तु विशेषेण दीपनो जीर्णघ्न रुच्य पाचन हृद्य शूलघ्नश्च । रा नि व ७ । तत्करीरगुणाः—"करीरो वंशजो रुच्य वातपित्तकरः कटु । स कषायो विदाही च श्लेष्मघ्न पाकत कटुः ॥" राज १५ । सर्ज्जवृक्षे । शाल गाछ । रा नि व ८। इक्षौ । रा नि व १४ । पृष्ठास्थि । पिठेर दाँड़ा । त्रिका ।

वंशक । पु । मत्स्यविशेषे । शाकशोड़ा आथ । गुणाः—शीतल, मधुर स्निग्ध पुष्टिकार श्लेष्मल धारक अविदाही गुरु रुच्य बलवर्धन । सुश्रु ४५ष । क्षुद्रमत्स्ये । बाँशपाता माछ । क्ली । अगुरुकाष्ठे । हारा ।

वंशकज्ञम् क्ली । कृष्णागुरुकाष्ठे । वै निघ ।

वंशकफम । क्ली । शाल्मलीतूलके, वंशतूले वा । यद्वशादेव वायुना नीत नभसि उड्डीयते । हारा. ।

वंशकरीरः । पु । वंशाङ्कुरे । बाँशेर कोंड़ । गुणाः—"तत्करीर कटु पाके रसे रुक्षो गुरु सर । कषाय कफकृत् स्वादुर्विदाही वात पित्तल ॥" भा. ।

वंशकर्पूर (रोचना) । पुं स्त्री । वंशरोचनायाम् । वंशलोचन । रा नि व ६ ।

वंशकार. । पु । शङ्खके । वै निघ ।

वंशकुटजा । स्त्री । श्वेतकुटजे । वै.निघ. ।

वंशज. । पु, क्ली । वेणुयवे । बाँशेर चाउल । रा.नि.व १६ । अगुरुकाष्ठे । स्त्री (जा) । वंशरोचनायाम् । वंशलोचन् । श र. । "वंशजा बृंहणी वृष्या बल्या स्वाद्वी च शीतला । तृष्णाकासक्षय-श्वासज्वरपित्तास्रकामला । हरेत्कुष्ठ व्रणम्पाण्डु कषाया वातकृच्छ्रजित् ॥" भा. । [रा नि व ६ ।

वंशतण्डुल. । पु । वेणुयवे । बाँशेर चाउल ।

वंशतैलम् । क्ली । अक्षिविकारोपयोगि तैलम् । "वंशतैलमक्षिघ्न मूत्रे वंशफले घृतम् ।" रस र. ।

वंशदला । स्त्री । वंशपत्रतृणे । बाँशपाताघास । रा नि व ८ ।

वंशदूर्वा । स्त्री । कटुकायाम् । कटकी । शत पर्व्वायाम् । दूर्व्वाविशेष । किम्बुकायाम् । रा. नि व २२ ।

वंशधान्यम । क्ली । वेणुयवे । बाँशेर चाउल । तच्च देशभेदाद्बहुविध । रा नि व १६ ।

वंशनेत्रम् । क्ली । इक्षुमूले । आखेर चक्षु । रा नि व १४ ।

वंशपत्र: । पु । नले । नल । रा नि व ७ ।

वंशपत्रक. । पु । श्वेतेक्षौ । रा नि व १४ । वंशकमत्स्ये । बाँशपाता माछ । श मा । देशज ली । वै निघ. । क्ली । वंशपत्रहरिताले । द्रे च. ।

वंशपत्रिका (त्री) । स्त्री । वेणुदले । बाँशेर पाता । सा क्ली.सर्व्वज्वरहरलोहे । वंशपत्राकार तृणे । बाँशपात घास । सं वेणुपत्री । कं बिदिरधिनि । गुणाः—मधुरा शीतला पित्तघ्नी रक्तदोषहरी रुच्या पयःदुग्धवर्द्धिनी च । रा नि व ८ ।

वंशपीत: । पु । कणगुग्गुली । रा नि व.१२ ।

वंशपुष्पा । स्त्री । सहदेवायां । रा नि व.४ ।

वंशपूरकम्
वंशमूलम् } क्ली । इक्षुमूले । रा.नि व.१४ ।

वंशबीज. । पु । वेणुयवे । बाँशेर चाउल । रा नि व.१६ । [नि व १६ ।

वंशयव. । पु । वेणुयवे । बाँशेर चाउल । रा.

वंशरोचना । स्त्री । The manna of the

bambu. वंशपर्वमध्यजातनीलाभधवलपदार्थे। বংশলোচন। त तवषीरि। गुणा.—रुचा कषाया मधुरा हिमा श्वासकासघ्नी रक्तशुद्धिकरी तापघ्नी पित्तोद्रेकशमनी च। रा.नि.व.६। [निघ.।

वंशवर्द्धिनी। स्त्री। वंशलोचनायाम्। वै

वंशविदलः। पुं। वंशकृतसन्दंशिकायां। বাঁশের চিমটা। सु.चि.२७अ.।

वंशव्यजनवायुः। पु। वंशकृततालवृन्तवायौ। বাঁশের পাখার বাতাস। गुणा.—"वंशव्यजनजो वात रुक्षो वातपित्तद।" राज.२५प.।

वंशशर्करा। स्त्री। वंशोद्भवशर्करायां। শাঁস শাঁড়ার চিনি। गुणा.—चक्षुष्या बल्या सुमधुरा रुचा च। रा.नि.व.१४। वंशरोचनायाम्। रा.नि.व.६।

वंशशलाका। स्त्री। वीरणमूले। বেণার মূল। वंशनिर्मितशलाकायां। हे.च.।

वंशक्षीरी। स्त्री। वंशरोचनायां। रा.नि.व.६।

वंशाङ्कुरः। पुं। वंशकरीरे। বাঁশের কোঁড়। रा.नि.व.७। [वै.निघ.।

वंशाग्रम्। क्ली। वंशाङ्कुरे। বাঁশের কোড়।

वंशान्तरः। पुं। नदी। নল, খাগড়া। रा.नि.व.८। [द्।सु.चि.१८अ.।

वंशावलेखः। पुं। वंशलचि। বাঁশের ছ

वंशास्थि। क्ली। मर्कटास्थनि। वै.निघ.।

वंशाह्वः। पुं। वेणुयवे। रा.नि.व.१६।

वंशिकः। पुं,क्ली। कृष्णेक्षौ। কাজলি ইক্ষু। वै.निघ.। अगुरुकाष्ठे। अम.। स्त्री (का)। पिप्पल्याम्। वै.निघ.।

वंशी। स्त्री। वंशलोचनायां। वै.निघ २भ.सं.व कुची.चि.जातीफलादिचूर्णे। वंशे। कर्षचतुष्टये। ८तो.। रा.नि.व.२१। [पि चि,वासाखण्डे।

वंशोद्भवा। स्त्री। वंशरोचनायाम्। वै.निघ.र.

वंशकम्। क्ली। वंशलोचने। वै निघ.२भ चय. चि.सूर्यप्रभावल्याम्।

वकः। पु। वकसिद्धवे। বকফুলের গাছ। हिं बासना। मं बगला। तैं बकिचि। ता. अर्म-

ति। अवजातीयजलचरपक्षिविशेषे। বক পাখী। तस्य मांसं भक्षणात् गुरु। रा.नि.व.१७। वातघ्नं स्निग्ध सृष्टमलं वृष्यं रक्तपित्तहरं हिमच। राज. १५प.। See बकः। —

वकचिञ्चिका। स्त्री। मत्स्यविशेषे। हारा.।

वकपुष्पः (ष्पा,ष्पी)। पु,स्त्री। अगस्तिवृक्षे। বাসনা ফুলের গাছ। श.र.। क्ली। वकपुष्पे।

वकाची। स्त्री। वकचिञ्चिकामत्स्ये। हारा.।

वकु(कू)लः। पुं। (Memusops Elengi.) स्वनामख्यातवृक्षे। বকুল গাছ। हिं बकुल, मौलसरी। तैं पोगडचेट्टु। उत्. बउड़कुडि। बम्. बकुली। दा. घोलसरी। ता मोगदम्। गुणा. —शीतलः हृद्यः विषदोषहर, मधुरः कषाय, मदाढ्यः कफहर। हृद्यं चोराख्य सुरभि शीतल मधुरं स्निग्धकषाय मलसवाहि च। इति तत्कप पुष्पगुणा.। रा.नि.व.१०। "बकुलस्तुवरोऽनुष्ण: कटुप्राकरसो गुरु.। कफपित्तविषश्वित्रक्रिमिदन्तगदापह.॥" भा.। "मधुरञ्च कषायञ्च स्निग्धं संग्राहि वाकुलं। स्थिरीकरञ्च दन्तानां विशदं फलमुच्यते॥" सु.सू.४६अ.।

वकुलपुष्पम्। क्ली। वकुलकुसुमे। अम.।

वकुला। स्त्री। कटुकायां। कट्की। रा.नि.व.६।

वकुली। स्त्री। काकोल्यां। কাঁকলা। श.च.।

वकेरुका। स्त्री। बलाकायां। मे.।

वकोटः। पुं। वके। त्रिका.।

वक्कसः। पु। मद्यविशेषे। अयं लगल एव। गुणा:—"हृद्य, प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोफ हृत्। वक्कसो हृतसारत्वात् विष्टम्भी वातकोपन। दीपनः सृष्टविण्मूत्रो विशदोऽल्पमदो गुरु:॥" सु.सू.४५अ.मद्यव.।

वक्र(क)शालिः। पुं। स्वनामख्यातनव्यदेशसम्भूतशालिधान्ये। শালিধান্যবিশেষ, যাহা নব্যদেশে জন্মে। मं धकीधान। गुणा:—लघुः सुखपाककरश्च। रा.नि.व.१६।

वक्रम्। क्ली। शुण्ठे। रा.नि.व.१८। तगरमूले। वै निघ.। तगरपुष्पे। টগর মূল। रा.नि.व.३०।

वक्रकटुता। स्त्री। सुवक्र कटुतायाम्। हे. ग्रहेरस।आ.नि.।

वक्रखुरः । पुं । दन्ते । त्रिका. ।

वक्रपट्टः । पु । अश्वस्य चणकभोजनपात्रे । তোবড়া । हे.च. ।

वक्रभेदी (इन्) । पुं । तित्तिरपक्षि । है.च. ।

वक्रवासः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । লেবু গাছ । रा.नि व.११ ।

वक्रगन्धा स्त्री । काकादनीलतायाम्, श्वेत गुञ्जायाम् । रा.नि.व.३। रक्तगुञ्जायाम् । वै निघ.।

वक्रशोधनम् । क्ली । निम्बूफले । লেবু । वै. निघ. । अम्लफले । চালতা । रा.नि.व.११। त्रि । मुखशोधने । [टा । त्रि । मुखशोधके ।

वक्रशोधी (इन्) ।.पुं । जम्बीरे । লেবু । ज

वक्राधिवासः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । वै.निघ.।

वक्रालुः । पुं । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

वक्रम् । क्ली । तगरे । তগরপাদুকা । वा उ. २०५. । सि यो.च द.च मा.चि. । पर्पटके । ক্ষেতপাপড়া । रा.नि.व.५ । स्थानं त्यक्त्वा वक्रीभूते अस्थिभङ्गविशेषे । "तत्राधुमभविमुक्तासि" इति लक्षणम् । सु नि.१५अ. । भा. । त्रि । असरले ।

वक्रकण्टः (कः) । पुं । खदिरवृक्षे । খয়ের গাছ । रा.नि.व.८ । बदरवृक्षे । কুল গাছ । रा. नि.व.११ ।

वक्रगः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

वक्रगुल्फः । पु । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

वक्रग्रीवः । पुं । उष्ट्रे । त्रिका. । [अ र. ।

वक्रचञ्चुः । पुं । शुकपक्षिणि । টেঁয়া পাখী ।

वक्रतुण्डः । पुं । शुकपक्षिणि । अ र. ।

वक्रदंष्ट्रः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

वक्रदन्ती । स्त्री । कलदन्त्याम् । वै.निघ. ।

वक्रनक्रः । पुं । शुकपक्षिणि । টেঁয়াপাখী । मे.।

वक्रनासिकः । पुं । पेचके । त्रिका. ।

वक्रपुच्छः । पुं । कुक्कुरे । त्रिका. ।

वक्रपुष्पः । पुं । बकवृक्षे । বকফুলের গাছ । रा.नि.व.१० । पलाशवृक्षे । পলাশ গাছ । वै. निघ ।

वक्रपुष्पिका । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विष-लाङ्गुलिया । वै निघ ।

वक्रवालधिः, **वक्रलाङ्गूलः** } पुं । कुक्कुरे । है च. । रा.नि. व.१९ । त्रि । वक्रपुच्छयुक्ते ।

वक्रवक्त्रः । पुं । शूकरे । श.र. ।

वक्रशल्या । स्त्री । कुटुम्बिनीवृक्षे । रा.नि.व. ५ । कटुतुम्ब्याम् । তিৎলাউ । रक्तलाङ्गलिकायाम् । লাল বিষলাঙ্গুলিয়া । वै.निघ. ।

वक्रा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়াশৃঙ্গী । मद.व.३ । सक्कायाम् । পিড়িং শাক । वै.निघ ।

वक्राग्रम् । क्ली । कपाटवक्रवृक्षे । र.मा. ।

वक्राङ्गः । पु । हंसे । हे.च.। त्रि । कुटिलाङ्गे ।

वक्री (इन्) । पुं । गर्भविकारजन्यपुरुषभेदे । यथा—"मातुर्व्यवायप्रतिघेन वक्री स्यादीर्ष्यस्वतया पितुश्च ।" च.शा.२अ. । [का. ।

वङ्कसेनः । पु । अगस्तिवृक्षे । বক.বৃক্ষ । वि-

वङ्क्रिः (ङ्क्री) । पुं, क्ली (ङ्क्रि,ङ्क्री) । पर्शुके, पार्श्वास्थनि । उणा. । हे.च. ।

वङ्क्रिलः । पुं । कण्टके । त्रिका. ।

वङ्गम् । क्ली । सीसधातौ । সীসা । रङ्गधातौ । রাং, টিন্ । रा.नि.व.१३ । वङ्गं द्विविधं खुरक-मिश्रभेदेन । यदुक्तं—"श्वेतं मृदु लघु स्वच्छं स्निग्धमुष्णसहं हिमम् । मूत्रपथकरं कान्तं खुरकेऽस्मदाहृतम् । खुरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं वङ्गमुच्यते । उत्तमं खुरकं तत्र मिश्रकं त्ववरं मतम् ॥" गुणा.—"वङ्गं लघु सरं रूक्षमुष्णं मेहकफक्रिमीन् । निहन्ति पाण्डु सश्वासं चक्षुष्यं पित्तलं मनाक् ॥" भा.पू.१भ.धा.व । तिक्तं मधुरं मेदि पाण्डुक्रिमिघ्नं वातघ्नं ईषत्पित्तलञ्च । राज. । "वपु वङ्ग-मयमि इष्ट सवर्णापारसैश्चवं वशी । अमसि पट-गलितमथो गलनमसत पुनर्मन्दम् ।" अन्यमतं यथा—"वङ्गं सतालमर्कस्य दुग्धे पिष्टा च तं पुटेत् । पश्चादश्वत्थमेषूर्णं समधा भवतां वर्जत् ॥" समधामवङ्गतालकम् अर्कक्षीरेण पिष्ट्वा अश्वत्थवल्कचूर्णेन सप्तधा गजपुटे पचेत् । "शुष्का द्रव्यतरे पात्रे लौहदण्डेन बुद्धिमान् । यह दर्व्यादिचूर्णैर्लौहामतिपत्रकः । प्रथमं रजनीचूर्णैर्द्वितीये लौह-

-कस्य च । तृतीये त्रिफलाचूर्णं चतुर्थेऽश्वत्थचिञ्च-योः । एवं यामद्वयं मर्द्यं सुतप्तञ्च हठाग्निना । अ-नेन जायते भस्म वङ्गस्य नात्र संशयः ॥" शा.कौ. । अमृतीकरणं सीसशब्दे द्रष्टव्यम् । पुं । कार्पासे । वार्त्ताकौ । मे. ।

वङ्गजम् । क्ली । सिन्दूरे । र मा. । [श.र. ।

वङ्गनः । पुं । वार्त्ताकुवृक्षे । বেগুন গাছ ।

वङ्गमलः । पुं, क्ली । शीषधातौ । वै.निघ ।

वङ्गशुल्वजम् । क्ली । कांस्यधातौ । কাঁসা । हे च. ।

वङ्गसंह्वयम् । क्ली । यशदे । दस्ता । वै.निघ ।

वङ्गसेनः (कः) । पुं । वकवृक्षे । বকফুলের গাছ । त्रिका. । रक्तवकवृक्षे । र.मा. । तत्पुष्प गुणाः—"वासकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस्य चैव हि । कटुपाकानि तिक्तानि कासक्षयकराणि च ॥" राज.१प. । चिकित्सासारसंग्रहकारे ।

वङ्गारिः । पुं । हरिताले । हे च. ।

वङ्गावलेहः । पुं । मेहे अवलेहः । "वङ्गभस्म द्विवल्लञ्च लेहयेन्मधुना सह । ततो गुडसमं गव्यं भक्षयेत् कर्षमात्रकम् ...... ॥" रस.चि. ।

वङ्गेश्वरः । पुं । मेहघ्नरसविशेषे । अत्र रससि-न्दूरं वङ्गभस्मसमभागम् । अन्यः यथा—"रसेन व-ङ्गं द्विगुणं प्रगृह्य विद्राव्य निःक्षिप्य समुद्गजे तत् । विमर्दयेदम्लजलेन गोलं कृत्वा सुसंवेष्ट्य पुटेन ती-व्रम् । ततः क्षिपेत् जलपानमध्ये नीरन्तु सन्त्यज्य गृहाण सूतम् ॥" मात्रा वल्लमिता । अत्र लवणस्य १० भागाः । रस.चि. । [व.१८ ।

वङ्क्षणः । पुं । सक्थिसन्धौ । কুঁচকি । रा.नि.

वङ्क्षणानाहः । पुं । वङ्क्षणयोराकर्षणपूर्वपीडा-याम् । भा.म.३भ. ।

वचः । पुं । कीरपक्षिणि । টিয়া । मे. ।

वचण्डा (ण्डी) । स्त्री । शारिकायाम् । শা-লিক পাখী । त्रिका. । वर्णौ । वाति । श.र. ।

वचनम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । শুঁট । श.च. ।

वचरः । पुं । कुक्कुटे । কুঁকড়া । मे. ।

वचा । स्त्री । (Acorus calamus,) The sweet flag. [illegible] । दे. । हिं. वच, घोरवच । ते. वडज, नल्लवस । बम्. वेखंडे । ता. वशम्बु । वा.सू.१५अ.शोधनव.,वत्सकादिव. । सु.सू.३८अ.मुस्तादिः । "भाकणवचा ।" गुणा:— तीक्ष्णा कटुः उष्णा कफामग्रन्थिशोफघ्नी वातज्वरातिसारघ्नी वान्तिकृत् उन्मादभूतघ्नी च । रा.नि. व.६ । "अन्नुपापि सरागापि यद्यपि परा भ-वेत् । अन्तःप्रविलसमाचेन वचा कर्म्मणि गर्हि-ता ॥" गोमूत्रे पञ्चपल्लवोदके पक्का पश्चात् सुगन्धजलेन स्वेदनात् वचा हरिद्रा च शुद्धा भवति । भैष. । लाङ्गलिकायां । विषलाङ्गलिश्च । वै.निघ ।

वचादिवर्गः । पुं । वचामुस्तदेवदारुशुण्ठ्यति-विषासु । "वचाजलददेवाह्ननागरातिविषाभया ।" गुणा —आमातीसारघ्न. मेदःकफवातस्तन्यदोषघ्न-श्च । वा.सू.१५अ.वचादिव. ।

वचाद्यघृतम् । क्ली । गण्डमालाद्यधिकारे घृ-तम् । पाठः —"वचा शटी हरिद्रे द्वे दार्वीन्द्रयव-शुक्रकम् । पथ्या चातिविषा शुण्ठी सर्व्वं द्रम्मद्वयं पृथक् । चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा पादशेषे विपाचये-त् । सर्पिःप्रस्थपलोन्मानैः क्वाथद्रवैः सुपेषितैः । प्रक्षिप्य त्रिगुणं चोर्द्ध्वं गोमयचूर्णान् पचानि पट्··· ··· ॥" रस र. ।

वर्चोग्रहम् (ग्रहः) । क्ली,पुं । स्वयोन्द्रिये । काण । वै.निघ. । रो.नि.व.१८ ।

वज्रम् । क्ली । महारत्नान्यतमे रत्ने । হীরে । तच्च श्वेतरक्तपीतकृष्णभेदेन चतुर्धा चतुर्जातिकञ्च । तस्य पुंस्त्रीनपुंसकत्वमप्यस्ति । तत्र पुरुषः इन्द्राक-फलसम्पूर्णं रेखाबिन्दुशून्यं षट्कोणञ्च । रेखाबिन्दु-मत् षट्कोणञ्च स्त्रीजातिकम् । तथा त्रिकोणं दीर्घं पत्तलञ्च नपुंसकमिति । तत्र पुंवज्रं देह-वेधकं रसबन्धकञ्च, स्त्रीवज्रं देहसिद्ध्यर्थं, नपुंसकं कामघ्नं च ज्ञेयम् । त्रिषु रसायने अत्र रोगशमने वैश्यो वादि शूद्रो वयस्तम्भने योज्यः । तथा स्त्री स्त्रियै पुरुषः पुरुषे नपुंसको नपुंसके च योज्यम् । रस.चि.७म । गुणाः—षड्रसोपेतं सर्व्वरोगघ्नं सर्व्वपापहरं सुखदं शरीरदार्ढ्यकरं रसायनञ्च । रा.नि.व.१३ । अशुद्धस्य दोषाः—"पार्श्वपीडां पाण्डुरोगं कुष्ठं दाहमरतिं । रोगानेक गु-रुत्वञ्च धत्ते वज्रमशोधितम् ॥" तच्छोधनम्— "व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं दोलायन्त्रे विपाचितम् । स-प्ताहं कोद्रवक्वाथे कौलत्थे विमलं भवेत् ॥" र.

भा.सं. । See माणिक्यम् । क्लीवेरे । वाला । रा. नि.व.१० । काञ्जिके । काँजि । धरणिः । लौह विशेषे । कान्तलोह । पुष्पविशेषे । वज्रपुष्प । श.र. । अस्थिसन्धौ । भावप्र । मे. । विडङ्गे । च भ्रष्टार्ती । भा. । भैष.महालक्ष्मीविलासे ।

वज्रः । पुं । कोकिलाक्षवृक्षे । कुलेखाड़ा । रा. नि.व.४ । सितदर्भे । श्वेत कुश । रा.नि.व.८ । श्वालवृक्षे । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । भा. ।

वज्रकम् । क्ली । वज्रक्षारे । रा.नि.व.६ ।

वज्रकण्टकः । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । रा.नि.व ८ । कोकिलाक्षवृक्षे । कुलेखाड़ा गाछ । रा.नि.व.४ ।

वज्रकन्दः । पुं । शर्करकन्दालुके । शकरकन्द आलू । र.मा. । तालवृक्षस्य शिरोमज्जायां । ताल गाछेर माथी । वै.निघ. । (कः) पुं, क्ली । कटुशूरणे । वनशूरणे । गुणाः—कफघ्न. पित्तरक्तकर श्च । वै.निघ. ।

वज्रक्षारः । पुं,क्ली । वज्रक्षारे । वै.निघ. ।

वज्रकाञ्जिकम् । क्ली । प्रसूतिचिकित्साधिकारे औषधम् । पाठ —"पिप्पलीपिप्पलीमूलं चव्यं शुण्ठी यमानिका । जीरके द्वे हरिद्रे द्वे विड सौवर्चलं तथा । एतैरेवौषधैः पिष्टैरारणालं विपाचयेत् ..... । क्षीरपाकविधानेन काञ्जिकस्यापि साधनम् ॥" काञ्जिक ८ प. पानीयं ३२ प. पिप्पल्यादीनां प्रत्येकं ४ मा. काञ्जिकमेव' काथः । रस.र. । [निघ. ।

वज्रकारकः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै.

वज्रगोपः । पु । इन्द्रगोपकीटे । वै.निघ ।

वज्रचर्मा (र्म) । पु । गण्डके । गण्डार । रा. नि.व.१९ ।

वज्रतुण्डः । पुं । गरुडे । वै.निघ. । मशके । रा.नि.व.१९ ।

वज्रदन्तः । पुं । शूकरे । त्रिका. । मूषिके । श.मा. । अस्थिसंहारे । हाड़जोड़ा । र.मा. ।

वज्रतुण्डः । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । गरुडे । वै.निघ. । मशके । रा.नि.व.१९ ।

वज्रदण्डकः । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । वै.निघ. ।

वज्रदन्तः । पुं । शूकरे । त्रिका. । मूषिके । श.मा. । अस्थिसंहारे । हाड़जोड़ा । र.मा. ।

वज्रदशनः । पुं । उन्दूरे । है.च. ।

वज्रद्रुः (मः) । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । अम. । श.र. ।

वज्रपाषाणम् । क्ली । दुग्धपाषाणे । फुलथड़ि । बम्. शिरगोला । वै निघ. ।

वज्रपुष्पम् । क्ली । तिलपुष्पे । तिलफुल । शतपुष्पायाम् । शुल्फा । वै.निघ. । स्त्री (ष्पा) । शताह्वायाम् । शुल्फा । रा.नि.व ४ ।

वज्रबीजः (कः) । पुं । लताकरञ्जे । वै. निघ. । रा.नि.व.९ ।

वज्रभूमिरजः । क्ली । वैक्रान्तमणौ । वै.निघ. ।

वज्रभृङ्गी । स्त्री । मधुरत्वणविशेषे । गुडाखु । गुणाः—कटु. उष्णा श्वासघ्नी हिक्काकम्पकण्ठरोगवातगुल्मपीनसप्लीहकृम्यामशूलोदरघ्नी च । वै.निघ. ।

वज्रमण्डूरम् । क्ली । पाण्डुरोगे औषधम् । पाठः—"पञ्चकोलं समरिचं देवदारु फलत्रिकं । विडङ्गमुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसम्मिता. । यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणन्ततः । पक्त्वा चाष्टगुणे तोये घनीभूते तदुद्धरेत् । ततोऽक्षमात्रान् वटकान् पिवेत्तक्रेण तक्रभुक् ॥" रस.र. ।

वज्रमुष्टिः । पुं । आरण्यशूरणकन्दे, शूरणकन्दभेदे । वै.निघ.२भ.कर्णकाश्य.चि.वचासुन्ध्यादितैले ।

वज्रमूली । स्त्री । माषपर्ण्याम् । माषाणी । रा.नि व.२ । [षड्. । सद्द ।

वज्रमूषा । स्त्री । वज्रमूषायाम् । अकनुवा

वज्ररदः । पुं । शूकरे । त्रिका. ।

वज्रलौहकम् । क्ली । कान्तलौहे । वै.निघ ।

वज्रवल्लरी (वल्ली) । अस्थिसंहारलतायाम् । हाड़जोड़ा, हाड़क । दारा । र.मा.सं. । भैष. सुन्दरी.चि.वकुलाद्यतैले ।

वज्रवृक्षः । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । रा. नि.व.८ । सु.सू ३८च. । [नि.व.१९ ।

वज्रशल्यः । पु । शल्यकपशौ । शजारु । रा.

वज्रशृङ्खलिका । स्त्री । वर्षाभ्वनि । कुलेखाड़ा । हि तालमाखना । बं कोकिलाक्ष । बम्. विधरा ।

श्वासविषच्छर्दिघ्नी च। रा.नि.व.१६। वै.निघ.२ भ.वा.व्या.चि.रसोनपाके। मुद्गवटीगुणा—पथ्या रुच्या लघु. मुद्गसूपगुणा च। कुष्माण्डवटीगुणाः —रक्तघ्नी लघुश्च। भा.। नदीवटे। रा.नि.व.११। प्लक्षवृक्षे। मद.व.५।

वटुः (कः)। पुं। कुटजवृक्षे। শোণা গাছ। बालके। श.र.।

वट्टलोहकम्। क्ली। वर्त्तलोहे। वम्. पत्थर-सलोह। रा.नि.व.१३। [वै.निघ।

वड़वानलः। पुं। वाराहीकन्दे। सागराग्नौ।

वड़ा। स्त्री। पिष्टकविशेषे। বড়া। यथा—"कदलिनाथवा तालैर्युक्त यत्नात्कुलं पिष्टं। पिष्ट चूर्णे वटी वडा ...... ॥" श.च.।

वड़िशम् (श्या)। क्ली,स्त्री। मत्स्यधारणयन्त्रे। বড়শী। अम.। श.र.। पुं। ऋषिविशेषे। च.।

वण्ठः। पुं। खर्व्वे। বেঁটে। मे.। [मे।

वण्ठरः। पु। नूतनतालाङ्कुरे। कुकुरलाङ्गूले।

वण्डः। पुं। षण्डपुरुषे। अनाच्छन्नमेढ्रे। हे.च.। चि।लाङ्गूलादिरहिते। বেঁড়ে। मे.।

वतूः। पुं। मेघरोगी। उणा.।

वत्सम्। क्ली। वक्षसि। अम.। पुष्पकाशीषे। गुणा.—शीतवीर्य्यकषायलघुपाकात्वात् वात्सहत् श्व श्नतथ। पुं। गौवत्से। पुत्रे। वर्षे। त्रिका.। इन्द्रयवे। च.द.कामला.चि.व्योषाद्यघृते।

वत्सकम्। क्ली। पुष्पकाशीषे। नील हिरेकम्। रा.नि.व २३। कुटजवल्कले। কুড়চির ছাল। स.इन्द्रवज्ञाद्यचूर्णे। पु। कुटजवृक्षे। प.मु.। रा.नि.व.९। इन्द्रयवे। सा.कौ.सर्व्वज्वरहरलौहे। च.द.अञ्जनगुडिकायां। वा.मू.२५अ.वत्सकादिव.। "वत्सकमूर्व्वाभार्गी।" च.द.अग्नेयगुल्मच्च.चि.। "सहौकासुरवत्सके।" निर्गुण्ड्याम्। निशिन्दा। वै.निघ.। [कौषान्तरम्।

वत्सकण्टकः। पुं। पर्पटके। ক্ষেৎপাপড়া।

वत्सकफलम्। क्ली। इन्द्रयवे। च.सू.४अ.। च.द.ज्वरातिसा.चि.वत्सकादौ। कटफलमिति केचित्। [नि.व.९।

वत्सकाबीज(फल)म्। क्ली। इन्द्रयवे। रा.

वत्सनागः (भ.)। पुं। (Aconitum ferox.) Indian Aconite Root of the Aconite ferox brought from Nepál. स्थावरविषभेदे, कन्दविषभेदे। शावत कन्दविष, काठविष, मिठेविष। हि मिठा। वम्. वचनाग। ता. वसनवी। गुणा.—अतिमधुर उष्णः वातकफघ्न. कण्ठरोगसन्निपातघ्न पित्तसन्तापकारकश्च। रा नि व ६। सु कल्प २अ.। वा.व्या.चि. लघुवातविध्वंसरसे। लक्षणं यथा—"सिन्धुवारसदृक्पत्री वत्सनाभ्याकृतिस्तथा। किन्तु किञ्चित्ततो हीनो विशेषोऽयमुदाहृत.॥" भा.पू.१भ.विषव.।

वत्सभक्षकः। पुं। ईहामृगे। হুঁড়োল, গোবাগা। वै.निघ.।

वत्सरः। पुं। द्वादशमासात्मके काले। वछर। अम.। [२१।

वत्सरान्तकः। पुं। फाल्गुनमासे। रा.नि व.

वत्सा। स्त्री। वत्सायाम्। रा नि.व.१८।

वत्सादनः। पुं। ईहामृगे। वृके। গোবাগা। रा.नि.व.१९।

वत्सादनी। स्त्री। गडूच्याम्। प.मु.। सु.सू. ३८अ.संशोधनी। गजपिप्पल्याम्। रा.नि.व.१३। वनकार्पास्यां। स्वनामख्यातलतायां। गुणा.—मधुरा पित्तदाहरक्तदोषहरी हृद्या सन्तर्पणी रुच्या विषदोषघ्नी च। रा.नि.व.३।

वत्साक्ष. (यः)। पुं। कुटजवृक्षे। भैष.उपदंश.चि.। सु.चि.२८अ.। अनि.२स्थान.५६अ.।

वत्साक्षी। स्त्री। गोडुम्बायाम्। গোমুক ঝটা। [ড়া গাছ। অনি.।

वदद्रुः। पुं। आस्यशाखोटवृक्षे। আস্শ্যাও-

वदनम्। क्ली। मुखे। रा.नि.व.१८।

वदनामलता। स्त्री। पित्तज्वरोगे। भा.।

वदामम्। क्ली। वातामफले। বাদাম। रा.नि.व.११।

वदालः (कः)। पुं। मत्स्यविशेषे। বোয়াল মাছ। पाठीनमत्स्ये। চিতল মাছ। त्रिका.।

वधकः। पुं। व्याधे। मल्ले। उणा.।

वधाङ्गकम्। क्ली। विषे। वै.निघ.।

वधूः । स्त्री । सक्कायां । পিডিং । रा.नि.व.१२। शट्यां । शारिवायाम् । मे. । [चिका. ।

वधूटशयनम् । क्ली । वातायने । জানালা।

वनम् । क्ली । जले । रा नि.व १४ । रक्ताञ्जने । वै.निघ । [श्रित्।

वनकचुः । पु । कचुविशेषे । বুনো কচু । क

वनकणा । स्त्री । वनपिप्पल्यां । वै.निघ. ।

वनकण्डूलः । पुं । मधुरसूरणे । वै.निघ. ।

वनकदली । स्त्री । काष्ठकदल्यां । বুনো क ला । रा.नि.व ११ । [नि व.७ ।

वनकन्दः । पुं । श्वेतसूरणे । धरणीकन्दे । रा.

वनकर्कटी । स्त्री । आरण्यककर्कट्यां । वन কাঁকড়ী । र.सा स ।

वनकर्कोटम् । क्ली । अरण्यककर्कटिकायाम् । কাঁকরোল । भैष विषाधिकारे ।

वनकर्णिका । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

वनकार्पासी । स्त्री । भारद्वाज्यां । वन का পাসী । र.मा. ।

वनकुक्कुटः । पुं । वनताम्रचूडे । বুনো কুক- ডা। तैं भडविकीडि। रा.नि.व.१९ ।

वनकुण्डली (इन्) । पुं। वनसूरणे । वै.निघ. २भ.कर्णकल्प.चि. । [निशिन्दा । वै.निघ. ।

वनकेन्द्राणी । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्यां । শ্বেত

वनकोद्रवः । पुं । वनजकोद्रवधान्ये । বুনো কদো धान । भा. । [कुन गाछ ।

वनकोलिः । स्त्री । वनजबदरीवृक्षे । বুনো

वनगजः । पुं । वन्यकरिणि । বুনো হাতী।

वनगौः । स्त्री । The Gayál, अरण्यभवायां गवि । गवये । रा.नि.व.१९ । [विद्य ।

वनचन्दनम् । क्ली । अगुरुणि । देवदारुणि ।

वनचन्द्रिका । स्त्री । मल्लिकापुष्पक्षुपे । रा. नि व.१० ।

वनचम्पकः । पुं । वनजचम्पकवृक्षे । वन চাঁপার গাছ, নাগেশ্বর চাঁপা । गुणाः—कटुरसः वातकफघ्न वर्धकर चक्षुष्यः व्रणरोपण, अग्निमान्द्यकरश्च । रा.नि.व.१० ।

वनचिचिण्डा । स्त्री । (Tricosanthes Cucumerina) आरण्यचिचिण्डायां । वन চিচিঙ্গা, বন পটোল । हि जंगलि चिचोण्डा । तैं अडविपीटल । [चिका. । सूकरे । श.मा. ।

वनच्छागः । पुं । वानरे । आरण्यच्छागके ।

वनजम् । क्ली । पद्मे । मे. । पु । मुस्तके । मे. । वनवीजपूरके । বুনো লেবু । रा.नि.व.११ । वनजसूरणे । বুনো ওল । रा.नि.व.७ । वनतिक्त के । वनकुलत्थे । वै.निघ । स्त्री (जा) । मुद्गपर्ण्याम् । মুগানী । रा नि.व.२ । अश्वगन्धायाम् । मिश्रेयायाम् । मउरि । वनकार्पासे । निर्गुण्ड्याम् । निशिन्दा । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा नि व ४ । वन तुलस्यां । रा.नि व.१० । वनार्द्रके, आम्रहरिद्रायां । रा.नि.व.६ । वमीपोदिकायाम् । वनमूर्द्दे । रा.नि व ७ ।

वनजताम्रचूडः । पुं । वन्यकुक्कुटे ।

वनजमूर्द्धजा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়া শৃঙ্গী । वै.निघ. । [निघ ।

वनजहस्तिका । स्त्री । कम्बलिवनायाम् । वै.

वनजीरः । पुं । वनजातजीरके, कटुजीरके । वन जीरे । मं वनजीरे । क काडजीरगे । गुणाः —पाके कटुकाः स्निग्धा दीपना, जीर्णज्वरहरा रुच्याः व्रणहराश्च । सर्वजीरकगुणाः । रा.नि. व.६ ।

वनतण्डुली । स्त्री । (Amblogina polygonoides.) तण्डुलीयभेदे । वनतण्डुलीयशाके ।

वनतरुः । पुं । अर्जुनवृक्षे । वै.निघ.२भ.ज्व. चि. । [वृक्षे । वै.निघ. ।

वनतिक्तः । पुं । हरीतक्यां । श.मा. । श्वेत-

वनतिक्तका । स्त्री । पाठायां । धन्वनशाके । गुणाः—तिक्तं शीतलं पाके कटु कफपित्तघ्नं । च.सू.२७अ. ।

वनतिक्ता (क्तिका) । स्त्री । वनतिक्तकायां । पाठायां । আকনাদি । र.मा. । अम. ।

वनत्रपुषः (कः) । पुं । आरण्यत्रपुषे । इन्द्रवारुण्यां । वै निघ. । [दन्ता । रा.नि व १० ।

वनदमनः । पुं । आरण्यदमनकवृक्षे । दन

वनदीपः । पुं । वनचम्पके । সোণার্চ পা। चम्पकवृक्षे । रा.नि.व १० । [नि.व.११ ।

वनद्रु. । पुं । चारवृक्षे । पियाल गाछ । रा.

वनद्रुमः । पुं । अर्जुनवृक्षे । काष्ठागुरौ । वै. निघ. । [गरु, गवय । रा.नि.व.१८ ।

वनधेनुः । पुं । आरण्यभवायां गवि । বুনো

वनपलाण्डुः । पुं । (Urginea Indica. Syn. Scilla Indica.) Indian Squill. वनजपलाण्डौ । वन पियाज । हि जलिपिया ल । तें नक्कवुल्लिगड्ड । वम्. राणकान्दा । दा. कन्द । रा.नि.व.७ । [गाछ । लटा ।

वनपल्लवः । पु । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা

वनपिप्पली । स्त्री । वनोद्भवपिप्पल्याम् । वनपिपुल, ছোটি পিপুল । म रानपिंपुल । कं काडिपिप्पलि । गुणा —उष्णा तीक्ष्णा रूक्षा दीपनी । "आमा भवेद्गुणाढ्यातु शुष्काः स्वल्पगुणा स्मृता ।" रा.नि.व.६ । [वै निघ. ।

वनपीतः । पुं । भूमिजगुग्गुलौ । कणगुग्गुलौ ।

वनपुष्पा । स्त्री । शताह्वायां । रा.नि.व.४ ।

वनपुष्पोत्सवः । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

वनपूतिका । स्त्री । आरण्यपूतिकायां । वन पूंई । गुणा.—कटुतिक्तोष्णा रूक्षा च ।

वनपूरः (कः) । पुं । वनबीजपूरके । বুনো লেবু । रा.नि.व.११ ।

वनप्रियम् । क्ली । त्वचि । गुडत्वक् । रा.नि व.६ । पुं । विभीतकवृक्षे । शम्याम् । शटी । म स्वरमगी । वै निघ. । कोकिले । अम. ।

वनव(व)र्व्वरः । पु । कृष्णार्जके । कृष्णपत्र कुप्र तुलसी । रा.नि.व १० ।

वनव(व)र्व्वरिका । स्त्री । वनजातार्ज्जकला शीयपत्रशाके । वनदावूई तुलसी । म आजवला मेद् । कं सुगन्धि अजरा । गुणा.—सुगन्धा उष्णा कटुः वमिघ्नी पिशाचभूतघ्नी घ्राणपर्स्यघ्नी च । रा.नि व.१० । [नि व.११ ।

वनबीजः (पूरः) । पुं । वनमातुलुङ्गे । रा.

वनभद्रिका । स्त्री । भद्रबलायां । शब्दकल्पद्रुम. ।

वनभुक् । पुं । ऋषभके । श.च. ।

वनभूषणा । स्त्री । कोकिलायां । वै.निघ. ।

वनमञ्जरी । स्त्री । वनतिर्गुण्ड्याम । वै निघ. ।

वनमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । स्वनामख्यातलतायां । सेवतीति लोके । সেউতী ফুলের গাছ । र.मा. । श.र. । [अम. ।

वनमक्षिका । स्त्री । चतुर्दशी । दंशे । ডাঁশ ।

वनमार्जारः । पु । वनबिडाले । वै.निघ. ।

वनमालिका (लिनी) । स्त्री । आस्फोतायां । हापरमाली । ज.द । वनमल्लिकायाम् । শেউতী । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

वनमुद्गः । पुं । मकुष्ठके । वन मूग । रा.नि. व.१६ । स्त्री (द्गा) । मुद्गपर्ण्याम् । मुगानी । रा. नि.व.३ । सु सू.४६ध. । [शृङ्गी । रा.नि व.६ ।

वनमूर्द्धजा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । काँकड़ा-

वनमेथिका । स्त्री । आरण्यमेथिकायाम् । वनमेथि । [ली । रा.नि व ११ ।

वनमोचा । स्त्री । काष्ठकदलीवृक्षे । বনকদ-

वनयमानी । स्त्री । (Seseli Indicum. Syn. Ligusticum diffusum.) स्वनामख्यातक्षुपे । वन यमान । उत्. विलयमानी । प मु. । See अजगन्धा ।

वनरम्भा । स्त्री । काष्ठकदल्याम् ।

वनराजः । पु । अश्मन्तकवृक्षे । आवुटा । मं आपटा । वै.निघ । सिंहे । श.मा ।

वनराट् । पु । वटवृक्षे । বট গাছ । वै.निघ. ।

वनलक्ष्मीः । स्त्री । कदलीवृक्षे । কলাগাছ । रा.नि.व.११ । [रा.नि.व.८ ।

वनवल्लभा (री) । स्त्री । निःश्रेणिकावृणे ।

वनवातामः । पुं । वातामभेदे । वनवादामा

वनवासः । पु । मधूकवृक्षे । মহুল গাছ । वै.निघ. ।

वनवासकः । पुं । शाल्मलीकन्दे । रा.नि व.७ ।

वनवासनः । पु । खट्टासे । খাটাশি । त्रिका. ।

वनवासी (न्) । पुं । मद्दिपीकन्दे । शाल्मलीकन्दे । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ । ऋषभके ।

रा.नि.व.५। सुष्ककद्दवे। घण्टापाकल। रा.नि.व.११। द्रोणकाके। दीपान्तरखर्जूरीवृक्षे। वै.निघ।

वनविड़ालः । पुं । वनमार्जारे । वै.निघ.।

वनविलासिनी । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायाम् । रा.नि.व.१। [टाबा लेबु । रा.नि व.११ ।

वनवीजः (कः) । पुं । वनवीजपूरके । लेबु,

वनवीजपूरकः पुं । वनजातमातुलुङ्गवृक्षे । बुनो लेबुर गाछ, टाबा। मं वनमाहुलिङ्ग। कं कामाधवल। गुणा —अम्ल. कटुरसः रुचिप्रदः वातघ्न. अग्निदीपकक्रिमिनाशकः कफघ्न. श्वासघ्न। रा.नि.व.११। [व.४।

वनवृन्ताकी । स्त्री। महाबृहत्याम् । रा.नि.

वनव्रीहिः । पु । दैवधान्ये, नीवारे । उडि धान । वै.च.।

वनशिम्बिका । स्त्री । अरण्यशिम्ब्याम् । भै ष.शिरारो चि.बृहद्गगमूलतैले ।

वनशू(सू)करी । स्त्री । कपिकच्छ्वां । आलाकुशी । रा.नि.व.३ । वनवाराह्यां । बुनो बाराहीकन्द । रा.नि.व.७ ।

वनशू(सू)रणः । पुं । आरण्यशूरणे । बुनो ओल । गुणा. —रुचिकरः कटुरस. क्रमिगुल्मशूलघ्न । रा.नि व.७ ।

वनशृङ्गाटः (कः) । पुं । गोक्षुरे, चुद्रगोक्षुरे । गोखुरी, छोट गोखुरी । रा.नि.व.४ ।

वनशोभनम् । क्ली । पद्मे । श.च. ।

वनश्वा (न) । पुं । गन्धमार्जारे । गन्धगकुल । व्याघ्रे । मे. । शृगाले । त्रिका. । [वै.निघ. ।

वनषण्डी । स्त्री । पद्मिन्यां । पद्मेर झाड ।

वनसङ्कटः । पुं । मसूरे । मसुरा । श.च ।

वनसरोजिनी । स्त्री । वनकार्पास्यां । श.र. ।

वनस्थः । पु । मृगे । श.च. । स्त्री (स्था) । अश्वत्थीवृक्षे । गन्ध अश्वथ । रा.नि.व.११ । अत्यम्लपर्ण्याम् । रा.नि.व.३ । [त्याहुड़ । वै.निघ. ।

वनस्नेहफला । स्त्री । क्षुद्रबृहत्याम् । क्षुद्र

वनस्पतिः । पुं । विनापुष्पफलद्रुमे । तरुमात्रे । रा नि.व.२ । नन्दीवृक्षे । वटवृक्षे । रा.नि व.११ ।

वनहरिद्रा । स्त्री । (Curcuma aromatica. Syn. Curcuma zedoaria.) Wild Turmeric. स्वनामख्यातहरिद्रायाम् । बन हलुद । हि जंगली हलदी । मं साली । अडिविषका, अरिसिन इति कोङ्कणे प्रसिद्धा । तें कस्तुरियशुपु, अड़विपसुपु । बम्. रानहलद, कचोरा । ता कस्तुरिमञ्जल । गुणाः—कटु रुच्या गौल्या तिक्ता दीपनी च । रा नि.व.७ ।

वनहासः (कः) । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । रा. नि.व १० । काशतृणे । त्रिका ।

वनाखुः (कः) । पुं । शशके । खरगोश । मुष्के । मुण । त्रिका । [वै.च. ।

वनाजः । पुं । वनच्छागले । बुनो छागल ।

वनाटुः । पुं । नीलमक्षिकायाम् । नील माछि । श मा. । [व.१० ।

वनादिद्मनः । पुं । वन्यदमनके । रा.नि.

वनामलः । पुं । लघुपाकफलद्रुमे, करमर्द्दके । श.मा. । [कोषाये । रा.नि.व.११ ।

वनाम्रः । पुं । (Mangifera sylvatica.)

वनायुः । पुं । हरिणे । वै.निघ. ।

वनायुजः । पु । तद्देशोद्भवाश्वे । ज.द. ।

वनारिष्टा । स्त्री । वनहरिद्रायाम् । रा.नि. व.७ ।

वनार्द्रकः (का) । पुं, स्त्री । (Zingiber cassumuna.) वनजार्द्रके । वन आदा । हि वन आदक । तें करपुसुपु । रा.नि.व.७ ।

वनालक्तम् । क्ली । गैरिके । गेरिमाटी । वै निघ. । [गेंड़ेङ़ । स्वार्थ. ।

वनालिका । स्त्री । हस्तिशुण्ड्याम् । हाति-

वनालुकम् । क्ली । वनालु । गुणाः—सर्वदोषप्रशम । [जटा. ।

वनाश्रयः । पु । द्रोणकाके । दाँड़ काक ।

वनाह्विरः । पुं । शूकरे । त्रिका. ।

वनिता । स्त्री । प्रियङ्गौ । र.सा.म.पूर्णचन्द्रे । कस्तूरीमोदके । च.द.अश्म.चि.चन्दनादिरसे ।

वनितावल्लभा । स्त्री । प्रियङ्गौ । वै.निघ. ।

वने(न्ये)ज्य: । पुं । बहुरसालाम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ । पर्पटके । (क्षेतपापड़ा) । वै.निघ. ।

वनेभवा । स्त्री । शाकविशेषे । लोणी शाक । वै.निघ ।

वनेरुहा । स्त्री । विपर्णीकन्दे । तिलकन्द । वै निघ. । [पिप्राल गाछ । प.मु ।

वनेसर्ज्ज: । पुं । असनवृक्षे । असन गाछ,

वनेक्षुद्रा । स्त्री । करम्भवृक्षे । प.मु. । पानीयामलके । पानि आम्ला । र.मा. ।

वनोत्सव: । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

वनोद्भव: (वा) । पुं, स्त्री । वन्यनिम्बे । रा.नि.व.२६ । वनमातुलुङ्गे । टाबा लेबू । मधाल कोल्यम् । शेयाकुल । प.मु. । रा.नि.व.४ । वनमूरणे । वै निघ । स्त्री (वा) । वनकार्पासाम् । वन कापासी । र.मा. । काष्ठमल्लिकायाम् । काठमल्लिका । प मु. । मुद्गपर्ण्याम् । मुगानी । रा.नि.व.३ । वनवीजपूरके । रा नि.व ११ ।

वनौका:(स) । स्त्री । अजमोदायां । राजुनी । शूकशिम्बा । आलाकुशी । वै.निघ. । पुं । वानरे । अम. ।

वन्दका । स्त्री । वन्दायाम् । परगाछा । भ. ।

वन्दनम् । क्ली । कुष्ठे । प्र.च. । वै.निघ ।

वन्दनी । स्त्री । गोरोचनायाम् । वै.निघ. ।

वन्दनीय: । पुं । पीतभृङ्गराजे । रा.नि.व.४ । स्त्री (या) । गोरोचनायाम् । रा नि.व.१२ ।

वन्दा (का:) । स्त्री, पुं । (Epidendrum tessellatum &c.) A parasite plant. वृक्षोपरिजातवृक्षे । मान्दडा, परगाछा, बाँदा । हिं नें वन्दा । बम्. बादांगुल । गुणा:—तिक्त शिशिर: कफपित्तशमन वृष्य: कषाय: रसायन: वश्यादिसिद्धिद्श्च । रा.नि.व.५। वातहर । सु.सू. ४६अ. । [हृद्रचन्द्र. ।

वन्दाका (की) । स्त्री । वन्दायां । मान्दड़ा ।

वन्दाक: । पु । वन्दाके । परगाछा । वै.निघ. ।

वन्यफला । स्त्री । रक्तकार्पासां । लाल कापास । वै.निघ. ।

वन्या । स्त्री । गोरोचनायां । गोरोचना । भा. । वन्दाया । परगाछा । प्र.च. ।

वन्यम् । क्ली । कुटन्नटे । वा.सू.१५अ । शवरचन्दने । रा नि.व.१२ । कैवर्त्तमुस्तके । च.सू.४अ. । च.द कुष्ठ.चि. । त्वचि । गुडत्वक् । रा.नि.व १२ । पुं । लताशाली । र.मा । शिलपुष्पे । वन उल । वाराहीकन्दे । शुयाव आलू । रा.नि व ७ । हिवनर्थ । मन । रा.नि.व.८ । अर्द्रे । शाक । च.द.मदा.चि । [वै निघ. ।

वन्यजा । स्त्री । वनोपोदकाम् । वन पुँई ।

वन्यजीरकम् । क्ली । वनजकटुजीरके । वनजीरा । वै.निघ. ।

वन्यदमन: । पुं । वनजदमनकपे । वन दना । म दाघदवणा । क दादवणा । गुणा:—वीर्य्यस्तम्भन बलद: आमदोषहरश्च । रा.नि.व.१० ।

वन्यधान्यम् । क्ली । नीवारे । उड़ि धान । प मु. ।

वन्यवृष: । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

वन्यसहचरी । स्त्री । पीतझिण्ट्याम् । पीत झाँटी । रा.नि.व.१०

वन्या । स्त्री । मुद्गपर्ण्यां । मुगानी । गोपालकर्क्कट्यां । राखाल काँकुडी । गुन्द्रायां । कूँठ । रा.नि.व.३ । मिश्रेयायां । मउरी । रा.नि.व.४ । तुलसी । रा.नि.व.६ । गन्धपत्रायाम् । रा.नि.व.१० । पिण्डखर्ज्जूरे । वनहरिद्रायां । सैधिकायां । मेठि । वै.निघ. । [पुँई । रा.नि.व.७ ।

वन्योपोदकी । स्त्री । वनजोपोदकी । वन

वपट: । पुं । केशराजे । केशुते । विका. ।

वपा । स्त्री । मेदोधातौ । रा.नि.व.१८ ।

वपाटिका । स्त्री । अवपाटिकायां । सु.चि. २०अ. । [शा.७अ. ।

वपावहम् । क्ली । मेदस्थानरूपकोष्ठाङ्गे । च.

वपु: । क्ली । शरीरे । रा.नि.व.१८ । [व.१८ ।

वपु.स्रव: । पुं । शरीरस्थरसधातौ । रा.नि.

वपुर्वीर्य्यम् । क्ली । शुक्रधातौ । वै.निघ. ।

वपुषा । स्त्री । हबुषायां । हबुष फल । भा. ।

वपुष्टमा । स्त्री । (Hibiscus mutabilis) स्थलपद्मिन्याम । स्थलपद्म गाछ । जटा ।

वम्र(विष्टक)म् । क्ली, पुं । स्रीषधातौ । इ च ।

वम्रा । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा नि व ६ ।

वम्री । स्त्री । वल्मीके । उइटिपि । हला. ।

वभ्रुः । पु । मण्डलिसर्पभेदे । सु कल्प ४ ष ।

वभ्रुधातु । पु । सुवर्णगैरिके । स्वर्णगेरि माटी । रा नि व १३ ।

वम' (थु) । पु । वमिरोगे । रा नि व २० । करिशुण्डाम्बुशीकरे । मा नि ।

वमनम् । क्ली । वान्ती, ऊर्द्धमुखेन दोषहरणे । वमि । वमनस्य काल —पूर्व्वाह्न, तथा शरद्वसन्तप्रावृट्कालाश्च । तस्य स्थानम्—मन्दाग्न्यादिपीडित गुल्मिन वमनसामर्थ्य धीरचित्तश्च वामयेत् । तच श्लेष्माधिकाज्वरे श्लेषपित्तविग्रहार्थे कार्य्यम् । हारीत । वमनार्हस्य सद्योभुक्तस्य सन्तर्पणोत्थे ज्वरे कफज्वरे क्लिमज्वरेषु शस्तम् । च द । विष दोष सन्यरोग श्लीपदार्व्वुद विसर्प कुष्ठ हृद्रोग मेहाजीर्णभ्रमकास श्वासादिवत्स अतिह्रद्गर्भिणीश खकादयस्य न वाम्या । वमनद्रव्याणि च अग्निवायुगुणभूयिष्ठानि मदनफलादीनि । सु स ४१ष । वमनद्रव्यमात्रामाह—कल्कचूर्णावलेहानां पलत्रय पलद्वय पलञ्च यथाक्रममुत्तमादिषु मात्रा । तथा क्वाथपाने नवप्रस्था श्रेष्ठा । षट्प्रस्था मध्यमा । त्रिप्रस्थाश्च कनीयसी मात्रा । प प्र ४ख । वमनीय क्वाथादिमात्रामाह—'नव प्रस्था भवज्ज्येष्ठा मध्यमा षट प्रकीर्त्तिता । नि क्वाथस्य चय पञ्च मगधा तु कनीयसी ॥ त्रिपल श्रेष्ठमाख्यात द्विपल मध्यमं भवेत् । कनीयस्तु पल विद्यादिति मे निश्चिता मति ॥ कल्कचूर्णादिषु सदा यथासंख्य विनिर्दिशेत् । पित्तेन स्वान्मृदु कोष्ठ क्रूरो वातकफाश्रय ॥" सिद्धसार । पु । मदनवृक्षे । मयन गाछ । रा नि व ४ ।

वमनकल्प. । पु । वमनार्थे मदनादिनामाधो गधीजनविधौ । तत्र मदनकल्प एव शस्त । सु. सू ४३ष ।

वमनद्रव्यम् । क्ली । ऊर्द्धगुणभूयिष्ठे अग्निवायुगुणभूयिष्ठे च वान्तिकरद्रव्ये । वमिकर द्रव्य । तानि चाग्निवायुगुणभूयिष्ठानि अग्निवायू हि लघू लघुत्वाच्च तानि ऊर्द्धमुत्तिष्ठन्ति । तानि यथा—मदनकुटजजीमूतकेलाकुधामार्गववक्रतवेधनसर्षपविडङ्गपिप्पलीकरञ्जप्रपुन्नाडकोविदारकर्व्वुदारारिष्टाश्वगन्धाविदुलवन्धुजीवकश्वेताशणपुष्पीविम्बीवचाप्रभृति वांतचित्रार्येति ऊर्द्धभागहराणि द्रव्याणि । कोविदारपूर्व्वाणां फलानि कोविदारादीनां मूलानि मयनाफल, कुडचिफल, देयाताडापुष्प, तिक्ताउपुष्प, घोषाफल, श्वेत घोषा, श्वेत सर्षप, विडङ्ग, पिप्पुल, करञ्ज, नागेश्वर, शक्त काञ्चन, श्वेत काञ्चन, निम्, अश्वगन्धा, वेतस वाकुलि, अपराजिता आकुनी, तेलाकुचा, वच, वाथालशशा, श्वेत वाथालशशा प्रभृति । सु सू ३९ष. ।

वमनव्यापत् । स्त्री । वान्त्यसिद्धौ आध्माना दिविकारे । तद्यथातुरनिमित्त वमन विरेचनयः पञ्चदशधा व्यापद्यते सावशेषौषधत्व जीर्णौषधत्व हीनापहृतदोषापहृतत्व वातशूलमयोगातियोगौ जीवादानमाध्मान परिकर्त्तिका परिस्राव प्रवाहिका हृदयोपसरण विबन्ध इति । सु चि ३४ष ।

वमनी । स्त्री । जलौकायां । जोंक । रा नि व १८ । [नि व १८ ।

वमनीया । स्त्री । मक्षिकायां । माछि । रा

वमि' । स्त्री । वान्ती । रा नि व २० ।

वम्भ । पु । वंशे । श र. ।

वयः (स्) । क्ली । वाल्यादौ । तच त्रिविध वाल्यमध्यवार्द्धकानि । तेषूनषोडशवर्षो वाल । वालश्च त्रिविध दुग्धाशी दुग्धान्नाशी अन्नभुक चेति । तत्र एकवर्षो दुग्धाशी द्विवर्षो दुग्धान्नाशी, तदुत्तरमन्नाशी च । तथा षोडशसप्तत्योर्मध्ये मध्यम, मध्यमयमुर्ह्वा यौवनादि । तत सप्ततेरूर्द्ध वार्द्धक्यमिति । तत्र धातुरसादिकम् इन्द्रियबलरेतांसि च दिने दिने क्षीणता यान्ति । भा । अपिच—"वयश्चतुर्विधं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यम । क्षीण चातुर्विधं प्रोक्तम् । बाल युवानं इडच मध्यमश्च तथैव च । चतुर्विधं वय सम्यक् तत्समासेन वक्ष्यते । यथि स्यात् यमधीय वालस्त्रीसुकुमारक । एतवां मध्यमा सख्या प्रोच्यते वैद्यकागमे । आषोडशाद्भवेद्वाल पञ्चविंशो युवा नर । मध्यम सप्ततिर्यावत्परतो

-हद्व उच्यते। तथाच सुकुमारश्चेत्येते मध्यमसंज्ञकाः। प्रथमः षोडशाधिक्य समयः स्यात्ततेनु यः। आविंशतिसमाः प्रामी यथा च तमदेहवान्। पूर्वं वयस्त्रियः प्रामा मध्यमे चाधमं वयः। पञ्चविंशत्समादूर्द्धम् आपञ्चाशत्तत. पुमान्। कर्म्मकठोरा वनिता हश्यते चोत्तम वयः। पञ्चविंशात्समादूर्द्धं पञ्चाशत् संवृत. समाः। बालो वृद्धस्तथा मध्य इत्येतदुत्तमं वयः। पञ्चवर्षा स्मृता बाला मुग्धा च षट्समावधि। द्वादशाब्द स्मृता बाला मुग्धा स्यात् सप्तमावधि। प्रौढा च भवनवर्षापि प्रगल्भा च च यौवना। चतुर्विंशद्वर्षमूर्द्धं सप्तविंशति मध्यमा। पूर्वं वयः स्त्रिय. प्रामा इत्येतदुत्तमं वयः॥" अवि. ५अ.। यौवने। मे.। पक्षिणि। अम।

वयःसंस्थापनी । स्त्री। ब्राह्म्याम्। ब्रह्मी शाक। वै.निघ.।

वयस्थः । पुं। आमलकवृक्षे। वै.निघ.।

वयस्था । स्त्री। हरीतकीयां स्त्रियि। रा.नि. व.१८। हरीतक्याम्। प.मु.। भा.पू.१भ.। काकोल्यां, चीरकाकोल्यां। दारुहरिद्रायाम्। सोमवल्ल्याम्। সোমলতা। रा.नि.व.२२। ब्रह्मीशाके। रा.नि.व.५। च.सू.४अ.संज्ञास्थापने। सि. यो.उन्मा.चि.महापैशाचघृते। आमलक्याम्। रा. नि.व.११। वै.निघ.उन्मा.चि.सारस्वतघृते। वा. चि ६अ.। गुडूच्याम्। रा नि.व ३। च.द.उन्मा. चि.महापैशाचघृते। सूक्ष्मैलायाम्। प मु.। ब्राह्मीवृक्षे। हे.च.। मत्स्यपर्ण्याम्। मत्स्याक्ष्याम्। युवत्याम्। रा.नि व २३।

वयस्या । स्त्री। आमलक्याम्। गुडूच्याम्। अ. ३अ.नैगमेय.चि.। "वचां वयस्यां जटिलाम्।" चीरकाकोल्याम्। हरीतक्याम्। वै.निघ.।

वयोवह्नम् । क्ली। औषधाती। कश्चित्। रा. नि व ३।

वरम् । क्ली। कुङ्कुमे। रा.नि.व.१२। आर्द्रके। त्वचि। दारुचिनि। रा नि.व.६। सैन्धवलवणे। सुगन्धद्रव्ये। वै.निघ.। पुं। पियालवृक्षे। वकुलवृक्षे। विकङ्कतवृक्षे। हरिद्रावृक्षे। वै निघ.। गुग्गुलौ। श.र.।

वरकः । पुं। प्रियङ्गुकनामकधान्ये। চীনাধান, কাংনী ধান। वीजगुणाः—मधुरं कटु कषायं वातपित्तकरं षष्टिकादीनगुणञ्च। रा.नि.व.१६। च सू.२७अ। वनमुद्गे। মুগানী। हे.च.। पर्पटके। ক্ষেৎপাবড়া। रा.नि.व.५। च वि.८अ.। क्ली। क्षुद्रवदरीफले। मद.व ६।

वरकान्दा । स्त्री। चीरीशवृक्षे। प.मु.।

वरकोद्रवः । पुं। कोविदारवृक्षे। र मा.।

वरचन्दनम् । क्ली। कालीयचन्दने। देवदारुणि। मे.।

वरटः । पुं। हंसे। मे.। वेदिकायाम्। বোলতা। अम.। क्ली। कुन्दपुष्पे। কুঁদফুল। श.र.।

वरटा (टी) । स्त्री। हंस्याम्। अम.। मे.। कुसुम्भवीजे। भा.पू.१म भा.व.। पक्षिमक्षतिकीटभेदे, वरटायाम्। বোলতা। वङ्गे। त्रिका.। सु. कल.८अ.। [भा.पू १म.भा व.।

वरटिका । स्त्री। कुसुम्भवीजे। योग र उ.।

वरणः । पुं। वरुणवृक्षे। বরুণ গাছ। अम। उष्ट्रे। हारा.।

वरणा । स्त्री। (Caphuris trifoliata) गुवर्ष्याम्। वरुव। नकुल.१२अ।

वरण्डः (कः) । पुं। यौवनकण्टके। व्रण, ব্রণফোঁড়া। मे.। श.र.। [श्री। मे.।

वरण्डा । स्त्री। शारिकायाम्। শালিক পাখী।

वरण्डालुः । पुं। एरण्डवृक्षे। कन्दशाकविशेषे। त्रिका.।

वरतिक्तः (कः) । पुं। कुटजवृक्षे। কুড়চি গাছ। निम्बवृक्षे। रा.नि.व.९। पर्पटके। ক্ষেৎপাবড়া। भा.म.१भ.प्रलापकज्व.चि.। रोहितकवृक्षे। বগ্না গাছ। प.मु.।

वरतिक्त(क्ति)का (क्ता) । स्त्री। पाठायां। আকনাদি। रा.नि व.६। [श.च।

वरत्करी । स्त्री। रेणुकनामगन्धद्रव्ये। রেণুক।

वरत्रा । स्त्री। करिवन्धनरज्ज्वाम्। কাছদড়ি। भ.टी.भ.।

वरत्वचः । पुं। निम्बवृक्षे। নিম্ গাছ। र.मा।

वरदा । स्त्री। अश्वगन्धायां। मद व.१। सुवर्चलायां। হুড়হুড়ে। रा नि.व ४। वाराहीकन्दे। गीट इति चीने। वै निघ.। कन्यायां। मे।

वरदारु: (रु.) । पुं शाकवृक्षे । শেগুন গাছ । হিং सुंदसह । गुणा:—शिशिर: रक्तपित्तम सादनश्च । भा. । [वै.निघ ।

वरदायिनी । स्त्री । सुवर्णलतायां । হুড়হুড়ে ।

वरपर्णाख्य: । पुं । क्षीरकञ्चुकीवृक्षे । ক্ষীর কড়াল । र मा. । [च. ।

वरप्रदा । स्त्री । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলিয়া । श.

वरल: । पु । वरटे । বোলতা । श मा. ।

वरलब्ध. । पुं । चम्पकवृक्षे । प मु. । रक्तका ञ्चने, नागकेसरचम्पके । त्रिका. ।

वरला (ली) । स्त्री । हंस्याम् । वरटायाम् । বোলতা । त्रिका. । मे. ।

वरवर्णिनी । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व ६ । लाक्षायाम् । प्रियङ्गुलतायां । गोरोचनायां । मे ।

वरवारण: । पु । लाङ्गलजीवविशेषे । चनि. १०च. ।

वरवाह्लीकम् । क्ली । श्रेष्ठकुङ्कुमे । च टी ।

वरवेल: । पुं । वीरतरौ । स चतुर्विध श्वेत कृष्णनीलरक्तभेदेन । वै निघ । [निघ ।

वरशीतम् । क्ली । त्वचि । দারচিনি । वै

वरश्रेणी । स्त्री । क्षुद्रमूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

वरसक: । पुं । श्यामाके । वै निघ. ।

वरा । स्त्री । मधुपर्ण्याम् । त्रिफलायां । प मु. । भा.छ.रसिवत्सभपूगपाके । "त्रिफलावीरणत्वारिवारि दवरा ।" वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.महाराजादौ । चातिङ्गने । বেগুন । पाठायाम् । আকনাদি । चोड़पुष्पे । জবা ফুল । र.मा । हरिद्रायां । व न्ध्याकर्कोटिकायाम् । मद्ये । वाराहीकन्दे । श्वेतापरा जितायाम् । सोमराज्यां । वै निघ. । शतमूल्यां । रा.नि व.४ । गुडूच्यां । रा नि.व.३ । मेदायां । ब्राह्म्याम् । ब्रह्मी শাক । रा.नि.व.५ । विडङ्गा ख्यां । रा.नि.व.६ । रेणुकायां । রেণুক । श.च ।

वराक: । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাপড়া वै. निघ. ।

वराङ्गम् । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । रा.नि.व. ६ । भैष.मु रो.चि. । च.द.च च.चि. । पाठायां । আকনাদি । हरिद्रायां । रा.नि.व ६ । मेदायां । रा.नि.व.५ । योनौ । त्रिका. । रस.र.स्त्रीरो चि. । मस्तके । रा.नि.व.१८ । उपस्थे । कट्फले । वै. निघ. । गुह्ये । चम. ।

वराङ्ग. (ङ्गी[ङ्गन्]) । पुं । अम्लवेतसे । प मु. । गजे । त्रिका. । त्रि । श्रेष्ठावयवे । स्त्री (ङ्गी) । ह रिद्रायां । नागदन्त्याम् । বড় দন্তী । मञ्जिष्ठायां । रा नि व ६ ।

वराङ्गकम् । क्ली । त्वचि । দারচিনি । चम. ।

वराङ्गदलम् । क्ली । प्रियङ्गुपत्रे । च.चि २च ।

वराङ्गवल्कलम् । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । र सा सं ज्वरान्तकलौहे ।

वराट: (क:) (टी) । पुं, स्त्री । कपर्दके । কড়ি । स श्रेष्ठमध्यकनिष्ठभेदेन त्रिधा । यथा— "सार्द्धनिष्कभवा श्रेष्ठा निष्कभावा च मध्यमा । पा दोननिष्कभावा च कनिष्ठा परिकीर्त्तिता । स्वर्णै यकनिर्द्दिष्टा सा वराटकसञ्ज्ञका ॥" तच्छुद्धिगुणा. —"वराटी काञ्जिके स्विन्ना यामाच्छुद्धिमवाप्नुया त् । परिणामादिशूलघ्नी ग्रहणी क्षयहारिणी । क टूष्णा दीपनी वृष्या तिक्तावातकफापहा ॥" र.सा. सं. । पद्मबीजे । मे. । भैष.स्त्रीरो चि.सौभाग्यशु ण्ठीमोदके । [वे । নাগেশ্বর গাছ । श मा. ।

वराटकरजा: (ज) । पु, स्त्री । नागकेशरवृ-

वराटकविषम् । क्ली । तन्नामकत्वक्सारनि र्यासविषे । सु.कल्प २च. ।

वराटिका । स्त्री । कपर्दके । ঘোঁচিকড়ি । च.टी.भ. । "पीताभा ग्रन्थिला पृष्ठे दीर्घवृत्ता व राटिका ।" इति भेदा । र.सा.सं । पद्मबीजकोषे । नागकेशरवृक्षे । वै निघ । शालूककन्दे । भा. छ.धाशी. । "वराटिका मांसी मिषि ।"

वराण: । पु । वरुणवृक्षे । श.र. ।

वरादनम् । क्ली । राजादनफले । পিয়াল ফল । श च. ।

वरान्नम् । क्ली । भर्जितधान्यविदलक्षतन्नेदाने । यथा—"धान्यस्य भृष्टस्य दालिकृत्वा सुनिस्तु षां । पक्वोदके सुसिद्धा सा वरान्नमिति चक्षते । कुरुते मलसंस्तम्भं गुरुत्वं कुरुते जराम् ॥" द्रव्यगु. ।

वराभिध: । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व ६ ।

वराम्ल: । पु । करमर्द्दवृक्षे । र.मा. ।

वराङ्ग. । पुं, क्ली । चक्रवर्तिने । प.मु. ।

वराटकम् । क्ली । हीरके । हीरे । हे.च. ।

वरारोहः । पुं । पक्षिविशेषे । वै.निघ. । च वरोहे । विश. । स्त्री (हा) । कन्याम् । हे.च. ।

वराईकम् । क्ली । मारीकतकुम भालैकचन्दनं भारीकर्शोवेर वराईकमुच्यते । "चन्दनं कुङ्कुम वारि चयसीतवराईकम् ।" रा.नि.व.२२ ।

वराल(आ)म् । क्ली, पुं । लवङ्गे । षडाङ्गसा रसवर्गे । वै.निघ.१भ.वा.व्या,चि. ।

वराशिः (सिः) । पुं । स्थूलवस्त्रे । मोटा कापड़ । श.र. । लटा । धरणि. । [म.मा. ।

वरासनम् । क्ली । चोड़पुष्पे । जवा फूल ।

वरासी स्त्री । मलिनवस्त्रे । म.मा ।

वराहः । पुं । शूकरे । क्षुपविशेषे, क्षणमद ने । र.मा. । मुस्तायां । शिशुमारे । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.२३ । मानभेदे । मे. । हीरके । वै.निघ. ।

वराहकः । पुं । हीरके । हीरे । शिशुमारे । शुशुक । वै.निघ ।

वराहकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । चामर आ-लू । बम्. डुकरकन्द । रा.नि.व.७ ।

वराहकर्णी । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४ ।

वराहकाली (न्) । पुं । सूर्यमणिपुष्पवृक्षे । सूर्य्यमणि फुलेर गाछ । वारा. । स्त्री (स्त्री) । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़िया । वै.निघ ।

वराहक्रान्ता । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । व राक्रान्ता । प.मु. । म.मा. । वाराहीकन्दे । च. टी.भ. । [धाड़ । मा.नि. ।

वराहदंष्ट्रा । स्त्री । क्षुद्ररोगविशेषे । वराह

वराहनामा (न्) । पुं । वाराहीकन्दे । म. मा. । [मु.२च. ।

वराहनिर्य्यूहः । पुं । वराहमांसरसे । च.

वराहपत्री । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व ४ ।

वराहपित्तम् । क्ली । शूकरपित्ते । चक्षु शोधनं मत्स्यपित्तमन्दे टङ्कम् । शा.कौ. ।

वराहमांसम् । क्ली । शूकरमांसे । गुणा. — "वराहमांसं गुरु वातहारि हृष्यं बलस्वेदकरं च शीतम् । तथाहुरु वामवराहमांसं तनोति मेदो बलवीर्यवृद्धिम् ।" रा.नि.व.१० ।

वराहशिम्बी । स्त्री । शूकरभोज्यशिम्ब्याम् । चि.क.क.वन्ध्याप्रतीकारे ।

वराहाङ्गी । स्त्री । क्षुद्रदन्त्याम् । वै.निघ ।

वराहिका । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४ । कपिकच्छ्वाँ । आलकुशी । रा.नि.व.३ ।

वराही । स्त्री । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ । मुस्तायां । रा.नि.व.६ । अश्वगन्धायाम् । क्षुपचट-कायाम् । वै.निघ. ।

वरिवस्या । स्त्री । शुश्रूषायाम् । श्रम. ।

वरिशी । स्त्री । वडिशे । श.र. ।

वरियाप्रियः । पुं । चातकपक्षिणि । श.र. ।

वरिष्ठम् । क्ली । तास्रे । तामा । र.मा. । उ-शीरे । वै.निघ. । मरिचे । मे. । पुं । नागरङ्गवृक्षे । नारङ्गा लेबुर गाछ । रा.नि.व ११ । तित्तिर-पक्षिणि । तितिर पाखी । मे. । स्त्री (ष्ठा) । ह रिद्रायां । वै.निघ. । आदित्यभक्तायाम् । हुडहु-डे । रा.नि.व.४ । [सु चि १८च. ।

वरिष्टिष्टम् । क्ली । उशीरे । बालके । वाला ।

वरिष्टिष्टमूलम् । क्ली । उशीरमूले । सु.चि. १८च. ।

वरी । स्त्री । शतावर्य्याम् । प.मु. । भा.पू.मे.व. वाजीकामादिसन्दीपनरसे । "वांशी वरी वान री ।" लघुशतावर्य्या । महाशतावर्य्याम् । वै.निघ ।

वरीयसी । स्त्री । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४ ।

वरुकः । पुं । कुधान्यभेदे । वरके । चीनाधान्य । सु.सू.४६च. । गुणा —कुधान्यवत् ।

वरुणः । पुं । (Crataeva religiosa. Syn Capparis triforliata.) स्वनामख्यातक्षितिकशाकवृक्षे । वरुन गाछ । हिं विलि । मं व-रुण । कं मदवसले । तै उरुमटि, ऊलिमेट्ट, उ-लिमिरिचेट्टु । बम्. वायवरणा । ता. मरलिङ्गम् । गुणा —कटुः उष्णः रक्तदोषघ्न शिरोवातहरः स्निग्ध आग्नेय विद्रधिवातघ्न । रा नि व ९ । व रुणपुष्पगुणा.—"पुष्पं वरुणज ग्राहि पित्तघ्नमास्त्र नाशनम् ।" राज ९प. । सु.सू.३८च. । वा.सू १५

च । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि लघुनारायणतैले । जले । मे ।

वरुणग्रहः । पुं। तन्नामके बालस्य दुष्टग्रहविशेषे। लक्षणं —"तालुजिह्वे च नेत्रे च हृषणौ मेढ्रमेव च। श्यावं रूपञ्च यस्य स्याद्गात्रगौरवमेव च। तस्य स्वेदपरीतस्य बुद्धिमान् वरुणग्रहैः। कृत दोषं महाघोरं लक्षणैस्तु विनिर्दिशेत् ॥" अ.त ५७अ.।

वरुणात्मजा । स्त्री। मद्ये। अम।

वरुणादिगणः । पुं। तदादिद्रव्यवर्गे। वरुणसहचरद्वयशतावरीदहनमोरटविल्वविषाणिकाद्विबृहतीद्विकरञ्जजयाद्वयबहुलपल्लवदर्भरुजाकरेषु। गुणाः – कफमेदोमन्दाग्निहरः अधोवातशिरःशूलगुल्मान्तर्विद्रधिघ्नश्च। वा.सू.१५अ। "वरुणादिर्गणो ह्येष कफमेदोनिवारणः। विनिहन्ति शिरःशूलगुल्माभ्यन्तरविद्रधीन् ॥" सु.सू.३८अ.। "वरुणार्तगलौ शिग्रुमधुशिग्रुक.। मेषशृङ्गी करञ्जौ च बिम्बाग्निमन्थमोरटा। शैरीयौ वसिरी दर्भौ वरीवसुकचित्रकौ। बिल्वश्चैवाजशृङ्गी च बृहतीद्वयमेव च। वरुणादिर्गण ·· ॥" सु.सू.३८अ.। च.द.अश्मरीचि.।

वरुथम् । क्ली। चर्मणि। मे.।

वरेण्यम् । क्ली। कुङ्कुमे। रा.नि.व.१२।

वरोटम् । मरुवकपुष्पे। श.मा.।

वरोत्पलम् । क्ली। श्वेतरक्तपद्मे। वै.निघ.।

वरोलः । पुं। वरटे। भङ्गरोले। भीमरुल। चिका.। [गाछ। रा.नि.व.११।

वरोहशाखी (इन्) । पुं। प्लक्षवृक्षे। पाकुड़

वरौषधी । स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। हुडहुडिया। ब्राह्मीशाके। वै.निघ।

वर्कीणा । स्त्री। तरुणच्छाग्याम्। सु.चि.१७.।

वर्करः । पुं। पशुजातीयतरुणे। युवा पशु। अम.। छागे। चिका.। मेषशावके। भ.टी भ.।

वर्गः । पुं। पत्रे। सु.कल्प.५अ.। [वै.निघ.।

वर्गचरः । पुं। नाडीमत्स्ये। चिङ्गड़ माछ।

वर्चः (स्) । क्ली। रूपे। विष्ठायां। तेजसि। मे.।

वर्चस्कः । पुं, क्ली। विष्ठायाम्। अम.।

वर्चस्कीटः । पुं। अग्निप्रकृतिकीटविशेषे। मलकृमी। विष्ठार कीट। सु.कल्प.८अ.।

वर्जनम् । क्ली। मारणे। हे.च.।

वर्णम । क्ली। कुङ्कुमे। हे.च.। स्वर्णे। मे.। र.सा.स.ज्व.चि.रत्नगिरिरसे। पुं, क्ली। शुक्लादिरङ्गे। रङ। स बहुविधः श्वेतपाण्डुधूसरकृष्णपीतहरितरक्तशोणारुणपाटलश्यावधूम्रपिङ्गलकर्बुरेषु। चामर.। स गर्भस्थस्य षष्ठे मासि भवति। सुश्रुतबोध.। अङ्गलेपने। स्वर्णे। मे.। अक्षरे। अङ्गरागे। हे.च।

वर्णकम् । क्ली। हरिताले। रमा.। सुगन्धचूर्णलेपने। अम.। पुं, क्ली। चन्दने। विलेपने। मे.। श.र.। हिङ्गुलादौ। अम.भ.। काचे। अम.।

वर्णकण्टम् । क्ली। तुत्थे। तूँतिया। वै.निघ.।

वर्णकृत । क्ली। पीतवर्णचन्दने। वै.निघ.।

वर्णदम् । क्ली। कालीयकचन्दने। जटा.।

वर्णदा (त्री) । स्त्री। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६।

वर्णपुष्पः (कः) । पुं। राजतरुणीपुष्पवृक्षे। उरु ऑठो। अम्. रक्तकोरंटा। रा.नि.व.१०।

वर्णपुष्पी । स्त्री। चण्डकाण्डीपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०। [षि। रा.नि.व.१२।

वर्णप्रसादनम् । क्ली। अगुरुणि। कालागुरु

वर्णभूः । स्त्री। स्थौणेयके। गेँठेना। वै.निघ.।

वर्णभेदिनी । स्त्री। सुगन्धप्रियङ्गौ। वै.निघ.।

वर्णमातृका । स्त्री। वाग्देवतायाम्।

वर्णमृत्तिका । मृत्तिकाविशेषे। नानामाटी वा आलामाटी। रस.चि.६अ.। [चिका.।

वर्णरे(ले)खा । स्त्री। खटिकायाम्। खड़ि।

वर्णलेखिका । स्त्री। कठिन्याम्। र.मा.।

वर्णलोहकम् । क्ली। राजपित्तले। वै.निघ.।

वर्णवती । स्त्री। हरिद्रायां। जटा.।

वर्णविलासिनी । स्त्री। हरिद्रायां। वै.निघ.।

वर्णशाकः । पुं,क्ली। गौरसुवर्णशाके। वै.निघ.।

वर्णसिः । पुं। जले। उणा.।

वर्णा । स्त्री । आढक्याम् । वड़र । इं.थ. ।

वर्णाङ्कः । पुं । हरितमुद्गे । হরিমুগ । रा नि. व.१६ ।

वर्णि । क्ली । स्वर्णे । सिद्धान्तकौमुदी ।

वर्णिका । स्त्री । कठिन्यां खड़ि । हारा. ।

वर्णिनी । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा नि व.६ ।

वर्ण्यम् । त्रि । वर्णकरे । क्ली कुङ्कुमे । वै निघ. । पु । श्वेतार्जके । वै निघ. । वर्णकरमहाकषायगणे । यथा —"चन्दनतुङ्गपद्मकोशीरमधुकमञ्जिष्ठासारि-वापयस्यासितालता इति दशेमानि वर्ण्यानि भव न्ति।" রক্তচন্দন, পুন্নাগ বা বকম, পদ্মকাষ্ঠ, বেণার মূল, যষ্টিমধু, মঞ্জিষ্ঠা, অনন্তমূল, ভূঁইকুমড়া, চিনি, দূর্বা । च.सू ४अ ।

वर्त्तः । पुं । गन्धके । वै निघ ।

वर्त्तकम् । क्ली । वर्त्तलोहे । विदरी । रा.नि. व.१३ । पु । पक्षिविशेषे । ভারুই পাখী । हि बटेरी गुड़गुड़े । योग र.त्न चि. । तन्मांसगुणाः —निर्दोष वीर्यकर पुष्टिकरञ्च । रा.नि व.१७ । "वर्त्तको विषदो रूक्षो यथा व्याघ्रस्तथैव च ।" अत्रि.२१अ । अश्वखुरे । अम. ।

वर्त्तका । स्त्री । वर्त्तकपक्षिणि । ভারুই, বটে রবিশেষ । भ टी.रा. ।

वर्त्तकी । स्त्री । समस्थायां । সাতনা । वै निघ. ।

वर्त्ततीक्ष्णम् । क्ली । कृष्णलोहे । विद्री । रा.नि व.१२ ।

वर्त्तनम् । क्ली । परिवर्त्तने । भा.म.१भ भग्न चि. । विकृतस्य वर्त्तुलीकरणकर्म्मणि । गन्धकम्प-नकर्म्मणि । सु.सू.७अ. । जीवने । मे । पुं । वा मने । मे. । [विवर्त्ते । श र. ।

वर्त्तनी । स्त्री । तर्कुपीठिकायाम् । त्रिका. ।

वर्त्तलो(लौ)हम् । क्ली । लोहविशेषे, वर्त्त लोहे । विद्री । बम्. पञ्चरसलोह । गुणा.— कटु तिक्तं शीतलं कफदाहपित्तघ्नं मधुरं पित्तहा दमनञ्च । रा.नि.व.१३ ।

वर्त्तिः । स्त्री । दशायाम् । বাতি, পলতে । प म । नेत्राञ्जनशलाकायां । सि दी.च आ.पि. । गात्रानुलेपने । मे. ।

वर्त्ति(र्त्ती)कः । पु । वन्यचटके, वर्त्तिकपक्षिणि । हि बटेर गुडगुड़े । अम. । च.सू.२७अ । वातचटके বাবুই । हिं बगेरि । भा. ।

वर्त्तिका } स्त्री । पिष्टकविशेषे । च.चि.२अ । **वर्त्तिनी** } तित्तिरपक्षिणि । वै निघ. । वर्त्तकपक्षिणि । বটের পাখী । अम. । पक्षिविशेषे, वन चटकायाम् । বাবুই পাখী, ভালচটা । त्रिका । च.सू २७अ. । गुणा —"वर्त्तिका मधुरा रूक्षा क-फमारुतनाशिनी ।" राज ३प. । मेषशृङ्ग्याम् । अजशृङ्ग्याम् । ভেঁড়শৃঙ্গী । प सु. । रा नि.व ८ ।

वर्त्ति(र्त्ती)रः । पु । कपिञ्जलसदृशपक्षिणि, तित्तिरपक्षिणि । च.सू.२७अ. ।

वर्त्ती स्त्री । वर्त्तिकायाम् । বাতি । प म. । लेपनचूर्णे । पु (रन्) । वनचटके । वै.निघ. ।

वर्त्तुलम् । क्ली । गृञ्जने । गाजर इति भाषा । रा नि.व.७ । गुण्डतृणे । वै निघ. । पु । कलाय-भेदे । বাঁটুল কলায়, মটর । हि केराव । श भा. । टङ्कणक्षारे । मणिभेदे । वै निघ. ।

वर्त्तुलफलम् । क्ली । कालिङ्गकफले । তরমুজ । वै.निघ. ।

वर्त्तुली । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।

वर्त्म (न्) । क्ली । नेत्रपक्ष्मणि । मे ।

वर्त्मकर्द्दमम् । क्ली । नेत्रवर्त्मगरोगविशेषे । लक्षण—"क्लिन्नं पुनः पित्तयुक्तं विदहेच्छोणितं यदा । तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्द्दमम् ।" सु उ ३अ. ।

वर्त्मकुन्दः । पुं । वर्त्मनेत्ररोगे । लक्षणं—"व-र्त्मनो यस्य बाह्यस्य पूयस्रावो विजायते । वर्त्मकुन्द इति ख्यातस्तस्य कुर्यात् क्रियामिमाम् ।" च द ।

वर्त्मबन्धः (कः) । पुं । नेत्रपक्ष्मगतरोगे । ल-क्षण यथा—"कण्डूमतात्पतोदेन वर्त्मशोफेन यो नर. । न समं छादयेदक्षि भवेदयं स वर्त्मबन्धकः ।" सु उ.३अ. । [निघ. ।

वर्त्ममांसिकम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । वै.

वर्त्मरोगः । पु । नेत्रपक्ष्मगतरोगे । निदानादि —"पृथग्दोषाः समस्ता वा यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः । सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः । वि

वर्त्मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान् । विकारान् जनयन्त्याशु ...... ॥" ते च बहुविधा, यथा —उत्सङ्गिनी कुम्भीका पोथकाः वर्त्मशर्करा च अर्शोवर्त्म शुष्कार्शः अञ्जनिका बहलवर्त्म वर्त्मबन्धकः क्लिष्टवर्त्म कर्दमवर्त्म श्याववर्त्म प्रक्लिन्नवर्त्म अक्लिन्नवर्त्म वाताहतवर्त्म वर्त्मार्बुद निमिषिणी शोणितार्शः लगणः विषवर्त्म पक्ष्मकोपश्चेति । सु.उ.३अ । "सर्व्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः । अध ऊर्द्ध्वं विशेषेण प्राय पित्तानुसारिणः । शिराभिरूर्द्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः । वर्त्मसन्धिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्व्वमक्षि वा । रोगान् कुर्य्युः ...... ॥" वर्त्मरोगाः चतुर्विंशतिः —कृच्छ्रोन्मील, निमेषः वाताहत कुम्भीकाख्या पित्तोत्क्लिष्टं पक्ष्मशातः पोथकी कफोत्क्लिष्टं लगण. उत्सङ्गाख्या रक्तोत्क्लिष्टम् अधिमांसम् अञ्जननामिका विषवर्त्म उत्क्लिष्टवर्त्म श्याववर्त्म क्लिष्टवर्त्म सिकतावर्त्म कर्दमवर्त्म बहलवर्त्म अलजी कुकूणकः पक्ष्मरोध अर्बुदश्चेति । एषु कृच्छ्रोन्मीलनाख्यो भेषजैः साध्यः । निमेषवाताहतौ अर्शश्च वर्ज्यम् । पक्ष्मरोधो याप्यः । शेषानेकोनविंशतिविधान् शस्त्रेणोपाचरेत् । तेषु पक्ष्मसदनं कुट्टयेत् सूचीकूर्चेन अर्बुदं छेदयेत् छेदनेन लगणादीनि त्रीणि मुखेन पोथक्यादयः कुकूणकान्ताः एकादश विलेख्याः । उत्क्लिष्टत्रयं यथा—पित्तोत्क्लिष्टं कफोत्क्लिष्टं रक्तोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टवर्त्म चेति । वा.उ.८अ. । एषां लक्षणानि पर्य्यायेषु द्रष्टव्यानि । अथास्य नेत्रवर्त्मगतरोगे । भा.द.२०अ. ।

वर्त्मशर्करा । स्त्री । नेत्रवर्त्मगतरोगे । लक्षणं —"पिडकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंहता । पिड़का या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा ॥" सु.उ.३अ. ।

वर्त्मार्ब्बुदम् । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगे । लक्षणं —"वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् । विज्ञेयमर्बुदं पुंसा सरक्तमवलम्बितम् ॥" सु.उ.३अ. ।

वर्द्धम् । क्ली । सीसके । हे.च. ।

वर्द्धः (कः) । पुं । शृङ्गाटिकायां । वर्द्धनहानि । जटा. । अम. ।

वर्द्धनम् । क्ली । छेदने । मे. । पुं । पक्षीभेदे । अम. पक्षोभा । क्वी पावरद । दन्तमूलगतमुख रोगे । लक्षणं यथा—"मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः । वर्द्धनः स मतो व्याधिर्जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥" सु.नि.१६अ. । स्त्री (नी) । सम्मार्जन्यां । स्फ उन । हे.च. ।

वर्द्धमानः । पुं । एरण्डवृक्षे । अम. । वै.निघ १अ.ज्व.चि.रसपर्पटी । श्वेतैरण्डे । रा.नि.व.८ । सु कल्प ७अ. । मधुरमातुलुङ्गे । पशुभेदे । शरावे । मे. । [स्त्री । वै.निघ. । शरावे । अम. ।

वर्द्धमानकः । पुं । एरण्डवृक्षे । मधुरमातुलुङ्गे ।

वर्द्धमानपिप्पली । स्त्री । योगविशेषे । "त्रिकृष्णा पञ्चकृष्णा वा सप्तकृष्णाथवापि वा । मध्वचीरेण संपिष्टा पिबेद्दशदिनानि च । तथैवापनयेदेता एव विंशतिवासरान् । पिबतां ज्वरशान्तिः स्यात् पाण्डुरोगश्च शाम्यति ... ॥" रस.र. ।

वर्द्धमानसट्टकम् । क्ली । सट्टकभेदे । यथा— "सान्द्रं दधि गृहीत्वा तु किञ्चिन्मथ्यं च मन्थयेत् । शर्करामरिचं शुण्ठीपिप्पलीजीरचूर्णकं । निक्षिप्य च यथा योग्यं हस्तेनालोड्य यत्नतः । वस्त्रेण गालयेत्किञ्चित् पक्वदाडिमबीजकं । निक्षिप्य सिद्धमेतत्तु सट्टकं वर्द्धमानकम् । गुरु दीपनकरं बल्यं बलदं तृप्तिकारकं । कफवातञ्च पित्तञ्च श्रमं ग्लानिं तथा जयेत् ॥" वै.निघ.द्रव्य.गु. । [११ ।

वर्द्धमाना । स्त्री । मधुरबीजपूरके । रा.नि.व.

वर्द्धम् । क्ली । चर्म्मणि । चामड़ा । उणा. । स्त्री (र्द्धी) । चर्म्मरज्ज्वाम् । अम. ।

वर्पः । पुं । रूपे । उणा. ।

वर्म्मः । पुं । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । भा.म.१ भ.ज्व.चि.विश्वादियोगे । "विश्वावर्म्मविभावरीघुववरा ।" [रा नि.व ५ ।

वर्म्मकण्टकः । पुं । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा ।

वर्म्मपः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । त्रिका. ।

वर्म्मिः (र्म्मी स्त्री) । पुं । आदियमत्स्यविशेषे । बानि माछ । गुणाः—"वर्म्मिमत्सी गुरुर्वृष्यः कषायी रक्तपित्तहा ।" राज.१५. ।

वर्म्मूषः । पुं । मत्स्यविशेषे । दामिन्द्र माछ । गुणा.—"वर्म्मूषी वातहा स्निग्धो वाही दीर्घविमामन. ।" राज.१५ ।

वर्य्या । स्त्री । भुजाटक्या । टোঁডর কলায় । प.मु. । भाढ़क्याम् । अड्हर । रा.नि.व.१६ ।

वर्य्याञ्जनम् । क्ली । रसाञ्जने । वै.निघ. ।

वर्व्वटः (टी) । पुं, स्त्री । स्वनामख्यातकलाये । वर्कटी । उत्. वरगुडि । त्रिका. ।

वर्व्वणा । स्त्री । नीलमक्षिकायां । अम. ।

वर्व्वरः । पुं । मत्स्यविशेषे । तल्लक्षणं यथा—"पृष्ठे कुची कण्टकी दीर्घतुण्डः सर्पाभो यः सोऽप्ययं वर्व्वराख्यः ।" गुणाः—वाताटोपकरः जड़ः बल्यः स्निग्धः दुर्जरः वीर्य्यवर्द्धनश्च । रा.नि.व.१७ । स्वनामख्यातकण्टकवृक्षे । वावला गाछ । हिं बा बुल । गुणाः—कषायोष्णः कफकासघ्नः आमरक्तातिसारघ्नः पित्तार्शोघ्नश्च । रा.नि.व.८ । कृष्णार्जके । काल वावुइ । हिं कालीवावरी । गुणाः—कटुः उष्णः सुगन्धिः कान्तिविसर्पविषघ्नः लघ्वीपघ्नश्च । रा.नि.व.१० । वैजयन्तीतुलसीवृक्षे । नखीनामगन्धद्रव्ये । व्याघ्रनखे । नखी । वै.निघ. । क्ली । बोलनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.६ । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ । सिन्दूरे । वै.निघ. । पीतचन्दने । गुणाः—शीतलं तिक्तं कफपित्तवातघ्नं कण्डूकुष्ठव्रणघ्नं रक्तशोधकञ्च । रा.नि.व.१२ ।

वर्व्वरकः । पुं । विन्ध्योत्तरप्रसिद्धे नदे । तज्जलं शीघ्रजसहसगुणम् । रा.नि.व.१४ । क्ली । वर्व्वरचन्दने । स्त्री (का) । भार्ग्याम् । वामनहाटी । वै.निघ. ।

वर्व्वरगन्धः । पुं । श्वेतरक्तमिश्रचन्दनविशेषे । वर्व्वरगन्धेति भाषा । वर्कर चन्दन । वै.निघ. ।

वर्व्वरा (री) । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी । कर्कोटायाम् । कांकरोल । वै.निघ. । वनतुलसी । वावुइ तुलसी । सा त्रिधा कृष्णशुक्लवटपत्रभेदेन । सा. गुणाः—"वर्व्वरीत्रितयं रूक्षं शीतं कटु विदाहि च । तीक्ष्णं रुचिकरं हृद्यं दीपनं लघुपाकि च । पित्तलं कफवातासृग्दद्रुक्रिमिविषापहम् ॥" भा. । शाकविशेषे । पुष्पविशेषे । मे. । मक्षिकाभेदे । श.र. ।

वर्व्वराह्वयम् । क्ली । वर्व्वरचन्दने । वै.निघ. ।

वर्व्वरीकः । पुं । बोलि । वै.निघ. । भार्ग्याम् । वामनहाटी । उष्मा. । तुलसीभेदे । वावुइ तुलसी । श.च. । महाकाले । माकाल । हे.चं. ।

वर्व्वरीगन्धा । स्त्री । कर्कोटायाम् । वनतुलसाम् । वै.निघ. ।

वर्व्वरोत्थम् । क्ली । वर्व्वरचन्दने । শ্বেত রক্ত [चन्दन । वै.निघ. ।

वर्व्वी । स्त्री । वर्व्वरिकायां । वावुइ तुलसी । श.च. ।

वर्व्वूरः (कः) । पुं । (Acacia arabica.) The Babbul tree. वर्व्वूलवृक्षे । वावला गाछ । हिं वावुल । तें बलवंतुडु नल्लतुम्म । बम्. रीमकड़ि । वामूल । उत्. गुरुड़ा । दा. कलिकिकर । गुणाः—कषाय उष्णः कफकासघ्नः आमरक्तातिसारपित्तदाहार्शोघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

वर्षः । पुं, क्ली । वृष्टौ । वत्सरे । अम. ।

वर्षकरी । स्त्री । झिल्ल्यां । हे.च. ।

वर्षकाली । स्त्री । जीरके । वै निघ. ।

वर्षकेतुः । पुं । रक्तपुनर्नवायां । रा.नि.व.५ । शुक्लपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । [श.र. ।

वर्षणम् । क्ली । वर्षोपले । त्रिका. । वृष्टौ ।

वर्षपाकी (इन्) । पुं । आम्रातकवृक्षे । हे.च. ।

वर्षपुष्पा । स्त्री । महाबलायां । रा.नि.व.४ ।

वर्षवरः । पुं । नपुंसके, षण्डे । খোজা । अम. ।

वर्षा । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ । मद.व. २ । स्वनामख्याते ऋतौ (नित्यबहु.) । वर्षाकाल । सिंहकन्ये वर्षाः । "सिंहकन्ये स्मृता वर्षाः ।" वर्षागुणाः—"शीता विदाहिन्यो वह्निमान्द्यानिलप्रदाः ।" भा. । [नि.व.१८ ।

वर्षाघोषः । पुं । महाभेके । बड़ व्याङ् । रा.

वर्षाङ्गी । स्त्री । पुनर्नवायां । श र. ।

वर्षाप्रियः । पुं । चातकपक्षिणि । त्रिका. ।

वर्षाभवः । पुं । पुनर्नवायां । रक्तपुनर्नवायां । रा.नि.व.५ ।

वर्षाभूः । पुं । भेके । अम. । भूलतायां । কেঁচো । मे. । इन्द्रगोपकीटे । আষাঢ়ে পোকা । रा.नि.व.१९ । स्त्री । पुनर्नवायां । रा.नि.व.५ । भेकपर्ण्यां । रक्तपुनर्नवायां । प मु. । श्वेतपुनर्नवायां । च.द.ज्व.चि.शीघ्रद्रवैले । "ह्योरथैव वर्षाभूः"

वर्षाभूशाकः । पुं । पुनर्नवाशाके । শ্বেতপুন্যা শাক । ম বিশ্চুম । ক বেল্লড কিলু । गुणाः —कफाग्निमान्द्यवातघ्न रुचतरः गुल्मप्लीहशूलघ्न श्च । रा.नि.व.७।

वर्षामदः । पुं । मयूरे । शब्दकल्प ।

वर्षाभ्रपारावतः । पुं । चातकपक्षिणि । शब्दकल्प. ।

वर्षालः । पुं । स्थकायाम् । পিড়িং । वै.निघ ।

वर्षालङ्कायिका । स्त्री । स्थकाया । পিড়িং শাক । च टी.भ. ।

वर्षावती । स्त्री । भूकीटविशेषे । ইন্দ্রগোপ কীট । भेकपत्न्याम् । चम । पुनर्नवायाम् । च मरमाला ।

वर्षावसानः । पुं । शरत्काले । रा.नि.व २१

वर्षाहिकः । पुं । निर्विषसर्पभेदे । सु.कल्प. ४च. । [भमष्टुरे ।

वर्षाह्वा । स्त्री । पुनर्नवायां । च.द.शूल चि.रा

वर्षोपलः । पुं । मेघोद्भवशिलायां । चम. ।

वर्ष्मम् । क्ली । शरीरे । त्रिकाण्डशेष । [चम. ।

वर्ष्म (न्) । क्ली । शरीरे । रा.नि.व.१८। प्रमाणे ।

वर्हः । पुं,क्ली । मयूरपुच्छे । चम. । ग्रन्थिपर्णभेदे । গেঁটেলা । भरतः । पत्रे । श.र. ।

वर्हणम् । क्ली । तगरपुष्पे । তগরপাদুকা । पिण्डीतगरे । रा.नि.व.१० । पत्रे । श.र. ।

वर्हनेत्रम् । क्ली । मयूरपुच्छचन्द्रके । ময়ূরপুচ্ছের চাঁদ । वै.निघ. ।

वर्हपुष्पः । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.८ । नीलझिण्ट्यां । নীলঝাঁটি । रा.नि.व.१० । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা । वै.निघ. ।

वर्हभारः । पुं । मयूरपुच्छे । वै.निघ. ।

वर्हिः । पुं । चित्रकवृक्षे । चम. । चपौ । मे. । मयूरे । वै.निघ. । पुं, क्ली (स्) । दर्भे । कुशे । त्रिका. । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা । श.र. । श.च ।

वर्हिकुसुमम् । क्ली । ग्रन्थिपर्णपुष्पे । গেঁটেলা ।

वर्हिचूड़ (ड़ा) । पुं,स्त्री । ग्रन्थिपर्णभेदे । वै. निघ. । मयूरशिखायाम् । रा.नि.व.६ ।

वर्हिजङ्घः । पुं । पृश्निपर्णीशाके । গোপা গাছ रा.नि.व.८ । स्त्री (ङ्घा) । पीतरोधे । वै. निघ । [पिण्डीतगरे । वै.निघ. ।

वर्हिणः । पुं । मयूरे । अम. । क्ली । तगरे ।

वर्हिपित्तम् । क्ली । मयूरपित्ते ।

वर्हि(र्हिः)पुष्पः । पुं । शिरीषवृक्षे । रा नि. व ८ । नीलझिण्ट्यां । रा.नि.व.१० । क्ली । ग्रन्थिपर्णविशेषे । भ.टी.भ. ।

वर्हिशिखः । पुं । स्थौणेयके । গাঁঠিয়ালা । रा नि व.११ । स्त्री (खा) । लघुधातक्यां । ছোট ধাইফুল । भा.म १भ.मू.घा.चि. । मयूरशिखायाम् । वै निघ । [भ.सा.चि.गङ्गाधरकाथे ।

वर्हिष्ठम् । क्ली । बालके । বালা । प.मु. । भा.

वर्ही (इन्) । पुं । कुक्कुटे । प.मु. । मयूरे । अम. ।

बलम् । क्ली । व्यायामसत्त्वशक्तौ । सु.सू.१०अ. ।

बलभः । पुं । सौम्यकीटभेदे । सु.कल्प.८च ।

बलयम् । क्ली पुं । करभूषणे । বালা । चम । पु । तन्नामककण्ठगतरोगे, गलगण्डरोगे । लक्षणं —"बलास एवायतमुन्नतञ्च शोफं करोत्यन्नगतिं निवार्य । तं सर्वथैवाप्रतिवार्य्यवीर्य्यं विवर्जनीयं बलयं वदन्ति ।" सु.नि.१६अ. ।

बलवती । स्त्री । सूक्ष्मैलायां । रा नि.व.६ ।

बला । स्त्री । (Sida cordifolia,) वाट्यालके । বাড়িয়ালা । हिं खिरिहिटा, बरियारि, सहदेवी, ककहिया, गुल्शकरी । बला चतुर्धा— बला चातिबला महाबला नागबला चेति । सा. गुणाः—"बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत् । स्निग्धं ग्राहि समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम् । बलामूलत्वचश्चूर्णं पीतं सक्षीरशर्करम् । मूत्रातिसारं हरति दृष्टमेतन्न संशयः । हन्ति महाबला कृच्छ्रं भवेद्वातानुलोमनी । हन्यादतिबला मेहं पयसा सितया समम् ।" भा. । श्वेतवाट्यालके । र.सा सं. । सु.सू.३८अ.संशोधने । च.सू ४अ.बल्य. गे. । च.द.ज्व.चि. । "काकजङ्घा बला श्यामा ।" वा.चि.ज्व.चि. । "निदिग्धिका बला रास्ना ।" कौबेर्य्याम् । গোরক্ষচাকুলিয়া । च.सू.४अ.१४४ ।

वलाका: । पुं । वककाती । भ. । स्त्री (का) । चक्रवकपक्षिणि । च.सू.२७अ. ।

वलात्रयम् । क्ली । श्वेतबला पीतबला नागबलास्तु । গোরক্ষচাকুলিয়া, শ্বেত বেলেড়া, পীত বেলেড়া । च द वा व्या.चि. । "वाजिगन्धा बलात्रिस. ।" वै.निघ,१भ.वा व्या.चि महाराखादौ ।

वलाद्वयम् । क्ली । बलातिबलयो । শ্বেত বেলেড়া, গোরক্ষচাকুলিয়া । च.द.यक्ष्म.चि.वि ष्यबासिर्योगेन बालघ्नेतत् । "दशमूलं बलाद्वयम् ।" वा सू.१५अ भद्रदार्व्वादिः । सु.सू.३९अ. संशोधने । [वोकरसर्पविशेषे । सु.कल्प,४अ. ।

वलाहक: । पुं । मेघे । मुस्तके । अम. । द

वलि: । पुं । गन्धके । प.मु. । स्त्री । वलये । मा.नि.अर्श,,चि. । मांसलोलतायाम् । वै.निघ. ।

वलिग्रह: । पुं । अश्वस्य ग्रहविशेषे । लक्षणं यथा—"स्तम्भाक्षो मुच्यते केशैस्तथा वालैः खुरैरपि । वलिग्रहगृहीतोऽसौ लम्बकर्णशिरोधरः ॥" ज.द.५७अ. ।

वलित्रयम् । क्ली । प्रवाहिणी संवरणी विसर्जनी चेति त्रिविधगुदस्थवली । मा.नि.अर्शःचि. । "विद्याद्गुदवलित्रये ।"

वलिर: । त्रि । केकरे । अम. ।

वली (इन्) । पुं । कपौ । रा.नि.व.२१ ।

वली । स्त्री । मांसलोलतायाम् । रा.नि.व.१८ ।

वलूकम् । क्ली । पद्ममूले । पुं । पक्षिभेदे । उणा. ।

वल्कम् । क्ली । वृक्षत्वचि । গাছের ছাল । मे. । शल्के । আঁইষ । श.र. । पुं । पट्टिकालोध्रे । रा.नि व.६ । [रा.नि व.११ ।

वल्क(ल)तरु: । पुं । पूगवृक्षे । গুপারিগাছ ।

वल्क(ल)द्रुम: । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

वल्कपत्र: । पुं । हिन्तालवृक्षे । হেঁতালগাছ । रा.नि.व.९ ।

वल्कलम् । क्ली । दारुचिनीति ख्याते गन्धद्रव्ये । দারুচিনি । रा.नि.व.६ । च.द.खदिरवल्कौ । वै.निघ,१भ.मधुरत्व चि.मधुकादिकषाये । लोध्रे । भ.सा.चि.अम्बुादिचूर्णे । पुं । दाडिमवृक्षे । रा नि.व.४ । लोध्रवृक्षे । तरुत्वचि । বাকল । अम. ।

वल्कला } **वल्का** } स्त्री । शुक्लपाषाणभेदे । শ্বেত পাথরকুচা । रा नि व.५ । तेजोवत्याम् । তেজবল । वै.निघ. ।

वल्कली (इन्) । पुं । श्वेतलोध्रवृक्षे । वै.निघ. ।

वल्कलोध्र: । पुं । पट्टिकालोध्रे । रा.नि.व.६ ।

वल्कवान् । पुं । मत्स्ये । त्रिका. ।

वल्किल: । पुं । कण्टके । श.र. ।

वल्की (इन्) । पुं । विभीतकवृक्षे । वै निघ. ।

वल्कुतम् । क्ली । वल्कले । श.च. ।

वल्गु: । पुं । छागे । मे. ।

वल्गुकम् । क्ली । चन्दने । शब्दकल्पे भ्रमयः ।

वल्गुजम् (जा) । क्ली, स्त्री । सोमराज्याम् । সোমরাজ । रा.नि.व.४ । चि.क.क.१अ. ।

वल्गुपत्र: । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । श.च. ।

वल्गुपोदकी । स्त्री । राजशिराशाके । वै.निघ. ।

वल्गुला (ली) । स्त्री । सोमराज्याम् । সোমরাজ । रा.नि.व.११ । प्रतुदपक्षिविशेषे । रा.नि. व.१९ । सु.सू.४६अ. । [পোকা । হে.চ. ।

वल्गुलिका । स्त्री । तैलपायिकायां । তেলা-

वल्मि(ल्मी)क: । पुं, क्ली । कृमिशैलके । উইঢিপি । अ.टी.भ. । श.र. । पादरोगभेदे । लक्षणम्—"पाणिपादतले सन्धौ ग्रीवायामूर्द्ध्वजत्रुणि । ग्रन्थिर्वल्मीकवद्यस्तु शनैः समुपचीयते । तोदक्लेदपरीदाहकण्डूमद्भिः व्रणैर्वृतः । व्याधिर्वल्मीक इत्येष कफपित्तानिलोद्भवः ।" सु.नि.१३अ. ।

वल्मीकमृत्तिका । स्त्री । कृमिशैलकमृदि । উই মাটী । र.सा.स रसकर्पूरे ।

वल्मीकशीर्षम् । क्ली । स्रोतोऽञ्जने । सुरूर्मा । रा.नि.व.१३ ।

वल्मीकसम्भवा । स्त्री । अलाबुविशेषे । नागरबुक्ची । मदनपाल. ।

वल्मीकि: । पुं । वल्मीके । श.मा. ।

वल्मीकूटम् । क्ली । वल्मीके । हे च. ।

वल्यः । पुं । तार्क्ष्ये । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । रा.नि.व.६ । स्त्री (ल्या) । पातालगरुड़ीलता याम् । त्रि । बलकरे ।

वल्लः । पुं । रक्तिकात्रयमाने । लीलावती । गुञ्जा-द्वयमाने । प.प्र. । सार्द्धगुञ्जायां । राजनिघण्टु । धान्यविशेषे । सल्लकीवृक्षे । माध्यालके । বেলেডা। वै.निघ.२भ.चयरी.चि.लक्ष्मीविलासतैलं । [११ ।

वल्लकिः (की) । स्त्री । सल्लकिवृक्षे । रा.नि.व.

वल्लगुणपूगम् । क्ली । कोङ्कणदेशीयपूगफल विशेषे । গুপারিবিশেষ । रा.नि.व.११ ।

वल्लभः । पुं । सुलक्षणाश्वे । कृष्णागुरुणि । राजनिघण्टुम् । भा.पु.१भ.धा.व. । वैद्यवल्लभनामग्रन्थकारे ।

वल्लभी । स्त्री । मेथिकायां । वै.निघ. ।

वल्लभेन्द्रः । पुं । वैद्यविलासग्रन्थकारे ।

वल्लरम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व.१२ । मञ्जर्य्यां । श.र. ।

वल्लरिः (री) । स्त्री । त्रिवृत्कमूले । रा.नि.व. ६ । मञ्जर्य्यां । अम. । मेथिकायां । মেথি । म. ग्र । रा.नि.व.६ । वचायां । वै.निघ. ।

वल्लवः । पुं । याचके । त्रिका. ।

वल्लिः । स्त्री । लतायां । च.टी.भ. ।

वल्लिकण्टकारिका } वल्लिकण्टारिका } स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे । শোলা । रा.नि.व ४।

वल्लिका । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । বেলফুল । रा.नि.व १० । उपोदकायाम् । পুঁই । वै.निघ ।

वल्लि(ल्ली)जम् । क्ली । मरीचे । रा.नि.व.६ । वै.निघ.ज्व.चि. । सप्तर्षे पुनर्नवादिः । क्षय.चि. । च्यवनप्राशे । [२ष. ।

वल्लिजविषम् । क्ली । पुष्पविषभेदे । सु.कल्प.

वल्लि(ल्ली)दूर्व्वा । स्त्री । मालादूर्व्वायां । মেও দুর্বা । म पांडरीहरियाली । कं विलियकब्बे । गुणाः—मधुरा तिक्ता शीता पित्तघ्नी कफवातनिहन्त्री च । रा.नि.व.८ ।

वल्लिशाकटपोतिका । स्त्री । भूमपोतिकायाम् । रुचि.मूला । रा.नि.व.७ ।

वल्लि(ल्ली)शू[सू]रणः (णः) । पुं, क्ली । अलम्बुषपर्ण्यां । रा नि.व.२ ।

वल्ली । स्त्री । कैवर्त्तिमुस्तायां । কেওটমুথা । रा.नि.व.२ । अजमोदायां । বাকুনী । मद.व.१ । चव्ये । চই । रा.नि.व ६ । अग्निदमन्याम् । শোলা । कृष्णापराजितायाम् । वै.निघ. । कुष्माण्डलतायां । मे. । [सु १६ष. ।

वल्लीकर्ण्यः । पुं । समविषमाल्पपालिकर्णे । सु.

वल्लीखदिरः । पुं । आरकनामखदिरभेदे । गुणाः—तिक्त. कटु उष्णः कषाय‐अम्लरस आ सकासघ्न पित्तरक्तत्रिदोषघ्न । वै.निघ. ।

वल्लीगड़ः । पुं । मत्स्यविशेषे । বেলে মাছ । বেলে গুড়গুড়ি । गुणाः –"वल्लीगड़ो लघुर्वृष्योऽभिष्यन्दी मलकारः ।" राज १प. ।

वल्लीपञ्चमूलम् । क्ली । लतापञ्चमूली । विदारीसारिवारजनीगुडूच्योऽजशृङ्गी चेति । सु.सू. ३८ष. । एतत् कफनाशनं प्रशस्तम् । प.प्र.२ख । सु.चि.१०ष. । [निघ. ।

वल्लीपलाशकान्दा । स्त्री । क्षुमिकुष्माण्डे । वै.

वल्लीफलम् । क्ली । कर्कटिकादौ । सु.चि १४ ष. । [रा.नि.व.११ ।

वल्लीबदरी । स्त्री । भूबदर्य्याम् । মেটোকুল।

वल्लीमुद्गः । पुं । मकुष्ठके । मुगानी । रा.नि. व.१६ । महाशालभेदे । वै.निघ. । [रा नि.व ८ ।

वल्लीवृक्षः । पुं । महासर्जवृक्षे । শাল গাছ ।

वल्लुरः । पुं । शूकरमांसे । प.मु. । क्ली । मञ्जर्य्यां । निर्जलस्थाने । हेम ।

वल्लूरम् । क्ली । आतपादिना शुष्कमांसे । अम । मांसे । भैष.वात.चि. । च.सू.५ष. । शूकरमांसे । मे. । पुं । क्षेत्रवनसमीपवपालिकर्णवर्ग । सु. सू.१६ष. । ऊपरभूमौ । हे.च. । क्ली (रा) । वन्यमांसे । शूकरमांसे । त्रिका. ।

वल्लरा । स्त्री । चन्द्रसख्यायाम् । मद व.११ याष्टीवृक्षे । অমলগাছ । शब्द. । प्रसारिण्याम् । गन्धभाद्रलिः । रा.नि.व.५ ।

वल्वकम् । क्ली । ताम्बूलभेदे । प.मु ।

वल्वजः । पुं । तृणे । উলু । इ.च. । च.चि. ५प । भम ।

वल्वजा । स्त्री । तृणविशेषे । উলুবিশেষ । हिं स्रावे वावे । गुणाः—मधुरा शीतला पित्तदाहहृ त्वाहरी वातकोपना हृद्या कण्ठशोधनी च । रा. नि व.८ । [मि. ।

वशा । स्त्री । वन्ध्यायाम् । বাঁজা । करिण्याम् ।

वशाव्यक: । पुं । शिशुमारे । শুশোক । अ. र. ।

वशा(सा)पायी (इन्) । पुं । कुक्कुरे । श.मा. ।

वशाचार: । पु । चारे । र.मा. ।

वशिका । स्त्री । अगुरुणि । श.च. । [निघ. ।

वशिजाता । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । वै.

वशिनी । स्त्री । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । वन्दायां । পরগাছা । श.च. ।

वशिरम् । क्ली । सामुद्रलवणे । रा.नि.व.६ । पुं । गजपिप्पल्याम् । च.सु. । भा.म १भ. । चव्ये । চই । रा.नि व.६ । च.द.भस्मरीचि.ऊषकादौ । मर्कटसंज्ञकतृणजातौ । अपामार्गे । আপাঙ । रा. नि.व.४ । सु.चि.७भ । रक्तापामार्गे । भा पु.१भ. । सूर्य्यावर्त्तभेदे । শ্বেত হুড়হুড়ে । উল্লম । भैष. अम्लपि.चि.हृद्दत्वधात्रीगुल्यां । च.द.शूल.चि. रामसखूरे । बचायां । বচ । श च. ।

वशिष्ठ: । पुं । वशिष्ठोनामयस्यप्रक्षेतदि ।

वशीकरणम् । क्ली । मणिमन्त्रौषधैरायत्तीकरणे ।

वशीर: । पुं । गजपिप्पल्यां । कटा. । चविकायां । চই । अपामार्गे । আপাঙ । वै.निघ. ।

वश्यम् । क्ली । लवङ्गे । श.च. ।

वश्या । स्त्री । नीलापराजितायाम् । मद.व.१ । गोरोचनायाम् । वै.निघ । [सु.८प. ।

वश्यात्मा (न) । त्रि । वशीकृतचित्तेन्द्रिये । च.

वषट्फलम् । क्ली । कङ्कोले । रा.नि.व.१२ ।

वसनम् । क्ली । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । स्त्री (नी) । पीतकार्पासे । वै निघ. ।

वसन्त: । पुं । ऋतुभेदे । বসন্তকাল । च च फाल्गुनचैत्रात्मक: । "वसन्त. कुम्भमीनयो: ।" मधुमाधवौ वसन्त इति केचित् । गुणाः—"वसन्तो मधुरः स्निग्ध' श्लेष्मवृद्धिकरश्च स: ।" भा । अतिसारे । श र. । [व.६ ।

वसन्तक: । पु । पृथुशिम्बश्योणाकभेदे । रा नि

वसन्तकुसुम: । पुं । वृक्षविशेषे । বসন্তফুলের গাছ । श.मा. ।

वसन्तकुसुमाकर: । पु । वाजीकरणे प्रमेहाधिकारे च रस: । पाठ'—"पृथक् द्वौ हाटकं चन्द्रं त्रयो वङ्गाहिकान्तकम् । चत्वारः शुद्धमभ्रञ्च प्रवालमौक्तिकन्तथा । भावना गव्यदुग्धेन भावनेक्षुरसेन च । वासालाक्षारसादोच्चरम्भाकन्दप्रसूनकैः । शतपत्ररसेनैव मालत्याः कुसुमोदकैः । पश्चान्मृगमदैर्भाव्य सुगन्धिरससम्भवे । गुञ्जाद्वयमिदं सेव्य सिताभ्याज्यसंयुतम् .. ।" कुङ्कुमोदकैः इति द्वितीय. पाठ. । रस.र. । द्विभागं हाटकं चन्द्रम् इति र.सा.सं.पाठ । हाटक स्वर्ण । अहि शीषकं । र भाकन्दप्रसूनकैः रम्भामूलरसै पुष्परसैश्च । शतपत्ररसेन पद्मपुष्परसेन । সোণা ২ ভ. রূপা ২ ভ. (মতান্তরে কর্পূর) বঙ্গ, শীসা এবং লৌহ প্রত্যেকে ৩ ভ. অভ্র, প্রবাল, মুক্তা প্রত্যেকে ৪ ভ. একত্র করিয়া দুগ্ধ, ইক্ষুরস, বাসকছালের রস, লাহার কাথ বালার কাথ, কলার এঁটের ও মোচার রস, পদ্মের রস, মালতীফুলের রস বা কাথ ও মৃগনাভির কাথে যথাক্রমে ভাবনা দিবে । মাত্রা ২ র. ।

वसन्तघोषी (इन्) । पुं । कोकिले । वै.निघ. ।

वसन्तजा । स्त्री । वासन्तीलतायां । शक्रयूथिकायाम् । वसन्तीवृक्षे । ছোট দামক । रा.नि.व. १० ।

वसन्ततिलक: । पुं । वाजीकरणाधिकारे रस: । पाठ:—"हेमो भस्मकतीक्ष्णकं घनयुगं स्त्री हाथय पारदात्सत्वारो नियताम् वङ्गयुग्मं चैकीकृतं मर्दयेत् । मुक्ताविद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवासितया सर्व्वं वस्त्रकरीषकैश्च सुहृदातमं पचेत् सप्तधा । कर्पूरीघनसारमर्दितरस: पश्चात् सुसिद्धो भवेत् ..... ।" रस.र. रसा.सं. । স্বর্ণ ১ তো. অভ্র ২ তো. লৌহ ৩ তো. শীশা ৪ তো. বঙ্গ ২ তো. মুক্তা ২ তো. প্রবাল ২ তো. ।

वसन्तदूतः । पु । आम्रवृक्षे । रा नि व ११ । कोकिले । रा नि व १९ । स्त्री (ती) । पाटलवृक्षे । পারুল গাছ । रा नि व १० २१ । 'पाटला वसन्तदूती ।" जलप । पुष्पवृक्षविशेषे, गणिकारीति नाम्ना कोङ्कणे प्रसिद्धे । रा नि व १० । क्ली किलायाम् । रा नि व.१९ । माधवीलतायां । रा. नि व २३ ।

वसन्तद्रु. । पु । आम्रवृक्षे । त्रिका ।

वसन्तपुष्प. । पु । धूलीकदम्बे । रा नि व ९ ।

वसन्तमण्डनम् । क्ली । सिन्दूरे । रक्तपर्णे । वै निघ । [यूं थे । वै निघ ।

वसन्तललना । स्त्री । शुक्लयूथ्याम् । শ্বেত

वसन्तव्रत । पु । मसूरके । वै निघ ।

वसन्तार्त्त. । पु । विभीतकवृक्षे । वै निघ ।

वसन्तोत्सवमण्डलम् । क्ली । हरिताले वै निघ ।

वसा । स्त्री । मेदायां । रा नि व ५ । मांसरोहिण्यां । मेदोधातौ । रा नि व १८ । शुद्धमांसस्नेहे । চর্বি । भा ४भ दारोचि. । सु शा ४भ. । "शुद्धमांसस्य य स्नेह सा वसा परिकीर्त्तिता ।" गुणा —"वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदा । शौकरी माहिषी वा या वासला दोषवर्द्धिनी । सार्पनाकुलगौधेया लिपने व्रणकुष्ठहा ॥" मत्स्यशिशुमारमकरग्राहादीनां वसाप्यव । सा विसर्पहरा हृद्या कुष्ठरोगविनाशिनी च । अत्रि १४ अ ।

वसाढ्यः । पु । शिशुमारे । शुशुक । त्रिका ।

वसादनी । स्त्री । पीतशिंशपायाम् । वै निघ ।

वसामेहः । पु । वातजन्यप्रमेहरोगे । तत्र रोगी वसातुल्य मेहति । सु नि ६भ ।

वसारोहम् । क्ली । छत्रिकायां । ঢৌড়ক ছাতা । हारा. ।

वसिरम् । क्ली । सामुद्रलवणे । धरणि । गजपिप्पल्यां । चटी । सु सू ३८भ. ।

वसिरः । पु । सूर्य्यावर्त्तवृषे । হড়হড়ে । अपामार्गे । सु सू ३८भ वीरतर्व्वादिगणे । च सू ४भ । रक्तापामार्गे । भा । मर्कटपिप्पलीनामकवनजाती अपामार्ग इति प्रसिद्धि । डल्वण । वारिनिम्बे । जलनिम्ब । कोषान्तरम् ।

वसु । क्ली । रत्ने । धने । अम । हाटके । स्वर्ण । विश्व । चारम्लिकायाम् । গোরা । औषधे । वै निघ. । वृद्धौषधे । मे । जले । छया । पु । वकवृक्षे । अम । श्वेतरक्तवसुके । শ্বেত রক্ত বাস না । रा नि व ५ । श्वेतार्के । वै निघ । पीतमुद्गे । हे.च । चि । मधुरे । शुष्के । हे च. । स्त्री । कटौ । वृद्धौ । शर ।

वसुकम । क्ली । शाम्भरलवणे । अम । पांशुलवणे । रा नि व ६ । कृष्णागुरुणि । रा नि व १२ । चारलवणे । भा पू २भ ।

वसुक । पु । स्वनामख्यातक्षुद्रवृषे । বাসনা গাছ । स च श्वेतरक्तपुष्पभेदात् द्विविध । सा गुणा —कटु तिक्त उष्ण पाके शीतल अजीर्णगुल्मघ्न । तयो श्वेतो रसायन । रा नि व ५ । तच्छाकगुणा —कफाग्निमान्द्यवातहर रुचकर गुल्मप्लीहशूलघ्न । रा नि व ७ । च द उपकादौ । सु चि ०भ । अर्कवृक्षे । सु सू ३८भ । च सू ४भ । रक्तार्के, मन्दारार्के । रा नि व १० । पीतमुद्गे । वै. निघ ।

वसुकोदरम । क्ली तालीशपत्रे । रा नि व ६ ।

वसुचारुकम् । क्ली । स्वर्णे । वै निघ. ।

वसुच्छिद्रा । स्त्री । महामेदायां । रा नि व ५ ।

वसुद्रुमः । पु । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর । वै. निघ ।

वसुधा (खर्जूरिका) । स्त्री । भूखर्जूरिकायां, खर्जूरीभेदे । ছোট খেজুর গাছ । रा. नि व ११ ।

वसुश्रेष्ठम् । क्ली । रूप्यधातौ । रा नि व १३ ।

वसुस्थिति । स्त्री । निर्गुण्डीवृक्षे । वै निघ ।

वसुहट्ट.(क.) । पुं । वकवृक्षे । प सु । प्र.मा ।

वसुधारः । पु । हस्तिकालवणे । वै निघ ।

वसूकम् । क्ली । वकपुष्पे । हि.क्षौ । शाकम्भरलवण । हे च. ।

वसूत्तमम् । क्ली । रौप्ये । वै निघ. ।

वस्कयनीक्षीरम् । क्ली । मडवबन्धाया' क्षीरे ।

सु.चि.१७. । दुग्धगुणाः—त्रिदोषघ्न तर्पणं बल कृत् । भा. ।

वस्करटिका । स्त्री । वृश्चिके । शारा. ।

वस्तिः । पुं । वस्तिचर्मपुटक, ततकृतत्वादास्थापनानुवासने उच्यते । नाभेरधोभागस्थमूत्राशये, मूत्राशयपुटके । रा.नि.व.१८ । मूत्राशय । सु.सू. ३५. । वस्तिकर्म्मापि वस्तिद्वारेव दानादवस्तिरिति सज्ञा। स द्विविध—अनुवासनो निरूहश्च । तयो र्भेदद्रव्यैर्वस्तिरनुवासन, साधावस्तिरेव नामभेद. । See अनुवासनम् । कषायक्षीरतैलैर्निरूह नि रूह एवास्थापनमुच्यते । दोषाणां स्वस्थानस्थाप नादास्थापनसज्ञा । निरूहवस्ति, कारणान्तरैर्बहुप्र कार. । वस्तिर्हि नानाविधद्रव्यसंयोगाद्दोषाणां स शोधनसंशमनसंग्रहणानि करोति । यथा चो च्यते वाजीकरोति क्षम बृंहयति स्थूल कर्शयति चक्षु प्रीणयति वलीपलितमुपहन्ति वय स्थापयति शरीरोपचय वर्णबलमारोग्यम् आयुष परिवृद्धि करोति वस्तिः सम्यगुपासित. । तथा ज्व राद्रीसारवातव्याधिमात्रशर्करार्बुदादिविविधरोगेषु प्रयुज्यते । तत्र सावत्सरिकाद्वादशवर्षाणां षड द्वादशाङ्गुलप्रमाणानि कनिष्ठिकानामिकामध्यमाङ्गुलिपरिणाहानि चतुरङ्गुलाईतृतीयाङ्गुलसन्निविष्टकर्णिकानि कङ्कस्यैनवर्हिणपत्रनाडीतुल्यप्रवेशानि मुद्गमाषकलायमात्रस्रोतासि त्रिदध्यानेत्राणि इत्यादि । सु.चि.३५ष. । वस्तिदोषाः यथा—ब हलता चल्पता वस्तिछिद्रता प्रस्तीर्णता दुर्बद्धतेति च । पुन. स वस्तिः त्रिविध.—कर्म्मवस्तिकालवस्तियोगवस्तिभेदेन । तत्र कर्म्मवस्ति ३०, काल वस्तिः १५, योगवस्तिश्च ८ । एषां विशेषा. प र्य्यायि मध्याः । च.सि.१७. । वस्त्यावगाहकाल मात्रा यथा—"दशमात्रामुरावर्त्त कुर्य्याच्छोटिकया युतम् । निमेषोन्मेषकालो वा एका मात्रा मता बु धैः । वस्त्यावगाहमध्यष्ट कार्य्यं योग्यतमा मता ॥" वस्त्यावगाहं यथा—"रोमान्तैत्वनुपेषु स्थिला मात्रासनवयम् । ततः प्रविशति स्नेहस्ततुर्निर्गच्छति स्वयं । पञ्चभिश्च मलैर्द्रव्यं वक्षिर्मोक्षमपयाति । भी द स्थाने सहसैरष्टभिर्यास्तेषु प्रशेत् । नवभिर्यति मज्जानं ततो मात्रां न कारयेत् । ततस्तु हरते । रोगान् वातपित्तकफोद्भवान् ॥"

वस्तिकर्म्म (न्) । क्ली । वस्तिदानकार्य्ये ।

वस्तिकर्म्माद्ध्यः । पुं । अरिष्टकवृक्षे । कृमिघ्न । शब्द ।

वस्तिकुण्डलिका स्त्री मूत्राघातरोगभेदे । तन्निदानादि—"द्रुताध्वलङ्घनायासैरभिघातात् प्रपीडनात् । स्वस्थानाद्वस्तिरुद्वृत्त स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् । शूलस्पन्दनदाहार्त्तो बिन्दु बिन्दु स्रवत्यपि । पीडितस्तु स्रवेद्धारा सस्तम्भोद्वेष्टनार्त्तिमान् । वस्तिकुण्डलमाहुस्त घोरं शस्त्रविषोपमम् । पवन प्रबल प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभि ॥" मा नि ।

वस्तिमलम् । क्ली । मूत्रे । वै च. ।

वस्तिवातः । पुं । स्वनामख्यातवातव्याधौ । लक्षण—"मारुतेऽनुगुणे वस्तौ मूत्र सम्यक प्रवर्त्तते । विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति हि ॥" मा नि. । सा. चिकित्सा—"वलामूलाम्बु सूर्य्य समित कर्षसमित । पिबेत् कुडवदुग्धेन हृद्गु मूत्रघातानये ॥" [उपविभाग । च.शा ५७. ।

वस्तिशीर्षम् । क्ली । देहप्रत्यङ्गविशेषे । वस्तिव

वस्तिशूलम् । क्ली । वस्तिवेदनायाम् । निदा.।

वस्तिशोधनम् । क्ली । मदनफले । वस्तिशोधके द्रव्यमात्रे । वै.निघ. । पु । मदनवृक्षे । रा नि व ८ ।

वस्तु । क्ली । द्रव्ये । विश्वा. ।

वस्तुकम् । क्ली । वास्तुकशाके । श.र. ।

वस्तूकी । स्त्री । श्वेतचिल्लीशाके । रा.नि.व.७ ।

वस्त्रम् । क्ली । तेजपत्रे । रा.नि व.६। वाससि । कापड । भस. ।

वस्त्रधारणम् । क्ली । वस्त्रपरिधाने । गुणाः—"काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्न प्रहर्षणम् । श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्म्मलाम्बरधारणम् ॥" राज. २प. । [व.७।

वस्त्रपञ्जरः (लः) । पुं । कोलकन्दे । रा.नि.

वस्त्रभूषणः । पुं । पटवासे । रक्तार्क्के । वै. निघ. । शाकुरुण्डवृक्षे । रा.नि.व.६ । स्त्री (णा) । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ ।

वस्त्ररङ्गा । स्त्री । कैवर्त्तिकायां । रा.नि.व.३ ।

वस्त्ररञ्जकः (नः) । पुं । कुसुम्भवृक्षे । रा. नि.व.१० ।

वस्तरञ्जिनी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । वै.निघ.।

वस्तरागधृत् । पुं । नीलकाशीषे । नील हीराकस् । वै.निघ. ।

वस्तोदरणम् । क्ली । सुखे वस्तबन्धनेन जलस्याय शीतलकरणार्थं घटस्याधोमुखरचणकर्पोपाये । सु.सू.-४५ष. ।

वस्नम् । क्ली। वसायाम् । চর্ব্বি । रा.नि.व.१८। चर्म्मणि । भ टी.रा. । वसने । विश्व ।

वस्न(स्न)सा । स्त्री । वसायाम् । रा.नि.व.१८ शरीरान्त.शिरादौ । स्नायौ । त्रिका. । अम. ।

वहः । पुं । घोटके । मे. । वृषस्कन्धे । अम. ।

वहगन्धम् । क्ली सब्बरचन्दने । रा नि व.१२।

वहलचक्षुः । पु । मेषशृङ्गाम् । মেড়াশিঙে । प.मु. ।

वहलत्वचः । पुं । श्वेतलोध्रे । रा.नि.व.६ ।

वहलपल्लवः । पुं । शोभाञ्जनवृचे । সজিনা গাছ । वा.सू १५अ.वरुणादौ । "वहलपल्लवदर्भ कलाकराः ।"

वहला । स्त्री । शताह्वायां । শুল্ফা । रा.नि.व.४ । स्थूलैलायां । ছোট এলাচ । भा सितोपलादिलेहे ।

वहा । स्त्री । गन्धरास्नायां । प.मु. ।

वहिःकुटीचरः । पुं । कर्कटे । त्रिका. ।

वहिःपरिमार्ज्जनः । त्रि । वहि. स्पर्शमाश्रित्य तैलाभ्यङ्गादिभि यः देह मार्जयति । च.सू. ११ष. ।

वहिरङ्गः । पु । शरीरावयवे ।

वहिरिन्द्रियम् । क्ली । चक्षु कर्णादिवाह्येन्द्रियेषु—चक्षुःकर्णनासाजिह्वात्वक्, वाक्पाणिपादपायूपस्थेषु च ।

वहिर्वेगज्वरः । पुं । ज्वरभेदे । लक्षणं— "सन्तापोऽभ्यधिको वाह्यस्तृष्णादीनाञ्च मार्दवम् । वहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ।" च. चि ३ष. ।

वहुलवहुरसः । पुं । इक्षौ । वा सू.१५अ.एलादिवर्गे । "वहुलवहुरसस्तोक्षात्फलानि ।"

वहेडुकः । पुं । विभीतकवृचे । रा.नि.व.११ ।

वह्निः । पुं । चित्रकवृचे । रा नि.व.६ । र.चि. ३ष. । "वह्निरेकः शम्भुरेकः ।" भल्लातकवृचे । निम्बुकवृचे । रा.नि.व.११। स्वक्तदर्भे । रा.नि व.८।

वह्निकरी । स्त्री । धातकीवृचे । धाइफुल । श.र. । [१२।

वह्निकाष्ठम् । क्ली । दाहागुरुणि । रा.नि.व.

वह्निगन्धः । पुं । राले । धूनो,ब्रजन । श.र.।

वह्निगर्भः । पुं । वंशे । श च ।

वह्निगर्भा । स्त्री । शमीवृचे । श.च. ।

वह्निजिह्वा । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गुलिया । र.मा. । भा. ।

वह्निज्वाला । स्त्री । धातकीवृचे । रा.नि.व. ६ । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गुलिया । वै.निघ.।

वह्निदग्धम् । क्ली । अग्निदग्धरोगे । निदा ।

वह्निदमनी । स्त्री । अग्निदमनोक्षुपे । শোনা। रा.नि.व.४ ।

वह्निदीपकः । पुं । कुसुम्भवृचे । श.र. ।

वह्निदीपिका । स्त्री । अजमोदायां । वनयमानी । रा नि व.६ ।

वह्निनामा (न्) । पुं । चित्रकवृचे । र.मा. । भल्लातकवृचे । प.मु. । [গাছ । वै.निघ. ।

वह्निनिर्मथना । स्त्री । अग्निमन्थवृचे । आ-

वह्निनी । स्त्री । जटामांस्यां । र.मा. ।

वह्निपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । धातकीवृचे । रा. नि व ६ ।

वह्निभूतिकम् । क्ली । रौप्ये । वै.निघ. ।

वह्निभोग्यम् । क्ली । घृते । श.च. ।

वह्निमथनः (ना) । पुं,स्त्री । अग्निमन्थवृचे। গণিরি । वै.निघ. । [प.मु. ।

वह्निमुखी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । বিষলাঙ্গুলিয়া । वै.निघ. ।

वह्निरुचिः । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायां । বড় লতাফটকী । वै.निघ । [नि.व.१२ ।

वह्निलोह(क)म् । क्ली। कांस्ये । কাঁসা । रा.

वह्निवल्ला । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । বিষলাঙ্গুলিয়া । भा. ।

वह्निवर्णम् । क्ली । रक्तोत्पले । श.च. ।

वह्निवल्लभः । पु । सर्ज्जरसे, धूनके । ধুনো । त्रिका. ।

वह्निबीजः । पु । निम्बूकवृक्षे । লেবুর গাছ । रा.नि.व.११ । क्ली । स्वर्णे । हे.च । निम्बूफले । रा.नि.व.११ ।

वह्निशिखम् । क्ली । कुसुम्भपुष्पे । अम । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । स्त्री (खा) । कलिकारीवृक्षे । বিষলাঙ্গুলিয়া । धातक्याम् । रा.नि.व.४।६। फलिन्यां । প্রিয়ঙ্গু । धरणि । जलपिप्पल्याम् । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ. । [रुद्रजटायां । श र ।

वह्निशिखरः । पु । लोचमस्तके । বনযমানী।

वह्निसंज्ञकः । पु।। चित्रकवृक्षे । চিতা গাছ । अम. ।

वह्निसखः । पु।। कोरङ्गवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

वह्निसम्भूतम् । क्ली । स्वर्णे । वै निघ. ।

वक्षः (स्) । क्ली । वक्षःस्थले । तच हृदयोपरिकण्ठाधोभागे । বুক । रा नि व.१८ । क्रोडे । কোল । अम. ।

वक्षणम् । क्ली । वक्षसि । श.च. ।

वक्षोजम् । क्ली । स्तने । रा नि व.१८ । [अ. ।

वक्षोजीवमः । पु । चक्रवाके । চকা । वै.नि-

वक्षोरुहः । पु । स्तने । त्रिका. ।

वांशी । स्त्री । वंशलोचनायां । বংশলোচন । प.मु । भा.पु.वाजो । "वांशी वरी वानरी ।" च द.यक्ष.चि.सर्पिर्गुडे ।

वाः (र्) । क्ली । जले । अम. ।

वाःकिटिः । पु। शिशुमारे । শুশুক । व्याड. ।

वाकुचिका । स्त्री । वाकुच्याम् । হাকুচ, সোমরাজ । वै.निघ रस.मभिन्यासज्व चि. ।

वाकुची । स्त्री । (Psoratea corylifolia) The plant serratula anthelmintika. सोमराजीवृक्षे । হাকুচ, সোমরাজ । हि बावची, बुकची । म बावची । क बाचिगे । बम् बावची । ता. कौर्गिविट्टुलु । गुणाः —कटुतिक्तोष्णा क्रमिकुष्ठकफघ्नी त्वग्दोषविषकण्डूतिखर्ज्जूघ्नी च । रा नि.व ४ । वातकफकुष्ठत्वग्दोषघ्नी । राज । मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी विष्टम्भघ्नी हिमा रुच्या सरा श्लेष्मास्रपित्तनुच । तत्फलं पित्तलं कटु कुष्ठकफानिलघ्नं केश्यं त्वच्यं क्रमिश्वासकासशोथपाण्डुघ्नं च । भा. । गच्छा कगुवा — तिक्त शीतल कटुपाकरस कफपित्तघ्न रस । च सू २७अ. ।

वाकुलम् । क्ली । वकुलफले । वाग्भ ।

वाका । स्त्री । प्रत्युदपक्षिविशेषे । च.सू.२७अ ।

वाक्यदोषः । पु । न्यूनताधिक्यादौ । वाक्यदोषो नाम —"यथा खल्वस्मिन्नर्थे न्यूनमधिकमनर्थकमपार्थकमविरुद्धं चेति ।" च.वि.८अ. ।

वाक्यप्रशंसा । स्त्री । अन्यूनतादौ । वाक्यप्रशंसानाम यथा—"यद्वाक्यम् अन्यूनमनधिकमनर्थकमविरुद्धमधिगतपदार्थं च तद्वाक्यमननुयोज्यमिति प्रशस्यते ।" च वि ८अ. ।

वाक्यशेषः । पुं । "येन पदेनानुक्तेन वाक्यं समाप्येत ।" सु उ.६५अ. ।

वाक्शल्या । स्त्री । कुटुम्बिनीक्षुपे । वै.निघ. ।

वागरः । पु । वृके । हे.च ।

वागुजारलः
वागुज्जालः } पुं। मादेयमत्स्यभेदे । बम्. वागुसमत्स्य । सु.सू.४६अ. ।

वागुजी । स्त्री । सोमराज्याम् । সোমরাজ । प मु । र.सा.सं.महामृत्युञ्जयरसे ।

वागुणः । पु । कर्मरङ्गवृक्षे । কামরাঙা গাছ। श.मा. । क्ली । कर्मरङ्गे । [रि । प्रा.]

वागु(ग्गु)लिकः । त्रि । राज्ञां ताम्बूलदाता

वागुरः । पुं । वागुराक्षमत्स्ये । वै.निघ. ।

वाग्गुदः । पु । पक्षिविशेषे । त्रिका. ।

वाग्गुलिः । पुं । ताम्बूल्यां । बारा ।

वाग्दलम् । क्ली । ओष्ठाधरे । त्रिका. ।

वाग्विलासी (इन्) । पुं । कपोते । পায়রা। वै निघ. ।

वाचः (चा) । पुं, स्त्री । मत्स्यविशेषे । বাচা মাছ । गुणाः—"वाचः स्वादुर्गुरुः स्निग्ध. श्लेष्मलो वातपित्तजित् ।" राज.२प । [थुवाज । भा. ।

वाचस्पतिवल्लभः । पुं । पुष्परागमणौ । পো

वाजम् । क्ली । घृते । यज्ञे । जले । मुक्तौ । भैष । पु । पक्षतौ । मे. । [मा. ।

वाजगलः । पुं । पट्टशाके । পাটশাক । श.

वाजिः । पुं । अश्वे । वै.निघ. ।

वाजिकरी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै निघ ।

वाजिकर्णः । पुं । अश्वकर्णशाले । भैष.सु.रो. चि. । [अपराजिता । वै.निघ. ।

वाजिखुरा । स्त्री । कृष्णापराजितायां । কাল

वाजिगन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व. ४ । सु.चि.२७अ. ।

वाजिदन्तः (कः) }
वाजिदन्ता } पु, स्त्री । वासकवृक्षे । प.मु. । रा.नि.व.४ । वन । [त्रिका. ।

वाजिनम् । क्ली । आमिक्षायां । ছানার জল ।

वाजिनामा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै निघ. ।

वाजिनी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा नि व ४ । घोटक्याम् । भा. ।

वाजिपुत्री । स्त्री । सप्तकौवचे । वै.निघ. ।

वाजिपृष्ठः । पुं । चक्षामर्दवे । উরু সাঁটি । श प. । [कुष्माण्डे । वै.निघ. ।

वाजिप्रियः (या) । पुं, स्त्री । यवे । भूमि

वाजिभक्ष्यः (क्ष्यः) । पुं । चणके । ছোলা । रा.नि.व.१६ । मुद्गे । वै.निघ. ।

वाजिभोजनः । पुं । मुद्गवृक्षे । মুগকলায়ের গাছ । रा.नि.व.१६ ।

वाजिमन्थः । पुं । चणकवृक्षे । मुद्गवृक्षे । वै. निघ. ।

वाजिविष्ठा । स्त्री । अश्वविष्ठायाम् । तद्रस नस्य हिक्काहरम् ।

वाजी (इन्) । पुं । वासायाम् । বাসক । श. र. । पक्षिणि । अश्वे । अम. । त्रि । गुणयुक्ते । मेद.

वाजीकर(ण)म् । क्ली । वीर्य्यवर्द्धनद्रव्ये । तल्लक्षणं यद्द्रव्यं पुरुषं वाजिवत् सुरतक्षमं करोति तद्वाजीकरणमुच्यते । "यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्य्याद्वाजिवत्सुरतक्षमं । तद्वाजीकरमाख्यातम् ।" भा.पू. १भ । "सेवमानो यदौचित्याद्वाजीवात्यर्थवेगवान् । नारीस्तर्पयते तेन वाजीकरणमुच्यते ॥" सु. चि.२६अ. "तस्माद्वाजीनान्वेष्टव्यं पुरुषेण धर्मार्थप्रीतियशोऽधीनत्वात् ।" तदुक्तं—"वाजीकरणमन्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मवान् । तदायत्तौ हि धर्मार्थौ प्रीतिश्च यश एव च । पुत्रस्यायतनं ह्येतद्गुणाश्चैते सुताश्रयाः । वाजीकरणमग्र्यञ्च क्षेत्रं स्त्री या प्रहर्षिणी ॥" च.चि १अ. । तन्नामकाष्टमतन्त्रे । तत्राल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च । सु सू.१अ. । अपिच—"क्षीणानाञ्चाल्पवीर्य्याणां संहर्षं बलवर्द्धन । सर्वेषु समधातूनां वाजीकरणमुच्यते ।" वैद्य. सं.२प. ।

वाजीकरी । स्त्री । अश्वगन्धायां । मद व.१ ।

वाटिका । स्त्री । वाट्यालके । বেলেড়া । श. र. । हिङ्गुपत्र्याम् । श.च. ।

वाटी (इन्) । पुं । इत्कटवृक्षे । হেংকড় । प मु. । पुं, स्त्री । वाट्यालके । বেলেড়া । रा.नि. व.४ । श र. । जलचरपक्षिविशेषे । च.सू.१०अ. । हिङ्गुपत्र्याम् । श.च. । [भा ।

वाटीदीर्घः । पुं । इत्कटवृक्षे । হেংকড় । প

वाट्यम् (व्या) । क्ली, स्त्री । वाट्यालके । বেলেড়া । र.मा. । वै.निघ.१भ.चन्दनादितैले ।

वाट्यकम् । क्ली । भृष्टयवे । श.च. ।

वाट्यपुष्पम् । क्ली । चन्दने । कुङ्कुमे । वै.निघ. ।

वाट्यपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । वाट्यालके । বেলেড়া । र.मा. । बलायाम् । च सू.४अ. । पीतबलायां । পীত বেলেড়া । च.शा.८अ. ।

वाट्यमण्डः । पुं । निस्तुषदरदलितयवे । चतुर्गुणवारिसाधिते यवमण्डे । च.द.ज्वरचिकि-

वामकाञ्जिके । यव चि । गुणा —"वाट्यमण्डो विशदश्च शूलानाहविनाशनः । रोचनो दीपनो हृद्यः पित्तश्लेष्मानिलापहः ॥" राज २य ।

वाट्यायनी । स्त्री । श्वेतवाट्यालके । श्वेत বেলেড়া । च सू ४थ । [र० ।

वाट्याल । पु । वाट्यालके । বেলেড়া । श

वाट्यालकः । पु । पीतपुष्पबलायां । पीত বেলেড় । भा । बलायां । বেলেডা । र.मा. । च द वा व्या चि ।

वाट्याल(लि)का । स्त्री । लघुवाट्यालके । ছোট বেলেড়া । महाबलायाम् । বড বেলেডা । वै निघ । [र० । महाबलायाम् । वै निघ ।

वाट्याला (ली) । स्त्री । लघुवाट्यालके । श

वाट्याह्वम् । क्ली । पुष्करमूले । वै निघ ।

वाडवाग्निरस । पु । स्थौल्याधिकारे रस । पाठ —"शुद्धसूत समञ्चम्ब ताम्र ताल सम सम । अर्कक्षीरैर्दिनं मर्द्य चीद्रैर्लेह्य द्विगुञ्जकम् ॥" रस र० ।

वाण । पु । भद्रमुञ्जे । शर । शरतृणे । शर गाछ । रा नि व ८ । कोसने । मी । पीतझिण्ट्यां । प सु । शरपुङ्खायाम् । वननील । भैष कुष्ठ चि षड्विन्दुतैले । [रा नि व ४ ।

वाणपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायां । वननील ।

वाणा (णी) । स्त्री । नीलझिण्ट्यां । प सु । शरपुङ्खायां । वननील । च द मध शी चि ।

वाणाह्वम् । क्ली । नीलकमले । उत्पले । रा नि व १० । स्त्री । (ह्वा) क्षुद्रश्वेतपुष्पिकायां । क्षुद्र अतसी । रा नि व ४ । सुवर्चले । वै निघ. ।

वात । पु पञ्चभूतान्तर्गतचतुर्थभूते । वातम् । रा नि व २१ । पूर्व्वादिदिग्भववायौ । प्राचीवातादिप्रकृतिगुणा "शीतोऽतिमाधुर्य्यगुण प्रयुक्तो वातप्रकोपी बलकृद्विशेषात् वाताधिकानां व्रणशोषिणाञ्च प्राचीप्रहृत पवनो न शस्त ॥ किञ्चित् सतिक्तो मधुरान्वित स्यात् कफ समीरोद्भवरोगकारी । सुशीतल शोषवतां व्रणानां शस्तो न चाग्नेयसमीरणश्च ॥ तिक्त कषायो मधुरातिमन्दः सुगन्धसशीतगुणे प्रकृष्ट । वदन्ति सर्वा मलयानिलेति प्रकृष्टरामाजनचित्तहारी ॥ मनोभवस्य प्रकटी महत्स्यात् कफोद्भव सम्भवति प्रचार । न चाति शीतो न तथोष्णको वा शुभश्च याम्यप्रभव समीर ॥ रूक्षोष्णवातप्रशम समीर कटुम्लपित्तास्रजिदोषकारी । प्रशोषणो देहबलस्य वायु कफान्वितो नैर्ऋतिक समीर ॥ यथातिसूक्ष्मो मरुत प्रशस्त करोत्यवाच्यासु दिश प्रवृत्त । वायुस्तथोदीरति रक्तपित्त प्रभो व्रणानां कफशोषिणां वा॥" "वायव्यजातो मरुत प्रशस्त कषायसशुष्कगुणप्रसन्न । करोति वातस्य बल नराणां शस्तो न निन्द्यो व्रणशोषिणाञ्च॥ स्वादु कषायश्च कफप्रकोपी वायु कुबेरस्य दिश प्रवृत्त । करोति मेघागमन जलस्य शीतो न चोष्णो न च निन्द्य एव ॥ शीतोऽतिमौल्य कफवातकोपम् करोति चैशानदिश प्रवृत्त । प्रशस्य नाशो व्रणशोषकासक्षये तथा श्वासविकारिणाञ्च ॥" अथ वस्त्रादिवातगुणा —"वस्त्र नानाविध चामरैणव तालवृन्तकं । उशीरं शिखिपिच्छन्तु प्रत्येकेन गुणोत्तमा ॥ वस्त्रप्रभवा मरुतो न शस्ता व्रणशोषिणां । रक्तवासस उत्पन्नं विशेषेण तु वर्जयेत् ॥ करोति कफरक्तस्य कोपन बहुरोगकृत् । श्रमग्लानिपिपासासु तन्द्रानिद्राकरो श्रमम् ॥ वैणव व्यजन तन्द्रानिद्राकरणमेव च । रूक्षोऽतिकषायरस स च वातप्रकोपन ॥ कांस्यपात्रभवश्चैव सोष्णो वातस्य शान्तिकृत् । दाहश्रमघ्न स्वदघ्नो निद्रासौख्यकरो नृणाम् ॥ तालपत्रस्य रम्भाया दलस्य व्यजन हिमम् । मधुरातिश्रमघ्न स्यादार्द्रत्वात् कफकोपन । निद्राकरं मोतिकरं शोकरोगविकारहृत् । दाहपित्तश्रमग्लानिनाशन श्रमशान्तिकृत् ॥ उशीरमूलरचितं व्यजनं शिखिपिच्छकै । व्यजनेन सुगन्ध स्यात् मन्दशीतगुणात्मकं । ग्लानिमूर्च्छाभ्रमशोषविसर्पविषदर्पहा । इति पञ्चविधो वायुरुपायेन कृतो नृणाम् ॥" इति चर्य्योदयवातगुणा —"हेमन्त पूर्व्वकृद्वायुरायेय शिशिरे मरुत् । वसन्त दक्षिणो वायुर्ग्रीष्मे नैर्ऋतकस्तथा ॥ वर्षासु पश्चिमो वायुर्वायव्य शरदि स्मृत । हेमन्ते शिशिरे चैव कथितश्चोत्तरोऽनिल ॥ यथाऽऽह परतो वदन्ति निपुणास्त्रिर्दिग्गोचे मरुत् । ग्रीष्म शैशिरिकस्तनो हिमऋतु सूर्य्योदयादथत ॥ मध्याह्ने च तथा वदन्ति निपुणा ग्रीष्म ऋतु व्यागतो वायुना कथिता वानुऋतु सुनिभि पूर्व्वापराह्णे सदा । कार्त्तिके मार्गशीर्षे वा

मासे चाषाढसंज्ञके । ऋतुसन्धौ च हेमन्ते सविष स्यात्तु मारुत ॥” अत्रि पूच । वायुरोगे, वात व्याधौ । ते च शिरोग्रहादयोऽशीति । प्रस्पन्दनो द्वहनपूरणविवेकधारणलक्षणशरीरस्थसञ्चालनक धातौ । स “दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्र समीरण । रजोगुणमय सूक्ष्मो रूक्ष शीतो लघु सञ्च ॥” भा । देहे विचरतस्तस्य लक्षणानि निबोध मे । दोषधात्वग्निसमतां सम्प्राप्ति विषयेषु च । क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिल । यथाग्नि पञ्चधा भिन्नो नामस्थानात्मकर्म्मभि । भिन्नोऽनिलस्तथा ह्येको नामस्थानक्रियामये । प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च । स्थानस्था मारुता पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् ॥” सु नि १अ० । स मतान्तरे दशविध । तन्मते नाग कूर्म्मकृकलदेवदत्तधनञ्जया इति अधिका पञ्च प्राणादयश्च पञ्च इति दश वायव । नागादय प्राणादीनां सञ्चारमिति सुखबोध । तेषु प्राण हृदयान्तरस्थ ऊर्द्ध्व गमनशील, रूक्ष, अन्नप्रवेश कश्च । अपानो गुदादिमध्यस्थ अधोगमनशील, मलमूत्रात्सारक, लघुश्च । समानो नाभिमण्डल स्थ, रसधातुसञ्चालक, अन्नस्य पाचक, शीतल श्च । उदान कण्ठस्थान, ऊर्द्ध्वक्रमणशील, वाक्प्रवर्त्तक, खरश्च । व्यान सर्व्वशरीरव्यापी, निमेषादिप्रवर्त्तक, सूक्ष्मश्च । नाग उद्गारप्रवर्त्तक । कूर्म्म नेत्रोन्मीलनक । कृकल क्षुधाजनक । देवदत्तो जृम्भाप्रवर्त्तक । धनञ्जय सर्व्वशरीरव्यापी । भा । शिष्ट वातप्रकोपादि प्रकोप शब्दे मन्तव्यम् ।

वातक । पु । अश्मन्तपर्णीवृचे । विजमात । गोकर्णाम् । अपराजिता । अम ।

वातकण्टक । पु । वातव्याधिविशेषे । लक्षण—“रुक् पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा । वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥” मा नि । “रक्तावसेचनं कुर्य्यादभीक्ष्णं वातकण्टके । पिबेदेरण्डतैलं वा दहेत् सूचीभिरेव च ॥” सु नि १४ ।

वातकफज्वर । पु । वायुश्लेष्मजन्यज्वरे । लक्षण—“स्तैमित्यं पर्व्वणां भेद निद्रागौरवमेव च । शिरोग्रह प्रतिश्याय कास स्वेदाप्रवर्त्तन । सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृति ॥” मा नि ।

वातकर्म्म (न्) । क्ली । अपानवायुनि सरणे । पर्दने । मराहपु ।

वातकास । पु । वायुजन्यकासरोगे ।

वातकी । स्त्री शेफालिकावृक्षे । रा नि व ४ । पु (न्) । वातरोगिणि । अम ।

वातकुण्डलिका । स्त्री । मूत्राघातरोगे । निदानादि—“रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्बस्तौ सवेदन । मूत्रमाविश्य चरति विगुण कुण्डलीकृत । मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुज सम्प्रवर्त्तते । वातकुण्डलिका तां तु व्याधिं विद्यात् सुदारुणम् ॥” मा नि ।

वातकुम्भ । पु । करिगण्डाधोभागे । हे च ।

वातकेतु । पु । धूल्याम् । धूलौ । त्रिका ।

वातगजाङ्कुश । पु । वातव्याधौ रस० । पाठ —“मृताभ्रतीक्ष्णताम्रञ्च सूततालकगन्धकम् । मार्गी शुण्ठी बला धान्यं कट्फलं चाभयां विषम् । मर्दयेच्चपलाद्रावैर्निष्कैकां भक्षयेद्वटीम् ॥” रस र । अन्यञ्च—“मृताभ्रतीक्ष्णकान्तञ्च ताम्रतालकगन्धकम् ।” अन्यच्च यथा—“मृत सूत मृत लौह गन्धं तालकमाक्षिक । पथ्या शृङ्गी विषं व्योषमग्निमन्थञ्च टङ्कण । तुल्यं खल्ले दिनं मर्द्यं मुण्डीनिर्गुण्डिकाद्रवै । द्विगुञ्जां वटिकां खादेत् ॥” रस कौ ।

वातगण्ड । पु । वातजगलगण्डरोगे । निदा ।

वातगुल्म । पु । वातुले । त्रिका । वायुजन्य गुल्मरोगे । निदा । See वायुगुल्म ।

वातघ्न । त्रि । वातहरे मधुराम्ललवणद्रव्य मात्रे उष्णस्निग्धत्वात् । सु सू ४२अ ।

वातघ्नी । स्त्री । शालपर्ण्याम् । अश्वगन्धायाम् । शिमुडीक्षुपे । रा नि व ४ । [श्वादिगणे ।

वातङ्गिनी । स्त्री । वाताक्याम् । सु भद्रदा

वातचटक । पुं । तित्तिरपक्षिणि ।

वातज । त्रि । वातिके । रा नि व २० ।

वातनाडी । स्त्री । दन्तमूलगतरोगे । लक्षणम् —“वक्त्रानिलात् पक्वमुखप्रसूता भिन्नाशु विद्यमधिक भवति च पाकः ।” मा नि ।

वातपर्य्यय । पु । सन्धिगतादिरोगविशेषे । लक्षण—“वारंवारश्च पर्य्येति भ्रुवौ नेत्रे च मादृ

त'। दशय विविधास्तीत्रा, स ज्ञेय' .. .. ॥'' [ज्व। मा.नि.।

वातपाण्डुः । पुं । वायुजन्यपाण्डौ । वातपा-

वातपित्तघ्नः । त्रि । वातपित्तनाशके गुरुपा कद्रव्यमात्रे । सु.सू.४१अ.।

वातपित्तजशूलम् । क्ली । वातपित्तजन्यशू लरोगे। तस्यौषधं मातुलुङ्गरसं गुडाज्ययुतः। वै.जीवनम्।

वातपित्तज्वरः । पुं । वातपित्तप्रधाने ज्वरे। लक्षणं—"तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा। कण्ठास्यशोषो वमथु रोमहर्षोऽरु चिस्तमः। पर्व्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृ ति' ॥'' मा.नि.। [व.१०। चम.।

वातपोतः (थः) । पुं । पलाशवृक्षे। रा नि

वातप्रकृतिः । त्रि। वायुप्रकृतौ। लक्षण— "अ. ल्पवर्णंपलोऽतिसूक्ष्म केशाल्परुचो ववला न् वक्त्र: स्यात्। मूत्रातिदर्शो नखदन्तिमिति दी र्घस्वनयक्रमणे चमोऽसौ। दीर्घाक्रमी लोलुपदृष्टो नसत्वसयैव चामरसभोजनेच्छ। सस्वेदनेनाति- विमर्द्दनेन सौख्यं समागच्छति वातलो ना॥'' भवि.पू.अ.।

वातप्रमीः । पुं । द्रुतगामिहरिणे। वा'ठट हरिण। चम.। घोटके। नकुले। उणा.।

वातप्रशमनी । स्त्री । आरुके। आलूबो- खारा। वै.निघ.। [नि। फुस्फुसे। भूरिम.।

वातफुल्लान्त्रम् । क्ली। वातरोगे। उदराध्मा

वातमृगः । पु। द्रुतगामिहरिणे। जटा.।

वातरक्तम् । क्ली। रोगविशेषे। तस्य निदानं —"लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजने। क्लि- न्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः। कुलत्थमा- षनिष्पावशाकादिपललेक्षुभि.। दध्यारनालसौवी रशुक्ततक्रसुरासवैः। विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्न प्रजागरैः। प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहा- रिणां। स्थूलानां सुखिनाञ्चापि कुप्यते वातशो णितम्॥ हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च वौदाश्च स विदाहोऽन्नस्य ॥'' सम्प्राप्ति—"क्षतस्य रक्तं वि दह्यमाना तच्च दुष्टं सुत पादयोश्चीयते तु। तत्स
पृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राबल्यादुच्यते वातर क्तम्॥'' भा.। [म.च।

वातरक्तघ्नः । पुं । कुक्कुरद्रुमे। कुकुरमुता।

वातरक्तान्तकरसः । पु। वातरक्ताधिकारे रस। पाठ—"गन्धक पारद लौह घनतालमनः शिला। शिलाजतु पुर शुद्ध समभागं विचूर्णयेत्। विडङ्गत्रिफलाव्योषमम्लिकेन पुनर्नवा। देव- दारु चित्रकञ्च दार्व्वी श्वेतापराजिता। चूर्णमेषां पृथक् तुल्य सर्व्वमेकत्र कारयेत्। त्रिफला भृङ्ग- राजस्य रसेनैव त्रिधा त्रिधा। भावना खलु दात- व्या ततः यच्चूर्णं भक्षयेत्। मधुना माषमात्रञ्च प्रात काले दिने दिने ॥' रस र। रस को.।

वातरक्तारिः । पुं । गुडूच्याम्। श च.।

वात(द)रङ्गः । पुं । अश्वत्थवृक्षे। श र.। त्रिका.। [पात्रे। काण्डे। छम्मासे। मे.।

वातरायणः । पु। सरलवृक्षे। श र। कर

वातरेताः (तस्) । त्रि। यस्य शुक्र वातभूयि ष्ठम्। रस.र सू चा.चि.चित्रकाद्यघृते।

वातरोगः । पुं । वातव्याधौ। रा.नि.व.२०।

वातरोगी (इन्) । त्रि। वातरोगग्रस्ते। चम.।

वातरोहिणी । स्त्री। गलरोगभेदे। लक्षण —"जिह्वा समन्तादृशवेदना ये मांसाङ्कुरा कण्ठ- निरोधना सु"। तां रोहिणीं वातकृतां वदन्ति वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ताम् ॥'' सु.नि.१६अ.।

वातलः । पुं । चणके। छोला। श.च। स्त्री (ला)। समङ्गायाम्। वराक्रान्ता। ज द।

वातवलासकः । पुं । सन्नामकज्वरे। वात- वलासक ज्वर। लक्षण—"नित्यं मन्दज्वरो रुक्ष शूनकस्तेन सीदति। स्तब्धाङ्ग श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातवलासकी ॥'' मा नि। अथास्य तन्नामकरो गे। "कफमारुतसम्भूरः स्फुरासम्भिसमाश्रित। शोथो वातवलासाख्यो मृदुश्चैव सवेदन.॥ तेना- सिखश्चतोऽस्य चर्म्म पर्व्व च जायते। क्षौरकं वेधयेत् सम्यक् वसातैलञ्च सर्पिषा॥'' ज.द.।

वातवस्तिः । पुं । मूत्राघातरोगविशेषे। नि दानादि—"वेग विधारयेद्यस्तु मूत्रस्यादुशलो न र। निरुणद्धि मुख तस्य बस्तेर्वस्तिगतोऽनिलः॥

मूत्रसङ्गी भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीडितः। वातव स्ति स विज्ञेयो व्याधि कृच्छ्रप्रसाधन ॥" इत्या दि। मा नि.।

वातविध्वसन (रस)। पुं। वातव्याधौ रस। पाठ —"सूतमभ्रकसत्वञ्च कांस्य ताम्रञ्च मा क्षिकं। गन्धकं तालकं सर्व्वं भागोत्तरविवर्द्धितं। कज्जलीकृत्य तत्सर्व्वं वातारिस्नेहसंयुतं। सप्ताह म र्द्दयित्वा तु गोलकीकृत्य यत्नतः। निम्बुद्रावेण स म्पीड्य तिलकल्केन लेपयेत्। वर्द्धाङ्गुलदलेनैव परिशोष्य प्रयत्नतः। प्रपचेद्वालुकायन्त्रे द्वादशप्रह रन्ततः ॥" र सर। [वातपर्य्यय।

वातविपर्य्यय। पु। सर्व्वगतावायिरोगे। See

वातविसर्प। पुं। वायुजन्यविसर्पे। लक्षण —'तत्र वातात् स वीसर्पो वातज्वरसमव्यथ। शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायासार्त्तिहर्षवान् ॥' मा नि। [भा। रक्तैरण्डे। वै निघ।

वातवैरि। पु। वातादरुबे। वादाम गाछ।

वातव्याधि। पु। वायुरोगे। वाई रोग। स चाशीतिविध। च। तस्य निदान—"रूक्षशी ताल्पलघ्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः। विषमादुपचाराच्च दोषासृक्स्रवणादपि। लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामा तिविचेष्टनैः। धातूनां सङ्क्षयाच्चिन्ताशोकरोगाति कर्षणात्। वेगसन्धारणादामादभिघातादभोजना त्। मर्म्मबाधाद्गजोष्ट्राश्वशीघ्रयानादिसेवनात्। दे हे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वानिलो बली। क रोति विविधान् व्याधीन् सर्व्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥ अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्व्वरूपमिति स्मृतम् ॥' इ त्यादि। 'अभ्यङ्गं स्वेदनं वस्तिर्नस्य सेको विरेच नम्। स्निग्धाम्ललवणस्वादु अन्न वातामयापहम्। स्वाद्वम्ललवणैः स्निग्धैराहारैर्वातरोगिणः। अभ्यङ्ग स्नेहवस्त्याद्यैः सर्व्वानेवोपपादयेत्। पित्ते सावरणे वातरोगे शीतोष्णमेषजम्। कफसावरणे वायौ रू क्षोष्णं भक्ष्यमेषजम्। केवले पवनव्याधौ स्निग्धो ष्ण भक्ष्यमेषजम्। स्निग्धोष्णवस्तीतार्दैवातजो यो न शाम्यति। विकारास्तत्र विज्ञेया दुष्टशो णितसम्भवा ॥" निदा।

वातशीर्षम्। क्ली। वस्तिस्थाने। निम्नो गर्भ स्थाने। "गर्भस्थानञ्च तन् क्लिय। रा नि व १८

वातशोणितम्। क्ली। वातरक्तरोगे। मा।

वातसङ्गः पुं। वायुरोगे। च सिद्धि १च।

वातसार। पु। विल्वरुबे। वै निघ।

वातस्तम्भनिका। स्त्री। चिञ्चायाम्। तेँ तुल। वै निघ।

वात(ता)हतवर्त्म (न)। क्ली। नेत्रवर्त्मगत रोगभेदे। लक्षणं यथा—"विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य निमील्यते। एतद्वातहतं विद्यात् सरुजं यदि वाऽरुजम् ॥' सु उ ३ च।

वातहर। त्रि। वातनाशके।

वातहरवर्ग। पु। वातघ्नद्रव्यगणे। यथा—"मद्यानिम्बञ्च कार्पासं हिमैरण्डा वचा द्विधा। निर्गुण्डी च द्विधा हिङ्गु गणोऽयं वातनाशनः ॥" रा नि व ८। भद्रदार्व्वादिगणे। सु.सू ३९च।

वाताट.। पु। आड्गलमृगविशेषे, वातमृगे। श र.। चर्षि २ च.।

वाताण्ड। पु। अण्डस्य वायुजन्यवृषरोगवि- शेषे। यथा—इवर्णौ दूषयेद्वायु श्लेष्मला यस्य मे युत। तस्य मुष्कावलम्बौ रोगो वाताण्डसं- ज्ञः ॥ अ द ५०च। [दे। वा.उ २९च।

वातातपिकम्। क्ली। रसायनानां प्रकारो

वातातिसार। पु। वायुजन्यातिसारे। ल क्षण—"अरुण फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहु। शकृदामं सरुक्शब्दं मारुतेनातिसार्य्यते।" निदा.

वातात्मक.। त्रि। वातप्रकृतौ।

वाताद (मः)। पु। (Prunus amygdalus Syn Amygdalus communis, Terminalia catappa.) The Almond, Bitter Almond Sweet Almond वा तामरुबे। वादाम गाछ। हिं बम् जलिवादाम। तेँ देदम। ता नाट्टवदुम। स कटुमिष्टत्वम्‌ता नामभेदेन द्विधा। गुणा —"वाताद उष्ण सु स्निग्ध वातघ्न शुक्रकृद्गुरु। वातादमज्जा मधुरो वृष्य पित्तानिलापह। स्निग्धोष्ण, कफकृदिष्टो रक्तपित्तविकारिणाम् ॥" भा।

वाताभिष्यन्द। पु। सर्व्वगतविशेषरोगभेदे। नाइ. [illegible] ।लक्षण —' वातेन भेदाभि

ध्रन्दे नासानाहोऽन्यशोफता। शङ्खाक्षिभ्रूललाटा-
र्तीदस्फुरणभेदनम् ॥" वा.उ.१५प. [भा.मा.।

वातामोदा । स्त्री। कस्तूर्य्याम्। मृगनाभि।

वातायनः । पुं। घोटके। त्रिका.।

वातायुः । पुं। हरिणे, वातमृगे। अम।

वातारिः । पुं। एरण्डवृक्षे। धमु.। जन्तुका-
लतायाम्। विडङ्गे। रा.नि.व.२३। पुत्रदात्र्याम्।
छिन्नापुता। रा.नि.व.३। शतावर्य्याम्। भ.च.।
शेफालिकायाम्। श्वेतनिर्गुण्ड्याम्। रा.नि.व.१०।
शीतलीभे। शूकरशीने। वै निघ.। यवान्याम्।
रा.नि.व ६। भार्ग्याम्। रा.नि.व.६।२२। तिल-
काष्ठचे। स्नुह्याम्। रा.नि.व.८। सूरणे। ओल।
रा.नि.व.७।२३। भल्लातकवृक्षे। रा.नि.व ११।
२३। पृथुशिम्बिश्योणाके। श्वेतैरण्डे। नीलवृक्षे।
रा.नि.व.८।२३।

वातारिगुग्गुलुः । पु। वातव्याधौ औषधम्।
पाठः—'वातारितैलसंयुक्तं गुग्गुलुं परिपेषयेत्।
*गन्धकत्रिफलाचूर्णं सूक्ष्मैर्मिश्रयेत्ततः। भक्षयेत्
प्रत्यहम्प्रातरुष्णतोयानुपानतः* ॥" रस.र.।

वातारितण्डुला । स्त्री। विडङ्गायाम्। रा.
नि.व.६।

वाताष्ठीला । स्त्री। वातव्याधिविशेषे। वायू
जन्य अष्ठीला। लक्षणं—"नाभेरधस्तात्सञ्जातः स-
ञ्चारी यदिवाचलः। अष्ठीलावद्घनो ग्रन्थिरूर्द्ध्वमाय-
त उन्नतः। वाताष्ठीलां विजानीयात् बहिर्मार्गा-
वरोधिनीम् ॥" मा.नि.।

वातासहः । पुं। वातुले। भ.र.।

वातास्त्रम् । क्ली। वातरक्ते। निदा.।

वातिकः । त्रि। वातजव्याधौ। रा.नि.व.२०।

वातिकप्रियः । पुं। अम्लवेतसे। वै.निघ.।

वातिकरक्तपित्तम् । क्ली। वायुजन्यरक्तपि-
त्ते। *See* रक्तपित्तम्।

वातिकषण्डः । पुं। गर्भविकारजन्यनपुंसक-
पुरुषे। यथा—"वायुमिदोषाऽण्डौ तु यस्य
नाश गतौ वातिकषण्डकः सः।" च.शा.२ष.।

वातिगमः । पुं। वार्त्ताकुवृक्षे। भ र.।

वातिङ्गनः । पुं। वार्त्ताकुवृक्षे। र.मा.।

वातीकः । पुं। पक्षिविशेषे। अयं विष्किरी
लघु शीतमधुरकषायश्च। सु.सू.४६ष.।

वातीयम् । क्ली।। काञ्जिके। भ.ध.।

वातु(तू)लः । पु। कटुनीनामकधान्ये। काल-
नि धान। रा.नि.व १६। वात्यायाम्। ष.टी.भ।
त्रि। उन्मत्ते। [हारा.।

वातुलिः । पुं। तक्तुलिकायाम्। वाहुड़।

वातूकः । पुं। मत्स्यविशेषे। रा.नि.व.१७।

वातोदरम् । क्ली। वातजनितोदररोगे। ल-
क्षणं यथा—"सरुज्ञ पार्श्वोदरपृष्ठनाभीयंदर्द्धते
कृष्णशिरावनद्धं। सशूलमानाहदुराभष्ट सतोद-
भेदं पवनात्मकं तदिति ॥" सु.नि ७ष.।

वातोल्वणः । त्रि। वाताधिके।

वात्सीपुत्रः । पु। नापिते। त्रिका.।

वादः पुं। शास्त्रीयविवादे। "वादो नाम स
परस्परेण सह शास्त्रपूर्व्वकं विगृह्य कथयति। स
वादो द्विविध सङ्ग्रहेण जल्पो वितण्डा च। तत्र
पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्प। जल्पविपर्य्ययो वित-
ण्डा।" च.वि ८ष.।

वादमर्य्यादा । स्त्री। वादस्य मर्य्यादायाम्।
लक्षणं—' इदं वाच्यमिदमवाच्य एवं सति परा-
जितो भवति इतीमानि खलु पदानि।" च.वि.
८ष.।

वादरम् । क्ली। कार्पासजवस्त्रादौ। सूतीय
कापड़ आदि। स्त्री (रा)। कार्पास्याम्। का-
पास। भ.र.। [भ.च.।

वादलम् । क्ली। मधुयष्टिकायाम्। यष्टिमधु।

वादशीयः । पुं। रक्तवर्मे। रा.नि.व.७।

वादामम् । क्ली। स्वनामख्यातफले। बादाम।
गुणा—उष्णं स्निग्धं वातहरं बल्यं शुक्रकरञ्च।
राज.। [हे.च.।

वादालः । पुं। मत्स्यविशेषे। बोयाल माछ।

वादिरम् । क्ली.। मण्डलकोषी। मेथाकूल।
भ र.। [योगिरी.चि.।

वादुलिः । पु। चर्म्मचट्याम्। बोइड़। च.द.

वाद्यमण्डः । पुं। चतुर्दशगुणजलेन साधि-
तभर्ज्जितयवमण्डः।

बाधनः । त्रि। बाधाशनके । मद:प्रगोध्दरे । च. चि.१ब. ।

वाधपुष्पी । स्त्री । प्रियङ्गौ । ज.द. ।

वाधा । स्त्री । भद्रवल्लीइायाम् । मा.नि. ।

वाधिर्य्यम् । क्ली । वातव्याधिविशेषे । काला । तत्कारणम्—"यदा शब्दवहं स्रोत: वायुराहत्य तिष्ठति । युक्त: श्लेष्मान्वितो वापि वाधिर्य्यं तेन जायते ॥" सु.नि.१ब. ।

वाध्रीनसः । पुं । गण्डके । गण्डार । द्रारा ।

वान: । त्रि । शुष्के । क्ली । शुष्कफले । शुक्ना फल । मे. । गोदुग्धजलवचौरे । रा.नि.व.६ ।

वानप्रस्थ: । पुं । पलाशवृक्षे । मधु. । मधुक वृक्षे । भा. । [सु.सू.४६ब. ।

वानर: । पुं । कपौ । श्रय पर्णमृगजातीय ।

वानरप्रियः (या) । पुं, स्त्री । क्षीरीवृक्षे । क्षीर्नी । र.मा. । वै निघ. । [छ । र.मा. ।

वानराघात: । पुं । लोध्रवृक्षे । लोध्र गा-

वानराच: । पुं । श्रयमाश्वविशेषे । ज.द २ ब. । वन्यच्छागे । द्वारा. ।

वानरी । स्त्री । शूकशिम्बायाम् । आलाकुशी । श्र र. । च.द.यद्म.चि.सर्पिगुंडे ।

वानरीवीजम् । क्ली । शूकशिम्बीवीजे । आलाकुशीर वीज । यो.रत्ना ज.रतिवृद्धिकरपाके । "रजो वानरीवीजत: ।" सा.कौ शतावरीमोदके ।

वानल: । पुं । कृष्णवर्व्वरके । काल वावुई तुलसी । ग.च. । [लवृक्षे श्रामादौ । श्रम. ।

वानस्पत्य: । पुं । फलपुष्पवति वृक्षे । पुष्पजफ

वाना । स्त्री । वर्त्तिकपक्षिणि । वटेर । जटा. ।

वानी(ने)यम् । क्ली । कैवर्त्तमुस्तके । केवट-मूता । श्रम. ।

वानीर: । पुं । जलवेतसे । रा.नि.व.९ । च. चि.१ब. । वेतसवृक्षे । र.मा. । मद. । श्वेतवृक्षे । वै निघ. । [८ ।

वानीरक: । पुं । मुञ्जतृणे । मुँज । रा.नि.व.

वानीरज: । पुं । मुञ्जाया । मुँज । रा.नि. व.७ दर्भे । क्ली । कुष्ठौषधे । कुड़ । रा.नि.व.२२ ।

वान्ताद: । पुं । कुक्कुरे । त्रिका. । [भा ।

वान्ति: । स्त्री । छर्द्याम् । नेकाब, वौंत । ह.

वान्तिका (दा) । स्त्री । कटुकायां । कटुकी । श्र.च. । वै.निघ । [श्र.च. ।

वान्तिकृत् । पुं । मदनवृक्षे । मयना गाछ ।

वान्तिशोधनी । स्त्री । जीरके । वै.निघ. ।

वाप: (क:) । पुं । मुण्डने । पीतचन्दने । वै. निघ. ।

वापि: (पी) । स्त्री । सरोवरे । दिघी । श्र. द्विरूपकोष: । लक्षण—"पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्ध. कूपो वृहत्तरः । ससोपाना भवेद्वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥" गुणा:—सन्तापकर गुरु वातश्लेष्मकरच । रा.नि.व.१४ ।

वापीहः । पुं । चातकपक्षिणि । त्रिका. ।

वाप्यम् । क्ली । कुष्ठौषधे । कुड । श्र.टी. । वै. निघ.चन्दनादितैले । वापीजले । रा.नि.व.१४ । पुं । शालिधान्यभेदे । बोना धान । गुणा.—शालिवत् । च.सू.२७श्र. ।

वाप्यचौरम् । क्ली । सामुद्रलवणे । रा.नि.व ६ ।

वाभट: । पुं । वैद्यकसंहिताप्रणेतरि । शास्त्रदर्पणनिघण्टुकारे ।

वाभटनिघण्टु: । पुं । तत्कृतनिघण्टुग्रन्थे ।

वामम् । क्ली । वास्तूकशाके । जटा. । पुं । पयोधरे । मे । स्त्री (मा) । कण्टकटकायाम् । वै. निघ. ।

वामन: । पुं । श्रङ्कोटवृक्षे । आँकोड़ गाछ । मे । महाश्रावणयाम् । वड़ श्राकुनी गाछ । तन्नामकधूमपानभेदे । तत्र धूमनाड़ी १० श्रङ्गुला कलायमण्डलस्थूला, वायुवन्धाद्य द्रव्यं भाव्यम् । भा. । दक्ष्के । ओकड़ा । र.मा. । स्त्री (नी) । महाश्वे । म.सू. । त्रि । ह्रस्वे । श्रम. ।

वामलूर: । पुं । वल्मीके । उईटिपि । श्रम. ।

वामसंघ्न: । पुं । कर्पूरभेदे । भीमसेनीकर्पूरा वै निघ. ।

वामस्कन्ध: । पुं । शूकरे । वै निघ. ।

वामापीड़न: । पुं । पीलुवृक्षे । श.च. ।

वामावर्त्तफला । स्त्री । रुद्री । वै निघ. ।

वामावर्त्ता । स्त्री । आवर्त्तकीलतायां । रा.नि. व.३ ।

वामिनी । स्त्री । योनिव्यापद्विशेषे । लक्षण— "षड्हात् सप्तराचाद्वा शुक्र गर्भाशयान्मरुत् । वमेत् सरुजनीरुजौ वा यस्या. सा वामिनी मता ॥" वा उ ३३अ. ।

वामी । स्त्री । शृगाल्यां । जलवायाम् । वड वायाम् । वै.निघ. । गर्दभ्यां । मी. ।

वायनम् । क्ली । पिष्टान्नविशेषे । विका ।

वायवालम् । क्ली । मरकतमणौ । रा नि.व. १३ । [स्थावभद्रच्छायाविशेषे, अ.द.३अ. ।

वायव्या । स्त्री । वक्षीकरञ्जे । वै.निघ. । अम

वायसः । पुं । काके । अगुरुवृक्षे । सरलनि र्य्यासे । मी. ।

वायसजङ्घा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । वै नि घ.२अ.जीर्णज्व.चि. । भैष.क्षुद्ररो.चि. । गुञ्जाम् ले । च.द राजयक्ष.चि. ।

वायसतुण्डः । पुं । तन्नामके इन्द्रोक्तमयत सन्धौ । सु शा.५अ. । स्त्री (ण्डी) । काकतुण्डि कायाम् । कूंच । केउया ठूँटी । र.सा.स.रस मारणे ।

वायसा (सी) । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै. निघ. । काकोदुम्बरिकायाम् । मी. । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । रा.नि.व.३ । (सी) काकतिक्ता यां । कूंच गाछ । केउयाठूँटी । रा.नि.व.३ । काकतिक्ता चिरविल्वपोटिकेति । सु चि.८अ.। च द कास.चि । वा.उ.२८अ. । काकमाच्यां । का कमाची, गुडकाँउनी । रा नि.व.४ । काकघ्ना. र.सा.सं.रसशोधने । सु.चि ८अ. । भैष.कुष्ठ.चि.। "वायसीङ्गका ;" च.द कुष्ठ चि.च चि चि.। का कजङ्घायां । रा.नि.व.४ । महाकरञ्जे । वै.निघ. ।

वायसादनी । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायां। वड नडाफट्की । काकादनीलतायाम् । श्वेत कूंच । रा.नि व.३ ।

वायसारातिः । पुं । पेचके । अम ।

वायसाह्वा । स्त्री । काकमाच्यां । श्वेत कुंच । रा.नि व.३ । काकमाचीक्षुपे । काक माची । रा.नि.व.४ । [द्रक्ष । वै.निघ. ।

वायसीवल्ली । स्त्री । करञ्जवल्याम् । लताकर-

वायसीशाकम् । क्ली । शाकविशेषे, काक माचीशाके । वा.चि.१अ. । [र मा. । प मु. ।

वायसेक्षुः । पु । कासतृणे, कासभेदे । केसे ।

वायसोलिका (ली) । स्त्री । काकोल्यां । कैकला । रा.नि व.३ । अम. । मधूली । माल- कॉकडी । र मा. । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । रा.नि.व.३ । पत्रशाकभेदे । कार्णछिड़ा । प.मु. ।

वायु. । पुं । वाते । रा नि.व.२१ ।

वायुकेतुः । पु । धूल्यां । हारा ।

वायुगण्डः । पु । अजीर्णे । विका. ।

वायुगुल्मः । पुं । वायुदोषजन्यगुल्मरोगे । "य. स्थानसंस्थानरुजाविकल्प विड्वातसङ्ग गलव- क्त्रशोषः श्यावारुणत्व शिशिरज्वरश्च हृत्कुक्षिपार्श्व- सशिरोरुजश्च ॥ करोति जीर्णे त्वधिकम्प्रकोपं भुक्ते मृदुत्व समुपैति यश्च । वातात् सगुल्मो न च तत्र रूक्ष कषायतिक्त कटु चोपशेते ॥" मा.नि. ।

वायुफलम् । क्ली । करकायां । आकाशेर शील । मी. ।

वायुभक्ष्यः । पुं । सर्पे । रा.नि.व.१७ ।

वायुवाहः । पु । धूमे । है.च. । [याम् । सु ।

वायुवाहिनी । स्त्री । वातसञ्चारिणीशिरा-

वायुव्यवस्था । स्त्री । ऋतुविशेषे वायोरव- स्थायाम् । यथा—वसन्ते दक्षिण., वर्षायां पश्चिम: शरद्युत्तर , हेमन्ते शिशिरे च पूर्व इति ।

वायुषः । पु । मत्स्यविशेषे । कालिवम् मत्स्य । गुणा —वायुषो मधुरो हृद्यो बल्यो धातुवर्द्धन. । राज.१प. ।

वारम् । क्ली । मद्ये । पित्ते । मदिरापात्रे । है.च. । पुं । कुलकवृक्षे । विका. । [हारा ।

वारकम् । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । कष्टस्थाने ।

वारकीरः । पुं । यूकायां । जोंक । मी. ।

वारङ्कः । पुं । पक्षिणि । विका. ।

वारङ्गः । पुं । खड्गादिमुष्टौ । बाँट । मुग्ध.

१०४ । अङ्कुशवदावृतचक्रे । अङ्कुशेव न्याय ठोगाव वाँटि । सु.सू.७४ ।

वारटा । स्त्री । हंसायाम् । हे च. ।

वारणः । पुं । हस्तिनि । अम. । क्षणविशेषा याम् । पारिभद्रवृक्षे । पालते मान्दार । श्वेत कुटजवृक्षे । वै.निघ ।

वारणकणा } स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.
वारणपिप्पली } निघ २भ.वात.ज्व.दार्व्यादि, मैव औषधि विकट्वादिलौहे । च द.कुलकसार षौतैले ।

वारणवल्लभा । स्त्री । कदलीवृक्षे । विका. ।

वारणवुषा (सा) । स्त्री । कदलीवृक्षे । अम. ।

वारणा । स्त्री । कदलीवृक्षे । भा. ।

वारला । स्त्री । वरटायाम् । बोलता । हे च । कदलीवृक्षे । भा. । हस्यां । हे.च. ।

वारलीकः । पु । बल्वजाख्ये । वाबुई । श.र. ।

वारवु(ब)षा । स्त्री । कदलीवृक्षे । श.र. ।

वारय. । पुं । मत्स्यविशेषे । वै.निघ. ।

वारा । स्त्री । काकमाच्यां । गुड़काँउली । रा. नि.व.४ ।

वारासनम् } क्ली । भाण्डभेदे । ञाना ।
वास्सदनम् } विका. ।

वाराहः । पुं । क्षणमदनवृक्षे । काल मयना गाछ । गुणा —वमने प्रशस्त. कटु तिक्त रसाय न कफहृद्रोगामामयपक्वाशयशोधनश्च । रा नि.व. ८ । जलवेतसे । वै.निघ. । [७ष. ।

वाराहकः । पु । मापहरकीटभेदे । सु.कल्प.

वाराहकर्णी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा.नि. व.४ । [क्षुद्ररोगे । भा म ४भ. ।

वाराहदशनाह्वयः । पु । शूकरदङ्कनाम

वाराहपत्री । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि व.४।

वाराहपुटम् । क्ली । पुटविशेषे । "षर्तविमा चके कुण्डे पुट वाराहमुच्यते ।" भा. । प्रयोगा. ।

वाराहपुटभावना । स्त्री । षट्पलकृतभा- वनायाम् । वै.निघ. ।

वाराहाङ्गी । स्त्री । दन्तीवृक्षे । भा. ।

वाराही (कन्द) । स्त्री,पुं । (Dioscorea.) An esculent root, or a yam. स्वनामख्यातमहाकन्दशाकविशेषे । चुवडि आलू । हि गेंठी । म वाराहीकन्द । तैं व्राह्मदडिचेट्टु, पा चितीके, नेलताडिचेट्टु । वम्. कुकरकन्द । अस्या उत्पत्ति समस्तस्थूलपर्व्वते । "अनूपसम्भवे देशे वाराह इव लोमवान् ।' भा. । गुणा.—तिक्ता कटुका विषपित्तकफघ्नी कुष्ठमेहक्रिमिघ्नी वृष्या बल्या रसायनी च । रा.नि व.७ । "वराहकन्द यार्म्मघ्नो वातगुल्मनिवारणः ।" चरि. १६ष । वाराहीकन्द श्लेष्मघ्न पित्तकृद्बलवर्द्धन ।" राज. ३प. । महौषधिविशेषे । See औषधि । शूक- शूमकुष्माण्डे । वै निघ । वृद्धदारके । वा छ १६ ष । प्रियङ्गौ । मे । वराहक्रान्तायां । वर्वा- क्रान्ता । भा. । सु वि ३०ष. । श्यामाकपचिषि । श्यामा पाथी । रा.नि.व.१८ । पवर्गीयापि मे दिन्याम् ।

वारि । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । ह्रीवेरे । वाला, गन्ध वाला । रा नि.व.१० । भा.छ.वाजी. रतिवल्लभपूगपाके । "विश्वाशैरणवारिवारिद ।" भा म १भ.ज्वरचि लाक्षादितैले । "लवङ्गकं वा- रि सुरा समुस्ता ।" [विका ।

वारिकण्टक. । पुं । शृङ्गाटके । शिङ्गाडा ।

वारिकफ. । पु । समुद्रफेने । वै निघ. ।

वारिकर्णिका । स्त्री । कुम्भीकायां । शूद्नी, पाना । श.र. ।

वारिकर्पूरः । पु । इल्लीशमत्स्ये । विका ।

वारिकुब्जः (क) । पुं । शृङ्गाटके । शिङ्गा- ड़ा । श र । विका. । [विका. ।

वारिक्रिमिः । पु । जलौकायां । जोँक ।

वारिचत्वरः । पुं । कुम्भीकायां । पानां । विका. । [रस.र.नेत्र.चि.विकट्वादिवर्त्ती ।

वारिचरः । पु । मत्स्ये । मत्स्ये । मत्स्यनाभौ ।

वारिचामरम् । क्ली । शैवाले । शेउला । विका. ।

वारिजम् । क्ली । द्रौणीलवणे । रा नि व.६ । पद्मे । गौरसुवर्णे । पाकासोणा । लवङ्गे । रा

-नि.व.१०।१३१२। पुं। शङ्खे। शाँक। हे च। शम्बूके। शामुक। श.मा.। हिज्जलवृक्षे। ज.द.।

वारितरम् । क्ली। उशीरे। रा.नि.व.१२।

वारित्रा । स्त्री। जलत्राणाया। टोका, पे-टके। चिका.।। [च.द.कास चि.।

वारिदम् । क्ली। ह्रीवेरे। वाला। श.र.।

वारिदः । पु। मुस्तायां। रा.नि.व.६। भा.म वाजी रतिवल्लभपूगपाके। "विश्वावीरणवारिवारिद। मधे। नै.। [निघ।

वारिधरः । पुं। भद्रमुस्तायाम्। मूता। वै

वारिपर्णी । स्त्री। शैवाले। कुम्भिकायाम्। पाना। वैं तुटिङ्कूर। बम्. जलकुम्भी। गुणा — "...हिमा तिक्ता लघ्वी स्वाद्वी सरा पटु। दोष-घ्नकरी रुचा शोणितज्वरशोषहृत्॥" राज.।

वारिपालिका । स्त्री। आकाशमूलिकायाम्। पाना। श.मा.।

वारिप्रवाहः । पु। वारिनिर्झरे। श.मा.।

वारिप्रश्नी । स्त्री। वारिपर्ण्याः। पाना। श.मा.।

वारिप्रसादनम् । क्ली। कतकफले। नि-र्मली। वै.निघ.।

वारिबदरः (रा) । स्त्री। प्राचीनामलके। पानि आमला। त्रिका.। [हारा.।

वारिबालकम् । क्ली। ह्रीवेरे। वाला।

वारिब्राह्मी । स्त्री। जलब्राह्मीक्षुपे। वै.निघ.।

वारिभक्तवटिका । स्त्री। अजीर्णाधिकारे वटी। "रसगन्धकमभ्रञ्च गुडवीरत्नमेव च। वि-डङ्ग मरिचञ्चैव सर्वमेकत्र कारयेत्। आर्द्रकस्य रसेनापि गुडिकां कारयेद्बुध। भक्षयेन्मासमात्रन्तु भक्ततोयानुपानतः ..॥" कज्जलि—अभ्र, ७गुड़ेर पाल, विड़ङ्ग, मरिच प्रत्येके सम भाग। आदार रसे माड़िबे। मात्रा ১माष। र.स.र.। [नि.व.१३।

वारिभवम् । क्ली। स्रोतोऽञ्जने। सुर्मा। रा.

वारिमानम् । क्ली। पाचनादौ जलदानपरि-माणे। तत्र मृदलाधिकलघुद्रव्यापेक्षया क्वाथ्यद्रव्यस्य पल ग्राह्यम्। तत्साधनार्थं प्रस्थार्द्धं जल दत्त्वा पादावशिष्ट काथ्यम्। प्रस्थार्द्धेलात् जलमष्टगुणं शरावद्वय पादशेषेण पलचतुष्टय ग्राह्यम्। आर्द्र-कठिनातिकठिनानां मिलितानां द्रव्याणां पाच-नादिसाधनविधौ द्रवपरिमाणे अनुक्ते जलपरिमा-णमष्टगुण दत्त्वा पाच्यम्। तदुक्त—"कर्षादौ तु पल यावत् दद्यात् षोडशिक जलम्। ततस्तु कुडवं यावत् तोयमष्टगुण भवेत्। चतुर्गुणमतश्चोर्द्ध या-वत् प्रस्थादिक भवेत्। क्वाथ्यद्रव्यपले कुर्यात् प्र-स्थार्द्ध पादशेषितम्। मृदौ चतुर्गुण देय कठिने ऽष्टगुण भवेत्। कठिनात् कठिन यत्र दद्यात् षो-डशिक जलम्। मृदादिद्रव्यसङ्घाते मानानुक्ते चि-कित्सकः। मध्यस्योभयभागित्वादिच्छत्यष्टगुण जलमिति।" प.प्र.१ख.। [वारिपर्णी। श.र.।

वारिमूली । स्त्री। कुम्भिकाया। पाना।

वारिरुहम् । क्ली। कमले। रा.नि.व.१०।

वारिवदरम् । क्ली। करमर्द्दके। हि करी-दा। लटा.। [डा। रा.नि.व.७.।

वारिवल्लभा । स्त्री। विदार्य्यां। भूँई कुम-

वारिवल्ली । स्त्री। कारवल्ल्याम्। मद.।

वारिवाहः । पु। मुस्तायां। मूता। भर्म.। अग्निमा चि भक्तविपाकवर्ग्यां। [वै.निघ.।

वारिशिरीषिका । स्त्री। जलशिरीषे।

वारिशुक्तिः । स्त्री। जलशुक्तौ। झिनूक। वै.निघ।

वारिसम्भवम् । क्ली। लवङ्गे। रा.नि.व.१३। २३। लवणे। वै.निघ.। सौवीराञ्जने। रा.नि.व. १३। क्रमिशङ्खे। श्वेतरक्तचन्दने। उशीरे। रा. नि.व.१२। पु। यावनालशरे। जनार गाछ। रा.नि.व.८। रामशरे। शर।

वारिसात्म्यम् । क्ली। दुग्धे। वै.निघ.।

वारुकः । पु। गौरसुवर्णशाके। वै.निघ.।

वारुणम् । क्ली। जले। रा.नि.व.१४। हरि-ताले। वै.निघ।

वारुणः । पु। वृक्षभेदे। वाजवरुण। वै.निघ. २भ सर्वस्य वाचादितैले। वरुणवृक्षे। वै.निघ.।

वारुणात्मजा । स्त्री। मद्ये। वै.निघ।

वार्द्धेयम् । क्ली । द्रोणीलवणे । रा.नि.व.६ ।

वार्द्धीणसः । पुं । गण्डके । गण्डार । नीलपो-वरक्तशीर्षपक्षिविशेषे । का.पुराणं । [वै.निघ. ।

वार्भटः । पुं । कुम्भीरे । त्रिका. । शिशुमारे ।

वार्य्युद्भवम् । क्ली । कमले । धनञ्जयः ।

वार्य्योकः । पुं । जलौकायां । जोंक । सु.कल्प.५.अ. ।

वार्व्वाणा । स्त्री । नीलमक्षिकायां । श.र. ।

वार्षिकम् । क्ली । त्रायमाणायाम् । मे. । रा-त्रि । धुना । वै.निघ. ।

वार्षिका (की) । स्त्री । (Jasminum sambac.) वर्षाभवमल्लिकाभेदे । देश फूल, मल्लिका फूल । तें कुन्दमल्लिकाभेद् । सा च दीर्घ-वर्त्तुलपुष्पविशेषादनेकनिर्द्दिष्टा । गुणाः—शीतला हृद्या सुगन्धा पित्तघ्नी कफवातविस्फोटक्रमिदोष घ्नी च । रा.नि.व.१० । शीतला लघ्वी तिक्ता दो-षत्रयापहा कर्णाक्षिमुखरोगघ्नी च । तद्वत् त-दगुणं स्मृतम् । भा. । वासन्तीति । हि चम्बा, सु-गरा, बेल । बम्. मोगरी । ता. [illegible] । त्राय-माणालतायां । [illegible] । रा.नि.व.९ । [ग.च. ।

वार्षिला । स्त्री । करकायां । [illegible] ।

वार्हतम् । क्ली । [illegible] । च.नि. । वा.सू. १२अ. । वै.निघ.२भ.[illegible] । [illegible] । विरुटि [illegible] । च.म. ।

वार्ह्णिः । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।

वाल(क)म् । क्ली । भालके । वाला । श.र. । वै.निघ २भ ज्व.चि. । [१८।

वालधिप्रियः । पुं । चमरीमृगे । रा.नि.व.

वालुकायन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थे यन्त्र विशेषे । तल्लक्षणं—"भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके । कूपिकाकण्ठपर्यन्तं वालुकाभि-श्च पूरिते । भेषजं कूपिकामध्ये वह्निना पच्यते । वालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्र तन्त्र बुधैः स्मृ-तम् ॥" भा. । [त्रिका. ।

वाल्कली । स्त्री । मदिरायां । गौडीमद्ये ।

वाववः । पु । गुल्मीभेदे । बाबुई । श.र. ।

वाबरी । स्त्री । बर्बूरवृक्षे । बाबला गाछ । मे-च मतमल्लीवनीभुरायां । [न गाछ । श.र. ।

वाया (यिका) । स्त्री । बामककवे । बाक-

वाशुरा । स्त्री । रात्री । उज्ज्व. ।

वांष्पः । पुं । अश्रुणि । नेत्रजल । अम. । उ-ष्मणि । मे. ।

वाष्पकः । पुं । मारिषे । नटिया शाक । मा. ।

वाष्प(ष्पि)का । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । आङ्गु-नी । श.र. । वा.चि.३अ. । लघ्वजीरके । म.द. व.१ । क्षुद्रराजिकायां । रम.र. । मूर्तिका.चि. । बर्बूरवृक्षे । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. ।

वाष्पी (का) । स्त्री । हिङ्गुपत्री । आङ्गुनी । श.र. । गुणाः—"वाष्पीका कटुतिक्तोष्णा क्रिमि शोधनका मता ।" राज २५. ।

वासः । पुं । वासाग्रहे । र.मा. । वासकवृक्षे । श.र. । गृहे । अम. । वस्त्रे । भ.टी. । क्ली (स्) । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । वस्त्रे । अम. ।

वासकः (का) । पुं । (Justicia adhatoda adhatoda vasaca.) [illegible] । छोटे बासक, [illegible] गाछ । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । रा.नि.व.४ । "[illegible]" [illegible] । "वास-[illegible]" [illegible] ।

वासगृहम् । क्ली । [illegible] । अम. । वा-[illegible] ।

वासतः । पुं । गर्दभे । श.र. ।

वासतेयी । स्त्री । रात्र्यां । त्रिका. ।

वासनम् । क्ली । धूपने । वस्त्रे । मे. । [त्रिका ।

वासनाद्रव्यः । पुं । [illegible]

वासनी । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटकीलतायाम् । रा.नि.व ३।

वासन्तः । पुं । कृष्णमुद्गे । प.मु. । रा.नि.व. १६ । मुद्गे । मूंग । त्रिका । कोकिले । रा.नि.व. १८ । तिलक्षुपे । रा.नि.व.१० । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११ । जातीपुष्पवृक्षे । काके । उष्ट्रे । मलयसमीरे । त्रिका. । मदनवृक्षे । श.मा. । क्ली । सिन्दूरे । वै निघ. ।

वासन्ती । स्त्री । स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे, नवमल्लिकायाम् । वासन्तीफुलेर गाछ । বেনফুলের গাছ । हिं बसतीनेवारि । म विरवन्ति । क विरवन्तिगे । गुणाः—शीता हृद्या सुरभिः श्रमघ्नी च । रा.नि.व १२ । शीतला लघ्वी तिक्ता त्रिदोषघ्नी च । भा. । माधवीलतायाम् । प.मु. । रा नि.व १० । यूथिकायाम् । जुई । प.मु. । जातीवृक्षे । कोङ्कणे गणिकारिकेति प्रसिद्धे वृक्षे । पाटलायाम् । पारुल गाछ । रा.नि.व.१० । कोकिलायाम् । दन्तीपुष्पे । रा.नि.व.१२ ।

वासपुष्पा । स्त्री । चन्द्रशूरे । भा. ।

वासयोगः । पुं । चूर्णे । आवीर । अम. ।

वासरः । पु । दिवसे । अम. ।

वासवः । पु । कृष्णमुद्गे । वै.निघ. ।

वासा । स्त्री । स्वनामख्याततिक्तशाकवृक्षे । বাসকফুলের গাছ, মধুবাসক । বাসন্তী । रा.नि.व.४ । वा.सू १५अ दूर्वादौ । "दूर्वानन्तानिम्बवासात्मगुप्ता ।" च.द.पि.ज्व.चि.दुरालभादि । "भूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम् ।"

वासाकुष्माण्डखण्ड. । पुं । रक्तपित्तकासे औषधम् । पाठ.—"पञ्चाशत्पलं ग्राह्यं कुष्माण्डात् प्रस्थमाज्यत. । ग्राह्यं पलशतं खण्डं वासाक्वाथाढके पचेत् । मुस्ता धात्री शुभा भार्गी त्रिसुगन्धं कार्षिकं. । द्विशियविश्वधन्याकमरिचैश्च पलांशिकैः । पिप्पलीकुडवश्चैव मधुमानी प्रदापयेत् ॥" ক্বাথার্থ—বাসাছাল ৬৪প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. কুষ্মাণ্ডকুড়ি ৫০প. ঘৃত ১৬ প.। প্রক্ষেপ—মুতা, আমলা, বংশলোচন, বামুনহাটী, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ প্রত্যেকে ২ তো. এলবালুক, শুঁট, ধনে এবং মরিচ প্রত্যেকে ৮ তো. পিপুলচূর্ণ ৩২ তো. মধু ১ শ. ।

वासास्रवा । स्त्री । क्षुद्रमूर्वायाम् । वै.निघ. ।

वासिः । पुं । कुठारभेदे । वाइस । उणा. ।

वासिका । स्त्री । वासकवृक्षे । श.र. ।

वासिनी । स्त्री । शुक्लझिण्ट्याम् । श.च. ।

वासिष्टम् । क्ली । रुधिरे । हे.च. ।

वासिष्ठलेह. । पु । कासाधिकारे औषधम् । अथ दशमूलादिपरकाल्लं प्र. १ प. । हरीतकी ११००शत यव १६ श. वारि १२८ श. शे. १६ श. पुरातनगुड १२॥० श. तैलं ४ श. घृत ४ श. आमलकीक्वाथ ४ श. । पाकसिद्धौ मधु २ श. पिप्पलीचूर्णं ४ प त्रिजातक प्र. ३ श. कलसे पूरयित्वा मासं स्थापयेत् । दशमूलादि प्र. १ प. হরীতকী ১১০০, যব ১৬ শ. জল ১২৮ শ. শে. ১৬ শ. পুরাতনগুড় ১২॥০ শ. তৈল ৪ শ. ঘৃত ৪ শ. আমলারস ৪ শ. । পাকসিদ্ধে মধু ২ শ পিপুলচূর্ণ ৪ প. ত্রিজাতক প্রত্যেকে ৩ প. কলসে ভরিয়া ধান্যরাশিতে ১ মাস রাখিবে । वा चि.३अ. ।

वासिष्ठी । स्त्री । वसिष्ठकृतवैद्यके ।

वासी । स्त्री । तक्षण्याम् । বেন্দা, ঘিস্‌কাপ । वै.निघ । त्रिका. ।

वासुकी । स्त्री । बिल्ववृक्षे । वै.निघ. ।

वासुदेवप्रियङ्करी । स्त्री । शतावर्य्याम् । শতমূলী । रा.नि.व.४ ।

वासुदेवी । स्त्री । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४ ।

वास्तिका । स्त्री । वनमेथिकायाम् । वै.निघ. ।

वास्तु । क्ली । वास्तुकशाके । रा.नि.व,७ ।

वास्तुकम् । पु, क्ली । (Chenopodium album) स्वनामख्यातपत्रशाकवृक्षे । বেতুয়া বা বেতোশাক । म चकवत । क चक्रवर्त । तच्च क्षुद्रबृहत्पत्रभेदेन द्विविधं । भा.पू.१भ. शा.व. । अस्य रस. पाके लघु. । प्रभावश्च कृमिनाशित्वं मेधाग्निबलकरत्वञ्च । सक्षारमिदं कृमिघ्नं मेध्यं रुच्यं अग्निबलवर्द्धनञ्च । च.द.द्र.गु. । गुणाः—मधुरं शीतं क्षारम् ईषदम्लं त्रिदोषघ्नं रोचनं ज्वरघ्नम् अर्शोघ्नं मलमूत्रशुद्धिकृच्च । रा.नि.व.७ । "वास्तुकं मधुरं हृद्यं वातपित्तार्शसां हितम् ।" अत्रि.१९अ. ।

"कटुर्विपाके क्रमिहा मेधाग्निबलवर्द्धन ॥ सक्षार सर्वदोषघ्न वास्तुको रोचन सर. ॥" सु.सू.४६ अ। "तदेव तु दृढत्वच रक्त स्यात् गौरवास्तुक ।" भा । जीवशाके । पुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

वास्तुकशाकटम् । क्ली । वास्तुकशाकक्षेत्रे । रा.नि व.२ ।

वास्तुकाकारा । स्त्री । मद्रशाके। पाटशाक। वै.निघ. । [उरमुज । प.सु. ।

वास्तुकालिङ्गः । पु । तरम्बुजलतायाम् ।

वास्तुकी । स्त्री । चिल्लीशाके । रा.नि.व.७ । वास्तुके । वै.निघ. ।

वास्तुपरिग्रहः । पु । सर्वत स्थानग्रहणे । आयतन लओया, स्थल लओया । च.सू.१७अ. ।

वास्तुपुष्पा । स्त्री । चन्द्रसूरे । भा. ।

वास्तुरुजा । स्त्री । स्फोटपिडकाधिष्ठानवेदना याम् । टाटन । भा म.४अ. । [व.७

वास्तुवस्तूकम् । क्ली । वास्तुकशाके । रा.नि.

वास्तूकम् । वास्तुकशाके । रा.नि.व.७ ।

वास्तूकी । स्त्री । श्वेतचिल्लीशाके । रा.नि.व.७।

वास्नः । पु । लौहे । उष्णयि । कश्चित् । [गै ।

वास्पसेकः । पु । रोदने । भा.म.४अ,नासारो

वास्पस्वेदः । पु । शुष्के स्वेदविशेषे । वातहरे क्वाथे कुम्भीं पूरयित्वा भूमौ निखन्य तदुपरि शय्यां कृत्वा वाष्पस्वेदो ग्राह्य. । रस.र ।

वासेयः । पु । नागकेशरवृक्षे । र.मा. ।

वाहः । पु । घोटके । अम. । च द.कामाग्निस न्दीपने । वृषे । गर्दभे । परिमाणभेदे । मायली परिमाणे । वायौ । मे. । ग्रीवालम्बयारत्नभागे । जय.द २अ. ।

वाहद्विषन् । पु । महिषे । प सु. ।

वाहश्रेष्ठः । पु । घोटके । रा नि.व.१८ ।

वाहरः । पुं । शुनिषण्णकशाके । शुषुनि शा क । मे. ।

वाहा । स्त्री । वाहौ । रा.नि.व १८ ।

वाह्रित्यम् । क्ली । करिगण्डाधोभागे । अम. ।

वाह्नवारः । पु । श्लेष्मान्तकवृक्षे । रा नि व । १२

वाह्नीकी । स्त्री । अग्निप्रकृतिकीटे । सु.कल्प ८अ. । [चि.२अ. ।

वाह्यद्रुतिः । पु । रसस्य संस्कारविशेषे । रस.

वाह्यायामः । पु । धनुस्तम्भभेदे । लक्षण— "वाह्यस्नायुप्रतानस्थो वाह्यायाम करोति च । तमसाध्य बुधा प्राहुर्वक्ष कट्यूरुभञ्जनम् ।" सु नि. १अ ।

वाह्येन्द्रियम् । क्ली । वहिरिन्द्रिये चक्षुरादौ ।

वाह्लि(ह्ली)कम् । कुङ्कुमे । रा.नि व.१२ । वै निघ क्रमि चि सुवर्चिकचूर्णे । हिङ्गुनि । रा. नि व ६ । भा. । सौतीऽञ्जने । प सु ।

विकम् । क्ली । सद्य प्रसूताया गो चीरे । गौ- ऽजना । श.च ।

विकङ्कः । पु । विकङ्कतवृक्षे । वै निघ. ।

विकङ्कटः । पु । गोक्षुरक्षुपे । श.मा. ।

विकङ्कतः । पु । (Flacourtia Ramontchi. Var sapida.) सुवावृक्षे । वँइचि गाछ । दा, हि कटाइ, वृक्ष । म गुलधोरी । कं हुलु सानिका । तें कानवेगुचेट्टु । उत. बहुचकुडि पर्णा, कुकोशा । गुणा —अम्ल मधुर मधुरपाक लघु दीपन पाचन कामलाघ्न पित्तघ्न च । रा नि.व.९ । 'विकङ्कतफल पक्क मधुर सर्व्वदोषनुत् ।" भा. ।

विकङ्कता । स्त्री । अतिबलायां । रा नि.व.४ ।

विकचा । स्त्री । महाश्रावणिकायाम् । गोरक्षमुण्डी । रा नि.व ५ ।

विकटः । पु । साकुरुण्डवृक्षे । रा नि.व.६ । सोमलतायाम् । वै.निघ. । विस्फोटके । श.र. ।

विकटविषाणः
विकटशृङ्गः } पु । सम्बरमृगे । वै.निघ. ।

विकण्टकः । पु । यवासे । दुरालभा । जटा । स्वनामख्यातवृक्षे । गुणा —कषाय' कटु उष्ण रुच्य दीपन कफघ्न वस्त्रग्राहकश्च । रा.नि.व.११ ।

विकरः । पु । रोगे । श.च । [वै.निघ. ।

विकरणी । स्त्री । विन्दुकवृक्षे । ढँड गाछ ।

विकर्णिकः
विकर्णरोमा (न्)
विकर्णसंज्ञः } पुं। ग्रन्थिपर्णभेदे। टेटा। वम्. भटीरा। [अम.।

विकर्त्तनः । पुं। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ।

विकर्त्तिका । स्त्री। हृदयस्यावर्त्तच्छेदनके द्रव्यविशेषे। वा चि.६अ.।

विकर्षणम् । क्ली। विरुद्धाकर्षणे। मांसादि प्रतिबद्धशल्यस्य मोचने। सु.सू.७अ.।

विकलपाणिकः । त्रि। विकलहस्ते। हाठ भाङ्गा। हला.।

विकलाङ्गः । त्रि। पङ्गुकाये।

विकल्पः । पुं। सम्प्राप्तेरौपाधिकभेदे। "दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशांशकल्पना।" मा.पचनि.। द्वयोर्वेति विकल्पः। यथा रसौदनं सघृता यवागूर्वा। सु.उ.६५अ.।

विकसा (सा) । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। प.मु.। भैष.बृहत्खदिरवटी। मांसरोहिण्याम्। रा.नि.व.१२। भैष.वातरक्तचि.। च.द वा.व्या एलादितैले। रक्तपुनर्नवायां। वै.निघ.। [व.५।

विकस्वरा । स्त्री। रक्तपुनर्नवायाम्। रा.नि.

विकारः । पुं। व्याधौ। रा.नि.व.२०। विकृते रोगे। त्रिका.। प्रकृतेरन्यथाभावे। अम.। धातुवैषम्ये। च.सू १अ.।

विकालः । पुं। सायाह्ने। वैकाल। श.र.।

विकालिका । स्त्री। मानरन्ध्रायां। ताँवो, घड़ी। त्रिका.।

विकिरः । पुं। पक्षिणि। अम.। छहत्कूपे। त्रिका.। सु.सू.४५अ.। लक्षणं—"नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वालुकामयी। उद्धाव्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः॥" अलन्तु—शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु स्वादु पित्तघ्नं वातदं। क्ली। चरथे। भा.। सु.नि.३अ.। [शेपथे।

विकीरणः । पुं। रक्तार्के। प.मु.। क्ली। वि-

विकीर्ण(क)म् (का) । क्ली, स्त्री। ग्रन्थिपर्णभेदे। वै.निघ.। त्रि। विक्षिप्ते।

विकीर्णफलः (कः) । पुं। रक्तार्के। वै.निघ.।

विकीर्णरोम (न्)
विकीर्णसंज्ञम् } क्ली। स्थौणेयके। गाँठिआला। रा.नि.व.१२।

विकुम्भः । पुं कनकवृक्षे। रस.कौ.ज्वरारिरसे।

विकूणिका । स्त्री। नासिकायाम्। हे.च.।

विकूणनम् । क्ली। सङ्कोचने। वा.उ.१५अ.।

विकृतः । त्रि। रोगिणि। रा.नि.व.२०। असंस्कृते। मे.। क्ली। विकारे। [हे.च.।

विकृतिः । स्त्री। विकारे। रोगे। डिम्बे।

विकेशिका । स्त्री। वर्त्यां। पलते। सु.सू.१८अ.।

विक्रमः । पादे। रा.नि.व.१८।

विक्रमी (न्) । पुं। सिंहे। रा.नि.व.१९।

विक्रान्तम् । क्ली। वैक्रान्तमणौ। रा.नि.व.१३। पुं। सिंहे। रा.नि.व.१९।

विक्रान्ता । स्त्री। अस्फोटनीलतायाम्। रा.नि.व.३। अग्निमन्थवृक्षे। वै.निघ.। जयन्त्यां। रा नि.व.४। मूषिकपर्ण्याम्। वराहक्रान्तायां। च.द वा.रक्त.वृह.गुडूचीतैले। आदित्यभक्तायां। रा.नि.व.४। हुडहुडिया। अपराजितायाम्। हंसपादीलतायां। रक्तलज्जालुकायाम्। रा.नि.व ५।

विक्रिया । स्त्री। विकारे। अम.।

विक्लवः । त्रि। जडे। विह्वले। अम.।

विक्लेदः । पुं। आर्द्रतायाम्। भा.नासारोगे।

विखुः (खुः) (ख्यः) । त्रि। अनासिके। थाँदा। हे.च.।

विख्रः (खुः) । त्रि। अनासिके। नाक्काटा। हे.च.। श.र.। [मनुष्याम्। सु शा.१०अ.।

विगतसूतिका । स्त्री। पुनरार्त्तवदर्शनपर्यन्त

विगतार्त्तवा । स्त्री। निवृत्तरजस्कायां। श.र.।

विगन्ध(न्धि)कः । पुं। इङ्गुदीवृक्षे। रा.नि.व.८। [रा.नि.व.४।

विगन्धिका । स्त्री। हपुषायां। अजगन्धायाम्।

विगिरः । पुं। विष्किरपक्षिभेदे। चर्क.टी.चि.४र्थ.प्रतके।

विग्रः । त्रि। अनासिके। थौंदा। हे.च.।"

विग्रहः । पुं । शरीरे । रा.नि.व.१८ । विभागे । भै. ।

विग्रहावरम् । क्ली । पृष्ठे । श.च. ।

विघट्टम् । क्ली । वङ्गे । वै.निघ. ।

विघट्टिकाकन्दः । पुं । गुल्मकन्दरोगे ।

विघण्टा (ण्टिका) । स्त्री । गुल्मकन्दे । रा.नि.व.७ ।

विघसम् । क्ली । भोजने । रा.नि.व.२० । सिक्थके । पुं । भोजनशेषे । अम. ।

विघ्नप्रियम् । क्ली । यवक्षारयवाग्वाम् । यवेर थाउ । प.मु. । [व.१९ ।

विघ्नेशवाहनः । पुं । महामूषिके । रा.नि.

विघ्नेशानकान्ता । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

विङ्कः । पुं । खुरे । त्रिका. ।

विचकिलः । पुं । दमनकवृक्षे । भा.म.२भ भेद.चि. । मल्लिकावृक्षे । वै.निघ. ।

विचण्डिका । स्त्री । रक्तकरवीरवृक्षे । वै.निघ. ।

विचर्च्चिका । स्त्री । सूक्ष्मस्फोटके । रा.नि.व. २० । क्षुद्रकुष्ठभेदे । थस, চুলকুণি । तल्लक्षणम् —राज्योऽतिकण्ड्वार्त्तिरुजः सुरूक्षा भवन्ति गात्रेषु विचर्च्चिकायाम् । सु.नि.५भ.१३ ।

विचक्षणा । स्त्री । नागदन्त्याम् । হাতি-শুঁড় । रा.नि.व.५ ।

विचक्षुः । त्रि । विमनसि । त्रिका. ।

विचित्रः (कः) । पु । अशोकवृक्षे । रा.नि. व.१० । तिलकवृक्षे । वै.निघ. । भूर्जवृक्षे । रा. नि.व.९ । [क्षीकायाम् । श.मु.११भ. ।

विचित्रकर्बुरा (वर्णा) । स्त्री । सविषम

विचित्रा । स्त्री । मृगेर्वारुके । राखालकाँकुड़ । रा.नि.व.८ । [श.च. ।

विचित्राङ्गः । पुं । मयूरे । श.र. । व्याघ्रे ।

विचित्रान्नम् । क्ली । खेचरिकायाम् । খিচড়ি ।

विचिलकः । पुं । प्राणहरकीटभेदे । सु.कल्प. ८भ. ।

विचूर्णनम् । क्ली । अवधूलने । भा.म.४भा ।

विचेष्टनम् । क्ली । विरुद्धचेष्टायां, बलवद्विग्रहादौ । निदा. ।

विच्छत्रकः । पु । सुनिषण्णकशाके । ज.द. ।

विच्छर्द्दिका । स्त्री । वमने । रा.नि.व.२० ।

विच्छलः । पु । वेतसलतायाम् । र.मा. ।

विच्छित्तिः । पु । कषाये । त्रिका ।

विच्छिन्नः । पुं । वातरोगे । क्ली । क्वणाद्वगाढे रुधीनशे । वा उ.१६अ. ।

विजपिलम् । क्ली । पङ्के । हला. ।

विजयचूर्णम् । क्ली । अर्शसि औषधम् । ত্রিকটু, ত্রিফলা, ত্রিমদ, বচ, হিঙ্গু, আকনাদি, যবক্ষার, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, চই, চিরেতা, ইন্দ্রযব, চিতামূল, বেলেড়া, শুলফা, পঞ্চলবণ, পিপুলমূল, বেলশুট ও যমানী সমভাগ । च.द. ।

विजयन्ती । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

विजया । स्त्री । स्थावरविषान्तर्गतमूलविषे । सु.कल्प२अ. । शेफालिकायाम् । रा.नि.व ४ । हरीतकीभेदे । भा.म.१भ. । रा.नि.व.११ । सा विन्ध्यगिरिजा । वा.चि.३अ. । जयन्त्यां । रा.नि. व ४ । आनन्दभैरवीवध्याम् । दन्तीवृक्षे । वै.निघ. । निर्गुण्ड्याम् । वचायां । श्वेतवचायां । रा.नि.व.६ । नीलीवृक्षे । मल्लायां । प.मु. । शमीभेदे । मञ्जिष्ठायाम् । नीलदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ । अग्निमन्थे । रा.नि.व.९ । भङ्गायां । हिं भाङ्, सिद्धि । श.च. । गुणाः—कटुः कषाया उष्णा तिक्ता वातकफघ्नी संग्राहिणी वाक्प्रदा बल्या मेधाकारिणी सुष्ठु दीपनी च । रा.नि.व.६ ।

विजयाबन्धः । पुं । अपराजिताबन्धने । यथा—"सायंकालेऽभिमन्त्र्यैव विजयां मानवहरेत् । बद्धा शिरसि तन्मूलं भूतज्वरहरं परम् ॥" वै.निघ. ।

विजयावहः । पु । सर्षपे । वै.निघ. ।

विजयिनी । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वै.निघ. ।

विजला । स्त्री । चञ्चुक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

विजिलम् । क्ली । दधिप्रकारे । ईषत्कुरसम्पन्न-

भादी । श्रम. । "पाकरूपरसासक्तो व्यञ्जने तु भेषेत्तयम् । तैलपाकसुसंस्कारे प्रायश्चमुपसक्ततम् । विच्छिलं सालसीकञ्च विजिलं विज्जिलञ्च तत् ॥" श्र.र. ।   [श्र र ।

विजिविलम् । क्ली । विजिले । श्र.टी.रा. ।

विजुलः पु । शाल्मलीकन्दे । रा नि.व.७ ।

विजृम्भनम् । क्ली । जृम्भणे । हाइतोला ।

विजृम्भितम् क्ली । चेष्टायां । मे. ।

विज्ज(ज्जि)लम् । क्ली । विजिले । श्रम. ।

विज्जलः । पु । वाघ्यालुके । वेलेड़ा । वै. निघ. ।

विज्जुलम्(ला) । क्ली, स्त्री । गुडत्वचि । रा.नि व ६ । वि । पिच्छिले । च.वि.८च. ।

विज्जुलि(ल्लि)का । स्त्री । जन्तुकालतायाम् । रा.नि व ३ ।

विज्ञबुद्धिः । स्त्री । जटामांसाम् । श च ।

विज्ञानतैलगर्भः । पुं । अङ्कोल्लवृक्षे । रा नि व.९ ।

विञ्जामरम् । क्ली । चक्षुष शुक्लचिन्हे । कश्चित् ।

विटः । पु । खदिरे । मूषिके । वै निघ । [मा । लवणभेदे । विट् लवण । मे । नागरङ्गवृक्षे । श.

विटपः । पु । आदित्यपत्रे । रा नि व.४ । क्ली । तन्नामकसक्थिमर्म्मणि । तस्य च स्थान वङ्क्षणवृषणयोर्मध्यभाग. । सु.शा.६अ. ।   [वृक्षे । श्रम. ।

विटपी (न्) । पु । वटवृक्षे । रा नि.व ११ ।

विटप्रियः । पु । मुद्गरवृक्षे । मकरलाश्वमूलेन गाछ । रा नि.व.११ ।   [निक । इ.च. ।

विटमाक्षिकः । पुं । धातुमाक्षिके । स्वर्णमा-

विटलवणम् । क्ली । विडलवणे । विट्लुन । रा.नि.व.६ ।   [१० ।

विटवल्लभा । स्त्री । पाटलीवृक्षे । रा.नि.व.

विटिः । स्त्री । पीतचन्दने । श.मा. । [मा.नि. ।

विट् (ड़्) । स्त्री । विष्ठायाम् । रा.नि व.१८ ।

विट्कता । स्त्री । विष्ठायाम् । मा.ज्व नि. ।

विट्खदिरः । पु । अरिमेदखदिरवृक्षे, वि ड्गन्धखदिरे । गुणाद्यावलि । गुणा —कटूष्णः तिक्त रक्तव्रणदोषहर कण्डूविषविसर्पघ्न ज्वरकुष्ठोन्मादहरश्च । रा.नि व.८ ।

विट्घातः । पु । मूत्राघाते । विड्विघात ।

विट्चरः । पुं । ग्राम्यशूकरे । श्रम. । [निघ ।

विट्प्रियः । पु । शिशुमारे । शुशुक । वै.

विट्सङ्गः । पु । पुरीषाप्रवृत्ती । भा.म.सा. चि. । " विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाक ।"

विट्सारिका । स्त्री । सारिकाभेदे । गुये शालिक । भटा. ।

विड़. । पु । रसजारणे क्षारवहुलद्रव्यसमष्टौ । यथा—"वालुकैरण्डकदलीदेवदालीपुनर्नवा । वासापलाशनिचुलतिलकाञ्चनमोचका । सर्व्वाङ्गखण्ड सच्छिद्र नातिशुष्कं शिलातले । दग्ध काण्ड तिलानाञ्च पश्चाद् मूलकस्य च । क्षारैरेभूत्वरगैर्ण जल तस्मात् परिस्रुतम् । लौहपात्रे पचेद् यत्नैः सुसपाकमिमानवित् । वाष्पाणां बुद्बुदानाञ्च दर्श नाशुद्गमे यथा । तदा काशीशसौराष्ट्रीक्षारत्रयकटुत्रयम् । गन्धकञ्च सिता हिङ्गुर्लवणानि च षट् तथा । एषां चूर्णं क्षिपेद्दिवि लौहसपुटमध्यत । सप्ताह भृगत पश्चाद्रार्यम्तु प्रयुरो विड ॥" सिद्ध काण्डक्षार सर्व्वक्षारसम इति निघण्टाय । "ट क्षण शतधा भाव्यं द्रावे पालाशवह्नौ । विडो वह्निमुखो नाम द्वितीयः सर्व्वजारणे ॥" र.चि. ३प. ।

विड़म् । क्ली । लवणविशेषे । विट् लवण । चि. क्ष क केशरपात्रे । हि विडि, भाशीयर । प मु. । गुणा —दीपनम् रुच्य वातघ्न हृद्यम् अजीर्णशूलघ्न गुल्मरोगघ्न । रा.नि व.६ । विड्गौ । वै.निघं. २भ.अग्न्यादिचि.विडङ्गादियोगे । पाकाखवरी । श्रम ।

विडङ्गः । त्रि । (Embelia ribes.) Seeds of Embelia ribes क्रमिघ्नद्रव्यविशेषे । विडङ्ग । हिं वायविडङ्ग वायविडं । ते वायुविडङ्ग । बम्. वर्वाह, बम्बट कार्कणमी । मा वायविल । गुणा—कटु रुक्ष लघु कफवातघ्नम् अग्निमान्द्यघ्नम् अरुचिभ्रमघ्नं च । रा.नि.व.६ । ईषत्तिक्त विषघ्नं क्रमिघ्नच । सु सू ३९अ. । वा द. १५अ सुरसादि । "कालमालाविडङ्गम् ।"

विड्ङ्गसारः । पुं । विडङ्गतण्डुले । वारागुडिकायाम् । (हेमाद्रिविरेचनाध्याये) ।

विड्ङ्गादिचूर्णम् । क्ली । कामाधिकारे । पाठः —"विडङ्ग नागरं रास्ना पिप्पली हिङ्गु सैन्धवम् । मार्गी चारद तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥" वा.चि.१५. ।

विडारः (लः) । पुं । मार्जारे । विडाल । सुगन्धमार्जारे । गन्धगकुल । क्ली । हरिताले । हे च. । [१ख. ।

विडालपदकम् । क्ली । कर्षे, २तो. । प.प्र

विडालास्थि । क्ली । मार्जारास्थनि । विडालेर हाड । वा उ २८५. । इदं भगन्दरे हितं ।

विडालिका (ली) । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । भूंइकुमड़ा । रा.नि.व.७ ।

विड्लः । पुं । वेतसवृक्षे । है.च. ।

विडन्धम् (न्धि) । क्ली । विडलवणे । प.मु ।

विड्ग्रहः । पुं । बद्धकोष्ठतायाम् । निदा. ।

विड्भेदः । पुं । पित्तजज्वरोगे । मा. ।

विड्लवणम् । क्ली । विडलवणे । र.मा. ।

विड्वराहः । पुं । ग्राम्यशूकरे । जटा. ।

विड्वलः । पुं । गोपके । निशादन । प.मु. ।

विड्विघातः । पुं । मूत्राघातरोगविशेषे । लक्षण —"रूक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावर्त्तं शकृद्यदा । मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः । विड्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विड्घातं विनिर्दिशेत् ॥" मा.नि. ।

विड्विभेदः । पुं । विड्घातरोगे । मा.नि. ।

विण्मार्गः । पुं । गुदे । वा.चि.१५ ।

वितण्डा । स्त्री । करवीरवृक्षे । मे. । कचुमाकन्दशाके । कटू । जटा. । दर्व्यां । हाता । हारा ।

वितस्ता । स्त्री । भारतीयनदीविशेषे । वितस्ता काश्मीरे प्रसिद्धा । तज्जलगुणाः—स्वादु विदोषघ्नं लघु प्रज्ञाबुद्धिप्रदं तापहरं आयहरं पथ्यं च । रा.नि.व.१४ ।

वितस्तिः । स्त्री । कनिष्ठिकाङ्गुष्ठयुतकरविस्तारे । १२ अङ्गुलि । रा नि व १८ ।

वितानः (वस्त.) । पुं । शिरोव्रणबन्धन भेदे । "त्र्यैयो वितानसंज्ञस्तु वितानाकारसंयुतः ।" इति लक्षणं । सु.सू.१८. ।

वितानकम् । क्ली । धान्यके । धनिया । प.मु । पुं । माडवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।

वितानमूलकम् । क्ली । कोइवदेशप्रसिद्धे गोरक्षमूले । वेणावमूल । रा.नि.व.८ ।

वितुन्नम् । स्त्री । सुनिषण्णके । शुशुनि शाक । चम. । शैवाले । मे. ।

वितुन्नकम् । क्ली । धान्ये । धने । रा.नि.व.६ । म.द.व.२ । तुत्थके । कैवर्त्तमुस्तके । वितुन्नकनाम्नी वृक्षस्य त्वक् मुस्ताकृतिः । कोसची गोयागुडूची इति च ख्यातम् । कैवर्त्तमुता, केउटमुता । मा. । पुं । भामलकीवृक्षे । चम. । स्त्री (का) । भूम्यामलक्याम् । भूंई आमला । वै.निघ. । [आमला । वै.निघ. ।

वितुन्नभूता । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूंई

वितुन्ना (न्निका) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूंइ आमला । रा.नि.व.५ ।

वित्तनः । पुं । वृषभे । श.च. । [श.च. ।

विथ्या । स्त्री । गोजिह्वायाम् । गजिया शाक ।

विदंशः । पुं । व्यञ्जने । चाट । रा.नि.व.१० ।

विदः । पुं । तिलकवृक्षे । वै.निघ. ।

विदग्धम् । क्ली । चतुरोदिरितकदि । वै.निघ. ।

विदग्धाजीर्णम् । क्ली । दग्धाजीर्णभेदे । See अग्निमान्द्यम् ।

विदग्धाख्यदृष्टिः । स्त्री । दृष्टिगतरोगभेदे । लक्षणं —"भ्रमभ्रमानगमादीयैः सार्वैर्वा हरिताचिता । सक्लेदकण्डूकलुषा विदग्धाख्येन सा स्मृता ॥" वा.उ १२५. ।

विदन्ता । स्त्री । वराटकभेदे । रा.नि.व.११ ।

विदरम् । क्ली । विषसारके । मनिरनेगा । म.च. । पुं । स्फोटके । फोटा फाटा । चम. ।

विदरणम् । क्ली । विद्रधौ । रा.नि.व.२० ।

विदर्भः । पुं । दन्तमूलगतरोगे । लक्षणं— "घट्टे दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् । चलन्ति दन्ताश्च स विदर्भोऽभिधीयते ॥" वा. उ.२१५. ।

विदलम् । क्ली । विदले । दालि । दाडिम्ब-बीजे । डालिमेर दाना । अम.भ.लिङ्गसंग्रहे । पुं । रक्तकाञ्चने । श.र. । पिष्टके । पिठा । अ च. । स्त्री (ला) । त्रिवृति । तेउडी । रा.नि. व.६ । सातलायाम् । रा.नि.व.४ ।

विदलान्नम् । क्ली । दाल्यान्नम् । शस्य । यथा —"यवगोधूमचणका माषो मुद्गाढकी तथा । म कुष्ठक. कुलत्थश्च मसूरस्त्रिपुटस्तथा । निष्पावक. कलायश्च विदलान्नं प्रकीर्त्तितम् ॥" अत्रि.१५ष. । गुणाः— स्वस्वपर्य्याये ज्ञेया. । [वा.उ.२६च. ।

विदलितम् । क्ली । मज्जरक्तपरिस्रुतसद्योव्रणे ।

विदारकम् । क्ली । वज्रक्षारे । रा.नि व.६ । जलमध्यस्थलक्ष्मलादौ । अम. ।

विदारणः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । श.र. । ख दिरे । थापत्र । वै.निघ । क्ली । वायुजन्यव्रणवेद-नाविशेषे । सु सू.२२ष. । त्रि । विदीर्णकरणे ।

विदारिका । स्त्री । शालपर्ण्याम् । शालपा-णि । प सु. । गाम्भारीवृक्षे । वै.निघ. । प्रमेहपि डकाविशेषे । लक्षणं—"विदारीकन्दवद्वृत्ता कठि ना च विदारिका ।" सु.नि.६ष. । क्षुद्ररोगविशे षे । लक्षणं यथा —"विदारीकन्दवद्वृत्तां कक्षाव ङ्क्षणसन्धिषु । रक्तां विदारिकां विद्यात् सर्व्वजां सर्व्वलक्षणाम् ॥" सु नि.१३ष. । कर्णरोगभेदे । "........सन्निपाताद्विदारिका । सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथु' स उपेक्षित. । कटुतैलनिभं पक्वः स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति । सङ्कोचयति रूढा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुलीम् ॥" वा.उ.१७ष. ।

विदारि(री)गन्धा । स्त्री । शालपर्ण्याम् । शालपाणि । सु सू.३८ष. । तिक्ततुम्बर्य्यां । तित्-लाउ । च.द सू.क्ष.चि.सुकुमारकुमारके घृते । च. सू.४ष । [ड ।

विदारिणी । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । रा नि व.

विदारी । स्त्री । गलरोगभेदे । लक्षणं यथा —"सदाहतोदं श्वयथु सरक्तमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसं । पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं पार्श्वे विशे-षात् स तु येन शेते ॥" सु.नि.१६ष. । क्षुद्ररोग-भेदे । काँकविड़ाली । लक्षणं—"विदारीकन्द-कठिना विदारी कक्षवङ्क्षणे ।" वा.उ.३१ष. । (Ipomoea digitata. Syn. Paniculata.) महाकन्दशाकविशेषे । भुँइकुमड़ा । हिं बिलाइकन्द, क्षीरविदारी गेठी च । कं नेलकुंब ल । तें नेलगुम्मडि । उत्. भूइकखारु । बम्. भूमिकोहला । गुणाः—मधुरा शीता गुरु. स्निग्धा रक्तपित्तघ्नी कफकरी बल्या वीर्य्यवर्द्धनी च । रा. नि.व.७ । कोष्ठाकारो लोहितकुसुमः, स च द्विधा दीर्घकन्दो बहुक्षीरः, हस्तिपादको महा-क्षीरश्च । सु.सू.३८ष । च.चि.८ष. । सुवर्चला-याम् । वाराहीकन्दे । क्षीरकाकोल्यां । वै.निघ. । *विदार्य्यादिगणः यथा— मधूकमुद्गपर्णीकाकोलीक्षी-रविदारीकायस्थापृश्निपर्णीकण्टकारीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीगोक्षुर-सुताभियादास्मिके वर्गे ।* गुणा — हृद्यौ बृंहणः वा-तपित्तहा शोषगुल्माङ्गमर्द्दोर्द्ध्वश्वासकासहरश्च । वा. सू१५च । [ड़ा । रा.नि.व.७ ।

विदारीकन्दः । पुं । विदार्य्यां । भुँइकुम-

विदारीद्वयम् । पुं । कुष्माण्डभूमिकुष्माण्ड-योः । कुमड़ा ओ भुँइकुमड़ा । वै.निघ चय.चि. मिश्रगुल्माम् ।

विदालः । पुं । कृकलासे । काँकलास । त्रिका ।

विदाहः । पुं । पित्तजन्यरोगे, पित्तजन्यज्वाला-याम्, करपादादिदाहे । भा. ।

विदाहकः । त्रि । दाहजनके ।

विदाहि । त्रि । अतिदाहजनकवस्तुनि । तल्ल क्षणं—"विदाहि द्रव्यमुद्गारमम्लं कुर्य्यात्तथा तृ-षाम् । हृदि दाहञ्च जनयेत् पाकं गच्छति चाचि-रात् ॥" राज. ।

विदिक्चक्रः । पुं हरिद्राङ्गपक्षिणि । हरि-ड्राण वा ङ्कगोकुन । अ च. ।

विदुः (दूः) । पुं । करिकुम्भमध्यावकाशे । च. टी. । बन्नस कर्णोध. पद्मकुले भागे । ज.द २च ।

विदुलः । पुं । वेतसलतायाम् । जलवेतसे । प.सु. । वा.सू.१५ष. । गन्धरसे । र.मा. ।

विदुला । स्त्री । सातलायाम् । रा.नि व.४ । विट्खदिरे । गुयेबाबुला । "विदुलायाश्च मूल-ञ्च ।" मयोगा,भग्नाधिकारे ।

विदूरजम् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । रा.नि.व.१३

विद्धः । पुं । सन्निपाते । क्ली । शस्त्रोपघातविशेषे । लक्षणं—"सूच्याद्यैर्यस्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयाद्विना । उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् ॥" सु.चि.२अ. । [त्रि । भ.चिकित्सकोष. ।

विद्धकर्ण. । पुं । अविद्धकर्णायां । आकनादि

विद्धकर्णा (र्णिका, र्णी) । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि । भ.द्रव्यकोष. । अम. । रा.नि.व.६ ।

विद्धमाक्षिकम् । क्ली । मधौ । वै.निघ. ।

विद्धा । स्त्री । क्षुद्ररोगभेदे । लक्षणं यथा—"या पद्मकर्णिकाकारा पिडिका पिडिकान्विता । सा विद्धा वातपित्ताभ्याम् ..... ॥" मा.क्षु.२१अ. ।

विद्या । स्त्री । गणिकारिकायाम् । गणिरि । भ.च. । माने । नटा ।

विद्यादलः । पुं । भूर्जवृक्षे । श.मा. ।

विद्याधरयन्त्रम् । क्ली । ऊर्ध्वपातनाख्ये औषधपाकार्थं यन्त्रविशेषे । तस्य लक्षणम्—"अथ स्थाल्यां रसं क्षिप्त्वा निदध्यात्तन्मुखोपरि । स्थालीमूर्ध्वमुखीं सम्यङ्निरुध्य मृदुमृत्स्नया । ऊर्ध्वस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा चुल्ल्यामारोप्य यत्नतः । अधस्तात्तापयेदग्निं यावत्प्रहरपञ्चकम् । स्वाङ्गशीतं ततो यन्त्रादूर्ध्वपात्रगतं रसम् । विद्याधराभिधं यन्त्रम् ......उदाहृतम् ॥" भा. ।

विद्याधररसः । पुं । गुल्मे रस. । पाठः—"गन्धकं तालकं ताप्यं मृतताम्रं मनःशिला । शुद्धं सूतञ्च तुल्यांशं मर्दयेद्भावयेद्दिनम् । पिप्पल्याः क्वाथेन स्नुहीक्षीरेण भावयेत् । निष्कार्द्धं भक्षयेत् क्षौद्रैः ..... ॥" গন্ধক, হরিতাল, স্বর্ণমাক্ষিক, তামা, মনছাল, শুদ্ধরস প্রত্যেকে ২ তো. পিপুলের কাথ ও মনসাসীজের ভাবনা দিবে । মা.কৌ. ।

विद्याधराभ्रम् । क्ली । मूत्राधिकारे औषधम् । पाठः—"विडङ्गमुस्तत्रिफला गुडूची दन्तीत्रिवृच्चित्रकटुत्रिकञ्च । प्रत्येकमेषां द्विपुभागचूर्णं प्रस्थानि चत्वार्यथवा मतश्च । गोमूत्रसिद्धस्य पुरातनस्य त्रिवृत् ईशानि च वाटिकायाः । कृष्णाभ्रचूर्णं पञ्च दिनं निरुद्धकठोलमतीव पुराणम् । पादांशकं घर्षेण दद्यात् त्रिशाणं मधुना गोदुग्धेन समं सर्वं यवक्षारं दधि । मर्दनम् । संशोध्य यत्नादपि गन्धकञ्च पाषाणचूर्णेन विचूर्णितेन । युक्त्या ततः पूर्वरजांसि दत्त्वा स विंशत्युभ्यामवमर्द्य यत्नात् । निधापयेत् स्निग्धविशुद्धभाण्डे ..॥" इत्यादि । বিডঙ্গ, মুতা, ত্রিফলা, গুলুঞ্চ, দন্তীমূল, তেউড়ীমূল, চিতামূল, ত্রিকটু প্রত্যেকে ২ তো. শুদ্ধগুগ্গুল অথবা শুদ্ধলৌহচটকা ৪ প. জারিতাভ্র ১ প. ; ধুলকুড়িরসে শোধিত পারা ১।০ তো. শুদ্ধগন্ধক ২ তো. কজ্জলী করিয়া, সেই কজ্জলী ও পূর্বোক্ত দ্রব্যসমূহ ঘৃত ও মধু দ্বারা মর্দন করিয়া স্নিগ্ধভাণ্ডে রাখিবে । মা. ১।২।৩ রতি পর্যন্ত । মা.কৌ. ।

विद्यापतिः । पुं । चिकित्सामृतप्रणेतरि ।

विद्युच्छिखा । स्त्री । स्थावरविषान्तर्गतमूलविषभेदे । सु.कल्प.२अ. ।

विद्युज्ज्वाला । स्त्री । कलिकारीवृक्षे । विषलाङ्गलियां । रा.नि.व.४ ।

विद्युत् । स्त्री । सन्ध्यायाम् । मे. ।

विद्युत्प्रियम् । क्ली । कांस्यधातौ । वै.श. ।

विद्रम् । क्ली । छिद्रे । म.ष. ।

विद्रधिः (धी) । पुं, स्त्री । रक्तदोषभेदे । अयमपि विद्रधिलक्षण. । सु.नि १अ. । रोगभेदे । পেটে ফোঁড়া, রাঘগাঁড় । स षड्विधः वातपित्तकफशोणितक्षतत्रिदोषजन्येति । निदानं—"त्वग्रक्तमांसमेदांसि संदूष्यास्थिसमाश्रिताः । दोषाः शोफं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशं । महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाप्यथवायतं । स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः ॥" मा.नि. । "हृदयदीर्घे. समस्तेषु यतेनाप्यस्त्रजा तथा । च तामपि हि तेषान्तु लक्षणं संप्रवक्ष्यते । कृष्णोऽरुणो वा परुषो भृशमत्यर्थवेदनः । चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः । पक्वोदुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् । क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः । शरावसदृशः पाण्डुः शीतस्निग्धोऽल्पवेदनः । चिरोत्थानप्रपाकश्च सकण्डुश्च कफोत्थितः । तनुपीतसिताश्चैषामास्रावाः क्रमशः स्मृताः । नानावर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान् । विषमं पच्यते चापि विद्रधिः सान्निपातिकः । तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते चापथ्यसेविनः । क-

तीक्ष्ण वायुविस्तृत सरक्तं पित्तमीरयेत् । ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः । एव विद्रधिरागन्तु पित्तविद्रधिलक्षणः । आभ्यन्तरानत ऊर्द्ध्वं विद्रधीन् परिचक्षते । गुर्व्वसात्म्यविरुद्धान्नशुष्कसङ्कीर्णभोजनात् । अतिव्यवायव्यायामवेगाघात विदाहिभिः । पृथक्सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् । वल्मीकवत्समुन्नद्धमन्तः कुर्व्वन्ति विद्रधिम् । गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा । वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदये क्लोम्नि वा तथा । तेषां लिङ्गानि जानीयात् बाह्यविद्रधिलक्षणैः । आमपक्वैषणीयेन पक्वापक्वं विनिर्दिशेत् । गुदे वातनिरोधस्तु वस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता । नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम् । कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणोत्थे तु विद्रधौ । वृक्कयोः पार्श्वसङ्कोचः प्लीह्न्युच्छ्वासावरोधनम् । सर्व्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि शूलश्च दारुणः । श्वासो यकृति तृष्णा च पिपासा क्लोमजेऽधिका । आमो वा यदि वा पक्वो महान् वा यदि चेतरः । सर्व्वो मर्म्मोत्थितस्त्वत्र विद्रधिः कष्ट उच्यते । स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः । दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः । अपि सम्यक्प्रजातानामसृक्कायाद्विशुद्धितः । रक्तजं विद्रधिं विद्यात् कुक्षौ मक्कलसंज्ञितम् ।" सप्ताहान्नोपशान्तश्चेत्ततोऽसौ सम्प्रपच्यते । सु.नि.९ अ. । गुल्मादस्य विशेष गुल्मशब्दे द्रष्टव्य ।

विद्रधिका । स्त्री । प्रमेहपिटकायाम् । लक्षण —"विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका बुधैः ।" सु.नि ६ अ. ।

विद्रधिघ्नः (नाशन) । पुं । शिग्रुवृक्षे । शोभाञ्जनवृक्षे । मधिग्रो नाम । वैद्यका । [वै.नि. ।

विद्राविणी । स्त्री । काकमाच्याम् । रा.नि. ।

विद्रुम. । पु । प्रवाले । पत्रे । रा.नि.व १३ ।

विद्रुमफल. (ला) । पु,स्त्री । मधुरकुन्दुरौ । वै.निघ । [भद्रश्री । चम । रा.नि.व १२ ।

विद्रुमलता (तिका) । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये ।

विद्रुमयाक् । क्ली । मधुरकुन्दुरौ । वै.निघ. ।

विद्रुलः । पु । वेतसवृक्षे । वै.निघ ।

विद्वान् । पु । देवे । रा.नि.व २० ।

विद्धेयम् । क्ली । कङ्कोले । कक्कोल । रा.नि.व १२ । [धन्ने । भ र.मह । मे । त्रिका ।

विध. (धा) । पु, स्त्री । ऋद्धौ । हस्तिभक्षे । वै ।

विधवनम् । क्ली । कम्पने । व्याक ।

विधसम् । क्ली । मधूच्छिष्टे । मम । वै.निघ ।

विधाता (तृ) । पु । मद्ये । रा.नि.व.१४ ।

विधात्री । स्त्री । पिप्पल्यां । श.च. ।

विधानम् । क्ली । व्यवस्थायाम् । जटा । (कम्) । व्यथायां श.र. । [वै.निघ ।

विधानिका । स्त्री । वृश्चयाम् । विकृतौ ।

विधिः । पुं । कल्पने । भेदे सु. । वैद्ये । रा.नि.व २० ।

विधु । पुं । कर्पूरे । मे ।

विधुफल्गुज्वर । पु । सन्निपातज्वरभेदे । लक्षण —"विधुफल्गू च तौ नाम्ना सन्निपातात् दारुणौ । श्लेष्मानिलाधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।" भा. ।

विधुरा । स्त्री । कर्णपृष्ठाध स्ये जङ्घमुहुर्मर्मरये । तत्र च बाधिर्य्यम् । सु.शा.६ अ. । रसालायाम् । मे. ।

विधुवन(ल)म् । क्ली । कम्पने । जटा. । चम. ।

विनता । स्त्री । प्रमेहपिडकाभेदे । लक्षण —"महती पिडका नीला पिडका विनता स्मृता ।" सु.नि ६ अ. ।

विनटः । पु । सप्तपर्णवृक्षे । श.च. ।

विनमनम् । क्ली । नम्रीकरणे । सु.सू.७ अ. ।

विनम्र(क)म् । क्ली । तगरपुष्पे । रा.नि.व.१ ।

विनया । स्त्री । वाट्यालके । टेलेण्डा । वै. ।

विनसः । त्रि । नासाहीने । जटा. ।

विनाशः । पु । अदर्शने शरीरस्य नाशे । भा.म. ३ भ. ।

विनाशहा । स्त्री । निर्व्विषिकाकन्दे । रा.नि.व ७ । [ध्वंसने । जटा. ।

विनागः । पु । नाशे । चम । (क) त्रि । म

विनाशोन्मुखम् । क्ली । पक्वे । चम ।

विनासिका । स्त्री । अग्निप्रकृतिकीटभेदे । सु.कल्प ८अ. ।

विनिपात: । पुं । दैवादिव्यसने । मे. ।

विनीत: । पुं । दमनकवृक्षे । दना । रा नि. व १० ।

विनीय: । पुं । कल्के । र.मा. ।

विन्दु: । पु । परिमाणभेदे । जलकणायां । अम. । भ्रुवोर्मध्यभागे । मे. ।

विन्दुचित्रक: । पुं । मृगविशेषे । श.र. ।

विन्दुपत्र: । पुं । भूर्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

विन्दुराजि: । पु । राजिमत्सर्पविशेषे । सु कल्प.४अ. ।

विन्दुरेखक: । पुं । पक्षिविशेषे । श च. ।

विन्दुल: । पु । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । सु क-ल्प.८अ. । ১৪৮ कीट. ।

विन्दुवासर: । पु । गर्भे सन्तानोत्पत्तिकरशुक्रपातदिने । ज्योतिषम् । [श.च. ।

विन्ध्यपत्री । स्त्री । बिल्वपत्राटी । বেলগুঁটা।

विन्ध्यजात: । पु । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

विन्ध्यवासियोग: । पु । राजयक्ष्माधिकारि योग. । पाठ.—"व्योषं शतावरी चौषध फलानि द्वे पले तथा । सर्व्वामयहरो योग. सोऽयं लौहर सोऽन्वित. ..... ।" अत्र सर्व्वचूर्णसमं लौहम् । ত্রিকটু, শতমূলী, ত্রিফলা, বেলেডা, শ্বেত বেলেড়া প্রত্যেক ১ তো. লোহ ৯ তো. একত্র মাড়িবে । रस.र. ।

विन्ध्या । स्त्री । लवलीवृक्षे । নোয়াড় গাছ । अ । एलायाम् । वै च. ।

विन्याक: । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । श.च. ।

विपत्ति: । स्त्री । विपदि । अम ।

विपदापहा । स्त्री । वनकुलत्थे । वै.निघ. ।

विपथ: । पुं । सर्पे । मे. ।

विपरीतमल्लतैलम् । क्ली । शारीरव्रणाय-विकारे तैलम् । पाठ.—"सिन्दूरहिङ्गुविषकुष्ठर-सोनविषवायविड्ङ्गभिल्लक.विषकतैलम् । म-न्दाग्नितप्तमुत्क्रतसूर्यपक्व' क्षिप्रव्रणप्रशमनो वि-परीतमल्ल. .. ।" चित्रको रक्तचित्रक: । वा यादि शरपुङ्खामूल । जलं चतुर्गुणम् । तैल ४ श. । कल्क. श. १ प. ।

विपर्णक: । पु । पलाशवृक्षे । श.च. ।

विपर्य्यय: । पु । "यदयत्राभिहित तस्य प्राति-लाम्यम् ।" सु.उ.६५अ. । व्यतिक्रमे । अम ।

विपाक: । पुं । स्वेदे । पाचने । मे. । द्रव्यभ-क्षणानन्तर पाके सति माधुर्य्यादिपरिणामे । "जा-ठरेणाग्निना योगादयदुदेति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृत. । मिष्ट. पटुश्च मधुरमम्लोऽम्ल पच्यते रस. । कटुतिक्तकषायाणां पाक. स्यात् प्रायश कटु' ।" इति । तेषु मधुर-विपाकस्य श्लेष्मकारिता, अम्लपाकस्य पित्तकारिता वातश्लेष्मरोगघ्नता, कटुपाकस्य वातकफपित्तनाशि ता च । भा. ।

विपाण्डु: । पुं । वनजकर्कट्याम् । वै.निघ. ।

विपाण्डुरा । स्त्री । महामेदायाम् । प मु. ।

विपादिका । स्त्री । पादस्फोटरोगे । रा.नि. व.१० । पादगतक्षुद्रकुष्ठभेदे । तल्लक्षण—"कण्डू-मती दाहरुजोपपन्ना, विपादिका पादगतैयमे व ।" सु नि.५अ. । See पादस्फोट. । [व.५ ।

विपादी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रा नि.

विपाशा । स्त्री । भारतीयनदीविशेषे । रा.नि. व.४ ।

विपिनद्रु: । पुं । कालशाके । वै.निघ. ।

विपिनस्थप: । पुं' । आरग्वधवृक्षे । সোঁদাল গাছ । "विपिनस्थपदघ्नोऽयं. ।" रस.र.ज्व.चि. ।

विपुलरस: । पुं । इक्षौ । कोषाम्रम् ।

विपुल(ला)स्रवा । स्त्री । गन्धकन्यायाम् । घृतकुमारी । रा नि व.५ । [नि.व.४ ।

विपुषा । स्त्री । हबुषायाम् । হবুষ ফল । रा.

विपूय: । पुं । रक्तपूयतायाम् । भा.म कुष्ठचि. । मुञ्जवृक्षे । व्याक. ।

विप्र: । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ । शि-रीषवृक्षे । वै निघ. । ऋषौ । त्रिका. ।

विप्रकाष्ठम् । क्ली । तूलकाष्ठे । रा.नि.व.९ ।

विप्रकृष्टः । त्रि । दूरे । इला. ।

विप्रतिपत्तिः । स्त्री । अन्यभाविन्ले । सु.मू. ३१४. । विरोधे ।

विप्रत्ययः । पुं । कार्य्याकार्य्यहिताहितज्ञभाय-मिव विपरीताभिनिवेशे । च.शा ५ष. ।

विप्रदुहः । पुं । फलमूलादिग्रन्थद्रव्ये । अ ष. ।

विप्रप्रियः । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

विप्रलम्बी (लोभी) (इन्) । पुं । देवदर्वुर-के, किङ्किरातवृक्षे । सँटी । रा.नि.व.१० ।

विप्लुता । स्त्री । योनिरोगविशेषे । लक्षणं यथा —"......योनिः विप्लुताख्या लभावमात् । सञ्जा-तकण्डुः कण्डूला कण्डा चातिरतिप्रिया ॥" मा.उ. ३१ष. ।

विफलः । पुं । बन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.निघ. ।

विफला । स्त्री । कैतकयाम् । रा.नि.व.१० ।

विबहः । पुं । पुन्नागवृक्षे । वै.निघ. ।

विबन्धः । पुं । आनाहरोगे । रा.नि.व.२० ।

विबन्धबन्धः । पुं । पक्वोदरोः स्वयम्बन्धनवि-शेषे । "विबन्धो विविधो बन्ध इति लक्षणम् ।" सु. । उ. ।

विबन्धवर्त्तिः । स्त्री । अन्नस शूलरोगभेदे । "मोनृतभेदयः पुरीषन्तु सानाहः शूलपीडितः···· ···।" ग.द.४३ष. ।

विभाकरः । पुं । चित्रकवृक्षे । চিতাগাছ । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । अम. ।

विभाण्डिका । स्त्री । आढ्यक्षुपे । अश्वाह-लो । वै.निघ. ।

विभाण्डी । स्त्री । आवर्त्तकीलतायाम् । रा. नि.व.३ । नीलापराजितायाम् । वै.निघ. ।

विभावरी । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । मेदायां । र.मा. । रात्री । अम. ।

विभावरीयुगम् । क्ली । हरिद्रादारुहरिद्र-योः । भा.१भ.ज्व.चि. । "विशालकर्दविभावरीयुग-वरा ।"

विभावसुः । पुं । चित्रकवृक्षे । अर्कवृक्षे । कै. । अग्नौ । सूर्य्ये । अम. । चन्द्रे । हे.च. ।

विभीतकः (की) । पु, स्त्री । (Terminalia belerica.) Beleric myrobalan. वृक्षविशेषे । বহেড়া গাছ । हिं बहेडे, तिनाय । मैरा, बहेड़ा । म. बेहाड़ा । कं तांड़े । तें तांड़े-चेट्ट । ता. तनि तण्डि, तोण्डि । गुणाः—कटुः तिक्तः कषाय उष्णः कफघ्नः चक्षुष्यः पलितघ्नः विपाके मधुरः लघुय । बैभीतको मदकरः कफ-मारुतनाशनः । सु.सू.४६ष. । विभीतफलं—स्वा-दुपाकं कषायं कफपित्तघ्नम् उष्णवीर्य्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासघ्नं रूक्षं नेत्रकेशप्रसादनं क्रिमिस्वरता-हरश्च । तन्मज्ज—तृष्णाच्छर्दिकफवातघ्नाल्पकं लघु कषायं मदकारि च । भा.पू १भ. । विभीतक-फलोत्थतैलगुणाः—स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्ता-निलपीडाघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ । मधुरं मधुरवी-र्यविपाकं वातपित्तशमनं शीतवीर्य्यम् कफिष्-न्दि स्नुतविशूलम् अपिमादमयेति । सु.सू.४५ष. ।

विभीषणः । पुं । नलवृक्षे । নলগাছ । रा. नि.व.८ ।

विभ्रंशः । पुं । शरीरस्तम्भे । च.सू.१६ ष. ।

विभ्रमः । पुं । भ्रान्ती । मा नि. ।

विमर्द्दः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । চাকন্দা । रा. नि.व.४ । कासमर्द्दक्षुपे । কালকাসুন্দা । र.मा. ।

विमर्द्दकः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । रा.नि.व.४ । घृतसुरुकाल्लितद्रव्ये । वा.उ.२८ ष. ।

विमलम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । रौप्ये । सेश्वल-वृक्षे । वै.निघ. । रौप्यमाक्षिके । रा.नि.व ११ । त्रि । निर्म्मले । वै.निघ. ।

विमलजाता । स्त्री । सावित्रिन द्रवीहलस-ज्ञारी । থওাদির রস । इयं मध्वरिष्टकादिष-टुक्ता । सु.सू.४५ष. । [रा.नि.व.१३ ।

विमलमणिः । पुं । कर्पूरमणौ । স্ফটিক ।

विमला । स्त्री । रूप्यमाक्षिके । प.मु. । See तारमाक्षिकम् । सातलायाम् । वै.निघ. । विम-लमणी । वै निघ.२भ अप.चि. । নীলপাদী । গোলমন্ত্রাদি দিব । दारुमोच इति यथा प्रसि-द्धिः । तच्छुद्धिः—"जम्बीरक रसे विपत्ता दकारी-क्षेन वा पचेत् ।" विमला शुद्धिमायाति दोषाद-भेद निश्चितम् । सा.कौ. ।

विमलाशनः । पुं । व्रीहिभेदे । र.मा. ।

विमानः । पु । घोटके । मे. ।

विम्बम् । क्लो । बिम्बीफले । তেলাকুচার ফল। र.मा । पुं । ककलासे । কাঁকলাস । मे ।

विम्बकम् । क्ली । बिम्बीफले । তেলাকুচা । अ र. । [अ र. ।

विम्बजा । स्त्री । बिम्बीलतायां । তেলাকুচা ।

विम्बटः । पुं । सर्षपभेदे । भ.च. ।

विम्बा (म्बि[म्बी]का) । स्त्री । बिम्बयाम् । তেলাকুচা । रा.नि व.३ । वा.सू.१५च. । सु.सू ४६च. । [रा.नि.व.१८ ।

विम्बिनी । स्त्री । नेत्रकनीनिकायाम् । তারা।

विम्बी । स्त्री । शालिधान्यविशेषे रा.नि व.१६। बिम्बिकायाम् । তেলাকুচা । च.सू वमन. । सु. सू.३८च. । कुन्दुरिकायाम् । सु.सू.३८ च. ।

विम्बुः । स्त्री । गुवाके । कश्चित् ।

विम्लापनम् । अङ्गुल्यादिविमर्दनेन शोथवि लायने । सु चि.१च. ।

वियद्वारी (रिन्) । पु । चिल्लपक्षिणि । চীল পাখী । अ.मा. ।

वियोगी (गिन्) । पु। चक्रवाकपक्षिणि । अ च।

वियोनिः । त्रि । विरुद्धयोनौ । सु.नि.१२च. ।

विरङ्गम् । क्लो । कङ्गुष्ठे । रा.नि व.१३ । वि लङ्गे । प.मु. ।

विरजाः । त्रि । विगतार्तवायाम् । जटा. ।

विरला । स्त्री । दूर्वायाम् । धारा. । नवविर लायाम् । भैष.वाजी पञ्चशरतैले । कपित्थाख्यौ षधे । र.मा. ।

विरटः । पु । तिलकवृक्षे । वै.निघ. ।

विरणम् । क्लो । वीरणमूले । বেণারমূল। प. मु. । रस.र.वा.व्या.चि गन्धराजतैले ।

विरदा । स्त्री । घनकस्थायाम् । कश्चित् ।

विरलम् । क्लो । पातलदधनि । रा.नि.व.१३।

विरलद्रवा । स्त्री । विरलद्रवयवाग्वाम् । अम।

विरसा । स्त्री । तिन्दुकाम् । "कोशीबदम्बवि रसा ।" वा.सू.१५च.यवीधादौ । क्षयविहति । वै.निघ. ।

विरा । स्त्री । मद्ये । रा.नि.व १४ ।

विराटकम् । क्लो । कालमाषाख्ये । চুণক । र.सा.स. ।

विराटजः । पुं । राजपट्टमणौ । त्रिका. ।

विरान्तकः । पु । अर्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

विराध(धा)नम् । क्लो । पीडायाम् । अ.र.।

विराजः । पु । विडाले । भ.टी. ।

विरुक् । पुं । ईशामणौ । रा.नि व.१८ ।

विरुद्धम् । त्रि। देशकालप्रकृतिसंयोगविपरीते ।

विरुद्धता । स्त्री । विरुद्ध नाम यत् दृष्टानसि- द्धान्तसमयैर्विपरीतम् । च.वि.८च. ।

विरुद्धा(ध्य)शनम् । क्ली । विरुद्धभोजने । "क्षीरमत्स्यादि यद्युक्तं तद्विरुद्धाशनं मतम् ।" योगर.च सा चि.। "विरुद्धाध्यशनाजीर्णं ।" विरु द्धभोजनजरोगा यथा—"षण्ढान्ध्यवीसर्पदकोदरा- णां विस्फोटकोन्मादभगन्दराणां । मूर्च्छामदाध्मा नगलग्रहाणां पाण्ड्वामयस्यामविषस्य चैव । किला- सकुष्ठग्रहणीगदानां शोथातिसारज्वरपीनसानां । सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् । विरुद्धाहारजनितरोगान् हन्ति विरेच- नम् । वमनं शमनं वापि ..... ।" राज.१प. ।

विरूढः । त्रि । अङ्कुरिते । मे. । च.सू.१८च. ।

विरूढकम् । क्लो । अङ्कुरितधान्ये । वै.निघ. ।

विरूढधाना । स्त्री । अङ्कुरितयवे । दरवत्र अङ्कुर । गुणौ—गुरु. पुष्टिकरी च । च सू.२७च.।

विरूपम् । क्लो । पिप्पलीमूले । रा नि.व ६ । स्त्री (पा) । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । धवनि- काराम् । धानाकुन्दै । कृष्णातिविषायाम् । रा. नि.व ६ ।

विरूपाक्षः । पुं । ग्रहस्य दुष्टग्रहभेदे । "वि- रूपाक्षगृहीते तु कम्प. स्वेदश्च जायते ।" ज.द. १०च. । [टो । रा.नि.व १२ ।

विरूपी (पिन्) । पुं । जाहके । [illegible]

विरूक्षणम् । क्लो । रूक्षीकरणे । वा सू ११च.।

विरेकः । पुं । कर्पूरे । वै.निघ. । विरेचने । জোলাপ । मा.नि. । मलभेदे । श.र. ।

विरेकी (इन्) । पु । कम्पिल्लके । वै निघ. ।

विरेचकः । त्रि । विरेककारिणि ।

विरेचनम् । क्ली । विरेके, मलभेदे । জোলাপ । सर्व्वाण्येव विरेचनद्रव्याणि भूवारिगुणभूयिष्ठानि भूवारिणौ गुरुत्वादधोगच्छन्ति । तानि च द्रव्याणि त्रिवृताश्यामादन्तीद्रवन्तीसप्तलाशङ्खिनीविषाणिकागवाक्षीच्छगलान्त्रीस्नुकसुवर्णक्षीरीचित्रक-किणिहीकुशकाशतिल्वककाम्पिल्लकरम्यकपाटलापूगहरीतक्यामलकविभीतकनीलिनीचतुरङ्गुलैरण्डपूतीकमहावृक्षसप्तच्छदार्कज्योतिष्मत्यश्चेति । सु.सू. ३९अ. । तानि च षट् भवन्ति क्षीररसकल्कक्षायशृतशीतचूर्णभेदेन । तानि यथोत्तर लघूनि । सु.सू ४४अ । "विरेचनद्रव्याणि पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि पृथिव्यापो गुर्व्व्यः गुरुत्वादधो गच्छन्ति तस्माद्विरेचनमधोगुणभूयिष्ठमनुमानात् ।' सु.सू. ४१अ. । तत्पान स्निग्धस्विन्नवान्ता । तल्लक्षणा — 'बुद्धेः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनातिदीप्तिम् । चिराच्च पाकं वयसः करोति विरेचनं सम्यगुपास्यमानम् ॥" सु. । तस्य मात्रा यथा—"मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफान्तकः । वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगकैः । द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमञ्च पलं भवेत् । पलार्द्धञ्च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ॥" अन्यच्च —"पलन्तु श्रेष्ठमाख्यातं मध्यन्त्वर्द्धपलं भवेत् । कर्षमात्रं कनीयः स्यात् ज्ञेयं श्रेष्ठाद्यपेक्षया ॥" चक्रसेनः । "वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥" इति । तन्निषेध —"बालवृद्धनवज्वरितक्षतप्रसूतादयो न विरेच्या जीर्णज्वरिप्रभृतयो विरेच्याः । शरदि वसन्ते च पाचनैरामबलार्थं स्निग्धस्य स्विन्ने स्निग्धस्य च स्वेदैर्विरेकः कार्य्यः ॥" प.प्र.४ख. ।

विरेचनः । पु । पीलुवृक्षे । रा.नि.व.११ । घृतकरञ्जे । रा.नि.व.९ ।

विरेचनफलः । पुं । पीलुवृक्षे । वै.निघ. ।

विरेचनोपयोगि । त्रि । विरेचके । च. ।

विरोचनः । पु । पदुम्लिम्बश्योणाकवृक्षे । শোণাপাঠা । घृतकरञ्जे । रा.नि.व.९ । रोहितकवृक्षे । রোহা গাছ । रा.नि.व.८ । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । केचित् ।

विलः । पु । वेतसवृक्षे । श.च. ।

विलकारी (इन्) । पुं । मूषिके । रा.नि.व १९ ।

विलम्बिका । स्त्री । तन्नामकविषूचिकाभेदे । तल्लक्षण—"दुष्टञ्च भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्त्तते नोर्द्ध्वमधश्च यस्य । विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥" मा.नि. ।

विलम्बी (इन्) । पु । सद्यौवधे । मत्स्यविशेषे । गुणा —वातकर पित्तकर कफकरश्च । अत्रि. २२अ. ।

विलयः । पु । विद्रापणे । वा उ.११अ. ।

विलया । स्त्री । बलायाम् । र.मा. ।

विलवासः । पुं । आड़कमत्स्ये । কাল গিরগিটে । रा नि.व.१९ ।

विलवासी (इन्) । पु । सर्पे । श र. ।

विलालः । पु । विडाले । श टी. ।

विलासिनी । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व. ६ । शङ्खपुष्प्याम् । वै.निघ. । [चित् । वै.निघ. ।

विलिखा । स्त्री । मत्स्यभेदे । इल्लीश इति क-

विलेपः (नम्) । पु, क्ली । सुगन्धलेपनद्रव्ये । अम. ।

विलेपनी । स्त्री । यवाग्वाम् । যাউ । मे. ।

विलेपी । स्त्री । यवागूविशेषे । যাউবিশেষ । अम. । सं सिक्थद्रवा । चतुर्गुणवारिसिद्धविरलद्रवयवाग्वाम् । "विलेपीमुचिताञ्चाथ चतुर्थीमप्यनल्पां वदेत् ।" सु चि १८अ । "चतुर्गुणजले सिद्धा विलेपी विरलद्रवा ।" प सु. । तण्डुलपिष्टका सम्यक् चतुर्वारिसाध्या यवागू ज्ञेया । "विलेपी विरलद्रवा ।" च.द.ज्व.चि. । "बहुभक्ता विलेपी ।" रा. नि.व.२० । "विलेपी तु चतुर्गुणे ।" "विलेपी च घना सिक्थे सिद्धा नीरे चतुर्गुणे ।" गुणा. —"विलेपी तर्पणी हृद्या मधुरा पित्तनाशिनी ।" प प्र १ख. । "विलेपी दीपनी हृद्या हृद्या क्षुधा हिक्का मधु । ग्रहाणिर्दाहिनी पथ्या तर्पणी हृद् ज्वरापहा । चामदग्धहरा स्वादु दीपनी बलपु-

टिकृत् ।" वै.निघ. । "विलेपी तर्पणी लघ्वी या हिणी च नृपापहा ।" राज.१प. । अन्या यथा — "कृता च षड्गुणे तोये विलेपी भाष्टतण्डुलैः । सा चाग्निदीपनी लघ्वी हिना मूर्च्छाज्वरापहा ॥" वै. निघ. ।

विलेप्य: । पुं । यवाग्वाम् । अ.र. । स्त्री । विलेप्याम् । "पेयां विलेप्यामकृतम्" । च.द.वमने ।

विलेशायी (इन्) । पुं । सर्पे । अ.र ।

विलेशय: । पुं । विलवासिनि अहिनकुलगन्ध गाधादिमृगे । गुणा —"विलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः । बृंहणा बद्धविण्मूत्रा वीर्य्योष्णा अपि कीर्त्तिता ॥" भा. । तन्मांसं श्वासवातकास हर पित्तदाहकरञ्च । रा.नि.व.१७ । कोकडनामकविलेशयमृगे । रा.नि.व.१९ । अन्ये विलेशया ये तु कोकडोन्दुरिकादय । तेषाञ्च गर्हितं मांस मान्यगौरवदुर्जरम् ॥ प सु. ।

विलोचनम् । क्ली । नेत्रे । रा.नि व.१८ ।

विलोटक: । पुं । वल्लीगड्मत्स्ये । (बेलेमाछ । ग च । [अवेदनाविशेषे । सु.मू.२२अ. ।

विलोड़नम् । क्ली । आलोडने । वायुमन्थन-

विलोड़ितम् । क्ली । पादजलेन विभागदधिकृते तक्रे । रा.नि.व.१५ ।

विलोम: । पुं । कुक्कुरे । सर्पे । मे. ।

विलोमी । स्त्री । आमलक्यां । मे. । [अ.र. ।

विल्लम् । क्ली । हिङ्गौ । प.मु. । हिङ्गौ । हिः ।

विल्लकम् । क्ली । विये । प.मु. ।

विल्लमूला । स्त्री । वाराहीकन्दे । अ.च. ।

विल्वम् । क्ली । विल्वफले । मे. । विल्वशलाटौ । (बेलशुँठ । च.द.अतीसा.चि.कलिङ्गाद्यगुटिका. । पर्य्य । ८ नी । अ.मा । प.म. ।

विल्व: । पुं । (Ægle marmelos.) स्वनामख्यातवृक्षे । (बेलगाछ । हिं बेल । मं बेल, बिल्व । कं बेलवल । ते मारेडु । ता. विल्व । गुणा:—मधुरः कषः पित्तघ्न, गुरुः कषायः कफ ज्वरातिसारघ्नः रुचिकृत् दीपनश्च । विल्वमूल — त्रिदोषघ्नं मधुरं लघु वातघ्नञ्च । कोमलपत्र — स्निग्धं गुरु संग्राहि दीपनञ्च । पक्व पत्र -गुरु मधुरं कटुतिक्तकषायोष्णं संग्राहि त्रिदोषघ्नञ्च । रा.नि.व.११ । "फलेषु परिपक्वं यद्गुणवत्तदुदाहृतम् । विल्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्धि गुणाधिकम् । द्राक्षाविल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम् ॥" भा आम्र ।

विल्वजा । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । सा च मागधीगुणैस्तुल्या । "विल्वजा मागधी पीता सा माव्याक्ता गुणागुणे । रुचिकृद्बलकृन्मूत्रदोषघ्नी च श्रमापहा ॥" अत्रि १५अ. ।

विल्वतैलम् । क्ली । कर्णरोगाधिकारे तैलम् । "फलं विल्वस्य मूत्रेण पिष्टा तैलं विपाचयेत् । एतत्कन्कमदायैव बाधिर्य्ये परमौषधम् ॥" रस.र. ।

विल्वपत्रम् । क्ली । विल्वदले । (बेलपाता । रस.र.ग्रहणीकपाटरसे । [मु.२०अ ।

विल्वपर्णी । स्त्री । वातघ्नपत्रशाकविशेषे । च.

विल्वपेशि(षि)का (शी) । स्त्री । विल्वमज्जायां, विल्वशलाटौ । (बेलशुँठ । वा.मृ.१५ अ. । चि.४अ. । गुणा.—"कफवातामशूलघ्नी ग्राहिणी विल्वपेशिका ।" राज.१प. ।

विल्वमध्यम् । क्ली । विल्वमध्ये । (बेलशुँठ । सु.चि.१८अ. ।

विल्वा । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । रा.नि.व.६ ।

विल्वादिकषाय: । पु । विल्वादिपञ्चमूलैः गुडूच्यामलकधान्यकैश कृते कषाये । स वातज्वरे हित. । च.द वा.ज्व चि. । "विल्वादिपञ्चमूलीय-गुडूच्यामलकैः तथा ।"

विल्वान्तर: । पुं । कण्टकिवृक्षविशेषे, कौराल्यवीरतरौ । तें वेल्लृबचेट्टु । आद्भ्रदेशे नर्म्मदातटे अर्बुदगिरिसमीपे च । तद्यथा वचते —"विल्वान्तरो भवति वीरतरुः प्रसिद्धः श्वेतासिताद्विविधोहितपीतपुष्पः । स्वाम्लातिगुप्तकुसुमः प्रतिसूक्ष्मपत्रः स्यात् कण्टकी विशददैर्घ्य एव वृक्षः ॥" इति कुल्वयः । सु.मू.१अ।३८अ. । सु.चि.११अ. । "वीरतरुः शरीरालः ।" वा.मृ. ११अ. । गुणा —कटुकः पाचिवः पथ्य, वातनीतघ्न. शश्मिदनाशश्च । रा.नि.व.८ । "विल्वान्तरो रसे पाके तिक्तरूक्षः कफापहः । मूत्राघातानिलान् हन्ति दो "मूत्रानिलञ्चहृत् ॥" भा. ।

विवर्णत्वम् । क्ली । म्लानगात्रत्वे । मा.नि. ।

विवर्त्तनम् । क्ली । कर्णशष्पी. निष्काशयितु मिष्टस्य कर्णलग्नस्य पुनर्विवर्त्तनरूपयन्त्रकर्म्मणि । यन्त्रस्य कर्णान्तरेव भ्रमणकर्म्मणि । सु सू ७अ. ।

विवर्त्तित: । त्रि । परिवर्त्तिते । भा. ।

विवर्त्तितसन्धि: । पुं । सन्धिमुक्तभग्नरोगविशेषे । "विवर्त्तिते तु सन्धिपार्श्वापगमनादिषमाङ्गता वेदना च ।" सु.नि १५अ ।

विवर्द्धनम् । क्ली । घृते । वै.निघ. । [भम ।

विवस्वान् । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ ।

विविधविषापहा । स्त्री । निर्विषीवृक्षे । वै निघ ।

विवृता (त्ता) । स्त्री । क्षुद्ररोगभेदे । लक्षण —"विवृतास्या महादाहां पक्वोदुम्बरसन्निभाम् । विवृतामिव तां विद्यात्पित्तोत्था परिमण्डलाम् ॥" सु नि १३अ ।

विवृताक्ष: । पुं । स्थलचरपक्षिविशेषे । कुक्-डा । विका. । गुणा:—"विवृताक्षस्त्रिदोषघ्नो व-स्य: शुक्रविवर्द्धन" ।" चचि.२१अ. ।

विशम् । क्ली । शौर्य्ये । वै.निघ. । मृणाले । च टी.रा । सु.चि.११अ. । पु । मनुष्ये ।

विशदम् । क्ली । कासीसे । शिवेकम् । वै. निघ । स्त्री (दा) । हृदयाम् । मद- ।

विशर्द्धनम् । क्ली । गुदे कुत्सितशब्दकरणे । वायुत्याग । सु नि २अ. ।

विशल्यकरणी । स्त्री । औषधिविशेषे । विशल्ये. आग्रापान । रामायणम् ।

विशल्यकृत । पुं । भूपलाशे, चाल्कीतके । हा-पड़माली । र मा. ।

विशल्या । स्त्री । गुडूच्याम् । रा.नि.व.३ । विकङ्कतवृक्षे । वैँचि गाछ । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गलिका । रा.नि.व.४ । वा.सू १५ अ.अर्का दिव. । उ.३८अ । शाकभेदे । दन्तिवृक्षे । चम. । च.द.विषाधिकारे । त्रिवृतायाम् । तेउड़ी । पाटलायाम् । पारुल । सु चि.१८अ. । च द. विषाधिकारे । नागदन्त्यां । हातिशुँड़े । रमा । त्रिपुटायाम् । मे. । अजमोदायां । रा.नि.व ६ ।

विशाकर: । पुं । हस्तिदन्त्याम् । रा.नि.व ६ । हस्तिशुण्डाम् । हातिशुँड़े । प.मु । पाटलावृक्षे । पारुल गाछ । भा.म.४भ गर्भ चि. । भद्र-चूड़वृक्षे । लङ्काशिज् । म घ. ।

विशाख: । पुं । पुनर्नवायाम् । श्वेत पुर्णा । रा.नि.व.५ । स्कन्दापस्मारे । सु.उ.२७अ. ।

विशाखग्रह: । पुं । बिल्ववृक्षे । बेल गाछ । वै.निघ. । [गाछ । म.ध. ।

विशाखज: । पुं । नागरङ्गवृक्षे । टाबा लेबु

विशाखपत्र: । पुं । बालरोगभेदे । निदा. ।

विशाखा (खिका) । स्त्री । श्वेतरक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ.२अ.वा.व्या.चि.षड्शीतिगुग्गुलौ । कृष्णापराजितायाम् । वै.निघ. । कठिल्लकवृक्षे । मे । तन्नामनक्षत्रे । चम. ।

विशारद: । पुं । वकुलवृक्षे । रा.नि व.१० । स्त्री (दा) । क्षुद्रदुरालभायाम् । रा.नि व.४ । कपिकच्छ्वां । वै.निघ. । [मृगविशेषे । अ.ट. ।

विशाल: । पुं । वृक्षविशेषे । पक्षिभेदे । मे ।

विशालतैलगर्भ: । पुं । चाङ्कोटवृक्षे । आँकोड़ गाछ । रा.नि.व.८ ।

विशालत्वक् । पु । सप्तपर्णवृक्षे । प.मु. ।

विशालपत्र: । पुं । श्रीतालवृक्षे । रा.नि.व. ८ । मार्षे । मानकचु । प मु. । [नि.व.७ ।

विशालफलिका । स्त्री । निष्पाव्यां । रा.

विशाला । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । राखालशशा, मासानड़ी । रा.नि.व.१ । भा.म.४भ. ज्वरी.चि, चर्म चि.पथ्यादिगुडे । वै.निघ.ज्व. चि.त्रायिंशाडे । इन्द्रवारुणीफले । वा.सू.१५अ । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । माकाल गाछ । वै नि-घ.जीर्ण.ज्व.चि.कल्याणघृते । उपोदकाम् । पुँ-ई गाछ । रा.नि.व.१ । सुरामांस्याम् । शाकभेदे । ब्राह्मगिरा । वै.निघ. । गोरक्षकर्कट्याम् । राखालकाँकड़ी । च.द.पाण्डु.चि. । उष्णा चि. ।

विशालाक्षी । स्त्री । नागदन्त्याम् । रा.नि. व.५ । [रा.नि.व ६ ।

विशाली । स्त्री । अजमोदायाम् । राङ्नी ।

विशिखः । पुं । शरपत्रे । रा.नि.व.१८ । स्त्री (खा) । अश्वमार्गे । सु.सू.१०अ । कर्मार्गे । सु.सू.१०अ. ।

विशिखपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । भा.म. ४भ. । "सैतया विशिखपुङ्खया सह ।" चि.क.क बन्ध्याप्रतीकारे ।

विशिष्टः । पु । श्रीवके । वै.निघ. । [द्वारा. ।

विशिष्टपत्रः । पुं । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । গেঁটেলা ।

विशीर्णपत्रः (र्णः) । पुं । निम्बवृक्षे । निम् गाछ । रा नि.व.८ ।

विशेषः । पुं । आश्रयी: प्रकृतिविकारयो: प्रकृतिनिरुद्धयोश्च असामान्यदर्शने । च.शा.५अ. । पृथकत्वकृत्ते । व्यावृत्तबुद्धिकृत्ते । च.सू.१अ ।

विशेषकः । पुं । तिलकवृक्षे । তিলগাছ । रा. नि.व १० ।

विशोकः । पुं । अशोकवृक्षे । रा नि व.१० ।

विशोध(धि)नी । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । नीलीवृक्षे । वै.निघ. । नागदन्त्या । হাতিশুঁড়ে । रा नि.व.५ । दन्तिवृक्षे । দন্তীগাছ । रा नि व.६ ।

विशोधनीवीजम् । क्ली । जैपालवीजे । वै द्यकम् ।

विश्रामः । पुं । आयासाद्यपाये । गुणाः— "विश्रामो बलकृत् खेदश्रमनुत् स्वाच्छ्यदः शुभः ।" राज.१ष ।

विश्लिष्टसन्धिः । पु । अस्थिभङ्गविशेषे, सन्धिमुक्तभग्नरोगविशेषे । यथा —"विश्लिष्टेऽल्पशोफो वेदनासातत्यं सन्धिविक्रिया च ।" सु.नि.१५अ । See भङ्गम् । [सु.सू.२२अ. । पृथक्करणे ।

विश्लेषणम् । क्ली । वायुजन्यव्रणवेदनायाम् ।

विश्वम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । শুঁট् । बोलनामक द्रव्ये । নিশাদল । रा.नि.व.६ । वै.निघ.,२भ, ज्व.चि विश्वादिकषाये । परिमाणभेदे । "विश्वं विश्वपलं मौतम् ।" शब्दकल्प ज्योतिष्मती ।

विश्वकद्रुः । पुं । मृगयानिपुणकुकुरे । अम. ।

विश्वका । स्त्री । गङ्गाचिल्ल्याः । গাঃ চিল । द्वारा. । [नः

विश्वकर्षिना । स्त्री । वियदुलतायाम् । कवि

विश्वगन्धम् । क्ली । बोलनामगन्धद्रव्ये । নিশাদল । रा.नि.व,६ । पुं । पलाण्डौ । रा.नि.व. ७ । स्त्री (न्धा) । पृथिव्याम् । श.च. ।

विश्वग्रन्थिः । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रक्तलज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

विश्वग्वायुः । पुं । सर्वतोगामिवायौ । এলো মেলো বাতাস । गुणाः—"विश्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदोषकृत् । सर्वर्त्तुलिङ्गको ह्यस्तु प्रक्लेष्मातपर सरः ॥" राज ।

विश्वजा । स्त्री। शुण्ठ्याम् सा.कौ.वा ज्व.चि.।

विश्वतुलसी । स्त्री । (Ocymum basilicum. Syn. Pilosum.) Common sweet basil तुलसीभेदे, मधुरतुलसी । বাবুই তুলসী । दा हि सबजा । ते रुद्रजेड । ता तिरुनिकु । पञ्जा बबरि । बम्. बाराहतुलसी ।-गुणा.—बीजं शीतल । क्वाथ. मेहघ्न उदरामयघ्न. रक्तातिसारघ्न । पत्ररस. क्रमिघ्नः सर्पदंशे हितः । कथित् ।

विश्व(श्वे)देवा । स्त्री । गौरवतण्डुलायाम् । গোবকচাকুনিয়া । अटा । रा.नि.व.४ । सु.सू. ३८अ । गाङ्गेरुकीति पूर्वदेशे, अन्ये सितकुसुमां वलाम् । सु.चि.८अ. । नागबलायाम् । र.मा. । रक्तकुसुमदण्डोत्पलायाम् । र मा. । च वि.८अ. ।

विश्वपर्णी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভুঁই আমলা । रा.नि.व.५ ।

विश्वभेषजम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । শুঁট । भा.म.१भ. । रा.नि व.६ । च.द.वातपित्त.ज्व.चि.य-वभद्रे । "किरात विश्वभेषजम् ।"

विश्वम्भरः । पुं । कीटविशेषे । सु.कल्प. ८अ. । See कीटः । स्त्री (रा) । भूनिम्बे । চিরেতা । भा.म.१भ.ज्वरातिसा.चि. । "विश्वम्भरा निम्बविषाः ।"

विश्वरूपकम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व. १२ । पुं । राजादनवृक्षे । ক্ষীরিণী গাছ । वै. निघ. ।

विश्वरोचनः । पुं । पैनुकै । कचू ।। त्रिका. ।

विश्ववर्णा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভুঁই আমলা । वै.निघ. ।

विश्वसारकम् । क्ली । विदरवृक्षे । फनि मनसा । श.च । [नि.व ४ ।

विश्वस्था । स्त्री । शतावर्य्याम् । शतमूली । रा.

विश्वा । स्त्री । शतावर्य्याम । शतमूली शु ण्ठ्याम् । शुंठि अतिविषायाम् । रा.नि.व.६।२३। शल्लिन्यां वै निघ ।

विश्वाख्या । स्त्री । शतावर्य्यां । रा.नि व ४ ।

विश्वाची । स्त्री । तन्नामकवातव्याधौ । लक्षण — "तल प्रत्यङ्गुलीना या कण्डरा बाहुपृष्ठत । बाह्वोः कर्म्मक्षयकरी विश्वाचीति हि सोच्यते ॥" भा नि. । सु नि.१अ । 'दशमूली बला माषक्वाथ तैलाज्यमिश्रित । साय भुक्त्वा चरन्नस्य विश्वाच्याम रबाहुक ॥"

विश्वादि । पु । कषायविशेषे । "विश्वाम्बुप पर्पटोशीरघनचन्दनसाधितम् । दद्यात सुशीतल वारि तृट्छर्दिज्वरदाहनुत ॥" च द पि ज्व चि ।

विश्वामित्रप्रिय. । पु । नारिकेलवृक्षे । श.र ।

विश्वाह्वा । स्त्री । शुण्ठ्यां । वै स बाहुशालगुडे ।

विश्वोर: । पु । रक्तार्के । र.मा. ।

विश्वोषधम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ ।

विषम् । क्ली । जले । रा.नि व १४ । पु, क्ली । वत्सनाभे । काष्ठविषे । रा नि व.१२ । बोले । रा.नि व.६ । पद्मकेशरे । अ.टी. । स्वनामख्याते जीवितप्रद्रव्यमात्रे । विष, तच्च द्विविध – स्थावर जङ्गमञ्चाकृत्रिम विषम् । गरसञ्ज्ञक कृत्रिम नाम । तत्र स्थावर पञ्चपञ्चाशद्विध, । जङ्गममसङ्ख्य मिति । विशेषा. स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्या । सामान्यत. तस्योत्पत्त्यादि—"प्रजामिमानामर्थार्निमानीन्द्र स्र जन किल । अकर दसुरो विघ्न कैटभो नाम द र्पित । तत क्रुद्धस्य वै ब्रह्मादन्नाग्नस्तेजसो नि धि: । क्रोधो विग्रहवान् भूत्वा निपपाताथ दारु- णः । स तं ददाह गर्ज्जन्तमन्तकाभ महाबलम् । ततोऽसुर घातयित्वा ततेजोऽवर्द्धताद्भुतं । ततो वि- षाद देवानामभवत्तं निरीक्ष्य वै । विषादजनन त्वाच्च विषमित्यभिधीयते । तत सृष्टा प्रजा: शेषं तदा तं क्रोधमीश्वर । विन्यस्तवान् स भूतेषु स्था- वरेषु चरेषु च ॥' सु.कल्प.३अ. । भा. गुणा.— विषं हि नाम निखिलरसायनानामग्रगण्यमखिल व्याधिविध्वंसविधायकतामासादयति । रस चि । "विष प्राणहर प्रोक्त व्यवाय च विकाशि च । आग्नेय वातकफहृत् योगवाहि मदावहम् । तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राणदाय रसायनम् । योगवाहि वि दोषघ्न बृहण वीर्य्यवर्द्धनम् । ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्हीना विशोधनात् । तस्माद्विषम्प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥" भा. । तीक्ष्णोष्णरूक्षाविशदं व्यवा- य्याशुकर लघु । विकाशि सूक्ष्ममव्यक्तरस विषम- पाकि च ओजसो विपरीत तत् तीक्ष्णाद्यैरन्वित गुणै । वातपित्तोत्तर नृणा सद्यो हरति जीवि तम् । विष हि देह सप्राप्य प्रागदूषयति शोणि तम् । कफपित्तानिलाश्चानु सम दोषान् सहाश याने । ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्प ते ।' वा उ.३५अ । तच्छोधन यथा— 'गोमूत्रे त्रिदिन स्थाप्य विष तेन विशुध्यति । तद्भेदा — कालकूट हालाहल ब्रह्मपुत्र वत्सनाभ हारिद्रक स क्तुक प्रदीपन सौर। ष्ट्रक शृङ्गकेषु । 'महाकूट सुतो सालूक योगगन्ध मद्याभ दुग्धमोनीति षट । तता नरि शृङ्गी कालकूट सुस्तक वत्सनाभ शङ्खकर्णाभी ति पञ्च महाविषाणि । स्नुहीकरवीरार्कलाङ्गली विषमुष्टीनीति उपविषाणि ।

विषकङ्का(ङ्को)लिका (ली) । स्त्री । वृ- क्षविशेषे । विषतिन्दुका । नकुल.१६अ. ।

विषकण्ट: । पु । इङ्गुदीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

विषकण्टक: । पु । यासक्षुपे । इङ्गुदीवृक्षे । रा.नि.व.४ । [व्याककोटिकायाम् । रा.नि.व ए।

विषकण्टका (किनी, की) । स्त्री । व-

विषकण्टालिका (ली) । स्त्री । विषक ण्टालीति प्रसिद्धवृक्षे । र.सा.स.स्वच्छन्दभैरवरसे ।

विषकण्ठी । स्त्री । बलाकायां । रा नि व.१८।

विषकन्द: । पुं । गन्धिपकन्दे । नीलकन्दे । रा.नि.व.७ । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

विषगन्धक: । पुं । श्वेतसुगन्धवृक्षे । वै.निघ.।

विषगन्धा । स्त्री । अश्वगोकर्ण्याम् । काल अ- पराजित । वै.निघ. । [च.चि.बलादघृते ।

विषग्रन्थि: । पुं । तृणाग्रपर्व्वणि । च.द.प-

विषघ्ना । स्त्री । गुडूच्याम् । श.च. ।

विषघाती (इन्) । पुं । शिरीषवृक्षे । श.मा.।

विषघ्नः । पुं । यवासवृक्षे । दुरालभा विशेषः । रा.नि व.४ । चम्पकवृक्षे । जटा. । भूकदम्ब । कुकशिमा । रा नि व.८ । सुगन्धार्जके । वै निघ । तण्डुलीयवृक्षे । भा पु.१भ भा व. । शिरीषवृक्षे । रा.नि व ८ । [वा उ ६ अ ।

विषघ्ना । स्त्री । अतिविषायाम् । आतइँच ।

विषघ्निका । स्त्री । श्वेतकिणिहीवृक्षे । श्वेता पामार्गे । वै निघ. ।

विषघ्नी । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । हिञ्चे । कटुकाया । चिका. । रास्नायाम् । इक्षुव भेदे । इक्षुव गाछ । रा नि.व.४ । इन्द्रवारुणीलतायां । बाघाल्शश । रा.नि व ३ । वनबर्वरिकायाम् । वनबाबुइ । रा.नि.व.१० । भूम्यामलक्यां । भुँइ आमला । रक्तपुनर्नवायाम् । रा नि.व.५ । हरिद्रायाम् । रा नि.व ६ । वृश्चिकाल्याम् । विछाती । प सु । महाकरञ्जे । रा.नि व ८ देवदाल्यां । देयाताड । प सु. । रा नि.व.३ । पीतदेवदाल्याम् । भा. । काष्ठकदल्याम् । श्वेतापामार्गे । वै. निघ । [निघ ।

विषचक्रः (क) । पुं । चकोरपक्षिणि । वै

विषजिह्वः । पु । देवताडवृक्षे । देयाताड़ा र.मा. ।

विषज्वरः । पु तन्नामकागन्तुज्वरे । लक्षणम् — 'श्यावास्यता विषकृते दाहोऽतीसार एव च । भक्तारुचि पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥' निदानम् । महिषे । श र ।

विषण्डम् । क्ली । मृणाले । श र. ।

विषतन्त्रम् । क्ली । तन्नामसर्पादिविषोपशम मतन्त्रभेदे । यथा—' सर्पवृश्चिकलूतानां विषोपशमनी तु या । सा क्रिया विषतन्त्रञ्च नाम प्रोक्त मनीषिभि ॥" वैद्य स.१भ. ।

विषतरुः । पु । कुचेलकवृक्षे । कुँचिला गाछ । मेष बासरवृक्षे विषतिन्दुकतैले ।

विषतिन्दुः (कः) । पु । (Diospyros montana.) विषद्रुमे । कुँचिला गाछ । हिं विषतेन्द । तें मचितन्की, माकडटेम्बि । रा. नि.व.२१ । भा. । वै.निघ लवज्ञ,चि.विषतापह रवरसे । See कारस्कर. ।

विषतिन्दुकजम् । क्ली । मधुरतिन्दुकफले । रसा स.त्रैलोक्याडम्बररसे । कारस्करफले । कुँचिला फल । गलत्कुष्ठारिरसे ।

विषदम् । क्ली । पुष्पकाशीशे । रा.नि.व.१३ ।

विषदंशः (कः) । पु । मार्जारे । वै.निघ ।

विषदंष्ट्रा । स्त्री सर्पकङ्कालिकायाम् । प. सु. । र.सा.स. । नागदमन्याम् । वै.निघ ।

विषदन्तः (क) । पुं । विड़ालें । वै.निघ.। (क) सर्पे । श.च. । [नि.व.७ ।

विषदमूला । स्त्री बहुमूलमाकन्याम् । रा.

विषदर्शनमृत्युकः । पुं । चातकपक्षिणि । हे च ।

विषदाता (तृ) । पुं । विषप्रयोक्तृपुरुषे । लक्षण –' न ददात्युदर पृष्टो विवचन् मोहमेति च । अपार्थं बहुसङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत् । स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिमकस्मादिलिखेदसीत् । वेपथुर्जायते तस्य त्रस्तश्चान्योन्यमीक्षते ॥" इत्यादि । सु कल्प.१अ । [डा गाछ । रा.नि.व.२ ।

विषद्रुमः । पुं । विषतिन्दुके । कुँचिला, मक-

विषधरः । पु । सर्पे । अम. । [श.च. ।

विषधर्मा । स्त्री । शूकशिम्ब्या । आलाकुशी ।

विषध्वंसी (इन्) । पु । नागरमुस्तायाम् । वै. निघ । [माणके । मानकचु । प सु ।

विषनाशनः । पुं । शिरीषवृक्षे । प.सु. ।

विषनाशिनी । स्त्री । सर्पकङ्काल्याम् । श. च. । वन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.निघ. ।

विषनुत् । श्योणाकवृक्षे । श.च. ।

विषपत्रिका । स्त्री । पत्रविषभेदे । तत्तु जैपालादिबीजमध्यस्थपत्रम् । सु कल्प.२अ. ।

विषपुष्पम् । क्ली । अतसीपुष्पे । रा.नि.व.२१। नीलपद्मे । श.मा. । [व.८ ।

विषपुष्पः (कः) । पुं । मदनवृक्षे । रा.नि.

विषप्रशमनी । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटिकाम् । वै. निघ. । [दन्ती गाछ । रा.नि.व.६ ।

विषभद्रा (द्रिका) । स्त्री । भद्रदन्त्याम् ।

विषभिषक् । पु । विषवैद्ये । हे च. ।

विषभुजङ्गः । विषधरसर्पे । वैद्यकम् ।

विषमः । त्रि । बन्धुरे । असमान । अनियत-कालस्थायिनि । "वेपथुर्विषमो वेगः ।" मा.नि.।

विषमग्राहि । त्रि । एकदेशग्राहिणि । सु.सू. ७अ. । [गाछ । प.मु. ।

विषमच्छदः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । छातिम

विषमज्वरः । पुं । ज्वरविशेषे । "यः स्याद नियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च । वेगत श्चापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृत. ॥" र.सा. सं.। रसरक्ताश्रितज्वरे । एकाहिकत्रिचतुर्थकज्वरे-षु । निदानादि—"दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्व रोत्सृष्टस्य वा पुनः । धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् । सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतु र्थकौ । सन्ततो रसधातुस्थः सततो रक्तधातुगः । भिषजा स च विज्ञेयः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रय । मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि अस्थिमज्जागत पुन । कुर्या च्चतुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् । विदन्येऽपरवे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते । तेनार्द्धं शीतलं देहम र्द्धमुष्णं प्रजायते । काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः । तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं ह स्तपादयोः । काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितं । शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपा दयोः ॥" इत्यादि । मा नि. ।

विषमज्वराङ्कुशलौहम् । क्ली । विषमज्व रे औषधम् । पाठः— रक्तचन्दनशीरपाठाशीर कवाभिधा । नागरोत्पलधात्रीभिस्त्रिमदैन सम न्वितम् । लौह निहन्ति विविधान् समस्तान् वि षमज्वरान् .. ॥" पुस्तकान्तरे,एतन्नाम चन्दना-दिलौहम् । रस.चि. ।

विषमज्वरान्तकरसः । पु । विषमज्वरे पु टपक्कम् औषधम् । पाठ—"हिङ्गुलसम्भव सूतं गन्धकेन मुक्तमलम् । पर्पटीरसवत्पाच्यं सूताद्धि हेमभस्मकम् । लौहं ताम्रमभ्रकञ्च रसस्य द्विगुणं तदा । वङ्गं गैरिकश्चैव प्रवालस्य समांशकम् । मुक्ता शङ्ख शुक्तिभस्म सर्वं रसपादिकम् । मुक्ता गर्भे च संस्थाप्य पुटपाकेन साधयेत् ॥" इत्यादि । হিঙ্গুলোত্থ পারা ১ তো. গন্ধক ১ তো. এ কত্র কজ্জলি করত পর্পটিবৎ পাক করিবে। স্বর্ণ ভস্ম ।০ আনা। লৌহ, তাম্র, অভ্র প্র-

ত্যেকে ২ তোলা। বঙ্গ, গেরিমাটী এবং প্রবাল প্রত্যেকে ।০ তোলা। মুক্তা, শঙ্খ-ভস্ম, শুক্তিভস্ম প্রত্যেকে ।০ আনা। সমস্ত একত্র জলে মাড়িয়া উহা ঝিনুকের ভিতর ভরিয়া উহাতে গোময়মৃত্তিকার লেপ দিবে। শুকাইলে ১৫।২০ খানি ঘুঁটের পুট দিয়া লক্ষ্য রাখিবে, যেমন গন্ধকের গন্ধ বাহির হইবে অমনি তুলিয়া লইবে। ভৈষ ।

विषमभोजनम् । क्ली। विषमाशने। मा.नि.।

विषमर्द्द(र्दि)निका (नी) । स्त्री । गन्ध नाकुल्याम् । गन्धरास्ना । रा.नि.व ३ ।

विषमवल्कलः । पुं । कदम्बनिम्बुके । नारङ्ग-लेबू । प.मु. ।

विषमवेगः । पुं । न्यूनाधिकवेगे । मा नि. ।

विषमा । स्त्री । धीवरीवदरे । भा ।

विषमाग्निः । पुं । न समानाग्नौ । येन कदा चित् सम्यक् पच्यते कदाचिन्न न पच्यते । निदा.।

विषमाधुरम् । क्ली । मद्यविधौ । भैष.अ.चि. पानीयवध्याम् ।

विषमाधूकम् । क्ली । द्रव्यविशेषे । विषमा इति लोके । भैष.शिरो.रो.चि शिरोरोगे ।

विषमाशनम् । क्ली । अकाले बहुनि स्तोक वा भोजने । "बहुस्तोकमकाले वा तज्ज्ञेयं विष माशनम् ।" गुणा — "वातव्याधीन्वाटोपजठरा दुर्बलांऽधिक । हीनमात्रं तथा कार्श्यं करोति च बलक्षयम् ॥" भा. । [न । वैद्य. ।

विषमायुधकरः । पुं । बन्धिपर्वमूले । গেঁঠে-

विषमुष्टकः । पु । मदनवृक्षे । মদনা গাছ । वै.निघ. ।

विषमुष्टिः । पुं । महानिम्बे । মহানিম । क-दम्बवृक्षे । रा.नि.व ८।२४ । काकनिम्बे, कुटजप-विशेषे । গোড়ানিম্ । हि बिषडोडी, कुचि ला । गुणा —तिक्तः कटुः दीपन. कफवातघ्न. कण्ठशोधन. इत्यादि रत्नपित्तहर । रा नि.व.८ । र का.स.अर्द्दितरोगाधिकारे । कुचिलादाम । [illegible] । वै निघ.ज्व.ज्व.चि.विषमुष्टिचूर्णं । কুচিলার দানা । वै.निघ. ।

विषमुष्टिकः (का) । पुं, स्त्री । विषमुष्टी । रा.नि.व.२२ । सु सू.३८ष.सुरसादिः । "तथाच विषमुष्टिका ।" इन्द्रवल्लभ्येति केचित् । कर्कोटी वा ।

विषमूला । स्त्री । गिरामलके । प सु. ।

विषमृत्युः । पुं । जीवञ्जीवकपक्षिणि । চকোর । त्रिका. ।' [শ্যামাকুল । वै.निघ. ।

विषमोभयकण्टकः । पुं । घण्टावद्दरे ।

विषयः । पुं । इन्द्रियभोग्येषु रूपरसस्पर्शगन्धशब्देषु । रा.नि.व.१८ । मुञ्जतृणे । মুঁজ । वै.निघ. ।

विषयि । क्ली । इन्द्रिये । [रा.नि.व.१८ ।

विषयेन्द्रियम् । क्ली । शब्दादिग्राहकेन्द्रियेषु ।

विषरूपा । स्त्री । अतिविषायाम् । আতইচ । रा.नि.व.६ । महानिम्बके । इन्द्रवल्लुषायाम् । कर्कोट्या । वा.सू.१५ष.सुरसादिः । षरषः ।

विषरोगः । विषजन्यरोगमात्रे ।

विषलम् । क्ली । विषे । श.च. ।

विषलता । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশা । रा.नि.व.३ ।

विषलिप्तकम् । क्ली । विषयुक्तश्वरणे । विषচর্যা । वा.च.२६.ष. ।

विषवज्रपातः । पुं । रसे । रस.र.विष.चि. ।

विषवल्ली । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশা । रा.नि.व.३ । [शालमर्कटे ।

विषविदार । क्ली । [illegible] । विद्रधि-

विषवृक्षः । पुं । कदम्बरक्षे । षञ्चबृक्ष । ष स. । [षम. ।

विषवैद्यः । पुं । विषमन्त्राभिज्ञे वैद्ये । ওঝা ।

विषवैरिणी । स्त्री । निर्विषायाम् । निर्विषी घास । रा.नि व.६ ।

विषशालूकः । पुं । पद्मकन्दे । পদ্মের গেঁড়ে । गुणाः—गुरुः विष्टम्भी शीतलश्च । राज. ।

विषशूकः । पुं । भङ्गरोगे । ভীমরুল । भ प्रि. ।

विषशृङ्गी (ङ्गिन्) । पुं । भङ्गरोगे । हारा. ।

विषशोकापहः । पुं । तण्डुलीयवृक्षे । কাঁটানটিয়া । वै.निघ. ।

विषसंयोगः । पुं । सिन्दूरे । वै.निघ ।

विषसूचकः । पुं । चकोरपक्षिणि । हे.च. ।

विषसृक्का (क्कन्) । पुं । भङ्गरोगे । ভীমরুল । त्रिका. । [भा. ।

विषस्फोटः । पुं । स्फोटकभेदे । বিষফোঁড়া ।

विषहन्ता (न्तृ) । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि. व.६ । [राजितायाम् । रा.नि.व.७ ।

विषहन्त्री । स्त्री । अपराजितायाम् । श्वेताप-

विषहरः । पुं । ग्रन्थिपर्णभेदे । त्रि । विषघ्नौषधादौ ।

विषहरा (रा) । स्त्री । देवदालीलतायाम् । দেবতাড়া । रा.नि.व.३ । निर्विषायाम् । रा. नि व६ ।

विषहरी । स्त्री । मनसादेव्याम् । श.र. ।

विषहरी(वर्त्तिः) । स्त्री । विषे हिता । पाठः —'कयपालभश्री मक्षा भावयेन्निम्बुकद्रवैः । एवं कशिनतिवारन्तु ततो वर्त्ति प्रकल्पयेत् । मनुष्यस्यास्या दृष्टा ततीनेत्रे तयाञ्जयेत्… ॥" रस.चि. ।

विषहारकः । पुं । भूकदम्बे । वै.निघ. ।

विषहारिणी । स्त्री । निर्विषायां । वै.निघ ।

विषा । स्त्री । अतिविषायाम् । আতইচ । रा. नि.व ६ । चि.क.क प्रदर.चि. । "सोमं विषा मेरिकम् ।" वै.निघ.१म.वाद्धर्क्य.ज्व.चि. । "विषामलकपुष्कराः ।" लाङ्गलिकायाम् । বিষলাঙ্গলিয়া । वै.निघ. । कटुतुम्ब्यां । কটুলাউ । रा.नि. व.३ । काकोल्यां । वा.च.२ष ।

विषाख्या । स्त्री । शुक्लकन्दातिविषायाम् । শ্বেত আতইচ । वा सू.१५ष.मुस्तादिः । "भद्रामपाठातिविषाविषाख्या ।" वा.उ २ष. ।

विषाङ्कुरः । पुं । शल्याख्ये । त्रिका. ।

विषाणम् । क्ली । कुष्ठौषधे । কুড় । हस्तिदन्ते । পশুশৃঙ্গে । मे. ।

विषाणिका । स्त्री । आवर्त्तकीलतायाम् । रा.नि.व.३ । च.सू.१ष. । सु.चि.१८ष. । कर्कट-

मद्याम् । रा.नि.व.६ । वै निघ,२भ.वा.व्या चि. षडशीतिगुग्गुली । मेषशृङ्ग्याम् । (मेडाशिंङे । र मा. । रा.नि.व.८ । सु.सू.३८म.षध समगने । वा मु.१५म,वरुणादिः । ऋषभके । शृङ्गाटके । मातुलायाम् । रा.नि.व.४ ५ ७ । काकोल्याम् । वै.निघ. ।

विषाणी । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । मे. । च .र्भकपायाम् वृश्चिकाल्याम । रा.नि.व.९ । अज शृङ्ग्याम् । अम.। आवर्तकीलतायाम । रा.नि व.३। क दलीवृक्षे रा नि व.११ तिन्तिड्याम् । श.च. ।

पु (इन्) । कुञ्जरे । वृषे । रा.नि व.२३ । शृङ्गा टके । रा नि.व ७ । तिन्तिड्याम् । ऋषभके । रा. नि व.५ ।

विषादनी । स्त्री । पलाशीलतायाम् । ङाप । वसाली । रा.नि व.३ । इन्द्रवारुणीलतायाम् । नाथानशर्मा । वै.निघ. ।

विषाननः । पु । सर्पे । श मा ।

विषान्नम् । क्ली । सर्पपादौ ।

विषापहः । पु । कृष्णमुष्ककवृक्षे । घण्टापा टल । रा.नि.व.११ ।

विषापहा । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । नाथालशर्मा । रा नि व.३ । निर्विषायाम् । रा. नि व.६ । नागदमन्या । नागदना । भा. । अर्कप त्र्याम् । ईश्वरमूल । सर्पकङ्कालिकायाम् । र. मा । विषपर्णीनाममहाकन्दे । रा नि व.७ ।

विषाभावा । स्त्री । निर्विषायां । रा.नि.व.६।

विषायुधः । पुं । सर्पे । श.र. ।

विषारः । पु । सर्पे । श.च । [१० ।

विषारातिः । पु । कृष्णधुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.

विषारिः । पु । महाचुचुशाके । रा.नि व ४ । घृतकरञ्जे । रा.नि.व.९ ।

विषाला । स्त्री । मत्स्यविशेषे । गुणा —"शकु ली च विषाला च श्रेयौ वातकफात्मकौ।" अत्रि. २२भ. ।

विषास्यः । पुं । सर्पे । श.र. ।

विषास्या । स्त्री । भल्लातकवृक्षे । श च. ।

विषूचिका । स्त्री। रोगविशेषे, विसूचीरोगे ।

विषौषधी । स्त्री । नागदन्त्याम्, हस्तिशुण्डा। र.मा ।

विष्कलः । पुं । ग्रामवराहे । रा नि.व.१९ ।

विष्कलनम् । क्ली । भोजने । त्रिका. ।

विष्किर । पुं पक्षिणि । पाखी। कपोतकुक्कुट तित्तिरादिषु । अम । ते भूमिं विलिख्य नखरैर्व र्तयन्तीति विष्किरसंज्ञका । तन्मांसगुणा — क षाय मधुर लघु शीतल रुचिकरञ्च । एव यथा क्रम पक्षिणामपि गुणो ज्ञेय रा.नि व.१७ । द र्वीकरसर्पभेदे । सु कल्प.४अ. ।

विष्टब्धाजीर्णम । क्ली । वातविष्टब्धाजीर्णे ।

विष्टम्भः । पु । विबन्धरोगे ध्मान इत्योग। रा.नि.व २० । [ष्टब्धाजीर्णकरपदार्थे ।

विष्टम्भी (इन्) । त्रि । मलरोधकद्रव्ये । वि

विष्टरः । पु अकडच । आकन्द गाछ । रा नि.व १० । वृक्षे । त्रिका. ।

विष्टरा । स्त्री । गुण्डासिनीतृणे । रा.नि व ८ ।

विष्टिका । स्त्री । क्षुद्रशणपुष्पिकायाम् । रा नि व.४ ।

विष्ठा । क्ली । पुरीषे । रा.नि.व १८ ।

विष्ठाभुक् (ग्) । पु। ग्राम्यशूकरे । वै निघ.।

विष्ठारुहा । स्त्री । सुवर्णकेतक्याम् । रा.नि.व. १० ।

विष्टिष्टा । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

विष्णुकन्दः । पु । कोडगी स्वनामख्यातमहा कन्दे । गुणा. —मधुर. शीतल पित्तदाहशोषघ्न. रुच्य सन्तर्पणश्च । रा नि व.७ ।

विष्णुक्रान्ता । स्त्री । नीलापराजितायाम् । नील अपराजिता । म विष्णुकान्ता । क विष्णु काकि गुणा.—कटु तिक्ता कफवातघ्नी च । रा. नि.व.५ । कटु मध्या कृमिव्रणकफघ्नी च । मद. व १ । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

विष्णुगुप्तः । पु । महामूलके । विष्णुकन्दे । रा.नि.व ७ । क्ली । चाणक्यमूले । रा.नि व.११ ।

विष्णुगुप्तकम् । क्ली । चाणक्यमूले । रा.नि.व. ११ ।

विष्णुतैलम् । क्ली । वातव्याधौ तैलम् । पाठ —"शालपर्णी पृश्निपर्णी बला गोरक्षतण्डुला । एरण्डस्य च मूलानि वृहत्यौ पूतिकस्य च । श तावरी सहचर पचेदेतै पलोन्मितै । तैलप्रस्थ पयो दत्वा गव्य वाज चतुर्गुणम् ॥" इत्यादि । र स र. । तिलतैल ४ श गव्य छाग वा दुग्ध १६ श । कल्कार्थ – शालपर्णी, पृश्निपर्णी (चाकुलिया) वाट्यालकं, गोरक्षतण्डुली (गोरक्षचाकुलिया) एरण्डमूल, वृहती, कण्टकारी, पूतिकरञ्जमूल (नाटाव मूल) शतमूली, झिण्टीमूल प्र. १ प । क्वाथान्तराभात् कश्चित् क्षीरचतुर्गुण वारि ददाति। "स्वरसक्षीरमाङ्गल्यै पाको यत्रेरित क्वचित् । जल चतुर्गुण तत्र वीर्य्याधानार्थमावपेत् ॥" प प्र. इति स्वल्पम् । वृहद्विष्णुतैल यथा—"जलधरोऽश्व गन्धा च जीवकर्षभकौ शटी । काकोली क्षीरका कोली जीवन्ती मधुयष्टिका । देवदारु मधुरिका पद्मकाष्ठञ्च सैन्धवम् । मांसी चैला त्वच कुष्ठं वचा शैलजचन्दन । मञ्जिष्ठा मृगनाभिश्च श्वेतचन्दनकु ङ्कुम (रेणुक) । पर्णिन्य कुन्दखोटिश्च ग्रन्थिकश्च नखी तथा । एतेषां पलिकैर्भागै तैलञ्चापि तथा ढक । शतावरीरससमं दुग्धञ्चापि सम भवेत् । विष्णुतैलवर श्रेष्ठ सर्व्ववातविकारनुत् ॥" इ त्यादि । तिलतैल १६ श. । शतमूलीरस १६ श दुग्ध १६ श. वारि ३२ श । कल्कार्थे—मुस्ता अश्वगन्धा जीवक ऋषभक (अभावे गुडूची वश लोचना) शटी काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती यष्टिमधु देवदारु मधुरिका पद्मकाष्ठ सैन्धव ज टामांसी एला गुडत्वक् कुष्ठ वचा शैलज रक्तच न्दनं मञ्जिष्ठा मृगनाभि. श्वेतचन्दन कुङ्कुम शाल पर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी कुन्दुरुखोटि ग्रन्थिपर्णं नखी च प्र. १ प. । रस र. ।

विष्णुपदम् । क्ली । आकाशे । अम । पद्मे । हे.च. । [निघ । वै.निघ ।

विष्णुपर्णिका । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चाकु [लिया । वै.निघ ।

विष्णुपर्णी । स्त्री । भूम्यामलकाम् । वै निघ ।

विष्णुप्रिया (हिता) । स्त्री । तुलसीवृक्षे । वै निघ. । [पार्श्वे । त्रिका. ।

विष्णुलिङ्गी । स्त्री । वर्त्तिकापक्षिणि । वटेर

विष्णुवल्लभा । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व. १० । अग्निशिखायाम् । विषलाङ्गुलियां । श.च. ।

विष्वक्पर्णी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. ।

विष्वक्सेनकान्ता (प्रिया) । स्त्री । वाराहीकन्दे । रा नि.व ७ । अम. । च.शा.८ अ ।

विष्वक्सेना । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । अम. । भैष कुष्ठ.चि.महाभल्लातकगुडे ।

विष्वग्वायुः । पु । घूर्णितवाते । এলোমেলো বাতাস । गुणा.—"विष्वग्वायुरनायुष्य प्राणिनां नैकदोषकृत् । सर्व्वर्त्तुलिङ्गकौ हन्ता ह्यद्योत्पात-पुर सर ॥" राज.२प. ।

विसम् । क्ली । मृणाले । रा.नि.व.१० । च.द. हृद्रो.चि स्वदंष्ट्राद्यघृते । [व.१० ।

विसकुसुमम् । क्ली । कमले, पद्मे । रा नि.

विसग्रन्थिः । पु । पद्ममूले । পদ্মের মূল । जलप्रसाधनद्रव्यमिदम् । सु सू.४५अ. ।

विसकण्टः । पु । इङ्गुदीवृक्षे । रा.नि व.८ । सिद्दे । श.च. ।

विसजम् । क्ली । पद्मे । श कल्प. । [त्रिका. ।

विसनाभिः । स्त्री । पद्मिन्यां । পদ্মের ঝাড়।

विसप्रसूनम् । क्ली । पद्मे । अम. ।

विसर्गः । पु । मोक्षे । त्यागे । वर्षाशरद्धेमन्त-कालेषु । मा ज्व.नि.वि.र. । मलनिर्गमे । वै. । ।

विसर्पः । पु । पाण्डुरोगे । रा.नि.व.२० । स्व-नामकक्षुद्रकुष्ठे । तन्निदानादि—"लवणाम्लकटू-ष्णादिससेवाद्दोषकोपत । विसर्प सप्तधा ज्ञेय: सर्व्वत परिसर्पणात् । पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको वि-सर्पो द्वन्द्वजास्त्रय । वातिक. पैत्तिकश्चैव कफज. सान्निपातिक । चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्व-न्द्वजास्त्रय । आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्य. कफवातज । यस्तु कर्द्दमको घोर स पित्तकफ-सम्भव । रक्तं लसीका त्वङ्मांस दूष्य दोषास्त्रयो मला. । विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेया. सप्त धात-व ॥" मा नि । अन्यत्र—"त्वङ्मांसशोणितगता कुपितास्तु दोषा सर्व्वाङ्गसारिणमिहास्थितमात्म-लिङ्गम् । कुर्व्वन्ति य विस्तृतमुन्नतमायशोफ त सर्व्वतो विसरणाच्च विसर्पमाहु ॥" तत्र वातात्म-कोऽसितस्फुदुपरुषत्वादिलक्षण. तर्षश्च । पित्तात्म-

को द्रुतगतिर्ज्वरदाहपाकस्फोटप्रभेदबहुलः, श्लेष्मात्मकः मन्दशरः. मन्दपाकः. स्निग्ध सित, मन्दवेदन उग्रकण्डू सर्व्वात्मक सर्व्वलक्षणयुक्तोऽसगाट पकश्च मांसशिरानाशात् न सिध्यति। इत्यादि। सु.नि.१०अ.। [सर्पि पामादिकं मक्षम्।

विसर्पज्वरः। पुं। तज्जन्यागन्तुज्वरे। तथ

विसर्पणम्। क्ली। कार्ये प्रसरणे। तन्तुवत् विटपादि विसर्पणे। भ.।

विसर्पिः। पु। विसर्परोगे। रा.नि.व.२०।

विसर्पिणी। स्त्री। श्वेतबुकायाम्, यवतिक्ता लतायाम्। रा.नि.व.३।

विसल्लम्। क्ली। पल्लवे। त्रिका.।

विसवर्त्म (न्)। क्ली। वर्त्मगतनेत्ररोगविशेषे। लक्षण—"शून यद्वर्त्म बहुभि सूक्ष्मैश्छिद्रैः समन्वितं। विसमन्तर्जलं इव विसवर्त्मेति तत्स्मृतम्॥" सु.उ.३अ.।

विसग्रामूकम्। क्ली। पद्मकन्दे। [illegible] (पोड़ा)। [illegible] राज. ३व.।

विसारः। पुं। मत्स्ये। अम। रा.नि.व.३।

विसारिणी। स्त्री। माषपर्ण्याम्। [illegible]। रा.नि.व.३। [प्रसिद्धी। अम.।

विसिनी। स्त्री। पद्मिन्याम्। रा.नि.व.१०।

विसृतः। त्रि। निर्गते। वा.उ.२६अ.।

विस्तारी (इन्)। पु। वटवृक्षे। वै.निघ.।

विस्तीर्णपर्णम्। क्ली। मानकन्दे। [illegible] क.व.।

विस्फा(स्फु)रकः। पु। वातोल्बणसन्निपातज्वरे। लक्षण "श्वासः कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवेपथू। पार्श्वस्य वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च। वातोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्। एष विस्फारको नाम्ना सन्निपात उदाहृत॥" भा.म.१भ.।

विस्फुरणी / **विस्फूर्जनी** } स्त्री। तिन्दुकवृक्षे। [illegible] वै.निघ.।

विस्फुरितम्। क्ली। [illegible] भवति। भा.म.१भ.।

विस्फुलिङ्गः। पु। विषभेदे। [illegible]।

विस्फोटः। पु। स्फोटके। विस्फोटक। रा.नि.व.२०। तस्य निदानपूर्व्वकं लक्षणमिदं यथा— "कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च। तथर्त्तुदोषेण विपर्य्ययेण कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु॥ त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्थीनि प्रदूष्य च। घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान्॥" इत्यादि। भा.।

विस्फोटज्वरः। पु। तन्नामागन्तुज्वरे।

विस्राव्यः । त्रि । विद्रधिकुष्ठादिविस्रावणार्हे । स्रावयोग्ये । सु.सू.५अ. ।

विहगः (ङ्गमः) । पुं । पक्षिणि । अम. ।

विहङ्गम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रस.कौ ज्वरालङ्कारे ।

विहङ्गमा । स्त्री । भारयष्ट्यां । बाँक् । श र. ।

विहायसः । पुं । पक्षिणि । अ.टी.म. ।

विहायाः (स्) । पुं । पक्षिणि । क्ली । आकाशे । त्रिका. ।

विहारः । पुं । चेष्टायाम् । भ्रमणे । मे । बिन्दुरेखकपक्षिविशेषे । श.च. ।

विह्वावः । पुं । छिक्कायाम् । हेँचि । वै.निघ. । कासे । भा. । [गाछ । रा.नि.व.१० ।

विक्षीरः । पुं । रक्तार्के । अर्कवृक्षे । आकन्द

विक्षेपः (णम्) । पु, क्ली । वायुजन्यव्रणवेदना विशेषे । सु.सू.२२अ. । हस्तादिचालने । मा.नि. । अवधूनने । वा.चि.४अ. ।

वीड़ा । स्त्री शुकशिम्ब्यां । आलाकुशी । वै.श. ।

वीजम् । क्ली । अङ्कुरे । मे. । मज्जायाम् । शुक्रधातौ । रा.नि.व.१८ । वीजसारे । पद्मबीजे । भा.म.१भ.अश्मरी.चि. । पुष्करमूले । रा.नि.व.६ । कारणे । अम. । ब्रह्मणि । विहि वीजानां शोधनं यथा—"वीजमादौ समादाय रौद्रयन्त्रे विशोधयेत् । ऐरण्डतैलयुक्तेन द्रवेण यत्नतः सुधीः । अपामार्गकषायेण निम्बवीजं विशोधयेत् । शिमुकार्पासवीजानि अपामार्गस्य वीजकम् । घर्म्मेण शोधनं तेषां न दद्यात् भैषजं तत । तिक्ता कोषातकीं दन्तीं पटोलीं चेन्द्रवारुणीम् । कटुतुम्बीं देवदालीं काकतुण्डीं शोधयेत् । धात्रीफलरसेनैव महाकालस्य शोधनम् । करञ्जयुग्मयोर्वीजं धत्तूराणां शोधयेत् । गुञ्जादिसर्ववीजानां नरमूत्रैः षट्ं दिना । नारिकेलाम्बुना शोध्य बिल्वं भल्लातकोद्भवम् । गुडूचीं त्रिफलाकार्य्ये क्षीरे चैव विशेषतः । पद्मा च रत्नस्य पद्म ग्रह्मीयान्मृदुगुग्गुलुम् । इङ्गुदारवीजन्तु पक्व दोलागतं पचेत् । दुग्धपूर्वेषु पाचेषु हत. यथ्यति निश्चितम् ।" इत्यादि । र.सा.स. ।

वीजकः । पुं । प्रियालवृक्षे । पियाशाल । हिं विजयसार । प.मु. । See असनिका । रस.र.शि-रोरो.चि. । "विकटु पुष्करवीजक. ।" मातुलुङ्गवृक्षे । रा.नि.व.११ । वै.निघ.१भ.क्षय.चि दशमूलासवे । मूढगर्भभेदे । "यस्तु निर्गच्छत्येकशिरोभुजः स वीजकः ।" सु.नि.८अ । श्वेतशिग्रौ । वै.निघ. । क्ली । वीजे । [वै.निघ. ।

वीजकरः । पुं । माषव्रीहौ । माषकलाय ।

वीजकर्कटिका (टी) । स्त्री । दीर्घकर्कटिकायां । लम्बा काँकुड । वै.निघ. ।

वीजकसारः । पुं । प्रियालवीजे । सु चि.१७अ. । भा.कुष्ठचि.महाभल्लातके । मातुलुङ्गसारे । रा.नि.व.११ ।

वीजका । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । वै.निघ ।

वीजकाढ्यः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । वै निघ ।

वीजकृत् । क्ली । वाजीकरणे । रा.नि.व.२० ।

वीजकोशः (षः) । पुं । पद्मकर्णिकायाम् । पद्मेर चाकि वा फोँपल । भा. ।

वीजकोशकम् । क्ली । द्रवणे । वै.निघ. ।

वीजगर्भः । पुं । पटोले । रा.नि.व.३ । भा. ।

वीजगुप्तिः । स्त्री । धान्यादिकबुक्षाम् । धान्यादिर खोला । शिम्ब्यां । शीम् । रा.नि.व १६ ।

वीजद्रुमः । पुं । असनवृक्षे । पियाशाल । रा.नि व २२ । [नि व.६ ।

वीजधान्यम् । क्ली । धान्यके । धनिया । रा.

वीजनः । पुं । पीतलोध्रे । वै.निघ. । जीवञ्जीवपक्षिणि । सारस्वतः ।

वीजपादपः । पुं । असनवृक्षे । पियाशाल । वै.निघ । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

वीजपुष्पः (कः) । पुं, क्ली । यवनालवृक्षे । जनार गाछ । रा.नि.व.१६ । मदनवृक्षे । मरुवकवृक्षे । मे. ।

वीजपूरः (कः) । पुं । (Citrus medica.) The citron. वीजवृक्षे । टाबा लेबुर गाछ । हि वीजौरा । प.मु. । सा.कौ पि.ज्व.चि. । गुणा.—'वीजपूरफलमम्लकटूष्णं श्वासकासशमनं

पचनञ्च। कण्ठशोधनपरं लघु हृद्यं दीपनञ्च रुचिकृत् पवनघ्नम् ॥" तथाच—मालं पित्तमरुत्कफासकरणं मध्यञ्च तादृग्विधं पक्वं वर्णकरञ्च हृद्यमथ तत् पुष्णाति पुष्टिं बलम्। शूनाजीर्णविबन्धमारुतकफश्वासार्त्तिमन्दाग्निजित् कासारोचकशोकशान्तिदमिदं ॥ अन्यच्च—"त्वक् तिक्ता दुर्ज्जरा स्यात् कृमिकफपवनध्वंसिनी स्निग्धमुष्णं मध्यं शूलार्त्तिपित्तप्रशमनमखिलारोचकघ्नञ्च गौल्म्यं। वातार्शोघ्नं कटाह्वं जठरगदहरं केसरं दीप्यमग्नेर्बीजं तिक्तं कफार्शःश्वयथुशमकरं बीजपूरस्य पथ्यम् ॥" रा.नि.व.११। तन्मज्जगुणा—स्वादु पाकं [illegible] स्निग्धं पित्तघ्नञ्च। सु.सू. ४६अ। फलगुणाः—[illegible] लघु दीपनं रक्तपित्तकरं कण्ठ्यं जिह्वाहृदयशोधनम्। मद व ६। मधुरकर्कट्या। [illegible] गुणाः— बीजपूरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी। मधुकर्कटिका स्वाद्वी रोचनी शीतला गुरुः। रक्तपित्तक्षयश्वासकासहिक्काभ्रमापहा।" भा.।

वीजपूरमज्जा (न्) । पु। मातुलुङ्गमज्ञनि। টাবা লেবুর বীচির শাঁস। रा.नि.व.११।

वीजपूरफलम् । क्ली। मातुलुङ्गफले। টাবা লেবু। हिं बीजौरा। मद.व.६।

वीजपूर्णः । पु। बीजपूरवृक्षे। प.मु। मधुरमातुलुङ्गे। [illegible] লেবু। वै.निघ.।

वीजपेशिका । स्त्री। [illegible]। रा.नि.व.१८।

वीजफलकः । पु। मातुलुङ्गवृक्षे। [illegible]। টাবা লেবু, [illegible] লেবু। रा.नि.व.११।

वीजमातृका । स्त्री। [illegible]।

वीजरत्नः (रत्नम्) । पु, क्ली। [illegible]। श.च.। [illegible]।" श.च.।

वीजरुहः । पु। [illegible]। "[illegible]

वीजरेचक(न)म् । क्ली। [illegible]। रा.नि.व.६।

वीजवृक्षः । पु। [illegible]। [illegible]। "[illegible]" रा.नि.व.१९ [illegible]। वै.निघ.।

वीजस्नेहः । पु। [illegible]। वै.निघ.।

वीजाख्यः । पु। जैपालवृक्षे। क्ली। तद्बीजे। জয়পাল গাছ বা তৎফল। वै.निघ.।

वीजाम्लम् । क्ली। वृक्षाम्ले। रा.नि.व.११। पिण्डाम्ले। रा.नि.व.२२।

वीजाविकः । पु। [illegible]। वै.निघ.।

वीजाह्वः । पु। मातुलुङ्गवृक्षे। वा.चि.१६अ।

वीजी (इन्) । पु। तण्डुलीयकवृक्षे। वै.निघ.।

वीजोदकम् । क्ली। करकायां। मे.।

वीटिः (टिका,टी) । स्त्री। ताम्बूलवल्ल्यां। পান গাছ। सज्जितताम्बूले। পানের খিলি। शब्दकल्पद्रुम।

वीतनः । पु। [illegible]। [illegible] "[illegible] बीतनौ।" श.च.।

वीतशोका । पु। [illegible]। म.मा.।

वीतिः । पु। [illegible]। श.च.। [illegible] वै.निघ.।

वीतिका । स्त्री। [illegible]। [illegible]।

वीभत्सः । पु। [illegible]। [illegible]।

वीरम् । क्ली। (पर्य्यायमपि)। [illegible]। [illegible] মূল। रा.नि.व.१२। [illegible]। प.मु.। [illegible]। रा.नि.व.६। [illegible]। [illegible]। [illegible]। वै.निघ.। [illegible]। रा.नि.व.१४। [illegible]। रा.नि.व.११। पु। [illegible]। श.च.। [illegible]। [illegible]। [illegible]। वै.निघ.। [illegible]। [illegible]। रा.नि.व.१०। [illegible]। रा.नि.व.८। [illegible]। [illegible]। रा.नि.व.७।

वीरकः । पु। [illegible]। रा.नि.व.१०।

वीरणम् (मूलं, शिफा) । क्ली, स्त्री। [illegible] মূল। [illegible]। [illegible]। [illegible]। रा.नि.व.१३। [illegible]

मं ज्वरनुत् वातिमदजित् कफपित्तहृत्। तथा सविषवीसर्पकृच्छ्रदाहव्रणापहम् ॥" भा.। कुश दिलगणे। यथा—"कुशः काशश्च दर्भश्च कृष मूलं तथा। श्वेतदूर्व्वा नीलदूर्व्वा गण्डदूर्व्वं ति वीरणम् ॥" अर्कगुणा—एतदर्का हरेच्छूल समुच्चयति चानलम्। चतसन्धानकृद्यं बलं कु र्य्यादनेकधा ॥" अर्क.चि.। [कश्यपे। कश्चित्।

वीरतण्डुलनामा (न्) । पुं। तण्डुलीयशा

वीरतरम् । क्ली। वीरणमूले। বেণার মূল। प.मु.।

वीरतरः । पुं। शरवृक्षे। শর গাছ। बिल्वान्तरवृक्षे। रा.नि.व.८। महाशाली। भल्लातकवृक्षे। प.मु.। श्वेतकीकिलाक्षे। শ্বেত কুলিয়াখাড়া। र.मा.।

वीरतरुः । पुं। भल्लातकवृक्षे। बिल्वान्तरवृक्षे। अर्जुनवृक्षे। रा.नि.व.११ ८।९। शरवृक्षे। শর গাছ। "अन्ये तु वीरतरुर्बिल्वान्तर इति वद न्ति।" सु.सू.३८अ.। श्वेतकीकिलाक्षे। प.मु.। प्रियालवृक्षे। वै.निघ.।

वीरतर्व्वादिगणः । पुं। तदादिद्रव्यवर्गे। यथा—वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृक्षादनीगुन्द्रानलकुशकाशाश्मभेदकाग्निमन्थमोरटावसुकवसिरभल्लूककुरुण्टकेन्दीवरकपोतवङ्काः श्वदंष्ट्रा चेति। गणोऽयं वातघ्नः अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजाहरश्च। सु.सू.३८अ.। अन्यः—'वीरतरु. सहचरौ दर्भौ वृक्षादनी नलः। गुन्द्राकाशकुशावश्मभेदमोरटटुण्टुकाः। कुरुण्टकोऽथ वशिरी वसुक साग्निमन्थकः। इन्दीवरी श्वदंष्ट्रा च तथा कापोतवक्रकः। वीरतर्व्वादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ॥" শর বা বিবাভুব, পীত নীল ঝাঁটীবয়, উলু, রাম্না বা মান্দবা,নল, গুন্দ্র বা মুতা, কাশ, কুশ, পাষাণভেদমূল, ইক্ষুমূল, শোণাছাল, শ্রীহস্তিনী, গুনিঠা বা গজপিপুল, বকবৃক্ষ বা জাম আঁটী, আগস্ত, চুক্রামূল, গোক্ষুরী, কাউ আঁটী। च.द.मू.घा.चि.,अश्मरी.चि.।

वीरदुः । पुं। अर्जुनवृक्षे। रा.नि.व.९। बिल्वान्तरवृक्षे। वै.निघ.।

वीरनायकः । पुं। उशीरे। বেণা। वै.निघ.।

वीरपत्रा (त्री) । स्त्री। विजयायाम्। भि- ण्डि। रा.नि.व.६। धारणीनाममहाकन्दे। रा.नि. व.७। [नि.व.१०।

वीरपर्णम् । क्ली। सुरपर्णाभिधसुगन्धपत्रे। रा.

वीरपादपः । पुं। बिल्वान्तरवृक्षे। वै.निघ.।

वीरपुष्पा (ष्पी) । स्त्री। वाल्यालकभेदे, म- हामलायाम्। वै.निघ.। सिन्दूरपुष्पीवृक्षे। रा.नि. व.१०।

वीरभद्रः । पुं। वीरणे। বেণা। मे.।

वीरभद्रकम् । क्ली। वीरणे। বেণা। जटा.।

वीरभद्ररसः । पुं। सन्निपातज्वरे रसः। पाठ —"चूर्णं पञ्च लवणं द्विचीरं जीरकद्वयं। चारत्रय समांशेन चूर्णमेषां पलत्रयम्। शुद्धसूतं मृतामभ्र गन्धकञ्च पलं पलम्। आर्द्रकस्य द्रवैः खल्ले दिनमेकं विमर्दयेत्। वीरभद्ररसः ख्यातो माषैकं सन्निपातजित्। चित्रकार्द्रकसिम्बूत्थमनुपानं जलेन च ॥" रस.चि.।

वीररजः (स्) । क्ली। सिन्दूरे। रा.नि.व.१३।

वीरवती । स्त्री। मांसरोहिण्याम्। भा.।

वीरवल्ली । स्त्री। देवदाल्याम्। দেয়াতাড়া। वै.निघ.।

वीरवृक्षः । पुं। भल्लातकवृक्षे। अम.। महाशाली। देवधान्ये। মোটাধান, দেধান। प.मु.। बिल्वान्तरवृक्षे। रा.नि व.८। अर्जुनवृक्षे। हे.च.।

वीरवेतसः । पुं। अम्लवेतसे। रा.नि.व.६।

वीरशाकः । पुं। वास्तूकशाके। বেতো শা- ক। वै.निघ.।

वीरसिंहः । पुं। वीरसिंहावलोकनप्रणेतरि।

वीरसिंहावलोकनम् । क्ली। वीरसिंहकृ- तवैद्यकग्रन्थे।

वीरसेनः । पुं। आरुकवृक्षे। रा नि व.११।

वीरा । स्त्री। मद्यमांस्याम्। रा.नि.व.१३। पृश्निपर्ण्यां। চাকুলিয়া। च.द.उन्मा.चि। इक्षुरसायाम्। शतावर्य्याम्। तालमूल्याम्। कटुकाम्। कृष्णातिविषायाम्। काकोल्याम्। रा.नि.व.२३। वा.उ.९अ.महावैशाचघृते। क्षीरकाकोल्यां। मे.।

रा नि व ३ । च वि ५च नायमाणाष्ट्ते । प्रयोगा श्च वि सुनिषसकवाइरीष्टते । च द उन्मा चि महाकल्याणष्टते । आमलक्याम् । एलवालुके । र भायां विदार्य्यां । भूमिकुष्माण्डे । मे वा टी हे मा वमनकल्पे । चीरविदार्य्याम् । शुक्र भूमिकुष्माण्डे । सुरामांस्यां । मे । महाशतावर्य्याम् । ब्राह्म्याम् । रा नि व ४ । शिशपादचे र मा । घृतकुमार्य्याम् । रा नि व ५ । भूम्यामलक्याम् । रा नि व ५ । वै निघ चय चि शिवगुटी जटामांस्यां । च द रसायने । चड्डियुग ऋषभवीरा ।'

वीरान्तक. पुं । भल्लातकवृचे । वै निघ ।

वीराम्ल । पुं । अम्लवेतसे । । रा नि व ६ ।

वीरायतच्छदा । स्त्री । कदलीवृचे वै निघ ।

वीरारुकम् । क्ली । आरुके । रा नि व ११ ।

वीरुत् (धा) । स्त्री विस्तृतलतायाम् । अम । अ र ।

वीरुपत्रिका । स्त्री । घुघुस के । रा नि व ७ ।

वीरेश्वररस । पु । पित्तश्लेष्मज्वरे रस पाठ —"मृतसूताभ्रतीक्ष्णञ्च ताम्रं गन्धककट्फलं । मीवमड्डी वचा पथ्यी भार्गी पथ्या च बालक । धान्यकं मदयेत्तुल्यं पर्पटोत्यद्रवे दिनं । मर्दयेत्मार्दं लिहेत् चौद्रे । क कमा चीरसधातु सैन्धवेन युतं पिबेत् ॥' रस को ।

वीर्य्यम् । क्ली । बले । प्रभावे । च म । शुक्रधातौ । रा नि व १८ । द्रव्यगतशक्तौ । "द्रव्याणि येन कुर्वन्ति तद्वीर्य्यम् ।" सु सू ४१च "सम्यग्मनुष्ठीलकर्तान् बुधैर्वीर्यं द्विधा स्मृतम् । यस्मान्न त्रिलोकीयं दृश्यते भुवनत्रयम् । भा । चक्र— तद्विविधं चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन । तत्र चिन्त्यक्रियाहेतुर्वा द्रव्यरसादीनां स्वस्वकर्माणि स्वभावसिद्धा शक्तिः । अचिन्त्यक्रियाहेतुश्च प्रभावापरपर्य्याय । द्रव्याणां रसादनतुरूपकार्य्यकरत्वशक्तिः । तदुक्तं—"भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाके रसे स्थित । चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्य्यं सम्यग्दर्शितम् ॥" शिवदास । वीर्य्यगुणा —शीतोष्णस्निग्धरूक्षमृदुतीक्ष्णपिच्छिलविशदाः । तत्र शीताद्यो व्यापयी । शीतपिच्छिलौ अम्बुगुणभूयिष्ठौ । मा ल शीया काशभूयिष्ठत्व, रौपस्य वायुभूयिष्ठत्वं वैशद्यस्य च चितिवायुभूयिष्ठत्वम् । सु सू ४१च । तेजसि श्री ।

वीर्य्या । स्त्री । वीर्य्ये । च टी भ ।

वोहा । स्त्री । मनकुलत्थे वै निघ ।

वीच । पु । हटी । व्याक ।

वृंहणम् । क्ली । बलवर्द्धने । घृततैलादिभीत क्रियायाम् सा की ।

वृंहण. । त्रि । बलवर्द्धके । पृथिव्यम्बुभूयिष्ठे । सु सू ४१च । तन्नामकधूमपाने । भा । स्त्री । भद्रगन्धायाम् कपिलद्राचायाम् । भूकुष्माण्डे । वै निघ । वराहमांसरसाधितयवागाम् । च सू १च ।

वृंहणवस्ति । पुं । निरूहवस्तिभेदे । वृंहण द्रव्याणि क्वाथे कल्कीमधुरकैयुत । वसिमांसरसौ पेता वस्तयो वृंहणा स्मृता । भा ।

वृंहणीयवर्ग । पुं । वृंहणाय हिते कषायवर्गे । यथा—चीरिणीराजचवककाकोलीक्षीरकाकोलीवाट्यायनीभद्रौदनीभारद्वाजीपयस्याश्वगन्धा इति दशेमानि वृंहणीयानि । ক্ষীরলতা, থিরাই, বেলেড়, কাকোলী ক্ষীরকাকোলী, শ্বেত বেলেড়া পীত বেলেড়, বনকাপাস ভূমিকুষ্মাণ্ড, শুক্ল ভূমিকুষ্মাণ্ড । च सू ४च ।

वृक । पुं । ईहामृगे । हिं हुण्डार । धौत इति ख्याते । मायौ इति महाराष्ट्रदेशे रा नि व १८ । काके । क्षपा । शृगाले । चारा । बकवृच । अ र । सरलनिर्यासे अ रभस ।

वृकदंश । पुं । कुक्कुरे । हे च । वै निघ ।

वृकदन्ती । स्त्री । पाठायाम् । आदर्नाशि ।

वृकधूप (क) । पुं बहुसुगन्धद्रव्यकृतकृत्रिमधूप । अम । मरल्द्रव । त्रिकाण्डि । अम ।

वृकधूर्त्त । पु । शृगाले । चारा ।

वृका । स्त्री । पाठायाम् । आदर्नाशि । रा नि व ६ । वै निघ २भ ख चि । दुर्दरपरिमाषे ।

वृकाराति (रि) । पुं । कुक्कुरे । रा नि व १८ । श.मा ।

वृकाम्ली । स्त्री । चिञ्चि । ठेँतुड़ी । र.मा ।

वृकि (की) । स्त्री । पाठायाम् । आदर्नाशि । वै निघ २भ वा व्य ,चि,महाराष्ट्री ।

ह्रजनः । पु । कैशे । उणा. ।

ह्रजिनः । पुं, क्ली । केशे । मे. । क्ली । शोणिते । रक्तचर्म्मणि । हे.च. । [श्र.र. ।

ह्रतिङ्करः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । वैंइची गाछ ।

ह्रस्वम् । क्ली । जनाये । रा नि.व.१८ । पुं । धवलयावनाले । श्वेत जनार । रा.नि व.१६ । गुण्डतृणे । रा.नि.व.८ । कक्षीरवृक्षे । वै.निघ. । सप्तपर्णवृक्षे । प स्. । कार्य्ये । रा.नि.व.१९ ।

ह्रस्वकम् । क्ली । वैद्ये । वै निघ. ।

ह्रस्वकर्कटी । स्त्री । वर्त्तुलाकारकर्कट्याम् । थर्मुज । रा नि.व.७ ।

ह्रस्वका । स्त्री । उपोदकायां । पूँइ । वै निघ. ।

ह्रस्वकोशा । स्त्री । देवदाल्याम् । रा.नि व ३।

ह्रस्वकोषः । पुं । पीतदेवदाल्याम् । देयाताड़ा । भा. ।

ह्रस्वगुण्डः । पुं । गुण्डतृणे । गुणाः—मधुर. शीतलः कफपित्तघ्नः अतीसारदाहरक्तघ्नश्च । रा. नि.व ८ ।

ह्रस्वतण्डुलः । पुं । यावनालनामकशिम्बीधान्ये । जनार, जुओयारि । रा.नि.व.१६ ।

ह्रस्वतुम्बी । स्त्री । वृत्तालाम्बां । गोल लाउ । वै.निघ. ।

ह्रस्वत्वचम् । क्ली । गुण्डतृणे । वै.निघ. ।

ह्रस्वनिष्पाविका । स्त्री । नखनिष्पाव्यां, क्षुद्रशिम्ब्याम् । छोटे मटेर शुँटी । रा नि.व.७ ।

ह्रस्वपत्रः । पुं । जलजशाकविशेषे । नटिया शाक । प स्. । स्त्री (त्रा) । पुत्रदात्र्याम् । रा. नि.व.३ । [छागल बैंटे । रा नि.व.३ ।

ह्रस्वपर्णिका । स्त्री । अजाक्षीलतायाम् ।

ह्रस्वपर्णी । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि । रा.नि.व ६ । महाश्रावणपुष्पिकायाम् । रा नि.व.४ ।

ह्रस्वपद्मः । पु । ह्रद्रपद्मे । वै.निघ. ।

ह्रस्वपुष्पः । पु । कदम्बवृक्षे । शिरीषवृक्षे । मल्लिकावृक्षे । मुद्गरवृक्षे । रा.नि.व.२२। जलवेतसे । भूकदम्बे । रा नि.व.९। स्त्री (ष्पा) । नागदमन्यां । नागदना । रा.नि.व ५ । कीडणदेशप्रसिद्धक्षुद्रपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । [जीरके । वै.निघ ।

ह्रस्वफलम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व ६ ।

ह्रस्वफलः । पुं दाड़िमवृक्षे । डालिम गाछ । बदरवृक्षे । कुल गाछ । कपित्थवृक्षे । कयेत गाछ । रा.नि.व.११ । रक्तापामार्गे । भा.पु.१भ. । करञ्जवृक्षे । तरम्बुजे । तरमुज, थर्मुज । वै.निघ. ।

ह्रस्वफला । स्त्री । वार्त्ताकीवृक्षे । बेगुन गाछ । रा.नि.व.७ । श्रमालुल्याम् । क्षेत्रकर्कटी । भामलक्याम् । रा.नि.व.११ । [श.च. ।

ह्रस्वभोजनः । पुं । मण्डीरे । भमठ शाक ।

ह्रस्वमल्लिका । स्त्री । श्वेतार्के । वै.निघ । चिपुरमल्लिकायाम् । म वाटीगरे । क दुन्दुभि मल्लिका । वम् वटमोगरी । गुणा.—नेत्ररोगघ्नी कटुरुष्णा व्रणघ्नी बहुगन्धा मुखरोगघ्नी च । रा नि व. १० । [वै.निघ. ।

ह्रस्वयुग्मः । पु । वाताममवृक्षे । वादाम गाछ ।

ह्रस्ववीजः । पुं । राजमाषे । बरबटी । रा. नि.व १६ । भिल्लातकवृक्षे । रा नि व.४ ।

ह्रस्ववीजका (जा) स्त्री । पण्डुरफल्याम् । रा.नि व ५ । आढक्यां । अरहर । रा.नि.व १६।

ह्रस्वा । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । प्रियङ्गुलतायां । रा.नि.व.१२ । श्वेतनिष्पावे । श्वेत शीम् । रा.नि. व.१६ । भिञ्भिरीटाक्षुपे । रा नि व.४ । नागदमन्याम् । नागदना । रा नि.व.५ । रेणुकायाम् । रेणूक । रा नि.व.६ । वै निघ.१भ.वा.व्या.चि.वातारिरसे । हस्तिकोशातक्याम् । हस्तिघोषा । रा. नि.व ७ ।

ह्रस्विः । स्त्री । जीवनीपाये । शम. ।

ह्रस्विष्ठः । पुं । जम्बूलासे । रा.नि.व.१९ ।

ह्रस्वेक्षुः । पुं । खर्जूरावृक्षे । थर्मुज गाछ । रा नि.व ७ । [श.१८ ।

ह्रस्वार्त्तवा । स्त्री । वन्ध्यायां स्त्रियाम् । रा.नि.

ह्रदम् । क्ली । शैलजनामगन्धद्रव्ये । शैलज । रा नि.व १२ । पु । एकपद्मागद्दह्वे ह्रदे, स्थविरे । रा.नि.व.१८ । वृन्दारकवृक्षायाम् । रा.नि. व.२ ।

वृद्धकण्टः (कः) । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ.।

वृद्धकर्णिका । स्त्री । पाठायां । रा.नि.व.६ ।

वृद्धकाकः । पुं । द्रोणकाके । दाँडकाक । हे.च. । [कल्प.४ष. ।

वृद्धगोनसः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.

वृद्धतिक्ता । स्त्री । पाठायाम् । आयुर्नादि । वै.निघ ।

वृद्धत्वम् । क्ली । वार्द्धक्ये । अम ।

वृद्धदारकः (रुः, कः) । पु । (Gmelina asiatica or Rourea santaloides.) स्वनामख्यातलताविशेषे । बीजताड़क । हिं व धार । स द्विविध, श्वेतरक्तभेदेन । गुणा.—"वृद्धदारद्वय गौल्य पिच्छिल कफवातहृत् । बल्यश्च सामदोषघ्नं द्वितीय स्वल्पवीर्य्यदम् ॥" रा नि व. २ । कृष्णवृद्धदारके । वै.निघ. ।

वृद्धदारकादिलोहम् । क्ली । ऊरुस्तम्भाधिकारे औषधम् । पाठः—"वृद्धदारविडङ्गाम्लवेतसत्रिकणाग्निमानकैः । त्रिकत्रययुतो लौह आमवातान्तको मत. ॥" इदं योगरत्नाकरस्य । रस.र. ।

वृद्धधूपः । पुं । श्रीवेष्टवृक्षे । श्रीवासवृक्षे । वै.निघ ।

वृद्धधूमा । स्त्री । श्लेष्मातकवृक्षे । वै.निघ. ।

वृद्धनाभिः । त्रि । उन्नतनाभौ । ঢোঁড়া । अम.

वृद्ध(द्धि)बला । स्त्री । महासमङ्गायां । दड़ गञ्जालुक । रा नि व ४ । महाबलायाम् । वै.निघ. ।

वृद्धराजः । पुं । अम्लवेतसे । कश्चित् ।

वृद्धरुहा । स्त्री । शतावर्य्यां । च मु ४अ. ।

वृद्धवाहनः । पुं । आम्रवृक्षे । कश्चित् ।

वृद्धविभीतकः । पुं । आम्रातकवृक्षे । आमड़ा गाछ । प्र.मा. ।

वृद्धसूचकम् । क्ली । कन्दतूलके । शब्द. ।

वृद्धा । स्त्री । पञ्चाशोर्द्ध्वं प्राचीनदाम् । बुड़ि । भा. । तत्रस्त्रीगमने मरणं भवति । वाक्. । महाश्रावणिकायां । रा.नि.व.५ । अङ्गुष्ठे । बुड़ा आङ्गुल । श.र. ।

वृद्धाङ्गुलिः । स्त्री । अङ्गुष्ठाङ्गुली । बुड़ा आङ्गुल । श.र. ।

वृद्धिः । स्त्री । आधिक्ये । च मू.१८ । स्वनामख्यातौषधौ । वृद्धि । एषा दक्षिणावर्त्तफला गौड़े प्रसिद्धा । "ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले । वृद्धिस्तु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभि. । प्रयोगेष्वनयोरेक यथालाभं प्रयोजयेत् ॥" गुणा.—"वृद्धिर्गर्भप्रदा शीता बृंहणी मधुरा स्मृता । हन्या पित्तास्रशमनी क्षतकासक्षयापहा ॥" भा. मधुरा स्निग्धा तिक्ता शीतला कफमेधाकरी श्लेष्मकुष्ठक्रिमिघ्नी च । रा.नि.व.५ । भा.पू.१ भ.प र्पकादि । रोगविशेषे । सा सप्तविधा—वात पित्तकफशोणितमेदोमूत्रान्त्रजा इति । निदानादि —"क्रुद्धोऽनूर्द्ध्वगतिर्वायु. शोथशूलकरश्चरन् । मुष्कौ वङ्क्षण प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः । प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः । दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः सवृद्धि सप्तधा गद ॥" मा.नि. । तासां मूत्रान्त्रनिमित्ते द्वे वातसमुत्थे, केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतम । अथ. प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोष फलकोषवाहिनीरभिप्रपद्य धमनीः फलकोषयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते । तासां भविष्यतीनां पूर्व्वरूपाणि बस्तिकटीमुष्कमेढ्रेषु वेदना मारुतनिग्रह फलकोशशोफश्चेति । तत्र वातवृद्धिं वातपूर्णदृतिमिव परुषां, पित्तवृद्धिं पक्वोदुम्बरसङ्काशां, श्लेष्मवृद्धिं कठिनामल्पवेदनां शीतां कण्डुमतीं, रक्तवृद्धिं कृष्णस्फोटावृतां पित्तवृद्धिलिङ्गां, मेदोवृद्धिं मृदुस्निग्धां कण्डुमतीमल्पवेदनाञ्च जानीयात् । मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति । सु.नि.१२ अ ।

वृद्धिका । स्त्री । ऋद्धिपुष्पाम् । ঢেঁড় অপরাজিতা । अर्कपुष्पाम् । वै निघ. । कर्णौ । श म. ।

वृद्धिदः । पुं । जीवककाकस्माख्यवृक्षे । जीवक । रा.नि.व.५ । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

वृद्धिदात्री । स्त्री । ऋद्धौ । वृद्धि । रा नि.व.५ ।

वृद्धिपत्रम् । क्ली । पद्मोत्पलपत्राकारं शस्त्रं भेदने च । सु सू.८अ. । उक्त. वर्त्तिम वृद्धिपत्र । तत् द्विविधं—ऋज्वग्र नतमुखञ्च । ऋज्वग्रं दीर्घाकार कर्त्तरीवाङ्गुष्ठ इति हस्व आङ्गुल्य… । ग्रन्थ. ।

वृद्धिभाक् । स्त्री । वृद्धौषधी । मकुल १०म ।

वृद्धेला । स्त्री । स्थूलैलायाम् । बड एलाच । वै निघ. ।

वृधसान. । पुं । मनुष्ये । उणा ।

वृन्तम् । क्ली । प्रसूनबन्धने । বোঁটা । अम । कुचाग्रे । मे. ।

वृन्ताकः । पु । शाकश्रेष्ठे । नटिया शाक । रा नि.व.२३ । क्षुपोदिकायाम् । पूँई । वार्त्ताकीवृक्षे । বেগুন গাছ । रा.नि.व.७ । क्ली । तत्फले । বেগুন । भा.नवज्व.चि । "वृन्ताकाख्यं पथ्यमेतत् प्रदिष्टम् ।" गुणा —"वृन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम् । ज्वरवातबलासघ्नं दीपनं शुक्रलं लघु । तद्बालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्तकरं लघु । वृन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम् । कफमेदोऽनिलामघ्नमत्यर्थं लघु दीपनम् । तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् । अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत् । तदर्शःसु विशेषेण हितं हीनञ्च पूर्व्ववत् ॥" भा.पू.१म भा. व. । [वृहत्याम् । मद. ।

वृन्ताकी । स्त्री । वार्त्ताकीवृक्षे । रा नि.व.७ ।

वृन्तिका । स्त्री । कटुकायां । कट्की । श.च ।

वृन्दः । पु । वृन्दाचार्य्यकृतचिकित्सासंग्रहे ।

वृन्दा । स्त्री । तुलसीवृक्षे । श.र. । वृक्षोपरिजातलतायाम् । वै निघ. ।

वृश्चः । पु । वासकवृक्षे । বাসক গাছ । अ टी. भ. । छछुन्दरी । श र. । स्त्री । वासायाम् । वासक । उणा. । [चि.कण्टकारीघृते ।

वृश्चिः । पु । रक्तपुनर्नवायाम् । वै निघ.कास

वृश्चिकः । पुं । श्वेतपुनर्नवायाम् । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ.२भ.वा व्या.चि महारास्नादौ । तनामककीटविशेषे । विछा । हिं बिच्छू । मं विञ्चू । तद्विषगुणा —"वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत् । ऊर्द्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति । दष्टः सद्योऽतिवक्ष्यामस्तुद्यते स्फुटतीव च ।" वा.उ.२०५ । ते त्रिविधा मन्दमध्यमहाविषभेदेन । तत्र मन्दविषा गोमयजाः द्वादश, मध्यविषाः काष्ठेष्टकाद्यास्त्रयः, उत्तमास्तु महाविषाः सर्पकोथजा विषजाश्च पञ्चदश । एवं त्रिंशद्वृश्चिकजातयः । तेषां मन्दविषा यथा—"कृष्णः श्यावः कर्व्वुरः पाण्डुवर्णो गोमूत्राभः कर्क्कशो मेचकश्च । श्वेतो रक्तो रोमशः शादलाभो रक्तश्चैते मन्दवीर्य्या मतास्तु । दष्टलक्षणानि—एभिर्दष्टे वेदना वेपथुश्च गात्रस्तम्भः कृष्णरक्तागमश्च । शाखादष्टे वेदना चोर्द्ध्वमेति दाहस्वेदौ दंशशोफो ज्वरश्च ।" इति । मध्या यथा—"रक्तः पीतः कापिलेनोदरेण सर्व्वे धूम्राः पर्व्वभिश्च त्रिभिस्तु । एते मूत्रोच्चारपूत्यण्डजाता मध्या ज्ञेयास्त्रिप्रकारोरगाणां । जिह्वाशोफो भोजनस्यावरोधो मूर्च्छा चोग्रा मध्यवीर्य्यैर्भिदष्टे ।" उत्तमा यथा—"श्वेतश्चित्रः श्यामलो लोहिताभो रक्तः श्वेतो रक्तनीलोदरो च । पीतो रक्तो नीलपीतोऽपरश्च रक्तो नीलो नीलशुक्लस्तथा च । रक्तो बभ्रुः पूर्व्वश्चैकपर्वा यश्चापर्व्वा पर्व्वणी द्वे च यस्य । नानारूपा वर्णतश्चापि घोरा ज्ञेयाश्चैते वृश्चिकाः प्राणचौराः । जन्मैतेषां सर्पकोथात् प्रदिष्टं देहेभ्यो वा घातितानां विषेण । एभिर्दष्टे सर्पवेगप्रवृत्तिः स्फोटोत्पत्तिर्भ्रान्तिदाहौ ज्वरश्च । खेभ्यः कृष्टं शोणितञ्चापि तीव्रं तस्मात् प्राणैस्त्यज्यते शीघ्रमेव ॥" सु.कल्प ८अ. । ओषधिविशेषे । मे. । गूथकीटे । গুয়েপোকা । अम. । मदनवृक्षे । कर्कटे । गोमयकीटे । গোবরে পোকা । भरत । स्त्री (का) । क्षुद्रक्षुपविशेषे । म विञ्चुवा । कं डुडुली । वम् विञ्चुवा । गुणा —पिच्छिला अम्ला वातहारिणी च । रा.नि.व.५ । चि क्ष.क.५प. । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै. निघ. । [शाट । श.मा. ।

वृश्चिकप्रिया । स्त्री । पूतिकायाम् । पूँई ।

वृश्चिकपर्णी । स्त्री । भाखुकर्णलतायाम् । मूषाकाणी लता । रा नि व २ ।

वृश्चिकविषम् । क्ली । वृश्चिककीटस्य विषे ।

वृश्चिकविषापहा । स्त्री । महारास्नायाम् । नाकुल्याम् । वै निघ. ।

वृश्चिकाली । स्त्री । (Fragia involucrata.) स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । बिछाती । हि बरहंटा । मं वृश्चिकाली । कं चेलिगुम् । तै तुन्दोंड्डी । ता, कञ्चुरि । वम् ओंटाङ्गी । गुणा —कटु तिक्ता हृद्रोगकफशोधनी रक्तपित्तघ्नो विष

म्रारीचकघ्नी बल्या च । रा.नि.व.८ । कासघ्नी वातघ्नी च । राज. । कण्टकितमेषशृङ्गतुल्याकारफला । इति । सु.सू ३८।२८ग्र.वातशमने । उष्ट्रधूमकमेषशृङ्गा । इति । वा.सू १५ग्र.ग्रर्कादि । "भार्गी रास्ना वृश्चिकाली प्रकीर्य्या ।" कण्टकितमेषशृङ्गतुल्याकारफला पाठापत्रा ईषद्रोमशा श्वेतपुष्पगुच्छा दक्षिणावर्त्तवल्ली मेषशृङ्गीभेद । सु.चि. ८ग्र । सि.यो.उन्मा.चि. । च.द.वातगुडे ।

वृश्चिकाहिविषापहा । स्त्री । नाकुल्याम् । गन्धनाकुल्यां । वै.निघ. ।

वृश्चिपत्री (र्णी) । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । विछाती । प.मु. । र.मा. । लघुमेषशृङ्ग्याम् । क्षुद्र মেড়াশিঙে । वै निघ । [भ. ।

वृश्ची । स्त्री । वृश्चीरक्षुपे । पुनर्नवा । वा.चि.२

वृश्चीद्वयम् । क्ली । वृश्चीरयुगले । श्वेतरक्तपुनर्नवयो । चि.क्र क.१स्त.२ग्र ।

वृश्चीर: (व:) (क.) । पु । श्वेतपुनर्नवायाम् । শ্বেতপুনর্ণবা । प.मु. । च.सू.४ग्र. । र.मा स.चुधावतीगुग्गुलौ नागबलातैले च । च द.वि.ज्व चि । "वृश्चीरबिल्ववर्षाभू ।" वा.सू १५ग्र.विदार्य्यादौ । च.द.कास.चि.वृहत्कण्टकारीघृते । च.द.वा.व्या.चि एकादशशतप्रसारणीतैले । वा.र पि.चि.ग्रमृताद्यघृते ।

वृष: । पु । बलीवर्द्दे । ষাঁড় । ग्रम. । तन्मूत्रगुणा.—"वृषमूत्रञ्च शोफघ्नं कृमिदोषविनाशनम् । कामलायकृच्छोपाण्डुनाशनञ्चाग्निदीपनम् ॥" ग्रत्रि. ८ग्र. । ऋषभकौषधौ । रा.नि.व.५ । दुरालभायाम् । रा.नि.व.२२ । वासकवृक्षे । रा.नि.व.४ । च.चि.३ग्र. । च.द गुड घृते, कामदेवघृते । नदीभल्लातके । गोधूमे । प.मु । मूषिके । मे. । क्ली । वासामूले । वर्द्दे । श.मा. ।

वृषकर्णिका (र्णी) । स्त्री । सुदर्शनाख्यलतायाम् । সুদর্শন গুন্ঞ্চ, উন্নতি পুন্নতি । च.सू. ४ग्र. । वा.सू.१५ग्र.सुरसादौ । "खरवृषपर्णकर्णी स्फटफल कासमर्द्द ।"

वृषगन्धा (न्धिका) । स्त्री । छगलान्त्र्याम् । ছাগলবেঁটে । रा.नि.व.२ । ग्रतिबलायाम् । পীত বেরেলা । वै.निघ. ।

वृषण: । पुं । ग्रण्डकोशे । रा.नि.व १८ । तदुत्पत्ति:—मांसरुधिरकफमेदसां सारांशात् वायुयोगेन भवति । सु.शा.४ग्र. ।

वृषणकच्छू: । पु । क्षुद्ररोगविशेषे । চর্ষিপোকা । निदानादि—"स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंश्रित । प्रक्लिद्यते यदा स्वेदात् स कण्डूं जनयेत्तदा । तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोट स्रावश्च जायते । प्राहुर्वृषणकच्छूं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजां ।" सु नि १३ग्र. । मा नि. ।

वृषदंश: (क) । पु । बिडाले । ग्रम. । च.द.वात.ज्व चि. । "पयसा वृषदंशस्य शकृत् ।" वा.उ.३ग्र. । [रा.नि.व.१९ ।

वृषध्वाङ्क्षा (ङ्क्षी) । स्त्री । नागरमुस्तायाम् ।

वृषनाशन: । पु । विडङ्गे । श.मा ।

वृषपत्रिका । स्त्री । छगलान्त्र्याम् । ছাগলবেঁটে । रा नि व २ ।

वृषपर्णिका । स्त्री । ब्राह्मणयष्टिकायां । বামনহাটী । च.सू.४ग्र.कृमिघ्न-गण ।

वृषपर्णी । स्त्री । ग्राखुकर्णीलतायाम् । ইন্দুরকাণী । পুনাতী । प मु. । क्षणदन्त्याम् । र.मा. ।

वृषपर्व्वा (न्) । पु । कशेरौ । কেশুর । विश्व ।

वृषभ: । पु । वृषे । मे. । ऋषभके । ग्रमा. ।

वृषभध्वजा । स्त्री । महादन्तीवृक्षे । বড় দন্তী । वै निघ ।

वृषभपल्लव: । पु । वासावृक्षे । বাসকবৃক্ষ । वै.निघ.२भ चय.चि.वसन्तकुसुमाकररसे ।

वृषभाक्षी । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশা । रा नि व.३ ।

वृषमूलम् । क्ली । वासामूले । বাসকমূল । वातरक्त चि.रुद्रतैले ।

वृषल: । पुं । रसोने । গাজর । घोटके । मे. ।

वृषलोचन: । पुं । मूषिके । हे.च. ।

वृषवीभत्स: । पुं । कपिकच्छूभेदे । वै.निघ. ।

वृषसार: । पु । शक्रवटे । दीर्घकुम्भायाम् । वै.निघ । [श मा ।

वृषस्कन्धी (न्) । पुं । भृङ्गरोगे । ডাঁশ পোকা ।

वृषस्यन्ती । स्त्री । अतिकामुकायाम् । अम. ।

वृषा (न्) । पु । घोटके । वृषे । हे.च. । कर्णे । मे. । स्त्री,(षा) । लघुमूषिकपर्णीलतायाम् । पुरातो । रा.नि.व.३ । द्रवन्ती । बड दन्ती । रा.नि.व.५ । इयम् एरण्डपत्रविटपा, अन्यामे दन्ती देया । भा.सन्निकज्व.चि. । अश्वगन्धायाम् । भा.सन्निकज्व चि वचादि । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । के पिकच्छी । हे.च. । मे. ।

वृषाकपायी । स्त्री । शतावर्याम् । जीवन्त्याम् ।

वृषाकर. । पुं । माषे । माषकलाय । रा.नि.व.१६ । [पर्णे । मे. ।

वृषाङ्कः । पुं । पानीयभल्लातके । कनकडेला ।

वृषायी (इन्) । पु । शवभके । रा.नि.व.५ ।

वृषादनी । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । राखाल श शा । वै निघ. ।

वृषायणः । पुं । चटकपक्षिणि । हारा. ।

वृषाहारः । पुं । विडाले । हारा. ।

वृषी (इन् । पु । मयूरे । श.मा ।

वृष्टिः । स्त्री । जलवर्षणे । गुणा.—"वृष्टिर्निष्यन्दिनी शीता निद्रालेपबलप्रदा । मलापहारिणी वायुदायिनी वह्निकारिणी ॥" राज.१प । वृष्टिज लं भूमिपतितमष्टविध भवति । तद्यथा—श्रावण भाद्राश्विनकार्त्तिकमवमस्मानीति चतुर्विधं, तथा धारकारतोयादिभेदेन च चतुर्विधमित्यष्टविधं वृष्टिजलम् । तत्र पुनर्दिवावृष्टिरात्रिवृष्टिदुर्दिनवृ ष्टिभेदेन त्रिगुणं भवति । यथा—"निशाजल कफकरं घनं शीतगुणान्वितं । सामुद्रतोयवत् मम विधिर्धं वातकोपनम् । दिवा सूर्याप्तमा च शीघ्रा वर्षन्ति यत्पय । तत्कफघ्नं विपाकाढ्यं लघु वातप्रकोपनम् । दुर्दिने वृष्टिसम्भूतं वातमूत्र भवात नम् । कफकम्पोद्भवनं तथैव दोषकोपनम् ॥" अथ श्रावणवृष्टिजलगुणा—'तदा श्रावणवृष्टिज दोषदोषकरो भवात् । कण्डूविदोषजननं पानीयं न प्रशस्यते ॥" अथ भाद्रवृष्टिजलगुणा —"श्रावणं मासजं नीरं त्रिदोषवातकोपन । ततः पित्तवारी मधुरं रक्तदोषकृत् ॥" अथाश्विनवृष्टिजलगुणा —"इदं पित्तकरं चाथ तृष्णादाहविकारकृत् । विपाके मधुरं सारं सर्वदोषकृत् ।' अथ कार्त्तिकवृष्टिजलगुणा —"कार्त्तिकवृष्टिसम्भूतं मा तिमन्दापशीतल । नाशनश्च त्रिदोषाणां सर्वमान्द्य प्रवर्धनम् । शीतलं बलकारं च विदाहज्वरनाशन । कश्चित् पुण्यतरे देशे प्रवर्षति माधवम् । पित्त-ज्वरविनाशाय प्रसन्नविपाककृतवे । चन्द्रस्य सदा पथ्यमतं स्वातिसम्भव । गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृ हीत यत्र भाजने । बल्यं रसायनं मेध्यं यत्ना-पेक्ष्य तत परं । चमार्गेव विमुञ्चन्ति जल धारा-धराश्च यत् । पतितं तत् त्रिदोषाय सर्वेषां देहि-नामपि ॥" इति चातुर्मासिकजलम् । चवि.७प । अन्यचतुर्विधं जलमत्र ग्राह्यम् । अकालवृष्टिजल त्रिदोषरोगकरं न प्रशस्य [ष ।

वृष्टिका । स्त्री । चारण्यकप्युष्पा । बुनो न-

वृष्टिघ्नी । स्त्री । सूक्ष्मैलायां । गुजराती एलाछ । श.च ।

वृष्टिभूः । पुं । भेके । हारा ।

वृष्णि. (ष्णी) (इन्) । मेषे । अम. ।

वृष्यम् । क्ली । मनोहर्षणे । "मनसो हर्षणं यत्र तद्वृष्यमुच्यते ।" यथा—वृष्य माषादीनि ह-र्षणं भवति । "वृष्यपीनस्कर यत् माषम् ।" च.चि.१प. । पु । इक्षुदण्डे । रा नि.व.१४ । माषे । माषकलाय । हे.च । आम्रसुक्षे । चि । शुक्रवृद्धिकरे । भा. ।

वृष्यकन्दका (न्दा) । स्त्री । विदार्यां । कु-मिडुम्ब'ड । रा.नि.व.७ । मूसके । वै.निघ. ।

वृष्यगन्धा । स्त्री । वृद्धदारके । बीजताडक । श.र. । अश्वगन्धायाम् । छागलाद्ये । रा नि.व.१ । अतिबलायाम् । फीटदेलेण्ड । वै.निघ. । [टकलण्ड । रा नि व.४ ।

वृष्यगन्धिका । स्त्री । अतिबलायां । पै-

वृष्यचण्डी । स्त्री । महामूषिकवल्लीम् । दङ् दूधाकाडि । वै.निघ. ।

वृष्यपर्णी । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । वै.निघ. ।

वृष्यफला । स्त्री । वामनवीरुधि । वै निघ. ।

वृष्यवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । रा नि व.७ ।

वृष्या । स्त्री । ऋद्धौ । र.मा. । शतावर्यां । भू

ग्यामलक्याम् । रा नि.व ५ । आमलक्याम् । रा. नि.व ११ । भूमिकुष्माण्डे । अतिबलायाम् । व हद्दलायाम् । वै निघ. ।

वृहच्चित्रः । पु । फलपूरे । श च. ।

वृहच्चुञ्चुः । पुं । महाचुञ्चुशाके । रा नि व.४ ।

वृहच्छतावरीघृतम् । क्ली । असृग्दराधिकारे घृतम् । पाठ. —"शतावरीरसप्रस्थ क्षीरद्वि त्वावपीडयेत् । घृतप्रस्थसमायुक्त क्षीरद्विगुणित भिषक । अत कल्कानिमान् दद्यात् स्थूलोडुम्ब रसन्निभान् । जीवनीयानि यान्यष्टौ यष्टी चन्दनपद्मकौ । अदंष्ट्रा चात्मगुप्ता च बला नागबला त था । शालपर्णी पृश्निपर्णी विदारी शारिवाद्वय । शर्करा च समा देया काश्मर्य्याश्च फलानि च । सम्यक्सिद्धञ्च विज्ञाय तद्घृतञ्चावतारयेत् ॥' च. द.असृग्दर.चि. । [प'छ । वै.निघ

वृहच्छदः । पु । अक्षोटवृक्षे । आखरोट

वृहच्छफरी । स्त्री । महापोठीविशेषे । नव लपुठि । गुणा —"स्निग्धास्यकण्ठरोगघ्नी श्रेष्ठा पोठी प्रकीर्त्तिता ।" राज. । [माछ । भटा ।

वृहच्छल्कः । पु । चिङ्गटमत्स्ये । चिंड़ि

वृहच्छालपर्णी । स्त्री । (Flemingia congesta.) महाशालपर्णी । बड़ शालपानि । हि बड़ शालपान्, भालूक कमन्द । बम् तौकी-ला । [न् । वै निघ. ।

वृहच्छिम्बी । स्त्री । महाशिम्ब्याम् । बड़ शि

वृहज्जीरकम् । क्ली । स्थूलजीरके । मोटा जीरा । भा वाजी.चि. । "वृहज्जीरकमप्यथ ।"

वृहज्जीवन्ती । स्त्री । स्वनामख्यातौषधिवि शेषे । बड़जीवन्ती । रा नि.व ३ ।

वृहज्जीवा । स्त्री । वृहज्जीवन्त्याम् । रा नि व.३ ।

वृहतिका (ती) । स्त्री । वार्त्ताकी । वृहती श । दृ.मा. । (Solanum Indicum.) व्याघ्रीभाण्डी । व्याकुड़ । हि वहेंटा । बम्, डारली बिरली । तै कुलमण्टि । ता चिरुवुदुदा । का ह ... धा क्षविदा मता चेति गुणा —"वृहती वातज्वरौ जीर्णा पाचिनी वृ ... ।" राज. । "वर्त्तिका वृहती सिंहा कटुस्त्वा च लघ्वी । दुःस्पर्शा दुः

व्यविशेषेण धारासंस्तम्भसिद्धिदा । विशेषा वितरणी वातश्लेष्मविनाशिनी । कष्टा चाश्मनयोगेन मा नानिचामयापहा ॥" रा.नि.व ४ । तत्फलगुणा —"तथा वृहत्या फलमेव शस्तं सन्दीपनं शाम् कफवातनाशि । कण्डूविसर्पज्वरकासलासा तदाह चौ शमनमिदं वदन्ति ॥" चनि.१६अ. । कण्टकार्य्याम् । अम. । च.द.कफज्व.चि निम्बादि । च. द.कास.चि. । वै निघ.ज्व चि.तिक्तादिकषाये । ज्व.चि वलाद्यघृते । पृष्ठमर्म्मविशेषे । सु शा.६अ ।

वृहतीकल्पः । पुं । चिकित्साकल्पविशेषे ।

वृहतीद्वयम् । क्ली । वृहती कण्टकारी चेति द्वय । सु सू ३८अ. । च.द.वा.ज्व.चि.किरातादि । "वृहतीद्वयगोक्षुरे ।" भा.मि.ज्वर.चि. । सूक्ष्मफला स्थूलफला चेति वृहतीद्वये । सु.चि ८अ. ।

वृहतीफलम् । क्ली । वृहत्या बीजे ।

वृहत्कन्दः । पु । विष्णुकन्दे । रा.नि.व ७ । गृञ्जने । श.मा. ।

वृहत्कालशाकः । पु । महाकालमर्दे । ब ड़ कालकासुन्दा । चिका. । [ड ।

वृहत्काशः । पु । सुरगङ्गवृक्षे । वागड़ा । प.

वृहत्कुक्षिः । त्रि । तुन्दिले । अम ।

वृहत्कोशातकी । स्त्री । हस्तिकोशातक्याम् । धुन्दुल । रा नि.व ७ । [पिठोरेहूड़ । वै निघ ।

वृहत्खर्ज्जूरिका । स्त्री । राजखर्ज्जूरिकायां ।

वृहत्तालः । पुं । हिन्तालवृक्षे । रा.नि व ९ ।

वृहत्तिक्ता । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि । रा नि.व ६ ।

वृहत्तृणः । पु । वंशवृक्षे । श च. ।

वृहत्त्वक् । पु । सप्तच्छदे । छातिम गाछ । "वृहत्त्वक् सप्तपर्णं स्यात् ।" रा.नि व.१२ ।

वृहत्त्वचः । पुं । निम्बवृक्षे । पञ्च ।

वृहत्पञ्चमूलम् । क्ली । बिल्वादिपञ्चमूलं (श्योनाक,पाटला...) । सु सू ३८अ । "बिल्व-... ...दच्च मूलमिदं स्मृतम् ।" च द अ.चि. । गुणाः— "दशमूल ... । ... ..." भा ।

बृहत्पत्र: । पुं । हस्तिकन्दे । रा.नि.व.७ । चेतलोध्रे । मधुवालुके । মিঠা বেতো । वै निघ. ।

बृहत्पत्रा । स्त्री । त्रिपर्णिकायाम् । रा.नि व. ७ । कासमर्दक्षुपे । वै निघ. ।

बृहत्पर्ण: । पुं । शुक्लरोध्रे । वै निघ ।

बृहत्पर्णी । स्त्री । महाशणपुष्पीविशेषे । বনশণ । रा नि.व ४ । [चिका. ।

बृहत्पाटलि: (ली) । पुं, स्त्री । धुस्तूरवृक्षे

बृहत्पाद: । पुं । वटवृक्षे । श च. ।

बृहत्पारे(ले)वतम् । क्ली । महापारेवतफले । বড পেয়ারা । रा नि.व.११ ।

बृहत्पाली (न्) । पुं । वनजीरकक्षुपे । বনজীরা । रा.नि.व.११ ।

बृहत्पीलु: । पुं । महापीलुवृक्षे । পাহাড়ে আকরোট । रा.नि व ११ ।

बृहत्पुष्प: । पु । महाकुष्माण्डे । वै निघ. । स्त्री । कदलीवृक्षे । वै.निघ ।

बृहत्पुष्पी । स्त्री । शणवृक्षे । प सु ।

बृहत्फलम् । क्ली । कुष्माण्डे । भा पू १भ.शा.व । पनसफले । কাঁটাল । जम्बूफले । জাম । वै निघ. । स्त्री (ला) । अलाब्वाम् । লাউ । प.सु । कटुतुम्ब्याम् । তিৎলাউ । रा.नि.व.३ । महेन्द्रवारुण्याम् । মাকাল । कुष्माण्ड्याम् । কুমড়া গাছ । रा.नि.व ७ । राजजम्ब्याम् । বড জাম । रा.नि.व.१० । र मा. ।

बृहत्यादि: । पुं । तदादिद्रव्यात्मककषाये । यथा—"बृहती पुष्कर भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा । वत्सकस्य च बीजानि पटोल कटुरोहिणी । ..... सन्निपातज्वरे हित ।" च.द.ज्व चि ।

बृहदश्व: । पु । कर्कटशृङ्गवृक्षे । কাঁকড়া গাছ । श ध. । [रा.नि व ६ ।

बृहदेला । पु । स्थूलैलायाम् । বড এলাচ ।

बृहद्गोलम् । क्ली । तरम्बुजे । তরমুজ । श.च ।

बृहद्दन्ती । स्त्री । एरण्डपत्रविटपदन्तीविशेषे । सैव द्रवन्तीत्युच्यते । गुणा:—"दन्तीद्वयं सर पाके रसे च कटु दीपनम् । गुदाङ्कुराश्मशूलार्श:कण्डू कुष्ठविदाहनुत् ।"

बृहद्दल: । पुं । पट्टिकालोध्रे । পট্‌লোধ । रा.नि.व.६ । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গাছ । वै. निघ । हिन्तालवृक्षे । হেন্তাল গাছ । रा.नि. व ९ । रक्तरसोने । वै निघ. । स्त्री । लज्जालुकायाम् । ক্ষুদ্র লজ্জাবতী । वै निघ. ।

बृहद्द्रोणी । स्त्री । द्रोणीपरिमाणे । १२८ श. । प म १ख. ।

बृहद्धान्य: । पुं । चेचकी । ছনার গাছ । महाशाली । प सु. ।

बृहद्बदरम् । क्ली । महाकोलीफले । गुणा:— कफपित्तकर गुरु सरञ्च । मद.व.६ ।

बृहद्बला । स्त्री । महाबलायाम् । পীত বেলেড । "राष्ट्रैरण्डबृहद्बला ।" सि.यो.तन्त्रा चि. चैतसघृते । शुक्लरोध्रे । लज्जालुकायाम् । লজ্জাবতী । वै.निघ ।

बृहद्ब्रह्मदण्डी । स्त्री । धाग्रमाणलतायाम् । বড় গোয়ালিয়া । प्रयाग.कनकतैले ।

बृहद्भानु: । पु । अग्नी । चित्रकवृक्षे । अम ।

बृहद्भाव (वी) (न्) । पु । स्वर्णपेचके । रा.नि व १९ । [माक्षिक । र.सा.स. ।

बृहद्वर्ण: । पु । माक्षिकनामोपधातौ । स्वर्ण-

बृहद्वल्क: (ल:) । पुं । पट्टिकालोध्रे । रा. नि व ६ । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. । [मद. ।

बृहद्वल्ली । स्त्री । कारवल्ली । করলা,উচ্ছে ।

बृहद्वात: । पुं । देवधान्ये । দেধান । अयं अश्मरीहर । र.मा ।

बृहद्वारुणी । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । বড মাকাল । রাখালশশা । रा.नि.व.३ ।

बृहद्बीज: । पुं । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । श ध. । [गाछ । मी. ।

बृहन्नल: । पुं । महापोटगले । বড় নল

बृहन्निम्ब: । पुं । महानिम्बे । वै.निघ. ।

बृहन्मरीच: । पुं । मरीचे । वै निघ ।

बृहस्पति: । पुं । ग्रहस्य ग्रहभेदे । तदुक्तौ यथा. गुणाधिकूट. रक्ताभ: क्रम. गुरुर्गुरुलक्ष्मी- र्लाय भवेत् । न.र.५०न. ।

वृक्षः । पुं । तरुः । गाछ । तस्य पर्यायाः— "कुरुण्टाद्या अग्रबीजा मूलजास्तूत्पलादयः । पर्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः सल्लकीमुखाः । शाल्यादयो बीजरुहाः सम्मूर्च्छजास्तृणादयः । स्युर्वनस्पतिकायस्य षडिति मूलजातयः ॥" हे.च. । श्योनाकद्रुमे । লোধ গাছ । रा.नि.व ९ । धवकवृक्षे । মাওয়া গাছ । र.मा. ।

वृक्षकः । पुं । शिलकुटजवृक्षे । কুড়্চি গাছ । र.मा. । च.कल्प ५ष. । सु.सू ३०ष. । चि १३ष । १८ष. । नन्दिवृक्षे । [illegible] । [illegible] ।

वृक्षचरः । पुं । वानरे । [illegible] ।

वृक्षतपनः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । [illegible] गाछ । वै.निघ. ।

वृक्षधूपः । पुं । [illegible] । [illegible] । रा.नि.व १२ । [निघ ।

वृक्षधूमकम् । क्ली । [illegible] । [illegible] । वै.

वृक्षनाथः । पुं । वटवृक्षे । [illegible] ।

वृक्षपाकः । पुं । वटवृक्षे । [illegible] ।

वृक्षभक्षा । स्त्री । वन्दाकाम् । [illegible] । [illegible] ।

वृक्षभेदी (न्) । पुं । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

वृक्षमर्कटिका । स्त्री । [illegible] । [illegible] ।

वृक्षरुह् । पुं । [illegible] ।

वृक्षराजः । पुं । [illegible] । [illegible] । वै.निघ. ।

वृक्षरुहा । स्त्री । [illegible] । [illegible] । रा.नि.व.५ । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

वृक्षवान् । पुं । [illegible] ।

वृक्षवीरा । स्त्री । [illegible] । [illegible] । वै.निघ. ।

वृक्षशायिका । पुं । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

वृक्षादनः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । मे. । पियालवृक्षे । धरणिः । वन्दाकायाम् । বান্দড়া । हिं बान्दा । भा.प्र. । मधुकवृक्षे । मे । क्ली (नी) । वन्दाकायाम् । परगाछा । रा.नि.व ५ । सु.सू ३८ष. । च.द.वा.ज्व.चि.रास्नादिः । "रास्ना वृक्षादनी दारु ।" विदारीकन्दे । भुँइ कुमड़ा । मे. । भैष.मैषरी.चि ।

वृक्षामयः । पुं । लाक्षायाम्. [illegible] । वै.निघ. ।

वृक्षाम्लम् । क्ली । तिन्तिडीकाम् । [illegible] । च.टी.शि. । महदा इति च.टी.भ । [illegible] टा इति च.ह । [illegible] इति भाषावैद्याः । [illegible] । च.द च.च.चि. । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

वृक्षाश्र. । पुं । [illegible] । [illegible] । वै.निघ. ।

वृक्षायुर्वेदः । पुं । [illegible] ।

वृक्षार्हा । स्त्री । [illegible] । रा.नि.व. ।

वृक्षाश्रयी (न्) । पुं । [illegible] । [illegible] । रा.नि.व.१९ । [निघ ।

वृक्षोशयः । पुं । [illegible] ।

वृक्षोत्पलः । पुं । [illegible] । [illegible] ।

वेकटः । पुं । [illegible] । [illegible] ।

वेगः । पुं । [illegible] । [illegible] ।

वेगधारणम् । क्ली । [illegible] ।

वेगनाशनः । पुं । [illegible] ।

वेगनिरोधः । पुं । [illegible] ।

वेगविघातः । पुं । [illegible] ।

"ज्ञताभिरमणैर्वेगविघाते ।" भा.म.सा चि ।

वेगिहरिण: । पुं । शीकारिमृगे । रा नि व १८ । [राज । रा नि.व.१८ ।

वेगी (इन) । पुं । श्येनपक्षिणि । बाजपाखी ।

वेट्टचन्दनम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दनान्यतरे च न्दने । श्वेत चन्दन । म वेट्टश्रीखण्ड । क वेट्टपचे अम्ब । तत्र सार्द्रविच्छेद मलयाद्रिसमीपस्थवेट्टगि रिजत्वाद्वेट्टमित्युच्यते । "मलयाद्रिसमीपस्था पर्व्व ता वेट्टसञ्ज्ञिता । तज्जात चन्दन यत्तद्वेट्टवाच्य कथित्म ॥" गुणा —अतिशीत दाहपित्तघ्न ज्वर-च्छर्दिमदशोषकुष्ठतैमिरोल्कासहर तिक्तञ्च । रा नि व.१२ । [न । रा.नि व १२ ।

वेट्टम् । क्ली । सार्द्रविच्छिन्नचन्दने । श्वेत चन्दन

वेढमिका । स्त्री । रोटिकाविशेषे । यथा— "माषपिष्टिकया पूर्णगर्भा गोधूमचूर्णत । रचिता रोटिका सैव प्रोक्ता वेढमिका बुधे. । भवेद्वेढमिका बल्या वृष्या रुच्याऽनिलापहा । उष्णा सन्तर्पणी गुर्व्वी बृंहणी शुक्रला परम् । भिन्नमूत्रमला स्तन्य मेद पित्तकफप्रदा । गुदकीलार्दितश्वासयकृच्छू-लानि नाशयेत् ॥" भा. ।

वेणि: । स्त्री । देवदाल्याम् । पीत घोषा । वा.कल्प.१य. । [त्रिका. ।

वेणिवेधनी । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক ।

वेणी । स्त्री । पीतदेवदाल्याम् । भा. । देव दाल्याम् । प ह. । "धराघरी वा वेणी च देव दाली च जीमूतम् ।" चरक । मिथा । ভেড়ী । वे.च. । [व.१२ ।

वेणीग(मूलक)म् । क्ली । उशीरे । रा.नि.

वेणीफलम् । क्ली । देवदालीफले । पीत घोषाफल । वै निघ.२भ.कासश्वासे ।

वेणीर: । पुं । अरिष्टे । श.च. ।

वेणु: । पुं । वंशे । বাঁশ । रा.नि.व.७ ।

वेणुकर्क्कर: । पु । करीरवृक्षे । त्रिका. ।

वेणुका । स्त्री । तन्नामककन्दविषभेदे । सु कल्प. २अ. ।

वेणुज(न)म् । क्ली । मरिचे । र मा. ।

वेणुज: (जन्मा[न्]) । पुं वेणुयवे । বাঁশের চাউল । रा.नि.व.१६ । वा चि १५अ ।

वेणुनि स्रुत: । पु । इक्षौ । वै.निघ. ।

वेणुनिर्लेखनम् । क्ली । वंशत्वचि । বাঁশের নীল । सु.चि १अ. ।

वेणुपत्रक: । पु । मण्डलिसर्पविशेषे । सु कल्प. ४अ. । [र.मा. ।

वेणुपत्रिका (त्री) । स्त्री । नाडीहिङ्गौ ।

वेणुयव: । पु । वंशजधान्ये । বাঁশের ধান । म वेणुजव । क बिदरकी । तै वेदुरु बिरयम्रु । गुणा —शीत कषाय मधर रुक्ष: मूत्रश्लेष्मविष-घ्न बलपुष्टिवीर्य्यद पित्तघ्नश्च । रा नि व १६ । 'रुक्ष कषायानुरसो मधुर कफपित्तहा । मेद क्रिमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयवो मत ॥" च.सू.२७ अ. । [रा.नि व.१६ ।

वेणुबीजम् । क्ली । वेणुयवे । বাঁশের চাল ।

वेत: । पु । वेतसलतायाम् । रा.नि व.७ ।

वेतनम् । क्ली । रौप्ये । श.च. ।

वेतस. (सा) । पु, स्त्री । (Calamus ro tong) Common cane. स्वनामख्यातपत्र शाकलतायाम् । বেত গাছ । म वेडिसु । क वेतसु । तै जीलयुरकुली । गुणा —कटु स्वादु शीतल भूतघ्न पित्तकोपन रुच्य दीपन रक्त-पित्तघ्न कृच्छ्घ्न । रा.नि व ८ । तत्फलगुणा:— "फल वेत्रस्य वातघ्नमस्रपित्तबलासकृत् ।" राज. २प. । शाकगुणा —"वातर्द्ध कटुतिक्ताम्लमधोमा-र्गप्रवर्त्तकम् ।" च.सू.२७अ. ।

वेतसपत्रकम् । क्ली । व्यधनार्थके शस्त्रविशे-षे । सु सू ८अ । तल्लक्षण यथा—"षोडशमङ्गुल विस्तारं चतुरङ्गुलमायतम् । अङ्गुलानि तु चत्वारि हस्ताग्रे विजानता ।" सु टी ड.भोज ।

वेतसाम्ल: । पु । अम्लवेतसे । रा नि.व ६ । र.मा स ग्रन्थि अग्निमुखरसे । "वेतसाम्ल दिवं स्यात् ।"

वेतसी । स्त्री । वेतसवृक्षे । श र ।

वेतालग्रह: । पु । भूतग्रहविशेषे । लक्षण— "शवमाल्यरति सततादिन परिवेपिनम् । यह-

च्छिद्रञ्च जानीयात् वेतालेन वशीकृतम् ॥" वा.उ. ४थ ।

वेतालरसः । पु । कुष्ठाधिकारे रस । पाठ —"अभ्रक मृतलौहञ्च शुद्धसूत शिलाजतु । ताम्र वाकुचिवीजानि त्रिफला सुषली समम् । मर्ध्याष चूर्णित लिह्यं मधुना निष्कमात्रकम् । मार्षैक ना शयेत् सिध्म वेतालोऽयं महारस ॥" अन्य, सन्निपातज्वरे—'रस गन्ध विषञ्चैव मरिचाञ्च समांशिकम् । शिलायां मर्दयेत्तावत् यावज्जायेत कज्जलम् । गुञ्जामात्रम्प्रयोक्तव्य हरिद्रादशसञ्चक । साध्यासाध्य निहन्त्याशु सन्निपातं सुदारुणम् ॥" र.सा स ।

वेत्रः । पुं । वेतसवृक्षे । रा.नि.व ९ । वंशविशे षे । বেউড বাঁশ । म बेत । क वेत । गुणा — शीतकषाय भूतपित्तघ्न । रा नि.व.७ । च.चि. ३य. ।

वेत्रकः । पु । रामशरे । वै.निघ. ।

वेत्रमूला । स्त्री । शङ्खिन्याम् । वै निघ ।

वेत्रविषम् । क्ली । तन्नामकपुष्पविषभेदे । বেতের ফুল । सु.कल्प.२य ।

वेत्राग्रम् । क्ली । नाडीशाकविशेषे । বেতের ডগি, বেতাগ্‌ । गुणा —"वेत्राग्र दीपन रुच्यं तिक्त पित्तकफापहम् ।" राज.३प. । [व्यायाम् ।

[वे]दना । स्त्री । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।

[वे]दनाधिष्ठानम् । क्ली । मनोदेहेन्द्रियादौ । 'वेदनानामधिष्ठान मनो देहश्च सेन्द्रिय । केश लोमनखाग्रान्नमलद्रवगुणैर्विना ॥" च.शा.१म. ।

[वे]दयिता । त्रि । मनस प्रवर्त्तके । सु शा.३य. ।

[वे]दारः । पु । कृकलासे । त्रिका ।

[वे]दिः । स्त्री । परिष्कृतभूमौ । अम । क्ली । अ ङ्गुष्ठायाम् । श च. । [निघ ।

[वे]दिकः (का) । पुं, स्त्री । श्वेतधुस्तूरके । वै.

[वे]दिनी । स्त्री । तन्नामिका पञ्चमी त्वक् या व्रीहिपञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना च । सु. शा.४थ. ।

[वे]धकम् । क्ली । धान्यके । रा नि व.६ । पु । कर्पूरे । त्रिका । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

वेधनिका । स्त्री । छिद्रकरणार्थास्त्रे । ভোমর । अम. ।

वेधनी । स्त्री । मेथिकायाम् । মেতি । रा.नि. व ६ । करिकर्णवेधनास्त्रे । त्रिका. ।

वेधफलः । पु । करञ्जवृक्षे । रा.नि व ९ ।

वेधमुख्यः । पु । गन्धशट्याम् । গন্ধশঠী रा. नि.व.६ । स्त्री (ख्या) । कस्तूर्याम् । मृगनाभि । रा.नि व.१२ ।

वेधमुख्यक. । पु । गन्धशट्याम् । प सु । ह- रिद्रायाम् । কাঁচাহলুদ গাছ । अम.भ. ।

वेधसम् । क्ली । अङ्गुष्ठमूले । श.च. ।

वेधाः (स्) । पु । श्वेतार्कवृक्षे । श.च. ।

वेधिनी । स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि व.६ । ज लूकायां । জোঁক । श र ।

वेधी (इन्) । पु । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

वेध्यः । त्रि । वेधनार्हे, शिरादौ । अन्यमुखे शे- स्त्रे व्यधनीये । सु.सू.५म. ।

वेपथुः । पु । कम्पने । रा.नि.व.२० । [२० ।

वेपनम् । क्ली । वातव्याधौ । कम्पे । रा नि व.

वेरम् । क्ली । कुङ्कुमे । त्रिका. । वार्त्ताके । त्रि का. । शरीरे । मे. ।

वेरकम् । क्ली । कर्पूरे । हारा. ।

वेलनम् । क्ली । हिङ्गौ । ज.द. ।

वेला । स्त्री । रागे । समयभोजने । समये । भोजने । त्रिका. । दन्तमांसे । हारा. ।

वेलाजलपानम् । क्ली । वेलायां वारिपाने । तच्चातीव स्वास्थ्यकरं । यथाहि—"उष्ण क्वापि क्वापि शीत कवोष्ण क्वापि क्वापि क्वाथ्यशीतञ्च पाथ । इत्थं नृणां पथ्यमेतत् प्रयुक्त कालावस्थादेहमस्या नुरोधात् ॥" तथा—"अपनयति पवनदोषं दश यति कफमाशु नाशयत्यरुचिम् । साधयति चाग्नि मनल पुष्णाति निशीथपीतसुधाम्भ ॥ रात्रौ पीत मजीर्णदोषशमन सर्वाग्नि सामान्यत पीत वारि निशावसानसमये सर्वामयध्वंसनं । भुक्त्वा तूर्णमिदं च पुष्टिजनन प्राकर्षदपुष्टिप्रद कष्ठ जाठरवह्नि पाटवकर मध्यश्च भुक्तस्मरे ॥" रा.नि.व १४ ।

वेलाज्वरः पुं । ज्वरविशेषे । लक्षण —"शीतात् क्रोधात्तथाजीर्णात् सन्तापाद्दलहानितः । अन्तकाले च मत्यानां जायन्ते दारुणा ज्वराः ॥" ज्व नि ।

वेलिभुक्प्रिय. । पु । सुगन्धाम्रे । श र ।

वेल्ल(क)म । क्ली । विडङ्गे । अम । च द शिरायभे । वा सू १५ष सूडविरिके । 'वेल्लापामार्गव्योष ।" वै निघ.२भ ग्रहणी चि तालिशादौ । वा व्या.भज्जलोदावर्टो । रस र धात्व.चि कष्टमल्लघते । वा च ९८ष ।

वेल्लगिरिका । स्त्री । शियडी । वै निघ. ।

वेल्लजम् । क्ली । मरिचे । भा पू १भ. ।

वेल्लनम् । क्ली । मरिचे । प मु । लुण्ठने । निका. । रोटीवेल्लनार्थे वर्तुलकाष्ठे । (बेलून । भा ।

वेल्लनी । स्त्री । बल्लीदूर्वायाम् । रा नि व ८ ।

वेल्लन्तरः । पु । विल्वान्तरवृक्षे ।

वेल्लन्तरादिगणः । पु । तदादिद्रव्यवर्गे स वातरोगघ्न. अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्रमूत्राघातरुज । वा सू.१५ष. । [त्रिकटुचूर्णे ।

वेल्लभवम् । क्ली । मरिचे । वै निघ काम चि

वेल्लरी । स्त्री । कृष्णवृन्दारके । काल वील ताउक । वै निघ.२भ वा व्या चि एरण्डपाके । बल्लीदूर्वायाम् । वे निघ ।

वेल्लिः । स्त्री । लतायाम् । श.र. ।

वेल्लिका । स्त्री । इन्दुपोदका । पूँ रेविांगस । रा नि व १२ ।

वेल्लिकाख्या । स्त्री । विल्वपत्राटी । (वेलगुँटो । म.व । [क्षप ।

वेल्लितकः । पु । वैकरञ्जसर्पविशेषे । सु कल्प.

वेशन्तः । पु । क्षुद्रसरोवरे । अम. ।

वेशरः । पु । अश्वतरे । त्रिका ।

वेशवारः । पु । व्यञ्जनोपकरणविशेषे । बाटेना, मसला । यथा —"वेशवारो गुरु स्निग्धो बलोपचयवर्द्धन ।" राज २प. । वशवारद्रव्यगण यथा —अजाजीमरिचशुण्ठीधन्यिकधान्यहारद्राहाहरिद्रापिप्पलीदाडिमेषु । "अजाजी मरिच शुण्ठी ग्रन्थिधान्यनिशाद्वयम् । पिप्पली दाडिमश्चेति वेशवारगणो मत ॥" रा नि व २२ । पक्वमांसभेदे । यथा —निरस्थिपिष्ट स्विन्न गुडघृतयुक्त पिप्पलीमरिचयुक्तश्च मास वेशवार इत्युच्यते । "निरस्थि पिशित पिष्ट स्विन्न गुडघृतान्वित । कृष्णामरिचसयुक्त वेशवार इति स्मृत ॥" प प्र.२ष ।

वेशवारीकृतः । त्रि । पिष्टे । वा चि ५ष ।

वेश्मकलिङ्गः । पुं । चटकपक्षिणि । तन्मांस सन्निपातहरम् अतिशुक्रलञ्च । राज. ।

वेश्मकूल. । पुं । चव्यायाम् । चिचिङ्गा । म द । रा नि.व ७ । [त्रिका ।

वेश्मनकुल । पुं । कुकुन्दर्यां । छूँचो ।

वेश्मरसः । पु । बोधरसे । वै निघ. ।

वेश्या । स्त्री । पाठायाम् । आकृनादि । श च ।

वेषणः । पुं । कासमर्दवृक्षे । हारा ।

वेषणा । स्त्री । वितुन्नकवृक्षे । धन्ये । र मा ।

वेषवार । पु । वेशवारे । बाटेना । भटी रा.

वेपिका । स्त्री । नालीपुष्पवृक्षे । वै निघ ।

वेष्टः । पु । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । मदनकाष्ठे । रा नि.व १२ । नियासे । श मा ।

वेष्टकम् । क्ली । निर्यासे । आठा । श मा । उष्णीषे । श र. । पु । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । रा नि व १२ । कूष्माण्डे । हारा. । वल्कले । र. मा. ।

वेष्टनम् । क्ली । गुग्गुलौ । श.च । उष्णीषे । कर्णशष्कुल्या । मे । स्त्री (नी) । खर्परपोलिकायाम् । वै निघ । [(रवडेड वाँश । श च. ।

वेष्टवंशः । पु । कण्टकिविशेषपरनामवंशे ।

वेष्टसार । पु । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । मदनकाष्ठे । रा नि.व.१२ ।

वेष्टा । स्त्री । हरीतक्याम् । वै निघ ।

वेसनम् । क्ली । द्विदलचूर्णे । बेसन । यथा —"दालयवणकानान्तु निस्तुषा यन्त्रपेषिता । तच्चूर्णं वेसन प्रोक्तम् ॥" तद्वटिका रुच्या विष्टम्भिनी बलपुष्टिकरी च । भा ।

वेसवारः । पु । वेशवारे । बाटेना । अम. ।

वैकङ्कत: । पु । गुवाकवे । बैंइचि गाछ । अ र. ।

वैकतिक: । पु । मणिकारे । हे.च. ।

वैकरञ्ज: । पु । दर्व्वीकरादीनां सर्पाणां व्यतिकरेण जाते सर्पजातिविशेषे । स माकुलि पोटगल स्निग्धराजिश्चेति त्रिविध । सु.कल्प.४अ. ।

वैकुण्ठ. । पु । अर्ज्जके । कृष्णतुलसी । "वैकुण्ठमर्ज्जकं प्राहु ।" रा.नि.व.२३ । सितार्ज्जके । श्वेतपत्र कृष्णतुलसी । रा.नि.व.१० । See अर्ज्जक ।

वैकुण्ठाश्रमी (इन्) । पु । वैद्यवल्लभनामग्रन्थकारे । [नि. ।

वैकृत: । त्रि । विकृतिसम्पन्न । दु साध्ये । मा.

वैकृतज्वर. । पु । अप्राकृतकालजाते वातज्वरे । "प्रायेणानिलजो दु ख कालेष्वन्यषु वैकृत । इत्येवो विविधास्तस्य निदाने सम्प्रदर्शितः ॥" च. चि ३अ. । वर्षादिषु वातादौ क्रमाद यो ज्वर स प्राकृत , वर्षासु वातिक , शरदि पैत्तिक , वसन्ते च श्लैष्मिक , अतोऽन्यो वैकृत तथा वर्षासु पैत्तिक इत्यादि । मा.नि. ।

वैक्रान्तम् । क्ली । स्वनामख्यातमणिविशेषे । चुनीविशेष । तच्च श्वेतनीलरक्तभेदेन त्रिधा । निरुक्ति.—"वज्राकारतयैव प्रसह्य हरणाय सर्व्वरोगाणाम् । यद्विक्रान्ति धत्ते तद्वैक्रान्त बुधैरिद कथितम् ॥" गुणा —रसवीर्य्यविपाकेषु वज्रसमं चयकुष्ठविषघ्नं पुष्टिकरं रसायनञ्च । अपिच— "वैक्रान्तं वज्रसदृशं वज्रवद्रसवीर्य्यकम् । तदभावे वज्रस्य ग्राह्यं वैक्रान्तमुत्तमम् ॥" रा.नि.व. १३ । तच्छोधनमपि हीरकवत् । See हीरकम् । "वैक्रान्त वज्रवत् शोध्यं नील श्वेतञ्च लोहितम् । वज्रवच्चयसंयुक्त दाहघातासहिष्णु तत् । हयमूत्रे च तत् सिञ्चेत् तप्त तप्त त्रिसप्तधा । पञ्चाङ्गनीरवारुण्या लिप्त मूषागत पुटे । कुञ्जराख्यैर्मृतिं याति वैक्रान्त सप्तभिस्तथा । भस्मीभूतन्तु वैक्रान्त वज्रस्थाने नियोजयेत् ॥" भवि.७अ. ।

वैगन्धिक: । पु । गन्धके । वा उ २६अ. ।

वैजनन. । पुं । प्रसवमासे । अम ।

वैजयाथि: । पु । वापाविशेषे । च. ।

वैजयन्तिका । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । जयन्तीगाछ । अम । अग्निमन्थवृक्षे । गणिकारि । रा.नि.व.८ ।

वैजयन्ती । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । रमा । सु चि.११अ. । अग्निमन्थवृक्षे । गणिरि । हे.च. । सु. चि.१८अ. । वा उ ३अ. ।

वैजिकम् । क्ली । शिग्रुतैले । सजिनार टैल । मे । पुं । सद्योजाताङ्कुरे । मे । आत्मनि । अ मा ।

वैडालशकृत् । क्ली । विडाल वष्ठायाम् । "वैडाल वा शकृद् यीज्यं वेपमानस्य धूपने ।" च द. ज्व.चि धूपे ।

वैणवम् । क्ली । वेणुयवे । वंशधान्य । अम । पु । उपनयने वेणुदण्डे । अम. । स्त्री (वी) । वंशलोचनायाम् । रा.नि.व ६ । [अम. ।

वैतसिक: । पु । मांसविक्रेतरि । कसाई ।

वैतरणवस्ति । पुं । निरूहवस्तिभेदे । यथा —'पलमृणिककर्षकुडवैरम्लीकागुडसैन्धवगोमूत्रैः । ईषत्तैलयुतो वस्ति शूलानाहामवातघ्नः । वैतरण क्षारवस्ति शुक्ले चापि प्रदीयते ॥' च द निरूह वस्तौ । गोमूत्र ८ प पक्वतैल १ प मदनफलस्य क व्यवहारात् । एकपुटकस्थ मात्रा ।

वैतस: । पु । अम्लवेतसे । अटा ।

वैदर्भ: । पु । दन्तमूलगतमुखरोगे । "घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् । भवन्ति च चला दन्त स वैदर्भोऽभिघातज ।" सु नि १६अ ।

वैदल: । पु । दालिनिर्म्मितपिष्टकभेदे । दाल पुरि । श.च । गुणा –गुरु भक्ष्य विष्टम्भी स्तम्भकृतथ । राज. ।

वैदलान्नम् । क्ली । वैदलयुक्तभक्ते । डालिचा । गुणा —"वैदलान्न रुचिकर गुरु द्रव्यगुणं स्म ।" वै.निघ. ।

वैदलिकशिम्ब: । पु । वैदलिकशिम्बाः । गुणा —'रुचिप्रदायैव सुदुर्जराश्च सर्व्वे स्मृता वैदलिकास्तु शिम्बा ।'

वैदारिक: । पु । शीतमध्यमशृङ्गवातादिजनितसन्निपातज्वरे । तद्यथा—'अष्टगुलकटौतोदादि क भवति । एतस्मिन् निहते कर्णमूले पिडकादि जायते । भा.म.१भ. ।

वैदिका । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । वनजाम । वै निघ ।

वैदुलम् । क्ली वेतसमूले । सु चि. । च. ।

वैदूर्य्य(रत्न)म् । क्ली । विदूरभूमिजमणौ । प्रवालविशेष । रा नि व १३ । गुणा —उष्णमम्ल कफवातघ्न गुल्मघ्न शुभावह कटुग्राहकत्वमश्च । भा. ७०० माणिक्यम् ।

वैदूर्य्यवर्णः । त्रि । कृष्णवर्णे । भा ।

वैदेहिका (ही) । स्त्री । पिप्पल्याम् । भा पू. १भ । रा.नि व ६ । भैष ने.रौ चि । "वैदेही श्वेतमरिचम् ।" रोचनायाम् । कै. । भूजम्बूवृक्षे । वै निघ. ।

वैद्य । पु । चिकित्सकजातौ । चिकित्सके । "विप्रो वैद्यकपारग शुचिरनूचान कुलीन क्षमी धीर कालकलाविदास्तिकमतिर्दक्ष सुधीर्धार्म्मिक । साधार समदृष्टयाऽनुरक्तो य सिद्धमन्त्रम शान्त कामगलोलुप कृतयशा वैद्य स वि- धीयते ॥" इति सद्वैद्यलक्षणम् । "अधीर क र्कशस्तब्ध सरोगी न्यूनशिक्षित । एष वैद्य न पूज्यते धन्वन्तरिसमा अपि ॥" इति कुवैद्यलक्ष णम् । रा नि.व.२० । अपिच—'व्याधेस्तत्त्वपरि ज्ञानं वेदनायाश्च निग्रह । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वै द्य प्रभुरायुष ॥" इति वैद्यकर्म्म । भैष. । वैद्या त्रिधा—छद्मचरा सिद्धसाधिता गुरुयुक्तायेति । लक्षणानि यथा—"वैद्यभाण्डौषधै पुस्त पल्लवैर वलोकनै । लभन्ते ये भिषक्शब्दमज्ञास्ते प्रतिरू पका । श्रीमतामाभिजातानां व्यपदेशादवस्थिता । वैद्यशब्द लभन्ते ये ज्ञेयास्ते सिद्धसाधिता । प्रयो गज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धा सुखप्रदा । जीविता भिसरास्ते स्युर्वैद्यत्व तेष्ववस्थितम् ॥" च.सू.११ अ । वासकवृक्षे । श च. ।

वैद्यकम् । क्ली । वैद्यस्य कर्म्मणि । चिकित्सा शास्त्रे, वैद्यशास्त्रे च । यथा—शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्या गदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रञ्च । सु । द्रव्याभिधानं गदनिश्चय कायसौख्यसम्पादनं श ल्यविधानमावधोषमावेत्य भूतनिग्रह विषनि ग्रह बाल वैद्यं रसायन मनोविज्ञ इष्टवैद्यति । वै निघ. ।

वैद्यचिन्तामणिः । पु । वल्लभेन्द्रकृतवैद्यकग्रन्थे । [न्थे । चन्द्रटकृते च ।

वैद्यजीवनम् । पु । लोलिम्बराजकृतवैद्यकग्रन्थे ।

वैद्यतोषसंग्रहः । पु । श्रीमद्विमलकृतचिकि- त्सासंग्रहे । [कोटीकायां ।

वैद्यत्रिशतीका । स्त्री । चन्द्रटकृतत्रिशत्यां

वैद्यदर्पणम् । क्ली । वैद्यकसंग्रहे ।

वैद्यनाथवटी । स्त्री । ज्वरातिसारे औष धम् । पाठ —"रसस्य भाग समस्य कार्षिकेन शु द्धिं निषेचयेत् । त्रिवृत्तस्य रसे चापि त्रिफलायाश्च शु द्धिमान् । रसार्द्धं गन्धकं शुद्धं भृङ्गराजरसेन वै । दत्त्वा समूर्च्छनं कृत्वा खल्वे शाणमितं । ख ल्वेन त्रिफलातुल्यं क्रमशो भक्ष्यमापने । निर्गुण्डी कण्टकारी शालकुचेलायोपसुन्दरे । भृङ्गराजरसेनैव जयन्तीन्द्राशनात्कटे । सर्वेषामेव वटीं कृत्वा दद्या त्सा रसकोमटे ॥" रस र. । [ज्व । श च. ।

वैद्यबन्धु । पु । आरग्वधवृक्षे । शोल्लाल गा

वैद्यमनोरमा । स्त्री । वैद्यकग्रन्थभेदे ।

वैद्यमाता । स्त्री । वासायाम् । वामक गाछ । श च. ।

वैद्यरसायनम् । क्ली । रसायनग्रन्थविशेष ।

वैद्यवल्लभः । पु । हस्तिरुचिकृतवैद्यकग्रन्थे ।

वैद्यविनोदः । पु । शङ्करकृतवैद्यकग्रन्थे ।

वैद्यविलासः । पु । रघुनाथकृतवैद्यकशास्त्रे ।

वैद्यवृन्दः । पु । नारायणकृतवैद्यशास्त्रे ।

वैद्यसारः । पु । हर्षकीर्त्तिरचितवैद्यके ।

वैद्यसिंही । स्त्री । वासायाम् । वामक गाछ । श च. ।

वैद्यहितोपदेशः । पु । श्रीकण्ठकृते तथा शिवदत्तकृते च चिकित्साशास्त्रे ।

वैद्या । स्त्री । काकोल्याम् । काँकला । श च. ।

वैद्यामृतम् । क्ली । नारायणदासकृते रामेश्वर- कृते च वैद्यशास्त्रे । [कृतग्रन्थे ।

वैद्यामृतलहरी । स्त्री । मथुरानाथकृतवैद्य

वैद्यावतंसः । पु । लोलिम्बराजकृतवैद्यके ।

वैधात्री । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

वैपरीत्यलज्जालुः । पु, स्त्री । लघुलज्जालु कायाम् । "लज्जालुर्वैपरीत्यान्या स्वल्पक्षुपप्ररुद्द खा ।" गुणा —कटुत्वं, कफघ्न रसनियामकः नानाविज्ञानकारकश्च । रा.नि.व.५ ।

वैरस्यम् । क्ली । मुखविरसतायाम् । "वैरस्यं नयनस्रव ।" मा.नि. ।

वैराटः । पु । इन्द्रगोपकीटे । हे.च. ।

वैराटकः । पु । तन्नामककन्दविषभेदे । गुणा — वैराटकेनातिदुःख शिरोरोगश्च जायते ।" सु कल्प.२अ. । See कन्दविषम् ।

वैरातङ्कः । पु । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

वैरोचनरसः । पु । अजीर्णादौ रस । पाठ —"मृतसूत चतुर्भाग भागैक मृतहेमक । अष्ट भाग शुद्धगन्ध दिनैक चित्रकद्रवे । मर्दित शो धित चूर्ण वराटोलेन पूरयेत् । टङ्कणेन मुख रुद्धा भाण्डमध्ये निरोधयेत् । शुष्कं गजपुटे पश्चात् सा ङ्गशीतं विचूर्णयेत् । चतुर्गुञ्जा कणा चौद्र लीढम ग्निप्रदीपनम् ॥" रस र. ।

वैल्वम् । क्ली । विल्वफले । अ टी. । त्रि । विल्व भवे । विल्वमये । वा.चि.३अ. ।

वैवर्ण्यम् । क्ली । विवर्णतायाम् । मा.नि. ।

वैवस्वतद्रुमः । पु । कृष्णखदिरवृक्षे । চানযুগরা। चचि. ।

वैशाखः । पुं । मन्थनदण्डे । वर्षस्य प्रथमे मासि । अम. । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । अश्वस्य तन्नामकपदे । लक्षण—"स्थानेन गुरुणा चैव वे धमानेन पण्डित । गात्रेण विधाद्वाहन्तु वैशाख मश्वसेवितम् ॥" ज.द.५०अ. । स्त्री (खी) । रक्त पुनर्नवायाम् । গাদাপুণা। रा नि.व.५ ।

वैशिकी । स्त्री । वमनविरेचनयोः चतुर्विधशो धनान्यतमे । च.द.वमनाधिकारे । [नि.व ३ ।

वैशिजाता । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । रा.

वैश्या । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै निघ. ।

वैश्रवणालयः । पु । वटवृक्षे । ह च ।

वैश्रवणावासः । पु । वटवृक्षे । जटा. ।

वैश्रवणोदयः । पुं । वटवृक्षे । र.मा. ।

वैश्वानरः । पुं । चित्रकवृक्षे । अम. । चिते । अग्नौ । अम. ।

वैश्वानरचूर्णम् । स्त्री । अजीर्णे चूर्णम् । पाठ —"सामिमन्थस्य भागौ द्वौ यमान्यास्तदैव तु । भागास्त्रयोऽजमोदाया नागराद्भागपञ्चक । द्व श द्वौ च हरीतकाः सूक्ष्मचूर्णीकृताः शुभा । अ नु. मस्तुकाञ्जिक तक्रसुखोदकं वा ।" रस.र. ।

वैश्वानररसः । पुं । उदराधिकारे रस । पाठ. —"रसक गन्धक चाभ्र शिलाजिस्वात्ललौहक । त्रिकटुत्रिक कुष्ठ निर्गुण्डी मुषली विषम् । अजमोदा च सर्वेषां द्वौ द्वौ भागौ प्रकल्पयेत् । चूर्णीकृत्य तत सर्व्वं निम्बक्वाथेन भावयेत् । भाव येदेकविंशच्च भृङ्गराजेन सप्तधा । मधुना गुडिका शुष्का रजन्यां तां प्रदापयेत् । वैश्वानराभिधो योगो जलोदरविशोषण ।" रस चि. ।

वैष्किरः । त्रि । विकीर्य्य भक्षणशीले, कुक्कुटादौ । वा.चि ६अ. ।

वैष्णवी । स्त्री । लघुशतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ । तुलसीवृक्षे । भ.मा. ।

वैसारिणः । पु । मत्स्ये । अम. ।

वोड्ः । पु । गुवाकवृक्षे । श र. । [विषभेदे । मे.।

वोड्रः । पु । गोनससर्पे । বোড়াসাপ । मत्स्य-

वोढ्ः । पु । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

वोढ्रा (च) । पु । कफमर्के । रा.नि.व.५ ।

वोण्टः । पु । वृन्ते । বোঁটা । श.र. ।

वोदालः । पु । मत्स्यविशेषे । বোয়াল মাছ । श.र । [कोषकीतकि ।

वोपदेव । पु । हृदयदीपकनिघण्टुकर्त्ता

वोरटः । पु । कुन्दवृक्षे । कुन्द গাছ । त्रिका. ।

वोरवः । पु । तन्नामकव्रीहिधान्यभेदे । বোরো ধান । गुणा.—"वोरवस्तु गुरु मोक्ष विदोषघ्न प्रकोपन । मधुरश्चाम्लपाकेन श्रोहि पित्तकरो गुरु ॥" राज ३प. ।

वोलम् । क्ली । (Balsamodendron Myrrh.) Myrrh तन्नामकगन्धद्रव्ये ।

गन्धरसे। शङ्कुरन, बोल, हिराबोल, खून खराबी। हि दा बोल। म क बोल। तै वा लिम्बोपोलम्। ता. वेल्लइपपोलम्। वम्. रक्ता बोल। वै निघ २भ र.पि वि बोलपर्पटीरसे। च. द कुष्ठचि.। गुणा—कटुतिक्तोष्ण कषाय रक्तदोषघ्न कफपित्तरोगघ्न प्रदरघ्न च। रा.नि व ६।

वोलपत्रम्। क्ली। तेजपत्रसदृशसुगन्धिपत्रे। च द वा.व्या.चि.महाराजप्रसारणीतैले। "दैवपुष्पी वोलपत्रम्।"

व्यक्तगन्धा। स्त्री। नीलापराजितायाम्। रा. नि.व २। स्वर्णयूथिकायाम्। रा नि व.१०। पिप्पल्याम्। वै निघ।

व्यङ्गः। पु, क्ली। तन्नामकगण्डरोगभेदे। तस्य लक्षणम्—"क्रोधायासप्रकुपितो वायु पित्तेन संयुत। मुखमागत्य सहसा मण्डलं विसृजत्यत। नीरुजं तनुकं श्याव मुखव्यङ्ग तमादिशेत्॥" मा. नि.। 'परुषं परुषस्पर्श व्यङ्ग श्यावञ्च मारुतात्। पित्तात्ताम्रान्तमानील श्वेतान्त कण्डुमत्कफात्। रक्तात्ताम्रान्तमाताम्र शोषचिमचिमान्वितम्॥" वा. उ.३१च।

व्यजनम्। क्ली। तालवृन्ते। पाखा। तद्गुणा.—"मूर्च्छाखेदश्रमदाहप्रमथो व्यजनानिलः।" तालव्यजनगुणा—त्रिदोषघ्नं लघु च। वंशव्यजनगुणा.—रूक्षमुष्ण वातपित्तकरञ्च। मयूरपुच्छवस्त्रव्यजनगुणा—त्रिदोषघ्नम्। बालव्यजन तेजस्कर मक्षिकादिनिवारणञ्च। राज.१प.।

व्यञ्जनम्। क्ली। सूपशाकादिमिष्टान्नेषु। नाश्तन, तरकारि। "व्यञ्जन सूपशाकादि मिष्टान्न तेमनं स्मृतम्।" रा नि.व.२०। शाकमध्यगुणा.—"व्यञ्जन शाकमध्याख्य रुच्य हृद्यञ्च पुष्टिदं। दुर्जरं यत यथेष्ट व्यञ्जन मध्यमामयी। तत्र तत्र तथैवैतद्गुणदोषैर्विभावयेत्॥" राज १प.। श्मश्रुणि। दाढ़ि। वै.निघ। लक्षणे। चिह्ने। व्यक्तीभूतपूर्वरूपे। "सम्यक्त व्यञ्जन लिङ्गम्।" मा.पचनिदाने।

व्यञ्जनकेशी। स्त्री। भीम्याम्। रा.नि व.७।

व्यड्म्बकः (नः)। पुं। एरण्डवृक्षे। चम.। मं बनकलेभे। [रा.। वै निघ।

व्यण्डा। स्त्री, भूम्यामलक्याम्। हूंई आन-

व्यतिक्रमः। पुं। क्रमविपर्यये।

व्यत्यासः। पु। परस्परवैपरीत्ये। वा.चि २भ.। "व्यत्यासेन प्रक्रमम्।"

व्यथा। स्त्री। वेदनायाम्। चम।

व्यन्तरः। पु। सर्पसङ्करजातौ। वा.उ.३६च।

व्यवसायः। पु। निश्चयबुद्धौ। यथा—"वातिक एवाय व्याधिरिदमेवास्य भेषजमिति। च.वि.८च.।

व्यवहारिकः (का)। पुं स्त्री। इङ्गुदीवृक्षे। सम्मार्जन्यां। मे.। [तिक्तसि। मे.।

व्यवायः। पुं। स्त्रीसेवायाम्। चम.। क्ली।

व्यवायशोष.। पु। स्त्रीसेवाजन्यशोषरोगे। लक्षण यथा—"व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुत। पाण्डुदेहो यथा पूर्व क्षीयन्ते चास्य धातव॥" सु उ ४१च.। [४१च.।

व्याख्यानम्। क्ली। अतिशयोपवर्णने सु.उ

व्याघ्र.। पु। स्वनामख्यातपशुजातीयपशौ। बाघ। मांसगुणा मिहवत्। रा नि व.१९। करञ्जवृक्षे। मे.। रक्तैरण्डे। रा नि व ८।

व्याघ्रकरः। पु। रक्तैरण्डे। वै.निघ.।

व्याघ्रखड्गः। पुं। व्याघ्रनखे। नखीविशेषे। वै.निघ.।

व्याघ्रघण्टा (ण्टी)। स्त्री। कोङ्कणे प्रसिद्धलताविशेषे। वम्. लघु वाघाण्टी। मं गोविन्दी। गुणा.—"व्याघ्रघण्टा पित्तलोष्णा रुच्या विषकफापहा। फलं चाम्लान्तु तिक्तोष्ण विमूत्रीकरकारातनुत्। त्रिदोषहारिणी प्रोक्ता वैद्यशास्त्रविशारदै॥" वै.निघ.।

व्याघ्रतरुः। पुं। रक्तैरण्डे। वै निघ.।

व्याघ्रतलः (ला)। पुं। व्याघ्रनखे। नखी। वै निघ। रक्तैरण्डे। श.द।

व्याघ्रदलः (ला)। पुं। रक्तैरण्डे। व्याघ्रनखे। नखी। रा नि व ८।

व्याघ्रनखम्। क्ली, पुं। नखीनामगन्धद्रव्ये। नखीविशेष। मं व्रन्. वाघनखा। गुणा—तिक्तोष्ण कषाय वातकफघ्न, कण्डूकुष्ठव्रणघ्न वर्ण्य मुखशुद्धिकर। रा.नि.व.१२। सु सू ३८च.एलादि। स्मृद्रव्य—वा.सू.१५च.एलादि.। 'शल्लक्याद्यन

ख'।'' सुष्णीद्रचे। मनसा गाछ। रा नि व.८।

व्याघ्रनखी। स्त्री। व्याघ्रनखे। भा ४भ.मद. चि.। "घृचित्थाने व्याघ्रनख्या।"

व्याघ्रनायक. (सेवकः)। पु। शालाइके। फेउडे, शृगाल। रा.नि व.१८।

व्याघ्रपात् (दः)। पु। विकङ्कतवृचे। वैंचि गाछ। भा.। रा.नि व ९। मेद शिरीरी.चि. तन्तराजतैले। विकण्टकवृचे। रा नि व.११।

व्याघ्रपुच्छ। पु। एरण्डवृचे। श्रम।

व्याघ्रपुष्पः। पु। व्याघ्रनखे। वै निघ।

व्याघ्ररूपा। स्त्री। वन्ध्याकर्कव्याम्। वै निघ.।

व्याघ्रहस्तः। पु। रक्तैरण्डे रा नि.व ८।

व्याघ्राङ्घ्रिज.। पु। व्याघ्रनखे। नखीविशेष। वै निघ.।

व्याघ्राटः। पु। भरद्वाजपक्षिणि। श्रम.।

व्याघ्रादनी। स्त्री। त्रिवृतायाम्। प सु.।

व्याघ्रायुधम्। क्ली। व्याघ्रनखे। नखीविशेष। वै.निघ.।

व्याघ्रास्यः। पु। विडाले। श च.।

व्याघ्री। स्त्री। कण्टकार्य्याम्। प म। रा. नि व ४। च द.यक्ष्म चि.जीवन्त्याद्यघृत। 'व्याघ्रीगोक्षुरसाधितां।'' च.द ज्व.चि.' व्याघ्रीदुम्प ग्रंथीबरे.।'' वराटिकाभेदे। काडविशेष। रा नि व.१३। व्याघ्रपत्नग्राम्। वाघिनी। व्याघ्रनख्यां। नखीविशेष। च.द वा व्या चि.।

व्याघ्रीयुक् (युगम)। स्त्री, क्ली। बृहत्यां, कण्टकार्य्यांच। चि क क.।

व्याड़ः। पु। सर्पे। हिंस्रे। श्रम.।

व्याड़म्बः। पु। रक्तैरण्डे। वै.निघ.। [श्रम।

व्याड़ायुधम्। क्ली। नखीनामगन्धद्रव्ये। नखी।

व्याधिः। पु। रोगे। रोग। हि बेमारी। पुरुषदु खसयोगा व्याधय। ते चतुर्विधा शारी रागन्तुमानसस्वाभाविकभेदेन। तवागन्तवोऽभिघातजन्या, शारीरास्त्वन्नपानमूला वातादिवैषम्यम् लाय। मानसा क्रोधादिका इच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति। स्वाभाविका क्षुत्पिपासादिकाच सु सू.१च। तत्र दुःख त्रिविधम् आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्चेति। तत् दुःख सप्तविधे व्याधावुपनिपतति। ते पुन सप्त व्याधय यथा– आदिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्ता सघातबलप्रवृत्ता कालबलप्रवृत्ता दैवबलप्रवृत्ताः स्वभावबलप्रवृत्ताश्चेति। तत्रादिबलप्रवृत्ता, शुक्रशोणितदोषान्वया कुष्ठार्शं प्रभृतय। शेषाणां विशेषाः तत्तत्पर्य्याय दृश्या। सु सू २४अ.। रोग दोषवैषम्यरूप। 'रोगस्तु दोषवैषम्यम्। रोगा दुःखदातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते॥'' ते च रोगा केचित् स्वाभाविकाः केचिदागन्तव केचिन्मानसाः केचित् कायिका केचित् कर्मजा केचिद्दोषजाः केचित् साध्या केचिदसाध्या केचिदसाध्याय। तस्य च रोगस्य विज्ञान पञ्चधा "हेतुलक्षणं प्राप्ति पूर्व्वरूपञ्च लक्षण। तथैवोपशय पञ्च।'' भा.। कुष्ठौषधौ। कुड। श्रम.। रस र. भ्रमरी चि.। ៦०० रोग। [काले। मा नि।

व्याधिकालः। पु। रोगवृद्धिहानिहेतुमुते

व्याधिघात. (कः)। पु। स्वर्णे आरग्वधवृचे। बड़ शोन्दाल गाछ। रा.नि व ९। च.द. ज्व चि.। 'गजाह्वा व्याधिघातक।'' [द।

व्याधिघ्न. (जित्)। पु। आरग्वधवृचे श.

व्याधितः। पु। रोगिणि। रा नि.व.२०।

व्याधिनाशनः। पु। शीपालरवचायाम्। ठोपचिनि। वै.निघ.। [द।

व्याधिरिपुः। पुं। कर्णिकारवृचे। रा नि.व.

व्याधिविपरीत.। पु। रोगविपरीतौषधादौ। यथा–अतिसारे मलरोधक पाठादौ, ब गृगादिपथ्ये। छदावर्ते अधावायुनि शरके दैव गुरुसेवादौ। मा नि।

व्याधिहन्ता (र्त्ता)। पु। वाराहीनामकन्दशाके। शूयार आलु। रा नि.व.७।

व्याध्यर्गलः। पु। दामोदरकृतवैद्यकग्रन्थे।

व्यानः (वायु)। पु। देहव्यापकवायुविशेषे। व्यानवायु। 'कृत्स्नदेहचरो व्यान, रसस्यवहनोद्यत। स्वेदासृक्स्रावश्चापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि। क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायश सर्व्वदेहगान्।'' सु नि १अ।

व्यापत् । पु । मत्ती । अधिकलवणादिभचण जन्यरोगसङ्कटे । वैद्यकम् ।

व्याप्यम् । क्ली । कुष्ठौषधौ । कुड़ । श्रम ।

व्यामः । पुं । तिर्य्यग्विस्तृतबाह्वोर्यदन्तर स व्याम । एक बाँउ । "व्याम सहस्तानु तयोस्तिर्य्यं ग्बाह्वोर्यदन्तरम् ।" रा नि व.१८ ।

व्यायामः । पु । वेगकृद्व्यापारे । च सू.१५अ. । खड्गादिचालने । कुस्ति, मल्लश्रम । शरीरायासजननकर्म्मणि । भा.म ४भ शिरीरी चि. । "शरीरायासजनन कर्म्म व्यायामसज्ञितम् ।" गुणादि— तत्कृत्वा तु सुख देह विमृद्नीयात्समन्तत । शरीरोपचय कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता । दीप्ताग्नित्वमनालस्य स्थिरत्व लाघव मृजा ॥" इत्यादि । सु चि २४अ । "व्यायामी हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजिनां । स च शीते वसन्ते च तेषा प थ्यतमो मत । सर्व्वेष्वृतुषु सर्व्वैर्हि मर्त्त्यैरात्महितैषिभि । बलस्यार्द्धेन च कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतो ऽन्यथा । कुक्षौ ललाटे ग्रीवायां यदा घर्म्म प्रवर्त्तते । बलार्द्ध त विजानीयाद् यावदुच्छ्वासमेव च । लाघव कर्म्मसामर्थ्यं स्थैर्य्यं क्लेशसहिष्णुता । दोषच योऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते । व्यायामं कुर्व्वतो नित्य विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्धमविदग्ध वा निर्दोष परिपच्यते । वयो बल शरीरञ्च देश कालमथापि च । समीक्ष्य कुर्य्याद्व्यायाम मुक्त्वा शक्त्या च बुद्धिमान् । रक्तपित्ती चयी शोषी कासी श्वासी चतातुर । भुक्तवान् स्त्रीषु च क्षीणो व्यायाम परिवर्ज्जयेत् । वातपित्तामयी बालो वृद्धो ऽजीर्णश्च त त्यजेत् । अतिव्यायामत कासो रक्तपित्तप्रतानको । श्रम क्लमः चयस्तृष्णा ज्वरश्छर्द्दिश्च जायते ॥" राज २प. ।

व्यायामशोषः । पु । अतिव्यायामजन्यशोषरोगे । लक्षण— 'व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेवसु पद्रुत । लिङ्गैरुर चतसमैः सयुक्तश्च चत विना ॥"

व्यायोजिमः । पु । स्थूलाङ्गसमविषमपाशौ । सु सू.१६अ. ।

व्यालः । पुं । व्याघ्रे । दुर्दान्तगजे । रा नि व.१८। रक्तचित्रके । रा.नि व ६ । चित्रकवृक्षे । भा पू १ भ. । सर्पे । श्वापदे । श्रम. । [वै निघ ।

व्यालकरजः । पु । व्याघ्रनखे । नखीविशेष।

व्यालखड्गः । पुं । व्याघ्रनखे । नखीविशेष । रा.नि व.१२ ।

व्यालगन्धा । स्त्री । लाङ्गलीनाममहाकन्दशाके । विषलाङ्गलिका । रा.नि व.७ । [नि.व.४ ।

व्यालजिह्वा । स्त्री । महासमङ्गायाम् । रा.

व्यालदंष्ट्रः । पु । गोक्षुरक्षुपे । रा नि.व.४ ।

व्यालनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नखीविशेष। रा नि व.१२ । क्षुद्रीहचे । रा नि.व.८ ।

व्यालपत्रः । पुं । एर्व्वारुकलतायाम् । ক্ষেৎ কাঁকুড় । कश्चित् ।

व्यालपत्रा (त्रिका, त्री) । स्त्री । कर्कटीभेदे । কাঁকুড়বিশেষ । रा.नि व ७ ।

व्यालपाणिजः । पु । व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्ये । नखी । रा.नि व.१२ । [वै.निघ. ।

व्यालप्रहरणम् । क्ली । व्याघ्रनखे । नखी ।

व्यालबलः । पु । व्याघ्रनखे । नखी । रा नि.व १२ । [भारतम् ।

व्यालमृगः । पुं । चित्रकव्याघ्रे । চিতা বাঘ ।

व्यालम्बः । पु । रक्तैरण्डे । वैद्यकम् ।

व्यालवल्लरी । स्त्री । नागवल्ल्याम् । পাণ গাছ । वै.निघ. । [मा । वै.निघ. ।

व्यालवेणी । क्ली । देवदाल्याम् । পীত ঘো-

व्यालायुधम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । च. टी.मथुरा. । पुं । व्याघ्रनखे । नखी । रा.नि.व.१२।

व्यालीढ़(दृष्टक)म् । क्ली । सर्पदंशमभेदे । लक्षण यथा—"एकं दंष्ट्रापद द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ।" वा उ.३६अ ।

व्यालुप्त(दृष्टक)म् । क्ली । सर्पदंशनभेदे । लक्षणं—'दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्त .. ।" वा. उ.३६अ ।

व्यावर्त्तः (कः) । पु । चक्रमर्दे । চাকন্দা গাছ । रा.नि.व.४ । नाभिकण्टके । श.च. ।

व्यासः । पु । परिमाणभेदे । বেধ । श र ।

व्यासदीपप्रजा । स्त्री । वन्ध्याकर्क्कोट्याम् । वै निघ. । [च. । चि । उदिते दृष्टे । शी. ।

व्युष्टम् । क्ली । प्रभात । पर्य्युषिते फले । हे.

व्यूह । पु । देहे । चिका ।

व्योम । क्ली । जले । मे । आकाशे । अम । अभ्रधातौ । रा नि व.१३ । शूल चि पीडाभञ्जिर मे । वै निघ वा व्या चि वातविध्वंसरसे । भैष स्त्री रो चि प्रदरारिरसे ।

व्योमचारी (इन्) । पु । पक्षिणि । मे ।

व्योमनासिका । स्त्री । भारतीपक्षिणि । चिका ।

व्योमपूरम् । क्ली । सुगन्धतृणे वै निघ ।

व्योमवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । आकाशव ल्ल्याम् । आलोकलता । रा नि व ३ । [व १४ ।

व्योमोदकम् । क्ली । आकाशसलिले । रा नि

व्योषम् । क्ली । त्रिकटुनि । शुंठ पिपुल, मरिच । भा. । एतच्च शिरोविरेचने प्रशस्तम् । वा. सू १५ष ।

व्योषाद्यगुग्गुलु । पु । स्थौल्ये गुग्गुलुः । पाठ —'व्योषाग्निचित्रफलामरुविडङ्ग गुग्गुलुं स मम् । खादेत् ॥' रस र ।

व्योषाद्यघृतम् । क्ली । यक्ष्मणि घृतम् । पाठ — 'व्योषगर्भं पलाशस्य त्रिगुणं भस्मवारिणि । साधितं पिबत सर्पि पतन्त्याशांसि निश्चितम् ॥' पलाशक्षारात् षड्गुणपरिस्रावितक्षारवारि ग्राह्यम् ।

व्योषाद्यचूर्णम् । क्ली । यक्ष्मणि हितम् । ' व्योषाग्न्यम्लकरविडङ्गतिलाभयानां चूर्णं गुडेन सहितन्तु सदोपयोज्यम् ।' सर्वं समभागम् । च ल्यत् अर्शोरोगे – त्रिकटु, टैउडङ्ग, निषाठि, चितेल, डै ड्राक, चिते, कटुकी, खाकनादि, मार्कहरिद्रा, प्राडेक प्रत्येक सम भाग मर्दिणमान गुड़ छुड़ान चूर्ण । मात्रा ४ माषा । च द. ।

व्योषाद्यलौहम् । क्ली । विद्रध्यधिकारे लौहम् । लक्षण—“व्योष त्रिफलिकाराचित्री च सार्यीरजस्तु त्रिफलाग्नितम् । पीतं कफाद्वृक्षम यस्तु मौदं गव्यन मूत्रेण हरीतकी च ॥” रस चि ।

व्रजभू । पु । कैन्दिकन्मडल । श च ।

व्रण । पु, क्ली । तद्नामकरोग क्ष त दो । टौ दोल", दा । स द्विविध शारीर आगन्तुक्षि । तयो शारीर पवनपित्तकफशोणितसन्निपातनिमित्त । आगन्तुरपि पुरुषपशुपक्षिव्यालसरीसृप प्रपतनपीडनप्रहाराग्निक्षारविषतीक्ष्णौषधशकलक पालशृङ्गचक्रेषुपरशुशक्तिकुन्ताद्यायुधाद्यभिघातनिमित्त । तस्य लक्षण द्विविध सामान्य वैशेषिक च । तत्र सामान्य रुगव्रणगात्रविचूर्णने प्रजतीति व्रण । विशेषलक्षण पुनर्वातादिलिङ्गविशेष ।" सु चि १ष । स पुन पञ्चदशविध । पृथग्दोषैस्त्र य समगजास्त्रय सन्निपातेनैक एवम्भूता रक्तस हिते सप्त, एव चतुर्दश, रक्तेन केवलमेक इति पञ्चदश । “स पञ्चदशधा दोषै सरक्तैस्तत्र मारु तात् । श्याव कृष्णोऽरुणो भस्मकपोतास्थिनिभो ऽपि च । मस्तुमांसपुलाकाम्बुतुल्यतन्वल्पसंस्रुति । निर्मांसस्तोदभेदाढ्यो रुक्षश्चटचटायते । पित्तेन क्षिप्रज पीतो नील कपिलपिङ्गल । मूत्रकिंशु कभस्माम्बुतैलाभोष्णबहुस्रुति । चारोषितमस्तम मन्यथारागोषपाकवान् । कफेन पाण्डु कण्डूमान् बहुश्वेतघनस्रुति । स्थूलोष्ठ कठिन स्नायुशिरा जालततोऽल्परुक् । प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्त एव सुदरिरेत् । वाजिस्थानसमो गन्धे युक्तो लिङ्गैश्च पै त्तिकै । द्वाभ्या त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्यात्तच्चवणद्वरा म् ।" इति । जिह्वाप्रभो मृदु श्लक्ष्ण श्यावोष्ठवि टिक सम । किञ्चिदुन्नतमध्यो वा व्रण शुद्धोऽनु पद्रव । इति । त्वगामिषशिरास्नायुसन्ध्यस्थीनि व्र णाश्रया । कोष्ठा मर्म च तान्याहु दु साध्यान्यु त्तरोत्तरम् । सुसाध्या सत्त्वमांसाग्निवयोबलवति व्र ण । प्रमोदीर्घत्रिपुटकचतुरस्राकृतिश्च य । तदा स्फिक्पायुमेढ्रौष्ठपृष्ठान्तर्वक्त्रगण्डग । लक्ष्माश्रयी दिदघ्ननासिकापाङ्गनाभिषु । सेवनीश्रुतिपीठ पार्श्वकक्षास्तनेषु च ।" इति । वा उ २५ष । त था—त्वगामिषशिरास्नायुसन्ध्यस्थिकोष्ठमर्माणीति । तत्राधिकश्चतुर्विधो स्वपदी व्रण मृपवार, अ पा श्वयमदीर्घमाणा दुरुपचारा । तथा दन्तु रच अनल्पिपुटक इति अष्टाङ्गनिष्माणा श्रवा विकृताकृतयो दुरुपक्रमा भवन्ति । इति । अदर्दना गु बहुधा तद्यथा—[illegible]

[illegible]

दुर्बलकर्षिकायमककट्टाचीनविवस्वितानगोफणा पञ्चाङ्गुलीति चतुर्दश। व्रणायतनविशेषेण तदस्थानि त्रिधा गाढसमशिथिलानीति। सु.सू.१८अ.। वाग्भटस्तु उत्सङ्गं पञ्चाङ्गुलीस्थाने पञ्चाङ्गीति स्वीकरोति। विशेषः स्वस्वपर्य्यायेषु सम्याः।

व्रणकृत् । पुं । भल्लातकवृक्षे। ভেলা গাছ। रमा.। [रा.नि.व.५।

व्रणकेतुः (घ्नी) । पुं, स्त्री। दुग्धफेन्याम्।

व्रणग्रन्थिः । पुं। रोगभेदे। व्रणेर घेटा। लक्षणं—"पक्के रूढमात्रे वा व्रणे सर्व्वरसाशिनः। सान्द्रे वा बस्तरहिते गात्रेऽस्याभिहतेऽथवा। वाताश्रमसृतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम्। कुर्य्यात् सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः॥" वा.उ. २६अ.। [वै.निघ.।

व्रणघ्नी । स्त्री। लघुकारवेल्लके। ছোট উচ্ছে।

व्रणजिता । स्त्री। मुण्डाम्। मूर्व्वी। वै. निघ.। [हाटी। श.च.।

व्रणदिट् । पुं। ब्राह्मणयष्टिकायाम्। वामन

व्रणधूपनः । पुं। तन्नामकधूपदानविधौ। यथा—"शरावसम्पुटे छिद्रा कल्कमङ्गारदीपितम्। छिद्रे नेत्रं निवेश्याथ व्रणं तेनैव धूपयेत्॥" अत्र व्रणनाड़िका दशाङ्गुलमिता कार्य्या। भा.।

व्रणरोपणरसः । पुं। क्षुद्ररोगाधिकारे श्री प्रथम्। पाठः—"गन्धिशादिफणातुल्यं चार्द्धं च क्षौरमर्दितं। कुमार्य्यां नरमूत्रेण चित्रकेण च सिसुना। क्षीवर्चलेन च पृथक् युक्ता च विबुधैः क्रमात्॥" मात्रा ६ र.। अनु. मधु। रस.चि.।

व्रणशोथः । पुं। व्रणनिमित्तश्वयथौ। तस्य पूर्व्वरूपे शोथस्यैकदेशोत्थानम्। स षट् वातपित्तकफसन्निपातरक्तागन्तुभेदेन। यथा—'पृथक्समस्तदोषोत्था रक्तजागन्तुजौ तथा। व्रणशोथाः षडेते स्युः संयुक्ताः शोथलक्षणैः॥" मा.नि.। [वै.निघ.।

व्रणशोधनः । पुं। कम्पिल्लके। কমলাগুড়ি।

व्रणशोषः । पुं। क्षतजन्यशोषरोगे। निदानं—"रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात्। व्रणितस्य भवेच्छोषो स चासाध्यतमो मतः॥" मा.नि.।

व्रणस्थानम् । क्ली। व्रणवस्तुनि। ঘায়ের স্থান।

तानि च त्वङ्मांससिरास्नायुस्थिसन्धिकोष्ठमर्म्माणीत्यष्ट भवन्ति। सु.सू.२२अ.।

व्रणहः । पु। एरण्डवृक्षे। श.च.। स्त्री (हा)। गुडूच्याम्। श.र.। [शूलिया। वै निघ.।

व्रणहरी । स्त्री। लाङ्गलिकौषधौ। विषला-

व्रणहृत् । पुं। भल्लातकवृक्षे। ভেলা গাছ। कलिकारीवृक्षे। विषलाङ्गुलिया। रा.नि.व.४।

व्रणायामः । पुं। वातव्याधिविशेषे। लक्षणं—"मर्म्माश्रितं व्रणं प्राप्य वायुर्यः सर्व्वदेहगः। वेदैरानामयेद्देहं व्रणायामन्तु तं त्यजेत्॥" मा.नि.।

व्रणारिः । पुं। बोलनामगन्धद्रव्ये। গন্ধবোল। रा.नि.व.६। अगस्तिवृक्षे। বামনা গাছ। रा. नि.व.१०।

व्रणोपक्रमः । पुं। व्रणचिकित्सायाम्। व्रणोपक्रम षष्टिविधोऽपतर्पणादिभेदेन। यथा—अपतर्पणमालेपः परिषेकोऽभ्यङ्गः स्वेदो विम्लापनमुपनाहः पाचनं विस्रावणं स्नेहो वमनं विरेचनं छेदनं भेदनं दारणं लेखनमेषणमाहरणं व्यधनं विस्रावणं सीवनं सन्धानं पीडनं शोणितास्थापनं निर्व्वापणमुत्कारिका कषायो वर्त्तिः कल्कः सर्पिस्तैलं रसक्रियावचूर्णनं व्रणधूपनमुत्सादनमवगाहनं मृदुकर्म्म दारुणकर्म्म क्षारकर्म्माग्निकर्म्म कृष्णकर्म्म पाण्डुकर्म्म प्रतिसारणं रोमसञ्जननं लोमापहरणं वस्तिकर्म्मोत्तरवस्तिकर्म्म बन्धः पत्रदानं कृमिघ्नं बृंहणं विषघ्नं शिरोविरेचनं नस्यं कवलधारणं धूमो मधुसर्पिर्यन्त्रमाहारो रक्षाविधानञ्चेति। सु. चि.१अ.।

व्रतम् । क्ली। ईप्सिताकामनियमे। च.सू.१अ.।

व्रततिः (ती) । स्त्री। लतायाम्। अम.।

व्रतादेशः । पुं। उपनयने। स्मृतिः।

व्रश्चनम् । क्ली। छेदने। पु। स्वर्णादिच्छेदके शस्त्रे। ছেনী। अम.।

व्रह्मा (न) । पु। विधातरि। तत्प्रादुर्भावः यथा—"विधातायम्समस्तमायुर्व्वेदं प्रकाशयन्। स्वनाम्ना संहितां चक्रे लक्षश्लोकमयीमृजुम्॥" इत्यादि। भा.।

व्रीड़ा । स्त्री। वनकुन्दलिकायाम्। प.मु.।

व्रीहिः । पु। प्रावृट्कालजातधान्ये। আউ

धान्य। हैमन्तिकशूकधान्यमात्रे च। मे.। तस्य लक्षणम्—"वार्षिका कण्डिता शुक्ला व्रीहयश्चिरपाकिन।" तद्भेदा—"कृष्णव्रीहि पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि। शालामुखो जतुमुख इत्याद्या व्रीहय स्मृता॥" गुणा—"व्रीहय कथिता पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमा। अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्चस्का. षष्टिकै समा। कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणा परे॥" भा पु १म.धा.व.। "मधुराम्लपाकश्च व्रीहि पित्तकरी गुरु।" च.सू.२७अ। शीत मधुर शीतल पित्तघ्न कषाय स्निग्धो रुच्य. कृमिकफहर तापरक्तहरश्च। तथा पुष्टिकर श्रमघ्न वीर्य्यवृद्धिकरी रुच्य आनन्दजनको वातशमकश्च। रा.नि.व १६।

व्रीहिकाञ्चनः । पुं । मसूरशस्ये । त्रिका ।

व्रीहितुण्डिका । स्त्री । देवधान्ये । देधान। वै.निघ.।

व्रीहिधान्यम् । क्ली । षष्टिकादिधान्ये । वै.निघ.।

व्रीहिपर्णिका (र्णी) । स्त्री । शालपर्ण्याम्। शालपानि। रा.नि.व.४। [रमा.।

व्रीहिभेदः । पुं । चीनाकधान्ये । काङ्नीधान।

व्रीहिमुखम् । क्ली । व्यधनार्थं व्रीहिमुखाकारमुखशस्त्रे । सु.सू.८अ। तत् षडङ्गुलायत स्यात्, खड्ग चतुरङ्गुलफलश्च कार्य्यम्, तन्मुखञ्च व्रीहिविलाय समूढकुण्ठञ्च कार्य्यम्। इति सु टी.ड. भोज। [धान्ये। काङ्नी धान। वै.।

व्रीहिराजिकः । पु । चीनाकधान्ये, कङ्

व्रीहिश्रेष्ठः । पुं । शालिधान्ये । (देरादुधान। रा नि व.१६।

व्रीह्याख्यम् । क्ली । व्रीहिमुखशस्त्रभेदे । च.द.।

श

शंठः । पुं । सुपक्वाम्रमधिकफले । गोलाप जामा। धन्वि.।

शंवरम् । क्ली । जले । अम । रा.नि.व १४।

शकटः । पुं, क्ली । धवश्चे । गाओया गाछ। रथ । शरीरे । वै निघ.। तिनिशवृक्षे । रा.नि. व ८। [गाछ। र.मा.।

शकटाख्यः (कः) । पुं । धवश्चे । धाओया

शकलम् । क्ली । त्वचि । शुड़हद्। रा.नि. व.६। चारशके । पद्मदले। पद्मेर डाँटा। वै.निघ.। खण्डे । छाल। त्रिका.। खण्डे । र्धाङ्गेन। पुं, क्ली। खण्डे। अर्द्धे। अम.।

शक(कु)ली (न) । स्त्री, पुं । मत्स्यभक्ष्ये । शिङ्गाल माछ। अम.म.। गुणा:—वातकफहरम्। चकि ११अ.। महाशकुलमत्स्ये। रुइ माछेर, शिल्ताल्ताडिन। गुणा—"शकुली रोहिताकारा भूमी माधवदर्शा। गुर्वी वाकि च मधुरा भेदिनी दोषदोषणी॥" राज.१व।

शकुनः । पु । पक्षिणि । पक्षी । शकुनि । मे.। कलविङ्के । श्यामा पाखी। वै निघ.। क्ली। स्त्र अद्दृष्टदर्शने । सगुन्। मे.।

शकुनघ्ना । स्त्री । चुद्रगहनीधिकायाम्। चु स्त्र टिट्टिकि। त्रिका.।

शकुनाहृतः (त) । पुं । शालीशविशेषे । शकुनिहृत । भक्ष्यविशेषे । वै निघ.। शालिधान्यभेदे । भा पु.१म धा.व.। गुणा—शालिवत्।

शकुनिः । पुं । पक्षिणि । पाखी । अम.। कलविङ्के । श्यामा पाखी । पक्षी । रा नि.व १८। चिल्लपक्षिणि । चील पाखी। हे.च.। [हारा.।

शकुनिप्रपा । स्त्री । पक्षिपानीयशालायाम्।

शकुनी । स्त्री । बालग्रहविशेषे। यथा—'शकुनी भयवती विहङ्गमैश्च विषयपरिपीडित. समन्तात्। स्फोटैश्च ... भवति ... ॥" सु उ.२७अ.। श्यामापक्षिणि। श्यामा पाखी। रा नि.व १८।

शकुन्तः (न्तिः) । पु। पक्षिणि। पाखी। भासपक्षिणि। कुक्कुटभेदे। वै.निघ। काकपक्षिणि। ... कीटविशेषे। मे.।

शकुन्दः । पुं। कैवर्त्तीमुस्ते। रा.नि व.१०।

शकुलः । पुं । मत्स्यविशेषे । शल माछ । गुणाः "शकुली मधुरो ग्राही रुच्यः पित्तास्रजिद्गुरुः ।" राज.३प । [त्रिका. ।

शकुलगण्डः । पुं । मत्स्यविशेषे । शाल माछ ।

शकुला । स्त्री । कटुकायाम् । कट्की । रा.नि. व.६ ।

शकुलादनी । स्त्री । कटुका । कट्की । रा.नि.व.६ । च.सू.४अ.भेदनीये । जलपिप्पल्यां, कचटशाके । काचड़ादाम । र.मा. । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । गण्डदूर्वायाम् । जटामांस्यां । गण्डूपद्यां । केंचो । कट्फली । विश्वः ।

शकुलार्भकः । पुं । गडकमत्स्ये । गरुई माछ । अम. ।

शकुलाचकः (का) । पुं, स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । गण्डदूर्वायाम् । अम. । [र.म. ।

शकुलाची । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् । रा.नि.

शकृत् । क्ली । विष्ठायाम् । अम. ।

शकृत्करिः (री) । पुं, स्त्री । गोवत्से । त्रिका. ।

शकृत्कारः । पुं । मलत्यागकारके । व्याक. ।

शकृद्द्वारम् । क्ली । मलद्वारे । वै.च. ।

शकृद्भवः । त्रि । द्रवरूपे । भा म.४अ.तालुक णटकचि. । [सु.सू.२८अ ।

शकृद्रसः । पुं । गोमयरसे । गोवरेर रस ।

शक्करः (रिः) । पुं । वृषे । वृ च. । त्रिका. ।

शक्तवः । पुं । भ्रष्टयवादिचूर्णे । छातू ।

शक्तिकः । पुं । गन्धके । रस.र. रस.कौ. भैष. वादशायसे । [जटा. ।

शक्तिपर्णः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । छातिम गाछ ।

शक्तुः । पुं, क्ली । भर्जितयवादिचूर्णे । छातू । "धान्यानि भाष्ट्रभ्रष्टानि यवे ... ।" रा.नि.व. १६ । "यवपिष्टानि शक्तवः ।" भा. । "धाना भ्रष्टयवे भूम्नि स्त्रियां प्रभूम्नि शक्तवः ।" जटा. ।

शक्तुकः । पुं । तन्नामकविषभेदे । लक्षणं यथा —"यद्दष्टिः शक्तुकेनेव पूर्णमध्य. स शक्तुकः ।" भा.पू.१भ.विष.व. । क्ली । शक्तौ छातू । सा. कौ. ।

शक्तुपिण्डी । स्त्री । शक्तुकृतपिण्डाकारभोज्यद्रव्ये । छातुर लाडु । गुणाः—"गुर्वी पिण्डी खराऽत्यर्थं लघ्वी सैव विपर्ययात् ।" राज.३प. ।

शक्तुफला (ली) । स्त्री । शमीवृक्षे । शाँइ गाछ । अम. । श.र. ।

शक्त्ववलेहिका । स्त्री । शक्तुकृतावलेहिकायाम् । छातुर अवलेह । गुणाः—"शक्तूनामाशु जीर्यत मृदुत्वादवलेहिका ।" राज.३प. ।

शक्रः (कः) । पुं । कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । प.मु. । च.द.मेह.चि.न्यग्रोधाद्यचूर्णे । रस.र.कञ्चटावलेहे । अर्जुनवृक्षे । मे. । इन्द्रयवे । भैष च. द बालरो.चि. । [पेंचा । कटा. ।

शक्रगोपः । पुं । इन्द्रगोपकीटे । आवाडे

शक्रचापसमुद्भवा । स्त्री । भलात्याम् । वै. निघ । [श.र. ।

शक्रजः (जातः) । पुं । काके । त्रिका. ।

शक्रजा । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । राखालशशा । सु.चि.१८अ. । [वै.निघ. ।

शक्रदारुः । पुं । शालवृक्षे । तैलदेवदारुवृक्षे ।

शक्रद्रुमः । पुं । बकुलवृक्षे । भा म.१भ.ज्वरी पद्मचि.हारिशकाथे । "श्योणाकशक्रद्रुमे ।" तैलदेवदारौ । भा. ।

शक्रनेमी । स्त्री । इन्द्रसेनयवाम् । शुक्रकुटजवृक्षे । देवदारुवृक्षे । वै निघ. । [प.मु. ।

शक्रपर्य्यायः । पुं । कुटजवृक्षे । कुड़चिगाछ ।

शक्रपादपः । पुं । कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । रा.नि व.८ । देवदारुवृक्षे । अम. ।

शक्रपुष्पम् । क्ली । इन्द्रयवे । वै.निघ जीर्णज्व.चि.लवङ्गादिक्वाथे ।

शक्रपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । नागदमन्यां । नागदना । र.मा. । लाङ्गलीवृक्षे । विषलाङ्गलिया । अम. । [लाङ्गलिया । र.मा. ।

शक्रपुष्पिका । स्त्री । अग्निशिखावृक्षे । विश्व-

शक्रबीजम् । क्ली । इन्द्रयवे । रा.नि.व.८ ।

शक्रभूभवा । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । राखालशशा । श.च. ।

शक्रभूरुह: । पुं । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । वै.निघ. । [रा नि.व.६ ।

शक्रमाता । स्त्री । भार्ग्याम् । বামনহাটী ।

शक्रमूर्द्धा (न्) । पुं । वल्मीके । त्रिका. ।

शक्रयव: । पु । इन्द्रयवे । वै.निघ.२भ.भ.सा चि । भैष.बालरो.चि. ।

शक्रवल्ली । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् : রাখালশশা । रा.नि.व.३ ।

शक्रशाखी (इन्) । पु । कुटजवृक्षे । भा ।

शक्रशिरा: । पु । वल्मीके । रा नि व.१२ ।

शक्रसुधा । स्त्री । कुन्दुरुखोटी । সরলের আঠা । श च. ।

शक्रसृष्टा । स्त्री । हरीतक्याम् त्रिका. ।

शक्राख्य: । पु । उलूके, पेचके । त्रिका. ।

शक्राशनम् । क्ली भङ्गायाम् । ভাঙ,সিদ্ধি । गुणा — शक्राशनन्तु तीक्ष्णोष्णं मोहकृत् कुष्ठनाशनम् । बलमेधाग्निकृत् श्लेष्मदोषहारि रसायनम् ॥" राज. । पु । विजयावृक्षे । সিদ্ধি গাছ । प.मु. । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । श.च. । इन्द्रयवे । वै.निघ २भ.दुर्जलज्व.चि.शामोदयरसे ।

शक्राह्व: । पु । इन्द्रयवे । रा.नि.व.९ । भा.म. १भ.सन्तताद्ज्व.चि. । "शक्राह्वत्रिफलाम्बुतम् ।" स्त्री (ह्वा) । इन्द्रयवे । वा.उ.५भ भूतरावहते ।

शक्रेन्द्र. । पु । इन्द्रगोपकीटे । আষাঢে পোকা । वै.निघ.२भ.षर्म.चि.त्रिफलागुग्गुली ।

शक्करी । स्त्री । मद्युल्या । আফুল । उणा. ।

शक्वा (न्) । पुं । गजे । उणा. ।

शङ्कर: । पुं । श्वेतार्के । শ্বেত আকন্দ । भीमसेनीकर्पूरे । कपोते । वै.निघ. । वैद्यविनोदग्रन्थकारे । नाड़ीपरीक्षाकारे ।

शङ्करप्रिय: । पु । द्रोणपुष्प्याम् । घल्घसा । प.मु. । तित्तिरिपक्षिणि । शब्दकल्पद्रुम. ।

शङ्करमत(लोह)म् । क्ली । धर्मसि लौहम् भा. । रस.चि ६भ । [तरी ।

शङ्करशुक्रम् । क्ली । पारदे । भा.ज्व.चि.कल्प

शङ्करस्वेद: । पुं । आमवाते स्वेदविशेषे । "कार्पासास्थिकुलत्थिकातिलयवैरेरण्डमूलातसवर्षाभूशणवीजकाञ्जिकयुतैरेकीकृतैर्वा पृथक् । स्वेद स्यात् ॥" भैष । 'शकृता महिषाणां गोमयेन तथैव च । अग्नितप्तेन य: स्वेद: शङ्करस्वेद उच्यते ॥" ज.द.१८ष. ।

शङ्करा (री) । स्त्री । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । रा.नि व.८ । मञ्जिष्ठायाम् । श.र. ।

शङ्कराद्रि: । पु । शुक्लार्कवृक्षे । শ্বেত আকন্দ । रा.नि.व.१० । [व.१२ ।

शङ्करावास: । पु । भीमसेनीकर्पूरे । रा.नि.

शङ्कराख्या । स्त्री । ह्रस्वशमीवृक्षे । वै निघ. ।

शङ्कित: । पु । चोरकनामगन्धद्रव्ये । हिं चोरा । গেটেলা । रा नि.व १२ ।

शङ्कु: । पु । मत्स्यविशेषे जलजन्तुविशेषे । शंकोच इति भाषा । चर्क चि.४र्थ शतके । चर्म । कीलके । मे. । पत्रशिराजाले । পাতার শির । मद्रे हे.च. । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी । अटा. ।

शङ्कुकर्ण: । पु । गर्द्दभे । त्रिका. ।

शङ्कुचि: । पुं । मत्स्यविशेषे । शङ्कु माछ । श.र. ।

शङ्कुतरु: (वृक्ष:) । पु । शालवृक्षे । श.र. र.मा. ।

शङ्कुफलिका (फली) । स्त्री । ह्रस्वशमीवृक्षे । ছোট শাঁই গাছ । रा.नि.व ८ ।

शङ्कुमुखी । स्त्री । निर्विषजलौकायाम् । নির্বিষ জোঁক । सु.सू.१३ष. । See जलायुका ।

शङ्कुला । स्त्री । यन्त्रिकायाम् । জাঁতি । शब्द कल्प. । उत्पलपत्रायाम् । उणा. ।

शङ्कोच: (चि.) । पुं । मत्स्यविशेषे । শঁকোচ মাছ । अटा । श.र. ।

शङ्ख: । पुं, क्ली । तन्नामकस्थावरविषभेदे । स च अतिविषासदृश: । मूलविषे, दारुमोचभेदे वा । সেঁকো, দারুমুচ । चवि.स्थान.२६ष. । समुद्रकोषस्थजन्तुविशेषे । শাঁক । गुणा:—"शङ्खः स्वादुरसपाका मधुर. । शीता. स्निग्धा. पित्ते बर्चसा. श्लेष्मवर्द्धना: ॥" सु.सू.४६ ष. । कटु शीत. पुष्टिवीर्यबलद. गुल्मशूलकफश्वासविषघ्न । रा.नि.व.१८ । "कटुर्ष्ण हिमं

शङ्ख कांशीयं टङ्कणलेया । नीलाञ्जनं शुक्तिभेदा शुल्का सवराटिका । जम्बीरवारिणा खिन्ना चालिता कोष्णवारिणा । शङ्खिमायाल्पमी योज्या मिवरिमिर्योगसिद्धये ।” इति शङ्खादिगुडि । सा कौ । शङ्खनाभी । शङ्खनाभि । र सा स ण्दश नाकरसे । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी । रा नि व १३ । च द ज्वरातिसा चि कलिङ्गाद्यगुडिकायाम् । कर्णसमीपदेशे । रा नि व.१८ । भुवोः पुच्छान्त योरपरि कर्णललाटयोर्मध्ये सम्मंदये । तत्र सद्यो मारकम् । सु शा ६ष ।

शङ्खकः । पु । शङ्ख । शांक । सी । नीलका शीषे । नील हिराकस । वै निघ । शिरोरोगभेदे । तस्य लक्षण —‘रक्तपित्तानिला दुष्टा शङ्खदेशे विमूर्च्छिता । तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्व्वन्ति दारुण । स शिरो विषवद्वेगी निरुध्याशु गलं त था । त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति ।’ मा नि । च इन्द्रिय ८ष्म । [सु. ।

शङ्खकान्द. । पु । शङ्खालौ । शांक आलु । प

शङ्खकुसुमा । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम् । श्वेत अपराजिता । रा नि व ३ । [चिका. । श र. ।

शङ्खचरी (चर्च्चौ) । स्त्री । ललाटकायां ।

शङ्खचूर्णम् । क्ली । शङ्खभस्मकृतचूर्णे । शांकेर चून । गुणा —पटु चारम् चक्षु पर क्रामिघ्न । राम ३प. । See चूर्णम् ।

शङ्खज. । पु । पारावताण्डाकारस्थूलमौक्तिके । बड शङ्खमुक्ता । शब्दकल्प ।

शङ्खद्रावक. । पु । प्लीहयकृदधिकारे । शङ्ख द्रावक । शङ्खादिद्रव्यसङ्करजातद्रावकौषध । पाठ —शङ्खचूर्णं यवचारं सर्जिचारं टङ्कणं विट् सैन्धव सौवर्चलं सामुद्रं कर्कश फटिकारौ नृसारद सम भाग काचकूप्यां निधाय वारुणीयन्त्रेण साधयत् । भैष. । [रा.नि.व ६ ।

शङ्खद्रावी (ण्) । पुं । अम्लवेतसे । अम्ल वेतस ।

शङ्खधरा । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । हिंचे । मा.पू १भ मा.व । [जुई । वै निघ ।

शङ्खधवला । स्त्री । शक्लयूथिकायाम् । श्वेत

शङ्खनखः । पु । क्षुद्रशङ्खे । घोंङ्गा । प्रभ म. । नखीभेदे । श.र. । क्षुद्रशङ्खे । र.मा ।

शङ्खनखा स्त्री) । स्त्री क्षुद्रशङ्ख्याम् । र.मा ।

शङ्खनाभि । स्त्री । सुगन्धद्रव्यविशेषे । शङ्ख नाभि । इय जम्बीररसेन भाविता शङ्खिमायाति । सा कौ । भा उपद ।

शङ्खनाम्नी । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम् । श्वेत अपराजिता । वै निघ ।

शङ्खपाल । पु । स्वनामप्रसिद्धे दर्वीकरसर्पविशेषे । सु कल्प ४ष ।

शङ्खपुष्पिका । स्त्री । श्वेतयूथिकायाम् । श्वेतापराजितायाम् । श्वेत जुई, श्वेत अपराजिता । शि शो कृ टी उन्मा चि ।

शङ्खपुष्पी । स्त्री । (Andropogon aciculartum, or Canscora decussata.) लताजातिविशेषे । शङ्खाहुली डानकुनी । प्रसू-इति केचित् स्वर्णमारवी । श्वेतापराजितायाम् । श्वेत अपराजिता । वम् शङ्खिनी । गुणा — हिमा तिक्ता मेधास्वरकरी ग्रहभूतादिदोषघ्नी च । रा नि व ३ । “शङ्खपुष्पी सरा मेध्या वृष्या मानसरोगहृत । रसायनी कषायोष्णा स्मृतिकान्तिबलाग्निदा । दोषापस्मारभूतालक्ष्मीकुष्ठक्रिमिविषप्रणुत् ॥” भा पू.१ । [रा नि व ३ ।

शङ्खमालिनी । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायाम् ।

शङ्खमुख पु । कुम्भीरे । है.च ।

शङ्खमूलम् । क्ली । श्वेतमूलके । सादा मूला । रा.नि.व ७ । [वै निघ ।

शङ्खयूथिका । स्त्री शुक्लयूथ्यां । श्वेत जुई ।

शङ्खवटी । स्त्री । अग्निमान्द्ये शूलाधिकारे च हिता वटी । पाठ —“चिञ्चाचारपलं पटुव्रजपलं निम्बूरसे कल्कितं तस्मिन् शङ्खपलं सुतप्तमसकृन्निर्वाप्य शीर्णावधि । हिङ्ग्वोषपलं रसामृतबलीनिःच्चिप्य निष्कांशिकान् बद्धा शङ्खवटी चयकृच्छ्रविकारादपङ्क्तिशूलादिषु ।” यावत् चूर्ण हइया ना याय, तावत् शङ्खके बारम्बार पोडाइया लेबुर रसे फेलिबे, चूर्णवत् हइले तुलिबे । तेंतुलछालेर ८ तो. पकलवण मिलित ८तो. उक्त शङ्खचूर्ण ८ तो. हिङ्गु, शुंठ, पिपुल ओ मरिच मिलित ८ तो. पारा, विष ओ गन्धक प्रत्येके अर्द्ध तोला एकत्र लेबुर रसे

माड़िया माड़िया अम्ल रस हइले वटी करिबे। रस चि.। भैष.।

शङ्खविषम् । क्ली। (Arsenicum album.) White arsenic विषभेदे। सेँको। हि दा साम्बलखार शनूबुलखार, सम्बलुलखार। तैं तेल्लपाषाणम्। ला वेल्लइपाषाणम्। [वै.निघ.।

शङ्खसह्वाग्रः । पु। शङ्खालौ। शाँक आलू।

शङ्खाख्यः । पु। इहनखे। बडनखी। र मा.।

शङ्खालु (क) । पु। श्वेतालौ। शाँक आलू। वै.निघ.।

शङ्खावर्त्तः । पु। शम्बूकावर्त्तनामभगन्दररोगे। See शम्बूकावर्त्त। शौनशङ्खाटकेषु तन्नामका स्थिसन्धिभेदे। सु शा ५श.।

शङ्खास्थि । क्ली। मस्तकस्थास्थिदये। माथार खुलि। च.शा ७श। पृष्ठास्थनि। रा.नि.व १८।

शङ्खाह्वली । स्त्री। शङ्खपुष्प्याम्। श्वेत अपराजिता। रा.नि.व २।

शङ्खाह्वया (ह्वा) । स्त्री। शङ्खपुष्पीलतायाम्। श्वेत अपराजिता। रा नि.व २। वै निघ २भ छर्दि चि.धान्यकयूषे। [श.च।

शङ्खिका । स्त्री। चोरपुष्प्याम्। चोरहुली।

शङ्खिनः । पु। शिरीषवृक्षे। वै निघ।

शङ्खिनिका । स्त्री। ग्रन्थिपर्णवृक्षे। गेँठेला। वै निघ.।

शङ्खिनी । स्त्री। चोरपुष्प्याम्। चोरहुली, भाँटूइ इति पूर्ववङ्गे। प्रयोगोऽस्मिन्दृष्टे। "कसु ककुटरणायशङ्खिनीचर्मधान्य।" यवतिक्तायां। श्वे-तवुह्रायां। रा नि व.३। प सु.। सु म ३८श। च. सू ४श.। वा मू १५श.। चर्मकषायां। चामरक षा। च द.परिणामशूले। "समला शङ्खिनी श्वे ता।" श्वेतापराजितायां। वै निघ। शुक्लपुन्नाग वृक्षे। विश्व.। श्वेतगुञ्जायां। श्वेत चूका। श.र.।

शङ्खिनीफलः । पु। शिरीषवृक्षे। रा नि व.८।

शङ्खिनीवासः । पु। शाखोटवृक्षे। श्याओड़ा गाछ। श.च.।

शङ्खोदधिमलः । पुं। समुद्रफेने। वै निघ.।

शङ्खोदरी । स्त्री। वृक्षविशेषे। वम् गुन्द्-रा। गुणाः—उष्णा कफवातघ्नी शूलामवातघ्नी च। वै.निघ.।

शची । स्त्री। शक्रायाम्। पिडिः। वै.निघ। शतावर्य्यां। शतमूली। मे।

शट । त्रि। अम्लरसे। व्याकः।

शटिः (टी) । स्त्री। शट्याम्। शठी वन आदा। श र.। च.सू.४श.।

शट्टकम् । क्ली। सघृतजलमिश्रितशालिचूर्णे। सवेदार शटा। "शालिचूर्णं घृत तोय मिश्रित शट्टक भवेत्।" भा.।

शठम् । क्ली। तीक्ष्णलौहे। रा नि व १३। तग रपुष्पे तगरपादिके। तगरपाड़का। रा नि.व. १०। कुङ्कुमे। रा नि व.१२। पु। धुस्तूरवृक्षे। रा नि.व.२१। चित्रकवृक्षे। तालवृक्षे। स्त्री। आम्रातकवृक्षे। वै निघ.। [नि व.४।

शठाङ्गा (ख्या) । स्त्री। अम्लष्ठायाम्। रा.

शठिका (ठी) । स्त्री। (Curcuma zedoaria. Syn Curcuma zerumbet) Long and round zedoary. स्वनाम ख्यातमूले। गन्धशटीति च ख्याते। शटी। हि कचूर। बम्. कचोरा, कापुरकाचरी। तैं कि चलिएगड्डल। गुणाः—वातकफश्वासकासज्वरवि नाशिनी। राज। "सुगन्धि कटुपाका स्यात् कुष्ठार्शोव्रणकासनुत्। तथा सतुष • । भा। "शठी तिक्ता च कटुका कोष्णा तीक्ष्णा ग्निदीपनी। सुगन्धी रुचिरा लघ्वी मुखस्वच्छकरी मता। कोपनी रक्तपित्तस्य गलगण्डादिनाशनी। कुष्ठार्शोव्रणकासघ्नी श्वासगुल्मकफापहा। त्रिदोष कृमिवातानां ज्वरस्फोटादिनाशकृत्।" वै.निघ.। See कर्पूर। आरण्यकार्द्रक। वन आदा। च.द कफज्व चि.निम्बादि। "शठीभूनिम्बपौष्क रम्।" च द ज्व चि.किराततिक्तादौ। भा.म १भ. कफकृजज्व.चि। "शठीकलिङ्गकिसिमाभया।"

शठीरूपा । स्त्री। कन्दगुड़ूच्याम्। वै निघ।

शठ्यादिः । पु। त्रिदोषज्वरे कषायविशेष। "शठीपुष्करमूलञ्च भार्गी शठी दुरालभा। गुडूची नागरं पाठा किरात कटुरोहिणी।" च द ज्व.चि।

शणः । पुं। (Crotalaria juncea.) In

-dian hemp. स्वनामख्यातक्षुपे । शण गाछ । हिं शण । ते शणमनुवेल्ल, जिनपनर, देल्लचेट् । ता. जेनपनर् । द्रा. जनवकनर । प.मु । गुणा: —अम्लः कषायो मलगर्भास्रपातनः वान्तिकृत् वातकफघ्नश्च । रा.नि.व.४ । तत्पुष्पं रक्तपित्ते हितं मलरोधकञ्च । बीजं शोणितशुद्धिकरम् । राज.३प । क्ली । शणे । हे.च. ।

शणकन्दः । पुं । चर्म्मकषायो । चामड़ कषा । रस.र.छद.चि.वह्निभस्मातकरसे ।

शणघण्टा (ण्टिका) । स्त्री । शणपुष्पाम् । वन शणइ । रा.नि.व.४ ।

शणपर्णी । स्त्री । अस्तनपर्णाम् । शब्द । श.र. ।

शणपुष्पिका । स्त्री । शणपुष्पा । आढक्याम् । शब्द । आ.पू.१भ.धा.व ।

शणपुष्पी । स्त्री । शणसदृशविटपे क्षुपे, महाशणे । झनझनिया, वन शण । हिं घागरी, शणइ, वनशणइ । शणहुली । सु.सू.३८म संशोधने । च. सू.१.४म. । गुणा: —कषाया कफवातघ्नी अजीर्णज्वरघ्नी वामनी रक्तदोषघ्नी च । रा.नि.व.४ । जवाइचे । र.मा. । [च ।

शणमूलम् । क्ली । शणशिफायाम् । सु.सू.२६

शणालः (लुकः) । पुं । आरग्वधवृक्षे । शोंदाल गाछ । श.र. । [रा.नि.व.४ ।

शणिका । स्त्री । शणपुष्पाम् । वन शण,

शरडम् । क्ली । पद्मिन्याम् । श.र. । पुं । नपुंसके । अम. ।

शण्ठः । पुं । क्लीबे । हिज्ड़े । भ.टी.भ. । वृषपुच्छे । जटा. । भल्लमल्लिके । खोजा । अम. ।

शतकुन्दः । पुं । करवीरे । "शतकुन्द, करवीरे ।" रा.नि.व.१२ ।

शतकुलीरकः । पुं । मायव्यकीटविशेषे । सु.कल्प.८म. । See कीटः । [च.चिकि ।

शतकुसुमा । स्त्री । शतपुष्पायाम् । शुल्फा ।

शतकोटि । क्ली । हीरके । रा.नि.व.१३ । See वज्रम् ।

शतकौम्भ(क)म् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ ।

शतक्रतुद्रुमः । पुं । कृष्णकुटजवृक्षे । वै.निघ. ।

शतक्रतुयवः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निघ. ।

शतखण्डम् । क्ली । सुवर्णे । श.च. ।

शतग्रन्थिः । स्त्री । दूर्वायाम् । नीलदूर्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

शतघ्नी । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । बिछाती । करञ्जवृक्षे । मे । गलरोगविशेषे । लक्षणं यथा— "वर्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी या चितातिमात्रं पिशितप्ररोहैः । नानारुजोच्छ्रायकरी त्रिदोषाज्ज्ञेया शतघ्नीव शतघ्न्यसाध्या ॥" सु.नि.१६म. ।

शतच्छदः । पुं । काष्ठकुट्टपक्षिणि । कांठठोकरा पाखी । त्रिका ।

शतजटा । स्त्री । शतमूल्याम् । चि.क.क. ।

शतदन्तिका । स्त्री । नागदन्त्याम् । हातिशुँड़ । रा.नि.व.५ ।

शतदलमल्लिका । स्त्री । स्वनामख्यातपुष्पक्षुपे । शतदलमल्लिका । प.मु ।

शतदला । स्त्री । शतपत्रीपुष्पवृक्षे । शेउति, गोलाप । रा.नि.व.१० ।

शतद्रुः । स्त्री । नदीविशेषे । तज्जलं शीतलं लघु स्वादु सर्व्वरोगहरं निर्म्मलं दीपनं पाचनं बुद्धिमेधाबलकरञ्च । रा.नि.व.१४ ।

शतधा । स्त्री । दूर्वायाम् । श.च. ।

शतधौतघृतम् । क्ली । यत् पुनः पुनः मन्थ्य शीताम्भसा निर्म्मथ्यते तथाविधघृतमिति । शतधौत घि । ईशानदेवः । "शत वारान् शीततोयेन धौतं किञ्चित् घृतम् ।" डल्लणः । सि.यो.दाह-चि । [रा.नि.व.६ ।

शतनिन्दिका । स्त्री । शतावर्य्याम् । शतमूली ।

शतपत्रम् । क्ली । कमले । पुष्पभेदे । रा.नि.व. १२ । वा.उ.२२म. । शतदलकमले । रक्तपद्मे । वा सू.४म. ।

शतपत्रः (कः) । पुं । मयूरे । मे. । राजकीरे । शुको पाखी । अयं प्रतुदजातीयः । रा.नि. व.१९ । हे.च. । सु.सू.४६म. । (कः) काष्ठकुट्टकपक्षिणि । अम. । च.सू.२७म. । सारसपक्षिणि । मे. ।

शतपत्रा (त्रिका, त्री)। स्त्री। शतदलमल्लिकायाम्। শ্বেত বা পাটলবর্ণ গোলাপ। हि सेवती, गुलाब। म सेवती। क सेवतिगे। तें चेमन्तिचेट्टु। गुणा — शीतला तिक्ता कषाया कुष्ठघ्नी मुखस्फोटहरा रुच्या दाहपित्तघ्नी च। रा. नि व १०। 'शतपत्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघु। दोषत्रयास्रजिद्वर्ण्या तिक्ता कट्वी च पाचनी॥' भा। नीलदूर्व्वायाम्। रा नि व ८।

शतपदी। स्त्री। शतमूल्याम्। শতমূলী। रा नि व ४। कर्णजलौकायाम्। কাণবিছা, কাণকোটারি। हि खान् खोजारा। ई च। सा चाष्टधा — परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पिशिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा चेति। ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये भवति। सु कल्प ८अ।

शतपद्मम्। क्ली। श्वेतकमले। र मा.।

शतपर्व्वा(न्)(र्व्विका)। पु स्त्री वंशे। বাঁশ। रा नि व ७। त्र द श्वास त्रि.नरुणादष्टते। (र्व्विका) यवे। श र। शतपोरनाम्नि इक्षुभेदे। हि शतपोरक। गुणा — शतपर्व्वा भवेत् किञ्चित् कोशकारगुणान्वितः। विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः॥'' भा। स्त्री (र्व्वा, र्व्विका)। दूर्व्वायाम्। वचायाम्। বচ। मे। श्वेतदूर्व्वायाम्। प सु। च चि २अ.। कटुकायाम्। कट्की। रा नि व.६। नीलदूर्व्वायाम्। रा नि व ८। कलम्बीशाके। भा पु १भ शा व।

शतपात् (द्)। स्त्री। शतपद्याम्। কাণকোটারী। जटा। [सु कल्प ८अ.।

शतपादकः। पुं। अग्निप्रकृतिकीटविशेषे।

शतपादिका। स्त्री। काकोल्याम्। वैद्य जग। कर्णजलौकायाम्। কাণকোটারী। श र.।

शतपादी। स्त्री। श्वेतकटभीवृक्षे। रा नि व ९। See कटभी। नीलापराजितायां। वै निघ।

शतपुत्री। स्त्री। क्षुद्रशतमूल्याम्। শতমূলী। र मा सं। लघुघोषायाम्। ক্ষুদ্র ঘোষা। वै निघ।

शतपुष्प। पु। षष्टिकशालिधान्ये। ষেটে ধান। वै निघ। स्त्री (ष्पा, ष्पिका। (Peucedanum Sowa P Graveslone) Drill seed- शताह्वायाम्। শুলফা। श र। रा नि. व ४। हि सोया। तें पेद्दसदापचेट्टु। गुणा — शतपुष्पा त्रिदोषघ्नी मेध्या पथ्या रुचिप्रदा।" अत्रि.१६अ। शतपुष्पा तु मधुरा वातपित्तहरा गुरुः।" राज ३प। च द वा ज्व चि पिप्पल्यादि। मिषभेदे। মৌরী। गवेधुकायाम्। रा.नि व ३। सु सू ३८अ। च सू ४अ।

शतपुष्पादल(शाक)म्। क्ली। शताह्वापत्रे। শুলফা শাক। मं सोउप। क सब्बशिगे। गुणा — मधुरमुष्णं गुल्मशूलघ्नं वातघ्नं दीपनं पित्तहृत् रुच्यञ्च। रा नि व ७।

शतपोद (क)। पु। शतपोनकनामभगन्दरविशेषे। शूकरोगे। कश्चित्।

शतपोनक। पु क्ली। शूकरोगविशेषे। तत्र मेढ्रसमन्तादणुमुखच्छिद्राणि वातशोणितजं भवति। सु नि १४अ। वातजन्यभगन्दररोगे। निदानम् "कषायरूक्षैरतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिडकां करोति याम्। उपेक्षणात् पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नारुणफेनवाहिनी। तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत्॥" मा नि। दीर्य्यतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत् क्रमात्। अच्छं स्रवत्यजस्रं तु स्रावं फेनसमन्वितम्। शतपोनकसंज्ञोऽयम् ॥" वा उ २८अ।

शतपोरकः (पोर)। पु। इक्षुविशेषे। गुणा — वंशकेक्षुवत् ईषदुष्णः वातप्रशान्तिकरश्च। सु. सू ४५अ।

शतप्रसूना। स्त्री। शताह्वायाम्। শুলফা। रा नि व ४।

शतप्रासः। पु। करवीरवृक्षे। अम.। [८अ।

शतबाहुः। पु। वायव्यकीटविशेषे। सु कल्प.

शतभीरु। स्त्री। मल्लिकापुष्पवृक्षे। अम।

शतभेदक (न)। पु। अम्लवेतसे। मद व. ६। [भाटकमाने। अम भ।

शतमानः। पुं। रूप्यमणौ। রূপার দাঁড়ি।

शतमूला। स्त्री। नीलदूर्व्वायाम्। रा नि व. ८। महाशतमूल्याम्। শতমূলী। रा नि व ४। वचायाम्। रा नि व ६।

शतमूलिका । स्त्री । द्रवन्त्याम् । दर्भविशेष । रा.नि.व.५ । महामूषिककर्ण्याम् । बड इन्दुरकाणी । वै.निघ । [रा.नि.व.४ ।

शतमूली । स्त्री । शतावर्य्याम् । शतमूली ।

शतवल्ली । स्त्री । काकोल्याम् । काँकुला । र.मा. ।

शतवीर्य्या । स्त्री । शतमूल्याम् । शतमूली । द्राक्षायाम् । किस्मिस् । रा.नि.व.११ । महाशतावर्य्याम् । बड शतमूली । रा.नि.व.४ । श्वेतदूर्व्वायां । श्वेत दूर्व्वा । र.मा. । दूर्व्वायां । श.द. ।

शतवेधी (इन्) । पुं, स्त्री । चक्रवेतसे । रा.नि.व.६ । स्त्री (धी) । चुक्रे । चुकापालङ् । भा.पू.१भ.शा.व. । [द्रव्यगुणे ।

शतश्लोकी । स्त्री। वोपदेवकृते चन्द्रकलानामके

शतश्लोकीटीका । स्त्री । कृष्णदत्तकृतशतश्लोकीटीकायाम् । [टी.चि.वदत्याद्यष्टते ।

शतसुता । स्त्री । शतावर्य्याम् । रस.र.शिरो-

शता । स्त्री । शतावर्य्याम् । वै.निघ.२भ वा.व्या. चि.एरण्डपाके । [रा.नि.व.६ ।

शताङ्कः । पुं । तिनिशवृक्षे । शादन, तिनिश ।

शताङ्गुलः । पुं । तालवृक्षे । कश्चित् ।

शतायुषः । पुं । मनुष्ये । वै निघ. ।

शतारुः(षः) (रुषी) । क्ली, स्त्री । कुष्ठरोगभेदे । लक्षण—"रक्तश्यावं सदाहर्त्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ।" भा.कुष्ठ.चि. ।

शतावरी । स्त्री । (*Asparagus racemosus, or Asparagus sarmentosus*) स्वनामख्यातमधुरवर्गीयमूलविशेषे । शतमूली । हिं सफेदमुसली, शतावर, छोटीशतावरी । मं सा नीकाटेरिक । क किरियखामडि । तें चल्ल, चल्ल गड्डलु । बम्. शतावरी । प.मु. । वा.सू.१५अ. वत्सकादिः "शतावरीगुडूचीभ्याम् ।" गुणाः— हिमा कृष्या मधुरा पित्तघ्नी कफवातघ्नी तिक्ता मेध्या रसायनी च । चुद्रमहाभेदेन द्विधा । गुणाः —"शतावर्य्यौ हिमे वृष्ये मधुरे पित्तजित्परे । कफवातहरे तिक्ते मेध्ये रसायने । शतावरीद्वयं मधुरे पित्तजिद्धिमम् । महती कफवातघ्नी तिक्ता मेध्या रसायने ॥" रा.नि.व.४ । तथा शुक्रवृद्धिकरत्वात् शुक्रला । च.द. ।

शतावरीमण्डूरम् । क्ली । परिणामशूले मण्डूरम् । शुद्धमण्डूर शतावरीरसः दधि दुग्ध प्र. ८ प. घृतं ४ प. एकत्र पचेत् । पिण्डीभूतमवतारयेत् । शोधितमण्डूर, शतमूलीर रस, दधि, दुग्ध प्रत्येके ८ प. घृत ४ प. पाक करिबे । वृहत् यथा—त्रिफलाकाथशुद्धमण्डूरं ८ प. । पाकार्थे—शतावरीरसः दुग्धं दधि आमलकीरसः प्र. ८ प. घृतं ४ प. । पाकसिद्धौ मुस्तकपिप्पलीजीरकधान्यकहरीतकीलकूतीजपत्रैलानां प्र. चूर्णं ४ मा. प्रक्षिप्यालोड्यम् । रस.र ।

शताह्वया । स्त्री । शताह्वायाम् । शुल्फा । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ । वै.निघ.२भ.सर्व्वज्व चि. आरग्वधादिनिरूहे । मधुरिकायां । मौरी । रा.नि.व.२२ ।

शताह्वा । स्त्री । सुगन्धक्षुपविशेषे । शुल्फा गाछ । हिं सौफि । मं सोफ् । क सब्बसिगे । बम्. मडी सौफ । च.द.अर्शो.चि.चन्दनबलातैले । गुणाः—कटुः तिक्ता स्निग्धा श्लेष्मातिसारघ्नी ज्वरघ्नी नेत्रव्रणघ्नी वस्तिकर्म्मणि हिता च । रा.नि.व. ४ । लघुतीक्ष्णा पित्तकृत् दीपनी कटुः उष्णा शूलाक्षिरोगघ्नी च । भा.पू.१भ. । शतमूल्यां । रा.नि व.४ । वै निघ.अर्श चि लघुवल्यादिघृते, विजयाचूर्णे । अजमोदायां । रांधुनी । रा.नि.व.२२।

शताह्वाद्वयम् । क्ली । शतपुष्पामधुरिकयोः । शुल्फा ओ मौरी । च.सू.३अ. । [श.र. ।

शताह्वी । स्त्री शताह्वायां । शुल्फा । राधी ।

शत्रम् । क्ली । मद्ये । तिक्ता. ।

शत्रिः (त्रिः) । पुं । गजे । वधा. ।

शत्रुकण्टकः (का) । पुं, स्त्री । घोण्टायां । शेयाकुल । रा.नि.व.८ ।

शत्रुद्रुमः । पुं । चक्रवेतसे । कश्चित् ।

शत्रुभङ्गः । पुं । तृणविशेषे । मूँज । वै.निघ ।

शत्रुभूमिजः । पुं । नीलाञ्जने । वै.निघ. ।

शदः । पुं । शाकफलादौ । व्याक. । [च. ।

शनकावलिः । पुं, स्त्री । गजपिप्पल्यां । श.

शनपर्णी । स्त्री । कटुका । कट्की । श.च. ।

शनिप्रियम् । क्ली । नीलकान्तमणौ । शब्द कल्प. ।

शनीरुहः । पुं । भट्टिपे । वै.निघ. ।

शनैर्मेहः । पुं । प्रमेहविशेषे । अत्र शनै. सकफं पिच्छिल मेहति । सु.नि.६अ. । त्रि (ही) । शनै र्मेहनशीले ।

शमः । पु । तृणविशेषे । উলু । श.च. ।

शफः । पु । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी । रा.नि. व.१२ । क्ली । पशुखुरे । পশুর খুর । तरुमूले । मे. ।

शफरः । पुं । मत्स्यविशेषे । পুঁটী মাছ । अम ।

शफराधिपः । पु । इल्लीशमत्स्ये । त्रिका. ।

शफरी । स्त्री । अम्ललोणिकायाम् । আমরুল শাক । भा.पू १भ.शा व । प्रोष्ठीमत्स्ये । পুঁটী মাছ । अम. । गुणा.—"श्लेष्मकरी तु शफरी ।" अत्रि.२२अ. ।

शबलः । पु । चित्रकवृक्षे । চিতা গাছ । सुग न्धतृणे । গন্ধতৃণ । मूषिकभेदे । ইন্দুরবিশেষ । सा उ.२८अ ।

शब्दः । पुं । वर्णसमाम्नाये । यथा—"शब्दोनाम वर्णसमाम्नाय । स दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च सत्यश्चानृत श्चेति । तत्र दृष्टार्थः त्रिभिर्हेतुभि दोषा प्रकुप्य न्ति षड्भिरुपक्रमैश्च प्रशाम्यन्ति । श्रोत्रादिसद्भावे शब्दादिग्रहणमित्यदृष्टार्थ पुनरस्ति प्रेत्यभावोऽस्ति मोक्ष इति । सत्या नाम सर्वायुर्वेदोपदेशा. । स न्त्युपाया. साध्यानां सत्यारम्भफलानीति सत्यवि- पर्ययाच्चानृत ।" च.वि.८अ. ।

शब्दग्रहः । पुं । कर्णे । अम ।

शब्दभेदी (इन्) । पुं । मलद्वारे । शब्दकल्प ।

शब्दमालः । पुं । रन्ध्रवंशे । वै.निघ. ।

शब्दरोचनम् । क्ली । वंशे । वै.निघ. ।

शब्दाढ्यम् । क्ली । श्वेतकांस्यधातौ । ভাল কাঁ- সা । वै निघ. ।

शब्दाधिष्ठानम् । क्ली । श्रवणेन्द्रिये । त्रि का. ।

शमः । पुं । इन्द्रे । मन स्थैर्ये । अम टी. । उप चारे । रा.नि.व.२० । [শেষ । वै.निघ. ।

शमठः । पु । शाकविशेषे । तृणभेदे । ভুঁইবি-

शमन. । त्रि । समीकृतविषमदोषाणां समता पादके । वा.चि.१अ । शमथ । क्ली । यज्ञे । वै. निघ. । "पित्तादिजिन्निरामस्य यत् स्यात्तत् शमन मतम् ।" चर्व्वणे । धरणि. । हिंसायां । है च । पु । मृगभेदे । श च. । कलाये । মটর । रा.नि. व १६ । तन्नामकनिरूहवस्तौ । "प्रियङ्गुर्मधुक मु स्ता तथैव च रसाञ्जनम् । सक्षीर शस्यते बस्ति- र्दोषाणां शमन स्मृत ॥" धूमपानभेदे । अत्र धूमनाडी रोगिणस्त्वारिंशदङ्गुला तथैलादिकच धूमद्रव्य भाव्यम् । भा. । स्त्री (नी) । रात्रौ । क षायभेदे । येन वमनादि विनैव वातादय शान्तिं यान्ति । च.द ज्व.चि. ।

शमलम् । क्ली । विष्ठायाम् । अम. ।

शमिः । स्त्री । शिम्बाम् । ছিমডা । हे.च. ।

शमिका । स्त्री । महाशमीवृक्षे । वै निघ ।

शमि(मी)जः (जा) । पु स्त्री । रक्तकुल त्थके । (जा) शिम्बीधान्ये । भा पु.१भ.धा व. ।

शमि(मी)रः । पु । ह्रस्वशमीवृक्षे । ক্ষুদ্র শাঁই গাছ । श र. । अम. । [निघ. ।

शमिला । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । চামিলী । वै.

शमी । स्त्री । (Prosopis spicigera.) स्व नामख्यातसकण्टकवृक्षे । শাঁই গাছ । हि छिउ र । म शमी, खैरी । क बन्नि, कावन्नि । उत्. शमी । सा द्विधा लघुमहाभेदेन । गुणा'—रूक्षा कषाया रक्तपित्तातिसारघ्नी च । तत्फल स्वादु रूक्षम् उष्णं केशघ्नञ्च । रा नि.व.८ । "शमीफलं गुरु स्वादु रूक्षोष्ण केशनाशनं ।" सु.सू.४६अ । रक्तपलाशशमीवृक्षे । सु.चि १५. । See अग्निग र्भा । शिम्बायाम् । शिम् । अम. । सोमराज्याम् । সোমরাজ । मे ।

शमीधान्यम् । क्ली । शिम्बीधान्ये, माषादौ, मुद्गराजमाषतिलकुलत्थादौ च । पुरातनादिगुणा' —"शूकधान्यं शमीधान्य समातीतं प्रशस्यते । प रतो वातकृट्टच प्रायेशाभिनवं गुरु । यवगोधम- माषाच तिलाश्चापि नवा हिता । पुराणा विरसा

रुचा न तथार्थकरा मताः। अमासैव व्याधिहत मपर्य्यागतमेव च। अभूमिजं नवचापि न धान्य गुणवत् स्मृतम्॥" राज ३प.।

अमीपचा। स्त्री। लज्जालुकालतायाम्। ल ज्जावती। रा नि.व.५। [आनू। कोषातकम्।

अमीरकन्दः। पुं। वाराहीकन्दे। शुयाव

अम्मदा। स्त्री। हर्डी। वृद्धि ओषधि। वै निघ।

अम्माकः। पु। महारग्वधवृक्षे। वड शोणालु, सोन्दाल। भम.। मरिचायतैले। रवमालासंग्रहे पित्तघ्नीयचि , विन्दुघ्रते च। तन्मज्जगुणा — "स्वादुपाकोऽग्निवलकृत् स्निग्ध, पित्तानिलाप- ह.।" सु सू ४६श। यावके। सम्यक्पाके। डि. घ.। [छ। अ र.।

अम्मातः। पुं। आरग्वधवृक्षे। शोन्दाल गा।

अम्ब(व)रः (लः)। पु। लोध्रवृक्षे। लोध गाछ। अञ्जनवृक्षे। रा नि व.९। चित्रकवृक्षे। चिता गाछ। रा.नि.व.६। तालवृक्षे। रा.नि व २३। हस्ते। त्वचा। मृगविशेषे। शम्बर मृग। चिका। मत्स्यभेदे। विश्व.। क्ली। जले। त्रिका.।

अम्ब(व)रकन्दः। पु। वाराहीकन्दे। शु यार आलु। रा नि.व.७।

अम्ब(व)रचन्दनम्। क्ली। बर्वरचन्दने। शवर चन्दन। गुणा' – तिक्तं शीतलं रुच्यं श्रम वातघ्नं श्रमपित्तविस्फोटपामादिकुष्ठदाहतापघ्नं च। रा.नि.व.१२। [नाथ। वै निघ.।

अम्ब(व)रदेशजः। पु। शर्करोद्भिदे। श्वेत-

अम्ब(व)रपादपः। पु। शर्करोद्भिदे। वै.निघ।

अम्ब(व)राहारः। पु। वनवदरे। वुनो कुल। वै.निघ.।

अम्ब(व)री। स्त्री। आखुकर्णीलतायाम्। मू षाकाणी। रा नि.व.२२। युगन्धिधौषधे। रा.नि. व.४। द्रवन्त्यौषधे। वड़ दन्ती वा ग्वयंवद्रा। रा नि.व ५। [निघ.।

अम्ब(व)रीगन्धा। क्ली। ववनुलस्याम्। वै.

अम्ब(व)रोद्भवः। पु। शर्करोद्भिदे। वा.प. २२श।

अम्बुः। पु'। शम्बूके। शामुक। धडडचन्द्र।

अम्बु(म्बू)काः। पु। शम्बूके। शामुक। See शङ्ख। प्राणनाशककीटविशेषे। सु.कल्प.८श.। शङ्खे। शाँक्। डि.च.। क्षुद्रशङ्खे। छोट शाँक्। रा नि व १९।

अम्बुकः। पुं। शम्बूके। शामुक। अ र।

अम्बूकपुष्पी। स्त्री। शङ्खपुष्प्याम्। भा पू १ भ चित्तभमचि.। "शम्बूकपुष्पा घृता।"

अम्बूका। स्त्री। जलयुक्ती। झिनुक। शम्बू के। शामुक। रा.नि.व.१९।

अम्बूकाद्यतैलम्। क्ली। कर्णरोगे तैलम्। पाठ —'शम्बूकमांसकल्केन कटुतैलं विपाचयेत्। अस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति॥" द्वि तीय वृहत् यथा—"अथ शम्बूकमांसस्य कटुतैल- स्य तत्समम्। कुष्ठं भृङ्गी रजो वासा शर्कपर्ण सुहो घन। विल्वं शालिघ पवच केशरं नागकेश रम्। द्राक्षा चातिविषा चैव यष्टीमधुकमेव च। शटी चैरण्डकार्पासभृङ्गकेशरजस्य च। एतेषां वा र्ष्मादाय पचेत्तैलं भिषग्वर। तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति॥" रस.र.।

अम्बूकावर्त्तः। पुं। सन्निपातजभगन्दररोगे। तस्य लक्षण यथा—"बहुवर्णरुजास्रावा पिडका गोस्तनोपमा। शम्बूकावर्त्तवन्नाडी शम्बूकावर्त्तको मतः॥" मा.नि.।

अभ्भुः। पु। श्वेतार्के। सादा आकन्द। श.च.। रस चि ३श.। "वह्निरेकं अम्भुरेकं।"

अम्भुकेतनः। पु। पीतलोध्रे। वै निघ.।

अम्भुतेजः। क्ली। पारदे। र सा.म.।

अम्भुप्रिया। स्त्री। आमलक्याम्। अ.र.।

अम्भुबीजम्। क्ली। पारदे। भैष ध्वजभङ्गचि.।

अम्भुवल्लभम्। क्ली। श्वेतकमले। रा नि.व.१०।

अम्भो.कण्ठविभूषणम्। क्ली। विषे। क ण्ठविष। भैष.पञ्चाननरसे। [निद्रायां। विश्वः।

अय.। पु। हस्ते। रा.नि.व.१८। सर्पे। श.।

अययः। पु। सर्पविशेषे। वराहे। मौने। त्वचा। त्रि। गाढनिद्रिते। हे च.।

अयनम्। क्ली। निद्रायाम्। पुन। शय्यायाम्। विहान। चन्द्र.। मैथुने। मे.।

शनपर्णी स्त्री। कटुका। कट्की। श च।

शनिप्रियम्। क्ली। नीलकान्तमणौ। शब्दकल्प।

शनीरुह। पु। महिषे। वै निघ.।

शनैर्मेह। पु। प्रमेहविशेषे। यत्र शनै सकफ पिच्छिल मेहति। सु नि ६ष। त्रि (ही)। शनैर्मेहनशील।

शम। पु। वृक्षविशेषे। उलू। श च।

शफ। पु। नखीनामगन्धद्रव्य। नखी। रा नि व १२। क्ली। पशुखुरे। पशुर खुर। तरुमूले। मे।

शफर। पु। मत्स्यविशेषे। पुँटी माछ। अम।

शफराधिप। पुं। इल्लीशमत्स्य। त्रिका।

शफरी। स्त्री। अम्ललोणिकायाम्। आमरुल शाक। भा पू १भ शा व। प्रोष्ठीमत्स्य। पुँटी माछ। अम। यथा—"श्लेषकरी तु शफरी।" अत्रि २२अ।

शबल। पु। चित्रकवृक्षे। चिता गाछ। सुगन्धतृणे। गन्धतृण। मूषिकभेदे। इन्दुरविशेष। सा उ २८अ।

शब्द। पु। वर्णसमाम्नाये। यथा—"शब्दोनाम वर्णसमाम्नाय। स दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च सत्यश्चानृत श्चेति। तत्र दृष्टार्थ त्रिभिर्हेतुभि दोषा प्रकुप्य न्ति षड्भिरुपक्रमैश्च प्रशाम्यन्ति। श्रोत्रादिसद्भावे शब्दादिग्रहणमित्यदृष्टार्थ पुनरस्ति प्रत्यभावोऽस्ति मोच इति। सत्या नाम यथायुर्वेदोपदेशा। स न्त्युपाया साध्यानां सत्यारम्भफलानीति सत्यवि पर्ययाच्चानृत।" च वि ८अ।

शब्दग्रह। पुं। कर्णे। अम।

शब्दभेदी (इन्)। पुं। मलद्वारे। शब्दकल्प।

शब्दमाल। पु। रक्षुवशे। वै निघ।

शब्दरोचनम्। क्ली। दधि। वै निघ.।

शब्दाख्यम्। क्ली। शेठकासघाती। डाल कौंश। वै निघ।

शब्दाधिष्ठानम्। क्ली। श्रवणेन्द्रिये। त्रिका।

शम। पुं। हस्ते। मन स्थैर्य्ये। अम टी.। उप चारे। रा नि व २०। [शेष। वै निघ।

शमठ। पु। शाकविशेषे। नूदभेदे। पूँइवि

शमन। त्रि। समीकृतविषमदोषाणां समता पादके। वा चि १अ। अकृष। क्ली। यन्त्रे। वै निघ। "पित्तादिजित्रिरामस्य यत् स्यात्तत् शमन मतम्।" चर्व्वणे। भरणे। हिंसायां। हे च। पु। मृगभेदे। श च। कलाये। मटर। रा नि. व १६। तन्नामकनिरुहवस्तौ "प्रियङ्गुर्मधुक स्ता तथैव च रसाञ्जनम्। सक्षीर शस्यते वस्ति दोषाणां शमन स्मृत॥" धूमपानभेदे। यत्र धूमनाडी रोगिणश्चलारिशाङ्गुला तथैलादिकश्च धूमद्रव्य भाव्यम्। भा। स्त्री (नी)। रात्री। क षायभेदे। येन वमनादि विनैव वातादय शाम्यन्ति। च द ज्व चि।

शमलम्। क्ली विष्ठायाम्। अम।

शमि। स्त्री। शिम्बाम्। छिमडा हे च।

शमिका। स्त्री। महाशमीवृक्षे। वै निघ।

शमि(मी)ज (जा)। पु स्त्री। रक्तफल त्वके। (जा) शिम्बीधान्ये। भा पू १भ धा व।

शमि(मी)र। पु। हस्वशमीवृक्षे। क्षुद्र शाँइ गाछ। श र। अम। [निघ।

शमिला। स्त्री। जातीपुष्पवृक्षे। चामेली। वै

शमी। स्त्री। (Prosopis sp cigera) स्व नामख्यातसकण्टकवृक्षे। शाँइ गाछ। हि छिक र। म शमी, खैरी। क वनि कावन्नि। तत् शमी। सा द्विधा लघुमहाभेदेन। गुणा—रूक्षा कषाया रक्तपित्तातिसारघ्नी च। तत्फलं स्वादु रुक्षम् उष्ण केशघ्नञ्च। रा नि व ८। "शमीफलं गुरु स्वादु रूक्षोष्ण केशनाशनं।" सु सू ४६अ। रक्तपलाशशमीवृक्षे। सु चि १अ। See अग्नि गर्भा। शिम्बायाम्। शिम्। अम। सोमराज्याम्। सोमराज। मे।

शमीधान्यम्। क्ली। शिम्बीधान्ये माषादौ, मुद्गराजमाषनिष्पावकुलत्थादौ च। पुरातनादिगुणा—"शूकधान्य शमीधान्य समातीत प्रशस्यते। प रतो मालकदुष्म प्रायेणाभिनव गुरु। यवगोधूम माषाश्च तिलाश्चापि नवा हिता। पुराणा विरसा

रुचा न तथार्थकरा मता'। अमार्गेन व्याभिहत मपथ्यागतमेव च। अमूमिज नवचापि न धान्य गुणवत् स्मृतम् ॥" राज श्य.।

शमीपत्रा । स्त्री । लज्जालुकालतायाम् । ल ज्जावती । रा नि व.५ । [आनू। कीपालरम्।

शमीरकन्दः । पुं। वाराहीकन्दे । शुयार

शम्पदा । स्त्री। इडी । वृक्षि ओषधि। वै निघ ।

शम्पाकः । पु। महारग्वधवृक्षे। बड़ शोणालु, सोन्दाल । यम । मरिचाद्यतैले । रक्तमान्नामयत्रे पित्तशोथचि , विन्दुघृते च। तस्यगुणा — "स्वादुपाकाऽग्निवल्लवन् स्निग्ध पित्तानिलाप- ह ।" सुम् ४६म । यावके । सम्यक्शाके । हे. च । [ह। श.र.।

शम्पात' । पुं । आरग्वधवृक्षे। शोन्दाल गा।

शम्ब(व)रः (ल') । पुं । लोध्रवृक्षे । लोध गाछ । अञ्जनवृक्षे। रा नि व.८ । चित्रकवृक्षे । चिता गाछ । रा.नि.व.६ । तालवृक्षे । रा.नि व २२ । हस्ति । उपा.। मृगविशेषे । शम्बर मृग । त्रिका । मत्स्यभेदे। विश्व.। क्ली । जले। त्रिका.।

शम्ब(व)रकन्दः । पु । वाराहीकन्दे । शुयार आनू। रा नि.व.७ ।

शम्ब(व)रचन्दनम् । क्ली । वर्वरचन्दने । शवर चन्दन । गुणा – तिक्त शीतल रुक्ष श्लेष्म वातहर श्रमपित्तविस्फोटपामादिकुष्ठव्रणातापघ्न रक्त । रा.नि.व १२। [लाध । वै निघ.।

शम्ब(व)रदेशजः । पु । शुक्लरोध्रे । श्वेत-

शम्ब(व)रपादपः । पु। शुक्लरोध्रे । वै निघ ।

शम्ब(व)राहारः । पु । वनवदरे । बुनो कूल । वै निघ.।

शम्ब(व)री । स्त्री। आखुकर्णीलतायाम् । मू षाकाणीं । रा नि व.२२ । मुतश्रेणीवृक्षे। रा.नि व.४ । द्रवन्तीवृक्षे। बड़ दन्ती वा वघ्रवत्रा । रा निव ५ । [निघ.।

शम्ब(व)रीगन्धा । स्त्री। वनतुलस्याम् । वै.

शम्ब(व)रोद्भवः । पु । शुक्लरोध्रे । वा उ. २२५ ।

शम्बुः । पु । शम्बूके। शामुक। घुङघुङ ।

शम्बु(म्बू)कः । पुं । शम्बूके। शामुक। See ms । शम्बनामकक्षुद्रकीटविशेषे । सु.कल्प.८ष.। शङ्खे। शाँख। हे.च.। क्षुद्रशङ्खे। छोटे शाँख। रा नि व १९।

शम्बुकः । पुं । शम्बूके । शामुक । म र ।

शम्बूकपुष्पी । स्त्री। शङ्खपुष्पाम्। भा.पू १ भ विमभमवि.। "शम्बूकपुष्पा मता ।"

शम्बूका । स्त्री। कम्पगन्धो। झिनुक । शम्बू के। शामुक। रा.नि.व.१९।

शम्बूकाद्यतैलम् । क्ली। कर्णरोगे तैलम् । पाठ —"शम्बूकमांसकल्केन कटुतैल विपाचयेत् । अस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥" द्वि तीय इदम् यथा—"अथ शम्बूकमांसस्य कटुतैल- स्य तत्समम् । कुष्ठं भङ्गी रसो वासा शर्करपर्ण मुस्तो घन । बिम्ब शालिश पत्रस केशरं नागकेश- रम् । द्राक्षा चातिविषा चैव यष्टीमधुकमेव च । शटी चैरण्डकार्पासभृङ्गकेशरजस्य च । एतेषां क र्षमादाय पचेत्तैलं भिषग्वर.। तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥" रस.र.।

शम्बूकावर्त्तः । पुं । सन्निपातजभगन्दररोगे । तस्य लक्षण यथा—"बहुवर्णरुजास्रावा पिडका गोस्तनोपमा। शम्बूकावर्तवन्नाडी शम्बूकावर्तको मत ॥" मा.नि.।

शम्भुः । पु । श्वेतार्के। सादा आकन्द । श.च.। रस चि १९ । "वह्निरेक शम्भुरेक ।"

शम्भुकेतनः । पु । पीतलोध्रे । वै निघ.।

शम्भुतेजः । क्ली । पारदे । र सा.म. ।

शम्भुप्रिया । स्त्री । आमलक्याम् । श.र. ।

शम्भुवीजम् । क्ली। पारदे । भैष ज्वलभङ्गचि.।

शम्भुवल्लभम् । क्ली। श्वेतकमले । रा.नि.व.१०।

शम्भो.कण्ठविभूषणम् । क्ली । विषे । क. ण्ठविष । भैष.पञ्चाननरसे । [निद्रायां । विश्व.।

शय. । पु । हस्ते । रा.नि.व.१८ । सर्पे । म.।

शयथः । पु । सर्पविशेषे । वराहे । मीने । उपा । त्रि । गाढनिद्रिते । हे च.।

शयनम् । क्ली । निद्रायाम् । घुम । शय्यायाम् । विछान । अम.। मैथुने । मे.।

शयानकः । पुं । कृकलासे । গিরগিটি । হে. च. । सर्पे । उणा. ।

शयामूत्रम् । क्ली । शय्यामूत्रे । वै.निघ ।

शयालुः । पु । कुक्कुरे । चिका. । श्रृगाले । त्रि । अलसे । [श.मा । त्रि । निद्रिते । अम ।

शयितः । पु । अजगरे । शैली । চালতা ।

शयुः । पु । अजगरनामसर्पजातौ । अम. ।

शय्या । स्त्री । आस्तरणे, तल्पे । বিছানা । अम. । सुखशय्यागुणाः —"सुखशय्यासनं सौख्यं निद्रा पुष्टिधृतिप्रदं । श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥" भूशय्यागुणाः —"भूशय्याऽनिलपित्तघ्नी बृंहणी शुक्रवर्द्धनी ।" खट्वापट्टशय्यायोगुणाः —"खट्वा तु वातला प्रोक्ता पट्टी रुच्योऽतिवातलः ।" राज.५प. ।

शय्यामूत्रम् । क्ली । शिशोस्तन्नामकरोगे । শেজমোতা । औषध यथा—"क्षतमूत्रार्त्तिभूभाग- स्थद दग्ध्वा तु खोलके । सचूर्णं मधुसर्पिभ्यां लीढ्वा स्वप्ने न मूत्रयेत् ॥" रस.र.बाल,चि ।

शरम् । क्ली । जले । मे ।

शरः । पु, क्ली । (Saccharum sara.) Penreed grass. स्वनामख्यातदृणे । শর গাছ । हि कांड़ा, रामशर, शरपत् । तें रेल्लु, काकिवेदुरु, गुन्द्र । शरण, अवलिनगरे इति मालवे प्रसिद्ध । पञ्जा. कड । स द्विविधः स्थूलसूक्ष्मभेदेन । तद्द्विविधगुणाः —मधुरं तिक्तम् ईषदुष्णं बलवीर्य्यकरं नित्यसेवनात् ईषद्दाहकरं कफभ्रान्तिमदघ्नञ्च । काशभेदे । रा नि व ८ । बाणे । अम. । स द्विविधः कर्णी शल्यश्च । सु.सू.२६अ. । दध्न. अग्रभागे । দধির মাথা । मे. । महापिण्डीतरौ । रा नि.व.६ । [सु ।

शरखड्गकः । पुं । खागड़दृणे । খাগড়া । प.

शरजम् । क्ली । नवनीते । ননি । शब्दकल्प. । हैयङ्गवीनघृते । हे.च. ।

शरटः । पु । कुसुम्भशाके । কুসুম গাছের পাতা । र.मा । पूतीकरञ्जे । নাটা । प.मु. । कृकलासे । अ.टी. । स्त्री (टी) । खादिरपर्ण्याम् । लज्जावन्ती । वै निघ.औषध.चि. ।

शरणा (णी) । स्त्री । प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলিয়া । मद.व.१ । श र । जयन्त्याम् । জয়ন্তী গাছ । श.र ।

शरण्डः । पु । पक्षिणि । श.र. । महागोधायाम् । টিকটিকি । कृकलासे । কাঁকলাস । मे ।

शरत् (द्) (दा) । स्त्री । वत्सरे । ऋतुभेदे । শরৎকাল । अम. । श र. । तुलावृश्चिकौ शरत् । "तुलावृश्चिकयोः शरत् ।" मतान्तरे भाद्राश्विनौ । गुणाः —"शरद्गुणाः पित्तकर्त्री गुणाः मध्यबलावहाः ।" भा. ।

शरत्कामी (इन्) । पुं । कुक्कुरे । श.र. ।

शरत्पद्मम् । क्ली । श्वेतकमले । रा नि व.१० ।

शरत्पुष्पः । पु । आहुल्यक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

शरदन्तः । पुं । शरे । हेमन्तकाले । रा.नि.व. २१ ।

शरदुदाशयम् । क्ली । शरत्कालिकसरोवरे । भागवतम् । [शाक । र.सा.स. ।

शरदुद्भवः । पुं । क्षुपचनशाकविशेषे । নটে

शरपुङ्खः (ङ्खा) । पुं, स्त्री । (Tephrosia purpurea.) स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । शरपुङ्खेति लोके । বননীল, শরপুঙ্খা । हिं शरफोंका । बम्. दा. जलिकुलथि । क येरडुकोगि । म उन्हालि । तें वेम्पलिचेट्टु । ता कोल्लुक्कयवेल्लयि । सा श्वेतपीतभेदेन द्विधा । गुणाः —कटुरुष्णा कृमिवातघ्नी । श्वेतशरपुङ्खा तु गुणाढ्या रसायने प्रशस्ता च । रा.नि.व.४ । "शरपुङ्खो यकृत्प्लीहगुल्म-व्रणविषापहः । तिक्तः कषायः कासास्रश्वासज्वरहरो लघुः ।" भा. । तद्बीजं मूषिकविषहरम् । वा उ.३८अ । विशेषेण प्रमेहघ्नं रक्तशुद्धिकरञ्च । अर्वाचीनाः । वै.निघ. ।

शरबीजम् । क्ली । शरधान्ये । শরের বীচি ।

शरभः । पुं । महामृगे । रा.नि.व.१९ । काश्मीरदेशीयहरिणविशेषे । स घनी विमासप्रदश्च । एतन्मांस कषायमधुरादिगुणयुक्तम् । शलभे । फड़िङ्ग । उष्ट्रे । जटा. । करिशावके । वानरभेदे । मे. । [शानिक । श.च. ।

शरमल्लः । पुं । शारिकाभेदे, मयनभेदे । গো-

शरल । पु । सरलवृक्षे । সরল গাছ । शब्दकल्प ।

शरलकम् । क्ली । जले । श च ।

शरलोमा । पु । ऋषिविशेषे ।

शराटि (डि) (ति) । पु । आटिनाम पक्षिविशेषे । শরাল পাখী । श र । अटीरसा ।

शराटिका । स्त्री । शरारिपक्षिविशेषे । শরাল পাখী । खदिरपर्णीम् । लज्जावती । वै निघ ।

शरादिपञ्चमूलम् । क्ली । शरादिपञ्चद्रव्यकृतकषाये । यथा— शरेक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च । च द अस्म चि शरादिघृते ।

शरादिपञ्चमूलाद्यघृतम् क्ली । अश्मर्यां घृते । "शरादिपञ्चमूल्या वा कषायेण पचेद्घृतम् । प्रस्थं गोक्षुरकल्केन सिद्धमश्मरीनाशकरम् ॥" च द अश्म चि ।

शरारि (री) । पु, स्त्री । स्वनामख्यातजलचारीयपक्षिविशेषे । শরাল পাখী । भेष शिरोरोगचि । तन्मांसगुणा —वातघ्नं स्निग्धं सृष्टमलं हर्षं रक्तपित्तहरं हिमञ्च । राज २प ।

शरारि(री)मुख । पु । शरारिपक्षिविशेषे । শরাল পাখী । सु । क्ली । धवलस्कन्धशरारिनाम्ना दीर्घचञ्चुपक्षिचञ्चुसदृशमुखे विस्रावणास्त्रे । कर्त्तरीति सज्ञा लोके । কাচি,কাতারি । "तावदसाकुर्ला चलपक्षार्णा कुर्य्यात् । सु सू ८अ ।

शरालि (का) (ली) । स्त्री । शरारिपक्षिविशेषे । শরাল পাখী । श र ।

शराव । पु । पलाष्टके, ६४ तो, १ श । "शरावोऽष्टपलम् ।' प प्र १ख । मृण्मयपात्रभेदे, सरा । अम । [८अ ।

शरावकुर्द्द । पु । वायव्यकीटविशेषे । सु कल्प

शरावार्द्धम् । क्ली । अर्द्धशरावपरिमाणे । /॥० আধ সের, ৩২ তোলা । प प्र ।

शराविका । स्त्री । प्रमेहपिडकाभेदे । लक्षणं यथा—"शरावमाना तद्रूपा निम्नमध्या शराविका । मु नि ६अ । [च द प्रमेहाधिकारे ।

शरी । स्त्री । गैरीयक । भा । सरपुष्प ।

शरीरम् । क्ली । देहे । দেহ । रा नि व १८ । शीर्य्यते इति शरीरम् । तच्च चेतनाधिष्ठानभूतम् आत्मभोगायतनं पञ्चभूतविकारसमुदायात्मकञ्च । च शा ६अ । 'पञ्चमहाभूतविकारात्मके आत्मनो भोगायतने ।' च मू १अ । च द । "गर्भो यदा हस्तपादादिभिरङ्गैरुपपन्नस्तदा शरीरमिति सज्ञां लभते । तच्च शरीरं षडङ्ग, शाखाश्चतस्र, मध्यं पञ्चम, षष्ठं शिर इति । सु शा ५अ । इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भवन्ति । अतिदीर्घश्चातिह्रस्वश्चातिलोमा चालोमा चातिकृष्णश्चातिगौरश्चातिस्थूलश्चातिकृशश्चेति । च सू २१अ । तस्मिंश्च शरीरे त्रीणि षष्ट्यधिकानि शतान्यस्थ्नां सह दन्तोलूखलनखैः । तद्यथा—द्वात्रिंशद्दन्तोलूखलानि, ३२ दन्ताश्च २० नखा, २० पाणिपादशलाका, ४ शलाकाधिष्ठानानि, ६० अङ्गुल्यस्थीनि, २पार्ष्ण्यस्थिनी, २कूर्चाध ,२पार्ष्णी मणिका, ४ पादयोर्गुल्फा, ४ करयोरस्थीनि, ४ जङ्घयो, २ जानुनी, २ ऊर्व्वो, २ बाह्वो, २ अंसयो, २ अक्षकौ बाहुसञ्जत्रुसन्धिकीलकौ, २ तालुनि, २ श्रोणिफलके, १ भगास्थि, १ पुसा मेढ्रास्थि, १ त्रिकास्थि, १ गुदास्थि, ३५ पृष्ठास्थीनि, १५ ग्रीवायां, २ जत्रुस्थिनी, १हन्वस्थि, २ हनुमूलबन्धनास्थिनी, २ ललाटे, २ गण्डयो, २ नासिकायां, २४ हृदी पार्श्वयो, २४ पञ्जरास्थीनि, १४ पार्श्वकास्थीनि, २ शङ्खास्थीनि, ४ शिरःकपालास्थीनि, १० वक्षसि इति । अपिच शरीरे—इन्द्रियाधिष्ठानानि त्वगादीनि ५, स्पर्शादीनि बुद्धीन्द्रियाणि ५, हस्तादिकर्म्मेन्द्रियाणि ५, चेतनाधिष्ठानं हृदयं १, प्राणायतनानि १०, कोष्ठाङ्गानि १५, नाभ्यादीनि जङ्घापिण्डिकादीनि प्रत्यङ्गानि ५६ । नव स्नायुशतानि (९००), सप्त शिराशतानि (७००), द्वे धमनीशते (२००), पञ्च पेशीशतानि (५००), मर्म्मस्थानानि १०७, सन्धिस्थानानि च २०० । अस्मिन् शरीरे आहारपरिणामजरसपरिमाणं ९ अञ्जलय, रक्तस्य ८ अञ्जलय, पुरीषस्य ७ अञ्जलय श्लेष्मण ६ अञ्जलय, पित्तस्य ५ अञ्जलय, मूत्रस्य ४ अ, वसाया ३ अ, मेदस २ अ, मज्जाया १ अं, मस्तिष्कस्य अर्द्धाञ्जलि शुक्रस्य अर्द्धाञ्जलि । अर्द्धाञ्जलि च शरीरे ओजस इति । च शा ७अ । [त ।

शरीरसस्कार । पु । देहस्य पवित्रीकरणे ।

शरीरावरणम् । क्ली । त्वचि । চামড়া । रा नि.व.१८ । [रा नि व १८ ।

शरीरास्थि । क्ली । कङ्काले । 'अस्थिपञ्जर ।

शरीरी (इन) । पु । जीवे । जटा. ।

शरेष्टः । पु । आम्रवृक्षे । जटा. ।

शरीटिका । स्त्री । लज्जालुकायाम् । लज्जावती । वै निघ. ।

शरीरजः । पु रोगे । धरणि । त्रि । देहजे ।

शरीर(परि)मार्ज्जनम् । क्ली । देहमार्ज्जने । गात्रमार्ज्जन । गुणाः —"दौर्गन्ध्य गौरव कण्डू कच्छू मलमरोचकं । स्वेदबीभत्सतां हन्ति शरीर परिमार्ज्जनम् ॥" राज २प । [६म ।

शरीरविचयः । पु शरीरविज्ञाने । च शा.

शरीरोपस्तम्भः । पु । शरीरधारकस्तम्भे । स त्रिविध आहारस्वप्नब्रह्मचर्य्यभेदेन । स्तभ्यमान धार्य्यमाणम् उप समीप गत्वा स्तम्भयति धारयतीति उपस्तम्भ धारक । च.सू ११अ ।

शर्करकः । पुं । मधुरजम्बीरे । শরবতীলেবু । रा नि.व ११ ।

शर्करकन्द । पु । (Ipomoea batatas) आलुकविशेषे । রাঙাআলু শকরকন্দ আলু । हि शकरकन्द । ला. व्रुल्लिकिजद्दु । Watts.

शर्करजा । स्त्री । मधुशर्करायाम् । रा.नि.व. १४ ।

शर्कराक्षः । पु । ऋषिविशेषे । च. ।

शर्करा । स्त्री । खण्डविकारे । চিনি । सा. गुणाः —मधुरा शीता दाहपित्तश्रमघ्नी रक्तदोषघ्नी श्रमघ्नी क्रमिघ्नी च । रा नि व १४ । 'सिता सुमधुरा शीता वृष्या शुक्रविवर्द्धनी । तत्पायिनो गुणाः —"पित्तघ्नी मधुरा बल्या शर्करापायिनी मृताम् ।" "शर्करान्या सुशीता च कासशूलसमुद्भवा । हिता पित्तासृजि शोषे मूर्च्छाभ्रममदापहा ॥" अत्रि.१०अ. । "शर्करा ज्वरपित्तास्रमूर्च्छाच्छर्दिंतृषापहा ।" राज. । "सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहजित् । मूर्च्छाच्छर्दिंज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी ॥" भा । सा च खण्डोपलाशितोपलाक्षुद्राशीतोमलखण्डपौण्ड्रकवंशेक्षुकेक्षुरक्षीरक्षारसालिक्षुजपुष्पोद्भवमधुजयवासशर्करा-भेदेन बहुधा । आसां विशेषाः पर्य्याये द्रष्टव्याः । मद्यविशेषे शर्करामद्ये । गुणाः —"हरति मलमिय या दीपनी पाण्डुमेहान लघुमधुरसुशीता रोचनी पित्तहन्त्री । जरयति सकलं या पीतमश्नाति माध श्वसनरुधिरकासान् हन्ति सा कामलाद्य ।" अत्रि १८अ । त्रिषु । शर्करा सशीतारिष्टे । वालुकायाम् । বালি । भा म.४भ क्षुद्ररो.चि.कदरलक्षणे । "शर्करोन्मथिते पादे ।' दन्तरोगभेदे, दन्तशर्करायाम् । तल्लक्षण यथा—"शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै । सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ॥" सु नि १६अ. । स्वनामकबस्तिरोगे, अश्मरीशर्करायाम् । लक्षणं—"अश्मर्य्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना । पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः । सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते ।" सु नि ३अ. ।

शर्करार्वुदम् । क्ली, पु । क्षुद्ररोगविशेषे । लक्षण प्राप्य मांसशिरास्नायुश्लेष्मेदास्तथानिल । ग्रन्थिं कुर्वन्ति भिन्नोऽसौ मधुसर्पिर्वसानिभम् । स्रवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिल । मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत् पुन । दुर्गन्धं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं तत शिरा । स्रवन्ति सहसा रक्त तद्विद्याच्छर्करार्बुदम् ॥" सु.नि १३अ. । मा उ २१अ ।

शर्करालेह । पु । रसायनाधिकारे लेह । यथा मेदा महामेदा ऋद्धि वृद्धि जीवक ऋषभक काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती यष्टिमधु एषां प्रति ४ तो. ५ माषा. ५ र. । कुशमूल काशमूलम् उलुमूल शरमूल इक्षुमूलम् एषां प्रति २प जल ३२ श शे ८ श । नारिकेलजलं १२ श. घृत ४ प. । शर्करा १६ प । सिद्धे शीते प्रक्षिपायेत् एला तेजपत्रं धान्यक जीरकं गुडत्वक् कृष्णजीरक वंशलोचना नागकेशरम् एषां प्रति चूर्णं १ तो. । रस र. ।

शर्करासवः । पु । शर्करोत्थासवे । गुणा — "सुखप्रिय सुखमद सुगन्धिर्वस्तिरोगनुत् । जरणीय परिणतो हृद्यो वर्ण्यश्च शार्कर ॥" च सू. २७अ ।

शर्करासुरभिः । पु । शर्करासवे । वै.निघ. ।

शर्करोदकम् । क्ली । सिताजले । चिनिर पाना, शरबत् । यथा—एलालवङ्गमरिचकर्पूर-सुगन्धशीतलजलमीलिता शर्करा शर्करोदकमुच्यते । गुणाः—शुक्रलं सरं शीतलं बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तक्षयघ्नं रक्तदोषहरं वमिमूर्च्छाज्वरदाह-घ्नञ्च । भा. । [वायौ । व्याकरणम् ।

शर्द्धः (नम्) । पुं, क्ली । मलत्यागे । अपान-

शर्द्धञ्जहः । पुं । शिम्ब्यादौ, माषे । व्याक. । त्रि । मलद्वारेण वायुत्यागिनि ।

शर्म्मणी । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

शर्म्मरा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । धरणि. ।

शर्म्माख्यः । पुं । मसूरे । मुरारि । प.मु. ।

शर्व्वरी । स्त्री । रात्रौ । अम. । नार्य्याम् । मे । सन्ध्यायाम् । उणा. । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । भा. तन्द्रिज्वर.चि. । "क्रमिहरनागरशर्व्वरी ।" कफज्वर.चि । "कलिङ्गसिंहाननशर्व्वरी भि. ।" [भैष.ज्वरो.चि. ।

शर्व्वरीद्वयम् । क्ली । हरिद्रादारुहरिद्रयोः ।

शर्व्वाक्षम् । क्ली । रुद्राक्षे । रा नि.व ११ ।

शलः । पु, क्ली । शालवृक्षे । वै.निघ. । उष्ट्रे । हे.च. । शल्यकीकण्टके । शजारुकाँटा । अम. ।

शलकः । पुं । शालवृक्षे । शल्यकीकण्टके । वै. निघ. । मर्कटके । माकड्सा । त्रिका. ।

शलङ्गः । पुं । लवणविशेषे । उणा. । [अम. ।

शलभः । पुं । पतङ्गे । फड़िङ्, पङ्गपाल ॥

शलभोलिः । पुं । उष्ट्रे । हे.च. । [अम. ।

शलली । स्त्री । शल्यकीकण्टके । शजारुकाँटा ।

शलाका । स्त्री । मदनवृक्षे । मयना गाछ । शरे । शर । शारिकायाम् । शालिक पाखी । शल्यां । शजारु । मे । नलकास्थनि । नलार हाड़ । श.च. । नेत्राञ्जनसाधनकाष्ठिकायाम् । अञ्जनेर शला । यथा—"दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना । अश्मजा धातुजा वापि कलायपरिमण्डला । ताम्रलोहाश्मसञ्जाता शलाका लेखने मता । सुवर्णरजतोद्भूता शलाका लेखने मता ।" शार्ङ्ग.३३.सु. ।

शलाकाधिष्ठानास्थि । स्त्री । पाणिपादयोः शलाकास्थ्याधारभूते अस्थनि । नलकास्थिर आधारास्थि । तानि ४ । च.शा.७अ. ।

शलाकायन्त्रम् । क्ली । तदाकाराष्टाविंशति विधयन्त्रेषु । तानि नानाप्रकाराणि, नानाप्रयोजनानि यथायोगपरिणाहदैर्घ्याणि च । यथा—गण्डूपदमुख शरपुङ्खमुख सर्पफणमुख बडिशमुख-श्चेति द्वे द्वे एषण्यूहनचालनाहरणार्थम् । मसूर-दलमात्रमुखे द्वे किञ्चिदानताग्रे स्रोतोगतशल्यो-द्धरणार्थम् । षीणि दर्व्याकृतीनि खल्लमुखानि क्षारौषधप्रणिधानार्थम् । त्रीणि जाम्बववदनानि, त्रीण्यङ्कुशवदनानि अग्निकर्म्मार्थानि । षट् कार्पा-सकृतोष्णीषाणि प्रमार्ज्जनक्रियासु । एकं कोला-स्थिदलमात्रमुख खल्लतीक्ष्णोष्ठ नासार्बुदहरणार्थम् । एकमञ्जनार्थं कलायपरिमण्डलम् उभयतो मुकुलाग्रम् । मूत्रमार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्प-वृन्ताग्रप्रमाणपरिमण्डलमिति । सु.सू.७अ ।

शलाकास्थि । क्ली । नलकास्थनि । नलार हाड । तानि ४ । च शा.७अ. ।

शलाटः । पुं । शकटपरिमाणे, द्विसहस्रपले । २००० पल । "शकट शाकटीनश्च शलाटः ।" हे.च. ।

शलाटुः । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.२३ । कोमलफले । फलेर कुँड़ी । अम. । सु.सू.उ.३५. ।

शलाखु । क्ली । सुगन्धद्रव्यविशेषे । व्याक. ।

शली । स्त्री । क्षुद्रशल्यकीम्रगे । तन्मांसं गुरु स्निग्धं शीतल कफपित्तघ्नञ्च । रा.नि.व १७ ।

शल्कम् । क्ली । खण्डे । अम. । मत्स्यत्वचि । माछेर आँइष । कोषान्तरम् । वल्कले । अम. ।

शल्कलम् । क्ली । मत्स्यशल्के । माछेर आँइष । तरुवल्कले । गाछेर छाल । व्याक ।

शल्कली (इन्) । पुं । मत्स्ये । श.र ।

शल्मलिः (ली) । पुं । शाल्मलिवृक्षे । शिमुल-गाछ । (त्रिक.) । रक्तरोहीतकवृक्षे । लाल रोह-ना गाछ । रा.नि व.८ ।

शल्यः । पु, क्ली । सर्व्वशरीरदुःखोत्पादकभाव-मात्रे, विभिन्नलौहकण्टकादौ ।" "तत्‌शल्यमिति

ज्ञानीयाञ्चोष्टकछिविभिन्नकम् " वै स २७ । शारीरागन्तुभेदेन शल्यं द्विविध । यत् सर्व्वशरीराबाधकर शल्य तदिहोपदिश्यत इत्यत शल्यशास्त्रम् । तत शारीर नखरोमादिधातवोऽन्नमलादोषाश्च दुष्टा । आगन्तु शारीरशल्यव्यतिरेकेण यावन्तो भावा दु खमुत्पादयन्तीति ते बाधा अथा । सु सू २६ अ । विद्धशल्यमपि द्विविधमवबद्धमनवबद्धञ्चेति । अवबद्धशल्योद्धरणार्थे पञ्चदश हेतवो भवन्ति । यथा —स्वभाव पाचनभेदनदारणपीडनप्रमार्जननिर्ध्मापन वमन विरेचनप्रक्षालन प्रतिमर्षप्रवाहणाचूषणायस्कान्तहर्षाश्च त । सु सू २७ अ । अस्थनि । वस्तकान्तिकायाम् । विश्व । बाधे । मे

शल्य (क) । पु । हस्त्रोधाकारे तन्नामक मृगविशेषे सजारु । तन्मांसगुणा —गुरु स्निग्धं दीपन श्वासकासघ्न । रा नि व १० । स्वादु पित्तघ्न लघु शीत विषघ्न । सु सू ४६ अ । मदनवृक्षे । मयना गाछ । अम । श्वेतखदिरे । वै निघ । मत्स्यभेदे । शोलमाछ । रा नि व १८ पीतसाले । वै निघ । बिल्ववृक्षे । रा नि व ११ । रक्तखदिरे । अ द भेद चि । "विडङ्गदार्वीधव शल्यकानां । शलाकायां । हे च । [भ अ ।

शल्यकण्ठ । पु । शल्लकीमृगे । सजारु ।

शल्यकैटर्य्य । पु । मदनवृक्ष । मयना गाछ । रा नि व ८ ।

शल्यतन्त्रम् । क्ली । सौश्रुताष्टविधतन्त्रान्यतमे तन्त्रे । यथा—शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाण पांशुलोहलोष्टास्थिबालनखपूयास्रावान्तर्गभशल्योद्धारार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थं च । सु सू १ अ । [क्ली । रा नि व ५ ।

शल्यद्रा । स्त्री । मेदायाम् । अत्रा द अश्व

शल्यपर्णिका (र्णी) । स्त्री । मेदायाम् । रा नि व ५ । [क्रकोटी । रा नि व १८ ।

शल्यलोम (न्) । क्ली । शल्लकीरोमणि शला

शल्या । स्त्री । मेदायाम् । रा नि व ५ । विकङ्कतवृक्षे । नागवल्लीलतायाम् । वै निघ ।

शल्योद्धरणम् । क्ली विद्धशल्यापहरणे । वै स ९ अ ।

शल्लम् । क्ली । वृक्षवल्कल । छाल । त्वचि । चामड । श र ।

शल्ल । पु । भेके । श र ।

शल्लक । पु । शालतरुविशेषे । शल्लकी वृक्ष । जटा । शल्लकीमृगे । सजारु । हि साहिल । गुणा —"शल्लको हृद्यो बल्य स्निग्धो वृष्यो रुचिप्रद । वातघ्नश्चोष्णो वृष्यो मधुरो धातुवर्द्धन ॥" चनि २०अ । क्ली । तरुवल्कले । श र ।

शल्लकी । स्त्री । ((Boswellia serrata) Indian olibanum शालविशेषे । शलई, शालविशेष । हि सालइ शलग । सु सालय धूप । ता कुलि । गुणा — शल्लकी तुवरा शीता पित्तश्लेष्मातिसारजित् । रक्तपित्तप्रणहरी पुष्टिकृत् सम्प्रकीर्तिता । भ पू १ भ वटादिव । रा नि व ११ । See सलकी । शिलारसे । च सू १अ ।

शल्लकीत्वक् । स्त्री । शिल्लकीवल्कले । च सू ४ अ ।

शल्लकीद्रव (रस) पु । शिल्लके । कुन्दुरु । शोटी शिलारस । जटा । च द वा व्याधि अष्टादशशतीप्रसारण्यौषधे । [वै निघ ।

शल्ली । स्त्री । शल्लकीवृक्ष । शल्लकीमृगी । सजारु ।

शवम् । क्ली । नीरे । जले । मे ।

शव । पुं क्ली । मृतशरीरे । अम ।

शवकाम्य । पु । कुक्कुरे । श र ।

शवल । पु । चित्रवर्णे । रा नि व ६ । (ला, ली) स्त्री । शवलवर्णायां गवि । अटी भ ।

शश (क) । पु । विलेशयमृगभेदे । खरगोश । खरहा । ते चेवुलपिल्लि । तन्मांसगुणा —विशदोषघ्न दीपन श्वासकासघ्न । रा नि व १० । शीत लघु धारक रुक्ष स्वादुकफपित्तघ्न वाते सा धारण ज्वरातीसारशोष श्वास हितम । भा पू १६ । "शशको ग्राहकस्तत्र लघुश्चाप्य दीपन । रुचि कृत्स्वर्णो बल्यस्त्रिदोषघ्नोऽमतो मत । ज्वरे च ग्रहणीरोगे च क्षये कासे गुदामये । पाण्डुरोगेऽपि पाण्डौ च तथातीसारिणां हित ।' चनि २०अ । लोध्रवृक्ष । बोले । निर्यास । मे ।

शशघाती (तिन्) । पु । श्येनपक्षिविशेषे । वाज । सुम १६अ ।

शशधरः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

शशभृत् । पुं । कर्पूरे । वै.च. । भैष.वा व्या. गन्धद्रव्यकथने ।

शशलोम (न्) । क्ली । शशकरोमणि । श्म. ।

शशशिम्बिका । स्त्री । जीवन्तीलतायां । रा. नि.व.२ ।

शशाङ्कः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

शशाङ्कलेखा । स्त्री । सोमराज्यां । च.द कुष्ठ.चि ।

शशाण्डुलिः (ली) । पुं । स्वनामख्यातफल शाकविशेषे । ठिंड़ाकुड । गुणाः—तिक्ता कटु. कोमला कटुम्लयुक्ता कफापहा जरठा पाके च अम्लमधुरा विदाहकृत् गुल्मा रुचिकृत् दीपनी च । रा नि.व.७ । [रा.नि.व.१९ । श्म. ।

शशादः (नः) । पुं । श्येनपक्षिणि । वाग्भ ।

शशिकान्तः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा नि व.१३ । क्ली । कुमुदे । श्वेत शुंदि । रा.नि.व.१० ।

शशिपर्णी । स्त्री । पटोले । वै.निघ. ।

शशिपुष्पम् । क्ली । पद्मे । वै निघ. ।

शशिप्रभम् । क्ली । मुक्तायाम् । रा.नि.व.१२ । कुमुदपुष्पे । नालफुल । श.मा. । स्त्री । ज्योत्स्नायाम् । शटा. । [वै.निघ. ।

शशिप्रियम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । मुक्तायाम् ।

शशिरे(ले)खा । स्त्री । गुडूच्याम् । गुलञ्च । मे. । सोमराज्याम् । हाकुचबीज । भैष.कुष्ठ.चि. । भा.कुष्ठ.चि.स्वायम्भुवगुग्गुलौ । च.द.कुष्ठ.चि. ।

शशिवाटिका । स्त्री । पुनर्नवायाम् । प.मु. । रा.नि.व.५ । [चि.लक्ष्मीविलासतैले ।

शशी (इन्) । पुं । कर्पूरे । वै.निघ.२भ.चयरो.

शशोर्णम् । क्ली । शशकलोम्नि । श्म ।

शष्कुलः । पुं । करञ्जवृक्षे । डहरकरञ्ज । श.र. ।

शष्कु(स्कु)ली । स्त्री । कर्णरन्ध्रे । कर्णकुहर । श.र. । पिष्टकविशेषे । पूलिपिठे । च चि.२५. तिलपिष्टके । तिलेर पिठे । गुणाः—गुरु पुष्टिकरी । च.सू.२७अ. । मत्स्यभेदे । सोहारीति लोके । हि सौरी । गुणाः—"शष्कुली वाहिनी रुच्या मधुरा तुवरा मता ।" भा. । तिलतण्डुल माषकृतयवान्नाम् । श.च. । "सुधौतानां तण्डुलानां पिष्टं सूक्ष्मं विधाय च । तत्प्रमाणं तत्र जलं स्थाप्यं चुल्ल्यां तु तत् पचेत् । अल्पमल्पं विकीर्य्याथ मेलयित्वा घनं पचेत् । घनीभूते तु उत्तार्य्य तत्पर्प्यां सुयुक्तितः । पूरणञ्च विधायाथ सिताश्रीफलदं तथा । चिठन्यान्तामर्द्धचन्द्रसमानां कारयेत् सुधीः । एवं शष्कुलयः कार्य्याः पाच्या स्वेदनयन्त्रके । एवञ्च मोदकाः कार्य्यास्ते हृद्या गुरवो मताः । वातपित्तप्रशमनाः मलावष्टम्भकारकाः । कफदा गुरवः शीतास्तथा तृप्तिकरा मताः ॥" वै.निघ. । "पर्पटा लघवो रुच्या शष्कुल्यः कफपित्तलाः । मांसैरिक्षुविकारैश्च काञ्जिकैस्तिलशष्कुलीं । न भक्षयेत् ..... ॥" राज. । [दूर्व्वायाम् । वै.निघ ।

शष्पम् । क्ली । बालतृणे । रा.नि व.२३ । मोथ-

शस्तः । त्रि । प्रशस्ते । क्ली । शरीरे । त्रिका. ।

शस्त्रम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व.१३ । भैष.क्षुद्ररो चि.महानीलतैले । वै.निघ.२भ.अर्श चि. काञ्चनोलिपे । अस्त्रे । अस्त्र । शस्त्राणि विंशतिः तद्यथा—मण्डलाग्रं करपत्रं वृद्धिपत्रं नखशस्त्रं मुद्रिका उत्पलपत्रम् अर्द्धधारं सूची कुशपत्रम् आटीमुखं शरारीमुखम् अन्तर्मुखं त्रिकूर्चकं कुठारिका व्रीहिमुखम् आरामुखं वेतसपत्रं वडिशो दन्तशङ्कुः एषणीचेति । एतानि छेदाद्यष्टविधकर्मणि उपयुज्यन्ते । तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे छेदने लेखने च, वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च, सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्रावणे । कुठारिका व्रीहिमुखारामुखवेतसपत्राणि सूची च व्यधने । वडिशो दन्तशङ्कुश्चाहरणे । एषण्येषणे, आनुलोम्ये च । सूच्यः सीवने । इत्यष्टविधे कर्म्मणि उपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः । सु.सू ८अ. । एषां विशेषास्तत्पर्य्यायेषु द्रष्टव्याः । शस्त्रसम्पत् यथा—सुग्रहसुलोहसुधारसुरूपतादीनि । शस्त्रदोषाः वक्रताकुण्ठताखण्डता खरधारतातिस्थूलतातिदीर्घतातिह्रस्वता इति । करपत्रमृते अतो विपरीतगुणमाददीत । शस्त्रधाराभेदा यथा—मासूरी अर्द्धमासूरी कैशिकी अर्द्धकैशिकी चेति । तत्र भेदनानां मासूरी लेखनानामर्द्धमासूरी व्यधनविस्रावणानां कैशिकी छेदनानामर्द्धकैशिकी च । तेषां पायनाविभिधा चारोदकतैलेषु । तेषां निशाणार्थे श्लक्ष्णशि-

था मापवर्णा धारसंस्थापनार्थे शाल्मलीफलकम् । सु सू.८ष. ।

शस्त्रकम् । क्ली । लौहे । प.मु ।

शस्त्रकर्म्म । क्ली । छेदने । काटा, छेंडा । तथाष्टविध छेद्यं भेद्य लेख्यं वेध्यमेष्यमाहार्य्यं वि स्राव्य सीव्यञ्चेति । शस्त्रपदच महत्त्वपि पाकेषु द्व्यङ्गुलं चाङ्गुलं वा भवेत् । सु सू ५ष. ।

शस्त्रकोशतरुः । पु । महापिण्डीतकवृक्षे । रा नि व ८ । [निघ ।

शस्त्रचूर्णम् । क्ली । लौहकिट्टे । मण्डुर । वै.

शस्त्रप्रणिधानम् । त्रि । शस्त्रचालने, छेद नभेदनादिरूपीकषे । च सू.११ष ।

शस्त्राङ्गा । स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । आमरुल शाक । रा नि व ५ । [रा नि व १३ ।

शस्त्रायसम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । ईस्पात् ।

शस्त्री (इन्) । त्रि । शस्त्रधारिणि । स्त्री (स्त्री) । क्षुरिकायां । मे. ।

शस्य(स्य)म् । क्ली । कोमलवये । नवम गाछ । च टी.भ. । वृक्षादिजातफलादौ । धान्यादौ । क्ली हिंयवादौ च । श्रुति । [श च ।

शस्यध्वंसी (इन्) । पु । तुम्बवृक्षे । तूँत गाछ ।

शस्यमञ्जरी । स्त्री । धान्यादिकणिशे । शस्ये व शीष । शम । [छडा । शम. ।

शस्यशूकम् । स्त्री । शस्यशूकायाम् । शस्येर

शस्यसम्बर. (रणः) । पु । अश्वकर्णनाम-वृक्षविशेषे । नताशाल । रा नि व.१८ ।

शस्यार. (वन.) । पु । क्षुद्रमसीवृक्षे । श.र ।

शाकम् । क्ली पु । पत्रपुष्पादौ । शाग । शम । तत् षड्विधम्—"पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वे दजञ्चति" राज. । तच्चतुर्विधमिति चपि । "शाकञ्चतुर्विधं प्रोक्तं पत्रं पुष्पं फलं तथा । कन्द आपि समुद्दिष्ट वस्त्यामेतत् पृथक् पृथक् ।" च नि १६ष. । तद्गुणा—विष्टम्भि गुरुत्व रूक्षत्व मलवर्द्धकत्व पाकलघुत्वञ्च । च द. । दोषा — शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं वर्णं विनाश यति रक्तमथाप्यजश्च । प्रज्ञाक्षयञ्च कुरुते पलितञ्च नूनं हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥" "स्विन्न निष्पीडितरसं स्नेहाद्यं स्नेहादिसंस्कृतम् ।" इति व्यवहारविधि । राज इप । "शाकेषु सर्व्वेषु वसन्ति रोगास्ते हेतवो देहविनाशनाय । तस्माद्बुध शाकविवर्जनन्तु कुर्य्यात्तथाम्लेषु स एव दोष ॥" भा पू १भ शा व. । प्राय सर्व्वाणि शा कानि विष्टम्भीनि गुरूणि च । रूक्षाणि बहु-वर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च । पिण्डालुका वला भिण्डी चिञ्चुकाख्या वला • । एत शिफकरा शाका वातलाम्लिकाशालका । सर्व्वे शाका हरिद्रा शौर्य्यलालक्ष्णलीयक । तथैव शातपुषा च जयन्ती कासमर्द्दक । आनूपकञ्च वैशाख गुडूची चापमर्द्दक । किरातत्तिक्तसहितास्तिक्ता पित्तहरा मता ।" च चि १६ष. । पु । वृक्षविशेषे । সেগুন গাছ । रा.नि.व.९ । "महापत्रकर्कशोदर पृष्ठदलो वृक्षविशेष ।" सु सू ३८ष । शाकफले । সেগুন ফল । "राजाङ्ग दाडिमं शाकम् ।" भा. म १५ष ।

शाकचुक्रिका । स्त्री । चिञ्चायाम्, तिन्ति ड्याम् । তেতুঁল গাছ । रा नि व.११ ।

शाकटः । पु । शेषालकवृक्षे । চালতা গাছ । रा नि व ११ । धववृक्षे । धाওয়া গাছ । र.मा. ।

शाकटसुखम् । क्ली । पटवासे । गन्धचूर्ण । वै निघ. ।

शाकटाख्यः । पु । धववृक्षे । र मा. ।

शाकटीनः । पु । २० तुलापरिमाणे । २००० पले । वै च प.म । [श.मा. ।

शाकतरुः । पु । शाकवृक्षे । সেগুন গাছ ।

शाकद्रुमः । पु । वरुणवृक्षे । वै निघ. ।

शाकपत्रः । पु । शिग्रुवृक्षे । সজিনা গাছ । रा नि.व.७ । [शाक । वै.निघ. ।

शाकपाकी (इन्) । पु । सुनिषण्णके । শুশনি

शाकफलम् । क्ली । तन्नामकवृक्षफले । সে-গুন ফল । सु.सू.३८ष ।

शाकमत्स्यम् । क्ली । मत्स्यव्यञ्जनभेदे । गुणा —मत्स्यकवद्द्रष्टव्या । राज. । [श.र. ।

शाकवालेय. । पु । ब्रह्मयष्ट्यां । বামুনহাটী ।

शाकम्भरीभवम् । क्ली । रोमकलवणे । সং-ভর লবণ । भा. ।

शाकयोग्यः । पुं । धान्यके । धनियां । रा.नि.व.६ । [ट्ो शाक । रा.नि.व.७ । भा. ।

शाकराजः (ट्) । पुं । वास्तूकक्षुपे । बे-

शाकवरः । पुं । जीवशाके । प.मु. । वा उ २०४ । स्त्री (रा) । जीवन्तीशाके । वै.निघ. ।

शाकवल्ली । स्त्री । लताकरञ्जके । वै निघ ।

शाकविन्दः (ल्वः) (कः) । पुं । वार्त्ताकुवृक्षे । जटा । त्रिका. ।

शाकवीजम् । क्ली । शाकतरुवीजे । শেগুনের বিচি । "मधुकं शाकवीजञ्च ।" भा ४भ. योनि.रो.गर्भचि. । मरुजतरुवीजे । च.द गर्भाधिकारे । शाकवीजे । শাকের বীচি ।

शाकवीरः । पुं । वास्तूकक्षुपे । বেতো শাক । पुनर्नवायाम् । त्रिका । जीवशाके । रा.नि व ७ ।

शाकवृक्षः । पुं । (Tectona grandis) Teak tree. स्वनामख्यातवृक्षे । শেগুন গাছ । हिं सगुण । उत्. सिमुन्ह । ता. टेक । बम्. खरपत्र । म सोये । क नैगु । तें टेकुचेट्टु । गुणा —सारक पित्तदाहश्रमघ्न, सर रुच्यश्च । तद्वल्कल कषायम् । रा नि.व.९ ।

शाकशाकट(किन)म् । क्ली । शाकक्षेत्रे । শাকের ক্ষেত । रा.नि.व.२ । हे.च. ।

शाकशालः । पु । महानिम्बे । महानिम् । हि बकाइन । वै निघ. ।

शाकश्रेष्ठः । पु । वास्तुकक्षुपे । शर. । रा.नि.व.२३ । स्त्री (ष्ठा) । लघुजीवन्तीलतायाम् । जीवन्ती । रा.नि.व.३ । डोडीक्षुपे । लतावृहती । वार्त्ताकौ । বেগুন গাছ । रा नि व.४ । कुष्माण्डलतायाम् । কুমড়া গাছ । तरम्बुजलतायाम् । তরমুজ গাছ । वै निघ. ।

शाका । स्त्री । हरीतक्याम् । शब्दकल्पः ।

शाकाख्यम् । क्ली । व्यञ्जनयोग्यफलमूलपत्रपुष्पादौ । व्यञ्जनार्ह ফল, মূল, পাতা, ফুল ইত্যাদি শাকপদবাচ্য । अम. । "मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् । त्वक्पुष्पं करकञ्चैव शाकं दशविधं स्मृतम् ॥" चन्डी भ । पु । शाकवृक्षे । শেগুন গাছ । र.मा. ।

शाकाङ्गम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

शाकान्नम् । क्ली । शाकयुक्तभक्ते । गुणाः— "शाकान्नं लिखनं चौष्ण्यं रूक्षं वै दोषद्रावकम् ।" वै.निघ. ।

शाकाम्लम् । क्ली । वृक्षाम्ले । তেঁতুল । रा. नि.व.६ । चिञ्चाम्ले । তেঁতুলের অম্বল । रा.नि. व.११ ।

शाकाम्लभेदनम् । क्ली । चुक्रनामकक्वाथिकभेदे । रा.नि.व.१५ । See सुत्तचुक्रम् ।

शाकालावुः । स्त्री । राजालावुके । বড়লাউ গাছ । रा.नि.व.७ ।

शाकुनिकः । पु । शकुनशास्त्रज्ञे । पक्षिमारके । পাখীমারা । अम । [रा.नि व १९ ।

शाकुनेयः । पुं । पक्षिभेदे । ডুগুল পক্ষী ।

शाखा । स्त्री । पल्लवे । ডাল । अम. ।

शाखाकण्टः । पुं । स्नुहीवृक्षे । মনসা গাছ । रा नि.व.८ ।

शाखापित्तम् । क्ली । हस्तपादांसमूलदाहे । मुखताल्वोष्ठादिषु सदाहदवथौ । হাত পা ও মুখাদি জ্বালা । "सदाहमुखताल्वोष्ठे दवथुश्चक्षुरादिषु । पाणिपादांसमूलेषु शाखापित्त तदुच्यते ॥" रा.नि व २० ।

शाखामृगः । पुं । कपौ । प मु. ।

शाखाम्ला । स्त्री । तिन्तिडीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

शाखारोगः । पुं । रक्तादिधातुजेषु त्वगेषु च वीसर्पगुल्मादिषु रोगेषु । च.सू.११अ. ।

शाखालः । पुं । जलवेतसे । रा नि.व.९ ।

शाखावातः । पुं । हस्तपदादिगतवातरोगे । वैद्यकम् । [বটাদির নামান । वै.निघ. ।

शाखाशिफा । स्त्री । शाखाजातशिफायाम् ।

शाखी (न्) । पुं । वृक्षे । अम ।

शाखोटः (कः) । पुं । (Streblus asper.) स्वनामख्यातवृक्षे । শেওড়াগাছ । हिं सहोरा, वसा सिहोड । क शाखोड़मरद्व । मं साहोड । तें भरिणिकेचेट्टु, बरिन्की । बम् साहोड़ा । गुणा —तिक्ताम्ल, पित्तहर, वातघ्न । रा नि.

व.९। एतद्दीर्जं त्रिफदरं सेपनेनेति लोके। रक्त पित्तार्शोवातश्लेष्मातिसारजित्। भा.।

शाङ्करः । पुं । शीमलतामेदे । सु.चि.३९अ.। ष्वे। चिका । स्त्री (री) । शमीवृक्षे । वै.निघ.।

शाङ्खिसः । पुं । ग्रन्थिपर्णभेदे । শোণা । वै. निघ. । [शाङ्छ । श.च ।

शाङ्कुची । स्त्री । मद्गीचमत्स्ये । শাঁকোচ

शाङ्गुष्ठा । स्त्री । गुञ्जायाम् । र.मा ।

शाची । स्त्री । शालिञ्चशाके । रस.चि ९अ.।

शाटिका । स्त्री । शट्याम् । শঠী । चटी भ ।

शाण. । पुं । मापचतुष्टयमिते मानविशेषे । ४ माष । "माषैश्चतुर्भिः शाण स्यात् ।" प प्र. । "विन्दुभिश्चाष्टभि शाणः प्रोक्तश्च भिषगुत्तमै ।" कषणप्रस्तरे । কষ্টিপাথর । अम. । लौहादिनि शाणचक्रे । শাণ । मे ।

शाणिः । पुं । पट्टशाकवृक्षे । পাটশাক । श.मा.।

शाड्वलः । पुं । नीलदूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

शाण्डिल्यः । पुं । विल्ववृक्षे । रा.नि.व ११ ।

शातः । त्रि । शाणिते । पुं । धुस्तूरवृक्षे । अम.।

शातकुम्भम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । पु । धुस्तूरवृक्षे । अम. । करवीरवृक्षे । मे. ।

शातकौम्भम् । क्ली । सुवर्णे । भ द्वि ।

शातपत्रकः । पुं । चन्द्रप्रकाशे । श च. ।

शातभीरुः । पुं । मदनमालीनाममल्लिकावृक्षे । र मा. ।

शातला । स्त्री । स्वनामप्रसिद्धसेहुण्डभेदे । पीतसेहुण्डे । चर्मकषा इति लोके । মনসাভেদ । गुणाः—"शातला कटुका पाके वातला शीतला लघु । तिक्ता शोथकफानाहपित्तोदावर्त्तरक्तजित् ।" भा. ।

शादः । पुं । कर्दमे । कोमलतृणे । अम. ।

शादलः । पुं । दूर्व्वायां । वा.चि २अ. ।

शादलाभः । पुं । मन्दविषवृश्चिकभेदे । सु कल्प.८अ. ।

शानः । पु । ४ माषके । ४ মাষা । "माषैश्चतुर्भिः शान स्यात् ।" प.प्र.१ख । २ माषके । ७ माष । पत्रि: । [पिंडी । शार्त ।

शानपादः । पुं । चन्दनपीठिकायां । চন্দন-

शानी । स्त्री । इन्द्रवारुण्या । হাথানপশ । श.च. ।

शान्तनुः । पुं । क्षुधान्यविशेषे । सु सू.४६अ । कर्कटिकायां । কাঁকুড়গাছ । र.मा ।

शान्ता । स्त्री । आमलक्याम् । रा.नि.व ११ । See चकरा । शमीवृक्षभेदे । रा.नि.व.८ ।

शापटिकः । पुं । मयूरे । शब्दकल्प: । [९अ ।

शाबरवल्कलम् । क्ली । लोध्रत्वचि । वा.चि.

शामीलम् । क्ली । भस्मनि । ছাই । श.को. ।

शाम्बरः (रिकः) । पु । लोध्रवृक्षे । वै निघ ।

शाम्बरी । स्त्री । मूषिकमार्य्याम् । ইন্দুরকানী গাছ । वै निघ. ।

शाम्बु(म्बू)कः । पुं । शम्बूके । श.र. ।

शाम्भवम् । क्ली । देवदारुणि । रा.नि व १२ ।

शाम्भवः । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि व.१२ । विषभेदे श.च. । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । श्वेतमल्लिकायां । বক বৃক্ষ । रा.नि.व.१० ।

शाम्भवी । स्त्री । धान्यादिकञ्चुकाम् । धान्यादिर খোসা । रा.नि.व.१६ । नीलदूर्व्वायां । रा. नि व.८ ।

शायिका । स्त्री । निद्रायाम् । [च.टी भ. ।

शारङ्गः । पुं । हरिणे । चातके । गजे । मयूरे ।

शारदम् । क्ली । शुक्लपद्मे । रा.नि.व.१० । पुं । शरत्कालीनशालिधान्यभेदे । अयं षष्टिकाद्दीन गुणः । च.सू.२७अ. । हरितमुद्गे, धूसरमुद्गे । মেঠোমুগ । रा.नि.व.१६ । र मा. । बकुलवृक्षे । रा.नि.व.२३ । कृष्णमुद्गे । কালমুগ । रा नि.व. २३ । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গাছ । अम. । च. द.शोथ.चि. । "हयस्य शारदस्य च" । हरिद्रायां । महाराष्ट्रीलतायाम् । কাঁচড়া । कासतृणे । रा. नि.व.१२ । रोगे । वत्सरे । मे । [जलम् ।

शारदजलम् । क्ली । शरत्कालीनजले । See

शारदमल्लिका । स्त्री । शरत्कालभवमल्लिकायाम् । শারদমল্লিকা । रवा. ।

शारदमुद्गः । पुं । हरितमुद्गे । 'कपित्थान् शारदान् मुद्गान् ।" सि.यो.अ.सा चि. ।

शारद्यावनालः । पुं । शारदीययावनाले । गुणाः—श्लेष्मकरः पिच्छिलः गुरु शीतल मधुरः हृद्य. बलपुष्टिदश्च । रा.नि.व.१६ ।

शारदा । स्त्री । काष्ठशारिवायाम् । अनन्त मूल । रा.नि.व १२ । ब्राह्मीशाके । रा.नि.व.५ ।

शारदिकः । पुं । शरत्कालीनरोगे । व्याक. ।

शारदी(इन्) । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । छातिम गाछ । बम. । कच्छटशाके । कँचड़ाशाक । र. मा. । अपराजितायां । ज.द. ।

शारिः (का) । स्त्री । स्वनामख्यातपक्षिणि । शालिक, मयना । त्रिका.। शालिधान्यभेदे । च.सू. २७ अ. ।

शारिवा । स्त्री । (Hemidesmus Indicus, Syn asclepias pseudosarsa) स्वनामप्रसिद्धलतायाम् ।"अनन्ता दुग्धगर्भा वल्ली स्वनामख्याता ।" सु.सू.३८अ.। अनन्तमूल । हि अनन्तमूल,उपलसरी । उत्. गुयापानमूल । कों श्वेत वेल । सा द्विधा श्वेता कृष्णा चेति । भा.पू १भ. काष्ठशारिवा कृष्णशारिवा चेत्युरापथे प्रसिद्धा । गुणाः—शारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकर गुरु अग्निमान्द्यारुचिश्वासकासविषविनाशनं त्रिदोषघ्न रक्तप्रदरज्वरातीसारनाशनञ्च । मद.व १ । मधुरे हिमे भूतघ्नी कुष्ठकण्डूज्वरहरे देहदुर्गन्धहरे च । रा.नि.व.१२ । शुक्रलं स्निग्धं स्वादु अग्निमान्द्यादि हरञ्च । भा.पू.१भ. । वै.निघ.सा.ज्व.चि.चर्कादि. दुरालभायां । पटोलादौ, चातुर्भद्रादौ । वै.निघ. छर्द्या.चि.सारस्वतघृते । रस.र.अष्टमङ्गलघृते ।

शारी । स्त्री । कुशे, शरपत्रकुशे, शुकपक्षे । रा.नि.व.८ ।

शारीरम् । क्ली । (Anatomy.) सुश्रुतादिवैद्यकसंहितासु शरीरमधिकृत्य कृते शरीरव्याख्याने चतुर्थे स्थाने । यत्र शुक्रशोणितशुद्धिगर्भावक्रान्तिगर्भशरीरसंख्याप्रमर्मशिराधमन्यादीनामभिव्याकरणानि कृतानि । सु.शा.च.शा १अ । पुं । भ्रूवे । मे । See शरीरम् । [स्मात्र ।

शारीरकप्रन्थः । पुं । वीशुग्रविरचितशारी-

शारीरगुणः । पुं । देहिकगुणसमष्टौ । स च विंशतिसंख्यकः यथा लघुगुरुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलखरश्लक्ष्णस्थूलसूक्ष्मसान्द्रद्रवा इति । च.सू.१अ. ।

शारीरज्वरः । पुं । देहगतज्वरे । लक्षणं—"शारीरो जायते पूर्व्वं देहे मनसि मानसः । इन्द्रियाणाञ्च वैकल्यं देहसन्तापलक्षणम् ।" च.चि. ३अ. ।

शारीरव्रणः । पुं । शरीरसम्बन्धिवातादिदोषजनितव्रणे । स द्विविधः शारीरागन्तुभेदेन । यथा —"द्विधा व्रणः स विज्ञेय. शारीरागन्तुभेदतः । दोषैराद्यस्तयोरन्त्यः शस्त्रादिक्षतसम्भवः । स्तब्धः कठिनसंस्पर्शी मन्दस्रावो महारुजः । तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भवः। तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुष्ट्यवदारणैः । व्रणं पित्तकृत विद्याद्गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः । बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः । पाण्डुवर्णोऽल्पसक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः । रक्तो रक्तस्रुतो रक्तात् द्विजिः स्यात्तदन्वयैः । त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः । धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्य सुखं व्रणः । गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः । सर्व्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो भूर्य्युपद्रवः ।" इत्यादि । मा.नि. ।

शार्कः । पुं । शर्करायाम् । चिनि । श.र. ।

शार्ककः । पुं । दुग्धफेने । शर्करापिण्डे । मे ।

शार्करः । पुं । सोमवृक्षे । दुग्धफेने । मे. ।

शार्करमद्यम् (शीधुः) । क्ली, पुं । शर्करा-धातकीसिद्धमद्ये । लक्षणं—"शर्कराधातकीतोयकथिते, शार्करी मता ।" इति । द्रव्यगुणमाला । गुणाः—शीतं हृद्य दीपनं मोहनञ्च । रा.नि.व. १४। अन्यः शर्कराजालतोयमद्ये । गुणाः—मधुरः हृद्यः दीपनः बस्तिशोधनश्च । सु.सू.४५अ. ।

शार्करिलः । त्रि । शर्कराश्रितभूमिजे । शर्करामूर्धिष्ठे । व्याक. ।

शार्ङ्गम् । क्ली । आर्द्रके । आदा । रा.नि.व.६ ।

शार्ङ्गधरः । पुं । स्वनामख्यातचिकित्साग्रन्थकारे । ज्वरतिमिरभास्करकारे । [ङ्गधरटीकाविशेषे ।

शार्ङ्गधरदीपिका । स्त्री । आढमल्लकृते शा-

शार्ङ्गवेरिकः । पु । शृङ्गीसमानवर्णे स्थावर विषभेदे । अत्रि.३स्थान ५६अ. ।

शार्ङ्गेष्टा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । কাঁটা গু ডকাঁউলি । सु चि २२अ । काकमाच्याम् । गु ञ्जायां । सु सू ३८अ. ।

शार्ङ्गी(र्ङ्गि)ष्टा । स्त्री । महाकरञ्जे । ডহরক রঞ্জ । रा.नि.व ९ । वा उ २अ. । लताकरञ्जे । काकमाच्याम् । वै निघ. ।

शार्दूलः । पु । व्याघ्रे । रा नि व १९ । चित्रक वृक्षे । रा नि व ६ । पक्षिविशेषे । शरभे । मे । मे ।

शार्दूलजम् । क्ली । व्याघ्रनखे । नखी । वै निघ. ।

शार्व्वरी । स्त्री । रात्रौ । अ.टी भ. । रौध्र লোধ । वै निघ ।

शाल । पुं । राले । ধুনো । रा नि व.१२ । हा रो । मत्स्यभेदे । শাল মাছ, গজাড । चिका. । वृक्षे । रा नि व २ । लकुचवृक्षे । रा नि व ९ । (Shorea robusta) स्वनामख्यातवृक्षे । শাল গাছ । हिं शाल, शालवा । तैं एपचेट्टु । ता कुङ्गिलियम् । गुर्ज. शल । गुणा —" कषाय शाल व्रणस्वेदकफक्रिमीन् । मध्नविद्रधिबाधि र्य्ययोनिकर्णगदान् हरेत् ॥" भा.पू १भ वटादि । मही । सु चि ९अ. । अश्मनवृक्षे । पियालवृक्षे । वै निघ. । [वै निघ ।

शालकम् । क्ली । शाकशाके । পাটশাক ।

शालकल्याणी । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । गुणा —"शाकं गुरु च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति । मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ॥" च.सू २७अ. । [र. ।

शालजः । पु । शालमत्स्ये । শাল মাছ । श

शालद्वयम् । क्ली । शालपीतशालयोः । শাল, পেয়াশাল । शा की.शिलाजतुशोधने ।

शालनम् । क्ली । हरितकी । শাকশক্তি । वा. चि ७अ. ।

शालनिर्यासः । पुं । राले । ধুনো । रा नि. व १२ । भा.म.४भ.पादस्फुटने । सर्ज्जवृक्षे । रा. नि.व.९ ।

शालपत्रसमपत्री । स्त्री । शालपर्ण्याम् । শালপাণি । च सू. । रत्ना. । [मूत्र । वै निघ. ।

शालपर्णिका । स्त्री । सुरायाम् । एकाङ्गी,

शालपर्णी । स्त्री । (Desmodium gangeticum, Syn. Hedysarum gangeticum) स्वनामख्यातक्षुपे । শালপানি । रा. नि व.४ । See अंशुमती ।

शालपर्ण्यादिः । पु । तदादिद्रव्यगणे । यथा शालपर्णीपृश्निपर्णीवार्त्ताकविल्वशलाटुषु । শালপানি, চাকুলে, বেলেড়া, বেলশুঁট । च द र पि चि शालपर्ण्यादि । "शालपर्णीबला विल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता । दाडिमाम्ला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥" [निघ. ।

शालमर्कटः (कः) । पु । दाड़िमवृक्षे । वै.

शालरसः । पु । राले । ধুনো । रा नि.व.१२

शालव. । पु । लोध्रवृक्षे । श र. ।

शालवर्ग. । पु । शालसारादिवर्गे । भा ।

शालवेष्ट. । पु । शालनिर्यासे । ধুনো । चिका ।

शालशाकम् । क्ली । शाड़ीशाके । वै निघ ।

शालसारः । पु । शालवृक्षे । सु सू ३८अ. । हिङ्गुवृक्षे । विश्व ।

शालसारादिः । पुं । तदादिद्रव्यगणे । यथा —"शालसारा कार्त्ती हौ खदिरचन्दनद्वयम् । गर्द्दभाण्डोऽर्ज्जुनो भूर्जो लोध्रयुग्मधवाक्षया । शि रीषागुरुकालीयपूगपूतिककर्कटा । शालसारा दिरप्येष गण प्रमेहदापह ॥" शालयुग्मं शाल पियाली । गर्द्दभाण्डो भाँटरिति प. । पूतिको गन्धमादुलि । शा की ।

शाला । स्त्री । तरुशाखायां । गृहे । चिका. ।

शालाकी (इन्) । पु । शल्यवैद्ये ।

शालाक्यम् । क्ली । आयुर्व्वेदस्य अष्टविधतन्त्रा-न्यतमे । तत्र ऊर्द्धजत्रुगतरोगाणां श्रवणनयनवदना-घ्राणादिसंश्रितव्याधीनामुपशमनार्थम् । सु सू १अ । "शिरो-रोगा नेत्ररोगा कर्णरोगा विशेषतः । मुखकण्ठनासास्थि रोगाः सन्ति ह । तेषां प्रतीका-रकर्म शालाकतन्त्रेण च । अष्टाङ्गसंग्रहसूत्र मि मा; शालाक्यमाख्या. ... वैद.ई,१अ. ।

शालाङ्गार: । पु । कर्म्मकारशालाग्नौ । कामार शालेर आगुन । रस.चि.८म. । शालकाङ्गारे ।

शालाजिर: । पुं । शरावे । शब्द । त्रिका. ।

शालाञ्चि: । पुं । शाकभेदे । शालिञ्चाशाक । श.र. । [श र. ।

शालानी । स्त्री । विदार्य्याम् । शालपाणि ।

शालामर्कटकम् । क्ली । चाणक्यमूले । रा. नि.व.७ । बालमूलके । भा.पू १भ शा व. ।

शालामुख: । पुं । कृष्णशूकतण्डुलव्रीहिधान्ये । "शालामुख: कृष्णशूक: कृष्णतण्डुल उच्यते ।" भा. पू.१भ धा व. ।

शालामृग: । पुं । शृगाले । हारा. ।

शालावृक: । पुं । प्रसङ्गजातीयशृगालविशेषे । फेउ । बिड़ाले । रा.नि.व.१८ । वानरे । कुक्कुरे । श्वम. । मृगे । हरिण । श.र. ।

शालि:(धान्यम्) । पु,क्ली । हैमन्तिकधान्ये । आमन धान्य, हैमन्तिक धान । देशभेदेन तस्य नानाभेदा दृश्यन्ते । ते च यथा—शालिर्महाशालि: कलम: तूर्णक: शकुनाहृत: सारामुख. दीर्घशूक: रोध्रशूक: सुगन्धक: पतङ्ग: तपनीयश्च । एते निर्द्दोषा. शालय: । गुणा:—वह्वाल्पवर्च्चस: स्वादुपाकरसा: स्निग्धा वृष्या: कषायानुरसा लघव: पथ्या मूत्रला हिमाश्च । वा.सू.६ष. । न मधुरा वीर्य्यत: शीता लघुपाका बलावहाश्च । सु सू.२८ ष. । शालि: कलम: सुगन्धक: शकुनाहृत: महाशालि: शीतभीरुक: रोध्रपुष्पक: महिषमस्तक: कर्द्दमक: पाण्डुक: महादूषक: पुष्पाण्डक: पुण्डरीक: काञ्चनक: दीर्घशूक: हायनक: दूषक: महादूषकश्च । सु.सू.४६ष. । गुणा:—मधुरा: शीता लघुपाका बलकरा: पित्तघ्ना: वातकरा: स्निग्धा बहाल्पवर्च्चसश्च । राज. । शालिसामान्यगुणा.—मधुरा रुच्या: । राजनिघण्टुस्तु शालिधान्यस्य दशभेदानाह, राजान्नषष्टिककृष्णरक्तशुण्डस्थूलसुगन्धनिरापशीहय इति दश भेदा: । एषां विशेषा: पर्य्याये द्रष्टव्या: । "राजान्नं दीर्घशूक: खरिपुदिवसज: षष्टिको वर्णतो द्वौ नियूकी सुण्डशालि. । स्थूलस्तुर्व्विमदित. श्वाभिधानासयोऽन्यो मासैर्योऽन्यस्त्रिभि' स्यात् स भवति निरपी वापि तत्स्वसुसम्भूरेष शाक्तीहिसंज्ञस्तदिति दशविधा: शालयस्तु प्रसिद्धा: ॥ रा.नि व.१६ । हारीतस्तु शालीनामष्टादशभेदानाह । भा. । "रक्तशालिर्महाशालि: कलम: षष्टिकोऽपर: । खञ्जरीटापसाक्षी च जीरकाख्या कपिञ्जला । सौगन्धी मूकला चान्या विसवासी कचोरका । गुरुडा रूक्षवन्ती च कलमाख्या तथापरा । विलञ्जा मागधी पीता ता अष्टादश शालय: । देशे देशे विभिन्नानि नामानि परिलक्षयेत् । समानै: गुणै: सर्व्वास्तान् भूमिभागीश्वरान् विदु: । शालयश्छिन्नरोहाश्च मूत्रला बद्धवर्च्चस. । ग्रीष्मकाले सुपथ्याश्च मूत्रला वातला हिमा: ।" अत्रि.१५ अ । लक्षणं यथा—'कण्डनेन विना शुक्ला हैमन्ता: शालय: स्मृता: ।" गन्धमरी । गन्धगोकुल । त्रिका. । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ । रसालिचौ । वै.निघ. ।

शालिका । स्त्री । विदारिकायाम् । भूँइ कुमड़ा । श.र. । [थाटाशी । च.द.वा.व्या.चि. ।

शालिज: (जाहक:) । पुं । खट्टाशाख्ये ।

शालिञ्च: (ञ्ची) । पुं, स्त्री । स्वनामख्यातशाकभेदे । शालिञ्चा शाक, शाञ्चि शाक । गुणा:—"शालिञ्ची दीपनस्तिक्त: शीतार्श.कफपित्तजित् ।" राज २प. । [रा.नि.व.४ ।

शालिदला । स्त्री । अंशुमत्याम् । शालपाणि ।

शालिनाथ: । पुं । रसमञ्जरीकारे ।

शालिनी । स्त्री । पद्मकन्दे । रा नि.व.१० । मेथिकायाम् । वै.निघ. ।

शालिपर्णिका । स्त्री । सुरामांसी । वै.निघ. ।

शालिपर्णी । स्त्री । अंशुमत्याम् । शालपाणि । रा.नि.व.४ । च.द.ज्व.चि. । "शालिपर्णीपृश्निपर्णी ।" माषपर्ण्याम् । माषाणी । रा.नि.व.२ । मेदायाम् । पृश्निपर्ण्याम् । वै निघ. ।

शालिपिष्टम् । क्ली । स्फटिके । त्रिका. ।

शालिमूलम् । क्ली । हैमन्तिकधान्यमूले । च. चि १म. । [शक्त धान । प.सु. ।

शालिराट् । पुं । महाशाली, राजशाली ।

शालिशक्तु: । पुं । शालिधान्यकृततण्डुके । गुणा: —"मधुरा लघव. शीता. शक्तव: शालिसम्भवा. ।

शाहिणी रक्तपित्तघ्नी तृषाच्छर्द्दिज्वरापहा: ॥" च.सू.२७अ. ।

शालिहोत्रः । पुं । स्वनामकाश्वशास्त्रप्रणेतरि ऋषिविशेषे । घोटके । त्रिका. ।

शालिहोत्रम् । क्ली । नकुलकृते अश्ववैद्यकविशेषे । अपर भोजराजकृतञ्च ।

शाली । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ । मीधिकायां । शालपर्ण्यां । दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

शालीना । स्त्री । मिश्रेयाख्यक्षुपे । मउरिगाछ । रा.नि.व.४ ।

शालु । क्ली । शालूके । शालूक । श.र. । पुं । भेके । हे.च. । चोरकनामगन्धद्रव्ये । गेँटेला विशेष । मे ।

शालु(लू)कम् । क्ली । पद्मकन्दे । पद्मेर गेँडो, शालूक । रा.नि.व.२२ । अम. । हि कसेरु भिसौडा । तैं जाजिकाय । गुणा —शीतल वृष्य पित्तदाहास्रघ्न गुरु दुजर स्वादुपाक स्तन्यानिलकफकर सग्राहि मधुर रूक्षञ्च । तत् बालम् —अम्लमेव जीर्णं व्याधितं कृमिभक्षितम् अन्यादिदूषितञ्च वर्ज्यम् । तथातिजीर्णम् अकालोत्थम् अतैलादिसिद्ध कर्कशमतिकोमलं व्यालादिदूषितं मूलकं विना शुष्कञ्च शाकं नाद्रीयात् । भा.पू.१भ.शा.व । च.द.वा.व्या.चि अश्वगन्धातैले । जातीफले । रा.नि.व.११ वै.निघ.२भ.च.च.चि. पिप्पल्यादिचूर्णे । [दमूले । त्रिका. ।

शालूकः । पुं । मण्डूके । रा.नि.व.१८ । पद्म

शालूरः । पुं । भेके । अम. । पद्मकन्दे । वै.निघ. ।

शालूरपर्णी । स्त्री । मत्स्यशाके । विर्श्रीशाक । 'शालूरपर्णीशालूर ।" भा.म.१म.जिह्वकन्द.चि. ।

शालूरकः । पुं । पुरीषजकृमिभेदे । च.वि.७अ. ।

शालेयः । पुं । मधुरिकायाम् । रा.नि.व.४ । च.सू.२७अ । क्ली । शालिधान्यक्षेत्रे । रा.नि.व.२ । बालमूलके । भा.पू.१भ.शा.व. । स्त्री । मिश्रेयायाम् । मेँति । रा.नि.व.४ । मलुफायाम् । वै.निघ. ।

शाल्मलः (कः) । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८ । भैष.स्त्रीरो.प्रदरादिरसे । शाल्मलोद्भव । शिमूल गाछ । श.र. ।

शाल्मलि. । पु, स्त्री । (Bombax malabarica Syn Salmalica malabarica) स्वनामख्यातमहातरौ । शिमुल गाछ । हि शेमल, शेमुर । उत् बौन्रो । ता.पुला । म शावरि । प.मु. । गुणा —दयो बल्य स्वादु. शीत कषायो लघुः स्निग्ध शुक्रश्लेष्मवर्द्धनश्च । तद्रसस्तद्गुणएव, ग्राही कषायश्च । तत्पुष्पफलमपि तत्समगुणमेव । रा.नि.व.८ । तत्पुष्पं घृतसैन्धवसाधित प्रदरघ्न रसे पाके च मधुर कषाय गुरु शीतल ग्राहि वातलञ्च । भा पू.१भ शा व. । कृमिभेदघ्न दधमुर्ण पाके कटु लघु वातकफघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. । च.द.वन्ध्यान्त्र.चि त्रिफलादौ । "त्रिफला शाल्मली राखा ।"

शाल्मलिकः । पुं । रोहितकवृक्षे । रक्त रोडा । रा नि.व.७ । च वि ८अ ।

शाल्मलिनी । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । श.र. ।

शाल्मलिपत्रकः । पु । सप्तपर्णवृक्षे । छातिम गाछ । रा नि.व १२ ।

शाल्मली । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । शिमुल गाछ । अम. । मोचरसे । च सू ४ । शिंशपावृक्षे । त्रिका. ।

शाल्मलीकण्टकः । पु । प्रसिद्धः । शिमुल काँटा । अथ व्यङ्गघ्न. । वा.उ.३२अ. ।

शाल्मलीकन्दः । पुं । स्वनामख्यातमहाकन्दे । स भागीरथीतीरे प्रसिद्ध. । शांवरीकन्द इति च महाराष्ट्रादौ ख्यात: । शिमुल गाछेर मूल । गुणाः—मधुर, मलसारय. शीत पित्तदाहशोषसन्तापघ्नञ्च । रा.नि व.७ । [स्थावरकन्दभेदे । श र. ।

शाल्मलीकल्पः । पुं । वैद्यशास्त्रान्तर्गतविधि-

शाल्मलीफलः । पुं । तेज फलवृक्षे । रा. नि व.११ ।

शाल्मलीफलकम् । क्ली । शरादिमस्त्राणां धारासम्पादनार्थाकर्कशकाष्ठफलके । सु.सू ८अ. ।

शाल्मलीवेष्ट: (कः) । पुं । मोचरसे । शिमुल आटा । रा न व ८ । भा.म १म.च.शा चि. समङ्गादिचूर्णे । "शाल्मलीवेष्टको रोध्र: ।"

शाल्मलीसत्त्वनिर्यास: । पुं । मोचरसे । भैष.ध्वजभ.चि. । रस.र.कामदीपकरसे ।

शाल्वणस्वेदः । पु । वातव्याधौ स्वेदविधिभेदे ।

यथा –"काकोल्यादि समातम्न सर्व्वाक्षिदय मधुत । सानूपौदकमासम्भु सर्वस्नेहसमन्वित । मुखौषः सप्तलवण शाल्वण परिकीर्त्तित । तेनोपनाह कुर्व्वीत सर्व्वदा वातरोगिणाम् " सु चि.४ष. । "वातघ्नी भद्रदार्व्वादि. काकोल्यादि श्च मौसुत । मासेनाचौषधं तुल्यं यावदन्नेन चा खला । पट्टौ स्यात् स्वेदनार्थेच ज्वाञ्चिकायस्नेमिघ्ने । चतु स्नेहोऽथ तायान् स्यात् सुस्निग्धल यतो भवेत् । समस्त वर्गमर्द्ध वा यथालाभमथापि वा । प्रयुञ्जीतेति वचन सर्व्वत्र गणकर्मणि ....." शालवणखेद. । জীবনীয়দশক, গুড়ূচী, কাঁকড়াশৃঙ্গী, বংশলোচনা, পদ্মকাষ্ঠ, ঋদ্ধি, বৃদ্ধি, দেবদারু, কুড়, হরিদ্রা, বরুণত্বক্, মেষশৃঙ্গী, বাড়িয়ালা, গোবক্ষচাকুলিয়া, আলাকুশী, শণ, ঝাঁটী, শ্বেত-আকন্দ,- শুলুক, গোক্ষুর, পাষাণভেদ, রক্ত আকন্দ,শতমূলী, পুনর্নবা, বক্র আটা, ধুতুরা, বামনহাটী, বিছাতি, যব, কুল, কুলথ এবং দশমূল, প্রত্যেকে ৯ মাষা মিলিত ৮ পল । च द.वा.व्या.चि. ।

शाव: (क:) । पुं । शिशौ । रा.नि.व.१८ ।

शावर: । पुं । शवरलोध्रे । পাটিয়ালোধ । मे.। भा.म.४भ.नेत्ररोचि.। "वरिष्टदलशावर ।"

शावरकरोध्रः । पुं । चक्षिमेवजापरसञ्ज्ञे स्वनामख्यातवृक्षे । পাটিয়ালোধ । वा.सू.१५ष. रोध्रादौ ।

शावरभेदाख्य(च)म् । क्ली । ताम्रे । वै.च.।

शावरी । स्त्री । शूकशिम्बयाम् । আলাকুশী । मे ।

शाष्कुल: । त्रि । मांसाशिनि । वै.च ।

शिंशपा । पुं । (Dalbergia sisu.) A Timber tree, स्वनामख्याततरौ । শিশু গা छ । हि शीसव,शिग शीसह । तैं शिशुकरद् । ता आतुककुकदः यमस्रैदर् । सा त्रिधा कृष्णश्वेतपीतभेदेन । सा गुणा.—तिक्ता कटुका कफवातघ्नौ दीपनी शीघ्रानिमारघ्नौ च । "श्वेतादिशिंशपा तिक्ता शिशिरा पित्तदाहनुत् । कपिला शिंशपा तिक्ता शीतवीर्य्या श्रमापहा । वातपित्तज्वरघ्नौ च छर्दिहिक्काविनाशिनी । शिंशपात्रितयं वर्ण्यं हिम शोफविसर्पजित् । पित्तदाहप्रशमनं वर्ण्यं रुचिकरं परम्।" रा.नि.व.९ ।

शिकतावलम्बनम् । क्ली । जलस शीत लीकरणोपायविशेषे । सु.सू ४५ष. ।

शिक्थ(क)म् । क्ली । मधुच्छिष्टे । मम । गु-णा.—पिच्छिलं स्वादु कुष्ठवातरक्तघ्न कटु मृदु स्निग्ध लेपेन स्फुटिताङ्गविलोपनञ्च रा नि.व.१३।

शिक्यम् । क्ली । द्रव्यरक्षणार्थे रज्जुकृताधारे । शिका । अ र.। जलप्रसादनार्थं पात्रस्थापनाधारविशेषे । सु सू.४५ष. ।

शिखण्ड: (क.) । पुं । मयूरपुच्छे । अम. । काकपक्षे । जुलपि । मे. । अ.र. ।

शिखण्डिक: । पुं । कुक्कुटे । भा. ।

शिखण्डिनी । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । म.सु. र.सा स.रसप्रकरणे । यूथिकायाम् । र.मा. ।

शिखण्डी (इन्) । मयूरे । मयूरपुच्छे । मे । कुक्कुटे । वै च. । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । रा.नि. व ३ । स्वर्णयूथिकायाम् । रा नि व.१० ।

शिखरम् । क्ली । पुलके । রোমাঞ্চ । मा णिक्यविशेषे । विका. । कक्षे । मे. ।

शिखरा । स्त्री । मूर्व्वायां । मूर्गा । अ च ।

शिखरिचरणम् । क्ली । अपामार्गमूले । वै. निघ २भ.उन्मा.चि. । नै.रो.चि.भा.म.४भ ।

शिखरिज: । पु । अपामार्गे । আপাং । मेष.

शिखरिणी । स्त्री । दधिजले । द्राक्षान्तरे । रोमराज्याम् । मे. । रा.नि.व.२३ । नवमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१०।२३ । तन्नामकरसालविशेषे । तत्र द्रव्याणि दधि, ३२ पल खण्डसाष्टपलानि तत्परिमित मरिचचूर्णं लवङ्गचूर्णंच, मध्वाज्ययौ प्रत्येक पलचतुष्टयम्, एकत्र भाण्डे कर्पूरवासिता हिमवासिता शिखरिणीत्युच्यते । रा.नि व २२ । एव मल्लिकादयो बहुविधशिखरिण्योऽपि । मूर्व्वायां । अ च. । [শোঁদ] । अ च ।

शिखरिलोहित: । पुं । भूकदम्बे । কুকুর-

शिखरी (इन्) । पुं । कुन्दुरी । কুন্দুরখোটী । रा.नि.व.१२.। सामान्यपर्व्वते । द्रुमाद्र । रा.नि व.१६ मर्गविशेषे । तन्मांस लघु उष्ण

बलादय। रा नि व १० अपामार्गे। रा नि व ४। च द.रसास विमूचीधौमे। वा मू १५ष स्त्रामादि भा म ४भ कर्वरी चि। वन्दाके। गा न्दना। रा नि व ५। ककटशृङ्ग्याम्। काँकड़ा शृङ्गी। रा नि व ६।

शिखा । स्त्री। चूचके रा नि व १८। मूर्व्वायाम्। शाखायां। चूड़ायां मे मयूरशिखायाम्। विषलाङ्गुलिग्रा। रा नि व ५। शिरोमध्यकेशे टिकि। अम। आरज्वरे। श र। तरुमूले। दिच तुलसीद्वये। जटामांस्यां वचायाम् वै निघ। [रा नि व ७।

शिखाकन्दम् । क्ली। गृञ्जने शालगम।

शिखाच(व)ल । पु। मयूरे। त्रिका।

शिखाधर (वार) । पु। मयूरे। श र।

शिखामूलम् । क्ली। गृञ्जने। गाजर मूला। रा नि व ७।

शिखाल । पु। मयूरे। वै निघ। [५।

शिखालु । पु। मयूरशिखायाम् रा नि व

शिखावती । स्त्री मूर्व्वायाम्। मूर्गा। श च।

शिखावर । पु। पनसवृक्षे। काँठाल गाछ। श मा। [व ५।

शिखावला । स्त्री। मयूरशिखायाम्। रा नि

शिखावान् । पु। चित्रकवृक्षे। अम। भाव पचिषि। वै निघ। [नि व १३।

शिखिकण्ठम् । क्ली। तुत्थके। तुँते। रा

शिखिकुन्द । पु। कुन्दुरुखोण्याम्। कुन्दुरु खोटि। कश्चित्।

शिखिग्रीवम् (वा) । क्ली, स्त्री। तुत्थके। अम। भा म १भ ज्व चि। ज्वराङ्कुशरसे "दारु मूर्व्वा शिखिग्रीवाम्।" (वम्) कान्तपाषाणे। तु त्थके। र मा म। [वै निघ।

शिखिध्वज । पु। धूमे। त्रिका। मयूरे।

शिखिनी । स्त्री। मयूरशिखायाम्। रा नि व ५। [च द हिक्का श्वास चि हिंसाद्यघृते।।

शिखिपुच्छम् । क्ली। मयूरपुच्छ। श र।

शिखिपुच्छभूति । स्त्री पुच्छभस्मनि। च द हिक्का श्वास चि।

शिखिप्रिय । पु लघुवदरे। छोटकुल। रा नि व ११।

शिखिमण्डल । पु। वरुणवृक्षे। वरुण गाछ श र। [रस र श्लीपदचि।

शिखिमन्य । पु। नखिकारिकायां गणिरि।

शिखिमुखी । स्त्री। मयूरशिखायाम् वै नि घ [ला। रा नि व ७।

शिखिमूलम् । क्ली। गृञ्जनमूले। गाजरमू

शिखिमाटा (दा) । स्त्री। अजमोदायाम्। वाकुची। रा नि व ६। [१८।

शिखियूप । पु। मौकारिमृगे। रा नि व

शिखिवर्द्धक । पु। कुष्माण्डे। श र।

शिखिवाडवरस । पु गुल्माधिकारे रस। पाठ — मारित सूततामाभ्र गन्धकं माक्षिकं स मम्। मदयेच्चित्रकद्रावै यवक्षारयुत दिनम्। वि गुञ्ज भक्षयेन्नित्य नागवल्लीदलेन वा। वातगुल्महर ख्यातो रसोऽय शिखिवाडव। रस र।

शिखिहिष्टी । स्त्री। महाबलावृक्षे। वै निघ।

शिखी (न्) । पु। चित्रकवृक्षे। चिता गाछ। रा नि व ६। वै निघ कफक ज्व चि बीजपूरकवृक्षे। मयूरे। मेथिकायाम्। মেতি। रा नि.व ११। विषभेदे प सु। सुनिषण्णशाके। भा पू १भ शा. व। अपामार्गे। आपां। र सा स। घोटके। द्द च। कुक्कुटे। वृषे। मे। शुकशिम्ब्याम्। আলকুশী। प सु। वकपक्षिणि। त्रिका। विष। वै निघ। [शाक। रा नि व ४।

शिखीमस्तु । स्त्री। शिवाक्षरीवृक्षे। शुठनि

शिगुडि । स्त्री। स्वनामख्यातवृक्षे। हिं चड़ो मी। गुणा — कटु उष्णा वातघ्नी पृष्ठशूलघ्नी यो नीन रसायनी देहदाढ्यकरी च। रा नि व ४।

शिग्रु । पु। (Moringa pterygosperma Syn Hyperanthera Moringa) Horse radish tree स्वनामख्यातपत्रशाके, शोभाञ्जनवृक्षे। सजिना गाछ। सु सू १८ष। अम् शोतशमबा। हि सहिजन। दा क्षि मुनका भाड। ता, मुरुंगा। मि सुरुंगाय्-कुन्न। कुणा

—कटुस्तिक्तोष्ण तीक्ष्णः वातकफघ्नः सुखजाड्य हरः रुच्य दीपनः व्रणनाशनश्च। शिग्रुस्तुभेदः श्वेतपीतनीलरक्तभेदेन। रा.नि.व ८। विशेषास्त चतर्थ्योंधे सच्या:। शाके। अम.।

शिग्रुजम्। क्ली। शिग्रुपत्रे। शिग्रुवीजे यत् श्वेतमरिचमित्युच्यते। अम.।

शिग्रुतैलम्। क्ली। शिग्रुवीजोद्भवतैले। सजिनावीजेर तैल। स सेगुतेल। गुणाः—कटु उष्णं कफघ्न वातघ्नं त्वग्दोषव्रणकण्डूतिशोफघ्न पिच्छिलञ्च। रा.नि.व.१५।

शिग्रुवीजम्। क्ली। श्वेतमरिचे। "शोभाञ्जनस्य यद्बीजं तत् श्वेतमरिच स्मृतम्।" श.च.।

शिग्रुशाकम्। क्ली। प्रसिद्धे। सजिनाशाक। सं सेगुपत्र। कं इज्ञियपने। गुणाः—रुच्यं वातकफघ्नं कटूष्णं दीपन पथ्यं क्रमिघ्नञ्च। रा.नि.व.७।

शिग्रूद्भवम्। क्ली। शिग्रुवीजे। वै.निघ.।

शिङ्घाणकः। पुं। कफे। नासामले। नाकेर पोटा। उणा। वाजिनो नासागतरोगविशेषे। जटा.।

शिङ्घाणम् (णिका)। क्ली,स्त्री। काचपात्रे। त्रिका। लौहमले। मयूर। नासामले। शिक्नि। मे.।

शिङ्घितः। त्रि। घ्राते। अ र।

शिण्डाकी। स्त्री। आसवविशेषे। गुणाः— रोचनी लघुच। च.सू.२७अ.। यथा—"शिण्डाकी राजिकायुक्ते स्यान्मूलकदलद्रवे। सर्षपस्त्वरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः। शिण्डाकी रोचनी गुर्वी पित्तश्लेष्मकरी स्मृता।" रा.नि.व.१४। भा.।

शितः। पुं। द्रव्ये। क्ली। रजते। अने.ध्वनि.। त्रि। कृशे। विश्व.।

शितकरः। पुं। कर्पूरे। रा.नि.व.१२।

शितकर्णी। स्त्री। वासायाम्। वासक गाछ। रा.नि.व.४।

शितच्छदा। स्त्री। शताह्वायाम्। वै.निघ.।

शितद्रुः। पुं, स्त्री। चौरकोष्टे। कोरक ब्राड़। र.मा.। शतद्रुनद्यां। अम।

शितनिर्गुण्डी। स्त्री। श्वेतनिर्गुण्ड्यां। दः लनिसिन्दा। रस.र.वाज.चि.।

शितपर्णः। पुं। चुद्रमुसलके। वै निघ।

शितपुष्पः। पुं। शिरीषवृक्षे। रा नि व ८।

शितपुष्पकम्। क्ली। काशतृणे। रा.नि.व.८।

शितशाकः। पुं। शालिञ्चशाके। शालिञ्च शाक। प.मु।

शितशिवम्। क्ली। सैन्धवलवणे। वै.निघ। मिशियायाम्। स्त्री। शताह्वायाम्। वै.निघ.।

शितशिंशपा। स्त्री। श्वेतशिंशपायाम्। शादाशिशु। रा.नि.व ८। [त्रिका.।

शितशूकः। पुं। यवे। त्रिका.। गोधूमे।

शितसारः। पुं। तिन्दुकवृक्षे। गावगाछ। अम। [रा.नि.व.२३।

शिताद्रिकर्णी। स्त्री। श्वेतापराजितायाम्।

शितावरः (री)। पुं, स्त्री। सुनिषण्णके। शुशुनिशाक। सोमराज्यां। वै निघ.। रा नि. व.४। [चे। मे.।

शितिः। पुं। भूर्जवृक्षे। मेः। त्रि। शुभ्रे। कृ-

शितिकण्ठः। पुं। दात्यूहपक्षिणि। डाक-पाखी। त्रिका.। [जटा.।

शितिचारः। पुं। सुनिषण्णके। शुशुनि शाक।

शितिच्छदः
शितिपक्षः } पुं। हंसे। श.र.।

शितिमूलकम्। क्ली। उशीरे। वेणा। रा.नि.व.१२।

शितिवरः (वारः)। पुं। सुनिषण्णकशाके। शुशुनिशाक। भा.पू.१भ.शा.व.।

शितिसारः (कः)। पुं। तिन्दुकवृक्षे। गाब गाछ। अम.।

शिथिलः। त्रि। पीड़नाक्षमे। शिथिलत्वक् स्वस्तिकयन्त्रदोषः। सु.सू.७अ.।

शिफः। पुं। मूले। च.टी.विद्याविनोदः।

शिफा। स्त्री। तरुमूले। शिकड़। अम.। मांसाह्वायाम्। रा.नि.व ४। हरिद्रायां। रा.नि.व. ६। जटा, मांस्याम्। मे। पद्मकन्दे। वैनिघ.।

शिफाकः (कन्दः) । पुं । पद्ममूले । श.च. । चम. ।

शिफाधरः । पुं । शाखायां । श.च ।

शिफारुहः । पुं । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

शिमूड़ी । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । हि चड्डो नो । गुणा.—कटुरुष्णा वातघ्नी पूत्रशूलघ्नी योगे न रसायनी देहदार्ढ्यकरी च । रा.नि.व.४ ।

शिम्ब. । पुं । चक्रमर्दक्षुपे । चाकन्दा । श.च. ।

शिम्बा (म्बि) । स्त्री । शिम्बीधान्ये । रा.नि व.१६ । कलायादिकोशे । शुंटी । छिमड़ा श. र. । स्वनामख्यातलतायां । शिम गाछ । हि शेंबि । बम् शेंगा । शिम्बीपृथक्शिम्बीभेदेन द्विविधा । गुणा —शिम्बीद्वय रसे मधुर पाके हिमं गुरु बलकर दाहकर श्लेष्मकर वातपित्तहरञ्च । भा. पू १म भा.०व. । "शिम्बा तु विविधा रूक्षवातला स्वादुशीतला । विष्टम्भिनी कषायाग्निविटशुक्रकफ नाशिनी ॥" राज १प. । शिम्बी रूक्षा कषाया च कोष्ठे वातप्रकोपनी । न च वृष्या न चक्षुष्या विष्टभ्य च विपच्यते । शिम्बीजातिगुणा.— "गुर्व्वोऽथ मधुरा शीता मलघ्ना. रूक्षणात्मिकाः । सस्नेहा बलिभिर्भोज्या विविधा शिम्बिजातय. ।" च.सू २७अ । श्वेतकृष्णपीतरक्तभेदेन चतुर्धा । सा पुनर्द्विधा वल्लीजमूलभेदेन । गुणाः—रसपाकयोः कटूष्णा । सु.सू.४६अ.। (म्बि) एरकायां । भा । सूलके । वै.निघ. ।

शिम्बिकः । पुं । कृष्णमुद्गे । कालमुग । हे.च.।

शिम्बिका । स्त्री । शिम्बायाम् । श र. ।

शिम्बिजः । पुं । शिम्बीधान्ये । रक्तकुलत्थे । स्त्री । शिम्बीधान्य । वै.निघ. । भा ।

शिम्बिनी । स्त्री । असितशिम्बीलतायाम् । बड़ ८वेतशिम । रा.नि व.७ । कृष्णचटकायाम् । वै. निघ । [मुगानी । पद्म । श.च. ।

शिम्बिपर्णिका (र्णी) । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् ।

शिम्बिरिङ्गणी । स्त्री । वनमुद्गे । वै निघ. ।

शिम्बिरीटिका । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । वै निघ. ।

शिम्बी । स्त्री । धान्यादिकचुके । धान्यादिर (घोला, शुंटी । रा.नि व.१६ । शिम्बीधान्ये । शिम्बा । शिम् । श र. । मुद्गपर्ण्याम् । मुगानी, कपिकच्छ्वां । आलकुशी । रा.नि.व.३ ।

शिम्बीधान्यम् । क्ली । शिम्बीनिगूढमुद्गमकुष्ठकादौ । गुणा.—अतिगुरु हिम विबन्धकरञ्च । रा.नि.व १६ । "… ..मधुर रूक्षं कषायं कटुपाकि च । वातल कफपित्तघ्न बद्धमूत्रमल हिम। ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्यदाध्मानकारि च ।" भा. पू.१२ । See धान्यम् । [व.४ ।

शिम्बीफलम् । क्ली । चाङ्गुल्यक्षुपे । रा.नि

शिम्बीभवः । पुं । शिम्बीधान्ये भा.पू.१भ. ।

शिर । पु. क्ली । मस्तके । रा.नि.व.१८ । पिप्पलीमूले मे. ।

शिरःकम्पः । पुं मस्तककम्पने ।

शिर खण्डम् । क्ली । कपालास्थनि । वै.निघ.।

शिरःफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । त्रिका. ।

शिरःशूलम् । क्ली । शिरोरोगे । माथाव्याम, माथाव्यथा । तदौषध यथा—शुण्ठी पिप्पली श्वेतापराजितामूलञ्च समभागं पिष्ट लेप्यम्।

शिरःस्नानम् । क्ली । शिरःपर्य्यन्त सर्व्वाङ्ग जले मज्जयित्वा स्नाने । च.सू.१५अ. ।

शिरजः । पुं । केशे । श.र. ।

शिरपीड़ा । स्त्री । शिरोरोगे । माथाव्यथा, माताधरा । मिदा. ।

शिरसिजः (रोरुह.) । पुं । केशे । रा.नि. व १८ । श.र. । [शिरोरोगः ।

शिरस्तापः । पुं । वातजशिरोरोगे । See

शिरा । स्त्री । धमन्याम् । शिर । रा नि व.१८। ता सन्धिबन्धनकारिण्यो दोषधातुवहा नाभि निबद्धा' समन्ततो धावन्ति । पुष्यन्ति च शरीरं प्रणालीभिरारामामिव प्रसारणाकुसुमादिभिः प्र ततम् । ताश्च शिरा. ७०० । ताश्च तदपत्र इव शरीरे वर्त्तन्ते । तत्रराश पवनादयो यदा क्षुभ्यन्ति तदा तस्मा विविधा रोगा जायन्ते । तेषु चक्षुषा वातवहा नीलाः पित्तदुष्टा गौरवर्णाश्च कफदुष्टा श्वेताः । तासां मूलशिरा. ४० । तासाञ्च वातपित्तकफरक्ता'दिन्यो दश दश भवन्ति, इति ।-ता·

"सान्तु वातवाहिनीना वातस्थानगताना पञ्चम प्रतिग्रतम् तावन्त एव पित्तवाहिन्य पित्तस्थाने कफवाहिन्यश्च कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यकृत्प्लीहोरेवमेतानि सप्त शिराशतानि । सु शा ७अ ।

शिराजपिडका । पु । शुक्लगतनेत्ररोगे लक्षणम् यथा—"शुक्लस्था सितपिडका शिराजा याता विद्यादसितसमीपजा शिराजा सु उ ४अ ।

शिराजाल । पु । नेत्रशुक्लगतरोगे । लक्षणम्—"जालाभ कठिनशिरोऽरुण शिराणा सन्तानो भवति शिरादिजालसञ्ज्ञ । भा ।

शिराग्रन्थि । पु । वातेन शिरासङ्कोचेन य शिरोगभेदे । लक्षण—"पदातिस्तु सहसाम्भोऽव गाहनात् । व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य शिराजाल स शाथितम् । वायु सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च । निस्फुरं नीरुजं ग्रन्थि कुरु सश्चि राह्वय ॥" वा उ २६अ ।

शिरापत्र । पु। हिन्तालवृक्षे । হাতাল গাছ। रा नि व ८। कपित्थवृक्षे । কয়েৎ গাছ। श च ।

शिराप्रहर्ष । पु । सर्व्वगताक्षिरोगे । लक्षण— सीदाक्षिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रो गस्तु शिराप्रहर्ष ।" मा नि ।

शिराफल । पु । नारिकेलवृक्षे । श च ।

शिरामलक । पु । स्वनामख्यातवृक्षे । शिव आम्‌ला । प सु । [ङान । नकुल १४अ ।

शिरामोक्ष । पु । रक्तमोक्षणे জোঁকধ

शिरायाम । पु । शिराया प्रसरणवत्पीडायाम् । मा नि ।

शिरायु । पु । भल्लूके । रा नि व १८ ।

शिरालम् । क्ली । कम्मरङ्ग । কামরাঙা । श च । [ঙ্গা গাছ । श च ।

शिरालक । पु । अस्थिभङ्गवृक्षे । হাড়ভা

शिरालपत्र (क) । पु । तालवृक्षभेदे शीलाल इति मलियादेशे ख्यात । টেভড়ে গাছ। रा नि व ८। [नि व १३ ।

शिरावृत्तम् । क्ली । सीसके । सीसा । रा

शिरावेध (व्यध) । पु । सोषितदुष्टिजन्य रोगेषु शिराया वेधने । रक्तमोक्षणे । वा उ १२ अ । मा नि

शिरीष । पु । (Allizza lebbec Syn Acacia lebb c) स्वनामख्यातवृक्ष । শিরীষ গাছ । हि शिरिष लसरीन कालसिस । त दिरसन गुणा शिरीषो मधुरोऽनुष्णस्तिक्तश्च तुवरो लघु । दोषशोथविसर्पघ्न कासव्रणविषापह । भा । कण्ठकशिरीषगुणा —विषवि सपत्वदलग्दोषशोथघ्न । राज ।

शिरीषपत्रा (त्रिका) । स्त्री । श्वेतकटभीवृक्ष । काटाशिरीष । रा नि व ८ ।

शिरीषबीजम । क्ली । तन्नामकवृक्षस्य बीजे । वा सू १५अ शिराविरेचने । च द ज्व चि अञ्जन प्रकरणे ।

शिर(रो)ग्रह । पुं । वातव्याधिविशेषे । मा थाधरा । लक्षण— रक्तमाश्रित्य पवन कुर्य्यान्मू र्द्धधरा शिरा । रूक्षा सवेदना कृष्णा सोऽसा ध्य स्याच्छिरोग्रह । शिरोग्रहे तु कर्त्तव्या शिरा गतमरुत्क्रिया । दशमूलीकषायेण मातुलुङ्गरसेन च । शीतेन तैलेनाभ्यङ्ग शिरोवस्तिश्च युज्यते ।" सग्रह ।

शिरोत्पात । पु । सर्व्वगताक्षिरोगे । लक्षण यथा ' अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्रा । मुहु वरज्यन्ति च या स ता दृक व्याधि शिरोत्पात इति प्रदिष्ट ॥' मा नि ।

शिरोधरा । स्त्री । कन्धरायाम् । ग्रीवा । रा नि व १८ । वा चि ८अ ।

शिरोधि । स्त्री । कन्धरायाम् । रा नि व १८।

शिरोधिजा । स्त्री शिरायाम् रा नि व १८।

शिरोभ्यङ्ग । पुं। मस्तकाभ्यङ्गे। মাথায় তৈল মৰ্দন । सु चि १४अ । See अभ्यङ्ग ।

शिरोमर्म्मा (न्) । पु । शूकरे । हे च ।

शिरोरुजा । स्त्री । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গাছ । त्रिका । शिरोवेदनायां ।

शिरोरुट् (ह) । पु । केशे । श च । चम ।

शिरोघूर्णनम । क्ली । मस्तकघूर्णने । মাথা ঘোরা । निद्रानम् ।

शिरोरोगः । पुं । मस्तकरोगे । माथार पीड़ा । निदानादि —"धूमातपतुषाराम्बुक्रीडाति-स्वप्नजागरैः । उत्स्वेदादिपुरोवातवाष्पनिग्रहरोदनैः । अत्यम्बुमद्यपानेन क्रिमिभिर्वेगधारणैः । उपधानमृजाभ्यङ्गद्वेषाध प्रततैषणैः । असात्म्यगन्धदुष्टामभाष्याद्यैश शिरोगताः । जनयन्त्यामयान् दोषास्तत्र मारुतकोपत । निस्तुद्यते भृश शङ्खौ घाटा संभिद्यते तथा । भ्रुवोर्मध्य ललाटञ्च पततीवातिवेदनम् । बाध्येते स्वनत श्रोत्रे निष्कृष्येत इवाक्षिणी । घूर्णतीव शिर. सर्व्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते । स्फुरत्यति शिराजालं कन्धराहनुसंग्रह । प्रकाशासहता घ्राणस्रावो,कस्मात् व्यथाशमौ । मार्दवमर्दनस्नेहस्वेदवन्धैश्च जायते ।" शिरस्तापोऽयम् । "अर्द्धे तु मूर्द्ध. सोऽर्द्धावभेद ... ।" "शिरोऽभितापे पित्तोत्थे शिरोधूमायन ज्वर । स्वेदोऽचिरदहनं मूर्च्छा निशि शीतैश्च मार्दवम् । अरुचि. कफजे मूर्द्ध गुरुस्तिमितशीतता । शिरानिस्पन्द तालस्य रुक् मन्दाग्राधिका निशि । तन्द्रा प्रनासिकूटल कर्णकण्डूयन वमि । रक्तात्पित्ताधिकरुजा. सर्वैः स्यात् सर्व्वलक्षण. ।" वा.उ.२३अ.। स चैकादशविध. । वातजपित्तजकफजसन्निपातजरक्तजक्षयजक्रिमिजसूर्य्यावर्त्तानन्तवातार्द्धावभेदकशङ्खकभेदेन । वाभटस्तु न क्षयजमाह । तत्र वात शिरोरोगेऽनिमित्तं शिरोवेदना निशि च वर्द्धते, तथा बन्धनादिभिर्विशेषो भवति । पित्तेन उष्णाङ्गारचितमिवाचितं शिरो भवति । रात्रौ शीतेन विशेषो भवति च । कफेन, गुरु हिम शूनाक्षिकूटं सुखञ्च भवति । त्रिदोषे त्रिदोषलिङ्ग भवति। रक्तेन पित्तलिङ्ग शिरसः स्पर्शासहत्वञ्च । क्षये ध्यान.स्फुरणवदनुभव., अतिशिरोवेदना चोत । मा.नि ।

शिरोऽर्त्तिः । स्त्री । शिरःपीडायाम् । मा.नि.।

शिरोवस्तिः । पुं । मूर्द्धवस्तौ । तस्य प्रकरणं यथा—"शिरोवस्तिश्चर्म्मैव स्यादिमुखो द्वादशाङ्गुल. । शिरःप्रमाणसं बद्धा मस्तकं माषपिष्टकैः । सन्निरोधं विधायाश्च खेटे. कौणे. मपूरयेत् । तावद्धार्य्यस्तु यावत् स्याच्छासाकर्णमुखस्रुति. । वेदनापशमावापि मात्रायां वा सहस्रकम् । स्वजानुन. करावर्त्तं कुर्य्याच्छोटिकया युतम् । एषा मात्रा भवेदेता सर्व्वत्रैवैष निश्चय. । विना भोजनमेवाथ शिरोवस्ति: प्रशस्यते । प्रयोज्यस्तु शिरोवस्ति: पञ्च सप्त दिनानि वा । विमोच्य शिरसो वस्तिं स्कन्धौ बाहु समन्ततः । अर्द्दकार्यं तत कोष्णे नीरे स्नानं समाचरेत् । अनेन दुर्जया रोगा वातजा यान्ति सङ्क्षयम् । शिर कम्पादयस्तेन सर्व्वकालेषु युज्यते ।" भा. ।

शिरोवल्ली । स्त्री । मयूरशिखायाम् । श.च. ।

शिरोविरेचनम् । क्ली । नस्यद्रव्ये । नस्य । तद्द्रव्याणि । यथा—पिप्पलीविडङ्गापामार्गशिग्रुसिद्धार्थकशिरीषमरिचकरवीरविम्बीगिरिकर्णिकादीनि । सु.सू.१८अ.शिरोविरेचने ।

शिरोवृत्तम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ । शीषके । रा.नि.व.१३ ।

शिरोवृत्तफलः । पु । रक्तापामार्गक्षुपे । भा.।

शिरोऽस्थिखण्डम् । क्ली । शिर.खर्परे । माथारखापरी । रा.नि.व.१८। [रा.नि.व.१८ ।

शिरोऽस्थि । क्ली । करोटी । माथार खुलि ।

शिरोहुण्डनम् । क्ली । केशभूमिस्फुटने । ललाटशङ्खभेदे । वि.र.जैज्जट ।

शिल(ला)गर्भज. । पुं । पाषाणभेदक्षुपे । पाथर कुचा । रा नि.व.५ ।

शिलजम् । क्ली । शैलजनामगन्धद्रव्ये । शैलज । रा नि.व.१२ ।

शिला । स्त्री । मनःशिलायाम् । मनछाल । रा.नि व.१३ । र.मा. । वै.स मेहवधरसे । शिलाजतुनि । शिलाजतु । वै.निघ.८.पि पि एलादिगुडिका गैरिके । दीर्घपाषाणे । शिल । भा. । कर्पूरे । रा नि व.१२ । नीलिकायाम् । नील । हरीतक्याम् । गोरोचनायाम् । दूर्व्वायाम् । वै निघ ।

शिलाकर्णी । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । श.च. ।

शिलाजम् । क्ली । शिलाजतुनि । भा. शैलेये । शैलज । श.च. । लौहे । रा.नि.व.१३ ।

शिलाजतु । क्ली । शिलानिर्य्यासगिरिजधातुविशेषे । शिलाजतु । शिलाजित् इति लोके । तत्र स्वर्णादीनां मलभेदात् हैमराजतताम्रकायसभवावचतुर्धा । तेषु हैम जवापुष्पाभ, राजत श्वेतवर्णं, ताम्रभव वर्हिकण्ठाभ, आयसञ्च गुग्गुलनिभं. ग्रेटचति यत्र क्रम ,वातपित्तश्लेष्मकफ

वं । तदुक्तं यथा—"निदाघे घर्म्मसन्तप्ता धातुसारं धराधराः । निर्य्यासवत् प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्तितम् ॥ सौवर्णं राजतं ताम्रमायसं तच्चतुर्विधम् । शिलाजं कटुतिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम् ॥ छेदि योगवहं हन्ति कफमेदोऽश्मशर्करा । मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वातार्शांसि च पाण्डुताम् ॥ अपस्मारं तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरक्रिमीन् । सौवर्णन्तु जपापुष्पवर्णं भवति तद्रसात् ॥ मधुरं कटुतिक्तञ्च शीतलं कटुपाकि च । राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च ॥ ताम्रं मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णमुष्णञ्च जायते । लौहं जटायुपक्षाभं सतिक्तं लवणं भवेत् ॥ विपाके कटुकं शीतं सर्व्वश्रेष्ठमुदाहृतम् ॥" भा पू १भ. भा व । तत्सरग्रहणक्रिया यथा—उष्णे लौहपात्रे त्रिफलादशमूलक्वाथे निक्षिप्य प्रचण्डातपे संस्थाप्य च दधिसरवद्रूर्द्धीभूतं यत् तद्ग्राह्यम् । तत्र शालसारादिगणक्वाथैर्भावनीयम् । इत्येकम् । मतान्तरं यथा—"गोदुग्धत्रिफलाभृङ्गद्रवे पिष्टं शिलाजतु । दिनैकं लौहजे पात्रे शुद्धिमायात्यसंशयमिति ।" सा कौ. । शिलाजतु प्रथमं केवलजलधौतं शुष्कं कारयेत् वह्निर्मलमपाकर्त्तुम् । ततश्च तदन्तःस्थसन्तानिकाकीटपतङ्गदंशदुष्टौषधिदोषनिवारणाय निम्बगुडूचीसर्पिर्यवैः यथावत् भावनां दद्यात् । ततो रौद्रे चत्वारि कषायसपात्राणि जतुमर्द्दितानि स्थापयित्वा शिलाजत्वर्द्धं वारि तथा उष्णं क्वाथं तदर्द्धञ्च दत्त्वा समर्द्धं शोषयेत् । शोषिते च उपरि सन्तानिकावत् रविरश्मितापात् यत् कृष्णमुपैति तत् द्वितीयपात्रे यत्नतो ग्राह्यम् । तत्र च पुनः कोष्णं जलं दत्त्वा पुनस्तृतीयपात्रे गालयेत् पश्चाच्च चतुर्थे पात्रे गालयेत् । एवं कृते यदा समस्तं मलमधो याति विशुद्धञ्च कृष्णं जलमूर्द्धमुपैति, तदा तत्सलिलं मलञ्च परित्यजेत् । भा । दशमूलक्वाथेनौषधेनालोड्य प्रचण्डातपे प्रस्तरभाजने कांस्ये वा स्थापयेत् । ऊर्द्धभूतं दधिसरवत् मलाखिकापहणं कर्त्तव्यम् । तदनु शिवागुडिकोक्तकाकोल्याद्यष्टाविंशतिद्रव्यक्वाथे भावनीयम् । तदनु शालसारादिगणक्वाथे त्रिफलाक्वाथे तदनु धान्यपटोलादिक्वाथे तदनु गुडूचीक्वाथे तदनु यष्टीमधुक्वाथेन भाव्यम् । रसर । तत्सेविनो निषिद्धमाह "कुलत्थान् काकमाचीञ्च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ।" वा उ ३९च । ?खरनादे तु काकमाचीकपोतौ न निषिद्धौ । अस्य शिलाजतो सविस्तरवर्णनं सु सू चि मधुमेहचिकित्सायां द्रष्टव्यम् । [रा नि व ५ ।

शिलाजा । स्त्री । श्वेतशिलानामपाषाणभेदे ।

शिलाञ्जनी । स्त्री । कालाञ्जन्याम् । रा.नि व ४ ।

शिलाटक । पु । विलेपने । मे ।

शिलाजतुलेह । पु । प्रमेहाधिकारे लेह । यथा—"शिलाजतुपलान्यष्टौ सितायाश्च पलाष्टकम् । त्वक्क्षीर्य्यास्तु फलं मूलं शृङ्गी धात्री कणा तुगा । पृथगेषां पलञ्चातुर्जातस्य मिलितं पलम् । सचूर्णं मिलितं कृत्वा निहन्ति मधुना लिहन् ।" रस र ।

शिलात्मजम् । क्ली । मुण्डलौहे । रा नि व १३ ।

शिलात्मिका । स्त्री । मूषिकायाम् । श.च. ।

शिलात्वक् । स्त्री । श्वेतशिलानामपाषाणभेदे । रा नि व ५ ।

शिलादद्रु । पु, क्ली । शैलेयनामकगन्धद्रव्ये । टैशलज । रा.नि व १२ । शिलाजतुके । वै निघ ।

शिलाद्भवम् । क्ली । शैलेये । टैशलज । हिं पत्थरफुल ।

शिलाधातुः । पु । सुवर्णगैरिके । स्वर्ण गेरि । रा नि व.१३ । कठिन्याम् । खडि । प सु । शर्करायाम् । चिनि । श र. । [लौके । रा नि.व.९ ।

शिलान्तः । पु । अश्मन्तकवृक्षे । आपटा इति

शिलापट्ट । पु । पेषणशिलायाम् । शिल । शब्दकल्प ।

शिलापुत्रः । पु । लोडा इति ख्याते प्रस्तरखण्डे । श र । [पत्थरफुल । रा नि व १२ ।

शिलापुष्पम् । क्ली । शैलेये । टैशलज । हिं

शिलाप्रसू(त)नम् । क्ली । शिलापुष्पे । टैशलज । रा नि व १२ ।

शिलाभवम् । क्ली । शैलेये । टैशलज । जटा ।

शिलाभिष्यन्द । पु । शिलाजतुके । शिलाजतु वै निघ ।

शिलाभेद (दो) (भित्) । पु । पाषाणभेदे । पाथर कुचि, पाथरचूर । र मा. । रा. नि.व ५ । वै.निघ । भ.यय.चि मार्कवादिचूर्णं ।

शैव ख्वीरी चि पुष्यानगचूथ । करञ्ज्योडिपाषाण भदे । भा म कुष्ठ चि ।

शिलामल । पु । शिलाजतुके । वैनिघ ।

शिलारम्भा । स्त्री । काष्ठकदल्याम् । रा नि व ११ ।

शिलारस । पुं । स्वनामख्यातखनिजगन्धद्रव्य विशेषे । शिलावम गुणा कटुक स्वादु स्नि ग्धोष्ण शुक्रकान्तिकृत् उष्ण कण्ठ्य स्वेदकुष्ठ ज्वरदाहग्रहापहश्च भा । स मधुना भवित ग्रहा भवति एव कुङ्कुम घृतेन अगुरु कुङ्कु मेन यष्टिपथ गोमूत्रच मधुरिका समधुजलन तजपथ तण्डुलोदकेन भावितश्च शुद्ध भवति । शैव वा ख्या चि ।

शिलावल्का । स्त्री औषधिविशेषे । हि शि लावाक । गुणा —हिमा स्वादु मूत्रकृच्छ्रमेहमू त्ररोधाश्मरीशूलज्वरपित्तघ्नी च । रा नि व ५ ।

शिलाव्याधि । पु । शिलाजतुनि । चिका ।

शिलासनम् । क्ली । शैलये टैशलज ग्र र ।

शिलासारम् क्ली । लौहे । हे च ।

शिलाह्वा । स्त्री शैलेये । भा म १भ चम्म चि । मन शिलायाम् । मनछाल । र सा सं ३ष विन्तामणिरसे । कुण्डल्याम् । गुनुक । रा नि व २३ । क्ली । शिलाजतुनि ।

शिलास्वेद । पु । शिलाजतुके वै निघ ।

शिलाचार । पु । चूणके । चू । वै निघ ।

शिलि । पुं । भूर्जद्रवे । श भा । [व ५ ।

शिलिगर्भजा । स्त्री । पाषाणभेदके रा नि

शिलिन्द । पु । मत्स्यविशेषे । शिलन् माछ गुणा — शिलिन्द श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधु रो गुरु । आमवातकरो हृद्यो वातपित्तहरो म त ॥ राज १प ।

शिली । स्त्री । गण्डूपदाम् । केँचो । मे ।

शि(लि)लीन्ध्र (क.) । पुं (Agaricus Compestris) Mushroom भूच्छत्राकि छ त्रिक यां । পোয়ান ছাত্ত কোডক ছাতা । म । भूमकदलीद्वचे मे । इ रा वसन्दा मे । वित्रफलकमत्स्य । भा पू १भ शा व मटा । करकायां । मे । निपुणायां दिश्च ।

शिलीन्ध्रपुष्पम । क्ली । कदलीपुष्प । मे ।

शिलीन्ध्री । स्त्री । किञ्चुलुकायां मृत्तिकायां मे ।

शिलीपद । पु । श्लीपदरोगे । গোদ । श र ।

शिलीमुख । पु भमरे । बाण । [निघ ।

शिलु । पु । बहुवारवृक्षे । চালতা গাছ वै

शिलेयम् । क्ली शैलेये टैशलज । श र

शिलोत्थम् । क्ली शैलजनामगन्धद्रव्ये । टैश लज । रा नि व १२ शिलाजतुनि । प मु ।

शिलोद्भवम् । क्ली । शैलजन मगन्धद्रव्य । टैश लज । रा नि व २ । शिल जतुनि वै निघ २भ माकवादिचूर्णे वा रु १४भ पीतचन्दने । श च ।

शिलोद्भिदा । स्त्री । पाषाणभेदे । পাথর কুচা । भा म १भ ।

शिल्पिका (नी) । स्त्री । महाराष्ट्रादौ ख्या ति तृणविशेषे म लाङ्गलिपि । कं किरिय सिपिगे । गुणौ—मधुरा शीता च । तदीज ब लवीर्यदम् । रा नि व ८ । [रा नि व ११ ।

शिल्पी (न्) । पु । नख । नखी इति भाषा ।

शिवम क्ली धात्रीफले । आमला । म द । नकुल१२भ । फटिकारिकायाम् । फटकिरि । प मु । सैन्धवे । रा नि व ६ । सामुद्रलवणे । सि न्दूरे । प मु जले उषा । मरिचे । तिलपुष्प । कुन्दपुष्पे । रौप्ये । चन्दने । लौहे । वै निघ । शै लटङ्गे । रा नि व ६ ।

शिव । पुं गुग्गुलौ । रा नि व १२ । पारदे । रा नि व १३ केलिकदम्ब । प मु । See महा कदम्ब । धुस्तूरद्वचे । रा नि व १० । टङ्कणक्षारे । रा नि व ६ पुण्डरीकद्रुमे । मे । वालके । मे । भावप्रकाशि । काके वकुलवृक्षे । वै निघ ।

शिवजा । स्त्री । लिङ्गिनीलतायाम् । शिव लिङ्गनी लता । रा नि व ३ ।

शिवतेज । क्ली । पारदे । र सा सं ।

शिवदारु । क्ली । देवदारुणि । टेउन्ग्रेव दारु । रा नि व १२ ।

शिवद्रुम । पु । बिल्वद्वचे । रा नि व ११ ।

शिवद्विष्टा । स्त्री। केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ। रा.नि.व.१० । [न्दकल्पः ।

शिवधातुः । पुं । पारदे । गोदन्तमणौ । श-

शिवधूपः । पुं । महिषाक्षगुग्गुलौ । वै.निघ.।

शिवनामा (न्) । पुं । पारदे । र.सा.सं. ।

शिवनिर्माल्यम् । क्ली । पुष्पादौ । रावणकृत-कुमारतन्त्रम् ।

शिवपण्डितः । पुं । वैद्यकहितोपदेशकारे ।

शिवपत्त्रः । पुं । बिल्ववृक्षे । वै.निघ. ।

शिवपिण्डम् । क्ली । बकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

शिवपुत्त्रः । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

शिवपुष्पकः । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ। रा.नि.व.१० ।

शिवप्रियम् । क्ली । बकपुष्पे । বকফুলের গাছ। धुस्तूरपुष्पे । रुद्राक्षे । रा.नि.व.११ । पुं । बकवृक्षे । भटा. । धुस्तूरवृक्षे । स्फटिके । रा.नि.व.१०।१२ । स्त्री । भङ्गायाम् । ভাঙ্, সিদ্ধি । वै.निघ. ।

शिवप्रीतिः । पुं । बिल्ववृक्षे । वै.निघ. ।

शिवब्राह्मी । स्त्री । ब्राह्मीशाकभेदे, शङ्खपुष्प्याम् । प.मु. ।

शिवमतः । पुं। श्वेतरक्तशिग्रुवृक्षे । रा.नि.व.५।

शिवमल्लकः । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

शिवमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । श्वेतरक्तार्कवृक्षे। শ্বেত ও রক্ত আকন্দ । रा.नि.व.५ । बकवृक्षे । বাকস গাছ । रा.नि.व.१० । (ल्ली) लिङ्गिनीलतायाम् । रा.नि.व.३ । शोवाहीनामकवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

शिवरसः । पुं । पाराशर्युक्तशिवाम्लोदकजरसो भवानां मद्यादिद्रव्यसंस्थितरसे ख्याति । गुणाः—दीपनः मधुरश्च दाहघ्नः मधुरश्चैव च। "कन्दोदकः शिवरसः पाराशर्योक्ति रसे ।" रा.नि.व.१५ ।

शिवलिङ्गी । स्त्री । लिङ्गिनीलतायाम् । रा.नि.व.३ । अर्कचि.भस्मद्रव्ये । [रा.नि.व.१० ।

शिववल्लभा । स्त्री । शतपत्र्याम् । সেঁউতি ।

शिववल्लिका (ल्ली) । स्त्री । शिवलिङ्गिन्याम् । रा.नि.व.३ ।

शिववीज(र्य्य)म् । क्ली । पारदे । रा.नि.व.१३ । भा. । र.सा.सं. त्रैलोक्यडम्बररसे ।

शिवशितः । पुं । कफे । वै.निघ ।

शिवशेखरः । पुं । बसुकवृक्षे । বকবৃক্ষ । रा.नि.व.५ । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० । मन्दारार्कें । শ্বেতাকন্দ । वै.निघ. ।

शिवसाधनम् । क्ली । शालिधान्ये । प.मु. ।

शिवा । स्त्री । शृगाले । रा.नि.व.१९ । हरीतक्यां । अम. । भा.म.४भ कर्णरो.चि.कषायाने । "पञ्चतन्त्रमय शिवाक्लीतकम् ।" च.मू.४भ । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । नीलदूर्वायाम् । रा.नि.व.८।२३ । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२।२२ । बहुपुष्पाम् । মেতি । रा.नि.व २३ । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । रा.नि.व.८ । श्यामायां । শ্যামালতা । शिका. । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ । भूम्यामलक्याम् । ভূঁই আমলা । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । वै निघ. ।

शिवाख्या । स्त्री। बल्लिदूर्वायाम् । रा.नि.व.८।

शिवाघृतम् । क्ली। उन्मादे घृतविशेषः । गव्यघृतं ४ श. । क्वाथार्थं पुंशृगालमांसं ६ श. । जलं ६४ श. शे १६ श. । दशमूलं श. ५ प. जलं ६४ श. शे. १६ श. । छागदुग्धं ८ श. । कल्कार्थं—यष्टिमधु मञ्जिष्ठा कुष्ठं रक्तचन्दनं पद्मकाष्ठं विभीतकं हरीतकी आमलकी हरिद्रा नगरपुष्पं विडङ्गं दाडिमबीजं देवदारु दन्तीमूलं रेणुकं तालीशपत्रं नागकेसरपुष्पं श्यामलता इन्द्रवारुणीमूलं शालपर्णी प्रियङ्गुः मालतीपुष्पं काकोली क्षीरकाकोली पद्मपुष्पं नीलपद्मं हरिद्रा दारुहरिद्रा अनन्तमूलं मेदा एला एलवालुकं पृश्निपर्णी श. १ तो. । रस.र. । भैष. ।

शिवाह्वः । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । ছোট বাসক । रा.नि.व.१० ।

शिवाटिका । स्त्री । श्वेतरक्तपुनर्नवायाम् । प.मु.रा.चि.३८ । विद्रुमपत्राम् । प.मु. । वंशपत्र्याम् । डु.रा.नि.व ६ र.मा. । काकोदुम्बरिकायाम् । কাক ডুমুর । वै.निघ. ।

शिवात्मकम् । क्ली। सैन्धवलवणे। रा.नि व ६।
शिवानी । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । जयन्ती गाछ । श.च. । [रा.नि.व.१० ।
शिवापीड़ः । पु । अगस्तिवृक्षे । वक वृक्ष ।
शिवाप्रियः । पु । छागे । त्रिका ।
शिवाफला । स्त्री । शमीवृक्षे । रा नि व १०।
शिवामूलम् । क्ली । दूर्व्वामूले । रत्नमाला.स. बालयह चि. ।
शिवारातिः । पु । कुक्कुरे । श मा. ।
शिवालयः । पु । रक्ततुलसीवृक्षे । श च । क्ली । श्मशाने न चारा । [व.१८ ।
शिवालु । पुं । शालावृके । शेयाल । रा नि
शिवाह्मृतिः । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । श च. ।
शिवाह्लादः । पु । अगस्तिवृक्षे । वक फूलेर गाछ । रा नि व.१० । [टवृक्षे । वै निघ. ।
शिवाह्वयः । पु । पारदे । भा । श्वेतार्के । व
शिवाह्वा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा नि व ७।
शिवाचम् । क्ली । रुद्राक्षे । रा.नि व ११ । वै.निघ.२भ.वा.व्या चि षडशीतिगुग्गुली ।
शिविः । पु । भूर्जवृक्षे । मे ।
शिविका । स्त्री । खाद्यद्रव्यभेदे । यथा—"गोधूमचूर्णं निक्षुप्य दुग्धेन सह मर्दयेत् । तत्तुर्योग्य भवेत्तावद् हषदोपरि कुट्टयेत् । हस्तेन तस्या सूत्रेण समा कृत्वा सुतल्लव । शुष्कीकृतासु शिविका यथेच्छ भचयी भवेत् । षदके ता विपक्का च दुग्धे शर्करया युते । त्रिशा सिताख्यशिकारा बलदा गुरवी यदा । रुचिरास्थिसुसन्धानकर्त्री पित्तानिलापहा ।" वै निघ. ।
शिविरः । पु । तृणधान्यभेदे । गुणा—श्यामाकवत् । च सू २०अ. ।
शिवेशः । पु । मृणाले । वै.निघ. ।
शिवेष्टः । पुं । अगस्तिवृक्षे । वक वृक्ष । रा. नि.व १० । बिल्ववृक्षे । रा.नि व.११ । स्त्री । दूर्व्वायाम् । नीलदूर्व्वायाम् । रा.नि व.८ ।
शिशिरः । पु । तन्नामकर्त्तौ । गुणा—"शिशिर शीतलोऽतीव रुक्षो वाताधिवर्द्धनः ।" भा । राज १म । हिमे । मे । क्ली । उशीरे । रा नि. व १२ । चन्दने । वै निघ. । स्त्री । रेणुकायाम् । टेवुक । नागरमुस्तायाम् । पाठायाम् । आदिनादि । रा नि.व ६ ।
शिशिरद्वयम् । क्ली। श्वेतरक्तचन्दनयो । "एकं सित चन्दन मलयजसञ्ज्ञक । अन्यत् रक्तचन्दन सञ्ज्ञकम् ।" वा सू १५अ.सारिवादौ । "मधूक शिशिरद्वयम् ।" [नि व १८ ।
शिशु । पु । बालके । एकवार्षिकबालके । रा.
शिशुकः । पु । शिशुमारे । शुशोक । अम । मण्डलिसर्पविशेषे । सु कल्प ४अ. । बालके । मे । वृक्षभेदे । शिशु गाछ । हे.च । भाड़ाल इति ख्याते मत्स्यभेदे ।
शिशुगन्धा । स्त्री । मल्लिकाविशेषे । श मा ।
शिशुप्रियः । पु । गुडे । रा नि व १४ ।
शिशुमार । पु । सपादजलजन्तुविशेषे । शुशोक । गुणा श्रङ्कवत् । सु सू ४६अ. ।
शिशुवाह(ह्य)कः । पु । वन्यच्छागे । हे. च. । त्रिका. ।
शिश्न. । पु, क्ली । लिङ्गे । रा नि व १८ ।
शिष्ट. । पु । आम्रवृक्षे । वै निघ. ।
शिष्यः । पु । छागे ।
शिह्न.(कः) । पुं । शिलारसे । शिलारस । लोवान् इति च केचित् । श.च र.मा. ।
शिचा । स्त्री । वेदाङ्गविशेषे । र मा । शीघ्याकवृक्षे । श मा. ।
शीकरम् । क्ली । सरलद्रवे । सरल आठा । मे. । पु । तुषारे । अम. । वायौ । मे ।
शीघ्रम् । स्त्री । लामज्जके, पीतोशीरे । रा. नि व ११ ।
शीघ्रकारी (इन्) । पुं । सन्निपातज्वरे । आशुकारि सन्निपात । स वातश्लेष्मिकोन्वय । लक्षण—"वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपात प्रकुप्यति । तस्य शीतज्वरो मूर्छा तृष्णा पार्श्वप्रियह । शूलमस्थिमानस्य तन्द्रा दाहश जायते । असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते ।" भा.म १म ।

शीघ्रचेतनः । पु । कुक्कुरे । शब्दमा ।

शीघ्रजन्मा (न्) । पु । कण्टककरञ्जे । नाटा-करञ्ज । शब्दर. ।

शीघ्रजीर्णः । पु । तण्डुलीयशाके । वैटानटिया । शब्दमा । [राजनिव.१० ।

शीघ्रपुष्पः । पुं । अगस्तिवृक्षे । छोट वाकस् ।

शीघ्रप्ररोही (हिन्) । पु । मणवृक्षे । वैद्यनिघ ।

शीघ्रा । स्त्री । दन्तीवृक्षे । राजनिव ६ ।

शीतम् । क्ली । अपामार्जके । पुण्डरिया । राजनिव १० । त्वचे । गुड़त्वक् । राजनिव ६ । चन्दने । वा मु.१५ अ । "पुन्नागशीतं मदनीयहेतु ।" वर्वरचन्दने । शुभगन्धद्रव्य । रमा. । शीतवीर्ये । भा. । "शीतन्तु मतुत जराम् ।" जलं । शब्दमा. । वि । शीतले । शब्दच. ।

शीतः । पु । कर्पूरे । राजनिव १२ । निम्बवृक्षे । राजनिव ८ । वेतसवृक्षे । पशु । शीलवृक्षे । चालता गाछ । रमा. । राजनिव ११ । भा. । पर्पटके । क्षेत्रपापड़ा । राजनिव ५ । सप्तामकर्णी । छातिम गाछ । अशनपर्णीवृक्ष । शब्दर. ।

शीतकः । पु । अशनपर्णीवृक्षे । शब्दर. । आलिके । शब्दमा । शीतकाले । मे. । [वैद्यनिघ. ।

शीतकणा । स्त्री । श्वेतजीरके । शादा जीरा ।

शीतकषायः । पु । षण्मितद्रव्यात् षट्पलमिते तोये निशामेकां स्थितात् यः कषायो भवति स शीतकषायः । तद्यथा—"द्रव्यादापोथितात् तोये तत्पुनर्निशि संस्थितम् । कषायो योऽभिनिर्यातः" शीतकः । अपरं । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] । शीतकषायं [illegible] ।" इति च [illegible] । "[illegible] ।" [illegible] ।

शीतकान्तः । पु । [illegible] । [illegible] ।

शीतकुम्भः । पु । करवीरवृक्षे । रमा ।

शीतकुम्भिका (कुम्भी) । स्त्री । कुम्भीरिकालतायां । कुम्भीरे लता । चवि.२ष । (स्त्री) जलजवृक्षे । शिउलीकोप इति लोके । पाताड़ि । रमा. । [निघ. ।

शीतकूर्च्चिका । स्त्री । लघुवार्त्ताकौ । वै.

शीतकेशरी (रसः) । पु । रसप्रदीपोक्ते शीतज्वरे रस । "पारदं गन्धकञ्चैव तुल्यञ्च दरदं विषम् । विषादष्टगुणं योज्यं मरिचं विश्वभेषजम् । अश्वगन्धा च विजया कासमर्दं कटिल्लकं । चतुर्णाञ्च रसैरेतैश्चूर्णान्येतानि मर्द्दयेत् । गुञ्जमात्रं दत्ते शार्द्दे भक्षितो रक्तिकामितः ।" भा ।

शीतगन्धम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दने, श्वेतचन्दने । राजनिव.१२ ।

शीतगात्रः । पु । त्रयोदशसन्निपाते । शीताङ्गसन्निपात । निदा । तस्य लक्षण—"हिमशिशिरशरीरः सन्निपातज्वरो यः श्वसनकसनहिक्का मोहकम्पप्रलापैः । क्लमबहुकफवातादाहवथ्वहवी [illegible] [illegible] शीतगात्र स उक्तः ।"

शीतगुणकर्म्म (न्) । क्ली । गुणाः—आह्लादनमूर्च्छातृष्णाक्लेददाहप्रलय । सुश्रु. ।

शीतचम्पकः । पु । दर्पणे । मी. ।

शीतच्छायः । पुं । वटवृक्षे । वै.निघ. ।

शीतदन्तः । पुं । दन्तगतरोगविशेषे । लक्षण—"शीताद्युष्णसहा दन्ताः शीतस्पर्शाधिकव्यथा । [illegible] शीतादन्ती [illegible] ।" वा उ २१ अ. ।

शीतदन्तिका । स्त्री । नागदन्ती । रा.नि. व १० ।

शीतदीप्यम् । क्ली । श्वेतजीरके । वैनिघ. ।

शीतद्रुः । पुं । चीरमाल्ये । [illegible] । प शु ।

शीतपत्रा । स्त्री । [illegible] । [illegible] । वैनिघ । [रमा. ।

शीतपर्णी । स्त्री । अर्कपुष्पिकायां । [illegible] ।

शीतपाकिनी । स्त्री । [illegible] । [illegible] । रमा. ।

शीतपाकिनी । स्त्री । महासमङ्गायाम् । रा नि व ४ । काकोल्याम् । श मा ।

शीतपाकी । स्त्री । काकोल्याम् । वैद्यक । पसु । च चि ३ प । गुञ्जायाम् । रा नि व ३ । वाट्यालके । श र ।

शीतपित्त । पु । रोगविशेषे । तस्य निदान पूर्व्विका सम्प्राप्ति —"शीतमारुतसम्पर्कात् प्रवृद्धौ कफमारुतौ । पित्तेन सह सम्भूय वहिरन्तर्विस पत । पिपासारुचिहृल्लासदेहसादाङ्गगौरवम् । रक्तलोचनता तेषां पूर्व्वरूपस्य लक्षण । वरटीद ष्टसंस्थान शोथ सञ्जायते बहि । सकण्डूनीद बहुलश्छर्दिज्वरविदाहवान् । वाताधिकातम वि द्याच्छीतपित्तमिम भिषक ।" मा नि ।

शीतपुष्प(क)म् । क्ली । परिपेलवर्णे । रा नि व ८ । शैलये श च । [नि व ४

शीतपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । अतिबलायाम् । रा

शीतपूतना । स्त्री । बालग्रहभेदे तस्यालक्षण यथा — उद्विग्नो भृशमतिवपते प्ररुद्यात् सलीन स्वपिति च यस्य चान्त्रकूज । विस्राङ्गो भृशमति सार्य्यते च यस्तु जानीयाद्दिषगिह शीतपूतनार्त्त म् ।' सु उ २७ श ।

शीतपूर्व्वकज्वर । पु । विषमज्वरभेदे । ल क्षण यथा—"लकश्च्यौ प्रथमितौ शीतमादौ ल नयतौ ज्वरं । तयो प्रशान्तयो पित्तमन्ते दाह करोति च ॥" मा नि ।

शीतप्रभ । पुं । कर्पूरे । रा नि व १२ ।

शीतप्रिय । पुं । पर्पटे । क्षेत्रपापड़ा । रा नि व ५ ।

शीतफल । पु । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ । रा नि व ११ । पीलुवृक्ष । भा । आमल कवृक्षे । महुवारवृक्षे । চালতা গাছ । रा नि व ११ । [व ४ ।

शीतबला । स्त्री । महासमङ्गायाम् । रा नि

शीतभीरु (क) । पुं । मारदमल्लिकायाम् । काटमल्लिका । र मा । शालिधान्यभेदे । गुणा —शालिवत् । सु सू ४६ म । क्षणनिगन्धयाम् । कालनिन्दा । वै निघ ।

शीतमञ्जरी । स्त्री । शेफालिकायाम् रा नि व ४ ।

शीतमयूख । पु । कर्पूरे । मे ।

शीतमरीचि । पु । कर्पूरे । श र ।

शीतमूलकम् । क्ली । उशीरे । रा नि व ८ । श च ।

शीतमेह । पु । शुक्रप्रमेहे । निदा ।

शीतरश्मि । पु । कर्पूरे । वै निघ ।

शीतरसिक. । पु । शीतलरसकृतासवे । गुणा —"जरणीयो विषमघ्न स्वरवर्णविशोधन । ले खन शीतरसिको हित शोफोदरार्शसाम् ॥" च सू २७ श ।

शीतरुहम । क्ली । श्वेतरक्तपद्मे । वै निघ. ।

शीतलम । क्ली । पद्मकाष्ठ । পদ্মকাঠ । श्री खण्डचन्दने । শ্বেত চন্দন । रा नि व १२ । पु ष्पकाशीषे । হীরাকস বিশেষ । मे । शैलजे । প০াপাতা । मे । मौक्तिके । रा नि व १३ । वी रणमूले । বেণার মূল । श च । पीतचन्दने । वै निघ । पुं । रात्रि । धूनो । भीमसेनीकर्पूरे । रा नि.व १२ । चम्पकवृक्षे । रा नि व १० । सर्ज तरौ । श्रम । वसलकलाये । र.मा । बहुवार वृक्ष । চালিতা গাছ । श.च । त्रि । हिमे ।

शीतलकम् । कुमुदपुष्पे । শ্বেতশুলি । पु । मरुवकवृक्षे । গন্ধতুলসী । रा नि व १० ।

शीतलच्छद । पु । सर्व्वचम्पकवृक्षे । रा नि व १० ।

शीतलजलम् । क्ली । उत्पले । উৎপিকুন । रा नि व १० । हिमजले । See जलम् ।

शीतलता । स्त्री । हिमल । चित्रकूटदेशख्या तायतवल्याम् । শুলুক লতাবিশেষ । वै निघ ।

शीतलत्वम् । क्ली । जड़तायाम् । हिमत्वे । रा नि व १० । [शुक्लकण्ठ ।

शीतलप्रद । पु । चन्दनवृक्षे । চন্দন গাছ ।

शीतलरजा (स्) । पुं । कर्पूरे । वै निघ ।

शीतलवातक । पुं । अश्मपर्ण्याम् । মস দ্রাবিড়া । श र ।

शीतला । स्त्री । आरामशीतलायाम् । रा नि. व.१० । कुटुम्बिनीलतायाम् । रा.नि व.५ । नीलदूर्व्वायाम् । वै.निघ. । शीतलीवृक्षे । पाताडी गाछ । सु.सू.४६अ. ।

शीतलिः (ली) । स्त्री । पाताडीति प्रसिद्धे जलजवृक्षभेदे । पाताडी, शिउलिछोप । र मा. । भा.म ४भ.कुलत्थाद्यघृते । च द.अग्न.चि. । शीवल्लाम् । काँटा गाछ । रा नि.व ८ ।

शीतवरः । पुं । सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

शीतवरा । स्त्री । महासमङ्गायाम् । रा नि व. ४ । [डुमुर । रा.नि व.११ । मद. ।

शीतवल्कः (लः) । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञ

शीतवल्लभः । पुं । पर्पटके । क्षेत्रपापडा । वै.निघ. । [भनु तैलम् ।

शीतवल्ली । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । च.चि.२भ.

शीतवासा । स्त्री । यूथिकायाम् । जुईगाछ । वै.निघ ।

शीतवीर्य्यम् । क्ली । शीतगुणे द्रव्ये । तच्च मधुरद्रव्यमात्रम् । गुणा —गुरु कफमारुतकृत् पित्तघ्नं वातकफजन्यरोगकरञ्च । सु.सू. । पद्मकाष्ठे । सं ग्रहे । वै.निघ. । पु महापाषाणभेदके । बड पाथर कुचा । पर्पटके । क्षेत्रपापडा । वै. निघ । प्लक्षवृक्षे । पाकुड गाछ । रा.नि व.११ । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । वचायाम् । वै.निघ. ।

शीतवीर्य्यकः । पुं । प्लक्षवृक्षे । रा.नि व. ११ । [वै.निघ ।

शीतशचा । स्त्री । सुवर्चलायाम् । हुड़हुडे ।

शीतशिवम् । क्ली । सैन्धवलवणे । रा नि व ६ । शैलेयनामगन्धद्रव्ये । शैलज । भम । कर्पूरे । सु.सू.२८अ कफशमने । पु । मधुरिकायाम् । मउरी । भम. । कर्पूरे । सु.सू १४भ । शमीवृक्षे । मि । र.सा सं. । स्त्री । शमीवृक्षे । र.मा. । मिश्रेयाख्यक्षुपे । शुलफा, मउरिगाछ । रा.नि व.४।

शीतशूकः । पुं । यवे । "यवस्तु शीतशूकः स्यात् ।" भा.पू.१भ.धा.व. । [गाछ । वै.निघ. ।

शीतसंवासा । स्त्री । यूथिकायाम् । जुई

शीतसहः । पुं । पीलुवृक्षे । लटा ।

शीतसहा । स्त्री । वासन्तीवृक्षे । वासन्ती फुलेर गाछ । रा नि व १० । नीलसिन्धुवारवृक्षे । नीलनिर्गिन्दा । रा नि व ४ । मल्लिकाभेदे । बेनमल्लिका । जातीवृक्षे । पीलुवृक्षे । वै.निघ ।

शीतसारम् । क्ली । श्वेतटङ्कणे । फटकिरी । रा नि व ६ ।

शीतांशुः । पु । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । [१५ ।

शीतांशुतैलम् । क्ली । कर्पूरतैले । रा.नि.व.

शीता । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४। मल्लिकावृक्षे । रा.नि व.१० । अतिबलायाम्, महासमङ्गायाम् । रा नि.व ४ । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा. नि.व ५ । नीलदूर्व्वायाम् । शिल्पिनीक्षुपे । रा नि. व.८ । दूर्व्वायाम् आमलक्याम् । रा नि.व ११ । चौरिच्छा । थिरुई । तेजोवल्ल्यां । शमीवृक्षे । मिषिकायाम् । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गुलिया। वै.निघ. ।

शीताङ्गः । पु । तन्नामकसन्निपातविशेषे । भा.।

शीताङ्गी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रा.नि. व.५ ।

शीतादः । पुं । दन्तवेष्टगतरोगविशेषे । तस्य लक्षण—"शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते । दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च । दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम् । शीतादो नाम स व्याधि कफशोणितसम्भवः ।" सु. नि.१६अ. ।

शीताद्यः । पुं । विषमज्वरे । रा नि.व.२० ।

शीताभः । पुं, क्ली । कर्पूरे । वै.निघ. ।

शीताम्बुः । स्त्री । दुग्धिकायाम् । थिरुई । वै निघ. ।

शीतारिरसः । पु । वातकफज्वराधिकारे रस । पारदभष्टङ्कणं ताम्रं गन्धकं सैन्धवं मरिचचूर्णं तिन्तिडीलकस्य विषचूर्णं प्र.१भ.निस्तुष जैपालवीजचूर्णं २भ.जम्बीररसेन संमर्द्य गुञ्जाद्वयं वटी कार्य्या। भनु.तप्तजलम् । रस.कौ. । [व.४ ।

शीतावला । स्त्री । महासमङ्गायां । रा.नि.

शीताश्मा (न्) । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा. नि.व.१२ ।

शीतीकरणम् । क्ली । द्रवद्रव्यस्य विशीयत शीतलकरणोपाये । तच्च सप्तविधं—प्रवातस्थापनम् उदकप्रक्षेपण यष्टिकाभ्रामण व्यजनं वालकाप्रक्षेपण शिकतावलम्बनञ्चेति । सु सू ४५अ. ।

शीतेच्छा । स्त्री । पित्तजज्वराणे । भा ।

शीतोत्तमम् । क्ली जले । प्र च ।

शीधु । पु स्त्री । मद्यविशेषे । सा द्विधा एका पक्वेक्षुरसकृता श्रेष्ठा । पक्वरस इत्युच्यते । अन्यापक्वोपधात्वुरसा आमरसकृता चेति सा शीतरस इत्युच्यते । शीधुरिक्षुरसैः पक्वै । प भ २ख । गुणा — शीधु कषायाम्लमाधुरी वा सन्दीपनी मेदमलापमर्द आमातिसारानिलपित्तशूलश्वासामयार्शोग्रहणीगदघ्न ॥" अत्रि १८ष ।"शीधु पक्वरस श्रेष्ठ स्वराग्निबलवर्णकृत् वातपित्तकरो हृद्य स्नेहनो रोचनो हरेत् । विबन्धमेदशोफार्श शोफोदरकफामयान् । रा नि व १४ ।

शीधुगन्ध । पुं । वकुलवृक्षे । चिका [भ ।

शीफालिका । स्त्री शेफालिकावृक्षे । घ टी

शीमूल. । पुं । शाल्मलिवृक्षे । शिमूल गाछ । रस चि ८ष । [सर्पे । श र ।

शीर । पु । नागरवृक्षे । वै निघ । अजगर

शीरिका । स्त्री। श्वमपत्रीवृक्षविशेषे । वै निघ ।

शीरी (इन्) । पु । मुञ्जतृणे । हरितदर्भ । रा नि व ८ । स्त्री । लाङ्गलिकायां । विषलाङ्गलिया । वै निघ । [भा ।

शीर्णम् । क्ली स्थौणेयके । गेंटेला विशेष ।

शीर्णदल । पुं । निम्बवृक्षे । रा नि व ११ ।

शीर्णपत्र. । पु । कर्णिकारवृक्षे । कलके फूलेर गाछ । श च । पट्टिकालोध्र । वै निघ । निम्बवृक्षे । रा नि व ८ ।

शीर्णपुष्पिका । स्त्री । भावाकपुष्पाम् । ए नफा, मोरी । श च । [श च ।

शीर्णमाला । स्त्री। पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया ।

शीर्णरोमक । पु । ग्रन्थिपर्णभेदे । गेंटेला विशेष । वै.निघ. ।

शीर्णवृन्तम् । क्ली । तरम्बुजफले । तरमुज । गुणा — शीर्णवृन्त कफकर सक्षार मधुर लघु ।' राज १प । पु (न्त) । मुखवाही । फुटीति भाषा । प मु ।

शीर्षम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । काल अगुरु । रा नि व १२ । मस्तके । अम ।

शीर्षकम् । क्ली । शरीरावयवे, मस्तके । मस्तकास्थनि । रा नि व १८ । अगुरुकाष्ठे । हर्षाेषे । नारिकेले । वै निघ । [अजगरसर्पे । श र ।

शीलम् । क्ली । स्वभावे । सद्वृत्त । अम । पु ।

शीवलम् । क्ली । शैलेये । शैवाले । मे ।

शीषम् क्ली । कासीसे । शिराकस । रा नि व १३ शीषके । शीसा । अम ।

शीषकाम् । क्ली । शीषधातौ । शीसा । प मु ।

शुक । पु क्ली । शिरीषवृक्षे । मे । लोधे । स्थालीशयत्र । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । गेंटेला । वै निघ । स्वर्णक्षीर्याम् । शियालकाँटा । र.मा । स्योणाकवृक्षे । विश्व । पु । पक्षिविशेषे । टिया पाखी । तन्मांसगुणा —"शुकमांस वरं बल्यं विपाके गुरुशीतलम् । कासश्वासक्षयहरं संग्राहि लघु दीपनम् ।" राज १ष ।

शुकच्छदम् । क्ली । स्थौणेयकनामगन्धद्रव्ये । गेंठियाला भेद । जटा । तजपत्रे । तूलके । वै निघ ।

शुकजिह्वा । स्त्री। दधभेदे । ग्रवातुँटीति लो के । र मा । [भा । वा उ ६०ष ।

शुकतरु । पु । शिरीषवृक्षे । रा नि व ८ । र.

शुकतुण्ड । पु । हिङ्गुले । र.सा स ।

शुकद्रुम । पु । शिरीषवृक्षे । श मा ।

शुकनसा । स्त्री। श्योणाकवृक्षे । चञ्चकारकटे । उआठुँटी । सु चि १८ष. ।

शुकनामा । स्त्री। शुकतुण्डाम् शुकजिह्वायां उआठुँटी । र मा । [रा नि व ४ ।

शुकनायन. । स्त्री चक्रमर्दके । चाकुन्दिर ।

शुकनाश(मा) । स्त्री । शुकशिम्बाम् । आ नाकुशी, उआठुँटी । र.मा । चञ्चकारट । प्र

द यीनि व्या फलद्दते । सु चि ११०७ । "पवन शुकनाशाया ।" गान्धारीवचे। नलुकायाम्। नालके। वै निघ ।

शुकनास । पु । शोणाकवचे । रा नि व ९। (कटुङ्गायगुड़िकायाम्)। चचि २अ.२७ । बग श्रिवच । वक । चिका ।

शुकनासिका । स्त्री शोणाकवचे। शोण गाछ। चामर कथा इति च केचित्। च द ब्व रातिशा चि कलिङ्गाद्यगुडिकायाम् ।

शुकपत्र (त्त्र) । पु । गन्धके । वै निघ ।

शुकपिच्छ । पु । गन्धके । र.सा स । ग्रन्थिपर्णे । गेंठेला । वै निघ । [श र ।

शुकपिण्ड । पु । शुकशिम्बा । आलाकुशी ।

शुकपुच्छ । पु । गन्धके । हे च ।

शुकपुच्छकम् । क्ली । स्थौणेयकनामगन्धद्रव्य। गेंठेला । रा नि व १२ ।

शुकपुष्पम् । क्ली । स्थौणेयके । गेंठिवाला। भा । पु । शिरीषवृचे । रा नि व ११ । गन्धके । वै निघ ।

शुकप्रिय । पु । शिरीषवृचे । भा । दाड़िमवृचे । वै निघ । कामरङ्गवृच । प मु । निम्ब वृचे । वै निघ । स्त्री । जम्बूवृच । जाम गाछ । रा नि व ११ ।

शुकफल । पु । अर्कवृचे । आकन्द गाछ। रा नि व १० । स्त्री । शाल्मलिवृचे । वै निघ ।

शुकबर्ह(क)म् । क्ली। ग्रन्थिपर्णे । गेंठिवाला। श र । तद्दर्इ च । च सू ५अ ।

शुकरोग । पु । शूकरोगे । See शूकदोष ।

शुकवर्ण । पु । ग्रन्थिपर्णभेदे । गेंठिवाला विशेष । वै निघ ।

शुकवल्लभ । पु दाडिमवृचे । रा नि व ११।

शुकवृक्ष । पु । शिरीषवृचे । वै निघ ।

शुकशालक । पु । महानिम्ब । वै निघ ।

शुकशिम्बा (म्बि) (म्बी) । स्त्री । शूक शिम्बयाम्। आलाकुशी । श र । च द वा व्या चि माषवलादौ ।

शुकशीर्षा । स्त्री । तालीशपत्रे । ग्रन्थिपर्णभेदे, स्थौणेयके । तेजपत्रे । वै निघ ।

शुकाख्य । पु । शिरीषवृचे । वा उ ३८अ । चर्मघटे । चामच कषा । सु चि १८अ । स्त्री । शुकनासायाम् । शुयाठुँटी, आलाकुशी । र. मा । सु चि २अ । सु चि १९अ । वा उ ३८अ ।

शुकादन । पु । दाडिमवृच । श च ।

शुकानना । स्त्री । शुकाख्यायाम् । शुयाठुँटी प सु र मा ।

शुकाह्व (य) । पु । चीकर्णमुक्तायाम् । केओट मुता । वै निघ । चर्मकारवट । चामच कषा । सु चि १८अ ।

शुकेष्ट । पु । शिरीषवृचे । रा नि व ९ । रा जादनवृचे । क्षीरी । रा नि व १५ ।

शुकोदरम् । क्ली । तालीशपत्र । रा नि व ६ ।

शुक्तम् । क्ली। मांसे । श च । गन्धराजतैले । का शिके । द्वारा । त्रि । अम्ल । विश्र । [चि ।

शुक्तपाकम् । त्रि । अम्लपाके । मा नि ग्रहणी

शुक्ता । स्त्री । चुक्रिकायाम् । कौन्ति । श र ।

शुक्ताम्लम् । क्ली । अम्लशाके । रा नि व ८ ।

शुक्ति । स्त्री । शङ्ख । अर्शोरोगे । मे । बदरी वृचे । कुल गाछ । च द ग्रवयशो चि । शङ्खनखे। नखी । रा नि व १२ । वा सू १५अ । "शुक्ति व्याघ्रनखे शङ्ख ।" सुकाशटई । झिनुक । गुणा —कटु स्निग्धा श्वासहृदयोपरीधहरी शूलघ्नी हृद्या मधुरा दीपनी च । रा नि व १३ । तौ लचतुष्टय, १४ तोला । प प्र १ख । प सु । सु सू ३८अ । शुक्लगतनत्ररोगभेदे । लचण—"श्या वा स्तु पिशितनिभास्तु बिन्दवो ये शुक्तिवा सितनयने स शुक्तिसंज्ञः ।" सु उ ४अ ।

शुक्तिक (का) । पु स्त्री । शुक्तिरोगे । (का) गन्धके । वा र.चि । (का) शुक्तौ । झिनुक । नटा। चुक्रिकायाम् । श र ।

शुक्तिजम् । क्ली । मुक्तायाम् । हे च ।

शुक्तिपत्र (र्ण) । पु । सप्तपर्णवृचे । रा नि. व १२ । [वै निघ ।

शुक्तिपुटोपमम् । क्ली । वातादे । बादाम ।

शुक्तिमणिः । पुं । मुक्तायाम् । वै.निघ ।

शुक्तिवीजम् । क्ली । मुक्तायाम् । त्रिका ।

शुक्तिसम्भवम् । क्ली । मौक्तिके । मुक्ता । वै.निघ. । [शिम्बा । वै निघ ।

शुक्तयङ्गी । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । ८श्वेतनि

शुक्रः । पु । श्वेतैरण्डे । रा.नि.व.८ । नेत्राल्पर्धवलभागे । वै निघ । जैष्ठे मासि । चित्रकवृत्ते । अम. ।

शुक्रम् । क्ली । मज्जसारभूतधातौ । शुक्र । "अस्थीमज्जा तत शुक्रम्, इति ।" रा नि.व १८ । "पाचिता पित्ततापेन रसाद्या धातव क्रमात् । शुक्रत्व यान्ति मासेन ।" शार्ङ्ग पू ६ख. । तस्य कार्म गर्भोत्पाद. । तदुक्त "रसाद्रक्त ततो मांस मांसान्मेद प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञ शुक्रस्य सम्भव । यात्यामामग्रमाहार पूर्व्व प्राणानिलेरित । माधुर्य्यं फेनभावञ्च षड्सोऽपि लभेत स ।" भा. । "योषितोऽपि स्रवत्येव शुक्र पुंस समागमे । तत्र गर्भस्य किञ्चित्तु करोतीति न चिन्त्यते । स्त्रीणां गर्भोपयोगि स्यादार्त्तव सर्व्वसम्मतम् । तासामपि बल वर्ण्यं शुक्र पुष्ट करोति च ।" शुक्रस्वरूप—'शुक्र सौम्य सितं स्निग्धं बल पुष्टिकरं स्मृतम् । गर्भबीज वपु सारो जीवस्याश्रय उत्तम ।" गर्भजननशुक्रस्य लक्षणम् । 'स्फटिकाभ द्रव स्निग्धं मधुर मधुगन्धि च । शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभञ्च तत् ॥' इति । "यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा। एव हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम् ॥" इति शुक्रस्थानम् । "द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यध । मूत्रस्रोत पथे शुक्र पुरुषस्य प्रवर्त्तते ।" इति शुक्रक्षरणमार्ग. । "कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा । स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते ।" इति क्षरणकारणम् । "विभक्तेष्वपि देहेषु यथा शुक्रं न दृश्यते । सर्व्वदेहाश्रितलात् शुक्रलक्षणमुच्यते । तदेव चेष्टयुवतेर्दर्शनात् स्मरणादपि । शब्दसंश्रवणात् स्पर्शात् संहर्षाच्च प्रवर्त्तते । सुप्रसन्न मनस्तत्र हर्षणे हेतुरुच्यते ।" सु नि.१०ध. । "यथा पयसि सर्पिस्तु गुडश्चेक्षौ रसो यथा । शरीरेषु तथा शुक्रम् ।" सु.शा ४ध. । नेत्ररोग विशेषे । त्रिका. ।

शुक्रकरः । त्रि । शुक्रजनने । पुं । मज्जायां । हे च. ।

शुक्रकृच्छ्रम् । क्ली । मूत्रकृच्छ्ररोगे । निदा ।

शुक्रगतज्वरः । पु । तदाश्रितज्वरे—"शेफस स्तब्धता मोक्ष शुक्रस्य तु विशेषत । मरण प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगतज्वरे ।" मा नि. ।

शुक्रदः । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

शुक्रदोषः । पु । षण्ढतारोगे । च.सि.२ध. ।

शुक्रधरा । स्त्री । सप्तम्यां कलायाम् । या च व्यवायिनां सर्व्वशरीरव्यापिनी । सु.शा.४ध. ।

शुक्रपुष्प. । पु। कुरवकशाके । शाटी । प सु । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । वै निघ ।

शुक्रभुक् । पुं । मयूरे । श च ।

शुक्रभूः । स्त्री । मज्जायाम् । श च. । अस्थिसारे । [वै निघ ।

शुक्रमाता । स्त्री । भार्य्याम् । वामनशाटी ।

शुक्रमातृका(वटिका) । स्त्री । प्रमेहे औषधम् । पाठ —"गोक्षुरबीज त्रिफला पत्रैला रसाञ्जन । धान्यकचविका जीरं तालीश टङ्क दाडिमी । प्रत्येकार्द्धपल दत्त्वा गुग्गुलु कार्षिकस्तथा । रसाभ्रलोहगन्धानां प्रत्येकञ्च पल क्षिपेत् । सर्व्वमेकीकृतं वैद्यो दृढयन्त्रैर्विमर्दयेत् । घृतभाण्डे तु संस्थाप्य मासमेकन्तु खादयेत् । दाडिमस्वरसेनैव क्वाथदुग्धेन वाम्भसा ।" रस र. ।

शुक्रमेहः । पु । मेहविशेषे । यत्र रोगी शुक्र तुल्य मेहति । सु नि.६ध ।

शुक्रला । स्त्री । छुद्रटायाम् । चौकशा इति प्रसिद्धरूपे । प.मु. । आमलकवृत्ते । आमला गाछ । वै निघ. ।

शुक्रवहस्रोत:(स्) । क्ली । शुक्रवहनाडी । तस्य मूल वृषणौ शेफश्च । च.वि.७ध ।

शुक्रसङ्ग. । पु । शुक्ररोगे । भा. ।

शुक्रा । स्त्री । वंशलोचनायाम् । रा नि.व ६ ।

शुक्राङ्गः । पु । मयूरे । शब्दा. ।

शुक्राधिक्यम् । क्ली । मेहरोगे । भा ।

शुक्राल्पता । स्त्री । पित्तजरोगे । भा. ।

शुक्राश्मरी । स्त्री । शुक्रजन्याश्मर्य्याम् । शुक्रज पाथरी । सा शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रस्खलितमनिर्गच्छद्विमार्गग मनादनिलोऽभित मगृह्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्य चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदना वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात् । सु नि ३ष. ।

शुक्लम् । क्ली । रजते । रूपा । मे. । नवनीते । ननि । श.च. । नेत्ररोगभेदे । लक्षण—"सुश्वेतं मृदु शुक्लाख्यं शुक्लं सवर्द्धते चिरात् ।" निदानम् । पुं । धवद्रुमे । धाओया गाछ । रा नि.व ८ । सवरलोध्रे । श्वेत लोध । प.मु. । कुन्दवृक्षे । वै. निघ. । श्वेतैरण्डे । वै निघ.२भ प्रानोदयरसे ।

शुक्लकः । पुं । चौरिणीवृक्षे । थीर्नी गाछ । वै.निघ. ।

[डाक् पाखी । श मा ।

शुक्लकण्ठः (क.) । पु । दात्यूहपक्षिणि ।

शुक्लकन्दः । पुं । महिषकन्दे । रा.नि व.७ । श्वेतालुके । शाँख आलू । वै.निघ. । स्त्री (न्दा) । शुक्लातिविषायाम् । श्वेत आतइच । रा नि व. ६ । भूमिकुष्माण्डे । वै निघ. ।

शुक्लकर्कटः । पुं । शुक्लवर्णकर्कटे । धला कँकडा । सु मू.४६ष. । See कृष्णकर्कटक. ।

शुक्लकुष्ठम् । क्ली । श्वित्रे । धवल । तदौषध—सोमराजस्य बीजानि नवनीतयुतानि च । मधुना ध्मादितानि स्युः शुक्लकुष्ठहराणि वै ॥ गारुडे ।

शुक्लतुलसी । स्त्री । श्वेततुलसी । श्वेततुलसी । तं मरुटितुलसी । सयह. ।

शुक्लदुग्धः । पुं । (Trapa bispanıosa.) जलवृक्षभेदे, शृङ्गाटके । शिङ्गाड़ा । श.च. । [च. ।

शुक्लधातुः । पु । कठिन्याम् । थड़िमाटी । ह

शुक्लपुष्पः (ष्पा, ष्पी) । पुं,स्त्री । कुन्दवृक्षे । कुँद गाछ । मरुवके । श्वेतकोकिलाक्षे । श्वेत कुलेखाड़ा । मरुवकवृक्षे । र.मा. । कृष्णपिण्डीरो । पिँडानि वा पेयारा । प मु. । श्वेतपुष्पदमनके । र.मा.स. । स्त्री । हस्तिशुण्डीवृक्षे । हाडिशुँड़ । प.मु. । क्ली । कुन्दपुष्पे । राज. कुमारतन्त्रम् ।

शुक्लपृष्ठकः । पुं । सिन्धुवारवृक्षे । श च. ।

शुक्लफला । स्त्री । शमीवृक्षे । वै.निघ. ।

शुक्लफेनः । पु । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

शुक्लभण्डी । स्त्री । शुक्लत्रिवृति । श्वेत तेउडी । वै.निघ ।

[निशिन्दा । वै.निघ. ।

शुक्लमञ्जरी । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । श्वेत

शुक्लमण्डलम् । क्ली । नेत्रस्य शुक्लभागे । निदा. ।

[tas) शुभ्रमुद्गे । शादामुग । Walts.

शुक्लमुद्गः । पुं । (Phaseolus subloba-

शुक्लमूलम् । क्ली । श्वेतलशुने । वै.निघ. ।

शुक्लरोहितः । पुं । श्वेतरोहितकवृक्षे । श्वेत रोड़ा, रुहना । रा.नि व.८ ।

शुक्लला । स्त्री । उच्चटायाम् । ओकड़ा । र. मा । आमलकी । वै.निघ. ।

शुक्लवंशः । पु । श्वेतवंशे । श्वेतबाँश । रा.नि. व.८ । राज.कार्म्मणशतके ।

शुक्लवर्गः । पुं । खटिन्यादिवर्गे । यथा—"खटिनी श्वेतसधुक्ता शङ्खशुक्तिवराटिका । भस्माश्म शर्करायेति शुक्लवर्ग उदाहृत. ॥" रा.नि.व.२२ ।

शुक्लवायसः । पुं । बकपक्षिणि । बकपाखी । त्रिका. ।

शुक्लवृहती । स्त्री । श्वेतवृहत्याम् । भैष.श. पि.चि.पानीयभक्तवट्या । प्रयोगा.पद्मो.चि.पानीयभक्ते ।

[वै.निघ. ।

शुक्लवृक्षः । पुं । धववृक्षे । धाओया गाछ ।

शुक्लशालः । पुं । गिरिनिम्बे । रा.नि.व.९ । श्वेतशालि । मन्त्रकल्पः ।

शुक्लसारङ्गः । पुं । शुक्लचातके । च.मू.२७ष. ।

शुक्लक्षीरा । स्त्री । काकोल्याम् । दाँदूला । रा.नि व २ ।

शुक्ला । स्त्री । शर्करायाम् । चिनि । र.मा. । श्वेतवचायां । श्वेतवच । क्षीरकाकोल्यां । वै निघ. । काकोल्याम् । दाँदूला । रा.नि.व.३ । विदार्य्याम् । भुँइकुमड़ा । रा.नि.व.७ । शेफालिकायाम् । निशिन्दा । रा.नि.व.४ । स्नुह्याम् । मनसा गाछ । रा.नि.व.८ ।

शुक्लाङ्गः । पुं । धीमानरवचायाम् । তোপ চিনি । वै.निघ । [निम्निन्द्र । रा.नि.व ४ ।

शुक्लाङ्गी । स्त्री । शेफालिकायाम् । शिउली,

शुक्लाजाजी । स्त्री । श्वेतजीरके । वै.निघ. ।

शुक्लापाङ्गः । पुं । मयूरे । हे.च. ।

शुक्लाम्लम् । क्ली । चक्रशाके । रा.नि.व.७ ।

शुक्लार्कः । पु । श्वेतार्कवृक्षे । শ্বেত আকন্দ । क विलिय चक्के । म पांढरीरुई । गुणा — कटु तिक्तोष्ण मलशोधन मूत्रकृच्छ्रकासशोफव्रणघ्न । रा नि व १० । सारक वातकुष्ठकण्डुविषव्रणप्लीह गुल्मार्शोमलकफोदरशकृत्रिघ्न । तत् पुष्प शुक्रजनक लघु दीपनं पाचकम् अरोचकार्श कासश्वासहर च । भा.पू १भ. ।

शुक्लार्म्म (न्) । क्ली । शुक्लगतनेत्ररोगविशेषे । लक्षण यथा—"शुक्लाख्य मृदु तु कथन्ति शुक्लभागे सश्वेत सममिह वर्द्धते चिरेण।" सु उ.४ष. । "स श्वेतं मृदु शुक्लार्म्म शुक्ले तद्वर्द्धते चिरात् ।" मा.नि ।

शुक्लाहिफेनः । पुं । (Popaver somniferum.) White poppy, opium. शुक्लपुष्पाहिफेनवृक्षे । শ্বেত পুস্তদানার গাছ । हि मोस्त, खसखसका पेड । तें पुस्तकायचेट्टु । बम्. खसखसीचे झाड । Watts.

शुक्लाचः । पु । सवजातीयसंज्ञालवरपचिविधि । सु मृ.४६ष । See सव ।

शुक्लोपला । स्त्री। शर्करायाम्। চিনি । रत्ना.।

शुक्लोदनम् । क्ली । चातपाने । আতপ চাউল । रा.नि व १६ । (रावणकृतकुमारतन्त्रम् ।)

शुङ्गः । पुं । वटवृक्षे । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । शूके । শুঙা । पर्कटीवृक्षे । পাকুড়গাছ। मे. । नवपल्लवे । हे.च । [वटवृक्षे । जटा. ।

शुङ्गी (इन्) । पुं । अश्वत्थवृक्षे । পাকুড় গাছ ।

शुचिः । पु । चित्रकवृक्षे । চিতা গাছ । आषाढमासे । अम. । ज्यैष्ठे मासि । ग्रीष्मकाले । मे । यवे । पलाशवृक्षे । वै निघ. ।

शुचिद्रुमः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि व.११ ।

शुचिमल्लिका । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । रा नि.व.१० ।

शुचिव्रतः । पुं । मयौम्बरीके । পুণ্ডরিয়া। वै निघ । [त्रिका. । श.र. ।

शुटीरता (टीर्य्यम्) । स्त्री, क्ली । वीर्य्ये ।

शुण्टिः (ण्टी) । पुं,स्त्री । शुष्कार्द्रके । শুঁট । अम. । चीडाशुष्ठीति च ख्याता । प मु ।

शुण्ठम् । क्ली । गुण्ठासिनीवृक्षे । वै निघ. ।

शुण्ठि. (ण्ठी) । पुं, स्त्री । (Gingiber officinale) स्वनामख्यातौषधी । शुण्ठीति वं- व्यंव भाषा । শুঁট । गुणा — कटूष्णा स्निग्धा कफशोफवातघ्नी शूलविबन्धोदराध्मानश्वासश्लीपदघ्नी च । रा नि व ६ । लघु पाचनी रुच्या आमवात हरी मधुरपाका कोष्ठवद्धताग्निकरी बलकरी श्वर्या अर्शोवायुरोगहरी च । अग्निगुणमूयिष्ठत्वा दाभ्यन्तरद्रवभाग शोषयित्वा मलबद्ध करोति । भा म.१भ. । "नागरं (शुण्ठी) कफवातघ्नं विपाके मधुर कटु । हृद्योष्ण रोचन हृद्य सस्नेह लघु दीपनम् ॥" सु.सू.४६ष. ।

शुण्ठीघृतम् । क्ली । घृतपाक आमवाते च घृतम् । "विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले घृतम् । घृत निहन्यात् स्वयथु वह्नर्यो आमतामयम् ॥" च द । भा. ।

शुण्ठाम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । শুঁট । श च. ।

शुण्डरोहः । पुं । भूतृणे । गन्धतृण । रा नि व.८ ।

शुण्डा । स्त्री । गलशुण्डीनामरोगे । रा.नि व. १० । सुरालये । सुरायां । करिहस्ते । मे ।

शुण्डारः । पुं । करिशुण्डाकारे वकयन्त्रभेदे । वकयन्त्र, চোয়াইবার যন্ত্র ।

शुण्डालः । पुं । गजे । (धनञ्जय) ।

शुण्डिका । स्त्री । स्फोटके । ফোড়া । रा.नि. व.२० । उपजिह्विकायां । আলজিবি । शब्दकल्प ।

शुण्डिनी । स्त्री। छुछुन्दर्यां । ছুঁচা । वै.निघ. ।

शुण्डिमूषिका । स्त्री। छुछुन्दर्याम् । ছুঁচা। रा नि व.१९ ।

शुण्डी । स्त्री । कौस्तुभीशाखी । रा.नि व १६ । हस्तिशुण्डीवृक्षे । হাতিশুঁড় গাছ । रा.नि.व.४ ।

शुद्धम् । क्ली । सैन्धवे । रा.नि.व.६ । मरिचे । रा.नि.व.६ । रौप्ये । गुण्डवर्णे । वै.निघ. ।

शुद्धजङ्घः । पुं । गर्द्दभे । त्रिका ।

शुद्धमांसम् । क्ली । मांसव्यञ्जने, पक्वमांसे । मांसेर तरकारि । यथा—"पाकपात्रे घृत दद्यात्तैलं वा तदभावतः । तत्र हिङ्गु हरिद्राञ्च भर्जयेत्तदनन्तरं । छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्र खण्डखण्डितम् । धौतनिर्गालितं तस्मिन् घृते तद्भर्जयेच्छनैः । सिद्धयोग्य जलं दत्त्वा लवणञ्च प्रक्षिपेत् । सिद्धे जलेन सम्पिष्य वेशवार परिक्षिपेत् । वेशवारस्य द्रव्याणि नागवल्लीदलानि हि । तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरिचानि समासतः .. ।" गुणा —"शुद्धमांसं परं वृष्यं बल्यं रुच्यञ्च बृंहणम् । त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्द्धनम् ।" भा. ।

शुद्धवल्लिका । स्त्री । गुडूच्याम् । गुलुञ्च । श.च. ।

शुद्धा । स्त्री । कुटजबीजे । इन्द्रयव । वै.निघ. ।

शुद्धान्तपालकः । पुं । नपुंसके । हिजड़े । श.च. ।

शुद्धिः । स्त्री । वमनादिभिः शोधने । सा चतुर्विधा लैङ्गिकी वैषिकी मानिकी चान्तिकी चेति । च. ।

शुद्धिकन्दः । पु । लशुने । वै.निघ. ।

शुनः (कः) । पु । कुक्कुरे । च.टी.भ. । रा.नि.व.१८ । [टको । रा.नि.व.४ ।

शुनकचञ्चुका । स्त्री । चञ्चुचुपे । टेंच्

शुनकचिल्ली । स्त्री । चिल्लीशाके । चिलिशाक । कुत्तचिल्ली, नायचिल्लिके, कुत्तचौल इति महाराष्ट्रादौ ख्याता । गुणाः—कटूष्णा कण्डूव्रणहरी च । रा.नि.व.७ ।

शुनिः । पु । कुक्कुरे । श.च. । स्त्री (नी) । कुक्कुर्याम् रा.नि.व.७ ।

शुभम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । रौप्ये । पु । छागे । च.टी. । [८ ।

शुभक(ङ्क)री । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.

शुभगः । पु । टङ्कणक्षारे । सोहागा । र.सा.सं. । र.र.स. पि । "टङ्कणविडशिलाजतु ।"

शुभगन्धकम् । क्ली । बोले । रा.नि.व.१२ ।

शुभदः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ । [४ ।

शुभपत्रिका । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.

शुभा । स्त्री । वंशरोचनायाम् । रा.नि.व.६ । र.सा.सं. पुष्करलेहे, कुष्माण्डलेहे, वासाखण्डकुष्माण्डे च । स्पृक्कायाम् । पिड़िं । शुक्लवचायाम् । श्वेत वच । वै.निघ. । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । सवचौरे । पाठायाम् । आकनादि । वै.निघ. । शमीविशेषे । रा.नि.व.८ । प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ । शताह्वायाम् । शुल्फा । सा क्लीं ह्रक्षीरकादिमोदके ।

शुभाङ्गिनी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. ।

शुभाञ्जनः । पुं । रक्तशिग्रुवृक्षे । लाल सजिना । र.मा. ।

शुभेक्षणः । पु । मणौ । वै.निघ. ।

शुभ्रम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. । उशीरे । वेणा । रा.नि.व.१२ । अभ्रधातौ । अटा. । रौप्यधातौ । मेदीधातौ । वै.निघ. । कासीसे । हिरेकस् । रा.नि.व.१२ । रौप्यमाक्षिके । वै.निघ. । गड़लवणे । रा.नि.व.६ । सैन्धवलवणे । वै.निघ. । त्रि. । शुभ्रवर्णे । पु । चन्दनवृक्षे । श.च. । स्त्री । वंशरोचनायाम् । रा.नि.व.६ । स्फटिकायाम् । फट्किरि । भा. । शर्करायाम् । वै.निघ. २भ सर्वज्वरे भार्ग्यादिचूर्णम् । श्वेतकन्दारके । वै.निघ. ।

शुभ्रतरुः । पु । शिरीषवृक्षे । प.मु. । [व ४ ।

शुभ्रपुङ्खा । स्त्री । श्वेतशरपुङ्खायाम् । रा.नि.

शुभ्रपुष्पम् । क्ली । वीरणवृक्षे । वेणा । वै.निघ. ।

शुभ्रवेटः । पुं । श्वेतशाल्मल्यां । वै.निघ. ।

शुभ्रसर्षपः । पुं । श्वेतसर्षपे । वै.निघ. ।

शुभ्रांशुः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

शुभ्रालुः । पुं । महिषकन्दे । श्वेतालौ । गौरआलू । रा.नि.व.७ ।

शुभ्रिका । स्त्री । मधुशर्करायाम् । वै.निघ. ।

शुल्कमायसः । पु । वकपक्षिणि । त्रिका ।

शुल्या । स्त्री । सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

शुल्ब(ल्व)म् । क्ली । ताम्रे । তামা । प सु. । रस र एकादशायसे । रा.नि व.१३ । वै निघ मूत्रादिगुच्छाम् । [रस चि. ।

शुल्वपत्रम् । क्ली । ताम्रपत्रे । তামার পাত ।

शुल्वरिपुः । पुं । गन्धके । वै.श । र.सा.सं. ।

शुल्वशत्रुः । पु । गन्धके । वै निघ. ।

शुल्वारि. । पु । गन्धके । वै श. ।

शुश्रूपा । स्त्री । सेवायाम् । चिका. ।

शुषणी । स्त्री । स्वनामख्यातशाके । শুশুনি শাক । गुणा —"शुषणी कफवातघ्नी महाराष्ट्री च तादृशी ।" राज ३प ।

शुषिरम् । क्ली । लवङ्गे प सु । पु । मूषिके । मे । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये । अम ।

शुष्कम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । र मा ।

शुष्कगोमय । पु । वनकरीषे । বিলঘুটে । चिका. ।

शुष्कपत्रम् । क्ली । शुष्कपत्रशाके । নালিতা পাতা, শুকপাতা । गुणा —"शुष्कपत्र पत्री मिश्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहं ॥ तत्शुष्कपत्र नलदोष नाशन विशेषत पित्तकफज्वरापह । कलञ्च स सापि च पित्तहारक सुरोचन व्यञ्जनयोगकारकम् ।' राज.३प ।

शुष्कमत्स्यः । पु । लवणे रौद्रशोषितमत्स्ये । শুট্‌কী মাছ । शब्दकल्प. । See मत्स्य ।

शुष्कमांसम् । क्ली । नीरसमांसे । শুকান মাংস । गुणा —"हृद्यानां दोषमं मांस बालाना बलद लघु । त्रिदोषलहृगालनुष्ट शुष्क शूलकर गुरु ॥" भा. ।

शुष्कमुखः । त्रि । मुखशोषयुक्ते । वा चि ६म ।

शुष्कमूलम् । क्ली । रौद्रशोषितमूलके । শুক্‌নামূলা । वा.चि.७म ।

शुष्कमूलकाद्यतैलम् । क्ली । शोथाधिकारे तैलम् । पाठ —"शुष्कमूलकवर्षाभूदारुरास्ना महौषधे । पक्वमभ्यञ्जनात्तैल सशूलं श्वयथु जयेत् इति स्वल्प । वृहद्यथा—क्वाथ.र्थ—শুষ্কমূল, দশমূল, পিপ্পলীমূল, পুনর্নবামূল প্রত্যেকে ১৬ প. জল ৫ ১২ প. শে ৬৪ প । তিল তৈল ৬৪ প. গোমূত্র ৬৪ প. । কল্কার্থ —শুষ্কমূলা গুলুঞ্চ, শুঁট, পল্‌তা, পিপুল মূল, বেলেডা, আক্‌নাদি, পুননবা, বালা, বেণাবমূল, সজিনাবীজ, নিশিন্দা, অনন্তমূল, করঞ্জবীজ, বাসাছাল, পিপুল, হরীতকী, বচ, কুড, রাস্না, বিডঙ্গ, চই, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, ধনে, যবক্ষার, সাচিক্ষার, সৈন্ধব, দেবদারু, পদ্মবীজ, শটী, গজপিপুল, বেলশুঁটা, মঞ্জিষ্ঠা প্র ৪ তো । रस.र. ।

शुष्कमूलाद्यघृतम् । क्ली । उदावर्ताधिकारे घृतम् । पाठ — 'मूलक शुष्कमार्द्रञ्च वर्षाभूर्मूल पञ्चकम् । मारेवतफलञ्चापि पिष्ट्वा तेन पचेद्घृतम् ॥" रस.र. । भा. ।

शुष्करेवती । स्त्री । बालग्रहविशेषे । लक्षण —"जायते शुष्करेवत्यां क्रमात् सर्वाङ्गसंक्षय ।" वा उ ३अ. ।

शुष्कली । स्त्री । शुष्कमांसे । মাংস । शब्दकल्प. ।

शुष्कवृक्षः । धवहुमे । ধাওয়া গাছ । रा.नि. व.८ ।

शुष्कव्रणः । पुं । योनिकन्दरोगे । चिका. । See कन्द । किणे । ঘ্যাটা । चिका. ।

शुष्का । स्त्री । योनिरोगे । लक्षण यथा—"वेगरोधादृतौ वायु दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहम् । करोति योनेः शोषञ्च शुष्काख्या सातिवेदना ॥" वा उ. ३३अ. । [धवकम् ।

शुष्काङ्गः । पु । धवद्रुमे । ধাওয়া গাছ । वै

शुष्काङ्गी । स्त्री । बलाकायाम् । वै निघ. । गोधिकायाम् । গোশাপ । म.च. ।

शुष्कार्द्रम् । क्ली । शुष्ठ्याम् । म.च. ।

शुष्कार्शः । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगे । लक्षण— "दीर्घाङ्कुर खर स्तब्धो दारुणो वर्त्मसम्भव । व्याधिरेष समाख्यात. शुष्कार्शइति संज्ञित ॥" सु उ ३अ. ।

शुष्काशुष्कः । पु । समुद्रफेने । वै.निघ ।

शुष्काक्षिपाकः । पु । सर्वगतादिरोगे । लक्षण यथा—"यत् कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म संदह्यते चाविलदर्शनो यत् । सुदारुण यत् प्रतिबोधने च

शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि ॥" भा नि । "वात पित्तोत्थर घर्षतोदभेदोपदेहवत्। रूक्षदारुणवर्त्माक्षिकृच्छ्रोन्मीलननिमीलनम् । विकूणन विशुष्कत्व शीतेच्छा शूलपाकवत् । उक्त शुष्काक्षिपाकोऽयम् ।" वा.उ १५अ. ।

शुष्मम् । क्ली । तेजसि । मे. ।

शुष्मा (न्) । पु । चित्रकवृक्षे । अम. ।

शूकम् । क्ली । स्वनामख्याततृणे । गुआधास । गुण —अतिदुर्जरम् । रा नि व ८। ग्रन्थिपर्णभेदे । वै.निघ. । शूकाग्रम् । गुडी । अम । मा.ज्व.नि ।

शूकः । पुं । सविषजलजकीटस्य रूपर्शगुणमादि जन्ती । शूकप्रधानलिङ्गवृद्धिकरयोगे शब्दकल्पे । वात्स्यायन । कर्णादिभक्षककीटविशेषे । गुर्गा । कमिशूके । च.सू.१८अ । शूकरोगे । निदा ।

शूकक. । पु । रसे । मे ।

शूककीटः (क) । पुं । कर्णादिभक्षकशूक दुमकीटविशेषे । गुयां'पाको । अम. ।

शूकजः । पुं । यवक्षारे । वै निघ. ।

शूकतृणम् । क्ली । तृणविशेषे । (चोंहली । हि शूकड़ी । गुणा —"दुर्जरश्च पशूनाञ्च शूका भावे हितञ्च तत् ।" रा.नि.व.८ ।

शूकदोषः (रोगः) । पुं । लिङ्गवर्द्धनौषधस्ये पजनितव्याधिविशेषे । "लिङ्गवृद्धिमिच्छतामज्ञा मङ्गताना शूकदोषनिमित्ता अष्टादश रोगा जायन्ते सर्षपिकादय । यथा—सर्षपिका । अष्ठीलिका । ग्रथितम् । कुम्भीका । अलजी । मृदितम् । स मूढपिडका । अवमन्थ । पुष्करिका । स्पर्शहानि । उत्तमा। शतपोनक । त्वक्पाक । शोणितार्बुदम्। मांसार्बुदम्। मांसपाक । विद्रधि. । तिलकाल- कश्चेति ।" सु नि.१४ अ. । विशेषः स्वस्वपर्याये द्रष्टव्य ।

शूकधान्यम् । क्ली । शूकसमन्वितव्रीह्यादि धान्ये, यवधान्ये । तदुक्त "व्रीह्यादिक यदिह शू कसमन्वित स्यात्त शूकधान्यमथ शुद्धमकुष्ठका दि । शिम्बीनिगूढमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बीधान्य वदोद्भवमथो यवधान्यमन्यत् ॥" इमे इमे शूक धान्यानां वैविध्यात् संख्यातुमशक्यतया भोगोप योग्यान्येव निघण्टुकारैः कथानि । तत्र विभेद अतियवानि शूकतोकभेदेन । गुणा —दोषशमनं, लघु तेजोबलवीर्यवृद्धिकरम् । रा.नि व १६ । अ पिच । 'शूकधान्य शमीधान्य समातीतं प्रशस्यते । परतोवातकृद्रुच्च माथे वाभिनव गुरु ॥" राज. ।

शूकपत्रः । पु । निर्विषसर्पे सु.कल्प ४अ. ।

शूकपाकः । पु । यवक्षारे । सग्रह ।

शूकपिण्डिः (ण्डी) । स्त्री । शूकशिम्व्याम् । आलाकुशी । अ.मा ।

शूकरः । पु । पशुविशेषे । गुराने । सा गुणा. —"तथैव गण्डगवयमहिषोष्ट्रतुरङ्गका । विबन्धि गुरव स्निग्धा वाताला प्रकीर्तिता । मांसगुणा —"बलवर्ध रोचन हृद्य दुर्जरं श्रमनाशनम् । वा- तघ्न पित्तशमनं रुचिदं धातुवर्धनम् ॥" अत्रि· २०अ. । "स्वेदन वृष्य हृद्यं श्रमघ्नमनिलापहं । वराहपिशित बल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु ।" च । स ग्राम्यवन्यभेदाद्द्विविध । तयोरारण्यस्य मांसं— गुरु वातहर हृद्यं बलकर स्वेदकरश्च । तथा ग्राम्यवराहमांस—तस्मादगुरु मेदोबलवीर्यवृद्धिश्च करोति । रा नि.व.१७ ।

शूकरकन्दः । पु । वाराहीकन्दे । रा नि व ७।

शूकरदंष्ट्र. (क) । पु। तन्नामकक्षुद्ररोगभेदे, गुदभ्रंशस्य प्रकारभेदे । लक्षणं —"सदाहो रक्त- पर्यन्तस्त्वकपाको तीव्रवेदन । कण्डूमान् ज्वरका री च स स्याच्छूकरदंष्ट्रक ॥" भा. ।

शूकरपादिका । स्त्री । कोलशिम्ब्याम् । रा नि व.२ ।

शूकरशिम्बी । स्त्री । कोलशिम्ब्यां । शूकरा- शैवीति पाश्चात्ये । भा.ग.४अ. । "शूकरशिम्बीमूलम् ।' [वज्राकाण्ड । अ.र. ।

शूकराक्रान्ता । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् ।

शूकरी । स्त्री । वाराहीकन्दे । विषमारात्रि- याम् । रा.नि.व.११ । वराहक्रान्तायाम् । वज्रा क्रान्ता । अ.र । इक्षुदारके । बीमटाड़ब । अमाई वर्षकालालुकम् । बा उ.६५. । "कायस्था शूकरी कणा ।" च.द.ले.घी उन्मा.चि कल्याणमा- थृते । [८ ।

शूकरेष्टः । पु । कसेरौ । (केशुर । प.नि व,

शूकला । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । सा पित्त-वातघ्नी । चकि १५प । [श.च ।

शूकवती । स्त्री। कपिकच्छाम् । आलाकुशी ।

शूकहन्तः । पुं । कीटविशेषे । तया दष्टे वण्डू काठा मवर्हस्ते शूकदाव लक्ष्यते । सु.कल्प ८म।

शूकशिम्बा(म्बि,म्बिका)(म्बी) । स्त्री । (Macuna pruriens) Cowhege plant कपिकच्छाम् । आलाकुशी । शूधाम्बु इति पूर्व देशे । हिं गोवा, किवाच । ता पुनारक, का लि । तें पिल्लि अडुगु । मं कवच् । बम्. पुर्स्ला । रा नि व ३ । [श

शूका । स्त्री । कपिकच्छूलतायाम् । रा

शूकापूट । पु । वृषभद्वी । काट्ट डाव मा इति च पाश्चात्यभाषा । डा

शूकाभपुष्प । पु । शिरीषवृक्षे । वै निघ

शूकाख्य । पु । शिरीषवृक्षे । आयुर्वेदकोशे सा न्मी ।

शूकाख्यबीजम् । क्ली । शिरीषबीजे । शिरीषबीज । "शुकाख्यबीजदाद्दूतम्" आयुर्वेदकोशे ।

शूलिपर्णः । पु । आरग्वधवृक्षे । [illegible]

शूद्रप्रियः । पुं । पलाण्डौ । रा नि व ७ ।

शूद्रार्त्ता । स्त्री । [illegible]

शूनकः । त्रि । [illegible]

शूनकचञ्चुक । पु । [illegible] । वै निघ

शूना । स्त्री । [illegible]

शून्यम् । क्ली । [illegible]

शून्यमध्य । पु । [illegible]

शून्या । स्त्री । [illegible]

शूपकारः । पु । [illegible]

शूरः । पु । [illegible]

विषकयाधि । सर्वत १६ । मधुरे । वा

शूरण । प [illegible]

[illegible]

शूरणपिण्डिका । स्त्री । [illegible]

शूरणमोदक । पु । [illegible]

शूरणोद्भव । पुं । [illegible]

शूरा । स्त्री । चीरकाकोल्याम् । वै.निघ. ।

शूरिमृगः । पुं । वराहादौ । "शूकराश्च शूरिष" इति । चवि.२८ष. ।

शूर्पः । पुं । द्रोणद्वयपरिमाणे । अ.मा. ।

शूर्पपर्णी । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । मुगानी । रा.नि.व ३ । माषपर्ण्याम् । मायाणी । "इचीरदेवा क्षवशूर्पपर्णी ।" वा.सू.१५ष.विदार्यादौ ।

शूर्पश्रुतिः । पुं । गजे । हाति । हारा. ।

शूलम् । क्ली । स्वनामख्यातरोगे । शूल रोग । "दोषैः पृथक्समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् । सर्व्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥" निदानादि—"व्यायामयानादतिमैथुनाच प्रजागराच्छीतजलातिपानात् । कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थरुक्षाध्यशनाभिघातात् । कषायतिक्तातिविरूढजान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकात् । विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधात् शोकोपवासादतिहास्यभाष्यात् । वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पार्श्वपृष्ठत्रिकवस्तिदेशे । जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढं । मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विड्वातसंस्तम्भनतोदभेदैः । संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्द्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति ...... ॥" इत्यादि । मा.नि. । "वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्त्तयः । क्षारचूर्णानि गुडिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥" च.द. । चक्रशूलरोगे । तस्य पञ्चधा । अ.द. ।

शूलघातनम् । क्ली । मण्डूरलौहे । मण्डूर । अ.च. । [सर्जिकादि । नारिकेलादि । र.सा.सं.]

शूलघ्नः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे । र.मा । स्त्री (घ्नी) ।

शूलद्विट् । क्ली । हिङ्गुनि । हिं । र.मा. ।

शूलनाशनम् । क्ली । सौवर्च्चललवणे । सचल नवण । दे.च. । हिङ्गुनि । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

शूलपत्री । स्त्री । पल्लीतृणे । रा.नि.व.८ ।

शूलवज्रिणी (वटिका) । स्त्री । शूलाधिकारे औषधम् । पाठ.—"रसगन्धकलौहानां प्रत्येकेन समन्वितं । टङ्कणं रामठं षष्ठी त्रिकटु त्रिफला शठी । समेलापत्रतालीसं जातीफललवङ्गम् । यमानी जीरकं धान्यं प्रत्येकं तोलकं प्रमम् । मापैका वटिका कार्य्या छागीदुग्धसमन्विता ॥" चक्र. भौतजलं छागीदुग्धं । रस र. ।

शूलशत्रुः । पुं । एरण्डवृक्षे । अ.र. । [दा.]

शूलशब्दः । पु । उदरमध्ये गुडगुडाशब्दे । नि-

शूलहन्त्री । स्त्री । यमानीवृक्षे । रा.नि.व ६ ।

शूलहरम् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ ।

शूलहृत् । पु । हिङ्गौ । रा.नि.व.६ । त्रिका. ।

शूलाकृतम् । क्ली । शूलविद्धदग्धे पक्वमांसे । कावाव । अम. । त्रि । शूलदग्धे । [नि.व.८]

शूलारिः । पु । इङ्गुदीवृक्षे । हिङ्गपुता । रा.

शूलिकः । पु । शशके । थड गोस । दे.प । क्ली । शूलविद्धपक्वमांसे । कावाव । अ.च. ।

शूलिनः । पुं । भाण्डीरपुष्पवृक्षे । भाण्डीर गाछ । अ मा. । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ । स्त्री (नी) । नागवल्लीलतायां । पुत्रदात्रीलतायाम् । वै.निघ ।

शूली (इन्) । त्रि । शूलरोगवति । पुं । शशके । भा. । स्त्री । स्वनामख्यातवृक्षे । शोना । वम. शूली, क सोगली । गुणा—पिच्छिला कषाया गुरुः शीत्या बलदा पित्तदाहहरा वृष्या दुग्धवृद्धिकरी च । रा.नि.व.८ ।

शूलोत्था । स्त्री । सोमराज्याम् । अ र. ।

शूल्यम् । क्ली । शूलपक्वमांसे । कावाव । अम. । त्रि । शूलदग्धे । च.द ।

शूल्यपाकः । पु । शूलविद्धं ज्वलदङ्गारपक्वमांसादौ । कावाव । पाकराजः ।

शूल्यमांस(क)म् । क्ली । शलिकाप्रोतपक्वे मांसे । शूलविद्ध मांसेर कावाव । गुणाः—"मांसन्तु शूलिकाप्रोतमङ्गारैर्विपाचितं । ज्ञेयं गुरुतरं वृष्यं दीप्ताग्नीनां सदा हितम् ॥" राज. ३प ।

शृका(गा)लः । पुं । स्वनामख्यातपशुजातीयपशौ । दुष्ट्रो शेयाल । अ.च. । रा.नि.व. १९ । गुणा.—"मधुरा मधुरा पाके त्रिदोषशमना हिताः । लघवो बद्धविण्मूत्राः शीतवीर्य्याः प्रकीर्त्तिताः ॥" च.सू.२७ष. । [कोष्टा । अ च. ।

शृगालकण्टकः । पुं । ह्रस्वक्षिदे । शेयाल

शृगालकोलिः । पुं । कर्कन्ध्वां । शेयालकुल । हन्, काचकलाइ । य.श. । पद्मदर्दे । र.मा. ।

शृगालघण्टी । स्त्री । कोकिलाक्षवृक्षे । कुले थाड । रा.नि.व.४ ।

शृगालजम्बुः (म्बूः) । स्त्री । गोडुम्बायाम् । गोमक कुटी । घीएटाफली । शेयाकुल । मे ।

शृगालविन्ना(न्ना) । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया । रा.नि.व ४ । भा म.१भ । वा उ. २च ।

शृगालिका । स्त्री । भूमिकुष्माण्डयाम् । भूँइकुमडा । रा.नि व ७ । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया । रा नि.व.४ । शृगाल्याम् । मे । क्षुद्रशृगाली । थ्याकाशेयालि । त्रिका. ।

शृगाली । स्त्री । कोकिलाक्षे । कु लेखा थाड। रा नि व.४ । शृगालस्त्रियाम् । रा नि.व.१९ ।

शृङ्खलकः । पु । उष्ट्रे । रा नि.व १९ ।

शृङ्खला(लिका,ली) । स्त्री । कोकिलाक्षक्षुपे । कुलेथाड़ा । रा नि.व ४ ।

शृङ्ग(क)म् । क्ली । शृङ्गवेरे । आदा, शुंट । वै निघ.२भ र.पि चि.,आर्द्रकनसे । अगुरुकाष्ठे । र.मा. । गोशृङ्गे । च द.विष चि. । पद्मे । म.र. । पु । कूर्चशीर्षकवृक्षे । जीवक । मे । प.मु. ।

शृङ्गकन्दः । पुं । शृङ्गाटके । शिङाड़ा । रा नि व.७ ।

शृङ्गधूम. । पु । क्रियापविधि । वै निघ. ।

शृङ्गनाभम् । क्ली । विषभेदे । प सु. ।

शृङ्गनाम्नी । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । मद व.१ ।

शृङ्गभेदी (इन्) । पु । गुरुवृक्षे । वै.निघ. ।

शृङ्गमूलः । पु । शृङ्गाटके । शिङाड़ा । रा नि व.७ । [व १० ।

शृङ्गमोही (इन्) । पु । चम्पकवृक्षे । रा नि.

शृङ्गरीटका । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् । वै.निघ. ।

शृङ्गरुहः । पु । शृङ्गाटके । रा.नि व ७ ।

शृङ्गरोहम् । क्ली । सुगन्धद्रव्ये । रामकर्पूरे । वै निघ. ।

शृङ्गला । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् । म र. ।

शृङ्गवेर(क)म् । क्ली । शुण्ठ्याम् । शुंठे । रा. नि.व ६ । सु द्.१८च,पिप्पल्यादि । आर्द्रके । आदा । प सु । भा पु १भ । च.द भ सा चि । "क्षीवेरशृङ्गवेराभ्याम् ।" [गडे । भा ।

शृङ्गवेराभमूलकः । पुं । गुन्द्रावृक्षे । गड़-

शृङ्गवेरिका । स्त्री । गोजिह्वाशाके । वै निघ ।

शृङ्गाटः (क) । पु, क्ली । (Trapa bispinosa) भारतसिद्धलयो त्रिकोणफलजलजवृक्षे । पाणिफल, सिङडा । हि सिघाडा । तै परिकिगड्डु । गुणा —'शृङ्गाटकं हिमं स्वादु गुरु वृष्यं कषायकम् । ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मप्रद पित्तास्रदाहनुत् ॥ भा । रक्तपित्तघ्न लघु सरो वृष्य श्रम त्रिदोषघ्न वातश्रमशोफघ्न रुच्य मैहनदाक्ष्यहेतुश्च । रा नि व ७ । गुरु विष्टम्भि शीतलञ्च । राज । तन्नामकशिरामर्म्मणि शिवे । घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां शिराणां मध्ये सन्निपाता शृङ्गाटकमर्म्माणि, तानि चत्वारि मर्म्माणि तत्रापि सद्योमरणम् ।" सु शा ६भ । मांसपूरविशिष्टे घृतपक्वखाद्यद्रव्यभेदे । शिङेड़ा । हि समूसा । यथा "शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्त्तितं खेदितं जले । लवङ्गहिङ्गुसहित लवणार्द्रकसयुत । एलाजीरकधान्याकनिम्बूरसमन्वितं । इति सगन्धे तद्दृष्ट पूरणं प्रोच्यते बुधैः । शृङ्गाटकं समितया कृत पूरणपूरितं । पुन सर्पिषि सभृष्ट मासं शृङ्गाटकं वदेत् ॥" "रुच्य वृंहण बलकृद्गुरु । वातपित्तहर वृष्यं कफघ्न वीर्य्यवर्द्धनम् ।" भा । शृङ्गाटायाम् । गोक्षुर । सु.चि १५. । स्वादुकण्टके । वँइची गाछ । म.च. ।

शृङ्गाटी । स्त्री । जीवन्तीलतायां । रा.नि.व ३ ।

शृङ्गार(क)म् । क्ली । सुवर्णे । रा नि.व १३ । लवङ्गे । सिन्दूरे । रा नि.व १३ । चूर्णे । मे । कृष्णागुरुणि । रा.नि व १२ । आर्द्रके । श च ।

शृङ्गार. । पुं । सुरते । मे ।

शृङ्गारभूषणम् । क्ली । सिन्दूरे । इ.च. । वंशिराले । वै.निघ. ।

शृङ्गाराभ्रम् । क्ली । वाजिरसायनाधिकारे औषधम् । पाठ —"शुद्ध कृष्णाभ्रचूर्णं द्विपलपरिमितं आवपाल यदभ्रन् कर्पूरं जातिकोषं च जलमिभकणात् लवङ्ग लवङ्गम् । मांसी तालीश चोचे करिकुसुमरज धातकी पत्र कुष्ठम् पथ्या धात्री विभाक त्रिकटुरपि पृथक् लोडांश त्रिश

दम्। एलाजातीफलाख्य चितितलविधिना गन्ध-गन्धाश्मकीलं कोलाङ्गं पारदस्य प्रतिपदनिहित पिष्टमेकत्र नियम्। पानीयेनैव कार्य्याः परिमि सर्षपकल्पितुल्याश्च वध्य प्रात खाद्याश्चतस्स द्तु च हि किग्रत् शृङ्गवर सपर्यम् ......॥" अभ ११ तो. कर्पूर जातिकोषः (जयित्री) वालकं (वान) गजपिप्पली तेजपत्र लवङ्ग जटामांसी तालीशपत्र त्वक् (दारुचिनि) नागकेसर कुष्ठ (कुड़) धातकीपुष्प म.॥० तो.। त्रिफलाचिक टुकत्री. द्रव्य प्रति तोलकाशः। एला १ तो. जातीफल १ तो. गन्धक १ तो. पारद. ॥० तो एकत्र जलेन मर्द्दयेत्। रस.र। रस.चि.। सा.कौ.। [पुंगी। गुपारि। गजे। मे।

शृङ्गारी (इन्)। पु। माणिक्ये। रा.नि व.१३।

शृङ्गारुहा। स्त्री। शृङ्गाटके। शिङाडा। वै.निघ.। [पु। शृङ्गाटके। शिङाडा। वै.निघ.।

शृङ्गाह्व (ह्वा)। पु,स्त्री। जीवके। रा.नि.व.

शृङ्गिः (ङ्गी)। स्त्री। तन्नामप्रसिद्धमत्स्ये। शिङि माछ। गुणा.—'शृङ्गी वातविनाशनी रुचि-करी हृद्या कफघ्नी मता।" अत्रि.२२अ.। "शृङ्गि. स्वादुरसा स्निग्धा हृद्या कफकोपनी। श्लेष्मा ल्पमरुत्पित्तनाशिनी .. .. ॥" राज २प.।

शृङ्गिकः। पु। स्थावरविषभेदे। शृङ्गीविष, सेको। इला.। स्वरूप यथा—"यस्मिन् गोस्त नके बद्धे दुग्धश्रवति लोहितं। स शृङ्गिक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदैः॥" भा.पू १भ विषव.। "शृङ्गिक क्षणवर्ण।" अत्रि.५६अ.।

शृङ्गिका। स्त्री। कर्कटशृङ्ग्याम्। काँकुड़ाशृ ङ्गी। रा.नि.व.६। मेषशृङ्ग्याम्। मेड़ाशिङे। पिप्पल्याम्। वै.निघ। अतिविषायाम्। आत इच। म.र.। [उष्णगवर्गे। अत्रि.२०अ.।

शृङ्गियः। पु। मेषे। भेड़ा। इ र्च। सम

शृङ्गिणी। स्त्री। मल्लिकापुष्पवृक्षे। ज्योतिष्म तीलतायाम्। लताफटकी। मे.। अतिविषायां। आतइच। रा.नि.व ६। मदीवटे। वै.निघ.। गवि। गरु। अम.।

शृङ्गी (इन्)। पु। वटवृक्षे। प्लक्षवृक्षे। पाकुड़ गाछ। आम्रातकवृक्षे। आमड़ा गाछ। रा.नि. व.११। ऋषभके। ऋषभक। महिषे। हषे। जीवके। वै निघ.। इन्निनि। मे.। विषभेदे। सेंको। र.मा.। कन्दविषभेदे। सु.कल्प.२अ.। कीटभेदे। सु.कल्प.८अ.। स्त्री (ङ्गी)। कर्कटशृ-ङ्ग्याम्। काँकड़ाशृङ्गी। अतस्याम्। मञ्जिष्ठा। प सु.। "दशमूली शठी शृङ्गी।" च द.ज्व.चि.। च सू.४अ.। आमलक्याम्। वा.चि.३अ.। मञ्जि-ष्ठायाम्। पूतिकायाम्। वै.निघ.। श्वेतातिविषा याम्। अतिविषायाम्। अम.। वा.उ.५अ.। ऋषभके। रा नि.व.५।

शृङ्गीकम्। क्ली। कर्कटशृङ्गे। वा.चि.३अ.।

शृङ्ग्यादिः। पु। बालरोगे लेह। "शृङ्गीं स-मुस्तातिविषां विचूर्ण्य लेह विदध्यान्मधुना शिशू-नाम्। कासज्वरच्छर्द्दिभिरर्द्दितानाम्।" च.द.।

शृतः। पु। तोयमिश्रद्रव्यादग्निपाचितात् निः-सृतकषाये। नि। वह्नौ क्वथिते। "वह्नौ तु क्वथि-त द्रव्य शृतमाहु।" प.प्र.१ख.।

शृतशीतजलम्। क्ली। पक्वशीतलजले। गु-णा —जीर्णज्वरनाशित्व सन्निपातहरत्वञ्च। एतत् धातुक्षये रक्तविकारे वान्तौ रक्तभेदे विषविभ्रमे च पथ्यम्। भा.। पार्श्वशूले प्रतिश्याये वाते नवज्वरे हिक्काध्माने च पथ्यम्। रा.नि.व १४।

शृधुः (धूः)। स्त्री। पायौ। मलद्वार। विश्व.।

शेखरम्। क्ली। लवङ्गे। रा.नि.व.१२। शिग्रु मूले। सजिनार शिकड। श.च। [पु।

शेखरी। स्त्री। वन्दाके। परगाछ। रा नि.व.

शेटः। पु। कुरुण्डे। त्रिका.।

शेपालः। पु। शैवाले। शेयाला। श र.।

शेफः। पुं,क्ली। लिङ्गे। अम.। रा.नि.व १८

शेफालिः (लिका, ली)। स्त्री। (Nyctanthes arbortristis) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे। शिउलि गाछ। हि सिहरु, सिफौलि। म पाढरी निर्गुण्डी। कं विलियलोकै। बम्. हर सिंगार। ता. मन्जप। पञ्जा. लुहरि। गुणा:-कटुतिक्तोष्णा रुक्षा वातकफापहा श्वसनस्निग्धदव तघ्नी। रा नि व.४। "मधुना सर्वज्वरनुत् शेफ लीदलजो रस।" वै द वि.ज्व चि.। (लिक इत्यनिर्गुण्डा। शाल निसिन्दा। भा.।

शैलकः । पुं । बहुवारवृक्षे । चालृता गाछ । वै.निघ. ।

शैलुः (कः) । पुं । बहुवारवृक्षे । चालृतागाछ, बोहनी, बुहल । हिं लसोरा, भोकर । ता. वि डि । रा.नि.व.११ । वनमेथिकायाम् । (कः) भीवलीभे । वै.निघ ।

शैलुत्वक् । पुं । बहुवारवल्कले । चालृता गाछेर छाल। भैष.शोथचि.वहच्छुष्कमूलाद्यतैले ।

शैलुपः । पुं । चुद्रशैली । वै निघ ।

शैवः । पुं । पुष्ले, छपले । छया. ।

शैव(वा)लम् । क्ली । शैवाले । श र. ।

शैवाली । स्त्री । आकाशमांस्याम् । शुक्लाच टोमांसी । रा.नि व.११ ।

शैषः । पुं । गजे । मार्गे । सर्पे । अजयपाल' ।

शैषचिन्तामणिः । पुं । रसमञ्जरीटीकाकारे।

शैक्ष्यायसम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । सु सू.८४ ।

शैखरिकः (का) । पु, स्त्री । अपामार्गे । आपाङ् । रा.नि व.४ । मद.व.१ ।

शैखरेयः । पुं । अपामार्गे । शब्दकल्पः ।

शैग्रवम् । क्ली । शिग्रुवीजे । सजिनावीज । "वार्हतं शैग्रवञ्च ।" वा.मू.१५अ शिरोविरेचने ।

शैयम् । क्ली । शैलतायाम् । मा.नि. ।

शैथिल्यम् । क्ली । शिथिलतायाम् । विरामे । व्याक. ।

शैम्बम् । क्ली । शिम्बीधान्ये । वै.निघ. ।

शैरीयकः । पुं । नीलझिण्ट्याम् । र.मा. ।

शैलम् । क्ली । शिलाजतुनि । रा.नि.व.१२ । भा.म.४म.मू.घा चि. । रसाञ्जने । प.मु. । बहुवारफले । चालृता । वै.निघ. । शैलजे । मे. । च.द.वा.व्या.चि.नख्यादिशोधने । तच्छुद्धि:— "काञ्जिके क्वथितं शैलं भवेद् पथ्या गुडाम्बुना । सिञ्चेदेव ततः पुष्पैर्विविधैरधिवासयेत् ॥" भैष. ।

शैलकम् । क्ली ।शैलजनामगन्धद्रव्ये । टैशलज । रा नि.व.१२ । •[छल्ल । रा.नि व.१२ ।

शैलगन्धम् । क्ली । शावरचन्दने । देवद पीठ

शैलगर्भजा । स्त्री । करज्जोडिपाषाणभेदविशेषे । शाडजोडा । वै.निघ. ।

शैलगर्भा (हा) । स्त्री । शिलावल्के । टैशलज । रा.नि.व.५ । सिंहपिप्पल्याम् । शुक्लपाषाणभेदे । शाद। पाथरकुचा । वै.निघ ।

शैलजम् । क्ली । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । टैशलज, कलङ्क । हिं भूरछरिल छरा । तं शैलेयमेव द्रव्यम् । गुणाः—सुगन्धि शीतलं तिक्तं कफपित्तघ्नं दाहतृष्णावमिश्वासव्रणघ्नम् । रा.नि.व.१२ । वै.स. सुदर्शनचूर्णे ।

शैलजा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.२१। सैंहलीपिप्पल्या । रा नि.व.६ । श्वेतपाषाणभेदे । वै.निघ. । [मदनमोदके ।

शैलजातम् । क्ली । शैलजे । टैशलज । च.द.

शैलधातुजम् । क्ली । शिलाजतुनि । भा. ।

शैलनिर्यासः । पुं । शिलाजतुनि । भा. ।

शैलपत्रः । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि व.११ ।

शैलमल्ली । स्त्री । कोरैया इति प्रसिद्धे वृक्षे । "शार्ङ्गं शय्या शैलमल्ल्याश्च वीजम् ।" भा.म.१म-ख्व.चि. । श्वास.चि.दशाङ्गे । [मुगवा । अत्रि. ।

शैलरोही (इन्) । पु । कुम्भवैरिवृक्षे । चालि-

शैलवल्कला । स्त्री । शिलावल्कायाम् । टैशलज । श्वेतपाषाणभेदे । रा.नि.व.५ ।

शैलवीजः । पुं । भल्लातकवृक्षे । रा नि.व.११।

शैलसुता । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफटकी । रा नि व.३ ।

शैलाख्यम् । क्ली । शैलजे । र.मा. ।

शैलाटः । पु । सिंहे । त्रिका. ।

शैलाश्मजतु । क्ली । शिलाजतुनि । र मा ।

शैलाह्वम् । क्ली । शिलाजतुनि । शिलाजतु । रा.नि.व १२ । [गाछ । वै.निघ. ।

शैलूः (कः) । पुं, स्त्री । बहुवारवृक्षे । चालृता

शैलूषः । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि व.११ ।

शैलूषभूषणम् । क्ली । हरिताले । र.का.र्ड रसमकरणे ।

शैलूषमण्डनम् । क्ली । हरिताले । "शैलूषमण्डनरजः पुरुषानुरूपम् ।" भैष.ज्व.चि. ।

शैलेन्द्रस्थः । पुं । भूर्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

शैलेयम् । क्ली, पुं । शैलजनामगन्धद्रव्ये । टैशलज । हि भूरछरिल । "शैलेयं भद्रमुस्तकम् ।" वै निघ.वा.व्या चि.लघुनारायणतैले । शिलाजतुनि । वै.निघ २भ.जीर्णज्व.चि.चन्दनाद्यतैले । गुणाः—"शैलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु । कण्डूकुष्ठाश्मरीदाहविषहृद्रक्तहृत् ॥" "शैलेयं पिप्पली शिवा ।" भा.म.१भ ज्व.चि. ।

शैलोत्थगरलम् । क्ली । पाषाणघातजन्यविषे । र.सा.स.रसाध्याये । [व । रा.नि.व.५ ।

शैलोद्भवा । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदे । पाथरचू-

शैल्यमेथिका । स्त्री । वनमेथिकायाम् । वै.निघ. ।

शैवम् । क्ली । शैवाले । शेयाला । श.च. ।

शैवः । पुं । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० । श्वेतरक्तवर्णके । रा नि.व.५। अगस्तिवृक्षे । वकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

शैवपत्रः । पुं । विल्ववृक्षे । रा.नि व ११ ।

शैवमल्लिका । स्त्री । खिङ्गिनीलतायाम् । शिवलिङ्गिनी । रा नि.व.२ ।

शैवलम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । पुं । शैवाले । रा.नि व.८ । मे. । सु.सू.२८प पित्तशमने ।

शैवालम् । क्ली । जलनील्याम् । शेयाला । गुणाः—शीतलं स्निग्धं सन्तापत्रणघ्न । रा नि.व.८ । [रा.नि.व २६ । मदरवृक्षे । वै.निघ. ।

शैशिरः । पुं । श्यामचटके । श्यामा पाखी ।

शोकः । पुं । धनादिवियोगजन्यमनोवेदनायाम् । भा.म.च.मा.चि. । चर्माकवृक्षे । वै.निघ. । [१०।

शोक(दोष)घ्नः । पु । चर्माकवृक्षे । रा.नि.व.

शोकजातिसारः । पुं । पुत्रादिनाशजन्यातिसारे । See अतीसारः ।

शोकज्वरः । पुं । शोकजन्यज्वरे । तत्र लक्षणभेदः । मा.नि. । [नि.व.१० ।

शोकनाशः (नः) । पुं । चर्माकवृक्षे । रा.

शोकशोषः । पुं । शोकजन्यशोषरोगे । लक्षणम्—"प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृश । विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षित. ॥"

शोकारिः । पुं । कदम्बवृक्षे । श.च ।

शोचिष्केशः । पु । चित्रकवृक्षे । अम. ।

शोटीर्य्यम् । क्ली । वीर्य्ये । श.र. ।

शोठः । पु । पारावते । श.र ।

शोणम् । क्ली । सिन्दूरे । रा.नि.व.१२ । रक्तधातौ । रा नि.व १८ । पु (ण, क.) । स्वनामख्यातभारतवर्षीयनदविशेषे । शोण नद । तज्जलगुणाः—रुच्यं सन्तापहरं शोषघ्नं वह्निदीपनं बलकरं पुष्टिकरं पथ्यञ्च । रा.नि.व.१४ । रक्तेक्षौ । श्योणाके । मे. । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । (क.) पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । शोणापाठा । रा.नि.व.९ । "कामदूती च शोणकः ।" भा.म १भ.ज्व.चि. ।

शोणझिण्टिका (ण्टी) । स्त्री । रक्तझिण्टीक्षुपे । लाल झांटो । रा.नि.व.१० । See रक्ताम्लान. । [५ ।

शोणपत्रः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.

शोणपद्म(क)म् । क्ली । रक्तकमले । रा.नि.व.१० । See कोकनदं ।

शोणपुष्पः (कः) । पुं । कोविदारवृक्षे । रक्तकाञ्चन । रा.नि.व.१० ।

शोणपुष्पी । स्त्री । सिन्दूरपुष्पी रा.नि.व.१० ।

शोणफलिनी । स्त्री । पीतपुष्पकाचनवृक्षे । वै.निघ. । [पद्मरागमणौ । अम. ।

शोणरत्नम् । क्ली । माणिक्ये । रा.नि.व.१३ ।

शोणशालिः । पुं । रक्तशालौ । लालशालि, धान्यभेदे । रा नि.व.१६ । [व.६ ।

शोणसम्भवम् । क्ली । विषभूमिभूपे । रा.नि.

शोणा । स्त्री । रक्तझिण्ट्याम् । वै.निघ. ।

शोणाकः । पुं । श्योणाकवृक्षे । शोणा गाछ । अम ।

शोणितम् । क्ली । रक्तधातौ । रक्त । रा.नि.व.१८ । कुङ्कुमे । वनकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । नि

यांसि । आर्टौ । रसरत्ने रोगि । तासे । मयी
गा चयीदश्यायसे । रसरत्नप्रणगजाङ्कुशे । हिङ्गुले ।
रस की ज्वरान्तकरसे । [व १२ ।

शोणितचन्दनम् । क्ली । रक्तचन्दने । रा नि

शोणितमेह । पु । पित्तजन्यप्रमेहभेदे । तु
क्रमेश । तत्र रोगी शोणिततुल्य मेहति । सु
नि ६अ ।

शोणितवहस्रोत (स) । क्ली । रक्तवहमा
र्गाः । तस्य मूल यकृत् प्लीहा च । च वि ५अ ।

शोणितसम्भवम् । क्ली । मांसधातौ । वैद्य
कम् ।

शोणिताभिधम् । क्ली । कुङ्कुमे । वै निघ ।

शोणितार्बुदम् । क्ली । अर्बुदभेदे । लक्ष
ण यथा — [illegible] पिडकाभिश्च पी
डितं । यस्य [illegible] तच्छोणितार्बु
दम् ।" सु नि ११अ [illegible]
[illegible] । लक्षण —"शिरां [illegible] शोणित दोष [illegible]
[illegible] च । [illegible] सास्र
मांसपिण्डितं । मांसाङ्कुरैश्चित याति वृद्धिवाशु
[illegible] । स्रवत्यजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बु
दम् ।" वा उ २९अ ।

शोणितार्श (स) । क्ली । [illegible]
भेदे । लक्षण यथा —" [illegible]
[illegible] । [illegible]
शोणितजन्मा ।" सु उ.२अ ।

शोणिताह्वयम् । क्ली । कुङ्कुमे । [illegible] ।

शोणितोत्पलम् । क्ली । रक्तपद्मे । वै निघ ।

शोणोपल. । पु । माणिक्ये । रा नि व १३ ।

शोथ. (क.) । पु । [illegible] । [illegible]
[illegible] । रा नि व २० । [illegible] य
था—"[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] —

"रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहि शिरा ।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् । उत्से
ध संहतं शोथ तमाहुर्निचयादत । सगौरव
स्यादनवस्थितत्व सोत्सेधमुष्माथ शिरातनुत्व । स
लोमहर्ष च विवर्णता च सामान्यलिङ्ग श्वयथो
प्रदिष्टम् ।" असाध्यलक्षणमाह—"श्वासपिपासा
छर्दिश्च दौर्बल्य ज्वर एव च । यस्य चान्ने रुचि
र्नास्ति शोथिनं तं विवर्जयेत् ।" मा नि । स
षड्विधः —[illegible] शोफोऽभिहित स्तस्य
[illegible] प्रतीकारस्तथा । [illegible] पञ्चविध यथा—
वातपित्तकफशोणितसन्निपातविषनिमित्त । तत्र
वातजोऽरुण कृष्णो वा, पित्तज पीत, कफज
पाण्डुवर्ण, सन्निपातज सर्ववर्ण, शोणितज पी
त आगन्तुज विषजो वा लोहिताभभासश्च । प
थ्य पिष्टान्नाम्ललवणमद्य[illegible]दिवानिद्राक्षीर
वनस्पतितैलादि त्याज्यम् । सु चि २३अ । अन्यत्र
[illegible] — वेदनाश्चोष्मयुक्त मृदुस्पर्श
शीतल शोथ वातात्मक [illegible] ।
रक्तपित्तज शोथ स्यात् [illegible] । वेद
नाश्च [illegible] । कठिनश्च
[illegible] । [illegible]
[illegible] । सर्वलिङ्ग त्रिदोषजा
सन्निपातसमुद्भवम् ।" भा.प्र ९९अ ।

शोथकम् । क्ली । [illegible] । [illegible]
रा नि व १२ ।

शोथघ्नी । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । [illegible] ।
'शोथघ्न [illegible] ।" भा प्र [illegible]
[illegible] । [illegible] । रा नि.व ५ । [दा ।

शोथजनिष्पाक । पु । [illegible] । [illegible]

शोथजित् । पु । [illegible] । [illegible]
[illegible] पुनर्नवायां । [illegible] । [illegible] ।

शोथलिङ्ग । पु । पुनर्नवायाम् । [illegible] ।

शोथारि. । पु । पुनर्नवायां । [illegible]
[illegible] ।

शोथोदरारिलौह. । पु । [illegible]
[illegible] । [illegible] —पुनर्नवा [illegible]
[illegible] ([illegible])
[illegible] ([illegible])
[illegible] ([illegible]) [illegible]

,वारि ६४ प्र. शि १६ प्र.। क्वाथे पुटितलौहं ८ प. घृतं ८ प. अर्कक्षीरं २ प. स्नुहीक्षीरं ४ प. 'गुडगुग्गुलु' २ प. गन्धकपारदयो यथाक्रम प ,, चार्द्धपलयोः कज्जलिः। अथ एकत्र सम्मिश्र्य प चेत्। आसन्नपाके जयपालबीजं सततम सताम कटुत्र चित्रकमूलचूर्णं वनशूरणचूर्णं शरपुङ्खाचूर्णं घण्टाकर्ण(घेंटु)चूर्णं पलाशबीजचूर्णं चोरिकाचूर्णं(चिराइचूर्) तालमूलीचूर्णं त्रिफलाचूर्णं विडङ्गचूर्णं त्रिवृच्चूर्णं दन्तीमूलचूर्णं भूम्यावर्त्तमूलचूर्णं गोरक्षतण्डुलामूलचूर्णं पुनर्नवाचूर्णं द्वादश चूर्णंच मिलित्वा ८ प. प्रक्षिप्य समालोड्य च घृतभाण्डे स्थाप्य. । भैष. । रस.र. ।

शोधकम् क्ली । कटुष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

शोधनः । त्रि । शोधनद्रव्ये निम्बादौ । भा.म. ४भ.योनिरो.चि. । शुद्धिकारके प्रक्षेपादौ । मा. । क्ली । कासीसे । हिङ्गुलकम् । कुष्ठे । रा.नि.व. १२ । धातुशुद्धिकरणे । तत्र वमनविरेचनास्थापननस्योविरेचनभेदेन चतुर्द्धा भवति । वा.सू.१५ अ. । विष्ठायां । श.च. । पु । द्वादशांशावशिष्टकषाये । "शोधनी द्वादशांशकः ।" रा.नि.व २० । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.११ । स्त्री (नी) । सम्मार्जन्याम् । अम. । नील्याम् । रा.नि.व.४ । चित्रकूटख्याततामवल्लीलतायाम् । रा.नि.व.३ । श्वेतश्वदौ । वै.निघ. ।

शोधनीबीजम् । क्ली । जैपालबीजे । रा.नि व.६ ।

शोफः । पुं । शोथरोगे । कृणा । रा.नि.व.२० । सर्व्वाङ्गरोगे । त्रिका. ।

शोफकरः । पु । भल्लातके । वै निघ ।

शोफकृत् । पुं । भल्लातकवृक्षे । भा. ।

शोफघ्नी । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।

शोफनाशनः । पुं । नीलवृक्षे । रा नि व.८ । त्रि । शोथनाशके ।

शोफहारी (इन्) । पुं । वनवर्व्वरिकायाम् । वाबुई तुलसी । रा.नि.व.१० ।

शोफारिः । पुं । हस्तिकन्दे । वै निघ. ।

शोभनम् । क्ली । पद्मे । श.च. । कटुष्ठे । वै. निघ. । त्रि । सुन्दरे । [गोङ्ग । श.च ।

शोभनकः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना

शोभना । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि व ६ । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ ।

शोभनाननः । पुं । सुगन्धार्जके । वै.निघ. ।

शोभनीया । स्त्री । गोरक्षमुण्ड्याम् । महामुण्डीरयाम् । मूण्डीरी । वै निघ ।

शोभा । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि व.६ । गोरोचनायां । रा.नि व १२ । शुक्रजालवा । চামিলি । वै.निघ. ।

शोभाञ्जनः । पुं । (Moringa pterygosperma Syn. Hyperanthera moringa.) Horse radish tree नीलशिग्रुवृक्षे । नील सजिना गाछ, সেগণ, सजना । हिं सोहिञ्जन, सजन । म कालासेगुवा । क करियनुगिग । तें मुनगा । ता. मीरुङ्ग । बम्. शेगवं, सेगत । गुणाः —तीक्ष्णः कटुः स्वादुश्च पिच्छिलः क्रमिवातशूलघ्नः चक्षुष्यः रोचनश्च । रा.नि.व.७ । तत्पुष्पे— कटुतीक्ष्णोष्णं स्नायुशोथकरं क्रमिघ्नं वातकफघ्नं विद्रधिप्लीहगुल्महरं । मधुशिग्रुपुष्पं नेत्रहितं रक्तपित्तप्रसाधनश्च । शोभाञ्जनफलं (तें मुनगपड्डु) स्वादु कषायं कफपित्तघ्नं शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्मघ्नं दीपनञ्च । भा.पू १भ.शा.व. ।

शोलिका (ली) । स्त्री । वनहरिद्रायाम् । বন হলুদ । शालि, कड़िचिपका, अरिसिनि, इति कोङ्कणे प्रसिद्धा । गुणाः—कटुः गौल्या रुच्या तिक्ता दीपनी च । रा.नि.व.७ ।

शोषः । पुं । राजयक्ष्मणि । सन्तापे । रा.नि.व. २० । धातुक्षये । मा.नि. । यक्ष्मरोगविशेषे । तन्निरुक्तिः यथा—"अभिव्याप्नोति वापि क्षीये रेतसश्चनराः । शोष्यन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानवः ॥" इति । शोषे क्षयमे प्रतिलोमक्षयो भवति तद्यथा—शुक्रे क्षीणे मज्जा, मज्जनि क्षीणे अस्थि च क्षीयते पूर्व्वं पूर्व्वं क्षीयते । स द्विधा रुद्धेत्यनुलोमक्षयभेदेन । See राजयक्ष्म ।

शोषणम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व ६ । पिप्पल्यां । रस र.मन्त्रोदयरसे । "जातीफलं शोष-

,षमिन्द्रपुष्पम् ॥" पु । पीडशांशावशिष्टकषाये । "विशोष पीडशांशय ।" रा नि.व.२० । शोथा-कवृचे । शोणा गाछ । भा ।

शोफसम्भवम् । क्ली । पिप्पलीमूले । रा नि.व ६।

शोफहा (न्) । पु । अपामार्गे । वै.निघ. ।

शोफापहा । स्त्री । वल्लीयष्टिमधुके । रा नि व. ६ ।

शौकरी । स्त्री । वाराहीकन्दे । वै.निघ ।

शौक्तिकम् । क्ली । मौक्तिके । मुक्ता । भा । स्त्री (का) । शुकाग्रकी । झिनुक । वै.नघ ।

शौक्तिकेयम्
शौक्तेयम् } क्ली । मुक्तायाम् । प सु. ।

शौक्तिकेय. । पुं । विषे । प सु । सोमलता याम् । वै.निघ. विषभेदे । अम. । शुक्तिकोदेश विशेषस्तत्र भव शौक्तिकेय । भ ।

शौक्लम् । क्ली । शुक्लतायाम् । अम ।

शौचम् । क्ली । शौभाञ्जनबीजे । सञ्जिनाबीज । वै.निघ. । [च द दिनचर्या ।

शौचविधिः । पु । मूत्रपुरीषोत्सर्गादिकार्ये ।

शौचाधानम् । क्ली । पवित्रतानुष्ठाने । गुणा —"मैध्य पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिविनाशन । पाद योर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्ष्णश ॥" राज.२ प. ।

शौटीर्य्यम् । क्ली । शौण्डीरे । वीर्य्ये । श.र. ।

शौण्डी । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा नि व ११।६ । कृष्णकटभीवृचे । रा.नि.व ६ । See कटभी । चव्ये । ५३ । विश्व. ।

शौण्ड: (ण्डी) । पुं,स्त्री । देवधान्ये । कुक्कुटे । वै.निघ. । स्त्री (ण्डी) । पिप्पल्याम् । वै निघ. ।

शौण्डिकम् । क्ली । पिप्पलीमूले । वै निघ. ।

शौण्डिकप्रिय: । पुं । आम्रवृचे । वै निघ. ।

शोधिका । स्त्री । रक्तकाञ्ची । लाल काञ्ची । दै.च ।

शोभः । पु । गुवाकवृचे । शे मा. ।

शोभाञ्जनः । पु । शोभाञ्जनवृचे । भ दि. ।

शौरिप्रियम् । नीलहीरके । प.मु. । See इन्द्रोपलम् ।

शौरिरत्नम् । क्ली । नीलमणौ । रा.नि व.१३।

शौल्कम् । क्ली । शुल्फाशाके । शब्दकल्प ।

शौल्यशीत: । पुं । चैनेयी । वनात । प.स. ।

शौषिर. पु । दन्तवेष्टगतरोगविशेषे । लचण यथा —"श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तज । लालास्रावी स विज्ञेय कण्डूमान् शौषिरो ग-द ॥' सु.नि.१६ च ।

शौष्कल: । त्रि । मत्स्यमांसभचके । अम ।

श्मन् । क्ली । मुखे । भ. ।

श्मश्रु । क्ली । पुमुखे दीर्घलोमराजिषु । दाढ़ि । दाढकर्मगुणा —'पौष्टिक बल्यमायुष्य शौच रूपविराजन । केशश्मश्रुनखादीनां कल्पनं सम्प्रसादनम् ॥ राज ३प. ।

श्मश्रुमुखी । स्त्री । श्मश्रुयुक्तभार्य्या । श र. ।

श्मश्रुशेखर: । पु । नारिकेलवृचे । वै.निघ ।

श्यामम् । क्ली । मरिचे । दिमुलवणे । मि. । पु । श्यामाके । श्यामा घास । रा नि व.१६ । ह ल्दारके । वौक्षाड्क । कोकिल । मी. । धूम्र रक्त । रा नि व १० । पीलुवृचे । रा नि.व ११ । दमनकवृचे । मेघवृचे । विश्व । त्रि । कृष्णवर्णे ।

श्यामक । पु । स्वनामख्याततृणधान्यविशेषे । श्यामाधान । वम् मावा । क सामी । ते षाम-धान्यम् । गुणा —मधुर स्निग्ध कषाय लघु-शीतल वातकर कफपित्तघ्न सर्वाही विषदोष-प्रघ । रा नि व १६ । क्ली । राहिषतृण । शुक्रहर्न वा ज्ञानकपूरं । रा नि व.८ ।

श्यामकण्ठ: । पु । मयूरे । हला. । श्यामक-ण्ठपक्षिणि । नीलकण्ठ पाखी । शब्दकल्प ।

श्यामकन्दा । स्त्री । अतिविषायाम् । रा नि. व ६ । [नि व.८ ।

श्यामकाण्डा । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् । रा.

श्यामग्रन्थि. । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् ।। रा नि व ८ । [पाखी । वै निघ. ।

श्यामचूडा । स्त्री । कृष्णचटकायाम् । श्यामा

श्यामपत्रः । पु । तमालवृक्षे । अथ च । स्त्री (वा) । जम्बूवृक्षे । জাম গাছ । वै.निघ. ।

श्यामपर्णः । पुं । शिरीषवृक्षे । वै निघ ।

श्यामभूषणम् । क्ली । मरिचे ।

श्याममृगः । पु । कृष्णवर्णहरिणे च. ।

श्यामलः । पुं । पिप्पलवृक्षे । अश्वथ গাছ । रा.नि.व ११ । मद.व ५ । नीलभृङ्गराजे । নীল ফুল ভীমরাজ । रा नि.व ४ । शिरीषवृक्षे । रा. नि.व.९ । महाविषकृष्णश्वयिकमेदे । सु कल्प ८अ । See वृश्चिकः । [व ३ ।

श्यामलचूड़ा । स्त्री । रक्तगुञ्जायाम् । रा.नि.

श्यामलता । स्त्री । श्यामानामलतायाम् । শ্যাম লতা । प.मु. ।

श्यामला (ली) । स्त्री । गन्धमूलीमाकन्द्याम् । रा.नि.व.७ । अश्वगन्धायाम् । रा.नि व.४ । कृष्ण कटभ्याम् । रा.नि व.९ । कस्तूर्य्याम् । मृगनाभि । रा.नि.व.१२ । जम्बूवृक्षे । জাম গাছ । रा.नि.व ११ ।

श्यामलालः । पु । सद्भेपरवावलीकारे ।

श्यामलालुः । पु । नीलालुके । নীল আলু । रा.नि.व.७ । [रा.नि.व.४ ।

श्यामलिका । स्त्री । नील्याम् । নীলগাছ ।

श्यामलेक्षुः } पुं । कृष्णेक्षौ । কাজলি ইক্ষু ।
श्यामवंशः } रा नि व.१४ ।

श्यामशालिः । पुं । कृष्णशालिधान्ये । কাল ধান । रा.नि.व १६ ।

श्यामसर्पः । पुं । कृष्णसर्पे । चि.क.क.१स. ।

श्यामा । स्त्री । द्वादशवार्षिकायां मध्यमस्त्रियि । रा.नि व.१८ । प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ । च.द वा.व्या.चि,एकादशमतीमद्वावसारणीतैले । हिद्रायाम् । गुन्द्रके । रा नि व.२ । कृष्णमूलविवृतायाम् । কাল তেউড়ী । मै. । रा.नि व.६ । सु. मु.१८च. । पिप्पल्याम् । वै.निघ.ज्व.चि कल्याणघृते । वा.व्या.चिकित्सचि. । हरिद्रायाम् । रा. नि.व.६ । वन्दायां । মান্দড়া । नीलपुनर्नवायां । रा नि.व.५ । नीलदूर्व्वायां । रा नि.व ८ । तुलसीभेदे । पद्मबीजे । रा.नि.व १० । नीलिश्याम् । नीलि । रा.नि.व ४ । पक्षिविशेषे । শ্যামা পাখী । रा.नि व.१९ । कस्तूर्य्यां । मृगनाभि । गोरोचनायाम् । रा नि.व १२ । कृष्णसारिवायां । रा.नि.व.१२ । सोमलतायां । गुन्द्रायां । গড়গড়ে । निघ. । लताकस्तूर्य्यां । अनन्तमूल्यां । তিৎপুষ্পী । प सु. । वृद्धदारके । भा. । "काकजङ्घा बला श्यामा ।" च द ज्व चि आ.वा.चि अनन्तपायचूर्णे । सु.मु ४४च. । शिशपावृक्षे । শিশু গাছ । रा.नि व ९ । वाकुच्यां । সোমরাজ । गुग्गुली । मै । श्वेतशारिवायाम् । भा पु.१म. । अनन्तमूले । भैष.खदिरवल्या वृहच्छुष्कमूलाद्यतैले । हरीतक्यां । वै.निघ २भ चप.चि चन्दनादि. अवलेहे । वा व्या चि.एरण्डपाके । कोकिलायां । त्रिका. ।

श्यामाकः । पुं । स्वनामख्यातवृणधान्ये, क्षुधान्ये वा । শ্যামাধান । क्षुद्रधान्ये । अचि. । गुणा —शोषणो रूक्ष वातल कफपित्तजित् । भा पु १भ धा.व. । "श्यामाक शोषणो रूक्षो वातल कफवारण ।" अचि.११च.। तदन्नगुणा:— "श्यामाकभक्तो रुचिदो लघुरूक्षय दीपन. । बलवातकरो मेहगलगण्डसुवक्रकृद्धा ॥" वै.निघ । "सकोरदूष श्यामाक. कषायमधुरो लघु । वातल कफपित्तघ्न. शीतसग्राहिशोषण ॥" च.सू.२७ अ. ।

श्यामाङ्गी । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

श्यामाढ्की । स्त्री । कृष्णपुष्पाढकयाम् । কালবহর । गुणा.—दीपनी पित्तदाहघ्नी च । रा. नि.व.१६ ।

श्यामादिवर्गः । पुं । तदादिद्रव्यगणे । गणोऽय गुल्मविषहर आनाहोदरीदावर्त्तादिघ्न । यथा—श्यामामहाश्यामात्रिवृद्दन्तीमञ्जिनीतिलक-कम्पिल्लकरम्यककसुकपुत्रश्रेणीगवाक्षीराजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाच्छगलान्त्रीसुधा. सुवर्णक्षीरी चेति । শ্যামা তেউড়ী, বীজতাড়ক, লাল তেউড়ী, দন্তী, ঘবটিক্তা, লোধ, কমলাগুঁড়ি, পটোল, গুপারি, ইন্দ্রবারুণী, সোঁদাল, করঞ্জ, নাটাকরঞ্জ, গুলঞ্চ, ছাতিম, ছাগলবাঁটে, সিজ, সিরই । সু.সূ.৩৮অ.)

श्यामास्ती । स्त्री । नील मूर्वा । रा.नि.व.१ ।

श्यामालता । स्त्री। (Ichnocarpus frutescens.) कृष्णशारिवायां । श्यामालता । हिं दुधि । वें नीलतिग । कचित् । [सं.महेश्वरस्य ।

श्यामावीजम् । क्ली। वृद्धदारकवीजे । र.सा.

श्यामाह्वा । स्त्री । पिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

श्यामेक्षुः । पुं । कृष्णेक्षौ । रा नि व.१४ ।

श्यावः । पुं । शुक्लानुविद्धकृष्णवर्णे शाकवर्णे वा । भा.म.१भ.आगन्तुज्वरे । "श्यावास्यता विषकृते ।" कर्णपालीगतरोगे । सु.सू.१६अ. । मन्दविषवृश्चिकभेदे । सु.कल्प.८अ. ।

श्यावदन्तः (कः) । पुं । दन्तगतमुखरोगे । लक्षणं—"यो:ऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः । श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥" सु.नि.१६अ. ।

श्याववर्त्म (न्) । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगे । लक्षणम्—"यद्वर्त्म बाह्यतोऽन्तश्च श्यावयत् सवेदनम् । दाहकण्डूपरिक्लेदि श्याववर्त्मेति तन्मतम् ॥" सु.उ. ३अ. ।

श्यावास्यता । स्त्री । मुखकृष्णतायां । निदा. ।

श्येतकोलकः । पुं। (Yprinus saphore) मत्स्यविशेषे । पूँटीमाछ । हारा. ।

श्येनः । पुं । प्रसहजातीयपक्षिविशेषे । सञ्चाल, শেন, शिकरे वा बाज । काकसमगुणः । सु.सू. ४६अ. ।

श्येनघण्टा । स्त्री । दन्तीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

श्येनाहृतः । पुं । सोमलतायाम् । वै.निघ ।

श्येनी । स्त्री । श्येनस्त्रियाम् । मादि वाज । शब्दकल्प: ।

श्योणा(ना)कः । पुं । (Calosanthes Indica, or Oroxylum Indicum. Syn. Bignonia Indica.) स्वनामख्यातवृक्षे । শোণা গাছ । हि सोनापाठा, अर्लु । मं टेटु: । उत् फणफणा । पञ्जा. मुलिन् । नेपा. कामकन्द । ता. पन । गुणाः—शीतल, त्रिदोषघ्नः पित्तश्लेष्मातिसारघ्नः सन्निपातज्वरघ्नश्च । एतत् फलगुणाः—कटूष्णं कफवातिहरं लघु दीपनं पाचनं हृद्यं रुचिकृत् लवणसारञ्च । रा.नि.व.९ ।

"टुण्टुकस्य फलं बालं रूक्षं वातकफापहं । हृद्यं कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् । गुल्मार्शःक्रिमिहृत् प्रौढं गुरु वातप्रकोपनम् ॥" भा । च द. ४अ.अनुवासने । लोध्रे । वै.निघ. ।

श्रपितम् । त्रि । पक्वे । पाचिते । घृतदुग्धजलमिश्रपक्वद्रव्ये । यथा—"अन्यत्तु श्रपितं शाकसमुद्गकौ हृतौ समौ ।" जटा. ।

श्रपिता । स्त्री । काञ्जिके । शब्दकल्प: ।

श्रमः । पुं । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० चिकित्सके । सु.शा.३अ. । श्रान्तौ । "श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वम्" । भा नि. ।

श्रमणा । स्त्री । सुदर्शनायाम् । ऊर्द्ध्वजिह्वा, পদ্মগুলঞ্চ । मुण्डीर्यां । मুণ্ডীরী । मांस्याम् । जटामांसी । मे. । [ताम्बूली । वै निघ. ।

श्रमभञ्जिनी । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् ।

श्रवः (स्) । पुं । श्रवणेन्द्रिये । कर्ण । रा नि. व.१८ । अम. ।

श्रवणम् । क्ली । श्रवणेन्द्रिये । रा.नि.व.१८ ।

श्रवणविभ्रमः । पुं । अन्यथाश्रवणे । वैधकम् । [नाममहाश्रवणे । मुण्डीरी । रा.नि.व.४ ।

श्रवणशीर्षिकः (का) । पुं, स्त्री । श्रावणी-

श्रवणा (णी) । स्त्री । महामुण्डरीकनामगन्धद्रव्ये । পুণ্ডরিয়া । रा.नि व.१२ । श्रावण्याम् । मুণ্ডীরী । रा.नि.व.५ । मुण्डीरीभेदे । प म. । See कदम्बपुष्पी ।

श्रवणाह्वया (ह्वा) । स्त्री । निर्विषीदले । घासविशेष । कच्टे । কাঁচড়া । सु.सू.४६अ. ।

श्राणम् । क्ली । पक्वे । मे. । घृतजलदुग्धमिश्रपक्वद्रव्ये । जटा. । स्त्री (णा) । यवाग्वां । জাউ । प सु ।

श्राद्धशाकम् । क्ली । कालशाके । कालकासन्दा । नाडीचशाके । वै.निघ । भा पू.१भ.शा व ।

श्रान्तोपचारः । पुं । श्रमस्य शान्तौ उपचार विधाने । डलाडे मलाडे । ক দ. । [भा ।

श्रावः । पुं । श्रीवासे । সরল দুগ্ধের আঠা ।

श्रावकः । पुं । काके । त्रिका. ।

श्रावणी । स्त्री । दध्यालीवृक्षे । मे. । भूम्यद म्बे । ८कोकृशिमा । इ.गुडूचीतैले ।

श्रावणी । स्त्री । मुण्डीर्याम् । क्षुद्रमुण्डाम् । मु ड़ेवी । म छोटीमुण्डी । गुणाः—कषाया कटु रुषा कफपित्तघ्नी आमातीसारकासघ्नी विषच्छर्दिघ्नी च । रा.नि.व.५ । महामुण्डीक्षुद्रमुण्डीतुल्यगुणा । भा । See अलम्बुषा । रक्तमुण्डीर्याम् । च.चि.१७. । महौषधी । See औषधिवर्ग । सु. चि २०अ. । वृद्धौ । वा मू १५अ । भूकदम्बे । च.वि.८अ. । ऋद्धौ । वै.निघ. । [च वि.१अ ।

श्रावणीद्वयम् । क्ली । श्रावणी महाश्रावणी ।

श्रावा । स्त्री । अन्नमण्डे । प.मु । [च. ।

श्रावी (इन्) । पुं । सन्निकाचारे । सु.चि.२-

श्रीः । स्त्री । लवङ्गा । बिल्ववृक्षे । बेल गाछ । रा.नि.व.२२ । वै.निघ.च सा.चि.कुटजचूर्णे । ल वङ्गलतायाम् । नकुल १२अ. । कमले । पद्म । रा.नि.व.१० । सरलवृक्षे । मे. । ऋद्धौ । रा.नि. व.१ । नवनीतखोटी । सु.चि.२२अ. । च द.वा. व्या चि एलादितैले । उपकरणे । मे. ।

श्रीकण्ठः । पुं । वैद्यहितोपदेशकारे । कुसुमा वलीटीकाकारे च । [व.३ ।

श्रीकन्दा । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् । रा.नि.

श्रीकरम् । क्ली । रक्तोत्पले । त्रिका. । पुं । शालवृक्षे । वै.निघ. ।

श्रीकारी(इन्) । पुं । मृगविशेषे । तन्मांसगुणाः—लघु हृद्यं बलकरञ्च । रा.नि.व.१८ ।

श्रीकुक्कुटः । पुं । तिलसर्षपपिण्याकजे मालवदेशप्रसिद्धे चस्नखड्कविशेषे । स च प्रमेहे हितः । वा.चि १२अ. ।

श्रीखण्डः । पुं । हरिचन्दने । प.मु. । वेद्य क्रिमिभेदेन तद्द्विविधम् । तयोः वेद्यं सार्द्रविच्छेद, अन्यत् खयग्रन्थमिति । तदुक्तं—"चन्दनं द्विविधं प्रोक्तं वेद्यक्रिमिमिश्रितम् । वेद्यन्तु सार्द्रविच्छेद स्वयंग्रन्थन्तु सुकाष्ठ ।" गुणाः—कटुतिक्तशीतलं कषायं पित्तश्रान्तिविषश्वरकमिहश्वासतापहरं हृद्यं सुखरोगघ्नं कान्तिकरं गात्रे लिप्त निद्रादिशमकञ्च । रा.नि.व.१२ । See चन्दनम् ।

श्रीगन्धम् । क्ली । श्वेतचन्दने । वै निघ.२भ.दा- ह.चि.पुनर्नवातैले ।

श्रीग्रहः । पुं । पक्षिपानीयशालायां । हारा. ।

श्रीघनम् । क्ली । दधनि । जटा. ।

श्रीचन्दनम् । क्ली । श्वेतचन्दने । वै.निघ.२स. अप.चि.द्राक्षावलेहे ।

श्रीचमरी । स्त्री । चमरीमृगे । वै.निघ. ।

श्रीतरुः । पुं । शालवृक्षे । वै.निघ. ।

श्रीतालः (ली) । पु, स्त्री । मलियादेशप्रसिद्धे तालसदृशवृक्षे । श्रीताल इति लोके । गुणाः —मधुरः शीतः ईषत्कषायः पित्तघ्नः कफकर ईषद्वातप्रकोपनश्च । रा.नि व.११ । नकुल.१६अ ।

श्रीधात्री । स्त्री । शिरामलके । शिवामला । "अपुष्पवल्लाः श्रीधात्र्याः ।" रस.कौ.महामलुध्न यरसे ।

श्रीनिकेतः (तम्) । पुं, क्ली । नवनीतधूपे, सरलनिर्यासे । तार्पिन् । सु.चि.६अ. । रक्तपद्मे । सुवर्णे । वै.निघ. ।

श्रीनिवासकः । पुं । कुक्कुटकवृक्षे । ऑटी गाछ । वै.निघ.वा व्या.चि. ।

श्रीपदी । स्त्री । वार्षिकीमल्लिकायां । बेल फूल । भा. ।

श्रीपर्णम् । क्ली । पद्मे । रा.नि.व.१० । पुं । गणिकारिकायाम् । गणिरी । अम. । च.वि.८अ ।

श्रीपर्णिका (र्णी) । स्त्री । कट्फलवृक्षे । रा. नि.व.८ । गाम्भारीवृक्षे । प मु. । अम. । च.चि.१ अ. । वा.चि.६अ । "श्रीपर्णीफलशीतकषाय ।" भा.म.१भ.रक्तष्ठीवीज्व.चि । भैष.छर्दी.चि. । गणिकारिकायाम् । गणिनी । रा नि.व.८ । शाल्मलीवृक्षे । द्रि.च. । पृश्निपर्ण्याम् । र.मा. । शालपर्ण्यां । पृश्निपर्ण्याम् । र.मा. । वै.निघ.२भ.संग्रह-णीचि नागरादिकषाये ।

श्रीपर्णीतैलम् । क्ली । स्तनरोगाधिकारे तैलम् । पाठ—"श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां तैलं सिद्धं जलोपरि । तूलकेन हृतं कुर्यात् पतितावुन्नितौ स्तनौ ।" श्रीपर्णी गाम्भारी तस्या त्वची रसः । अभावे क्वाथश्चिष्ट. क्वाथः । रस.र. ।

श्रीपिष्ट । पु । सरल०चनियांसे । तार्पिन् । ब टी रा मा । स्रवणक्षीव्याम् । कथित् ।

श्रीपुत्र । पुं । घाटके । त्रिका ।

श्रीपुष्पम् । क्ली । लवङ्गे । रा नि व,२१ । प्र पौण्डरीके । पुण्डरिया । अ द । पद्मकाष्ठ र मा । श्वेतपद्म । च द सुन्दरी चि इद्दत्खदिरवटा ।

श्रीपुष्पमञ्जरी । स्त्री । प्रपौण्डरीके । पुण्डरिय । रा नि व १२ ।

श्रीप्रसूनकम् । क्ली । लवङ्गे । वै निघ ।

श्रीफल । पु । बिल्ववृक्षे । राजादनीवृक्षे । क्षीरा गाछ । रा नि व ११ । भा म,१म । 'श्रीफल सर्व्वतोभद्रा ।' क्ली । बिल्वफले । र मा । वा चि १ख । 'श्रीफलं तलम् ' आमलके । वै निघ । आर्द्रचिक्कणपूगे । काँचा चिकि । रा नि व २३ । स्त्री (ला) । नीलीवृक्षे । नील गाछ । रा नि व ४ । चुद्रकारवेल्लाम् । उच्छे । रा नि व ३ । आमलक्याम् । रा नि व ११ ।

श्रीफलशलाटु । पु । बिल्वशलाटौ । बेलशुँटी । सा कौ ग्रहणी चि ।

श्रीफलिका । स्त्री । चुद्रकारवेल्ले । क्षुद्र करला । रा नि व ३ । महानीलीवृक्षे । रा नि व ४ ।

श्रीफली । स्त्री । आमलक्याम् । आमला गाछ । रा नि व ११ । नील्याम् । नील गाछ । मी । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । बड लताफटकी । रा नि व ३ ।

श्रीबाहुशालगुड । पु । अर्शोऽधिकारे पक्वगुड । तद्यथा—त्रिवृत् चवी दन्ती गोक्षुरं चित्रक शटी इन्द्रवारुणी मुस्तो मुस्तक विडङ्गं हरीतकी एषां प्र ८ तो भल्लातक ६४ तो. इद्धदारक बीज ४८ तो ओल १२८ तो जल १२८ म गे १२ म । गुड ८८४ तो. १२३ पल वा । प्रक्षेपद्रव्य—त्रिवृचूर्णं चविचूर्णम् ओलचूर्णं चित्रकमूलचूर्णम् एषां प्र १६ तो. एला गुडत्वक मरिचं नागकेशरम् एषां चूर्णं प. ४८ तो. । তেউড়ী, চই, দন্তী, গোক্ষুর, চিত্রক, শটী, রাখালশশা, ওঁট, মুতা, বিড়ঙ্গ, হরীতকী প্রত্যেকে ৮ তো. ভেলা ৬৪ তো. বৃদ্ধদারকবীজ ৪৮ তো. ওল ১২৮ তো. জল ১২৮ শ. শে ৩২ শ । গুড় ৯৮৪ তো বা ১২৩ প । প্রক্ষেপদ্রব্য—তেউড়ীচূর্ণ, চইচূর্ণ, ওলচূর্ণ, চিতামূলচূর্ণ প্রত্যেকে ১৬ তো এলাইচ, গুড়ত্বক মরিচ ও নাগেশ্বরচূর্ণ প্রত্যেকে ৪৮ তো । চ দ । মা ।

श्रीबीज । पु । तालवृक्षे । वै निघ ।

श्रीभद्र । पु । मुस्तायाम् । श र ।

श्रीभ्राता । पु । घाटके । रा नि व,१९ ।

श्रीमञ्जरी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । वै निघ ।

श्रीमत् । क्ली । तिलपुष्पे । वै निघ । स्त्री (ती) । सुवर्णयूथ्याम् । मुण्डीरी । वै निघ ।

श्रीमदनानन्दमोदक । पु । ध्वजभङ्गे श्रीषधम् । यथा—पारदस्य १ भ गन्धकस्य १ भ लौहस्य १ भ अभ्रस्य ३ भ कर्पूरस्य जटामांसा सैन्धवस्य आमलक्या एलाया शुण्ठ्या मरिचस्य पिप्पल्या जैत्रा जातीफलस्य तेजपत्रस्य लवङ्गस्य जीरकस्य कृष्णजीरकस्य यष्टिमधुन वचाया हरिद्राया कुष्ठस्य देवदारो हिज्जलबीजस्य टङ्गणस्य भार्ग्या शुण्ठ्या नागकेशरस्य ककटशृङ्ग्या तालीशपत्रस्य चित्रकस्य द्राक्षाया दन्तीबीजस्य वाप्या लकस्य शीरचलग्डुलीयस्य त्वच धान्यकस्य गजकणाया शृण्या बालकस्य मुस्तकस्य गोक्षुरबीजस्य क्षीवेरस्य प्रसारण्या मूकुष्माण्डस्य शतमूल्या अर्कमूलस्य वानरीबीजस्य इद्धदारकबीजस्य शणशणबीजस्य च चूर्णं प्रत्येक १ तो एकत्र शतावर्या रसेन मर्दयित्वा सर्व्वीय पुनश्चूर्णयेत् । अथ सर्व्वचूर्णतुल्यं शाल्मलीचूर्णं मिश्रयेत् । एतत् सर्व्वार्द्धं शणशणचूर्णं मिश्रयित्वा छागीदुग्धेन मर्दयेत् । अथ सर्व्वचूर्णद्विगुणा शर्करा गृहीत्वा छागीदुग्धेन पाच्य । पाकसिद्धौ लगैलापत्रकेशरकपूरसैन्धवत्रिकटुचूर्णं यथालभ्य प्रक्षिप्य घृतं मधु च यथावश्यकं मिश्रयेत् । भैष ध्वजभङ्गे । [१५]

श्रीमलापहा । स्त्री । धूम्रपत्रायाम् । रा नि,

श्रीमस्तक । पु । रक्तेरालुके । द्राक्षा भागे । रसोने । त्रिका ।

श्रीमान् । पु । तिलकवृक्षे । तिल गाछ । च म. । अश्वत्थवृक्षे । रा नि व ११ । ध्वजभङ्गे । च द उक । इन्द्रिणावृक्षे । वै निघ ।

श्रीमुखः । पुं । मारीरकग्रन्थकारि ।

श्रीरसः । पुं । श्रीवेष्टे । सरलनिर्यास, तार्पिन् । रा.नि.व.१२ ।

श्रीलता । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । रा नि व.३ ।

श्रीवल्ली । स्त्री । स्वनामख्यातकण्टकवृक्षे । मं सीमेयवल्ली । क श्रीवल्ली । गुणाः—कटुरस्त्रा वा तश्लेफकफघ्नी । तत्फलं तैललिप्तं रुचिकरञ्च । रा.नि.व.८ । वार्षिकोमल्लिकाभेदे । रा.नि.व.१० ।

श्रीवाटा (टी) । स्त्री । नागवल्लीविशेषे । पान गाछविशेष । म सरिवाडीपान । क सिरिवाडियेलि । रा.नि.व.११ । See नागवल्ली ।

श्रीवार(स)कः । पुं । शितावरशाकभेदे । शुशुनी शाक । रा.नि.व.४ । भा.पू.१भ. ।

श्रीवासः (कः) । पुं । सरलनिर्यासे, सर लवृक्षरसे । तार्पिन् इति भाषा । गन्धविरजा । रा नि व.१२ । लवणखोटीति । च.द.वा.व्या चि. एकादशशतीकमहाप्रसारणीतैले । वा.सू १५अ एलादिः । गुणाः—"श्रीवासो मधुरस्तिक्तः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः । पित्तलो वातमूर्द्धाक्षिस्वरो गकफापहः । रक्षोघ्नः स्वेददौर्गन्ध्ययूकाकण्डूव्रण प्रणुत् ॥" भा । "श्रीवास सरलं पूति कुन्दुरुर्यं त्रिपर्णिकं । सिह्लकः परमा मासी देवदारु सुरा नखं । सर्व्वेऽमी परमा लक्ष्मीः ·· ॥" राज. । गुग्गुली । भा.उ.वाजी. । "श्रीवासो गुग्गुलुस्तथा ।" देवदारौ । देवदारु गाछ । भैष.नि.री.चि. । "श्रीवासो भद्रकः प्रोक्तोऽमलकाष्ठविवर्जितः ।" भैष. । धूपे । विका. ।

श्रीवासाः (स) । पुं । सरलद्रवे । अ.टी. ।

श्रीवृक्षः (कः) । पुं । अश्वत्थवृक्षे । दे.च । बिल्ववृक्षे । शब्दकल्पः ।

श्रीवेष्टः (कः) । पुं । सौराष्ट्रदेशे प्रसिद्धः स्वनामख्यातसुगन्धद्रव्ये । सरल वृक्ष । सु.सू.३८अ. एलादौ । सरलनिर्यासे । तार्पिन् । गुणाः—कटुः तिक्तः कषायः पित्तश्लेष्महरः श्रीनिर्दोषाग्नी वृष्यवाचानाशकरश्च । रा नि.व.१२ । सु चि २२अ । नवनीतखोट्याम् । अ.सू.३५अ. । च.द.वा.र.चि. कुष्ठादितैले । गुग्गुलौ । सु ग २१अ. ।

श्रीवेष्टफलम् । क्ली । सरलवृक्षफले । वै.निघ. २भ शीताङ्गसन्निपातज्व चि. ।

श्रीसञ्जम् । क्ली । लवङ्गे । अम. । भा.उ वाजी. । "श्रीसञ्जपुष्पं समम् ।"

श्रीसम्पदा । स्त्री । ऋद्ध्यां । रा नि.व.५ ।

श्रीहर्षसूरिः । पुं । योगचिन्तामणिकारि ।

श्रीहस्तिनी । स्त्री । हस्तिशुण्ड्यां । हातिशुँडे । जटा । [च.सू.५अ । च द.कुष्ठ चि. ।

श्लाङ्कः । पुं । नवनीतखोटी । सरल-आटा ।

श्रुवाह्वः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । वँइँची गाछ । र मा. ।

श्रुघ्नि. (घ्नी) । स्त्री । सर्जिकाक्षारे । साजिमाटी । "सुक्ति श्रुघ्नी यवक्षारः ।" र मा. । सु. चि २०अ.अजगल्लि चि. ।

श्रुतश्रेणी । स्त्री । द्रवन्तीवृक्षे । इन्दुरकाणी । भा. । गुणा.—चक्षुष्या कटु. आखुविषापहा व्रणनिवामयहिंसा । रा.नि व ४ ।

श्रुतिः । स्त्री । श्रवणेन्द्रिये । कान । रा.नि.व. १८ । स गर्भस्य पञ्चमे मासि भवति । सुखबोध. ।

श्रुतिकटः । पु । सर्पे । मे ।

श्रुतिमूलम् । क्ली । कर्णमूले । संग्रहः ।

श्रुतिवर्जितः । त्रि । बधिरे । जटा ।

श्रुतिवेधः । पुं । कर्णवेधे । शब्दकल्प. ।

श्रुतिसारः । पुं । वैद्यकग्रन्थभेदे ।

श्रुतिस्फोटा । स्त्री । कर्णस्फोटालतायाम् । कानछिड़ा । रा.नि.व.३ ।

श्रुवः । पुं । अश्वस्य शिरोऽवः केशान्तभागे । अ.द.२अ. । स्त्री (वा) । मूर्वायाम् । रा.नि.व.३ ।

श्रुवावृक्षः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । वँइँची गाछ । रा.नि.व.११ ।

श्रेणिका । स्त्री । निःश्रेणिकावृक्षे । रा नि.व.८ ।

श्रेणिः (णी) । स्त्री । लाङ्गमण्डे । वैद्यकत्र न ७ । प.सु. । समानशिल्पसंहती । दकाप्पानि । मे. । सेकपात्रे । विश्व. ।

श्रेयः । पुं । श्रीवृक्षे । वै निघ ।

श्रेयसी । स्त्री । हरीतक्याम् । भा पू १भ । रा नि.व ११ । वै निघ कास चि चित्रकादिलेहे । गजपिप्पल्याम् । भा.पू.१भ बृहत्सैन्धवाद्यतैले । अग्निमुखचूर्णे च । सि यो बृहत्पञ्चगव्यघृते । सर्व्वज्वरहरलौहे । भैष शोथचि.शोथकालानलरसे । पाठायाम । आकनादि । रा.नि व ६ । रास्नायाम । विश्व । च सू ४अ । भा वातश्लेष्मज्व चि बृहत्पिप्पल्यादौ । "श्रेयसी सदुरालभा ।" प्रियङ्गौ । रा.नि व १२ । [दिरे । प सु ।

श्रेष्ठम् क्ली । गोदुग्धे । त्रिका । पु । श्वेतख

श्रेष्ठकाष्ठः । पुं । शाकवृक्षे । (शेगुन गाछ । रा नि.व ९ । [प.सु ।

श्रेष्ठमल्लिका । स्त्री । शतदलमल्लिकायाम् ।

श्रेष्ठलवणम् । क्ली । सैन्धवलवणे । वै निघ ।

श्रेष्ठवृक्ष. । पु । वरुणवृक्षे । रा.नि.व ९ । कृष्णागुरुवृक्षे । वै.निघ. । [वै निघ ।

श्रेष्ठवेधिका । स्त्री । कस्तूर्य्याम् मृगनाभौ

श्रेष्ठव्रीहिः । पु । षष्टिकशालौ । (षेटे धान । वै निघ ।

श्रेष्ठा । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । स्थलपद्म । रा. नि.व ५ । मेदायाम् । वै निघ २भ.षर्म चि सूरण मोदके । त्रिफलायाम् । वा चि.१२अ. ।

श्रेष्ठाम्बु । क्ली । तण्डुलोदके । (चेलुनि जल । वा.उ.२७अ. ।

श्रेष्ठाम्लम् । क्ली । वृक्षाम्ले । रा नि व ६ ।

श्रोणः । त्रि । खञ्ज । अम. । स्त्री (णा) । काञ्जिके । शब्दकल्प ।

श्रोणिः (णी) । स्त्री । नितम्बे । रा नि.व. १८ । सा गर्भस्य मासद्वयेन भवति । सुखबोध । (णी) अग्निमन्थवृक्षे । गणिरी । वै निघ. ।

श्रोणिफल(का)म् । क्ली । वरस्त्रीणां प्रशस्तनितम्बे । नितम्बफलक । रा.नि.व.१८ । अम. ।

श्रोणिफलकास्थि । क्ली । नितम्बाभोगास्थिनि । तानि चत्वारि । च शा ७अ. ।

श्रोतः (स) । क्ली । कर्णे । त्रिका । इन्द्रिये । हे.च. । शिरायाम् । सु ।

श्रोतोजम् । क्ली । सौवीराञ्जने । रा नि.व.१३।

श्रोतोद्भवम् । क्ली । स्रोतोऽञ्जने । रा.नि व.१३।

श्रोत्रम् । क्ली । श्रवणेन्द्रिये । रा.नि.व.१८ ।

श्रौत्रम् । क्ली । श्रवणेन्द्रिये, कर्णे । अम. ।

श्वग्राह्वः । पुं । नवनीतखोट्याम् । च सू २अ. प्रदेहे । क्ली । कमले । शब्दकल्प. ।

श्लक्ष्णकम् (का) । क्ली, स्त्री । पूगफले । रा. नि व.११ । (का) कृष्णापराजितायां । वै निघ ।

श्लक्ष्णत्वक् । पु । अश्मन्तकवृक्षे । आपटा । रा नि.व ९ ।

श्लीपदम् । क्ली । पादरोगविशेषे । (गोद । निदान यथा —"कुपितास्तु दोषा वातपित्तश्लेष्माणोऽधः प्रपन्ना वङ्क्षणोरुजानुजङ्घास्ववतिष्ठमाना कालान्तरेण पादमाश्रित्य शनैः शोफं जनयन्ति, तत् श्लीपदमित्याचक्षते ।" सु नि.१२अ । तस्य कारण "पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्व्वर्तुषु च शीतलाः । ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥" लक्षण यथा—"यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्त्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण । तच्छ्लीपदं स्यात्करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः ॥" "वातजं कृष्णरूक्षं हि स्फुटितं तीव्रवेदनम् । अनिमित्तरुजं चास्य बहुशो ज्वरएव च । पित्तजम्पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम् । श्लैष्मिकन्तु भवेत् स्निग्धं तथा पाण्डुरमस्थिरम् । श्रीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफात् बुधाः । गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति कफं विना ॥" मा नि । "पाणिनासौष्ठकर्णेषु वदन्त्येके तु पादवत् । श्लीपदं जायते तच्च देशऽनूपे भृशं भृशम् ॥" वा.उ.१९अ । ·

श्लीपदप्रभवः । पु । आम्रवृक्षे । श भा ।

श्लीपदापहः । पु । पुत्रजीववृक्षे । त्रिका. ।

श्लीष्टः । पु । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

श्लेष्मकः । पुं । कफे । श.च. ।

श्लेष्मकोष्ठः । पु । अन्त्ररोगभेदे । स चाशय मन्दाहारेणानुमेय । च.द ४९अ. ।

श्लेष्मघ्नः । त्रि । श्लेष्महरे, तत्र लघुपाकद्रव्यमात्रम् । तीक्ष्णोष्णविशदरूक्षसूक्ष्मखरसरकटुतिक्तकषायद्रव्यमात्रम् । सु.सू २१अ. ।

श्लेष्मघ्ना (घ्नी) । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायां । त्रि,का. । केतक्याम् । विश्व. । ज्योतिष्मतीलतायाम् । जटा. । त्रिकटौ । त्रिकटु । श.र. ।

श्लेष्मज्वरः । पुं । कफजन्यज्वरे । लक्षणं यथा —"स्तैमित्यं स्तिमितो वेगः आलस्यं मधुरास्यता । शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च । गौरवं शीतमुत्क्लेशः …… ॥" इत्यादि । निदा. ।

श्लेष्मणः । पुं । कफे । तस्य च स्थानं सन्धयः । "तस्य स्थानं सन्धय., तत्कर्म्म च सन्धीनां संश्लेषणम् ।" भा. ।

श्लेष्मधरा । स्त्री । चतुर्थकलायाम् । या सर्व्वसन्धिषु प्राणभृता भवति सेत्युच्यते । सु.शा.४अ. ।

श्लेष्मनाड़ी । स्त्री । दन्तमूलगतरोगे । दन्तनाली । "श्वेता कफाद्घनार्ज्जुनपिच्छिलास्रास्रा सकण्डूरुजा रजनीप्रवृद्धा ।" [पाण्डुः ।

श्लेष्मपाण्डुः । पुं । श्लेष्मजन्यपाण्डुरोगे । ७७७

श्लेष्मप्रकृतिः । त्रि । कफप्रकृतौ मनुष्ये । तल्लक्षण —"सुस्निग्धवर्णः सितनेत्रदन्तः श्यामः सुकेशो नखदीर्घरोमा । गम्भीरशब्दः श्रुतशास्त्रनिद्रातन्द्राप्रियः तिक्तकटूष्णभोजी । समासत्वः स्निग्धरसप्रियश्च सशीतवाधोऽतिसहिष्णुशीलः । व्यायामशीलो रतलालसोऽसौ भवेत् कफस्य प्रकृतिर्मनुष्यः ॥" चचि.५अ. ।

श्लेष्मलः । त्रि । श्लेष्मप्रकृतौ । अम. ।

श्लेष्मलफलः । पुं । बहुवारवृक्षे । वै.निघ. ।

श्लेष्मविसर्पः । पुं । कफजन्यविसर्पे । निदा. ।

श्लेष्मसम्भूतः । त्रि । श्लेष्मजे । रा.नि.व.१० ।

श्लेष्मस्रावः । पुं । नेत्रसन्धिगतरोगविशेषे । लक्षणं —"श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेत श्लेष्मस्रावो नीरुजः स प्रदिष्टः ।" सु.उ.२अ. ।

श्लेष्महः । पुं । पनसवृक्षे । कांटाल गाछ । वै.निघ । कट्फलवृक्षे । श.च ।

श्लेष्महन्त्री । स्त्री । देवदालीलतायां । देयाताड़ा । वै.निघ. ।

श्लेष्मा (न्) । पुं । शरीरस्थकफे । स च माधुर्य्यस्थैर्य्यगौरवशैत्यपैच्छिल्यगुणलक्षणः । तस्य समानयोनि. मधुरो रसः स माधुर्य्यादिभ्यः माधुर्य्यादीनि वर्द्धयति । सु.सू.४२अ. । तस्य स्थानमामाशय' । गुणा'—श्लेष्मा श्वेतो गुरु स्निग्धः पिच्छिल' शीत एव च । मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवण स्मृत ॥ तत्रामाशय पित्ताशयस्योपरिष्टात् तत्प्रत्यनीकत्वादूर्द्ध्वगतित्वात्तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य स चतुर्विधस्याहारस्याधार. । स च तत्रौदकैर्गुणैराहार प्रक्लिन्नो भिन्नसङ्घात. सुखजरश्च भवति । माधुर्य्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च । आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतल' । स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या शेषाणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य चोदककर्म्मणानुग्रह करोति । उरस्थः त्रिकसन्धिधारणमात्मवीर्य्येणान्नरससहितेन हृदयावलम्बनं करोति । जिह्वामूलकण्ठस्थः जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यग्रसज्ञाने वर्त्तते । शिर स्थ. स्नेहसन्तर्पणाधिकृतत्वात् इन्द्रियाणामात्मवीर्य्येणानुग्रहं करोति । सन्धिस्थस्तु श्लेष्मा सर्व्वसन्धिसंश्लेषात् सर्व्वसन्ध्यनुग्रह करोतीति ॥ सु.सू.२१अ । चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्व्वसन्धिषु प्राणभृता भवति । "स्नेहाभ्यक्ते यथैवाक्षे चक्र साधु प्रवर्त्तते । सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा ॥" सु.शा.४अ. । "प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा वैकृतो मल उच्यते । स चैवौजः स्मृतः काये स च पाप्मोपदिश्यते ॥" च.सू.२०अ. ।

श्लेष्माटः (तः, कः, की) । पुं, स्त्री । श्लेष्मातकवृक्षे । चालता गाछ । हिं लसोरा । र.मा. । रा.नि.व.११ । भा. । च.सू.४अ । गुणाः—"गुरु श्लेष्मातकफलं कफकृन्मधुरं हिमं ।" सु.सू.४६अ. । च.सू.२७अ. ।

श्लेष्माणा । स्त्री । वृक्षविशेषे । श.मा. ।

श्लेष्मातकसदृशपत्रः । पुं । पनसवृक्षे । कांटाल गाछ । वै.निघ. ।

श्लेष्मान्तकः । पुं । श्लेष्मातवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

श्लेष्माभिष्यन्दः । पुं । सर्व्वगताक्षिरोगभेदे । लक्षणं —"… स्यन्दे तु कफसम्भवे । जाड्य शोफो महान् कण्डूर्निद्रान्नानभिनन्दनम् । सान्द्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छावद्दूषिकाश्रुता ॥" वा.उ.१५अ. ।

श्लेष्मोल्वणः । त्रि । श्लेष्माधिके । वा.चि.७अ. ।

श्लैष्मिकः । त्रि । श्लेष्मसंभूते । रा.नि.व.१० ।

श्लैष्मिकरक्तपित्तम् । क्ली । कफजन्यरक्तपित्ते । मा नि । See रक्तपित्तम् ।

श्लैष्मिकी । स्त्री । श्लेष्मजन्ययोनिव्यापदि । लक्षणम्—"कफोऽभिष्यन्दिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिम् वेदनाम् । शीतलां कण्डुलां पाण्डुपिच्छिलां तद्विधस्रुतिम् । सा व्यापत् श्लैष्मिकी ॥" वा.उ ३३अ. ।

श्वग्रहः । पु । बालग्रहविशेषे । लक्षण—"कफो हृषितरोमत्व स्वेदचक्षुर्निमीलन । बहिरायामन जिह्वादंशोऽन्तःकण्ठकूजन । धावनं विट्सगन्धत्व क्रोशनं श्वानवच्छुनि ।" वा उ.३अ ।

श्वचिल्ली । स्त्री । कुक्कुरविल्लीक्षुपे । कुकुरशोंका । वै निघ । [नि व ४ ।

श्वदंष्ट्रकः । पु । गोक्षुरक्षुपे । গোখুরী । रा

श्वदंष्ट्रा । स्त्री । गोक्षुरे গোক্ষুর । र मा । सु सू ३८अ । च द.ज्व चि ज्वरातिसारे । श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां ।" च सू.४अ ।

श्वधूर्त्तः । पु । शृगाले । श.र ।

श्वनकः । पु । कुक्कुरे । प मु । [श । जटा. ।

श्वनिशम् (शा) । क्ली स्त्री । मत्तकुक्कुरनिशा

श्वपुच्छः । पु । वृश्चिके । विछा । स्त्री (च्छा) । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলিয়া । वै निघ ।

श्वफलः । पु । चूर्णे । চুণ । बीजपूरे । লেবু গাছ । र मा ।

श्वभीरुः । पु । शृगाले । श मा ।

श्वभ्रम् । क्ली । छिद्रे । अम ।

श्वयथुः । पु । शोथरोगे । रा नि व २० ।

श्वयीचिः (ची) । स्त्री । रोगे । पीडायाम् । व्याक । [चि । प मु । वाधौ । अम ।

श्वसनम् । क्ली । नि श्वासे । मे । पु । मदनद्रु

श्वसनाशनः । पु । सर्पे । हारा. ।

श्वसनेश्वरः । पु । अर्जुनवृक्षे । श च. ।

श्वसनोत्सुकः । पु । सर्पे । श र. ।

श्वसितम् । क्ली । नि श्वासे । हे.च. ।

श्वसुनः । पु । काकाली । रा नि व ०। घतप्रवृक्षे । कूकुर শোঁকা । श.च. ।

श्वा (न्) । पु (स्त्री शुनी) । कुक्कुरे । श र ।

श्वादन्तः । पु । कुक्कुरदन्ते । व्याक । [श र ।

श्वानः । पु । कुक्कुरे । स्त्री (नी) । सारमेयायां ।

श्वानचिल्लिका (ल्ली) । स्त्री । शुनकचिल्ली-शाके । वै निघ ।

श्वावल्लिका । स्त्री । धन्याके । रा नि व ६ ।

श्वावित् । पु । शल्यके । शल्यकीमृगे । सजारु । भा । अथ विलेशयगुण । सु सू ४६अ. । शल्यकीवृक्षे । भिका ।

श्वासः । पु । स्वनामख्यातरोगविशेषे । हाँपानि । तस्य निदान—'यैरेव कारणैर्हिक्का बहुभिः सम्प्रवर्तते । तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनां । विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽथ कफसंश्रितः । श्वासयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा त श्वास परिचक्षते ॥" स पञ्चविध यथा—"महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदैश्च पञ्चधा । भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ।" पूर्वरूप यथा—"प्राग्रूप तस्य हृत्पीडा शूलमाध्मानमेव च । आनाहो वक्त्रवैरस्य शङ्खनिस्तोद एव च । यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुत कफपूर्वक । विष्वग्व्रजति संरुद्धस्तदा श्वास करोति च ॥" चिकित्सा कफवातप्रमुख वाताग्लोमन भेषज देयम् । भा । अथास्य यथा—'मुखेन नासया चैव य श्लेष्माण विमुञ्चति । वासिक शिशिरे काले तस्य श्वास विनिर्दिशेत् । शरन्निदाघयोश्चैव श्वास पित्तेन जायते । तृष्णादाहपरीतस्य विभ्रमायस्य वाजिन । मुखेन नासया चैव कफो यस्य प्रवर्तते । प्रावृट्काले वसन्ते वा श्वासक्षणस्य कफात्मक ॥" ज द ३५अ ।

श्वासकासः । पु । शिरीषरोगवृक्षे । हाँपानि कासि । निदा. । [रा नि व ८ ।

श्वासभक्षः । पु । वर्बूरवृक्षे । [illegible]

श्वासहेतिः । स्त्री । निद्रायां । श.च ।

श्वासारिः । पु । पुष्करमूल, कुष्ठे । कुड़ । रा नि व ६ ।

श्वित्रम् । क्ली । किलासे । श्वेतकुष्ठे । धवल রোগ । अम । लक्षण—"कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं भवेत् । निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् । वातादुक्षारुण पित्तात्तास्र कमलपत्र

त्। सदाह रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेत घन गुरु सकण्डु क्रमाद्रक्रमास्मेद सु चादिशेत्। वर्णेन वेदगुभय क्रच्छ्र तच्चोत्तरोत्तर। अशुक्लरोमबहुल मसंश्लिष्ट मिथो नवम्। अनग्निदग्धज साध्य श्वित्र वर्ज्यमतोऽन्यथा। गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचि रन्तन। वर्ज्जनीयं विशेषेण किलास सिद्धिमिच्छ ता॥" भा.नि। [श्र.च।

श्वित्रघ्नी। स्त्री। वृश्चिकाल्याम्। विछाती।

श्वित्री (इन्)। त्रि। श्वित्ररोगिणि।

श्वेत(क)म्। क्ली। रौप्ये। त्रिका.। श्वेतकाक्षे। ভাল পিতল। वै निघ.। पु। कपर्दके। কড়ি। रा नि व.१३।

श्वेतः। पु। शुक्लार्के। শ্বেত আকন্দ। रा. नि व.१०। महाविषग्रभग्रथिके, मन्दविषे च। सु. कल्प.८अ। See वृश्चिक। श्वेतशिग्रौ। श्वेतचौ। श्वेतैरण्डे। कर्पूरे। चन्दनवृचे। गौ.। श्वेतसर्षपे। श्वेतकाञ्चने। इसे। वै निघ.। शङ्खे। শাঁক। रा नि व.१। कपर्दके। কড়ি। हे.च.। श्वेताभ्रे। श र। जीवके। जटा.।

श्वेतकटभी। स्त्री। शुक्लकटभीवृचे। वा उ. ३८अ.। श्वेतगुञ्जायाम्। वा.उ.५अ.। [निघ.।

श्वेतकण्टकः। पु। श्वेतजवालुकायाम्। वै.

श्वेतकण्टकारिका (री)। स्त्री। शुभ्रपुष्प कण्टकार्याम्। শ্বেত কণ্টিকারী। रा नि.व ४।

श्वेतकण्टारिका। स्त्री। शुक्लपुष्पकण्टकार्याम्। শাদা কণ্টিকারী। हि_श्वेतरिंगिनी, श्वेतभटकटैया। तें विलियनेलगुलु। गुणा.— कटुका कफवातघ्नी चक्षुष्या दीपनी रसघ्नी च। रा.नि.व.४। [व.६।

श्वेतकन्दा। स्त्री। शुक्लातिविषायां। रा नि.

श्वेतकपोतः। पुं। दर्व्वीकरसर्पविशेषे। सु. कल्प.४अ।

श्वेतकमलम्। क्ली। श्वेतपद्मे। रा.नि व.१०।

श्वेतकाकः। पुं। शुक्लकाके। শাদা কাক। रावणेतकाकीयमतके।

श्वेतकाञ्चनः। पु। शुक्लपुष्पकाञ्चनवृचे। শ্বেত কাঞ্চন। प.मु।

श्वेतकाण्डा। स्त्री। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा नि. व८। [सु चि २०अ.।

श्वेतकापोती। स्त्री। स्वनामख्यातमहौषधौ।

श्वेतकाम्बोजी। स्त्री। श्वेतगुञ्जायाम्। শাদা কুঁচ। रा नि व.३। [व्रत। वै निघ।

श्वेतकाष्ठा। स्त्री श्वेतपाटलायां। শাদা পা-

श्वेतकिणिही। स्त्री। शुक्लकटभीवृचे। रा. नि.व.६।

श्वेतकुम्भिका (म्भी)। स्त्री। शुक्लपाटलवृचे। वै निघ।

श्वेतकुरण्टकः। पु। शुक्लझिण्ट्याम्। শাদা ঝাঁটী। गुणा —तिक्त केश्य स्निग्ध मधुर उ-ष्ण तीक्ष्ण दन्तहित वलीपलितकुष्ठवातरक्तदो-षकफकण्डूविषघ्नश्च। वै.निघ।

श्वेतकुशः। पुं। शुक्लदर्भे। मूलगुणा —हिमं कथ्य मधुर पित्तरक्तज्वरघ्न तृष्णाश्वासकामलानाश-नश्च। रा.नि व.८।

श्वेतकुष्ठम्। क्ली। श्वित्रे। धवल। निदा.।

श्वेतकुसुमा। स्त्री। श्वेतनिर्गुण्ड्यां। শ্বেত নিশিন্দা। वै निघ.। [अ.।

श्वेतकृष्णा। स्त्री। कीटजातिभेदे। सु.कल्प.८

श्वेतकेशः। पु। रक्तशिग्रौ। লাল সজিনা। जटा.। [दिका.।

श्वेतकोलः। पु। शफरमत्स्ये। পুঁটী মাছ।

श्वेतखदिरः। पु। शुक्लखदिरवृचे। পাপরী খয়ের গাছ। प मु.। म पाढरा खैर। कं वि-लियतर्त्ति, पपरीखवेर। तें तेल्लचन्ड। गुणा.— तिक्त कषाय कटु उष्ण कण्डूघ्न कफवातव्रण घ्नश्च। रा.नि.व.८। ".. .. वर्ष्यो मुखरोग-कफास्रजित्।" भा.।

श्वेतगण्डा। स्त्री। श्वेतदूर्व्वायाम्। वै.निघ।

श्वेतगरुत्। पु। राजहंसे। अम.।

श्वेतगुञ्जा। स्त्री। शुक्लगुञ्जालतायाम्। শাদা কুঁচ গাছ। गुणा – तीक्ष्णा उष्णा च। बीज वा-न्तिजनकम्। तन्मूल शूलविदघ्नम्। तत्पत्र वश्यक-म्मणि शस्तम्। रा.नि व ३।

श्वेतघण्टा । स्त्री। नागदन्त्यां । हातिशुँड़े। दन्त्याम् । रा नि.व ५।६ । [घोषा । वै.निघ.।

श्वेतघोषा । स्त्री । श्वेतकोषातक्यां । शाद।

श्वेतचणकः । पु । शुक्लचणके । शादा छोला । वै.निघ. ।

श्वेतचन्दनम् । क्ली, पुं । (Santalum album) स्वनामख्यातचन्दनवृक्षे । सादचन्दनेर गाछ । प.मु. । [मु.४९ख. ।

श्वेतचरणः । पु । प्लवचरजलपक्षिविशेषे । सु.

श्वेतचामरः (पुष्प.) । पु । काशवृक्षे । केशे घास । वै.निघ.।

श्वेतचिल्लिः (ल्लिका) (ल्ली) । स्त्री । शुक्लवास्तुकशाके । श्वेतचिल्लीति भागीरथीतीरे प्रसिद्धा । शाद। वेतो । मं वायुवा । क विलियचिल्लिके । वम्. लघुचाकवत । गुणा -मधुरा वारा शिशिरा त्रिदोषघ्नी पथ्या ज्वरघ्नी च । रा.नि.व. ७ । [श्र.च. । हसी । हला. ।

श्वेतच्छदः । पुं । गन्धपत्रे । वाबुई तुलसी ।

श्वेतजयन्ती । स्त्री । शुक्लजयन्तीवृक्षे । श्वेत जयन्ती । भैष.कुष्ठ चि. । [वै.निघ ।

श्वेतजरणः । पुं । शुक्लजीरके । शाद। जीरा।

श्वेतजलजम् । क्ली । कुमुदे । शेलाफुल । वै.निघ. ।

श्वेतजीरकः । पुं । गौरजीरके । शाद। जीरा । मं पांढरे जीरे । क विलियजिरिगे । गुणाः – हिमो रुच्य. कटु मधुरो दीपन क्रमिघ्न विषघ्न चक्षुष्य. उदराध्मानहरश्च । रा.नि.व ६ ।

श्वेतटङ्क(ण)म् । क्ली। फटिकाविकायाम् । फट्किरि । प.मु.। टङ्कणक्षारभेदे । सोहागा, शाद। सोहागा । गुणा.—स्निग्धं कटु रूक्षं कफवातघ्नम् श्वासक्षयश्वासविषकासमलघ्नम्। रा.नि. व.६ ।

श्वेततण्डुलमण्डम् । क्ली,पुं । चालदतण्डुलसिद्धमण्डे । आलो चालेर मण्ड । गुणा.—"मधुर शीतलं किञ्चित् ग्रेहन.श्र मनाशनम् । चरम दीसकमर्द्दिवातलं श्वेततण्डुलम् ॥" भवि.१२ख. ।

श्वेततुलसी । स्त्री। शुक्लपत्रतुलसीवृक्षे । प मु।

श्वेतत्रिवृत् । स्त्री । शुक्लमूलत्रिवृति । शाद। तेउडी । हि श्वेतनिशोथ। गुणा.—"श्वेता त्रिवृद्रेचनी स्यात् स्वादुरुष्णा समीरहृत्। रुक्षा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरापहा ॥" भा. ।

श्वेतदण्डा (ण्डी) । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । वै.निघ. ।

श्वेतदन्ता । स्त्री । नागदन्त्यां । वै निघ. ।

श्वेतदर्भः । पुं । शुक्लदर्भे । वै.निघ. ।

श्वेतदूर्वा । स्त्री । शुक्लदूर्वायाम् । प.मु.। वम्. पाडरीहरियाली । क विलियकुरके । तै शुक्लदूर्व्वालु । गुणा —शीतला मधुरा वान्तिपित्तघ्नी चामातीसारकासघ्नी रुच्या दाहतृषाघ्नी च । रा नि व.८. "श्वेता दूर्वा कषाया स्यात् स्वादी तथा च जीवनी । तिक्ता हिमा विसर्पासृक्तृट्पित्तकफदाहहृत् ॥" भा. । [निघ. ।

श्वेतद्रुमः । पु । वरुणवृक्षे । वरुण गाछ । वै.

श्वेतधातुः । पुं । दुग्धपाषाणे । फुलखड़ि । रा.नि व.१३ । [नि. ।

श्वेतधामा (न्) । पुं । कर्पूरे । समुद्रफेने ।

श्वेतधूनकम् । क्ली । शुक्लधूनके । रस.र.ज्व राति.चि.श्वत्थीकपाटरसे ।

श्वेतनाड़ी । स्त्री । खटिकायां । फुलखड़ि । वै.निघ. । श्वेतापराजितायां । श्वेत अपराजिता । च.मु २ख. । [निघ. ।

श्वेतनामा । स्त्री । श्वेतापराजितायां । वै.

श्वेतनिष्पावा । स्त्री । श्वेतपुष्पनिष्पावे । श्वेत शिम् । गुणा —सुरुच्या मधुरा चम्पकवाता शीतला वातला बल्याध्मानकरी पुष्टिकरी च । रा नि.व १६ । [व । वै.निघ. ।

श्वेतपटलम् । क्ली। यमदधातौ । मण्डादिरु

श्वेतपद्मम् । क्ली । श्वेतकमले । रा नि.व.१० । वा.उ २ख । पुं । श्वेतकुष्ठम्याम् । प मु. । राजहंसे । कमदर्भे । शुभ्र शादा दूर्व । वै.निघ. । स्त्री (पा) । श्वेतशिम्रपायाम् । शाद। शिशु गाछ । रा नि.व.८ ।

श्वेतपद्मम् । क्ली । शुक्लकमले । रा.नि.व.१० । See पुण्डरीकम् ।

श्वेतपर्ण. । पुं । श्वेतार्जके । प.मु.। स्त्री(र्णा)। वारिपर्ण्यां । पाना । र मा ।

श्वेतपर्यासः । पुं । श्वेततुलस्याम् । प मु. ।

श्वेतपाटला । स्त्री । शुक्लपुष्पपाटलवृत्ते । ज टा. । [पारुरा । वै.निघ. ।

श्वेतपारावतः । पु । शुभ्रकपोते । शादा

श्वेतपाषाणः । पु । शुभ्रप्रस्तरे । शादा पा थर । र.सा.स.रसप्रकरणे । स्फटिके । वै निघ. ।

श्वेतपिङ्गः (ल.) । पु । सिंहे । त्रिका. ।

श्वेतपिण्डीतकः । पु । मदापिण्डीतरौ, शुक्लमदने । শ্বেত ময়না গাছ । रा नि.व ८ ।

श्वेतपुङ्खा । स्त्री । शुक्लशरपुङ्खायाम् । रा.नि व.४ ।

श्वेतपुनर्नवा । स्त्री । शुभ्रपुनर्नवायां । শ্বেতমূলপুনর্নবা । गुणा —"कटु कषायाणरसा पाण्डुघ्नी दीपनी परा । शोफानिलगरश्लेष्महरी व्रणोदरप्रणुत् ॥" भा.गु.र. ।

श्वेतपुष्प. । पु । श्वेतसिन्धुवारवृत्ते । शादा निशिन्दा । जटा. । महाश्रवणवृत्ते । शण । रा.नि. व ४ । सेवन्तीपुष्पवृत्ते । শেউতী । वै.निघ.२भ. जीर्णज्व चि सेवन्तीपाके । वरुणवृत्ते । अर्कवृत्ते । वै निघ. । क्ली । शुक्लपुष्पे ।

श्वेतपुष्पकः । पु । करवीरवृत्ते । रा.नि व. १० । श्वेतकाशे । वै.निघ ।

श्वेतपुष्पा । स्त्री । कोषातकीलतायाम् । शादा घोषा । र.मा. । श्वेतशणे । शादा शण । श्वेतनिर्गुण्ड्यां । शादा निशिन्दा । श्वेतगोकर्णिकायां । शादा अपराजिता । वै.निघ. । नागदन्त्याम् । कांदड़ी । रा.नि व.५ । मगेर्व्वारौ । रा.नि व ७

श्वेतपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । रा.नि व.११ । महाश्रवणपुष्पिकायाम् । नड़ शादा शण । रा.नि व.४ ।

श्वेतपूरिका । स्त्री । खाद्यद्रव्यभेदे । यथा — "गोधूमसक्ते च घृतं यावत् पिण्डवमाप्नुयात् । तावद्दत्त्वा जलेनाथ मर्दनीय मयवत् । तस्यैव पूरिका कार्य्या घृते पाच्याश्च ता स्मृताः । शर्करा सहिता जाड्या दुर्ज्जरा धातुवर्द्धका । स्निग्धाश्च गुरव पित्तवातनाशकरा मता ॥" वै.निघ ।

श्वेतप्रसूनकः । पुं । शाकवृत्ते । শেওন গাছ । श मा. । [कुड । रा.नि व.४ ।

श्वेतफला । स्त्री । शुक्लवृहत्याम् । शादा व्या-

श्वेतभृङ्गराजः । पुं । (Heliotropium brevipolium) शुक्लपुष्पभृङ्गराजे । शादा भीमराज । हि सफेद भारा ।

श्वेतभण्टिका । स्त्री । शुक्लवार्त्ताकी । वै.निघ ।

श्वेतभण्डा । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । शादा अपराजिता । र.मा. ।

श्वेतमञ्जरी । स्त्री । तुलसीवृत्ते । वै निघ ।

श्वेतमण्डलः । पु । मण्डलिसर्पविशेषे । सु. कल्प.४अ. ।

श्वेतमन्दारः (कः) । पुं । श्वेतार्कवृत्ते । শ্বেত আকন্দ গাছ । वम्. श्वेतमदार । क बिलियमन्दारक । गुणा —कटुष्ण तिक्तः मलशोधनः मूत्रकृच्छ्रमिघ्नय । रा.नि.व १० ।

श्वेतमरिचम् । क्ली । Seeds of Hyperanthera moringa शोभाञ्जनवीजे । म शिनाव वीय । र.मा । म पांडरे मिरिये । कं बिलियमेणसु । तें तेल्लमिरियालु । गुणा —कटूष्ण विषघ्न भूतघ्न दृष्टिरोगघ्नं युक्त्या रसायनमपि भवति । रा नि व ६ । "सैन्धव श्वेतमरिचम् ।" च.द.ज्व.चि.नस्ये । पु । श्वेतशिग्रौ । रा.नि.व.७ ।

श्वेतमूल. (ला) । पु, स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । [दा वृहती । रा.नि व.४ ।

श्वेतमह्नोटिका । स्त्री । श्वेतवृहत्याम् । शा

श्वेतमृग. । पु । मृगयमृगविशेषे । च. ।

श्वेतयूथिका । स्त्री । शुक्लयूथिकायां । शादा यूंई । वै निघ ।

श्वेतरञ्जनम् । क्ली । सीसके । शब्दकल्प ।

श्वेतरत्नम् । क्ली । स्फटिके । प मु. ।

श्वेतराजिः (जी) । स्त्री । चिचिण्डे । চিচিঙ্গা । भा पू १भ.शा.व ।

श्वेतराजिका । स्त्री । श्वेतपीतसर्षपे, राजिकायां । ब्राई । रा नि,व १६ ।

श्वेतरास्ना । स्त्री । श्वेतपुष्परास्नाविशेषे । भू [रिप्र. ।

श्वेतरो(लो)घ्रः । पु । पट्टिकारोघ्रे । शुक्र लोध । वै.निघ १म.ज्व.चि । रा.नि व ६ ।

श्वेतरोहितः । पु । शुक्लपुष्परोहितकवृक्षे । शादा रोडा, नयना । गुणा —कटु स्निग्ध. कषाय. शीतल क्रमिदोषघ्न व्रणघ्न सीहरक्तनेत्ररोगघ्न । रा नि.व.८ ।

श्वेतलक्ष्मणा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्यां । शादा कण्टिकारी । वै निघ ।

श्वेतवचा । स्त्री । शुक्लवचायाम् । शादा वच । प मु । म पाडरे वेखण्डा । क बिलियवजे । गुणाः व्रण्या मतिमेधायु कफघ्नी भूतवातक्रमिघ्नी दीपनी च । अतिविषायाम् । आतइच । रा.नि व ६ ।

श्वेतवर्णकम् । क्ली । श्वेतरक्तचन्दने । वै निघ. ।

श्वेतवर्णा । स्त्री । वराटकभेदे । शादावर्ण कड़िविशेष । रा नि.व.१३ । श्वेतपुष्पपाटलवृक्षे । श्वेत पारुल गाछ । वै निघ । [१२ ।

श्वेतवर्वरकम् । क्ली । वर्वरचन्दने । रा नि.व

श्वेतवर्वरिका । स्त्री । शुभ्रतुलस्याम् । श्वेत तुलसी । रा नि,व १० । रावणकृतसप्तसप्तके ।

श्वेतवल्कलः । पु । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ । जटा. ।

श्वेतवल्ली । स्त्री । शुक्लवालुके । वै.निघ ।

श्वेतवारिजम् । क्ली । श्वेतपद्मे । रा नि व १० । [रा नि व.४ ।

श्वेतवार्त्ताकिनी (की) । स्त्री । श्वेतवृहत्यां ।

श्वेतवाह. (नः) । पु । अर्ज्जुनवृक्षे । अर्ज्जुन गाछ । "श्वेतवाह प्रकीर्य ।" वा.सू १५ अ वस नादि । [दीपतायां । वै निघ. ।

श्वेतविट्कता । स्त्री । कफाधिकाजन्यशुक्लपु

श्वेतवीरः । पु । श्वेतकुलचे । श्वेत कुरति कल म । रा.नि व १६ । [शादा बोना । प सु ।

श्वेतवुह्ना । स्त्री । स्वनामख्यातलताविशेषे ।

श्वेतवृन्ताकः । पु । शुक्लवार्त्ताकौ । वै निघ ।

श्वेतवृहती । स्त्री । शुक्लवर्णक्षुद्रवृहत्यां । शादा वृहती । क विलियगुल्ल । वम् पाडरी डोरली । गुणा वातश्लेष्मघ्नी कच्या चक्षुष्यागम नानाविध वजाण्डा । रा नि व ४ । [स ।

श्वेतवृचः । पु । वरुणवृक्षे । वरुण गाछ । म.

श्वेतवेतसः पु । जलवेतसे । वै निघ ।

श्वेतशरपुङ्खा । स्त्री । शुक्लपुष्पशरपुङ्खायां । शरपुङ्खा । हि श्वेतशरफोंका । गुणा —कटुष्णा वातरोगक्रमिघ्नी च । रा नि व ४ ।

श्वेतशा(सा)रिवा । स्त्री । शारिवाभेदे । अनन्तमूल । सा च दुग्धगर्भा व्रतति । भा.पू १ भ । गुणौ कृष्णशारिवासदृशौ । गुणा —"श्वेता तु शारिवा शीता मधुरा शुक्रला गुरु । स्निग्धा तिक्ता सुगन्धिश्च कुष्ठकण्डूज्वरापहा । देहदौर्गन्ध्याग्निमान्द्यश्वासकासामदोषहा । आमत्रिदोषविषहृत् रक्तकफप्रदरापहा । कफातिसारवडदाहरक्तपित्तहरा परा ॥" वै निघ. । See अनन्ता ।

श्वेतशाल्मलिः । पु । (Eriodendron anfractuosum.) White cotton tree. शुक्लपुष्पकियकवृक्षे । श्वेत शिमुल गाछ । हि सेमिवल हतियान । ता. इलवम् । Watts

श्वेतशिंशपा । स्त्री । श्वेतपत्रशिंशपावृक्षे । शादा शिश गाछ । मं वम् पांढ़रा शिंशपा, शिसव । क बिलिय इवीडु । गुणा. —तिक्ता शीतला पित्तदाहहरी च । रा नि व ८ ।

श्वेतशिग्रुः पु । श्वेतपत्रपुष्पशिग्रुवृक्षे । श्वेत सजिना गाछ । मं वम् पांढ़रा सेगवा । क विलियनुग्गि । गुणा —कटु तीक्ष्ण शोफानिलघ्न चक्ष्व्यग्राहर रुच्य दीपन मुखजाड्यहरच । रा नि व.७ ।

श्वेतशिम्ब्या(म्बिः,म्बी)कः । स्त्री, पुं । राजशिम्ब्याम् । श्वेत शिम् । रत्ना. । भा पू १ भ.धा व । See निष्पाव ।

श्वेतशिला । स्त्री । श्वेतपाषाणभेदे । श्वेत पाथरकुचा । गुणा —स्निग्धा स्वादु पित्तकफघ्नी मूत्ररोधाश्मरीगुल्मचयपित्तघ्नी च । रा.नि,व ८ ।

श्वेतशृङ्गः । पु । यवे । जटा ।

श्वेतशूकः । पु । यवे । रा नि.व २२ ।

श्वेतशूरणः । पु । वनशूरणनामकन्दशाके । बुनो ओल । म वम् पाडरा शूरण । क विलिय शूरण । गुणाः —रुच्य, कटूष्ण क्रिमिघ्न गुल्मशूल घ्न अरोचकघ्न । रा.नि व.७ । [चि । सग्रह. ।

श्वेतशेफालिका । स्त्री । शुक्लशेफालिकायां

श्वेतश्रेष्ठः । पु । चन्दनवृक्षे । वै.निघ. ।

श्वेतसर्जः । पु । श्वेतधूनके । श्वेत धूना । स ग्रह । [प सु. ।

श्वेतसर्षपः । पु । शुक्लसर्षपे । श्वेत शरिषा ।

श्वेतसारः । पु । खदिरे । रा नि.व.८ ।

श्वेतसिंही । स्त्री । श्वेतवृहत्याम् । रा.नि.व.४।

श्वेतसुरसा । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । श्वम । श्वेतपुष्पतुलसीवृक्षे । श्वेत तुलसी गाछ । सु सू सुरसादि । "सुरसा श्वेतसुरसा ।" श्वेतशेफालिकायाम् । च.सू.शिरोविरेचने । [अ. ।

श्वेतसुरा । स्त्री । सुराभेदे । श्वेतो मद । रा

श्वेत(ता)स्यन्दा । स्त्री । श्वेतापराजितायां । रा नि.व.३ । [४अ ।

श्वेतहनु । पु । राजिमत्सर्पविशेषे । सु.कल्प.

श्वेतह्रदः । पु । महाशालवृक्षे । वै.निघ. ।

श्वेता । स्त्री । शरीरे सप्तमकवतीयत्वचि । सा व्रीहिद्विदशभागप्रमाणा चर्मदलाजगल्लीमशकाधिष्ठाना । सु शा ४अ. । शर्करायाम् । चिनि । रा.नि.व.१४ । स्फटिकारिकायां । फटकिरि । भा. । दर्व्वी । बाथ् मल्लवृक्षाम् । मिछरि । रा.नि व.१२ । श्वेतवचायाम् । श्वेत वच । सु.सू. ३८अ. । श्वेतकाञ्चने इति डल्हा , वै.निघ उत्मा. चि । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा नि.व ८ । लताशिरीषे । चतिविषायां । काकटेठ । प.सू. । काष्ठपाटलायाम् । कौटाशिरीष । र.मा. । वराटिकायां । कड़ि । मे. । गाम्भारीवृक्षे । गामार गाछ । रा. नि.व.८ । अपराजितायाम् । भा म.४म सु.चौ. चि. । श्वेतवृहत्यां । श्वेतकण्टकार्यां । पाषाणभेदे । रा नि.व.४१ । श्वेतापराजितायां । श्वेता पराजिता । रा.नि.व.३ । च.द.उन्मा चि. । सुरामेदे । माकडशाविशेष । शर्कराजातसुरायां । सा श्वेतपुनर्नवादिशालिपिष्टकप्रभवा । भा. । गुणाः—"कासार्शोग्रहणीश्वासप्रतिश्यायविनाशिनी । श्वेता मूत्रकफस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा ॥" सु.सू.४६ अ । वंशरोचनायां । रा.नि व ६ । शुक्लविवृतायां । श्वेत तेउडी । शुक्लगुञ्जायां । शादा कुँच । श्वेतसारिवायां । अनन्तमूल । वै.निघ. ।

श्वेताञ्जनम् । क्ली । शुक्लाञ्जने । शादा आँजन, शादा सुर्मा । इद सौवीरगुणम् । वै.निघ. ।

श्वेताढकी स्त्री । श्वेतपुष्पाढकाम् । शादा अड्हर । गुण — दीपदा । रा.नि व.१६ ।

श्वेतात्रिवृत् । स्त्री । शुक्लमूलत्रिवृति । श्वेत तेउड़ी । भा. । [या । वा.उ.५अ. ।

श्वेताद्रिकर्णिका । स्त्री । शुक्लगिरिकर्णिका

श्वेतापराजिता । स्त्री । शुक्लपुष्पापराजितायाम् । शादा अपराजिता । म वम्. पाडरी सुपली । क विलिय गिरिकर्णिके । गुणा —हिमा तिक्ता पित्तोपद्रवहरी चक्षुष्या विषघ्नी च । रा. नि.व.३ । [पराजिता । वै.निघ. ।

श्वेताभद्रा । स्त्री । श्वेतगोकर्णी । शादा ग-

श्वेताभ्रम् । क्ली । श्वेतवर्णाभ्रे । शादा अभ्र । रा नि व १३ । See अभ्रम् ।

श्वेताम्लि. (का) । स्त्री । पौठौडीति प्रसिद्धवृक्षविशेषे, अम्लिकायां । म पौठौडी । क विलिय हुलि । गुणा —रुच्या मधुरा पित्तघ्नी बलदा च । रा नि व.४ ।

श्वेतायुग्मम् । क्ली । अपराजिताद्वये । एका किञ्चिद्दिसमा, अन्या महाश्वेता पालिन्दीधश्च च । "श्वेतायुग्मं तापसानाञ्च वृक्ष ।" वा.सू १५ अ अरुण ।

श्वेतारिरसः । पु । चित्रकर्मे रस । पाठ —"शुद्धसूत सम गन्धं त्रिफला भृङ्गराकुची । भल्लातको त्रिवृ लघ्वी निम्बबीजं सम समं । मर्दयेद्दृढद्रावे शीघ्रं पिष्टं पुन पुन । इत्थं कुर्यात्तिसमाह रस श्वेतारिको भवेत् ।" भत्. वृतमधुनी । रस चि. । [न्ति । See शुक्लार्क ।

श्वेतार्कः । पु । शुक्लपुष्पार्कवृक्षे । श्वेत आक-

श्वेतालु । पु । शुक्लवर्णालुके, महिषकन्दे । गु

था —कटु उष्णा कफवातघ्न मुखजाड्यहर रु च्यश्च । रा नि व.७ ।

[नि व ४ ।

श्वेताम्ब(व)रः । पु । सुनिषण्णकशाके । रा.

श्वेतावलोकन । पु । कफजरोगविशेषे । निदा. ।

श्वेताश्व. । पु । कैटर्य्ये । ঘোড়া‌নিম । प मु ।

श्वेताह्वा । स्त्री । शुक्लगोकर्ण्याम् । वै निघ । सितपाटलायां । শ্বেত পারুল । रा नि व १० ।

श्वेताच । पु । सोमलताभेदे । सु चि.२९अ । See सोम ।

श्वेताक्षुद्रा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै निघ ।

श्वेतेक्षु । पु । श्वेतवर्णेक्षौ । শাদা আখ । वम् पाण्डरा ऊस । क बिलिय कब्बु । गुणा —कठिन रुच्य गुरु कफमूत्रकृत् दीपन पित्तदाहघ्न वि पाके च कोष्ण । रा नि व १४ । वातपित्तशमन श्च्य अन्तर्विदाही कफकृत् सितेक्षु । भवि।० अ ।

श्वेतैरण्डः । पु । शुक्लैरण्डवृक्षे । শাদা রেড়ি । हिं सफेद एरण्ड । मं पांडरे एरण्डु । गुणा — "कटुक श्वेतएरण्डस्तीक्ष्णोष्णो गुरु स्मृत । म धुरस्तिक्तको रुच्यो गुरु स्वादु सर स्मृत । वा तोदावर्त्तकफहृज्ज्वरकासोदरापहः । शोथशूलक टीवस्तिशिरोरुङ्नाशन स्मृत । श्वासानाहकुष्ठवर्ध्म गुल्मशोषामपित्तहा । प्रमेहोभवातरक्तमेदाग्निवर्द्धन मगुत् ॥" वै निघ ।

[४अ ।

श्वेतोदरः । पु । दर्व्वीकरसर्पविशेषे । सु कल्प.

श्वैत्रम् । क्ली । श्वित्ररोगे । धवल । भ टी ।

ष

षटि । स्त्री । शय्याम् । শটী । वा चि ६अ ।

षट्कम् (कटु) । क्ली । त्रिकटुचव्यचित्रकपि प्पलीमूलषु । वै निघ २भ वा व्या मत्यहीला चि. ।

षटकनिघण्टु. । पु । वैद्यकनिघण्टुभेदे ।

षट्कोणम् । क्ली । हीरके । वै निघ ।

षट्चरणः (पद) । पु । भ्रमरे । हन्त्रा । यू कायां । रा नि व १९ ।

[यी वा व्या चि ।

षट्चरणयोग॰ । पु । षडचरणयोगे । सि

षटपदघाती (इन्) । पु । स्वर्णचम्पके । वै निघ ।

षट्पददल (प्रिय) । पु । सरपुन्नागे । পুনাঙ্ গাছ । वै निघ । नागकसरपुष्पवृक्ष । स्त्री मा । स्त्री (या) । वनमल्लिकायां । वै निघ ।

षटपदमोदिनी । स्त्री । वर्ब्बूरवृक्षे । বাবলা গাছ । वै निघ. ।

षट्प(पा)दा (दी) । स्त्री । कीटभेदे । গঙ্গা ফড়িং । हे च । "आपाण्डुवर्णा कपिला ह रिता च प्रजायते । महोदरा च षटपादी सूक्ष्मव क्रोणमाहिका । षट्पदी नाम ॥" ज द ।

षट्पदातिथि. । पु । आम्रवृक्षे । चिका । स्वर्णचम्पके । वै निघ ।

[छ । वै निघ ।

षट्पदाधार । पु । कदम्बवृक्षे । কদম গা

षट्पदानन्दवर्द्धनः । पु । देववर्ब्बूरके । वै. निघ । किङ्किरातवृक्षे । অশোক গাছ । रा. नि व १० ।

[বেনমল্লিকা । मा ।

षट्पदानन्दा । स्त्री । वार्षिकीमल्लिकायाम् ।

षट्पदालय । पु । सुरपुन्नागवृक्षे । वै निघ ।

षटपदीभक्ष. । पु । गङ्गापतङ्गभक्षणजन्याय रोगे । लक्षण यथा—"वासमध्यगत याहा ये॰भ क्षन्ति सुदारुणम् । तेषां शोथश्च मूर्च्छा च भ्रम श्वासश्च जायते ॥" ज द ।

षट्भद्रिका । स्त्री । बालरोगे औषधम् । पा रदौषधमाक्षिकाभ्रकणामहोविडङ्गारकाणां चू र्णे । वा. ।

षटलवणम् । क्ली । षड्लवणोपेते पक्वलवणे । "काचसैन्धवसामुद्रविड्सौवर्चले समे । स्यात् प क्वलवणं तच्च भस्मीपित पचाह्वयम् ।" रा नि व २१ ।

[निघ ।

षट्लोहसम्भवम् । क्ली । शिलाजतुनि । वै

षड्गः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प ४ ।

षड्ङ्गः । पुं । गोक्षुरक्षुपे । গোক্ষুরী । वै.निघ.।

षडङ्गघृतम् । क्ली । अतिसारे घृतम् । पाठः —"वत्सकस्य च बीजानि दार्व्यास्त्वच उत्तमाः। पिप्पली शृङ्गवेरञ्च लाक्षा कटुकरोहिणी। षडभि रेभिर्घृतं सिद्धं पेयं मण्डावतारितम् ॥" च.द.। इदं चतुर्गुणजलैः पाच्यम् ।

षड्ङ्गयूषः । पुं । षडङ्गपानीये । तत्र मुस्तप र्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः समभागैः प्र. २तो. वारि ४ श. शे. २ श.। মুতা, ক্ষেৎপাপড়া, বেণার মূল, রক্তচন্দন, বালা, শুঁট বা হরী- তকী । भैष. ।

षडूषणम् । क्ली । समरिचपञ्चकोले । "पञ्च कोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम् ।" च.द । गु णाः —पञ्चकोलसम वदगुणं विशेषतः । भा.पू. १भ. ।

षड्ग्रन्थः । पुं । करञ्जभेदे । काँटाकरञ्ज । भम । स्त्री (न्था) । महाकरञ्जभेदे । डहरकरञ्ज । रा. नि.व.८ । शुक्लवचायां । वच्यां । शठी । रा.नि.व. ६ । वचायाम् । वच । भा. । "ब्राह्मीकुष्ठाब्दषड्ग्र न्था ।" भा.म.१भ. । वै.निघ.२भ षड्ग्रन्थेति.चन्द नाद्यघृते । पिप्पलीमूले । वै.निघ.२भ ज्व.चि.दश- मूलकषाये ।

षड्ग्रन्थिः । पुं, स्त्री । पिप्पलीमूले । वि.क्र क. । वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि । (न्थी) वचायां । श र. । [भम ।

षड्ग्रन्थिका । स्त्री । आम्रहरिद्रायाम् । शटी ।

षड्धरणः । पुं । वातव्याधौ योगविशेषे । "चित्रकेन्द्रयवापाठाकटुकातिविषाभयाः । वात- व्याधिप्रशमनो योगः षड्धरणः स्मृतः ॥" सु.चि. ४भ. । पलद्वयमात्रोऽयं योगः पञ्चगुञ्जामात्रेण भ- क्षणीयः ।

षड्भुजा (रेखा) । स्त्री । खर्मुज इति ख्या- ते फलशाके । খর্মুজা । फलगुणाः—तिक्तं बाल्ये तदनु मधुरं किञ्चिदम्लं पाके नितरां पित्त वद्धनसमं तर्पणं पुष्टिदायि । इयं दाहशमनि- श्रमन मूत्रवृद्धिं विधत्ते पित्तोन्मादापहरकफदं षड्भुजं वीर्यकारि ॥" रा.नि.व.७ ।

षड्रसः । पुं । मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायेषु ॥ रा नि व.२० । गुणाः खस्वपर्य्याये द्रष्टव्याः ।

षड्रसनिघण्टुः । पुं । वैद्यकग्रन्थविशेषे ।

षड्विन्दुतैलम । क्ली । शिरःपीडायां तैलम् । तिलतैलं ४ श. छागदुग्धं ४ श. भृङ्गराजरस. १६ श. । कल्कार्थे— एरण्डमूलं तगरपादुका शुलफा जीवन्ती रास्ना सैन्धवं गुडत्वक् विडङ्ग यष्टिमधु शुण्ठी प्र. ६ तो. २ मा २ र. । भैष. ।

षण्डः (कः) । पुं । क्लीवरोगविशेषे । लक्षणम् —"योनौ वातोपतप्तायां स्त्री गर्भे बीजदोषतः । शुक्रेषिण्यसती च स्यात् षण्डसंज्ञस्तुपक्रमा ॥" वा.उ.३३भ. । नपुंसके । षण्डो द्विविधः—सरेता अरेताश्च । तयोः सरेतोलक्षणं –"यो भार्य्याया- मृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते । ततः स्त्रीचेष्टिताका- रो जायते षण्डसंज्ञितः ॥"

षण्डालः (ला, ली) । पुं स्त्री । तैलमान- भेदे । छटाक् । स्त्री । सारस्यां । कामुका । त्रि- का. ।

षण्ढः । पुं । नपुंसके । हे.च. ।

षण्मुखा । स्त्री। खर्मूज इति ख्याते फलशाके । খর্মুজা । वै निघ. ।

षष्टिः (कः) । पुं, स्त्री । षष्टिदिनपक्वशालि- धान्यविशेषे । ষেটে ধান । तस्य लक्षणं—"गर्भ- स्था एव ये पाकं यान्ति ते षष्टिका मताः ।" स द्विधा गौरनीलभेदात् । गुणाः—"गौरो नीलः षष्टिकोऽयं द्विधा स्यादाद्यो रुच्यः शीतलो दीप्र कारो । बल्यः पथ्यो दीपनो वीर्य्यवृद्धिं दत्ते चा- न्यात् किञ्चिदूनो द्वितीयः ॥" षष्टिशालिर्मागधदेशे प्रसिद्धः । रा.नि.व.१६ । च.सू.४भ. । पुनः तद्भे- दाः—"षष्टिकः शतपुष्प प्रमोदकसुकुन्दकौ । महाषष्टिक इत्याद्याः षष्टिकाः समुदाहृताः ॥" भा. । षष्टिककङ्गुकसुकुन्दकपीतकप्रमोदककाक- लकासनपुष्पमहाषष्टिकचूर्णककुरवककेदारकप्रभ- तयः षष्टिकाः । सु सू.४६भ. । गुणाः—"षष्टिका मधुराः शीता लघवो बद्धवर्चसः । वातपित्तप्रशम- नाः शालिभिः सदृशा गुणैः ॥" भा.पू.१भ.धा. व । शीतो गुरुस्त्रिदोषघ्नः मधुरश्च । अत्रि.१५ भ. । वैधिकषाटिक, धिसलक । दास.१प. । वि- शेषाः पर्य्याये द्रष्टव्याः ।

षष्टिकान्नम् । क्ली । षष्टिकभक्ते । गुणा'— "षष्टिकान्नञ्च शालीमामादनं दीपनं मतं । बल्यं नेत्रं पाचनञ्च त्रिदोषशमनं मतम् । क्षयरोग विषञ्चैव नाशयेदिति कीर्त्तितम् ॥" वै.निघ. ।

षष्टिजः । पु । षष्टिकशाली । रा.नि.व.१६ ।

षष्टिवासरजः । पु । षष्टिकशालिधान्ये । रा. नि.व.१६ ।

षष्टिशालिः (हायनः) । पुं । षष्टिकशाली । छोट धान । रा.नि.व.१६ ।

षष्ठालुकालकम् । क्ली । हानरधानरमुके । त्रिका. ।

षाड्व. । पुं । रसे । रागे । त्रिका. । मधुराम्ल संयोगविशेषे । च.द.छर्दि.चि । See खाडव' ।

षाण्ड्यम् । क्ली । षण्डतायां । लिङ्गानुत्थाने । च.द.ध्वज.चि. ।

षोडशिका (शी) । स्त्री । पलपरिमाणे । ८ तो. । च.कल्प १२अ. । तोलकद्वयमाने । प. प्र.१ख. । [(फला । मा.नि. ।

ष्ठी(ष्टे)वनम् । क्ली । मुखिनीहिरणे । छेप

स

संज्ञम् । क्ली । पीतकाष्ठे, कालुकादिसमपीत काष्ठे । श.च. । त्रि । सङ्कुचितजानौ । अ.टी.भ. । स्त्री (ज्ञा) । चैतन्ये । नाम्नि । अ टी भ. ।

संयः । पुं । अस्थिकङ्काले । अस्थिपञ्जरे । श च. ।

संयमः । पुं । भये । भा म.४अ.नै.री.चि ।

संयमनम् । क्ली । निरोधे । मे. ।

संय(या)वः । पुं । घृतक्षीरादिपक्वगोधूमे । पेराकीति लोके । स च मधुमलक मधुनीपलि मः । भा.म.४अ.शि.री.चि । "मधुमलकसयाव घृतपूपी विशेषत । समितामम्बुदुर्मेन खण्डेलाम-रिचार्द्रकै । घृतपक्वं चिपेत् खण्डे संयावो हृष्यो गुरु ॥" राज.३प. । कर्षिकायां । लताकरञ्जे । वै.निघ. ।

संयुक्ता । स्त्री । आवर्त्तकीलतायां । रा.नि.व.३ ।

संयोगः । पु । द्वयोर्बहूनां वा द्रव्याणां संहतौ । च.वि.१अ. ।

संयोगविरुद्धः । त्रि । संयोगेन विपरीतफल कारके पयोमाषादौ । तच्च नानारोगहेतुः यथा —"राजाश्ववीसर्पदकोदराणां विस्फोटकोन्मादभगन्दराणां । मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणा पाण्ड्वामयस्यामविषस्य चैव । किलासकुष्ठग्रहणीगदानां शोथाम्लपित्तज्वरपीनसानां । सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्न प्रवदन्ति हेतुम् ॥"

रव्धः । त्रि । विशालमूले । सु चि. १अ. ।

संरम्भः । पु । शोथे । भा म.४अ.नै.री चि. । आयतौ । क्रोधे । आटोपे । त्रिका. ।

संरम्भी (म्भिन्) । त्रि । आयते । सु नि.४अ. ।

संलपनम् । क्ली । प्रलापे । सु.सू ३५अ. ।

संलयः । पु । निद्रायाम् । हे च. ।

संवरः । पुं । सम्बरे । मत्स्यभेदे । हरिणभेदे । शम्बर मृग । क्ली । जले । शब्दकल्प' ।

संवरणः । पुं । नपुंसकताया । भंगी गांछ । वै निघ । [व.११ । मुलके । च.चि ३अ. ।

संवर्त्तः (कः) । पुं । विभीतकवृक्षे । रा.नि.

संवर्त्तिः (का) । स्त्री । पद्मस्य केशरसमीप स्थदले । पद्मेर कचि पापड़ि । "संवर्तिका नवदलम् ।" अम. । भा. । [हे च. । व्याक. ।

संवर्द्धकः (नः) । त्रि । वृद्धिकारके । दीपने ।

संवहनम् । क्ली । शरीरमर्दने । वा.चि.७अ ।

संवाटिका । स्त्री । शृङ्गाटके । पानिफल । जटा. । [त्रिका. ।

संवाहः (कः) । पु । शरीरमार्जके । जटा. ।

संवाहनम् । क्ली । अङ्गमार्जने, अङ्गमर्दने । गा टेपा । मे. । वा.चि ८अ. । गुणा'—"संवाहनं मांसरक्तत्वकप्रसादकरं सुखम् । प्रीतिनिद्राकर वृष्यं कफवातश्रमापहम् ॥" सु.चि.२४अ. । भारादिवहने । मे. ।

संवाहिका । स्त्री । पिपीलिकाविशेषे । सु कल्प,८ष । [पिल । वै निघ ।
सवितिकाफलम् । क्ली । सेवफले । ८८७
सवित्ति. । स्त्री । चेतनायाम् । अ र. ।
सविषा । स्त्री । अतिविषायाम् । अ च. ।
संवीत. । पु । श्वेतकिण्वियाम् । वै निघ ।
सहृत. । पु । अम्लवेतसे । वै निघ. ।
सहृतकोष्ठः । त्रि । मृदुकोष्ठे । च सि २ष. ।
सवेदनः । पु । हिक्किकायाम् । ८ईछेडा । वै निघ ।
सवेश. । पु । निद्रायाम् । अम । [च ।
सवेशकः । त्रि । शयनादिकारके । च.सू.१५
सवेशनम् । क्ली । अनियतशयनस्थाने । च.सू १५ष । सुरते । हे च. ।
सव्यूढ । त्रि । दृष्टे । वा छ २१ष ।
सव्यूहिमः । त्रि । पारदस्यादिद्रव्यप्रवेशेन श्रांहत । सु ए ११ष ।

सशमनम् । क्ली । सम्यक् शमयतीति सशमनम् । आकाशगुणभूयिष्ठद्रव्ये । यद्दुष्टदोषस्य संशमनिर्हरणपूर्वकं शामितकरोति, अदुष्टस्तत्तदोदीरयेत् च । व्याधिसशमन सशुतस्याधि शमनम् । च मध्यमव्याधिरुदीरयेत् । तदुक्तम् —"न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि । समीकरोति च कुद्धान् तत्संशमनमुच्यते ।" क. । तद्गण यथा— भद्रदारुकुष्ठहरिद्रावरुणमेषशृङ्गीबलातिबलार्तगल कच्छुरासल्लकीकुबेराक्षीवीरतरुसहचरग्निमन्थवत्सा दन्येरण्डाश्मभेदकालर्ककशतावरीपुनर्नवावसुक शिरकाञ्चनकभार्ङ्गीकार्पासीवृश्चिकालीपत्तूरबदरयवकोलकुलत्थप्रभृतीनि । सु ए १८ष ।
सशय. । पु । उभयवैतुदर्शने । यथा—तलहृदयाभिघात प्राणहर पाणिपादच्छेदनमप्राणहरमिति । सु ए ५ष । भ्रान्तिज्ञानविशेषे । यथा—किमयमपुरुष स्थाणुरिति । च वि ८ष ।
संशयसमहेतुः । पु । संशयच्छेदनकारी । च वि ८ष ।
सशोधनम् । क्ली । यत् शरीरे दोषं बलात्

शोधयति सशोधनवर्ग —मदनकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकृतवेधनसर्षपविडङ्गपिप्पलीकरञ्जप्रपुन्नाडकोविदार कर्बुदारारिष्टाश्वगन्धाविदुल बन्धुजीवकश्वेताशणपुष्पीविम्बीवचामर्गिर्वाणीचित्राश्चेलूइंभागहराणि । तत्र कोविदारपुन्नागा फलानि कोविदारादीनाच मूलानि ग्राह्याणि । सु म ३८ ष ।
सशोषी (इन्) । पु । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षण—"भेदकवपुरतिभेदकलोचनयुगलो मलोत्सर्गात् । सशोषिणि सितपिडकामण्डलयुक्तो ज्वरे नरो भवति ॥" भा म १अ. ।
सश्यानः । त्रि । शीतेन कुञ्चिते । व्याक. ।
ससर्ग. । पु । सङ्गे । सन्निपाते । मा नि. ।
ससर्गजः । त्रि । सान्निपातिके । भा ज्व नि ।
ससर्जनम् । क्ली । सशोधने । विरेकादि द्वारा शोधन । र मा. । च.वि १ष । विरेकाद-नन्तरं पेयादिकर्म । वा चि ३ष. ।
संसारः । पु । विट्खदिरे । रा नि व ८ ।
ससारमार्गः । पु । भगे । विका. ।
संस्कार. । पु । गुणान्तराधाने । तत्गुणाश्च तोयाग्निसन्निकर्षशौचमन्थनदेशकालादिभि क्रियाप्रकर्षभावनादिभियाधीयन्ते । च वि.१ष. ।
संस्कारवाह. । पु । गर्भवायुविकारजातविकारजनपुरुषभेदे । यथा—"शुक्राशयद्वारविघट्टने न संस्कारवाह हि करोति वायु ।" च शा.२ष. ।
संस्काल. । पु । मेषे । विका. ।
संस्था (नम्) । स्त्री,क्ली । मूर्त्तीभूतपूर्वरूपे । "अव्यक्त व्यक्त लिङ्गम् ।" मा नि पञ्चनिदाने । आकृती । च द.८ष ।
संस्पर्श. । पु । समाकर्षणे, मा नि, । स्त्री (क्ली) । कर्णभागरसद्रव्ये । अम. ।
संस्वेद. । पु । वारिघर्षे । [वै निघ. ।
संहतपर्णिका । स्त्री । शतपुष्पायां । दुन्दु ।
संहननम् । क्ली । शरीरे । रा नि व १८ ।
संहर्षा । स्त्री । द्रवन्त्याम् । धन्वन्तरिकोष । च.वि ८ष. ।

संहितपुष्पिका । स्त्री । मिश्रेयाक्षुपे । मउरि गाछ । रा.नि.व.४ । [शब्दकल्प: ।

सकट: । पुं । शाखोटवृक्षे । श्याओड़ा गाछ ।

सकण्टक: । पुं । शैवाले । श.च. । पूतिक वृक्षे । र.मा. । [१६च. ।

सकण्डूक: । पुं । कर्णपालीगतरोगे । सु.सू.

सकलम् । क्ली । रोहिषतृणे । गन्ध तृण । अ स्थिधातौ । त्रि । सम्पूर्णे । वै निघ. ।

सकलप्रिय: । पुं । चणकवृक्षे । छोला गाछ ।

सकललक्षणम् । क्ली । शालनिर्यासे । धुना, ड्रमन । वै.निघ ।

सकुरुण्ड: । पुं । गुर्जरदेशे तन्नाम्ना प्रसिद्धे वृक्षे । साकुरुण्ड वृक्ष । वम्. शाखरंड । गुणा. —कषाय: रुचिकृद्दीपन: श्लेष्मवातघ्न: वस्त्ररञ्जन: लघुश्च । रा.नि.व.९ । [गाछ । श.र. । श.म. ।

सकुल: (**ली**'**इन्**) । पुं । शोलमत्स्ये । शल

सकुलादनी । स्त्री । महाराष्ट्रीलतायाम् । पा:- न शिउली । रा.नि व.४ । कटुकायां । कटुकी । श.द. । [टी. ।

सकृत् । पुं । काके । वै.निघ. । विष्ठायां । अ

सकृत्प्रज: (**जा**) । पुं, स्त्री । काके । अम । वृश्चिके । स्त्री । काकवन्ध्यायाम् । सिंह्याम् । रा. नि.व २२ । [रा.नि.व.११ ।

सकृत्फला । स्त्री । कदल्याम् । कला गाछ ।

सकृद्गर्भ: । पुं । अश्वतरे । खच्चर । रा.नि. व.१९ । [व.८ ।

सकृद्वीर: (**र्थि:**) । पुं । एकवीरवृक्षे । रा.नि.

सक्तु: (**क:**) । पुं । यवतण्डुलादिचूर्णे । छातु इति लोके । "यवतण्डुललाजादिचूर्णे सक्तु: प्रकीर्तित: ।" प.सु. । तन्नामकविषे । छातारविष । हे.च. ।

सक्तुपिण्डी । स्त्री । सक्तुकृतपिण्डाकारभक्ष्यद्रव्ये । छातुर लाडु । See सक्तुपिण्ड । [श.र. ।

सक्तुफला (**ली**) । स्त्री । शमीवृक्षे । अम ।

सक्थि । क्ली । ऊरुदेशे । ऊरु. रा.नि.व.१८ ।

सक्थिमर्म्म । क्ली । ऊरुमर्मणि । तत्र स्था नानि एकादश यथा—क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाण्युर्वीलोहिताक्षाणि विटप चेति । सु.शा.६ अ ।

सख्यम् । क्ली । पत्रे । भैष ज.पि.चि. ।

सगन्धा । स्त्री । सुगन्धशाल्यौ । रा.नि व.१६ ।

सग्धि: । स्त्री । सहभोजने । अम. । [विश्व: ।

सङ्कटाक्ष: । पुं । धववृक्षे । धाओरा गाछ ।

सङ्कटी । स्त्री । उपोदिकायाम् । पूँई । वै. निघ. ।

सङ्कर: । पुं । सन्निपाते । वै निघ. ।

सङ्काशिग्रह: । पुं । बालस्य दुष्टग्रहभेदे । अ स्य सहसा क्रुद्ध: स्वगात्रं खादति । अ द.५७अ.।

सङ्कोचम् । क्ली । कुङ्कुमे । पुं । आकुञ्चने । द्रव्ये । मत्स्यभेदे । शाँकोच माछ । मे.। [र.मा.।

सङ्कोच(चि)नी । स्त्री । लज्जालुकायाम् ।

सङ्कोचपिशुनम् । क्ली । कुङ्कुमे । भा ।

सङ्क्रामकरोग: । पुं । संसर्गजरोगे । छोंयाचे रोग । लक्षणं—"प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान् निश्वासात् सहभोजनात् । सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् । कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च । औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् ॥" मा.नि. ।

सङ्क्लिन्न: । त्रि । पूतिनि । पचा । सु नि.१४. ।

सङ्क्लेद: । पुं । आर्द्रतायां । व्याक. ।

सङ्घपुष्पी । स्त्री । धातकीवृक्षे । सं. ।

सङ्घिनी स्त्री । चौरपुष्पां । च.सू.४अ. ।

सङ्ख्या । स्त्री । गणनायाम् । येन विशिष्टैव संमातिर्भेदवती क्रियते । यथा—अष्टौ ज्वरा इति । मा पथ नि. । [नाम टीकायाम् ।

सङ्ख्यानिदानटीका । स्त्री । संख्यानिदा-

सङ्ग: । पुं । आसक्तौ । निरोधे । निदा. ।

सङ्गर: । पुं । विषे । मे. । क्ली । शमीफले । मे. । [च. ।

सङ्गहण: । त्रि । भिन्नमलसंस्थापके । च.सू.४

सङ्ग्रहणी । स्त्री । संग्रहग्रहण्याम् । निदा. । See ग्रहणी ।

सग्राहक: । त्रि । अनिलगुणभूयिष्ठद्रव्ये । अनिलस्य शोषणात्मकत्वात् । सु सू.४१अ. ।

सग्राही (इन्) । पु । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । रा नि.व ८ । त्रि । धारके । रुग्राहके ।

सग्रचारी (इन्) । पु । सब्रह्मचारे । हे च. ।

सग्रपुष्पी । स्त्री । शतपुष्पायां । শুলফা । रा. नि व ४ । धातकीवृक्षे । धाइফুলের গাছ । रा नि व ६ ।

सग्रपर्णी । स्त्री अलक्तक । रा नि.व.६ ।

सग्राटिका । स्त्री । शृङ्गाटकवृक्षे । পানিফল গাছ । मे । घ्राणे । विश्व ।

सग्रात. । पु । कफे । रा.नि.व.२१ ।

सग्रातपत्रिका । स्त्री । शताह्वायाम् । শুলফা । रा.नि व.४ ।

सग्रातबलप्रवृत्त: । पु । आधिभौतिकागन्तुकरोगविशेषेषु । दुर्बलस्य बलवद्विग्रहात्तेऽपि द्विधा शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च । सु सू २४अ. ।

सग्रिम: । पु । सन्नामककर्णाकृतिविशेषे । अथ शुष्कशष्कुलिरुत्सन्नपालिरितरान्यपालिश्चेति त्रिधा असाध्यः । सु सू १६अ । [अभिधाने ।

सग्रीपरत्नावली । स्त्री । श्यामलालकृतद्रव्या

सचर: । पु । श्वेतझिण्ट्याम् । वै.निघ. ।

सचिक्कण: । त्रि । कुदर्शने । छिन्नचक्षुषि । পেঁচুটা চক্ষু । अ र ।

सचिव: । पु । कृष्णधुस्तूरे । रा.नि व.१० ।

सचिवामय: । पु । पाण्डुरोगे । विसर्पे । रा.नि.व.२० । [छान्विते ।

सचेष्ट: । पु । आम्रवृक्षे । श.मा. । त्रि । चे

सघरा । स्त्री । हरिद्रायाम् । श.च ।

सघर. । पु । शरीरे । हे.च. । [वै.निघ ।

सघलम् । क्ली । सौवर्चललवणे । সচল লবণ ।

सघलनम् । क्ली । कम्पने । शब्दकल्प ।

सघान. । पु । श्वेतपर्विणि । শিঙ্গেলপাখী । शब्दकल्प ।

सग्रारिका । स्त्री । धात्री । मे. ।

सग्रारिणी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । গোয়ালিয়া লতা । रा.नि.व.५ । रक्तलज्जालुकायां । वै निघ. । [नि व.२० । धूमे । त्रिका. ।

सग्रारी (इन्) । पुं । स्फोटके । ফোড়া । रा

सञ्चाली । स्त्री । गुञ्जायाम् । शब्दकल्प ।

सञ्चिता । स्त्री । मूषिककर्ण्याम् । মুষাকাণী । अ र. ।

सञ्ज्ञा । स्त्री । छायायाम् । अ र ।

सञ्जीवनम् । क्ली । दुग्धे । वै निघ. ।

सञ्जीवनागद । पु । सर्पदष्टे अगदविशेषे । 'लाक्षा हरेणुर्नलद प्रियङ्गु शिग्रुद्वय यष्टिक पृथ्वीकाय । चूर्णीकृतोऽय रजनीविमिश्रो वर्गो निषघो मधुसर्पिषाक्त । शृङ्गे गवा पूर्ववदापिधानस्त प्रयोज्योऽञ्जननस्यपाने । सञ्जीवनो नाम .. ॥" सु कल्प ५अ. ।

सञ्जीवनी । स्त्री । उत्कलप्रसिद्धे कदलीवृक्षे । रा नि व ५ ।

सञ्ज्वर: । पु । सन्तापे । रा.नि व २० ।

सटा । स्त्री । जटायाम् । केशरे । मे । स्त्री । जटायां । अ र. ।

सटि: । स्त्री । शट्याम् । शठी । अ.र. ।

सटि(ठि)का (टी, ठी) । स्त्री । आरण्याद्रके । বন আদা । स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । शठी । म आविहलद । क इलिमरसिव । बम्. कचौरा । कोङ्कणे प्रसिद्धा । गुणा — तिक्ता अम्लरसा लघूष्णा कथ्या ज्वरघ्नी कफकासकण्डूव्रणघ्नी च । रा नि व.६ । गन्धपलाश्याम् । भा.म १भ ज्व चि. । "कट्फलसिङ्गिका सटी ।"

सट्टकम् । क्ली । त्रिकटुदाडिमजीरकादियुक्तस्वेदधनि । अन्यत्—"शालिचूर्ण घृत तोय मिश्रित सट्टक भवेत् ।" भा ।

सण्ड: । पु । नपुंसके । अ टी । [प ।

सण्डिश: । पु । सन्दंशे । সাঁড়াশী । शब्दक-

सतत: । पु । कफे । वै.निघ ।

सतत(क)ज्वर । पु । आमाशयस्थकफकृतज्वरे । स च प्रतिदिन कालद्वयानुवर्तनात् किञ्चिन्न्यूना ।

सु नि । "अहोरात्र सततक द्वौ कालावनुवर्त्तते ।" मा नि ।

सतसा । स्त्री । नागवल्लीभेदे । पान गाछ विशेष । वम् सातसीपण । रा नि व ११ । See नागवल्ली । [शा व ।

सतिक्तका । स्त्री । चुचुशाके । भा पू १भ

सती । स्त्री । सौराष्ट्रमृदि वे च । (अभावे पद्मपटी)

सतीन (क) । पु । कलायभेदे । मटर । रा नि व १६ गुण — मलबद्धिकर सु सू ४६ च सु चि ३४ । च द तृणा चि । माषशीर्षी । माषकलाय । हरेणौ । वहर । खण्डिके । (थे शारि षटी भ ।

सतीन्न (क) । पु । वश द्वारा सतीनके । रा नि व १६ स्त्री (ला) । विष्णुक्रान्तायां । अपराजिता रा नि व ५ । कलायभेदे । (C ओडा । "सतीला निष्क्रिका त्रिपुटी श च ।

सतुषम् । क्ली । धान्य धान शब्दकल्प

सतेर । पु । तुषे उषा ।

सत्कदम्ब । पु । केलिकदम्बवृक्षे । (केलिकदम । श च । "केलिकद्म सत्कदम्ब ।"

सत्काञ्चनार । पु । रक्तकाञ्चने "सत्काञ्चनार कामालु । श च [श च ।

सत्काण्ड । पु । श्येनपक्षिणि । बाज़ पाखी ।

सचि(चि)जातकम् । क्ली व्यञ्जनभेदे । यथा—"मांस बहुघृत भृष्ट सिद्धा घोषासुना सुह । क्षीरकाद्यै समायुक्त परिशुष्क तदुच्यते । तदेव घृतकाद्य प्रदिष्टं सचिजातकम् " श च ।

सत्त्वम् । क्ली । आयुषि । धरणि । मनसि । 'सत्त्वसह्ये मनसि ।" च सू १च । बल । स्वभावे । भी । मनोविकारे । "सत्त्व मनोविकारे स्यात्तदा यथा तथा स्थिति । रा नि व २१ । प्राणिमात्रे । धम । क्रमौ । कृमि । सु चि ३च । सारे । रस । धरणि । "धातव निर्गत सार' सत्त्वमित्यभिधीयते । ' गुणभेदे । तत् त्रिविधं प्रदराजसतामस भेदेन । च शा ४च ।

सत्त्व । पु, क्ली । जन्तौ । धम ।

सत्त्वशुद्धि । स्त्री धातुसारस्य निर्मलीकरणे । रस चि ६च ।

सत्त्वावजय । त्रि । शरीरस्याहितकरभ्या दिभ्य मनोवृत्तिव्यावर्त्तकौ औषध । च सू ११च ।

सत्त्वादिस्थानम् । क्ली । हृदये च ।

सत्पत्त्रम् । क्ली ।'पद्मस्य कोमलदले । श च ।

सत्फल । पु ।'दाडिमवृक्षे । श च ।

सत्फलद । पु । बिल्ववृक्षे । रा नि व ११ ।

सत्य । पु । अश्वत्थवृक्षे । रा नि व ११ ।

सत्यकर्मा (न्) । पु । बिल्ववृक्षे । (बेल गाछ वै निघ ।

सत्यनामा (म्नी) । स्त्री । ब्राह्म्याम् । ब्रह्मी शाक वै निघ । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़िया । वै निघ ।

सत्यफल । पु । बिल्ववृक्षे । रा नि व ११ ।

सत्यवती । स्त्री । शमीवृक्षे । ब्राह्म्याम् । ब्रह्मी शाक । वै निघ ।

सत्यवाक् । पु ।'काके । विका । वै निघ ।

सत्याह्वा । स्त्री । ब्राह्म्याम् । ब्रह्मी शाक ।

सत्वक् । स्त्री । शिरायाम् । रा नि व १८ ।

सत्सार । पु । वृक्षविशेषे । सत्सार गाछ । शब्दकल्प ।

सत्सुकन्दक । पु । अष्टविधस्थावरविषान्तर्गत विषे । स च पीतवर्ण । चनि इस्थान ६५

सथुत्कारम् । क्ली । थुत्कारसहितवचने । वै च [व १८ ।

सदंशक । पु । कर्कटे । काँकड़ा । रा नि

सदंशवदन । पु । कङ्कपक्षिणि । काँक पाखी । रा नि व १९ ।

सदञ्जनम् । क्ली । पुष्पाञ्जने । श च ।

सदनम् । क्ली । अवसादे । मा नि । क्लमि । भी ।

सदाकुसुमम् । क्ली । पातकीपुष्पे । वै निघ । चि क्र क च सा चि ।

सदागति । पु । वायौ । धम । स्वर्गे । भी ।

सदागतिमत् । पु। परण्डवृक्षे । वि क क स्त्री री चि अपरावातने । [आमरुली । श च।

सदातोया । स्त्री। एलापर्णाम्। कॉटा

सदानर्त्तः । पु। खञ्जने। श च ।

सदापुर । पु। कैवर्त्तमुस्तायाम्। केओट मू ता। वै निघ ।

सदापुष्प । पु। नारिकेलवृक्षे। श मा श्वता र्के। श्वेत आकन्द। मन्दारार्के। लाल आ कन्द। रा नि व १०। See राजार्क। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। कुन्दवृक्षे। कुँद गाछ। रा नि व १०। कपिपिप्पल्याम्। लाल आपाङ। वै निघ। स्त्री (ष्पी)। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। च सू ४ अ। सु सू ४२ अ। रक्तार्के। दल्लु। च वि ८ अ। कार्पासवृक्षे। कापास गाछ। वै निघ।

सदाप्रसून । पु। रोहीतकवृक्षे। रोहा। रा नि व ८। रक्तरोहितके। वै निघ। कुन्दवृक्षे। अर्कवृक्षे। रा नि व १०।

सदाफल । पु। नारिकेलवृक्षे। भा म खा म। उडुम्बरवृक्षे। यज्ञडुमुर मे। रा नि व ११। वा सू १५ अ। न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरो मयुग्मम्" बिल्ववृक्षे। रा नि व ११। सपुष्पवा र्त्ताकी। कुशवेगुन। मः। स्त्री (ला)। चि सर्पिपुष्पवृक्षे। रा नि व १०। वार्त्ताकुविशेषे। दा का बेगुन पुलि बेगुन। गुणा —"त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी कण्डूकच्छूघ्नी च। राज।

सदाभद्रा । स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। प सु। भा म १ भ सू घा चि। [वै निघ।

सदामण्डलपत्रक । पु। श्वतपुनर्नवायाम्।

सदामासी । स्त्री। मांसरोहिणीभेदे। रा नि व १२।

सदारुह । पु। विल्ववृक्षे। वै निघ।

सदाश्रस्यन्दनम् । क्ली। निष्यन्दे। चिका।

सद्म (न्) । क्ली। जले। मे। गृहे। अम।

सद्य:प्राणकर । त्रि सद्योहतमत्स्यादिमांस नवान्नादौ। चाणक्य। See सद्योमांसम्।

सद्य:प्राणहर । त्रि। आघातमात्रमेव स्त्री ववनाशके। तद्यथा—विषदिग्धमत्स्यादिना यथाहते मन् चेव म्रियते। सु शा ६ अ। सद्योमारकद्रव्ये, शु क्रमासतरुणदध्यादौ। सु सू ४६ अ।

सद्य:प्रीणनम् । क्ली। आहारे। वैद्यकम्।

सद्य:शोथा । स्त्री। शूकशिम्ब्याम्। आल कुशी। श च।

सद्योव्रण । पु। सद्योजातक्षते। निदान— नानाधारमुखै शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितै। भव न्ति नानाकृतयो व्रणा ॥' ते च षड्विधा छिन्न भिन्न विद्ध क्षत पिच्छित घृष्टश्चेति। मा नि। अपच— सद्योव्रणा ये सहसा सम्भवन्त्य भिघाततः। अन्तैरपि तैरङ्गमुच्यते दुष्टमष्ट धा ॥ घृष्टावकृत्तविच्छिन्नप्रविलम्बितपातितः। वि द्ध भिन्न विदलितम्। तत्र घृष्ट लमीकाया। रक्तलग्नम वा युक्त सप्तेष च्छदनात् स्रवेत्। अवगाढ क्षत क्षत विच्छिन्न स्यात्तनोऽपि च। प्रविलम्ब समग्राक्षि पातित पतित तनौ। सूक्ष्मास्यशल्यविद्धन्तु विद्धं कोष्ठविवर्जित। भिन्न मन्यद्विदलित मज्जरक्तपरिप्लुते। प्रहारपीडनात् क्रमात् सहास्थ्ना पृथुता गतम्।" वा उ २६ अ।

सद्योमण्डलपत्रक । पु। श्वतपुनर्नवाया म्। वै निघ।

सद्योमांसम् । क्ली। अभिनवमांसे। टाटका मांस। गुणा —सद्योमांस नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजन। घृतमुष्णोदकञ्चैव सद्य प्राणकराणि षट् ॥" चाणक्य। [श च।

सन । पु। धवपाटलवृक्षे। घण्टापारुल।

सनपर्णी । स्त्री। अपराजितायाम्। श र।

सनाभा । स्त्री। श्वतपाटले। श्वेत पारुल। वै निघ।

सनामक । पु। शोभाञ्जनवृक्षे। श च।

सन्निग्रह । पु। द्विविधसन्धानान्यतरसन्धौ। स श्वीडकाररसन्धय इव कालवद्ध। अनिग्रहश्च अनिश्चल सर्वकारस्तव। सु टी उ ७ अ।

सन्निष्ठेवम् । क्ली। अनुकृते। अम।

सन्ततज्वर । पु। निरन्तरज्वरे। तद्यथा— "सप्ताह वा दशाह वा द्वादशाहमथापि वा। स न्तत्या यो विसर्गं स्यात् सन्तत स निगद्यते ॥" दोषधातुमलमूत्रश्चापि सन्तात्यनिरिति चरक।

सन्तर्पणम् । क्ली । "द्राक्षादाडिमखर्जूरीकदलीघृतमधुशर्करायुक्ते लाजचूर्णे । "द्राक्षादाडिमखर्जूरकदलीशर्करान्वितं । लाजाचूर्णं समध्वाज्य सन्तर्पणमुदाहृतम् ॥" रा नि व.२२ । अतिभोजने । सु मू ४४अ. । अतिहर्षी, रसादिवर्द्धकनवाद्य मद्याद्यतिसेवने । च द व्य चि. ।

सन्तान. । पुं । कल्पवृते । अम. । स्त्री (ना) । नीलापराजितायाः । वै निघ. । [या । वै निघ. ।

सन्तानच्छेदिका । स्त्री । नीलापराजिता

सन्तानिका । स्त्री । मर्कटजालतये । मादड आलि यास । रा नि व ८ । फेने । क्षुरिकाफले । धारा । चीरसरे । मालाइ । गुणा —गुरु शीता ह्रष्या पित्तरक्तवातजित् । रा नि व १५ मिष्टान्नविशेषे । मतभाजा । यथा दुग्धस्य शराव चतुष्टय शर्करामर्द्धशरावपरिमित म् घृत शराव पादेकञ्च गृहीत्वा तद्दुग्धे आवर्त्तनेन घनीभूत उष्णे स्थिते मथानदण्डेन मथनेन बहुतरफेनो भविष्यति, तत्फेनसहितदुग्धस्य तन्माद्रारोपरिरक्षणात् सरो जायते। तं सरमल्लेन चतुष्कोणाकृति निर्माय घृतेन भृष्टा एकतारवद्धशर्करारसे मग्न कुर्यात्, किन्तु तत्राधिकक्षण न तिष्ठेत् ।" पाकराज ।

सन्तापः । पु । तापे । रा.नि व २० । दाहरोगे । "खेदावरोध सन्ताप ।" मा नि. ।

सन्दंशः । पुं । सन्दंशिकायाम् । शाँडाशि । ईे च । नासाद्येमापहरणयन्त्रभेदे । नारुन्मोम्रा । सु चि १७ । लम्बांसमिरासायुगतत्र वीजरणार्थे षोडशाङ्गुलयन्त्रे । तस्य सनियहानियही डो भेदौ भवत । सु मू.७अ. । [डावि, चिमुटा । मी ।

सन्दंशिका । स्त्री । सन्दशे । शाँडाशि, का

सन्दानिका । स्त्री । चरिखदिरे । विट्खदिर । रा.नि.व.८ । (नी) गोगालाया । गोलान । ईे च । [ई । रा नि.व २० ।

सन्दाहः । पुं । समन्दाहे । तान्नोष्ठसुखदा

सन्दीप्यः । पु । मयूरशिखावृत्ते । श च. ।

सन्दुष्टभोजनम् । क्ली । संयोगविरुद्धभोजने । मा नि ग्रहणी चि ।

सन्धानम् । क्ली । मद्ये । रा नि व.१४ । कौ राद्यर्पणिकायाम् । पद्मपर्ण टी । सुरासन्धानये । वै निघ । सुरासन्धीकरणे । यत्र तैलादि वि न्यस्ता। शब्दकल्पे नयनानन्द । काञ्जिके । इला. । व्यञ्जने । रा नि.व.२० ।

सन्धानिका । स्त्री । भोज्यद्रव्यविशेषे । आचार इति लोके । आमसन्धानिकायाम् । आमेर आचार । यथा—सर्षपा १ श आरच २ तो. लवण ६ तो मेथिका २ तो जीरक २ तो. हरिद्रा १ तो. नागरमुस्तकं १ तो. कृष्णजीरकं १ तो एकत्र चूर्णयेत् । आमफलानि २० निरस्थीनि विखण्डानि चतु खण्डानि वा कृत्वा तदभ्यन्तरे पूर्व्वोक्तचूर्ण पूरयित्वा शलाकया विद्धा च तैले चिपेत् पाकराज ।

सन्धानी । स्त्री । सन्धाने । श र ।

सन्धानीयवर्गः । पु । पञ्चदशकाख्यमहाकषायवर्गे, भग्नसयोजने । यथा—मधुकमधुपर्णीपृश्निपर्ण्यम्बष्ठकीसमङ्गामोचरसधातकीलोध्रप्रियङ्गुकट्फलानीति दशेमानि सन्धानीयानि भवन्ति । यष्टिमधु, गुलञ्च, चाकुले, आक्नादि, वरा क्रान्ता, मोचरस, धाइफुल, लोध, प्रियङ्गु, कट्फल । च. । [सु ४अ. ।

सन्धारणीय: । त्रि । सयत्ये । धारक । च.

सन्धिः । पुं । अस्थिसंयोगस्थाने । स द्विविध चेष्टावान् स्थिरश्च । शाखाहनुकटिषु चेष्टावन्त, शेषा स्थिरा इति । ते च सख्यया २१० । तेषां शाखास्वष्टषष्टि, कोष्ठे एकोनषष्टि, ग्रीवोर्द्धे च त्र्यशीति इति । तत्राष्टाशीतिसन्धीनां ग्रीवायां ८, कण्ठे ३, हृदयफुस्फुसक्लोमनिबद्धनाडीषु १८, दन्तमूलेषु ३२, काकलके १, नासिकायां १, चक्षुषि २, गण्डस्थले २, कर्णे १, कर्णयो शङ्खेके १, हनुसन्धौ २, भ्रुवो २, शङ्खोपरि २, मस्तके १, शिर कपालेषु ५ । एते च सन्धयोऽष्टधा कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताभिधा । तेषाम् अङ्गुल्यादिषु कोर-कप्रकोष्ठादौ उदूखला गुदभगादौ सामुद्गा ग्रीवादौ प्रतरा शिर-कट्यादौ तुन्नसेवनी हन्वादौ वायसतुण्डा. कण्ठहृदयादौ मण्डला श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ता इति । सु शा.५अ. ।

सन्धिकः (ग) । पु । सन्निपातज्वरविशेष । तस्य लक्षणम्—"पूर्व्वपक्षतदन्त"

ऋर्व शीषवातबहुवेदनान्वितं । श्लेष्मतापमलहानि जागरं सन्निपातमिति सन्धिकं वदेत् ॥" अत्र ७ दिन जीवति । अपिच — व्यथातिशयिता भवेत्क्षयथुसंयुता सन्धिषु प्रभुतकफता मुखे विगतनिद्रता कासरुक् । समस्तमिति कीर्त्तितं भवति लक्ष यत्र ज्वरे सन्धिग ॥" भा म.१भ ।

सन्धिका (जा) । स्त्री । विसन्धिपुष्पवृक्षे । रा नि व १० । मद्यसन्धाने । श र । [निघ ।

सन्धिकुसुमा । स्त्री । विसन्धिपुष्पवृक्षे । वै

सन्धिनाल. । पु । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा नि व १२ ।

सन्धिनी । स्त्री । वृषाक्रान्तागवि । या ऊपैयाक्रान्ता निषादितमैथुना । भ । अकालदुग्धाया । मे । [श च ।

सन्धिबन्ध । पुं । भूमिचम्पके । 'भूँइचाँपा' ।

सन्धिबन्धनम् । क्ली । स्नायुशिरायाम् एवमत्र शरीरेऽस्मिन् यावन्त सन्धय स्मृता । स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धा ॥" सु शा ५ भ ।

सन्धिभङ्गः । पु । अस्थिभङ्गे । वैद्यकम् ।

सन्धिमुक्तभग्नम् । क्ली । द्विविधभग्नरोगान्तर्गते भग्ने । तत्र उत्पिष्टादि षड्विधम् । तत्र प्रसारणाकुञ्चनविवर्त्तनाक्षेपणाशक्तिरुग्रहजत्व स्पर्शासहत्वञ्चेति सामान्यलक्षणम् । सु नि.१५ भ.। See भग्नम् ।

सन्धिरुक् । स्त्री । सन्धिवेदनायां । निदा ।

सन्धिला । स्त्री । मदिरायां । मे ।

सन्धिवल्ली (वेला) । स्त्री । विसन्धिपुष्पवृक्षे । रा नि व १० ।

सन्ध्या । स्त्री । दण्डद्वयरूपे दिवारात्रिसन्धिमध्ये । पुष्पवृक्षविशेषे । 'गोलाप' । हे च.।

सन्ध्यापुष्पा (ष्पी) । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । रा नि व.१० । [१२ ।

सन्ध्याभ्रम् । क्ली । सुवर्णगैरिके । रा नि व

सन्ध्याराग. । पु । सिन्दूरे । रा.नि व १३ ।

सन्न. (क) । पु । पियालवृक्षे । 'पेयाशाल' । अम । वि (क) । खर्व्वे । अम । [अम ।

सन्नकद्रु । पु । पियालवृक्षे । 'पेयाशाल' ।

सन्नाहमञ्चिका । स्त्री । विरेचकमञ्चिकाविशेषे । भर्क चि रावणकृतनवमशतके ।

सन्निकृष्ट. । वि । सन्निकर्षविशिष्टे । मा नि ।

सन्निपात । पुं । सङ्घाते । वैकारिकवातादिदोषसमुच्चये । स चत्रयोदशविध । च. । See सन्निपातज्वर ।

सन्निपातकलिका । स्त्री । अश्विनीकृतसन्निपातचिकित्सायाम् । रुद्रटकृता चान्या ।

सन्निपातज्वर । पु । सामान्यत्रैदोषिकज्वरविशेषे । तस्य लक्षण — "क्षणे दाह क्षणे शीत मस्थिसन्धिशिरोरुजा सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने । सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठ शूकैरिवावृत । तन्द्रा मोह प्रलापश्च कास श्वासोऽरुचिर्भ्रम । परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम् । ष्ठीवन रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च । शिरसो लोठन तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा । स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पश । कृशत्व नाति गात्राणां प्रतत कण्ठकूजनम् । कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् । मूकत्व स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च । चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृति ॥' मा नि. स १३ विष सन्धिकादिभेदात् — सन्धिकान्तकरुग्दाहचित्तविभ्रमशीताङ्गतन्द्रिककण्ठकुब्जकर्णकभुग्ननेत्ररक्तष्ठीविप्रलापकजिह्वकाभिन्यासा । तेषाञ्च ज्वराणां मर्यादा यथाक्रमं ७।१०।२०।२४।१५।१५।१३। ८।१८।१०।१४।१६।१६ दिनानि भवन्ति । तेषां — एकोल्वणद्व्युल्वणत्र्युल्वणभेदेन सप्त । प्रवृद्धमध्यहीनैर्वातपित्तकफैश्च षड़िति । तद्यथा — वातोल्वण पित्तोल्वण कफोल्वण इति त्रिभेद, वातपित्तोल्वण वातश्लेष्मोल्वण पित्तश्लेष्मोल्वण इति त्रिभेद इति षट् त्र्युल्वण एक इति सप्त । तथा प्रवृद्धवातो मध्यपित्तो हीनकफ १ । मध्यवात प्रवृद्धपित्तो हीनकफ २ । हीनवात प्रवृद्धपित्त मध्यकफ ३ । प्रवृद्धवात हीनपित्त मध्यकफ ४ । मध्यवात हीनपित्त प्रवृद्धकफ ५ । हीनवातो मध्यपित्त प्रवृद्धकफ इति षट्, — इति त्रयोदश । तेषाञ्च वातोल्वणादीनां नामानि यथाक्रम १ विस्फारक, २ आशुकारी, ३ कम्पन, ४ बभ्रु (भ्रू), ५ शीघ्रकारी, ६ भल्लु (फल्गु), ७ कू

पाकल, ८ समोहक, ९ पाकल, १० याम्य (भयाम), ११ क्रकच १२ कर्कोटक १३ (वैदारिक) (शर्कराख्यौ) विज्ञाखयेति १३ भेदा। च। भा म १भ। तत्रान्तरीक्तनामानि यथा— शीताङ्ग तन्द्रिक चित्तविभ्रम, कर्णिक जिह्वक, कण्ठकुब्जक रुग्दाह रक्तष्ठीवी भुग्ननेत्र प्रलापक, अभिन्यास कण्ठग्रह कर्णग्रह चेति। पुनस्तत्रान्तरीक्तनामानि—कम्भीपाक, प्रोर्णनाव प्रलापी अन्तर्दाह दण्डपात, अन्तक एणीदाह, हारिद्र अजघोष, भूतहास, यन्त्रपीड, सन्यास संशोषी चेति चयोदश। भा म.१भ। लक्षणादि तत्तत्पर्याये द्रष्टव्यम्।

सन्निपातनाडी। स्त्री। दन्तमूलगतरोगे। लक्षण —"दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा यस्या भवन्ति विहितानि च लक्षणानि।" मा नि।

सन्निपातनुत् (हर)। पु नेपालनिम्बे। चिरेता। वै निघ।

सन्निपातपट। पु। वैद्यकग्रन्थभेदे।

सन्निपातमृत्युञ्जयरस। पु। सन्निपात ज्वरे रस। पाठ — विष सूतकगन्धौ च पित्त मत्स्यवराहयो। भाजमायूरपित्त च माहिष्यायापि योजयेत्। हरितालच सव्योष वानरीबीजसयुत। अपामार्ग विषमूलं जयपालञ्च कल्कयत्। एतत् सर्वं समांशेन अजामूत्रेण मर्दयत्। माषेण सद्दृशी कार्या वटिका सन्निपातवरे ॥" विष, पारा, गन्धक, माछेर पित्त, शूकरपित्त, छागलपित्त, मायूरपित्त, माहिषपित्त, हरिताल, त्रिकटु, आलकुशीबीज, आपाङ्गमूल चिता मूल जयपालबीज प्रत्येके समभाग। शिलापात्रे छागमूत्र द्वारा मर्दन करिया कलाय प्रमाण वटी करिवे। भैष।

सन्निपातसूर्य्यरसः। पु। सन्निपातज्वरे रस। पाठ—"रसेन गन्ध द्विगुण मयूख तस्यार्ध मार्गं रविताटङ्केन। भस्मीकृत योजय मर्दयत् दिनत्रयं वह्निरसेन घर्मे। विषञ्च दत्त्वा कलायमात्रा घनजादिपित्ते परिभावयेच ॥" भावा २—६ र। रस १ भ गन्धक २ भ तामाभस्म, रूपाभस्म, स्वर्णभस्म प्रत्येके रसेर सिकि भ. विष रसेर अष्टम भाग, एकत्र चितार रसे गाडिया वटी करिवे। रस चि। अत्र — "हिङ्गुल गन्धक ताम्र मरिच पिप्पली विषम्। शुण्ठी कनकबीजञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयत् विजयापत्रतीयेन त्रिदिन भावयेत् सुधी।" भावा २ र। अनु पर्णखण्ड, अकलाय। हिङ्गुल, गन्धक तामा, मरिच, पिपुल विष शुँठ कनकधुतुराबीज, समभाग सिद्धिरसे ७ दिन मर्दन करिवे। भैष। [निकद्गुद।

सन्निकद्गुद.। पु। निकद्गुदशब्दे। See

सन्नीदकम। क्ली। सिन्दूरे। प सु।

सन्यास। पु। मूर्च्छादिरोगविशेषे। लक्षणं यथा —"वाग्देहमनसां चेष्टा आक्षिप्यातिबला मला। सन्नस्तन्यबल जन्तु प्राणायतनमाश्रिता। स ना सन्यासमन्नस्त काष्ठीभूतो मृतोपम। मा शैर्विमुच्यते शीघ्र मुक्ता सद्य फलां क्रियाम् ॥" मा नि। सन्निपातज्वरविशेषे। लक्षण—"अतिसरति वमति कूजति गात्राण्यभि चिरं नर विपतीति सन्याससन्निपाते प्रलपत्यूह्यामिमण्डली भवति।" भा म १भ। [म च।

सपत्नारि। पु। वशभेदे। वेडँड़ वाँश।

सपत्न(त्रा)कृत.। त्रि। पीडिते। दुःख पित। पु। शराहतमृगादौ। भ्रम्भकल्प।

सपत्राकरणम्। क्ली। अतिपीडने। अतिवेदनायाम्। हला.।

सपत्राकृति। स्त्री। अतिपीडने। हेम।

सपादमत्स्यः। पु। मत्स्यविशेषे। वै निघ।

सपीतक (तिका)। पु स्त्री। राजकोषातक्याम्। धुन्धुल। रा नि व ७।

सपूजका। स्त्री। तिलशमिकोषाली। निशानाविशेष। रा नि व १६।

सप्तच्छद.। पु। सप्तपर्णवृक्षे। रा नि व १२। मु सू ३८भ। आरग्वधादि। वा म १५भ। आरग्वधादि। [त्रि। सप्तसुगन्धतैले।

सप्तदलः। पु। सप्तपर्णवृक्षे। शरदीनामर्कवृक्ष।

सप्तदलपुष्पम्। क्ली। मुद्गरपुष्प। सप्तच्छद पुष्प। रत्न र.माल चि।

सप्तधातु। पु। शरीरस्थरसादिधातुषु, रस

रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रेषु। "रसासृङ्मांसमेदो-ऽस्थिमज्जाशुक्रसमाह्वये......।" रा.नि.व.२२।

सप्तनाड़िका। स्त्री। शृङ्गाटके। वै.निघ.।

सप्तनामा। स्त्री। आदित्यभक्तायां। हुड़हुड़िया। रा.नि.व.४। [ज.द.। रा.नि.व.१०।

सप्तपत्रः। पुं। मुद्गरपुष्पवृक्षे। सप्तपर्णवृक्षे।

सप्तप(व)र्णः (र्णाख्यः)। पुं। (Alstonia scholaris, Syn. Echites scholaris.) स्वनामख्यातवृक्षे। छातिमगाछ। हि छातियान्। क एलेलग। म सातवणा। ते ऐडाकुल, अरिटाकु। बम्. कातविष्। "शालमलीसदृशपत्रः गजमदगन्धपुष्पः शरदि विकसनशील उच्चैश्च।" सु.सू.३८अ। गुणाः—तिक्तोष्णो दीपन. त्रिदोषघ्न. व्रणरक्तकृमिघ्नश्च। रा.नि.व.१२। श्वासगुल्महरः स्निग्धोष्ण. तुवरः सरः कृमिघ्नश्च। भा.। क्ली। द्राक्षारसशर्कराघृतमध्वादिकृतमिष्टान्नभेदे। यथा—"द्राक्षादाडिमखर्जूररस्तैजितार्ध सशर्करं। लाजचूर्णं समध्वाज्य सप्तपर्णमुदाहृतम्॥" श.च.। स्त्री (र्णा, र्णी)। लज्जालुकायाम्। लज्जावती। रा.नि.व.५। [माषतैलं वा। रस.र.।

सप्तप्रस्थमाषतैलम्। क्ली। वातव्याधौ तैलं

सप्तभद्रः। पुं। शिरीषवृक्षे। श.च.।

सप्तमुष्टिकयूषः। पुं। यूषविशेषे। स यथा मुष्टिकधान्यशुण्ठीनामेकैकमुष्टि गृहीत्वाष्टगुणतोये पक्वः। "यवकोलकुलत्थैश्च मुद्गामलकशुण्ठकैः। धन्याकविश्वसंयुक्तैर्यूष स्यात् सप्तमुष्टिकः॥" सं.।

सप्तरक्तम्। क्ली। शरीरस्य बहिस्थे रक्तवर्णे सप्तविधावयवे। यथा—अपाङ्गजिह्वौष्ठनखकरतल-तालुपादतलेषु। सामुद्रकम्।

सप्तला (लिका)। स्त्री। (Acacia concinna.) आरण्यरीठाकरञ्जे। वन रीठा। तेंचिकय, गोगु। बम्. सिकाकाइ। द. चिकेकाइ। सुहीभेदे। मनसा.सिज। सु.सू.३८अ.। नवमल्लिकायाम्। वासन्त्याम्। সেউতি। रा.नि.व.१०। भा.। चर्मकषायाम्। চামরকষা, খেঁটকোল। च.सू.१।४अ.। च.द गुल्मचि.। (लिका)। सु चि. १८अ।

सप्तविंशतिकगुग्गुलुः। पुं। भगन्दरे पक्वगुग्गुलुविशेषे। "त्रिकटु त्रिफला मुस्तविडङ्गामृतचित्रकम्। शठ्येला पिप्पलीमूलं हवुषा सुरदारु च। तुम्बुरुः पुष्करं चव्यं विशाला रजनीद्वयम्। विडसौवर्चलं क्षारौ सैन्धवं गजपिप्पली। यावन्त्येतानि चूर्णानि तावद्द्विगुणगुग्गुलु॥" ত্রিফলা, ত্রিকটু, মুতা, বিড়ঙ্গ, গুলঞ্চ, চিতামূল, শটী, এলাইচ, পিপুলমূল, হবুষফল, দেবদারু, ধনে, ভেলা, চৈ, বাথালশশার মূল, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, বিটলবণ, সচল লবণ, যবক্ষার, সাচিক্ষার, সৈন্ধব, গজপিপুল, প্রত্যেকে ১ তো. শুদ্ধগুগ্গুল ৫৪ তো.। ১ তোলা পরিমাণ বটী করিবে। অনুপান জল। शा.कौ। भैष। [गाछ। रा.नि.व.११।

सप्तशिरा। स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। पाण

सप्ताङ्गगुग्गुलुः। पुं। नाडीव्रणे औषधम्। त्रिफला शुण्ठी पिप्पली मरिचम् एषां प्रति ४ तो. शुद्धगुग्गुलुः २४ तो. घृतेन पिष्ट्वा यथाबलं भक्षणीयम्। शा.कौ.।

सप्तामृतलौहम्। क्ली। नेत्ररोगे औषधम्। त्रिफला यष्टिमधु म. समभागः सर्वचूर्णसमं लौहं मापमाना वटी घृतमधुभ्यां भोक्तव्या। शा.कौ.।

सप्तार्चिः। पुं। चित्रकवृक्षे। চিতা গাছ। अग्नौ। अम.।

सप्ताश्वः। पुं। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ। अम.। श्वेतरोहीतकवृक्षे। শ্বেত রোড়া গাছ। रा.नि.व.८।

सप्ताह्वः (ह्वा)। पुं, स्त्री। सप्तपर्णवृक्षे। भैष कुष्ठ.चि.महाभल्लातकगुडे। वा.चि.१९अ.। वै. निघ.सर्वज्व.चि.कुलत्थाद्यघृते। सु.चि.९अ.।

सप्तिः। पुं। अश्वे। अम.।

सफरः। पुं। शोफीमत्स्ये। भ टी.म.।

सफरी। स्त्री। शोफीमत्स्ये। পুঁটী মাছ। भा.।

सभम्। क्ली। पुष्पे। वै.निघ.।

सभकयवक्षः। पुं। शाकविशेषे। वै.निघ.।

सभक्तम्। पुं। कफे। वै.निघ.।

सभकोसः। पुं। मद्ये। त्रिका.।

सभक्षायः। पुं। अष्टमासोपरि यष्टि। "सभक्षायस्तथो मतः।" रा नि.व २०।

समगन्धिकम् । क्ली उशीरे । বেণার মূল । रा नि व १२।१३ ।

समङ्गा । स्त्री मञ्जिष्ठायां । रा नि व ६।२३ । लज्जालुकायाम् । रा नि व ५ २३ । भा म ४भ वातातिसारे । "समङ्गाधातकीलोध्रसारिवाभि । सु मू ३८ष प्रियङ्ग्वादि । सु चि २ष च सू ४ष सन्धानीये । वराहक्रान्तायां । বরাক্রান্তা । च सू ४ष । च द ष सा चि पृश्निपर्ण्यादि । बालके । বালা । सा कौ ह ह्रीवरादौ । बलायां । वै निघ २भ सयहणी चि कुटजावलेह ।

समङ्गिका । स्त्री । लज्जालुकायाम् । चि क्र क गर्भाधिकारे । [শশা, কাকুড । प्र श र ।

समण्ठ । पु । फलशाकविशेषे, त्रपुषादौ ।

समत्र(त्रित)यम् (त्रयी) । क्ली स्त्री ह रीतकीनागरगुडानां समभागे । रा नि व २२ ।

समदोषत्रयम् । क्ली वातपित्तकफसाम्यभाव । "वातपित्तकफा यत्र समता यान्ति नित्यश । त्रिदोषसममित्येतत् ।" रा नि व २२ ।

समन्टपति । पु शोभाञ्जनवृक्ष । रस र बा ल चि नागाञ्जनचूर्णे ।

समन्तदुग्धा । स्त्री । स्नुहीवृक्षे তেকাটা ।নসা পসু । रा नि व ८ । [निघ ।

समन्वितकारी (इन्) । पु । आम्रवृक्ष । वै

समप्रकृति । त्रि । समधातुप्रकृतौ । तल्लक्षण यथा—"स्निग्धवर्णोऽतिसुदीर्घगामी गम्भीरधीरो ऽतिविदोषरोमा । रामाप्रियो भारसहोऽतिनिद्र भागेन युक्त समताप्रकृत्या ॥ अत्रि ५ष ।

समयोनि । पु । कफे । वै निघ ।

समलम् । क्ली । विष्ठायां । श र । त्रि । म लिने । पु । रक्ततामव्रणलोहेषु । च सू १ष ।

समवर्णजा । स्त्री । कुङ्कुमशालौ । रा नि व १६ ।

सम(मा)वाय । पु । अपृथग्भावे । "समवा यापृथग्भाव । च सू १ष । मा नि । [च ।

समशनम् । क्ली । अपथ्यातिभोजने । सु नि १

समशर्करचूर्णम् । क्ली । ग्रहण्यादौ कासा धिक र च चूर्णम् । লবঙ্গ, জ য়ফল,পিপুল প্র

তোকে ২ তো মরিচ ৪ তে শুট ৪ প সর্ব্বচূর্ণসমান চিনি । सा कौ । गुडिकाधाम रिचनागदलातुगैल चूर्णीकृत क्रमविवर्द्धितमूर्द्धम न्तात् । खादेदिद समसित गुदनाग्निमान्द्यकासा रुचिश्वसनकण्ठहृदामयघ्नु ॥ रस र भ अजी चि । च द अअसि ।

समष्ठिल । पु । तन्नामा पश्चिमदेशख्यातक्षुप विशेषे । हि ककुंआ । गुणा —कटुकषाय रूक्ष मुखशोधन कफवातप्रशमन दीपन दाहकृच । रा नि व ४ । अपामार्गे वै निघ ।

समष्ठि(ष्ठी)ला । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । गण्डीरे । अम । शमठनामशाकविशे षे । ডুঠিয়াশাক । सर्व्वानन्द । [डा । वै निघ ।

समाशा । स्त्री । क्षुद्रबलायाम् । ক্ষুদ্র বেলে

समानवायु । पु । तन्नामकदेहस्थवायौ । स मान वायु । तस्य स्थान पच्यमानाशय राष्ट्र । त स्य गुण —"आमपक्वाशयचर समानो वह्निसङ्ग त । सोऽन्न पचति तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि । गुल्माग्निसादातीसारप्रभृतीन् कुरुते गदान् ।" सु नि १ष । [शङ्कर्ण । रा नि व ८ ।

समाम्लम्ब (म्बी) । पु । सुगन्धराहिषतृणे ।

समालम्भ । पु कुङ्कुमादिविलेपने । अम ।

समालम्भनम् । क्ली । कषाये । कुङ्कुमादि विलेपने । त्रिका ।

समासवान् । पु । तुम्बरुवृक्षे । श च । [श च ।

समाह्वा । स्त्री । गोजिह्वायां । গজিয়া শাক ।

समित (ता) । पु, स्त्री । गोधूमचूर्णे । यव दा । यथा—"गोधूमा धवला धौता कुट्टिता शोषितास्तत । प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालिता समिता स्मृता ॥ भा । द्वि च ।

समिदुत्तम } **समिद्वर** } पु । पलाशवृक्षे । वै निघ ।

समीचक । पु । मैथुने । शब्दकल्प ।

समीद । पु । गोधूमचूर्णे । ०द्रमा । शब्दकल्प ।

समीनिका । स्त्री । प्रतिवर्षप्रसवाया गवि । श र ।

समीर । पु । शमीवृक्षे । रा नि व ८ ।

समीरण । पु । मरुवकवृक्षे । गन्ध तुलसी । रा नि व १० ।

समीरसार । पु । बिल्ववृक्षे । रा नि व ११

समुच्चय । पु । इदञ्चेदञ्चेति समुच्चय । यथा —माधवर्गे एवहरिवलावनिसिरिमारक्त प्रथा भनिति ।

समुत्क्रोश । पु । कुररीपक्षिणि । श र ।

समुत्क्लिष्ट । त्रि । स्वस्थानात् चलिते, बहि र्गीते । वा चि १ष प्रकरण ।

समुत्थानम् । क्ली । व्याधिनिर्णये । मे ।

समुद । पु । समुद्रे । हारा ।

समुद्गिरणम् । क्ली । वमने । वै निघ ।

समुद्रकफ । पु । समुद्रफेने । त्रिका ।

समुद्रकान्ता । स्त्री । स्पृक्कायां । पिडि । रा नि व ११ । [शव धव । त्रिका ।

समुद्रगृहम् । क्ली । जलयन्त्रगृहे । ८योग्रा

समुद्रजम् । क्ली । सामुद्रलवणे । रस चि ।

समुद्रपुष्पम् । क्ली । कपित्थपुष्पे । गुणा — तुवर मधुर शीतल रक्तदोषघ्न कफघ्न पित्तघ्न कामलाहर गर्भिणीकष्टहरश्च । वै निघ ।

समुद्रफल(क)म् । क्ली । (Argyria speciosa.) स्वनामख्यातःफले, कपित्थफले । दाक्षिणात्ये समुद्रकापणा इति ख्यातम् । हि कदथ फल, समुन्दरकापत् । वम् समुन्दरशोक । तें स सुन्दरपाल । वै निघ २भ वा व्या चि सिघस्वर्दै । त दुक —"समुद्रनाम प्रथम पश्चात् फलमुदाहरेत् । समुद्रफलमित्यादि नाम बाध्य भिषग्वरैः ।" गुणा —"फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि वातापह भूत निरोधकारि । त्रिदोषदावानलदोषहारि कफा मयमान्निविरोधकारि ॥" पथ्यदैह पर्वरोगहर । सूच वातहर खाद्यदौषिल्य च हितम् । क थित् । कटूष्ण वातघ्न भूतापहारकं त्रिदोषघ्न कफरोगघ्न आग्निमान्द्यकश्च । भा । "समुद्रस्य फल श्रोष तिक्तश्चैव त्रिदोषनुत् । वातघ्न भूतबाधाघ कर्ष भाति निरोधजम् । दोष दावानलाख्यञ्च नाशयदिति कीर्त्तितम् । सयैन हृष्टमौलश हृति नासकरं परम् ॥" वै निघ ।

समुद्रफेण(न) । पु, क्ली । घनीभूतसार्वं शैत्यफेनपुञ्जे । समुद्रस्य फेना । गुर्ज समुद्रफिण । गुणा —शीतल कषाय नेत्ररोगघ्न कफकण्ठ रोगहर कृच्छ्र कर्णरोगघ्न । रा नि व ६ । "च क्षिपित्तौ रुचिकरौ लवनलुबरौ लघु । चक्षुष्य शीतलश्चैव पटलादिरुजाहर । सरथ विषदोषघ्न कण्ठशूलहर पर । कफघ्न कण्ठरोगघ्न पित्तञ्चैव विनाशयत् । वै निघ । [सु वि १श ।

समुद्रमण्डूकी । स्त्री । जलशुक्तौ । झिनुक ।

समुद्रलवणम् । क्ली । सामुद्रलवणे । करकच लवण । भा । See सामुद्रम् ।

समुद्रघोष । पु । शिमुलवृक्षे । शिमुलगाछ । भेष वाजी । योग र ङ केशरपाके । गुणा — "समुद्रघोष सम्प्रोक्तो वातलो ग्राहको मत । च तिपित्तकरश्चैव कफघ्न मतो बुधै ॥" वै निघ ।

समुद्रा । स्त्री । शमीवृक्षे । शाँई गाछ । श ब्दाम् । मेदि । रा नि व ८।१ ।

समुद्रान्तम् । क्ली । जातीफले । जायफल । श च । पु । दुरालभायाम् । रा नि व ४ । जा तीफलवृक्षे । श र । स्त्री (ता) । दुरालभायाम् । अम । स्पृक्कायाम् । पिडि° । मे. । कार्पासे । कापास गाछ । रा नि व ४ । मैत्र मिदीरी वि हरलिङ्गिग्रीवैरे । [छ । कुम्भीरे । मे ।

समुद्रारु । पु । तिमिङ्गिलमीने । तिमि म ।

समुद्र(न)म् । क्ली । आर्द्रतायां । अम ।

समूर (रु) । पु । मृगभेदे, सम्बरमृगे । हे च । अम ।

समूह. । त्रि । साधिपातिके । रा नि व २० ।

समूहगन्धम् । क्ली । गन्धराजे । धाटेगि । रा नि व १२ । [ध ।

समूहनी । स्त्री । सम्मार्जन्याम् । झाँटा । हे

समूहसार । पु । मन्थमोथक्षारद्रव्ये । सावान । वै निघ ।

समोदकम् । क्ली । घोलाम्बुनि । अम ।

सम्पदाद्या । स्त्री । वृद्धौ । रा नु ।

सम्पाक । पु । आरग्वधवृक्षे । सोन्दाल । श । प मु । व न्य व वि ञ्चकषायपञ्चके ।

सम्पुट: । पुं । कुब्जकवृक्षे । वक्र ऑांटो । श-ब्दकल्प. । [सु ।

सम्पुटाङ्गम् । क्ली । भव्यफले । चालता । प.

सम्प्रयोग: । पुं । मैथुने । त्रिका. । भा.छ. वाजी. । "देव्यस्त्रीसम्प्रयोगाच ।"

सम्प्रसन्न: । त्रि । सन्नते । सु.नि ७प. ।

सम्प्राप्ति: । स्त्री । रोगस्य सम्प्रिलष्टकारणे । मा.नि. । विशिष्टैव व्याधिजन्मनि । वा. । दोषे तिकर्मव्यतीपलक्षितव्याधिजन्मनि । रूपविशिष्ट हइया रोगेर उत्पत्ति । वि.र. । "यथा दु ष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता । उत्पत्तिरामय स्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः ॥" मा पथनि ।

सम्फाल: । पुं । मेषे । हे.च. ।

सम्ब(र)म् । क्ली । जले । जटा । चम. ।

सम्बर: । पुं । मृगभेदे । मत्स्य । मत्स्यविशेषे । मी. । स्त्री (री) । मत्स्याक्ष्याम् । जलमुली । श. र. । मण्डूकपर्ण्याम् । थुनकुड़ि । चम. ।

सम्बलम् । क्ली । जले । श.र. ।

सम्बाध: (**धनम्**) । पु, क्ली । भगे । मी. ।

सम्भरीकरणम् । क्ली । गाटनवर्ण । पाण्डुर म वण । रा.नि.व.६ ।

सम्भव: । पुं । उत्पत्तिकारणे । सम्भवो नाम यो यत: सम्भवति स तस्य सम्भव । यथा—"ब ह्वाशयो गर्भस्य व्याधिरजित हितकारोग्यवदि ति ।" च वि.८प. । [ग.च. ।

सम्भव्य: । पुं । कपित्थवृक्षे । कयेत् गाछ ।

सम्भारम् । क्ली । लवणविशेषे । [illegible] । [illegible] । पुं । [illegible] । उ-पादानगन्धे । च.सू.११प. ।

सम्भिन्न: । त्रि । सम्यग्भेदविशिष्टे । त्रिका. ।

सम्मार्जक: (**नी**) । पुं, स्त्री । मार्जना । [illegible], दाँटो । श र. । चम. ।

सम्मार्जनम् । त्रि । शोधने । र.मा. ।

सम्मिश्रितद्रुम: । पुं । [illegible] । रा नि.व ३ ।

सम्मूढपिडि(ड)का । स्त्री । [illegible] ।

"पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिडका भवेत् ।" सु. नि १४प. ।

सम्मोहक: । पुं । प्रवृद्धमध्यहीनवातादिज-सन्निपातज्वरे । लक्षण —"प्रलापायाससम्मोहक म्पमूर्च्छारतिभ्रमा । एकपक्षाभिघातश्च सदाङ्गैव विशेषत: । एष सम्मोहको नाम्ना सन्निपात उ-दाहृत ॥" भा.म.१भ.ज्व चि. । [भ.१भ. ।

सम्यक्संहित: । त्रि । सम्यग्योजिते । भा.

सम्यक्चार: । पुं । टङ्कणक्षारे । सोहागा । र.सा.सं. ।

सम्यग्दग्धम् । क्ली । अग्निदाहविशेषे । दाह प्रयोजने यथायोग्यदाहे । सु.सू. ।

सरम् (**स**) । क्ली । लवणे । रा नि व.१० । जले । त्रिका. । सरोवरे । लक्षणं—"यत्र कैव वराशाखी यत्र मनुष्य तिष्ठति । तत्सर: .... ।" भा. । पुं । महापिण्डीतरौ । रा.नि.व ८ । त्रि । दध्यग्रभागे । [illegible] । श मा. । र.मा.सं. । सारकद्रव्ये । यथा—"विषमी सधरा यथा भट का दीपनी सरा ।" राज. । [संरा । श द ।

सर.काक: । पुं । हंसे । त्रिका. । स्त्री (की) ।

सरक: । पुं,क्ली । मद्यपानभाण्डे । रा नि.व.१४ । [illegible] । श द. । शीधौ । [illegible] । मी. । जलमणि । त्रिका. । [चम. ।

सरघा । स्त्री । मधुमक्षिकायाम् । मौमाछि ।

सरङ्ग । पुं । पक्षिणि । चन्द्र. ।

सरजम् । क्ली । हैयङ्गवीनदुग्ध । [illegible] । [illegible] । र.मा.सं. ।

सरजा: (**स्**) । स्त्री । ऋतुमती स्त्रियां त्रिका.।

सरट. (**ट**) । पुं । [illegible] । [illegible] । [illegible] । चम. । [illegible] ।

सरटु: । पुं । [illegible] । [illegible] । चन्द्र. ।

सरणम् । क्ली । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । रा नि.व ३ । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

सरणि: (**णी**) । स्त्री । [illegible] । [illegible]

ङ्गुलिश्री । रा.नि.व ५ । वा.व्या.चि.मध्यनारायण तैले । च.द माषतैले ।

सरटः । पुं । कृकलासे । गिरगिटी । मे. । कामुके । पक्षिणि । श.र. ।

सरणुः । पुं । नदी । वायौ । मेघे । श.र. । वर्षौ । वसन्ते । उणा. ।

सरलिः । पु । वहस्रुहिकसे । रा.नि.व.१८ ।

सरपत्रिका । स्त्री । पद्मपत्रे । श.र. ।

सरमा । स्त्री । कुकुर्याम् । मे. ।

सरयूः । स्त्री । नदीविशेषे । साचायोध्यायां प्रसिद्धा तज्जलगुणा.—स्वादु बलपुष्टिकरश्च । रा. नि.व.१४ ।

सरलः । पुं । (Pinus longifolia) तन्त्रा मकद्रुमे । वा.सू १५अ. । र.मा. । सरल गाछ, देवदारुविशेष । हि चिड्का पेड, सरल, धूपसरल । मं वम्. सुरुचेझाड । तें सरलदेवदारु, मरिके, देवदारिचेट्टु । ता. सरलदेवदारी । दा. चिर् । गुणा.—कटुतिक्तोष्ण वातश्लेष्मलदीपक शूलघ्नः कोष्ठशोधकश्च । रा.नि.व.१२ । च.द.-वा.ज्व.चि.रासादिः । "सरल शैलवालुकम् ।" चोरकोरटे । क्लीवकझाड् । य.सु ।

सरलद्रवम् । क्ली । सुगन्धद्रव्ये । वै निघ. ।

सरलद्रवः } पुं । धूपविशेषे । सरलवृष ।
सरलनिर्यासः } सरलरसारे । तार्पिन् । चम. ।

सरला । स्त्री । त्रिपुटायाम् । चम. । त्रिवृतायाम् । तेउडी । ल द. । सु.सू.३८अ.कफगमने । चि.१४।१७अ. । शुक्लत्रिवृति । श्वेत तेउडी । सु.चि.२५अ. । कपिलद्राक्षायां । कृष्णत्रुलसी । वै. निघ. । [थाटी] । रा.नि व.१२ ।

सरलाङ्गः । पु । श्रीवेष्टे । तार्पिन् । सरल-

सरसम् । क्ली । मांसे । कालागुरुणि । वै.निघ. । सरोवरे । श.र. । स्त्री (सा) । शुक्लत्रिवृति । च. टी.रा. । [भिङ्] । श.च. ।

सरसमसम् । क्ली । बकोसी । तेवँटी

सरसिका । स्त्री । हिङ्गुपत्राम् । श.च. ।

सरसिजम् । क्ली । कमले । रा.नि व १० ।

सरसी । स्त्री । तुम्बरपत्रिकायाम् । वा.सू १५ अ.सुरसादिः । "चक्रकराक्षिमार्गीकामुकाकाक्माची ।" सरोवरे । चम. । [धी । श.र. ।

सरसीकः । पु । सारसपक्षिणि । सारस पा.

सरसीरुहम् । क्ली । पद्मे । चम. ।

सरस्वती । स्त्री । भारतीयनदीविशेषे तज्जलगुणा —स्वादु रुच्यं दीपन लघु देहकान्तिजनक सर्वरोगघ्न पवित्रञ्च । रा.नि व १४ । गवि । मे. । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफट्की । रा. नि.व ३ । ब्राह्मीक्षुपे । ब्राह्मी शाक । रा.नि व.५। सोमलतायां । श.च. ।

सरा । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभाद्रलिया । रा.नि व ५ । मद.व.१ । त्रिवृतायां । तेंडुल । मं- वरविशेषे । वै.निघ. । निर्झरे । भ.द्विरूपको. ।

सरावः । पुं । शरावमाने । एक सेर । भ. द्विरूपको. ।

सरिका । स्त्री । हिङ्गुपत्राम् । श.च. ।

सरित्पतिकफः । पुं । समुद्रफेने । मा.म.४ अ मे टी.चि.नयनशोणाञ्जने । "सरित्पतिकफ. सिता ।"

सरिलम् । क्ली । जले । भ.टी.भ. ।

सरिषपः । पुं । सर्षपवृक्षे । त्रिका. ।

सरीसृपः । पुं । सर्पादौ । त्रिका. । कृष्णसर्पे । सु.चि.१४अ. ।

सरोजम् । क्ली । पद्मे । है.च. ।

सरोजन्म (न्) । क्ली । पद्मे । है च. ।

सरोजिनी । स्त्री । कमलिन्याम् । पद्मेरझाड् । पद्मे । मे. । [श.र. ।

सरोत्सवः । पुं । बकपक्षिणि । सारसपक्षिणि ।

सरोऽमृतम् । क्ली । सरोवरजले । वै.निघ. ।

सरोरुट् । क्ली । पद्मे । है.च. ।

सरोरुहम् । क्ली । पद्मे । य.सु. । रक्तपद्मे । वै.निघ. । स्त्री (हा) । पद्मिन्याम् । वै.निघ. ।

सरोवरः । पुं । सरसि । तज्जलगुणा लवण- दि गणाः ।

सर्कः । पुं । मनसि । उणा. ।

सर्ज. । पुं । शालनिर्यासे । धुनो । भ.च.द ज्व चि.अपराजिताधूपे । 'पुरध्यामवचासर्ज ।" शालवृक्षे । सर्जरक इति भाषा । शल्लकीवृक्षे । वै. निघ. । पीतशालि । পেয়াশাল । श र ।

सर्जक. । पु । सर्जवृक्षे । শাল গাছ । कटा । असनवृक्षे । वै निघ. सर्जरसे । धुनो । रस.र. वात.चि. । पीतशालि । পেয়াশাল । अम. ।

सर्जगन्धा । स्त्री । रास्नायाम् । र.मा. ।

सर्जनामा (न) । पु । सर्जतरौ । सु चि.३५ ।

सर्जमणिः । पुं । शाल्मलीवेष्टे । মোচরস । त्रिका. ।

सर्जरसः । पु । रासे । धुना । रा.नि.व १२ । सु सू.३८ अ एलादि । See राल । सर्जवृक्षे । ধুনোর গাছ । रा.नि व ८ । र मा । भा ४अ रैवतीप्रतिषेधचि । "कुष्टे सर्जरसे तथा ।"

सर्जशालः । पुं । शालवृक्षे । र मा. ।

सर्जाख्यः (ह्वः) । पु । सर्जरसे । धुनो । भैष च्छर्दी चि. । भा.म.४अ ।

सर्जिः (क्षार) । स्त्री, पुं । स्वर्जिकाक्षारे । সাজিমাটী । र.मा । See स्वर्जिक्षार ।

सर्जिका (क्षारः) । स्त्री, पु । सर्जिक्षारे । সাজিমাটী । र.मा. ।

सर्जी । स्त्री । सर्जिक्षारे । সাজিমাটী । प.मु. ।

सर्ज्य. । पुं । सर्जरसे । धुनो । र.मा. ।

सर्प. । पु । प्रसिद्धसरीसृपे । সাপ । सर्पो द्विविध —दिव्यो भौमश्चेति । तत्र दिव्या सर्पा दृष्टिनि श्वासविषा इति । भौमा दंष्ट्राविषा । "ये तु दंष्ट्राविषा भौमा ये दशन्ति च मानुषान् । तेषां संख्यां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वश । अशीतिस्त्वेव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा । दर्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च । निर्विषा वैकरञ्जाश्च त्रिविधास्ते पुन स्मृता । दर्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगा. । तेषु दर्वीकरा ज्ञेया विंशति षट् च पन्नगाः । द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश । निर्व्विषा द्वादश ज्ञेया वैकरञ्जास्त्रयस्तथा । वैकरञ्जोद्भवा सप्त चित्रामण्डलिराजिला ।" एषु महानेत्रजिह्वास्यशिरस पुमांसः, सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्यशिरस स्त्रिय, उभयलक्षणमन्दविषा अक्रोधा नपुंसका इति । सु कल्प.४अ । एषां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये मन्तव्यानि । तद्गुणा — अर्शोवातदोषहर कृमिदूषीविषहर. चक्षुष्य पाके मधुर मेधाग्निजननश्च । 'दर्वीकरा दीपकाश्च ते युक्ता कटुपाकिन । मधुराश्चातिचक्षुष्या सृष्टविण्मूत्रमारुता ॥' सु सू.४६अ । तद्विषगुणा — "विशिष्टाद्रुक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादु शीतलम् । विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् । तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशीतातपेषु च । विषोल्वणा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ॥' वा उ.३६अ ।

सर्पकङ्कालिका (ली) । स्त्री । स्वनामख्यातलतायाम् । सर्पकङ्काली, वनाक्राङ्गाविशेष । र.मा । गन्धरास्नायाम् । प.मु. । See रास्ना ।

सर्पगन्धा (न्धिनी) । स्त्री । गन्धरास्नायाम् । See रास्ना । नाकुलीनाममहाकन्दशाके । रा.नि. व.७ । वा.उ.३५अ । नागदमन्यां । वै.निघ ।

सर्पघाति । स्त्री । तन्नामकफलविषभेदे । सु. कल्प २अ. । See फलविषम् । [डनि । प मु ।

सर्पघातिनी । स्त्री । सर्पाक्ष्याम् । পানশি

सर्पच्छत्रक: । पु । शाकविशेषे । সাপের ছাতা । गुणा —मलभेदन रूक्ष. मधुर. शीत विषघ्नो च । च.सू २७ अ. ।

सर्पतृणः । पु । नकुले । নেউল । है.च. ।

सर्पदंष्ट्रः । पुं । दन्तीवृक्षे । म च. ।

सर्पदंष्ट्रा (ष्ट्री) । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । विछाति । प मु. । सिंहपिप्पल्याम् । गुणा —मारका उष्णा कटु कफघ्नी वातघ्नी च । वै निघं ।

सर्पदंष्ट्रिका । स्त्री । मेषशृङ्ग्यां । अजशृङ्ग्यां । মেড়াশিঙে । रा.नि व ८ । [रा नि.व ६ ।

सर्पदण्डा (न्ता) । स्त्री । सिंहपिप्पल्याम् ।

सर्पदण्डी । स्त्री । गोरक्षदुग्धायाम् । গোরক্ষচাকুলিয়া । रा.नि.व.५ । [रा नि व ५ ।

सर्पदन्ती । स्त्री । नागदन्त्यां । হাতিশুঁড়ে ।

सर्पदमनी । स्त्री । नागदन्त्याम् । হাতিশুঁড়ে । वन्ध्याकर्कोटिकायां । रा नि व.३ ।

सर्पदष्टकम् । क्ली । सर्पदंशने । तत्र निर्दिष्ट

सर्पितं रदितं निर्व्विषचेति। केचित् चतुर्थं सर्पाङ्गाभिहतमिच्छन्ति। तेषां लक्षणानि यथा—"पदानि यत्र दन्तानामेकं द्वे वा बहूनि च। निमग्नान्यरक्तानि यान्युद्वृत्य करोति हि। चञ्चुमालकयुक्तानि वैकल्यकरणानि च। सश्लिष्टानि सशोफानि विद्यात्तत् सर्पितं भिषक् ॥" इति। "राज्यः सलोहिता यत्र नीलाः पीताः सितास्तथा। विज्ञेयं रदितं तत्तु ज्ञेयमल्पविषञ्च तत् ॥" इति। "अशोफमल्पदुष्टासृक् प्रकृतिस्थस्य देहिनः। पदं पदानि वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः ॥" इति। "सर्पस्पृष्टस्य भीरोर्हि भयेन कुपितोऽनिलः। कस्यचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतन्तु तम् ॥" सु. कल्प.४अ.। वाभटस्तु तुण्डाहतव्यालीढव्यालुप्तदष्टनिपीडितदष्टकभेदेन पञ्चधाह। एषु प्रथम द्वयं निर्व्विषं, निपीडितदष्टकम् असाध्यं व्यालुप्तदष्टकञ्च कृच्छ्रसाध्यम्। एषां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यानि। वा.उ.३६अ.।

सर्पनामा। स्त्री। सर्पाक्ष्याम्। सर्पकङ्कालीविशेष, पानशिउली। प.मु.।

सर्पनिर्मोकः। पुं। सर्पत्वचि। सापेर खोलोस। च.शा.८अ.।

सर्पनेत्रा। स्त्री। सुगन्धरास्नायां। सर्पाक्ष्यां। पानशिउली, सर्पकङ्कालीविशेष। रा.नि.व.७।

सर्पपुष्पी। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटक्याम्। नागदन्त्याम्। हातिशुँड़े। रा.नि.व.५।

सर्पप्रियः। पुं। चन्दनवृक्षे। वै.निघ.।

सर्पफेण(न)म्। क्ली। अहिफेने। वै.निघ २भ.च.सा.चि जातीफलादिपुटपाके। [च.।

सर्पभक्षकः। पुं। नाकुलीकन्दे। मयूरे। हे.

सर्पभुक्। पुं। मयूरे। हे.च.। गरुडे। दाड़गिला। नाकुलीकन्दे। रा.नि.व.७।

सर्पमाला। स्त्री। सर्पकङ्कालिकाभेदे। र.मा.।

सर्पलता। स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। पानगाछ। रा.नि.व.३।

सर्पलोचना। स्त्री। सर्पाक्ष्याम्। पानशिउली। का.उ.१०अ.। गन्धरास्नायाम्। वै.निघ.।

सर्पविषम्। क्ली। सर्पगरले। सापेर विष।

"विषमाहिंस्रमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः। रक्तमस्वल्पं तु प्राप्तं वर्द्धते तैलमम्बुवत् ॥" वा.उ.३६अ.।

सर्पसहा। स्त्री। सर्पाक्ष्यां। पानशिउली। प.मु.। [वै.निघ.।

सर्पसुगन्धा (न्धिका)। स्त्री। सर्पगन्धायां।

सर्पहा (न्)। पुं। नकुले। वेजि। हे च।

सर्पा। स्त्री। तन्नामकौषधी। या च सर्पाकारा सर्पकङ्कालिका। च.चि.१अ.।

सर्पाख्यः। पुं। नागकेशरवृक्षे। र.मा.। महिषकन्दे। रा.नि.व.७। श्वेतालुके। शाँक् आलु। वै.निघ.।

सर्पाङ्गी। स्त्री। सैंहलीपिप्पल्याम्। रा.नि.व.६। सर्पकङ्कालीभेदे। पानशिउली। र.मा.।

सर्पादनी। स्त्री। लाङ्गलिकानामकन्दशाके। नाकुल्या। गरुडवाम्। रा नि.व.७।

सर्पारिः। पुं। नकुले। मयूरे। रा.नि.व.१८।

सर्पावासम्। क्ली। श्रीखण्डचन्दने। रा.नि.व.११। श्वेतचन्दने। रा.नि.व.१२।

सर्पाशनः। पुं। मयूरे। हला.।

सर्पाक्षी। स्त्री। सर्पसहायाम्। पानशिउली। हिं सरहची गण्डिनी। प.मु.। र.सा.सं। वै.निघ.२भ.एकाहिक.ज्व.चि.मृतसञ्जीवनीरसे। र.स.र.विष.चि.। गुणा.—"सर्पाक्षी कटुका तिक्ता कोष्णा कृमिनिकृन्तनी। वृश्चिकोन्दुरसर्पाणां विषघ्नी व्रणरोपणी ॥" भा.गु.व.। श्वेतापराजितायां। रक्तशङ्खिन्याम्। वै निघ.। गन्धनाकुल्याम्। रा.नि.व.७।

सर्पिः (स्)। क्ली। दुग्धसम्भूतस्नेहे। घृते। वि। रा.नि.व.१५। सृप गतौ संस्कारात् सर्पणात् सर्पिः। "नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते। यथा सर्पिस्तरं सर्पिः सर्व्वस्नेहोत्तमं मतम् ॥" सि.यो.वा.व्या चि.श्रीकण्ठः।

सर्पिका। स्त्री। गोकर्णीलतायां। वै.निघ.।

सर्पिणी। स्त्री। सर्पाकारक्षुपविशेषे। सर्पकङ्काली। गुणाः—विषघ्नी कृमिवर्द्धिनी च। रा.नि.व ५। सर्पस्त्रियां। अ र.।

सर्पिर्गर्भम्। क्ली। नवनीतके। वै.

सर्पिर्मेहः । पुं । वातजन्यप्रमेहरोगे । तत्र ह सर्पिस्तुल्यं मेहति । सु.नि ६ष.।

सर्पिषम् । क्ली । घृते । वै.निघ. ।

सर्पी । स्त्री । भुजग्याम् । श्र.र. । [जटा. ।

सर्पी(र्पे)ष्टम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । र.मा.।

सर्व्वः । पुं । पारदे । र.सा.स.मकारान्तरविपमज्ज रसे । भैष.वा.र चि. । सा क्ली.ज्वरान्तकरसे । रसाञ्जने । शिलाजतुके । वै.निघ. ।

सर्व्वगः । पु । जीवे । आत्मनि । श्र मा.। क्ली । जले । मे. ।

सर्व्वगन्धम् । क्ली । चातुर्जातकादिषु द्रव्येषु । "चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुसिह्लकम् । लवङ्गसहितञ्चैव सर्व्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥" प.प्र.१ख. । कुङ्कुमागुरुकर्पूरकस्तूरीचन्दनेषु । भा.म.४भ.श्वय.पू.चि. । "सर्व्वगन्धैः प्रदिह्य ।" "चातुर्जातककर्पूरं कक्कोलागुरुकुङ्कुमम् । लवङ्गसहितञ्चैव सर्व्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥" इति च । भा. । सौगुते एलादिगणे ।

सर्व्वगा । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । श्र च. ।

सर्व्वग्रन्थिः (कम्) । पु,क्ली । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ । ३.च. । [ना । वै.निघ ।

सर्व्वग्रहापहा । स्त्री । मायदमन्यां । नागदम

सर्व्वजगत्प्रिया
सर्व्वजनप्रिया } स्त्री । ऋद्धौ । वृद्धौ । वै.निघ.।

सर्व्वज्वरहरलोहः । पुं । विषमज्वरे रसविशेष. । यथा—चित्रकमूल त्रिकटु त्रिफला विडङ्ग मुस्तक गजपिप्पली पिप्पलीमूलं वीरणमूल देवदारु किराततिक्त वालक कटुकी कण्टकारी शिग्रुबीजं यष्टिमधु कुटजत्वक् इन्द्रयवो वा एषां प्रति समभाग. सर्व्वचूर्णसमं लौह । मात्रा १ माषा । अनुपान मधु । सा.कौ. । अथ.—जारितलौह ১৬ তো. পারা ২ তো. গন্ধক ২ তো. আমলা, হরীতকী, বহেড়া, শুণ্ঠ, পিপুল, মরিচ, বিড়ঙ্গ, মুতা, গজপিপুল, পিপুলমূল, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, চিতের মূল প্রত্যেকে ১ তো.। আদার রসে মর্দ্দন । মাত্রা ২রতি । ভৈষ. । দ্বিতীয়. বৃহৎসর্ব্বজ্বরহর.—পারা, গন্ধক, অভ্র, তাম্র, স্বর্ণমাক্ষিক, স্বর্ণ, রৌপ্য, শুদ্ধ হরিতাল প্রত্যেকে ২ তো কান্তলৌহ ৮ তো.। মর্দ্দনদ্রব্য—উচ্ছেপাতার রস, দশমূলকাথ, ক্ষেৎপাপড়ার রস, ত্রিফলাকাথ, গুলঞ্চরস, পানের রস, কাকমাচীরস, নিসিন্দাপত্ররস, পুনর্নবারস ও আদার রস । মাত্রা ১ রতি । অনুপান পিপুলচূর্ণ ও পুরাণ গুড় । র.সা.সং. । [শ্র চ. ।

सर्व्वतःशुभा । स्त्री । पिप्पलीमूले । प्रियङ्गौ ।

सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तः । पुं. । सिद्धान्तविशेषे ।

सर्व्वतिक्ता । स्त्री । काकमाचिकायाम् । रा.नि.व.४ ।

सर्व्वतोभद्रः । पुं । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.६ । क्ली । वासनपर्य्यङ्काकारेण भस्मरोहिते । "ईषन्नीं वर्ज्जयित्वा तु चतुर्षा दारिते गृहे । सर्व्वतोभद्रकम् ...... ॥" सु चि.२ष. । वा उ २८ष. ।

सर्व्वतोभद्रा (द्रिका) । स्त्री । गाम्भार्य्यां । গাম্ভার গাছ । रा नि.व ९ । वा.सू.१५ष सारिवादौ । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "श्रीफल. सर्व्वतोभद्रा ।"

सर्व्वतोमुखम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ ।

सर्व्वधातुकम् । क्ली । ताम्रे । वै.निघ. ।

सर्व्वपाचकः । पुं । टङ्कणक्षारे । সোহাগা । वै निघ. ।

सर्व्वभक्षा । स्त्री । छाग्यां । পাঁটী । ३.च. ।

सर्व्वभूतप्रमर्द्दिनी । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटक्यां वै निघ. । [द्रव्ये । वै.निघ. ।

सर्व्वभूमिकः । पुं । दारुविनीति ख्याते पत-

सर्व्वमूल्यम् । क्ली । कपर्द्दके । কড়ি । शिका ।

सर्व्वयूपः । पुं । गोमेधाद्यायज्ञकार्य्येषु यः निखितैर्यूपैः रसो भवति । स गुरुतर. । वै निघ ।

सर्व्वरसः । पुं । धनके । चम. । लवणरसे । ३.च. । स्त्री (सा) । श्लेष्मके । देहस्य स्व ? प सु. ।

सर्व्वरसोत्तमः । पुं । लवणरसे । ३.च. ।

सर्व्वलवणम् । क्ली । सौवर्च्चले । रा.नि.व.?

सर्व्वलोहम् । क्ली । ताम्रे । वै.निघ. ।

सर्व्ववर्चसम् । क्ली । ताम्रे । वै.निघ. ।

सर्व्ववर्णिका । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । जटा. ।

सर्व्वश्वेता । स्त्री । सर्वपिडकानामप्राणहरकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. । See कीट ।

सर्व्वसंसर्गलवणम् । क्ली । औषरलवणे । रा.नि.व.६ ।

सर्व्वसङ्गतः । पुं । चिपटङ्किधान्यविशेषे, ष[ष्टिकधान्ये । श.च.]

सर्व्वसरः । पुं । तन्नामकमुखरोगे । स वातपित्तकफशोणितनिमित्तः । तत्र वातजे वदनस्तोदस्फोटैः समन्ताद्व्याप्तं भवति । पित्तजे मुखं रक्तपीतसदाहतनुस्फोटाचितं भवति । कफेनाल्परुक्कण्डूयुतैः सवर्णैर्व्याप्तं भवति । रक्तजे च पित्तवच्च भवति । सु.नि.१६अ. ।

सर्व्वसहः । पुं । गुग्गुलौ । प.मु. ।

सर्व्वसाधनम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. ।

सर्व्वसिद्धिः । पुं । श्रीफले । বেল । श.च. ।

सर्व्वस्नेहः । पुं । चतु.स्नेहेषु । चि.यो.वा.व्या.चि.शाल्वणस्वेदे । See स्नेहचतुष्टयम् ।

सर्व्वहितम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

सर्व्वक्षारः । पुं । क्षारविशेषे । সাবান । साबुन इति लोके । सबुखार इति दाक्षिणात्ये । गुणाः—अतिक्षारः चसुप्थः वस्तिशोधन गुदावर्त्तक्रमिघ्नः मलमूत्रविशोधनश्च । रा.नि.व.६ । मुष्ककवृक्षे । घण्टापारुले । वै.निघ ।

सर्व्वाख्यः । पुं । पारदे । পারা । रस.कौ. । भैष.वा.र.चि.द्वादशायसे ।

सर्व्वाङ्गकम्पारिरसः । पुं । वातव्याध्यधिकारे रसः । पाठ.—"मृतं सूतं मृतं ताम्रं मर्दयेत् कटुकद्रवैः । एकविंशतिवारश्च शोष्यं पेष्यं पुनः पुनः । चणमात्रा वटी भक्ष्या...... ।" रस र. ।

सर्व्वाङ्गसुन्दरः । पुं । रसोऽयं विरेचनाधिकारोक्तः । पाठः—"शुद्धसूतञ्च गन्धञ्च विषञ्च जयपालकम् । कटुत्रयञ्च त्रिफला टङ्कणञ्च समांशकम् ।" मात्रा १ गुञ्जामिता । পারা, গন্ধক, বিষ, জয়পালবীজ, ত্রিকটু, ত্রিফলা, সোহাগার খৈ প্রত্যেকে সমভাগ। মাত্রা ১ রতি । र.सा.सं. । अन्य. कासाधिकारे यक्ष्माधिकारे च—"रसगन्धकतुल्यांशौ द्वौ भागौ टङ्कणस्य च । मौक्तिकं विद्रुमं शङ्खं मारणीयं प्रयत्नतः । हेमभस्माद्र्धभागञ्च सर्व्वं खल्वे निधापयेत् । निम्बद्रवस्य योगेन पिण्डिका कारयेद्भिषक् । पश्चाद्गजपुटं दद्यात्स्वाङ्गशीतलञ्च समुद्धरेत् । हेमभस्मसमं तीक्ष्णं तीक्ष्णाद्र्धं दरदो मतः । एकीकृत्य समस्तानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ... ।" নীবসরূপে সোহাগার খৈ করিয়া উত্তমরূপে তাহা চূর্ণ করত সেই খই ২ তো. পারা ১ তো. গন্ধক ১ তো. মুক্তাভস্ম, প্রবালভস্ম, শঙ্খভস্ম প্রত্যেকে ২ তো. সোণা ॥০ তো. । একত্র নিমছালের রসে মাড়িয়া গোলক প্রস্তুতকরত সেই গোলক বদ্ধমূষায় রাখিয়া গজপুটে তীব্র জ্বালে পাক করিবে। শীতল হইলে তুলিয়া লৌহ ॥০ তো. ও হিঙ্গুল ।০ আনা দিয়া একত্র মাড়িয়া রাখিবে। মা০ ২ র। অনু. পিপুলচূর্ণ ও মধু । रस.कौ. । भैष. ।

सर्व्वाङ्गसुन्दरी । स्त्री । वैद्यकग्रन्थविशेषे ।

सर्व्वानुकारिणी । स्त्री । शालपर्णी । শালপাণি । रा.नि.व.४ । — [তেউড়ী । चम ।

सर्व्वानुभूतिः । स्त्री । श्वेतत्रिवृति । শ্বেত

सर्व्वान्नीनः । त्रि । सर्व्वान्नभक्षके । वा.चि.१ च. । "सर्व्वान्नीनो भवेत्तथा ।"

सर्व्वायनी । स्त्री । श्वेतत्रिवृतायां । वै.निघ. ।

सर्व्वाम्लम् । क्ली । सर्व्वविषप्रशस्ताम्लद्रव्येषु, काञ्जिकसुरासौवीरकदधिमस्त्वादिषु । चि.यो स्नेहस्वेदे ।

सर्व्वार्घः । पुं । रुद्राक्षवृक्षे । वै.निघ. ।

सर्व्वाक्षिरोगः । पुं । सर्व्वगतनेत्ररोगे । स षोडशविधः—वाताभिष्यन्द अधिमन्थः हताधिमन्थः अन्यतोवातः शिक्तनेत्रः पित्ताभिष्यन्द कफाभिष्यन्द रक्ताभिष्यन्द शुष्काक्षिपाकः शोथोपाक्षिपाकः अक्षिपाकात्ययः अम्लोषितः सन्निपाताभिष्यन्द वातपित्ताभिष्यन्दः वातकफाभिष्यन्दः पित्तश्लेष्माभिष्यन्दश्च । बं.उ.१५अ. । एषां विशेषाः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याः । See नेत्ररोग. ।

सर्व्वाची । स्त्री । दुग्धिकायां । थिकई । वै निघ. ।

सर्व्वौषध(धि)गणः । पुं । कुष्ठाद्यौषधिवर्गे । कुष्ठजटामांसीवचाहरिद्राशैलेयचन्दनमुरामांसीकर्पूरमुस्तास् । "कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः । मुराकर्पूरमुस्ताभिः सर्व्वौषधमुदाहृतम् ॥" रा.नि.व.२२ । "मुरामांसी वचा कुष्ठ शैलेय र जनीद्वय । शटी चम्पकमुस्तञ्च सर्व्वौषधिगणः स्मृतः ॥" ज्योति.शास्त्रम् ।

सर्व्वौषधिः । स्त्री । सर्व्वौषधिगणे ।

सर्षपः । पुं । (Brassica campestris Syn. Dinapis dichotoma.) स्वनामख्यात सक्षुपविशेषे । सरिषा शाक । हि सरीसा, सर्षों, जिरिया । गुणा.—रसपाकयो कटु स्निग्धः तिक्तः तीक्ष्णोष्णः वातकफघ्नः रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः रक्षोघ्नः कण्डूकुष्ठकृमिघ्नश्च । गौरस्तु श्रेष्ठः । भा.पु. । तीक्ष्ण वातकफघ्न उष्ण रक्तपित्तकर कटुः कृमिकुष्ठघ्न । सिद्धार्थोऽपि तद्गुणः । राज । स सितासितभेदेन द्विधा । (Brassica nigra) The black mustard. कृष्णसर्षपे । काल सरिषा । हिं कालिराइ, माकड़ाराइ, सर्षों, पियरी सरीस । तें चवली । गुणाः—"...कटूष्णो वातशूलनुत् । पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डूकुष्ठव्रणापहः ॥" (Brassica juncea. Syn. Sinapis juncea.) राजिकायाम् । श्वेत सरिषा, ब्राइ सरिषा । हिं राजिका । गुणाः—"सिद्धार्थः कटुकोष्णश्च वातरक्तग्रहापहः । रूक्षो रक्तकफौ च यो विषभूतव्रणापहः ॥" सर्षपतैलगुणा.—तिक्तं कटुकं वातकफविकारघ्न पित्तासृग्दोषदं कृमिकुष्ठतिलगवपुघ्नञ्च । सर्षपशाकगुणा.—"सार्षपं भिन्नं स्वादु त्रिदोषरक्तपित्तकृत् ।" राज ३प. । "कटुकं रक्तपित्तप्रकोपकरं विदाहि कटुकं स्वादु विरुद्ध । रा.नि.व.७ । "सार्षपञ्च त्रिदोषघ्नं र वदचाग्निवर्द्धनम् ।" चवि.१६प. । "विदाहि हविष्मत् हृद्यं तीक्ष्णोष्णमिव च । त्रिदोषं सार्षपं शाकम् ..... ।" सु.सू.४६प. । सर्षपनालगुणा.—"तीक्ष्णोष्णं सार्षपं नाल वातघ्नमग्रवापहम् । कण्डूघ्नमिदं दद्रुघ्नं रुचिकारकम् ।" भा.पू १भ.ग्रा.व. । सर्षपविशेषे । रानि । हिं राइ । अस्य बीजं दीपनम् । पत्रं वातघ्नम् । Watts पञ्चरीच्यात्मकमाने । "पञ्चरीच्यत्मु सर्षपः ।" मागधमानमिदम् । प.प्र. । राजिकात्रयपरिमिते माने । "तिसृभीराजिकाभिश्च सर्षपः ।" कालिङ्गमानमेतत् । [च. । See कन्दविषम् ।

सर्षपकः । पुं । तन्नामकन्दविषे । सु.कल्प.२

सर्षपतैलम् । क्ली । सर्षपबीजोत्थतैले । See सर्षपः । [मिदम् । भा. । See सर्षप ।

सर्षपनालम् । क्ली । सर्षपदण्डे । नालशाक

सर्षपा । स्त्री । श्वेतसर्षपे । वै.निघ. ।

सर्षपिकः । पुं । प्राणहरकीटविशेषे । सु.कल्प ८ष. । See कीट. ।

सर्षपिका । स्त्री । शूकरोगभेदे । तल्लक्ष—"गौरसर्षपतुल्या तु शूकदुर्भग्नहेतुका । पिडका कफवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका बुधैः ॥" सु नि.१४ ष. । तन्नामककीटभेदे । गलगोली श्वेतकृष्णराजिः रक्तमण्डला सर्वश्वेता सर्षपिका चेति । ताभिर्दष्टे सर्षपिकायाञ्चे दाहशोफक्लेदा भवन्ति । सर्षपिकया हृत्पीडातिसारश्च भवति । सु.कल्प ८ष. । मसूरिकाभेदे । "चतुर्थी सर्षपाकारा पीत सर्षपवर्णिनी । नाम्ना सर्षपिका ज्ञेयाऽत्यन्त्यसर्व विवर्जयेत् ॥" भा ।

सर्षपी । स्त्री । श्वेतसर्षपे । वै.निघ. । खञ्जरीटिकायां । शब्दच । त्रिका. ।

सर्षपोद्भूतम् । क्ली । श्वेतसर्षपे । वै.निघ ।

सलम् । क्ली । जले । च.टी.भ. । [प.सु ।

सलटुकः । पुं । हस्तिकर्णशाके । नटिया शाक ।

सल्लपत्रम् । क्ली । दारुशर्करायां । शारदिनि । वै.निघ. ।

सलिलम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ ।

सलिलकुन्तलः । पुं, क्ली । शैवाले । त्रिका ।

सलिलप्रष्ठः । पुं । क्षत्रिय दर्भभेदे । तल्लक्ष यथा—"द्रवने सततं यस्तु दृश्यते नामतः । स्रावी कुष्ठतेन्द्रियं तस्यापि सलिलप्रष्ठः ।" च.४व. ।

सलिलजम् । क्ली । कमले । पद्म । श्रम. ।

सलिलधरः । पु । मुस्तायाम् । मूता । वै निघ २भ त्रिद्रकत्व चि. । [See भवद ।

सल्लकटुः । पु । प्रियालुवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

सल्लकी (ल्ली) । स्त्री। (Boswellia thurifera.) Gum olibanum tree. स्वनाम ख्यातफलशाकलतायाम् । कुँदरुकी । शालविशेषे । यस्य निर्यास शिलारस इत्युच्यते । अगभ स्या, सालइ इति लोके । म सल्लकि । क तदि कु । यम्. शालइ । गुणा —तिक्तमधुरा कषाया ग्राहिणी कुष्ठरक्तकफवातार्शोव्रणदोषघ्नी च । रा नि.व.११ । वै निघ २भ.र.च सा.चि.सल्लक्यादि स्वरसे । सु सू.२५च. । [कल्प. ।

सवम् । क्ली । जले । जटा. । पुष्परसे । शब्द

सवनम् । क्ली । प्रसवे । शब्दकल्प ।

सवरम् । क्ली । जले । त्रिका. । [प सु. ।

सवररोध्रम् । क्ली । श्वेतरोध्रे । पाटियालोध।

सवर्णकरणम् । क्ली । विवर्णचतस्थानस्य देह समानवर्णकरणे । सु चि १च ।

सवहा । स्त्री । त्रिवृतायां । च.टी.भ ।

सविता (तृ) । पु । अर्कवृक्षे । आकन्दगाछ । रा.नि.व.१० ।

सवित्रम् । क्ली । प्रसवकरणे । व्याक. । स्त्री -(त्री) । धात्र्याम् । धाई । चवि. । [निघ ।

सविभालम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै

सवीर्य्या । स्त्री । शतावर्य्याम् । शतमूली । रा नि व.४ ।

सव्यम् । क्ली । वामकाये । अम. ।

सव्यभिचारम् । क्ली । सव्यभिचारं नाम यत् व्यभिचरत्, यथा—"भवेदिदमौषधमस्मिन् व्याधौ यौगिकमथवा नेति ।" च.वि ८च ।

सव्यसाची (इन्) । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि. व ९ ।

सशल्यशुक्लः । पु । नेत्रकृष्णगतरोगभेदे । तस्य यथा—"निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे सूच्येव विद्ध प्रतिभाति यद्वै । स्राव स्रवेदुष्णमतीव यच्च तत्स व्रणं शुक्रमुदाहरन्ति ।" सु.उ १च. ।

सशल्य. (ल्या) । पु, स्त्री । मद्गुरे । रा.नि व. १९ । नागदन्त्यां । हातिशुँडे । र.मा. । [६ ।

सशाकम् । क्ली । आर्द्रके । आदा । रा नि.व.

ससत्वा । स्त्री । गर्भवत्यां स्त्रियाम् । अ र. ।

ससिद्धः । पु । सर्ज्जवृक्षे । धुनोर गाछ । रा. नि व ८ । [धान । हे.च. ।

सस्यम् । क्ली । फले । अ.टी.भ । धान्यके ।

सस्यमारी (इन्) । पु । महामूषिके । धेड़े इन्दुर । रा नि व १९ ।

सस्यसंव(स)रः । पु । लघुशालवृक्षे । अम. । सल्लकीवृक्षे । वै निघ । [८ ।

सस्यसवरणः । पुं । अश्वकर्णशाले । रा.नि.व.

सहम् । क्ली । बले । मे । मार्गशीर्षमासे । हे च. । मांसलवणे । रा.नि व.६ ।

सहकारः । पु । अतिसौरभयुक्ते आम्रवृक्षे । प सु. । रा.नि व.११ । अम. ।

सहचरः । पु । झिण्टीक्षुपे । झाँटी गाछ । मे.। पीतझिण्ट्यां । पीतझाँटी । र.मा. । वा सू १५च. वेल्लन्तरादिव. । "गोकण्टकोल्कटसहाचरवाणका-श्म ।" नीलझिण्ट्यां । प सु । सु सू.३८अ सशी धने । [कण्टकशेलुवर्गे । सु सू ३८च उत्पल' ।

सहचरद्वयम् । क्ली । नीलपीतझिण्टीद्वये ।

सहचरा (री) । स्त्री । पीतझिण्ट्यां । र मा । वै निघ. सन्धिक.ज्व.चि वचादि । नीलझिण्ट्यां । प सु ।

सहजक्षति । क्ली । सुवर्णे । वै निघ. ।

सहजरस. । पुं । स्वरसे । रस वि ८च ।

सहण्डुकम् । क्ली। मांसकृतव्यञ्जनविशेषे । यथा—"छागादिमांस सुखण्डं कुट्टितं खण्डितं पुन । ग्रहमांसविधानेन पचेदेतत् सहण्डुकम् । सहण्डुक गुणयुक्तं ग्रहमासगुण स्मृतम् ।" भा. ।

सहदेवा (वी) । स्त्री । (Sonchus aruensis. Syn. S Orixensis.) बलायाम् । बेड़ेला । बनपावड़े । बन पालः । हिं सहदेवी बरी । मं सहदेवी । पद्मा. मारा । पीतपुष्पबलायाम् । काड़सोलि लोके । पीत बेड़ेला । मर्य्यालयाम् । नागबलायाम् । मे. । नीलपुष्पबला

याम् । सु.मू.३८ब । चि.८ब.। महाश्यामायाम् । গোবক্ষচাকুলিয়া। रा.नि.व.४ । भा सन्ततादि. ज्व.चि. । पीतदण्डोत्पलायां । পীত ডানকুনী । र.मा. । भैष ज्व.चि.पानीयभक्तवट्याम् । दण्डोत्पलायाम् । ডানকুনী । द्वि चित्रडी । च द. शूल.चि.एरण्डद्वादशके । च.वि.८ब. । प्रियङ्गौ । महानील्याम् । वै.निघ ।

सहपानम् । क्ली । एकत्रपाने । हे.च. ।

सहभादली । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादलि । भैष आमवातचि.सैपे ।

सहभोजनम् । क्ली । एकत्रभोजने । अम. ।

सहरसा । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । मुगानी । श. र ।

सहसानुः । पुं । मयूरे । उणा ।

सहस्यः । पुं । पौषे मासि । अम. । [व.८ ।

सहस्रकाण्डा । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायां । रा.नि.

सहस्रजित् । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । मृगनाभि । वै.निघ. ।

सहस्रदंष्ट्रः । पुं । महापाठीनमत्स्ये । বোয়াল মাছ, চিতল মাছ । अम. ।

सहस्रदंष्ट्री (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषे । বোয়াল মাছ श.र. ।

सहस्रधौतः । त्रि । सहस्रवार क्षालिते घृतादौ । হাজার বার ধোওয়া ঘৃতাদি । वा चि.१ च. ।

सहस्रनुत् । पुं । अम्लवेतसे । भा.पू.१भ ।

सहस्रपत्रम् । क्ली । कमले । पद्म । रा.नि. व.१० । [व.८ ।

सहस्रपर्व्वा । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.

सहस्रपादः । पुं । कारण्डवपक्षिणि । সারস পাখী । मे ।

सहस्रभित् । क्ली । अम्लवेतसे । भा. ।

सहस्रमूली । स्त्री । द्रवन्त्यां । रा.नि.व.४ । आखुकर्ण्याम् । মুষাকাণী । वै.निघ. । [श.र. ।

सहस्ररसा । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । মুগানী ।

सहस्रवीर्य्या । स्त्री । दूर्व्वायां । र.मा. । च. चि.४च. । नीलदूर्व्वायां । च शा.८च. । महाशतावर्य्यां । रा.नि.व.४ । श्वेतदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ च सू.४च. ।

सहस्रवेध(धि)म् । क्ली । चुक्रनामकाम्लद्रव्यभेदे । रा नि.व.१५ । हिङ्गुनि । হিঙ্ । मे. । भा. । [निघ.२भ मधुरत्व चि. ।

सहस्रवेधपापाणः । पु । हिङ्गुमतरे । वै.

सहस्रवेधिका । स्त्री । मृगनाभौ । वै निघ ।

सहस्रवेधी (इन्) । पु । अम्लवेतसे । हिङ्गुनि रा.नि व.६ । मृगमदे । मृगनाभि । रा.नि व.१२ । चुक्रे । टकपाल: । प.मु. ।

सहस्रांघ्री
सहस्राङ्घ्री } स्त्री । क्षुद्रपीलुवृक्षे । वै.निघ. ।

सहस्रा (स्री) । स्त्री । अम्बष्ठायां । आमडा । भा. । मयूरशिखायां । वै.निघ. ।

सहाः (स) । पु । हेमन्तकाले । मे.। अग्रहायणमासि । अम. स्त्री (हा) । घृतकुमार्य्यां । प मु । माषपर्ण्यां । माषाणी । च.द.बाल.चि.सहादिकाने । मुद्गपर्ण्यां । मुगानी । सु सू.३८ब. । सर्पकङ्कालिकायां । श च. । शृङ्खकिण्टकी । श.च. । राखायां । र.मा. । स्वर्णयोय्याम् । সোনালি । प मु. । पीतदण्डोत्पलायाम् । পীত ডানকুনী । र.मा. । तरणीपुष्पवृक्षे । रा.नि व.१० । देवताडवृक्षे । দেবতাড়া । रा.नि.व.२ । रैवतीपुष्पशाखी । भा.रैवतीयवृक्षि । "सहा विदारी सीतायाम्।" मत्समैषजि । মেহেদী । मे. ।

सहाचरः । पुं । नीलपीतझिण्ट्याम् । নীল ও পীতঝাঁটি । श.र. । वा.सू.१५ब. । "नीलश्रेणी-स्फटसहाचरवाणकाश ।" सु.चि.१०ब. ।

सहाहयम् । क्ली । मुद्गपर्णी माषपर्णी च । सु मधुरजीवनीयगणे ।

सहारः । पु । आम्रवृक्षे । उणा. ।

सह्यम् । क्ली । स्वास्थ्ये । सहिष्णुतायाम् । सुमधुरे । श.र. । [निघ. ।

सह्योरा । स्त्री । चोरिण्यौषधे । पियाडे । वै

साकु(ख)रुण्डः । पुं । मल्लमहल्लादौ । ধকুরুণ্ড ইতি প্রসিদ্ধে স্যাত । उणा — रुण्याद,

रुचिकरः दीपनः सारकः श्लेष्मवातघ्नः वस्त्रछेदनः उष्णश्च । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.श्व सा.चि.सा खरुखुचूर्णे ।

सातुकम् । क्ली । शकुनमूर्द्दे । यवे । व्याक. ।

सागरकम् । क्ली । सामुद्रलवणे । वै.निघ. ।

सागरगामिनी । स्त्री । सूक्ष्मैलायां । छोटि एलाच । रा.नि.व.६ ।

सागरजम् । क्ली । लवणे । वै.निघ. ।

सागरजमलः । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

सागरोत्थम् । क्ली । सामुद्रलवणे । रा.नि.व. ६ ।

सागरोद्भूतः । पुं । शङ्खे । शाँख । वै.निघ. ।

साङ्कृत्यः । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।

साङ्कुष्ठा । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । र.मा. ।

साङ्घातिकः । त्रि । मारात्मके ।

साचिवाटिका । स्त्री । पुनर्नवायाम् । र.मा. ।

साञ्जनः । पुं । गृहगोधायाम् । कृकलासे । कांकलास । श.च. ।

सातला । स्त्री । पीतदुग्धस्नुहीभेदे । मनमा-विशेष । बम्. बडिलसीतुली को हिरियचटक नख । गुणाः- कफपित्तघ्नी लघु तिक्ता कषाया विसर्पकुष्ठविस्फोटव्रणघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

सातीलकः । पुं । कलायभेदे । मटर । च. टीका ।

सात्म्यम् । क्ली । यद्यस्य सेवितं सुखाय सं-पद्यते तत्तस्य सात्म्यम् । तच्च द्विविधं चेष्टाख्यमा हाराख्यञ्च । चेष्टाख्यं कायवाङ्मनोभेदात्त्रिविधं, आहाराख्यञ्च रसभेदात् षड्विधम् । सु.सू.१०श्व ख. । औषधादिजनितसुखानुबन्धे, व्याधिगुणवि-परीते आहारविहारादौ । "हेतुव्याधिविपर्यस्त-विपर्यस्तार्थकारिणां । औषधान्नविहाराणामु-पयोगं सुखावहम् । विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतम् ॥" मा.नि. । सात्म्यं नाम तत् यदात्मन्युपशेते । तत्त्रिविधं प्रवरावरमध्यविभागेन । तत्र सर्वरसं प्रवरम् एकरसमवरं मध्यन्तु प्रवराव-रमध्यम् । च वि.१श्व ।

सादः । पुं । भवसादे । उपतापे । वै.निघ. ।

सादनी । स्त्री । कटुकायां । कट्की । रा.नि.व. ६ ।

साद्रस्थः । पुं । कुरङ्गभेदे । निका. ।

साधकम् । क्ली । तन्नामकपित्ते । भा. । See पित्तम् । पुं । तन्नामकहृदयस्थाग्नौ येन मनोऽभि-लाषः सिध्यति । सु.सू.२१श्व । दमनकवृक्षे । वै. निघ. । [जीवकवृक्षे । वै.निघ । द्रव्ये । श्वम ।

साधनम् । क्ली । शिश्ने । रा.नि.व.१७ । पुच्छ-

साधारणदेशः । पुं । जाङ्गलानूपोभयदेश-लक्षणयुक्ते प्रदेशे । लक्षणं-यथा—"उभयगुणयुक्तं वा नातिरुक्षं न स्निग्धं न च खरबहुलस्रोताभितः कण्टकाढ्यं । भवति च जलकीर्णे नाति शीतं न चोष्णं समप्रकृतिसमेतं विद्धि साधारणं च ॥" अत्रि. ४श्व. ।

साधारणमृगः । पुं । शूकरादौ, यथा—"शूकरा गवयश्चाद्याः सलिलाश्रयमाश्रिताः । म कराद्याश्च गण्डाका गवयाश्च तथापरे । महिषा-द्याश्च ये चैव ते च साधारणा मताः ॥" अत्रि. २०श्व. ।

साधिका । स्त्री । सुषुप्तौ । हे.च. ।

साधुः (क.) । पुं । दमनकवृक्षे । वै.निघ. । साधुवृक्षे । रा.नि.व.८ । [मा. ।

साधुपुष्पम् । क्ली । स्थलपद्मे । स्थलपद्म । श.

साधुवृत्तः । त्रि । हिताहारविहारकारिणि ।

साधुवृक्षः । पुं । कदम्बवृक्षे । कदम गाछ । श.च. । वरुणवृक्षे । वरुण गाछ । रा.नि.व.९ ।

साध्वसम् । क्ली । भये । श्वम. ।

साध्वी । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ । दुग्धपा-षाणे । मूलशक्ति । प.मु. ।

सानन्दः । पुं । गुच्छकरञ्जे । रा.नि.व.९ ।

सानसिः । पुं । सुवर्णे । वचा. ।

सानुजः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.११ । पुण्डरीकवृक्षे । पुण्ड्रिया गाछ । रा.नि.व.१२ ।

सानुपाधनः । त्रि । कालानुरूपानाहारे । च. सू.१श्व. । [गाछ । वै.निघ. ।

सानुमानकः । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । पुण्ड्रिया

सान्दृष्टिकम् । क्ली। तात्कालिकफले । वै निघ.।

सान्द्रम् । क्ली। तक्रे । ঘোল । वै.निघ. ।

सान्द्रपुष्पः । पु । विभीतकवृक्षे । श.च. ।

सान्द्रप्रसादमेहः (ही[इन्]) । पु । कफजमेहविशेषे । लक्षणं यथा—"यस्य मेहन्यते मूत्र किञ्चित्किञ्चित् प्रसीदति । सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहु श्लेष्मकोपतः ॥" च.नि.४अ ।

सान्द्रमेहः । पुं । मेहरोगभेदे । घनाविल सान्द्रं मेहति । सु.नि.६अ. ।

सान्ध्यकुसुमा । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । यस्य पुष्पं त्रिकालमेव विकसति । रा नि.व १० ।

सान्नाय्यम् । क्ली । घृते, हविषि । त्रिका. ।

सान्निपातिकः । पु । त्रिदोषजरोगे । रा. नि.व २१ । त्रि । त्रिदोषसम्बन्धिनि ।

सान्निपातिकी । स्त्री । सन्निपातजन्ययोनिरोगे । लक्षणम्—" . त्रिभिर्दोषैः योनिगर्भाशयाश्रितैः । यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापत्सा सान्निपातिकी ॥" मा उ.३३अ. ।

साब्दी । स्त्री । द्राक्षाविशेषे । शब्दकल्प: ।

सामजः (योनिः) । पुं । गजे । मे ।

सामत्रयम् । क्ली । हरीतकी शुण्ठी गुडूचीषु । वै निघ. ।

सामवातः । पुं । आमयुक्तवातरोगे । लक्षण—"वायु सामो विबन्धाग्निसादतन्द्रान्त्रकूजनैः । वेदनाशोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत् ॥" भा ।

सामान्यम् । क्ली । एकत्वबुद्धिकरजातौ । यदनेकासु भिन्नदेशकालासु गवादिव्यक्तिषु अयं गौरयं गौरित्यादिप्रकारा एकाकारा बुद्धिः तत् सामान्यम् । च.सू १अ. ।

सामुद्गकः । पुं । सम्पुटे । वा.उ.२८अ ।

सामुद्गसन्धिः । पु । शरीरावयवसन्धिषु । अंसपीठगुदभगनितम्बेषु सन्धौ । सु.शा ५अ. ।

सामुद्रम् । क्ली । समुद्रजलवणे । করকচ, পাঙা । হি পাংগা । गुणा —लघु हृद्यं पलितजनकं पित्तकरं दीपनं रुच्यञ्च । रा.नि.व.६ । समुद्रफेने । रस.र.ग्रहण्यादिचूर्णे । नारिकेली । द्वीपान्तरवचायां । তোপচিনি । वै निघ. । पु । मत्स्यकविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

सामुद्रमत्स्यः । पुं । तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यादिषु । तन्मांसगुणा —गुरु स्निग्धं मधुरं नातिपित्तलं वातहरमुष्णं वृष्यं श्लेष्मवर्द्धनञ्च । सु.सू.४६अ. ।

सामुद्राद्यचूर्णम् । क्ली । उदराधिकारे चूर्णम् । সামুদ্রিলবণ, সচললবণ, সৈন্ধবলবণ, বনযমানী, যবক্ষার, বিড়ঙ্গ, হিঙ্গু.পিপুল, চিতামূল, শুঁট, প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ । ঘৃত দিয়া সেবন করিবে । शा.कौ. ।

सामुद्रिका । स्त्री । सविषजलायुकायाम् । সবিষ জোঁক । सु.सू १२ । See जलायुका ।

साम्ब(म्भ,म्भा)रम् । क्ली । गाढलवणे । শাকম্ভরিলবণ । रा नि व.६ ।

साम्भरी । स्त्री । रक्तलोध्रवृक्षे । श.च ।

साम्राणिकर्द्दमम् । क्ली । अवादिनामगन्धद्रव्ये । খাটাশী, মৃগনাভি । रा.नि.व १२ ।

साम्राणिजम् । क्ली । महापारेवतफले । रा. नि.व ११ ।

सायकः । पु । शरे । रा.नि.व ८ ।

सायकपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायां । শরপুঙ্খ । रा.नि.व.४ ।

सायङ्कालः । पुं । सायाह्ने ।

सायोङ्घिदुरा । स्त्री। मल्लिकाविशेषे । या सायं विकसति । गुणैश्चाम्बिकीतुल्या । रा.नि.व १० ।

सारः । पु । मज्जायां । अंसम् । मकुल.११अ. । अम. । दाड़िम्बवृक्षे । वै.निघ.७म. । पियालवृक्षे । वङ्गे । शुद्धे । चूर्णे । क्वाथे । वै.निघ. । वसवारे । रा.नि.व ६ । रोगे । धरवि । वले । अम. । दधिसरे । দৈযের মাথা । श.च. । कर्पूरे । रा. नि व.१२ । मकुल १२अ. । मौसौवृक्षे । वै.निघ १ भ वा.व्या.मल्यहीलाधि. । काष्ठान्तर्भूतपरिपक्वनिर्यासे । শুক্না আঁটা । "स्वतो निर्गतवेष्टकं लाक्षाऽर्जरसमोचरसादिकम् ।" च.मू.१अ. । सार्पसारे । सु.चि.१८अ । बीजे । भा । नवनीते । रा. नि.व १५ । पानके । পানা, শরবত । दैवानर्त-

स्थिरपदार्थे, स चाष्टविधः—यथा त्वग्रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रसत्त्वानि। तत्र स्निग्धश्लक्ष्णमृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगम्भीरसुकुमारलोमा सप्रभेव च त्वक्साराणां। सा च सारता सुखसौभाग्यादीनि आचष्टे। कर्णाक्षिमुखजिह्वानासौष्ठपाणिपादादीनि स्निग्धरक्तानि श्रीमन्ति भ्राजिष्णूनि रक्तसाराणां। सा सारता सुखमुद्धतां मेधां मन स्विल्सौकुमार्यादीन्याचष्टे। मांससाराणां शङ्खललाटकृकाटिकाक्षिगण्डादीनि स्थिरगुरुमांसोपचितानि भवन्ति। सा सारता क्षमाधृतिविद्यासुखारोग्यबलप्रभृतीनि आचष्टे। मेदःसाराणां बलवर्णनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहः। सा च सारता वित्तैश्वर्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्जवसुकुमारोपचारतामाचष्टे। अस्थिसाराः पार्ष्णिगुल्फजान्वरत्निजत्रुचिबुकशिरःपर्वस्थूलाः स्थूलास्थिनखदन्ताः महोत्साहादयो भवन्ति। मज्जसाराः मृद्वङ्गा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तसन्धयः दीर्घायुषो बलवन्तश्च। श्रुतविज्ञानवित्तापत्यसम्मानभाजश्च सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणश्च क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुलाः स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वराः भ्राजिष्णवो महास्फिचश्च शुक्रसाराः स्त्रीप्रियाः स्त्रीप्रियोपभोगा बलवन्तश्च। सुखैश्वर्यारोग्यवित्तसम्मानापत्यभाजः स्मृतिमन्तः भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो महोत्साहाः दक्षाः धीराः समरविक्रान्तयोधिनः सत्त्वसाराः।" च.वि.८अ.। क्ली। अग्नौ। मे.।

सारकः । पुं। जैपालवृक्षे। प.मु.। वै.निघ. १अ.चित्तविभ्रम.चि.। पीतमुद्गे। धान्यके। वै.निघ.। त्रि। विरेचके। [रा.नि.व ८।

सारखदिरः । पु। दुःखदिरे 'गु'य वाबला।

सारगन्धः । पुं। चन्दनवृक्षे। श.च.।

सारघम् । क्ली। भ्रमराहृतमधुनि। माक्षिकमधु। जटा.। गुणा.—"तस्मात्प्रचुरतरं ह्यर्धं सारघं मातिशीतलं। कासे श्वये प्रशस्तं स्यात् कामलायां विनाशनम्। नातिशीतं न च ह्यर्धं दीपनं बलकृन्मतं। अतीसारे शिवरोगे चले वा पथ्यमेव हि तम्।" भाव. १८अ.।

सारङ्ग. । पु। मृगविशेषे, चित्रमृगे। हरिणविशेषे। मे। श.र.। तन्मांसगुणा—"जाङ्गलं स्निग्धं मधुरं लघु वृष्यञ्च। रा.नि.व.१७। विष्किरजातीयवातकापचिण्डि। रा.नि व.१८। सु.सू. ४६अ। हस्तिनि। वै.निघ। कर्बुराश्वे। 'सारङ्गः कबर स्मृत।" नकुल २अ। छत्रे। राजहंसे। मे.। सिंहे। केशे। मयूरे। कोकिले। कर्पूरे। क्ली। पुष्पे। चन्दने। शङ्खे। पद्मे। स्वर्णे। धने। कार्थकोष।

सारजम् । क्ली। नवनीते। नि। श.च।

सारजासव । पुं। शालचन्दनादिसारोत्थविंशतिविधासवेषु। च.सू २५अ.।

सारणः । पु। भद्रबलायाम्। गन्धभाडलि। धरणि। आम्रातकवृक्षे। श च.। अतीसाररोगे। हे च.। नवनीते। क्ली। गन्धभेदे। धरणि।

सारणा । स्त्री। रसस्य संस्कारविशेषे। रस.चि.३अ.।

सारणि (णी) । स्त्री। प्रसारण्याम्। गन्धभाडलि। कृष्णा। रा नि.व ५। मद.व.१। नकुल.१२अ.। पुनर्नवायां। वै निघ.।

सारण्ड. । पु। सर्पाण्डे। सर्पडिम्ब। जटा.।

सारतरुः । पु। कदलीवृक्षे। धनञ्जय। खदिरवृक्षे। वै निघ.।

सारतैलम् । क्ली। सुश्रुतोक्तक्षुद्ररोगतैले, शिंशपागुरुसरलदेवदार्वादितैले। सु चि.२०अ.।

सारद्रुमः । पु। खदिरवृक्षे। रा.नि व.८।

सारपाकम् । क्ली। तन्नामकफलविषभेदे। सु.कल्प २अ.। See फलविषम्।

सारपादपः । पु। धामनवृक्षे। श र.।

सारफल. । पुं। धाराक्षे। वै निघ।

सारबन्धका । स्त्री। कन्दिकायाम्। वै निघ.।

सारभाण्डम् । क्ली। कस्तूरीमृगाण्डे। मन्दसम्प। [कल्प ८अ.। See कीटः।

सारमण्डूकः । पु। मण्डूकजातीयकीटे। सु.

सारमूषिका । स्त्री। देवदामीलतायां। देवदाडा। रा.नि.व.१। See घण्टे। [श.र.।

सारमेय. । पु। कुक्कुरे। शमु। स्त्री। कर्यां

सारलोहम् । क्ली । लौहसारे । ইস্পাৎ । त स लक्षणम् —" यमाश्चिखराकाराण्यङ्गान्यत्तेन लिपिते । लौहे सूर्य्यंच सूक्ष्माणि तत्सारमभिधीयते ॥" गुणाः —"लौह साराद्वय हन्यात् ग्रहणी मतिसारकम् । अर्शसर्व्वाङ्गजं वात शूलञ्च परिणामजम् । छर्द्दिञ्च पीनस पित्त श्वासमायुं व्यपोहति ॥" भ.प्र.पू १भ.धा.व.। [हचि.।

सारवर्ग: । पु । चोरवचवर्गे । भा म.३भ.प्रमे

सारवृत्त: । पु । धामनवृक्षे । वै.निघ.।

सारशल्य: । पु. । श्वेतखदिरे । वै.निघ.।

सारसम् । क्ली । कमले । रा.नि व १० । स रोजले । मे.।

सारस: । पु । सवजातीयोभचस्पक्षिविशेषे । সারস পাখী । तन्मांसगुणा —मधुरस्त कषाय महातीसारघ्न पित्तहर ग्रहण्यर्शोघ्नञ्च । रा.नि.व १७ । तदण्ड काठ्आखायुकजननं हयौऽतिरुचौ गुरुच। श्वि.२१भ.। स्त्री। सारसपक्षाम् । दे.च.।

सारसङ्ग्रह: । पु । वैद्यकग्रन्थभेदे. चक्रपाणि कृते । [भेदे ।

सारसङ्ग्रहनिघण्ट: । पु' । वैद्यकनिघण्टु

सारसजलम्
सारसाम्बु } क्ली । सरोवरजले । वै निघ.।

सारसैन्धवम् । क्ली । सैन्धवे । च द.रतिवल्ल भमोदके ।

सारा । स्त्री । कृष्णत्रिवृतायाम् । কাল তেউড়ী । श्र र. । सातलायाम् । শীতলক মনসা । वै.निघ. । दूर्व्वायां । श्र.च. । श्रयमतृफलायाम् । কলা গাছ । रा.नि.व.११ ।

सारासुख: । पु । स्वादुपाकरसयुक्ते कृष्णयुक्त धान्ये । वा सू ६भ.हेमा ।

साराम्लम् । क्ली । निम्बुभेदे । গোঁড়ালেবু । गुणा:—श्रम्ल पित्तलं गुरु वातघ्न कफकरञ्च। वै निघ ।

सारालः । पु' । तिले । श्र च ।

सारिका । स्त्री । पक्षिविशेषे । শালিক পাখী । श्रम. ।

सारिणी । स्त्री । कार्पासे । কাপাস গাছ। रा नि व.४ । महाबलायाम् रा नि व ४ । कपिलशिंशपायां । कपिलवर्ण शिंशु । रा नि.व ८। रक्तपुनर्नवायां । रा.नि.व ५ । दुरालभायां । रा.नि व.४ । प्रसारण्यां । गन्धभादुलिया । रा.नि.व ५ । [वै.निघ.।

सारितम् । क्ली । कृष्णाञ्जने । কাল সুর্মা।

सारिवा । स्त्री। श्रनन्तायां । अनन्तमूल । हिं गौरियासाउ । म वम्. उपलसरी । "श्यामापन्ना दुग्धगर्भा वल्ली स्वनामप्रसिद्धा ।" सु चि.१८भ.ड.। वा.सू.१५भ.। सारिवोशीरकाश्मर्य्यंति चक्रदत्त । श्राली । शालिधान्य । वै निघ । कृष्णसारिवायां। सा इन्द्रजम्बूत्वचा सुगन्धा कलम्बकेति ख्याता। শ্যামালত । हि करियासाउ। See अनन्ता, सारिवा ।

सारिवादिगण: । पुं । सारिवोशीरकाश्मर्य्यचन्दनद्वययष्टीपरुषककृते कषाये । स दाहपिपासाज्वरघ्नश्च । वा सू १५भ.।

सारिवाद्वयम् । क्ली । श्यामानन्तयो । শ্যামালতা, অনন্তমূল । भ.द्र वातपित्तज्व चि.। "मधुकं सारिवे द्राक्षा।"

सारी । स्त्री । सप्तलायाम् । চেঁকাটা মনসা । रा.नि.व.८ । शारिकापक्षिणि । श्र र. । [वैच ।

सारोदकम् । क्ली । सालसारोदके । च.चि.

सारोद्धार: । पु । वैद्यकग्रन्थविशेषे । [भ ।

सारोष्ट्रिक: पु । मोराष्ट्रदेशजविषे । च.टी.

सार्ङ्गवेरम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा नि.व ६। *

सार्ज: । पु' । सर्जरसे । धूनो । श.मा ।

सार्द्रः । त्रि । चार्द्रे । ভিজা । श्रम ।

सार्व्वगुणम् । क्ली। क्षीरलवणे । रा.नि व ६।

सार्व्वभौमः । पु' । गजे । হাতী । त्रिका ।

सार्व्वसहम् । क्ली । वतिकालवणे । সোরা । वै निघ. । [पु । श्वेतसर्षपे । वै निघ.।

सार्षप: । त्रि । सर्षपसम्बन्धी, श्राकतैलादौ ।

सार्षपतैलम् । क्ली । सर्षपतैले । See सर्षप ।

सार्षपशाकम् । क्ली । सर्षपशाके । सरिषा शाक । चरि: १६ अ । See सर्षप: ।

साल: । पुं । इचे मे । शिंशपावृक्षे । वरुण वृक्षे । विका. । मत्स्यविशेषे । शाल माछ । अ. टी भ. । शाकवृक्षे । सेगुन गाछ । कुणपे । वै. निघ. । शाले । धुनो । रा.नि.व.१२ । सर्जवृक्षे । रा.नि.व ८ । स्वनामख्यातवृक्षे । शाल गाछ । हिं खसुआ । मं सागरा। क सर्ज्ज दामर। गुणा: —कटु तिक्त: उष्ण: हिम. स्निग्ध: कषायसारपि-त्तदोषघ्न. कण्डूकुष्ठविस्फोटकवातघ्नश्च । रा.नि व. ८ ।

सालज: (क:) । पुं । सर्जरसे । धुनो । प. मु. । सर्जतरौ । धुनोर गाछ । रा.नि.व.९ ।

सालनिर्यास: । पुं । सर्जरसे । धुनो । र. मा. । [ग्र.र. ।

सालपर्णी । स्त्री । अंशुमत्यां । शालपानि ।

सालपुष्पम् । क्ली । स्थलपद्मे । ग्र.र. ।

सालरस: । पुं । शालनिर्यासे । धुनो । रा. नि.व.१२ । [ल्प: ।

सालवेष्ट: । पुं । सर्जरसे । धुनो । शब्दक-

साससार: । पुं । शालभेदे । "शाल: मद्गु: तस्य सार:" इति डल्हण: । सु.सू.३८ अ ।

सालाह्वक: । पुं । कुकुरे । शृगाले । शब्दकल्प:

सालिमकन्द: । पुं । कावेलदेशीयकन्दभेदे । शालममिछ्रि । गुणा:—उष्णवीर्य: मधुर: हृद्य: धातुवर्द्धक: तिक्त: गुरु: रसायन: पुष्टिकर: कफ-मेहपित्तरक्तविकारघ्न । वै.निघ. ।

सालूर: । पुं । भेके । ग्र.र. । [टी भ. ।

सालेय: । पुं । मधुरिकायाम् । मउरी । च-

साल्विक: । पुं । पक्षिविशेषे । शालिक । ग्र.प. ।

सावर: । पुं । लोध्रविशेषे । श्वेत लोध । ग्र. र. । लोध्रे । रस.र.सम्मरी.चि.कासीसाद्यघृते ।

सावररोध्र: । पुं । श्वेतरोध्रे । "श्वेत: स्थूल त्वक् ।" सु.सू.३८ अ, अम्बष्ठादि. ।

सावरिका । स्त्री । निर्विषजलौकायाम् । नि-र्विष जोंक । सु.सू.१३ अ । See जलायुका ।

सावर्णलक्ष्यम् । क्ली । चर्म्मणि । ग्र.र. ।

सावित्र: । पुं । गर्भे । ग्र.र ।

सावित्री । स्त्री । आमलकीवृक्षे । वै निघ. ।

साशयन्दक: । पुं । गृहगोधायाम् । टिक्‌टिकि । शब्दकल्प: ।

साशूक: । पुं । कम्बले । हारा. । [विका. ।

सास्थिताम्रार्द्धम् । क्ली । कांस्ये । काँसा ।

सास्ना । स्त्री । गोगलकम्बले । अम. । रामा-यां । वै.निघ. ।

सास्राव: । त्रि । अश्रुयुक्ते, स्रावयुक्ते । मा.चि. ।

साहसम् । क्ली । बलवद्विग्रहादिके ।

सिंह: । पुं । रक्तशिग्रौ । लाल सजिना । रा. नि.व.७ । पशुराजे । अयं विलेशय: । सिंह । हिं शेर । तन्मांसगुणा:—मधुरं गुरु स्निग्धं बल्यं वातघ्नम् उष्णवीर्यं नेत्ररोगे प्रशंसितं च हितम् । सु.सू.४६ अ. । वकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

सिंहकेश(स)र: । पुं । वकुलवृक्षे । सिंहज-टायाम् । सिंहेर जटा । विका. । [निघ. ।

सिंहचिचा । स्त्री । माषपर्णी । मासाणी । वै.

सिंहच्छदा । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायां । रा.नि.व.८

सिंहतुण्ड: । पुं । सेहुण्डवृक्षे । सुहीवृक्षे । म-नसा गाछ । रा नि.व ८ ।

सिंहनादगुग्गुलु: । पुं । आमवाते औष-धम् । क्वाथार्थं—त्रिफला प्र १ प चतुर्गुणे वा-रिणि क्वाथयित्वा पादशेष: कार्य: । गुग्गुलु: ८ तो. नवनीतसारगन्धकं १ प्र. एरण्डतैलं १ प्र. एकत्र पाच्य: । क्वाथार्थ—आमला, हरीतकी, वहेड़ा प्रत्येके ३ प. जल चतुर्गुण (७६ प.), शेष चतुर्थांश (९ प.) । गुग्गुल ८ तो. नवनीतसारगन्धक ৬৪ तो. एरण्डतैल ৬৪ तो. समस्त एकत्र करिया पाक क-रिवे । भा.की. । रस.र. ।

सिंहनादिका । स्त्री । दुरालभायां । ग्र.प. ।

सिंहपत्रा । स्त्री । माषपर्णी । मासाणी । वै. निघ. । [ह । रा नि.व.४ ।

सिंहपर्णी । स्त्री । वासकवृक्षे । दाकम् गा-

सिंहपिप्पली । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्यां । रा. नि व.६ ।

सिंहपुच्छिका (च्छी) । स्त्री । कदम्बीप वसदृशदीर्घपत्रपृश्निपर्णीविशेषे, काटवासिंहपु च्छीति ख्याते । छोट चाकुले । र.मा. । रा नि. व.४ । "सिंहपुच्छी चुराविका ।" च.द.शूल चि. एरण्डद्वादशके । माषपर्ण्यां । मापाणी । प मु. ।

सिंहपुष्पी । स्त्री । पृश्निपर्ण्यां । चाकुले । रा. नि.व.४ ।

सिंहमुखः । पुं । वासकवृक्षे । वै निघ. ।

सिंहमुखी (वदना) । स्त्री । वासकपुष्पवृ पे वाकस गाछ । रा.नि.व.४ । वै.निघ श्वास चि.सिंह्यादिकषाये । (नवरवराजकगाई) । मा षपर्ण्यां । माषाणी । श्वारमन्तिकायाम् । थावि माटी । वै निघ. ।

सिंहल(क)म् । क्ली । राजरीतौ । भाल पि तल । रा.नि.व.१३ । वङ्गे । वै.च. । त्वचि । गु ड़त्वक् । रा.नि.व.६ । [व.६ ।

सिंहलस्था । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्यां । रा.नि.

सिंहलस्थानः । पु । तालसदृशवृक्षतरौ । छ टो वृक्ष । श मा. । [छ । वै.निघ ।

सिंहवल्लभा । पु । आटरुषवृक्षे । वाकस् गा

सिंहविक्रान्तः । पु । अश्वे । हारा. ।

सिंहविन्ना (हन्त्री) । स्त्री । माषपर्ण्याम् । माषाणी । वै निघ. । रा.नि.व.३ ।

सिंहा । स्त्री । बृहत्यां । वै निघ । नाड्यां । रा. नि व.१८ ।

सिंहाणम् । क्ली । लौहमले । मण्डूर । प मु. । नासामले । पोंटा, सिकनी । श र ।

सिंहाननः । पु । वासकवृक्षे । वाकसगाछ । भा म.१भ.कफकुलज्व.चि. । "कलिङ्गसिंहानन शर्वरीभि ।"

सिंहामृतघृतम् । क्ली । घर्मसि घृतम् । पा ठ —"पचेदारिष्टतद्रौषे कण्टकार्य्यमृतामृतम् । वत्साग्निफलात्र्यूषपूतिकाककलिङ्गकैः । सकारम र्यविडङ्गैस्तु सिंह दुर्नाममिद्घृतम् ।" कण्टकार्य्यमृ तयोः प्रत्येक प्रस्थ पलं निलिखा वा । अत्र ११६ म. श्री. ६४ म. । पूतिकल्क = करञ्जलकं । का स्मर्यं = गाम्भारीफलम् । च द. ।

सिंहाली । स्त्री । सिंहलीपिप्पल्याम् । सिंहपिप्पल । वै निघ. । [निघ ।

सिंहासनम् । क्ली । लौहकिट्टे । मण्डूर । वै.

सिंहास्यः । पुं । वासकवृक्षे । वाकस गाछ । र.मा. । वै निघ.२भ.सिंहास्यादिकषाये । भैष. स्त्रीरो.चि कुष्ठ चि. ।

सिंहास्यादिः । पु । शोथे कषायविशेष । "सिंहास्यामृतभण्टाकीक्वाथं कृत्वा समाचिकम् ।" भैष.शोथ चि ।

सिंहिका (ही) । स्त्री । बृहत्यां । रा नि व. ४ । प मु. । वासकवृक्षे । वासक । रा नि व ४ । कण्टकार्य्यां । कण्टिकारी । वै निघ जीर्णज्व.चि लवङ्गादिकषाये । तत्काकगुणाः—"जरा तु सिंहिका प्रोक्ता सातीसारे प्रशस्यते ।" चनि.१६४. । (ही) वार्त्ताक्यां । वृहती । त्रिका. । कण्टका र्य्यां । प मु. । वै निघ.जिह्मकज्व चि.कास.चि. सिंहास्यादि । वृहत्कण्टकार्य्यां । छि वड़ीकटैया । भा.म.१भ.ज्व.चि.,श्वास.चि. । "सिंही व्याघ्री ता लमूली ।" शिरायाम् । नाड्याम् । रा.नि.व.१८ । स्वर्णक्षरीटिकायाम् । मुद्गपर्ण्यां । मुगानी । रा. नि.व ३ । [धिकारे चन्द्रगमाघ्रते ।

सिंहीफलम् । क्ली । बृहतीफले । च.द ह्या

सिंहीलता । स्त्री । लताबृहत्यां । भा. । मुद्ग पर्ण्यां । रा.नि.व.३ ।

सिकता । स्त्री । लोणिकाशाके । यव शुनि शाक । प मु. । बालुकायां । रा.नि.व.१३ । श कराया । वै.निघ. ।

सिकतामेहः । पु । प्रमेहभेदे । यत्र रोगी बालुकानुविद्ध मूत्रं मेहति । सु नि.६ष. ।

सिकतारूपम् । क्ली । खण्डे । खाँड़ । भा. ।

सिकतिल. । पु । सिकतामयभूमौ । रा.नि. व.२ । [श्वास चि. ।

सिकासिः । पुं । उल्कामिकायाम् । प्रयोगः

सिक्ता । स्त्री । बालुकायाम् । वै निघ. ।

सिक्थ(क)म् । क्ली । सिक्थके । मम, सि-

टी। रा नि व.१३। नील्यां। नील। ढेच।

सिङ्घ(ङ्घा)ण(क)म्। क्ली। काचपात्रे। झारा.। नासिकामले। পোঁটা, সিকনি। रा नि.व.१८। नासारोगभेदे। निदानादि—"कफ प्रवृद्धा नासाया रुद्धा सीतांश्यपीनसम्। कुर्य्यात् सघुर्घुरं श्वास पीनसाधिकवेदनम्। अथैरिव सव त्यम प्रक्लिन्न तेन नासिका। अजस्र पिच्छिल पीत पक्व सिङ्घाणक घनम्॥" वा उ १८अ.। अपरस्त रोगविशेषे। लक्षण—"वातिके पैत्तिके चैव श्लैष्मिके सान्निपातिके। सिङ्घाणके प्रवक्ष्यामि लक्षण मेवञ्च तथा॥ तनुस्राव सफेनश्च वातिक तन्त्रकीर्त्तितम्। रक्तपीतासिते स्रावैर्विन्द्यात पित्तसमुद्भवम्॥ घनेन दधिवर्णेन कफजश्चैव निर्दिशेत्। नानावर्णेन जानीयादसाध्य सान्निपातिकम्॥' अ.द.। लौहकिट्टे। मण्डूर। वै.निघ.।

सिङ्घानः। पुं। कुरण्टकी। चिका.। [१८।

सिङ्घिनी। स्त्री। नासिकायाम्। रा.नि.व.

सिञ्चिता। स्त्री। पिप्पल्यां। श प.।

सिञ्चितिका। स्त्री। सेव इति प्रसिद्धे फले। সেওফল। सा च द्विधा क्षुद्रबृहद्भेदेन। क्षुद्रफल गुणा—श्रेष्य गुरु धातुवर्द्धकं पाके रसे च शीत कफकरञ्च। महत् शीतं कषाय क्षुद्रसमगुणश्च। बदरफले। वै.निघ.।

सितः। पु। भूर्ज्जवृक्षे। स्थूलजीरके। प सु। धवक्षे। धाओया गाछ। रमा। क्ली। रौप्ये। इक्षे। रा नि व १३। मूलके। मूलो। रा.नि.व. ०। चन्दने। रमा। श्वेततिले। वै निघ।

सितकङ्गुः। स्त्री। सर्ज्जरसे। धूनो। वै.निघ.।

सितकटभी। स्त्री। श्वेतकटभीवृक्षे। रा.नि. व.८। See कटभी।

सितकण्टकी } स्त्री। श्वेतपुष्पकण्ट
सितकण्टा (रिका) } कार्य्यां। रा नि व ४।

सितकण्ठः। पु। दात्यूहपक्षिणि। डाक पाखी। अ र.।

सितकरः। पुं। भीमसेनीकर्पूरे। ভীমসেনী কর্পূর। रा नि.व १२। स्त्री (रा)। नीलदूर्व्वायाम् वै निघ।

सितकर्णी। स्त्री। वासकवृक्षे। শ্বেতবাসক গাছ। रा.नि.व.१०।

सितकल्याणघृतम्। क्ली। स्त्रीरोगाधिकारे घृतम्। घृत ४ श दुग्ध १६ श। कल्कार्थ— कुमुदपुष्प पद्मकाष्ठ गौरखमूल गोधूम रक्तशालि मुद्गपर्णी क्षीरकाकोली गाम्भारीबीज यष्टीमधु वा त्यालकं गोरचतण्डुलामूलम् उत्पल तालमस्ता भू कुष्माण्ड शतावरी शालपर्णी जीरक त्रिफला गोडुम्बाबीजम् आमकदली च प्र. ४तो. जल ८ श. एकत्र पाच्यम्। घृत ४ শ. দুগ্ধ ১৬ শ.। ক ক্কার্থ—কুমুদফুল, পদ্মকাষ্ঠ, বেণার মূল, গম দাদখানি চাউল, মুগানী, ক্ষীরকাঁকলা, গামারবীজ, যষ্টিমধু, শ্বেত বেলেডা, গোব ক্ষচাকুলিয়ার মূল, নীলোৎপল, তালমজ্জা, ভূঁইকুমড়া, শতমূলী, শালপানি, জীরা, ত্রিফলা, গোনকবীজ, কাঁচা কলা প্রত্যেকে ৪ তো জল ৮ শ পাক করিবে। [भा.।

सितकाञ्चन.। पु। श्वेतपुष्पकाञ्चनवृक्षे। प.

सितकारिका। स्त्री। क्षुद्रवाट्यालके। ক্ষুদ্র বেলেডা। वै निघ।

सितकुम्भी। स्त्री। श्वेतपाटलायां। শ্বেতপু ষ্পপারুল। रा नि.व.१०।

सितगुञ्जा। स्त्री श्वेतगुञ्जायां। रा.नि व.२३।

सितचन्दनम्। क्ली। श्रीखण्डचन्दने। সাদা চন্দন। च द.खदिरवटी। [তো। वै निघ.।

सितचिल्ली। स्त्री। श्वेतवास्तुके। ছুদে বে

सितचिह्नः। पु। (Lacerta scincus) वल्मीगडकमत्स्ये। বেলেগুড়গুড়ি মাছ। झारा।

सितच्छत्रा। स्त्री। शतपुष्पायां। শুলফা। श्रम.।

सितच्छदः। पु। राजहंसपक्षिणि। সাদা হাঁস। वै निघ.। हंसे। हे.च। स्त्री (दा)। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा.नि.व ८। [रा.नि व २३।

सितजः। पुं। मधुशर्करायाम्। মধুর চিনি।

सितजफल.। पुं। मधुनारिकेलवृक्षे। रा. नि व ११।

सितजलजम्। क्ली। श्वेतपद्मे। वै निघ.।

सितला । स्त्री । मधुशर्करायां । रा.नि.व.१४।

सितजाम्रक: । पुं । बहुरसालवृक्षे । रा. नि.व.११ । [जौदा । मैष.बाल.चि. ।

सितजीरकम् । क्ली । शुक्लजीरके । श्वेत

सितदर्भ: । पुं । श्वेतकुशे । श्वेतकुश । म पादरीकुशी । क बिलियदुदकुशि । गुणा —स न्मूल हिम मधुरं कष्य पित्तघ्न रक्तज्वरत्वायास . कामलाघ्न । एतदभावे साधारणकुशो ग्राह्य । रा.नि.व.८ । [कै । रा नि.व.६ ।

सितदीप्य: । पु । श्वेतयमान्याम् । श्वेतजीर

सितदूर्वा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । प सु ।

सितद्रु: (म:) । पुं । मोरटमेदे । लताक , डाव । र.मा. । अर्जुनवृक्षे । वै.निघ ।

सितधातु: । पु । खटिकायाम् । खड़िमाटी । रा.नि.व.१३ ।

सितपद्मम् । क्ली । श्वेतपद्मे । वै निघ ।

सितपर्णी । स्त्री । अर्कपुष्पिकायां र.मा. ।

सितपक्ष: । पुं । शुक्लपक्षे । (शब्दकल्प) । ४थे । श र ।

सितपाटला (लिका) । स्त्री । शुक्लपुष्पपा टलवृक्षे । श्वेत पारल । म श्वेतपाडलि । कं बिलियहादरि । गुणा:—सिता उष्णा गुरु वा तघ्नी हिक्कावमिकफघ्नी शोफघ्नी च । रा.नि.व.१० ।

सितपुङ्खा । स्त्री । श्वेतपुष्पशरपुङ्खायाम् । रा. नि व.४ ।

सितपुष्पम् । क्ली । कैवर्तमुस्तके । अटा. । पुं । श्वेतपुण्डरीकतिलके । श्वेत ग्रोड़ा । रा.नि.व ८ । काशवृक्षे । केसेधास । तगरवृक्षे । रा.नि. व ८ । श.र. । दीपान्तरखर्जूरीवृक्षे । पिण्डीखे जुर गाछ । शिरीषवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री (ष्पा) । मल्लिकायाम् । मल्लिका फुलेर गाछ । श र. । (ष्पी) श्वेतापराजितायाम् । रा.नि.व.३ । नाग-दन्त्याम् । हातिशुंड़े । रा.नि.व.५ । नागवल्ली लतायां । पाणलता । वै.निघ. ।

सितमरिचम् । क्ली । श्वेतमरिचे, तत्तु शो भाञ्जनबीजमिति गदा । रा.नि.व.६ ।

सितमाष: । पु । (Dolichos catjang.) राजमाषे । हारा. । [शा।ल गाछ । वै.निघ.

सितमोघा । स्त्री । श्वेतपाटलवृक्षे । श्वेत

सितरज: । क्ली । कर्पूरे । वै निघ. ।

सितराग: । पु । रौप्ये । वै.निघ ।

सितलता । स्त्री । चित्रकूटे ख्याता अमृतस वल्लतायाम् । नक्रदन्तकी । रा.नि व.३ ।

सितलशुन: । पु । शुक्लरसोने । वै.निघ. ।

सितवर्णा । स्त्री । क्षीरिणीवृक्षे । प.सु ।

सितवर्षाभू: । पु । श्वेतपुनर्नवायाम् । रा. नि.व.५ । [प सु ।

सितवल्लरी । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । वनजाम ।

सितवल्लि(ल्ली)जम् । क्ली । श्वेतमरिचे । रा. नि.व ६ । [मा.।

सितवार: (क:) । पुं । शालिञ्चशाके । रै

सितवारिक: । पुं । सिद्धनीषिष्पल्याम् । वै.निघ. । [वै.निघ चयचि.लघुशिवगुड्यां ।

सितशर्करा । स्त्री धवलशर्करायाम् । चिनि

सितशा(सा)यका । स्त्री । श्वेतपुष्पशरपु-ङ्खायाम् । रा नि व.४ ।

सितशिंशपा । स्त्री । श्वेतपुष्पशाखशीवृक्षे । श्वेत शिमुल । श्वेतशिंशपायाम् । श्वेत शिशु । वै.निघ. । रा नि.व ८ ।

सितशिम्बिक: । पुं । गोधूमे । गम । रे.व. ।

सितशिम्बी । स्त्री । श्वेतशिम्ब्याम् । वै.निघ ।

सितशि(सि)वम् । क्ली । सैन्धवलवणे । वै. निघ. । स्त्री । शमीवृक्षे । प.सु. ।

सितशूक: । पुं । यवे । प सु. । रा नि व.१६ ।

सितशू(सू)रण: । पुं । श्वेतसूरणे । श्वेत ओल वा वन ओल । रा.नि व.७ । [नि.व १६ ।

सितसर्षप: । पुं । गौरसर्षपे, सिद्धार्थे । रा.

सितसार: (क:) । पु । शालिञ्चशाके । रा. नि व ८ । च.द मु श.चि, । "तरिप युक्त सित सारकस ।" [रा.नि.व.४ ।

सितसिंहि: (ही) । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् ।

सितसूर्या । स्त्री । शुक्लसूर्य्यावर्त्ते । वै म.मू.क्त वि । [गो । वै.निघ. ।

सितचार । पुं । श्वेतटङ्कणे । श्वेत সোহা

सितक्षुद्रा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा. नि.व.४।२२ ।

सिताशु. । पु । कर्पूरे । (शब्दकल्प) ।

सिताशुतैलम् । क्ली । कर्पूरतैले । रा नि व १५ ।

सिता । स्त्री । शर्कारायाम् । চিনি । गुणा — "सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहहृत् । मू र्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी ।" रा नि व १४ । धात्रीद्राचामिसिताना वा ।" च.द ज्वरचि. । च मू ४अ. । वचायाम् । वচ । सोम राज्याम् । সোমরাজ । सितदुर्व्याम् । শিউলি ছোপ । प.मु. । आमलक्या । আমলা । गोरो चनायाम् । গোরোচনা । वल्ली । सुरामेदे । रा. नि.व २२ । रौथि । मल्लिकतायां । শ্বেত তে উড়া । विमल्लिपुष्पवृक्षे । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै. निघ । आम्फातके । हांपमाला । गिरिजाप राजितायां । र मा । मल्लिकापुष्पवृक्षे । श्वेतपा टलिकायाम् । শ্বেত পারুল । रा.नि व.१० । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा नि व.४ । विदार्य्याम् । ভূঁইকুমড়া । रा नि.व ७ । श्वेतदूर्व्वायाम् । प मु. । सु मू २६अ । च मू.५अ । श्वेतनिम्बाम् । শ্বেত নিম । रा नि व १२ । See श्वेतनिषाव । कुटुम्बिन्याम् । रा नि व.५ । चायमाणालतायाम् । বলা লতা । গোকালিয়া । तेजन्याम् । शताफ ट्की मूसा । रा.नि.व २ ।

सिताखण्डः । पु । मधुजशर्करायां । मधुर চিনি, মালপওয়া । गुणा —अतिमधुर चक्षुष्य कुष्ठच्छर्दिवणकफपाणहिक्कापित्तासदीपघ्न । रा. नि व.१४ ।

सिताख्य. (ख्या) । पु । श्वेतमरिचे । वै. निघ । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा नि व.८ ।

सिताग्र. । पु । कण्टके । কাঁটা । हारा. ।

सिताङ्क. । पु । वास्तुशाकइमेन্র শ্বেত ড়ি শাক । हारा । [रा न ६ । रा नि व ८ ।

सिताङ्ग. । पु । श्वेतरोहितकवृक्षे । শ্বেত রো

सिताजाजिः (जी) । स्त्री । श्वेतजीरके । शादा जीরে । रा नि.व.६ ।

सितात्रयम् । क्ली । त्रिशर्करायाम् । "गुडी त्वन्ना हिमोत्थन्ना मधुरा चेति मिश्रित । सि तात्रयम् ॥" रा नि.व २२ ।

सितादि. । पु । गुडे । रा नि.व.१४ ।

सितानन: । पु । बिल्ववृक्षे । वै निघ. ।

सितापाङ्गः । मयूरे । त्रिका. ।

सिताफलम् । क्ली । (Anona squamosa) The custard apple. स्वनामख्यातफ ले । আতা, নোণা । हि सिताफल । मा सि ता । पक्वफल पाचक । बीज क्रमिघ्नम् । कश्चित् ।

सिताब्जम् । क्ली । श्वेतकमले । रा नि व.१० ।

सिताभः । पु । कर्पूरे । अ टी.रा. ।

सिताभा (सा) । स्त्री । तक्राह्वायाम् । रा. नि व.४ ।

सिताभ्रः (क) । पुं । कर्पूरे । अम. ।

सिताम्बु(म्भो)जम् । क्ली । श्वेतकमले । चरा ।

सितार्क (का) । पु । श्वेतार्कवृक्षे । শ্বেত আকন্দ গাছ । रा नि.व.१० ।

सितार्जक. । पु । श्वेतपत्रक्षुद्रतुलस्याम् । ছোট শ্বেত তুলসী । हि श्वेतार्जबला । मं पां ढरा आजवला । गुणा —कटूष्ण कफवातनेत्र रोगघ्न रुच्य सुखप्रसवकरश्च । रा.नि व.१० ।

सितालता । स्त्री । अमृतस्रवालतायाम् । रा नि व ३ । श्वेतदूर्व्वायाम् । र.मा. । च.मू.४अ. ।

सितालर्कः (र्का) । पु, स्त्री । श्वेतमन्दारा र्के । শ্বেত ও বক আকন্দ । रा.नि व १० ।

सितालिकटभी । स्त्री । श्वेतकिण्डीटके । रा नि व ८ । [हारा. ।

सितालिका । स्त्री । पद्मक्षौ । শিমুক ।

सितावरः । पुं । सुनिषण्णके । শুশুনীশাক । गुणा —समग्राही ज्वराय उष्ण त्रिदोषघ्न मेधा रुचिकर रसायन दाहज्वरहरश्च । रा नि व ४ । See सु दन । [रा नि व ४ ।

सितावरी । स्त्री । बाकुच्याम् । সোমরাজ ।

सिताश्मजम् । क्ली । पाषाणोदके । शिला-जल । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

सितासिता । स्त्री । वाकुच्या । सोमराज ।

सिताह्वयः । पु । श्वेतशिग्रौ । শ্বেত সজিনা । रा नि व.७ । श्वेतरोहितके । শ্বেত রোহা । रा नि व.८ । श्यामशाली । কাল ধান । कश्चित् ।

सिताह्वया । स्त्री । श्वेततुलस्याम् । रा नि व. १० । श्वेतपाटलवृचे । वै.निघ ।

सिताह्वा । स्त्री । सितपाटलीवृचे । শাদা পারুল গাছ । रा नि.व.१० ।

सिति । पु सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

सितिवार (कः) । पु । कुटजवृचे । सुनिषण्णकशाके । भा. । अस्र चि ।

सितिसारकः । पु । शालिञ्चशाके । च द.

सितेतरः । पु । कृष्णशाली । कुलत्थके । रा नि.व १६ ।

सितेचु । पु । श्वेतेचौ । रा नि व १४ ।

सितैरण्ड. । पु । श्वेतैरण्डे । रा नि.व ८ ।

सितोचटा । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै निघ. ।

सितोत्पलम् । क्ली । श्वेतोत्पले । वै निघ ।

सितोदरा । स्त्री । वराटिकाभेदे । কড়িবিশেষ । रा नि व १३ ।

सितोद्भवम् । क्ली । श्वेतचन्दने । (भन्दकल्प)।

सितोपलम् । क्ली । शुक्लखडिकायाम् । চূনখড়ি । चिका. । पु । स्फटिके । रा नि व १३ । स्त्री (ला) । शर्करायाम् । চিনি । मत्स्यण्डिकायाम् । মিছরি । वै.श. । सु.सू ४४अ. ।

सितोपलादिलेहः । पु । राजयक्ष्माधिकारे लेह । "सितोपला तुगाचीरी पिप्पली बहुला त्वच. । अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणित लेहयेत् चौद्रसर्पिषा ॥" গুড়ত্বক্ চূর্ণ ১ ভ. এলাচূর্ণ ২ ভ পিপুলচূর্ণ ৪ ভ. বংশলোচন ৮ ভ. চিনি ১৬ ভ । रस.र. ।

सिद्धः । पु । गुडे । रा नि.व.१४ । कृष्णधुस्तूरे । रा.नि व.१० । ग्रामर बाजार वा भोजनिचिका । कृष्णनिर्गुण्ड्यां । কাল নিসিন্দা । श्वेतसर्षपवृचे । वै निघ. । क्ली । सैन्धवलवणे । रा. नि व.६ । त्रि । अव्याहतशक्तौ । वा.उ २९अ ।

सिद्धक. । पु । सिन्धुवारवृचे । নিশিন্দা গাছ । रा नि.व.४ । शालवृचे । रा.नि.व.६ । [निवे ।

सिद्धजलम् । क्ली । काञ्जिके । ছাড়া । पक्व

सिद्धधातु । पु । पारदे । चिका ।

सिद्धनामकः । पु । अम्लनकवृचे । আবুটা ॥ वै.निघ ।

सिद्धपुष्पः । पु श्वेतकरवीरवृचे । रा नि व. १० । [१६ । See सिद्धार्थ ।

सिद्धप्रयोजनः । पु । श्वेतसर्षपे । रा नि व

सिद्धप्राणेश्वर. । पु । ज्वरातीसारे औषधम् । पाठ – गन्धेशाभ्र पृथग्वेदभागमन्यत्र भागिकम् । सर्जिटङ्कयवचारा' पञ्चैव लवणानि च । वराग्नी चेन्द्रवीजानि द्विजीराग्नियमानिका । सहिङ्गु वी जसारश्च शतपुष्पा सुचूर्णिता । सिद्धप्राणेश्वर, स्य त ॥ मा १ माषा । गन्धक, पारा, অভ্র প্রত্যেকে ৪ তো. সাজিমাটী, সোহাগার খৈ, যবক্ষার, পঞ্চলবণ, ত্রিফলা, ত্রিকটু, ইন্দ্রযব, জীরা, কৃষ্ণজীরা, চিতামূল, যমানী, হিঙ্গু, বিড়ঙ্গ, শুল্ফা প্রত্যেকে চূর্ণ ১ তো জলে মর্দন, বটী ১ মাষা । रस चि.भैष ।

सिद्धमन्त्रप्रकाशः । पुं । वौपदविशेषसम्बन्धीय शास्त्रे । [विशेष । रा नि व.१९ ।

सिद्धमोदकः । पुं। तवराजखण्डे । मागधयौ

सिद्धयोगशतकम् । क्ली। वृन्दकृते प्रसिद्धे चकमग्रन्थभेदे । [ल. । खनिजधात्वादौ । मि।

सिद्धरसः । पु । पारदे मन्दकल्पे चमयथा

सिद्धवस्तिः । पु । वस्तिभेदे । "पञ्चमूलस्य नि क्वाथेस्तैल मागधिका मधु । ससैन्धव सयष्याह्व. सिद्धवस्तिरिति स्मृत ॥" भा. ।

सिद्धसलिलम् । क्ली । काञ्जिके । ছাড়া ।

सिद्धसाधनः । पु । सिद्धार्थे । শ্বেত সরিষা ॥ रा नि.व.१६ ।

सिद्धा । स्त्री । ऋद्धौ । रा नि व.५ ।

सिद्धान्तः । पु । निर्णये, निश्चये । "सिद्धान्तो

नाम य परीचकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुभि साध यित्वा स्थाप्यते निर्णय , स सिद्धान्त' स चोक्तश्च तुर्विध — सर्व्वतन्त्रसिद्धान्त", प्रतितन्त्रसिद्धान्त, 'अधिकरणसिद्धान्त', अभ्युपगमसिद्धान्त इति। तत्र सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम सन्ति निदानानि स न्ति व्याधय सन्ति सिद्धुपाया साध्यानामिति। प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिन् तन्त्रे तत्तत्प्र सिद्धं—यथान्यत्राष्टौ रसा षडत्र ; पञ्चेन्द्रिया णि यथान्यत्र षडिन्द्रियाणि • । अधिकरण-सिद्धान्तो नाम यस्मिन्नधिकारे सत्सूयमाने सिद्धा न्यन्यान्यपि अधिकरणानि भवन्ति। यथा—'न मुक्त: कर्म्मानुबन्धिकं कुरुते निस्पृहत्वादिति प्रस्तुते सिद्धा कर्म्मफलमोचपुरुषप्रेत्यभावा भवन्ति। अ भ्युपगमसिद्धान्तो नाम यमर्थमसिद्धमपरीचितम नुपदिष्टमहेतुकं वा वादकाले अभ्युपगच्छन्ति भिषज ॥" च वि.८ञ.।

सिद्धार्थ (कः) । पु । (Cruciferae, sinapis.) स्वनामख्यातसर्षपे। श्वेत सरिषा। हि राजिका। तें नल्लसरिचेट्टु, तन्नावाल। सु.सू.३८अ.शिरोविरेचने। वा.सू.१५अ.। गुणा — कटुतिक्तोष्ण वातरक्तघ्न ग्रहदोषघ्न लम्दोषहर. कण्ड्र विषभूतव्रणघ्नश्च। रा.नि.व.१६। नदीवटे। रा.नि.व ११। [वा.उ.५अ.।

सिद्धार्थयुग्मम् । क्ली। पीतकृष्णगौरसर्षपे।

सिद्धि: । पुं। ऋद्धौ। वृद्धि। रा.नि.व ५। साध्यसाधनज्ञाने। च.सू.१अ.। प्रथमनोपाये। यथा—रोगसिद्धि'। वा.कल्प.६अ। बुद्धौ। वृ द्धि। मे.। मेषशृङ्गी। मेढाशिङ्गे। वै निघ.।

सिद्धिद: । पु। पुत्रजीववृक्षे। जियापूता। रा.नि व.९। महाशालवृक्षे। वै निघ.। [कल्प

सिद्धिली । स्त्री चुद्रपिपीलिकायाम्। शब्द

सिद्धिसाधक: (न:) । पु। श्वेतसर्षपे। रा.नि.व.१६। दमनकवृक्षे। वै निघ।

सिद्धिस्थानम् । क्ली। चरकोक्तान्तिमस्थाने।

सिद्धोदकम् । क्ली। काञ्जिके। कांजि। हारा.।

सिद्धोषधि: । पुं। औषधिवर्गभेदे। तैलकन्द सुधाकन्दक्रोडकन्दरुदन्तीसर्पाक्षीषु। "तैलकन्द सुधाकन्द क्रोडकन्दो रुदन्तिका। सर्पनेत्रयुता पञ्च सिद्धौषधिकसञ्ज्ञका ॥" रा नि.व २२।

सिध्मम । क्ली। क्षुद्रकुष्ठभेदे। किलासरोगे। छूलि। हि.च। लक्षणं यथा — "कण्डूमत् श्वेतम पायि सिध्म विद्यात्तनु प्रायश ऊर्द्धकाये।" सु.नि. ५अ।

सिध्मपुष्पिका । स्त्री। सिध्मरोगभेदे। सा लग्नता अलाबुपुष्पवत् शुक्ला च। वि र.।

सिध्मल: । त्रि। किलासरोगिणि। विका.।

सिध्मला । स्त्री। शुष्कमीने। शुटकी माछ। दिका। कुष्ठरोगिण्याम्। वै निघ.। मत्स्यविक्र त्री। मे.।

सिध्मवान् । त्रि। सिध्मरोगिणि। वै.निघ.।

सिध्मा । स्त्री। किलासरोगे। छूलि, श्योम, कछू, पाचडा। हे च।

सिध्र: । पु। वृक्षे। उणा। [अमर भ।

सिध्रका । स्त्री सीध इति ख्याते वृक्षविशेषे।

सिन. । पुं। ग्रासे। (व्याक.)। क्ली। शरीरे। उणा। त्रि (नी)। एकनेत्रे। शब्दकल्प।

सिन्दुक: । पु। चुपजातीये सिन्दुवारवृक्षे। रा.नि.व.४।

सिन्दुरम । क्ली। सिन्दूरे। वै निघ.।

सिन्दु(न्धु)वार । पुं। (Vitex trifolia.) निर्गुण्ड्याकारशुक्लपुष्पवृक्षे, श्वेतनिर्गुण्डीक्षुपे। हे श्वेत गाछ। भाषा निसिन्द। हि सम्भालु। म लिगुर। तें वविलि। तम् निगुण्डी। सा निर्गु ण्डि श्वेतगुणा —कटु तिक्त कफवातक्षयापह. कण्डूकुष्ठघ्न शूलकासघ्नश्च। रा नि व.४। विषघ्ने व्रणकुष्ठक्षयघ्न। राज.। नीलगुणा —"सिन्धु वारदल तत्र वातश्लेष्महरं लघु।" "सिन्दुक स्मृ तिदस्तिक्त कषाय कटुको लघु। केश्यो नेत्र हितो हन्ति शूलशोथाममारुतान्। कृमिकुष्ठारु चिश्लेष्मज्वरान् ..... ॥" भा.।

सिन्दु(न्धु)वारच्छदा । स्त्री। वननिर्गुण्ड्याम्। वै निघ। [काल निसिन्दा। वै निघ।

सिन्दु(न्धु)सहा । स्त्री। लघुनिर्गुण्ड्याम्।

सिन्दूरम् । क्ली। (Plumbi oxidum rubrum) Red lead, श्रीदकल्पोपधातौ।

सिन्दूर । हिं दा सिन्दूर । ते चेन्दुरमु । ता. चेन्दूरम् । पारस. सिरिन्ज् गुणाः – "सीसोपधातु सिन्दूरं गुणैस्तत्सीससम्मतम् । संयोगजप्रभावेन तस्याप्यन्ये गुणा स्मृताः । सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम् । भग्नसन्धानजननं व्रणशोधनरोपणम् । दुग्धाद्यैर्योगतस्तस्य विशुद्धिर्गदिता बुधैः ॥" भा.पू.१भ.धा.व. । पु । वृक्षविशेषे । मे. ।

सिन्दूरकारणम् । क्ली । सीसधातौ । है.च. ।

सिन्दूरपुष्पी (री) । स्त्री । स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । हि सिन्दरिया । म शेंद्री । गुणा: – कटुका तिक्ता कषाया वातश्लेष्मघ्नी शिरोरोगघ्नी भूतघ्नी च । रा.नि.व.१० । 'सिन्दूरी विषपित्तास्रकण्ठाबालिहरी हिमा ।" भा (री) रोचन्याम् । धातक्याम् । रक्तचित्रकायाम् । मे ।

सिन्दूरा । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । भाषा है श्रुव । वै.निघ. ।

सिन्धु. । पु । पाञ्चालदेशीयनदे तज्जलं सुरद्विसलिलतुल्यगुणम् । रा.नि.व १४ । नीलसिन्धुवारवृक्षे । नील निशिन्दा गाछ । सैन्धवलवणे । च द.स्व मेदश्चि.गर्भाधिकारे । वाल्मौ । द म । मे. सिन्धुवारवृक्षे । भाषा निशिन्दा श.च. । श्वेत टङ्कणे । रा.नि.व ६ ।

सिन्धुकः । पु । नीलसिन्धुवारवृक्षे । रा.नि.व. ४ । श्वेतसिन्धुवारवृक्षे । श.च ।

सिन्धुकफ. । पु । समुद्रफेने । श.र. ।

सिन्धुकरम् । क्ली । श्वेतटङ्कणे । भाषा सोहागा । रा.नि.व.६ । [जटा. ।१

सिन्धुजम् (न्म) । क्ली । सैन्धवलवणे भम ।

सिन्धुज. । पु । पारदे । टङ्कणे । रा.नि.व. ६ । (जा) स्त्री । सुक्ताशुक्तौ । वै.निघ. ।

सिन्धुजातम् । क्ली । सुक्तायाम् । वै.निघ. ।

सिन्धुपर्णी । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । वै निघ ।

सिन्धुपुची । स्त्री । मौक्तिकशुक्तौ । वै.निघ. २भ.कणक.स्व.चि. ।

सिन्धुपुष्पः । पुं । शङ्खे । शंख । श च । कदम्बवृक्षे । बकुलवृक्षे । रा.नि व.२३ ।

सिन्धुमन्थजम् । क्ली सैन्धवलवणे । र.मा. ।

सिन्धुरः । पु । हस्तिनि । है.च. । निर्गुण्डीवृक्षे । निशिन्दा गाछ । र.सा.सं.जातीफलार्या ।

सिन्धुरद्वेषी (इन्) । पुं । सिंहे । व्याक. ।

सिन्धुलतायम् } क्ली । प्रवाले । पला । वै.
सिन्धुवल्लायम् } निघ. ।

सिन्धुलवणम् । क्ली । सामुद्रलवणे । र.मा. ।

सिन्धुवारः (कः) (रितः) । पु । सिन्दुवारवृक्षे, निर्गुण्ड्याकारशुक्लपुष्पवृक्षे । श्वेत निशिन्दा गाछ । श.र. । च.द.विषाधिकारे विषतैले । च.सू.४भ. । वा.उ.३६भ. ।

सिन्धुवारदलम् । क्ली । निर्गुण्डीपत्रे । निशिन्दा पाता । च.द कफज्व.चि । "सिन्धुवारदलक्वाथ: ।"

सिन्धुवेषण: । पुं । गाम्भारीवृक्षे । श च. ।

सिन्धुसम्भवम् । क्ली । फटिकारिकायाम् । फट्किरि । प.मु. ।

सिन्धूत्प्लव: । पु । चम्पज वृक्षे । वै निघ ।

सिन्धूद्भवम् } क्ली । सैन्धवलवणे । प.मु. । वै.
सिन्धूद्भूतम् } निघ. ।भ वा.व्या.चि. ।

सिन्धूपलम् । क्ली । सैन्धवलवणे क्षार ।

सिप्र. (प्र.) । पु । घर्मे । स्वेदे । मे. । स्त्री (प्रा) । महिष्याः ।

सिम्बा (म्बिः) । स्त्री । शमीधान्ये । भ दि रूपको । शिम्बा । शुँटी । भ. । मखीनामगन्ध द्रव्ये । रा.नि.व ११ ।

सिम्बिजा । स्त्री । शिम्बिधान्ये । भा. ।

सिम्बितिका । स्त्री । सेमवृक्षे । सेम गाछ । सु.सू.४६भ. ।

सिम्बितिकाफलम् । क्ली । सेमफले । सेम फल । "सेम समीरणहृद् हृद्य कफकृद्गुरु, बल्या पाके च मधुरं शिशिरं रुचिप्रदम् ।" भा. गुणा –कषायं स्वादु सर्वाहि शीतलञ्च । सु.सू. ४६भ. ।

सिम्बी । स्त्री । निष्पाव्याम् । रा.नि.व.७ । भा दिग्धा सिम्बी पुष्पकसिम्बी सीम, सिम्बीशर्

मधुरं रसे पाके हिम गुरु दाहक बल्य श्लेष्मकर वातपित्तहरश्च । भा. । सुद्गपर्णी । रा नि व ३ । पुस्तकान्तरे सिद्धीपाठ. ।

सिर: । पु । पिप्पलीमूले । है.च ।

सिरा । स्त्री । नाड्याम् । है च. ।

सिरामातृका । स्त्री । तन्नामकोर्द्धजत्रुमर्म्म, णि । तत्स्थानं ग्रीवाया उभयपार्श्वे । सु.शा ६अ. ।

सिरावृत्तम् । क्ली । सीसके । सीस। । रा.नि. व.१३ ।

सिराव्यध: । पु । See शिराव्यध: ।

सिरी । स्त्री । लाङ्गलिकालतायां । विषलाङ्गलिया । वै निघ. । [वै.निघ.

सिलीन्ध्र: । पु । मत्स्यविशेषे । छिलिन्दे गाछ।

सिल्लकी । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । अ.टी भ. ।

सिविका । स्त्री । सेवफले । सेउ फल । वै. निघ ।

सिवितिकाफलम् । क्ली । सेवफले । सेउ फल। भा. । गुणा —कषाय स्वादु मलग्राहि शी तञ्च । सु सू.४६अ. । [पार्ताडि । प सु ।

सिह्ली । स्त्री। सिउलिकोप इति ख्यात द्रव्य ।

सिहुण्ड: । पु । सुहीवृक्षे । मनसा गाछ । अम. ।

सिह्व: (क:) । पु । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । शिलारस । म पिण्डतैल । गुणा —सुरभि ति क्त कटु स्निग्ध. कुष्ठघ्न कफपित्तास्रशीमूत्राघा तभूतज्वरघ्न । रा नि.व.१२ । "निर्म्मल कपि ञ्ज स्वच्छ. सिह्लकोऽतितरां नव । मध्याभो मल संयुक्त वर्ज्जितो गन्धकर्म्मणि ॥" भैष. । [श.र. ।

सिह्लकी । स्त्री । सल्लक्याम् । शालविशेष ।

सिह्लभूमिका । स्त्री । सल्लक्याम् । श र ।

सिह्लसार: । पु । शिलारसे । वै निघ. ।

सिह्लहास: । पु । सिह्लके । शिलारस । रा. नि.व.१२ । [श्भ.वा.व्या.चि.विषगर्भतैले ।

सिह्लार. । पु । गर्भतैले, शिलारसे । वै.निघ.

सिंध्य: । पु । स्फटिके । शब्दकल्प ।

सीत: । पु । वेतसवृक्षे । वै.निघ. ।

सीतजाम्न: । पु । महाम्रवृक्षे । वै निघ. ।

सीतफेण: (न:) । पु। रीठाकरञ्जे । वै निघ ।

सीता । स्त्री । महामेदायाम् । रा.नि.व.४ ।

सीताफलम् क्ली । फलविशेषे । आता । गुणा —मधुर शीतल हृद्य बल्य वातल कफकरं स्वादु पुष्टिकर पित्तघ्न । वै.निघ ।

सीतीलक: । पु । सतीलके, शिम्बीधान्यविशे षे । अ.टी रा ।

सीतोत्पम् । क्ली । श्वेतमरिचे । रा.नि.व.६ ।

सीत्यम् । क्ली । धान्ये । शस्ये । है.च ।

सीधु: (धू:) । पु स्त्री । पक्कापक्केक्षुरससम्भूत मद्ये । रा नि व १४ । च चि ८अ. । गुडासवे । च द सात्म्यविधि । "आमेन शीतरसिक सीधुः प क्करसोद्भव ।" इक्षुशीतकात् । See शीधु ।

सीधुगन्ध: । पु । वकुलवृक्षे । रा.नि व १० ।

सीधुपर्णी । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । रा नि.व.६ ।

सीधुपुष्प: । पु । वकुलवृक्षे । रा नि.व १०। कदम्बवृक्षे । रा नि व ९ । स्त्री (ष्पी) । धातकीवृ क्षे । रा.नि व.६ । [११ ।

सीधु(धू)रस: । पु । आम्रवृक्षे । रा.नि.व

सीधुराच: । पु । मातुलुङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

सीधुराचिकम् । क्ली । काशीशे । हिरेक-स । वै निघ. ।

सीधुवृच. । पु । सुहीवृक्षे । वै.निघ ।

सीधु(धू)संज्ञ: । पु । वकुलवृक्षे । रा नि व. १० । [पिते । वै.निघ. ।

सीधूकफायितम् । क्ली । मधूकपुष्पोत्थफा

सीधूरसा । स्त्री । आमलक्यां । वै.निघ ।

सीध्रम् । क्ली । पायौ । मलद्वार । शब्दकल्प. ।

सीमन्त: । पु । अस्थिसङ्घातविशेषे । ये स-ङ्घाता सीविमाला एव सीमन्ता उच्यन्ते। ते च च तुर्दश । भा. । तैरुन्मादादिभिर्मरणम् । ते घा-स्थिसङ्घातवद्लक्षणीया यतस्तैर्युक्ता अस्थिसङ्घाता । सु शा ५अ. ।

सीमन्तकम् । क्ली । सिन्दूरे । रा नि.व १३ ।

सीमा । स्त्री । अण्डकोषे । जटा ।

सीमिकः । पु । सूक्ष्मक्रमी । সরু কৃমি । वल्मीके । वृक्षविशेषे । उणा. ।

सीमीक. । पु । वृक्षविशेषे । शब्दकल्प ।

सीरः । पुं । अर्कवृक्षे । अम. ।

सीरकः । पुं । शिशुमारके । अ.मा. ।

सीरी (इन्) । पु । स्थूलदर्भे । स्त्री (री) । लाङ्गलिकायाम् । वै.निघ. ।

सीलन्धः । पु । मत्स्यभेदे । शिलिन्द মাছ । गुणा —"श्लेष्मल वृष्य. विपाके मधुर गुरु वातपित्तहर हृद्य आमवातकफकरश्च ।" भा ।

सीवनम् । क्ली । सूचीकर्म्मणि । সেলাই । अम । स्त्री (नी) । सीवनकर्म्मणि । সেলাই । लिङ्गमध्यस्थ.सूत्रे । इ च । सा चतुर्धा —वेल्लितं गोफणिका तुन्नसीवनी ऋजुग्रन्थिरिति । सु.सू.२५ अ. । [भ. ।

सीव्यः । त्रि । गोफणिकादिसीवनार्हे । सु.सू.५

सीसपत्रकम् । क्ली । सीसधातुपत्रे । সীসের পাত । वै.श. ।

सीसभस्म (न्) । क्ली । (Plumbi carbonas.) White lead. সফেদা । हिं दा. सफेदा । तै सीसभस्म ।

सीस(क)म् । क्ली । (Plumbum) Lead, sulphate of lead. सम्मानस्थानस्थ [illegible] সীসা । हिं सीसक, सीसा । तै सिसमु । दा सिस । गुणा —"सीसं रङ्गगुणं ज्ञेय विशेषान्मेहनाशनम् ।" "नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति व्याधि विनाशयति जीवितमातनोति । वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति मृत्युं च नाशयति सन्ततसेवित. स ।" सीसक, अवसादक, ग्राहक [illegible] नाशक [illegible] । यथा —"पात्रेण लौहेन विलिप्य नागो कुर्यात् कुर्यात् सदा [illegible] । पाण्डुप्रमेहानिलशादरोदमन्दाग्नीन् कुरुत प्रशमो ।" भा पु १म भा.व. । मारणम् —"मन शिलादुग्धे नागो [illegible] । [illegible] पुनर्भस्म भवेन्नागो [illegible] । नागस्य [illegible] गी वातपित्तकफापह ।" इति । भा.औ. । यथा —"स्वर्णविधानमपूर्व [illegible] निर्दिशेत् । गत्वार्के विद्रुते नागे मीहद्रव्यं च चालयेत । शमीकेन भवेद्भस्म तत्तुल्याश्च मन शिलाम् । काञ्जिकेन द्वयम्पिष्ट्वा पचेद्गजपुटेन च । साङ्गशीत पुन पिष्ट्वा शिलया काञ्जिकेन च । पुन पुटेत्तदेवात्र मेवं षष्टि पुटैर्मृति । नाग सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्वकार्यकृत् ॥" मृतस्य गुणा —"सतिक्तो मधुरो नागो मृतो भवति भक्षणात् । आयु कीर्त्तिं वीर्य्यवृद्धि करोति सेवनात्सदा । रागान्हन्ति मृतो नागो बहुवर्द्धनकारक ॥" र.सा.सं । "जम्बीराम्भसा सैन्धवसयुतेन सगन्धक स्थापयेत् गलपत्रम् । पक्वायमानं पुटयेत् प्रयुक्त्या वाल्यादिक यावदुपैति शान्तिम् ।" रस.चि ६ष. ।

सीसोपधातु । पु । सिन्दूरे । भा. ।

सीहुण्डः । पु । सेहुण्डवृक्षे, स्नुहीवृक्षे । अम. ।

सुकटुः । पुं । शिरीषवृक्षे । वै निघ. ।

सुकण्टका । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । रा नि व. ५ । पिण्डीतखर्ज्जूरवृक्षे । वै निघ. ।

सुकण्डु. । पु । कच्छूरोगे । চুলকনা । अ,ट. ।

सुकन्द. (कः) । पु । कशेरौ । কেশুর । रा. नि.व.८ । पलाण्डौ । পেঁয়াজ । अम. । वाराहीकन्दे । सुगन्धौ । धरणीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

सुकन्दकारणः । पुं । श्वेतपलाण्डौ । वै. निघ ।

सुक(कु)न्दनः । पु । वेलश्रीगुल्मर्णां । वै. निघ. । बर्बरके । शार्दूके । रा.नि व १० ।

सुकन्दा । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे । रा.नि.व.७ । बन्ध्याकर्कोटक्याम् । वै.निघ. ।

सुकन्दी (इन्) । पुं । शूरणे । रा.नि व.७ ।

सुकर्णकः । पुं । हस्तिकन्दे । रा नि.व ७ ।

सुकर्णा । स्त्री । आखुकर्णिकायाम् । इन्दुरकानि । रा.नि.व.३ ।

सुकर्णिका । स्त्री । मूषिककर्ण्याम् । इन्दुरकानि । अ ट. । महाबलायां । वै.निघ ।

सुकर्णी । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । [illegible] । रा.नि व ३ ।

सुकाण्डः (कः) । पुं । कारवेल्लकलतायाम् । [illegible] । रा.नि व.३ । कासमर्दे । वै.निघ. ।

सुक्तापिङ्गा । स्त्री । कारवेल्लवतायाँ । करला गाछ । रा.नि व.३ । [लता । रा.नि.व.५ ।

सुकामा । स्त्री । त्रायमाणालतायाम् । वला

सुकारः । पुं । कुङ्कुमशाली । रा.नि.व.१६ ।

सुकापीसः । पुं । रक्तकार्पासाम् । र सा.स. चन्द्रोदयरसे ।

सुकाष्ठकम् । क्ली । देवदारुणि । काष्ठदारुणि । देवदारुविशेष । रा.नि.व.१२ ।

सुकाष्ठा । स्त्री । कटुका । कटकी । काष्ठकदल्याम् । रा.नि.व.३।११ । [वै निघ. ।

सुकुन्दः । पु । सल्लकीनिर्यासे । सरल आठा ।

सुकुमारः (कः) । पु । पुण्ड्रकेक्षौ, रसालेक्षौ । पुंडि आख । भि. । रा.नि.व.१४ । श्यामाके । श्यामा धान । रा.नि.व.१६।२३ । वनचम्पके । स्वर्णचम्पके । चम्पकवृक्षे । रा नि.व १०।२२ । राजमाषे । कङ्गुणीधान्ये । काङ्नीधान । रा.नि.व १६। क्ली । राजरीती । ब्याडापित्तल । वै निघ. । तमालपत्रे । তেজপত্র । रा.नि.व ६ ।

सुकुमारा (री) । स्त्री । स्पृक्कानामगन्धद्रव्ये । গেঁঠেলা । रा.नि.व.१२।२३ । जातीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । (री) भिण्डीभेदे । प.मु. । रा नि. व.२३ । वनमल्लिकायाम् । रा.नि व १०।२२ । महाकारवेल्लके । बड़ करला । इक्षौ । वै.निघ. । कदलीवृक्षे । नवमल्लिपुष्पवृक्षे । रा.नि व.१०।११ ।

सुकुमारिका । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा नि.व. ११ । [गाछ । रा नि.व.११ ।

सुकेश(स)रः । पु । वीजपूरवृक्षे । গোঁড়ালেবু

सुकेशिनी । स्त्री । शङ्खिन्यां । वै.निघ. ।

सुकोली । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । बदरीवृक्षे । र.सा. । [घोषा । रा नि.व.७ ।

सुकोशा (षा) । स्त्री । कोशातक्याम् । झिङा।

सुकोषकः । पुं । कोषाम्रे । भा. ।

सुक्तम् । क्ली । कन्दादिकृतसन्धानविशेषे । तदुक्तं —"कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च । यत्र द्रवेऽभिषूयन्ते तत् सुक्तमभिधीयते ।" शार्ङ्ग. । चुकापरनामके तदेदे । চুক্রপুক । "यच्चादि गुडी भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकं । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं सुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥" तच्च गुडेक्षुरसमधमाध्वीकभेदेन चतुर्विधम् । नामतश्च गुडसुक्तं इक्षुरससुक्तं मधुसुक्तं माध्वीकसुक्तञ्चेति यथोत्तरं लघु ज्ञेयम् । तस्य साधारणगुणा —रक्तपित्तकफघ्न वातानुलोमनम् अत्युष्णतीक्ष्णरुक्षाम्लं रुचिकरं दीपनं पाण्डुदृक्कृमिघ्नञ्च । शा मू. ।

सुक्ता (क्तिका) । स्त्री । तिन्तिडा । वै.निघ. ।

सुक्तिचन्दनम् । क्ली । स्वनामख्याते श्रीखण्डचन्दनान्यतरचन्दने । गुणा —तिक्तं कफरक्तपित्तदाहघ्नं शीतलं सुगन्धि आर्द्रशुष्कलेपे तदन्यथागुणञ्च । रा.नि.व.१२ । See गोशीर्षम् । रक्तचन्दने । वै निघ. । [च. । रा.नि.व.५ ।

सुखम् । क्ली । स्वर्गे । वृद्धि । जले । आरोग्ये ।

सुखङ्करी । स्त्री । जीवन्तीलतायां । জীবন্তী । रा.नि.व.३ । [नि.व.८ ।

सुखदा । स्त्री । शमीवृक्षे । शाँइ गाछ । रा.

सुखदायिनी । स्त्री । रोहिण्याम् । মাংসরোহিণী । वै निघ. । [रा.नि.व.७ ।

सुखभक्षः । पु । श्वेतशिग्रौ । সাদা সজিনা ।

सुखभोजी (इन्) । पुं । षष्टिकशाली । षष्टिकधान्ये । रा.नि व.१६ ।

सुखमोदः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । नील सजिना गाछ । रा.नि व.७ ।

सुखमोदा । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । रा.नि.व ११।

सुखरः । पुं । सारस्वपक्षिणि । वै.निघ. ।

सुखवर्चकः (र्च्चा.(सा)) । पु । सर्जिक्षारे । সাজিমাটি । धन. । रा नि.व.८ ।

सुखवासः । पुं । तरम्बुजे । তরমুজ । शिक्षा ।

सुखवासनः । पु । मुखवासनसुगन्धद्रव्ये । श.र. ।

सुखा । स्त्री । हस्तिनामौषधौ । वै.निघ ।

सुखात्मकः । पुं । शक्रमत्स्यकवृक्षे । मदुयातृक । वै.निघ. ।

सुखाम्बु । क्ली । उष्णोदके । উষ্ণজল । च.द. च.श्वा.चि. । [रा.नि.व ६ ।

सुखाजिकः । पु । सर्जिक्षारे । সাজিমাটি ।

सुखालुका । स्त्री । जीवन्तीभेदे । रा नि व ३।

सुखाशः (स.) (क.) । पु । चैलालफलव्र च । तरमुज गाछ । त्रिका । (Cucumis sativus) राजतिनिशे । ग्रामाकर्कटी, शश।। श मा । सुखभोजने । मे ।

सुखोदकम् । क्ली । उष्णाम्बुनि । गरम जल। "उष्णाम्बु च सुखोदकम् ।" प म ३ख. ।

सुखोद्भवा । स्त्री । मूष्यावर्त्तचुपे । हुडहुडिया । वै निघ ।

सुखोषिता । स्त्री । मूर्वायाम् । रा.नि व ३।

सुगम् । क्ली । विष्ठाया । श च. ।

सुगन्धम् । क्ली । गन्धतृणविशेषे । गन्धतृण, नागदना, वामकर्पूर । र मा प सु. । एलबालुकी । वै निघ । बृहद्गन्धतृणे । सु सू ३८अ. । नीलोत्पले । नील शुन्दि । रा.नि व १० । श्वेतचन्दने । श्वेत चन्दन । श्वरचन्दने । गन्धराजी । रा नि.व १२ । कणजीरके । क्षुद्र जीवे । श च. । पृश्निपर्ण्यां । चेंटेला । भा ।

सुगन्धः । पु । गन्धके । रा नि व १३ । र मा। कृष्णजीरके । भा । देवशालिरित्यपरनामशालिधान्यविशेषे । जालन्धरमगधादिषु गन्धशालिरिति ख्यात । गुणा —स्वादुपाकरसलादियुक्त । चर्क. चि । षष्टिकाडीनगुण । च.सू २०अ । चाम्पेतके । शापदमाली । र मा. । रक्तशिग्रौ । लाल सजिना । रा.नि.व ७ । मरुबके । शिलारसे । श्वेतकेतक्या । भतिमुक्तके । चणके । छोला गाछ। रा.नि व.१६ । श्वेतकरवीरे । वै निघ. । भूतृणे । गंधतृण । रा.नि.व.८ । कसेरौ । केशुर । बर्बरयावनाली । श्वेत जनार । रा नि व.१६ । तुम्बुरुत्वचि । मं कं तेंदु, तुम्बुरु । रा.नि व.११ ।

सुगन्धका: । पु । गन्धतुलस्यां । कृष्णतुलसी । प सु. । सु सू ३८अ । धरणीकन्दे । वै निघ. । र क्ततुलस्याम् । र मा. । बृहद्गन्धतृणे । बड गन्ध थड़ । सु.सू ३८अ सुरसादि । गन्धके । र.मा । र.सा.सं. । द्रोणपुष्पाम् । घलवसा । नागरङ्गवृक्षे । त्रिका । कर्कोटके । वीदुड़ गाछ । ह च । शालिधान्यभेदे । गन्ध शालि । गुणा शा लिवत् । सु सू ४६अ. ।

सुगन्धकेश(स)र । पु । रक्तशिग्रौ । लाल सजिना । वै निघ ।

सुगन्धगन्धकः । पु । गन्धके । वै.निघ ।

सुगन्धगन्धा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । दारुहरिद्रा । वै निघ. । [वै निघ ।

सुगन्धचन्द्री । स्त्री । सुगन्धशट्याम् । शठी।

सुगन्धतृणम् । क्ली । तृणभेदे । पुदिना, गंधतृण रा नि व ८ ।

सुगन्धतैलनिर्यासः । पु । यवादिनामगन्धद्रव्ये । थाटीशि । रा नि व १२ ।

सुगन्धत्रयम् । क्ली । चन्दनबाधकनामकेशरेषु । वै.स ।

सुगन्धत्रिफला । स्त्री । जातीफललवङ्गैलासु । वै निघ. । पूगजातीफललवङ्गेषु । "जातीफल पूगफल लवङ्गकलिकाफलम् ।" रा नि.व.२२ ।

सुगन्धनम् । क्ली । जीरके । वै निघ. ।

सुगन्धपत्रा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा निघ. २ । (स्त्री) जातीपत्राम् । जम्ब्रिश्री । वै निघ ।

सुगन्धफलम् । क्ली । कक्कोले । केंदुना। वै.निघ ।

सुगन्धमूलणम् । क्ली । गन्धतृणे । पुदिना। गुणा —सुगन्धि ईषत्तिक्त रसायन स्निग्धं मधुर शीतं कफघ्न पित्तघ्नं श्रमहरञ्च । रा.नि व ८।

सुगन्धमुख्या । स्त्री । कस्तूरिकायां । मृगनाभि । वै निघ. । [कुङ्कुम । वै.निघ ।

सुगन्धमूत्रपतनः । पु । सुगन्धमार्जारे । गृ

सुगन्ध(न्धि)मूला (ली) । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । स्थलपद्म । रा नि व ५ । चामलक्यां । वै निघ । रास्नायाम् । रा नि व ६ । खस्लीवृक्षे । गोयाड् गाछ । भा । (स्त्री) सुगन्धशठ्यां । वै निघ । [वै.निघ ।

सुगन्धमूषिका । स्त्री । छुछुन्दर्यां । छुंचो ।

सुगन्धवल्कलम् । क्ली । त्वचि । गुड़त्वक् । वै निघ । [गन्ध तृण । वै निघ ।

सुगन्धवैरजाल्यम् । क्ली । रोहिषतृणे । गृ

सुगन्धशालि. । पुं । ग्रन्धनामकशालिधान्ये

भेदे। गुणा: मधुरा इथा, कफपित्तज्वरासजित्। रा.नि.व.१६।

सुगन्धपटकम्। क्ली। जातीफलकङ्कोलवङ्गलवङ्गकर्पूरपूगेषु। जायफल, काँकला, लवङ्ग, बाला, कर्पूर सुपारि। वै.निघ.।

सुगन्धसारः। पुं। शाकवृक्षे। शेगुन गाछ। वै निघ.।

सुगन्धा। स्त्री। रास्नायां। पिड़िं। रा.नि.व.१२। सुगन्धशाली। रा.नि व.१६। कृष्णजीरके। रा.नि.व ६। तिलवासिनीशाली। रा.नि व.१६। सल्लकीवृक्षे। रा.नि व.११। गन्धरास्नायाम्। प.मु.। वन्ध्याकर्कोटक्याम्। रा.नि.व.३। नीलनिर्गुण्ड्याम्। नील निर्गिण्डा। रा नि व ४। मध्व्यां। भजी। र.र.। रुद्रजटायाम्। रा नि व.३। एलवालुके। एलवालुक। ज.द। शतपुष्पायाम्। शुल्फ। रा.नि.व.४। नाकुलीनामकन्दशाके। रा.नि.व ७। सु.कल्प.५प.। वा.उ.३६प.। नवमल्लिकायाम्। सेऊति। र.मा.। स्वर्णयूथिकायाम्। माधवीलतायाम्। रा नि.व.१०। अनन्तायाम्। अनन्त मूल। प.मु। भा पू.१भ.। मातुलुङ्गायाम्। लेबु गाछ। प.मु। गङ्गापत्रीवृक्षे। रा.नि.व.८। तुलस्याम्। र.मा.।

सुगन्धाख्या। स्त्री। हरमल्लिकायाम्। वट प्रसमल्लिकायां। रा.नि व.१०। गन्धशाली। सुगन्धशालिधान्यविशेषे। रा नि व १६।

सुगन्धामलकगणः। पुं। सूक्ष्मामलककलकयुक्ते सर्व्वौषधिगणे। "सर्व्वौषधिसमायुक्ताः सूक्ष्मामलककल्कवत्। यदा तदाय योग. स्यात् सुगन्धामलकाभिध.॥" रा.नि.व.२२।

सुगन्धि। क्ली। वर्व्वरचन्दने, रक्तचन्दनभेदे। रा.नि.व ११। एलवालुके। रा.नि व.४। मुस्तायाम्। रा नि.व.६। कसेरौ। केशुर। रा नि.व.८। धान्यके। धनिया। पिप्पलीमूले। रा.नि व.६। गन्धतृणे। रा.नि व ८।

सुगन्धिः। पु। गन्धशाली। रा नि.व.१६। सङ्कारवृक्षे। आम गाछ। श.च.। गन्धद्रव्ये। भम.। स्त्री। वर्व्वरिकायाम्। वन वाबुई। रा नि.व १०। विर्भटिकायां। फुटी। वै.निघ.।

सुगन्धिकम्। क्ली। उशीरे। वेणार मूल। रा नि.व.१२। धन्याके। रा नि.व.६। कह्लारे। रक्तकमले। श.र। पुष्करमूले। मद.व.१। सुरपर्णासमुगन्धपत्रे। रा.नि.व १०। एलवालुके। रा.नि व.४। गौरसुवर्णशाके। रा.नि.व.७। जीरके। वै.निघ.। कृष्णजीरके। मद.व.२। तुलके। रा.नि.व ६।

सुगन्धिकः। पु। सिह्लके। शिलारस। रा.नि व.१२। महाशाली। वै.च.। च सू.२७प.। गन्धके। भ.टी.रा.। सुगन्धार्जकवृक्षे। पुन्नागवृक्षे। पुनाग। कपित्थवृक्षे। वै.निघ.।

सुगन्धिका। स्त्री। कृष्णनिर्गुण्ड्याम्। काल निर्गिण्डा। वै.निघ.२भ.सर्व्वज्व.चि.चन्दनबलाः तैले। सु.चि.१७अ.। कस्तूर्य्याम्। मृगनाभि। वै निघ.। श्वेतशारिवायाम्। सु.चि.१७अ.। स्वर्णकेतक्यां। सु.कल्प ५अ.।

सुगन्धिकुसुमः। पुं। पीतपुष्पकरवीरे। रा.नि.व.१०। क्ली। सुगन्धपुष्पे। स्त्री। रास्नायाम्। पिण्ड॰। जटा.।

सुगन्धिकृत्। पुं। शिलारसे। वै.निघ.।

सुगन्धित्रिफला। स्त्री। जातीफलं पूगफलं लवङ्गश्चेति द्रव्यत्रये। "जातीफलं पूगफलं लवङ्गकलिकाफलम्। सुगन्धित्रिफला प्रोक्ता।" रा.नि.व.१२।

सुगन्धिनी। स्त्री। आरामशीतलायाम्। रा.नि.व.१०। सुनन्दिनीति २य. पाठ.—स्वर्णकेतक्यां। वै.निघ.।

सुगन्धिपुष्पः। पुं। राजकदम्बवृक्षे। वै.निघ.।

सुगन्धिमूलकम्। क्ली। उशीरे। वेणार मूल। रा.नि.व.१२। [illegible]। रा नि.व.१८।

सुगन्धिमूषिका। क्ली। मूषिकविशेषे। छुं-

सुगरम्। क्ली। हिङ्गुले। रा.नि.व.१३।

सुगर्भकम्। क्ली। नपुरे। [illegible]। वै.निघ।

सुगुण्डा। स्त्री। गुण्डासिनीवृक्षे। रा.नि.व ८।

सुगुप्ता। स्त्री। कपिकच्छाम्। आलकुशी। प.मु.।

सुग्रहः (ग्री(हन्))। पुं। प्रगुदपक्षिविशेषे,

मधुमूचिकपचिवि। द्वे च। सु मू.४६ष.। का रण्डवपचिवि। त्रिका।

सुग्रन्थि । पु। चोरकनामगन्धद्रव्ये। गेँठेला। रा नि व.१२। क्ली। पिप्पलीमूले। पिपूलमूल। रा.नि व ६।

सुग्रीव । पु राजहंसे। शब्दकल्प।

सुच(चु)टी । स्त्री। यन्तविशेषे। चिमिटा इति लोके। शब्दकल्प।

सुच(चु)चुका । क्ली। महाचञ्चुशाके। চেঁচকো শাক। रा नि व ४।

सुचन्दनम् । क्ली। पद्माङ्गचन्दने। वकमकाठ। रा नि व १२। चि म क गर्भ चि।

सुचर्म्मा(न्) । पु। भूर्जवृक्षे। रा नि व ६।

सुचक्षु । पु। उदुम्बरवृक्षे। यज्ञ डुमुर गाछ। जटा।

सुचित्रक । पु। मत्स्यरङ्गपक्षिवि। माछराङा पाखी। चित्रसर्पे चिति साप। श र।

सुचित्रबीजा । स्त्री। विडङ्गायाम्। विडङ्ग। रा नि व ६। [व ७।

सुचित्रा । स्त्री। चिर्भटायां। फुटी। रा नि

सुचुक्रिका । स्त्री। तिन्तिड्याम्। वै निघ.।

सुच्छिद्रिका । स्त्री। महामेदायां। वै निघ.।

सुजलम् । क्ली। कमले। रा.नि व.१०। सुन्द रजले।

सुजातका । स्त्री। कुङ्कुमशाल्यौ। হৈমন্তিক শালিধান্যবিশেষ। रा.नि व १६। [व ११।

सुजाता । स्त्री। सौराष्ट्रमृत्तिकायाम्। रा नि

सुजीवन्ती । स्त्री। स्वर्णजीवन्त्यां। रा नि व ३।

सुतङ्गी । स्त्री। महीपोदिकायां। বড় পুঁই। वै निघ। [व.८।

सुतजीवक: । पु। पुत्रजीवकवृक्षे। रा नि

सुतपादि(दु)का । स्त्री। सुपत्रातोयदवृक्षा हंसपदीलतायाम्। গোয়ালিয়া লতা। रा नि व ५।

सुतर्कारी । स्त्री। देवदालीलतायाम्। দেয়াতাড়া। रा नि व ३।

सुतर्दन । पु। कोकिले। त्रिका।

सुतवस्करा । स्त्री। पुत्रसप्तकमातरि। সাত বিউনী। त्रिका।

सुतश्रेणी । स्त्री। वृहद्दन्तीवृक्षे। বড় দন্তী। मुतश्रेणीक्षुपे, मूषिककर्ण्यां। ইন্দুরমারী। হি উন্দুরকিণীবা। गुणा.—चक्षुष्या कटु श्वासवि मत्रणदीपनेत्ररोगघ्नी च। रा.नि व ४।

सुता । स्त्री। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा नि व.८। दुरालभायां। श च। [नि व ५।

सुतिक्त. । पु। पर्पटके। ক্ষেৎপাবড়া। रा

सुतिक्तक । पु। पारिभद्रवृक्षे। পালিধারা মাদার। जटा। भूनिम्बवृक्षे। চিরাতা। पर्पटके। ক্ষেৎপাবড়া। श र।

सुतिक्ता । स्त्री। कोशातकीलतायाम्। ঘোষা লতা रा नि व ३। शङ्खकीवृक्षे। वै.निघ।

सुतिन्तिड़ । पु। तिन्तिडीवृक्षे। वै निघ.।

सुतीक्ष्णक । पु। श्वेतशिग्रौ। শ্বেত সজিনা। रा नि व.७ शोभाञ्जनवृक्षे। বড় সজিনা। जटा। मुष्ककवृक्षे। घण्टापादल। स्त्री (का)। सर्पपवृक्षे वै निघ। [नि व ११।

सुतुङ्ग. (ङ्गा) । पु, स्त्री। नारिकेलवृक्षे। रा

सुतूर्य्य । पु। उलूके। र.मा.।

सुतृण. । पु। कुन्दुरुवृक्षे। वै निघ। मन्दरवृक्षे। जपरवृक्षे। रा नि.व ८।

सुतेजन. । पु। धनुर्वृक्षे। भा.।

सुतेजा: (स) । स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। হুড়হুড়িয়া। रा नि व ४।

सुतैला । स्त्री। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। লতাগটকী। रा नि व ३।

सुदग्धिका । स्त्री। दग्धानामवृक्षे, 'कवहो' इति काश्यां ख्याता। रा नि व.६। [नि व ७।

सुदण्ड. । पु। वेत्रवृक्षे। বেউড় বাঁশ। रा.

सुदण्डिका (ण्डी) । स्त्री। गौरक्ष्याम्। গোরক্ষচাকুলিয়া। रा नि व ३। वह्वदण्डायाम्। বাদলচাটী। वै निघ.।

सुदधि । क्ली। कपित्थफले। वै निघ.।

सुदन्तिका । स्त्री। नदि। दाई। वै निघ।

सुदमनः । पु । आमड़चे । वै.निघ ।

सुदर्भा । स्त्री । इक्षुदर्भायाम् । रा नि.व ८ ।

सुदर्शनः । पुं । मत्स्यभेदे । रा.नि.व.४ । चर्क. चि.४र्थ शतके । मत्स्य । भा.।

सुदर्शनचूर्णम् । क्ली । विषमज्वरे औषधविशे ष.। अत्र पुष्करमूलाभावे कुष्ठ, भार्ग्यभावे कण्ट कारीमूल, सौराष्ट्रभावे फटिकारी, तगराभावे कुष्ठ, जीवकर्षभकयोरभावे विदारीकन्दस्य भाग द्वय, काकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं, तालीशाभावे च कण्टकारीमूल ग्राह्यम् । भा.म १म.ज्व चि.। त्रिफलागुरु हरिद्रा वचा देवदारु मुस्तक हरीतकी दुरालभा कर्कटशृङ्गी कण्टकारी शुण्ठी त्रायमाणा पित्तपर्पटक निम्बत्वक् पिप्पलीमूल बालक शटी कुष्ठ पिप्पली मूर्वामूल कुटजत्वक् यष्टीमधु शिग्रु बीज नीलोत्पलम् इन्द्रयव खीरासानीवचा (पा ठान्तरे शतमूली) दारुहरिद्रा रक्तचन्दन पद्मकाष्ठ बाल्यालक (বেলেড) (पाठान्तरे सरलकाष्ठ) उ शीर गुड़त्वक् पद्मपर्पटी शालपर्णी यमानी अति विषा बिल्वपेशिका मरिच तेजपत्र (गन्धतृण वा) आमलकी चित्रकमूल पटोलपत्र धान्यक श्रृङ्गि पर्णी वृहती गुडुची कटुकी चेति द्रव्याणि । एषां द्रव्याणां चूर्णं प्रत्येकं १ तो कैरातचूर्णं सर्व्वचू र्णार्द्धम् । अनु. शीतलजलम् । कृष्णागुरु, হরি দ্রা, বচ, দেবদারু, মুতা, হরীতকী, দুরাল ভা, কাঁকড়াশৃঙ্গী, কণ্টিকারী, শুণ্ঠ, বন ভাণ্ডলিয়া (বনাড়ুব), ক্ষেৎপাবড়া, নিম ছাল, পিপুলমূল, বালা, শটী, কুড়, পিপুল, মূর্বামূল, কুড়চিছাল, যষ্টিমধু, সজিনাছাল বা বীজ, শুন্দীমূল বা ফুল, ইন্দ্রযব, খেরা সানীবচ, দারুহরিদ্রা, রক্তচন্দন, পদ্ম কাষ্ঠ, বাট্যালক বা সরলকাষ্ঠ, বেণার মূল, গুড়ত্বক্, পদ্মপর্পটী, শালপানি, যমানী, আতইচ, বেলশুঁঠ, মরিচ, তেজপত্র বা গন্ধতৃণ, আমলকী, চিতামূল, পটোলপত্র, ধনে, চাকুলিয়া, বৃহতী, গুলঞ্চ, কটুকী প্রত্যেকে ১ তো. চিরাতাচূর্ণ সর্ব্বচূর্ণার্দ্ধ। অনুপান শীতল জল। শা কৌ.।

सुदर्शना । स्त्री । स्वनामख्यातलतायाम् । উ লটিপুদটি, পদ্মগুলঞ্চ । भैष.ज.चि.वि.सुधा कलीगुडी । च द बालवाड़ैरीप्रते । गुणा —"स्वा दुरुष्णा कफशोफास्रवातजित् " भा. । रक्तदोषञ्च वातञ्च नाशयेत । वै निघ ।

सुदलः । पु । मुचुकुन्दवृक्षे । रा.नि व १० । चीरमोरटे । र.मा. । स्त्री (ला) । शालपर्णीक्षुपे । रा नि व ४ । तरुणीपुष्पवृक्षे । वन শেউতী । रा. नि व १० । [निघ. ।

सुदारु । क्ली । देवदारुकाष्ठे । सरलकाष्ठे । वै.

सुदीर्घः । पु । चिचिण्डके । চিচিঙ্গা । भा पू. १म शा व.। [वाजिता । म.च ।

सुदीर्घघर्म्मा । स्त्री । असनपर्ण्याम् । अप.

सुदीर्घफला । स्त्री । वृहत्कर्कटिकायाम् । বড কাঁকুড । वै.निघ. ।

सुदीर्घफलिका । स्त्री । दीर्घफलाकभेदे । शिम्बाभेदेऽपि । र.मा. ।

सुदीर्घा । स्त्री । चीनकर्कटिकायाम् । रा नि. व ७ । [नि.व.४ ।

सुदूरमूल । पु । यासक्षुपे । दुरालभा । रा.

सुदृढत्वचा । स्त्री गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

सुदृष्टिः (कः) । पु । गृध्रे । शकुनि । वै. निघ. । [१५ ।

सुधांशुतैलम् । क्ली । कर्पूरतैले । रा.नि.व.

सुधांशुरत्नम् । क्ली । मौक्तिके । मुक्ता । रा. नि व.१३ ।

सुधा । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । अ मृते । अम. । मूर्वायां । मूर्वा । इष्टकायां । मी । स्नुहीवृक्षे । मनसा, তেকাঁটা সিজু । रा.नि. व ८ । सु सू.३८श श्यामादि. । चि ३म । च.द. ना ग.चि. । स्नुहीमूले । च.द उदरप्रिप्ते । गुड़् च्याम् । भा.म.१म.अश्विकज्व.चि. । "समागमसु धाभिस्ता ।" सेधनवादे । विषे । रा नि.व.२१ । रमे । जले । धात्री । धनेबालार्धगतिः । हरी तक्यां । मधुनि । म.च. ।

सुधानिधिरसः । पुं । रक्तपित्ते औषधम् । पाठ —"सूतं गन्धं माक्षिकं लौहचूर्णं सर्वं प्रष्ट त्रैफलेनोदकेन । मुग्धाभस्मे मूर्च्छां तत्पुटिता दद्या- दनुपा नेऽन्नर्न्नान्दकेन ।" रसो लौहजारणश्च तु

र्ध देयम्। পারা, গন্ধক, স্বর্ণমাক্ষিক, লৌহ সমভাগ ত্রিফলার জলে মাড়িয়া মূষামধ্যে ভূধরযন্ত্রে পাক করিবে। রাত্রে দুগ্ধ দিবে। रस चि.।

सुधान्यम्। क्ली। षष्टिकधान्ये। যেটে ধান। रा.नि.व.१६। [शब्दकल्प।

सुधापयः। क्ली। स्नुहीक्षीरे। সিজুর ক্ষীর।

सुधापाणिः। पु। धन्वन्तरौ। शब्दकल्प।

सुधापाषाणः। पु। शुक्लखडिकायाम्। ফুল খড়ি। वै.निघ.। [नि.व.१४।

सुधामोदक.। पु। यवासशर्करायाम्। रा.

सुधामोदकजः। पु। नवराजखण्डे। रा नवऔषिशेष। रा.नि.व.१४।

सुधालता। स्त्री। गरुडवल्ल्याम्, गुडूचीभेदे वै.निघ रस.ज्व.चि.।

सुधावासः। पु। त्रपुषफले। शशी। भा.। कर्कटिकायाम्। কাঁকুড়। वै निघ।

सुधाशर्करा। स्त्री। शुक्लपाषाणे। শুক্ল খড়ি। स.सू.११अ.।

सुधास्र(स्र)वा। स्त्री। कदलीनाममहाचुपे। ग्रहरसी। रा नि व.५। उपजिह्वायां। आलाख्ति। चिका.।

सुधासूतिः। पु। पद्मे। श.र.।

सुधाह्वयः। पु। चूर्णके। চুন। वै निघ.।

सुधाहारः। पु। चूर्णहारे। वै निघ.।

सुधूपकः। पु। श्रीवेष्टे। সরলের আটা। रा.नि.व.१२। [गन्धसारे। रा.नि.व १२।

सुधूमः (म्य)। पु। अगुरुसारे। स्वादुनाम

सुधोद्भव। पु। धन्वन्तरी। चिका.। स्त्री (वा) हरीतक्याम्। चिका.। गुडूच्यां। वै.निध.।

सुनखः। पु। कुक्कुरे। वै.निघ.।

सुनन्दा। स्त्री। गोरोचनायाम्। मे। षर्कपत्राम्। ईश्वरमूल। र.मा.। मिश्रीमोदका वदविशेषे। यो द्वितीये दिवसे मासि वर्षे वा वार्न गृह्णाति। तेन वातरक्तं स्वरपलदन्तीमना दिक भवति। न द.वातरक्त.चि.।

सुनन्दिनी। स्त्री। आरामशीतलायाम्। वै. निघ।

सुनयनः। पु। मृगे। श.च.।

सुनाकृतः। पु। कर्पूरे। श च।

सुनादः। पु। शङ्खे। শাঁখ। वै.निघ।

सुनाभा (मा)। स्त्री। श्वेतकिणिह्या। (मा) ब्राह्म्याम्। ব্রাহ্মীশাক। वै निघ।

सुनामिका। स्त्री। त्रायमाणालतायाम्। বলালতা। वै.निघ.। [कुक्कुरीलतो। मे।

सुनारः। पु। षटकपक्षिणि। सर्पाण्डे।

सुनालम्। क्ली। लामज्जके। উশীরবিশেষ। रा.नि व १२। [श.च.।

सुनालक। पु। वकपुष्पवृक्षे। বক বৃক্ষ।

सुनासा (सिका)। स्त्री। काकनासालतायां। কুঁচ গাছ। रा.नि.व.३। [निघ.।

सुनिर्घोषा। स्त्री। शिङ्गिण्यां। ঝিঙ্গা। वै.

सुनिर्यासा। स्त्री। शिङ्गिनीवृक्षे। भा.।

सुनिषण्णः (क)। पु, क्ली। शितावरीचुपे, जलान्विते देशे चाङ्गेरीपत्रसदृशचतुष्पत्रशाके। শুষনী শাক। हि चवपत्ती, शिरीयारी। म क कुरडाहके, खडकतिरा। तें सुनिषण्णमनेशाक- मु। उत् कुनकुनिया। रा नि.व.४। इद निद्रा कर, रक्तपित्त वर्ज्यम्। भा र पि चि.। गुणा — "सुनिषण्णो हिमो ग्राही मोहदोषत्रयापहः। अ विदाही लघुः स्वादुः कषायो रुक्षदीपनः। वृष्यो रुच्यो ज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत्।" भा पु १म. शा व.। मधाही कषायोन विदोषघ्न मेधाह चिकर दाहज्वरहर रसायनश्च। रा.नि.व.४। क्ली। शैवाल। र मा।

सुनिषण्णकच्छदा(पत्रिका)। स्त्री। वा ड र्य्याम्। আমরুল শাক। वै.निघ.।

सुनीलः (क.)। पु। नीलकाचमणौ। रा नि.व १३। दाडिमवृक्षे। रा.नि.व.११। नील भृङ्गराजे। वै निघ.।

सुनीला। स्त्री। गर्भाटिकावृक्षे। रा नि व ८। चणकीवृक्षे। মশিনা গাছ। रा नि व १६। च

गिकावृक्षे। रा नि व ८। विष्णुक्रान्तायाम्। रा नि व ५।

सुनैपाली। स्त्री। पिण्डीखर्जूरभेदे। गुणा —"सुनैपाली श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छास्रपित्तहृत्।" भा।

सुन्दर। पु। तिलकपुष्पवृक्षे। रा नि व १०। ग्रीष्मसुन्दरके। गिमा शाक। भैष ज्व चि श्वचि न्दनादितैले। स्वनामख्यातवृक्षे। सुँदरी गाछ। सुखमोघ। स्त्री (री)। हरिद्रायाम्। श च। प्रियङ्गौ। च द वा व्या चि "चम्पकसुन्दरील क।" काकमाच्याम्। रा नि व ४। सुन्दरवृक्ष। मे.।

सुपक्वः। पुं। सुगन्धाम्रे। श च।

सुपत्रम्। क्ली। तेजपत्रे। श च। पु। पत्री वाहवृक्षे। रा नि व ८। आदित्यपत्रक्षुपे। हुडहुड़िया विशेष। रा नि व ४। इङ्गुदीवृक्ष। रा नि. व ८। (क) शिग्रुवृक्षे। सजिना गाछ। रा नि व ७।

सुपत्रा। स्त्री। रुद्रजटाजतायाम्। रा नि व ३। शतावर्य्याम्। शतमूली। शालपर्ण्याम्। रा नि व ४। शमीवृक्षे। शाँई गाछ। रा नि व ८। पालक्यशाके। पालंशाक। रा नि व.७।

सुपत्रिका। स्त्री। शालपर्ण्याम्। रा नि व ४। जतुकालतायाम्। रा नि व ३।

सुपर्वा (ज्न्)। पु। पर्वपिपि। वै निघ।

सुपथ्यः। पु। आम्रवृक्षे। वै निघ। स्त्री। श्वतचिल्लीशाके। लघुवास्तुके। रा नि व ७।

सुपद्मा। स्त्री। वचायाम्। श च। चि क.क. गर्भ चि।

सुपर्णः। पु। नागकेशरवृक्षे। नागेश्वर गाछ। चिका.। कृतमालवृक्षे। सोन्दाल गाछ। स्वर्णचूड़पक्षिणि। मे। स्त्री। पद्मिन्यां। श.मा।

सुपर्णक.। पु। आरग्वधवृक्षे। सोन्दाल गाछ। र मा.। सप्तपर्णवृक्षे। छातिम गाछ। रा नि व ११। [गाछ। प मु।

सुपर्णाख्य। पु। नागकेशरवृक्षे। ना.गेश्वर

सुप(व)र्णिका। स्त्री। स्वर्णजीवन्त्याम्। रा नि व ३। वाकुच्यां। सोमराज। रा नि व ४। अतिबलायां। वै निघ। पलाशीलतायां। नागरदेशे ख्याता। रा नि व ३। शालपर्ण्यां। रा नि व ४ रेणुके। रेणुक। रा नि व ६।

सुपर्णी। स्त्री। पलाशीलतायां। नागरे ख्याता। रा नि व ३ पद्मिन्यां। पद्मेर झाड। म। रेणुके रा नि व ६ अपराजितायां वै निघ।

सुपर्व्वा (न्)। पु। वंशे। धूमे। पर्व्वणि। पाव। मे। स्त्री। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा नि व.८।

सुपाकिनी। स्त्री। आम्रहरिद्रायाम्। वै. निघ। [रा नि व ६।

सुपाक्यम्। क्ली। विडलवणे। विट्लवण।

सुपार्श्व (क)। पु। गर्दभाण्डवृक्षे। पलाशपिपुल। प्लक्षवृक्षे। पाकुड गाछ। श्रम।

सुपिङ्गला। स्त्री। जीवन्तीशाके। रा नि व ७ ज्योतिष्मत्याम्। लता फटकी। रा नि व ३।

सुपीत। पु। पीतझिण्टीक्षुपे। पीतझाँटी। रा नि व १०। क्ली। गर्जरमूलके। गाजर। रा. नि व ७।

सुपुटः। पु। कोलकन्दे। विष्णुकन्दे। रा. नि व ७ (टा) स्त्री। वनमल्लिकायाम्। वै निघ.।

सुपुत्र। पु। जीवकद्रुमे। छेंउड़ मठी। प मु।

सुपुत्रिका। स्त्री। जतुकालतायाम्। रा नि. व ३। [रा नि व ५।

सुपुष्करा। स्त्री। स्थलपद्मिन्याम्। स्थलपद्म।

सुपुष्पम्। क्ली। प्रपौण्डरीके। पुण्डरिया। रा. नि व १२। लवङ्गे। श च। तूलकाष्ठे। रा नि व ८। आढ्ल्यक्षुपे। रा.नि व ४। देवदारुणि। वै निघ।

सुपुष्प (क)। पु। मुचुकुन्दवृक्षे। मुचुकुन्द गाछ। श्वेतार्कवृक्षे। श्वेत आकन्द। राजतरुणीपुष्पवृक्षे। रा नि.व १०। शिरीषवृक्षे। शिरीष गाछ। हरिद्रुमे। रा नि.व ८। पारिशाश्वत्थे। पलाशपिपुल। वै निघ.। पारिभद्रवृक्षे। पालितमान्दार। श च।

सुपुष्पा। स्त्री। कोशातक्याम्। घोषा लता। रा नि व ७। द्रोणपुष्पी। द्रोणपुष्पा। शतपुष्पा

षा । शुलुफा । शतपत्रा । वनःसेउती वै निघ ।

सुपुष्पिका । स्त्री । शताह्वायाम् । शुलफा । रा.नि.व.४ । पाटलावृक्षे । पारुल गाछ । रा. नि व.१० । शृद्दारकविशेषे । छागलबेंटे । रा. नि.व.२ । क्षणमहिषवल्ला । वनशणे । वै.निघ. ।

सुपुष्पी । पुं । श्वेतापराजितायाम् । रा.नि व. ३। मिश्रेयाख्यक्षुपे । मौरी गाछ । शतपुष्पाया । शुलफा । रा.नि.व ४ । द्रोणपुष्प्याम् ।घलघसा । रा.नि.व.५ । कदल्याम् । श च. ।

सुपूरः (कः) । पु । चूर्णकविशेषे । चूणविशेष । मातुलुङ्गवृक्षे । टाबा गाछ । हिं बीजौरा । रा.नि व.११ । (कः) बकपुष्पवृक्षे । र.मा. ।

सुप्तम् । क्ली । सुषुप्ती । हे.च. ।

सुप्तजनः । पुं । अर्द्धरात्रे । जटा. ।

सुप्तज्ञानम् । क्ली । स्वप्ने । जटा. । [मे. ।

सुप्तिः । स्त्री । निद्रायाम् । शयने । स्पर्शतायाम् ।

सुप्रतिभा । स्त्री । मदिरायाम् । रा.नि.व.१४।

सुप्रतिष्ठः (ष्ठितः) । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमूरेर गाछ । रा.नि.व.११ ।

सुप्रतिष्ठा । स्त्री । मयग्रामान्ते । रा नि.व.१४।

सुप्रतिष्ठिता । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । वै.निघ.।

सुप्रतीका । स्त्री । मद्ये । वै.निघ. ।

सुप्रभम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

सुप्रभा । स्त्री । बाकुच्याम् । सोमराज । रा. नि.व.४ । [याम् । रा नि.व.१० ।

सुप्रसन्नकः । पुं । कृष्णार्जके, बनबर्बरिका

सुप्रसरा । स्त्री । प्रसारिण्याम् । गन्धभादुलिया । रा.नि.व.५ ।

सुफलः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । सोणालु । रा. नि.व.९ । दाड़िमवृक्षे । बदरवृक्षे । कुल गाछ । रा.नि.व.११ । बदामवृक्षे । वै.निघ । मातुलुङ्गवृक्षे । टाबा । प.मु । मुद्गवृक्षे । रा.नि.व.१६ । कपित्थवृक्षे । कत् बेलेर गाछ । श च. । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । श्रीयालमणा । रा नि.व. ३ । कुष्माण्डयाम् । कुमड़ा गाछ । रा नि व.७ ।

गाम्भारीवृक्षे । रा.नि व.९ । कदलीवृक्षे । कपिलद्राक्षायाम् । रा.नि.व.११ । महाजम्बूवृक्षे । बड़ जाम गाछ । महाखर्ज्जूरवृक्षे । छोहारा गाछ । वै निघ. ।

सुफेनम् । क्ली । समुद्रफेने । रा.नि.व.६ ।

सुबन्धः । पु । तिले । श.च. । अस्य मूलं स्थावरविषान्तर्गतमूलविषभेदे वर्त्तते । सु कल्प,२ अ । See मूलविषम् । [वै निघ. ।

सुबीजम् । क्ली । खसखसबीजे । पोस्तदाना ।

सुभगम् । क्ली । शैलजनामगन्धद्रव्ये । शैलज । रा.नि.व.१२ । पु । टङ्कणे । सोहागा । म.मु. । गन्धके । रस.कौ.ज्वरारिरसे । चम्पकवृक्षे । रक्ताम्लाने । रक्तझाँटी । पीतभिण्टा । पीतझाँटी । अशोकवृक्षे । रा नि व.१० ।

सुभगा । स्त्री । प्रियङ्गौ । कस्तूर्याम् । मृगनाभि । रा.नि.व.१२ । नीलदूर्व्वायाम् । रा.नि व. ८ । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । स्वर्णकदल्याम् । चाँपाकला । रा नि.व.१९ । तुलसीवृक्षे । रा.नि व.१० । हरिद्रायाम् । कैवर्त्तमुस्तके । केओटेमुता । रा.नि व.६ । जातीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. । वनमल्लिकायाम् । श र. ।

सुभगाह्वया । स्त्री । कैवर्तिकालतायाम् । सुहङ्गीलतेति मालवे ख्याता । रा.नि.व.३ । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । हरिद्रायाम् । रा.नि.व ६। सुवर्णकदल्याम् । चाँपाकला । रा.नि.व ११ । तुलसीवृक्षे । रा नि.व.१० । नीलदूर्व्वायाम् । रा नि.व ८ ।

सुभङ्गः । पुं । नारिकेलवृक्षे । जटा. ।

सुभ(भा)ञ्जनः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ । भा.चिकित्सा । [व्रवृक्षे । वै.निघ. ।

सुभद्रः (कः) । पुं । बिल्ववृक्षे । श.च. । नि

सुभद्रा । स्त्री । श्यामालतायाम् । प मु. । गाम्भारीवृक्षे । रा नि.व.९ । शमीवृक्षे । शाँई गाछ । रा.नि.व ८ । दुरालभायाम् । श.च. । श्वेतापराजितायाम् । वै निघ. ।

सुभद्राणी (ली) । स्त्री । त्रायमाणलतायाम् । तरुणी-वलि लौके । र मा. ।

सुभिचा । स्त्री । धातकीवृक्षे । धाइ फुलेर गाछ । प.मु । [छ । हारा. ।

सुभीरः (कः) । पुं । पलाशवृक्षे । पलाश गा

सुभूतिकः । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

सुभोजकः । पुं । गरुडमाली । पक्षिविशेष थाख्य । रा.नि.व.१६ ।

सुमम् । क्ली । पुष्पे । भ.टी.अ. । [वै.निघ. ।

सुमकरन्दः । पुं । कुन्दवृक्षे । कुँद गाछ ।

सुमङ्गलः । पुं क्ली । विषभेदे । प.मु. । स्त्री । मधूली । माकड़शींगघास, मालकांकड़ी, मा कड़िया । र.मा. ।

सुमङ्गल्यम् । क्ली । चिडादिवदारणि । वै.निघ ।

सुमञ्जरी । स्त्री । कृष्णतुलस्यां । कालतुलसी । वै.निघ. । [वै निघ. ।

सुमतिः । स्त्री । शारिकायां । मादि शालिक ।

सुमदनः । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

सुमधुरः । पुं । जीवशाके । रा.नि.व.७ । गो धूमि । वै.निघ ।

सुमनः । पुं । गोधूमे । प मु । धुस्तूरवृक्षे । भ.मा । घृतकरञ्जे । जातीपत्रयाम् । अग्निज्ञौ । वै निघ. । क्ली (स) । पुष्पे । अम. ।

सुमनःपत्रिका । स्त्री । जातीकोषे । अग्नि-ज्ञौ । रा.नि.व.१२ ।

सुमनःप्रवालः (पल्लव.) । पुं । जातीप त्रे । जातीफुलेर शाथा । ध.द. । च.सू १अ. कुष्ठभेदे ।

सुमनःफलः । पु । कपित्थवृक्षे । कयेत गाछ । श.च. । क्ली । जातीफले । जायफल । रा.नि.व.१२ ।

सुमनाः (न) । पुं । पूतिकरञ्जे । नाटा । भ मा । महाकरञ्जे । डहर करञ्जा । निम्ब वृक्षे । रा.नि.व.६ । गोधूमे । रा नि.व.१६ । स्त्री (नाः) । मालतीपुष्पवृक्षे । मे. । सु सू.३६अ । पुष्पे । मे. । जातीपुष्पवृक्षे । चामिलि । शतप त्राम् । सेउती । रा.नि.व.१० । (ना) जा तीपुष्पवृक्षे । रा.नि व.१० । भ.वि ८अ । सु.चि. ... । नि ... । आ.भम.चि । -शतपत्रा । सेउती । रा नि व.१० । मालतीवृक्षे । र.मा ।

सुमनोमुकुलम् । क्ली । जातीपुष्पमुकुले । जातीफुलेर कुँड़ि । सु.सू ३६अ ।

सुमनोरजः (स) । क्ली । पुष्परजसि । पुष्प परांग । अम. ।

सुमुखः । पुं । राजिकाख्ये । राइसरिषार गाछ । गुणा —रोचन सुगन्ध नातिकटुकञ्च । च.सू २७अ. । वनवर्व्वर्याम् । वनबाबुई । च.वि. ८अ. । श्वेतपत्रक्षुद्रतुलस्याम् । श्वेतपत्र क्षुद्र-तुलसी । कृष्णवर्व्वरे । काल बाबुई । रा.नि.व. १० । सु सू.३८अ सुरसादि । जलचरपक्षिविशेषे । डाकओ पाखी । च सू.२७अ. ।

सुमूलः (कः) । पुं । श्वेतशिग्रौ । श्वेत स जिना । क्ली । गर्ज्जरमूले । गाजर । रा.नि.व.७ । स्त्री (ला) । शालपर्ण्याम् । शालपानि । पृश्नि पर्ण्याम् । चाकुलिया । रा.नि.व.४ ।

सुमेखलः । पुं । मुञ्जवृक्षे । मुञ्ज । रा.नि व ८ ।

सुमेधाः (स) । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफट्की । मे. ।

सुम्मलुपठः । पुं । कर्पूरे । श.च. ।

सुरः । पुं । देवदारुणि । वै.निघ.ज्व.चि. । पा व्या.महाराजादौ ।

सुरकन्दः । पुं । कटुसूरणे । वै.निघ. ।

सुरकाष्ठम् । क्ली । देवदारुकाष्ठे । भा.पि ३ष.।

सुरक्तता । स्त्री । गुडूच्याम् । रा नि.व.३ ।

सुरक्तकः । पुं । कोषाम्रे । रा.नि.व ११ । क्ली । सुवर्णगैरिके । रा.नि.व.१३ । रक्तचन्दने । वै. निघ. । [मिदा. ।

सुरगपड़ः । पुं । विड्खदिरविशेषे । श्रावगाँड़ ।

सुरगोपः । पुं । इन्द्रगोपकोटे । आषाढ़े पोका । प द.खोरो.चि. ।

सुरङ्गम् । क्ली । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ । पत्त ङ्गचन्दने । वर्कमकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

सुरङ्गः (क) । पुं । नागरङ्गवृक्षे । नारङ्गा लेबू गाछ । प मु । रा.नि.व ११ । रक्तशिग्रौ । लाल सजिना । प मु. ।

सुरङ्गदम् । क्ली । पत्तङ्गचन्दने । वकमकाष्ठे । रा.नि व.१२ । [माटी । रा नि व १३ ।

सुरङ्गधातुः (युक्) । पु । गैरिके । गेरि

सुरङ्गा । स्त्री । कैवर्त्तिकालतायां । सुरङ्गीलता इति मालवे ख्याता । वम् झिरींजि । रा.नि व.३।

सुरङ्गिका । स्त्री । मूर्व्वालतायाम् । रा नि व ३ । उमोदिक यां । मूँई गाछ । श्वेतकाकमाच्यां । श्वेत गुडकाँउली । वै निघ. ।

सुरङ्गी स्त्री । काकनासायाम् । कूँच गाछ । रा.नि व ३ । काकमाच्याम् । गुडकामाइ । वै. निघ । रक्तशोभाञ्जनवृक्षे । प मु । सु सू ३८ष शिरोविरेचने । रस र कर्पूरी चि. । [कश्चित् ।

सुरजम् । क्ली । लवणक्षारे । लोणाव क्षार ।

सुरज.फल. । पु । पनसवृक्षे । काँटालगाछ । ग्रन्थकल्प. ।

सुरजितः । पु । लघुनिदाननामग्रन्थकर्त्तरि ।

सुरञ्जन. । पु । गुवाकवृक्षे । चिका ।

सुरञ्जी । स्त्री । श्वेतकाकमाच्यां । वै निघ. ।

सुरतम् । क्ली । मैथुने । मै ।

सुरतरुः । पु । विकङ्कतवृक्षे । वँइची गाछ । वै.निघ. । देवदारुवृक्षे । रा.नि व १२ ।

सुरतुङ्ग. । पु । सुरपुन्नागवृक्षे । सुरपुनाग गाछ । रा नि व १० ।

सुरतम् । क्ली । स्वर्णे । माणिक्ये । वै.निघ ।

सुरथकर्णिका । स्त्री । पुन्नागवृक्षे । पुना° गाछ । वै.निघ. ।

सुरदारु । क्ली । देवदारुणि । देवदारु । रा. नि व.१२ । सरलदेवदारौ । वै.निघ. ।

सुरदुन्दुभी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा नि व.१०।

सुरद्रुमः । पुं । देवदारुवृक्षे । स.चा व्या चि. रसोनपाके । देवनाले । बड़ नल गाछ । रा नि व.८ । विकङ्कतवृक्षे । वँइची गाछ । वै.निघ. ।

सुरधूपः । पुं । राले । धुनो । रा नि व १२ ।

सुरनाल. । पु । देवनाले । बड़ नल । रा. नि व.८ ।

सुरनिर्गन्धम् । क्ली । पत्रके । तेजपाता । रा.नि व ६ ।

सुरपर्णी (र्णम) । स्त्री, क्ली । सुगन्धपत्रशाक विशेषे । माटीपत्री इति ख्यातम् । पानमौरी, पुन्नागवृक्षी । म सुरपर्णि । क मश्विपत्रे । गुणा — कटुत्व क्रमियासश्वलासघ्न दीपन वातकफ घ्न वर्ण्यकर बालहितञ्च । रा.नि व.१० ।

सुरपर्णिक । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । रा नि व. १० । पुन्नागवृक्षे । वै.निघ. ।

सुरपर्णी । स्त्री । सुरपुन्नागे । रा नि व.१० । पलाशीलतायाम् । रा नि.व.३ । [रिम ।

सुरपादप. । पु । कल्पवृक्षे । देवदारौ । भू

सुरपुन्नाग । पु । स्वनामख्यातवृक्षे । पुनाग विशेष । म सुरपन्ना । क सुरवन्ने । गुणा —पुन्नागसमा । रा नि व १० । सप्तपर्णवृक्षे । छातिम गाछ । प मु. ।

सुरपुष्पी । स्त्री । अजगन्धायाम् । ब्राह्मी । रा नि.व ४ । [गाछ । रा नि व १० ।

सुरप्रियः । पुं । अगस्तिपुष्पवृक्षे । वक फुलेर

सुरप्रिया । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । चाँपा कलार गाछ । रा नि व.११ । पीतशालायाम् । पीतपुष्प चामिलि । वै निघ । ।

सुरभिः । पु । सुगन्धे । चम । राले । धुनो । रा नि व १२ । वै निघ काम चि कुलत्थादिकपाये । गन्धशाली । सुगन्ध धान्य । रा नि व १६ । चम्पकवृक्षे । चाँपा गाछ । वकुलवृक्षे । वकुल गाछ । रा नि व १० । कदम्बवृक्षे । कदम गाछ । रा.नि व ८। जातीफलवृक्षे । जायफलेर गाछ । मी । शमीवृक्षे । शाँई गाछ । सुगन्धतृणे । गन्ध तृण । रा नि व ८ । कङ्कुगुग्गुलौ । रा नि.व ११ । गन्धफली । ग ८ । वसन्तकाले । कात्या. । क्ली । स्वर्णे । गन्धपाषाणे । गन्धक । स.र. । वर्व्वरच न्दने । रा नि.व १२ । स्त्री । सुरामांसगन्धद्रव्ये । मुरामांसी । रा नि व.१२ । तुलसीवृक्षे । पा षोनामसुगन्धपत्रे । म पाचि । क पचे । सुगन्ध पत्रविशेष । शल्लकीवृक्षे । गाछ । रा नि व ८ । गलकीवृक्षे । यस्य निर्यास शिलारस इत्युच्यते ।

रा.नि.व.११। च द.क्षु दिरत्याम् । गवि । मे. । वनमल्लिकायां । एलवालुके । रुद्रजटायाम् । रा. नि व ३ । महाभरीवचायाम् । भा.म.क्षुद्ररी.चि. कुङ्कुमाद्यतैले । "सर्षपा. सुरभिवचा ।"

सुरभिका । स्त्री । स्वर्णकदल्याम् । চাঁপা ক লা। रा.नि व ११ ।

सुरभिकान्ता । स्त्री । वासन्तीपुष्पवृक्षे । বাসন্তীফুলের গাছ । वै निघ् ।

सुरभिगन्धम् । क्ली । पत्रे । তেজপত্র । रा. नि.व.६ । स्त्री (न्धा) । जातीपुष्पवृक्षे । জাতী ফুল বা চাঁমিলি গাছ । रा.नि व १० ।

सुरभिच्छदः । पुं । कपित्थवृक्षे । কৎবেল । वै.निघ. । [रा नि.व २२ ।

सुरभित्रिफला । स्त्री । सुगन्धित्रिफलायाम् ।

सुरभित्वक् । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । ছোট এলাচ । रा.नि व ६ । [रा.नि.व १२ ।

सुरभिदारुः (कः) । पुं । सरलदेवदारुवृक्षे ।

सुरभिनिम्बुः । पुं । (Murraya koenigii. syn. Bergera koenigii.) सुगन्धनिम्बुकभेदे । বরসুঙ্গা । হিন্দি করি । कर्टनिम् । म हाविनिम्बु । तैं करिवेपचेट् । तां. करुवेम्बु । Watts.

सुरभिपत्रा । स्त्री । राजजम्बूवृक्षे । বড জাম বা গোলাপ জাম । रा.नि.व.११ ।

सुरभिमञ्जरी । स्त्री । श्वेततुलस्यां । वै.निघ. ।

सुरभिवल्कलम् । क्ली । गुडत्वचि । দারচিনি । श.र. । भैष.मु.री.चि.वृहत्खदिरवटी ।

सुरभिशाकः । पुं । सुगन्धशाकभेदे । रा.नि व.१० । [प.मु । रा.नि.व.११ ।

सुरभिस्रवा । स्त्री । शल्लकीवृक्षे, शालभेदे ।

सुरभी । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । श.च. । सुगन्धे । च.टी.भ । मुरुक्षिन्नायाम् । আনাকুশী । च.सू. ५ अ अणुतैले । तुलसीभेदे । বাবুই তুলসী । प सु. । माचिकाशाके । পুদিনা শাক । रुद्रजटायां । सुगन्धशालिधान्ये । सुरायां । मुरामांसी । एलवालुके । राखायां । वै.निघ. । नवमल्लिकायां । रा.नि.व १० ।

सुरभीजल(मूत्र)म् । क्ली । गोमूत्रे । গোভির মূত্র । गुणाः—"सौरभेयकमूत्रन्तु घनं सान्द्रं प्रशस्यते । तच्च वृंहणहीनानां किञ्चिल्लघुतरं मतम् ॥" अत्रि.१७अ. । भैष शूलचि.शर्करालौहे ।

सुरभीरसा । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । च.टी.भ. ।

सुरभूरुहः । पुं । देवदारुवृक्षे । তার্পিনগাছ । भा. । [पीतचन्दने । रा नि.व १२ ।

सुरमृत्तिका । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । गो

सुरमेदसमुद्भवा । स्त्री । महामेदायां । वै. निघ. ।

सुरमेदा । स्त्री । महामेदायाम् । रा.नि व.५ ।

सुररताजः । पुं । वैक्रान्तमणौ वै.निघ. ।

सुरराजवस्तिः । पुं । इन्द्रवस्तौ । পায়ের ডিম । सु चि.१८अ. ।

सुरलता । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । লতাফট্‌কী । रा नि व.३ ।

सुरवल्लभा । स्त्री । श्वेतदूर्वायां । रा.नि.व.८ ।

सुरवल्ली । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० । ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे ।

सुरवारुणी । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশা । वै निघ. ।

सुरवृक्षः । पुं । देवदारुवृक्षे । वै.निघ ।

सुरशाखी (इन्) । पुं । कल्पवृक्षे । जटा ।

सुरश्रेष्ठः । पुं । श्वेतकरवीरे । वै.निघ । स्त्री (ष्ठा) । ब्राह्मीशाके । रा.नि.व.५ ।

सुरसम् । क्ली । बोले । গন্ধবোল । त्वचि । গুড়ত্বক্ । पत्रे । তেজপত্র । रा.नि.व ६ । सुगन्धतृणे । গন্ধতৃণ । रा.नि.व.८ । तुलस्याम् । मे । पुं । कणगुग्गुलौ । रा.नि.व १२ । पर्णासे । শ্বেত পুষ্প তুলসীবিশেষ । मे. । गुणाः—"कफानिलविषश्वासकासदौर्गन्ध्यनाशनः । पित्तकृत्पार्श्वशूलघ्नः सुरसः ......।" रस.र.बाल.चि.कुमारकल्याणघृते । च.द कास चि.दशमूलाद्यघृते । सुगन्धभूतृणे । भीघरसे । रा.नि व.८ । सिन्धुवारवृक्षे । নিশিন্দা গাছ । श र. । च.द.चाम.वा.पि. ।

सुरसमिध् । स्त्री । देवदारौ । দেবদারু । चि क.क.। सवक ।

सुरसम्भवा । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । হুড হুডে । रा.नि.व.४ ।

सुरसयुगम । क्ली । गौरकृष्णतुलसीद्वये । वा. सू.१५अ. । "सुरसयुगफणिज्झकम् ।"

सुरसर्पपः (क.) । पु । देवशिरीषवृक्षे বঁাটাশিরীষ । रा.नि.व ६ ।

सुरसा । स्त्री । रक्ततुलस्याम्, पर्णासभेदे । श. र. । च.द.श्री.चि । कृष्णपुष्पतुलस्याम् । কাল তুলসী । गुणा —कफघ्नी लघु रूक्षा स्निग्धोष्णा पिच्छला कटुपाकरसा च । सु.सू ३८।४६अ । 'सुरसा श्वेतसुरसा ।" सु सू ३९अ शिरोविरेचने । च सू.४अ. । सू.२अ. । श्वेतयूथिकायाम् । শ্বেত জুই । नाकुलीकन्दे । सर्पगन्धा । श्वेतनिशोत्तायाम् । শ্বেত তেউড়ী । ब्राह्मीवल्ल्याम् । वै निघ । निर्गुण्ड्याम् । হঙ্গুন । रस.चि.८अ स्वच्छन्दभैरवरसे । रास्नायाम् । रा.नि.व.६ । सु सू.३८अ । ब्राह्मशाके । र.मा. । प्रयोग । रसराजेन्द्ररसे । सिद्धया स्वरूपे । মৌরী । महाशतावर्य्याम् । रा नि.व ४ । बृहत्याम् । कण्टकारिकायाम् । पुनर्नवायाम् । श च ।

सुरसाग्रम् । क्ली । सिन्धुवारमञ्जर्य्याम् । নিশিন্দা মঞ্জরী । च.द.विष.चि ।

सुरसाग्रणी । स्त्री । श्वेततुलस्याम् । वै निघ ।

सुरसादिवर्गः । पु । सुरसयुग्म फणिज्झकका लमाला विडङ्ग खरबुसवृषपर्णी कटफल कासमर्द क्षवक सुरसी-भार्गी कार्मुक काकमाची कुलहल विषमुष्टिभूस्तृणभूतकेशीषु । गणोऽयं श्लेष्मभेदः कृमिघ्न. प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्न व्रणशोधन च । শ্বেত তুলসী, কৃষ্ণ তুলসী, সুক্ষ্মপত্র তুলসী, বাবুই তুলসী, বিডঙ্গ, বন বাবুই, ইন্দুরকাণি, কটফল, কাসমর্দ, হেঁচেতা, শ্বেত নিশুণ্ডী, বামনহাটী, অতিমুক্তলতা, কোবশিমা, ঘোড়ানিম্, গন্ধতৃণ, নীল নিশিন্দা । वा सू १५अ । अन्य —सुरसा श्वेतसुरसाफणिज्झकार्ज्जकभूस्तृणसुगन्धकसुमुखकालमाल कासमर्दक्षवकखरपुष्पाविडङ्गकटफलसुरसीनिर्गुण्डीकुलाहलोन्दुरकर्णिकाफञ्जीप्राचीबलकाकमाच्यो विषमुष्टिश्च । শ্বেত তুলসী, কৃষ্ণ তুলসী, গরুপলাশ, বাবুই তুলসী, গন্ধতৃণ, তৃণ গন্ধতৃণ, রাইসরিষা, বাবুই, বন বাবুই, কালা কাসমর্দি, হেঁচেতা, বিডঙ্গ, কটফল, শ্বেত নিশিন্দা, নীল নিশিন্দা কুকশিমা, ইন্দুরকাণী, বামনহাটী, কেউশাঠুঁটী, কাকমাচী, ঘোড়া নিম । सु.सू.३८अ. ।

सुरसाष्टः । पु । तरुवर्गभेदे । यथा—"निर्गुण्डी तुलसी ब्राह्मी बृहती कण्टकारिका । पुनर्नवेति • ॥" श.च ।

सुरसी । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । শ্বেত নিশিন্দা । कपित्थपत्रसदृशपत्रा विल्लमालीति लोके । सु.सू.३८अ.सुरसादि । ^

सुरसुन्दरीगुड़िका । स्त्री । रसायनाधिकारे औषधम् । पाठः—"अभ्रक माक्षिक वङ्ग कान्त हेम स्वर्म समम् । सर्व्वाणि समभागानि सूतयुक्तानि कारयेत् । गौधकञ्च ततः कृत्वा पक्व निबुकरसेण । ततस्तं पुटपाकेन साधयित्वा प्रयत्नत । वाद्ये धारापि लिप्ता च वलीत्या गुडिकोत्तमा । सम्भयक्षस्तसद्दातं विपरीताश्च नाशयेत् । •• ॥" रस र. ।

सुरा । स्त्री । चषके । मे. । मद्यसामान्ये । रा नि व १४ । परिपक्वान्नसन्धानजातसुरायाम् । यथा—"परिपक्वान्नसन्धानसमुद्भूता सुरा मता ।" शोड़. । सा पिष्टकिण्वकल्केन किञ्चित्कृष्णा लोहितवर्णा बुद्धिलोपकरत्वात् मदकारिणी च । गुणा —"कषाया मधुरा चाम्ला सुरा सन्दीपनी मता । कासार्शोग्रहणीश्वासमूत्ररोगविनाशिनी ।" अत्रि.१९अ । सामान्यत —"कासार्शोग्रहणीदोषमूत्राघातानिलापहा । स्तन्यरक्तक्षयहृता सुरा दृष्टदीपनी ॥" सु सू.४६अ. । सुराविशेषगुणा —"हृद्यानां रक्तमूत्राणां वह्न्यर्शोविकारिणाम् । सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥" श्वेतसुरायाः —"कासार्शोग्रहणीदोषप्रतिश्यायविनाशिनी । श्वेतमूत्रकरा स्तन्यरक्तनाशकरी सुरा । छर्द्दीश्च कफकुक्षितोदरार्श्वमर्द्दिनी ॥" राज.१५. ।

सुराकरः । पु । नारिकेलवृक्षे । शब्दकल्प ।

सुराकिट्टम् । क्ली । सुरावीजे । মদের বেউ । भा.म ७अ । [निघ ।

सुरागा । स्त्री । मन शिलायाम् । মনছাল । वै.

सुराजः । पु । गोमूत्रे । गम । वै निघ ।

सुराजकः । पुं । भृङ्गराजे । भीमराज । श. मा. । [र ।

सुरापानम् । क्ली । मद्यपाने । भवदंशे । श.

सुराभागः (मण्डः) । पुं । सुराया अग्रभागे । मन्दा मेतो । श.च. । श्रम भेष.शूलं वि.।

सुरामेहः । पुं । प्रमेहविशेषे, यत्र रोगी सुरासदृश मेहति । सु.नि.६अ. ।

सुरार्हम् । क्ली । हरिचन्दने । रा नि.व.१२ । कुङ्कुमागुरुचन्दने । वै.निघ. । स्वर्णे । शब्दकल्प ।

सुराहः (कः) । पु । बर्बरके । काल बाबुइ । रा नि.व.१० । वैजयन्तीतुलस्यां । वै निघ. ।

सुरालः । पु । श्वेतसर्जरसे ।- भाल धुना । बा मू.-११अ.विरेचने । [मनस । वै.निघ. ।

सुरालिका । स्त्री । सातलायां । ठेकाटा

सुराबीजम् । क्ली । सुराकिण्वे पक्वसारमेदके । मदेर मेतो । शार्ङ्ग । "सुराबीजञ्च किण्वकम् ।" बीजाश्रुसि । अगलतूर्वा ।

सुराष्ट्रजम् । क्ली । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । भा. । पु । कृष्णमुद्गे । कालमुग । रा नि.व.१६ । प.मु. । स्त्री । सौराष्ट्रमतिकायां । पञ्चपर्पटी । रा.नि. व.१३ । सु.सू.३६अ. । सु चि.१७अ. । च.द. यकृचि.एलादिमन्थे । चि.क्र.क.१म.सवके । व क्रकुलत्थ । नागकुवति कलाइ । गोपीचन्दने । तिपकमाटी । वै.निघ ।

सुरासवः । पु । आसवविशेषे । गुणा.—"तीक्ष्ण. सुरासवो हृद्यो मूत्रल कफवातनुत् । मुखप्रिय. स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशन ॥" सु.सू. ४५अ. । "सुरासवस्तीव्रमदो वातघ्नो वदनप्रिय ।" च.सू.२७अ. ।

सुराह्वः (यः) । पुं । देवदारुवृक्षे । र मा. । भा.म.१म.सन्निपातज्व.चि. । "सुराह्वघननागरा ।" च.सू.३अ.प्रदेहे । च द.व.शो चि. । मरुवकवृक्षे । गन्धतुलसी । रा.नि.व.१० । हरिद्रुवृक्षे । रा.नि. व.६ । [श मा. ।

सुरुङ्गः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ ।

सुरुद्रिः । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । तज्जलगुणा, —शीतलं स्वादु लघु सर्वरोगघ्नं निर्मलं दीपनं पाचनं बलबुद्धिमेधायुष्करञ्च । विपासाघ्रि-भ्रमजलगुणा अपि एव । रा नि.व.१४ ।

सुरूपम् । क्ली । तूलकाष्ठे । पु । पारिशाश्वत्थे । पलाशपिप्पल । रा.नि.व ८ । स्त्री (पा) । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व ४ । भार्ग्याम् । बामनहाटी । रा नि.व.६ । वनमल्लिकायां । काठमल्लिका । वा विकोशमल्लिकायाम् । बेल फुल । रा.नि.व.१० । See वार्षिका ।

सुरूहकः । पु । गर्दभाश्वे इ च. ।

सुरेज्या (ष्टा) स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व. १० । (ष्टा ब्राह्मीशाकक्षुपे । रा.नि.व ५ ।

सुरेन्द्रः (कः,कन्दः) । पुं । कटुसूरणविशेषे । बाग। ओल । वै.निघ. ।

सुरेन्द्रगोपः । पु । इन्द्रगोपकीटे । आषाढे पोका । मा.नि.सद्योव्रणे ।

सुरेन्द्र(म)लुप्तम् । क्ली शिर कीटभेदे । टाकपोका । च.द.भग.चि. । च.सू.२अ. ।

सुरेन्द्रा । स्त्री । कृष्णेन्द्रवारुण्यां ।। वै.निघ ।

सुरेभम् । क्ली । वङ्गे । वाङ । धिका. ।

सुरेवटः । पु । (Areca gi asilis or triauda.) पूगवृक्षविशेषे, रामपूगी । विका. ।

सुरेश्वरी । स्त्री । निर्गुण्ड्याम् । निशिन्दा । च. द.शो.चि. ।

सुरेष्टः (कः) । पुं । श्वेतरक्तवकवृक्षे । सादा लाल वक वृक्ष । रा.नि.व.५ । सुरपुन्नागवृक्षे । रा.नि. व.१० । सर्जवृक्षे । शालगाछ । रा.नि.व. ८ ।

सुरोत्तरः । पुं । चन्दनवृक्षे । श.र ।

सुरोद्भवम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

सुरोद्भिमम् । क्ली । सुगन्धरोहिषवृक्षे । बड़ गन्धतृण । वै निघ. ।

सुलङ्घनम् । क्ली । सुष्ठुलङ्घने । सु उपोष । लक्षण—"सृष्टमारुतविण्मूत्रं क्षुत्पिपासासहं लघुप्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात् सुलङ्घितम् ॥" सु. ।

सुलभा । स्त्री । माषपर्णीलतायाम् । माषाणी । रा.नि.व.३ । धूम्रपत्रायाम् । गधानीति महाराष्ट्रे ।

रा.नि.व ५ । तुलसीभेदे । वै.निघ. । वार्षिकीमल्लिकायाम् । বেল ফুল । रा.नि व.१० ।

सुलेमानी । स्त्री । स्वनामख्याते पिण्डीखर्जूरभेदे । गुणाः—श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छारक्तपित्तहृत् । भा. । [मिश्री । वै.निघ. ।

सुलोकिनी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूँई आ ।

सुलोचनः । पुं । मृगविशेषे । हरिण । रा.नि. व.१८ । चकोरे । वै.निघ. ।

सुलोमनी । स्त्री । जटामांस्याम् । वै निघ. ।

सुलोमशा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । रा.नि.व ४ । जटामांस्याम् । वै.निघ. ।

सुलोमा (म्या) । स्त्री । मांसरोहिणीभेदे । रा.नि.व.१२ । वै.निघ. । ताम्रवल्लीलतायाम् । मालवे प्रसिद्धा । रा.नि व.३ ।

सुलोमी । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । इन्दुरकाणी । वै.निघ. ।

सुलोहकम् । क्ली । पित्तले । हि.च ।

सुवंशः । पुं । श्वेतेक्षौ । সাদা আখ । रा.नि. व.१४ । [वन बावुई । रा नि.व १० ।

सुवक्त्रः (क्त्रा) । पुं, स्त्री । वनवर्वरिकायाम् ।

सुवदनः । पुं । वर्वरके । वन बावुई । रा. नि व.१० । [त्रिधि । रा नि.व.१८ ।

सुवयाः (स्) । स्त्री । हंसीसदृशायां मध्यमायां

सुवर्चकः । पुं । सर्जिकाक्षारे । সাজিমাটী । जटा. ।

सुवर्चलम् (ला) । क्ली, स्त्री । सौवर्चललवणे । মসল লবণ । वै.निघ.२भ.चर्मवि चन्द्रमायां । (ला) आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া । रा. नि.व.४ । सु.सू.१०अ. । "सुवर्चला विशल्या वा ।" चि.२च. । भा.म.४भ.गर्भचि. । ब्राह्मीलताभेदे । ब्राह्मी शाक । रा.नि.व ५ । वै.निघ.च. शा.चि.गण्डादौ । अतसीवृक्षे । आकुगी फुलेर गाछ । र.मा. ।

सुवर्चिः (का:) । पुं । सर्जिक्षारे । সাজিমাটী । रा.नि.व.६ । स्त्री (का) । सर्जिकाक्षारे । সাজিমাটী । र.मा. । सौवर्चललवणे । च.सू.२ अ. । च द.चि.ज्व.चि [illegible]

गरकुष्ठमूर्च्छा ।" जतुकालतायां । मालवे प्रसिद्धा । रा नि व ३ ।

सुवर्चा । स्त्री । सर्जिकाक्षारे । रा नि व ६ ।

सुवर्णम् । क्ली । हरिचन्दने । मे. । नागकेशरपुष्पे । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.उन्मा चि.ब्राह्म्यादिकल्के । स्वर्णधातौ । সোণা । श्रम । कर्षे । २०तो. । प.प्र.१ख. । १६ सुवर्णमाषके । च० र. । सु चि ३१अ. । हरिद्रायां । गौरसर्षपशाके । उशीरे । स्वर्णगैरिके । र.मा. । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । कृष्णगुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ । पीतधुस्तूरवृक्षे । वै. निघ ।

सुवर्णकम् । क्ली । राजपित्तले । সোণা পিতল । हि.च. । कर्षपरिमाणे । प.प्र.१ख. । पुं । आरग्वधवृक्षे । সোনাল গাছ । र.मा. ।

सुवर्णकदली । स्त्री । कदलीविशेषे । চাঁপাকলা । उत्. पाटोया । मानि केलोति कोइपे । गुणाः—मधुरा हिमा स्वल्पभक्षणे दीपनी तृष्णाघ्नी दाहघ्नी कफकरी हृद्या गुरुश्च । रा.नि व.११ । अमृतवल्लीति इत्यपरम् ।

सुवर्णकमलम् । क्ली । रक्तपद्मे । লাল পদ্ম । गुणाः—"सुवर्णकमलं शीतं मधुरं वर्णकारकम् । कफपित्ततृषादाहरक्तदोषविसर्पकान् । विषविस्फोटकादींश्च नाशयेदिति कीर्त्तितम् ।" वै.निघ. ।

सुवर्णकेतकी । स्त्री । स्वर्णकेतक्याम् । স্বর্ণ কেতকী । वै.निघ ।

सुवर्णगैरिकम् । क्ली । अत्यन्तलोहितसद्गैरिके । লাল গেরিমাটী, বানরমাটী । हिं पीतगेरू । रा नि.व.१३ । "सुवर्णगैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह । लीढ्वा मुच्यते वान्तेति चिरहिक्कार्दितः शिशुः ।" रस.र.बाल.चि । च द.बाल. चि. । गुणाः—मधुरं शीतं कषायं भवरोपणं विस्फोटार्शोऽग्निदाहघ्नं च । रा.नि.व.१३ ।

सुवर्णघ्नम् । क्ली । माक्षिकधातौ । टांक । वै.निघ. ।

सुवर्णजातिः । स्त्री । भूमिजम्बीरमदरसन्तर्भवेत्तमह्वकजविद्र[illegible] । वै निघ ।

सुवर्णतिलका । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायां ।

सुवर्णदुग्धी । स्त्री । स्वर्णक्षीरिणीनामक्षुपे । सोणाथिरुई । रा.नि.व.५ ।

सुवर्णनकुली । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । बड नडाकर्टेकी । रा.नि.व.३ ।

सुवर्णपुष्पः । पुं । राजतरुणीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

सुवर्णप्रसवम् । क्ली । एलवालुके । वै.निघ. ।

सुवर्णमापकः । पुं । मध्यमद्वादशधान्यमाने । सु.चि.३१ष । [नि.व.१३ ।

सुवर्णमाचिकम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा

सुवर्णमिचम् । क्ली । टङ्कणक्षारे । सोहागा । वै.निघ. । [कलार गाछ । वै.निघ. ।

सुवर्णमोचा । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् । चाँपा

सुवर्णयूथिका (थी) । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । पीत यूँई, स्वर्णयूँई । गुणा —स्वादुः शीतला शर्करा—पित्तदाहहरा नानालदोषघ्नी च । रा.नि.व.१० ।

सुवर्णरम्भा । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । चाँपाकलार गाछ । रा.नि.व.११ ।

सुवर्णवर्णा (र्णी) । स्त्री । हरिद्रायाम् । श.च. । कपर्दकभेदे । रा.नि.व.१३ । (र्णी) जीवन्त्याम् । प.मु. ।

सुवर्णसंघम । क्ली । सुवर्णकर्पे । (खोलावती) ।

सुवर्णसिन्दूरम् । क्ली । See स्वर्णसिन्दूर । र.सा.स. ।

सुवर्णक्षीरिणी (री) । स्त्री । स्वर्णक्षीर्याम् । भनवासदशपत्रा हिमावलीति लोके । सोणाथिरुई । स विसीरामेद, चिरूविकेभेद । रा.नि.व.५ । कटुके । सु.सू.३८ष.श्यामादिवर्गः, ३८ष. अधः । छवविशेषे । शेयालकाँटा । यस्य क्षीरं सुवर्णवर्णं चतुर्थ द्रव्यध । कथित् ।

सुवर्णा (र्णी) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । कणगुग्गुलौ । इन्द्रवारुण्याम् । आरग्वधे । रा.नि.व.२१ । लवङ्गवृक्षे । काल कसुन्दे । मै. । वाप्यालके । वेलन्ड़ा । म च. । सुवर्णक्षीर्याम् । शेयालकाँटा । रा.नि.व.५ । (र्णी) बागबत्याम् । देवदारवे । रा.नि.व.३ ।

सुवर्णाख्यः । पुं । नागकेशरवृक्षे । र.मा. ।

सुवर्णाभः । पुं । राजावर्त्तमणी । वै.निघ. ।

सुवर्णारः । पुं । काञ्चनारवृक्षे । रक्त काञ्चन गाछ । रा.नि.व.१० ।

सुवर्णाह्वा । स्त्री । स्वर्णयूथिकायां । वै.निघ. ।

सुवर्णिका । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् । रा.नि.व.३ । [निघ. ।

सुवर्त्तुलम् । क्ली । तरम्बुजे । तरबूज । वै.

सुवर्ता । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

सुवल्लिः (ल्ली) । स्त्री । सोमराज्याम् । सोमराज । च.टी.भ. । रा.नि.व ४ । पुत्रदाचीलतायां । कटुकवल्याम् । कटकी । रा नि व.३ ।

सुवल्लिका स्त्री । जतुकालतायाम् । मालवे ख्याता । रा.नि.व ३ । सोमराज्याम् । रा नि व.४ ।

सुवल्लिजः । पुं । मवाले । पर्ना । वै.निघ. ।

सुवसन्ता । स्त्री । माधवीलतायाम् । माधवी लता । श्वेतजात्याम् । शुक्ल जाती । वै.निघ. ।

सुवहा । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । शिउली गाछ । प.मु. । रा.नि.व.४ । हंसपादीलतायाम् । गोशालिया लता । रा.नि.व.५ । सु.चि.१७ष. । सल्लकीवृक्षे । शालभेद । रा.नि.व ११ । औरके । वै.निघ. । गन्धनाकुल्याम् । रास्नाविशेष । रा.नि.व.७ । सु.चि.१०ष. । रुद्रजटायां । रा नि.व ३ । तालमूल्याम् । रा.नि.व.७ । एलापर्णी । मै । नीलसिन्धुवारे । नीलनिर्गिन्दा । रा.नि.व.४ । त्रिवृतायाम् । तेउड़ी । प.मु. । च.सू.४ष. । गम्भार्याम् । भा.म.१भ.सन्निकल्प चि. । "सुवहा गुग्गुलामताः ।" रास्नायाम् । श्रम । च.सू.४ष. । वि.७ष. । [से ।

सुवासः । पुं । कदम्बवृक्षे । वै निघ. । सुगन्-

सुवासरा । स्त्री । चन्द्रपुरे । तोकमारी । भा. । [चिरस्त्री । श्रम. ।

सुवासिनी । स्त्री । पितृभवनस्थायां नार्यां,

सुविदः । पुं । तिलकवृक्षे । वै.निघ. । [८ ।

सुविटरा । स्त्री । गुरासिनीवृक्षे । रा नि.व.

सुवीनः । पुं । बदरवृक्षे । कुल गाछ । गुणा-

সে। বেণা। রা.নি.ব ১১। ক্লী। সুন্দরবীজে।

সুবীরঃ (ক) (র্য্যঃ) । পুং। একবীরবৃক্ষে। রা নি ব.৮। বদরীবৃক্ষে। বৈ.নিঘ। ক্লী (কম্)। সৌবীরাঞ্জনে। র.মা.। বদরে। ক্ষুদ্রাঞ্জনে। বৈ. নিঘ। (র্য্যম্) বদরীফলে। জটা।

সুবীরাম্লম্ । ক্লী। সৌবীরাম্লে। কাঞ্জিবিশেষ। রা নি ব.১৫। কাঞ্জিকে। কাঁজি। জটা।

সুবীর্য্যা । স্ত্রী। বনকার্পাস্যাম্। বন কাপাসী। ম.র.। মহাশতাবর্য্যাম্। বড় শতমূলী। বৈ নিঘ। মাড়ীহিঙ্গী। রা.নি.ব.৬।

সুবৃত্তঃ । পু। শূরণকন্দে। ওল। রা নি ব.৭। মরিচে। বৈ নিঘ। স্ত্রী (ত্তা)। শতপত্রাম্। সেউতী। কাকোলীদ্রাক্ষায়াং। রা.নি ব ১০।১১।

সুবেগা । স্ত্রী। মহাজ্যোতিষ্মতীলতায়াম্। বড় লতাপট্কী। রা.নি.ব.৩।

সুবেগঃ । পু। শ্বেতেষৌ। রা নি.ব.১৪।

সুব্রতঃ । পুং। বগস্তিবৃক্ষে। বককুলের গাছ। রা নি.ব ১০। শ্বেতার্কে। শ্বেত আকন্দ। বৈ. নিঘ.। স্ত্রী (তা)। গন্ধপলাশ্যাম্। কাশ্মীরে প্রসিদ্ধা। গন্ধশটী। ভা.ম.১ম জ্ব চি.বিশ্বাদি যোগে। "ব্রাহ্মী বচা সুব্রতা।" সুখদোহ্যায়াং গবি। অম। [প.মু.।

সুব্রতা । স্ত্রী। শুক্লমালায়াম্। শুয়াঠেঁটী।

সুবল্যঃ । পুং। খদিরবৃক্ষে। রা.নি.ব.৮।

সুষ(ষ,স)বী । স্ত্রী। [ষ টী.ভ.(ষবী), অ. টী রা.(সবী)] কৃষ্ণজীরকে। কারবেল্লে, পানীয় বল্লাম্। উচ্ছে। অম। অ.দ যোনিরো চি.। সু.মৃ.২৮অ.। বা সূ.১৫অ.আরেবধাদি। "সুষবীফলবাষবীচা।" সূক্ষ্মকৃষ্ণজীরকে। প মু। কারবল্লে। র.রা.ম.জ্বরাঙ্কুশরসে। স্থূলকৃষ্ণজীরকে। রা.নি.ব ৬।

সুষাকঃ । পুং। তন্তুলীয়শাকভেদে। কাঁটানটিয়া। রা.নি ব ২। ভূতৃণে। ঢেঁকিশাক। মৈত্রায়ণে। রা.নি ব ৫। ক্লী। আর্দ্রকে। রা নি. ব.৫। [রা.নি.ব ১৫।

সুষাম্লকঃ । পুং। বৃক্ষাম্লী। তেঁতুলানি।

সুষিতা । স্ত্রী [illegible]

সুশীতঃ । পু। ক্ষুদ্রপ্লক্ষবৃক্ষে। ছোট পাকুড়। রা.নি.ব.১১। জলবেতসে। বৈ নিঘ.। ক্লী। হরিচন্দনে। প মু.।

সুশীতলা । স্ত্রী। ক্ষুদ্রবল্লপুষ্পলতায়াং। ছোট শশা গাছ। ভা। কর্কটিকায়াং। কাঁকুড় গাছ। বৈ.নিঘ.। ক্লী। গন্ধতৃণে। গ্রামকর্পূরে। র মা.। নাগদমন্যাং। নাকদমনা। প মু.।

সুশীতা । স্ত্রী। শতপত্রাম্। সেউতি গাছ। রা.নি.ব.১০। স্থলপদ্মিন্যাং। স্থলপদ্ম। বৈ.নিঘ।

সুশী(ষী)মঃ । পু। শৈত্যে। চন্দ্রকান্তমণৌ। জটা.। হিমে, শীতলে। সর্পবিশেষে। মে।

সুশীবিকা । স্ত্রী। বারাহীকন্দে। ম.খ.।

সুশুক্লা । স্ত্রী। শুক্লশালীপুষ্পবৃক্ষে। শ্বেত চাঁমিলী। বৈ.নিঘ.। [মল্লিকা গাছ। প মু.।

সুশুভ্রঞ্জনঃ । পুং। রক্তশোভাঞ্জনবৃক্ষে। লাল

সুশ্রীকা । ক্লী। সল্লকীবৃক্ষে। রা নি.ব.১১।

সুশ্রুতঃ । পুং। বিশ্বামিত্রসুতে ধন্বন্তরিশিষ্যে সংহিতাকারকঋষিভেদে। স শুশ্রূষাদুষশুষ সুতায়া তস্য সুশ্রুত নামকার। তদ্যাদুর্ভাব —"বিশ্বামিত্রো মুনিশ্রেষ্ঠ পুত্র সুশ্রুতমায়ুর্বেদাধ্যয়নায় কাশিরাজ দিবোদাসসমীপে বারাণস্যাং প্রেরয়ামাস। স বহু মুনিসুতপরিবৃতসমুপস্থায় এব সাম্প্রতকারণমুবাচ্ —'ভগবন্মানবান্ দৃষ্ট্বা ব্যাধিভিঃ পরিপীড়িতান্। ক্রন্দতো ম্রিয়মাণাংশ্চ অনাথাক হৃদি ব্যথা। আময়শান্ত্যা সমীপার্থ বিপ্রান্ বদমানাঃ। আয়ুর্বেদং ভবান্ অস্মাকমধ্যাপয়তু ইতি।' [illegible] [illegible] মুদা। কাশিরাজ [illegible] সুশ্রুতাদ্য সু [illegible] স্থূলং সুশ্রুতম্। [illegible] [illegible] কুশ্রুত [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" ভা.।

সুষিতম্ । ক্লী। [illegible]। [illegible]। ভা.। স্ত্রী (তা)। [illegible]। বৈ.নিঘ.।

सुषिरम् । क्ली । लवङ्गे । शीतलजले । कुष्ठी वधे । कुड़ । वै.निघ. । स्त्री (रा) । नलुकायां । नालुका । रक्तवंशे । वै.निघ ।

सुषिराख्यः । पुं । रक्तवंशे । रा.नि.व.७ ।

सुषुप्तिः । स्त्री । सत्वप्रधाने अज्ञाने, आनन्दमयकोशे । वेदान्तः ।

सुषुम्ना । स्त्री । शरीरान्तर्नाडीविशेषे । सा तु मेरुदण्डवाह्ये ईड़ापिङ्गलानामनाड्योर्मध्यस्थनाड़ीभेदः । तन्त्रम् ।

सुषेणः । पुं । करमर्द्दवृक्षे । अम. । वेतसलतायाम् । रा.नि.व ८ । स्वनामख्यातवैद्यकग्रन्थकारविशेषे । [डो । रा.नि.व.६ ।

सुषेणा (णी) । स्त्री । विवृतायाम् । तेउ-

सुषेणिका । स्त्री । कृष्णत्रिवृतायां । अम. ।

सुष्टुगन्धा । स्त्री । मदिरायां । वै.निघ. ।

सुसंस्कृतः । त्रि । सुपक्वे । अम. ।

सुसन्धिजा । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

सुसर्पयः । पुं । पारदे । रस की. ।

सुसारः । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ । इन्द्रनीलमणौ । त्रिका. ।

सुसारवत् । क्ली । स्फटिके । त्रिका ।

सुसिकता । स्त्री । शर्करायां । रा.नि.व १४

सुसिरः । पुं । दन्तमूलगतरोगविशेषे । लक्षण —"श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः। लाला-स्रावी स सुषिरः दन्तमांसप्रशातनः ॥" वा.उ. । २१ अ. । [निघ. ।

सुसीता । स्त्री । शतपत्र्यां । सेउँती । वै.

सुसूनी । स्त्री । हटाभर्वायां कन्यायाम् । रा.नि.व.२८ । [श.च ।

सुस्थता । स्त्री । स्वास्थ्ये । सुखे । आरोग्ये ।

सुस्थितः । पुं । अवस्थ नद्यामध्ये । लक्षणं —"इयते सततं बन्नु यत्नादाकाममीयते । सुखं स्थितवदाविष्टः स विमेयो मनीषिभिः ॥" श.द. । ३०प. ।

सुह्मा । स्त्री । शिम्बीधान्यविशेषे । स्याँगड़ी । गुणा —दुर्जरतरा रुक्षा कषाया विशदा गुरुश्च । रा.नि.व.१६ ।

सुह्मनः । पुं । शृङ्गे । शाँक । वै.निघ. ।

सुस्वरा । स्त्री । ब्राह्मीशाके । प.सु. ।

सुहिता । स्त्री । रुद्रजटायां । रा.नि.व.३ ।

सुहृल्लाणा । स्त्री । त्रायमाणालतायां । वै.निघ. ।

सूकः । पुं । उत्पले । वाते । मे. । [जटा. ।

सूकरः । पुं । शूकरे । श.र. । हरिणविशेषे ।

सूकरकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७।

सूकरपादिका (दी) । स्त्री । कृष्णशिम्बीलतायाम्, कपिकच्छ्वां । आलाकुशी । वै.निघ. ।

सूकराह्वयः । पुं,क्ली । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । गेँठेला । वै.निघ. ।

सूकरी । स्त्री । वराहक्रान्तायां । वराहक्रान्ता । श.मा. । वाराहीनामकन्दशाके । रा.नि.व.७ । वै निघ.२भ.उन्मा.चि.महापैशाचघृते ।

सूक्ष्मा । स्त्री । शारिकापक्षिणाम् । त्रिका. ।

सूचः । पुं । कुशाङ्कुरे । शब्दकल्प ।

सूचकः । पुं । सूक्ष्मशाली । सिद्धि धान । रा.नि.व.१६ । कुक्कुरे । सीवनद्रव्ये । सूँच । बिडाले । काके । मे. ।

सूचिः । स्त्री । सेवन्यां । अम. ।

सूचिकपुष्पः (ष्पिका) । पुं, स्त्री । श्वेतकेतकवृक्षे । श्वेत केया गाछ । वै.निघ ।

सूचिका । स्त्री । करिहस्तायाम् । दूष्यांम् । शब्दकल्प ।

सूचिकाभ(व)रणरसः । पुं । सन्निपातज्वरे रस । पाठ —विषमेकपलं रसस्य चत्वारी माषा' श्च, मिलिता चूर्णाणि कांचनपात्रद्वयमध्ये अथवा मृत्तिकापात्रद्वयमध्ये संस्थाप्य मुद्रिकां कृत्वा यदादिना चालिप्य श्रीपदिवा प्रहरद्वयं यावत् मन्दाग्निना ज्वालयेत् । सेटेदिव २ प. पारा ४ म.. একত্র মর্দিয়া কাচপাত্রদ্বয়ে রাখিয়া সূচিকাভরণরসে হইবে, ঐ শরাবদ্বয় যত্নে সম্পুটক করিয়া মৃদ-

'ज्ञाले पाक करिबे। सा.कौ.। अन्यः—रसः गन्धकः शीषं स्थावरविष (मूलविषं) जङ्गमविषम् (कृष्णसर्पविषं) एषां प्रत्येक समभाग'। भावना द्रव्यं—मत्स्यपित्तं शूकरपित्तं मयूरपित्त छागपित्तञ्च। परिमाणं सूचिकाग्रमितम्। पारा, गन्धक, सीस', काठविष, केउटे सापेर विष एकत्र माडिया रोहितपित्त, शूकरपित्त, मयूरपित्त एवं छागपित्त इहा द्वारा यथाक्रमे भावना दिवे। रसा सं.। ..."यावत् सूच्या मुखे लग्न सूच्या निर्याति भेषजम्। तावन्मात्रो रसो देयो मूर्च्छिते सन्निपातिनि। क्षुरेण प्रच्छते मूर्ध्नि तच्चाङ्गुल्या च घर्षयेत्। रक्तभेषजसम्पर्कात् मूर्च्छितोऽपि हि जीवति॥" रस र.। रस.कौ.। अन्यः—विषं सर्पविषं दारुमोच प्र. १ तो. हिङ्गुल २ तो. पञ्चपित्तेन एकैक दिनं भावयित्वा सर्षपमिता वटी कार्या। अनु. उष्णजलम्। भैष.। अय इष्टफल'।

सूचिकामुखम्। क्ली। शङ्खे। शाँक। हारा.।

सूचिपत्रः (कः)। पुं। शितावरक्षुपे। शुशुनि शाक। रा.नि.व.४। भा.पू १भ शा व.। श्वेतेषी। वै निघ.। [प.मु.।

सूचिपुष्पः। पुं। केतकवृक्षे। केया गाछ।

सूचिमल्लिका। स्त्री। नवमल्लिकायाम्। रा नि.व.१०।

सूचिरोमा (न्)। पुं। शूकरे। त्रिका.।

सूचिवदनः। पुं। मशके। मशा। नकुले। नेउल। रा.नि.व.१९। [रा.नि.व.१९।

सूचिशालिः। पुं। सूक्ष्मशाली। सरुधान।

सूची। स्त्री। सीवनास्त्रे। छुँच। हिं सूइ। सीवनकार्य्येषु या त्रिधा भवति, तत्रैका वृत्ता त्र्यङ्गुला अपरास्त्रे द्वे मध्ये च भेया। तदा मांसले द्वे त्र्यङ्गुला आसा च सूची दातव्या। वक्रा सूचौ मर्मफलकोषादिषु दातव्या च। सु.सू.२५अ.। एतदर्भे। श्वेत कुश। वै.निघ.।

सूचीदलः। पुं। शितावरशाकक्षुपे। शुशुनि शाक। रा.नि.व.४।

सूचीपत्रः (कः)। पुं। तृणविशेषे। गुणाः—तत्रक कफपित्तहरः कषायो विदाही च। सु.सू.४५अ.। सुनिषण्णकशाके। शुशुनि शाक। भा.।

सूचीपत्रा। स्त्री। गण्डदूर्व्वायाम्। रा नि व. ८। केतकीवृक्षे। केया गाछ। रत्नमाला स,सूच्यादिद्रव्यनिर्णये।

सूचीपुष्पः। पुं। केतकीवृक्षे। र.मा.।

सूचीमुखम्। क्ली। हीरके। हीरा। है.च.। विस्रावणार्थ-शस्त्रविशेषे। सु सू.८अ.। भगन्दरच्छेदविशेषे। सु.चि.८अ.। पुं। सितदर्भे। श्वेत कुश। रा.नि.व.८। सौम्यकीटे। सु.कल्प.८अ.।

सूचीमुखी (वक्त्रा)। स्त्री। योनिव्यापद्विशेषे। लक्षणम्—"वातलाहारसेविन्या जनन्या कुपितोऽनिलः। स्त्रियो योनिमणुद्वारां कुर्य्यात् सूचीमुखीति सा॥" वा.उ ३३अ.।

सूचीरोमा (न्)। पुं। शूकरे। त्रिका.।

सूचीहृकः। पुं। मृगविशेषे। वै.निघ.।

सूच्यः। पुं। स्वल्पगोधूमे। वै.निघ.।

सूच्यग्रः (स्थूलकः)। पुं। स्थूलपर्व्वणि। उलुखड़। र.मा.।

सूच्यास्यः। पुं। मूषिके। इन्दुर। है.च.।

सूच्याह्वः। पुं। शितावरीक्षुपे। शुशुनि शाक। रा.नि व.४।

सूतः (कः)। पु, क्ली। पारदे। अम.। वै.निघ। प्रसूते। [निघ.

सूतका। स्त्री। सद्यःप्रसूतायां स्त्रियां। वै

सूतकागारम्। क्ली। प्रसवगृहे। आँतुड़ घर। च.टी.भ.। अम.। See सूतिकागारम्।

सूतस्फोटः। पुं। वसन्तारम्भे शीघ्रं, पारदजार णार्थे शिक्रदकमध्ये, रसविशेषो। रस.चि.१अ।

सूतमातृका। स्त्री। कुमार्य्याम्। घृतकुमारी। सा कौ.अमृतारिष्टे।

सूतराजः (ट्)। पुं। पारदे। रा.नि.व.१३।

सूतसूर्य्यः। पुं। लवणार्द्रे। दैत्य़नाश। वै. निघ.।

सूतिः। स्त्री। उत्पत्तौ। प्रसवे। प्रसवस्थाने।

सूतिका। ...

निघ.। शिशो: मातृकायहविशेषे। यथा - नवमे दिने मासि वर्षे वा शिशु गृह्णाति। तेन तस्य ज्वरच्छर्दिगात्रभङ्गादि शिशोर्भवति। च.द.बाल चि.।

सूतिकागार(गृ[गे]ह)म् । क्ली। प्रसवगृहे। आँतुड़ घर। "तत्र गृहं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु बिल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातकनिर्म्मितं सर्व्वागारं यथासंख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्तभित्ति सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाष्टहस्तायतचतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्।" सु.शा.१०अ.।

सूतिकाभवनम् । क्ली। सूतिकागारे। हारा.।

सूतिकारिरसः । पुं। सूतिकारोगे रस.। पाठ —"रसं गन्धं मृताभ्रञ्च मृततामञ्च तुल्यकम्। चूर्णितं मर्द्दयेद्दयमारिकपर्णारसेन च। छायाशुष्का गुडी कार्य्या कलायसदृशी ततः॥" पारा, गन्धक, अभ्र, तामा, समभाग; थूलकुड़िरसे माड़िया छायाय शुष्क वटी करिवे। मात्रा कलायपरिमाण। अनुपान आदार रस। रस.कौ.।

सूतिकारोगः । स्त्री। प्रसूते प्रसवानन्तर जाते यक्ष्मादिरोगविशेषे। सूतिका रोग, ग्रहणी प्रभृति। निदान—"मिथ्योपचारात् संक्लेशाद्विषमाजीर्णसेवनात्। सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणास्त ते॥" लक्षण —"अङ्गमर्द्दो ज्वरः कासः पिपासा गुरुगात्रता। शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम्॥"

सूतिकावासः । पुं। सूतिकागारे। शब्दक ।...ऽपि दृश्यते।

सूतिकाविनोदरसः । पुं। सूतिकारोगे रसः। पाठ.—"पारदा भागो मदेदैको द्वौ भागौ गन्धकस्य च। पिप्पल्याश्च त्रिभागं स्यादर्द्धभागञ्च टोमकम्। जातीकोषस्य भागौ द्वौ द्वौ भागौ च लवङ्गस्य च। सिन्धुवारजलेनैव मर्द्दयेदेकयामतः। ...अभुना च भोजयेत् सूतिकातङ्कनाशनम्॥" ... १ ... मरिच २ ... पिप्पली ० ... टैंकन १० ... जैत्री २ ... लवङ्ग २ ... एकत्र निर्गुण्डि... १ प्रहर माड़िवे। भैष.।

सूतिकाषष्ठी । स्त्री। सूतिकागारे जातस्य षष्ठदिने पूजनीयदेवीविशेषे। सूतिका षष्ठी। सूतिकाषष्ठीपूजा विष्णुधर्म्मोत्तरे। "सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवता। तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता।"

सूति(ती)गृहम् । क्ली। सूतिकाभवने। श.र.।

सूति(ती)मासः । पुं। प्रसवमासे, नवमे दशमे वा मासि। जटा.। [च.।

सूत्करम् । क्ली। घर्घरशब्दे। सुरासन्धाने। श.

सूत्या । स्त्री। सोमलतारसपाने। अ.।

सूत्रम् । क्ली। तन्तौ। सूता। अम.। शास्त्रादिसूचनग्रन्थे। वैद्यके तच्चतुर्विधं यथा - प्रतिसंस्कर्तृसूत्रम् एकीयसूत्रं शिष्यसूत्रं गुरुसूत्रमिति।

सूत्रकण्ठः । पुं। नकुले। वनकपोते, पारावते। पायरा। खञ्जरीटे। खञ्जन पाखी। मे।

सूत्रखण्डमोदकः । पुं। खण्डलड्डुकविशेषे। वै निघ.।

सूत्रपुष्पः । पुं। कार्पासवृक्षे। त्रिका.।

सूत्रमध्यभूः । पुं। यवधूपे, कुन्दुरी। श.च.।

सूत्रवर्त्तिः । स्त्री। सूत्रकृतवर्त्त्याम्। सूतार पलते। भा.म ना.व चि.।

सूत्राङ्गम् । क्ली। उत्तमकांस्ये। वै निघ.।

सूत्री (त्रिन्) । पुं। काके। त्रिका.।

सूदः । पुं। लोध्रवृक्षे। मस्यपरिमाणे। एक पालि। त्रिका.। व्यञ्जने। अम.। नि। पाचके। अम.। [वै निघ.।

सूदजः । पुं। उपजिह्विकायां। आलजिवि।

सूदशाला । स्त्री। पाकशालायां। रसुईघर। श.च.।

सूदाध्यक्षः । पुं। पाकशालाध्यक्षे, रसवत्यधिकारिणि। श.च.। See पाकशाला।

सूनम् । क्ली। पुष्पे। प्रसवे। मे.।

सूना । स्त्री। अधोजिह्विकायाम्। आलजिवि, ...ड़ि। "तस्या सूना भवेदयं।" ल.द. ४अ.। [कन्या ...। अम।

सूनुः । पुं। सूर्य्ये। पुत्रे। मे.। अर्कवृक्षे। ...

सूपः । पुं। व्यञ्जने। डाल्दालि। भाले। सूर्य्ये।

दोल। विदलमांसमाषादिपक्व' सूपाभिधाय का:। रा.नि.व.२०। पक्वद्विदलव्यञ्जने। नार्कि ड़ाल। क्रिया यथा —"द्विदलधान्यसूपे कर्त्तव्ये त द्धान्य कर्षणसर्पपतैलेन उद्वर्त्तनीय, अथ सुक्ष्मीकृत्य त्वचा हीन द्विदलं गृहीत्वा सूप पाच.। "यस्य द्विदलधान्यस्य सूप कर्त्तव्यता मत। तद्धान्य क्ष ण्मिरम्भलैनाद्वर्त्तयेत्तत। तच्चसूक्ष्माद्विनिष्काश्य लघुधीना ग्रह्वदालिका। शीतोदकेन मन्दाग्नौ पचेत् सूप सकाञ्चन। स लघु कफपित्तघ्न का सश्वासनिकृन्तन ॥" द्रव्य गु.। "दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभि.। सयुक्ता सूपनाम्नी स्यात् ॥" भा.।

सूपकार:। पु। पाचके। राकुनि। तस्य ल क्षण—"इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् मिष्टपाच क। सूपस्य कठिनश्चैव सूपकार: स उच्यते।" नीतिशास्त्रम्।

सूपधूपनम्। क्ली। हिङ्गुनि। रा.नि.व.६।

सूपपर्णी। स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी। रा. नि व ३।

सूपश्रेष्ठ:। पु। मुद्गे। मुग। रा नि.व.१६।

सूपाङ्गम्। क्ली। हिङ्गुनि। रा नि.व.६।

सूप्य:। पु। शिम्बीधान्ये। दाल, कलाय। भा. पू १भ.। स्त्री (प्या)। तुवर्य्याम्। वड़न। मसूरे। वै निघ.।

सूमम्। क्ली। क्षीरे। मे.। जले। श.र.।

सूर:। पुं। मसूरे। सूरवि। रा.नि व.१६। चर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। चम.। [व.०।

सूरकन्द:। पुं। सूरणकन्दे। ओल। रा.नि.

सूरण:। पुं। सूरणे। ओल। श.र.।

सूरणवटक:। पुं। सूरणकृतवटके। ओलेर वड़ा। यथा—"सूरण सघनं' कृत्वा स्वेदयित्वा च पेषयेत्। तस्मिन लवण हिङ्गु जीरक वा म रीचक। निःक्षिप्य वटकान् कृत्वा घृते तैले च पाचयेत्। कविदा दीपना मोक्ता वातदुर्नामनाशना॥" वै निघ.।

सरसाधन:। पु। दर्पणे। प मु.।

सूरसाधनक:। पुं। सिन्दुवारवृक्षे। नि नि न गाछ। रा.नि व.४।

सूरी। स्त्री। राजसर्षपे। र मा.।

सूर्प:। पुं। द्रोणद्वयमाने। ६४ श.। "द्रोणाभ्यां सूर्पकुम्भौ च।" प.प्र.१ख.। यूषे। वै.निघ।

सूर्पपर्णी। स्त्री। मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यौ। मुगानी ओ माषानी। च.चि.१अ.ब्राह्मरसायने। रस. र.अश्वगन्धादघृते।

सूर्य्य.। पुं। ताम्रे। तामा। चर्कवृक्षे। आ कन्द गाछ। मे.। र.सा.स.अपस्मारे। सुवर्णे। सूर्य्यावर्त्तवृक्षे। हुड़हुड़िया। वै.निघ.।

सूर्य्यकान्त:। पु। स्वनामख्यातमणौ, स्फटि कमणौ। आतस पाथर। फला। गुणा — स्फ टो निर्मल रसायन, वातश्लेष्मघ्न, पवित्रपूजनात् रवितुष्टिकरश्च। रा.नि.व.१३। पुष्पवृक्षविशेषे। सूर्य्यमणि फूल। श च.।

सूर्य्यकान्ता (न्ति.)। स्त्री। आदित्यपर्णी नाम्नीपर्ण्या। See आदित्यपर्णी। पुष्पवृक्षविशेषे। सूर्य्यमणि फूलेर गाछ। श.र.।

सूर्य्यनामका। स्त्री। सूर्य्यावर्त्तक्षुपे। हुड़ हुड़े। वै.निघ.। पुं। चर्कवृक्षे। आकन्द गा छ। अ.द.।

सूर्य्यपत्र:। पुं। चर्कपत्रवृक्षे। श्वेतेर मूल। रा.नि.व.४। स.ग्रहपराधरतैले। सूर्य्यावर्त्तक्षुपे। वै.निघ.। [रा.नि.व.११।

सूर्य्यपर्णी। स्त्री। चर्कपत्रायाम्। माषानि।

सूर्य्यपर्य्यायनाम। क्ली। ताम्रे। वै.निघ.।

सूर्य्यपाद:। पुं। सूर्य्यकिरणे। सूर्य्यकान्तमणौ। निम्ववृक्षे। वै.निघ। [वै निघ.।

सूर्य्यपुष्पक:। पु। चर्कवृक्षे। आकन्द गाछ।

सूर्य्यप्रिया। स्त्री। पद्मिन्यां। पद्मेर झाड़। वै.निघ.। [सूर्य्य गाछ। मे। श.र.।

सूर्य्यभक्त: (क:)। पुं। बन्धूकपुष्पवृक्षे। दो-

सूर्य्यभक्ता। स्त्री। आदित्यभक्तायां। हुड़ हुड़े। भा म २भ.कास.चि.।

सूर्य्यमणि:। पुं। (Hibiscus phoeniceus.) पुष्पवृक्षविशेषे। सूर्य्यमणि फूलेर गाछ। श र.। सूर्य्यकान्तमणौ। वै.च।

सूर्यमुखी । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे । सूर्यमुखी -फुलेर गाछ । भूरिप्र. ।

सूर्यलता । स्त्री। आदित्यभक्तायां । रा.नि.व ४।

सूर्यवल्लभा । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हुड हुडिया । रा.नि.व.४ । पद्मिन्यां । वै.निघ. ।

सूर्यवल्ली । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । र.मा. ।

सूर्यवृक्षः । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । वै निघ. । अर्कपुष्पा । ज.द. ।

सूर्यसद्मम् । क्ली । ताम्रे । कुङ्कुमे । त्रिका. ।

सूर्या । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । राखालश शा । रा नि.व.३ ।

सूर्याख्यः । पुं । सूर्यकान्तमणौ । वै.निघ. ।

सूर्या(प)वर्त्तः । पुं । आदित्यभक्तायाम् । हुडहुडिया, शुन्टे । वै.निघ.२भ.भूसज्ञ.चि. । गजपिप्पल्याम् । प.मु. । तन्नामकशिरोरोगे । लक्षण—"सूर्योदयं वा प्रतिमन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढं । विवर्द्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च । सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्यापवर्त्तं तमुदाहरन्ति ॥" मा.नि. ।

सूर्यावर्त्तरसः । पुं। श्वासाधिकारे रसः । रस. २तो. गन्धक. १ तो. घृतकुमारीरसेन प्रहर मर्दयेत् । पश्चात्तेन कल्केन शुद्धताम्रपत्रं ६ तो. लिपयेत् । ततो वालुकायन्त्रेण तत् ताम्रपत्रं दिनैकं पचेत् । भक्षण २ र. । अनुपानम्—इन्द्रवारुणीमूलं देवदारु त्रिकटु समभागचूर्णं मधुना सहितं पश्चाद्भक्षयेत् । सा.कौ. । [व.४ ।

सूर्यावर्त्ता । स्त्री । आदित्यभक्ताया । रा.नि

सूर्याश्मा (न) । पुं । सूर्यकान्तमणौ । हे.च. ।

सूर्याह्वम् । क्ली । ताम्रे । त्रिका ।

सूर्याह्वः (य.) । पुं। अर्कवृक्षे । रा.नि.व १०। स्त्री (ह्वा) । महेन्द्रवारुणीलतायां । माकाल गाछ । वै निघ. ।—

सूर्योदयरसः । पुं। शिरोरोगाधिकारे रसः । शाउ.—"धत्तूरलायकं तीक्ष्णं गन्धं ताम्रं रसं समम् । धुस्तूरनीरैर्दिनं मर्द्यं भक्षयेन्माससमावकम् ॥" मधुना मर्दितं भक्षयेत् । रस.र. ।

सूर्क्ष्यः । पुं । माषे । श.र. ।

सूषा । स्त्री । कासमर्दभेदे । वै निघ. ।

सूक्ष्मः (क.) । पुं । रीठाकरञ्जवृक्षे । रीठा । श.र । जीरकवृक्षे । पूगे । सुपारि । वै.निघ ।

सूक्ष्मकृष्णफला । स्त्री । क्षुद्रजम्बूवृक्षे । वनजामेर गाछ । र.मा. ।

सूक्ष्मघण्टिका । स्त्री । क्षुद्रशणपुष्पिकायाम् । शण गाछ । रा.नि व.४ ।

सूक्ष्मजिह्वा । स्त्री । तालुनकर्कटभेदवर्त्तिक्षुद्रजिह्वायाम् । आलजिभि, नन्नुरि । रा.नि व.१८।

सूक्ष्मतण्डुलः । पुं । खसखसवृक्षे । पोस्त गाछ । रा.नि.व.४ । सर्ज्जरसे । धुनो । वै.निघ । स्त्री (ला) । पिप्पल्याम् । रा.नि व.६ ।

सूक्ष्मदलः । पुं । देवसिरीषे । रा.नि.व.८। स्त्री (ला) । दुरालभायाम् । रा नि.व ४ ।

सूक्ष्मदारु । क्ली । सूक्ष्मकाष्ठफलके । त्रिका. ।

सूक्ष्मपत्रः । पुं। रक्तेक्षौ । रक्त इक्षु । रा.नि. व.१४ । वनजीरके । वन जीरा । धान्यके । धनिया । रा.नि व ६ । देवसर्षपे । रा.नि.व.८ । दुरालभायाम् । माषवृक्षे । आदित्यपत्रवृक्षे । रा. नि.व ४ । क्षुद्रवदरे । छोट् कुल । रा.नि.व. ११ । कुकुन्दुरौ । कुकुशिमा । वै.निघ. । बावलवृक्षे । बाबला गाछ । श.च । वनवर्वरिकायाम् । वन बाबुई । रा नि व.१० । क्ली । सुरपर्णे । रा. नि.व १० ।

सूक्ष्मपत्रकः । पुं । पर्पटके । क्षेतपापड़ा । सुगन्धार्जके । वै.निघ. ।

सूक्ष्मपत्रा । स्त्री । इडदारकविशेषे । छागलवेंटे । रा.नि.व.३ । क्षुद्रजम्ब्वाम् । वन जाम । भा. । शतमूल्याम् । शतमूली । जीरकवृक्षे । सुहृदौ । रा.नि.व.४ । सूक्ष्मदुरालभायां । अपराजितायाम् । रक्तसद्रपुष्पा । अञ्जन्शाविटा । वै.निघ. । जीरकवृक्षे । क्षुद्रोपोदकाम् । वन पूँई । रा.नि.व.७। वलायो । क्षेतपापड़ा । ज.द. ।

सूक्ष्मपत्रिका । स्त्री । क्षुद्रोपोदकायाम् । छोटे पूँई । रा नि.व.७ । शताह्वायाम् । शुल्फा । रा. नि व ४ । शतावर्यां । शतमूली । आकाशमांसी ।

सूक्ष्मजटामांसी । रा.नि.व.१२ । दुरालभायाम् । लघुब्राह्म्याम् । रा नि.व.४ ५ ।

सूक्ष्मपत्री । स्त्री । आकाशमांस्याम् । सूक्ष्म जटामांसी । रा नि व.१२ । शतावर्य्याम् । "सूक्ष्मपत्री शतावर्य्याम् ।" रा.नि.व.२३ ।

सूक्ष्मपर्णा । स्त्री । क्षुद्रशणपुष्पिकायाम् । सन्न शन । रा नि व.४ । जीर्णकन्था । रङ्ग्ला । वृहत्स्त्री । रा.नि व ४ । (र्णी) रामदूत्याम् । श.च ।

सूक्ष्मपिण्डीतकः । पु । क्षुद्रमदनवृक्षे । ছোট ময়না । वै. निघ. । [नि व ६ ।

सूक्ष्मपिप्पली । स्त्री । वनपिप्पल्याम् । रा

सूक्ष्मपुष्पा । स्त्री । शणपुष्प्यां । शण । रा.नि. व.४ । (ष्पी) यवतिक्तालतायाम् । रा.नि.व.३ । शङ्खिन्यां । চোবকাঁচকা । वै निघ. ।

सूक्ष्मफलः । पु । सूक्ष्मबदरे । भूकर्बुदारे । रा. नि.व ११ । स्त्री (ला) । (Flacourtia cataphracta.) तालीशपत्रे, भूम्यामलक्यां । मे । प. ज्योतिष्मतीलतायां । वड़ लताकटकी । वै. निघ. ।

सूक्ष्मबदरी । स्त्री । भूबदर्य्याम् । মেটোকুল । रा.नि.व.११ । [री । रा.नि.व ११ ।

सूक्ष्ममक्षिका । स्त्री । मशके मशा,ডাঁশ

सूक्ष्ममूला । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । জয়ন্তী গাছ । रा.नि.व.४ । शाम्यां । वै निघ ।

सूक्ष्मवल्ली । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायां । ता मा लवे ख्याता । जतुकालतायाम् । रा.नि व.३ । लघुकारवेल्लाम् । ছোট উচ্ছে । वै निघ. ।

सूक्ष्मवस्त्रम् । क्ली । सूक्ष्मवसने । মিহিকাপড় । शब्दकल्प: । [नि.व.४ ।

सूक्ष्मवीजः । पुं । खसखसे । পোস্তা । रा

सूक्ष्मशरीरम् । क्ली । ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्म्मेन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकं बुद्धिमनसी चेति सप्तदशावयवाः । वेदान्तसारः । [१७ ।

सूक्ष्मशर्करा । स्त्री । वालुकायाम् । रा.नि.व.

सूक्ष्मशाकः (खः) । पु । जालवर्बुरके । रा. नि.व.८ ।

सूक्ष्मशालिः । पुं । सूक्ष्माकारशालिधान्यविशेषे, अणुधान्ये । मिहिधान, सरुधान । गुणा — सुमधुर लघु पित्तरक्तदाहहर दीपन. पावनः किञ्चिद्वातविकारप्रद । रा.नि.व १६ ।

सूक्ष्मषट्चरणः । पुं । पक्ष्मायशीकृमिविशेषे । रा.नि व १९ । [ला । रा.नि.व.२० ।

सूक्ष्मस्फोटः । पुं । विचर्चिकायाम् । चूलक-

सूक्ष्मा । स्त्री । सुवल्याम् । তালমূলী । प मु. । सूक्ष्मजटामांस्यां । वै.निघ. । क्षुद्रैलायाम् । रा नि. व.६ । वालुकायाम् । रा.नि.व.१४ । (क्ष्मी) करणीपुष्पवृक्षे । करवीहर्णीति कोङ्कणे प्रसिद्धा । रा. नि व.१० । यूथिकायां । জুই । श.च ।

सूक्ष्माम्लः । पु । वृक्षाम्ले । "कोलसूक्ष्माम्लवत्सी ।" वा.चि.१५. ।

सूक्ष्माह्वा । स्त्री । महामेदायाम् । वै.निघ. ।

सूक्ष्मैला । स्त्री । (Elettaria cardamomum.) क्षुद्रैलायाम् । ছোট এলাচ, গুজরাটি এলাইচ । हि कोटीएलाची । तै चिन्नयालकुलु, एलक्कय । गुणै सूक्ष्मैलासमा । प मु ।

सूक्ष्मौषधम् । क्ली । शैलाद्रौ । वा. ।

सूचः । पु । वायौ । पवे । कीरवे । उव्वा ।

सूकाण्डुः । स्त्री । कण्डूयने । श.र. ।

सूका(गा)लः । पुं । श्रगाले । श च. ।

सूक्तम् (क्ती) । क्ली, स्त्री । श्वेतपाषाणी । रा. नि व १९ । च.टी भ. ।

सूक्ष्मा । स्त्री । जननायां । অনুসন্ধান । ন দ ।

सूज(जि)कालारः । पुं । सर्जिकाक्षारे । সাজিমাটী । च.टी र. ।

सूत्रा । स्त्री । छायां । शिखा. । [१८ ।

सूपि(पी)का । स्त्री । लालायाम् । रा.नि.व.

सूत्वा । स्त्री । कौशपर्दांशी । हड़ी । उव्वा. ।

सूदरः । पुं । सर्पे । उव्वा ।

सूदाकुः । पुं । नद्यौ । वायौ । नदी । उव्वा. ।

सूपाटिका (टी) । स्त्री । एरिण्डवृक्षी । मनविशेष । वै.निघ. । निद्रा.भ. ।

सृमरः । पुं । मस्याकारमहामृकरे । वै.निघ. । शरदि महत्यागिसगभेदे । तन्मांस कषायरस वातपित्तघ्न गुरु शुक्रघ्न च । सु.सू.४६अ. ।

सृष्टः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । गाव गाछ । स्त्री (ष्टा) । ऋद्धौषधे । वै निघ. ।

सृष्टिः (ष्टी) (ष्टा) । स्त्री । ऋद्ध्यौषधे । पर्पटके । क्षेत्পাপড়া । वै.निघ. । [वै.निघ.

सृष्टिकृत् । पुं । पर्पटकक्षुपे । क्षेत्পাপড়া ।

सृष्टिप्रदा । स्त्री । गर्भदात्रीक्षुपे । रा.नि.व ४।

सेकः । पु । स्नेहादिभिर्नेत्रपरिषेके । নেত্রে তৈলাদি সেচন । तल्लक्षण यथा—"सेकस्तु सूक्ष्मधाराभि सर्व्वस्मिन्नयने हितः । स सर्व्वो भवेदाते पित्ते रक्ते च रोपणः । स्निग्धस्तु कफे कार्य्यः .... । सेकस्तु दिवसे कार्य्यो रात्रौ चात्ययिके गदे ॥" इति । भा. । वृक्षविशेषे । गुणा —शीतल. भयसम्भानक वातकफघ्नश्च । वै.निघ.।

सेका । स्त्री । श्यामालतायाम् । वै.निघ. ।

सेकिमम् । क्ली । मूलके । हे.च. ।

सेगुड़ी । स्त्री । क्षुद्रक्षुपविशेषे । गुणा —कटु रूक्षा पृष्ठशूलगुल्मवातशूलघ्नी देहदार्ढ्यकरी च । वै.निघ. । See सिगुड़ी ।

सेटुः । पुं । धवलयावनाले । শ্বেত জনার । रा.नि.व.१६ । नाटामे । তরমুজ । হারা. ।

सेतुः (कः) । पुं । वरुणवृक्षे । अम. । श.र. ।

सेतुभेदी (इन्) । पुं । दन्तीवृक्षे । श च. ।

सेतुवृक्षः । पुं । वरुणवृक्षे । अम ।

सेत्रम् । क्ली । सायौ । मद्भले । व्याक. ।

सेनिका । स्त्री । शतपुष्पायाम् । শুলফা । वै. निघ. ।

सेन्दिनी । स्त्री । स्वनामख्यातफलशाके । गुणा —कटुका तिक्ता पाकाम्ला वातघ्नी पित्तकृत् पीनसघ्नी दीपनी रुचिकृच्च । रा नि.व.७ ।

सेन्दुः । पुं । सप्तपर्णे । তরমুজ । विका. ।

सेन्धा । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । भा ।

[illegible]

सेफाली । स्त्री । सिन्धुवारवृक्षे । নিশিন্দা গাছ । रा.नि.व २३ । [शब्दकल्प. ।

सेमण्डी । स्त्री । पुष्पवृक्षभेदे । সেউতী । श॰

सेमशः । पु । मेषे । ভেড়া । त्रिका. ।

सेरीपूगम् । क्ली महाराष्ट्रकर्णाटयो सेरीति प्रसिद्धे पूगे । रा नि.व.११ ।

सेलुः । पु । वरुणवृक्षे । বরুণ গাছ । र.मा. । बहुवारवृक्षे । চালতা গাছ । भ.त्रिरूपकोष. ।

सेल्लक. । पु । पीतलोधे । वै.निघ ।

सेवम् (वि) । क्ली । काबिलदेशे तन्नामकफलविशेषे । সেও ফল । हि सेव । गुणा —वातपित्तघ्न गुरु वृंहण कफकर रसे पाके च मधुरं शीतल रुच्य शुक्रलञ्च । भा प्रा व । वातपित्तहरं गुरु वृंहण कफकर रुच्य पाके स्वादुरस हितञ्च । रा.नि.व.११ ।

सेवकाल्लः (लु) । पु । दुग्धपेयावृक्षे । श.च.।

सेवती (न्तिका, न्ती) । स्त्री । (Rosa alba or Chrysanthemum coronarium. Syn. C. Roxburghii.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । সেউতী গোলাপ । গুলদস্তী । हि गुलचिनि । ते चामन्ती । ता सामन्तिप्पु । गुणाः —हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघु दोषत्रयासृजिद्वर्ण्या तिक्ता कटुी पाचनी च । भा ।

सेवनी । स्त्री । शरीरावयवसन्धिविशेषे । शरीरेव সেবনী স্থান । यथा—सेवन्य सप्त ताः सा मस्तके पञ्च शेफसि एका जिह्वायामेका इति । ता कदाचिदपि न विध्येत् । "सेवन्यः सप्त ताः सान्तु भवेयु पञ्च मस्तके । एका शेफसि जिह्वायामेका विध्येन्न ता. क्वचित् ॥" भा. । सु शा.१म.।

सेवाली । स्त्री । आकाशजटामांस्यां । शम्बर्ण-টাগ'মী । वै.निघ. ।

सेविका । स्त्री । मिष्टान्नभेदे । সেওয়াঁই । हि सेवइ । यथा—"समितावर्त्तिका लम्बा सूत्राया यवसन्निभा । पक्का घृतेन संशोष्य भोज्या घृतसमन्विता ॥" गुणा —"सेविका तर्पणी बल्या गुर्व्वी पित्तानिलापहा । ग्राहिणी सन्धिकृत् रुच्या ता खादेद्नातिमात्रया ॥" ।

सेवितम् । क्ली । सेविफले । সেও ফল । रा. नि.व.११ ।

सैव्यम् । क्ली । उशीरे । লামজ্জক । গন্ধদেণা । व.द । प सु । वै.निघ.१भ सर्वज्व चि.सु दर्शनचूर्णे । चन्दनादितैले । च द.छर्दि चि. । पु । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ । हिज्जलवृक्षे । হিজল গাছ । श.र । स्त्री (व्या) । वन्दायां । মান্দড়া । श र. ।

सेहुण्डः (ण्डो) । पुं, स्त्री । (Euphorbia nerrifolia.) स्वनामख्यातवृक्षे । মনসা গাছ । हि सेहुण्ड, थोकर, सिज् । वम्. निवडुङ्ग,थोर । तत्पय तीक्ष्ण दीपन लघु पाचनम् आध्मानाष्ठीलागुल्मशूलशोथोदरघ्नघ । भा.पू १भ.शा व. ।

सैंहलम् । क्ली। सुवर्णविमले । त्वचि । वै.निघ.

सैंहली । स्त्री । स्वनामख्यातपिप्पलीविशेषे । सं रानपिप्पली । क काडिपिप्पली । गुणा — कटु. उष्णा क्रमिघ्नी दीपनी कफश्वासवातव्याधिशमनी कोष्ठशोधनी च । रा.नि.व.६ ।

सैकतम् । क्ली । हिङ्गुले । वै निघ । [व.६ ।

सैकतेष्टम् । क्ली । आर्द्रके । আদা । रा.नि.

सैकयम् । क्ली । शीषपिप्पली । वै निघ. ।

सैन्धवः । पुं, क्ली । सिन्धुदेशोत्थे स्वनामख्यातलवणविशेषे । सैन्धव इति प्रायेण सर्वत्र प्रसिद्धम् । সৈন্ধব লবণ । वम् सेंधे लोण । गुणा —एतल्लवणरसं मदुशीतवीर्यत्वात् पित्तहरम् । सु.सू ४०भ. । हृद्य चक्षुष्यं वृष्य दीपन त्रिदोषघ्नपूर्वं व्रणविबन्धघ्नघ । श्वेतरक्तभेदेन रसवीर्यं यथा केतु गुणाघ्य पूतल त्रिदष । रा नि व ६ । वा सू. १३भ.लवणादि" । "काचीसद्वयसैन्धवम् ।" लवणविशेषानुक्तौ सैन्धव ग्रहीव्यम् । पु । घोटकविका. ।

सैन्धवादितैलम् । क्ली । भगन्दराधिकारे तैलम् । पाठ —"सैन्धवं चित्रकं दन्ती मलाशबक्त्रावकर्णौ । सौमूत्रेस्तनुषे पश्चात् नाघ्नसदावरपकम् । कावषाद चिपेत् तैल कल्क क्वाथस मताम् । पचेत्तैलवरमेवं तैल मेध्य भगन्दरम् ।" টিন টেকল ৮ প. টেক্কন, চিত্র, দন্তী, ন্দ্রা মরিচ. ...

২ তো. পাকার্থ—গোমূত্র ১২৮ পঃ শে ৩২ প । কল্কার্থ—ভাবিত পুটিত লৌহচূর্ণ ৮ প. । अन्यत् यथा—चक्रमर्दकमूलस्य कल्क कृत्वा विपाचयेत् । कैशराजरसे तैल कटुकं सदुनाग्निना । पाकशेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् । एततैल निहन्त्याशु गण्डमाला सुदारुणाम् ।" रस र ।

सैन्धी । स्त्री । मद्यविशेषे । तालरसकृतमद्ये । वै निघ. । गुणा —शीता कषाया चक्षा पित्तहृत् वातदा च । रा नि व.१४ ।

सैमन्तिकम् । क्ली । सिन्दूरे । শব্দকল্প" ।

सैरिभः । पु । महिषे । प सु. । [प सु ।

सैरी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गुलि ।

सैरीयः (क) । पु । श्वेतझिण्ट्याम् । ঝাঁটী । म र । अम. । सु.सू.३८भ. । नीलझिण्ट्याम् । प सु. ।

सैरीयकद्वयम् । क्ली । नीलपीतझिण्टीद्वये । सु सू ३८भ । चि.२५भ. । [श मा ।

सैरेयः । पु । श्वेतपुष्पझिण्ट्याम् । শ্বেতঝাঁটী ।

सैरेयः (क.) । पु । श्वेतझिण्ट्याम् । শ্বেত ঝাঁটী । हि कटसरैया । गुणा—"सैरेय कुष्ठवातासकफकण्डूविषापहः" । तिक्तोष्णो मधुरो दन्त्य सुस्निग्ध केशरञ्जन." भा. । सुश्रि १भ. । सौम्यकोटि । सु.कल्प.८भ. ।

सैर्य्यः । पु । श्वेतझिण्टीवृक्षे । वे निघ.१४ वा. व्या षड्शीतिगुग्गुली ।

सैर्य्यकः । पु । सहचरे । শ্বেত ঝাঁটী । वा.सू. १५भ आरग्वधादौ । "भूनिम्बसैर्य्यकपटोलकरञ्जयुग्मम् ।"

सैर्य्यकयुग्मम् । क्ली । सहचरद्वये । एकं नीलपुष्प কুরন্টকাখ্য ,অন্য পীতপুষ্প কুরন্টকাখ্য इति । वा सू १५भ.वत्सकादिवर्गे । "वत्सकसैर्य्यकयुग्मकरावरी ।" [शब्दचन्द्र ।

सैवालम् । क्ली । शैवाले । শেওলা ।

सैंहिकः । पुं । सिंहावरे । श ।

सोनहः । पु । लशुने । श र. ।

सोभाञ्जनः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ । ध.टी.भ. ।

सोमम् । क्ली । काञ्जिके । वै.निघ. । रक्तचन्दने । वै.निघ.२भ.वा.व्या चि.स्वेदलेपे ।

सोम. । पु । कर्पूरे । अम. । सोमरसे । जले । वानरे । मे. । अमृते । शब्दकल्प. । (Acid Sarcostemma. S. Viminalis or Sarcostemma brevistigma. Syn Asclepias acida.) The moon plant. तन्नामकौषधिराजे । সোম লতা । हि सोमलता । बम् सोमवल्ली । तें टिगटसुभुडु, पुल्लतोगे । तस्य पत्राणि पञ्चदश भवन्ति । तानि च शुक्लप्रतिपदयन्द्रकलावत् एकैकं जायन्ते, कृष्णप्रतिपदश्च एकैकं चीयन्ते । तदुक्तं— सोमनामौषधिराज पञ्चदशपर्णं, स सोम इव क्षीयते वर्द्धते च ।" च. चि.१भ. । स चतुर्विंशतिविध, सर्व्वेषामेव पञ्चाणि १५ श. भवन्ति । ते अंशुमान् घृतगन्धः; रजतप्रभ कदलीकन्दवत्कन्द., मुञ्जवान् लशुनपत्र:, चन्द्रमा कनकाभ जले जायते, गरुडाहृत श्वेताक्षश्चाहिनिर्म्मोकवत् वृक्षाये लम्बते । अन्ये सर्व्वे च सोमा विचित्रवर्णमण्डलचित्रिता । सर्व्वे एव पञ्चदशदला क्षीरकन्दलतावन्तश्च । तेषां स र्व्वेषां जन्म महेन्द्रमलयश्रीपर्व्वतदेवगिरिहिमालयपारियात्रसह्यविन्ध्यादिषु । चन्द्रमा सोमश्च सिन्धुनदे इतस्ततोऽसते, मुञ्जवानंशुमांश्च तत्राप्यधिगम्यते । तथा काश्मीरे चन्द्रमानससरसि च क्षेत्रुम गोलजागतशाङ्करा अधिगम्यन्ते । सु.चि.२९थ ।

सोमकः । पु । सोमरोगे । निदा ।

सोमखण्डा । स्त्री । सोमराज्यां । वै.निघ ।

सोमगन्धकम् । क्ली । रक्तोत्पले । वै.निघ. ।

सोमगा । स्त्री । सोमराज्यां । वै.निघ ।

सोमघट्टि(ट्टी)का । कुष्माण्डलतायां । वै. निघ. ।

सोमग्रहः । पुं । अश्वस्य ग्रहविशेषे । तेनाश्व कम्पते चन्द्रपानामय शीतलाङ्गश्च गात्र प्रसार्य शेते । ज द ५ष. ।

सोमघृतम् । क्ली । गर्भोत्पादनघृते । जीवद्वत्सैकवर्णाया गो घृत ८ श । क्वाथार्थं—सिद्धार्थक वचा ब्राह्मी शङ्खपुष्पी पुनर्नवा श्वेतभूमिकुष्माण्ड त्रिफला कुष्ठ कटुकी अनन्तमूल श्यामालता यष्टीमधु क्षीरपुष्पी जातीपुष्प वासापुष्प मञ्जिष्ठा देवदारु शुण्ठी पिप्पली भृङ्गराज हरिद्रा दारुहरिद्रा वृद्धदारक सुवर्चला दशमूलम् अपामार्ग अश्वगन्धा शतमूली प्र. २ प । पाकार्थं—जल ६४ श. शे. १६ श. । अकल्कमिदम् । জীবদ্বৎসা একবর্ণা গাভীর ঘৃত ৮ শ. । ক্বাথার্থ —রাইসরিষা, বচ, ব্রাহ্মীশাক, বেলেডা, পুনর্নবা, শুক্লভূমিকুষ্মাণ্ড, ত্রিফলা, কুড, কটুকী, অনন্তমূল, শ্যামালতা, যষ্ঠীমধু, চোবহুলী, জাতীপুষ্প, বাসকপুষ্প, মঞ্জিষ্ঠা, দেবদারু, শুঠী, পিপুল, ভীমরাজ, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, বৃদ্ধদারক, হুড়হুড়িয়া, দশমূল, আপাঙ্, অশ্বগন্ধা, শতমূলী প্রত্যেকে ২ প. জল ৬৪ শ. শে ১৬ শ. । ক্বা.কৌ । अन्यत्— गव्यघृतं ४ श. । कल्कार्थं—श्वेतसर्षप वचा ब्राह्मी क्षीरपुष्पी पुनर्नवा क्षीरकाकोली कुष्ठ यष्टीमधु कटुकी द्राक्षा गाम्भारीफल परूषकफल श्यामालता अनन्ता हरिद्रा पाठा गुडत्वक् देवदारु सौवर्चललवण मञ्जिष्ठा त्रिफला प्रियङ्गु वासापुष्प गिरिमृत्तिका मिलितं १ श. । भैष. ।

सोमजम् । क्ली । दुग्धे । हे च. । [निघ. ।

सोमदा । स्त्री । गन्धभ्रण्याम् । गन्धशटी । वै.

सोमनाथरसः । पु । प्रमेहे, सोमरोगादिकारीके च रसविशेषे । अत्र रसगन्धादीनां प्रत्येक रसार्द्धमान ग्राह्यम् । र सा.स. । पालिधारसशोधितहिङ्गुलोत्थपारद आखुकर्णीरसशोधितगन्धक प्र. २ तो. कज्जलि कार्य्या । कन्यारसमर्द्दितलौह ८ तो. अभ्रक वङ्ग रौप्यं खर्परं स्वर्णमाक्षिक स्वर्ण प्र १ तो. कुमारीरसेन मेकपर्णीरसेन च मर्द्दयेत् भावयेच । वटी गुञ्जाद्वयमिता । পালিধাবসে শোধিত পারা ২তো. ইন্দুরকানিপানার রসে শোধিত গন্ধক ২ তো একত্র কজ্জলি করত লৌহ ৮তো. সহ মিশাইয়া ঘৃতকুমারীর রসে মাড়িতে হইবে । অভ্র, বঙ্গ, রৌপ্য, খাপর, স্বর্ণমাক্ষিক এবং স্বর্ণ প্রত্যেকে ১ তো. সমস্ত একত্র মিশাইয়া ঘৃতকুমারী ও

सेवितम् । क्ली । सेविफले । সেও ফল । रा.नि.व.११ ।

सैव्यम् । क्ली । उशीरे । लामज्जके । गन्धवे णां । च.द. । प मु. । वै.निघ.१भ.सर्वाङ्ग चि.सु दर्शनचूर्णे । चन्दनादितैले । च.द.कर्दि.चि. । पुं । अवल्लहचे । रा.नि.व.११ । हिज्जलवृचे । হিজল গাছ । श.र. । स्त्री (व्या) । वन्दाया । মান্দড়া । श.र. ।

सेहुण्ड: (ण्डी) । पुं, स्त्री । (Euphorbia nerrifolia.) स्वनामख्यातवृचे । মনসা গাছ । हि सेहुण्ड, थोकर, सिज । बम्. निवडुङ्ग,थोर । मत्वच तीक्ष्णं दीपनं लघु पाचनम् आध्मानाष्ठी लागुल्मशूलशोथोदरघ्न । भा.पू.१भ.गा.व. ।

सैंहलम् । क्ली। सुवर्णपित्तले । लवि । वै.निघ.।

सैंहली । स्त्री । स्वनामख्यातपिप्पलीविशेषे । मं रानुपिप्पली । क काडिपिप्पली । गुणा — कटु: उष्णा क्रमिघ्नी दीपनी कफश्वासवातव्याधि शमनी कोष्ठशोधनी च । रा.नि.व.६ ।

सैकतम् । क्ली । हिङ्गुले । वै निघ । [व.६ ।

सैकतेष्टम् । क्ली । चार्द्रके । आदा । रा.नि.

सैक्यम् । क्ली । शीषपित्तले । वै.निघ. ।

सैन्धव: । पुं, क्ली । सिन्धुदेशोत्थे स्वनामख्यात खनिजलवणे । सैन्धव इति प्रायेण सर्वत्र प्रसि द्धम् । সৈন্ধব লবণ । बम् सैन्धे लोण । गुणा. —"एतन्नवणरसं मधुशीतवीर्य्यत्वात् पित्तघ्नम् । सु.सू.४०भ. । हृद्यं चक्षुष्यं वृष्यं दीपनं त्रिदोषघ्नं पूतं श्रवविकम्मघ्न । श्वेतरक्तभेदेन रसवीर्य्यविपा केषु गुणाढ्यं पूतनं विषघ । रा.नि व.६ । चा.सू. १५च.अधकादि: । "वातीसदृयसैन्धवम् ।" स्व विशेषाशुक्री सैन्धवं प्रयोज्यम् । पुं । घोटके । रिका. ।

सैन्धवादितैलम् । क्ली । भगन्दराधिकारे तै लम् । पाठ:—"सैन्धवं चित्रकं दन्ती पलाशबीज काबदी । गोमूत्रेऽम्लपुष्टे पश्चात् माहिषमदार्वात्र कम् । कायपादं चिपेत् तैलं कल्कं कषायस म तम् । पचेत्तैलामिदं तैल भग्नं भगन्दरम् ॥" হিম তৈল ৮ প. সৈন্ধব, চিতা, দন্তী, পলা শবীজ, রাখালশসার মূল প্রত্যেক ২ প.

২ তো. পাকার্থ—গোমূত্র ১২৮ প. শে ৩২ প. । কল্কার্থ—অম্বিত পুটিত গোজর্জ্ঞ ৮ প. । अन्यत् यथा—चक्रमर्दकमूलस्य कल्क कृत्वा विपाचयेत् । वीजराजरसे तैलं कटुकं म दुनाग्निना । पाकशेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमवता रयेत् । एततैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणा म् ॥" रस.र ।

सैन्धी । स्त्री । मद्यविशेषे । तालरसकृतमद्ये । वै निघ. । गुणा:—शीता कषाया चम्ला पित्तहृत् वातदा च । रा नि व.१४ ।

सैमन्तिकम् । क्ली । सिन्दूरे । मदनपाल ।

सैरिभ: । पु । महिषे । प.मु. । [प.मु ।

सैरी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गलि ।

सैरीय: (क:) । पुं । श्वेतझिण्टायाम् । ঝাঁটী । श र । चम. । सु.सू.१८च. । नीलझिण्टायाम् । प मु. ।

सैरीयकद्वयम् । क्ली । नीलपीतझिण्टीद्वये । सु सू.३८च. । चि.२५च. । [श.मा ।

सैरेय: । पुं । श्वेतपुष्पझिण्टायाम् । শ্বেতঝাঁটী ।

सैरेय: (क:) । पुं । श्वेतझिण्टायाम् । শ্বেত ঝাঁটী । हि कटसरैया । गुणा:—"सैरेय: कुष्ठ वातासकफकण्डूविषापह" । तिक्तोष्णो मधुर: स्निग्ध: सुतिक्त: केशरञ्जन. ॥" भा. । सुश्रि १च. । मौधकोटि । सु.कल्प.८च. ।

सैर्य्य: । पुं । श्वेतझिण्टीक्षुपे । वै.निघ.१भ वा. व्या.षड्शीतिगुग्गुली ।

सैर्य्यक: । पु । सहचरे । শ্বেত ঝাঁটী । चा.सू. १५च चारग्वधादौ । "भूनिम्बसैर्य्यकपटोलकरञ्ज युग्मम् ।"

सैर्य्यकयुग्मम् । क्ली । सहचरद्वये । पर्णा ने- लपुष्प कुरवकाख्य, चन्य पीतपुष्प कुरण्टकाख्य इति । चा.सू.१५च.चरकादिवर्गे । "बरचसैर्य्यक कुम्भतावरी ।" [ज्वरकल्प ।

सैवालम् । क्ली । शवलैवालम् । শেওলা ।

सैहिक: । पुं । सिंहासी । मं ।

सोनह: । पुं । लशुने । श.र. ।

सोन्माद: । त्रि । क्षिप्ते, उन्मत्ते । च.ठीभ ।

सौमालः । त्रि । सुकुमारे । हारा. ।

सौमोद्भवः । पुं । हस्तिनि । वै.निघ ।

सौरकम् । क्ली मद्यसारभेदे । सोरा इति ख्याते । चवि. (मलद्रावके ।) ।

सौहरा । स्त्री । सोरा इति ख्याते पण्यद्रव्ये । भैष.रसे इति महाशङ्खद्रावके ।

सौकरी । स्त्री । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

सौख्यम् । क्ली । आरोग्ये । सुखे । हे.च ।

सौगन्धम् । क्ली । कत्तृणे । गन्ध थड । सुगन्ध तृणे । रामकर्पूरे । श.र. । त्रि । शुभगन्धे ।

सौगन्धकपत्रकः । पुं । श्वेतार्जके । श्वेत तुलसीविशेष । वै.निघ. ।

सौगन्धिकम् । क्ली । माणिक्यभेदे । रा.नि. व.१३ । पद्मरागे । मे । नीलोत्पले । नील शुन्दि । रा.नि.व १० । सु.सू ३८ अ.ड । रक्तकमले । लाल पद्म । च.सू.४३अ. । त्रिसुगन्धे, त्वगेलापत्रेषु । वै. निघ.२भ सयहणी.चि.दाडिमाष्टके सौवर्चललवणे । सचल लवण । वै निघ.अर्शो.चि.भल्लातकादि
के । रोहिषतृणे । रामकर्पूर । अम । कह्लारे । रक्त कमल । अम । रस र चिप चि. । गन्धतृणे । अम. । च.सू.२अ. । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१२ । भद्रतरगन्धके । च.द.राजय.चि रसेन्द्रगुटिकायाम् । च.सू.२अ । कफजक्रिमिविशेषे । च वि ७अ. । स्त्री (का) । पद्मभेदे । सुन्दी । शब्दकल्पः । ग न्धतृणे । भैष.ना.व्र.चि.कुम्भीकाद्यतैले । अनन्त मूले । च.द.ना.व्र चि. ।

सौगन्धिपत्रकः । पुं । श्वेतार्जके । वै.नि [घ. ।

सौपड़ी । स्त्री । पिप्पल्याम् । श.च ।

सौधः । पुं, क्ली । रौप्ये । रा.नि.व.१३ । राज भवने । अम. । पुं । चक्रगुडिकायां । मूलपट्टि । रा.नि.व.१३ । स्त्री (धा) । सुधोद्भवे । दनमा मिट्ठ । च.द.यक्ष्मरो.चि. ।

सौधभूषणम् । क्ली । चूर्णके । चून । वै.निघ. ।

सौपर्णम् । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि.व.१३ । शुण्ठ्यां । रा.नि.व.६ । स्त्री (र्णी) । वकाद्दनीम नामाम् । गाडागनदडु । रा.नि.व.३ । महम १६अ. ।

सौभद्रेयः । पुं । बिभीतकवृक्षे । বহেডা গাছ । श.र. ।

सौभाग्यम् । क्ली । सिन्दूरे । टङ्कणे । সোহাগা । रा.नि.व ६।१३ । भैष.ज्व.चि.सौभाग्यवट्याम् ।

सौभाग्यचिन्तामणिः । पुं । विषमज्वरे औषधम् । रसगन्धकहिङ्गुलजैपालबीजकानि क्रमवृद्धानि नेतव्यानि, अथ दन्तीमूलरसेन पिष्ट्वा गुञ्जाप्रमाणा वटी कार्या । अनुपानं शर्करा । सा. कौ. । [निघ. ।

सौभाग्यमण्डनम् । क्ली । हरिताले । वै.

सौभाग्यशुण्ठी । स्त्री । सूतिकायां मोदकौषधे । কেশুর, পাণিফল, পদ্মবীজ, মুতা, জীরা, কৃষ্ণজীরা, জায়ফল, জয়িত্রী, লবঙ্গ, শৈলজ, নাগেশ্বর, তেজপত্র, গুড়ত্বক্, শঠী, ধাইফুল, এলাইচ, শুল্‌ফা, ধনিয়া, গজপিপুল, মরিচ, কাঁকড়াশৃঙ্গী, ভূমিকুষ্মাণ্ড এবং শতমূলী প্রত্যেকে ৪ তো. লৌহ ৮ তো. অভ্র ৮ তো. শুণ্ঠীচূর্ণ ১ শ. মিছরি ৩০ প ঘৃত ১ শ. গব্যদুগ্ধ ৮ শ. । মাত্রা ১ তোলা পর্য্যন্ত । দ্বিতীয়া যথা—ত্রিফলা, ত্রিকটু, কৃষ্ণজীরা, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ, নাগেশ্বর, মুতা, জয়িত্রী, জায়ফল, ধনে, লবঙ্গ, শুল্‌ফা, নালুকা, মধনাফল, যমানী, বনযমানী, ধাইফুল, শতমূলী, তালমূলী, লোধ, গজপিপুল, পিয়ালবীজ, শুনক, কর্পূর, চন্দন, রক্তচন্দন প্রত্যেকে চূ। ২ তো. শুণ্ঠচূর্ণ ৪ শ. ঘৃত ১ শ. দুগ্ধ ৮ শ. চিনি ৫ শ. একত্র পাক করিবে । অনুপান ছাগদুগ্ধ । ১ম পাঠঃ —"কাথিত মহাটরোটমুনং দ্বিজীরকে জাতিফলং সজীবম্ । ধবঙ্গকৈলিথকনাগপুষ্পং পত্রং বরাঙ্গং মটিধানকৌ যা পথ্যা মলাম্রা ধনিকৈমপিপ্পলী তথৈব মহিষরী বিদারী । লৌহাভ্রক তথ দহমগান্ধ মনেকদিবা নিজ কর্পুদ্রন্ম । মহীবধানি চূর্ণকানি আটী বিংশপলান্যত্র সিতা বিধেয়া । পথ্যানি ... বিংশ পলাদ্ধং ক্ষীরে নিজ ... । ... মোদক ... পরমোদকে .. ।" সা.কৌ. । দ্বিতীয়কা যথা —ত্রিফলা ত্রিকটু কৃষ্ণজীরকে গুড়ত্বক তেজপত্রম্ এলা নাগকেশরপুষ্প মুস্তা জয়িত্রী জাতীফল বা ... ।

थूनथुडि। तसे छावना। पिया। २ न. वटी क विवे। सा.कौ। भैष। [च.।

सोमपत्त्र । पु। उलुपतृणे। उलु खड। श.

सोमपादपः । पु। कायफलवृक्षे। वै निघ.।

सोमप्रियम् । क्ली। कुमुदपुष्पे। वै निघ.।

सोमबन्धुः । पु। कुमुदे। श र.।

सोममणिः । पु। चन्द्रकान्तमणौ। भूरिप्र.।

सोमयोनिः । पु। पीतचन्दनवृक्षे। श र.।

सोमराजिका । स्त्री। सोमराज्याम्। श र.

सोमराजी । स्त्री। (Vernonia anthelmintica, Syn Serratula anthelmintica) स्वनामख्यातक्षुपे। सोमराज, हाकुच। हि बुकचे कालिघे जियोरित। म बावची। क बाउचिगे। तैं तिप्पतीगे, मैलवयलिये। बम् बावचा, कालीजीरी। रा.नि व ४। गुणा —बाकुचीशब्दे मया। [भैष.कन्दर्पसारतैलि।

सोमराट् । पुं। सोमराज्याम्। सोमराज।

सोमरोगः । पुं। स्त्रीणां मूत्रातिसारे। निदानादि —"स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोकाच्चापि श्रमादपि। अतीसारकयोगाद्वा गरयोगात्तथैव च। आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च। तस्यास्ताः प्रच्युताः स्थानात् मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि॥" लक्षण—"प्रसन्ना विमलाः शीता निर्गन्धा नीरुजाः सिताः। स्रवन्ति चातिमात्रं ता सा न शक्नोति दुर्ब्बला। वेगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित्। शिरः शिथिलता तस्या मुखं तालु च शुष्यति॥" इति। भा.।

सोमलता । स्त्री। दिव्यौषधिविशेषे। सोमलता। See सोम। गुडूच्याम्। ब्राह्मीक्षुपे। रा.नि.व.५। [च्यां। रा.नि.व.२।

सोमलतिका । स्त्री। सोमलतायाम्। गुडू

सोमवल्कः । पुं। कट्फलवृक्षे। कट्फलेर गाछ। र.मा। करञ्जवृक्षे। केरञ्ज गाछ। ज टा.। च.चि.८५.। रीठाकरञ्जे। रा.नि व ९। २२। श्वेतखदिरे। अम.। बर्ब्बुरके। बाब्ला गाछ। र मा। रा नि.व.१२। [रे। वै निघ।

सोमवल्कलः । पुं। ———

सोमवल्लरी । स्त्री। सोमलतायाम्। सोमलता। ब्राह्मीक्षुपे। सोमराज्याम्। वै निघ। मत्स्याक्ष्याम्। अम। सोमलताभेदे। भ.।

सोमवल्लिका । स्त्री। सोमलतायाम्। भ। सोमराज्याम्। अम.।

सोमवल्ली । स्त्री। सुदर्शनायां। উত্তি পুত্তি পদ্মগুলুক। लताकरञ्जे। ब्राह्म्यां। ब्रह्मी शाक। बाकुच्याम्। सोमराज। रा नि.व. २३। सु कल्प १अ। श्वेतखदिरे। गजपिप्पल्यां। वनकार्पासे। वै.निघ.। गुडूच्याम्। अम.। पातालगरुडीलतायाम्। पाताल गरुडी। रा. नि व.३। सोमायाम्। सोमलता। रा.नि.व ३। भ। च चि.८अ.। मण्डूक्यां। थूनकुडि। रा. नि.व.१२।

सोमवृक्षः । पु। कट्फलवृक्षे। र मा.। श्वेतखदिरे। रा.नि व८। [०

सोमशकला । स्त्री। शशाण्डुल्यां। रा नि.व.

सोमशल्यः । पु। श्वेतखदिरे। रा.नि.व.८।

सोमसद्म । क्ली। कर्पूरे। र.मा.।

सोमसाट्टकः । पु। मद्यकभेदे। यथा—"दधिबीजौ विनिष्काम्य तक्रिम् विश्वामरीचयोः। कणाविश्वकयोश्चूर्णं चित्रा भाण्डे सुधोलयेत्। अ स्त्वपूर्णे ततस्तस्मिन् बीजं दाडिमजं क्षिपेत्। सोमसाट्टकनाम सौ वर्धमानगुणैः सम॥" द्रव्य गु.।

सोमसम्भवा । स्त्री। गम्भार्य्याम्। वै.निघ.।

सोमसारः । पुं। श्वेतखदिरे। रा.नि.व.८।

सोमस्कन्धः । पुं। श्वेतखदिरे। वै.निघ.।

सोमक्षीरा (री) । स्त्री। महासोमलतायां। रा नि व ३।

सोमा । स्त्री। लघुसोमलतायाम्। रा.नि.व.३। ब्राह्म्यां। ব্রহ্মী শাক। सोमवल्के। कट्फल। सु.सू.३८अ। गुडूच्यां। सोमराज्यां। सोमराज। मञ्जिष्ठायाम्। कुड सज्ञ। वै.निघ.।

सोमाख्यम् । क्ली। रक्तकैरवे। रक्तकुमुदे। र मा।

सोमाह्वा (ह्वा) । स्त्री। महासोमलतायाम्।

सौरी । स्त्री । आदित्यभक्ताया । हुडहुडिया । पु (री(इन्)) । भल्लातक । वै निघ ।

सौरीयकम् । क्ली । तन्नामकवक्षारनिर्यास विष सुश्रुत ३ख । ऽ८e लक्षारविषम् ।

सौरेय. (क) । पु । शुक्लझिण्टाम् । श्वेत झाँटि । हि कटसरैया । गुणा —"सौरेय कुष्ठ वातास्रकफकण्डूविषापह । तिक्तोष्णो मधुरो द न्त्य सुस्निग्ध केशरञ्जन ॥" भा ।

सौल्लिक । पु । ताम्रकुट्टके । चतरी ।

सौवर्चलम् । क्ली । Sochal salt. तद्गम लवण । साचल लवण । हि चौहारकोडा । च द श सा चि । चौहारलवण । भा म ४म श्रीन रो चि. । सौवर्चल इति महाराष्ट्रादौ । गुणा — लघु चार कटु उष्ण गुल्मक्रमिघ्नम् ऊर्द्धवातामयघ्न विबन्धारोचकहरञ्च । रा नि व ६ । रूचिकर क टु उष्ण विशद लघु । मद । विबन्धानाहशूलघ्नम् उद्गारशोधकञ्च । भा । रुचिकर वीर्य्योष्ण हृद्यद कटु गुल्मघ्न शूलघ्न किञ्चित्पित्तकर लघुपाकञ्च । राज । सज्जिवार । माजिमाटी । श्रम ।

सौवर्णभेदिनी । स्त्री । प्रियङ्गौ । श मा ।

सौवर्णिका । स्त्री । असाध्यलूताविशेषे । सु कल्प ८ख । [श्रम ।

सौविद (दल) । पु । अन्त पुररक्षके ।

सौवीरम् । क्ली । वदरे । हहदरे । वड कु ल । रमा । काञ्जिके । काँजि । प सु । का ञ्ज कमर्दे । च द क्रमि चि. । स्रोतोऽञ्जने । श्रम । सौवीराञ्जने । नीलाञ्जन, नील सुर्मा । र मा । एतच्छोधन वराटकवत् । र सा.स । रसाञ्जने । रसाञ्जनशोधने सम्यम् ।

सौवीरकम् । क्ली । यवगोधूमकृतकाञ्जिके । यव ও गमेर काँजि । "निस्तुषयवे सहित मध ।" शार्ङ्ग. । निस्तुषयवकाञ्जिके । य"वर काँ जि । च. । गुणा —"सौवीरन्तु यवैरामै पक्वैर्वा निस्तुषै कृत । गोधूमैरपि सौवीरमाचार्य्या के चिदूचिरे । सौवीरन्तु ग्रहण्यर्श कफघ्न भेद दीप नम् । उदावर्त्ताङ्गमर्द्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते ॥" भा । अम्लरस कैश शिरोरोगघ्न जराहर श्रेष्ठ पाचन बलकर सन्तर्पणञ्च । रा.नि.व १५ । See तुषाम्बु । "सौवीरक सुवीराख्य चैव गोधूम साधित । निस्तुषैस्तु यवै केचित् प्राहु सौवीरक बुधा ॥ यवैस्तु निस्तुषै पक्वै सौवीर साधित क्वचित् । यवादष्टगुण तोय दापयन्ति चिकित्सका ॥ घनात्यये तथा ग्रीष्मे सन्धान षडदिन भ वेत् । हेमन्त शिशिरे स्थाप्य भिषक द्वादशेन वै । प्रावृडसन्ते सन्धान सवदष्टदिनेन वै ॥" तोड । सौवीराञ्जने । तत्र नीलाभ, नीलसुर्मा इति लो के । प सु । [कुल गाछ । रा नि व ११ ।

सौवीरक. । पु । वदरवृक्षे । वड पाटनाई

सौवीरजम् । क्ली । नीलाञ्जने । नील सुर्मा । वै निघ ।

सौवीरवदरम् । क्ली । वदरफलविशेषे । ना रकु ल, पाटनाइ मिष्ट वड कुल । गुणा —शी तल भेदन गुरु शुक्रल वृंहण पित्तदाहरक्तक्षतक्षयातघ्नञ्च । मद व ६ । [न । रा नि व १२ ।

सौवीरसारम् । क्ली स्रोतोऽञ्जने । वल्माक-

सौवीरा । स्त्री चीरकाकोल्यां । क्षीरकाकु-ला । वै निघ ।

सौवीराञ्जनम् । क्ली । स्वनामख्याताञ्जनवि शेषे । सुवीरानामनदीभवाञ्जने । नीलाञ्जन, नी ल सुर्मा । रा नि व १३ । लक्षण —"वल्मीकशि खराकार भङ्गे नीलोत्पलद्युति । सौवीराञ्जनमि त्याहुरायुर्वेदविदो जना ॥" च द स्रसस्रते । गु णा —शीतल तीक्ष्ण स्वादु लघुनं कटु चक्षुष्य तिक्त ग्राहक मधुर स्निग्ध हिक्काक्षयपित्तविषकफ घ्न नेत्रदोषहर वातघ्न श्वासहर रक्तपित्तघ्नञ्च । वै निघ । शीतल कटु तिक्त कषाय चक्षुष्य रसा यन कफवातविषघ्नञ्च । रा नि व १३ । [६ ।

सौवीरिका । स्त्री । क्षुद्रवदरीभेदे । मद व.

सौसुराद । पु । मुरीपन्नक्रमी । च वि ७ष ।

सौहित्यम् । क्ली । तृप्तौ । श्रम. । यावता द्वारेव कुक्षिरप्रपीडनादिक भवेत् तावदाहारे । च सू १५ख ।

स्कन्द: । पु । शरीरे । विका । पारदे । रा नि व १३ । स्कन्दग्रहे । भा म ४भ बालचि. ।

स्कन्दग्रह. । पु । तन्नामकबालग्रहविशेषे स दाविंशस लक्षण "शूनाच स्तनमुखिक स

द्य धातकी शतावरी तालमूली रोध्र गजपिप्पली पियालबीज गुडूची कर्पूर चन्दन रक्तचन्दन प्र चूर्ण २ तो गुल्चीचूर्ण ४ प्र घृत १ श दुग्ध ८ प्र शर्करा ५ प्र । चतु छागदुग्धम् । भैष । [गाछ षटी भ

सौभाञ्जन । पु । शोभाञ्जनवृक्ष । साजना

सौभिद्य । पु । अश्वस्य शूलरोगभेदे । लक्षण —"गुरुभि खादितैर्नित्य तथा यष्टातियोगत । सौभिद्यो जायतेऽश्वस्य आमविट्ट गलचित ॥ ज द ४३ष । [निघ

सौमनस(स्य)फलम् । क्ली । जातीफले । वै

सौमनसा (स्या) । स्त्री । जातीपत्राम् जयित्री । रा नि व १२ ।

सौमनस्यफला । स्त्री । महाजातिपुष्पवृक्ष मालती फुलेर गाछ । वै निघ ।

सौमनस्यायनी । स्त्री । मालतीपुष्पकलिकायाम् चिका । च वि ८ष ।

सौमित्रम् । क्ली । ग्रन्थिपर्णभेदे । गेँठेलाविशेष । वै निघ । [व १२

सौमेरवम् (रुकम्) । क्ली । सुवर्णे । रा नि

सौम्य । पु । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुरेर गाछ रा नि व ११ । सुगन्धार्जके । सुगन्ध श्वेत तुलसी । शर्करासवे । क्ली । श्वतरक्तकमले । दुग्ध । वै निघ । [डिठो । रा नि व १० ।

सौम्यगन्धा (न्धी) । स्त्री । शतपत्राम् । से

सौम्यगन्धिकम् । क्ली । श्वतरक्तकमल । वै निघ ।

सौम्यज्वर । पु । ज्वरभेदे । लक्षण —"वातपित्तात्मक शीतमुष्ण वातककात्मक । इच्छत्युभयमेतत्तु ज्वरो व्यामिश्रलक्षण ।" च सू १ष ।

सौम्यधातु । पु । कफे । रा नि व २१ ।

सौम्या । स्त्री । शालपर्ण्याम् । शालपानि । रा नि व ४ । वै निघ २भ कल्याणघृते । महेन्द्रवारुण्यां । माकाल लता । रा नि व ३ । वै निघ वा व्या चि लघुनारायणतैले । गुञ्जायाम् । कुँ० । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । बड़ लताफटकी । रुद्रजटायाम् रा नि व ३ । महिषवल्ल्याम् सो मलता । स्वर्णजीवन्त्याम् रा नि व १२ । ब्राह्म्याम् । ब्रह्मीशाक । रा नि व ४।२४ । शट्यां । शटी । वल्लीयाष्टमधुनि । लताष्टिमधु । रा नि व ६ । नीलदूर्वायाम् । नागवल्ल्यां । पाण गाछ । गुडूच्या । वै निघ । मल्लिकायां । मल्लिका गाछ । रा नि व १ ।

सौर (ज) (भ) । पु । तुम्बुरुफलवृक्षे । ताम्बुल फलेर गाछ । रा नि व ११ । क्ली । कुडुमे चिका । धान्यके वै निघ । शीलनाम कगन्धद्रव्य । रा नि व ६ । [रा नि व ११ ।

सौरवनज । पु । तुम्बुरुवृक्षे । ताम्बुल फल ।

सौरस । पु । रक्तजक्रिमिभेदे । च वि ७ष । तुम्बुरुवृक्ष । ताम्बल फल । वै निघ ।

सौराष्ट्र । पु । कुन्दुरुके । सल्लकीनिर्यासे । म लाट आठा । रा नि व १२ । क्ली कांस्य । रा नि व १३। स्त्री (ष्ट्रा) । स्वनामकमृत्तिकायाम् । सोराष्टि माटी । रा नि व १३ ।

सौराष्ट्रकम् । क्ली । पञ्चलौहे । इ च । कांस्यधातौ । प मु । [पर्पटी । रा नि व १३ ।

सौराष्ट्रमृत्तिका । स्त्री । सौराष्ट्रा । पङ्क

सौराष्ट्रसम्भूता । स्त्री । फटिकारिकायाम् । फटकिरि । वै निघ । [स्वधातौ । वै निघ ।

सौराष्ट्रिकम् । क्ली । विषभेदे । श र । कां

सौराष्ट्री । स्त्री । सौराष्ट्रदेशे प्रसिद्धायां स्वनामख्यातसुगन्धमृत्तिकायाम् । उ कर्णीय सुगन्ध मृत्तिका । म तुवरी । क तुरवियमन्न । बम् सोरटीमाती । गुणा —तिक्ता कटुका कषाया चक्षुष्या लेखनी चक्षुष्या शस्त्राक्तहिपित्तसन्तापघ्नी च । रा नि व १३ सा च स्फ टकातुल्यगुणा । भा पू १भ ध रमव । कफपित्तविषघ्नी । राज । सु चि १८ष । तदभावे पद्मपर्पटी वाह्या । भा म ७ भ उ द चि । वै निघ १भ श्व चि भल्लातकादि घृते । गोपीचन्दने । डिगकमाटी । वै निघ ।

सौरि । पु । असनवृक्ष । आसन गाछ । रा नि व ८ स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हुड़हुड़ि । रा नि व ४ । [वै निघ ।

सौरिक । पु । भल्लातकवृक्ष । भेला गाछ ।

सौरिरत्नम् । क्ली । नीलमणौ । रा नि व १३।

स्तनसम्पत् । स्त्री । प्रशस्तोरःस्तने । स्तनयं यथा – नात्यूर्द्ध्वौ नातिलम्बौ नातिकृशौ नातिपीनौ युक्तपिप्पलकौ सुखप्रपाणौ चेति । च शा.८अ. ।

स्तनान्तरम् । क्ली । हृदये । हे.च. । भावि वैधव्यसूचकहृदयस्थचिह्नविशेषे । शब्दकल्प ।

स्तनितफलः } **स्तनितोद्भवः** } पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ । विकण्टकवृक्षे । बैंचि गाछ । रा.नि.व.११ ।

स्तन्यम् । क्ली । दुग्धे । रा.नि.व.१५ । तदुक्तं —"रसप्रसादो मधुरः पक्वाहारनिमित्तजः । कृत्स्नदेहात् स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते ॥" "आहाररसयोनित्वादेवं स्तन्यमपि स्त्रियाः । तदेवापत्यसंस्पर्शात् दर्शनात् स्मरणादपि । ग्रहणाच्च शरीरस्य शुक्रवत् सम्प्रवर्त्तते । स्नेहानिरन्तरस्तन प्रसवे हेतुरुच्यते ॥" तत् शुद्धं दुष्टञ्च—तयो. परीक्षा यथा—"नीरे स्तन्य यदैकीस्यात् अविवर्णमतन्तुमत् । पाण्डुरं तनुशीतञ्च तद्दुग्धं शुद्धमादिशेत् । कषाय सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम् । पित्तादम्लञ्च कटुकं राज्योऽम्भसि तु पीतिकाः । कफदुष्टन्तु तत्तोये निमज्जति च पिच्छिलम् । द्वन्द्वजन्तु द्विलिङ्गं स्यात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥" भा. ।

स्तन्यजननः । त्रि । स्तनदुग्धवर्द्धके । च.सू.४ ।

स्तन्यशोधनः । त्रि । स्तन्यदोषहरे । सु ।

स्तन्यसम्पत् । क्ली । प्रशस्तस्तन्ये । तच्च प्रकृतिवर्णरसगन्धयुक्तं भवेत् । च.शा ८अ. ।

स्तन्या । स्त्री । कलम्बीशाके । प.मु ।

स्तब्धः । त्रि । दृढे । स्थिरे । व्याक. ।

स्तब्धता । स्त्री । दृढतायां । दार्ढ्ये । मा.नि ।

स्तब्धरोमा (न्) । पुं । शूकरे । अम ।

स्तभः । पुं । छागे । श र. ।

स्तम्बः । पुं । रोहितकवृक्षे । रुइना गाछ । प्रकाण्डहीनतरुमात्रे । अम. । तृणादिगुच्छे । चामर । [निघ ।

स्तम्बकः । पुं । चवकवृक्षे । ঐরচেতা । वै.

स्तम्बकरिः । पुं । धान्ये । अम. । धान्यमात्रे । श.र. ।

स्तम्बेरमः । पुं । हस्तिनि । प मु ।

स्तम्भः । पुं । स्तब्धतायां । कायजडतायाम् । अ म.भ. । मा.नि । "निद्रानाश भव. स्तम्भ ।"

स्तम्भकः । पु । रक्तबीजे । थुनथावापी । वै. निघ । [वेदनाविशेषे । सु.सू २२अ ।

स्तम्भनम् । क्ली विष्टम्भभावे । वायुजन्यव्रण

स्तम्भनीक्रिया । स्त्री । शिरावेधव्रणमुखाव-चूर्णनादिना स्रावनिवारणकार्य्ये । च.द.शिराव्यध चि. । [कन्दे रा.नि व.७ ।

स्तवक(काह्व)कन्दः (कः) । पुं । गुलुच्छ-

स्तवकफलः । पुं । तेजोवत्याम् । তেজফল, তাম্বূল । वै निघ. ।

स्तवकमञ्जरी । स्त्री । मल्लिकावृक्षे । वै.निघ, ।

स्तवकशालिनी । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । प मु. ।

स्तिमितः । त्रि । स्थिरे । मन्दे । मा.ज्व नि. ।

स्तीरम् । क्ली । वज्रे । वै.निघ. ।

स्तीर्व्विः । पुं । रुधिरे । तृणजातौ । उणा. ।

स्तुटिः । पु । भरद्वाजपक्षिणि । वै.निघ । [१२।

स्तुत्या । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.

स्तुनकः । पुं । छागे । श.च. । [भा. ।

स्तुभः । पुं । छागे । अ.टी.भ । स्त्री । छाग्यां ।

स्तूपकः । पुं । वटकादिभक्ष्यद्रव्ये । वै निघ. ।

स्तेमः । पुं । आर्द्रीभावे । अम. ।

स्तेयी (इन्) । पुं । वनमूषिके । वै निघ. ।

स्तैमित्यम् । क्ली । आर्द्रतायां । अङ्गानामार्द्रपटावगुण्ठितत्वे इव भावे । "स्तैमित्यं स्तिमितौ वेग. ।" मा.नि. । भा.म.१भ.शैथल्य.चि. । मन्दतायाम् । रा.नि व.२० ।

स्तोकः (कः) । पुं । चातकपक्षिणि । रा.नि. व.१८ । अम. । रक्तबीजे । थुनथावापी । (कः) वत्सनाभविषे । वै.निघ. ।

स्तोमम् । क्ली । मस्ते । मस्तके । शब्दकल्प: ।

स्त्यानः । त्रि । आर्द्रे । भा.कुष्ठचि. । स्निग्धे । क्ली । आलस्ये । विद. । मे. ।

मर्दिड वकाल्यो हृतचलितैकपक्षानेव । उद्विग्न सुललितचतुरम्बरोष्ठी स्कन्दार्तो भवति च गाढ मुष्टिवर्चा ॥" सु.उ.२७अ. । तदुत्पत्ति यथा "स्कन्द सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा । बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः ॥" सु.उ २७अ. । [वि.११ ।

स्कन्द(न्ध)तरुः । पु । नारिकेलवृक्षे । रा.नि

स्कन्दनम् । क्ली । रेचने । त्रिका । शोषणे । व्याक ।

स्कन्दसखा । पु । स्कन्दापस्मारे । सु.उ २७अ ।

स्कन्दांशक । पु । पारदे । रा नि व.१३ ।

स्कन्दापस्मार पु । बालग्रहविशेषे । लक्षण यथा "निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेत् ससंज्ञः संरब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव । विण्मूत्रे सृजति विनद्य जृम्भमाणः फेनं वा सृजति च तत्सखाभिपन्नः ॥" सु.उ.२७अ । "स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः सोऽग्निना भिन्नमद्युति । स च स्कन्दसखा नाम विशाख इति चोच्यते ॥" सु.उ.२७अ. ।

स्कन्धः । पु । शरीरावयवविशेषे । काँध । रा. नि व १८ । तरोर्मूलादिशाखापर्यन्तभागे । गा छेर गुँडि । अम । शरीरे । मे ।

स्कन्धजः । पु । शल्लक्यादौ । "पर्य्ययेनय इ स्वादा स्कन्धजा शल्लकीमुखाः ।" है.च । वटवृक्षे । मद.व ५ । [अम ।

स्कन्धदेशः । पु । हस्तिस्कन्धे । स्कन्धप्रदेशे ।

स्कन्धफलः । पु। नारिकेलवृक्षे । रा नि व.११। उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर । श.च. । स्त्री (ला) । खर्जूरवृक्षे । भा । [भाश्री । है.च. ।

स्कन्धमल्लकः । पुं । कङ्कपक्षिणि । काँक

स्कन्धरुहः । पु । वटवृक्षे । वट गाछ । रा नि. व.११ । [निदानम् ।

स्कन्धरोगः । पुं । अंसजाते अवबाहुकादौ ।

स्कन्धवन्दना । स्त्री । मधुरिकायां । मौरी । श.च. ।

स्कन्धशृङ्गः । पु । महिषे । शब्दकल्प. ।

स्कन्धा । स्त्री । शाखायां । लतायां । शब्दकल्प ।

स्कन्धी (न्) । पुं । वृक्षे । र.मा. ।

स्खन' । त्रि । सुखे । अम । बा.उ १६अ. ।

स्फोटिका । स्त्री । हापुत्रिकायां, खञ्जनिकायाम् । त्रिका ।

स्तनः । पु । कुचे । रा.नि.व.१८ । तन्नामक मर्मस्थाने । सु.शा.६अ । [चि. ।

स्तनकील । पु । स्तनविद्रधौ । च द.स्त्रीरो.

स्तननम् । क्ली । कुन्थने । मे ।

स्तनन्धय । पु स्तनपायिशिशौ । रा.नि व १८ । स्त्री (या, यी) । स्तनपायिबालिकायाम् । रा नि.व १८ । [नि व १८ ।

स्तनपायिका । स्त्री । बालिकायाम् । रा

स्तनपीडा । स्त्री । स्तनरोगे । निदा ।

स्तनमुखम् । क्ली पु । चूचुके । रा.नि व.१८

स्तनयित्नु । पु । मुस्तके । अम. । रोगे । हे च ।

स्तनरोग' । पु' । स्त्रीणां स्तनजव्याधौ । स्तनेर रोग । सम्प्राप्ति –"सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा दोषः प्राप्य स्तनौ स्त्रियाः । रक्तं मांसञ्च संदूष्य स्तनरोगाय कल्पते यावन्तो गलग्रे येव का रणैः सम्भवन्ति हि । तावन्तः स्तनरोगाः स्युः स्त्रीणां तैरेव हेतुभिः । धमन्यः संवृतद्वारा कन्यानां स्तनसंश्रिताः दोषाभिसरणात्तासां न भवन्ति स्तनामयाः तासामेव प्रजातानां गर्भिणीनाञ्च ताः पुनः । स्वभावादेव विवृता जायन्ते सम्भवन्ति ते ।" सु नि १७अ ।

स्तनरोहित. । पु । तन्नामकमर्मस्थाने, तस्य स्थानं स्तनचूचुकयोरूर्द्धम् उभयतो द्व्यङ्गुल भागे । सु शा. ।

स्तनविद्रधि । पु । स्तनोपरिजातस्फोटके । ठुनको । वा मेयेर उपर फोड़ा । हे च । रस र स्तनरो चि ।

स्तनहस्तः } पुं,स्त्री । चूचुके । स्तनेर बोँ
स्तनशिखा } टा । है च ।

स्तनव्रणः । पु । स्तनोपरिजातक्षते । रस.र स्तनरो चि. । [द.स्त्रीरो चि ।

स्तनशोथ. । पु । स्तनदुष्कतारोगविशेषे । च

स्थलशृङ्गाटः (कः) । पुं। चुद्रगोचुरे। छोट ।गोखरी । रा.नि.व.४ । गोचुरे । र.मा. ।

स्थला (ली) । स्त्री । जलशून्याकृत्रिमभूमौ । श.टी.म ।

स्थलेरुहा । स्त्री। गृहकुमार्य्यां । घृतकुमारी। ।रा.नि.व.५ । दग्धावृक्षे । कुरुहीति कोङ्कणे ख्याता । रा नि व ८ । सितपाटलावृक्षे । श्वेत पारुल । रा.नि.व.१० ।

स्थलेशयः । पु । क्रोडवत्कुरङ्गादौ । तन्मांसं सर्व्वगुणकरम् । रा.नि.व.१७ ।

स्थविका । स्त्री । मक्षिकाभेदे । सु.कल्प ८अ. ।

स्थविरम् । क्ली । शैलेये । शैलज । रा नि व. १२ । वा.चि ३अ. । पुं । ब्रह्मे । रा.नि.व.१८ । कदम्बवृक्षे । वै.निघ.। वृद्धदारके । बीजताडक । "मूल स्थविरस्य भिन्नपा चेभि." भा.म.४भ स्थ दरो व्यक्तव्यक्षचि. । स्त्री (रा) । महाश्रावणिकायाम् । रा.नि.व.५ । वृद्धायाम् । रा.नि व.१८ ।

स्थविरदारु । क्ली । वृद्धदारुणि । बीजताडक । "स्थविरदारुदावा. समा. ।" भा.म.१भ मस्विकज्व.चि. ।

स्थाणुः । पुं । जीवके । शब्दकल्प. ।

स्थाणुकर्णी । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । बड माकाल । रा.नि.व.३ ।

स्थाणुरोगः । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । लक्षण — "प्रावृट्काले व्रणो यस्य जङ्घायामुपजायते । स्थाणुरोग, स विज्ञेय, दुष्टशोणितसम्भव, ॥" ज.दं.१८अ. । [शब्दकल्प ।

स्थानकम् । क्ली । आलवाले । हे.च फेरो ।

स्थानचञ्चला । स्त्री । वर्वरीवृक्षे । श च ।

स्थानमृगः । पु । कर्कटे । मत्स्ये । कच्छपे । मकरे । वै निघ. ।

स्थापना । स्त्री । समर्थनायां । "प्रतिज्ञाया एव हेतुनिर्दृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापनायाम् । पूर्व्वं हि प्रतिज्ञा पश्चात् स्थापना ॥" च.वि.८अ ।

स्थाप(यि)नी । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि । रा.नि व.६ ।

स्थालम् । क्ली । सुवर्णादिपात्रे । थाल । अम. ।

स्थालिका । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । सु कल्प ८अ. । [तानि द्विसप्ततिसङ्ख्यकानि । च.शा. ।

स्थालिकास्थि । क्ली । अर्बुदाकारास्थनि ।

स्थालिद्रुमः । पु । नन्दीवृक्षे । तूणगाछ । वै निघ. ।

स्थालिपर्णी । स्त्री । शारणगन्धायां । वै.निघ.।

स्थाली । स्त्री । सङ्कीर्णमुखपात्रविशेषे । थालि । हण्डिकायाम् । अम. । रक्तपाटलवृक्षे । रक्त पारुलगाछ । मे. । [शब्दकल्प. ।

स्थालीपक्वम् । क्ली । स्थालीपाचितान्नादौ ।

स्थालीपाकः । पु । भानुपाकानन्तर लौहस्य स्थाल्यां पाकविधौ । लौहद्विगुणत्रिफलया षोडशगुणेनाष्टावशेषक्वाथं कृत्वा लौहमालोड्य स्थाली मध्ये रसशोषणपर्य्यन्तं पचेत् । तथा हस्तिकर्णपलाशशतावरीभृङ्गराजकेशराजानाम् एकस्य वा स्वरसेन, अभावे लौहसमानां त्रिफलामष्टगुणतोये नि.क्वाथ्य पादशेषक्वाथेन स्थालीपाकं कुर्य्यात् । त्रिफलाया पुन स्वरसलाभेऽपि स्वरसो न ग्राह्य इति ज्ञेयम् । र सा.स. ।

स्थालीवृक्षः । पु । अश्वत्थविशेषे । गया अश्वथ । हि वेलियापीपर । गुणा —स्वादु कटुः तिक्त, तुवर त्वष कटुपाकरस ग्राही विषपित्तकफास्रघ्न. । भा. । [वै.निघ ।

स्थावरः । त्रि । स्थितिशीले । पु । नन्दीवृक्षे ।

स्थावरविषम् । क्ली । कन्दमूलखनिजादिविषेषु । तेषु नागोपमक्षो नाम विषभेदो श्रेष्ठो । "नागो देहकरे श्रेष्ठ. क्षीणे चैवोपमङ्क्षक. ।" रा नि.व ६ । दार्व्विकवत्सनाभसैकतभन्तुकशुक्लकसर्षपकोर्म्मसङ्कोकालकूटदर्दुरहालाहलब्रह्मपुत्रप्रदीपन. । सौराष्ट्रिक. मङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च । हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव ।" भा.पू.१भ. । एतदर्कगुणा.—"मृदेन गलगण्डाद्या वातरोगाः प्रयान्ति च ।" धर्क.चि । अन्यच्च स्थावरविषाणि प्रयोजनम् । तानि च मूलपत्रफलनिर्य्यासक्षीरधातुकन्दान्यष्टादशभेदानि । तत्र मूल-

स्त्येन । पुं । अमृते स्तेने ।

स्त्री । स्त्री । नार्य्याम् । मेयेमानुष । वयोभेदेन तासां बालादि यथा—'बालेति गीयते नारी यावत् षोडशवत्सरा । तस्मात् परन्तु तरुणी यावत् स्यात् त्रिंशत भवेत् । तत ऊर्द्ध भवेत् प्रौढा यावत् पञ्चाशत पुनः । वृद्धा तत परं ज्ञेया सा रतोत्सववर्जिता ॥ 'पञ्चपञ्चाशती नारी सप्तसप्ततित पुमान् । द्वावेतौ न प्रसूयेते प्रसूयेते व्यतिक्रमात् ॥'' राज ५प । स्त्रीससर्गगुणा स्त्रीसंसर्गशब्दे द्रष्टव्या । [मञ्जिन गाछ । त्रिका ।

स्त्रीचित्तहारी (इन्) । पुं । मोभाञ्जनवृक्षे ।

स्त्रीचिह्नम् । क्ली । योनौ । जटा. ।

स्त्रीधर्म्मः । पुं । स्त्रीरजसि । हे च. ।

स्त्रीधर्म्मिणी । स्त्री । रजस्वलायाम् । अम ।

स्त्रीनवनीतम् । क्ली । मानुषीस्तन्यजातनवनीते । गुणा —रुच्य लघुपाकं चक्षुष्य सर्व्वरोगघ्न दीपन विषघ्नञ्च । रा.नि व.१५ ।

स्त्रीनिरीक्षणदोहदः । पुं । तिलकपुष्पवृक्षे । वै.निघ. । [अम. ।

स्त्रीपुंसलक्षणा । स्त्री । पीटायां स्त्रियि ।

स्त्रीप्रियः । पुं । आम्रवृक्षे । त्रिका. ।

स्त्रीबीजः । पुं । श्यामाकवृक्षे । श्यामा घास । वै निघ । [नि व ५ ।

स्त्रीमलापहा । स्त्री । धूपपत्रायाम् । रा

स्त्रीमुखमधुदोहदः । पुं । वकुलवृक्षे । रा. नि.व.१० ।

स्त्रीरञ्जनम् । क्ली । ताम्बूले । शब्दकल्प ।

स्त्रीरोगः । पुं । विंशतिविधयोनिरोगे । See योनिव्यापत् ।

स्त्रीसंसर्गः । पुं । स्त्रीसेवायां । गुणा —"बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणधारिणी । प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥" राज ५प ।

स्त्रीसुखः । पुं । शिशुवृक्षे । सजिना गाछ । वै निघ ।

स्थगिका (बन्ध) । स्त्री । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमेढ्रेषु प्रयुज्यमानबन्धभेदे । ताम्बूलकरण्डाकारबन्ध इति डल्वण । सु सू.१८ । लक्षण—"स्थगिकां स्थगिकाकारां मेढ्राङ्गुष्ठाङ्गुलार्पिताम् । यथास्वमौषधे पूर्णां कल्पयेत सुसमाहितः ॥" इति । सु. चि.१९ ड. ।

स्थगु । क्ली । कुब्जभावे । कूँज । शब्दकल्प ।

स्थपनी । स्त्री । भ्रूमध्यस्थमर्म्मणि । सु.शा.६ र्ष । See उत्क्षेपमर्म्म ।

स्थपुटम् । त्रि । विषमोन्नते । हारा. ।

स्थलकन्दः । पुं । आरण्यसूरणे । वन ओल । र मा. ।

स्थलकमलम् । क्ली । स्थलपद्मे । स्थलपद्म । गुणा शीतल कटु तिक्त कषाय कफवातघ्नं मूत्रकृच्छ्राश्मशूलश्वासकासविषघ्नञ्च । रा.नि व.१० ।

स्थलकुमुदः । पुं । श्वेतकरवीरवृक्षे । रा नि व. १० ।

स्थलजा । स्त्री । वल्लीयष्टिमधुनि । वै निघ ।

स्थलतण्डुलगन्धः । पुं । पक्षिराजशालौ । पक्षिराज धान । रा.नि व.१६ ।

स्थलपद्म(क)म् । क्ली । स्वनामख्यातपुष्पविशेषे । स्थलपद्म । हि बेटतामर । तै स्थलपद्ममनेपु ष्पमु । गुणा —"पद्मागुणा कटुस्तिक्ता कषाया कफवातजित् । मूत्रकृच्छ्राश्मशूलघ्नी श्वासकासविषापहा ॥'' भा. ।

स्थलपद्मः (क.) । मानके । मानकचु । र मा ।

स्थलपद्मिनी (द्मी) । स्त्री । स्थलपद्मवृक्षे । स्थलपद्म । गुणा —तीक्ष्णा तिक्ता शीता रक्तपित्तवातनिमेहभूतातीसारघ्नी च । रा नि व ५ ।

स्थलपिण्डा । स्त्री । पिण्डखर्ज्जूरिकायाम् । वै.निघ. ।

स्थलपुष्पा । स्त्री । झिण्टिकावृक्षे । रा नि व ५ ।

स्थ(स्थू)लभण्टा (की) । स्त्री । वृहतिकायां । विकति । वै निघ । मद ।

स्थ(स्थू)लमञ्जरी । स्त्री । अपामार्गे । र मा ।

स्थलमर्कटः । पुं । करमर्दकवृक्षे । वै निघ ।

स्थ(स्थू)लरुहा । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । रा नि.व ५ । वै.निघ. ।

रसुन। रा.नि.व.७। शूरणे। वनशूरणे। वै. निघ। हस्तिकन्दे। माणकन्दे। मान कचू। सुखालो। थाम आलू। रा.नि.व.७ २२।

स्थूलका। स्त्री। आमहरिद्रायां। वै.निघ.।

स्थूलकुमुदः। पुं। श्वेतकरवीरे। वै निघ.।

स्थूलग्रन्थिः। स्त्री। महामरीचवायाम्। म हाभरी वच। वै.निघ। [शाक। रा.नि.व.४।

स्थूलचुञ्चुः। पुं। महाचुञ्चुवृक्षे। चेंचको

स्थूलचम्पकः। पुं। श्वेतचम्पके। वै.निघ.।

स्थूलजीरकः। पुं। जीरकभेदे। मोटा का- ल जीरा। हि मगरैला। वै.निघ २भ ग्रहणी.चि. जातीफलाद्यचूर्णे। गुणाः—कटु तिक्त उष्ण वातघ्नः गुल्मघ्न. श्लेष्माध्मानहरः अजीर्णक्रमिघ्न. दीपनश्च। रा.नि.व ६।

स्थूलतण्डुलः। पुं। स्थूलशाली। मोटा दे मडिक धान। रा.नि व.१६। प.मु.।

स्थूलतालः। पुं। हिन्तालै। हेंताल। रा. नि व ६। [वै निघ.।

स्थूलतिक्ता। स्त्री। दार्व्याः। दारुहरिद्रा।

स्थूलतिन्दुकः। पुं। काकतिन्दुके। मावड़ा गाव। वै.निघ.। [छ। रा.नि.व ६।

स्थूलत्वचा। स्त्री। काश्मर्याम्। गामार ग।

स्थूलदण्डः। पुं। देवनाले। महानल। रा नि.व.८। [८।

स्थूलदर्भः। पुं। मुञ्जतृणे। मूँज। रा.नि.व

स्थूलदला। स्त्री। घृतकुमार्यां। घृतकुमा री। रा नि व.५। [नि.व.८।

स्थूलनालः। पुं। देवनले। बड़ नल। रा.

स्थूलनासः (सिकः)। पुं। शूकरे। हे.च.। नि‍का.। [वै.निघ.।

स्थूलनिम्बुः (कः)। पुं। महानिम्बुवृक्षे।

स्थूलनीलः। पुं। श्येनपक्षे। बाज। वै.निघ.।

स्थूलपटः। पुं। कार्पासे। अ र.।

स्थूलपट्टाकः। पुं। स्थूलवस्त्रे। अ र।

स्थूलपत्रः। पुं। दमनकवृक्षे। मना। रा.नि. व १०। सप्तपर्णवृक्षे। छातिम गाछ। वै.निघ.।

स्थूलपर्णी। स्त्री। सप्तपर्णवृक्षे। छातिम गा- छ। वै.निघ.। [निघ।

स्थूलपादः। पुं। गजे। चि। श्लीपदिनि। वै.

स्थूलपुष्पः। पुं। वकवृक्षे। वाकस गाछ। र मा.। प.मु.। झुण्डुवृक्षे। रा.नि.व.५। स्त्री (पा)। पार्वतीयापराजितायाम्, आस्फोतायाम्। हाप- वगानी। र मा.। [नि.व २२।

स्थूलपुष्पी। स्त्री। यवतिक्तालतायाम्। रा.

स्थूलप्रियङ्गुः। स्त्री। वरकधान्ये। कामिनी धान। वै निघ.।

स्थूलफलः। पुं। शाल्मलिवृक्षे। रा नि.व.८। महानिम्बूवृक्षे। बड़ लेबुर गाछ। वै.निघ.।

स्थूलफला। स्त्री। शणपुष्प्याम्। शण। रा. नि.व.४। शाल्मलीवृक्षे। शिमूल गाछ। रक्तफल- वृक्षे। वै निघ.। [व १।

स्थूलभण्टाकी। स्त्री। महावृहतीवृक्षे। मद.

स्थूलमरिचम्। क्ली। कक्कोलके। कदृथल। रा.नि.व.१२। [मार आलू। रा.नि व.७।

स्थूलमूल(का)म्। क्ली। चाणक्यमूलके। चा

स्थूलवर्त्मकृत्। स्त्री। भार्ग्याम्। वामनहाटी। श.च।

स्थूलवर्तु(र्तू)रिका। स्त्री। महावर्तूरवृक्षे। बड़ बावला। "स्थूलवर्तूरिकापत्ररसः पानाद्य पीडति। सर्वातिसारान्......" शार्ङ्ग.म.१भ।

स्थूलवल्कलः। पुं। रक्तलोध्रे। जटा।

स्थूलवृक्षः। पुं। महावकुलवृक्षे। वै.निघ.।

स्थूलवृक्षफलः। पुं। सिन्धविप्रीतकवृक्षे। मयना वृक्षविशेष। रा.नि व.८। [व.६।

स्थूलवैदेही। स्त्री। गजपिप्पल्याम्। रा.नि.

स्थूलशरः। पुं। शरविशेषे। स कालवर्षे स- माध्या स्यात्। रामशर, मोटा शर। गुणाः— मधुरः सुतिक्तः कफमारुतापहरः बलवीर्यकरः निवर्हणेन दूषणतकरच। रा.नि.व ८।

स्थूलशालिः। पुं। शालिधान्यविशेषे स्वनाम ख्याते। मोटा दैमडिक धान। म वडीशालि।

विषाणि-त्वष्ट, पत्रविषाणि पञ्च, फलविषाणि द्वादश, पुष्पविषाणि पञ्च, त्वक्सारनिर्यासविषाणि सप्त, क्षीरविषाणि त्रीणि, धातुविषे द्वे, कन्दविषाणि च त्रयोदशेति पञ्चपञ्चाशत्। गुणादि स्व स्वपर्य्याये मन्तव्यम्। सु.कल्प २अ.। [हे।

स्थावरादिः । क्ली । वत्सनाभविषे । रा.नि.व.

स्थिकः । पुं । कटिप्रोथे, स्फिचायाम्। किंक्। श.र.।

स्थितिः । स्त्री । आयुर्वेदनिश्चये । च.द.।

स्थिरः । पु । धवदृक्षे । धाओया गाछ । भा.। द्रव्यसामान्ये । चिका । त्रि । कठिने । धरणि ।

स्थिरकः । पु । शाकवृक्षे । शेगुन गाछ । वै निघ ।

स्थिरकुसुमः । पु । बकुलवृक्षे । रा.नि.व १०।

स्थिरगन्धः । पु । स्वर्णचम्पकवृक्षे । रा.नि व. १०। स्त्री (न्धा) । पाटलवृक्षे । श्वेतकेतकीवृक्षे । रा.नि.व.१०। [भा.।

स्थिरच्छदः (दा) । पुं, स्त्री । भूर्जवृक्षे । र.

स्थिरच्छायः । पु । वटादौ, छायातरौ । त्रि. का.।

स्थिरजिह्वः । पुं । मत्स्ये । हे.च.। [श.मा ।

स्थिरजीविका (ता) । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे।

स्थिरदंष्ट्रः । पुं । सर्पे । मी.।

स्थिरपत्रः । पुं हिन्तालवृक्षे । हेंतालगाछ । रा नि.व.९ । मद्यताले । वै.निघ.।

स्थिरपुष्पः । पुं । चम्पकवृक्षे । बकुलवृक्षे । तिलकपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१०।

स्थिरपुष्पी (ष्पन्) । पुं । तिलकपुष्पवृक्षे । रा.नि व.१०। [गाछ । वै निघ ।

स्थिरफला । स्त्री । कुमाण्डीलतायां । कुमड़ा

स्थिरमुक्ता । स्त्री । रक्तकुलत्थे । वै निघ.।

स्थिरयोनिः । पुं । कायाद्वृक्षे । सन्दकान्त ।

स्थिररङ्गा । स्त्री । मोल्दाम् । नील गाछ । रा नि.व.४ । [व६ ।

स्थिरशगा । [illegible] ।रिद्राम् । रा नि.

स्थिरसाङ्गः । पुं । माषपर्ण्यां । मासानी । वै. निघ.। [न । वै.निघ.।

स्थिरशाल्मली । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । शिमुल

स्थिरसाधनकः । पुं । सिन्दुवारवृक्षे । निशिन्दा गाछ । रा नि.व.४ । [रा.नि.व.९।

स्थिरसारः । पु । शाकवृक्षे । शेगुन गाछ ।

स्थिरा । स्त्री । शालपर्ण्याम् । शालपानि । रा. नि.व.४।२२ । "सारिवातिविषे स्थिरा।" च द. ज्व.चि.पिप्पल्याद्यघृते । च सू.४अ वर्ण्यगणे, पयःस्थापने च । काकोल्याम् । काँकला । "बृहती कलशी स्थिरा।" भा । शाल्मलीवृक्षे । शिमुल गाछ । श.च.। वनमुद्गे, माषपर्ण्यां । मासानी । आखुकर्णीलतायां । मूषाणीलता । वै.निघ ।

स्थिराङ्घ्रिः (पः) । पु । तालवृक्षे । हिन्ताल वृक्षे । वै निघ. । रा.नि व.९ । [वामदसे ।

स्थिरादिः । पु । स्वल्पपञ्चमूल्यां । च.द.परि-

स्थिराद्वयम् । क्ली । शालपर्णीपृश्निपर्ण्यौ। शालपानि ओ चाकुलिया । "स्थिरे द्वे।" वा.सू. १५अ.पद्मकादौ। [थम.।

स्थिरायुः । पुं । शाल्मलिवृक्षे । शिमुल गाछ।

स्थूरः । पुं । वृषे । उक्षा । मनुष्ये । व्याघ्र ।

स्थूलः । पु । पनसवृक्षे । काँठाल गाछ । रा. नि व.११ । तूदवृक्षे । तूँत गाछ । आ.। प्रियङ्गुनामधान्ये । रा.नि.व.१६ । दधौ । वै.नि घ.। त्रि । पीने । वृल ।

स्थूलकः । पुं । तृणविशेषे । उलू । र.मा.।

स्थूलकङ्गुः । पुं । वरकधान्ये । कामिनीधान्य। रा.नि.व १६ । प सु. । See प्रियङ्गुः, कङ्गुः ।

स्थूलकणा । स्त्री । स्थूलजीरके । रा.नि.व.६।

स्थूलकण्टकः । पुं । जालवर्बूरके । रा.नि.व ८। [व ।

स्थूलकण्टकिका । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । र.

स्थूलकण्टफलः । पु । पनसवृक्षे । वै निघ.।

स्थूलकण्टा (ली) (ण्टी) । स्त्री । बृहत्यां । रा नि व ४।

स्थूलकन्दः (कः) । पुं । रक्तलशुने । [illegible]

शरीरे सायवो नृणाम् '' तासु शाखासु साक्स्येन ६०० । कोष्ठे २३०, ग्रीवोर्द्धंगे ७०, पादाङ्गुलिषु ३०, तलकूर्च्चगुल्फेषु ३०, जङ्घाया ३०, जानुनि १०, ऊरौ ४०, वङ्क्षणे १०, सर्वाण्डये ।१५० । कट्या ६०, पृष्ठे ८०, पार्श्वयो. ६०, उरसि १०, ग्रीवाया ३६, मूर्ध्नि ३४ । सु.शा.५अ. । शा. ।

स्नायुकः । पुं । तन्नामकरोगविशेषे । नाषु रोग । इति भाषा। निदान —"शाखासु कुपितो दोष शोथ कृत्वा विसर्पवत् । भिनत्ति तत्क्षते तत्र सोऽसौ मांसं विशोष्य च । कुर्यात् तत्तुनिभं जीव इत सितद्युतिर्बहिः । शनैः शनैः क्षताद्‌ याति छेदात् कोपमुपैति च । तत्पातात् शोकशान्ति स्यात् पुन स्थानान्तरे भवेत् । स स्नायुक इति ख्यात क्रियोक्ता तु विसर्पवत् । बाह्वार्यादि प्रमादेन नश्यत्येतुदपते क्वचित् । सङ्कोचं खञ्जता चैव छिन्ने जन्तु करोत्यसौ ।" सु. ।

स्नायुर्मं (र्म) । क्ली । शुक्लगतनेत्ररोगभेदे । लक्षण यथा —"शुक्ले यत् पिशितमुपैति वृद्धिमेतत् स्नायुर्मेत्यभिपठित खरं प्रपाण्डु ।" सु.उ ४अ. ।

स्नावः । पुं । स्नायुशिरायां । शब्दकल्प ।

स्नावी । स्त्री । असहये । वा शा ४अ. ।

स्निग्धम् । क्ली । मधूच्छिष्टे । मोम् । रा नि. व १४ । पु । रक्तैरण्डे । रा नि व.८ । सरलवृक्षे । रा नि व.९ । दुग्धसरे । सरलनिर्यासे । वै.निघ । नि । चिक्कणे । श.र. ।

स्निग्धकरञ्जकः । पुं। गुच्छकरञ्जे । वै.निघ.।

स्निग्धच्छदः । पुं । वटवृक्षे । वै.निघ. । (दा) स्त्री । बदरीवृक्षे । वै.निघ. ।

स्निग्धतण्डुलः (ला) । पुं, स्त्री । षष्टिकशालिधान्ये । प.मु. । रा.नि.व १६ । See गौरषष्टिकः ।

स्निग्धदलः । पुं । गुच्छकरञ्जे । रा.नि.व.९ ।

स्निग्धदारु । क्ली । देवदारुकाष्ठे । रा.नि.व. १२ । पु (रु,कः) । सरलवृक्षे । गन्धकाष्ठविशेषे । रा नि व.१२। शालवृक्षे । वै.निघ.। [निघ.

स्निग्धनिर्मलम् । क्ली । छत्रकाले । वै.

स्निग्धपत्रः (कः) । पुं । घृतकरञ्जे । गुच्छकरञ्जे । रा.नि.व ९ । आवर्त्तक्यां । आँटमोडा । वै.निघ. । मञ्जरवृक्षे । रा नि व.८ ।

स्निग्धपत्रा (त्री) । स्त्री । बदरीवृक्षे । जटा । पालङ्कशाके । रा नि.व ७ । लोणिकायाम् । शुनिशाक । वै.निघ । गाम्भारीवृक्षे । गामार गाछ । रा.नि.व.९ ।

स्निग्धपर्णिका (र्णी) । स्त्री । मूर्व्वायाम् । रा नि व ३ । पृश्निपर्ण्यां । चाकुलिया । वै.निघ.।

स्निग्धपिण्डीतकः । पु । मदनवृक्षविशेषे । म घोरमैणादृण । अथ वाराहतुल्यगुण. । रा. नि व.८ ।

स्निग्धफला । स्त्री । वालुककर्कटिकायाम् । फूटी । वै निघ. । नाकुल्या । गन्धरास्ना । रा.नि व.७ । [गाछ । वै.निघ. ।

स्निग्धमज्जकः । पुं । वातामवृक्षे । बादाम

स्निग्धराजिः । पुं । कृष्णसर्पेण राजिमत्यां जाते सर्पविशेषे । सु कल्प ४अ. । See सर्पः ।

स्निग्धा । स्त्री मेदायाम् । रा नि व.५ । अस्थिसारे । मज्जा । विकङ्कतवृक्षे । वैइँचि गाछ । अ द. ।

स्नुक् । स्त्री । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ, मनसा सिजू । र मा. । सेहुण्ड इति ङ. । सु.सू.३८अ. अध संशमने । वा सू.१५अ. । "स्नुक् शङ्खिनी ।"

स्नुक्च्छदः । पुं । क्षीरीशवृक्षे । शियाल गाछ । प.मु । क्षीरकञ्चुकीवृक्षे । र.मा. ।

स्नुक्च्छदोपमः । पुं । वाराहीकन्दे । शुआर आलु । वै.निघ ।

स्नुग्दलम् । क्ली । मनसापत्रे । मनसापाता । रस.र बाल.चि । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ वा टेकाँटा सिजू । श.च. ।

स्नुपा । स्त्री । पुत्रभार्य्यायाम् । वा.चि.९अ. । स्नुहीवृक्षे । मनसा सिजू, टेकाँटा सिजू । श. च. ।

स्नुहा (हिः, ही) । स्त्री । (Euphorbia nerifolia. Syn. E. Ligularia Euphorbia antiqu

कं दोडनेलु। गुणा —स्वादु मधुर शीतल पित्तशमन जीर्णज्वरदाहजठररोगघ्न बालकद्वयू नां हित अग्निबलवीर्यकरञ्च। रा नि व,१६।

स्थूलशिम्ब । पु । असिशिम्ब्याम्। रा नि व ७।
[१६।

स्थूलशिम्बी । स्त्री । श्वेतनिष्पावे । रा नि व

स्थूलशीर्षा (र्षिका) । स्त्री । महामस्तक पिपीलिकायाम्। क्षुद्रपिपीलिकायाम्। इ च। सु कल्प ८अ। See पिपीलिका। [निघ।

स्थूलषट्पद । पु । वरोली। বোলতা। वै

स्थूलसायकमुखाख्य. । पु । स्थूलशरे। रा नि व ८।

स्थूलस्कन्ध । पु । लकुचवृक्षे। रा नि व ९।

स्थूलाशा । स्त्री । गन्धपत्रायाम्। रा नि व १०।

स्थूला । स्त्री। बृहदेलायाम्। বড এলাচ। र मा। शतपुष्पायाम्। শুলফা। मधुरिकायाम् মৌরী। कपिलद्राक्षायाम्। वै निघ। कार्पा स्याम्। रा नि व ४। गजपिप्पल्यां श च। ए र्वारुके। কাকুড়। रा नि व ७।

स्थूलाङ्ग. (ङ्गी) । पु, स्त्री। स्थूलशाली। মোটা ধান वै निघ। [जीरा। मद व २।

स्थूलाजाजी । स्त्री। स्थूलजीरके। মোটা

स्थूलाम्लम् । क्ली । तन्नामककीटाङ्गि। মোটা আরডি। च शा ७अ। [११।

स्थूलाम्र. । पु । महाराजचूतवृक्षे। रा नि व

स्थूलारुष्कम् । क्ली। क्षुद्रकुष्ठभेदे। কুষ্ঠ রোগবিশেষ। अनेन स्थूलानि दारुणशोफा स न्धिषु भवन्ति। सु नि ५अ।

स्थूलास्य. । पुं। सर्पे। श च.।

स्थूली (इन्) । पु । उष्ट्र। शब्दकल्प।

स्थूलैरण्ड । पुं। बृहदेरण्डवृक्षे। বড় ভেরেণ্ডা গাছ। म थोरएरंड। गुणा —रसवीर्य विपाकेषु गुणाढ्य इति। रा.नि व ८।

स्थूलैला । स्त्री। (Amomum subulatum) Larger cardamum बृहदेलायाम्। বড় এলাচ। हि बड़ एलाइच। मैं वेड़ एलाकुल। ता एलम्। म एलदोड़ि। गुणा —शीतला तिक्ता सुगन्ध कफपित्तघ्नी हृद्रोगहरी म लहरी पुंस्त्वघ्नी च। रा नि व ६। [मि।

स्थूलोच्चय । पुं। मुखव्रणे। বয়নফোড়া।

स्थौणेय(क)म् । क्ली। ग्रन्थिपर्णे। গাঠিয়ালা। हि थुनेर। तैं सुगन्धद्रव्यम्। नेपाले भटिउर। गुणा —"स्थौणेयकं कटु स्वादु तिक्तं स्निग्धं त्रिदोषणत्। मेधाशुक्रकरं रुच्यं रक्षोघ्नं ज्वरजन्तुजित्। हन्ति कुष्ठास्रकण्डूदाहदौर्गन्ध्यतिलकालकान्॥" भा.। च द वा व्या चि एलादि। सु सू ३८अ। वा सू १५अ एलादि।

स्थौल्यम् । क्ली। स्थूलतायां। व्याक।

स्नपनम् । क्ली। स्नाने। शब्दकल्प।

स्नव पु। क्षरणं। अम।

स्नसा । स्त्री। वसतायां। स्नायु। इ च।

स्नानम् । क्ली अवगाहने। गुणा —"स्नानं पवित्रमायुष्यं श्रमस्वेदमलापहम्। शरीरबलसन्धानं कौय्यमोजस्करं परम्॥' राज १प। "रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम्। उष्णेन शिरसः स्नानम् अहितञ्चक्षुषः सदा॥ शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्दिशेत्। श्लेष्ममारुतकोपे तु ज्ञात्वा व्याधिबलाबलम्। काममुष्णं शिरः स्नानं भैषज्यार्थे समाचरेत्। अतिशीताम्बुशीतं च श्लेष्ममारुतकोपनम्। अत्युष्णमुष्णकाले च पित्तशोणितवर्द्धनम्। स्नानातिसारज्वरितकर्णशूलानिलार्तिषु। आध्मानारोचकाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम्॥'' इत्यादि। सु चि २४अ।

स्नानतृणम् । क्ली। कुशतृणे। श र।

स्नापक । त्रि स्नानकारके। च सू १५अ।

स्नायु । स्त्री, क्ली। वायुवाहिनायाम्। नाड़ इति भाषे। सा गर्भस्थस्य स्नायुमांसमेदभ्यः सम्भवति। मुग्धबोध। स्नायुश्चतुर्विधा यथा—प्रतानवत्यः वृत्ताः पृथ्व्यः शुषिराश्चेति। सु शा.५अ। तत्कार्य्यं यथा—"भिदस्स च्छमादाय शिरा स्नायुसमायाम्। शिराभ्यो हि मदु पाक स्नायूनां तत तर॥" इति। "यावन्त्यो बन्धनानि शुद्ध्वा हाशिर्मिन्याम्। स्नायोनामपि यत्नात् शिराभ्यः शु ष्टा भूता॥' तत्कार्य्यं—"एतानि मम भाइमें

पृथक्। जलद्रोणेन चैकैकं साधयेत् प्रकृत्थितम्। काथ्यद्रव्यस्य बाहुल्यादुदकं स्वल्पमेव तु। सुपक् पाकं न सुचेत हीनवीर्य्यन्तु केवलम् ॥ कल्कक्वाथादिनिर्द्देशे गणात्तस्मात् समाहरेत्। समस्तवर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा। प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः कालसात्म्यविभागवित् ॥ यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणे स्यात् स्नेहसंविधौ। तत्रैव कल्कनिर्य्यूहौ विद्येते स्नेहवेदिना ॥ गणोक्तमपि यद्द्रव्यं भवेद्व्याधावयौगिकम्। तद्धरेद्यौगिकन्तु प्रक्षिपेद्यदकीर्त्तितम् ॥" शार्ङ्गधरस्तु — "कल्काच्चतुर्गुणीकृत्य घृतं वा तैलमेव वा। चतुर्गुणद्रवे साध्यं तस्य मात्रा पलोन्मिता ॥ द्वादशाहन्तु मूलानां वल्लीनां कममेव च। एकाहं व्रीहिमासानां पाकं कुर्य्याद्विचक्षणः ॥ चतुर्गुणं मृदुद्रव्ये कठिनेऽष्टगुणं जलम्। तथा च मध्यमे द्रव्ये दद्यादष्टगुणं पयः ॥ अत्यन्तकठिने द्रव्ये नीरं षोडशिकं मतम्। कर्षादितः पलं यावत् क्षिपेत् षोडशिकं जलम् ॥ तदूर्द्ध्वं कुडवं यावत् भवेदष्टगुणं पयः। प्रस्थादितः क्षिपेन्नीरं क्षीरं यावच्चतुर्गुणम् ॥ अम्बुक्वाथरसैर्यत्र पृथक् स्नेहस्य साधनम्। कल्कस्यांश तत्र दद्यात् चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥ द्रवाणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादीनि भवन्ति हि। तत्र स्नेहसमान्याहुर्यथापूर्व्वं चतुर्गुणम् ॥ द्रवेण केवलेनैव स्नेहपाको भवेद्यदि। तत्राम्बुपिष्टाः कल्काः स्युर्द्रवस्यात्र चतुर्गुणः ॥ क्वाथेन केवलेनैव पाको यत्रेरितः क्वचित्। क्वाथ्यद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते ॥" स्नेहपाकसिद्धिलक्षणमाह — "स्नेहकल्को यदाङ्गुल्या वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत्। वह्नौ क्षिप्ते च नो शब्दस्तदा सिद्धिं विनिर्द्दिशेत् ॥ शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा। गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥ स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा। ईषत् सरसकल्कन्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत्। मध्यपाकस्य सिद्धिश्च कल्के नीरसकोमले ॥ ईषत्कठिनकल्कस्य स्नेहपाको भवेत् खरः। तदूर्द्ध्वं दग्धपाकः स्याद्दाहकृन्निष्प्रयोजनः। सर्व्वेषामिह द्रव्याणां मध्यपाकः प्रशस्यते। वरं पाको मृदुः कार्य्यः तथापि न खरो मतः ॥ घृततैलगुडादींश्च नैकाहादवतारयेत्। व्युषिताश्च प्रकुर्व्वन्ति विशेषेण गुणान् यतः ॥ केवलं ग्रीष्मकाले च स्नेहस्य दोषतः ॥" प.प्र.२ख.। चरकस्य घृतादिस्नेहविषये ... विशेषोऽस्ति। द्रोणविधाने।

"तयोः पिष्टो भोजनेषु पेयः पाने च कथ्यते।" च.द.१८अ.।

स्नेहकारः। पुं। शालवृक्षे। वै.निघ.। [सु।

स्नेहगर्भः। पुं। तिलक्षुपे। তিল গাছ। प.

स्नेहचतुष्टयम्। क्ली। सर्पिस्तैलवसामज्जसु। प.प्र.२ख.। सि.यो.वा.व्या.चि.।

स्नेहनः। पु। स्नेहनधूमपानविशेषे। कफे। तस्य स्थानं शिरः। स्नेहदानेनेन्द्रियतर्पणञ्च। भा। व्रणशोषिणां स्नेहपाने। सु.चि.१अ.। क्ली। अभ्यङ्गे। रा.नि.व.१५। दुग्धसारे। ननि। वै.निघ। त्रि। स्निग्धकरे। स्त्री (नी)। स्नेहाञ्जन्याम्। च.सू.२अ.। तन्नामकनेत्राञ्जनवर्त्तौ। "धान्याम्लपथ्याबीजानि एकद्वित्रिगुणानि च। पिष्टा वर्त्तिं जले कुर्य्यादञ्जन द्विहरेणुकम् ॥" भा.।

स्नेहपाककल्पः। पुं। स्नेहपाकविधौ। "स्नेहकुडवे भेषजपलं पिष्टं कल्कं चतुर्गुणं द्रवमावाप्य विपचेत्।" इत्यादि। सु.चि.३१अ.।

स्नेहपिण्डीतकः। पुं। पीतमदनवृक्षे। वै.निघ.।

स्नेहपूरफलः। पुं। तिलक्षुपे। वै.निघ.।

स्नेहभूः। पुं। कफे। हे.च.।

स्नेहमुख्यम्। क्ली। तैले। वै.निघ.।

स्नेहरङ्गः। पुं। तिले। श.र.।

स्नेहवती। स्त्री। मेदायाम्। रा.नि.व.५.।

स्नेहवर्त्तिः। स्त्री। वातशूलरोगे। ग.द.।

स्नेहवस्तिः। पुं। तैलादिना वस्तिदाने। Enema. "स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नातिरूक्षस्य देहिनः। स्नेहवीर्य्यं तथा दत्तं देहमनुविसर्पति ॥" च.द.। See अनुवासनवस्ति.।

स्नेहविद्धः (द्रुमः)। पुं। तैलदेवदारुणि। টেলদেবদারু। वै.निघ.। जटा.।

स्नेहवीजः। पुं। पियालवृक्षे, चारवृक्षे। पियाल গাছ। रा.नि.व.११। [सु.।

स्नेहव्यापत्। स्त्री। स्नेहातियोगजन्यविकारे।

स्नेहसारः। पुं। मज्जधातौ। मज्जा। वै.निघ.।

स्नेहाश्मा (न्) (श्मः)। पुं। चन्द्रे। रोगे। हारा.।

सारठघे। सुह्वीविशेषे। मनसा गाछ (घोडा सिज् (तेकाटा सिजू। हि थोहर, तिधार, आकुलिया। तैं चेमुडचेट। वम् निवडुग। रमा। स कुछ.चि.मरिचाद्यतैले। गुणा —उष्णा पित्तदाहघ्नी कुष्ठवातप्रमेहघ्नी च। तत्चीरं वात विषाध्मानगुल्मोदरघ्नञ्च। रा नि व ८। ‘बहुदोषे प्रयोक्तव्यमभिनुर्न्त्यं सुधापय।’ राज। विरेचने च प्रशस्तं। च सू १अ। सु.चि १४अ।

सुह्याद्यतैलम्। क्ली। खालित्य तैलम्। टाकेर तेल। पाठ —“सुहीपय पयोऽर्कस्य माङ्गवी लाङ्गलीविषम्। मूत्रमाज सगोमूत्र रक्तिका सैन्द्रवारुणी। सिद्धार्थं तीक्ष्णतैलञ्च गर्भं दत्त्वा विपाचिता। वह्निना मृदुना पक्वं तैलं खालित्यनाशनम्॥” लाङ्गलीविष लाङ्गलीमूल, रक्तिका गुञ्जाफल तीक्ष्णतैल नयाफुटकीतैल। केचित्तु सिद्धार्थतीक्ष्णतैलमिति श्वेतसर्षपतैलं वदन्ति। रसर. । [वीज। स कनकतैल।

सुहीवीजम्। क्ली। सहीवृक्षवीजे। मनसा

सुह्मम्। क्ली। उत्पले। त्रिका।

सु(ही)चीरम्। क्ली। सुहीवृक्षनिर्यासे। गिजुर आटा। सु सू २६अ। स बाहुशाल्यगुडे।

स्नेह.। पु। दुग्धसारे। वै निघ। मस्तिष्के। रा.नि व १८। सघते। भा पू १भ भा व। पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठद्रव्ये, घृतादौ। सु सू ४१अ। स चतुर्विधः घृततैलवसामज्जानः इति। च सू १अ। स्नेह. स्थावरजङ्गमभेदेन द्वियोनिः। तत्रौषधिस्थावरयोनि, घृतञ्च जङ्गमयोनि। तत्पानसमयो रवेरुदयात् किञ्चिदनन्तरम्। तत्पानञ्च शीते दिवा, ग्रीष्मे रात्री, वातपित्ताधिके रात्री वातश्लेष्माधिके च दिवा हितम्। घृते कोष्णजल, तैलेयूष, वसामज्जो मण्डमनुपेयम्। भा। स्नेहप्रयोगविधि —“स्वयमोष्ण्यमजीर्ण्यायामासक्तचित्तका। उद्गालावलम्बा रुक्षा चौषासरे तथ। वातार्तस्यर्द्धतिमिरदारुणप्रतिबोधिन। येषां न स्तिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निमुद्भ्रमा। उरुस्तम्भातिसारामगलरोगगरोदरे। मूर्च्छाच्छर्दिविघ्नमदत्वामयैश्च पीडिता॥” तस्य सप्तदिनपर्यन्तं काल। स त्रिविध उत्तममध्यमाधमभेदेन। तत्र दिनत्रयपर्यन्तमधम, दिनचतुष्टयपर्यन्त मध्यम, सप्तदिनपर्यन्तमुत्तमम। गुणा —

स्नेहोऽनिलं हन्ति मृदूकरोति देहं मलानां विनिहन्ति सङ्गम्। स्निग्धस्य सूक्ष्मेष्वयनस्थितेन ॥” च सि द्वि १अ। स्नेहमात्रा —“उत्तमस्य पल मात्रा त्रिभिश्चाचैव मध्यमे। जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च॥” च द। स्नेहपाकविधि —“क्वाथाच्चतुर्गुणं वारि पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम्। स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं कल्कस्तु स्नेहपादिक। चतुर्गुणन्त्वष्टगुण द्रवद्वैगुण्यतो भवेत्। तत्र द्रवान्तरानुक्तौ क्षीरमेव चतुर्गुणम्। द्रवान्तरेण योगे हि क्षीरं स्नेहसमं भवेत्॥” अन्यत्—“जलमष्टगुणं क्वाथ्यात् क्वाथ्य जलपादिक। क्वाथ्यात् पादिक स्नेह स्नेहात् कल्कस्तु पादिक। पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसंविधौ। तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम्॥” अन्यच्च —“एकद्वित्रिद्रवद्रव्यैः कुर्यात् स्नेहाच्चतुर्गुणम्। क्षीरं स्नेहसमं देयं चतुर्भिश्च चतुर्गुणम्। कल्कश्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम्। क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि क्वाथ्यं क्वाथसमो भवेत्। नन्दद्रवाणां प्रमाणं यत्र नेरितं। पादं स्यादौषधं स्नेहात् स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम्। पुष्पादिकुसुमात् कल्कः केवल स्नेहसिद्धये॥ यथोक्तः स्नेहपादांशः स्नेहकार्यो मनीषिभिः। स्नेहे सिध्यति शुद्धाम्बुनि क्वाथस्वरसे क्रमात्। कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम्। स्वरसक्षीरमाङ्गल्यैः पाको यत्रेरितः क्वचित्। जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्याधानार्थमावपेत्। (माङ्गल्य दधि)। न मुञ्चति रसं द्रव्यं क्षीरादिभिरुपक्वतम्। तस्मात् पाको न क्वाथनं तथा तोयं चतुर्गुणम्। स्नेहपाकविधौ यत्र क्षीरमेकन्तु कथ्यते। तोयादीनामनिर्देशे क्षीरमेव चतुर्गुणम्। अकल्कोऽपि भवेत् स्नेहो यः साध्यः केवले द्रवे। स्नेहपाकविधौ यत्र प्रमाणं नेरितं क्वचित्। स कल्क कुडव तत्र पचेत् कल्कस्त्वनन्तु। मानानुक्तौ घृते तैले प्रस्थमाहुर्भिषक्तमाः। द्विगुणं त्रिगुणं वापि चतुर्माणञ्च पादिकम्। यावद्यदि पचन्मूढो हीनवीर्यं भवेत्तदा। तस्मात् द्रव्यं सद्दोषो द्राक् दशगुणं मतम्। चतुर्भिः द्रवकार्ये तु गुणञ्च सलिलं मतम्।” प्रकारान्तर —“पादे ऽम्बुनि विदितम्भु मूल भागेऽम्बुजे समाः विधेया। द्रवेऽम्बुके अम्बुदेय काम,पञ्चक दिन मन्द पुर्णेम् प्रमावस्वादिर्मी ...

स्फुटा । स्त्री । फणायाम् । श.टी.रा. ।

स्फुटिः (टी) । स्त्री । स्फुटितकर्कटिकायाम् । फुटी । पादस्फोटरोगे । हारा. । अ.र. ।

स्फुटिका । स्त्री । स्फटिकारिकायाम् । फट्किरि । वै.निघ. ।

स्फुटितम् । क्ली । काण्डभग्नास्थिभङ्गरोगे । "शूकपूर्णमिवाभात विपुलं "विस्फुटीकृत''मिति लक्षणम् । सु. ।

स्फुला(ल्ला)रः । पुं । अग्नौ । अ.च. । फुल्कारि । फूँ देओया । ..

स्फुरः । पुं । स्फुरणे । फलके । श.टी. ।

स्फुरणः । पु । वायौ । क्ली । ईषत् स्पन्दने । कम्पे । अ. ।

स्फूर्ज्जकः । पु । तिन्दुकवृक्षे । कुचिला गाछ । प.मु. । लकुचाकारपत्रकाण्डे श्योणाकवृक्षे । सु.सू.३८ष. । [नटे शाक । रा.नि.व.५ ।

स्फूर्ज्जथुः । पुं । तण्डुलीयशाकभेदे । काटा-

स्फूर्ज्जनतरुः । पुं । नन्दीवृक्षे । वै.निघ. ।

स्फूर्त्तिः । स्त्री । स्फुरणे । कम्पने । व्याक. ।

स्फोटः । पुं । विस्फोटके । फोड़ा । रा.नि.व. २० । सुतायाम् । वै.निघ. ।

स्फोटकः । पुं । पक्षिविशेषे । विस्फोटके । फोड़ा । रा.नि.व.२० ।

स्फोटकरः । पुं । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

स्फोटनम् । क्ली । विदारणे । स्फोटनवदायुक्तस्य शब्दवेदनाशाम् । सु.सू.२१ष ।

स्फोटलता । स्त्री । कर्णस्फोटालतायाम् । कानछिड़ा । रा.नि.व.३ । [व.११ ।

स्फोटवीजकः । पुं । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.

स्फोटहेतुः (कः) । पुं । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

स्फोटा । स्त्री । फणायाम् । शब्दकल्प' ।

स्फोटिका । स्त्री । स्फोटके । फोड़ा । क्षुद्रपिडकाप्रभिदि । त्रिका. । [निघ ।

स्फोटिनी । स्त्री । कर्कटिकाभेदतायाम् । वै

स्फोता । स्त्री । श्वेतोत्पलशारिवायाम् । अनन्तमूल । भा.पू.१भ. । See अनन्ता । [त्रिका. ।

स्मरकूपकः (पिका) । पुं, स्त्री । भगे ।

स्मरगृह(च्छत्र)म् । क्ली । भगे । योनौ । जटा. । शब्दकल्प' ।

स्मरणम् । क्ली । स्मृतौ । हे.च. । [स्य: ।

स्मरणापत्यतर्पकः । पुं । कच्छपे । शब्दक

स्मरध्वजम् । क्ली । योनौ । श.र. ।

स्मरमन्दिरम् । क्ली । भगे । रा.नि.व.१८ ।

स्मरलेखनी । स्त्री । सारिकापक्षिणि । श.र. ।

स्मरवृद्धिः (संज्ञः) । पु । कामवृद्धिवृक्षे । रा.नि व ४ ।

स्मरस्तम्भः । पु । लिङ्गे । त्रिका. ।

स्मरस्मरा । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वनमालि । रत्ना. ।

स्मरस्मर्य्यः । पु । गर्द्दभे । त्रिका ।

स्मरागारम् । क्ली । भगे, योनौ । त्रिका. ।

स्मराङ्कुशः । पु । लिङ्गे । त्रिका. । [१० ।

स्मराधिवासः । पुं । अशोकवृक्षे । रा नि.व.

स्मराम्रः । पुं । राजाम्रे । थाम आम् । रा. नि.व.११ ।

स्मरासवः । पुं । तालसुरायाम् । तालेर मद । शब्दकल्प. । लालायाम् । त्रिका. । [निघ ।

स्मारणी । स्त्री । ब्राह्म्याम् । ब्रिमी शाक । वै.

स्मृतिः । स्त्री । अनुभूतार्थस्मरणे । च.सू.१ष । सा चाष्टविधकारणेभ्यः सम्भवति—"वक्ष्यन्ते कारणान्यष्टौ स्मृतिर्यैरुपजायते । निमित्तरूपग्रहणात् सादृश्यात् सविपर्य्ययात् । सत्त्वानुबन्धादभ्यासात् ज्ञानयोगात् पुन. श्रुतात् । दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणात् स्मृतिरुच्यते ।'' च.शा.१ष. ।

स्मृतिहिता । स्त्री । मण्डूकपर्णीलतायाम् । थेङ्कापड़ाकिता । वै.निघ. ।

स्मेरविष्किरः । पुं । मयूरे । शब्दकल्प. ।

स्यदः । पुं । वेगे । अम. ।

स्यन्दः । पुं । स्रवणे । व्याक. ।

स्पन्दनम् । क्ली । जल । चरणे । मे ।

स्यन्दन । पु । तन्नामकवृक्षे । तिनिश, स्यन्दन इति भाषाल्य । स्यन्दन गाछ । भा म पूतना चि । 'स्यन्दनोऽन्न एव च ।" च चि ३७ । वि ८८ । तिन्दुकवृक्ष । तेंदुँ गाछ । वै निघ ।

स्यन्दनतैलम् । क्ली । भगन्दरे तैलम् । पाठ —"चित्रकार्कौ त्रिवृत्पाठे मलपू हयमारकम् सुधां वचा लाङ्गलकीं समपर्णं सुवर्चिकां । ज्यो तिष्मतीं च सम्भृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् । एत द्धि स्यन्दन तैलं भग्न दद्याद्भगन्दरे ॥" सु चि ८७ ।

स्यन्दनद्रु (म) । पु । तिनिशद्रुमे स्यन्दन गाछ । रा नि व ६ ।

स्यन्दनाह्वय । पु । तिनिशवृक्षे तिन्दुकवृ क्षे । टेंदुँ गाछ । वै निघ । [प सु ।

स्यन्दनि । पु । तिनिशवृक्षे । स्यन्दन गाछ ।

स्यन्द(न्दि)नी । स्त्री । मुखलालायां । लाल । रा नि व १८ । तिनिशवृक्षे । स्यन्दन गाछ । र सा स । मूत्रवहनद्यां । कचित् । [वै निघ ।

स्यन्दिता । स्त्री तिन्दुकवृक्षे । टेंदुँ गाछ

स्यमीक । पु । वल्मीके । उइटिपि । वृक्षवि शेषे । शाइ गाछ । मे । स्त्री (का) । नीलिका याम् । मे ।

स्युमम् । क्ली । जले । उषा ।

स्योनाक । पु । श्योणाकवृक्षे । शोणा गाछ । वै निघ ।

स्रंस । पु । पूगवृक्षे । सुपारिगाछ । वै निघ ।

स्रंसनम् । क्ली । विरेचने । "स्निग्धोष्णादीदिते गुल्मे पैत्तिके स्रंसन हितम् ।" भैष गुल्मचि । ज र्धगदोषसाध करणे । सु उ ।

स्रंसिनीफल । पुं । शिरीषवृक्षे । श मा ।

स्रंसी (इन्) । पु । पीलुवृक्ष । आखरोट । भा । पूगवृक्षे । सुपारि गाछ । वै निघ ।

स्रक (ज्) । स्त्री । मालायां । फूलेर माला । अम ।

स्रतु । स्त्री । वालकमूषि । शब्दकल्प ।

स्रव । पु । मूत्र । रा नि व १८ ।

स्रवणम् । क्ली मूत्र । रा नि व १८ । घर्मे । चरणे श र व्याक । [लौके । वै निघ ।

स्रवत्तोया । स्त्री । रुदन्तीवृक्षे रुदन्तीति

स्रवद्गर्भा । स्त्री । पतितगर्भायां गवि । अम ।

स्रवन्ती । स्त्री । औषधिविशेषे आवण्याम् । मृञ्जीनो । श [इ चि महाद्रावके ।

स्रवन्तीपतिफेन । पु ।-समुद्रफेणे । सं मी

स्रवा । स्त्री । जीवन्त्या । वै निघ । मूर्व्वायां । चन्टी रा ।

स्रष्टा (ष्टृ) । पु वैद्ये वै निघ ।

स्रस्ताङ्गता । स्त्री । शिथिलाङ्गतायां । निस ह्यायवयवतायां । मा ज्व नि ।

स्राव । पु । चरणे निस्यन्दे । रसे । निर्या से । आटा । वै निघ ।

स्रावकम् । क्ली । मरिचे । श च ।

स्रावणिका (णी) । स्त्री । ऋद्धौ । अष्टव र्ग । मृञ्जीर्या । मृञ्जीनी । भा म कुष्ठ चि ।

स्रावी (इन्) । पु । कर्णपालीगतरोगे । सु सू १६ अ [कम् ।

स्राव्य । त्रि । स्रावयाहें विद्रध्यादौ । वैद्य

स्रुग्दारु । पु । विकङ्कतवृक्षे । बंइँची गाछ । र मा । [च ।

स्रुघ्नी । स्त्री । स्वर्जिकाक्षारे । साजिमाटी । रै

स्रुता । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । श च ।

स्रुवतरु (द्रुम) । पु । विकङ्कतवृक्षे । बंइँ ची गाछ । वै निघ । रा नि व ६ ।

स्रुव(वा)द्रुम । पु । विकङ्कतद्रुमे । बंइँची गाछ । रा नि व ६ । वा सू १५श आरग्वधादि । "निम्बाम्रतामधुरसास्रुवद्रुमपाठ ।"

स्रुवा । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । मे । मूर्व्वायाम् । मूर्गा । प सु ।

स्रोत (स) । क्ली । जलवेगे । मे । छिद्रे । रा नि व १८ देहस्थजलवाहिषु । "येनामैर्देहस्तमन्नाद य सचरन्ति तानि स्रोतांसुच्यते ।" भा । चर क —"मूलात् स्वादन्तर देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि य

न्। सीतलदिति विज्ञेय शिराधमनिविवर्जितम् ॥" सु.शा.९श.। तानि नव स्रवणनयनवदनघ्राणगुद मेढ्राणि नराणां वहिर्मुखान्येतान्येव स्त्रीणामपराणि च त्रीणि द्वे स्तनयोरधनाद्रक्तवहञ्च। सु.शा.५ च। इन्द्रिये। मे। [मा.नि.।

स्रोतःपाकः । पुं। सुखनासिकादिपाके।

स्रोतोजः । पु। जलवेतसे। क्ली। स्रोतोऽञ्जने, सौवीराञ्जने। वै.निघ.।

स्रोतोऽञ्जनम् । क्ली। सौवीराञ्जने। श्वेत सुर्मा। भा। सु.सू.३८श प्रियङ्ग्वादि.ड। स्व नामख्याताञ्जनविशेषे। अणाञ्जन, काल सुर्मा। र.सा.। सु.चि.१०श। तत् श्वेतकृष्णलोहितभेदेन त्रिधा। लक्षणं—"वल्मीकशिखराकारं भिन्नेऽञ्जनसन्निभं। घृष्टे च गैरिकावर्णं श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनञ्च तत्॥" गुणा.—शीतलं कटु कषाय क्रमिघ्न र सायनं रसे वीर्य्य लस्वङ्घ्रिकरञ्च। रा.नि.व.१३। "किन्तु दर्वीस्रञ्जनयो· श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जन स्मृतम्।" भा.। [निघ।

स्रोतोनदीभवम् । क्ली। स्रोतोऽञ्जने। वै.

स्वः । पुं। आत्मनि। क्ली। स्वर्गे। विका।

स्वकुलक्षयः । पुं। मत्स्ये। वै.च।

स्वगुप्ता । स्त्री। शूकशिम्ब्याम्। आलकुशी। अ र। वै.निघ.कास चि.चूर्णपाणादिवने। भा म. १म.मू.कृ.चि.। श्वेतलज्जालुकायाम्। रा.नि.व ५

स्वगृहः । पुं। कलिकारपक्षिणि। नटा.।

स्वग्रहः । पुं। बालरोगभेदे। निदा.।

स्वच्छः । पुं, क्ली। स्फटिके। रा.नि.व.१२। बदरभेदे। कुल गाछ। रा नि व.११। क्ली। री प्यमाक्षिके। विमलानामोपधातौ। मौक्तिके। रा नि.व १३। अभ्रधातौ। वै.निघ.। त्रि। रोगह क्ले। अ र.। [त्रि। वै निघ।

स्वच्छधातुः । पुं। कर्पूरकमर्यो। रौप्यमाक्षि

स्वच्छन्दभैरवः । पुं। रसौषधं सन्निपातादि-ज्वरादौ हितः। पाठः—"तालमेव विषं दैव सहखा भावितं रसे.। गुञ्जाई सन्निपातादिज्वरहरं परम्॥" ...। द्वितीय —"र. ... ...

चिक शायं गुडश्चैकत्र कारयेत्। रुद्रजटा निर्गुन्डी च नागदामलकी तथा। विषकण्टालिका चैषां स्वरस भावमात्रकम्। दत्त्वा सशोध्य समर्थ कार्य्या मुद्गसमा वटी॥" आर्द्रकरसेन पेया। र. स, गन्धक, स्वर्णमाक्षिक प्रत्येके १२ रति। बद्रजटा, निसिन्दा, हरीतकी आमला एवं विषकाँटालिया प्रत्येके ३२ रति रसे संशोधन करिया मर्दनपूर्वक मुद्गप्रमाण वटी करिवे। र.सा.स.। अन्य ज्वरे—'समभा गांव सम्यक् पारदामृतगन्धकान्। जातीफलस भागाई दत्त्वा कुर्य्यात् कज्जलिम्। सर्व्वाई पिप्पलीचूर्णं खञ्जयित्वा निधापयेत्। गुञ्जाद्वय वयचा पि नागवल्लीदले सह॥" पारा विष, गन्धक प्रत्येके २ तो. जायफल १ तो. पिपुल चूर्ण ३।० तो.। भैष.। अन्य. वातव्याधौ— "शुद्धसूतं मृत लौह ताप्यगन्धकतालकम्। पथ्या· ग्निमन्थनिर्गुण्डी चूषण टङ्कण विषम्। तुल्यांशं मर्दयेत् खल्ले दिन निर्गुण्डिकाद्रवे। मुण्डीद्रावे. दिनैकन्तु विगुञ्जा वटकीकृताम्॥" शुद्धपारा, गन्धक, लौह, स्वर्णमाक्षिक, हरीतकी, आ· गनछ, निसिन्दामूल, सुँट, पिपुल, मरिच, सोहागार खै, विष प्रत्येके समभाग निसिन्दा ओ आदार रसे एक दिन माड़िया २ रति परिमाण वटी करिवे। रस.र.।

स्वच्छपत्रम् । क्ली। अभ्रकधातौ। अम। वै. च.। [नि.व.१३।

स्वच्छवालुकम् । क्ली। विमलाधातौ। रा.

स्वच्छमणिः । पुं। स्फटिके। रा.नि.व.१३।

स्वच्छा । स्त्री। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा.नि.व ८।

स्वजम् । क्ली। रुधिरे। मे.। पुं। पुत्रे। वर्म्मे। मे। स्त्री (जा)। कन्यायां। त्रि। आत्मजाते।

स्वजः । पुं। अभ्रमरुचे। शब्दच.।

स्वादनम् । क्ली। ... । ... । ... । रा.नि.व.११।

स्वादिः । स्त्री। ... । रा.नि.व १०।

स्वधाप्रियः । पुं। ... । अ.र.।

स्वधामता । स्त्री। ... । वि.... नि.।

स्वनिताह्वयः । पुं । तण्डुलीयशाकक्षुपे । रा नि व.५ । [श र. ।

स्वनोत्साहः । पु । खड्गिनि । गा७ व ।

स्वपनम् । क्ली । निद्रायाम् । श र ।

स्वपिण्डा । स्त्री । पिण्डखर्जूरे । रा नि व ११

स्वप्नः । पु । निद्रायाम् । अम । निद्रितस्य ज्ञाने । स्वपन । दर्शने । मे. । [श च ।

स्वप्नकृत् । क्ली । सुनिषण्णशाके । उडुनिशाक ।

स्वप्नक् । त्रि । निद्रालौ । अम. ।

स्वप्नदर्शनम् । क्ली । निद्रावस्थायां दर्शने । स्वपन (देखा । तल्लक्षणं यथा—"पूर्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः । रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् । करणानान्तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्त्तिते । अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते ॥" सु.शा ४ अ ।

स्वप्नदोषः । पु । स्वप्ने रेतःस्खलने । शब्दकल्प ।

स्वप्ननाश. । पु । निद्राविरहे । भा ज्व नि. ।

स्वप्ननित्यः । त्रि । नित्य निद्रागमनशील । स्वप्नदर्शनशीले । च.शा ८अ. । [रा.नि व ८ ।

स्वभद्रा । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । गाभार गाछ ।

स्वभावः । पु । प्रकृतौ । प्रकृतौ । वै.निघ. ।

स्वभावबलप्रवृत्ताः । त्रि । क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतिषु स्वाभाविकरोगेषु । ते अपि द्विधा कालजाता अकालजाता च । तत्र परिरक्षणकृता कालजाता, अपरिरक्षणकृता अकालजाताश्च । सु. सू.२४ ।

स्वयङ्गुप्ता । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । आलकुशी । रा नि.व.१ । सु.चि.१०८ । च द.वाज.चि कल्प्यद्रोणकाम् । [१८अ. ।

स्वयम्प्रभः । पु । भविष्यजैनतीर्थकृद्भेदे । सु.चि.

स्वयम्भुवः । पुं । ब्रह्मणि । धूम्राणो । वै निघ. ।

स्वा (वा) । भूम्यपामलक्याम् । हालाक । रा नि व ४ । शिलिन्ध्राम् । निव न,श्वेत लता । माषपर्णी । हाथाट । रा नि व.१ ।

स्वयम्भू. । पु । मान्दिलीयम् । नाव त्रि लिङ्गाम् । निर्दग्धा लता । रा नि व ३ ।

स्वरः । पुं । शब्दे । अम । सुवर्णे । वै.निघ । नासावायौ । मे. ।

स्वरघ्न. । पुं । स्वरनाशकगलरोगभेदे । तस्य लक्षणं यथा—"योऽतिप्रताम्यन् श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः । कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः ॥" सु नि. १६अ ।

स्वरभङ्गः (भेदः) । पुं । स्वरनाशकरोगविशेषे । निदानादि यथा—"अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातसन्दूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु । स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः । वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा भिन्नस्वरं वदति गर्दभवत् खरञ्च । पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्चा ब्रूयाद्गलेन स च दाहसमन्वितेन । कृच्छ्रात् कफेन सततं कफरुद्धकण्ठः स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात् । सर्वात्मके भवति सर्वविकारसम्पत् तच्चाप्यसाध्यमृषयः स्वरभेदमाहुः । धूम्रे क्षते वाक् च यक्ष्मणि चयजाते च वातेन चापि हतवाक् परिवर्जनीय । अन्यतमस्वरमसृदृक्तु विरिष सितोदमयादति स्तिपरमक्ष मार्ग ॥" मा.नि । "वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाक्षिकम् । कफे सक्षारकटुकं क्षौद्रं कैवलं हितं ॥" सं. ।

स्वरभङ्गी (इन्) । पुं । पक्षिविशेषे । श च. ।

स्वरसः । पुं । आर्द्रद्रव्यपीडनजरसे । "आहतात् तत्क्षणाकृष्टाद् द्रव्यात् क्षुण्णात् समुद्धृतः । वस्त्रनिष्पीडितो यः स्यात् रसः स्वरस उच्यते ॥" शा. म.१अ । स्वरस दधि —"कुडव चूर्णित द्रव्यं क्षिप्तं मृण्मये जले । नक्तमुषितं तस्माद्रसः स्वरस उच्यते । स्वरसस्य गुरुत्वाच्च पलमर्धं प्रदापयेत् । यत्कषायं समर्थेन पलमात्रं प्रदापयेत् । अग्नौ तु क्वथितं लवण सदा । तत्र लेह्य च चूर्णं च मधु सर्पिः पिबेत् ॥" इत्यादि ।

स्वरसा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । वै निघ. ।

स्वरसादः । पुं । स्वरभङ्गे । शा.नि व.५ ।

स्वरसादिः । त्रि । स्वरघ्ने । वै निघ. ।

स्वरहा(न्) } पु । स्वरभङ्गे । रा.नि.व २० ।
स्वरघ्न }

स्वरामक । पु । अचोटवृक्षे । आतृवाट गाछ । वै निघ. ।

स्वरालु । पु । वचायाम् । श च ।

स्वरु । पु । इविकभेदे । शब्दकल्प ।

स्वर्गपुष्पम् । क्ली । लवङ्गे । वै निघ. ।

स्वर्गलोकेश । पु । शरीरे । जटा ।

स्वर्ज्ज (चार) पु । सर्ज्जिचारे । च द.प रिणामशूले । "हिङ्गुकुश्वचास्वर्ज्ज "

स्वर्ज्जि (का:) । पु स्वर्ज्जिचारे । साजिमा टी । रा नि व ६ । यवचारे । सोता । भा ।

स्वर्ज्जिकापाक्य. । पु। स्वर्ज्जिकारे । वै निघ.।

स्वर्ज्जि(का)चार । पु । (Coloxylon griffithii) Panjab salt wort or Sajji स्वनामकचारे । साचिक्षार, साजिमाटि । हि साजोखार, कङ्कणखार । गुणा —कटुरुष्ण तीक्ष्ण वातकफघ्न गुल्माध्मानकृमिघ्न व्रणादरघ्न च । रा नि व.६ । यवचारा अयेदग्नि श्वासान् वातकफामयान् गुल्माढ्हृदयहणीपाण्डुप्लीहानाह मलामयान् । तस्मादल्पान्तरगुण स्वर्ज्जिकाचार उच्यते ।" राज । [रा.नि.व ६ ।

स्वर्ज्जी (न्) । पु । स्वर्ज्जिचारे । साचिक्षार ।

स्वर्णम् । क्ली । स्वनामप्रसिद्धधातौ । सोणा । धुस्तूरे । भम । वै निघ.२भ चयाच.कालान्तकर से । नागकेसरपुष्प । नागेश्वर फुल गौरसुवर्ण शाके । सोणानटिया शाक । रा नि व ७।१० । "पुरा निजाश्रमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् । मरीचिराङ्गिरा अत्रि पुलस्त्य पुलह क्रतु । व सिष्ठयति सप्तैते कीर्त्तिता परमर्षय ॥ पत्नीर्विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसम्पन्नयौवना । कन्दर्पदर्पवि ध्वस्तचेतसो जातवेदस । पतितं यद्धरापृष्ठे रेतस्तद्धेमतामगात् ॥ कृत्रिमञ्चापि भवति तद्रसेन्द्रस्य वेधत ॥' इति स्वर्णोत्पत्ति । "दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम् । तारशुल्कोज्झितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत् ॥' इति परीक्षा । "स्वर्णं तारारनागावल्पत्राय्यग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् प्रतप्तानि तैले तक्रे गवा जले । काञ्जिके च कुलत्थानां कषाये सप्तधा पृथक् । एवं स्वर्णादिलौहानां विशुद्धि सम्प्रजायते ॥' पत्त्रीकृतपत्राणि अग्नौ तापयित्वा तप्तानि तैले तक्रे काञ्जिके गोमूत्रे कुलत्थकषाये निक्षिप्तनिर्वाप्य शोधयत् । एवमन्येषां धातूनामपि श धन कार्य्यम् ॥ इति शोधनम् मारण यथा—स्वर्णस्य एक भाग पारदस्य च भागदयम् कज्जलं मर्दयित्वा गोलकसम गन्धकचूर्ण तदध उपरि च निधाय शरावसम्पुटे निरुध्य त्रिंशद्वनकरीष चतुर्दश पुटान् दद्यात् । शिला गन्धार्कदुग्धाक्ता स्वर्णाद्या सप्त धातव । म्रियन्ते द्वादशपुटै सत्यं गुरुवचो यथा ॥" शिला मन शिला एषां चूर्णादभि पचाचि लेपयित्वा गजपुटे पचेत् । अथवा रसकज्जलिकया कैन्लेन वा रसेन स्वर्णपत्र लिप्त्वा हिङ्गुहिङ्गुलसिन्दूरमन शिलाभि स्वर्णसमाभिर्मेलयित्वा धुस्तूररसेन घन म र्दयित्वा गोलक कुर्य्यात् । ततो घ्निकामध्य स्थाप्य शरावेणाच्छाद्य वह्निलेप दत्त्वा पलाशभस्मना पूरयेत् । ततो दिनदय गाढाग्नि दद्यादिति । र सा स । गुणा —"सुवर्णं शीतलं वृष्य बल्य गुरु रसायनम् । स्वादु तिक्तञ्च तुवर पाके च स्वादु पिच्छलम् । पावनं वृंहण नेत्रं मेधास्मृतिमतिप्रदम् । हृद्यमायुष्कर कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् । विषद्वयचयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित् । बल स वीर्यं हरते नराणां रोगव्रजान् शोषयतीह काये । असौख्यकारञ्च सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्य्यात् । असम्यक मारित स्वर्णं बल वीर्यञ्च नाशयेत् करोति रोगान् मृत्युञ्च तद्धन्याद्यत्नतस्तत । भा.पू धा व । [किट्टिपोनैले ।

स्वर्णकम् । क्ली । धुस्तूरफले । मैष शिरोरो.वि.

स्वर्णकण । पु । कणगुग्गुलौ । रा नि व.१२।

स्वर्णकण्डू. । स्त्री। सर्ज्जरसे । धुना, ब्रजम । वै निघ. ।

स्वर्णकमलम् । क्ली । रक्तपद्मे । वै निघ. ।

स्वर्णकेतकी । स्त्री । रक्तकेतकीवृक्षे । सोणा केया । पुष्पगुणा —वर्णकर केशसौरभ्यकर स्वर्णवर्णं मदनोन्मत्ततावाहुल्यकर सौख्यकारि च । केतकीस्तन , अतिशीतल कटु पित्तकफघ्न रसायन बल्य देहदार्ढ्यकरञ्च । रा नि व.१० ।

स्वर्णगैरिकम् । क्ली । रक्तगैरिके । রক্ত গৈরিক মাটী । वै निघ । [मगा ।

स्वर्णचूड । पुं । पक्षिविशेषे । চাষ পক্ষী ।

स्वर्णजम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । वै निघ । व ङ्ग । वै च ।

स्वर्णजातिका (ती) । स्त्री । (Jasminum revolutum) पीतजातीपुष्पवृक्षे । পীত চামেলী । वै निघ ।

स्वर्णजीवन्तिका (न्ती) । स्त्री । पीतपुष्पजीवन्त्याम् । स्वर्णजीवन्ती । हि सोनाजीवई । गुणाः —हृद्या मधुरा चक्षुष्या शिशिरा वातपित्तरक्तदाहघ्नी च । रा नि व ३ ।

स्वर्णजीवा । स्त्री स्वर्णजीवन्त्याम् । वै निघ ।

स्वर्णटी । स्त्री स्वागट्टायाम् । अम । हयिकाख्याम् । विछाटी रा नि व ५ ।

स्वर्णदुग्धा । स्त्री । स्वर्णक्षीरिकायाम् সোণাথিরুই, শেয়ালকাঁটা वै निघ ।

स्वर्णद्रु । पु महारग्वधवृक्षे বড় সোন্দাল । रा नि व ९ ।

स्वर्णधातु । पु । स्वर्णगैरिके । स्वर्ण वै निघ ।

स्वर्णनिभम् । क्ली । स्वर्णगैरिके । স্বর্ণ গৈরিক মাটী । वै निघ । [पा० रस चि

स्वर्णपत्रम् । क्ली । पत्रलसुवर्णपत्र সোণার

स्वर्णपत्रिका । स्त्री । सुवर्णमुख्यम् । সোণামুখী । भैष मूल चि हरीतकीखण्ड ।

स्वर्णपर्णी । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्या वै निघ ।

स्वर्णपर्पटी । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे रस यथा —पारदस्य पल स्वर्णस्य तोलकम् एकत्रामिश्रया न्मर्दयित्वा तेन सह गन्धकस्य पल मिश्रयित्वा स्त्री द्रवस्य मर्दयित्वा कज्जलि कार्य्या । अथ यथाविधि पर्पटी पाच्या । भैष । [र मा ।

स्वर्णपाटक । पुं । टङ्कणक्षारे । সোহাগা ।

स्वर्णपारे(ले)वतम् । क्ली । द्वीपान्तरखर्जूरे । महापारेवतफले । रा नि व ११ ।

स्वर्णपुष्प । पुं । चाम्पेयवृक्षे । চাবনা গাছ । आरग्वधवृक्षे । সোন্দাল গাছ । रा नि व ९ । कपित्थवृक्षे । कुष्माण्डलतायां । वै निघ । मध्यवम्पकवृक्षे । रा नि व ११ । स्त्री (ष्पा) । लाङ्गलिकौषधौ । विषलाङ्गुलिय । सातलायाम् । পীতবর্ণ ফুল । रा नि व ४ । सैरेयकायाम् । মেড় শিং । वै निघ । [णालु । वै निघ ।

स्वर्णपुष्पध्वजा । स्त्री । स्वर्णलीवृक्षे । সো

स्वर्णपुष्पिका । स्त्री । लाङ्गलिकौषधौ । विषलाङ्गुलिय । रा नि व ४ । स्वर्णयूथिकायाम् । वै निघ ।

स्वर्णपुष्पी । स्त्री स्वर्णकेतक्यां रा नि व १० । सातलायां । रा नि व ४ । आरग्वधवृक्ष । সোঁদাল বৃক্ষ ।

स्वर्णफलम् । क्ली धुस्तूरफले । धुस्तूरबीजे । भैष महालक्ष्मीविलासरसे । स्त्री (ला) । स्वर्णकदल्याम् रा नि व ११ । [भ रसा चि महारसे ।

स्वर्णबीजम् । क्ली । धुस्तूरबीज । वै निघ १भ

स्वर्णभूमि । स्त्री । मधुरवल्कले । দারচিনি । वै निघ । [रिके । वै निघ ।

स्वर्णभूषणम् । क्ली । आरग्वधवृक्षे । स्वर्णगै

स्वर्णभृङ्गार । पु । पीतभृङ्गराजे । रा नि व ४ ।

स्वर्णमण्डनम । स्वर्णगैरिके । वै निघ ।

स्वर्णमाता । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । বড় জাম গাছ वै निघ ।

स्वर्णमाक्षिकम् । क्ली, पु । स्वनामख्यातोपधातुविशेषे । স্বর্ণমাক্ষিক । अस्य स्वर्णसाहित्यात्तथाभिधानम्— किञ्चित् सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिकमुच्यते । "उपधातु सुवर्णस्य किञ्चित् स्वर्णगुणान्वितम् तथा च काञ्चनाभ वै दीयते स्वर्णमाक्षिकम् ॥ किन्तु तस्यानुकल्पत्वात् किञ्चिदूनगुणन्तत । न केवल स्वर्णगुणा वर्त्तन्त स्वर्णमाक्षिके । द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणा यत "गुणा —"सुवर्णमाक्षिक स्वादु तिक्त वृष्यं रसायनम् । चक्षुष्य वस्तिरुक्कण्डुपाण्डुमेहविषोदरान् । अर्श शोथ विषं कण्डू त्रिदोषमपि नाशयेत् ॥' अशुद्ध तत् मन्दाग्निल बलहानिं विष्टम्भं नेत्ररोग कुष्ठादिकञ्च करोति । भा पू १भ भा ष । "सिन्धूत्थस्य भागैक द्विभाग माक्षिकस्य च । मातुलुङ्गरसैर्वापि जम्बीरोत्थद्रवेण वा । कृत्वा तदा

यमे पात्रे लौहदर्व्या च चालयेत्। सिन्दूराभं भवेद्यावत्तावन्मृद्वग्निना पचेत्। सगुड माक्षिकं चैव सर्वरोगेषु योजयेत्॥" इति तच्छुद्धिः। परीक्षा यथा—"भवेत् सुवर्णसङ्काशो मनाक्श्यामच्छविर्बहिः। चूडार्ण इति ख्यातो माक्षिकोऽत्र प्रशस्यते॥" यो गर।

स्वर्णयूथिका (थी)। स्त्री। पीतयूथिकायाम्। श र। [बेडा पितल। वै निघ।

स्वर्णरीति. (ती)। पु, स्त्री। राजपित्तले।

स्वर्णलता। स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। लताफट्की। रा नि व २।

स्वर्ण(र्णा)ली। स्त्री। आरग्वधभेदे। শোনাদু গাছ। हि आमलटास। मं गुडमलवर। तैं येयलु पकनिआर। वम् सौएली। गुणा—कटुः शीता कषाया व्रणघ्नी च। रा नि व ४।

स्वर्णवर्ण.। पु। कणगुग्गुलौ। रा नि व.१२। वरापत्रहरिताले। स्वर्णगैरिके। वै निघ.। स्त्री। हरिद्रायाम्। दारुहरिद्रायां। रा.नि.व.६।

स्वर्णवल्कल:। पु। श्योणाकवृक्षे। श.च.।

स्वर्णवल्ली। स्त्री। स्वर्णलतायाम्। लताविशेष। तैं वेकुडुतीगे। गुणा—शिर पीडा हन्ति त्रिदोष हन्ति दुग्धदा च भवति। भा। रा नि व ३। स्वर्णुलीवृक्षे। শোনাল গাছ। वै निघ.। स्वर्णजीवन्त्या। रा.नि.व ३।

स्वर्णशेफालिका। स्त्री। पीतशेफालिकायाम्। चि क्र.क.स्त्रीरो.चि। आरग्वधवृक्षे। সোনাল গাছ। श.मा.।

स्वर्णसिन्दूरम्। क्ली। रससिन्दूरविशेषे। पचौ—शुद्धरस ८ तो शुद्धगन्धक ८ तो स्वर्ण २ तो वटाङ्कुररसेन प्रहर कुमारीरसेन च प्रहरं मर्दयित्वा काचकूप्यां निधाय वालुकायन्त्रेण पचेत्। शीते कूपीगलस्थपीतरजांसि गृह्णीयात्। भैष.। रस.चि.। [च मू २५.।

स्वर्णहालि:। पुं। चतुरङ्गुली। সোনাল।

स्वर्णक्षीरिणी (री)। स्त्री। (Agremone mexicana) स्वनामख्यातवृक्षे। সোণাখিরুই, শিয়ালকাঁটা। हि सैरवन्द। मं पिवलाघोत्रा। ता मक्कप्पिरङ्गुविरइ। च सू.४७। तन्दुल चौक इति हिन्दी। गुणा—"रेचनी तिक्ता मोदनुत्क्लेशकारिणी। कृमिकण्डूविषानाहकफपित्तास्रकुष्ठनुत॥" भा कुष्ठ चि.। [ल। रा नि.व ५।

स्वर्णाङ्ग.। पु। महारग्वधवृक्षे। বড় সোন্দাল

स्वर्णाभम्। क्ली। हरिताले। वै निघ.।

स्वर्णाभा। स्त्री। पीतपुष्पयूथिकायाम्। वै. निघ। [शब्दकल्प।

स्वर्णारि.। पुं। सीसके। वै निघ। गन्धके।

स्वर्णाह्वा। स्त्री। स्वर्णक्षीर्याम्। শিয়ালকাঁটা। वै निघ।

स्वर्णिका। स्त्री। धन्याके। धनिया। वै निघ.।

स्वर्भानव। पु। गोमेदरत्ने। रा.नि व १३।

स्वर्वैद्यौ। पु। अश्विनीकुमारयो। अम।

स्वल्प.। पु। नखीनामगन्धद्रव्ये। नखी। वै. निघ।

स्वल्पकन्द:। पु। कसेरौ। কেশুর। वै.निघ.।

स्वल्पकाष्ठ:। पु,क्ली। श्वेतालौ। শাঁক আলু। वै निघ.। [चि। वत्सकाक्न। रा नि.व.१०।

स्वल्पकेशर: (री(इन्))। पु। कोविदारवृक्षे। [ण। वै निघ.।

स्वल्पकेशी। स्त्री। भूतकेशे। कालदूर्वा। श.च।

स्वल्पघण्टा। स्त्री। आरण्यशणवृक्षे। वन शण। वै निघ। [ग्राल। वै निघ।

स्वल्पचटक:। पु। चटकचटके। मनुया पाखी।

स्वल्पजम्बूक:। पुं। क्षुद्रशृगाले। খাঁকশিয়াল। [মেউলবিশেষ। र.मा.।

स्वल्पतरु:। पु। केसुककन्दे। কেঁউ গাছ। वै निघ.।

स्वल्पपत्रक:। पु। गौरशाके, मधूकविशेषे।

स्वल्पफला। स्त्री। हपुषाभेदे। हपुषहस्वफ़दिशेष। हपुषासदृशगुण। रा.नि व.५।

स्वल्परूपा। स्त्री। आरण्यशणवृक्षे। वनशण। वै निघ।

स्वल्पवर्त्तुल:। पुं। कलायवृक्षे। वै.निघ.।

स्वल्पवल्कला । स्त्री तेजोवत्यां । तेजवल । वै निघ ।
[निघ
स्वल्पविटप । पुं । कैमुककन्दे । केउ । वै
स्वल्पशब्दा । स्त्री । ह्रस्वश्वणपुष्प । बन शन
वै निघ ।
[श। । वै निघ ।
स्वल्पशृगाल । पु । रोहितशशके बनबो
स्वल्पसङ्घातवीर्य्य । पु । स्वल्पचटके । शश-
महस्रा पाखी वै निघ ।
[ष ।
स्वल्पहा । स्त्री । हरिति । तेडडो । च मू ४
स्वसंज्ञा । स्त्री । अन्यशास्त्रासामान्यसंज्ञायाम् । यथा—मिथुन मति मधुसर्पिषोग्रहणम् सु उ ६५ अ ।

स्वसा (सृ) । स्त्री । तेजोवत्यां । वै निघ ।
स्वस्ति । स्त्री । पुण्ये । वै निघ ।
स्वस्तिक । पु, स्त्री । सुनिषण्णकशाके । शुशुनि शाक । भा पू १भ शा व । वा चि ८ अ । रसोने नशुन । त्रिका । पिष्टकविकारे । विश्व । पूर्णकुम्भादी । सु सू १० अ । तन्नामकयन्त्र तत्तु विंशतिविधम् अष्टादशाङ्गुलपरिमाणञ्च । तेषामाकाराश्च यथाक्रम सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुऋक्षद्वीपिमार्जारशृगालमृगैर्वारुककाककङ्ककुररचाषभासशशघात्युलूकचिल्लश्येनगृध्रक्रौञ्चभृङ्गराजाञ्जलिकर्णावभञ्जननन्दिमुखमुखतुल्या विनष्टशल्योद्धरणार्थम् । सु सू ७अ । सन्धिकूर्चादिषु व्रणबन्धनभेदे सु सू १८ अ । "स्वस्तिकाकृतिमासीव्य पश्चादावेष्ट्य बध्यते ।" इति लक्षणम् तण्डुलचूर्णादिकृतनिर्कोष्टाकार स्वस्तिक तस्याकृतिर्यस्य स स्वस्तिकाकृति । स्वस्तिकाकारं कृत्वा वेष्टनानन्तरं यद्बन्धन, स बन्ध स्वस्तिक । सु सू १८ अ ड । सु चि २अ । लङ्केश्वरी । त्रिका । मूलके । स्त्री (का) । शालीहस्ते । वै निघ ।

स्वस्तिकाह्वय. । पु । तण्डुलीयक्षुपे । वै निघ ।
स्वस्थ । त्रि । सुस्थे, समदोषधात्वग्नी । "समदोष समाग्निश्च समधातुमलक्रिय । प्रसन्नात्मेन्द्रियमना स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥" भा ।
स्वस्थवृत्तम् । क्ली । येन विधिना स्वस्थस्तिष्ठति तदाचरणे । यथा—"यस्मिन् यस्मिन् ऋतौ ये ये दोषा कुप्यन्ति देहिनाम् । तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते ते विजानता । बलिन शीतसंरोधाद्धेमन्ते प्रबलोऽनिल । सवैतान्नी हिम स्निग्धा स्वादुम्लान् लवणान् रसान् । गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरोत्थविकृती सुरा । नवमन्न वसा तैल शौचकार्य्ये सुखोदक । पुत्र्यार्ककिरणान् स्वेद पादत्राणञ्च सर्व्वदा । प्रावाराजिनकौषेयप्रवेणीकुथकास्तृतम् । उष्णस्वभावैर्लघुभि प्रावृत शयन भजेत् । अङ्गारतापसन्तप्तगर्भभूवेश्मनि प्रिया । पीवरोरुस्तनश्रोणीमालिङ्ग्य गुरुवासिता । अयमेव विधि कार्य्य शिशिरेऽपि विशेषत । तदा हि शीतमधिक रौक्ष्य चादानकालज । कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्कांशुतापित । हत्वाग्नि कुरुते रोगानतस्त प्रयोजयत् । तीक्ष्ण वमननस्यादि कवडग्रहमञ्जन व्यायामोद्वर्त्तन धूम शौचकार्य्ये सुखोदक । सानुलिप्य कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमै । पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् । प्रपिबेदासवारिष्टसीधुमार्द्वीकमाधवान् वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाञ्च यौवनम् । गुर्व्वम्लस्निग्धमधुर दिवास्वप्नञ्च वर्ज्जयेत् । मयूखैर्जगत सारं ग्रीष्मे पेपीयते रवि । स्वादुशीत द्रव स्निग्धमन्नपान तदा हितम् । शीतं सशर्करं मन्थ जाङ्गलान् मृगपक्षिण । घृत पय सशाल्यन्न भजन् ग्रीष्मे न सीदति । मध्याह्ने चन्दनार्द्राङ्ग स्वप्याद्धारागृहे निशि । निशाकरकराकीर्णे प्रवाते सौधमस्तके । निदाघकाले व्यजने पाणिस्पर्शैः सचन्दने । सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषित । लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामञ्च वर्ज्जयेत् । वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादय । भजेत् साधारण सर्व्वमुष्मणस्तेजनञ्च यत् । आस्थापन शुद्धतनु जीर्णं धान्य रसान् कृतान् । जाङ्गल पिशित यूषान् मध्वरिष्ट चिरन्तनम् । दिव्यं कौप शृत चाम्भो भोजनं त्वतिदुर्दिने । व्यक्ताम्ललवण स्नेह संशुष्क क्षौद्रवल्लघु । नदीजलोदमन्थाह स्वप्नायासातपांस्त्यजेत् । वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभि । तप्तानामाचितं पित्त प्राय शरदि कुप्यति । तज्जयाय घृत तिक्त विरेको रक्तमोक्षण । तिक्त स्वादुकषायञ्च क्षुधितोऽन्न भजेल्लघु । इत्थ शालयो मुद्गा शर्करा क्षौद्र पय । मरुधन्वानि पथ्यानि प्रदोषे चन्दनानि च । शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च । सुधाशुभ्राणी

(Reading is approximate; scan quality is poor.)

'द्विवदधितैलवसासपान् । तीव्राभ्यदिवास्वप्नपुरी वातान् परिवर्जेत् । शीते वर्षासु चाद्यास्त्रीन् वस न्तेऽन्त्यान् रसान् भजेत् । स्वादु निदाघे शरदि स्वादुतिक्तकषायकान् । शरदवसन्तयो रुक्ष शीत घर्म घनान्तयः । अन्नपान समासेन विपरीतमतोऽन्य दा । नित्य सर्व्वरसाभ्यास स्वस्वाधिक्यमृताऽवसौ ॥" च.द.सात्म्याधिकारे । [२३५. ।

स्वस्थारिष्ट: । पु । अश्वस्थ मृत्युचिह्ने । ज.द.

स्वाद: (नम्) । पु, क्ली । आस्वादे । रसग्रह णे । व्याक. ।

स्वादु: । पु । मधुररसे । मिष्टिबम । गुणा — "रसायनीतमो बल्यो रोगवारण उत्तम । स्निग्ध सर्पणी चापि वृष्णय सजीवन ॥" चवि. १०५.। गुडे । चिका । जीवकौषधौ । जीवक । जटा. । मधूकवृक्षे । हे.च । प्रियालवृक्षे । दाड़िमवृक्षे। मातुलुङ्गभेदे। कमला लेबु। कामडणे । बदरे । वै.निघ. । अगुरुसारे । अगुरु वृक्ष । गुणा — कटु कषायोष्ण सधूमामोदवातघ्न । रा.नि.व.१२ । स्त्री । द्राक्षायाम् । किसमिस् । चटीभ । क्ली । सैन्धवलवणे । दुग्धे । वै.निघ । त्रि । मधुरे । मे. ।

स्वादुकण्टक: । पु । विकङ्कतवृक्षे । बैंइचौ गाछ । भा. । क्षुद्रगोक्षुरके । छोट गोखुरी । भा.म.४भ.ज्वराद्यधिकारे । विकण्टकवृक्षे । रा.नि. व.११ ।

स्वादुकन्द: । पु । भूमिकुष्माण्डे । श्वेतपिण्डालौ । (क) केमुककन्दे । केँउ गाछ । वै निघ । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । रा.नि व.७ ।

स्वादुका । स्त्री । नागदन्त्याम् । हातिशुँड़े । रा.नि व ५ । [खिरा । वै.निघ. ।

स्वादुकोषातकी । स्त्री । मधुरकोषातक्याम् ।

स्वादुखण्ड: । पु । गुडे । खण्डे । श र. ।

स्वादुगन्धच्छदा । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । काल तुलसी । वै.निघ. ।

स्वादुगन्धा । स्त्री । रक्तशोभाञ्जने । लाल सजिना । र.मा. । भूमिकुष्माण्डे । भूँइकुमड़ा । जटा. । [वै निघ. ।

स्वादुगन्धि: । पु । रक्तशिग्रौ । लाल सजिना॥

स्वादुतिक्तम् । क्ली । पीलुफले । आकरोट । वै.निघ. । [गाछ । वै.निघ. ।

स्वादुतिक्तफल: । पु । ऐरावतीवृक्षे । लेबु

स्वादुपटोलिका (ली) । स्त्री । मधुरपटोललतायाम् । मिठा पलता । वै.निघ ।

स्वादुपत्र: । पु । स्वादुपटोलिकायाम् । वै निघ. । [रा.नि.व.५ ।

स्वादुपर्णी । स्त्री । दुग्धिकायाम् । थिरुई ।

स्वादुपाकफला / **स्वादुपाका** } स्त्री । काकमाचिकायाम् । केउयाठुँटी, गुडकाँउ ची । वै.निघ. । रा नि.व.४ । [चि । वै.निघ ।

स्वादुपार(ले)वत. । पु । द्वीपान्तरखर्जूरोवृ

स्वादुपिण्डा । स्त्री । पिण्डखर्जूरवृक्षे । वै नि.घ. । [रा.नि.व ८ ।

स्वादुपुष्प: (ष्पी) । पुं स्त्री । कृष्णकटभीवृक्षे ।

स्वादुपुष्पिका । स्त्री । दुग्धिकायाम् । दुधियाँ, थिरुई । वै.निघ. ।

स्वादुफलम् । क्ली । बदरीफले । श.र । पुं । धन्वनवृक्षे । धामना गाछ । रा.नि व ९ । स्त्री (ला) । कोशातक्याम् । घोषा । रा.नि.व ७ । कोलिवृक्षे । कुलगाछ । चिका. । खर्जूरीवृक्षे । कदल्याम् । कपिलद्राक्षायाम् । भा. ।

स्वादुबीज: । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

स्वादुमज्जा (न्) । पुं । पर्वतपीलौ । आक्रोट । जटा. । [पेस्तुर गाछ । भा. ।

स्वादुमस्तका । स्त्री । खर्जूरीवृक्षे । क्षुद्र

स्वादुमांसी । स्त्री । काकोल्याम् । काँदुली । रा.नि व ३ । [वै.निघ. ।

स्वादुमाषा । स्त्री । माषपर्ण्याम् । माषाणी ।

स्वादुमूलम् । क्ली । गर्जरमूले । गाजरमूल । रा.नि.व.७ ।

स्वादुरसा । स्त्री । काकोल्याम् । चम. । शूर्वायाम् । वै निघ । आम्रातककले । श.र. । शतावर्याम् । रा.नि व.४ । द्राक्षायाम् । मदिरायाम् । हे.च. ।

स्वादुल: । पु । ग्रीष्मसूर्यायाम् । वै निघ. ।

स्वादुलता । स्त्री । विदार्याम् । भूँईकुमड । रा नि.व ७ ।

स्वादुलुङ्गी । स्त्री । मधुकर्कटिकायाम् । शर बती लेबू, शाजारा लेबू । मद व ६ । स्वादु मातुलुङ्गे । वै.निघ ।

स्वादुवीर्य्यः । पुं । पियालवृक्षे । वै.निघ ।

स्वादुशुण्ठी । स्त्री । श्वेतकिणिह्याम् । वै निघ ।

स्वादुशुद्ध(स्वच्छ)म् । क्ली । पार्व्वतलवणे । सैन्धव । शब्दकल्प ।

स्वादुसिञ्चितिकाफलम् । क्ली । काबुल देशीयफले । सेवफल । वै निघ ।

स्वादुगुरुः । पु । मधुररसागुरुद्रव्यभेदे । गुणा —उष्ण आमवातहर तुवरश्च । राज. ।

स्वादन्नम् । क्ली । स्वादुरसान्ने । गुणा —'मौ मनस्य बल पुष्टिसुत्साह हर्षिमायुष । स्वादु सन्न मयत्नम् ॥'' भा. ।

स्वादम्लः । पु । दाडिमवृक्षे । शिक्षा । नागर ङ्गवृक्षे । नारेङ्गा लेबुर गाछ । राज ।-स्वादम्ल वृक्षे । वै निघ ।

स्वाद्वी । स्त्री । द्राक्षायाम्, कपिलद्राक्षायाम् । द्राक्षा, काल द्राक्षा । अम. । चिर्भटिकायाम् । फूटी । वै निघ । घुद्रखर्ज्जूरीवृक्षे । भा ।

स्वाध्यायः । पु । वेदाभ्यासे । वै.निघ. ।

स्वान्तम् । क्ली । मनसि । रा.नि व १८ ।

स्वापः । पु । स्पर्शाज्ञाने । असाड़ । सु नि ५ अ । निद्रायाम् । अम ।

स्वापतेयम् । क्ली । द्रव्ये । वै.निघ. ।

स्वापाध्ययम् । क्ली । शयनमध्यायां । च सू. १५अ. ।

स्वामी (इन्) । पु । पारदे । वै निघ ।

स्वाम्युपकारकः । पु । अश्वे । शब्दकल्प ।

स्वायम्भुवगुग्गुलुः । पु । वातरक्ताधिकारे पक्वगुग्गुलौ । पाठः—''धनसत्त्वा सोदचूर्णं तु वीरवसन्ते पृथक् । पलत्रयं ताम्रस्य शाकुन्याश पलत्रयम् । त्रिफलातु तैलानुष्य पलानि दश गुग्गुलो । सर्व्वाण्येतानि सम्भृत्य गुडिकां कारयेद्भिषक् । आस कर्षार्द्धकर्षं वा तत खादेत् प्रय बत । जालपादेन विख्याती नामा स्वायम्भुवी रस ॥' रस.र. ।

स्वायम्भुवी । स्त्री । ब्राह्मीशाके । वै निघ ।

स्वास्थ्यम् । क्ली । यथाप्रकृतित्वे । आरोग्ये । श र । मा चि १अ ।

स्वाच । पु । शल्लकीनिर्यासे । वै.निघ. ।

स्विन्नः । त्रि । कृतस्वेदे । घर्म्मयुक्ते । हला. । पक्वे । व्याख. ।

स्वेदः । पु । घर्म्मे । घाम । रा नि व १८ । 'स्वेदावरोध सन्ताप ।'' मा नि । धूपे । छा- पर । मे । स व्याधिविशेषेषु महामध्यमदुर्ब्बल त्वि स तापोष्मोपनाहद्रवस्वेदनैरिति चतुर्व्विधो पायेन साध्यते । पुनश्च रोगभेदेषु चयोदश । यथा —सङ्करस्वेद प्रस्तरस्वेदो नाडीस्वेद परिषेक स्वेदोऽवगाहनस्वेदो जेन्ताकस्वेद अश्मघनस्वेद कर्षूस्वेद कुटीस्वेदो भूस्वेद कुम्भीस्वेद कूपस्वेद होलाकास्वेदश्च । च सू १४अ. । ते सर्व्वे एव वा महागिरि । ''स्वेदो तापोष्मणो प्राय श्लेष्मघ्नौ स मुदीरितौ । उपनाहस्तु वातघ्न पित्तसङ्गे द्रवो हित । महाबले महाव्याधौ शीते स्वेदो महान् स्मृत । दुर्ब्बले दुर्ब्बल स्वेदो मध्यमे मध्यमो म त । बलासे रूक्षण स्वेदो रूक्षस्निग्ध कफानि ले । कफमेदोवृते वाते कोष्ण गेहं रवे करान् । नियुद्ध मार्गगमन गुरु प्रावरण भयम् । विना- व्यायाममभावाय सेवेतामयमुक्तये ॥'' भा. । द्रवो पकमविशेषे, यो रक्तावहादवकठिनेषु कार्य्य । सु चि १अ ।

स्वेदकः । पु । अयस्कान्तभेदे । कान्तलौह । अय रसायने श्रेष्ठ । रा नि व १ ।

स्वेदचूषकः । पुं । शीतमवाते । शब्दकल्प ।

स्वेदजः । त्रि । कृमिकीटपिपीलिकादौ । अम । कालस्रोते । वै निघ ।

स्वेदजशाकम् । क्ली । शाकभेदे । तत्र भूमी मयकाष्ठवाद्युद्भव छिलीन्ध्रादिकम् । छाता इति लोके । पोयाल्छाडु । गुणा —शीता दोषला पिच्छिला गुरव छर्दीतीसारज्वरश्लेष्मरोगदाश । ''......'' । कालिदो

प्रकारौ स्तु श्लेष्मणोभी विगर्हिता ।" भा पू १ भ शा व । "हविकाम् पलालिसुकरीषचितिरिण जा । सर्वा सस्वेदजा शीता कषाया स्वादु शीतला । गुरवक्षतीसारज्वरश्लामयापहा । श्वेता श्वविस्नलीकाप्रवशगोवजसम्भवा । नाति दोषकरा ज्ञेया श्लेष्मणोभी विगर्हिता ।" राज ।

स्वेदनम् । क्ली । स्वदे मी । स्वेदनयन्त्रेण रस संस्कारविशेषे । भा ।

स्वेदनयन्त्रम् । क्ली । पारदस्वेदनयन्त्रे । दोलायन्त्र । तल्लक्षणम् —"साम्बुस्थालीमुखे वद्धे वस्त्रे स्वेद्यं निधाय च । पिधाय पच्यते यत्र तद्यन्त्रं स्वेदनं स्मृतम् ॥" भा ।

स्वेदनाश । पु । वायौ । वै निघ ।

स्वेदनी । स्त्री । सुरानिर्माणार्थपात्रविशेषे । भाटी । वै निघ । लौहपात्रविशेषे । तावा । म । [रा नि व १८ ।

स्वेदमाता (तृ) । स्त्री । शरीरस्थरसधातौ ।

स्वेदवाहिस्रोतः । क्ली । घर्मवाहिनाड्यां । तस्य मूलं मेदः रोमकूपाश्च । च वि ५ ष ।

स्वेदस्राव । पु । पित्तजरोगे घाम हओया । निदा । [घर्मनिर्गमे । मा नि ।

स्वेदाप्रवर्त्तनम् । क्ली । घर्माधिक्ये । घ

स्वेदावरोध । पु । घर्मावरोधे । जठराग्निरवरोधे । मा नि ।

स्वैरिता । स्त्री । स्वच्छन्दतायाम् । अम ।

स्वोरस । पु । स्वरसे । शिलापिष्टकल्के च श च ।

ह

हंस । पु । प्लवजातीयजलचरपक्षिणि । हाँस । म वङ्गकि । गुणा —"हंस हंसकरो वलातिरु चिदो वृष्यो गुरु शीतल " अत्रि २२ष । अस्य मांसगुणा —वृष्यतम तिमिरघ्नश्च । रा नि व १७ । गुरु उष्ण मधुर स्निग्ध स्वरवलवर्णकर वृंहण शुक्रल वातघ्नश्च । सु सू ४६ष । हंसडिम्ब गुणा —"रेत क्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च । मधुराण्यविपाकीनि सद्योवलकराणि च ॥" च सू १७ष घोटकभेदे । शरीरवायुभेदे । मी । पारदे । वनस्पतिभेदे । रौप्य । वै निघ । मन्त्र करणे । विष्णौ । सूर्ये । चिका ।

हंसक । पु । राजहंसे । श च ।

हंसकूट । पु । ककुदे । कूट । शब्दकल्प ।

हंसदाहनम् । क्ली । अगुरुणि । अगुरु । श च ।

हंसपदम् । क्ली । कर्षे । २ तो । प भ १ख ।

हंसप(पा)दी । स्त्री । हंसपदाकारपत्रलतायाम्, गोधापद्याम् । गोश्रालिया लता । म हंसपादी । क नविलहि । गुणा — "हंसपादी कटूष्णा स्याद्विषभूतविनाशिनी । भाव्यपचारदोषघ्नी द्विव्या च रसायनी ॥" रा नि. व ५ । "हंसपादी गुरु शीता हन्ति रक्तविषव्रणान् । विसर्पदाहातीसारलूताभूताग्निरोहिणी ॥" भा पू १ भ गु व । सु सू ३८ष । रक्तलज्जालुकायाम् । वै निघ ।

हंसपाकयन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थयन्त्रविशेषे । यथा—"खर्परं सिकतापूर्णं कृत्वा तस्योपरि विनिक्षिपेत् । तत् समं खर्परं तत्र शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । हंसपाकं समाख्यातं यन्त्रम् ॥" र चि ३ ष । [योगरत्ने । रस चि ३ ष ।

हंसपाकाग्नि. । पु । हंसपाकयन्त्रेण पाक

हंसपाद(क)म् । क्ली । हिङ्गुले । हला । सिन्दूरे । वै निघ ।

हंसपादिका । स्त्री । हंसपाद्याम् । रा नि व ५ । र मा । मण्डूकपर्ण्याम् । पुनदुड़ि, पान कुनी । च सू ४ष । र.सा स । रक्तलज्जालुकायाम् । वै निघ । [रा नि व ५ ।

हंसमाषा । स्त्री । माषपर्ण्याम् । माषाणी ।

हंसयोषिता । स्त्री । राजहंस्यां । वै निघ ।

हंसलोमशम् । क्ली । कासीसे । हिराकस । रा नि व १३ ।

हंसलोहकम् । क्ली । पित्तले । वै श ।

हंसवती । स्त्री । हंसपद्याम् । जटा. ।

हसवीजम् । क्ली । हसडिम्बे । रा.नि.व.१९ । गुणा —"हसवीज परं वृष्य हृद्य वातकोपन । पाके लघुतर भोज्ञ सर्व्वामयविनाशनम् ॥" राज ३५ ।

हंसाङ्घ्रिः । स्त्री । हिङ्गुले । रक्तलज्जालुकायां । [वै.निघ ।

हंसाण्डम् । क्ली । हंसडिम्बे । हाँसेर डिम्ब गुणा —अतिवृष्यम् अतिहृद्य वातघ्न पाके लघुतर सर्व्वरोगहरञ्च । रा.नि व.१९ । राज ३५ ।

हंसाभिमुख्यम् । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि. व १३ । ह.च. ।

हंसाह्वया । स्त्री । हसपाद्यां । गोहालिया । सु चि.१८च । च.द.यक्ष्म चि.अमृताद्यतैले ।

हंसिका (सी) । स्त्री । हंसपद्याम् । श र । सुवर्णपर्ण्याम् । वै.निघ. । वराटकभेदे । रा.नि व १३ ।

हंसिरः । पु । मूषिकभेदे । तद्दष्टे "हंसिरेणा प्रविदेय लूताक्षीमाघवर्द्धय ।" सु.कल्प.६च ।

हंसोदकम् । क्ली । अगूदके । च.सू १६च. । See अगूदकम् ।

हञ्जिः । स्त्री । क्षुधायां । जटा. । [भा. ।

हञ्जिका । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी ।

हञ्जी । स्त्री । जिह्निकायाम् । वै.निघ. ।

हटत्वम् । क्ली । शैवाले । सु.सू.४५च. ।

हट(ठ)पर्णि (र्णी) । क्ली, स्त्री । शैवाले । श.र. । त्रिका. ।

हट्टविलासिनी । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्य विशेषे । अम. । हरिद्रायां । भा. ।

हठः । पु । शैवाले, जलकुम्भिकायाम् । पाना । सु.चि.११च. ।

हठालुः । स्त्री । कुम्भिकायां । पाना । श.च. ।

हठी । स्त्री । वारिपर्ण्याम् । पाना । धरणिः ।

हड्डम् । क्ली । अस्थनि । हाड़ । श च. ।

हड्डजम् । क्ली । मज्जायाम् । श.च ।

हण्डिका (ण्डी) । स्त्री । पात्रविशेषे । हाँड़ि । शब्दकल्प ।

हण्डिकासुत । पुं । क्षुद्रहण्डिकायां । छोटि हाँडि । त्रिका. ।

हतचूर्णकः । पु । मौसलतायाम् । कश्चित् ।

हताधिमन्थ. । पु । सर्व्वाक्षिगतरोगे । लक्ष र्ण —"उपेक्षणादपि यथाधिमन्थो वातात्मक. सा दयति प्रसह्य । रुजाभिरुग्राभिरसाध्य एष हता धिमन्थ .... ॥" मा.नि ।

हनु. । पु । व्याधौ । शार्ङ्गे । उणा. ।

हदनम् । क्ली । विष्ठात्यागे । हागा । व्याक. ।

हनील. । पुं । केतक्यां । र.मा. ।

हनुः (नू.) । स्त्री । हट्टविलासिन्यां । हरिद्रा। अ टी.भ । रोगे । अस्त्रे । मृत्यौ । जटा. । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व ११ ।

हनुग्रह. । पु । तन्नामवातव्याधौ । निदानादि —"जिह्वानिर्ल्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः । कुपितो हनुमूलस्थ स्रसयित्वानिलो हनु । करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् । हनुग्रह स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्व्वणभाषणम् ॥" मा.नि । अयस्य वातव्याधौ अत्र हनू स्तब्धौ निश्चलौ लालास्रा वय । स द.४५च ।

हनुमूलसन्धनास्थि । क्ली । हन्वस्थिमूल योर्वन्धनभूतयोरस्थ्नो । च.शा.७च. ।

हनुमोघः । पु । दन्तगतमुखरोगभेदे । नि दान यथा —"वातेन तैस्तैर्भावैस्तु हनुसन्धिर्विसह त । हनुमोघ इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षण ।" सु नि १६च ।

हप्र: । त्रि । तलपुरीषोत्सर्गे । अम. ।

हन्वस्थि । क्ली । हनुदेशास्थनि । चोयालेर हाड़ । च शा ७च. ।

हपुषा । स्त्री । वनिद्रव्यविशेषे । सा च सती चातलवहोर्द्धकलदर्षा । हवुषफल इति ख्याता । हि हाउवेर । See हवुषा ।

हमन्तः । पु। हस्तत्यागे । हाँदुनाम । वै.निघ.।

हयः । पुं । घोटके । अम ।

हयकातरा (रिका) । स्त्री । अश्वकातरिकायां । हि घोड़ाचापरा । रा.नि.व ४ ।

हयगन्धम् । क्ली । काचलवणे । रा.नि.व.६ ।

हयगन्धा (न्धिका) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् र मा । च द द्रव्याधिकारे । वनयमान्यां । रा नि व ६ ।

हयघ्न । पु । करवीरवृक्षे । वै निघ ।

हयघ्नी । स्त्री । तेजोवत्याम् । तेजवन । वै निघ. । [मायाणी । अम ।

हयपुच्छिका (च्छी) । स्त्री । माषपर्ण्याम्

हयप्रिय । पु । यवे । इ च । श्वेतकरवीरे । रा नि व १० । स्त्री (या) । अश्वगन्धाया । रा नि व ४। खर्जूर्याम् । रा नि व ११ । यवे । वै निघ ।

हयभङ्गा । स्त्री । पिण्डीखर्जूरिकायाम् । वै निघ ।

हयमार (क) । पुं । करवीरवृक्षे । रा नि व १० । अम । वै निघ २भ अ मा चि व्रणि सागरदी । अथ व्रणदारण । सु सू ३६ष ।

हयमारण । पु । अश्वत्थवृक्षे । श च ।

हयवरप्रिय । पु । कदम्बवृक्ष । वै निघ ।

हयवाहनशङ्कर. । पु । रक्तकाञ्चनवृक्षे । श च. ।

हयवैरि । पु । महिषे । वै निघ ।

हयशाला । स्त्री । अश्वशालायां ।

हया (यी) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा नि व ४ । घोटक्यां । जटा । [च ।

हयागार । पु । अश्वशालायाम् । नकुल १०

हयानन्द । पु । मुद्गे । मुग । रा नि व १६ ।

हयायुर्वेद । पु । अश्ववैद्यकशास्त्रे । तच्च शालिहोत्रनकुलजयदत्तभोजादिकृतम् ।

हयारि । पुं । करवीरे । र.मा ।

हयाशना । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । श च ।

हयाह्वया (ह्वा) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै. निघ ।

हयेष्ट. । पु । यवे । रा नि व १६ ।

हय्यङ्गवीनम् । क्ली । सद्योजातघृते । वै निघ ।

हर । पुं । गर्दभे । शब्दकल्प ।

हरज । पु । पारदे । भैष ध्व.भ । 'हरजस्तु जगलीहम् ।'

हरणम् । क्ली । शुक्रे । स्वर्णे । वराटके । उपलब्धे । शब्दकल्प । भुजे । मी ।

हरतेज । क्ली । पारदे । रा नि व १३ ।

हरप्रियः । पु । धुस्तूरकवृक्षे । वै निघ २भ च यचि नवज्वरराजमृगाङ्के । [वै निघ ।

हरवल्लभ । पु । शुक्लधुस्तूरे । श्वेत धुतूरा ।

हरबीजम् । क्ली । पारदे । त्रिका ।

हरहूरा । स्त्री । हारहूरायाम् । हुडहुड । द्राक्षायां । शब्दकल्प ।

हराक्षम् । क्ली । रुद्राक्षे । रा नि व ११ ।

हरिः । पु । विष्णौ भेके । अम । शुकपक्षिणि । टिया पाखी । सिंहे । रा नि व १८।१९ । मर्कटे । अश्वे । त्रिका । वह्नौ । मण्डू । मृग । वै. निघ । सर्पे । हरी मयूरे कोकिले । श च । त्रि । हरिद्वर्णे । इ च ।

हरिकान्त । पु । घोटके । त्रिका । स्त्री (न्ता) । विष्णुक्रान्तायाम् । काल अपराजिता । रा नि व ५ ।

हरिगन्ध । पु । कुङ्कुमागुरुचन्दने । वै निघ ।

हरिग्रह । पु । अश्वस्य ग्रहविशेषे । लक्षणं —"कम्पते पूर्वकायस्तु निश्चलो यस्य पश्चिमः । पश्चाद्गात्री सकम्पश्च खिद्यते हरिपीडितः ॥' ज द ५०ष ।

हरिचन्दनम् । क्ली, पु । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे सप्तविधचन्दनान्यतमे चन्दनविशेषे । भारतचन्दन । गुणा —तिक्त हिम पित्तादोषघ्नम रक्तचन्दनवच्छ्रमादिहरञ्च । रा नि व १२ । क्ली । कुङ्कुमे । भै । रक्तचन्दने । रा नि व १२ । पद्मकेसरे । ज्योत्स्ना । [गाछ । वै निघ. ।

हरिजीवकः । पु । चम्पकवृक्षे । छोंगाछ

हरिणः । पु । मृगे, शाम्बरभेदे । तत्र हरिणः । पृष । गुणा—"मधुरो मधुर पाके दोषघ्नोऽनलदीपन । शीतलो बद्धविण्मूत्र सुगन्धिर्हरिणो लघु ।" "एणकृष्णम उच्यते ।" सु सू. ४६ष । तत्र गुणा —"एण कषायो मधुर

पित्तास्रकफनाशनः।" राज.३५। "एणस मांसं लघुशीतञ्च त्रिदोषहृत् षड्रसञ्च रुच्यम्। कुरङ्ग मांसं मधुरञ्च वदत् कफापहं पित्तहरं मरुद्गुत्॥" रा.नि.व.१७। [द्रव्ये। नद्यौ। श.च।

हरिणाक्षी। स्त्री। हरिनिलामिनीनामगन्ध

हरिणी। स्त्री। मृग्याम्। अम.। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६। स्वर्णयूथिकायाम्। स्वर्णयूँइ। रा.नि.व.१०। विजयायाम्। सिद्धि। श्वेतयूथिकायाम्। श्वेत यूँई। वै.निघ.।

हरितम्। क्ली। स्थौणेयके। गाँठियाला। रा.नि.व.१२। कालिङ्गे। तरमुज। वै.निघ।

हरितः। पुं। मत्स्यानकरौ। रा.नि.व.८। यवे। प.मु। नीलदूर्व्वायाम्। वै.निघ.। सिंहे। शब्दकल्पः। सविषमण्डूके। विषयुक्तब्याङ्। सु.।

हरितकम्। क्ली। शाके। आर्द्रकादौ। अम.। "अन्यत्र मांसहरितकशुष्कशाकफलभक्ष्येभ्यः।" च.सू.८अ.। [ना। मद.व७।

हरितच्छदः। पुं। श्वेतशिग्रौ। श्वेत सजि

हरितनेत्रः। पुं। उलूके। पेँचा। त्रिका.।

हरितपत्रिका। स्त्री। पाठ्याम्। मण्डूकपर्ण्याम्। सुगन्धशाकविशेष, कर्पूरशाक। रा.नि.व.१०।

हरितयवः। पुं। नियूकयवे। वै.निघ.।

हरितलता। स्त्री। पाचीलतायाम्। वै.निघ.।

हरितशाकः। पुं। शिग्रुशाके। सजिनान शाक। रा.नि.व.७। [विशेष। रा.नि.व.१०।

हरितचैत्रा। स्त्री। मण्डूकपर्ण्याम्। सुगन्धशाक

हरिता। स्त्री। दूर्व्वायाम्। मे.। जयन्त्याम्। जयन्ती गाछ। रा.नि.व.४। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६। कपिलद्राक्षायाम्। नीलदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८। पाठ्याम्। कर्पूरशाक। रा.नि.व.१०। माक्षीकपत्रे। त्रिर्शीशाक। वै.निघ.।

हरिताल(क)म्। क्ली। पीतवर्णखनिजोपविषभेदे। हरिताल। प.मु। तत्र पत्रपिण्डभेदेन द्विविधम्, तयोराद्यं श्रेष्ठम्। गुणाः—"तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम्। स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रञ्चाभ्रपत्रवत्। पत्राख्यं तालकं विद्यात् गुणाढ्यं तद्रसायनम्॥ निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्वं तथा गुरु। स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत्पिण्डतालकम्। हरिताल कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान्॥" भा.पू.१भ.धा.व.। तच्छोधनादि यथा—"तालकं पोट्टलीं बद्ध्वा सचूर्णं काञ्जिके क्षिपेत्। दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कुष्माण्डजे रसे। तिलतैले पचेद्यामं यामञ्च त्रैफले जले॥ दोलायन्त्रे चतुर्यामं भस्मीभूतं स दोषकृत्। तथा लाक्षारसजीतिला शिग्रुटङ्कणं लवणं गुडम्। तालकार्द्धेन संमिश्य छिद्रमूषां निरोधयेत्। पुटेत् पातालयन्त्रेण सत्वं पतति निश्चयम्॥" रस.चि.७अ.।

हरितालः। पुं। स्वनामख्यातपक्षिविशेषे। इटेला घुघु। ह्रि हरियाल। गुणाः—"हरितालोऽल्पविटकः स्यात् कषायो विशदो लघुः। रक्तपित्तप्रशमनस्तृष्णाघ्नो वातकोपनः॥" राज.१प.। दूर्व्वायाम्। वै.निघ.।

हरितालिका (ली)। स्त्री। दूर्व्वायाम्। त्रिका.। मे.। खड्गलतायाम्। विश्व.।

हरिताश्म (न्)। क्ली। तुत्थके। तूँते। रा.नि.व.१३।

हरिताश्वः। पुं। चक्षुः दुष्टस्थभेदे। तद्भोते अकस्मात् चक्षुषी रक्ता विन्दवो भवन्ति। वातदोषेण जायते। अ.ह.५०अ.।

हरित्। स्त्री। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६। पुं, क्ली। हरौ। मे.। पुं। सूर्ये। सूर्य। है.च.। त्रि। शाकवर्णे।

हरित्कन्दः। स्त्री। कन्दविशेषे। वै.निघ।

हरित्पर्णम्। क्ली। मूलके। मूला। प.मु.।

हरिद(द्र)र्भः। पुं। हरिदर्भतृणे, मरपत्रके। श्वेत दूर्वा। रा.नि.व.८।

हरिदश्वः। पुं। सूर्ये। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। अम.। [See कुशः।

हरिद्गर्भः। पुं। कुशभेदे। श्वेत दूर्व। भा.।

हरिद्रकः। पुं। हरिद्रावृक्षे। वै.निघ.।

हरिद्रवः। पुं। नागकेशरचूर्णे। त्रिका.।

हरिद्रा (द्री)। स्त्री। (Curcuma longa) स्वनामख्यातकन्दविशेषे। हलुद। हिं हर्दी,

हलदी। मं हलदि। कं अरसिन। ते पसुपु। द्रा. गुर्ज. हलद। गुणाः—कफपित्तास्रशोथकण्डू व्रणापहा। राज.। कटुतिक्तोष्णा कफवातास्रकुष्ठघ्नी मेहकण्डूव्रणघ्नी वर्णकरी च। रा.नि.व.६। च.द.कफज्व.चि.। हरिद्रा चतुर्धा हरिद्रा कर्पूरहरिद्रा वनहरिद्रा दारुहरिद्रा चेति। विशेषा. पर्यायैः ज्ञेयाः। तच्छुद्धिः वचाशब्दे ज्ञेया। "हरिद्रा क्रियते स्थूला छेदे या कुङ्कुमच्छविः।" भैष.। [घुघु। श.च.।

हरिद्राङ्गः । पुं। हरितालपक्षिणि। হলদে

हरिद्रादिवर्गः । पु। हरिद्रादारुहरिद्राय ष्याह्वकलसीकुटजोद्भवद्रव्येषु। गुणाः—आमातीसारघ्न मेद.कफाढ्यवातस्तन्यदोषघ्नश्च। वा.सू.१५ अ.।

हरिद्राद्वयम् । क्ली। हरिद्रादारुहरिद्रयोः। मिश्रा एका, पचम्पचासंज्ञान्या। अरुणः। वा.सू. १५अ.हरिद्रादि.। "हरिद्राद्वयपथ्याम् ·····।"

हरिद्रापञ्चकम् । क्ली। हरिद्रामहरिद्रादारुहरिद्रामटीविकङ्कतेषु। वै.निघ.।

हरिद्रापचकण्टका । स्त्री। दार्व्याम्। दारुहरिद्रा। वै निघ.।

हरिद्राभः । पुं। पीतशालवृक्षे। পেয়াশাল। कर्पूरे। श.च.। त्रि। पीतवर्णे।

हरिद्रामेहः । पुं। पित्तजन्यप्रमेहभेदे। यत्र रोगी सदाहं हरिद्रावर्णं मेहति। सु.नि.६अ.।

हरिद्रुः । स्त्री। दारुहरिद्रायां। मारुहरिद्रा। मं हलदिवा। कं विलिसु। गुणाः—शीतलः तिक्तः महत्त्वः वान्तिपित्तघ्नः देहकान्तिकरः व स्य. नानात्वग्दोषघ्नश्च। रा.नि.व ८। अम.। सा यथा—देव काम्बोयकः शौकस्तथा कालीयकोऽपि च। पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारु कपीतकं। दार्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत्।" भा.।

हरिनामा (न्) । पुं। मुद्गे। মুগ। त्रिका।

हरिनेत्रम् । क्ली। श्वेतपद्मे। रा.नि.व.१०। पुं। पेचके। त्रिका.।

हरिन्मणिः । पुं। मरकतमणौ। पान्ना इति ख्यात। रा.नि.व १३।

हरिन्मुद्गः । पुं। हरिमुद्गे। হাসিমুগ। रा. नि.व.१६। [कै। हे च.।

हरिपर्णम् । क्ली। कृष्णचन्दने। प.मु.। मूल-

हरिप्रियम् । क्ली। उशीरनामगन्धद्रव्ये। गन्धवेणा। रा.नि.व १२। कृष्णचन्दने। কালিয়া কাঠ। श.च.। पुं। श्यामाकधान्ये। শ্যামাধান। प.मु.। कदम्बवृक्षे। र.मा। पीतभृङ्गराजे। পীত ভীমরাজ। रा.नि.व.४। See मार्कवः। विष्णुकन्दे। रा नि.व.७। करवीरवृक्षे। बन्धुजीववृक्षे। बाकुली। रा नि.व.१०। शङ्खे। शौख्। रा.नि व.१८।

हरिप्रिया । स्त्री। तुलसीवृक्षे। रा नि.व.१०। खर्जूरीवृक्षे। খেজুর গাছ। रा.नि.व ११।

हरिवालुकम् । क्ली। एलवालुके। এলবালুক। प.मु.। रा.नि.व.४। [श.च.।

हरिभद्रम् । क्ली। एलवालुके। এলবালুক।

हरिभद्रकम् } क्ली। कुष्ठौषधौ। কুড়। वै.
हरिभव्यकम् } निघ.।

हरिमन्थः । पुं। अग्निमन्थे। গণিরি। प मु.। र.सा.स.। चणके। ছোলা গাছ। रा.नि.व १६।

हरिमन्थकः (जः) । पुं। चणके। च.टी. भ। अम.। कृष्णमुद्गे। কাল মুগ। हे.च.।

हरिमुद्गः । पुं। (Phaseolus mungo.) मुद्गविशेषे। ঘাসিমুগ, হাসিমুগ। हिं हरिमुङ्। मं हरियेमुंग। कं हसरुहेसरु। गुणाः—कषायः मधुरः पित्तकफघ्नः रक्तमूत्ररोगघ्नः शीतलः लघुः दीपनश्च। रा.नि.व.१६।

हरिमूला । स्त्री। शालपर्ण्याम्। वै निघ.।

हरिलोचनः । पुं। कर्कटे। त्रिका.। पेचके। शब्दकल्प.।

हरिवल्लभः । पुं। मुचकुन्दवृक्षे। মুচকুন্দ গাছ। स्त्री (भा)। जयापुष्पवृक्षे। रा.नि.व १० ११। तुलसीवृक्षे। रा.नि.व.१०।

हरिवासः । पुं। पीतभृङ्गराजे। পীতভৃঙ্গ রাজ। रा नि.व.४। See मार्कवः। अश्वत्थवृक्षे। मद.व.५। °।

हरियोजम् । क्ली। हरिताले। जटा.।

हरिहर. । पु । रसाधिकाररसमणिकारे ।

हरीतकी । स्त्री । (Terminalia chebula) Chebulic myrobalan. स्वनामख्यात वृक्षे । हरीतकी गाछ । हि हर । म हिरडा । क अणिले । तै करकचेट्टु । उत्. हरिड़ा,करेडा । दा. हिं कल्लरा । ता. कडकै । सा गुणा — हरीतकीफलम् अनुलोमन (अर्थात् मलपाक कृत्वा मलञ्च भित्वाधो नयति), तथा रसायन शोधनञ्च । हरीतकी सप्तभेदा—"विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया । जीवन्ती चेतकी चेति पथ्याया सप्त जातयः ॥" तासु विजया अलाबुवृत्ता सर्व्वरोगहिता च । रोहिणी वृत्ता व्रणरोपणी च । पूतना अस्थिमती सूक्ष्मा प्रलेपे हिता च । अमृता मांसला शोधनी च । अभया पञ्चरेखान्विता चक्षुष्या च । जीवन्ती स्वर्णवर्णा सर्व्वरोगहिता च । चेतकी त्रिरेखा चूर्णार्थे प्रशस्ता च । पुनः श्वेतकृष्णभेदेन चेतकी द्विधा, तयोः शुक्ला षडङ्गुलायता, कृष्णा चैकाङ्गुला । तासु कस्याश्चित् स्वादेन कस्याश्चिद्गन्धेन कस्याश्चिद्दर्शनेन कस्याश्चिच्च स्पर्शनेन भेदोऽनुमीयते । चेतकीवृक्षमूलस्थस्य यस्य कस्यचित् प्राणिनो विरेचनं भवति । एतस्याश्च चेतक्या धारणेन नरो यावत्तिष्ठति तावदेव तस्य विरेको भवति । एषा नृपार्हसुकुमारकृशानामौषधद्वेषिणामतीव प्रशस्ता । तासु च सप्तजातीयहरीतकीषु विजयैव प्रधाना सुखप्रयोगा सुलभा सर्व्वरोगेषु शस्ता च । हरीतक्याः स्वादुतिक्तकषायरससद्भावेन पित्तहरत्व, कटुतिक्तकषायरससद्भावेन कफहरत्व, अम्लरससद्भावेन वातनाशित्वञ्चास्ति । स्वभावत एव प्रभावसिद्धमस्या वातनाशित्वम् । तथास्या मज्जसु स्वादुः स्नायौ अम्लो वृन्ते तिक्तः त्वचि कटुः अस्थिषु कषायश्च इति पञ्चरसा व्यवस्थिता एव । या हरीतकी नवीना स्निग्धा घना वृत्ता गुर्व्वी च, या च जले क्षिप्ता निमज्जति, सैव प्रशस्ता गुणदा च । हरीतकी चर्व्वणेनाग्निवृद्धिः । पिष्टसेवनेन मलशुद्धिः । स्विन्नसेवनेन कोष्ठबद्धता, भर्जितसेवनेन च त्रिदोषनाशित्वं भवति । भोजनेन सह हरीतकीसेवनेन बुद्धीन्द्रियबलम्‌ अस्य वातपित्तकफनाशः मलमूत्रशुद्धिः भवति । भोजनोत्तरं भक्षणेनान्नपानकृतवातादिदोषनाशित्वं भवत्येव । लवणेन भक्षिता कफनाशं, शर्करया पित्तनाशं घृतेन वातरोगनाशी गुडेन च सर्व्वरोगनाशी भवति । तथा वर्षादिषु षट्सु ऋतुषु यथाक्रमं सैन्धवशर्करा शुण्ठी पिप्पलीमधुगुडैर्भक्षणीया । केवलमेव पथश्रान्तदुर्ब्बलरूक्षकृशानाहारनिपीडितपित्ताधिकभुक्तशोणितगर्भिणीषु न कदापि हरीतकीं व्यवहरेत् । भा पू १भ । "हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावतः । हरेयेत् सर्व्वरोगांश्च तेन प्रोक्ता हरीतकी ॥" इति निरुक्तिः । "बीजास्थितिक्ता मधुरा तदन्तः त्वग्भागतः सा कटुकाथवीर्य्या । मांसागतश्चाम्लकषाययुक्ता हरीतकी पञ्चरसा प्रणेयम् ॥" रा नि व ११ । "अजीर्णिनो रूक्षभुजः स्त्रीमद्यविषकर्षिताः । सेवेरन्नाभयामेते क्षुधातृष्णार्दिताश्च ये ॥" च चि १भ । बालहरीतकी । कृष्णहरीतकी । स अजी चि मरिसुखचूर्ण ।

हरीतकीतैलम् । क्ली । हरीतकीफलोद्भवतैले गुणा — शीतल कषाय मधुरं कटु सर्व्वस्याधिहरं पथ्य नानाविधत्वग्दोषघ्नञ्च । रा.नि व. १५ ।

हरीतकीबीजम् । क्ली । हरीतक्यस्थिनि । हरीतकीर आंटी । गुणा —चक्षुष्यं गुरु वातघ्नं पित्तघ्नञ्च । वै निघ ।

हरीन्द्रवैशेषिकः । पुं । वैद्यकग्रन्थभेदे । स्त्री (का) । रेणुकायाम् । रेणुक । च सू २५ गिरी विरेचने । निर्गुण्ड्याम् । निशिन्दा । कम्पिल्लके । कमलागुंड़ि । वै निघ डिक्राचि नरी ।

हरेणु (क.) । पु । वृत्तचणके । बड़ छोला । पशु । पर्प्टके । खेसपापड़ा । वै निघ २भ. कल्याणघृते, खाद्यादितैले । अय चि.गुडूच्यादिमोदके । कलाय । मटर । रा नि व १६ । "मत्त पुष्पा हरेणुभिः ।" च.द म च चि. ।

हरेणुका । स्त्री । रेणुकायाम् । रेणुक । रा नि व ६ । सु सू ३८ पिप्पल्यादि । कलायभेदे । अन्नहर कलाय । रा नि व.१६ । सु स ४६ष. ।

हर्म्म (न्) । क्ली । जृम्भायां । श र. ।

हर्म्मुटः । पुं । कच्छपे । शब्दचन्द्र ।

हर्य्य. । पु । विभीतकवृक्षे । वै निघ ।

हर्य्यश्व. । पुं । शिवे । रा नि व १८ । [३८ ।

हर्प. । पु । मदनवृक्षे । मदनगाछ । रा नि.

हर्षकीर्त्तिः । पुं । वैद्यकसारग्रन्थकारे ।

हर्षणम् । क्ली । शुक्रधातौ । रा.नि व.१८ ।
पु । नेत्ररोगभेदे । श र. ।

हर्ष(र्षि)णी । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । आला-
कुशी । वै निघ. । भद्राया । सिद्धि । शब्दकल्प. ।

हर्षणीक्रिया । स्त्री । सुरापानजन्यहर्षोत्पाद
कक्रियाम् । "नाविचीभ्य मनो मद्य शरीरमविह
त्य वा । कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणीक्रि
या ।" वा.चि.७अ. । [त्रि । हर्षजनके ।

हर्षयित्नुः । पुं । पुत्रे । क्ली । स्वर्णे । मे. ।

हर्षसम्भवम् । क्ली । शुक्रे । वै.निघ. ।

हलच्छद: । पुं । कर्णशिर्षी । काल मखिना ।
वै.निघ । [रा.नि.व.६ ।

हलदी (द्दी) (का) । स्त्री । हरिद्रायाम् ।

हलराचम् । क्ली । बाहुल्यक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

हललोमशम् । क्ली । काशीसे । हिराकस् ।
रा.नि.व.१३ ।

हला । स्त्री । मद्ये । जले । अनेकार्थकोषः ।
लाङ्गलकीवृक्षे । विषनाशनिघ्न । भैष.कुष्ठ.चि.
षड्बिन्दुतैले ।

हलाहलम् । क्ली, पुं । विषभेदे । प.मु. ।
ब्रह्मसर्पे । ब्याकनाडे । चिका. ।

हलिनक: । पुं । कैतकवृक्षे । राज ६प ।

हलिनी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विषनाश
निघ्न । प मु. । [छ । प.मु. ।

हलिनीप्रियः । पुं । कदम्बवृक्षे । मदन ग-

हलिप्रियः । पुं । कदम्बवृक्षे । धम । [१४ ।

हलिप्रिया । स्त्री । मदिरायाम् । रा नि.व.

हली । स्त्री । कलिकारीक्षुपे । विषनाशनिघ्न ।
रा.नि व.७ । भैष.कर्णरो.चि. । मधुमाभाषे ।
रा.नि व.१४ । [च । कैतकवृक्षे । प मु. ।

हलीन: । पुं । शाकवृक्षे । सेगुन गाछ । श.

हलीमक: । पुं । पाण्डुरोगभेदे । मन्द मलम
—"यदा तु पाण्डोर्वर्णं स्याद्धरित ... नेत्र. ।
... म्रि लिम अतुष्म । ...

हल्लकम् । क्ली । रक्तकह्लारे । हेलाफुल । धम ।

हवि: । पुं । अग्निमन्थवृक्षे । अगगड । र.मा. ।

हवि: (स्) । क्ली । घृते । रा नि व.१५ । अन्ने ।
जले । शब्दकल्प. । [वै निघ. ।

हविमण्डला । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् ।

हविर्गन्धा । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

हविर्मन्थ: । पुं । गणिकारिकायाम् । र.मा. ।

हविष्यम् । क्ली । घृते । चिका. ।

हवुषा । स्त्री । गुच्छासमक्षुपे । म.नित्यानन्द
मे । स्वनामख्यातफले । हवुष फल । हि हौवेर ।
क हौवेर । म धरडुफले । एतत् फल द्विवि-
धम् । तत्रैक मत्स्यसदृश विसगन्धञ्च, द्वितीयम्
अश्वत्थफलसदृश मत्स्यगन्धञ्च । उभयविधमेव फल
गुणैस्तुल्य केवलमाकारतो भिन्नम् । भा । गुणाः
—कटुतिक्तोष्णा गुरु श्लेष्मवातघ्नी प्रदरोदरवि-
ड्बन्धशूलगुल्मार्शोघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

हसन्तिका । स्त्री । वह्निशकटिकायां । वा.
चि.१४. ।

हसन्ती । स्त्री । मल्लिकायाम् । मे. ।

हस्त: । पु । करे । शड । रा.नि व.१८ ।

हस्तज्योड़ि: (ड़ी) । पुं । स्वनामख्यातम-
हाकन्दशाके । करजोडा । हिं मं हातजोड़ी ।
गुणा —रसवन्धकृत् वश्यकृत । रा.नि.व.७ ।

हस्तपर्णः । पुं । रक्तैरण्डे । वै.निघ. ।

हस्तपुच्छम् । क्ली । करपृष्ठे । हातेर पो
छा । चिका । [पाणौ । रा नि व.१८ ।

हस्तमानम् । क्ली चामध्याङ्गुलिकूर्परं विस्तृत

हस्तसन्धि: । क्ली । मणिबन्धे । वै.निघ. ।

हस्ताङ्गुलि: । पुं । कराङ्गुली । हातेर
आङुल । मुग्ध. ।

हस्ताञ्जन: । पुं । दर्वीकरवृक्षे । वै.निघ. ।

हस्ताभरण: । पुं । सर्पविशेषे । सु कल्प.४
अ. । See सर्प । [हस्तकम्प ।

हस्तामलकम् । क्ली । करस्थामलकोपमे ।

हस्ति । पुं । कदलीवृक्षे । गजे । अजमोदा-या । वै निघ. ।

हस्तिकन्दः । पुं । कौङ्कणे प्रसिद्धे स्वनाम ख्यातमहाकन्दशाके । हिंसा वड मूला । म ह स्तिकन्द । क मल्लिकर्कसियगड्डे । गुणा —कटु त्वं कफवातरोगघ्नः लूतीविषहर. महाकुष्ठक्रिमिप्रशम । रा.नि.व.७ । "हस्तिकन्दो गुरुर्ग्राही शुक्रवृद्धिप्रदो मतः ।" अत्रि.१६अ. ।

हस्तिकरञ्जः (कः) । पुं । महाकरञ्जवृक्षे । डहर करञ्ज । रा.नि व ६ ।

हस्तिकर्णः (पलाशः) । पुं । एरण्डवृक्षे । वै. । गजकर्णाकारैकपत्रे पलाशभेदे । भूपलाश इति लोके । हस्तिकर्ण पलाश । तें विहामुद्दुचेट्टु । सु.म २८अ. कफशोधने । गुणा. —"हस्तिकर्णं परं श्रेष्ठो मेधायुर्बलवर्द्धन" राज ६प.। रक्तैरण्डे । वै.निघ.चक्री.चि.विलम्बिकाधीगे । हस्तिकन्दे । हिंसा मूला । रा नि व.७ । एतद्बीजतैल मूलकतैलवत् । See विभीतकतैलम् ।

हस्तिकर्णकः । पुं । किंशुकवृक्षभेदे । हस्तिकर्णपलाश । श.र. ।

हस्तिकर्णदलः । पु । हस्तिकर्णपलाशे । हस्तिकर्णपलाश । प.मु. ।

हस्तिकर्णी । स्त्री । काष्ठालुके । वै.निघ.२भ. पाण्डु चि. । वा.व्या.चि.षडशीतिगुग्गुलौ ।

हस्तिकक्ष्यः । पुं । सिंहे । व्याघ्रे । शब्दकल्प. । कणभकीटभेदे । भा.नि. ।

हस्तिकारवी । स्त्री । अजमोदायां । वनयमानी । रा नि.व ६ ।

हस्तिकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्यां । वै.निघ. ।

हस्तिकोलः । पुं । राजबदरे । वै निघ. ।

हस्तिकोलिः (ली) । पुं,स्त्री । बदरीभेदे । डामाहुन । जामकोलीति पूर्व्वबङ्गे । प मु. । मद.व.६ । [धुन्दुल । वै.निघ. ।

हस्तिकोशातकी । स्त्री । महाकोशातक्यां ।

हस्तिघोषा । स्त्री । महाकोशातकीनामफलशाकविशेष । धुन्दुल. हिं मेनुषा । म पारिसदोड़का । क बरहीरे । गुणा —स्निग्धा मधुरा आध्मानवातकृत् श्रेष्ठा क्रिमिकारी अपरीपथी च । रा नि व.७ । रक्तपित्तानिलघ्नी च । भा.पू १भ. शा.व. । [र मा. ।

हस्तिघोषातकी । स्त्री । हस्तिघोषायाम् ।

हस्तिचारिणी । स्त्री । महाकरञ्जे । डहरकरञ्ज । रा नि.व.६ ।

हस्तिदन्त (क)म् । क्ली । मूलके । मूला । रा.नि व.७ । श.मा. । [श.र. ।

हस्तिदन्तः । पुं । मूलके । मूला । करिदन्ते ।

हस्तिदन्तफला । स्त्री । एर्व्वारुके । गोमुक । रा नि.व.७ ।

हस्तिदन्ती । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् । कुम्भदन्त्याम् । वै.निघ । बहरफलगोडुम्बायाम्, नागदन्त्याम् । वड गोमुक । च.मू.१च. ।

हस्तिनी । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् । बड़ राखालशशा । महाकरञ्जे । डहरकरञ्ज । वै निघ.। करिण्याम् । हातिनी । तद्दुग्धगुणाः —"हस्तिन्या मधुरं श्रेष्ठ कषायानुरस गुरु । स्निग्धं स्थैर्यकर शीत चक्षुष्य बलवर्द्धनम् ॥" सु.मू.४५अ. ।

हस्तिनीघृतम् । क्ली । हस्तिनीनवनीतजघृते । हातिनीर दुग्धेर घि । गुणाः—कफपित्तविषक्रिमिघ्न कषाय लघु विश्लेषि तिक्तम् अग्निकरञ्च । रा.नि.व.१५ ।

हस्तिनीदधि । क्ली । करिणीदुग्धजातदधनि । हातिनीर दुग्धेर दै । म हातिनीदहि । क आनेयमोसरु । गुणा.—कषायलघूष्ण मन्दिर्लघु रुचिदं कान्तिदं बलामरोगघ्न वीर्यवर्द्धनं बलदञ्च । रा.नि व.१५ ।

हस्तिनीदुग्धम् । क्ली । हस्तिनीजातक्षीरे । हातिनीर दुध । म हातिनीचें दुध । क आनेय हालु । गुणा —मधुरं श्रेष्ठ गुरु कषायं स्निग्धं स्थैर्यकर शीतलं चक्षुष्य बलवर्द्धनम् । रा.नि.व. १५ ।

हस्तिनीनवनीतम् । क्ली । हस्तिनीदुग्धमन्थनजनवनीते । हातिनीर दुग्धेर माखन । गुणा —कषायं शीतलं लघु तिक्त विश्लेषि क्रिमिघ्नं कफपित्तघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।

हस्तिपत्र. । पु । हस्तिकन्दे । रा नि.व.७ ।

हस्तिपर्ण । पु । महाकोषातक्याम् । धुन्दुल । भा पू १भ शा व । [क्याम् । रा नि व ७ ।

हस्तिपर्णिका (नी) । स्त्री । राजकोषात

हस्तिपर्णी । स्त्री । मोरटलतायाम् । लता कराड़ । प मु । मूर्व्वायाम् । र मा । ककट्या । काँकुड गाछ । रा नि व २३ ।

हस्तिपात् (द्) । पु । किण्डाली । कोण वलोग कचु । प मु ।

हस्तिपिप्पली । स्त्री । गजपिप्पल्याम् गज पिपुल । प मु । चविकायाम् । रस र चाङ्गेरी घृते ।

हस्तिवृषा । स्त्री । कदलीवृक्षे । भा ।

हस्तिमगधा । स्त्री। गजपिप्पल्यां । वै निघ ।

हस्तिमद । पु । गजमदे । दाक्षिणात्ये स्व नाम्ना प्रसिद्धे औषधिविशेषे । गुणा —स्निग्धस्ति क्त अपथ्यारघ्न वीर्य विषघ्न कण्डूकुष्ठव्रणदद्रु विसर्पघ्न । रा नि व ६ ।

हस्तिमयूरक (का) । पु स्त्री । अजमो दायां । मद व २ । इन्द्रवारुण्यां । वै निघ २भ ज्व चि ।

हस्तिमूत्रम् । क्ली । करिमूत्र । गुणा —ति क्तोष्णं लवणं वातघ्न भूतघ्नं कषायं शूलघ्न हिक्का श्वासघ्न । रा नि व १५ । "गजमूत्रप्रलिप्त क कण्ठूदुविसर्पनुत् ।" चचि ८ ।

हस्तिमेह । पु । वातजप्रमेहे । तत्र रोगी मत्तमातङ्गवदजस्रमेह मेहति । सु नि ६ ।

• **हस्तिरुचि** । पु । वैद्यकप्रभनामग्रन्थकारे ।

हस्तिरोहणक । पु । महाकरञ्ज । रा नि व ८ ।

हस्तिसाधक । पु लोध्रवृक्षे । रा नि व ६।

हस्तिवारुणी । स्त्री । महाकरञ्ज । वै निघ ।

हस्तिविषाणक (णी) । पु स्त्री । कद लीवृक्षे । रा नि व ११।११ ।

हस्तिशुण्डा (ण्डिका, ण्डी) । स्त्री । स्व नामख्यातमहाक्षुपे । दाक्षि ... । ... । गुणा —कटुका ...

च । रा नि व ५ । सु चि ११ अ । भूम्यामलक्यां । र सा स । इन्द्रवारुणीलतायाम् । बाथालशशा । गजशुण्डायाम् । वै निघ ।

हस्तिश्यामक । पु क्षुद्रधान्यविशेषे । हा तिया श्यामा । गुणा —श्यामाकवत् । च सू २७ अ । धातुशोषण पित्तश्लेष्मघ्न वायुवर्द्धन रूक्षश्च । राज ।

हस्ती (स्तिन्) । पु । स्वनामख्याते विलम्बितजा तीयकुलचरपशुविशेषे । हाती । हि हाथी । त स्य चतस्रो जातय यथा— भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातय ।" इति च । राजनिघण्टुनु विविधमाह भद्रमन्द(न्द्र)मृगभेदेन । तन्मांसगुणा —गुरु स्निग्ध वातल श्लेष्मकर पुष्टिकर दुर्जरम् अग्निमान्द्यकरञ्च । रा नि व १७।१९ । स्वादस्त लवणस्तेषा गज श्लेष्मानिलापह ।" सु सू ४६ । स्त्री । कदल्यां । अजमोदायाम् । रा नि व २३ ।

हस्त्यायुर्वेद । पु । पालकाप्यगजचिकित्सा शास्त्रे ।

हहलम् । क्ली । हलाहलविषे । श च ।

हाङ्गर । पु । मत्स्ये, जलजन्तुविशेषे । हाङ्गर । श च । [भूरफली अम ।

हाटकम् । क्ली । सुवर्णे । रा नि व १३ । धु

हाटकमाक्षिकम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । वै निघ ।

हातव्य । पु । हनुभवदन्ते । वै निघ ।

हानु (नू) । पु । दन्ते । त्रिका ।

हापुत्रिका (त्री) । स्त्री । Wagtail स्व नामख्यातपक्षिणि । खञ्जनिकायां । त्रिका ।

हाफिका । स्त्री । जृम्भायाम् । हाइ । हारा ।

हाफु । पु । पक्षिविशेषे । ... । प मु ।

हायन (क) । पु । व्रीहिधान्यविशेषे । भा पू १भ धा व । गुणा —... । च सू २७ ।

हारव । पु । ...वृक्षे । ... । प मु ।

हारहा(ह)रा । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । रा नि व ११ । गुणा । ... चि । "...।

हारहूर: । पु । मद्ये । हे.च ।

हारा । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । वै निघ. ।

हारिकण्ठ: । पु । कोकिले । मे. ।

हारित: (क:) । पु । हारीतपक्षिणि । হরেল ঘুঘু । जटा. ।

हारितकम् । क्ली । शाके । श र ।

हारिद्र । पु । विषभेदे । हलिद्रावर्ण काठ बिष । लक्षण—"हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्र स उदाहृत ।" भा. । कदम्बवृक्षे । मे । हरिद्रावृक्षे । (क) महिषज्वरे । गजवैद्यकम् ।

हारिद्रसन्निपात: । पु । सन्निपातज्वरभेदे, येन सर्व्वाङ्गमेव हरिद्रावर्णं भवति । लक्षण—"हारिद्रदेहनखनेत्रकराङ्घ्रितापनिष्ठीवनादिकसनै कमलतिसी य । हारिद्रक स कथित . ॥" वै.निघ. ।

हारिद्रु: । पु । हरिद्रावृक्षे । वै.निघ ।

हारी (इन्) । पुं । कदम्बवृक्षे । कोकिले । स्त्री (री) । सुनायाम् । श र. ।

हारीत: (क:) । पु । हरिताम्लपक्षिणि । হরেল ঘুঘু । वम् तिल्लगिरुपक्षी । तन्मांसगुणा—स्वादु कफपित्तरक्तदीपघ्न । रा नि.व.१० । "मल्यो रुच्यो रुचिकृत तथा हारीतको मत ।" भावप्रकाशे । समासकलमकारे ।

हार्य्यम् । क्ली । रक्ताञ्जने । वै.निघ. ।

हार्य्य: (क्ष:) । पु । बिभीतकवृक्षे । বহেড়া গাছ । रा.नि.व.११ । [विष । श.र. ।

हालह(हा)लम् । क्ली । विषभेदे । हलाहल

हाला । स्त्री । कण्टकपालीलतायां । আকড় কড়া । प सु. । चि.क.क.गोमती चि. । मद्यमात्रे । रा.नि व.१४ ।

हालाहलम् । क्ली,पु । हलाहल इति ख्याते मूलविषे । सु.कल्प.२अ. । स्वरूपं यथा—"दीन साभफलो गन्धमालपत्रच्छदन्तदा । तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादय । असौ हालाहलो ज्ञेय किष्किन्धायां हिमालये । दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते ॥" भा पृ म निघ. । ८०० मूलविषम् ।

हालाहलगणा (हली) । स्त्री । मद्ये । वै.निघ. ।

हालाहलधर । पु । सर्पे । श र ।

हालाहला । स्त्री । क्षुद्रमूषिकायां । নেংটে ইন্দুর । जटा. । [हे च ।

हालिनी । स्त्री । अञ्जनिकायां । আঞ্জনাই ।

हाली । स्त्री । तालादिमद्ये । তাড়ি । रा नि.व १४ । मद्ये । अम. ।

हास: । पु । कहुके । वर्णमृत्तिकाविशेष । स्त्री (सा) । जातीपुष्पवृक्षे । वै निघ. ।

हास्यफल । पु । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচী গাছ । रा.नि.व.११ ।

हाह(हा)लम् । क्ली । हलाहलविषे । श.च. ।

हिंसारु: (सीर) । पुं । व्याघ्रे । त्रिका. । व्याक. । [ठे । हारा ।

हिंसालुक: । पुं । खादुककुक्कुरे । কামড়াছু

हिंस्रा (स्त्रा) । स्त्री । जटामांस्यां । रा नि व.१२ । कण्टकार्याम् । भेष योनिरो.चि., चाम. वा.चि.छदि । शिरायां । श च. । कण्टकपालीलतायाम् । গুড়ই উলী, কেলেকড়া । प सु । च द.ग्रन्थि चि. । सु.चि १०अ । च.द.टिकायां तथि हिंसाद्यहते । गवेधुकायाम् । গড়গড়া । श.च ।

हिक्का । स्त्री । तन्नामकरोगे । तस्या निदानं—"विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनै. शीत पानासनस्थानरजोधूमातपानिलै । व्यायामकर्म्मभाराध्ववेगघातापतर्पणै । हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥" स्वरूपं निरुक्तिश्च—"मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् । सघोषवानाशु हिनस्ति यस्मात्तस्माच्च हिक्केत्यभिधीयते बुधै ॥" तस्या सम्प्राप्ति—"कफ-रुद्धो यमना सुदा नश्रीत महती सदा । वायु कफेनानुगत पञ्च हिक्का करोति च ।" पूर्व्वरूपं यथा—"कण्ठोरसोर्गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता । हिक्कानां पूर्व्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ।" सम-न ग्रह—"चिरेण दमभेदैः, या हिक्का मदरुणं नं । कन्दरु— रिनीनां मरमा मा रिनियिर.

त् ॥" अन्नजामाह—"पानान्नैरतिसम्भुक्तैः सह सा पीडितोऽनिल.। हिक्का याम्यूर्द्धगी भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥" गम्भीरा यथा—"नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी। अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥" महती यथा—"मर्म्माण्याप्रीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते। महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्व्वगात्रप्रकम्पिनी ॥" भा.।

हिङ्गु । क्ली। (Ferula asafoetida or Ferula alliacea.) स्वनामख्यातपण्यद्रव्यं। हिंग। हिं वम्. हिंगु। मं इङ्गु। कं लिमु। तें इंगुर। गुणा.—इयं कटूष्णं क्रमिवातकफघ्नं विबन्धाध्मानशूलघ्नं चक्षुष्यं गुल्मघ्नञ्च। रा.नि.व.६। वा सु.१५अ.ऊषकादौ। "उषक तुत्थकं हिङ्गु" च.सू.१८. । तीक्ष्णं कटुरस शूलाजीर्णविबन्धघ्नं मधु उष्ण पावन स्निग्धं दीपनं कफवातघ्नञ्च। राज.। पाचनं रुच्य क्रमिशूलोदरापहञ्च। मद.व.२। "लघूष्णं पाचनं हिङ्गु दीपनं कफवातजित्। कटु स्निग्धं सरं तीक्ष्णं शूलाजीर्णविबन्धनुत्॥" सु.सू.४६अ.। [ड़ा। रा.नि.व.६।

हिङ्गुनाड़िका । स्त्री। नाडीहिङ्गौ। हिंस्र-

हिङ्गुनिर्यासः । पुं। निम्बवृक्षे। प.सु.। हिङ्गुरसे। हिं। मे.।

हिङ्गुपत्रः । पुं। इङ्गुदीवृक्षे। रा.नि.व.८।

हिङ्गुपत्री (र्णी) । स्त्री। स्वनामख्यातवृक्षे। वंशपत्र तृण। गुणा:—कटुः तिक्ता तीक्ष्णा उष्णा वातकफक्रमिघ्नी रुच्या दीपनी पाचनी च। रा.नि.व.८।

हिङ्गुफला । स्त्री। हिङ्गुपत्राम्। वै.निघ.।

हिङ्गु(ङ्गू)लम् (लिः) । क्ली, पुं। स्वनामख्यातपारदभूयिष्ठद्रव्ये। हिङ्गुल। अम.। जटा.। तस्य विविध—चर्म्मारशुकतुण्डहंसपादादिभेदेन। तत्र चर्म्मारः शुक्लवर्णः, शुकतुण्डकः पीतः, हंसपादो जवाकुसुमसदृशः, स एव सर्वोत्तमश्च। र.सा.सं.टी.। मधुरं तिक्तम् उष्णं वातकफघ्नं विदोषघ्नदोषज्वरघ्नञ्च। रा.नि.व.१३। गुरुत्व गुणाः—"तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यात् नेत्रामय... [illegible] ... ड्ममरूयन्त्रपाचितम्। हिङ्गुलं तस्य सूतन्तु शुद्धमेवं न शोधयेत् ॥" भा.पू.१भ.उ.रस.व.। शोधनविधिः—"मेषीदुग्धेन दरद सप्तवारञ्च भावितम्। अम्लवर्गैरथवा शुद्धिमायात्येव न संशयः। आर्द्रकस्वरसैः भाव्यं शुद्धमवति हिङ्गुलम् ॥" सा.कौ.। तस्मात्पारदवहिष्कारणविधिः—हिङ्गुलं निम्बूरसैः प्रहरं यावत् मर्द्दयित्वा अथ पिठर्यां दत्त्वा सूतवद्दूर्द्धं पातयेत्। तेन ऊर्द्धपिठरीलग्नं रस गृह्णीयात्। भा. मधुमूले। आलु इति लोके। श.च.।

हिङ्गुलिका । स्त्री। कण्टकार्य्याम्। श.च.।

हिङ्गुली (इन्) । पुं। हिङ्गुलि। स्त्री वार्त्ताकी। प.सु.। इङ्ल्याम्। भा.।

हिङ्गुलुः । पुं, क्ली। हिङ्गुले। अम। र.सा.सं.।

हिङ्गुलेश्वरः । पुं। रसोऽयं वातप्रधानज्वरे हितः। हिङ्गुल विषं पिप्पली च समभाग जलेन मर्द्दयित्वा वटी कार्य्या। हिङ्गुमितो मधुना देय.। र.सा.सं.।

हिङ्गुलोलरसः । पुं। हिङ्गुलनिष्कासितपारदे। तत्प्रकरणम्—"अथवा हिङ्गुलात् सूतं याहयेत्तन्निगद्यते। जम्बीरनिम्बुनीरेण मर्द्दितो हिङ्गुली दिनम्। ऊर्द्धपातनयन्त्रेण ग्राह्यः स्यान्निर्म्मलो रस ॥" र.सा.स.। [र.सा.[

हिङ्गुशिरा(टि)का । स्त्री। वंशपत्रीवृक्षे।

हिज्ज (लः) । पुं। (Barringtonia acutangula. Syn. Eugenia acutangula.) स्वनामख्यातवृक्षे। हिजल गाछ। हिं समुन्दरफल, इजर। मं पर्व्वम्। कं सीरिमणिसि। उत्. किच्चोली। बम्. समुन्द्रफल, परेल। गुणा:—कटु उष्ण पवित्र: भूतघ्नः वातरोगघ्नः चक्षुरादरोगघ्नश्च। श.च.। रा.नि.व.८। जलवेतसे। भा.।

हिण्डि(ण्डी)रः । पुं। समुद्रफेने। प.मु.। वार्त्ताकौ। मे। दाडिमवृक्षे। वै.निघ.। वृषभे। सत्त्व.।

हितम् । क्ली। पथ्ये। रा.नि.व.२०।

हितकः । पुं। शिशौ। श.नि.व.१८।

हितम्नोहितः । पुं। [illegible]। रा.नि.व.१६।

हितावली। स्त्री। स्वनामख्यातद्रव्ये। हिं हियावली। गुणाः—सारका तिक्ता मीहघ्नी गुल्मघ्नी उदरकृमिकुष्ठघ्नी कण्डूघ्नी च। रा.नि.व.९।

हितावल्ली। स्त्री। हितावलीद्रव्ये। वै.निघ.।

हिताहितम्। क्ली। पथ्यापथ्ये। च.सू.१ अ.।

हिन्तालः। पु। स्वनामख्यातद्रव्ये, महाताली। हिन्तालु इति दक्षिणदेशे प्रसिद्ध। हेंताल गाछ। गुणाः—मधुराम्ल कफकर पित्तदाहघ्न श्रमघ्न तृष्णाहर. शीतल वातदोषघ्न। रा.नि. व.९। [सु.नि.८ अ.।

हिन्दोलनम्। क्ली। भेषजेन गर्भपातने

हिमम्। क्ली। पद्मकनामसुगन्धकाष्ठे। पद्मकाष्ठे। रा.नि.व.१२। उशीरे। वै.निघ.सुदर्शन चूर्णे। वह्नि। रात्रि। रा.नि.व.१२। रक्तचन्दने। रा.नि.व.१२। नवनीते। श.च.। मौक्तिके। रा. नि.व.१३। पुं। चन्दनद्रव्ये। कर्पूरे। रा.नि.व. २१। तुषारे। हिम। गुणाः कफवायुवर्द्धकी। रा नि.१प। लक्षणं—"हिमवच्छिखरादिभ्य द्रवी भूयाभिवर्षति। यत्तदेव हिमं प्रोक्तं जलमाहुर्मनी षिणः॥" भा।

हिमकः। पुं। विकङ्कतद्रव्ये। रा.नि.व.४८।

हिमकरः। पुं। कर्पूरे। रा.नि.व.१२।

हिमकूटः। पु। शिशिरर्त्तौ। रा.नि.व.२१।

हिमजा। स्त्री। शठ्याम्। शठी। मे.। पाल ङ्काके। पालङ् शाक। प.मु.। क्षीरिण्याम्। खिरुई। रा.नि.व.५।

हिमतैलम्। क्ली। कर्पूरतैले। रा.नि.व.१५।

हिमदुग्धा। स्त्री। क्षीरिण्याम्। खिरुई। रा.नि.व.५।

हिमद्रुमः। पुं। महानिम्बे। रा.नि.व.९।

हिमपूतिः। त्रि। उष्ट्रदुर्गन्धे। भा.म.४भ. भग.चि.। [नि.व.१२।२१। चम.।

हिमवालुकः (का)। पु,स्त्री। कर्पूरे। रा.

हिमयुतः। पुं। भीमसेनीकर्पूरे। वै.निघ।

हिमविधिः। पु। द्रव्यस्य स्वरूपकथने हिम विशोषितं हिम इत्युच्यते। स एव शीतकषायः। पाने च तस्य मानं पलद्वयम्। भा.।

हिमशर्करा। स्त्री। यावनालशर्करायां। रा. नि.व.१४। [चम.।

हिमसंहतिः। स्त्री। हिमराशौ। वङ्ग।

हिमहासकः। पुं। हिन्तालद्रव्ये। हेंताल गाछ। श.र.। [वै.निघ.।

हिमांशुः। पु। कर्पूरे। रा.नि.व.१२। रौप्ये।

हिमांशुभिख्यम्। क्ली। रौप्ये। हे.च।

हिमा। स्त्री। सूक्ष्मैलायाम्। रेणुके। भद्रमुस्तायाम्। रा.नि.व.६। दुक्कायाम्। रा.नि.व.११। चर्मिकायाम्। रा.नि.व.८।

हिमागमः। पुं। हेमन्तकाले। रा.नि.व.२१।

हिमाद्रिजा। स्त्री। क्षीरिण्याम्। खिरुई। रा.नि.व.५। [नि.व.१०।

हिमाब्दम्। क्ली। उत्पले। शुनिषण्ण। रा.

हिमारातिः। पुं। चित्रकवृक्षे। कर्कश चम.। [भूम्यामलकाम्। रा.नि.व।

हिमालयः। पुं। शुक्लखदिरे। श.च। स्त्री

हिमाली। स्त्री। यावनालीशर्करायाम्। र नि.व.१४।

हिमावती (नी)। स्त्री। स्वनामख्यातौषधे हिमावतीति भाषा। गुणा—सरा तिक्ता मीह गुल्मोदरघ्नी कृमिकुष्ठसर्पकण्डूतिघ्नी च। रा.नि. व.६। क्षीरिण्याम्। स्वर्णक्षीरिण्यां। वै.निघ।

हिमाश्रया। स्त्री। स्वर्णजीवन्त्याम्। रा.नि. व ३।

हिमाह्वः (यः)। पु। कर्पूरे। चिका।

हिमिका। स्त्री। वर्णाभेदे। हिमसारे। शिशिरबिन्दौ। शब्दकल्प.। [नि.व.११।

हिमोत्तरा। स्त्री। कपिलद्राक्षायाम्। रा.

हिमोत्था (त्पन्ना) स्त्री। यावनालीशर्करायाम्। रा.नि.व.१४। [निघ.।

हिमोदकम्। क्ली। हिमजले। वङ्ग। वै.

हिमोद्भवा (द्भूता)। स्त्री। क्षीरिण्याम्। खिरुई। रा.नि.व.५। शठ्याम्। वै.निघ.।

हिमोपम. । पुं । प्रवाले । वै.निघ. ।

हिरणम् । क्ली । स्वर्णे । रजते । धुस्तूरे । व राटके । त्रिका. ।

हिरण्यम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । र. सा.स.ज्वरचूडामणौ । कपर्दके । त्रिका. । रेत सि । परिमाणभेदे । त्रिका. ।

हिरण्यकोषः । पुं । स्वर्णे । रौप्ये । है.च. ।

हिरण्यपुष्पी । स्त्री । लाङ्गलिकायां । निघ लाङ्गलिया । सु.शा.१०अ. । [गाछ । अम. ।

हिरण्यरेताः (स्) । पुं । चित्रकवृक्षे । चिता

हिरण्यचीरा । स्त्री । ब्रह्मसुवर्चलानामौष धौ । सु.चि.३०अ । [प सु. ।

हिलमुची । स्त्री । हिलमोचिकायां । हिञ्चे ।

हिलमोचिः । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । हि ञ्चे । प सु ।

हिलमोचिका (ची) । स्त्री । स्वनामख्या तोयजशाकविशेषे । हिञ्चे शाक । हिं हरहुच् । बम्. हरहुची । उत्. हिर्मिचा । भा.म.४भ.ग- सूरि.चि. । "हिलमोचीभव द्रव्यम् ।" गुणा — शोथकुष्ठकफपित्तघ्नी । भा पू.१भ.शा.व. । ब्रुक्षि । रा.नि व ७ । ब्रुकवालुके । टेंटेवेटो । रा.नि. व.७।११ ।

हिन्नः । पुं । (Turdus gininus.) मरा रिनामपक्षिविशेषे । मराल पाखी ।

हीनकर्णः । पुं । तन्नामककर्णभङ्गाकृतौ । अयथ पर्यन्तयोर्हीनमांस । सु सू १६अ. ।

हीनाङ्गः । त्रि । विकलाङ्गे । जटा. ।

हीनाङ्गी । स्त्री । क्षुद्रपिपीलिकायां । है.च ।

हीन्तालः । पु । हिन्तालवृक्षे । हेंतालगाछ । अ.टी ।

हीर(क)म् । क्ली, पुं । वज्रे । हिरे । रा नि. व १३ । स श्वेतरक्तपीतकृष्णादिभेदेन चतुर्विध — तत्र यथाक्रमं विप्र क्षत्र वैश्य शूद्र इति । तत्र प्रथमो रसायने, द्वितीयो व्याधिनाशे, तृतीयो च धनदो रसाद्यर्थे, चतुर्थश्च व्याधौ वलवत्त्वे च सद्यःसिद्धिदार्थे, ... आकारादिभेदेन सौंपुंस्त्वमेव स

...स्यम् । बिन्दुरेखादिहीनो रक्त पुमान्, रेखायुक्तः षडस्त्रयुक्ता स्त्री च । त्रिकोणो नपुंसकम् । मारि- तस्य हीरकस्य गुणा —"आयु पुष्टि बल वीर्यं वर्ण सौख्य करोति च । सेवितं सर्वरोगघ्न मृतं वज्र न संशय । अशुद्ध कुरुते वज्र कुष्ठ पार्श्वव्य थातथा । पाण्डुतां पङ्गुत्वञ्च तस्मात् संशोध्य मा- रयेत् ॥" हीरकमारणम् —"व्याघ्रीकन्दोदरे चि- प्ता सप्तधा पुटित पवि । हयमूत्रस्य निर्वापात् शुद्ध प्रतिपुटं भवेत् । मण्डूकमूत्रे सप्तम हीरक मेचयेत् सुधी । सप्तधा म्रियते सत्य नात्र कार्या विचारणा । भस्मीभाव गतं युक्त्या वज्रवत् कुरुते तनुम् ॥" सा.कौ. । स्त्री । गाभार्याम् । रा.नि. व ६ । [नि.व.१८ । स्त्री । सैर्यां ।

हुडः (ड) । पु । मेषे । दुग्धा । त्रिका. । रा.

हुड़िका । स्त्री । अङ्कोलवृक्षे । आँकोड़ गाछ । वै निघ ।

हुडुक्कः । पु । दात्यूहपक्षिणि । मे. । [श.मा.।

हुडुम्बः । पु । मरिचपिष्टे । हुड् मरुवा ।

हुण्डः । पुं । व्याघ्रे । ग्राम्यशूकरे । शब्दकल्प ।

हुण्डनम् । क्ली । मस्तकादीनाम् अन प्रवेशे वक्रतायां वा । (धातूनामनेकार्थत्वात्) । विर । अन्ये त्वाहु. शिरोहुण्डनं केशभूमिस्फुटनं, शङ्ख ल- लाटे च अङ्गवेदना । नासाहुण्डनं घ्राणमलिनी- पः । दृष्टिहुण्डनं दृष्टिमुदास । जानुहुण्डन ह्रद- योपरोध । ग्रीवाहुण्डनं ग्रीवास्तम्भ । इति शै- व्यह ।

हुताशः । पुं । अग्नौ । अग्निविशेषे । च. । चि- त्रकवृक्षे । भा.म अग्न्यधिकारे । च द.३४ चि. ।

हुताशनः । पु । चित्रकवृक्षे । सु चि १८अ ।

हुताशनरसः । पुं । अग्निमान्द्ये रसः । तत्र शुल्व १ भ. पारद १ भ. शतटङ्क १ भ. गन्ध- कस्य १ भ. मरिचं ८ भ. एतच्च निम्बूरसेन मर्द- यित्वा गुञ्जमाना वटी कार्या । अनु. चाङ्गेरस । भा. । भैष. ।

हुताशयोगः । पु । अग्निवृद्धि । च.च.द टी ।

हृदयः । पुं । हृदये । त्रिका. ।

हूणास्यम् । क्ली । वक्र दर्भ । त्रिका. ।

हृतगन्धा । स्त्री । कुसुम्बुरी । कोंचाधनिया । वै.निघ. ।

हृत्कम्प. । पु । हृदयस्य कम्पे । निदा. ।

हृत्प्रमाथ: । पु । मन मिलायाम् । भैष.कुष्ठ. चि.षडबिन्दुतैले ।

हृत्प्राण: । पुं । श्वासरोगे । रा.नि.व.२० ।

हृदयम् । क्ली । मनसि । चित्ते । चेतनास्थाने । तच्च शोणितकफप्रसादजम् । यदाश्रया हि धमन्य प्राणवहा तस्य च चेतनास्थानत्वात्तस्मिन् तमसाऽऽवृते प्राणिन स्वपन्ति । तत्स्वरूप यथा—"पुण्डरीकेण सदृश हृदयं स्यादधोमुखं । जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति ॥" सु.शा ४अ. । वक्षसि । रा.नि.व.१८ ।

हृदयचर: । पुं । कफजकृमिभेदे । च.वि ७अ. ।

हृदयदीपक. । पु । चौपदेवकृतवैद्यकग्रन्थे ।

हृदयस्थानम् । क्ली । वक्षसि । हे च ।

हृदयात्मा (न्) । पुं । कङ्कपक्षिणि । श च. ।

हृदयादक: । पु । वकजकृमौ । निदा. ।

हृदयोपशरणम् । क्ली । हृदयोपद्रवणे । च. सू.१५अ. । [वम. ।

हृद् । क्ली । वक्षसि । रा.नि.व १८ । मनसि ।

हृद्द: । पु । हृद्रोगे । रा.नि.व.२० ।

हृद्रन्थ: (न्थि:) । पुं । विद्रधिरोगे । रा.नि. व.२० ।

हृद्याशी । स्त्री । चित्रावल्याम् । वै निघ.७भ बा.व्या चि विषगर्भतैले । [कपित्थे । वै.निघ. ।

हृद्यम् । क्ली । त्वचि । गुडत्वक् । जीरके ।

हृद्यगन्धम् । क्ली । सूक्ष्मजीरके । श.च. । स्त्री सर्वलवणे । काचलवणे । रा.नि.व.६ । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ । स्त्री (न्धा) । जातीपुष्पे । रा.नि.व.१० । अजमोदायाम् । रा नि.व. ६ । [र मा. ।

हृद्यगन्धि । क्ली । कृष्णजीरके । सूक्ष्मजीरे ।

हृद्यवर्ग. । पुं । हृद्यहिते महाकषायवर्गे । स चतुष्कस चतुर्दशक । यथा आम्राम्रातक-लिकुचकरमर्दवृक्षाम्लाम्लवेतसकुवलबदरदाडिममातुलुङ्गेषु । च.सू ४अ. ।

हृद्या । स्त्री । सुक्ष्मजीरके । रा नि व ११ । नागवल्याम् । पान । जीरकवृक्षे । शतपत्रीपुष्पे । সেউতী ফুল । सुरायाम् । मुक्तामांसी । वै. निघ. । ऋद्ध्यौषधौ । मी. ।

हृद्गद् } पुं । हृदयरोगे । হৃদয়ের রোগ ।
हृद्रोग: } रा नि.व २० । निदाननिरुक्तौ यथा —"अत्युष्णगुर्व्वन्नकषायतिक्तैः श्रमाभिघाताध्यशन प्रसङ्गैः । सचिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामय पञ्च विध. प्रदिष्ट. । दूषयित्वा रसन्दोषा विगुणा हृदय गता । हृदि बाधां प्रकुर्व्वन्ति हृद्रोगन्तं प्रचक्षते ॥ मा. ।

हृद्रोगवैरी (रिन्) । पु । अर्जुनवृक्षे । श च. ।

हृद्गण्टक: । पु । आमाशये । जठरे । श च ।

हृद्गण. । पु । विद्रधौ । रा.नि.व २० ।

हृल्लक्ष्मी: । स्त्री । चन्द्रसुरायां । वै.निघ ।

हृल्लास: । पु । उपस्थितवमनत्वन् जाते । मा. । हिक्कायाम् । हे.च ।

हृषीकम् । क्ली । कर्मेन्द्रिये । अम ।

हृष्ट: । पुं । काकविशेषे । काचित् ।

हेका । स्त्री । हिक्कायाम् । हे.च. ।

हेतु: । पु । उपलब्धिकारणे । यत् येन विना न स्यात् तत्तस्य हेतु । तत्पर्य्यायश्च निदानं कारण हेतुर्निमित्तं निबन्धनं मूलम्, आयतन प्रत्यय । भा. । "हेतुर्नामोपलब्धिकारणं तत्प्रत्यक्षानुमानै-तिह्यौपम्यैर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते तत्तत्त्वम् ।" च वि. ८अ. ।

हेतुविपरीत: । त्रि । कारणविपरीते (औषधादौ) । यथा—शीतज्वरे उष्णाद्रिकम् । श्रमादौ मांसरसादन्नं । विहारे रात्रिजागरणादौ । मा नि. । वि र. ।

हेतुविपर्य्यस्तार्थकारी । त्रि । हेतुविपरीतार्थकारिणि (औषधादौ) । यथा—पित्तप्रधान शोथे पित्तजनकौषधपित्तकारकमद्यादौ । पित्त शोथे दाहप्रशीतलादौ । वातशोथ्मादे वासन्दौ

हेतुव्याधिविपरीतः । त्रि । हेतुव्याध्युभयविपरीते (औषधादौ) । यथा—वातशोथे तन्नाशकदशमूलादौ । कफग्रहण्या तन्नाशके अन्नादौ । स्निग्धतानाशकरात्रिजागरणादौ च । मा नि । वि र ।

हेतुव्याधिविपर्यस्तार्थकारी (इन्) । त्रि । हेतुविपरीतार्थकारिणि, व्याधिविपरीतार्थकारिणि, हेतुव्याध्युभयविपरीतार्थकारिणि च औषधादौ । यथा—पचिदाहे अगर्व्वादिलेपः । मदात्यये मद्यपानदानम् । मा.नि. । वि.र. ।

हेत्वन्तरम् । क्ली । प्रकृतहेतौ वाच्ये विकारहेतुकथने । च.वि.८ष. ।

हेत्वर्थः । पुं । "यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति । यथा—मृत्पिण्डोऽद्भिः प्रक्लिद्यते ।" सु.उ. ६५ष ।

हेमम् । क्ली । सुवर्णे । शब्दकल्प: । पुं । माषमितमाने । ५ माषा । प प्र.१ख. ।

हेम (न्) । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१२ । धुस्तूरे । अम । धुस्तूरबीजे । च.द.व.गो.चि. । मेघ, विद्याधररसे । नागकेसरे । रा.नि.व.६ । च.सू.१ ष. । रस.र.शा.व.चि. ।

हेमकन्दलः । पुं । प्रवाले । हे.च. ।

हेमकाञ्चनः । पुं । नागकेसरवृक्षे । वै.निघ. ।

हेमकान्तिः । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । वै. निघ. । [वि च । रा.नि.व.६ ।

हेमकिञ्जल्कः । पुं,क्ली । नागकेसरवृक्षे तत्पु

हेमकूटिः । स्त्री । स्वर्णकर्पयतीये । यथा—"रसदरदताम्रमभ्रकमन...नि: क्षरीव द्राभि. । पुटयतगन्ध तारे विषूड हेमकूटिरियम् ॥" रस.चि.३ष. । [व १० ।

हेमकेतकी । स्त्री । स्वर्णकेतकीवृक्षे । रा.नि.

हेमगन्धिनी । स्त्री । रेणुकानामगन्धद्रव्ये । रेणुक । र.मा ।

हेमगौरः । पुं । किङ्किरातवृक्षे । रा.नि.व.१०।

हेमक्षीरी । स्त्री । पीतक्षीरायाम् । स्वर्णक्षीर्यां । रा.नि.व.१ ।

हेमतार(क)म् । क्ली । तुत्थे । तूँतिया । हे.च ।

हेमदुग्धः (कः) । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमूर । र.मा. । रा.नि.व.११ । मद.व.५ ।

हेमदुग्धा । स्त्री । स्वर्णक्षीर्याम् । সোণাক্ষীরাই, শেয়ালকাঁটা । जटा । वा सू.१५अ विरेचने । कृष्णोदुम्बरे । वै.निघ २भ.वा.व्या.चि विष गर्भतैले ।

हेमदुग्धी (न्) । पुं । यज्ञडुम्बुरवृक्षे । अ र. । स्त्री । स्वर्णक्षीर्याम् । শেয়ালকাঁটা । रा नि.व ५ ।

हेमधान्यकः । पुं । तिलवृक्षे । प.मु ।

हेमनिधिः । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

हेमन्तः । पुं । शीतकाले । अग्रहायणपौषयोः । अ र. ।

हेमन्तनाथः । पुं । कपित्थवृक्षे । अ.च. ।

हेमपत्रम् । क्ली । धुस्तूरपत्रे । वै.निघ २भ.दा ह वि प्रलेपे । नागकेसरपुष्पे । च.द दाह.चि. । "हेमपत्र कटम्बटं ।" पद्मकाष्ठे । वै.निघ । स्वर्णपत्रे ।

हेमपद्मकम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै निघ. ।

हेमपादी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रक्तम ञ्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

हेमपुष्पम् । क्ली । अशोकपुष्पे । जवापुष्पे । मि । स्वर्णचम्पके । वै.निघ । चाम्पेयपुष्पे । रा. नि.व.४ । र.मा. । नागकेसरपुष्पे । च द वा. व्या.चि एलादितैले ।

हेमपुष्पः । पुं । चम्पकवृक्षे । अ.च. । प मु. । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० । उदुम्बरवृक्षे । स्वर्णक्षीरी गाछ । प मु. । महाराजचम्पके । बड़ सोनालु । रा.नि.व.८ । पीतजवावृक्षे । वै.निघ. ।

हेमपुष्पकः । पुं । चम्पकवृक्षे । अम. । चम्पकरोमाले । रा.नि.व.६ । नागकेसरवृक्षे । वै. निघ. ।

हेमपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । स्वर्णयूथिका । याम् । वै.निघ. । (ष्पी) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

निघ. । सुपर्णी । তালমূলী । रा.नि.व ७ । इन्द्रवारुण्याम् । রাখালশশা । रा.नि.व ३ ।

हेमफला । स्त्री। इन्द्रवारुण्यां । রাখালশশা । सुवर्णकदल्याम् । रा नि व.११ । स्वर्णुल्याम् । সোনালু । रा.नि व.४ । [व.१२ ।

हेमबलम् । क्ली । मौक्तिके । मुक्ता । रा.नि

हेमबीजम् । क्ली । धुस्तूरबीजे । वै.निघ.२भ. ख.सा.चि.आनन्दरसे । [घ ।

हेममाक्षिकम् । क्ली। स्वर्णमाक्षिके । वै.नि

हेममिश्रम् । क्ली । स्फटिकारिकायाम् । ফটকিরি । प मु । [युँ ३ । रा.नि व.१० ।

हेमयूथिका । स्त्री। स्वर्णयूथिकायां । स्वर्ण

हेमरागिणी । स्त्री । हरिद्रायां । त्रिका ।

हेमल: । पु । मधुनिष्पावे । मुकुटमिम् । प मु. । कलकाशे । मे ।

हेमलता । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा नि.व ३। सोमलतायां । ब्राह्मीशाके । वै.निघ. ।

हेमवती । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि.व.३ । वचायाम् । स्वर्णक्षीरिण्याम् । रा.नि व.२२ ।

हेमवर्णवती । स्त्री। दारुहरिद्रायां । वै निघ.।

हेमवल्ली । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि.व ३ ।

हेमशिखा । स्त्री । स्वर्णक्षीर्याम् । শেয়ালকাঁটা । प.मु. । [टिकिरि । वै निघ. ।

हेमशोधिनी । स्त्री । फटिकारिकायाम् । फ

हेमसारम् । क्ली । तुत्थके । তুঁতিয়া । र. सा.सं.ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे । स्वर्णमाक्षिके । म. कस्तूरीभैरवरसे ।

हेमक्षीरी । स्त्री । स्वर्णक्षीर्या । সোনাখির, শেয়ালকাঁটা । रा.नि.व ५ । सु.चि.९च ।

हेमा । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । स्वर्णजीवन्त्याम् । वै निघ ।

हेमाख्यम् । क्ली । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. ।

हेमाङ्ग: । पुं । चम्पकवृक्षे । श.र. । सु.चि.२४ च । सिंहे । मे. । [निघ ।

हेमाङ्गा (ङ्गी) । स्त्री । स्वर्णक्षीरिण्यां । वै

हेमाद्रिजरणा । स्त्री । स्वर्णक्षीरिण्याम् । সোনাখিরুই । र.मा. ।

हेमाद्रिजा । स्त्री । स्वर्णक्षीर्याम् । प मु. ।

हेमाभम् । क्ली । धत्तूरे । দণ্ড । नागकेसरे । নাগেশ্বর । वै निघ. ।

हेमाह्व: । पु । वनचम्पके, चम्पकवृक्षे । रा नि व.१० । धुस्तूरे । भा.महानारायणतैले ।

हेमाह्वा । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि व ३ । स्वर्णक्षीर्याम् । শেয়ালকাঁটা । স্বর্ণ মূল পীক ইতি লোকে । भा महाज्वराङ्कुशे । स्वर्णचम्पके । वै. निघ. ।

हेरम्ब: । पुं महिषे । मे । [म घ. ।

हेलञ्ची । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । হিঞ্চে ।

हेषी (इन्) । पु । अश्वे । त्रिका. ।

हैसनीया । स्त्री। नागवल्लीभेदे । रा.नि.व.११ See नागवल्ली । [नि.व.१४ ।

हैमम् । क्ली । हिमशिलायाम् । वर्षोदके । रा

हैम: (क:) । पुं । भूनिम्बे । চিরাতা । रा. नि.व ९ । [वै निघ. ।

हैमकान्ता । स्त्री । दार्व्यां । दारुहरिद्रा ।

हैमनम् । क्ली, पुं । शीतर्तौ । श.र. ।

हैमन: । पुं । हेमन्तकालजषष्टिकधान्येषु । হৈমন্তিক হেটে ধান । गुणा:—"हैमनास्तु हिमा रुच्या मधुरा बद्धवर्चस: ।" राज.२प. । मार्गशीर्षमासि । रा.नि.व.२१ । पौषे मासि । वै.निघ. ।

हैमन्तबीजम् } हैमावबीजम् } स्त्री । रक्ताश्वादिबीजे । वै. निघ.भर्म चि तिलादिचूर्णे ।

हैमन्तिक: । पु, क्ली । हेमन्तकालिकशालिधान्ये । আমন ধান । चकारान्ततयाऽऽ हैमन्तिका । कथिता कल्पितहैमन्तिका इति च केचित् ।

हैमपुष्पी । स्त्री । सुवर्ण्याम् । তালমূলী । वै निघ. ।

हैमल: । पुं, क्ली । हेमन्तकाले । केचित् ।

हैमवत: । पुं । विषभेदे । शे.च. । शुभ्रायाम् । वै.निघ ।

हैमवती । स्त्री । हरीतक्याम् । प.मु. । भा. । रा.नि.व.११ । वै.निघ.अजी.चि. । स्वर्णक्षीरिण्याम् । शेयालकाँटा, क्षीरिणी । रा.नि.व ५ । रेणुके । रेणुक । रा नि.व.६ कपिलद्राक्षायाम् । रा.नि.व.११ । हरिद्रायाम् । वै निघ. । अत सी । मसिना । रा नि.व १६ । श्वेतवचायाम् । श्वेत वच । रा नि व.६ । वा.सू १५अ मुस्तादिः । "कुष्ठं हैमवती च ।" भा म.१म.ज्व.चि. । "दारु हैमवतीकुष्ठ ।" च द क्रमि.चि. । सु.सू ३८अ. । च सू ४अ. । पीतदुग्धसेहुण्डे । ननमः गाछ । व र्षाया । प.मु । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.दारुषट् कलिपे । च.सू.१अ. ।

हैमा (मी) । स्त्री । स्वर्णकेतक्याम् । रा.नि.व १० । पीतयूथिकायाम् । चौरिण्या । क्षीरिणी । रा.नि व.५ । [नि.व.१५ ।

हैयङ्गवीनम् । क्ली । सद्योजातनवनीते । रा.

हैगलः । पुं । हैगला इति ख्याते तृणे । च. सू.१अ. ।

होतानिका । स्त्री । वरकधान्ये । वै.निघ. ।

होत्रम् । क्ली । हविषि । घृते । त्रिका. ।

होमधान्यम् । क्ली । तिले । रा.नि व.१६ ।

होमिः । पुं । घृते । मे. । जलम् । अ.र. ।

होम्यम् । क्ली । घृते । रा.नि.व १५ ।

होरा । स्त्री । पिपीलिकायां । त्रिका. ।

होलकः । पुं । तृणाग्निदग्धार्द्रशमीधान्ये । हराणोडा । हिं होरहा । लक्षणं —"अर्द्धपक्वशमीधान्यैस्तृणभ्रष्टैश्च होलकः । होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषत्रयापहः । भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ॥" भा. ।

होलाकस्वेदः । पुं । स्वेदविशेषे । "धीतीका नु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् । शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च । सुदग्धायां विधूमायां यथावत्प्रचलन्दयेत् । स्वच्छन्नसुस्तरस्तत्र धीतीका स्विद्यति ना सुखम् ॥" च.सू.१४अ. । धीतीका शुष्कशीमयादि. ।

[illegible] । क्ली । घृते । रा.नि व.१५ ।

[illegible] । [illegible] । रा.नि व.१६

ह्रीष्टाम्बु । क्ली । तण्डुलोदके । "ह्रीष्टाम्बु तण्डुलाम्बु स्यात् ।" प म २ख. ।

ह्रदः । पु । देवखातमहाजलाशये । तज्जलगुणाः —अग्निकरं मधुरं कफवातघ्न पथ्यञ्च । रा.नि.व १४ । स्त्री (दा) । शल्लकीवृक्षे । वै निघ. ।

ह्रदग्रहः । पुं । कुम्भीरे । त्रिका. ।

ह्रस्वम् । क्ली । प्रपत्कासीसे । हिदलकम् विशेष । रा.नि.व.१३ । पु । ह्रस्वमवे । गौरसुवर्णशाके । वै.निघ. । [मा. ।

ह्रस्वकः । पुं । पूगवृक्षे । सुपारि गाछ । र.

ह्रस्वकन्दः । पुं । तैलसाकरिति ख्याते कन्दविशेषे । प.मु. ।

ह्रस्वकर्कन्धूः । स्त्री । वनवदरे । वै.निघ. ।

ह्रस्वकुशः । पुं । श्वेतकुशे । रा नि.व.८ ।

ह्रस्वगर्भः । पुं । कुशे । र.मा. । [मु ।

ह्रस्वगवेधुका । स्त्री । गौरचतण्डुलायां । प.

ह्रस्वजम्बुः (म्बू) । पुं । क्षुद्रजम्बुवृक्षे । र. मा. ।

ह्रस्वजात्यः } ह्रस्वदृष्टिः } पुं । तन्नामकदृष्टिरोगे । लक्षणं यथा —"यो ह्रस्वजात्यो दिवसेषु कृच्छ्राद्ह्रस्वानि रूपाणि च तेन पश्येत् ।" मा.नि. ।

ह्रस्वतण्डुलः । पुं । क्षुद्रतण्डुले, राजान्ने । नाइदोगा धान । रा.नि.व.१६ ।

ह्रस्वत्रिफला । स्त्री । गाम्भारीफलखर्जूरपरूषकफलेषु । "स्वल्पा काश्मर्य्यखर्जूरपरूषकफलैर्भवेत् ।" प.म.१ख. ।

ह्रस्वदर्भः । पुं । श्वेतकुशे । रा.नि.व.८ ।

ह्रस्वदा । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । रा नि.व.६ ।

ह्रस्वपञ्चमूलम् । क्ली । [illegible] । वा.सू.१५अ.विदारादिः । [illegible] । [illegible] ।

ह्रस्वपत्रकः । पुं । [illegible] । रा.नि व १ ।

ह्रस्वपर्णिका । [illegible]

ह्रस्वपर्णः । पुं । ह्रस्वमचङ्कचे । रा नि.व ११ ।
ह्रस्वपर्णी (न्) । पु । ह्रस्वीचौ । काञ्चला इक्षु । वै.निघ ।
ह्रस्वपुष्प । पु । जलमधूकै । वै निघ. ।
ह्रस्वप्लक्ष । पु । क्षुद्रप्लक्षचे । छोट पाकुड गाछ । गुणै महाप्लक्षसदृश । रा नि व ११ ।
ह्रस्वफलः । पु। मधुरनारिकेलै। वामन नारिकेल । रा नि व ११ । स्त्री (ला) । भूमिजम्बू । वनजाम । रा.नि व.११ । [कुल । मद व ६ ।
ह्रस्वबदरम् । पु, क्ली । क्षुद्रबदरे । छोट
ह्रस्वमूलम् । क्ली । बालमूलकै । कचि मूला । च.द.ज्व चि ।
ह्रस्वमूलः । पु । ह्रस्वीचौ । काञ्चला ईक्षु । रा.नि व १४ । रक्तेक्षौ । स्त्री (ला) । चट्टकाबडी चुपे । उटकटारा इति लोके । वै निघ. ।
ह्रस्वबृच. । पुं । कुशे । प.मु. ।
ह्रस्वशाखाशिफ. । पु । क्षुपे । चम. ।
ह्रस्वा । स्त्री । मुद्गपर्ण्यां । मुगानी । रा नि व. ३ । नागबलायां । रा नि.व.४ । श्वेतापराजिता यां । वै निघ. । भूमिजम्बौ । वनजाम । रा.नि व ११ । [त्रिवकश्यभेदे । ग्रांचिठे । श च. ।
ह्रस्वाग्निः । पुं । अर्कद्रुचे । आकन्द गाछ ।
ह्रस्वाङ्ग. (क) । पु । जीवककौषधौ । जीवक । प.मु. । रा.नि.व ५ । ऋषभकै । वै निघ. ।
ह्रस्वैरण्ड । पु । रक्तैरण्डद्रुचे । रा.नि व ८ ।
ह्रस्वोत्पलम् । क्ली । कह्लारपद्मे । वै निघ. ।
ह्रादिनी । स्त्री । शल्लकीद्रुचे । श र. ।
ह्रिवेरम् । क्ली । वालके । वाला । श र. ।
ह्रीकुः । पु । जतुकै । (ष्ठौ) । त्रपुधातौ । रा° । उषा. ।
ह्रीवेरम् । क्ली,पु । (Pavonia odorata,) सुगन्धद्रव्यविशेषे । गन्ध वाला । हिं सुगन्धवाला । म करवाल । क सुगन्धिवाल । गुणा – शीतलं तिक्त पित्तवातिव्रणाहर ज्वरकुष्ठातिसारघ्नं केश्यं त्रिचघ्न व्रणघ्न । रा.नि.व १२ । सु सू ३८ष. पित्तशमने । च सू ४ष. । "मूलमूली वर केश्यो ऽभूतम सरलत्वया । मूल: स्थूलमुखस्य वर्जनीय प्रयत्नत ॥" भैष ।
ह्रीवेरादिः । पु । ज्वरातिसारे कषाय । "ह्रीवेरातिविषामुस्तबिल्वधन्याकनागरै । कृत कषाय ॥" च द. । [टी.भ ।
ह्रीवेल(क)म् । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । च.
ह्लादिनी । स्त्री । शल्लकीद्रुचे । वै निघ. ।
ह्लीकुः । पु । जतुनि । (ष्ठौ) । त्रपुणि । च.टी. ।

घ

घणः । पु । धूनकै । वै.निघ. । विंशत्पलात्मक कालपरिमाणे । १० प. । चम. ।
घणतुः । पुं । घतै । धा । ३.च. ।
घणदम् । क्ली । जले । मि ।
घणदा । स्त्री । रात्रौ । चम. । हरिद्रायाम् । रा.नि.व ६ । वै.निघ २भ त्रिदशमज्ज.चि. ।
घणदाख्यम् । क्ली । रात्र्यन्धतारोगे । मा.नि.
घणनम् । क्ली । घूर्णने । च सू.१८च । वधे । चम ।
घणनिश्वासः । पु । त्रिदशमारे । श र. ।
घणरामी (न्) । पु । पारावते । पायरा । श.मा ।
घतम् । क्ली । मर्यादायां । धा । "नातिक्लिष्टं नातिभिन्नमुभयोर्मध्यमानि च । विघर्म प्रथमार्ध घन्त चान्त्यभिनिर्दिशत् ॥" सु.चि.२ष. ।
घतकासः । पु । मधकासान्तर्गतकासरोगवि दे । निदानपूर्वां कुम्भानि —"चलिन्द्रवातमार्गा ष्टुद्राद्यमजनिरुद्दे । हृदयोर्न कर्म वायुर्ध्वीना कासमावहेत् ॥" लक्षण—"स पूर्व कालने दर्श तत बौबति कोदित । वहिन कफमायवे विनि देनेव धौरमा । मर्धौभिरिव तीक्ष्णाभिरुद्यमेन

शूलिना। दु खस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना। पर्श्वभेदज्वरश्वासदगाविवर्णपीडित.।पारावत इ वाकूजन् कामरोगात् चतोद्भवात्॥" मा.नि।

चतक्रत् । पुं। भल्लातकवृक्षे। वै.निघ.।

चतघ्नः । पु। मूकदक्षे। कुकुवर्णशोका। श च। स्त्री (घ्नी)। लाचायाम्। हे च.।

चतजम् । क्ली। रुधिरे। रा.नि.व १८। कुङ्कुमे। भा.म.४अ.कर्णरो.चि.प्रश्ने। "चतजमथ शिवा।" पूये। श.च.।

चतलक्षणा । स्त्री। अभिघातजयत्वणायाम्। सनिदानमम्प्राप्तिमाह —"भयश्रमाभ्या बलसङ्कया दा ऊर्द्ध चितं पित्तविवर्द्धनैश्च। पित्त सवात कुपित नराणां तालुप्रपन्न जनयेत्पिपासां। चतस्य रक् शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी चतजा मता तु॥" मा.नि। [याम्। श च.।

चतविध्वंसी (इन्)। पुं। हृद्दारकलता-

चतव्रणः । पुं। आघातजन्यव्रणे भा.।

चतशुक्रः । पुं। नेत्ररोगभेदे। निदा.।

चतहरम् । क्ली। अगुरुणि। श च.। स्त्री। लाचायाम्। वै.निघ.।

चतघ्नः । पुं। रक्तखदिरे। वै.निघ.।

चतचीणः । पुं। उर.चतरोगे। निदानादि —"धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम्। यु ध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोन्नतः ...... । .विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते। स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रुचाल्पमिताशिन.। उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विभज्यते। प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्ग प्रवेपते। क्रमाद्वीर्यं बल वर्णो रुचिर ग्रिय हीयते। ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्नि वधावपि। दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहु। कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सासृक् प्रवर्त्तते। सचत. चीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः चया त्॥" मा.नि.। [चर्कवृक्षे। वै.निघ.।

चतचीरी । स्त्री। तूलके। तृणा। पुं (इन्)।

चतोदरः । पुं। परिस्राव्युदरे। See परि-स्राव्युदरम्। [नि.व १०। शरीरे। लध्वा।

चत्रम् । क्ली। नगरपुष्पे। उग्रगन्धिका। रा.

चत्रपादपः (क्षत्रः)। पुं। चीरिणीवृक्षे। चीरिणी गाछ। वै.निघ। मुचुकुन्दवृक्षे। रा.नि. व.१०।

चत्रिणी । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व ६।

चत्रियः । पुं। कट्फलिणि। श.मा.। चीरिणीवृक्षे। वै.निघ.। [वै निघ.।

चत्रियवरा । स्त्री। अलाबूभेदे मिष्ठिलाउ।

चपणम् । क्ली। चयकरणे। दोषहरणे। च. सू.१८अ.। [हरिद्रायाम्। वै.निघ.।

चपा । स्त्री। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६। दारु

चपाकरः
चपापतिः } पु। कर्पूरे। अम.।

चमा । स्त्री। खदिरवृक्षे। रा.नि.व.८।

चमादंशः । पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। रा.नि.व.७।

चयः । पुं। राजयक्ष्मणि। रा.नि.व.२०। चीयते अनेनेति चय.। निदा.। "क्रियाचयकरत्वात् तु चय इत्युच्यते बुधैः।" भा.। व्याधिविशेषे। स चाष्टादश यथा —वातादि त्रिविधः, रसादिः सप्त मलमूत्रयोर्द्वौ, पञ्चेन्द्रियमलस्य पञ्च, ओजः सएक। च सू.१७अ.।

चयकासः । पुं। धातुचयजकासरोगे। सनिदानसम्प्राप्ति —"विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्। घृणिनां शोचतां नृणां व्याप्यन्तेऽग्नौ चयी मलाः। कुपिताः चयजं कासं कुर्युर्देहचयप्रदम्॥" लक्षणं —"स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणचयञ्चापि लभेत कासी। शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयं। स सर्वलिङ्गं भृशदुर्चिकित्स्य चिकित्सितज्ञा चयजं वदन्ति। इत्येष चयज. कास. चीणानां देहनाशन.। साध्यो बलवतां वा स्यात् याप्यस्त्वेवं चतोत्थितः॥" मा.नि.। [ज्वरे। च.द.ज्व.चि.।

चयज्वरः । पुं। धातुचयजन्यज्वरे, राजयक्ष्म-

चयतरुः । पुं। नन्दीवृक्षे। मा.।

चयथुः । पुं। चयरोगे, कासादौ। हे.च.।

चयनाशिनी । स्त्री। जीवन्तीलतायां। प.मु.।

चरम् । क्ली जले। मे.।

क्षवः (क) (क्षत्) । पुं । (Dregea volubilis Syn. Hoya viridiflora) स्वनाम ख्यातवृक्षे । छिक्किनीति लोके । ("हँ"চতা । छिक्किकाछिक्कनी । वम्. नासकुशिकनी, इरन्दोड़ी । क्षवकगुणाः—तीक्ष्णगन्ध, कषाय उष्ण कटु भूतग्रहघ्नः कफवातघ्नश्च । रा.नि.व ८ । राजमा धनामकशिम्बीधान्ये । वर्वटी । मं रवरा, राजमाष, वरवटा । गुणाः—कषाय मधुर शीतल कफपित्तघ्नः हृद्यः वाताध्मानजनकश्च । रा.नि.व.१६ । रक्तसर्षपे । रा.नि.व.१६ । च.सू.४अ. । चि.८अ. । छिक्काधाम् । हाँचि । त्रिका. । मा.नि. । शिगुरु चे । सजिना गाछ । वै.निघ. । (क) श्वेतापामार्गे । कृष्णसर्षपे । रा.नि.व ४।१६ । कासे । श.र. ।

क्षवका । स्त्री । सर्षपवृक्षे । राई । वै निघ. ।

क्षवतरुः । पुं । नन्दिवृक्षे । वै.निघ. ।

क्षवथुः । कासरोगे । रा.नि.व.२० । नासारोगविशेषे । हाँचि । लक्षण—"घ्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टो यस्यानिलो नासिकया निरेति । कफानुयातो बहुशोऽतिशब्द त रोगमाहु. क्षवथु विधिज्ञाः ॥" मा.नि ।

क्षवपत्रम् । क्ली । क्षवकपत्रे । "हँचेতার পাতা । च.द.परिणामशूलचि. । स्त्री । द्रोणपुष्पा । घलघसा । रा.नि.व.४ । [सा.कौ. ।

क्षवस्तम्भः । पुं । क्षवथुनिग्रहे । हाँचिनिग्रह ।

क्षवा । स्त्री । सर्षपवृक्षे । वै निघ. ।

क्षविका । स्त्री । वृहतीक्षुपभेदे । गुणा—तिक्ता कटुरुष्णा रुच्या धारासन्नभिस्त्रिदा । रा. नि.व ४ । [चीवि ।

क्षामः । पुं । क्षयवत्पुरुषे । क्षारा । चि ।

क्षामदंशः । पुं । शिग्रौ । सजिना गाछ । रा.नि.व ७ ।

क्षामास्यम् । क्ली । चक्रितपथ्यादौ । श च. ।

क्षारम् । क्ली,पुं । यवक्षारे । सि.यो.अर्श चि. । "क्षारसुवास्तुना ।" विड्लवणे । विट्लवण । रा. नि.व.६ ।

क्षारः । पुं । पलाशकाष्ठादिदाहसम्भवे लवणरसमलविशेषे । क्षार । क्षरणात् दुष्टमांसादिचालनात् क्षारः । स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्चेति । सु.सू ११अ. । च.सू २अ । च द क्रमि. चि. । च.द स व्या.चि.विशीतोपसारपीतैलेः । भा. १म खण्डतादि ज्व चि काशश्यादिचूर्णे । "लवणक्षारसंयुते ।" गुणाः—गुल्मार्शोग्रहणीघ्ना सराः पाचना. क्रमिपुंस्त्वघ्नाः शर्कराश्मरीघ्नाश्च । शार्ङ्ग. म.६अ. । "तीक्ष्णोष्णो लघुरूक्षश्च क्लेदी पाकी विदारणः । दाहनो दीपनश्छेता सर्वथा क्षारोऽग्निसन्निभः ॥" च.सू.२७अ । "नात्यौष्ण्यमतिपैच्छिल्यमतितैक्ष्ण्यं विसर्पिता । अत्यर्थमार्द्रवं शैत्यमत्यर्थं सान्द्रमेव च । हीनौषध विपक्व च क्षारदोषा नव स्मृता ॥" सु.टी.११अ. । "क्षारोपधेश्चितं कृत्वा नीलनालेन दीपयेत् । निर्वाप्य भस्म तोये स्रावयेच्च कुसुम्भवत् । यावच्चाच्छ पिच्छिलश्च रक्तश्चैव प्रजायते चतुर्गुणेन तोयेन स्रावयेत् शतधा भवेत् ॥ पलमात्रञ्च पातव्यं चैष्य मद्यादिकमयम् । क्षीद' कर्षसम चैष्य यथादीपबलं प्रति ॥ भक्तादिसाधने साध्य अनेन त्रिगुणेन च । क्षारञ्च द्विविधो ज्ञेयः, क्षारण प्रतिसारणं । प्रतिसारणके मात्रा शेष्टा शक्तिसमा मता ॥" सुश्रुतम् । "सर्व्वावयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु । व्यवस्थितो न कालोऽत्र यत्र सर्व्वो विधीयते ॥ क्षारचूर्णस्य मात्रा च मद्याधयसम्मता । अथवा क्षारलवणद्वयमेलनं यथा ॥" इति क्षारविधिः । सर्जिक्षारे । यवक्षारे । लवणे । काचे । भस्मनि । मे. । गुडे । हे च. । टङ्कणक्षारे । रा.नि.व.६ । [त क्षारा পোড়ান । सु. ।

क्षारकर्म(न्) । क्ली । क्षारदाहकर्मणि । क.

क्षारत्र(त्रित)यम् । क्ली । सर्जिकायवक्षारटङ्कणक्षारेषु । "सर्जिक्षारो यवक्षारष्टङ्कणक्षार एव च । क्षारत्रयम् ..... ॥" गुणा.—छेदनम् अर्थात् श्लेष्मकफादिदोषोन्मूलनम् । रा.नि.व २२।

क्षारदला । स्त्री । चिल्लीशाके । रा.नि.व.७ ।

क्षारदशकम् । क्ली । दशविधक्षारेषु । ते च शिग्रुमूलकपलाशचुक्रिकाचित्रकार्द्रकनिम्बबिल्वपामार्गमोचाजाता इति । "शिग्रुमूलकपलाशचुक्रिकाचित्रकार्द्रकसनिम्बसम्भवैः । बर्हिमोक्षरिकमोचिकोद्भवैः क्षारपूर्व्वदशकं प्रकीर्तितं ॥" सजिना, मूला, পলাশ, চিঁড়ি, চিতা, আদা, নিম, বেল, অপামার্গ, কদলা । रा.नि.व २२ ।

क्षारदाहः । पु । क्षारद्रव्यजन्यजदाहे दाहे । न द १४अ । [ल । रमा ।

क्षारद्रु । पु । घण्टापाटलवृक्षे । घण्टापार

क्षारद्वय(युग्म)म् । क्ली । सर्ज्जियवक्षारयोः । सर्जिकार ओ यवक्षार । "सर्जिका यावशूकश्च क्षारद्वयमुदाहृतम् ।" भा । "क्षैयौ वह्निसमौ क्षारौ सर्ज्जिका यावशूकजौ ।" शार्ङ्ग म ६अ ।

क्षारपञ्चकम् । क्ली । यवमुष्ककसर्ज्जिपलाशतिलनालेषु । रा नि.व २२ ।

क्षारपत्र(क)म् । पु, क्ली । वास्तूकशाके । भा पू १भ । हे च । पालङ्कीशाके । वै निघ ।

क्षारपाणिः । पु । तन्नामकायुर्वेदतन्त्रकारे । See तन्त्रकार ।

क्षारमध्यः । पु । अपामार्गवृक्षे । प मु ।

क्षारमृत् । पु । ऊषरभूमौ । रा नि व २ ।

क्षारमेलकः । पु । सर्व्वक्षारे । भावान । रा. नि व.६ ।

क्षारमेहः । पु । पित्तजन्यप्रमेहभेदे । अत्र सुतक्षारप्रतिम मेहति । सु नि ६ष । [र सा स. ।

क्षारराजः । पु । टङ्कणक्षारे । सोहागा ।

क्षारवर्गः । पुं । सर्ज्जिटङ्कणयवक्षारेषु । "सर्ज्जिका टङ्कणश्चैव यवक्षार उदाहृत । र सा स ।

क्षारवस्तिः । पु, स्त्री । निरूहवस्तिभेदे । पिचकारिविशेष । यथा—"सैन्धवाच्च समादाय शताह्वाच्च तथैव च । गोमूत्रस्य पलान्यष्टावम्लीकाया पलद्वयं । गुडस्य द्वे पले चैव सर्व्वमालोड्य यवत । वस्त्रपूत सुखोष्णञ्च वस्ति दद्याद्विचक्षण । शूल विट्सङ्गमानाह मूत्रकृच्छ्र दारुणं । क्रिम्युदावर्त्तगुल्मादीन् सद्यो हन्यान्निषेवित ॥" च द निरूहवस्ति. । [रा नि व.११ ।

क्षारवृक्षः । पु । मुष्ककवृक्षे । घण्टापारल ।

क्षारलवणम् । क्ली । लवणविशेषे । खारीमाटी वा नवण । (रसकर्पूरप्रकरणे ।)

क्षारश्रेष्ठम् । क्ली । यवक्षारे । रा नि व ६ । पु । पलाशवृक्षे । मुष्ककवृक्षे । रा नि व १०।११ ।

क्षारषट्कम् । क्ली । धवापामार्गकुटजलाङ्गलीतिलमुष्ककजक्षारेषु । "धवापामार्गकुटजलाङ्गलीतिलमुष्ककै । क्षारैस्तैलु मिलितै क्षारषट्कमुदाहृतम् ॥" रा नि व.२२ ।

क्षारसप्तकम् । क्ली सप्तक्षारेषु । "सर्ज्जिक्षारो यवक्षारष्टङ्कणञ्च सुवर्चिका । पलाशमोक्षशिखरी क्षारसप्तकमीरितम् ॥" रावण ।

क्षारसर्पि । क्ली क्षारपक्वघृते । च शा ८म ।

क्षारसूत्रम् । क्ली । मर्म्माश्रितनाडीच्छेदनार्थे क्षारलिप्तसूत्रे । भा म ४भ नाडीच. ।

क्षाराच्छम् । क्ली । सामुद्रलवणे । हारा. ।

क्षाराष्टकम् । क्ली । अष्टविधक्षारे । "पलाशवज्रिशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजा यवज सर्ज्जिका चेति क्षाराष्टकमुदाहृतम् । क्षारा एतेऽग्निना तुल्या गुल्मशूलहरा भृशम् ॥" भा ।

क्षारिका । स्त्री । क्षुधायाम् । हारा ।

क्षारोत्तमः । पुं । घण्टापाटलिकायाम् । घण्टापारुल । सु सू ३६ष ।

क्षारोदकम् । क्ली । क्षारजले । यथा—क्षारात् षड्गुण जल दत्त्वा वस्त्रेण दोलायन्त्र विधाय तदध पात्र पातयित्वा क्षारोदक ग्राह्यम् । एवमेकविंशतिवार पुन पुन स्रावयेत् । मतान्तरे क्षाराच्चतुर्गुण जल दत्त्वा चतुर्थावशिष्टे स्रावयित्वा तज्जल ग्राह्यम् । 'पानीये यत्तु गुल्मादौ तत्तारानेकविंशति । भावयेत् षड्गुणे तोये केचिदाहुश्चतुर्गुणे ॥" प प्र.२ख । [धनायां । म ष ।

क्षिति । स्त्री । खदिरवृक्षे । रा नि व ८ । रो

क्षितिजः (न्तु) । पुं । भूनागे । कैञ्च । रा. नि व १२ । [र.सा सं मङ्गलग्रहे ।

क्षितितलविधिः । पु । पातालयन्त्रे । प्र.

क्षितिनागः । पुं । भूनागे । केंचो । रा नि. व १२ । [कूप । रा नि.व.११ ।

क्षितिबदरी । स्त्री । भूबदर्य्याम् । बेटो

क्षितिरुह. । पुं । वृक्षे । रा नि व २ ।

क्षितिक्षमः । पु । खदिरवृक्षे । रा नि व ८ ।

क्षिप्त. । त्रि । परक्षिप्ते तु परिगते चस्पनि । भा म १भ,भग्नाधिकार ।

क्षिप्रम् । क्ली पादाङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यभागे तन्ना मकसकथिमम्मपि सु शा ६ष ।

क्षिप्रपाकी (इन) पु । गन्दमुण्डवृचे । गर्द्द भाण्डे । रमा । [वि । वा ज्व चि १ ष

क्षीण । त्रि । दुर्ब्बले ह च । धालपचयव

क्षीणकर । त्रि । क्षयताजनके ।

क्षीरम् । क्ली । सरलनिर्यासे । अ र । जले । रा नि व १४ । दुग्धे । रा नि व १५ । तद्यादवि धम् । 'अविक्षीरमजाक्षीर गोक्षीर माहिषञ्च य त् । उष्ट्रीणां हस्तिनीनाञ्च वडवायास्त्रियस्तथा ॥' प प्र २ख ।

क्षीरवा । पु । क्षीरमोरटलतायाम् र मा ।

क्षीरकञ्चुकी । स्त्री । क्षीरीशवृचे । क्षिरौश गाछ । प मु । [त्रिका ।

क्षीरकण्ठ (क) । पु । शिशौ । हे च ।

क्षीरकन्द । पु । क्षीरविदार्य्याम् भूमिकु ष्माण्ड । रा नि व ७ । स्त्री (न्दा) । क्षीरवल्ली, क्षणभूमिकुष्माण्ड । अटा ।

क्षीरकाकोलिका (ली) । स्त्री । क्षीरका कोल्याम् स्वनामप्रसिद्ध काकोलीभेदे । क्षीर काकला । हि मं दुधकाउली । कं हसुगदृवलि गे । रा नि व ३ । अभावे अश्वगन्धामूल । भा म ४अ कर्पूरी चि त्रिफलाद्यघृते । 'मधुकं क्षीरका कोली । सु सू ३८अ काकोल्यादि । See का कोली ।

क्षीरकाण्ड (क) । पुं । अर्कवृचे । आक न्द गाछ । रा नि व १० । स्नुहीवृचे । मनसा गाछ । रा नि व ८ । [वट । रा नि व ११ ।

क्षीरकाष्ठा । स्त्री । वटीवृच । मदीवटे । भूम्न

क्षीरघृतम् । क्ली । क्षीरोत्यघृते । च द र पि त्ति । गुणा —सर्याद रक्तपित्तभममूर्च्छाप्रशमन नेत्ररोगहितञ्च ।

क्षीरजम् । क्ली । दधनि । रा नि व १५ ।

क्षीरजलम् । क्ली । क्षीरमिश्रजले । त्रियो दशादि श्रीकण्ठ ।

क्षीरतुम्बी । स्त्री । अलाबू वस्री । मिठालाउ । स दुग्धतुम्बी । कं हालुगुम्बलु । गुणा मधुरा स्निग्धा पित्तघ्नी गर्भपोषणी वृष्या वातला बलपु ष्टिकरी च । रा नि व ७ । [रा नि व १० ।

क्षीरदल । पु । अर्कवृचे । आकन्द गाछ ।

क्षीरद्रुम । पु । अश्वत्थवृचे । रा नि व ११ ।

क्षीरपर्ण (र्णी(इन्)) । पुं । अर्कवृचे । आ कन्द गाछ । रा नि व १०।२३ ।

क्षीरपलाण्डु । पु । पलाण्डुविशेषे । दुग्ध पलाण्डु । गुणा — स्निग्धो रुचिस्य स्थिरधातु कर्त्ता बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च । स्वादुश्च शो षितपित्तशत्रु स पिच्छिल क्षीरपलाण्डुकस्तु । सु सू ४६अ ।

क्षीरपाक । पुं घृतादीनां क्षीरावशेषपाके । तत्र क्षीर द्रव्यादष्टगुण वारि चतुर्गणञ्च । एव पाके जल विना न सिद्धत्वं तद्विना सम्यक्पा कसिद्धरभावात् । अयञ्च विधि क्षीरपञ्चपाचना दौ ज्ञेय न तैलघृतादौ । तत्र चतुर्गणं क्षीरमेवा सि न द्रव्यान्तरमिति । 'द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षी रात्तोय चतुर्गुणं । क्षीरावशेष कर्त्तव्य क्षीरपाके त्वय विधि ॥' क्षीरमलाराप्यादीनां पाको ना स्ति विनाम्बुना सम्यक् पाक न गच्छन्ति तस्मा त्तोय चतुर्गुणम् । प प्र २ख । जलपृष्ठी । सु सू ११अ । [च ।

क्षीरपुष्पी । स्त्री । क्षीरकाकोल्यां । च चि १

क्षीरमधुरा । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । रा नि व ३ । [इक्षुविशेषे । प मु । सु कल्प ८अ ।

क्षीरमोरट । पु । क्षीरकराड इति ख्याते

क्षीररस । पु । क्षीरसारे । क्षीरसा ।

क्षीरलता (वल्ली) स्त्री । क्षीरविदार्य्याम् । श्वेत भूमिकुष्माण्ड । रा नि व ७ । च वि ८अ ।

क्षीरवान् । पुं । क्षीरमोरटे । क्षीरकराड़ । प मु । [श्रम ।

क्षीरविकृति । स्त्री । कूचिकायां । क्षीरसा ।

क्षीरविदारिका (री) । स्त्री । स्वनामख्या ते महाकन्दशाके । श्वेत भुँईकुमड़ा । मं श्वेत भू इकोहोला । क्षीरकन्द इति दाक्षिणात्यभाषा । गुणा —क्षीरशुक्ला दीर्घकन्दा अतिमधुरा च ।

च द.। मधुराम्ला कषाया तिक्ता पित्तशूलघ्नी मू त्रमेहघ्नी च। चीरकन्दी द्विधा सनाली विनाल च। तयो सनाल वयस्तम्भी विनाली रोगघ्न। रा नि.व ७। कृष्णभूमिकुष्माण्डे। कृष्ण भूमिकुष्माण्ड। च.सु.। सनाल श्वेतभूमिकुष्माण्डे। च.वि ८म.।

चीरविषम्। क्ली। निर्यासविषे। कुमुदघ्नी-सुहीजालचीर्याणीति भौषि। गुणा — फेनाग म चीरविषे विड्भेदी विद्यजिह्नता।" सु.कल्प. २य।

चीरविषाणिका (णी)। स्त्री। ऋषिका लौहतायां। विषाति गाछ। रा.नि व ८। चीरकाकोल्याम्। रा.नि.व.३।

चीरवृक्षः। पु। उडुम्बरवृक्षे। यज्ञडुमुर गा छ। जटा। राजादनीवृक्षे। खिर्णी गा.छ। रा. नि व ११। अश्वत्थवृक्षे। मद.व.५। वै निघ २भ. चीरवृक्षादितैले। चीरिकायाम्। खिकई। र मा.। वटादिपञ्चवृक्षेषु। 'न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपा रीषप्लचपादपा। पञ्चैते चीरिणो वृक्षा ।" केचित्तु पारीषस्थाने "शिरीष वेतस परे" इति वदन्ति। गुणा —' चीर(रि)वृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहा। रुक्षा कषाया मेदोघ्ना वि सर्पामयनाशना। शोथपित्तकफास्रघ्ना स्तन्या भ ग्नास्थियोजना॥" रा.नि.व.११। See चीरि वृच।

चीरव्यापत्। स्त्री। अवस्यातिमात्रचीरभो जनजन्यविकारे। लक्षणं यथा—' चीरव्यापदग्र शीतोऽश्री मन्द पिबति खादति। निद्रालुर्वेदना र्तश्च ध्यायी गुरुशिरा भवेत्॥" अ द ६१श।

चीरशर.। पुं। दुग्धसरे, चामिचायां। छाना॥ ह च.। ... रा.नि.व.१२।

चीरशीर्षः। पु। श्रीवेष्टनामकगन्धद्रव्ये। म

चीरशुक्लः। पु। राजादनवृक्षे। खीर्णी गाछ। रा.नि.व.११। पानीयफलफले। पानफल। म. च.। भूमिकुष्माण्डे। र.मा.।

चीरशुक्ला। स्त्री। चीरकाकोल्याम्। रा.नि. व ३। भा म ३भ भयवि.। चीरविदार्यां। भूंई कुमड़ा। रा.नि.व ७। च.वि.१भ.पञ्चहरीत क्याम्। वि ८भ। सु चि.२४श। ' मधुक चीर शुक्ला च।" सु चि ३श.। शुक्लकुष्माण्डे। प सु।

चीरसन्तालिका। स्त्री। दुग्धविकारे। छाना, नटकीर। गुणा —वृष्या स्निग्धा पित्ता निलघ्नी च। राज।

चीरसारः। पु। नवनीते। हि पालजित्। गुणा —"दृष्यच्छपकर शैत्य पित्तघ्न तर्पण ग रु। पुष्टिश्चैवाभिधा तस्य चीरसारस्तु चीरस॥" रा नि व १५।

चीरस्फटिकः। पु। Cat's eye स्फटि कविशेषे। ' चीरतैलस्फटिकाख्यामयी च स्फटि काविशी।" इ च। {नि व १३।

चीरस्रव.। पु। दुग्धपायाणे। कूनखडि। रा

चीरा। स्त्री। काकोल्याम्। कांकुला। रा नि. व.३। भा म २भ अमृतप्राशे। {चिका।

चीराङ्गः। पु। सरलद्रवे। गन्ध आठा।

चीराब्धिजम्। क्ली। सामुद्रलवणे। मुक्ता या। मे।

चीरामयः। पु। स्तन्यदोषे। रस र.बाल चि.।

चीरालसकः। पु। बालरोगविशेषे। निदा नादि—"स्तन्ये विदोषमलिने दुर्गन्धामे जलोप मम्। विबद्धमच्छ विच्छिन्न फेनिलश्चोपविश्यते। शकृन्नानाव्यथावर्णं मूत्र पीत सित घनम्। ज्व रोऽरोचकतृट्छर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिका। अङ्गभ ङ्गोऽङ्गविक्षेप कूजन वेपथुर्भ्रम। घ्राणाचिमुखा पाकाद्या जायन्तेऽप्यपि त गदम्। चीरालसक मित्याहु ॥" "तत्राशु धात्रीं बालञ्च वमने नोपपादयेत्।" वा.उ.२य.। {चिकई। र र।

चीराविका (वी)। स्त्री। दुग्धिकायाम्।

चीराह्वः। पु। सरलवृक्षे। चिका.।

चीरिकन्द.। पु। भूमिकुष्माण्डे। वै.निघ श्वास.चि.राजिकादिगुण्ठ।

चीरिकषायः। पु। वटादिचीरिवृक्षकषा ये। चि यो दाहचि शीतकल्प। "चीरे चीरिक षायैव।"

चीरिका। स्त्री। राजादन्याम्। खिर्णी,खीर्ई पेडुर। भा। दुग्धादिकृतपाकौ। मा च दु

अश्वादिरोगगोधूमादिक्षतजमेदेन बहुधा। अश्वस्य गड्डाखलानलरसायने। अश्वखुरमासे। ज द र अ।

क्षीरिणी । स्त्री । गान्धारीवृक्षे । गांगावगाछ। रा.नि व.९। स्वनामख्यातवृक्षे। শেয়ালকাঁটা, খিরই। म पिसौराभेद विक्षीविक्षेयभेद। गुणा —कटु तिक्ता रेचनी शोफतापघ्नी कृमिदोषघ्नी कफघ्नी पित्तज्वरघ्नी च। रा.नि व.५। च सू २।४अ। क्षीरकाकोल्याम्। श्वेतशारिवायाम्। अनन्तमूल। वै निघ। च सू ४अ। कुटुम्बिन्या। रा.नि व ५। राजादनीवृक्षे। वै.निघ.।

क्षीरिप्ररोह. । पु । वटाश्वत्थाद्यङ्कुरे। सु सू ३६अ.।

क्षीरिवृक्षः । पु । क्षीरप्रधानवृक्षवर्गे। ते च वटाश्वत्थोदुम्बरप्लक्षपरीषाख्याः। वट, अश्वत्थ, यज्ञडुमुर पाकुड पलाशपिपुल। मि यो सर्पिर्गडे। "न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थवटपिप्पलसञ्ज्ञिता।" वा उ १अ। फलगुणा —शीतलानि कफपित्तहराणि सयाहीणि रुक्षाणि कषायमधुराणि च। मद व.५। क्षीरवृक्षफलं गुरु विष्टम्भि शीतलं कषाय मधुरं साम्लमीषन्मारुतकोपनम्। सु सू.४६ अ.। "क्षीरिवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहा। रूक्षा कषाया मेदोघ्ना विसर्पाश्वयथापहा। शोथपित्तकफासृघ्नाः स्तन्या भग्नास्थियोजना।" उदुम्बरवृक्षे। रा नि व.११।

क्षीरिशुङ्गा । स्त्री । क्षीरिवृक्षाणां वटादीनां नविकाशितपत्राणि। वटादेर कुँडि। भा.म.४भ गर्भ.चि.। "क्षीरिशुङ्गास्तथो घृतम्।"

क्षीरी (इन्) । पुं । अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। रा.नि व.१०। राजादनीवृक्षे। खिर्णी गाछ। रा.नि.व.११। सुहीवृक्षे। ঢেরকাঁটা মনসা। रा.नि व ८। नन्दिवृक्षे। भा.। दुग्धपाषाणे। দুধ্‌দড়ি। पायसे। प सु। गोधूमे। रा नि व.१६। वटवृक्षे। रा.नि.व.११। मद.व.५। स्त्री। सोमलतायाम्। क्षीरकाकोल्याम्। वै.निघ ज्व चि.लाक्षादितैले। वयस्थोषणायां। वै.निघ.१भ.संदह.चि. दाडिमाष्टके।

क्षीरीशः । पु । स्वनामख्याततरुवृक्षे। क्षीरकाकोल्यां ... । द्राक्षा ... । पस।

क्षीरेयी । स्त्री । पायसे। इला.। [भ.।

क्षीरोदनम् । क्ली । क्षीरपक्वान्ने। नकुल.११

क्षुज्जिका । स्त्री । राजिकायाम्। वाई म त्रिया। भा पु.१भ.धा व.।

क्षुपः । पु। रीठाकरञ्जवृक्षे। विठाफल। भ च।

क्षुतम् । क्ली,पु । प्रतिश्यायरोगे। रा नि.व.२०। क्षिक्काया। हाँचि। श.र। "उदानप्राणयोर्दुष्टौ शीर्षात्मीलिकफस्ववात। शब्द सञ्जायते तेन क्षुतं तत्क्षुवतो बधे।" शार्ङ्ग.पु.६अ.। [व.१६।

क्षुतकः । पु । राजिकायां, रक्तसर्षपे। रा.नि.

क्षुतकारी । स्त्री । मर्कटशालिकायां। श.च।

क्षुता । स्त्री । छिक्किकायाम्। हाँचि। श.र.।

क्षुताभिजननम् (कः) । क्ली, पु । कृष्णसर्षपे। राइ। भा.पू १भ धा व.।

क्षुत् पु । प्रतिश्यायरोगे। रा.नि व ९०। छिक्कायाम्। हाँचि। त्रिका.।

क्षुद् (ध्) । स्त्री । क्षुधायाम्। अम।

क्षुद्र । पु। कैटर्य्ये। (प ड़ाउडी। प सु। र-। त्रपुनर्नवायाम्। वै.निघ.। तण्डुलावयवे। कुद। ख्या.। डङ्के। ঢেলো। श र.। (क) आवरी गमेदे। कृमिग्रन्थि। वै.निघ.।

क्षुद्रकण्टकारी । स्त्री । कण्टकार्याम्। श्रग्निदमनी শোলা। रा नि.व.४।

क्षुद्रकण्टकी । स्त्री । बृहत्यां। भा.।

क्षुद्रकण्टा । स्त्री। कण्टकार्याम्। रा.नि.व ४।

क्षुद्रकण्टारिका । स्त्री । अग्निदमनीवृक्षे। শোলা। रा नि व ४। [नि व.४। बृहत्यां।

क्षुद्रकण्टिका । स्त्री । कण्टकार्याम्। रा.

क्षुद्रकन्दः । पुं । शृङ्गाटके। प सु।

क्षुद्रकम्बुः । पु । क्षुद्रकारवेल्लाम्। वै निघ.। शङ्खके। (ঝোমড়া। वै.च।

क्षुद्रकारल्लिका । स्त्री । क्षुद्रकारवेल्ले। ছোট করলা। वै.निघ.।

क्षुद्रकारवेल्ली । स्त्री । क्षुद्रकारवेल्ले। ছোট করলা। गुणा —कटु उष्णा तिक्ता रुच्या दीपनी ... दाच। ... एतद्गुणम्।

तत्कन्द अर्थात् मलरोधशोधन योनिदोषघ्न गर्भस्रावविघ्नश्च । रा नि व.२१। [११ ।

क्षुद्रकुलिश । पु । वैक्रान्तमणौ । रा नि.व.

क्षुद्रकुष्ठम् । क्ली । एकादशविधकुष्ठेषु । यथा —स्थूलारुष्क-महाकुष्ठैककुष्ठ चर्मदल विसर्प परिसर्प, सिध्म विचर्चिका किटिभ पामा रकसा चेति । भा. । सु नि. ५ अ. । एषां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याणि ।

क्षुद्रखर्ज्जूरी । स्त्री । भूखर्ज्जूरिकायाम् । ছোট বা দেশী খেজুর । गुण —महतीभ्यामल्पगुणा । See खर्ज्जूरी ।

क्षुद्रगुड़ः । पु । स्वल्पमले गुडे । 'क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागविभागाद्यावशेषित । (गुणा) रसो गुरु र्यथापूर्वं धौत स्वल्पमलो गुड' ॥" च.सू.२७अ. ।

क्षुद्रगोधूमः । पु । सूक्ष्मगोधूमे छোট গম । वै निघ ।

क्षुद्रगोक्षुरकः । पु । क्षुद्रगोक्षुरे । ছোট গোখ্রী । गुणा —शीतलं बल्य मधुर बृंहण रसायन: मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहदाहघ्न । रा.नि.व ४ । [शाक । रा.नि.व ७ ।

क्षुद्रघोली । स्त्री । चिचिण्डिकायाम् । चिञ्ची

क्षुद्रचन्दनम् । क्ली । रक्तचन्दने । रा.नि.व. १२ । भा. । [চাঁপা । रा.नि.व १० ।

क्षुद्रचम्पकः । पु । नागचम्पके । নাগেশ্বর

क्षुद्रचिर्भि(र्भि)टा । स्त्री । गोपालकर्कटील तायां । রাখালকাঁকুড়ী । रा नि.व ३ ।

क्षुद्रचुञ्चुः । पु । स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । ছোট চেঁচুকা । स क्षारचञ्चु, नाडचञ्चु । गुणा — मधुर कटु उष्ण, कषाय, दीपन शूलगुल्मार्शो विषमघ्न । रा.नि.व.४ । [निक । श.च. ।

क्षुद्रचूड़ः । पु । सचूडक्षुद्रपक्षिणि । গোশা

क्षुद्रजन्तुः । पु । क्षुद्रप्राणिमात्रे । शतपद्याम् । কেন্নুই । श.मा. ।

क्षुद्रजम्बूः । स्त्री । जलजम्ब्वाम् । ছোট জাম, বনজাম্ । हि कासुमी नदीजासुमी । गुणा — "जम्बू मलाप्रदिनी रुचा कफपित्तास्रदाहजित्।" भा. ।

क्षुद्रजातीफलम् । क्ली । काष्ठामलके । रा. नि व.११ ।

क्षुद्रजीरः । पु । सूक्ष्मजीरके । খুদে জীরা । श.च. । [व.१ ।

क्षुद्रजीवा । स्त्री । जीवन्तीलतायाम् । रा नि.

क्षुद्रतण्डुल । पु । विडङ्गायां । বিড়ঙ্গ । वै. निघ. । [वि । रा नि व १० ।

क्षुद्रतुलसी । स्त्री । पर्ण्णासे, क्षुद्रपत्रतुलसीं

क्षुद्रदंशिका (शी) । स्त्री । क्षुद्रदंशे । ছোট ডাঁশ মাছি । जटा. ।

क्षुद्रदर्भः । पु । शुक्लदर्भे । শ্বেতকুশ । वै निघ. ।

क्षुद्रदुरालभा । स्त्री । स्वल्पदुरालभायाम् । দুরালভাবিশেষ । स साङ्कीर्णिकासुमी । कं किनवल्लिदुरुवे । गुणा —तीक्ष्णा कफघ्नी ज्वरघ्नी कुष्ठघ्नी श्वासकासभ्रमघ्नी पारदशोधनी च । रा. नि व ४ । [ন গাছ । रा नि व.४ ।

क्षुद्रदुस्पर्शा । स्त्री । अग्निदमनीक्षुपे । শো

क्षुद्रद्रुः । पु । कुमारिवृक्षे । লজ্জাবতিচের গাছ । पसु । [रा नि व ११ ।

क्षुद्रधात्री । स्त्री । कर्कटवृक्षे । কাঁকরোল ।

क्षुद्रधान्यम् क्ली । कुधान्यापरनाम तृणधान्ये । भा. । तानि यथा—"श्यामाक कोद्रव कङ्गु कंटी कपिकच्छुरा । क्षुद्रधान्यमिद प्रोक्तम् ॥" चवि. । See कुधान्यम् ।

क्षुद्रधान्यमण्डः । पु क्ली । कुधान्यजातमण्डे । गुणा —"सर्वथा क्षुद्रधान्यानां मण्ड वातहर स्मृतम् ।" चवि ११अ. ।

क्षुद्रधान्याम्लम् । क्ली । क्षुद्रधान्यकृतकाञ्जिकविशेषे । দেশো মদবিশেষ । गुणा —"तस्य क्षुद्रधान्याम्लं वातल पित्तकारक । करोति रौक्ष्यं गुल्मं प्रतिश्यायादिकोपनम् ।" चवि.११अ. ।

क्षुद्रनासिकः । त्रि । लघुनासिके । খাঁদা । ৳ অ. ।

क्षुद्रपत्रकः । पु । शाल्मलवृक्षे । "क्षुद्रं च कुमारत्वम् ।" सु चि १९अ. । [illegible]

क्षुद्रपत्र । पु । [illegible]

क्षुद्रपत्रा । स्त्री। चाङ्गेर्य्याम् । আমরুল । ह्रारा.। लघुनाम्न्याम् । रा.नि.व ५ । [निघ. ।

क्षुद्रपत्रिका । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै.

क्षुद्रपत्री । स्त्री । वचायाम् । বচ। रा.नि.व.६।

क्षुद्रपनसः । पुं । लकुचवृक्षे । ডেয়ো গাছ । भा. । [मी । रा नि.व.१० ।

क्षुद्रपर्णः । पुं । अर्ज्जकवृक्षे । ক্ষুদ্রপত্র তুলসী

क्षुद्रपाटला । स्त्री । मुष्ककवृक्षे । ঘণ্টাপারুল । वै निघ ।

क्षुद्रपाषाणभेदः (दा) । पु,स्त्री । ह्रस्वपाषाणभेदक्षुपे। ছোট পাথরকুচি, হিমসাগর। गुणा — व्रणकृच्छ्राश्मरीघ्न । रा.नि.व ५ ।

क्षुद्रपिप्पली । स्त्री । वनपिप्पल्याम् । रा.नि. व.६ । [पूँई । रा नि.व.७ ।

क्षुद्रपोतिका । स्त्री । क्षुद्रोपोदक्याम्। ছোট

क्षुद्रफलकः । पु। जीवनवृक्षे । জিওল গাছ । श.च ।

क्षुद्रफला । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশা । गोपालकर्कटिकायाम् । রাখালকাঁকড়ী। रा.नि व.३ । कण्टकार्य्याम् । अग्निदमन्याम्। শোলা। रा नि व.४ । भूमिजम्ब्वाम् । বন জাম । श मा ।

क्षुद्रभण्टाकी । स्त्री । बृहतीक्षुपे । वै.निघ. ।

क्षुद्रमत्स्यः । पु । शफर्य्यादिमत्स्ये । वै निघ. ।

क्षुद्रमाता (ट) । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । क्षुद्रदुग्धा । वै.निघ. । [रा.नि.व.८ ।

क्षुद्रमुस्ता । स्त्री । कशेरुकायाम् । কেশুর ।

क्षुद्रमूषिका । स्त्री । अग्निकायाम् । আখনাই । जटा. । [म १ख. ।

क्षुद्रमोटरकः । पुं । टङ्कणे । २ लो. । प.

क्षुद्रमोरटः । पुं । ह्रस्वमोरटे । वै.निघ. ।

क्षुद्ररोगः । पुं । अजगल्लिकादिचतुश्चत्वारिंशद्रोगेषु तद्यथा—अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्त्रालजी विवृता कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्दभ जालगर्द्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्प कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्कराबुर्द पामा विचर्चिका रकसा पाददारिका कदरमलसेन्द्रलुप्तौ दारुणको,ऽरुंषिका पलित मसूरिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टकः जतुमणिर्मशकश्चर्मकीलतिलकालको न्यच्छ व्यङ्गः परिवर्त्तिकावपाटिका निरुद्धप्रकशः निरुद्धगुदोऽहिपूतन ब्रध्नकच्छुर्गुदभंशश्चेति । एषां लक्षणानि पर्य्यायेषु द्रष्टव्यानि । सु.नि.१३अ. । [स्त्री । शब्दकल्प ।

क्षुद्रवधा । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । वराहक्रा-

क्षुद्रवल्कम् । क्ली । वैक्रान्तमणौ । प.मु ।

क्षुद्रवर्णा । स्त्री । वरटायाम् । বোল্তা । रा नि.व.१८ । [रा.नि.म.७ ।

क्षुद्रवल्ली । स्त्री । मूलपोत्याम् । কচি মূলা ।

क्षुद्रवारुणी । स्त्री । क्षुपधान्यकृतवारुणीमद्ये । यथा— सर्व्वे सक्तुं क्वथितेन विशुचीकृत्य यत्नतः । तक्रे वा क्वथितक्षे वा क्वाथेऽथ तद्विनि.दिपेत् । ततो निष्कामयेदर्कं भवेत् सा क्षुद्रवारुणी ॥ गुणा.—क्षुधादिवर्द्धकं बलवर्द्धकञ्च ।" अर्क.चि. ।

क्षुद्रवार्त्ताकिनी । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ । [घस ।

क्षुद्रवार्त्ताकी । स्त्री । बृहत्याम् । বিরতি

क्षुद्रशङ्खः । पुं । शङ्खविशेषे । শোঙড়া । गुणाः—कटु. तिक्त शूलघ्न दीपनश्च । रा नि.व १३ ।

क्षुद्रशणपुष्पिका । स्त्री । ह्रस्वशणपुष्पीविशेषे । ছোট শণ । गुणाः—तिक्ता वम्या रक्तगिप्रमक्ता च । रा.नि.व ४ ।

क्षुद्रशर्करा (रिका) । स्त्री । यावनालीशर्करायाम् । কুনাদের চিনি। गुणा —शैत्या किञ्चिदुष्णा अतितिक्ता अतिपिच्छिला स्निग्धा रुच्या सरा दाहघ्नी वातपित्तकफदीपकरी च । रा. नि.व.१४ । [रा.नि.व.१८ ।

क्षुद्रशार्दूलः । पु। चित्रकव्याघ्रे । চিতাবাঘ ।

क्षुद्रशीर्षः । पुं। मयूरशिखायाम् । ময়ূরশিখা গাছ । श च. । [क । रा.नि.व.११ ।

क्षुद्रशुक्तिः । स्त्री । ह्रस्वशुक्तौ । ছোট ঝিনুক

क्षुद्रश्यामा । स्त्री । ह्रस्वकटभीवृक्षे । रा नि. व.९ । See कटभी ।

क्षुद्रश्लेष्मातकः । पुं । क्षुद्रश्लेष्मातकवृक्षे । छोटे चालता गाछ । रा.नि.व.११ ।

क्षुद्रश्वासः । पुं । पञ्चविधश्वासान्यतमश्वासरोगे । निदानं यथा—"रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् । क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दु खेना ङ्गप्रबाधकः । हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखं यथेतरे । न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिं । नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्चिदापादयेद्रुजम् । स साध्य उक्तो बलिनः सर्व्वे चाव्यक्तलक्षणः । क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते ॥" मा.नि. । चिकित्सा—"श्वासहिक्कातुरं प्रायः स्निग्धैः स्वेदैरुपाचरेत् । युक्तैर्लवणतैलाभ्याम् ... ... ॥"

क्षुद्रश्वेता । स्त्री । रक्तापामार्गे । सेकन्द इति लोके । सु.सू.३८अ.अर्कादिः । क्षुद्रकिणिह्याम् । क्षुद्र श्वेतापराजिता । वै.निघ ।

क्षुद्रसहा । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । मुगानी । रा.नि.व.३ । सु.सू.३८अ. । च.वि.८अ. । इन्द्रवारुणीलतायां । रा.नि.व.३ । च.कि.८अ. ।

क्षुद्रसुवर्णम् । क्ली । पित्तले । रा.नि.व.१३ ।

क्षुद्रस्फोटा । स्त्री । क्षुद्रस्फोटके । छोटे फोड़ा । रा.नि.व.२० । [र्यामि । ग.घ. ।

क्षुद्रहिङ्गुलिका (ली) । स्त्री । कण्टका

क्षुद्रक्षुरः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । रा.नि.व ४ ।

क्षुद्रा । स्त्री । कण्टकार्य्यां । रा.नि.व.४ । प्र. कर्पूरमोदके । च.द.,सि.यो.मूर्च्छा.चि.यौक ष्ठ. । "महौषधामृताक्षुद्रा ।" च.द.पित्तश्लेष्मज्व. विषमतिक्ते । "क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरेण ।" वनपिप्पल्याम् । रा.नि.व ६ । क्षुद्रोपोदिकायाम् । छोटे पुँइ । रा नि.व.७ । चुक्रचुके । रा.नि व. ४ । यावनालीमर्करायाम् । रा.नि.व.१४ । हिक्कायाम् । मक्षिकायाम् । गन्धा अन्यत । रा.नि. व ११ । चाङ्गेर्य्यां । आमरुल । नर्त्तिकायां । हे. च. । नवेश्यायाम् । गणिका । र.मा. । सरघायाम् । अम. ।

क्षुद्राग्निमन्थः । पुं । क्षुद्रगणिकारिकायां । छोटे गनियारि । रा नि.व.९ ।

क्षुद्राञ्जनम् । क्ली । नेत्ररोगे अञ्जनविशेषे । यथा—"गोमूत्रपित्तमदिराशकृद्धात्रीरसे पचेत् । क्षुद्राञ्जनं रसे चाथ यकृतश्छैकलेऽपि वा । गोमूत्राज्यार्णवमलपिप्पलीक्षौद्रकट्फलम् । सैन्धवोपहितं युक्त्याञ्जितं रैणमहरे । मेदो यकृद्घृतक्वाथं पिप्पल्यः सैन्धवं मधु । रसमामलकस्यापि पक्वं सम्यग्विधापयेत् ॥" सु.सू.१८अ. ।

क्षुद्राण्डमत्स्यसङ्घातः । पुं । मीनाण्डे । माछेर पोना । अम. ।

क्षुद्रादिः । पुं । कण्टकार्य्यादिद्रव्यचतुष्टयकृत कषाये वातश्लेष्मज्वरे हित । च.द.ज्व.चि. । "क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वैः कृतः कषायः ।" अन्यः सामान्यज्वरे हित । यथा—"क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरेण सपौष्करेणैव किराततिक्तम् पिबेत् कषायन्विह पञ्चतिक्तः ।" स. । [प्रा ०अ ।

क्षुद्राम्लम् । क्ली । क्षुद्राम्लरूपे चौआई । च.

क्षुद्रापामार्गः । पुं । रक्तापामार्गे । रा.नि. व.४ । [अम्लवर्गीये ।

क्षुद्राफलम् । क्ली । इन्द्रवारुणे । र.मा.अ.

क्षुद्रामलकम् । क्ली । काष्ठधात्र्यां । काठिआमला । रा.नि.व.११ ।

क्षुद्रामलकसंज्ञः । पुं । कर्कटकवृक्षे । काँकरोल । रा.नि.व.११ ।

क्षुद्राम्रपनसः । पुं । लकुचवृक्षे । ढेलोर गाछ । त्रिका. ।

क्षुद्राम्रः । पुं । कोशाम्रे । रा.नि.व.११ ।

क्षुद्राम्रपनसः । पुं । लकुचवृक्षे । त्रिका. ।

क्षुद्राम्ला (म्लिका) । स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । आमरुल । सं पादमो । कं पुनर्नवेति । गुणाः —अम्ला इत्या अग्निवर्द्धनी दाषिकृत् दद्रुकर्मा च कफघ्नी च । द्रारा. । क्षुद्राम्लिका । रा.नि.व ४।० ।

क्षुद्रिका । स्त्री । नद्यामक्षिकायाम् । अन्यत् —"प्रकटकार्येषां क्षुद्रे सदी. क्षुद्रस्मरणेः । घ. द्रिका आम आ दिवा अमुमूलाम् प्रभावति ॥" मा.नि. । दंश । डं.स । रा.नि.व.१९ ।

क्षुद्रेङ्गुदी । स्त्री । क्षुद्रमहुये ... । रा. नि.व.३ ।

क्षुद्रेर्वारुः । पुं । गोपालकर्कट्याम् । राखाल काँकुडि । रा.नि.व.३ । [भूमिप्र. ।

क्षुद्रैला । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । छोट एलाच ।

क्षुद्रोदुम्बरिका । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । काकडुमुर । रा.नि.व.११ ।

क्षुद्रोपोदकनाम्नी । स्त्री । क्षुद्रोपोदक्याम् । क्षुद्र पुँइ । रा.नि.व.७ ।

क्षुद्रोपोदकी । स्त्री । क्षुद्रपत्रोपोदक्याम् । क्षुद्र पुँइ, छोट पुँइ । सं माहिषेलि- का करिय वलिवल्ले । रा.नि.व.७ See उपोदकी ।

क्षुद्रोलूकः । पुं । क्षुद्रपेचके । रा.नि.व.१९ ।

क्षुद्विबोधनः । पुं । यवक्षारे । नविय । वा सू.'४प.सुरसादि' ।

क्षुधा । स्त्री । बुभुक्षायाम् । अम. । [व ८ ।

क्षुधाकुशलः । पुं । बिल्वान्तरवृक्षे । रा.नि.

क्षुधातुरः । त्रि । क्षुधार्ते । शब्दकल्प ।

क्षुधाभिजनन. (क) । पुं । राजिकायाम् । राइशरिषा । प मु. । राजमाषके । बरबटी । रा.नि.व १६ ।

क्षुधितः । त्रि । जातक्षुधे । अम. ।

क्षुपः । पुं । क्षुद्रवृक्षे । गुल्मे । झोप । अम. ।

क्षुपकः । पुं । क्षुद्रक्षुपे । सु.सू २४ष. ।

क्षुपर्डोड्मुष्टिः । पुं । विषमुष्टौ । घ ड़ानि म् । रा.नि.व ४ ।

क्षुपालुः । पुं । पानीयालुके । रा.नि.व ७ ।

क्षुब्धः । पुं । मन्थनदण्डे । हे.च ।

क्षुमा । स्त्री । अतसीक्षुपे । मसिना गाछ । प मु । रा.नि.व.१६ । नीलिन्याम् । मे. । शणे । मन । भ.टी.सा. । अतसीपुष्पके । रा.नि.व.१०।

क्षुरः । पुं । कोकिलाक्षक्षुपे । कुलेखाड़ा । (भ- प्रताप्रकृते) । क्षुद्रगोक्षुरक्षुपे । रा.नि.व ४ । गोक्षुरे । र.मा. । शरखले । रा.नि.व ८ । महा पिण्डीतरौ । बड़ मदन । गाछ । रा.नि.व ९ । शफे । गूढ । भ टी. ।

क्षुरकः । पुं । कोकिलाक्षक्षुपे । कुलेखाड़ा । भा प्र.१भ.भाग.वि । श्वेतकोकि- लाक्षे । श्वेत कुलेखाड़ा । र मा । यवक्षारे । शेंचड । रा.नि.व ८ । गोक्षुरे । रा नि.व ४ । तिलकवृक्षे । अम । र.मा.स. ।

क्षुरकवीजम् । क्ली । कोकिलाक्षवीजे । प्र. भीमनाथरसे । भैष.वाजी.चि रतिवल्लभमोदके ।

क्षुरपत्रः । पुं । स्थूलशरे । वानशर । रा नि. व ८ । [० ।

क्षुरपत्रिका । स्त्री । पालङ्कशाके । रा नि व

क्षुरभाण्डम् । क्ली । नापितस्य क्षुरस्थापनाधारे । नापितेर भाँड । शब्दकल्प ।

क्षुरमर्दी (इन्) । पुं । नापिते । हे.च. ।

क्षुरवीजम् । क्ली । कोकिलाक्षवीजे । कुले खाड़ाबीज । शतावरीमोदके । "गोक्षुरक्षुरयोर पि ।" च.द.वा.र चि.अमृतप्राशघृते ।

क्षुराङ्गः । पुं । गोक्षुरके । रा.नि व.४ ।

क्षुरिका । स्त्री । पालङ्कशाके । प मु ।

क्षुरिकापत्र. । पुं । शरे । रा.नि.व.८ ।

क्षुरिणी । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । वराहक्रा न्ता । म.च. ।

क्षुरी (इन्) । पुं, स्त्री (णी) । क्षौरकारे, नाप वराध । अम. । स्त्री । क्षुरिकायाम् । हे.च. ।

क्षुल्लकः । पुं । क्षुद्रशङ्खे । शोनड़ा । हे.च. ।

क्षेत्रकन्दः । पुं । करवीरकन्दे । प मु ।

क्षेत्रम् । क्ली । शरीरे । रा.नि.व.१८ । चतुष्क तिर्य्यग्विधदशाध्यायभूतदशविधक्षेत्रेषु । तत्र १ च व चपानादि ललाटस्थ । २ अथ ललाटात् मल कपर्द्दम् । ३ ग्रीवाक्कन्धाबधि । ४ सक्कुद्यां प्रकाकयानि । ५ बाहर्क ६ कटि., ७ लिङ्ग, ८ उदरकी, ९ जङ्घा १० कूर्चमर्ण्यां सुप्तलित प. द.४ष. । [नाड़ि, कूटौ । रा.नि.व ७ ।

क्षेत्रकर्कटी । स्त्री । वालुकायाम् । कुँड़ई-

क्षेत्रचिर्भिटा । स्त्री । चिर्भिटाकर्कट्याम् । कुड़ौकुड़ । रा.नि.व ७ ।

क्षेत्रजा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् । रा.नि व ४ । गोमूत्रिकायाम् । चविकायाम् । शिञ्जिनीतृणे । रा.नि.व ८ । कुष्माण्ड्याम् । रा.नि व.७ ।

चैत्तज्ञः । पुं । आत्मनि । चम. ।

चैत्तदूती । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्यां । रा.नि.व.४।

चैत्तपर्पटी । स्त्री । पर्पटके । (क्षेत्रपापड़ा) । शब्दकल्पः । [का. ।

चैत्तयमानिका । स्त्री । वनयमान्याम् । वि-

चैत्तवित् । पुं । परमार्थतत्त्वज्ञानिनि । जीवात्मनि । (भागवतम्) । [रा.नि.व.४ ।

चैत्तसम्भवः । पुं । चुचुक्षुपे । भेण्डानामक्षुपे ।

चैत्तसम्भूतः । पुं । कुन्दुरुवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

चैत्तामलकी । स्त्री । भूम्यामलक्यां । श.मा. । सुपत्र्यां । तामलूनी । प.मु. ।

चैत्तियम् । क्ली । शाके । धासे । परदेहपि किसायां । मे. ।

चैत्तियः । पुं । असाध्यरोगे । मे. ।

चैत्तीकरणम् । क्ली । रसायनप्रयोगयोग्यकरणार्थे देहस्य पञ्चकर्मादिना विशुद्धीकरणे । रस.चि. । अभादीनां चैत्तीकरणम् । यथा—"चूर्णंभक्षमलस्य कालखोदस वा ततः । तीव्रकल्क वा महादेवि त्रिफलाक्वाथभावितं । यावदञ्जनसङ्काशं वस्त्रकद्रं विशोध्य च । भद्रामलकसारेण हरिद्रायारसेन च । गूडच क्षौद्रघृतं मधुसंमिश्रितं ततः । क्षौद्रसंपुटमध्यस्थं मास धार्य प्रतिदिनं । एवं वर्षप्रयोगेण सहस्रायुर्भवेन्नरः ।" रस.चि.४अ. ।

चैत्तिचुः । पुं । अनार इति ख्याते मूळधान्ये । अनार गाछ । हिं मकाइ, भुट्टा । प.मु. । गि क्षौधान्यभेदे । रा.नि.व.१६ ।

चैपः । पुं । गुच्छे । विका. । क्षेपणे । मे. । लङ्घने । वै.च. ।

चैमः (कः) । पुं । चौरनामगन्धद्रव्ये । (गँठेला । रा.नि.व.१२ । जटा. ।

चैमङ्करी । स्त्री । दद्रविकायां । शब्दकल्पः ।

चै(म)माफला । स्त्री । उदुम्बरवृक्षे । श.च. ।

चैमिका । स्त्री । हरिद्रायाम् । च.चि.१अ. चतुरङ्गतैले । [वा.चि.१अ. ।

चैरेयी । स्त्री । क्षौरसंज्ञकनामाम् । मदनादि ।

क्षौदः । पुं । चूर्णे । चम. । धूल्या । पेषणी । मे. । जीर्णतण्डुलभिक्षुके । च.द.चमविधिः ।

क्षौदितम् । क्ली । चूर्णे । श.च । वि । चूर्णिते ।

क्षौमम् । क्ली । अतसीवस्त्रे । चम. । सु.चि.१७. ।

क्षौमीध्वजम् । क्ली । शैलजे । शैलय । भैष. सा.व्याधि.गन्धद्रव्यकथने ।

क्षौद्रम् । क्ली । मधुनि । मधु । गुणाः—क्षौद्रं देहस्थधातुमलान् विशोष्यविश्लेषयेत् । मधुरमपि श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्यत्वात् । सु.मू.४०अ. । कपिलवर्णमधुविशेषे । यत् पिङ्गलवर्णाभिः चुद्राभिधानाभिर्मक्षिकाभिरुत्पादितं भवति । "पिङ्गला मक्षिकाः सूक्ष्माः क्षुद्रा इति हि विश्रुताः । ताभिरुत्पादितं यत्तु तत् क्षौद्रं मधु कथ्यते ।" गुणाः:- शीतलं पिच्छिलं चक्षुष्यं वातनिलघ्नं कपिलवर्णञ्च । रा.नि.व.१४ । अमी मे ।

क्षौद्रः । पुं । चम्पकवृक्षे । श.द. । श.च. ।

क्षौद्रजम् । क्ली । सिक्थके । मम । रा.नि.व. ११ ।

क्षौद्रजा । स्त्री । मधुशर्करायाम् । क्षौद्रनाममधुशर्करायाम् । रा.नि.व.१४ । See क्षौद्रशर्करा ।

क्षौद्रधातुः । पुं । स्वर्णमाक्षिके । रा.नि.व.१३।

क्षौद्रप्रियः । पुं । जलमधूकवृक्षे रा.नि.व.११।

क्षौद्रमेहः । पुं । वातजप्रमेहे । तत्र रोगी मधुनिभं मेहति । सु.नि.६अ. । तल्लक्षणं यथा— "कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ।" मा. ।

क्षौद्रशर्करा । स्त्री । क्षौद्रमधुजातशर्करायाम् । एतद्गुणा. क्षौद्रमधुतुल्याः । रा.नि.व.१४ ।

क्षौद्रसाह्वयम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । का. च ११अ. । [११ ।

क्षौद्रेयम् । क्ली । सिक्थके । मम । रा.नि.व.

क्षौमम् । क्ली । पट्टवस्त्रे । वै.च. । पुं । प्रासादादुपरि गृहे । अम. । [मा । शब्दकल्पः ।

क्षौमकः । पुं । चौरनामगन्धद्रव्ये । गँठिला-

क्षौमतैलम् । क्ली । अतसीतैले । तसिनार तैल । गुणाः—अग्निकृत् मधुरं अम्लं कटु पाके कफवातघ्न गुरु पित्तलम् । सु.सू.४५अ. ।

क्षौमसी । स्त्री । दग्धवस्त्रभस्मनि । च द शिराव्यधे ।

क्षौमी स्त्री । अतस्याम् । मश्निना । रमा. ।

क्षौरम् । स्त्री । मुण्डनकर्मणि । (क्षोनीकरा । हे च । गुणा — "केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं स प्रसाधनम् ।" राज । [मि ।

क्ष्विडम् । क्ली लोहितार्कपर्णफले । घोषापुष्पे ।

क्ष्वेड । पु । पीतघोषालतायां । प सु । घ कान्य ६ च । कटकोषातक्याम् । हेमा वमनकल्पे । विषे । प सु । जीवकनामौषधौ । प सु ।

क्ष्वेडनम् । क्ली । वेणुघोषतुल्यस्वरे । "क्ष्वेडनं वेणुघोषवत् ।" भा म भम कर्णरोगे चि ।

क्ष्वेडा । स्त्री । कोषातक्याम् । घोषा । रा नि व १ ।